

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
University of Toronto

PATROLOGIÆ

CURSUS COMPLETUS

SEU BIBLIOTHECA UNIVERSALIS, INTEGRÆ, UNIFORMIS, COMMODA, OECONOMICA,
OMNIUM SS. PATRUM, DOCTORUM SCRIPTORUMQUE ECCLESIASTICORUM,

SIVE LATINORUM, SIVE GRÆCORUM,

QUI AB ÆVO APOSTOLICO AD TEMPORA INNOCENTII III (ANNO 1216) PRO LATINIS
ET CONCILII FLORENTINI (ANN. 1439) PRO GRÆCIS FLORUERUNT :

RECUSIO CHRONOLOGICA

OMNIUM QUÆ EXSTITERE MONUMENTORUM CATHOLICÆ TRADITIONIS PER QUINDECIM PRIMA
ECCLESIE SÆCULA,

JUXTA EDITIONES ACCURATISSIMAS, INTER SE CUMQUE NONNULLIS CODICIBUS MANUSCRIPTIS COLLATAS, PERQUAM DILIGENTER CASTIGATA; DISSERTATIONIBUS, COMMENTARIIS, VARIISQUE LECTIONIBUS CONTINENTER ILLUSTRATA; OMNIBUS OPERIBUS POST AMPLISSIMAS EDITIONES QUÆ TRIBUS NOVISSIMIS SÆCULIS DEHENTUR ABSOLUTAS DETECTIS, AUCTA; INDICIBUS PARTICULARIBUS ANALYTICIS, SINGULOS SIVE TOMOS SIVE AUCTORES ALICUJUS MOMENTIS SUBSEQUENTIBUS, DONATA; CAPITULIS INTRA IPSUM TEXTUM RITE DISPOSITIS, NECNON ET TITULIS SINGULARUM PAGINARUM MARGINEM SUPERIOREM DISTINGUENTIBUS SUBJECTAMQUE MATERIAM SIGNIFICANTIBUS, ADORNATA; OPERIBUS CUM DUBIIS, TUM APOCYPHIS, ALIQUA VERO AUCTORITATE IN ORDINE AD TRADITIONEM ECCLESIASTICAM POLLENTIBUS, AMPLIFICATA;

DUCENTIS ET AMPLIUS LOCUPLETATA INDICIBUS AUCTORUM SICUT ET OPERUM, ALPHABETICIS, CHRONOLOGICIS, STATISTICIS, SYNTHETICIS, ANALYTICIS, ANALOGICIS, IN QUODQUE RELIGIONIS PUNCTUM, DOGMATICUM, MORALE, LITURGICUM, CANONICUM, DISCIPLINARE, HISTORICUM, ET CUNCTA ALIA SINE ULLA EXCEPTIONE; SED PRÆSERTIM DUORUS INDICIBUS IMMENSIS ET GENERALIBUS, ALTERO SCILICET RERUM, QUO CONSULTO, QUIDQUID NON SOLUM TALIS TALISVE PATER, VERUM ETIAM UNUSQUISQUE PATRUM, NE UNO QUIDEM OMISSEO, IN QUODLIBET THEMA SCRIPSERIT, UNO INTUITU CONSPICIATUR; ALTERO SCRIPTURÆ SACRÆ, EX QUO LECTORI COMPERIRE SIT OBVIUM QUINAM PATRES ET IN QUIBUS OPERUM SUORUM LOCIS SINGULOS SINGULORUM LIBRORUM S. SCRIPTURÆ VERSUS, A PRIMO GENESEOS USQUE AD NOVISSIMUM APOCALYPSIS, COMMENTATI SINT:

EDITIO ACCURATISSIMA, CÆTERISQUE OMNIBUS FACILE ANTEPONENDA, SI PERPENDANTUR CHARACTERUM NITIDITAS, CHARTÆ QUALITAS, INTEGRITAS TEXTUS, PERFECTIO CORRECTIONIS, OPERUM RECUSORUM TUM VARIETAS, TUM NUMERUS, FORMA VOLUMINUM PERQUAM COMMODA SIBIQUE IN TOTO PATROLOGIÆ DECURSU CONSTANTER SIMILIS, PRETHI EXIGUITAS, PRÆSERTIMQUE ISTA COLLECTIO, UNA, METHODICA ET CHRONOLOGICA, SEXCENTORUM FRAGMENTORUM OPUSCULORUMQUE HACTENUS HIC ILLIC SPARSORUM, PRIMUM AUTEM IN NOSTRA BIBLIOTHECA, EX OPERIBUS ET MSS. AD OMNES ÆTATES, LOCOS, LINGUAS FORMASQUE PERTINENTIBUS, COADUNATORUM.

SERIES LATINA PRIOR,

IN QUA PRODEUNT PATRES, DOCTORES SCRIPTORESQUE ECCLESIE LATINÆ
A TERTULLIANO AD INNOCENTIUM III.

ACCURANTE J.-P. MIGNE,

Bibliothecæ Cleri universæ,

SIVE CURSUM COMPLETORUM IN SINGULOS SCIENTIÆ ECCLESIASTICÆ RAMOS EDITORE.

157

PATROLOGIÆ LATINÆ TOMUS XVI.

S. AMBROSIIUS.

PARISIIS

APUD GARNIER FRATRES, EDITORES ET J.-P. MIGNE SUCCESSORES,
IN VIA DICTA: AVENUE DU MAINE, 159, OLIM CHAUSSEE DU MAINE, 127.

Ex typis societatis dictae Societas anonyma impressionis et librariæ administrationum viarumque ferratarum. —
PAULO DUPONT, Directore. — Parisiis, in via dicta Jean-Jacques-Rousseau, 41 Cl. . 8.2.80.

THE INSTITUTE OF MEDICAL STUDIES
10 ELMSLEY PLACE
TORONTO 5, CANADA.

DEC 5 1931

2016

TRADITIO CATHOLICA

SÆCULUM IV. ANNUS 397.

SANCTI AMBROSII

MEDIOLANENSIS EPISCOPI

OPERA OMNIA

*EDITIO PRÆ ALIIS OMNIBUS COMPLETA, QUARUM INSTAR HABERI
POTEST;*

AD MANUSCRIPTOS CODICES VATICANOS, GALlicos, BELGICOS, ETC., NECNON AD VETERES EDITIONES,
MAXIME VERO AD BENEDICTINAM RECESSITA ET EMENDATA;

VARI INSUPER OPUSCULIS QUÆ VEL OMISERE VEL NE MEMORAVERE QUIDEM ERUDITI BENEDICTINI,
LOCUPLETATA.

ACCURANTE ET DENUO RECOGNOSCENTE J.-P. MIGNE

BIBLIOTHECÆ CLERI UNIVERSÆ

SIVE

CURSUS COMPLETORUM IN SINGULOS SCIENTIÆ ECCLESIASTICÆ RAMOS EDITORE.

TOMI SECUNDI PARS PRIOR.

PARISIIS

APUD GARNIER FRATRES, EDITORES ET J.-P. MIGNE SUCCESSORES,
IN VIA DICTA : AVENUE DU MAIN, 189 OLIM CHAUSSEE DU MAIN, 127.

—
1880

TRADITIO CATHOLICA

SECVLVM IV. ANNVS 397.

ELENCHVS

AUCTORVM ET OPERVM QUÆ IN HOC TOMO XVI CONTINENTVR

S. AMBROSIVS MEDIOLANENSIS EPISCOPVS.

(OPERVM CONTINUATIO).

<i>Maurinorum Patrum Præfatio in hunc secundum tomum.</i>	Col. 9
<i>In tres libros de officiis admonitio.</i>	12
<i>De Officiis Ministrorum libri tres.</i>	23
<i>Admonitio in libros sequentes, ubi et de virginum sacrarum origine disseritur.</i>	193
<i>De Virginibus ad Marcellinam sororem suam libri tres.</i>	197
<i>In librum de viduis admonitio, ubi et de sanctorum invocatione nonnihil delibatur.</i>	243
<i>De viduis liber unus.</i>	247
<i>In librum de Virginitate admonitio.</i>	273
<i>De Virginitate liber unus.</i>	279
<i>In librum de Institutione Virginis admonitio.</i>	315
<i>De institutione Virginis et S. Mariæ virginitate perpetua ad Eusebium, liber unus.</i>	319
<i>In Exhortationem Virginitatis admonitio.</i>	347
<i>Exhortatio virginitatis.</i>	351
<i>In librum de lapsu virginis consecratæ admonitio.</i>	379
<i>De lapsu virginis consecratæ liber unus.</i>	383
<i>In librum de mysteriis admonitio, qua et idem liber Ambrosio asseritur.</i>	399
<i>De mysteriis liber unus.</i>	403
<i>In libros de Sacramentis præfatio, ubi de ejusdem operis auctore disceptatur.</i>	427
<i>De sacramentis libri sex.</i>	435
<i>In libros de pœnitentia admonitio.</i>	482
<i>De Pœnitentia libri duo.</i>	485
<i>In libros de fide admonitio.</i>	545
<i>De fide ad Gratianum Augustum libri quinque.</i>	549
<i>In libros de Spiritu sancto admonitio.</i>	727
<i>De Spiritu sancto libri tres ad Gratianum Augustum.</i>	731
<i>In librum de Incarnationis Dominicæ sacramento admonitio.</i>	849
<i>De Incarnationis Dominicæ sacramento liber unus.</i>	853
<i>FRAGMENTVM AMBROSIVM ex Theodoretò desumptum Polymorphi dialogi II.</i>	883
<i>Admonitio in epistolas sancti Ambrosii novo ordine distributas.</i>	885
<i>Ordo epistolarum secundum temporum rationem distributarum.</i>	889
<i>Ordo novus epistolarum S. Ambrosii cum antea vulgatis comparatus.</i>	905
<i>Ordo Romanæ editionis cum veteribus et hac nova editione comparatus.</i>	907
<i>Ordo veterum editionum cum Romana et hac nova editione comparatus.</i>	909
<i>Epistolarum index alphabeticus.</i>	909
<i>EPISTOLÆ in duas classes distributæ. — Prior eas continet, quas in ordinem chronologicum licuit digerere; posterior cæteras secundum argumenti rationem distinctas complectitur.</i>	
<i>In libros de excessu fratris Satyri admonitio.</i>	1342
<i>De excessu fratris sui Satyri libri duo.</i>	1345
<i>In consolationem de obitu Valentiniani admonitio.</i>	1413
<i>De obitu Valentiniani consolatio.</i>	1441
<i>In orationem de obitu Theodosii imp. admonitio.</i>	1445
<i>De obitu Theodosii oratio.</i>	1445
<i>In Hymnos S. Ambrosii admonitio.</i>	1471
<i>S. Ambrosii Hymni.</i>	1473

PRÆFATIO

IN HUNC SECUNDUM TOMUM.

Quidquid universim ad Operum sancti Ambrosii castigationem pertinet, speciatim vero ad illorum librorum, qui volumine primo continentur, non ita perfunctorie in Præfatione ad idem illud volumen exposuimus, ut in hac iterari sine justo lectoris fastidio posse videatur. Hoc igitur loco tantum superest, ut circa eos Tractatus quibus hic tomus constat, tam qui legitimi sunt, ac vere Ambrosiani, quam qui supposititii et adulterini, aliqua expendamus, ac de illis insuper, qui temporis injuria interierunt, quædam dicamus.

Editis in tomo superiore iis libris, qui quodam suo jure ad Scripturas divinas referuntur, in hoc cæteras Doctoris nostri commentationes exhibemus, eas nimirum quibus propriæ eximiis quibusdam Christianæ vitæ generibus virtutes atque institutiones, edocentur, et Catholica dogmata vel enucleantur rudioribus, vel ab impietatis hæreticorum defenduntur. Quibus descriptionibus cum epistolas ejusdem Antistitis subjunxerimus, non secus atque Orationes ab eo in Satyri fratris, et imperatorum Valentiniani ac Theodosii funeribus habitas; ex his omnibus volumen efficitur cum ipsa varietate, ac diversarum ævi Ambrosiani sive in Ecclesia, sive imperio conversionum narratione jucundissimum, tum argumentorum quæ bene multa fidei ac disciplinæ capita continentur, gravitate utilissimum. In cujus lectione illud contingit, ut utrum Ambrosii in sacris ministris ac virginibus instituendis pietatem, atque in propugnanda Christi et Spiritus sancti divinitate scientiam; an vero in exsequendis maximis rebus peritiam constantiamque magis mireris, prorsus nescias.

Cum sicut in priore tomo, ita etiam in hoc singulis operibus sua præmittatur Admonitio, quæ eadem illa pro captu nostro examinavimus; superfluum rem hic ageremus, si diutius in eorundem excussione immoraremur. Ordinem porro in iis collocandis, quoniam ætatis et chronologiæ ratione non sequi minime licuit, illum tenuimus, quem et argumentorum affinitas postulare visa est, et ab editionum superiorum syntagmate minus abhorrentem judicavimus. Ne vero cuiquam negotium faceretur necessario inducta mutatio, omnium tractatum qui hunc totum componunt, syllabum una serie et adnotata cujusque initiali pagina contextum subjecimus.

De notis nostris quæ hoc in tomo frequentiores sunt de longiores, illud iterum admonebimus eas doctioribus scriptas non esse; quippe apud quos discipulorum nobis personam magis convenire quam præceptorum ultro fateamur. Verum cum cerneremus in argumentis longe gravissimis difficultates atque salebras minime leves subinde occurrere, gratiam aliquam a novis Theologis speravimus nos inituros, si eorum causa scabros illos locos complanaremus, quos veterani illæso vestigio calcare solent. Etiam si autem nobis vere simus consci pro nostra virili connisos esse, ne vel transversum unguem a catholica fide recedemeris; sicubi tamen, quæ humana infirmitas est, aliquid ei minus consonum protulerimus, illud delere non tantum lacrymis, sed etiam sanguine parati sumus. Quin hoc etiam profiteri licet, in iis ipsis opinionibus, in quibus quam quisque anteponat, sibi statuere maxime liberum est, cavisse nos sedulo ne ullis abrepti præjudiciis, usquam a recto itinere deflecteremus.

Plurima quidem codicum veterum beneficio emendavimus restitimusque in hoc volumine, sed multo plura, quæ in numerum Operum Ambrosianorum dumtaxat irreperant, partim omisimus, partim recejimus in Appendicem, rati scilicet iniquum fore ut gloriosum tanti Patris nomen una cum legitimis libris sublimiti atque eo lem prorsus indigni sibi arrogarent. Enimvero non possumus satis mirari tot libros atque sermones sancto Doctori suppositos fuisse, qui ab ejus ingenio, stylo, sæculo penitus abhorrent, et quorum etiam nonnulli inter aliorum scriptorum Opera circumferuntur. Sed hoc admirationem nobis incutit multo majorem, quod male feriat quidam homines adeo illuserint fidei publicæ, ut aliquas commentationes, quas Ambro-

sii non esse liquido prodebat prima lectio variis locis interpolarent, quo ea pro Ambrosianis securius liceret obtrudere. Quod imposturae genus qua parte levius sit eorum crimine, qui cum oibus se adulterinos nummos bonis admiscunt, nemo dixerit.

Itaque subditi illi fetus duplici in ordine, ut jam indicavimus, constituti sunt, omisitorum scilicet et in Appendice comprehensorum. Priores ideo censuimus praetermittendos, quod alibi cum aliorum auctorum scriptis, uti dictum est, editi quarrentium diligentiae facile occurrerent, aut rursus quod per se levissimi ac nullius utilitatis, perinde editorum labore ac lectorum studio indigni essent *a*. Quod vero ad eos ex quibus Appendicem composuimus, illorum quoque gemina est ratio. Etenim vel ipsos editiones superiores venditaverant tanquam Ambrosianos, et horum numerus multo major est: vel eosdem quasi subreptitios, aut saltem suppositionis admodum suspectos in extremum agmen coegerant. Ex hac autem ultima classe quosdam tractatus retinuimus: quod videlicet nec inutiles iudicavimus, nec invenimus usquam alibi in lucem datos. De his porro omnibus, sicut et de quibusdam opellis in hac editione primum vulgatis nihil adjicimus; praefixa enim singulis scriptis sua Admonitio, quidquid praedeceri lectoris interest, satis explicat.

Ut ergo ad Opera in editionem nostram e superioribus non admissa jam veniamus, quae ex Gillotiana editione jam Romani repudiaverant, ea nos similiter abdicavimus tanquam manifesto supposititia. Tale est fragmentum *De Fide Resurrectionis*, quod Gillotius legitimo Ambrosii de eadem materia libro etsi non sine dubitatione aliqua subjunxerat. Sed nunquam illud edi curasset; si ex epistola Hieronymiana ad Panmachium adversus errores Joannis Hierosolymitani collatum esse deprehendisset. Tales etiam sunt meditationes ex archivis Cartusiae Parisiensis, ut idem Gillotius testatur, depropterea: quae quidem omnes reperiuntur inter eas meditationes, quas apud Augustinum tomo IX Lovaniensis editionis evolvere est, sed non eodem tamen ordine. Estant hoc ipsae in appendice ad tomum VI novae editionis, quibus et praemittitur Admonitio, quam consulere cuivis pronum est. Nec etiam dissimules sunt hiscriptionibus, imo al Ambrosii caractere magis abhorrent breves epistolae philosophorum, quas tanquam a Viro sancto e Graeca lingua in Latinam versas post Gilbertum Cognatum edidit Gillotius. Cum his rejecere idem Romani secundam ex illis duabus epistolis de monacho energumeno, quas e codice uno Germanensi, in quo tres libros *Officiorum* proxime sequuntur, Gillotiana editio representaret. Extra dubium est jure semotam illam epistolam, cum non alia sit ab epistola Gregorii Magni ad Januarium Calaritanum episcopum: sed cum altera lacinia sit avulsa e fine libri de vitiorum virtutumque conflictu, cur eadem Roma editio illam retineret, nihil erat causae. Illo accedit, quod neutra epistola Ambrosii nomen in colice nostro inditum praefert; unde utrisque ex eo quod subjungantur libris *Officiorum*, male auctorem attributum esse perspicuum est.

Jam vero, ut de iis tractatibus agamus, quos licet a Romana editione non repudiatos, a nostra tamen duximus excludendos, libri *De Vocatione gentium* ordinem ducent. Ii quidem hactenus cum Operibus Ambrosianis editi fuerunt, sed eos tamen non esse Ambrosii tam constanter conveniunt Critici, quam de vero eorumdem auctore dissentiunt. Ne porro singulas de illis opiniones hic referamus, efficiunt duorum eruditorum hominum dissertationes. Quesnellii scilicet atque Antelmi; horum enim prior cum eos libros inter Opera sancti Leonis edidisset, rationes quibus illos huic Pontifici arbitratus est asseri posse, in medium protulit: posterior autem injuriam Prospero suo fieri existimans, ipsius jura contra Quesnellium nuper defendit. Et hoc etiam cum venerit in *Epistola ad Demetriadem*, de eadem controversia, ubi de rejectis epistolis agendum erit, iterum dicemus.

Librum quoque *De Vitiorum Virtutumque conflictu*, quem in calce tomi V Romani ediderant, omisimus. Hunc quidem manuscriptorum alii Ambrosio nostro, alii Augustino, vel etiam Leoni attribuunt, sed pari falsitate. Optime vero omnium codex unus abbatiae sancti Ebrulphi cum Ambrosii Autperti nomine inscriptum habet: cui Autperto in appendice tomi V Augustiniani ultimae editionis, ubi exstat eadem illa disceptatio, argumentis nequaquam futilibus jam asserta est.

Sunt praeterea in Appendice librorum Ambrosii quaedam opellae quas in hac editione

(a) Vide *Monitum editoris* ad append II.

recudere superfluum duximus : ut puta, *Expositio fidei Symboli Nicœni contra Arium et Photinum*, quæ tota e locis aliquot primi librorum sancti Ambrosii *De Fide*, consarejnata est : item *Exhortatio ad penitentiam agendum* ; quia cum fere totidem verbis in Sermone 393 inter Augustinianos reperiatur, eam Ambrosio abjudicandam esse liquido patet. His item alde tractatum *De moribus Brachmanorum*, quem a nobis omissum nemo queretur, ut pote Ambrosio plane indignum. Denique abdicatorum ordinem claudet *Sermo de Purificatione sanctæ Mariæ*, quem etsi codices non pauci Ambrosio tribuant, et e veteri manuscripto, in quo præferebat nomen Aleuini, cl. Baluzius primo Miscellaneorum suorum tomo ediderit, probabilius tamen videtur Ambrosii Autperti hunc sermonem esse. Nam, præterquam quod sub ejus vocabulo vetustissimus codex Floriacensis illum exhibet, eundem, auctorem pulcherrimas in sanctos, et in hoc beatissimæ Virginis festum scripsisse homilias testificatur Petrus Diaconus (*De ciris illustr. Cassin. cap. 13*).

Et hæc de operibus quæ aliquando inter Ambrosiana vel in eorum Appendice locum habuerunt, dicta sufficiant : quod vero ad ea quæ in voluminum sancti Doctoris editionibus nusquam leguntur, nunc ipsa expendemus. Citatur in Decreto ex Synodo Romana sub Gelasio pontifice habita *Liber Physiologus, qui ab hæreticis conscriptus est, et B. Ambrosii nomine præsignatus, apocryphus* (Distinct. 15, cap. *Sancta Rom*) ; quem Hormisdas quoque prohibuit in Decretali : sed hic tractatus jamdiu evanuit. In bibliotheca Sanctigallensi apud Helvetios asservantur duo codices 1000 annorum, in quorum altero tractatus exstat sub hoc lemmate : *Liber sancti Ambrosii episcopi contra hæreticos*, cujus initium est : *David una lapidis ictu*, etc. ; in altero autem alius tractatus ita inscriptus : *Liber sancti Ambrosii episcopi in laude sanctorum compositus* ; cujus prima verba sunt : *Pertinere ad nos, dilectissimi fratres*. Utrumque autem Mabillonius noster dum Germaniæ perlustraret bibliothecas, rogatu nostro, describi curavit : sed cum priorem, quem ex Parisino quoque manuscripto descriptum habemus, et pro Ambrosiano citatum videre est in Urbinatis Milleloquio, ad examen revocassemus, invenimus patrem esse Operis cujusdam semel atque iterum in *Bibliotheca Patrum* editi, primo quidem sub hac epigraphe : *Faustini episcopi contra Arianos*, etc., rursus vero sub ista : *Gregorii Bæxici Illiberitani episcopi ad Gallam Placidiam Augustam*. Tametsi vero non defuerint qui, hac inducti inscriptione, id opusculum Gregorio tribuerent, melius tamen ab aliis Faustino ascribitur : sed hæc urgere non est hujus loci. Quod ad secundum horum tractatum, quam et ille alienus sit ab Ambrosio, vel hinc intelligas, quod sermo quidam sit habitus ab episcopo anonymo, qui se ex Britannii, ubi pacis concilianlæ gratia diu moratus fuerat, reducem esse aperte narrat. Illud autem eos qui hocce scriptum Doctori nostro rati sunt ascribendum, videtur decerpisse, quod ejus auctor mentionem facit sanctorum Protasii atque Gervasii ; quin etiam et Ambrosium ipsum alloquitur. Sed hoc ultimum sancti Antistitis orationem non esse abunde probat.

In codicibus bibliothecæ Ambrosianæ Mediolani opellæ item aliquot habentur Doctoris nostri titulo prænotatæ, quarum nonnullas laudatus supra Mabillonius ejusque socius D. Mich. Germanus, Musea Italiæ solita rimantes diligentia, detexerunt descripseruntque. Prima illarum est, quæ inscribitur : *Confessio fidei sancti Ambrosii* ; incipit autem : *Sufficiebat fides conscripta apud Nicæam*. Sed hanc e Colbertino codice P. Jac. Homey, Augustinianus theologus, edidit in *Supplemento Patrum*, jamque prius ipsam vulgaverat P. Quesnellius Operum sancti Leonis tomo II, pag. 138, ubi Faustini nomen in fronte gerit. Rationibus iis quibus Faustino idem Quesnellius eam vindicat, et inter annos 379 et 381 asserit scriptam, nihil repugnat contra vero ut eamdem Ambrosii esse existinemus, nihil suffragatur. Huic schedio iidem nos : tri Mabillonius atque Germanus alia duo etiam adjunxere, videlicet *Libellum fidei*, et epistolam *De Pudicitia et castitate*. Libellus acephalus est, epistola vero decartata posteriori parte ; ne præterea tam crebris lacunis utrumque intersectum, ut quamvis a caractere Ambrosii minus recederent, vix tamen essent tanti, ut in iis e lendis charta et opera impenderetur. Idem etiam judicium esto de quibusdam aliis scriptionibus, quæ in eadem bibliotheca feruntur inveniri sub his titulis : *De primitiis offerendis*, *De melioribus litigantibus*, et *Adversus Astro-nomos*, quæ opuscula memoratis solalibus nostris per angustias temporis, quo versati sunt Mediolani, expiscari minime licuit.

In Vaticana bibliotheca, præter scriptiones paucas, quas edidimus in Appendice, aliæ occur-

runt ascriptæ Ambrosio; istæ mirum, *De beato Petro et Simone Mago*, quod fragmentum est libri in *Historia Ecclesiastica* Eusebii Pamphili Latine versum. Item, *De pœnitentia Petri*, *De interfectione Agag*, *De Fide ad beatum Hieronymum*, et *Sententia in hominem pœnitentem*. Quæ quidem Sententia reperitur etiam in manuscripto Cisterciensi sub hoc lemma: *Tractatus sancti Ambrosii episcopi de Pœnitentia*; et in Appendice operum beati Hieronymi sic prenotatur: *Epistola sancti Hieronymi ad quemdam, qui in saeculo pœnitebat*. Reliquos vero memoratos tractatus forte apud alios auctores reperient ii, quibus otii satis suppetet: nobis autem illud sufficit, quod ex lectione apographorum quos hic habemus, Ambrosii non esse certo cognovimus.

Gallicanæ bibliothecæ quasdam similiter scriptiunculas jactant in Ambrosii operibus nunquam editas, sed Ambrosianam mentientes nuncupationem. Hujusmodi quippe sunt in Regia sermones *De Eucharistia*, *De Cocco nato*, *De Pace*, *De falso Amico*, et *Contra eos qui animam non confitentur esse facturam, aut eam ex traduce esse dicunt*; in Colbertina sermones *In Nativitate B. Mariae*, *Ad habitantes in caenobiis*, et *De Malitia carnis*: in aliquibus etiam provinciarum bibliothecis talia scripta pseudonyma reperiuntur, cujusmodi est *Epistola sancti Ambrosii ad Hilarium*. Sed cum horum omnium ac similium, eruditis qui sorte in illa inciderint, vix ullum possit imponere, statimque agnoscatur suppositio; nihil hic addendum esse arbitramur.

Verumtamen silentio prætereundæ non sunt commentationes duæ, in Ambrosianarum quidem corpore nunquam, sub Ambrosii tamen titulo alibi editæ. Altera habetur apud Bollandum xiii kal. Febr. sub hac epigraphe: *S. Sebastiani Mart. Acta, auctore sancto Ambrosio episcopo*. Sed critici omnes judicii limatioris mendacem hanc esse inscriptionem nullo negotioprehenderunt. Et sane multo minus ingenii præferunt Ambrosiani, quam Acta, vel sancto-Protasii ac Gervasii, vel sanctorum rum Vitalis atque Agricolæ: quæ tamen non immerito in Appendicem a nobis rejici, loco suo clare ostendetur. Unde mirum fit quomodo errare in hoc potuerit vir doctissimus.

Duorum autem Operum quæ indicabamus, alterum est *Historia Hegesippi de bello Judaico et excidio Hierosolymitano*. Eam historiam non tantum editiones quædam Ambrosio tribuunt, sed etiam nonnulli manuscripti. Exempli causa, quartus ex quinque libris ejusdem sic inscribitur in codice Carmelitarum Claromontanorum: *Sancti Ambrosii episcopi dispersionis Judæorum Flavii Josephi historiographi capitulum quartum*. Huc etiam accedit Cassiodori testimonium, affirmantis ætate sua Josephi versionem exstitisse *ab aliis quidem sancto Hieronymo, ab aliis Rufino, ab aliis vero deputatam Ambrosio* (*De Instit. Dio. Litter. cap. 17*). Atqui eam non esse Hieronymi discimus ex ipsiusmet epistola ad Lucinium Boeticum, ubi profitetur ex Historia ejusdem Josephi nihil a se esse translatum: neu autem Rufino illam addicamus, vel sola elocutio videtur prohibere; atque hoc pacto tota probabilitas ad Ambrosium redit. Quibus addi insuper possunt non paucæ locutiones auctori sive interpreti dictæ Historiæ cum Antistite nostro communes, quas diligenter abs se collectas inter se contendit Gronovius. Verum facile respondetur huic argumento comparisonem istiusmodi fallacem esse; cum ex auctoribus diversissimis loquendi formulas inter se affines hinc inde resecare et componere cuivis promptum sit. Solvi autem haud ægre potest auctoritas Cassiodori; aut enim ille hanc historiam non indicavit, quippe quæ non septem libris constet, sed tantum quinque; nec tam librorum Josephi sit tralatio, quam compendium, sæpe etiam aliunde petitis narrationibus interpolatum: aut si maxime hanc ipsam designavit, quotidie fieri nemo negabit, ut, incognito alienjus rei auctore vero eidem plures vulgi opinione substituantur ex æquo falsi. Credibile autem est ex eadem illa fama vulgari ab audaculo aliquo quibusdam codicibus Ambrosii nomen fuisse ascriptum; unde postea magis hic error fuerit propagatus. Certe quidem in hoc opere nihil inest Ambrosiani, neque styli, neque judicii. Sed nec facile a nobis quisquam extorquebit, ut a rebus seriis credamus Ambrosio tantum vacasse, quantum necesse erat scribendis non modo his quinque libris, sed etiam aliis quatuor quos ex totidem Regum abs se compositos auctor memorat. De vocabulo autem *Hegesippi* ita sentimus, id factum esse παρά τῷ Ἰωσήφῳ, at librarios, loco Josepi sive Iosipi, sub quo latere auctor voluit, corrupte Hegesippum seu Egesippum supposuisse.

Verum ut huic parti modum ponamus, optandum esset ut pro tot libellis Ambrosii nomine perperam inscriptis omnes legitimos illius fetus majori fide et sedulitate antiquitas nobis ser-

vasset ac transmisisset. Eorum porro quos desideramus, in capite collocanda sunt *Commentaria in Isaiam prophetam*, e quibus non solum plurimos locos apud Augustinum legere licet, citatos adversus hæresim Pelagianam; sed quorum etiam mentionem facit ipsemet Ambrosius in *Expositione secundum Lucam* (lib. II, num. 56).

Excidit quoque aliud eximium opus Ambrosii nostri similiter ab Augustino magna cum laude commemoratum: de illo quippe ad Paulinum Nolanum scribens, ita loquitur: *Libros beatissimi papæ Ambrosii credo habere sanctitatem tuam; eos autem desidero, quos adversus nonnullos imperitissimos et superbissimos, qui de Platonis libris Dominum profecisse contendunt, diligentissime et copiosissime scripsit* (epist. 31 *novæ edit.*). Hoc ipsum opus alio atque alio modo variis locis idem allegat; interdum enim illud nominat, *De Sacramentis, sive Philosophia*: interdum, *De Sacramento Regenerationis, sive Philosophia*: nonnunquam etiam simpliciter, *De regeneratione*: alicubi demum, *de Philosophia adversus Platonem*. Dolenus sane hanc pulcherrimam disceptationem interisse; nobis tamen solatii non minimum est, quod restant adhuc opera bene multa, in quibus temerarios illos, omni nata occasione, confutare ac contundere nunquam omittit, ut suis locis declaravimus.

Haud satis assequimur quo sensu intelligi debeat Ambrosianum illud: *Dè Eliæ gestis plurima jam frequenti dicersorum librorum sermone digessimus* (*De Elia et Jejun.* cap. 3, n. 5). Siquidem enim nihil aliud Vir sanctus his significat, nisi frequentem in libris suis gestorum Eliæ fieri mentionem, vix quidquam erit quod in hac parte videatur amissum: sin vero id argumentum ex professo pluribus libris abs se tractatum illis testatur, ante multa sæcula eosdem illos intercidiisse dicamus necesse est.

Non eadem est dubitandi ratio num perierit ille tractatus, quem Pansophi pueri a mortuis a se suscitati causa scripserat, quemadmodum narrat Paulinus diaconus in illa verba: *Ad quem etiam infantulum, inquit, libellum conscripsit, ut quod ætatis infantia scire non poterat, legendo cognosceret* (*In Ambr. Vita*, n. 28). Sed hunc libellum a longo tempore nusquam reperriri comperta res est.

Idem ille fidelissimus Ambrosii diaconus memoriæ tradidit ab illo compositam et ad Fritigil, quæ Marcomannorum regina erat, destinatam fidei catholicæ institutionem, de qua sic ait: *Ad quam, nempe Fritigil, ille epistolam fecit præclaram in modum Catechismi* (*Ibid.* num. 26.) At geminulam istam prorsus evanuisse nulli dubitamus; quod enim nonnulli fragmentum quoddam a Theodoro Græce citatum (*Polym. dial.* 2), nec non a nobis infra referendum, ex eadem epistola desumptum volunt plane divinant.

Quamvis autem ipsemet Ambrosius epistolas suas videatur redegisse in librum, extra controversiam tamen est ab eo corpore quod nunc superest (*Epist.* 48, num. 7), plurimas abesse, gravissimasque illas, uti ex personis ad quas scriptæ fuerant, colligi datur. Nihilominus tamen epistolam illam ad Irænaum, in qua perdicis clamantis habetur mentio, quamque injuria temporis interceptam esse quidam autumant, nos incolumem existimamus. Quid vero doctis illis viris fraudi fuerit, melius alibi aperietur.

Veri quoque simillimum est a sancto Doctore opera quædam quæ perierint, in Apollinari sectam fuisse luenbrata; quando Paternus Braccarensis episcopus, qui eidem hæresi nomen dederat, ad veram fidem lectione librorum adversus Apollinaristas ab Ambrosio editorum conversus legitur.

Multorum opinio est de sermone aliquo deperdito intelligenda esse Cassiodori verba quæ sic habent: *Sanctus Ambrosius Mediolanensis episcopus sermonem fecit de judicio Salomonis* (*libri De Instit. Div. Lit.* cap. 2). Veruntamen nihil aliud istic designari credimus, quam libri *De Virginitate*, qui hactenus cum libro tertio *De Virginibus* una serie connectebatur, ipsum exordium, cujus prima verba illa sunt: *Nobile apud veteres Salomonis illud fertur fuisse judicium*, etc. Quod quidem exordium ostensuri sumus non multum habere affinitatis cum reliquo libro, et homiliam aliquam forsitan esse quæ cum eodem opere compacta fuerit a librariis.

Idem ille Cassiodorus, ubi de libro Sapientiæ agit, in hunc modum loquitur: *De quo et Pater Augustinus et sanctus Ambrosius homiliarum nomine nonnulla dixerunt* (*Ibid.* cap. 5). Si vere has homilias vidit Senator, easque titulus non mendax addicebat sancto Ambrosio, dicendum erit ad nostram ætatem illas non venisse. Etenim præter eos sermones, ex quibus multos sancti

IN TRES LIBROS DE OFFICIIS

ADMONITIO.

Cum humanitatem inter ceteros fideles in Dominico grege locum obtineant sacri ministri, non potuit Ambrosius omnibus parochiis sibi credite ordinibus in tuerendis nunquam non intentus, egregie illius peritiam iures ut praeceptis destitutos relinquere, quibus et ipsa pervenire ad congruam suo muneri sanctionem valeret, et virtutum exemplo in eadem via plebi praeire. Hinc origo horum librorum; nam cum prius voce clericos suo informare ad pietatem sedulo studisset, postea ne dote praeceptiones earum amula paulatim effluerent, ensilem in operis legitimum corpus redactas ipsis quasi manu ne simul semper ferendas tradere constituit. Iure igitur eadem Operi titulum fecit *De Officiis Ministrorum*, quem nos ex non receptis fere omnibus ac note melioris restituimus.

In primo libro (cap. 1), statim causis illis quibus ad scribaealum inductus esset, non sine ingenua sui demeritate propositis, ostendit (cap. 2 et seq.) silentium officium esse loquendi magistrum, et maxime in re refutandum: eas vero leges Prophetam regem ante Pythagoram et multo praestantius nobis dedisse (cap. 40, num. 31.) Tum propositum suum aggressus, unde oriatur vox *Officium* (cap. 8 et 9), quae sit eius significatio, et quot in partes distribuantur (cap. 11), sibi ille explicat: admonet autem ante omnia Christiano viro cavendum esse ne, philosophorum more, honestum aut utile ex vita praesenti metiendum patet, sed ex futura. Officium medium in praeceptorum, perfectum vero in consiliorum evangelicorum observatione positum dicit, idque philosophis sterili tantum speculatione fuisse cognitum. Deinde (cap. 12 et seq.) confutatus quibusdam erroribus, ad singula Officiorum genera accedit. In adolescentibus praeceptum commendat (cap. 17 et seq.) illum pudorem, qui non modo exteriorem habitum regit, et in motu, incessu, sermone, et victu elucet: verum etiam internas componit facultates, Dei scilicet timore, veneratione pernitentem, et perturbationum animi moderatione. Et haec quidem declarat potissimum requiri in clericis; quippe quos omni ex parte tam recte constitutos esse oporteat, ut, nullam invidis calumniam ansam praebentes, exemplo bonae conversationis cunctis praeueant. Postea (cap. 25 et seq.), de virtutibus, quas carminales vocant, instituta disceptatione, eas astruit fontes esse totius honestatisque decori, quod hujus libri argumentum est. Quamvis autem illis virtutes separari ab invicem non posse fateatur, de singulis tamen se junctim agit: et primo loco post prudentiae definitionem (cap. 27), sapientia pugnatio demonstrat incidisse in ea vitia quae cum ipsa pugnare non ignorabant. Eadem ratione tractat de justitia (cap. 28 et seq.), ejus diversas partes examinat, maxime vero liberalitatem ac benevolentiam. De fortitudine autem verba faciens (cap. 35 et seq.), eam in duobus consistere docet, in rerum exteriorum et in despectu, et in eo, ut quis res magnas, arduas, plenasque librorum et periculorum suscipiat atque extemporet. Qua occasione editos in veteri fodere viros (cap. 40 et seq.), a quibus bellica gloria proficiat heroum superentur, exemplis probat: sed Christianam fortitudinem asserit in terrenarum rerum despectu, injuriarum calamitatumque tolerantia, et perpeffione saevissimorum pro Christi fide sappheiorum esse positum. Postremo de temperantia dicere adorsus (cap. 43 et seq.), omnia ejus membra explicat, quorum illa praecipua sunt, tranquillitas animi, studium mansuetudinis, honestas, decore moderatio: quibus adjicitur illud placitum, minori honestati majorem semper esse praeposendum.

Ab ipso libro de secundo libri eandem honestatem felicitati ortum praebere vult demonstravit (lib. II, cap. 1), philosophorum ac Ciceronis circa hujus vitae supremum bonum errores refellit (cap. 2 et seq.), in cognitione divinitatis, et fructu hanc operationis illud situm esse patefaciens. Cum vero ad idem honestatem per bona utile perveniat, de hoc disputat in toto libro; eumque hoc ipsum et consistat in pietate, et ab honestate diffiniri (cap. 6 et seq.); comparari non posse docet, nisi earum virtutum beneficio, quae clarum aeternae hominis existimationem charitatemque nobis acquirunt. Porro triplicem hominum conditionem in bonum trahit (cap. 7 et seq.), ut quis scilicet eorum amorem beneficentia, fidei iustitia et prudentia, nec non in faciliis ac praestantibus factis sibi devinciat. Haec omnia libi tradit quodlibet exemplum, et maximum peritiam ex maxima difficultate sumptum: sed nihil magis parum excoquere potest, quam illud peritiam, quibus et hominum in cruce die (cap. 15 et seq.) et officii omnia quae ad salutem hominum inter se societatem pertinent, informant, simulque vitam procreant.

In tertio libro bonam honestatem cum utili comparat sanctus Augustinus, sed non aliam (lib. III, cap. 2) nequaquam negligit, haec duo honorum genera in justis viis insolubili nodo conjuncta esse; atque

adeo collationem hanc non institui, nisi ex vulgi opinione hæc ipsa conjungentis. Hoc enim generale placitum constituit, ut bonus vir *nihil alteri detrahendum putet, nec alterius incommodo suum lucrum augeri velit* (Ibid., num. 13). Quod cum naturalibus humanisque legibus, tum divinis ex utroque Testamento petitis probat (cap. 3 et seq.); iis vero quæ contra isthæc sibi objicit, illam adhibet solutionem, Christianis viris ab exemplo Christi, qui alienæ utilitati suam nunquam anteponebat, non discedendum. Inde colligit in omni actu atque contractu, semper et in quocumque casu honestum utili præferri oportere (cap. 5 et seq.); etiam si maxime constaret fraudem nostram Deo perinde atque hominibus fore ignotam. Addit hanc legem ab ipso Deo sancitam esse, atque adeo ad veteres fabulas non recurrendum, ut instruatur res certissima; Christianam enim religionem hujus exempla (cap. 9 et seq.) in magnis illis viris suppeditasse, qui ea vere exsecuti sunt, quæ habebantur pro miraculis apud paganos. Ad postremum maxima quæque Romanorum exempla sacris heroibus omni ex parte inferiora esse ostendit (cap. 15 et seq.).

Non diffitemur Ambrosium sequendam sibi proposuisse Ciceronis in Officiis suis æconomiam, sed Ciceronem ipsum libros Panætii et Hecatonis multa additiis imitatum esse audacter affirmamus. Manifesto enim significat sanctus Antistes non alio consilio sese Oratoris imitationi operam dedisse, nisi ut in eo, qui præ cæteris honestatis exactæ leges præstebatur, falsa præcepta paganæ ethices fortius confutaret; ac simul etiam palam faceret, quanto intervallo christianæ institutiones quidquid unquam inter gentiles perfectius fuit, antecederent. Passim explodit inanem illam eloquentiæ affectationem, quam idem Cicero nusquam non ostendit. Subinde vero in hoc incumbit, ut quidquid præstantius in morum disciplina tradiderunt philosophi, ex nostris auctoribus totum illud desumptum esse clare demonstret. Imprimis autem ejusdem Tullii fastum evertit, ejusque seita de ultione atque ambitione funditus tollit. Sed illud caput longe gravissimum, a Cicerone tamen vix delibatum, summa contentione firmare studet, præcipua nempe officia nostra Deum spectare, et omnia nostra facta dictave ad ejus gloriam esse referenda: illud quoque allerum, de quo ne per somnium quidem Orator, vitam præsentem viam esse ad immortalē, bonisque operibus illuc perveniri, obnixè probat. Ad hæc præcipit a terrenis bonis animum abstrahendum, coercendam severiori castigatione corporis lasciviam, condonandas inimicis offensiones et injurias, majora beneficia illis præstanda, qui nos atrocius et injustius divexavere.

Verum ut curiosus lector facilius cognoscat quibus in rebus cum Cicerone consentiat, aut ab eo discrepet Ambrosius noster, locos omnes tum Officiorum, tum aliorum operum ejusdem auctoris, quos sanctus Præsul visus est respicere, in inferiori margine exhibuimus. Qua ratione statim innotescet Ambrosium a M. Tullio ibi desciscere, ubicunque ulriusque affinitas non subnotatur. Hinc etiam fiet compertum quanto iudicio eosdem libros utilissimis præceptis refertos esse dixerit Augustinus (epist. 82, ad Hieron., num. 21), quamque merito ipsos lætens universi in pretio habuerint, quemadmodum ex manuscriptis omnium ætatum, quos reperias in bibliothecis, intelligitur.

Quapropter quis ferre possit Christianum auctorem de hisce libris ausum discere: *Scriptis de officiis etiam D. Ambrosius, credo, ut pueris inculcaret religionem. Verum ego religionem ex Scripturis divinis censeo hauriendam esse, de civilibus moribus matim audire Ciceronem*. Quæ sententia utrum Ambrosio an sacris paginis graviolem inurat injuriam, definitum non facile est. Etenim cum hi *mores civiles*, non alii sint quam humani actus ex prudentia aliisque virtutibus cardinalibus instituendi, nonne immanis contumelia est profanam ethicen præponere illis præceptis quæ super hac re prophetis afflavit sanctus Spiritus, aut Christus ipse ore proprio apostolis dictavit suis? Non jam ergo mirum, si libros istos, in quibus moralem Christi disciplinam sanctus hic Doctor interpretatur insuper habeat heterodoxus: talibus enim Patrum contemptus familiaris est. Cæterum ansam dubitandi an eosdem libros unquam legerit, ipse supeditat, cum de his scribit: *Credo ut pueris inculcaret religionem*; non enim pueris, sed Ecclesiæ ministris omnium ætatum destinatos esse ipsemet Ambrosius non paucis locis, et operis inscriptio in codicibus longe plurimis, ut jam dictum est, testificatur. Verumtamen licet Auctori erudiendi clericos consilium fuerit, nihilominus cuilibet conditioni hoc idem opus utile esse inficietur nemo; nam cum clerici ad superiores quibus obtemperant, et inferiores quos ipsi regunt, ordinem habeant; inde factum est, ut præcepta illie permulta coulineantur, communi omnibus fructu referla.

Hæc eadem utilitas in causa fuit cur iidem libri non solum toties exarati sint, verum etiam a multis in compendii aut excerptorum formam redacti. Excerpta ex illis extant in uno manuscripto Lyrensis monasterii; compendium autem in uno codice Ecclesiæ Carnulensis, connexionibus ac transitionibus apte concinnatum, cujus apographum D. le Feron ejusdem insignis Ecclesiæ canonicus et sorbonicus doctor cura sua descriptum ad nos transmisit. Non imus inficias, quin prodierit ab antiqua manu istud exemplar, sed alia multa eodem illo antiquiora nobis suppetunt. Namque ut Benignianum annorum 800, Vaticana tria, Laudunense, Crespeicense, ac Bigotianum annorum circiter 700, prætermittamus, solum Colbertinum, alias Thuaneum ante 1000 annos haud dubie confectum, quatuor ut minimum sæculis superat Carnutense. Cum porro in omnibus illis codicibus Officia nostra in tres libros distribuuntur, id evidenti argumento est Carnutense nihil aliud esse nisi epitomen: in quam quidem contrahit opus illud haud ægre potuit, unde exempla et excursiones absque sensus damno licet eximere.

Quod ad aetatem ipsius operis, volunt nonnulli Ambrosium nostrum ipso episcopatus sui exordio ad illud scribendum manum admovisse. Videtur quidem Baronius hunc sententiae patrocinari, cum ad annum 377 de eodem ita loquitur : *Tres illos libros egregios scribere postea est aggressus, cum aliquandiu populum docuisset*. Verum si fuisset in hac opinione magnus cardinalis, secum ipse non consensisset ; quippe qui annos praeteritum illum 377 non modico intervallo secutos ipse adjudicat factis quibusdam, quorum in hoc opere mentio exstat. Exempli gratia, quod Ambrosius de vasis Ecclesiae in captivorum redemptionem a se venditis ibi memorat (lib. II, cap. 13 et 28). Idem Baronius refert ad bellum tyranni Maximi anno 387 gestum ; tametsi nobis probabilius hoc pertineat ad eam barbarorum inundationem, qui anno 379 post Valentis mortem, directis Thracia atque Illyria, usque in Italiam, unde numeros captivos abduxere, vastando pervenerunt. Eandem circa hos libros opinionem et hoc refellit, quod in iisdem sacris perspicue librum suum *De Noe et Arca*, anno 379, ut ostensum est, in lucem emissum, consuli jubet. Eo accedit quod frequentius illic repetit ad eos clericos, quibus ipse manus imposuerat, verba se facere ; unde cognoscitur clerum ei jam tunc fuisse satis numerosum, proindeque per annos aliquot initiatum. Deinde persecutionem Justiniae annos etiam aliquam multos haecclatam significat, ubi se propter viduarum deposita *multos regales impetus* perpassum dicit (*Ibid.* cap. 29, num. 150). Non aliam quoque persecutionem, nisi Justiniae anni circiter 386 spectare videtur narratio de duobus clericis *Arianae infestationis* (lib. I, cap. 18, num. 72) tempore a fide lapsis. Queritur praeterea sanctus Antistes per insolitam annonae penuriam Roma exactos esse omnes externos : hanc autem famem anno 383 contigisse Baronius auctor est. Alii tamen semel et iterum inopia frumenti laborasse Romanos volunt, primo nimirum sub extremam vitam Damasi pontificis, qui ab Ambrosio *senex sanctissimus* appellatur (lib. III, cap. 7) ; secundo post ejusdem obitum, qui anno 384 ponitur : Baronium autem de sola priori fame locutum esse, cum utramque indicaverit Ambrosius noster. Quod etiam dicitur de Ticinensis viduae deposito nulli alii aptius accommodari posse videtur (lib. II, cap. 29, num. 150), quam legi euidam a Valentiniano juniore in urbe Papia xv Kal. Mart. datæ ; ex loco enim, ubi lata est, colligitur, imperatorem cum per eam urbem iter haberet, a Justina matre catholicis episcopis nunquam non infesta, inductum esse, ut tantum molestiae Ticinensi praesuli creare niteretur.

Isthaec omnia eo mentem nobis impellunt, ut hosce libros nonnisi post Justiniae infestationes, et Maximi tyranni bellum ac brevissimo spatio secutam ipsius eadem creclamus factos, id est circiter annum 391, quo tempore pacatiorem Ecclesiae suae statum expertus, ea praecepta in legitimi Operis corpus digesta, clericis suis assidua manu volvenda tradere constituit, quibus eodem e sacro pulpito primis ipsis annis episcopatus sui informaverat. Nullus enim est dubitandi locus quin sermonibus publice habitis maximam partem constant hi libri ; quandoquidem in eorum primo Scripturae loci edisseruntur, quos in synaxi lectos fuisse ipse memorat : quosque iterum illic tractare forsitan voluit, quod cum jam odim motos eis vidisset auditorum animos, hinc quoque eundem peruret fructum, si ab his ipsis non sine attentione perlegerentur.

SANCTI AMBROSII

MEDIOLANENSIS EPISCOPI

DE OFFICIIS ⁽¹⁾ MINISTRORUM

LIBRI TRES ⁽²⁾

LIBER PRIMUS

1 CAPUT PRIMUM.

A

Episcopi proprium munus, docere : sibi autem discendum esse, ut doceat : imo etiam docendum quod non didicerit, aut saltem et discendum simul et docendum.

I. Non arrogans videri arbitor si inter filios sus-

(1) Vox *ministrorum* deerat in superioribus edit. ac recentioribus aliquot mss. ; nos vero cum ex optimis quibusque ac frequentissimis reposuimus, Qua de re vide quae supra in admonitione dicta

ecipiam affectum docendi ; cum ipse humilitatis magister dixerit : *Venite, filii, audite me : timorem Domini docebo vos* (Psal. xxxiii, 12). In quo licet et humilitatem verecundiae ejus spectare et gratiam. Dicendo enim, *timorem* (3) *Domini*, qui 2 communis videtur sunt.

(2) Scripti circ. an. 391.

(3) Mss. aliquot *docendo enim timorem*, etc. Plures autem ac potiores, necnon edit, omnes, ut

esse omnibus, expressit insignis verecundiae. Et A
tamen cum ipse timor initium sapientiae sit, et ef-
fectus beatitudinis (4) quoniam timende Deum beati-
tudo, praeceptorem se sapientiae edocende, et de-
monstratorem beatitudinis adipiscende, evidenter
(5) significavit.

2. Et nos ergo ad imitandam verecundiam seduli,
ad conferendam gratiam non usurpatores, quae illi
Spiritus (6) infudit sapientiae, ea per illum nobis
manifestata, et visu comperita (7) atque exemplo,
vobis quasi liberis tradimus; cum jam effugere
non possimus officium docendi, quod nobis refu-
gentibus imposuit sacerdotii necessitudo: *Dedit*
enim Deus quosdam quidem apostolos, quosdam au-
tem prophetas, alios vero evangelistas, alios autem
pastores et doctores (Ephes. iv, 11).

3. Non igitur mihi apostolorum (8) gloriam vin-
dico. 3 Quis enim hoc, nisi quos ipse Filius elegit
Dei? Non prophetarum gratiam, non virtutem
evangelistarum, non pastorum circumspectionem,
sed tantummodo intentionem et diligentiam circa.
Scripturas divinas opto assequi, quam ultimam po-
suit Apostolus inter officia sanctorum, et hanc
ipsam ut docendi studio possim discere. Unus enim
verus magister est, qui solus non didicit quod
omnes doceret (9): homines autem discunt prius
quod doceant, et ab illo accipiunt quod aliis tra-
dant.

4. Quod ne ipsum quidem mihi accidit. Ego enim
raptus de tribunalibus atque administrationis infu-
lis (10) ad sacerdotium, docere vos coepi, quod
ipses non didici. Itaque factum est ut prius docere
inciperem, quam discere; Discendum igitur mihi
simul et docendum est; quoniam non vacavit ante
discere (11).

in textu. Rursus ubi vet. edit. cum mss. nonnullis,
insigne documentum verecundiae; melius Rom cum
longe maxima parte mss.: *insigne verecundiae*, hoc
est, signum et quasi vexillum verecundiae.

(4) Vat. cod. unus, et effectus beatitudinis.

(5) Ita edit. ant. et scripti cod. magno numero:
Rom, vero et plures ex eisdem aut. in margine,
pudenter significavit: edit. ult. Paris. ac mss.
non pauci, *prudenter*; unus etiam, *potenter signi-*
ficavit.

(6) Mss. aliquot, *quae ille Spiritus*.

(7) Era. et seq. edit. cum tribus aut quatuor mss.,
usu comperta: melius Amerb. cum mss., ut mini-
mum, viginti quinque, *visu comperta*. Quomodo
enim sibi *usu*, id est, experientia, *comperta* dice-
ret, eo loci quo se adeo in scientia ecclesiastica tiro-
nem proficitur? sed *visu*, id est legendo, *comperta*
indicat videlicet exempla virtutum quae consignata
in Scripturis animadvertit, se traditurum. Sed prae-
terea non obscure significat vix aliud quidpiam esse
quod melius sanctiusve astringat episcopos, quam
docendi munus. Verum quidem est jam inde a pri-
mis Ecclesiae saeculis hanc provinciam a quibusdam
praesulibus demandatam fuisse presbyteris, inter
quos illud officium Augustinus et Chrysostomus
tanta cum ecclesiae utilitate obierunt, quanta cum
ejusdem perniciem infamis Arius: attamen S. Am-
brosius has episcopatus sui partes ipse per se nun-

CAPUT. II.

Multiplex loquendo incurri periculum, cuius reme-
dium Scriptura in aliter docuit esse pro-
bitum.

5. Quid autem praeter ceteris debemus discere,
quam tacere, ut possimus loqui ne prius me vox
condemnet mea, quam absolvat aliena; scriptum
est enim: *Ex verbis tuis condemnaberis* (Matth.
xii, 37). Quid opus est igitur ut properes pericu-
lum suscipere condemnationis, loquendo, cum ta-
cendo possis esse tutior? Quamplures vidi loquendo
peccatum incidisse, vix quemquam tacendo: ideo-
que tacere nosse quam loqui difficilior est. Scio lo-
qui plerosque, cum tacere nesciant. Rarum est tace-
re quemquam, cum sibi loqui nihil pro sit. Sapiens
est ergo qui novit tacere. Denique Sapientia Dei
dixit, *Dominus dedit mihi linguam eruditionis,*
quando oportet sermonem dicere (Isa. l, 4. Me-
rito ergo sapiens qui a Domino accipit, quo tem-
pore sibi loquendum sit. Unde bene ait Scriptura:
Homo sapiens tacebit usque ad tempus (Eccli. xx, 7).

6. Ideo sancti Domini, qui sciunt quia vox ho-
minis plerumque peccati annuntiatio est (12), et
initium erroris humani, sermo est hominis, ama-
bant tacere. Denique sanctus Domini ait: *Dixi*
custodiam vias meas, ut non delinquam in lingua
mea (Psal. xxxviii, 2). Sciebat enim et legerat di-
vinæ esse protectionis, ut homo a linguae suae
flagello absconderetur, et a conscientiae suae testi-
monio (Job v, 21). Verberamur enim tacito cogita-
tionis nostrae opprobrio et iudicio conscientiae:
verberamur etiam vocis nostrae verbera, cum lo-
quimur ea quorum sono ceditur animus noster,
et mens consauciatur. Quis autem est qui mundum
cor a peccatorum habeat colluvione, aut non de-

quam non implevit, qui non solum clericos, sed
etiam populum suum erudiebat, publice singulis
dominice verba faciens: ut *Confess.* lib. vi, cap.
3, testatur reliquit Augustinus, et nos superiore
tomus, admonuit in exposit. Evang. sec. Lucam ob-
servavimus.

(8) Nonnulli mss. et illi in margine, *vigilantiam*
apostolorum.

(9) Non pauci mss., *quod homines doceret*.

(10) Infula erat capitis ornamentum e laneo filo,
quod non solum magistratibus conveniebat, sed
etiam supplicibus oratoribus, sacerdotibus, imo
vero et victimis ipsis. Quod porro Ambrosius ra-
ptum se a tribunalibus ad sacerdotium dicit, id fu-
sius explicat Paulinus in ejus Vita: unde eandem
rem alii postea mutuati sunt.

(11) Omnes edit. pos. verbum *discere*, sic pro-
sequuntur, *Et quantumlibet quisque profecerit, ne-*
mo est qui doceri non egeat, dum vivit. Sed cum
isthaec omnia in mss. desiderantur, si Laudinum
unum excipias, ut vix edit. ipsis antiquiorem, nec
paucis interpolata hujusmodi lacunis: mani-
festum est non aliud nisi marginalem aliquam no-
tam esse, quae incoegitantly in textum inducta est.

(12) Vet. edit. cum mss., aliquot, *peccati annun-*
tia est, eadem edit. in margine, ac Rom. in textu
cum mss. uno vel altero, *peccato adjuncta est*,
alii codd. frequentissimi nobiscum faciunt.

linquat in lingua sua? Et ideo quia neminem videbat sanctum (13) os servare posse ab immunditia sermonis, ipse sibi silentio legem imposuit innocentiae; 4 ut tacendo culpam declinaret, quam vix effugere posset loquendo.

7. Audiamus ergo cautionis magistrum: *David custodiam vias meas*, hoc est (14), dixi mihi, tacito cogitationis praecepto indixi mihi, ut custodirem vias meas. Aliae sunt viae quas debemus sequi, aliae quas custodire: sequi vias Domini, custodire nostros: ne in culpam dirigant. Potes autem custodire, si non cito loquaris, Lex dicit, *Audi, Israel, Dominus Deus tuus* (Deut. vi. 3). Non dixit, loquere, sed audi. Ideo Eva lapsa est, quia locuta est viro, quod non audiverat a Domino Deo suo. Prima vox Dei dicit tibi, *Audi*. Si audias (15), custodis vias tuas: et si lapsus es, cito corrigis. *In quo enim erravit juvenior vitam suam, nisi in custodiendo verba Domini* (Psal. cxviii, 9)? Tace ergo prius, et audi, ut non delinquas in lingua tua.

8. Grave malum ut aliquis ore suo condemnetur. Et enim si pro otioso verbo reddet unusquisque rationem (Matth. xii, 35), quanto magis pro verbo impunitatis et turpitudinis? Graviora enim sunt verba praecipitationis quam otiosa. Ergo, si pro otioso verbo ratio poseitur, quanto magis pro sermone impietatis poena exstolitur!

CAPUT III.

Non perpetuum nec otiosum esse debere silentium:

et qui tanto custodiam eam de ore contra puritatem affectus adhibenda sit.

9. Quid igitur? Mutus, non esse oportet? Minus malum est otium tempus loquendi, et est tempus loquendi (Ecclesi. i, 7). Deinde si pro otioso verbo, et otioso silentio, est enim et negotiosum (15) silentium: ut erat Susanna, quae plus agebat tacendo, quam si esset loquens (Dan. xii, 3). Tacendo enim apud homines, locuta est Deus, nec alium magis indicium suae civitatis invenit, quam silentium. Consideratio loquelitur, ubi vox non audiebatur: nec querebat pro se hominum iudicium, quae habebat Domini testimonium. Ab illo igitur volebat absolvi, quem sciebat nullo modo posse falli. Ipse Dominus, in Evangelio (Matth. xxvi, 63), tacens

A operabatur salutem hominum (17). Recte ergo David non silentium sibi indixit perpetuum, sed custodiam.

10. Custodiamus ergo cor nostrum, custodimus os nostrum: utraque enim scriptum est hic, ut os custodiamus, ubi tibi dicitur, *Quia custodiam serva cor tuum* (Prov. iv, 23). Si custodiebat David, tu non custodies? Si immunda labia habebat Isaias, qui dixit: *O misere ego, praevaricor compactus sum, qui cum sanctis, et immunda labia habui* (Isa. vi, 5), si propheta Domini immunda habebat labia, quomodo nos munda habemus?

11. Et cui, nisi inique nostrum scriptum est: *Sepi posse locum tuum spinis... et argentum 5 et aurum tuum alliga, et ori tuo lavostium et vectem, et verba tua jugum et stateram* (Ecclesi. xxviii, 28, 29)? Possessio tua mens tua est: aurum tuum cor tuum est: argentum tuum eloquium tuum est: *Eloquia Domini, eloquia casta, argentum igne examinatum* (Psal. xi, 7). Bona etiam possessio mens bona. Denique possessio pretiosa homo mundus. Sepi ergo hanc possessionem, et circumvallato cogitationibus, munito spinis, sollicitudinibus (18), ne in eam irruant, et captivam ducant irrationabiles corporis passionibus, ne incursent motus graves, ne deliriant vindictam (19) ejus, transeuntes viam. Custodi interiorem hominem tuum. Noli eum quasi vilem negligere ac fastidire, quia pretiosa possessio est. Et merito pretiosa, ejus fructus non evanescit et temporalis, sed stabilis atque aeternae salutis est.

Cole ergo possessionem tuam, ut sint tibi agri (20).

12. Alliga sermonem tuum, ne luxuriet, ne lasciviat, et multiloquia peccata sibi colligat. Sit restrictior, et rapis suis coercetur. Cito lutum colligit, annis exundans. Alliga sensum tuum, non sit remissus ac delinquis, ne dicatur de te: *Non est malum quod prope est, neque otium, neque alligatum* (Isa. i, 16). Habet suas habenas mentis sollicitas, quibus regitur et gubernatur.

13. Si ori tuo ostium, ut claudatur ubi oportet: et discretetur diligentius, ne quis in iracundiam excitet vocem tuam, et contumeliam rependas contumeliae. Audisti hodie lectum: *Irascimini et nolite peccare* (Psal. vi, 3). Ergo etsi irascimur, quia affectus naturae est (21), non potestatis: malum sermonem non proferamus de ore nostro, ne

(13) Erasmi, et seq. edit., quid. cum paucis mss., et...

(14) Erasmi, et seq. edit., hoc est tanto.

(15) Ita mss., exceptis tribus, quorum unus legit custodiam, alter autem, et ceteras; edit. vero cum mss. Pull., si quis custodiam (Rom. et Pull., custodiam vias tuas: et si loquens, cito corrige. Infra autem ubi ex mss. forte omnibus repositum, et non delinquas; edit. cum paucis mss. loquens, et non delinquas.

(16) Gill. et Rom. edit., et cum mss. et h...

(17) Scripti editi, magno numero, salutem hominum; alii tamen et omnes editi, salutem hominum.

(18) Aut. edit., spiritus sollicitudinis; quidam in dicitur, et pauci mss. in corp., spiritus sollicitudinis; quod Rom. in testimonio sit. Mss. autem alii non pauci, spiritus sollicitudinis; plures tamen et probatiores, spiritus sollicitudinis. Big. vero utraque, spinis, prius sollicitudinibus, non vult.

(19) M. s. aliquot et Gill. in marg., ne discipuli tui tibi...

(20) Ita vel. edit. ac praep. omnes mss. Al. Rom. cum eod. alii nonnullis, et tibi agri, quod etiam annotat in marg. Prov. xxxiv, nempe vers. 23, verum eam reposita. Notus Presul, hand...

(21) Edit. ultima Paris. ac mss. aliquot, Ergo et irascimur, quia affectus naturae est.

in culpam ruamus : sed jugum sit verbis tuis et A statera, hoc est humilitas atque mensura ; ut lingua tua menti subdita sit. Restrungatur habere vinculis, frenos habent suos, quibus revocari possit ad mensuram, sermones proferat libra examinatos justitiam, ut sit gravitas in sensu, in sermone pondus, atque in verbis modus.

CAPUT IV.

Eadem custodia prospicitur, ne a pravis mentibus, sed a recta ratione prodeat oratio : in qua potissimum nobis diabolus insidiatur.

14 Hæc si custodiat aliquis, fit mitis, mansuetus, modestus. Custodiendo enim os suum (22), et retinendo linguam suam, nec prius loquendo quam interroget, et expendat atque examinet verba sua (23), si dicendum hoc, si dicendum adversus hunc, si tempus sermonis hujus est, is profecto exerceat modestiam, ac mansuetudinem, et patientiam ; ut non ex indignatione et ira in sermonem erumpat, non alicujus passionis judicium det in verbis suis, non ardorem libidinis flammare in sermone suo indieet, 6 et inesse dictis suis stimulos iracundiæ, ne sermo postremo qui commendare interiora debet, vitium aliquod esse in moribus, aperiat et prodatur.

15. Tunc enim maxime insidiatur adversarius, quando videt nobis passiones aliquas generari : tunc fomites movet, laqueos parat. Unde non immerito, sicut audisti hodie legi. Propheta dicit : *Quia ipse liberavit me (24) de laqueo venantium et a verbo aspero (Psal. xc, 3).* Symmachus irritationis (25) verbum dixit, alii perturbationis. Laqueus adversarii est sermo noster : sed etiam ipse non minus adversarius nobis. Loquimur plerumque quod excipiat inimicus, et quasi nostra gladio nos vulneret. quanto tolerabilius est alieno gladio, quam nostro perire !

16. Explorat ergo adversarius nostra arma, et concutit sua tela (26). Si viderit moveri me, inserit aculeos suos, ut seminaria jurgiorum excitet. Si emisero verbum indecorum, laqueum suum stringit. Interdum mihi quasi escam proponit vindictæ possibilitatem ; ut dum vindicari cupio, ipse me inseram laqueo, et nodum mortis astringam mihi. Si quis ergo hunc adversarium sentit præsentem esse, tunc magis custodiam adhibere debet

(22) Mss. aliquot. ac edit. Era. et Gill. in marg., *cor suum*. Rursus post pauca, ubi nos eum ant. edit. ac mss. prope omnibus, *quam interroget*, Rom. edit. cum paucis mss. atque Era. in marg., *quam interrogetur* ; sed *interroget* hoc loco refertur ad verba sua, estque synonymum cum duobus verbis illic adjunctis.

(23) Mss. non pauci, *verba sua, si custodiendum hoc*.

(24) Sic omnes edit. ac plures probatioresque mss. cum Psalterio Rom. et Vulg. ; nonnulli tamen, *liberabit me* ; quibus accedunt plurima e vet. Psall. et Augustinus. Hierom. autem ex aliquot

ori suo, ne det locum adversario, sed non multi hunc vident.

CAPUT V.

Contra visibilem etiam adversarium, cum nos instigat, utendum silentio, cujus unius ope superiores evadimus, et humilitatem quæ exhibenda adversus omnes, conservamus.

17. Sed etiam ille cavendus est, qui videri potest, quicumque irritat, quicumque incitat, quicumque exasperat, quicumque incentiva luxuriæ aut libidinis suggerit. Quando ergo aliquis nobis conviciatur, lacessit, ad violentiam provocat, ad jurgium vocat, tunc silentium exerceamus, tunc muti fieri non erubescamus. Peccator est enim qui nos provocat, qui injuriam facit, et nos similes sui fieri desiderat.

18. Denique si taceas, si dissimules, solet dicere : Quid taces ? Loquere, si audes. Sed non audes, mutus es, cinguem te feci. Si ergo taceas, plus rumpitur : victum sese putat, irrisum, posthabitu atque illusum. Si respondeas, superiorem se factum arbitratur, quia parem invenit. Si enim taceas, dicetur : Ille conviciatus est, hunc contempsit iste. Si referas contumeliam, dicetur : Ambo conviciati sunt. Uterque condemnatur, nemo absolvitur. Ergo illius est studium, ut irritet, ut similia illi loquar, similia agam ; justus est autem dissimulare, nihil loqui, tenere bonæ fructum conscientie, plus committere bonorum judicio, quam criminantis insolentiae, 7 contentum esse gravitate morum suorum. Hoc est enim silere a bonis ; quia bene sibi conscius, falsis non debet moveri : nec æstimare plus ponderis in alieno esse convicio, quam in suo testimonio.

19. Ita fit ut etiam humilitatem custodiat. Si autem nolit humilior videri, talia tractat, et dicit ipse secum : Ille ergo ut (27) me contemnat, et in conspectu meo loquatur talia adversum me, quasi non possim ego ei aperire os meum ? Cur non etiam ego dicam, in quibus eum mœstificare possim ? Ille ergo ut mihi injurias faciat, quasi vir non sim, quasi vindicare me non possim ? Ille ut me criminetur, quasi ego non possim graviora in eum componere ?

20. Qui talia dicit, non est mitis atque humilis, non est sine tentatione. Tentator eum exagitat, ipse ei tales opiniones inserit. Plerumque adhibet ho-

Græcis cod., *liberabit te*. At vero pro quod, *verbo aspero*, Symmachus quidem scripsit *ὁ λόγος ἐπὶ τῆς ἐξουσίας*, sermonem violenti insultus, contumeliæ, injuriæ ; Theodoretus, *ὁ λόγος τῆς ἀσυχίας*, sermonem turbulentum, ac perturbationis.

(25) Tres mss., *Symmachus a verbo irritationis*.

(26) Rom. edit. ac pauci mss., *et acuit tela sua*.

(27) Hinc edit. Gill. ac Rom. unius aut alterius mss. auctoritate triplicem particulam *ut* sustulerant ; quam tamen alia edit. ac mss. frequentissimi elegantius exhibent. Est autem ibi quædam ellipsis supplenda per verbum *patiar*, *ferendum est*, aut quid simile.

minem (28), utque apponit nequam spiritus, qui hæc illi dicat: sed tu in petra fixum vestigium tene. Etsi servus convicium dicat, justus tacet (29); etsi infirmus contumeliam faciat, justus tacet: etsi pauper eriminetur, justus non respondet. Hæc sunt arma just, ut cedendo vincat. Sicut periti jaculandi cedentes solent vincere, et fugientes gravioribus sequentem vulnerare ictibus.

CAPUT VI.

Hæc in re silentium atque humilitatem David imitanda esse, ne digni videamur injuria.

21. Quid enim opus est moveri, cum undinus convicia? Cur non imitatur dicentem: *Obmutui, et humiliatus sum, et situi a bonis* (Psal. xxxviii, 3)? An hoc dixit tantummodo, non etiam fecit David? Imo et fecit (*II Reg. xvi, 9 et seq.*). Nam cum ei conviciaretur Semei filius Jemini, tacebat David (30): et quamvis septus armatis, non retorquebat convicium, non ultionem querebat, eoque ut dicendi sibi Sarvie filio quod vindicare in eum vellet, non permisit. Ibat ergo tanquam mutus et humiliatus, ibat tacens, nec movebatur, cum vir appellaretur sanguinis, qui erat conscius propriæ mansuetudinis. Non ergo movebatur conviciis, cui abundabat honorum operum conscientia (31).

22. Itaque is qui cito injuria movetur, facit se dignum videri contumelia, dum vult ea indignus probari. Melior est itaque qui contemnit, injuriam quam qui dolet; qui enim contemnit, quasi non sentiat, ita despiciit: qui autem dolet, quasi senserit (32), torquetur.

8 CAPUT VII.

Quam pulchre proemii loco usurpatus fuerit psalmus xxxviii, quo inductus Vir sanctus de Officiis scribere constituit; idque potiori jure quem olim Cicero ad filium, et quam ob causam.

23. Neque improvide ad vos filios meos scribens, hujus psalmi proemio (Psal. xxxviii, 1) usus sum. Quem psalmum propheta David (33) sancto Idithun canendum dehit, ego vobis tenendum suadeo,

(28) Rom. edit. sola, *adhibet hominem nequam spiritus.*

(29) Mss. non pauci hic et infra, *justus taceat*: et post pauca, *justus non respondeat.*

(30) Mss. non pauci, *Semei filius, tacebat David*; alii aliquot, *Semei filius Gera, tacebat David.* Rom. edit., *Semei filius Gera, filii Jemini, etc.*

(31) Cod. Theol., *cui abundabat honor et operum conscientia.*

(32) Plerisque mss., post *quasi senserit*, omittunt *torquetur*; ejus loco legit cod. Laud., *est quasi senserit.*

(33) Confer hunc locum et ea quæ priori tomo pag. 841, num. 1 et 2, in titulum hujus ipsius psalmi dicuntur, et affinitatem non parvam utrobique animadvertes.

(34) Panætium, ejus mentionem non uno loco Tullius facit, Rhodium fuisse ex Strabone refert Vossius lib. *de Phil. sectis*, cap. 19, pag. 103, quem consule. De filio autem ejus qui scripserit aliquid, præter Ambrosium forte reperias neminem, nisi

A delectatus ejus sensu profundo et virtute sententiarum. Advertimus enim ex his quæ breviter libavimus, et silendi patientiam, et opportunitatem loquendi, et in posterioribus (*Ibid.* 8) contemptum divitiarum, quæ maxima virtutum fundamenta sunt, hoc psalmo doceri. Dum igitur hunc psalmum considero, successit animo de Officiis scribere.

24. De quibus etiamsi quidam Philosophiæ studentes scripserint, ut Panætius (34), et filius ejus apud Græcos, Tullius apud Latinos; non alienum ducit a nostro munere, ut etiam ipso scribere. Et sicut Tullius (35) ad erudiendum filium, ita ego quoque ad vos informandos filios meos; neque enim minus vos diligo quos in Evangelio genui, quam si conjugio suscepissem. Non enim vehementior est natura ad diligendum, quam gratia. Plus certe diligere debemus quos perpetuo nobiscum putamus futuros, quam quos in hoc tantum sæculo. Illi degeneres nascuntur frequenter, qui dedecant patrem: vos ante elegimus, ut diligamus. Itaque illi necessitate diliguntur, quæ non satis idonea atque diuturna est ad perpetuitatem diligendi magistra: vos judicio, quo magnum charitatis pondus (36) ad vim diligendi adjungitur, probare quos diligas, et diligere quos elegeris.

CAPUT VIII.

Nomen officii, non solum philosophis, sed etiam scriptoribus sacris usitatum esse; et unde hoc deductum.

25. Ergo quoniam personæ conveniunt, videamus utrum res ipsa conveniat scribere de Officiis: et utrum hoc nomen philosophorum tantummodo scholæ aptum sit, an etiam in Scripturis reperiatur divinis. Pulchre itaque dum legimus hodie Evangelium (quasi adhortaretur ad scribendum) Spiritus sanctus obtulit nobis lectionem, qua confirmaremur etiam in nobis Officium dici posse. Nam cum Zacharias sacerdos obmutuisset in templo et loqui non posset: *Factum est, inquit, ut impleti sunt dies officii* (37) *ejus, ubi in domum suam* (Luc. i 23). Legimus igitur Officium dici a nobis posse

D quis aut Possidonium ejus discipulum et successorem intelligat, de quo Tull. lib. iii *de Offic.* et epist. 16 *ad Attic.*, vel Hecanotem Panætii quoque auditorem, quem idem Tull. sex libros de hoc ipso argumento scripsisse auctor est.

(36) Lib. i *de offic.* page 351, tom. IV ejusdem Cie. operum Genevæ apud Jer. des Planches an. 1584 editorum (quam edit in sequentibus semper laudabimus), lin. 3: "Sed cum statuissem aliquid hoc tempore ad te scribere," etc. Item ad Attic. epist. 327, lib. xv.

(36) Vel. edit. cum paucis mss., *charitati pondus.*

(37) Ita edit. Vulg. Græcus autem textus *ἡ λειτουργία αὐτοῦ*, ministrætionis, seu ministerii ejus. Sed cum officium sit id quod cuique convenit, unde dicitur Græce *καθήκον*: nihil vero sacro ministro æque conveniat atque ipsa ministratio hinc intelligas haud absurde Ambrosianam hanc *officii* acceptionem defendi posse

9 26. Nec ratio ipsa abhorret, quandoquidem Officium (38) ab efficiendo dictum putamus, quod i efficium: sed propter decorem sermonis una immutata littera, officium nuncupari (39): vel certe, ut ea agas, quæ nulli officiant, prosint omnibus.

CAPUT IX.

Officium ab honesto et utili, nec non ab auctorum inter se comparatione desumi: sed a Christianis quod ad futuram vitam non conferat, honestum aut utile agnoscere; atque adeo non supervacuum fore hanc de Officio tractatum.

27. Officia (40) autem ab honesto et utili duci existimaverunt, et de iis duobus eligere quid præstet: deinde incidere (41) ut duo concurrant honesta, et duo utilia; et quareretur quid honestius, et quid utilius. Primum igitur in tres partes Officium dividitur: honestum, et utile, et quid præstantius. Deinde hæc tria in quinque genera diviserunt, in duo honesta, et duo utilia, et eligendi iudicium. Prima pertinere dicunt ad decus honestatemque vitæ, secunda ad vite commoda, copias, opes, facultates: de iis eligendis subesse iudicium. Hæc illi.

28. Nos autem (42) nihil omnius nisi quod deceat et honestum sit, futurorum magis quam præsentium metimur formula: nihilque utile nisi quod ad vitæ illius æternæ prosit gratiam definimus, non quod ad delectationem præsentis. Neque aliqua commoda in facultatibus et copiis opum constituimus: sed incommoda hæc putamus, si non rejiciantur; eaque oneri cum sit aestimari magis (43), quam dispendio cum erogantur.

29. Non superfluum igitur scriptionis nostræ est opus, quia Officium diversa aestimamus regula atque illi aestimaverunt. Illi sæculi commoda in bonis ducent, nos hæc etiam in detrimentis: quoniam qui hic recipit bona, ut ille dives, illic cruciatur: et Lazarus, qui mala hic pertulit, illi consolatio-

(38) Hanc Officii etymologiam probat Frane. Sanctius, *Minerva* lib. iv, *De antiphrasi*, § 4, et Donati auctoritate confirmat: secundam refellit hoc ipso D. Ambrosii testimonio. Sed male, cum utramque perinde amplectatur S. Antistes.

(39) Plures mss., *dici existimaverunt*, non recte,

(40) Cic. lib. i *de Offic.* pag. 351: *Triplex igitur est*, etc.

(41) Mss. non pauci, *deinde indicare*; quidam, *incidere*.

(42) Sententiam hanc non nihil impeditam ita explicat: Nos autem sola decencia et honesta tractamus ac definimus, idque facimus magis regula futurorum, quam præsentium.

(43) Erasm. et seq. edit. cum uno vel altero mss., *eaque oneri magis cum sint aestimari, quam*, etc. Sed ea transpositio, quæ reliquis mss. et Amerb. edit. contraria est, loci non tollit obscuritatem. Hanc ergo ut amoveas, subintellige verbum *putamus*, et interpretare, *cum sint*, positum pro, *cum adsint*; ut opponatur sequenti membro, *cum erogantur*.

(44) Lib. i *Offic.* pag. 363: Hoc loco continetur id, quod dicit Latine decorum, » etc.

(45) Quod Aristoteles disputasse de officio dici-

A nem invenit *Luc.* xvi, 25. Deinde qui illa non legunt, nostra legendi si volent: qui non sermonum suppellectilem, neque artem dicendi; sed simplicem rerum exquirunt gratiam.

CAPUT X.

Præ in sacris Litteris decorum quam in philosophorum libris frequentatum esse: Pythagoram silentii sui legem mutatum a Davide: sed hujus tamen præstare disciplinam; cum primum officium sit loquendi modus.

30. Decorum (44) autem in nostris Scripturis primo constitui loco (quod Græce *πρῶτον* 1º dicitur) instrumur et docemur, legentes: *Te decet hymnus, Deus, in Sion* (*Psal.* lxxiv, 2): vel Græce, *Σὺ πρῶτον ὑμῶν. Ὁ Θεός, ἐν Σιών*. Et Apostolus ait: *Loquere quæ decet sanam doctrinam* (*Tit* ii, 1). Et alibi: *Decibat autem eum per quem omnia, et propter quem omnia, multis filijs in gloriam adductis, ducem salutis eorum per passionem consummari* (*Hebr.* i, 10).

31. Numquid prior Panætius (45), numquid Aristoteles, qui et ipse disputavit de Officio, quam David; et ipse Pythagoras, qui legitur Socrate antiquior, prophetam secutus David (*Psal.* xxxviii, 2 et seqq.), legem silentii dederit suis? Sed ille ut per quinquennium discipulis usum inhiheret loquendi: David autem non ut naturæ launus imminueret: sed ut custodiam proferendi sermonis doceret. Et Pythagoras quidem ut non loquendo loqui doceret, David ut loquendo magis disceremus loqui. Quomodo enim sine exercitio doctrina, aut sine usu profectus?

32. Quid disciplinam bellicam vult assequi, quotidie exercetur armis, et tanquam in procinctu positus præludit prælium, et velut coram posito prætendit hoste: atque ad peritiam viresque jaculandi vel suos explorat lacertos, vel adversariorum declinat ictus, et vigilantia exit obtutu (46). Qui navim in

tur, non ita accipimus quasi peculiarem sub hoc titulo ediderit commentationem: sed quod multa quæ ad eorum officia pertineant, tradiderit in lib. Politic. (Econom. maxime vero in tribus Moralium suorum voluminibus, quæ manibus omnium evolvuntur. Quod vero David hisce philosophis asseritur esse antiquior, id cum chronologia consentire jam observavimus libro I, pag. 769 et 982. Et certe Panætius florebat tantum an. ab Urbe condita circ. 625, id est 126 an. ante salutis reparationem; Aristoteles an. ab Orbe condito circ. 3570, id est an. ferme 380 ante Christum: Socrates anno mundi 3525; Pythagoras denique ante Virginis partum circ. 550, hoc est an. 500 post Davidem. Porro qui plura de his philosophis desideraverit, adeat de Pythagora Laertium, Porphyrium, Anonymum apud Photium; August. *De civit. Dei* lib. xviii, cap. 37; Vayerium, *De virtute paganorum* et Naudeum, *Apologia illustrium Virorum*; de Socrate autem, præter plures e memoratis, Diodorum Sicul., Aristidem orat. 2, Eusebium, Suidam et alios. Nam de Panætio jam quantum sufficiat, attigimus.

(46) Ita vet. edit. acc. mss. fere ad unum: Rom. autem edit., *vigilanti excipit obtutu*. Sed nihil mu-

mari regere gubernaculis studeat, vel remis ducere, A prius in fluvio praeludit. Qui canendi suavitatem et vocis affectant præstantiam, prius sensum canendo vocem excitant. Et qui viribus corporis, legitimoque luctandi certamine coronam petunt, quotidiano usu palastræ durantes membra, nutrientes patientiam laborem assuescunt.

33. Hæc ipsa natura (47) nos in parvulis docet, quod prius sonos meditantur loquendi, ut loqui, discant. Itaque sonus exercitatio (48) quedam et palastra vocis est. Ita ergo et qui volunt discere cantum in loquendi, quod nature est, non negent: quod custodia est, exerceant; ut qui in specula sunt, speculando intendant, non dormiendo. Omnis enim res propriis ac domesticis exercitiis augetur.

34. Ergo David tacebat non semper, sed pro tempore: non jugiter, neque omnibus; sed irritant adversario, provocanti peccatori non respondebat. Et, sicut alibi ait *Psalm.* xxxvii, 13, 14, loquentes vanitatem, et cogitantes dolum, non audiebat quasi surdus, et quasi mutus non aperiebat illis os suum: quia et alibi habes: *Noli respondere imprudenti ad imprudentiam ejus, ne similis illi fias* (*Prov.* xxvi, 4).

35. Primum igitur officium est loquendi modus. Hoc sacrificium laudis Deo dependitur, 11 hoc reverentia exhibetur, cum Scripturæ divinæ leguntur, hoc honorantur parentes. Scio (49) loqui plerosque, cum tacere nesciant. Rarum est tacere quemquam, cum sibi non prosit loqui. Sapiens ut loquatur, multa prius considerat, quid dicat, aut cui dicat, quo in loco, et tempore. Est ergo et tace- B re et loquendi modus: est etiam facti modus. Pulchrum igitur tenere mensuram officii.

CAPUT XI.

Officium orationis, aut medium, aut perfectum esse Scripturæ testimoniis ostenditur: cui subjungitur numerus orationis laus, atque ad eam exhortatio.

36. Officium autem orationis aut medium, aut perfectum est (50), quod æque Scripturarum auctoritate probare possumus. Habemus etenim in Evangelio dixisse Dominum: *Si vis in vitam eternam venire, serva mandata.* Dixit illi? Quæ? Jesus autem dixit illi: *Non homicidia facies, non adulterabis, non facies falsum, non falsum testimonium dices: honora patrem et matrem: et, Diliges proximum tuum sicut te ipsum* (*Matth.* xix, 17 et seq.) Hæc sunt media officia, quibus aliquid deest.

tandem. Quidnam enim recte dicatur, exire ictum vel exire extra ictum, quemadmodum e contrario dicimus, venire intra ictum aut ictum teli?

(47) Mss. aliquot, *Nec ipsa natura*; edit. vet., *Nec non ipsa natura*.

(48) Mss. nonnulli, *sonus exercitatio*.

(49) Hunc sententiam jam legimus cap. 2, num. 3, eisdem verbis. Et eam quidem hoc loco non habet ms. Vat. unus et Tellerianus: verum cum in aliis omnibus atque edit. reperitur, ipsam loco movere nolumus; præsertim cum Ambrosio

37. Denique dicit illi adolescens: *Omnia hæc custodivi a juventute mea, quid adhuc mihi deest?* Ait illi Jesus: *Si vis perfectus esse, vale, vende omnia bona tua, et da pauperibus, et habebis thesaurum in celo, et veni, sequere me* (*Matth.* xx, 21). Et supra (*Matth.* v, 43, 45) ita est scriptum, ubi diligendos inimicos, et orandum dicit pro ealim, manibus et persequentibus nos, et benedicere maledicentes; hoc nos facere debemus, si volumus perfecti esse, sicut Pater noster qui in celo est, qui super bonos et malos solem jubet radios suos fundere, et pluvia et rore terras universorum sine ulla discretione pinguescere. Hoc est igitur perfectum officium (51), quod *αρετή* dixerunt Greci, quo corriguntur omnia, quæ aliquos potuerunt lapsus habere.

38. Bona etiam misericordia, quæ et ipsa perfectos facit, quia imitatur perfectum Patrem. Nihil tam commendat Christianam animam quam misericordia (52). Primum in pauperes, ut communes judices partus naturæ, quæ omnibus ad usum generat fructus terrarum; ut quod habes, largioris pauperi, et consortem et conformem tuum adjuves. Tu minimum largiris, ille vitam accepit: tu pecuniam das, ille substantiam suam aestimat. Tunc denarius, census illius est.

39. Ad hæc plus ille tibi confert, cum sit debitor salutis. Si nudum vestias, te ipsum induis justitiam. Si peregrinum sub tectum inducas tuum, si suscipias egentem: ille tibi acquirit sanctorum amicitias et æterna tabernacula. Non medioeris ista gratia. Corporalia seminas, et recipis spiritualia. Miraris iudicium Domini de sancto Job? Mirare virtutem ejus, qui poterat dicere: 12 *Oculus eram carcerum, pes clavorum. Ego eram infirmorum pater, velleribus agnorum meorum calefacti sunt humeri eorum. Foris non habitabat peregrinus: ostium autem meum omni venienti patebat* (*Job.* xxix, 15, 16). Beatus plane, de cujus domo nunquam vacuo sinu pauper exivit: neque enim quisquam magis beatus, quam qui intelligit super pauperis necessitatem et infirmi atque inopis ærumnam. In die iudicii habebit salutem a Domino, quem habebit suæ debitorem misericordie.

CAPUT XII.

Ne quis ab exercenda misericordia revocetur, ostenditur Deum curare actus hominum, et quemlibet improbum in ipsa opam affluentem miserum esse Jobi auctoritate demonstratur.

40. Sed plerique revocantur ab officio dispensatio- insolens non sit easdem sententias subinde repetere.

(50) Cic. lib. i *Offic.*, pag. 531, lin. 35: « Atque etiam alia divisio est, etc. Adverte interim Ambrosii doctrinam de præceptorum et consiliorum distinctione, quæ tam pertinaciter ab heterodoxis neotericis impugnatur et rejicitur.

(51) Ibid, pag. 531, lin. 37: « Perfectum autem officium, » etc.

(52) Lib. ii *Offic.*, pag. 353, lin. 12: « In illo autem alio genere, etc.

triciis misericordie, dum putant hominis actus non curare Dominum, aut nescire eum quid in occultis geramus, quid teneat nostra conscientia : aut iudicium ejus nequaquam justum videri, quando peccatores divitiis abundare vident, gaudere honoribus, sanitate, liberis : contra autem, justos inopes degere, inhonores, sine liberis, infirmos corpore, luctu frequenti.

41. Nec mediocris ea questio, quandoquidem tres illi reges amici Job, propterea eum peccatorem pronuntiabant, quia inopem factum ex divite, orbatum liberis ex fecundo parente, perfusum ulceribus, inhorrentemque vibicibus (53), exaratum vulneribus a capite usque ad pedes videbant (*Job* iv, 3, 11, 14 *et seq.*). Quibus hanc sanctus Job proponit assertionem : Si ego propter peccata mea hæc patior, *Cur impii vivant? Inveteraverunt autem, et in divitiis semen eorum secundum voluntatem, filii eorum in oculis, domus ipsorum abundant, timor autem nusquam : flagellum autem a Domino non est in ipsis* (*Job* xxi, 7-9).

42. Hæc videns infirmus corde exagitur, et studium avertit suum. Cujus dicturus sermones, ante sanctus præmisit Job, dicens : *Portate me, ego autem loquar, deinde ridete me. Nam et si arguor, quasi homo arguor. Portate ergo onus sermonum meorum* (*Job* I *et seq.*). Dicturus enim sum quod non probo : sed ad vos redarguendos proferam sermonis iniquos. Aut certe ; quia ita est versus (54). *Quid autem? Numquid ab homine arguor?* hoc est, homo me non potest redarguere (55) quia peccavi, et si argui dignus sum ; quia non ex evidenti culpa me arguitis, sed ex injuriis æstimatis merita delictorum. Videns ergo infirmus abundare injustos successibus prosperis (56), se autem alteri, dicit Domino : *Discede a me, vias tuas scire nolo* (*ibid.* 14). Quid prodest quia servivimus ipsi : aut quæ utilitas, quia occurrimus ipsi ? In manibus ipsorum omnia bona, opera autem impiorum non videt.

43. Laudatur in Platone (57), quod in *Politia* sua 13 posuit eum qui contra justitiam disputandi partes recepisset, postulare veniam dictorum quæ non probaret, et veri inveniendi atque examinandæ disputationis gratia, illam sibi impositam personam dicere. Quod consueque Tullius probavit, ut

(53) Mss. aliquot, *inhorrentemque vili cibo* : quidam... *varicibus* : neutri satis commode, nec mutanda vox Auctori nostro familiaris.

(54) *Versus* hoc loco ponitur pro *conversus* ; aliam enim ejusdem loci Ambrosius, ut alibi sæpe, versionem proponit.

(55) Cod. Tell., *homo mentiens non potest redarguere*.

(56) Quidam mss., *injustos successionibus prosperis*.

(57) Plato lib. II *de Rep.* Glauconem in eorum qui justitiæ præferendam injustitiam dicebant,loquentem inducit, atque impositum sibi munus ita excusantem : Ἐπεὶ ἐμολγῆς, ὃ Σόκρατες, ἐστὶν ὁ

A ipse in libris quos scripsit *de Republica*, in eam sententiam dicendum putaverit.

44. Quando antiquior illis Job (58), qui hæc primus reperit, nec eloquentiæ phalerandæ gratia, sed veritatis probandæ, præmittenda æstimavit? Statimque ipse questionem eodem reddidit, subjiciens quod exstinguatur lucerna impiorum, et futura sit eorum eversio (*Job* xxi, 17) : non falli Deum doctorem sapientiæ et disciplinæ, sed esse veritatis iudicem (*Ibid.* 22) : et ideo non secundum forensam abundantiam æstinandam beatitudinem singulorum : sed secundum interiorem conscientiam, quæ innocentium et flagitiosorum merita discernit, vera atque incorrupta poenarum præmiorumque arbitra. Moritur innocens in potestate simplicitatis suæ, in abundantia propriæ voluntatis, sicut adipe repletam animam gerens (*Ibid.* 23 *et seq.*). At vero peccator, quamvis foris abundet, deliciis diffluat, et odoribus fragret, in amaritudine animæ suæ vitam exigit (59), et ultimum diem claudit, nihil secum eorum quæ epulatus fuerit, boni referens (60) : nihil secum auferens nisi selerum suorum pretia.

45. Hæc cogitans nega, si potes, divini esse iudicii remunerationem. Ille suo affectu beatus, hic miser : ille suo iudicio absolutus, hic reus : ille in exitu lætus, hic mœrens. Cui absolvi potest, qui nec sibi innocens est? Dicite, inquit, mihi, ubi est protectio tabernaculorum ejus (*Job* xxi, 28)? Signum ejus non inveniatur. Vita enim facinorosi, ut C somnium. Aperuit oculos, transivit requies ejus, evanuit delectatio : licet ipsa quæ videtur, etiam dum vivunt, impiorum requies in inferno sit : viventes enim in inferna descendunt.

46. Vides convivium peccatoris, interroga conscientiam ejus. Nonne gravius omnibus fetet sepulchris? Intueris lætitiā ejus, et salubritatem miraris corporis filiorum atque opum abundantiam : introspice ulcera et vibices animæ ejus, et cordis mœstitudinem. Nam de opibus quid loquar, cum legeris : *Quia non in abundantia est vita ejus* (*Luc.* xii, 15) : cum seias, quia, etsi tibi videatur dives, sibi pauper est, et tuum iudicium 14 suo refelli? De multitudine quoque filiorum, et de indolenta quid loquar ; cum se ipse lugeat, et sine hærede futurum iudicet, cum imitatores sui successores suos esse nolit? Nulla enim hæreditas peccatoris. Ergo impius

ὁ ἀθέμιτος ὄψωνος. Et infra : Μὴ ἐμὲ οἷον λέγετε, ὃ Σόκρατες, ἀλλὰ τοὺς ἐπαυδοῦντας, πρὸς δικαιοσύνην ; ἀδικίαν ἐργάσει δὲ τὸν θῆτον,

(58) Job scriptorum omnium antiquissimus vulgo creditur, natusque anno post orbem conditum circiter 2330, cum Plato vix ante annum 3550 floruerit. Non desunt tamen a quibus liber qui ipsius nomine inscribitur, non ei, sed Moysi attribuitur. Videsis Jobi Historiam multa cum eruditione a Spanhemio elucubratam.

(59) Pauci mss., *animæ suæ ille victum accipit*.

(60) Vet. edit. et quidam mss., *epulatus fuerit, referens : honorum nihil, etc.*

ipse sibi pœna est : justus autem ipse sibi gratia (61) ; et utrique aut honorum aut malorum operum merces ex se ipso solvitur.

CAPUT XIII.

Refelluntur philosophorum opiniones qui Deo vel mundi totius, vel alicujus ex partibus curam abjudicant.

47. Sed revertamur ad propositum, ne divisionem factam præterisse videamur, quia occurrimus opinioni eorum qui videntes sceleratos quosque divites, lætos, honoratos, potentes, cum plerique justorum egeant, atque infirmi sint, putant vel nihil Deum curare de nobis, ut Epicurei dicunt (62) : vel nescire actus hominum, ut flagitiosi putant : vel si scit omnia, iniquum esse judicem ; ut bonos egere patiatur, abundare improbos. Nec superfluum velut quidam excursus fuit, ut opinioni hujusmodi ipsorum affectus responderet, quos beatos judicant, cum ipsi se miseros putent. Arbitratus enim sum quod ipsi sibi facilius quam nobis crederent.

48. Quo decurso, proclive æstimo, ut refellam cætera. Et primo eorum assertionem, qui Deum putant curam mundi nequaquam habere, sicut Aristoteles (63) asserit usque ad lunam ejus descendere providentiam. Et quis operator negligat operis sui curam ? Quis deserat et destituat quod ipso condendum putavit ? Si injuria est regere,

(61) Edit. et mss. aliquot, *ipse sibi gloria* : plurimi vero et optimi quique, *ipse sibi gratia* ; id est, quies atque oblectatio.

(62) Cum providentia et mundi administratione non solum felicitatem divinam stare non posse docuit Epicurus, sed multo minus humanam. Quocirca omni modo conatus est ex hominum animis Numinis metum evellere ; ut videre licet apud cl. Petrum Gassendum in Syntagm. Epic. Phil., in part., sect. 2, c. 5 et 6, nec non in part., cap. 20 et 21, quam ob impietatem discipulus ejus Lucretius eundem miris laudibus extollit tum in ipso limine lib. 1 ac II, tum maxime III, ubi ipsum ob eam causam in deos referendum canit.

(63) Diog. Laertius in vita hujus philosophi eandem opinionem ipsi attribuit, hisce verbis, διατίνα δὲ ἀπό τῶν Θεῶν τὸν κόσμον μὴ καὶ τῶν ὁρατῶν, τὰ δὲ ἴσχυει κατὰ μέρος ταῦτα συμπάσιον διοικεῖσθαι. Sed ea sententia in iis, quæ restant, Aristotelis scriptis non legitur.

(64) Epicuro Deum neque creatorem mundi, neque, uti supra diximus, gubernatorem esse, ignorat nemo : quæ de re adiri potest cl. Gassendus Phil. Epic. Syntagm. parte II, sect. 1, cap. 3, et sect. 2, cap. 2, 3, 4, 5 et 6. Porro quod Epicurei esse in ea opinione dicuntur, ut Deum asserant rebus administrari omnibus, videtur istud respicere ad Lucretium qui lib. 1, initio hæc ipsa sub Veneris nomine atque involucri significant. Hinc autem desumptos constat celebres duos Virgilio locos, alterum *Georg.* IV, alterum) *Æneid.* ; quos consule.

(65) Epicurum *ebrium* hic vocat, quippe qui ter in die, ut quidam tradidere, crapulam evomere consueverit, et priusquam in balneo voluntariam obiret mortem : τὸν ἀκρατὸς ἔμπρηνον, ut loquitur Diog. Laert. in ejus vita. Quod vero spectat ad susceptum ab eo voluptatis patrociniū, frustra

nonne est major injuria fecisse ; cum aliquid non fecisse nulla injustitia sit, non curare quod feceris, summa inclementia ?

49. Quod si aut Deum creatorem suum abnegant (64), aut ferarum et bestiarum se haberi numero censent : quid de illis dicamus, qui hac se condemnant injuria ? Per omnia Deum ire ipsi asserunt, et omnia in virtute ejus consistere, vim et majestatem ejus per omnia elementa penetrare, terras, cælum, maria : et putant injuriam ejus, si mentem hominis qua nihil nobis ipse præstantius dedit, penetret, et divinæ majestatis ingrediatur scientia ?

50. Sed horum magistrum velut ebrium (65), et 15 voluptatis patronum, ipsi qui putantur sobrii, irrident philosophi ? Nan de Aristotelis opinione quid loquar, qui putat Deum suis contentum esse finibus, et præscripto regni modo degere, ut poetarum loquuntur fabulæ, qui mundum inter tres ferunt (66) esse divisum ; ut alii cælum, alii mare, alii inferna coercenda imperio, sorte obvenerint : cosque cavere ne usurpata alienarum partium sollicitudine, interse bellum excitent. Similiter ergo asserit quod terrarum curam non habeat, sicut maris vel inferni non habet. Et quomodo ipsi excludunt (67) quos sequuntur, poetas ?

CAPUT XIV.

Dei cognitionem nihil fugere et Scripturarum testimoniis, et solis comprobatur exemplo, quilibet

sunt qui eum de animæ voluptate intelligendum aiunt ; cum ejus verba ab eodem Diog. memorata contrarium demonstrent ; sudt autem hujusmodi : Οὐ γὰρ ἔργῳ ἔχω τι νόσῳ τ' ἀγῶνι, ἀραιῶν μὲν τὰς διὰ χυλῶν ἰδνάζας, ἀραιῶν δὲ τὰς δι' ἀρροδισίων. καὶ τὰς δι' ἀκραμάτων καὶ τὰς διὰ μορῶν. Et hoc non minus evincit ejusdem cum perditissimis adolescentibus ac mulierculis consuetudo. Neque tamen dissimulandum eundem Laertium ibidem scribere hanc doctissimum illi ab æmulis invidiæ conflandæ ergo fuisse attributam ; nec defuisse magnos viros, qui se defensores Epicuri profiterentur, quorum antesignanum doctissimum Gassendum propter ejusdem philosophi vitam erudite admodum ab eo scriptam jure nominamus. Verum cum Tullius lib. III *Tusc. Quest.* hæc ipsa in libro Epicuri *De summo bono*, quem ejus esse negabat eandem ipsi de voluptatato sententiam tribuant ; credibilis est, ut indicat idem Tullius, Epicuri discipulos invidiæ levandæ causa ad animi voluptatem tanquam ad sacram anchoram, cum urgerentur, confugisse.

(66) Cunctæ edit. ac. mss. haud pauci, *in tres ferunt*, etc. Melius alii, *inter tres*, etc. Iterum eadem edit. ac mss. aliquot, *coercenda imperii sorte obvenerint* : mss. plures et antiquiores, *coercenda imperio*, etc. Melius, ut vox imperio referatur ad *coercenda*. De divisione autem illa qua mundus inter tres, Jovem nimirum, Neptunum ac Plutonium divisus fertur, opera philosophi ad nos transmissa nihil habent.

(67) Aristoteles quidem lib. I *Metaph.* cap. 2, poetas de diis indigna fabulantes negat audiendos, eorumque fabulas ibidem lib. XIV, cap. 8, exagitat : sed hoc multo uberius tractatum reperias apud Platonem cum alibi, tum præcipue libris, II, III, et X *de Rep.*

creatura et, tamen vel lumine, vel calore cuncta A
penetrat.

51. Sequitur illa responsio, utrum Deum, si operis sui cum non praeterierit, praetereat scientia. Ergo quia plantavit aurem, non audit: qui finxit oculum, non videt, non considerat?

52. Non praeterit haec vana opinio sanctos prophetas. Denique David inducit eos loquentes, quos superbia inflatos asserit. Quid enim tam superbum, quam cum ipsi sub peccato sint, alios indigne ferant peccatores vivere, dicentes: *Usquequo peccatores, Domine, usquequo peccatores gloriabuntur (Psal. xciii, 3)?* Et infra: *Et dixerunt. Non videbit Dominus, neque intelliget Deus Jacob.* Quibus respondet Propheta dicens: *Intelligite nunc insipientes in populo, et stulti aliquando sapite. Qui plantavit aurem, non audit? et qui finxit oculum, non considerat? Qui corripit gentes: non arguit, qui docet hominem scientiam? Dominus scit cogitationes hominum, quoniam vanae sunt (Ibid. 7 et seq.).* Qui ea quaecunque vana sunt deprehendit, ea quae sancta sunt (68), nescit, et ignorat quod ipse fecit? Potest opus suum ignorare artifex? Homo est, et in opere suo latentia deprehendit; et Deus opus suum nescit? Altius ergo profundum in opere, quam in auctore. Et fecit aliquid quod supra se esset, cuius meritum ignoraret auctor, cuius affectum nesciret arbiter? Haec illis.

53. Caeterum nobis satis est ipsius testimonium, qui ait: *Ego sum scrutans corda et renes (Jerem. xvii, 10).* Et in Evangelio ait Dominus Jesus: *Quid cogitalis mala in cordibus vestris (Luc. v. 22)?* Sciebat enim quod cogitarent mala. Denique evangelista testatur dicens: *Sciebat enim Jesus cogitationes eorum (Luc. vi, 8).*

54. Quorum non poterit satis movere opinio, si facta eorum consideremus. Nolunt supra se esse iudicem, quem nihil fallat: nolunt ei dare occultorum scientiam, qui metuunt occulta sua prodi. Sed etiam Dominus sciens opera eorum, tradidit eos in tenebras. *In nocte inquit, erit fur. Et oculus adulteri servabit tenebras, dicens: Non considerabit me oculus: et latibulum personae posuit suae (Job. xxiv, 14, 15).* 16 Omnis enim qui lucem fugit (69) diligit tenebras, studens latere, cum Deum latere non possit, qui intra profundum abyssi, et intra hominum mentes non solum tractata, sed etiam velvenda cognoscit. Denique et ille qui dicit in Ecclesiastico: *Quis videt me? Et tenebrae cooperiunt me, et parietes, quem vereor (Eccli. xxiii, 25, 26)?* quamvis in lecto suo positus haec cogitet, ubi non putaverit, comprehenditur. *Et erit, inquit, dedecus quod non intellexerit timorem Dei. (Ibid. 31.)*

55. Quid autem tam stolidum, quam putare quod Deum quidquam praetereat; cum sol qui minister luminis est, etiam abdita penetret, et in fundamenta

domus vel secreta conclavia vis caloris ejus irrum-
pat? Quis neget, verna tempeste tepescere interiora
terrarum, quas glacies hiberna constrinxerit? No-
runt ergo arborum occultam vim caloris vel frigo-
ris, adeo ut radices arborum aut urantur frigore,
aut fotu solis virescant. Denique ubi elementia
caeli arriserit, varios terra se fundit in fructus (70).

56. Si igitur radius solis fundit lumen suum su-
per omnem terram, et in ea quae clausa sunt, se inse-
rit, nec vectibus ferreis aut gravium valvarum obi-
cibus, quominus penetret, impeditur; quomodo non
potest intelligibilis Dei splendor in cogitationes ho-
minum et corda semet quae ipse creavit, inserere:
sed ea quae ipse fecit, non videt, et fecit ut me-
liora sint quae facta sunt, et potentiora, quam ipse
est qui ea fecit, ut possint quando volunt, cognitio-
nem sui operatoris latere? Tantam ergo virtutem
et potestatem inseruit mentibus nostris; ut eam
comprehendere cum velit, ipse non possit?

CAPUT XV.

Quibus displicet quod bonis male, et malis bene sit, eis Lazari exemplo et Pauli auctoritate ostenditur post vitam poenas ac praemia reservari

55. Duo absolvimus et, ut arbitramur, non incongrue nobis hujusmodi cecidit disputatio. Tertium genus quaestionis residet hujusmodi; cur peccatores abundant opibus et divitiis, epulentur jugiter, sine mœrore, sine luctu; justi autem egeant, et afficiantur aut conjugum amissione, aut liberorum? Quibus satisfacere debuit illa Evangelii parabola, quod dives bysso et purpura induebatur, et epulas copiosas exhibebat quotidie; pauper autem plenus ulcerum de mensa ejus colligebat reliquias. Post obitum vero utriusque, pauper erat in sinu Abrahæ requiem habens, dives in suppliciis (Luc. xvi, 25). Nonne evidens est meritum aut praemia aut supplicia post mortem manere?

58. Et recte, quia in certamine labor est, post certamen aliis victoria, aliis ignominia. Numquid priusquam cursus conficiatur, palma cuiquam datur, aut deferitur corona? Merito Paulus: *Certamen, inquit, bonum certavi, cursum consummavi, fidem servavi: quod reliquum est, reposita est mihi corona justitiae, quam reddet mihi Dominus 17 in illa die, justus iudex: non solum autem mihi, sed etiam his qui dilligunt adventum ejus (II Tim. vi, 7, 8).* In illa, inquit, die reddet, non hic. Hic autem in laboribus, in periculis, in naufragiis, quasi athleta bonus decertabat; quia sciebat quoniam per multas tribulationes oportet nos introire in regnum Dei. Ergo non potest quis praemium accipere, nisi legitime certaverit; nec est gloriosa victoria, nisi ubi fuerint laboriosa certamina.

CAPUT XVI.

Confirmato quod supra de praemiis et poenis dictum fuerat, subjungitur non mirum esse si quibus merces in futuro non destinatur, hic illi non laborent

(68) Edit. cum mss. aliquod, quae facta sunt. Sed in plurimis ac probatissimis legitur quae sancta sunt in aqua lectione inest antithesis non inelegans,

(69) Rom. edit. qui male agit, lucem fugit, etc.

(70) Mss. aliquot, varios terras effundit in fructus

neque confligant: additurque ideo temporalia bona ipsis concedi, ne qua relinquatur excusatio.

59. Nonne injustus est, qui ante dat præmium (71), quam certamen fuerit absolutum? Ideoque Dominus in Evangelio ait: *Beati pauperes spiritu, quoniam ipsorum est regnum cælorum* (Matth. v, 2). Non dixit: *Beati divites*, sed *pauperes*. Inde incipit beatitudo julicio divino, ubi ærumna æstimatur humana. *Beati qui esuriunt, quia ipsi saturabuntur. Beati qui lugent, quoniam ipsi consolationem habebunt. Beati misericordes, quoniam ipsis miserebitur Deus. Beati mundo corde, quoniam ipsi Deum videbunt. Beati qui persecutionem patientur propter justitiam, quoniam ipsorum est regnum cælorum. Beati estis, cum vobis male licent, et persequentur, et dicent omne malum adversum vos, propter justitiam. Gaude et exultate quoniam merces vestra copiosa est in cælo* (Matth. 5 et seq.). Futuram, non præsentem: in cælo, non in terra mercedem promisit esse reddendam. Quid alibi poseis, quod alibi debetur? quid præpropere coronam exigis, antiquam vincas? quid detergere pulverem? quid requiescere cupis? quid epulari gestis, antequam stadium solvatur? Adhuc populus spectat, adhuc athletæ in scammate (72) sunt, et tu jam otium petis.

60. Sed forte dicas: Cur impij lætantur? cur luxuriantur? cur etiam ipsi non mecum laborant? Quoniam qui non subscripserint ad coronam, non tenentur ad laborem certaminis; qui in stadium non descenderint, non se perfundunt oleo, non oblinunt pulvere. Quos manet gloria, expectat injuria. Unguentati spectare solent (73), non decertare; non solem, æstus, pulverem, imbresque perpeti. Dicant ego et ipsis athletæ: Venite, nobiscum laborate. Sed respondebunt spectatores: Nos hic interim de vobis judicamus: vos autem sine nobis coronæ, si viceritis, gloriam vindicabitis.

61. Isti igitur qui in deliciis, qui in luxuria, rapinis, quæstibus, honoribus, studia posuerunt sua, spectatores magis sunt quam præliatores. Habent lucrum laboris (74), fructum virtutis 18 non habent. Foveant otium, astutia et improbitate aggerant divitiarum acervos; sed exsolvent, seram licet, nequitia suæ pœnam. Horum requies in infernis, tua vero in cælo horum domus in sepulcro, tua in paraiso. Unde pulchre vigilare eos in tumultu Job dixit (Job xxi, 32); quia soporem quietis habere non possunt, quem ille dormivit, qui resurrexit.

(71) Erasm. et sequentes edit., *qui ante querat præmium*. Amerb. et mss. omnes, *qui ante dat præmium*. Non male; utramque enim injustitiæ ascribi debet.

(72) Ante. edit. cum paucis mss., *in stemmate*: Rom. cum alijs pluribus, *in scammate*. Quid sit autem *scamma*, dictum est ad lib. de Elia et jejunio, cap. 13, pag. 350.

(73) Nonnulli mss., *Unguentati spectatores solent*. Et continuo post quidam alij, *non solent æstus*, etc.

(74) *Lucrum laboris*, id est, immunitatem labo-

A 62. Noli igitur ut parvulus sapere, ut parvulus loqui, ut parvulus cogitare, ut parvulus vindicare ea quæ sunt posterioris ætatis. Perfectorum est corona. Expecta, ut veniat quod perfectum est, quando non per speciem in ænigmate, sed facie ad faciem formam ipsam redopertæ veritatis possis agnoscere. Tunc qua causa ille dives fuerit, qui erat improbus et raptor alieni, qua causa potens alius, qua causa ille abundaverit liberis, ille fultus honoribus, revelabitur.

63. Fortasse ut dicatur raptori: Dives eras, qua causa aliena rapiebas? Egestas non compulit, inopia non cogit. Nonne ideo te divitem feci, ut excusationem habere non possis? Dicatur etiam potenti; Car non adfuisti viduæ, orphanis quoque injuriam patientibus? Numquid tu infirmus eras? Numquid non poteras subvenire? Ideo te feci potentem, ut non inferres violentiam, sed repelleres. Non tibi scriptum est: *Eripe injuriam accipientem* (Eccli. iv, 9)? Non tibi scriptum est: *Pauperem, et egenum de manu peccatoris libera* (Psalm. lxxxj, 4)? Dicatur etiam abundanti: Liberis, et honoribus cumulavi te, salubritatem corporis concessi tibi; cur non secutus es præcepta mea? Famulo meus, quid feci tibi, aut quid contristavi te? Nonne ergo tibi liberos dedi, honores contuli, salutem donavi; cur me negabas? Cur æstimabas quod ad scientiam meam quæ gereres non pervenirent: cur tenebas dona mea, despiciebas mandata mea (Mich. vi, 3 et seq.)

C 64. Denique de Juda proditore hæc colligere licet, qui et apostolus inter duodecim electus est, et loculos pecuniarum quas pauperibus erogaret, commissos habebat, ne videretur aut quasi inhonorus, aut quasi egenus Dominum prodidisse. Et ideo ut justificaretur in eo Dominus, hæc ei contulit; ut non quasi injuria exasperatus, sed quasi prævaricatus gratiam, majori esset offensæ obnoxius.

CAPUT XVII.

Adolescentis officia, et exempla eidem ætati accommodata proponuntur.

65. Quoniam igitur et pœnam improbitati, et virtuti fore præmium satis claruit, de Officiis aggre-
D diamur dicere; quæ nobis ab adolescentia spectanda sunt (75), ut cum ætate accrescant simul. Est igitur bonorum (76) adolescentium timorem Dei habere, deferre parentibus, honorem habere

ris; non vero lucrum quod ex labore gignitur.

(75) Cic. Offic. lib. 1, pag. 368, lin. 4: « Et quoniam officia non eadem disparibus ætatibus tribuuntur, aliaque sunt juvenum », etc.

(76) Omnes edit., *simul studia bonorum actuum*: sed quæ resecevimus, a mss. absunt, nec videntur sensui ullo modo necessaria. Rursus edit. et pauci recentioresque mss., *deferre parentibus honorem, habere senioribus reverentiam*: plures autem ac potiores mss. jugulata voce *reverentiam*, verbum *deferre* absolute ponunt; nec non et infra duobus

senioribus, castitatem tueri, 19 non aspernari A humilitatem, diligere clementiam ac verecundiam, quæ ornamento sunt minori ætati. Ut enim in senibus gravitas, in juvenibus alacritas; ita in adolescentibus verecundia, velut quadam dote commendatur naturæ.

66. Erat Isaac Dominum timens, utpote Abraham indoles, deferens patri usque adeo, ut adversus paternam voluntatem nec mortem recusaret (*Gen. xxii, 9 et seq.*). Joseph quoque cum somniasset quod sol et luna et stellæ adorarent eum, sedulo tamen obsequio deferere patri (*Gen. xxxvii, 6 et seq.*). castus ita ut ne sermonem quidem audire vellet nisi pudicum; humilis usque ad servitutem, verecundus usque ad fugam, patiens usque ad carcerem, remissor injuriæ usque ad remunerationem. Cujus tanta verecundia fuit, ut comprehensus a muliere, vestem in manibus ejus fugiens mallet relinquere, quam verecundiam deponere (*Gen. xxxix, 8 et seq.*). Moyses quoque et Jeremias electi a Domino, ut oracula Dei prædicarent populo, quod poterant per gratiam excusabant per verecundiam (*Exod. iv, 10; Jerem. i, 6*).

CAPUT XVIII.

De partibus verecundiæ: quemadmodum sermonem ac silentium temporet, pudicitiam comitetur, preces nostras Dei commendet, motibus corporeis moderetur; ubi refertur historia de duobus clericis observatu minime indigna: tum subnequitur qua ratione componendus ex eadem virtute incensus, quantave cautio ne quid inverecundum ore proferatur, aut detegatur in corpore, adhibenda sit: et hæc omnia exemplis appositissimis illustrantur.

67. Pulchra igitur virtus (77) est verecundiæ (78), et suavis gratia, quæ non solum in factis, sed etiam in ipsis spectatur sermonibus; ne modum progrediari loquendi, ne quid indecorum sermo resonet tuus. Speculum enim mentis plerumque in verbis refulget. Ipsum vocis sonum librat modestia, ne cujusdam offendat aurem vox fortior. Denique in ipso canendi genere prima disciplina verecundia est: imo etiam in omni usu loquendi; ut sensim quis aut psallere, aut canere, aut postremo loqui incipiat; ut verecunda principia commendent processum.

68. Silentium quoque ipsum, in quo est reliquarum virtutum otium, maximus actus verecundiæ est. Denique si aut infantia putatur aut superbiæ, probro datur: si verecundiæ, laudi ducitur. Tace-

locis, quorum e primo expungunt vocem honorem, quæ in edit. posita erat ante, *deferens*: in altero autem scribunt *sedulo tamen obsequio*, pro *sedulum tamen obsequium*, editionum.

(77) Nonnulli mss., *virtus est misericordiæ et suavis gratia*.

(78) Cic. *Offic.* lib. 1, pag. 369, lin. 43: « In primis provident, ne sermo vitium aliquod indicet inesse moribus, » etc.

(79) Ita edit. ac mss. perpauci: alii frequentissimi, *qui si prætendat, et quæ prima.. tentari non sinat*: unus, *qui sibi prætendat, et quæ prima, etc.*,

bat in periculis Suzanna, et gravius verecundiæ, quam vitæ damnum putabat, nec arbitrabatur periculo pudoris tuendam salutem. Deo soli loquebatur (*Dan. xiii, 33*), cui poterat casta verecundia eloqui: refugiebat ora intueri virorum; est enim et in oculis verecundia, ut nec videre viros femina, nec videri velit.

69. Neque vero quisquam solius hanc laudem 20 castitatis putet. Est enim verecundia pudicitia comites, cujus societate castitate ipsa tutior est. Bonus enim regendæ castitatis pudor est comes: qui si se prætendat ad ea quæ prima pericula sunt (79), pudicitiam temerari non sinat. Ille primus in ipso cognitionis ingressu, Domini matrem commendat legentibus, et tanquam testis locuples, dignam quæ ad tale munus eligeretur, astruit: quod in cubiculo, quod sola, quod salutata ab angelo tacet, et mota est introitu ejus, quod ad virilis sexus speciem peregrinam turbatur aspectus (80) Virginis *Luc. i, 29 et seq.* Itaque quamvis esset humilis, præ verecundia tamen salutantem non resalutavit, nec ullum responsum retulit, nisi ubi de suscipienda Domini generatione cognovit; ut qualitatem effectus disceret, non ut sermonem referret.

70. In ipsa oratione nostra multum verecundia placet, multum conciliat gratiæ apud Deum nostrum. Nonne hæc prætulit publicanum, et commendavit eum qui nec oculos suos audebat ad cælum levare? Ideo justificatur magis Domini judicio, quam ille C Phariseus, quem deformavit præsumptio (*Luc. xviii, 13, 14*). Ideoque oremus in incorruptione quieti et modesti spiritus, qui est ante Deum locuples, ut ait Petrus (*I Petr. iii*). Magna igitur modestia, quæ cum sit etiam sui juris remissior, nihil sibi usurpans, nihil vindicans, et quodammodo intra vires suas contractior, dives est apud Deum, apud quem nemo dives. Dives est modestia, quia portio Dei est. Paulus quoque orationem deferri præcepit cum verecundia et sobrietate. Primam hanc et quasi præviam vult esse orationis futuræ, ut non gloriatur peccatoris oratio: sed quasi colore pudoris abducta (18), quo plus defert verecundiæ de recordatione delicti, hoc uberius mereatur gratiam (*I Tim. ii, 1-9*).

D 71. Est etiam in ipso motu (82), gestu, incessu tenenda verecundia. Habitus enim mentis in corporis statu cernitur. Hinc homo cordis nostri absconditus, aut levior, aut jactantior, aut turbidior:

alius, *quasi prætendat*, etc., quæ lectio satis arri-det.

(80) Mss., nec pauci, nec inferioris notæ, *speciem peregrinatur*, quidam, *peregrinatus, aspectus*, etc. intra vero ubi edit. ac pauci mss. *sermonem refelleret*; reliqui legunt partim, *sermonem præferret*, aliqui, *proferret*: partim, *sermonem referret*, quod ultimum sensui videtur esse magis congruum.

(81) Mss. laud pauci, *colorem pudoris obducit*.

(82) Cic. lib. 1 *Offic.*, pag. 368, lin. 28: « Sed quoniam decorum illud in omnibus factis et dictis, in corporis denique motu et statu cernitur. »

aut contra gravior, et constantior, et purior, et maturior aestimatur. Itaque vox quædam est animi, corporis motus.

72. Meministis (83), filii, quem Len amicum, cum sedulis se videretur commendare officiis; hoc solo tamen in clerum a me non receptum, quod gestus ejus plurimum deleberet; alterum quoque cum in clero reperissem, jussisse me ne unquam præiret mihi; quia velut quodam insolentis incessus verbere oculos ferret meos. Illeque dixi, cum redderetur post offensam muneri. Hoc solum excepi, nec lelellit sententia; uterque enim ab Ecclesia recessit, ut qualis incessu prodebatur, talis perfidia animi demonstraretur. Namque alter Arianae infestationis tempore, fidem deseruit; alter pecunie studio, ne judicium subiret sacerdotale (84), se nostrum negavit. 21 Lucebat in illorum incessu imago levitatis, species quædam scurrarum pereursantium.

73. Sunt etiam qui sensim ambulando imitantur histrionicos gestus (85), et quasi quædam fereula pomparum, et statuarum motus nutantium, ut quoties eunque gradum transferunt, modulos quosdam servare videantur.

74. Nec cursum ambulare honestum arbitror, nisi cum causa exigit alicujus periculi, vel justa necessitas (86). Nam plerumque festinantes anhelos videmus torquere ora, quibus si causa desit festinationis necessaria, nævus est justæ offensionis. Sed non de his dico, quibus rara properatio ex causa nascitur: sed quibus jugis et continua in naturam vertitur. Nec in illis ego tanquam simulacrorum effigies probo, nec in istis tanquam excusorum ruinas.

75. Est etiam gressus probabilis, in quo sit species auctoritatis, gravitatisque pondus, tranquillitatis vestigium; ita tamen si studium desit atque affectatio, sed motus sit purus ac simplex; nihil enim fucatum placet. Motum natura informet. Si quid sane in natura vitii est, industria emendet; ut ars desit, non desit correctio.

83. Mirare quantam in corporeo ipso Clericorum habitu perfectionem requirebat sanctus præsul; et hinc collige quas et quantas in eisdem animi virtutes expelebat.

84 Sic mss. magno consensu, si duos excepias qui perinde ac vet. edit. habent: *subiret, sacerdotem se nostram*, etc. Sola edit. Rom., *subiret sacerdotum, se nostrum*, etc., sensu a lectione nostra non alieno. Videtur autem hic acceptæ administrationis aut furti ejuspiam rationem reddere defugiens, transfugisse ad Arianos. Porro de judiciis ecclesiasticis, ne honorum Ecclesiæ œconomia alio loco dicatur commodius.

(85) Cic. lib. 1 *offic.* pag. 339, lin. 8: « Nam et palæstrici motus. » etc. Et infra 14: « Cavendum est autem ne aut tarditatibus, » etc. Varii generis erant fereula apud antiquos, alia enim triumphis usurpabantur, cum devictarum gentium spolia, vestem pretiosam, aurum sive factum sive signatum, coronas, arma, machinas, ipsas denique urbium captarum imagines in plaustis ante currum triumphantium portabantur; alia erant ludorum ac spectaculorum, non multum prioribus illis absi-

A 76. Quod si etiam ista spectantur altius, quanto magis cavendum est ne quid turpe ore exeat; hoc enim graviter conquinat hominem. Non enim eibus conquinat, sed injusta obtrectatio, sed verborum obscenitas (87). Hæc etiam vulgo pudori sunt. In nostro vero officio nullum verbum quod inhoneste cadat, non inveniunt verecundiam. Et non solum nihil ipse indecorum loqui, sed ne aurem quidem debemus hujusmodi præbere dictis: sicut Joseph ne incongrua sua audiret verecundiæ, veste fugit relictæ (*Gen.* xxxix, 12); quoniam quem delectat audire, alterum loqui provocat.

B 77. Intelligere quoque quod turpe sit, pudori maximo est. Spectare vero si quid hujusmodi fortuito accidat, quanti horroris est! Quod ergo in aliis displicet, numquid potest in se ipso placere? nec ipsa natura nos docet (88)? quæ perfecte quidem omnes partes nostri corporis explicavit; ut et necessitati consuleret, et gratiam venustaret. Sed tamen eas quæ decore ad aspectum forent, in quibus formæ apex quasi in arce quadam localus, et figuræ suavitatis, et 22 vultus species emineret, operandique usus esset paratior, obvias atque apertas reliquit: eas vero in quibus esset naturalis obsequium necessitatis, ne deforme sui præberent spectaculum, partim tanquam in ipso amandavit atque abscondit corpore, partim docuit et suasit legendas.

C 78. Nonne igitur ipsa natura est magistra verecundiæ? Cujus exemplo modestia hominum (89) (quam a modo scientiæ quid deceret appellatam arbitror) id quod in hac nostri corporis fabrica abditum reperit, operuit et textit; ut ostium illud quod ex transverso faciendum in arca illa Noe iusto dictum est (*Gen.* vi, 16); in qua vel Ecclesiæ, vel nostri figura est corporis: per quod ostium egeruntur reliquiæ ciborum. Ergo naturæ opifex sic nostræ studuit verecundiæ, sic decorum illud et honestum in nostro custodivit corpore, ut ductus quosdam,

milias; alia denique sacrorum, in quibus gestabantur deorum simulacra; et de ultimis hisce fereulis maxime hic loqui Ambrosium ipse videtur declarare in sequentibus. Caterum ab istis parum admodum abhorruisse constat funerum gestamina, quibus defuncti cadaver dum esseretur, avorum ejus præmittebantur imagines. Quæ omnia cum non sine magna gravitate veherentur atque incessus tarditate, locum dare Ambrosianæ Ciceronianæque comparationi facile potuerunt.

(86) Mss. aliquot, *vel justæ necessitatis*.

87 Cic. lib. 1 *Offic.*, pag. 368, lin. 39: « Quorumque partium corporis usus sunt necessarii eas neque partes, » etc.

88 Ibid., lin. 32: « Principio corporis nostri magnam natura ipsa videtur habuisse rationem, » etc. Hic autem in Ambrosii contextu Era. et seq. edit. præferunt: *Hæc ipsa natura nos docet*, mss. vero constantissime, *nec ipsa natura*, Amerb., *nec hoc ipsa natura*, etc. Non male; est enim ceptæ interrogationis continuatio.

(89) Ibid., pag. 372, lin. 47: « Itaque ut eandem nos modestiam, » etc.

atque exitus cuniculorum (90) nostrorum posterum relegaret, atque ab aspectu nostro averteret, ne purgatio ventris visum oculorum offenderet. De quo pulchre Apostolus ait: *Quæ videntur, inquit, membra corporis infirmiora, necessariora sunt: et quæ putamus ignobiliora esse membra corporis, his abundantiorum honorem circumdamus: et quæ inhonesta sunt nostra, honestatem abundantiorum habent* (I Cor. xii, 23). Etenim imitatione naturæ industria auxit gratiam. Quod alio loco etiam altius interpretati sumus (lib. i de Noe et arca, cap. 8), ut non solum abscondamus ab oculis, verum etiam quæ abscondenda accepimus, eorum indicia ususque membrorum suis appellationibus nuncupare indecorum putemus.

79. Denique si casu aperiantur hæ partes, confunditur verecundia: si studio, impudentia aestimatur. Unde et filius Noe Cham offensam retulit, quia nudatum videns patrem risit: qui autem operuerunt patrem, acceperunt benedictionis gratiam (Gen. ix, 22 et seq.). Ex quo mos vetus (91) et in urbe Roma, et in plerisque civitatibus fuit, ut filii puberes cum parentibus, vel generi cum soceris non lavarent, ne paternæ reverentiæ auctoritas minueretur: licet plerique se et in lavaero quantum possunt tegant; ne vel illic ubi nudum totum est corpus, huiusmodi intacta sit portio.

80. Sacerdotes quoque veterimore, sicut in Exodo legimus, brachias accipiebant, sicut ad 23 Mosen dictum a Domino: *Et facies illis brachias lineas, ut tegatur turpitudine pudoris* (92). *A lumbis usque ad femora erunt, et habebit eas Aaron et filii ejus, cum intrabunt in tabernaculum Testimonii: et cum accedent sacrificare ad aram Sanctuarii, et non inducent super se peccatum, ne moriantur* (Exod.

(90) Edit., ut velut ductus quosdam aquæ, exitus cuniculorum, etc. Mss. vero prope ad unum ut nos in textu.

(91) Cic. lib. i Offic. pag. 369, lin. 3: « Nostro quidem more cum parentibus puberes filii, » etc. Laudabilem hanc consuetudinem in Africa non obtinuisse indicat sanctus Augustinus *Confess.* lib. ii, cap. 3. Nam alioquin antiquis Christianis publicarum balnearum usu interdictum nequiquam fuisse non solum inde intelligimus, quod Marcianus alique Christiani ac pii imperatores thermas construxere, verum etiam ex eo quod legamus apud Irenæum lib. iii, cap. 3, nec non apud alios scriptores ecclesiasticos Joannem apostolum cum aliquando lavatum ivisset, ac intus Cerinthum reperisset, illotum discessisse, ne videlicet corrueret balneum in quo veritatis inimicus lavaret. Et certe usque adeo usum balnei, dummodo necessitatis non luxuriæ causa adhiberetur, vitiosum non putavit Gregorius Magnus, ut lib. xi, epist. 3, responderit eo ne Dominica quidem die abstinendum. Porro valetudinem in causa fuisse cur eodem Joannes evangelista uteretur, auctor est Theodoretus lib. ii *Hæret. Fabul.*, quamvis rem totam aliter narret Epiphanius hæres. 30, quem consule. Augustinus etiam ut mœtitudinem sibi allatam ex matris obitu deliniret, balneum se petiisse commemorat lib. ix *Confess.* cap. 12. Sola igitur luxuria in balneis interdicatur; unde DD. Athanasius, lib. de Virgi-

xviii, 42, 43. Quod nonnulli nostrorum servare adhuc feruntur: plerique spirituali interpretatione ad cautionem verecundiæ et castitatis, dictum arbitrantur.

CAPUT XIX.

Decorum quomodo describatur ab Oratore: an et quantum ad virtutem conferat formositas: postremo qua cura ne quid affectatum aut effeminatum in nobis appareat, efficiendum?

81. Delectavit me diutius in partibus demorari verecundiæ; quia ad vos loquebar, qui aut bona ejus ex vobis recognoscitis, aut damna ignoratis. Quæ cum sit omnibus ætatibus, personis, temporibus et locis apta, tamen adolescentes, juvenilesque annos maxime decet.

82. In omni autem servandum ætate, ut deceat quod agas et conveniat, et quadret sibi ordo vitæ tuæ. Unde Tullius (93) etiam ordinem putat in illo decore servari oportere: idque positum dicit in formositate, ordine, ornatu ad actionem apto: quæ difficile ait loquendo explicari posse, et ideo satis esse intelligi.

83. Formositatem autem cur posnerit, non satis intelligo; quamvis ille etiam vires corporis laudet. Nos certe in pulchritudine corporis locum virtutis non ponimus, gratiam tamen non excludimus: quia verecundia et vultus ipsos solet pudore obfundere, gratioresque reddere. Ut enim artifex in materia commodiore melius operari solet, sic verecundia in ipso quoque corporis decore plus eminet: ita tamen ut etiam ipse non sit affectatus decor corporis: sed naturalis, simplex, neglectus magis quam expetitus non pretiosis et albensibus adjunctus vestimentis (94) sed communibus; ut honestati vel necessitati nihil desit, nihil accedat nitore.

nibus, et Leander, de Instit. virginum cap. 10, illas virginibus non omnibus quidem, sed sanis prohibuit, sicut e contrario easdem sanctus Benedictus Reg. cap. 36, monachis concessit ægrotis. Fuere tamen qui nec infirmi quidem iis uti vellent, ut Hegesippus et Hieronymus narrant de Jacobo apostolo, Palladius de Isidoro atque Evagrio, de Basilio Gregor. Nazianzenus. Imo nec defuere inter philosophos qui hanc eandem laudem sibi vindicarent, quemadmodum Seneca epist. 108, de seipso, et de Plotino Porphyrius tradidere.

(92) Mss. aliquot, *turpitudine sudoris*: melius alii longe plurimi, ac vet. edit., *turpitudine pudoris*; ubi reposuit Rom. . . . *corporis*; animum ex LXX, apud quos: *καὶ ὅταν ἀπὸ τοῦ σώματος ἔλθῃς ἀνὴρ*. Vulg. vero, *ut operiant carnem turpitudinis*: text. Hebr., . . . *nuditatis*.

(93) Cic. lib. i Offic. pag. 368, lin. 29: « Idque positum est in tribus rebus formositate, » etc.

(94) Ibid., lin. 49: « Quibus in rebus duo sunt maxime fugienda, » etc. Albas vestes lætitiæ indices olim fuisse in confesso est. Hinc non solum Romanos in festis et in cœnis cum colorem indui solitos frequentissima scriptorum testimonia prodidere: verum etiam sacri interpretes, quod Christi vestimenta in transfiguratione alba facta sint, quodque angeli post resurrectionem albi apparuerint, ad eandem trahunt significationem: quo etiam non absurde id referatur, quod recens

24 84. Vox ipsa non remissa, non fracta, nihil femineum sonans, qualem multi gravitatis specie simulare consueverunt, sed formam quandam et regulam ne succum virilem reservans. Hoc est enim pulchritudinem vivendi tenere, convenientia cuique sexui et personae reddere. Ille ordo gestorum optimus, hic ornatus ad omnem actionem accommodus. Sed ut molliculum et infractum aut vocis sonum, aut gestum corporis non probo: ita neque agrestem ac rusticum. Naturam imitemur: ejus effigiem, formula disciplinæ, forma honestatis est.

CAPUT XX.

Ad eos revolvam verecundiam intemperantium hominum consortia, convivia extraneorum, ac mulierum commercia vitacula: sed otium nostrum domi in pus honestis pro stiliis insumendum.

85. Habet sane suos scopulos verecundia, non quos ipsa invehit, sed quos sæpe incurrit; si intemperantium intillamus consortia, qui sub specie jucunditatis venenum infundunt bonis. Hi si assidui sunt, et maxime in convivio, ludo ac joco, enervant gravitatem illam virilem. Caveamus itaque ne dum relaxare animum volumus, solvamus omnem harmoniam, quasi concentum quemdam bonorum operum; usus enim cito inflectit naturam.

86. Unde quam prudenter factis convenire (95) ecclesiasticis, et maxime ministrorum officiis arbitror, declinare extraneorum convivia: vel ut ipsi hospitales sitis peregrinantibus, vel ut ea cautione nullus sit approbrius locus. Convivia quippe extraneorum occupationes habent, tum etiam epulandi produnt cupiditatem (96). Subrepunt etiam fabulae frequenter de saeculo ac voluptatibus: elandere

baptizati per octavam Paschalis in alba veste incedere soliti erant; in quo tamen innocentiae quoque demonstrabatur indicium. Sed nec adeo letitiae addictas erat eandibus color, ut non luctui etiam inserviret; novimus enim quondam mulieres apud Romanos allatas fuisse in funeribus: quem morem etiam in Gallia servatum a reginis viduis fuisse voluit nonnulli. Alias tristitiae niger seu pullus color convenire existimabatur; unde sibi eum monachi, quorum est tum sua tum aliorum peccata flere delegerant. Quapropter Magnus Antonius, martyri desiderio incensus, ne coloris monastici cognatus indicio, ab accessu judicis prohiberetur, album induit, ut dissert in ejusdem vita Rosveidus. Eo similiter colore sacras virgines indui solitas Baronius ad an. 57 scribit. Idem vero e quodam loco epistolae Hieronymi ad Nepotianum, quam ad annum 393 refert, clericos antiquitus non pulla nec alba, sed castanea veste ac violacea usos colligens, addit in Ecclesiam tunc primum irrepsisse colorem nigrum, cum monachismus in nonnullis Ecclesiis a clericis receptus est, et ex monachis episcopi creati sunt. Verè quidem in hac posteriori parte cum doctissimo Cardinali facere videtur, quod scribitur in Vita sancti Martini, eum postquam ad episcopalem sedem erectus esset, nigrum pallum, quo prius monachum agens utebatur, retinuisse: verum ille in exponendo Hieronymi loco dissentit a Petro Cluniacensi; hic enim eum ita interpretatur, ac si tantum admoneatur Nepotianus, in utriusque coloris usu fastum caveat. Sed quamvis minus coacta videatur Baroni expositio, certum

Aures non potes, prohibere, putatur superbiae. Subrepunt etiam præter voluntatem pocula. Melius est tunc domui semel exire, quam alienae frequenter: et ut ipse sobrius surgas, tamen ex aliena insolentia condemnari non debet presentia tua.

87. Viduarum ac virginum domos, nisi visitandi gratia (97). 25 juniores adire non est opus: et hoc cum senioribus, hoc est, vel cum episcopo, vel si gravior est causa, cum presbyteris. Quid necesse est ut demus saecularibus obloquendi locum? Quid opus est ut ille quoque visitationes crebrae accipiant auctoritatem? Quid si aliqua illarum forte labatur? cur alieni lapsus subeas invidiam? Quam multos etiam fortes illecebra decepit? Quanti non dederunt errori locum, et dederunt suspicioni!

B 88. Cur non illa tempora, quibus ab Ecclesia vacas, lectioni impendas? Cur non Christum revisas, Christum alloquaris, Christum audias? Illum alloquimur cum oramus, illum audimus cum divina legimus oracula. Quid nobis cum alienis domibus? Una est domus, quae omnes capit. Illi potius ad nos veniant, qui nos requirunt. Quid nobis cum fabulis? Ministerium altaribus Christi, non obsequium hominibus deferendum recepinus.

89. Humiles nos esse decet, mites, mansuetos, graves, patientes, modum tenere in omnibus; ut nullum vitium esse in moribus vel tacitus vultus, vel sermo annuntiet.

CAPUT XXI.

C *Iracundiam priusquam oriatur, praecavendam; si obortu fuerit, reprimendam ac mitigandam: si nec id assequi valuerimus linguam saltem a conviciis coercendam; ut sint motus nostri puerilium*

tamen est ab Ambrosio hoc loci aliud nihil clericis prohiberi, nisi candorem vestium affectatum ac nimis lucentem; ut quae sequuntur satis ostendunt, nihil accedat nitori. Et hoc profecto mirifice convenit cum iis quae Basilius epist. 1, ad Gregorium Nazian., praecipit. Sed illam ipse consulat licet.

(95) Ita edit. ac mss. nonnulli: alii vero partim, unde prudenter facili convenire; partim, unde quod prudenter agitis, convenire, etc., non incongrue.

(96) Mss. aliquot, epulandi produnt cupiditatem.

(97) Magnam semper gessit Ecclesia existimationis ministrorum suorum curam. Hinc est quod Ambrosius hoc loco tot conditionibus clericorum adolescentiorum cum viduis ac sacris virginibus congressum circumseribit. Qua etiam prudentia inducti quartae synodi Carthaginiensis antistites, ut significarent omnem hujusmodi familiaritatis occasionem tollendam e medio, delinierunt can. 102: «Ad reatum episcopi pertinere... si sustentandae vite praesentis causa (qua tamen vix alia justior esse potest) viduae vel sanctimoniales clericorum familiaritatibus subiciantur.» Cum autem qua ratione a clericis hujusmodi feminae accedentes excipiendae sint, S. Doctor nequaquam praecipiat; inde conjicias haud ita frequenter eas domo egredi ad invisendum quempiam consuevisse. Ab Ecclesia tamen universam provisionem reperimus, ne mulier sine diaconissa ad diaconum debeat accedere. Quod si tanta cautione de simplici femina ad diaconum aditu constitutum sit, quis miretur presbyterorum cum mulieribus contubernium tot canonibus proscriptum esse?

commotionum similes. Dictum Archyta memoratur, A ostenditurque Davidem ipsi hac in re factis et scriptis praevisse.

90. Caventur iracundia (98), aut si praeaveri non potest, cohibeatur; mala enim illex peccati (99) indignatio est: quæ ita animum perturbat, ut rationi non relinquat locum. Primum est igitur, si fieri potest, ut morum tranquillitatis usu quodam, affectione (1), proposito, in naturam vertatur. Deinde quoniam ita plerumque motus infixus est naturæ ac moribus, ut evelli atque evitari non queat (2): si praevideri potuerit, ratione reprimatur. Aut si prius occupatus fuerit animus ab indignatione, quam consilio prospici ac provideri potuerit, ne occuparetur: meditare quomodo motum animi tui vincas, iracundiam temperes. Resiste iræ, si potes: cede, si non potes; quia scriptum est: *Date locum iræ* (Rom. xii).

91. Jacob fratri indignanti pie cessit (Gen. xxvii, 42 et seq.), et Rebecæ, id est, patientiæ instructus consilio, abesse maluit et peregrinari, quam excitare fratris indignationem; et tunc redire, cum fratrem mitigatum putaret. Et ideo tantam apud Deum invenit gratiam. Quibus deinde obsequiis, quantis muneribus fratrem ipsum reconciliavit sibi; ut ille præreptæ benedictionis non meminisset, meminisset delatæ satisfactionis (Gen. xxxii, 3 et seq.)!

92. Ergo si prævenerit et præoccupaverit mentem tuam iracundia, et ascenderit in te, non relinquant locum tuum. Locus tuus patientia est, 26 locus tuus sapientia est, locus tuus ratio est, locus tuus sedatio indignationis est. Aut si te contumacia respondentis moverit, et perversitas impulerit ad indignationem: si non potueris mitigare mentem, reprime linguam tuam. Sic enim scriptum est: *Cohibe linguam tuam a malo, et labia tua ne loquantur dolum. Deinde inquire pacem, et sequere eam* (Psal. xxxiii, 14, 15). Pacem illam sancti Jacob vide, qua tu primum sedato animum (3): si non prævalueris, frenos linguæ impone tuæ: deinde reconciliationis studium non prætermittas. Hæc oratores sæculi de nostris usurpata in suis posuere libris: sed ille sensus hujus habet gratiam, qui prior dixit.

93. Vitemus ergo, aut temperemus iracundiam; ne sit ejus aut in laudibus exceptio, aut in vitiis D exaggeratio. Non mediocriter est mitigare iracundiam:

(98). Cic. lib. i *Offic.* pag. 363, lin. 12: « Prohibenda maxime ira, » etc. Hic porro dissidet a Cicerone noster Ambrosius; quandoquidem ille virtutem more Stoicorum in affectuum vacuitate, hic autem ex Christianorum scitis in moderatione constituit.

(99) Vet. edit. ac mss. aliquot, *mala enim lex peccati.*

(1) Quidam mss., *affectione propositi in naturam vertat.*

(2) Nonnulli mss. et edit. Gill. in marg. ac Rom. in corp., *atque evinci non queat.*

(3) Rom. edit. sola, *Jacob vide. Quanta primum sedatio animi.* Vet. edit. et pauci mss., *Jacob vide quanta primum sedato animum*: alii nonnulli, *Jacob. Vide*

non inferius quam omnino non commoveri. Hoc nostrum est, naturæ illud. Denique commotiones in pueris innoxie sunt, quæ plus habent gratiæ, quam amaritudinis. Et si cito pueri inter se moventur, facile sedantur, et majori suavitate in se recurrunt. Nesciunt se subdole artificeoseque tractare. Nolite hos contemnere pueros, de quibus Dominus ait: *Nisi conversi fueritis, et efficiamini sicut puer iste, non intrabitis in regnum cælorum* (Matth. xviii, 3). Itaque et ipse Dominus, hoc est, Dei virtus, sicut puer, cum malediceretur, non remaledixit: cum percuteretur non percussit (1 *Petr.* ii, 73). Ita ergo te compara, ut quasi puer injuriam non teneas, malitiam non exerceas: omnia a te innocenter proficiscantur. Non consideres quid ab aliis in te revertatur (4). Locum tuum serva, simplicitatem et puritatem tui pectoris custodi. Noli respondere irato ad iracundiam ejus, sive imprudenti ad imprudentiam. Cito culpa culpam excutit. Si lapides teras, nonne ignis erumpit.

94. Ferunt gentiles, ut in majus omnia verbis extollere solent Archytæ Tarentini (5) dictum philosophi, quod ad villicum suum dixerit: O te infelicem, quem afflicterem, nisi iratus essem! Sed jam David et armatam dexteram in indignatione compresserat (1 *Reg.* xxv, 32). Et quanto plus est non remaledicere, quam non vindicare? Et bellatores adversus Nabal ad ultionem paratos, Abigail deprecatione revocaverat. Unde advertimus tempestivis quoque intercessionibus non solum cedere nos, sed etiam delectari oportere. Eo usque autem delectatus est, ut benediceret intervenientem, quod ab studio vindictæ revocatus foret.

95. Jam dixerat de inimicis suis: *Quoniam declinaverunt in me iniquitatem, et in ira molesti erant mihi* (Psal. lvi, 4). Audiamus turbatus in ira quid dixerit: *Quis dabit mihi, pennas sicut columbæ, et volabo, et requiescam* (Ibid. 7)? Illi ad iracundiam provocabant, hic tranquillitatem eligebat.

96. Jam dixerat: *Irascimini, et nolite peccare* (Psal. iv, 5). Moralis magister, qui naturalem affectum inflectendum magis ratione doctrinæ, quam extirpandum 27 noverat, moralia docet; hoc est. Irascimini ubi culpa est, cui irasci debeatis (6), Non potest enim fieri, ut non rerum indignitate moveamur: alioquin non virtus, sed lentitudo (7) et

quanta: primum, etc.; cæteri denique ut in textu, nisi quod pro, *qua tu*, legunt aliqui, *quanto: perperam.*

(4) Vet. edit. ac mss. nonnulli, *in te referatur.*

(5) Val Maximus eadem refert de Archyta lib. iv, cap. 1. Hunc autem fuisse constat Davide multo posteriorem; ejus enim præceptorem Pythagoram vixisse anno demum 3389 post mundum conditum communior chronologorum calculus sensit; cum David jam inde ab anno 2887 floruerit. Alii tamen aliis hæc ipsa attribuerunt, ut Laertius Platoni, Plutarchus Charillo, Theanoni Stobæus.

(6) Cic. lib. i *Offic.* pag. 370, lin. 4: « Objurgationes etiam nonnunquam incidunt necessariæ, etc. »

(7) Ant. edit. cum parte mss., *sed lentitudo*: Gill.

remissio iudicatur. Irascimini ergo ita, ut a culpa abstineatis. Vel sic: Si irascimini, nolite peccare, sed vincito ratione iracundiam. Vel certe sic: Si irascimini, vobis irascimini, quia commoti estis, et non peccabitis. Qui enim sibi irascitur, quia cito commotus est, decimit irasci alteri: qui autem vult iram suam justam probare, plus inflammatur, et cito in culpam cadit. Melior est autem secundum Salomonem (*Prov. xvi, 32*), qui iracundiam continet, quam qui urbem capit; quia ira etiam fortes decipit.

97. Cavere igitur debemus, ne in perturbationes prius incidamus, quam animos nostros ratio componat; examinat enim mentem plerumque aut ira, aut dolor, aut formido mortis, et improvise percellit ictu. Ideo prevenire pulchrum est cogitatione, quaevolvendo mentem everceat: ne repentinis excitetur commotionibus, sed iugo quoddam rationis et habenis astricta mitescat.

CAPUT. XXII.

De cogitationibus, et appetitu: deque decoro sermonis in confabulatione ac disceptatione servando.

98. Sunt autem gemini motus, hoc est, cogitationum et appetitus (8): alteri cogitationum, alteri appetitus: non confusi, sed discreti et dispares. Cogitationes verum exquirere, et quasi emolere (9) muneris habent: appetitus ad aliquid impellit agendum atque excitat. Itaque ipso genere naturae suae et cogitationes tranquillitatem sedationis infundunt, et appetitus motum agendi exultat. Ita ergo informati sumus, ut bonarum rerum subeat animum cogitatio: appetitus rationi obtemperet (si vere ut illud decorum custodiamus, animum volumus intendere) ne rationem excludat rei alicujus affectus: sed ratio quid honestati conveniat, examinet.

99. Et quoniam ad conservationem decori 28 spectare diximus (80), ut sciamus in factis dictisque quis modus: prior autem ordo loquendi quam faciendi est, sermo in duo dividitur, in colloquium familiare, et in tractatum, disceptationemque fidei

in marg. ac. Rom. in textu, cum altis mss., *sed lenitudo*: commodius; haec siquidem in vitiis est: at non alia.

(8) Cic. lib. 1, pag. 369, lin. 19: « Motus autem animorum duplex est, alteri cogitationis, alteri appetitus, » etc.

(9) Mss. aliquot. *et quasi emoliri*.

(10) Cic. lib. 1 *Offic.* pag. 369, lin. 23: « Et quoniam magna vis orationis, » etc. Infra etiam lin. 33: « Sit igitur hic sermo, in quo Socratici excellunt, lenis, » etc. Item lin. 40: « Sed quoniam in omni vita, » etc. Universam autem concionum ecclesiasticarum materiam duobus membris comprehensam proponit Ambrosius; aut enim ea circa fidem versatur, aut circa mores sive morales virtutes: has autem sub iustitia, virtute scilicet universali, complectitur. Sic ipse Christus ad Joannem Baptistam, *Oportet nos implere omnem iustitiam*, id est, omnem virtutem; et sanctus presul eandem iustitiam generale infra quasi in propria membra distribuit, minimum in continentibus quae ad nos ipsos, in iustitiam particularem quae ad proximum,

A atque iustitiae. In utroque servandum, ne sit aliqua perturbatio: sed tanquam mitis et placidus, et benevolentiae plenus et gratiae, sine ulla sermo ducatur contumelia. Absit pertinax in familiari sermone contentio; quaestiones enim magis excitare inanes, quam utilitatis aliquid afferre solet. Disceptatio sine ira, suavitas sine amaritudine sit, monitio sine asperitate, hortatio sine offensione. Et sicut in omni actu vitae id cavere debemus, ne rationem nimius animi motus excludat, sed teneamus consilii locum: ita etiam in sermone formulam eam teneri convenit, ne aut ira excitetur, aut odium, aut cupiditatis nostrae, aut ignaviae aliqua exprimamus indicia.

B 100. Sit igitur sermo huiusmodi de Scripturis maxime. Quid enim magis nos oportet loqui, quam de conversatione optima; adhortatione observationis, disciplinae custodia. Habeat caput ejus rationem et finis modum (11). Sermo enim tædiosius iram excitat. Quam vero indecorum, ut cum omnis confabulatio habere soleat incrementum gratiae, habeat novum offensionis.

101. Tractatus quoque de doctrina fidei, de magisterio continentiae, de disceptatione iustitiae. adhortatione diligentiae, non unus semper, sed ut se dederit lectio, nobis et arripiendus est, et prout possumus, prosequendus: neque nimium prolixus, neque cito interruptus; ne vel fastidium derelinquat, vel desidia prodat atque incuriam. Oratio C pura, simplex, dilucida, atque manifesta, plena gravitatis et ponderis: non affectata elegantia, sed non intermissa gratia.

CAPUT XXIII.

Jocos etsi nonnunquam honesti siut, tamen in ecclesiasticis viris omnino proscribendos: vocem autem puram ac simplicem esse oportere.

102. Multa praeterea de ratione dicendi dant praeccepta saeculares viri (12), quae nobis praetoreunda arbitror, ut de jocandi disciplina (13). 29 Nam licet interdum honesta joca ac suavia sint, tamen

denique in diligentiam quae maxime ad Dei cultum atque obsequium pertinet. Quod autem subdit non unum tractatum esse oportere, sed prout se dederit peracta in Ecclesiae conventu lectio, arripiendum; praecipit quidem aliter sermonem cum in Scriptura de continentia agitur, aliter cum de iustitia vel de pietate instituendum: non tamen meditationem seu praeparationem removel; imo potius eam requirit, ubi orationem aequo breviorum velans tiori, causam hanc reddit, *ne desidia prodat atque incuriam*. Sed forte iterum hac de re dicendi nascetur locus.

(11) Ibid., lin. 49: « Et ut ineipiendi ratio fuerit, ita sit desinendi modus. »

(12) Supra, lin. 25: « Contentionis praeccepta thetorum sunt multa, » etc.

(13) Pag. 365, lin. 35: « Ludo autem et joco uti illis quidem licet, » etc. c. Thomas 2-2, quest. 468, art. 2, ad 1. Ambrosius verbis nihil aliud vult significari, nisi jocos Christianis oratoribus populo sacram doctrinam exponentibus abjiciendos esse. At bona cum venia tanti doctorie, jocos ab ecclesia-

ab ecclesiastica abhorrent regula; quoniam quæ in Scripturis sanctis non reperimus, ea quemadmodum usurpare possumus?

103. Cavenda enim etiam in fabulis, ne inflectant gravitatem severioris propositi. *Vae vobis, qui ridetis, qui flebitis* (Luc. vi, 21.)! ait Dominus: et nos ridendi materiam requirimus, ut hic ridentes, illic fleamus? Non solum profusos, sed omnes etiam jocos declinandos arbitror; nisi forte plenum suavitatis (14) et gratiæ sermonem esse, non indecorum est.

104. Nam de voce quid loquar, quam simplicem et puram esse satis arbitror: canoram autem esse naturæ est, non industriæ (15). Sit sane distincta pronuntiationis modo, et plena succi virilis: ut rhythmum affectet scenicum, sed mysticum servet (16).

CAPUT XXIV.

Tria in vitæ actibus observanda, nimirum ut rationi appetitus subjiciatur, ut in studiis justa servetur moderatio, denique ut suo quaque tempore atque ordine gerantur. Quæ omnia in sanctis Veteris Testamenti viris adeo præfulserunt, ut manifestum sit eos cardinalibus, quas vocant, virtutibus egregie instructos fuisse.

105. De ratione dicendi satis dictum puto, nunc de actione vitæ quid congruat, consideremus. Tria autem in hoc genere spectanda (17) cernimus: unum, ut rationi appetitus non reluctetur; hoc enim solummodo possunt officia nostra illi decoro convenire. Si enim appetitus rationi obediat, facile id quod deceat in omnibus officiis conservari potest. Deinde ne majore studio quam res ipsa est quæ suscipitur, vel minore: aut parvam magno ambitu (18) suscepisse, aut magnam inferiore destituisse videamur. Tertium de moderatione studiorum, operumque nostrorum: de ordine quoque rerum et de opportunitate temporum, non dissimulandum puto,

106. Sed primum illud quasi fundamentum est

stica regula abhorre non idem videtur ac jocos abstinendum in tradenda sacra doctrina, sed nullam esse in sacris paginis aut canonibus regulam, qua joci clericeis permittatur. Sed ut maxime de tradenda populo doctrina Christiana intelligatur hic locus, non tamen vim solvit objectionis; sibi enim ille opposuerat ejusdem doctoris verba ex num. seq. ubi de fabulis, id est, familiari confabulatione agens, proposita Christi adversus ridentes comminatione, nullum omnino jocos non damnat. Neque verum est Ambrosium jocosum usu clericis indicare, cum universim ridere homini Christiano fas esse neget Basilius, *Reg. brevior.* inter. 31. Hunc etiam consule epist. 411, et *Constit. monastic.* cap. 12, quem in hac quoque doctrina S. Benedictus Regulæ suæ cap. 6 est imitatus. Quæ quidem ita pertinent ad ascetas, ut etiam omnibus quotquot virtutis studiosi fuerint, convenient, et maxime sacerdotibus, de quibus vere juxta ac pie Bernardus lib. ii de *Consid.* cap. 13: « Inter sæculares, inquit, nugæ, nugæ sunt: in ore sacerdotis, blasphemiae. » Adi similiter tract. de *Ordinæ vitæ et morum Instit.* inter opera S. Bernardo male ascri-

A omnium, ut appetitus rationi pareat: secundum et tertium idem est, hoc est, in utroque moderatio, Vacat enim apud nos species liberalis, quæ pulchritudo habetur, et dignitatis contemplatio. Sequitur de ordine rerum, et de opportunitate temporum. Ac per hoc tria sunt, quæ videamus utrum in aliquo sanctorum consummata possimus docere.

107. Primum ipse pater Abraham qui ad magistrum futuræ successionis informatus et instructus est, jussus, exire de terra sua, et de cognatione sua, et de domo patris sui (*Gen. xii, 1 et seq.*): nonne multiplicatæ (19). necessitudinis præstrictus affectu, tamen appetitum rationi obedientem præbuit? Quem enim terræ suæ, cognationis, domus quoque propriæ gratia non delectaret? Et hunc ergo mulcebat suorum suavitas, sed imperii cœlestis 30 et remunerationis æternæ consideratio movebat amplius. Nonne considerabat uxorem imbecilem ad labores, teneram ad injurias, decoram ad incentiva insolentiam, sine summo non posse duci periculo? Et tamen subire omnia, quam excusare consultius dijudicavit. Deinde cum descenderet in Ægyptum, monuit ut diceret se sororem esse, non uxorem ipsius.

108. Adverte, quanti appetitus. Timebat uxoris pudori, timebat propriæ saluti, suspectas habebat Ægyptiorum libidines: et tamen prævaluit apud eum ratio exsequendæ devotionis. Consideravit enim quod Dei favore ubique tutus esse posset, offenso autem Domino, etiam domi non posset illæsus manere. Vicit igitur appetitum ratio, et obedientem sibi præstitit.

109. Capto nepote (20), non perterritus neque tot regum turbatus populis, bellum repetit: victoria potitus, prædæ partem cujus ipse fuit auctor, recusavit (*Gen. xiv, 14 et seq.*) Promisso quoque sibi filio, cum consideraret emortui corporis sui vires depositas, sterilitatem conjugis, et supremam semetutem, etiam contra usum naturæ Deo credidit. (*Gen. xv, 6.*)

pta, ubi cap. 3 textus Ambrosii. quo de agimus, ad verbum exscribitur. Cæterum fatendum in hoc genere omnium gravissime peccare eos qui theatrales facetias ad sacrum transferunt suggestum, et histrionica scurrilique dicacitate gravitatem evangelicam solvunt et conspurcant. Vide Mabillonii nostri notam ad Bernardi locum supra laudatum, J. B. Thiers et alios.

(14) Vet. edit. et quidam mss., *plenum tamen suavitatis.*

(15) Cle. lib. i *Offic.*, pag. 369, lin. 29: « In voce autem duo sequamur, ut clara sit et suavis, » etc.

(16) *Mysticum servet.* id est, mysteriorum sanctitatis congruum.

(17) Cic. lib. i, pag. 370, lin. 37: In omni autem actione suscipienda, tria sunt tenenda, » etc.

(18) Mss. non pauci, *vel minorem ac parvam magno ambitu*, etc.

(19) Nonnulli mss. ac edit., *multiplicatæ*: quædam, *multiplici necessitudinis perstrictus affectu.*

(20) Rom. edit. cum uno vel altero mss., *Capitulum nepotem, bello repetit.*

110. Adverte convenire omnia. Appetitus non defuit, sed repressus est: annuus equalis gerendis, qui nec magna pro vilibus, nec minora pro magnis duceret, moderatio pro negotiis, ordo rerum, opportunitas temporum, mensura verborum. Fide primus, iustitia precipuus, in prelio strenuus, in victoria non avarus, domi hospitalis, uxori sedulus.

111. Sanctum quoque eius nepotem Jacob delectabat domi secum docere: sed mater voluit peregrinari, ut daret fraternae iracundiae locum (*Gen. xxvii, 21 et seq.*). Vicit appetitum consilii salubritas. Exsul domo, profugus a parentibus, ubique tamen convenientem mensuram negotiis tenuit, et temporibus opportunitatem reservavit. Acceptus domi parentibus, ut alter maturitate provocatus obsequi benedictionem daret, alter amore pio propenderet (*Gen. xxv, 31*). Fraternali quoque iudicio prebitas, cum cibum suum fratri cedendum putasset: delectabatur utique alimento secundum naturam, sed secundum pietatem cessit petito. Pastor domino gregis fidus, socero gener sedulus, impiger in labore, in convivio pareus, in satisfactione prae-vius, in remuneratione largus (*Gen. xxxi, 6 et seq.*). Denique sic fraternam mitigavit iracundiam: ut ejus verebatur inimicitias, adipisceretur gratiam (*Gen. xxxiii, 4*).

112. Quid de Joseph loquar, qui utique habebat cupiditatem libertatis, et suscepit servitii necessitatem? Quam subtilis in servitute, quam in virtute constans, quam benignus in carcere, sapiens in interpretatione, in potestate moderatus, in ubertate providus, in fame justus, ordinem laudis rebus adiungens, et opportunitatem temporibus, aequitatem populis officii sui moderatione dispensans (*Gen. xxxix, 1 et seq.*)?

113. Job quoque juxta secundis, atque adversis rebus irreprehensibilis, patiens, gratus Deo atque acceptus, vexabatur doloribus, sed se consolabatur (*Job ii, 3 et seqq.*).

114. David etiam fortis in bello, patiens in adversis, in Iherusalem paciens, in victoria man-

115. Quod his viris principatum virtutum officium defuit? Quarum primo loco constituerunt prudentiam, quae in veri investigatione versatur (22), et scientiae plenioris infundit cupiditatem; secundo iustitiam, quae suum cuique tribuit, alienum non vindicat, utilitatem propriam negligit, ut communem aequitatem custodiat: tertio fortitudinem, quae et in rebus bellicis excelsi animi magnitudine, et domi eminet, corporisque praestat viribus: quarto temperantiam, quae modum, ordinemque servat omnium, quae vel agenda, vel dicenda arbitramur.

CAPUT XXV.

Exposito cur ductum non fuerit a memoratis virtutibus exordium, easdem in veteribus Patribus existisse pressius demonstratur.

116. Haec forsitan aliquis dicat primo loco poni oportuisse, quoniam ab his quatuor virtutibus nascuntur officiorum genera. Sed hoc artis est, ut primo officium definatur, postea certa in genera dividatur (23). Nos autem artem fugimus, exempla majorum proponimus: quae neque obscuritatem afferunt ad intelligendum, neque ad tractandum versutias. Sit igitur nobis vita majorum disciplinae speculum, non calliditatis commentarium: imitandi reverentia, non disputandi astutia.

117. Fuit igitur in sancto Abraham primo loco prudentia, de quo dicit Scriptura: *Credidit Abraham Deo, et reputatum est illi ad iustitiam* (*Gen. xv, 6*). Nemo enim prudens, qui Deum nescit. Denique insipiens dixit quia *non est Deus* (*Psal. xiii, 1*); nam sapiens non diceret. Quomodo enim sapiens qui non requirit auctorem suum, qui dicit lapidi: *Pater meus es tu* (*Jerem. ii, 27*): qui dicit diabolo (24) ut Manichaeus: *Auctor meus es tu*? Quomodo sapiens Arius, qui mavult imperfectum auctorem habere

(21) Ita mss. frequentissimi, ac edit. Era. et Gill. in marg. Alii tamen nonnulli et omnes edit. in contextu, *moralement Deo*: Benig., *immortali Deo sui*, etc.

(22) Cic. lib. I, pag. 352, lin. 35: « Sed omne quod honestum est, id quatuor partium oritur ex aliquo. » etc.

(23) Pag. 351, lin. 27: « Placet igitur, quoniam omnis disputatio de officio futura est, ante definire. » etc.

(24) Plana sunt quae hic tribuuntur Manichaeo atque Ario: hunc enim imperfectionem Christo, quem in creaturarum ordinem deiecit, affluxisse, illum vero corporali rerum creationem diabolo adjudicasse, nemo est qui nesciat. At vero id fortasse capiam moveat diffinitatem, quod Marcioni potius quam Ario jungatur Eunomius. Constat siquidem hunc Aetii fuisse discipulum cum Ariano, ut Socrates lib. ii, cap. 15, testatur, idem et dicentis et sententis, ejus etiam sectae postea nomen dedit ipse Eunomius, ut idem Socrates loco citat,

sicut et lib. i, cap. 7 et 13 significat. Cui jungere licet Sozomenum lib. iv, cap. 25, et lib. vi, cap. 26, atque alios. Sed nodum solvit Theodoretus; hic enim cum lib. ii *Hist.* cap. 29, tantum scripsisset Eunomium Aetii blasphemiam nova impietatis accessione cumulosse, in lib. iv *Har. fabul.* rem evolvit enucleatius ita inquam: « Baptizantes usque ad pectus aqua undefaciunt, reliquis autem partibus tanquam execrandis aquam adhibere prohibent... Sed et aliud audere illos dicunt, quod scriptis committere non ausim, etc. Hinc profecto aperto colligitur eum admisisse duplex principium, bonum alterum a quo partes corporis superiores quas bonis esse non negabant, procederent: malum alterum a quo inferiores, quas malas esse idem contemebant. Unde miramur eos qui collectos ejusdem Eunomii errores scripto proderunt, ut puta ex antiquis Epiphanium et Augustinum, e recentioribus vero Baronium, Petavium aliosque omnes, impietatem de qua hic loquitur beatus

atque degenerem, quam verum atque perfectum? **A** Quomodo sapiens Marcion (25) atque Eunomius, qui malunt Deum malum quam bonum habere? Quomodo sapiens, qui Deum suum non timet? *Initium enim sapientie timor Domini (Psal. cx, 9).* Et alibi habes: *Sapientes non declinant de ore Domini, sed tractant 32 in confessionibus suis (Prov. xxiv, 7).* Simul quoque dicente Scriptura: *Reputatum est ei ad iustitiam; alterius virtutis ei gratiam detulit.*

118. Primi igitur nostri definierunt prudentiam in veri consistere cognitione. Quis enim illorum ante Abraham, David, Salomonem? Deinde iustitiam spectare ad societatem generis humani. Denique David ait: *Dispersit, dedit pauperibus, iustitia ejus manet in æternum. Justus miseretur, justus commodat (Psal. cx, 9).* Sapienti et justo totus mundus divitiarum est. Justus communia pro suis habet, sua pro communibus. Justus se ipsum, priusquam alios, accusat. Ille enim justus, qui nec sibi parcat, et occulta sua latere non patitur. Vide quam justus Abraham. In senectute suscepit filium per repromissionem (*Gen. xxii, 3 et seq.*), repositenti Domino negandum ad sacrificium, quamvis unicum, non pulavit.

119. Adverte hic omnes virtutes quatuor in uno facto. Fuit sapientiæ, Deo credere, nec filii gratiam auteferre auctoris præcepto: fuit iustitiæ, acceptum reddere: fuit fortitudinis, appetitum ratione cohibere. Ducebat hostiam pater, interrogabat filius, tentabatur affectus patrius, sed non vincebatur. Repetebat filius appellationem paternam, compungebat paterna viscera, sed non minuebat devotionem. Accedit et quarta virtus, temperantia. Tenebat justus et pietatis modum, et executionis ordinem. Denique dum sacrificio necessaria vehit, dum ignem adolet, dum filium ligat, dum gladium educit, hoc immolandi ordine meruit, ut filium reservaret.

120. Quid sapientius sancto Jacob, qui Deum vidit facie ad faciem, et meruit benedictionem (*Gen. xxxii, 1 et seq.*)? Quid justius, qui ea quæ acquiserat, oblatis muneribus cum fratre divisit? Quid fortius, qui cum Deo luctatus est? Quid modestius eo qui modestiam ita et locis et temporibus deferebat, ut filiæ injuriam mallet prætexere conjugio, quam vindicare: eo quod inter alienos positus amori potius consulendum, quam odia colligenda censebat?

121. Noe quam sapiens, qui tantam fabricavit arcam (*Gen. vi, 14 et seq.*)! Quam justus, qui ad semen omnium reservatus, solus ex omnibus et præteritæ generationis superstes est factus, et auctor futuræ, mundo potius et universis magis quam sibi

natus! Quam fortis, ut diluvium vinceret! Quam temperans, ut diluvium toleraret! quando introiret, qua moderatione dezeret, quando corvum, quando columbam dimitteret, quando **33** reciperet revertentes, quando exendi opportunitatem caperet, agnosceret?

CAPUT. XXVI.

In inquirenda veritate contra sua præcepta peccasse philosophos: Moysen vero illis sapientiores se præbuisse. Eo majori studio enitendum ad comparandam sapientiam, quo major est ipsius dignitas, ad quam omnes ipsa natura impelluntur.

122. Itaque tractant in veri investigatione tenendum illud decorum (26), ut summo studio requiramus quid verum sit, non falsa pro veris ducere, non obscuris verâ involvere, non superfluis vel implexis atque ambiguïs occupare animum. Quid tam indecorum, quam venerari ligna, quod ipsi faciunt? Quid tam obscurum, quam de astronomia et geometria tractare, quod probant: et profundi aeris spatia metiri, cælum quoque et mare numeris includere: relinquere causas salutis, errores quærere.

123. At non ille eruditus in omni sapientia Ægyptiorum Moyses probavit ista: sed illam sapientiam detrimentum et stultitiam judicavit, et aversus ab ea, intimo Deum quesivit affectu: ideoque vidit, interrogavit, audivit loquentem. Quis magis sapiens quam ille quem docuit Deus, qui omnem sapientiam Ægyptiorum, omnesque artium potentias operis sui virtute evacuavit (*Exod. III, 1 et seq.*)? Non hic incognita pro cognitis habebat, hisque temere assentiebatur: quæ duo in hoc maxime naturali atque honesto loco vitanda discant, qui sibi nec contra naturam esse, nec turpe judicant saxa adorare, et a simulacris auxilium petere, quæ nihil sentiant.

124. Quanto igitur excelsior virtus est sapientia, tanto magis enitendum arbitror, ut assequi eam possimus. Itaque ne quid contra naturam, ne quid turpe atque indecorum sentiamus, duo hæc, id est, et tempus et diligentiam ad considerationem rerum examinandi gratia referre debemus. Nihil est enim quo magis homo cæteris animantibus præstet, quam quod rationis est particeps, causas rerum requirit, generis sui auctorem investigandum putat, in cujus potestate vitæ necisque nostræ potestas sit, qui mundum hunc suo nutu regat, cui sciamus rationem esse reddendam nostrorum actuum. Nihil est enim quod magis proficiat ad vitam honestam, quam ut credamus eum judicem futurum, quem et occulta non fallant et indecora ollendant, et honesta delectent.

Doctor, non advertisse. Porro in causa forte fuit ejusdem erroris atrocitas, cur in quibusdam imperatorum legibus, qualis ea Gratiani fuit, cujus meminit Sozomenus lib. vii, c. 1, cum liberum cuique relinquatur quaecunque religionem aut cætum sectari pro libito, adjectum fuerit, exceptis Manichæis, Photinianis et Eunomianis. Non videtur certe dubium quin Ambrosius ipse ad hanc blasphemiam respexerit lib. ii Hexaem, cap. 5, ubi nominantur Eunomiani *radicis degeneris*, Arianorum scilicet, *fractus deterior*.

(25) Mss. non pauci, *Quomodo sapiens, ut Arianus.... ut Marcion.*

(26) Cic. lib. i *Offic.*, pag. 352, lin. 42: « Velut ex ea parte, quæ primo descripta est... inest indagatio atque inventio veri, etc. » etc.

125. Omnibus igitur hominibus inest secundum naturam humanam verum investigare, quæ 34 nos ad studium cognitionis et scientiæ trahit, et inquirendi infundit cupiditatem, in quo excellere universis pulchrum videtur, sed paucorum est assequi : quivolvendo cogitationes, consilia examinando, non mediocrem impendunt laborem; ut ad illud beate honesteque vivendum pervenire possint, utque operibus appropinquare, *Non enim qui dixerit, inquit. mihi: Domine, Domine, intrabit in regnum cælorum, sed qui fecerit ea quæ dico* (Matth. vii, 21). Nam studia scientiæ sine factis, hand scio an etiam involvant magis.

CAPUT XXVII.

Primum officii fontem esse prudentiam, ex qua derivatæ tres aliæ virtutes, ita cum ea atque inter se conexas sunt, ut ab invicem divelli ac separari nequeant.

126. Primus igitur Officii fons prudentia est. (27) Quid enim tam plenum officii, quam deferre Auctori studium atque reverentiam? Qui tamen fons et in virtutes derivatur cæteras; neque enim potest justitia sine prudentia esse, cum examinare quid justum quidve injustum sit, non mediocris prudentiæ sit; summus in utroque error. *Qui enim justum judicat injustum, injustum vero justum, execrabilis apud Deum. Ut quid abundant justitiæ imprudenti* (28)? Salomon ait *Prov. xvii, 15, 16*). Neque iterum prudentia sine justitia est pietas enim in Deum initium intellectus. Quo advertimus illud ab hujus sæculi translatum magis quam inventum sapientibus; quia pietas funtamentum est omnium virtutum.

127. Justitiæ autem pietas est prima in Deum, 29 secunda in patriam, tertia in parentes, item in omnes: quæ et ipsa secundum naturæ est magisterium. Sequidem ab ineunte ætate ubi primum sensus infundi cœperit, vitam amamus tanquam Dei munus, patriam, parentesque diligimus, deinde æquales quibus sociari cupimus. Hinc cha-

(27) Ibidem pag. 353, lin. 4: « Ex quatuor aulem locis in quos, » etc.

(28) Sic vet. edit. cum mss. pluribus nec non antiquioribus; Rom. vero cum aliis, *pecuniæ imprudenti*. LXX Interp., *ὅτι τὸ πρῶτον χαίρειν ἀπὸ τοῦ* a quibus non abludunt cæteræ versiones; nisi quod Aq. et Theod. scribunt, *ὅτι τὸ πρῶτον ἀπὸ τοῦ χαίρειν*, magis ad textum Hebraicum.

(29) Cic. ibid. lin. 22: « De tribus autem reliquis, latissime patet ea ratio, » etc. Docet hoc loco sanctus Ambrosius pietatem justitiæ annexam esse, quod etiam astruit Angelicus Doctor, 2-2, q. 8, a. 1. Et hæc pietas donum est Spiritus sancti, ut docet idem Thomas 2-2, q. 121, art. 1, de illa vero quæ ad parentes, quamque virtutem ipse vocitat, in eo dissentit ab Ambrosio, quod parentes patriæ, Ambrosius autem patriam parentibus præponi jubet. Prævit autem sancto Præsuli Cicero lib. *Offic.* pag. 353, lin. 32: « Sed quoniam, ut præclare scriptum est a Platone, non nobis solum nati sumus, ortusque nostri partem patriæ vindicat, partem parentes, partem amici, » etc. Item pag. 353, lin. 35:

Aritas nascitur, quæ alios sibi præfert, non quærens quæ sua sunt, in quibus est principatus justitiæ.

128. Omnibus quoque animantibus innascitur, primum salutem tueri, cavere quæ noceant (30), expetere quæ præsent, ut pastum, ut latibula quibus se a periculo, imbribus, sole defendant, quod est prudentiæ. Succedit quoque ut omnium genera animantium congregabilia natura sint: primo generis sui ac formæ consortibus, tum etiam cæteris; ut videmus boves armentis, equos gregibus (31), et maxime pares paribus delectari: cervos quoque cervis et plerumque 35 hominibus adjungi. Jam de procreandi studio et sobole, vel etiam generantium amore, quid loquar, in quo est forma justitiæ præcipua?

B 129. Liquet igitur et has, et reliquas cognatas sibi esse virtutes. Siquidem et fortitudo (23, quæst. 2, e. *Fortitudo*) quæ vel in bello tuctura barbaris patriam, vel domi defendit infirmos, vel a latronibus socios, plena sit justitiæ; et scire quo consilio defendat atque adjuvet, captare etiam temporum et locorum opportunitates, prudentiæ ac modestiæ sit: et temperantia ipsa sine prudentia modum scire non possit: opportunitatem noscere, et secundum mensuram reddere, sit justitiæ: et in omnibus istis magnanimitas necessaria sit, et quædam fortitudo mentis, plerumque et corporis; ut quis quod velit, possit implere.

CAPUT XXVIII.

C *Societatem constare justitia et beneficentia: illius partes duas ultionem et piratam possessionem a Christianis non agnoscere: quod vero de rerum communitate ac mutuo auxilio tradunt Stoici, hoc eos et Scripturis sacris mutuatos esse. Quantum justitiæ splendor, et quinam scopuli accessum ad illam præpediant.*

130 Justitia igitur ad societatem generis humani, et ad communitatem refertur. Societatis enim ratio (32) dividitur in duas partes, justitiam et beneficentiam, quam eandem liberalitatem et benignitatem

« Sed cum omnia ratione animoque lustraveris, omnium societatum nulla est gratior, nulla charior, quam ea quæ cum Rep. est unicuique nostrum. Chari sunt parentes, chari liberi, » etc. Lib. quoque iii, pag. 400, lin. 30: « Quid sit tyrannidem occupare, si patria proderet conabatur pater?... Ad extremum si ad perniciem patriæ res spectabit, patriæ salutem anteponet saluti patris. » Cæterum quæ verba ex Platone a se translata dicit Orator, ea reperiuntur epist. 9 ejusdem philosophi, quæ est ad Archytam I, hunc in modum: « Ἀλλὰ κακὸν δὲ σὺ ἐνθυμίσθαι ὅτι ἕκαστος ἡμῶν οὐχ αὐτῷ μόνον γέγονεν. ἀλλὰ τῆς γενέσεως ἡμῶν τὸ μὲν τὸ ἡ πατρὶς μερίδιον, τὸ δὲ τῶν γυνήκεων, τὸ δὲ οἱ δασυτοὶ γῶναι.

30 Cic. lib. i *Offic.* pag. 352, lin. 4: « Principio generi animantium omni est a natura tributum, ut se vitam, corpusque tueatur, declinetque ea, » etc.

31) Nonnulli mss., *equos vel arietes gregibus.*

(32) Cic. lib. i *Offic.* pag. 353, lin. 22: « De tribus autem reliquis latissime patet ea ratio, » etc.

vocant : justitia mihi excelsior videtur, liberalitas A
gratior; illa censuram tenet, ista bonitatem.

131. Sed primum ipsum quod putant philosophi
justitiæ munus (33), apud nos excluditur. Dicunt
enim illi eam primam esse justitiæ formam, ut ne-
mini quis noceat, nisi lacessitus injuria : quod
Evangelii auctoritate vacuatur (*Luc. ix, 56*) ; vult
enim Scriptura, ut sit in nobis spiritus Filii homi-
nis, qui venit conferre gratiam, non inferre inju-
riam.

132. Deinde formam justitiæ putaverunt, ut quis
communis (34), id est, publica pro publicis habeat,
privata pro suis. Ne hoc quidem secundum natu-
ram, natura enim omnia omnibus in commune pro-
fudit. Sic enim Deus generari jussit omnia ut pa-
stus omnibus communis esset (35), et terra foret om-
nium quædam communis possessio. Natura igitur
jus commune generavit, usurpatio jus fecit priva-
tum Quo in loco aiunt placuisse Stoicis (36), quæ in
terris gignatur, omnia ad usus hominum creari : ho-
mines autem hominum causa esse generatos, ut
ipsi inter se aliis alii prodesse possint.

133. Unde hoc, nisi de nostris Scripturis dicen-
dum assumpserunt? Moyses enim scripsit, quia di-
xit Deus : *Faciamus hominem ad imaginem nostram
et secundum similitudinem, et habeat potestatem
piscium maris et volatilium cæli, et pecorum, 36
et omnium reptantium super terram (Gen. i, 26)*. Et
David ait : *Omnia subjecisti sub pedibus ejus, oves
et boves universas, insuper et pecora campi: volu-
ces cæli, et pisces maris (Psal. viii, 8, 9)*. Ergo om-
nia subjecta esse homini de nostris didicerunt, et
ideo censent propter hominem esse generata.

134. Hominem quoque hominis causa generatum
esse in libris Moysi reprimus, dicente Domino :
*Non est bonum esse hominem solum, faciamus ei
adjutorium simile sibi (Gen. ii, 18)*. Ad adjumentum
ergo mulier data est viro, quæ generaret; ut homo
homini adjumento foret. Denique antequam mulier
formaretur, dictum est de Adam : *Non est inventus
adjutor similis illi (Ibid. 20)*; adjumentum enim ho-
mo nisi de homine habere non poterat. Ex omnibus
igitur animantibus nullum animal simile, et ut ab-
solute dicamus, nullus adjutor hominis inventus
est : muliebris igitur sexus adjutor expectabatur. D

135. Ergo secundum Dei voluntatem (37), vel natu-

(33) Ibid., lin. 25 : « Sed justitiæ primum munus
est ut ne cui, » etc.

(34) Ibid., lin. 26 : « Deinde ut communibus utatur
pro communibus, privatis ut suis. Sunt autem, »
etc.

(35) Mss. atiquot, *ut partus omnibus communis
esset, Et terra ergo foret*, etc. Melius alii ac editi
ut in textu.

(36) Cic. lib. i *Offic.*, pag. 353, lin. 32 : « Sed
quoniam, ut præclare scriptum est, » etc.

(37) Ibid., lin. 36 : « In hoc naturam debemus
ducem sequi, » et. Item pag. 357, lin. 37 : « Opti-
me autem societas hominum, » etc.

(38) Cic. lib. i *Offic.*, p. 354, lin. 35 : « Est enim
difficilis cura rerum alienarum; quanquam Terenti-

ræ copulam, invicem nobis esse auxilio debemus,
certare offensis, velut in medio omne utilitate po-
nere, et ut verbo Scripturæ utar, adjumentum ferre
alter alteri, vel studio, vel officio, vel pecunia, vel
operibus, vel quolibet modo, ut inter nos societas
augeatur gratia. Nec quisquam ab officio vel pericu-
li terrore revocetur (38) : sed omnia sua ducat, ve
adversa vel prospera. Denique sanctus Moyses pro
populo patriæ bella suscipere gravia non reformi-
davit, nec regis potentissimi trepidavit arma, nec
barbaricæ inhumanitatis expavit ferociam : sed abje-
cit salutem suam, ut plebi redderet libertatem.

136. Magnus itaque justitiæ splendor (39), quæ
aliis potius nata quam sibi, communitatem et so-
cietatem nostram adjuvat : excelsitatem tenet (40);
ut suo judicio omnia subjecta habeat, opem aliis fe-
rat, pecuniam conferat, officia non abnuat, peri-
cula suscipiat aliena.

137. Quis non cuperet hanc virtutis arcem tene-
re, nisi prima avaritia infirmaret atque inflecteret
tantæ virtutis vigorem (41)? Etenim dum augere
opes, aggregare pecunias, occupare terras pos-
sessionibus cupimus, præstare divitiis; justitiæ
formam exuimus, beneficentiam communem ami-
simus. Quomodo enim potest justus esse, qui stu-
det eripere alteri, quod sibi quærat.

138. Potentiæ quoque cupiditas, formam justiti-
æ virilem effemiât (42)? Quomodo enim potest
pro aliis intervenire, qui alios sibi subicere cona-
tur : et infirmo adversus potentes opem ferre, qui
ipse gravem libertati affectat potentiam.

37 CAPUT XXIX.

*Justitiam in bello etiam atque ipsis hostibus servari
oportere Moysis ac Elisæi exemplis ostenditur!
ab Hebreis mutuo veteres accepisse, ut hostes
appellarent nomine molliori; denique justitiæ fun-
damentum in fide esse, ac formam in Ecclesia.*

139. Quanta autem justitia sit ex hoc intelligi po-
test, quod nec locis, nec personis, nec temporibus
excipitur, quæ etiam hostibus reservatur (43); ut
si constitutus sit cum hoste aut locus aut dies
prælio, adversus justitiam putetur aut loco præve-
nire, aut tempore. Interest enim utrum aliquis pu-
gna aliqua et confictu gravi capiatur, an superiore
gratia (44), vel aliquo eventu. Siquidem vehemen-
tioribus hostibus et infidis, et his qui amplius læse-
amus, » etc.

(39) Ibid., pag. 553, lin. 23 : « In qua virtutis
splendor est maximus. »

(40) Ibid., pag. 352, lin. 25 : « Ex quo animi ma-
gnitudo, » etc.

(41) Ibid., pag. 353, lin. 46 : Maximam autem
partem ad injuriam faciendam aggrediuntur non-
nulli. » etc.

(42) Ibid., pag. 354, lin. 7 : « Maxime autem ad-
ducuntur plerique, » etc.

(43) Cic. lib. i *Offic.* pag. 355, lin. 23 : Atque in
republica maxime conservanda jura belli, » etc.

(44) *Superiore gratia*, id est, majori aliqua tem-
poris aut loci opportunitate, ut contextus clare de-
monstrat.

runt, vehementior refertur ultio; ut de Madiianitis qui per mulieres suas plerosque peccare fecerant ex plebe Judaeorum, unde et Dei in populum patrum iracundia effusa est. Et ideo factum est ut nullum Moyses victor superesse pateretur (*Num. xxxi, 3 et seq.*): Gabaonitas autem qui fraude magis quam bello tantaverant plebem patrum, non expugnaret Jesus; sed conditionis impositae afficeret injuria (*J. sue ix, 20 et seq.*). Syros vero Eliseus, quos obsidentes in civitatem induxerat, momentanea caecitate percussos, ut quo ingrederentur videre non possent, volenti regi Israel percutere non acquiesceret dicens: *Non percuties quos non captivasti in luto et in gladio tuo: pone eis panem et aquam, ut manducent et bibant, et remittantur et eant ad dominum suum* (*IV Reg. vi, 11 et seq.*); ut humanitate provocati gratiam representarent. Denique postea in terram Israel venire pinta Syria destiterunt.

140. Si ergo etiam in bello justitia valet, quanto magis in pace servanda est? Et hanc gratiam propheta his detulit, qui ad eum corripendum venerant. Sic enim legimus, quod in obsidionem ejus miserat rex Syriae exercitum suum, cognito quod Eliseus esset, qui consiliis et argumentationibus (45) ejus obviaret omnibus. Quem videns exercitus Giezi servus prophetae, de salutis periculo trepidare cepit. Cui dixit propheta: *Noli timere, quoniam plures nobiscum sunt, quam cum illis.* Et rogante propheta ut aperirentur oculi servo suo, aperti sunt. Et vidit itaque Giezi totum montem equis repletum et curribus in circuitu Elisei. Quibus descendentibus ait propheta: *Percute, Deus, exercitum Syriae.* Quo impetrato, dixit ad Syros: *Venite post me, et ducam vos ad hominem quem queritis.* Et viderunt Eliseum, quem corripere gestiebant; et videntes, tenere non poterant. Liqueat 38 igitur etiam in bello fidem et justitiam servari oportere, nec illud decorum esse posse, si violetur fides.

141. Denique etiam adversarios molli veteres (46) appellatione nominabant, ut peregrinos vocarent; hostes enim antiquo ritu peregrini dicebantur. Quod etiam ipsum de nostris assumptum dicere possumus; adversarios enim suos Hebraei Allophyli, hoc est, alienigenas Latino appellabant voca-

(45) *Argumentatio* non idem hic sonat atque argumenti seu rationis explicatio; sed idem prorsus valet, atque argute sive acute excogitata machinatio.

(46) Cie. lib. 1. *Offic.*, pag. 355, lin. 46: « Equidem illud etiam animadverto quod qui proprio nomine perduellis esset, » etc.

(47) Ibid. pag. 353, lin. 39: « Fundamentum autem est justitiae fides, » etc.

(48) Ad frequentandas Ecclesiae synaxes precesque in communi apud Deum fundendas maximo semper opere populum Christianum exhortati sunt antiqui Patres, ut cognoscimus non modo ex vetustissima illa epistola nomine beati Barnabae promulgata, verum etiam ex Ignatii epist. ad Ephes ex *Apol. jet.* Tertulliani cap. 39, aliisque innumeris tum Patrum testimoniis, tum canonibus conciliorum. Verumtamen non de publicis hisce precibus

A hulo. Denique in libro Regnorum primo sic legimus: *Et factum est in diebus illis, convenerunt alienigenae in pugnam ad Israel* (*I Reg. iv, 11*).

142. Fundamentum ergo est justitiae fides (47); justorum enim corda meditantur fidem; et qui se justus accusat, justitiam supra fidem collocat; nam tunc justitia ejus apparet, si vera fateatur. Denique et Dominus per Isaiam: *Ece e, inquit, mitto lapidem in fundamentum Sion* (*Isa. xxviii, 16*), id est, Christum in fundamenta Ecclesiae. Fides enim omnium, Christus; Ecclesia autem quaedam forma justitiae est. Commune jus omnium in commune orat (48), in commune operatur, in commune tentatur. Denique qui se ipsum sibi innegat; ipse justus, ipse dignus Christo est. Ideo et Paulus fundamentum posuit Christum (*I Cor. iii, 11*), ut supra cum opera justitiae locaremus, quia fides fundamentum est: in operibus autem aut malis iniquitas, aut bonis justitia est.

CAPUT XXX.

De beneficentia et ejus partibus benevolentia et liberalitate; quomodo illae simul jungendae sint; quonamve adjuncta, ut liberalitatem cum laude ac merito quis exerceat, requirant?

143. Sed jam de beneficentia loquamur, quae dividitur etiam ipsa in benevolentiam et liberalitatem. Ex his igitur duobus constat beneficentia, ut sit perfecta. Non enim satis est bene velle (*Dist. 86, c. Non satis*), sed etiam bene facere; nec satis est iterum bene facere, nisi id ex bono fonte, hoc est, bona voluntate proficiscatur: *Illare enim datorum diligit Deus* (*II Cor. ix, 7*). Nam si invitus facias, quae tibi merces est? Unde Apostolus generaliter: *Si volens hoc ago, mercedem habeo; si invitus, dispensatio mihi credita est* (*I Cor. ix, 17*). In Evangelio quoque multas disciplinas accepimus justae liberalitatis.

144. Pulehrum est igitur bene velle, et eo largiri consilio, ut prosis (49), non ut noceas. Nam si luxurioso ad luxuriae effusionem, adultero ad mercedem adulterii largiendum putes; non est beneficentia ista, ubi nulla est benevolentia. Officere enim istud est, non prodesse alteri, si 39 largiaris ei qui conspiret adversus patriam, qui congregare cupiat tuo sumptu perditos, qui impugnent Ecclesiam.

D hic agi verisimilius est: sed cum dicitur, *in commune orat*, etc., hoc tantummodo significari, pro omnibus, si in omnium utilitatem orat, operatur, ac tentatur: in quo sanctorum communio posita est. Neque tamen in Ecclesia orat in commune, ut non etiam preces nuncupet pro singulis: vidimus quippe tomo superiori Ambrosium peccatoribus, ut ad Ecclesiae orationes confugerent, non semel sunsisse: at vero hae ipsae preces pro singulorum utilitatibus conceptae, etiam in commodum universorum charitatis beneficio derivantur. Juvat etiam hic adnotare sanctum doctorem continuo post, non uni fidei, quod heterodoxi faciunt, sed etiam operibus ex fide atque charitate profectis justificationem attribuere.

(49) Cie. lib. 1. *Offic.*, pag. 356, lin. 37: « Videntur enim primum ne obsit benignitas et iis ipsis quibus, » etc.

Non est hæc probabilis liberalitas, si adjuves eum qui adversus viduam et pupillos gravi decernit iurgio, aut vniquæ possessiones eorum eripere conatur.

145. Non probatur largitas, si quod alteri largitur, alteri quis extorqueat : si injuste querat, et juste dispensandum putet (50) ; nisi forte ut ille Zacchæus (*Luc. xix, 8*), reddas prius quadruplum ei quem fraudaveris : et gentilitatis vitia fidei studio et credentis operatione compenses. Fundamentum igitur habeat liberalitas tua.

146. Hoc primum queritur, ut eum fide conferas, fraudem non facias oblati ; ne dicas te plus conferre, et minus conferas. Quid enim opus est dicere ? Fraus promissi est : in tua potestate est largiri quod velis. Fraus fundamentum solvit, et opus corrumpit. Numquid Petrus ita indignatione efferbuit, ut Ananiam extinguere vellet, vel uxorem ejus (*Act. v, 3 et seq.*) ? Sed exemplo eorum noluit perire cæteros.

147. Nec illa perfecta est liberalitas, si jactantiæ causa magis quam misericordiæ largiaris (51). Affectus tuus nomen imponit operi tuo : quomodo a te proficiscitur, sic æstimatur. Vides quam moralem iudicem habeas. Te consulit, quomodo opus tuum suscipiat, mentem tuam prius interrogat. *Nesciat*, inquit, *sinistra tua, quid faciat dextera tua* (*Matth. vi, 3*). Non de corpore loquitur, sed etiam unanimes tuus, frater tuus quod facis nesciat ; ne dum hic mercedem quæris jactantiæ, illic remunerationis fructum amittas. Perfecta autem est liberalitas, ubi silentio quis tegit opus suum, et necessitatibus singulorum occulte subvenit : quem laudat os pauperis, et non labia sua.

148. Deinde perfecta liberalitas (52) (*Dist. 86, c. Non satis 2 Perfecta liberalitas*) fide, causa, loco, tempore commendatur : ut primum opereris circa domesticos fidei. Grandis culpa si, sciente te, fidelis egeat : si scias eum sine sumptu esse, famem tolerare (53), ærumnam perpeti, qui præsertim egere erubescat : si in causam ceciderit aut captivitatis suorum, aut calumniæ, et non adjuves ; si sit in carcere, et pœnis, et suppliciis propter debitum

(50) Cic. lib. 1 *Offic.*, pag. 356, lin. 42 : « Et qui aliis nocent, ut in alios liberales sint, in eadem sunt injustitia, » etc.

(51) Ibid., pag. 357, lin. 3 : « Videre etiam licet plerosque non tam natura liberales, quam quadam gloria ductos, » etc.

(52) Ibid., lin. 6 : « Tertium est propositum ut in liberalitate delectus, » etc. Item lin. 33 : « Sed in collocando beneficio, » etc.

(53) Mss. aliquot et vet. edit., *fame laborare*.

(54) Edit. ultimæ Paris. cum uno aut altero mss., *quid quod debet* : melius aliæ ac reliqui cod., *qui quod habet*, supple, *in potestate* : ut Marci xiv, 8, *quod habuit hæc fecit*.

(55) Cic. lib. 1 pag. 356 lin. 49 : Alter erat locus cautionis, » etc. Item pag. 358 lin. 9 : « Sed quoniam copiarum parvæ sunt, » etc.

(56) Ibid., pag. 358, lin. 40 : Sed si contentio quædam et comparatio fiat, » etc.

(57) *Et se juste facere putant*, absunt isthæc ab

aliquod justus excrucietur (nam et i omnibus debetur misericordia, tamen justo amplius) si tempore afflictionis suæ nihil a te impetret : si tempore periculi quo rapitur ad mortem, plus apud te pecunia tua valeat, quam vita morituri. De quo pulchre Job dixit : *Benedictio perituri in me veniat* (*Job xxix 13*).

149. Personarum quidem Deus acceptor non est, quia novit omnia. Nos autem omnibus quidem debemus misericordiam : sed quia plerique fraude eam quærunt, et affligunt ærumnam ; 40 ideo ubi causa manifestatur, persona cognoscitur, tempus urget, largius se debet profundere misericordia. Non enim avarus Dominus est, ut plurimum quærat. Beatus quidem qui dimittit omnia, et sequitur eum : sed et ille beatus est, qui quod habet (54), ex affectu facit. Denique duo æra viduæ illius divitum muneribus prætulit (*Luc. xxi, 3*) ; quia totum illa quod habuit, contulit : illi autem ex abundantia partem exiguam contulerunt. Affectus igitur divitem collationem aut pauperem facit, et pretium rebus imponit. Cæterum Dominus non vult simul effundi opes (55), sed dispensari (*Dist. 86, c. Dominus non vult*) : nisi forte ut Elisæus hoves suos occidit, et pavit pauperes ex eo quod habuit (*III Reg. xix, 21*) ; ut nulla cura teneretur domestica, sed relictis omnibus, in disciplinam se propheticam daret.

150. Est etiam illa probanda liberalitas (*Dist. 86, c. Est probanda*), ut proximos seminis tui non despicias, si egere cognoscas (56). Melius est enim ut ipse subvenias tuis, quibus pudor est ab aliis sumptum deposcere, aut alicui postulare subsidium necessitati : non tamen ut illi ditiores eo fieri velint, quod tu potes conferre inopibus : causa enim præstat, non gratia. Neque enim propterea te Domino dicasti, ut tuos divites facias : sed ut vitam tibi perpetuam fructu boni operis acquiras, et pretio miserationis peccata redimas tua. Putant se parum poscere ? Pretium tuum quærunt, vitæ tuæ fructum adimere contendunt, et se juste facere putant (57). Et accusat quod eum divitem non feceris, cum te ille velit æternæ vitæ fraudare mercede.

ant. edit. ac maximo numero mss. ea tamen non solum in edit. Rom. Sed etiam in mss. quatuor invenire est. Infra vero ubi edit, omnes, *Consilium præmisimus* : mss. fere ad unum legunt, *Consilium prompsimus*. Obiter autem animadvertite quanta Ambrosii prudentia hic innotescat, quæ ita pietati quod suum est, ascribit, ut nihil detrahat justitiæ. Etenim pietatis est cognatos affinesque in beneficentia collocanda non præterire, sed eos primorum pauperum habere loco : justitiæ vero, non illos ex eo quod aliis debetur pauperibus, ditare. Nec vero existimandum est hoc veluti majoris ejusdem perfectionis esse consilium, alioqui enim neuti-quam adderetur, *et accusat quod eum divitem non feceris, cum te ille velit æternæ vitæ fraudare mercede*. Facessant igitur inepta cupiditatis humanæ tegumenta. Ecclesiæ nunquam fuit hoc propositum vel sacerdotis luxui, vel consanguineorum ejus ambitioni satisfacere,

151. Consilium prompsimus, auctoritatem petamus. Primum neminem debet pudere, si ex divite pauper fiat, dum largitur pauperi; quia Christus pauper factus est, cum dives esset, ut omnes sua inopia ditaret. Dedit regulam quam sequamur, ut bona ratio sit exinaniti patrimonii; si quis pauperum famem repulit, inopiam sublevavit. Unde *et consilium in hoc dicit*, Apostolus dicit: *Hoc enim vobis utile est, ut Christum imitemini* (II Cor. viii, 10). Consilium bonis datur, correptio errantes coercet. Denique quasi bonis dicit: *Qui non tantum favere, sed et velle cepistis ab anno praeterito* (Ibid.). Perfectorum utrumque est, non pars. Itaque docet et liberalitatem sine benevolentia, et benevolentiam sine liberalitate non esse perfectam. Unde ad perfectum hortatur, dicens: *Nunc ergo et facere consummate, ut quemadmodum prompta est in vobis voluntas facienti, ita sit et perficiendi ex eo quod habetis. Si enim voluntas prompta est, secundum id quod habet, acceptum est, non secundum quod non habet. Non enim ut aliis refectio sit, vobis autem angustia: sed ex aequalitate in hoc tempore, vestra abundantia ad illorum inopiam, ut illorum abundantia sit ad vestram inopiam, ut fiat aequalitas, sicut scriptum est. Qui multum, non abundavit; et qui modicum, non minuit* (Ibid. II et seq.).

152. Advertimus quemadmodum et benevolentiam, et liberalitatem, et modum comprehendit, et fructum, atque personas. Ideo modum quia imperfectis dabit consilium, non enim patiuntur angustias, nisi imperfecti (58). Sed et si quis Ecclesiam nolens gravare in sacerdotio aliquo constitutus aut ministerio, non totum quod habet, conferat; sed operetur cum honestate quantum officio sat est, non mihi imperfectus videtur. Et puto quod hic angustiam non animi, sed rei familiaris dixerit.

153. De personis autem puto dictum: *Ut vestra abundantia sit ad illorum inopiam, et illorum abundantia ad vestram inopiam*; id est, ut populi abundantia sit bonae operationis ad illorum sublevandam alendi inopiam; et illorum abundantia spiritalis adjuvet in plebe inopiam meriti spiritalis, et conferat ei gratiam.

154. Unde exemplum optimum posuit: *Qui multum, non abundavit; et qui modicum, non minuit*. Bene hortatur ad officium misericordiae omnes homines istud exemplum; quoniam et qui plurimum auri possidet, non abundat; quia nihil est quidquid

(58) Ne quis crederet modum omnem in largiendo semper esse imperfectioni conjunctum, ex eo nimirum quod proxime dixerat, *Ideo modum, quia imperfectus dabit consilium*; clarius mentem suam exponit, asserens qui sibi partem aliquam patrimonii retinuerit, ne oneri sit Ecclesiae, cum nequaquam, imperfectum existimandum. Hinc cognoscimus ad Ambrosii nostri sententiam Augustinum severitatis aliquid adiecis- se, qui clericos omnino patrimonio suo spoliatis volebat communem vitam simul agere, ut discere est o compluri-

A in hoc saeculo est: et qui exiguum habet, non minuit; quia nihil est, quod amittit. Res sine dispendio est, quae tota dispendium est.

155. Est etiam sic intellectus bonus: Qui plurimum habet, et si non donat, non abundat; quia quantumvis acquirat, eget semper, qui plus concupiscit; et qui exiguum habet, non minuit; quia non multum est quod pauperem pascit. Similiter ergo et ille pauper qui confert spiritalia pro pecuniariis, et si plurimum habeat gratiae, non abundat; non enim onerat gratia, sed allevat mentem.

156. Sed etiam sic potest intelligi: Non abundas, o homo. Quantum est enim quod accepisti, etsi tibi multum est? Joannes quo nemo major est inter natos mulierum, inferior tamen erat eo, qui minor est in regno caelorum.

157. Potest et sic: Non abundat Dei gratia corporaliter, quia spiritalis est. Qui potest ejus aut magnitudinem aut latitudinem comprehendere, quam non videt? Fides si fuerit sicut granum sinapis, montes transferre potest, et non tibi datur ultra granum sinapis. Si abundet in te gratia (59), non est verendum ne mens tua tanto munere incipiat extolli; quia multi sunt qui ab altitudine cordis sui gravius corruerunt, quam si nullam habuissent Domini gratiam? Et qui parum habet, non minuit; quia non est corporeum ut dividatur: et quod parum videtur habenti, plurimum est cui nihil deest.

42 158. Consideranda (60) etiam in largiendo (Dist. 86, c. *Consideranda*) aetas atque debilitas, nonnunquam etiam verecundia, quae ingenuos prodit natales; ut senibus plus largiaris, qui sibi labore jam non queunt victum querere. Similiter et debilitas corporis, et haec juvanda promptius. Tum si quis ex divitiis cecidit in egestatem: et maxime si non vitio suo, sed aut latrociniiis, aut proscriptione, aut calumniis, quae habebat, amisit.

159. Sed forte dicat aliquis: Caecus uno loco sedet et praeteritur, et juvenis validus frequenter accipit. Et verum est, quia obrepit per importunitatem. Non est illud judicii, sed tedium. Nam et Dominus ait in Evangelio (Luc. xi, 8) de eo qui jam clauserat ostium suum, si quis ostium ejus procacius pulset, quia surgit et dat illi propter importunitatem.

CAPUT XXXI.

D *Acceptum beneficium largiori manu remetendum terrae precipitur exemplo: nec non adductus ad*

bus ejusdem operum locis, sed maxime ex lib. de Comm. Vita clericorum.

(59) Negatio non deest in edit. omnibus et mss. nonnullis; ea tamen in longe pluribus potioribusque cod. reperitur. Si per interrogationem sententiam nobiscum acceperis, non incongrue.

(60) Cic. lib. i, pag. 357, lin. 6: «Tertium est propositum, ut in beneficentia, » etc. Item lib. ii, pag. 382, lin. 12: «In illo autem altero genere largiendi, » etc.

eandem rem Salomonis de convivio locus, postea spiritali sensu exponitur.

160. Pulchrum quoque est propensorem ejus haberi rationem, qui tibi aut beneficium aliquod (61), aut munus contulit, si ipse necessitatem incidit. Quid enim tam contra officium, quam non reddere quod acceperis? Nec mensura pari, sed superiore reddendum arbitror, et usum pensare beneficii (62); ut et tu subvenias, quantum ejus arminam repellas. Etenim superiorem non esse in referendo (63) quam in conferendo beneficio, hoc est minorem esse, quoniam qui prior contulit, tempore superior est, humanitate prior.

161. Unde imitanda nobis est in hoc quoque natura terrarum, quæ susceptum semen multiplicationi solet numero reddere quam acceperit. Ideo tibi scriptum est: *Sicut agricultura est homo insipiens, et tanquam vinea homo egens sensu. Si reliqueris eum, desolabitur* (Prov. xxiv, 30, 31). Sicut agricultura ergo etiam sapiens, ut tanquam fenerata sibi majore mensura semina suscepta restituat. Terra ergo aut spontaneos fructus germinat, aut creditos uberiore cumulo refundit ac reddit. Utrumque debes quodam hæreditario usu parentis, ne relinquare sicut infecundus ager. Esto tamen ut aliquis excusare possit quod non dederit (64), quomodo excusare potest quod non reddiderit? Non dare cuiquam vix licet (65), non reddere vero non licet.

162. Ideo pulchre Salomon ait: *Si sederis cenare ad mensam potentis, sapienter intellige ea quæ apponuntur tibi: et mitte manum tuam sciens quod oportet talia præparare. Si autem insatiabilis es,* **43** *noli concupiscere escas ejus; hæc enim obtinent vitam fallacem* (66) (Prov. xxiii, 1 et seq.). Quas nos imitari cupientes sententias, scripsimus. Conferre gratiam bonum est: at qui referre nescit, durissimus. Humanitatis exemplum ipsa terra suggerit. Spontaneos fructus ministrat quos non severis, multiplicatum quoque reddit quod acceperit. Negare tibi pecuniam numeratam non licet, quomodo licet acceptam non referre gratiam? In proverbii quoque habes (66), quod ita plurimum redhibitio ista gratiæ apud Deum consuevit valere, ut etiam in die ruinæ inveniat gratiam quando possunt præponderare peccata. Et quid aliis utar exemplis, cum Dominus ipse remunerationem ube-

(61) Cic. lib. i *Offic.*, pag. 357, lin. 20: « Sin autem erunt merita, ut non incunda, sed referenda sit gratia, » etc.

(62) Edit. ac pauci mss., *usum pensandum beneficii, ut tanto subvenias, quanto, etc.*

(63) *Quam in conferendo*, desunt in duobus mss. et Rom. edit.; sed in reliquis exstant, nec sensum ullo modo impediunt.

(64) Cic. lib. i *Offic.*, pag. 357, lin. 24: « Annon imitari agros fertiles qui multo plus afferunt quam acceperunt. »

(65) Ibid., lin. 27: « Demus necne in nostra potestate est: non reddere viro bono non licet. »

(66) Omnes edit. et pauci mss., *vitam falsam. Alii*

riorem sanctorum meritis in Evangelio polliceatur, atque exhortetur ut operemur bonum opus, dicens: *Dimittite et dimittetur vobis, date et dabitur vobis; mensuram bonam* (68), *commotam, superfluentem dabant in sinum vestrum* (Luc. vi, 38, 38)?

163. Itaque et illud convivium Salomonis non de cibis, sed de operibus est bonis. Quo enim melius epulantur animi, quam bonis factis? Aut quid aliud tam facile potest justorum explere mentes, quam boni operis conscientia? Qui autem jucundior cibus, quam facere voluntatem Dei? Quem cibum sibi solum Dominus abundare memoravit, sicut scriptum est in Evangelio: *Mens cibus est, ut faciam voluntatem Patris mei qui est in cælo* (Joan. iv. 34).

164. Hoc cibo delectemur, de quo ait Propheta: *Delectare in Domino* (Psal. xxxvi, 4). Hoc cibo delectantur, qui superiores delectationes mirabili ingenio comprehenderunt, qui possunt scire qualis sit illa munda et intelligibilis mentis delectatio. Edamus ergo panes sapientiæ; et saturemur in verbo Dei; quia non in solo pane, sed in omni verbo Dei vita est hominis facti ad imaginem Dei. De poculo vero satis expresse dicit sanctus Job: *Sicut terra exspectans pluviam, sic et isti sermones meos* (Job. xxxix, 23).

CAPUT XXXII.

Præmisso quid gratiæ ob memorati convivii fercula sit referendum, variæ reddendi beneficii rationes recensetur; ubi et de benevolentiae laude, effectis atque ordine disseritur.

165. Pulchrum est ergo ut divinarum Scripturarum humeseamus alloquio, et quasi ros sic in nos Dei verba descendant. Cum igitur sederis ad illam mensam potentis, intellige quis sit iste potens: et in paradiso delectationis positus, atque in convivio sapientiæ locatus, considera quæ apponuntur tibi. Scriptura divina convivium sapientiæ est: singuli libri singula sunt fercula. **44** Intellige prius quæ habeant ferculorum dapes, et tunc mitte manum; ut ea quæ legis vel quæ accipis a Domino Deo tuo, operibus exsequaris, et collatam in te gratiam officiis representantes: ut Petrus et Paulus, qui evangelizando vicem quamdam largitori muneris reddiderunt, ut possent singuli dicere: *Gratia autem Dei sum quod sum, et gratia ejus egena in me non*

multo plures, *vitam fallacem*. LXX, *ταῦτα γὰρ ἔχουσαι ζωὴς ψευδοῦς*. Aq. et Th., *Καὶ αὐτὸς ἀπὸς ψευδοῦς*. Et continuo post edit. Amerb., *quam nos; aliæ, quem nos, etc.*; mss. prope ad unum, *quas nos, etc.*

(67) Rom edit. sola. *In Salomone quoque habes*: sed aut Ambrosius locum memoriter citavit, aut non libri titulum, sed materiam designavit; constat enim proverbialibus sententiis Ecclesiasticus. Infra vero eadem edit., *illud convivium in proverbii non de cibis, etc.*

(68) Rom. edit. sola, *Mensuram bonam confer-tam,*

fuit: sed abundantius illis omnibus laboravi (I Cor. A xv, 10).

166. Alius ergo fructum accepti beneficii, ut aurum auro, argentum argento rependit: alius laborem, alius, haud scio an etiam locupletius, solum restituit affectum (69). Quid enim si reddendi nulla facultas suppetit? In beneficio referendo plus animus quam census operatur: magisque præponderat benevolentia, quam possibilitas referendi muneris. Gratia enim in eo ipso quod habetur, refertur. Magna igitur benevolentia, quæ etiam si nihil conferat, plus exhibet: et cum in patrimonio nihil habeat, largitur pluribus; idque facit sine ullo sui dispendio, et lucro omnium. Et ideo præstat benevolentia supra ipsam liberalitatem. Ditiore hæc moribus, quam illa muneribus; plures enim sunt qui indigent beneficio, quam qui abundant.

167. Est autem benevolentia etiam conjuncta liberalitati, a qua ipsa liberalitas proficiscitur, cum largitatis affectum sequitur largiendi usus: et separata atque discreta. Ubi enim deest liberalitas, benevolentia manet, communis quædam parens omnium, quæ amicitiam connectit et copulat: in consiliis fideles (70), in prosperis læta, in tristibus mesta; ut unusquisque benevolentis se magis quam sapientis credat consilio: ut David cum esset prudentior, Jonathæ tamen junioris consiliis acquiescebat. Tolle ex usu hominum benevolentiam (71), tanquam solem e mundo tuleris, ita erit: quia sine ea usus hominum esse non potest ut peregrinanti monstrare viam (72), revocare errantem, deferre hospitium (73), non igitur mediocris virtus, de qua sibi plaudebat Job dicens (Job xxxi, 32): *Foris autem non habitabat hospes, janua mea omni venienti patebat*, aquam de aqua profluenti dare lumen de lumine accendere. Benevolentia itaque in his est

69) Cic. *Offic.* lib. ii, p. 384, lin. 26: « Nimirum enim inops ille, si bonus est vir, etiam si referre gratiam non potest, habere certe potest, commode autem, » etc.

70) Cic. *Offic.* lib. i, p. 358, lin. 46: « Consilia, sermones, cohortationes, » etc.

71) Translata est hæc sententia ex Cic. lib. *de Amicitia*, p. 425, lin. 18, ubi habetur: « Solem enim e mundo tollere videtur, qui amicitiam e vita tollunt. »

72) Cic. lib. i, *Offic.* p. 358, lin.: « Ex quo sunt illa communia: non prohibere aquam profluentem: pati ab igne, » etc.

73) Post voces, *deferre hospitium*, edit. Rom. continuo subiungit, *aquam de aqua profluenti dare, lumen de lumine accendere*. Verum non satis attenderunt qui ei præfuerunt, viri doctissimi, verba ista, *Non igitur*, etc., quamdam esse parenthesis quæ per causam verborum, *deferre hospitium*, introducta est.

74) Cic. *Offic.* lib. i, pag. 357, lin. 37: « Optime autem societas hominum, » etc. Item, pag. 358, lin. 46: « Acrior vero colligatio societatis propinquorum..... prima societas in ipso est conjugio, » etc. Nec non lin. 40: « Sed si contentio quædam, » etc.

75) Ibid., pag. 358, lin. 24: « Magnum est enim eadem habere, » etc. Videtur autem per voces

omnibus, tanquam fons aque reficiens sitientem, et tanquam lucem quod etiam in aliis luceat, nec illis desit, qui de suo lumine aliis lumen accenderint.

168. Est etiam illa benevolentia liberalitas, ut si quod habes debitoris chirographum, seindens restituas, nihil a debitore consecutus debiti. Quod exemplo sui facere nos debere Job sanctus admonet (*Ibid.*, 35 et seq.). Nam qui habet, non mutuatur; qui non habet non liberat syngrapham. Quid igitur etiam si ipse non exigas, avaris hæredibus reservas, quam potes cum benevolentia laude sine damno pecunie representare?

45 169. Atque ut plenius discutiamus; benevolentia a domesticis (74) primum profecta personis, id est a filiis, parentibus, fratribus, per conjunctionum gradus in civitatum pervenit ambitum, et de paradiso egressa mundum replevit. Denique cum in viro et femina benevolentem Deus posuisset affectum, dixit: *Erunt ambo in una carne* (Gen. ii, 24), et in uno spiritu. Unde Eva serpenti credidit; quoniam quæ benevolentiam acceperat, esso malevolentiam non opinabatur.

CAPUT XXXIII.

Benevolentiam in Ecclesia maxime, et earundem aut affinium virtutum hominibus perseverare.

170. Augetur benevolentia cœlu Ecclesie (75), fidei consortio, initiandi societate, percipiendæ gratiæ necessitudine, mysteriorum communione. Hæc enim etiam appellationes necessitudinum, reverentiam filiorum, auctoritatem et pietatem patrum, germanitatem fratrum sibi vindicant. Multum igitur ad cumulandam spectat benevolentiam necessitudo gratiæ.

171. Adjuvant etiam parium studia virtutum (76).

percipiendæ gratiæ necessitudine polissimum ea signari necessitudo quæ inter ordinantem atque ordinatum, baptizantem, et baptizatum, nec non inter catechizantem et catechizatum contrahitur, quo etiam referri potest quæ inter susceptores atque susceptos nascitur sacra cognatio. Quarum autem appellationum Ecclesie societas origo est, primam dicit *reverentiam filiorum*, quæ videlicet non solum Christiani laici, sed et clerici quoque episcopos patris nomine salutabant, ut infra, cap. 41, beatum Sixtum ter compellat ea nomine sanctus Laurentius. Secundum vero statuit *auctoritatem et pietatem patrum*, quæ nempe ibidem Sixtus vicissim appellat Laurentium, et Ambrosius cum passim hoc in opere clericos suos, tum alibi pluribus locis sacras virgines atque viduas filias nominat, quod quidem non minus pietatis esse quam auctoritatis ipsemet satis indicavit cap. 7, ubi ait: « Neque enim minus vos diligo, quos in Evangelio genui, quam si in conjugio suscepissem, » etc. Tertio demum loco *germanitatem fratrum* collocat, quo vocabulo primos Christianos nominari consuevisse ex beno multis intelligitur Actuum apostolorum, canonicarumque epistolarum locis.

(76) Cic. *Offic.* lib. i, p. 358, lin. 25: « Sed omnium societatum nulla præstantior est, » etc. Item lin. 30: *Nihil autem est amabilius*, etc.

Siquidem benevolentia etiam morum facit similitudinem. Denique Jonathas filius regis imitabatur sancti David mansuetudinem, propter quod diligebat eum (*I Reg. xix, 2 et seq.*). Unde et illud : *Cum sancto sanctus eris (Psal. xvii, 29)*, non solum ad conversationem videtur, sed etiam ad benevolentiam derivandum videtur. Nam utique et filii Noe simul habitabant, et non erat in his morum concordia (*Gen. ix, 22 et seq.*). Habitabant etiam in domo patria Esau et Jacob, sed discrepabant (*Gen. xxv, 27*). Non enim erat benevolentia inter eos quæ sibi præferret alterum : sed magis contentio, quæ præriperet benedictionem (*Gen. xxvii, 14 et seq.*). Nam cum alter prædurus, alter mansuetus esset, inter dispares mores, et studia compugnantia, benevolentia esse non poterat. Adde quia sanctus Jacob paternæ de generem domus virtuti præferre non poterat.

172. Nihil autem tam consociabile (77), quam cum æquitate justitia : quæ velut compar et socia

46 benevolentia, facit ut eos quos pares nobis credimus, diligamus. Habet autem in se benevolentia, etiam fortitudinem; nam cum amicitia ex benevolentia fonte procedat, non dubitat pro amico gravia vitæ sustinere pericula : *Et si mala mihi, inquit, evenerint per illum, sustineo (Eccli. xxii, 31)*.

CAPUT XXXIV.

Alia nonnulla benevolentia commoda memorantur.

173. Benevolentia etiam gladium iracundiæ extorquere consuevit. Benevolentia facit ut amici vulnera utilia quam voluntaria inimici oscula sint (*Prov. xxvii, 6*). Benevolentia facit, ut unus fiat ex pluribus (78); quoniam si plures amici sint, unus fiunt, in quibus unus spiritus et una sententia est. Simul advertimus etiam correptiones in amicitia

(77) Cic. *Offic. lib. i, p. 358* : « Et quanquam omnis virtus nos ad se allicit, facitque ut eos diligamus, » etc.

(78) Ibid., lin. 32 : « Efficiturque id quod Pythagoras, » etc.

(79) Ibid., lin. 46 : « Interdum etiam objurgationes in amicis, » etc.

(80) Ibid., lin. 43 : « Sed his omnibus officiis tribuendis, » etc.

(81) Ibid., pag. 359, lin. 11 : « Intelligendum est autem, cum proposita, » etc. Quod Ambrosius armorum tractationem clericis illicitam esse patefaciens, particulam *jam* semel et iterum hic adhibeat, manifestum est hoc modo eos distinguere vel ab antiqui fœderis sacerdotibus ac Levitis quibus arma ferre nefas non erat, vel potius a laicis Christianis, quos quidem Evangelica lex non prohibet a militia. Scimus tamen Erasmus traduci a Sixto Sen. lib. vi *Biblioth.*,... annot. 156, nec non ab aliis nonnullis, quasi in suis Annot. in cap. ii, maxime vero in xxii *Evang.* secundum Lucam voluerit *licitum non esse Christianis bellum gerere*; adversæque opinioni notam inusserit impietatis. Verum is ipsemet ita mentem explicat suam, ut sola Christianorum in Christianos bella penitus damnet, Christianorum autem contra Barbaros eatenus dicat se approbare cum Ambrosio, ut simul admoneat hæc ipsa puritatis evangelicæ non esse. Attamen hoc non ita habere vel hinc intelligas quod hi Cæsares quos ob gesta

A (79) grates esse, quæ aculeos habent, dolorem non habent. Compungimur enim censoris sermonibus, sed benevolentia delectamur sedulitate.

174 Ad summam, non omnibus eadem semper officia debentur (80), nec personarum semper, sed plerumque causarum et temporum prælationes sunt, ut vicinum quis interdum magis quam fratrem adjuverit. Quoniam et Salomon dicit : *Mehor vicinus in proximo, quam frater longe habitans (Ibid. 10)*. Et ideo plerumque amici se benevolentia quisque committit, quam fratris necessitudini. Tantum valet benevolentia, ut plerumque pignora vincat naturæ.

CAPUT XXXV.

De fortitudine, quæ dividitur in bellicam atque domesticam : primam sine justitia et prudentia virtutem non esse : alteram maxime in tolerantia esse positam.

175. Satis copiose justitiæ loco honesti naturam et vim tractavimus. Nunc de fortitudine tractemus (81), quæ velut excelsior cæteris, dividitur in res bellicas et domesticas. Sed bellicarum rerum studium a nostro officio jam alienum 47 videtur, quia animi magis quam corporis officio intendimus : nec ad arma jam spectat usus noster, sed ad pacis negotia. Majores autem nostri, ut Jesus Nave, Hierobaal, Samson, David, summam rebus quoque bellicis retulere gloriam.

C 176. Est itaque fortitudo velut excelsior cæteris, sed nunquam incommutata virtus ; non enim seipsam committit sibi : alioquin fortitudo sine justitia iniquitatis materia est (82). Quo enim validior est, eo promptior ut inferiorem opprimat ; cum in ipsis rebus bellicis justa bella an injusta sint, spectandum putetur.

177. Nunquam David nisi lacessitus bellum in-

bella laudatos ab Ambrosio Erasmus narrat, non omnes semper pugnare contra Barbaros. Etenim qui inter illos principes ordinem ducit Theodosius, bello Maximum atque Eugenium tyrannos, Christianos tamen, est persecutus. Et certe infra lib. iii, cap. 3, bellum a se non improbari S. Doctor palam indicat, ubi ait : « Cum gloriosum unicuique ducatur, si periculis propriis quærat universorum tranquillitatem, » etc. Quod igitur sanctus Martinus ubi primum Christianus factus est, militiam, Sulpitio Severo teste, abdicare cogitans, « Christi, inquit, ego sum, pugnare non mihi licet ; » hoc ad singularem Spiritus sancti impulsus, quo ille ad perfectius vocabatur pugnandi genus, referri debet. Hinc est quod imperatores, qui suis edictis milites spirituali hac militia interdixere, a sanctis Patribus liberius objurgati sunt. Alias autem meis qui Christo nomen dedissent, liberum semper fuisse armorum usum vel hoc evincit, quod primis temporibus referti erant militibus christianis exercitus etiam ethnicorum imperatorum. Vide Tertullianum *de Corona militis*, cap. 17 ; Aug. *de Lib. Arbit.*, cap. 5 ; serm. 303, de S. Laurentio ; *de Civ. Dei* lib. i, cap. 21, et alibi pluribus locis, et præteros S. Thomam 2-2, q. 40.

D (22) Cic. *Offic. lib. i, pag. 359, lin. 22* : Sed ea animi elatio quæ cernitur in periculis et laboribus, si justitia vacat, » etc.

tulit. Itaque prudentiam fortitudinis comitem habuit in prælio. Nam et adversus Goliath immani mole corporis virum singulari certamine dimicaturus, arma quibus oneraretur, respuit (*I Reg. xvii, 40*); virtus enim suis lacertis magis quam aliens integumentis nititur. Deinde eminus, quo gravius feriant, ictu lapidas hostem interemit. Postea nunquam nisi consulto Domino (*II Reg. v, 19 et seq.*), bellum adorsus. Ideo in omnibus victor præliis, usque ad summam senectutem manu promptus bello adversum Titanus suscepto, ferocibus bellator miscbatur agminibus (*II Reg. xxi, 15 et seq.*), glorie cupidus, incuriosus salutis.

178. Sed non hæc sola præclara fortitudo est; sed etiam illorum gloriosam fortitudinem accipimus, qui per fidem magnitudine animi *obstruxerunt leonum ora, exstinxerunt virtutem ignis, effugerunt usum gladii* (83), *convulnerunt de infirmitate fortes* (*Hebr. xi, 33, 34*): qui non comitatu et legionibus succincti communem cum multis victoriam, sed nuda virtute animi singularem de perfidis retulerunt triumphum. Quam insuperabilis Daniel, qui circa latera sua rugientes (34) non expavit leones! Fremebant bestiae, et ille epulabatur (*Dan. xiv, 38*).

CAPUT XXXVI.

Fortitudinis officium aliud esse, ut injuriam a debiliore depellamus: aliud ut non rectos animi motus coerceamus: aliud demum tum ut aspernemur humilia, tum ut honesta infraeto animo prosequamur. Quæ ab universis quidem Christianis, sed potissimum ab ecclesiasticis viris præstanda demonstrantur.

178. Non igitur in viribus corporis et lacertis tantummodo fortitudinis gloria est (85), sed magis in virtute animi (86): neque in inferenda (23, q. 2, c. *Non in inferenda*), sed in depellenda injuria lex virtutis est. Qui enim non repellit a socio injuriam, si potest, tam est in vitio, quam ille qui facit. Unde (*Exod. ii, 11 et seq.*) sanctus Moyses hinc prius orsus est tentamenta bellicæ fortitudinis. Nam cum vidisset Hebræum ab Ægyptio injuriam accipientem, defendit: ita ut Ægyptium sterneret, atque in arena absconderet. Salomon quoque ait: *Eripe eum qui ducitur ad mortem* (*Prov. xxiv, 10*).

48 179. Unde igitur hoc vel Tullius, vel etiam Panætius, aut ipse Aristoteles transtulerint, apertum est satis. Quanquam etiam his duobus antiquior dixerit Job: *Salvum feci pauperem de manu*

A *potentis, et pupillum cui adjutor non erat, adjuvi. Benedictio perituri in me veniat* (*Job xxix, 12, 13*). Nonne hic fortissimus, qui tam fortiter pertulit impetus diaboli, et vicit eum virtute mentis suæ? Neque vero de ejus dubitandum fortitudine, cui dicit Dominus: *Accinge sicut vir lumbos tuos, suscipe altitudinem et virtutem: omnem autem injuriosum humiliato* (*Job xi, 2*). Apostolus quoque ait: *Habetis fortissimam consolationem* (*Hebr. vi, 18*). Est ergo fortis qui se in dolore aliquo consolatur.

180. Et re vera jure ea fortitudo vocatur, quando unusquisque se ipsum vincit (87), iram continet, nullis illecebris emollitur atque inflectitur, non adversis perturbatur, non extollitur secundis, et quasi vento quodam, variarum rerum circumfertur mutatione. Quid autem excelsius et magnificentius, quam exercere mentem, afflicere carnem et in servitudinem redigere; ut obediat imperio, consiliis obtemperet, ut in adeundis laboribus impigre exequatur propositum animi ac voluntatem?

181. Hæc igitur prima vis fortitudinis, quoniam in duobus generibus fortitudo spectatur (88) animi. Primo, ut externa corporis pro minimis habeat, et quasi superflua despicienda magis quam expetenda dueat. Secundo, ut ea quæ summa sunt, omnes quæ res in quibus honestas et illud *πρίπου* cernitur (89), præclara animi intentione usque ad affectum persequatur. Quid enim tam præclarum, quam ut ita animum informes tuum, ut neque divitias, neque voluptates, neque honores in maximis constituas, neque in his studium omne conteras? Quod cum ita affectus animo fueris, necesse est illud honestum ac decorum præponendum putes, illique mentem ita intendas tuam, ut quidquid acciderit quo frangi animi solent (90), aut patrimonii amissio, aut honoris imminutio, aut obtrectatio infidelium, quasi superior non sentias. Deinde ut te salutis ipsius pericula pro justitia suscepta non moveant.

182. Hæc vera fortitudo est, quam habet Christus; athleta, qui, nisi legitimo certamine (91), non coronatur. An mediocre tibi videtur præceptum fortitudinis: *Tribulatio patientiam operatur, patientia probationem, probatio autem spem* (*II Cor. vii, 3*)? Vide quot certamina, et una corona. Quod præceptum non dat, nisi qui est confortatus in Christo Jesu, cujus caro requiem non

(83) Ita Gill. et Rom. edit. cum parte mss.; ant. vero cum alia, *effugerunt aciem gladii*. Sed in Græco textu habetur, *ἔρπον πρίπου μαχαίρας*, *effugerunt*, etc., cui consentiunt variae translationes. At infra ubi omnes edit. ac. mss. aliquot, *legionibus succincti*; legunt alii mss., *legionibus subjecti*, quidam, *legionibus subjectis*, etc.

(84) Plures mss., *circa latera sua rugientes*.

(85) Cic. *Offic. lib. i, pag. 361, lin. 38*: « Omnino autem illud honestum, quod ex animo excelso, » etc.

(86) Ibid., pag. 353, lin. 42: « Sed injustitiæ duo genera sunt, » etc.

(87) Ibid., pag. 360, lin. 13: « Non est autem consentaneum, qui metu non frangitur, cum frangi cupiditate, » etc.

(88) Mss. aliquot, *fortitudo flectatur*; quidam, *flectatur animi*. Cic. *Offic. lib. i, pag. 359, lig. 49*: « Omnino fortis animus et magnus duabus rebus maxime cernitur, » etc.

(89) In mss. dictio *πρίπου* varias peperit ineptias: in quibusdam enim legitur, *honestam cernitur*; in aliis, *proponi cernitur*; in nonnullis, *præponderare*; in aliquibus, *præpotens cernitur*.

(90) Mss. aliquot, *frangi homines solent*.

(91) Nonnulli ms., *nisi qui legitime certaverit*.

habebat. Afflictio undique : foris pugnae, intus timores. Et quumvis in periculis, in laboribus plurimis, in carceribus, in mortibus positus; animo tamen non frangebatur, sed praeliabatur, adeo ut potentior suis fieret infirmitatibus.

183. Itaque considera quemadmodum eos qui ad officia Ecclesiae accedunt, despicientiam rerum humanarum habere debere doceat. *Si ergo 49 mortui estis cum Christo ab elementis hujus mundi, quid adhuc velut vivos de hoc mundo decernitis? Ne tetigeritis, ne attaminaveritis, ne gustaveritis quae sunt omnia ad corruptelam ipso (92) usu (Coloss. ii, 20 et seq.). Et infra: Si ergo consurrexistis cum Christo, quae sursum sunt querite, non quae super terram (Coloss. iii, 1). Et iterum: Mortificate ergo membra vestra, quae sunt super terram (Ibid. 5). Et haec quidem adhuc omnibus fidelibus: tibi autem, fili, contemptum divitiarum, profanarum quoque et anilium fabularum suadet declinationem, nihil permittens nisi quod te exerceat ad pietatem; quia corporalis exercitatio nulli rei usui est: pietas autem ad omnia utilis.*

184. Exerceat ergo te pietas ad justitiam, continentiam, mansuetudinem; ut fugias juvenilia opera, confirmatus et radicatus in gratia bonum fidei subeas certamen: non te implices negotiis saecularibus, quoniam Deo militas. Etenim si is qui impe-

(92) Quidam mss., *ad corruptelam ipsorum*, et infra, *fili, inquit, Timothee, contemptum divitiarum... suadeo*, etc.

(93) Tria olim prohibita militibus fuisse ostendit Ambrosius, nimirum alienarum causarum defensionem aut procurationem, negotiorum etiam propriorum, nedum alienorum, in foro prosecutionem, distractionem rerum venalium. Et de mercatura quidem, quam per leges vetitam fuisse militibus Chrysostomus quoque in Epist. I ad Timotheum prodit, plana sunt auctoris nostri verba: duas vero priores partes non alio, quam quo eas interpretamur, sensu explicandas esse ex iis legibus, quae plures in eandem materiam supersunt, intelligere est. Etenim quas ille *litium suspensiones* vocat, quis non videat hoc ipsum esse quod lege 6 de Cognitor. et Procur. Olybrio et Probino coss. ab Arcadio atque Honorio sancita exprimitur in illa verba: « Nemo militantium fiat susceptor defensorum causarum, nec ad cognitionem alieni iurgii suffragator, etc. Quam vero convenient hae voces, *actu negotiorum forensium* cum lege 3 de Commeatu, iisdem coss. atque ab iisdem principibus data, ubi legimus: « Hi qui vacationem temporariam... impetrarint, nihil sibi necessitatis usurpent, nullorum actibus misceantur, » etc.: item cum seq. 15 et 17 de *Re militari*: quarum in priore quae Arcadium iv, Honorium iii coss. praefert, sic habetur: « Si quis posthac militem in privato negotio repertus fuerit retinere, » etc.; in posteriore autem quae Honor. iv et Eutych. coss., ita scriptum est: « Si quis miles... repertus fuerit vel sibi vacans, vel alieno negotio intentus, nobis illico nuntietur, » etc. Quibus sane militem perinde a domesticis atque exteris arceri negotiis manifestum est. Neque tamen crediderimus Ambrosium respexisse ad eas leges, utpote multo posteriores hocce tractatu: sed ipsas in aliarum similium quae postea intercederint, confirmationem scriptas arbitramur. Quid etiam colligere licet ex Vegetio lib. ii, cap. 19. Cae-

A ratori militat, a suspensionibus litium, actu negotiorum forensium, venditione mercium prohibetur humanis legibus (93); quanto magis qui fidei exercet militiam, ab omni usu negotiationis abstinere debet, agelluli sui contentus fructibus, si habet: si non habet, stipendiorum (94) suorum fructu! Siquidem bonus testis est qui dicit: *Juvenis fui, et senex, et non vidi justum derelictum, nec semen ejus querens panem (Psal. xxxvi, 25)*. Ea est enim tranquillitas animi et temperantia, quae neque studio querendi afficitur, neque egestatis metu angitur.

CAPUT XXXVII.

Servandam ut in prosperis, ita et in adversis mentis, aequalitatem: mala tamen interdum declinanda.

B 185. Ea est etiam quae dicitur vacuitas (95) animi ab angoribus; ut neque in doloribus molliores simus, neque in prosperis elatiores. Quod si hi qui ad capessendam rempublicam adhortantur aliquos, haec praecepta dant (96), quanto magis nos qui ad officium Ecclesiae vocamur, talia debemus agere quae placeant Deo; ut 50 praetendat in nobis virtus Christi, et ita simus nostro probati imperatori, ut membra nostra arma justitiae sint, arma non carnalia in quibus peccatum regnet, sed arma fortia Deo quibus peccatum destruat: moriatur caro nostra, ut in ea omnis culpa moriatur: et quasi ex

terum Ambrosius ipsos forenses actus satis proscribit his verbis, *ab omni usu negotiationis*; cum ea respondeant superioribus illis, *non te implices negotiis saecularibus*, quibus contentiosa quoque fori negotia planum est contineri. De aliis vero negotiationis generibus ejusdem verba non tam rigide atque ad apices exponenda sunt. Constat siquidem non modo presbyteris et diaconis bonorum Ecclesiae solitam committi administrationem: sed et sanctum Felicem omnibus pro Christo facultatibus exutum tria, ut scribit Paulinus, agri jugera conduxisse, unde suae nec non aliorum seipso pauperiorum vitae consularet: praeterea can. 3 synodi iv Carthag. praecipitur ut clerici victum vestitumque sibi comparent, vel artificii vel agriculturae beneficio. Quae omnia perfici sine quadam negotiatione poterant. Videsis hac de re Sozom. lib. iii, cap. 17, edit. Vales.; *Deer. dist. 88 et 89*; Godefridum ad legem 6 imperatorum Arcadii et Honorii supra indicatam; Spenceum lib. ii *Digress. cap. 15*; Ren. a Valle in Hipparcho sive lib. de *Relig. negot.*, Thaumassinum atque alios.

(94) *Stipendium* ad significandam pensionem viris ecclesiasticis ad victum atque vestitum praebere solitam e castris translata; quando non solum Ambrosium hic, Augustinum, serm. 19 de *verbis Domini* Hinemarum de archid. et presbyt. eo usos reperias: verum etiam conc. Carth. iv, can. 18; Agath. can. 36; Aquisgr. can. 119, et alia non pauca.

(95) Cic. *Offic. lib. i*, pag. 360, lin. 20: « Vacandum autem est omni animi perturbatione, » etc. Item pag. 363, lin. 17: « Atque etiam in rebus prosperis et ad voluntatem nostram fluentibus, » etc.

(96) Cic. *Offic. lib. i*, pag. 360, lin. 45: « Capessentibus autem rempublicam nihilominus quam philosophis, » etc. Item, pag. 362, lin. 34: « Omnino qui reip. profuturi sunt, » etc.

mortuis viventes, novis resurgamus operibus ne moribus!

186. Haec sunt plena honesti et decori officii stipendia fortitudinis. Sed quia in omnibus quae agimus, non solum quid honestum, sed etiam quid possibile sit quaerimus (97), ne forte aggrediamur aliquid quod non possumus exsequi (98). Unde nos tempore persecutionis de civitate in civitatem concedere, imo, ut verbo ipso utar, *fugere* (Matth. x, 23) vult Dominus; ne temere aliquis dum martyrii desiderat gloriam, offerat se periculis, quae fortasse cito infirmior, aut remissior animus ferre ac tolerare non queat.

CAPUT XXXVIII.

Adversus futura incommoda mentem exercitatione roborandam, nec non confirmandam providentia: et quae hic incurrant difficultates?

187. Nec rursus propter ignaviam cedere quis ac deserere fidem debet metu periculi (99). Qua gratia praeparandus est animus, exercenda mens, stabilienda ad constantiam, ut nullis perturbari animus possit terroribus, nullis frangi molestiis, nullis suppliciis cedere. Quae difficile quidem sustinentur: sed quia omnia supplicia graviorum suppliciorum vincuntur formidine, ideo si consilio firmes animum tuum, nec a ratione discedendum putes, et proponas divini iudicii metum, perpetui supplicii tormenta, potes animi subire tolerantiam.

188. Hoc igitur diligentiae est, ut quis ita se comparet: illud ingenti si quis potest vigore mentis praevidere quae futura sunt, et tanquam ante oculos locare quid possit accidere, et quid agere debeat, si ita acciderit, definire; interdum 51 duo et tria simul volvere animo, quae conjiciat aut singula aut conjuncta accidere posse et aut singulis aut conjunctis disponere actus quos intelligat profuturos.

189. Fortis ergo est viri non dissimulare cum aliquid immineat, sed praetendere, et tanquam explorare de sperula quadam mentis, et obviare cogitatione provida rebus futuris, ne forte dicat postea: Ideo ista meidi, quia non arbitrabar posse evenire (1-2). Denique nisi explorentur adversa, cito occupant. Ut in bello improvisus hostis vix susti-

(97) Hic Rom. edit. jugulaverat voculam *quia*, et pro *quaerimus*, posuerat *quaeramus*: quod videlicet sensum quodammodo suspensum efficiat antiqua lectio: verum eandem cum aliae edit. ac mss. omnes exhibeant, nobis visa est in integrum restituenda. Quare periodum ita interpreteris, ut ejus pars ultima sit, *ne forte aggrediamur*, etc., quae verba tantumdem valent, ac si scriberetur, *ne caveamus ne aggrediamur*, etc.

(98) Cic. Offic. lib. 1, pag. 361, lin. 3: « Ad rem gerendam autem qui accedit, caveat ne id modo consideret, » etc.

(99) Ibid., lin. 4: « In quo ipso considerandum est, » etc. Ibid., lin. 6: « In omnibus autem negotiis, » etc. Item lin. 47: « Fortis vero animi et constantis est non perturbari, » etc.

(1-2) Ibid., pag. 362, lin. 1: « Nec committere ut aliquando dicendum sit: Non putaram, »

netur, et si imparatos inveniat, facile opprimit: ita animum mala inexplorata plus frangunt.

190 In his igitur (3) duobus illa est animi excellentia, ut primum animus tuis bonis exercitus cogitationibus, mundo corde quod verum et honestum est videat: *Beati enim mundo corde, quia ipsi etiam Deum videbunt* (Matth. v, 8): atque id quod honestum est solum bonum judicet: deinde nullis perturbetur occupationibus (4), nullis cupiditatibus fluctuet.

191. Neque vero id facile quisquam facit. Quid cum tam difficile quam dispicere tanquam ex arce aliqua sapientiae opes, aliaque omnia quae plerisque videntur magnum et praecelsa? Deinde ut judicium tuum stabili ratione confirmes, et quae judicaveris levia, tanquam nihil profutura contemnas? Deinde ut si quid acciderit adversi, idque grave et acerbum putetur, ita feras, ut nihil praeter naturam accidisse putes, cum legeris: *Nudus sum natus, undus exibo* (5). Quae Dominus dedit, Dominus abstulit (Job 1, 21); utique et filius amiserat et facultates. Servetque in omnibus personam sapientis et justi, sicut ille servavit qui ait: *Sicut Domino placuit, ita factum est: sit nomen Domini benedictum* (Ibid.). Et infra: *Sicut una insipientium mulierum locuta es. Si bona suscepimus de manu Domini, quae mala sunt non sustinebimus* (Job 2, 10)?

CAPUT XXXIX.

Fortitudinem adversus omnia vitiadicicare debere, praecipue adversus avaritiam: quod in sancto Job doctum factum.

192. Non est igitur raedioeris nec discreta a cæteris animi fortitudo, quae bellum cum virtutibus gerat: sed quae sola defendat ornamenta virtutum omnium, et judicia custodiat: et quae inexplicabili praelio (6) adversus omnia vicia decernat, invicta ad labores, fortis ad pericula, rigidior adversus voluptates, dura adversus illecebras, quibus aurem deferre nesciat, nec (ut dicitur) ave dicat; pecuniam negligat, avaritiam fugiat tanquam labem quandam (7), quae 52 virtutem effeminet. Nihil enim tam contrarium fortitudini, quam luero vinci. Frequenter pulsus hostibus, et inclinata in fugam adversa riorum acie (8), dum exuviis caesorum capitur

(3) In edit. Bed. numerum 189 sequuntur numeri 200, 201, etc., evidenti mendo. Edd.

(4) Tres mss., *perturbatur cogitationibus*.

(5) Cod. Fisc., *Nudus egressus sum de utero matris meae*.

(6) Benign. et alii nonnulli, *inexplebili praelio*: Fisc., *insuperabili*.

(7) Cic. Offic. lib. 1, pag. 360 lin. 15: « Quamobrem et haec vitanda sunt, et pecuniae, » etc.

(8) Eodem sensu Polybius lib. x *Histor.*: *Καὶ πάλιν δὲ τοῖς κατὰ τὴν πόλιν τοῖς ἐπὶ τῇ πόλει... ὁ πόλεμος ἐξέπληττο, ἀλλὰ τοῖς ὁμοῖς ἐπὶ τῇ πόλει... Exemplum ejus rei ipsemet suggerit lib. v. In Xeneta Antiochi praefecto Molonis perduellis arte ad internecionem deleta. Alia suppeditant Justinus lib. 1 in Cyro To-myras astutia profligato, atque truncato: Corn. Tacitus libro 1 *Annalium* in Arminio Germanorum*

præliator, inter ipsos quos stravit, miserandus occubuit : et triumphis suis dejectæ legiones dum spoliis occupantur, hostem in se revocaverunt, qui fugerat.

193. Fortitudo igitur tam immensem pestem repellat et proterat, nec tentetur cupiditatibus, nec frangatur metu; quia virtus sibi constat, ut fortiter omnia persequatur vitia, tanquam virtutis venena: iracundiam velut quibusdam propulset armis, quæ tollat consilium, et tanquam agnitivum vitet, Gloriæ quoque caveat appetentiam (9), quæ frequenter nocuit immoderatus expetita, semper autem usurpata.

194. Quid horum sancto Job vel in virtute deficit, vel in vitio obrepit? Quomodo laborem ægritudinis, frigoris, famis pertulit? Quomodo despexit salutis periculum? Numquid rapinis divitiæ caneratae, de quibus tanta inopibus affluebant? Numquid avaritiam census, aut voluptatis (10) studia cupiditatesque excitavit? Numquid trium regum injuriosa contentio, vel servorum contumelia in iram exussit? Numquid gloria sicut levem extulit, qui imprecabatur gravia sibi, si unquam vel non voluntariam celavisset culpam, vel reveritus esset multitudinem plebis, quominus annuntiaret eam in conspectu omnium? Neque enim consentaneæ sunt vitii virtutes, sed sibi constant (11). Quis igitur tam fortis quam sanctus Job : cui secundus adjudicari potest, qui parem vix reperit?

CAPUT XL.

Virtutem bellicam nostris etiam non defuisse, veterum exemplis, maximeque præclaro Eleazari facto demonstratur.

195. Sed fortasse aliquos bellica defixos gloria tenet (12), ut putent solam esse præliarem fortitudinem (13), et ideo me ad hæc deflexisse, quia illa nostris deforet. Quam fortis Jesus Nave, ut uno prælio quinque reges captos sterneret cum populis suis (*Josue* x, 5 et seq.)! Deinde cum adversum Gabaonitas urgeret prælium (14), et vereretur ne nox impediret victoriam, magnitudine mentis et fidei clamavit : *Stet sol*; et stetit, donec victoria consummaretur. Gedeon in trecentis viris de ingenti duce a Cæcina Germanici legato, et alii in aliis. Quæ quidem haud annotaremus, nisi Christianorum, qui patrum memoria Turcas apud Erlam in Hungaria fusos ac stratos aviditate prædæ in se revocarunt, lugenda simul et erubescenda clades admoneret imperatores nostros alieno damno nihilo fieri cautiores. Prudenter ergo rex Israel. IV Reg. c. viii, ne sibi prædæ occasione fraus strueretur, prospiciebat. Similiter etiam Romani observatione illius moris de quo Polybius l. x, jam allegato.

(9) Cic. *Offic.* lib. i, pag. 359, lin. 46 : « Facillime autem ad res injustas, » etc. Item pag. 360, lin. 18 : « Cavenda est etiam gloriæ cupiditas, » etc.

(10) Ita mss. fere ad unum : edit. vero, « Numquid avaritia, census, aut voluptatis, » etc.

(11) Mss. aliquot, *Sed sibi consistunt*; Bening., *Sed sibi contra sistunt* : quæ lectio, si vox sibi dispungeretur, non displiceret.

(12) Cic. *Offic.* lib. i, pag. 361, lin. 7 : « Sed cum

A populo et a verbo hoste revexit triumphum (*Judic.* vii, 8 et seq.) Jonathan adolescens virtutem fecit in magno prælio (15) (*I Reg.* xiv, 4 et seq.). Quid de Machabæis loquar (*I Mach.* ii, 35 et seq.)?

196. Sed prima de populo dicam patrum, qui cum essent parati ad repugnandum pro templo 53 Dei, et pro legitimis suis, dolo hostium die lacessiti sabbati, maluerunt vulneribus offerre nuda corpora, quam repugnare, ne violarent sabbatum. Itaque omnes lecti se obtulerunt morti. Sed Machabæi, considerantes quod hoc exemplo gens omnis posset perire, Sabbato etiam, cum ipsi in bellum provocarentur, ulti sunt innocentium necem fratrum suorum. Unde postea stimulatus rex Antiochus, cum bellum accenderet per duces suos Lysiam, Nicanorem, Gorgiam, ita cum Orientalibus suis et Assyriis attritus est copiis, ut quadraginta ei octo millia in medio campi a tribus millibus prosternerentur.

197. Virtutem ducis Judæ Machabæi de uno ejus milite considerate (*I Mach.* vi, 43 et seq.) Namque Eleazarus cum supereminens cæteris elephantum, lorica vestitus regia, adverteret, arbitratus quod in eo esset rex, cursu concitus in medium legionis se proripuit (16), et abjecto clypeo, utraque manu interficiebat, donec pervenit ad bestiam, atque intravit sub eam, et subjecto gladio interemit eam. Itaque cadens bestia oppressit Eleazarum, atque ita mortuus est. Quanta igitur virtus animi ! Primo, ut mortem non timeret : deinde, ut circumfusus legionibus inimicorum, in confertos raperetur hostes, medium penetraret agmen, et contempta morte ferocior, abjecto clypeo, utraque manu vulneratæ molem bestię subiret ac sustineret : post infra ipsam succederet, quo pleniori feriret ictu; ejus ruina inclusus magis quam oppressus, suo est sepultus triumpho.

198. Nec fefellit opinio virum, quamvis regius fefellerit habitus; tanto enim virtutis spectaculo defixi hostes inermem (17), occupatum incursare non ausi, post casum ruentis bestię sic trepidaverunt, ut impares se omnes unius virtuti arbitrarentur. Denique rex Antiochus Lysiæ filius (18), qui cum centum viginti millibus hominum armatis plerique arbitrantur res bellicas majores esse, » etc.

(13) Mss. aliquot, *præliatorum fortitudinem*.

D (14) Vet. edit. ac mss. non pauci, *surgeret prælium*.

(15) Rom. edit. sola, *virtutem magnam fecit in prælio*.

(16) Edit. Gill. ac Rom. cum mss. aliquot, *se proripuit* : melius aliæ cum mss. pluribus ac potioribus, *se proripuit*. Rursus vero ubi ant. edit. et plures mss., *interficiebat bestiam*, elegantius edit. Rom. atque alii mss. licet pauciores, *interficiebat, donec pervenit* (Rom. edit., *perveniret*) *ad bestiam*.

(17) Quomodo *inermem*, qui gladio armatus utraque manu hostes interficiebat? Sed hoc ad abjectum clypeum referendum est, juxta illud Ciceronis orat. *pro Cæcina*, pag. 45 : « Arma esse suis nominibus alia ad legendum, alia ad nocendum : quæ qui non habuerint, eos inermes fuisse, » etc.

(18) Sic edit. Gill. et Amerb. in marg. cum mss. longe plurimis : aliæ vero cum mss. nonnullis

venerat et cum triginta duobus elephantis; ita ut ab ortu solis per singulas bestias velut montes quidam splendor armorum corusco, tanquam lampadibus ardentibus refulgeret, unus territus fortitudine, pacem rogaret. Itaque Eleazarus heredem virtutis suae pacem reliquit. Sed hæc triumphorum sint.

CAPUT XLII

Laetitia Judeæ Jonathan magnitudine actus, martyrum intolerantia constantia, quæ pars, non minima fortitudinis, ob oculos ponitur.

199. Verum quia fortitudo non solum secundis rebus, sed etiam adversis probatur: spectemus nunc Judæ Machabæi exitum (*I Mach. ix, 8 et seq.*). 54 Is enim post victum Nicanorem regis Demetrii ducem, seniorior adversus viginti millia exercitus regis, cum nongentis viris bellum adorsus, volentibus his cedere, ne multitudine opprimerentur, gloriosam magis mortem, quam turpem fugam suavit: Ne crimen, inquit, nostræ relinquamus gloriæ. Itaque commisso prælio, cum a primo ortu diei in vesperam dimicaretur, dextrum cornu, in quo validissimam manum advertit hostium, aggressus facile avertit. Sed dum fugientes sequitur, a tergo vulnere locum præbuit: ita gloriosiores triumphis locum mortis (19) invenit.

200. Quid Jonathan fratrem ejus atrox; qui cum parva manu adversus exercitus regiones pugnans, desertus a suis, et cum duobus tantum relictus, reparavit bellum, avertit hostem, fugitantes suos ad societatem revocavit triumphi?

201. Habes fortitudinem bellicam, in qua non meliocris honesti ac decori forma est: quod mortem servituti præferat ac turpitudini. Quid autem de martyrum dicam passionibus? Et ne longius evagemur, non minores de superbo rege Antiocho Machabæi pueri revexerunt triumphos (20), quam pa-

omittunt, *Lysia filius*: quod videlicet contrarium Scripturæ auctoritati videatur. Sed hoc loco *filius* idem est ac pupillus sive alumnus; creditus enim a patre fuerat *Lysia* fidei et quasi tutelæ hic Antiochus.

(19) *Erasm. ac. seq. edit. cum mss. duobus, gloriosiores triumphis mortem.*

(20) Non pigeat conferre hanc narrationem de martyrio fratrum Machabæorum cum eorundem historia lib. ii de *Jacob et Vita beata*, cap. 11, latine exposita, nec non cum illis cap. seq. num. 55, verbis: « Quæ cithara dulciores ederet cantus, » etc.: videbisque alteram alteri exemplaris loco fuisse propositam.

(21) Infantes intelligit a bimatu et infra Herodis jussu trucidatos, quos Ecclesiæ traditio semper numeravit inter martyres. Non incongruum scilicet esse creditum est, ut, quibus ad peccati debitum aliena voluntas suffecerat, eis etiam sufficeret ad gloriæ meritum aliena, id est Christi voluntas, et parentum dolor: « Quando Rachel ploravit filios suos, ut lacrymis ablutos suis pro Christo offerret infantes, » ut Ambrosius ipse loquitur epist. ad Romanianum, olim in vet. edit. 30, quam inde avulsam Rom. edit. inter Enarrationes in Genesim collocavit. Habuerunt varii SS. Patres sermones in natalem SS. Innocentium, maxime vero Augu-

rentes proprii. Siquidem illi armati, isti sine armis vicerunt (*Mach. vii, 1 et seq.*). Stetit invicta septem puerorum cohors, regis cineta legionibus: defecerunt supplicia, cesserunt tortores, non defecerunt martyres. Alius corium capitis exutus, speciem multaveat, virtutem auxerat. Alius linguam jussus amputandam promere, respondit: Non solum Dominus nudis loquentes, qui audiebat Moysen tacentem (*Exod. xiv, 15*). Plus audit tacitas cogitationes suorum, quam voces omnium. Linguae flagellum times, flagellum sanguinis non times? Habet et sanguis vocem suam, qui clamat ad Deum, sicut clamavit in Abel (*Gen. vi. 10*).

202. Quid matre loquar, quæ spectabat læta filiorum quot funera tot trophæa, et morientium vocibus tanquam psallentium cantibus delectabatur, pulcherrimam ventris sui citharam in filiis cernens, et pietatis harmoniam omni lyrae numero dulciorem (*I Mach. vii, 20 et seq.*)?

203 Quid de himulis loquar (21), qui ante palmam victoriae acceperunt, quam sensum naturæ? Quid de sancta Agne, quæ in duarum maximarum rerum posita periculo, castitatis et salutis, castitatem protexit, salutem cum immortalitate commutavit?

204. Non prætereamus etiam sanctum Laurentium, qui cum videret Nysium episcopum suum ad martyrium duci, flere cepit, non passionem illius, sed suam remansionem. Itaque his verbis appellare cepit: Quo progredieris sine filio, pater: quo, sacerdos sancte, sine diacono properas 55 tuo? Nunquam sacrificium sine ministro offerre consueveras, quid in me ergo displicuit, pater? Num degenerem probasti? Experire certe utrum idoneum ministrum elegeris. Cui commisisti Domini sanguinis consecrationem (22), cui consummandorum consortium sacramentorum, huic sanguinis tui

stinus atque Bernardus; quos consulo.

(22) Ita vet. edit. quibus consentiunt omnes mss. nisi quod unus e Vat. et decem e Gall. habent *Domini corporis et sanguinis consecrationem*. At Rom. edit. ab omnibus et scriptis et excensis Ambr. cod. discedens pro *consecrationem* reposuit *dispensationem*. Ex qua mutatione causam legitimam habere se sibi visi sunt heterodoxorum non pauci, ut corruptionem ac malam editorum fidem clamarent invidiosissime. Sed non satis consulta isthæc accusatio; meminisse enim ipsos oportuerat Hospinianum lib. v *Hist. Sacram.* cap. 6, non editioni Rom. quæ jam multis ab annis vulgata fuerat, verum Eutropio corruptionem hanc attribuisse. Nec forte valeat etiam temeritate hæc ipsa Hospiniani insinuat. Etenim non solum in vita beati Sixti apud Lipomanum, Venetæ edit. an. 1554, verum etiam in vita sancti Laurentii, ut habetur in legenda Lombardica Jac. Genuensis excusa Nuremburgi an. 1487, legimus *Domini sanguinis dispensationem*: quod quidem hand levi indicio est, alieni exstare exemplar aliquod, in quo sic legatur. Verumtamen antiquiori atque genuinæ, minimeque, ut cum card. Bona dicamus, formidandæ lectioni standum est. Enimvero sumitur *consecratio* vel pro ipso consecratione factu, vel pro ejusdem effectu, id est jam perfecta consecratione, quorum neutrum a sensu ca-

consortium negas? Vides ne periclitetur iudicium tuum, dum fortitudo laudatur. Abiectio discipuli detrimentum est magisterii. Quid aliud illustres et præstantes viri discipulorum certaminibus quam suis vincunt. Denique Abraham filium obtulit (*Gen.* xxii, 9). Petrus Stephanum præmisit (*Act.* 57). Et tu, pater, ostende in filio virtutem tuam, offer quem erudisti, ut securus iudicii tui comitatu nobili pervenias ad coronam.

205. Tunc Xystus ait: Non ego te, filii, relinquo ac desero: sed majora tibi debentur certamina. Nos quasi senes levioris pugnae cursum recipimus: te quasi juvenem manet gloriosior de tyranno triumphus. Mox venies, flere desiste, post triduum me sequeris. Sacerdotem (23) et Levitam hiemedius numerus decet. Non erat tunc sub magistro vincere, quasi adiutorem quaereret. Quid consortium passionis meae expetis? Totam tibi hereditatem ejus dimitto. Quid praesentiam meam requiris? Infirmi discipuli magistrum praecedant, fortes sequantur, ut vincant sine magistro, qui jam non indigent magisterio. Sic et Elias Elisæum reliquit. Tibi ergo mando nostrae virtutis successionem.

206. Talis erat contentio, digna sane de qua certarent sacerdos et minister, quis prior pateretur pro Christi nomine. In fabulis ferunt tragiceis excitatos theatri magnos esse plausus, cum se Pylades Orestem diceret; Orestes, ut erat, Orestem se esse

tholico abhorret. Nam si placeat prima ratio, quid mirum diacono consecrationem attribui, cum Guericus abbas *serm.* 5, *de Purif.*, etiam populum asserat consecrare? Sane diacono competit non tanquam uni e fidelium conventu, sed tanquam primario consecrantis sacerdotis ministro illius actioni cooperari per modum ejusdam, ut sic loquamur, concelebrationis; quo spectat synodi Rom. can. 3, ad episcop. Gall., apud Sirmond. tom. 1 Cone. Gall. Et hoc sensu accipiendos putamus locos duos, alterum Petri Blesensis epist. 123, *ad episc. Londin.*, alterum Petri Cant. lib. *de Verbo Mirif.* cap. 41, quorum utrumque Hallerius lib. iii *Hierar.* pag. 375, de sola dispensatione, priorem vero de sola praesentia cardin. Bona lib. i *Rer. Liturg.* cap. 25 num. 4, interpretatur, quos consule, sicut et Menardum nostrum in *Sacrament.* S. Gregorii. Porro secunda consecrationis acceptio, nimirum pro rei consecratae distributione, omni prorsus caret offendiculo, maximeque nobis arridet: tum quia vox *commisisti* atiquid jam perfectum signat, et aliae illae *consummandorum consortium sacramentorum*, pulchre ad eandem dispensationem referuntur: tum quia proprium diaconorum officium erat plebi Dominicum sanguinem administrare, quemadmodum conc. Aquisgr. cap. 7: « Nam sicut in sacerdote, inquit, consecratio, ita in ministro dispensatio sacramenti est. Ille oblata sanctificat, hic sanctificata dispensat. » Quae verba etiam reperire est apud Isidorum lib. ii *Off. Eccl.* cap. 8, et veterem auctorem qui Hieronymi titulum falso praefert. Coactior autem hae ei non videbitur explicatio, qui cum Ant. Godello *Historiae Eccl.* tom. 1, pag. 579, perpenderit in ipso missae sacrificio dum in calice particula hostiae sacrae immittitur, consecrationem sumi pro re consecrata. Huc adde quod ait cardinalis Bona loco laudato, diei diaconum consecrare, quatenus sanguinem dispensat, qui est consecratio et sanctificatio nostra, et fons atque essentia omnis

Asserveret: ille ut pro Oreste necaretur, Orestes ne Pyladem pro se pateretur necari. Sed illis non licebat vivere, quod uterque 58 esset parricidii reus: alter qui fecisset (24), alter qui adjuvisset. Hic Laurentium sanctum ad hoc nullus urgebat, nisi amor devotionis; tamen et ipse post triduum, cum illuso tyranno, impositus super craticulam exureretur: *Assum est, inquit, versa et manduca.* Ita animi virtute vincebat ignis naturam.

CAPUT XLII.

Potestates non irritandas, neque adulationi præbendas aures.

207. Cavendum etiam reor, ne dum aliqui nimia gloriae ducuntur cupiditate, insolentius abutantur potestatibus, et plerumque aversos a nobis animos gentilium in studia persecutionis excitent, atque inflamment ad iracundiam. Itaque ut illi perseverare possint, et supplicia vincere, quantos perire faciunt?

208. Prospiciendum etiam ne adulantibus aperiamus aurem (25); emolliri enim adulatione, non solum fortitudinis non esse, sed etiam ignaviae videtur.

CAPUT XLIII.

De temperantia et præcipuis ejus partibus, nimirum animi tranquillitate ac moderatione, honestatis cura, et decoris consideratione.

209. Quoniam de tribus virtutibus diximus, restat ut de quarta virtute dicamus, quae temperantia

sanctificationis. » Apage ergo vanum quorumdum cum Hospiniano commentum, qui loco citato et lib. i ejusdem *Hist. Sac.* cap. 23, ex his Ambrosii verbis exprimere conatur licuisse olim diaconis in sacerdote absentia eucharistiam conficere. Nam praeterquam quod in mss. plusquam 24, et in omnibus scriptoribus a quibus hic idem locus citatur, corporis Domini omittitur mentio; ipsemet sanctus Levita non sacrificantem, sed sacrificantis ministrum se profitetur, nec de sacerdotis absetia loquitur, sed de consortio. Quapropter sicubi diaconos alio sensu legimus consecrasse, id superbæ ac temerariae ascribendum est usurpationi.

(23) Omnes edit. et mss. aliquot, *Inter Sacerdotem*, etc. At plures mss. omittunt *inter*. Cum autem per sacerdotem episcopus intelligatur, et per levitam diaconus (nam ut postea syn. Aquisgr. cap. 7, ex lib. ii *Constit. Apost.* cap. 25, et epist. 85 sancti Hieron. definivit: « Diaconorum ordo a tribu Levi accepit exordium » apte asseritur inter utrumque tridui interstitium convenire; sunt enim tres in hierarchia distincti gradus, episcopi, presbyteri ac diaconi, ut Patres Tridentini majorum traditioni adherentes. confirmarunt.

(24) *Alter qui fecisset*, id est, Orestes qui matrem Clytæmnestram in ultionem occisi ab ea patris Agamemnonis interemerat. *Alter qui adjuvisset*, Pylades nimirum ejusdem Orestis cognatus atque amicus adeo fidelis, ut uterque pro veræ amicitiae forma fuerit habitus. Hic autem locus desumptus translatusque est, non ex Euripidis *Iphigenia in Tauride*, ut in margine notavit Rom. edit., sed ex Cic. lib. v. *de Fin. Bon. et mal.*, pag. 109, et *Dial. de Amic.* pag. 422, ubi hos plausus in M. Pacuvii tragœdia excitatos narrat.

(25) Cic. *Offic.* lib. i, pag. 363, lin. 30: « Cavendum est ne assentatoribus patefaciamus aures, nec adulari nos sinamus, » etc.

ae modestia vocatur (26): in qua maxime tranquillitas animi, studium mansuetudinis, moderationis gratia, honesti cura, decoris consideratio spectatur et quaeritur.

210. Ordo igitur quidam vite nobis tenendus est, ut a verecundia prima quaedam fundamenta ducantur: quae socia ac familiaris est mentis 57 placiditati, protervicia fugit, ab omni aliena luxu, sobrietatem diligit, honestatem fovet, decorum illud requirit.

211. Sequatur conversationis electio, ut adiungamur probatissimis quibusque senioribus (27). Namque ut aequalium usus dulcior, ita senum tutior est, qui magisterio quodam et ductu vitae colorat mores adolescentium, et velut murice probitatis inficit. Namque si hi qui sunt ignari locorum, cum solertibus viarum iter adoriri gestiunt: quanto magis adolescentes cum senibus debent novum sibi iter vite aggredi, quo minus errare possint, et a vero tramite virtutis deflectere! Nihil enim pulchrius quam eosdem et magistros vitae et testes habere.

212. Quarendum etiam in omni actu quid personis, quid temporibus conveniat atque aetatibus, quid etiam singulorum ingenis sit accommodum (28). Saepe enim quod alterum deest, alterum non deest. Aliud juveni aptum, aliud seni: aliud in periculis, aliud in rebus secundis.

213. Saltavit ante arcam Domini David (II Reg. vi, 14); non saltavit Samuel: nec ideo ille reprehensus, sed magis iste laudatus. Mutavit vultum contra regem (29), cui nomen Achis (I Reg. xxi, 15): ut hoc si fecisset remota formidine quo minus cognosceretur, nequaquam levitatis reprehensione carere potuisset. Saul quoque vallatus choro prophetarum, etiam ipse prophetavit; et de solo quasi indigno memoratum est: *Et Saul inter prophetas* (I Reg. xix, 24).

(26) Cic. *Offic.* lib. i, pag. 363, lin. 44: « Sequitur ut de illa reliqua parte honestatis dicendum sit, in qua verecundia, » etc.

(27) *Ibid.* p. 368, lin. 5. « Est igitur adolescentis majores natu, » etc. Item lib. ii, pag. 380, lin. 38. « Facillime autem, et in optimam partem cognoscuntur adolescente, » etc.

(28) *Ibid.* pag. 365, lin. 42: « Altera autem quae proprie singulis est attributa: ut enim in corporibus, » etc.

(29) Edit. et mss. non pauci *coram rege*: alii vero non pauciores, sed idem antiquiores, *contra regem*, id est, ex adverso regis.

(30) Cic. *Offic.* lib. i, pag. 366, lin. 46: « Admodum autem tuenda sunt sua cuique, » etc. Et infra, lin. 49: « Summum igitur quisque noseat ingenium, » etc. Item pag. 367, lin. 30: « In qua deliberatione ad suam cujusque naturam, consilium est ordine revocandum, » etc.

(31) Pauci mss. et vet. edit., *Non solum noverit*, etc.

(32) Quamvis hic nulla fiat mentio acolythi et ostiarii, minime tamen hinc sequitur eorum ordines in Ecclesia tum temporis non existisse, cum illi quatuor qui recensentur, tantum exempli causa memorantur. Quod autem cum lectore atque exorcista numerantur psalmista et sacerrarii custodes,

CAPUT XLIV.

Officio sibi congruo quemque studere oportere: sed multos impediri paternorum imitatione studiorum, contra quam ecclesiastici viri faciunt.

214. Unusquisque igitur suum ingenium noverit (30), et ad id se applicet, quod sibi aptum elegerit. Itaque quid sequatur, prius consideret. Noverit (31) bona sua, sed etiam vitia cognoscat: aequalisque se iudicem sui praebeat, ut bonis intendant, vitia declinet.

215. Alius distinguendae lectioni aptior (32), alius psalmo gravior, alius exorcizandis qui malo laborant spiritu, sollicitior, alius sacerrario opportunior habetur. Haec omnia spectet sacerdos, et quid cuique congruat, id officii deputet. Quo etenim unumquemque suum ducit ingenium, aut quod officium deest, id majore impletur gratia (33).

216. Sed id cum in omni vita difficile, tum in 58 nostro actu difficillimum est. Amat enim unusquisque sequi vitam parentum (34). Denique plerique ad militiam feruntur, quorum militaverunt parentes, alii ad actiones diversas.

217. In ecclesiastico vero officio nihil rarius invenias quam eum qui sequatur institutum patris (35): vel quia gravis deterret actus, vel quia in lubrica aetate difficilior abstinence, vel quia alacri adolescentiae videtur vita obscurior: et ideo ad ea convertuntur studia, quae plausibilia arbitrantur. Praesentia quippe plures quam futura praeferrunt. Illi autem praesentibus, nos futuris militamus. Unde quo praestantior causa, eo debet esse cura attentior.

CAPUT XLV.

De pulchro et honesto: quid sit inter illa discriminis tam apud profanos auctores, quam sacros.

218. Teneamus igitur verecundiam, et eam quae totius vitae ornatum attollit modestiam. Non

quorum apud nos jam nulli sunt ordines: hoc inde putamus factum quod cum minores illi clericatus ecclesiasticae tantum institutionis sint, pro variis necessitatibus modo aucti, modo imminuti ab Ecclesia reperiuntur. De psalmista quidem sive cantore loquitur conc. Carthag. iii, can. 21; item iv, can. 40; Gregorius Magnus, lib. xi, 54; *Ordo Rom.* et alii: de custode vero sacerrarii atque ipsius officio dicemus ad caput hujus libri i. Observa interim non omnes omnibus, sed singulis singulos ordines tribui solitos: nec non in episcopi positum fuisse arbitrio quem eni ordini destinaret.

(33) Ita mss. melioris notae: alii vero et edit., *maiore implet gratia*, parum admodum diverso sensu.

(34) Cic. *Offic.* lib. i, pag. 367, lin. 5: « Quorum vero patres aut majores aliqua gloria praestiterunt, eorum plerique in hoc genere, » etc.

(35) *Patris*, spiritualis scilicet, id est, institutoris ac magistri: aut si contenderis patrem naturalem intelligendum, minime sane repugnabimus, modo intellexeris de patre in minoribus tantum gradibus constituto, et eatenus de initiato majoribus, quatenus eos liberos ante ordinationem suam sustulerit. Etenim ab hoc ultimo necessarie servanda continentiam Ambrosium nostrum docuisse postea suo loco evidentissime ostendemus.

enim mediocre est robur singulis modum servare, atque impartiri ordinem, in quo vere præluet illud quod decorum dicitur (36): quod ita cum honesto jungitur, ut separari non queat. Siquidem et quod decet, honestum est, et quod honestum est, decet; ut magis in sermone distinctio sit, quam in virtute discretio. Differre enim ea inter se intelligi potest, explicari non potest.

219. Et ut conemur aliquid eruere distinctionis, honestas velut bona valetudo est, et quedam salubritas corporis (37): decus autem tanquam venustas et pulchritudo. Sicut ergo pulchritudo super salubritatem ac valetudinem videtur excellere, et tamen sine his esse non potest, neque ullo separari modo; quoniam nisi bona valetudo sit, pulchritudo esse ac venustas non potest: sic honestas decorum illud in se continet, ut ab ea profectum videatur, et sine ea esse non possit. Velut salubritas igitur totius operis actusque nostri honestas est, et sicut species est decorum, quod cum honestate confusum, opinione distinguitur. Nam etsi in aliquo videatur excellere, tamen in radice est honestatis, sed flore præcipuo, ut sine ea decidat, in ea floreat. Quid enim est honestas, nisi quæ turpitudinem quasi mortem fugiat? Quid vero inhonestum, nisi quod ariditatem ac mortem afferat? Virente igitur substantia virtutis, decorum illud tanquam flos emicat, quia radix salva est: at vero propositi nostri (38) radice vitiosa, nihil germinat.

59220. Habes hoc in nostris aliquanto expressius. Dicit enim David: *Dominus regnavit, decorem induit* (Psal. xcii, 4). Et Apostolus ait: *Sicut in die, honeste ambulate* (Rom. xiii, 13). Quod Græci dicunt (39) εὐσχημόνως, hoc autem proprie significat, bono habitu, bona specie. Deus ergo primum hominem cum conderet, bona habitudine, bona membrorum compositione formavit, et optimam ei speciem dedit. Remissionem non dederat peccatorum: sed posteaquam renovavit eum spiritu, et infudit ei gratiam, qui venerat in servi forma, et in hominis specie assumpsit decorem redemptionis humanæ. Et ideo dixit Propheta: *Dominus regnavit, decorem induit*. Deinde alibi dicit: *Te decet hymnus, Deus, in Sion* (Psal. lxiiv, 2); hoc est dicere: Honestum est ut te timeamus, te diligamus, te precemur, te honorifi-

A cemus; scriptum est enim: *Omnia vestra honeste fiunt* (I Cor. xiv, 40). Sed possumus et hominem timere, diligere, rogare, honorare: hymnus specialiter Deo dicitur. Hoc tanquam excellentius ceteris credere est decorum, quod deferimus Deo. Mulierem quoque in habitu ornato (40) orare convenit: sed specialiter eam decet orare velatam, et orare promittentem castitatem cum bona conversatione (I Tim. ii, 9, 10).

CAPUT XLVI.

Proponitur bifida decori divisio: tum postquam ostensum est quod secundum naturam sit, honestam: quod secus, turpe consensendum; exemplis illustratur hæc ipsa divisio.

221. Est igitur decorum quod præeminet, cujus divisio gemina est. Nam est decorum quasi generale, (41) quod per universitatem funditur honestatis, et quasi in toto spectatur corpore: est etiam speciale, quod in parte aliqua enitet. Illud generale ita est, ac si æquabilem formam atque universitatem honestatis in omni actu suo habeat concinentem: cum omnissibi ejus vita consentit, nec in ulla aliqua re discrepat: hoc speciale, cum aliquem actum in suis habet virtutibus præeminentem.

222. Simul illud adverte quod et decorum est secundum naturam vivere (42), secundum naturam degere, et turpe est quod sit contra naturam. Ait enim Apostolus quasi interrogans: *Decet mulierem non velatam orare Deum? Nec ipsa natura docet vos quod vir* (43) *quidem si comam habeat, ignominia est illi; quoniam contra naturam est* (I Cor. xi, 13)? Et iterum dicit: *Mulier vero si capillos habeat, gloria est illi* (Ibid. 15). Est enim secundum naturam, quoniam quidem capilli pro velamine sunt; hoc est enim naturale velamen. Personam igitur nobis et speciem natura ipsa dispensat, quam servare debemus: 60 utinamque et innocentiam ejus custodire possimus, nec acceptam nostra malitia mutaret!

223 Habes hoc decorum generale (44), quia fecit Deus mundi istius pulchritudinem. Habes et per partes, quia cum faceret Deus lucem, et diem noctemque distingueret (Gen. i, 3 et seq.), cum conderet cælum, cum terras et maria separaret, cum solem et lunam et stellas constitueret lucere super terram, probavit singula. Ergo decorum hoc, quod

(36) Cic. *Offic.* lib. i, pag. 363, lin. 47: « Hoc loco continetur id quod dici Latine decorum potest, » etc.

(37) Ibid., pag. 364, lin. 10: « Ut enim venustas et pulchritudo corporis secerni non potest a valetudine, » etc.

(38) Mss. aliquot, *in virtute propositi nostri*; at commodius in aliis, nec non in edit. deest, *in virtute*.

(39) Edit. et quidam mss., *Quod Græce dicitur*.

(40) Rom. edit., *in habitu ordinato*: cæteræ non modo cum mss. sed etiam cum vulg., vers. *in habitu ornato* ex Græco scilicet, *ἐν κατὰ τοῦ λόγου κοσμίῳ*. Rursus vero eadem edit. Rom pro eo quod aliæ, ac mss. plures habent, *cum bona conversatione* reposuit cum nonnullis, *per bonam conversationem*, respiciens scilicet ad illud Apostoli ex loco citato, ἀλλὰ (ὁ πρόπει γυναιξὶν ἐπαλληλοῦσθαι καὶ ἀλλήλων ἀλλήλους ὁμιλεῖν) δι'

ἔργων ἀγαθῶν, *promittentes pietatem per bona opera*: ubi Ambrosius *pietatem* etiam mutavit in *castitatem*.

(41) Cic. *Offic.* lib. i, pag. 364, lin. 13: « Est autem ejus descriptio duplex. Nam et generale quoddam decorum, » etc.

(42) Ibid., lin. 15: « Decorum id esse quod consentaneum sit hominis excellentiæ, » etc. Item infra lin. 40: « Officium autem quod ab eo ducitur, hunc primum. » etc. Ibid., pag. 367, lin. 31: « Nam cum in omnibus quæ aguntur, » etc.

(43) Omnes edit., *nos docet quod vir*, etc., sed contra mss. auctoritatem, quibus etiam suffragatur textus Apostolicus, διδάσκει ἄνδρ; ὅτι ἄνδρ, etc. non vero διδάσκει ἡμᾶς, etc.

(44) Nonnulli mss. et vet. edit., « Habes hunc decorem generalem. »

in singulis mundi partibus clucebat, in universitate A
resplenduit, sicut probat Sapientia, dicens : *Ego
eram enim applaudebat... cum letaretur orbe perfecto*
(Prov. viii, 30, 31). Similiter ergo et in fabrica
humani corporis grata est uniuscujusque membri
portio : sed plus in commune compositio membro-
rum apta delectat, quod ita sibi quadrare et conve-
nire videantur.

CAPUT XLVII.

*Ut in vita nostra cluceat decorum illud, quid præ-
stare nos oporteat, quosve appetitus refrenare ?*

224. Si quis igitur æqualitatem universæ vitæ,
et singularum actionum modos servet, ordinem quo-
que, et constantiam dietorum atque operum, mo-
derationemque custodiat, in ejus vita decorum il-
lud, excellit et quasi in quodam speculo cluceat (45).

225. Accedat tamen suavis sermo, ut conciliet
sibi affectum audientium (46), gratumque se vel fa-
miliaribus, vel civibus, vel, si fieri potest, omnibus
præbeat. Neque adulantem se, neque adulandum
cuiquam exhibeat; alterum enim calliditatis est, va-
nitatis alterum.

226. Non despiciat quid de se unusquisque et
maxime vir optimus sentiat (47); hoc enim modo
discit bonis deferre reverentiam. Nam negligere
honorum judicia, vel arrogantiae vel dissolutionis
est : quorum alterum superbiæ ascribitur, alterum
negligentiæ.

227. Caveat etiam motus animi sui (48; ipse enim
sibi et observandus et circumspiciendus est : et ut
adversum se cavendus, ita etiam de se tuendus.
Sunt enim motus, in quibus est appetitus ille, qui
quasi quodam prorumpit impetu ; unde Græce *ὄρεξις*
dicitur quod vi quadam se repente (49) proripiat.
Non mediocris in his vis quedam animi atque naturæ
est. Quæ tamen vis gemina est, una in appetitu,
altera in ratione posita, quæ appetitum refrenet, et
sibi obedientem præstet, et ducat quo velit : et
tanquam sedulo magisterio edoceat quid fieri, quid
evitari oporteat, ut bonæ domitrici (50) obtemperet.

228. Solliciti enim debemus esse, ne quid temere
aut incuriose geramus (51) aut quidquam 61 om-
nino cuius probabilem non possimus rationem red-
dere. Actus enim nostri causa, etsi non omnibus
redditur, tamen ab omnibus examinatur. Nec vero

habemus, in quo nos possimus excusare. Nam etsi-
vis quedam naturæ in omni appetitu sit; tamen
idem appetitus rationi (52) subjectus est legi natu-
ræ ipsius, et obedit ei. Unde boni speculatoris est
ita prætereundum animo, ut appetitus neque præcur-
rat rationem, neque deserat; ne præcurrendo per-
turbet atque excludat, eumque deserendo destituant.
Perturbatio tollit constantiam, destitutio prodit igna-
viam, accusat pigritiam. Perturbata enim mento
latius se ac longius fundit appetitus, et tanquam
effrato impetu frenos rationis non suscipit, nec
ulla sentit aurigæ moderamina, quibus possit re-
flecti. Unde plerumque non solum animus exagita-
tur, amittitur ratio (53); sed etiam inflammatur
vultus, vel iracundia, vel libidine : pallescit timore,
voluptate se non capit, et nimia gestit lætitia.

229. Hæc cum fiunt, abjicitur illa naturalis quæ-
dam censura (54), gravitasque morum : nec teneri
potest illa quæ in rebus gerendis atque consiliis
sola potest auctoritatem suam, atquo illud quod de-
ceat tenere, constantia.

230. Gravior autem appetitus ex indignatione ni-
mia nascitur, quam acceptæ plerumque accendit
injuriae dolor (55). De quo satis nos psalmi quem in
præfatione posuimus (cap. ii, 6, 7), præcepta ins-
truunt. Pulehre autem et hoc accidit, ut scripturi
de Officiis, ea præfationis nostræ assertionem utere-
mur quæ et ipsa ad officii magisterium pertineret.

231. Sed quia supra (56), ut oportebat, perstrinxi-
mus quemadmodum unusquisque cavere possit ne
excitetur accepta injuria, verentes ne præfatio pro-
lixior fieret, nunc de eo uberius disputandum arbi-
tror. Locus enim opportunus est, ut in partibus
temperantiæ dicamus quemadmodum reprimatur
iracundia.

CAPUT XLVIII.

*Repetito compescendæ iracundiæ argumento, tres
eorum qui laessuntur injuriis, ordines explican-
tur; ad quorum perfectissimum Apostolus ac Da-
vid dicuntur pervenisse : ubi ex occasione quæ-
dam hujus ac futuræ vitæ traduntur discrimina.*

232. Tria itaque genera esse hominum injuriam
accipientium in Scripturis divinis demonstrare vo-
lumus, si possumus. Unum est eorum quibus pec-
cator insultat, conviciatur, inequitat (57). Iis quia
deest justitia, pudor crescit, augetur dolor. Horum

(45) Cic. *Offic.* lib. i, pag. 364, lin. 33 : « Sic hoc
decorum quod cluceat in vita, movet, » etc.

(46) *Ibid.*, pag. 370, lin. 3. « Maximeque curan-
dam, eos quibuscum sermonem conferimus et ve-
reri et diligere videamur. »

(47) *Ibid.*, pag. 364, lin. 35 : « Adhibenda est igitur
quedam reverentia adversus homines, » etc.

(48) *Ibid.*, pag. 365, lin. 44 : « Neque enim solum
corporis... sed multo etiam magis animi, » etc.

(49) Mss. aliquot, *vi quadam serpente*.

(50) Omnes edit. ne mss. aliquot *ut bonæ domi-
natrici*, alii plures potioresque, *ut bonæ domitrici*.
Aptius id quidem ; reietur enim ad superiora, quæ
appetitum refrenet, etc.

(51) Cic. *Offic.* lib. i, pag. 364, lin. 48 : « Omnis
autem actio vacare debet temeritate et negligenti-
a, » etc.

(52) Cic. lib. i *Offic.*, lin. 4 : « Efficiendum autem
est ut appetitus rationi obediatur, » etc.

(53) *Ibid.*, pag. 365, lin. 6 : « A quibus non modo
animi perturbantur, sed etiam corpora. Licet ora
ipsa cernere, » etc.

(54) *Ibid.*, lin. 14 : « Neque enim ita generati...
sed ad severitatem potius, » etc.

(55) *Ibid.*, pag. 370, lin. 12 : « Rectum est autem
etiam in illis contentioneibus quæ eum inimicissi-
mis fiunt, » etc.

(56) In superior, edit. hoc erat initium cap. 48,
sed incommode.

(57) Mss. aliquot, *conviciator iniquus*; unus, *con-
viciator iniquitatis*; alii non pauci, *conviciatur iniqui-
tate*; aliqui et edit. Amerb., *conviciatur iniqui-
tate*; nonnulli, ac Eras et Gil., *conviciatur, iniqui-
tat*; duo, *conviciatur, iniquitates incitat*; cæteri

similes plurimi de meo ordine, de meo numero. Nam mihi infirmo si quis injuriam faciat, forsitan licet infirmus, donem injuriam meam. Si crimen objiciat (58), **62** non sum tantus, ut sim contentus conscientia mea, etiamsi me ejus objecti alienum noverim: sed cupio abluere ingenui pudoris notam (59) tanquam infirmus. Ergo oculum pro oculo et dentem pro dente exigo, et convicium convicio rependo.

233. Si vero is sum qui proficiam, et si nondum perfectus, non retorqueo contumeliam: etsi influat ille convicium (60), et inundet aures meas contumeliis, ego taceo, et nihil respondeo.

234. Si vero perfectus sim (verbi gratia loquor, nam veritate infirmus sum) si ergo perfectus sim, benedico maledicentem, sicut benedicebat et Paulus; qui ait: *Maledicimur, et benedicimus* (61) (*I Cor.* iv, 12). Audierat enim dicentem: *Diligite inimicos vestros, orate pro calumniantibus et persequentibus vos* (*Matth.* v, 44). Ideo ergo Paulus persecutionem patiebatur et sustinebat, quia vincebat et mitigabat humanum affectum propositæ mercedis gratia: ut filius Dei fieret, si dilexisset inimicum.

235. Tamen et sanctum David in hoc quoque genere virtutis imparem Paulo non fuisse edocere possumus. Qui primo quidem cum malediceret ei filius Semei (*II Reg.* xvi, 7 et seq.), et crimina objiceret, tacebat et humiliabatur, et silebat a bonis suis (*Psal.* xxxviii, 3), hoc est honorum operum conscientia: deinde expetebat maledici sibi, quia maledicto illo (62) divinam acquirebat misericordiam.

236. Vide autem quomodo et humilitatem et justitiam et prudentiam emerendæ a Domino gratiæ reservaverit. Primo dixit: *Ideo maledicit mihi, quia Dominus dixit illi ut maledicat* (*II Reg.* xvi, 10). Habes humilitatem; quia ea quæ divinitus imperantur, æquanimiter quasi servulus ferenda arbitrabatur. Iterum dixit: *Eccc filius meus qui exivit de ventre meo, quærit animam meam* (*Ibid.* 11).

denique atque edit. Rom., *conviciatur, inequitat*: quod verbum a scribis minime intellectum tantam peperit diversitatem; cum hic *inequitat*, nihil aliud sit, quam veluti calcaribus incitat exagitatque.

(58) Cod. Big., *Sciens me non egisse quæ objiciat, non sum tantus, etiamsi mei objecti alienum noverim.*

(59) Mss. nonnulli, *injecti pudoris notam.*

(60) Edit. et pauci mss. *influat ille conviciis*; alii mss. longe plurimi., *convicium*. Rursus vero ubi edit. et mss. plerique, *nihil respondeo*; mss. nonnulli habent, *nihil rependo*.

(61) Duo mss., *et benedicimus; persecutionem patimur, et sustinemus.*

(62) Mss. unus, *quia maledictio illa.*

(63) Duo mss., *Dominus benedictionem pro maledicto hoc.*

(64) Ita mss. plures ac probatiores: alii nonnulli, atque edit., *Sed vincebat spiritu quasi*, etc.

(65) Thuan. cod. ac tres alii, *hic imago, veritas in cœlestibus*. Verum alia lectio non solum multo pluribus mss. omnibusque edit. nititur, verum etiam consensione alterius loci ex Expos. psal xxxviii, num. 25, ubi hæc eadem verba sine ulla diversitate legere est. Porro Edm. Albertinus lib. ii, cap. 2, pag. 505, his Ambrosii verbis, *imago in Evangelio, et*

A *Habes justitiam; si enim a nostris graviora patimur, cur indigne ferimus quæ inferuntur ab alienis? Tertio ait: Dimitte illum ut maledicat; quoniam dixit illi Dominus, ut videat humilationem meam, et retribuat mihi Dominus pro maledicto hoc* (63) (*Ibid.* 12). Nec solum conviciantem percutit, sed etiam lapidantem et sequentem illasum reliquit (*II Reg.* xix, 22), quin etiam post victoriam petenti veniam libenter ignovit.

237. Quod ideo inserui, ut Evangelico spiritu sanctum David non solum inoffensum, sed etiam gratum fuisse convicianti docerem, et delectatum potius quam exasperatum injuriis, pro quibus mercedem sibi reddendam arbitrabatur. Sed tamen quamvis perfectus, adhuc perfectiora querebat. Incalescebat injuriæ dolore, quasi homo: sed vincebat quasi (64) bonus miles: tolerabat quasi athleta fortis. Patientiæ autem finis, promissorum expectatio, et ideo dicebat: *Notum fac mihi, Domine, finem meum, et numerum dierum meorum, quis est, ut sciam quid desit mihi* (*Psal.* xxxviii, 5). **63** Finem illum quærit promissorum cœlestium, vel illum, quando unusquisque surget in suo ordine: *Primitivæ Christus, deinde hi qui sunt Christi, qui in adventum ejus crediderunt, deinde finis* (*I Cor.* xv, 25). Tradito enim regno Deo et Patri, et evacuatis omnibus potestatibus, ut Apostolus dixit, perfectio incipit. Illic ergo impedimentum, hic infirmitas etiam perfectorum, illic plena perfectio. Ideo et dies illos requirit vitæ æternæ, qui sunt, non qui prætereunt; ut cognoscat quid sibi desit, quæ terra sit repromissionis perpetuos fructus ferens, quæ prima apud patrem mansio, quæ secunda, quæ tertia, in quibus pro ratione meritorum unusquisque requiescet.

238. Illa igitur nobis expetenda, in quibus perfectio, in quibus veritas est. Hic umbra, hic imago, illic veritas (65). Umbra in Lege, imago in Evangelio, veritas in cœlestibus (*Hebr.* x, 1 et seq.). Ante

nunc in imagine, etc., hunc sensum affingit, quasi neget Vir sanctus Christum jam hic offerri, nisi in imagine, cum e contra in cœlis offerat se in veritate; atque ita imago et veritas invicem opponantur, ut altera alteram excludat. Verum nisi partium studio obcæcatus esset, pervidisset utique Christum non alia de causa in imagine offerri dictum, nisi quia *offeritur quasi homo, quasi passionem recipiens*. Quapropter, ut clare sancti Doctoris mens pateat, advertendum est his verbis, *Hic umbra, hic imago*, etc. Ecclesiam ab eo sic describi, ut sit status quidam medius inter Synagogam et cœlum: quod videlicet in illa fuerit sola umbra, in hoc autem sola veritas: at in Ecclesia utraque res simul conjuncta. Et certe adeo verum est ab Ambrosio veritatem cum imagine in evangelico fœdere copulatam significari, ut eas sejungere non potuerit, quin ipsiusmet cruenti sacrificii, atque adeo Dominicæ incarnationis veritatem funditus everteret: cum hæc mysteria ex mente ipsius non ad Synagogum, neque ad cœlum referri queant, sed ad Ecclesiam. Sed ipse Ambrosius mentem suam loco citato Expos. psal. xxxviii, tam claris verbis expromit, et nullam cavillis relinquit ansam: « Videmus nunc, inquit, per imaginem bona, et tenemus

agnus offerebatur, offerebatur et vitulus, nunc Christus offertur: sed offertur quasi homo, quasi recipiens passionem: et offert se ipse quasi sacerdos, ut peccata nostra dimittat: hic in imagine, ibi in veritate, ubi apud Patrem pro nobis quasi advocatus intervenit. Ille ergo in imagine ambulamus (66), in imagine videmus: illic facere ad faciem, ubi plena perfectio, quia perfectio omnis in veritate est.

CAPUT XLIX.

Hic servandam in nobis virtutum imaginem, diaboli vero et vitiorum eradendam, ac in primis avaritiam quæ libertatem nobis adimit, variisque turbatos vanitatibus imagine Dei spoliat.

239. Ergo dum hic sumus, servemus imaginem, ut ibi perveniamus ad veritatem. Sit in nobis imago justitiæ, sit imago sapientiæ: quia venientur ad illum diem, et secundum imaginem æstimabimur.

240. Non inveniat in te adversarius imaginem suam, non rubiem, non furorem, in his enim imago nequitiae est. Adversarius enim diabolus sicut leo rugiens quærit quem occidat, quem devoret. Non inveniat auri cupiditatem, non argenti acervos, non vitiorum simulacra: ne auferat tibi vocem libertatis. Vox enim libertatis illa est, ut dicas: *Veniet hujus mundi princeps, et in me inveniet nihil* (Joan. xiv, 30). Itaque si securus es quod nihil in te inveniat, cum venerit 64 perscrutari, dicet illud quod dixit ad Laban Jacob patriarcha: *Cognosce si quid tuorum apud me est* (Gen. xxxi, 32). Merito beatus Jacob apud quem nihil Laban suum potuit reperire! Abseconderat enim Rachel simulacra deorum ejus aurea et argentea.

241. Itaque si sapientia, si fides, si contemptus sæculi, si gratia tui absecondat omnem perfidiam, beatus eris: quia non respicis in vanitates et insanias falsas (Psal. xxxix, 5). An mediocre est tollere vocem adversario, ut arguendi te non possit habere auctoritatem? Itaque qui non respicit in vanitates, non conturbatur: qui enim respicit, conturbatur, et vanissime quidem. Quid est enim congregare opes, nisi vanam: quia caduca quærere vanum

imaginis bona. Vidimus principem sacerdotum ad nos venientem; vidimus et audivimus offerentem pro nobis sanguinem suum. Sequimur ut possumus, quia, etsi nunc Christus non videtur offerre, tamen ipse offertur in terris, quando Christi corpus offertur, & etc.

66 Mss. Thuan., *Hic ergo in imagine videmur.*
67 Mss. aliquot, *quo aggregare*; quidam, *augere possit.*
68 Edit. ac pauci mss. *merces congerat.*
69 Mss. unus, *in se vindices amor negotiationis excitet.*
70 Mss. nonnulli, *naufragium patiens mare*; unus, *mortem incidat.*
71. Quidam mss. et edit., *dilapidat hæres luxuriosus.*
72) Nonnulli mss., *partitæ acquirit hereditatis.*
73) Rom. edit sola. *Quid ergo telam araneo texit.*
74) Confert, si lubet, quæ hic dicuntur cum iis quæ lom. i, lib. iv de *Interpell.* num. 24, et Expos. in

A est satis? Cum autem congregaveris, qui seias an possidere liceat tibi?

342. Nonne vanum est ut mereator noctibus ac diebus conticiat iter, quo aggregare possit (67) thesauri acervos, merces congreget (68), conturbetur ad pretium, ne forte minoris vendat quam emerit, aucupetur locorum pretia, et subito aut latrones in se invidia famosæ negotiationis excitet (69), aut non expectatis serenioribus flatibus, dum lucrum quærit, naufragium impatiens moræ (70) incidat?

243. Annon conturbatur etiam ille vane, qui summo labore conservat, quod nesciat, cui heredi relinquat? Sæpe quod avarus summa congegesserit sollicitudine, præcipiti effusione dilacerat hæres luxuriosus (71): et diu quæsitæ turpis helluo, præsentium cæcus, futuri improvidus, quadam absorbet voragine. Sæpe etiam speratus successor invidiam partæ acquirit hereditatis (72), et celeri obitu extraneis aditæ successionis transcribit compendia.

244. Quid ergo vane araneam texit (73), quæ inanis et sine fructu est, et tanquam casses suspendis inutiles divitiarum copias: quæ etsi fluant, nihil prosunt; imo exuunt te imaginem Dei, et induunt terreni imaginem? Si tyranni aliquis imaginem habeat (74), nonne obnoxius est damnationi? Tu deponis imaginem æterni imperatoris, et erigis in te imaginem mortis. Ejice magis de civitate animæ tuæ imaginem diaboli, et attolle imaginem Christi (75). Hæc in te fulgeat, in tua civitate, hoc est anima, resplendeat, quæ obliterat vitiorum imagines. De quibus ait David: *Domine, in civitate tua, 65 ad nihilum deduces imagines eorum* (Psal. lxxii, 20). Cum enim depinxerit Jerusalem Dominus ad imaginem suam, tunc adversariorum omnis imago deletur.

CAPUT L.

Levitas a terrenis cupiditatibus maxime alienos esse debere. Quæ sint illorum virtutes ex Apostolo, quantave in ipsis castimonia requiratur: item quæ dignitas eorum atque officium, ad quod primariæ virtutes sunt necessarie. Hæc ignotas

Psal. xxxviii, num. 27, Sed præter hos duos locos ad quos hic rexpexisse Ambrosium ipsa res loquitur, alibi quoque non semel ut puta lib. vi *Hexaem.* cap. 9, num. 57, et serm. 40, Expos. in psal. cxviii, num. 25, meminit imaginum imperatoriarum. Neque mirum id quidem; certum enim est non alio honoris genere Romanes principes ambitiosius coli solitos. Namque, ut omittamus imaginuculas illas, quas privati nonnulli secum ferebant, et quibus, depromptis, eos qui sibi mali quidpiam minitarentur, absisterent, ut Corn. Tacitus, lib. iii *Annal.* auctor est; iisdem imperatoribus maxime postquam recens proclamati fuerant, aut insignem aliquam victoriam adepti, statuas aureas, argenteas, aut ex alia pretiosa materia, non modo in earum urbium ubi erat imperii sedes, privatis ac publicis ædibus erigi, verum etiam ad remotiores provincias nulli consuesso ex multis veterum monumentis colligere est. Videsis Zosimi *Hist.* lib. iv, Libani epist. 841, ad Sever., et quæ nos superiori tomo pag. 1093 adnotavimus.
(75) Cod Big., *et attollere in imaginem Christi,*

non fuisse philosophis, sed in ordine illos peccavisse: nonnulla esse natura secundum officium, quæ ob adjuncta liant contra officium; unde colligitur quantas dotes postulet dignitas Levitarum: quæ sequitur verborum Moysis tribui leviticæ benedictis expositio.

245. Quod si Evangelio Domini etiam populus ipse ad despicientiam opum informatus atque institutus est; quanto magis vos Levitas oportet terrenis non teneri cupiditatibus, quorum Deus portio est? Nam cum divideretur a Moyse possessio terrena populo parum, excepit Levitas Dominus a terrenæ possessionis consortio (76), quod ipse illis esset funiculus hereditatis (*Num. xvin, 23*). Unde ait David: *Dominus pars hereditatis meæ et calicis mei* (*Psal. xv, 5*). Denique sic appellatur Levita ipse meus, vel ipse pro me (77). Magnum ergo munus ejus, ut de eo Dominus dicat: Ipse meus; vel quemadmodum Petro dixit de statere in ore piscis reperto: *Dabis eis pro me et pro te* (*Matth. xvin, 26*). Unde et Apostolus cum episcopum dixisset debere esse sobrium, pudicum, ornatum, hospitalem, docibilem, non avarum, non litigiosum, domui suæ bene præpositum, addidit: *Diaconos similiter oportet esse graves, non bilingues, non multo vino deditos, non turpe lucrum sectantes, habentes mysterium fidei in conscientia pura* (*I Tim. in, 8*). Et hi autem probentur primum, et sic ministrent, nullum crimen habentes.

66 246. Advertimus quanta in nobis requiran-

(76) Mss. duo, *æternæ possessionis consortio*; C sed minus commode.

(77) Hanc eandem interpretationem habes tomo I, col. 210, num. 11, et fusius col. 1056, num. 4.

(78) Mss. aliquot, *sed etiam infidelium, id est, eorum qui foris sunt*.

(79) Cic. Offic. lib. i, pag. 368, lin. 8: *Maxime autem hæc ætas a libidinibus, etc.* Ob verba autem Ambrosiana Magdeburgenses Cent. iv, cap. 10, Doctorem nostrum insinularunt, quod secundas nuptias videatur damnare. Sed illa vel de quibuslibet christianis dicto putaverunt, et sic auctoris mentem non pervidere; vel de solis clericis acceperunt, ut re vera accipienda sunt, atque ita non in unum Ambrosium, sed in Ecclesiam universam recidit ea criminatio. Siquidem digamiæ impedimentum ad sacros ordines antiquissimum est omnium, ut pote in ipsis Apostoli ad Timotheum ac Titum præceptis stabilitum. At enim mirum profecto videatur illud ita intelligi non tantum ab heterodoxis, sed quibusdam etiam catholicis, quasi nihil aliud sacris ministris interdicitur, nisi plurimarum eodem tempore uxorum usus. Quasi vero in Ecclesia unquam vel ipsis laicis permissa fuerit hujusmodi polygamia? Sed non est immorandum in eo errore refutando, qui tota ecclesiasticæ traditionis serie invictissime profligatur. Est autem aliud quod doctores antiquos in opiniones diversas scidit, nimirum utrum qui aliam conjugem ante baptismum, aliam jam baptizatus acceperit, digamiæ lege teneretur. Affirmat hic et epist. ad Vercell. Ambrosius. Hieronymus vero lib. i in *Jovin.*, epist. 83, ad *Ocean.*, et in cap. i ad *Titum* negat. Primum secuti sunt fidelissimus ejus discipulus Augustinus lib. de *Bono conjug.* cap. 18, num. 21: Innoc. I. epist. ac *Maced.*, quæ in codice canonum Quesnellii cura edito exhibetur et Leo etiam I, duabus epist. quarum altera est ad Anast. Thessal. episc., allera

tur: ut abstinens sit a vino minister Domini, ut testimonio bono fuleatur non solum fidelium, sed etiam ab his qui foris sunt (78). Deceat enim actuum operumque nostrorum testem esse publicam exstinationem ne derogetur muneri; ut qui videt ministrum altaris congruis ornatum virtutibus, auctorem prædicet, et Dominum veneretur, qui tales servulos habeat. Laus enim Domini, ubi munda possessio, innocens familiæ disciplina.

247. De castimonia testimonia autem quid loquar, quando una tantum (*Dist. 25, Una tantum*), nec repetita permittitur copula (79)? Et in ipso ergo conjugio lex est non iterare conjugium, nec secundæ conjugis sortiri conjunctionem. Quod plerisque mirum videtur, cur etiam ante baptismum iterari conjugii ad electionem muneris et ordinationis prærogativam impedimenta generentur: cum etiam delicta obesse non soleant, si lavaeri remissa fuerint sacramento. Sed intelligere debemus quia baptismo culpa dimitti potest, lex aboleri non potest. In conjugio non culpa, sed lex est. Quod culpæ est igitur in baptismo relaxatur: quod legis est in conjugio non solvitur. Quomodo autem potest hortator esse viduitatis qui ipse conjugia frequentaverit?

248. Inoffensum autem exhibendum et immaculatum ministerium, nec ullo conjugali coitu violandum cognoscitis (80), qui integri corpore, incorrupto pudore, alieni etiam ab ipso consortio conju-

ad episc. Metropol. per Illyr. Quæ quidem horum summorum pontificum definitio in Ecclesia occidentali apud omnes (si unum aut alterum excipias) deinceps obtinuit. Sunt autem viri eruditi qui apud Orientales Hieronymi valuisse sententiam autumant, ducti potissimum adnotationibus Zonaræ ac Balsamonis in can. 17 apostolorum, quem ipsum aperte Hieronymo favere existimant. Verumtamen idem ille canon nullam conjugii ante susceptum baptismum initii facit mentionem. Et ut demus eorundem auctorum, qui etiam non de conjugio, sed de peccatis regenerationis sacramentum antecedentibus loquuntur, eam quæ ipsis tribuitur, mentem esse; tamen quid ipsi sentiant, non quid universa Orientis Ecclesia, eos testari contendemus. Quis enim credat memoratum Doctorem si tot auxiliariis copiis fuisset succinctus, adeo timide in priore adversus Rufinum Apologia responsurum, ut cum ad Oceanum adversam sententiam Cainitarum hæresitantium non accenseret, in allegato opere animos demittens ita scriberet: « Sed interrogati a fratribus quid nobis videretur, respondimus, nulli præjudicantes sequi quod velit. nec alterius decretum nostra sententia subvertentes. » Neque vero cum omnem mundum plenum esse hujusmodi ordinationibus prius asseverasset, hic verba sua ad sacerdotes nonnullos restringeret. Nihil autem agit Franciscus a Messana, dum hoc Ambrosii atque Hieronymi dissidium metaphysicis quibusdam distinctionibus nititur conciliare: non enim argutiis tam manifesta tollitur discrepantia. Cæterum laud facile alium in Patribus Ambrosio vetustiore qui de hac digamia scripserit, invenimus. Nam quo jure ad Tertullianum revocaverit Spincæus hanc quæstionem, non satis constat, cum e contrario digamiam ex marito ante baptismum contractam viduis obesso noluerit idem ille Pater lib. de *Monogamia* cap. 11.

(80) Ambrosiamus hic locus pro clericali conti-

gali, sacri ministri gratiam recepistis? Quod eo non praeteri, quia in plerisque abluitoribus locis cum ministerium gererent, vel etiam sacerdotum, filius susceperunt: et id tanquam usu veteri deferebatur; et tamen castificabatur etiam populus per ludum aut tridum, ut ad sacrificium purus accederet, ut in Veteri Testamento legimus (*Exod. xix, 10*; et lavabant vestimenta sua. Si in figura tanta observantia, quanta **67** in veritate? Disce, sacerdos atque Levita, quid sit lavare vestimenta tuum mandam corpus celebrandis exhibere sacramentis. Si populus sine ablutione vestimentorum suarum prohibebatur accedere ad hostiam suam, tu illos mente puer et corpore aules pro aliis supplicare, audes alius ministrare (81)?

243. Non mediocriter officium Levitarum, de quibus dicit Dominus: *Ego ego Levitas de medio filiorum Israel pro eo quod primogenito aperiente vulvam filius Israel redemptiones eorum erunt, et erunt mihi Levites. Mihi enim sanctificavi primogenitum in terra Aegypti* (*Num. 12 et 13*). Cognovimus quia non inter ceteros Levitae computantur, sed omnibus praefertur, qui eliguntur ex omnibus, et sanctificantur: ut primogenita fructuum atque primitiae quae Domino deputantur, in quibus est votorum solutio et templum peccatorum. *Non accipies, inquit, eos inter filios Israel; sed constitues Levitas super tabernaculum testimonii, et super omnia vasa eius astare,*

centa tam clarus tamque apertus est, ut Cantuatiatores usdem cant. et cap. supra cit. ad solitas artes confugere coacti fuerint, ut est, auctorem ipsum in falsi dogmatis crimen vocare. Atqui hoc loco non legislatorem agit sanctus praesul, qui novum clericorum cervicibus jugum imponat: sed receptae atque inclite consuetudini praebet testimonium. Etenim quam universalis illa fuerit quamque firma vel hoc satis indicat, quod non nisi in *auditoribus locis*, quo solent vitia quaerere perfugium, inveniantur, qui institutionem illam violare attentarent. Accedit praeterea quod isti non ullam novi foederis auctoritatem, non cuiusquam concilii canonem, non usum quamvis Ecclesiarum in defensionem afferrebant suam: sed tantam Veteris Testamenti morem. Hoc autem incontinentium clericorum integritatem egregie discunt sanctus Doctor. Confer etiam quae idem super hoc ipso argumento disputat epist. ut *Vercellenses*.

(81) Ed. t. cum mss. aliquot, *laudos pro aliis ministrare*. Melius in aliis pluribus potioribusque emittitur praepositio. Et post duos versus ubi vel. edit. cum mss. omnibus, *Ecco ego Levitas, etc.*, sola Rom. edit., *Ecco tui ego Levitas in medio filiorum Israel; redemptiones eorum erunt, et erunt tui Levites. Mihi enim ex quo die percussi omne primogenitum in terra Aegypti, sanctificavi omne primogenitum in omni Israel*. Nobiscum autem satis cavendum paginae, necesse, nisi quod ultimam partem quam contrariam exhibet Ambrosius, illae paulo frons dilatant in haec verba: *Mihi enim omne primogenitum, in quo die percussi omne primogenitum in terra Aegypti, sanctificavi mihi omne primogenitum in Israel*.

(82) Erasmi. in marg. et Gell. in corp. cum mss. nonnullis, *vasa ejus, altare, et super*; Rom. edit., *vasa ejus, et super*.

(83) Duo mss., *ut bono Levitae servaretur myste-*

A *et super quocunque sunt in ipso. Ipsi tollant tabernaculum et omnia vasa ejus* (82), *et ipsi ministrent in eo, et in circuitu tabernaculi castra ipsi constituent, et promovendo, tabernaculum ipsi deponant Levites: et constituendo castra, rursus ipsum tabernaculum ipsi statuunt. Alienigena quicunque accesserit, morte moriatur* (*Num. 1, 49 et seq.*).

244. Tu ergo electus es ex omni numero filiorum Israel, inter sacros fructus quasi primogenitus destinatus, praepositus tabernaculo, ut praetendas in castris sanctitatis et fidei, ad quae si alienigena accesserit, morte morietur, positus ut operias arcem Testamenti. Non enim omnes vident alta mysteriorum, quia operiuntur a Levitis; ne videant qui videre non debent, et sumant qui servare non possunt. Moyses denique circumcisionem vidit spiritualem: sed operuit eam, ut in signo circumcisionem praescriberet. Vidit azyma veritatis et sinceritatis, vidit passionem Domini: operuit azymis corporalibus azyma veritatis, operuit passionem Domini, agni vel vituli immolatione. Et boni Levitae servaverunt mysterium (83), fidei suae tegmine; et tu mediocriter putas quod commissum est tibi? Primum ut alta Dei videas, quod est sapientiae: deinde ut exubias pro populo deferas (84), quod est justitiae: castra defendas, tabernaculumque **68** tuearis, quod est fortitudinis: te ipsum continentem ac sobrium praestes, quod est temperantiae.

251. Haec virtutum genera principalia (85) consti-

C *rium fidei suae tegmine; unus, et boni Levitae... servaverunt et tegmina: reliqui nos biseum faciunt, exceptis paucis illisque junioris manus, qui cum edit. legunt, Et boni Levitae... sub hoc tegmine.*

(84) Mss. non pauci, *ut exubias populo deferas*.

(85) Cic. lib. 1 *Offic.*, pag. 372, lin. 22: « Nam cum omnis honestas... placet igitur aptiora esse naturae ea officia quae ex communitate, » etc. Culpat autem philosophos Ambrosius noster, quod justitiam quae ad communitatem societatemque hominum refertur, anteposuerint sapientiae: cum hujus utrum sive pars prima ad fidem divinumque cultum pertineat. Verumtamen hoc loco S. Ambrosius nequaquam videtur Ciceronis doctrinam satis expendisse. Ille enim illi soli prudentiae, quam Graeci *σοφία* dicunt, justitiam praefert, non vero illi principi omnium virtutum, quam *σοφία* Graeci vocant: quae rerum est divinarum atque humanarum scientia, in qua continetur deorum et hominum communitas, et societas inter ipsos. Ubi vides Divinitatis cognitionem ac religionis officia sapientiae ab oratore accenseri. Quod poro illam *σοφία* jubet postponi justitiae, non mirum id cuiquam videatur; cum ad hanc etiam referat cultum divinum, etc. Et sane ipsemet Ambrosius supra cap. 27, pietatem in Deum justitiae subjicit. Quod autem prudentiae dignitatem supra justitiam ex eo extollit, quod hujus illa sit fundamentum, *fundamentum autem Christus*, pie et christiane id quidem; non absurde tamen Tullius, pag. 372, lin. 50 et seq., societatem omnibus officiis antecellere ita colligit: « Etenim, inquit, cognitionem prudentiamque sequitur considerata actio: ita ut ut considerate agere pluris sit, quam cogitare prudenter. » Sed facile conciliabitur illud dissidium, si dixerimus originis ac necessitatis in prudentia, in justitia vero dignitatis ac utilitatis esse praestantiam.

tuerunt etiam hi qui foris sunt : sed communitatis superiores ordinem quam (86) sapientiæ judicaverunt ; cum sapientia fundamentum sit, justitia opus sit, quod munere non potest, nisi fundamentum habeat. Fundamentum autem Christus est (1 Cor. iii, 11).

252. Prima ergo fides, quæ est sapientiæ (87), ut Salomon dicit, secutus patrem : *Intima sapientiæ timor Domini* (Prov. ix, 10). Et lex dicit : *Diliges Dominum Deum tuum, diliges proximum tuum* (Deut. vi, 5). Pulchrum est enim ut gratiam tuam atque officia in societatem humani generis conferas. Sed primum illud decorum est, ut quod habes pretiosissimum, hoc est, mentem tuam, qua nihil habes præstantius, Deo deponas (88). Cum solveris auctori debitum, licet ut opera tua in beneficentiam et adjumenta hominum conferas, atque opem feras necessitatibus, aut pecunia, aut officio, aut etiam quocunque munere ; quod late patet in vestro ministerio : pecunia, ut subvenias : debito, ut obligatum liberes ; officio, ut servanda suscipias, quæ metuat amittere, qui deponenda credidit.

253. Officium est igitur depositum servare ac reddere. Sed interdum commutatio fit, aut tempore, aut necessitate, ut non sit officium reddere quod acceperis (89) ; ut si quis contra patriam, opem Barbaris ferens, pecuniam apertus hostis reposeat : aut si cui reddas, cum adsit qui extorqueat : si furienti restituas, cum servare non queat ; si insipienti gladium depositum non neget, quo se ille

(86) Mss. aliquot, *sed commutavimus superiorem ordinem, quem, etc.* Minus commode. At continuo post, ubi edit. cum paucis mss., *fundamentum sit, justitia opus sit, quod, etc.* alii partim *fundamentum sit, justitiæ opus sit ; quod etc.* partim *fundamentum sit justitiæ, opus sit ; tria, et opus sit quod etc.*

(87) Era. et seq. edit. cum paucis mss., *quæ est sapientia.*

(88) Cic. *Offic.* lib. i, pag. 373 : « In ipsa autem communitate sunt gradus officiorum... ut prima diis immortalibus, » etc.

(89) Ibid., pag. 352. lin. 41 : « Sed incidunt sæpe tempora, cum ea quæ maxime, » etc.

(90) Ibid., lin. 47 : « Potest etiam accidere promissum aliquod, » etc.

(91) Ultimæ edit. Paris., *quidquid petitura esset.*

(92) Jam dixerat supra, cap. 44, sanctus Ambrosius, *alius sacrario opportunior* : quæ verba magnis viris qui vel non legerant hunc locum, vel selegisse non meminerant, haud parum negotii facessivere. Nonnulli secretarii custodiam rati sunt illis etiam quandoque demandatam, qui nullum ordinem ne minorem quidem accepissent ; quidam vero et si ordinis alienius ab aliis distincti nomen non esse arbitrarentur, hoc tamen officium hypodiaconis aut ostiariis committi solitum contenderunt. Cum autem sacrarii nomine secretarium seu sacristia, et sanctuarium præcipue intelligantur, essent forte qui objicerent synodi Laudic., can. 20, quo hypodiaconis et eorundem locorum ingressu et sacrorum vasorum tactu interdicitur. Responderi tamen poterat cum Balsamone ac Zonara, ingressum in sacrarium non nisi cum sacra mysteria illic celebrarentur, tactum vero vasorum initiatorum non nisi cum Christi sanguinem continebant aut in supplicationibus ferebantur, illis prohibitum : si locus hic rem non decideret in eorum gratiam qui sacrarii curam

interimat, nonne solvisse contra officium est ? Si furto quæsitæ sciens suscipias, ut fraudetur qui amiserat, nonne contra officium est ?

254. Est etiam contra officium (22, *quæst.* 4, c. *Est etiam*) nonnunquam solvere promissum (90) ; sacramentum custodire : ut Herodes qui juravit quoniam quidquid petitus esset (91), daret filia Herodiadis, et necem Joannis præstitit, ne promissum negaret (*Matth.* xiv, 7 et seq.). Nam de Jephthæ quid dicam, qui immolavit filiam, quæ sibi victori præmia occurrerat, quo votum impleret, quod spoponderat, ut quidquid sibi primum occurrisset, offerret Deo (*Judic.* xi, 39) ? Melius fuerat (69) nihil tale promittere, quam promissum solvere parricidio.

255. Hæc quanti consilii sit prospicere, non ignoratis. Et ideo eligitur Levita, qui sacrarium custodiat (92), ne fallatur consilio, ne fidem deserat, ne mortem timeat, ne quid intemperantius gerat, ut specie ipsa gravitatem præferat (93) ; nec solum animum, sed etiam oculos continentes habere quem deceat ; ne vel ipse frontem sobrietatis fortuitus violet occursus ; quoniam : *Qui viderit mulierem ad concupiscendum eam, adulteravit eam in corde suo* (*Matth.* v, 28). Ita adulterium non solum facti collusionem, sed etiam aspectus intentione committitur.

256. Magna hæc videntur, ac nimis severa, sed in magno munere non superflua ; quando tanta est Levitarum gratia, ut de his Moyses in benedictionibus diceret : *Date Levi viro ejus* (94), *date Levi manifestos ejus, date Levi sortem suffragii sui et ve-*

diaconis impositam volunt. Hinc sacrarium idem esse docent atque apud Græcos διακονικόν et σκευοφυλάκιον ; licet huic officio non solum diaconos, verum etiam presbyteros et chorepiscopos Constantinopoli præfectos fuisse reperiamus. Sacrarium autem etiam idem erat, quod in orientali Ecclesia martyrium, sive cœmeterio accipias extra basilicas posito, ubi martyrum corpora sepulta essent, sive pro ipsis basilicis quæ non nisi super martyrum reliquiis edificabantur, sive pro ipso sanctuario atque adeo sancto altari, sub quo cum sanctorum recondentur sacri cineres. proprie martyrum confessio atque memoria vocabatur. Vide plura Hallerium, de *Eccl. Hierar.*, cap. de num. *Eccles. Ordin.* ; Moritum, de *Sacr. Ordin.*, exercit. ii, cap. 1 ; cardin. Bonam, lib. i *Rer. Liturgic.*, c. 24 ; Thomassinum, parte i *Discipl. Eccl.*, lib. i, c. 36, et cl. Cangium, verbo *Sacrarium*. Porro dubium non est quin sanctus noster provinciam hanc polissimum diaconis commissam voluerit, ut locum sanctum majori auctoritate prohiberent ab injuria, maxime vero a profanis illis conviviis, de quibus nos aliquod lib. de *Elia et Jejuniis* jam attigimus, et forte in posterum, ubi se dederit occasio, non nihil adjiciemus.

(93) Cic. *Offic.* lib. i, p. 357, lin. 40 : « Bene Pericles... At enim prætorem, Sophocles, decet non solum manus, sed etiam oculos abstinentes habere. »

(94) Edit. omnes, *veros ejus* : mss. e contrario, *viros ejus*. Potuit quidem fieri ut mss. recentiores antiquum aliquod exemplar secuti sint, in quo *i* pro *e* fuerit positum, ut advertimus in Thuaneo plusquam 1000 an. scriptum esse *docit, studit, quodlibit, mercedem*, et similia : veri tamen similis est *viros ejus* germanum esse, repositumque ab editoribus *veros*, ut esset quasi synonymum voci *manifestos*, cum LXX tantummodo habeant Δόξαι Λευί

ritatem ejus viro sancto, quem tentaverunt in tentationibus, malè dixerunt super aquam contradictionis. Qui dicit patri suo et matri: Non novi te: et fratres suos non cognovit, et filios suos abdicavit: hic custodit verba tua, et testamentum tuum observavit (Deut. xxxiii, 8 et seq.).

257. Illi ergo viri ejus, et manifesti ejus, qui nihil in corde doli habeant, nihil fraudis occultent, sed verba ejus custodiant, et in corde suo conferant, sicut conferebat et Maria (Luc. ii, 19: qui suos parentes officio suo non noverint preferendos, qui

διδωσ; αἰνεῖς, καὶ ὁμολογεῖς, etc. Sed fallacem esse eam conjecturam vel hinc intelligas, quod cum sanctus Ambrosius, lib. de *Benedict. Patriarch.*, cap. 3, tantum posuerit. *Date Levi sortem suffragii, sui et veritatem*, etc., hinc conjectit Flam. Nobilius S. Doctorem legisse αἰνεῖς, loco δίδωσ;: cum tamen cum utrumque legisse hic locus demonstret. Textus autem Hebraicus præfert, *Perfectio tua et illuminatio tua viro pio tuo*. Vulg.: *Perfectio tua et doctrina tua viro sancto tuo*. Chald. paraph.: *Perfectio tua et lumen induisti virum, qui inventus est sanctus coram te* (a).

(95) Cic., lib. i *Offic.* pag. 372, lin. 50: *Eorum*

(a) Infra, col. 361, n. 31, Aduotator quæ hic dixit coreigenda monet. Edit.

A violatores oderint castitatis, pudicitia uleiscantur injuriam, noverint officiorum tempora: quod majus, quod minus sit, quod cui aptum tempore est, et ut id solum sequantur quod honestum est; sane ubi duo honesta, id quod honestius est (95), præponendum putent; hi jure benedicti.

258. Si quis ergo manifestet justitias Dei, incensum imponat (96): *Benedic, Domine, virtutem ipsius, opera manuum ejus suscipe* (Deut. xxxiii, 10); ut gratiam prophetice benedictionis inveniat apud eum qui vivit et regnat in sæcula sæculorum. Amen.

autem ipsorum quæ honesta sunt, etc.

(96) Ita mss. complures, quibus etiam edit. accedunt, nisi quod secunda parte nonnihil immutata præferunt, *ei incensum ponat*. Codex autem Thun. et alii aliquot bonæ antiquitatis, *manifeste justitias Dei incensum imponat*. Neque id pessime, si tamen hoc modo interpreteris: Si quis remota dissimulatione justitias Dei pro incenso [vel tanquam incensum quoddam offerat. Iterum vero mss. plures et antiquiores post verbum *inveniat* finiunt primum librum: alii autem atque edit. addunt, *apud eum*; cod. Big., *apud Deum qui vivit et regnat*; quatuor mss., *apud te qui vivis et regnas*, etc.

LIBER SECUNDUS.

70 CAPUT PRIMUM.

Vita beatitudinem acquiri honestate, quippe qua Christianus gloriam et favores hominum sperans, opera sua Deo soli placere in votis habet.

1. Superiore libro de *Officiis* tractavimus (97), quæ convenire honestati arbitraremur, in qua vitam beatam positam esse nulli dubitaverunt, quam Scriptura appellat vitam æternam. Tantus enim splendor honestatis est (98), ut vitam beatam efficiant, tranquillitas conscientie, et securitas innocentie. Et adeo sicut exortus sol lunæ globum et cætera stellarum abscondit lumina, ita fulgor honestatis, ubi vero et incorrupto vibrat decore, cætera quæ putantur bona secundum voluptatem corporis, 70 aut secundum sæculum clara et illustra, obumbrat.

2. Beata plane, quæ non alienis æstimatur judicis, sed domesticis percipitur sensibus, tanquam sui iudex. Neque enim populares opiniones pro mercede aliqua requirit, neque pro supplicio pavet. Itaque quo minus sequitur gloriam, eo magis super eam eminet. Nam qui gloriam requirunt, his ea merces præsentium, umbra futurorum est, quæ impedit vitam æternam: quod in Evangelio scriptum est: *Amen dico vobis, perceperunt mercedem*

(97) Cic. *Offic.*, lib. ii, pag. 373, lin. 43: « Quemadmodum officia ducerentur ab honestate... explicatum arbitrò libro superiore.

(98) Ultima edit. Paris., *Honestati arbitrabamur... positam esse minime dubitabamus.*

(99) Edit. et quidam mss., *tuba canendo*: alii, *tuba canentes*.

C suam (Matth. vi, 2); de his scilicet qui velut tuba canente (99), vulgare liberalitem suam quam faciunt circa pauperes, gestiunt. Similiter et de jejuniis quod ostentationis causa faciunt: *Habent*, inquit, *mercedem suam*.

3. Honestatis igitur est vel misericordiam facere, 71 vel jejunium deferre in abscondito: ut mercedem videaris a solo Deo tuo querere, non etiam ab hominibus. Nam qui ab hominibus quærit, habet mercedem suam: qui autem a Deo, habet vitam æternam: quam præstare non potest nisi auctor æternitatis, sicut illud est: *Amen dico tibi, hodie mecum eris in paradiso* (Luc. xxiii, 43). Unde expressius Scriptura vitam æternam appellavit eam quæ sit beata: ut non hominum opinionibus æstimandum relinqueretur (1), sed divino judicio committeretur.

CAPUT II.

Varie philosophorum de beatitudine opiniones: eam in Dei cognitione ac bonorum operum studio consistere primum probatur ex Evangelio: cum ne a philosophis videatur hoc sumptum, prophetarum testimoniis confirmatur.

4. Itaque philosophi vitam beatam (2), alii in non dolendo posuerunt, ut Hieronymus: alii in rerum

(1) Edit., *æstimanda relinqueretur*: mss., *æstimanda relinqueretur*: supple *negotium*.

(2) Quæ de varis philosophorum opinionibus circa naturalem beatitudinem hic referuntur, ea desumpta sunt a Cicerone, non quidem ex *Officiorum*, sed ex aliis ejusdem philosophis libris, puta ex his qui supersunt *Academ. quest.*, e quinque li-

scientia, ut Hierillus, qui audiens ab Aristotele et Theophrasto mirabiliter laudatam esse rerum scientiam, solam eam quasi summum bonum posuit : cum illi eam quasi bonum, non quasi solum bonum laudaverint. Alii voluptatem (3) dixerunt, ut Epicurus : alii, ut Callipho, et post eum Diodorus, ita interpretati sunt, ut alter ad voluptatem, alter ad vacuitatem doloris, consortium honestatis adungerent, quod sine ea non possit esse beata vita. Zenon Stoicus solum et summum bonum quod honestum est : Aristoteles autem vel Theophrastus et ceteri peripatetici in virtute quidem, hoc est honestate, vitam beatam esse, sed compleri ejus beatitudinem etiam corporis atque externis bonis (4) asseruerunt.

5. Scriptura autem divina vitam æternam in cognitione posuit Divinitatis, et fructu bonæ operationis. Denique utriusque assertionis Evangelium suppetit testimonium. Nam et de scientia ita dixit Dominus Jesus : *Heec est autem vita æterna, ut cognoscant te solum verum Deum, et quem misisti Jesum Christum (Joan. xvii, 3).* Et de operibus ita respondit : *Omnis qui reliquerit domum, vel fratres, aut sorores, aut patrem, aut matrem, aut uxorem, aut filios, aut agros, propter nomen meum centuplum accipiet, et vitam æternam possidebit (Matth. xix, 29)*

6. Sed ne æstimetur hoc recens esse, et prius tractatum a philosophis, quam in Evangelio prædicatum (anteriores enim Evangelio philosophi, id est, Aristoteles et Theophrastus, vel Zenon atque Hieronymus, sed posteriores prophetis), 72 accipiant quam longe antequam philosophorum nomen audiretur, per os sancti David utrumque aperte videatur expressum. Scriptum est enim : *Beatus quem tu erudieris, Domine ; et de lege tua docueris eum (Psal. xciii, 12).* Habemus et alibi : *Beatus vir qui timet Dominum, in mandatis ejus cupiet nimis (Psal. cxi, 1).* Docuimus de cognitione, cujus præmium æternitatis fructum esse memoravit, adjiciens Propheta, quia in domo (5) hujus timentis Dominum, vel eruditi in Lege, et cupientis in mandatis divinis : *Gloria et divitiæ, et justitia ejus manet in sæculum*

bris lib. *De Finibus bon. et mal.*, ac potissimum e quinto, nec non e libris totidem *Tuscul. quest.*, et maxime etiam ex ultimo : ubi tantam locutionum, doctrinæ, atque in nullis ipsius ordinis consensionem cum eis quæ hoc et proximus duobus capitibus traduntur, advertere est ; ut non sit dubium quin eo respexerit sanctus Ambrosius.

(3) *Voluptatem* hanc non tam corpoream quam spiritalem intelligi debere, sunt qui contendunt : qua de re satis diximus ad cap. 13, num. 50.

(4) Edit. ac pauci mss., *corporis voluptatibus atque externis bonis* ; alii nemnulli, *corporis egregiis voluptatibus.* etc. Sed Thaan., duo Vatic., totidem Laudun. et alii aliquot, *corporis, atque externis bonis.* Optime, siquidem vox *corporis* congruit cum *bonis*, ut infra clarius exprimitur. Et post duos versus ubi edit., *vitam beatam in cognitione*, unus ms., *in conjunctione*, etc. ; omnes alii legunt *vitam æternam*, etc. Idque ita legendum esse declarant quæ continuo post adducuntur Scripturæ testimonia, tum quod infra dicitur, *Habet ergo vitam æter-*

æculi (Ibid. 3). De operibus quoque in eodem paulo subjunxit vitam æternæ suppetere præmium viro jucto. Denique ait : *Beatus vir qui habuerit et commulat, disponet sermones suos in judicio : quia in sæculum non commovebitur. In memoria æterna erit justus (Ibid. 3-7).* Et infra : *Disperdit, dedit pauperibus, justitia ejus manet in æternum (Ibid. 7-9).*

7. Habet ergo vitam æternam fides, quia fundamentum est bonum : habent et bona facta, quia vir justus et dictis et rebus probatur. Nam si exercitatus sit in sermonibus, et desidiosus in operibus, prudentiam suam factis refellit (6) : et gravius est scire quid facias, nec fecisse quod faciendum cognoveris. Contra quoque strenuum esse in operibus, affectu infidum, ita est ac si vitioso fundamento pulchra culminum velis elevare fastigia : quo plus extruxeris, plus corrui ; quia sine munimento fidei bona opera non possunt manere. Infida statio in portu navem perforat, et arenosum solum cito cedit, nec potest impositæ ædificationis sustinere onera. Ibi ergo plenitudo præmii, ubi virtutum perfectio, et quædam in factis atque dictis æqualitas sobrietatis.

CAPUT III.

Petita e Scripturis beatitudinis definitio expenditur, demonstraturque nihil ipsi vel propter externa bona accedere, vel decedere propter incommoda.

8. Et quoniam sola rerum scientia explosa est, vel quasi inanis secundum Philosophiæ disputationes superfluas, vel quasi semiperfecta sententia : consideremus quam enodem de eo divina Scriptura absolvat sententiam, de quo tam multiplices et implicatas atque confusas videmus esse quæstiones philosophiæ (7). Nihil enim bonum Scriptura nisi quod honestum asserit, virtutemque in omni rerum statu beatam judicat, quæ neque augeatur bonis corporis, vel externis, neque minuaturs adversis : nihilque tam beatum, nisi quod a peccato alienum sit, 73 plenum innocentie, repletum gratiæ Dei. Scriptum est enim : *Beatus vir qui non abiit in consilio impiorum, et in via peccatorum non stetit, et in cathedra pestilentie non sedit : sed in lege Domini fuit vo-*

nam fides. Porro ex tota serie facile intelligas non hic agi de illa æterna vita quæ resurrectionem secutura est, sed quæ per hanc etiam lucis usuram a justis vivitur ; ac proinde vitam æternam appellari eam quæ sit beata, ut supra sub finem cap. 1, declaratur, proptereaque in sensu non errasse editiones.

(5) Ita mss. multo plures potioresque ; alii autem atque edit., *quæ sunt in domo...* *Gloria, inquit, et divitiæ in domo ejus,* etc.

(6) Edit. ac mss. aliquot, *factis repellit.*

(7) Tullius in libris *De fin. bon. et mal.*, nec non in *Tuscul. quest.* tam multas opiniones circa naturalem hujus vitæ beatitudinem esse agnoscit, ut confusionis vitandæ causa cogatur illas ad certum quemdam ordinem atque capita revocare. Sanctus autem Augustinus lib. xix *de Civ. Dei*, cap. 1, a Varrone proditum scribit easdem usque ad 288 posse perducere. Adeundum hoc idem caput sicut duo proxime sequentia, ex quibus non parum lucis his quæ traduntur ab Ambrosio, adjici potest.

luntas ejus (Psal. 1, 1, 2). Et alibi : *Beati inmer-
ealati in vita, qui ambulavit in lege Domini* (Psal.
cxviii, 1).

9. Innocentia igitur et scientia beatum faciunt. Rone quaque operationis mercedem esse beatitudinem vite aeternae superius advertimus (supr., cap. 2). Restat igitur ut spreto patre immo voluptatis, aut doloris metu [quod cum alterum quasi infirmitas et mollementum, alterum quasi evanescens et infirmum despuit (8)], in ipsis doloribus vitam beatam emmere demonstret. Quod facile doceri potest, cum legimus : *Beati estis, cum vobis male licent, et persequentur, et dicent omne malum adversus vos propter justitiam. Gaudete et exsultate, quoniam merces vestra copiosa est in caelo. Sic enim persecuti sunt et prophetas, qui erant ante vos* (Matth. v, 11, 12). Et alibi : *Qui vult venire post me, tollit crucem suam* (9), *et sequatur me* (Matth. xvi, 24).

CAPUT IV.

Idem argumentum, scilicet rebus externis non minui neque augeri beatitudinem, veterum exemplis illustratur.

10. Est ergo beatitudo et in doloribus, quos plebs suavetatis virtus comprimit et coarctat, ipsa sibi demonstrans opibus abundans, vel ad conscientiam (10), vel ad gratiam. Neque enim parum beatus Moyses, cum Aegyptiorum vallatus populis, et maribus clausus, per fluctus sibi et populo patrum periclitantem viam per meritis invenisset (Exod. xiv, 23). Quando autem fortior, quam tunc cum extremos circumventus periculis non desperabat salutem, sed exigebat triumphum?

11. Quod Aaron, quando se beatiorum credidit, quam tunc quando medius stetit inter vivos ac mortuos, et objectu sui statuit mortem, ne ad vivorum transiret agmina a cadaveribus mortuorum (Num. xvi, 48). Quod de puero Daniele loquar, qui tam sapiens erat, ut inter leones fame exasperatos, nulla bestialis coarctationis formidine frangeretur : ita alienus a metu, ut posset epulari, nec vereretur ne ad postum exemplo sui feras provocaret (Dan. xiv, 38).

12. Est ergo et in dolore virtus, quae sibi bonae sollicitudinem exhibeat conscientiae; et ideo indicio est, quod non minuat dolor virtutis voluptatem. Sunt ergo nulla virtuti decessio beatitudinis per dolorem, ita etiam nulla accessio per voluptatem corporis aut commodorum gratiam. De quibus pulchre Apostolus ait : *Quae mihi luera fuerunt, haec dixi propter Christum detrimenta esse* (Phil. iii, 7). Et ad huc : *Propter quem omnia damna davi, et*

astimavi ut stercora, ut Christum lucrificium (Ibid. 8).

13. Denique Moyses damnum suum credidit thesauros esse Aegyptiorum, et opprobrium Domini-
cae carnis praestitit, nec tunc dives cum abundaret pecunia, nec postea pauper cum egeret alimento; nisi forte tunc alicui minus beatus 74 videretur fuisse, cum in deserto quotidiana alimonia sibi et populo suo deficeret. Sed quod summum bonum ac beatitudinis nemo negaret audeat, manna ei hoc est panis angelorum, ministrabatur e caelo : carnis quoque quotidiana pluvia totius plebis epulis redundabat (Exod. xvi, 13 et seq.).

14. Eliae quoque sancto panis ad victum deerat, si quaereretur (III Reg. xxi, 6) : sed non videbatur deesse, quia non querebatur. Itaque diurno corvorum obsequio mane panis, caro ad vesperam deferebatur. Numquid ideo minus beatus, quia pauper erat sibi? Minime. Immo eo magis beatus, quia erat Deo dives. Aliis enim quam sibi divitem esse praestat, ut iste erat, qui tempore famis cibum a vidua petebat, largiturus ut hydria farinae per triennium et sex menses non deficeret, et quotidianos usus olei vas viduae inopi sufficeret ac ministraret (Ibid. 14). Merito ibi volebat Petrus esse, ubi istos videbat (Matth. xvii, 4). Merito in monte cum Christo in gloria apparuerunt; quia et ipse pauper factus est, cum dives esset.

15. Nullum ergo adminiculum praestant divitiae ad vitam beatam. Quod evidenter Dominus in Evangelio demonstravit dicens : *Beati, pauperes* (11), *quoniam vestrum est regnum Dei. Beati qui nunc esuriunt et sitiunt, quia saturabuntur. Beati qui nunc fletis, quia ridebitis* (Luc. vi, 20, 21). Itaque pauperitatem, famem, dolorem, quae putantur mala, non solum impedimento non esse ad vitam beatam, sed etiam adjumento evidentissime pronuntiatum est.

CAPUT V.

Quae putantur bona, plerumque impedimento esse ad beatam vitam: et quae mala, materiam esse virtutum: quod beatitudinis ac aliis exemplis confirmatur.

16. Sed et illa quae videntur bona, divitias, satietatem, letitiam expertam doloris, detrimento esse ad fructum beatitudinis, Dominico declaratum iudicio liquet, cum dicitur : *Vae vobis divitibus, quia habetis consolationem vestram? Vae vobis qui saturati estis, quia esurietis* (Ibid. 24, 25). Et illis qui rideant, quia lugebunt. Sic ergo non solum adminiculo non sunt ad vitam beatam corporis (12) aut externa bona, sed etiam dispendio sunt.

17. Inde enim beatus Nabuthae etiam cum lapidaretur a divite (III Reg. xxi, 12), quia pauper et

(10) Mss. nonnulli, vel ad constantiam.

(11) Mss. aliquot, *Beati pauperes spiritu*; sequenti autem versu edit. sole, et sitiunt justitiam.

(12) Mss. quidam, *corporis voluptates, aut externa bona*, melius alii, *corporis aut externa bona*; uti supra, 71.

(8) Edit. cum uno aut altero mss., *despuitur... demonstrari*; alii mss. magno numero et consensu, *despuit... demonstrat*. Non meo modo, si modo ista duo verba referas ad Scripturam de qua numero superio i.

(9) Edit., *post me, abiecit, semetipsam, tollit*; mss., *post me, tollit*.

infirmus adversus opes regias, solo erat affectu et religione dives, ut pecunia regi non commutaret paternæ vineæ hereditatem : eoque perfectus, quia sanguine proprio defenderet jura majorum suorum. Inde quoque miser Achab, etiam suo judicio, quia pauperem necari fecerat ut ejus possideret vineam.

18. Certum est solum et summum bonum esse virtutem, eamque abundare solam ad vitæ fructum beatæ : nec externis aut corporis bonis, sed virtute sola vitam præstari beatam, per quam vita æterna acquiritur. Vita enim beata fructus præsentium : vita autem æterna spes futurorum est.

75 19. Sunt tamen qui in hoc corpore tam infirmo, tam fragili, impossibilem vitam beatam putent, in quo necesse est angere, dolere, deplorare (13), ægrescere : quasi vero ego in corporis exultatione dicam vitam beatam consistere, et non altitudine sapientiæ, suavitate conscientiæ, virtutis sublimitate. Non enim in passione esse, sed victorem esse passionis beatum est, nec frangit tempora lis motu doloris (14).

20. Pone accidere hæc quæ gravia ad vim doloris feruntur, cæcitatem, exsilium, famem, stuprum filiae, amissionem liberorum. Quis neget beatum Isaac, qui non videbat in senectute, et beatitudines suis benedictionibus conferebat (*Gen. xxvii, 1 et seq.*)? Annon beatus Jacob qui profugus patria domo, mercenarius pastor exsilium sustinuit, filiae pudicitiam ingemuit esse temeratam (*Gen. xxxiv, 1 et seq.*), famem pertulit (*Gen. xxxi, 42*)? Non ergo beati quorum fide Deus accipit testimonium, cum dicitur : *Deus Abraham, Deus Isaac, Deus Jacob (Exod. iii, 6)*? Misera est servitus, sed non miser Joseph; imo plane beatus, cum dominæ libidines in servitute positus coereceret (*Gen. xxxix, 8 et seq.*) Quid de sancto David loquar, qui trium filiorum deploravit obitum (15) (*II Reg. xviii, 33*), et quod his durius, incestum filiae (*II Reg. xiii, 3*)? Quomodo non beatus de cujus successione beatitudinis auctor exortus est, qui plurimos fecit

(13) Nonnulli mss., *angi dolore, deplorare.*

(14) Paris, quædam edit., *metu doloris*; aliæ ac mss., *motu doloris*. Continuo autem ubi omnes edit. cum duobus omnino mss., *metuentem accidere*, mss. aliquot, *pænæ accidere*, perperam; alii nonnulli, *nec pænæ accidere hæc*. Melius quidem; sed omnium optime Thuan. et alii longe plurimi : *Pone accidere*, id est, fac, esto, finge : quæ verba rhetoricæ concessionem inserviunt.

(15) Ita mss. summo consensu; edit. vero subdunt, *interitum Ammon et Absalon atque infantuli ex ea quæ fuit Uriæ nati.... filie Thamar.*

(16) Mss. nonnulli, *in domorum incendio* : sed cum nullam Jobi domum incendio consumptam in sacris paginis reperimus, non deerunt forte qui suspectam habeant utramque lectionem. Attamen recte dici potest *domus incendium*, pro clade illius ac ruina.

(17) Ex Ciceronis lib. v *De fin. bon. et mal.* sub finem, ubi hæc habentur : « Al enim qua in vita est aliquid mali, ea beata esse non potest. Ne seges quidem igitur spicis uberibus et crebris, si avenam

A beato? *Beati enim qui non viderunt et crediderunt (Joan. xx, 23).* Fuerunt et ipsi in senem infirmitatis, sed evaluerunt de infirmitate fortes. Quid laboriosius autem sancto Job vel in domus incendio (16), vel filiorum decem interitu momentaneo, doloribus corporeis (*Job i, 16, 18*)? Numquid minus beatus, quam si illa non pertulisset, in quibus magis probatus est :

21. Esto tamen fuisse in illis aliquid acerbitatis, quem virtus animi non abscondit dolorem. Neque enim profundum mare negaverim (17), quia vadosa sunt littora; neque cælum lucidum, quia interdum obtexitur nubibus; neque terram fecundam, quia aliquibus locis jejuna glareæ (18) est; aut lætas segetes, quia intermistam solent habere sterilem avenam. Similiter puta beatæ messem conscientiæ (18) interpellari aliquo acerbo doloris. Nonne totius manipulis vitæ beatæ, si quid forte accidit adversis atque amaritudinis, tanquam sterilis avena absconditur, aut tanquam lolii amaritudo frumenti suavitate obducitur? Sed jam ad proposita pergamus (20).

76 CAPUT VI.

De utili non quæstuoso illo, sed justo et honesto, quod etiam damnis quæritur : ac dividitur in utile corporeum et petatis.

22. Superiore libro ita divisionem fecimus, ut primo loco esset honestum ac decorum (21), a quo officia ducerentur, secundo loco quid utile. Et quemadmodum in primo diximus quia inter honestum et decorum est quædam distinctio, quæ magis intelligi quam explicari possit : sic et cum utile tractamus, considerandum videtur quid utilius.

23. Utilitatem autem non pecuniarii lucri æstimatione subducimus (22), sed acquisitione pietatis; sicut Apostolus ait : *Pietas autem ad omnia utilis est, promissionem habens vitæ præsentis et futuræ (I Tim. iv, 8)*. Itaque in Scripturis divinis, si diligenter quæramus, sæpe invenimus quod honestum est utile vocari : *Omnia mihi licent, sed non omnia utilia sunt (I Cor. vi, 12)*. Supra de vitiis loquebatur.

uspianum videris : nec mercatura quæstuosa, si in maximis lucris parum aliquid damni contraxerit. An hoc usquequaque aliter in vita, et non ex maxima parte de tota judicabis? Etc.

(18) *Glareæ*, terra est arenosa, minutisque scrupis et calculis referta : de qua Virg. lib. ii *Georg.*, versus 212 :

Nec jejuna quidem clivosi glareæ ruris.

Vix humiles apibus casias roremque ministrat.

(19) Sic edit. omnes, ac plerique mss.; alii tamen aliquot partim, *beatam conscientiam*, partim *beatæ esse conscientiæ*. Ubi vero cætem edit. ac pauci mss., *acerbo dolore*, alii plures legunt *acerbo*, partim, *beatam conscientiam*, partim *beatæ esse doloris* : commodius vero Thuan. et reliqui, *acerbo dolore*.

(20) Cic. *Offic.* lib. ii, pag. 374, lin. 49 : « Sed jam ad instituta pergamus. »

(21) Ibid. « Quinque igitur rationibus propositis officii persequendi, quarum duæ ad decus, » etc.

(22) Ibid. pag. 375, lin. 4 : « Quod utile appellatur : in quo verbo lapsa consuetudo, » etc.

Hoc ergo dicit: Licet peccare, sed non deest. In potestate sunt peccata sed non sunt honesta. Luxuriari promptum, sed non justum. Non enim Deo esca, sed ventri colligitur.

24. Ergo quia quod utile, id etiam justum: justum est ut serviamus Christo qui nos redemit (23); ideo justus, qui pro ejus nomine morti se obtulerunt: injusti qui declinaverunt, de quibus dicit (24): *Quæ utilitas in sanguine meo?* (Psal. xxix, 10); id est, qui justitiae meae profectus? Unde et illi: *Alligatus justum, quia inutilis est nobis* (Sap. ii, 12), id est, injustus (25) qui nos arguit, condemnat, corripit. Laet hoc possit etiam ad avaritiam hominum impiorum derivari, quæ perfidiae vicina est; sicut in Juda proditore legimus, qui avaritiae studio et pecuniae cupiditate, laqueam proditionis incurrit atque incidit.

25. De hac igitur tractandum est utilitate, quæ sit plena honestatis, sicut ipsis verbis definivit Apostolus dicens: *Hoc autem a utilitate vestram dico, non ut laqueum injiciam vobis, sed ad id quod honestum est* (I Cor. vii, 25). Liqueat igitur quod honestum est, utile esse; et quod utile, honestum; et quod utile justum; et quod justum, utile (26). Neque enim mihi ad mercatores lueri cupidine avaros, sed ad filios sermo est, et sermo de officiis, quæ vobis quos elegi in ministerium Domini, inculcare gestio atque infundere; ut ea quæ mentibus ac moribus vestris usu atque institutione inolita atque 77 impressa sunt, etiam sermone ac disciplina aperiantur.

26. Itaque de utilitate dicturus, utar illo versiculo prophetico: *Declina cor meum in testimonia tua, et non in avaritiam* (Psal. cxviii, 36): ne utilitatis sonus excidet pecuniae cupiditatem. Denique aliqui habent: *Declina cor meum in testimonia tua, et non ad utilitatem*: hoc est, illam questuum nundinas aucupantem utilitatem, illam usu hominum ad pecuniae studia inflexam ac derivatam. Vulgo enim hæc solum dicunt utile, quod questuosum: nos autem de ea tractamus utilitate, quæ damnis queritur; ut Christum luere, ejus questus est pietas cum sufficientia (I Tim. vi, 6). Magnus profecto questus, quo pietatem acquirimus (27), quæ apud Deum dives est, non caducis facultatibus, sed

A muneribus æternis: in quibus non tentatio lubrica, sed constans et perpetua sit gratia.

27. Est igitur utilitas alia corporalis, alia pietatis, sicut divisit Apostolus: *Corporalis enim exercitatio a medicum, inquit, utilis est pietas autem a bonum utilis est* (I Tim. iv, 8). Quid autem tam honestum, quam integritas? Quid tam decorum, quam immaculatum servare corpus, et inviolatum atque intaminatum pudorem? Quid etiam tam decorum, quam ut vidua uxor defuncto conjugii fidem servet? Quid etiam hoc utilius, quo regnum celestis acquiritur? Sunt enim qui se castraverunt propter regnum cælorum (Matth. xix, 12).

CAPUT VII.

B *Utilitatem idem esse ac honestatem: nihil autem utilius dilectione, quæ inusuetudine, affabilitate, beneficentia; justitia aliisque virtutibus comparatur: quemadmodum ex Moysis atque Davidis historia datur intelligi: postremo et e dilectione fidem nasci, et rursus e fide dilectionem.*

28. Est igitur non solum familiare contubernium honestatis et utilitatis, sed eadem quoque utilitas, quæ honestas. Ideo et ille qui regnum cælorum volebat omnibus aperire, non quod sibi utile querebat, sed quod omnibus. Unde ordo quidam nobis et gradus faciendus est, etiam ab his usitatis et communibus ad ea quæ sunt præcellentia; ut ex pluribus utilitatis colligamus profectum.

C 29. Ac primum noverimus nihil tam utile, quam diligere (28): nihil tam inutile, quam non amari; nam odio haberi exitiale ac nimis capitale arbitror. Itaque id agamus, ut omni sedulitate commedemus existimationem opinionemque nostram, ac primum placiditate mentis et animi benignitate influamus in affectum hominum (29). Popularis enim et grata est omnibus bonitas, nihilque quod tam facile illabatur humanis sensibus. Ea si mansuetudine morum ac facilitate, tum moderatione præcepti, et affabilitate sermonis, verborum honore, patienti quoque sermonum vice, molestiæque adjuvetur gratia, incredibile quantum procedit ad eunulum dilectionis (30).

78 30. Legimus enim non solum in privatis sed etiam in ipsis regibus (31), quantum facilitas blandæ affabilitatis profecerit (32), aut superbia ver-

(23) Alluditur ad id quod ibidem, pag. 376, lin. 48, dicitur: « Atque etiam subjiciunt se homines imperio alterius et potestati, » etc.

(24) Edit., *de quibus dicitur*., *dum descendendo in corruptionem, id est, quis*, etc.

(25) Sex mss., *id est, injustis*: cui lectioni conjunctæ suæ calculum adjecit vir non indoctus: ubi tamen 28 et omnes edit., *id est, injustus*. Magis apposite; non enim ad vocem *nobis*, sed ad *inutilis* referenda est vox *injustus*: cum id agat hoc loco sanctus Doctor, ut et utile pro justo, et e contra inutile pro injusto sumi demonstret.

(26) Ita mss. omnes, duobus exceptis, in quibus est aliquid confusionis: edit. vero, *quod honestum est, utile et justum esse: et quod utile, honestum et justum: et quod justum, utile et honestum*.

(27) Cic. lib. ii, pag. 373, lin. 18: « Deos plac-

los pietas efficiat et sanctitas, » etc.

(28) Cic. lib. ii, pag. 377, lin. 2: « Rerum autem omnium nec aptius est quidquam ad opes tuendas quam diligere, » etc.

(29) Edit., *ac facilitate animi, moderatione præcepti, et affabilitate sermonis, verborumque honore*. Cic. lib. ii, pag. 378, lin. 24: « Sed est alius quidam aditus ad multitudinem, ut in universorum animos tanquam influere, » etc.

(30) Ibid., pag. 380, lin. 48: « Sed tamen difficile dictu est quantopere conciliet animos hominum, » etc.

(31) Ibid., lin. 49: « Exstant epistolæ et Philippi ad Alexandrum., quibus præcipiunt ut oratione benigna multitudinis animos, » etc.

(32) Rom. edit. solm, *affabilitatis profuerit*. Et infra, *a populo Dei illatas*, etc.

borumque obfuerit tumor; ut regna ipsa labefactaret, et potestatem solveret. Jam si quis consilio, usu, ministerio (33), officiis popularem comprehendat gratiam: aut si quis periculum suum pro universa plebe offerat; non est dubium quod tantum charitatis a plebe in eum refundatur, ut populus salutem ejus et gratiam sibi præferat.

31. Quantas Moyses a populo illatas absorbebat contumelias (34): et cum Dominus in insolentes vindicare vellet; se tamen pro populo offerebat frequenter (*Exod. xxxii, 11 et seq.*): ut indignationi divinæ plebem subduceret! Quam mihi sermone (35) post injurias appellabat populum, consolabatur in laboribus, delinibat oraculis, fovebat operibus: et cum Deo constanter loqueretur (*Exod. xxxiii, 8 et seq.*), homines tamen humili et grata appellatione affari sequebatur! Merito æstimatus est supra homines, ut et vultum ejus non possent intendere (*Hebr. iii, 7*), et sepulturam ejus non repertam crederent (*Deut. xxxiv, 6*); quia sic sibi totins plebis mentes devinxerat, ut plus eum pro mansuetudine diligerent, quam pro factis admirarentur.

32. Quid ejus imitator sanctus David, electus ex omnibus ad plebem regendam (*I Reg. xvi, 13*), quam mitis et blandus, humilis spiritu, sedulus corde, facilis affectu! Ante regnum se pro omnibus offerebat: rex cum omnibus æquabat suam militiam, et partiebatur laborem: fortis in prælio, mansuetus in imperio, patiens in convicio, ferre magis promptus quam referre injurias. Ideo tam charus erat omnibus, ut juvenis ad regnum etiam invitatus peteretur, resistens egeretur, senex ne prælio interesset a suis rogaretur: quod mallent omnes pro ipso periclitari, quam illum pro omnibus.

33. Ita sibi gratis officiis plebem obligaverat primum, ut in discordiis populi exsulare in Hebron mallet, quam in Hierusalem regnare (*II Reg. ii, 2 et seq.*). deinde ut etiam in hoste positam virtutem diligeret: justitiam etiam his qui arma contra se tulerant æque ac suis præstandam putaret; denique fortissimum adversæ partis propugnatorem Abner ducem et inferentem prælia miratus est, et orantem pacis gratiam non aspernatus, honoravit convivio: interemptum insidiis doluit et flevit, prosequutus exequias honestavit (*II Reg. iii, 32 et seq.*), mortem ultus, conscientiae fidem præstitit, quam filio inter hæreditaria jura transcripsit, magis sollicitus, ne innocentis mortem inultam relinqueret, quam quo suam mortem doleret.

34. Non medio cre istud, præsertim in rege, sic obire humilitatis munia, ut communem se exhiberet etiam infimis, alieno periculo cibum non querere,

(33) Quidam mss., *consilii usus ministerio*.

(34) Nonnulli mss., *absolvebat contumelias*.

(35) Ult. edit. Paris., *quam mitis in sermone*.

(36) Edit. ac. mss. duo, *fugitans arrogantiam*; alii paulo plures, *conventicula fugiens*; reliqui maximo numero et auctoritate neque *arrogantiam*

A potum non recitare (*II Reg. xii, 13 et seq.*), peccatum fateri, seque ipsum pro populo offerre morti, ut in se divina indignatio converteretur, cum ferienti angelo offerre isse diceret: *Eccc sum, ego peccavi, 79 et ego pastor malum feci, et iste grex quem fecit? Fiat manus tua in me (II Reg. xxiv, 17).*

35. Nam quid alia dicam, quod dolui meditantibus os suum non aperiebat, et, tanquam non audiens, nullum sermonem referendum putabat: non respondebat conviciis: cum sibi derogaretur, orabat: cum malediceretur, benedicebat! Ambulans in simplicitate, et superborum fugitans (36), sectator immaculatum, qui cinerem miscebat alimentis suis, cum peccata propria deploraret, et potum suum temperabat fletibus (*Psal. ci, 10*). Merito sic expetitus est ab universo populo, ut venirent ad eum omnes tribus Israel dicentes: *Eccc nos ossa tua et caro tua sumus: heri et nudiustertius cum esset Saul, et regnaret super nos; tu eras qui producebas et inducebas Israel. Et dixit tibi Dominus: Tu pasces populum meum (II Reg. v, 1, 2).* Et quid plura de eo dicam, de quo hujusmodi Dei processit sententia, ut de eo diceret: *inveni David secundum cor meum (Psal. lxxxviii, 21)*? Quis enim in sanctitate cordis et justitia sicut iste ambulavit, ut impleveret voluntatem Dei: propter quem et delinquentibus posteris ejus venia data, et prerogativa est reservata hæredibus (*III Reg. xi, 12, 13*).

C 36. Quis igitur non diligeret eum, quem videbat ita charum amicis; ut quia ipse sincere amicos diligebat, æque diligi se a suis amicis arbitraretur? Denique parentes cum filiis suis, filii præferbant parentibus. Unde graviter indignatus Saul, percutere Jonathan filium hasta voluit: quia pluris apud eum valere David amicitiam judicabat, quam vel pietatem, vel auctoritatem paternam (*II Reg. xviii, 1, 10*).

27. Etenim ad incentivum charitatis communis plurimum proficit, si quis vicem amantibus reddat, nec minus radamare se probet, quam ipse amatur, idque amicitiae fidelis pateat exemplis (37). Quid enim tam popolare, quam gratia? Quid tam insitum naturæ, quam ut diligentem diligas? Quid tam inolitum atque impressum affectibus humanis, quam ut eum amare inducas in animum, a quo te amari velis? Merito sapiens dicit: *Perde pecuniam propter fratrem et amicum (Eccli. xxix, 13)*. Et alibi: *Amicum salutare non erubescam, et a facie illius non me abscondam. Eccli. xxii, 31*. Siquidem vite et immortalitatis medicamentum in amico esse ecclesiasticus sermo testatur (*Eccli. vi, 16*): et summum in charitate præsidium nemo dubitaverit, cum Apostolus dicat: *Omnia sufferat, omnia credit, omnia*

agnoscunt, neque conventicula: sed nec ulli omnino verbum exstitit, quod in editis legitur post sectator.

(37) Mss. nonnulli, *faciat exemplis*, quidam, *exemplum*.

elus, qui eligeret filium suum vel apud alienam vivere, quam in conspectu matris necari.

47. Sapientiae igitur fuit latentes distinguere conscientias, ex occultis eruere veritatem; et velut quadam machœra, ita spiritus gladio penetrare non solum uteri, sed etiam animæ et mentis viscera: justitiæ quoque, ut quæ suum necaverat, alienum non tolleret; sed vera mater reciperet suum. Denique et ipse Salomon ita poposeit sapientiam, ut daretur sibi cor prudens audire et iudicare eum justitia (*Ibid.* 9).

CAPUT IX.

Quamvis individue sint justitia atque prudentia, vulgi tamen cardinales virtutes distinguunt ingenio serviendum esse.

48. Liquet igitur etiam secundum Scripturam divinam, quæ antiquior est, sapientiam sine justitia esse non posse; quia ubi una earum virtutum, ibi utraque est. Daniel quoque 82 quam sapienter alta interrogatione fraudulentæ accusationis deprehendit mendacium, ut calumniatorum sibi responsio non conveniret! Prudentiæ igitur fuit vocis suæ testimonio reos proderet: justitiæ quoque, nocentes supplicio dare, innocentem subducere (*Dan.* xii, 43 et seq.).

49. Est ergo individuum sapientiæ atque justitiæ contubernium: sed vulgi usu dividitur una quædam forma virtutum (45), ut temperantia sit in despicendis voluptatibus: fortitudo spectetur in laboribus et periculis: prudentia in delectu bonorum, sciens commoda et adversa distinguere: justitia quæ sit bona custos juris alieni, et vindex proprietatis, suum cuique conservans. Sit ergo nobis communis opinionis gratia quadripartita hæc facta divisio, ut ab illa subtili disputatione philosophicæ sapientiæ, quæ limandæ veritatis causa quasi ex adyto quodam eruitur (46), retrahentes pedem, forensem usum ac popularem sensum sequamur. Ilac igitur divisione servata, revertamur ad propositum.

CAPUT X.

Salutem justi viri quam prudentis consilio magis committi: eum autem qui justitiæ ac prudentiam in se conjunxerit, ab omnibus expeti solere: hujus rei exemplum fuisse tum Salomonem, de quo verba

(45) Cie. lib. ii, pag. 378, lin. 50: « Quamobrem ut vulgus, ita nos hoc loco loquimur, ut alios fortes, » etc.

(46) Paris edit. nonnullæ, *quæ eliminandæ veritatis causa*. Non satis recte.

(47) Cie. lib. ii *Offic.*, pag. 378, lin. 41: « Harum igitur duarum ad fidem faciendam justitia plus pollet, » etc.

(48) Edit. cum mss. pauculis, *Utiliora* (Amerb., *utilia*) enim vulnera amici, quam alienorum oscula. Mss. vero multo plures ac vetustiores, *Utilia*. . . quam aliorum oscula. Hunc versiculum, qui habetur apud solos LXX crebro citari ab Ambrosio ad-

A *reginæ Sabe exponuntur; tum Josephum, et Danielem.*

50. Prudentis imo cuique causam nostram committimus, et ab eo consilium promptius quam a cæteris poscimus. Præstat tamen fidele (47) justus consilium viri, et sapientissimi ingenio frequenter præponderat. *Utilia* (48) enim vulnera amici quam aliorum oscula (*Prov.* xxvii, 6). Deinde quia justus iudicium est, sapientis autem argumentum (49): in illo censura disceptationis, in hoc calliditas inventionis.

51. Quod si utrumque connectas, erit magna consiliorum salubritas, quæ ab universis spectatur admiratione sapientiæ et amore justitiæ; ut omnes quærant audire sapientiam ejus viri, in quo utriusque virtutis copula sit: sicut quærebant omnes reges terræ videre faciem Salomonis, et audire sapientiam ejus; ita ut et Saba regina veniret ad eum, et tentaret eum in quæstionibus: *Et venit, et omnia locuta est quæ habebat in corde suo, et audit omniem sapientiam Salomonis, nec ullum verbum præterivit eam* (*III Reg.* x, 2 et 3).

52. Quæ sit ista, quam nihil prætereat, nec sit aliquid quod ei non annuntiaverit verus Salomon, cognosce, o homo, ex his quæ audis loquentem: *Verus est, inquit, sermo quem audiivi in terra mea de sermonibus tuis et de prudentia tua, et non credidi his qui dicebant mihi, donec veni, et viderunt oculi mei: et nunc non est nec dimidia quidem pars secundum ea quæ annuntiabant mihi. Apposuisti bona super omnia quæ audiivi* 83 *in terra mea. Beatæ mulieres tuæ, et beati pueri tui qui assistant tibi, qui audiunt omnem prudentiam tuam* (*Ibid.* 6 et seq.). Intellige convivium veri Salomonis, et quæ apponuntur in eo convivio, intellige sapienter, et considera in qua terra congregatio nationum audierit famam sapientiæ veræ atque justitiæ, et quibus cum viderit oculis, contemplantibus utique ea quæ non videntur. Quoniam *quæ videntur, temporalia sunt; quæ autem non videntur, æterna* (*II Cor.* iv, 18).

53. Quæ sunt beatæ mulieres, nisi illæ de quibus dicitur, quia multæ verbum Dei (50) audiunt et pariunt (*Luc.* xi, 28)? Et alibi: *Quicumque enim verbum Dei fecerit, ipse meus frater et soror et mater est* (*Matth.* xii, 50). Qui etiam pueri tui beati qui assistant, nisi Paulus qui dicebat: *Usque in hunc diem sto protestans minori ac majori* (*Act.*

veritas licet; semper autem illum ita exprimit, ut pro *utiliora* mss. probatiores exhibeant *utilia*, ubi subintellige adverbium *magis*; at vero pro *aliorum oscula*, quod hic scribitur, nusquam non invenias *voluntaria oscula inimici*, ut LXX, nimirum ἐκούσια φιλήματα ἐχθρῶν.

(49) Huc usque cap. 9 in vet. edit. protendebatur: quam autem recte, quivis lectorum facile iudicabit.

(50) Rom. edit. sola, *Beatæ cum verbum Dei*, etc. Sed hic Scripturæ sensum, potius quam verba, citari manifestum est.

xxvi, 22, Simeon qui exspectabat in templo ut videret consolationem Israel (*Luc. ii, 25*)? Quomodo enim dimitti posceret, nisi quia assistens Domino, discedendi habere facultatem non poterat, nisi voluntatem Domini adeptus esset? Exempli causa propositus est nobis Salomon, a quo certatum ut audiretur ejus sapientia, postulabatur.

54. Joseph (54) quoque nec in carcere feratus erat, quo minus de rebus incertis consuleretur. Cujus consilium Aegypto universae profuit; ut non sentiret septem annorum sterilitatem, aliosque populos miserae fumis levaret jejunio (*Gen. xli, 10 et seq.*).

55. Daniel ex captivis, regalium consultorum arbitrer factus, consilia suis emendavit praesentia, annuntiavit futura. Ex his enim quae frequenter interpretatus ostenderat veri se esse annuntium (52), fides ei in omnibus deferebatur (*Dan. ii, 10 et seq.*).

CAPUT XI.

Tertia conditio quae ad fidem alicui conciliandam valet, in Moyse, Daniele ac Josepho fuisse ostenditur.

56. Sed etiam tertius locus de his qui admiratione digni aestimarentur, Joseph (53), Salomonis et Danielis exemplo decursus videtur. Nam quid de Moyse loquar, ejus omnis Israel quotidie consilia praestolabatur, quorum vita fidem faciebat prudentiae, admirationemque ejus augebat? Quis se non committeret consilio Moysi, cui seniores, si qua supra seum intellectum et virtutem esse arbitrarentur, adjudicanda servabant?

57. Quis Danielis consilium refugeret, de quo Deus ipse dixit: *Quis Daniele sapientior* (*Ezech. xxviii, 3*)? Aut quomodo homines de eorum dubitatione mentibus possent, quibus Deus tantam conferbat gratiam? Moysi consilio bella conficiebantur: Moysi meritis de caelo affluebat alimonia, petrus e petra.

58. Quam purus Danielis animus, ut mulceret barbaros mores, mitigaret leones (*Dan. xvi, 39*)! Quae in illo temperantia! Quanta animi et corporis 84 continental! Nec immerito mirabilis factus a rebus, quando (quod vehementer admirantur homines) regalibus fultus amicitia, aurum non quaerebat, nec delatum sibi honorem pluris faciebat quam fidem. Quin etiam periclitari malebat pro lege Domini, quam pro gratia hominis inflecti.

59. Nam de sancti Joseph quem pene praeterie-

54. In superioribus edit. hinc incipiebat cap. 11, sed male. Namque hoc et sequens exemplum ad cap. 10 spectare constat: postea vero de tertia illa parte agi, quae capitis 5 initio proposita est.

52. Mss. aliquot, *vera se esse annuntiatum*.

53. Cie. *Off. lib. ii*, pag. 379, lin. 3: «Erat igitur ex tribus, quae ad gloriam pertinent, hoc tertium, » etc.

54. O. mss. edit. *frugalitatis gratia*. Elegantius mss. prope ad unam, *facilitatis gratia*; non frugalitas in vitae probitate supra continetur, de faci-

ram castimonia et justitia quid dicam; quarum alteri illecebras heriles respuit, refutavit praemia: altera mortem contempsit, metum repulit, carcerem praecopavit (*Gen. xxxix, 8 et seq.*)? Quis hunc privatae causae ad consulendum idoneum non judicaret, ejus ferax animus et mens fertilis, temporis sterilitatem quodam consiliorum et cordis ubere fecundavit (*Gen. xli, 25 et seq.*)?

CAPUT XII.

Neminem ab homine vitiis contaminato consilium petere: nec rursus a virgosa et difficili; sed ab eo ejusmodi exemplar habemus in Scripturis.

60. Avertimus igitur quod in acquirendis consiliis plurimum adjungat vitae probitas, virtutum prerogativa, benevolentiae usus, facilitatis gratia (54). Quis enim in caeno fontem requirat? Quis et turbida aqua potum petat? Itaque ubi luxuria est, ubi intemperantia, ubi vitiorum confusio (55); quis inde sibi aliquid hauriendum existimet? Quis non despiciat morum colluviem? Quis utilem causae alienae juliet, quem videt inutilem vitae suae? Quis iterum improbum, malevolum, contumeliosum non fugiat (56), et ad nocendum paratum; quis non eum omni studio declinet?

61. Quis vero quamvis instructum ad consilii opem, difficili tamen accessu, ambiat; in quo sit illud, tanquam si quis aquae fontem praeccludat? Quid enim prodest habere sapientiam, si consilium neget? Si consulendi intercludas copiam, clausisti fontem; ut nec aliis infuat, nec tibi prosit.

62. Pulchre autem et de illo convenit, qui habens prudentiam, commaculat eam vitiorum sordibus (57), eo quod aquae exitum contaminet. Degeneres animos vita arguit (58). Quomodo enim eum potes judicare consilio superiorem, quem videas inferiore moribus? Supra me debet esse, cui me committere paro. An vero idoneum eum putabo, qui mihi det consilium, quod non det sibi: et mihi eum vacare credam, qui sibi non vacet: ejus animum voluptates occupent, libido devineat (59), avaritia subjuget, cupiditas perturbet, quatiat metus? Quomodo hic consilii loens, ubi nullus quieti?

63. Admirandus mihi et suspiciendus consiliarius (*Isa. iii, 34*), quem propitius Dominus patribus dedit, offensus abstulit. Hujus imitator debet esse qui potest consilium dare, et alienam a vitiis custodire prudentiam, quoniam nihil inquinatum in illam incurrit.

litate vero infra etiam acturus est S. Ambrosius.

(55) Cie. *lib. ii Offic.*, pag. 379, lin. 8: «Despiciunt autem eos et contemunt in quibus nihil virtutis, » etc.

(56) *Ibid.*, lin. 10: «Nam quos improbos, maledicos, » etc.

(57) *Ibid.*, lin. 15: «Nam et voluptates, blandissimae domine, » etc.

(58) Translatum ex illo Virg. *Aeneid. iv*:

Depressum animo timor arguit...

(59) Edit. ac pauci mss., *libido devineat*.

85 CAPUT XIII.

Declarata divinis testimoniis sapientie pulchritudine, ad probandam ejus, cum virtutibus aliis societatem transit oratio.

64. Quis igitur tanquam vultu speciem (64) præferat pulchritudinis, et belluinis posterioribus ac ferinis unguibus formæ superioris dehonestet gratiam: cum tam admirabilis et præclara forma virtutum sit, et specialiter pulchritudo sapientie (61), sicut series Scripturæ indicat? Est enim hæc speciosior sole, et super omnem stellarum dispositionem luci comparata invenitur prior (62). Lucem etenim hanc suscipit nox, sapientiam autem non vincit malitia (*Sap. vii, 30*).

65. Diximus de ejus pulchritudine, et Scripturæ testimonio comprobavimus: superest ut doceamus Scripturæ auctoritate nullum ei contubernium cum vitiis esse, sed individuum cum cæteris virtutibus conjunctionem: cujus spiritus est disertus, sine inquinamento, certus, sanctus, amans bonum, acutus, qui nihil vetet benefacere, benignus, stabilis, securus, omnem habens virtutem, omnia prospiciens (*Sap. vii, 22 et seq.*). Et infra: Sobrietatem docet, et justitiam et virtutem (63) (*Sap. viii, 7*).

CAPUT XIV.

Prudentiam cum omnibus virtutibus conjunctam esse, maxime vero cum opum despicientia.

66. Omnia igitur operatur prudentia (64), cum omnibus bonis habet consortium. Nam quomodo potest utile consilium dare, nisi habeat justitiam, ut induat constantiam (65), mortem non formidet (66), nullo terrore, nullo revocetur metu, nulla adulatione a vero deflectendum putet: exilium non refugiat, quæ noverit sapienti patriam mundum esse; egestatem non timeat, quæ nihil deesse sapienti sciat, cui totus mundus divitiarum est? Quid

(60) Era. et seq. edit., *tantam vultu speciem*; Amerb. autem cum mss. fere omnibus, *tanquam vultu speciem*. Non incommode. Confer hunc locum cum initio tract. Horatiani *de Arte Poet.*

(61) Cie. lib. ii *Offic.*, pag. 379, lin. 19: « Quis non admiretur splendorem pulchritudinem quæ virtutis, » etc.

(62) Erasmi. et seq. edit. cum mss. quibusdam, *invenitur parior*.

(63) Ita Amerb. et mss., excepto quod nonnulli, *veritatem* legunt, non *virtutem*. Cum autem eam sententiam Era. et Gill. reseuissent, illam edit. Rom. restituerat sic immutatam: *Et alibi: Sobrietatem enim et prudentiam edocet, justitiam et fortitudinem*.

(64) Cie. lib. ii *Offic.*, pag. 379, lin. 25: « Itaque illa tria omnia justitia conficit, » etc.

(65) Erasmi. et seq. edit. ac mss. aliquot, *habeat justitiam induat constantiam*.

(66) Cie. lib. ii *Offic.* p. 379, lin. 22: « Nemo enim justus esse potest, qui mortem, » etc.

(67) Paris. aliquot edit., *Docet igitur omnes*; et infra, *Illud magis docet*, etc.

(68) Omnes edit., *calculari compendio*: contra vero mss., *calculari compendia*, multo commodius.

(69) Cie. lib. i *Offic.*, pag. 378, lin. 26: « Quæ quidem benevolentia beneficiis capitur maxime. » Item pag. 382, lin. i: « Nonnunquam tamen est

A enim præcelsius illo viro, qui aut moveri nesciat, contemptum habent pecuniarum, et velut ex arce quadam despicit hominum cupiditates? Quod qui fecerit, hunc homines supra hominem esse arbitrantur: *Quis est, inquit, hic, et laudabimus eum? Fecit enim mirabilia in vita sua (Ecc. i xxxi, 9)*. Quomodo enim non admirandus, qui divitias spernit, 86 quas plerique salutis propriæ prætulērunt?

67. Decet igitur omnes (67) censura frugalitatis, continentie auctoritas, et maxime eum qui honore præstet, ne præeminentem virum thesauri possideant sui, et pecunis serviat, qui præest liboris. Illud magis decet, ut supra thesaurum sit animo, et infra amicum obsequio. Humilitas enim gratiam augeat. Hæc plena laudis et digna primario viro, non communem cum Tyriis negotiatoribus et Galaaditis mercatoribus habere turpis lucri cupidinem, nec omne bonum locare in pecunia, ei tanquam mercenario munere quotidianos numerare quasus, calculari compendia (68).

CAPUT XV.

De liberalitate. Quibusnam potissimum impartienda: et qua ratione illum tenuioris census homines opera et consiliis exerceant.

68. Quod si ab his sobrium gerere animum laudabile est, quanto illud præstantius si dilectionem multitudinis liberalitate acquiras (69), neque superflua circa importunos, neque restricta circa indigentes!

69. Plurima autem genera liberalitatis sunt (70), non solum quotidiano sumptu egentibus, quo vitam sustinere suam possint, disponere ac dispensare alimoniam; verum etiam his qui publice egere verecundantur, consulere ac subvenire, quatenus communis egenorum alimonia non exhauriatur. De eo enim loquor qui præest alicui muneri, ut si offi-

largiendum, » etc.

(70) Ibid., pag. 383, lin. 12: « In illo autem genere largiendi, » etc. Multa sunt in Ambrosiano textu quæ non perfunctorie, sed attentius videntur observanda; primo enim hinc cognoscitur antiquis illis episcopis haud mediocri curæ fuisse ne quis, vel manifesto vel clanculum ac secreto, indigentium necessario ad sustentandam vitam subsidio destitueretur: deinde constitui solitos quibus ea demandaretur provincia, sive illi e sacerdotum numero eligerentur, quod etsi frequentius erat in Ecclesia orientali, tamen in occidentali quoque nonnunquam usu venisse ex hoc et sequenti capite intelligimus: sive assumerentur ex ordine diaconorum, quod fere obtinuisse per Occidentem non modo quæ sanctus præsul frequenter hoc in opere de beato Laurentio, nec non et Prudentius in hymno de eodem martyre, tradunt, palam faciunt; verum etiam quod Sulp. Severus in Vita sancti Martini ab eo archidiaconum suum ei muneri præfectum fuisse commemorat. Postremum autem illud est quod hinc advertas, dispensatores illos non pro libito, sed ex episcopi, ad quem omnia referre consueverant, nullo et voluntate cuncta gessisse: ita ut nihil in ejus potestate non esset positum. Et hoc sane oppido quadrat cum apostolorum can. 33, 40 et 41, synodi Laodic. can. 57, et sequentium conc. definitionibus prope innumeris.

cium sacerdotis gerat, aut dispensatoris, ut de his A suggerat episcopo, nec reprimat si quem positum in necessitate aliqua cognoverit, aut dejectum opibus ad inopie necessitatem relictum : maxime si non effusione adolescentie (71), sed direptione alienius et amissione patrimonii in eam reciderit injuriam, ut sumptum exerecere diurnum non queat.

70. Summa etiam liberalitas, captos redimere (72), eripere ex hostium manibus, subtrahere neci homines, et maxime feminas turpitudini, reddere parentibus liberos, parentes liberis, cives patrie restituere. Nota sunt hee nimis Illyrici vastitate et Thraciae (73) : quanti ubique venales 87 erant toto captivi orbe, quos si revoces, unius provincie numerum explere non possint ! Fuerunt tamen qui et quos Ecclesie redemerunt, in servitutem revocare vellent, ipsa graviores captivitate, qui inviderent alienam misericordiam. Ipsi si in captivitatem venissent, servirent liberi : si venditi fuissent, servitutis ministerium non recusarent ; et volunt alienam libertatem rescindere, qui suam servitutem non possent rescindere, nisi forte pretium recipere emptori placeret : in quo tamen non rescinditur servitus, sed redimitur.

71. Præcipua est igitur liberalitas, redimere captivos, et maxime ab hoste barbaro, qui nihil deferat humanitatis ad misericordiam, nisi quod avaritia reservaverit ad redemptionem : res alienum scilicet, si debitor solvendo non sit, atque aretetur ad solutionem, que sit jure debita, et inopia destituta : emungere parvulos, pupillos tueri (74).

72. Sunt etiam qui virgines orbatas parentibus C trahendæ pollicitiæ gratia connubio locent, nec solum studio, sed etiam sumptu adjuvent. Est etiam genus illud liberalitatis quod Apostolus docet : *Ut si quis fidelis habet viduas, subministret illis, ut earum animas Ecclesia non gravetur, ut his que vere valere sunt, sufficiat* (1 Tim. v, 16).

71) Cic. lib. i Offic., pag. 378, lin. 14 : « Propensior benignitas... n si forte erunt digni, » etc.

72) Ibid., lin. 25 : « Atque hæc benignitas etiam resp. utilis est, redimie servitute captos, » etc.

73) Hanc Illyrici Thraciæque populationem Baronius auctor est anno reparatæ salutis 387 contigisse. Verum hoc loco non satis coherencia loquitur cardinalis eruditissimus. Etenim si hoc eodem anno confata et venundata fuerint ab Ambrosio visa sacra, necessario hinc eruitur non nisi post incarnationem annu n hosce libros Officiorum editos esse : cum tamen ipsos toto decentio prius in lucem protulisse, ad annum 377 affirmaverit. Ceterum multo probabilius videtur cladem hanc, ejus hoc loco nesciunt sanctus Ambrosius, atrocem Valentis imperatoris exitum secutam esse ; cum, ipsius duobus annis Trajano et Sebastiano cæsis, omnique adeo exitu in interecione deleta, Gotthi aliique barbari, vario Illyrico usque ad Alpes Julianas ac Venetorum regionem, omnin igne ferroque populati sunt, ut post Ammianum Marcell., Socratem, Sozomenum atque Theodoretum Baronius ipse scripto prodidit. Alii tamen cl. v. Hermannum, in *Ambrosii Vita*, lib. ii, cap. 12.

74) Cic. lib. ii Offic., pag. 382, lin. 15 : « Liberales autem qui facultatibus aut captos a prædonibus redimunt... aut in filiarum collocatione adju-

73. Utilis igitur hujusmodi liberalitas, sed non communis omnibus. Sunt enim plerique etiam viri boni, qui tenues sunt censu, contenti quidem exiguo ad sui usum, sed non idonei ad subsidium levandæ paupertatis alienæ ; tamen suppetit aliud beneficentiæ genus, quo juvare possint inferiorem. Est enim duplex liberalitas (75) : una que subsidio rei adjuvat, id est, usu pecuniæ ; altera que operum collatione (76) impenditur, multo frequentior splendidior, multoque clarior.

74. Quanto illustrius Abraham captum armis victricibus recepit nepotem (Gen. xiv, 16), quam si redemisset ? Quanto utilius regem Pharaonem sanctus Joseph consilio providentiæ juvit, quam si contulisset pecuniam ! Pecunia enim unius civitatis non redemit ubertatem : prospicientia totius Aegypti per quinquennium famem repulit (77) (Gen. xii, 33 et seq.).

75. Facile autem pecunia consumitur, consilia exauriri nesciunt (78). Hæc usu augentur : pecunia minuitur, et cito deficit, atque ipsam destituit benignitatem : ut quo pluribus largiri volueris, eo pauciores adjuves, et sape tibi desit quod aliis conferendum putaveris. Consilii 88 autem operisquo collatio, quo in plures diffunditur, eo redundantior manet, et in suum fontem recurrit. In se enim refluit ubertas prudentiæ : et quo pluribus fluxerit, eo exercitius fit omne quod remanet.

CAPUT. XVI.

Modum in liberalitate servandum, ne profundatur in indignos quod dignioribus debebatur ; non tamen nimis parce ac timide ministrandas elemosinas : sed imitandum beatum Joseph, ejus prudentia prolixioribus verbis commendatur.

76. Liqueat igitur debere esse liberalitatis modum, ne fiat inutilis largitas (79). Sobrietas tenenda est, maxime sacerdotibus, ut non pro jalectantia, sed pro justitia dispensent. Nusquam enim major avi-

vant, » etc.

(75) Ibid., pag. 381, lin. 33 : « Deinceps de beneficentiâ dicendum : ejus est ratio duplex, » etc.

(76) Erasm. et seq. edit., *Quæ operum collatione.*

(77) Gell. in marg. et Rom. edit. in corpore, *per septennium*. Sed cum alie omnes ac mss. præferant *quinquennium*, credibile est sanctum antistitem ita posuisse, quod putaverit populum Aegyptium, saltem prius duobus annis, victitasse privatis fructibus, antequam eum ad regia horrea confugere fames cogeret. Sane huic sensui videtur favere quod legitur, *xxi ἐπὶ πέντε ἔτη ἐν πύργοις τῆς γῆς ἐν ὧς πέντε τῶν ἔτη Ἀγρίππας ἦσαν ἀστῆραι*. Læcet dissimulandum non sit haberi in mss. nonnullis, *ὁμοῦ ἔτη ἀστῆραι*, cui etiam concinit Syriaca versio. Scilicet aliarum omnium, ipsiusque textus Hebraici consensus, nec non orationis ipsa series, aliam astruit lectionem.

(78) Cic. lib. ii Offic., pag. 381, lin. 37 : « Largitioque quæ fit ex re familiaris, fontem ipsum benignitatis exaurit, » etc.

(79) Ibid., pag. 382, lin. 7 : « Quamobrem nec ita eludenda est res familiaris, ut eam benignitas aperire non possit, » etc.

ditas (80) petitionis. Veniunt validi, veniunt nullam causam nisi vagandi habentes, et volunt subsidia evacuare pauperum, exinanire sumptum : nec exiguo contenti, majora querunt, ambitu vestium captantes petitionis suffragium, et natalium simulatione licitantes incrementa questuum. His si quis facile deferat fidem, cito exhaurit pauperum alimoniis profutura compendia. Modus largiendi adsit, ut nec illi inanes recedant, neque transcribatur vita pauperum in spolia fraudulentorum. Ea ergo mensura sit, ut neque humanitas deseratur, nec destituatur necessitas.

77. Plerique simulant debita. Sit veri examen, Exulos se per latrocinia deplorant : aut injuria fidem faciat, aut cognitio personae, quo propensius juventur. Ab Ecclesia relegatis (81) sumptus impartendus, si desit eis alendi copia. Itaque qui modum servat, avarus nulli, sed largus omnibus est : non enim solas aures præbere debemus audiendis precantium vocibus, sed etiam oculos considerandis necessitatibus. Plus clamat operatori hono debilitas, quam vox pauperis. Neque vero fieri potest ut non extorquat amplius importunitas vociferantium : sed non semper impudentiae locus sit (82). Videndus est ille qui te non videt : requirendus ille qui erubescit videri. Ille etiam clausus in carcere occurrat tibi ; ille affectus aegritudine mentem tuam personet, qui aures non potest.

78. Quo plus te operari viderit populus, magis dilliget. Scioplerosque sacerdotes, quo plus contulerunt, plus abundasse ; quoniam quicumque bonum operarium videt, ipsi confert quod 89 ille suo officio dispenset (83), securus quod ad pauperem sua perveniat misericordia : nemo enim vult, nisi pauperi proficere suam collationem (84). Nam si quem aut immoderatum aut nimis tenacem dispensatorem viderit, ultramque despiciet : si aut superfluis erogationibus dissipet alieni fructus laboris, aut recon-

(80) Mss. aliquot, *major aviditas. Petitionis causam veniunt validi*. Et continuo post, alii pauci, *nisi vagandi habentes*.

(81) Sic edit. omnes, et major potiorque pars mss. Aliqui tamen : *Ab ecclesia relegatis*. Quæritur autem in prima lectione, quinam sunt illi, *ab Ecclesia relegati* ? Voluerunt nonnulli eos hoc loco intelligendos qui propter fidem ab Ecclesiis suis exulare coacti essent. Sed nunquam tam parce ac tenuiter de his locuturus erat sanctus Doctor. Eos ergo intelligimus qui ab Ecclesiæ sacris poenitentiae causa fuerant separati ; quibus etsi Ecclesiasticas eleemosynas auferri consuevisse testetur Augustinus, tamen in extrema necessitate christiana liberalitas non deerat. Potest etiam ita explicari, ut *ab Ecclesia* referatur ad *impartiendus*, minime vero ad *relegatis*, id est exsulibus.

(82) Quædam edit. Paris., *imprudentie locus sit*.

(83) Non sane properanti oculo transmittenda est laudabilis ea consuetudo, qua prisci illi christiani pecuniam suam œconomio dispensatori Ecclesiæ in manus tradebant, ab eodem postea fidelium pauperum gregibus distribuendam. Insignis hac de re locus est in beati Justini Apologia secunda proxime ante finem, cujus verba non pigebit hic subicere : « Cæterum qui locupletiores sunt, inquit, et volunt,

dat sacculis. Sicut igitur modus liberalitatis tenendus est, ita etiam calcar plerumque adhibendum videtur. Modus (85) ideo, ut quot benefacis, id quotidie facere possis (86) ; ne subtrahas necessitati, quod indubiter effusioni : calcar propterea, quia melius operatur pecunia in pauperis cibo, quam in divitis sacculo. Cave ne intra loculos tuos includas salutem inopum, et tanquam in tumulis sepebias vitam pauperum.

79. Potuit donare Joseph totas Aegypti opes, et effundere thesauros regios : noluit tamen de alieno effusus videri : maluit frumenta vendere, quam donare esurientibus ; quia si panem donasset, plurimis defuisset. Eam liberalitatem probavit, quo abundaret omnibus. Patefecit horrea, ut omnes emerent subsidium frumentarium (*Gen. xii, 56, 57*), ne gratis accipiendo, cultus terrarum relinquerent ; quoniam qui alieno utitur, suum negligit.

80. Itaque primum omnium coacervavit pecunias, deinde instrumenta cætera, ad postremum jura terrarum regi acquisivit, non ut omnes exueret suo, sed fulciret : publicum tributum (87) constitueret, quo sua tutius habere possent (88). Quod ita fuit gratum omnibus quibus terras ademerat ; ut non venditionem sui juris, sed redemptionem salutis putarent. Denique dixerunt : *Sanastinos, invenimus gratiam in conspectu Domini nostri* (*Gen. xlvii, 25*). Nam et de proprietate nihil amiserant, qui jus receperant : et de utilitate nihil perdiderant, qui acquisierant perpetuitatem.

81. O virum magnum (89), qui non largitatis superfluae temporalem captavit gloriam, sed perpetuam commoditatem constituit providentiæ ! Fecit enim ut tributis populi se juvarent suis, nec in tempore necessitatis, aliena subsidia desiderarent. Melius enim fuit conferre aliquid de fructibus, quam totum de jure amittere. Quintam portionem col-

pro arbitrio quisque suo quod visum est, conferunt : et quod ita colligitur, apud præpositum deponitur : atque ille inde opitulatur pupillis et viduis, et his qui propter morbum aut aliquam aliam causam egent, quique in vinculis sunt, et peregrine advenientibus hospitibus : et ut simpliciter dicam, indigentium is omnium curator est. »

(84) Nonnulli mss., *suam consolationem*. Sed omnino cum aliis atque edit. legendum, *suam collationem*, id est suam eleemosynam, quam collectam vocat Apostolus. Et infra ubi edit. ac mss. non pauci, *utrumque despiciet* ; Thuan. et alii aliquot præferunt, *utrumque displicet*.

(85) Codex Thuan. et alii non parvo numero, *calcar plerumque. Adhibendus videtur modus*, etc.

(86) Cic. lib. ii *Offic.*, pag. 382, lin. 3 : « Quid autem est stultius, quam quod libenter facias. » etc.

(87) Mss. aliquot, *sed fulciret publicam, vel publico : tributum*, etc.

(88) Sic lib. ii *Offic.*, pag. 385, lin. 3 : « Danda est opera omnino, si possit, » etc. Item lin. 15 : « Danda etiam opera est, ne... tributum sit conferendum, » etc.

(89) Ibid., pag. 386, lin. 33 : *O virum magnum, dignumque*, etc.

lationis statuit (90) et in providendo perspicencior, A et in tributo liberalior. Denique nunquam postea .Egyplus hujusmodi famem pertulit.

82. Quam præclare autem collegit futura! Primum quam argute regalis interpret somnii veritatem expressit! Somnium regis primum hoc fuit: Septem juveneæ ascendebant de flumine, visu decore, et pingues corpore, et ad oram pascabantur fluminis. Aliæ quoque vitulæ visu deformes ac jejune corpore (91), post illas juveneas 90 ascendebant de flumine, et juxta eas in ipso riparum thoro pascabantur: et visæ sunt hæ vitulæ tennes atque exiles devorare illas quæ præstabant et formam et gratia. Et somnium secundum hoc fuit: Septem spicæ pingues, electæ et bonæ de terra surgebant (92): et post eas septem spicæ exiles et vento corruptæ ac marcidæ (93) se subjicere moliebantur: et visum est quod lætas et uberes spicæ steriles spicæ et tennes devoraverunt.

83. Hoc somnium ita aperuit sanctus Joseph, eo quod septem juveneæ septem anni forent, et septem spicæ similiter septem anni forent, ex fetu et fructu interpretans tempora. Fetus enim juveneæ annum exprimit, et fructus segetis annum consummat integrum. Quæ ideo ascendebant de flumine, quod dies, anni, ac tempora fluminum prætereunt modo, et cursim labuntur. Annos itaque septem priores uberis terræ fertiles ac fecundos declarat futuros: posteriores autem alios septem annos steriles atque infecundos, quorum sterilitas absumptura foret ubertatem superiorum. Qua gratia prospiciendum admonuit, ut uberioribus annis congregaretur subsidium frumentarium, quod sustentare posset inopiam futuræ infecunditatis.

84. Quid primum mirer? Ingenium quo in ipsum veritas descendit cubile: an consilium quo tam gravi atque diuturnæ prospexit necessitati: an vigilantiam atque justitiam; quarum altera, imposito sibi tanto munere, congregavit tam multiplices comæatus: alteraque æqualitatem per omnes servavit? Nam de magnanimitate quid loquar; quod venditus a fratribus in servitutem, non retulit injuriam, sed famem depulit? Quid de suavitate, qua dilecti fratris præsentiam pia fraude quesivit, quem simulato per elegantiam furto, reum statuit rapinæ, et obsidem teneret gratiæ (Gen. xiv, 2 et seq.)?

(90) Mss. nonnulli, *portionem collativam statuit*. D

(91) Mss. non pauci, *ac jejuno corpore*.

(92) Mss. aliquot, *de terræ surgebant sinu*.

(93) Thuan. et alii aliquot mss., *corruptæ ac mædæ*, alii non pauci, *corruptæ ac mucidæ*, quod non displicet.

(94) Hæc duo testimonia e Genesi ac Deuteronomio paulo aliter citantur lib. de *Benedict. Patriarch* cap. 11, num. 46 et 53. Satis autem hoc loco conveniunt ant. edit. cum mss., nisi quod habent illæ, *zelotes filius meus, filius meus adolescentior*. *Adjuvit te...et benedicat te...in rubo, veniat super caput*, etc. Sed eas varietates sicut et quas addidit edit. Rom. ad scriptos cod. et maxime ad Thuan. castigavimus.

(95) Rom. edit. sola, *pse decem millia Ephraim, et ipse millia Manasses*. At omnes aliæ ac mss. no-

85. Unde merito ei a patre dicitur: *Filius amplius meus Joseph* (94), *filius amplius meus, zelotes filius meus adolescentior...* *Adjuvit te Deus meus, et benedixit te benedictione cæli a summo, et benedictione terræ, terræ habentis omnia, propter benedictiones patris tui et matris. Prævaluit super benedictiones montium manentium, et desideria collium æternorum* (Gen. xlix, 22-26), et in Deuteronomio: *Qui visus es, inquit, in rubo, ut venias super caput Joseph, et super verticem ipsius. Honorificus inter fratres primitivus tauri decus ejus, cornua unicornis cornua ipsius. In ipsius cornu gentes ventilabit simul usque ad extremum terræ. Ipsi decem millia Ephraim, et ipsi millia Manasses* (95) (Deut. xxxiii, 16-17).

91 CAPUT XVII.

B *Quas virtutes in eo quem consulamus, inesso oporteat: et qua ratione iisdem Joseph ac Paulus orati fuerint?*

86. Talis itaque debet esse qui consilium alteri det, ut se ipsum formam aliis præbeat ad exemplum honorum operum, in doctrina, in integritate, in gravitate; ut sit ejus sermo salubris atque irreprehensibilis, consilium utile, vita honesta, sententia decora.

87. Talis erat Paulus, qui consilium dabat virginibus (1 Cor. vii, 25) magisterium sacerdotibus (Tit ii, 7), ut primum se ipsum formam nobis præberet ad imitandum. Ideo et humiliari sciebat, sicut seivit et Joseph, qui summo ortus patriarcharum genere, non dedignatus degenerem servitutem, exhibebat eam obsequiis, illustrabat virtutibus. C Seivit humiliari, qui et venditorem et emptorem passus est, et dominum appellabat eum. Audi humiliantem se: *Si Dominus meus propter me nihil scit in domo sua*, (96) *et omnia quæcunque habet, dedit in manus meas, neque subtractum est a me quidquam præter te, quia uxor illius es; quomodo faciam verbum malum hoc, et peccabo coram Domino* (Gen. xxxix, 8, 9)? Plena vox humilitatis, plena honorificentiae, plena castimonie: humilitatis, quia domino deferebat (97); honorificentiae, quia referebat gratiam: plena quoque castimonie, quia turpi flagitio contaminari grave peccatum putabat.

88. Talis igitur debet esse consiliarius, qui nihil nebulosum, habeat, nihil fallax, nihil simulatum, (98) quod vitam ejus ac mores refellat;

biseum faciunt; quibus etiam hebraicus textus patrociniatur. LXX vero præferunt: *ἄνθρωπος μωρὸς*; *Ἐργάρι, καὶ ἄνθρωπος χαλκῶδης*; *Μανασσῆ*; et his accedunt reliquæ versiones.

(96) Edit. vet. et quædam Paris., cum paucis mss., *præter me nihil scit*,... *quæ uxor illius es*. Rom cum potiori parte mss. ut in textu: et quidem commodius, cum id reddatur, quod est apud LXX, *ὃς γινώσκει δὲ ἐπὶ τοῦδ'...* *διὰ τὸ πρὸς τὸν ἄνθρωπον*.

(97) Ita mss. optimi quique ac numerosissimi: aliqui tamen et cunctæ edit., *deferebat honorificentiam, quia referebat gratiam*.

(98) Omnes edit., *nihil fallax, nihil fabulosum*: sed *nihil fabulosum* in mss. longe plurimis nec non antiquissimis præterminitur.

nilul improbum ac malevolum, quod avertat consulentes. Alia sunt enim quae fugiuntur (99), alia quae contemuntur. Fugiantur ea quae possunt nocere, quae malitiose possunt in noxam perire; ut si is qui consulitur, dubia sit fide, et pecunie avidus, ut possit pretio mutari: si injuriosus, hic fugitur ac declinatur. Qui vero voluptuarius, intemperans; etsi alienus a fraude, tamen avarus et cupidior lucri turpis, hic contemnitur. Quod enim specimen industriae, quam fructum laboris edere potest, quam recipere animo curam ac sollicitudinem, qui se torpori dederit atque ignaviae?

89. Ideo boni vir consili dicit: *Ego enim didici, in quibus sum, sufficiens esse* (Philipp. iv, 11). Sciebat enim omnia mala radicea esse avaritiam (I Tim. vi, 10), et ideo suo contentus erat, alienum non requirebat. Satis mihi est, inquit, quod habeo; sive parum, sive plurimum habeam, mihi plurimum est. Expressius aliquid dicendum videtur. Signato verbo usus est: Sufficit mihi, inquit, in quo sum (1); id est, nec deest, nec superfluit. Non deest, quia nihil quero amplius: non superfluit, quia non solum mihi habeo, sed pluribus. Hoc de pecunia.

92 90. Caeterum de omnibus dici potest quia sufficiebant illi praesentia. hoc est, non honorem majorem, non obsequia uberiora desiderabat; non gloriae immodicae cupidus, aut gratiam indebite quaerebat: sed debiti finem certaminis, patiens laboris, securus meriti praestolabatur: *Scio*, inquit, *et humiliari* (Philipp. iv, 12). Non ergo indocta humilitas, sed quae habeat sui modestiam et scientiam, laudi datur. Est enim humilitas formidinis, est imperitiae atque ignorantiae; et ideo Scriptura ait: *Et humiles spiritu salvabit* (Psal. xxxiii, 19). Praeclare ergo dixit: *Scio et humiliari*, id est, quo in loco, qua moderatione, quo fine, in quo officio, in quo munere. Nescivit Pharisaeus humiliari, ideo dejectus est: scivit publicanus, ideo justificatus est (Luc. xviii, 11-14).

91. Sciebat et abundare Paulus, qui animum habebat divitem: etsi thesaurum divitis non habebat. Sciebat abundare, qui non quaerebat datum in pecunia, sed requirebat fructum in gratia. Possumus et sic intelligere, quia sciebat abundare, qui poterat dicere: *Os nostrum patet ad vos, o Corinthii, cor nostrum dilatatum est* (II Cor. vi, 11).

92. In omnibus erat imbutus, et saturari et esurire, Beatus qui sciebat saturari in Christo. Non ergo illa

A corporalis, sed spiritalis est satietas, quam operatur scientia. Et merito scientia opus est: quia *non in pane solo vivit homo, sed in omni verbo Dei* (Deut. viii, 3). *Ego* qui sic sciebat saturari et sic esurire, sciebat ut semper nova quateret, curiret Deum, cerneret in Dominum (2). Sciebat esurire, qui sciebat quia *currentes manducabunt* (Matth. v, 6): sciebat et poterat abundare, qui nihil habebat, et possidebat omnia (II Cor. vi, 10).

CAPIT. XVIII.

Quantum iniqui consilium damnum afferant, exemplo decem tribuum a rege Roboam deservientium sat intelligi.

B 93. Egrege itaque viros alieni praecedentes muneribus commendat justitia (3): contra iniquitatem destituit atque impugnatur. Exemplo nobis est Scriptura quae dicit quia cum populus Israel post mortem Salomonis rogasset filium ejus Roboam, ut relevaret cervices eorum a servitute dura, et paterni imperii temperaret austeritatem, illum, spreto senili consilio de suggestionem adolescentium responsum de hisse hujusmodi, quia et omnis adjiceret super patrum jugum, et leviora gravioribus suppliciis mutaret (III Reg. xii, 1-4).

94. Quo responso exasperati responderunt populi: *Non est nobis portio cum David, neque hereditas in filiis Jesse. Revertere unusquisque in tabernacula tua, Israel* (Ibid. 16): quoniam hic homo (4) neque in principem, neque in ducem erit nobis. Itaque desertus a populo ac destitutus, vix duarum tribuum propter David meritum habere potuit societatem.

93 CAPUT XIX.

Justitia et benevolentia et affabilitate plurimos conciliari: sed hanc sinceram esse debere.

C 95. Claret ergo quoniam et aequitas imperia confirmet, et injustitia dissolvat (5). Nam quomodo potest malitia regnum possidere, quae ne unam quidem privatam potest regere familiam? Summa igitur benignitate opus est, ut non solum publica gubernacula, sed etiam privata jura tueamur. Plurimum juvat benevolentia, quae omnes studet beneficiis amplecti, devincere officiis, oppignerare gratia.

96. Affabilitatem quoque sermonis diximus ad conciliandam gratiam valere plurimum. Sed hanc volumus esse sinceram ac sobriam, sine ulla adulatione (6), ne simplicitatem ac pluritatem alloqui dedecet sermonis adlatio (7); forma enim esse debemus caeteris non solum in opere, sed etiam

(99) Cic. lib. II Offic., pag. 379, lin. 9: « Non enim omnes eos contemunt, de quibus male existimant, » etc.

(1) Velutissimi cod., *Efficit mihi, inquit, ... quia efficiebant illis.*

(2) Omnes edit., *esurire et sitire Dominum*; mss. nonnulli, *esurire Deum, sitiret*, aut *sitire et Dominum*; alii magno numero, *esuriret Deum sitiret in Dominum*, in quorum tamen aliquibus *in* non legitur.

(3) Cic. lib. II Offic., pag. 385, lin. 40: « Nullum igitur vilium tetricius... quam avaritia, praesertim in principibus, » etc.

(4) Quoniam hic homo, etc., non reperiuntur in bibliis: sicut nec ultima verba, *erit nobis*, in pluribus potioribusque mss., quorum etiam aliqui pro *neque in ducem*, legunt *neque in judicem*.

(5) Cic. lib. II Offic., pag. 378, lin. 8: « Quae si populo Rom. injuste, » etc. Item pag. 379, lin. 43: « Cum igitur tanta vis justitiae sit, » etc.

(6) Ibid., pag. 380, lin. 9: « Quam praecclare Socrates hanc viam... ut qualis haberi vellet, talis esset. Quod si qui simulatione, » etc.

(7) Edit ultima Paris. cum pauci mss., *deleat sermonis adlatio*.

in sermone, in castitate ac fide. Quales haberi volumus, tales simus: et qualem affectum habemus, talem aperiamus. Neque dicimus in corde nostro verbum iniquum, quod abscondi putemus silentio; quia audit in occulto dicta, quia occulta fecit: et cognoscit secreta viscerum, qui sensum visceribus infudit. Ergo tanquam sub oculis constituti judicis, quidquid gerimus, in luce positum putamus, ut omnibus manifestetur.

CAPUT XX.

Quibus multum prodesse bonorum familiaritatem, maxime vero adolescentibus: hoc Jesu Nave ac Moysi, aliisque exemplis probari quibus subjicitur quod etate sunt dispares, virtute interdum pares esse, ut Petros ac Joannes patefaciunt.

97. Plurimum itaque prodest unicuique bonis jungi. Adolescentibus quoque utile, ut claros et sapientes (8) viros sequantur: quoniam qui congregatur sapientibus, sapiens est: qui autem coheret imprudentibus, imprudens agnoscitur. Et ad instructionem itaque plurimum proficit (9), et ad probitatis testimonium. Ostendunt enim adolescentes eorum se imitatores esse, quibus adherent: et ea convalescit opinio, quod ab his vivere liaceperint similitudinem, cum quibus conversandi hauserint similitudinem.

98. Inde tantus Jesus Nave, quod cum non solum exequitur ad Legis sententiam Moysi copula, verum etiam sanctificavit ad gratiam. Denique cum in ejus tabernaculo divina refulgere presentia videretur majestas (10) Domini, solus erat in tabernaculo Jesus Nave. Moyses cum Deo 94 loquebatur, Jesus pariter nube sacra tegebatur. Presbyteri et populus deorsum stabant: Jesus cum Moyse ad accipiendam Legem ascendeat (Exod. xxiv, 13-18). Omnis populus intra castra erat, Jesus extra castra in tabernaculo testimonii. Cum columna nubes descenderet, et loqueretur cum Moyse, quasi Deus astitit minister: nec exibat de tabernaculo juvenis, cum seniores longe positi divina trepidarent miracula.

99. Ubique igitur inter admiranda opera et re vera divina secreta sancto Moysi individuum adhererebat

(8) Cie. lib. ii Offic., pag. 380, lin. 38: « Facillime autem... adolescentes qui se ad claros et sapientes, » etc.

(9) Superiores Edit., itaque bonis jungi plurimum proficit.

(10) Edit. eusa mss., refulgeret presentia et videretur majestas, etc.

(11) Cie. lib. de Senectute pag. 409, lin. 9: « Et cum adolescentibus una bona indole præditis sapientes: omnes delectantur, » etc.

(12) Rom. edit. receperunt, et sui voce, quod tamen in aliis edit. et eusa mss. reperimus.

(13) Cie. lib. ii Offic., pag. 381, lin. 29: « Maxime autem et tunc pariter et gratia defensionibus, » etc. Quod autem sit Andronicus, de morte damnatum etiam, de hinc alius hec, que non tomo I Expos. ita pol. cxviii, serm. 8, num. 41. subnotavimus. Hic vero ad unum libet adjicere, cautionem appositam hoc loco hinc promanasse, quod cum interdum epi-

A Unde factum est ut qui fuerat socius conversationis, fieret successor potestatis (Deut. xxxiv, 9). Merito vir hujusmodi evasit, ut sisteret fluminum cursus (Josue iii, 15-17), diceret: Stet sol, et staret sol quasi ejus spectator victorie noctem differret, diem produceret (Josue x, 12, 13): quid! (quod Moysi negatum est) solus eligeretur, ut populum introduceret in terram repromissionis. Magnus vir fidei miraculis, magnus triumphis. Illius augustiora opera, hujus prosperiora. Uterque igitur divina subnixus gratia, ultra humanam processit conditionem: ille mari (Exod. xiv, 21), hic celo imperavit.

100. Pulchra itaque copula seniorum atque adolescentium (11). Alii testimonio, alii solatio sunt; alii magisterio, alii delectationi. Omitto quod Abraham adhæsit Lot adolescentulus etiam proficenti (Gen. xii, 4), ne forte hoc propinquitatis magis fuisse existimetur, et necessarie potius quam voluntarie adjunctionis. Quid Eliam atque Elisæum loquamur? Licet non expresse Elisæum juvenem Scriptura significaverit, advertimus tamen et colligimus juniorem fuisse (III Reg. xix, 21). In actibus apostolorum Barnabas Marcum assumpsit, Paulus Silam, Paulus Timotheum, Paulus Titum (Act. xv, 39, 40; xvi, 3; Galat. ii, 1).

101. Sed illis superioribus videmus divisa officia, ut seniores consilio prævalerent, juniores ministerio. Plerumque etiam virtutibus pares, dispares ætatibus, sui delectantur copula, sicut delectabantur Petrus et Joannes. Nam adolescentem legimus in Evangelio Joannem et sua voce (12), licet meritis et sapientia nulli fuerit seniorum secundus, erat enim in eo senectus venerabilis morum et cana prudentia. Vita enim immaculata bonæ senectutis stipendium est.

CAPUT XXI.

Plurimum valere ad commendationem, si defendas infirmos, aut peregrinos suscipias, similiave officia exhibeas, et hoc maxime viris probatis. Ubi injecta avaritiæ vituperatione, potissimum prodigalitas in sacerdotibus improbat.

102. Adjuvat hoc quoque ad profectum bonæ existimationis, si de potentis 95 manibus eripias inopem (13), de morte damnatum eruas, quantum sine

scopi, clerici vel etiam monachi ferventiore quam prudentiore zelo reos supplicis eripere niterentur, aut seditionibus, aut saltem gravibus iudicium imperalum querelis ansam dabant. Adde quod etiam fieri poterat, ut quos per corruptionem ipsi liberarent, eos per vim ab episcopis raptos causarentur. Tollendo igitur huic malo leges nonnullæ reperiuntur datæ ab imperatoribus: ut puta a Theodosio et Arcadio lib. xv et xvii de Pœnis. Porro morem hunc quo clerici ac monachi supplicio reos alias eximebant, Cujacius, Paratillo cod. de Episc. auctoritate, autumat ortum duxisse ab exemplo paganorum sacrificiorum; hoc enim eo jure potitos esse Taciti, Suetonii et Plutarchi auctoritate idem astringit. Superest autem etiamnum apud nos vestigium quoddam priscæ hujus consuetudinis, dum Rothomagi singulis annis, festo Ascensionis die, unus de reis homicidii, postquam solemniter sacrum Romani episcopi feretrum humeris subivit

perturbatione fieri potest; ne videamur jactantiae magis causa facere, quam misericordiae, et graviora inferre vulnera, dum levioribus mederi desideramus. Jam si oppressum opibus potentis, et factione magis quam sceleris sui pretio gravatum liberaveris, egregie convalescit opinionis testimonium.

103. Commendat plerisque etiam hospitalitas (14). Est enim publica species humanitatis, ut peregrinus hospitio non egeat, suscipiatur officiose, pateat advenienti janua (15). Valde id decorum totius est orbis existimatione, peregrinos cum honore suscipi, non desse mensae hospitalitatis gratiam, occurrere officiis liberalitatis, explorare adventus hospitum.

104. Quod Abrahae laudi est datum, qui ante januam suam speculabatur, ne forte praeteriret peregrinus aliquis: et diligenter praetendebat excubias, ut occurreret, ut praeveniret, ut rogaret, ne transiret hospes, dicens: *Domine si inveni gratiam ante te, ne praeterieris puerum tuum* (Gen. xviii, 3). Et ideo pro hospitalitatis mercede fructum posteritatis recepit.

105. Lot quoque nepos ejus non solum genere, sed etiam virtute proximus, propter hospitalitatis affectum Sodomitana a se suisque supplicia detorsit (Gen. xix, 3-9).

106. Debet igitur hospitalem esse, benignum, justum, non alieni cupidum: imo de suo jure cedentem potius aliqua, si fuerit lacessitus (16). quam aliena jura pulsantem, fugitantem litium, abhorrentem a jurgiis, redimentem concordiam et tranquillitatis gratiam. Siquidem de suo jure virum bonum aliquid relaxare, non solum liberalitatis, sed plerumque etiam commoditatis est. Primum dispendio litis carere, non mediocre est lucrum; deinde accedit ad fructum quod augetur amicitia, ex qua oriuntur plurimae commoditates, quae contemnenti aliquo in tempore, postea fructuosae erunt (17).

absolvitur. Aureliani quoque novo episcopo in eam urbem ingrediendi quisquis occurrerit, si rerum capitalium noxa teneatur, eadem donatur impunitate: cujus privilegii meminit Ivo Carnot., epist. 53.

(14) Cic. lib. ii *Offic.* pag. 386, lin. 37: « Recte etiam a Theophrasto est laudata hospitalitas, » etc.

(15) Quidam mss., *janua. Quanta gratia et merces est, qui hospites et peregrinos suscipit. Valde id, etc.*

(16) Ibid., pag. 383, lin. 30: « In omni re contrahenda... æquum et facilem, multa multis de suo jure decedentem, » etc.

(17) Edit. omnes, *quæ contemnenti aliquo in tempore, postea fructuosae sint?* mss. vero omnes, ut in contextu; si tamen unum ad alterum excipias, ubi legitur, *quæ contemnenti aliquo in tempore, postea fructuosae erunt.*

(18) Cic. lib. ii *Offic.*, pag. 384, lin. 22: « Itaque vulgo loquuntur se in beneficiis collocandis mores hominum, » etc.

(19) Plures edit. et quidam mss., *Qui scis an et tu cum suscipis hospitem... cum in hospito sit Christus.*

(20) Cic. lib. ii *Offic.*, pag. 384, lin. 23: « Sed quis est tandem qui inopis et optimi viri causae non anteponat, » etc. Item lin. 43: « Sed corrupti mores depravatique sunt admiratione divitiarum. »

(21) Ibid., pag. 382, lin. 12: « Omnino duo sunt

A 107. In officiis autem hospitalibus, omnibus quidem humanitas impartienda est: justis autem uberior deferenda honorificentia (18): *Quicumque enim justum receperit in nomine justī, mercedem suam accipiet* (Matth. x, 41), ut Dominus pronuntiavit. Tanta autem est apud Deum hospitalitatis gratia, ut ne potius quidem aquae frigidae a premiis remunerationis immunis sit. Vides quia Abraham Deum recepit hospitio, dum hospites quærit? Vides quia Lot angelos recepit? Unde scis ne et tu cum suscipis hominem, suscipias Christum (19)? Licet in hospite sit Christus; quia Christus 96 in paupere est, sicut ipse ait: *In carcerem eram, et venistis ad me: nudus eram, et operuistis me* (Matth. xxv, 36).

B 108. Suave est igitur non pecuniæ, sed gratiæ studere. Verum hoc malum jamdudum humanis influxit mentibus, ut pecunia honori sit, et animi hominum divitiarum admiratione capiantur (20). Inde se immersit avaritia, veluti quædam bonorum ariditas officiorum, ut homines damnum putent quidquid præter morem impenditur. Sed etiam in hoc adversus avaritiam, ne quod afferre possit impedimentum, prospexit Scriptura venerabilis, dicens: *Quia melior est hospitalitas cum oleribus* (Prov. xv, 17). Et infra: *Melior est panis in suavitate cum pace* (Prov. xvii, 1). Non enim prodigos nos docet esse Scriptura, sed liberales.

109. Largitatis enim duo sunt genera (21: unum liberalitatis (22), alterum prodigæ effusionis. Liberale est hospitio recipere, nudum vestire, redimere captivos, non habentes sumptu juvare: prodigum est, sumptuosis effluere conviviiis, et vino plurimo: unde legisti: *Prodigum est vinum, et contumeliosa ebrietas* (Prov. xx, 1). Prodigum est popularis favoris gratia exinanire proprias opes: quod faciunt qui ludis circensibus, vel etiam theatralibus, et

C genera largorum, quorum alteri prodigi dicuntur, » etc. Quæ autem prodigalitatis exempla subjecit sanctus Ambrosius, eadem jam priore tomo sæpius exagitaverat: cuimvero conviviorum luxum atque effusionem cum alibi non semel, tum plurimis locis lib. *de Elia et Jejunio*, suis coloribus descripta reperies: de circi autem ac theatri spectaculis præcipue habes in psal. cxviii, serm. 5, pag. 1025. Quod autem in gladiatorum munera non ita crebro invenitur, hinc forte merito collegeris, Mediolani parum usitatum fuisse crudele illud oblectationis genus, quod nunquam non summo cum stomacho detesiati sunt antiqui Patres. De hujusmodi certaminibus præter veteres auctiores et recentioribus accuratissime disputavit J. Lipsius lib. duob. *Saturnalia*: Rosinus, in *Antiq. Rom.* nonnulla, Laurentius in *Polymathia* multa congescit. Ultimum tandem prodigi sumptus exemplum ponit venationes, circenses videlicet, in quibus feras insolitas per totam Africam aliasque dissitissimas regiones maximis impensis conquisitas populo exhibebant: de qua venandi ratione multa sunt apud Martialem epigrammata: nonnulla quoque habet Suetonius, atque alii: sed adeundus præ cæteris Tertull. de *Spectaculis*, et Cassiod. lib. v *Var.*

D (22) Cod. Big. post vocem *genera* subjungit, *De duobus generibus largitatis.* Sed ex margine.

muneribus gladiatoris, vel etiam venationibus patrimonium dilapidant suum, ut vincant superiorum celebritates; cum totum illud sit mane, quod agunt. Quandoquidem etiam bonorum operum sumptibus immoderatum esse non deceat.

110. Pulchra liberalitas (23) (Dist. 86, cap. *Pulchra*) erga ipsos quoque pauperes mensuram tenere (24), ut abundes pluribus: non conciliandi favoris gratia ultra modum finire. Quidquid ex affectu puro ne sincero promitur, hoc est decorum: non superfluas ædificationes aggredi (25), nec præstare necessarias.

111. Et maxime sacerdoti hoc convenit, ornare Dei templum decore congruo, ut etiam hoc cultu aula Domini resplendeat: impensas misericordiae convenientes frequentare: quantum oporteat largiri peregrinis: non superfluum, sed competentia: non redundantia, sed congrua humanitati; ne sumptu pauperum alienam sibi querat gratiam, nec restrictionem erga clericos aut indulgentiorem se præbeat. Alterum enim inhumanum, alterum prodigum: si aut sumptus desit necessitati eorum quos a sollicitudine negotiationis aucupis retrahere debeas: aut voluplati superfluat.

97 CAPUT XXII.

Modum inter nimiam remissionem ac severitatem esse statuit: dum, eos cum qui affectata remissione in aliena curia irrepere moliantur, solidum ac duritiam nihil consequi: quod Abessalonis exemplum satis ostendit.

112. Quia etiam verborum ipsorum et præceptorum esse mensuram convenit: ne aut nimia remissio videatur, aut nimia severitas. Plerique enim remissiores malunt esse (26), ut videantur boni esse: sed nihil simulatum et fictum vere virtutis esse certum est: quin etiam diuturnum esse non solet. In principio vernat, in processu tanquam dissoluitur et solvitur: quod autem verum ac sincerum, alte radice fundatur.

113. Et ut exemplis assertiones nostras probeamus, quoniam quæ simulata sunt, diuturna esse impatiunt, sed tanquam ad tempus virentia cito cadunt, ex ea familia ex qua nobis plurima ad virtutis profectum exempla accersivimus, unum simulationis et fraudis proferamus testimonium.

114. Abessalon erat David regis filius, decore insignis, egregius forma, præstans juvenis; ita ut vir talis in Israel non reperiretur, a vestigio pedis usque ad verticem immaculatus (*II Reg.* ix, 25). Is fecit sibi currus et equos, et viros quinquaginta, qui præcurrerent ante eum. Saegolot diluendo, et stabat ante portam in via,

(23) *Græc.*, *Pulchra etiam liberalitas est in ipso pauperis dato mensuram tenere.*

(24) *Cic. lib. ii Offic.*, pag. 386, lin. 34: « Habenda ratio est ratio rei familiaris, » etc.

(25) *Ib. l. i.*, lin. 3. « Atque etiam illæ impensæ meliores sunt, muri, navalia, portus, etc.

(26) *Cic. lib. ii Offic.*, pag. 380, lin. 11: « Quod si qui simulatione, et inani ostentatione, » etc.

A et si quem advertisset regis judicia querentem accedebat ad eum, dicens: Ex qua civitate es tu? Respondebat ille: Ex una tribu sum de tribubus Israel, servus tuus. Referbat Abessalon: Verba tua bona sunt et directa, et qui te audiat non est tibi datus a rege. Quis constituet me iudicem, et quisquis ad me veniet, cuiusque fuerit iudicium necessarium, iudicabo illum? Talibus delinebat singulos sermonibus. Et cum accederent adorare eum, extendens manus suas, apprehendebat atque osculabatur eos (*II Reg.* xv, 1-6). Sic convertit in se corda omnium, dum blanditiæ huiusmodi intimorum tangunt viscerum sensum.

B 115. Sed delicati isti et ambitiosi elegerunt honorabilia et grata ad tempus et jucunda: ubi parva processit dilatio, quam prudens omnium propheta paulisper cedendo interponendam putavit, non potuerunt tolerare ac sustinere. Denique non dubitans de victoria David, commendabat filium dimicaturis, ut ei parcerent (*II Reg.* xviii, 5). Ideoque nec prælio interesse maluit; ne vel referre arma (27), parricidae licet, videretur, sed tamen filio.

116. Liqueat igitur ea esse perpetua ac solida, quæ vera sunt, et quæ sincere potius quam dolo congregantur; ea vero quæ simulatione atque assentatione parata sunt, non posso diu perseverare.

98 CAPUT XXIII.

C *Eorum qui vel pecunia vel ambitu redempti fuerint, fluxam fidem esse.*

117. Quis igitur vel illos qui pecunia ad obedientiam redimuntur (28), vel eos qui assentatione invitantur, fidos sibi arbitretur? Nam et illi frequenter se vendere volunt, et isti imperia dura ferro non possunt. Levi assentatione facile capiuntur, si perstrinxeris verbo, immurmurant, deserunt, infesti abeunt, indignantes relinquunt, imperare malunt, quam obedire, quasi obnoxios beneficio, subjectos sibi debere esse existimant, quos præpositos sibi habere debeant.

D 118. Quis igitur sibi fideles putet, quos vel pecunia vel adulatione sibi obligandos crediderit? Nam et ille qui pecuniam acceperit, vilem se et despectum iudicat, nisi sæpe redimatur? Itaque frequenter exspectat pretium suum, et ille qui obsecratione ambitus videtur, vult semper se rogari.

CAPUT XXIV.

Boni artibus ad honores nitendum, maxime ecclesiasticos: adeptum vero munus moderate ac sapienter administrandum. Nec inferiores ordines simulatis virtutibus episcopo derogare, nec item

Item pag. 382, lin. 27: « Ipsaque illa definitio multitudinis, » etc.

(27) *Rom. edit.*, *interesse voluit, ne vel inferre arma.*

(28) *Ibid.*, pag. 376, lin. 45: « Male enim se res habet, cum quod virtute effici debet, » etc. Item pag. 381, lin. 42: « Præclare in epistola quadam Alexandrum filium Philippus accusat, » etc.

episcopum cleri invidum esse debere, sed justum in omnibus, atque comprimis in iudicando.

119. Ergo bonis actibus (29) et sincero proposito nitendum ad honorem arbitror, et maxime ecclesiasticum; ut neque resupina arrogantia, vel remissa negligentia sit, neque turpis affectatio, et indecora ambitio. Ad omnia abundat animi directa simplicitas, satisque se ipsa commendat.

120. In ipso vero munere neque severitatem esse duram convenit (30), nec nimiam remissionem, ne aut potestatem exercere, aut susceptum officium nequaquam implere videamur.

121. Enitendum quoque ut beneficiis atque officiis obligemus plurimos (31), et collatam reserve-
mus gratiam; ne jure beneficii fiant inmemores, qui se graviter lesos dolent. Sæpe enim usu venit ut quos gratia foveris, vel aliquo superiore cum-
laveris gradu, avertas, si indigne aliquem eis præponendum iudices. Sed et sacerdotem beneficiis suis vel iudiciis favere convenit, ut æquitatem custodiat, et presbytero vel ministro deferre, ut parenti.

122. Neque hos quia semel probati sunt, arrogantes esse oportet; sed magis tanquam memores gratiæ, humilitatem tenere, neque offendi sacerdotem, si aut presbyter, aut minister, aut quisquam de clero, aut misericordia, aut jejunio, aut integritate, aut doctrina et lectione existimationem accumulet suam. Gratia enim Ecclesiæ laus (32) doctoris est. Bonum, opus 99 alicujus prædicari, ita tamen si nullo studio fiat jaectantiæ. Laudant enim unumquemque proximorum labia, et non os suum, et commendent opera, non studia sua.

123. Cæterum si quis non obediat episcopo (33), extollere atque exaltare sese desideret, obumbrare merita episcopi simulata affectatione doctrinæ aut humilitatis, aut misericordiæ, is a vero devius superbit; quoniam veritatis ea est regula, ut nihil

(29) Sic Amerb. cum mss, prop. omnibus, Era. autem ac sequentes edit., *bonis artibus*.

(30) Cic. lib. 1 *Offic.*, pag. 363, lin. 5: « In juris æquabilitate exercenda etiam est facilitas... et tamen ita probanda est mansuetudo, » etc.

(31) Lib. II, pag. 376, lin. 12: « Proprium hoc statuo esse virtutis, conciliare sibi animos, » etc. Item pag. 384, lin. 12: « Licet tamen opera prodesse multis, » etc.

(32) Mss. aliquot, « Grata enim Ecclesia laus, » etc.

(33) Clericos episcopo suo perinde ac Deo ipsi morem gerere oportere beatus Ignatius multis epistolarum locis præcipit, maxime vero epist. ad Ephes. epist. ad Magnes. et epist. ad Trallian. Cyprianus vero epist. 55 et 65 docet non aliunde exoriri solere hæreses atque schismata, nisi ex eo quod præsulibus suis obedire clerici detrectent ac refugiant. Cujus quidem rei exemplum luctuosum in Ario proponit Theodoretus, *Hist. Eccl.* lib. 1, cap. 2, et in aliis alii.

(34) Codex Thuan., ut nihil fuit commendandi tui, etc., non male, si verbum aliquod subintelligas, quod forte a scriptore fuerit prætermissum.

(35) Cic. lib. II *Offic.*, pag. 381, lin. 21: « Atque etiam hoc præceptum officii diligenter tenendum

A facias commendandi tui (34) causa, quo minor alius fiat, neque si quid boni habeas, id ad deformationem alterius et vituperationem exerceas.

124. Ne defendas improbum (35), et sancta indigno committenda arbitreris, neque iterum urgeas et impugnes, cujus crimen non deprehenderis. Nam cum in omnibus injustitia cito offendat (36), tum maxime in Ecclesia, ubi æquitatem esse oportet, ubi æqualitatem haberi decet; ut nihil sibi potentior plus vindicet, nihil plus usurpet ditior. Sive enim pauper, sive dives, in Christo unum sunt. Nihil sanctior plus sibi arroget; ipsum enim par est esse humiliorem.

125. Sed nec personam alterius arripiamus in iudicio, gratia absit, causæ merita decernant (37). B Nihil sic opinionem, imo fidem gravat, quam si in iudicando potentiori dones causam inferioris, vel pauperem innocentem arguas, divitem excuses reum culpæ. Pronum quidem est genus hominum favere honorationibus, ne læsos sese putent, ne victi doleant. Sed primum si offensam vereris, non recipias iudicium; si sacerdos es, aut si quisquam alius, non laceas (38). Licet tibi silere in negotio duntaxat pecuniario: quanquam sit constantiæ adesse requitati. In causa autem Dei, ubi communionis periculum est, etiam dissimulare peccatum est non leve.

CAPUT XXV.

Beneficia in pauperes potius conferenda quam in divites: hos enim antiquæ sitam a se beneficii vicem putare, aut indignari quod videantur hinc facti debitores: pauperes vero et debitorem pro se Deum ipsum constitnere, et libenter accepta beneficia confiteri. Quibus additur ad pecuniæ contemptum adhortatio.

126. Quid autem et tibi prodest favere diviti? An quia citius amantem remuneratur? His enim favemus frequentius, a quibus referendæ vicem speramus gratiæ (39). Sed eo 100 magis infirmo et

est, neque unquam innocentem iudicio capitis accersas.... Nec tamen ut hoc fugiendum est, ita habendum est religioni contrarium, » etc.

(36) Ibid., pag. 384, lin. 48: « Extremum autem præceptum... ne quid contendas, » etc.

(37) Omnes edit. ac mss. aliquot, *causam merita decernant*; mss. nonnulli, *discernant*, Thuan. vero et antiquissimi quique, *causæ merita decernant*, id est, confligant, ac decertent.

(38) His verbis non obscure innuere videtur Ambrosius, episcopis licitum fuisse causarum ac litium sæcularium recusare arbitrium: cum tamen alii hoc munus ab Apostolo I, Cor. VI, I et seq., ipsis impositum fuisse contendunt. Verumtamen observat Augustinus lib. de Opere Monach. cap. 15, a Paulo ipso impetrari non potuisse, ut hujusmodi munia exerceret. Quinimo ipsemet Christus Dominus delatam ad se de patrimonio quod fratrum duorum alter cum altero dividere volebat, querelam non admisit. Quid igitur mirum, si sanctissimos quosque antistites hanc litium decidendarum necessitatem, sibi populorum improbitate obtrusam, tam frequenter, tamque graviter quæstos reperiamus.

(39) Cic. lib. II, pag. 384, lin. 24: « A quo

inopi nos studere convenit: quia pro eo qui non habet, remunerationem speramus a Domino Jesu, qui sub specie convivii generalem virtutum edidit formam, ut his potius nostra conferamus beneficia, qui nobis ea non possunt representare, docens ad convivium atque epulas non eos qui divites sunt, sed pauperes invitandos (*Luc. xiv, 12, 13*). Divites enim rogari videntur, ut ipsi quoque nobis reblant convivium: pauperes, quia non habent quod restituant, cum acceperint, remuneratorem nobis faciunt Dominum, qui se pro paupere obligandum obtulit.

127. Ad ipsum quoque sæculi usum collatio beneficii facta in pauperes magis quam in locupletes plus juvat (40): quia dives dedignatur beneficium, et pudet eum debitorem esse gratiæ. Quia etiam id quod collatum est sibi, meritis suis arrogat, quod velut debitum neceperit, vel ideo datum sit eo quod is qui dedit, reddendum sibi a divite uberius existimaverit. Ita in accipiendo beneficio, eo ipso quod acceperint divites, dedisse se magis quam accepisse existimant: pauper vero etsi non habet unde reddat pecuniam, refert gratiam (41). In quo certum est quod plus reddat, quam acceperit: pecunia enim nummo solvitur, gratia nunquam eximatur. Reddendo vacuatur pecunia: gratia autem et habendo solvitur, et solvendo retinetur. Deinde quod dives refugit, pauper fatetur quod sit obligatus debito, sibi que subventum, non honori suo delatum putat: donatos sibi arbitraturs filius, vitam reblitam, servatam familiam. Quanto igitur melius apud bonos, quam apud ingratos locare beneficium?

128. Unde Dominus ad discipulos ait: *Nolite possidere aurum, neque argentum, neque pecuniam* (*Matth. x, 9*): quia velut falce, pullulantem in pectoribus humanis succidit avaritiam. Petrus quoque claudus, qui ex utero matris suæ portabatur, ait: *Argentum et aurum non habeo: sed quod habeo, do tibi. In nomine Jesu Christi Nazareni surge et ambula* (*Act. iii, 6*). Itaque pecuniam non dedit, salutem dedit. Quanto melius est salutem habere sine pecunia, quam pecuniam sine salute! Surrexit claudus, quod non sperabat: pecuniam non accepit, quam sperabat. Sed hæc vix in sanctis Domini reperiuntur, ut divitiæ contemptui sint.

101 CAPUT XXVI.

Quam vetus malum sit avaritia, multis Veteris testa-

enim expeditior et celerior remuneratio fore videtur, etc.

(40) Cic. lib. ii *Offic.*, p. 384, lin. 29: « At qui se locupletes honoratos, etc. »

(41) *Ibid.*, lin. 33: « At vero ille tennis, cum quidquid factum sit, se spectatum putet, etc. »

(42) *Ibid.*, lin. 33: « Sed corrupti mores depravati que sunt admiratione divitiarum, etc. »

(43) Ita Era. cum sequent. edit. ac posterioribus mss. Amerb. vero, *lineam*: et mss. non pauci, *regalam*, aliqui, *laminem auream*. Et infra ubi nos cum

menti exemplis clarum esse; hincque præterea patere quam inanis sit pecuniarum possessio.

129. Cæterum ita incubuerunt mores hominum admiratione divitiarum (42), ut nemo nisi dives honore dignus putetur. Neque hic recens usus: sed jamdudum, quod pejus est, inolevit hoc vitium humanis mentibus. Siquidem cum Hiericho magna civitas barbarum sacerdotum sono corruiisset, et Jesus Nave potiretur victoria, cognovit infirmatam esse virtutem populi per avaritiam, atque auri cupiditatem. Nam cum de spoliis urbis incensæ sustulisset Achar vestem auream, et ducenta argenti didrachmata, et linguam auream (43), oblatum Domino negare non potuit, sed prodidit furtum (*Josue vii, 19 et seq.*).

130. Velus igitur et antiqua avaritia est, quæ cum ipsius divine legis cepit oraculis, imo propter ipsam reprimendam lex delata est. Propter avaritiam Balach putavit Balaam premiis posse tentari, ut malediceret populum patrum: et vicisset avaritia, nisi Dominus a maledicto eum abstinere jussisset (44) (*Num. xxii, 16, 17*). Propter avaritiam precipitatus Achar, in exilium deduxerat totam plebem parentum. Itaque Jesus Nave, qui potuit solem statuere (45), ne procederet (*Josue x, 12, 13*), avaritiam hominum non potuit sistere, ne serperet. Ad vocem ejus sol stetit, avaritia non stetit. Sole itaque stante, confecit Jesus triumphum: avaritia autem procedente, pene amisit victoriam.

131. Quid fortissimum omnium Samson, nonne Dalila mulieris avaritia decepit? Itaque ille qui rugientem leonem manibus discepsit suis, qui vincetus et alienigenis traditus, sine ullo adjutore solus dissolutis vinculis, mille ex his peremit viros: qui funes intextis nervis velut mollia sparsi fila dirupit: is super genua mulieris inflexa cervicis truncatus, invicti erinis ornatum, prærogativam suæ virtutis amisit. Influxit pecunia in gremium mulieris, et a viro discessit gratia (*Judic. xvi, 5, 20*).

132. Feralis igitur avaritia, illecebrosa pecunia, quæ habentes contaminat, non habentes non juvat (46). Esto tamen ut aliquando adjuvet pecunia, inferiorem tamen et ipsam desiderantem. Quid ad eum qui non desiderat, qui non requirit, qui auxilio ejus non indiget, studio non flectitur? Quid ad alios, si sit ille copiosior qui habet? Numquid idcirco honestior: quia habet quo honestas plerumque amittitur, quia habet quod custodiat magis quam quod possideat? Illud enim possidemus quo

melioris ævi cod. *lex delata est*, alii partim cum ant. edit. *lex Dei data est*, partim cum Rom. *lex Dei lata est*.

(44) Omnes edit., *eum abstinere vetuisset*, contrario et inepto sensu, cui tamen etiam omnes mss. patrocinantur, excepto Fulliæ, quem hoc loco cæteris ducimus præponendum.

(45) Erasmi. et seq. edit., *solem sistere*.

(46) Cic. lib. ii *Offic.*, p. 384, lin. 35: « Illum fortasse adjuvat, qui habet, etc. »

utimur : 102 quod aulem ultra usum est, non uti-
que habet possessionis fructum, sed custodiæ pe-
riculum.

CAPUT XXVII.

*In pecunie contemptu inesse formam justitiæ: quam
virtutem nec non alias nonnullas sectari debent
tam clerici quam antistites: ubi potissimum de
non ferenda precipitauer excommunicatione.*

133. Ad summam novimus quod pecunie con-
templus justitiæ forma sit; et ideo avaritiam de-
clinare debemus, et omni studio intendere, ne quid
faciamus unquam adversus justitiam, sed in omni-
bus gestis et operibus custodiamus eam.

134. Si volumus commendare nos Deo, charita-
tem habeamus, unanimis simus, humilitatem se-
quamur, alterutrum existimantes superiorem sibi.
Hæc est enim humilitas, si nihil sibi quis arroget, B
et inferiorem se esse existimet. Episcopus ut mem-
bris suis ulatur clericis, et maxime ministris qui
sunt vere filii: quem cuique viderit apulum muneri,
ei deputet.

135. Cum dolore amputatur etiam quæ pulruit
pars corporis (47), et diu tractatur, si potest sanari
medicamentis: si non potest, tunc a medico bono
absciditur. Sic episcopi affectus boni est, ut optet
sanare infirmos, serpentina auferre ulcera, adurere
aliqua, non abscidere: postremo quod sanari non
potest, cum dolore abscidere. Unde pulcherrimum
illud præceptum magis eminet, ut cogitemus non
quæ nostra sunt, sed quæ aliorum (*Philipp. ii, 4*).
Hoc enim modo nihil erit, quod vel irati nostro
indulgeamus affectui, vel faventes nostræ plus justo
tribuamus aliquid voluntati.

CAPUT XXVIII.

*Misericordiam etiam cum invidia propria largius
exerceendam: ad quod refertur memorabilis vaso-
rum sacrorum in captivorum redemptionem ab
Ambrosio fractorum historia, et pulcherrima de*

(47) Eodem pietatis sensu hic affectum se osten-
dit Ambrosius noster, quo Ecclesia filiorum suorum
mater amantissima moveri sese contestatur, dum
generalibus in conciliis a suo corpore quempiam
cogitur abscindere. Ephesina synodus act. 1, in
sententia contra Nestorium lata loquitur in hunc
modum: « Coacti per sacros canones, et epistolam
sanctissimi Patris nostri et comministri Cælestini
Romanæ Ecclesiæ episcopi, lacrymis subinde per-
fusi ad lugubrem hanc contra eum sententiam ne-
cessario venimus. » Conc. quoque Chalcedonense
act. etiam 1, et Constant. 7, adversus Eutychen ita
lamentantur: « Unde lacrymantes et gementes per-
fectam ejus perditionem, decrevimus, » etc. Vide
similiter in conc. Chalced., act. 3, Patrum adver-
sus Dioscorum subscriptiones, imprimis vero Ma-
ximi, Cyri, Constantini, Patricii atque Epiphanii.

(48) Discimus ex hoc toto capite jam inde a pri-
mis sæculis in Ecclesia fuisse vasa pretiosa, quo-
rum alia ad usum sacramentorum initiata et con-
secrata essent, alia minime, sed tantum ad decus
et ornamentum: utraque vero tam multa exstitisse,
ut redimendæ innumerorum captivorum multitudi-
ni sufficerent. Hinc præterea intelligimus auream illam
Ecclesiæ suppellectilem Ambrosio nullo modo fuisse
improbatam, cum non nisi certis ac definitis casi-
bus, et deficientibus aliis subsidiis, eam jure distrahi

*auri et argenti quæ Ecclesia possidet, legitimo
usu præcipiuntur. Hinc postquam ex facto sancti
Laurentii quoniam veri sunt Ecclesiæ thesauri
ostensum est, regule in collandis atque impen-
dendis vasis initiatis servande proponuntur.*

136. Hoc maximum incentivum misericordiæ, ut
compatiamur alienis calamitatibus (dist. 86, cap.
Pulchra, 2 Compatiamur), necessitates aliorum,
quantum possumus, juvemus: et plus interdum
quam possumus. Melius est enim pro misericordia
causas præstare, vel invidiam perpeti, quam præ-
tendere inclementiam: ut nos aliquando in invidiam
103 incidimus, quod confrogerimus vasa mystica,
ut captivos redimeremus (48), quod Arianis dis-
plicere poluerat; nec tam factum displiceret, quam
ut esset quod in nobis reprehenderetur. Quis autem
est tam durus, inimitis, ferreus, cui displiceat quod
homo redimitur a morte, femina ab impuritatibus
barbarorum, quæ graviores morte sunt: adolescen-
tule, vel puerili, vel infantes ab idolorum conta-
giis, quibus mortis metu inquinabantur?

137. Quam causam nos etsi non sine ratione ali-
qua gessimus: tamen ita in populo proscuti su-
mus, ut confiteremur, multoque fuisse commodius
astrueremus, ut animas Domino quam aurum ser-
varemus. Qui enim sine auro misit apostolos (*Matth.*
x, 9), Ecclesias sine auro congregavit. Aurum Ec-
clesia habet (12, quæst. 2, cap. *Aurum*): non ut
servet, sed ut eroget, et subveniat in necessitati-
bus. Quid opus est custodire quod nihil adjuvat?
An ignoramus quantum auri atque argenti de tem-
plo Domini Assyrii sustulerint (*IV Reg. xxiv,*
13)? Nonne melius conflant sacerdotes propter
alimoniam pauperum (49), si alia subsidia desint,
quam ut sacrilegus contaminata asportet hostis?
Nonne dicturus est Dominus: Cur passus es tot
inopes fame mori? Et certe habebas aurum, mi-
nistrasses alimoniam. Cur tot captivi deducti in

posse concedat. Itaque sicubi nonnulli sancti Pa-
tres, ut Hieronymus epist. 2, ad *Nepotianum*;
Chrysostomus hom. 52 in *Matth.* et 60 ad *populum*
Antioch.; Isidorus Pelusiota lib. ii, epist. 88, et
Bernardus, cap. 11 *Apologie*, videntur aureorum ar-
genteorumve ornamentorum in ecclesiis usum con-
demnare; ita mens eorum interpretanda est, ut
non usum legitimum, sed abusum proscriptum ve-
lint, videlicet aut luxum et fastum plane profanum,
aut præposteram eorum religionem qui multos pau-
peres perire, quam aureum aliquid vasculum e
sacrario decedere levius ferrent. Hoc autem animo
fuisse agnoscimus Arianos illos, qui sancto nostro
invidiam, hujus nunquam satis laudati facinoris oc-
casione, conflare moliebantur. Huc refer quæ supra
habentur pag. 86, num. 70, ubi quo tempore ea ac-
ciderint subnotavimus, sicut et in *Admonit. no-*
stra ad hos de Offic. minist. libros.

(49) Erasm. et edit. seq. cum mss. nonnullis,
conflat sacerdos propter alimoniam (edit. Rom.,
pro alimonia) *pauperum. . . . quam sacrilegus*
contaminata asportet: quidam mss., contaminat,
asportat hostis. Rom. edit., *quam ut sacrilegus con-*
taminet et asportet, etc. Amerb. cum aliis longe
plurimis, ut in textu, nisi quod aliqui mss. pro
sacrilegus, legunt *sacrilegiis.*

commercio sunt (50), nec redempti, ab hoste occisi sunt? Melius fuerat ut vasa viventium servares, quam metallorum.

138. His non posset responsum referri. Quid enim diceret: Timui ne templo Dei ornatus deesset? Responderet: Aurum sacramenta non querunt: neque aura placent, quæ auro non emuntur. Ornatus sacramentorum redemptio captivorum est. Vere illa sunt vasa pretiosa, quæ redimunt animas a morte. Ille verus thesaurus est Domini, qui operatur quod sanguis ejus operatus est. Tunc vas Domini sanguinis agnoscitur, cum in utroque viderit (51) redemptionem; ut calix ab hoste redimat, quos sanguis a peccato redimit. Quam pulchrum, ut cum agmina captivorum (52) ab Ecclesia relinuntur, dicatur: Hos Christus redemit! Ecce aurum quod probari potest, ecce aurum utile, ecce aurum Christi quod a morte liberat, ecce aurum quo redimuntur pulchritudo, servatur castitas.

139. Hos ergo malui vobis liberos tradere, quam aurum reservare. Hic numerus captivorum, hic ordo præstantior est quam species poculorum (53). Huic muneri proficere debuit aurum Redemptoris, ut redimeret periclitantes. Agnosco infusum auro sanguinem Christi non solum irrutilasse, verum etiam divinæ operationis impressisse virtutem redemptionis munere.

140. Tale aurum sanctus martyr Laurentius 104 Domino reservavit, a quo cum quaererentur thesauri Ecclesie, promisit se demonstraturum. Sequenti die pauperes duxit. Interrogatus ubi essent thesauri quos promiserat, ostendit pauperes dicens: Hi sunt thesauri Ecclesie. Et vere thesauri, in quibus Christus est, in quibus fides est. Denique Apostolus ait: *Habemus thesaurum in vasis fictilibus* (II Cor. iv, 7). Quos meliores thesauros habet Christus, quam eos in quibus se esse dixit? Sic enim scriptum est: *Esurivi, et dedistis mihi manducare: sitiivi, et dedistis mihi bibere: hospes eram, et collegistis me* (Matth. xxv, 35). Et infra: *Quod enim uni horum fecistis, mihi fecistis* (Ibid. 40). Quos meliores Jesus habet thesauros, quam eos in quibus amat videri?

141. Hos thesauros demonstravit Laurentius (54), et vicit, quod eos nec persecutor potuit auferre. Itaque Joachim, qui aurum in obsidione servabat, nec dispensabat alimonie comparandæ; et aurum vidit eripi, et se in captivitatem deduci (IV Reg. xxiv, 12, 13). Laurentius, qui aurum Ecclesie ma-

Aluit erogare pauperibus quam persecutori reservare, pro singulari suæ interpretationis vivacitate sacram martyrii acceperat coronam. Numquid dictum est sancto Laurentio: Non debuisti erogare thesauros Ecclesie, vasa sacramentorum vendere?

142. Opus est ut quis fide sincera et perspicaci providentia munus hoc impleat. Sane si in sua aliquis derivat emolumenta, crimen est: sin vero pauperibus erogat, captivum redimit, misericordia est. Nemo enim (12, q. 2, cap. *Aurum* 2. *Nemo potest*) potest dicere: Cur pauper vivit? Nemo potest queri, quia captivi redempti sunt: nemo potest accusare, quia templum Dei est ædificatum: nemo potest indignari, quia humanis fidelium reliquiis spatia laxata sunt: nemo potest dolere, quia in sepulchris Christianorum requies defunctorum est. In his tribus generibus vasa Ecclesie etiam initiata confringere, conflare, vendere licet.

B 143. Opus est ut de Ecclesia mystici poculi forma non exeat, ne ad usus nefarios sacri calicis ministerium transferatur. Ideo intra Ecclesiam primum quæ sita sunt vasa quæ initiata non essent: deinde comminuta, postremo conflata, per minutias erogationis (55) dispensata egentibus, captivorum quoque pretiis profecerunt. Quod si desunt nova, et quæ nequaquam initiata videantur, in hujusmodi usus, quos supra diximus, arbitror omnia pie posse converti.

105 CAPUT XXIX.

Deposita viduarum, imo omnium fidelium, in Ecclesia cum sui etiam periculo defendi oportere: quæ res Oniræ sacerdotis, Ambrosii ac Ticinensis episcopi exemplis lucem capit.

C 144. Illud sane diligenter intuendum est, ut deposita viduarum intemerata mancant, sine ulla serventur offensione, non solum viduarum, sed etiam omnium: fides enim exhibenda omnibus est sed major est viduarum causa et pupillorum.

145. Denique hoc solo viduarum nomine, sicut in libris Machabæorum legimus, commendatum templo omne servatum est. Nam cum indicium factum esset pecuniarum, quas in templo Hierosolymis maximas reperiri posse Simon nefarius Antiocho regi prodidit, missus in rem Heliodorus (56), ad templum venit et summo sacerdoti aperuit indicii invdiam, et adventus sui causam (II Mach., iii, 4-9).

D 146. Tunc sacerdos deposita esse dixit viduarum victualia et pupillorum: quedam autem Hircani Tobie viri sancti (57), eaque demonstravit. Argenti

(50) Edit. ac pauci mss., *in commercium, nec redempti? Cur tot ab hoste*, etc.

(51) Era. et seq. edit. cum mss. nonnullis, *agnosco, cum in utroque videro*, etc.

(52) Codex Thuan. et alii magno numero, *agmina pauperum*.

(53) Quidam mss., *species vasculorum*.

(54) Nonnulli mss., *Laurentius, et vidit quos*, etc.

(55) Edit. ac multi mss., *per minutias erogationes*: Thuan. vero et alii aliquot bonæ notæ, *per minutias erogationis*.

(56) Edit. omnes ac plerique mss. *missus in Hierusalem*: verum potiores antiquioresque constanter legunt, *missus in rem*, supple *presentem*, id est, in ipsum locum.

(57) *Quedam autem...* auri vero ducenta, desunt isthac omnia in Thuan. aliisque pluribus ac melioris ævi cod. Et proinde nobis majorem in modum suspecta sunt. Attamen cum in nonnullis, atque omnibus edit. habeantur, eis spongiam inducendam non putavimus. Quatuor mss., *quedam autem orphani Tobie*.

lenta quadraginta erant, auri vero ducenta. Quae cum Heliodorus creptum ire vellet, et regis vindicari commodis, sacerdotes ante altare iuraverunt se, induti sacerdotales stolas : et Deum vivum qui de depositis legem dederat, flentes invocabant, ut custodem se praeceptorum praestaret suorum. Vultus vero et color summi sacerdotis immutatus declarabat dolorem animi, et mentis intentae sollicitudinem. Flebant omnes, quod in contemptum locus venturus foret, si nec in Dei templo tula fidei servaretur custodia : accinctaeque mulieres pectus, et clausae virgines pulsabant ianuam : ad muros alii currebant, per fenestras alii prospectabant, omnes ad caelum tendebant manus, orantes ut suis Dominus adesset legibus.

147. Heliodorus autem nec his territus, quod intenderat, urgebat, et satellitibus suis ararium sequebatur ; cum subito apparuit illi terribilis eques armis praefulgens aureis : equus autem ejus erat insigni ornatus opertorio. Alii quoque duo juvenes apparuerunt in virtute inclita, decore grato, cum splendore gloriae, speciosi amictu, qui circumsteterunt eum, et utraque ex parte flagellabant sacrilegum, sine 106 ulla intermissione continuato verberare. Quid multa ? Circumfusus caligine in terram conceidit, et evidenti divinae operationis indico exanimatus jacebat, nec ulla spes in eo residebat salutis. Oborta est laetitia metuentibus, metus superbis : dejectique ex amicis (58) Heliodori quidam rogabant Oniam, vitam poscentes ei, quoniam supremum gerebat spiritum.

148. Rogante itaque sacerdote summo, idem juvenes iterum Heliodoro apparuerunt, iisdem amicti vestibus, et dixerunt ad eum : Oniae summo sacerdoti gratias age, propter quem tibi vita est reddita. Tu autem expertus Dei flagella, vade, et nuntia tuis omnibus, quantam cognoveris templi religionem, et

(58) Quaedam edit., *delectique ex amicis*. Consequenter autem omnes edit. ac pauci mss., *ut vitam posceret ei*. Denique, Rom. edit. sola, *agebat spiritum*.

(59) Mss. plures et anti. : *Clerici contendebant auctoritatem*; quatuor, *contemnebant auctoritatem*; unus, *obtendebant*; alius *non tenebant, contendebant auctoritatem*. Attamen videtur potior aliorum et edit. lectio ; nisi quis id velit per *contendebant*, significari, clericos intendisse ac verbis amplificasse Caesarem auctoritatem, propterea quod ei cederent ; quod non male cohaeret cum sequentibus. Infra vero ubi edit. Amerb. et Era. cum mss. aliquot, *Legebatur rescripti forma directior* ; *magister officiorum statuta agens in rebus imminerebat*, Gill. autem ac Rom. cum mss. etiam nonnullis, *Legebatur rescripti forma, directio magistri officiorum, etc.* Quidam mss., *rescripti forma directi, magister* ; quidam etiam, *rescripti forma, direptio magistri* : reliquit tandem in quibus Thuan. et alii probatoris notae, ut nos in textu. Porro quid esset rescriptum, quibusve nominibus diceretur priore tomo jam diximus ; de quo etiam videas licet jurisconsulti Bulengeri lib. iii de Imperat. Rom. cap. 12. Sunt autem alia quaedam vocabula, quae ne morae sint legenti, explicabimus. *Interpellare* hoc loco idem est ac compellare, convenire et juridice postulare. *Honorati* non alii intelliguntur quam qui publicis

A Dei potestatem. His dictis, non comparuerunt. Heliodorus itaque, recepto spiritu, hostium Domino obtulit. Oniae sacerdoti gratias egit, et cum exercitu ad regem revertitur dicens : Si quem habes hostem, aut aliquem insidiatorem rerum tuarum, illic illum dirige, et flagellatum recipies eum.

149. Servanda est igitur, filii, depositis fides, adhibenda diligentia. Egrege hinc vestrum entescit ministerium, si suscepta impressio potentis, quam vel vidua vel orphanus tolerare non queant, Ecclesiae subsidio cohibeatur : si ostendatis plus apud vos mandatum Domini, quam divitis valere gratiam.

150. Meministis ipsi quoties adversus regales impetus pro viduarum, imo omnium depositis certamen subierimus. Commune hoc vobiscum mihi.

B Recens exemplum Ecclesiae Ticinensis proferam, quae viduae depositum, quod susceperat, amittere periclitabatur. Interpellante enim eo qui sibi illud imperiali rescripto vindicare cupiebat, clerici non tenebant auctoritatem (59) : honorati quoque et intercessores dati non posse praeceptis imperatoris obviari ferebant. Legebatur rescripti forma directior, magistri officiorum statuta, agens in rebus imminerebat. Quid plura ? Traditum erat (60).

151. Tamen communicato mecum consilio, obse- dit sanctus episcopus ea conclavia, ad quae translatum illuc depositum viduae cognoverat. Quod ubi non potuit auferri, receptum sub chirographo est. Postea iterum flagitabatur ex chirographo ; praeceptum imperator iteraverat, ut ipse per semetipsum nos conveniret. Negatum est ; et exposita divinae legis auctoritate, et serie lectionis, et Heliodori periculo, vix tandem 107 rationem imperator accepit. Post etiam tentata fuerat obreptio. sed praeventit sanctus episcopus, ut redderet viduae quod acceperat. Fides interim salva est : impressio non est formidini (61) : quia jam res, non fides periclitatur.

muneribus ante defuncti, emerito honore pollebant. Sic non solum hic et lib. iii, cap. 7, sed etiam apud scriptores Ambrosio aequales supparet, nec non in Cod. Theod. tit. de Officio jud. ea vox accipienda est. Vide Cassiod. *Variorum* lib. ii, epist. 3. 4. 8. 20. 40. Ad similia et eundem Bulenger. *de Imperio Rom.* lib. ii, cap. 16. *Intercessores*, teste Gothofrido in lib. i de Pignoribus, erant ii qui a rectoribus provinciarum executores dabantur. *Magister officiorum palatinis praereat officiis. Agentes autem in rebus* dicti sunt, quod sub magistro officiorum agerent, ut docet Gothofridus, tit. de Agentibus in rebus : Bulengerus vero de hoc utroque officio tractat lib. iii de Imperio Rom., cap. 14, et lib. vi, cap. 42. Postremo dicitur *rescripti forma directior*, id est plana et aperta, nec ullis ambagibus involuta. De illo autem viduae deposito apud Ecclesiam Ticinensem egimus in Admonit. in hosce de Offic. libros.

(60) Mss. Divion., *creditum erat*. Mss. Feron. et Land., *tradendum erat*. Sed nihil mutandum in lectione aliorum atque edit. saepe enim per praeteritum efferimus, quod statim futurum significamus ; ut cum dicimus, hoc factum puta, vel urbs capta erat, nisi auxilio venisset, etc.

(61) Vet. edit. *oppressio non est formidini*. Rursus vero ubi eadem cum Rom. et pluribus mss., *quia jam res, non fides periclitatur* ; cod. Thuan. et alii

CAPUT XXX.

Libri conclusio per exhortationem ad firmandas invicem, utque ad prudentiam, fidelem, aliasque virtutes proseculas.

152. Filii, fugite improbos, cavete invidos. Inter improbum et invidum hoc interest: improbus suo deletatur bono, invidus torquetur alieno: ille diligit mala, hic bona odit; ut prope tolerabilior sit, qui sibi vult bone, quam qui male omnibus.

153. Filii, ante factum cogitate: et cum diutius cogitaveritis, tunc facite quod probatis. Laudabilis (62) mortis cum occasio datur, rapienda est illi-
co. Dilata gloria fugit, nec facile comprehenditur.

107 154. Fidem diligite, quoniam per fidem et devotum Josias magnum sibi ab adversariis (63) ambrem acquisivit: quoniam celebravit Pascha Domini, cum esset annorum decem et octo, quemadmodum nemo ante eum (IV. Reg. xxiii, 21, 25).

aliquot, *qui rus non est, fides periclitabatur*. Sed forte *non est*, librarii lapsu scriptum est pro *non est*, sive *non etiam*, nisi hic quoque fuerit transpositio pro *et non*.

(62) Omnes edit cum mss. nonnullis. *Laudabilis mors, cum occasio*, etc. Cod. Thuan. et alii probatores. *Laudabilis mortis*, etc. Magis apposite: non enim omnis mors laudabilis, nec proinde quolibet mortis occasio rapienda.

A Zelo itaque ut viciis superiores, ita et vos, filii, zelum Dei sumite. Exquirat vos Dei zelus et devoret; ut unusquisque vestrum dicat: *Exquisivit me zelus Domus tue* (Ps. lxxviii, 10). Apostolus Christi zelotes dictus est (Iac. vi, 15). Qui I de Apostolo dico? Ipse Dominus ait: *Zelus domus tue comedit me dom.* ii, 17). Sit ergo Dei zelus, non iste humanus quem invidia generat (64).

155. Sit inter vos pax, quae superat omnem sensum. Amate vos invicem. Nihil charitate dulcius, nihil pace gratius. Et vos ipsi scitis quod prae caeteris vos semper dilexi et diligo: quasi unius patres filii coaluistis in affectum germanitatis.

156. Quae bona sunt tenete, et Deus pacis et dilectionis erit vobiscum in Domino Jesu: cui est honor, gloria, magnificentia, potestas, cum Spiritu sancto in saecula saeculorum. Amen.

(63) Ita mss. plures ac potiores: non pauci la-
men atque omnes edit., *ab universis*. Veri tamen similis est hoc loco alludere Ambrosium ad id quod lib. ii Paralip. cap. xxxv memoratur cum eo, regem Aegypti non nisi invitum, et postquam amanter eum dissuadere conatus esset, manus conseruisse.

(64) Cod. Carn., *qui invidiam generat*.

LIBER TERTIUS.

CAPUT PRIMUM.

A Davide ac Salomone vobis preceptum, quia ratione cum corde nostra conversatula sit, proinde pro Scrip. non dicti, quod ei tribuitur, primum auctor non reputandum. Quam pulchra in otio sapienteraverint sancti prophetae: horum atque aliorum claustra inferuntur, ostenditurque nunquam saluti aut in angusto iustum esse.

1 David propheta docuit nos tanquam in ampla deo deambulare in corde nostro, et conversari cum eo tanquam cum bono contubernali: ut ipse nihil diceret, et loqueretur secum, ut est illud: *David, custodiens vias meas* (Ps. xxxviii, 2). Salomon quoque filius ejus ait: *Bibe aquam de tuis visis, et de puteorum tuis intellias* (Prov. v, 15): hoc est, ut consilio utere. A puer enim alta, consilium recessu viri (Prov. xx, 5). Nemo, inquit, alienus periculis sit tibi. Fomes pro te sit tibi proprius: et jucundare cum uxore, quae est tibi a juventute. Terris similitudo et pallas gratiarum contabulentur tuis (Prov. x, 17, 18).

2 Non ergo primus Scipio (65) scivit solus non

(65) Iam lib. iii Olla. statim initio: « Publium Scipionem. Merce filii, cum qui primus, » etc. De hoc autem sententia nullo fuisse disputat Ambrosius, epist. 3, ad Sabina.

(66) Vel. *ahit*, *non mentis gellibus, sed rationis oculis*, etc. Non enim fides, prope omnibus, *non minus otioso, etc.* Sententia autem hanc cum non satis assequerentur, qui ultimis Paris. edit. praefue-

C esse, cum solus esset; nec minus otiosus, cum otiosus esset (66): scivit ante ipsum Moyses, qui cum taceret, clamabat (Exod. xiv, 15): cum otiosus staret, praeliabatur: nec solum praeliabatur, sed etiam de hostibus, quos non contigerat, triumphabat. Adeo otiosus, ut manus ejus alii sustinerent (Exod. xvii, 11): nec minus 108 quam caeteri negotiosus, qui otiosis manibus expugnabat hostem, quem non poterant vincere qui dimicabant. Ergo Moyses et in silentio loquebatur, et in otio operabatur. Cujus autem maiora negotia, quam hujus otia, qui quadringenta diebus positus in monte (Exod. xxiv, 18), totam legem complexus est, et in illa solitudine qui cum eo loqueretur, non deficit? Unde et David ait: *Aulam quid loquatur in me Dominus Deus* (Ps. lxxxiv, 9). Et quanto plus est si cum aliquo Deus loquatur, quam ipse secum!

3. Transibant apostoli, et umbra eorum curabat infirmos (Act. v, 15). Tangebantur vestimenta eorum et sanitas deferebatur.

4. Sermonem locutus est Elias, et pluvia stetit

runt, particulam *quam*, ante voces, *cum otiosus esset*, quasi sensum necessariam a lib. loco. Sed in hoc loci non est opus, cum procul dubio ellipsis quaedam sit illi supplenda: « Nec primus scivit minus otiosus esse, cum otiosis esset. » Duo tamen codices legunt, « nec minus pugna et quam caeteri, nec otiosus esset », etc. Non satis apte.

nec cecidit super terram tribus annis et sex mensibus (*III Reg.* xvii, 1). Iterum locutus est, et hydria farinae non defecit, et vas olei toto famis diurnae tempore non est exinanitum (*Ibid.* 16).

5. Et quoniam plerosque delectant bellica; quid est praestantius, exercitus magni lacertis (67), an solis meritis confecisse praelium? Sedebat Eliseus in uno loco, et rex Syriae magnam belli molem inferbat populo patrum, diversique consiliorum acervabat fraudibus, et circumvenire insidiis moliebatur; sed omnes ejus apparatus propheta deprehendebat, et vigore mentis per gratiam Dei ubique praesens, cogitationes hostium suis annuntiabat, et monebat quibus 109 caverent locis. Quod ubi regi Syriae manifestatum est, misso exercitu, clausit prophetam. Oravit Eliseus, et omnes illos caecitate percuti fecit, et captivos intrare in Samariam, qui venerant obsidere eum (*IV Reg.* vi, 18).

6. Conferamus (68) hoc otium cum aliorum otio. Alii enim requiescendi causa abducere animum a negotiis solent, et a conventu cunctaque hominum subtrahere sese; et aut ruris petere secretum, captare agrorum solitudines, aut intra urbem vacare animo, indulgere quieti et tranquillitati: Eliseus autem aut in solitudine Jordanem transitu suo dividit ut pars defluat posterior, superior autem in fontem recurat: aut in Carmelo resoluta difficultate generandi (69), inopina sterilem, conceptione fecundat: aut resuscitat mortuos: aut ciborum temperat amaritudines, et facit farinae admistione dulcescere: aut decem panibus distributis, reliquias colligit, plebe saturata: aut ferrum securis excussum, et in fluvii Jordanis mersum profundum, misso in aquas ligno, facit supernatare: aut emundatione leprosum, aut siccitatem imbribus, aut famem mutat fecunditate (*IV Reg.* iv, v, vi).

7. Quando ergo justus solus est, qui cum Deo semper est? Quando solitarius est, qui nunquam separatur a Christo? *Quis nos, inquit, separabit a dilectione Christi? Confido quia neque mors, neque vita, neque angelus* (*Rom.* viii, 35, 38). Quando autem feriat a negotio, qui nunquam feriat a merito, quo consummatur negotium? Quibus autem locis circumscribitur, cui totus mundus divitiarum possessio est? Qua aestimatione definitur, qui nunquam opinione comprehenditur? Etenim quasi ignoratur et cognoscitur: quasi moritur, et ecce vivit:

(67) Amerb., Gil. ac mss. non pauci, *magni lacertis*; melius tamen. *magni lacertis*, ut in caeteris. Et continuo post Era. et seq. edit. cum paucissimis mss. *suis meritis*; Amerb. verocum aliis longe plurimis ac probatissimis, *solis meritis*.

(68) Cic. lib. iii *Offic.* pag. 387, lin. 47: « Sed nec otium hoc cum Africani otio, nec haec solitudo, » etc.

(69) Mss. aliquot, *Difficultate et generandi inopia, sterilem conceptionem*; quidam, *conceptione fecundat*.

(70) Cic. lib. iii, pag. 388, lin. 30: « Panætius igitur... tribus generibus propositis », etc.

A quasi tristis, et semper laetior: ut egenus, et largus: ut qui nihil habeat, et possident omnia (*II Cor.* vi, 8). Nihil enim speulat vir justus, nisi quod constans et honestum est. Et ideo etiamsi alii videantur pauper, sibi dives est: qui non eorum quae caduca, sed eorum quae aeterna sunt, aestimatione censetur.

CAPUT II.

Quod philosophi de honesti atque utilis comparatione disputant, hoc apud Christianos locum non habere, quibus nihil utile nisi quod justum. Quae officii perfecta, quaeve media? Easdem voces diversis diversae convenire: postrema viram justam nunquam alieno incommodo commodum suum quaerere, sed contra semper aliorum studere utilitati.

8. Et quoniam de duobus superioribus locis diximus, in quibus honestum 70, illud et utile tractavimus, sequitur utrum honestatem et utilitatem inter se comparare debeamus, et quaerere quid sit sequendum. Sicut enim supra 110 tractavimus, utrum honestum illud an turpe esset; et secundo loco, utrum utile an inutile: similiter hoc loco, utrum honestum sit an utile nonnulli requirendum putant (71).

9. Nos autem movemur, ne haec inter se velut compugnantia inducere videamur, quae jam supra unum esse ostendimus: nec honestum esse posse (72), nisi quod utile: nec utile, nisi quod honestum; quia non sequimur sapientiam carnis, apud quam utilitas pecuniariae istius commoditatis pluris habetur, sed sapientiam quae ex Deo est, apud quam ea quae in hoc saeculo magna aestimantur pro detrimento habentur.

10. Hoc etenim *κατὰ φύσιν*, quod perfectum et absolutum officium est (73), a vero virtutis fonte proficiscitur. Cui secundum est commune officium quod ipso sermone significatur non esse arduum virtutis ac singularis, quod potest plurimis esse commune. Nam pecuniae compendia captare familiarare multis, elegantiori convivio et suavioribus delectari epulis usitatum est; jejunare autem continentem esse paucorum est: et alieni cupidum non esse, rarum; contra autem detrudere verum alteri, et non esse contentum suo: nam in hoc cum plerisque consortium est. Alia igitur prima alia media officia (74). Prima cum paucis, media cum pluribus.

11. Denique in iisdem verbis frequenter discretio

(71) Mss. nonnulli, et ultimae edit. Paris., *honestum sit an inutile* concinnius reliqui... *an utile*. Rursus vero ubi omnes edit., *Nos autem mone-mur*; mss. fere ad unum praefereunt, *Nos autem move-mur*, haud incommode: idem siquidem est, ac si scriptum sit, *Nos autem veremur*, etc.

(72) Cic. lib. iii *Offic.*, pag. 389, lin. 3: « Nam sive honestum solum bonum est, ut, Stoicis placet, » etc.

(73) *Ibid.* lin. 15: « Etenim quod summum bonum a stoicis dicitur convenienter, » etc.

(74) *Ibid.*, lin. 23: « Haec igitur omnia officia... media Stoici appellant, ea communia, » etc.

est. Aliter enim bonum Deum dicimus, aliter hominem; aliter justum Deum appellamus (75), aliter hominem. Similiter et sapientem Deum aliter dicimus, aliter hominem. Quod et in Evangelio docemus: *Estote ergo et vos perfecti, sicut et Pater vester qui in caelis est, perfectus est* (Matth. v, 48). Ipsum Paulum lego perfectum et non perfectum. Nam cum dixisset: *Non quod iam acceperim, aut iam perfectus sum: sequor autem si comprehendam* (Philipp. iii, 12), statim subiecit: *Quatenus ergo perfecti sumus* (Ibid. 13). Duplex enim forma perfectionis: alia medios, alia plenos numeros habens; alia hic, alia ibi; alia secundum hominis possibilitatem, alia secundum perfectionem futuri. Deus autem justus per omnia, sapiens super omnia, perfectus in omnibus.

12. Inter ipsos quoque homines distantia est. Aliter Daniel sapiens, de quo dictum est: *Quis Daniels sapientior* (Ezech. xxviii, 3)? Aliter alii sapientes, aliter Salomon, qui repletus est sapientia super omnem sapientiam antiquorum, et super omnes sapientes Aegypti (III Reg. iv, 29). Aliud est enim communiter sapere, aliud sapere perfecte. Qui communiter sapit, pro temporalibus sapit, pro se sapit (76): ut alteri aliquid detrahat, et sibi adiungat. Qui perfecte sapit, nescit sua spectare commoda: sed ad illud quod aeternum est, quod decorum atque honestum, toto affectu intendit, querens non quod sibi utile est, sed quod omnibus.

13. Itaque haec sit formula (77), ut inter duo illa, honestum atque utile, errare nequeamus, eo quod **111** justus nihil alteri detrahendum putet, nec alterius incommodo suum commodum augeri velit. Hanc formam tibi praescribit Apostolus dicens: *Omnes habent, sed non omnia expediunt: omnia libent, sed non omnia edificant. Nemo quod suum est querat, sed quod alterius* (I Cor. x, 22-24); hoc est, nemo commodum suum querat, sed alterius. Unde et alibi dicit: *Alter alterum existimantes superiorem sibi, non quod sua sunt singuli cogitantes, sed quae aliorum* (Philipp. ii, 3, 4).

14. Nemo etiam suam gratiam querat, nemo suam laudem, sed alterius. Quod evidenter etiam in Proverbiis declaratum possumus advertere, dicente sancto per Salomonem Spiritu: *Fili, si sapiens fueris, tibi sapiens eris et proximis, si autem iustus evaseris, solus habueris mala* (Prov. ix, 12). Sapiens enim aliis consultit, sicut justus; quando quidem consors sui est, utriusque forma virtutis.

CAPUT III.

Primum de non quae credo proprio emolumento

(75) Ibid., lin. 35: « Nec vero cum duo Decii, aut duo Scipiones fortes viri commemorantur, aut cum Fabricii, » etc.

(76) Ibid., lin. 48: « Qui autem omnia meliuntur etiam lumentis et commodis, neque ea volunt, » etc.

(77) Cic. lib. iii *Offic.*, p. 398, lin. 11: « Itaque ut sine errore dijudicare possimus... formula quae-

praeceptum urgetur, primum a Christi exemplo, tum ab interpretatione nominis, denique ab ipsa membrorum forma et usus. Unde ostendit quam expeditiosum sit alienae utilitati detrahere: cum hoc scilicet naturalis lex aequae divitiae voleatur. atque insuper illud imitatur quod praestamus ceteris animalibus, ad postremum leges civiles cura summa infamia conculcantur.

15. Si quis igitur vult placere omnibus, per omnia quae at non quod sibi utile est, sed quod multis, sicut querebat et Paulus. Hoc est enim conformari Christo, alienum non querere, nihil alteri detrahere, ut acquirat sibi. Christus enim Dominus cum esset in Dei forma, exinanivit se, ut formam susceperet hominis (Philipp. ii, 6, 7), quam operum suorum locupletaret virtutibus. Tu ergo spoliās, quem Christus induit? Tu exis, quem vestivit Christus? Hoc enim agis, quando alterius detrimento tua commoda augere expetis.

16. Considera, o homo, unde nomen sumpseris, ab humo utique, quae nihil cuiquam eripit, sed omnia largitur omnibus, et diversos in usum omnium animantium fructus ministrat. Inde appellata *humanitas* specialis et domestica virtus hominis, quae consortem adjuvet.

17. Ipsa te doceat forma tui corporis (78), membrorumque usus. Numquid membrum tuum alterius membri officia sibi vindicat, aut oculus officium oris, aut os oculi officium sibi vindicat, aut manus pedum ministerium, aut pes manuum? Quid etiam ipsae manus dextera ac sinistra dispartita habent officia pleraque, ut si usum commutes utriusque, adversum naturam sit, priusque totum hominem exuas, quam membrorum tuorum ministeria convertas: si aut de sinistra cibum suggeras, aut de dextera fangaris ministerio sinistrae, ut reliquias ciborum abluas nisi forte poseat necessitas.

18. Finge hanc et da oculo virtutem, ut possit detrahere sensum capiti, auditum auribus, **112** menti cogitationes, odoratum naribus, ori saporem, et sibi conferat: nonne omnem statum dissolvit naturae? Unde pulchre Apostolus ait: *Si totum corpus oculis, ubi auditus? Si totum auditus, ubi odoratus* (I Cor. xii, 17)? Omnes ergo unum corpus sumus et diversa membra, sed omnia corpori necessaria: non enim potest membrum de membro dicere (79). Non es mihi necessarium. Quin etiam ipsa quae videntur infirmiora membra esse, multo magis necessaria sunt, et majorem plerumque tuendi se requirunt sollicitudinem. Et si quid dolet membrum unum, compatiuntur ei membra omnia.

19. Unde quam grave est ut detrahamus aliquid ei, cui nos compati oportet: et cui debemus con-

dam constituenda est, etc. Et infra, lin. 21: « Detrahere igitur aliquid alteri, et huiusmodi, » etc.

(78) Cic. lib. iii *Offic.*, p. 390, lin. 27: « Ut enim si unumquodque membrum sensum hunc haberet, » etc.

(79) Edit. ne pauci mss., *membrum membro dicere*: Non est mihi, etc.

sortium ministerii, ei fraudi et noxæ simus! Hæc utique lex naturæ est, quæ nos ad omnem astringit humanitatem, ut alter alteri tanquam unius partes corporis invicem deferamus. Nec detrahendum quidquam putemus, cum contra naturæ legem sit non juvare. Sic enim nascitur ut consentiant membra membris et alterum alteri adhæreat, et obsequantur sibi mutuo ministerio. Quod si unum desit officio suo, impediuntur cætera: ut si eruat oculum manus, nonne sibi operis sui usum negavit? Si pedem vulneret, quantorum sibi actuum profectum inviderit? Et quanto gravius est totum hominem quam unum membrum detrahi? Jam si in uno membro totum corpus violatur, utique in uno homine communio totius humanitatis solvitur; violatur natura generis humani (80), et sanctæ Ecclesiæ congregatio, quæ in unum connexum corpus atque compactum unitate fidei et charitatis assurgit: Christus quoque Dominus, qui pro universis mortuus est, mercedem sanguinis sui evacuatam dolebit.

20. Quid! quod etiam ipsa lex Domini hanc formam tenendam edocet (81), ut nihil alteri detrahas, tui commodi servandi gratia, cum dicit: *Non transferas terminos, quos statuerunt patres tui* (Prov. xxii, 28); cum vitulum errantem fratris tui reducendum præcipit (Exod. xxiii, 4), cum furem mori jubet (Exod. xxii, 2), cum vetat mercearium debita mercede fraudari, cum pecuniam sine usuris reddendam censuit (Levit. xix, 13). Subvenire enim non habenti humanitatis est: duritiæ autem plus extorquere quam dederis (Deut. xxiii, 19). Etenim si ideo auxilio tuo erit opus (82), quia non habuit unde de suo redderet, nonne impium est ut sub humanitatis simulatione amplius ab eo posesas, qui non habebat unde minus solveret? Absolvitur igitur alteri debitorem, ut condemnes tibi: et hanc humanitatem vocas, ubi est iniquitatis auctio (83)?

21. Hoc præstamus cæteris animantibus, quod alia genera animantium conferre aliquid nesciunt: feræ autem eripiunt, homines tribuunt. Unde et Psalmista ait: *Justus miseretur, et tribuit* (Psalm. xxxvi, 21). Sunt tamen quibus et feræ conferant. Si quidem collatione sobolem suam nutriunt, et aves cibo suo pullos satiant suos: homini autem soli tributum est, ut omnes tanquam suos pascat.

(80) Cic. lib. iii *Offic.* pag. 390, lin. 32: « Illud quidem natura non patitur, » etc.

(81) Ibid., lin. 37: « Atque hoc multo magis exigit ipsa naturæ ratio, quæ est lex divina et humana. » etc.

(82) Ita mss. longe plurimi atque antiquissimi: nonnulli tamen et omnes edit., *si ideo inops auxilio tuo equit*, etc.

(83) Mss. aliquot, *iniquitatis actio*. Minus commode.

(84) Cic. lib. iii *Offic.* pag. 390, lin. 36: *Hoc enim spectant leges, hoc volunt*, etc.

(85) Rom. edit., *ut alter alturi detrahat*.

(86) Cic. lib. iii *Offic.* pag. 390, lin. 45: « Itemque

A Debet istud ipso naturæ jure. Quod si non licet non dare, quomodo detrahere licet? Nec ipsæ leges nos docent (84)? ea quæ detracta sunt alieni, cum injuria personæ, aut re ipsa cumulo, restitui jubent; quo forem a detrahendo, aut pœnis deterreant, aut multa revocent.

22. Pone tamen quod aliquis possit aut pœnam non timere, aut multe illudere: nunquid dignum est ut aliqui alteri detrahaant (85)? Servile hoc vitium, et familiare ultimæ conditioni; adeo contra naturam, ut inopia magis hoc extorquere videatur, quam natura suadere. Servorum tamen occulta furta, divitum rapinæ publicæ.

23. Quid autem tam contra naturam (86) quam violare alterum tui commodi causa: cum pro omnibus excubandum, subeundas molestias, suscipiendum laborem naturalis affectus persuadeat: et gloriosum unicuique ducatur, si periculis propriis quærat universorum tranquillitatem: multo sibi unusquisque arbitretur gratus excidia patriæ repulisse, quam propria pericula: præstantiusque esse existimet quod operam suam patriæ impenderit, quam si in otio positus tranquillam vitam voluptatum copiis functus egisset.

CAPUT IV.

Ubi strictus ostensum est eum qui commodi sui causa noceat alteri, graves conscientie suæ pœnas luiturum, colligitur uni utile nihil esse, quod itidem non sit omnibus: atque adeo propositæ a philosophis de naufragis duobus questioni locum non esse apud Christianos, quibus abique charitas atque humilitas exercendæ sunt.

24. Hinc ergo colligitur quod homo (87), qui secundum naturæ formatus est directionem, ut obediat ei, nocere non possit alteri: quod si cui noceat, naturam violet: neque tantum esse commodi quod adipisci sese putet, quantum incommodi, quod ex eo sibi accidat. Quæ enim pœna gravior, quam interioris vulnus conscientie? Quod severius iudicium; quam domesticum, quo unusquisque sibi est reus, seque ipse arguit quod injuriam fratri indigne fecerit? Quod non mediocriter Scriptura commendat (88) dicens: *Ex ore stultorum baculum contumeliæ* (Prov. xiv, 3). Stultitia igitur condemnatur, quia contumeliam facit. Nonne hoc magis fugiendum (89), quam mors, quam dispendium, quam inopia, quam exsilium, quam debilitatis dolor (90)?

magis est secundum naturam pro omnibus gentibus, » etc.

(87) Ibid., pag. 391, lin. 1: « Ex quo efficitur hominem naturæ obedientem homini nocere non posse. »

(88) Omnes edit. ac pauci mss., *Scriptura condemnat*; elegantius autem alii, *Scriptura commendat*. Hoc enim refertur ad domesticum iudicium conscientie, de quo agitur.

(89) Cic. lib. iii *Offic.*, page 391, lin. 1: « Sin fugiendum id quidem censet, sed et multo illa pejora, mortem, paupertatem, » etc.

(90) Nonnulli mss., *quam exsilium, debilitas, dolor*.

Quis enim vilium corporis, aut patrimonii damnum non levius duceat vitio animi, et existimationis dispendio?

114 23. Liquet igitur (91) id spectandum et tenendum omnibus (92), quod eadem singulorum sit utilitas, quæ sit universorum: nihilque judicandum utile, nisi quod in commune prosit. Quomodo enim potest uni prodesse (93)? Quod inutile sit omnibus, nocet. Mihi certe non videtur, qui inutilis est omnibus, sibi utilis esse posse. Etenim si una lex naturæ omnibus, una utique utilitas universorum, ad consulendum utique omnibus naturæ lege constringimur. Non est ergo ejus qui consultum velit alteri secundum naturam, nocere ei adversus legem naturæ.

26. Etenim si hi qui in stadio currunt (94), ita feruntur præceptis informari atque instrui, ut unusquisque celeritate non fraude contendat, cursuque, quantum potest, ad victoriam properet: supplantare autem alterum aut manu dejicere non ausit: quanto magis in hoc cursu vitæ istius, sine fraude alterius et circumscriptione gerenda nobis victoria est (95)?

27. Querunt aliqui, si sapiens in naufragio (96) positus insipienti naufrago tabulam extorquere possit, utrum debeat? Mihi quidem, etsi præstabilius communi videatur usui sapientem de naufragio quam insipientem evadere; tamen non videtur quod vir Christianus, et justus, et sapiens, quærere sibi vitam aliena morte debeat: utpote qui etiam si latronem armatum incidat, ferientem referre non possit (97); ne dum salutem defendit, pietatem contamine. De quo in Evangelii libris aperta et evidens sententia est: *Recede gladium tuum; om-*

(91) Ibid., lin. 8: *Ergo unum debet esse omnibus*, etc.

(92) Mss. aliquot et edit. omnes, *id expetendum*; alii non pauci, *id expectandum*, reliqui tandem etiam multi, *id spectandum*; quod aliis præstare negabit nemo.

(93) Edit. omnes, at pauci nec non recentiores mss., *uni prodesse quod inutile sit omnibus?* Alii paulo plures, *uni prodesse, quod omnibus noceat?* Quidam etiam utrumque... *quod inutile est et omnibus nocet?* Apius vero Thuan. ut in contextu. Iterum autem ubi cunctæ edit. cum uno aut altero codice junioris manus, *utilitas universorum; quod si una utilitas universorum, ad consulendum*, etc. ceteri mss. omittunt quæ reseuimus,

(94) Cie. lib. II *Offic.* pag. 393, lin. 26: *Seite Crysippus... qui studia, inquit, currunt*, etc.

(95) Sic Amerb. cum longe plurimis veterrimisque mss. Era. autem et seq. edit. cum aliis, *quærenda nobis*, etc.

(96) Cie. lib. III *Offic.* pag. 391, lin. 24: « For-
sitan quispiam dixerit: Nonne igitur sapiens, »
etc. Item pag. 400, lin. 20: « Si tabulam de nau-
frago stultus arripuerit, » etc.

(97) Cie. lib. II *Offic.* pag. 376, lin. 22: « Si
quid importetur nobis incommodi, propulsemus
ulciscamurque, » etc. Item pro Milone, « Si vita
nostra in aliquas insidias... omnis honesta ratio
esset expediendæ salutis. » Confer cum hac Am-
brosii doctrina quæ super eodem argumento tra-

A nis enim qui gladio percusserit, gladio ferietur (Matth. xxvi, 52). Quis latro detestabilior, quam persecutor qui venerat ut Christum occideret? Sed noluit se Christus persecutorum defendi vulnere, qui voluit suo vulnere omnes sanare.

28. Cur enim te potiore altero judices (98), cum viri sit Christiani præferre sibi alterum, nihil sibi arrogare, nullum sibi honorem assumere, non vindicare meriti sui pretium? Deinde cur non tuum tolerare potius in incommodum, quam alienum commodum diripere assuescas? Quid tam adversus naturam, quam non esse contentum eo quod habeas, aliena quærere, ambire turpiter? Nam si honestas secundum naturam, omnia enim fecit Deus bona valde, turpitudine utique contraria est. Non potest ergo honestati convenire et turpitudini, cum hæc inter se discreta naturæ lege sint.

115 CAPUT V.

*Justum nihil agere quod sit contra officium, etiam-
si latendi spem habuerit; ad hoc ipsum signifi-
candum fabulam de Gygis annulo ex cogitata esse
a philosophis, qua explosa, Davidis ac Joannis
Baptiste certa et vera exempla proferuntur.*

29. Sed jam ut etiam in hoc libro ponamus fastigium (99), in quo velut in fine disputationis nostræ dirigamus sententiam: ut nihil expetendum sit, nisi quod honestum (1). Nihil agit sapiens, nisi quod cum sinceritate, sine fraude sit: neque quidquam facit, in quo se crimine quoquam obliget, etiamsi laterè possit. Sibi enim est reus prius quam cæteris: nec tam pudenda apud eum publicatio flagitii, quam conscientia (2) est. Quod non fictis fabulis, ut philosophi disputabant, sed verissimis justorum virorum exemplis docere possumus.

30. Non igitur ergo simulabo terræ hiatum, quæ

dit Tertullianus in *Apologet.*: Cyprianus epist. ad Thebanos edit. Priorianæ 56 et 57, ad Cornelium papam; synodus Ancyr. can. 22, de homicidio involuntario, et Basilius epist. ad Amphiloeh. can. 41. Ex his enim facile intelliges doctorem nostrum non in Ciceronis aliorumque licet honestiorum inter paganos, sed in eadem Christi schola, qua sancti illi Patres edoctum esse.

(98) Ibid., pag. 391, lin. 39: « Modo hoc ita faciat, ut ne ipse de se bene existimens, » etc.

(99) Quidam mss., *Sed ne jam in hoc libro ponamus fastidium*. Cie. lib. III *Offic.* pag. 392, lin. 2: « Sed quoniam operi inchoato... tanquam fastigium, » etc.

(1) Omnes edit. *Nihil namque agit sapiens, nisi quod honestum sit*, verum quæ omisimus, in omnibus mss. desiderantur. Cie. lib. III *Offic.* pag. 392, lin. 33: « Quamobrem hoc deliberantium genus pellitur e medio, » etc. Et infra, lin. 37: « Atque etiam in omni deliberatione celandi et occultandi spes, » etc.

(2) Rom. edit., *quam conscientia est*. Haud satis recte; nec enim hic significatur nimis pudendam esse flagitii publicationem, quam conscientia publicationem, sed quam conscientiam ipsam, id est, interiorem admissi flagitii cognitionem. Infra etiam eadem edit. Rom., *quem magna quadam inbrum tempestate texorta, terram fecisse, et in quem*, etc. Sed quorsum ea mutatio spectet, non satis assequimur.

magnis quibusdam dissiluerit soluta imbribus (3), in quem descendisse Gyges, atque ibi fabularum illum equum (4) æneum offendisse a Platone inducitur, qui in lateribus suis fores haberet : quas ubi aperuit, animadvertit anulum aureum in digito mortui hominis, ejus illic exanimum corpus jaceret, aurique auarum sustulisse anulum. Sed cum se ad pastores recepisset regios de quorum ipse numero foret, casu quodam, quod palam ejus anuli ad palmam converterat (5), ipse omnes videbat, atque a nullo videbatur : deinde cum in locum suum revocasset anulum, videbatur ab omnibus. Cujus solers factus miraculi, per anuli opportunitatem reginæ stupro politus, necem regi intulit, cæterisque interemptis, quos necandos putaverat, ne sibi impedimento forent, Lydiæ regnum adeptus est.

31. Da, inquit, hunc anulum sapienti (6), ut beneficio ejus possit latere, cum deliquerit : non enim minus fugiet peccatorum contagium, quam si non possit latere. Non enim latebra sapienti spes impunitatis, sed innocentia est. Deique *lex non justo, sed injusto posita est* (1 Tim. 1, 9) ; quia justus legem habet mentis suæ, et æquitatis ac justitiæ suæ normam : ideoque non terrore pœnæ revocatur a culpa, sed honestatis regula.

32. Ergo, ut ad propositum redeamus, non fabulosa pro veris, sed vera pro fabulosis exempla proferam. Quid enim mihi opus est fingere hiatum terræ, equum æneum, anulumque aureum in digito defuncti repertum ; ejus anuli tanta sit vis, ut pro arbitrio suo qui eum sit indutus anulum, 116 appareat, cum velit : cum autem nolit, e conspectu se præsentium subtrahat, ut præsens non possit videri ? Nempe eo tendit istud, utrum sapiens etiam si isto utatur annulo (7), quo possit propria flagitia eclare, et regnum assequi ; nolitne peccare, et gravius ducat scelus contagium pœnarum doloribus : an vero spe impunitatis utatur ad perpetrandum scelus ? Quid, inquam, mihi opus est figmento anuli, cum possim docere ex rebus gestis quod vir sapiens cum sibi in peccato non solum latendum, sed etiam regnandum videret, si peccatum admitteret : contra autem periculum salutis cerneret, si declinaret flagitium ; elegerit tamen magis salutis periculum, ut vacaret flagitio, quam flagitium quo sibi regnum pararet ?

(3) Cic. lib. in *Offic.*, pag. 392, lin. 40 : « Hinc ille Gyges inducitur a Platone, qui cum terra decessisset, » etc.

(4) Edit. Amerb. et Erasm., *fabularium illum equum* : Gill. et Rom., *fabularem*, etc.

(5) Mss. omnes scribunt *paleam*, tres tamen ex illis explicationis ergo hæc habent in margine, *Al.* « Palam ; sic enim vocat superiorem partem anuli, in qua lapis infixus est. »

(6) Cic. lib. in *Offic.*, pag. 392, lin. 49 : « Hinc igitur ipsum anulum si habeat sapiens, » etc.

(7) Ibid., pag. 293, lin. 3 : « Hæc est vis hujus anuli et hujus exempli, » etc.

(8) Rom. edit. *et ait David Vivit Dominus.*

A 33. Denique David cum fugeret a facie regis Saul, quod cum rex cum tribus millibus virorum electorum ad inferendam necem in deserto quæret, ingressus in castra regis, cum dormientem offendisset, non solum ipse non percussit, sed etiam protexit : ne ab aliquo qui simul ingressus fuerat, perimeretur. Nam cum diceret ei Abner : *Conclusit hodie Dominus inimicum tuum in manibus tuis, et nunc occidam eum? respondit : Non consumas eum, quoniam quis injiciet manum suam in christum Domini, et parus erit? Et addidit : Vivit Dominus* (8), quoniam nisi Dominus percussisset illum, aut nisi hora illius venerit ut moriatur, aut in pugna discesserit, et apponatur mihi ; non sit a Domino (9) injicere manum meam in Christum Domini (1 Reg. xxvi, 8 et seq.)

B 34. Itaque non permisit necari eum, sed solam lanceam quæ erat ad caput ejus, et lenticulam sustulit. Itaque dormientibus cunctis, egressus de castris transivit in cacumen montis et coarguere cepit stipatores regios, et præcipue principem militiæ Abner, quod nequaquam fidam custodiam regi et domino suo adhiberet : denique demonstraret, ubi esset lancea regis, vel lenticula quæ erat ad caput ejus. Et appellatus a rege lanceam reddidit : *Et Dominus, inquit, restituat unicuique justitias suas, et fidem suam, sicut tradidit te Dominus in manus meas, et noli vindicare manum meam in christum Domini* (10). Et cum hæc diceret, timebat tamen insidias ejus, et fugit, sedem exilio mutans. Nec tamen salutem prætulit innocentie, cum jam secundo facultate sibi tributa regis necandi, nolisset uti occasionis beneficio : quæ et securitatem salutis metuenti, et regnum offerebat exsuli.

C 35. Ubi opus fuit Joanni Gygeo annulo, qui si tacuisset, non esset occisus ab Herode (Marc. vi, 18) ? Præstare hoc illi potuit silentium suum, ut et videretur et non occideretur : sed quia non solum 117 peccare se propter salutis defensionem passus non est, sed ne alienum quidem peccatum ferre ac perpeti potuit ; ideo in se causam necis excitavit. Certe hoc negare non possunt potuisse fieri ut taceret, qui de illo Gyge negant potuisse fieri ut anuli beneficio absconderetur,

D 36. Sed fabula, etsi vim non habet veritatis, hanc tamen rationem habet, ut si possit celare se

(9) Vet. edit. ac Rom., hoc loco non discrepant, nisi quod hæc sic interpungit..., *et apponatur, mihi non sit a Domino*, etc. Nimirum ut respondeat his verbis ex LXX : *Καὶ προσεῖπεν, καὶ ὁ κύριος με, etc.* Mss. autem cum veteribus magis faciunt, excepto quod hæc præferunt, *vel in pugnam*, hi vero, *ut in pugnam* ; et pro *descenderit*, Thuan. *discesserit*. Et post pauca, ubi omnes edit., *et lenticulam tulit agere, dormientibusque*, etc., scribitur in mss. ut in textu.

(10) Omnes edit., *injicere manum meam in christum Domini*, quidam mss., *inducere manum*, etc. ; cæteri omnes ut in textu.

vir justus; tamen ita peccatum declinet, quasi celare non possit: nec personam suam indutus annulum, sed vitam suam Christum indutus abscondat, sicut Apostolus ait (11): *Quia vita nostra abscondita est cum Christo in Deo (Coloss. iii, 3).* Nemo ergo hic fulgere querat, nemo sibi arroget, nemo se jactet (*Luce. ix, 36*). Nolebat se Christus hic cognosci, nolebat prædicari in Evangelio nomen suum, cum in terris versaretur venit; ut lateret sæculum hoc. Et nos ergo simili modo abscondamus vitam nostram Christi exemplo, fugiamus jactantiam, prædicari non expectemus (12). Melius est hic esse in humilitate, ibi in gloria. *Cum Christus, inquit, apparuerit, tunc et vos cum illo apparebitis in gloria (Coloss. iii, 4).*

CAPUT VI.

Prævalere apud nos emolumentum non oportere. Quid obtendere soleant qui a frumentis lucrum captant, quive illis debeat responderi? Ubi eisdem evangelica parabola et Salomonis effata sub oculis ponuntur.

37. Non vineat igitur honestatem utilitas (13), sed honestas utilitatem: hanc dico utilitatem, quæ æstimatur secundum vulgi opinionem. Mortificetur avaritia, moriatur concupiscentia. Sanctus in negotiationem introisse se negat; quia pretiorum capere incrementa non simplicitatis, sed versutiae est. Et alius ait: *Captans pretia frumenti, maledictus in plebe est (Prov. xi, 26).*

38. Definita, est sententia, nihil disputationi relinquens, quale controversum genus solet dicendi esse (14), cum alius allegat agriculturam laudabilem apud omnes haberi, fructus terræ simplices esse, plus qui seminaverit eo probatiorem fore, ubiiores redditus industriæ non fraudari (15), negligentiam magis et incuriam ruris inculti reprehendi solere.

39. Aravi, inquit, studiosius, uberius seminavi, diligentius excolui, bonos collegi proventus, sollicitus recondidi, servavi fideliter, provide custodivi. Nunc in tempore famis vendo (16), subvenio esurientibus: vendo frumentum non alienum, sed meum: non plus quam ceteri, imo etiam minoris pretio. Quid hic fraudi est, cum multi possent

(11) Mss. aliquot, *nec personam suam indutus abscondit. Romani Apostolus ait.*

(12) Era, et seq. edit., *prædicari non expectamus*; Ambr., et mss. aliquot, *prædicari non expectamus*, alii demum elegantius..., *non expectemus.*

(13) Cic. lib. iii *Offic.*, pag. 394, lin. 26: « *Mallet ergo, quod turpe sit, id nunquam esse utile.* » etc.

(14) Edit. omnes, et mss. nonnulli, *quale controversum genus*; alii autem numero et antiquitate præstantiores, *quale controversam genus*. Infra etiam ubi in iisdem edit. ac mss. pauculis habetur, *simplicis esse triplos*; in longe plurimis probatissimisque omittitur, *triplos*.

(15) Auct. omnem locum ex Cic. lib. *(Economice)*, qui jam non exstant, desumptum esse forsitan haud sine causa quis conjecerit. Etenim quod hic dicitur: *Ubiiores redditus industriæ, etc.*, id aper-

periclitari, si non haberent quod emerent? Num industriam in crimen vocatur? Num diligentia reprehenditur? Num providentia vituperatur? Fortasse dicat: et Joseph 118 frumenta in abundantia collegit, in charitate vendidit. Num carius aliquis emere compellitur? Num vis adhibetur emptori? Omnibus defertur emendi copia, nulli irrogatur injuria.

40. His igitur quantum ejusque fert ingenium disputatis, exsurgit alius, dicens: Bona quidem agricultura, quæ fructus ministrat omnibus, quæ simplici industria accumulatur terrarum fecunditatem, nihil doli, nihil fraudis interserens. Denique si quid vitii fuerit, plus dispendii est; quia si bene aliquis seminaverit, melius metet: si sincerum tritici granum severit, puriorem ac sinceram messem colligit. Fecunda terra multiplicatum reddit, quod acceperit: fidelis ager feneratos solet restituere proventus.

41. De rebus igitur uberis glebæ expectare debes tui mercedem laboris, de fertilitate pinguis soli justa sperare compendia (17). Cur ad fraudem convertis naturæ industriam (18)? Cur invidies usus hominum publicos partus (19)? Cur populis minuis abundantiam? Cur affectas inopiam? Cur optari facis a pauperibus sterilitatem? Cum enim non sentiunt beneficia fecunditatis, te auctionante pretium, te condente frumentum, optant potius nihil nasci, quam te de fame publica negotiari. Ambis frumentorum indigentiam, alimentorum penuriam, uberes soli partus ingemiscis, fies publicæ fertilitatem, horrea frugum plena deploras, exploras quando sterilior proventus sit, quando exilior partus. Votis tuis gaudes arrisisse maledictum, ut nihil cuiquam nasceretur. Tunc messem tuam venisse letaris, tunc tibi de omnium miseria cogeris opes: et hanc tu industriam vocas, hanc diligentiam nominas, quæ calliditatis versutia, quæ astutia fraudis est; et hoc tu remedium vocas, quod et cummentum nequitiae. Latrocinium hoc, an fenus appellem? Captantur tanquam latrocinii tempora, quibus in viscera hominum durus insidiator obrepas. Augetur pretium tanquam sorte cumulatum feneratoris, quo periculum capitis acerva-

tissime cum Xenophontis, ejus librum ejusdem argumenti ab Oratore translatus scimus, his verbis quadrat: *Τὸς γὰρ ἀρεστὰ θεωροῦντας ἀπὸ τοῦ πλείονος ἀρχὴν ἀντιποιεῖ; et illis, ἀλλοὶ δὲ λαμβάνει σίτου ἐκ τοῦ ἀγροῦ, ὃν γὰρ ἐπαιδεύεται ὡς ἀπὸ τοῦ σπείροντος ἢ ὡς κόπρος γίνονται.* Alia similia ipse per te observes licet.

(16) Rom. edit. inde expunxerat verbum, *vendo*: sed cum aliarum et mss. omnium injuria.

(17) Cic. lib. iii *Offic.*, pag. 394, lin. 31: *Si vir bonus Alexandria Rhodum magnum frumenti etc.*

(18) Edit. ac mss. nonnulli, *naturæ industriam et indulgentiam.*

(19) Mss. aliquot, hic et infra, non *partus* sed *pastus*, scribunt. Iterum vero post pauca nonnulli cod. habent, *te auctionante, et propter pretium condente frumentum.*

tur. Tibi conditæ frugis multiplicatur usura: in frumentum quasi fenerator occultas, quasi venditor auctioris. Quid imprecaris male omnibus, qui major futura sit fames, quasi nihil frugum supersit, quasi infecundior annus sequatur? Lucrum tantum damnum publicum est.

42. Joseph sanctus omnibus aperuit horrea, non clausit (*Gen. xli, 56*): nec pretia captavit annonæ, sed perenne subsidium collocavit, nihil sibi acquisivit, sed quemadmodum fames etiam in posterum vinceretur, provida ordinatione disposuit (*Gen. xlvii, 13-35*).

43. Legisti quemadmodum hunc frumentarium (20) pretii captatorem exponat in Evangelio Dominus Jesus, cujus possessio divites fructus attulit, et ille quasi egens dicebat. *Quid faciam? Non habeo quo congregem, destruam horrea, et majora faciam* (*Luc. xii, 17, 18*); **119** cum scire non posset, utrum sequenti nocte anima sua ab eo reposceretur. Nesciebat quid faceret, quasi ei alimenta deessent, hærebat ambiguo. Non capiebant horrea annonam, et ille se egere credebatur.

44. Recte igitur Salomon, *Qui continet, inquit, frumentum, relinquet illud nationibus* (*Prov. xi, 26*), non hæredibus, quoniam avaritiæ emolumentum ad successorum jura non pervenit. Quod non legitime acquiritur, quasi ventis quibusdam, ita extraneis diripientibus dissipatur. Et addidit, *Captans annuam maledictus in plebe est: benedictio autem ejus qui participat* (21) (*Ibid.*). Vides ergo quod largitorem frumenti esse deceat, non pretii captatorem. Non est igitur ista utilitas, in qua plus honestati detrahitur, quam utilitati adjungitur.

CAPUT VII.

Peregrinos tempore famis ex urbe nequiquam expellendos. Egregium hæc in re Christiani senis consilium refertur: cui opponitur indignum facinus Ro-

(20) Erasm. et seq. edit., *frumentarii pretii agrorum reservari*.

(21) Omnes edit. ac pauci mss., *benedictio autem ejus in capite*. Eras. et seq. edit., *in capite ejus qui participat* Quæ lectio cum Hebræo textu et præcipuis versionibus quadrat: antiquissimi tamen cod. cum Paraphr. Chald. omittunt vocem, *in capite*, idque sine ullo sententiæ incommodo.

(22) Cic. lib. in *Offic.*, pag. 394, lin. 6: *Male etiam qui peregrinos urbibus uti prohibent*, etc.

(23) Mss. non pauci, nec infimæ notæ, *communes parentes*. Haud ita male; ut referatur ad id quod infra legitur, *Plerique etiam nostri parentes sunt*; concinnius tamen, *communis parentis*, id est Romæ, quæ totius imperii erat quasi mater, vel potius terræ quæ communis omnium mater est.

(24) Rom. edit., *urbe pellere utur*. Qui porro fuerit plus ille senex, cujus consilio Roma exacti non sint peregrini, ægre intelligas. Id tamen certum videri potest, fuisse videlicet eum Christianæ religioni addictum, cum ab Ambrosio sanctissimus senex appelletur: ac præterea non annonæ præfectum, sed Urbi exstitisse; illum enim sub hujus auctoritate fuisse, ac utrumque annonæ civilis curam gessisse auctor est J. C. Bulengerus lib. vi de *Imperio Rom.* cap. 2, nec alio spectare dixeremus Ambrosiana verba, *præfecturæ urbanæ curam cæteris majorem*

maledictum annuam, nec cum utroque inter se comparandum cum honestate atque utilitate conjunctum se ostenditur, ac cum vero secundum.

45. Sed et illi qui peregrinos urbe prohibent nequaquam probandi: expellere eo tempore debent juvare, separare a commerciis communis parentis (23), fusos omnibus partus negare, jam consortia vivendi averruncare: cum quæ fuerint communia jura, cum his nolle in temporis necessitatis subsidia partiri. Ferre non expellere, et homo excludit hominem. Ferre ac bene communem putant omnibus victum, quem terra ministrat. Illæ etiam conformem sui generis avant, homo impugnat, qui nihil a se alienum ducere credere quidquid humani est.

46. Quanto ille rectius, qui cum jam processisset ætate, et famem toleraret civitas, que (ut in talibus solet) peterent vulgo ut peregrini urbe prohiberentur (24), præfecturæ urbanæ ram cæteris majorem sustinens, convocavit honoratos et locupletiores viros, poposcit ut in medium consulerent, dicens quam inhumane esset peregrinos ejici (25), quam hominem ab homine exui, quod homini morienti negaret. Canes ante mensam impositos esse non patimur, et homines excludimus quam inutile quoque tot populos mundo perire quos dira conficiebat tabes: quantos urbi perire, qui solerent adjumento esse, vel in conferendis subsidiis, vel in celebrandis commerciis: neminem famem alienam juvare (26), trahere ut plurimum diem posse, non inopiam pellere; imo tot cultoribus extinctis, tot agris occidentibus, occasura in perpetuum subsidia frumentaria. Hos igitur excludimus, qui videtur nobis inferre consuerunt: hos volumus in temporis necessitatis pascere, qui nos omni ætate paverunt. Quanta sunt quæ ab ipsis nobis hoc ipso tempore

sustinens: quibus verbis cum aliæ minores, tum tissimum annonæ præfectura includitur, sicut et frumenti dividendi, de qua idem Bulengerus ibi lib. v, cap. 13. Quod autem Baronius hoc factum Graccho ascribendum autumat, quamquam non nititur alicujus auctoritatis momento, saltem non involvit contrarietatis. Cum enim is secundum id frumenti penuriam de qua continuo post agitur, locet anno 385, quid prohibeat, quominus prior ejus eidere potuerit an. 376 aut 377, quibus Gracchus præfecturam gessisse tradit Gothofridus lib. n. Questionibus, ubi etiam duos locos, alterum Hieronymi, tradentii alterum, de eadem præfectura replicat. Sed in hoc cum Gothofrido Hermannus Amor. lib. i, cap. 6, non concinit, sicut nec Baronio de fame anni 383, primam quippe eam gisse hoc anno ibidem lib. iii, cap. 8, vero per simillimum.

(25) Erasm. et seq. edit., *Dicens quam inhumane eos peregrinos ejici, quam hominem exueret qui*, Amerb. et propemodum omnes mss. ut in contenti nisi quod nonnulli pro, *ab homine*, habent, ex homine quidam vero utrumque confodunt.

(26) Sic Amerb. ac mss. majori consensu: *non vero et seq. edit., neminem famem alienam juvare* qua lectione ambignitas evitatur, sed auctoris verba non relinuntur,

ministrantur ! *Non in solo pane vivit homo* (*Deut.* **A** viii, 3). Nostra illie familia, plerique etiam nostri parentes sunt. Reddamus quod accepinus.

47. Sed veremur ne cumulemus inopiam. Primum omnium misericordia nunquam destituitur, sed adjuvatur. Deinde subsidia annonæ, quæ his impartiendasunt, collatione redinamus, reparemus auro. Numquid his deficientibus, non alii nobis redimendi cultores videntur ? Quanto vilius est pascere (27), quam emere cultorem ! Ubi etiam repares, ubi invenias quem reformes ? Adde si invenias, quod ignarum, et alieni usus, numero possis substituere, non cultui.

48. Quid plura ? Collato auro, coacta frumenta sunt. Ita nec abundantiamurbis minuit, et peregrinis alimoniam subministravit. Quantæ hoc eom- **B** mendationis apud Deum fuit sanctissimo seni, quantæ apud homines gloriæ ! Ille magnus vere probatus, qui vere potuit imperatori dicere, demonstrans provinciæ totius populos : Hos tibi omnes reservavi, hi vivunt beneficio tui senatus, hos tua curia morti abstulit.

49. Quanto hoc utilius quam illud quod proxime Romæ factum est, ejectos esse urbe amplissima, qui jam plurimam illie ætatem transegerant, flentes cum filiis abiisse, quibus velut civibus amoliendum exsilium deplorarent, interruptas complurium neessitudines, diremptas affinitates ! Et certe arriserat anni fecunditas, invecitio urbs sola egebat frumento : potuisset juvari, si peteretur ab Italis frumentum, quorum filii expellebantur. Nihil hoc turpius, **C** excludere quasi alienum, et exigere quasi suum. Quid illum ejicis, qui de suo pascitur ? Quid illum ejicis, qui te pascit ? Servum retines, trudis parentem ? Frumentum suscipis nec affectum impertis ? Victum extorques, nec rependis gratiam ?

50. Quam deforme hoc, quam inutile ! Quomodo enim potest utile esse quod non decet ? 121 Quantis corporatorum (28) subsidiis dudum Roma fraudata est ? Potuit et illos non amittere, et evadere famem, expectatis ventorum opportunis flatibus, et speratarum commeatu navium.

Quam vero illud superius honestum atque utile ! Quid enim tam decorum atque honestum, quam collatione locupletum juvari egentes, ministrari victum esurientibus ; nulli cibum defore ? Quid tam **D** utile, quam cultores agro reservari (29), non interire plebem rusticanorum ?

52. Quod honestum igitur, et utile est : et quod utile, honestum. Et contra quod inutile, indecorum ; quod autem indecorum, id etiam inutile.

(27) Gill. in marg. et quædam Paris. edit. in corpore, *Quanto utilius est* etc. Perperam : vilius enim hoc loco idem est, ac minori pretio atque impensis.

(28) Corporati dicantur in variarum artium societates et collegia cooptati, ut puta sculptorum, pictorum, etc. De his loquitur Symmach. lib. x, epist. 27 et 53. Vid. Gothofrid. in lib. ii de Privi-

CAPUT VIII.

Eos qui honestum utili anteponant a Deo probari, Josue, Caleb, et aliorum exploratorum patere exemplis.

53. Quando majores nostri servitio exire potuissent, nisi id non solum turpe, sed etiam inutile credidissent regi servire Ægyptiorum (*Exod.* xii, 34) ?

54. Jesus quoque et Caleb missi ad explorandam terram, uberem quidem terram, sed a ferocissimis inhabitari gentibus nuntiaverunt. Terrore belli populus infractus, recusabat terræ ejus possessionem (*Num.* xiii, 28, 29). Suadebant missi exploratores Jesus et Caleb terram esse utilem : inde eorum putabant cedere nationibus : lapidari potius eligebant, quod minabatur populus, quam decedere de honestate. Dissuadebant alii ; plebs reclamabat, dicens (30) adversus diras et asperas gentes bellum fore, eadendum sibi in prælio, mulieres suas et pueros direptioni futuros.

55. Exarsit Domini indignatio, ut omnes vellet perdere : sed rogante Moyse, temperavit sententiam, ultionem distulit, satis esse perfidis supplicii judicans, et si parceret interim, nec percuteret incredulos, ad eam tamen terram quam recusaverant, propter incredulitatis suæ pretium non pervenirent ; sed pueri et mulieres qui non immurmurerant, vel sexu, vel ætate veniabiles, caperent ejus terræ promissam hæreditatem. Denique quicunque erant a vicesimo anno et supra in deserto, eorum membra ceciderunt, sed aliorum dilata est pœna. Qui autem ascenderunt cum Jesu, et dissuadendum putaverunt, plaga magna statim (31) mortui sunt : Jesus vero et Caleb cum innoxia ætate vel sexu in terram promissionis intraverunt (*Deut.* i, 36, 38).

56. Pars igitur melior gloriam saluti prætulit, deterior salutem honestati. Divina autem sententia eos probavit, qui honesta utilibus præstare arbitrabantur : eos vero condemnavit, apud quos ea quæ videbantur saluti potius quam honestati accommoda, præponderabant.

122 CAPUT IX.

Fraudes et turpia luera maxime dedecere clericos, quorum est utilitati omnium inservire : illos in causis pecuniariis intervenire nequaquam debere, secus vero in capitalibus. Eisdem ne cui, etiam lacessiti, noceant, exemplum David ; ne autem vitam honestati præferant, cædes Nabulle, provenitur.

57. Nihil itaque deformius quam nullum habere amorem honestatis, et usu quodam degeneris mer-

legis corporatorum, Cod. Theod., Sealig. et alios.

(29) Edit. et pauci mss., *cultores agrorum reservari.*

(30) Mss. aliquot, *plebes reclamabant dicentes.*

(31) Edit. cum uno vel altero mss., *plaga mala statim* etc.

caturæ, questu sollicitari ingobili, avaro testuare corde, diebus ac noctibus hiare in alieni detrimenta patrimonii, non elevare animum ad honestatis nitorem, non considerare veræ laudis pulchritudinem.

58. Hinc nascuntur (32) aucupio quæsitæ hæreditates (33), continentie atque gravitatis simulatione captatæ : quod abhorret a proposito christiani viri ; omne enim quod arte elicitum, et fraude compositum est, caret merito simplicitatis. In ipsis qui nullum Ecclesiastici ordinis officium receperint, incongrua judicatur affectatæ ambitio hæreditatis. In supremo fine vitæ positos suum habere iudicium, ut libere testentur quod sentiunt, qui postea non sunt emendaturi : cum honestum non sit competentia compendia (34) aliis vel debita (35), vel parata avertere ; cum vel sacerdotis vel ministri sit prodesse, si fieri potest, omnibus, obesse nemini.

59. Denique (44, quæst. 5, cap. *Denique*) si non potest alteri subveniri, nisi alter lædatur, commodius est neutrum juvari, quam gravari alterum. Ideoque in causis pecuniariis intervenire non est sacerdotis : in quibus non potest fieri, quin frequenter lædatur alter qui vincitur, quoniam intercessoris beneficio se victum arbitratur. Sacerdotis est igitur nulli nocere, prodesse velle omnibus : posse autem solius est Dei. Nam in causa capitis nocere ei quem juvare debeas periclitantem, non sine peccato est gravi : in causa autem pecuniæ odia quærere, insipientiæ est ; cum pro salute hominis graves frequenter fiant molestiæ : in quo etiam periclitari gloriosum sit. Proposita igitur forma in sacerdotis officio teneatur ; ut nulli noceat, ne læssus quidem, et aliqua injuria offensus (36). Bonus enim est vir qui dixit : *Si reddidi retribuentibus mihi mala* (*Psal.* vii, 5). Quæ enim est gloria, si cum non lædimus qui nos non læserit ? Sed illa virtus est, si læsus remittas.

60. Quam honestum, quod cum potuisset regi inimico nocere, maluit parcere (37) (*I Reg.* xxiv, 5) ! Quam etiam utile, quia successori hoc profuit, ut discerent omnes fidem regi proprio servare, nec usurpare imperium, sed vereri ! Itaque et honestas utilitati prælata est, et utilitas secunda honestatem est.

123 61. Parum est quod pepereit, addidit quod

(32) Cic. lib. iii *Offic.*, pag. 398, lin. 2 : « Mihi quidem etiam veræ hæreditates non honestæ videntur, » etc.

(33) Ita mss. longe plurimi ac vetustissimi : quidam tamen atque omnes edit., *aucupia quæsitæ hæreditatis*.

(34) Era. et seq. expunxerunt, *competentia*, quæ vox tamen in Amerb. ac mss. prope omnibus reperitur. Quæ porro de causis tum pecuniariis, tum capitis hic dicuntur, cum his conferenda sunt quæ habentur sup. pag. 93 et 100.

(35) Cic. lib. iii *Offic.*, pag. 398, lin. 11 : « Homo autem justus... nihil cuiquam quod in se transferat,

etiam in bello doluit occisum, et flebiliter deploravit dicens : *Montes qui estis in Gelboah, neque ros, neque pluvius cadat super vos. Montes mortis, quoniam ibi sublata est protectio potentium, protectio Saul. Non est unctus in oleo et sanguine vulneratorum* (38) *et ex adipe beligerantium. Sagitta Jonathæ non est reversa retro, et gladius Saul non est reversus vacuus. Saul et Jonathas speciosi et charissimi, inseparabiles in vita sua, et in morte non sunt separati. Super aquilas leviores, super leones potentiores. Filie Israel, plorate super Saul, qui vestiebat vos vestimenta coccinea cum ornamento vestro, qui imponebat ! aurum super vestimenta vestra. Quomodo ceciderunt potentes in media pugna ? Jonathas in morte vulneratus est. Doleo in te, frater meus, Jonathas, speciosus mihi valde. Ceciderat amor tuus in me, sicut amor mulierum. Quomodo ceciderunt potentes, et perierunt arma concupiscenda* (*II Reg.* i, 21-25) ?

62. Quæ mater sic unicum defleret filium quem amodum hic dellevit inimicum ? Quis gratiæ auctorem tantis prosequeretur laudibus, quantis iste prosecutus est insidiatorem capitis sui ? Quam pie doluit, quanto ingemuit affectu ! Aruerunt montes prophetico maledicto, et divina vis sententiam maledicentis implevit. Itaque pro regiæ necis spectaculo pœnam elementa solverunt.

63. Quid vero sancto Nabuthe, quæ fuit causa mortis, nisi honestatis contemplatio ? Nam cum ab eo vineam rex posceret, pecuniam daturum se pollicens, indecorum pretium pro paterna recusavit hæreditate, maluitque morte declinare hujusmodi turpitudinem. *Non mihi*, inquit, *faciat Dominus, ut dem tibi hæreditatem patrum meorum* (*III Reg.* xxi, 3) ; hoc est, tantum mihi opprobrium non fiat, non permittat Deus tantum extorqueri flagitium. Non utique de vittibus dicit, neque enim de vittibus cura est Deo, neque de terreno spatio, sed de jure loquitur patrum. Potuit utique alteram vineam de vineis regis accipere, et amicus esse ; in quo non me iocris sæculi hujus utilitas æstimari solet : sed quod turpe erat, judicavit non videri utile : maluitque periculum cum honestate subire (39), quam utilitatem cum opprobrio : vulgarem utilitatem loquor, non illam in qua etiam honestatis gratia est.

D 64. Denique et ipse rex potuit extorquere, sed impudens arbitrabatur, sed occisum doluit. Domi-

detrahet, » etc.

(36) Ibid., lin. 14 : « Jam se ipse doceat eum virum bonum esse qui prosit quibus possit ; noceat nemini, nisi læssus injuria. » Vide quod hanc in rem annotatum est a nobis pag. 114, ad num. 27.

(37) Ibid., pag. 396, lin. 28 : « Sive vir bonus est qui prodest, quibus potest, nocet nemini, » etc.

(38) Ita mss. plures ac potiores, quibus accedunt edit. nisi quod præfertur, *sed sanguine* ; alii, vero aliquot, *quasi non sit unctus oleo et a sanguine vulneratorum*.

(39) Erasmi. et seq. edit., *cum honestate, quam utilitatem*.

nus quoque mulieris immanitatem (40), quæ, honestatis immemor, turpe antetulit lucrum, congruo supplicio plectendam annuntiavit.

65. Turpis est itaque omnis fraus (41). Denique etiam in rebus vilibus exsecrabilis est statere fallacia, et fraudulenta mensura. Si in foro rerum venalium, in usu commerciorum fraus plectitur, potestne irreprehensibilis videri inter officia **124** virtutum? Clamabat Salomon: *Pondus magnum et exiguum, et mensura duplices immunde sunt coram Domino* (42) (*Prov. xx, 10*). Supra quoque ait: *Statera adultera, abominatio est Domino, pondus autem æquum acceptabile est illi* (*Prov. xi, 1*).

CAPUT X.

De fraude in omni contractu fugienda non solum in politico jure cautum esse, verum etiam in sacris Litteris, ut Josue ac Gabaonitarum patet exemplo.

66. In omnibus igitur decora est fides, justitia grata, mensura æquitatis jucunda (43). Quid autem loquar de contractibus cæteris, ac maxime de coemptione prædiorum, vel transactionibus, atque pactis? Nonne formulæ sunt, dolum malum abesse (44): eumque ejus dolus fuerit deprehensus (45), duplici pænæ obnoxium fore? Ubique igitur honestatis præponderat consideratio, quæ dolum excludit, fraudem ejicit. Unde recte generalem David propheta prompsit sententiam dicens: *Nec fecit proximo suo malum* (*Psal. xiv, 3*). Non solum itaque in contractibus (in quibus etiam vitia eorum quæ veneant (46), prodi jubentur, ac nisi intimaverit venditor, quamvis in jus emptoris transcripserit, doli actione vacuantur), sed etiam generaliter in omnibus dolus abesse debet (47): aperienda simplicitas, intimanda veritas est.

67. Veterem autem istam de dolo non jurisperitorum formulam, sed patriarcharum sententiam Scriptura divina evidenter expressit in libro Testamenti Veteris qui Jesu Nave inscribitur. Nam cum exisset fama per populos, siccatum esse mare in Hebræorum transitu, fluxisse aquam de petra, de celo diurnam ministrari alimoniam tot populi millibus abundantem; corruisse muros Hierico sacro tubarum sono (48) ietu et ululatu plebis arietatos; Hethæorum quoque regem victum, et

A suspensum in ligno usque ad vesperam: Gabaonitæ metuentes validam manum, venerunt cum versutia, simulantes se de terra loquinqa esse, diuque peregrinatos dirupisse calceamenta, detrivisse amictus vestium, quarum veterasecentium indicia monstrarent; causam autem tanti laboris, emerendæ pacis, et ineundæ cum Hebræis esse amicitiae cupiditatem: et coeperunt ab Jesu Nave poscere, ut secum firmaret societatem. Et quia adhuc erat ignarus locorum, atque incolarum inscius, non cognovit fraudes eorum, neque Deum interrogavit: sed cito credidit.

68. Adeo sancta erat illis temporibus fides eorum, ut fallere aliquos posse non crederetur. Quis hoc reprehendebat in sanctis, qui cæteros de suo affectu æstimant; et quia ipsis amica est veritas, mentiri neminem putant, fallere quid sit **125** ignorant: libenter credunt quod ipsi sunt, nec possunt suspectum habere quod non sunt. Hinc Salomon ait: *Innocens credit omni verbo* (*Prov. xiv, 15. — 22, q. 4, c. Innocens*). Non vituperanda facilitas, sed laudanda bonitas. Hoc est innocentem esse ignorare quod noceat: et si circumscribitur ab aliquo; de omnibus tamen bene judicat, qui fidem esse in omnibus arbitratur.

69. Hæc igitur mentis suæ devotione inclinalus ut crederet, testamentum disposuit, pacem dedit, confirmavit societatem. Sed ubi in terras eorum ventum est, deprehensa fraude, quod cum essent finitimi, advenas se esse simulaverant, circumscriptum sese populus patrum indignari cœpit. Jesus tamen **C** pacem quam dederat, revocandam non censuit: quia firmata erat sacramenti religione: ne dum alienam perfidiam arguit, suam fidem solveret. Multavit tamen eos villioris obsequio ministerii (*Josue ix, 15 et seq.*). Clementior sententia, sed diuturnior: manet enim officiis pœna veteris astutiæ, hæreditario in hunc diem ministerio deputata.

CAPUT XI.

Inductis per reticentiam rhetoricam fraudum quarundam exemplis, eas atque alias omnes apertius in Scriptura damuari ostenditur.

70. Non ego in hæreditatibus adeundis digitorum percussiones (49), et nudi successoris saltationes no-

(40) Edit. Rom., *mulieris osus immanitatem*: mss. autem aliquam multi, *mulieribus ausus immanitatem*; alii denique majori numero, nec non edit. Amerb. atque Era. ut in contextu.

(41) Cic. lib. iii *Offic.*, p. 396, lin. 29: « Nunquam igitur est utile peccare, quia semper est turpe, » etc.

(42) Omnes edit., *apud Deum*; omnes mss., *coram Domino*: nonnulli, *coram Deo*.

(43) Nonnulli mss., *mensura æqualitatis*.

(44) In edit. omnibus habetur: Nonne honestatis formulæ sunt; » in cunctis vero mss. desideratur *honestatis*.

(45) Cic. lib. iii *Offic.*, pag. 396, lin. 5: « Atque iste dolus malus etiam legibus erat vindicatus, » etc. Item infra lin. 31: « Ac de jure quidem prædiorum.... duplicem pœnam subiret, » etc.

(46) Ibid., lin. 31: « Quidquid enim inest præ-

D dio vitii, id statuerunt.... præstare oportere, » etc.

(47) Ibid., pag. 397, lin. 6: « Ratio igitur hoc postulat, ne quid insidiosè, » etc. Item lin. 21: « Quintus quidem Scævola.... fideique bonæ munus existimabat manare latissime, » etc. Item lin. 29: « Nec vero in prædiis solum jus civile ductum a natura, » etc.

(48) Ita mss. fere ad unum: omnes autem edit., *sono ictos, et ululatu*, etc., sed *ietu* ad collisionem lagenarum referendum est.

(49) Cic. lib. iii *Offic.* pag. 398, lin. 7: « Itaque si vir bonus habeat hanc vim: ut si digitis concrepuerit.... At si daret hanc vim M. Crasso.... in foro mihi crede saltaret. » Ponitur autem digitorum percussio seu crepitus pro re vilissima: unde pro-verbium, digitorum crepitu non eman.

tabo (50); nam hæc etiam vulgo notabilia: non simulatæ piscationis compositas copias, ut emptoris illiceretur affectus. Cur enim tam studiosus luxuriæ ac deliciarum repertus est, ut hujusmodi fraudem pateretur?

71. Quid mihi tractare de Syracusano illo ameno secretoque seressu, et de Siculi hominis calliditate (51): qui cum peregrinum aliquem reperisset, cognito quod cupidus esset hortorum venalium, ad cœnam in hortos rogaverit: promississe invitatum, postridie venisse: offendisse (52) illic magnam piscatorum multitudinem, exquisitis copiis adornatum convivium, in prospectu cœnantium ante hortulos compositos piscatores, ubi nunquam ante jaciebant retia: unusquisque quod ceperat, certatim offerebat epulantibus: supra mensam pisces ingerebantur, oculos recumbentium resiliens verberabant. Mirari hospes tantam copiam, piscium, tantumque numerum cymbarum (53). Responsum quærenti, aquationem illic esse, dulcis aquæ gratia innumerabiles eo pisces convenire. Quid multa? Pellexit hospitem, ut sibi extorqueret hortos: vendere volens cogitur, prelium gravatus suscipit (54).

72. Sequentidie ad hortos emptor cum amicis venit, navigium nullum invenit. Percontanti num aliqua piscatoribus eo esset die feriarum solemnitas, respondetur nulla, nec unquam illie 126 præter hesternum diem piscari solitos. Quam hic redarguendi haberet auctoritatem doli, qui tam turpe captarit aucupium deliciarum? Qui enim alterum peccati arguit, ipse a peccato debet alienus esse. Non ergo hujusmodi nugas ego in hanc ecclesiasticæ censionis auctoritatem vocabo, quæ generaliter condemnat omnem lueri turpis appetentiam, brevique sermonis compendio excludit levitatem ac versuliam.

73. Nam de illo quid loquar, qui de eo testamento quod ab aliis licet factum (55), falsum tamen cognoverit, hæreditatem sibi aut legatum vindicet, et luerum quærat alieno crimine: cum etiam leges publicæ eum qui sciens falso ulitur, tanquam reum facinoris astringant? Regula autem justitiæ manifesta est, quod a vero declinare virum non deceat bonum, nec damno injusto afficere quemquam, nec doli aliquid annectere fraudisve componere.

(50) Vet. edit. cum mss. longe plurimis, *nudi*; mss. aliquot, *crudi*, *successoriis salutationes*: Rom., *nudis successoribus salutationes*, Melius alii mss. ut nos in textu.

(51) Cic. lib. iii *Offic.*, pag. 395, lin. 30: «Caius Canius eques Romanus.... cum se Syracusas oliandi causa, non negotiandi, » etc.

(52) Era. et seq. edit. cum mss. duobus, iisque recentioribus, *Promisit invitatus postridie so venire, veniens offendit*, etc.

(53) Mss. aliquot, *tantorumque numerum convivarum*.

(54) Amerb. et mss. non pauci, *rogatus suscipit*; aliæ edit., *gravatim*, mss., *gravatus suscipit*.

(55) Cic. lib. iii *Offic.*, pag. 395, lin. 41: «L.

74. Quid evidentius eo quod Ananias, qui fraudavit de pretio agri sui, quem ipse vendiderat, et portionem pretii tanquam summæ totius numerum ante pedes posuit apostolorum, sicut reus fraudis interit? Licuit utique illi nihil offerre, et hoc sine fraude fecisset. Sed quia fraudem admiscuit, non liberalitatis gratiam reportavit, sed fallaciæ poenam exsolvit (*Act. v, 14*).

75. Et Dominus in Evangelio cum dolo accedentes repudiabat, dicens: *Vulpes foveas habent* (*Matth. viii, 20*): quoniam in simplicitate cordis, et innocentia nos jubet vivere, David quoque ait: *Sicut novacula acuta fecisti dolum* (*Psal. ii, 4*): nequitie arguens proditorem, eo quod instrumentum hujusmodi ad hominis adhibetur ornatum, et plerumque ulcerat. Si quis igitur prætetat gratiam et dolum neeat proditoris exemplo, ut eum quem protegere debeat (56), prodat ad mortem; instrumenti istius comparatione censetur, quod ebriæ mentis et titubantis vitio manus vulnerare consuevit. Sicut iste malitiæ ebrius vino, (57) per funestæ proditoris indicium Abimelech (58) sacerdoti necem detulit (*I Reg. xii, 18*), eo quod prophetam hospitio recepisset, quem rex invidiæ accensus stimulis persequabatur.

CAPUT XII.

Nihil promittendum quod sit inhonestum, nec si quid injustum juraveris, id observandum; contra quam pecasse Herodes demonstratur Culpatur etiam votum a Jephthe nuncupatum, itemque alia omnia quæ sibi exsolvi Deus nolit. Denique filia ejusdem Jephthe cum duobus Pythagoreis componitur ac præponitur.

76. Purum igitur ac sincerum oportet esse affectum, ut unusquisque (22, q. 4, c. *Unusquisque*) simplicem sermonem proferat, vas suum in sanctitate possideat, nec fratrem circumscriptione verborum inducat, nihil promittat inhonestum (59) ac si promiserit, 127 tolerabilius est promissum non facere, quam facere quod turpe sit.

77. Sæpe plerique constringunt seipsos jurisjurandi sacramento (60); et cum ipsi cognoverint promittendum non fuisse; sacramenti tamen contumplatione faciunt quod sponponderunt: sicut de Herode supra scripsimus (supr. c. 9), qui saltatrici præmium turpiter promisit, credeliter solvit. Turpe D quod regnum pro saltatione promittitur: crudele,

Minuti Basilii, locupletis hominis, falsum testamentum quidam e Græcia, » etc.

(56) Sic mss. magno consensu, si unum aut alterum exceperis, ubi sicut et in edit. legitur, *Doech proditoriis.... quem celare et protegere debeat*.

(57) Cod. Laud., *Sicut iste idem Doeche maligne ebrius vino*.

(58) Erasmi. et seq. edit., *Achimelech*.

(59) Cic. lib. iii *Offic.*, pag. 400, lin. 47: «Quid si sapiens rogatus sit ab eo, qui eum hæredem faciat.... ut ante quam hæreditatem adeat, luce palam in foro sallet, » etc.

(60) Ibid., pag. 401, lin. 4: «Ac ne illa quidem promissa servanda sunt, quæ non sunt iis ipsis utilia, » etc.

quod mors prophetæ pro jurisjurandi religione donatur. Quanto tolerabilius tali fuisset perjurium sacramento? Si tamen perjurium posset dici, quod ebrius inter vina juraverat, quod eviratus inter saltantium choros promiserat (61). Inferitur disce prophetæ caput: et hoc æstimatum est fidei esse, quod amentie fuit.

78. Neque unquam adducar ut credam non incaute principem promisisse Jephthe (62), ut immolaret Deo quidquid sibi revertenti intra limen domus sue occurreret; cum et ipsum voti pœnituerit sui, postquam filia occurrat sibi. Denique conscidit vestimenta sua et dixit: *Heu me! filia mea, impedisti mihi* (63), *stimulus doloris facta es mihi* (Judic. xi, 35). Qui licet pio metu ac formidine acerbitatem duræ solutionis impleverit: tamen luctum annuum etiam posteris deplorandum statuit ac dereliquit. Dura promissio, acerbior solutio, quam necesse habuit lugere etiam ipse qui fecit. Denique factum est præceptum et decretum in Israel ex diebus in dies: *Ambulabant, inquit, filiæ populi Israel, lugentes filiam Jephthe Galaaditidis quatuor diebus in anno* (Ibid. 40). Non possum accusare virum qui necesse habuit implere quod voverat: sed tamen miserabilis necessitas, quæ solvitur parricidio (22, q. 4, cap. *Unusquisque, 2 Miserabilis*).

79. Melius est non vovere, quam vovere id quod sibi cui promittitur, nolit exsolvi. Denique in Isaac habemus exemplum, pro quo arietem Dominus statuit immolari sibi (Gen. xxi, 13). Non semper igitur promissa solvenda omnia sunt (22, q. 4, cap. *Non semper*). Denique ipse Dominus frequenter suam mutat sententiam, sicut Scriptura indicat. Nam et in eo libro qui inscribitur Numeri, proposuerat percutere morte et perdere populum: sed postea rogatus a Moyse, reconciliatus est populo suo (Num. xvi, 15). Et iterum ad Moysen et Aaron ait: *Dividite vos de medio synagoge ejus, et consummabo eos simul* (Ibid. xvi, 21). Quibus discedentibus de cœtu, Dathan et Abiron subito impios terra prærupto soluta hiatu absorbit.

80. Præcellentius et antiquius istud exemplum de filia Jephthe, quam illud quod memorabile habetur apud philosophos de duobus Pythagoræis (64) quorum alter eum a tyranno Dionysio capitis damnatus esset, præscripto mortis die, poposcit ut domum pergendei ei facultas daretur, quo commendaret suos:

(61) Amerb. cum mss. aliquot, *dejeratus*; quidam alii, *ejuratus*.... *promiserat*; non pauci, *prompserat*; alia vero edit. ac mss. nobiscum faciunt, nisi quod pro *eviratus*, in quibusdam legitur, *iratus*; prorsus incongrue.

(62) Cie. lib. iii, pag. 401, lin. II: « Quid Agamemnon cum devovisset, » etc.

(63) Vet. edit. *impedisti mihi, impedisti mihi, in stimulum dolorum facta es mihi*. Rom., *Decipisti me, impedimentum in oculis meis, in stimulum dolorum facta es mihi*. Mss. vero inter se consentiunt, nisi quod aliqui legunt, *impedisti mihi, in stimulum*, etc., ubi reliqui, *impedisti me stimulus*, etc.

ac ne revertendi 128 nutaret fides, vadem mortis obtulit, ea conditione ut si ipse deforet ad constitutum diem, vas ejus sibi pro eo moriendum agnosceret. Nec qualitatem sponsionis qui offerebatur recusavit, constantique animo diem necis præstolabatur. Itaque alter se non subtraxit, alter ad diem recepit (65). Quod eousque fuit mirabile, ut tyrannus eos sibi in amicitiam adseisceret, quorum urgebat periculum.

81. Quod ergo in spectatis et eruditis viris plenum miraculi est, hoc in virgine multo magnificentius, multoque illustrius deprehenditur, quæ ingemiscienti patri ait: *Fac mihi ut exivit de ore tuo* (Jud. xi, 36). Sed spatium duorum poposcit mensium, ut cum aequalibus conventum ageret in montibus, quæ virginitatem ejus prædestinatam neci pio affectu prosequerentur. Nec fletus æqualium movit puellam, nec dolor flexit, nec gemitus retardavit, nec dies præteriit, nec fefellit hora. Rediit ad patrem, quasi ad votum rediret, et voluntate propria cunctantem impulit, fecitque arbitrato spontaneo, ut quod erat impietatis fortuitum, fieret pietatis sacrificium.

CAPUT XIII.

Juditham cum multa pericula pro honestate subisset, multiplicem reportasse utilitatem.

82. Ecce tibi Judith se offert mirabilis, quæ formidatum populis virum Holophernem adit, Assyriorum triumphali septum caterva. Quem primo formæ gratia et vultus decore perculit, deinde sermonis circumscripsit elegantia (Judith x, 14-16). Primus triumphus ejus fuit, quod integrum pudorem de tabernaculo hostis revexit (Judith xii, 20): secundus, quod femina de viro reportavit victoriam, fugavit populos consilio (66) sue (Judith xiii, 40).

83. Horruerunt Persæ audaciam ejus. Uti que quod in illis Pythagoræis duobus mirantur, non expavit mortis periculum, sed nec pudoris, quod est gravius bonis feminis: non unius ietum carnificis, sed nec totius exercitus tela trepidavit. Stelit inter cuneos bellatorum femina, inter victricia arma, secura mortis. Quantum ad molem spectat periculi, moritura processit: quantum ad fidem, dimicatura.

84. Honestatem igitur secuta est Judith, et dum

(64) Cie. lib. iii Offic. pag. 393, lin. 43: « Damonem et Pythiam Pythagoræos, ferunt hoc animo inter se fuisse, » etc. Vide etiam lib. v Tusc. Quæst., pag. 186, lin. 48, et Val. Max. lib. iv, cap. 7, et rursus Ambr. lib. ii de Virgin.

(65) Omnes edit. ac mss. aliquot, *alter ad diem repeditavit*; reliqui autem partim *redit*, partim *se recepit*, partim etiam *receptus est*; Thuan. vero et alii nonnulli melioris notæ, *alter ad diem recepit*. Haud male, si ad vadem referas: idem enim prorsus erit ac si legeretur: *alter spopondit ad diem constitutum, nisi redisset reus, mortem subiturum*.

(66) Mss. aliquot, *fugavit populos cum liho suo*.

eam sequitur, utilitatem invenit. Honestatis enim A fuit prohibere ne populus Dei se profanis dederet, ne ritus patrios et sacramenta proderet; ne sacras virgines, viduas graves, pudicas matronas barbaricæ subjeceret impuritati; ne obsidionem deditioe solveret: honestatis fuit se malle pro omnibus periclitari, ut omnes eximeret periculo (*Judith. vii, 31*).

85. Quanta honestatis auctoritas, ut consilium 129 de summis rebus femina sibi vindicaret, nec principibus populi committeret (67)! Quanta honestatis auctoritas, ut Deum adiutorem præsumeret: quanta gratia, ut inveniret!

CAPUT XIV.

*Elisei factum quam honestum atque utile fuerit. B
Ejusdem cum decantato Græcorum facinore comparatio. Joannem pro honestate vitam impendisse: nec non Susannam eadem causa se mortis periculo objeisse.*

86. Quid vero Elisæus nisi honestatem secutus est, cum exercitum Syriæ, qui ad obsidendum eum venerat, captivum introduxit in Samariam, ejus oculos cæcitate obduxerat, et dixit: *Domine, aperi oculos eorum, ut videant, et viderunt* (*IV Reg. vi, 18*)? Itaque cum rex Israel percutere ingressos vellet, eamque sibi dari a propheta facultatem posceret; respondit non percutiendos, quorum captivitatem non esset manu operatus, armisque bellicis, sed magis subsidio alimentorum juvandos. Denique epularibus refectionibus, nunquam postea in terram Israel piratæ Syriæ revertendum putarunt.

87. Quanto hoc sublimius, quam illud Græcorum quod cum duo populi adversum se de gloria imperioque decertarent (68), et alter ex his haberet copiam quemadmodum naves alterius populi clanculo exureret, turpe credidit: maluitque minus posse honeste, quam plus turpiter. Et isti quidem sine flagitio hoc facere nequibant, ut eos qui consummandi belli Persici gratia in societatem convenerant, hac fraude deciperent; quam licet possent negare, non possent tamen non erubescere: Elisæus autem non fraude, deceptos licet, sed potestate Domini percussos, maluit tamen servare quam perdere; quia decorum foret hosti parcere, et adversario donare vitam, quam potuisset auferre nisi pepercisset.

88. Liqueat igitur id quod decorum est, semper esse utile. Nam et Judith sancta decoro contemptu propriæ salutis solvit obsidionis periculum, et

(67) Ms. Thuan., *nec a principibus populi adiutorem præsumeret.*

(68) Cic. *Offic. lib. iii, pag. 394, lin. 17*: « Themistocles post victoriam hujus belli quod cum Persis fuit, » etc. Idem legimus apud Plutarchum in Aristide.

(69) Mss. aliquot, *et publicam honestatem, propriam acquisivit utilitatem*; alii nonnulli, *et publicam honestatem propria acquisivit utilitate*. Magis scite reliqui ac edit. ut in textu.

publicam honestate propria acquisivit utilitatem (69), et Elisæus gloriosus ignovit, quam perculit; et utilius reservavit hostes, quos ceperat.

89. Quid autem aliud Joannes nisi honestatem consideravit? ut inhonestas nuptias etiam in rege non posset perpeti, dicens: *Non licet tibi illam uxorem habere* (70) (*Marc. vi, 18*). Potuit tacere, nisi indecorum sibi judicasset mortis metu verum non dicere, inclinare regi propheticam auctoritatem, adulationem subtexere (71). Sciebat utique morturum se esse, quia regi adversabatur: sed honestatem saluti prætulit. Et tamen quid utilius quam quod passionis viro sancto advexit gloriam?

90. Sancta quoque Susanna denunciato falsi testimonii terrore, cum hinc se videret urgeri 130 periculo, inde opprobrio, maluit honesta morte vitare opprobrium, quam studio salutis turpem vitam subire ac sustinere (*Dan. xiii, 43*). Itaque dum honestati intendit, etiam vitam reservavit: quæ si id quod sibi videbatur ad vitam utile præoptavisset, non tantam reportasset gloriam: imo etiam id quod non solum inutile, sed etiam periculosum foret, pœnam criminis forsitan non evasisset. Advertimus igitur quia id quod turpe est, non possit esse utile; neque rursus id quod honestum est, inutile; quia complex honestatis est semper utilitas, et utilitatis honestas.

CAPUT XV.

Relato Romanorum generoso consilio, maximam fuisse Moysi honestatis curam, ex ejus factis declaratur. C

91. Memorabile ferunt rhetores, quod dux Romanorum cum ad eum adversarii regis medicus venisset (72), pollicens daturum se regi venenum, vinctum eum ad hostem remiserit. Et revera præclarum, ut qui virtutis certamen suscepit nollet fraude vincere. Non enim in victoria honestatem ponebat, sed ipsam, nisi honestate quæsitam victoriam turpem pronuntiabat (73).

92. Redeamus ad nostrum Moysen, atque ad superiora revertamur; ut quanto præstantiora tanto antiquiora promamus. Nolebat Ægypti rex populum dimittere patrum. Dixit Moyses sacerdoti Aaron, ut extenderet virgam suam super omnes aquas Ægypti. Extendit Aaron, et conversa est aqua fluminis in sanguinem (*Exod. vii, 20*), et nemo poterat bibere aquam, omnesque Ægypti siti peribant: sincera autem fluentia patribus abundabant. Jactaverunt favillam in cælum, et facta sunt

(70) Rom. edit., *Non licet tibi habere uxorem fratris tui.*

(71) Ita mss. longe plurimi; alii autem aliquot et omnes edit., *inclinari regi, propheticam auctoritatem adulatione subtexere.*

(72) Cic. lib. iii *Offic.*, pag. 399, lin. 42: « Quamquam id quidem cum sæpe alias, tum Pyrrhi bello... perfuga ab eo venit in castra Fabricii, ei que est pollicitus, si præmium, » etc.

(73) Mss. aliquot. *turpem renuntiabat.*

ulcera, et vesicae canlentes in hominibus (74) et A quadrupedibus (*Exod.* ix, 10). Deduxerunt gradinem in igne flammeo, contrita erant super terram omnia (*Ibid.* 24). Rogavit Moyses, et universa in suam gratiam reverterunt: grando sedata est, sanata ulcera, solitos potus flumina praeberunt (*Ibid.* 33).

93. Iterum caligantibus tenebris operata erat terra per triduum, ex qua Moyses manum levaverat, et tenebras infuderat (*Exod.* x, 22). Moriebatur omne primogenitum Aegypti (*Exod.* xii, 29), cum Hebraeorum omnis esset inoffensa progenies. Rogatus (75) Moyses, ut his quoque finem exiliis daret, oravit et impetravit. In illo praedicandum, quod a fraudis consortio temperaverit: in hoc mirabile quoniam divinitus intentata supplicia virtute propria etiam ab hoste detorserit, vere nimium, sicut scriptum est, mansuetus et mitis (*Num.* xii, 3). Sciebat quod fitem rex non servaret promissis; tamen honestum putabat ut rogatus oraret, laesus benediceret, appetitus remitteret.

94. Projecit virgam, et serpens factus est, qui devoravit serpentes Aegyptiorum (*Exod.* vii, 10, 12): significans quod Verbum caro fieret, quae serpentis diri venena 131 vacuaret per remissionem et indulgentiam peccatorum. Virga est enim Verbum directum, regale, plenum potestatis, insigne imperii. Virga serpens facta est, quoniam qui erat Filius Dei ex Deo Patre natus, Filius hominis factus est, natus ex Virgine: qui quasi serpens exaltatus in cruce, medicinam vulneribus infudit humanis. Unde et ipse Dominus ait *Sicut Moyses exaltavit serpentem in deserto, ita exaltari oportet Filium hominis* (*Joan.* iii, 14).

95. Denique et alterum signum ad Dominum Iesum pertinet, quod fecit Moyses: *Manum suam misit in sinum, et protulit eam, et facta est manus ejus sicut nix. Rerum misit, et protulit eam, et erat sicut carnis humanae species* (*Exod.* iv, 6, 7); significans Domini Jesu primum fulgorem Divinitatis, postea susceptionem carnis, in qua fide credere omnes gentes populosque oporteret. Merito manum misit, quia dextera Dei Christus est, in cuius divinitate et incarnatione si quis non crediderit, quasi reprobus flagellatur: sicut iste rex qui quoniam signis non credidit evidentibus, postea flagellatus orabat, ut veniam mereretur. Quantum igitur honestatis affectus esse debeat, ex his probatur, et eo maxime quod se objiciebat pro

populo, dicens ut remitteret populo Deus, aut certe de libro viventium se deleret.

CAPUT XVI.

Pauca de Tobia infectis, Raguellem honestate philosophus antecelluisse evincitur.

96. Tobis quoque formam expressit honestatis exilientius, cum relicto convivio mortuos sepeliret, et ad cibos pauperis mensae invitaret inopes (*Tobiae* ii, 24). Raguel praecipue, qui contemplatione honestatis, cum rogaretur ut filiam suam in conjugium daret, vitia quoque filiae non facebat; ne circumvenire petitozem videretur faciendo. Itaque cum Tobis filius Tobis posceret ut sibi daretur puella, respondit lege quidem ipsi eam deberi tanquam propinquo, sed dedisse se eam jam sex viris, et omnes eos esse mortuos (*Tob.* vii, 10, 11). Justus itaque vir plus alienis timebat, et malebat innuptam sibi manere filiam, quam propter nuptias ejus extraneos periclitari.

97. Quam breviter absolvit omnes quaestiones philosophorum. Illi de vitiis tractant domorum (76), tegenda an prodenda a venditore videantur: noster iste nec filiae vitia celanda arbitratus est. Et certe non ipse affectabat ut eam traderet, sed rogabatur. Quanto utique iste honestior sit illis, dubitare non possumus, si conferamus quanto praestantior sit filiae causa, quam rei venalis pecunia

132 CAPUT XVII.

C *Quanto honestatis studio antiqui patres in captivitatem abituri, sacrum ignem oculaverint.*

98. Consideremus aliud quod, in captivitate gestum, summum tenuit honestatis decorem. Nullis enim adversis honestas impeditur, quae in his eminet, et magis praecellit quam in prosperis. Inter vincula itaque, inter arma, flammam, servitutem, quae liberis omni supplicio gravior est, inter poenas morientium, excidia patriae, vivorum formidinem (77), sanguinem peremptorum, non excidit tamen cura honestatis majoribus nostris: sed inter eversae patriae cineres et favillas in affectibus piis resplenduit et refulsit (78).

99. Nam cum in Persidem ducerentur patres nostri, qui tunc Dei omnipotentis cultores erant, acceptum ignem de altari sacerdotes Domini occulte in valle absconderunt. Erat illis velut patens puteus (79), aquae secessu infrequens, nec populari usui patens, ignoto et ab arbitris remoto loco: ibi formidinem.

(78) In affectibus piis resplenduit et refulsit, desunt in mss. pluribus nec inferioris notae, quorum in nonnullis pro *sed inter*, legitur *nec inter*, minime male. Aliorum mss. et omnium edit. lectio praefereunda.

(79) Mss. aliquot, *velut patens haudquaquam patens, aquae secessu infrequens*: unus, *velut patens aquae non patens*, alter, *haud aquam patens, ut quo secessu infrequens*.

(74) Vet. edit. ac mss. nonnulli, *vesicae calentes*, forte *calentes*; quidam, *scatentes*.

(75) Mss. ac vet. edit. hoc tantum dissident, quod pro *rogatur*, plures mss. legunt *rogatus*, et pro *exitis*, mss. nonnulli habent *exitus*. Rom. autem edit. post verbum *daret*, adiecit *et benediceret*, sublatis hisce aliis, *oravit et impetravit*.

(76) Cic. *Offic.* lib. iii, pag. 395, lin. 4: «Vendat aëles vir bonus propter aliqua vitia, quae ipse norit,» etc.

(77) Amerb. cum mss. non pauca, *virgum*

obsignaverunt indicio sacro (80) pariter ac silentio ignem reconditum (*II Mach.* i, 19). Non illis studio fuit aurum defodere, argentum abscondere, quod servarent posteris suis: sed inter extrema sua honestatis curam habentes, sacrum ignem servandum putarunt; ne cum vel impuri contaminarent, vel defunctorum sanguis exstingeret, vel deformium ruinarum acervus aboleret.

100. Abierunt itaque in Persidem sola religione liberi; quoniam sola illis per captivitatem extorqueri nequivit. Post vero plurimum temporis, quando placuit Deo, dedit hanc mentem regi Persarum, ut restaurari in Judæa templum, et legitimos reparari Hierosolymis ritus juberet. Cujus gratia muneri Nehemiam sacerdotem rex Persarum direxit. At ille secum deduxit sacerdotum illorum nepotes, qui, profecturi de patrio solo, sacrum, ne periret, ignem absconderant. Venientes autem, ut patrum sermone est proditum, non invenerunt ignem, sed aquam. Et cum deesset ignis quo adolerent altaria, haurire eos aquam Nehemias sacerdos, sibi que deferre, et aspergere super ligna jussit. Tunc, visu mirabile! cum esset cælum intextum nubibus, sol repente illuxit, accensus est magnus ignis; ita ut omnes in tam evidenti Domini gratia factum stupentes, lætitia perfunderentur. Orabat Nehemias psallebant sacerdotes hymnum Deo (81). Utque consumptum est sacrificium, jussit iterum Nehemias residua aqua majores perfundi lapides: quo facto flamma accensa est, lumen autem refulgens (82) ab altari consummatum illico est.

101. Hoc patefacto indicio, rex Persarum eo loco in quo ignis fuerat absconditus, et postea reperta est aqua, templum fieri mandavit, cui 133 inferebantur dona plurima. Appellaverunt autem illud qui erant cum sancto Nehemia, ephthar (83), quod interpretationem habet *purificationis*: a plurimis *nephthe* vocatur. Invenitur autem in descriptionibus Jeremiæ prophetæ, quod jusserit accipere de igne eos qui postea essent futuri. Ille est ignis qui cecidit super sacrificium Moysi, et consumpsit illud, sicut scriptum est: *Quia exivit ignis a Domino et consumpsit universa que erant super altare holocausta* (*Levit.* ix, 24). Hoc igne oportebat sanctificari sacrificium; ideoque et in filios Aaron qui alienum ignem inferre voluerunt, exivit iterum

(80) *Indicio sacro*, id est, nota aliqua mystica ejus ope locus postea dignosci posset.

(81) Edit. et pauci mss., *hymnum Deo usquequo consumptum est*, etc.

(82) Ita mss. ac vet. edit. magno consensu, nisi quod aliqui et edit. legunt, *consumptum est*, ubi probatissimi quique, *consummatum est*. Rom. edit. sola, *quæ tandem lumine refulgente ab altari consumpta illico est*.

(83) Rom. edit. ex LXX, *nehphthar*; vet. autem edit. cum Aldino cod. eorundem LXX, *ephthar*, quo etiam accedunt mss., nisi quod eorum complures scriptorum insectia exhibent, alii *epathar*, alii *ephatar*, quidam etiam *phatur*. Infra vero ubi

A ignis a Domino et consumpsit eos, ita ut mortui extra castra projicerentur (*Levit.* x, 1, 2).

101. (84) Veniens autem Jeremias in locum, invenit domum in modum speluncæ, et tabernaculum et arcam, et altare incensi intulit illic, et obstruxit ostium: quod cum hi qui simul venerant, curiosius perscrutarentur, ut notarent sibi locum, nequaquam comprehendere atque invenire potuerunt. Ut autem cognovit Jeremias quod affectassent, dixit: Ignotus erit locus, donec congreget Deus congregationem populi, et propitius fiat. Tunc Deus ostendet hæc, et apparebit majestas Domini (*II Mach.* ii, 5-8).

CAPUT XVIII.

Superioris eventus, ac potissimum obliti a Nehemia sacrificii, narratione Spiritum sanctum, Christianorumque baptismi significari: et eodem etiam Moysi et Eliæ sacrificium, atque historiam Noe referri.

102. Congregationem populi tenemus, propitiationem Domini Dei nostri agnoscimus (85), quam propitiator in sua operatus est passione. Arbitror quod nec ignem istum possumus ignorare, cum legerimus quia baptizat Dominus Jesus in Spiritu sancto et igni, sicut in Evangelio dixit Joannes (*Joan.* i, 33). Merito consumebatur sacrificium, quoniam pro peccato erat. Ille autem ignis typus Spiritus sancti fuit, qui descensus erat post Domini ascensionem, et remissurus peccata omnium, qui quasi ignis inflamat animum ac mentem fidelem. Unde ait Jeremias accepto Spiritu: *Et factum est in corde meo ut ignis ardens, flammigerans in ossibus meis: et dissolutus sum undique, et ferre non possum* (*Jerem.* xx, 9). Sed etiam in Actibus apostolorum cum descendisset super apostolos Spiritus, et plerosque, qui exspectabant promissa Domini, tanquam ignem dispersas esse linguas (86) legimus (*Act.* ii, 4, 15). Denique sic vaporabatur singulorum animus, ut musto repleti esse æstimarentur, qui acceperant linguarum diversitatem (87).

103. Quid ergo sibi vult esse quod ignis aqua factus est, et aqua ignem excitavit; nisi quia spiritalis gratia per ignem exurit, per aquam mundat peccata nostra? Eluitur enim peccatum, et exurit. Unde et Apostolus ait: *Uniuscujusque opus quale sit, ignis probabit* (*I Cor.* iii, 13); et

D omnes edit. multique mss. *nephthe*, mss. aliquot præferunt *nephe*. Adisis Plinium lib. ii, cap. 118, et lib. xxxv, c. 15.

(84) Sicubi, ut hic, idem numerus, etiam omisso asterisco, bis continenter occurrerit, sciat lector, nos in his aut similibus casibus nihil mutasse, nisi forte major lacuna inter duos numeros, graviore mendo, irrepsisset. Edit.

(85) Mss. aliquot, *propitiationem non cognoscimus*. Haud male, si modo per figuram admirationis aut interrogationis efferatur.

(86) Rom. edit., *dispertitas apparuisse linguas*.

(87) Cuncti propemodum mss., *repleti esse qui acceperant, æstimarentur linguarum diversitate*.

infra : Si ejus opus arserit, detrimentum patietur, ipse autem salvus erit, sic tamen quasi per ignem (Ibid. 15).

104. Quod ideo posuimus, ut probaremus per ignem exuri peccata. Notum est ergo hunc esse vere ignem sacrum, qui tunc in typo future remissionis peccatorum descendit super sacrificium.

105. Ille igitur ignis absconditur captivitatis tempore, quo culpa regnat : tempore autem libertatis promittitur (88). Et licet in aquæ speciem mutatus, tamen servat ignis naturam, ut consumeret sacrificium. Nec mireris eum legeris, quia Pater Deus dixit : *Ego sum ignis consumens* (Deut. iv, 21) ; et alibi : *Me dereliquerunt fontem aquæ vivæ* (Jerem. ii, 13). Ipse quoque Dominus Jesus quasi ignis inflammabat audientium corda, quasi fons refrigerabat ; nam ipse in Evangelio suo dicit quod ideo venerit, ut ignem in terras mitteret (Luc. xii, 49), et potum sitientibus aquæ vivæ ministraret (Joan. vii, 37, 38).

106. Eliæ quoque tempore descendit ignis, quando provocavit prophetas gentium ut altare sine igne accenderent. Et cum illi nequissent facere, hostiam suam tertio ipse perfudit aqua, et manabat aqua in circuitu altaris, et exclamavit, et cecidit ignis a Domino de cælo, et consumpsit holocaustum (III Reg. xviii, 38).

107. Hostia illa tu es. Considera tacitus singula. In te descendit vapor Spiritus sancti, te videtur exurere, cum tua peccata consumit. Denique quod consumptum est sacrificium Moysi tempore (Num. ix, 21), sacrificium pro peccato erat. Unde Moyses ait, sicut in Machabæorum scriptum est libro, *eo quod non sit manducatum quod erat pro peccato, consumptum est* (II Mach. ii, 11). Nonne tibi consumi videtur, quando in baptismatis sacramento interit homo totus exterior ? Vetus homo noster confixus est cruci (89), Apostolus clamat (Rom. vi, 6). Illic, sicut Patrum exempla te docent, Ægyptius demergitur (90), Hebræus resurgit, sancto renovatus Spiritu, qui etiam mare Rubrum inoffenso transiit vestigio, ubi baptizati sunt patres sub nube, et in mari (I Cor. x, 2).

108. In diluvio quoque Noe tempore mortua est omnis caro (Gen. vii, 21), justus tamen cum sua progenie servatus est (Gen. vii, 18). Annon consumitur homo, cum absolvitur (91) mortale istud a vita ? Denique exterior corrumpitur, sed interior renovatur. Nec solum in baptismo, sed etiam in penitentia fit carnis interitus ad profectum spiritus ; sicut apostolica docemur auctoritate, dicente sancto Paulo : *Judicavi ut præsens eum qui sic operatus*

A est, tradere hujusmodi Satanæ in interitum carnis, ut spiritus salvus sit in die Domini nostri Jesu Christi (I Cor. v, 3, 4).

109. Prolixior excursus admirandi gratia mysteriorum factus videtur, dum studemus revelatum plenius sacramentum pandere, quod eo usque plenum honestatis est, ut sit plenum religionis.

135 CAPUT XIX.

Narratur admissum in Levitæ ejusdam uxorem a civibus Galatæ flagitium, atque ex illius altione colligitur quam veteribus illis cordi fuerit honestatis ratio.

B 110. Quanta autem honestatis cura majoribus fuit, ut unius mulieris injuriam stupro illatam intemperantiam bello persequerentur, et victo populo, tribus Benjamin obtestarentur in conjugium se eis proprias filias non daturus ! Remanserat tribus sine ullo posteritatis subsidio, nisi fraudis necessariæ acceperat licentiam. Quæ tamen indulgentia congruo intemperantiæ supplicio non videtur vacare, quando illis hoc solum permissum est, ut rapti inirent conjugia, non connubii sacramento. Et revera dignum fuit ut qui alienum contubernium solverant, ipsi nuptiarum amitterent solemnitatem.

C 111. Quam plena autem miserationis historia ! Vir, inquit (Judic. xix, 1-30), Levita acceperat sibi jugalem (quam a concubitu concubinam appellatam arbitror [92]) quæ aliquanto post quibusdam, ut fieri solet, offensa rebus, ad patrem se contulit, et fuit illi quatuor mensibus. Et surrexit vir ejus, et abiit ad soceri sui domum, ut cum sua jugali repararet gratiam, et revocaret eam, ac reduceret ; occurrit ei mulier, atque in domum patris sui introduxit maritum.

D 112. Lætatus est adolescentulæ pater : venit obviam, et sedit cum eo tribus diebus ; et epulati sunt, et quieverunt. Et sequenti die surrexit Levita diluvio, et retentus est a socero, ut tam cito non desereret convivii jucunditatem. Et alio et tertio die non permisit pater adolescentulæ proficisci generum suum, donec letitia et gratia inter eos omnis consummaretur. Sed die septimo cum jam ad vesperum declinaret dies, post mensas et læta convivia, cum prætexeret finitimæ noctis viciniam, ut apud suos potius, quam apud extraneos requiescendum putaret, nequivit tenere et dimisit una cum filia sua.

113. Verum ubi facta est aliqua progressio, cum vesper jam propior urgeret, et appropinquatum foret (93) ad urbem Jebusæorum, dicente servulo, ut ad eam dominus suus deflecteret, non acquievit dominus suus ; quia non erat ea civitas filiorum

(88) Rom. edit., *libertatis revelatur*.

(89) Omnes edit., *homo noster exterior crucifixus est*.

(90) Edit. omnes ac mss. aliquot, *Ægyptus demergitur*.

(91) Ita mss. plures ac potiores : alii vero et edit., *eum absorbetur*.

(92) Pauci mss. *quam.... concubinam appellabat*. — Adverte pulcherrime hinc confirmari, quod observatione in lib. *de Abraham* cap. 4, col. 220, volum. I, num. 23, diximus, nimirum legitimam uxorem haud raro concubinae nomine vocitari.

(93) Omnes edit., *et appropinquandum foret*.

Israel: sed intendit pervenire usque Gubaa, quæ habitabatur a populo tribus Benjamin. Nec erat quisquam qui advenientes reciperet hospitio, nisi vir peregrinus progressa ætate. Qui cum aspexisset eos, et interrogasset Levitam: Quo vadis, vel unde venis? quo respondente quod esset viator, et repeteret montem Ephraim, et non esset qui colligeret eum, hospitium ei obtulit, et adornavit convivium.

114. At ubi satietas epulandi facta est, et mensæ remotæ, irruerunt pestilentes viri, et circumierunt domum. Tunc senior filiam suam virginem, 136 et coequalem ejus cum qua cubitare solita esset (94), offerebat viris iniquitatis, tantum ne vis irrogaretur hospiti. Verum ubi parum ratio processit, et vis prævaluit, cessit Levites jugali sua: et cognoverunt eam, et tota nocte illuserunt ei. Quæ atrocitate, vel dolore vieta injuriæ, ante ostium hospitalis (95), quo vir suus diverterat, projecit se atque exhalavit spiritum, supremo licet vite munere affectum, bonæ conjugis servans, ut exsequias saltem sui funeris marito reservaret.

115. Quo cognito (ne multis morer) omnis prope populus Israel in bellum exarsit, dubioque eventu cum ancops maneret prælium, tertia tamen præliandi vice, traditus est populus Benjamin populo Israel, et divina judicatus sententia, poenas intemperantiæ luit. Condemnatus quoque ne quis ei ex numero patrum (96) filiam suam daret in uxorem: idque confirmatum jurisjurandi sacramento est. Sed compuncti quod tam acerbam in fratres tulissent sententiam, ita severitatem ejus temperaverunt, ut orbatas parentibus virgines in conjugium sibi adseiscerent, quorum patres pro delicto perempti forent, vel prout copulam sociarent; quia pro tam turpis commissi facinore, qui alieni matrimonii jus violaverant, indignos se impetrando exhibuere matrimonio. Sed ne periret una populo tribus, fraudis indulta est conniventia.

116. Quanta igitur honestatis cura majoribus fuerit, hinc proditur, ut quadraginta millia virorum stringerent gladium adversus fratres suos de tribu Benjamin, dum ulcisci volunt injuriam pudicitiae (97); quia temeratores castitatis non suffererantur (98). Itaque eo bello cæsa sunt utrinque sexaginta quinque millia (99) bellatorum, et exustæ urbes. Et cum inferior primo fuisset populus Israel, tamen nec adversi metu belli percitus, vindicandæ casti-

latis sequestravit dolorem. Ruebatur in prælium, vel sanguine suo parum communi si flagitii diluere notam.

CAPIT. XX.

Post solutam ex Elize et vaticinio diram Samariæ obsidionem, quanta fuerit quatuor Ephraim honesti cura, enarratur.

117. Et quid mirum si populo Dei decorum illud atque honestum curæ fuit, quando etiam leprosis, sicut in libris Regnorum legimus (*IV Reg. vii, 8*) honestatis non defuit consideratio?

118. Fames erat magna in Samaria, quia obsederat eam Syrorum exercitus. Rex militares excubias supra murum sollicitus revisebat: interpellavit eum mulier dicens: Persuasit mihi hæc mulier ut afferrem filium meum, et statuli, et coximus, et comedimus eum: et promisi ut et ipsa postea filium suum afferret, et carnes illius simul manducaremus: nunc autem filium suum abscondit (1), et non vult eum afferre. Motus rex quod non solum humanis, sed etiam parricidalibus 137 cadaveribus mulieres pastæ viderentur, ei tam atrocis calamitatis exemplo percitus, Elisæo prophætæ denuntiavit nece (IV Reg. vi, 25-31), ejus in potestate fore crederet, ut obsidionem solveret, propulsaret famem: vel quia non permisisset regi ut percuteret Syros, quos cæcitate perfuderat.

119. Sedebat Elisæus cum senioribus in Bethel (2), et priusquam introiret ad eum regis nuntius, ait ad seniores viros: Si vidistis quoniam filius homicidæ illius misit auferre caput meum? Et introivit nuntius, et mandatum regis pertulit, denuntiantis præsens capitis periculum (IV Reg. vi, 32, 33). Cui respondit propheta: Hæc hora die crastina mensura similaginis siculo, et duæ mensuræ hordei siculo in porta Samariæ. Et cum missus a rege nuntius non credidisset, dicens: Si pluerit Dominus de cælo abundantiam frumenti, nec sic quidem id posset effici; dixit ad eum Elisæus: Quia non credidisti, oculis tuis videbis, et non manducabis (IV Reg. vii, 1, 2).

120. Et factus est subito in castris Syriæ velut quadrigarum sonus (3), et vox multa equitum, et vox magnæ virtutis, atque ingens belli tumultus, et arbitrati sunt Syri quod rex Israel in societatem advocasset prælii regem Ægypti, et regem Amorrhæorum, et fugerunt diluculo relinquentes

(94) Edit, et pauci mss., *jugalem ejus.... solitus esset*; sed optimi quique, iidemque frequentissimi, ut in textu.

(95) Nonnulli mss., *ante hospitium hospitis*. Erasm. et seq. edit., *ante hostium hospitii*.

(96) Cod. Thuan., *ex numero pater*.

(97) Quædam edit., *injuriam impudicitie*; aptius reliquæ ac mss., *injuriam pudicitie*: nempe quam acceperat pudicitia.

(98) Gill. in marg. et Rom. edit. in corp., *castitatis non offerebantur*.

(99) Ita edit., ac mss. aliquot: alii vero partim *quadraginta*, partim *quadraginta quinque millia*. Sed nisi locum Ambrosius memoriter citavit, omnino

legendum 65 millia, ut in sacris codicibus haberi, subducta mortuorum in singulis præliis ratione, cognoscitur.

(1) Mss. aliquot, *filium suum negat, et abscondit eum*.

(2) Edit., *in domo sua*. Et infra post duos versus, *filius hic homicidæ*. Utrobique autem mss. prope ad unum ut in textu.

(3) Edit. cum uno vel altero mss., *et vox multitudinis*; alii mss. non multi, *et voces multæ, quantum et vox magnæ virtutis*: cæteri nobiscum faciunt. Rursus vero ubi nos cum ant. edit. et cunctis mss. *et regem Amorrhæorum*, Rom. edit. substituerat *et regem Ethæorum*.

tabernacula sua (*Ibid.* 6, 7); quoniam verebantur ne improvise adventu novorum opprimerentur hostium, et conjunctis regum viribus non possent resistere. Id incognitum Samariae erat, quoniam, victi metu et fame tabidi, nec praetendere audebant.

121. Erant autem leprosi quatuor ad portam civitatis, quibus vita erat supplicium, et mori luerum, et dixerunt ad se invicem: Ecce nos hic sedemus, et morimur. Si ingredimur urbem, moriemur fame: si manemus hic, nullum subsidium vivendi suppetit nobis: eamus in castra Syriae, aut compendium mortis erit, aut salutis remedium. Perrexerunt itaque, et intraverunt in castra, et ecce omnia nuda hostium. Ingressi tabernacula, primum repertis alimentis fugaverunt famem, deinde auri et argenti quantum potuerunt, diripuerunt. Et cum soli praedae incumbere, disposuerunt (4) tamen nuntiare regi fugisse Syros (*Ibid.* 3-11) et quia id honestum arbitrabantur, quam represso indicio fovere fraudis rapinam.

122. Quo indicio egressus est populus, et diripuit castra Syriae, et commeatus hostium abundantiam fecit, annonae vilitatem reddidit secundum propheticum dictum, ut mensura similaginis siele, et duae mensurae hordei pari pretio constarent. In hac laetitia plebis nuntius ille in quo requiescebat rex, contritus inter (5) exeuntium festinationem et remeantium exultationem, conculcatus a plebe, mortuus est (*Ibid.* 16-20.)

138 CAPUT XXI.

Esther vitae periculo honestatis decus secutam esse, imo et regem barbarum, illata necesse viro amicissimo; amicitiam enim honestati semper conjungendam, ut Jonatha atque Alchimelech exempla probant.

123. Quid Esther regina, nonne ut populum suum periculo exueret, quod erat decorum atque honestum, morti se obtulit, nec immitis regis trepidavit furorem (*Esther* iv, 19)? Ipse quoque rex Persarum ferox, atque tumido corde, tamen decorum julicavit indicii insidiarum quae sibi paratae forent, gratiam representare (*Esther* vi, 31), populumque liberum a servitute eripere, eruere neci, nec parcere ei qui tam indecora suasisset (6). Denique quem secundum a se, ac praecipuum inter omnes amicos haberet, cruci tradidit, quod dehonestatum se ejus fraudulentis consiliis animadvertisset (*Esther* vii, 9).

124. Ea enim amicitia probabilis (7), quae honestatem tuetur, preferenda sane opibus, honoribus,

(4) Sic mss. longe plurimi, ac notae probatoris: nonnulli tamen et omnes edit., soli possent praedae incumbere, elegerunt; etc.

(5) Omnes edit. cum paucis mss., constitutus in porta inter, etc.

(6) Omnes edit., nec parcere neci ejus.

(7) Cic. lib. iii *Offic.*, pag. 393, lin. 30: « Maxime autem perturbantur officia in amicitia, » etc.

(8) *Ibid.*, lin. 33: « Atque contra rempublicam, » etc. Item *de Amic.*, pag. 421, lin. 1: Quamobrem videamus, si placeat, quatenus amor in amicitia

A potestatibus: honestati vero praeferrri non solet, sed honestatem sequi. Qualis fuit Jonathae, qui proprietate nec offensam patris, nec salutis periculum refugiebat (*I Reg.* xi, 29 et seq.). Qualis fuit Abimelech, qui pro hospitalis gratiae officii necem potius sui, quam prodicionem fugientis amici, subeundam arbitrabatur (*I Reg.* xxi, 6).

CAPUT XXII.

Honestatem amici causa non deserendam; si tamen adversus amicum testimonium dicendum fuerit, cautionem adhibendam. Inter amicos quis candor in aperiendo pectore, quae generositas in patiendo, quae in arguendo libertas requiratur. Amicitiam virtutem custodem esse, nec nisi similium morum hominibus inveniri. Eandem in corripiendo mitem, atque a propriis commodis alienam esse oportere; et inde quam rari divitibus veri amici. Quanta amicitiae dignitas; quae quo major, eo detestabilior amici perfidia, ut Judae atque amicorum Job exemplis cognoscitur.

125. Nihil igitur praeferrendum honestati, quae tamen ne amicitiae studio praetereatur, etiam hoc Scriptura admonet de amicitia. Sunt enim plerumque philosophorum quaestiones: utrum amici causa quisquam contra patriam sentire necesse debeat (8), ut amico obediat? utrum oporteat ut fidem deserat, dum indulget atque intendit amici commoditatibus.

126. Et Scriptura quidem ait: *Clava, et gladius, et sagitta ferrata, sic homo est testimonium duns falsum adversus amicum suum* (*Pro.* xxv, 18). Sed considera quid astruat. Non testimonium reprehendit dictum in amicum, sed falsum testimonium. Quid enim si Dei causa, quid si patriae cogatur aliquis dicere testimonium? Numquid praeponderare debet amicitia religioni, praeponderare charitati civium (9)? 139 In his tamen ipsis rebus requirenda est veritas testimonii, ne amicus appetatur amici perfidia, cujus fide absolvi debeat. Amicus itaque neque noxio gratificari debet, neque innocenti insidiari.

127. Sane si necesse sit dicere testimonium, si quid in amico vitii cognoverit, corripere occulte (10); si non audivit, corripere palam. Sunt enim bonae correptiones, et plerumque meliores quam facita amicitia. Et si laedi se putat amicus, tu tamen corripe; et si amaritudo correctionis animum ejus vulneret, tu tamen corripe, ne verearis: *Tolerabilia sunt enim amici vulnera* (11) *quam adulantium oscula* (*Prov.* xxvii, 6). Errantem igitur amicum corripe, innocentem amicum ne deseras. progredi debeat. » etc.

(9) Rom. edit., praeponderare charitati vitium.

(10) Cic. *Offic.* lib. i, pag. 358, lin. 46: Interdum etiam oburgationes in amicis vigent maxime. » *Ibid.* *de Amic.*, pag. 425, lin. 5: Consilium verum dare gaudeamus libere, » etc.

(11) Rom. edit. sola: *Utiliora sunt amici vulnera*: vel. autem ut mss., *Tolerabilia, seu tolerabiliora*; quidam tamen, *probabiliora sunt amici vulnera*, etc.

Constans enim debet esse amicitia (12), perseverare in affectu : non puerili modo amicos mutare vaga quadam debemus sententia.

128. Aperi pectus tuum amico (13), ut fidelis sit tibi et capias ex eo vitæ tuæ jucunditatem. Fidelis enim amicus medicamentum est vitæ, et immortalitatis gratia (*Eccli. vi, 16*). Defer amico ut æquali, nec te pudeat ut prævenias amicum officio (14) : amicitia enim nescit superbiam. Ideo enim Sapiens dicit : *Amicum salutare non erubescas* (*Eccli. xxii, 31*). Nec deseras amicum in necessitate (15), nec derelinquas eum, neque destituas ; quoniam amicitia vitæ adjumentum est. Ideo onera nostra portemus, sicut Apostolus docuit (*Galat. vi, 2*) ; dicit enim his quos ejusdem corporis complexa est charitas (16). Etenim si amici secundæ res amicos B adjuvant, cur non et in adversis amici rebus amicorum adjumentum suppetat ? Juvemus consilio, conferamus studia, compatiamur affectu.

129. Si necesse est, toleremus propter amicum etiam aspera. Plerumque inimicitie subeundæ sunt propter amici innocentiam, sæpe obrectationes, si restiteris vel responderis, cum amicus arguitur et accusatur. Nec te pœniteat ejusmodi offensionis ; justus enim vox est : *Et si mala mihi evenierint propter amicum, sustineo* (*Eccli. xxii, 31*). In adversis enim amicus probatur ; nam in prosperis amici omnes videntur. Sed ut in adversis amici patientia et tolerantia necessaria, sic in prosperis auctoritas congrua est ; ut insolentiam extollentis se amici reprimat et redarguat.

130. Quam pulchre in adversis positus Job dicit : *Miseremini mei, amici, miseremini* (*Job. xix, 21*). Non quasi abjecta vox ista est, sed quasi censoria. Nam cum injuste argueretur ab amicis, respondit : *Miseremini mei, amici* ; hoc est, misericordiam debetis facere : opprimitis autem vos et impugnatis hominem, ejus ærumnis compati 140 pro amicitia vos oportebat.

131. Servate igitur, filii, initam cum fratribus

(12) Cic. *de Amic.*, pag. 428, lin. 4 : « Non enim amicitiarum esse debent, sicut aliarum rerum satietates, » etc.

(13) Ibid., pag. 426, lin. 45 : « Tum sit inter eos omnium rerum, consiliorum et voluntatum, » etc.

(14) Ibid., pag. 427, lin. 38 : « Quid, hæc ut omitam, quam graves, quam difficiles plerisque videntur calamitatum societates, » etc.

(15) Ibid., pag. 428, lin. 20 : « Sed maximum est in amicitia, superiorem parem esse inferiori, » etc.

(16) Edit. ac pauci mss., *Quos eadem complexa est charitas*.

(17) Cic. *de Amic.*, p. 421, lin. 39 : « Quid dulcius quam habere quicum omnia audeas sic loqui, ut tecum, » etc.

(18) Lib. iii *Offic.*, pag. 393, lin. 41 : « Nam si omnia facienda sint quæ amici velint, » etc. Item *de Amic.*, pag. 424, lin. 15 : « Quod si rectum statuerimus vel concedere amicis, » etc. Item lin. 27 : « Hæc igitur prima lex in amicitia, » etc.

(19) Erasm. et seq. edit. cum mss. nonnullis, *propter amicitiam deseratur*.

amicitiam, quæ nihil est in rebus humanis pulchrius (17). Solatium quippe vitæ hujus est, ut habeas cui pectus aperias tuum, cum quo æquā participes, cui committas secretum pectoris tui ; ut colloques tibi fidelem virum, qui in prosperis gratuletur tibi, in tristibus compatiatur, in persecutionibus adhortetur. Quam boni amici Hebræi pueri, quos a sui amore nec fornacis ardentis flamma divisit (*Dan. iii, 16 et seq.*). I De quo supra diximus (*sup. c. 9*). Bene ait sanctus David : *Saul et Jonathas speciosi et charissimi, inseparabiles in vita sua, et in morte non sunt separati* (*II Reg. i, 23*).

132. Hic est amicitie fructus (18) ut non fides propter amicitiam destruat (19). Non potest enim homini amicus esse, qui Deo fuerit infidus. Pietatis custos amicitia est, et æqualitatis magistra : ut superior inferiori se exhibeat æqualem, inferior superiori. Inter dispares enim mores non potest esse amicitia (20) ; et ideo convenire sibi utriusque debet gratia. Nec auctoritas desit inferiori, si res poposcerit, nec humilitas superiori. Audiat quasi parem, quasi æqualem : et ille quasi amicus moneat, objurget, non jactantie studio, sed affectu charitatis.

133. Neque monitio aspera sit, neque objurgatio contumeliosa (21) ; sicut enim adulationis fugitans amicitia debet esse, ita etiam aliena insolentie. Quid est enim amicus, nisi consors amoris, ad quem animum tuum adjungas atque applies (22), et ita misceas, ut unum velis fieri ex duobus, cui te tanquam alteri tibi committas, a quo nihil timeas, nihil ipse commodi tui causa inhonestum petas ? Non enim vectigalis amicitia est (23), sed plena decoris plena gratiæ. Virtus est enim amicitia, non quæstus : quia non pecunia paritur (24), sed gratia : nec licitatione pretiorum, sed concertatione benevolentie.

134. Denique meliores amicitie sunt inopum plerumque quam divitum : et frequenter divites sine amicis sunt, quibus abundant pauperes (25). Non

(20) Cic. *de Amic.*, pag. 425, lin. 45 : « Quamobrem hoc quidem... constat, ut opinor, bonis inter bonos, » etc. Item pag. 429, lin. 49 : « Par est autem primum esse virum bonum, tum alterum similem sui quærere, » etc.

(21) Lib. i *Offic.*, pag. 370, lin. 9 : « Magna autem ex parte clementi castigatione licet uti, » etc. Item *de Amic.*, pag. 430, lin. 48 : « Nam et monendi amici sæpe sunt et objurgandi, » etc.

(22) Cic. *de Amic.*, pag. 429, lin. 41 : « Est enim is amicus quidem, qui est tanquam alter idem.... Et alterum acquirit ejus animum ita cum suo commisceat, » etc.

(23) Ibid., pag. 425, lin. 50 : « Atque etiam mihi quidem videtur, qui utilitatis causa fingunt amicitias, » etc.

(24) Edit. ac mss. aliquot, *non pecunia quæritur*.

(25) Cic. *de Amic.*, p. 426, lin. 12 : « Hæc enim est tyrannorum vita, nimirum in qua nulla fides, nulla charitas.... Coluntur tamen simulatione amicitie, » etc.... Multorum opes præpotentium excludunt fideles amicitias. »

est enim vera amicitia, ubi est fallax adulatio, Divitibus itaque plerique assentatorie gratificantur! erga pauperem nemo simulator est (26). Verum est quidquid deficitur pauperi, hujus amicitia invidia vacat.

135. Quid amicitia pretiosius, quæ angelis communis et hominibus est? Unde et Dominus Jesus dicit: *Facite vobis amicos de iniquo mammona, qui recipiant vos in æterna tabernacula sua* (Luc. xvi, 9). Ipse nos Deus amicos ex servulis facit, sicut ipse 141 ait: *Jam vos amici mei estis, si feceritis quæ ego præcipio vobis* (Joan. xv, 14). Dedit formam amicitiae quam sequamur, ut faciamus amici voluntatem, ut aperiamus secreta nostra amico quæcunque in pectore habemus, et illius arcana non ignoremus. Ostendamus illi nos pectus nostrum, et ille nobis aperiat suum. Ideo, inquit, vos dixi amicos, quia omnia quæcunque audivi a Patre meo, nota feci vobis (Joan. xv, 15). Nihil ergo occultat amicus, si verus est: effundit animum suum, sicut effundebat mysteria Patris Dominus Jesus.

136. Ergo qui facit mandata Dei, amicus est; et hoc honoratur nomine. Qui est unanims, ipse amicus est: quod unitus animorum in amicis sit: neque quisquam detestabilior, quam qui amicitiam læserit. Unde in proditore Dominus hoc gravissimum invenit, quod ejus condemnaret perfidiam, quod gratiæ vicem non representaverit, et convivii amicitiae venenum malitiæ miscuerit. Itaque sic ait: Tu

A vero (27), homo unanims, dux meus et notus meus, qui semper mecum dulces capiebas cibos (Psal. lxxv, 14)! Hoc est, non potest sustineri istud, quia unanims appetisti eum, qui tibi donaverat gratiam: Nam si inimicus meus maledixisset mihi, sustinuissem utique (Ibid. 13); et ab eo 142 qui me odebat, absconderem me. Inimicus vitari potest, amicus non potest, si insidiari velit. Illum cavemus cui non committimus consilia nostra: hunc cavere non possumus, cui commisimus. Itaque ad acervandam peccati invidiam non dixit: Tu vero, servus meus, apostolus meus; sed, Unanims meus; hoc est, non meus, sed etiam tuus proditor es, qui unanimum prodidisti.

137. Dominus ipse cum a tribus regibus offensus esset, qui sancto Job non detulissent, ignoscere his per amicum maluit, ut amicitiae suffragium remissio fieret peccatorum. Itaque rogavit Job, et Dominus ignovit (Job xlii, 6, 10). Profuit illis amicitia, quibus obfuerat insolentia.

CONCLUSIO.

138. Hæc apud vos deposui, filii, quæ custodiatis in animis vestris: quæ utrum aliquid profectus habeant, vos probabitis; interim copiam multam exemplorum offerunt: nam prope omnia majorum exempla, plurima quoque dicta his tribus inclusa libris tenentur; ut et si sermo nihil deferat gratiæ, series tamen vetustatis quodam compendio expressa plurimum instructionis conferat.

(26) Gil. ac Rom. edit., nemo assentator est.

(27) Cod. Benig., de quo loco, ut supra diximus, bene ait sanctus David: tu vero, etc.

ADMONITIO IN LIBROS SEQUENTES, UBI ET DE VIRGINUM SACRARUM ORIGINE DISSERITUR.

Virginitatis institutum cum in ipsis Christi Domini verbis, Doctorisque gentium consiliis stabilitum sit, atque in Ecclesia maximo semper fuerit in pretio; non immorabimur in refellendis illis hæreticis qui contra manifestam Scripturæ ac universæ traditionis auctoritatem, vel cælibatum postposuere matrimonio, vel continentiae vota tanquam temeraria, impia atque illicita proseripsere. Sed quoniam inter catholicos alii jam ab ipsis Ecclesiæ incunabulis affirmant exstitisse virgines, quæ tum solemnia continentiae vota nuncuparent, tum etiam communem vitam in monasteriis amplecterentur: alii autem ipsis sola privata vota, et vitam aut in multarum sæculari contubernio, aut singulatim in paternis domibus ætam concedunt: alii demum in ipsis simplex propositum quod illæ velo et vestium suarum modestia testabantur, agnoscant, Ambrosio nostro primam parthenonum institutionem attribuentes; non ingratum duximus fore, si paulo uberius de eodem argumento proloqueremur.

Primam opinionem constat susceptam esse a pluribus qui eam dissertationibus et ingentibus etiam voluminibus propugnare conati, Patrum et conciliorum quorundam testimonia, multorumque martyrum Acta congesserunt. Nihilominus tamen magnas ipsa difficultates pati videtur. Romanæ leges cælibatum severe prohibebant ac puniebant: Christianorum vel minimos cogi conventus nequaquam sinebant idololatræ; qui etiam pro sua libidinis impotentia maxime in virgines debacchabantur. Hæc tamen difficultatum repagula eorum quæ in martyrum bene multorum Actis leguntur, auctoritate removerentur, nisi illam elevaret vehemens suspicio, ne dicamus indicia prope manifesta, corruptionis. Quod autem ad allatos Patrum aut conciliorum locos, facile illos ita exponunt alii, ut in suas etiam partes traducant.

Proinde lubentes cum Innocentio I agnoscimus duo sacrarum virginum genera: nimirum alias quæ Christo specialiter nupserunt, et velari a sacerdote meruerunt; et alias quæ necdum sacro velamine tectæ, tamen in proposito virginali semper se manere promiserunt (E. ist. ad Victric. Rothomag). At vero utras-

que perpetuo virginitalis voto astrictas fuisse contendimus. Et certe illud Patribus, maxime autem Augustino, familiare videmus esse, ut voces *propositum* ac *votum* eodem usurpent significato. Neque votum apud ipsos quoque scholasticos aliud sonat quam propositum voce firmatum. Quod utique sacre illae virgines facitabant, cum illud vestium mutatione, ac loci in Ecclesia separati occupatione polum facerent.

Quod si obtendant Cypriani locum, ubi praecepit: *Quae perseverare nolunt aut non possunt, melius est nubant, quam in ignem delictis suis cadant* (Epist. ad Pompon.); id ea ratione statutum esse respondetur ob lapsum quarundam virginum, quae offensionem Ecclesiae etiamnum crudelitae tyrannorum vexatae pariebant. Quocirca, licet istius modi conjugia maiorem in modum condemnaret, ea tamen tanquam minora mala vitandis majoribus toleranda censuit verius, quam probavit. Quin etiam sanctus Epiphanius (*haeres* 61) ac post eum Augustinus (*lib. De Bono Viduit.* cap. 10 et 11) quorum temporibus virginum illarum vota usitata fuisse non diffitentur adversari, matrimonium post emissa vota contractum vetant dissolvi propter maritos, qui quidem si alias uxores duxissent domum, maiori scelere se obligassent. Idem vero maximum asserunt ipsarum esse crimen, ac poenis ecclesiasticis dignum. Quenam, obsecramus, alia mens fuit Cypriano? Numquid enim non dicit corruptas et pollutas illas virgines *firmiter continere decrevisse, atque Christo se devorisse*: quove pacto votum in his positum esse negari queat! Et hinc est profecto quod idem Pater cum Augustino asseverat (*Enarrat. in psal.* lxxxiii et lxxv) adulterio teneri feminas illas, quippe quae datam Christo Domino fidem fregissent.

Maneat igitur virginum et continentium vivendi rationem ipsi Christianae religioni aetate non esse inferiorem: jam inde ab apostolicis temporibus puellas exstitisse, quae Deo virginitali seu voto seu firmiter perpetuae continentiae promisso consecrarent: postremo haec vota coram episcopis, aut presbyteris, aut parentibus, aut tandem omnibus christianis, per externa illa indicia quae jam ante memoravimus, declarari consuevisse. Difficillimis autem vastatae atque sub acerbissima tyrannide gementis Ecclesiae temporibus eadem virgines in paternarum aedium secreto degabant. Postquam vero divinae benignitatis ope fidelibus tranquillitas concedi coepta, illae ipsae Hominis Dei sponsae monasteria instituere aggressae sunt in Oriente; unde Athanasius ob Arianorum persecutionem Romam perfugere coactus, ut nonnulla ibi constituerentur, causam praebuit. Illic quidem hoc vitae genus initio minus valuit apud nobiles (Hieron. *de laudib. Marcellae*): at vero cum illud illustres quaedam matronae essent amplexae, sensim in alias religiones maximi cujusque praesulis studio propagatum est.

In juvando tam sancto tamque utili instituto nemini inferiorem sese ostendit magnus Ambrosius; aliud quippe non modo in diocesi propria admissum totis viribus fovit atque auxit; verum etiam per vicinas provincias et trans maria quoque usque in Africam ac Mauritaniam amplificavit. Unde agnosceas sancto antistiti sin minus primi apud Italos sanctimonialium parentibus laus debeatur, proximam tamen eidem non posse nisi injuria negari, patroni scilicet ac propagatoris. Ut autem qua ratione virginitalis professio dilatata est, manifestius appareat, librorum, quos hic edimus, analysin aggrediamur.

Cum nihil antiquius haberet vir sanctus, quam ut populum sibi creditum salutari doctrina informaret, operae pretium episcopatus sui initio facturum se duxit, si demonstrata virginitalis sanctitudine ad eam profitendam christianas puellas pro sua virili accenderet. Habuit igitur de hoc argumento sermones tanta cum eloquentia et vehementia, ut maria ipsa pervaderent. Horum excita rumore beata ipsius soror Marcellina, eidem per litteras tam laetum prosperumque successum gratulata est: quem etiam ut quae viva voce pronuntiabat, quando sibi coram audire minime liceret, saltem transmitteret scripto mandata, obsecravit. Quare, ut tam justae petitioni obsequeretur, conciones suas in tres illos libros, quos etiam nunc habemus, digerere animum induxit.

In primo libro virginitalis dignitatem expendit, ac post singularem sui demissionem statim in exordio demonstratam quanam ad scribendum ipsum impulerint, aperit. Tum beatae Agnetis cujus natalis inciderat in eum diem, praemissa laudatione, virginitali a Deo Patre ad nos una cum Verbo descendisse affirmat. Inde colligit nullam apud ethnicos, apud Hebraeos autem adumbratam solum exstitisse virtutem illam: quam tametsi neulquam imperetur, tamen matrimonio longe praestare compositis inter se ambobus, palam facit. Hinc arrepta occasione, parentes ac potissimum viduas amanter arguit, quod filias ne vel ipsum de hac materia audirent concionantem, prohiberent. Ut autem quantopere hac in re peccent, planius fiat, illis ob oculos puellarum quae Placentia et Bononia, imo etiam e transmarinis plagis Mediolanum Christo nupturae veniebant, exemplum ponit. Ad postremum, narrato pulcherrimo facinore cujusdam virginis quae ab altari, priusquam profiteretur continentiam, a suis avelli non potuit, liber clauditur.

In secundo, virginum instituere mores aggressus, id a se negat commodius praestari posse quam exemplis, quorum primum ac praecipuum a Dei Matre virginum omnium antesignana mutuatur. Hujus virtutes breviter quidem, sed summo cum ornatu et eloquentia describit. Huc Theclam addit Pauli discipulam, ac Mediolanensis Ecclesiae patronam, quam illae velut absolutum exemplar in se conentur exprimere. Verum ne exempla illa viribus suis majora causarentur, tertium, ipsumque memoriae recentioris, eis objicit. Erat haec virgo Christiana, quae, dum se sponte exponit martyrio, ad lupanar a tyranno damnatur; unde Christiani militis ope divinitus elapsa, cum eo tandem martyrii palmam consecuta est. Deinde sanctus praesul

ad idololatriæ considerationem mentem reflectens, in laudatissima Damonis atque Pythiæ historia, nihil observari posse contendit, quod jure cum generosæ illius virginis constantia possit conferri. Denique, excusata ista forte paulo nimia, quam in oratione adhibuerat, mite ac facundia, id eo consilio factum asserit, ut vi majori et suavitate ad Deum animos pelliceret.

Tertium librum orditur ab ea exhortatione, quam Liberius pont. max. ad Marcellinam, cum Romæ in basilica Apostolorum, ipso Dominici Natalis festo, spectante fidelium innumera multitudo, velaretur, habuit. Ea cum fratre sæpius de hoc ipso sermone fuerat collocta, cui proinde illum integrum hoc loco qui videbatur maxime opportunus, suis, non auctoris verbis expressum, misit. Is autem erat animi fervor in hac virgine, ut intra Liberii præceptorum cancellos non clauderetur. Suadet itaque amantissimus juxta ac prudentissimus frater, ut, remissis tantisper jejuniis, impensius orationi atque interno reliquarum virtutum studio vacet. Cum vero isthæc non sorori tantum vellet prodesse, verum etiam aliarum virginum institutioni, quid sequi, quidve fugere ipsas oporteat, præscribit: atque imprimis a conviviorum ac saltationis usu deterret. Postremo ubi Marcellinæ a qua interrogatus fuerat de illis virginibus quæ mortem sibi consciverant voluntariam, fecit satis, martyrium Sotheris cognationis vinculo sibi conjunctæ narrat, ac demum libro coronidem impunit. Quidquid enim deinceps legitur in editis cum in omnibus mss. tractatum distinctum constituat, id post librum *De Viduis* visum est rejiciendum.

Hos quidem libros ab se tertio episcopatus sui anno, id est a reparata salute 377, compositos ipse testatur (lib. II, cap. 7): sermones tamen quibus eos constare supra diximus, ante aliquod tempus pronuntiatos fuisse necessum est; cum eorum fama loca tam vastis maris tractibus sejuncta paragrasset. In quo sane illud non possumus non admirari, hominem vixum a provinciæ administratione sæcularibusque tribunalibus abductum, sacris Litteris et Christiana facundia tam exquisite instructum se præbuisse, ut libros conscriberet, Hieronymi (*Epist. ad Eustoch. et Apolog. advers. Jovinian.*), Augustini lib. IV *De Doctr. Christ.* cap. 21), atque omnium eorum, qui sequentibus sæculis in Ecclesia floruerunt, laudibus cumulandos.

SANCTI AMBROSII

MEDIOLANENSIS EPISCOPI

DE VIRGINIBUS

AD MARCELLINAM SOROREM SUAM

LIBRI TRES (1).

LIBER PRIMUS.

143-45 CAPUT PRIMUM,

Ambrosius ab unoquoque verborum talentorumque suorum reddendam Deo rationem intelligens, ad scribendum mentem appellit; tum recensitis aliquot divine misericordiæ exemplis, provocat sese ad bene sperandum: sed mox illi officio imparem se esse confessus, ut secum tanquam cum evangelicæ licet agatur, optat; quo tamen os censoribus opprimat suis, separare se testatur verba sibi non defutura, qui loquatur Christum.

1. Si, juxta cœlestis sententiam veritatis verbi totius, quodcumque otiosum fuerimus locuti, habemus præstare rationem (2) (*Matth. XII, 36*): vel si unusquisque servus credita sibi talenta gratiæ

A spiritalis quæ nummulariis dividenda forent, ut crescentibus multiplicarentur usuris, intra terram suam vel quasi timidus fenerator, vel quasi avarus possessor absconderit, non medioerem, domino revertente, offensam incidet (*Matth. XXV, 24-30*); jure nobis verendum est, quibus licet ingenium tenue, necessitas tamen maxima eloquia Dei credita populi fenerare mentibus, ne vocis quoque nostræ poseatur usura: præsertim cum studium a nobis Dominus, non profectum requirat. Unde scribendi aliquid sententia fuit. Majore siquidem pudoris periculo auditur vox nostra quam legitur; liber enim non erubescit.

(1) Scripti an. 377.

(2) Mss. aliquot, *præsentare rationem.*

2. Et quidem ingenio diffusus, sed divinæ misericordiae **146** provocatus exemplis, sermonem meditari audeo; nam, volente Deo, etiam asina locuta est (*Num. xxi, 28*). Quod si mihi sub istius sæculi oneribus constituto assistat angelus, ego quoque muta diu ora laxabo; potest enim solvere impedimenta imperitiæ, qui in illa asina solvit naturæ. In Arca Veteris Testamenti virga floruit sacerdotis (*Num. xvi, 8*); facile Deo ut in sancta Ecclesia de nostris quoque nodis (3) flos germinet. Cur autem desperandum quod Dominus loquatur in hominibus, qui est locutus in sentibus (*Exod. iii, 4*)? Deus nec rubum est dedignatus. Atque utinam meas quoque illuminet spinas! Erunt fortassis qui etiam in nostris sentibus aliquem mirentur lucere fulgorem, erunt quos spina nostra (4) non urat; erunt quibus de rubo audita vox nostra solvat de pedibus calceamentum, ut impedimentis corporalibus exuatur mentis incessus.

3. Sed hæc sanctorum merita virorum. Utinam me sub illa infructuosa adhuc ficu jacentem ex aliqua Jesus parte respiceret (*Joan. i, 48*)! ferret quoque post triennium fructus et nostra ficus (*Luc. xiii, 7*). Sed unde tantum peccatoribus spei? Utinam saltem ille Evangelicus Dominicæ cultor vineæ ficum nostram fortasse jam jussus excidere remittat illam et hoc anno, usque dum fodiat, et mittat cophinum stercoreis; ne forte de terra (5) suscitetur inopem, et de stercore erigatur pauperem! Beati qui sub vite et olea equos suos alligant (*Gen. xlix, 11*), laborum cursus suorum luci et lætitiæ consecrantes: me ficus adhuc, id est, illecebrosa deliciarum obumbrat (6) prurigo mundi, humilis ad altitudinem, fragilis **147** ad laborem, mollis ad usum, sterilis ad fructum.

4. Ne fortasse miretur aliquis cur scribere audeo, qui loqui nequeo. Et tamen si repetamus quæ legimus in evangelicis Scripturis et sacerdotalibus factis, ac nobis sanctus Zacharias propheta docu-

(3) Ita edit. omnes, ac mss. non pauci: alii vero aliquot, *de nostris quoque nucleis*, non satis recte; manifestum enim est Ambrosium nostrum, quæ sua erat humilitas, seipsum cum virga rudi ac nodis aspera comparare.

(4) Mss. aliquamulti, *mereantur ducere fulgorem, quos spina nostra*, etc.

(5) Edit., *nam forte de terra*; quædam, *nam forte*, etc.

(6) Omnes edit. cum paucis mss., *laborem cursus suorum paci et lætitiæ consecrantes, ne ficus obumbret*; alii mss. majori numero et auctoritate, ut in textu.

(7) Rom. edit. ac mss. nonnulli, *Domini famulam... immaculatam sibi famulam*; melius vet. edit. cum reliquis mss. utrobique, *familiam*. Etenim hic universim de virginum statu atque ordine prius loquitur, ac deinde ad aliquam singillatim laudandam progreditur.

(8) Mss. aliquot, *mirentur innuptæ, et imitentur*.

(9) Eadem Rom. edit. sola, *vacuum laudis est*; sed vocem *lucis* ex ant. edit. et cunctis mss. restituimus. Dicitur autem laudabile hoc nomen esse, quod agna sive Agnes, Græce *ἄγνη*, id est pura, tum innocen-

mento sit, inveniet esse quod vox non explicet, et stylus signet. Quod si nomen Joannis reddidit patri vocem (*Luc. i, 63, 64*), ego quoque desperare non debeo quod vocem licet mutus accipiam, si loquar Christum: ejus quidem generationem juxta propheticum dictum quis enarrabat (*Isa. lvi, 8*)? Et ideo quasi servus, Domini familiam prædicabo (7); immaculatus enim Dominus immaculatam sibi familiam etiam in hoc pleno colluvionum fragilitatis humanæ corpore consecravit.

CAPUT II.

Docet libri sui auspicio proferri exordium, cum natalis dies esset virginis, beate Agnetis videlicet: quam a nomine, a pudore, a martyrio elegantissime commendat, sed potissimum ab ætate; quippe quæ annos duodecim nata, terrores, promissa, cruciatus, mortem denique ipsam virili prorsus constantia devicerit.

5. Et bene procedit, ut quoniam hodie natalis est virginis, de virginibus sit loquendum, et a prædicatione liber sumat exordium. Natalis est virginis, integritatem sequamur. Natalis est martyris, hostias immolemus. Natalis est sanctæ Agnes, mirentur viri, non desperent parvuli; stupeant nuptæ, imitentur innuptæ (8). Sed quid dignum de ea loqui possumus, cujus ne nomen quidem vacuum luce laudis (9) fuit? Devotio supra ætatem, virtus supra naturam: ut mihi videatur non hominis habuisse nomen, sed oraculum martyris, quo indicavit quid esset futura.

6. Ilabeo tamen unde mihi subsidium comparetur. Nomen virginis titulus est pudoris. Appellabo martyrem, prædicabo virginem. Satis prolixa (10) laudatio est, quæ non quæritur, sed tenetur. Facessant igitur ingenia, eloquentia, conticescat, vox una præconium est. Hanc senes, hanc juvenes, hanc pueri canant. Nemo est laudabilior, quam qui ab hominibus laudari potest. Quot homines, tot præcones, qui martyrem prædicant, dum loquuntur.

7. Hæc duodecim annorum (11) martyrium fecisse

tiæ symbolum sit, tum religionis; cum ad sacrificium quondam maxime destinatum fuerit illud animal.

(10) Edit. omnes cum Teller. cod., *Appellabo martyrem. Prædicavi satis. Prolixa*, etc. Elegantius autem reliqui mss. ut in textu, nisi quod pro *prædicabo*, non pauci legunt *prædicavi*. Rursus vero post duos versus Rom. edit. sola, *Vox una præconum est*, minus congrue.

(11) Rom. edit., *Hæc tredecim annorum*, etc. Sic etiam non solum ejusdem sanctæ martyris Acta beato Ambrosio inter ejus epistolas nequicquam, ut suo loco ostendemus, inscripta, sed et magnus Augustinus serm. *de diversis*, 101, in edit. nova 273, quanquam in Floriacensi mss. hæc verba *tredecim annorum* omnino desint. Verumtamen minime mutanda mss. omnium, ac vet. edit. lectio. Solemus quippe eos qui tertium decimum annum necdum impleverint, promiscue vel duodecim vel tredecim annorum vocitare. Illam autem scriptores cum Baronio satis conveniunt in ultima persecutione fuisse passam. Cujus quidem festum apud Græcos die 14 et 21 Januarii, nec non 15 Julii celebratur, apud Latinos vero 21 et 28 Januarii.

148 traditur. Quo detestabilior crudelitas, quæ nec minusculæ pepercit ætati : imo magna vis fidei, quæ etiam ab illa testimonium invenit ætate. Fuitne in illo corpuseulo vulnere locus? Et quæ non habuit quo ferrum reciperet, habuit quo ferrum vinceret. At istius ætatis puellæ torvos etiam vultus parentum ferre non possunt, et acui districta solent puncta flere, quasi vulnera. Hæc inter eruentas carnificum impavida manus, hæc stridentium gravibus immobilis tractibus catenarum, nunc furentis mucroni militis totum offerre corpus, mori adhuc nescia, sed parata : vel si ad aras invita raperetur, tendere Christo inter ignes manus, atque in ipsis sacrilegis focis tropæum Domini signare (12) victoris : nunc ferratis colla manusque ambas inserere nexibus : sed nullus tam tenuia membra poterat nexus includere.

8. Novum martyrii genus? Nondum idonea pœne, et jam matura victoriæ : certare difficilis, facilis coronari : magisterium virtutis implevit, quæ præjudicium vehabat ætatis. Non sic ad thalamum nupta properaret, ut ad supplicii locum læta successu, gradu festina virgo processit, non intorto crine caput compta, sed Christo : non flosculis redimita, sed moribus. Flere omnes, ipsa sine fletu (13). Mirari plerique quod tam facile vitæ suæ prodiga, quam nondum hauserat, jam quasi perfuncta donaret. Stupere universi, quod jam divinitatis testis existeret, quæ adhuc arbitra (14) sui per ætatem esse non posset. Effecit denique ut ei de Deo crederetur, cui de homine adhuc non crederetur. Quia quod ultra naturam est, de auctore naturæ est.

9. Quanto terrore egit carnifex ut timeretur, quantis blanditiis ut suaderet! quantorum vota ut sibi ad nuptias perveniret! At illa : Et hæc Sponsi injuria est exspectare placitum (15). Qui me sibi prior elegit (16), accipiet. Quid, percussor, moraris? Pereat corpus quod amari potest oculis quibus nolo. Stetit, oravit, cervicem inflexit. Cerneret trepidare carnificem, quasi ipse addictus fuisset : tremere percussoris dexteram, pallere ora alieno timoris periculo, cum puella non timeret suo. Habetis igitur in una hostia duplex martyrium, pudor

(12) *Tropæum Domini signare*, id est, crucis figuram sublatis in altum brachiis exprimere, quod primis Christianis familiare fuit inter orandum.

(13) Nonnulli mss., *Flere omnes propinqui poterant*.

(14) Rogabit forte aliquis cur Agnem tredecim annos natam, arbitram sui aut ad ferendum testimonium habilem exstitisse neget Ambrosius, cum ex Tertulliano lib. *de Virginitate velandis* cap. 11, constet moris fuisse apud ethnicos, ut puellæ 12 anno, masculi autem 14, ad sua negotia mitterentur. Verum observant ejus commentatores pupillas etsi a negotiorum tutela liberatas, nondum tamen absolvi a tutela auctoritatis. Unde licet propria negotia agere permitterentur, tamen quia etiam tum sub muliebri tutela erant, multa eisdem prohibebantur quæ apud ipsos reperias, Postea vero legem de venia ætatis masculis anno 20, puellis 18, edi-

ris et religionis. Et virgo permansit, et martyrium obtinuit.

149 CAPUT III.

Variis e capitibus virginitatis laudes petuntur, sed hinc imprimis quod e celo. Verbum elicere in terram ipsam meruerit : unde postea ejus studium quod sub antiquo fœdere in paucis floruerat, propagatum est in innumeris.

10. Invitat nunc integritatis amor, et tu, soror sancta, vel mutis tacita moribus (17), ut aliquid de virginitate dicamus ; ne veluti transitu quodam perstricta videatur, quæ principalis est virtus. Non enim ideo laudabilis virginitas, quia et in martyribus reperitur, sed quia ipsa martyres faciat.

11. Quis autem humano eam possit ingenio comprehendere, quam nec natura suis inclusit legibus? Aut quis naturali voce complecti, quod supra usum naturæ sit? E celo accersivit quod imitaretur in terris. Nec immerito vivendi sibi usum quæsit e celo, quæ sponsum sibi invenit in celo. Hæc nubes, æra, angelos, sideraque transgrediens, Verbum Dei in ipso sinu Patris invenit, et toto hausit pectore. Nam quis tantum cum invenerit, relinquat honi? *Unquid enim exinanitum est nomen tuum : propterea adolescentule dilexerunt te, et attraxerunt te* (Cant. 1, 1). Postremo non meum est illud, quoniam quæ non nubent, neque nubentur, erunt sicut angeli in celo (Matth. xxii, 30). Nemo ergo miretur si angelis comparentur, quæ angelorum Domino copulantur. Quis igitur neget hanc vitam fluxisse de celo, quam non facile invenimus in terris, nisi postquam Deus in hæc terreni corporis membra descendit? Tunc in utero virgo (18) concepit, et Verbum caro factum est, ut caro fieret Deus (Joan. 1, 14).

12. Dicet aliquis : Sed etiam Elias nullis corporei coitus fuisse permistus cupiditalibus invenitur. Ideo ergo curru raptus ad cælum (IV Reg. ii, 11), ideo cum Domino apparet in gloria (Matth. xvii, 3), ideo Domini venturus est præcursor adventus (Malac. iv, 5) Et Maria tympanum sumens pudore virgineo choros duxit (Exod. xv, 20). Sed considerate ejus illa speciem tunc gerebat. Nonne Ecclesiæ, quæ religiosos populi cœtus qui carmina divina concine-

dit Constantinus Magnus. Vide Cod. Theod. ad hunc titulum, et Cassiod. lib. iii *Variar.* form. 41, atque in eisdem Godefridi ac Fornerii observationes.

(15) Omnes edit. ac mss. aliquot, *injuria est, inquit mss. omittunt inquit, exspectare placitum* si alii mss... *exspectare placitum*. Aptius. Sed quid si legamus *spectare* pro *exspectare*? Certe hoc ultimum loco prioris, perpetuo exhibent mss.

(16) Plures mss. *priorem elegit* ; melius tamen alii, et eundem edit., *Prior elegit*.

(17) Mss. duo, *vel mitibus tacita moribus* : reliqui et omnes edit., *vel mutis*, etc. Rom. edit. addit, *petis* ; at nulla causa, cum aperte subintelligatur *invitas* : ubi Marcellinum sororem alloquitur, de qua in Adnotatione.

(18) Vocem *virgo* edit. Rom. detraxerat, sed contra altorum ac mss. omnium fidem.

rent, immaculato virgo spiritu copulavit? Nam etiam templo Hierosolymis fuisse legimus virgines deputatas. Sed quid Apostolus dicit? *Hæc autem in figura contingebant illis, ut essent indicia futurorum* (I Cor. x, 11); figura enim in paucis est, vita in pluribus.

13. At vero posteaquam Dominus in corpus hoc veniens, contubernium divinitatis et corporis sine ulla concrete confusionis labe sociavit (19), tunc toto orbe diffusus corporibus humanis vitæ cælestis usus inolevit. Hæc illud est quod ministrantes in terris angeli (Matth. iv, 11) declararunt futurum 150 genus, quod ministerium Domino immaculati corporis obsequiis exhiberet. Hæc est cælestis illa militia, quam laudantium exercitus angelorum promittebat in terris. Habemus ergo auctoritatem vetustatis a sæculo, plenitudinem professionis a Christo.

CAPUT IV.

Negatur virginitatis decus in ethnicis ullis unquam extitisse, puta in Vestalibus sacris deæ Phrygiæ ac Liberi patris, atque etiam in philosophis; ubi et de Pythagorea virgine, in qua tametsi laudatur animi magnitudo, continentia tamen desideratur: cum utraque in nostris virginibus emineat.

14. Certe non est hoc mihi commune cum gentibus, non populare cum barbaris, non cum cæteris animantibus usitatum: cum quibus et si unum eundemque vitalem aeris hujus carpinus spiritum, vulgarem terreni corporis participamus statum, generandi quoque non discrepamus usu; hoc solo tamen naturæ parilis convicia declinamus, quod virginitas affectatur a gentibus, sed consecrata violatur; incursatur a barbaris, nescitur a reliquis.

15 Quis mihi prætendit. Vestæ (20) virgines et Palladis sacerdotes? Qualis ista est non morum pudicitia (21), sed annorum: quæ non perpetuitate, sed ætate præscribitur! Petulantior est talis integritas, cujus corruptela seniori servatur ætati. Ipsi docent virgines suas non debere perseverare,

(19) Pauci mss. *et corporis ne ulla... labe sociavit.*

(20) Virgines Christianas Vestalibus cum alibi non semel opponit atque anteponit Ambrosius noster, at maxime hoc loco et Relat. adversus Symm. quæ si invicem conferre non pigeat, lucem ex mutua contentione, numero, officio, privilegio ac vivendi forma trahant abunde Dionysius Halicarn. lib. ii, J. Lipsius de Vestalibus, et Joseph Laurentius pluribus locis.

(21) Quidam mss., *non morum prudentia.*

(22) Nonnulli mss. *petulantium sit indicium.* Et post pauca, *pretio addicitur, pretio remuneratur.*

(23) *Sacra phrygia* celebrabantur in honorem Cybele matris deorum, cujus sacerdotes erant evirati quidam nebulones qui Galli dicebantur. De quorum sacrorum institutione multa refert Lucianus in Dea Syria; sicut de eorundem Agyrtarum seu Gallorum spurcis ac infandis libidinibus et imposturis in Asino quæ in suum postea transtulit auxitque Apuleius. Vide hæc de re præter Servium in ix *Æneidos*, Ar. nobium etiam lib. v, et August. lib. vi *De civil. Dei* cap. 7 et lib. vii. cap. 25, atque alios. *Orgia* vero eadem erant ac bacchanalia, quæ ita vocabantur a

nec posse, qui virginitati finem dederunt. Qualis autem est illa religio, ubi pudicæ adolescentes jubentur esse, impudicæ anus? Sed nec illa pudica est quæ lege retinetur: et illa impudica, quæ lege dimittitur. O mysteria! o mores! ubi necessitas imponitur castitati, auctoritas libidini datur. Itaque nec casta est, quæ metu cogitur: nec honesta, quæ mercede conducitur, nec pudor ille, qui intemperantium oculorum quotidiano expositus convicio, flagitiosis aspectibus verberatur. Conferuntur immunitates, offeruntur pretia; quasi non hoc maximum petulantiae sit indicium (22), castitatem vendere. Quod pretio promittitur pretio solvitur: pretio addicitur, pretio annumeratur. Nescit redimere castitatem, quæ vendere solet.

16. Quid de sacris Phrygiis (23) loquar, in quibus impudicitia disciplina est, atque utinam sexus fragilioris! Quid de orgiis Liberi, ubi religionis mysterium est incentivum libidinis? Qualis igitur potest ibi vita esse sacerdotum, ubi colitur stuprum deorum? Non habent igitur sacram virginitatem (24).

17. Videamus ne forte aliquam vel philosophiæ 151 præcepta formaverint, quæ magisterium sibi omnium solet vindicare virtutum. Pythagorea quædam una ex virginibus celebratur fabula (25), cum a tyranno cogeretur secretum prodere, ne quid in se ad extorquendam confessionem tormentis liceret, morsu linguam abscidisse, atque in tyranni faciem despuisse: ut qui interrogandi finem non faciebat, non haberet quam interrogaret.

18. Eadem tamen forti animo, sed tumentis utero exemplum taciturnitatis et proluvium castitatis, victa est cupiditatibus, quæ tormentis vinci nequivit. Igitur quæ mentis potuit tegere secretum, corporis non texit opprobrium. Vicit naturam, sed non tenuit disciplinam. Quam vellet in voce munimentum sui pudoris (26) exsistere! Eoque fortasse erudie-

verbo *ὀργίζεσθαι*, id es, irasci ac furere, quod hujus sacris proprium fuisse ignorat nemo. De illis agunt T. Livius dec. 4, lib. ix, August. *De civil. Dei*, lib. ii, cap. 7, et uberius adhuc lib. vii, cap. 21: Jos. Laurentius variis locis, nec non alii.

(24) Rom. edit. cum ms. Teller, *virginem*. Quæ lectio minime displiceret, si paulo firmiori patrocinio niteretur.

(25) Ita mss., omnes, excepto Teller. cum quo edit., *celebratur fabulis, cum, Rom., quæ cum, a tyranno. linguam abscidisse fertur.* Sed *fertur* additum fuisse ab iis, qui infinitum *abscidisse* ad *celebratur* referendum esse non advertabant. Cæterum per virginem illam Pythagoream videtur sanctus præses indicare Leænā Harmodii et Aristogitonis amicam quæ eorum adversus Hipparchum conspirationis conscia et deprehensa, cum libera linguæ abscissione silentium retinisset, statuam meruit sub figura Leænæ ore patulo et lingua vacua expresse, Consule Herod. in *Terpsic.*, Thucid. lib. i, Plutarch. *de Garrul.*, Plinium lib. xxxiv, cap. 8, et alios.

(26) Mss. non pauci, *momentum sui pudoris: unus monimentum, etc.*

rat illam patientia (27), ut culpam negaret. Non igitur invicta undique ; nam et tyrannus, licet non potuerit invenire quod non interrogabat, tamen quod non interrogabat, invenit.

19. Quanto nostræ virgines fortiores, quæ vincunt etiam quas non vident potestates : quibus non tantum de carne et sanguine, sed etiam de ipso mundi principe sæculique rectore victoria est ! Aetate utique Agnes minor, sed virtute major, triumpho numerosior, constantia confidentior, non sibi linguam propter metum abstulit, sed propter tropæum reservavit. Nihil enim habuit quod prodi timeret, cujus non erat criminosa sed religiosa confessio. Itaque illa, secretum tantummodo celavit, hæc probavit Dominum, quem quia ætas nondum poterat confiteri, natura confessa est.

CAPUT V.

Virginitatis patriam cælum esse, auctorem vero Dei Filium: qui cum virgo esset aule virginem, ex virgine tamen editus virginem Ecclesiam duxit uxorem. Ab ipsa susceptos nos omnes esse, cujus dotes nonnullæ commemorantur. Eiusdem filias hinc præcellere quod virginitas non subiciatur præcepto quodque ad pietatis cultum facultatem suppeditet quam expeditissimam.

20. In laudationibus solet patria prædicari et parentes, ut commemoratione auctoris dignitas successionis exaggeretur : ego licet laudationem non susceperim virginitatis, sed expressionem ; ad rem tamen pertinere arbitror, ut quæ sit ei patria, quis auctor, appareat. Ac prius ubi sit patria definiamus. Si enim ibi est patria, ubi genitale domicilium: in cælo profecto est patria castitatis. Itaque hic advena, ibi incola est.

21. Quid autem est castitas virginalis, nisi expertus contagionis integritas ? Atque ejus auctorem quem possumus æstimare, nisi immaculatum 152 Dei Filium, cujus caro non vidit corruptionem, divinitas non est experta contagionem ? Videte igitur quanta virginitatis merita sint. Christus ante virginem, Christus ex virgine : a Patre quidem natus ante sæcula, sed ex virgine natus ob sæcula (28). Illud naturæ suæ, hoc nostræ utilitatis est. Illud erat semper, hoc voluit (29).

22. Spectate et aliud virginitatis meritum : Christus virginis sponsus, et si dici potest, Christus virginis castitatis, virginitas enim Christi, non virginitatis est Christus. Virgo est ergo quæ nupsit, virgo quæ nos suo utero portavit, virgo quæ genuit, virgo quæ proprio lacte nutrit, de qua legimus : *Quanta fecit virgo Jerusalem* (30) ! *Non deficient de petra ubera, neque nixa Libano, aut declinabit aqua valido*

vento quæ portatur (Jerem. xviii 13, 14). Qualis est hæc virgo quæ Trinitatis fontibus irrigatur : cui de petra fluunt aquæ, non deficiunt ubera, mella funduntur ? Petra autem est juxta Apostolum Christus. Ergo a Christo non deficiunt ubera, claritas a Deo, flumen ab Spiritu. Hæc est Trinitas quæ Ecclesiam suam irrigat, Pater, Christus et Spiritus.

23. Sed et jam a matre descendamus ad filias. *De virginibus*, inquit sanctus Apostolus, *præceptum Domini non habeo* (I Cor. vii, 25). Si Doctor gentium non habuit, habere quis potuit ? Et præceptum quidem non habuit, sed habuit exemplum. Non enim imperari potest virginitas, sed optari : nam quæ supra nos sunt, in voto magis quam in magisterio sunt. *Sed volo vos*, inquit, *sine sollicitudine esse. Nam qui sine uxore est, sollicitus est quæ Domini sunt, quomodo placeat Deo.... et virgo cogitat quæ Domini sunt ut sit sancta corpore et spiritu. Nam quæ nupta est, cogitat quæ mundi sunt, quomodo placeat viro suo* (I Cor. vii, 32-34).

CAPUT VI.

Sanctus vir a se minime damnari matrimonium contestatus, tamen ut bona mulierum ac virginum inter se componat, primo quæ mala fecunditatem comitentur, puta dolores pariendi, molestias educandi, addictam viro servitutem, nimiam formæ atque ornamentorum curam, proponit : tum illis opponit majorem virginum formæ gratiam felicioremque fecunditatem, quibus eas Ecclesiæ perquam similes fieri asseverat.

24. Non ego quidem dissuadeo matrimonium, sed virginitatis attexo beneficium. *Qui infirmus est* inquit, *olera manducet* (Rom. xiv, 2). Aliud exigo, aliud admiror. *Alligatus es uxori ? Noli quærere solutionem. Solutus es ab uxore ? Ne quæsieris uxorem* (I Cor. vii, 27). Hoc præceptum est copulatis. De virginibus autem quid ait ? *Et qui matrimonio jungit virginem suam, bene facit : et qui non jungit melius facit.* (Ibid. 38). Illa non peccat, si nubat : hæc si non nubat (31) æterna est. Ibi remedium infirmitatis, 153 hic gloria castitatis. Illa non reprehenditur, ista laudatur.

25. Conferamus, si placet, bona mulierum cum ultimis virginum. (32) Jaetet licet secundo se mulier nobilis partu (33) : quo plures generaverit, plus laborat. Numeret solatia filiorum, sed numeret pariter et molestias. Nubit et plorat. Qualia sunt vota, quæ flentur ! Concipit et gravescit. Prius utique impedimentum fecunditas incipit asferre quam fructum. Parturit, et regrotat. Quam dulces pignus quod a periculo incipit, et in periculis desi-

que Rom. post. vocem *Christus*, proxime sequentem adjecit, *virgo*, quæ neque in ant. edit. neque in mss. ullis reperitur.

(30) Rom. edit. sola. *Quanta fecit virgo Israel.*

(31) Mss. quatuor, *hæc si non peccat, æterna est* alii totidinem *hæc si non nubat, non peccat, æterna est* Melius reliqui et edit, ut in textu.

(32) Mss. duo, *cum multis bonis virginum.*

(33) Nonnulli mss. *fecundosa mulier nobilis partu*

(27) Omnes edit., *erulicrat* illam pœnitentia, optime vero cuncti ms.... *patientia* nam quod nonnulli habent, *patientiam*, scriptorum insectiæ impulsandum est.
(28) Mss. aliquot *renatus ob sæcula.*
(29) Mss. quatuor, *hoc voluit circa finem* reliqui (uno excepto, ubi legas, *hoc fieri voluit*) exhibent tantum, *hoc voluit.* Sic etiam edit. cunctæ præter Rom. in quo legitur, *hoc esse voluit.* Eadem quo-

nit, prius dolori futurum quam voluptati ! Periculis emitur, nec pro arbitrio possidetur.

26. Quid recenseam nutriendi molestias, instituendi et copulandi (34) ? Felicitium sunt istæ miseriae. Habet mater hæredes, sed auget dolores. Nam de adversis non oportet dicere, ne sanctissimorum parentum animi contremiscant. Vide, mi soror, quam grave sit pati, quod non oportet audiri. Et hæc in præsentī sæculo. Venient autem dies quando dicant : *Beatae steriles et ventres qui non genuerunt* (Luc. xxiii, 29). Filiae enim huius sæculi generantur et generant : filia autem regni abstinet a voluptate viri, et a voluptate carnis (35) : ut sit sancta corpore et spiritu.

27. Quid ergo famulatus graves et addicta viris servitia replicem feminarum, quas ante iussit Deus servire quam servos (Gen. iii, 16) ? Quæ eo prosequor, ut indulgentius obsequantur ; quibus hoc si probæ, merces est charitatis : si improbæ, pœna delicti.

28. Hinc (Cf. S. Aug. lib. iv de Doctr. Christ., cap. 21) illa nascuntur incentiva vitiorum, ut quæsisit coloribus ora depingant, dum viris displicere formidant, et de adulterio vultus meditantur adulterium castitatis. Quanta hic amentia effigiem mutare naturæ, picturam quærere, et dum verentur morale iudicium (36), prodere suum ! Prior enim de se pronuntiat, quæ cupit mutare quod nata est. Ita dum aliis studet placere, prius sibi ipsa displicet. Quem iudicem, mulier, veriores requiramus deformitatis tuæ, quam te ipsam, quæ videri times ! Si pulchra es, quid absconderis ? Si deformis, cur te formosam esse mentiris, nec tuæ conscientiae, nec alieni gratiam erroris habitura (37) ? Ille enim alteram diligit, tu alteri vis placere. Et irasceris si amet aliam qui adulterare in te docetur ? Maia magistra es injuriæ tuæ. Lenocinari enim refugit, etiam quæ passa lenonem est ; ac licet vilis mulier, non alteri tamen, sed sibi peccat : tolerabilioraque propemodum in altero crimina sunt (38) ; ibi enim pudicitia, hic natura adulteratur.

29. Jam quanto pretio opus est, ne etiam pulchra displiceat ! Hinc pretiosa collo dependent monilia, inde per humum vestis trahitur aurata. Emitur igitur hæc species, an habetur ? Quid, quod etiam ad

(34) Ita edit. cum parte mss., at alia pars haud multo minor, *et copulandi filium. Sunt istæ miseriae* Non satis apte.

(35) Rom. edit., *filia autem... a voluntate viri, et a voluntate carnis*, etc. Vet et mss. satis inter se consentiunt, nisi quod horum non pauci præ se ferunt, *filiae autem regni abstinent*, etc., quidam etiam pro *filiae* legunt *fili*, utque loci totius constructionem restituant, ita concludunt, *ut sit quod Joannes dicit. Qui non ex voluptate viri, neque ex voluptate carnis, sed ex Deo nati sunt.*

(36) Quidam mss., *maritale iudicium perdidere suum.*

(37) Mss. plerique, *nec alieni gratiam oris habitura*. Minime male.

(38) Omnes edit. cum paucis mss., *in adulterio.*

A odorem variae (39) adhibentur illecebrae ! **154** Gemmis onerantur aures, oculis color alter infunditur. Quid ibi remanet summi, ubi tam multa mutantur ? Sensus suos amittit mulier, et vivere posse se credit ?

30. Vos vero, beatæ virgines, quæ talia tormenta potius quam ornamenta nescitis : quibus pudor sanctus verecunda suffusus ora, et bona castitas est decori : non humanis addictæ oculis, alieno errore merita vestra pensatis. Habetis sane et vos vestrae militiam pulchritudinis, cui virtutis militat forma, non corporis : quam nulla exstinguit ætas, nulla eripere mors potest, nulla ægritudo corrumpere. Solus formæ arbiter petatur Deus, qui etiam in corpore minus pulchro diligit animas pulchriores (40). Non utri onus notum, non dolor partus : et tamen numerosior soboles piæ mentis, quæ omnes pro liberis habet : fecunda successoribus, sterilis orbitatibus ; nescit funera, novit hæredes (41).

31. Sic sancta Ecclesia immaculata coitu, fecunda partu, virgo est castitate, mater est prole. Parturit itaque nos virgo non viro plena, sed Spiritu. Parit nos virgo non cum dolore (42) membrorum, sed cum gaudiis angelorum. Nutrit nos virgo non corporis lacte, sed Apostoli quo infirmam adhuc crescentis populi lactavit ætatem (I Cor. iii, 2). Quæ igitur nupta plures liberos habet quam sancta Ecclesia, quæ virgo est sacramentis, mater est populis, cujus fecunditatem etiam Scriptura testatur dicens : *Quoniam plures filii desertæ magis quam ejus quæ habet virum* (Isa. lvi, 1) ? Nostra virum non habet, sed habet sponsum ; eo quod sive Ecclesia in populis, sive anima in singulis, Dei verbo, sive ullo flexu pudoris (43), quasi sponso innubit æterno, effeta injuriæ, feta rationis.

CAPUT VII.

Parentes ut ad virginitatem filias instituant, hortatur, eisque quot molestiæ nascentur ex voluptate quam illi quærent in nepotibus, ponit ob oculos. Negat tamen a se prohiberi nuptias : quin imo illas contra hæreticos earundem adversarios tuetur : cæterum ipsis virginitatem anteponens, quanta sit virginum sponsi pulchritudo quibusve ab eo muneribus ille donentur, explicat : tum expositis in eam rem Canticorum locis aliquot, inde morum ac virtutum præcepta exprimit virginum conditioni accommodata.

32. Audistis, parentes quibus erudire virtutibus, quibus instituere disciplinis filias debeatis, ut ha-

D crimina sunt : ita etiam apud August. loco in marg. citato, qui isthæc ibi retulit in præclarum dictionis grandis exemplum : alii magno numero, *in altero*, etc., nimirum in eo quod hæc mulier admittit, quæ sibi peccat, non alteri.

(39) Edit. ac pauci mss., *etiam odorum variae*, etc.

(40) Nonnulli mss., *arbiter petitur Deus... Diligite animas.*

(41) Mss. aliquot, *nescit funera hæredis.*

(42) Mss. aliquot, *Parurit itaque nos virgo non cum dolore* : alii vero et edit. prorsus conveniunt, nisi quod pro *parturit*, in Rom. edit. repositum est, *concepit*.

(43) Ita vet. edit. cunctique prope mss. ; at Rom. edit. cum uno vel altero mss. *fluxu pudoris.*

bere possitis quarum meritis vestra delicta redimantur. Virgo Dei donum est, munus parentis, sacerdotium castitatis. Virgo matris hostia est, ejus quotidiano sacrificio vis divina placatur. Virgo individuum pignus parentum, quæ non dote sollicitet, non emigratione destituat, non offendant injuriis (44).

155 33. Sed nepotes aliquis habere desiderat, et avi nomen acquirere. Primum suos tradit, dum quærit alienos: deinde certis defraudari incipit, dum sperat incertos: confert opes proprias, et ad huc poseitur: nisi dotem solvat, exigitur: si diu vivat, onerosus est. Emere istud est generum (45), non acquirere, qui parentibus filia vendat aspectus. Ideone tot mensibus gestatur utero, ut in alienam transeat potestatem? Ideo commendandæ virginis (46) cura suscipitur, ut citius parentibus auferatur?

34. Dicit aliquis: Ergo dissuades nuptias? Ego vero suadeo, et eos damno qui dissuadere consueverunt: ut pote qui Saræ ac Rebecæ et Rachel, cæterarumque veterum conjugia feminarum pro documentis singularium virtutum recensere soleam. Qui enim copulam damnat, damnat et filios: et ductam per successionum seriem (47) generis societatem damnat humani. Nam quemadmodum duratura in sæculum ætas succedere posset ætati, nisi gratia nuptiarum procreandæ studium sobolis incitaret? Aut quomodo prædicari potest quod immaculatus Isaac ad altaria Dei victima paternæ pietatis accessit (*Gen. xxii, 2*), quod Israel humano situs in corpore Deum vidit, et religiosum populo dedit nomen, quorum originem damnat? (*Gen. xxxii, 30, 27*). Unum sane habent homines licet sacrilegi, (48) quod in his etiam a sapientissimis probetur: quia conjugia damnando, profitentur se non debuisse nasci.

35. Non itaque dissuadeo nuptias, sed fructus sacratæ virginitatis enumero. Paucarum quippe hoc munus est, illud omnium. Nec potest esse virginitas, nisi habeat unde nascatur. Bona cum bonis comparo, quo facilius quid præstet, eluceat. Neque meam ullam sententiam affero, sed eam repeto, quam edidit Spiritus sanctus per prophetam: *Melior est, inquit, sterilitas cum virtute* (*Sap. vi, 1*).

36. Primum enim quod nuptiæ præ cæteris concupiscunt, ut sponsi decore se jactent, eo necesse est impares sacris se fateantur esse virginibus, quibus solis contingit dicere: *Speciosus forma præ filiis hominum, diffusa est gratia in labiis tuis* (*Psal. xlii, 3*). Quis est iste sponsus? Non vilibus addictus

(44) Nihil apertius probare possit needum monasteria virginum Mediolani fuisse instituta, secus vero Bononiæ, ut docetur infra, cap. 10. num. 57.

(45) Quidam mss., *Emereri studet generum*.

(46) Rom. edit. cum paucis mss., *comende virginis* aliæ cum reliquis, *commendande*, duo mss., *commendatæ, virginis*.

(47) Pauci mss., *Per successorum seriem*.

(48) Manichæi scilicet. de quibus Augustinus in lib. de *Heres.*, cap. 46, ita loquitur: *Unde nuptias sine dubitatione condemnant, et quantum in ipsis est*

A obsequiis, non caducis superbus divitiis: sed ejus sedes in sæculum sæculi. Filia regum in honore ejus. *Astitit regina a dextris tuis in vestitudo aurato varietate circumamicta virtutum. Audigitur, filia, et vide, et inclina aurem tuam, et obliviscere populum tuum et domum patris tui; quoniam concupivit Rex speciem tuam, quia ipse est Deus tuus* (*Ibid.*, 10-12).

37. Et adverte quantum tibi Spiritus sanctus Scripturæ divinæ testificatione detulerit, regnum, aurum, pulchritudinem: regnum, vel quia sponsa es Regis æterni (49), vel quia invictum animum gerens, ab illecebris voluptatum non captiva haberiis (50), sed quasi regina dominaris: aurum, quia sicut illa materies examinata igne pretiosior est; 156 ita corporis species virginalis Spiritui consecrata divino, formæ suæ acquirit augmentum; pulchritudinem vero quis potest majorem existimare decore ejus, quæ amatur a Rege, probatur a judice, dicatur Domino, consecratur Deo: semper sponsa, semper in-nupta; ut nec amor finem habeat, nec damnum pudor.

38. Hæc profecto vero pulchritudo est, cui nihil deest, quæ sola meretur audire a Domino; *Tota es formosa, proxima mea, et reprehensio non est in te. Sponsa, veni huc a Libano, veni huc a Libano; transibis et pertransibis a principio fidei, a capite Sanir et Hermon, a latibulis leonum, a montibus pardorum* (*Cant. iv, 7, 8*). Quibus indicium ostenditur perfecta et irreprehensibilis virginalis animæ pulchritudo, altaribus consecrata divinis, inter occursum et latibula spiritalium bestiarum non inflexa mortalibus (51), sed intenta mysteriis Dei meruisse dilectum, ejus ubera plena lætitiæ: *Vinum enim lætificat cor hominis* (*Psal. ciii, 15*).

39. Odor, inquit, vestimentorum tuorum super omnia aromata (*Cant. iv, 10*). Et infra: *Et odor vestimentorum tuorum sicut odor Libani* (*Ibid.*, 11). Vide quem nobis tribuas, virgo, processum. Primus enim odor tuus super omnia aromata, quæ in Salvatoris missa sunt sepulturam (*Joan. xix, 39*); et emortuos corporis motus, membrorumque redolet obuisse delicias. Secundus odor tuus sicut odor Libani, Dominici corporis integritatem, virginæ florem castitatis exhalat.

CAPUT VIII.

Locum sequentem Canticorum, Favus distillans, etc. sic edisserit, ut inde ansam arripiat cum apibus sacras virgines comparandi.

40. Favum itaque mellis tua opera componant (*Cant.*, v. 11); digna enim virginitas (52) quæ apibus

prohibent; quando generare prohibent, propter quod conjugia copulanda sunt.

(49) Vel quia sponsa es regis æterni, hæc in mss. nullo pluribus prætermittuntur.

(50) Sic omnes edit.: at mss. aliquot: alii autem majori numero, *non captiva haberiis*.

(51) Mss. longe plurimi, *non inflexa moralibus: unus, moribus*.

(52) Mss. aliquot, *Favus itaque mellis tua opera componat... Ros quoque virgineus*. Rom. edit., *virgini*

comparetur : sic laboriosa, sic pudica, sic continens. Rose pascitur apis, nescit concubitus, mella componit. Ros quoque virginis est sermo divinus; quia sicut ros, Dei verba descendunt. Pudor virginis est intemerata natura. Partus virginis fetus est labiorum (53), expers amaritudinis, fertilis suavitatis. In commune labor, communis est fructus.

41. Quam te velim, filia, imitatricem esse hujus apiculæ cui eibus flos est (54), ore soboles legitur, ore componitur ! Hanc imitare tu, filia. Verba tua nullum doli velamen obtendant, nullum habeant fraudis involuerum; ut et puritatem habeant, et gravitatis plena sint.

42. Meritorum quoque tuorum tibi æterna posteritas tuo ore pariat (55). Nec soli tibi, sed etiam pluribus congreges, (qui seis enim quando a te anima tua reposeatur?) ne receptacula horreorum frumentis coacervata dimittens, nec vitæ tuæ usui profutura, nec meritis, rapiaris eo quo thesaurum tuum ferre non possis. Dives igitur esto, sed pauperibus : ut naturæ participes tuæ, participes sint etiam facultatum.

157 43. Florem quoque tibi demonstro carpendum, illum utique qui dixit : *Ego flos campi, et lilium convallium. Tanquam lilium in medio spinarum* (Cant. ii, 2); quod est evidentis indicii, spiritualium nequitiarum sentibus virtutes obsideri; unde nemo fructum referat, nisi qui cautus accedat.

CAPUT VIII.

Pergit alios e Canticis canticorum locos aptare subiecto argumento, et primum virginem ad Christum inquirendum exhortatus, ubinam ille inveniat, exponit : tum descripta ejusdem secundum utramque naturam præstantia, quibus ab eo perfectionibus Sponsa exornetur, quibusve muniatur prædiis, aperit : postremo eamdem cum angelis ob castitatem confert, nec non illi eorum parti quos e cælo intemperantia deturbavit, præfert.

44. Sume igitur alas, virgo, sed spiritus; ut supervoles vitia, si contingere cupis Christum : *In altis habitat, et humilia respicit* (Psal. cxii, 3); et species ejus sicut cedrus Libani, qui comam nubibus, radicem terris inserit. Principium enim ejus e cælo, posteriora ejus in terris, fructus cælo proximos edit. Scrutare diligentius tam bonum florem, necubi eum in pectoris tui convalle reperias; humilibus enim frequenter inhalatur.

45. Amat generari in hortis, in quibus eum Susanna dum deambulet, invenit (Dan. xiii, 7), mori prius, quam violari parata. Qui sint autem horti, ipse demonstrat dicens : *Hortus conclusus, soror mea sponsa, hortus conclusus, fons signatus*

(53) Rom. edit, cum mss. aliquot, *fetus laborum*. Minus commode.

(54) Hic non secus ad lib. v *Hexæm.* cap. 31, Virgilium imitatus est sanctus doctor, ut illic a nobis observatum est.

(55) Mss. non pauci *tuo opere pariat*.

(56) Aliquot mss., *moralis septus spiritu*.

(57) Edit., *in lignis nemorosis*.

A (Cant. iv, 12); eo quod in hortis hujusmodi impressa signaculis imagine Dei, sinceri fontis unda resplendeat; ne volutabris spitalium bestiarum sparsa cerno fluentia turbentur. Hinc ille murali scriptus spiritu (56) pudor claudatur, ne pateat ad rapinam. Itaque sicut hortus furibus inaccessus vitem redolet, flagrat oleam, rosam residet; ut in vite religio, in olea pax, in rosa pudor sacratæ virginis inoleat. Hic est odor quem Jacob patriarcha flagravat, quando meruit audire : *Eccc odor filii mei sicut odor agri pleni* (Gen. xxvii, 27.) Nam licet plenus omnibus fere fructibus patriarchæ sancti fuerit ager; ille tamen fruges majore virtutis labore generavit, hic flores.

B 46. Accingere itaque, virgo, et si vis hujusmodi tibi ut hortus aspiret, prophetis cum claudis præceptis. Pone custodiam ori tuo et ostium circumstantiæ labiis tuis (Psal. cxi, 3); ut etiam tu possis dicere : *Tanquam malus in lignis nemoris* (57), *ita frater meus in medio filiorum. In umbra ejus concupivi et sedi, et fructus ejus dulcis in faucibus meis* (Cant. ii, 3). *Inveni quem dilexit anima mea, tenui eum, et non relinquam* (Cant. iii, 4). *Descendit frater meus in hortum suum, ut manducet* (58) *fructum pomorum suorum* (Cant. v, 1). *Veni, fraterne mi, exeamus in agrum* (Cant. vii, 11). *Pone me ut sigillum in cor tuum, et velut signaculum super brachium tuum* (Cant. viii, 6). *Frater meus candidus et rubeus* (Cant. v, 10), Decet enim ut plene noveris, virgo, quem diligis, atque omne in eo et ingenitæ divinitatis et assumptæ mysterium incorporationis agnoscas. Candidus merito, quia Patris splendor : 158 rubeus, quia partus est Virginis. Color in eo fulget et rutilat utriusque naturæ. Memento tamen antiquiora in eo divinitatis insignia, quam corporis sacramenta, quia non cœpit a virgine, sed qui erat, venit in virginem.

C 47. Ille discretus a militibus (59) *Matth.* xxvii, 29-31, ille lancea vulneratus (*Joan.* xix, 34), ut nos sacri vulneris cruore sanaret, respondebit tibi profecto (est enim mitis et humilis corde, blandus aspectu) : *Exsurge, Aquilo, et veni, Auster; aspira hortum meum, et fluant aromata mea* (Cant. iv, 16). Ex omnibus enim partibus mundi odor sacratæ religionis inolevit (60) dilectæque virginis membra flagrant. *Formosa es, proxima mea, ut bona opinio: pulchra, ut Jerusalem* (Cant. vi, 3). Non caduci itaque corporis pulchritudo vel morbo peritura, vel senio; sed nullis obnoxia casibus opinio bonorum nunquam moritura meritorum, virginibus est decori.

D 48. Et quoniam non humanis jam, sed cœlesti-

(58) Ita mss. plerique : nonnulli tamen et omnes edit. *Descendat..... et manducet* quod etiam consentit cum sacro textu.

(59) Rom. edit. sola, *Ille spretus a militibus*.

(60) Omnes edit. et pauci mss., *adolevit dilectæ* quo (Rom., *quod dilectæ*) virginis membra fragrant; mss. vero cæteri nobiscum faciunt, nisi quod plures legunt *flagrant* : unus, *flagrant*.

bus, quorum vitam vivis in terris, digna es comparari: accipe a Domino praecepta quae serves. *Pone me ut sigillum, inquit, in cor tuum, et velut signaculum super brachium tuum* (Cant. viii, 5): quo signatiora prudentiae tuae factorumque documenta promantur, in quibus figura Dei Christus eluceat, qui paternae ambitum exaequans naturae, totum quicquid a Patre divinitatis assumpsit, expressit. Unde etiam apostolus Paulus in Spiritu nos dicit esse signatos (Ephes. i, 13); quoniam Patris imaginem habemus in Filio, sigillum Filii habemus in Spiritu. Haec Trinitate signati caveamus diligentius, ne quod accepimus pignus in cordibus nostris, aut morum levitas, aut ullius adulterii fraus resignet.

49. Sed facessat hic sacris virginibus metus, quibus tanta praesidia tribuit primum Ecclesia, quae tenerae proles sollicita successu, ipsa quasi murus abundantibus in modum turrium inaccessit uberibus (Cant. viii, 10), donec soluto obsidionis hostilis incursus, pacem validae juventuti, maternae praesidio virtutis, acquirat. Unde et Propheta ait: *Fiat pax in virtute tua, et abundantia in turribus tuis* (Psal. cxxi, 7).

50. Tum ipse pacis Dominus postquam validioribus brachiis commissa sibi vineta complexus, palmites suos gemmare conspexerit, vultu praesule, nassentibus fructibus auras temperat, sicut ipse testatur dicens: *Vinea mea est in conspectu meo, mille Salomoni* (61) *et ducenti qui servant fructum ejus* (Cant. viii, 12).

51. Supra ait: *Sexaginta potentes in circumitu propaginis ejus, strictis armatos ensibus* (62), *et eruditos praeliis disciplinis* (Cant. iii, 7, 8); hic mille et ducentos. Crevit numerus, ubi crevit et fructus; quia quo sanctior quisque, eo communior. Sic Elisaeus prophetae exercitus angelorum praesidia sibi adesse monstravit (IV Reg. vi, 17): sic Jesus Nave ducem militiae coelestis agnovit (Josue v, 13). Possunt igitur fructum in nobis custodire, qui possunt etiam militare pro nobis. Vobis autem, virgines sanctae, speciale praesidium est, quae intemerato pudore sacrum Domini servatis cubile.

(61) Mss. aliquot, *mille Salomon*; nonnulli, *mille, inquit, Salomon*.

(62) Omnes edit., *strictis armatos telis*,

(63) Theod. ac Tell. cod., *Hinc religio etiam dicitur*. Quod si cui arriserit, referendum erit ad diabolum, quem ob impuritatem in Evangelio *legionem* dictum indicat sanctus noster lib. vi, in *Lucam*, num. 47. Melius tamen reliqui, atque edit., *Hinc religio*, etc. Cave autem putes vocem *religio* a castitate deduci ab Ambrosio. Quid enim inter has voces cognitionis? At vero *nomen accepit*, interpretare *titulum accepit*, ut nempè religio virgo dicatur, quemadmodum continuo post ipse significat. Ceterum *religionem* Tullius, lib. ii de *Nat. deor.*, a *relegendo*; Lactantius, lib. iv, cap. 28, a *relegendo*; Augustinus denique a *relegendo* dictam affirmant.

(64) Triplicem de angelorum peccato opinionem,

A Neque mirum si pro vobis angeli militant, quae angelorum moribus militatis. 159 Meretur eorum praesidium castitas virginalis, quorum vitam meretur.

52. Et quid pluribus exsequar laudem castitatis? Castitas etiam angelos fecit. Qui eam servavit, angelus est; qui perdidit, diabolus. Hinc religio etiam nomen accepit (63). Virgo est, quae Deo nubit: meretrix, quae deos fecit. Nam de resurrectione quid dicam, cujus praemia jam tenetis? *In resurrectione autem neque nubent, neque ducent uxores: sed erunt sicut angeli, inquit, in caelo* (Matth. xxii, 30). Quod nobis promittitur, vobis praesto est, votorumque nostrorum usus apud vos. De hoc mundo estis, et non estis in hoc mundo. Saeculum vos habere meruit, tenere non potuit.

53. Quam praeclarum autem angelos propter intemperantiam suam in saeculum cecidisse de caelo (64), virgines propter castimoniam in caelum transisse de saeculo? Beatae virgines, quas non illecebra sollicitat corporum, non colluvio praecipitat voluptatum! Cibis parcimoniae, potus abstinentiae docet vitia nescire, qui docet causas nescire vitiorum. Causa peccandi etiam justos saepe decepit. Hinc populus Dei postquam sedit manducare et bibere, Deum negavit (Exod. xxxii, 6-8). Hinc Loth. concubitus filiarum ignoravit, et pertulit (Gen. xix, 33-35). Hinc inversis vestigiis filii Noe patris quondam pudenda texerunt (Gen. ix, 23): quae prociac vidit, modestus erubuit, pius texit, offensurus si et ipse vidisset. Quanta vini est vis, ut quem diluvia non nudarent, vina nudarent.

CAPUT IX.

Ultima virginitatis laus proponitur, avaritiae nimirum immunitas. Hujus occasione sanctus praesul sorori in mentem revocat, quanta sit illius felicitas quae non cogatur luxui atque vanitati, quibus nupturae mancipantur, morem gerere.

54. Quid illud? Quantae felicitatis est, quod nulla vos habendi cupiditas inflamat? Pauper quod habes poseit, quod non habes non requirit. Fructus laboris tui thesaurus est inopi, et duo aera si sola sint, census est largientis.

54. Audi ergo, soror, quantis careas (65). Nam

quam apud alios Patres invenit Ambrosius, ipse tanquam probabilem admisit, Primam etenim quae de bonis angelis intelligitur, quod legitur secundum LXX: *Viderunt angeli Dei filias hominum*, etc., post Philonem et cum eo Patres fere ad unum, proponit hic et in Apologia David, p. 675. Secunda quae eundem locum de malis angelis jam propter superbiam de caelo lapsis exponit, ex eodem Philone et aliis nonnullis exhibetur lib. de *Noe et Arca*, cap. 4. pag. 23. Tertia demum quae de filiorum Seth conjugii cum filiabus Cain locum explicat, praefertur in eodem Psal. cxviii, 4 pag. 1011. Ad quos omnes locos vide quae sunt a nobis animadversa. Interim autem observabis eam opinionem quae quarto saeculo ex Ambrosii, Hieronymi et Augustini auctoritate nata videtur, solam postmodum obtinuisse.

(65) In editione Cenedictiniana duplex numerus

cavere quid debeas, nec meum est docere, nec A
tuum discere; perfectæ enim virtutis usus magisterium non desiderat, sed informat. Cernis ut pomparum fereulis similis incedat, quæ se componit ut placeat, omnium in se vultus et ora convertens, eo ipso quo studet placere, deformior; 160 prius enim populo displicet, quam placeat viro. At in vobis rejecta decoris cura plus decet (66); et hoc ipsum quod vos non ornatis, ornatus est.

55. Cerne laceras vulneribus aures, et depressæ onera miserare cervicis. Non sunt (67) alleviamenta pœnarum discrimina metallorum. Hinc collum catena constringit, inde pedem compes includit. Nihil refert auro corpus oneretur an ferro. Sic cervix premitur, sic gravatur incessus. Nil pretium (68) juvat; nisi quod vos mulieres, ne pereat vobis pœna, trepidatis. Quid interest, utrum aliena sententia, an vestra vos damnet? Hinc vos etiam miserabiliores quam qui publico jure damnantur, quod illi optant exui, vos ligari.

56. Quam vero miserabilis illa conditio, quod tanquam mancipii forma venalis, nuptura licitatur; ut qui pretio vicerit, emat. Tolerabilius tamen mancipia veneunt, quæ sæpe sibi dominos eligunt: virgo si eligat, crimen est; si non eligat, contumelia. Quæ quamvis pulchra sit et decora, et timet et cupit videri: cupit, ut se carius vendat: timet, ne hoc ipsum dedeceat quod videtur. Quanta autem volorum ludibria et ad procorum eventus suspecti metus, ne pauper illudat, ne dives fastidiat, ne pulcher irideat, ne nobilis spernat!

CAPUT X.

Objicientibus frequentium Ambrosii ad virginitatem exhortationum nullum fructum esse ut satisfaciat, adducit exempla cum aliarum virginum, tum Mauritanensium ac Bononiensium sed harum imprimis virtutes ac propagandæ virginitatis ardorem laudat.

57. Dicet aliquis: Tu nobis quotidie virginum

54 usurpatur: utrumque exscripsimus, posteriorem asterisco signantes. Idem æsterisci, quotiescunque numero affligitur, sensus. Edd.

(66) Edit., *rejecta decoris cura plus placet.*

(67) Omnes edit. cum mss. uno vel altero, *Certe laceræ vulneribus aures, et depressæ onere miseræ cervicis non sunt alleviamenta pœnarum, sed,* etc. Mss. non pauci, *Carnes laceras vulneribus, aures et depressæ ouera cervicis miserare. Non sunt,* etc. Reliqui demum melius, ut in textu. Porro si totum hunc locum libeat cum iis quæ in eandem materiam leguntur apud Clem. Alex. lib. II *Pædagogici* sui, cap. 12, et Tertull. *De cultu femin.* cap. 6, componere; laud ægre animadvertes Ambrosio priscos hosce Patres nequaquam fuisse incognitos.

(68) Ita mss. magno numero: nonnulli tamen et edit. *Si cervix premitur si gravatur incessus, nil pretium,* etc.

(69) Mss. aliquot, *de Placentinosa grandes virgines veniunt;* non recte.

(70) *De Bononiensi veniunt,* in mss. prope omnibus desideratur.

(71) Quidam mss., *ut alibi persuadeam.*

(72) Edit. *Si hominem amarent;* mss. *vellent*

canis laudes. Quid faciam qui eadem quotidie cantito, et proficio nihil? Sed non mea culpa. Denique de Placentino sacerandæ virgines veniunt (69), de Bononiensi veniunt (70), de Mauritania veniunt, ut hic velentur. Magnam rem videtis. Hic tracto, et alibi persuadeo. Si ita est, alibi tractemus, ut vobis persuadeamus (71).

58. Quid, quod etiam qui me non audiunt, sequuntur: qui audiunt, non sequuntur? Nam plerasque virgines cognovi velle, et prohiberi etiam prodire a matribus, et quod est gravius, viduis, cum quibus hic mihi sermo est. Nempe si hominem vellent amare (72) filiæ vestræ, per leges 161 possent eligere quem vellent. Quibus igitur hominem eligere licet, Deum non licet?

B 59. Contuemini quam dulcis pudicitiae fructus sit, qui barbaricis quoque inolevit affectibus. Ex ultimis infra ultraque Mauritaniae partibus deductæ virgines hic sacrari gestiunt; et cum sint omnes familiæ in vinculis (73), pudicitia tamen nescit esse captiva. Profitetur regnum æternitatis, quæ mœret injuriam servitutis.

60. Nam quid de Bononiensibus virginibus loquar, secundo pudoris agmine, quæ mundanis se deliciis abdicantes, sacrarium virginitatis incolunt? Sine contubernali sexu (74), contubernali pudore provectæ ad vicanarium numerum, et centecarium fructum, relictoque parentum hospitio, tendunt in tabernaculis Christi, indefessæ milites castitatis: nunc canticis spiritalibus personant,

C nunc victum operibus exercent, liberalitati quoque subsidium manu quærunt.

61. Quod si investigandi virgines (75) inoleverit odor (namque præ cæteris speculandi venantum pudoris explorant), totis curarum vestigiis prædam latentem usque ad ipse cubilia persequuntur: aut si liberior alicujus volatus affulserit, totis omnes videas assurgere alis, concubare pennis, emicare plausu: ut casto pudicitiae choro eingant volantem,

amare, Qua autem ratione locus hic cum alio ex lib. I *de Abraham*, cap. 9, conciliandus sit, infra explicabitur in epistola ad Sisinnium.

(73). Designatur hoc loco tyrannis non Firmi, ut quidam volunt, cum ille a comite Theodosio Theodosii magni parente an. 373 victus fuerit: sed Gildonis qui licet in Firmum fratrem pugnasset pro Romanis, eo tamen extincto, Africam ipsemet oppressit, ac Donatistarum atrociter catholicos divexantium partes adjuvit. Quod autem ad legem quæ hoc anno data habetur in Cod. Theod. et qua baptismatis iteratio prohibetur, ea cum destinata fuerit Flaviano Africæ vicario, qui et ipse hac eadem hærsi erat infectus, non credenda est Ecclesiæ peperisse quidquam auxilii. Videsis August. lib. II *contra Petil.* cap. 83, et epist. in nova edit. 87, num. 8. Item Amm. Marcell. lib. XXVIII et Claudianum, *de Bello Gildon.*

(74). Id est, masculino, quia feminas sine virum contubernio degere tunc erat.

(75). Omnes edit. et mss. duo, *investigandæ virginitatis:* alii aliquot, *investigandæ virginis:* reliqui majori numero, ut in textu.

donec albescenti delectata comitatu, in plagas pudoris et indaginem castitatis, domus patriæ oblita (76), succedat.

CAPUT XI.

Ut optabile sit virgini favere parentes suos, eam tamen laude majori dignam esse, quam iis reluctantibus divinus amor ad hoc propositum instigaverit. Non timendum igitur nec vim parentum nec patrimonii jacturam; quod memorabili nobilis ac piæ virginitatis facto confirmatur.

62. Bonum itaque si virgini studia parentum quasi flabra pudoris aspirent: sed illud gloriosius, si teneræ ignis ætatis etiam sine veteribus nutrimentis sponte se rapiat in fomitem castitatis. Dotem negabunt parentes: sed habes divitem sponsum cujus contenta thesauro, patriæ successionis emolumenta non queras. Quanto dotilibus præstat compendiis casta paupertas!

63. Et tamen quam audistis aliquando propter studium integritatis, legitimæ factam successionis extorrem? Contradicunt parentes: sed volunt vinci. Resistunt primo, quia credere timent: indignantur frequenter, ut discas vincere: abdicationem minantur, ut tentent si potes damnum sæculi non timere: quæsis blandiuntur illecebris, ut videant si variarum mollire 162 te non queat blanditia voluptatum. Exereeris, virgo, dum cogaris. Et hæc tibi prima certamina, anxia parentum vota proponunt. Vince prius, puella, pietatem. Si vincis domum, vincis sæculum.

64. Sed esto, maneat vos damna patrimonii; (77) nonne caducarum et fragilium dispendia facultatum futura cœli regna compensant? Quanquam si verbis cœlestibus credimus, nemo est qui reliquerit domum, aut parentes, aut fratres, aut uxorem, aut filios, propter regnum Dei, et non recipiat septies tantum in hoc tempore: in sæculo autem venturo vitam æternam possidebit (*Matth. xix, 29*). Crede fidem tuam Deo; quæ homini pecuniam cre-

(76) Sic mss. omnes edit: vero, *domus patriæ quæ oblita.*

(77) Edit. Rom. sola, *sed quid refert te an tuos maneat damna patrimonii?* Et infra, *et non recipiat multo plura... vitam æternam. Crede, etc.*

(78) Omnes edit., *virgo recurreret, quam ubi, etc.*

(79) Amerb. atque Era, *Num melius, inquit quam altare velabit Gill. et Rom. Num melius, inquit, mater tu me, quam altare velabit?* optime vero cuncti mss. *Num melius, inquit, maforte, etc.*

A dis, fenerare Chisto. Bonus depositæ spei custos multiplicatis fidei tuæ talentum solvit usuris. Non fallit veritas, non circumseribit justitia, non decipit virtus. Quod si non creditis oraculo, vel exemplis credite.

65. Memoræ nostræ puella dudum nobilis in sæculo, nunc nobilior Deo; cum urgeretur ad nuptias a parentibus et propinquis, ad sacrosanctum ultare confugit. Quo enim melius virgo (78), quam ubi sacrificium virginittatis offertur? Ne is quidem finis audaciæ. Stabat ad aram Dei pudoris hostia, victima castitatis: nunc capiti dexteram sacerdotis imponens, precem poscens, nunc justæ impatiens, moræ, ac summum altari subjecta verticem. Num melius, inquit, maforte me quam altare velabit (79) quod sanctificat ipsa velamina? Plus talis decet flammeus, in quo caput omnium Christus quotidie consecratur. Quid agitis vos, propinqui? quid exquirendis adhuc nuptiis sollicitatis animum? Jamdudum provisas habeo. Sponsum offertis: Meliorem reperi. Quaslibet exaggerate divitias, jactate nobilitatem, prædicate potentiam habeo cum cui nemo se comparet, divitem mundo, potentem imperio, nobilem cœlo. Si talem habetis, non refuto optionem: si non reperitis, non providetis mihi, parentes, sed invidetis.

66. Silentibus cæteris, unus abruptius. Quid si, inquit, pater tuus viveret, inuptam te monere patere-
C tur? Tum illa majori religione, moderatiore pietate. Et ideo fortasse deficit, ne quis impedimentum possit asferre (80). Quod ille responsum do patre, de se oraculum, maturo sui probavit exitio. Ita cæteri eadem sibi quisque metuentes, favere cœperunt, qui impedire quærebant nec dispendium debitarum attulit virginitas facultatum, sed etiam emolumentum integritatis accepit. Habetis, puellæ, devotionis præmium parentes, cavete offensionis exemplum.

Dicebatur autem maforte seu mavorte, ut Cassianus lib. 1 cap. 7, velum quoddam, quo virginis in consecratione sua caput operiebatur, non secus ac flammeum sive flammeus quo puellæ, dum matrimonio copulabantur, faciem obnubebant, unde nubere nuptiæque deducuntur. Attamen nonnunquam etiam flamineus de velo dicitur virgineo, ut hoc ipso

D loco, quod infra videre erit pluribus locis.
(80) Rom. edit. cum paucis mss. *ne quod impedimentum posset asferre.*

LIBER SECUNDUS.

163 CAPUT PRIMUM.

Ambrosius hoc libro virginum mores instituendos esse cum agnosceret, cur exemplorum viam sibi proposuerit, docet inde præsumptionis invidia abs se quam modestissime derivata, cur scripto potius quam voce id aggressus sit, monet.

1. Superiore libro quantum virginitatis munus sit, volumus (non enim potuimus) explicare (81) ut per se cœlestis gratia muneris invitet legendem. Secundo libro virginem institui decet, et tanquam competentium præceptorum magisteriis erudiri.

2. Sed quoniam nos infirmi ad monendum (82) sumus, et impares ad docendum (debet enim his qui docet supra eum qui docetur excellere), ne vel susceptum deseruisse munus, vel nobis arrogasse amplius videremur, exemplis potius quam præceptis putavimus imbuendam licet amplius proficiatur exemplo quoniam nec difficile quod jam factum est aestimatur, et utile quod probatum, et religiosum quod hæreditario quodam paternæ virtutis usu in nos est successione transfusum.

3. Quod si quis nos præsumptionis arguit, arguat potius sedulitatis; quia rogantibus virginibus ne hoc quidem putavi negandum. Malui enim me in periculum deduci pudoris, quam non obsequi voluntati earum, quarum studiis etiam Deus noster placido se indulget assensu.

4. Sed neque præsumptio notari potest, quoniam eum haberent unde discerent, affectum potius quam magisterium quæsiverunt meum: et excusari sedulitas (83); quoniam cum haberent auctoritatem martyris ad observantiam disciplinæ, non superfluum judicavi, si nostri sermonis blanditiam derivarem ad professionis illecebram. Ille docere faciliis, qui severo vitia coercet affectu: nos qui docere non possumus, blandiamur.

5. Et quoniam pleræque absentes nostri desiderabant sermonis usum, volumen hoc condidi: quo profectæ ad se vocis meæ munus tenentes, deesse non crederent, quem tenerent. Sed proposita persequamur.

164 CAPUT II.

Virginibus exemplum Mariæ proponitur, cujus variorum virtutes enumerantur, castitas, humilitas,

(81) Omnes edit., *evolvimus*, non enim potuimus omnes mss., *volumus*, etc. Optime, ut sensus per se satis declarat.

(82) Edit. nonnullæ Paris., *infirmi ad movendum*. Haud iuscite quidem, si aliquo edit. aliarum vel mss. præsidio niterentur.

(83) Omnes edit., *et excusari sedulitas non potest* nullo vel contrario sensu, tollenda enim omnino negatis: sed deest etiam verbum in mss. quod subintelligendum relinquitur. Iterum vero ubi legitur in vet. edit. ac mss. *auctoritatem matris*, et in edit. Rom., mss. aliis habetur, *auctoritatem mar-*

vitæ asperitas, secessus amor; que quidem virtus ubi testimonio evangelico probata est, inde etiam ejus pietas erga propinquos, discendi sedulitas, atque adendi templi studium commendatur. Narratur denique quemadmodum illa tot muneribus exornata, innumeris virginibus obviam ventura sit, nec sine magnifico triumpho ad thalamum sponsi, et cœlestia altaria quibus ob castitatem similes fuere, deductura.

6. Sit igitur vobis tanquam in imagine descripta virginitas vita Mariæ de qua velut speculo refulgeat species castitatis (84) et forma virtutis. Hinc sumatis licet exempla vivendi, ubi tanquam in exemplari magisteria expressa probitatis, quid corrigere, quid effingere (85), quid tenere debeatis, ostendunt.

B 7. Primus discendi ardor nobilitas est magistri. Quid nobilius Dei matre? quid splendidius ea, quam splendor elegit? quid castius ea quæ corpus sine corporis contagione generavit? Nam de cæteris ejus virtutibus quid loquar? Virgo erat (Cf. S. Aug. lib. iv *de Doct. Christ.* c. 21) non solum corpore, sed etiam mente, quæ nullo doli ambitu sincerum adulteraret affectum: corde humilis, verbis gravis, animi prudens, loquendi parcior, legendi studiosior: non in incerto divitiarum, sed in prece pauperum spem reponens: intenta operi, verecunda sermone, arbitrum mentis solita non hominem, sed Deum quærere: nullum lædere, bene velle omnibus, assurgere majoribus natu, æqualibus non invadere, fugere jactantiam, rationem sequi, amare virtutem. Quando ista vel vultu læsit parentes? quando dissensit a propinquis? quando fastidivit humilem? quando derisit debilem? quando vitavit inopem; eos solos solita cœtus virorum invisere, quos misericordia non erubesceret, neque præteriret verecundia? Nihil torvum in oculis, nihil in actu inverecundum: non gestus fractior, non incessus solutior, non vox petulantior: ut ipsa corporis species simulacrum fuerit mentis figura probitatis. Bona quippe domus in ipso vestibulo debet agnosci, ac primo prætendat ingressu nihil intus latere tenebrarum; ut mens nostra nullis repagulis corporalibus (86) impedita, tanquam lucernæ lux intus posita foris luceat.

D *tyris; denique pro derivarent, quod et in omnibus edit. ac mss. nonnullis, alii plures concinnius exhibent derivarem.*

(84) Ita mss. plures ac potiores: alii autem, te omnes edit., *virginitas, vitæque beatæ Mariæ, de qua velut in speculo refulget species castitatis*, etc.

(85) Omnes edit., *quid effugere* mss. vero partim, *quid diffugere* partim, *quid effungere*. Et hoc commodius est effingere idem atque imitatione exprimere.

(86) Rom. edit., cum uno aut altero ms., *nullis retinaculis corporalibus*.

8. Quid ego exsequar ciborum parcimoniam, officiorum redundantiam: alterum ultra naturam superfuisse, alterum pene ipsi naturæ defuisse: **165** illie nulta intermissa tempora, hic congeminatos jejunio dies? Et si quando reficiendi successisset voluntas, eibus plerumque obuius, qui mortem arceret, non delicias ministraret. Dormire non prius cupiditas quam necessitas fuit, et tamen cum quiesceret corpus, vigilaret animus: qui frequenter in sumnis aut lecta repetit (87), aut somno interrupta continuat, aut disposita gerit, aut gerenda prænuntiat.

9. Prodire domo nescia, nisi cum ad ecclesiam conveniret, et hoc ipsum cum parentibus, aut propinquis. Domestico operosa secrete, forensi stipata comitatu: nullo meliore tamen sui custode quam se ipsa: quæ incessu afflatuque venerabilis, non tam vestigium pedis tolleret, quam gradum virtutis attolleret. Ut tamen alios habeat virgo membrorum custodes suorum, morum autem suorum se habeat ipsa custodem: plures erunt de quibus disceat, si ipsa se doceat quæ virtutes magistras habet: quia quidquid egerit (88), disciplina est. Sic Maria intendebat omnibus, quasi a pluribus moneretur: sic omnia implebat virtutis officia, ut non tam disceat, quam doceret.

10. Talem hanc evangelista monstravit, talem angelus reperit, talem Spiritus sanctus elegit. (*Luc.* i, 27). Quid enim in singulis morer ut eam parentes dilexerint, extranei prædicaverint, quæ digna fuit ex qua Dei Filius nasceretur? Hæc ad ipsos ingressus angeli inventa domi in penetralibus, sine comite, ne quis intentionem abrumperet, ne quis obstreperet; neque enim comites feminas desiderabat, quæ bonas cogitationes comites habebat. Quin etiam tum sibi minus sola videbatur, cum sola esset. Nam quemadmodum sola, qui tot libri adessent; tot archangeli, tot prophætæ?

11. Denique et Gabriel eam ubi revisere solebat, invenit: et angelum Maria quasi virum specie mota (89) trepidavit, quasi non incognitum audito nomine recognovit (*Ibid.* 29). Ita peregrinata est in viro, quæ non est peregrinata in angelo; ut agnoscas aures religiosas, oculos verecundos. Denique salutata obmutuit, et appellata respondit: se l quæ primo turbaverat affectum (90) postea promisit obsequium.

12. Quam vero religiosa in propinquas fuerit, Scriptura divina significat. Nam et humilior facta est, ubi se a Deo cognovit electam, et statim ad cognatam suam in montana processit (*Ibid.* 39): non utique ut exemplo crederet, quæ jam credide-

A rat oraculo i Beata enim, inquit, quæ credidisti (*Ibid.* 45.). Et tribus cum ea mensibus mansit (*Ibid.* 56). Tanti autem intervallo temporis non fides quæritur, sed pietas exhibetur. Et hoc posteaquam in utero parentis exsiliens puer matrem Domini salutavit, prius compos devotionis, quam naturæ.

13. Inde tot sequentibus signis, cum sterilis pareret, virgo conciperet, loqueretur mutus, adoraret magus, expectaret Simeon, sidera nuntiarent. Maria mobilis ad introitum, immobilis ad miraculum: *Conservabat*, inquit, hæc omnia in corde suo (*Luc.* ii, 19). Quamvis mater Domini, **166** discere tamen præcepta Domini desiderabat: et quæ Deum genuerat, Deum tamen seire cupiedat.

B 14. Quid, quod annis quoque omnibus ibat in Jerusalem solemnem die paschæ, et ibat cum Joseph? (*Ibid.* 41). Ubique in virgine comes singularum virtutum est pudor. Hic individuus debet esse virginitati, sine quo non potest esse virginitas. Nec ad templum igitur Maria sine pudoris sui custode processit.

15. Hæc est imago virginitatis. Talis enim fuit Maria, ut ejus unius vita omnium sit disciplina. Si igitur auctor non displicet, opus probemus; ut quæcunque sibi ejus exoptat præmium, imitetur exemplum. Quantæ in una virgine species virtutum emicant? Secretum verecundiæ, vexillum fidei, devotionis obsequium: virgo intra domum, comes ad ministerium, mater ad templum.

C 16. O quantis illa virginibus occurret, quantas complexa ad Dominum trahet, dicens: Hæc thorum filii mei, hæc thalamos nuptiales immaculato servavit pudore! Quemadmodum eas ipse Dominus commendabit Patri; nimirum illud repetens suum: Pater sancte, istæ sunt quas custodivi tibi, in quibus Filius hominis caput reclinans quievit; peto ut ubi ego sum, et ipsæ sint mecum (*Joan.* xvii, 24). Sed si non solis sibi debent prodesse, quæ non solis vixerunt sibi: hæc parentes, hæc redimat fratres. Pater juste, mundus me non cognovit (91), istæ autem me cognoverunt, et mundum cognoscere noluerunt (*Ibid.* 25).

D 17. Quæ pompa illa (92), quanta angelorum lætitia plaudentium, quod habitare mereatur in cœlo, quæ cœlesti vita vixit in sæculo! Tunc etiam Maria tympanum sumens, choros virginales excitabit cantantes Domino quod per mare sæculi sine sæcularibus fluctibus transierunt (*Exod.* xv, 20). Tunc unaquæque exultabit dicens: *Et introibo ad altare Dei mei, et ad Deum qui ketificat juventutem meam*

(87) Mss. aliquot, aut lecta repetit.

(88) Nonnulli mss. quæ virtutis magistros habet, quia quicquid gerit.

(89) Mss. magno numero, quasi virum specie mota nonnulli tamen et edit. quasi virum (edit. viri) specie mota: quod magis placet.

(90) Omnes edit., titubaverat aspectu; omnes mss., turbaverat affectum.

(91) Quidam mss., non solis sibi debent posse. Et infra, mundus te non cognovit.

(92) Ita vel. edit. ac mss. paucis exceptis, ubi pro *Quæ pompa illa*, habetur *Quæ bona illa*: non satis recte; Gill. autem, ac Rom. edit. post voces *Qua pompa illa sine sponsore illo*, subjungunt, *quæ gratia*.

(*Psalm.* xlii, 4). Immolo Deo sacrificium laudis, et reddo Altissimo vota mea (*Psalm.* xlii, 4).

18. Neque enim dubitaverim vobis patere altaria Dei, quarum mentes altaria confidenter dixerim, in quibus quotidie pro redemptione corporis Christus immolatur. Nam si corpus virginis Dei templum est, animus quid est, qui tanquam membrorum cineribus exagitatus (93), sacerdotis æterni redopertus manu, vaporem divini ignis exhalat? Beate virgines, quæ tam immortalis spiritalis gratia, ut horti floribus, ut templa religione, ut altaria sacerdote!

CAPUT III.

Ut Maria vitæ informando, sic Thecla mortis obediendæ exemplar dicitur. Hanc a bestiis ad quas damnata fuerat, non solum nihil passam, sed e contrario cultam et adoratam esse. At ne quas superiora exempla deterreant, recentius quoddam narrandum proponitur.

19. Ergo sancta Maria disciplinam vitæ informet, Thecla doceat immolari: quæ 167 copulam fugiens nuptialem, et sponsi furore damnata, naturam etiam bestiarum virginitatis veneratione mutavit. Namque parata ad feras, cum aspectus quoque declinaret virorum, ac vitalia ipsa sævo offerret leoni, fecit ut qui impudicos detulerant oculos; pudicos referrent.

20. Cernere erat ligentem pedes bestiam cubitare humi, muto testificantem sono quod sacrum virginis corpus violare non posset. Ergo adorabat prædam suam bestia: et propriæ oblita naturæ, naturam induerat quam homines amiserant. Videres quadam naturæ transfusione homines feritatem indutos, sævitiam imperare bestię: bestiam exosculantem pedes virginis, docere quid homines daberant. Tantum habet virginitatis admirationis, ut eam etiam leones mirentur. Non impastos eibus flexit, non citatos impetus rapuit, non stimulos ira exasperavit, non usus decepit assuetos (94), non feros natura possedit. Docuerunt religionem dum adorant martyrem (95): docuerunt etiam castita-

(93) Omnes edit. ac pauci mss., *cineribus excitatis*.

(94) Nonnulli mss., *non usus decepit assuetus*.

(95) Martyrem vocat beatam Theclam, quod ea tormenta pro fide pertulerit, quæ natura sua mortem inferre debuerint; quanquam verisimilius putetur eam divinitus ab ipsis liberatam tranquille D exspirasse. Vide Baron. in Appendice ad tom. X.

(96) Mss. aliquot, *fugitans publici usus aspectum*, etc.; alii, et ut in textu, nisi quod edit. præferunt, *evitabat aspectum*, ubi omnes mss., *evitabat oculos*. Multi porro in ea fuere opinione virginem, de qua hic agitur, eandem esse ac Theodoram illam Alexandrinam, quam a simili supplicio Dydimi Christiani militis ope libertam fuisse Martyrologium antehac Bedæ Venerabilis nomine pervulgatum refert. Hoc in errorem non tantum Molanum, Surium, aliosque complures induxerat, sed etiam ipsummet Barionum, qui proinde quod apud Ambrosium eventus ille *Antiochiæ* contigisse legitur, scriptorum imperitiæ tribuendum in Notis ad Martyr. iv Kal. Maii scribit. Verum idem cardinalis sententiam suam in Annal. ad an. 309 revocavit, hoc potissi-

tem, dum virgini nihil aliud nisi plantas exosculantur, demersis in terram oculis, tanquam verecundantibus, ne mas aliquis vel bestia virginem nudam videret.

21. Dicetaliquis: Cur exemplum attulisti Mariæ, quasi reperiri queat matrem Domini quæ possit imitari? Cur etiam Thecla, quam gentium doctor instituit? Da huiusmodi doctorem, si discipulam requiris. Huiusmodi recens vobis exemplum profero, ut intelligatis Apostolum non unius esse doctorem, sed omnium.

CAPUT IV.

Antiochena virgo, cum sacrificare idolis recusaret, ad lupanar damnata, inde militis Christiani opera, mutatis inter se vestibus, sine ullo pudoris damno evadit at, cum ille propterea duceretur ad supplicium, hinc e vestigio rediens, constanter de palma cum eodem contendit, qua tandem uterque donati sunt.

22. Antiochiæ nuper virgo quædam fuit fugitans publici visus (96): sed quo magis virorum evitabat oculos, eo amplius incendebat. Pulchritudo enim audita nec visa plus desideratur, duobus stimulis cupiditatum, amoris et cognitionis: dum et nihil occurrit quod minus placeat, et plus putatur esse quod placeat, quod non iudex oculus explorat, sed animus amator exoptat. Itaque sancta virgo, ne diutius alerentur potiendi spe cupiditates (97), integritatem 168 pudoris professsa, sic restinxit improborum faces, ut non jam amaretur, sed proderetur.

23. Ecce persecutio, Puella fugere nescia, certe C pavida: ne incideret insidiatores pudoris, animum ad virtutem paravit tam religiosa, ut mortem non timeret: tam pudica, ut exspectaret. Venit coronæ dies. Maxima omnium exspectatio. Producitur puella, duplex professsa certamen, et castitatis, et religionis. Sed ubi viderunt constantiam professionis, metum pudoris, paratam ad cruciatus, erubescens ad aspectus, excogitare cœperunt quemadmodum (98) specie castitatis religionem tollerent; ut cum id abstulissent quod erat

mum argumento ductus, quod in citatis Martyrologiis passus cum Theodora Didymus non legatur. Alia duo proponunt Bollandi continuatores, nempe quod hæc virgo scribatur *nuper* in vivis fuisse, quodque ejus cum liberatore suo dialogus in quibusdam Theodoræ Actis non legatur. Sed responderi posset ad primum, eam comparatione quidem Theclæ quæ temporibus degebat apostolicis *nuper* vixisse: ad secundum vero, colloquium illud non nisi brevitalis causa fuisse prætermisum. At quod illi putant esse aliquid in Ambrosii narratione quod ipse ex Actis proconsularibus, ut vocant, transtulerit, multo, nobis verisimilius fuerit, illud ipsum ex Ambrosio in Acta illa translatum esse. Quænam igitur censenda est virgo illa Ambrosiana? Illud vero definire neque expeditum credimus, neque adeo necessarium.

(97) Edit. omnes, *alerentur potiendæ spe cupiditatis* mss. fere ad unum ut in corpore.

(98) Mss. complures, *speciem castitatis tollerent* unus, *speciem castitatis tollerent*; unus, *speciem castitatis religionemque tollerent* elegantius tamen alii, et edit., *specie castitatis*, etc. Sperabant enim

empius, etiam id eriperent quod reliquerant. Aut sacrificare virginem, aut lupanari prostitui iubent. Quomodo deos suos colunt, qui sic vindicant: aut quemadmodum ipsi vivunt, qui ita iudicant?

24. Ille puella non quod de religione ambigeret: sed de pudore trepidaret, ipsa secum: Quid agimus? Hodie aut martyr, aut virgo: altera in nobis invidetur corona. Sed nec virginis nomen agnoscitur, ubi virginitatis auctor negatur. Nam quemadmodum virgo, si meretricem colas: quemadmodum virgo, si adulteros diligas, quemadmodum virgo, si amorem petas? Tolerabilius est (22, q. 5, cap. *Tolerabilis*) mentem virginem quam carnem habere. Utrumque bonum, si liceat (si non liceat, saltem non homini castæ, sed Deo sinus. Et Rahab meretrix fuit, sed postquam Deo credidit salutem invenit. (*Josue. ii, 1, 2.*) Et Judith se, ut adultero placeret, ornavit (*Judith x, 3*), quæ tamen quia hoc religione, non amore faciebat, nemo eam adulteram judicavit. Bene successit exemplum. Nam si illa quæ se commisit religioni et pudorem servavit et patriam, fortassis et nos servando religionem, servabimus etiam castitatem. Quod si Judith pudicitiam religioni praeferre voluisset, perdita patria, etiam pudicitiam perdidisset.

25. Itaque talibus informata exemplis, simul animo tenens verba Domini, quibus ait: *Quicumque perdiderit animam suam propter me, inveniet eam* (*Matth. x, 39*), flevit, tacuit, ne eam vel loquentem adulter audiret: nec pudoris elegit injuriam, sed Christi recusavit. Æstimate utrum adulterare potuerit corpus, quæ nec vocem adulteravit.

26. Jamdudum verecundatur oratio mea, et quasi adire gestorum seriem criminosam atque explanare formidat. Claudite aurem, virgines. Ducitur puella Dei ad lupanar. Sed aperite aurem, virgines. Christi virgo prostitui potest, adulterari non potest. Ubi-cunque virgo Dei est, 169 templum Dei est: nec lupanaria infamant castitatem, sed castitas etiam loci abolet infamiam.

27. Fit ingens petulantium concursus ad fornicem. Discite martyrum miracula, sanctæ virgines, dediscite locorum vocabula. Clauditur intus columba, strepunt accipitres foris: certant singuli, quis prædam primus invadat (99). At illa manibus ad cælum levatis, quasi ad domum venisset orationis, non ad libidinis diversorium: Christe, inquit, qui domuisti Danieli virgini (1) feros leones (*Dan. xvi, 39*), potes etiam demare hominum feras mentes. Chaldaeis roravit ignis (*Dan. iii, 50*), Judæis se unda suspendit (*Exod. xiv, 21*), misericordia tua, non na-

illam idolis potius sacrificaturam, quam ut ad prostitutionem duceretur passuram esse.

(99) Non pauci mss., *Claudite intus columbam... quis columbam primus invadat.*

(1) Non pauci mss. *qui domuisti virgini.* Haud male quidem, si referatur ad Theclam virginem,

tura sua. Susanna ad supplicium genu fixit, et de adulteris triumphavit (*Dan. xiii, 42, 61, 62*): uruit dextera quæ templi tui dona violavit (*III Reg. xiii, 4*): nunc templum ipsum attrectatur tuum; ne patriaris incestum sacrilegii, qui non passus es furtum. Benedicatur et nunc nomen tuum: ut quæ ad adulterium veni, virgo discedam.

28. Vix compleverat precem, et ecce vir militis specie terribilis irrupit (2). Quemadmodum eum virgo tremuit (3), cui populus tremens cessit? Sed non illa inmemor lectionis: Et Daniel, inquit, supplicium Susannæ spectaturus advenerat: et quam populus damnavit, unus absolvit (*Dan. xiii, 45, 46*). Potest et in hoc lupi habitu ovi latere. Habet et Christus milites suos, qui etiam legiones habet (*Math. xxvi, 53*). Aut fortasse percussor intravit. Ne vereare, anima, talis solet martyres facere. O virgo, fides tua te salvam, fecit!

29. Cui miles: Ne, queso, paveas, soror. Frater huc veni salvare animam, non perdere. Serva me, ut ipsa serveris. Quasi adulter ingressus, si vis, martyr egrediar. Vestimenta mutemus: conveniunt mihi tua, et mea tibi: sed utraque Christo. Tua vestis me verum militem faciet, mea te virginem. Bene tu vestieris, ego melius exuar, ut me persecutor agnoscat. Sume habitum, qui abscondat (4) feminam: trade, qui consecret martyrem. Induere chlamidem quæ occultet membra virginis, servetque pudorem. Sume pileum quod tegat crines, abscondat ora. Solent erubescere qui lupanar intraverint. Sane cum egressa fueris, ne respicias retro, memor uxoris Lot quæ naturam suam, quia impudicos licet castis oculis respexit, amisit (*Gen. xix, 26*). Nec vereare ne quid pereat sacrificio. Ego pro te hostiam Deo reddo, tu pro me militem Christo. Habes bonam militiam castitatis, quæ stipendiis militat sempiternis: loriceam justitiæ, quæ spiritali munimine corpus includat: scutum fidei, quo vulnus repellas: galeam salutis; ibi enim est præsidium nostræ salutis, ubi Christus: quoniam mulieris caput vir, virginis Christus.

30. Et inter hæc verba chlamydem texuit. Spectus tamen adhuc habitus et persecutoris et adulteri. Virgo cervicem, chlamydem miles offerre. Quæ pompa illa, quæ gratia, cum in lupanari de martyrio certarent! Addantur personæ, miles et virgo, hoc, est, dissimiles inter se 170 natura, sed Dei miseratione consimiles; ut compleatur, oraculum: *Tunc lupi et agni simul pascuntur* (*Isa. lxi, 25*). Ecce agna et lupo non solum pascuntur simul, sed etiam immolantur. Quid plura? Mutato habitu, evolat puella de laqueo, jam non suis aliis, utpote quæ spiritualibus ferebatur: et (quod nulla de qua supra.

(2) Plures mss. *et ecce vir miles, specie terribilis.*

(3) Edit., *eum virgo, ut vidit, tremuit.*

(4) Mss. aliquot, *Melius exuar, ut abscondaris; ne me persecutor agnoscat.* Et infra, *Sumo pallium, quod tegat, etc.*

unquam viderunt saecula) egreditur de lupanari A virgo, sed Christi.

31. At illi qui videbant oculis, et non videbant (5), cum raptores ad agnam, cum lupi fremere ad praedam. Unus qui erat immodestior, introivit. Sed ubi hausit oculis rei textum: Quid hoc, inquit, est? Puella ingressa est, vir videtur. Ecce non fabulosum illud cerva pro virgine (6), sed quod verum est, miles ex virgine. At etiam audieram et non credideram, quod aquam Christus in vinum convertit (Joan. ii, 9): jam mutare coepit et sexus. Recedamus hinc, dum adhuc qui fuimus, sumus. Numquid et ipse mutatus sum, qui aliud cerno, quam credo? Ad lupanar veni, cerno vadimonium (7): et tamen mutatus egrediar, pudicus exhibeo, qui adulter intravi.

32. Indicio rei, quia debebatur tanto corona victori, damnatus est pro virgine, qui pro virgine comprehensus est. Illa de lupanari non solum virgo, sed etiam martyres exierunt. Fertur puella ad locum supplicii concurrisse, certasse ambos de nece, cum ille diceret: Ego sum jussus occidi, te absolvit sententia, quando me tenuit. At illa clamare coepit: Non ego te mortis vadem elegi, sed praedem pudoris optavi (8). Si pudor quaeritur, manet sexus: si sanguis exposcitur, fidejussorem non desidero, habeo unde dissolvam. In me lata ista sententia, quae pro me lata est. Certe si pecuniae te fidejussorem dedissem, et absente me, iudex tuum censum feneratori adjudicasset, eodem me sententia convenires, meo patrimonio solverem tuos nexus. Si recusarem, quis me indignam indignam morte censeret? Quanto major est capitis hujus usura! Moriar innocens, ne moriar nocens. Nihil hic medium est: hodie aut rea ero tui sanguinis, aut martyr mei. Si cito redii, quis me audet excludere? si moram feci, quis audet absolvere? Plus legibus debeo, rea non solum fugae meae, sed etiam caedis alienae. Sufficiunt membra morti, quae non sufficebant injuriae. Est in virgine vulnere locus qui non erat contumeliae. Ego opprobrium declinavi, non martyrium. Tibi cessi vestem, non professionem mutavi. Quod si mihi praeripis mortem, non redemistime, sed circumvenisti. Cave, quaeso, ne contendas, cave ne contradicere audeas (9). Noli eripere beneficium, quod dedisti. Dum mihi hanc sententiam negas, illam restituisti superiorem. Sententia enim sententia superiore mutatur. Si posterior me non tenet, tenet superior. Possumus uterque satisfacere sententiae,

(5) Ita mss. omnes, nisi quod duo exhibent, *fremere*: Rom. vero edit., post voces *et non videbant*, sola subjungit *corde*, at cum aliis particulam *cum* detrahit ante vocem *lupi*.

(6) Cervam intellege in sacrificio pro Iphigenia virgine Agamemnonis regis filia suppositam: de qua Dictys. Cret. lib. i, Eurip. in *Iphigenia in Aulide*, Ovid. lib. xii *Metam.*, et alii.

(7) Vadimonium proprie est promissio sistendi se ad constitutum diem coram iudicibus, at dicitur hoc loco vadimonium quod se quasi vadem miles

si me prius patiaris occidi. In te non habent aliam quam exerceant, poenam: in virgine obnoxius 171 pudor est. Itaque gloriosior eris, si videaris de adultera martyrem fecisse, quam de martyre adulteram reddidisse.

33. Quid expectatis? Duo contenderunt, et ambo vicerunt: nec divisa est corona, sed addita. Ita sancti martyres invicem sibi beneficia conferentes, altera principium martyrio dedit, alter effectum.

CAPUT V.

Amicorum duorum et secta Pythagorae memorabile factum cum laude recensetur; superiori tamen ostenditur esse postponendam: ubi etiam de Dionysii in spoliantis idolis irrisione, nec non de decorum in tolerandis illius sacrilegiis infirmitate disseritur, posita ex adverso quam Deus olim coepit de Jeroboam, severa attione.

34. At etiam philosophorum gymnasia Damonem (10) et Pythiam Pythagoreos in caelum ferunt, quorum unus cum esset morti adjudicatus, commendandorum suorum tempus poposcit: tyrannus autem astutissimus, quod reperiri non posse existimaret, petivit ut sponsorem daret, qui pro se feriretur, si ipse faceret moram. Quid de duobus praeclearius, nescio. Utrumque praecclarum. Alter mortis vadem invenit, alter se obtulit. Itaque dum reus moram supplicio faceret, fidejussor vultu sereno mortem non recusavit. Cum duceretur, amicus revertitur, cervicem substituit, colla subiecit. Tunc admiratus tyrannus chariorem philosophis amicitiam quam vitam fuisse; petivit ut ipse ab his quos damnaverat, in amicitiam reciperetur. Tantam virtutis esse gratiam (11), ut et tyrannum inclinaret.

35. Digna laude, sed minora nostris. Nam illic ambo viri; hic una virgo, quae primo etiam sexum vinceret; illi amici, istis incogniti: illi tyranno uni se obtulerunt, isti tyrannis pluribus, hoc etiam crudelioribus, quod ille pepercit, isti occiderunt: inter illos in uno obnoxia necessitas, in his amborum voluntas libera. Hoc quoque isti prudentiores, quod illis studii sui finis amicitiae gratia, istis corona martyrii, illi enim certaverunt hominibus, isti Deo.

36. Et quoniam rei istius fecimus mentionem, par est contexere quid de diis suis senserit, quo magis infirmos iudicetis, quos irridet sui. Namque is cum venisset in templum Jovis, amictum aureum

pro virgine constituerit.

(8) Mss. aliquot. *sed praedam pudoris expavi*. Plures vero ubi omnes edit. eum paucis aliis mss. *manet nexus*, praefertur *elegantius manet sexus*.

(9) Quidam mss. *cave contradicere audiaris*.

(10) De hoc amicorum pari agitur apud Cic. lib. iii, *Offic.*, loco jam a nobis citato atque alibi, nec non apud Val. Max. lib. iv, c. 7, et alios.

(11) Omnes edit., *Tanta virtutis est gratia*. Omnes mss., *tantum virtutis est gratiam*, supple *constat*, aut quid simile.

quo operiebatur simulacrum ejus (12), detrahi jussit, imponi laneum, dicens aurum hieme frigidum, æstate onerosum esse. Sic deum irrisit suum, ut nec onus ferre posse, nec frigus putaret. Idem eum Æsculapii barbam vidisset auream, tolli imperavit, incongruum esse appellans ut filius barbam haberet, patre non habente (13). Idem simulacris tenentibus aureas pateras ademit, allegans accipere se debere, quod dii darent : Quoniam hæc sunt vota, inquit, hominum, **172** ut a diis quæ bona sunt, adipiscantur : nihil autem auro melius : quod tamen si malum est, habere deos non debere : si bonum est, habere magis homines debere, qui uti scirent.

37. Ita ludibrio habiti sunt, ut neque Jupiter vestem suam defendere potuerit, nec barbam Æsculapius, nec Apollo pubescere adhuc cœperit, neque omnes qui dicuntur dii, retrahere potuerint pateras quas tenebant : non tam furti reatum timentes, quam sensum non habentes. Quis igitur eos colat, qui nec defendere se quasi dii, nec abscondere quasi homines possunt ?

38. At in templo Dei nostri cum Jeroboam, rex sceleratissimus, dona quæ pater ejus posuerat, auferret, ac super sanctum altare libaret idolis : nonne dextera ejus quam tetendit, aruit, nec sua ei quæ invocabat, idola profuerunt ? Deinde conversus ad Dominum, rogavit veniam, statimque manus ejus quæ aruerat sacrilegio, sanata est religione (*III Reg. xii, 2, 6*). Tam maturum in uno et misericordiæ divinæ et indignationis exemplum exstitit, ut sacrificanti subito dextera adimeretur, pœnitentia venia daretur.

CAPUT VI.

Libri secundi conclusio, qua testatur Auctor modestissimus, si quid hætenus boni scripserit, id totum in virginum merita referendum : sui autem officii fuisse asseverat, antequam severiora traderet præcepta, earum animos orationis atque exemplorum suavitate mulcere ; quod et humano usu, et divinorum codicum auctoritate demonstrat.

39. Hæc ego vobis, sanctæ virgines, nondum triennalis sacerdos munusecula paravi, licet usu indoctus, sed vestris edoctus moribus. Quantus etenim adolescere usus potuit tam parva initiatæ religionis ætate ? Si quos hic flores cernitis, de vestræ vitæ collectos legite sinu. Non sunt hæc

(12) De hisce Dionysii in deos suos ludibriis consule Diodorum, Plutarch., Val. Maximum et alios.

(13) Omnes edit., *Cum Apollo pater ejus adhuc non haberet*, quæ verba in nullis mss. reperiuntur.

(14) Mss. aliquot, *vos si qua est gratia, nostro inhalastis ingenio*.

(15) Rom. edit., *Debuimus in nuptiis sponsæ crines calamistris quibusdam saltem orationis ornare*. Vet a mss. non discedunt, nisi quod hi pro *in nuptiis*, habent ferme ad unum, *innuptis*, id est, virginibus. Haud male quidem, edit. tamen ob sequentia videntur præponendæ. Rursus eadem Rom. edit. sola, *perpetuis spargere*, etc. Melius aliæ, ac mss. *perpetuos* ; ut opponantur perpetui

A præcepta virginibus, sed de virginibus exempla. Vestræ virtutis effigiem nostra depinxit oratio, vestræ gravitatis imaginem quasi in speculo quodam sermonis istius cernitis refulgere. Vos si quam nostro gratiam inhalastis ingenio (14), vestrum est quidquid iste redolet liber. Et quoniam quot homines, tot sententiæ : si quid defæcatum est in sermone nostro, omnes legant : si quid decoctum, maturiores probent : si quid modestum, pectoribus inhaereat, genas pingat : si quid florulentum, ætas florulenta non improbet.

40. Debuimus sponsæ excitare amorem ; scriptum est enim : *Diliges Dominum Deum tuum* (*Deut. vi, 5*). Debuimus in nuptiis calamistris quibusdam crines saltem orationis ornare (15) ; scriptum est enim : *Plaude manu, et percule pede* (*Ezech. xxi, 14*). Debuimus perpetuos spargere thalamos rosis. Etiam in his conjugiiis temporalibus nubenti prius plauditur, quam imperatur ; ne ante dura offendant imperia, **173** quam blanditiis amor fatus inoleseat.

41. Equorum vis plausæ sonitum discit amare cervicis, ne recuset jugum (16). Denique prius assuescitur verbo lasciviæ, quam verbere disciplinæ. Ast ubi colla subdiderit jugo ; et habena constringit, et stimulus urget, et compares trahunt, et jugalis invitat (17). Sic etiam virgo nostra debuit prius amore pio ludere, aurea thori cœlestis fulcra mirari in ipso vestibulo nuptiarum, et postes frondium sertis cernere coronatos (18), et chori strepentis interius haurire delicias ; ne se prius Dominico jugo timefacta subduceret quam vocata inclinare.

42. *Veni igitur huc a Libano, Sponsa, veni huc a Libano, transibis et pertransibis* (*Cant. iv, 8*). Sæpius enim nobis iste versiculus recantandus est ; ut vel Dominicis vocata verbis, sequatur, si qua non credit humanis. Hoc nos magisterium non invenimus, sed accepimus ; sic instituit mystici carminis doctrina cœlestis : *Osculetur me ab osculis oris sui, quia ubera tua super vinum, et odor unguentorum tuorum super omnia aromata. Unguentum exinanitum est nomen tuum* (*Cant. i, 1, 2*). Totus iste deliciarum locus ludum sonat, plausum excitat, amorem provocat. *Ideo*, inquit, *adolescentule dilexerunt, et attraxerunt te : retro odorem*

D thalami temporalibus de quibus versu sequenti. Ubi obiter adverte sola perpetuæ castitatis vota pro legitimis haberi ab Ambrosio.

(16) Nonnulli mss., *Bucula plausus ejusdam sonitum discit amare, cervicis ne recuset jugum*. Agnosce apertam Virgilii imitationem, ex iii *Georg.* ubi legimus :

Tum magis atque magis blandis gaudere magistri
Laudibus, et plausæ sonitum cervicis amare.

(17) Id est, jugarius, sive auriga.

(18) Veterem tangit nuptiarum morem, quo solebant in ejusmodi lætitia, corollis ac sertis fores ornare, ac musicorum tibicinumque choros conducere : qua de re scribit Lucianus vidisse nescio quam πάντα κατεσκευάμενα, καὶ αὐτοπρίδας, καὶ θύρῳδον, etc.

unguentorum tuorum curramus (19): *Induxit me Rex in tabernaculum suum* (*Ibid.*, 3). Ab oculis cepit, ut ad tabernaculum perveniret.

43. At illa tam patiens duri laboris (20), exercitæque virtutis, ut aperiat manu claustra, in agrum exeat, in castellis manent; in principio tamen retro odorem currit unguenti: mox cum in taberna-

(19) Quidam mss., *curremus*.

(20) Mss. aliquot, *At illa impatiens duri laboris*.

(21) Rom. edit. sola, *unguentum mutatura ca-*

culum venerit unguentum mutatur a castellis (21). Denique quo vadit, vide: *Si muris*, inquit, *est, ædificemus super eam turres argeas* (*Cant.* viii, 9). Quæ ludebat oculis, jam turres erigit; ut pretiosis sanctorum turrita fastigia, non solum hostiles frustretur incursus, verum etiam honorum propugnacula struat tuta meritum.

stellis; cum aliis, denique quo evadet, videte: mss. utrobique ut in contextu, nisi quod unus sic interpungit, *unguentum mutatur. A castellis denique, etc.*, quod non displicet.

LIBER TERTIUS.

174 CAPUT I.

Liberii Marcellinam dato virginitatis velamine consecrantis refertur oratio: cujus exordium tum a frequentia confluentium ad illius sponsi nuptias, a quo ipsos pascendos narrat, deducit: tum a convenientia diei quo ex virgine natus est Christus, ad cujus amorem eleganti perfectio- num ejus descriptione illam inflammat.

1. Quoniam quæ habuimus superioribus duobus libris digessimus, tempus est, soror sancta ea quæ tecum conferre soles, beatæ memoriæ Liberii (22) præcepta revolvere; ut quo vir sanctior, eo sermo accedat gratior. Namque is, eum Salvatoris natali ad apostolum Petrum virginitatis professionem vestis quoque mutatione signares (23), (quo enim melius die, quam quo virgo posteritatem acquisivit?) astantibus etiam puellis Dei compluribus quæ certarent invicem de tua societate: Bonus, inquit, filia, nuptias desiderasti. Vides quantus ad natalem sponsi tui populus convenerit, ut nemo impastus recedit? Hic est qui rogatus ad nuptias aquam in vina convertit (*Joan* ii, 9). In te quoque sincerum sacramentum conferet virginitatis quæ prius eras obnoxia vilibus naturæ materialis elementis. Hic est qui quinque panibus et duobus piscibus quatuor millia populi in deserto pavit (*Luc.* ix, 13 *et seq.*). Plures potuit, si plures jam tunc qui pasce-

(22) Hic Liberius pontifex maximus idem quidem est, qui an. 357 Sirmiensi professioni a Demophilo sibi oblatae, sive posteriori ut Petavius Not. in Epiphanium et Blondellus contendunt, sive priori, ut Baronio et recentioribus quibusdam novo rationum præsidio instructis placet, subscripsit, ut reditum ab exilio impetraret. Sed is pulchre lapsum reparaverat suum, cum Ariminensi concilio summa constantia assensum suum ac suffragium negavit. Non itaque mirum est, si ab Ambrosio beatæ memoriæ atque vir sanctior appelletur, quando non absimiles honoris ac venerationis titulos meruit a Basilio Magno epist. 74: ab Epiphanio, hæresi 75, cap. 7; a Siricio demum epist. ad Himer. Tarrac. can. 1. Obiit autem Liberius, Baronii sententia, v Idus Sept. an. 366, cujus nomen in additionibus ad Usuardum. Bedæ Martyrologio, nec non in eo quod a Vandelberto versibus scriptum tom. V *Spicilegii* editum est, in sanctorum albo

Brentur fuissent. Denique ad tuas nuptias plures vocavit: sed jam non panis ex hordeo, sed corpus ministratur e cælo.

2. Hodie quidem secundum hominem homo natus ex virgine, sed ante omnia generatus ex Patre: qui matrem corpore, virtute referat patrem. Unigenitus in terris, unigenitus in cælo, Deus ex Deo, partus ex virgine, justitia de Patre, virtus de potente, lumen ex lumine, non impar generantis, non potestate discreditus: non Verbi extensione, aut prolatione confusus, ut cum Patre mistus (24), sed ut a Patre generationis jure distinctus sit, ipse est fraternus tuus (*Cant.* v, 1), sine quo nec cælestia, nec marina, nec terrestria, consistunt Verbum Patris bonum, quod erat, inquit, *in principio* (*Joan.* i, 1); habes ejus æternitatem. *Et erat*, inquit, *apud Patrem* (*ibid.*) habes indiscretam a Patre, inseparabilemque virtutem. *Et Deus erat Verbum* (*ibid.*), habes ingenitam ejus divinitatem; de compendio enim tibi fides est haurienda.

3. Hunc, filia, dilige, quia bonus est: *Nemo enim bonus nisi unus Deus* (*Luc.* xviii, 19). Si enim non dubitatur quia Deus Filius, Deus autem bonus est: utique 175 non dubitatur, quia Deus bonus Filius. Hunc, inquam, dilige. Ipse est quem Pater genuit ante Luciferum, ut æternum: ex utero generavit

describitur.

(23) Adverte antiquitatem votorum publice nuncupandorum, quod sane non sine quibusdam ceremoniis peragebatur. Hoc videtur agnoscere Magdeburgenses pluribus locis, at præcipue. *Gent.* 4, c. 7, ubi consecrandi monachi ritum e Dionysii Hierarchia referunt. Habes etiam apud Mabill. in antiquissimo *Lection. veteris Liturgiæ Gallicæ*, lib. ii, cap. 76: *Legenda in relatione virginum*; item in *Missal. Franc.*, lib. iii, cap. 10. *Bened. super virgines*; et cap. 11: *Bened. vestim.* vid. Vide quoque Greg. *Sacram.*, pag. 173 et seq.

(24) Sic omnes adit. cum mss. aliquot: alii vero plures, *ut cum Patre mistus... distinctus sit persona, unitate confusus* (unus, personæ unitate confusus) *utambo unum, non uterque unus sit; indifferenteris* (quidam, indifferenter) *enim ipse est fraternus tuus*. At horum pleraque tam sapiunt interpolationem, quam quod maxime.

(*Psal.* cix, 3), ut Filium : ex corde eructavit (*Psal.* A xliv, 2), ut Verbum. Ipse est in quo complacuit Pater (*Matth.* xvn, 5) : ipse est Patris brachium, quia creator est omnium : Patris sapientia (*I Cor.* ii, 24), quia ex Dei ore processit : Patris virtus (*Ibid.*), quia divinitatis in eo corporaliter habitat plenitudo (*Coloss.* ii, 9). Quem Pater ita diligit, ut in sinu portet, ad dexteram locet, ut sapientiam discas, virtutem noveris.

4. Si igitur virtus Dei Christus, numquid aliquando sine virtute Deus ? Numquid aliquando sine Filio Pater ? Si semper utique Pater, utique semper et Filius. Perfecti ergo Patris perfectus est Filius. Nam qui virtuti derogat, ei derogat ejus est virtus. Inæqualitatem non recipit perfecta divinitas. Dilige igitur, quem Pater diligit : honorifica, quem honorificat Pater : *Qui enim non honorificat Filium, non honorificat Patrem* (*Joan.* v, 23). *Et qui negat Filium, nec Patrem habet* (*I Joan.* ii, 23). Hæc quantum ad fidem.

CAPUT II.

Virginis institutionem aggreditur, quæ in potu et cibo ratio servanda, et quo pacto motus animæ cohibendi sint, præcipiens : qua occasione ubi fabulosam Hippolyti necem ac suscitationem retulit suggillavitque, postremo calidiores escas et convivia vitanda monet.

5. Sed interdum etiam cum fides tuta sit, juvenus suspecta est. Modico itaque vino utere, ne infirmitatem corporis augeas, non ut voluptatem exeres : incendunt enim pariter duo, vinum et adolescentia. Infrenent etiam teneram ætatem jejunia, et parcimonia cibi retinaculis quibusdam indomitas cohibeat cupiditates. Ratio revocet, mitiget spes, restringat metus. Nam qui moderari nescit cupiditatibus, is sicut equis raptatus indomitis, volvitur, obteritur, laniatur, affligitur.

6. Quod aliquando juveni (25) ob amorem Dianæ contigisse proditur. Sed poeticis mandacis coloratur fabula, ut Neptunus, prælati rivalis dolore incensus, equis dicatur furorem inmisisse, quo ejus magna potentia prædicetur, quod juvenem non virtute vicit, sed fraude decepit. Unde etiam sacrificium quotannis instaurant Dianæ, ut equus ad ejus imoletur aras. Quam virginem dicunt, quæ id quod etiam meretrices erubescere solent amare potuit non amantem. Sed habeant per me licet fabulæ suæ auctoritatem : quia licet scelestum utrumque, minus tamen sit juvenem amore adulteræ sic flagrasse ut periret, quam duos, ut ipsi dicunt, deos de adulterio certasse : Jovem autem dolorem scortantis filiae in medicum vindicasse adulteri, quod ejus curarit vulnera, qui Dianam in

silvis adulteraverit, venatricem sane optimam non ferarum, sed libidinum, sed ferarum etiam, ut nuda venaretur.

176 7. Dent igitur Neptuno dominatum furoris, ut astruant crimen incesti amoris. Dent Dianæ regnum in silvis quas incolebat, ut confirmet adulterium quod gerebat. Dent Esculapio quod mortuum reformaverit, dummodo profiteantur quod fulfulminatus ipse non evaserit. Dent etiam Jovi fulmina quæ non habuit, ut testificentur quæ habuit opprobria. Sed a fabulis ad propositum revertamur.

8. Escis quoque omnibus quæ gignant membris calorem, parce utendum puto ; carnes enim etiam aquilas volantes deponunt. In vobis quoque ales interior illa, de qua legimus : *Renovabitur sicut aquila juvenus tua* (26) (*Psal.* cii, 5), sublime tenens, virgineo præpes volatu (27), superflue carnis nesciat appetentiam. Conviviorum devitandæ celebritates, fugiendæ salutationes.

CAPUT III.

Mortatur ad fugiendas visitationes, ad servandum pudorem, nec non ad silentium exemplo Mariæ per mysteriorum celebrationem præbendum : ea gratia ethnici adolescentis facto, et profani poetæ dicto memoratis, sancti ejusdam sacerdotis miraculum adjungit.

9. Ipsas visitationes in junioribus esse parciores volo, si forte deferendum sit parentibus aut æqualibus. Teritur enim officiis pudor, audacia emicat, risus subrepat, modestia solvitur, dum affectatur urbanitas : interroganti non respondere, infantia : respondere, fabula est. Deesse igitur sermonem virgini, quam superesse malim. Nam si mulieres etiam de rebus divinis in Ecclesia jubentur tacere, domi viros suos interrogare (*I Cor.* xiv, 34, 35) : do virginibus quid cautum putamus, in quibus pudor ornat ætatem, taciturnitas commendat pudorem ?

10. An vero mediocre pudoris exemplum est, quod Rebecca cum veniret ad nuptias, et sponsum vidisset, velamen necepit (*Gen.* xxiv, 65) ; ne prius videretur, quam jungeretur ? Et utique pulchra virgo non decori timuit, sed pudori. Quid Rachel ; quemadmodum extorto osculo (28), flevit et gemit ; nec flere desisset, nisi proximum cognovisset (*Gen.* xxix, 11, 12) ? Ita et pudoris servavit officium, et prælati non omisit affectum. Quod si viro dicitur : *Virginem ne consideres, ne quando scandalizet te* (*Ezech.* ix, 5) ; quid dicendum est sacratæ virgini, quæ si amet, animo peccat ; si amatur, et facto ?

11. Maxima est virtus tacendi, præsertim in Ecclesia. Nulla te divinarum sententia fugiet lectio-

(25) Fabulam hanc de Hippolyto ab equis effera-
tis discrepto aliter narrat Virg. lib. vii *Aeneid.*,
servius in eundem librum, Ovid. lib. xv *Meta-*
morph., Hyginus et alii.

(26) Ita mss. ad unam ; nonnulli tamen et omnes
edit., *sicut aquila juvenus tua.*

(27) Mss. aliquot, *sublimi nitens, virgineo, præ-*
pes, etc.

(28) Versio Vulg. et alia cum textu Hebræo, *oscu-*
latus est eam ; et elevata voce flevit, et indicavit ei,
etc. e quibus verbis quod hie de fletu pudicum illud
osculum consecuto narratur, eleganter quidem et
apposite ad materiam tribuntur Racheli ; cum tamen
ad Jacob referri oporteat. Et certe ut esset aliqua
in aliis idiomatis ambignitas, aperte apud LXX.
lagere est, καὶ ἔσται ; καὶ ἔσται ἡ ἀντιπρὸς, ἐν ἡλικίᾳ.

num, si aurem admoveas, vocem premas. Nullum ex ore verbum quod revocare velis, proferas : sed parcior loquendi fiducia sit. Copiosum quippe in multiloquio peccatum (*Prov. x, 19*). Homicidae dictum est : *Peccati, quiesce* (*Gen. iv, 7*), ne peccaret amplius : sed virgini dicendum est : *Quiesce*, ne pecces. Conservabat enim Maria, ut legimus, omnia in corde suo quæ de Filio dicebantur (*Luc. ii, 19*) : et tu cum legitur aliquid quo Christus aut venturus **177** annuntiatur, aut venisse ostenditur ; noli fabulando obstrepere, sed mentem admove. An quidquam est indignius, quam oracula divina circumstrepere, ne audiantur, ne credantur, ne revelentur ; circumsonare sacramenta confusis vocibus, ut impediatur oratio pro salute deprompta omnium (29) ?

12. Gentiles idolis suis reverentiam tacendo deferunt. Unde illud exemplum proditur : Alexandro sacrificante Macedonum rege, puerulum barbarum qui ei lumen accenderet, excepisse ignem brachio, atque adusto corpore, mansisse immobilem, nec dolorem prodidisse gemitu, nec tacito pœnam indicasse fletu. Tanta in puero barbaro fuit disciplina reverentiæ, ut natura vinceretur. Atque ille non deos, qui nulli erant, sed regem timebat. Quid enim timeret eos quos si idem ignis contigisset, arsisent ?

13. Quanto melius quod quidam (30) in convivio patris adoleseens jubetur ne meretricios amores indiciis insolentibus prodat ? Et tu in mysterio, Dei virgo, gemitus, seratus, tussis, risus abstine. Quod ille in convivio potest, tu in mysterio non potes ? Voce virginitas prima signetur, claudatora pudor, debilitatem excludat religio, instituat consuetudo naturam. Virginem mihi prius gravitas sua nuntiet, pudore obvio, gradu sobrio, vultu modesto ; et prænuntia integritatis antecant signa virtutis. Non satis probabilis virgo est quæ requiritur, cum videtur.

14. Frequens sermo est, cum plurima ranarum murmura religiosæ auribus plebis obstreperent, sacerdotem Dei præcepisse ut conticescerent, ac reverentiam sacræ deferrent orationi ; tunc subito circumfusus strepitus quievisse. Silent igitur paludes, homines non silebunt ? Et irrationabile animal per

(29) Omnes edit., *omnium, cum gentiles.... deferant* : mss. autem magno consensu nobiscum faciunt. Porro subjectam ephebi hujusce barbari historiam memorat Val. Maximus lib. iii, cap. 3, de *Patientia*.

(30) Edit., *Quid quod quidam*. Et infra in ministerio... *tusses, risus abstine... in ministerio Dei non potes*. Vocis, etc. ; mss. vero ut in textu, nisi quod aliqui pro *mysterio* legunt cum edit. *ministerio*. Cæterum hic indicatur ab Ambrosio Terentianæ fabulæ, quæ inscribitur *Heantontimorumenos*, actus ii, ubi sub finem scenæ 3, admonetur Clitipho adoleseens ut præsentem patre modestiam in convivio retineat ; ex eodem enim loco sanctus præsul transtulit illa verba : *Gemitus, sercatus, tussis, risus abstine*.

A reverentiam recognoscit, quod per naturam ignorat : hominum tanta est inmodestia, ut plerique deferre nesciant mentium religioni, quod deferunt aurium voluptati ?

CAPUT IV.

Recitata Liberii exhortatione, sororis virtutes laudat Ambrosius, maxime vera jejunium illius quod tamen ut tantisper remittat, alternisque exercitiis mentem colat, hortatur, adductis in eam rem exemplis elegantissimis. Præterea ipsum ad preces frequentandas, Orationem Dominicam et psalmos noctu etiam repetendos, recitandumque antelucanis horis Symbolum urget.

15. Hæc tecum sanctæ memoriæ Liberius : quæ apud alios majora veris (31), apud te **178** minora exemplis ; ita omnem disciplinam non solum virtute adæquasti, sed etiam æmulatione vicisti. Namque jejunium in præceptis habemus, sed singulorum dierum : tu autem multiplicatis noctibus ac diebus, innumera tempora sine cibo transigis ; et si quando rogaris ut cibum sumas, paulisper deponas codicem, respondes illico : *Non in pane solo vivit homo, sed in omni verbo Dei* (*Matth. iv, 4*). Ipse epularum (32) usus tibi obviis ; ut edenti fastidio jejunium desideretur : potus e fonte, fletus in prece, somnus in codice.

16. Hæc junioribus convenere annis, donec mens ævi matura canesceret : ast ubi domiti trophæum corporis virgo sustulerit, moderandum labori, ut magistra suppari servetur ætati (33). Cito fecundis onerata palmitibus emeritæ ætatis vitis crepat, nisi aliquando reprimatur. Eadem tamen donec adoleseat, exuberet, et inveterata putetur (34) ; ne silvescat sarmentis, aut fetu nimio exanimata moriatur. Bonus agricola optimam vitem et fotu terræ cohibet, et defendit a frigore, et ne meridiano sole uratur, explorat. Agrum quoque vicibus exereet (35) : vel si non patitur otiosum, diversa alternat semina, mutatis ut fetibus arva requiescant. Tu quoque, virgo veterana, pectoris tui colles diversis saltem seminibus sere, nunc alimoniis medioeribus, nunc jejuniis parcioribus, lectione, opere, prece ; ut mutatio laboris induciæ sint quietis.

17. Non totus messem generat ager (36). Hinc de collibus vineta consurgunt, illie purpurescentes cernas olivas, hic olentes rosas. Sæpe etiam, relictis

(31) Omnes edit. ac pauci mss., *majora verbis* ; reliqui, *majora veris* ; uno excepto, ubi legitur, *major haberis*. Non sat congrue.

(32) Ita mss. complures, nisi quod pro *ut edendi fastidio*, exhibent *utendi fastidio*, quod non arripit ; alii autem atque edit., *usus, cibus obviis, ut edendi fastidio*, etc.

(33) Mss. aliquot, *suppari servetur ætate* ; aptius alii, et edit., *ætati*, hoc est adulescentioribus.

(34) Pauci mss., *et invetata plantetur*. Et paulo post omnes edit., *exanimata moriatur* :

(35) Ex Virgilianis illis lib. i *Georg.*

..... Mutatis requiescunt fetibus arva, etc.

(36) Idem Virg. *ibid.* :

..... Non omnis fert omnia tellus, etc.

aratri, ipse validus agricola digito solum scalpit, **A** ut florum deponat radices (37); et asperis manibus quibus luctantes inter vineta flectit juvenecos, molli-ter ovium pressat ubera. Eo quippe melior ager est, quo numerosior fructus. Ergo et tu boni agricolae exemplum secuta, non perennibus jejuniis tanquam depressis vomeribus humum tuum findas. Floreat in hortis tuis rosa pudoris, lilium mentis, et irriguum sacri sanguinis violaria libant fontem. Vulgo hoc ferunt: Quod velis prolixè facere, aliquando ne feceris. Debet esse aliquid, quod Quadragesimæ diebus addatur (38): sed ita, ut nihil ostentationis causa fiat, sed religionis.

18. Oratio quoque nos Deo crebra commendet. Si enim Propheta dicit: *Septies in die laudem dixi tibi* (Psal. cxviii, 164), qui regni erat necessitatibus occupatus; quid nos facere oportet, qui legimus: *Vigilate et orate, ne intretis in tentationem* (Matth. xxvi, 11)? Certe solemnes orationes cum gratiarum actione sunt deferendæ, cum e somno surgimus, cum prodimus, cum cibum paramus sumere, cum sumpserimus, **179** et hora incensi (39), cum denique cubitum pergitur.

19. Sed etiam in ipso cubili volo psalmos cum Oratione Dominica frequenti contexas vice, vel cum exilaveris, vel antequam corpus sopor irri- get; ut te in ipso quietis exordio rerum sæcularium cura liberam, divina meditantem somnus inveniat. Denique etiam qui primus philosophiæ ipsius nomen invenit (40), quotidie priusquam cubitum iret, tibi- cinem jubebat molliora canere, ut anxia curis sæ- cularibus corda mulceret. Sed ille, sicut is qui la- terem lavat, sæcularia sæcularibus frustra cupiebat abolere; magis enim se oblinibat luto, qui reme- dium a voluptate querebat: nos autem terrenorum vitiorum colluvione deterisa, ab omni inquinamento carnis mentium interna mundemus.

20. Symbolum quoque specialiter debemus tan- quam nostri signaculum cordis antelucanis horis quotidie recensere: quo etiam cum horremus ali- quid, animo recurrendum est. Quando enim sine militiæ sacramento, miles in tentorio, bellator in prælio?

CAPUT V.

Ad lacrymas fundendas hortatus Davidis versiculo, vocem lectum docet hic simpliciter accipi posse, vel figurate, ut corpus nostrum significet: quam acceptionem probat et confirmat. Quomodo Chri-

(37) Nonnulli mss., *ut florem deponat radiceis.*

(38) Mss. non pauci, *augeatur, et ita ut nihil etc.* Si vero hoc præceptum conferas cum ea hymni vesperarum quadragesimalium strophe, qua jube- mur cibo et potu uti parcius; haud injuria confite- beris, quo spiritu regitur Ecclesia, eodem afflatum fuisse Ambrosium.

(39) Horæ incensi meminit sanctus Lucas cap. i, vers. 10, in quem locum Muldonatus, Jansenius Yprensis et alii scribunt in more fuisse apud Ju- deos, ut quotidie mane ac vespere illis adoleretur. Videtur autem Ambrosius de vespertina thuris oblatione intelligendus, cum mentio cubitus mox subsequatur.

stus corpus doloris suscepit, stratumque versa- verit in infirmitate. Omnia in honorem Christi referenda, et spiritali letitia exsultandum, non autem illa, quæ in convivis insanens Joanni Bap- tista mortem intulit.

21. Jam illud quis non ad nostram institutionem dictum intelligat, quod ait sanctus Propheta: *Lavabo per singulas noctes lectum meum, lacrymis meis stra- tum meum rigabo* (Psal. vi, 7)? Nam sive lectum juxta litteram intelligas, tantam ubertatem ostendit profundi oportere lacrymarum, ut lavetur lectus, stratum rigetur fletibus (41) obsecrantis; fletus enim præsentium, merces est futurorum; quoniam beati qui fletis, ipsi enim ridebitis (Luc. vi, 21): sive pro corpore accipiamus propheticum dictum, delicta corporis pœnitentiæ lacrymis abluamus. **B** Fecit enim sibi lectum Salomon ex lignis Libani. columnæ ejus erant argenteæ, acclinatorium ejus aureum, dorsum ejus gemmatum stratum (Cant. iii, 9, 10). Quis est iste lectus, nisi nostri corporis spe- cies? Namque in gemmis aerii species fulgoris (42) ostenditur, in auro ignis, aqua in argento, terra per lignum: ex quibus corpus humanum quatuor constat elementis, in quo nostra recubat anima; si non aspero montium, non humi arido (43) expers quietis exsistat, sed sublimis a vitiis, ligno fulta requiescat. Unde etiam David dicit: *Dominus opem ferat illi super lectum doloris ejus* (Psal. xli, 4). **180** Nam lectus doloris esse qui potest, cum do- lere non possit, qui non habeat sensum? Corpus autem doloris sicut corpus est mortis ejus: **C** *Infelix ego homo, quis me liberabit de corpore mortis hujus* (Rom. vii, 24)?

22. Et quoniam versiculum induximus, in quo Dominici corporis fecimus mentionem; ne quem forte perturbet legentem quod Dominus corpus sus- cepit doloris, recordetur quia Lazari mortem et doluit et flevit (Joan. xi, 35), et in passione est vulneratus, atque ex vulnere sanguis et aqua exivit (Joan. xix, 34), spiritumque exhalavit. Aqua ad lavaerum, sanguis ad potum, spiritus ad resurre- ctionem. Unus enim Christus est nobis spes, fides, charitas: spes in resurrectione, fides in lavaero, charitas in sacramento.

23. Tamen ut corpus suscepit doloris, ita etiam stratum in infirmitate versavit (Psal. xli, 4); quia convertit in commodum (44) carnis humanæ. Nam passione infirmitas est soluta, mors resurrectione.

(40) Pythagoram ejusque sectatores musica im- pendio delectatos multi litteris prodidere; puta: Cicero, lib. iv Tuscul. Quæst.; Macrobius in Som- nium Scipionis; Gellius, lib. i, cap. 14; et Fabius, lib. ix, ubi quod hoc loco docet Ambrosius aper- tissime confirmatur.

(41) Mss. non pauci, *stratus rigetur fletibus.*

(42) Omnes edit. cum mss. duobus, *in gemmis aer specie fulgoris*; reliqui, *aerii species ful- goris*; unus, *fulguris*.

(43) Ita edit. et pauci ms.; alii vero bene multi, *si non asperum montium, si non humi aridum*, mi- nus tamen congrue.

(44) Mss. complures, *convertit incommoda*, etc,

Et tamen morere pro sæculo, gaudere debetis in Domino: tristes ad penitentiam, ulceres ad gratiam; licet et flere cum flentibus, et gaudere cum gaudentibus oportere gentium Doctor salutari præceptione præscripserit (*Rom. xii, 15*).

24. Verum qui penitus enodare cicatricem omnem desiderat questionis (45), ad eundem confugiat Apostolum: *Omne, inquit, quodcumque facitis in verbo aut in facto, in nomine Domini nostri Jesu Christi, gratias agentes Deo Patri per ipsum* (*Coloss. iii, 17*). Omnia ergo dicta nostra factaque referamus ad Christum, qui vitam fecit ex morte, et lucem creavit ex tenebris. Namque ut corpus agrotum nunc calidiorebus fovetur, nunc frigidioribus temperatur: remediorumque mutatio, si juxta præceptum fiat medici, salutaris est: si contra mandatum usurpetur, languoris augmentum est; ita medico nostro quidquid penditur Christo, remedium est: quidquid usurpatur, incommodum.

25. Debet igitur bene consciæ mentis esse lætitia, non inconditis comensationibus, non nuptialibus excitata symphoniis; ibi enim intuta verecundia, illecebria suspecta est, ubi comes deliciarum est extrema saltatio. Ab hac virgines Dei procul esse desidero. Nemo enim, ut dixit quidam sæcularium doctor (46), saltat sobrius, nisi insanit. Quod si juxta sapientiam sæcularem, saltationis aut temulentia auctor est, aut amentia; quid divinarum Scripturarum cautum putamus exemplis cum Joannes prænuntius Christi, saltatricis optione jugulatus, exemplo sit plus nocuisse saltationis illecebram, quam sacrilegi furoris amentiam.

181 CAPUT VI.

Mentione sancti Præcursoris inductus, omnia cædis ejus adjuncta quam eloquentissime describit et amplificat, ut a saltatione impiorumque convivii deterreat.

26. Et quoniam talis viri non strictim prætercunda est recordatio, interest ut quis, et a quibus, et quam ob causam, quomodo, et quo tempore sit occisus, advertere debeamus. Ab adulteris justus occiditur, et a reis in juceiem capitalis sceleris pœna convertitur. Deinde præmium saltatricis mors est prophætæ. Postremo (quod etiam omnes barbari horrere consueverunt) inter epulas atque convivium consummandæ crudelitatis profertur edictum: et a convivio ad carcerem, de carcere ad convivium feralis flagitii circumferetur obsequium. Quanta in uno facinore sunt crimina!

27 Extruitur regifico luxu terale convivium, et

(45) Cicatricem vocat difficultatis residuum, ducta metaphora a vulneribus, quibus sanatis eorum nota in carne adhuc perseverat.

(46) Ciceronem designat, apud quem eadem reperiuntur Orat. pro L. Muræna.

(47) Rom. edit., *amandanda secretis*, aliæ ac mss., *mandanta secretis*, duo mss., *commendata secretis*. Infra vero ubi edit., *filia de adultera discere matre*, voces *filia et matre* in mss. omnibus de-

A explorato quando major solito turba convenerit, reginæ filia intimis mandata secretis (47), in conspectu virorum saltatura producit (*Marc. vi, 21*). Quid enim potuit de adultera discere, nisi damnum pudoris? An quidquam est tam primum ad libidines, quam inconditis motibus ea quæ vel natura abscondit, vel disciplina velavit, membrorum operata nudare, ludere oculis, rotare cervicem, comam spargere? Merito inde in injuriam Divinitatis proceditur. Qui enim ibi verecundiæ potest esse, ubi saltatur, strepitur, concupitur?

28. *Tunc rex, inquit, delectatus, dixit puellæ ut peteret a rege quod vellet. Deinde juravit quod vel dimidium regni, si petisset, concederet* (*Ibid. 22, 23*). Vide quemadmodum sæculares ipsi de sæcularibus suis judicant potestatibus, ut pro saltatione etiam regna donentur. Puella autem admonita a matre sua, poposcit afferri sibi in disco caput Joannis. Quod dicit: *Rex contristatus* (48) *est* (*Ibid. 26*); non pœnitentia regis, sed confessio iniquitatis est: quam divinæ habet consuetudo sententiæ, ut qui gesserunt impia, ipsi propria confessione se damnent. *Sed propter discumbentes, inquit* (*Ibid.*) *Quid indignius quam ut homicidium fieri juberet, ne discumbentibus displiceret? Et propter jus, inquit, jurandum* (*Ibid.*). O religionem novam! Tolerabilius pejerasset. Unde non immerito Dominus in Evangelio jubet non esse jurandum (*Matth. v, 34*), ne sit causa perjurii; ne sit necessitas delinquendi. Itaque ne jusjurandum violaretur, percutitur innocens. Quod prius horrescam nescio. Tolerabiliora perjuria, quam sacramenta sunt tyrannorum.

182 29. Quis non cum e convivio ad carcerem cursare videret, putaret prophetam jussum esse dimitti? Quis, inquam, cum audisset natalem esse Herodis, solemne convivium, puellæ optionem eligendi quod vellet datam, missum ad Joannis absolutionem (49) non arbitraretur? Quid crudelitati cum deliciis? quid cum funeribus voluptati? Rapiuntur ad pœnam propheta conviviali tempore (50), conviviali præcepto, quo non euperet vel absolvi: perimitur gladio, caput ejus affertur in disco (*Marc. vi, 27*). Hoc crudelitati ferculum debebatur, quo insatiata epulis feritas vesceretur.

30. Intuere, rex acerbissime, tuo spectacula digna convivio. Porrigere dexteram, ne quid sævitiae tuæ desit; ut inter digitos tuos vivi defluant sancti cruoris. Et quoniam non exsaturari epulis fames, non restinguere poculis potuit inauditæ sævitiae sitis; bibe sanguinem scaturientibus adhuc venis exsecti capitis profluentem. Cerne oculos in ipsa sunt.

(48) Quidam mss., *Quo dicto, rex contristatus est*.

(49) Omnes edit., *ad Joannem ob solutionem*; mss. autem partim, *ad Joannem absolutionem*, partim, *ad Joannis absolutionem*. Magis congrue, nisi pro *missum*, quod antecedit, reponas *missam*; etc.

(50) *Conviviali tempore*, in cunctis edit. habetur, contra in mss. desiderantur.

morte sceleris tui testes, adversantes conspectum A deliciarum. Clauduntur lumina non tam mortis necessitate, quam horrore luxurie. Os aureum illud exsangue, ejus sententiam ferre non poteras, conticescit, et adhuc times (51). Lingua tamen, quæ solet etiam post mortem officium servare viventis, palpitante licet motu, damnabat incestum. Portatur hoc caput ad Herodiadem: letatur, exsultat, quasi crimen evaserit; quia judicem trucidavit.

31. Quid dicitis vos, sanctæ feminae? Videtis quid docere (52), quid etiam dedocere filias debeatis? Saltat, sed adulteræ filia. Quæ vero pudica, quæ casta est, filias suas religionem doceat, non saltationem. Vos autem, graves et prudentes viri (53), discite detestabilium hominum epulas vitare. Si talia sunt convivia, qualia judicia perfidorum?

CAPUT VII.

Marcellina quid sentiendum de illis qui persecutorum manus deveniant, sibi vim inferunt, respondet; eoque Pelagie virginis, nec non ejusdem matris ac sororum exemplum oculis subjicit, singulari elegantia descriptum: quibus beatæ Sotheris ex qua ipse cum Marcellina ducebant originem, martyrium adjicit.

32. Jam ad finem orationis vela pandenti bene suggeris, soror sancta, quid de earum meritis existimandum sit, quæ se præcipitavere ex alto, vel in fluvium demerserunt, ne persecutorum inciderent manus; cum Scriptura divina vim sibi Christianam prohibeat inferre. Et quidem 183 de virginibus in necessitate custodiæ constitutis enodem habemus assertionem, cum martyrii exstet exemplum.

33. Sancta Pelagia apud Antiochiam quondam fuit, annorum fere quindecim, soror virginum, et ipsa virgo. Hæc primo domi classico persecutionis inclusa, cum se a prædonibus fidei vel pudoris circumconsideri videret, absente matre et sororibus, vacua præsidio, sed Deo plenior: Quid agimus, inquit, nisi prospicias, captiva virginitatis (54)? Et votum est, et metus est mori; quia mors non exci-

pitur, sed adseiscitur. Moriamur si licet, vel si nolunt licere, moriamur. Deus remedio non offenditur, et facinus fidem ablevat. Certe si vim ipsam nominis cogitemus, quæ vis voluntaria? Illa magis est vis, mori velle, nec posse (55). Nec difficultatem veremur. Quis enim est qui vult mori, et non possit? cum sint ad mortem tam proclives viæ? Jam enim sacrilegas aras præcipitata subvertam, et accensos focos errore restinguam. Non timeo ne dextera deficiens non peragat ictum, ne pectus se dolore subducatur. Nullum peccatum carni relinquam (56). Non verebor ne desit gladius. Possumus mori nostris armis, possumus mori sine carnificis beneficio (57), matris in gremio.

34. Fertur ornasse caput, nuptialem induisse vestem; ut non ad mortem ire diceret, sed ad sponsum. Ast ubi detestandi persecutores ereptam sibi viderunt prædam pudoris, matrem et sorores cœperunt querere. Verum illæ spiritali volatu jam campum castitatis tenebant, cum subito hinc persecutoribus imminentibus, inde torrente fluvio exclusæ a fuga, inclusæ ad coronam: Quid veremur, inquirunt? Ecce aqua, quis nos baptizari prohibet (Act., viii, 36)? Et hoc baptisma est, quo peccata donantur, regna quærentur. Et hoc baptisma est, post quod nemo delinquit. Excipiat nos aqua, quæ regenerare consuevit. Excipiat nos aqua, quæ virgines facit. Excipiat nos aqua, quæ cœlum aperit, infirmos tegit (58), mortem abscondit, martyres reddit. Te, rerum conditor, precamur, Deus, ne exanimata spiritu corpora vel unda dispergat; ne mors separet funera, quarum vitam non separavit affectus: sed sit una constantia, una mors, una etiam sepultura.

184 35. Hæc effatæ, et suspenso paululum incinctum sinu (59), quo pudorem tegerent, nec gressum impedirent, consertis manibus tanquam choros ducerent, in medium progrediuntur alveum: ubi unda torrentior, ubi profundum abruptius, illo vestigium dirigentes. Nulla pedem retulit, nulla

cipuis circumstantiis eorum historiæ dissideant. Sed de his consule card. Baronium in notis ad Martyrologium Rom. ad v Idus Junii, et in *Annal. Eccl.* ad annum 309 jam citatum: item Frontonem Duceum in Chrysostomi hom. 41 et 51 ad populum Antiochenum.

Q (54) Omnes edit. cum mss. nonnullis, *captiva virginitas*; alii, magno numero, *captiva virginitatis*. Minime incongrue; apostrophe namque est qua semetipsam alloquens syllepsi utitur, nunc plurali, nunc singulari adhibito.

(55) Quidam ms., *quæ vis voluntaria illa magis est? Mori velle nec possum*,

(56) Pauci mss., *nullum peccatum carnis relinquam*.

(57) Ita mss. plures et probatiores; ab his autem lit. ac edit. nihil discrepant, nisi quod interpungunt in hunc modum, *beneficio. Matris in gremio fertur*, etc.

(58) Rom. edit., *sola inferos tegit*.

(59) Omnes edit., *suspenso paululum, incincto, sinu*; mss. nonnulli, *suspenso paululum incinctæ sinu*; reliqui, *suspenso paululum in cinctum sinu*, hoc est in modum cinctus; cum quod sequentibus pulchre congruit.

(51) Edit. omnes, *et adhuc timetur*; mss. vero fere ad unum, *et adhuc times*.

(52) Ms. aliquot. *Videte quid docere*.

(53) Omnes edit. et pauci mss., *evitare. Talia sunt... perfidorum*. Et infra, *quid super eorum meritis... qui se*, etc.; alii mss. multo plures, ut nos in textu. Porro non obscure est a sorore interrogatum doctorem sanctum quid de iis qui sibi manus afferrent violentas judicaret, eas laudasse quæ castitatis tuendæ causa mortem sibi sponte peculiarium Dei afflatu consciscerent; Augustinus autem, lib. i *De civ. Dei*, cap. 19 et seq., de eadem materia disputans, non sine dubitatione sententiam aperit suam; forte propter Circumcelliones, ut Baronius ad an. 309 existimat. Idem cardinalis has ipsas martyres de quibus hoc loci Ambrosius, ut etiam epist. *ad Simplic.*, ibidem haud immerito conjicit easdem esse quas, tacitis nominibus, loco citato memorat Augustinus. Utrum autem hæc Ambrosii Pelagia distincta sit ab ea cujus mentio exstat in Actis S. Luciani martyris et presbyteri Antiocheni, et apud Eusebium, lib. viii *Hist.* cap. 12, Vales. edit., nec non apud Joan. Chrys. duabus homiliis, non minimum difficultatis est, cum in præ-

suspendit incessum, nulla tentavit ubi gressum flageret: anxie cum terra occurreret, offensæ vado, lætæ profundo. Videres piam matrem stringentem nodo manus, gaudere de pignore, timere de casu, ne sibi filias vel fluctus auferret. Has tibi, inquit, hostias, Christe, immolo præsules castitatis, duces itineris, comites passionis (60).

36. Sed quis jure miretur tantam viventibus fuisse constantiam, cum etiam defunctæ immobilem stationem corporum vindicaverint? Non cadaver unda nudavit, non rapidi cursus fluminis volutarunt. Quin etiam sancta mater licet sensu carens, pietatis tamen adhuc servabat amplexum: et religiosum quem strinxerat, nodum nec in morte laxabat: ut quæ religioni debitum solverat, pietate hærede moreretur (61). Nam quas ad martyrium junxerat, usque ad tumulum vindicabat.

37. Sed quid alienigenis apud te, soror, utor exemplis, quam hæreditariæ castitatis inspirata

(60) Amerb., Eras. et Rom., cum duobus cod., *Præsules virginitatis, duces castitatis, comites passionis*, Gill. cum reliquis ut in contextu.

(61) Plerique mss., *pietatis hærede moreretur*: aliqui vero et edit., *pietati, hærede moreretur*; edit. vet., *moveretur*. Quod utrumque haud medioeriter nobis suspectum est.

(62) Beata hæc Sotheris, quæ Sotheres etiam dicitur in mss. quibusdam, et Sothera, ut Bollandi continuatoribus placet, vocari potest: cum virgo non modo in martyrologiis, verum etiam in Exhort. ad virginitatem ab Ambrosio ipso nominetur, quæ ratione hic *auctor generis*, ac supra *parens* Marcellinæ scribatur, non immerito lector ambigat. Respondent autem iidem Bollandi continuatores haud insolitum fuisse illorum temporum scriptoribus non solum avos a quibus recta quis descenderet,

A successio parentis infusione martyris erudit? Unde enim didicisti, quæ non habuisti unde disceres, constituta in agro, nulla socia virgine, nullo informata doctore? Non ergo discipulam, quod fieri sine magisterio non potest, sed hæredem virtutis egisti.

38. Qui enim fieri posset ut sancta Sotheris tibi non esset mentis auctor, cui auctor est generis (62)? persecutionis ætate, servilibus quoque contumeliis ad fastigium passionis evecta, etiam vultum ipsum qui inter cruciatus totius corporis liber esse consuevit injuriæ, et spectare potius tormenta quam perpeti, carnifici dedit: tam fortis et patiens, ut cum teneras (63) pœnæ offerret genas, prius carnifex cædendo defecerit, quam martyr injuriæ cederet. Non vultum inflexit, non ora convertit; non gemitum, non lacrymam dedit (64). Denique cum cætera pœnarum genera vicisset, gladium quem querebat, invenit (65).

sed et majores omnes ex quorum stirpe esset oriundus, sic appellare, Passa vero est sancta hæc martyr an. ab Incarn. 304, si Baronio credimas: nam sunt qui martyrium ejus an. 293 aut 283 asserant contigisse. Porro de loco ubi passa sit non minima est discordia inter auctores, e quibus a vero propius aberrare videntur ii qui Romam eisdem putant assignandam. Festum autem ipsius ex martyr. Rom. iv, ex aliis vero vii Idus Februarias renuntiatur.

(63) Plerique mss., *carnifici dedit fortis et patiens, ut cum*, etc.

(64) Idem ms., *non gemitu victa; lacrymam dedit*:

(65) Hisee verbis cum tractatus desinat in mss. omnibus, quæ in edit. sequuntur, post librum *de Viduis* sub proprio titulo rejicienda esse duximus.

IN LIBRUM DE VIDUIS ADMONITIO

III

ET DE SANCTORUM INVOCATIONE NONNIHIL DELIBATUR

Ambrosius in ipso Commentationis hujus limine (num. 1) profitetur ad eam tribus libris *De Virginibus* conjungendam Apostoli, a quo utriusque conditionis laudes passim in epistolis suis copulantur, auctoritate atque exemplo inductum esse. At vero in operis serie (cap. 9, num. 57 et seq.) quandam occasionem deprehendimus quæ ipsum ut haberet chartisque committeret hunc tractatum, acrius movit. Exstincto conjuge matrona quædam, cui filiæ plures partim nobiles, partim jam nuptui traditæ supererant, ad commune mœrentium omnium perfugium sese contulit, scilicet Ambrosium. Hanc vir sanctus pro sua facultate consolatus, eidem etiam auctor fuit, ut, temperata mœstitiæ vehementia, vestem lugubrem, quia fortasse constitutum luctui tempus jam effluerat, deponeret. Vidua illa quæ sub pullo symmate voluptatis amorem occultaverat, Ambrosiana verba in cupiditatis suæ gratiam interpretans, nihil aliud nisi adornandas novas nuptias agitabat. Non fugit hoc sanctum præsulem: cumque perspectissimum haberet quot mala, rixæ, lites, inimicitiae, hinc necessario essent orituræ; ut simul et illud conjugium dissuaderet, et suspicionem datæ approbationis absise removeret, Christianæ viduitatis excellentiam prædicare, atque ad colendam eam viduas cohortari aggressus est.

Principio igitur proxime ad virginitatem accedere viduitatis professionem, nec non matrimonio longe præcellere asseverat (cap. 1). Hujus rei argumentum profert non modo apostolicum testimonium, verum etiam exemplum viduæ Sareptanæ (num. 3 et seq.), cujus castitatem non solitariam exstitisse, sed pluribus aliis, puta hospitalitate ac pietate, stipatam docet. Enarrata secundum moralem et mysticum

sensum hac historia, transit ad Annam prophetidem (cap. 4), a qua deinde ad eam viduam cujus immissa in gazophylacium duo minuta Lucas memorat, gradum facit (cap. 5). Postea, decursis aliquot Veteris Testamenti exemplis, nimirum Noemi (cap. 6), Judithæ (cap. 7) atque Deboræ (cap. 8), ipsarum historias et moraliter et mystice, Annæ tamen mystice tantum, edisserit. Libro denique post expositam de soero Petri narrationem (cap. 9, num. 53) ad umbilicum perducto, viduas ad perseverandum in vita cælibe cujus sanctitatem, munera, propriasque virtutes ibi describit (cap. 10 et seq.), quanta verborum valet efficacia, compellit.

Porro dum soerus beati Petri mentionem facit, memoratam viduam (cap. 9, num. 57 et seq.), cujus tamen parit nomini, alloquitur. Docet itaque omnes illas causas quibus incundi novi conjugii tegebat voluntatem; leves esse atque subleatas, cum reapse hic solum voluptatis ac sæcularium voluptatum amorem sequeretur. Conjugale vinculum fatetur (cap. 12 et seq.) bonum ac sanctum esse, Ecclesiamque cum agro fertili (cap. 14, num. 87), qui diversæ pulchritudinis flores in virginibus, viduis et conjugatis gignit, comparat. Cunctas igitur florum exornat vocabulo, sed Ecclesiæ aream frumento magis abundare quam libris, hoc est, conjugatarum numero virgines plurimum superari astruit. Denique ubi virginitati adversus conjugium primas vindicavit, ostenditque (cap. 14, num. 84) solos idolatras unquam exstitisse, qui pœnas irrogarent viduitati, ex hoc deducit Christianis omnibus feminis maritali necessitate absolutis a tam religioso proposito non recedendum: discussis postremo quæ viduæ nupturientes adhibere solent, larvatis rationibus, acriter urget in libri ealee (cap. 15, num. 86); at satis patet eum non ob aliud tam concitata peroratione usum, nisi ut percussam hujusce mulieris mentem a consilio quod agitabat, facilius deterreret. Nihil diei potuit aut prudentius aut eum sana doctrina magis consonum, cum neque secundas condemnarit nuptias, neque officio suo defuerit, quo viduitatem illis anteferre, animasque sollicitudini suæ creditas ad perfectiora semper impellere tenebatur.

Cæterum illud esse voluit istius libri exordium, quod omnem de ipsius auctore dubitationem amoveat, nisi cui libros *De Virginibus* Ambrosio etiam abjudicaret libuerit; quod quam sit absurdum ignorat nemo. Verumtamen Centuriatores, injecta hujus ejusdem libri mentione, non sine fastidio scribunt: *Ambrosius, si tamen Ambrosii est, per multa crassa habet de invocandis sanctis mortuis* (centur. 4, cap. 4). Quo quidem dubio quid ineptius? Si tamen eis non sufficiat quod jam diximus, voluerintque hæc de re ab Ambrosio doceri expressis verbis, adeant ejusdem Commentarium in Evangelium secundum Lucam, et illie Commentationem hanc ab eo pro sua quater ut minimum citatam, lectoremque ad illam remissum invenient. Sed ut magis ac magis quanti facienda sit ejusmodi censorum auctoritas, quivis intelligat, addemus Hieronymi testimonium ex epist. 50 ad Pammachium: *Legat, inquit, sancti Ambrosii De Viduis librum (Apolog. adv. Jovin.)*. Quid igitur in causa fuit cur ista dissimularent Magdeburgenses? Nimirum ut quæ super sanctorum invocatione tradit pius doctor (cap. 9, num. 55), paulo audacius *crassa* dicerent. Sed nihil promoverunt ingeniosi viri, nemo quippe non intelligit quod illi crassum vocitant, orthodoxum Ambrosio visum fuisse; nec enim eum eundere voluisse novum dogma, sed veritati catholicæ testimonium reddidisse. Enim vero nunquam ea quæ isti propterea tantum exagitant, quia cum Romanæ Ecclesiæ placitis aperte faciunt, prudentissimus præsul ex suggestu populo proposuisset, si quid aut abhorrens a pietate, aut quoquo modo infirmiorum offensionem obnoxium inesse in hæc doctrina existimasset. Non est autem cur afferamus in medium quod scripsit Perkinsius, *librum De Viduis pugnare cum Commentario in cap. 1 Epist. ad Romanos*; quandoquidem Rivetus (*Crit. sac.*) ipse ejus sectæ atque ordinis rationem adeo futilem, nulla prorsus consideratione dignam esse judicavit.

Ex iis omnibus quæ hætenus a nobis examinata sunt, intelligere est hunc librum sermonibus, in quibus viduam illam ad secunda nuptiarum vota aspirantem compellat sanctus doctor, compositum esse: quem litteris deinde a se commendatum non multo post editos libros *De Virginibus*, hoc est post annum 377, in lucem emissum abunde ab ipso operis exordio declaravit.

SANCTI AMBROSII

MEDIOLANENSIS EPISCOPI

DE VIDUIS

LIBER UNUS (1).

185 CAPUT PRIMUM.

Postquam actum est de virginibus, de viduis opportune tractari, cum eas illis Apostolus sociaverit, utpote quodammodo virginitatis magistras, et conjugatis longe superiores. Quam viduis gloriosum sit quod ad viduam fuerit Elias destinatus! At illas laude dignas non esse, nisi virtutem istius imitentur, maxime vero hospitalitatem. Quæ virtus quanta fuerit in hac femina, exponitur: sed prius perstringitur hominum avaritia, qui, dum communia sibi arrogant; divinis promissis sese privarunt.

1. Bene accidit, fratres (2), ut quoniam tribus libris superioribus (3) de virginum laudibus disse-ruimus, viduarum tractatus incideret: neque enim inhonoras debuimus præterire, et a virginum præconio separare, quas apostolica sententia cum virginibus copulavit, juxta quod scriptum est: *Et mulier inuupta, et virgo cogitat quæ sunt Domini, ut sit sancta corpore et spiritu* (I Cor. vii. 34)? Quodammodo enim magisterium virginitatis viduarum valescit exemplis. Quæ cum viro castam cubile custodiunt, documento virginibus sunt integritatem Deo esse servandam. Et propemodum non inferioris virtutis est eo abstinere conjugio, quod aliquando delectaverit, quam conjugii oblectamenta nescire. In utroque fortes: ut eas et conjugii non poeniteat, cui fidem servant et conjugalia oblectamenta non alligent; ne videantur infirmæ, quæ sibi adesse non possint.

2. In hac ipsa tamen virtute præmia sunt reposita libertatis: *Mulier enim vineta est quanto tempore vir ejus vivit: quod si dormierit vir ejus. 186 liberata est, cui vult nubat, tantum in Domino. Beatior autem erit, si sic permanserit, secundum meum consilium* (4); puto enim et ego spiritum Dei habeo (Ibid. 39, 40). Evidenter igitur expressit Apostolus quid intersit, cum aliam vinetam esse dixerit, aliam beatioram esse memoraverit (5):

(1) Script. circa an 377.

(2) Cod. Reg. et Col. unus, *frater, ut quoniam*, etc.

(3) Nonnulli mss., *quatuor libris superioribus*.

(4) Quidam mss., *secundum meum consilium dico*.

(5) Ita edit. omnes et mss. aliquot; aliorum autem quidam legunt, *esse monstraverit*: quidam continuo post, *idque non jam ex suo judicio, sed divini*, etc.

A idque non tam ex suo judicio quam divini Spiritus docuit infusione depromptum; ut cœlestis ista, non humana sententia videretur.

3. Quid vero illud quod temporibus iis, quibus fames omne genus urgebat humanum, Elias ad viduam destinatus est (III Reg. xvii, 9)? Et vide quemadmodum propria singulis gratia reserve-tur (6): angelus ad Virginem (Luc. i, 27, 28), propheta ad viduam. Adde quod Gabriel illic, hic Elias; ut ex angelorum et prophetarum numero præstantissime principes videantur electi. Sed non simplex viduitatis laus est, nisi virtus etiam viduitatis accedat. Nam utique multæ viduæ ante, sed una omnibus antefertur: in quo non tam cæteræ revocantur ab studio, quam virtutis provocantur exemplo.

4. Sollicitas igitur aures præfatio facit (7), quamvis simplicitas intellectus ipsa moralis sit, quæ ad virtutis exemplum viduas cohortetur: quia non professione, sed merito videtur unaquæque præstare, et hospitalitatis apud Deum gratiam non perire, qui polum aquæ frigidæ, sicut in Evangelio ipse memoravit (Matth. x, 42), præmio æternitatis remuneretur amplissimo: et farinæ brevis, oleique mensuram indeficienti affluentium copiarum ubertate compenset (III Reg. xvii, 16). Nam si quis de gentilibus dixit communia omnia amicorum esse debere (8): quanto magis debent esse communia cognatorum! Cognati enim sumus, qui in unam seriem corporis copulamur.

5. Sed tamen non præscripto quodam hospitalitatis fine concludimur. Cur enim proprium 187 id quod in sæculo est, putes: cum commune sit sæculum? Aut cur privatos terræ deputes fructus, cum terra communis sit? *Respicite*, inquit, *volatilia cœli, quoniam non serunt, neque metunt* (Matth. vi, 26). Etenim quibus nihil est proprium, nihil

(6) Mss. non pauci, *propria signaculis gratia reservetur*.

(7) Edit. omnes, *aures præfatio facit*; omnes mss., *aures præfatio facit*.

(8) Sententiam hanc Diog. Laertius Pythagoræ tribuit in ejus Vita. Citatur autem a Platone, Aristotele, Cicerone atque aliis: nec non ab Eras. explicatur Adag. elii. I, cent. I, prov. I.

deest : et sententiæ suæ Deus arbiter novit servare promissum. Denique aves non congregant, et edunt (9); quia Pater celestis pascit illas. Nos autem generalis monita sententiæ ad usus proprios derivantes : *Omne*, inquit, *liquum quod habet in se fructus seminis sativi, erit vobis in escam et omnibus bestiis, et omnibus avibus, et omnibus serpentibus super terram.* (Gen. i, 29, 30) congregando egemus, et congregando vacuamur. Non possumus enim sperare promissum, qui non servamus oraculum. Salubre est igitur præceptum quoque hospitalitatis advertere, ut hospitibus deferamus; quia nos quoque sumus hospites mundi.

6. Quam vero sancta vidua, quæ cum fame urgeretur extrema, venerationem Deo debitam reservabat : nec sibi soli usurpabat alimenta, sed cum filio dividebat ne caro pignori superviveret (10) (*III Reg. xvii, 12*). Magnum pietatis officium, sed religionis uberius (11). Nam sicut neminem filio oportuit anteferri, ita propheta Dei, ejus filio præferri debuit et salutem. Cui non exiguum victum, sed vitæ suæ omne subsidium existimanda est detulisse, quæ nihil reliquit sibi : tam hospitalis, ut totum daret : tam fidelis, ut cito crederet.

CAPUT II.

Vere viduæ præcepta traduntur ex Apostolo, scilicet ut liberos educat, parentes colat, Deo placere desideret, irreprehensibilem se exhibeat, meritum maturitatem præ se ferat, uni viro fuerit copulata; ubi tamen secundas nuptias negat a Paulo fuisse condemnatas, adjicit demum eas apud omnes clara virtutum fama valere oportere. Cur fugiende viduæ juniores; quove modo nubere quam viri melius dicatur? Postremo hinc

(9) Omnes edit. cum mss. Tell., *non congregant, et edunt.* *monimenta sententiæ*, reliqui ut in textu. At sequentia in Rom. edit. ita fuerant partim mutata, *qua dictum est : Omne liquum quod super terram; ad usus proprios derivantes, et congregando egemus, et congeriendo, etc.*

(10) Mss. aliquot, *pignori superbiunt.*

(11) Mss. aliquot, *sed religione superius.* Male : id enim hoc loco præcipit Ambrosius, quod jam docuerat. lib. vii in Lucam, num. 146, religionem præstare pietatis officiis. Quod quidem etsi de religione quæ immediate in Deum, non autem quæ per creaturam aliquam in eundem refertur, intelligendum sit; credibile tamen est viduam illam tam manifesta divinæ voluntatis indicia in sancto propheta animadvertisse, ut de veritate verborum ejus dubitare nequaquam posset. Neque vero quisquam dixerit eandem, Chrysostomo teste, idolorum cultui fuisse addictam : ipsemet enim ita subjungit; *« Sed religiosam mulierem, quæ præveniente Deo, quam modicam in capsâ farinam, tam magnam in corde habebat fidem. »*

(12) Quidam mss., *parentibus deferat honorem.*

(13) Sic Amerb. et omnes mss., aliquot exceptis, in quibus legas, *in filios suos; quæ seipsam remuneratur.* Eras. edit. ac seq. ab Amerb. tantum discrepant, quod in his particula *se* jugulata est. Non adverterunt scilicet Ambrosium verbo *remunerari* in ac iva significatione uti solitum.

(14) Vet. edit., *ipso Doctoris sermone*; Rom., *ipso Doctoris gentium sermone.*

(15) Ambrosius hunc Apostoli locum ita explicat,

declaratur viduarum dignitas, quod ob illatus ipsis injurias ira gravissime divina moveatur.

7. Ergo vidua non abstinentia corporis tantum definitur, sed virtute designatur : cui præcepta non do ego, sed Apostolus tribuit. Honorificentiam non solus impartior, 188 sed gentium Doctor prius detulit dicens : *Viduas honora, quæ veræ viduæ sunt. Si qua autem vidua filios aut nepotes habet, discat primum suam domum regere, et intuitum vicem reddere parentibus* (*I Tim. v, 3, 4*). Unde et advertitur utrumque pietatis affectum viduæ inesse debere, ut filios diligat, parentibus deferat. Ita dum obsequium parentibus rependit (12), magistrum exercet in filios (13), suoque se ipsa remuneratur officio, cum id quod aliis defert sibi proficit.

8. *Hoc enim*, inquit, *acceptum est coram Deo* (*Ibid. 4*), ideo si cogitas, vidua, quæ Dei sunt, debes id sequi quod Deo placere didicisti. Et supra quidem sanctus Apostolus ad continentie studium viduas cohortatus, dixit eas cogitare quæ sunt Domini (*I Cor. vii, 34*). Alibi autem ubi elligitur vidua quæ probata est, non solum cogitare præcipitur, sed etiam sperare de Domino : *Quæ enim vero vidua est*, inquit, *et desolata, speret in Deum, et iustet obsecrationibus et orationibus die ac nocte* (*I Tim. v, 5*). Nec immerito has irreprehensibiles ostendit esse debere, quibus ut opus virtutis indicitur, ita etiam honorificentia larga defertur, ut etiam ab episcopis honorentur.

9. Qualis autem eligi debeat, ipsius Doctoris sermone (14) describitur : *Non minus*, inquit, *sexaginta annorum, quæ fuerit unius viri uxor* (*Ibid. 9*). Non quo senectus sola viduam faciat (15), sed quo

quasi non tam sexagenariam exigit ætatem quam, gravitatem, aliasque virtutes quas par est inesse in sexagenaria, quæ proinde si in minori ætate reperiantur, ea non excludi debeat a professione viduitatis. Hieronymus quoque, ep. ad Furiam, juniores viduas a Paulo rejici inficiatur, docens in iis solis ab eo requiri 60 annos, quæ Ecclesiæ sumptibus alendæ essent; quod etiam cap. ut Isaïa ipse confirmat. Neque forsitan absurde illo referantur cum hæc ipsa Ambrosii verba, tum superiora illa : *« Quibus ita honorificentia larga defertur, ut etiam ab episcopis honorentur; voces enim honor et honorificentia apud scriptores ecclesiasticos subsidium quo quis in sustentanda vita adjuvatur, significant. At vero mavult in lib. de Sacris Ordin., exere. 10, cap. 2, Pater Morinus huncce annorum numerum non in omnibus quæ vidualem continentiam profiterentur, esse debere, sed in iis tantum quæ ad munus diaconissæ assumerentur. Hinc illas eligendas præcipi, quæ uni viro prius nupsissent. Negat autem Thaumasius, Discipl. Eccl. part. i, cap. 53, alia commodiori via Patres hoc loco conciliari posse, quam si dicamus eos qui sexagenarias viduas esse volunt, intelligendos de viduis illis quæ ad munus aliquod ecclesiasticum eligerentur; qui vero etiam eandem ætatem minores non rejiciunt, eos de viduis solam castitatem nuncupantibus locutos. Nec sane quisquam sibi persuadeat Apostolum, ne viduæ debiles infra annum sexagenarium alerentur ab Ecclesia, prohibuisse; cum id fieri postea in conc. iv. can. 101 et 102 decretum fuerit.*

D

viduitatis merita stipendia sint senectutis. Nam utique illa præclarior, quæ calorem adolescentiæ, et junioris fervere edomat ætatis ardorem; nec mariti gratiam, nec uberiora liberorum oblectamenta desiderans: quum quæ efflata jam corpore, frigida senectute, matura ævi, nec cadere voluptatibus potest, nec sperare de partu.

10. Neque vero si qua in secundas nuptias inciderit, quas utique apostolica præcepta non damnant (16), quasi fructu pudoris omisso, si rursus soluta fuerit viro, ab affectu viduitatis areatur. Habebit illa quidem vel seræ meritum castitatis, sed probatior erit quæ alterius non fuerit experta conjugium; in illa enim eminet studium castitatis: huic aut senectus aut pudor modum videtur fecisse nubendi.

11. Nec sola tamen castitas corporis viduæ fortitudo est, sed magna et uberrima disciplina virtutis: *Quæ in operibus bonis testimonium* 189 *habeat, si filios educaverit, si hospitio receperit, si sanctorum pedes laverit, si tribulationem patientibus ministraverit, si postremo omne opus bonum fuerit subsecuta* (Ibid. 10). Vides quam multas virtutum comprehenderit disciplinas: primum pietatis officium; secundum, hospitalitatis studium et humilitatis obsequium: tertium, misericordiæ ministerium liberalitatisque subsidium: ad summam, omnis executionem boni opere flagitavit.

12. Et ideo adolescentiores devitandas putat (Ibid. 11), eo quod non queant tantæ operam implere virtutis. Etenim vicina est lapsibus adolescentia, quia variarum æstus cupiditatum fervore calentis inflammatur ætatis (17): bonique doctoris est, materiam arcere peccati. Prima enim institutionis est disciplina culpam avertere, secunda virtutem infundere. Tamen cum Apostolus seiret Annam illam ab adolescentia octogenariam viduam Dominicorum operum exstitisse prænuntiam (Luc. ii, 36, 37), non puto quod juniores revocandas putarit a viduitatis affectu, maxime cum dixerit: *Melius est nubere quam uri* (I Cor. vii, 9). Nam utique pro remedio nuptias suasit, ut peritura sanetur: non pro electione præscripsit, ne castitatem continens sequatur (18); aliud est enim subvenire labenti, aliud suadere virtutem.

13. Et quid de humanis judiciis loquar, cum divinis judiciis in nullo gravius Judæi Dominum læsisse prodantur, quam quod viduæ gratiam, minorumque jura violarent? Hæc propheticiis causa vocibus conelamatur, quæ meritum Judæis rejectionis invexerit. Hæc sola causa delicti invidiam mitigatura memoratur si honoretur vidua, minori-

(16) Adverte doctorem nostrum moderatione multo superiorem hic esse, non solum iis qui contra Ecclesiæ sententiam omnino proscripsere secundas nuptias, ut Tertullianus et alii; sed etiam veterum Patrum non paucis, qui paulo severius easdem nuptias videntur perstrinxisse.

(17) Edit., æstus cupiditatum fervorem calentis

busque æqui justitia judicii deferatur; sic enim habes: *Judicante pupillo, et justificate viduam, et venite, disputemus, dicit Dominus* (Isa. i, 17, 18). Et alibi: *Pupillum et viduam suscipiet* (Psal. cxlv, 9). Et alibi: *Viduam ejus benedicens benedicam* (Psal. cxxxii, 15). In quo Ecclesiæ quoque figura prætexitur. Videtis igitur, sanctæ viduæ, nequaquam lubrico munus studio deserendum, quod divinæ benedictionis subsidiis honoratur.

CAPUT III.

Redit ad Sareptanam viduam, in qua Ecclesiæ figuram exstitisse ostendit, Atque Isaiæ testimonio confirmat; unde colligit in illa virginibus, nuptis ac viduis exemplar esse. Conversus ad prophetam, in eo Christum quoque significatum dicit, quippe qui divina mysteria et futuram pluvie irrigationem sit pollicitus. Eodem etiam geminum Gedeonis signum refertur atque explicatur. Et quibus elicit nec ejusvis esse miracula facere, et Christi incarnationem Judæorumque abdicationem illie adumbrari.

14. Quid vero illud, ut ad superiora redeamus, quod cum in omni terra esset fames maxima: viduæ tamen Deo cura non defuit, atque ad alendum eam (19) propheta directus est (III Reg. xvii, 9-14)? In quo cum me admoneat Dominus quod in veritate dicturus sit (Luc. iv, 25), ad mysterium videtur sollicitare aures. Quid enim verius Christi et 190 Ecclesiæ potest esse mysterio? Non igitur otiose inter multas viduas una præfertur. Quæ enim talis, ad quam tantus propheta, qui ad cælum raptus est, dirigatur, eo præsertim tempore quando clausum est cælum annis tribus et mensibus sex, cum facta esset fames magna in omni terra? Ubique ergo fames erat, et adhuc tamen hæc vidua non egebat. Qui sunt hi tres anni? Ne forte illi quibus Dominus venit in terras, et fructum in ficulnea invenire non potuit, juxta quod scriptum est: *Eecce anni tres sunt, ex quo veni quærens fructum in ficulnea hac, et non invenio* (Luc. xiii, 7).

15. Hæc est profecto vidua illa, de qua dictum est: *Lætare, sterilis quæ non parit, erumpe et exclama, quæ non parturit; quoniam multi filii desertæ magis quam ejus quæ habet virum* (Isa. liv, 1). Et bene vidua, cui bene dicitur: *Ignominie et viduitatis tuæ non eris memor; quia ego Dominus qui* D *facio te* (Ibid. 4, 5). Et fortasse ideo vidua, quæ amisit quidem virum, secundum corporis passionem; sed in die judicii, Filium hominis quem amisisse visa est, receptura: *Tempus enim breve, inquit, dereliqui te* (Ibid. 5, 7); ut gloriosius scilicet fidem derelicta servaret.

16. Habent itaque omnes quod imitentur exemplum, virgines, nuptæ et viduæ. Et fortasse ideo

inflammatur ætatis: aptius omnes mss. ut in textu, nisi quod Tell. legit,..... *fervor inflammatur ætatis*.

(18) Omnes edit. cum solo cod. Tell., *præscripit casta et continens quid sequatur*: cæteri autem magno consensu nobiscum faciunt.

(19) Edit. omnes cum solo mss. Tell., *ad alendam eam*.

Ecclesia virgo, nupta, vidua; quia unum corpus in Christo sunt. Hæc igitur illa vidua est, propter quam verbi cœlestis siccitas cum esset in terris, prophetie sunt destinati; erat enim vidua, quæ sterilis erat, sed partum suo tempore reservabat.

17. Unde nec illius nobis videtur persona medioeris, qui aridam terram, verbi rigavit rore cœlesti, clausumque cœlum non humana utique potestate reseravit. Quis enim est qui cœlum potest aperire, nisi Christus, cui quotidie de peccatoribus cibis (20), Ecclesie cumulus congregatur? Neque enim humane facultatis est dicere: *Hydria farinæ non deficiet, et vas olei non deficiet usque in diem quo dabit Dominus pluviam super terram* (III Reg. xvi, 14). Nam licet mos sit ita præfari prophetis, tamen hæc vera Dei vox est. Ideo præmissum est: *Quia hæc dicit Dominus* (Ibid.); Domini enim est perpetuitatem sacramentorum spondere cœlestium, et non defuturam spiritualis exsultationis gratiam polliceri, largiri munimenta vitæ, fidei signacula, dona virtutum.

18. Quid est autem: *Usque in illum diem quo dabit Dominus pluviam super terram* (Ibid.): nisi quia et descendet sicut pluvia in vellus, et sicut stillicidia stillantia super terram (Psal. lxxi, 6)? In quo veteris mysterium reseratur historie quo sanctus Gedeon mystici certaminis præliator, futuræ capiens insignæ victoriæ, spiritale sacramentum vigore mentis agnovit, pluviam illam Verbi rorem esse divini: quæ primo pluit in vellus, cum terra omnis perpetuis siccitatibus æstualet: secundo vero indicio universæ terræ (21) aream fuso imbre madefecit, cum siccitas esset in vellere (Judic. vi, 37-40).

19. Advertit enim vir præsagus futuræ Ecclesie crescentis insigne. Nam primo intra Judæam 191 divini cœpit ros sermonis humescere (Notus enim in Judæa Deus Psal. lxxv, 2) cum arida fidei totius orbis universa terra maneret (22). Sed ubi Joseph greges Deum negare cœperunt, et ausu vario immanium delictorum contrahere Divinitatis offensam, tunc per omnes terras fuso imbris rore cœlestis, populus Judæorum æstu perfidiæ suæ cœpit arescere, cum Ecclesiam sanctam ex omnibus terrarum partibus congregatam prophetiæ nubes et salutaris imber apostolicus irrigarent. Hæc est illa pluvia non terrarum humido, non nebuloso concreta montium (23), sed cœlestium Scripturarum salubri per totum orbem imbre diffusa.

(20) Ita plerisque mss., edit. vero et cod. Tell., *cibus Ecclesie cumulo*; alius etiam, *cibus Ecclesie cumulis*, etc.

(21) Cod. Tell., *universa terrarum*; alii nonnulli et edit., *universam terram*.

(22) Omnes edit., *arido fidei totius orbis universa torrerent*; omnes mss. excepto Tell. ut in textu, et paulo post omnes edit., *et ausu nefario*, omnes mss., *et ausus vario*.

(23) Mss. aliquot, *congregata montium*.

(24) Non pauci mss., *sacra suscepit*.

(25) Quodam mss., *cives quodam invidiæ nevo*.

20. Ostenditur igitur exemplo non omnium esse divinæ mereri miracula potestatis, sed eorum quibus religiosæ devotionis studia suffragentur: et divini eos fructu operis abdicari, qui reverentiæ sunt cœlestis exsortes. Ostenditur etiam in mysterio, quod ad instaurandam Ecclesiam, Dei Filius humani corporis sacramenta suscepit (24), abdicato populo Judæorum, quibus consiliarius et propheta (Isa. ix, 3 seq.), beneficiorumque adempta sunt miracula Dominicorum: eo quod civico quodam invidiæ nevo (25) in Dei Filium credere noluerunt.

CAPUT IV.

Qualis viduarum vita esse debeat, patefacit exemplo Annæ: quam in singulis suis ætatibus, castitatis specimen edidisse demonstrat. Triplicem ex his astruit ejusdem virtutis gradum esse, quos gradus Ecclesia omnes amplectitur, nec non singulis exempla in Maria, in Anna atque in Susanna proponit. Addit tamen aliis duobus præstare statum virginitatis, viduæ autem curam servandæ fame majorem esse oportere.

21. Docuit igitur Scriptura quantum collatio (26) conferat gratiam, quantum etiam sit munus divinæ benedictionis in viduis. Quibus quoniam honorificentia a Deo tanta confertur, est advertere qualis debeat vita competere: docet enim Anna quales deceat esse viduas, quæ, immaturo mariti obitu destituta, maturæ tamen adorem laudis invenit (27): non minus religionis officio, quam studio castitatis intenta. Vidua, inquit, octoginta et quatuor annorum, vidua quæ non discederet de templo, vidua quæ jejuniis et obsecrationibus die ac nocte serviret (Luc. ii, 36-38).

22. Vides qualis vidua prædicetur, unius viri uxor, ætatis quoque jam probata processu, vivida religioni, et effeta jam corpore (28): cui diversorium in templo, colloquium in prece, vita in jejunio: quæ dierum noctiumque temporibus indefessæ devotionis obsequio, cum corporis agnosceret senectutem, pietatis tamen nesciret ætatem. Sic instituitur a juventute vidua, sic prædicatur 192 in senectute veterana: quæ viduitatem non occasione temporis, non imbecillitate corporis, sed virtutis magnanimitate servaverit. Etenim cum dicit septem annis eam cum viro fuisse a virginitate sua, ab adolescentiæ utique studiis inchoata prædicat subsidia senectutis.

23. Docemur itaque triplicem castitatis esse virtutem: unam conjugalem, aliam viduitatis, tertiam

(26) Omnes edit. et cod. Tell., *quanta collatio*: Tell. i manu, *consolatio, gratiæ*; reliquis mss., *quantam collatio conferat gratiam*. Est autem hoc loci collatio idem ac beneficentia atque eleemosyna.

(27) Vet. edit., *a Deo remunerationem laudis invenit*: Rom. vero cum mss. omnibus, *adorem*, etc. Erat premium militare quod ex farris genere constabat quo Romani an. ab Urbe condita 300 victitarunt. Unde adorea per tropum pro laude atque honore sumitur ac potissimum militari.

(28) Mss. non pauci, *vidua et effeta jam corpore*.

virginitatis; non enim aliam sic prædicamus, ut excludamus alias. Suis quibusque professionibus ista conducunt. In hoc Ecclesiæ est opulens disciplina (29), quod quos præferat, habet: quos rejiciat, non habet; atque utinam habere nunquam possit! Ita igitur virginitatem prædicavimus, ut viduas non rejiceremus: ita viduas honoramus, ut suus honos conjugio reservetur. Non nostra hoc præcepta, sed divina testimonia docent.

24. Reminiscamur itaque quemadmodum Maria, quemadmodum Anna, quemadmodum Susanna Laudentur. Sed quoniam non laudes earum tantummodo prædicandæ sunt, sed discipline etiam sunt sequendæ, reminiscamur ubi Susanna (*Dan. xiii, 7*), ubi Anna (*Luc. ii, 37*), ubi Maria (*Luc. i, 28*) sint repertæ: et advertamus quemadmodum singulæ aptis laudibus prædicentur, et ubinam commoentur: nupta in paradiso (30), vidua in templo, virgo in secreto.

25. Sed in illis tardior fructus, in virgine maturior: illas senectus probat, virginitas laus ætatis est; nec adjumenta quærit annorum, quæ omnium est fructus ætatum. Adolescentiam decet, juventutem ornat, amplificat senectutem: omnique ævo habet justitiæ suæ canos, maturitatem gravitatis, velamen pudoris, quæ devotionem (31) non impedit, religionem augeat. Advertimus enim ex sequentibus quia quotannis in die solemnæ Paschæ sancta Maria cum Joseph Jerusalem petebat (*Luc. ii, 41*). Ubique impigra devotio, ubique assiduus Virgini comes pudoris adjungitur. Nec inflatur Domini mater, quasi secunda de meritis: sed quo meritum magis agnovit, eo votum uberius exsolvit, officium copiosius detulit, munus religiosus vexit, mysticum tempus implevit.

26. Quanto igitur vos magis convenit intentas esse studio castitatis, ne locum sinistræ relinquatis opinioni, quæ pudicitiae testimonium in solis habetis moribus! Virgo enim, licet in ea quoque major sit morum prærogativa quam corporis, calumniam tamen integritate carnis abjurat; vidua, quæ prohandæ subsidium virginitatis amiserit, non in voce obstetricis, sed in suis moribus habet castitatis examen. Docuit igitur Scriptura quam attentus viduæ esse debeat et religiosus affectus.

193 CAPUT V.

Liberaltatis erga pauperes exemplum in vidua evangelica proponitur, cujus duo minuta largioribus divitum donis ostenduntur esse potiora. Docetur etiam hisce duobus minutis utrumque Testamentum signatum esse. Quis ille thesaurus sit, unde majorum exemplo tria munera, aut evangelicæ viduæ instar, duo æra de promi jubeamur? Post

(29) Disciplina nihil hoc loco aliud est, quam instituta, leges, et consuetudines, quæ vigent in Ecclesia catholica; cum ea vox non raro pro doctrina atque eruditione sumatur.

(30) Cod. unus e Colbert., *nupta in pomerio*; lege in pomario, et intellige Latinam vocem pro Græca paradiso ejusdem sensus fuisse positam in hoc eo-

A *quæ sequitur ad viduas honorum operum studio inflammandas exhortatio.*

27. Docuit etiam libro eodem, sed alio loco, quam misericordem in pauperes et liberalem esse conveniat, nec paupertatis debere contemplatione revocari; quia liberalitas non cumulo patrimonii, sed largitatis definitur affectu. Denique Dominica voce illa vidua omnibus antefertur, de qua dictum est: *Vidua hæc plus omnibus misit* (*Luc. xxi, 3*). In quo moraliter Dominus instituit universos, ne quis a collatione ministerii, paupertatis pudore revocetur: nec sibi divites blandiantur, quod plus videantur conferre quam pauperes. Uberior est enim nummus e parvo, quam thesaurus e maximo; quia non quantum detur, sed quantum resideat, expenditur. Nemo plus tribuit, quam quæ nihil sibi reliquit (32).

B 28. Quid tu, dives, egeni comparatione te jactas? et cum tota onereris auro, pretiosam per humum trahens vestem, quasi inferior tuis et parva divitiis, honorari desideras, quia inopem collatione vicisti? Et flumina superfluant, cum redundant; gratior tamen haustus e rivulo est. Spumant et inusta dum fervent, nec damnum putat agricola quod effluxerit. Gementibus arcis, dum cæditur messis, frumenta desiliunt (33): sed deficientibus messibus, non deficit hydria de farina, et plena olei testa desudat (*III Reg. xvii, 16*). Exinanivit tamen dolia divitum siccitas, cum viduæ paucillulum olearium redundavit. Non ergo quid fastidio expuas, sed quantum devotione conferas, æstimandum est. Denique nulla plus tribuit quam illa quæ de filiorum alimentis pavit prophetam. Et ideo quia nulla plus contulit, nulla plus meruit. Hæc moraliter.

C 29. Nec mystice tamen despexeris hanc mulierem in gazophylacium duo æra mittentem. Magna plane femina, quæ divino judicio meruit omnibus anteferri. Ne forte illa sit quæ de fide sua ad subsidium hominum duo testamenta contulerit: et ideo nulla plus fecit. Nec quisquam hominum quantitatem potuit collationis ejus æquare, quæ fidem cum misericordia copulavit. Et tu igitur quæcunque vitam studio vituitatis exerceas, ne dubites ad gazophylacium duo æra deferre, vel fidei plena, vel gratiæ.

30. Felix illa quæ de thesauro suo integram Regis imaginem profert. Thesaurus tuus sapientia, thesaurus tuus castitas atque justia est, thesaurus tuus intellectus bonus: quasi ille thesaurus 194 fuit, de quo magnorum viri, aurum, thus, myrrham, cum adorarent Dominum, protulerunt (*Matth. ii, 11*): auro regis potentiam declarantes, Deum thure venerantes, myrrha resurrectionem corporis confidentes. Habes et tu thesaurum hunc si in te requi-

dice.

(31) Omnes edit., *qui devotionem*; omnes mss., *quæ devotionem*, pempe virginitas.

(32) Nonnulli mss., *sibi reliqui fecit*; quidam, *sibi retinuit*.

(33) Omnes edit., *frumenta defoliunt*; omnes mss., *frumenta desiliunt*; quidam, *dissiliunt*.

ras : *Habemus enim thesaurum in vasis fictilibus* (II Cor. iv, 7). Habes nurum quod conferas : non enim renitentis metalli pretium de te Deus exigit, sed illud aurum quod in iudicii die nequeat ignis exurere. Nec dona pretiosa deposcit, sed odorem fidei quem altaria tui cordis exhalent, et religiosæ mentis spiret affectus.

31. Ex hoc igitur thesauro non solum magorum tria munera, sed etiam duo viduæ æra promuntur, in quibus integra cœlestis imago regis effulgeat, splendor gloriæ ejus, et imago substantiæ. Bona et illa plane laboriosa stipendia castitatis, quæ de suo opere, quotidianoque penso (34), conferat vidua, nocturnis pariter ac diurnis jugi exerceans labore pensa temporibus, et pudicitiae quæstuosæ pervigili opere mercedem congregans ; ut intemeratum defuncti conjugis cubile custodiat, alere dulces liberos possit, ministrare pauperibus. Hæc est præferenda divitibus : hæc est quæ Christi iudicium non timebit.

32. Hunc æmulamini, filiae : *Bonum est enim æmulari in bono* (Galat. iv, 18). *Æmulamini meliora charismata* (I Cor. xii, 31). Spectat vos Dominus semper ; spectat, inquam, Jesus, cum ad gazophylacium accedit (35), et de honorum operum mercedibus stipem putatis egentibus conferendam. Quantum est igitur ut æra tua conferas, et Christi corpus acquiras ! Noli ergo vacua prodire in conspectum Domini Dei tui, vacua misericordiæ, vacua fidei, vacua castitatis : non enim inanes Dominus, sed virtutibus opimas spectare Jesus et laudare consuevit. Videat te adolescentula laborantem, videat ministrantem. Hæc est enim merces quam Deo debes, ut de aliarum quoque profectibus mercedem tuam Deo conferas. Nulla merces Deo melior, quam ea quæ habet pietatis munera.

CAPUT VI.

In Noemi exemplum viduæ ex nura ad virtutem abs se instituta fructum capientis ob oculos ponitur. Hinc colligitur nunquam defutura bonæ viduæ necessaria subsidia. Quod si tristior videatur illius vita, tunc beatiorum illam esse, cum ipsi a Domino gaudia sint promissa : quo loco nonnulla de lacrymarum utilitate disputantur.

33. An vero medioeris tibi vidua illa videtur Noemi, quæ viduitatem suam messis manipulis sustentabat alienæ, quam ævo gravem alebat nurus (Ruth ii, 2 et seq.) ? Nam hoc quoque et ad subsidium et ad gratiam proficit viduarum, ut ita instituant nurus suas, quo possint in his maturæ habere subsidium senectutis ; et quasi stipendium magiste-

(34) Manifesta imitatio Virgiliani hujusce loci e lib. viii *Ætend.* ubi de pudica muliere, præmissis nonnullis ita pergit :

Nactam afflens operi, famulasque ad lumina longo
Exeret penso, castum ut servare cubile
Conjugis, et possit parvos educere natos.

(35) Sic omnes mss. excepto Tell. cum quo et lit. omnes, *acceditis.... portatis egentibus*, etc. ; mss Prat., *accedit. Sed de*, etc.

rii, mercedem quoque suæ capere discipline. 195 Etenim quæ bene instituerit, bene erudierit nurum suam, Ruth ei deesse non poterit, quæ viduitatem soerus paternæ domui præferat : et si vir quoque ejus mortuus fuerit, non relinquat tamen, alat inopem, soletur mœrentem, nec dimissa discedat : nescit enim egere optima disciplina. Sic illa Noemi duobus destituta filiis et marito (Ruth i, 5), quæ fructus fecunditatis amiserat, pietatis emolumenta non perdidit ; nam et solatium mœroris, et subsidium paupertatis invenit.

34. Videtis igitur, sanctæ feminae, quam secunda sit vidua prole virtutum, meritorumque suorum sobole, quæ perire non possit. Bona igitur vidua egere non novit : et si fessæ fuerit ætatis, et supremæ paupertatis, eruditionis tamen suæ solet habere mercedem. Etsi proximi defuerint, invenit tamen extraneos qui matrem colant, revereantur parentem, parvisque alimentorum sumptibus mercedem cupiant suæ commendationis acquirere (36) ; plus enim viduæ rependunt merita (37). Nam cibos quærit, sumptus impendit.

35. Sed tristes videtur ducere dies, et lacrymis tempus exigere. Hoc beatior, quod perpetua sibi gaudia exiguis fletibus emit, parvisque momentis tempora acquirit æterna. Quibus bene dicitur : Beati tristes, ipsæ enim ridebitis (Luc. vi, 21). Quis igitur falsas præsentium imagines gaudiorum, futuræ securitatis præferat voluptati ? An despicibilis nobis auctor videtur, ille Dominici corporis auctor electus, qui cinerem sicut panem manducabat, et potum cum fletu miscebat, et vespertinis lacrymis matutinæ sibi lætitiæ redemptionis acquirerebat (Psal. ci, 10) ? Unde igitur plurimum gaudere meruit, nisi quia plurimum flevit, tanquam lacrymarum pretio suarum futuræ sibi gloriæ gratiam comparavit ?

36 Habet igitur vidua bonam commendationis materiam, ut, dum virum fuget, flet sæculum : ac in promptu sint lacrymæ redemptrices, dum impenduntur mortuis, viventibus profuturæ. Paratus est mœsitudini animæ (38) fletus oculorum : misericordiam conciliat, laborem minuit, dolorem allevat, servat pudorem ; nec jam misera sibi videtur, quæ consolationem in lacrymis habet, in quibus sunt charitatis stipendia et pietatis officia.

CAPUT VII.

Fortitudinem viduis non deesse in Judith ostenditur : ejus veste ac jejuniis commemoratis, describitur ejusdem in Holophernem præparatio. Quanta fuerit ejus castitas, atque in commentanda pia fraude

(36) Cod. Vall., *bonam commendationem materiæ suæ.*

(37) Omnes edit. cum mss. Tell., *rependunt merita, quam cibus quærit* ; alii mss. ut in contextu.

(38) Edit. ac mss. Tell., *Paratus est* (Rom. delet *est*) *mœsitudine animi* ; magis scite reliqui mss. ut nos supra.

sapientia : quanta etiam temperantia et sobrietas. A
Ad extremum demonstrato non maiorem in ipsa
fortitudinis quam prudentiæ laudem emicare,
summa ejus in tanto successu modestia declaratur.

37. Sed nec fortitudo bonæ viduæ deesse consuevit. Hæc enim vera est fortitudo, 196 quæ naturæ usum, sexus infirmitatem, mentis devotione transgreditur : qualis in illa fuit, cui nomen Judith, quæ viros obsidione fractos, percussos metu, tabidos fame, sola potuit a colluvione revocare, ab hoste defendere. Ea enim, ut legimus, cum Holophernes, successu multorum terribilis præliorum, intra muros innumera virorum millia coegisset, armatis paventibus, et de extrema jam sorte tractantibus, extra murum processit (*Judith* x, 5 seq.) ; et illo præstantior exercitu, quem liberavit ; et eo fortior, quem fugavit.

38. Sed ut discas maturæ viduitatis affectum, seriem ipsam persequere Scripturarum. A diebus enim viri sui quibus ille defunctus est, vestem jucunditatis deposuit, mœroris assumpsit : per omnes dies intenta jejuniis, Sabbato tantum, et Dominica, (39) sacrorumque temporibus feriarum, non relectioni indulgens, sed religioni deferens. Hoc est enim, sive manducatis, sive bibitis, in nomine Jesu Christi agenda esse omnia (*I Cor.* x, 31) ; ut etiam ipsa rectio corporalis sacræ religionis cultui deferatur. Diuturnis igitur mœroribus, et quotidianis roborata jejuniis sancta Judith, quæ sæculi oblectamenta non quærit, periculi negligens, mortisque contemplu fortior ; ut commenta strueret doli, vestem illam jucunditatis, qua, vivente viro, vestiri solebat, se induit (*Judith.* x, 2, 3) : quasi placitura viro, si patriam liberaret. Sed virum alium videbat, cui placere quærebat ; illum utique, de quo dictum est : *Post me venit vir, qui ante me factus est* (*Joan.* i, 30). Et bene conjugales pugnatu resumpsit ornatus ; quia monumenta conjugii arma sunt castitatis : neque enim vidua alias aut placere posset, aut vincere.

39. Quid cætera persequamur, quod inter millia hostium carta permansit ? Quid ejus sapientiam prædicemus, quod hujuscemodi est commentata consilium (40) ? Potentem elegit, ut intemperantiam a se inferioris arceret, occasionem pararet victoriæ. Abstinentiæ meritum, pudicitiae gratiam reservavit (*Judith* xii, 2). Nec cibo enim, ut legimus, maculata, nec adulterio, non minorem servatæ castitatis ex hostibus revexit triumphum (41), quam patriæ liberatæ (42).

(39) Rom. edit. sola confoderat *et dominica*, sed, cum in omnibus aliis edit. ac mss. habeatur, dominicam hic idem esse. atque in Scripturæ tam multis locis *Domini solemnitate* quid vetat ?

(40) Vet. edit., *ut commento strueret dolum* ; Gill., Rom. et ms. Tell., *ut commentitium strueret dolum* ; reliqui nostram exhibent lectionem.

(41) Ita mss. prope ad unum : edit. autem, *commenta consilium, ut dum potentem elicit intemperantia, a se inferiores arceret, occasionem pararet*

40. Quid sobrietatem loquar ? Temperantia enim virtus est feminarum. Inebriatis vino viris et somno sepultis abstulit vidua gladium, exseruit manum (43), bellatoris abscidit caput, per medias hostium acies intemerata processit (*Judith* xiii, 10-13). Advertitis igitur quantum nocere mulieribus possit ebrietas, quando viros vinasie solvunt, ut vincantur a feminis ? Esto igitur, vidua, temperans : casta primum a vino, ut possis casta esse ab adulterio. Nequaquam te ille tentabit, si vina non tentent. Nam si Judith bibisset, dormisset cum adultero. Sed quia non bibit : haud difficile ebrios exercitus, unius (44) sobrietas et vincere potuit, et eludere.

41. Nec dextræ tantum hoc opus, sed multo major trophæa sapientiæ. Nam cum manu 197 solum Holophernem vicisset, consilio omnem hostium vicit exercitum (*Judith* xiv, 1 et seq.). Suspendio enim Holophernis capite, quod virorum non potuit excogitari consilio, suorum erexit animos, hostium fregit : suos pudore excitans, hostes quoque terrore percellens ; eoque cæsi sunt et fugati. Ita unius viduæ temperantia atque sobrietas non solum naturam suam vicit, sed quod est amplius, fecit viros etiam fortiores (*Judith* xv, 1 seq.).

42. Nec his tamen elata successibus, cui utique gaudere et exultare licebat jure victoriæ, viduitatis reliquit officium : sed contemplis omnibus qui ejus nuptias ambiebant, vestem jucunditatis deposuit, viduitatis resumpsit ; nec triumphorum suorum amavit ornatus (*Judith* xvi, 26 et seq.), illos existimans esse meliores quibus vitia corporis, quam quibus hostium arma vincuntur.

CAPUT VIII.

Plures alias viduas quæ virtute ad Judith accesserint, exstitisse ait vir sanctus, at de sola Debbora nunc se dicturum. Quanta documenta viduis ea reliquerit, quam viri a qua regerentur defenderenturque, elegerunt. Maximam quoque illius gloriam inde profectam, quod filium a se informatum bello præfecerit, hic autem copias, nisi adesset illa, negaverit sese ducturum. Eam igitur et exercitui præfuisse et prænuntiasse belli exitum ; in qua Ecclesiæ pugnae ac triumpho, necnon spiritalia arma designata sunt : historice vero feminis omnes auferuntur infirmitatis excusationes.

43. Ac ne una vidua tantum hoc opus inimitabile aliis videatur implese, plures alias, vel parilis vel proximæ fuisse virtutis nequaquam dubitandum videtur ; bona enim seges plurimas spicas fructu refertas ferre consuevit. Nec dubites illam, veterum segetem (45) temporum in complurium feminarum moribus fecundasse. Sed quia prolixum est

victoriæ, abstinentiæ... reservaret.... non minus ; Amerb., non minorem, servatæ... revexit trophæum. Tell. vero partim aliis mss., partim edit. accedit.

(42) Cod. Vall., *quam patriæ libertatem.*

(43) Edit. ultimæ Pris. cum Tell. cod., *exercuit manum.* Et infra, omnes edit. ac mss. nonnulli, *ebrios exercitatos.*

(44) Mss. non pauci, *ebrios excitatos unius, etc.*

(45) Plerique mss., *illarum veterem segetem cumulasse : sed quia, etc.*

complecti omnes, cognoscite aliquas (46), et præcipue Debboram, cujus nobis prodidit Scriptura virtutem (*Judic.* iv, 4).

44. Hæc enim docuit non solum viri auxilio viduas non egere, verum etiam viris esse subsidio: quæ nec sexus infirmitate revocata, munia virorum obeunda suscepit, et suscepta cumulavit. Denique cum Judæi judicium regerentur arbitrio, quia virili non poterant vel æquitate regi, vel virtute defendi, bellis hincinde ardentibus, Debboram (47) sibi cujus regerentur judicio, cooptarunt (*Ibid.* 5). Itaque multa millia 198 virorum una vidua et in pace rexit, et ab hoste defendit. Multi judices in Israel, sed nulla ante judex femina: multi judices post Jesum, sed nullus propheta. Et ideo lectum istius puto esse judicium, et gesta ejus arbitror esse descripta: ne mulieres a virtutis officio, muliebris sexus infirmitate revocentur. Vidua populos regit, vidua ducit exercitus, vidua duces eligit, vidua bella disponit, mandat triumphos. Non ergo natura rea est culpæ, nec infirmitati obnoxia: strenuos non sexus, sed virtus facit.

45. Et in pace quidem nulla querimonia, nullus error mulieris invenitur: cum plerique non mediocrium peccatorum auctores populo suo judices exstitissent. Ubi vero Chananæi, gens ferox prælio, et affluentium copiarum opima successu, hostiles in populum Judæorum animos extulerunt, vidua præ cæteris bellicos instruit apparatus. Et ut discas non publicis copiis domesticas necessitates fuisse subnixas, sed domesticis disciplinis munus publicum gubernatum, domo propria filium ducem producit exercitus (*Ibid.* 6), ut agnoscat quod possit instituere vidua bellatorem (48): quem quasi mater erudit, quasi judex præposuit, quasi fortis instituit, quasi prophetissa victoriæ certæ transmisit.

46. Denique in mulieris manu summam fuisse victoriæ docet Barach filius dicens: *Nisi tu veneris*

(46) Mss. aliquot, *cognoscite alias*.

(47) Mss. non pauci, *sed nulla ante Judith femina*; unus... *Debboram femina*. Convenit porro inter Ambrosium atque Hieronymum Debboram Israelitarum præfuisse judiciis: utrum vero eadem vidua exstiterit, ac mater Barach, non consentiunt. Etenim Hieronymus epist. 10, *ad Furiam*, ita loquitur: « Quidam imperite et Debboram inter viduas memorant, ducemque Barach arbitrantur Debboræ filium, cum aliud Scriptura commemoret. Nobis ad hoc nominabitur, quod prophetissa fuerit, et in ordine judicium supputetur. » Quibus verbis imperitiæ Ambrosium insimulari Spenceus autumat. Favet sane opinioni ejus, quod eadem epistola scripta fuerit non multo post epist. 50 ejusdem Hieron. *ad Panmach.*, an. 393 datam, qua hujus ipsius Ambrosianæ commentationis mentionem facit. Hic igitur ingenio suo nonnunquam paulo vehementiori obsecutus est sanctus ille Pater, aut saltem solam Hebraicæ linguæ imperitiæ significavit. Quod autem in ea questione palmam Hieronymo tribuere videtur idem Spenceus, non ei adeo facile alii interpretes assentiuntur. Nam licet Debboram Scriptura vocet uxorem *Lapidoth*, eam tamen contendunt viduam recte dici posse, vel quod a *Lapidoth* quem eundem ac Barach fuisse putant, separata quod ad torum viveret: vel

A *mecum, non ibo, quia non novi diem in qua dirigit Dominus angelum suum mecum* (*Judic.* iv, 8, 9). Quanta ergo feminæ istius virtus, cui dux dicit exercitus: *Nisi tu veneris non ibo*? Quanta, inquam, viduæ fortitudo, quæ non periculis filium nec materno revocant affectu; imo ad victoriam filium studio matris hortatur, dicens quod in manu mulieris sit summa victoriæ?

47. Debbora ergo prælii prophetavit eventum, Barach jussus produxit exercitum: Jael cepit triumphum; huic enim prophetiæ in Debbora militavit (49), quæ mystice nobis ortum surrecturæ ex gentibus Ecclesiæ relevavit, cui triumphus de Sisara spiritali, hoc est de adversariis potestatibus, quæreretur. Nobis igitur prophetarum oracula dimicarunt, nobis illa prophetarum judicia et arma vicerunt. Et ideo non populus Judæorum, sed etiam Jael victoriam de hoste quæsivit. Infelix ergo populus, qui hostem quem fugavit, persequi fidei virtute non potuit. Itaque illorum delicto salus gentibus; illorum desidia nobis servata victoria est.

48. Jael ergo prostravit Sisaram, quem tamen corusco duce, hoc enim significat interpretatio Barach, manus veterum fugaverat Judæorum (50): 199 frequenter enim, ut legimus, orationibus et meritis prophetarum cœlestia patribus aduere subsidia. Sed his jam tunc de nequitiiis spiritalibus victoria parabatur, quibus dicitur in Evangelio: *Venite, benedicti Patris mei, possidete paratum vobis regnum a constitutione mundi* (*Matth.* xxv, 34). Ergo principium victoriæ a majoribus, finis in Ecclesia.

C 49. Ecclesia autem non armis sæcularibus vincit adversarias potestates, sed armis spiritalibus, quæ sunt fortia Deo ad destruendas munitiones, et altitudinem nequitie spiritalis (*II Cor.* x, 4, 5). Et ideo Sisaræ sitis lactis poculo restinguitur (*Judic.* iv, 19), quia ratione superatur (51); quod enim nobis salutare ad escam, hoc adversariæ potestati

quod *Lapidoth* non viri nomen, sed artis esset; proindeque non uxorem *Lapidoth*, verum mulierem *Lychnariam* vertendum censent, quæ multo communior opinio est. Nos tamen Ambrosio *Lapidoth*. Debboræ mariti nomen fuisse existimamus, sed mortui, atque adeo uxorem *Lapidoth* positum pro viduam *Lapidoth*, quod scriptoribus non est insolens. Quod autem Barach Debboræ filium dicit Ambrosius, neganti quidem Hieronymo plures assentiuntur. Sed de his omnibus turnam interpretum consulas licet.

(48) *Ut agnoscat quod possit instituere vidua bellatorem*, in solis edit. et Tell. cod. reperitur. Et post pauca, ubi eadem edit. cum eodem cod., *quasi prophetis victoriæ certa*, reliqui mss. ut in textu.

(49) Omnes edit., *prophetia Debboræ militavit*; mss. Tell., *prophetia Debbora militavit*; cæteri nostræ lectioni astipulantur.

(50) Mss. aliquot, *interpretatio Balac manus, verum fugaverat gaudium Judæorum*.

(51) Omnes edit., *oratione superatur*, haud male: intra enim arma Ecclesiæ oratio est; at omnes mss., *ratione superatur*. Ibidem vero hæc verba, *Arma Ecclesiæ fides*, quæ habentur in omnibus edit. ac mss. aliquot, in aliis multo pluribus velustioribusque desiderantur.

lethale ad infirmitatem. Arma Ecclesiae fides, arma Ecclesiae oratio est, quae adversarium vincit.

50. Ergo secundum historiam ad provocandos animos feminarum femina iudicavit, femina disposuit, femina prophetavit, femina triumphavit, et praeliis intermixta copiis, imperio viros docuit militare femineo. Secundum mysterium vero fidei militia. Ecclesiae victoria est (52).

51. Non ergo habetis quod per naturam vos excusetis, feminae. Non habetis, viduae, quod ad infirmitatem sexus, aut ad amissionem subsidii maritalis, mobilitatem vestram referre possitis (53). Satis unicuique praesidii est, si virtus non desit animae. Et ipse in viduis frequens processus aetatis munimen pudoris est; et ipse amissi conjugis dolor, usus operis, domus cura, sollicitudo liberorum, noxiam pudori solet arcere lasciviam: atque ipse lugubris habitus, pompa funebris, fletus assiduus, et moesta fronti inarantibus (54) rugis impressa tristitia, petulantium premit oculos, restinguit libidines, procaces avertit aspectus. Bonus custos pudoris, pietatis dolor: non obrepit culpa, si cura non desit.

CAPUT IX.

Earum quae dictarent, sibi melius fore si ketis successibus abundarent, objectioni occurrit, ostendens e saecris Litteris subsidia viduis infirmis generisque suppetere: quod postquam exemplo socrus Simonis confirmatum est, eos hortatur ut ad apostolos tanquam ad proximos atque affines confugiant; ubi pulcherrime de sanctorum invocatione disserit. Postea, querimoniis quibusdam de solitudine ac patrimonii conservandi necessitate refutatis, indecentissimum esse demonstrat viduam cui filiae jam nuptae sint, adhuc nubere.

52. Didicistis igitur, viduae, subsidio vos non egere naturae, et posse salubritatem tenere consilii; nec domestico indigere praesidio, quae etiam publicae potestis apicem potentiae vindicare.

53. Sed fortasse dicit aliqua, ei tolerabilem 200 viduitatem cui profluant res secundae: adversis vero viduas cito frangi, facile succumbere. De quo etsi, ipso doceamur usu, laeta viduis lubrica magis esse quam seria (55); tamen Scripturarum instruimur exemplis (1 Tim. v. 16), infirmitatibus quoque viduarum non deesse solere subsidia; faciliusque quam caeteris divina atque humana suppetere, si bene filios instituant, generos legant. Denique cum socrus Simonis magnis febribus destineretur, Petrus et Andreas rogaverunt Deum pro ea: *Et stans super illam, imperavit febre, et remisit illam, et continuo surgens ministrabat illi* (56)

(52) Mss. complures, *deest militare femina..... vero fidei militi Ecclesia victoria est.*

(53) Edit., *vestram astruere possitis.*

(54) Idem mss., *habiturus pompam funeris fletus assiduus, et mistae frontis inarantibus, etc.*

(55) Ita edit. omnes ac mss. aliquot: alii vero longe plurimi, *ketas viduas lubricas magis esse quam serias.*

(56) *Et continuo surgens ministrabat illis, abest a*

A (*Luc. iv, 39*).

54. *Magnus, inquit, tenebatur febribus, et rogaverunt illum pro ea.* Et tu habes proximos, qui pro te supplicent. Habes apostolos proximos (57), habes martyres proximos, si in ipsa martyribus devotionis societate, misericordiae quoque numeribus appropinques, proximus est enim qui misericordiam facit. Fac et tu misericordiam (*Luc. x, 37*), et eris Petro proxima. Non sanguinis necessitudo, sed virtutis cognatio facit proximos; quia non in carne ambulamus, sed in spiritu. Ama ergo propinquitatem Petri, affinitatem Andreae; ut pro te rogent, et recedant cupiditates tuae. Verbo Dei pulsata surges illico, quae in terris jacebas, ut Christo ministres. *Nostra enim conversatio in caelis est, unde et Salvatorem expectamus Dominum Jesum Philipp. iii, 20*, Nemo enim jacens Christo ministrat. Ministra pauperi, et ministrati Christo: *Quod enim uni horum fecistis, mihi, inquit, fecistis* (*Matth. xxv, 40*). Habetis ergo, viduae, auxilium, si tales vobis generos, posteritati vestrae patronos, tales proximos eligatis.

55. Ergo rogaverunt pro vidua Petrus et Andreas. Utinam existat aliquis qui tam cito possit rogare pro nobis, vel certe isti qui pro socru rogant, Petrus, et Andreas frater ejus; tunc enim pro affine poterant (58), nunc jam possunt pro nobis, et pro omnibus impetrare. Videtis enim quod magno peccato obnoxia, minis idonea sit quae pro se precetur, certe quae pro se impetret. Adhibeat igitur ad medicum alios peccatores. Aegri enim nisi ad eos aliorum precibus medicus fuerit invitatus, pro se rogare non possunt. Infirma est caro, mens aegra est, et peccatorum vinculis impedita, ad medici illius sedem debile non potest explicare vestigium. Obsecrandi sunt angeli pro nobis, qui nobis ad praesidium dati sunt: martyres obsecrandi, quorum videmur nobis quodam corporis pignore patrocinium vindicare. Possunt pro peccatis rogare nostris, qui proprio sanguine, etiam si qua habuerunt peccata, laverunt; isti enim sunt Dei martyres, nostri praesules, speculatores vitae actuumque nostrorum. Non erubescamus eos intercessores nostrae infirmitatis adhibere, quia ipsi infirmitates corporis, etiam cum vincerent (59), cognoverunt.

56. Invenit ergo Petri socrus qui pro se rogarent. Et tu, vidua, invenis qui pro te supplicent: 201 si quasi vere vidua et desolata in Deum speres, instes obsecrationibus (60), insistas orationibus, afficias corpus tuum quasi quotidie moriens, ut moriendo reviviscas: fugias delicias, ut etiam aegra

maxima parte mss.

(57) Vide quod supra in Admonitione de invocatione sanctorum observavimus.

(58) Omnes edit., *pro affinitate poterant*; omnes mss., *pro affine poterant, etc.*

(59) Quaedam edit., *etiam cum viverent.*

(60) Plerique mss., *in Deum spiritualibus instes obsecrationibus.*

saneris : Nam quæ in deliciis est, vivens mortua est (1 Tim. v, 6).

57. Sublata est tibi causa nubendi, habes qui pro te intercedant. Ne dixeris : Destituta sum. Quærela nupturæ est. Ne dixeris : Sola ego sum. Castitas solitudinem quærit : pudica secretum, impudica conventum. Sed negotium habes : habes et intercessorem. Adversarium vereris (61) : apud iudicem pro te Dominus intervenit dicens : *Judicate pupillo, et justifyate viduam* (Isa. i, 17).

58. Sed et patrimonium vis tueri. Majus pudoris est patrimonium, quod melius regit vidua quam nupta. Servus peccavit. Ignosce ; melius est enim alterius culpam feras, quam tuam prodas. Sed vis nubere (62). Licet. Non habet crimen simplex voluntas. Causam non quæro : cur fingitur ? Si honestam putas, fatere : si incongruam, sile. Ne necuses Deum, ne accuses propinquos, quod præsidia tibi desint ; utinam non desit voluntas ! Nec te consulere liberis dicas, quibus matrem eripis.

59. Est etiam quod facultate licet ; et ætate non licet. Cur maternæ parantur nuptiæ inter nuptias filiarum, et plerumque post nuptias ? Cur adulta filia discit prius sponsum malris quam suum erubescere ? Suasimus, fateor, ut vestem mutares, non ut flammæum sumeres : ut a sepulcro recederes, non ut thalamum præparares. Quid sibi vult nova nupta, post generos ? Quam indecorum est juniores habere liberos, quam nepotes (63) !

CAPUT X.

Ad Christum redit, ejus summam in adeundis miseris quibuslibet benignitatem laudans, eam oculis nostris Evangelii beneficio subjectam dicit. Sub hæc varias, quibus in curando idem medicus noster usus noscitur, rationes narrat ; deinde curationis prædicat celeritatem, dummodo invocare medicum non negligamus : istis subnectit moralem de voluntate quam in socru Petri expressam docet, acceptionem : postremo ubi exposuit qualem Christi ministrum, maxime vero episcopum esse debeat, ipsorum aut esse proprium per gratiam surgere.

60. Sed ad propositum revertamur, neque nostrorum dolentes vulnera peccatorum, medicum relinquamus : et dum alienis medemur ulceribus, ulcera nostra cumulemus. Rogatur ergo hic medicus. Ne timeas, quia magnus est Dominus, et fortasse ad ægram dedignetur venire, venit enim ad nos sæpe de cælo : nec solum divites, sed etiam pauperes solet et servulos pauperum visitare. Venit et nunc rogatus ad Petri socrum, et stans super illam, 202 imperavit febrî, et remisit illam : et continuo surgens ministrabat illis (Luc. iv, 39). Sicut dignus memo-

(61) Ita mss. omnes, excepto Tell., qui, sicut et Amerb. atque Eras., isthæc præfert : *Sed negotium habes, et intercessorem adversarii vereris : apud iudicem, etc.* Pessime vero Gill. ac Rom. edit. in hunc modum : *Sed negotium habes, et intercessorem ; adversarium vereris apud iudicem. Prote, etc.*

(22) Amerb. et Rom. edit., *Sed vis nubere. Licet non habet* (Rom., non habeat) *crimen simplex voluntas, causam non quæro, etc.* Minus concinne.

ria ita dignus desiderio, dignus etiam charitate Dominicæ in singulos, dignationis affectus, et facta miranda. Visitare viduas non dedignatur (64), et tugurii vilis penetralia angusta succedere. Quasi Deus imperat, quasi homo visistat.

61. Gratias Evangelio per quod etiam nos qui oculis nostris venientem in hunc mundum non vidimus Christum, videmur ei, dum facta ejus legimus, interesse ; ut sicut illi quibus appropinquabat, fidem mutuabantur ex eo ; ita nobis, dum gestis ejus credimus, appropinquet.

62. Vides qualia habet genera sanitatum ? Imperat febrî, imperat spiritibus immundis, alibi ipso manus imponit. Non solum igitur verbo, sed etiam tactu ægros curare consuevit. Et tu igitur quæ variis mundi æstuas cupiditatibus, vel forma viri alienius capta, vel pecunia, roga Christum, adhibe medicum, porrige ei dexteram tuam, tangat interiora tua Dei manus, Verbique ecclæstis gratia interiorum venas scrutetur animorum, pulset Dei dextera secreta cordis. Aliis oculos luto illinit (Joan. ix, 5, 7), ut videre possint, Creatorque omnium docet nos nostræ memores debere esse naturæ, et corporis cernere vilitatem ; nemo enim magis potest videre divina, nisi qui humilitatis conscientia suæ (65) nescit altolli. Alius sacerdoti se offerre præcipitur, ut carere in perpetuum lepræ possit exuviis (Luc. v, 14). Solus enim mentis et animi potest servare munditiam, qui ei sacerdoti se novit offerre, quem pro peccatis nostris accepimus advocatum, illum utique cui dicitur : *Tues sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedech* (Psal. cix, 4).

63. Nec vereare moram aliquam sanitatis. Nescit impedimentum qui sanatur a Christo. Opus est ut remedium adhibeas, quod acceperis ; simul enim ut præceptum dederit, cæcus videt, paralyticus ambula, mutus loquitur, surdus audit, febriens ministrat, lunaticus liberatur. Et tu igitur quæcunque indecore alienius rei cupiditate languescis, obsecra Dominum, fidem defer (66), nec ullam timeas moram. Ubi adest oratio, adest Verbum, fugatur cupiditas, libido discedit. Nec confessionis verearis offensam ; imo magis præsume prærogativam : incontinenti enim quæ corporis morbo antea laborabas, Christo incipies ministrare.

64. Potest etiam hoc loco videri Petri socrus affectio voluntatis, ex qua sibi velut semen futuræ posteritatis assumpserat ; quod unicuique voluntas sua posteritatis est auctor. Ex voluntate enim sapientia nascitur, quam sapiens in matrimonium ad-

(63) Rom. edit. sola, *Tam indecorum est... quam nepotes.* At hæc mutatio, licet levicula, pervertit sensum, ut quivis vel medioeris ingenii per se intelligat.

(64) Cod. Vall., *Et facto visitare viduas dignatur.*

(65) Edit. et pauci mss., *humilitatis conscius suæ.*

(66) Mss. aliquot, *Et tu igitur qui indecore... obsecra Deum. Si fidem defers, etc.*

sciscit sibi, dicens : *Proposui ego hunc adducere A* *mhi in conjugum* (Sup. vii, 2). Ergo voluntas illa quæ primo variarum cupiditatum aestibus madefacta languebat, postea per apostolatus officium in ministerium Christi jam robusta surrexit.

203 65. Simul qualis esse debeat qui Christo ministrat, ostenditur (67); oportet enim primo carere variarum illecebris voluptatum, vitare internum corporis animique languorem, ut corpus et sanguinem Christi ministret. Neque enim potest quisquam peccatis suis æger, minimeque sanus, immortalium sanitatum remedia ministrare. Vide quid agas, sacerdos, nec febrienti manu corpus Christi attingas. Prius curare, ut ministrare possis. Si mundus eos qui ante fuerant leprosi, Christus jubet occurrere sacerdotibus (Luc. xvii, 14), quanto magis mundum ipsum convenit esse sacerdotem! Non habet igitur quod moleste ferat illa vidua quod sibi non pepercerim, quando nec mihi parco.

66. Surrexit itaque Petri, inquit, socrus, et ministrabat illis (Luc. iv, 39). Et bene surrexit; sacramenti enim typum apostolica jam gratia ministrabat. Proprium est autem surgere Christi ministros, juxta quod scriptum est : *Surge, qui dormis, et exsurge a mortuis* (Ephes. v, 14).

CAPUT XI.

Causis quæ pro nuptiarum iteratione afferri solent, explosis, profitetur a se non damnari secunda conjugia; quorum licet ex Apostolo incommoda percurrat, conditionem tamen affirmat approbatam in Ecclesia : quo loco hæreticos qui ea prohibebant, castigat. Cum autem diversæ diversorum sint vires, hinc factum scribit, ut non imperaretur castitas, sed suaderetur.

67. Dicimus igitur nec sumptibus egere viduas (68), quæ donare consueverint : nec subsidio, a quibus sæpe, in periculis maximis, defensæ copiæ sunt virorum : maritalia iis quoque officia vel a generis, vel a proximis facile solere reparari : esse etiam in eas divinam misericordiam promptiorem ; et ideo cum suppetere non videatur causa nubendi, studium abesse debere.

68. Quod tamen pro consilio dicimus, non pro præcepto imperamus, provocantes potius viduam, quam ligantes ; neque enim prohibemus secundas

(67) Omnes edit. cum Tell. cod., *quæ Christo ministrat, ostenditur. Oportet eam, etc.* Alii omnes mss., *qui Christo... oportet enim, etc.* Optime illud quidem; etenim sermonem suum episcopis vir sanctus accommodat, ut aperte declarant sequentia. Nec enim in Ecclesia id unquam concessum reperitur, ut Christi corpus feminæ administrarent ; cum e contrario legatur prohibitum non modo in Constitutionibus apostolicis, lib. iii, c. 15 et seq., nec non lib. viii, cap. 28, verum etiam apud Epiphanium, Hæresis 79, atque in fine Panarii : in quibus locis diaconissarum ministerium fere in exuendis induendisve in baptisterio feminis totum collocatur.

(68) Edit. ac mss. Tell., *Didicimus igitur; æteri, Dicimus igitur.*

(69) Sic omnes mss. præter Tell., qui et eum eo cunctæ edit. præfert : *Neque enim quidquid licet et decet.* Quod autem ait Ambrosius nuptias sæpe

nuptias, sed non suademus. Alia est enim infirmitatis contemplatio, alia gratia castitatis. Plus dico, non prohibemus secundas nuptias, sed non probamus sæpe repetitas; neque enim expedit quidquid licet (69) : *Omnia mihi licent*, dicit Apostolus, *sed non omnia sunt utilia* (I Cor. vi, 12). Et vinum bibere licet, se plurimum non decet.

79. Licet ergo nubere, se pulchrius est abstinere; sunt enim vincula nuptiarum. Vultis scire quæ vincula? *Quæ sub viro est mulier, vivente viro alligata est legi : si autem mortuus fuerit vir, soluta est a lege viri* (Rom. vii, 2). Probatum est igitur vinculum esse conjugium, quo mulier ligatur et solvitur. Bona mutui amoris gratia (70), sed major est servitus. *Neque enim mulier sui corporis potestatem habet, sed vir* (I Cor. vii, 4). Et ne forte tibi non conjugii videatur ista servitus esse, sed sexus : *Similiter et vir sui corporis potestatem non habet, sed mulier* (Ibid.). Quanta igitur conjugii necessitas, quæ subijcit alteri etiam fortiorem! Mutuis enim necessitatibus ab utroque servitur. Nec temperanti licet jugo subducere caput, cum alterius intemperantiæ serviendum sit. *Pretio, inquit, empti estis, nolite fieri servi hominum* (Ibid. 23). Videtis quam evidens sit conjugalis definitio servitutis. Non ego hoc dico, sed Apostolus : nec ille, sed Christus qui loquebatur in eo. Et hanc utique servitutem de bonis conjugibus definivit. Namque supra sic habes : *Sanctificatus est vir infidelis per uxorem fidelem : et sanctificata est mulier infidelis per maritum fidelem* (Ibid. 14). Et infra : *Quod si infidelis discedit, discedat. Non est servituti deditus frater* (71) *aut soror in talibus* (Ibid. 15). Si igitur bonum conjugium servitus est, malum conjugium quid est (72); quando nequeunt se invicem sanctificare, sed perdere?

70. Sed, ut ad gratiam virtutis viduas adhortamur, ita etiam ad ecclesiasticam disciplinam feminas provocamus ; quia Ecclesia constat ex omnibus Licet Christi grex (73), tamen in aliis pabulo vescitur, in aliis adhuc lacte nutritur ; quibus lupi illi qui latent in vestitu ovium, sunt cavendi, abstinentiæ speciem prætendentes, provocantes autem intemperantiæ fœditatem. Etenim quia sciunt valida

repetitas a se non probari, mollius quidem loquitur quam multi alii Patres, qui ut in lib. i *de Abraham*, c. 4, observatum est, easdem fornicationis loco tantum non habent : attamen ipsas abs se non damnari tanquam illicitas, abunde ex hujus loci lectione arguitur.

(70) Mss. aliquot, *Bona vis amoris gratia; nonnulli etiam, Bonam vis habere gratiam; melius alii et edit., Bona mutui, etc.*

(71) Rom edit., *servituti addictus frater.*

(72) Plerique mss., *malum quid est; quando nequeunt se invicem sanctificare? Sed ad Ecclesiæ disciplinam, etc.* Continuo vero post, ubi edit. omnes, *Et licet Christi grex constet ex omnibus; grex tamen in aliis, etc.* ; omnes mss. exhibent eam lectionem, quæ a nobis in textum recepta est.

(73) Edit., *Et licet Christi grex constet ex omnibus, grex tamen, etc.*

onera castitatis; cum ipsi ea attingere digitulis non queant, ab aliis supra modum exigunt, cum ipsi servare nec modum possint, sed injusto sub fascie succumbant (74). Mensura enim oneris pro mensura debet esse gestantis, alioquin impositi oneris sit ruina, ubi vectoris infirmitas est; nam et infantium fauces strangulat esca robustior.

71. Et ideo sicut multitudo vectorum non paucorum viribus aestimatur; nec tamen fortioribus de aliorum infirmitate praescribitur, sed unicuique quantum oneris subire cupiat, relaxatur, manente mercedis cumulo in virtutis augmento: ita etiam feminis nan laqueus injiciendus, non supra vires abstinentiae gravioris vectura subeunda est: sed relinquendum ut unaquaeque se pendat, non auctoritate aliqua coacta praeepti, sed incremento gratiae provocata. Et ideo diversis virtutibus merces diversa proposita est. Nec aliud reprehenditur, ut aliud praedicetur: sed omnia praedicantur, ut quae meliora sunt, praeferrantur.

205 CAPUT XII.

Nonnulla traduntur praeepti atque consilii discrimina, quae ut adhuc immotescant manifestius, divitis adolescentis, cujus Evangelium meminit, historia: nec non praemiorum consilii praeeptisque propositorum diversitas enarratur.

72. Honorabile itaque conjugium, sed honorabilior integritas; nam *et qui matrimonio jungit virginem suam, bene facit: et qui non jungit, melius facit* (I Cor. vii, 38). Quod igitur bonum est, non vitandum est: quod est melius, eligendum est. Itaque non imponitur, sed praepositur (75). Et ideo bene Apostolus dixit: *De virginibus praeeptum Domini non habeo, consilium autem do* (Ibid. 25). Etenim praeeptum in subditos fertur, consilium amicis datur. Ubi praeeptum est, ibi lex est: ubi consilium, ibi gratia est (76). Praeeptum, ut ad naturam revocet: consilium, ut ad gratiam provocat. Et ideo lex Judaeis lata est, gratia autem electioribus reservata est. Lex, ut a naturae finibus culpae studio demeantes, ad naturae observantiam poenae terrore revocaret: gratia autem, ut electos cum studio bonorum, tum propositis etiam praemiis provocaret.

73. En tibi distantia praeepti atque consilii (77), si illum recorderis, cui in Evangelio ante praescribitur, ne homicidium faciat, ne adulterium admittat, ne falsum testimonium dicat (Matth. xix, 18, 19); praeeptum etenim ibi est, ubi est poena peccati. At vero cum se praeepta legis memorasset, implere, consilium eidem datur, ut vendat omnia, et se-

(74) Injusto, id est, nimio et viribus majore: quae locutio petita est e Virgiliano illo ex iii Georg.:

Injusto sub fascie vium dum carpit, etc.

(75) Mss. non pauci, sed proponitur. Idem etiam infra, ubi consilium, gratiam provocat. Et ideo, etc. Alii vero et omnes edit nobiscum faciunt.

(76) Mss. non pauci, ibi lex est, ubi consilium gratiam provocat. Et ideo, etc.

(77) Ita mss. nullo excepto: contra vero omnes

A quatur Dominum (Ibid. 21); haec enim non praeepto imperantur, sed pro consilio deferuntur. Duplex namque forma mandati est: una praeeptiva, altera voluntaria. Unde et Dominus in alia dicit: *Non occides ubi praeecepit; in alia: Si vis perfectus esse, vende omnia tua*. Ergo hic liber est a praeepto, cui deferitur arbitrium (78).

74. Itaque qui praeeptum impleverint, possunt dicere: *Servi inutiles sumus: quod debuimus, facere, fecimus* (Luc. xvii, 10). Hoc virgo non dicit, non dicit ille qui bona sua vendidit: sed quasi reposita exspectat praemia, sicut sanctus apostolus qui ait: *Eccc nos reliquimus, omnia, et seculi sumus te, quid ergo nobis erit* (Matth. xix, 27)? Non quasi inutilis servus, quod debuit facere, ea fecisse se dixit: sed B quasis utilis domino, qui commissa sibi talenta quaesitis multiplicavit usuris, mercedem fidei atque virtutis bene sibi conscius, meritorumque securus exspectat. Et ideo ei cum caeteris dicitur: 206 *Vos qui secuti estis me in regeneratione, cum sederit Filius hominis in sede majestatis suae, sedebitis et ipsi supra duodecim sedes, judicantes tribus Israel* (Ibid. 28). At vero illi qui talenta servaverat, etsi praemia, minora tamen pollicetur dicens: *Quoniam super pauca fuisti fidelis, supra multa te constituam* (Matth. xxv, 21). Fides igitur ex debito, misericordia in praemio. Qui bene credidit, ut ei credatur, emeruit: qui bene contulit, quoniam suam non quaesivit, quod coeleste est impetravit.

CAPUT. XIII.

Allato Evangelii loco de spadonibus, eos qui vel natura vel hominum violentia tales facti sunt, non magnopere ob id laudandos: qui vero proprias manus in se converterint, damnandos ait; hanc actionem ostendens neque utilem esse, cum mentis concupiscentiam minime auferat: neque honestam, cum certamini locum non relinquat. Solos igitur praedicandos illos qui per continentiam se ipsi vicerint: sed cogendum ad hoc neminem esse, quando nec Apostolus nec Christus ipse praeepto constrinxerit eam virtutem; unde intelligas non improbari matrimonii vota, sed castitatis anteferri.

73. Ideo ergo praeeptum non datur, consilium datur; praeeptum enim castitatis est, consilium integritatis: *Sed non omnes capiunt verbum istud, sed quibus datum est. Sunt enim spadones qui de matris utero sic nati sunt.* (Matth. xix, 11, 12); in quibus naturae necessitas, non virtus est castitatis hominibus (79). *Et sunt spadones qui se ipsos castraverunt; voluntate utique, non necessitate. Et sunt spadones qui facti sunt ab hominibus.* Et ideo magna in iis continentiae gratia (80); quia voluntas facit, non

edit., *Et ut intelligas distantiam consilii atque praeepti, illum recorderis.*

(78) Pauci mss., sed omnes edit., *Unus deferitur arbitrio.*

(79) Omnes edit., *non virtus est castitatis. Et sunt spadones.*

(80) Mss. plerique, *continentiae gratia, quia divini operis, etc.* Sed manifesta lacuna est, ejusmodi multae in hujus opellae scriptis cod. antiquiorum oscitantia relictæ sunt.

infirmas continentem. Nam decet integrum divini operis servare munus. Nec illis forte parum sit lubrico corporis non teneri; nam si erepta est subeundi istius palma certaminis, erepta etiam materia periculi: et quamvis non queunt coronari, non queunt tamen vinci. Habent alia genera virtutum, quibus commendare se debeant, si fides firma sit, proflua misericordia, aliena avaritia, frequens gratia. Sed in istis nulla culpa; quia facti ignorantia.

76. Non eadem causa eorum qui in se ipsos ferro uluntur, quo non imprudenter desleximus; sunt enim qui virtutis loco ponant, ferro culpam compescere (81). De quibus etsi nostram volumus proferre sententiam, quamvis sint statuta 207 majorum; considerent tamen, ne quis id ad professionem infirmitatis trahat, non ad firmitatis gloriam. Ergo nemo (82) militet, ne aliquando vincatur: nec pedis utatur obsequio, qui gradiendi periculum reformidat; nec oculi intendat officio, qui concupiscentiæ timet lapsum. Sed quid prodest carnem abscindere, cum etiam culpa sit in ipso aspectu? Nam et qui viderit mulierum ad concupiscendum, jam mæchatus est eam in corde suo (Matth. v, 28). Et quæ similiter virum in concupiscentiam viderit, adulteratur. Castos ergo, non infirmos esse nos convenit; pudicos oculos habere, non debiles.

77. Nemo igitur, ut plerique arbitrantur, se debet abscindere, sed magis vincere; victores enim recipit Ecclesia, non victos. Et quid argumentis utar, cum præsto sit apostolici forma præscripti? Sic enim habes: Utinam et abscindantur qui volunt vos circumcidi (83) (Galat. v, 12)! Cur enim coronæ occasio, et virtutis usus eripitur homini, qui natus ad laudem est, ad victoriam præparatus, qui potius virtute animæ castrare se possit? Sunt enim spa-

(81) Imitatio Virgiliana ex eod. lib. in Georg.: *Continuo culpam ferro compesce*, etc. Testatur autem hoc loco sanctus doctor fuisse memoria sua, qui corporis motibus inhonestis non tantum oratione, jejuniis, vigiliis, verum etiam vi atque armata manu occurrendum existimarent. Epiphanius, hæres. 58, memorat frequenter auditu se accepisse Valesianos violentam hanc amputationem non in se tantum, sed et in peregrinos adhibere consuevisse. Verumtamen cum ejusdem testimonio, illi se ab Ecclesia segregaverint, nec appareat multum propagatam fuisse istam hæresim, verisimilius est quosdam catholicis indicari ab Ambrosio; eumque hac ipsa de causa cum illis agere benignius: nisi quis malit id Origenis, cujus scripta plurimi faciebant, honori datum. Cæterum non obscurum est crassam hanc evangelici loci, quo illi in errorem inducti fuere, interpretationem ab ipso non minus condemnatam esse quam ab aliis Patribus, puta: Basil. lib. *De virgin.*, Chrysost. in cap. xix sancti Matthæi, et Hieron. epist. 65. Quenam autem majorum statuta hic citentur, haud satis constat. Habemus enim hæc de re inter canones apostolicos 21, 22, 23 et 24, quos Nicæni conc. canone renovatos affirmat eruditissimus Thaumassinus, *Discipl. Eccl.* part. 1, lib. II, c. 8. Neque obstat quod non canones apostolicorum temporum non esse probent nonnulli; cum eos et Origenis exsectione posteriores, et Nic. sy-

A *dones qui se ipsos castraverunt propter regnum celorum* (Matth. xix, 12).

78. Sed et hoc non omnibus imperatur, sed ab omnibus flagitatur. Etenim qui mandata dat, decretorum semper tenere debet mensuram: et qui pensa distribuit, aequitatem debet examinis reservare: *Statera enim fallax, abominatio est apud Deum.* (Prov. xi, 1). Est ergo minus pondus et majus: sed utrumque non recipit ecclesia; *Pondus enim majus et minus, et mensuræ duplices, inmundæ in conspectu Domini utraque* (Prov. xx, 10). Sunt pensa quæ dividit sapientia; et ita dividit ut virtutem, viresque æstimet singulorum. Et ideo dicit: *Qui potest capere, capiat* (Matth. xix, 12).

B 79. Sit enim Creator omnium affectus esse varios singulorum; et ideo præniis virtutem provocavit, non infirmitatem vinculis alligavit. Scit et ille gentium doctor, bonus morum auriga nostrorum, et quidam interiorum rector affectuum, qui de se ipso didicerat legi mentis legem corporis repugnare (Rom. v, 23); eandem tamen Christi gratiæ cedere scit, inquam, varios incursus mentium repugnare; et ideo neque in tantum adhortationem integritatis intendit, ut aboleret gratiam nuptiarum: neque ita conjugium prætulit, ut studia integritatis extingueret. Sed a continentiae persuasionem incipiens, ad incontinentiæ remedia descendit: et cum brævium supernæ vocationis fortioribus demonstrasset; deficere tamen in via neminem passus est: C ita plaudens prioribus, ut non despiceret et sequentes; didicerat enim et ipse, quia Dominus Jesus aliis panem hordeaceum (Joan. vi, 9), ne in via deficerent, aliis corpus suum (Matth. xxvi, 26), ut ad regnum contenderent, ministravit.

80. Nec Dominus ipse præceptum imposuit, 208 sed voluntatem invitavit (Matth. xix, 21): nec

nodo anteriores dici nihil vetet. De hoc porro ejusdem Origenis facinore præter Eusebium lib. vi, cap. 8: Epiphanium, hæres. 64, num. 3: Theodoretum lib. II, cap. 24. Vide etiam Petri Halloix. lib. IV Origen. defensionis, Huelii lib. I Origen; cap. 1, num. 13.

(82) Mss. magno numere, *ne quid sit ad professionem infirmitatis ego nemo*, etc.

D (83) Citatur Apostoli sensus, non verba. Sunt autem ea in Græco hujusmodi, *ὅπως καὶ ἀποκόψονται οἱ ἐκταρατούντες ὑμᾶς*, id est, *utinam abscindantur qui vos perturbant*, ut habet Vulg. edit., sive, ut fert verbi proprietas, *qui vos ad res novas sollicitant*. Porro Ambrosiana ratioecinatio ea est: Apostolus satis demonstrat voluntariam genitalium amputationem magnum esse malum, quando cam penæ loco imprecatus est illis qui circumcisionis necessitatem fidelibus imponere moliebantur. De virilium enim detruncatione apostolicam illam imprecationem vulgo interpretantur veteres, ut Hieronymus, Chrysostomus, atque alii. Qui vero cum recentioribus eundem locum de separatione ab Ecclesia maluerint intelligere, ipsos Ambrosio oportet attribuire hujusmodi sensum. Si eos qui tantum pelliculam circumcidere imperabant, Apostolus optat ab Ecclesia separari: quanto magis eos qui hominem penitus evirare attentarent!

Apostolus præceptum statuit; sed concilium dedit ^A (*I Cor.* vii, 25). Sed non hoc humanum consilium humanarum virium habere mensuram: divine munus misericordiae contitetur in se esse collatum; ut fideliter sciret prima preferre, secunda dispo-
nere. Et ideo *Existimo*, inquit, non statuo, *sed existimo bonum esse propter instantem necessitate* (*Ibid.* 26).

81. Non ergo copula nuptialis quasi culpa vitanda, sed quasi necessitatis sarcina declinanda. Lex enim astrinxit uxorem, ut in laboribus et in tristitia filios generet, et conversio ejus ad virum sit, quod ei ipso dominetur (*Gen.* iii, 16). Ergo laboribus et doloribus in generatione filiorum addicitur nupta, non vidua: et dominatui viri sola subditur copulata, non virgo. Omnium autem horum virgo libera est, quæ Verbo ^B Dei suum spopondit affectum, quæ sponsum benedictionis cum facibus expectat (*Matth.* xxv, 1), bonæ lumine voluntatis accenso. Et ideo provocatur consiliis, non vinculis illigatur.

CAPUT XIV.

Etsi vidua non acceperit præceptum, consilium tamen tam frequens tanque utile illam accepisse, ut contemnendum non videatur. Nolle se cuiquam laqueum injicere, cum Ecclesie ager ipso quoque dicitur conjugio: sed viduitatem quæ laudatur ab Apostolo, bonam negari nequaquam posse: unde non perfunctorie in eas agit, quorum legimus illam moverat esse proscriptam.

82. Sed nec vidua præceptum accipit, sed consilium: consilium autem non semel datum, sed sæpe repetitum. Nam et primo dixit: *Bonum est enim mulierem non tangere* (*I Cor.* vii, 1); et iterum: *Volo sic omnes homines esse sicut et meipsum* (*Ibid.* 7); et tertio: *Bonum est illis, si sic maneant sicut et ego* (*Ibid.* 8); et quarto: *Bonum est propter instantem necessitatem* (*Ibid.* 26): et hoc placere Domino, et hoc honestum esse: postremo beatiorum esse in viduitate perseverantium (84), non tantum suo consilio, sed etiam Dei spiritu definivit. Quænam igitur talis consilium benignitatem recuset, qui et voluntati habenas indulgent, et id suadeat aliis quod in se expertus utile judicavit, non facilis comprehendi, nec fastidiosius æquari? Quæ igitur refugiat sancta fieri corpore et spiritu: cum supra laborem sit præmiium, supra usum gratia, supra opus merces? ^D

83. Atque hoc ita dico, non ut laqueum cæteris injiciam, sed ut commissi mihi ruris operarius agrum hunc Ecclesiæ fertilem cernam, nunc integritatis florere vernantem, nunc viduitatis gravitate, pollentem, nunc etiam conjugii fructibus redundantem. Nam et si diversi, unius tamen agri fructus sunt: nec tanta

(84) Edit. omnes enim Tell. mss., *perseverantem*; reliqui, *perseverantium*. Infra veronibi Gill. ac Rom. edit. cum mss., *non facilis comprehendi, nec fastidiosius æquari*; Ambrb. atque Eras. ediderant, *non facile comprehendi, nec fastidiosius æquari*.

(85) *Messium spice*, reperitur in solis edit. et codice Tell.

hortorum lilia, quantæ aristæ segetum, messium spice (85), compluriumque spatia camporum recipiendis 209 aptantur seminibus, quam redditis novales fructibus feriantur.

84. Bona ergo vi lutas, quæ toties apostolico judicio prædicatur; hæc enim magistra fidei, magistra est castitatis. Unde et illi qui deorum suorum adulteria et probra venerantur, exhibitus et viduitatis statuere poenas (86); ut æmuli criminum multarent studia virtutum: specie quidem qua fecunditatem quærent, sed studio quo propositum castitatis abolerent. Nam confectis et miles stipendiis arma deponit, et relicto officio quod gerebat, ad propria veteramus rura dimittitur: ut et ipse exercitiæ laboribus vite requiem consequatur, et alios, spe future quietis, subeundis faciat operibus promptiores, Agricola quoque materior torquendam aliis stivam committit, et juvenili gravatus opera, providentiam curæ senilis explorat: vitem facilis tondere (87) quam premere, ut juvenescentem luxuriam reprimat, et adolescentem lasciviam false succidal, parcorum quandam partium castitatem docens etiam in vitibus expelendam.

85. Similis huic vidua velut emeritis veterana stipendiis castitatis, etsi conjugii arma deponat: dominus tamen totius pacem gubernat: etsi vehendis oneribus otiosa, maritandis tamen junioribus provida: ubi cultus utilior, ubi fructus uberior sit, quarum copula aptior, senili gravitate disponit. Itaque si maturioribus potius quam junioribus committitur ager, cur putes utiliore nuptiam esse quam viduam? Quod si persecutores fidei, persecutores fuerunt etiam viduitatis: utique fidam sequentibus viduitas non pro supplicio fugienda est, sed tenenda pro præmio.

CAPUT XV.

Earum quæ liberorum obtinent desiderium, tollit exensationem: sed præcipue moratur circa illas quæ ex priori conjugio filios habent: gravem enim earum servitatem, futuras inter liberos inimicitias raram denique inter conjuges ipsos concordiam pulchre describit: postremo ne qua Scripturæ exemplis hæc in re abutatur, cavet.

86. Sed fortasse aliquibus propter suscipiendos liberos conjugia iteranda videantur. Quod si filiorum studium causa nubendi est, utique ubi est fructus filiorum, causa non suppetit. Quamquam ejusce consilii sit (88) iterum experire velle frustra tentatam fecunditatem, aut subire, quam pertuleris, orbitatem? Hæc enim iterandi causa est filios non habentibus.

87. Ergo illa quæ liberos suscepit et perdidit (cum ipsa enim major contentio, quæ spem generandi ha-

(85) Intelligit legem Julianam atque Papiam de quibus vide quid a nobis observatum est ad lib. iii in Lucam, num. 48.

(87) Mss. complures, *torquenda aliis æstiva committit... vitem facilis est tondere*, etc. Perperam.

(88) Pauci mss., *Quamquam consilii non sit*.

bet), illa, inquam, nonne sibi videtur, inter ipsa repetitarum fœdera nuptiarum, amissorum 210 prætexere funera filiorum? Nonne iterum passura quod repetit, et ad ipsos votorum tumulos (89), exceptarum orbitatum imagines, lamentorum strepitus perhorrescit? Vel cum accensis funeralibus nox ducitur, nonne pompæ funebri exsequas magis putat, quam thalamum preparari? Cur igitur, filia, dolores magis quos times, repetis, quam filios quos jam non speras, requiris? Si gravis est dolor, subterfugienda causa ejus est, non petenda.

88. Nam tibi quid consilii tribuam, quæ liberos habes? Quæ tibi causa nubendi? Forte levitatis error, et intemperantiæ usus, et saucii cogit pectoris conscientia. Sed consilium sobriis, non ebriis datur: et ideo apud liberam conscientiam mihi sermo est, cui ulrumque integrum est. Habeat saucia remedium, honesta consilium. Tu, inquam, filia, quid moliris? Cur hæredes quæris extraneos, cum habeas tuos? Non filios desideras, quos habes: sed servitutem, quam non habes. Hæc est enim vera servitus, in qua infraactor amor, quem non defloratæ pignus virginitatis, et plena sancti pudoris et gratiæ ætas prima commendat: ubi offensa gravior, suspectior insolentia, concordia infrequentior, quam non temporibus inolitus amor, non vicens annis forma conciliat. Molesta pietas, ut amare liberos metuas, aspicere liberos erubescas (90): atque inde oriatur causa discordiæ, unde solet mutuus amor mulcere affectus

(89) Tell. eod. et quædam edit. Paris., *votorum tumultus*. Male. Infra autem ubi edit. eadem Paris., *accensis funeralibus*, et mss. aliquot, *funabulis*: aptius reliqui mss. et edit., *funalibus*, id est, facibus confectis e funibus pice illitis, quibus in funeribus uti olim moris erat.

(90) Plerisque mss., *ut amare liberos erubescat... nude solet mutuos mulcere*, etc. Minus commode.

(91) Eras. ac Gill. in textu, et eum illis Rom. edit., *neque Abraham pater aliam, nisi eum Saram;*

A parentum. Generare liberos vis, non fratres futuros tuorum, sed adversarios filiorum. Quid est ergo generare alios liberos, nisi spoliare quos habes liberos: quibus pariter auferuntur et pietatis officia, et compendia facultatum?

89. Lex divina coelesti inter se conjuges auctoritate constrinxit, et difficile manet mutuus amor. Tulit enim costam de viro, et formavit feminam: ut sibi eos invicem copularet, dicens: *Et erunt duo in carne una* (Gen. ii, 24). Non hoc de secundis, sed primis nuptiis dixit: neque enim Eva secundum accepit virum, neque sancta Ecclesia secundum agnovit, virum: *Sacramentum enim illud magnum est, in Christo et in Ecclesia* (Ephes. v. 32): et ideo custodiendum est. Sed neque Isaac aliam præter Rebecam scivit uxorem (Gen. xxiv, 67), neque Abraham patrem cum alia nisi Sara sepelivit uxore (91) (Gen. xxv, 10).

90. Nam in sancta Rachel magis figura mysterii fuit, quam ordo conjugii. Et tamen in ea quoque habemus, quod ad primi conjugii gratiam referre possimus; si quam primo sponsam habuit, plus amavit, nec fraus exclusit affectum, nec sponsæ amorem conjugii interventus abolevit (Gen. xxix, 28 seq.). Itaque sanctus patriarcha nos docuit, quantum deferre primis nuptiis debeamus, cum tantum primis sponsalibus ipse detulerit. Cavete igitur, filiæ, ne et gratiam nuptiarum tenere nequeatis, et molestias augeatis.

C Rom., *nisi Saram, sepelivit uxorem*. In marg. vero, sicut et Amerb. in textu cum mss. omnibus nostram exhibent lectionem. Quod autem pro, *in sancta Rachel... in eo quoque*, etc., edit. Rom. posuit, *in sancto Jacob... in eo quoque*, etc.: hoc perinde cum aliis edit. atque cum mss. omnibus pugnat. Sed tamen ellipsi dictionis *Jacob*, quæ ante verbum *amavit* subintelligitur, sensum paulo obscuriorem fieri non diffitemur.

211-212 IN LIBRUM DE VIRGINITATE ADMONITIO.

Huncce tractatum a libro tertio *De virginibus*, quicum hætenus eum editiones omnes conjunxerant, separavimus; iis, ut opinamur, adducti momentis, quæ non magis distinctionis hujus necessitatem palam faciant, quam tam apertæ ac simul tandiu non deprehensæ confusionis incutiant admirationem. Enimvero in cunctis omnino manuscriptis idem ille tertius liber *De virginibus*, his ipsis quibus eum terminavimus, verbis finitur: nec non distincta commentatio non solum ubique incipit in eum modum: *Nobile apud veteres*, etc.; verum etiam ipsa in plerisque ex iisdem illis codicibus proximam post librum *De viduis* sedem obtinet. Deinde ipsemet Ambrosius memorato libro *De virginibus* finem postquam de sancta Pelagia, ejusque matre ac sororibus egisset, abs se imponendum satis indicaverat, ibi locutus in illa verba: *Jam ad finem orationis vela pendenti*, etc. (lib. iii, *De virgin.* c. 7, num. 32); quod profecto nunquam dixisset, si disputationem aliam ea parte quæ jam eodem libro pertractata fuerat, multo longiorem subtexere constituisset. Ad hæc minime obscura est eum in argumento, tum in dicendi ratione discrepantia; neque enim toto hoc opere Marcellinam sororem usquam alloquitur, sed ubique ferme virgines, interdum tamen etiam viduas, universim compellat. Postremo locus quidam e libro *De viduis*, quem constat libris *De virginibus* posteriorem esse, aperte indicatur in hac opella (lib. *De viduis*, cap. 8, num. 46); quod cum non fugerit Romanos editores, mirum sane est quemadmodum absurdam illam diversorum operum compactionem non adverterint. Ut vero eadem fiat clarius, paulo attentius singulas hujus operis partes discutiamus.

Exorsus a celeberrimo illo Salomonis iudicio, vir sanctus mysticam ejus intelligentiam declarat (cap. 1. num. 1 *et seq.*) Attamen ut fateamur quod res est, primæ huic parti cum reliqua lucubrationis serie non multum intercedit cognatio. Postea Jephthæ sacrificio, quod sibi nequaquam probari profutur, eleganter descripto (cap. 2, num. 5 *et seq.*), subditur mirari se quod virginis neci qui se opponeret (cap. 3. num. 10), inventus non sit : sibi vero quod virginis nuptias illicitas prohibuerit, nemo non obtrecelet. Hinc tam suam, quam virginalis instituti defensionem aggressus (num. 11), factum quidem suum potissimum tuetur exemplo Præcursoris : virgineam vero conditionem inde attollit (num. 11, 15 *et seq.*), quod Christus virgines quibus redivivus primum appareret, elegerit. Deinde perstrictis quam modestissime criminatibus suis, rem ipsam intensius neget (cap. 5, num. 21 *et seq.*), demonstrans (cap. 6 et 7), nihil se quod improbum, aut novum, aut inutile esset, persuasisse. Mox ad objectas difficultates pulchre respondet (cap. 7, num. 35 *et seq.*) ; sed eam præ cæteris qua negabatur (num. 39 *et seq.*) virginum tenerioris ætatis admittenda consecratio, summa diluens cum prudentia, tandem pronuntiat solos annos obstare nequaquam debere : cum et pueri pro Christo sanguinem constanter effuderint (cap. 8, num. 42 *et seq.*), et Christus ipse accessum ad se voluerit patere infantibus, ac tandem in ipsis Ecclesiæ incunabulis eundem turbæ, hoc est cujuslibet sexus atque ætatis multitudo, secutæ fuerint. Inde, veluti e renata quando et ubi Christus inquiri debeat a virginibus, expositione quorundam e Canticis versiculorum aperit (num. 45), et postquam ad eam viduam quam abs se in alio libro, *De viduis* nimirum, perstrictam dicit (num. 46), reconciliationis causa vertit sermonem, ignavos doctores ac plus æquo remissos vitandos monet (num. 47 et 50). Eandem prosecutus (num. 48 *et seq.*) Canticorum expositionem, docet quid animam, ut Christum querat, et ipsa queratur a Christo (cap. 9 *et seq.*), necnon ut eundem intus excipiat, retineatque, præstare oporteat. Virtutibus autem quæ expetendæ, ac simul vitiis, quæ fugienda illie indicantur, scite admodum patefactis (cap. 15 *et seq.*), coercendorum quatuor animæ motuum quos ab Ezechiele volantis currus specie adumbratos Plato est imitatus, rationem tradit. Spondet animum hac via certo perventurum ad Christum, qui cum in Evangelio eadem die quæ sacra erat principibus apostolorum, publice recitato, ascendisse in scapham Petri, illumque ad laxanda retia impulsisse, lectus fuisset : eam ob rem quid sit in altum ducere, quidve apostolos laborare, perspicuum facit (cap. 19, num. 131 *et seq.*). Denique prosperam sibi piscationem ex præsentia Bononiensis episcopi fore auguratus, atque virgines sicut et viduas ut se apostolicis retibus includant, cohortatus (cap. 20, num. 129), Petri ac Pauli quibus etiam Joannem addit, commendatione opus coronat (num. 130 *et seq.*).

Quæ dicta sunt hætenus, ea liquido demonstrant hanc lucubrationem libro *De viduis* postponi, atque a libris *De virginibus* avelli oportuisse. At vero quem ei titulum inscribere debeamus, in promptu non est. Videtur sane detractum ex autographo exemplari folium cum præposteræ illi conjunctioni causam præbuisse, tum scriptoribus antiquariis licentiam, ut pro sua quisque libidine inscriptionem ei præfigerent. Hinc ii quibus eundem tractatum proxime post tres libros *De virginibus* libuit collocare, illum libri quarti *De virginibus* : quibus vero hunc ipsum rejicere post librum *De viduis* potius fuit, libri secundi *De viduis* titulo prænotarunt. Sed cum librum unicum *De viduis* Ambrosio tribuat Hieronymus (epist. 50, *Apol. adv. Jovinian.*), neque de viduis nisi paucis aliquot locis strictim atque obiter hoc in opere disseratur, non potest ei hæc imponi nomenclatio. Rursus vero eundem inscribi non magis licet librum quartum *De virginibus*; non solum enim Hieronymus (ead. *Apolog.* pag. 392, col. 2), tres tantum libros sub hoc titulo Ambrosianos agnoscit, sed etiam totidem abs se compositos ipsemet testatur Ambrosius (lib. *De viduis*, cap. 1, num. 1). Qua in dubitatione nihil satius visum nobis est, quam ut ipsum *De virginitate* inscriberemus, rati scilicet ita satis et cum ab aliis ejusdem materiæ distingui tractatibus, et argumenti rationem designari: nec etiam multum aberrari a manuscriptis, quippe cum in eorum plerisque desinat in hæc verba : *Explicit sancti Ambrosii De virginitate* : nam quod addunt idem codices *liber quartus*, de suo addunt.

Constat porro tam ex ipsa elocutionis forma (cap. 5, num. 21), quam e Scripturæ quæ lecta in Ecclesia palam fuerat, citationibus (cap. 3, num. 14, et cap. 19, num. 21), hunc librum pro concione pronuntiatum esse. Illum tamen una eademque actione absolutum minime putamus, cum præter eum sermonem qui in Natali Apostolorum (cap. 19, num. 121), tertio nimirum Kal. Julias, habitus fuit, alius ut minimum non obscure notari possit. Nec minus etiam certam videtur opere *De viduis* posteriorem hunc librum esse, ac proinde anno, ut verisimillimum est, 378, idque exacto mense Junio, elucubratum.

SANCTI AMBROSII

MEDIOLANENSIS EPISCOPI

DE VIRGINITATE

LIBER UNUS (1).

213 CAPUT PRIMUM.

Ubi Salomonis iudicium inter duas mulieres latum historico modo enarravit, addit hoc ipsum idcirco litteris mandatum esse, uti noscamus vel reconditissima in lucem promi. Deinde ad mysterium conversus, falsam matrem de tentatione, veram de fide, machæram de verbo Dei exponit. Denique ad historiam Jephthe lectorem parat.

1. Nobile apud veteres Salomonis illud fertur fuisse iudicium (*III Reg. iii, 16 et seq.*), cum a duabus litigantibus mulieribus interpellatus esset: quarum altera conversa per somnum, cum infantem oppressisset suum, postulabat alienum: altera veri amoris conscia, et culpæ nescia, filium jure proprium vindicabat. Utraque igitur perseveranter nitente, cognitoris hæsit intentio; non enim poterat Salomon arbiter esse interioris arcani, cum potentis utriusque (2) mens esset occultior. Eventu conventus ambiguo machæram promi jussit, mandatoque ministris quo simularent triste ministerium, dividi jussit infantem, ut singulæ mulieres singulas partes adipiscerentur. Quo audito, illam quæ petebat alienum, non solum acquievit, sed etiam divisionem parvuli depoposcit, nullo affectu conventa materno (3). Illa vero quæ suum sciebat infantem, non vinei metuens, sed orbari: nec jam solatio proprio, sed pignori suo consulens, orare hoc cœpit ut incolumis magis puer traderetur alienæ, quam seelus in partes matri propriæ redderetur. Unde Salomon qui non majestate divina (4), sed argumentis ut homo interiorem **214** interrogabat affectum; illi potius judicavit parvulum esse reddendum, quam veram matrem dolor proprius prodidisset: illam vero quam morituri parvulli misericordia non movebat, exortem pronuntiavit esse naturæ, quam exsortem vidit esse pietatis.

2. Veritas ergo non latuit, sed tamen per simulationem alterius fluctuavit: diuque etiam bona

(1) Script. circa ann. 378.

(2) Mss. duo, cum parentis utriusque. Rursus post pauca mss. omnes, *Eventu conventus*, etc.

(3) Sic omnes mss. et edit. Amerb., Eras. ac Gill. in corpore: Eras. autem et Gill. in marg. ac Rom. edit. in corp., *commota materno*.

(4) Mss. complures, *majestatem divinam*. Non male, si referatur ad *interrogabat*; idem enim erit, ac Deum non consulebat, ut prophætæ solent.

A mater eventu hæsit ambiguo, dum iudicii periclitatur incerto. Hæc licet in figura superioribus sint facta temporibus, scripta sunt tamen ad correptionem nostram (*I Cor. x, 11*); ut intelligamus prodi omnia posse quæ ficta sunt (5), et omnia composita revelari.

3. Duæ igitur istæ (quoniam propositum est nobis hoc loco non tractare de (6) mulieribus, duæ, inquam, istæ fides est, atque tentatio. Tentatio, inquam, communis ab initio auctor erroris, quæ postquam posteritatem suam carnalis vitio conversationis, et somno mentis amisit, posteritatis fructus auferre conatur alienæ. Itaque dum tentatio litigat, fides fluctuat; donec machæra Christi latentes distinguat affectus. Quæ est hæc machæra Christi? B Illa de qua scriptum est: *Gladium veni mittere in terram* (*Matth. x, 34*). Est enim gladius, de quo scriptum est: *Et tuam ipsius animam pertransibit gladius* (*Luc. ii, 35*). Quis autem sit hic gladius, quæ machæra, cognosce: *Verbum*, inquit, *acutum, et validum, et penetrabilius omni gladio acutissimo, penetrans usque ad divisionem animæ et spiritus, artuumque et medullarum* (*Hebr. iv, 12*). Bonus gladius verbum Dei: bonus gladius, utpote scrutator cordis et renis, qui mendacium a veritate discernat, atque eos quorum animam pertransierit non interficiat, sed reservet.

215 4. Hæc igitur de Regnorum dicta sint libro, assumpta de causa, de historia recensita, de conscientia usurpata, ex fide prompta. Nunc decursæ ex libro Judicium inspiciamus seriem lectionis. C Non enim otiosis parriecidium fuit auribus audiendum. Itaque repetamus historiam.

CAPUT II.

Nuncupatum a Jephthe in pugna votum, reatus ejusdem adepta victoria, et filie occursus memorantur, in quo etsi factum damnandum, in

(5) Omnes edit. et pauci mss., *quæ facta sunt*; at reliqui melius, *quæ ficta sunt*; ut de simulata matre intelligantur.

(6) In mss. aliquot ante verbum *tractare* deest negatio, forsitan non male. Infra vero post duos versus, ubi edit. et mss. nonnulli, *posteritatem suam*; ultimæ edit. Paris *posteriores suam*, mss. plerique exhibent, *potestatem suam*. Non tam commode.

solvendo tamen voto fides non improbanda. Cur Deus cum Abraham sacrificium prohibuisset, Jephthe parricidium non impederit, disputatur.

5. Jephthe judex Judæorum fuit. Is eventu belli conflictatus ambiguo, præliorumque veritus incerta, votum (7) vovit hujusmodi si adversarios depulisset, ut quidquid ei primum intra domus suæ limen occurrisset, hostiam immolaret Deo (8), suorum præsulium triumphorum (*Judic. xi, 30, 31*). Itaque bello potitus, fuisque hostibus, domum rediit, cui in ipso vestibulo filia memor pietatis, ignara oblationis occurrit. Sed recordatus illico pater, et propriæ sponsionis admonitus, ingemuit solvendi muneris sponsionem, *Heu me, inquit, filia, perdidisti me; ego enim aperui os meum de te ad Dominum (Ibid. 35)*. Tum illa: *O pater, si in me aperuisti os tuum ad Dominum, fac mihi ita ut exivit de ore tuo (Ibid.)*. Duorum tamen tantum mensium inducias postulavit, donec in montem ascenderet, et super virginitatem suam fleret. Deinde duobus post exactis mensibus, remeavit ad patrem. Votum ille complevit: his enim verbis utendum est, quando Scriptura divina effectum rei non prodidit, sed refugit (9), parricidii mentionem.

6. Quid igitur? Hoc probamus? Minime gentium. Sed tamen etsi parricidium non probo, adverto prævaricandæ metum et formidinem sponsionis. Denique ad Abraham dictum est: *Nunc scio quia unus Dominum Deum tuum: quia non pepercisti unico filio tuo (Gen. xxii, 13)*. Habes igitur indicium, quo docetur prævaricandum temere non esse promissum. Verum Deo parricidium non probari in eadem asseritur lectione: cum pro filio ovis subjicitur (*Ibid. 13*), ut ipsa potius quam filius feriretur.

7. Habuit igitur Jephthe quod sequeretur exemplum, quia Dominus sanguine non delectaretur humano. In uno enim oraculo ad Abraham prompte docuit filiorum salutem religionis obsequio posthabendam: offerri a parentibus Deo debere filios, non debere jugulari. Certe cum hic filia tam sollicita fuerit de patris voto, cur pater non dubitaverit de illiæ parricidio: et cum illa paternum caverit mendacium, iste filiæ non caverit interitum?

8. Dicet aliquis: Quæ ratione illic Deus non permiserit parricidium fieri, hic sit passus impleri? Numquid acceptor personarum Deus? 216 Non, sed meritorum atque virtutum. Certe dum consilium esset ambiguum, signari debuit oraculo quid

(7) Cod. bene multi, *plerumque virtus incerta votum*, etc.: sed alii atque edit., melius, ut in contextu.

(8) Nonnulli mss., *domus sue occurrisset ostium, immolaret Deo*.

(9) Plures mss., *effectum rei non prodidisset, quæ refugit*, etc.

(10) Omnes edit., *quia omnis promissio muneris conveniebat officio*; plures mss., *quia ad omnes promissi muneris conveniebat officium*; alii magis

et ad præsens factum, et in reliquo conveniret exemplum. Ubi vero jam præcessisset exemplum, necessarium non judicavit oraculum: cum facti forma veteris quid fieri oporteret, ostendit.

9. Aut fortasse quia non una forma meritorum, ideo non una forma factorum. Pater doluit, flevit filia: uterque de Dei miseratione dubitavit. Non doluit Abraham, nec consuluit parentis affectum. Ubi audit Divinitatis oraculum, non distulit sacrificium, sed maturavit obsequium. Non dubitavit Isaac (*Ibid. 7*), cum imparibus sequeretur patrem passibus; non flevit, cum ligaretur: non dilationem poposcit, cum offerretur. Et ideo misericordia largior, ubi fides promptior. Et bene non flevit factum patris: quia risus est matris (*Gen. xxi, 6*). Pro qua devotionis exultatione ovis pro illo jussa est immolari, quia se ipse non distulerat immolandum: nec de Dei miseratione ambiguus, nec de sui devotione sollicitus. Nemo igitur inventus est, qui tam cruentum patris revocaret affectum: quia omnis promissi muneris conveniebat officium (10).

CAPUT III.

Miratur sanctus vir quod cum Jephthe parricidium nemo prohibuerit, aliqui virginitatis votum impleri prohibeant: quin etiam ipsemet accusetur, quod ne virgo sacra nuberet, velnerit. Id officii sui fuisse non tantum Baptistæ exemplo et Scripturæ præceptis, sed etiam ipsis gentilium institutis probat: ac demum prædicat ex eo virginitatem, quod virgines resurgentem Christum primæ viderint.

10. Sacrificium itaque sanguinis immolatur, et nemo est qui resistat: sacrificium castitatis offertur, et qui prohibeat invenitur (11). Pater parricidium promisit, et solvitur: pater integritatem filiæ vovit, et tam piæ oblationis invidetur affectus. Illic filia dolens sanguinem suum obtulit pro patria sponsione: hic tam pium promissum nec hæreditario munere, nec propria solvitur voluntate.

11. Quo in negotio etiam nos vocamur in culpam. Quam tandem? Quia nuptias prohibuimus illicitas? Vocent ergo in eandem culpam etiam Joannem Baptistam. Et cum aliud nihil forte habeamus quod probetur in nobis, hoc solum condemnetur in nobis, quod probatum est in propheta. An erubescendum protulimus auctorem? Quam vero causam aliam habuit ille martyrii, repetite animo. Causa illius passionis certe hæc fuit: *Non licet, inquit, tibi eam uxorem habere (Matth. xiv, 4)*. Si hoc de uxore hominis, quanto magis de virgine consecrata! Si hoc regi dictum est, quanto magis dicongrue, *quia omnis promissi... officium*; ubi vox officium idem significat atque solutio sive promissi executio.

(11) Negatio non ante verba invenitur et invidetur, in edit. omnibus perperam legebatur, quam nos ex mss. omnium fide sustulimus. Iterum autem hoc loco mss. nonnulli ab aliis abeunt, quod, pro pater integritatem filiæ vovit, exhibent, integritatem filia novit.

cendum privatis! Gratias itaque Divinitati, quod hic nullus Herodes, atque utinam nulla Herodias!

217 12. Non licuit ergo pro virginitate sermonem dicere? Et cur scriptum est: *Judicate pupillum, et justifyate viduum* (Isa. 1, 17)? Et cur scriptum est: *Patris orphanorum, et iudicis viduarum* (12) (Psal. lxxvii, 6)? Ergo castimonie et integritati deditas desoremus, aut etiam condemnabimus?

13. At certe ipsis gentilibus inter aras et focos venerabilis solet esse virginitas: et in quibus nulla meritorum est pietas, nulla mentis integritas; in iis tamen carnis virginitas prædicatur. A profanis igitur caeremoniis virgines nemo prohibebit, ab Ecclesia Dei virginitas arcebitur? Illic coguntur, quod non docentur; hic interdicitur quod non licet non doceri? Illic præmiis revocantur a nuptiis, hic ad nuptias coartabuntur injuriis? Illic violentia fit (13), ut capiantur: hic fiet violentia, ne profiteantur? et potest esse patientia sacerdotum, ut non vel morte oblata, sita necesse est, in tegeritatis sacrificium vindicetur?

14. Considerate quia virgines præ apostolis resurrectionem Domini videre meruerunt. Certe hoc docuit hodierna quæ decursa est lectio; nam cum in novo monumento, sicut Joannes dixit, corpus positum esset Domini nostri Jesu Christi (Joan. xix, 41, 42): in suo autem monumento, sicut est secundum librum Evangelii Matthæi, posuisset Joseph Domini corpus (Matt. xxvii, 60), observabant virgines. Bene et Matthæus monumentum dixit novum; ne ex monumento veteri surrexisse alius crederetur. Bene etiam secundum spiritum in monumento justis positum est; quia Christus a mortuis in novo justis resurgit affectu. Bene etiam secundum litteram alienum monumentum fuit; quia suum monumentum Dominus non quæsit. Habeant tumulum, qui sub lege sunt mortis: victor mortis suum tumulum non habebat: non enim ille sepulcrum mortis desiderabat, qui de morte tropæa referebat. Vidit ergo Maria resurrectionem Domini: et prima vidit, et credidit. Vidit et Maria Magdalena, quamvis adhuc ista nutaret (14).

CAPUT IV.

Magdalenæ dubitantis occasione virgines ad fidem

(12) Plerique mss., *Patres orphanorum et iudices viduarum*.

(13) Gellius lib. 1, cap. 12: « Capi autem, inquit, virgo vestalis propterea dici videtur, quia pontificis maximi manu prehensa ab eo parente in ejus potestate est, veluti bello capta abducitur. » De vestalibus plura reperies lib... *De virginibus*, cap. 4, num. 15.

(14) Mss. non pauci, *quamvis adhuc ista notaretur*: unus... *nutaret*: reliqui ac. edit. magis scite, ut in contextu. Non inutile porro fuerit quæ hic de virginibus Dominicæ resurrectionis testibus dicuntur, cum iis quæ habentur lib. vi Expos. Evang. sec. Lucam, pag. 1387, num. 14, contendere, nec non subjectam eidem loco observationem consulere. Interim adverte Ambrosium aut labi memoria, quando contra expressum Marci cap. xvi, vers. 9, testimonium Christum Magdalenæ secundo

A *cohortatur: et quæ de Christi cum ipsa colloquio leguntur apud Joannem Evangelistam, spiritali sensu jucundissime percurrit.*

15. Hoc loco non mediocrem advertite questionem, ne dubitare de resurrectione Domini, virgines, debeatis. Videte quod meritum non sola carnis virginitas facit (15), sed etiam mentis integritas. Denique Maria Magdalena Dominum prohibetur tangere, quia nutabat (16) 218 de resurrectionis fide. Illa igitur tangit Christum, quæ fide tangit.

16. *Magdalena autem stabat ad monumentum foris plorans* (Joan. xx, 11). Quæ foris est, plorat (17): nam quæ intus est, plorare non novit, Plorat autem, quia corpus non videt Christi: et periisse putat; quia ipsa non cernit. Ergo Maria foris: sed non Petrus, non Joannes foris. Denique illi currentes intraverunt: et ideo non ploraverunt, et gratulantes recesserunt. Illa quæ non introivit, flevit, non credidit, fraude sublatum putavit, nec cum angelos cerneret, credendum arbitrabatur. Et ideo dicunt ei Angeli: *Mulier, quid ploras? quem quæris* (Ibid. 13)? Hoc angeli dicunt, et Dominus postea iisdem verbis repetivit; ut sciatis quia angelorum verba mandata sint Domini.

17. Denique eadem, ut dixi, etiam Dominus verba repetivit dicens: *Mulier, quid ploras? quem quæris?* Quæ non credidit, mulier est: nam qui cre lit, in virum perfectum resurgit, in mensuram ætatis plenitudinis Christi (Ephes. iv, 13). *Mulier*, inquit: non de sexu, sed de cunctatione convicium est. Et bene mulier, quæ nutabat (18): quia jam virgo crediderat. *Quid ploras?* hoc est: Tu tibi es causa plorandi, tu tibi auctor es flendi, quæ es Christi incredula. *Ploras*, quia non vides Christum: crede, et videbis. Adest Christus, nec unquam iis a quibus quæritur deest. *Quid ploras?* hoc est, non lacrymis opus est, sed fide prompta, et Deo digna. Noli cogitare mortalia, et non plorabis: noli cogitare peritura, et flendi causam habere non poteris. Cur inde ploras, unde alii gratulantur?

18. *Quem quæris?* hoc est: Non vides quia adest Christus? Non vides quia Christus est Dei virtus, quia Christus est Dei sapientia, quia Christus est sanctitas, quia Christus est castitas, quia Christus

D tantum loco apparuisse affirmat: aut piæ illorum opinioni subscribendum esse, qui, ut Estius ait, Dei Genitricem hic in Maria volunt significatam. Quid vero si duas Magdalenas exstistisse hoc loco innuat sanctus doctor? Confer hæc cum ultimo cap. in Luc. et nodum solve.

(15) Omnes edit., *Videte quod meritum! Non sola carnis virginitas virginem facit*: omnes mss. ut in textu, nisi quod pro *meritum*, corrupte plures exhibent *meritorum*.

(16) Mss. aliquot: *quia dubitabat*.

(17) Plerique mss., *qui foris est plorat*: nam qui, etc. Iterum post pauca, *flevit*: quæ non credidit, fraude, etc.

(18) Mss. non pauci, *quæ notabatur*. Non incommodè; idem enim est ac reprehendebatur, quod quidem post vocem *convicium est* apte ponitur. Hæc autem refer ad lib. x in Luc. num. 161.

est integritas, quia Christus natus est ex Virgine, **A** quia Christus ex Patre, et apud Patrem, et in Patre semper, natus non factus, nec degener, sed semper dilectus (19), verus Deus ex Deo vero?

19. *Tulerunt*, inquit, *Dominum de monumento*, et nescio *ibi posuerunt eum* (Joan. xx). Erras, mulier, quæ putas ab aliis Christum de monumento esso sublatum, et non potestate propria resuscitatum. Sed nemo tulit Dei virtutem, nemo tulit Dei sapientiam, nemo tulit venerabilem castitatem. Non tollitur Christus de monumento justî, nec de suæ virginis secreto, et piæ mentis arcano: et si qui volunt tollere, auferre non possunt.

20. Tunc ait illi Dominus: *Maria* (20), *respice ad me* (Ibid. 16). Quando non credit, mulier est: quando converti incipit, Maria vocatur, hoc est, **B** nomen ejus accipit quæ parurit Christum; est enim anima quæ spiritaliter parit Christum. **219** *Respice*, inquit, *ad me*. Qui Christum respicit, emendatur: errat autem qui Christum non videt.

21. Et ideo illa conversa respexit, et dixit: *Rabbi*, quod interpretatur *Magister*. Qui respicit, convertitur: qui convertitur plenius intuetur: qui videt, proficit. Et ideo magistrum appellat, quem mortuum esse credebat: alloquitur quem putabat amissum.

22. *Noli*, inquit, *me tangere* (Ibid. 17), hoc est, et si correctionis tentamenta sunt, non tangit tamen Christum nutantis affectus. *Noli*, inquit, *me tangere*, hoc est, noli tangere Dei virtutem, Dei sapientiam, reverendam integritatem, honorabilem castitatem.

23. *Sed vade ad fratres meos* (Ibid.) Quid est aliud dicere, nisi: Jam noli foris fieri. Vade ad electos et ad observantissimos sacerdotes; et dic illis: *Ascendo ad Patrem meum, et Patrem vestrum: Deum meum et Deum vestrum* (Ibid.). Quid est aliud dicere, nisi: Ne, mulier, hinc moveas quæstionem? Certe a perfectioribus quero, dicent tibi quæ distinctio sit inter Patrem meum et Patrem vestrum. Nam qui juxta divinam generationem Pater mihi est, is juxta adoptionem Pater vester est. *Patrem meum* dicendo, a creaturis se Dei Filius separavit: *Patrem vestrum* dicendo, adoptionis spiritalis gratiam designavit. Ita et *Deum meum* dicendo, mysterium suæ Incarnationis ostendit; ut quem Patrem naturaliter habet, Deum appellet propter suscepti corporis sacramentum: *Deum* quoque *vestrum* cum dicit, profectum in nobis suæ operationis ostendit. **D**

CAPUT V.

Redit a digressionem ad suam defensionem, et sibi objecta non tantum agnoscit, verum etiam ulterius intendit, cupere etiam nupturas ad virginittatis studium revocare sponte professus.

(19) Ita mss. complures: alii vero, cunctæque edit. prætermittunt vocem *dilectus*.

(20) Hunc textum necque in Græcis evangelistæ cod. necque in Latinis ullis reperire est. Hæc autem refertur ad lib. x in Luc. num. 161.

(21) Mss. nonnulli, *defensatum veni*: quidam, *defensatum invenio*.

(22) Quatuor mss., *utinam non vincerer*.

(23) Mss. nonnulli, *prædicatores*; etsi non om-

24. Et vere Deus noster factus est nobis, ex quo passus est Christus; quando, ut alia omittam, pro integritate servanda mori virgines sunt paratæ. Nihil de causa, nihil de persona loquor: ubi enim Domini gratia, ibi debet esse pax Domini. Nec quemquam publice arguo, sed me ipsum defensatum venio (24). Accusati enim sumus, et, nisi fallor, accusatores nostri plerique de vobis sunt. Horum ego affectus redarguere malo, quam personas prodere. Criminis autem invidia hæc est, quia suadeo castitatem. Qui hoc non libenter accipit, ispe so prodit.

25. Virginitatem, inquit, doces, et persuades plurimis. Utinam convincerer (22), utinam tanti criminis probaretur effectus! Non vererer invidiam, si efficaciam recognoscerem. Atque utinam me exemplis potius argueretis, quam sermonibus cederetis! Sed vereor ne prævaricatores (23) mihi apposuisse videar, qui me alienis commendent laudibus.

26. Initiatas, inquit, sacris mysteriis, et consecratas integritati puellas nubere prohibes. **220** Utinam possem revocare nupturas! utinam possem flammeum nuptiale pio integritatis mutare velamine! An indignum videtur, ut sacratæ virgines a sacrosanctis altaribus non abducantur ad nuptias? Et quibus licet sponsum eligere (24), non licet Deum præferre? In me ergo facti conditio mutatur, ut pro opprobrio mihi cedat, quod semper spectavit ad gratiam sacerdotum, jacere semina integritatis et virginittatis studia provocare.

CAPUT VI.

C *Ad virginitatem provocare nec improbum esse, nec novum, nec inutile: quorum primo capite paucis absoluto, alterum scilicet novum non esse Christi sententia, judicio apostolorum, ac puerulorum, exemplo docet: tum damnandas non esse nuptias monens, earum tamen multas et graves molestias declarat: utque neutram harum conditionum quisquam traducat, prudenter suadet.*

27. Quæro enim utrum quasi improbum hoc, an quasi novum, an quasi inutile reprehendatur. Si quasi improbum, improba ergo vota sunt omnium improba vita est angelorum, quam gratia resurrectionis imitatur; qui enim non nubunt (25), neque ducunt uxores, erunt sicut angeli in cælo (Matth. xxii, 30). Qui hoc utique reprehendit, resurrectionis vota condemnat. Itaque improbum videri non potest, quod hominibus pro præmio constitutum est: nec potest ejus rei species displicere, ejus veritas et in fructu est, et in voto.

28. Sed esto, non sit improbum: numquid novum est? Nos enim nova omnia quæ Christus non docuit, jure damnamus: quia fidelibus via Christus

nino insulse, minus tamen concinne. Prævaricator enim ille dicitur, qui eum quem vituperare atque accusare creditur, tacite fraudulenterque laudat ac defendit: quo sensu dictionem hanc Tullius in Philip. 2 non ita longe ab initio adhibuit: unde hunc locum Ambrosius noster videtur imitatus.

(24) De hac facultate eligendi sponsi jam monuimus in epist. ad Sisin. aliquid esse dicturos.

(25) Mss. aliquot. *non nubunt, neque nubentur*.

est. Si igitur Christus non docuit quod doceamus, etiam nos id detestabile judicamus. Discutiamus ergo utrum Christus integritatem docuerit, an repudiandam putaverit: *Et sunt*, inquit, *spudones, qui se ipsos castraverunt propter regnum cœlorum* (Matth. xix, 12). Est ergo præclara militiæ, quæ regno cœlorum militat. Itaque jam tunc Dominus docuit esse debere intemerata studia castitatis.

29. Unde et apostoli eam cæteris præeminere cernentes: *Si ita est, auit causa viri cum uxore, non expedit nubere* (Ibid. 10). Quo dicto et graviora judicaverunt onera vineuli conjugalis, et vere integritatis gratiam prætulērunt. Sed Dominus qui seiret prædicandam omnibus integritatem, imitandam paucis: *Non omnes*, inquit, *capunt verbum istud, sed quibus datum est* (Ibid. 11), hoc est, non est communis plurimis, et vulgaris integritas: nec pro infirmitate permittitur, sed pro virtute conceditur. Denique cum dixisset: *Et sunt spadones qui se ipsos castraverunt propter regnum cœlorum* (Ibid. 12); ut ostenderet hoc non mediocris esse virtutis: *Qui potest*, inquit, *capere capiat* (Ibid.).

30. Et ideo post hoc verbum offeruntur pueri ad benedicendum, qui, corruptelæ expertes, integritatis munus immaculata ætate servarent. 221 Taliū enim est regnum cœlorum, qui in puerilem castimoniam tanquam in naturam infantium corruptelæ ignorance remeaverint. Est ergo etiam cœlesti voce probata virginitas, Dominicisque expetenda præceptis.

31. Quo loco magisterium divinæ vocis imitemur. Nam cum in superioribus conjugium memoraverit non esse solvendum, nisi ex causa fornicationis, in posterioribus integritatis gratiam donumque contexuit (Ibid. 9); ut doceret non damnandas esse nuptias, sed probandas; nuptiis tamen ipsis integritatis studia præferenda. Quis enim tam aversus a vero, qui nuptias damnet? Sed quis tam alienus a ratione, qui conjugii onera non sentiat? Etenim *mulier innupta et virgo cogitat quæ sunt Domini, ut si sancta corpore et spiritu. Nam quæ nupta est, cogitat quæ sunt mundi, quomodo placeat viro* (I Cor. vii, 34).

32. Et præter has molestias, quamvis nubendo non peccet, contritionem tamen habebit carnis hujusmodi: graves enim partus labores, gravis creandorum et erudiendorum liberorum molestia. Quibus ante præscripsit, ne quis hujusmodi avertetur injuriis; multæ enim in partus doloribus constitutæ, conjugio se renuntiare dicunt: multi etiam matrimonii onera non ferentes, alieno ab uxore (26) avertuntur affectu. Et ideo Apostolus ante præmisit: *Ligatus es uxori? Noli quærere solutionem* (Ibid. 27). Et bene ait *Ligatus es*; quodam enim vir et uxor nexu inter se amatorio

A copulantur, et quibusdam invicem sibi habentis amoris astricti sunt.

33. Bona igitur vincula nuptiarum, sed tamen vincula: bonum conjugium (27), sed tamen a jugo tractum, et jugo mundi; ut viro potius cupiat placere, quam Deo. Bona etiam vulnera charitatis, et osculis præferenda: *Utilia enim, vulnera amici, quam voluntaria oscula inimici* (Prov. xxvii, 6). Denique Petrus vulnerat (Matth. xxvi, 54), Judas osculatur (Ibid. 49); illum oscula condemnant, hunc vulnus emendat; illius osculis proditoris venena funduntur, istius lacrimis culpa lavatur. Itaque ut ostenderet sermo propheticus bona vulnera charitatis, Ecclesia dicit in Canticis canticorum: *Quia vulnerata charitatis ego sum* (Cant. ii, 5).

B 34. Nemo ergo vel qui conjugium elegit, reprehendat integritatem: vel qui integritatem sequitur, condemnet conjugium. Namque hujus sententiæ adversarios interpretes (28) damnavit jamdudum Ecclesia, eos scilicet qui audeant solvere copulam conjugalem. Audite enim quid dicat sacrosancta Ecclesia: *Veni, frater meus, examus in agrum, requiescamus in castellis, diluculo surgamus in vineas, videamus si floruit vitis* (Can. vii, 11, 12). Multos ager fructus habet (29), sed ille melior est qui et fructibus redundat et floribus. Est ergo Ecclesiæ ager diversis fecundus eopiis. Illic cernas germina virginitatis flore vernantia, illic tanquam in campis silvæ viduitatem gravitate pollentem, alibi tanquam uberi fruge conjugii Ecclesiæ 222 segetem replentem mundi horrea, ac veluti maritalæ vineæ fetibus torcularia Domini Jesu redundantia, in quibus fidelis conjugii fructus exuberat.

CAPUT VII.

Tertium caput aggressus, nempe virginitatem non esse inutilem, negat ullum hinc reipublicæ afferri damnum; quin imo ubi maxime ille status floreat, ibi copiosissimam civium esse frequentiam docet: quod ut secus esset, hunc tamen non improbandum; cum in uxoribus caste viventibus id non culpatur. Postquam vero eorum qui juventuti nuptias hinc fieri difficiliore obiciebant, demonstravit inanitatem, iis qui virgines serius velandas esse contendebant, respondet hic episcopi requiri prudentiam: at solam ætatem considerandam non esse martyrum exemplis, ac puerorum ad Christum accedentium, probat.

D 35. Nec improbum igitur, nec novum integritatis est studium. Videamus ne forte inutile judicetur; nonnullos enim dixisse audivi quod perit mundus, defecit genus humanum, conjugia labefacta sunt. Quæro quis tandem quæsit uxorem, qui non invenerit? Quando fuerint bella pro virgine? Quis unquam pro virgine sit peremptus? De conjugiiis autem ista nascuntur, ut perimatur adulter uxoris (30), raptor præliis appetatur. Ista

quod nuptias condemnarent, condemnatos ab Ecclesia jam alibi observavimus.

(29) Rom. edit. sola, *Multi agri fructus habent.*

(30) Per legem Juliam de Adult. coercendis

(26) Quidam mss., *alieni ab uxorio*, etc.

(27) Non pauci mss., *vincula sunt, sed tamen vincula; etsi vincula charitatis. Bonum*, etc.

(28) Marcionem, Manichæum ac Tatianum, eo

reipublicæ semper damno fuerunt. Pro virgine sacra nemo damnatus est; quia castitatem non pœna cohibet, sed religio auget, fidesque conservat.

36. Si quis igitur putat consecratione virginum minui genus humanum, consideret quia ubi paucæ virgines, ibi etiam pauciores homines; ubi virginitatis studia erebriora, ibi numerum quoque hominum esse majorem. Discite quantas Alexandrina (31), totiusque Orientis, et Africana Ecclesia quotannis sacrare consueverint. Pauciores hic homines prodeunt, quam illic virgines consecrantur. Ex ipsius igitur orbis terrarum usu non inutilis virginitas existimatur, præsertim cum per virginem salus venerit, orbem fecundatura Romanum.

37. Quod si quis hoc prohibet, prohibeat igitur pudicas uxores degere, quia frequentius possunt parere incontinentes. Nulla peregrinanti marito fidem servet; ne damnum faciat prolis futuræ, et partus frequentioris amittat ætatem.

38. Sed difficilior fit via adolescentibus ad nuptias impetrandas. Quid si forte commodior? Quæro enim cum his aliquem habere tractatum, qui arcendæ virginitatis sententiam gerunt. Itaque qui sunt isti, discutere debemus: utrum qui uxores habent, an qui non habent? Si qui habent, timere non debent; uxores enim eorum jam virgines esse non possunt. Si qui non habent, non sibi injuriam faciant, quod ejus tantum 223 nuptias speraverint, quæ nuptura non esset. An fortasse patres pro filiarum conjunctione solliciti moleste ferunt virgines consecrari? Nec hi quod vereantur habent si sequantur consilium. Inter paucas suæ citius eligentur.

39. Aiunt etiam plerique maturioris ætatis virgines esse velandas. Neque ego abnuo sacerdotalis cautionis esse debere, ut non temere puella veletur. Spectet plane, spectet ætatem sacerdos, sed fidei vel pudoris. Spectet maturitatem verecun-

licebat patri filiam et quemlibet ejus adulterum ubicunque in hoc flagitio deprehensos interficere: marito quoque idem jus erat, sed sub certa personarum ad locorum definitione. Quod autem ad prælia in uxoris alienæ raptorem excitata, quis nescius est famosissimum illud bellum quo Europa atque Asia inter se toto decennio collisæ sunt, quodque nonnisi Trojani regni ne totius gentis excidio sedari potuit; non ob aliam causam quam ob Helenam a Paride raptam susceptum esse, de quo præter Homerum vide Dictyn Cretensem ac Daretem Phrygium historicos, licet in multis non minus ipsomet Homero fabulosos.

(31) Cod. Reg. et Fisc., *Dicite quantas Alexandrina.*

(32) Mss. Fisc., *dicimus: sed virtutem animi.*

(33) Mss. non pauci, *si puellæ nobiles*; melius alii atque edit., *nobiles*. Verum cum duodecimo anno virgines viro maturæ vulgo putentur, aliquid difficultatis hinc nasci potest quod tantula ætate contentus fuerit sanctus antistes; quandoquidem non ita multo post ad virginum consecrationem Punica Synodus iii, can. 4, annos 25 plenos assignavit. quod tempus postea Leo primus in antiquo

die, examinet gravitatis canitiem, morum senectam, pudicitie annos, animos castitatis; tum deinde si matris tuta custodia, comitum sobria sedulitas. Si hæc præsto sunt, non deest virgini longæva canities; si hæc desunt, differatur puella moribus quam annis adolescentior.

40. Non ergo ætas rejicitur florentior, sed animus examinatur. At certe Theclam non senectus, sed virtus probavit. Et hinc quid plura contexam, cum omnis ætas habilis Deo, perfecta sit Christo? Denique non virtutem ætatis appendicem dicimus, sed virtutis ætatem (32). Nec mirere in adolescentulis professionem, cum legeris in parvulis passionem; scriptum est enim: *Ex ore infantium et lactentium perfecisti laudem* (Psal. vii, 3). An dubitamus si eum usque ad continentiam sequatur adolescentia, quem usque ad mortem confitetur infantia? Et quasi incredibile putamus, si puellæ nobiles Christum sequantur ad regnum (33), quem etiam pueri sequebantur in deserto; sicut legimus quia saturata sunt de quinque panibus quatuor millia hominum, *exceptis*, inquit, *pueris et mulieribus* (Matth. xiv, 21).

41. Nolite ergo a Christo arcere infantes; quia et ipsi pro Christi nomine subiere martyrium: *Talium est enim regnum cælorum* (Matth. xix, 14). Vocat eos Dominus, et tu prohibes? De ipsis enim Dominus ait: *Sinite eos venire ad me* (Ibid.) Nolite adolescentulas arcere, de quibus scriptum est: *Propterea adolescentule dilexerunt te* (Cant. i, 2). Et induxerunt te in domum matris suæ (Cant. vii, 2). Nolite postremo a Christi charitate etiam parvulos separare, quem etiam intra matris uterum adhuc positi exsultatione prophetica fatebantur (Luc. i, 41).

224 CAPUT VIII.

Ætatem omnem quærendo Christo habilem esse supra docuit, hic nullum locum ad id opportunum non esse ostendit. Cur occidente sole egri afferantur ad Christum, is autem queratur orto jam

Pontificali, et Majorianus imperator Constit. 8, usque ad quadragenariam ætatem ampliavit. Attamen meminisse oportet duas consecrationes quas Lanoc. primus a nobis in Præfatione ad lib. de *Virginibus* jam laudatus, Leo primus epist. ad rustic. Narb. et Galsius epist. ad episc. Lucaniæ clare distinguunt, olim exstitisse, solemnem scilicet ac privatam. Itaque nihil pugnabit, si can. Carth. et Leonis Majori anique constitutionem de priori intelligamus, de posteriori vero et hunc Ambrosii locum, et alium Hieronymi epist. ad Marcellam Asellæ duodenis tantum annis natæ consecrationem referentis: quibus addi etiam posset Basilii testimonium ad professionem virginitatis non ultra 16 aut 17 annos epist. can. conc. 18 exigentis. Quod si contendas Ambrosiana verba etiam de solenni consecratione accipi debere, non admodum repugnabimus, cum semper in Ecclesiæ potestate fuerit, justis de causis ac pro temporum necessitate suam mutare disciplinam. Mirare interim eundem illas adversus virginitatem objectiones nostra memoria renovatas fuisse ab hæreticis, quas Ambrosius in hoc opere tam prudenter atque invictè confutavit.

die? ubi et de jactantia vitanda præcipitur. Ad A
sequendum per diem Christum exhortatio; cum
vero nec in plateis, ubi vulnerari ac spoliari di-
citur Sponsa, reperiri.

42. In ipsis adhuc Ecclesie principibus turbæ re-
quirebant eum. Qua ratione? Quia manus, inquit,
imponens curabat eos (Luc. iv, 40). Nec tempus
ad sanandum, nec locus queritur. Omnibus enim
locis omnibusque temporibus non est prætermittenda
medicina. Intra domum Maria ab angelo
benedicitur (Luc. i, 28); intra domum David ungi-
tur in prophetam (I Reg. xvi, 3). Ubique Jesus cu-
rat, ubique sanat: in itinere, in domo, in deserto.
In itinere curatur quæ limbrum tetigit (Matth. ix,
20); in domo principis Synagogæ filia resuscitatur
(Marc. v, 41); in deserto turba sanatur. Denique
sic habes: Cum autem sol occidisset, omnes qui
habebant infirmos variis languoribus, ducebant il-
los ad eum. At ille singulis his manus imponens
curabat eos (Luc. iv, 40). Sanabat ergo et in de-
serto, et occidente jam sole, et sanabat manus im-
ponens: ut et Deum se et hominem demonstraret.
Non immerito igitur facta jam die turbæ require-
bant eum.

43. Video ordinem. Sole occidente, ægri defe-
runtur ad Christum: facta autem die, turbæ requi-
rebant eum. Quando enim nisi per dies queritur
Christus? Nam qui in luce ambulat, non recedit a
Christo. Itaque nox habebat adhuc ægrotantium
gemitus, dies jam fidem plebis, jam lætitiā sana-
torum: ut quod scriptum est, compleretur: Ad ves-
perum demorabitur fletus, et ad matutinum læ-
titia (Psal. xxix, 6). Quæ enim turbæ major gratia,
quam ut etiam in desertum locum Christum sequa-
tur?

44. In quo ille docet a perfecto abesse debere jac-
tantiam; non enim sanandorum copiam, sed operum
jactantiam declinabat. Et nos igitur si salvi esse
desideramus, vel si jam meremur sanitatem procul
a luxuria, procul a lascivia; tanquam in arido vitæ
istius et jejuno solo quadam siti corporis fugitan-
tem (34) deliciarum Christum sequamur.

45. Sequamur per dies. Adest Ecclesie dies,
quem Abraham vidit et gavisus est (Joan. viii, 56).
Sequamur ergo per dies Christum; non enim in
noctibus reperitur. In cubili, inquit, meo in nocti-
bus quæsiui quem dilexit anima mea: quæsiui
eum, 225 et non inveni eum: vocavi eum, et non
obaudivit me (Cant. iii, 12).

(34) Ita edit. omnes ac mss. nonnulli; alii vero
aliquot, et jejuno solo quodam siti, corporis fugi-
tantem delicias, etc.; unus, et jejuno solo, quod in
appetitu corporis, etc.; alius, et jejuno solo, qui
jam petulantiam corporis fugitantes, etc. In reli-
quis autem nihil sani.

(35) Omnes edit. ac mss. aliquot, gratiam recon-
ciliationis accipiat. In Ecclesia, etc., melius; au-
tem reliqui, gratia reconciliationis, etc. Idem enim
est ac si scripsisset in reconciliationis testimonium
accipiat quod sum dicturus, nimirum in Ecclesia,
etc.

(36) Adverte periculum eorum qui presbyteros

46. In foro aut in plateis Christus non reperitur.
Denique nec illa eum in foro et in plateis potuit
reperire, quæ dixit: Exsurgam, ibo, et circumibo
civitatem, in foro et in plateis, et queram quem
dilexit anima mea. Quæsiui eum, et non inveni
eum: vocavi eum, et non obaudivit me. Nequa-
quam igitur ibi queramus Christum, ubi invenire
non possumus. Non est Christus circumforaneus.
Christus enim est pax, in solo lites; Christus ju-
stitia est, in foro iniquitas: Christus operator est,
in foro inane otium: Christus charitas est, in foro
obtrectatio: Christus fides est, in foro fraus atque
perfidia: Christus in Ecclesia est, in foro idola. Et
ut illa vidua quam in alio perstrinximus libro (De
viduis, c. 9 et seq.), cognoscat non obtrectandi me
locutum illa studio, sed monendi: neque non aspe-
rum, sed sollicitum; gratia reconciliationis acci-
piat (35): in Ecclesia vidua justificatur, in foro
circumvenitur. Fugiamus ergo forum, fugiamus
plateas.

47. Prudentiam autem notam assume tibi, ut cu-
stodiat te a muliere aliena et mala... Per fenestram
enim de domo sua in plateas prospicit (Prov. vii, 4-
6). Fugiamus plateas. Non enim injuria tantummodo
est non invenisse quem quæras; sed etiam plerum-
que ubi non oportet quæsisse (36), vulnus est:
quæsisse in domibus virorum qui sibi falso doc-
torum nomen assumunt: quæsisse procacius quam
verecundius.

48. Ergo caveamus exemplo Ecclesie illius (37),
ne nos custodes inveniant, qui circumeunt civita-
tem: Invenerunt, inquit, me custodes qui circume-
unt civitatem: percusserunt et vulneraverunt me, et
tulerunt pallium meum custodes murorum (Cant. v,
7). Non in se, filie; non, inquam, in se, filie (38),
sed in nobis vulneratur Ecclesia. Caveamus igitur
ne lapsus noster vulnus Ecclesie fiat; ne quis a
nobis pallium auferat, hoc est, amictum pruden-
tiæ, insigne patientiæ, quo mollioris ambitio vestis
exiit: Qui enim mollioribus vestibus induuntur,
in domibus regum sunt (Matth. xi, 8). Nobis au-
tem pallium dedit Christus, quo apostolos suos et
corpus suum ipse vestivit. Quod denique jubet te
dare, si quis a te tunicam petat, ut dimittas ei et
pallium (Matth. v, 40), id est, insigne philosophiæ
tuæ tradas, et quasi amictu prudentiæ tuæ cum
qui ante nudus fuerit, circumvestias.

aut doctrina ecclesiastica destitutos, aut sæculari-
bus cupiditatibus corruptos, aut denique innata
quadam animi mollitiæ nimium indulgentes consu-
lunt; ex his enim quisquis quærit viam salutis,
haud dubie quærit ubi non oportet. Obiter autem
monemus ab hoc loco in mss. non paucis lacunam
esse, quæ ferme per tres integras columnas hiat.

(37) Rom. edit. sola, exemplo illius: sed subla-
tam vocem Ecclesie supervacaneam non esse, sa-
tis declarant sequentia.

(38) Non, inquam, in se, filie, isthæc etiam
Rom. edit. resciderat contra cælarum ac mss.
omnium fidem,

CAPUT IX.

Quærendum Christum id montibus aromatum atque in deserto: huius fecunditas, exposito cur flos atque lilium dicatur Christus, describitur: et induci in domum vini, ordinarique in se charitatem cupere narratur Ecclesia.

49. Ibi igitur, filiæ, Christum quæramus, ubi quærit Ecclesia, in montibus boni 226 odoris, qui excelsorum sublimitate factorum suavem vitæ odorem pro meritorum verticibus exhalant. Fugit enim plateas, fugit conventus, et strepitus fori, juxta quod scriptum est: *Fuge fraternus meus, et similis efflicere cervo aut hinnulo cervi in montibus aromatum* (Cant. vii, 14). Serpentinis enim invisus colubris et fugitans canum, atque humi reptantibus infestus serpentibus, nescit habitare nisi in sublimitate virtutum, nescit commorari nisi in talibus Ecclesiæ filiabus, quæ possunt dicere: *Christi enim bonus odor sumus Deo* (II Cor. ii, 15); sed quibusdam odor mortis in mortem, in iis qui pereunt: quibusdam odor vitæ in vitam, in iis utique qui odorem resurrectionis Dominicæ vivida fide spirant.

50. Isti sunt aromatum montes, qui Domini corpus Jesu acceperunt, et in linteis cum aromatibus ligaverunt (Joan. xix, 40): quicumque enim crediderunt quia Jesus mortuus est, et sepultus est, et resurrexit, hi excelsum veræ cæcumen fidei virtutum fastigiis extulerunt. Ubi ergo Christus quæritur? In pectore prudentis scilicet sacerdotis.

51. Et quoniam de deserto tractatus hic sumitur, ubi quærendus sit, etiam ipse demonstrat, dicens: *Ego flos campi, et lilium convallium. Tanquam lilium in medio spinarum* (Cant. ii, 1, 2). Ecce alium locum, in quo solet Dominus diversari, imo non in uno, sed in pluribus. *Ego*, inquit, *flos campi*; quia patentem simplicitatem puræ mentis frequentat. *Et lilium convallium*; flos enim humilitatis est Christus, non luxuriæ, non voluptatum, non lasciviæ, sed flos simplicitatis, flos humilitatis. *Tanquam lilium in medio spinarum*. Nonne inter asperitates laborum, contritionesque animorum boni flos odoris exurgit; quia contrito corde Deus placatur?

52. Hoc est desertum, filiæ, quod ducit ad regnum hoc est etiam desertum, quod floret ut lilium: juxta quod scriptum est: *Lætare, sterilis, et exulta, desertum, et floreat ut lilium* (Isa. xxxv, 1). In hoc deserto, filiæ, arbor illa bona fructifera, quæ bonos fructus facit (Matth. vii, 17), incipit brachia factorum suorum diffundere, verticem divinitatis attollere. Juxta quam nostræ ligna silvæ frutescant: quia *sicut arbor mali inter ligna silvæ, ita fraternus meus inter medium filiorum* (Cant. ii, 3). Et videns hoc Ecclesia letetur et gaudeat dicens: *In umbra ejus concupivi et sedi, et fructus ejus dulcis in faucibus meis* (Ibid.).

53. Videns, inquam, hoc Ecclesia, et fidei nostra jam læta successu, dicat: *Inducite me in domum vini et ordinate in me charitatem* (Ibid. 4). Charitas non potest esse sine fide; tres enim sunt velut vados Ecclesiæ, spes, fides, charitas. Cum spes præ-

A cesserit, fides fundata fuerit, ordinatur charitas, Ecclesia copulatur.

227 CAPUT X.

Ut Christi mereamur in nos adventum. Spiritum sanctum invocari debere; illum enim non semper venire, neque ad omnes: sed ad eam animam quæ ita terrestrem exuerit tunicam, ut ipsam postea non resumat. Pedum lotio quid significet; et quod dicit Sponsa, quomodo inquinabo illos? Denique spirituales animæ pedes hoc loco intelligendos esse demonstratur.

54. Didicisti ergo ubi Christum requiras: disce etiam quemadmodum possis mereri ut ille te quærat. Excita Spiritum sanctum dicens: *Exsurge, Aquilo, et veni, Anster; aspira hortum meum et profluant aromata mea* (Cant. iv, 16). *Descendat fraternus meus in hortum suum, et manducet fructus pomiferarum suarum* (Cant. v, 1). Hortus Verbi animæ vernantis affectus est, et in pomiferis virtutibus est fructus.

55. Venit ergo; et sive manduces, sive bibas, si Christum invocas, adest dicens: *Venite, manducate panes meos, et bibite vinum meum* (Prov. ix, 5); sive etiam dormias, pulsat ad januam. Venit, inquam, frequenter, et per prospectum mittit manum suam sed non semper nec ad omnes: sed ad eam animam quæ potest dicere: *Nocte exui me tunicam meam* (Cant. v, 3). Etenim in hac sæculi nocte prius tibi corporalis vitæ amictus est exuendus, exit enim se carne Dominus, ut pro te de dominationibus et potestatibus mundi istius triumpharet.

56. *Quomodo induam illam* (Ibid.)? Vide anima Deo devota quid dicat. Sic se actus corporis et terrenos exuit mores, ut nesciat quomodo, etiamsi velit, rursus possit induere. *Quomodo induam illam?* hoc est, quia verecundia, quo pudore, qua postremo memoria? Consuetudo enim boni usum pravitudinis veteris amisit.

57. *Lavi pedes meos, quomodo inquinabo illos* (Ibid.)? Didicisti in Evangelio quod pedes lavare fidei mysterium humilitatis insigne sit: juxta quod scriptum est: *Si ego lavi pedes vestros Dominus et magister, quanto magis vos debetis alter alterius pedes lavare* (Joan. xiii, 14)? Sed hoc ad humilitatem pertinet. Quantum vero ad mysterium, pedes debet lavare suos qui vult partem habere cum Christo: *Si enim non laveris, inquit, tibi pedes, non habebis partem mecum* (Ibid. 8). Cum hoc Petro dicitur, quid de nobis censetur?

58. Qui lavit igitur pedes, non necesse habet iterum lavare; et ideo caveat ne inquinet eos. Et beno sancta Ecclesia dicit: *Lavi pedes meos*. Non dicit: *Quomodo iterum lavabo eos*; sed, *quomodo iterum inquinabo eos*? quasi oblita maculæ veteris, oblita contagii. Admonet igitur in ministerio corporali quemadmodum spiritale debeamus actuum nostrorum diluere vestigium. Itaque pedes cum semel laveris æterni fontis irriguo, et mysterii nundaveris sacramento, cave ne iterum corporeæ cupiditatis

illuvio, lutulentique actus terrenis sordibus inquinantur (39).

59. Isti sunt pedes quos David lavit in spiritu, 228 qui te docet quemadmodum eos inquinare non possis, dicens: *Stantes erant pedes nostri in atris tuis Jerusalem* (Psal. cxxi, 2). Utique hic non corporis, sed animi intellige pedes. Quomodo enim terrenus homo in cœlo haberet corporis pedes? Jerusalem enim, sicut Paulus te docuit (*Hebr.* xii, 22), in cœlo est. Et idem te docuit quemadmodum in cœlo stare possis, cum dicit: *Nostra autem conversatio in cœlis est* (Philipp. iii, 20): conversatio morum, conversatio factorum, conversatio fidei.

CAPUT XI.

Bonum esse ad accessum Christi trepidare ac festinare: cum non cum venerit solum, sed et prius quam veniat, solitum deferre mercedem, ut myrrha digiti ac manus fluant, hoc est, ut credamus Christum non vidisse corruptionem, cum sit unguentum effusum nomen ejus. Hoc unguentum quod semper fragrabat apud Patrem, in tempore Filius effudit; sed exinanitum fuit in Judæis, et a gentilibus collectum, cumque etiamnum fluat quotidie, diligenter excipiendum est, ut animam nostram totam penetret.

60. Quisquis sic vivit, potest dicere: *Fraternus meus misit manum suam per prospectum, et venter meus turbatus est ad illum surrexi aperire fratri meo* (Cant. v, 4). Bonum est ut ad adventum Domini interiora turbentur. Si ad angeli adventum Maria turbata est (Luc. i, 29), quanto magis ad Christi nos turbamur adventum! Influentibus quippe divinis, corporeus peregrinatur affectus, et usus ille exterioris hominis exolecit. Et tu turbare, et tu festina. Festinantes illi agnum manducare præcipiuntur (Exod. xii, 11). Surge, aperi, ad januam Christus est, vestibula domus tuæ pulsat: si aperueris, introibit, et introibit cum Patre.

61. Nec solum cum ingressus fuerit, mercedem relinquit; sed etiam prius quam ingrediatur, mercedem præmittit. Adhuc anima turbatur, adhuc parietes domus suæ palpat, adhuc hostium quærit ubi Christus est, adhuc solvit vinculum carnis, et corporis claustra, adhuc Christus foris pulsat (40): *Manus autem, inquit, meæ stillaverunt myrrham, et digiti mei pleni in manibus clausuræ* (Cant. v, 5). Quam myrrham stillant animæ manus, nisi illam quam obtulit justus ille Nicodemus, magister in Israel (Joan. iii, 10), ille qui meruit lavacri primus audire mysterium, qui attulit mixturam myrrhæ et aloes quasi libras centum, et misit in corpus Jesu (Joan. xix, 39): perfectum utique odorem fidei attulit?

62. Hunc odorem fragrat anima quæ Christo ape-

(39). Omnes edit. cum paucis mss., *cave iterum corporeæ cupiditatis illuviem, ne lutulenti actus sordibus inquinantur*; alii multo plures ac potiores ut nos in textu.

(40). Mss. non pauci, *fores pulsat*.

(41). Ita plerique mss.; nonnulli autem ac edit., *aperuit os, exivit unguentum*.

(42). Paris. quædam edit., *sed consepeli te in Chri-*

re incipit, ut accipiat primo odorem Dominicæ sepulture, et credat quia caro ejus non vidit corruptionem, nec odore aliquo mortis emarcuit: sed æterni illius floris, et semper virentis odore condita surrexit. Quomodo enim poterat vel in carne marcescere, cujus nomen unguentum exinanitum est (Cant. i, 2)? Exinanivit se, ut spiraret tibi.

63. Semper unguentum hoc erat, sed erat apud Patrem, erat in Patre. Olebat tantum angelis 229 et archangelis, tanquam intra vas cœli. Aperuit os Pater dicens: *Ecce posui te in testamentum generis mei, in lucem gentium; ut sis in salutem usque ad extremum terræ* (Isa. xlii, 6). Descendit Filius, repleta sunt omnia novo odore Verbi. Eructavit cor Patris Verbum bonum (Psal. xlii, 2), fragravit Filius, Spiritus sanctus exhalavit, atque per omnium se corda diffudit: *Diffusa est enim charitas Dei in cordibus nostris per Spiritum sanctum* (Rom. v, 5).

64. Ipse Dei Filius in corpore tanquam in vase odorem primo cohibebat, suum opperiens tempus, sicut ait: *Dominus dat mihi linguam eruditionis, ut sciam quando oporteat dicere sermonem* (Isa. i, 4). venit hora, et aperuit os, exinanivit unguentum (41), quando virtus exibat de eo.

65. Hoc unguentum exinanitum est super Judæos, et collectum est a gentibus: exinanitum in Judæa, et redoluit in omnibus terris. Hoc unguento uncta est Maria, et virgo concepit, virgo peperit bonum odorem, Dei Filium. Hoc unguentum effusum est super aquas, et sanctificavit aquas. Hoc unguento uncti sunt tres pueri, et humorem iis flamma rojavit (Dan. iii, 23). Hoc Daniel unctus est, et leonum ora mollivit, feritatemque permulsit (Dan. vi, 22).

66. Fluit hoc unguentum quotidie, et nunquam deficit. Accipe vas tuum, virgo, et accede, ut possis hoc unguento repleti. Accipe unguentum æstimatum trecentis denariis, sed gratis datum, non venditum; ut omnes haberent gratis. Virgo, ungere: noli contristari sicut Judas (Joan. xii, 5), quia hoc unguentum effunditur, sed consepeli in te Christum (42). Claude sane vas tuum, ne unguentum effluat. Claude integritatis clave, loquendi verecundia, abstinentia gloriandi.

67. Hoc quæ habet unguentum, Christum recipit; et ideo quæ habebat, ait: *Aperi, inquit, fratri meo, frater meus transivit* (Cant. v, 6). Quomodo transivit? Id est, mentis interna penetravit, sicut dictum est Mariæ: *Et tuam ipsius animam pertransibit gladius* (Luc. ii, 35). Vivum enim Verbum Dei, sicut gladius acutus, penetrans, et corporalium re-

stum, perperam. Infra vero ubi omnes edit. ac mss. aliquot, *Claude integritatis clave, etc.*, alii habent partim, *claudet ostium integritatis; claudet loquendi verecundiam abstinentia gloriandi*; partim, *claudet integritatis clave loquendi verecundiam, abstinentiam gloriandi*. Neutra tamen harum lectionum satis commoda,

pagula cogitationum, et cordis interna rimatur **A** (*Hebr. iv, 12*).

CAPUT XII.

*Omni*bus et maxime virginibus Christum expectandum : si vero ille tardaverit, quod semper anime sit socordia, surgendum et donorum nbi eo jam acceptorum contemplatione invocandum Spiritum sanctum : extemplo enim Sponsum respondurum. Quid sit quod caput de cincinnos suos humidus dicat, quo loco inseritur a capillorum cincinnis dehortatio. Deinde nbi animam rursus ad servandam innocentiam, et capiendum ex actibus ac fide odorem spiritalem impulit, spondet eam sic placituram, accessurumque ad ipsam Christum neque se illi nisi tentationis causa subdueturum; atque adeo tentatores esse spernendos.

68. Et tu igitur, anima, una de populo, una de plebe (neque enim Christus stupet **230** aliqua secularium discrimina dignitatum, ne auratam vestem aut monile pretiosum, aut nobilia coruscantium gemmarum secta miratur, quorum dispendiis sæpe lis movetur in Ecclesia, pax fugatur), certe tu una de virginibus, quæ corporis tui gratiam splendore mentis illuminas (propior enim es quæ Ecclesiæ compararis), tu, inquam, in cubili tuo, et nocturno tempore constituta, semper meditare Christum, et ejus adventum omnibus sperato mentis.

69. Si tardare tibi videtur, exsurge. Tardare videtur, cum diu dormis : tardare videtur, cum ab oratione vacas : tardare videtur, cum vocem non excitas psalmis (43). Primitias vigiliarum tuarum Christo dicato, primitias actuum tuorum Christo immola. Audisti in superioribus quia vocavit te, dicens : *Veni a Libano, Sponsa, veni a Libano : transibis et pertransibis a principio fidei* (*Cant. iv, 8*) : transibis in sæculum certatura, pertransibis ad Christum triumphatura de sæculo. Audisti quia te a leonum et pardorum, id est, a spiritualium nequitiarum incursionibus separavit : audisti quia placeat ei tuarum pulchritudo virtutum : audisti quia vestimentorum tuorum aromata, hoc est, bonum odorem integritatis omnibus odoribus prætulit; audisti quia hortus es conclusus, suavium pomiferarum refertus fructibus. Pete igitur ut aspiret tibi Spiritus sanctus, aspiret super cubile tuum, atque odorem piæ mentis et gratiæ spiritualis accumulet. Respondabit tibi : *Ego dormio, et cor meum vigilat* (*Cant, v, 2*).

70. Audis vocem pulsantis ad januam, et dicentis : *Aperi mihi, soror mea : surge, proxima mea, columba mea, perfecta mea* (*Ibid.*) : charitate proxima, simplicitate columba, virtute perfecta ; quia

(43) De psalmis domi privati decantandis intelligimus, cum publica psalmodia id temporis in Ecclesia Mediolanensi adhuc non videatur fuisse instituta. Vel certe per vocem *psalmis* signari possunt alii quilibet cantici pii atque spiritales, ad quos nos exhortatur sanctus Apostolus.

(44) Rom. edit. sola, *Cincinnum autem mei guttarum noctis*.

(45) Amerb. et Eras., *offunditur enim*; Gill. aq PATROL. XVI.

caput meum repletum est rore (*Ibid.*). Sicut enim ros cœli nocturnas amovet siccitates, ita ros Domini nostri Jesu Christi nocturnis et sæcularibus tenebris æternæ vitæ stillavit humorem. Hoc est caput quod æstu mundi nescivit arescere : unde ait : *Quia si in humido hoc faciunt, in arido quid facient* (*Luc. xxiii, 31*)? Hoc igitur caput rorat aliis, sibi abundat. Et bene abundat caput Christi; quin caput tuum Christus est, qui plenus est semper, nec liberalitatibus exhauretur suis, aut diuturna deficit largitate. In hoc caput ferrum non ascendit, quod est instrumentum belli, insigne discordiæ.

71. Nunc specta, et vide ros ille qualis sit, scilicet non vulgaris humoris : cincinni autem sunt in eo guttarum noctis (44). Noli, proxima mea, accipere cincinnos corporalium capillorum (*Cant. v, 2*). Non illi ornamenta, sed crimina sunt : lenocinia formæ, non præcepta virtutis. Alios cincinnos Nazareus habet, in quibus ferrum non ascendit, quos nemo præcidit : qui non calamistris compositi, et arte digesti, sed multiplici crispantes virtutum nitentium gratia refulserunt. Disce in historia quales Nazareus cincinnos habeat, quos quandiu Samson habuit intactos, nunquam vinci potuit (*Judic. xvi, 17*). Cincinnos perdidit, et meritum virtutis amisit.

231 72. Audita igitur voce Verbi, quam exue-
ras tunicam nocte, ne quæras quemadmodum induas eam; offenditur enim (45), et frequenter offertur per nequitiam spiritalem. Quemadmodum, inquam, induas eam, obliviscaris, et nescias : et quasi jam Dominus assistat, exsors corporalium vinculorum turbata consurgas (46); internam orationibus præpares mentem dum surgis : ut ex humilibus ad superna contendas, et studeas fores tui cordis aperire : dum manus tuas tendes ad Christum fidelem tua gesta spirabunt odorem.

73. Admove igitur manus naribus tuis, et odorem actuum tuorum indefessa ac pervigili alacritate mentis explora. Mulebit te odor dexteræ tuæ, et fragrantiam resurrectionis tua membra redolebunt, myrrham digiti tui sudabunt, hoc est, fidei veræ gratiam spiritalia gesta flagrabunt. Capis ergo, virgo, ex interiore tuo corpore voluptatem, et ipsa tibi dulcis, ipsa tibi suavis es, et ipsa tibi (quod peccantibus sæpe contingit) non incipis duplicere; plus enim tibi placebit nuda simplicitas, corporeæ fraudis exuta tegminibus.

74. Talem te Christus desideravit, talem te Christus elegit. Aperto itaque ingreditur ostio; neque enim potest fallere, qui se ingressurum esse promisit. Complectere igitur quem quæsisisti : accede

Rom. cum paucis mss., *offertur enim*; alii mss. denique, *offenditur enim*, etc. Non incommode, idem quippe est atque *occurrit*. Quid autem si legas *ostenditur*? Certe hanc lectionem duceremus multo potiore, si quod aliud præsidium ei adesset præter conjecturam.

(46) Mss. aliquot, *consurgas in terram, orationibus præparas mentem*.

ad ipsum, et illuminaberis, tene illum, roga ne cito abeat, obsecra ne recedat; Verbum enim Dei currit, fastidio non capitur, negligentia non tenetur. Obeat anima tua in verbo ejus, et celestis sermonis insiste vestigio; cito enim transit.

75. Denique quid ait illa? *Quæsiui eum, et non inveni illum: vocavi eum, et non obaudivit me* (Cant. v, 6). Ne putes displicere te, quæ vocasti, quæ rogasti, quæ apernisti, quod tam cito abiit: sinit nos sæpe tentari. Denique turbis rogantibus ne recederet, quid ait in Evangelio? *Et aliis civitatibus oportet me evangelizare verbum Dei* (47); *quia ideo missus sum* (Luc. iv, 43). Sed etiam si tibi ille abiisse videtur, exi, rursus explora (48).

76. Noli jam Deo devota illos metuendos circumforaneos intelligibiles timere custodes, noli timere eos qui circummeunt civitatem (Cant. v, 7), noli vulnera formidare, quæ sequentibus Christum nocere non possunt. Etiam si corpus tuum, hoc est vitam corporis tui, auferant, vicinus est Christus: quem cum inveneris, ubi cum eodem commorari debeas agnosce, ne forte a te discedat; cito enim deserit negligentes.

232 CAPUT XIII.

Discendum nobis esse ab Ecclesia quo pacto Sponsus teneri queat, vinculis scilicet charitatis et suppliciorum beneficio; introducendum etiam cum in interiorem domum, sed virtute prius exornatam. Per quam fenestram manum mittere dicatur Sponsus, et quemadmodum fenestræ virginis sint parandæ? Eam quoque januæ suæ silentii seras apponere debere, quod magno suo malo Eva non fecit. Tunc mortificationis ac resurrectionis myrrham sudaturam: si modo virgo illa talis fuerit, qualis esse jubetur ab Apostolo; sed Christum inquiri velle, atque odio habere garrulitatem.

77. Quis igitur te nisi sancta Ecclesia debet docere quemadmodum Christum teneas? imo jam docuit, si quæ legis, intelligas: *Quam modicum inquit, fuit, cum transivi ab ipsis, donec inveni quem diligit anima mea: tenui eum, et non relinquam eum* (Cant. iii, 4). Quibus igitur Christus tenetur? Non injuriæ nexibus, non restium nodis: sed vinculis charitatis, mentis habenis stringitur, et animæ tenetur affectu. Si vis et tu tenere Christum, quære jugiter, nec pœnam metuas; inter supplicia enim frequenter corporis, inter ipsas persecutorum manus Christus melius invenitur. *Quam modicum, inquit, fuit, cum transivi ab ipsis.* Exiguo enim spatium, brevique momento cum persecutorum manus evaseris, nec succubueris potestatibus mundi, tibi Christus occurret, nec te diu tentari patietur.

78. Quæ sic Christum requirit, quæ Christum invenit, potest dicere: *Tenui eum, nec relinquam eum, donec introducā eum in domum matris meæ et in cubiculum ejus quæ me concepit* (Ibid.) Quæ est domus matris tuæ et cubiculum ejus, nisi in-

ternum tuæ secretumque naturæ? Hanc domum serva hujus domus mundato penetralia; ut eum immaculata domus fuerit, nec ullius adulterinæ conscientie sordibus inquinata, spiritualis domus in sacerdotium sanctum lapide angulari coagmentata consurgat, et Spiritus sanctus habitet in ea. Quæ sic Christum requirit, quæ sic Christum, obsecrat, non relinquitur ab eo, imo etiam frequenter revisitur, est enim nobiscum usque ad consummationem mundi (Matth. xxviii, 20).

79. Ergo Christus repertus est, et tenetur: et repertus est ille qui per fenestram tuam manum misit (Cant. v, 4). Quæ est fenestra nostra, nisi per quam opera Christi videmus, oculus scilicet animi, et mentis obtutus? Et ideo, virgo, per fenestram tuam Christus introeat, Christus manum suam mittat per fenestram, tibi veniat Verbi, non corporis amor. Si igitur per fenestram tuam manum mittit Dei Verbum, vide quemadmodum fenestras tuas præpares, vide quemadmodum ab omni pulvere delictorum detergere debeas. Nihil tetrum habeat (49), nihil adulterinum fenestra virginis. Procul stibium et cæteras affectati nugas decoris, procul adulterini amoris illecebras. Simili aurium clausura est, quibus non suspendenda onera, non ligenda vulnera: sed unus ornatus est, audire quod prosit.

233 80. Januam quoque tuam disce temporibus obserare nocturnis, non facile quisquam patentem reperiat. Sponsus ipse vult clausam esse, cum pulsas. Janua nostra os nostrum est, Christo prope modum soli debet aperiri: nec aperiatur, nisi ante pulsavit Dei Verbum. Denique ideo scriptum est: *Hortus conclusus, soror mea Sponsa, hortus conclusus, fons signatus* (Cant. iv, 12), nec facile aperiatur os suum, nec vulgari designet alloquio. Neque enim de ipsis divinis decet, nisi Verbo Dei interpellata, respondeas. Quid tibi cum cæteris? Soli Christo loquere, soli fabulare Christo. Si enim ut mulieres in Ecclesia taceant, scriptum est (I Cor. xiv, 34), quanto magis non decet patere virginis januam, non decet viduæ patere fores! Cito insidiator pudoris obrepit, cito verbum excidit (50), quod revocare desideres.

81. Si Evæ clausa fuisset janua, nec Adam deceptus fuisset, nec respondisset interrogata serpenti (Gen. iii, 2-6). Introivit mors per fenestram (Jerem. ix, 21), hoc est, per Evæ ostium. Ingreditur mors per ostium tuum, si falsum loquaris, si turpiter, si proeaciter, postremo si ubi non oportet loquaris. Clausæ sint igitur labiorum fores tuorum, et obseratum maneat vocis vestibulum: tunc fortasse reserandum, cum audieris Dei vocem, cum audieris Dei verbum.

82. Tunc tibi myrrha sudabit (Cant. v, 5), tunc tibi baptismatis aspirabit gratia, ut ab elementis

(47) Rom. edit. sola, *regnum Dei*. Rursus vero eadem cum aliis, et mss. aliquot, *tu rursus explora*; ubi mss. nonnulli, *extrorsus explora*, et alii melius, *exi*, etc.

(48) Quidam mss., *exi, extrorsus explora*.

(49) Pauci mss., *nihil terrenum habeat*.

(50) Rom. edit. sola, *cito verbum excipit*.

mundi commoriare cum Christo, et cum Christo A resurgas. Quid adhuc, inquit, velut viventes de hoc mundo decernitis? Ne tetigeritis, ne attami-
naveritis, ne gustaveritis quæ sunt ad corruptio-
nem ipso usu (Coloss. ii, 20-22), corruptela enim
abesse debet a castis: itaque carnis et mundi se-
pelite curam. Qui cum Christo resurrexistis, quæ
sursum sunt querite ubi Christus est (Coloss. iii,
1). Cum Christum queritis, Patrem Deus videtis;
Christus enim in dextera Dei sedet.

83. Sed ea quæ Christum requirit, non debet
esse vulgaris, non debet esse in foro, non in pla-
teis, voce querula, gressu lubrica, facilis auditu
(51), vilis aspectu. Terrenum tibi Apostolus con-
sortium negat, et ultra naturæ propemodum termi-
nos alis ad cælum docet spiritalibus evolandum.
Quæ sursum sunt, inquit, sapite, non quæ super
terram (Ibid. 2). Sed quia hoc impossibile erat in
hoc corporis velut clauastro reclusis; et quia de-
functis corporibus, anima fertur ad superiora re-
volare, alligata dum vivimus quadam nostræ lege
naturæ, ideo addidit: Mortui enim estis, et vita
vestra abscondita est cum Christo in Deo (Ibid. 3).
Si abscondita est cum Christo in Deo, non appa-
reat mundo, Christus enim mortuus est mundo,
vivit Deo.

84. Vide nunc quemadmodum desiderari amet
Christus, confabulationes non amet. Aperuit 234
ergo virgo illa suas fores Dei verbo: sed transivit,
inquit, et exivit anima mea in verbo ejus (Cant. v,
6). Exivit a mundo, exivit a sæculo, remansit in
Christo. Quæsi, inquit, eum, et non inveni eum (Ibid.);
amat enim Christus diu requiri.

CAPUT XIV.

Spensam inveniri a custodibus cælestis Jerusalem
in quam illi ingrediendum, et qua ratione. Ejus-
dem civitatis lumen, muri, portæ, ac cives ex-
phrantur. Quomodo intelligatur anima spoliari
a sanctis angelis: quomodo etiam quæ Christum
in foro et plateis mysticis quesitum invenerit,
ab eisdem angelis vulneretur. Quibus jungitur
alia pallii utiher ablati expositio.

85. Invenerunt illam custodes murorum. For-
tasse sunt et alii custodes, quos magis intelligere
debeamus. Est enim civitas quæ portas murorum
clausas non habet, de qua dictum est: Et portæ

(51) Ita vet. edit. ac plures mss.; Rom. autem
edit. et mss. nonnulli, facilis aditu.

(52) Commune, Scripturæ usu, idem est atque
impurum, ut jam alibi adnotavimus.

(53) Fuisse inter hæreticos tam veteres quam no-
vos, qui Apocalypsim a Joanne evangelista scri-
ptam negarent: e quibus nonnulli etiam eo deve-
nerunt impudentiæ, ut eam Cerintho attribuerent,
cujusmodi fuerunt Alogani, quos refutavit Epi-
phanus. Existerunt quoque inter Catholicos, qui
eundem librum aut alteri Joanni ejusdem cum evan-
gelista a latitis ascriberent, aut crederent merito
dubitari posse, utrum illius auctor dici debeat evan-
gelista. Verum tamen quidquid in contrarium affe-
runt, intimum est, si universo Patrum antiquorum
agmini opponatur. Etenim pro communi opinione
stant, Justinus, Dial. cum Tryph., Irenæus, lib. iv
et v, nec non apud Eusebium, Hist. Ecl. lib. iii,

ejus non clauduntur per diem (Apoc. xxi, 25); nox
enim non erit amplius in ea, afferent gloriam et
honorem gentes in illam. Illa est ergo civitas Je-
rusalem quæ in cælo est (Hebr. xii, 22), intra quam
jam quasi perfecta et immaculata servaris; non
enim intrat in eam omne commune (52). Commu-
nis castitas non est, communis pudicitia non est,
quæ in libro vitæ scribitur (Apoc. xxi, 27).

86. Si igitur invenimus civitatem, ingrediamur
in eam, videamus lumen ejus, videamus muros,
videamus tribus, videamus fundamenta muralia,
videamus etiam custodes murorum. Sed quomodo
ingrediamur in eam? In hac civitate vita est, et
una est via quæ ducit ad vitam: via autem Chri-
stus est, ergo Christum sequamur. Sed ipsa in
cælo est civitas. Quomodo igitur ascendamus ad
cælum, docet evangelista (53) qui dicit: Et duxit
me Spiritus in montem magnum et altum, et osten-
dit mihi civitatem sanctam Jerusalem descenden-
tem de cælo (Apoc. xxi, 10). Ascendamus ergo spi-
ritu, quia caro ascendere ad eam non potest. As-
cendamus nos interim ad cælum, ut ad nos postea
de cælo illa descendat, in qua lumen est similo
lapidis pretiosissimi, ut lapidis jaspidis et crys-
talli habet murum magnam et altum (Ibid. 11).

87. Didicisti lumen, didicisti murum: disce portas,
disce custodes. Habet, inquit, portas duodecim; et
in portis angelos duodecim (52), in quibus duode-
cim tribuum filiorum Israel superscripta sunt nomi-
na (Ibid. 12). In portis patriarcharum nomina conti-
nentur; in muro, apostolorum; fundamenta enim
civitatis, apostoli (Ibid. 14): et lapis angularis est
Christus, in quo omnis structura consurgit. Deus
extra, Deus intus. Deus ubique est; habet enim,
inquit, civitas majestatem Dei (Ibid. 11). Ergo et
vos, sanctæ virgines, et quicumque justi estis, 235
et immaculatam animæ geritis castitatem (55), cives
sanctorum estis et domestici Dei. Sed tunc nobili-
tatem istam patriæ possidebitis, si Christum intra
civitatis hujus septa queratis, ingressi per fidem
actusque pretiosos, patriarcharum clarificati lumi-
ne, fundatis super apostolos, versantes inter angelos.

88. Quomodo igitur isti custodes angeli sunt,
qui castæ animæ pallium tollunt (Cant. v, 7)?
Aliud pallium virginum est, aliud adolescentiæ (56)

cap. 23: Clemens Alex. item eodem lib. cap. 23,
universalis consensus; iterum apud eundem lib.
v. cap. 18 et 28, Apollonius, et tandem lib. vi, cap.
25, Origenes, quæ accedit Tertullianus adversus
Marcionem. Cum his atque aliis omnibus conce-
nit Ambrosius noster hic sicut et in Psal. i, n. 54: in
Psal. xli. n. 26, et alibi.

(54) Mss. aliquot, angulos duodecim, non solum
contra reliquorum atque edit. omnium, sed etiam
sacri textus auctoritatem.

(55) Non pauci mss., immaculatam animam ge-
ritis castitate; nonnulli, et immaculato animo ge-
ritis castitatem, ceteri ac edit. nobis consentiunt.

(56) Ita edit. vet. et mss. omnes, tribus exceptis,
ubi legitur: aliud adolescentiæ. Circumforanea
illæque, etc. Rom. autem edit. hoc tantum recessit
ab aliis, quod pro adolescentiæ reposuit adolescen-
tiam.

circumforaneæ. Illa quæ in foro Christum requirit, pallium etiam quod habebat, amisit; prudentia enim non in foro, non in plateis, sed in Ecclesia possidetur. Et fortasse (ut cum ipsis quoque veniamus in gratiam, atque omnium misericordem Deum esse doceamus : quia et illi Christum aliquando reperiunt, si tamen jugitur quærant) pallium hoc amictus est corporis.

89. Ergo qui quæsit in cubili Christum (si tamen sic quæsit, sicut ille qui dixit : *Sic memor fui tui super stratum meum* (Psal. lxxii, 7); si quæsit in noctibus, juxta quod scriptum est : *In noctibus extollite manus vestras in sancta* (Psal. cxxxiii, 2); si quæsit in civitate, in foro et in plateis : in civitate Dei nostri : in foro fortasse in quo iudex ille divini juris sedet (57), in plateis unde collecti sunt qui ad cenam Dominicam convenerunt) potest, custodientibus civitatem Dei angelis, dum diu quærit, occurrere.

90. Quin etiam ex cœlesti custodum natura cœlestem intelligere possumus civitatem, cœlestem forum justitiæ sempiternæ : non viles plateas, sed fortasse in quibus superfluere fons ille consuevit, de quo scriptum est : *Superfluant tibi aquæ de tuo fonte, et in plateis tuis diffundantur læ aquæ* (Prov. v, 16). Qui sic ergo Christum requirit, ad angelos pervenit.

91. Sed si bonis ad angelos meritis pervenitur; cur qui pervenerit vulneratur? Est et gladius bonus, ejus gladii bonum vulnus. Vulnerat Dei verbum, sed non ulcerat. Est vulnus boni amoris, sunt vulnera charitatis; ideoque dixit : *Vulnerata charitatis ego sum* (Cant., ii, 5). Quæ perfecta est, vulnerata est charitatis. Bona sunt igitur Verbi vulnera, bona sunt amantis vulnera : *Utilia enim vulnera amici, quam voluntaria oscula inimici* (Prov. xxvii, 6). Vulnerata charitatis Rebecca est, quæ, relictis parentibus, migravit ad sponsum (Gen. xxiv, 61) : vulnerata charitatis Rachel, quæ zelavit sororem, amavit maritum. Sorori enim quod abundabat filiis, ipsa adhuc sterilis invidebat (Gen. xxx, 1); quia typum gerebat Ecclesiæ, cui dicitur : *Lactare, sterilis, quæ non paris : erumpe et exclama, quæ non parturis* (Isa. liv, 1).

92. Invenerunt ergo custodes, et vulneraverunt eam, et tulerunt ei pallium, hoc est, ætns corporalis involucri sustulerunt, ut nuda mentis simplicitas quæreretur Christum; quia nemo potest amictu vestitus philosophiæ, in habitu scilicet sapientiæ sæcularis, Christum videre. Et bene tollitur ei amictus philosophiæ; ne quis eam per philosophiam deprædetur (Coloss. ii, 8). Bene tollitur ei pallium, quæ ad Christum propinquat: ut Deum visura mundo corde ingrediatur : *Beati* 236 *enim mundo corde, quoniam ipsi Deum videbunt* (Matth.,

A v, 8). Denique ubi mundavit cor, Verbum reperit, Deum vidit.

CAPUT XV.

Ad querendum Deum animam excitat, explicatoque cur ea feminino vocabulo dicatur, monet divinum favorem esse implorandum, ut eadem ab illo gubernetur instar cujusdam currus; illi enim quatuor motus esse tanquam totidem equos, a quibus raptatur; quos docet ratione ac prudentia moderandos.

93. Quære ergo illum, virgo, imo quæramus omnes; anima enim sexum non habet : sed ideo fortasse feminine nomen accepit, quod eam violentior æstus corporis agit : ipsa autem impetus carnis amore sui molli quadam et blanda ratione demulcet.

B 94. Ergo orationibus et obsecrationibus Deum invitare debemus ut quasi bonus auster afflare dignetur. Verbiq; nobis auram cœlestis aspiret : quæ fructiferas arbores non turbare vento gravi, sed leni spiramine flatuque molli consuevit agitare. Unde scriptum est : *Posuit me currus Aminadab* (Cant. vi, 11); eo quod anima nostra dum jungitur corpori, velut quidam equorum frementium currus rectorem sui quærit aurigam; Aminadab enim pater Naasson fuit, sicut in Numeris legimus (Num. i, 7), qui erat princeps populi Juda : ejus figura refertur ad Christum, qui verus populi princeps animam justī velut currum agitator ascendens, Verbi habenis gubernat; ne violentorum equorum furore in abrupta rapiatur.

C 95. Sunt enim ejus velut quatuor equi, quatuor affectiones, ira, cupiditas, voluptas, timor. Quibus furentibus cum cœperit agi, nequaquam seipsa cognoscit : corruptibile enim corpus animam gravat, et tanquam irrationabilium (58) animalium currus invitam rapit, volventibus curis velut quodam impetu prorudentem, donec memoratæ corporis passiones Verbi virtute mitescant. Hæc verbi tanquam boni agitatoris est providentia, ne illi animæ quæ in se non est morti obnoxia, corpus mortale conjunctum agitationem sui faciat esse difficilem.

96. Primo igitur hos veloces motus corporis domitet, et nexu rationis infrenet : dein caveat ne dispari motu se velut equi implicet, ut bonum aut improbū decoloret, aut tardus impediāt, aut turbidus inquietet; fremit enim equus malitiæ, seseque jaetando currum lædit, gravat jugalem. Hunc bonus auriga demulcet, et in campum veritatis immittit, fraudis declinat anfractum. Tutus ad superiora cursus est, periculosus ad inferiora descensus. Inde quasi emeriti qui bene portaverint jugum Verbi, usque ad Domini præsepe ducuntur, in quo non fenum est esca, sed panis qui descendit e cœlo.

97. Hujus currus rotæ sunt, de quibus dixit propheta : *Et spiritus vitæ erat in rotis* (Ezech. i, 20);

irrationabilium, animalium cursus; alii, magno numero,.... currus.

(57) Nonnulli mss., *divino jure sedet.*

(58) Edit. ac pauci mss., *irrationabilium.* Rom.,

eo quod eurrus animæ teres et rotundus sine ulla A offensione volvatur.

237 CAPUT XVI.

Verbum in hortum nucis quæ tentationis figura est, invitatur; ut fidei ac virtutum odores capiat, mel- que manducet. In Christo omnibus omnia suppe- tere; ac proinde exemplo hemorrhoidis mulieris accedendum ad ipsum cum firma fide, eius mira- biles effectus prædicantur. Adiciendum fidei hu- milem quæque confessionem; nec eis qui Christo detrahunt, respondendum; sed ejusdem mulieris more dicendum: Non laboravi, etc. Postremo ad conciliandam femine confitenti auctoritatem Pe- tri et Pauli exempla ad eandem virtutem per- tinentia proponuntur.

98. Sed ne longius labamur, invitatur Dei Ver- bum in hortum nucis (*Cant. vi, 10*), in quo fructus prophetiæ lectionis, et sacerdotalis est gratia, quæ B amara in tentationibus, dura in laboribus, in virtuti- bus interioribus fructuosa est. Unde etiam virga Aaron nucem floruit (*Num. xvii, 8*), non jam natura sua, sed virtute secreta. Descendat ergo in hortum suum, ut vindemiet fidem, capiat odores, pabulum celeste reperiat (59), suavitatem nostri mellis epu- letur dicens: *Vindemiavi myrrham meam cum aro- matibus, manducaui panem meum cum melle meo* (*Cant. v, 1*). Quod diversarum virtutum concretum floribus, illarum apum quæ sapientiam prædi- cant (*Prov. vi, 8*), consono opere congregatum (60) sancta Ecclesia in favis condit, ut cibus Christi sit.

99. Omnia igitur habemus in Christo. Omnis anima accedat ad eum, sive corporalibus ægra peccatis, sive clavis quibusdam sæcularis cupidi- tatis infixa, sive imperfecta adhuc quidem, sed in- tenta tamen meditatione (61) proticiens, sive multis aliqua sit jam perfecta virtutibus: omnis in Do- mini potestate est, et omnia Christus est nobis. Si vulnus curare desideras, medius est: si febribus æstuas, fons est: si gravaris iniquitate, justitia est: si auxilio indiges, virtus est: si mortem times, vita est: si cælum desideras, via est: si tenebras fugis, lux est: si cibum quæris, alimentum est. *Gustate igitur, et videte quoniam suavis est Domi- nus: beatus vir qui sperat in eo* (*Psal. xxxiii, 9*).

100. Speravit in eo illa, quæ fluxu sanguinis la- borabat, et continuo sanata est: sed quia fidelis accessit (*Luc. viii, 43 et seq.*). Et tu cum fide, filia, vel limbram ejus attinge. Jam sæcularium fluxus voluptatum, modo torrentis exundans, Verbi salu- tatis calore siccabitur: si cum fide tamen accedas, si pari devotione divini sermonis extremam saltem limbram comprehendas, si tremens procidas ante Domini pedes. Ubi sunt pedes Verbi, nisi ubi cor- pus est Christi? O thesauris omnibus opulentior

fides! o virtutibus corporis omnibus fides fortior! o medicis omnibus salutarior! Simul ut accessit mulier, virtutem sensit, medicinam impetravit: ut si oculum lumini admoveas, illuminatur antequam sentias, et operatio lucis prævenit apparatus. Passio inveterata, passio inmedicabilis, quæ et artis omnem vicerat excogitationem, et pecunia- rum subministrationem, 238 solo limbræ cura- tur attactu. Illius igitur femina tibi, virgo, et in adeundo servanda verecundia, et in fide imitanda devotio est.

101. Quanta vero illa gratia, quod ea quæ videri erubescerat, vitium tamen non erubuit confiteri! Noli ergo lapsus occulere tuos, fatere quod ille jam novit: noli erubescere quod non erubuerunt pro- phetæ. Audi Jeremiam dicentem: *Sana me, Domine, et sanabor* (*Jerem. xvii, 14*). Sic et illa dixit, eum conlingeret limbram: *Sana me, Domine, et sana- bor. Salva me, Domine, et salvabor* (62); *quia gloria mea tu es* (*Ibid.*); sola enim sana est, quam tu sa- naveris.

102. Si quis tamen tibi dicat (quia sic plerumque tentantur fideles): *Ubi est verbum Domini? Veniat* (*Ibid. 15*); dictum est enim et Domino: *Descendat nunc de cruce, et credimus ei; confidit in Domino, liberet nunc eum, si vult* (*Matth. xxvii, 42, 43*). Si quis ergo tibi insultando hoc dixerit; et te in fa- bulas voluerit evocare, noli respondere ei; noluit enim talibus respondere Christus. Solum Christum interroga; illis enim si dixeris, non credent: si interrogaveris, non respondebunt tibi. Die soli Verbo (63): *Non laboravi sequens post te, et diem hominis non concupivi* (*Jerem. xvii, 16*).

103. Hoc dixit illa mulier, et stetit sanguis. Quan- vis fatigata, quamvis ægra, quæ diu quesierat Chris- tum, dixit tamen: *Non laboravi sequens post te*; ne- que enim laborat, quæ Christum sequitur, eum labor- antes ad se ut requiescant, evocet (*Matth. xi, 28*). Ergo ipsum sequamur. Quandiu ipsum sequimur, non laboramus: quia non est labor in Jacob (*Num. xxiii, 21*). Et in Isaia: *Qui expectant Dominum.... current, et non laborabunt* (*Isa. xli, 31*).

104. Deinde eum quæreret Christus quis tetigis- set eum (*Luc. viii, 45*), nonne tibi videtur illa dixisse: Quid interrogas, Domine? Tu seīs; quæ prodeunt per labia mea, ante faciem tuam sunt; et ideo non confundor peccata propria confiteri. *Confundantur qui persequuntur me, et non con- fundar ego* (*Jerem. xvii, 18*).

105. Non confusus est Petrus dicere: *Exi a me, Domine, quia peccator sum ego* (*Luc. v, 8*); vir enim sapiens et gravis, in quo esset Ecclesiæ firmamen- tum (64), et magisterium discipline, nihil utilius

(59) Tres mss., *ut vindemiet myrrham, fidem ca- piat odoris, pabulum celeste reperiat.*

(60) Mss. complures, *consono ore congregatum.*

(61) Mss. aliquot, *sed nitenti tamen meditatione.*

(62) *Salva me, Domine, et salvabor*, in mss. plu- ribus omittuntur.

(63) Paris. quædam edit., *Die solo verbo.* Pessime.

(64) Quidam mss., *fundamentum.* Non male: unde ii etiam e catholicis qui illa Christi Domini verba, *super hanc petram ædificabo Ecclesiam meam*, a Patribus de Petro unquam intellecta eunt in- ficias, vel ex hoc solo sancti doctoris loco re-

sibi esse prospexit, quam ne secundantis operis **A** extolleretur eventu. Et ideo: *Exi, inquit, a me, Domine.* Non rogat ut deseratur, sed ne infletur.

106. Paulus quoque de carnis stimulo gloriatur, quod sibi ne extolleretur, provisum est (*II Cor. xii, 7*). Illecebrosa jactantia est, quam etiam Paulus veretur: lubrica, quæ etiam in Paulo cavetur. Sed non iste facili mobilis casu, qui revelationibus timebat extolli; et ideo quasi fortis athleta letatur quod vulnere corporis emere didicerat animæ sanitatem.

239 CAPUT XVII.

Cavendam jactantiam suadet cum aliis exemplis, tum potissimum apiculæ; habere enim animam nostram suos volatus, quibus mundo facta superior, Deo æternisque virtutibus jungatur. Hæ supra mundum esse docet exemplo Christi, ad cujus atque apostolorum imitationem animam urget. Ne tamen videatur exemplar sublimius, hortatur ut fiat Christi discipula, quo oratione adjuvetur: interim diligentiam adhibeat, ac vitia varia relinquat foris.

106*. Ergo et tu si munera divina superfluere in te et redundare cognoveris, tuam metire virtutem, gratiam Deo redde, contemplationemque corporis (65), velut navis saburram suscipe; ne te in tantis mundi fluctibus jactantiæ alicujus aura circumferat. Apis illa sapiens cum aeris motus suspectos habet, lapillis sæpe sublatis, per inania se librat nubila; ne leve alarum remigium præcipitent flabra ventorum. Paulus et Barnabas putaverunt se gravari, cum cernerent adorari (*Act. xiv, 12, 13*). Et tu cave, virgo, illius apiculæ modo, ne alarum tuarum volatum aura mundi hujus extollat.

107. Habet enim anima volatus suos. Et ideo dictum est: *Qui sunt isti, qui sicut nubes volant, et sicut columbæ cum pullis suis* (*Isa. lx, 8*)? Habet ergo anima spiritales volatus, quæ brevi momento totum percurrit orbem; liberæ enim sunt cogitationes prudentium; quanto ad altiora et diviniore se subrigunt, tanto magis sine ullo terrenæ molis impedimento feruntur. Itaque adhærens Deo, et imaginis in se referens cœlestis effigiem, ubi cursus suos ab equorum perturbatione placidaverit, in illum æthereum purumque locum plausu spiritalium evecta pennarum, despicit omnia quæ in hoc mundo sunt: et æternis intenta virtutibus, supra mundum labitur. Supra mundum enim justitia est, supra mundum charitas (66), supra mundum castitas, supra mundum bonitas, supra mundum

vinci possunt: hic enim ad eum alludi manifestum est.

(65) Rom. edit, *contentionemque corporis*: melius aliæ ac mss., *contemplationemque corporis*; id est, considerationem corporeæ fragilitatis ac vilitatis. Est autem *saburra*, cujus continuo post mentio fit, arena in fundo navium posita, ne illæ aut nimium fluctuent, aut alteram in partem inclinentur. Quod vero subjungitur de apibus, id non obscure petitum fuit ex illo Virgilii, lib. iv. *Georg.*:

sapientia: et si in hoc mundo sit, supra mundum tamen est.

108. Supra mundum erat justitia, cum omnia regna mundi et universam ejus gloriam diabolus offerret (*Matth. iv, 8*). Supra mundum fuit, qui de mundo nihil attigit. Denique ait: *Venit hujus mundi princeps, et in me, inquit, inveniet nihil* (*Joan. xiv, 30*). Discite ergo in hoc mundo supra mundum esse: et si corpus geritis, volitet in vobis ales interior. Supra mundum est ille, qui tollit Deum in corpore suo.

109. Sed Deum imitari non possumus. Imitemur apostolos, quos mundus odio habuit; quia **240** non erant de hoc mundo (*Joan. xv, 19*). Hos imitare, hos sequere. Sed arduum putas humana virtute supra mundum ascendere. Bene asseris: nam et apostoli non quasi consortes, sed quasi discipuli sequendo Dominum, supra mundum esse meruerunt. Et tu esto Christi discipula, Christi æmula: et pro te rogat, qui pro illis rogavit. Non enim pro apostolis tantum, inquit, rogo; sed pro iis qui credent per sermonem eorum in me; ut omnes unum sint. Unum igitur nos esse vult Dominus, ut supra mundum simus omnes; ut una sit castitas, una voluntas, una bonitas, una gratia. His enim alitur et augetur animæ volatus.

110. Ergo non pigrescamus (67), sed de terrenis consurgamus; ea est enim natura pennarum, ut agitando se virtutem capiant. Eo juvatur volatus; quo anima delectatur, quæ si semper Deum sequatur, atque in domo Domini habitare desideret, et ejus delectatione pascatur, ac miraculis virtutum alatur cœlestium; foris relinquet invidiam, quæ extra eorum est angelorum, foris cupiditates corporis, quæ templum Dei maculare non debent. Et ideo quoniam templum Dei sumus, materiales a nobis sollicitudines abdicemus.

CAPUT XVIII.

Quod a poetis animæ currus, equi et ake attribuuntur, id petatum a propheta Ezechiele. Hujus quatuor animalium formas quibus quatuor exprimuntur evangelistæ, quatuor etiam cardinalium virtutum figuras esse ostenditur. David etiam de animæ alis pulchre dixisse. Accendit ergo nos ad volatum sanctus antistes, et quæ fugienda moneat Icarum lapsus, nobis aperit. Deinde volandi difficultate proposita, docet si actus nostri sibi consenserint, fore ut videamus Christum in throno, qui nos dirigat: cum vero legatur modo montem solitus ascendere, modo navim; hac ansam nactus, navis ac piscationis Petri mysticam enodat sententiam.

111. Ac ne forte philosophica (68) alicui aut

Et sæpe lapillos,
Ut cymbæ instabiles fluctu jactante saburram,
Tollunt: his sese per inania nubila librant.

(66) *Supra mundum charitas*, in mss. plerisque desiderantur.

(67) Omnes edit., *non pigrescamus deserere terrenam; ea est, etc.*; mss. vero nonnulli, *non pigrescamus sede terrena; ea est, etc.*; reliqui multo plures ut in contextu.

(68) Platonem hoc loco designari non inficiabitur,

poetica usurpasse videamur, ut currus, equos, alas animæ diceremus, quæ illi magis assumpsere de nostris; domesticis nos usos subsidiis prophetiæ series lectionis ostendit, quæ in hunc modum a sancto Ezechiele scripta est: *Et facta est illie super me manus Domini, et vidi, et ecce spiritus surgens* (69) *veniebat ab Aquilone, et nubes magna erat in eo, et ignis refulgens, et lumen in circuitu ejus sicut lumen electi in medio ignis, et lumen in eo, et in medio sicut similitudo quatuor animalium* (Ezech. 1, 3-5).

241 112. Vides igitur animalia jam quatuor esse descripta. Cujusmodi sint animalia ista debemus advertere: *Similitudo*, inquit, *vultus eorum facies hominis, facies leonis a dextris illis quatuor, et facies vituli a sinistris illis quatuor, et facies aquilæ desuper illis quatuor, et alæ eorum extensæ* (Ibid. 10, 11).

113. Hæc quoque animam describi accepimus, ejus quatuor animalia, quatuor affectiones sunt: sed non ita, ut illæ quas supra descripsimus; adhuc enim illæ erudiuntur animæ, processumque accipiunt: hic jam perfecta describitur. Denique illæ invitantur ad cælum, hæc in cælo est cum Dei verbo. Habet autem quatuor affectiones, id est. similitudini hominis, leonis, vituli, et aquilæ comparandas. Quas formas pro librorum evangelicorum proprietate accepimus figuratas. Et ideo hic quoque in homine rationalis, in leone impetibilis, in vitulo concupiscibilis, in aquila visibilis per figuras animalium species affectionis expressa est.

114. Nam in omni sapiente viro prudentes Græci esse memoraverunt λογιστικόν, θυμηδικόν, επιθυμητικόν, διορατικόν: Latini vero prudentiam, fortitudinem, temperantiam atque justitiam. Prudentia enim rationis humanæ est: fortitudo vim quamdam ferocientis virtutis habet, mortisque contemptum: temperantia sacratæ vinculo charitatis, mysteriorumque contemplatione cælestium, negligit corporis voluptates: justitia in alto quodam suggestu

cui libuerit hunc locum et quæ lib. II de Abraham c. 8, num. 54, disputantur, inter se comparare. Sed et ante Ambrosium Justinus martyr Orat. Paræn. eundem philosophum prophetarum libros, et hunc imprimis Ezechielis locum perlegisse testatus, adjicit: *Εἶδεν ὁραόμενος ὁ μεγάλωρονος Πλάτων μετὰ πολλῆς καύρησις βολὴ λέγων, Ὁ μὲν δὲ μέγας ἐν οὐρανῷ Σὺς πτερὰν αὐτῶν ἐκένων.*

(69) Ita mss. fere ad unum: edit. vero, *spiritusurgens*; LXX, πνεῦμα ἔξαιρον, id est, spiritus auferens, procellosus ac violentus; nihil tamen velat quin Ambrosius verterit, *spiritusurgens*, cum post ἔξαιρον subintelligere potuerit ἐκπύον, hoc est, *atollens se ipsum*. Rursus autem ubi nos cum mss. plerisque, *et ignis refulgens, et lumen in circuitu ejus*, ubi mss. tantum exhibent: *et ignis refulgens, et lumen in eo, et in medio sicut similitudo*, etc.; ubi lacuna est minime dubia. Porro edit. a lectione nostra tantum discrepant, quod pro *et lumen in circuitu ejus sicut lumen*, præferunt, *et lumen in eo, et in medio sicut lumen*. Sed neutrum a prophetiis Verbis multum dissidet.

(70) Mss. aliquot, *quæ aliis potius nota*; melius

^A locata videt, exploratque omnia: quæ aliis potius nata (70) quam sibi, non tam suas utilitates quam publica emolumenta rimatur. Meritoque anima operata justitiam, formam aquilæ accipit, quod terrena defugiens, totaque cælesti sublimis et intenta mysterio, resurrectionis gloriam pretio æquitalis adipiscitur. Propter quod ad eam dictum est: *Renovabitur sicut aquilæ juvenus tua* (Psal. cii, 5).

145. Est ergo et juxta David, alis spiritualibus anima fulta, quam cœlesque volucrum nobis voluit declarare, ut alibi quoque diceret: *Anima nostra sicut passer erepta est de laqueo venantium* (Psal. cxxii, 7). Et alibi: *In Domino confido, quomodo dicitis animæ meæ: Transmigra in montem sicut passer* (Psal. x, 2). Habet igitur alas anima suas, quibus se possit libera levare de terris. Alarum autem remigium non materialis compago pennarum, sed continuus ordo bonorum factorum est; qualis ille Dominicus, cui bene dicitur: *Et in umbra alarum tuarum sperabo* (Psal. lvi, 2). Non solum enim manus illæ Domini affixæ cruci in modum volantis extensæ, sed etiam facta cælestia, velut umbra refrigerante salutis æternæ, mundi ferventis incendia temperarunt.

146. Ergo quia volandi nobis data est copia, 242 excitet in se unusquisque gratiam Dei, ac posteriora obliviscens, priora appetens, ad destinata contemdat (Phil. iii, 13). Procul a militiæ honoribus (71), procul ab æstibus mundi; ne quod fabulæ ferunt, æstu solis cera resoluta leareos volatus penna relabente destituat. Nam licet gravitas dictorum absit (72), poetico tamen sale declarare voluerunt prudentium maturitati tutos esse volatus per sæculum, juvenilem vero levitatem obnoxiam cupiditatibus mundi, refluentibus (73) pennis, et, per obliviam veritatis, meritorum compage resoluta, majore perniciæ in terram relabi.

147. Haud facilis volatus omnibus: difficilis etiam discordantibus internis animalibus (74) vitæ

alii et edit. *qua aliis potius nata*, etc.; quam sententiam iisdem verbis reperies in psal. xxxv, col. 768, n. 7.

(71) Militia non solum de castrensi intelligitur, sed etiam de forensi professione. Symmachus lib. vii, epist. 124: *Fangetur militia in seriniis litterarum*, etc. Imo vero etiam ad significandum quoddam munus eam dictionem solemus adhibere, ejus exempla passim occurrunt.

(72) Paris. quædam edit, ac mss. nonnulli, *gravitas dictorum absit*; melius aliæ, ac plures mss. *absit*; hic enim gravitas idem est atque auctoritas seu veritas, quam poetis abrogat Ambrosius. Iterum, ubi omnes edit. ac mss. aliquot, *declarare voluerunt prudentium maturitati*, non pauci mss. legunt, *declarare voluerunt prudentiam maturitate*, etc., non satis recte. Postremo Gill. in marg. et Rom. edit in corpore cum mss. nonnullis habent *volatus per cælum*, ubi vet. edit. ac multo plures mss., rectius, *volatus per sæculum*.

(73) Quidam mss., *cupiditatibus mundi revehentibus... resoluta calorum perniciæ*.

(74) Omnes edit., *discordantibus in terris anima-*

cursus humane est. At sibi actus nostri ordo **A** conveniat, videbit et in nobis propheta rotam illam unam super terram conjunctam animalibus quatuor. Videbit ergo rursus Ezechiel; videt enim adhuc et viget et vigebit. Videbit, inquam, rotam in medio rotæ super terram sine offensione labentem (*Ezech. 1, 16*). Rotæ enim super terram vita est corporis ad animæ aptata virtutem, et ad evangelicum coherenti cursu formata præceptum; rota autem in medio rotæ, veluti vita intra vitam; quod sanctorum sibi vita non dissonet, sed qualis fuerit superioris ætatis, talis sit et sequentis: vel quod in hac vita corporis vitæ volvatur usus æternæ.

118. Cum ista congruerint, tunc divina vox resullabit, tunc super similitudinem throni similitudo sicut species hominis apparebit (*Ezech. 1, 26*). **B** Hic homo Verbum est, quia *Verbum caro factum est* (*Joan. 1, 14*). Hic homo nostrorum est agitator animalium (75), nostrorum rector est morum, qui pro nostrorum ratione meritorum, aut currum plerumque aut montem ascendit, aut navim: sed navim in qua aut apostoli navigant, aut piscatur Petrus; nec enim vilis est navis, quæ ducitur in altum (*Luc. 5, 4*). Hoc est ab incredulis separatur Cur enim navis eligitur in qua Christus sedeat, turba doceatur (*Ibid. 3*), nisi quia navis Ecclesia est, quæ pleno Dominicæ crucis velo sancti Spiritus flatu in hoc bene navigat mundo?

119. In hac navi piscatur Petrus: et nunc reti-
bus, nunc hamo piscari jubetur. Grande mysterium! Spiritalis enim videtur esse piscatio, qua **C** doctrinæ hamum mittere jubetur in sæculum; ut primum illum martyrem Stephanum de mari elevet (76), qui censum Christi in interioribus contineret; martyr enim Christi thesaurus Ecclesiæ. Martyr igitur ille qui de mari ad cælum primus ascendit, eaptus a Petro minister altaris, non reti, sed hamo levatur; utriusque sui sanguinis elevaretur ad cælum. Cujus in ore thesaurus erat, cum Christum in confessione loqueretur. **243** Quis enim thesaurus in nobis est, nisi Dei verbum? Dei ergo et retibus et hamo piscatur perfectior; ut reti concludat, hamo adurat: sed res turba concluditur, hamo singularis eligitur. O si mihi liceret illum hamum vorare, qui adureret os meum, et levi daret salutem vulnere (77)!

libus; mss., autem nonnulli, *discordantibus. In quaternis animalibus vitæ*, etc. Elegantiùs reliqui ut in textu.

(75) Mss., aliquot, *nostrarum agitator est animalium*.

(76) Edit., *de mari verrat*; mss. partim... *erueret*, partim... *elevet*. De Stephano autem non solum hoc loco, sed etiam *Hexaem. lib. v, cap. 6, num. 16*, et in *Lucam lib. v, num. 73*, disputatur. Cæterum quod subditur post pauca, *minister altaris*, id sane aperte significat diaconos non ut Ecclesiæ facultates atque eleemosynas tantum administrarent, quemadmodum in Trullana synodo contra Neocæsariensem, atque adeo universam Patrum traditionem constitutum est, sed ut altaris veri ministri censerentur, sicut jam alibi animadvertimus.

CAPUT XIX.

Hortatur virgines ut subeant retia sapientiæ, id est requiem cælorum, quod ducere jubetur Petrus. Alia ejusdem præcepti datur acceptio, ut earum viri per altum intelligamus utque Ecclesiam: mox proponitur et tertia de ipso Christo; unde et respondet idem apostolus incassum per noctem se laborasse. Quomodo etiamnum eadem Christus ac Petrus dicunt. Denique subiungitur exhortatio ut si pretium quod Christo debemus, totum solvere minus liceat, saltem nos ejus beneficio non indignos exhibeamus; ne queratur frustra sanguinem se profudisse, ac locum subisse corruptionis.

120. Intrate igitur, filiæ, in apostolorum retia, quæ non hominis auctoritate, sed Dei voce laxantur: rete enim sapientiæ spiritualis atque doctrinæ regnum cælorum est, quia scriptum est: *Simile est regnum cælorum reti misso in mare* (*Matth. xiii, 47*).

121. Audistis hodie dicentem Dominum Jesum Simoni: *Duc in altum, et laxate retia vestra in capturam* (*Luc. 5, 4*). Ante non ducebat in altum Petrus, quando piscabatur in stagno. Elsi mare erat, altum non erat, altum mare Scriptura nescit. Quid ergo sit altum, accipe: *Aqua alta consilium in corde viri* (*Prov. xviii, 4*). Altum cor viri est, ubi nihil vadosum est. Duc ergo in altum disputationis tuæ fideique remigium, duc in cor viri. Per parabolam hic vocat ad Ecclesiam Petrum, quem secundum Matthæum simplici vocavit sermone dicens: *Venite, et faciam vos piscatores hominum* (*Matth. iv, 19*).

122. Est et aliud mysterium; *Duc in altum*; quia **C** ante in arena erat, quando in Synagoga erat. Alta non erat aqua Judææ. Denique Samaritana et puteum altum putabat dicens: *Et putens altus est, unde mihi dare habes aquam vivam* (*Joan. iv, 11*)? Non ergo ducere in altum poterat, quando cum Judæis credebatur (78), qui etiam de puteo aquam haurire non poterant. Ideo dicitur Petro: *Duc in altum*, hoc est, duc ad Christum; altus est enim Christus de quo dicitur ad Joannem a Patre: *Et tu, puer, propheta Altissimi vocaberis* (*Luc. 1, 76*). Duc ergo ad Christum. Et bene altum, in quo est altitudo divitiarum sapientiæ et scientiæ Dei (*Rom. xi, 33*). Duc in altum; qui altus super altum custodit, et exaltat (79).

123. Ibi ergo altæ aquæ, ubi Christus est, hoc **D** est fides. Altæ aquæ, quæ timent (80) Domi-

(77) Mss. aliquot, *et levigaret salutem vulnere*; alii nonnulli. *et levigaret saltem vulnera*: melius reliqui, et edit. ut in textu.

(78) Nonnulli mss., *in altum poterat. Quando poterat? Quando cum Judæis credebatur. Quia etiam*, etc.: mendose.

(79) Ita edit. Amerb. atque Eras. cum mss. multo pluribus, nisi quod in illis habetur, *custodiet et exaltabit*. Gill. vero et Rom. cum aliis nonnullis mss., *quia altum*; edit., *altos, super altum custodit et exaltat*: edit., *custodiet et exaltabit*.

(80) Nonnulli mss., *hoc est fides alta, et quæ timent*; alii non pauci, *est fidei altæ aquæ, qui unus, quæ timent*, etc. Melius edit. omnes ut in contextu.

num, quales illæ: *Viderunt te aqua, Deus, viderunt te* 244 *aquæ, et timerunt (Psal. lxxvi, 17).* Apud Judæos aqua alta non erat, quia non erat in corde viri (81). Ideoque Dominus ait: *Populus hic labiis me honorat, cor autem eorum longe est a me (Matth. xv, 8).* In corde nrat esse Christus: *Sicut enim fuit Jonas in ventre ceti tribus diebus et tribus noctibus, sic erit et Filius hominis in corde terre tribus diebus et tribus noctibus (Matth. xii, 40).*

124. Denique ut scias quia de fide dicit: *Duc in altum*, ait Petrus: *Præceptor, per totam noctem laborantes nihil cepimus, sed in verbo tuo laxabo retia (Luc. v, 5).* Noctem habebat Petrus, antequam Christum videret. Nondum enim ei venerat dies; quia veram non viderat lucem. Synagoga nox est, dies Ecclesia est. Unde et Paulus dicit: *Nox præcessit, dies autem appropinquavit (Rom. xiii, 12).* Bona lux, quæ perfidiæ exussit caliginem, fidei diem fecit. Dies factus est Petrus, dies Paulus, ideoque hodie natali eorum Spiritus sanctus increpuit dicens: *Dies dici eruetur verbum Psal. (xviii, 3),* hoc est, ex intimo thesauro cordis fidem prædicant Christi. Et bonus uterque dies, qui nobis verum lumen evomuit.

125. Hæc in Evangelio legimus. Et fortasse in cælo hodie de nobis Christi et Petri iste sit sermo. Quotidie piscatur Petrus, quotidie ei dicit Dominus: *Ita in altum.* Videor mihi audire dicentem Petrum. *Præceptor, per totam noctem laborantes nihil cepimus.* Nox fuit, pauciores ad vigilias convenerunt (82). Laborat in nobis Petrus, quando nostra laborat devotio: laborat et Paulus. Denique audistis dicentem hodie: *Quis infirmatur, et ego non infirmor (II Cor. xi, 29)?* Nolite facere ut pro vobis laborent apostoli. Ergo (83) dicunt ei: *Per totam noctem laborantes nihil cepimus.* Nullus certe de difforibus jejunavit. Quibus hodie bene respondit Petrus. *In timore hoc incolatus vestri tempore conversamini, scientes quod non corruptibilibus argento vel auro redempti estis de vana vestra conversatione paterne traditionis, sed pretioso sanguine quasi agni incontaminati et immaculati Christi Jesu (I Petr. i, 17-19).* Non ergo aurum et argentum vos liberavit, sed probatio fidei multo pretiosior auro, quod perit.

126. Bonus servus pretium studet reparare Do-

(81) Vet edit., *aqua alta non erat in corde viri*; elegantius Rom. cum mss. omnibus, ut nos supra.

(82) Hic cognoscimus apostolorum quorum festum eodem semper die celebratum est, natalem diem nunquam non maxima cum solemnitate cultum fuisse; quandoquidem inde a primis Ecclesiæ sæculis non sine vigiliis ac jejunio præmissis observabatur. Non tamen jejunium illud tantam quantum quadragesimale obligationem induxisse existimamus, cum eos a quibus illud fractum fuerat, molliuscule castiget Ambrosius.

(83) Aliquot mss., *Nolite delirare: ut proficiat, laborate. Apostoli ergo, etc.*

(84) Apertis verbis sanctus antistes sententiam suam de Christi ad inferos descensu pronit: quem

Amino, quod pro se solutum est. Noli aurum parare, filia, noli argentum. Non divitiis istis te Christus redemit. Paratum habeto pretium. Non semper exigeris, sed semper debes. Sanguinem solvit, sanguinem debes. Ille pro te solvit, tu pro te redde. Eramus oppignorati malo creditori peccatis; contraximus chirographum culpe, pœnam sanguinis debebamus: venit Dominus Jesus, suum pro nobis obtulit; sed non potes sanguinem reddere.

127. Bonus quidem servus debet pretium suum reparare Domino suo: si non potest pretium reddere, vel hoc faciat, ne pretio videatur indignus. Ergo et tu dignam te gere tali pretio; ne veniat Christus qui te mundavit, qui te redemit; 245 et si te in peccatis invenerit, dicat tibi: *Quæ utilitas in sanguine meo (Psal. xxix, 10)?* Quid profecit tibi, dum descendo in corruptionem?

128. Sed ne mireris quomodo descenderit in corruptionem, ejus caro, ut alibi scriptum est (Act. ii, 27), non vidit corruptionem. Descendit quidem in locum corruptionis, qui penetravit inferna (84); sed corruptionem incorruptus excludit.

CAPUT XX.

Petit præces, piscationem suam cognoscens prospectam esse non posse sine favore Dei, cui gratias quod sibi auxilium mittere sit dignatus, agit. Suis se retibus non uti significat, sed Petri et Pauli, a quibus optat virgines vivificari. Quam utile Joanni fuerit omnia pro Christo deservisse, ejus persona quo fuit vilior, eo major illi haberi debet auctoritas. Quantum etiam illud quod Moysi ac Elie piscatores a Christo sociantur. Horum cum Moyse jucunda instituitur collatio.

129. Verum ut jam ad superiora redeamus, rogate ut et mihi dicatur: *Duc in altum, et laxate retia vestra in capturam.* Quis enim est, qui sine Deo piscetur hanc plebem; præsertim cum tantæ tempestates et procellæ mundi hujus obsistant? Sed quando vult Dominus, jubet laxare retia, et capitur multitudo piscium: nec solum una, sed etiam altera navis impletur; quia plures Ecclesiæ immaculata plebe complentur. Et bene accidit quia nos laboraturos Dominus sciebat, et auxilium de sociis ministravit. Adest piscator Ecclesiæ Bononiensis aptus ad hoc piscandi genus (85). Da, Domine, pisces; quia dedisti adjutores.

130. Nec tamen nostris, sed apostolicis utimur

quidem cum pro articulo fidei habendum negent nonnulli, de illo nobis ad tractatum in *Symbolum Apost.* nonnihil disputare necessum erit.

(85) Eusebium Bononiensem episcopum hic significari auctor est Baronius ad an. 377; nec vero quidquam ejus officit opinioni, cum sanctus ille vir Aquileiensi concilio an. 381 simul cum Ambrosio interfuerit. Quod vero idem cardinalis subjungit hunc ipsum Eusebium esse cum Ambrosianus tractatus de *Institutione virginis* dedicatur, id quidem majori indiget examine, ac proinde in Prefatione ad eundem tractatum pag. seq. discutietur. Porro beati Eusebii festum vi Kal. Octob. notatur in fastis ecclesiasticis.

relibus. In illos sinus, et quosdam apostolicarum disputationum recessus (86) vestrum, o filiae, cogatur agmen. Vivificet vos Petrus, filiae: qui et providua intervenit (*Act. ix, 39-41*), quanto magis provirgine! Qui diutius viduus flere non passus, motus earum lacrymis, resuscitavit altricem. Vivificet vos Paulus, qui vos praecepit honorari (*I Tim. v, 3*), qui ait: *Bonum est si sic maneant sicut et ego (I Cor. vii, 8)*. Honore provocat, magisterio docet, invitat exemplo (87). **246** Vivificet ille, qui, relictis suis omnibus, secutus est Dominum: secutus est Petrus (*Matth. iv, 20*), secutus est Joannes.

131. Vide quid piscator etiam iste profecerit. Dum in mari luerum suum quaerit, vitam invenit omnium. Lembum deseruit, Denm reperit: scalmum reliquit, Verbum invenit: lina laxavit, fidem vinxit (*Ibid. 22*); plicavit retia, homines elevavit (88): mare sprexit, caelum acquisivit. Ille ergo piscator dum ipse turbato agitur salo, mobili mentes statione (89) nutantes fundavit in petra.

132. Astruamus igitur piscatoris artem frequentius, ut plenius de virtute credamus. Fuerit minister ignobilis, ut sit evangelista nobilior: paupertate egenus, ut virtute locupletior: vilis ad honorem videatur, sed pretiosus ad fidem. Quanto minus creditur piscatori, tanto amplius creditur; quia non sua, sed divina sunt, quae locutus est. Obsequitur plebeia conditio (90), exspectationem aufert sapien-

(86) Mss. non pauci, *dispositionum recessus*.

(87) Fuerunt Eusebio teste, lib. iii *Hist. Eccles.*, cap. 30, qui coelibatum Pauli negatum a Clemente Alexandrino contenderent: qui in opinione Clementi socium aliqui conjunxerunt etiam Ignatium epist. ad Philadelphios. Horum auctoritate moti catholicorum nostre memoriae nonnulli dubiam hac de re tulerunt sententiam: sed imprimis complures heterodoxi cupide hanc ad oppugnandam vituperandamque coelibis vitae conditionem arripuerunt. Verumtamen licet insuper quosdam Paulinarum epistolarum locos, puta ex *I Cor. ix*, et ad Philipp. *iv, 5*, male intellectos proferant, nihil hi contra alia ejusdem Apostoli clarissima testimonia, et communem universae traditionis consensum valent. Certe nunquam eorum opinioni fuisse Ambrosium abunde significat hic ejus textus. Adi quoque super hac materia

A tiae saecularis, opinionem auget sapientiae spiritualis. Qui legem non didicit, et quae legis sunt sapit, ipse sibi lex est (*Rom. ii, 14*); qui legem non didicit, et ultra legem loquitur, ab eo accipit, a quo ipsa lex venit.

133. Quae tam repentina dignitas? Piscatores duo in monte Domini (*Matth. xvii, 1 et seq.*), uni lateri legis, exsecutori alteri conferuntur. Videte qualis sit iste piscator. Moyses quidem terrena omnia et mundanae sapientiae altitudinem supergressus, usque ad caelum et sidera prudentia mentis ascendit: piscatoris istius mens non nubibus caligatur, non temporibus includitur, non mysteriis naturae coelestis excluditur, sed omnem corporalem materiam supergressa, Verbum apud Deum vidit, et quod Verbum ipsum Deus esset (*Joan. i, 1*), aspexit, nec obtutu carnis in Petro infirmata trepidavit, sed Dei Filium etiam in homine deprehendit (*Matth. xvi, 17*): ut assumptio corporis ad jus divinitatis assummentis ascita (91), in nomen transiret auctoris.

134. Et Moyses quidem cum dicit: *Et dixit Deus ... et fecit Deus (Gen. i, 3 et seq.)*; Patrem, Filiumque signavit: sed ille non ignorabat, ego adhuc ignorabam. Denique post legem populus erravit, post Evangelium credidit. Magna in diversis virtutibus (92) Dei gratia. In illo, quia mundum descripsit: in isto, quia mundum ignoravit.

Baron. ad an. 57; Bellarm. lib. i *de Cleric.* cap. 20; Pamel. in Tertul. *de Monog.* adnot. 13; Leon. Allatum *de Methodiis*, et interpretum turmam in locos Apostoli controversos.

(88) *Lina laxavit, fidem vinxit: plicavit retia homines elevavit*, isthaec in mss. pluribus desiderantur.

(89) Mss. non pauci, *mobili mentis statione*.

(90) Sic edit. omnes; mss. vero partim, *divina locutus est. Obsequii plebeia conditio*: partim, *divina locutus est obsequia. Plebeia conditio*. Neutrum satis commode.

(91) Mss. aliquot., *ab hujus divinitate assummentis adscita*: nonnulli alii, *ad jus divinitatis ad usum mentis adsciti*: aptius reliqui, atque editi, quos hic sequimur.

(92) Pauci mss., *in diversis aetatibus*. Haud ita male.

247-248 IN LIBRUM DE INSTITUTIONE VIRGINIS ADMONITIO.

Hoc opus in manu exaratis atque in editis codicibus non eodem titulo inscribitur; in illis enim praenotatur eo lemmate: *Sermo de sanctae Mariae virginitate perpetua*; in his vero: *Ad Eusebium institutio*: vel *De institutione Virginis*. Et sua quidem utrique inscriptioni subest ratio. Enim vero qui priorem eidem praefixere, hoc vel maxime ductos apparet, quod hujusce lucubrationis potissima pars in refellendis ejusdem Mariae adversariis impenditur. Non aliunde etiam putamus factum, ut cum aliorum omnium qui ad virginale institutum pertinent, tractatum reperiantur mss. complures, hujus tam paucos et imperfectos invenire sit. Illum scilicet arbitrati sunt ad virtutis et morum informationem minus referri, quam ad haeresis non exsoletae solum, sed eversae ac penitus extinctae confutationem. Nec novam esse illam eorundem manuscriptorum hujus hinc intelligas, quod in ea Cantlicorum Expositione quam ex Ambrosianis operibus collegit Guillelmus abbas Sancti Theodorici (Append. ad. i, l, p. 1545), nihil quod ex hoc eodem libro petatum fuerit, insertum est. Quod autem editiones spectat, qui titulum eisdem indidere, ii magis operis

scopum ac finem assecuti sunt. Quapropter cum utrumque inscriptionem summarum paginarum amplitudo integram non caperet, eam tantum in fronte libri duximus præligendam.

Idem in editionibus destinatus legitur *Ad Eusebium* : quod nomen licet in mss. nostris desideretur, tamen in iis codicibus, unde prælo commissa est eâ scriptio, exstitisse negandum non est, sed solum quisnam ille fuerit inquirendum. Nonnulli cum Baronio (ad ann. 377) eundem hunc esse ac sanctum Eusebium Bononiensem episcopum existimarunt. Verumtamen videtur multo probabilius Eusebium alium designari Bononiensem civem, cui familiaritatem intercessisse cum Ambrosio ejusdem sancti ad eum epistola satis declarat. Porro is erat familiæ nobilissimæ caput, ac filium habebat Faustinum pulchræ et numerosæ sobolis patrem. Nepotes suos pius ille avus ad Ambrosium, ut eorum curaret educationem, missitabat. Hos autem inter puellam, Ambrosiam scilicet, numerat sanctus præsul, quam *spiritalem columbam... nectam oliva integritatis* vocat, et quam cum fratre ejusdem nominis designat, ubi dicit *utrumque Ambrosii pignus*, etc. Ergo cum neptem suam sancto antistiti enixe commendasset Eusebius (cap. 1, num. 1), hanc ille Mediolani non vulgari cum animi voluptate exceptam, cognito ejus desiderio ac parentum consensu, solemnî ritu consecravît. Cum autem illam virginitatis victimam ad aras priusquam velamine obnuberetur, gravi piæque oratione ex more hortatus esset, eandem orationem additis tantum duobus capitulis ad religiosum illum virum transmisit (cap. 1 et 2).

Primo igitur Eusebium quod Ambrosiam sibi præ cæteris suis liberis charam esse significasset, laudat (cap. 1, num. 1 *et seq.*), virgineam conditionem conjugali longe præstare multis demonstrans. Tum ubi docuit continentiae semper adjungi oportere silentium atque orationem, hujus ultimæ dotes exponit (*ibid.* num. 4. *et seq.*, et cap. 2, num. 8 *et seq.*). Mox profitetur, tametsi de præcellenti illa virtute sæpius egerit, se tamen non gravate huic operi laborem Ambrosiæ gratia impendisse (cap. 2, num. 15). Quibus præmissis, habitum abesse dum velaretur eadem virgo, sermonem refert. In exordio utrique sexui virginitatem testificatur decori esse (cap. 3, num. 6), ac rebus ab origine prima repetitis, feminas immerito tanquam homini erroris et peccati causas in invidiam vocari probat. Respondet etiam solitæ illi criminationi, qua mulieres viris offendiculo esse dicuntur (cap. 4, num. 25 *et seq.*); ubi de multarum ejusdem sæculi feminarum pietate atque jejuniis perpulehra narrat (*ibid.* num. 30 et 31). Hinc a veteri Eva ad novam conversus, nimirum ad Mariam, ipsam *signum sacræ virginitatis extulisse* primam asserit (cap. 5, num. 32 *et seq.*). Quapropter sese mirari subdit Christianorum aliquos huic Dei simulque virginum omnium parenti perpetuam integritatem ausos negare. Hoc sacrilegium æterno quidem silentio opprimendum dicit, sed cum episcopus (Bonosus videlicet Sardicensi aut potius Naissitanæ diœcesi, ut a nobis alibi declarabitur, præfectus) in eam impietatem incidere, jam non videri dissimulandum (*ibid.* num. 33 *et seq.*). Itaque veritus ne rectæ fidei noceret episcopalis auctoritas, illum in publico conventu quo infinita multitudo ad extera nobilissimæque virginis consecrationem advolaverat, aggreditur (cap. 6, 7 et 8). Primum istorum hæreticorum sophismata in medium profert, quibus deinde suas singulis adhibet solutiones (cap. 9, num. 58 *et seq.*). Porro non alia ferme respondet, quam quæ Helvidio Auxentii illius Ariani discipulo reponit Hieronymus. Hoc tamen potissimum inter se distinguuntur, quod cum ultimus adversariorum paralogismos diluere satis habeat, insuper argumenta quibus perpetua Mariæ virginitas demonstraretur, addit Ambrosius. Ibi virgines ad ejusdem antesignatæ suæ imitationem ob sponsi zelotypiam cohortatus (cap. 10, 11 et 12), hujus ipsius divinitatem probat, ab iisdem hæreticis superbe impugnatam (cap. 13, 14 et 15). Postquam vero iterum ad imitandam Deiparæ castimoniam virgines excitavit, quænam virtutes in ipsis requirantur, explicat (cap. 16, num. 100 *et seq.*). Denique nominatim ad Ambrosiam revocata oratione, quid ipsam præstare oporteat, paucis aperit (cap. 17, num. 101 *et seq.*). Actis autem Deo gratias quod in novo fœdere angelicam virginitatis professionem Mariæ exemplo instituisset (*ibid.* num. 107 *et seq.*), ipsi Ambrosiam sacro flammeo jamjam donandam offert (*ibid.* num. 111); atque ut illam virtutibus a Deo cumulatam non dedignetur in candidum sponsarum suarum chorum admittere, ardentissimo affectu comprecatur (cap. 2, num. 15).

Nunc restat ut scriptionis hujusce tempus indagetur. Adverte autem Ambrosium non modo plures, ut ipse loquitur (cap. 6, num. 43), libros jam edidisse, antequam huic lucubrando operam daret, verum etiam huic ipsi magnam affinitatem intercedere cum libris *De fide*, cum tractatu *De Mysteriis*, imo etiam, quod notandum est, cum opere *De Sacramentis*, cum epistola concilii Mediolanensis, ac Siriciana, sed præ cæteris cum *Exposit. Evang. secund. Lucam*, ejus tum doctrinam tum locutiones exhibet non paucis locis, et quam consulere verbis minime ambiguus nos jubet. Proindeque hic liber eodem Commentario cui annum 386 assignavimus, posterior est. Ad postremum Conosi hæresis, ejus præcipua duo capita tam perspicue confutat sanctus doctor, nec non ea epistola quam Siricius e Capuana synodo in quo ejusdem causa excussa est, dedit in multis persimilem isti oppellæ, hæc profecto due res faciunt, ut eandem non nisi post annum 391 prodiasse existimandum sit; nec tamen alium a memorato longe remotum eodem attribuendum esse inde apparet, quod se tum primum in illam hæresim dicere, publicæ nimirum, auctor testatur. Quocirca si horum temporum consuetudinem, qua sacræ virgines maxime in celebritate paschali velabantur, hic secutus est, illum sermonem in Paschate anni 392 habitum fuisse jure dixeris.

SANCTI AMBROSII

MEDIOLANENSIS EPISCOPI

DE INSTITUTIONE VIRGINIS

ET S. MARIE VIRGINITATE PERPETUA AD EUSEBIUM.

LIBER UNUS ⁽¹⁾.

249 CAPUT PRIMUM.

Parentibus merito curam esse majorem virginis sacræ quam relique sobolis. Quam præstans illa consecratio: ubi præcipue de silentio, quod virginitatis verecundiam commendat non serus atque Ecclesiam, ejus omnis gloria ab intus, et quam nos imitari convenit in orando.

1. Commendas mihi pignus tuum, quod æque est meum, Ambrosiam Domini sacram (2): et pio affectu ejus tibi asseris præstantiorem aliqua sobole sollicitudinem. Et vere ita est apud mentem fidelem; cæteros enim instituis, ut emittas domo, atque alienis copules, istam semper tecum habebis: in cæteris quoque paternæ uteris pietatis necessitudine: in hac ultra patrem procedis, votoque et studio progredieris, ut placeat Deo. Quæ cum sit præstantior causa votorum; sola tamen solvat quidquid pro se et pro omnibus filiis debes.

2. Hoc est sacrificium quod Abel obtulit ex primitivis ovium suarum fetibus (*Gen. iv, 4*). Quod et Apostolus præ cæteris laudat, ad Corinthios dicens: *Quoniam qui statuit in corde suo firmus* (3), *et judicavit in corde suo servare virginem suam, bene facit. Igitur et qui matrimonio jungit virginem suam, bene facit: et qui non jungit, melius facit* (*1 Cor. vii, 37, 38*). Unde pulchre David cum descripsisset Ecclesiæ gratiam, cujus omnis intus est gloria, non foris (in bonis enim cogitationibus, atque immaculato **250** castitatis affectu, et sinceræ proposito conscientie summa est laus), subtexuit dicens: *afferrentur Regi virgines post eam* (*Psal. xlii, 15*). Et conversus ad Dominum Patrem: *Proxime, inquit, ejus afferrentur tibi: afferrentur in lætitia et exultatione, adducentur in templum regis* (*Ibid. 16*).

3. Quæ est proxima, nisi quæ Christo propinquat, cui dicit Verbum: *Exurge, veni, proxima*

A mea, formosa mea, columba mea: quia ecce hiems præterit (*Cant. ii, 10, 11*)? Antequam Verbum Dei reciperet, hiems erat inhonora, sine fructu: ubi Verbum Dei recepit, et mundus ei est crucifixus, æstas est facta. Denique fervore sancti Spiritus vaporata, flos esse cœpit, et spirare odorem fidei, fragrantiam castitatis, suavitatem gratiæ.

4. Unde et alibi addit: *Oculi tui columbæ extra taciturnitatem tuam* (*Cant. iv, 1*): eo quod tota spiritalis et simplex sicut columba, in cujus specie visus est a Joanne descendere Spiritus sanctus, spiritalia videat, et noverit ea quæ viderit tacere mysteria. Non enim mediocris virtus tacere: est enim et tempus tacendi, sicut tempus loquendi, sicut et scriptum est: *Dominus dat mihi linguam eruditionis, ut sciam quando oporteat dicere sermonem* (*Isa. l, 4*).

5. Virginitatis itaque dos quæ iam (1) est verecundia, quæ commendatur silentio. Ideo et Ecclesiæ gloria intus est, non utique in multiloquio, sed in sensibus vel in penetralibus sacramentorum, sicut ipsa dicit ad Sponsum: *Quis dabit te fratrem mihi lactantem ubera matris meæ? Inveniente foris osculabor te, et quidem non spernent me. Assumam te, et ducam te in domum matris meæ, et in secretum ejus quæ concepit me* (*Cant. viii, 1, 2*). Et supra ait: *Introduxit me rex in cubiculum suum* (*Cant. i, 3*).

C 6. Foris osculatur Ecclesia Christum (5), et ab eo in cubiculum introducitur. Osculatus est eam foris, quando *Tanquam sponsus procedens de thalamo suo, exsultavit tanquam gigas ad currendam viam* (*Psal. xviii, 6*). Tanquam gigas foris est; quia non rapinam arbitratus esse se æqualem Deo, formam servi accepit (*Philipp. ii, 6, 7*). Foris ergo factus est, qui erat intus. Vide illum intus, quando

(1) Script. circa an. 392

(2) Duo mss., *Ambrosi, Domini sacram.*

(3) Mss. aliquot, *qui stat in corde suo firmus.*

Haud male; Græcus enim textus habet, *ὅς καὶ ἐστὶν ἄρξ, qui stetit*; alii autem mss. atque edit. cum Vulg. et aliis versionibus, *qui statuit*, etc.

(4) Nonnulli mss., *dux quædam*. Non incongrue; cum inter virginum virtutes prima et quasi ordinum ductrix sit verecundia. Vide quid de eadem virtute præcipiat Ambrosius noster lib. i Offic., cap. 18, num. 67 et seqq.

(5) Quatuor mss., *osculatur Ecclesiam Christum.*

legis quod in sinu est Patris : cognosce illum foris, quando nos quaerit, ut redimat. Foris sibi factus est, ut mihi intus esset, et fieret medius nostrum (6).

7. Ibi ergo simus, ubi Christus medius est, radicatus et fixus in cordibus nostris. Et ideo sicut ipse praecipit : *Cum oras, intra in cubiculum tuum* (Matth. vi, 6), et effunde super te animam tuam; cubiculum tuum interiorum secretum est, cubiculum tuum conscientia tua est. Denique Ecclesiastes tibi dicit : *Et quidem in conscientia tua regi ne maledixeris, et in penetralibus cubiculorum ne maledicto devoveris divitem* (Eccle. x, 20). Ibi ergo ora et ora in occulto, ut audiat te qui in occulto audit : et ora sine ira et disceptatione (7), (I Tim. ii, 8) : abdicato occulto dedecoris. Justus enim non proditionem criminis metuit, sed contagionem.

CAPUT II.

Orationem inchoari debere a Dei laudibus, et post exposita postulata nostra in gratiarum actiones desinere. Eandem pace ac tranquillitate commendandam ; qua occasione evangelicus locus quam luculentissime explicatur, quem jubentur observare virgines.

8. Quam bona oratio cum misericordia! Bona oratio quae ordinem servat, ut primo a divinis inchoemus laudibus. Si enim cum apud hominem agimus, benevolum volumus iudicem facere, quanto magis cum Dominum nostrum precamur! Primo ergo immolemus Deo sacrificium laudis; unde et Apostolus ait : *Obsecro ergo primo omnium fieri orationes, obsecrationes, postulationes, gratiarum actiones* (I Tim. ii, 1).

9. Doceat te Davidicus psalmus octavus, qui capit a Dei laudibus : *Domine Dominus noster, quam admirabile est nomen tuum in universa terra! Quoniam elevata est magnificentia tua super caelos. Ex ore infantium et lactentium perfecisti laudem* (Psal. vii, 2, 3). Haec oratio : inde sequitur obsecratio, ut destruat inimicus : postulatio, ut lunam et stellas vident : lunam Ecclesiam, stellas filios Ecclesiae, caelestis gratiae luce fulgentes : et quod petit, prophetico spiritu visurum se esse promittit : gratiarum actio, quod tuetur Dominus hominem, et hunc limum corporis nostri divina 252

(6) Omnes edit., *et fieret medicus noster..... ubi Christus medicus est* : omnes mss. ut in textu.

(7) Omnes edit. cum uno aut altero mss., *abdicato occulto dedecoris* ; alii mss., melius, *abdicato occulta dedecoris*, hoc est occulto dedecore, sive culpa etiam occulta repudiata.

(8) Indicatur his verbis Dominicam orationem ex his fuisse mysteriis quae catechumenos quondam celebrabat Ecclesia. Ejus rei hanc causam Chrysostomus reddit Hom. 21 in Matthaeum, quod Patris nomine illi non liceat Deum appellare, qui non fuerit sacro baptismo regeneratus. Inde est quod ex Ord. Rom. et Amal. Fortunato de Eccle. Offic. cap. 8, eam discimus cum brevi interpretatione secundum Romanam consuetudinem feria 4 hebdomadae 4 Quadragesimae competentibus tradi consuevisse : quod in Africana Ecclesia tantum feria post Dominicam Palmarum fieri solitum Augustinus Hom. 42

A visitatione confirmat; vel quod homini animantium genera universa subiecit.

10. Similiter et Dominica oratio omnia comprehendit, quam vulgare non opus est (8). Tu autem qui legis, quemadmodum distinguere debeas recognosce; praecipue tamen ut dixi, commendanda est oratio, sicut praemisi, placiditate animi et tranquillitate; ut unusquisque sibi constet et congruat, et fiat illud quod scriptum est : *Si duobus ex vobis convenit super terram, de omni re quaecunque petierint, fiet a Patre meo, qui in caelis est. Ubi enim sunt duo vel tres congregati in nomine meo, ibi ego sum in medio eorum* (Matth. xviii, 19, 20).

11. Qui sunt isti duo, nisi anima et corpus? Unde et Paulus castigabat carnem suam, et servituti redigebat (9) (I Cor. ix, 27); ut esset animae tanquam imperatrici suae caro subdita, et mentis imperiis obtemperaret; nec esset in uno homine dissidium, ac bellum intra se gereret, et legi mentis repugnaret lex corporis. Duo igitur ista diversa ratione quadam et pace jungebat, secundum quod ipse asseruit dicens : *Quia Christus est pax nostra, qui fecit utraque unum, et medium parietem sepi solvit, inimicitias in carne sua* (Ephes. ii, 14); ne id ageret, quod nollet : atque id faceret, quod odisset. Isti ergo sunt duo, anima et caro. Unde et David ait : *Non timebo quid faciat mihi caro* (Psal. lvi, 5), quam adversariam animae suae nosset.

12. Quae tamen duo, ut evidentius exprimamus, non solum duo sunt, sed etiam duo homines, unus interior, alter exterior. Isti duo si sibi propositi aequalitate (10) concurrant, ut cogitationes factis, et cogitationibus facta convenient, vitae nostrae rota sine ulla offensione volvetur, ut quemadmodum scriptum est : *Fiat vox tonitru tui in rota* (Psal. lxxvi, 19). Isti igitur duo unum sunt; nec solum unum, sed unus homo. Unde et Apostolus ait : *Ut duos conderet in uno homine, faciens pacem, et reconciliaret utrosque in uno corpore, Deo, per crucem interficiens inimicitias in semetipso... ut in utrisque accessum habeamus in uno Spiritu ad Patrem* (Ephes. ii, 15, 16, 18).

13. Sunt etiam duo homines, vetus et novus.

ex 50 nunc Serm. 58 novae edit. testatur. Verum uterque in hoc conveniunt quod iisdem competentibus necessum fuisse scribunt, ut Sabbato sancto memoriter eandem redderent orationem. Quod porro dotes orationis exponens loco ex Epist. ad Tim. ii, 1, Oratione Domin. et psal. vii utitur ambrosius, atque in eodem psalmo per lunam Ecclesiam, per stellas fideles intelligendos ait, his adeo similia in lib. vi de Sacram. cap. 5 legere est, ut dubium non videatur quin si diversi eorum operum scriptores fuerint, alter alterum; sin vero unus ac idem, se suaque ipse descripserit, quod minime novum est in Ambrosio.

(9) Duo mss., *castigabat corpus suum et in servitute*, etc.

(10) Edit., *Isti duo si sibi propositi in aequalitate*, ultimae Paris., *in aequalitate, concurrant*; commodius vero mss. omnes, quos hic sequimur.

Vetus ille peccato obnoxius et obsoletus (11), ac vestimenti veteris similitudine attritus et scissus, quem in baptismo affligimus cruci. Unde Apostolus ait : *Quia vetus homo noster simul affixus est cruci, ut destruat corpus peccati, ut ultra non serviamus peccato* (Rom. vi, 6). Vetus ergo affigitur, ut moriatur peccato; ut novus resurgat, qui renovatur per gratiam. Diximus de duobus.

14. Fortasse dicat aliquis : Quid de tribus dicis, quoniam sic habet Scriptura : *Ubi enim sunt duo vel tres congregati in nomine meo, ibi ego sum in medio eorum* (Matth. xviii, 20)? Hinc quoque ratio manifesta est; quia idem Apostolus dicit : **253** *Ipse autem Deus pacis sanctificet vos per omnia, ut integer spiritus vester, et anima, et corpus sine querela in die adventus Domini nostri Jesu Christi serventur* (1 Thess. v, 23). Ubi ergo tres isti integri (12), ibi Christus est in medio eorum : qui hos tres intus gubernat et regit, ac fideli pace componit.

15. Hæc igitur tria integra præ cæteris in se virgo custodiat; ut nullam det sacræ virginitatis querelam, et sit inoffensa, sine ruga, sine macula. De qua licet frequentibus libris dixerimus, tamen memorati pignoris (13) causa hunc ad te librum condendum arbitrati sumus.

CAPUT III.

Culpandum non esse femininum sexum cui a Deo tanta dona collata fuerint : Deum enim idcirco non statim atque homo creatus est, illam approbasse, tum quia ejus dignitas non in corpore, sed in anima et in divina imagine consistat, tum quia tantum in operis totius sine laudandus homo, ac demum quia nondum creata erat mulier, quæ et ex ipso formata est, et cum ipso magni sacramenti figuram erat expressura; ex quo et nomen accepisse ipsa declaratur.

16. Bona virginitas, quæ sexum utrumque non solum absolvit a crimine, verum etiam provocavit ad gratiam. Accusamus autem plerumque femininum sexum, quod erroris causam invexerit : et non consideramus quanto justius in nos objurgatio retorqueatur. Nam ut repetamus a principio, et rerum exordia interrogemus, quantum ei delatum sit, investigabimus : et quam in misera conditionis humanæ fragilitate femina tamen invenerit gratiam.

17. Nam cum omnia opera sua laudaverit Deus, cælum, terram, maria, noctem et diem (Gen. i, 10, 12, 18, 21), quod iste profecerit ad usum laboris,

(11) Cod. Vall., *Vetus ille peccator... sollicitudine attritus.*

(12) De tribus hisce, quibus constare hominem docet Ambrosius, videsis quæ lib. i in Lucam. col. 1277, et lib. vii ejusdem Expositionis, col. 1460, observavimus.

(13) *Memorati pignoris*, id est Ambrosiæ, de qua statim ab exordio libri, *Commendas mihi pignus tuum Ambrosiam*, etc. Quod autem ad libros in quibus de virginitate disseruisse se profitetur, non solos eos intelligimus significari, quos de hoc

A illa ad fructum quietis, laudaverit ferus bestias ubi ad hominem ventum est, solus non videtur esse laudatus, propter quem omnia generata sunt. Quæ igitur causa est, nisi forte ea, quia alia in specie sunt, homo in occulto? Nihil in bestiis plus reperias, quam quod videtur : in homine nihil est inferius, quam quod videtur ; qui cum ex animo constet (14) et corpore, hoc utique in eo servit, quod videtur : illud quoque in eo regit, quod non videtur.

18. Merito ergo alia in exordio laudantur, istius laudatio non promitur, sed reservatur : quia aliorum gratia foris, hujus intus est : aliorum in natiuitate, hujus in corde. Quid enim tam altum et tam profundum, quam mens hominis, quæ quasi involucro quodam corporis tegitur et occultatur : ut eam haud facile quisquam introspicere et speculari queat? Ideo ergo homo non ante laudatur, quia non in forensi **254** pelle, sed in interiore homine ante probandus, sic prædicandus est : quem præclare definivit apostolus Petrus dicens absconditum esse cordis hominem in incorruptione quieti et modesti spiritus, qui est ante Deum locuples (1 Petr. iii, 4).

19. Merito ergo differtur, ut sequatur fenerata ejus laudatio : cujus dilatio non dispendium, sed incrementum est. Nemo ergo se despiciat quasi vilem, nec contuitu corporis sese æstimet (15). Nam, etsi dixerit sanctus Job : *Nudus exivi de ventre matris meæ, nudus et hinc abiho* (Job. i, 21) : habuit tamen quo non solum inter homines, sed etiam apud Deum dives inveniretur.

20. Quid autem locupletius, quam quod ad imaginem Dei est ac similitudinem? Ad imaginem autem interior est homo, non iste exterior : ille qui sensu æstimatur, non oculis comprehenditur. Ille ergo nobis spectandus est, qui serius investigatur. Ideo Deus non putavit hominis fabricam esse laudandam; quia major ejus in virtute est portio. Præclara quidem species, et præstantior cæteris animantibus : sed irrationalia corporis specie æstimantur; ea autem quæ rationis plena sunt, communem laudem sequestrent.

D 21. Homo igitur mihi non tam vultu quam affectu admirandus emineat atque excellat; ut in his laudetur, in quibus etiam Deus prophetico judicio laudatur (16), de quo scriptum est : *Terribilis in consiliis super filios hominum* (Psal. lxxv, 5) : cujus opera coram Deo luceant, qui bona jugibus operi-

argumento et sub eadem inscriptione lucubravit : sed et alios quoque, ubi quoties disserendi de hac ipsa virtute nata est occasio, eam nunquam non obviis manibus arripuit. Usque adeo illi cordi erat ubique doctorem agere virginitatis.

(14) Quidam mss., *ex anima constet*, etc.

(15) Sic omnes edit. cum mss. quatuor, nisi quod in his *levem pro vilem*, et *esse se pro sese* habetur : alii vero mss. legunt, *quasi vilem, nec contemptui sese æstimet*.

(16) Duo mss., *prophetico spiritu laudatur*.

bus facta contextat; et ideo laudatio ejus non in exordio, sed in fine est: nemo enim nisi legitime certaverit, coronatur. Ideoque Sapiens tibi dicit: *Ante mortem non laudes hominem quemquam* (*Ecclesi. xi, 30*). Qua ratione hoc dixerit, superioribus docuit dicens: *Quia in fine hominis nudantur opera ejus* (*Ibid. 29*).

22. Spectemus tertium, in quo manifestavit Deus sententiam suam: cum enim fecisset hominem et posuisset in paradiso operari et custodire, dixit non esse bonum solum esse hominem. *Faciamus*, inquit, *ei adjutorium secundum se* (*Gen. ii, 18*). Sine muliere igitur homo non habet laudem, in muliere praedicatur. Nam cum dicit non esse bonum solum esse hominem, confirmat utique bonum esse hominum genus, si virili sexui femineus sexus accedat.

23. Simul illud considerandum, quia ille de terra factus et limo et, ista de viro. Et caro quidem limus; sed ille adhuc informis, iste formatus.

24. Jam illud praeclarum apostolicum arcessamus exemplum, quod habemus scriptum: *Quia relinquet homo patrem et matrem, et adhærebit uxori suae, et erunt duo in carne una. Sacramentum hoc magnum est: ego autem dico in Christo et in Ecclesia* (*Ephes. v, 31, 32*). Advertimus itaque (17) per mulierem caeleste illud impletum esse mysterium 255 Ecclesiae, in ea gratiam figuratam, propter quam Christus descendit, et aeternum illud opus humanae redemptionis absolvit. Unde et Adam vocavit nomen mulieris suae Vitam (*Gen. ii, 23*); nam et in populis per mulierem successionis humanae series et propago diffunditur, et per Ecclesiam vita conferatur aeterna (18).

CAPUT IV.

Mulieris quam viri levius fuisse peccatum evinci disparitate sexus, tentationis ratione, divina sententia et responsionibus amborum. Post quae adversus mulierum tentationes viris remedia praecipiuntur: in his maxime earundem jejunitium imitatio.

25. Sane negare non possumus quod erraverit mulier. Quid miraris tamen si erraverit et infirmior lapsus est sexus (19), cum sit lapsus etiam fortior? Mulier excusationem habet in peccato (20), vir non habet. Illa ut Scriptura asserit, a sapientissimo omnium serpente decepta est, tu a muliere: id est, illam superior creatura decepit, te inferior;

(17) Mss. aliquot, *Andivimus itaque*. Hic porro sequentis capitis initium erat in super. edit. Quam autem pulchre, prudentis lectoris esto judicium.

(18) Tres mss. *et per Ecclesiam filii Dei regenerati augmentantur*: alii autem atque edit. hoc tantum dissident, quod in illis *confertur*, in his *conquiritur* legere est.

(19) Nonnulli mss., *Quid miraris jam, si infirmior lapsus est sexus*.

(20) Obiter advertas licet, ei doctrinae qua toto hoc capite peccatum Evæ Adamico levius ab Ambrosio defenditur, quodammodo contrariam a beato Thoma doceri 2-2, quæst. 103, art. 4. Etenim quamvis Adami culpam ex conditione personæ

A te enim mulier decepit, illam malus licet, tamen angelus. Si tu inferiori non potuisti resistere, quomodo illa potuit superiori? Culpa tua illam absolvit.

26. Si de merito culpæ dubitas, interrogemus sententiam. Illi dictum est: *In tristitia paries filios, et ad virum conversio tua, et ipse tibi dominabitur* (*Gen. iii, 16*). Viro autem dicitur: *Terra es, et in terram ibis* (*Ibid. 19*). Et vere justa sententia (21); quandoquidem si Adam quod a Domino Deo audierat, servare non potuit, quomodo potuit servare mulier quod audivit a viro? Si illum Dei vox non confirmavit, quomodo istam vox confirmaret humana?

27. Denique Adam conventus, quod contra divina B quæ coram audierat præcepta, gustasset, nihil habuit quod diceret, nisi quod sibi mulier dedisset, et manducasset; mulier autem ait: *serpens traduxit me, et manducavi* (*Ibid. 13*). Quanto major mulieris absolutio! ille arguitur, hæc interrogatur. Adde illud, quod et prior culpam fatetur, etenim quæ se dicit esse seductam (22), testatur errorem. Erroris igitur medicina confessio est.

28. In judicio ipso quanto elementior mulier viro! Ille mulierem suam accusavit ista serpentem, hoc est, nec accusata crimen retorsit: sed ipsum accusatorem suum maluit, si posset, absolvere quam ligare.

29. Habes igitur et culpæ absolutionem in confessione, et sententiæ in executione. *In tristitia*, C inquit, *paries filios*. Condemnationis suæ (23) pondus agnoscit, munus pœnalis conditionis exsequitur. Pro te mulier doloribus suis militat, 256 et remunerationem ex pœna invenit: ut per filios per quos affligitur, liberetur. Facta est itaque gratia ex injuria, salus ex infirmitate: scriptum est enim: *Quia salva erit per filiorum generationem* (*I Tim. ii, 15*). Cum salute itaque parit, quos in tristitia parturivit: et ad laudem educat, quos peperit cum dolore.

30. Sed dicis, o vir, quia mulier tentatio fuerit viri. Verum est. Jam si est decora, ecce alia tentatio. Tamen Abrahamæ descendenti in Ægyptum uxoris pulchritudo non nocuit, imo magis profuit; honoratus est enim per uxorem, non ludibrio habitus in uxore (24). Cur autem tu vultus decorem in conjuge magis quam morum

graviolem quam Evæ habendam fateatur, per se tamen et ex sui natura leviolem fuisse asseverat. Ipsum consule, non secus ac Nicolai notas in eundem locum.

(21) Omnes edit., *Et vere juxta hanc sententiam*; omnes mss. magis commode, ut nos in textu.

(22) Mss. duo. Gemet., *dicit esse seductam medicatur*. Hi vero cod. sicut et alii duo, Prætel. nimirum et Albin., relicuo tractatu avulso hic designant.

(23) Rom. edit., *Commendationis suæ*. Typographi quidem hic error est, sed qui tamen deinceps propagatus fuit in cunctis edit. Parisinis.

requiris? Placeat uxor honestate magis quam pulchritudine. Illa eligatur quæ Saram moribus referat. Non est vitium mulieris esse quod nascitur: sed vitium viri est querere in uxore quo sæpe tentatur: in quo si infirmior fuerit, mulier ipsa labatur: si fortior, vir periclitetur. Non possumus reprehendere divini artificis opus: sed quem delectat corporis pulchritudo, multo magis illa delectet venustas, quæ ad imaginem Dei est intus, non foris complior.

31. Si ergo uxor tentatio est, esto cautior, quære remedium adversus tentationis periculum: *Vigilate*, inquit, *et orate, ne intretis in tentationem* (Matth. xxvi, 41). Dominus hoc dixit, vir audivit, mulier implevit. Quotidie mulieres jejulant, et non iudicia præstant jejunia: peccatum agnoscunt, accersunt remedium. Semel de interdicto mulier manducavit, et quotidie jejunio solvit (24). Qui secutus es errantem (25), sequere corrigentem. Ambo manducastis, cur sola jejunas? hoc est, ambo deliquistis, cur sola remedium quærit errori?

CAPUT V.

Evam damnationis sententia in Sara tanquam solutam esse, sed multo magis in Maria, quæ virginitate integra Deum genuit, necnon ejusdem virtutis signum extulit. Quam impudenter ipsam virginem perseverasse negarint hæretici, quorum argumenta ex Evangeliiis petita diluuntur.

32. Veni, Eva, jam sobria; veni, Eva, etsi in te aliquando intemperans, sed jam in prole jejuna. Veni, Eva, jam talis, ut non de paradiso excludaris, sed rapiaris ad cælum. Veni, Eva, jam Sara, quæ parias filios non in tristitia, sed in exultatione: non in mœrore, sed risu. Isaac tibi multiplex nascetur. Venit iterum, Eva, jam Sara, de qua dicatur viro: *Audi Sarai uxorem tuam* (Gen. xxi, 12). Sis tu licet

(24) Edit. et quidam mss., *jejunium solvit*.

(25) Bis ipsis verbis Ambrosium adversus Theodosium, dum ipsum post cædem Thessalonicensem Ecclesiæ aditu prohiberet, usum in ejus vita scripsit Paulinus; quam tamen sententiam in Ambrosianis operibus nusquam alibi reperire est.

(26) In Isaac ad sacrificium paterna voluntate destinato figuram Christi exstitisse notius est quam ut probatione indigeat.

(27) Non admodum felix vocabuli *Maria* interpretatio: sed cum moris esset, ut sæpe vidimus, Ambrosio nostro sermonis Hebraici peritos in re simili consulere, illi a sciolo aliquo quem falso doctum existimarat, impositum esse credendum est. Quæ vero ejusdem dictionis etymologia proxime sequitur, potior est.

(28) Omnes edit., *fons Mara*; nimirum cum Hebraico textu, et versionibus omnibus præterquam LXX. In his quippe ita legitur: *וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת מַרְיָם, וַיִּבְרָא אֶת מַרְיָם, וַיִּבְרָא אֶת מַרְיָם*. Ab eis autem mss. nostri nihil dissident, nisi quod pro *Merrha* scriptorum imperitia exhibent *Mirra*.

(29) Extra controversiam est episcopum tacito nomine hic indicatum Bonosum esse, cujus iudicium ad vicinos præsules remisit synodus Capuana. Verum quæ sedes episcopalis ipsius fuerit, obscurius est. Garnerius in suis ad M. Mereatorem Commentariis iterum ac tertio, nempe pag. 115, par. II,

A viro subdita, quæ esse te decet: cito tamen solvisti sententiam, ut vir te audire jubeatur.

257 33. Si typum Christi illa pariendo a viro meretur audiri, quantum proficit sexus qui Christum, salva tamen virginitate (26), generavit! Veni ergo, Eva, jam Maria, quæ nobis non solum virginitatis incentivum attulit, sed etiam Deum intulit. Unde letus et exsultans tanto munere dicit Isaias: *Eecce Virgo in utero accipiet, et pariet filium, et vocabitur nomen ejus Emmanuel* (Isa. vii, 14), quod est interpretatum, *nosbiscum Deus* (Matth. i, 23). Unde hoc munus? Non de terra ulique, sed de cælo vas sibi hoc per quod descenderet Christus elegit, et sacravit templum pudoris. Per unam descendit, sed multas vocavit. Unde et speciale Maria Domini hoc nomen invenit, quod significat: Deus ex genere meo (27).

34. Dietæ sunt et ante Mariæ multæ: nam et Maria soror Aaron dicta fuit (Exod. xv, 20); sed illa Maria amaritudo maris vocabatur. Venit ergo Dominus in amaritudinem fragilitatis humanæ, ut conditionis amaritudo dulcesceret, Verbi cælestis suavitate et gratia temperata. Hoc significavit fons Merrha (28) per lignum dulcoratus (Ibid 23, 25), eo quod populus nationum amarus ante peccatis, vel caro nostra temperamento passionis Dominicæ in usus alteros mutaretur,

36. Egregia igitur Maria, quæ signum sacræ virginitatis extulit, et intemperatæ integritatis pium Christo vexillum erexit. Et tamen cum omnes ad cultum virginitatis sanctæ Mariæ advocentur exemplo, fuerunt qui eam negarent virginem perseverasse. Hoc tantum sacrilegium silere jamdudum maluimus: sed quia causa vocavit in medium, ita ut ejus prolapsionis etiam episcopus argueretur (29), indemnatum non putamus relinquendum: et maxi-

pag. 130, et Dissert. I de Hæresi et libris Nestorii 26, id sibi ducit palmarium, quam rem Baron. ad an. 389, Petavius tom. IV Ecclesiasticorum dogmatum lib. XIV, alique magni nominis scriptores ignotam sibi esse confiteantur, eam libri a Mereatore lucubrat, abs se autem primum evulgati beneficio innotescere, scilicet Sardicensi metropoli præfuisse. Certe quidem Garnerio favet, quod Bonosum causam, propter canones suffraganeis in primatem suum judicandi jus non permittentes, Anysio Thessalonicensi ac Macedonibus episcopis tanquam vicinis demandatam asserit. Nihilominus tamen Lac. Holstenius in Adnot. Geogr. de Patriarchatu Rom., pag. 122 et 123, Naissi, quam urbem hic et in Adnot. ad Hortellium in Dacia locat, affirmat Bonosum illum sedem tenuisse. At enim objici posset eidem Holstenio, Bonosum, siquidem metropolis Sardicensis suffraganeus erat, a Capuensibus Patribus ex canonum præscripto remittendum fuisse ad primatem suum: nisi admodum credibile videretur illum jam ab eodem primatē condemnatum provocasse, cujus provocationis cognitionem Macedonibus commiserit Capuanus consessus. Etenim gravissimi momenti esse debet ab Holstenio citata Innocentii epistola; in ea quippe asseritur ordinatus a Bonoso in Naissitana Ecclesia fuisse presbyteros atque diaconos, quod soli proprio episcopo, non autem primati canones concedebant. Crediderimus igitur in mss. Garnerianis post vocem *Sardi-*

me quia et mulierem eam legimus, sicut qui in A Cana Galilææ ipse Dominus dicendi sibi : *Vinum non habent, fili, respondit: Quid mihi et tibi est, mulier* (Joan. ii, 3, 5)? Et alibi legimus quod dixerit Matthæus de Joseph et Maria : *Inventa est antequam convenirent, in utero habens de Spiritu sancto* (Matth. i, 18). Et infra : *Non cognovit eam, donec peperit* (Ibid. 25). Et iterum de Joseph : *Noluit eam traducere* (Ibid. 19). Et fratres Domini videntur significare, quod de Maria suscepti sint (Matth. xii, 47). Et Apostolus ait : *Postquam venit plenitudo temporis, misit Deus Filium suum factum ex* 258 *muliere, factum sub lege* (Galat. iv, 4). Quæ singula enodanda nobis sunt (30), ut qui illa legit, sermonis hujusmodi vinculo non alligetur. Respondeamus itaque suo ordine.

36. De mulieris nomine quid moveamur? Ad sexum retulit; non enim corruptelæ, sed sexus vocabulum est. Vulgi usus non præjudicat veritati. Denique virginitas primum hoc nomen accepit; nam cum sumpisset Deus unam de costis Adæ, et supplevisset carnem in locum ipsius : *Ædificavit, inquit, eam in mulierem* (Gen. ii, 22). Utiq̃ue adhuc virum non cognoverat, et jam mulier vocabatur. Rationem quoque nominis hujus Scriptura non tacuit, dicens : *Quia dixit Adam : Os de ossibus meis, et caro de carne mea. Hæc vocabitur mulier, quoniam de viro suo sumpta est* Ibid. 23). Quia sumpta est, inquit, de viro suo, non quia virum experta. Itaque quamdiu in paradiso fuit, mulier vocata est, et cognita viro non erat : ubi autem ejecta est de paradiso, tunc legitur quia Adam cognovit Evam mulierem suam, et tunc concepit et peperit filium (Gen. iv, 1). Primus igitur solutus est nodus.

37. Secunda questio, quia scriptum est, *Antequam convenirent, inventa est in utero habens* (Matth. i, 18). Consuetudo autem divinæ Scripturæ ea est, ut causam quæ suscepta est astruat, incidentem differat (31).

38. Quo solvitur etiam tertia quæstio, qua dictum est : *Non cognovit eam, donec peperit Filium* (Ibid. 25). Quid ergo? Postea cognovit? Minime. Denique habes scriptum : *Ego sum Deus, et donec senescatis, ego sum* (Isa. xlii, 4). Numquid igitur postquam senuerunt, quibus donec dictum erat Deus esse

censis omissum aliquod verbum, puta provincie, D aut aliud ei cognatum. Hac de re consuli etiam potest, qui et Holstenium secutus est, cl. Hermanus Ambros. Vitæ lib. vii, cap. 7. Non est autem prætermittendum Augustino cognitam non videri eam hæresim, quando nullam illius in Catalogo suo facit mentionem; quin imo de Joviniani, cujus Bonosus fuit sectator, hæresi agens, negat ullum episcopum qui eadem sese infici passus esset, usquam inventum.

(30) Edit., *notanda nobis sunt*; mss. melius, *enotanda*, etc. Porro objectiones illæ quæ hic collectim repræsentantur, novæ non erant, nec bononistarum propriæ; ut intelligere est ex Hieron. adversus Helv. et Epiph. ad Antidicom.

(31) Incidens causa sive quæstio secundarium

PATROL. XVI.

desivit? Item in prophetia David legimus : *Dixit Dominus Domino meo: Sede a dextris meis, donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum* (Psal. cix, 1). Numquid subjectis populis nationum, qui ante videbantur inimici, cum salutis auctorem negarent, simulacris servirent, ad dexteram Patris Filius sedere desivit, aut in perpetuum non sedebit?

39. Quid autem præjudicat Mariæ, si cœlestis consilii mysterium Joseph non intellexit, et putavit virginem non esse, quam prægnantem videret? Resurrectionem ejus angeli ignoraverunt, quod significant versiculi : *Tollite portas, 259 principes, vestras* (32), *et elevamini, portæ æternales, et introibit Rex gloriæ. Quis est iste Rex gloriæ* (Psal. xlii, 7, 8)? Interrogant quasi ignorent; et alii respondent. *Dominus fortis et potens, Dominus potens in prælio, ipse est Rex gloriæ* (Ibid. 8, 9). Et repetivit Propheta eosdem versiculos, et nihilominus illi quasi ignorantes iterum interrogaverunt; sic enim scriptum est : *Tollite portas, principes, vestras, et elevamini, portæ æternales, et introibit Rex gloriæ. Quis est iste Rex gloriæ* (Ibid. 9, 10)? Quomodo ergo homo potuit divinum scire secretum, quod angeli nesciebant? Et in Isaie libro habes : *Quis est iste, qui advenit ex Edom; rubor vestimentorum ejus ex Bosor* (Isa. lxi, 1)? Et utique minus erat hominem resurrexisse, quam virginem parturisse. Etenim jam Eliæ precibus (III Reg. xvi, 22), Elisæi orationibus (IV. Reg. iv, 35). mortui resurrexerant : nunquam autem ante, numquam postea virgo generavit.

40. Hoc autem opinatus est quod traduceret eam quasi ream, antequam ab angelo moneretur (Matth. i, 24) : postea autem quasi fidelis nec dubius virginitatis ejus servavit oraculum.

CAPUT VI.

Solutis aliis duabus circa eandem rem objectionibus; additur absurdum illud futurum fuisse, si Christus matrem in virginitate non perseveraturam elegisset, aut ei præclarissima virginitatis munera denegasset.

41. Nec illud moveat, quod ait : *Quia Joseph accepit conjugem suam, et profectus est in Ægyptum* (Matth. i, 24); desponsata enim viro conjugis no-

caput est et minus præcipuum.

(32) Rom. edit. ex uno cod. Vat., *principes vestri*: quod Augustinus etiam legit, cum LXX scilicet, in quibus, *οἱ ἀρχόντες τῶν πυλῶν*. Ambrosiani tamen reliqui mss. ac vet. edit *principes vestras*: quomodo etiam præferunt vers. Vulg. et Arab. Textus autem Hebraicus et cæteræ versiones, *Attollite, portæ capita vestra*. Quod autem Dominicam resurrectionem dicuntur ignorasse angeli, hoc ipsum Ambrosius jam docuerat lib. ii in Luc. num 15. Quam doctrinam similiter lib. iv de Fide, cap. i, sicut et lib. de Initiandis cap. 7 reperies elocutione admodum simili expositam. Eandem vero fusius enucleat auctor librorum de cœlesti Hierarchia cap. 7, § 3, cujus locum Angelicus doctor sibi objicit et solvit, i parte, quæst. 107, art. 4, ad 4, quem consule.

men recepit. Cum enim initiatur conjugium (27, q. 2, *Cum initiatur*, 1 et 2), tunc conjuga nomen adseiscitur; non enim defloratio virginitalis facit conjugium, sed pactio conjugalitatis (33). Denique cum jungitur puella, conjugium est, non cum virili admistione cognoscitur.

42. Quod autem fuit desponsata concubio, hec alibi (34) plenius dixerimus; libere nunc satis est causam cœlestis mysterii; ut ab his qui Mariam gravi utero cernerent, non adulterium virginitalis, sed desponsatæ partus legitimus crederetur. Maluit enim Dominus aliquos de sua generatione, quam de matris pudore dubitare.

43. Fratres autem gentis, et generis, populi quoque consortium nuncupari docet Dominus ipse, cui dicit: *Narrabo nomen tuum fratribus meis: in medio Ecclesie laudabo te* (Psal. xxi, 23). Paulus quoque 260 ait: *Optabam ego anathema esse pro fratribus meis* (Rom. ix, 3). Potuerunt autem fratres esse ex Joseph, non ex Maria (35). Quod quidem si quis diligentius prosequatur, inveniet. Nos ea prosequenda non putavimus, quoniam fraternum nomen liquet pluribus esse commune.

44. An vero Dominus Jesus eam sibi matrem eligeret, quæ virili semine aulam posset incestare cœlestem, quasi eam cui impossibile esset virginalis pudoris servare custodiam? Cujus exemplo cæteræ ad integritatis studium provocantur, ipsa ab hujusmodi quod per se cæteris propositum foret, munere deviare?

45. Et quæ esset, cui majus quam matri Dominus meritum reponeret (36), præmium reservaret? Nulli enim uberiora quam virginitali deputavit munera, sicut Scriptura nos docet. Sic enim per Isaïam Dominus locutus est: *Ne dicat spado, quia ego sum lignum aridum: Hæc dicit Dominus spadonibus: Quicumque custodierint præcepta mea, et elegerint quæ ego volo, et amplectentur testamentum meum,*

(33) Planum fit ex hoc loco non in consummatione, sed in mutuo consensu, conjugii naturam constitui ab Ambrosio. Qua quidem in re cum eo consentiunt Hieronymus, Augustinus et cæteri Patres: quos in hoc postea Gratianus in Decreto, Pet. Lombardus in lib. iv Sentent., dist. 27, et alii canonistæ theologique seculi sunt.

(34) Rom. edit. sola *cum alibi*, etc.; verum retinenda vox *licet* aliarum ac mss. auctoritate: plus enim hoc loco significatur quam exprimitur: atque adeo post voces, *plenius dixerimus*, mente utique supplendum videtur, ac *proinde facile esset plura dicere*. Illic porro indicatur expositionis in Lucam l. ii, ubi non solum huic, sed et reliquis ejus objectionibus fuisse respondetur. Et hinc etiam patet virum sanctum, dum supra dixit, *silere jam dudum malimus*, non de doctrina ipsa, sed tantum de personis quas illic ex industria non indicaverat, intelligendum.

(35) Hanc opinionem Hieronymus in cap. i Epist. ad Gal. refert ac refellit: cui quidem hanc in re communiter subscribit schola theologorum.

(36) Ambrosianum hoc principium qui intemeratam Mariæ conceptionem defendunt, quam latissime solent extendere: contra vero illud intra certos limites restringendum autumant oppositæ sententiæ

A *dabo illi in domo mea et in matri meo locum nominatum meliorem, et filiorum et filiarum nomen æternum dabo illi, et non debeat* (Luc. xi, 35). Alibi promittit ut non debeant: matrem suam deicere patiebatur? Sed non defuit Maria, non defuit virginitalis magistra: nec fieri poterat ut quæ Deum portaverat, portandum hominem arbitraretur: nec Joseph vir justus in hæc prorupisset timentia, ut matri Domini corporeo concubitu misceretur.

CAPUT VII.

Ubi probatum est Mariam perseverasse in integritate virginea, ex eo quod in matrem discipulo data fuerit; confirmatur virginitalis propositum ab ea minime mutari potuisse ejus tanta constantia in Filii passionis: tantæque virtutis in Baptistæ exultatione præfulserit.

B 46. Sed tamen Maria suis, non alienis moribus defendatur. Non defecit, ut dixi. Ipse testis est Filius Dei, qui cum esset in cruce, discipulam matri commendabat ut filium: discipulo eam tradebat ut matrem (Joan. xix, 26, 27). Docuit hoc Joannes, qui mystica magis scripsit (37): alii enim Evangelistæ scripserunt quod in passione Domini terra contremuit (Matth. xxvii, 51, sol refugit, persecutoribus venia postulata est (Ibid. 34): iste dilectus Domini, qui e pectore ejus hauserat secreta sapientiæ (Joan. xiii, 23) et piæ voluntatis arcana, ab aliis dicta præteriens, 261 hoc diligentius prosecutus est ut maternæ virginitalis perseverantiam suo judicio comprobaret (Luc. xxiii, 43, quasi filius de matris pudore sollicitus, ne quis eam tanto convicio temerariæ integritatis aspergeret.

C 47. Dignum quippe erat ut qui latroni veniam donabat, matrem dubio pudoris absolveret. Dicit enim ad matrem: *Mulier, ecce filius.. Dicit et ad discipulam: Ecce matre tua* (Joan. xix, 26, 27). Ipse est discipulus, cui mater commendatur. Quomodo marito uxorem tolleret (38), si fuerat Maria mista conjugio, aut usum tori conjugalitatis agnoverat?

propugnatores. Et certe negari non potest, quin ei quandoque termini sui tribuendi sint: qua de re adisis Th. Reinaudum in *Diptyc. Marianis*, non uno loco.

(37) Si quæ hoc fere toto capite dicuntur, cum lib. ii in Luc. num. 130 et seq., nec non cum loco ejusdem argumenti ex Epist. ad Vercell. contuleris, tantam in illis deprehendes consensionem, ut tria hæc opera ejusdem auctoris esse non sis negaturus.

D (38) Duo sunt hoc loco animadvertenda: primum est utrum Ambrosius noster qui superioris capituli initio verum inter Mariam ac Joseph matrimonium visus est agnoscere, hic sibi ipse sit contrarius: alterum, an scholastici ex hac Ambrosiana doctrina suam matrimonii rati a consummatione distinctionem recte deducant. Sed a se minime dissidet sanctus doctor: id enim tantummodo hic negat, uxorem ex qua maritus liberos procreaverit, aut quacum conjugalem habeat consuetudinem ab illo sine injuria avelli posse: contra vero eam quæ cum conjugate tanquam cum fratre semper vixerit, a viri contubernio segregari jus fasque esse: modo causa propter quam copulati fuerant, sublata sit. Atqui nullo modo hinc consequitur solvi hæc ratione vinculum conjugale, et eis qui sic fuerint separati, licere novum cum aliis inire conjugium; quod ta-

48. Claudite ora (39), impii : aperite aures, pii : **A** audite quid Christus loquatur. Testatur de cruce Dominus Jesus et paulisper publicam differt salutem, ne matrem inhonorem relinquat. Subscribitur Joannes testamento Christi. Legatur matri pudoris defensio, testimonium integritatis : legatur et discipulo matris custodia, pietatis gratia. *Et ex illo suscepit eam discipulus in sua (Ibid. 27).* Non utique Christus faciebat divortium, non Maria relinquebat virum. Sed eum quo virgo habitare debebat, quam cum eo quem filii hæredem, integritatis sciret esse custodem?

49. Stabat ante crucem mater, et fugientibus viris, stabat intrepida. Videte utrum pudorem mutare potuerit mater Jesu, quæ animum non mutavit. Spectabat piis oculis filii vulnera, per quem sciebat omnibus futuram redemptionem. Stabat non degeneri mater spectaculo, quæ non metuebat peremptorem. Pendebat in cruce filius, mater se persecutoribus offerebat. Si hoc solum esset, ut ante filium prosterneretur, laudandus pietatis affectus, quod superstes filio esse nolebat : sin vero ut cum filio moreretur, cum eodem gestiebat resurgere, non ignara mysterii quod genuisset resurrecturum : simul quæ publico usui impendi mortem filii noverat, præstolabatur si forte etiam sua morte publico muneri aliquid adderetur. Sed Christi passio adjutorio non eguit, sicut ipse Dominus longe ante prædixit : *Et respexi, et non erat auxiliator : et attendi, et nemo suscipiebat : et liberabo eos brachio meo (Isa. lxxiii, 5).*

50. Quomodo ergo extorqueri potuit integritas Mariæ, quæ fugientibus apostolis, supplicia non metuebat, sed ipsa se offerebat periculis ? Cujus tanta gratia, ut non solum in se virginitalis gratiam reservaret, sed etiam his quos viseret, integritatis insigne conferret. Visitavit Joannem Baptistam, et in utero matris priusquam nasceretur, exsilivit (*Luc. i, 41*). Ad **262** vocem Mariæ exultavit infantulus, obsecutus antequam genitus. Nec immerito mansit integer corpore, quem tribus mensibus oleo quodam suæ præsentiae et integritatis unguento Domini mater exerevit. Eademque postea Joanni Evangelipæ est tradita conjugium mescienti. Unde non miror præ cæteris locutum mysteria divina, cui præsto erat aula cælestium sacramentorum.

men inde confici posse memorati theologi defendunt.

(39) Illic septimi capitis initium erat : sed quia liquet illud, non secus ac duorum sequentium, alieno loco positum fuisse, ipsum perinde ac alia memoratorum capitum initia commodius alio transferri non dubitavimus : quod et fecimus.

(40) Ita vet. edit. ac mss. quibus favet versio Syriaca. Rom. autem edit. cum textu Hebr. et reliquis vers., *reducam*. LXX, *Ἐγὼ τὸ ἀποστρέψω* *αὐτήν*, etc.

(41) Rom. edit. cum textu Hebr. et omnibus omnino vers., *Et convertit me* : vel. autem edit. ac mss., *Et converti me*. Porteam Ambrosius pro *ἐπιστρέψω* in cod. suo legerit *ἐπιστρέψω*, facili

CAPUT VIII.

Ezechiels testimonia, et potissimum quod habet de porta non aperienda, in Mariam quadrare : utpote, per quam non reseratam transierit solus Christus sicque illam confortaverit ut postea ne Josepho quidem patefacta sit.

51. Nunc mihi dicant qui hanc quæstionem serunt, quid est quod ait Dominus per prophetam : *Nunc revocabo captivitatem Jacob, et miserebor adhuc domus Israel (Ezech. xxxix, 25) ?* Et infra, *Congregabo, inquit, de gentibus eos (40), et congregabo illos de regionibus nationum, et sanctificabor in his in conspectu gentium : et sciet quod ego sum Dominus Deus ipsorum, dum apparebo illis inter nationes : et non avertam amplius faciem meam ab eis, pro eo quod effudi iram meam in domum Israel, dicit Dominus (Ibid. 27, 29).*

52. Et infra dicit propheta vidisse se in monte alto nimis ædificationem civitatis ejus portæ plurimæ significantur (*Ezech. xi, 2 et seq.*) ; una tamen clausa describitur, de qua sic ait : *Et convertime (41) secundum viam portæ sanctorum exterioris, quo respicit ad Orientem, et hæc erat clausa. Et ait ad me Dominus : Porta hæc clausa erit, et non aperiatur, et nemo transibit per eam, quoniam Dominus Deus Israel transibit per eam. Eritque clausa, quoniam dux hic sedebit in ea, ut manducet panem in conspectu Domini. Secundum viam Ælam (42) portæ intrabit et secundum viam ejus exibit (Ezech. xlii, 1 et seq.).* Quæ est hæc porta, nisi Maria ; ideo clausa, quia virgo ? Porta igitur Maria, per quam Christus intravit in hunc mundum, quando virginali fusus est partu, et genitalia virginitalis claustra non solvit (43). Mansit intemeratum septum pudoris, et inviolata integritatis duravere signacula, cum exiret ex virgine, ejus altitudinem mundus sustinere non posset.

53. *Hæc, inquit, porta clausa erit, et non aperiatur (Ibid. 2).* Bona porta Maria, quæ clausa erat, et non aperiiebatur. Transivit per eam Christus, sed non aperuit.

54. Et ut doceamus quia portam habet omnis **263** homo, per quam Christus ingreditur : *Tollite, inquit, portas principes, vestras, et elevamini, portæ æternales, et introibit Rex gloriæ (Psal. lxxii, 7).* Quanto magis ergo porta erat in Maria

mutatione.

(42) Dictionem *Ælam* quæ aberat a cunctis edit. ex mss. restituimus. Hanc etiam habent LXX quam aliæ versiones interpretantur : *viam portæ vestibuli*, vel porticus.

(43) Locus hic difficultatem alterius e libro n. Expos. in Lucam, quo maternam vulvam aperuisse Christus dicitur, penitus solvit. Ostendit enim illic Ambrosium eo modo non ob aliud locutum, quam ut Moysis elocutioni suam accommodaret : nihil autem ea significatum voluisse, nisi solum Christi exitum, sed virginitalis septis ac signis, qualia fuerant ante partum, in ipso partu et postea usque perseverantibus. Vide quæ citato libro Expos. in Lucam, col. 1300, num. 57, subnotavimus.

in qua sedit Christus et exivit? Est enim et porta ventris. Unde ait Job sanctus: *Intenebrescant, inquit stellæ noctis illius, quia non conclusit portas ventris matris meæ* (Job. iii, 9, 10).

55. Est ergo et porta ventris, sed non clausa semper: verum una sola potuit manere clausa, per quam sine dispendio claustrorum genitalium virginis parvus exivit. Ideo, ait propheta (Ezech. xlv, 2). *Porta hæc clausa erit: non aperietur, et nemo transibit per eam*: hoc est, nemo hominum; quoniam Dominus, inquit, *Deus Israel transibit per eam. Eritque clausa*, id est ante et post transitum Domini erit clausa: et non aperietur a quoquam, nec aperta est; quoniam habuit semper januam suam Christum, qui dixit: *Ego sum janua* (Joan. x, 9), quam nemo ab ea potuit avellere.

56. Hæc porta ad orientem aspiciebat: quoniam verum lumen effudit, quæ generavit Orientem, peperitque Solem justitiæ. Audiant ergo imprudentes: Clausa, inquit, erit hæc porta, quæ solum recipit Deum Israel. Is igitur de quo dictum est ad Ecclesiastam: *Quoniam confortavit seras portarum tuarum* (Ps. cxlviii, 13), suam portam confortare non potuit? Sed confirmavit profecto et servavit intactam. Denique non est aperta.

57. Audiant igitur prophetam dicentem: *Non aperietur, eritque clausa*, hoc est, non aperietur ab eo cui desponsabitur; non licebit enim ut aperiat, per quam Dominus transibit. Et post eum, inquit, erit clausa, hoc est, non aperiet eam Joseph, quoniam dicetur ei: *Noli timere accipere Mariam conjugem tuam; quod enim ex ea nascetur, de Spiritu sancto est* (Matth. i, 20).

CAPUT IX.

Quomodo variis symbolis virginitas significetur, quidve ex eorum singulis dicere debeant sacræ virgines?

58. Porta ergo clausa virginitas est: et hortus clausus virginitas: et fons signatus virginitas. Audi, virgo, diligentius apertis auribus, et clauso pudore, aperi manus, ut te pauper agnoscat: claude ostium, ne temerator irrepat; aperi mentem, serva signaculum.

59. Virga quoque a radice virginitas est; sic enim scriptum est: *Exiet virga a radice Jesse, et flos a radice ejus ascendet* (Isa. xi, 1). Non cavata est hæc virga, sed solida. Nemo ergo adurat virgam tuam, ut florem tuum custodias. Virga es, o virgo, non curveris, non inflectaris in terram, ut in te flos paternæ radice ascendat.

60. Hortus clausus es, virgo, serva fructus tuos:

(44) Edit., *sed non omnis clausa semper*.

(45) Edit., *et unus Dei filius*; mss., *et unus Deus Filius*. Magis commode.

(46) Dubium hic incidere potest utrum in verbo dicunt intelligendi sint Bonosiani? Certe quidem neque Ambrosius supra c. 5, neque Bonosius in ea ep. qua sui iudicium ad Macedones episcopos remittit, hanc eis hæresim attribuit. Sed respondere non difficile est, in opere quod instituendæ virginis causa susceptum esset, eum errorem qui ex diame-

A 264 non ascendant in te spinæ, sed uvæ tue floreat. Hortus clausus es, siha nemo auferat sepe tu pudoris, quia scriptum est: *Et destruentem sepe mordebit serpens* (Eccle. x, 8). Sed illam solum auferat, de qua dictum est: *Quid incisa est seps* (Gen. xxxviii, 29)? Nemo parietem tuum destruat, ne sis in concubationem. Paradisus es, virgo, Evam cave.

61. Fons signatus es, virgo, nemo aquam tuam polluat, nemo conturbet: ut imaginem tuam in fonte tuo semper attendas.

62. Porta clausa es, virgo, nemo aperiat januam tuam, quam semel clausit Sanctus et Verus, qui habet clavim David, qui aperit, et nemo claudit: claudit et nemo aperit (Apoc. iii, 7). Aperuit tibi B Scripturas, nemo eas claudit: clausit pudorem tuum, nemo aperiat eum.

CAPUT X.

Innuitur virginitatem coronam esse in manu Domini, quem unum non secundum perinde ac Patrem et Spiritum produit Scripturæ. In hoc obijciunt Evangelii textum hæretici, at illo per alia testimonia soluto, fides catholica de Trinitate confirmatur.

63. Venio, inquit, cito, tene quod habes: nemo accipiat coronam tuam (Apoc. iii, 11). Quæ est corona tua, nisi illa de qua dictum est: *Et eris corona decoris in manu Domini* (Isa. lxxii, 62)?

64. Quis hoc dicit, nisi ille de quo dixit Ecclesiastes: *Est unus, et non est secundus* (Eccle. ix, 8)? Quis est iste, nisi ille de quo dictum est: *Magister vester unus est Christus* (Matth. xxiii, 10)? Unus est, quia unigenitus Dei Filius: quia solus, ut scriptum est: *Quia expandit cælum solus, et ambulat sicut in terra super mare* (Job. ix, 8). Hic ergo non secundus, quia primus est: non est secundus, quia unus est: *Unus Deus Pater, ex quo omnia, et nos in illo, et unus Dominus Jesus Christus, per quem omnia, et nos per ipsum* (I Cor. viii, 6). Unus Deus Pater, et unus Deus Filius (45), et unus Spiritus sanctus, sicut scriptum est: *Hæc autem omnia operatur unus atque idem Spiritus, dividens singulis prout vult* (I Cor. xii, 11). Unus, inquit, quia unus Deus. Nullus secundus: quia quod vult facit, non quod imperatur. Unus ergo Pater Deus, et unus Dei Filius. Unus et unus, quia non sunt duo dii. Unus D Filius, quia cum Patre unum est, sicut ipse dixit: *Ego et Pater unum sumus* (Joan. x, 30). Et unus Spiritus, quia unitas Trinitatis est, non ordine distincta, nec tempore.

65. Sed dicunt lectum (46); *Ite, baptizate gentes*

tro virginitati opponitur, ante omnia refutandum fuisse: in Capuensi autem synodo non agendum nisi de dogmate eisdem hæreticis proprio, cum illud quod ipsis atque Arianis erat commune, satis superque jam Ecclesiæ auctoritas confodisset. Quod tamen obiter hic refellere minime negligit idem præsul, quia qui Christi negaverit divinitatem, vix unquam de Mariæ virginitate perpetua recte sentiat. Porro non injuria hoc loco designari Bonosianos vel hinc intelligas, quod cum illis Photiniani,

in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti (Matth. xxviii, 19), et objiciunt, quia primo Patrem nominavit, secundo Filium, tertio Spiritum sanctum. Numquid ergo, quia dicit Evangelium : *In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum* (Joan. i, 1), inferiorem significavit Patrem, quia primo Verbum 265 Dei in principio semper esse ac fuisse memoravit? Aut cum dixit Apostolus : *In regno Christi et Dei* (Ephes. v, 5), ordinem fecit? Aut cum dicit ipse Dominus Jesus : *Spiritus Domini super me, propter quod unxit me, evangelizare pauperibus misit me, prædicare captivis remissionem* (Luc. iv, 18), eminentiorem Filio Dei Spiritum esse testatus est?

66. Advertis, virgo, quemadmodum ista solvantur. Aperi ad hæc aures tuas, os tuum claude. B Aperi aures, ut fidem audias : claude os, ut teneas verecundiam (47).

67. Deinde illud legunt, quia dixit : *In nomine Patris et Filii et Spiritus sancti*; et non intelligunt quod ante præmiserit : *In nomine*, inquit. Tres personas quidem significavit, sed unum Trinitatis nomen asseruit.

68. Unus itaque Deus, unum nomen, una divinitas, una majestas. Nullus ergo secundus, quia principium omnium Trinitas est, et Trinitatis primatus super omnia est. Ergo unus, et non est secundus. Unus est, qui secundum non habet, quia unicus solus sine peccato, solus sine adjutorio, qui ait : *Respexi, et non erat adjutor* (Isa. lxiii, 5).

CAPUT XI.

Cum tantopere pro nobis laboraverit Christus, ei uni laborare nos oportere. Ipsum non legi secundum esse, nisi tantum quatenus homo est, quo sensu etiam novissimus appellatur. Et huc locus Ecclesiasticis atque Elisæi exemplum adaptantur.

69. *Non est finis labori ejus* (Eccle. iv, 8), quia pro omnibus advocatus noster est apud Patrem, et infirmitates nostras suscepit, et pro nobis dolet, pro nobis infirmatur, sicut ait : *Ager eram, et non visitatis me* (Matth. xxv, 43).

70. *Cujus oculus non satiatur divitiis* (Ibid.); quia ipse est altitudo divitiarum sapientiæ et scientiæ Dei, in quo sunt thesauri mysteriorum cœlestium. Cur ergo sæculo potius laboramus, et fraudamus animam nostram tantæ bonitatis dispendio,

quos Christi æternitati hostes infensissimos ex Ariana hæresi pullulasse constat, ita postea confusi fuerint, ut hi amisso proprio nomine, in Bonosiacorum transierint appellationem, quemadmodum Gennadius lib. *de Scriptor. Eccles.* cap. 11 testificatur. Concilium etiam Arelat. ii, can. 16 et 17, docet ex Photinianorum errore venire Bonosiacos, licet quæ de utrumque baptismum illic traduntur, inducant in eorum doctrina aliquid exstillsse discriminis. Adi quoque Gelasii decretum de lib. prohibitis, ubi conjungi ab eo videntur utrique hæretici.

(47) Mss. *verecundiam Dei. De illo legunt, etc.* Mians concinne.

(48) Ita mss.; edit. autem, *Verum ante videamus*

A qui nulli alii nisi huic servire Domino debemus?

71. Ille ergo non est secundus. Ego certe hoc testimonium defero : lego quia primus est, lego quia non est secundus. Illi qui secundum aiunt, doceant lectione.

72. Sed dicit aliquis quia scriptum est : *Primus homo de terra terrenus, secundus homo de cælo celestis* (I Cor. xv, 47). Verum attende quid dicat (48) : *Secundus*, inquit, *homo*, quasi hominem secundum dixit. Et ego dico quia primus est secundum divinitatem, ante quem nullus, secundus autem secundum carnem, quia post Adam.

73. Ego plus dico, non solum ego secundum hominem, sed etiam novissimum. Denique sic habes scriptum : *Factus est primus homo Adam in animam viventem, novissimus Adam in spiritum vivificantem* (Ibid. 45). Vide elementiam Christi, ipse est 266 primus et novissimus. Qui primus erat, propter nos se novissimum fecit. Primus, quia per ipsum omnia, novissimus, quia per ipsum resurrectio. Descendit enim et projecit se, ut caderet, infra omnes se faciens, ut omnes jacentes levaret.

74. Unde et ait Ecclesiastes : *Quia si ceciderit unus, alter eriget socium suum; et væ illi uni eum ceciderit* (49), *et non est secundus, ut eum erigat. Et quidem si dormiant duo, est calor illis, et unus quomodo calefiet* (Eccle. ix, 10, 11)? Hoc est, qui Christum habet secum, etsi ceciderit, resurget, etsi mortus fuerit, reviviscet, quia adest illi (50) qui venit ignem in terram mittere (Luc. xii, 49). Denique et Elisæus cum puerum resuscitaret, insufflavit illi, ut infunderet vitæ calorem (IV Reg. iv, 34). Habe- to ergo tecum hunc ignem in pectore tuo, qui te resuscitet, ne frigus tibi perpetuæ mortis irrepat.

75. Ille ergo juvenis se projecit, qui venit per Mariam, et infundebat vitæ calorem pectoribus audientium. Unde dicunt illi in Evangelio : *Nonne cor nostrum ardens erat in nobis, cum aperiret nobis Scripturas* (Luc. xxiv, 32)?

CAPUT XII.

Christum juvenis secundi nomine ab Ecclesiasto designatum cum aliis locis, tum hujus ipsius continuatione intelligi : eum igitur esse qui et transisse portam, et in ea sedens manducasse describitur.

D 76. Ille est juvenis secundus, ut dicit Ecclesiastes : *Vidi universos qui vivunt, qui ambulant sub sole cum juvene secundo, quis resurget pro eo* (51)

mus de quo dicat. Cæterum idem, Epiphanio teste, Photinus quoque objiciebat; unde optime id confirmatur, Photini culpam discipulo, qualem Bonosum fuisse supra ostendimus, hic respondere sanctum doctorem.

(49) Edit., *væ illi qui unicus ceciderit*, mss., *væ, illi uni eum ceciderit*. Magis scite, LXX enim *ὅτι ὁ ἑὶς ἐν ὅττι πύτη*, etc.

(50) Omnes edit., *adest ille*, mss., *adest illi*. Optime, ut referatur ad eum qui ceciderit, et relativi qui subintelligatur antecedens *is* aut alius. Infra vero ubi edit. vet. ac mss. *Hic ergo juvenis*, ultimæ voci spongiam induxit Rom. edit. Non satis recte.

(51) Rom. edit. sola, *quis resurget cum eo*; sed aliarum et mss. lectioni favent etiam LXX, quorum

(*Ezech.* iv, 15? Quis enim pro Christo resurget, cum ille pro omnibus surrexerit, et in illo omnes surrexerint, cum spem resurrectionis acceperint?

77. De Christo autem dictum liquet, quando advertis congruere istum locum cum benedictione vel prophetia Jacob, qui ait de Juda: *Quis suscitabit eum* (*Gen.* xlix, 9)? Non utique alter, quia ipse se suscitavit, sicut ipse ait: *Solvite templum hoc, et in triduo resuscitabo illud* (*Joan.* ii, 19). Hoc autem dicebat de templo corporis sui.

78. Illud quoque vere Christo convenit soli, quod addidit: *Non est finis omni populo ejus* (*Ezech.* ix, 15): quia populus Christi innumerabilis finem non habet, cui fides resurrectionis æternæ perpetuæ vitæ acquirit ætatem (52). Secundum carnem itaque et juvenem dictum, et cadere vel resurgere dubium non est. Denique et illud annexuit, quia optimus puer pauper et sapiens (*Ibid.*): pauper enim factus est, cum dives esset.

79. Ipse ergo rex Israel transivit hanc portam, ipse dux sedit in ea, quando Verbum caro factum est, et habitavit in nobis (*Joan.* i, 14), quasi Rex sedens in aula regali uteri virginalis, vel in olla ferventi, sicut scriptum est: *Moab aula spei, vel olla spei meæ* (*Psal.* lxx, 10). Utrumque enim diversis in codicibus invenitur. Aula regalis est virgo, quæ non est viro subdita, sed Deo soli. Est et olla 267 uterus Mariæ, quæ Spiritu ferventi qui supervenit in eam replevit orbem terrarum, cum peperit Salvatorem.

80. Qui manducavit in porta sedens (*Ezech.* xlv, 3), utique cibum illum de quo dicit: *Meus cibus est ut faciam voluntatem Patris mei qui in cælo est* (*Joan.* iv, 34).

CAPUT XIII.

Mariæ virginitatem pulchre designari per ollam ac nubem levem hujus nobis pluviam pluribus typis in Veteri Fœdere præsignatam a virginibus colligi, non secus ac efficacissimum illius ollæ unguentum excipi oportere, nec paupertatem ab ullo prætexendam, sed adhibendam præparationem.

81. O divitias Marianæ virginitatis! Quasi olla ferbuit, et quasi nubes pluit in terras gratiam Christi: scriptum est enim de ea: *Eccc Dominus venit sedens super nubem levem* (*Isa.* xix, 1). Vere levem quæ conjugii onera nescivit: vere levem quæ levavit hunc modum de gravi fœnore peccatorem. Levis erat, quæ remissionem peccatorum utero gestabat. Denique levavit Joannem in utero constitutum, qui ad vocem ejus exsilivit, et infans exsultavit in gaudio (*Luc.* i, 41), prius sensu devotionis quam spiritus infusione vitalis animatus.

82. Excipite igitur, excipite, sacræ virgines, hæc verba sunt, ὅς ἀναστρέψεται ἀνθρώ, etc., his etiam nec discrepant aliæ versiones.

(52) Mss. *perpetuitate acquirit ætatem.*

(53) Edit., *in animæ præcordia* mss.; *in ima præcordia.*

A nobis hujus pluviam spiritalem temperamentum flagrantia corporalis: ut corporis omnes restinguat ardores, atque internæ mentis vestrae humescant. Hujus imbrem nobis sacratæ patres nostri annuntiaverunt nobis, salutem mundi futuram. Hunc imbrem significabant esse venturum stillicidia stillantia super terram (*Psal.* lxxi, 6), quæ Hierobaal poposcit et meruit (37) (*Judic.* vi). Bonam nubem sequimini, quæ fontem intra se genuit, quo rigavit orbem terrarum. Excipite ergo voluntariam pluviam, pluviam benedictionis, quam hæreditati suæ Dominus effudit. Excipite aquam, et non effluat vobis; quia nubes est, diluat vos, et sacro humore perfundat; quia olla est, spiritu vaporet æterno.

B 83. Excipite itaque, ex hac Moabitide olla gratiæ cœlestis unguentum (*Psal.* lxx, 10), nec vereamini ne deficiat: quod exinanitum est, et plus redundat: quia in omnem terram odor ejus exivit, sicut scriptum est: *Unguentum exinanitum est nomen tuum; ideo adolescentule dilexerunt te* (*Cant.* i, 2). Descendat istud unguentum in ima præcordia (53) viscerumque secreta, quo non deliciarum odores sancta Maria, sed divinæ gratiæ spiramenta redolebat.

84. Hæc pluvia Evæ restinxit appetentiam: hoc unguentum fœtorem hæreditarii erroris 268 abstersit; hoc unguentum Maria soror Lazari in pedes Domini effudit, et tota domus pio repleta odore fragravit (*Joan.* xii, 3).

C 85. Nec ulla se pauperem putet, nulla se arbitretur inopem, nulla metuat ne pretiosum hoc unguentum emere non possit, aut fontem istum putet esse venalem. *Qui sititis, inquit, ite ad aquam: et quicumque non habetis argentum, ite et emite, et bibite sine argento* (*Isa.* lv, 1). Et supra ait: *Gratis venundati estis, et sine argento redimemini* (*Isa.* lvi, 3). Ideo pauper factus est Dominus, cum dives esset, ut cum omnes emant, et egenos præcipue sua paupertate locupletet.

86. Parate igitur vasa Domini, ut excipiat hunc fontem aquæ vivæ, fontem virginitatis, integritatis unguentum, odorem fidei, et suavis misericordiæ gratia florulentum. Induamini (54) agni ejus innocentiam, qui cum malediceretur, non remaledixit: cum percuteretur, non percussit (1 *Petr.* ii, 23).

CAPUT XIV.

Quo virgines acrius impellantur ad Mariæ imitationem ostenditur multa quæ mystice dicta sunt de Ecclesia eidem quoque Deiparæ virgini competere.

87. Hanc imitamini, filiæ, cui pulchre convenit illud quo de Ecclesia prophetatum est: *Speciosi (55) facti sunt gressus tui in calceamentis, filia*

(54) Mss., *gratiæ florulentam induamini, etc.*

(55) Ita edit., mss. autem, *cui dictum est: Speciosi, etc.* Iterum vero ubi edit., *eo quod speciosa*; minus concinne, ut sequentia docnet.

Aminadab (Cant. vii, 1); eo quod speciose (56) Ecclesia Evangelii predicatione processit. Speciose posuit nomen, quia corpore velut calcamanto natus; ut quo velut (57), sicut patet sine impedimento ullo circumferre vestiturum.

88. In hoc calcamanto speciose processit Maria, que sine ulla corruptione corpore consuetudinis factorem salutis virginis generavit. Unde egregie Joannes ait: *Non sum dignus solvere corruptam calcamantorum eius* (J. i, 27), id est, non sum dignus in amplexibus mysticorum comprehendere angustias mentis humane, neque inopis vilitate terrenis absolvere. Unde et Isaias dicit: *Generatio in ejus quis enarrabit* (Is. lvi, 8)? Speciosi ergo gressus vel Mariæ vel Ecclesiæ, quoniam speciosi pedes evangelizantium.

89. Quam pulchra etiam illa que in figura Ecclesiæ de Mariæ prophetata sunt; si tamen non membra corporis, sed mysteria generationis ejus intendas! Dicitur enim ad eam: *Moduli femorum tuorum sicut torquibus, operi matrum artificis* (58). *Unaliter est uter tornatilis, non deficiens misto. Venter tuus sicut acervus tritici muniti inter lilia* (Cant. vii, 1-3); eo quod continens sibi in omnibus Christi ortus ex Virgine, sicut victores sicut secularium proclerum, strenuorum, virorum 259 donatis torquibus honorare (59) cervices; ita jugum nostrum levavit, ut fidelium colla virtutis in gignibus corruet.

90. Vere autem natus ille Mariæ crater tornatilis, in quo erat Sapientia, qui miscuit in cratere vinum summa Prov. ix, 2, indelicentem cognitionis plenam gratiam divinitatis sue plenitudine subministrans.

91. In quo virginis utero simul acervus tritici, et lili floribus gratia germinabat; quoniam et granum tritici generabat, et lili. Granum tritici secundum quod scriptum est: *Amen, amen dico vobis, nisi granum tritici, cadens in terram, mortuum fuerit, ipsa solum manet* (Joan. xii, 24). Sed qui de uno grano tritici acervus est factus, completum est illud prophetiarum: *Et convalles abundabant frumento* (Psal. lxxiv, 14), quia granum illud mortuum plurimum fructum attulit. Hoc itaque granum omnes homines perpetua celestium munerum esca

A saturavit; consummatumque est illud prophetici oris eloquium, dicente eodem David: *Ulavit eos ex alio frumento, et de pascuis de saturavit eos* (Psal. lxxx, 17).

92. Lili hoc granum esse etiam lilium divina testantur oracula, quia scriptum est: *Ego sum flos campi et lilium convallium: sicut lilium circum dicitur spinarum* (Cant. ii, 1, 2). Christus erat lili in medio spinarum, quando erat in medio Judeorum.

CAPUT XV.

Virgines propter singularem modo dici posse lilia Christi, Christum vero ipsum recte per acervum tritici lili circumdatum adumbrari, quippe qui et Ecclesiam fecundaverit, et diversorum retulerit coronas certaminum.

B 93. Audi, virgo, quid dicat: *Lilium*, inquit, *convallium* Christus, id est, humilium animarum et mitem. Eto ergo milis atque mansueta, ut in te sicut lili germinet Christus. De quo et alibi habes: *Labia ejus lili stillantia myrrham primam* (60) (Cant. i, 13); id est, qui Christi passionem loquuntur et suo ore concelebrant, ac mortificationem ejus in suo circumferunt corpore, Christi lilia sunt; specialiter sacre virgines, quarum est splendida et immaculata virginitas. Unde plerisque accipiunt quod Ecclesia videatur dicere: *Ego sum flos campi et lilium convallium*; que in hac convalle istius mundi gratiam boni odoris exhalat, sedulæ confessione pietatis. Denique et alibi dicit: *Frater meus descendit in hortum suum, in phialas aromatatis, pascere in hortis, et colligere lilia. Ego fratri meo, et frater meus mihi, qui pascit inter lilia* (Cant. vi, 1, 2).

C 94. Ex illo ergo utero Mariæ diffusus est in hunc mundum acervus tritici muniti inter lilia: quando natus est ex ea Christus, cui dicit propheta David: *Benedices coronam anni benignitatis tue, et campi tui replebuntur ubertate. Pinguescent 270 fines deserti, et exultatione culles accingentur. Induti sunt arietes ovium, et convalles abundant frumento: etenim clamabunt et hymnum dicent* (Psal. lxxiv, 12-14).

95. Quis est annus Dominicæ bonitatis, nisi illo de quo dictum est: *Tempore accepto exaudi te, et in die salutis adjuvi te* (Isa. lxxix, 8); quando

D gruens et coherens; quo significatum voluit sanctus doctor Christum in ortu suo perfectiones tam inter se connexas habuisse, ut coronam efficere quodammodo videantur. Ceterum quod significat moris fuisse ut certaminum victores torquibus donarentur, tam crebra scriptorum testimonia exploratum faciunt, ut de illis in medium proferendis non sit laborandum. Si quis tamen plura desideret, valeat Vegetium lib. xi, cap. 27, et Lipsium, de Milit. Rom., lib. v, p. 209, ubi ad eum morem nunc usitatos equestrum ordinum torques acceptos refert.

(60). Edit. *Distillantia myrrham plenam*; si enim LXX, *ἡ ἀριστεία ἡ ἀριστεία ἡ ἀριστεία* Mss. tamen, et vulgata versio *stillantia myrrham primam*; textus Hebr. *myrrham transcurrentem*.

(56) Mss. dub. *et quod speciosa Ecclesia*.

(57) Sententia in mss. uno sic invertitur, *ut quo possit, sicut venit*, etc.

(58) Vel. edit., *opera matrum artificis* Rom. *opere matrum artificis*; mss. deique, *operi matrum artificis*. LXX autem omnibus fere patrocinantur; eorum enim mss. partim legunt, *ἔργον ἡ ἀριστεία*, partim, *ἔργον ἡ ἀριστεία ἡ ἀριστεία*. Infra vero ubi vel. edit. ac mss., *muniti inter lilia*, Rom. edit. restituit, *muniti*, etc.; que quidem videtur vera lectio, cum LXX constanter præferant, *ἡ ἀριστεία ἡ ἀριστεία ἡ ἀριστεία*.

(59) Ita mss. nisi quod habent *operare*, pro quo *lucere* ex edit. retinimus: totum vero locum eodem edit. exhibent in hæc verba, *continens sibi ut in omnibus Christi factus. Sicut victores*, etc. Idem autem est hoc loco *continens sibi*, atque ubi con-

populorum fide Ecclesia abundavit, justitiam (61) induit sacerdotes? Unde et Apostolus dicit: *Eccce nunc tempus acceptabile, ecce nunc dies salutis* (II Cor. vi, 2); quando venit Dominus prædicare annum Domini acceptum et diem retributionis, sicut in Evangelio suo ipse memoravit, dicens: *Spiritus Domini super me, propter quod unxit me*, etc. (Luc. iv, 18).

96. Tunc ergo Dominus operibus suis et gloria et honore sui tempus coronavit adventus: totus enim ille annus conversationis ejus in hoc mundo diversarum habuit certamina passionum. Vicit Herodem parvulus, de quo in passione infantium triumphavit (Matth. ii, 16). Esurivit, sitivit, pro nobis vapulavit, pro nobis contumeliarum indigna toleravit, crucem ascendit, mortuus est pro nobis.

CAPUT XVI.

Virginibus exeundum obviam Christo, et quaratione. Hunc quidem a matre coronatum esse, sed tamen de ipsius divinitate non ambigendum. Sumendam itaque perfectam fidem in esca illa quam paravit Jacob, et in stola quam prudens mulier contextuit, præfigurata, ut virgo, benedictiones a Christo consecuta, in homine Deum videat, imo vero Christum induat, simulque omnium ornamenta virtutum.

97. Vides quanta certamina (62)! Sed tamen non avarus exactor præmii, cui abundavit una cœlestis corona virtutis. Unde egredimini, filiae Hierusalem, sicut vos hortatur Scriptura divina in Canticis canticorum: *Egredimini et videte regem Salomonem in corona, qua coronavit eum mater ejus in die sponsalium ejus, et in die jucunditatis cordis ejus, quia fecit sibi*, inquit, *charitatem a filiabus Hierusalem* (Cant. iii, 11, 10), hoc est: Egredimini ex his angustiis et sollicitudinibus corporalibus, egredimini ex hac delectatione carnali, et peregrinamini de corpore, ut adesse Domino possitis; quoniam qui in carne sunt, Domino suo placere non possunt. Dicitur ergo vobis quia non estis in carne, sed in spiritu (Rom. viii, 8, 9), si potueritis comprehendere Salomonis veri illius pacifici charitatem, quam fecit sibi ipse; et ideo coronam accepit a matre.

98. Beata mater Jerusalem, beatus et Mariæ uterus, qui tantum Dominum coronavit. Coronavit eum quando formavit: coronavit eum, quando generavit; quia etsi eum sine aliqua sui operatione formaverit (63) quia Spiritus sanctus supervenit in virginem; unde et ipse 271 ait: *Inoperatum meum viderunt oculi tui* (Psal. cxxxviii, 16)], tamen

(61) Omnes edit., *Ecclesiam fecundavit, justitia*, etc. Mss. autem ut in contextu.

(62) Voci *certamina* edit. addunt *passus est*: quod elegantius subintelligitur in mss.

(63) Cave putes hic negari ab Ambrosio purissimam virginem vere Dei Genitricem habendam esse. Sed locum interpretare comparate ad eos hæreticos quos, ut vidimus, confutandos suscepit. Etenim ut Mariæ virginitatem semper mansisse intaminatam, et divinitatem Christo abjudicandam non esse probet, satis est si doceat eandem Deiparam, sine ullo

A hoc ipso quod ad omnium salutem eum concepit et peperit, coronam capiti ejus æternæ pietatis imposuit: ut per fidem credentium fieret omnis viri caput Christus. Inoperata est ergo et caro Christi, quem ut Maria virgo conceperet, inusitato quodam novoque Incarnationis mysterio, sine ulla virilis seminis admistione, divine gratia dispositionis, quod erat carnis, assumpsit ex Virgine, atque in illa novissimi Adam immaculati hominis membra formavit.

99. Hominem audis, sed supra hominem intellige; quia scriptum est: *Non coques agnum in lacte matris sue* (Exod. xxxiv, 26). Et alibi legis: *Et homo est; et quis agnosceat eam* (Jerem. xvii, 9)? Ergo non debes agnum illum, in quo plenitudo divinitatis corporaliter inhabitat (Colos. ii, 9), conditionis humanæ viribus æstimare, et majestatem incomprehensibilis potestatis degeneris cognitionis infirmitate (65) concludere. Non enim illum perfectæ fidei cibum Jacob coxit in lacte, quo Isaac pater ita est delectatus, ut ei prærogativam omnem benedictionis prophetica sobrietate conferret (Gen. xxvii, 25-27). Et ideo Apostolus scripsit succum lactis tenuis cibum esse doctrinæ, dicens: *Quia omnis qui alitur lacte, expers est verborum justitiæ* (Hebr. v, 13); parvulus enim est, perfectorum autem est solida esca.

100. Et tu ergo, filia, sume stolam illam mulieris pia operatione contextam (Ibid. 14), quæ manus suas aperit pauperi, et lucerna ejus non exstinguitur in tota nocte (Prov. xxxi, 18-22): atque induc te, et hujusmodi epulas affer ad patrem, ut dicat: *Quid est quod tam cito invenisti*, filia (Gen. xxvii, 20)? laudans in tenera adhuc ætate prudentiam, piæ quoque devotionis affectum. Et dicat tibi: *Accede ad me*, filia (Ibid. 26); odoratusque odorem vestimentorum tuorum benedicat te, dicens: *Eccc odor filiæ meæ, sicut odor agri pleni quem benedixit Dominus, et det tibi Deus a rore cœli desuper, et ab ubertate terræ abundantiam* (Ibid. 27, 28). Atque his adjungat: *Qui maledixerit tibi, maledictus erit: et qui benedixerit te, benedictus erit* (Ibid. 29).

101. Hac stola indutus Jacob hominem vidit, et ab eo quasi a Domino Deo benedictionem poposcit, et appellavit locum, *Visio Dei* (Gen. xxxii, 30). Hac stola indutus vidit illam stolam Christi, de qua ait: *Lavabit in vino stolam suam* (Gen. xlix, 11). Et benedixit etiam Joseph dicens: *Filius meus ampliatus Joseph, filius meus ampliatus, zelatus filius meus*

genitali congressu, sancti Spiritus opera concepisse. Alioqui enim quomodo Maria negari posset tantumdem Christi generationi, quantum cæteræ matres liberorum suorum, contulisse, quæ illum, Ambrosianis verbis utamur, *formavit, generavit, concepit ac peperit*. Verum de his iterum lib. iii, de Fide, c. 7.

(64) Rom. edit. sola, *degeneris cognationis infirmitate*. Non incommode.

(65) Edit. *mulieris, pie operationis studio contextam*: mss. vero ut nos in textu.

adolescentior, ad me revertere (*Ibid.* 22), significans Dominicæ resurrectionis insigne. Et addidit: *Benedictio patris tui et matris tue prævaluit super benedictiones montium manentium, et desideria collum æternorum* (*Ibid.* 26), id est, super regem gratiæ (66).

102. Hanc sune stolam, ut induas Christum, atque in ejus agnitione renoveris. Indue ergo sicut electa Dei viscera misericordiæ, benignitatem, humilitatem, patientiam, modestiam, charitatem, quæ est unitatis vinculum (*Coloss.* iii, 12, 14): ut nemini quidquam debeas, nisi ut invicem sororem tuam 272 diligas (*Rom.* xiii, 8), nec gratiæ ejus invidas, sed, quo probatiorem videris, imiteris, ut sit in te pax Christi et gratia, et verbum Dei habitet in corde tuo, atque hujus mundi fugias cogitationes (67).

103. Semel mundo mortua, ne quæso, tetigeris, ne attaminaveris quæ sunt istius sæculi (*Colos.* ii, 20, 21): sed semper in psalmis et hymnis et canticis spiritualibus abducas te ab hujus sæculi conversatione, non homini, sed Deo cantans. Et sicut sancta faciebat Maria (*Luc.* ii, 19), conferas in corde tuo. Quasi bona quoque agnicula rumines in ore tuo præcepta divina, ut dicas et ut: *Exercebor in mirabilibus tuis* (*Psal.* cxviii, 27). Nec dormitet aut stillet anima tua præ tædio (68). Stillicidia enim ejiciunt hominem in tempore hiemalide domo sua: anima autem perfecta non stillat, in qua nulla gravius est rima peccati, sed manet in domo sua, et inoffensæ habitationis novitate lætatur et fruitur. At si aliquid forte nutaverit, dicas: *Confirma me in verbis tuis* (*Psal.* cxviii, 28).

CAPUT XVII.

Aquantur Deo gratiæ quod angelorum vita in paradiso quondam perdita jam fulgeat in virginibus; quodque mundo Christum edere, atque Hebræos per mare educere digna fuerit virginitas. Post hæc Ambrosia ipsa Deo commendatur ac offertur, ut suam in ea teneatur munus, et ad spirituales partus celesti connubio illam conjungat, virtutes dotis atque ornamentorum loco tribuat, quarum beneficio sponsum suum tenere mereatur. Denique Christus obsecratur, ut famulam suam letus excipiat.

104. Nunc ad te, decursis omnibus, Pater gratiæ (69), vota converto, ejus pietati innumerabiles gratias agimus, quod in virginibus sacris angelorum vitam vitemus in terris, quam in paradiso quondam amiseramus. Quid enim ad limitanda virginum stu-

dia (70), confirmandamque virtutem, vel ad concelebrandam virginitatis gloriam plus conferre potuisti, quam ut Deus ex virgine nasceretur? Amplius nobis profuit culpa (71) quam nocuit: in quo redemptionis quidem nostri divinum munus invenit.

105. Sed ipse quoque unigenitus Filius tuus venturus in terras suscipere quod amissum est, puriorem carnis suæ generationem reperire non potuit, quam ut habitationi propriæ cœlestis aulae virginis dediceret, in qua esset et immaculatæ castitatis sacrarium, et Dei templum.

106. Quid autem illud attexam, quod divino tuo munere cum sanctis Moyse et Aaron virgo Maria pedes per fluctus duxit Hebræorum exercitum (*Exod.* xv, 20)? Relinquo vetera, privata non quæro: 273 satis est ista nobilitas familiæ virginali.

107. Te quæso ut tueris hanc famulam tuam, quæ tibi servire, tibi animam suam, tibi integritatis suæ studium dicare præsumpsit. Quam 273 sacerdotali munere offero, affectu patrio, commendando, ut propitius et præsul conferas ei gratiam, quo cœlestium thalamorum immorantem adytis sponsum excutiat, mereatur videre, introducatur in cubiculum Dei sui regis, mereatur audire dicentem sibi: *Ades hinc a Libano, Sponsa, ades hinc a Libano; transibis et pertransibis a principio fidei* (*Cant.* iv, 8); ut transeat sæculum, ad illa æterna pertranseat.

100. Intende igitur, Pater, in tuum munus, cui sanctificando nullus consilium quæsisisti; sed illi sine ullo petitore atque arbitro tantam contulisti 274 gratiam. quantam ante oracula divina credere nemo potuisset, ut in suo utero Deum virgo portaret. Cujus prærogativa muneris provocata crebrescunt studia virginitatis et sacræ integritatis exempla. Quibus hæc quoque famula tua ad hujusmodi virtutis gratiam lacessita, tuis assistat altaribus, non rutilanti cæserie flavum deferens erinem flammeo nuptiali dicatum (72): sed illum erinem quo evangelica illa mulier sancta Maria pedes Christi sedula pietate deterisit, et domum totam effuso implevit unguento (*Joan.* xii, 3), sacro offerens velamine consecrandum.

109. Adest puella, quam non nuptiarum festa, non præmia, non onerati pondus uteri, votivo nupturis dolore sollicitent: sed quæ immaculatos sibi 275 fidei partus et pietatis exposcat: ut in utero accipiat de Spiritu sancto, et spiritum salutis Deo feta parturiant. Sed ut ista procedere possit meritorum

(70) Mss. duo, *ad invitanda virginum studia.*

(71) Eodem sensu lib. *De Jacob, et vita beata*, cap. 6, num. 21: « Facta est mihi culpa mea merces redemptionis: per quam mihi Christus advenit, » etc. Item in psal. xxxix, num. 20: « Felix ruina, quæ reparatur in melius. » Et alibi passim habentur non absimilia.

(72) De variis nubentium ornamentis, nuptialibusque ritibus multa nec indigna scitu habent Baronius, Brissonius, Ant. et Franc. Hotmanni, Jos. Laurentius Polymathie lib. ii, synopsi 8, *de Sponsalibus et Nuptiis antiquorum*: nec non synopsi 15, *de Nuptialibus legibus* etc.

(66) Ita edit. omnes: mss. vero, *super regem gratia*. Quid si legamus, *super legem gratia*? Sane huic conjecturæ sensus videtur patrocinari; nec tamen absurde aliæ duæ lectiones.

(67) G. H. edit. in marg. et Rom. in textu, *fugias contagiones*; aliæ et mss., *fugias cogitationes*: nihilo deteriori sensu.

(68) Mss., *anima tua pretiosa*. Non satis recte. Porro si locum hunc et quæ Comment. in psal. xviii, serm. 4, num. 15, disputantur, inter se contuleris, idem lucem ex illis accipiet non mediocre.

(69) Edit., *Pater gloriæ... incessabiles gratias agimus.*

gratia, tu, Domine Pater omnipotens, suffragia commendationis adjunge; non enim solitaria dos pudoris est. Succingat sacrae virginitatis erinem (73) modestia, sobrietas, continentia, ut virtutum accincta comitatu, purpureo Dominei crucis redimita velamine, mortificationem Domini Jesu in sua carne circumferat; hæc sunt enim meliora velamina, quæ sunt indumenta virtutum, quibus culpa obtexitur, innocentia revelatur.

110. His igitur famulam tuam indue vestimentis, quæ in omni tempore munda sint; mundum enim manet, quidquid nulla interveniens culpa fuscaverit, ut ei jure dicatur: *Quoniam placuerunt Deo facta tua (Ecclesiæ ix, 7)*. In omni tempore sint vestimenta tua candida, et oleum in capite non desit, quo facies suas mysticas possit accendere; ut cum venerit Sponsus, inter illas sapientes virgines celesti thalamo digna munetur (*Matth. xxv, 10*), quæ devotionis ac fidei sunt gravitatisque lumine munus sacrae professionis illuminet.

111. Tuere igitur ancillam tuam, Pater charitatis et gloriæ (74), ut quasi in horto clauso et fonte signato teneat claustra pudicitiae, signacula veritatis. Agrum suum colere noverit quem colebat sanctus Jacob (75); et sexagesimos ex eo centesimosque fructus capesset. In hujus virtutibus et fortitudinibus 274 agri suscite in ea gratiam, et resuscites charitatem. Inveniat quem dilixit, teneat eum, nec dimittat eum, donec bona illa vulnera charitatis excipiat, quæ oculis preferuntur. Semper parata noctibus et diebus toto spiritu mentis invigilet, ne unquam Verbum eam inveniat dormientem. Et quoniam vult se dilectus ejus sæpius queri, ut exploret affectum; recurrentem sequatur, exeat fides, et anima ejus in verbum tuum peregrinetur a corpore, ut adsit Deo: vigilet cor ejus, caro dormiat, ne male incipiat vigilare peccatis.

112. Tu, Domine, adjuuge alios sacrae virginitatis ornatus, adjuuge sedulos pios cultus, ut noverit possidere vas suum, noverit humiliari, dilectionem teneat, veritatis murum, pudoris septum. Non

(73) Duo mss. *sacrae virginis erinem*.

(74) Idem mss. *Pater claritatis et gloriæ*.

(75) Edit. rom., *quem colebat sanctus Isaac*.

(76) Is. Casaubonus, Notis in Treb. Pollionem, pag. 207, num. 12, de quibusdam Gallieni Caesaris versibus minus pudicis agens, hunc Ambrosii locum citat, cui et subjungit: « Non dubito virum sanctum et facundum imitatum esse hunc Gallieni locum, et

A pineæ velamen ejus, non vineant expressi, pudicitiam ejus non teles, simplicitatem ejus non vincant edulcora (77). Et in eodem simplicitate, in verborum modis, erga omnes pulcor, peccata erga peccatores, circa egenos et pauperes misericordia: quod bonum est teneat, ab omni specie abstineat mala: veniat super eam benedictio montium, et os virtutis benedicat eam (*Job. xxix, 13*).

113. Pone ut signaculum verbum tuum in corde ejus, ut signaculum in brachio ejus (*Cant. xiii, 6*): ut in omnibus sensibus et operibus ejus Christus cluceat, Christum intendant, Christum loquatur. Aqua multa ejus non possit extinguere charitatem, nec persecutionum (77) gladius, nec periculum: sed contraria in omni opere bona atque verbo, gloriam tuam induat, et in tua gratia conversetur in hoc mundo. Sanctifices eam in veritate, in virtute confirmes, in charitate connectas, atque ad illam pudicitiae et integritatis celestem gloriam, coronam sibilatam immaculatamque divino tuo favore perducas; ut illic Agni secular vestigia (*Apoc. iv, 4*), et in meridiano pascat, in meridiano maneat (*Cant. i, 6*), nec in grege sodalium incipiat (78): sed agnis tui adacta, sine offensione versetur comes virginum, peccatis equa Marianum.

114. Egredere itaque tu, Domine Jesu, in die sponsalium tuorum, suscipe jamdudum devotam tibi spiritu, nunc etiam professione; imple agnitione voluntatis tuæ: assume ab initio in salutem, in sanctificatione spiritus et fide veritatis, ut dicat famula tua: *Tenuisti manum dexteram meam, et in voluntate tua deluxisti me, et in gloria assumpsisti me (Psalm. lxxii, 24)*. Aperi manum tuam, et imple animam ejus benedictione (*Psalm. cxlv, 16*): ut salvam facias sperantem in te (*Psalm. lxxxv, 2*), et fiat vas in honorem sanctificationum, utile Domino, ad omne opus bonum probatum (76): per illam æternabilem crucem, per illam venerabilem gloriam Trinitatis, cui est honor, gloria, perpetuitas, Patri Deo, et Filio, et Spiritui sancto, a sæculis, et nun, et semper, et in omnia sæcula sæculorum, Amen.

a sensu minus honesto ad honestum ac pium traduxisse. »

(77) Omnes edit., *excludere charitatem, nec persecutionis, nec gladius*.

(78) Ita mss.; edit. autem, *nec in greges sodalium incidat*. Minime male.

(79) Omnes edit., *ad omne opus bonum paratum*.

IN EXHORTATIONEM VIRGINITATIS ADMONITIO.

Deum opt. max. ut sui divexentur, nisi ad majorem ipsius gloriam, et illorum Ecclesiæque utilitatem, nunquam permittere, ex Ambrosiano illo itinere compertum redditur, quod huic operi dedit occasionem. Audierat vir sanctus Eugenium tyrannum in Italiam atque adeo Mediolanum, ut Paulinus (in *Vita Ambrosii*) auctor est, properare: igitur hominem qui sub Christianæ religionis obtentu idololatriam revocare moliebatur, non exspectandum ratus, Bononiam venit. Ibi interea dum moraretur, corporum Vitalis

atque Agricolæ martyrum quæ divinitus ipsi revelata esse videtur a Paulino (ibid.) significari, translationem solemnem celebravit. Hoc Florentini cum didicissent, cum ingenti animorum ardore invitaverunt, ut se invisere ac dedicandam novam ecclesiam ne gravaretur. Annuït eorum optatis sanctus antistes, tametsi alio statuisset sese conferre (cap. 1, num. 1, et Paulin. in *Vit. Ambros.*). Cumque aliquas Bononiensium martyrum reliquias secum attulisset, eas disposuit in illa ecclesia, quam ibidem celebri pompa ipse consecravît. Quæ etiam in solemnitate habuit eam ex qua hic liber constat, orationem.

Hæc in operis exordio ipse declarat (cap. 1, num. 1). Sub quâ Martyrum supplicio et eorundem reliquiarum exhumatione strictim descriptis (num. 2 et seq.), addit ipsarum partem propriis manibus a se collectam ad eos attulisse, nimirum *clavos, sanguinem triumphalem et cernis lignum* (cap. 2, num. 9). Negat enim (ibid. n. 10) æquum fuisse ut repulsam a se pateretur Juliana vidua, quæ sacram redem, a Paulino (in *Vita Ambros.*) propterea quod eam inauguravit idem Ambrosius, *Ambrosianam* dictam, construxerat. Cum autem pia illa mater ac vere Christiana facultates suas in eandem nobili basilica Christo consecrasset non contenta esset, insuper seipsam cum tota familia illi devovere apud se statuit. Jam quidem viro etiamnum in vivis agente, sacrificii sui primitias quasi libaverat. Etenim cum is pietatis laude non cederet uxori, non multo ante obitum annorum numero, licet onera matrimonii satis gravia sustineret, nimirum filii unius ac filiarum trium; tamen ecclesiasticæ utilitatis contemplatione sacris omnibus initiari de conjugis consensu non detreclavit (cap. 2, num. 12). Hæc igitur jam tum continentiae posuerat tyrocinium; sed postquam mortali sorte perfunctus esset ejus maritus, colophonem operi suo voluit imponere. Quapropter ut liberos suos ad amplectendam continentiae professionem accenderet, eos illa exstimulavit oratione, quam sanctus Doctor proprio stylo et eloquentia exornatam omnibus qui eo confluerant, proponit in hunc sensum (cap. 3 et seq.).

Principio filium necdum pueritiæ annos egressum allocuta, ei propterea nomen Laurentio factum asserit (cap. 5, num. 11 et seq.), quod cum parentes jam desperarent de mascula sobole progignendo, ipsum patrocinio tanti martyris obtinuissent. Illius esse ex hoc colligit, quando eundem non secus ac Anna Samuelem Deo voverit, apud ipsius numen promissis matrem absolvere. Tum sermonem ad filias convertens (cap. 3, num. 17 et seq.), eas conjugii incommotis cælibatusque utilitatibus invicem oppositis, ad consecrandam Christo pudicitiam urget. Denique (cap. 4, num. 25 et seq.) modo ad filium, modo ad filias verba faciens, modo etiam ad omnes simul, nihil intentatum relinquit, ut eos ad implenda quæ parentes ipsorum nomine nuncupaverant vota, induceret. Nec frustra fuit pium illud matris desiderium. Laurentius in lectorum numerum cooptatus est (cap. 8, num. 54): ejus vero sorores more solenni castimoniam professæ (cap. 11, num. 93), illam in maternis ædibus servaverunt.

His itaque permotus Ambrosius Julianæ sermonem prosequi voluit etiam propria exhortatione (cap. 9 et seq.). Istæ easdem virgines quod sit illarum officium, quibus ipsas vacare exercitiis, quidve præstare oporteat, ut simul cum matre ex professionis suæ regulis vivant, edocet. Subinde autem et alias informat (cap. 10, num. 71, et cæt.) Christianas virgines, ad quas a tribus illis integritatis victimis sermonem transfert. Deinde variis exemplis quæ ipsæ imitari debeant, propositis, non prætermittit sanctam Sotheriam (cap. 12, num. 81), ipsis, ut alibi vidimus (lib. in *De Virginit.* num. 39), consanguineam, cujus e suppliciis illud describit, quo sibi faciem carnificis pugno cædi cruentarique lubenti animo perpressa est. Addit et alia quædam præcepta (cap. 13, num. 83 et seq.), quibus finitis, viduæ illi quæ se, liberos omnesque opes Christo voverat, paratam ab eo uberrimam mercedem pollicetur (cap. 14, num. 92). Ad postremum Deo supplicat (ibid. num. 93), ut in ea quam consecrabat ecclesia semper præsens atque propitiis, fidelium preces ac Dominici corporis sacrificium accipiat, sed in primis hujusce totius familie integram admittat oblationem.

Eo tractatu quem, ut vidimus, in publico cætu constat fuisse pronuntiatum, nihil præter unicum sermonem contineri probabile est. Sed licet multus in dicendo istæ fuerit sanctus Doctor, vix tamen impetrare poterat ab animo suo, ut in tam læta celebritate orationem magis præcideret. Nec sane etiam a verisimili recesserimus, si qualis Florentiæ habita fuit talem omnino in codicibus adhuc servari crediderimus. Quippe cum ipsemet e concionibus suis libros condebat, eis ferme semper aliquid, unde mutatio illa dignosceretur, inserebat. Inde est quod aptius in mss. inscribitur *Exortatio virginitatis*, et in edit. ant. *Ad virgines exhortatio*, quam in Rom. *De Hortatione ad virginitatem tractatus*; verum tamen quodlibet istorum lemmatum non absurde operis argumento congruere quæ hactenus declaravimus, abunde probant. Mirum autem illud videri potest viduam filias alloquentem, ipsa filiabusque audientibus, iudactam esse ab Ambrosio, atque illi orationem qualem ab ipsamet habitam fuisse conjici poterat, ab eodem accommodatam. Sed hoc procul dubio ita præstitit, ut major vis exhortationi suæ acceleret.

Hanc porro cum habuerit, quo tempore Eugenium fugiebat, nec non post revelata sanctorum Vitalis atque Agricolæ sacra lipsana; hinc conficitur non ante nominati tyranni perduellionem, sed Præsule nostro proprio sedi quam kal. Augusti an. 394 repetivit, nondum reddito, id evenisse. Baronius quidem ad ann. 392 annum 392 tribuit huic operi, quod tamen procul dubio in sequentem rejiciendum est. Neque vero minus etiam videtur certum pascha imminente eandem compositam ac dictam esse orationem; id enim ex eo quod vir sanctus ait: *Venit paschæ dies*, etc. (cap. 7, num. 42), palam indicatur.

SANCTI AMBROSII

MEDIOLANENSIS EPISCOPI

EXHORTATIO VIRGINITATIS

LIBER UNUS (1).

275-77 CAPUT PRIMUM.

Ambrosius Bononia veniens ad eos a quibus fuerat invitatus, narrat apophoreta se detulisse, nempe reliquias Agricole ac Vitalis martyrum. Horum tametsi alter dominus exstiterit, alter servus, comparatio tamen instituitur; cumque hic illi praeiverit ad martyrium, hinc cognoscitur apud Christum impedimento servitutem non esse. Tum amborum certamen describitur: quod ex utriusque nominis præsagio Sanctus illustrat. Deinde quam in Judeorum acceperant tumultis, sepultura commemorata quanto cum gaudio detecti atque educti sint, refert.

1. Qui ad convivium magnum invitantur, apophoreta secum referre consueverunt. Ego ad Bononiense invitatus convivium (2), ubi sancti martyris celebrata translatio est, apophoreta vobis plena sanctitatis et gratiae reservavi. Apophoreta autem solent habere triumphos principum (3): et hæc apophoreta triumphalia sunt; Christi enim nostri principis triumphus sunt martyrum palmæ. Nec vero huc dirigebam iter: sed quia petitus a vobis sum, debui mecum deferre quæ aliis parabantur, ne minor ad vos venirem; ut quod in me minus est, quam præsumebatur, in martyre plus inveniretur.

2. Martyri nomen Agricola est, cui Vitalis servus (4) fuit ante, nunc consors et collega martyrii. Præcessit servus, ut provideret locum; secutus est dominus, securus quod fide servuli 278 jam inveniret paratum. Non aliena laudamus; passio enim servi domini disciplina est. Hic instituit, ille implevit. Nihil illi decerpitur. Quomodo enim minui potest, quod Christus donavit? Egrege et ille

(1) Serip. eirea an. 393.

(2) Convivium per metaphoram translationem sanctorum corporum vocat, eo quod conventus fuerit celebritatis ac lætitiæ plenus, qualia solent esse convivia.

(3) Rom. edit. sola, *habere triumphus principum*. Erant autem apophoreta proprie munuscula, quæ olim ab his qui vocati fuerant ad convivium, referri domum consueverant, ut puta fructus, assatæ aviculæ, aut quid ejusmodi. Sic etiam dicta sunt munera quæ magistratum novum ineuntes amicis miscebant. Fuerunt quoque apophoreta triumphalia, ab imperatoribus scilicet triumphantibus distributa. Reperitur et pro vasis in quibus sacræ reliquiæ recondebantur, ea vos usurpata, sed in infirma tantum latinitate. De quibus acceptionibus consule Turne-

A quidem homini serviendo didicit quomodo Christo placeret: hic tamen geminam laudem acquisivit, in illo magisterii, in se martyrii. Certaverunt tamen inter se invicem beneficiis, postquam æquales esse meruerunt. Hic illum ad martyrium præmisit, ille istum accervit.

3. Nullum ergo ad commendationem hominis conditio affert impedimentum: nec dignitas prosapiæ meritum, sed fides affert. Sive servus, sive liber, omnes in Christo unum sumus (Galat. iii, 28): *Et unusquisque quodcumque fecerit bonum, hoc recipiet a Domino* (Ephes. iv, 8). Nec servitus derogat, nec libertas adjuvat. Vide ad eam rem quam nihil in conditione momenti sit. *Servus*, inquit, *vocatus es? Non sit tibi curæ... qui enim vocatus est in Domino servus, libertus est Domini. Similiter et qui liber vocatus est, servus est Christi* (I Cor. vii, 21, 22). Vide, inquam, vim Apostoli. Plus putatur dedisse (5) ei qui servus, quam ei qui liber vocatus est; ex servo enim libertus Christi fit, ex libero servus (6). Sed nulli plus dedit, verum utrisque æquali mensura divisit. Apud Christum enim servitus et libertas æqua lance penduntur, nec ullo discerniculo bonæ servitutis et libertatis merita dividuntur; quia nulla major est dignitas quam servire Christo. Denique Paulus servus Christi Jesu (Rom. i, 1), hæc enim servitus gloriosa est, in qua gloriatur et Apostolus. Annon summa gloria est, quando tali pretio æstimati sumus, ut sanguine 279 Domini redimeremur? Sed jam pergamus ad cætera.

C 4. Cumque sanctus Vitalis (7) cogeretur a persequendo lib. xix *Adversar.* cap. 23, Lipsium lib. i *Saturn.* cap. 16, Rosveidum in Notis ad epsit. 5 sancti Paulini, Cangium in eadem voce, atque alios.

(4) Ita edit. ac pauci mss.; alii autem magno numero, *servus fuit. Ante hunc consors et collega martyrii præcessit servus*. Minime male. Hos porro martyres Bononienses imperantibus Diocletiano et Maximiano coronatos esse ad an. 303 tradit Baronius, cujus opinionem Hermannus licet epistola non dubie supposititia, ut ipse agnoscit, nitentem amplectitur.

(5) Mss. non pauci, *Videte, inquit, vim Apostoli. Plus putatur depressisse, etc.*

(6) Mss. aliquot, *ex quo enim libertus Christi, fit ex libero servus.*

quentibus ut Christum negaret, et ille amplius A
profiteretur Dominum Jesum Christum, omnia tormentorum genera in eum exercentes, ut non esset in corpore ejus sine vulnere locus, orationem fudit ad Dominum, dicens : Domine Jesu Christe, Salvator meus, et Deus meus, jube suscipi spiritum meum; quia jam desidero ut accipiam coronam, quam angelus tuus sanctus mihi ostendit. Et completa oratione, emisit spiritum.

5. Sanctus Agricola mitior habebatur moribus, ut ab ipsis etiam inimicis diligeretur. Ideoque differabant ejus passionem. Sed hæc persecutorum honorificentia omni erat immanitate acerbior, quæ invidebat martyrium. Denique ubi non acquievit sanctus Agricola, crucifixus est; ut advertamus illa blanditias eorum non sedulitatis fuisse, sed fraudis. Supplicio servi dominum terrere voluerunt. Vertit hoc Christus in gratiam, ut martyrium servi dominus imitaretur (8).

6. Utriusque nomen aptum martyrio, ut designati ad martyrium ipsis vocabulis viderentur. Ille Vitalis dictus est, quasi qui contemptu istius vitæ veram illam vitam æternam sibi haberet acquirere : iste Agricola, qui bonos fructus spiritualis gratiæ seminaret et sacri sanguinis effusione meritorum suorum omniumque virtutum rigaret plantaria.

7. Sepulti autem erant in Judæorum solo, inter ipsorum sepulera. Ambierunt Judæi cum servulis sepulturæ habere consortium, quorum Dominum negaverunt. Sic et aliquando Balaam dixit : *Moriatur anima mea in animis justorum* (Num. xxiii, 10); tamen non communicavit eorum operibus, cum viveret, quorum in animis cupiebat mori. Et istos quos viventes persecuti sunt, mortuos honorabant. Illic igitur martyris exuvias requirebamus, tanquam inter spinas rosam legentes.

8. Circumfundebamur a Judæis, cum sacræ reliquiæ eveherentur : aderat populus Ecclesiæ cum plausus et lætitia. Dicebant Judæi : *Flores visi sunt in terra* (Cant. ii, 12), cum viderent martyres. Dicebant Christiani : *Tempus incisionis adest* (Ibid.). *Jam et qui metit, mercedem accipit* (Joan. iv, 36). Alii seminauerunt, et nos metimus martyrum fructus. Iterum audientes Judæi voces plaudentis Ecclesiæ, dicebant inter se : *Vox turturis audita est in terra nostra* (Cant. ii, 12). Unde bene lectum

(7) Ab hisce verbis, *Cumque sanctus Vitalis*, usque ad illa, *omisit spiritum*, quidquid continetur, in mss. ferme omnibus desideratur. Neque vero id totum nobis mediocriter suspectum est, maxime quod verba illa, *omnia tormentorum genera in eum exercentes*, cum antecedentibus ac subsequentibus parum congruant. Horum tamen loco in epistola 55, quam Ambrosio Rom. edit. mss. aliquot auctoritate substituit, concinnius legitur, *adco omni tormentorum genere cruciatus*. Porro cum mss. nos deficient, in edit. nihil mutamus.

(8) Omnes edit. ac mss. nonnulli, *ut martyrio servi dominus invitaretur*; alii longe plurimi, ut in textu.

(9) Rom. edit sola, *sancta est Judæa*. Favet qui-

Dies diei eructat verbum, et nox nocti indicat scientiam. Dies diei (Psal. xviii, 3), Christianus Christiano : *nox nocti*, Judæus Judæo. Indicabant ergo Judæi quod haberent scientiam martyrum, sed non scientiam Verbi; id est, non secundum illam solius boni et solius 280 veri scientiam : *Ignorantes enim Dei justitiam, et volentes se justificare, justitiam Dei non receperunt* (Rom. x, 3).

CAPUT II.

Primo reliquiarum pretium amplificat deinde Julianam viduam, quæ illis donaretur, dignam asserit; hanc enim cum honorandam ex Apostolo, tum eo prædicandam quam Ecclesiæ damna quam propria sua magis doleret.

9. Detuli ergo vobis munera quæ meis legi manibus, id est, crucis tropæa, cujus gratiam in operibus agnoscitis. Certe et ipsi dæmones confitentur. Condant alii aurum atque argentum, ac de latentibus eruant venis; legant pretiosam monilium sarta; temporalis ille thesaurus est, et sæpe habentibus perniciosus; nos legimus martyris clavos, et multos quidem, ut plura fuerint vulnera quam membra. Clamare martyrem diceres ad populum Judæorum, cum clavos ejus colligeremus : *Mitte manus tuas in latus meum, et noli esse incredulus, sed fidelis* (Joan. xx, 27). Colligimus sanguinem triumphalem et crucis lignum.

10. Hæc sanctæ viduæ negare non potuimus postulanti. Munera itaque salutis accipite, quæ nunc sub sacris altaribus reconduntur. Ea igitur vidua sancta est Juliana (9), quæ hoc Domino templum paravit atque obtulit, quod hodie dedicamus : digna tali oblatione, quæ in sobole sua templa jam Domino pudicitiae atque integritatis sacravit. Dum Julianam volo dicere. Judæam dixi. Non erravit lingua, sed definiivit; Judæa enim est anima quæ Christum fatetur. Denique *notus in Judæa Deus* (Psal. lxxv, 2); id est, ubi agnoscebatur, non ubi negabatur. Est ergo in spiritu Judæa, ubi major portio, intellectus sincerior; *Quia salus ex Judæis est* (Joan. iv, 22). Linguae igitur error testimonium sanctitatis invenit.

11. Honoremus ergo hanc viduam, quia scriptum est : *Viduas honora, quæ vere viduæ sunt* (I Tim. v, 3). Licet verborum nostrorum honorem non ambiat, quæ Apostolis mandatum adæquaverit, habens

dem quod intra ponitur, *dum, utianam volo* (edit., *volui*) dicere, *Judæam dixi* : sed tamen sine mss. aut saltem vet. edit. nulli fidimus conjecturæ. Sunt autem mss. aliquot in quibus habetur. *Ea igitur vidit atque obtulit quod hodie*, etc. Interim hic observabis quam antiqua sit dedicandarum cum celebri pompa Ecclesiarum consuetudo. Hujus quoque rei documentum præbet sancti hujus nostri ad Felicem comensem epistola. Catholici nonnulli atque heterodoxi Magdeburgenses in sæculum it tradunt hunc ritum nonnisi post imperium Constantini receptum esse, cum alii eundem e Veteri Synagoga in Ecclesiam nascentem translatum velint. Utamque vero sententiam conciliat card. Bona lib. i *Rerum liturgic.* cap. 20, num. 3.

in bonis operibus testimonium, quæ bene filios A educauerit, melius instituerit.

12. Quis hanc non ut destitutam et miserabilem deploravit, quando amisit maritum? At ista ministrum sacris ereptum altaribus amplius ingenuit, quam sibi conjugem, aut patrem filiis. Nam etsi presidio esset mariti viduata et solatio, tamen apud piam mentem causa Ecclesiæ præponderabat.

281 CAPUT III.

Julianæ ad liberos exhortatio. Illic principio filium monet cum non temere vocari Laurentium, sed quod martyris cognominis patrocinio conceptus fuerit, atque eidem promissus. Solvat igitur parentum vota. Nihil ipsi esse quod retardetur, cum cæteris rebus divinum servitium præstantius sit, hominum autem vita miserrima: patere tamen exitum ex ejus malis, modo castitatem illi eligant, cui conjugii servitus hic opponitur.

13. Succinxit itaque mentis viscera, et circumfusam se videns numero filiarum trium et unius filii, quo solent terreri cæteræ, hoc fortior facta, tali filios alloquio convenit: Filii, amisistis patrem, matrem habetis. Melior quidem fuisset illa commutatio, si pater viveret, mater decesset. Tamen infirma licet et desolata ostendo vobis, si vultus sequi, quo arbitremini patrem vobis non decessisse; habetis enim meliorem de cælo parentem. Ille est qui et hos suffulsit patres. Quid enim aliud jam superest spei? Pater vobis fuit dives gratia, non pecunia: opulentus ministerio, non patrimonio: ejus hæreditas fides est, locuples Deo, sed egena sæculo. Satis vos divites reliquit, si propositum ejus sequamini. Sola fides utrique indiscreta sexui, census virorum, dos virginum (10).

14. Et tu quidem, fili aliquanto propior patri, agnosce quæ matri debeas, quod domui vocabulum reddas. Ætas te excusat, sed hæreditas vocat. *Jucentur, fili, pater et mater in te* (Prov. xxiii, 25). Noli matrem contemnere quasi imprudentem. *Regis admonitio, inquit, quem erudit mater sua* (Prov. xxxi, 1). Quid filius qui servat dictiones Dei (11)? Primogenite, tibi dico, fili: *Quid filius mei ventris? quid natus mearum orationum? Ne dederis mulieri tuam honestatem* (Ibid. 2, 3). Audi quid sapiens dicat, quid Scriptura asserat.

15. Considera quis te ut nascereris, juverit: filius es votorum magis quam dolorum meorum considera cui te muneri pater tali nomine designaverit, qui vocavit Laurentium. Ibi vota deposuimus (12),

(10) Mss. non pauci, *dux virginum*. Haud satis recte.

(11) Vet edit., *quæ mater sua, qui filius, qui servat dictiones Dei?* Gill. ac Rom. *quem erudit mater sua. Quid servabis fili? Dictiones Dei*: mss. vero magno consensu nobiscum faciunt.

(12) Agnoseant ex hoc loco novatores quam sit moris antiqui vota sanctis in cælum receptis nuncupare, quo eorum suffragiis a Deo fideles expeditius opta consequantur.

(13) Plures mss., *quod diligendum putes*.

(14) Mss. bene multi, *pauper est, et divites hu-*

unde nomen assumpsimus. Vota effectus secutus est, redde martyri, quod debes martyri. Ille te nobis impetravit, tu restitue quod de te hujusmodi nominis appellatione promissimus.

16. Quid autem est, fili, aliud quod eligendum putes (13), nisi Deum patrum tuorum? Ipse enim pauperes et divites, humiles et excelsos facit (14), suscitatur a terra pauperem, et de stercore erigit inopem, et sedere cum facit cum potentibus in tribunali honoris et hæreditatis. Dat votum optanti, et benedicit annos justis. Quid hoc, fili præcellentius? aut quid est vita hominis in hac terra nisi, levis cursor (Job. xi, 25)? En transivimus, et nihil vidimus (15). Atque utinam hunc cursorem imitemur; ut nihil videremus, et nulla onera portaremus! sed quod est gravius, 282 cursus vacuus, et opera inania. Inania sunt quidem, sed non levia, neque delicti vacua; quia grave fenelus peccati est. Unde clamat sanctus Job: *Nonne tentatio est vita hominis in terra, aut sicut mercenarii quotidiani vita ejus? Et sicut servus timens dominum suum, qui umbram invenerit, et sicut mercenarius expectans mercedem suam; sic ego expectavi in vacuum* (16), *noctes autem dolorum datæ sunt mihi. Si dormiero, dico: Quando dies? Cum surrexero, iterum: Quando vesper? Plenus sum dolore a vespere usque mane. Vita autem mea levior quam favilla Periit autem in vana spe* (Job. vii, 1-6). Nihil igitur est homo, nisi tu, Domine, intendas in eum, et visitationem ejus facias usque mane, et in requiem eum inducas. Arbor si excidatur, repullulat, et floret ab aquæ odore homo; cum ceciderit, nihil est, ingruunt super eum dolores (17).

17. Hanc igitur tentationem tantarum necessitatum, si vultis, filii, vitare, integritas corporis expetenda vobis est (32, q. i, c. *Integritas*): quam ego pro consilio suadeo, non pro imperio præcipio. Sola est enim virginitas quæ suaderi potest, imperari non potest (18). Res magis voti est, quam præcepti. Quod enim gratiæ est, non jubetur, sed desideratur: electionisque magis est, quam servitutis. Unde et Apostolus dicit: *De virginibus præceptum Domini non habeo, consilium autem do, tanquam misericordiam consecutus a Domino* (I Cor. vii, 25). Legerat enim dixisse Dominum spadonibus: *Quicumque custodierint præcepta mea, et elegerint quæ ego volo, et amplectentur testamentum meum, dabo illis in domo mea, et in muro meo milis excelsos facit.*

(15) Edit. vet. ac mss. ut in textu, nisi quod in mss. nonnullis habetur *levior cursor*: at. Rom. edit. *nisi levior cursore? Transierunt et nihil viderunt.*

(16) Rom. edit. sola, *expectavi menses vacuos*, nimirum se ut Scripturæ textui ac versionibus accommodaret, in quibus omnibus, *menses vacuos, aut menses vanitatis.*

(17) Mss. non pauci, *in ævum super eum dolores*

(18) Id est, solum suaderi potest, nisi tamen votum intercedat.

locum nominatum, meliorem filiorum et filiarum: **A** nique Apostolus dicit: *Mulier sui corporis potestatem non habet, sed vir* (I Cor. vii, 4). Et quid mirum de muliere, quandoquidem et vir sui corporis potestatem non habet, sed mulier? Si qui fortior est, potestatem sui non habet, quanto minus infirmior (20)! Non ergo absolvit mulierem communis servitus, sed gravius astringit.

18. Hos in Evangelio suo praebeat Dei Filius; dicentibus enim apostolis: *Quia sita est causa viri, ut non liceat illi uxorem dimittere, nisi ex sola causa fornicationis, non expedit nubere* (Matth. xix, 9, 10), respondit Dominus: *Non omnes capiunt verbum istud, sed quibus datum est* (Ibid. 11), hoc est; Non capit hoc conditionis humane infirmitas, ut omnibus pateat: sed illis solis facile est ad capiendum, quibus divina refulsit gratia, ut castrare se possint, quo regnum celorum adipiscantur.

CAPUT IV.

Integritatis dignitate strictim proposita, quæ ad filias ex nuptiis damni reditura sunt, explicat: ut præ aliis fugienda illas excitet, Apostoli sententiam atque exemplum in medium affert. Hinc memoratis et quas in matrimonio pertulit, et quas in virtute perpessura est miseris, affirmat fore ut ille omnes earum virginitate reparentur, nec ipsa posthac præstatio ulli indigeat.

19. Audistis, filii, quantum sit præmium integritatis. Regnum acquiritur, et regnum **283** celeste vitam angelorum exhibet. Hoc vobis suadeo, quo nihil pulchrius, ut inter homines angeli sitis, qui nulla sibi ligantur nuptiali copula. Quoniam quæ non nubunt et qui uxores non ducunt, sicut angeli in terris sunt (Matth. xxii, 30), ut tribulationem carnis non sentiant, servitutem ignorent, a mundanæ cogitationis ablevantur contagio, divinis rebus mentem intendunt: ut tanquam exuti corporis infirmitate, non quæ hominis sunt, sed quæ Dei cogitent.

20. Considerate, filiae, si velitis nubere, quantum vobis desit, quibus pater. Deest opima dos; quod ipsum tamen si abundaret, emeretis magno pretio servitutem. Nunc vero quis non despiciet destitutus patre? quo confugietis? unde auxilium postulabitis adversus virorum injurias? quanta in ipsis conjugii incommoda sunt! quam graves plerumque contumeliæ! quanta vincula!

21. Primo ipsum conjugium vinculum est, quo **D** alligatur viro nupta, et ei in subjectionem astringitur. Bonum quidem charitatis vinculum est, sed tamen vinculum, de quo cum velit se exuere nupta, non possit, nec liberum sui habere arbitrium. De-

niq̃ Apostolus dicit: *Mulier sui corporis potestatem non habet, sed vir* (I Cor. vii, 4). Et quid mirum de muliere, quandoquidem et vir sui corporis potestatem non habet, sed mulier? Si qui fortior est, potestatem sui non habet, quanto minus infirmior (20)! Non ergo absolvit mulierem communis servitus, sed gravius astringit.

22. Videte itaque quid Scriptura dicat, quid Apostolus suadeat. Quis vobis potest melius consilium dare, quam ille vas Dominiæ electionis? Quid igitur dicat percipite auribus: *Volo autem omnes homines sic esse sicut et meipsum* (I Cor. vii, 7). Et iterum dicit de non nuptis et viduis: *Bonum est illis, si sic permanserint, sicut et ego* (Ibid. 8). Volo vos imitatrices esse tanti Apostoli, ut vitam ejus sequamini, qui conjugii vinculum refugit, ut victus esset Christi Jesu. Non potuisset ad tantam apostolatus sui pervenire gratiam, si fuisset alligatus conjugii contubernio.

23. Quod si ille qui et doctrina præstantissimus erat, et tantum Christi donum habebat, judicavit tanti momenti esse, si abstineret ab usu copulæ conjugalis, et ideo sic mansit, ne plurimum suo muneri decerperetur, quod neque orationi vacare semper, liceret, neque semper divinis intendere mandatis, quem conjugii cura revocaret, ut placere uxori esset necesse: quid utique vos eligere oportet, quibus sola virginitas potest libertatem dare, quoniam quæ nupserit ad servitutem pecunia sua venditur? Meliori conditione mancipia quam conjugia comparantur: in illis meritum emitur servitutis, in istis pretium ad servitutem additur. Nupta venalis auro gravatur, auro aestimatur.

284 24. Experta sum, filii, labores copulæ, conjugii indignitates, et sub bono conjuge, nec tamen sub bono marito libera fui: serviebam viro, et laborabam ut placerem. Miseratus est Dominus, et fecit altaris (22) ministrum, continuoque et mihi et vobis raptus est: et fortasse, miserante Domino, ne diceretur maritus.

25. Videtis, filii, longævam matrem doloribus, et adhuc immaturam viduitatis stipendiis (23). Videtis amissum omne præsidium et ornamentum. Nec auxilium viri habeo, nec virginitatis gratiam. Et de me levis cura: vos mæreo, vos considero. Remanserunt mihi onera conjugii, abiecti adjuncta. Quanto mallem in hos nunquam venisse usns (24)!

26. Potestis tamen excusare patrem, ablevare matrem, si quod in nobis amissum est, in vobis representetur. Hoc solo nos conjugii non pœnite-

ordinem affecti essent, jam inde a primis temporibus fuisse impositam.

(23) Plerique mss., *immaturam virtutis stipendiis*; melius tamen alii et omnes edit, *immaturam viduitatis stipendiis*, id est forte, nondum sexagenariam. Videtur siquidem hic et lib. de Viduis cap. 2, num. 9, illud ætatis exigere, ut senilis viduitas Ecclesiæ stipendiis sustentetur.

(24) Mss. non pauci, *in hos*, quidam melius, *in hoc, nunquam venissemus*.

(19) Vide lib. de Virtutibus, cap. 12, num. 73.

(20) Plerique mss., *quanti infirmior*.

(21) Ita vel. edit. cunctique mss. in quo cum textu Apostolico rite consentiunt. At Rom. edit. cum Vulg. vers., *Volo autem vos omnes esse sicut meipsum*. Confer cum lib. de Virginit. c. 20, n. 130.

(22) Decrat in edit. omnibus vox altaris, quam tamen in mss. longe plurimis invenire est. Ex hoc autem loco manifestum est continentiae necessitatem etiam iis qui conjugati ad ministri, hoc est, diaconi

bit, si vobis labor noster profecerit. Proximum putabo matrem esse virginum, ac si virginitatem tenerem. Considerate, filii, quam sibi veniens in has terras Dominus Jesus, matrem elegerit. Salutem mundo daturus per virginem venit, et mulieris lapsus partu virginis solvit: vestra quoque integritas meos solvat errores.

27. Quid boni sit virginitas considerate. Destitutam me esse certum est, praesidio egere: sed si volueritis sic manere, nullius opem requiram, abundabit mihi ad omnem opulentiam (25) vestrae integritatis corona. Quis me non dicet beatam, quam nunc miseram putant? quis non honorabit tot virginum matrem? quis non venerabitur aulam pudoris?

CAPUT V.

Virginibus in utroque federe palmam publicae salutis, attributam, variasque mysticarum virginum laudes celebratas: itemque designatam horti ac vineae figura virginitatem, non secus ac olerum typo conjugium; unde filios admonet, ut rejectis Achah et Jezabel spiritualibus, verum illam Naboth amplectantur pro nobis accusatum atque occisum. Quamobrem venisse praedictus sit super nubem levem, et eundem matrem suam Joanni commendaverit. Quomodo tantem hic qui ut mysticus Levi nihil habebat, legitur eam accepisse in sua?

28. Multas feminas Scriptura divina in lucem evexit, palmam tamen publicae salutis solis virginibus dedit. In Veteri Testamento terra ac mari clausum Hebraeorum populum virgo per maria pedes duxit (*Exod. xv, 20*): in Evangelio auctorem mundi et redemptorem virgo generavit (*Luc. i, 38*). Virgo est Ecclesia, quam studuit Apostolus virginem castam assignare Christo (*II Cor. xi, 2*): virgo est filia Sion (*Isa. xxxvii, 22*); virgo est civitas illa Jerusalem 285 quae in caelo est, in quam nihil commune intrat atque immundum (*Apoc. xxi, 27*): virgo est et illa quam vocat Jesus, cui et dixit: *Ades huc a Libano, Sponsa, ades huc a Libano; transibis et pertransibis a principio fidei* (*Cant. iv, 8*). Non solum transivit virgo, sed etiam pertransivit quae festinat ad Sponsum, transit saeculum, pertransit ad Christum: vel quia ea quae Christo se dicaverit, transeundo ad coelestia, terrena pertranseat. Nam et ipse Sponsus sic venit ad Sponsam suam, ut saliat super montes, transiliat super colles (*Cant. ii, 8*).

29. Addit adhuc ad laudem virginitatis: *Hortus clausus soror mea Sponsa, hortus clausus, fons signatus* (*Cant. iv, 12*), quo meliores afferat fructus claustrum pudoris septa virginitas, in qua intemerata permancant castitatis signacula. Hunc hortum animae vestrae, hunc fontem servate puri liquoris, ut eum in vobis nemo perturbet, nemo designet, quem ge-

(25) Omnes edit. ac mss. nonnulli, *ad omnem opulationem*: alii mss. multo plures *ad omnem opulentiam*, unus *opulentiam*. Haudquaquam male.

(26) Ita mss. magno numero: quidam autem, atque omnes edit. *frequens zelus est*.

A nitalis in vobis origo signavit. Nemo auferat animae vestrae vineam, et vilis olera seriat. Vincen enim quidam fructus virginialis est: conjugia velut olerum plantaria sunt, in quibus frequens gelu est (26); et ideo sicut olera herbarum cito cadunt atque marcescunt, nisi finem imponat senectus, aut ad perfectum evehat continentia.

30. Non veniat ergo in vos Achab, qui concupiscat vineam vestram delere et extinguere: nec veniat in vobis Jezabel, vanum illud et saeculare profluvium; hoc enim significatur vocabulo, vana et vacua et redundantia: nec veniat Nabuthe (*III Reg. xxi, 1 seq.*) qui venit a patre, sicut indicat nominis ipsius interpretatio, qui vineam sanguine defendat suo, et pro ea mortem suam offerat. Hic est qui

B lapidatus pro nobis est, pro nobis mortuus, pro nobis falsis appetitus testimoniis: qui pauper huc venit (27), cum dives esset, ut nos ejus inopia ditaremur (*II Cor. viii, 9*). Hic est vitis, quae redundantibus gratiae suae fructibus replevit universum orbem terrarum. Hic in vestris pectoribus alta maneat defixus radice, ut et fructus vester exsuperet, et liquore gratiae spiritalis corporei vaporis incendia temperentur.

31. Hic est qui venit in nube levi, sicut dixit propheta: *Ecce Dominus sedet super nubem levem, et veniet in Aegyptum* (*Isa. xix, 1*); significans quod in Aegyptum, id est, in afflictionem mundi hujus veniret super virginem (28). Nubem itaque Mariam dixit, quia carnem gerebat; levem, quia virgo erat, nullis oneribus gravata conjugii. Ipsa est virga germinans florem (*Num. xvii, 8*), quia pura et ad Dominum libero corde directa virginitas, quae nullis in hoc saeculo curarum aufractibus reflectitur.

C 32. Ideo illam Dominus de cruce discipulo suo dilectissimo sibi tradidit sancto Joanni (*Joan. xix, 27*), qui dixit patri et matri: *Non novi te* (*Dent. xxxiii, 9*). Denique vocatus a Christo reliquit patrem, verbum secutus (*Matth. iv, 21, 22*). Huic traditur virgo, qui suos nesciat: huic traditur virgo, qui de pectore Christi hauriat sapientiam: huic traditur virgo, qui fratres suos non cognovit, et filios suos non scivit. Ideo 286 benedicit quae eum Lex: *Date Levi viros ejus, date Levi sortes ejus* (*Dent. xxxiii, 8*).

33. Unde et matrem Domini ipse suscepit: scriptum enim habemus, quia *ex illa hora suscepit eam discipulus in sua* (*Joan. xix, 27*). Quid est in sua, cum reliquerit patrem et matrem, et Christum secutus sit? Aut quomodo in sua, cum ipsi apostoli dixerint (29): *Ecce nos reliquimus omnia, et secuti sumus te* (*Matth. xix, 27*)? Quae sua habebat Joannes, qui mundana et saecularia non habebat, qui et de mundo

(27) Edit et quidam mss., *ut vos ejus inopia ditaremini*.

(28) Mss. quidam, *super virginem*: edit., *per virginem*.

(29) Nonnulli mss., *cum ipsi discipuli dixerint*.

non erat? Quæ ergo habebat sua, nisi ea quæ a Christo acceperat? Bonus verbi sapientiæque possessor, bonus receptor gratiæ. Audite quæ apostoli a Christo acceperint: *Accipite, inquit, Spiritum sanctum: quorum remisistis peccata, remissa erunt: et quorum detinueritis, detenta erunt* (Joan. xx, 22, 23). Neque enim Mater Domini Jesu nisi ad possessorem gratiæ demigraret (30), ubi Christus habebat habitaculum.

CAPUT. VI.

Adapta filius dicta superius, docet qua ratione ipsi nubes leves esse queant per virginitatem: et dare Levi veros ejus, si tales nimirum permancant, quales primi parentes ante peccatum. Horum filios quos ejectione paradiso genuerant, comparat: et prioris filii occasione suos hortatur, ut mundanas non querant possessiones, quæ filiae Salphaad ambierunt. Quid per hoc significetur, quasve sortes Levi jubemur dare? Dominicæ ac Mosaicæ sortitionis quodnam discrimen? Harum altera matrimonium, altera virginitatem signari, quæ libertatem ministrorum Christi pone sequitur.

34. Date ergo et vos, filii mei, vero illi Levi veros ejus (*Deut. xxxiii, 8*). Estote nubes, sed leves. Eritis profecto, si a leve et virginitas onera conditionis, et tenebras hujus limosæ carnis illuminet. Ideo dicit illa: *Nigra sum, et decora, filiae Jerusalem* (*Cant. i, 4*), nigra per carnem, decora per virginitatem. Nubes itaque sunt, et graves nubes, quæ nupserint; namque a nubibus verbum nubentium tractum arbitror. Denique operiuntur ut nubes, cum acceperint nupturæ velamina. Et vere graves nubes, quæ sustinent sarcinam matrimonii. Nam etiam gravari alvo feruntur, cum semina conceptionis acceperint.

35. Date ergo Levi veros ejus (31). Quid tam verum, quam intemerata virginitas, quæ signaculum pudoris et claustrum integritatis genitale custodit? At vero cum usu conjugii juvenecula defloratur, amittit quod suum est, quando ei miscetur alienum. Illud enim verum quod nascimur, non in quod mutamur: quod a Creatore accepimus, non quod de contubernio assumpsimus. Date ergo vero Levi, illi sacerdotum principi, vero Aaron, vero Melchisedech, veros ejus, quales ipse condidit, non quales sæculi hujus usus efficit; ut opus suum in vobis et illud genitale signaculum inviolatum atque integrum recognoscant.

36. Date illi, exhibete illum Adam qui fuit ante peccatum, illam Evam quæ fuit antequam lu-

(30) Rom. edit. sola, *Neque enim Mater Domini Jesu ad possessorem gratiæ non demigraret, nisi ubi, etc.* Parum congrue.

(31) Mss. ubique habent, *viros ejus*: at germanam lectionem esse veros ejus, proxima verba, *Quid tam verum*, et alia illa non ita multo post sequentia *Illud enim verum quod nascimur*, certo demonstrant. Et hinc corrigendus idem locus supra col. 108, num. 256, et emendanda ibidem subjecta adnotatio; nisi quis malit Ambrosium variis in codicibus varie legisse, quod eidem alibi quoque usu venire haud difficulter animadvertas.

PATROL. XVI.

Abicum serpentis hauriret venenum, priusquam ejus supplantarentur insidiis, quandis non habebant quo confunderentur? Nam utique nunc, licet bona conjugia, tamen habent quod inter se ipsi conjuges erubescant. Tales ergo estote, filii, quales Adam et Eva in paradiso fuerunt. De quibus scriptum est, quod postquam de paradiso est ejectus Adam, cognovit Evam uxorem suam, et illa concepit, et peperit filium, quem vocavit Cain (32) (*Gen. iv, 1*): et iterum concepit et peperit filium, cui nomen Abel (*Ibid. 2*). Melior itaque secundus, quam prior fructus, quia iste immaculatus, ille maculosus. Iste adhærens Deo, et totus a Domino; ille mundana et terrena possessio. Denique in isto mundi redemptio annuntiatur, ab illo mundi ruina. In hoc Christi sacrificium, in illo diaboli parricidium. Nihil ergo vobis sit, filii, cum possessione sæculi, nec terrenæ vobis et Judæicæ possessionis ullos vindicandos (33) esse sortitus arbitremini.

37. Legimus quidem quia Moyses, id est lex terras bello et caede quæsitæ, sorte distribuendas Hebræorum populo censuerit (*Num. xxvi, 53*), quarum possessionem sibi Salphæ filiae postularunt, quia Salphæ filiae (*Num. xxvii, 1 et seq.*). Tamen idem Moyses Levitis non divisit terram, quorum non erat terrenus, sed superior incolatus: sed iis sine labore terreno sacri stipendia ministerii deputavit (*Deut. xviii, 1 et seq.*). Salphæ autem filiae quid sunt, quæ terram petunt, nisi, ut interpretatio docet, oris obumbratio? Quæ utique in illis est, quibus non est verbum in ore ipsorum, nec in sermone eorum veritas (*Psal. v, 10*), sicut in populo Judæorum, qui nolunt Christum Jesum Deum Dei Filium confiteri. Tales igitur terram requirunt, et hujusmodi postulant possessionem, in qua tota vitæ suæ ætate desudent, et pro fructibus spinas curarum et sollicitudinum metunt (34).

38. Fugite ergo, filiae, umbram oris, quæ in lumen æternum creditis, quod illuminat omnem hominem: quæ non tanquam in umbra Christum, sed in lumine confitemini. *Populus qui sedebat in umbra mortis, lux orta est illis* (*Isa. ix, 2*). Fuimus ergo in umbra, sed nunc jam non sumus, qui Christum latemur. Atque utinam licuisset et mihi dicere, qui Christo profiteamur! Et tamen profiteamur, ego viduitatem, vos virginitatem. Fiat in nobis ore ad salutem confessio.

39. Date ergo Levi illi salutari nostro sortes

(32) Omnes edit., *et peperit filium, cui nomen Abel*. Quem quidem locum maneam ac defectum esse cum sequentia aperte clament, ita supplendum post Bandinium edixit Latinus, *et peperit Cain, et dixit: Possedi hominem per Deum. Et rursus concepit, etc.* Sed mss. omnium factum est beneficio, ne isthac eorum conjectura opus haberemus.

(33) Complures mss., *possessiones, illos vindicando*; nonnulli, *judicandos, vobis esse sortitos arbitremini*. Absurde.

(34) Plerique mss., *et sollicitudinem metunt*,

ejus (35). Sors ejus Levitica est, sors ejus virginitas est, sors ejus viduitas est; quoniam non solum virgo, sed etiam mulier innupta cogitat quæ sunt Domini. Unde et Apostolus dixit: *In qua et sorte constituti sumus* (Ephes. i, 11). Sicut enim in Veteri Testamento terra sorte divisa est (Josue. xvm, 10), ita in Evangelio sorte quadam Domino deputamur. Unde et scriptum est de evangelistis (36): *Diviserunt sibi vestimenta mea, et super vestem meam miserunt sortem* (Joan. xix, 24; Psal. xxi, 19). Et apostoli, cum eligendus esset 288 duodecimus apostolus in locum Judæ, sorte munus apostolatus deferendum arbitrati sunt. Itaque oratione facta, ut de duobus Dominus quem vellet eligeret, sors cecidit super Matthiam (Act. i, 26).

40. Illa igitur vetus terrena sortitio, hæc spiritalis. In illa census sæculi materialis, in hac personalis officii: ibi possessio curarum, hic divisio gratiarum: illic possidemur arva plena laboris atque mœstitiæ, hic possidemus a Christo. Unde et sanctus David (37) dicit: *Possedisti renes meos* (Psal. cxxxviii, 13). Hic, filii, possideat renes vestros, ut in illis seminaria maneant castitatis, incentiva virtutum. Ideo dicite vos Christo, et confitemini ei, ut dicatis: *Portio mea Dominus* (Psal. lxxii, 26). Non potest hoc nupta dicere, sed innupta; nupta enim quærit viro suo placere, innupta autem Christo. Illa mundi, hæc Christi possessio.

41. Christi possessio levita est, qui nihil sibi de terrenis vindicat. Qui quærit uxorem non potest dicere: *Portio mea Dominus*: Denique Christi minister quid ait? *Argentum et aurum non habeo: sed quod habeo, de tibi: in nomine Jesu Nazareni surge, et ambula* (Act. iii, 6) hoc enim acceperat, quoniam aurum non desiderabat. Denique missus erat sine virga, sine sæculo, sine pecunia (Luc. ix, 3). Et ideo gloriabatur, quia non habebat quod non acceperat; non enim erubescerat in paupertate, quem pauper redemerat. Ideoque dixit: *Surge et ambula*, quia legerat: *Iste pauper clamavit, et Dominus exaudivit eum* (Psal. xxxiii, 7).

CAPUT VII.

Virginum sterilitatem, aliarum fecunditatem potior esse, cum Ecclesiæ imitetur copiosos partus, qui sorte, hoc est gratia, et non ex operibus producuntur. Dandæque sortes Christo, qui supra laborem mercedem solvit: dandam etiam veritatem, id est virginitatem. Quot et quantis tentationibus ea impugnetur! Sed cum bonam castitatem esse discernimus ab Apostolo, indicat sancta Vidua recurrendum ad remedium: quod eleganti priscæ illius Mariæ allegoria, in carnis mortificatione ac Dominicæ passionis merito, quoniam ad victoriam perducimur, positam esse significat. Querendam postea

(35) Mss. aliquot, *sortes ejus. Levitica est sors ejus, viduata est*. Corruptissime.

(36) Paris. quædam edit., *Unde et dictum est ab evangelistis*. Non recte; nihil enim aliud loco significatum vult Ambrosius, nisi evangelistas in militibus vestimenta Christi dividitibus adumbratos

in celestibus sapientiam, atque attrahendam in interiora, ut vivamus.

42. Sit ergo vobis portio Dominus, Dominus qui sterilem et parientem facit. Utamque facit: sed altera in tristitia parit, altera in sterilitate latatur, cui dicitur: *Lactare, sterilis, quæ non paris: erumpe et exclama, quæ non paturis* (Isa. lxxv, 1). Habet enim filios sine partus dolore. Unde dicitur de Ecclesia: *Quis audivit, si parturivit* (38) *terra uno die, et gens nata est simul* (Isa. lxxvi, 8)? Uno autem die terra non parturit, sed parit gratia. Venit Paschæ dies, in toto orbe baptismi sacramenta celebrantur, velantur sacræ virgines. Uno ergo die sine aliquo dolore multos filios et filias solet 289 Ecclesia parturire. Ideoque pulchre dicitur: *Et gens nata et simul*, de populo consecrato.

43. Videtis mysteria, videtis gratiam Christi, gratiam Spiritus sancti, qui velut quadam sorte defertur; quoniam non ex operibus, sed ex fide unusquisque justificatur a Domino. Sicut enim sortis eventus non in nostra est potestate, sed quem casus attulerit; sic gratia Domini non quasi ex mercedis merito, sed quasi ex voluntate defertur. Unde et Apostolus ait de divisionibus gratiarum, quæ diverso modo Dei servulis deferuntur: *Hæc autem omnia operatur unus atque idem Spiritus, dividens singulis prout vult. Prout vult*, inquit, non prout debetur (I Cor. xii, 11). Denique et Dominus ait uberiores mercedem pro opereulantibus et conquerentibus quod parem accipissent cum iis qui posterius advenerant: *Si ego bonus, oculus tuus quare nequam est* (Matth. xx, 15)?

44. Date ergo, filii, sortes vestras ei qui ultra meritum laboris remunerationem suis donare consuevit. *Date veritatem ipsius viro sancto* (Deut. xxxii, 8), id est integritatem; ipsius enim est integritas, qui immaculatus advenit. Veritas itaque virginitas: corruptela mendacium est. State ergo in corde vestro, sicut bona vinea in propagine sua.

45. Multæ tentationes sunt; ideoque ait Scriptura: *Tentaverunt eum tentatione, et maledixerunt ei super aquam contradictionis Cades* (Deut. xxxii, 51). Tentatur virginitas a plerisque petitoribus; et cum voluerit virgo perseverare, existunt qui contradicant. Contradicit petitor, et refutatus maledicit. In opprobrio esse videtur innupta, vel virgo, vel vidua. Cades enim innupta est, quæ est sancta corpore et spiritu, et Domino se dicavit, quæ reliquit parentes, et non facit voluntatem eorum qui solent dicere: *Debes nobis, filia, nepotes*. Cades est quæ filios nescit. Quod si illa divitiis sæculi præfert opprobrium Christi, quod necesse est ut subeat, qui

esse. De quo adis Expos. in Lucam lib. x, num. 115 et seq.

(37) Omnes edit., *sanctus Domini*, omnes mss., *sanctus David*.

(38) Rom. edit., *Quis audivit tale, si parturivit, etc.*

quærit Christo placere ; quanto magis vos, quos A pater provocat ad integritatem, mater hortatur id sequi, quod convenit !

46. Bonum est ergo virginitas. Denique, *Qui judicavit, inquit, in corde suo servare virginem suam* (39) *bene facit. Igitur et qui matrimonio jungit virginem suam, bene facit ; et qui non jungit, melius facit* (I Cor. vii, 37, 38). Ille bene facit propter laqueum, hic melius facit propter utilitatem. Illud pro remedio, istud pro præmio. *Beatior autem qui sic permanserit, secundum meum quidem consilium. Puto enim ut et ego Spiritum Dei habeam* (Ibid. 40). Sequimini ergo, filii, consilium Apostoli, donum Spiritus sancti.

47. Sumite ergo et vos, sicut sumpsit Maria soror Moysis et Aaron, tympanum in manibus vestris, (Exod. xv, 20) ; exite dicentes : *Cantemus Domino : gloriose enim honorificatus est, equum et ascensorem projecit in mare* (Ibid. 4). Mortificate membra vestra tympani modo : nulla in iis lascivia carnis exæstuet, omnisque flagrantiae corporalis sensus intereat. Nesciat in iis nisi inter mortuas corporis voluptates solus spiritus resultare. Si enim 290 mortui fueritis peccato, vivetis Deo : vivetis autem, si non regnet in corpore vestro mortuo ulla concupiscentia.

48. Versate manibus vestris cruceem Domini Jesu, et in vestris eam operibus elevantes, caleate mundi hujus profundum, et pertransite. Ille sicut equus adhiñniens in libidine, nullum locum inveniat in vobis ; et quicumque voluerit persequens comprehendere vos, demergatur. Dextera lævaque circa vos aquæ murus sit, ut vapor omnis corporis temperetur ; donec ad illos intelligibiles duodecim fontes, et septuaginta arbores palmarum, ad illam magni requiem Sabbati (40) divina vos dignatio perducatur, et in montem hereditatis suæ plantare dignetur, ubi sancta Maria choros ducit.

49. Induite ergo, filii, Dominum Jesum ; querite veram sapientiam, de qua dicit Job : *Sapientia autem unde inventa est, qui locus discipline ?...* Abyssus dixit : *Non est in me.* Mare

(39) Aliquot mss., *servare virginitatem suam.*

(40) Illic beatæ resurrectionis quietem intellige, quam in septenario numero designari passim traditur ab Ambrosio. Cæterum Judæis tria erant quæ magna vocitabant, Sabbata de quibus ad Expos. in Lucam vii, num. 25, aliquid observamus. Locum ipsum, si vacat, adit.

(41) Omnes edit. cum mss. nonnullis, *laudent Dominum* ; alii mss. magno numero, *laudabunt te, Domine.*

(42) Jam supra Laurentium, trium illarum virginum fratrem, Julianæ verbis, votorum a parentibus nuncupatorum admonuerat, quasi maximum apud eundem habere debeant momentum : hoc autem loco manifestus adhuc eorundem votorum ad astringendos liberos virtutem docet. Sane dubium non est, quin infantes olim monasteriis a parentibus oblato cogerentur, saltem in Occidentis Ecclesia, monasticam vitam perpetuo servare. Hoc aperie præcipit Tolet. Conc. can. 48, ubi legimus : *Mo-*

dixit : Non est mecum (Job xxviii, 12-14). Bene abyssus dixit : *Non est in me*, quoniam resurrexit ; non enim habet quem tenere non potuit. Denique habes in Evangelio, quia angeli dixerunt mulieribus ad sepulcrum venientibus : *Jesum qui crucifixus est, queritis : non est hic, sed surrexit* (Matth. xxviii, 5, 6). Quid est, *non est hic* ? id est, non est in sepulcro, non est in infernis, sed in celestibus est. Mare quoque, hoc est, sæculum dicit, mundus hic dicit : *Non est mecum* ; quia supra mundum est, quem vitæ humanæ lapsus atque illecebra non immutavit ; quia *peccatum non fecit, nec est dolus inventus in ore ejus* (I Petr. ii, 22). Abyssus ergo dixit : *Non est in me* ; mare dixit : *Non est mecum.* Sed cælum non dixit quia non est apud se, quem receperat resurgentem. Paradisus non dixit : *Non est in me*, quem regnare in se, absoluto quoque latrone, cognoverat ; sicut ipse Dominus dixit : *Hodie mecum eris in paradiso* (Luc. xxiii, 43).

50. Attrahite, filii, sapientiam in interiora vestri cordis promptuaria, quoniam ea est omni auro argentoque pretiosior, quam mors nescit ; quia non mortui laudabunt te, Domine (41), sed viventes (Psal. cxiii, 17, 18). Et vos igitur ut vivatis, laudate Dominum, et laudate eum diebus ac noctibus. Laudabitis autem, si ab eo nulla vos avertat cupiditas matrimonii, et cura mundi, quoniam quæ conjugium sortiuntur sollicitantur mundi hujus negotiis.

CAPUT VIII.

C *Ut prolem suam, quæ Deo jam a parentibus promissa erat, acius urgeat, filia Jephthe in implendo paterno voto obsequium refert : deinde ad filium conversa ei revocat in memoriam quemadmodum precibus a Deo fuerit impetratus, cui proinde negari non possit sine crimine. His dictis, alacritatem pie sobolis cernens, in gratiarum actiones effunditur sanctas mulier : ejus Ambrosius in Ecclesiam, ubi filium lectoris obeuntem munus reperit, processum narrat.*

51. Considerate, filii, qui votis debeatis parentum. Aperuimus ad Deum os 291 nostrum : votum est voluntas parentum (42). Non oravimus, vos solvite. Quanta vis sit in votis parentum Jephthe

nachum aut paterna devotio aut propria professio facit. Quidquid horum fuerit, alligatum tenebit, etc. Item can. 50 : *Non aliter et hi qui detonsi a parentibus fuerint, etc.* Isidorus quoque non solum in Decr. 20, q. 1, c. *Quicumque* relatus, sed etiam a sancto Benedicto Anianiensi in Concord. Reg. cap. 45, § 3, et a Smaragdo in Regule sancti Benedicti cap. 49 citatus, idem statuit. Hoc ipsum etiam jubent synodus Aurelian. v, can. 19, sicut et i Maliscon. can. 18. Quibus adjici potest Gregorius II papa, epist. 9, ad Bonif. Mogun. relata in Decr. 20, q. 1, c. *Addidistis*. Confirmant eandem rem præter Regulas sancti Benedicti, Magistri et alias, etiam formulæ quibus in offerendis filiis parentes utebantur, quas Menardus noster in Concord. Reg. cap. 66, ac præter Acherium in Notis ad Lanfr. et alibi, Mabill. noster tom. III *Analect.*, pag. 469, exhibent. Vide quoque doctissimi Thomassini. *Discipl. Eccl.* p. 2, c. 45, qui consuetudinem illam ad Hispan. conc. refert, quæ forte melius referretur

Galanditia filia vos debet docere, quæ ne frustraretur oblationem paternam, etiam mortem suam obtulit. Nam cum ille sollicitus de belli periculo, vovisset ut si prosperior pugnae eventus foret, id quod regredienti domum suam primo sibi occurreret, Deo immolaret; ubi victoria potitus est, occurrit filia, leta præ cæteris gaudio victoriae et pietatis officio. Ingemuit pater non affectus memor (43), sed memor voti. Quæsivit causam filia: respondit ille quid Domino promississet. Tum illa hortata est ut promissum Deo munus impleret. Itaque incautam patris oblationem sanguine suo solvit (*Judic. xi, 30-39*).

52. Hæc vobis communia (44). Tu autem, fili, quem mihi verus Eleana (*I Reg. i, 1 et seq.*), id est, Dei debet possessio, postulatus meus, petitus meus (inde enim etiam Samuel non accepit), tu, inquam, impetratus meus, et votivus meus, qui quomodo in uterum meum veneris, nescio (jam enim desperaveram sobolem sexus virilis), quem mihi vota mea, non aliqua solemnitas cœtus secreta formarunt: tu, inquam, fili agnosce a quo donatus sis mihi. Ille tua ora plasmavit, ille tua membra distinxit; ille mea orata suscepit, ejus templo, ejus obsequio te antequam nascereris, sacravi. Non parentibus, non tibi, sed Deo natus es, ejus antequam de vulva matris exires, esse cœpisti. Et omnes quidem illius sumus, sed tamen tu specialiter promissus, Domino (45) tuo redderis; quia scriptum est: *Vovete et reddite Domino Deo vestro* (*Psal. lxxv, 12*). Ego misera, ego indigna, et tamen quasi Anna promisi ut omnibus vitæ tuæ diebus ac noctibus a conspectu Domini non recedas: ego promisi, tu exsequere: Dominus sibi hostiæ suæ munus implebit.

53. Hæc et alia pia mater: quæ postquam congruentem filiorum vidit affectum, ablactatum suum uberibus gratiæ spiritualis in templum Domini deducens, conversa est ad preces, et dixit: *Confirmatum est cor meum in Domino: exaltatum est cornu meum in Deo meo. Dilatum est os meum super inimicos meos, ketetur in salutari tuo: quoniam non est sanctus alius quomodo Dominus, et non est justus, quomodo Deus noster, et non est sanctus præter te* (*I Reg. ii, 1, 2*).

54. Ista igitur ad filios suos mater dixit, quæ simul et viduitatis in se, et integritatis in liberis titulos in domum suam intulit, quasi quosdam femineos principatus. Egregia sane femina, quæ sibi nihil reliquit: totum quod habuit, Deo obtulit;

ad hanc Ambrosii commentationem, aut saltem ad Regulam D. Benedicti synodo Tolet. iv, uno sæculo antiquiorem. Idem autem Thomassinus contrarium usum apud Orientales, imo etiam apud Occidentales per prima quatuor Ecclesiæ sæcula obtinuisse contendit.

(43) Edit. omnes, ac pauci mss., *non affectus immemor*, alii multo plures ac potiores, *non affectus memor*. Et hæc potior lectio videtur, ut sensus sit cum erupisse in gemitus, non tam paterni affe-

A 292 ejus vita institutio disciplinæ est, et quædam formula castitatis bono proposito, et meliore magisterio. Exemplum enim viduitatis et virginitatis magisterium est.

55. Proceedit in Ecclesiam filiarum virginum septa comitatu, domesticum decus invehens (46): et invenit in Ecclesia quod suum dicat, filium sacram lectionum oracula personantem; ut videantur sibi sorores domi discere, cum frater auditur. Mater quoque ad imitationem cœlestis exempli gaudet se proficere de filio, et omnia legentis verba pio mandat affectui, et sedulo corde conservat.

CAPUT IX.

Maternam exhortationem ut sua quoque cumulet sanctus præsul, virgines illas ad quærendum in divinis Scripturis Christum excitat. Sed cum quando queritur, jam tum præsentem esse asseverans, docet interrogandum ubi maneat in meridiano, id est, in Patris lumine: requirendum etiam in lumine bonorum operum, atque in nocturnis orationibus: ubi vero ille transierit, sequendum; cum delectetur sapiens queri, ut gratiam suscitetur, animamque vulneret charitate: cæus quidem qualia sint vulnera, variis sanctorum exemplis probat.

56. Sed quamvis nihil maternis defuerit hortationibus, ego quoque vos, filii, vel pauci alloquar. Quærite Dominum Jesum, qui nos monet ut quæramus regnum Dei: *Et ecce omnia*, inquit, *suppetent vobis* (*Matth. vi, 33*). Sed malo ego vos ante meritum deferre, et sic exigere mercedem. Bona merces, sed divini dispensator mercedis, et auctor muneris. In regno merces, in Christo remunerandi potestas. Quærite illam in Scripturis divinis, ubi Christus invenitur, et dicite sicut illa dicebat: *Annuntia mihi quem dilexit anima mea* (*Cant. i, 6*). Sed et Synagoga quærebat quem amiserat, vos quærite quem non amittatis. Sed cur, Synagoga, dicis *quem dilexi*, et non dicis quem diligo? Ideo non tenes, quia dilexisse te dicis: cur non potius adhuc diligis, ut possis tenere?

37. Verum illam omittamus. Tu, virgo, cum cœperis quærere, adest; neque enim fieri potest ut desit quærentibus se, qui palam factus est non quærentibus, et inventus est non interrogantibus (*Isa. lxxv, 1*). Dum tractas et cogitas (47), præsto est. Disce interrogare cum venerit, ubi pascat, ubi maneat; sicut illa dicebat: *Ubi pascis, ubi manes* (*Cant. i, 6*)? Ubi enim Christus manet, nisi ubi justitiæ merides fulget? Idque sacratæ Scripturæ docetur testimonio, quæ dicit: *In sole posuit tabernaculum suum* (*Psal. xlviii, 6*). Unde et alibi idem dicit Propheta: *In lumine tuo videbi-*

etus, quam cruenti voti recordatione.

(44) Ita mss.; edit. vero, *vobis, filia sunt, communia*, Rom., *sint commendata*. Et infra ubi edit. *coitus*, legunt mss. *cœtus*, eodem sensu.

(45) Omnes edit., *præmissus Domino*. Tu redderis; omnes mss. ut in corpore.

(46) Mss. non pauci, *septa comitatu domestico, decus ingens*.

(47) Mss. plerique, *dum tractasse cogitat*.

mus lumen (Psal. xxxv, 10). Lumen Filius est, lumen et Pater qui videtur in Filio : quoniam Filius splendor gloriæ Patris, et imago substantiæ ejus est (Hebr. 1, 3).

58. Sed etiam in tuo lumine, virgo, Christum require, in bonis cogitationibus, in bonis operibus, quæ luceant coram Patre tuo qui in cælis est. Quære in noctibus, quære in cubiculo tuo (48); quoniam et nocte venit, et pulsat ad januam tuam. Vult enim te omnibus invigilare momentis, vult januam tuæ mentis patentem invenire. Est et illa janua quam vult patere, ut aperiatur et resonet os tuum laudem Domini, gratiam Sponsi, crucis confessionem : cum symbolum recenses, psalmos in cubiculo tuo concinis. Ergo cum venerit, vigilantem te inveniat, ut parata sis. Dormiat caro tua, vigilet fides : dormiant illecebræ corporis, vigilet cordis prudentia : membra tua redoleant crucem Christi, et sepulture odorem ; ut nihil iis somnus caloris infundat, nullos excitet motus (49). Ipsa est anima quæ se Christo aperit, quam nulli vapores carnis exagitant.

59. Cum hæc invenerit Sponsus, transibit : anima tua illo sequatur, discedat a cubili suo, exeat in verbo ejus, sicut scriptum est : *Exivit anima mea in verbo tuo* (Cant. v, 6), id est peregrinetur a corpore, ut Deo adsit : quoniam cum est in corpore, peregrinatur a Christo. Unde et Apostolus dicit : *Audemus ergo et consentimus magis* (50) *peregrinari de corpore, et adesse ad Dominum. Et ideo conamur, sive absentes, sive præsentis, placere illi. Omnes enim manifestari oportet ante tribunal Christi, ut reportet unusquisque propria corporis, sicut gessit, sive bonum, sive malum* (II Cor. v, 8-10). Quam cito causam probavit, qua corpus resurget ! Oportet enim carnem resurgere, quæ remunerationem suorum est adeptura gestorum ; ut quæ in corpore gessimus, in corpore recipiamus.

60. Vult igitur se Dominus sæpius queri : discedit, currit (51), ut resuscitet gratiam, quam vult a te etiam in te resuscitari, sicut habemus ad Timotheum scriptum : *Propter quam causam admoneo te, ut resuscites gratiam Dei, quæ est in te per impositionem manuum mearum* (II Tim. 1, 6). Quæ autem resuscitaverit gratiam, sit vulnerata charitatis, sicut illa dixit : *Quia vulnerata charitatis ego sum : si suscitaveritis et excitaveritis charitatem* (Cant. v, 8). Quid istud sit, poterimus intelligere, si repetamus quia sagitta est Dominus Jesus, cui dicit Pater : *Posui te sicut sagittam electam* (Isa.

A xliix, 2). Et quia ipse est charitas, sunt utique jacula charitatis, quibus vulnerat sese quærentes. vinculis ipsum sequuntur ; quia quos vulnerat ligat. Ergo sunt etiam vincula charitatis, quibus 394 ligatus est Paulus, qui ait : *Paulus vincetus Jesu Christi* (Philem. 1).

61. Vulnera autem charitatis esse docet Job, quo nemo amplius Christum dilexit, qui diligebat etiam in ipsius sui corporis cruciatibus. Unde dicebat : *Sagittæ autem Domini in meo corpore sunt, quarum furor ebibit sanguinem meum ; cum cæpero loqui, compungunt me* (Job vi, 4). Sunt ergo charitatis vulnera, et bona vulnera : denique meliora vulnera amici, quam voluntaria oscula inimici (Prov. xxvii, 6). Jeremias quoque aestuabat, et ignem charitatis quo inflammabatur ad officium prophetandi, ferre non poterat (Jerem. xx, 9). Denique demergebatur in lacum (Jerem. xxxviii, 6) ; quia Judæis futura excidia annuntiabat, et tacere non poterat. Lapidabatur Stephanus (Act. vii, 58), et illa pro Christo vulnera quasi vulnera charitatis pio excipiebat affectu. Vapulabant apostoli, et congratulabantur (Act. v, 40-41). Quam bonus est Dominus, pro quo dulces et injuriæ sunt, grata mors ! Et bene grata quæ acquirit immortalitatem.

CAPUT X.

Virginitati competere Ecclesiastis locum de vasis quod autem addit de oleo ferendo in capite, hoc et de mentis humilitate et de modesta corporis compositione intelligi ; cum ornamenta interiora maxime in nobis requirantur, et pauperum divitiæ sint innocentie simplicitas. Quomodo Ecclesie dicat Synagoga : Ubi pascis, etc. ? hæc vero eas Christi vocis accipiat : Nisi scias te, etc. ? Hinc significari divinam imaginem residere in anima nostra, et proinde maximam ejus curam gerendam esse. Quapropter monet juvenem, ut cordis innocentia delectetur : virgines autem, ut oculis hominum exemplo. Mariæ defugiant, atque omnem declinent fabularum occasionem.

62. In omni, inquit, tempore sint vestimenta tua candida (Eccle. ix, 8). Quid candidus virginitate : quid candidius intacto vestimento (52) pudoris ? Bona quidem castitas conjugalis et castitas viduitatis ; munda omnis castitas, sed forte non omnis candida, aut non candida in omni tempore. Non candida, quando non habet quis sui corporis potestatem, quando ad tempus sequestratur oratio. (I Cor. vii, 4, 5). De virginitate ergo pulchre dicitur : *In omni tempore sint vestimenta tua candida, et oleum in capite tuo ; ut facies tuæ semper possint lucere, nec exstinguantur, cum cæperit Sponsus ille celestis venire* (Matth. xxv, 6).

63. Qua autem ratione in capite tuo Ecclesiastes

(48) Edit., *quære in cubili tuo*.
(49) Plerique mss., *nullus excitet metus... Cum hæc venerit, Sponsus transibit, ut anima, etc.* ; melius tamen alii, et edit. ut in textu.
(50) Sic mss. nullo excepto : omnes autem edit., *et contendimus magis* : Græce, *ὁρῶμεν δὲ, ἐν ὁρῶμεν*, *contendimus et probamus* : Vulg., *audemus et bonum voluntatem habemus* ; altæ versiones denique, *confidimus et exoptamus*.

(51) Mss. non pauci, *discedit. Cur ? Ut resuscitet, etc.* Non incongrue.
(52) Edit., *quid nitidius intacto vestimento*.
(53) Ita mss. omnes ; at e contrario omnes ed., *Quam autem unctionem in capite tuo Ecclesiastes dixerit : de Proverbiis ; Rom., de aliis locis, colligimus*. Sane citata ab Ambrosio verba reperiuntur loco indicato ad marginem ; fieri tamen potest et ille respexerit ad Prov. xvii, 24, *ἡρόσθητον συνέτατον*

dixerit (53), de Proverbiis colligemus; quia *Oculi A hominis in capite ejus (Eccle. ii, 14)*, id est, sapientie tunc sensus. Ideo forte et evangelica mulier illa laudatur, quæ pedes Domini capillis suis extersit (*Luc. vii, 38-48*), quod fide se humiliaverit; ne per carnis elata sapientiam videretur, quam legi subditam verus occultorum interpret Paulus negavit (54) (*Rom. vii, 7*), eo quod Christo subiceretur.

295 64. Et pulchre hoc possumus intelligere etiam corporaliter, quoniam si in prophetiis scriptis reprehenduntur filie Sion, quod alta cervice procederent, nutibus oculorum, et itinere pedum trahentes simul tunicas, et ludentes pedibus (*Isa. iii, 16 et seq.*); et ideo gloriam vestis earum, et ornatus earum, crines et cincinnos Dominus ablaturum esse se dicit: recte ista mulier sparsit capillos suos (*Luc. vii, 38*), ut nodos erinium evangelica solveret disciplina. Unde et apostoli dixerunt: *Non implicatu capillorum*, sicut Petrus docuit (*I Petr. iii, 3*), *neque in tortis crinibus, aut auro et margaritis, vel veste pretiosa*, ut Paulus asseruit (*I Tim. ii, 9*): sed magis interioris hominis ornamenta feminis requirenda; quoniam ille absconditus cordis homo, qui est pauper sæculo, ipse est locuples Deo.

65. Audistis filii, qui pauperes vos esse putatis (55). Quis autem est homo dives, eum multis egeat, nisi ille cui non est grave peccatum in conscientia? *Bona est enim*, inquit, *substantia, cui non est peccatum in conscientia (Eccle. xiii, 30)*. Audistis, inquam, in quo possistis apud Deum esse locupletes; ut si in vobis, inquit, incorruptibilis et modestus spiritus (*I Petr. iii, 4*). Bonæ enim divitiæ sunt innocentiae atque simplicitatis, quibus peccatum non imputatur, quia nulla in iis doli fraudisque versutia est; omnis enim simplex obtreclare non novit, nescit invidere: suo contentus est, aliena non quærit; etsi egeat, sibi dives videtur, si suppetat quod alimento est satis. Denique pulchre apostolus Paulus: *Et profunda*, inquit, *paupertas eorum abundavit in divitiis simplicitatis eorum (II Cor. vii, 2)*.

66. Et quia Ecclesia congruis erat ornatibus compta, et de Christo lumen accipiens refulgebat, potest etiam sic locus ille accipi, eo quod Synagoga ad Ecclesiam dicat: *Ubi pascis, ubi manes in meridiano? Ne forte fiam circumamicta super greges sodalium tuorum (Cant. i, 6)*. Mercenaria esse desiderat, quæ sibi vindicabat ante dominatum. Quam damnosa perfidia est!

ἀνδρὸς σαρφῶ, quam sententiam, ut interdum solet, ex memoria tantum protulerit.

(54) Omnes edit. ut in textu: mss. nonnulli, *ut homini, quam legi subditam verus... negaverit, ea Christo subiceretur*: unus, *ut homini, quam lege subditam viro... allegavit, ea*; etc.; in reliquis autem nihil sani. At infra edit. omnes, omissa post dictionem *quoniam* particula *si*, quam in cunctis mss. reperire est, nec non prava punctorum appositione totam periodi seriem dissolverant.

67. Sed quia incredula, inmitis, sacrilega, ideo eam a gregibus Ecclesie sue separat Christus dicens: *Nisi seras te, odecora in mulieribus (Ibid. 7)*, hoc est, te prius quæ sis ipsa cognosce, et tunc pete ut meis gregibus appropinques. Et bene in mulieribus decora dicitur Synagoga, non in virginibus; quia Evam mulierem sequebatur, per quam lapsus adventit: Ecclesia autem decora in virginibus est (56), quia virgo sine ruga est.

68. Scire ergo se debet sive vir, sive mulier, quia ad imaginem Dei est et similitudinem; ut animæ sequatur, non corporis, pulchritudinem. In quo enim sumus? In animæ substantia et mentis vigore. Hæc nostra omnis portio. Denique David inquit: *In Deo sperabo, non timebo* 296 *quid faciat mihi caro (Psal. lvi, 5)*. Non ergo caro sumus, sed spiritus. De Judæis autem dictum est: *Non permanebit in iis spiritus meus, quia caro sunt. (Gen. vi, 3)*. Non aurum sumus, non pecunia, non divitiarum copia, illa enim nostra. Et ideo tibi dicit Moyses: *Attende tibi (Deut. xv, 9)*, hoc est animæ tuæ; ne pereas, ne carnalis fias. *Attende tibi*, hoc est, imagini quam a Christo accepisti, similitudini ad quam factus est. Ipsam serva imaginem, quam Christus in te operibus suis pinxit, sicut ipse ait ad Jerusalem, id est ad animam pacificam: *Ecce ego, Jerusalem, pinxi muros tuos (Isa. xlii, 16)*.

69. Attende ergo et tu præcipue, filii, *attende tibi*, ut læteris in juventute tua; cui dicit Scriptura: *Lætare, adolescens, in juventute tua (Eccle. xi, 9)*. Non unius tibi dicit tempus ætatis. Est quasi (57) quidam flos vitæ honorumque ætas operum, de qua scriptum est: *Renovabitur sicut aquile juvenus tua (Psal. cii, 5)*. Et oblectet, inquit, *te cor tuum in diebus adolescentiæ tuæ, et ambula in viis cordis tui sine macula, et in aspectu oculorum tuorum, et non in audacia oculorum tuorum (Eccle. xi, 9)*: in aspectu utique spiritali, non in audacia sæculari. *Et scito quod super hæc omnia educet te Deus in iudicium. Et repelle iram a corde tuo, et amove nequitiam a carne tua (Ibid. 9, 10)*.

70. Attende tibi (*Deut. xv, 9*), virgo, et tu, ut insistas orationi, et vultus tuus assidua obsecratione pallescat. Sed ante orationem præpara animam tuam (*Eccle. xviii, 23*), ut non videaris tentare Deum, eum deprecari; ut id quod oras, mores tui loquantur, fides adjuvet, opera commendent. *Attende tibi* quod dico tibi cuicumque virgini (58). Nam tibi piæ non deest institutionis magistra.

(55) Omnes edit., *Audistis, filie, pauperes vos vocatis*; omnes mss. ut in contextu.

(56) Edit. nonnullæ Paris., *decora in hominibus est*. Infra vero ubi omnes edit. ac duo mss., *et similitudinem. In quo eum ad imaginem Dei sumus. nisi in animæ, etc.*; reliqui mss. nostram præferunt lectionem.

(57) Mss. quatuor, *Non unus tibi dicit: Tempus ætatis est quasi, etc.*

(58) Omnes edit., *quod dico tibi, cuicumque vir*

73. Esto ut imperes tibi silentium ; numquid potes aliis imperare, ne audias ? Potest quis aliquando frenos ori suo imponere, et verbis stare ; auribus non potest. Loqui enim in nobis est, audire ex aliena pendet potestate ; sæpe enim audimus quod nolumus.

CAPUT XI.

*Jungit nova monita superioribus, nempe ut jurandi facilitatem vitent, tristitiae lacrymas anteponant: a risu, per quem Synagoga perit, abstineant: iram temperent, sin minus eam valeant penitus extinguere: postremo si justum istic modera-
men non tulerint: compungantur.*

74. Quid deinde aliud nos Scriptura adinoneat consideremus. Non jurandum facile (*Eccli.* xxxiii, 9), qui plerumque multi casus accidunt, ut non possimus implere quod juraverimus. Qui autem non jurat, utique non pegerat: qui autem jurat, aliquando necesse est incidat in perjurium; quia

gini loquor ; sed mss. verbum sine ulla sensus iac-
tura prætermittunt. Iterum ubi vet. edit. et cuncti
mss., *præsertim professionis*, Rom. edit. reposuit
præsertim professioni. Non belle ; neque enim re-
fertur ad verbum *attento*, sed sacrae virgines hic
opponuntur virginibus aliis de quibus Paulo supe-
rius. Denique pro eo quod habetur in omnibus edit.
ab hominis irreverentis, mss. duo, *ab omni irre-*
verentia, alii totidem, *ab omnis irreverentis* ; reli-
quit tandem, *ab omni irreverenti*. Totum autem locum
in Græco idiomate sic legimus : Ὁπίσω ἀναστῶς
ἀνελθὼν ἐβόησεν, καὶ πρὸς ἑκατάς, ἕως εἰς τὴν πεντα-
κτῆς ; ὡς δὲ τῶν ὁδοιπόρων τὸ στόμα ἀνοίγει, καὶ ἀπὸ
πυλῶς ὁδούτος τῶν σὺν ἑστῶς, πέμπει, nec ab eo recedit
Vulgata versio. Et hinc potest id confirmari, quod
alicubi jam monuimus, Ambrosium sacro codice a
nostris haud paulum diverso usum esse.

Alloquens homo mendax (*Psal.* cxv, 11). Noli ergo jurare, ne incipias pejorare.

75. Ne ipsam quidem liberiores letitiam in virginibus decet esse. Quae si non habent quod fleant, fleant saeculum (62), fleant lapsus peccantium, etenim quae aliorum lapsus fleverit, suos cavebit. Fleant postremo vel illa contemplatione, ut hic flentes, illie accipiant consolationem; ne sicut dives ille qui hic luxuriatus est, illie poenas graves subire Domini declaratur oraculo, et tu audias: *Recepisti bona in vita tua* (Luc. xvi, 35). Quanto beatior Lazarus qui hic flevit, et illie exsultat; hic esurivit, et illie epulatur! Si vis ergo et tu bonam letitiam sequi, demonstrat tibi Ecclesiastes liber quam sequi debeas, qui ait: *Veni, manduca in letitia panem tuum; quoniam jam placuerunt Deo facta tua* (Eccle. ix, 7).

76. Quid autem idem Ecclesiastes monuerit nos omnes de immoderatione ridendi, consideremus, *Sicut vox, inquit, spinarum sub olla, ita risus stultorum* (Eccle. vii, 7). Nempe spinæ cum ardent, sonant, et cilo exuruntur; ut nullus calor sit effectus. Unde ei Judæis dictum est: *Exarserunt sicut ignis in spinis* (Psal. cxvii, 12). Exusti enim suo risu, conflagrarunt in Domini passione, quando in animæ suæ jocabantur incendium, dicentes: *Speravit in Domino, eripiat eum; salvum faciat eum, quoniam vult eum* (Psal. xxi, 9). Et deridentes percutiebant calamo caput ejus, et quoniam spinis eum coronabant (63), atque acetum ei ut biberet, **C** offerebant (Marc. xv, 17 *et seq.*); ille risus Synagogam incendit in æternum. Sic ergo est risus stultorum, qui sine gratia sonat, et ollam sui corporis urit. Merito negabat Sara quia riserat (Gen. xviii, 15), ne videretur ridendo de effectu promissorum dubitasse cœlestium: et tamen ille risus plenus gravitatis fuerat et pudoris, **298** quum nemo alius testis, nisi Deus solus cognosceret, quem occulta non fallunt.

77. Quam pulchrum et illud ! *Noli festinare in spiritu tuo irasci ; quia ira in sinu stultorum requiescit* (*Eccle. vii, 10*), hoc est : etsi causa sit quæ moveat indignationem, non sit festina vindicta ; ne immoderatus calor indignationis exæstuet. Non

(59) Non pauci mss. *aqua proxima bibe*; melius
D alii, ...*biber*. Averte autem quantum solitudinis
amorem sanctus doctor exigit a virginibus, quan-
do quidem ipsis etiam crebriori ecclesiae frequen-
tatione vult interdictum.

(60) Ita mss. omnes duobus exceptis: hi vero cunctaeque edit., *Decet solitudo*. Minus concinne, ut satis ostendit id quod sequitur, *et gymnasium*, etc.

(61) Rom. edit., *ne cadam ab illa*, disciplina scilicet; non secus ac apud LXX, *ὅτι μὴ πίω ἀπὸ τῆς*, refertur ad superiorem vocem *φιλανθίας*: at reliquæ edit. cum mss. omnibus, quibus etiam Vulg. versio suffragatur, *ne cadam ab illis*, labiis nimirum, hoc est, ne ab illis impellar in ruinam.

(62) *Fleant sæculum*, aherat ab omnibus edit., sed nostræ ex omnibus scriptis cod., si duos tantum excipias, additum est.

(63) Mss. aliquot, *et de spinis coronabant.*

potest igitur auferre quod naturalis est motus, sed moram inserit, ut medicina consilii temperet iracundiam. Sic enim David ante jam dixerat: *Trascimini, et nolite peccare* (Psal. iv, 5); non quod imperaret iracundiam, sed quod id quod naturæ esset, auferre non posset: et quasi bonus medicus remedium daret, ut ipsa iracundia non noceret.

78. Denique etiam si quis prolapsus esset corde, quoniam ira nescit tenere moderamen: suadet ut compungatur in cubilibus suis, et suum unusquisque condemnet errorem. Sic enim scriptum est: *Quæ dicitis in cordibus vestris, et in cubilibus vestris compungimini* (Ibid.). Voluit itaque omnes homines suorum delictorum esse censores; ut qui publico testimonio non tenetur, se ipsum iudicem qui in oculo lapsus est, erubescat, et aculeo quodam coerceat amaritudinis et pudoris.

CAPUT XII.

Ad parcimoniam transit, qua corpus atteratur: jubet bonam parari existimationem: maxime vero requirit in virgine sobrietatem: id est, abstinentiam a lascivia et vanis corporis ornamentis quæ affectari etiam a sacris quibusdam virginibus dolet. Illis opponitur exemplum sanctæ Sotheris. quæ formam suam adeo non excolebat, ut faciem carnicum pugnus lubens obtulerit deturpandam. Ejus cum Etrusco juvene, quem sibi vultum fædasse stigmatibus ferunt, comparatio.

79. Quid de parcimonia loquar, cum Sapiens dicat: *Aufer a me ventris concupiscentiam et concubitus cupiditatis* (64) *ne apprehendat me* (Eccli. xxiii, 6)? Nec infirmitatem ex jejunio et abstinentia reformides; infirmitas enim gravis sobriam facit animam.

80. Quomodo etiam docent Salomonis Proverbia bonæ opinioni studendum, dicendo: *Potius est nomen bonum, quam divitiæ multæ* (Prov. xxii, 1)? Quid est enim patrimonium, nisi bona illa gubernet (65) et operatio? Unde sanctus Job dicit: *Benedictio morituri super me veniat, et os viduæ me benedicat. Oculi eram cæcorum, et pes claudorum, invalidorum, pater* (Job. xxix, 13-16). *Si vidi nudum prætereuntem, et non vestivi: si me non benedixerunt egentes et de velleribus ovium mearum humeros eorum non calefeci; si abscondi aliquando peccatum meum, quod vel imprudens non ex voluntate commiserim: si aliquando permisi vacuo sinu exire in opem januam meam* (Job. xxxi. 19 et seq.)? His enim nomen bonum paratur.

81. Præ cæteris tamen in virgine præcellit studium sobrietatis. Sobrietatem dico non vini abstinentiam, sed corporalis lasciviæ et sæcularis 299 jactantiæ (66), qua gravius quam vino inebriamur; dat enim calicem ruinæ, et iræ poculum. Unde et

(64) Edit., et concubitus cupiditas.

(65) Omnes edit., cum paucis mss., nisi bona illa gubernatio; cæteri mss. magno numero, ut in contextu.

(66) Et sæcularis jactantiæ: deerant hæ voces in omnibus edit. quæ in nostra propemodum ex universis mss. restituuntur.

A dicit Dominus ad Jerusalem: *Audi, humiliata et ebria non a vino. Ecce accepi de manu tua calicem ruinæ, et poculum iræ* (Isa. li, 17). Sed hunc calicem exinaniverit (67) Synagoga, non bibant filiæ Ecclesiæ. De Judæis enim dictum est: *Filiæ eorum compositæ, circumornatæ: quomodo similitudo templi* (Psal. cxlii, 12): vos autem templum Dei estis, filiæ ejus qui non transfiguratur in angelum lucis, sed verum lumen qui de vero est lumine. Ideo in vobis non similitudo, sed veritas sit. Multæ autem cum studium castitatis profiteantur, affectant ad minicula pulchritudinis; ut compliores prodeant, nitidiore vultu quam sacras Domini decet, quibus apostolico illo sermone respondeo: *Quæ mortuæ estis cum Christo ab elementis hujus mundi, quid adhuc velut viventes, de hoc mundo decernitis? Ne tetigeritis, inquit, ne attaminaveritis, ne gustaveritis, quæ sunt omnia ad corruptelam* (Coloss. ii, 20-22).

82. At non sancta Sotheris, ut domesticum piæ parentis proferamus exemplum (habemus enim nos sacerdotes nostram nobilitatem præfecturis et consulatibus præferendam; habemus, inquam, fidei dignitates, quæ perire non norunt): at non, ut dixi, Sotheris vultus sui curam gerebat: quæ cum esset decora facie valde, et nobilis virgo majorum prosapia, consulatus et præfecturas parentum sacra posthabuit fide, et immolare jussa non acquievit; quam persecutor inmanis palmis cædi præcepit; ut tenera virgo dolori cederet, aut pudori. At illa, ubi audivit hanc vocem, vultum aperuit, soli **C** invelata atque intecta martyrio: et volens injuriæ occurrit, vultum offerens: ut ibi martyrii fieret sacrificium, ubi solet esse tentamentum pudoris. Gaudebat enim dispendio pulchritudinis (68) periculum integritatis auferri. Sed illi potuerunt quidem vultum ejus vulnerum vibicibus exarare, faciem tamen virtutis ejus et gratiam decoris interni nequaquam exarare potuerunt.

83. Etruscum juvenem (69) veteres fabulæ ferunt, cum propter admirandam oris proprii pulchritudinem in amorem incenderet feminas, stigmatibus inarasse vultum suum, ne qua eum posset amare. Videro utrum castus fuerit illius animus: affectus tamen non innocens, propter quem in se ipse animadverterit. Ille tamen sola excepit vulnera, ne noceret: hæc triumphales retulit martyrii cicatrices ut imaginem Dei quam acceperat, reservaret.

CAPUT XIII.

Virgines de servanda in se imagine divina monet; ut a Deo ipso eruditi, alienæ linguæ flagellum non metuant. Hoc vero quomodo et quatenus non timendum; qua etiam ratione sibi cavendum a lin-

(67) Rom. edit., calicem quem exinanivit; aliæ et cuncti mss. elegantius, per concessionem rhetoricam, calicem exinaniverit, etc.

(68) Paris. quædam edit., stipendio pulchritudinis. Incongrue.

(69) Hunc adolescentem Spurinam vocat Val. Maximus lib. iv, cap. 5. de Verecundia.

qua propria? Quo loco in eam rem Susannæ, Josephi, A Danielis et Jobi exempla referantur.

84. Servate et vos hanc imaginem, liliæ, servate scripturæ præcepta divinæ; *Ut omne* 300 *os, inquit, obstruatur* (Rom. iii, 19) Scriptum est enim: *Beatus homo quem tu erudieris, Domine, et de lege tua docueris eum* (Psal. xciii, 12). Bonus Dominus erudit et docet, et plerumque arguit, sed etiam quem arguit, beatum facit; beatus enim homo quem arguit Dominus (Psal. xxxvii, 2). Et ideo increpationes ejus non refugias, quia charitatis et gratiæ sunt; ipse enim percutit, et quia bonus medicus, manibus suis sanat (Deut. xxxii, 39). *Septies de necessitatibus* 70 *te liberat, in septimo autem non te continget malum. In fame eripit te a morte, in pugna autem de manu ferri te exiit, a flagello lue-* B *guæ* (71) *te abscondit* (Job v, 19-21). Si inem tu nullis putaveris derogandum, aliene linguæ flagella non metues.

85. Mire autem sermones maledicorum expressit dicendo linguæ flagellum, ejus sonus late resultat. A quo nos separare cupiens Petrus apostolus, monet ut non reddamus malum pro malo, et maledictum pro maledicto (I Petr. iii, 9): sed magis eum maledicetur nobis, benedictionis referamus gratiam. Et ideo dicit: *Cohibe linguam tuam a malo* (Psal. xxxiii, 14), tanquam linguæ flagello: nec timeas verborum sonum, si munda est conscientia tua Bonum est quidem nullum, si fieri potest, locum obtreptioni dare: sed quia plerique non vitiis, sed virtutibus derogant; reprehendant quod laudis est, C non inveniant quod erroris est.

86. Sed quod pejus est, non solum aliena lingua, sed etiam nostra flagellamur. Et hæc sunt graviora verbera, cum ex multiloquio peccatum incurrimus. Et ideo custodi, virgo, virgas tuas; ut non delinquas in lingua tua (Psal. xxxviii, 2). Et bona loqui plerumque crimen est virginis. Sed quid miraris de virgine, cum mulier in silentio jubeatur dicere (I Tim. ii, 11)? Bonus est pudor quem commendant silentia.

87. Susanna periclitabatur, et tacebat (Dan. xiii, 35); ut melius tacito pudore loqueretur. Denique invenit verecundia defensorem, qui defenderet castitatem. De qua bene dicitur, quod eam a flagello linguæ Dominus abscondit.

88. Quid de feminis dicimus? Joseph tacuit accusatus (Gen. xxxix, 20), ut melius eum innocentia quam lingua defenderet. Tacuit Daniel omnibus sapientior, et ora clausit leonum (Dan. xiv, 29 et seq.). Unde pulchre sanctus David dicit *Posui, inquit, ori meo custodiam, dum consistit adversum me peccator* (Psal. xxxviii, 2).

(70) Rom. edit., *Sexties de necessitatibus*.

(71) In mss. multo pluribus sequentia desiderantur: *te abscondet. Si enim tu nullis putaveris derogandum, aliene linguæ. Sed lacunam esse quivis facile concesserit.*

(72) Ita mss. omnes, uno excepto: cum hoc nu-

89. Quid enim vis loqui? Vereris ne, te tacente. objecta credantur. Sed audi bonum magistrum decentem sanctum Job: *Eccc video opprobria, et non loquor: clamabo, et nusquam judicium* (ob xix, 7), id est, criminatur aliquis opprobria jactat? Habes quod intra te rideas, si crimen conscientia non recognoscit. Quid enim referas verba verbis? Nondum est judicium: et si clames, non appropinquat. Debentur tibi in hoc sæculo multa certamina.

90. Vicerat sanctus Job damni dolorem: vicerat, imo excluserat luctus acerbitalē in amissionibus filiorum, vicerat vulnerum asperitates: vibicibus corporis adhibentur (72) mulieris 310 tentamenta, et ipsa non sensit. Adhuc amicorum increpationes ad certamen ei ultimum reservantur. Luctus fuerat cum affestu patrio (Job i, 18, luctatus cum dolore corporis et ægritudine (Job ii, 7); oportebat eum subire etiam sermonum tentationes.

CAPUT XIV.

Ex incommodis sæculi de cujusquam merito non judicandum, cum hic locus sit certaminis, non autem coronæ. Hanc Paulum asseverasse cum sibi tum Christi adventum diligentibus reservari: annumerandam vero illis eam viduam quæ filiis omnibus, quos ipsa instituerat. Deo consecratis, geminum viduitatis suæ ac virginitatis filiorum obtulit sacrificium. Quibus coronidem admodum pia precatōne ponit Ambrosius.

91. Ergo quando vides viduam dispendiis aliquibus laborare, aut filiorum incommoditate: vel morte justum, vel injuriis affici (73); noli ex istius sæculi incommodis merita ejus pensare, aut mirari quod derelictus a Domino sit. Ille quidem luctamur, sed alibi coronamur. Non de me tantum, sed de omnibus hominibus communiter sum locutus. Nam unde mihi tamen meriti, cui indulgentia pro corona est? Ille lucta, illic bravium: hic militia, illic stipendium est. Ergo dum in hoc mundo sum, adhuc luctor, adhuc decerno (74), adhuc impellor ut decidam; sed petens est Dominus, qui impulsus suscipiat, labentem statuat, nutantem erigat. Quid ergo miraris aliquem laborare? Donec in hac vita est, certamen non deerit, non erit corona. Nullus probatur, nisi qui perseveraverit usque in finem; ut postea possit qui legitime certaverit, coronari.

D 92. Quis fortior Paulo, quis beatior? Ille tamen vas electionis Dominiæ non ante sibi coronam vindicavit, quam certamen omne consummaret. Ideoque ait: *Certamen bonum certavi, cursum consummavi, fidem servavi: quod reliquum, reposita est mihi corona justitiæ* (II Tim. iv, 7, 8): quam non solum 302 sibi, sed etiam omnibus diligentibus adventum Domini dicit esse reddendam. Pulchre dixit, adventum Christi diligentibus; nemo enim

tem omnes edit., *asperitates, vibices corporis adhibentur, etc.*

(73) Omnes edit. cum uno mss., *incommoditate vel morte justum injuriis affici*; reliqui ut nos in textu.

(74) Edit., *adhuc decerto*; mss., *adhuc decorno*

festinat ad iudicium, nisi qui de innocentia securus est, aut qui de labore præsunt, cui aut gratia Domini, aut pia pro Christo certamina suffragantur.

93. Quam utique habebit prerogativam et ea vidua quæ bene filios educa verit, et in liberis gratulabitur, et maxime quæ omnes quos suscepit, Domino dedit. Unde et illa Evangelica vidua divitibus antefertur (*Luc. xxi, 3, 4*); non solum enim quia totum quod habuit, ad victum pauperum misit; sed etiam quod duo æra detulit, Dominica voce laudatur, id est plenam fidem. Denique ad hominis sanitatem et ille Samaritanus duo æra stabulario dedit, quibus ulcera curaret illius a latronibus vulnerati (*Luc. x, 35*). Ergo quia et secundum Vetus Testamentum Mariæ sororis Aaron virginitatem (*Exod. xv, 20*), et secundum Novum sanctæ Mariæ Matris Domini integritatem (*Matth. i, 23*), in studio suæ prolis imitata est, remunerationem fidei divino iudicio consequetur; quæ nihil sibi ad sæculi sub-

A sidium reservavit, sed totum Domino sobolis piæ munus impendit.

94. Te nunc, Domine, deprecor ut supra hanc domum tuam, supra hæc altaria, quæ hodie dedicantur, supra hos lapides spiritales, quibus sensibile tibi in singulis templum sacratur: quotidianus præsul intendas, orationesque servorum tuorum, quæ in hoc loco funduntur, divina tua suscipias misericordia. Fiat tibi in odorem sanctificationis (75), omne sacrificium quod in hoc templo fide integrum, pia sedulitate defertur. Et cum ad illam respicis hostiam salutarem, per quam peccatum mundi hujus aboletur, respicias etiam ad has piæ hostias castitatis, et diuturno eas tuearis auxilio; ut fiant tibi in odorem suavitatis hostiæ acceptabiles, Christo Domino placentes, et integrum spiritum eorum, et animam et corpus sine querela usque in diem Domini nostri Jesu Christi Filii tui servare digueris.

(75) Ita vet. ac. pauci ms.; alii vero longe plurimi, in honorem sanctificationis; at Rom. edit. sola, in odorem suavitatis.

IN LIBRUM DE LAPSU VIRGINIS CONSECRATÆ

ADMONITIO.

Continetur hoc in opere vehementissima increpatio, qua puellam quæ post promissam ad aras virginitatem viliari se ab impudico adolescente sæpius passa (cap. 4, num. 11), etiam conceptum ex eo infantem necasse (cap. 8, num. 53) dicebatur, summo cum animi dolore objurgat ejusdem episcopus. Ingens erat suapte natura hoc flagitium, sed illud multo gravius cum alia multa, tum secuta inde hominum offensio reddiderat (cap. 1, num. 3). Susanna sic enim illa vocabatur, (cap. 1, num. 3), e nobili familia ducebat ortum (cap. 2, num. 4). Cum autem perpetuam servare pudicitiam sibi proposuisset, contrarias expugnare nequivit parentum voluntates, nisi postquam terrificis quibusdam visis ad id se moveri sancte affirmavit (cap. 4, num. 16). Ipso Domini reviviscentis festo in præcipua basilica, prope altare quo eam neophytorum greges cum cereis accensis deduxerant (cap. 5, num. 18), vota sua, universo populo respondente *Amen*, pronuntiavit (*Ibid.* num. 19). Mox ipsi imposito post consuetam exhortationem velo illam aliis sanctimonialibus junctam idem præsul admisit in asceterium (cap. 7, num. 27 et seq.), ubi eamdem idoneis præceptis frequens imbuere non negligebat (*Ibid.*). Vitam illic haudquaquam duxit ab omni eriminis specie ac similitudine ita remotam quin non multo post ejus castitas adversis rumoribus traduceret (cap. 6, num. 24). Hoc impatientissime tulit Susanna: episcopus vero, conjunctis cum ejusdem parente curis, fructra ut auctores hujus calumniæ detecti canonicas luerent pœnas, desudavit. Ea cum fieri cautior hinc debuisset, elapsis tamen tribus annis (cap. 7, num. 29), crimen cujus falsa infamia prius laboraverat, non sine magno Judæorum ac gentilium scandalo vere commisit. Omnem, ut illud celaret, lapidem movit: neque ulla ratione ad ipsius confessionem adduci potuit. Convicta demum apud antistitem, publicæ addicta est pœnitentiæ (cap. 6, num. 25). Quam cum illa jam cœpisset agere (cap. 8, num. 37), ipsam acerrima oratione ex qua constat ista scriptio, idem præsul aggredi instituit. Ubi diritatem sceleris tum adjunctorum enumeratione, tum depulsione excusationum oculis subiectis, remedium unicum ei superesse, æqualem peccato pœnitentiam (cap. 8, num. 33 et 35). Cujus quidem labores atque dedecus si generose ad extremum usque spiritum toleraverit, promittit fore ut inferni sibi debiti non desitura evadat supplicia (cap. 8, num. 35). Compellat etiam ejusdem pseudonymæ virginis corruptorem (cap. 9, num. 38), eique Balthasaris necnon Sodomitarum et Gomrrhæorum exemplo declarat (num. 40), quæ ipsum pœnæ maneant, nisi similes resipiscentiæ suæ ostendat fructus, ad quos eundem exstimulat (num. 41), proposita extremi iudicii nemini evitanda necessitate. Tandem reversus ad Susannam, ex quotidianam psalmi 50 recitationem indicit (cap. 10, num. 42), ac præterea varios suggerit (num. 43 et seq.) quibus et se ad dolorem et Deum ad misericordiam moveat, mentis affectus.

Citat hoc opus secunda synodus Duziac, sub nominibus Ambrosii atque Hieronymi, et revera inter utrumque opera illud reperitur, Erasmus in suis eorundem Patrum editionibus censura maxime diversa ipsum afficit. Cum enim in Hieronymiana editione pronuntiasset stylum palam arguere non esse Hieronymi, gustum vero phraseos accedere ad Augustini orationem: contra in Ambrosiana asserit (cum Perkinsio et Hospiniano) *declamationem esse, qualis est illa S. Hieronymi de matre et filia reconciliandis*. Quam similitudinem si elocutionis intelligat, nihil utroque illo iudicio potest esse discrepantius. At fortassis eam in hoc solo positam voluit, quod ambas istas commentationes declamationes putavit esse, hoc est, in ficto argumento styli exercendi gratia scriptas. Itaque, nihil motus hac similitudine, Marianus Victor hanc, de qua agimus, in editionis suæ Hieronymianæ rejecit Appendicem. Verumtamen, Erasmi de ipsius cum dictione Augustini affinitate iudicium perstrinxisse contentus, eam eandem Hieronymo crediderit adjudicandam, prorsus reficit. Atque in promptu erat ex ejusdem operis lectione rationem illius rei eruere omni exceptione majorem. Auctor siquidem episcopum esse se passim indicat, quod Hieronymo non congruere ignorat nemo.

Quamvis autem non tanta videatur repugnantia, si Ambrosio idem tractatus attribuitur, non desunt tamen qui eundem e legitimorum sancti doctoris fetuum catalogo censeant eximendum. Rob. Coeus (Censur. script., etc.) propterea negat Ambrosianum esse, quod auctor scribat istam puellam, si virginitate integra mortem oppetisset, futuram fuisse pro parentum peccatis *hostiam vivam, Domino propitiatricem* (cap. 4. num. 15). Sed quid aliud legitur lib. 1 de *Virgin.*, ubi Ambrosius parentes virginum sic alloquitur: *Ut habere possitis quarum meritis vestra delicta redimantur.... virgo matris hostia. ejus quotidiano sacrificio vis divina placatur* (cap. 7, num. 32). Itaque Rivetus (Crit. Sac. lib. III, cap. 16), hac sodalis sui ratione insuperhabita, nihil adversus Ambrosianam ejusdem operis inscriptionem opponit, quam quod objiciunt nonnulli auctorum Catholicorum (Bellarm. et Possevin.), videlicet cap. 8, n. 40. sententiam haberi prorsus Novatianam, quam duobus libris de *Pœnitentia* impugnat Ambrosius (num. 37). Verum si auctor hujusce scriptionis ista heresi infectus esset, qua ratione lapsam ad pœnitentiam publicam ita stimulasset, ut simul æternas pœnas quæ scelerei suo debebantur, evitandi spe sublevaret? Adde his quondam Ecclesiæ morem fuisse, ut atrocium quorundam criminum reis ne in morte quidem venia et reconciliatio concederetur, proindeque Auctorem inter eadem crimina et hoc Susannæ flagitium referre sine ulla erroris nota potuisse. Quapropter quæ locutiones illic occurrunt paulo duriores, eas non alio consilio adhibitas putamus, quam ut majorem commissi propudii horrorem inextinguentes, acius ad pœnitentiæ opera sotentem excitarent, efficerentque ne vel propria mollitie vel remissioris enjuspian doctoris indulgentia quandoque ab austeritate semel suscepta revocaretur.

Quæ cum ita sint, nihil jam contra Ambrosium pugnare potest excepto stylo. Licet enim hujusce operis elocutio quibusdam non multum videatur differe ad Ambrosiana; fatendum tamen est sanctum præsumendum etiam ubi orationem adhibet maxime concitatam, minus densis ac brevibus incisive uti. Quod etiam adjici potest in hac opella quasdam sententias atque exempla reperiri Ambrosio satis familiaria, in hoc quidem momentum aliquod inesse non inficiamur, sed illud haud propterea Achillæi, ut vocant, argumenti loco habendum est, cum diversos auctores in similibus convenire non sit insolens. Atqui ut maxime constaret auctorem hujus operis non esse Ambrosium, nihilo etiam minus id certum esset, eidem fetui patrem doctori nostro ætate minime inferiorem attribuendum; quandoquidem etiam tum qui cultum idolis exhiberent, plures fuisse, nec paucos etiam qui sacro Paschatis festo initiarentur, ac tandem eorum a quibus inter æternas pœnas atque gloriam status quidam medius admittebatur, errorem viginisse manifestum est (cap. 8, num. 85).

Non ignoramus Nicetam Daciarum episcopum, Gennadio (in Catal.) teste, dedisse *ad lapsam virginem libellum, omnibus labentibus emendationis incentivum*, atque adeo non deesse viros eruditos, qui hunc ipsum librum ei tanquam vero domino restituendum scribant. At enim quid vetat Ambrosio quoque occasionem, unde ad tractandum idem argumentum induceretur, nasci? Certe Basilii exstat epistola (ad Virg. Laps.) ejusdem materiæ atque epigraphes. Et apud Ambrosium ipsum si virgo Indicia falsi criminis potuit accusari, potuit et alia veri (epist. ad Syagrium). Quocirca rationi magis consonum nihil videtur, quam ut hunc tractatum auctoritate edit ac mss. omnium, si recentiore unum excepias, a quo perperam tribuitur Joanni Chrysostomo, inter Ambrosianas alias quæ ad virginitatem spectant, commentationes retineremus. Et quidem nullus est quin fateatur cum et Ambrosio dignum esse, et multiplices veteris Ecclesiæ disciplina refertum: sed quod eundem pro epistola cuncti fere habeant, qui de illo aliquid tradidere, in eo certissime erratum est. Nam e concione ipsum constare vel sola ad corruptorem apostrophe planum facit (cap. 9, num. 38, et seq.).

SANCTI AMBROSII

MEDIOLANENSIS EPISCOPI

DE LAPSU VIRGINIS CONSECRATÆ

LIBER UNUS.

305 CAPUT PRIMUM.

Silentium abruptum auctor, et omnes ut Ecclesiæ propter sacræ virginis corruptionem lugenti condolent, excitat: propositaque indignitate flagitii, suum ac de re promittit errorem.

1. Quid taces (1), anima; quid cogitationibus æstuas; quid non erumpis in vocem, et mentis tuæ exponis ardorem, ut aliquod solatium capias? Hoc plane, hoc erit quasi remedium ægritudinis tuæ, si aperto ore conceptum digeras scelus. Nam et ulcus quamvis tumidum, cum fuerit apertum (2), evaporans præstat refrigerium passionis.

2. Audite me nunc, qui prope estis, et qui longe, et qui timetis Dominum, et Ecclesiæ ejus gaudio congaudetis, et tristitiæ conlugetis; sicut scriptum est: *Gaudere cum gaudentibus, et flere cum flentibus* (Rom. xii, 15). Vos, inquam, appello qui charitatem Christi verissimam retinetis, et super iniquitate non gaudetis, sed potius ingemiscitis. Advertite verba oris mei (3), et quæ ex justo dolore procedunt, judicate; et detecti sceleris qualitatem mecum pariter perhorrete.

3. Virgo nobilis, dicata Christo, sapiens, erudita, ruit in foveam turpitudinis, concepit dolorem, et peperit iniquitatem: se perdidit, et Ecclesiam maculavit. Hinc omnis anima Christiana grave vulnus excepit; quia sanctum datum est canibus, et margaritæ missæ sunt ante porcos (Matth. vii, 6): a rabidis enim hominibus nomen laceratum est sanctitatis, et ab immundis et luteis pretiosum 306 conculcatum est propositum castitatis.

(1) Hæc omnia usque ad sequentem numerum, quæ in superioribus ed. desiderabantur, nostræ ex mss. Floriacensi ac Regio montano accesserunt. Eadem quoque in Pseudo-Hieronymi exstat epistola: sed illis præmittuntur ibidem ista verba: *Puto levius, esse crimen, ubi homo peccatum suum ultro confitetur, quam ubi celans mala iustus delegitur, et nolens publicatur.* Nemo autem non videt eadem illa pugnare cum mente auctoris; hic enim non suum, sed alienum crimen detegit. Nam quod infra dicitur *conceptum scelus*, hoc quidem nihil aliud signat, nisi cognitum scelus et silentio hætenus pressum. Huc etiam accedit quod eadem verba sine ulla fere mutatione reperiuntur, cap. 8, num. 36, unde ab imperito quopiam in hunc locum translata fuisse oppido credibile est.

(2) Pseudo-Hieronymus, *cum fuerit tumidum,*

A 4. Hinc æstus animo meo, hinc insanabilis dolor; (4) quia unum malum bona plurima secum trahit: et unius nubecula peccatrici totam penelucem obscuravit Ecclesiæ. Assumam ergo vocem propheticam, et flebiliter dicam: *Audite me, omnes populi, et videte dolorem meum* (Thren. i, 12): virgines meæ et juvenes mei abierunt in captivitatem. Vere hæc est captivitas, ubi animæ a peccato captivæ ducuntur ad mortem, et a diabolica dominatione possidentur.

CAPUT II.

Corruptam alloquitur: et qualis quæque beata fuerit ante crimen admissum, in quam vero postea deciderit calamitatem ac turpitudinem, ejus oculis subjicit.

B 6. Ad te ergo nunc mihi sermo sit, quæ caput horum et causa malorum es, quæ multipliciter misera cum gloria virginitatis nomen etiam perdidisti; nefas est enim Suzannam vocari non castam, non licet liliū nominari quod non es (5). Unde incipiam? quid primum, quid ultimum dicam? Bona commemorem quæ perdidisti? an mala defleam quæ invenisti?

6. Eras virgo in paradiso Dei, utique inter flores Ecclesiæ: eras sponsa Christi, eras templum Dei, eras habitaculum Spiritus sancti. Et cum dico toties eras (6), necesse est toties ingemiscas, quia non es quod fuisti. Incedebas in Ecclesia tanquam columba illa, de qua scriptum est: *Pennæ columbæ deargentatæ, et posteriora dorsi ejus in specie auri* C (7) (Psal. lxxvii, 14). Splendebas ut argentum, ful-

quamvis suppuratum, evaporans, etc. Minus con-
cinne.

(3) Mss. nonnulli, *A veritate verba oris mei, etc.*, Edit. et pauci mss., *et an ex justo dolore procedant.*

(4) Aliquot mss., *insanus dolor*; unus, *insatiabilis dolor*. Lectio minus elegans, at prior minime displicet.

(5) Omnes edit. ac mss. non pauci cum Pseudo-Hier., *Non licet nominari quod est*; alii aliquot, *non liliū nominari, quod non est*; at manifestum est ad perfectam sententiam ex aliis et edit. verbum accersendum esse. Lillii porro hic mentio fit, quod Susannæ vocabulo flos ille, non secus ac rosa significantur.

(6) Edit., *Et quoties dico.*

(7) Dædem edit., *in pallore auri.*

gebas 307 ut aurum, quando eum sincera conscientia procedebas. Eras tanquam stella radians in manu Domini, nullum ventum, nullas belli nebulas pertimescebas.

7. Quæ ista subitanea conversio? Quæ ista repentina mutatio? De Dei virgine facta es corruptio Satanae, de sponsa Christi seortum execrabile, de templo Dei fanum immunditiæ, de habitaculo Spiritus sancti tugurium diaboli. Quæ incedebas cum fiducia ut columba, nunc lates in tenebris sicut stellio. Quæ fulgebas ut aurum propter virginittis honorem (8), nunc vilior facta es luto platearum; ut etiam indignorum pedibus conculceris. Quæ fueras stella radians in manu Domini, veluti de alto ruens cælo, lumen tuum extinctum est, et conversa es in carbonem.

CAPUT III.

Quam sit misera quæ jam apud Deum accessum non habeat; imo vero neque apud ipsos homines: unde confusionis quam aliquando coram sanctis atque angelis passura est, magnitudo intelligitur.

8. Væ tibi misera, et iterum væ, quæ tanta bona propter parvi temporis luxuriam perdidisti! Quam tibi spem apud Christum Dominum reliquisti, ejus membra tollens fecisti membra meretricis (1 Cor. vi, 15)? Quid te Spiritus sanctus visitabit, cum eum repudiaveris, qui se a cogitationibus quoque sordidis longe facit?

9. Sed ventamus ad humana, ut per illa divina noscantur. Aspice quis sanctorum, aut quæ sanctorum tibi approximare non horreat: aperi oculos tuos, si potes; erige frontem, si audes: aliquem sanctorum fiducialiter intueri. Nonne tuam faciem conscientia commissi tanquam plumbum inclinat et premit (9)? Nonne tenebræ ante oculos tuos et dira caligo versabitur? Nonne timor et tremor animam tuam et membra quassabit?

10. St ergo homines in carne constitutos, et alicujus delicti obnoxios non potes intueri, tam gravi confusione sepulta; quid facies coram castis apostolis? Quid facies coram Elia, Daniele, et tantorum exercitu prophetarum? Quid facies coram Joanne? Quid facies coram Maria, Thecla et Agne, et immaculato choro (10) puritatis? Quid denique coram angelis sanctis? Nonne splendore et claritate immaculatorum quasi fulminibus percussa combureris?

CAPUT IV.

Confutatis, quas corruptæ excusationes solent prætexere, ad crimen rediens, parentum ejus ac totius familiæ vicem miseratur: docetque ipsis optabilius futurum fuisse ut prius moreretur: nec illis superesse aliud solatium, quam quod ei

virginitatis professionem eligenti sola spe divinæ remunerationis consenserint; ipsam vero eorum expectationem delusisse.

11. Sed dictura es forsitan (11): Non potui sustinere; quia carnem fragilem circumferebam. 308 Respondebit tibi beato Thecla cum suis innumerabilibus sociis: Et nos eadem carne amictæ fuimus, nec tamen plenum propositum castitatis nostræ, aut fragilitas carnis potuit mutilare (12), aut sævitia tyrannorum potuit per varia tormenta dejicere. Revera (32, q. 5. c. *Revera*) non potest caro corrumpi, nisi mens fuerit ante corrupta. Remanebit ergo in crimine anima, quæ carnem præcedit in voluptate.

12. Sed dicis: Nolui hoc malum, violentiam passa sum. Respondebit tibi fortissima illa Susanna, ejus tu nomen fallaciter bajulas: Ego inter duos presbyteros posita, inter duos utique judices populi, sola inter silvas paradisi constituta (*Dan. xiii, 20 et seq.*) vinei non potui; quia nec volui. Tu ab uno ineptissimo adolescente, et in media civitate, quomodo vim potuisti perferre, nisi quia ultro viuari voluisti (13)? Quis denique tuas voces audivit? Quis oblationes sensit? Ut autem hæc omittam, certe post illatam violentiam prodere scelus si non aliis, vel parentibus, vel tuis sororibus debuisti: esset enim excusatio infelicitatis, esset conscientia plena purgatio, si hostem pudicitia tue deduxisses in publicum.

13. Sed erebuiisti forsitan, ne te violatam multi cognoscerent. Et quid timuisti ubi non erat timor, nisi ut tacendo crimen cum adultero sæpius sociareris? Esto autem, pudor prohibuit (14) confiteri: quid de secunda commistione dicis, quid de tertia, quid de frequenti commercio fœditatis? Cesset, cesset jam violentiæ figmentum, cesset ruboris argumentum; ubi toties membra illa dicata Christo, scelestissimo mocho suis visceribus polluenta præbuiisti.

14. Horret, horret animus, mens labescit, cum ad aditum sceleris pervenitur. Nam et medicus quamvis fortis sit animo, cum alius tamen secat vulnus, puto ex parte aliqua sustinebit horrorem. Heu perdita, jamne intelligis omnes tibi vias excusationis omnimodis clausas? Jamne sentis quantum tibi mali, et in carne et in anima, nefaria libido contulerit?

15. Non istam de te confusionem tuus expectaverat pater, qui te sibi singularem gloriam computabat. Non hunc luctum et has lacrymas ex te tibi nasci tua crediderat mater, quæ partus sui genitum per tuam virginittatem consolabatur (15). Non fratres tui, non sorores hoc ex te dedecus expec-

et immaculato choro; nonnulli, ... clero.

(11) Mss. aliquot, *redditura est forsitan*. Haud incommode.

(12) Non pauci mss., *potuit maculare*.

(13) Edit. ac pauci mss., *voluisti violari*.

(14) Mss. nonnulli, *Istud autem pudor prohibuit*.

(15) Habentur non multum absimilia in *Exhortatione Virginitatis*, cap. 4, num. 26.

(8) Edit. ac mss. aliquot, *virginitatis decorem*.

(9) Ita mss. non pauci ac Pseudo-Hier.; alii vero et omnes edit., *Nonne tuæ faciem conscientia commissa... inclinant et premunt*. Infra autem ubi omnes edit. ac mss. quatuor, *alicujus forsitan delicti*, alii mss. maximo numero omittunt *forsitan*.

(10) Amerb., Gill. ac Rom. edit. cum mss. aliquot, *et immaculato thoro*; Erasm., et plures mss.

bant, quos omnes quasi uno gladio tui sceleris **A** graviter saucisti.

16. Si fuisses communi sorte defuncta, defles-
sent te modicum propter desiderium parentes; sed
exsultassent granditer, quia immaculatam præmi-
sissent virginem, hostiam vivam Domino, propitia-
tricem videlicet delictorum. At nunc plangunt mor-
tuum, et non mortuum: lugent vivam, et non vi-
vam mortuum utique gloria virginitatis, vivam de-
decore turpitudinis.

17. Iratus est pater suis visceribus, de quibus
seminata es: maledixit suo utero mater, ex quo in
hanc lucem infeliciter processisti. Nec tamen mo-
dum sui doloris reperiunt, nisi hoc solum **309**
plane videntur habere solatium, quia te nec pater
compulit nec mater coegit ut virginitatem profite-
reris, quam ultro et propria voluntate professa es.
Nam scio, cum multas tibi difficultates tuus pro-
poneret genitor, cum arduum esse iter servandæ
virginitatis ingereret; non solum pertinaciter res-
titisti, sed et revelationes tibi datas dixisti terribi-
les (16).

18. In quantum ergo sibi mercedem sperabant
ex eo quod tuo proposito non restiterunt, in tan-
tum tibi intellige, misera, pondus iudicii crescere:
quia non servasti quod ultro promisisti. Quibus te
spiris serpens ille nequissimus obligavit? Quibus
te venenis infecit ille, qui Evam decepit; ut tanta
te cæcitate percuteret, tantam animæ tuæ faceret
oblivionem?

CAPUT V.

In memoriam ei revocat quo die, quo ritu, quo ve-
populi concursu sacrata fuerit, addens sangui-

(16) Revelationes eo sæculo raras non fuisse,
tum ex ipsiusmet Ambrosii Vita, tum ex aliis coæ-
vis auctoribus cognoscere est. Quod autem non-
nullas tanquam frivolas aut superstitiosas rejiciunt
heterodoxi, hoc minime officit veritati sanctarum
ac divinarum. Cujusmodi si revera quæ hic refe-
runtur, exstiterunt, eo graviore flagitio Susanna
illa sese polluit.

(17) Rom. edit. ex Pseudo-Hier, sola, *diem san-*
ctum, diem Dominicæ Resurrectionis. Et post pauca
cum vet. edit. et mss. plerisque, *inter lumina illa*
splendida regni cælestis; nos autem ex eodem Pseu-
do-Hieronymo, et cod. Flav. et Regiom. locum resti-
tuimus; licet in Regiom. post vocem *neophytorum*
subjungatur *luminaria angelorum*, quod in contex-
tus seriem recipiendum esse non putavimus. Cæte-
rum hoc loco bene multa occurrunt, quæ ad veterem
Ecclesiæ pertinent disciplinam. Primo enim disci-
mus in more fuisse ut recens baptizati cereos ac-
censos manu gestarent: deinde quod jam in *Ex-*
hort. Virgin. cap. 7, num. 42, docuerat velandis
virginibus festum paschalis olim destinatum, sicut
et Dominicam Nativitatis, ut supra lib. iii *de Vir-*
gin., cap. 1, n. 1, idem tradiderat; quibus præterea
Natales apostolorum adjunxit Gelasius Pontifex
Rom.; tum ad ejusmodi consecrationem populi
concursum fieri; ac demum ad virginem sermonem
haberi consuevisse. Qua de re adisis lib. iii *de*
Virgin. supra citatum.

(18) Mss. aliquot, *et Domini sponsalia*.

(19) Edit. ac pauci mss., *cum hæc exempla.....*
Quid putas fore, si inter, etc.

nem et potius profundendum quam violandam
fidem: quod secularium nuptiarum comparatione
amplificat. Deinde objectionem ex Apostoli ver-
bis petitem solvit.

19. Non es memorata diei sanctæ Dominicæ Re-
surrectionis (17) in quo divino altari te obtulisti
velandam? In tanto, tanque solenni conventu Ec-
clesiæ Dei, inter lumina neophytorum splendida,
inter candidatos regni cælestis quasi Regi nuptura
processeras. Non es memorata qualis ad te die
illo facta est allocutio: Aspice, filia, intrare, virgo,
et obliviscere populum tuum, et domum patris tui;
et concupiscet Rex decorem tuum: quia ipse est
Dominus Deus tuus (Psal. xlii, 11, 12)? Reminis-
cere ergo quantus ad Sponsi tui et Domini nuptias
(18) convenerit populus. Servare te oportuit fidem
B quam sub tantis testibus pollicita es, semper cogi-
tare cui virginitatem sponderis. Facilius te opor-
tuit sanguinem cum spiritu fundere, quam perdere
castitatem tuam.

20. His tunc in illo die consecrationis tuæ dictis,
et multis super castitate tua præconiis, sacro vela-
mine tecta es; ubi omnis populus dotem tuam sub-
scribens, non atramento, sed spiritu, pariter cla-
navit, Amen. Vincor lacrymis, **310** cum hæc re-
corder: compungor stimulis, cum hæc humana
exempla considero. Nam si inter (19) decem testes
confectis sponsalis, nuptiis consummatis (20), quæ-
vis femina viro conjuncta mortali, non sine magno
periculo perpetrat adulterium, quid quod inter in-
numerabiles testes Ecclesiæ, coram angelis et
exercitibus cæli facta copula spiritalis per adulte-
C rium solvitur? Nescio an possit ei condigna mors
aut pœna cogitari.

(20) Forte numerus definitus pro indefinito, vel
etiam major pro minore. Attamen Fran. Hotman-
nus, lib. de *Sponsalibus*, cap. 3, ita hunc locum
interpretatur, ut ex eo totidem testes ad sponsa-
lium validitatem olim necessarios fuisse asserat.
Et hunc etiam numerum quondam ad legitimos ac-
tus fuisse necessarium Arcadii Constit. in l. d.
de test. et legis Mamil. cap. 5, notisque scripta ex
Val. Probo edicti prætorii particula citatis, osten-
dit Brissonius, *Select. ex Jure Civ. antiquit.* lib. ii.
Quod autem paulo post subjungitur de periculo
adulterorum, longo quidem tempore his nulla ca-
pitis pœna constituta fuit apud Romanos, ut Au-
gust. auctor est lib. de *civitate Dei*, cap. 5. Et hoc
adeo verum existimant jurisconsulti, ut sicubi pœ-
nam capitalem aut sanguinis in adulteros a primis
imperatoribus latam reperiant, de civili morte, puta
deportatione, condemnatione ad metalla, vel de
simplici exilio dictum accipiant. At Constantinus
Magnus ut religionis ita et castitatis vindex, legem
de adulteris ultimo supplicio afficiendis primus tul-
lit. Auxit etiam hanc pœnam Constans ejus filius
lege, quam Baronius ad an. 339 refer, ut in hujus-
modi reos tanquam in parricidas culeo vel igni
animadverteretur imperans. Verum legem hanc non
diu ad apices observatam esse intelligimus ex
Amm. Marcellini lib. xxviii, cap. 1. Multa insuper
privatim in adulteros deprehensos permittebantur,
ut spoliatio, verberatio, raphanismus, mutilatio,
imo etiam, uti a nobis libro de *Virginitate*, cap. 7,
num. 35, observatum est, cædes.

21. Dicet aliquis: *Melius est nubere* (21) *quam A* *uri* (I Cor. vii, 9). Hoc dictum ad non pollicitam pertinet, ad nondum velatum. Caeterum quæ se spondit Christo, et sanctum velamen accepit, jam nupsit, jam immotati juncta est viro. Et jam si voluerit nubere communi lege conjugii, adulterium perpetrat, ancilla mortis efficitur. Si hoc ita est, quid de illa dicendum est quæ occulta et furtiva turpitudine constupratur, et fingit se esse quod non est? Habitu virgo (22), facto non virgo: bis adultera, et in actu, et in aspectu.

CAPUT VI.

Pergit ea commemorare, quibus illam a turpitudine deterreri oportuerat. Cum autem eadem jam ante triennium sinistra laborasset opinione, ipsius amentiam miratur, quod, inimicos, amicos, ac Deum B *ipsum perinde spernens, nullum obicem non perfrugerit.*

22. Sed ad te iterum redeo, quæ, oblivionem tantorum passa bonorum, receptaculum tantorum (23) malorum facta es. Quomodo tibi in actu illo ignominioso non veniebat in mentem habitus virginalis, processus in Ecclesiam inter virgineos choros? Quomodo oculos tuos non perstringebat lux vigiliarum: aures tuas non penetrabat hymnorum spiritualium cantus: mentem tuam non ventilabat lectionum cælestium virtus; hinc vel maxime ad te clamante Apostolo, *Fugite fornicationem; quia omne peccatum quodcumque fecerit homo, extra corpus est: qui autem fornicatur, in corpus suum peccat* (I Cor. vi, 18)? Et cum dicit, *In corpus suum*; tamen in Christum cum peccare demonstrat. Nam subjungit: *An nescitis* (24) *quoniam membra vestra templum est Spiritus sancti, quo habetis a Domino, et non estis* 311 *vestri; empti enim estis pretio magno; glorificate, et portate Deum in corpore vestro* (25) (*Ibid.* 19, 20). Et iterum dicit: *Fornicatio autem et omnis immunditia nec nominetur inter vos, sicut decet sanctos* (*Ephes.* v, 3). Et, seposita omni adulatione, sententiam figit Apostolus: *Hoc, inquit, scitote intelligentes quia omnis fornicator, aut immundus, aut avarus, non erit hæres in regno Christi et Dei* (*Ibid.* 5).

(21) Mss. nonnulli, *Melius volo nubere*. Hanc autem objectionem sibi jam alibi propositam eodem plane modo expedierat Ambrosius.

(22) Edit. ac mss., *habitus virginitalis*.

(23) Quatuor mss., *et spectaculum tantorum*, etc. D Iterum autem ubi nos ex potiori parte mss. *ad te clamante Apostolo*; alii legunt, *attende clamantem Apostolum*; edit vero. *hinc* (Rom. hoc) *vel maxime clamante*, etc.

(24) Solus codex Regiom. habet *An nescitis*, usque ad *non estis vestri*: sed cum hæc optime cum serie orationis quadrent, neque rarum sit Scripturæ locos in mss. occurrere haud dubium decuratos; eadem in textum recipere non dubitavimus.

(25) Mss. aliquot, *glorificate Dominum in corpore vestro*. Et infra, *in regno Dei*.

(26) Rom. edit., *quasi sanctioris et dignioris*; vel. autem, ac mss. hoc tantum dissident, quod horum non pauci pro *te erant*, scriptorum lapsu habent *steterant*. Porro non sunt obeunda per-

23. Hæc tanta, et tam terribilia non tibi veniebant in mentem, cum ad illud opus nefarium tua membra peterentur? Sed mortifera te oblivio tanquam in gurgitem altissimum demergebat, et quasi euptivam exsecrabilis libido ducebat.

24. Nonne vel illum locum tabulis separatum, in quo in Ecclesia stabas, recordari debuisti, ad quem religiosæ matronæ et nobiles certatim currebant, tua oscula petentes, quæ sanctiores et digniores (26) te erant? Nonne vel illa præcepta quæ oculis tuis ipse scriptus paries ingerebat (27), recordari debuisti: *Divisa est mulier et virgo: quæ non est nupta, cogitat quæ Domini sunt, quomodo sit sancta corpore et spiritu* (I Cor. vii, 34). Tu autem in contrarium vertisti dictum, ita cogitans, ita agens, ut nec corpore esses sancta, nec spiritu: corpore quidem, fornicando: spiritu autem, virginitatem mentiendo.

25. Proh nefas! solet fama subsequi factum, tua autem malum fama prævenit (28). Nam cum ante triennium rumor quidam et susurratio de te fuisset, tu sinceritatem prætendebas, et vindictam de maledicis in Ecclesia postulabas publicæ. Quos æstus ego sustinui! Quos pater tuus pro tua sustinuit opinione labores, requirentes singulos, singulos astringentes; ut ad auctorem infamiæ veniremus! Grave enim erat nobis et omnibus bonis intolerabile de Dei virgine vel turpe aliquid dici, vel credi.

26. Nec hoc verita es, nec ante oculos habuisti; ne venires inimicis tuis in gaudium, et eos haberes infensos qui pro tua opinione laborabant. Multum audax, multum temeraria: ut te conscientia tua non terreret; sed, simulata virginitate, putares te etiam Deum posse decipere. Sed ille qui dixit: *Nihil occultum quod non revelabitur* (*Matth.* x, 26), et vos, inquit, *fecistis in occulto: ego autem in manifesto faciam* (*II Reg.* xii, 12). Ille qui non mentitur, furtivum scelus deduxit in publicum, et in conspectu solis hujus tenebrarumstrarum opera denudavit.

27. O quidquid prætendit sermo, crudeliora 312 occurrunt (29): et cupiens moderari, non invenit

functorie, quæ hoc in capite continentur ad antiquam disciplinam pertinentia. Nimirum statim ab ejus initio docet vestem suam peculiarem fuisse virginibus, easque non singulas, sed multas simul ad Ecclesiam e monasterio processisse: hoc autem loco illis attributam in Ecclesia sedem non a viris solum, sed etiam ab aliis feminis separatam, nec non honoris causa matronas nobiles pacis osculum ab illis petere consuevisse; ac demum inscriptas fuisse parieti Scripturæ sententias, quibus eadem virgines officii sui commonerentur.

(27) Nonnulli mss., *ipsa scriptura ingerebat*.

(28) Quidam mss., *Dolet famam subsequi factum, tua autem ad malum fama pervenit... et subsannatio de te fuisset*.

(29) Rom. edit. et Pseudo-Hier.; *O, inquit, qui prætendit sermonem, crudeliora occurrit*; Pseudo-Hier., *incurrit*, melius; Paris. Edit., *crudelior accurrit*; nec incommode id quidem; sed tamen in aliarum edit. ac mss. lectione nihil mutandum.

modum. Oblita es propositum, oblita es parentes, oblita es Ecclesiam totam, oblita gloriam virginitatis, oblita honorem dignitatis, etiam oblita promissionem regni, oblita iudicium terribile: amplexa es corruptionem, protulisti fructum confusionis; finem vero mortem sævissimam (30), et interitum sempiternum.

CAPUT VII.

Omnem episcopalis officii curam illi a se præstitam fuisse asseverat: sed ipsam non solum inde nihil profecisse, verum etiam aliis objecisse grave scandalum, quod ostenditur in Evangelio severissima poena damuari.

28. Et certe non habes quod de nostra negligentia conqueraris; quodcumque enim ad officium pastoris pertinet, et tibi et omnibus non negatum est. Dilectio spiritalis (31) adhibita, commonitio sancta non deficit. Oblita domum patris tui, ut scriptum est (*Psal.* XLIV, 11), ad monasterium virginalis transisti. Inter tot posita non solum dieo tuta vesse debueras, si voluisses; sed etiam tutelam aliis præstare potuisses. Sed frustra hæc et alia provisa sunt.

29. Frustra hymnum virginis exposui (32), quo et gloriam propositi, et observantiam pariter decantares. Seminavi secus viam, seminavi in spinis, seminavi in petrosa; aut enim ex corde tuo verba mea volueres, id est dæmones, rapuerunt: aut malis tuis cogitationibus suffocata sunt, aut aruerunt nimio aestu libidinis (*Luc.* VIII, 5-8). Heu me, quia ubi putabam ædificare aurum, argentum, lapides preciosos, inventus sum lignum, fenum, stipulam, arsuras materias laborasse (*I Cor.* III, 12)! Dicam et ego secundum prophetam: *Heu me, quia factus sum sicut qui colligit stipulam in messe* (33) (*Michæ.* VII, 1)!

30. Et quidem si tibi soli damnum fecisses, erat quidem tristitia, sed forsitan tolerabilis. Nunc vero quantas animas tuo scelere sauciasti, quantas animas propter te de proposito suo pœnitere fecisti! Quanta labia etiam fidelium inquinata sunt, viam Domini blasphemando! Aperuit in nos gentilitas

(30) *Mortem sævissimam*, hoc est, angore animi ac desperatione nisi dignos pœnitentiæ fructus faciat, plenam. Nec enim unquam apud Christianos virgines votifragæ violenta morte affectæ, quemadmodum apud ethnicos vestales in terra vivæ defodiebantur.

(31) Codex Regiom., *Lectio spiritalis*; et continuo post Pseudo-Hieronymus, *communio sancta*. Licet autem hæc ingressa dicatur in monasterium, cum tamen eo tempore parthenonum aditus invisentibus viris concederetur, mirum utique non est si perditorum hominum temeritate hunc etiam in locum irrepere culpa potuerit.

(32) Hymnum quandoque sumi pro omni Scriptura, sed maxime pro psalmis Davidicis jam a nobis annotatum est lib. *De Fuga sæculi*, cap. 4, num. 20. Et hinc forte non injuria dici possit *hymnum Virginitatis* hoc loco nihil aliud esse, nisi aut inscriptæ illæ parieti sententiæ, de quibus supra: aut, quod probabilius est, ultimam psalmi 44 partem; ea quippe scilicet a versiculo 10 usque ad

os suum: adversus sanctam Ecclesiam Synagoga Judæorum per tuum dedecus exsultavit (34).

31. Quod si is qui unum scandalizaverit, mola circumligatus jactari debet in mare (*Matth.* XVIII, 6); quid de te pronuntias, per ejus scelus omnis anima sauciata est, et nomen Domini in gentibus blasphematum 313 est? Nonne quoties dicitur: O virgines, toties tibi cumulus iniquitatis augetur? Jaces ecce vulnerata, jaces ecce prostrata.

CAPUT VIII.

Quenam sit remedii quod adhibere cupit, difficultas atque ratio: suadere se ut ad pœnitentiam non qualemcumque illa confluat, sed congruam; ejus actus interior, nec non exteriora signa hic memorantur. Porro ejusdem beneficio fore, ut illa æternæ pœnæ immunitatem obtineat; si tamen eo in se fuerit severior, quo peccatum minus libere confessum. Ad quod etiam futuri judicii atrocitate ipsam accendit.

32. Cupio prodesse, sed subvenire non possum; quia *totum caput in dolore, et totum cor in mœstitia: a pedibus usque ad caput*, sicut ait Isaias, *non et magna imponere* (*Isa.* I, 5, 6). Infirmitas tua omne humanæ medicinæ exclusit auxilium. Et licet tam boni quam mali justa indignatione permoti, te omni depopulatione dignam (35), te omni tormentorum genere discruciamdam judicent, morte mulctandam, aut ignibus exurendam: ego tamen qui seio graviora facinorosis servari tormenta, et sine fine impias animas cruciatus manere, non temporales utique, sed æternos; aliis te volo cruciatibus affici, profuturis utique, non animam perdituris.

33. Ergo secundum divinam sententiam dabo consilium; solum enim et unicum tentandum est remedium illud (36), quod divina vox per Ezechielem miseris porrigit: *Nolo, inquit, mortem peccatoris, quantum ut convertatur, et vivat* (*Ezech.* XXXIII, 11). Et iterum post hæc inquit Dominus: *dixi: Convertere ad me. Numquid resina non est in Galaad, aut medicus non est ibi? Quare non ascendit sanitas filiæ populi mei* (*Jerem.* VIII, 22)? Hæc utique dicta pœnitentiam sapiunt, hæc sententiæ Dei vocant ad pœnitentiam peccatores (37): pœnitudo

ultimum, multa quæ ad gloriam et observantiam virginalis propositi pertinent, continentur: id est sponsarum Christi dignitas, et quibus easdem ornari convenit, dotes ad virtutes. Si quis vero de hymno aliquo ad eum usum composito malit intelligi, non pertinacius obluetabimur; supra enim, cap. 5, ubi num. 18 quædam ex eo psalmo memoravit fuisse recitata, paulo post subdit, *His... dictis et multis supra castitate tua præconiis*; quæ quidem verba non nimium coacte ad hujusmodi hymnum referri possunt.

(33) Pauci mss., *spinam in messe? Et quidem si te solum*, etc.

(34) Plurimi codd. *perpetuo dedecore exultabit*; nonnulli, *exultavit*.

(35) Floriac. codex et Pseudo-Hier., *depopulatione dedecoratam*.

(36) Mss. nonnulli, *tentandum est auxilium illud*.

(37) Post vocem *peccatores*, Rom. edit. e Pseudo-Hier. in textum transtulerat *revocant ab errore*, quæ in ant. edit. ac mss. nostris desiderantur,

enim lapsis necessaria est, sicut vulneratis sunt necessaria medicamina.

314 34. Sed quanta putas, et qualis necessaria poenitentia? Quae aut aequet erimine, aut certe excedat. Vide ergo si simplex hoc peccatum adulterii est, an duplex sit pro illa nece quae facta dicitur in occulto: et secundum conscientiae molem exhibenda est poenitentiae magnitudo. Poenitentia ergo non verbis agenda est, sed et facto. Haec autem sic agitur, si tibi ante oculos ponas de quanta gloria rueris et de quo libro vitae nomen tuum deletum sit; et si te jam credas prope ipsas positam tenebras exteriores, ubi erit fletus oculorum, et stridor dentium sine fine. Cum haec certa fide, sicut est, animo conciperis, quia necesse est praevariatricem animam tartareis poenis et gehennae ignibus tradi, nec aliud remedium constitutum esse post unum baptismum quam poenitentiae solutium: quantavis afflictionem, quantumvis laborem subire, esto contenta, dummodo ab aeternalibus poenis libereris.

35. Ergo haec tu tecum cogitans, et mente retractans, facti tui ipsa iudex esto crudelior. In

(38) Ita omnes edit. cum mss. multo pluribus: Pseudo-Ilier. autem cum mss. duobus, *intermittenda tibi est*. Minus concinne. Ille porro summam poenitentiae exercitia proponuntur, tam interiora quam exteriora. In quibus lugubrem vestem et capillorum resecationem numerari si quis mirabitur, adeat Morinum, *De Administ. poenit.*, lib. iv, cap. 17, num. 7 et seq., ubi eadem illa tunc temporis poenitentibus imperata esse reperiet. Verum cum agatur hoc loco de virgine Deo consecrata, ad difficultas ex usu praesenti quo solet sacris virginibus coma tonderi, oboritur. Aequi certum est olim hae in re variam pro varietate locorum fuisse disciplinam. Etenim praeter synodi Gangr. anno, ut volunt, 324, celebratae can. 17, velatis virginibus, ut non levibus rationibus contra Baronium a quo idem canon de mulierculis quibusdam haereticis in Notis ad Martyrol. Rom. xii Kal. Oct. intelligitur, defendit Gothofredus, ergo praeter hunc can. tonsura sub anathemate virginibus interdicentem, exstat, ipso quoque fatente Barono, Theodosii lex 27, de Episc. et Cleric., qua illud ipsum eisdem virginibus prohibetur. Data fait ea lex an. 390, et de consensu quidem episcoporum: cum eadem quoque anathematis poena imposita sit. Puellas sacras crinem aluisse ac sponsarum instar sparsum gessisse auctor est Optatus Milevitanus. Ambrosius etiam, lib. *de Instit. Virg.* cap. 17: et Augustinus, epist. 109, satis declarant, apud populares suos ut virgines comam deponeret, morem non fuisse. Neque vero illud idem parum aperte indicat Hieronymus epist. 48 *ad Subinianum*, quandoquidem cum capillos amoris obsides accepisse docet ab ea moniali, quam corruperat in monasterio Bethlehemitico, in quod illa cum Romae velum accepisset, se receperat. Contra vero idem Hieronymus citata epist. tradit obtinuisse in *Aegypti et Syriae monasteriis, ut tam virgo quam vidua, qui se Deo voverint, crinem monasteriorum matribris offerant desecandum*. Huc adde Palladium in Laustacis, cap. 41, ubi virginum hujusmodi fuisse habitum scribit, *ut essent tonsae et enullatae*. Citatur praeterea can. 65 Nicen. Alph. Pisani; nec non etiam Anathasii *de Vera virg.* pro eodem usu qui tandem solus invaluit, cum feminae sanctimoniales poenitentiae insignibus sese non

primis omnis cura vitae hujus interimenda tibi est (38). et, quasi mortuam te existimans, sicut et es, quomodo possis reviviscere, cogita. Deinde lugubris tibi accipienda est vestis, et mens ac membra singula digna castigatione punienda. Amputentur crines, qui per vanam gloriam occasionem luxuriae praestiterunt. Defluant oculi lacrymis, qui masculum non simpliciter aspexerunt. Palleseat facies, quae quondam irruit impudice (39). Denique totum corpus injuriis et jejuniis maceretur, cinere aspersum et operiuntur heio perhorrescat: quod male sibi de pulchritudine placuit. Cor vero sit liquescens tanquam cera, jejuniis inquietans seipsum, et cogitationibus ventilans, quare sit ab inimico subversum. Sensus etiam erueitur: quia in membra corporis cum haberet dominationem, malo cessit imperio.

36. Talis vita, talis actio poenitentiae, si fuerit perseverans, audebit sperare, etsi non gloriam, **315** certe poenae vacationem (40); dicit enim Deus: *Convertimini ad me, et convertar ad vos. Convertimini ex toto corde vestro, in jejunio, et in fletu, et in planctu; dirumpite corda vestra, et non*

minus quam monachos gloriari pia emulatione testatum vellent. Sed de his praeter memoratos auctores luculenter egerunt Spenceus lib. v *de Voti Redempt.*, cap. 3; Menardus noster in *Sacram Gregor.* pag. 212; Heesten *Disquis Monast.* lib. v, disp. 7; et Thomassin. *Discipl. Eccles.* part. i, lib. i, cap. 50.

(39) Omnes edit. ac mss. aliquot, *viruit impudice*. Maxime male; viruit enim sumi eleganter potest pro viguit, quo Sensus Tullius *viriditatem habere*, et Horatius *virere genua* dixerunt; alii tamen mss. plures ac potiores *irruunt impudice*. Neque hoc ipsum magis in cite; nam praeterquam quod inter *palleseat* et *irruunt* concinnius est antitheton, rubor in facie ut bonae valetudinis, ita etiam vehementis affectus indicium est. Iterum pro *injuriis et jejuniis*, mss. nonnulli, *incuria et injejunis*. Non absurde quidem, sed tamen non tanta vox *injuriis*; idem enim est ac rigida et aspera castigatione, ut lib. ii de Abraham, cap. 8, num. 51, vitula dicitur *domari injuriis*. Postremo ubi omnes edit. ac mss. excepto Flor., *de pulchritudine placuit*; idem Flor. habet, *de turpitudine placuit*.

(40) Codex Regiom., *etsi non coronam, tamen veniam, et certam poenae vacationem*: reliqui autem et edit. nihil differunt, nisi quod ubi edit. ac pauci mss. praefertunt *vacationem* aut *evacuationem*, alii mss. magno numero legunt *vacationem*. Non desunt porro qui cum ex his verbis tum ex aliis epist. 2 ad Hioront. Ambrosium accedere veterum quorundam opinioni, qua feruntur inter beatorum gloriam ac damnatorum poenas medium quemdam statum admisisse, de quo dicitur ad eandem epist. Hoc autem loco tantum monemus tangi quidem ab auctore difficultatem, sed inexactam praetermitti. Ille enim oratoria concessio est, quasi diceret, etsi gloriam adipisci non contingeret, de quo non disputo, saltem poenarum obtinebimus immunitatem. Si quis tamen exsortem gloriae futuram illam virginem ab auctore affirmari contendat, dummodo non gloriam omnem intelligat, sed singularem illam quae virginibus pactam caelesti sponso fidei servantibus destinata est, natus dabimus.

timentum; quoniam plus et misericors est (41) *Joel* ii, 12, 13). Sic conversus magnus ille David iustificatus est (*II Reg.* xii, 13); sic Ninive peccatrix illa civitas incumbens sibi evasit interitum (*Jonam*, 5). Peccator ergo si sibi ipsi non pepererit, a Deo illi pareatur. Et si futuras pœnas gehennæ perpetuas in hoc parvo vitæ spatio compensaverit, seipsum ab æterno iudicio liberabit.

37. Grandi plagæ alta et prolixa opus est medicina: grande scelus grandem habet necessarium satisfactionem. Nam non est dubium (42) levius esse crimen, ubi peccatum suum ultro homo confitetur et pœnitet: at ubi celat mala sua, invitus detegitur, et nolens publicatur; illud gravius scelus est. Quod tibi utique provenisse negare non poteris. Et ideo fortius dolendum, quia peccatum est **B** fortius.

38. Si mente cernerent homines peccatores (43) quale iudicium emittet Deus in mundo, et sensus humanus non dispergeretur vanitate sæculari, non infidelitate gravaretur: quantumvis et qualemvis cruciatum ad præsens libentissime sufferrent, etiamsi esset longior vita; dummodo in illas pœnas æterni ignis non incurrerent. Sed tu quæ jam ingressa es agonem pœnitentiæ, insiste misera: fortiter inhære tanquam in naufragiis tabulæ (44), sperans per ipsam te de profundo criminum liberari. Inhære pœnitentiæ usque ad extremum vitæ, nec tibi præsumas ab humana die veniam dari; quia decipit te qui hoc tibi polliceri voluerit. Quæ enim proprie in Dominum peccasti, ab ipso solo te con- **C** venit in die iudicii expectare remedium (45).

CAPUT IX.

Obiurgat virginis corruptorem; eumque Baltassaris exemplo terret. Quem deinde ut non contentus interno cruciatu, legitimam pœnitentiam amplectatur, monet: postremo ne sibi de peccantium multitudine blandiatur, ipsi Sodomæ et aliarum ur-

(41) Edit. et quidam mss., *et misericors sum*.

(42) Sequenti sententiæ quam apud Pseudo-Hier. ipso statim hujus libri initio exstare diximus, proprium huic locum esse negabit nemo. Eadem autem discere est illam priscorum temporum fuisse disciplinam, ut qui occultorum criminum ab aliis insimulabantur apud episcopum, sedulo peracta inquisitione, graviore pœnis condemnarentur, quam si seipsos ultro accusassent. Quæ de re consulat, cui libuerit, Morinum, *De administ. pœnit.* lib. i, cap. 10, et lib. ii, cap. 6.

(43) Omnes edit. ac mss. aliquot, *homines peccatores* (edit. Rom. cum Pseudo-Hier. *delevit peccatores*) iudicium imminet mundo, *sensus humanus.... si non infidelitate gravaretur*, Rom. edit. et Pseudo-Hier. *gravarentur*: cæteri mss. magis apposite ut in contextu.

(44) Edit. omnes, et quidam mss. cum Pseudo-Hier., *tanquam naufragus tabule*, *sperans per ipsam*; reliqui mss. *tanquam in naufragiis*, etc., nisi quod omittitur in Floriac. *per ipsam*. Infra vero, ubi edit. eadem cum paucis mss. *ab humano die posse veniam dari*, et rursus, *ab illo solo quære remedium*; alii mss. numerosiores nobiscum faciunt, excepto quod in ultima parte multi exhi-

bent incendium suggerens, ad confringendos inimici laqueos urget.

39. De te autem quid dicam. filio serpentis, ministro diaboli, violatore templi Dei: qui in uno scelere duo crimina perpetrasti, adulterium utique et sacrilegium? Sacrilegium plane, ubi vas Christo oblatum, Domino dedicatum, dementi temeritate polluisti. Baltassar, 316 rex ille Persarum, qui in vasis Domini, quæ et a templo Hierosolymis fuerant a patre ejus ablata, bibere cum suis amicis et concubinis usurpavit; ipsa nocte angeli manu percussus crudeli morte punitus est (*Dan.* v, 30): quid de te arbitraris, perditæ pariteret perditor, qui vas rationale consecratum Christo, sanctificatum Spiritui sancto (46), impie temerasti, polluisti sacrilege, et tui propositi immemor, et iudicii divini contemptor? Melius fuerat omnino te non fuisse natum, quam sic natum, ut te sibi gehenna proprium filium vindicaret (47).

40. Et licet te ipsa conscientia sceleris agat per diversa præcipitem (*fugit enim impius* (*Prov.* xxviii, 1), *nemine persequente se*), licet te diræ imagines peccati dormientem quoque perterreant, non solum vigilantem; tamen ne quid a pastore ovi morbidæ, vel morituræ medicaminis denegatum sit, do consilium. Petas ultro carcerem pœnitentiæ (48), obstringas catenis viscera, animam tuam gemitibus jejuniisque erucies; sanctorum petas auxilium, jaceas sub pedibus electorum; ut non tibi cor impœnitens thesaurizet iram in die iræ et iusti iudicii Dei, qui reddet unicuique secundum opera sua (*Rom.* ii, 5, 6). Nec te in eorum numerum constituas, quos luget Paulus: *Qui ante peccaverunt, et non egerunt pœnitentiam super immunditia et fornicatione et libidinibus quas gesserunt* (*II Cor.* xii, 21).

41. Nec tibi de multitudine peccantium similium blandiaris, et dicas: Non solus hoc ego egi, multos habeo socios. sed recogita, quia multitudo socio-

bent ab ipso quære remedium: Flor, autem ac Regiom., *ab illo solo te convenit*, etc. Quos quia scriptoribus brevare quam producere magis consuetum, hic præferimus. Cæterum qui e postremis huius periodis huic auctori novatianorum hæresim attribuunt, eos nulla certa nili ratione in Admonitione demonstratum est.

(45) Mss. magno numero, *ab ipso quærd in die iudicii remedium*.

(46) Cod Flor et Regiom., *sanctificatum a Spiritu sancto*; Pseudo-Hier., *sanctificatum Spiritu sancto*; Regiom. solus consequenter, *temerario et impio polluisti sacrilegio*.

(47) Ita mss. Flor.; alii autem et edit., *quam te sibi gehenna proprium filium vindicaret*: in plerisque mss. voces *proprium filium* non leguntur.

(48) Non pauci mss., *turrem pœnitentiæ*. Minime male: pœnitentia enim propugaculi ejusdam instar ab ira divina tutos nos præstat. Sed potest etiam eo referri, quod Ambrosio familiare est Adamum post expulsionem suam e paradiso in castello relictum dicere: forte quia mos erat in loco munito asservari noxios, quod cum aliorum mss. atque edit. omnium lectione sensu convenit.

rum impunitatem non facit criminum. Nam in Sodoma et Gomorrha et in totis quinque civitatibus innumerabiles utique habitabant populi, et omnes cariter qui libidinose corpora sua tractaverunt, igneis imbris conflagnarunt (*Gen. xix, 25*) : solus autem Lot de illo inevitabili incendio evasit (*Ibid. 29*) ; quia ab illa turpitudine se alienum præstiterat.

42. Excluide ergo vel nunc, infelix, de corde tuo blandimenta serpentis, et luctu, et fletibus continuus, dum in corpore tuo immundo anima illa tenebrosa versatur, remedium tibi in die necessitatis (49) acquire, semper ante oculos tuos habens Apostoli sententiam : *Quia omnes nos oportet manifestari ante tribunal Christi, ut referat unusquisque propria corporis sui secundum quod gessit, sive bonum, sive malum* (*II Cor. v, 10*).

317 CAPUT X.

Ad virginem lapsam demum rediens, illi concitatas quasdam preces et varios poenitentiae affectus e Scripturis hinc inde lectos suppeditat.

43. *Quis consoletur te, virgo filia Sion; quia magna facta est sicut mare contritio tua. Effunde sicut aquam cor tuum ante faciem Domini* (*Thren. ii, 13, 19*) : extolle ad eum manus tuas pro remedio peccatorum (50) tuorum. Accipe igitur lamentum. Et primum quidem nullo die quinquagesimus psalmus intermittatur; quia in tali negotio cantatus est : et usque ad versiculam illum : *Cor contritum et humiliatum Deus non spernit* (*Psal. li, 19*), cum lacrymis gemituque pereurre.

44. Insuper etiam hanc lamentationem non sine compunctione cordis in conspectu Dei iudicis fungitur : *Quis dabit capiti meo aquam, et oculis meis fontem lacrymarum* (*Jerem. ix, 1*), ut defleam vulnera animæ meæ? Conversi sunt dies festi mei in luctum, et cantica in lamentationem (*Amos viii, 10*) : recessit sonus hymnorum, et letitia psalmorum, et successit stridor dentium et fletus oculorum. *Obmutui et humiliata sum, et silui a bonis, et dolor meus renovatus est. Concealuit cor meum intra me, et in meditatione mea exardescet ignis. Timor et tremor venerunt super me, et contexerunt me tenebræ* (*Psal. xxxviii, 3, 7*). *Abyssus circumdedit me, postremo demersit caput meum in scissuras montium* (51) (*Jonæ ii, 6*).

(49) Plures mss. et Pseudo-Hier., *remedium tibi necessitatis*.

(50) Omnes edit., *pro remedio animæ tuæ et peccatorum*, etc. Omnes mss. cum Pseudo-Hier. ut in contextu.

(51) Mss. aliquot, *fissuras montium*; Regiom. cum Pseudo-Hier., *in fossuras* (Pseudo-H., *in scissura*) *infernii*. Et infra idem mss. solus, *miserebitur sceleribus meis*.

(52) Si homo... in Dominum, desunt isthæc propemodum in mss.; in nonnullis tamen, et cunctis edit. nec non apud Pseudo-Hier. inveniuntur.

(53) Ita mss. omnes, edit. vero, et Pseudo-H., *velut somnium surgentis*. Et sequenti versu, *pro vilificata est*, quod erat in omnibus edit. et mss. aliquot, alii mss. exhibent *nullificata sum*, partim

45. Heu me! quia facta sum sicut Sodoma, et combusta sicut Gomorrha (*Gen. xix, 24*), quis miserabitur cineres meos? Darius offendi quam Sodoma; quia illa legem nesciens deliquerat, ego autem, accepta gratia, peccavi Domino. Si homo peccet in hominem, erit qui interveniat: ego peccavi in Dominum (52), quem propitiatorem inveniam (*I Reg. ii, 25*)? Concepi dolorem, et peperii iniquitatem: lacum aperui et effodi eum, et incidi in foveam quam operata sum. Ideo conversus est dolor meus in caput meum, et in verticem meum iniquitas mea descendit. Immunditia mea ante pedes meos: non fui memor novissimorum, et cecidi miserabiliter (*Psal. vii, 15 et seq.*).

46. Non est qui consoletur me. O quam acerbus fructus luxuriæ! Amariore felle, crudelior gladio. Quomodo facta sum in desolationem? Subito defeci, perii propter iniquitatem meam velut e somno exsurgens (53); ideo in civitate Domini nullificata est imago mea (*Psal. lxxii, 19, 20*). Deletum est de libro vitæ nomen meum, facta sum sicut noctua in domicilio, sicut passer unicuique in ædificio. (*Psal. ci 7 et seq.*): non est qui consoletur me. Considero a dextris, et video quia non est qui agnoscat me. *Periit fuga a me, et non est qui requiram animam meam* (*Psal. cxli, 5*). Facta sum sicut vas perditum, audiui vituperationem omnium circa me habitantium. Væ diei illi in quo me infelix genuit (54) mater, et lux ista crudelis excepit! Oportuerat me non fuisse natam, quam sic in gentibus fabula fierem (*Psal. xxx, 13, 14*). Propter me confusio facta est omnibus famulis Domini, et eum digne colentibus (*Job. iii, 3*).

47. Lugele me, montes et colles; lugele me, fontes et flumina: quia fletus filia ego sum. Lugele me, bestię silvarum, reptilia terræ, et volucres cœli, et omnis anima quæ vita frueris. Nam vos beatę, ferę et volucres, quibus nullus metus de inferis, neque post mortem reddenda est ratio; in nos manet pœna crudelis tartari, quia, habentes sensum, delinquimus; ideo non est pax peccatoribus.

48. Meum peccatum, mea iniquitas (55), non sunt similia offensis hominum: quia impietas est. Carneam pollicita servare virginem, et castitatem professam publicę, mentita sum Domino; ideo non est ut in contextu.

(54) Omnes edit. cum mss. aliquot, et Pseudo-Hier... *me infelix* (Rom. et Pseudo-H., *infelicem*) *uterus genuit*; alii magno numero ut in textu.

(55) Vet. edit., *Meum est peccatum, mea est iniquitas. Non sunt similia offensa hominum; quæ horribilis hæc impietas est, carne pollicita servare virginem, et castitatem professam publicę, mentita sum Deo*. Rom. edit.... *carne pollueri virginis, et castitatem professam publicę, etc.* Mss. vero in lectionem nostram consentiunt, nisi quod pro *carne pollicita*, duo præferunt *carne pollutam*, unus, *carne polluta*; alius denique, *carne pollicitam*: quæ scriptoribus imputanda esse non videt nemo. Iterum expressam publicę professę virginis mentionem observes licet.

mihi fiducia invocandi Dominum altissimum, quia obstructum est os delinquentium (56). Nam meum malum Propheta cecinit, quod qui elongant se a Deo, peribunt : dispersit omnem fornicantem a se (Psal. lxxii, 27). Et iterum : *Adhæsit lingua mea faucibus meis, et in pulverem mortis deductus sum* (Psal. xxi, 16).

49. Verumtamen clamabo ad Dominum, cum adhuc tempus est, dum datur spatium; quin in morte non est memoria, et in inferno non est confessio : *Domine, ne in ira tua argas me, neque in furore tuo, corripas me. Quoniam sagittæ tuæ infixæ sunt mihi, nec est sanitas in carne mea a vultus iræ tuæ : non est pax ossibus meis a facie peccatorum meorum. Quoniam iniquitates meæ superposuerunt caput meum, et sicut onus grave gravatæ sunt super me. Computraverunt et deterioraverunt cicatrices meæ, a facie insipientiæ meæ. Miseriis afflicta sum, et curvata usque in finem, rugio a gemitu cordis mei. Cor meum turbatum est intra me dereliquit me virtus mea et lumen oculorum meorum non est mecum* (Psal. xxxvii 1-11). Deus, repulisti me et destruxisti me, ostendisti mihi dura, potasti me vino compunctionis (Psal. lxx, 3-5) : expulsa sum ab oculis tuis, jam non adjiciam ut resurgem (58) ad templum sanctum tuum, et facta sum in exterminio.

50. *Quæ utilitas in sanguine tuo, dum descendi in corruptionem* (Psal. xxix, 10)? *Numquid mortuis facies mirabilia aut medici suscitabunt* (Psal. lxxxvii, 11)? Tuus sermo est, tua promissio est : *Nola mortem peccatoris, sed conversionem et vivat* (59) (Ezech. xxxiii, 11) : ad te, Deus meus, mea conversio : **319** quia solus potes renovare omnia, et ab inferis ani-

(56) Codex Regiom., *os loquentium iniqua*. Rursus vero, ubi omnes edit., *Adhæsit anima faucibus meis*, omnes mss. exhibent *Adhæsit lingua mea*, etc.; quam quidem lectionem Scripturæ textus, omnesque ipsius versiones confirmant.

(57) Tres mss. cum Pseudo-Hier., *supergressæ sunt*.

(58) Omnes edit., *ut respiciam*; omnes mss., partim *ut surgam*, partim *ut resurgam*.

(59) Ita mss., duobus exceptis, ubi pro *sed conversionem*, legimus, *sed ut convertatur*; vet. edit. *sed conversionem ut possit vivere. Ad te, Deus meus, conversio, quia solus*; Rom., *sed conversionem et vivam ut possim vivere, ad te, Deus, me convertito, qui solus*, Pseudo-Hier., *sed conversionem. Ut possim vivere, ad te, Deus, conversio*

Amas revocas. Tu solvis compeditos : tu, Deus, alios erigas, cæcos illuminas, mortuos suscitās.

51. *Erravi sicut ovis perdita* (Psal. cxviii, 176) : require famulam tuam, ne lupus crudelis glutiat me. *Multi dicunt animæ meæ : Non est solus illi in Deo ejus* (Psal. iii, 3). Sed tuum consilium tecum est. Quot sunt deis famulæ tuæ, quando facies mecum iudicium (Psal. cxviii, 84). Sed ne intres in iudicium cum famula tua (Psal. cxlii, 2). *Deficit in salutare tuo anima mea, defecerunt in lacrymas oculi mei, effusa est in terram gloria mea* (Psal. cxviii, 81, 83). *Quando respicias restitues animam meam* (Psal. xxxiv, 17)? *Propter iniquitatem meam corripuisti me, et tabescere fecisti sicut arancam animam meam.* (Psal. xxxviii, 12). *Memento Domine, quod pulvis sum : vide humilitatem meam* **320** *et laborem meum, et remitte omnia peccata mea* (Psal. xxiv, 18). *Remitte mihi ut refrigerer, priusquam aheam, et amplius non ero* (60) (Psal. xxxviii, 14), nec in inferno erit confessio.

52. Potens es, Domine, conscindere saccum et præcingere me lætitia (Psal. xxix, 12) : dirumpere vineula mea, quibus ligata sum atque constricta, qui Rahab sordidam non aspernatus es (Josue vi, 17). Iram tuam, Domine, aufer a me, quia peccavi tibi crudeliter, donec justifies causam meam, et educaas me in lumine. Deus virtutum, da poenitentiae effectum (61), confessioni perseverantiam; ne me induret deceptor animæ. Hoc mihi donum, hanc mihi gratiam de tuo fonte præstari cupio, Deus; ut in æternum tibi confitear; qui vivis et regnas in Trinitate in sæcula sæculorum. Amen.

mea, quia solus, etc.

(60) Hic desinit tractatus apud Hieronymum. at Rom. edit. solum resciderat, *nec in inferno erit confessio*, quod mendose restituerant Paris. edit. hoc modo, *nec inferior erit confessio*. Consequenter autem post voces *Potens es, Domine*, aberant e cunctis edit. *conscindere saccum meum, et præcingere me lætitia*, quod in hanc nostram ex mss. fere omnibus proposito neutiquam incongruum reposuimus.

(61) Tres mss., *Da patientiæ effectum*. Infra vero, ubi omnes edit. et quidam mss., *præstare cupio, Deus; ut in æternum, etc.* mss. multo plures locum ita contrahunt, *præstari cupio, Deus qui regnas in trinitate* (tres, *in æternitate*) *in sæcula, etc.*

IN LIBRUM DE MYSTERIIS ADMONITIO, QUA ET IDEM LIBER AMBROSIO ASSERITUR

Auctor hujus operis in ipso ejus limine profitetur (cap. 1, num. 2) se et recens baptizatis elaborare, et sacramenta quæ illis hætenus ignota fuerint, adoriri. Mos quippe erat priscorum temporum antistibus, ut sublimia illa mysteria quam studiosissime eclarent nondum initiatos. Hi quidem quoad e catechumenis atque competentibus excederent, crebris precibus, exorcismis, aliisque cæremoniis ad baptismum præparabantur : admittebantur audiendis concionibus, ubi potissimum eo regidis ethices Christianæ dogmatis imbui solitos hic ipse auctor aperte docet (*Ibid.* num. 1). Suis tamen orationibus adversus

falsa et impia ethnicorum atque hæreticorum placita disputationes miscebant episcopi : neque etiam unitatis substantiæ divine, Trinitatis personarum adorandarum, aliorumque capitum, quæ ipsis e Symbolo exponi consueverant, cognitionem inserere prætermittebant. At vero penitiori aliorum sacramentorum, et præ cæteris Eucharistiæ, discussione prorsus abstinerebant. Erant porro ea mentis docilitate boni illi religionis nostræ candidati, ut quæ ipsis manifesta esse volebat Ecclesia, suam ad ea curiositatem minime protenderent, rotæ videlicet nihil falsi aut superstitiosi cultus illa contineri religione, quæ tot miraculis ac prodigiis fulta, super idololatriæ, quam subruerat, ruinis unius Dei adorationem erigebat, quæque sectatorum suorum mores ad amussim adeo severam et rationi consonam exigi postulabat. Hæc instituendo vitæ præcepta nondum baptizatis a se tradita signal Ambrosius primis hisce verbis *De moribus quotidianum sermonem habuimus*, etc. (*Ibid.*), ubi libros *De Abraham* atque alios quos ab eo coram catechumenis et competentibus pronuntiatos demonstravimus (Admonit. in hos lib.), intelligi vix dubium est. Subjungit vero cum eos qui sacro baptismate regenerati sint, hinc alloquatur; sibi ut ipsis cum ejusdem sacramenti, tum aliorum rationem atque caeremonias declaret, incumbere.

Primum igitur post explicatam oris atque aurium apertionem (cap. 1, num. 3), ac memoratam quæ fiebat in baptisterio, ejurationem (cap. 2, num. 5, 6), fontes benedictionem tractat (cap. 3, 4 et 5). Ibi autem ut probet non aquæ simplicis efficacia, sed præsentī Spiritus divini virtute regenerationem perfici, varia symbola quibus idem sacramentum in veteri lege præfiguratum est, expendit; unde etiam colligit sacram illam ablutionem eundem semper effectum obtinere, cum ad eum probitas improbitasve ministri nihil conferat. Mox e vivifico lavaero excedentium ad episcopum a quo post unctionem capitis ac pedum lotionem (cap. 6, num. 29 et seq.), veste candida (cap. 7, num. 34 et seq.) induebantur, accessum narrat. Tum, reddita cujusque caeremoniæ ratione, quanta lætitia ob familiæ suæ amplificationem gestiat Ecclesia mater, depromptis e Cantico canticorum sententiis exprimit (*Ibid.* num. 35 et seq.). Postremo, ubi neophytos acceptæ Confirmationis ope septem donis Spiritus sanctis ditatos atque exornatos fuisse affirmat (*Ibid.* num. 42), quemadmodum solenni pompa ex baptisterio ad altare processerint, ut ibi Dominei corporis reficerentur sacramento, multis edisserit (cap. 8 num. 43). Nec sane mirum, si in hoc asserendo immoretur multo longius, cum finis et consummatio sit cæterorum.

Profitetur itaque id sibi esse in animo, ut *summo studio* (*Ibid.* num. 44) cunctis veteris Synagogæ sacramentis hoc ipsum antiquitate atque excellentia præferendum astruat; quorum quidem primum inde ostendit, quod panis ac vinum Abrahæ oblatum a Melchisedech, Eucharistiæ figura exstiterit (*Ibid.* num. 45); secundum autem eo demonstrat, quod præ ipso manna quo nihil sanctius habuerunt Israelitæ, hoc mysterium tanto præcellat (cap. 8 et 9), quanto *potior est lux quam umbra, veritas quam figura, corpus auctoris quam manna* (cap. 8, num. 49). Enimvero quia neophytis in promptu erat contra opponere: *Aliud video, quomodo tu mihi asseris quod Christi corpus accipiam* (cap. 9, num. 50)? ad objectionis solutionem aggreditur. Ea propter ut repudiato sensuum corporeorum testimonio, panem in Domini corpus sacerdotali benedictione converti certo teneant, non modo clarissima quæque prodigia quibus mutatam fuisse naturam vel etiam e nihilo creatam Prisci Testamenti ferunt tabulæ, in medium profert (cap. 9, num. 51 et 52); verum etiam miraculorum omnium maximum citat, Christi scilicet incarnationem (*Ibid.* num. 53). Tum quasi omni dubitationis occasione prorsus depulsa, innocentem hunc gregem accommodatis Canticorum quibusdam versiculis monet (*Ibid.* 55 et seq.), ut secretum præstantes mysterio, et Christum diversis virtutum fructibus in se paseentes, Ecclesiam exhilarent: nec in posterum de sua regeneratione unquam ambigant.

Ille porro nobis temperare minime possumus, quin pauca quædam eucharistiæ occasiones animadvertamus. Neophytos a baptismate adhuc madentes episcopus sacramentorum eisdem hætenus ignotorum prima cognitione instituit. Simplex est ea catechesis et ab omni amplificationis ac eloquentiæ fūco plane aliena. Ideo loci auctor probandum proposuit, eucharistiam præ manna tanto præstantiorem esse, quanto umbram corpus superat, veritas figuram. Hoc ut demonstret, Christi carnem in quam per Dominica verba panem converti docet, in sacramento contineri sæpius repetit. Exemplis ad asserendam hanc mutationem utitur omnium maxime prodigiosis. Denique summo conatu adhibito, ut oculorum testimonio derogetur, contendit nec levissimæ dubitationi locum esse, quin e pane quem præsentem sensus nuntiant, non figura corporis, sed corpus ipsum fiat conceptum in Virginis utero, et ad extrema supplicia pro nobis traditum. Quis ergo neget præsulem nostrum veram et substantialem conversionem hic agnovisse? Hanc autem cum istis Domini verbis, *Hoc est corpus meum* (*Matth.* xxvi, 26), firmatam ac stabilitam velit (cap. 9, num. 52), nonne manifesto intelligitur ab eo illa in simplici atque proprio sensu accipi, non in figurato? Fatemur quidem adhibita quoque ab illo miraculorum quorundam exempla, quibus regenerandi vim baptismo messe persuaderet: sed illie de virtute producendi effectus agitur, non de substantiali aliqua mutatione; nusquam enim aquæ naturam converti in Spiritum istic reperias: at e contrario eam semper subsistere, ac post benedictionem etiam remanere tam expressis, tam sæpe iteratis verbis testatur; ut quodammodo videatur, ne quis hanc sibi opinionem in mentem induceret, præcavisse. Ad hæc nemo non videt quam diversa sit hoc loco catholici atque heterodoxi causa. Etenim quivis sacerdotum nostrorum Ambrosianam in rudibus istius mysterii cognitione instituendis rationem et laudabit et sequetur quam libentissime: quis vero ministrorum sectariorum tenendam sibi plane contrariam

delinquendi, significantur, nequaquam recte intellexerint in errorem inductos ad eum locum demonstrabimus (cap. 6, num. 32).

Ultima Cociani editoris ratio tam futilis est, ut a nobis referri vix mereatur; ut enim quod in *baptismo exprimendas esse tres personas divinas* hic auctor dicit, cum eo pugnare quod in libris de Spiritu sancto asseritur, ad Baptismum invocationem unius personae divinae tantum sufficere. Sed si admitteretur haec consecutio, ii omnes libri in quibus tres divinas personas in baptismo proferendas traditur, abjudicandi essent Ambrosio: quod affirmare vel ipsi adversarii erubescerent. At enim quanam in eo repugnantia, si quis de communi hujus sacramenti administrandi ratione agens, invocandas tres personas divinas dicat; idem tamen disputans utrum baptismum aliquando sub personae unius invocatione collatum pro valido haberi oporteat, affirmantem teneat opinionem. Sed ea de re agemus suo loco. Interim illos pudeat, qui tam levibus momentis bonam scriptionem et Ambrosio minime indignam legitimo parenti creptum eunt, idque non tantum contra mss. omnium, verum etiam contra tot ac tantorum virorum quae catholicorum, quae seclariorum, quae veterum, quae recentium testimonia, ut si nolint eorum auctoritate persuaderi, saltem multitudine obrui possint. Nec dubitamus hoc pervidisse scriptores multos, magnique nominis in communione Calviniana (Blondel., Falcar., Albert., etc.); quandoquidem paucorum e suis censura insuper habita, calculum suum non subtraxere veritati.

Cum igitur Ambrosium hujus libri possessione nihil dejiciat, jam quaerendum est quotum eidem annum attribuamus. In ipso statim Operis initio illius innuere tempus videtur sanctus antistes: hic quippe (cap. 1, num. 1) ait de moralibus quotidianum sermonem in exponendis patriarcharum gestis se habuisse; ubi libros de Abraham, Isaac et Jacob, et alios ab eo intelligi veri certe simillimum est. Fatemur tamen inde aliquid oboriri difficultatis, quod eadem de materia variis annis habuerit sermones, quod et nos suis locis indicavimus (in *Admonit.*). Verumtamen cum credibile sit eum praecipuos tantum significare, non putamus eadem verba rectius ad alios referri posse quam ad memoratos; proindeque annum huic opellae 387 circiter duximus assignandum.

Porro ejusdem inscriptio alibi aliter invenitur. Legitur apud Amerbachium, *De mysteriis initiandis*: apud Erasmus et Gillotium, *De iis qui mysteriis initiantur*: in Rom. edit., *De Initiandis*; in mss. longe plurimis, *De mysteriis sive Initiandis*; nimirum prima eorumdem mysteriorum cognitione, nam alias scribendum esset *de Initiatis*; in antiquissimis denique inscribuntur *De divinis Mysteriis*, aut simpliciter, *De Mysteriis*: quos et sequimur.

SANCTI AMBROSII

MEDIOLANENSIS EPISCOPI

DE MYSTERIIS

LIBER UNUS. (1)

325 CAPUT PRIMUM.

Tractatibus, quos ante de moribus sanctis habuerat, subiecturum se mysteriorum expositionem spondet. Deinde cur ca non prins patefecerit, declarato, mysticam aggreditur apertionem, quam a Christo ipso olim celebratam demonstrat.

I. De moralibus quotidianum sermonem habuimus, cum vel patriarcharum gesta, vel Proverbiorum legerentur praecepta; ut his informati atque instituti assuesceretis majorum ingredi vias (2), eorumque iter carpere, ac divinis obedire oraculis:

(1) Script. circa an. 387.

(2) Cod. Alnet., *ne assuesceretis malorum ingredi vias*. Infra vero ubi vet. edil. et cuncti pene mss., *obedire oraculis*, Rom. edil. cum pauculis posuit *obedire mandatis*.

A quo renovati per baptismum, ejus vitae usum teneretis, quae ablutos deceret.

2. Nunc de mysteriis dicere tempus admonet, atque ipsam sacramentorum rationem edere: quam ante baptismum si putassemus insinuandam nondum initiatis, prodidisse potius quam edidisse aestimaremur. Deinde quod inopinantibus melius se ipsa lux mysteriorum infuderit, quam si eam sermo aliquis praecurrisset (3).

3. Aperite igitur aures, et bonum odorem vitae

(3) Mss. nonnulli, *aliquo praecurrisset*. Et post pauca in bene multis habetur *illatum*, in quibusdam *illato* vobis munere sacramentorum capite; pro eo quod est in aliis et edil. omnibus, *inhalatum vobis*, etc.

non existimet? Addimus etiam orthodoxo dogmati stabiliendo in hac opella suppeditari expressa et positiva, ut vocant, firmamenta, cum tamen Albertinus Carentonianus quondam minister hinc argumentum probandæ suæ opinioni nullum depromat: sed tantum sibi proponat objectiones (lib. II *De Sacrament.* cap. 2), quibus nonnisi futilia penitus ac vana respondet. Atqui constare oportet apud æquos aestimatores ex hoc opere ubi familiariter primis præceptis novos Christianos Ambrosius imbuat, quid sententiæ super Eucharistia illi fuerit, potius discendum, quam ex aliis ejusdem libris: quandoquidem in his de industria propter infideles atque catechumenos qui eum cum baptizatis confusi audiebant, obscurius eloquebatur.

Hujusce scriptiois qui meminere, magno consensu eam Ambrosio semper attribuerant: sed laudem superiori sæculo exstiterunt quidam heterodoxi, qui possessione tam diuturna sanctum doctorem abdicandum arbitrati sunt. Reperimus enim Henr. Bullingeri ad Joach. Vadianum litteras apud sanctum Gallum 7 Julii m. 1535 datas, quibus hunc librum cum sequentibus *De Sacramentis* una complectens, cum illo se de utroque opere sentire significat, nimirum *stupidos hos nequaquam esse auctoris optimi et judicii emmetissimi feturam*. Causas istius rei tres offert, styli differentiam, variam hic et in exploratis Ambrosii libris exponendæ eucharistiæ rationem, tractationem rerum frigidiorē quam pro Ambrosiano acumine ac diligentia. His addit Erasmus etsi dissimularit, et judicium texerit suum, ne videretur eorum de sacramentis sententiam sectari: cum tamen hos libros rejecerit in postremum Ambrosianæ editionis tomum, non dubitare se quin ille senserit mangonis ejuspiam illud esse opus. Quasi vero Erasmus quartum suum tomum ex solis adulterinis composuerit. Sed cum de sententia Erasmi mera sit isthæc haviolatio, explodenda potius videtur quam refellenda. Tribus autem illis quæ præmissa sunt, uno verbo respondebimus catechesim esse, atque adeo caractere sibi proprio, id est, simpliciter, aperte ac sine motibus editam oportuisse: interim Bullingerum censorem Ambrosianorum scriptorum non videri admodum idoneum, qui quo loco tam levibus momentis legitimum extrudit fetum, Commentaria in epistolas Pauli admittit pro indubitato.

Is cujus opera Helmhæstadii *Censura Roberti Coci* prælo subjecta est (anno 1655), hoc etiam opus ex Ambrosianorum catalogo exemit, quæ in re cum Dallæus quoque in libro *de Confirmatione* secutus est. Rationem judicii sui primam istam reddit: *Affirmat auctor, inquit ille, Scripturam testari quod ad preces Hierobaal ignis descenderit de Cælo. Atqui nihil tale de Hierobaal legitur in Scriptura*. Sed quis non videat hic aliud significari nihil, præterquam quod libri Judicum cap. vi narratur, Gedeon angelo supplicasse, ut sibi sacrificium offerre concederet: quo annuente, cum super azymis panibus, carnibusque elixis jus infudisset, angelum summa virga hæc contigisse, ac divinitus e petra, cui eadem imposita fuerant, ignem erupisse. Dicendum igitur quæ in Scriptura fusius memorantur, ea contractius referri ab Ambrosio. Fieri vero etiam potuit, ut hanc historiam in codicibus suis paulo aliter atque in nostris narratam invenerit: quod in aliis quoque ipsi contigisse non semel, at præcipue in caput ultimum libri *de Nubthe*, observavimus. Et hoc sane mirum illi non videbitur, qui adverterit tantam olim codicum Veteris Testamenti fuisse diversitatem, ut quot Ecclesiæ, tot varia circumferrentur exemplaria, sicut Hieronymus in Præfationibus suis passim testatur. Idem ferme habet S. Augustinus. *De Doct. Christ.* lib. II, cap. II.

Secunda expunctionis ratio hæc est: *Quod auctor iste, adjecit idem, Paralytici verba: Hominem non habeo, ita exponit, quasi per hominem Paralyticus intellexerit Christum mediatorem, perquam leviculus est (Joan. v, 7)*. Sed perquam leviculus est qui sic arguit. Enimvero vel non intelligit, vel non intelligere se fingit id eodem loco agere sanctum antistitem, ut in piscina figuram baptismatis, in homine ægrum in eam demittente typum ipsius Christi, in ægrodemum hominis peccatoris symbolum exstitisse ostenderet: atque adeo hic paralyticum mysticum sive, ut sancti nostri utamur verbo, intelligibilem, accipiendum. Quod quid cum Ambrosiano exponendæ Scripturæ modo magis congruum?

Tertiam objectionem ita exprimit: *Quod in his libris peccata propria, 1. Actualia, per baptismum relaxari dicat: hereditaria vero 1. Originalia, per lotionem pedum, certe hæreticum est. Cum Theologia et Ecclesiæ doctrina non convenit, teste Maldonato*. Et hoc quidem tam validum tamque ineluctabile argumentum Dallæo visum est (lib. III, *De Confirm.*, cap. 8), ut qui alia quasi digito indicare satis habuerat, illud proprio volnerit cumulare suffragio. Nam cum et hujus operis et librorum *de Sacramentis* auctorem de lotionem pedum incommode ac perabsurde philosophatos contendisset, allatis de quibus agebatur locis, ista subjungit: *Utrumque summum, quod vel plane velpene idem est, ineptum, et institutum a Christo baptismati contumeliosum, satis ostendit neutrius opusculi auctorem esse Ambrosium*. Gravissima est, nec diffitemur, isthæc accusatio. Sed hoc incommode ac perabsurde accusatoribus ipsis accidit, ut idem illud cui tam nigrum theta prætigunt isti aristarchi, non modo in aliis quæ exstant Ambrosii operibus non controversis invenire sit, verum etiam in deperditis quorum loci occurrunt apud fidelissimum ipsius discipulum Augustinum in suis adversus Pelagianos disceptationibus, ubi dubium dogma, nedum hæreticum nunquam impune proposuisset. Hæc si considerassent illi scriptores, in sententiam cum tantorum doctorum, tum etiam veteris Ecclesiæ auctoritate munitam haud insurrexissent tantis animis. Verum eos quod voces *hereditaria peccata* quibus nihil nisi concupiscentia sive, ut ipse ait, *lubrum*

æternæ inebriatum vobis munere sacramentorum carpere: quod vobis significavimus, cum apertionis celebrantes mysterium (Indiceremus: *Ephphetha, quod est Aperire* (Marc. vii, 34); ut venturum unusquisque ad gratiam quid interrogaretur, 326 cognosceret: quid responderet, meminisse deberet.

4. Hoc mysterium celebravit Christus in Evangelio (Marc. vii, 34), sicut legimus, cum mutum curaret et sordum. Sed ille os tetigit (5); quia et mutum curabat et virum: in altero, ut os ejus infuse sono vocis aperiret; in altero, quia factus iste virum decebat, feminam non decebat.

CAPUT II.

Quid initiandi Ecclesiam ingressi promiserint, quibusve coram testibus, et quamobrem se converterint ad orientem?

5. Post hæc reserata tibi sunt Sancta sanctorum (6), ingressus es regenerationis sacrarium: repete quid interrogatus sis, recognosce quid responderis. Renuntiasti diabolo et operibus ejus (7, mundo et luxurie ejus ac voluptatibus. Tenetur vox tua, non in tumultu mortuorum, sed in libro viventium.

6. Vidisti illic Levitam, vidisti sacerdotem (8, vidisti summum sacerdotem. Noli considerare corporum figuras, sed mysteriorum gratiam. Præsentibus angelis doctus es, sicut scriptum est: *Quilabia sacerdotis custodiunt scientiam, et legem exquirunt ex ore ipsius, quoniam angelus est Domini*

(4) De hac cæremonia Gregorius Magnus in Sacram., Ordo Rom., Albinus et alii scripsero: ignotam vero Græcis eam fuisse observavit Menardus noster in *Sacram.* pag. 139. Porro cum infra eamdem celebrasse Christus dicitur, hoc ita intellige non quod illam vere instituerit, sed ipsius institutioni causam præbuerit: quippe quæ ad ejusdem miraculi celebrare imitationem. Nam cæremonias varias ab aliis institutas recte admonet Val. Strabo lib. *de Reb. Eccles.*, cap. 26. Quando autem fieret et quo ritu, explicatius docetur lib. *de Sacramentis*, cap. 1.

(5) Edit. Eras., Gill. et Rom., *sed illi os tetigit*: Amerb. et omnes mss., *sed ille*, etc. Consequenter autem ubi plures mss. et omnes edit., *curabat et virum*, legitur in mss. aliquot, *curabat et sordum*. Denique pro *sonum vocis*, quod exstat in cunctis edit. et mss. non paucis, melius in aliis, *sono vocis*, id est, ad sonum vocis emittendum.

(6) *Sancta sanctorum*, hoc est *regenerationis sacrarium, baptisterium, fons sacer*; his enim nominibus locus ille cum ab Ambrosio, tum ab aliis Patribus appellatur. Cæterum sanctorum reliquias cum Paulinus epist. 22 *Sancta sanctorum* vocasse reperitur, atque ex Ennodio Ticin. epist. ad Udal. et Gregorio Turon. lib. x *Hist.* cap. 31, sacra illa pignora in baptisteriis condi solita intelligamus; erit fortasse qui hac ipsa de causa locum istum putet ab Ambrosio ita vocatum Verumtamen metaphoram tantum hic esse probabilis est. De his autem omnibus quæ hoc loco commemorantur, consul Cyrilium Hierosol. Catech. 1, Mystag. et alios.

(7) Etsi non omnes baptismi cæremonias enarret Ambrosius, hanc tamen cujus nemo fere Patrum non meminit, omissam noluit, utpote inter præcipuas annumeratam.

(8) Rom. edit. sola, *vidisti sacerdotes*, et sane in

A *omnipotentis* (9). *Malach. ii, 7.* Non est fallere, non est negare; angelus est qui regnum Christi et vitam æternam annuntiat. Non specie tibi 327 estimandus est, sed munere. Quid tradiderit considera, ut tunc ejus expende, et statum ejus agnosce.

7. Ingressus es igitur ut adversarium tuum cernereres, cui renuntiandum in os putaris (10): ad orientem converteris: qui enim renuntiat diabolo, ad Christum convertitur, dum directo cernit oblitum.

CAPUT III.

In aqua et sacris ministris presentiam atque operationem divinitatis considerandam esse, pluribus figuris quibus baptismum inde a mundi creatione ac postea præannuntiatum est, docet.

8. Quid vidisti? Aquas utique, sed non solas: **B** Levitas illic ministrantes, summum sacerdotem interrogantem et consecrantem (11). Primo omnium docuit te Apostolus non ea contemplanda nobis quæ videntur, sed quæ non videntur, quoniam quæ videntur, temporalia sunt: quæ autem non videntur, æterna (II Cor. iv, 18). Nam et alibi habes: *Quia invisibilia Dei a creatura mundi per ea quæ facta sunt comprehenduntur: sempiterna quoque virtus ejus ac divinitas operibus æstimator* (Rom. 1, 20). Unde et ipse Dominus ait: *Si mihi non creditis, vel operibus credite* (Joan. x, 38). Crede ergo divinitatis illic adesse presentiam. Operationem credis, non credis presentiam? Unde sequeretur operatio, nisi præcederet ante presentia?

lib. 1 *De Sacram.*, cap. 2, presbyter memoratur in singulari. Per hanc autem vocem non episcopum, ut solet, designat S. præsul, sed secundi ordinis sacerdotem, ad ejus distinctionem episcopus continuo post summus sacerdos nominatur. Iterum vero ubi Eras. cum seq. edit. et mss. aliquot, *mysteriorum gratiam*: Amerb. cum pluribus ac prioribus, ut in textu.

(9) Mss. nonnulli cum textu Hebræo et version. Vulg. et Chald. *Domini exercituum*. Reliqui et edit. omnes cum LXX, Syriaca et Arabica, *Domini omnipotentis*.

(10) Omnes edit., *cui renuntiandum mox putares*. Omnes mss., *cui renuntiandum in os*, quidam *putares*, plures *putaris*, unus etiam *sputaris*. In os autem renuntiare idem est ac palam et aperte. Sic *ἐξ ὀφθαλμοῦ* sumitur in Didymo et Scholiis Græcis pro *ἐκ χειρὸς*. Sumitur etiam in aliis scholiis pro *ἐκ χειρὸς* impudenter: quo forte sensu Job 1, 11, invenitur. Nec etiam nimium displicet quod habetur in eod. Reg., *sputaris*, hoc est, os tibi sputo illinitur. Sed tunc membra sic essent distinguenda, *cui renuntiandum*. In os *sputaris*, etc. Discimus autem ex hoc loco moris fuisse, ut qui diabolo renuntiabant, in occidentem obverterentur, quandoquidem postea ut Christum aspiciat, convertitur in orientem.

(11) De fontis consecratione dicitur lib. 1 *De Sacram.* cap. 5, quam etiam constat notam fuisse non solum auctoribus *Constit. Apost.* lib. vii, cap. 4, et operis *de Hierar. eccles.*, cap. *de Baptismo*; sed etiam SS. Cypriano epist. Synod. ad Januar. et ceteros Numidas episc.: Basilio in psal. LXX, Greg. Nysseno et aliis. Unde merito editor Anglus operum Cypriani loco citato, negat illas formulas tam nuperas esse quam novatores sibi et aliis persuadere conantur.

9. Considera autem quam vetus mysterium sit, in ipsius mundi præfiguratum origine. In principio ipso, quando fecit Deus cælum et terram, *Spiritus*, inquit, *superferebatur super aquas* (*Gen.* i, 2). Qui superferebatur super aquas, non operabatur super aquas? Sed quid dicam operabatur (12)? quod ad præsentiam spectat, superferebatur. Non operabatur, qui superferebatur? Cognosce quia operabatur in illa mundi fabrica, quando tibi dicit Propheta : *Verbo Domini cæli firmati sunt, et Spiritu oris ejus omnis virtus eorum* (*Psal.* xxxii, 6). Utrumque prophetico subnixum est testimonio, et quia superferebatur et quia operabatur. Quia superferebatur, Moyses dicit : quia operabatur, David testificatur.

10. Accipe aliud testimonium. Corrupta erat caro omnis ab iniquitatibus suis. *Non permanebit*, inquit Deus, *Spiritus meus in hominibus, quia carnes sunt* (*Gen.* vi, 3). Quo ostendit Deus quia carnali immunditia, et gravioris labe peccati gratia spiritalis avertitur. Unde volens Deus reparare quod deerat, diluvium fecit, et justum Noe in arcam jussit ascendere (*Gen.* vii, 1 *et seq.*) Qui dum, decedente diluvio (13), corvum dimisisset prius, qui non revertit; dimisit columbam, quæ cum ramo oleæ legitur revertisse (*Gen.* viii, 7, 8). Vides aquam, vides lignum, columbam aspicias, et dubitas de mysterio.

11. Aqua est ergo qua caro mergitur, ut omne abluatur carnale peccatum (14). Sepetitur illic omne flagitium. Lignum est in quo suffixus est Dominus Jesus, cum pateretur pro nobis. Columba est in cujus specie descendit Spiritus sanctus, sicut didicisti in novo testamento (*Matth.* iii, 16), qui tibi pacem animæ, tranquillitatem mentis inspirat. Corvus est figura peccati, quod exit, et non revertitur: si in te quoque justis custodia et forma servetur.

12. Tertium quoque testimonium est, sicut te Apostolus docet : *Quoniam patres nostri omnes sub nube fuerunt, et omnes mare transierunt, et omnes in Moyse baptizati sunt, in nube et in mari* (*I Cor.* x, 1, 2). Denique et ipse Moyses dicit in Cantico : *Misisti Spiritum tuum, et operait eos mare* (*Exod.* xv, 10). Advertis quod in illo Hebræorum transitu jam tunc sacri baptismatis figura præcesserit, in quo Ægyptius interiit et Hebræus evasit. Quid enim aliud in hoc quotidie sacramento docemur, nisi quia culpa mergitur, et error abo-

(12) Rom. edit. sola, *Sed dicam operabatur. Quod ad præsentiam spectat, superferebatur. Quod autem operabatur, qui superferebatur in illa mundi fabrica cognosce quando tibi, etc.*

(13) Mss. nonnulli, *quando decedente diluvio.*

(14) Omnes edit. ac mss. aliquot, *abluatur peccatum. Sepetitur omne vitium*; reliqui mss. majori numero et antiquitate, ut in textu; unus tamen, *abluatur charitate peccatum.*

(15) Vet. edit. ac pauci mss., *tota permansit*, Rom., *tota manet*, mss. aliquot, *tota permanet*, plures, *tota permansit.*

A letur : pietas autem et innocentia tuta permansit (15)?

13. Audis quia sub nube fuerunt patres nostri, et bona nube, quæ carnalium refrigeravit incendia passionum. Bona nubes obumbrat quos revisit Spiritus sanctus. Denique supervenit in Mariam virginem, et virtus Altissimi obumbravit ei (*Luc.* i, 35); quando redemptionem genti genuit humanæ. Et illud miraculum per Moysen in figura factum est (*Exod.* xiv, 21). Si ergo in figura adfuit Spiritus, non adest in veritate, cum Scriptura tibi dicit : *Quia lex per Moysen data est, gratia autem et veritas per Jesum Christum facta est* (*Joan.* i, 17).

14. Mercha fons amarissimus erat : misit in eum Moyses lignum, et dulcis est factus (*Exod.* xv, 23 *et seq.*). Aqua enim sine prædicatione Dominicæ crucis ad nullos usus futuræ salutis est (16) : cum vero salutaris fuerit crucis mysterio consecrata, tunc ad usum spiritalis lavaeri et salutaris poculi temperatur. Sicut ergo in illum fontem Moyses misit lignum, hoc est propheta (17); ita et in hunc fontem sacerdos prædicationem Dominicæ crucis mittit, et aqua fit dulcis ad gratiam.

15. Non ergo solis corporis tui credas oculis, magis videtur quod non videtur, quia istud temporale, illud æternum aspicitur, quod oculis non comprehenditur, animo autem ac mente cernitur.

16. Denique doceat te decursa Regnorum lectio. (*IV Reg.* v, 1 *et seq.*). Naaman Syrus erat, et lepram habebat, nec ab ullo mundari poterat. Tunc ait puella 329 ex captivis, quoniam esset propheta in Israel, qui posset eum a lepræ contagione mundare. Sumpto, inquit, auro et argento, perrexit ad regem Israel. Qui, cognita adventus ejus causa, scidit vestimenta sua, dicens quod tentaretur magis, cum de se ea quæ non essent potestatis regię, poscerentur : Elisæus autem regi intimavit ut ad se dirigeret Syrum, quo cognosceret quod esset Deus in Israel. Et cum venisset, mandavit ei ut septies mergeretur in Jordane fluvio.

17. Tunc ille secum tractare cœpit quod meliores aquas haberet patriæ suæ, in quibus se sæpe mersisset, et nunquam a lepra esset ablutus (18); eo-que revocatus non obodiebat mandatis prophætæ : sed et admonitui et persuasionibus servulorum acquievit, ac mersit. Mundatusque illico intellexit non aquarum esse quod unusquisque mundatur, sed gratiæ.

18. Cognosce nunc quæsit illa puella ex captivis

(16) Videbitur forte cuipiam in ea sententia hic esse Ambrosius, ut aquam nisi prius oratione sanctificata sit, baptismo penitus inhabilem existimarit. Sed observandum non hic agi de jure, ut aiunt, ac validitate : ac solum referri consuetudinem, et illi veterem figuram accommodari.

(17) Abstulerat edit. Rom. voces, *hoc est propheta*, quæ tamen vocabulo sacerdos per antithesin quendam opponuntur.

(18) Edit., *a lepra esset mundatus.*

sanat), non munda, sed **331** polluit. Judæus urceos baptizat et calices (*Marc. vii, 1*), quasi insensibilia vel culpam possint recipere, vel gratiam. Tu baptiza hunc calicem tuum sensibilem, in quo bona opera tua luceant, in quo gratiæ tuæ splendor fulgeat. Ergo et illa piscina in figura, ut credas quia in hunc fontem vis divina descendit.

24. Denique paralyticus ille expectabat hominem (*Joan. v, 7*). Quem illum, nisi Dominum Jesum natum ex Virgine: cujus adventu non jam umbra sanaret singulos, sed veritas universos? Iste est ergo qui exspectabatur ut descenderet, de quo dixit Deus Pater ad Joannem Baptistam: *Super quem videris spiritum descendantem de caelo, et manentem super eum, hic est qui baptizat in Spiritu sancto* (*Joan. i, 33*). De quo testificatus est Joannes B dicens: *Quia vidi Spiritum descendantem de caelo quasi columbam et manentem super eum* (*Ibid. 32*). et hic quare Spiritus sicut columba descendit, nisi ut tu videres, nisi ut tu agnosceres columbam etiam illam quam Noe justus emisit ex arca, istius columbæ speciem fuisse, ut typum agnosceres sacramenti (*Gen. viii, 8*)?

25. Et fortasse dicas: Cum illa vera columba fuerit quæ emissa est, hic quasi columba descendit: quomodo illie speciem fuisse dicimus, hic veritatem; cum secundum Græcos in specie columbæ Spiritum descendisse sit scriptum (22) (*Luc. iii, 22*)? Sed quid tam verum quam divinitas quæ manet semper? Creatura autem (23) non potest veritas esse, sed species, quæ facile solvitur atque C mutatur. Simul quia eorum qui baptizantur, non in specie esse debeat, sed vera simplicitas. Unde et Dominus ait: *Estote astuti sicut serpentes, et simplices sicut columbæ* (*Matth. x, 16*). Merito ergo sicut columba descendit, ut admoneret nos simplicitatem columbæ habere debere. Speciem autem et pro veritate accipiendam legimus et de Christo (24): *Et specie inventus ut homo* (*Philipp. ii, 7*), et de Patre Deo: *Neque speciem ejus vidistis* (*Joan. v, 37*).

num Patris, et Filii, et Spiritus sancti? » Idem quoque post narratam dæmoniacæ cujusdam femine historiam, subdit: « Quid igitur de hujusce baptismo dicemus... maxime cui nec Symbolum defuit Trinitatis, » etc. Adde his quod nec Patres Arelat. nec Augustinus cum Cypriani atque Afrorum causam aperte damnarint, in Stephanum et Rom. Ecclesiam quidquam dixere: imo Facundus diserte prodit Cyprianum a Stephano jure culpatum. Utcunque porro se res habeat, certum est perperam in hac controversia citari hunc Ambrosii locum, non enim in eo de hæreticorum, sed de Judæorum, aut etiam de infidelium, quæ tertia acceptio est, baptismis agi tum ipsa orationis series, tum auctor operis *de Sacram.*, lib. ii, c. i, n. 2, testatum reddunt.

(22) Apud Lucam Græce hic locus ita exprimitur: *ὁμοιωτικῶς εἶδεν ὡς εἰ περιτετρῶν.*

(23) Edit. *Creatura autem.*

(24). Mss. plerique, ac edit. Amerb. hunc locum distinguunt alia ratione, hac videlicet, *debere: speciem autem et pro veritate accipiendam. Legimus et*

CAPUT V.

Confirmatur adesse Christum in baptismo, atque adeo non considerandos ejus ministros. Denum confessio Trinitatis a baptizatis edi solita paucis expenditur.

26. Estne adhuc quod dubitare debeas cum evidenter tibi clamet in Evangelio Pater, qui ait: *Hic est Filius meus in quo complacui* (*Matth. iii, 17*); clamet Filius, super quem sicut columba se demonstravit Spiritus sanctus; clamet et Spiritus sanctus, qui sicut columba descendit; clamet David: *Vox Domini super aquas, Deus majestatis intonuit: Dominus super 332 aquas multas* (*Psal. xxviii, 3*); Cum tibi Scriptura (1 q. 1 c. *Cum Script.*) testetur quod ad Hierobaal preces ignis descendit de caelo (*Judic. vi, 21*), et rursus precante Elia, ignis sit missus qui sacrilegium consecravat (25) (*III Reg. xviii, 38*)?

27. Non merita personarum consideres, sed officia sacerdotum. Et si merita spectes: sicut Eliam consideres, Petri quoque merita spectato, vel Pauli qui acceptum a Domino Jesu hoc nobis mysterium tradiderunt. Ignis illis visibilis mittebatur (1, q. 1, c. *Cum Script. 2 Ignis*), ut crederent: nobis invisibilis operatur, qui credimus: illis ad figuram, nobis ad commonitionem (26). Crede ergo adesse Dominum Jesum invocatum precibus sacerdotum, qui ait: *Ubi fuerint duo vel tres, ibi et ego sum* (*Matth. xviii, 20*); quanto magis ubi est Ecclesia, ubi mysteria sua sunt, ibi dignatur suam impertire præsentiam!

28. Descendisti igitur; recordare quid responderis, quod credas in Patrem, credas in Filium, credas in Spiritum sanctum. Non habes illie: Credo in majorem et minorem et ultimum: sed eadem vocis tuæ cautione constringeris, ut similiter credas in Filium (27), sicut in Patrem credis: similiter in Spiritum sanctum credas, sicut credis in Filium; hoc solo excepto, quod in crucem solius Domini Jesu fateris tibi esse credendum.

de Christo. Potiorem tamen alteram esse subsequentia plane declarant.

(25) Rom. edit. sola, *qui sacrificium consumpsit.* De igne autem in Hierobaal sacrificium descendente, vidæ quæ in Admonitione diximus. Citatur porro hic locus ab Algero lib. in *De Sacram.*, cap. 10, ut probet vera sacramenta esse apud hæreticos. Gratianus quoque eodem consilio hunc ipsum adhibet in Decr., sed corruptum; cum pro Hierobaal præferat Hieroboam. Observat vero ejusdem commentator istie non agi de sacerdotibus improbis, proindeque in ea causa male allegari hoc testimonium.

(26) Mss. aliquot non inferioris notæ, *ac communionem.*

(27) Non alia efficaciori probatione omnimodam personarum divinarum æqualitatem contra Arianos, aliosque veteres hæreticos demonstrarunt antiqui Patres, quam ea quæ petitur ex forma baptismalis. Quo telo etiam Sociniani confonduntur. Adverte vero hic baptisma fieri per immersionem.

junior, scilicet ex gentibus congregatio, id est, Ecclesia Domini depressa ante captivitate peccati, quando libertatem adhuc gratiæ non habebat; cuius consilio vanus ille populus nationum verbum andivit propheticum, de quo ante diu dubitavit; postea tamen ubi credidit exsequendum, ablutus est ab omni contagione vitiorum. Et ille quidem dubitavit antequam sanaretur: tu jam sanatus es, et ideo dubitare non debes.

CAPUT IV.

Aquam non mundare sine Spiritu. Joannis testimonio et ipsis quibus idem sacramentum administratur verbis declaratur. Quod etiam asseritur significatum per Evangelicam piscinam, et paralyticum a Domino ibi sanatum: quo beo Spiritus sanctus in ejusdem Christi baptismo vere descendisse ostenditur, et quid in hoc mysterio intelligendum.

19. Ideo tibi ante prædictum est, ut non hoc solum crederes quod videbas; ne forte et tu disceeres: Hoc est illud magnum mysterium, quod oculus non vidit, nec auris audivit, 330 nec in cor hominis ascendit (I Cor. ii, 9). Aquas video, quas videbam quotidie: istæ me habent mundare, in quas sæpe descendi, et nunquam mundatus sum? Illic cognosce quod aqua non mundat sine Spiritu.

20. Ideoque legisti quod tres testes in baptismo unum sunt, aqua, sanguis, et Spiritus (I Joan. v, 8): quia si in unum horum detrahas, non stat baptismatis sacramentum. Quid est enim aqua sine cruce Christi? Elementum commune, sine ullo sacramenti effectu. Nec iterum sine aqua, regenera-

(19) Duo ex his verbis advertere est: 1º necessitatem baptismi ad peccatorum etiam in catechumenis ablationem, quod similiter docetur in Psal. cxviii, serm. 3, pag. 991, unde inferimus Ambrosium in ea opinione quæ ipsi de Valentiniano imperatore tribuitur, nequaquam fuisse; 2º ad baptismi formam tres divinas personas necessario exprimi oportere; ex quo sententiam de sacramenti ejusdem sub Christi tantum nomine administrati validitate perperam ipsi imponi deducimus. At de utraque re suis locis.

(20) Rom. edit. cum uno aut altero mss., *tu autem in gratia baptizatus es*: melius vero vel. edit. cum cod. reliquis omittunt, *in gratia*.

(21) Voce *perfidorum* primum intelligi possunt ii qui fidem Christo de servandis ejus mandatis in baptismo datam fregerunt. Deinde strictius qui per hæresim a mystico Christi corpore sunt segregati. Postremo, qui oblatum fidei lumen repudiaverunt. Primus sensus ut affligatur sancto presuli, nihil suadet. Et certe is hæreticus negari nequit, cum hunc Wiclefi quartum art.: « Si episcopus vel sacerdos est in peccato mortali, non ordina, non conficit, non consecrat, non baptizat, » Constantiense conc., sess. 8, et Tridentinum, sess. 7, can. 17, condemnaverint. Qua de re adisis Guil. Estium in iv Sentent. dist. 4, et Mabillonium in serm. 66 sancti Bernardi. Quod autem ad acceptionem de baptismo hæreticorum, ingentem olim fuisse super hac materia inter Cyprianum ac Stephanum controversiam nemo nescit; neque etiam quæ fuerit Cypriani, Afrorumque sententia magis ignotum. Quod vero ad Stephani opinionem, exstiterunt nos-

tionis mysterium est: *Nisi enim quis renatus fuerit ex aqua et Spiritu, non potest introire in regnum Dei* (Joan. iii, 5). Credit autem etiam catechumenus in cruce Domini Jesu, qua et ipse signatur: sed nisi baptizatus fuerit in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti (19), remissionem non potest accipere peccatorum, nec spiritualis gratiæ munus haurire.

21. Ergo ille Syrus septies mersit in Lege (IV Reg. v, 14); tu autem baptizatus es (20) in nomine Trinitatis, confessus es Patrem, recordare quid feceris; confessus es Filium, confessus es Spiritum sanctum. Tene ordinem rerum in hac fide; mundo mortuus es, et Deo resurrexisti. Et quasi in illo mundi consepultus elemento, peccato mortuus, ad vitam es resuscitatus æternam. Crede ergo quia non sunt vacuæ aquæ.

22. Ideo tibi dictum est: *Quia angelus Domini descendebat secundum tempus in natatoriam, et movebatur aqua, et qui prior descendisset in natatoriam post commotionem aquæ, sanus fiebat a languore quocunque tenebatur* (Joan. v, 4). Hæc piscina in Hierosolymis erat, in qua unus annuus sanabatur: sed nemo ante sanabatur, quam descendisset angelus. Ut esset indicium quia descendebat angelus, movebatur aqua propter incredulos. Illis signum, tibi fides: illi angelus descendebat, tibi Spiritus sanctus: illis creatura movebatur, tibi Christus operatur ipse Dominus creaturæ.

23. Tunc curabatur unus, nunc omnes sanatur: aut certe unus solus populus Christianus, est enim in aliquibus et aqua mendax (Jerem. xv, 18). Non sanat baptismus perfidorum (21) (1, q. 1, c. Non

tra memoria, qui contra placita veterum eum in quibuslibet ab hæresi redeuntibus, licet in Trinitatis nomine non baptizatis, iterari baptismata vetuisse disputarent. Illorum momentum præcipuum est decretum ipsius Stephani a Cypriano contra ejusdem epistolam relatum, scilicet: « Si quis ergo a quacunque hæresi venerit ad nos, nihil innovetur, » etc. Item Augustini locus in lib. *De Unico Bapt. contr. Petil.* cap. 14, ita loquentis: « Stephanus baptismum hæreticorum in nullo iterandum esse censebat. Verum forte an non satis advertere amborum verba ex usu qui per ea tempora vigeat, intelligenda, sicut Eusebius lib. vii, cap. 3, et Vincentius Lerin. Comm. i, cap. 19, satis indicant: hæreticos autem rebaptizari ex traditione fere communi eos solos moris fuisse, qui tincti sub Trinitatis invocatione non fuerant, ut constat auctoritate non modo laudatorum auctorum, sed etiam Augustini passim contra Donatistas, Optati Milev., Facundi Hermiani, atque aliorum. Et sane Leo Magnus eandem criminationem non effugeret, nisi simili modo acciperetur id quod ait. epist. 89, *ad Nicetam*: « Qui baptismum ab hæreticis receperant, sola S. Spiritus invocatione per impositionem manuum confirmandi sunt: » illic enim nulla hæreticorum distinctio exprimitur. Attamen multo etiam probabilius est conditionem illam, modo baptismum in nomine Trinitatis collatum fuerit, a Stephano exaratam esse in sua epistola. Quid enim aliud sibi voluit Firmilianus, dum ita scripsit: « Illud quoque absurdum, quo non putant querendum esse quis sit ille qui baptizaverit: eo quod qui baptizatus sit, gratiam consequi potuerit invocata Trinitate nomi-

CAPUT VI.

Egressis e fonte baptismatis quare unctio fiat in capite cum etiam pedum lotio post baptismum; quare peccata utrisque remittantur.

29. Post hæc utique ascendisti ad sacerdotem : considera quid secutum sit. Nondum illud quod ait David : *Sicut unguentum in capite, quod descendit in barbam, barbam Aaron* (Ps. l. cxxxii, 2)? Hoc est unguentum de quo et Salomon ait : *Unguentum exinanitum est nomen tuum, propterea adolescentes dilexerunt te, et attraxerunt te* (Cant. i, 2). Quanta hodie renovatae animæ dilexerunt te, Domine Jesu, dicentes : *Attrahere nos post te* (28), *in odorem vestimentorum tuorum currimus* (Ibid. 3), ut odorem resurrectionis haurirent !

30. Quare hoc fiat intellige, quia *oculi sapientis in capite ejus* (Eccle. ii, 11). Ideo in barbam defluit, id est, in gratiam juventutis : ideo in barbam Aaron, ut has electum genus, sacerdotale, pretiosum ; omnes enim in regnum Dei et in sacerdotium (29) unguimur gratia spiritali.

(28) Rom. edit. sola., *Attrahere nos post te*. Et infra, *in odorem unguentorum*. Quod ad primum, ei congruit Hebr. textus atque Vulg., nobis autem LXX et reliquæ vers. Quod vero ad alterum, omnia Scripturæ idiomata eidem favent. Attamen locum hunc putamus ita citatum ab Ambrosio, ut simul ad fragrantiam vestimentorum Jacob fraternam benedictionem a patre suffragantis aluderet.

(29) Mss. non pauci, *in regnum Dei et consecratorum*.

(30) Eadem edit. Rom. sola, *Jesus lavit pedes*, sublato nimirum, *in Evangelio*. Infra vero, pro eo quod in edit. omnibus et mss. nonnullis habetur *ministerium recusavit*, legitur in reliquis mss. *mysterium recusavit*. Haud. satis recte.

(31) Mss. aliquot, *gravari humilitate se servus credit*.

(32) Hic locus jam a longo negotium plurimis facessivit. Etenim in margine cod. Clarom. eadem qua textus manu notatum illud occurrit : *Mirum quod dicit in baptismo propria peccata lavari, in pedum ablutione a Domino discipulis facta originalia peccata tolli*. Non alio etiam respiciebat Hugo Victor, cum in Joan. xiii scriberet aliquos, *lotione pedum peccatum originale dimitti post baptismum* asseruisse. At nullo vehementius nonnulli ex heterodoxis in eam sententiam, ut in Admonitione diximus, excandescunt, ob eam præcipue librum Ambrosio adjudicant. Verum tamen illis in mentem non veniebat duorum lucorum, in quibus huic plane gemina docet S. doctor. Primum qui e deperditis in Isaiam Comment. petitus fuit, Augustinus, lib. iv cont. duas epist. l'elag. cap. 11 citat in hæc verba : « Et alio loco in eodem Opera loquens de apostolo Petro : Ipse se, inquit, obtulit, quod ante putabat esse peccatum, lavari sibi non solum pedes et caput poseens ; quod illico intellexisset lavacro pedum, qui in primo lapsi sunt homines, sordem obnoxie successione aboleri. » Secundus autem locus, qui ab eodem Augustino laudatur adversus Julianum, in exposit. psal. xlviii, vers. 6, num. 8, sic habetur : « Alia est iniquitas nostra, alia calcanei nostri, in quo Adam dente serpentis est vulneratus, et obnoxiam hæreditatem successionis humanæ suo vulnere dereliquit, ut omnes illo vulnere claudicemus. Unde Dominus discipulis pedes lavit, ut lavaret venena serpentis : et Petrus reprehenditur, quod excusabat, ne sibi Dominus

A 31. Ascendisti de fonte, memento evangelicæ nominationis. Etenim Dominus postquam in Evangelio lavit pedes (30) discipulis suis. Quando venit ad Simonem Petrum, ait Petrus : *Non lavas mihi pedes in æternum* (Joan. xiii, 8) : non advertit mysterium, et ideo ministerium recusavit, quod gravari humilitatem servi crederet (31), si sibi obsequium 333 domini patienter admitteret. Cui respondit Dominus : *Si non laverō tibi pedes, non habebis partem mecum* (Ibid.). Quo audito, Petrus : *Domine, non tantum pedes, inquit, sed et manus et caput* (Ibid. 9). Respondit Dominus : *Qui lotus est, non indiget nisi ut pedes lavet ; sed est mundus totus* (Ibid. 10).

B 32. Mundus erat Petrus, sed plantam lavare debebat, habebat enim primi hominis de successione peccatum : quando eum supplantavit serpens, et persuasit errorem (Gen. iii, 5, 6). Ideo planta ejus abluitur, ut hæreditaria peccata tollantur (32) ; nostra enim propria per baptismum relaxantur.

C 33. Simul cognosce mysterium et ipsam humilitatem pedes lavaret... Cui Dominus respondet : *Qui lotus est non habet necesse ut lavet nisi pedes, sed est mundus totus.* » Quid his tribus reperiri possit magis affine ? Quanquam verro iisdem ad probandum originale peccatum utitur ibidem Augustinus, non est tamen existimandum Ambrosianam fuisse opinionem noxam originalem ejusmodi lotionem aboleri. Quis enim credit Augustinum suis et Ecclesiæ adversariis testimonia, quæ a veritate ac fide abhorreant, oppositum, maxime cum eadem illa cæremonia in Africa, ut alibi dicitur, non obtineret ? Aut quis rursus Ambrosium qui ubique baptismum perfectam justitiam regenerationemque attribuit, et hoc ipso loco sicut et aliis non paucis agnoscit Petrum fuisse mundum, existimet in ea sententia esse potuisse, ut originis maculam pedum lotionem, quam non ignorabat omitti multis in Ecclesiis, ablui contenderet ? Sed nihil hic opus est conjecturis, ipse mentem suam satis aperit citata Expos. psal. xlviii, num. 9, in hunc modum : « Unde reor, inquit, iniquitatem calcanei magis lubricum delinquendi, quam reatum aliquem nostri esse delicti. Meritoque Dominus... lavemus, inquit, et pedes, ut calcanei lubricum possimus auferre, quo fida statio possit esse virtutum ; et ne paterno quis errore labatur, qui suo paratus est stare proposito ; et non metuat lubricum hæreditatis, qui cupit vestigium tenere virtutis. » Quid autem clarius, quam per *lubricum delinquendi, lubricum calcanei, lubricum, hæreditatis*, nihil aliud indicari, ut ad hunc eundem locum adnotavimus, quam concupiscentiam ? quæ tametsi vere ac proprie in renatis non sit peccatum, tamen quia ex peccato est, et ad peccatum inelinat, dicitur peccatum ab Apostolo. Ut igitur hæc hæreditaria peccata, sive illud quod Petrus habebat primi hominis de successione peccatum tolleretur, in pedum lotionem peculiarem gratiam conferri existimabat Ambrosius : quod *majus subsidium sanctificationis* vocat fides ejus interpres, si tamen non Ambrosius ipse, lib. iii De Sacram., cap. 1. num. 7. Non ignoramus quosdam e catholicis esse theologos, qui peccata ista levia quæ naturalia nominat. Augustinus, hæreditaria ab Ambrosio dici arbitrentur. Sed cum venialia peccata non minus quam capitalia in baptismo elui fides doceat, omnino standum illi expositioni, quam ipse suppeditat S. doctor.

lis consistere ministerio (33); ait enim. *Si ego lavi vobis pedes Dominus et magister, quanto magis et vos debetis lavare pedes invicem vobis* (Joan. xiii, 14). Cum enim ipse auctor salutis per obedientiam nos redemerit; quanto magis nos servuli ejus humilitatis et obedientiae exhibere debemus obsequium!

CAPUT VII.

Vestimentis candidis peccatorum ablationem indicari; cujus opera ut Ecclesia se nigram atque decoram diceret, effectum est. Angelos nitorem ejus sicut et Domineæ carnis miratos esse; quin imo ipsummet Christum sub variis figuris commendasse Sponsæ suæ formam: quorum in se mutui affectus describuntur.

34. Accipisti post hæc vestimenta candida (34) (De Consecr. dist. i, c. Accipisti), ut esset indicium quod exueris involuerum peccatorum, indueris innocentiae casta velamina, de quibus dixit Propheta: *Asperges me hyssopo, et mundabor, lavabis me, et super nivem dealbabor* (Psal. l, 9). Qui enim baptizatur, et secundum Legem, et secundum Evangelium videtur esse mundatus: secundum Legem, quia hyssopi fasciculo Moyses aspergebat sanguinem agni (35) (Exod. xii, 22): secundum Evangelium, quia Christi erant candida vestimenta sicut nix, cum resurrectionis 334 suæ gloriam in Evangelio (Matth. xvii, 2) demonstraret. Super nivem ergo dealbatur, cui culpa dimittitur. Unde et per Isaïam Dominus ait: *Si fuerint peccata vestra sicut phœnicium, ut nivem dealbabo* (Isa. i, 18).

35. Hæc vestimenta habens Ecclesia per lavacrum regenerationis assumpta, dicit in Canticis: *Nigra sum et decora, filie Jerusalem* (36) (Cant. i, 4). Nigra per fragilitatem conditionis humanæ, decora per gratiam: nigra, quia ex peccatoribus; decora fidei sacramento. Hæc vestimenta cernentes filie Jerusalem stupefactæ dicunt: *Quæ est hæc quæ ascendit dealbata* (Cant. viii, 3)? Hæc erat nigra, unde nunc subito dealbata?

36. Dubitaverunt etiam angeli cum resurgeret Christus, dubitaverunt Potestates cœlorum videntes quod caro in cœlum ascenderet. Denique dicebant: *Quis est iste Rex gloriæ* (Psal. xxiii, 8)? Et cum alii dicerent: *Tollite portas Principis vestri* (37), et elevamini portæ æternales, et introibit Rex gloriæ (Ibid. 7); alii dubitabant dicentes: *Quis est iste Rex gloriæ?* In Isaïa quoque habes dubitantes

(33) Quidam mss., *consistere mysterium*.

(34) Candidarum vestriū, quibus indui solebant recens baptizati qui non meminerit, ex antiquis Patribus, Ecclesiasticarumque rerum scriptoribus vix illum reperias.

(35) Rom. edit. sola, *sanguinem avis*. Ubi notavit in margine Levit xiv, sed consensus vet. edit. ac mss. omnium facit ut sit probabilius ad locum a nobis assignatum fieri allusionem.

(36) Sic omnes edit. cum mss. aliquot alii numerosissimi, *filia Jerusalem*; sed contra sacrorum cod. auctoritatem.

(37) Mss. partim, *principes vestri*, partim *principes vestras*; alii qui et plures, *principis vestri*. De

Virtutes cœlorum dixisse: *Qui est iste qui ascendit ex Edom, rubor vestimentorum ejus ex Bosor, speciosus in stola candida* (Isa. lxiii, 1)?

37. Christus autem videns Ecclesiam suam in vestimentis candidis, pro qua ipse, ut habes in Zachariæ libro prophetiæ sordida vestimenta suscepit (Zach. iii, 3), vel animam regenerationis lavaero mundam atque ablutam, dicit: *Eccce formosa es, proxima mea, ecce es formosa, oculi tui sicut columbæ* (Cant. i, 1); in ejus specie Spiritus sanctus descendit de cœlo (Luc. iii, 22). Formosi oculi sicut columbæ (38), quia in ejus specie Spiritus sanctus descendit de cœlo.

38. Et infra: *Dentes tui sicut grex tonsarum, quæ ascenderunt de lavacro, quæ omnes geminos creant, et infecunda conest in eis; ut resticula coccinea labia tua* (Cantic. iv, 2, 3). Non mediocris ista laudatio. Primum dulci comparatione (39) tonsarum; capras enim et in altis pasci sine periculo novimus, et in præruptis securus cibum capere: deinde cum 335 tondentur, deonerari superfluis. Harum gregi comparatur Ecclesia, multas in se habens animarum virtutes, quæ per lavacrum superflua peccata deponant, quæ mysticam fidem et moralem gratiam deferant Christo, quæ crucem Domini Jesu loquantur.

39. In iis formosa est Ecclesia. Unde ad eam Verbum Deus dicit: *Tota formosa es, proxima mea, et reprehensio non est in te* (Ibid. 7) quia culpa demersa est. *Ades huc a Libano, Sponsa, ades huc* (40) *a Libano: transibis, pertransibis a principio fidei* (Ibid. 8); eo quod renuntians mundo transierit sæculum, pertransierit ad Christum. Et iterum dicit ad eam Deus Verbum: *Quid pulchra et suavis facta es charitas in deliciis tuis? Statura tua similis facta est palmæ, et ubera tua botris* (Cant. vii, 6, 7).

40. Cui respondet Ecclesia: *Quis dabit te, frater, mihi lactantem ubera matris? inveniens te foris, osculabor te: et quidem non spernent me. Assumam te, et inducam te in domum matris meæ, et in secretum ejus quæ concepit me. Docbis me* (Cant. viii, 1, 2). Vides quemadmodum delectata munere gratiarum, ad interiora cupit mysteria pervenire, et omnes sensus suos consecrare Christo? Adhuc (41) querit, adhuc suscitatur charitatem, et suscitari sibi eam poscit a filiabus Jerusalem, quarum gratia, hoc est, animarum fidelium, Sponsum in amorem sui uberiores desiderat provocari.

41. Unde Dominus Jesus et ipse invitatus tantæ

qua lectione dictum est ad lib. de Instit. Virg., cap. 5, num. 30. Ubi etiam de hac angelorum ignoratione nonnihil subjunximus: de qua insuper cum alibi, tum lib. i De Fide, cap. 6, tractat Ambrosius.

(38) Vet. edit. cum mss. plerisque, *sicut diximus supra, quia sicut columba descendit. Et infra, etc.* Melius Rom. edit., cum cod. reliquis, ul in contextu.

(39) Rom. edit., *Apta comparatione*.

(40) Gem. cod., *Adhuc es a Libano, sponsa, adhuc es, etc.*

(41) Ita edit. Rom. cum parte cod.; mss. veteres autem cum alia, *querit suscitantem, et suscitari sibi eam, etc.* Minus commode.

studio charitatis, pulchritudine decoris et gratie; A quod nulla jam in ablatis delicta sorderent (42), dicit ad Ecclesium; *Pone me ut signaculum in cor tuum, ut sigillum in brachium tuum* (*Ibid.* 6), hoc est, decora es, proxima mea, tota formosa es, nihil tibi deest. *Pone me ut signaculum in cor tuum* 336 quo fides tua pleno fulgeat sacramento (43). Opera quoque tua luceant, et imaginem Dei preferant, ad cujus imaginem facta es. Charitas tua nulla persecutione minuitur, quam multa aqua excludere, flumina undare non possint (*Ibid.* 7).

42. Unde repete quia accepisti signaculum (44) spiritale, spiritum sapientie et intellectus, spiritum consilii atque virtutis, spiritum cognitionis atque pietatis, spiritum sancti timoris (*Isa.* xi, 2) : et serva quod accepisti. Signavit te Deus Pater, confirmavit te Christus Dominus; et dedit pignus Spi- B ritus in cordibus tuis, sicut Apostolica lectione didicisti (*II Cor.* i, 21, 22).

CAPUT VIII.

Demystico Domnici altaris convivio : quod ne quis-

(42) Rom. edit. sola, *quod ablute nullis jam delictis sorderent*. Timuit forte ne abuterentur Ambrosianis verbis novatores, ut delicta non tolli, sed tegi astruerent. Verum inutilis esset istorum ea probatio; ibi siquidem non sordent delicta, ubi nulla sunt.

(43) Eadem Rom. edit etiam hic sola post vocabulum *sacramento* ista subjunxerat : *Ut signaculum super brachium tuum, quo opera tua.... facta es. Aqua multa non poterit extinguere charitatem, ut charitas tua.... non possint. Unde? Repete, quia, etc.*

(44) De Confirmatione hoc dici extra dubium est. Sed cum chrismationis mentio hic nulla fiat, id multas parit nec exiguas difficultates. Nam contendebat P. Sirmondus recens baptizatis non aliam primis sæculis unctionem adhibitam in administrando hoc sacramento, nisi illam, quæ superiori capite designatur, qua sacerdos egredientium e sacro fonte caput linibat : episcopo autem reservatam solam manuum impositionem. Acerrimum ea in re adversarium expertus est Petr. Aurelius, qui chrismationem a sacerdote fieri solitam verticis fuisse disputabat, ac proinde aliam, frontis videlicet, adjici debuisse ab episcopo. Dallæus tutatur Sirmondi partes, et lib. iii *de Confirm.*, cap. 8, diserte negat ullam neque hoc loco, neque lib. iii *de Sacram.* cap. i, alterum spiritus, de quo locis modo cit. primum chrismate ab eodem presbytero qui verticem unxerat, in fronte factum ad crucis instar : alterum quo per manuum antistitis impositionem septiformi gratia cor consignatur. Sed primo hic errat D ille minister, quod unctionem cap. 6 hujusce libri, et cap. 1 lib. iii *de Sacram.* significatam a presbytero fieri docet : cum ex simplici locorum inspectione manifestum sit soli episcopo hanc arrogari. Deinde quod infert eandem illam consignationem inter baptismatis numerandam esse caeremonias, pari etiam jure idem de sacramento Eucharistiæ colligi posset : quod ne ille quidem unquam concederet. Verum hæc ulterius prosequi non est loci hujus. Addemus tamen Sanctibæuvium, qui ex SS. PP. chrismationi effectum et gratiam Confirmationis dissert. 3, art. 21, attribuit, nunquam agere de impositione manuum, quin unctionem superiori capite memoratam ei adjungat. Si quis autem duas illas res tum hic apud Ambrosium, tum lib. iii *De Sacram.* cap. 1 et 2, nimium separatas dixerit,

pium minoris faciat, ostenditur Synagoga sacri antiquitus esse, cum in sacrificio Melchisedech expressum fuerit : ipse autem manna longe præstantius, cum sit corpus Christi : ac inter utrumque perelegans comparatio instituitur.

43. His abluta plebs dives insignibus, ad Christi contendit altaria (45), dicens : *Et introibam altare Dei, ad Deum qui lactificat juventutem meam* (*Psal.* xlii, 4) ; depositis enim inveterati erroris exuviis, renovata in aquilæ juventute, celeste illud festinat adire convivium. Venit igitur, et videns sacrosanctum altare compositum (46), exclamans ait : *Parasti in conspectu meo mensam* (*Psal.* xxii, 5). Hanc loquentem inducit David dicens : *Dominus pascit me, et nihil mihi deerit : in loco pascuæ ibi me collocavit. Super aquam refectionis educavit me* (*Ibid.* 1, 2). Et infra : *Nam etsi ambulem in medio umbræ mortis, non timebo mala, quoniam tu mecum es. Virga tua et baculus tuus, ipsa me consolata sunt. Parasti in conspectu meo mensam* 337 *adversus eos qui tribulant me. Impinguasti in oleo*

quam ut unum ex eis coeat sacramentum, nullo negotio respondebitur fieri potuisse, ut non sejungerentur in administratione, quæ in expositione disjunguntur. Certum enim est omnia eodem ordine, quo gerebantur non hic referri : imo vero nec pauca etiam prætermitti. Hoc quidem favet eorum opinioni, qui arbitrantur cum Petro Aurelio peculiarem hoc loco includi chrismationem. Sed quidquid dixerint heterodoxi, cum probabilibus sit unctionem, quemadmodum loco citato propos. 6 docet Sanctibæuvius, tantummodo partem integram esse Confirmationis, saram lectam ejusdem sacramenti substantiam semper habebimus. Cæterum duas chrismationes Greg. Sacramentarium distinctas notat : sed Gallie. Sacram. et Missale, atque item Missale Gothicum eam quæ frontis est, solam memorant. Verticalem quam a Silvestro papa institutam volunt, in iis locis in quibus necdum admissa fuerat, verisimile est canone Arausic. recipi jussam : quanquam tamen affirmat P. Morinus ejusdem concilii mentem fuisse ut eam unctionem vel aboleret, vel declararet non necessariam. Quod autem addit frontalem diacono tributam a concilio, minime mirum videri debet, si non est illi sacramento essentialis.

(45) Hic indicatur neophytorum a baptisterio ad altare, id est, ab infima Ecclesiæ parte ad sanctuarium, processus, ut ibi sancta pascerentur Eucharistia. Hoc autem non fiebat sine pia quadam pompa, et plena majestatis. Singuli enim accensos cerceos manu gerebant : cumque per totam octavam eodem ornatu accederent ad sacram synaxim, si quæ puellæ virginitatem in Paschatis festo essent professæ, ipsæ etiam inter hos innocentes greges deducebantur. Ultimum hoc liber *de Lapsu virginis* testatum facit : de luminibus autem agitur in opella *De Mystero Paschæ*, cap. 5, apud Gregorium Nazian. orat. 40 prope finem, Cyrillum Hieros. Procatech. et Catech. 1, Fortunatum, atque alios. Huc adjungemus ab Ambrosio, fere quoties sacramenti eucharistici mentionem facit, et sane facit non infrequentem, psalmum xlii, sed maxime xxii, adhiberi. Vide quæ nos tomo super. ad Apologiam David priorem cap. 12, num. 59, observamus.

(46) *Altare compositum*, hoc est ornatum. Etenim jam a primo Ecclesiæ exordio, ut altaria sacra bisynis pallis, velis, variis ex aure atque argento donariis, cereis, floribus denique exornarentur, in more fuisse auctores sunt Optatus Milevit. lib. vi,

caput meum, et poculum tuum (47) inebrians quam A præclarum est (Ibid. 4, 5)!

44. Nunc illud consideremus, ne quis forte visibilia videns (quoniam quæ sunt invisibilia, non videntur, nec possunt humanis oculis comprehendi) dicat forte: Judæis Deus manna pluit, pluit coturnices (Exod. xvi, 13, 15): Ecclesie autem illi dilectæ hæc sunt quæ præparavit; de quibus dictum est: Quod oculus non vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascendit, quæ præparavit Deus diligentibus eum (I Cor. ii, 9). Ergo ne quis hoc dicat, summo studio volumus comprobare quod et antiquiora sunt sacramenta Ecclesie quam Synagoga, et præstantiora quam manna est.

45. Antiquiora docet lectio Genesis quæ decursa est; Synagoga enim ex lege Moysi principium sumpsit: Abraham vero longe anterior, qui victis hostibus, et nepote proprio recepto, cum potiretur victoria; tunc illi occurrit Melchisedech, et protulit ea quæ Abraham veneratus accepit (Gen. xiv, 18). Non Abraham protulit, sed Melchisedech; qui inducitur sine patre, sine matre, neque initium dierum, neque finem habens, similis autem Filio Dei: de quo ait Paulus ad Hebræos; Quia manet sacerdos in perpetuum (Hebr. vii, 3); qui interpretatione Latina dicitur rex justitiæ, rex pacis.

46. Non agnoscis quis iste sit? Potest homo esse rex justitiæ, cum ipse vix justus sit (48)? Potest esse rex pacis, cum vix possit esse pacificus? Sine matre secundum divinitatem; quia ex Patre Deo genitus est, unius substantiæ cum Patre: sine patre secundum incarnationem, qui natus ex Virgine est: initium et finem non habens, quia ipse est initium et finis omnium, primus et novissimus. Non igitur humani, sed divini est muneris sacramentum quod accepisti, ab eo prolatum qui benedixit fidei patrem Abraham, illum ejus gratiam et gesta miraris.

47. Probatum est antiquiora esse Ecclesie sacramenta, nunc cognosce potiora. Revera (De consecr. dist. 2, c. Revera) mirabile est quod manna Deus pluerit patribus, et quotidiano cœli pascabantur alimento. Unde dictum est: Panem angelorum manducavit homo (Psal. lxxvii, 25). Sed tamen panem illum qui manducaverunt, omnes in deserto mortui sunt: ista autem esca quam accipis, iste

Victor. de Persec. lib. i; Paulinus Nol., poem. 14, de sancto Felice; Hieronymus, epist. ad Nepot.; Augustinus, lib. xxii De Civit. Dei, cap. 8; Theodoretus, lib. i Hist. Eccles., cap. 31, et alii.

47 Omnes edit. ac pauci mss. cum textu Hebræo et Vulg., et poculum meum; mss. alii multo plures atque antiquiores, et poculum tuum. Sic etiam LXX et aliæ versiones. Infra vero edit. Rom. sola, nec in cor hominis ascenderunt. Cui versio quoque Arabica istic concinit.

48 Mss. nonnulli, cum ipse victus justus sit; alii aliquot, cum ipse rex pacis vix justus sit.

49 Ab hisce verbis in superior. edit. caput 9 incipiebat: quam autem incongrue, nemo non videt. Porro ab hoc ipso loco ad finem usque operis tot tamque efficacia probandæ Christi in sacramento

panis vivus qui descendit de cœlo, vitæ æternæ substantiam subministrat; et quicumque hunc manducaverit, non morietur in æternum: et est corpus Christi.

48. Considera nunc (49) (De Consecr., dist. 2, c. Revera, § Considera) utrum præstantior sit panis angelorum, an caro Christi, quæ utique corpus est vitæ. Manna illud e cœlo, hoc supra cœlum: illud cœli, hoc Domini cœlorum: illud corruptioni obnoxium, si in diem alterum servaretur; hoc alienum ab omni corruptione, 338 quod quicunque religiose gustaverit, corruptionem sentire non poterit. Illis aqua de petra fluxit (Exod. xvii, 6), tibi sanguis e Christo (Joan. vi, 55): illos ad horam satiavit aqua, te sanguis diluit in æternum. Judæus bibit, et sitit: tu cum biberis, sitire non poteris: et illud in umbra, hoc in veritate.

49. Si illud quod miraris, umbra est: quantum istud est, ejus et umbram miraris! Audi quia umbra est quæ apud patres facta est: Bibebant, inquit, de consequenti eos petra: petra autem erat Christus. Sed non in pluribus eorum complacitum est Deo; nam prostrati sunt in deserto (I Cor. x, 4, 5). Hæc autem in figura facta sunt nostra. Cognovisti præstantiora; polior est enim lux quam umbra, veritas quam figura, corpus auctoris quam manna de cœlo.

CAPUT IX.

Ne quis externa poreulsus specie, in fide fluctuet, plurimis exemplis, quibus mutatum aut victam fuisse naturam constat, in medium allatis, e pane veram Christicarnem fieri evincit. Postremo nonnullis quæ ad effectus ejus, utentium dispositiones ac similia pertinent, figurate propositis, tractatum claudit.

50. Forte dicas: Aliud video, quomodo tu mihi asseris quod Christi corpus accipiam? Et hoc nobis adhuc superest ut probemus. Quantis igitur utimur exemplis! Probemus non hoc esse quod natura formavit, sed quod benedictio consecravit: majoremque vim esse benedictionis quam naturæ; quia benedictione etiam natura ipsa mutatur.

51. Virgam tenebat Moyses, projecit eam, et facta est serpens (Exod. iv, 3). Rursusprehendit eandem serpentis, et in virgæ naturam revertit (Ibid. 1). Vides igitur prophetica gratia his mutata esse naturam et serpentis et virgæ? Currebant Aegypti

D reali, ut vocant, præsentiae suppetunt argumenta, ut ea depromere atque adversus temerariam Berengarii novitatem opponere strenuissimi ejusdem eucharistiæ veritatis propugnatores Lanfrancus, Gudmundus, Algernus, Petrus Cluniacensis, aliquo certatim contenderint. Neque vero ut easdem elevarent aut eluderent probationes, segniorem operam navaverunt heterodoxi. Veruntamen inanes, ne dicamus ineptas, eorum argutias atque cavillationes esse prudens lector facile deprehendit. Adi eminent. Card. Perronii lib. ii De Euchar. sect. 14, ac tom. II operis De Perpetuitate fidei, etc., vernaculo sermone evulgati, et hoc ibi tam clare demonstratum leges, ut qui Romanæ Ecclesiæ fidem in iisdem testimoniis non videant expressam, haud vulgariter cæculire affirmaturus sis.

flumina puro aquarum mentu, subito de fontium A
venis sanguis cepit erumpere; et non erat potus
in fluviis (*Exod.* vii, 20 *et seq.*). Rursus a propheta
prece (50) cruor cessavit fluminum, aquarum
natura remeavit. Circumclusus undique erat popu-
lus Hebræorum, hinc Aegyptiis vallatus, inde mari
clausus: virgam levavit Moyses, separavit se aqua,
et in murorum specie congelavit, atque inter undas
via pedestris apparuit (*Exod.* xiv, 20, 21). Jordanis
retrorsum conversus contra naturam in sui fontis
revertit exordium (*Josue.* iii, 16). Nonne claret
naturam vel maritimorum fluctuum vel fluvialis
cursus esse mutatam? Silebat populus patrum,
tetigit Moyses petram, et aqua de petra fluxit.
Numquid non præter naturam operata est gratia, ut
aquam vomeret petra, quam non habebat natura? B
Merrha fluvius (51) amarissimus erat, ut sitiens
populus libere non posset. Misit Moyses 339
lignum in aquam, et amaritudinem suam aquarum
natura deposuit (*Exod.* xv, 23-25), quam infusa
subito gratia temperavit. Sub Elisæo propheta
uni ex filiis prophetarum excussum est ferrum
de securi, et statim mersum est. Rogavit Eli-
sæum, qui amiserat ferrum: misit etiam Elisæus
lignum in aquam, et ferrum natavit (*IV Reg.* vi,
5, 6). Utique et hoc præter naturam factum co-
gnoscimus; gravior est enim ferri species (52),
quam aquarum liquor.

52. Advertimus igitur majoris esse virtutis (53)
gratiam quam naturam, et adhuc tamen prophetiæ
benedictionis numeramus gratiam? Quod si tan-
tum valuit humana benedictio, ut naturam conver-
teret (*III Reg.* xviii, 38); quid dicimus de ipsa

(50) Edit. omnes, et mss. nonnulli, *ad prophetæ preces*; alii aliquot, et Lanfrancus cum illis, *ad prophetæ voces*; omnium veterrimi, *a prophetæ prece*, id est, statim finita ejus oratione.

(51) Veteres edit, cum mss. non paucis, *Marath*, fluvius; Rom. sola, *Marath fons*; alii mss. frequen-
tissimi, ut in textu.

(52) Ferri species, hoc est, ferri natura et sub-
stantia. Namque isto significatu vocem *species* in-
terdum sumi supra docuit ipse Ambrosius.

(53) Dictio *virtutis* in mss. esideratur, cum nec
agnoscit Algerus lib. i, cap. 9. Exstat tamen apud
Lanfrancum et in cunctis edit. Et certe si remo-
veatur, subintelligenda necessario erit, vel alia
non absimilis significationis.

(54) Ille apertissime sacramentalis consecratio
fieri docetur ipsismet Domini verbis, illis videlicet
quæ S. præsul infra memorat; *Hoc est corpus meum*.
Ita etiam lib. iv *de Sacram.*, ubi eadem Eucharistiæ
consecratio Dominicis etiam verbis cap. 4 attributa
fuit; quænam illa sint, cap. seq. exponitur eo sane
modo, quo nihil dici clarius potest. Semel enim at-
que iterum inculcat hæc ipsa esse: *Accipite, et edite
ex hoc omnes, hoc est enim corpus meum*; et alia illa:
*Accipite, et bibite ex hoc omnes, hic est enim san-
guis meus*. Et ne quid relinquat ambiguitatis, adjicit
ante Christi verba panem ac vinum esse; illis autem
pronuntiatis, jam esse corpus et sanguinem Domini.
Non ignoramus quidem Græcos inter atque Latinos
de forma consecrationis nonnihil intercedere dis-
sidii, nec Scholasticis etiam omnino inter se con-
venire in hac materia; sed hoc loco sufficiat

consecratione divina (54), ubi verba ipsa Domini
Salvatoris operantur? Nam sacramentum istud
quod accipis, Christi sermone conficitur. Quod si
tantum valuit sermo Eliæ, ut ignem de celo depo-
neret; non valebit Christi sermo, ut species mutet
elementorum? De totius mundi operibus legisti:
*Quia ipse dixit, et facta sunt: ipse mandavit, et
creata sunt* (*Psal.* cxlviii, 5, *De Consecr.*, dist. 2,
c. *In quibus, 2 Cujus clare*); sermo ergo Christi qui
potuit ex nihilo facere quod non erat, non potest ea
quæ sunt in id mutare quod non erant? Non enim
minus est novas rebus dare (55), quam mutare natu-
ras.

53. Sed quid argumentis utimur? Suis utamur
exemplis, incarnationisque exeaplo astruamus my-
sterii veritatem. Numquid naturæ usus præcessit,
cum Jesus Dominus ex Maria nasceretur? Si ordi-
nem quærimus, viro mista femina generare con-
suevit. Liqueat igitur quod præter naturæ ordinem
virgo generavit. Et hoc quod conficimus corpus, ex
Virgine est: quid hic quæris naturæ ordinem in
Christi corpore, cum præter naturam sit ipse Do-
minus Jesus partus ex Virgine? Vera utique caro
Christi, quæ crucifixæ est, quæ sepulta est: vere
ergo carnis illius sacramentum est.

54. Ipse clamat Dominus Jesu. *Hoc est corpus
meum* (*Matth.* xxvi, 26). Ante benedictionem ver-
borum cœlestium alia (56) species nominatur, post
consecrationem corpus significatur (*De Consecr.* dist.
10, 2 *Hæc et his*). Ipse dicit sanguinem 340 suum.
C Ante consecrationem aliud dicitur, post consecra-
tionem sanguis nuncupatur. Et tu dicis: Amen,
hoc est, Verum est (57). Quod os loquitur, mens

admonuisse omnino nullum ex antiquis Patribus
hac de re manifestius locutum esse, quam hos duos,
si tamen duo sunt, auctores; prætereaque consecra-
tionem ac benedictionem hoc ipso loco idem sonare.

(55) Ita edit. omnes, et mss., exceptis uno vel al-
tero, quibuscum Algerus quoque lib. i *De Sacram.*,
cap. 9, sic legit: *Nonne majus est novas rebus dare*,
etc. Iterum vero post pauca, ubi Rom. edit. cum
mss. nonnullis, eumque Lanfranco, Guitmundo et
Algero, ut nos in textu; vet. edit. et multo plures
mss. omittunt vocem *exemplo*, et mss. etiam non
pauci pro *veritatem*, exhibent *veritate*.

(56) Expuncta fuerat in Rom. edit. vox *alia*:
quam tamen in cæteris et in cunctis mss. sicut apud
Guitm. et Alger. legere est. At rursus vox *Christi*,
quæ habetur in edit. omnibus et apud Algerum
ante verbum *significatur*, in mss. et apud Guitm.
desideratur.

(57) Primis Ecclesiæ incunabulis in more fuit,
ut ex SS. Jacobi et Marci liturgiis intelligimus,
missæ canon clara voce recitaretur, prolatisque
verbis consecrationis, populus, et secutis temporibus,
ex liturgiis Basilii atque Chrysostomi, chorus
responderet, amen. Hunc in Ambrosiana Ecclesia
usum fuisse probat Menardus in S. Gregorii Sa-
cram. pag. 385. hujus loci nec non alterius e lib.
iv *De Sacram.*, cap. 5, auctoritate. Item etiam de
orientalibus Ecclesiis docet card. Bona *Rerum Li-
turg.* lib. ii, cap. 13 et 25. laudata in hanc rem
Dionysii Alex. ad Nystum Rom. Pont. epistola, et
Tertull. *De Spectac.*, cap. 25, quorum tamen testi-
monia num statim a consecratione Amen succine-

interna faleatur : quod sermo sonat, affectus sen-
fiat.

55. His igitur sacramentis pascit Ecclesiam suam
Christus, quibus animæ firmatur substantia : me-
ritoque videns profectum ejus gratiæ continentem,
dicit ad eam : *Quam decora facta sunt ubera tua,
soror mea sponsa ! Quam decora facta sunt a vino :
et odor vestimentorum tuorum super omnia aroma-
ta ! Favus distillans* (58) *labia tua, o sponsa, mel et
læc sub lingua tua, et odor vestimentorum tuorum
sicut odor Libani. Hortus conclusus, soror mea
sponsa, hortus conclusus, fons signatus* (Cant. iv,
10-12). Quo significat signatum debere apud te ma-
nere mysterium, ne violetur operibus malæ vitæ,
atque adulterio castitatis, ne divulgetur quibus non
convenit, ne garrula loquacitate dispergatur in
perfidios. Bona ergo debet esse fidei tuæ custo-
dia, ut intemerata vitæ ac silentii integritas per-
severet.

56. Unde et Ecclesia altitudinem servans myste-
riorum celestium, rejecit a se graviores venti pro-
cellas, et invitat vernantis gratiæ suavitatem : et
sciens quod hortus suus Christo displicere non pos-
sit, ipsum advocat Sponsum dicens : *Exsurge, aquilo :
et veni, auster, perfla hortum meum, et deluant
unguenta mea* (Ibid. 16). *Descendat frater meus in
hortum suum, et edat fructum pomiferarum suarum*
(59) (Cant. v, 1). Bonas enim arbores et fructiferas
habet, quæ radices suas tinxerint sacri fontis irri-
guo, et in bonos fructus novæ fecunditatis germine
pullulaverint : ut non jam prophetica eadantur
securi sed Evangelica ubertate fecundentur.

57. Denique fertilitate earum etiam Dominus
delectatus respondet : *Ingressus sum in hortum
meum, soror mea sponsa : vindemiavi myrrham
meam cum unguentis meis, manducavi cibum
meum cum melle meo, bibi potum meum cum lacte
meo* (Cant. v, 11). Quare cibum et potum dixerit,
fidelis intellige (60). Illud autem non dubium,
quod in nobis 341 ipse manducat et bibit, sicut

retur, an tantum post recitatas alias orationes, non
liquido exponunt. Apertior autem est Flori locus,
quem idem citat. Quod vero ad morem quo singuli
Eucharistiam accipientes respondebant, *Amen*,
ejus meminere auctor Constit. Apost. cap. 13,
Cyrillus Hieros. Catech. 5 : Augustinus, *Serm. ad
infantes*, et auctor operis de *Sacram.* lib. et cap.
supralaudatis. Ubi hoc maxime dignum est obser-
vatu, fideles in ipso articulo quo vel consecraba-
tur a sacerdote, vel ab iis accipiebatur Domini
corpus, verè illius præsentiae expressum reddi-
disse testimonium. Plura de his ritibus reperies
cum apud scriptores jam memoratos, tum apud
Baronium ad an. 57, Pamelium et alios.

(58) Vel. edit. cum mss. pluribus potioribusque,
Favus distillans : Rom. cum reliquis, *Favum distil-
lant*. Primæ lectioni favet sola Vulg. ; sed forte ad

A in nobis legisti quia in carcere esse se dicit
(Matth. xxv, 36).

58. Unde et Ecclesia videns tantam gratiam,
hortatur filios suos, hortatur proximos, ut ad sa-
cramenta concurrant, dicens : *Editite, proximi mei,
et bibite, et inebriamini fratres mei* (Cant. x, 1).
Quid edamus, quid bibamus, alibi tibi per Prophe-
tam Spiritus sanctus expressit dicens : *Gustate et
videte quoniam suavis est Dominus : beatus vir qui
sperat in eo* (Psal. xxxiii, 9). In illo sacramento (De
Consec. dist. 2, cap. *In illo sacram.*) Christus est :
quia corpus est Christi : non ergo corporalis esca,
sed spiritalis est. Unde et Apostolus de typo ejus
ait : *Quia patres nostri escam spiritalem manduca-
verunt, et potum spiritalem biberunt* (I Cor. x, 3,
4) : corpus enim Dei corpus est spiritale : corpus
Christi corpus est divini Spiritus ; quia Spiritus
Christus (61), ut legimus : *Spiritus ante faciem no-
stram Christus Dominus* (Thren. iv, 20). Et in Petri
Epistola habemus : *Christus pro nobis mortuus est*
(I Petr. ii, 21). Denique cor nostrum esca ista con-
firmat, et potus iste 342 latificat cor hominis, ut
Propheta memoravit (Psal. ciii, 15).

59. Unde adepti omnia, sciamus regeneratos nos
esse : nec dicamus, quomodo regenerati sumus ?
Numquid in ventrem matris nostræ introivimus, et
renati sumus ? non agnosco usum naturæ. Sed nul-
lus hic naturæ ordo, ubi excellentia gratiæ est. De-
nique non semper usus naturæ generationem fa-
cit (62) : generatum ex Virgine Christum Dominum
confitemur, et naturæ ordinem denegamus. Non
enim ex viro Maria concepit, sed de Spiritu Sancto
in utero accepit, ut dicit Matthæus : *Quia inventa
est in utero habens de Spiritu sancto* (Matth. i, 18).
Si ergo superveniens Spiritus sanctus in Virginem,
conceptionem operatus est, et generationis munus
implevit : non utique dubitandum est quod super-
veniens in fontem, vel super eos qui baptismum
consequuntur, veritatem regenerationis opere-
tur.

D ejus formam locum accommodavere scriptores
librarii, quod sæpe factum in mss. quivis non ægre
deprehendet.

(59) Quidam mss. *fructum pomorum suorum*.
(60) Rom. edit. sola, *manducabam panem meum,
... bibi vinum meum...* Quare panem et vinum di-
xerim, fideles intelligunt. Vel. et cuncti mss. ut in
textu ; nisi quod nonnulli præferunt partim *dixerunt*,
partim *dixerim* ; duo, *fideles intelligite* ; unus, *fide-
lis intelligis*.
(61) Mss. aliquot non inferioris notæ, *quia Spiritus
Christi*.
(62) Omnes edit. et mss. nonnulli, *regeneratio-
nem facit* ; cæteri, qui et probatores, *regenera-
tionem*. Melius, ut ipse sensus aperte docet ; nec
enim regenerationis, sed generationis subjicitur
exemplum.

IN LIBROS DE SACRAMENTIS PRÆFATIO, UBI DE EIUSDEM OPERIS AUCTORE DISCEPTATUR

Idem plane hujus operis argumentum est ac superioris libri *De Mysteriis*. Ille enim nihil nisi sermones continentur quibus neophytos sacramentorum quæ pridie Paschatis acceperant, id est, baptismi, confirmationis, et eucharistiæ doctrina informat episcopus. Tria tantum consideratu digna hic reperias, quæ non habentur in commentatione *De Mysteriis*: nimirum libro iii (cap. 4) lotionem pedum quæ in Ecclesia sua instituta erat, in Romana tradit fuisse inusitatum; libro iv (cap. 5 et 6) ut quibus verbis mirabilis illa panis in corpus Domini efficiatur conversio, planius innotescat, eam liturgiæ partem, quam canonem dicimus, exponit: denique libro v (cap. 4). Dominicæ orationis quam eis sese explicaturum fuerat polliculus, enucleationem prosequitur. Quo quidem argumento iterum sub libri vi (cap. 5) exitum repetito, precandi formam, eadem Oratione Dominica et psalmo viii perfectissimorum exemplarium instar propositis, aperit, singillatim *quomodo incipere, quo ordine distinguere, quid subtexere, quid allegare, quemadmodum claudere, pro quo orare debeas* edisserens (cap. 3). Ultima hæc pars, ubi de oratione generatim agitur, petita fuit ex Ambrosii scripto *De institutione virginis* (cap. 1, num. 7, et cap. 2, n. 8 et seq.): unde vero quæ libro v (cap. 4) in precationem nobis a Christo commendatam dicuntur, mutuatus sit Auctor, nos prorsus fugit. Nam, licet illam haud semel a doctore nostro explicatam constet, ejus tamen in legitimis quæ exstant operibus, ista non reperitur expositio. In reliquis autem ita imitatur disputationem *De Mysteriis*, ut præter paucas caeremonias quas aut fusius ab Ambrosio enodatas contrahit, aut discutit ab eo prætermittas, fere tantum ejusdem libelli ratiocinia sententiasque amplifcet. Verum ut ille Ambrosium, ita etiam illum alii expresserunt. Siquidem in Appendice Sermonum August. novæ edit. qui numeratur 84 totus ex hoc opere iisdem pene verbis decerptus fuit.

De auctore hujus operis nostra et superiori sætate quæstio fuit admodum controversa. Cum porro nobis per nostrum institutum non liceat eam quæstionem sinere indiscussam, rem examinabimus eo candore, ut studium partium omne omnino seponatur. Habemus autem illud persuasum, quisquis horum librorum auctor dicatur, nihil hinc veritatem catholicam damni passuram; certi videlicet, si scriptor ille ad sæculum vii, ut vult Albertinus (lib. ii *De Sacr. Euch.* pag. 509), retraheretur, aut etiam in viii, ut Dallæus (lib. iii *De Confir.* c. 8), ea ratione nobis futuros testes traditionis duos episcopos, nempe Ambrosium *De Mysteriis*, et alterum *De Sacramentis* concionantem: qui cum tribus aut quatuor sæculis ab invicem essent sejuncti, argumentum omnibus heterodoxorum cavillis validius præberent. Rem itaque, deposito quolibet præjudicio, perinde examinabimus, ac si nunc primum ageretur ea quæstio. Quod ut clariori procedat ordine, argumentis atque responsis partis utriusque inter se compositis, adjiciemus quæ nobis vel Ambrosianarum commentationum lectio suppeditaverit vel etiam aliunde contigerit super eadem hac materia comparare.

Luridis atque odiosis admodum coloribus tum opus ipsum, tum auctorem ejus depingunt hæreticorum nonnulli. Bullingerus (*Epist. ad Joach. Vadian.*) hos libros stupidos vocat, neque dubitat Erasmum sensisse, *manonis ejuspiam hoc esse opus*. Editor Cocianæ censuræ eosdem etiam describens: *Nam in his libris, inquit, habentur multa falsa, quædam ridicula, unum indubium hæreticum, alterum quod repugnat dogmati Ambrosiano* (Helmst. ann. 1655). Nec vero eundem auctorem elementiori manu tractat Albertinus; in illo enim ingenti opere quod consarcinavit *De Sacramento Eucharistiæ*, ita loquitur (lib. ii, p. 1, c. 507): *Ambrosii simia est, barbarismis scatet, multa habet quorum nonnulla et ridicula, Ambrosianaque gravitate prorsus indigna, nonnulla repugnantia et contradictoria, nonnulla etiam simpliciter falsa; inepte concludit, crassum effutit mendacium: siene desiperet Ambrosius?* Hæc sunt auctoris nostri apud ministros illos elogia, quæ in unum collecta lectorum oculis repræsentamus. Quantacunque autem Albertini ejusque operis admiratione teneantur Calviniani, neulquam tamen fore credimus, ut eorum paulo modestiores hujus ac similium scriptorum intemperias probaturi sint. Nam licet minister ille *unico veritatis amore in eo inductus* (ibid. col. 1) velit videri, nullus qui hæc legerit, eum multo vehementiori sectæ suæ quoquo modo opitulandi cupiditate permotum non deprehendet. Si enim qualis in ista tabella exhibetur hic auctor, talis revera exstitisset, id est, ignarus, impostor, ingenio absurdo et ridiculo: quid statuendum de tot tantisque viris, qui easdem commentationes per tot sæcula doctori nostro attribuerint; cum interim eorum nemini crassa illa mendacia, graves contradictiones, deridicula commenta, penitus Ambrosiano candore, acumine, ac judicio indigna esse suboleverit? Nonne vero etiam Albertinum pudere debuerat, quod auctorem non modo proletarium, sed etiam propter tot flagitia, si qua ipsi fides, capite diminutum, in sententiam suam invitum pertrahere tanto conatu molitus fuerit? Illum ab eo plane aperteque rejectum oportebat; nunquam enim quisquam inducet in animum aliquid utilitatis ex illo teste rediturum ad Calvinistas, quem cum in verbis Evangelicis mentitum velint, æque mentiri potuisse in Eucharistia dubium non sit. Quoniam autem eorum etiam ore qui affectibus impensissime obsequuntur suis, quandoque veritas profertur; Albertini objectiones, in quibus ille Cociani editoris (supra. cit.), Riveti

(*Crit. sacra*. lib. III, c. 18) et aliorum complures ac praeipuas est complexus, perinde examinabimus, ac si pacato animo et maxime libero proponerentur.

Itaque petitam ex hisce verbis : *Ideo Romae fideles dicuntur*, etc., objectionem sic ille urget (lib. II, pag. 507, col. 2) : *Quasi vero haec appellatio Romae peculiaris esset. At ubique communis suis erat, in Oriente, in Meridie, in Septentrione, in Occidente. Ambrosius ipsemet Mediolani haec utebatur in geminis suis scriptis*. Respondet vir cl. Nat. Alexander (*Hist. Eccl.* saec. IV, p. I, § 2, pag. 503) nec in codicibus melioris notae (puta eorum quos consulere ipse licuit) nec in editionibus accuratioribus, nempe ex eis quae ad Romanae formam expressae sunt, haberi vocem *Romae* : in manuscriptis autem ubi habetur, illud hinc factum, quod pro syllaba *Rae* in eorum nonnullis ascripta quidam legerint *Romae*, cum legere debuissent *recte* ; neque vero quidquam obstare quod posita sit diptihongus pro simplici, quippe quarum promiscuus usus occurrit in scriptis libris. Hanc quidem partem verissimam esse non diffitemur, quin et addimustoti solutioni favere haud medioeriter, quod loco *Romae* in tribus codicibus, nimirum Vaticano, Regio, ac Thuaneo, legitur *recto nomine* : pro quo Romana editio adverbium *recte* substitutum maluit : verumtamen ne huic opinioni omnino subscribamus, facit manuscriptorum, in quibus vox *Romae* integra exstat, numerus atque antiquitas. Etenim ex omni multitudine ejus paravimus varietates, exceptis tribus memoratis, necnon aliis duobus, in quibus antiquarii lapsu scriptum est *rotome*, alii sexdecim quos inter Benignianus, Remensis et Claromontanus superant annos 800, dictionem *Romae* suis litteris expressam praese ferunt. Huic etiam accedit, quod abbreviationem isti, de qua agitur, similem nusquam reperimus. Credimus igitur eandem illam vocem hic *ῥωμῆ* esse positam, ut plus significetur quam exprimitur. Itaque idem erit, *Romae fideles dicuntur*, ac si dixisset non solum in hac aut in alia qualibet Ecclesia, verum etiam in omnium nobilissima baptizati fideles nominantur. Et huic nostrae interpretationi favet particula *et*, quam vocabulo *Romae* praemissam observavit in codicibus aliquot idem Alexander, nosque in pluribus nostrorum deprehendimus.

Quae idem Albertinus objicit (loco cit., pag. 508, col. I) contra expositionem verborum Domini, *Oportet enim nos implere omnem justitiam*, nec non contra doctrinam de secretis precibus ab eodem auctore propositam, adeo levia sunt, ut sola locorum inspectione possit evinci nec inepte concludere, nec desipere, quem sic deridet.

Gravior est sane quae sequitur accusatio in illa verba : *Crassum effudit mendacium, ait enim Dominum in Oratione Dominica non dixisse : Ne nos in inferis in tentationem ; sed, Ne patiaris nos induci in tentationem* (Ibid. col. 2). Qua criminatione quid in Evangelicum praecone atrocius conferri potest ? Attamen accusator in eo infelix fuit, quod teli tanto nisu destinati atque vibrati cassus plane ac inutilis ietus cecidit. Nam cum ipse agnoscat eodem modo legisse Cyprianum, quod ibidem subiungit : *Sed aliud est ita legere, aliud affirmare, Dominum sic esse locutum, non aliter*, mera sycophantia est. Qui enim orationem qualem a Christo instituta est memorans, sextam illius petitionem effert hic verbis : *Et ne patiaris nos induci in tentationem*, annon eandem diversa sententia expressam sin minus ore, saltem animi cogitatione abunde negat ? Neque profecto incurrere hic rictor debuit temeritatis aut men laei crimen : quippe cui presidio essent complures Latinorum codicum, ut liquet Augustini auctoritate (*De Dono Persev.* c. 6.).

Atqui, forte instabit aliquis, cum Auctor alibi (lib. V, cap. 4) consultum abs se Graecum idioma testificetur : cur hoc loco illud vel inspicere neglexit, vel contempsit inspectum ? Augustinus enim eodem citato libro profitetur sibi non licuisse aliud quidquam reperire in Graecis exemplaribus, nisi *Ne nos inferis in tentationem*. Quamvis autem ei objectioni color obduetus videatur paulo verisimilior, nihilominus expedita responsio est. Enimvero cum de solis illis codicibus quos ipse legere potuerat, loquatur Augustinus, quid vetet quominus quidam alterius provinciae codices diverse habuerint hanc sententiam ? Nec tamen fuit, cur adeunda sibi putaret Graeca exemplaria, cum ad persuadendum eum tot Latinorum consensus sufficeret.

Idem vero ille minister, auctoris loco de pedum lotione fusius exscripto, illa subiecit (loco cit., p. 508, col. I) : *Atqui in hoc discursu praeter locutionis barbariem* (datemur autem in hoc discursu inesse barbariem, sed Albertini), *primo falsitas est. Quis enim dicere posset Ambrosius... se Romanae Ecclesiae typum et formam in omnibus sequi, cum ex Augustino constet Romanam et Mediolanum in verum omnis plerisque inter se variasse ?*. Deinde et contradictio ; nam postquam dixisset : *In omnibus cupio sequi Ecclesiam Romanam, illuc tamen quasi palmariam agens* (et hoc etiam quam Latine in Censoris adeo severi ebullitione !), *sed tamen et nos homines*, inquit, *sensum habemus, ideo quod alibi rectius servatur, et nos recte custodimus. Ac rursum postquam dixisset : Hoc idem dico non quod alios reprehendam, subito illos reprehendit*, etc. Verum in his omnibus quod sibi contradicat nihil invenias, si modo ea canale, atque ex humani sermonis consuetudine interpretari volueris. Quis enim eat inficius ubi dicitur : *Cupio sequi Ecclesiam Romanam ; sed tamen et nos homines sumus*, etc., non simplicem aut absolutum, ut vocant, sed conditionalem esse sententiam ; atque adeo illic mente et cogitatione supplendum, *quantum liuerit, aut visum fuerit expedire*. Sic in eis quoque verbis quae praemittuntur : *Se Romanae Ecclesiae typum et formam in omnibus sequi*, nihil fulsi subesse confitebitur, quisquis ipsa non detorquebit a legitimo sensu, neque morali, Denique quod eos reprehendere arguitur, quos negaverat abs se reprehendi, pura puta vilitatis

tio est. Quid enim communi loquendi usui magis congruum, quam ut quispiam ubi crimen a se propulsare nequeat, nisi illud transferat in alium, id eadem ratione premolliat?

Jam vero istam criminationem quam excipiat, consideremus. Aliam, inquit Albertinus (loc. cit., pag. 508, col. 2), ab ea qua utebatur Ambrosius, auctor horum librorum sequitur versionem. Id quidem verissime dictum non abnuimus: sed ex operum sancti Ambrosii lectione constat, ut Alexander (loco supra cit.) scite reponit, *cum non isdem semper verbis eisdem Scripturæ sacræ locos laudasse*. Huic responsioni brevissimæ juxta ac certissimæ tantum addemus, cum sine magna præparatione auctorem hunc nostrum dixisse non sit dubium, neutiquam sane mirum videri, si Scripturam non semper suis, sed iis quæ illi ex tempore suggestit memoria, verbis citavit: constare autem ipsimet, cum vulgatam, ut vocant, nusquam adhibuerit, Albertini opinione antiquiorem dicendum esse.

Ad extremum alias quasdam minutias oggerunt; ut puta quod aiunt auctorem *ludere vanis allegoriis*: verum quas alii vanas allegorias dictitant, hoc ipsum est quo redditur Ambrosianæ eloquentiæ vicinior. Addunt in solo libello *De Mysteriorum* reperiri ea testimonia, quæ quasi ex opere *De Sacramentis* petita laudat Ratramnus. At vero quid si imperfectus codex illi imposuit? Quid si labilis memoria? Et sane hic error eo fuerat proclivior, quod uterque tractatus conjungi solet in manuscriptis. Clamant postremo ipsa styli diversitate auctorum quoque diversitatem prodi demonstrarique. Sed hæc obiectio alicujus ponderis negatur esse: *Quia patres diverso dicendi genere pro argumentorum diversitate utuntur* (Alex. *ibid.*). Quam responsionem quatenus extendi veritas sinat, infra expendetur: nunc autem contrariæ opinionis audiendi propugnatores.

Primum educunt illi (Bellarm., Sanctibœuv., Alex. et alii) numerosos ac pervelustos codices manu exaratos, cumque his editos omnes quibus post inventam typographiam iidem libri evulgati sunt. Deinde quasi sucecenturiatum agmen submitunt maximi nominis viros Hincmarum Remensem, Deoduinum Leodiensem, Paschas. Radbertum Corbei, abbatem, Ratramnum ejusdem asceterii monachum. Florum diaconum Lugdun., Lanfrancum, Berengarium, Algerum, Guitmundum, Durandum Troarn., Hugonem Lingon., Ivonem Carnut., Gratianum, Magistrum Sentent., ac demum quotquot ab inenite nono sæculo ad nostrum vel patrum memoriam, eorundem librorum meminere, ne dissentientibus quidem, si nuperos aliquot excepias, heterodoxis. At licet hoc argumentum omnium quæ in eandem rem proponi solent, validissimum esse extra dubium sit, non tamen invictè et necessario concludit. Quot enim opera postquam diutissime sub auctorum quorundam titulo pervagata essent, eo tandem exuta sunt, quotidieque exnuntur? Cæterum scriptores illi rem ipsi per se ac destinata consilio non discusserunt, sed vel alii alios secuti sunt, vel fidem habuere suis manuscriptis, in quibus eandem opellam alibi quidem Ambrosii nomenclatione inscriptam, alibi vero tractatui alicui eandem inscriptionem præferenti junctam reperere. Nam cum antiquissimi quique codices nullum auctoris nomen exhibeant, qui exseribendis iis navaverunt operam, cum Ambrosium hæc ipsa de materia scripsisse cognovissent, non dubitarunt eidem ipsos adjudicare: alii autem etsi Ambrosianos esse non arbitrarentur, libro tamen *De Mysteriorum* ob argumenti similitudinem duxerunt subjungendos.

Proponitur secundo character dictionis, quam in scriptione *De Mysteriorum*, atque in hoc opere simillimam esse pertendunt: adversarii vero illud obnixè inficiantur. Sane quidem hand immerito; ita enim auctor conatur exprimere cum libellum, ut ferme omnia in stylum suum, hoc est, multo deteriorem, transferat convertatque. Sed ex eodem hoc loco ipsi illi adversarii ratiocinium ducent plane contrarium. Nam cui verisimile sit, inquirunt, Ambrosium quod in disputatione *De Mysteriorum* jam tranctaverat, iterum recudere atque recoquere in alia? Verumtamen hoc argumentum nihilo firmitus aut efficacius est, quam aliud. Nequaquam enim inauditum est, ut eadem materia in binis sermonibus aut libris explicata fuerit a Patribus; cum illud ipsum alibi a nobis observatum sit in Ambrosio.

Quæ in tertio ordine ratio colloceatur, his verbis concipitur: Ambrosium edidisse opus *De Sacramentis* testis est Augustinus (lib. II, *Contr. Jul.* cap. 5 et seq.: et *Retr.* lib. II, c. 4), proindeque aut illud nobis aiunt representetur, aut concedatur hoc ipsum esse de quo agimus. Verum in promptu responsio est: neque enim utriusque idem argumentum refertur, neque idem titulus. Quandoquidem id cujus mentio fit ab Augustino, non simpliciter inscribatur *De Sacramentis*: sed adiciebatur sive *De Philosophia*, cum autem, eodem Augustino teste, compositum esset adversus Platonicos, diversam in eo tractatam materiam obsecurum non est.

Postremo quædam alia in medium proferri possunt, ut si dixeris auctorem (lib. I, c. 6) de vocis queri fragilitate, de qua ipsemet Ambrosius in *Apologia David secunda* quiritatur (cap. 5, num. 28), quamque illi facile obtundi, solitam memoratus ejusdem testatur discipulis (lib. VI *Conf.*, cap. 3, num. 3). Si addideris eundem confiteri (lib. VI, cap. 5) quæ ipse non didicerit, sese docere: quod etiam hand parum familiare est Ambrosio. Si tandem institeris Dominicæ Orationis expositionem, quam ejusdem Ambrosii in Lucam postulabat commentatio, non ob aliud istic omisam, nisi quod alibi traditam ab se idem meminerat? Cum autem ex omnibus quæ ipsius nomine circumferuntur operibus, in hoc solo explicata habeatur eadem oratio, cur illius hanc esse non agnoscamus? Sed opponi potest primæ objectioni, præterquam quod Ambrosio male tribui alteram illam David. Apologiam probabilius est, complures et olim fuisse et esse etiam nunc, qui debilitate vocis ac pulmonum labore se inter concionandum non

dissimulent. Cum autem nec desint etiam qui materię, quam aggressi sunt, enodandę impares modestię causa se fateantur, indilem quoque ad secundam difficultatem patet responsum. Quod vero ad tertiam pertinet, illi similiter occurras licet, si Ambrosium quidquid voce pronuntiavit, scripto mandasse, quidquid autem scripto mandavit, ad nostram pervenisse aetatem negaveris. Eo forsitan et hoc accedit, quod cum in illam orationem Tertulliani et Cypriani libri exstarent Latinorum Patrum, ab isto labore tanquam parum necessario est revocatus: simul etiam de se testatur Hilarius *Comment. in Matthæum*, can. 5.

Porro ex iis quę hactenus a nobis disputata sunt, duo noseantur. Etenim adhibite sectariorum argumentis solutiones palam faciunt contumelias illis ac probris quorum tota plastra isti effundunt in hunc auctorem, nihil probari, nisi molestissimam ipsis esse atque odiosissimam ejus doctrinam. Rursus vero quę nos reposuimus catholicorum hoc ipsum opus Ambrosio vindicantium rationibus, ea demonstrant partem negantem haud minus probabilem esse quam affirmantem: proindeque non immerito hac in re dubitasse nonnullos orthodoxorum (Cardin. Bona *Her. Liturg.* lib. 1, cap. 7, n. 4. Arnald. *De Freq. Commun.* p. 1, cap. 13; Hermann., etc.). Sed ne in omnibus pendamus animi, tria nobis hoc loco inquirenda proposuimus, nimirum quę fuerit ejusdem auctoris dignitas, quo tempore vixerit, quę in regione.

Primi sane capitis in promptu definitio est. Constat siquidem illum fuisse antistitem, qui neophytos et creditum curę suę populum erudiebat. Ubique in apertum erumpit ea dignitas. Et ut alia deessent quęis probaretur, locus ille tam decantatus vel solus sufficeret, nempe ubi dicitur: *In omnibus cupio sequi Ecclesiam Romanam, sed nos*, etc. Quis enim ita loqueretur, nisi episcopus?

Quod autem pertinet ad secundum caput, ex memoratis auctoribus probabile sit scriptorem de quo inquirimus, ante octavum sæculum floruisse: at e codice San-Gallensi, majusculis litteris ante annos ut Mabillonius noster (*Museo Italic.* p. 7) testis est locupletissimus, circiter mille exarato exineatur ipsum septimo etiam sæculo antiquiorem. Præterea vero hoc idem opus argumentis propriis aetatem remotiorem sibi vindicat. Etenim cum has conciones ad neophytos nec paucos sane, quando hic presul et multos et familiam *cauli litem* illos vocitat (lib. v, c. 3), habitas constet; inde intelligas necdum omnino receptam fuisse baptizandorum infantium consuetudinem. Et eo quidem tempus designari haud multo Augustini aetate posterius nobis videtur. Deinde (lib. vi, cap. 4 et 5) satis innuit Gentilium cultum etiam tunc in diocesi sua vixisse. Ad hæc etiam quoque confirmatur iis rationibus, quod videlicet hæretici præter Arianos et eos qui Christi oppugnabant divinitatem, nulli refellantur: quodque ex versione quę usus reperitur hic auctor, satis indicatur Vulgatę id temporis nondum apud omnes attributam auctoritatem.

De tertiā demum questione sic statuimus. Extra controversiam est horum librorum parentem non fuisse subditum Romanę metropoli: nec minus tamen certum ipsius sedem ab Urbe haud multum dissitam, quippe ejus caeremonias et perspectas habebat et sequebatur in pluribus. Cum vero etiam iisdem caeremoniis quarum mentio fit in hoc opere, cum veteris Ecclesię Gallicanę sicut et eum Mediolanensis ritibus plurimum intercedat affinitatis, hinc deducimus vicinam utrique eandem diocesim exstitisse. Minime tamen refragabimur, si quis cum doctissimo viro (Herman. *Vite Ambrosii. Elucid.* p. 30) eosdem sermones aut Venerio aut alii cuiquam Ambrosii discipulo, qui non multo post ipsum præfuerit Ecclesię Mediolanensi, tributos malit. Id unum hoc loci adjicimus ex iis quę de sacra communione, cum apud orientales populos, tum apud suos semel tantum singulis annis fieri solita memorat auctor (lib. v, c. 4), prudenter conjici haud dubie post Chrysostomi tempora ipsum vixisse: sed antequam in Occidentem Romanus ordo et caeremoniæ reciperentur.

Cæterum quominus secundum eos a quibus Ambrosio hoc opus adjudicatur, omnino feramus suffragium, ea præcipue scrupulum movent. Primo diversitas eloquentiis: nam etsi stylum variari ab auctoribus, et pro re ac tempore modo attolli, modo deprimi non ignoremus; semper tamen scriptoris apparet ingenium et quasi intermicat: quique nobili et eleganti dictione uti consuevit, ad humilem nunquam demittit sese: at vero frigidis illis et puerilibus interrogatis, quę huic scriptioni subinde insperguntur, caute abstinet, ut in libro *De Mysteriis*, ejusdem licet argumenti, fecit Ambrosius. Accedit et illud, quod Ambrosium non tam serviliter libros suos imitaturum fuisse existimamus: ista enim commentatio tota fere ex superiori *De Mysteriis*, partim etiam ex libro *De institutione virginis* expressa fuit (cap. 1, n. 7, et cap. 2, num. 8). Addimus quoque communionis tam infrequentis Mediolanenses a sancto presule in certis suis libris nusquam incusari. Denique quod auctor tantis animis in Ecclesiam Romanam propter lotionem pedum insurgit, nobis Ambrosiani esse instituti minime videtur. Novimus quippe illam suos unicuique Ecclesiarum usus ac ritus adeo liberos esse voluisse, ut ad quamcunque forte pervenisset, ei se, quemadmodum Augustinus tradit (epist. 54, alias 118), accommodaret.

Verumtamen quoniam hæc in derogatum nolimus opinioni ejusquam, nec etiam sumus nescii plurimos fore qui scriptionem pro Ambrosiana tandiu communi penę consensu habitam solito suo loco privari moleste ferrent; eo propensius illum in ordine suo et possessione duximus conservandam, quod cum ex Ambrosii sententię et plerumque etiam verbis conlata fuerit, hæc saltem ratio quę Ambrosianis ac-

Hoc porro liquet sex istos libros totidem conciones esse, quarum unam singulis diebus habebat auctor. Quippe idem se vel pridie verba fecisse, vel postidie facturum, subinde ait. Orsus autem feria post Dominicam Resurrectionem tertia, eo modo ad usque octavam ejusdem festi prosecutus est. Quandoquidem sub finem sermonis 4 (cap. 6) eos qui supererant, *crastina die Sabbato, et Dominica* (in Albis videlicet) habiturum se pollicetur. Verum si quis maluerit Gallensis manuscripti auctoritatem sequi, librum ultimum in duos dividens, jam sermonem primum secunda a Paschate feria pronuntiatum dicat necessum erit. Cum autem illa distributio videatur parum commoda, quippe qua ex libri vi paucis versibus (ab illis, nimirum verbis, *Aliud, Psalmorum David*, etc.) novus liber constituatur, ejus scriptorem non alia reductum putamus, quam quod illas voces, *crastina die Sabbato*, de duobus intellexerit diebus qui tamen eas per appositionem aut potius ellipsin grammaticam de unica rectius accepisset. Uinc etiam fieri potuit ut sermo quidam in Appendice Augustinianorum edit. novæ numero 247, quem Lyonis Carnutensis nomine typis editum, etiam ipsius esse unus e Bibliothecæ nostræ codicibus testatum facit, in Alnetino tamen (*Monest. Alnetensis Ord. Cistere.*), sub titulo libri vii *De Sacramentis*, post hosce nostros collocaretur. Quamvis a vero quoque non nimium abluat eos a quibus iidem sermones sunt exarati, illo spectasse, ut per octavam suam culibet diei attribuerent, Dominica Resurrectionis, quod propter solemnitatem impeditior esset, tantum omissa. Sed nec alinnde ortum videtur, ut in mss. aliquot liber *De Mysteriis* inscribatur *primus de Sacramentis* : qui vero primus est *de Sacramentis* in secundum ordinem deiciatur, et sic deinceps.

SANCTI AMBROSII

MEDIOLANENSIS EPISCOPI

DE SACRAMENTIS

LIBRI SEX.

LIBER PRIMUS.

349 CAPUT PRIMUM.

Ubi præmisit acturum se de sacramentis, quæ prius explicata non oportuit, accedit ad mysterium apertionis, quam a Christo in surdi ac muti curatione signatam docet.

1. De sacramentis quæ accepistis, sermonem adior, ejus rationem (1) non oportuit ante præmitti; in Christiano enim viro prima est fides. Ideo et Romæ fideles dicuntur qui baptizati sunt : et pater noster Abraham ex fide justificatus est, non ex operibus (*Rom. iv, 3*). Ergo accepistis baptismum, credidistis. Nefas est enim me aliud æstimare; neque enim vocatus esses ad gratiam nisi dignum te Christus sua gratia judicasset.

2. Ergo quid egimus sabbato? Nempe apertionem : quæ mysteria celebrata sunt apertionis, quando tibi aures tetigit sacerdos et nares. Quod

A significat in Evangelio Dominus noster Jesus Christus, cum ei oblatus esset surdus et mutus, et tetigit aures ejus et os ejus : aures, quia surdus erat; os, quia mutus, et ait : *Ephpheta* (*Marc. vii, 31*). Hebraicum verbum est, quod Latine dicitur Adaperire. Ideo ergo tibi sacerdos aures tetigit, ut aperirentur aures tuæ ad sermonem, et ad alloquium sacerdotis.

3. Sed dicis mihi : Quare nares? Ibi quia mutus erat, os tetigit : ut quia loqui non poterat sacramenta cœlestia, vocem acciperet a Christo. Et ibi, quia vir; hic, quia mulieres baptizantur, et non eadem puritas servi, quanta et Domini (cum enim ille peccata concedat, huic peccata donentur, quæ potest esse comparatio?), ideo, propter gratiam operis et muneris (*De Consec.*, dist. 4, c. *Propter gloriam*) non os tangit episcopus, sed nares (2 :

(1) Mss. aliquot recentiores, *quorum rationem*; Rom. edit. *cujus rei rationem*; reliqui mss. ac edit., *cujus rationem*. Non male : ratio enim sæpe sumitur pro ipsa re, atque adeo idem est ac si legeretur, *quem sermonem non oportuit*, sive ut quidam mss. *non putavi*, etc. Consequenter autem ultima edit. Paris. reposuerat. *In Christiano enim via optima est fides*, pro eo quod habetur in aliis

ac mss. omnibus : *In Christiano enim vero prima est fides*; quibus verbis habitum fidei supernaturalis infundi primum in baptismo clare indicatur. Denique de eo quod subjicitur, *Ideo et Romæ fideles*, etc., jam dictum in Præfatione est, quam consule.

(2) Illic edit. et Grat. repetunt : *Quare nares*; at sine suffragio mss.

ut bonum odorem accipias pietatis æternæ, et ut dicas : *Christi enim bonus odor sumus Deo*, quem admodum 350 dixit Apostolus sanctus (*II Cor. ii, 15*); et sit in te fidei devotionisque plena fragrantia.

CAPUT II.

Uctionem athletæ Christiani exponit, quem ut excitet ad servandum librum abrenuntiationis, testimonium quibus presentibus ea facta est, dignitatem amplificat; ac deum rei lucem addit exemplo.

1. Venimus ad fontem (*De Consec.*, dist. 4, c. *Venisti ad fontem*): ingressus es: considera quos videris, quid locutus sis considera, repete diligenter. Occurrit tibi Levita, occurrit presbyter: unctus est quasi athleta Christi (3), quasi luctum hujus sæculi luctaturus, professus es luctaminis tui certamina. Qui luctatur, habet quod speret: ubi certamen, ibi corona. Luctaris in sæculo, sed coronaris a Christo, et pro certaminibus sæculi coronaris? Nam etsi in cælo præmium, hic tamen meritum præmi collocatur (4).

5. Quando te interrogavit: Abrenuntias diabolo et operibus ejus, quid respondisti? Abrenuntio. Abrenuntias sæculo et voluptatibus ejus, quid respondisti? Abrenuntio. Memor esto sermonis tui, et nunquam tibi exeat tue series cautionis. Si chirographum homini dederis, teneris obnoxius, ut pecuniam ejus accipias: teneris astrictus, et reluctantem te fenerator astringit: si recusas, vadis ad judicem (5), atque illic tua cautione convineeris.

6 et 7. Ubi promiseris considera, vel quibus promiseris. Levitam vidisti, sed minister est Christi. Vidisti illum ante altare ministrare. Ergo chirographum tuum tenetur non in terra sed in cælo. Considera ubi capias sacramenta coelestia. Si hic corpus est Christi, hic et angeli constituti sunt. *Ubi corpus, ibi et aquile*, legisti in Evangelio (*Matth. xxiv, 23*). Ubi corpus Christi, ibi et aquilæ volare consueverunt, ut terrena fugiant, coelestia petant. Quare hoc dico? Quia et homines angeli, 351 quicunque annuntiant Christum, et in angelorum adseisei videntur locum. Quomodo? Accipe Baptistæ rationem. Joannes natus erat ex viro et muliere (6); attamen audi quia angelus est et ipse: *Ecco mitto angelum meum ante*

(3) Hujus unctionis in libello *De Mysteriis* non fit mentio.

(4) Gall. in marg. edit. Rom. in corp. et pauci mss., *meritum præmi intelligitur*.

(5) Ita edit. Gall., Rom. et mss. plures ac potiores: at in reliquis edit. ac mss. omittuntur, *si recusas, vadis ad judicem*.

(6) C. d. Clar., *Accipe, Baptista erat Joannes natus ex viro*.

(7) Mss. plerique, *Malachiel*; quidam etiam, sed recentiores, legunt *ait Malachiel propheta*.

(8) Quædam edit., *ut sacerdoti gloriam*.

(9) Quæres cum Deum per fidem obscure tantum, atque, ut Paulus loquitur, *ex parte cognoscimus*, nec non ex eodem Apostolo excurrere oporteat *quod ex parte est*, quomodo fides æternum dicatur patrimonium? Sed expedita est responsio. Etenim duo

faciem tuam, et preparabit viam tuam ante te (*Matth. xi, 10*). Accipe aliud Malachie (7) propheta: *Quia labia sacerdotis custodiunt scientiam, et legem exquirunt ex ore ipsius; angelus est enim Dei omnipotentis* (*Malach. ii, 7*). Hæc ideo dicuntur, ut sacerdotis gloriam (8) prædicemus, non ut aliquid personalibus meritis arrogetur.

8 Ergo abrenuntiasti mundo, abrenuntiasti sæculo, esto sollicitus. Qui pecuniam debet, semper cautionem suam considerat: et tu qui fidem debes Christo, fidem serva, quæ multo pretiosior quam pecunia est; fides enim æternum patrimonium est, pecunia temporale (9). Et tu ergo semper recordare quid promiseris; et eris cautior. Si teneas (10) promissionem tuam, tenebis et cautionem B tuam.

CAPUT III.

Litet fontem atque ministros tantum viderint neophyti, majora tamen esse quæ non videntur, auctor ostendit.

9. Deinde accersisti propius: vidisti fontem, vidisti et sacerdotem supra fontem. Nec hoc possum dubitare, quod in animum vestrum non potuerit cadere, quod cecidit in illum Syrum Naaman (*I Reg. v, 11, 12*); quia, etsi mundatus est, ante tamen dubitavit. Quare? Dicam, accipe.

10. Ingressus es, vidisti aquam, vidisti sacerdotem, vidisti Levitam. Ne forte aliquis dixerit: Hæc est totum? Imo est totum. Vere totum, ubi tota innocentia, tota pietas, tota gratia, tota sanctificatio. Vidisti quæ videre potuisti oculis tui corporis, et humanis conspectibus: non vidisti illa quæ operantur quia non videntur (11). Illa multo majora sunt quæ non videntur, quam quæ videntur; quoniam quæ videntur, temporalia sunt: quæ non videntur, æterna (*II Cor. iv, 18*).

CAPUT IV.

Sacramenta Christianorum diviniora et priora esse quam Judæorum: atque inibi de vobis pascha significatam.

11. Ergo dicamus primum, tene cautionem vocis meæ, et exige. Miramur mysteria Judæorum, quæ patribus nostris data sunt, primum vetustate sacramentorum, deinde sanctitate præstantia (12).

D fides in se continet, cognitionem et obscuritatem. Hanc quidem superveniente clara et intuitiva, ut vocant, visione expellendam constat: cognitio vero non destruitur, sed luminis beatifici perficitur accessu: quod pueri qui, dissipatis pueritiæ vitiis, virilem perfectionem demum assequitur, exemplum ibidem, nimirum *I Cor. xii*, propositum, satis ostendit.

(10) Vel. edit. et mss. non pauci, *Promiseris. Cautior, si teneas*; Rom. *Promiseris. Si teneas*; reliqui mss. ut in textu, nisi quod conjunctio, *et* abest a pluribus.

(11) Mss. aliquot, *quæ operantur, scilicet quæ videntur*.

(12) Ita in s. aliquot melioris notæ; ex quibus tamen Clarom. habet *deinde sanctitate præstantia*; cæteri autem et vel. edit. *primum vetustatem sacra-*

Illud promitto quod diviniora **352** et priora sacramenta sunt Christianorum quam Judaeorum.

12. Quid precipuum quam quod per mare transiit Judaeorum populus? ut de baptismo interim loquamur. Attamen qui transierunt Judaei, mortui sunt omnes in deserto. Caeterum (*De Consec.* dist. 4, c. *Per aquam baptismi*) qui per hunc fontem transit, hoc est a terrenis ad caelestia (13); hic est enim transitus, ideo pascha, hoc est transitus ejus, transitus a peccato ad vitam, a culpa ad gratiam, ab inquinamento ad sanctificationem: qui per hunc fontem transit, non moritur, sed resurgit.

CAPUT V.

In historia leprosi Naaman signatum esse aquam illam, quae Christi gratiam habeat, solum sanare. Christum baptizari voluisse tantum propter nos. Quamobrem Spiritus sanctus in columbae specie apparens, in illum non prius descenderit, quam idem ille aquam Jordanis esset ingressus: quoniamve modo istae adfuerit tota Trinitas.

13. Naaman ergo leprosus erat, puella quaedam ait uxori illius: Dominus meus si vult mundari, vadat in terram Israel, et ibi inveniet eum, qui possit ei lepram tollere. Dixit illa dominae suae, uxor marito, Naaman regi Syriae, qui eum quasi acceptissimum sibi misit ad regem Israel. Audivit rex Israel quod missus esset ad eum ejus lepram mundaret, et scidit vestem suam. Tunc Eliseus propheta mandat ei: Quid est quod scidisti vestem, quasi non sit Deus potens, qui mundet leprosum? Mitte illum ad me. Misit illum: cui advenienti ait propheta: Vade in Jordanem (14) merge, et sanaberis.

14. Ille coepit cogitare secum et dicere: Hoc est totum? Veni de Syria in terram Judaeam, et dici-

mentorum, deinde sanctitatem praestantium. Unde cum nullus sensus exprimi posset: (quid enim sibi vult sacramentorum praestantium vestustatem? Rom edit. voci praestantium attexuerat voem virtutum, successu non multo feliciori. Consequenter autem, ubi omnes edit. promitto, magis commode legunt mss. promitto.

(13) Eras. et sequentes edit: *transit a terrenis ad caelestia: hoc est enim pascha, id est transitus*; sic etiam Gratian., nisi quod pro *transit* habet *transitus est*: Amerb. vero et mss. omnes ut in contextu.

(14) Edit., *Vade, descende in Jordanem.*

(15) *Aqua opus est, operatio Spiritus sancti est*, deerat in antiquis edit. atque in mss. non paucis: sed in edit. Rom. restitutum est, et in mss. pluribus reperitur. Opus autem hoc loco idem est, ac res naturalis seu elementum; nam alias effectum potius significat.

(16) Diximus supra in praefatione hunc Irenaeum ex illis esse unum quibus Albertinus minister utitur, ut librum Ambrosio abjudicandum probet. Relata quippe hae ipsa Dominici expositione responsi, ita subdit: « At verus Ambrosius variis in locis hanc ipsam responsionem expendens, non sic inepte concludit. » In cujus rei probationem locos nonnullos indicat, quorum et hic est ex *Apol.* David, cap. 8: « At illud ergo perfectum tota intentione festinat: quo justitia omnis impletur, quod est baptismatis sacramentum... sed postquam baptizatus Christus... justitia omnis impleta est. » Mirare vero quam cum

A tur mihi: Vade et descende in Jordanem, merge, et sanaberis: quasi flumina meliora non sint in patria mea. Dixerunt ergo et servi. Domine, quare non facis verbum prophetae? Magis fac et experire. Tunc ille ivit in Jordanem, mergit, et surrexit sanus (*IV. Reg.* v, 1 et seq.).

15. Quid ergo significat? Vidisti aquam: sed non aqua omnis sanat (*De Consec.*, dist. 4, cap. *Per aquam*, § *Non omnis*); sed aqua sanat, quae habet gratiam Christi. Aliud est elementum, aliud consecratio: aliud opus, aliud, operatio. Aqua opus est, operatio Spiritus sancti est (15). Non sanat aqua, nisi Spiritus descenderit et aquam illam consecraverit; sicut legisti quod cum Dominus noster Jesus Christus formam baptismatis daret, venit ad Joannem, et ait illi Joannes: *Ego a te debeo baptizari, et tu venis ad me!* Respondit illi Christus: *Sine mods. Sic enim decet nos implere* **353** *omnem justitiam* (*Matth.* iii, 14, 15). Vide quia omnis justitia in baptismo constituta est (16).

16. Ergo quare Christus descendit, nisi ut caro ista mundaretur, caro quam suscepit de nostra conditione? Non enim ablutio peccatorum (17) suorum Christo necessaria erat, qui peccatum non fecit: sed nobis erat necessaria, qui peccato manemus obnoxii. Ergo si propter nos baptismum, nobis forma est constituta, fidei nostrae forma proposita est.

17. Descendit Christus, Joannes astabat qui baptizabat, et ecce quasi columba Spiritus sanctus descendit. Non columba descendit, sed quasi columba. Memento quid dixerim: Christus carnem suscepit, non sicut carnem: sed carnis istius veritatem, veram carnem (18) Christus suscepit: Spiritus autem sanctus non in veritate columbae, sed paucis mss. ineptiat, qui inter duo illa discrimen conetur intrudere.

(17) Gill. in marg. et Rom. edit. in corp., *abolitio peccatorum*. At paulo infra, ubi omnes edit., *baptismi forma est constituta*, mss. praefertunt *baptismum* (recentiores, *baptismus*,) *nobis forma est constituta*. Videtur autem forma hic intelligi celebrandi sacramenti ratio et ordo, ut etiam infra num. 18.

(18) Edit. cum mss. non paucis, *vere carnem*; ex histamen aliquot omittunt *carnem*; reliqui mss. exhibent *veram carnem*. Rursus continuo post, ubi legebatur in edit. et mss. plurimis, *in specie columbae, non in veritate columbae, sed in specie etc.*, in aliis aliquam multis huiusque auctoritatis reperi habetur ut in textu. Caeterum absunt et tractatu *De Mysteriis*, quae de carne Dominica hic dicuntur, videnturque ad haereticos aliquos a quibus ejusdem veritas negaretur, spectare. Quapropter cum verisimile sit jam extinctos fuisse veteres Marcionis Marcionistaeque discipulos, quos Christo Domino carnem pharasticam attribuisse ex Tertull. *De Praescript.* cap. 5; *De Carne Christi* cap. 1, et *Advers. Marcionem*, et aliis discere est; crediderimus auctorem fortassis alludere ad Manichaeos vel potius ad Priscillianistas, quippe quos usque ad Leonis Magni tempora superfuisse, atque eandem priscorum istorum haeresiarum circa carnem Domini vesaniam tenuisse auctor est idem papa Epist. sua novae edit. 15, cap. 4.

in specie columbæ descendit de cælo. Ergo vidit **A** murmurare cœperunt (*Exod. xiv, 9 seqq.*).
Joannes, et credidit.

18. Descendit Christus, descendit et Spiritus sanctus (*De Consec., dist. 4, c. Per aquam, 2 Descendit*). Quare prior Christus descendit, postea Spiritus sanctus; cum forma baptismatis et usus hoc habeat, ut ante fons consecratur, et tunc descendat qui baptizandus est? Nam ubi primum ingreditur sacerdos, exorcismum facit secundum creaturam aquæ (19), invocationem postea et precem defert; ut sanctificetur fons, et adsit presentia Trinitatis æternæ: Christus autem ante descendit, secutus est Spiritus. Qua ratione? Ut non quasi ipse egere Dominus Jesus sanctificationis mysterio videretur: sed sanctificaret ipse, sanctificaret et Spiritus.

19. Ergo descendit in aquam Christus, et Spiritus sanctus sicut columba descendit (*Matth. iii, 16*). Pater quoque Deus e cælo locutus est. Habes presentiam Trinitatis.

CAPUT VI.

In mari Rubro baptismi figuram præcessisse partim singularum accommodatione demonstratur. Idem quoque, sed paucioribus verbis, ostenditur in diluvio: post quod absoluto primo sermone, sequens promittitur.

20. In mari autem Rubro figuram istius baptismatis exstilissee ait Apostolus dicens: **354** *Quia patres nostri omnes baptizati sunt in nube et in mari (I Cor. x, 1, 2). Et subdidit: Hæc autem omnia figurae sunt illis (Ibid. 6): illis in figura, sed nobis in veritate. Tunc Moyses virgam tenebat, conclusus erat populus Judæorum: iastabat Aegyptius cum armis ex una parte, et ex altera parte (20) mari claudebantur Hebræi; neque maria transire poterant, neque in hostem recurrere:*

19 Omnes edit. ac mss. nonnulli, *facit, secundo super creaturam aquæ, invocationem postea, etc.*; aliis mss. multo plures, *facit secundo creaturam aquæ invocationem, quidam per invocationem, etc.*; commodius reliqui, licet pauciores, ut in contextu, *Diversitatis autem causam in adverbio secundum arithmetica nota in eod. non paucis perperam breviato sitam fuisse manifestum est. Atqui secundum hic neque numeri neque ordinis adverbium est, sed tantum loci: ac plane idem significat ac prope, sive in proximo, ut pueri norunt. In memorandis autem baptismi caeremoniis non semper cum Sacram. S. Gregorii, neque cum gothico missali congruit, sed magis accedit ad missale vetus Gallie. itemque ad Sacram. etiam Gallie, quod nobis vulgavit Mabillonius. Qua de re jam nos aliquid in Præfatione ad hosce li-*

21. Vide, non te provocet quia exauditi sunt. Elsi exaudivit Dominus, tamen culpa non carent, qui murmuraverunt. Tuum est ubi constringeris, credere quod exadas, non murmurare: invocare, rogare, non querelam expromere.

22. Tenebat virgam Moyses, et ducebat populum Hebræorum in nocte, in columna lucis, in die in columna nubis. Lux quid est nisi veritas: quia apertum et plenum (21) lumen effundit? Columna lucis quid est, nisi Christus Dominus, qui tenebras infidelitatis depulit, lucem veritatis et gratiæ spiritualis affectibus infudit humanis? At vero columna nobis est Spiritus sanctus. In mari erat populus, et præibat columna lucis; deinde sequebatur columna nubis, quasi umbratio Spiritus sancti. Vides quod per Spiritum sanctum et per aquam typum baptismatis demonstraverit.

23. In diluvio quoque fuit jam tunc figura baptismatis, et adhuc ulique non erant mysteria Judæorum. Si ergo hujus baptismatis forma præcessit, vides (22) superiora mysteria Christianorum, quam fuerint Judæorum.

24. Sed interim secundum fragilitatem vocis nostræ (23), et secundum temporis rationem satis sit hodie etiam de sacro fonte libasse mysteria. Crastina die, si Dominus dederit loquendi potestatem vel copiam, plenius intimabo. Opus est ut sanctitas vestra aures paratas habeat, promptiorem animum; ut ea quæ nos colligere possumus de serio Scripturarum, et vobis intimaverimus, tenere possitis, ut habeatis gratiam Patris, et Filii, et Spiritus sancti. Cui Trinitati perpetuum est regnum a sæculis. et nunc et semper, et in omnia sæcula sæculorum.

bro.

(20) In cunctis edit. et mss. non paucis desiderantur, et ex altera parte: quæ verba e multis coll. aliis restituimus.

(21) Mss. nonnulli, *apertum et plenum.*

(22) Omnes edit. ac plerique mss., *Sic ergo hujus bapt. forma præcessit. Vides ergo, etc.*; sed omnium antiquissimi nobiscum faciunt.

D (23) Hæc de fragilitate vocis querela videtur quidem iis, ut in Præfatione dictum est, nonnihil favere, qui hosce libros Ambrosio assertum eunt: verum e contrario ipsis haud parum adversatur, quod auctor iste suos auditores paulo intra, et lib. vi, cap. 5, compellans, *sanctitas, inquit, vestra aures, etc.* Quam locutionem Ambrosianam esse non facile isti probaverint, sicut nec incisas interrogaciones passim insertas.

LIBER SECUNDUS.

355 CAPUT PRIMUM.

Resumit explicationem diluvii, quo figuratum esse asserit verum baptismum, ubi de aliis baptismis pauca subiungit.

1. In diluvio quoque figuram baptismatis præcessisse hesterno cœpimus disputare (24). Quid est diluvium (*Gen. vi. 17*) nisi in quo justus ad seminarium justitiæ reservatur, peccatum moritur (25)? Ideo Dominus ut vidit hominum pullulare delicta, justum solum cum sua progenie reservavit: aquam autem supra montes quoque exire præcepit. Et ideo in illo diluvio omnis corruptela carnis interiit, sola justus prosapia et forma permansit. Nonne hoc est diluvium, quod est baptismus: quo peccata omnia diluuntur, sola justus mens et gratia resuscitatur?

2. Nulla sunt genera baptismatum, sed unum baptismus, clamat Apostolus (*Ephes. iv. 5*). Quare? Sunt baptismata gentium, sed non sunt baptismata. Lavaera sunt, baptismata esse non possunt. Caro lavatur, non culpa diluitur; imo in illo lavaero contrahitur. Erant autem baptismata Judæorum, (*Matth. vii. 8*), alia superflua, alia in figura. Et figura ipsa nobis proficit, quia veritatis est nuntia.

CAPUT II.

Piscinæ Probatice ab angelo commotæ, ac ei qui primus in illam descendisset sanitatem restituentis; itemque paralytici ad Christum responsio edisseruntur.

3. Quid lectum est heri? Angelus, inquit, secundum tempus descendebat (36) in piscinam, et quotiescunque descendisset angelus, movebatur aqua; et qui prior descendisset, sanabatur ab omni languore quocunque tenebatur (*Joan. v. 4*). Quod significat figuram venturam Domini (26) nostri Jesu Christi.

4. Angelus quare? Ipse est enim magni consilii Angelus (*Isa. ix. 6*). Secundum tempus, quod ad

(24) Rom. edit. sola, *disputare sermone*. Nam quid, etc. Sed nihilo deterius subintelligas *die*, quam *sermone*.

(25) Non pauci mss., *peccator moritur*. Et infra, *sola justitiæ mens*.

(26) Hanc Evangelii lectionem intra paschalem octavam recitari consuevisse nulla liturgia, nec sacramentarium tradit. Hoc tamen forsitan innuitur in lib. *De Mysteriis*, ubi dicitur: « Ideo tibi dictum est, quia angelus Domini descendebat, » etc. Sed peculiaris hic usus esse potuit quarundam Ecclesiarum, vel inseri hæc verba baptismali cuiuspiam precationi: et tunc dicendum esset ipso die Paschalis habitum fuisse eundem sermonem, cui opinioni favere potest, quod in Gallensi cod. prænotatur: *Incipit prima die in Pascha*.

(27) Ita vet. ac plerique mss.; alii etiam non pauci. *Quod significat figura ventura Domini*, etc.: quæ lectio non omnino respuenda est, modo *figura* in sexto casu, et *ventura* in quarto plurali acci-

A horam novissimam servabatur; ut in occasu ipso diem deprehenderet, et differret occasum. Quotiescunque ergo descendisset angelus, movebatur aqua. Dicis fortasse: Quare modo non movetur? Audi quare. Signa incredulis, fides credentibus (*1 Cor. xiv. 22*).

5. Qui prior descendisset, sanabatur ob omni infirmitate. Qui est prior, tempore, an honore? Utrumque intellige. Si tempore, prior qui descendisset, sanabatur ante, hoc est, de populo 356 Judæorum magis quam de populo nationum. Si honore, qui prior descendisset, hoc est, qui haberet Dei motum, studium justitiæ, gratiam charitatis (28), castitatis affectum, ipse magis sanabatur. Tamen tunc temporis unus sanabatur, tunc, inquam, temporis in figura qui prior descendisset, solus curabatur. Quanto major est gratia Ecclesiæ, in qua omnes salvantur, quicumque descendant?

6. Sed videte mysterium. Venit Dominus noster Jesus Christus ad piscinam, multi ægri jacebant. Et facile ibi multi ægri jacebant, unus tantummodo curabatur. Deinde ait ad illum paralyticum: *Descende*, Ait ille: *Hominem* (29) non habeo (*Joan. v. 7*). Vide ubi baptizaris. Unde sit baptismus, nisi de cruce Christi, de morte Christi? Ibi est omne mysterium, quia pro te passus est. In ipso redime- ris, in ipso salvaberis.

7. *Hominem*, inquit, non habeo, hoc est, quia per hominem mors, et per hominem resurrectionis mortuorum (*1 Cor. xv. 21*). Non poterat descendere, non poterat salvari, qui non credebatur quod Dominus noster Jesus carnem suscepisset ex Virgine. Hic autem qui opperiebatur mediatorem Dei et hominum, hominem Jesum Christum, exspectans eum de quo dictum est: *Et mittet Dominus hominem qui salvos faciat eos* (*Isa. xix. 26*): dicebat: *Homi-*

piatur. Sententiam vero mutavit edit. Rom. in hunc modum: *Quod in figuram venturi D. N. J. C. fiebat*: aperto sensu. Verumtamen auctoritate ac numero mss. adducimur, ut antiquam lectionem præhabentes eodem modo interpretemur, *quod significat*, vel ut edit., *significat*, *figuram venturam D. N.*: quasi scriberetur, quod significabat præsentiam venturam D. N.: figuram enim ac species plerumque inter se confunduntur, et speciem pro ipsa re seu exteriori rei conspectu sumi et supra ex Ambrosio annotavimus et ex variis Scripturæ locis asseri potest. Non tamen dissimulandum est haberi in uno cod. Vat., *figuram venturi*, etc., haud incommode.

(28) Mss. aliquot, *gratiæ charitatem*.

(29). Mss. aliquot, *ait ad paralyticum*: *Vis sanus fieri? At ille: Hominem*, etc. Ex hoc autem loco contra auctorem hujus operis objectionem conflare in Præfatione diximus, quam consule.

nem non habeo, et ideo ad sanitatem meruit pervenire, quia credebatur in advenientem. Melior tamen et perfectior fuisset, si credidisset jam venisse quem sperabat esse venturum.

CAPUT III.

Nonnullis ex historia Naaman enarratis, alias aliquot ejusdem sacramenti figuras perstringit.

8. Nunc vide singula. Diximus figuram praecessisse in Jordane, quando Naaman leprosus ille mundatus est. Puella illa ex captivis (IV Reg. v, 5) quae est, nisi quae speciem habebat Ecclesiae, et figuram representabat? Captivus enim erat populus nutritionum, captivus erat, non dico captivitatem sub hoste aliquo populo constitutam (30): sed eam captivitatem dico quae major est, quando diabolus cum suis saepe dominatur imperio, et captiva sibi colla subiicit peccatorum.

9. Ergo habes unum baptismum, aliud in diluvio; habes tertium genus, quando in mari Rubro baptizati sunt patres; habes quartum genus in piscina, quando movebatur aqua. Nunc te consulo utrum credere debeas quia habes 357 praesentiam Trinitatis in hoc baptismo, quo baptizatur in Ecclesia (31).

CAPUT IV.

Alias duas baptismatis figuras, in ferro quod ad preces Elisaei natavit, nec non in fonte qui, misso ligno, dulcis factus est, proponit auctor.

10. Idem itaque Dominus noster Jesus Christus in Evangelio suo dicit ad Apostolos: *Ite, baptizate omnes gentes in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti* (Matth. xxviii, 19). Sermo hic Salvatoris est.

11. Dic mihi, o homo! Invocavit Elias de caelo ignem, et descendit ignis de caelo (III Reg. xviii, 38). Invocavit Elisaeus Domini nomen, et de aqua ferrum securis ascendit quod demersum fuerat (IV Reg. vi, 6). Ecce aliud genus baptismatis. Quare? Quia omnis homo ante baptismum quasi ferrum premitur atque demergitur: ubi baptizatus fuerit, non tanquam ferrum, sed tanquam jam levior fructuosi ligni species elevatur. Ergo et hic figura altera. Securis erat qua cadebantur ligna. Cecidit manubrium de securi, hoc est, ferrum demersum est. Filius prophetae nescivit quid faceret: sed hoc solum scivit, ut rogaret Elisaeum prophetam, et remedium postularet. Tunc ille lignum misit, et ferrum levatum est. Vides ergo quod in

(30) Nonnulli mss., *sub hoste aliquo populo constituto*; reliqui et omnes edit. ut in textu, nisi quod in Rom. vox *populo* jugulata est.

(31) Mss. Clarom., *quod baptizat Christus*; alii nonnulli, *quod baptizat Ecclesia*.

(32) Ita mss. prope ad unum: edit. autem *velle, aquam ubi primum hausit, et amaritudinem sensit, et cepit*, etc. Unde tamen Rom. delevit ultimum et infra vero eadem sola post voces *corruptelae obnoxia* subiunxit ut *Marath*.

(33) Mss. aliquot, *in qua culpa revocatur*: exteri ne vel. edit. ut in textu, nisi quod nonnulli, pro

cruce Christi omnium hominum levatur infirmitas?

12. Aliud, etsi non ordinem tenemus, qui enim possit omnia gesta comprehendere Christi sicut apostoli dixerunt (Joan. xxi, 25)? Moyses cum venisset in desertum, et silisset populus, et venisset ad Merriha fontem, et bibere vellet aquam: quia ubi primum hausit, amaritudinem sensit, et cepit bibere non posse (32); ideo Moyses misit lignum in fontem, et cepit aqua quae antea erat amara, dulcescere (Exod. xv, 23, 25).

13. Quid significat, nisi quia omnis creatura corruptelae obnoxia, aqua amara est omnibus. Et si ad tempus suavis est, etsi ad tempus jucunda; amara tamen est, quae non potest auferre peccatum. Ubi biberis, sities: ubi potus ceperis suavitatem, iterum amaritudinem senties. Amara ergo aqua: sed ubi crucem Christi, ubi acceperis celeste sacramentum, incipit esse dulcis et suavis; et merito dulcis, in qua culpa revocatur (33). Ergo si in figura tantum valuerunt baptismata, quanto amplius valet baptismum in veritate?

CAPUT V.

Ad preces sacerdotis adesse Trinitatem et colligit e superioribus, et ex figuris corporeis quibus in Christum atque in discipulos Spiritus sanctus illapsus dicitur, confirmat.

14. Nunc ergo consideremus. Venit sacerdos (De Consec. dist. 4, cap. *Venit sacerdos*), precem dicit ad fontem, invocatur 358 Patris nomen, praesentiam Filii et Spiritus sancti: utitur verbis celestibus (34). Coelestia verba quae? Christi sunt, quod baptizemus in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti. Si ergo ad hominum sermonem, ad invocationem sancti aderat praesentia. Trinitatis, quanto magis ibi adest, ubi sermo operatur aeternus? Vultis scire quia descendit Spiritus? Audisti quia quasi columba (35) descendit (Matth. iii, 16). Quare quasi columba? Ut increduli vocarentur ad fidem. In principio signum debuit esse, in posterioribus debet esse perfectio.

15. Accipe aliud: Post mortem Domini nostri Jesu Christi (36) apostoli erant in uno loco, et orabant in die Pentecostes, et subito factus est magnus sonus, quasi cum vi magna spiritus ferretur, et visae sunt linguae dispersae, sicut ignis (Act. ii, 1-3). Quid hoc significat, nisi descensum Spiritus sancti, qui se voluit incredulis etiam corporaliter demonstrare, hoc est, corporaliter per signum,

in qua, corrupte habent in qua vel in aquam: a Rom. edit., pro *revocatur*, posuit *devoratur*.

(34) Non pauci mss., *celestibus, quae Christi sunt*: reliqui et edit. vel. ut in corpore: Rom. vero, *celestibus*. *Coelestia verba quae sunt?* At in antiqua lectione nihil mutandum, praeter punctuationem, quae tamen retineri potest, modo verbum *sunt* semel suppleas in hunc formam, *Coelestia verba sunt, quae Christi sunt*, etc.

(35) Edit., *Audite quia quasi*, etc.

(36) Quidam mss., *post ascensionem Domini*, etc.

spiritualiter per sacramentum? Ergo manifestum testimonium ejus adventus, nobis autem fidei jam prerogativa defertur, quia in principio signa incredulis fiebant, nobis jam in plenitudine Ecclesiae non signo, sed fide (37) veritas colligenda est.

CAPUT VI.

Cum in homines mortis sententia propter peccatum lata fuisset, baptismus ad eosdem resuscitandos inventus astringitur.

16. Nunc disputemus quid sit quod dicitur baptismus. Venisti ad fontem, descendisti in eum, attendisti summum sacerdotem, Levitas et presbyterum in fonte vidisti. Quid est baptismum?

17. In principio Deus noster hominem fecit, ut si peccatum non gustaret, morte non moreretur. Peccatum contraxit, factus est obnoxius morti, ejectus est de paradiso. Sed Dominus qui sua vellet beneficia permanere, et insidias omnes abolere serpentis, rescindere quoque omne quod nocuit: primum quidem sententiam tulit in hominem: *Terra es, et in terram ibis* (Gen. iii, 19), et morti hominem fecit obnoxium. Erat divina sententia, solvi humana conditione non poterat. Remedium datum est, ut homo moreretur, et resurgeret. Quare? Ut illud quod ante damnationis loco cesserat, loco cederet beneficii. Quid illud est nisi mors? Queris quomodo? Quia mors interveniens finem facit peccati. Quando enim morimur, utique peccare desistimus. Satisfactum ergo sententiae videbatur, quia homo qui factus fuerat ut viveret, si tamen non peccaret, incipiebat mori. Sed ut Dei per peccata gratia perseveraret, mortuus est homo: sed Christus invenit resurrectionem, id est, ut redintegraret coeleste beneficium, quod fraude fuerat serpentis amissum. Utrumque ergo 359 pronobis, quia et mors finis est peccatorum, et resurrectio naturae est reformatio.

18. Verumtamen ne in hoc saeculo diaboli fraus vel insidiae praevalerunt, inventum est baptismus. De quo baptismo audi quid dicat Scriptura, imo Filius Dei, quia Pharisei qui noluerunt baptizari baptismis Joannis, consilium Dei spreverunt (Luc. vii, 30). Ergo baptismus consilium Dei est. Quanta est gratia, ubi est consilium Dei?

19. Audi ergo; nam ut in hoc quoque saeculo nexus diaboli solveretur, inventum est quomodo homo vivus moreretur, et vivus resurgeret (38). Quid est vivus? Hoc est, vita corporis vivens, cum

(37) Vet. edit. ac mss. aliquot. *non signa, sed fide*; Rom. edit., *non signa sed fidei*; melius mss. complures, *non signo*, etc.: quae Latini quoque conjectura est.

(38) Rom. edit. sola, *vivus moreretur, et vivus resurgeret*.

(39) Nonnulli mss., *Ergo aqua est terra*.

(40) Cum formae a sacerdote pronuntiae hic mentio non fiat, ambigere aliquis possit num ipsius vicem ternae illae suppleverint interrogationes ac responsiones. Verum eam non fuisse praetermissam auctor infra satis indicat, ubi ait: *In uno autem nomine baptizari nos jussit, hoc est, in nomine*

A veniret ad fontem, et mergeretur in fontem. Quid est aqua, nisi de terra (39)? Satisfactum ergo sententiae coelesti sine mortis stupore. Quod mergis, solvitur sententia illa: *Terra es, et in terram ibis* (Gen. iii, 19); impleta sententia, locus est beneficio remedioque coelesti. Ergo aqua de terra, possibilitas autem vitae nostrae non admittebat ut terra operiremur, et de terra resurgeremus. Deinde non terra lavat, sed aqua lavat; ideo fons quasi sepultura est.

CAPUT VII.

Triplicis interrogationis et immersionis exemplum intrinsece persione Petri extitisse. Quare cum tota Trinitas per damittat, dicitur unum nomen esse in quo salvari nos oporteat, et qua ratione Christum in baptismis commemoramus, atque auguramur in vitam aeternam?

20. Interrogatus es (40): Credis in Deum Patrem omnipotentem? Dixisti: Credo, et mersisti, hoc est, sepultus es. Iterum interrogatus es: Credis in Dominum nostrum Jesum Christum, et in crucem ejus? Dixisti: Credo, et mersisti: ideo et Christo es consepultus: qui enim Christo consepelitur, cum Christo resurgit. Tertio interrogatus es: Credis et in Spiritum sanctum? Dixisti: Credo, tertio mersisti? ut multiplicem lapsum superioris aetatis absolveret trina confessio.

21. Denique ut vobis asseramus exemplum, sanctus apostolus Petrus posteaquam in passione 360 Domini lapsus videretur infirmitate conditionis humanae: qui antea negaverat (41), postea ut illum lapsum aboleret et solveret, tertio interrogatur a Christo, si Christum amaret: tunc ille dicit: *Tu nosti, Domine, quia amo te* (Joan. xxi, 15). Tertio dixit, ut tertio absolveretur.

22. Sic ergo peccatum dimittit Pater, sicut dimittit Filius, sic et Spiritus sanctus. In uno autem nomine baptizari nos jussit, hoc est, in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti. Noli mirari quia dixit unum nomen ubi est, una substantia, una divinitas, una majestas. Hoc est nomen de quo dictum est: *In quo oportet omnes salvos fieri* (Act. iv, 12). In hoc nomine omnes salvati estis, redditi estis ad gratiam vitae.

23. Clamat ergo Apostolus, sicut audistis in lectione praesenti: *Quoniam quicumque baptizatur, in morte Jesu baptizatur* (Rom. vi, 3). Quid est in morte? Ut quomodo Christus mortuus est, sic

Patris, et Filii, et Spiritus sancti, etc. Dicendum igitur non interpositas singulis immersionibus singulas interrogationes, sed omnes eisdem simul praemissas esse, quemadmodum fieri consuevisse discimus ex *Sacram. Gregor., Ordine Rom., Sacram. et Liturg. Gallie., Tertull. Adv. Praxeam, Cyrillo Hieros. Catech. Mystag. 2.* compluribusque aliis. Quae circa nihil aliud hoc loco designatur, nisi easdem interrogationes ac mersiones respondere sibi invicem, non quidem celebrandi ordine, sed celebrantium, ut sic loquamur, intentione.

(41) Rom. edit., *quia ter negaverat*.

et tu mortem degustes : quomodo Christus mortuus est peccato, et Deo vivit; ita et tu superioribus illecebris peccatorum mortuus sis per baptismatis sacramentum, et surrexeris per gratiam Christi. Mors ergo est, sed non in mortis corporalis veritate, sed in similitudine; cum enim mergis, mortis suscipis et sepulture similitudinem; crucis illius accipis sacramentum (42), quod in cruce Christus pependit, et clavis confixum est ejus corpus. Tu ergo cum cruciligeris, Christo adhaeres, clavi Domini nostri Jesu Christi adhaeres, ne te diabolus possit abstrahere. Teneat te clavus Christi, quem revocat humane conditionis infirmitas.

(42) Clarom. cod., *accipe sacramenta*. Et post pauca, pro *Christo adhaeres*, legit *Christo aderis*, forte *adderis*, id est, adjungeris.

(43) Hæc oratio in *Sacram.* Gregor et Gallie. nec non in Missali quoque veteri Gallie. reperitur. Ex qua patet formam confirmationis, si tamen de illa hic agitur deprecativam esse, quod etiam probare licet ex Tertull. lib. *De Baptismo*, ex Cypriano epist. 73, ex Hieron. *Dial. advers. Lucif.*, August. lib. xv *De Trinit.*, Isidoro lib. ii, *De Offic.* cap. 26, et lib. vi *Origin.* cap. ult. atque aliis.

A 24. Ergo mersisti (*De Consec.* dist. 4, cap. *Mersisti*), venisti ad sacerdotem : quid tibi dixit? Deus (43), inquit, Pater omnipotens qui te regeneravit ex aqua et Spiritu sancto, concessitque tibi peccata tua, ipse te ungit in vitam æternam. Vide ubi unctus es : in vitam, inquit, æternam. Noli hanc vitam illi vite (44) anteferre. Verbi gratia, si exsurgat inimicus aliquis, si velit tibi fidem tuam auferre, si minatur mortem, ut prævaricetur quisquam, vide quid eligas : noli eligere illud in quo non es unctus (45), sed elige illud in quo unctus es, ut vitam æternam vite præferas temporali. Per Christum Dominum nostrum. Amen.

B (44) Lat. Latinus conjicit legendum, *ulli vitam* : sed quorsum ea mutatione opus sit, non videmus.

(45) Mss. prope universi, omissis *in quo non est unctus*, et postremis illis *per Christum*, etc., locum sic habent : *Noli eligere* : Benig., *negligere, illud : sed elige in quo unctus es, vitam*, etc. Sed cum lectionem nostram eod. Clarom. eundemque edit. præferant, credibile est hic lacunam esse scriptoris veteris alicujus exemplaris, unde transcripti alii fuerunt, ascribendam.

LIBER TERTIUS

361 CAPUT PRIMUM.

Quare in baptismo demersi ac vivificati recipiant unguentum in capite, et quid sit regeneratio : qua ratione etiam nos piscis in mari sæculi hujus imitari naturam oporteat. Item de mysterio lotionis pedum, cujus licet usus in Ecclesia Romana non obtineat, utilitas haud parva declaratur.

1. Hesterno die (46) de fonte disputavimus, cuius species veluti quedam sepulchri forma est; in quem, Ordo in Patrem, et Filium, et Spiritum sanctum, recipimur et demergimur et surgimus, hoc est, resuscitamur. Accipis autem ~~2555~~, hoc est unguentum (47) supra caput (*De Consec.* dist., *Accipisti myst.*) Quare supra caput? Quia sensus sapientis in capite ejus, Salomon ait (*Eccles.* ii, 11); friget enim sapientia sine gratia : sed ubi gratiam acceperit sapientia, tunc opus ejus incipit esse perfectum. Hæc regeneratio dicitur (48).

2. Quid est regeneratio? Habes in Actibus apo-

C stolorum (*Act.* xiii, 33), quod ille versiculus qui dicitur in psalmo secundo : *Filius meus es tu, ego hodie genui te*, ad resurrectionem spectare videatur. Namque sanctus apostolus Petrus (49) in Actibus apostolorum sic interpretatus est, quod tunc quando resurrexit Filius a mortuis, Patris vox resultaverit : *Filius meus es tu, ego hodie genui te* (*Psal.* ii, 7). Unde et primogenitus a mortuis dicitur. Ergo resurrectio quid est, nisi quando de morte ad vitam resurgimus? Sic ergo et in baptismo, quoniam similitudo mortis est, sine dubio dum mergis et resurgis, similitudo fit resurrectionis. Recte itaque secundum interpretationem apostoli Petri sicut illa resurrectio regeneratio fuit, ita et ista resurrectio regeneratio est.

3. Sed quid dicis quia in aquam mergis? Ideo peregrinamur, ~~2556~~ et ubi habitare tenet? Legimus quidem : *Producat terra ex se fructum germinantem* (*Gen.* i, 11). Similiter et de aquis legisti : *Producant aquæ animalia* (*Ibid.* 20), et nata sunt ani-

(48) Mss. non pauci, *sed ubi gratia cœperit osso perfecta, hæc regeneratio dicitur*.

(49) Rom. edit sola, *apostolus Paulus*. Et iterum sub finem hujus num., *interpretationem Apostoli sicut illa*, etc. Sed memoriæ lapsus malumus auctori attribuire, quam corruptos omnes et mss. et vet. edit. existimare. Continuo vero post, ubi omnes edit. ac mss. aliquot, *sicut illa resurrectio regeneratio fuit*, plures ac potiores habent.... *regeneratio fuit*. Alteram autem partem mss. non pauci invertunt hoc modo, *ita et ista regeneratio resurrectio est*; reliqui et cunctæ edit. ut in textu,

(46) Vocula *die* in mss. prope omnibus desideratur, sed exstat in edit. omnibus : quod autem Rom. edit. voci *de fonte*, subjunxerat *baptismatis*, id sine cujusquam suffragio fecerat.

(47) Omnes edit. ac mss. longe plurimi, *mysterium, hoc est, unguentum*, Gemet., Pratell., Cœnom. ac Teller. I. præferunt partim *myrrum*, partim *myrrum*, etc. Sed legendum ~~2557~~, eamque germanam lectionem esse nemo cordatus ibit inficias. At infra, pro *sed ubi gratiam*, etc., mss. non pauci locum ita contrahunt, *sed ubi gratia cœperit esse perfecta, hæc regeneratio dicitur*.

mantia. Illa quidem in principio creaturæ; sed tibi reservatum est, 362 ut nunquam te regeneret ad gratiam, sicut alia generavit ad vitam. Imitare illum piscem qui minorem quidem adeptus est gratiam; tamen debet tibi esse miraculo. In mari est, et super undas est: in mari est, et super fluctus natat. In mari tempestas furit, stridunt procelle; sed piscis natat, non demergitur, quia natare consuevit (50). Ergo et tibi hoc sæculum mare est. Habet diversos fluctus, undas graves, sævas tempestates. Et tu esto piscis, ut sæculi te unda non mergat. Pulchre autem Pater dicit ad Filium: *Ego hodie genui te* (Psal. ii, 7), hoc est, quando redemisti populum, quando ad cœli regnum vocasti, quando implesti voluntatem meam, probasti meum esse te Filium.

4. Ascendisti de fonte, quid secutum est? Audisti lectionem. Succinctus summus sacerdos (51), licet enim et presbyteri fecerint, tamen exordium ministerii a summo est sacerdote. Succinctus, inquam, summus sacerdos pedes tibi lavit. Quod est istud mysterium? Audisti utique quia Dominus cum lavisset discipulis aliis pedes, venit ad Petrum, et ait illi Petrus: *Tu mihi lavas pedes* (Joan. xiii, 8). Hoc est, tu dominus servo lavas pedes! tu immaculatus mihi lavas pedes! tu auctor cœlorum mihi lavas pedes! Habes hoc et alibi, *Venit ad Joannem, et ait illi Joannes: Ego a te debeo baptizari, et tu venis ad me peccatorem, ut tua quasi peccata deponas, qui peccatum non feceris! vide omnem justitiam, vide humilitatem, vide gra-*

(50) Clarom. cod., *quia natura consuevit*. Hic autem locus ex illis unus est, quem subsannarunt heterodoxi. Sed illi discant ab Augustino Dei opera communia et quotidiana admirationem per se tantam mereri, quantam maxime extraordinaria.

(51) Gill. et Rom. edit., *Succinctus est summus sacerdos*. Amerb. et Eras., *Succinctus est sacerdos*, cuncti autem mss. omittunt verbum *est*, plurimi etiam in quibus et antiquissimi adjectivum hic atque infra *summus* et *summo* non agnoscunt. Attamen usitatum erat istis sæculis, ut episcopus summi sacerdotis, ac episcopatus summi sacerdotii nomine vocarentur. Primi exempla in Exposit. Psal. cxviii, serm. 2, et lib. *De Mysteriis* cap. 2, num. 6, præbet Ambrosius, secundi probatio est in ejus vita apud Paulinum; hic enim ait, «Flebat amarissime quotiescunque forte nuntiatum illi fuerat de cujuscunque obitu sacerdotis... quia difficile esset invenire virum qui summo sacerdotio dignus haberetur.» Iterum autem hoc ipso loco, ubi omnes edit. pluresque mss. *exordium ministerii*, alii mss. exhibent *consummatio mysterii*. Minus commode.

(52) Quæ de hoc ritu lib. *De Mysteriis* cap. 6 memorantur, hoc loco explicantur paulo fusius. Etenim istius instituti causam, nimirum Dominicæ humilitatis quæ in præmissa Evangelii lectione proposita fuerat, imitationem ejusdemque veluti proprium effectum, scilicet concupiscentiæ debilitationem, perstrinxisse auctor minime contentus, prætera non ordinem solum quo ab episcopo presbyterisque perficiebatur, aperit, verum etiam confutat Rom. Ecclesiam, in qua ille mos non servabatur. Cæterum interpretationem illam qua Romani locum evangelicum de lavandis peregrinorum pe-

tiæ, vide sanctificationem. *Nisi laveris, inquit, tibi pedes, non habebis mecum partem* (Joan. xiii, 8).

5. Non ignoramus (52) quod Ecclesia Romana hanc consuetudinem non habeat, cujus typum in omnibus sequimur et formam; hanc tamen consuetudinem non habet, ut pedes lavet. Vide ergo, forte propter multitudinem declinavit. Sunt tamen qui dicant et excusare conentur, quia hoc non in mysterio faciendum est, non 363 in baptismo, non in regeneratione, sed quasi hospiti pedes lavandi sint. Aliud est humilitatis, aliud sanctificationis. Denique audi quia mysterium est et sanctificationis (53), *Nisi laveris tibi pedes, non habebis mecum partem*. Hoc ideo dico, non quod alios reprehendam, sed mea officia ipse commendem. In omnibus cupio sequi Ecclesiam Romanam, sed tamen et nos homines sensum habemus; ideo quod alibi rectius servatur, et nos rectius custodimus.

6. Ipsum sequimur apostolum Petrum, ipsius inhaeremus devotioni. Ad hoc Ecclesia Romana quid respondet? Utique ipse auctor est nobis hujus assertionis Petrus apostolus, qui sacerdos fuit Ecclesiæ Romanæ. Ipse Petrus ait: *Domine, non solum pedes, sed etiam manus et caput* (Ibid. 9). Vide fidem. Quod ante excusavit, humilitatis fuit, quod postea obtulit (54), devotionis et fidei.

7. Respondit illi Dominus, quia dixerat manus et caput: *Qui lavit, non necesse habet iterum lavare, nisi ut solos pedes lavet* (Ibid. 10). Quare hoc? Quia in baptismo omnis culpa diluitur. Recedit ergo culpa: sed quia Adam supplantatus a diabolo est (Gen. iii, 6), et venenum ei effusum est supra pedes,

dibus asserebant intelligendum, haud eo sensu ab aliis admissam constat, ut eam putarent in baptismo omitti posse, sed ut baptizatis imponeretur pedes peregrinorum lavandi necessitas. Vide in Append. serm. S. August. pag. 288, tertium ex illis quos e cod. Remig. sub. Augustini titulo Sirmondus ediderat, item Cæsarii sermonem qui ejusdem Append. 257 numeratur; sicut et alios duos Anonymi ibidem editos, nempe 149 et 158, quorum prior eidem lotioni non modo levia, sed lethalia quoque peccata remittendi vim attribuit. Porro consuetudinem pedum in baptismo eluendorum in Gallicanis ecclesiis etiam obtinuisse discimus e Missalibus Gothico pag. 249, et Gallicano veteri pag., quæ Mabillonius noster evulgavit. Ab his quoque non abludit aliud Missale in *Itinere Italico* ab eodem editum, nisi quod eandem ablutionem collocat post datam vestem candidam. Hæc autem ablutio cum aliquandiu vigisset in Hispania, a conc. Eliber. can. 48 sublata est. Quod ad Africanam Ecclesiam August. epist. 54, num. 10, et epist. 55, num. 35, non pauca tradit quæ spectant ad eandem cærimoniam: ex quibus quantum Ecclesia illa ab Ambrosiana vel Gallicana in hoc dissideret, cognoscere est. Berosus in Cærimoniali Ambrosiano ejusdem usum lotionis quo tempore scribebat, necdum intereidisse testificatur.

(53) Mss. Clarom., *mysterium est sanctificationis*.

(54) Omnes edit., *se obtulit*; omnes mss., *obtulit*, supple *pedes*, etc. Ibid. etiam, ubi cunctæ edit. ac plures mss., *devotionis et fidei*, alii nonnulli præferunt, *devotio fidei*.

ideo lavas pedes; ut in ea parte in qua insidiatus A est serpens; majus subsidium sanctificationis accedat, quo postea te supplantare non possit. Lavas ergo pedes, ut laves venena serpentis. Ad humilitatem quoque proficit, ut in mysterio non erubescamus (55), quod dedignamur in obsequio.

CAPUT II.

Baptizatum consignari Spiritu sancto, ad quem cum spectent omnes virtutes, quodam tamen principio jure septem pertinent: eadem baptizato ubi ad altare accesserit, oculos cæci in Joannis Evangelio descripti instar, luto liniri, per quod peccatorum confessio significatur: quo loco iis qui peccatores esse se negant, confutatis, oculos hac impositione luti ad videnda spiritalia aperiri demonstrat.

8. Sequitur spiritale signaculum quod audistis hodie legi (*De Consec. dist. 4, c. Accepisti, 2 Sequitur*); quia post fontem superest ut perfectio fiat; quando ad invocationem sacerdotis Spiritus sanctus infunditur, Spiritus sapientiæ et intellectus, Spiritus consilii atque virtutis, Spiritus cognitionis atque pietatis, Spiritus sancti timoris; septem quasi virtutes Spiritus (56) (*Isa. xi, 2*).

9. Et omnes quidem virtutes ad Spiritum pertinent: sed istæ quasi cardinales sunt, quasi principales. Quid enim tam principale, quam pietas? 364 quid tam principale, quam cognitio Dei? quid tam principale, quam virtus? quid tam principale, quam consilium Dei? Quid tam principale, quam timor Dei? sicut timor sæculi infirmitas, ita timor Dei magna est fortitudo.

10. Istæ sunt septem virtutes quando consignaris. Nam, ut ait Apostolus sanctus: *Quia multiformis est*, inquit, *sapientia Dei nostri* (*Ephes. iii, 10*). Et ut multiformis est sapientia Dei, ita multiformis est Spiritus sanctus, qui habet diversas variasque virtutes. Unde et Deus virtutum dicitur (*Psal. lxxxix, 5*): quod aptari potest Patri, et Filio, et Spiritui sancto. Sed hoc alterius disputationis, alterius est temporis.

(55) Clar. cod., *ut in ministerio non erubescas*: continuo vero post, *pro quod non dedignamur*, ut erat in omnibus edit. et mss. Clarom., sublata negatione in mss. legimus, *quod dedignamur*. Et hanc veram lectionem esse perspicuum est.

(56) Mss. aliquot, *septem virtutes quasi septem spiritus*.

(57) Ita edit. omnes et mss. plerique: duo tamen legunt, *qui modo venisti*; alii totidem, *quo ante non venisti*. Quæ lectio multum arridet. Infra vero ubi edit. ac plures mss., *si tamen non legisti*, negatio non desideratur in mss. haud paucis. Postremo quod subjicitur de cæco, id in libello *De Mysteriis* plane reticetur.

(58) Omnes edit. ac mss. nonnulli, *Vade lava, in Siloam*. Et post pauca, *oculis cordis tui*: utrobique autem alii mss. multo plures ac probatiores, ut in contextu.

(59) Edit., *oculis cordis tui*.

(60) Nomen suum catechumeni dabant ad baptismum, qui in competentium ordinem admittebantur. Quod autem addit de confitendis, priusquam baptizarentur, peccatis; eam olim fuisse consuetudinem observatum est in Expos. Evang. sec. Lu-

11. Post hæc quid sequitur? Venire habes ad altare. Quoniam venisti (57), videre habes quæ ante non videbas, hoc est, mysterium quod legisti in Evangelio; si tamen non legisti, certe audisti. Cæcus obtulit se Salvatori ut curaretur: et ille qui alios verbo tantum et sermone curabat, et refundebat imperio lumen oculorum: tamen in libro Evangelii qui scribitur secundum Joannem, qui vere præ cæteris vidit magna mysteria, et designavit, et declaravit; mysterium hoc in illo voluit præfigurare. Omnes quidem sancti evangelistæ, omnes apostoli præter proditorem, omnes sancti; tamen sanctus Joannes, qui ultimus scripsit Evangelium, quasi necessarius requisitus et electus a Christo, majore quadam tuba fudit æterna mysteria. Quid- B quid locutus est, mysterium est. Alius dixit cæcum curatum, dixit Matthæus, dixit Lucas, dixit Marcus: solus Joannes quid ait? *Tulit lutum, et linivit super oculos ejus, et dixit ei: Vade in Siloam* (58). *Et exurgens ivit, et lavit, et venit videns* (*Joan. ix, 6, 7*).

12. Considera et ut oculos cordis tui (59). Videbas quæ corporalia sunt, corporalibus oculis: sed quæ sacramentorum sunt, cordis oculis adhuc videre non poteras. Ergo quando dedisti nomen tuum (60), tulit lutum, et linivit super oculos tuos. Quid significat? Ut peccatum tuum fatereris, ut conscientiam tuam recognosceres, ut pœnitentiam ageres delictorum, hoc est, sortem humanæ generationis agnosceres. Nam etiamsi non confiteatur peccatum, qui venit ad baptismum, tamen hoc ipso C implet confessionem omnium peccatorum, quod baptizari petit, ut justificetur, hoc est, ut a culpa ad gratiam transeat.

13. Nolite otiosum putare. Sunt quidam, scio certe aliquem fuisse qui diceret, cum illi dicere- mus: In hac ætate magis baptizari debes, dicebat ille: Quare baptizor? Peccatum non habeo. 365 Numquid peccatum contraxi? Hic lutum non habuit, quod ei Christus non leverat (61), hoc est, non ei

eam, lib. vi, col. 1383. Et hinc intelligi potest Ambrosiani ingenii non omnino esse, quod auctor eam confessionem omitti posse infra significat. Nam quamvis vera sit illa opinio, quemadmodum post dot Angelicum in p., q. 8, art. 6, docent theologi; Ambrosium tamen qui ex usu veterum aliorum Patrum ad hujusmodi præparationem suos hortari consueverat, aliquid dicturum unde ab eadem avocari possent, non ad modum fit credibile. Imo vero cum sensus totius loci is videatur, tingendos non alio modo peccata sua confiteri solitos, quam quod confugiendo ad remedium, ægrotos se atque saucios tacita quadam et implicita confessione declarabat; hoc satis aperte probari arbitramur hæc homilias alibi quam in Ecclesia Mediolanensi habitas esse.

(61) Vet. edit. et mss. aliquot, *non leverat*; molius edit. Rom. et codex Teller. alter, *non liniverat*; optime vero mss. reliqui, *non leverat*. Quod autem post duos versus pro *confugit ad baptismum*, ultimæ Paris. edit. substituerant *consurgit ad baptismum*, in hoc a cæteris edi., ac mss. omnibus desciverant. Sed illud operarum peccatum fuit,

aperuerat oculos; nullus enim homo sine peccato.

14. Ergo agnoscit se hominem, qui confugit ad baptismum Christi. Itaque et tibi imposuit luto, hoc est verecundiam, prudentiam, considerationem fragilitatis tuæ; et dixit tibi: *Vade in Siloam*. Quid est Silas? *Quod interpretatur*, inquit, *Miseri*, hoc est: Vade ad illum fontem in quo crux Domini prædicatur: vade ad illum fontem in quo omnium Christus redemit errores.

366 15. Isti, lavisti, venisti ad altare, videre

A cœpisti quæ ante non videras; hoc est per fontem Domini et prædicationem Dominicæ passionis tunc aperti sunt oculi tui: qui ante corde videbaris esse caecatus, cœpisti lumen sacramentorum videre. Ergo, fratres dilectissimi, venimus utque ad altare, ad tractatum uberiores. Et ideo quia id temporis est (62), disputationem integram non possumus incipere: quia prolixior tractatus est, satis sit quod dictum est hodie; et crastina, die si Domino placet, de sacramentis ipsis tractabimus.

(62) Clarom. solus, et per correct. sed eadem manu, *quia temporis non est disputationem integram incipere.*

LIBER QUARTUS.

365 CAPUT PRIMUM.

Secundum veteris legis tabernaculum, et quemoris erat tibi servari, ad baptisterium baptismis-que effectus adaptantur.

1. In veteri Testamento sacerdotes frequenter in primum tabernaculum intrare consueverant: in secundum tabernaculum semel in anno summus intrabat sacerdos (*Exod. xxx, 10; Levit. xvi, 2*). Quod evidenter ad Hebræos recolens, seriem Veteris Testamenti explanat apostolus Paulus (*Hebr. ix, 1-7*). Erat autem in secundo tabernaculo manna, erat etiam virga Aaron quæ aruit, et postea reffloruit, erat et thymiamaterium (*Ibid.*).

2. Quo spectat hoc? Ut intelligatis quid sit secundum tabernaculum, in quod vos introduxit sacerdos, in quod semel in anno summus sacerdos intrare consuevit, hoc est, ad baptisterium, ubi virga Aaron floruit (*Num. xvii, 8*). Ante arida erat, postea reffloruit: et tu aridus eras, et cœpisti in fonte irriguo reflorescere. Arueras peccati, arueras erroribus atque delictis: sed fructum jam afferre cœpisti, plantatus secus decursus aquarum.

3. Sed forte dicas: Quid hoc ad populum, si virga sacerdotis aruerat, et reffloruit? Populus ipse quis est nisi sacerdotalis? Quibus dictum est: *Vos autem genus electum, regale sacerdotium, gens sancta*, ut ait apostolus Petrus (*I Petr. ii, 9*). Unusquisque ungitur in sacerdotium, ungitur et in regnum: sed spiritale regnum est, et sacerdotium spiritale.

4. In secundo quoque tabernaculo est thymiamaterium (*Hebr. ix, 7*), quod bonum odorem fragrare consuevit, ita et vos jam bonus odor Christi estis, jam nulla in vobis sors (63) delictorum, nullus odor gravioris erroris.

(63) Gill. ac Rom. edit. et mss. Tell. alter, *nullæ in vobis sordes*; alii aliquot, *nulla in vobis sordes*: reliqui multo plures potioresque, sicut et Amerb. atque Eras. edit., *nulla in vobis sors*. Bona lectio, et quam jam tom. I, col. 61, in Ambrosio annotavimus, et sæpius annotare si visum es-

B

CAPUT II.

Humanam in baptismo conditionem admirationi esse ipsis angelis: hanc enim per illum ad innocentie juventis gratiam revocari.

5. Sequitur ut veniatis ad altare. Cœpistis venire, spectarunt angeli, viderunt vos 366 advenientes: et humanam conditionem illam, quæ ante peccatorum tenebroso squalore sordebat, aspexerunt subito refulgere. Ideoque dixerunt: *Quæ est quæ ascendit a deserto dealbata* (*Cant. viii, 5*)? Mirantur ergo et angeli. Vis scire quia mirantur? Audi ergo apostolum Paulum (64) dicentem ea nobis esse collata, quæ concupiscunt et angeli videre (*I Petr. i, 12*). Et iterum: *Quod oculus non vidit, nec auris audivit... que præparavit Deus diligentibus se* (*I Cor. i, 9*).

6. Deinde quid acceperis recognosce. Sanctus David propheta hanc gratiam in figura vidit et concupivit. Vis scire quia concupierit? Iterum audi dicentem: *Asperges me hyssopo, et mundabor: lavabis me, et super nivem dealbabor* (*Psal. l, 9*). Quare? Quia nix, quamvis sit candida, cito aliqua sorde nigrescit atque corrumpitur: ista gratia quam acceperis, si teneas quod acceperis, erit diuturna atque perpetua.

7. Veniebas ergo desiderans ad altare, utpote qui tantam gratiam videras, veniebas desiderans ad altare quo acciperes sacramentum. Dicat anima tua: *Et introibo ad altare Dei ad Deum qui lætificat juventutem meam* (*Ps. xlii, 4*). Deposuisti peccatorum senectutem sumpisti gratiæ juventutem: hoc præstiterunt tibi sacramenta cœlestia. Denique iterum audi dicentem David: *Renovabitur sicut aquilæ juvenus tua* (*Psal. cii, 5*). Bona aquila esse cœpisti, quæ cœlum petis, terrena fastidis. Bonæ aquilæ circa altare: *Ubi enim corpus, ibi et aquilæ* (*Matth. xxiv, 28*). Forma corporis altare est, et corpus

set, in promptu fuit. Unde colligas aut hunc auctorem Ambrosianorum librorum maxime studiosum, aut utrumque non multum diversis vixisse locis ac temporibus.

(64) Istic ut alibi non semel auctorem fefellit memoria.

Christi est in altari; aquilæ vos estis, renovatæ A
ablutione delicti.

CAPUT III.

Ostensus auctor sacramenta nostra quam Judæo-
rum tam antiquiora tam diviniora esse, priorem
partem conficit instituta inter Melchisedech atque
Abraham comparatione ubi illum et mysteriorum
nostrorum auctorem et Christi figuram existisse
planum facit.

8. Venisti ad altare, vidisti sacramenta posita
super altare, et ipsam quidem 367 miratus es crea-
turam; tamen creaturam solennem et notam.

9. Forte aliqui dixerit: Judæis Deus tantam gra-
tiam præstitit, manna illis pluit (65) e cælo (Exod.
xvi, 14): quid plus dedit fidelibus suis, quid plus
tribuit iis quibus plus promisit?

10. Accipe quæ dico, anteriora esse mysteria
Christianorum quam Judæorum, et diviniora esse
sacramenta Christianorum quam Judæorum. Quo-
modo? Accipe. Judæi quando esse cœperunt? Ex
Juda utique pronepote Abraham: aut, si vis et sic
intelligere, ex lege, id est quando Judæi legem ac-
cipere meruerunt (66). Ergo ex pronepote Abraham
Judæi dicti sunt, aut a tempore sancti Moysis. Et
si tunc Deus Judæis murmurantibus manna pluit
e cælo, tibi autem sacramentorum horum figura
præcessit, quando Abraham erat, quando vernacu-
los trecentos decem et octo collegit, et tibi perse-
cutus est (67) adversarios, de captivitate eruens
nepotem suum, tunc victor venit, occurrat illi Mel-
chisedech sacerdos, et obtulit ei panem et vinum
(Gen. xiv, 18; Hebr. vii, 1-3). Quis habuit panem et
vinum? Abraham non habuit. Sed quis habuit?
Melchisedech. Ipse ergo auctor sacramentorum.
Quis est Melchisedech? Quis significatur rex justi-
tiæ, rex pacis. Quis est iste rex justitiæ? Nunquid
homo quisquam potest rex esse justitiæ? Quis
ergo rex justitiæ, nisi justitiæ Dei, qui est Dei pax,
Dei sapientia? Quis potuit dicere: *Pacem meam do*
vobis, pacem meam relinquo vobis (Joan. xiv, 27).

(65) Cod. Clarom., *præstitit ut manna illis plue-*
ret.

(66) Omnes edit. ac mss. nonnulli, *aut, si vis, et*
sic intellige, ex lege quam Judæi accipere merue-
rant; reliqui magno numero, ut in textu.

(67) Nonnulli mss., *decem et novem collegit, et*
ivit, et persecutus est.

(68) Nasci possunt hinc duæ quæstiones, altera
ex voce *meus*, altera ex voce *usitatus*. Nam jure D
querat aliquis, an propterea *meus* dicatur a neo-
phyto, quia eundem ipse obtulisset? Quod sane
palam faceret auctorem illum nentiquam sedisse
Mediolani, quandoquidem in ea civitate neophytos
ante octavam sui baptismatis panem a sacerdote
consecrandum offerre non consuevisse tom. I, ad
Præfat. Expos. in psalm. cxviii, observatum est.
Deinde rogabit ne immerito, num *panis usitatus*
hoc loco idem sit ac fermentatus? In cibis enim
quotidianis non alium ferme adhibemus quam fer-
mentatum. Hæc erat opinio Jac. Sirmondi et car-
dinalis Bonæ, doctiss. hominum, contra quos tamen
Mabillonius Dissert. de azymo, pap. 88 et 131,
tuetur oppositam, et panem azymum etiam quando-
quo dici communem atque usitatum Rupertii astruit
auctoritate. Sed ut difficultas utraque resolvatur,

11. Ergo primo intellige sacramenta hæc quæ ac-
cipis, anteriora esse quam sint Moysi sacramenta,
quæcumque Judæi habere se dicunt, et prius cœ-
pisse populum Christianum, quam cœpisse popu-
lum Judæorum: sed nos in prædestinatione, illum
in nomine.

12. Obtulit ergo Melchisedech panem et vinum.
Quis est Melchisedech? *Sine patre*, inquit, *sine*
matre, siue generationis ordine, neque initium die-
rum neque finem vite habens (Hebr. vi, 3): hoc
habet ad Hebræos epistola. *Sine patre*, inquit, et
sine matre est. Similis eni? Filio Dei. Sine matre
368 natus est Dei Filius generatione cœlesti, quin
ex solo Deo Patre natus est: et iterum *sine patre*
natus est, quando natus ex Virgine est: non enim
ex virii semine generatus est: sed natus de Spi-
ritu sancto (Matth. i, 20) et virgine Maria, utero
editus virginali, similis per omnia Filio Dei. Sacer-
dos, quoque erat Melchisedech: quia et Christus
sacerdos eni dicitur: *Tu es sacerdos in æternum*
secundum ordinem Melchisedech (Pal. cix, 4).

CAPUT IV.

Ut persuadeat hoc sacramentum divinius habend-
um quam manna, ex pane ipsummet Christi cor-
pus ejusdem Christi sermone fieri asseverat:
quod postquam allatis variis effectibus, quibus
ejusdem sermonis efficacia claret, confirmavit cur
sanguis sub aliena specie detur, causam reddit.

13. Ergo auctor sacramentorum qui est, nisi
Dominus Jesus? De cælo ista sacramenta venerunt
consilium enim omne de cælo est. Vere autem
magnum et divinum miraculum quod populo pluit
Deus manna de cælo, et non laborabat populus, et
manducabal.

14. Tu forte dicis: *Meus panis est usitatus* (68),
Sed panis iste panis est ante verba sacramentorum
(De Consec., dist. 3, c. *Panis est*): ubi accesserit con-
secratio, de pane fit caro Christi (69). Hoc igitur as-
truamus. Quomodo potest qui panis est, corpus esso

advertite neophyti mysteria sacra, quæ sibi prius
ignota fuerant, primum aspicientis hæc verba esse:
Meus panis est usitatus: proindeque ipsis non alium
legitimum sensum tribui posse præter illum: Oculi
mei hoc mihi renuntiant, nempe talem hunc esse
panem, quali quotidie victito, non autem aliud;
quod ad neutram propositarum difficultatum facere
liquido patet. Etenim ut ab eone an ab alio fuerit
oblatus, non hic agitur; ita etiam panis fermenta-
tus azymusve sit, statim e primo conspectu ejus
non distinguitur. Quid vero si fermentatus cum
azymo mistus fuerit? Certe *Chronicon* Datii, si qua
inscriptioni fides, Mediolanensis episcopi Ambro-
sio hunc morem attribuit: sed illud opus jure
pseudonymum haberi manifestum est.

(69) Mss. non pauci, et cum his Lanfrancus
atque Algerus, *fit corpus Christi*; mss. tamen alii,
et omnes edit., *fit caro Christi*. Rursus autem verba
sequentia ita citat B. Algerus, ut omisso integro
versu ista subnectat, *Consecratio igitur*: sed quæ
continuo post ex hoc capite referuntur ab eodem
Algero, locum contractius propositum esse clare
ostendunt. Mss. autem et edit. hoc uno discrepant
inter se, quod in multis illorum habetur *astruimus*,
et vox *consecratione* prætermittitur, atque in plu-

Christi? Consecratione. Consecratio autem quibus verbis est, ejus sermonibus? Dominum Jesu. Nam et reliqua omnia quae dicuntur (70) in superioribus, a sacerdote dicuntur, laudes Deo deferuntur, oratio petitur pro populo, pro regibus, pro ceteris: ubi venit ut conficiatur venerabile sacramentum, jam non suis sermonibus utitur sacerdos, sed utitur sermonibus Christi. Ergo sermo Christi hoc conficit sacramentum.

ribus legas *Consecratio autem*: edit. vero inter se conveniunt, nisi quod veteres interpungebant ad eum modum: *Hoc igitur astruamus, quomodo potest qui panis est, corpus esse Christi consecratione. Consecratio igitur*, etc. Minus concinne.

(70) Omnes edit. ac mss. undecim omittunt, in superioribus, a sacerdote dicuntur: quae nos aliorum codicum, maxime vero Benig. et Clarom. auctoritate restituvimus. At consequenter pro, *laudem Deo deferunt*: *oratio praemittitur*, quod habetur in edit Rom. aliae quidem et mss. omnes exhibent, *laus Deo deferitur*: sed in sequenti membro inter se trifariam dividuntur. Elenim vet. edit. ac quidam mss. legunt, *oratione petitur*; cod. Gemet., Pratel., Amet. ac Teller., *oratio petit*; postremo Benig., Remem., Clarom., Sorb. et Colbert., *oratio petitur*; quam lectionem ob trium cod. antiquitatem ita praeferrimus, ut aliarum neutri derogemus. Observandum autem ebiler Missae praefationem, ut loquuntur, ac sacrum trisagion per voces, *laus Deo deferitur*: sequentem vero preceationem, quam primam canonis vocitamus, per illas, *oratio petitur*, significari. Nee sane obstat quod scripsit auctor pro regibus, non pro imperatoribus. Nam praeterquam quod rex pro imperatore apud bonos auctores et Ambrosium ipsum repetimus; forte usurpavit hoc vocabulum, ut Pauli eloquenti I Timoth. ii, I, magis accederet. Adnotabimus praeterea canonem a Gregorio M, lib. v, i, epsil. 7, indict. 2, et Cypriano lib. de Unit. Eccl. prece vocari; nec non prece inler ac orationem ab Augustino epist. 149 edit. novae constitui hoc discriminis, ut quae consecrationem praecedunt, preceationes: quae vero illam sequuntur, orationes dici ecclesiasticus mos voluerit. Sed hunc auctorem in singulis vocibus exactum non esse nequaquam mirabitur, qui canonis quem refert, integras orationes animadvertat ab eo praetermissas.

(71) Ita vet. edit. ac mss. excepto cod. Illid. ubi, *quanto magis... quae erant*, totum omittitur: ultimam vero partem Rom. edit. his verbis effert, *ut quae erant in aliud commutentur*. Praeiverat quidem illi Lanfrancus in lib. de Sacram. sic enim in mss. quibusdam locum hunc legi testificatur. Sed et Lanfranco et Rom. edit. gravissimum crimen intendit Edm. Albertinus lib. ii de Sacram. (Euch., p. 510,) quasi eundem locum depravarint. Verum nec Romanis quod tanti viri auctoritatem seculi sint, crimini vertendum nec Lanfranco ipsi accusatio falsi impingenda est. Nam praeterea quod eadem omisa sunt supra in cod. Illid. et similiter omitti potuere in quibusdam aliis, quis credat ab eo quaesitum effugium, I. qui alteram lectionem in mss. pluribus exstare non dissimulans eam exponit, neque alio sensu intelligi posse, nisi catholico plane demonstrat; 2° qui diversam illam quam anteponit, loco petito ex libello de Mysteriis apte confirmat; cum enim hoc idem Ambrosii testimonium non nisi absurda a realis praesentiae sensu possit detorqueri, haud verisimile sit eum scriptorem, quem Ambrosii Simiam vocat Albertinus, illius placitis docere contraria: 3° tandem non cadebat in gravitatem ac prudentiam, qua erat Lanfrancus, ut sententiam illam corrumpere, quam evincebat ab adversario esse corruptam. Sed ad Lanfrancum omni malae

15. Quia est sermo Christi? Nempe id quo facta sunt omnia. Jussit Dominus, et factum est coelum; jussit Dominus, et facta est terra; jussit Dominus, et facta sunt maria; jussit Dominus, et omnis creatura generalis est Gen. i, 1 et seqq. Vides ergo 369 quam operatorius sit sermo Christi. Si ergo tanta vis est in sermone Domini Jesu, ut inciperent esse quae non erant (71), quanto magis operatorius est, ut sint quae erant, et in aliud commuten-

fidei suspicione liberandum ista sufficiant. Quod porro ad ipsum locum, idem Lanfrancus, lib. cit. et Algerus, de Sacram. lib. i, cap. 7, respondent panem et vinum secundum speciem externam esse quae erant: al vero secundum internam substantiam converti in corpus Christi. Quam expositionem licet Ambrosianis verbis atque exemplis ita roborant, ut nihil amplius videatur desiderandum; tamen Morimens Oless. idem argumentum quam posthumio revocatum eand. Perronio opponit. Ad hoc duoresposuit cardinalis, nempe verba ipsa non carere suspitione corruptionis, scilicet propter memoratam Lanfranci auctoritatem: deinde illorum nequaquam hunc esse sensum, ut panis ac vinum dicantur esse quae erant, sive id quod erant, cum in priori parte sententiae panis aut vini nulla sit mentio: sed ut quae erant simpliciter dicantur esse, non autem destitui, eo quod sacramenti materia per transsubstantiationem tota essendi generalitate non spoliatur, sed ab esse specifico transferatur in aliud esse specificum, id est, non simpliciter ad non ens terminetur, sed ad aliud ens, cui successione, contiguitate existendi, et accidentium quaeis uterque terminus suppositus fuit, unitate jungitur et colligatur. Illec vere ac sapienter dicta omnibus sinceritatis quam contentioneis amantioribus poterant satisfacere, reclamant tamen adhuc Albertinus, ea de quorum substantia nihil permanet, quaeque sunt simpliciter non ens, in latitudine entis remanere pernegans. Ilis addit de pane ac vino pronuntiari, *ut sint quae erant*: erant autem, inquit, in esse specifico panis et vini, unde concludit substantialem dici non posse hanc mutationem, sed accidentalem. Et vero suum hoc ratiocinium egregie confirmatum putat eo quod subditur: « Tu ipse eras, inquit auctor noster, sed eras, » etc. « Cui verisimile sit, pergit Albertinus, illum mutationis accidentalis exemplum ad thescos suae confirmationem ex industria elegisse, si in ea de mutatione substantiali ageretur? » Primam haram rationem tomo III, de Perpetuitate fidei lib. vi, c. 6 et 7, solutam reperies, ibi enim planissime docetur auctorem nostrum hoc loco ne minimum quidem ab usu et consuetudine loquendi recedere: quod acris necnon aquae fluvialis, quaecumque perpetuo mutantur, eadem tamen semper dicimus, exempla mirifice illustant. Ilinc etiam diffuari posset, quod intulit de speculativo sensu idem Albertinus, nisi captionem argumenti supra nobis Perronius aperuisset ac diluisset, quod sedulo dissimulavit iste minister. Sed hic exemplum unum afferre mutationis accidentalis: ergo, inquit ille, de accidentali tantum conversione agitur in hoc loco. Sed hic exempla multa substantialium mutationum subiunguntur; ergo, inquit, de substantiali conversione agi multo potiori jure colligimus. Itaque geminam agnoscimus in Eucharistia conversionem, alteram substantialem, qua panis substantia in corpus Christi tota commutatur; alteram accidentalem, qua species panis ad ejus praesentiam significandam naturaliter destinatae, Dominici corporis figurae fiunt atque antitypi Verissima quidem haec, et ad catholicum dogma contra Calvinianam cavillationem vindicandum contendimus esse invictissima: quid tamen si verbis illis, *ut sint quae erant, et in aliud commutentur*, divisionem contineri affirmaverimus? Certe

tur? Cælum non erat, mare non erat, terra non erat, sed audi dicentem David: *Ipse dixit, et facta sunt; ipse mandavit, et creata sunt* (Psal. cxlviii, 5).

16. Ergo tibi ut respondeam, non erat corpus Christi ante consecrationem: sed post consecrationem dico tibi quia jam corpus est Christi. Ipse dixit, et factum est; ipse mandavit, et creatum est. Tu ipse eras, sed eras velus creatura: postea quam consecratus es, nova creatura, esse cœpisti. Vis scire quam nova creatura? *Omnis, inquit, in Christo nova creatura* (II Cor. v, 17).

17. Accipe ergo quemadmodum sermo Christi creaturam omnem mutare consueverit, et mutet, cum vult, instituta naturæ. Quomodo requiris? Accipe, et primo omnium de generatione ejus sumamus exemplum. Consuetudo est ut non generetur homo, nisi ex viro et muliere, et consuetudine conjugali; sed quia voluit Dominus, quia hoc elegit sacramentum, de Spiritu sancto et Virgine natus est Christus, hoc est, mediator Dei et hominum homo Christus Jesus (I Tim. ii, 5). Vides ergo quia contra instituta et ordinem natus est, homo est natus ex Virgine?

370 18. Accipe aliud. Urgebatur populus Judæorum ab Ægyptiis, interclusus erat mari: divino imperio virga Moyses tetigit aquas, et se unda divisit (Exod. xiv, 21); non utique secundum suæ naturæ consuetudinem, sed secundum gratiam cœlestis imperii (72). Accipe aliud. Sitiēbat populus, venit ad fontem: amarus erat fons, misit lignum sanctus Moyses in fontem, et factus est dul-

particulam et interdum pro vel positam legi negabit nemo. Quid enim frequentius istis formulis: *Dominus mortificat et vivificat; delucit ad inferos, et reducit. Dominus pauperem facit, et ditat; humiliat et sublevat*? Profecto non utrumque simul, sed utrum voluerit, Dominus facit. Expende totum locum, de quo agitur, et tres effectus divinæ potentie deprehendes illie proponi, creationem scilicet non existentium, existentium vero vel conservationem vel conversionem, pro ut Deo visum fuerit.

(72) Ms. Clarom., *gratiæ cœlestis imperium*.

(73) Clar. cod., *consecratione cœlesti*. Porro sequentis dubii solutionem adversus orthodoxam doctrinam sic vertit Albertinus, ut velit non alio modo Christum a nobis in Eucharistia sumi, nisi quo eum in baptismo induere, ac sanguine ejusdem tingi dicimur. Sed respondetur inter Eucharistiam ac baptismum comparationem in hoc institui, quod ex hoc auctore similitudinem ideirco in utroque sacramento Christus posuerit, ne in altero mortis, in altero corporis et sanguinis horrore afficeremur: duas autem illas similitudines in hoc differre, quod altera sit rei tantum per suos effectus, altera rei etiam per suam substantiam præsentis. Quod vero urget *speciem sanguinis* hic positam pro veritate, ut opponatur similitudini: nos quidem fatemur speciem hoc sensu quandoque sumi, cum nempe in concreto, ut loquamur cum philosophis, accipitur: sed abstractè hoc loco poni jure contendimus. Nam 1º sic inter speciem et similitudinem abunde servatur oppositio, cum species forma externa sit, et propria rei, ut Perronius loquitur, apparentia: similitudo vero his in locis nihil aliud nisi remolam analogiam

A eis fons, qui amarus erat (Exod. xv, 23-25), hoc est, mutavit consuetudinem naturæ suæ, accepit dulcedinem gratiæ. Accipe et quartum exemplum. Ceciderat ferrum securis in aquas, quasi ferrum sua consuetudine demersum est: misit lignum Eliseus, statim ferrum elevatum est, et aquis supernalavit (IV Reg. vi, 6): utique contra consuetudinem ferri; est enim materies gravior, quam aquarum est elementum.

19. Ex his igitur omnibus non intelligis quantum operetur sermo cœlestis? Si operatus est in fonte terreno, si operatus est sermo cœlestis in aliis rebus, non operatur in cœlestibus Sacramentis? Ergo didicisti quod ex pane corpus fiat Christi, et quod vinum et aqua in calicem mittitur: sed sit sanguis consecratione verbi cœlestis (73) (De Consec., dist. 2, c. *Panis*, § *Ergo*, et § *Sed forte*).

20. Sed forte dicis: Speciem sanguinis non video. Sed habet similitudinem: sicut enim mortis similitudinem sumpsisti, ita etiam similitudinem pretiosi sanguinis bibis; ut nullus horror eroris sit, et pretium tamen operetur redemptionis. Didicisti: ergo quia quod accipis, corpus est Christi.

CAPUT V.

Ipsius Domini verbi corpus ac sanguinem ejus consecrari et vere confici; proindeque hinc bene colligi præ manna excellere hoc sacramentum, cujus veritas consignatur per vocem, Amen.

21. Vis scire quia verbis cœlestibus consecratur (De Consec., dist. 2, c. *Panis*, § *Vis scire*)? Accipo quæ sunt verba. Dicit sacerdos: Fac nobis, inquit, C hanc oblationem ascriptam, ratam (74), rationabilem, acceptabilem: quod figura est corporis et

sonet; 2º hic auctor Christi corpus atque sanguinem hoc toto capite præsentem clare supponit, ut planum fiet libera mente examinanti; 3º cum hominem in baptismo mori ac resurgere in lib. ii, cap. 6, docere instituit, ei satis non est dicere: « Inventum est quomodo homo vivus moreretur et vivus resurgeret: » sed quasi vereretur ne quis crederet se in baptismo vere obiisse, statim subjungit: « Quid est vivus? Hoc est vita corporis vivens cum veniret ad fontem, et mergeretur in fontem; » cum autem in hoc libro panem et vinum fieri corpus ac sanguinem toties repetat, nunquam tamen illorum naturalem remanere substantiam monet. Adde tandem non magis tolli horrorem rei cujuscumque si absit, quam si tegatur; horror enim nascitur e sensuum affectione, quæ non nisi ab externa forma commovetur.

(74) Vox *ratam* de erat in cunctis edit. ac mss. nonnullis: at e pluribus aliis restituitur. Et interjectis duobus verbis, Rom. edit. sola, *quod sit in figuram corporis*, etc. Sed communis lectio legitima est, nec vel transversum unguem a pio et catholico sensu abhorrens. Namque istæ non de oblatione Dominiæ corporis ac sanguinis jam consecrata, sed de præparatione oblationis agi clarum est. Atqui hoc in statu pani cum corpore, et vino cum sanguine analogiam quamdam ac similitudinem in credere communi consensu ex SS. Patribus docent Catholici. Cæterum in maxime consecrationis effectus, sive ipsa consecratio ut jam peracta per anticipationem hic spectaretur, quæ Albertini sententia est; non tamen illud contra catholicam doctrinam quidquam faceret. Quis enim puerulorum ortho-

sanguinis Domini nostri Jesu Christi. Qui pridie quam pateretur, in sanctis manibus suis accepit panem, respexit in cælum ad te, sancte Pater omnipotens, æterne Deus, gratias agens, benedixit, fregit, fractumque apostolis suis et discipulis suis (75) tradidit, dicens: *Accipite, et edite ex hoc omnes; hoc est enim corpus meum, quod pro multis confringetur* (Luc. xxii, 19).

22. Similiter etiam calicem postquam cœnatum est, pridie quam pateretur, accepit, respexit in cælum ad te, sancte Pater omnipotens, æterne Deus, gratias agens, benedixit, apostolis suis et discipulis suis tradidit, dicens: *Accipite, et bibite ex hoc homines; hic est enim sanguis meus* (Matth. xxvi, 27, 28). Vide illa omnia. Illa verba evangeliste sunt usque ad *Accipite*, sive corpus, sive sanguinem. Inde verba sunt Christi: *Accipite, et bibite ex hoc omnes; hic est enim sanguis meus*. Et vide singula.

23. Qui pridie, inquit, quam pateretur, in sanctis manibus suis accepit panem. Antequam consecratur, panis est; ubi autem verba Christi accesserint, corpus est Christi. Denique audi dicentem: *Accipite, et edite ex eo omnes, hoc est enim corpus meum* (Ibid. 26). Et ante verba Christi, calix est, vini et aquæ plenus: ubi verba Christi operata fuerint, ibi sanguis Christi efficitur, qui plebem redemit. Ergo videte quantis generibus potens est sermo Christi universa convertere. Deinde ipse Dominus Jesus testificatur nobis quod corpus suum accipiamus et sanguinem. Numquid debemus de ejus fide et testificatione dubitare?

372 24. Jam redi mecum ad propositionem meam. Magnum quidem et venerabile, quod manna Judæis pluit e cælo (Exod. xvi, 14): sed intellige. Quid est amplius, manna de cælo, an corpus Christi? Corpus utique Christi, qui auctor est cæli. Deinde manna qui manducavit, mortuus est: qui manducaverit hoc corpus, fiet ei remissio peccatorum, et non morietur in æternum (De Consec., dist. 2, c. Ante, § Qui manduc.)

25. Ergo non otiose dicis tu (76); Amen, jam in spiritu confitens quod accipias corpus Christi. Dicit tibi

xorum, qui vel primoribus labris elementa religionis delibaverit, non statim respondeat in Eucharistia duo inesse, signum videlicet ac rem significatam, seu sacramentum et rem sacram; quorum alterum altero non excluditur? Quocirca Perronii firma et integra manet responsio. Quod autem Albertinus Rom. editores adulterati hujusce loci tam invidiose insinuat, primum rogamus unde ipsi constet mss. in quo legatur *lit. in figuram*, nullam exstare. At, inquit ille, alio modo vet. omnes edit. cuncti mss., Paschasius, denique Darandus et alii locum efferrunt. Fateamur quidem, sed corruptio loci adeo celebris eo videtur minus probabilis, quo facilius convinci potest. Adde non tam atrocem corruptionis censuram ibi affligendam, ubi verbis parum mutatis, eadem sententia plane remanet: quod quidem hic factum esse liquet ex dictis.

(75) Et discipulis suis in sola edit. Rom. prætermissum est. Infra etiam ubi omnes edit. cum mss. omnibus ferunt, *pro multis confringetur*, eadem edit. Rom. ita correxit, *pro vobis datur*, forte ut aucto-

A sacerdos. Corpus Christi: et tu dicis: Amen, hoc est, verum. Quod confitetur lingua, teneat affectus.

CAPIT. VI.

Excellentia sacramenti hujus inde probata, quod per illud Dominica passio renovetur, sermonem hinc, de materia proximis diebus a se tractanda strictim præmonens.

26. Et scias autem hoc esse sacramentum, hujus figura ante præcessit. Deinde quantum sit sacramentum, cognosce. Vide quid dicat: Quotiescunque hoc feceritis, toties commemorationem mei facietis, donec iterum adveniam (I Cor. xi, 26).

27. Et sacerdos dicit: Ergo memores gloriosissime ejus passionis, et ab inferis resurrectionis, et in cælum ascensionis, offerimus tibi hanc immaculatam hostiam, rationabilem hostiam, incruentam hostiam, hunc panem sanctum, et calicem vite æternæ: et petimus et precamur, ut hanc oblationem suscipias in sublimi altari tuo per manus angelorum tuorum, sicut suscipere dignatus es munera pueri tui justi Abel, et sacrificium patriarchæ nostri Abrahamæ, et quod tibi obtulit summus sacerdos Melchisedech.

28. Ergo quotiescunque accipis, quid tibi dicit Apostolus? Quotiescunque accipimus, mortem Domini annuntiamus (De Consec., dist. 2, c. *De quotiesc.*). Si mortem annuntiamus, annuntiamus remissionem peccatorum. Si quotiescunque effunditur sanguis, in remissionem peccatorum funditur; debeo illum semper accipere, ut semper mihi peccata dimittantur. Qui semper pecco, semper debeo habere medicinam.

C 29. Interim et hodie quantum potuimus, explanavimus: sed crastina die Sabbato et Dominica de orationis ordine dicemus, quemadmodum possumus. Dominus Deus noster conservet vobis gratiam quam dedit, et oculos quos vobis aperuit, plenius illuminare dignetur per unigenitum Filium suum regem ac salvatorem Dominum Deum nostrum, per quem sibi, et cum quo sibi est laus, honor, gloria, magnificentia, potestas cum Spiritu sancto, a sæculis, et nunc, et semper, et in omnia sæcula sæculorum. Amen.

ris verba canonis liturgiæ accommodaret. Sed quamvis idem ille canon, ut super. cap. et in Admonit. observatum est, hic referatur; eum tamen non exhiberi neque integrum, neque iisdem semper vocibus quibus in missalibus libris habetur, facile agnoscat, qui ambos contulerit. Quod vel infidæ auctoris memoriæ, vel varietati codicum imputandum est.

(76) Gill. et Rom. edit. cum paucis mss., *non otiose cum accipis, tu dicis*, quidam cod., *respondes tu, Amen*; Amerb. atque Eras. cum mss. longe plurimis præbatissimisque omittant, *cum accipis*. Et continuo post, ubi edit. omnes, ac plures mss., *in spiritu confitens*: alii mss. aliquot præferunt, *in spiritu confidens*. Postremo ante voces, *dicit tibi sacerdos*: mss. nonnulli præmittunt, *cum tu petieris*: quod abest a reliquis, et edit. omnibus. Cæterum tam perspicue aperteque panis ac vini in corpus et sanguinem Christi conversio, et realis, ut vocant, præsentia, hoc toto capite asseritur, ut qui aliquid ei novi luminis addere vellet, non aliud moliri videretur, quem si alios radios soli aptare cogitaret.

LIBER QUINTUS.

373 CAPUT PRIMUM.

Primum repetit quod jam ante dictum est sacramenti, atque adeo ipsius Christi figuram in Melchisedech ejusque sacrificio præcessisse: tum duplicem causam cur aqua in calice admisceatur, in medium profert.

1. Hesternus sermo noster ac tractatus usque ad sancti altaris sacramenta deductus est. Et cognovimus sacramentorum istorum figuram Abraham temporibus præcessisse, quando obtulit sacrificium sanctus Melchisedech (*Gen. xiv, 18*), neque initium, neque finem habens dierum (*Hebr. vii, 3*). Audi, homo, quid dicat Paulus apostolus ad Hebræos. Ubi sunt qui Filium Dei dicunt esse de tempore (77) Melchisedech? Dictum est, quia neque initium, neque finem dierum habet: si Melchisedech non habet initium dierum, num Christus habere potuit? Sed non est plus figura quam veritas. Vides ergo quia ipse primus et novissimus (*Apoc. i, 8*). Primus quia auctor est omnium: novissimus (78), non quod finem inveniat, sed quod universa concludat.

2. Diximus ergo quod in altari constituatur calix et panis. In calicem quid mittitur? Vinum (79). Et quid aliud? Aqua (*De Consec.*, dist. 2, c. *In calicem*). Sed tu mihi dicis: Quomodo ergo Melchisedech panem et vinum obtulit? Quid sibi vult admistio aquæ? Rationem accipe.

3. Primum omnium figura quæ ante præcessit tempore Moysi, quid habet? Quia cum sitiret populus Judæorum, et murmuraret quod aquam invenire non possent, jussit Deus Moysi ut tangeret petram de virga. Tetigit petram, et petra undam maximam fudit (*Exod. xvii, 6*), sicut Apostolus ait: *Bibebant autem de spiritali consequenti*

(77) Eras. et seq. edit., *esse de tempore? de Melchisedech*, etc. Amerb. et mss., *esse de tempore? Melchisedech*, etc. Sed interpunctione minus commoda. Credimus autem ab auctore nostro illos hæreticos designari, qui Melchisedechiani appellati sunt. Hi sacerdotem illum eximiam Dei virtutem fuisse dictitabant, et Christo ipso cum tempore tum dignitate præstantiorem, cum Christus multis post sæculis exortus ejusdem sacerdotali ordine ornatus sit. Horum errores Epiphanius hæresi 35 refert ac refellit: brevius autem perstringit Augustinus in Indice hæresi 81.

(78) *Primus, quia auctor est omnium: novissimus* See in mss. pene universis prætermittuntur.

(79) Mss. aliquot, *in calice, inquam, mittitur vinum*: alii multi et vet. edit., *in calice*. Eras. et Coll. *in calicem, inquit, mittitur vinum*. Cum autem illud inquit Rom. editoribus merito displicuisset, ipsum propria auctoritate jugularunt: sed veram lectionem cod. Clarom. nobis restituit, ut in textu. De aquæ porro mistione, quam refert in lib. *de Mysteriis* Ambrosius, alii plerique Patrum ita loquuntur, ut eam a Christo ipso institutam esse significent: ut Irenæus, lib. iv, cap. 37: Cyprianus epist. 63, et ex eadem Augustinus, lib. iv, *de Doctr.*

A *eos* (80) *petra: petra autem erat Christus* (*I Cor. x, 4*). Non immobilis petra quæ populum sequebatur. Et tu hibe, ut te Christus sequatur. Vido mysterium. Moyses, hoc est, propheta: virga, hoc est, verbum Dei. 374 Sacerdos verbo Dei tangit petram, et fluit aqua, et bibit populus Dei. Tangit ergo sacerdos, redundat aqua in calice, salit in vitam æternam, et bibit populus Dei, qui Dei gratiam consecutus est. Didicisti ergo hoc.

4. Accipe et aliud. In tempore Dominicæ passionis cum Sabbathum magnum instaret, quia vivebat Dominus noster Jesus Christus vel latrones, missi sunt pui percuterent eos: venientes autem invenerunt defunctum Dominum Jesum Christum; tunc unus de militibus lancea tetigit latus ejus (81), et de latere ejus aqua fluxit et sanguis (*Joan. xix, 33, 34*). Quare aqua? quare sanguis? Aqua, ut emundaret: sanguis, ut redimeret. Quare de latere? Quia unde culpa, inde gratia. Culpa per feminam, gratia per Dominum Jesum Christum (*Joan. i, 17*) (*De Consec.*, dist. 2, c. *In calicem*, 2. *De latere*).

CAPUT II.

Quemadmodum qui mundatus fuerit, et invitetur a Christo, et ipse ad inestimabilem sacramenti suavitatem aspiret, mystica quorundam e Canticis locorum interpretatione ostenditur.

5. Venisti ad altare, vocat te Dominus Jesus, vel animam tuam, vel Ecclesiam, et ait: *Osculetur me ab osentis oris sui* (*Cant. i, 1*). Vis ad Christum aptare? Nihil gratius. Vis ad animam tuam? Nihil jucundius.

6. *Osculetur me*. Vides te (82) mundum esse ab omni peccato, qui delicta deterosa sunt: ideo te-

Christ. cap. 21, item Punica synodus iii, can. 21: quibus addere licet varias Liturgias Jacobi, Marci Basilii, Chrysostomi, et cum his Damascenum lib. ix *de fide Orth.* In hoc autem dissidet Ecclesia Orientalis ab Occidentali, quod illa his aquam infundit, calici, nempe priusquam consecratur, frigidam, priusquam communicetur, calidam. Cæterum etiam fuerunt hæretici, qui solam aquam censebant offerendam: de quibus adisis Clementem Alex. *Stromat. lib. i*, Irenæum, lib. v, cap. 1, Augustinum, *de Hæresibus*, cap. 74: Theodoretum, *Hæret. fabul. cap. 20*, et alios.

D (80) Edit. vet. et mss. multo plures, *de consequenti petra*: Rom. *de consequenti eos*: Clarom. et nonnulli alii, *de spiritali*, etc.: quod apostolico textui magis congruit. Idem autem Clarom. continuo post legit, *Moyses propheta virga, hoc est, verbo Dei sacerdos tangit petram*, etc.

(81) Rom. edit., *quia pendebat Dominus...*, inter latrones, missi sunt qui percuterent eum... lancea latus ejus aperuit; alie ac mss. omnes ut in textu, nisi quod Tell. unus legit, *percuterent eos viuentes, invenerunt*, etc.

(82) Omnes edit., *Videt te*: omnes mss., *Vides te*. At post pauca ubi vet. edit. cum mss. non mul-

sacramentis cœlestibus dignum iudicat et ideo invitatur ad cœleste convivium: *Osculetur me ab osculis oris sui.*

7. Tamen propter sequentia anima tua, vel humana conditio, vel Ecclesia videns se ab omnibus mundatam esse peccatis, et dignam quæ ad altare Christi possit accedere (quid est enim altare, nisi forma corporis Christi (83) vidit sacramenta mirabilia, et ait: *Osculetur me ab osculis 375 oris sui*, hoc est, osculum mihi Christus indiget.

8. Quare? *Quia meliora ubera tua super vinum* (*Gant.* i, 1); hoc est, meliores sensus, meliora sacramenta tua super vinum. Super illud vinum, quod etsi suavitatem habet, letitiam habet, gratiam habet; tamen in illo letitia secularis, in te autem jucunditas est spiritalis. Jam tunc ergo Salomon indicit nuptias vel Christi et Ecclesiæ, vel spiritus et carnis et animæ.

9. Et addidit: *Unguentum exinanitum est nomen tuum, propterea adolescentule dilexerunt te* (*Ibid.* 2). Quæ sunt istæ adolescentulæ, nisi animæ singulorum, quæ deposuerunt istius corporis senectutem, renouatæ per Spiritum sanctum?

10. *Attrahe nos, post odorem unguentorum tuorum curremus* (*Ibid.* 3). Vido quid dicat. Non potes sequi Christum, nisi ipse te attrahat. Denique ut scias: *Cum exaltatus, inquit, fuero, omnia traham ad me ipsum* (*Joan.* xii, 32).

11. *Induxit me Rex in cubiculum suum* (*Ibid.*). Græcus: *In promptuarium suum, et in cellarium suum* (84), habet. Ubi bona libamina, ubi boni odores, ubi mella (85) suavia, ubi fructus diversi, ubi epulæ variæ; ut plurimis epulis tuum prandium condiatur.

CAPUT III.

Quam uberes ad eos qui Dominicum corpus acceperint, fructus redeant; et quoniam modo Ecclesiæ de conviviarum multitudine gestienti respondeat Christus: quantam denique fideles ex

tis, de terra sunt; aptius Gill. in marg. ac Rom. edit. in corp. cum mss. multo pluribus, deterasunt. Denique Rom. edit. sola voci, convivium adjunxerat, inquit, et pro verbis illis, Tamen propter sequentia anima tua, reposuerat solum, tum anima tua, etc.

(83) Dicitur hic et super lib. cap. 2, num. 7, altare forma seu figura corporis Christi; eo quod in corpore suo tanquam in ara sacramentum perpetuum ac iuge sacrificium Patri obtulit Christus Dominus.

(84) Scilicet εις ταμειον αυτου, in promam-condam, seu penuariam cellam.

(85) Mss. aliquot, ubi boni odoris mella.

(86) Edit. Rom. sola, passio est; æterna divinitas Christi, passio temporalis.

(87) Ex hoc loco et e cap. 8 de *Mysteriis* advertere est recens baptizatos in illis ecclesiis ad altare sacris communicare consuevisse. Quod vero ad fideles alios, hac in re non eadem ubique ratio servabatur. Nam Constantinopoli hoc moris fuit, ut laici saltem in eminentiori dignitate constituti, postquam ad aram accessissent sacerdotibus oblaturi consecrandum panem, in choro tandiu remanerent, quoad participes effecti essent sacramentorum; Mediolani

Aegyptiaca cervitp reduce in hac ecclesia sentiant jucunditatem.

12. Ego venisti ad altare, accepisti corpus Christi. Audi iterum quæ sacramenta es consecutus. Audi diuitem sanctum David; et ille in Spiritu hæc mysteria prævidebat, et letabatur, et nihil sibi abesse dicebat. Quare? Quia qui acceperit corpus Christi, non esuriet in æternum.

13. Quoties audisti vicesimum secundum psalmum, et non intellexisti? Vide quemadmodum aptus sit cœlestibus sacramentis (*De Consec.*, dist. 2, c. *In calicem*, 2. *Audi psalmum*): *Dominus pascit me, et nihil mihi deerit, in loco pascue ibi me collocavit. Super aquam refectionis edocavit me, animam meam convertit. Deduxit me super semitas justitiæ propter nomen suum. Nam etsi ambulem in medio umbræ mortis, non timebo mala; quoniam tu mecum es. Virga tua et baculus tuus; ipsa me consolata sunt* (*Psal.* xxii, 1-4). Virga imperium, baculus passio est, hoc est, æterna divinitas Christi, sed etiam passio corporalis (86); illa creavit, hæc redemit. *Parasti in conspectu meo mensam adversus 376 eos qui tribulant me. Impinguasti in oleo caput meum; et poculum meum inebrians quam præclarum est!* (*Ibid.*).

14. Venistis ergo ad altare, accepistis gratiam Christi (87), sacramenta estis cœlestia consecuti. Gaudet Ecclesia redemptione multorum, et astare sibi familiam candidatam spiritali exultatione lætatur. Habes hoc in Ganticis canticorum. Lætata invocatur Christum, paratum habens convivium, quod dignum cœlesti epulatione videatur. Ideoque ait: *Descendat frater meus in hortum suum, et capiat fructum pomiferarum suarum* (*Gant.* v, 1). Quæ sunt istæ pomiferæ? Lignum aridum factus eras in Adam: sed nunc per gratiam Christi pomiferæ arbores pullulatis (88).

15. Libenter accipit Dominus Jesus et dignatione cœlesti respondit Ecclesiæ suæ: *Descendi, inquit,*

autem oblatione facta iidem laici extra chorum statim recedentes, rursus altari cum sacrificio participandum erat, sese sistebant. Et ibi quidem adeo rigide hanc legem servabat Ambrosius, ut Theodosium ipsum, qui post oblitum solitum munus intra clericorum septum substiterat, inde juberet abcedere: cui statim paruit imperator piissimus, ut a nobis dicitur suo loco. Cæterum eandem quoque consuetudinem in orientali Ecclesia servandam conc. Laod. can. 19 præceperat: non secus ac posterioribus temporibus ipsam in Hispaniis Tolet. syn. iv, can. 17, sanxit. Attamen contrarium usum apud Ecclesias Gallicanas obtinuisse non tantum ex Gregorio Turon. lib. ix, cap. 3, et lib. x, cap. 8, discere licet verum etiam e citata synodo Tolet. in qua hic idem ritus can. 4 statuitur et comprobatur.

(88) Omnes edit. ac mss. nonnulli, pomifera arbor pullulasti; mss. quo pullulas, totidem pullulatus est, antiquissimi vero et numerosissimi præferunt ut in contextu. Quod quidem licet cum superiori membro non admodum congruat, haud tamen abhorret ab auctoris ingenio simplicius quam accuratius semper loquentis.

in hortum, vindemavi myrrham cum unguentis meis : manducaui panem meum cum melle meo, et bibi vinum meum cum lacte meo. Edite, inquit, fratres mei, et inebriamini (Ibid.).

16. Vindemavi myrrham cum unguentis meis. Quæ est ista vindemia? Cogitatio vineam, et agnoscere vindemiam (89). Vinea, inquit, ex Ægypto transtulisti (Ps. l. lxxix, 9), hoc est populum Dei. Vos estis vinea, vos estis vindemia : quasi vinea plantati, quasi vindemia fructum dedistis. Vindemavi myrrham cum unguentis meis, hoc est, in odorem quem accepistis.

17. Manducaui panem meum cum melle meo. Vides quod in hoc pane nulla sit amaritudo, sed omnis suavitas sit? Bibi vinum meum cum lacte meo. Vides huiusmodi esse letitiam, quæ nullas peccati sordibus polluitur? Quoties enim bibis, remissionem accipis peccatorum, et inebriaris in spiritu (De Consecr. dist. 2, c. In calicem, 2 Quotiescumque). Unde et Apostolus ait : Nolite inebriari vino... sed implemini Spiritu sancto (Ephes. v, 18) : vino enim qui inebriatur, vacillat et titubat : Spiritu qui inebriatur, radicatus in Christo est. Et ideo præclara ebrietas (90), quæ sobrietatem mentis operatur. Hæc sunt quæ de sacramentis breviter percurramus.

CAPUT IV.

U' novis fideles instituit grandi forma, propositam ipsis in hac sæculi Dominicam orationem paucis exponit.

18. Nunc quid superest, nisi oratio? Et nolite putare medioeris esse virtutis scire quemadmodum oreris. Apostoli sancti dicebant ad Dominum Jesum : Domine, doce nos orare quemadmodum Johannes docuit discipulos suos (91). 377 Tunc ait Dominus orationem : Pater (Luc. xi, 1) noster qui es in cælis : sanctificetur nomen tuum : adveniat regnum tuum, fiat voluntas tua, sicut in cælo et in terra : panem nostrum quotidianum da nobis hodie : et dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris : et ne nos patiaris in-

(89) Mss. non pauci, et agnoscite vindemiam. Rursus verum seq. pro, hoc est, populum Dei, mss. aliquod habent, hæc est populus Dei. Non incommode.

(90) Hanc sententiam abertin et eleganter expositam habes lib. i de Cain et Abel, cap. 5, num. 19, unde forsitan hunc in locum translata fuit.

(91) Rom. edit. sola, Dominus, cum oratis dicite Pater, etc. Hanc porro Domini orationem quæ hoc loci ab auctore neophytis edisseritur, in multis ecclesiis præsules exponere solebant catechumenis ante baptismum, ut nobis ad lib. de Instit. Virg. cap. 2, num. 10, observatum est. Inde colligas in huiusmodi caeremoniis pro locorum diversitate diversos quoque fuisse usus. Quinimo in eadem ecclesia non semper eandem servatum esse deprehendimus. Namque exempli causa Augustinus serm. 227, qui quartus numeratur in die Paschæ, dist. 16 ad recens baptizatos præclara sanctificatione orationem Dominicam reddidit : cum, serm. 58 aperte dicat ipsos in ejusdem festi pervigilio reddituros esse non orationem, sed symbolum. Igitur

duci in tentationem, sed libera nos a malo (Ibid. 2-4). Vides quam brevis oratio, et omnium plena virtutum : primus sermo quantæ sit gratia!

19. O homo! faciem tuam non audebas ad cælum attollere, oculos tuos in terram dirigebas, et subito accepisti gratiam Christi, omnia tibi peccata dimissa sunt. Ex malo servo factus es bonus filius : ideo præsume, non de operatione tua, sed de Christi gratia : gratia enim salvati estis (Ephes. ii, 5), Apostolus ait. Non ergo hic arrogantia est, sed fides : prædicare quod acceperis non est superbia, sed devotio. Ergo attolle oculos ad Patrem, qui te per lavacrum genuit : ad Patrem qui te per Filium redemit, et dic : Pater noster. Bona præsumptio, sed moderata. Patrem dicis quasi filius : sed noli tibi specialiter aliquid vindicare. Solius Christi specialis est Pater, nobis omnibus in commune est Pater; quia illum solum genuit, nos creavit. Dic ergo et tu per gratiam Pater noster : ut filius esse merearis. Ecclesie consuetudo et consideratione te ipse commenda.

20. Pater noster, qui es in cælis. Quid est in cælis? Audi Scripturam dicentem : Excelsus super omnes cælos Dominus (92) (Psalm. cxii, 4). Et ubique habes quod super cælos cælorum Dominus sit, quosi non in cælis et angeli, quasi non in cælis et Dominationes. Sed in illis cælis, de quibus dictum est : Cæli currant gloriam Dei (Psalm. xvm, 2). Cælum est ibi, ubi cessavit culpa cælum est ibi, ubi flagitia feriantur : cælum est ibi, ubi nullum mortis est vulnus.

21. Pater noster, qui es in cælis sanctificetur nomen tuum. Quid est, sanctificetur? Quasi optemus ut sanctificetur ille qui ait : Estote sancti, quia ego sanctus sum (Levit. xix, 2), quasi aliquid ei ex nostra preceatione (93) sanctificationis accedat? Non, sed sanctificetur in nobis, ut ad nos ejus possit sanctificatio pervenire.

378 22. Pater noster, qui es in cælis sanctificetur nomen tuum : veniat regnum tuum. Quasi æternum sit Dei regnum. Ipse Jesus dicit : Ego in

crediderimus illud spectasse ad episcopos, ut pro re, tempore, ac baptizandorum multitudine his de ritibus constituerent. Sed fieri etiam potuit ut dictionum traiectione a librariis locum serm. 58 corruptus fuerit, ita corrigendus, non symbolum, sed orationem : ejusmodi transpositionum exempla occurrunt frequentia in mss. Nec etiam insulsum fuerit illa serm. 227 verba, dicimus orationem Dominicam, quam accepistis, et reddidistis, intelligere non de recitatione quæ coram presbytero fieri solebat a neophytis, sed de illa qua cum episcopo celebrante ac simul universo populo saceris præsentem memoratam orationem pronuntiabant.

(92) Ita mss. plures ac probatiores; alii et vet. edit., Excelsus super omnes gentes Dominus : cui addit. Rom. et super cælos gloria ejus. At opinamur auctorem nostrum ex illo versu ea tantum verba quæ ad propositum suum faciebant, retulisse.

(93) Vet. edit. cum parte mss., ex nostra prædicatione. Infra vero post voces : Ego in hoc natus sum, addit. Rom. edit. et in hoc venit in mundum.

hoc natus sum (Joan. xviii, 37); et tu dicis Patri: *A* Veniat regnum tuum; quasi non venerit. Sed tunc venit regnum Dei, quando ejus estis gratiam consecuti (*De Consecr.*, dist. 2, c. *In calicem, Fiat voluntas*). Ipso enim ait: *Regnum Dei intra vos est* (Luc. xvi, 21).

23. *Veniat regnum tuum: fiat voluntas tua sicut in caelo et in terra: panem nostrum quotidianum da nobis hodie.* Sanguine Christi pacificata sunt omnia, vel in caelo, vel in terra: sanctificatum est caelum, dejectus et diabolus. Ubi versatur (94)? Ubi et homo, quem ille decepit. *Fiat voluntas tua*, hoc est, sit pax in terra, quemadmodum in caelo.

24. *Panem nostrum quotidianum da nobis hodie.* Memini sermonis mei cum de sacramentis tractarem (*Sup. lib. iv, cap. 4*). Dixi vobis quod ante verba Christi quod offertur, panis dicatur: ubi Christi verba deprompta fuerint, jam non panis dicitur sed corpus appellatur (*De Consecr.*, dist. 2, c. *In calicem, Dixi vobis*). Quare ergo in oratione Dominica quæ postea sequitur, ait: *Panem nostrum.* Panem quidem dixit, sed *ἐπιούσιον*, hoc est supersubstantialem. Non iste panis est, qui vadit in corpus: sed ille panis vitæ æternæ (Joan. vi, 35), qui animæ nostræ substantiam fulcit (*De Consecr.*, dist. 2, c. *Non iste panis*). Ideo Græce *ἐπιούσιος* dicitur: Latinis autem hunc panem quotidianum dixit quem Græci dicunt advenientem (95): quia Græci dicunt *τὴν ἐπιούσιον ἡμέραν* advenientem diem. Ergo quod Latinus dixit, et quod Græcus, utrumque utile videtur: Græcus utrumque uno sermone significavit, Latinus quotidianum dixit.

25. Si quotidianus est panis, cur post annum illum sumis, quemadmodum Græci in Oriente facere consuerunt (96). Accipe quotidie, quod quotidie tibi prosit. Sic vive, ut quotidie merearis accipere. Qui non meretur quotidie accipere, non meretur

(94) Omnes edit., *diabolus. Ibi versatur, ubi et homo*: contra vero omnes mss. ut nos in textu, si tamen unum aut alterum excipias, in quibus legitur, *diabolus, ubi versatur et homo*, etc.

(95) Sic omnes edit. cum paucis admodum mss.; in aliis autem sicut et in serm. 84 Append Aug. desideratur, *quem Græci dicunt advenientem*. Negat porre Jos. Scaliger *ἐπιούσιον* reddi posse per *supersubstantialem*, eo quod non derivetur *ἀπὸ τῆς οὐσίας*; dicendum enim esset, inquit, *ἐπὶ οὐσίῳ*: sed ab *ἐπὶ* et *ὠν ἰούσιος, ἡμεῖς, ἰούσιος*, ab *ἔω*, unde *ἀπ᾽ ἔω*; unde postea *ἐπιούσιον*, supple *ἡμέραν* crastina dies. Recte atque ad illustrandum hunc auctoris nostri locum, apposite. Sed de his iterum lib. in *de Fide*, cap. 7.

(96) Haud temere invenias, ut in Præfatione indicavimus, Ambrosium in certis suis operibus hujusmodi querelam de suorum in accipiendo Christi corpore negligentia instituisse. Innuit quidem lib. in *de Pœnit.*, cap. 9, quosdam fuisse qui pœnitentiæ obtentu a sacra communione se abstinerent: sed neque communem, neque tam diuturnam existisse illam abstinentionem inspectus locus abunde probat. Fatendum tamen illo jam sæculo intepuisse pristinum quotidianæ communionis usum, uti ex Hieronymi epist. 50, *adv. Jovin.*, et 28, *ad Lucer.*,

post annum accipere. Quomodo Job, sanctus pro filio suo offerebat quotidie sacrificium (*Job. i, 5*) ne forte aliquid vel in corde, vel in sermone peccassent? Ergo tu audis quod quotiescunque offertur sacrificium, mors Domini, resurrectio Domini, elevatio Domini significetur, et remissio peccatorum: et panem istum vitæ non quotidianum assumis (*I Cor. xi, 26*)? Qui vulnus habet, medicinam requirit. Vulnus est, quia sub peccato sumus: medicina est ecclesie et venerabile sacramentum.

26. *Panem nostrum quotidianum da nobis hodie.* Quotidie si accipis, quotidie tibi hodie est. Si tibi hodie est Christus, tibi quotidie resurgit. Quomodo? *Filius meus es tu, ego hodie genui te* (*Psal. ii, 7*). Hodie ergo est, quando Christus resurgit. *Heri et hodie ipse est*, apostolus Paulus ait (*Hebr. xiii, 8*). Sed et alibi ait: *Nox præcessit, dies autem appropinquavit* (*Rom. xiii, 12*): nox hesternæ præcessit, dies hodiernus appropinquavit.

27. Sequitur: *Dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris.* Debitum quid est, nisi peccatum? Ergo si non acciperes alieni fenoris pecuniam, non egeres (97); et ideo peccatum tibi imputatur. Habuisti pecuniam, cum qua dives nascereris. Dives eras, ad imaginem et similitudinem Dei factus (*Gen. i, 26*): perdidisti quod habebas, hoc est, humilitatem, dum arrogantiam desideras vindicare: perdidisti pecuniam, sicut Adam nudus est factus (*Gen. iii, 7*): accepisti a diabolo debitum, quod non erat necessarium. Et ideo qui eras liber in Christo, debitor factus es diaboli. Cautionem tuam tenebat inimicus, sed eam Dominus crucifixit, et suo cruore delevit (*Coloss. ii, 14*): abstulit debitum tuum, reddidit libertatem.

28. Bene ergo ait: *Et dimitte nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris.* Vide quid

nec non Augustini epist. 54 *ad Januar.*, intelligimus: verum illi posteriore hunc morem ita non condemnabant, ut sibi priorem magis probari significarent; namque Augustinus, serm. 227 novæ edit. neophytos ad quotidianum Eucharistiæ convivium eadem ratione qua hic ipse auctor, inducere nititur. Quod autem ad Græcos, verum quidem est Chrysostomum populi sui fastidium et sumendæ Eucharistiæ negligentiam castigare homilia 3 in Epist. ad Ephesios, et apertius adhuc hom. 5, in Epist. I ad Timoth. loqui de annua illa Dominici corporis communionem: attamen ex eadem hom. 3 supra laudata satis apparet non fuisse omnium istam indevolutionem: ac proinde non in Oriente quam in Occidente multo majorem. Quapropter Ambrosius eam consuetudinem Græcis potius quam Latinis non videtur fuisse objecturus; atque adeo posteriori cuiquam auctori accusationem illam potius congruere non immerito hinc conjicias.

(97) Mss. aliquot, *Ergo si non acceperis, non egebis*; alii partim, *Ergo si non acceperis, non egeres*; partim ut in contextu. Ab his vero non discrepant edit. nisi quod pro *si* habent *etsi*: minus commode. At continuo post ubi vel. edit. ac plures mss., *dives nasceris*, et alii nonnulli, *dives nascebaris*; aptius Rom. edit. licet cum paucis mss., *dives nascereris*.

dieas: Quomodo ego dimitto, sic et tu dimitte A mihi? Si dimiseris, bene convenis (98), ut dimittatur tibi. Si non dimittis, quomodo eum convenis, ut dimittatur tibi?

29. *Et ne patiaris induci nos in tentationem, sed libera nos a malo.* Vide quid dicat: *Et ne patiaris induci nos in tentationem*, quam ferre non possumus (99). Non dicit: Non inducas in tentationem, sed quasi athleta talem vult tentationem, quam ferre possit humana conditio; et unusquisque a

(98) Omnes edit., *bene convenit*; omnes mss., *bene convenis*; optimo sensu, sicut ostendunt sequentia illa, *quomodo cum convenis*, id est, compellas alloqueris, etc.

(99) Hæc verba *quam ferre non possumus* expositionem superiorum esse auctor satis indicat, cum non tantum hic et initio capitis, verum etiam lib. seq. cap. 5, post illas voces *induci in tentationem*, statim subiungit ultimam petitionem, *sed libera nos a malo*. Contra vero. S. Hilarius in Psal. cxviii, vers. 8, videtur eadem ad textum referre voluisse ita inquires: *Quod et in Dominicæ orationis ordine*

malo, hoc est, ab inimico (1), a peccato liberetur.

30. Potens est autem Dominus qui abstulit peccatum vestrum, et delicta vestra donavit, tueri et custodire vos adversum diaboli adversantis insidias; ut non volis obrepât inimicus, qui culpam generare consuevit. Sed qui Deo se committit, diabolum non timet; Si enim *Deus pro nobis, quis contra nos* (Rom. viii, 31)? Ipsi ergo laus et gloria a sæculis, et nunc, et semper, et in omnia sæcula sæculorum. Amen.

continetur, cum dicitur: *Non derelinquas nos in tentationem, quam ferre non possumus*. At neque apud Evangelistas Matthæum et Lucam, neque in ullis aliis Patribus memorata verba reperiuntur.

(1) Edit. ultimæ Paris., *a vitio*; melius aliæ, ac mss. omnes, *ab inimico*. Quod enim Græce habetur, ἀπὸ τοῦ πονηροῦ, vulgo redditur Latine, *a malo*, sive *a maligno*, quibus vocibus cæcodæmon designari solet a SS. PP. cum tamen etiam sumi possit in neutro genere pro qualibet calamitate atque incommodo.

LIBER SEXTUS.

380 CAPUT PRIMUM.

Cum Christi vera caro et verus sanguis in sacramento sint divini scilicet Verbi omnipotentia consecrati, et aliena specie, ne offensionem pariant, tecti: ex hoc intelligi nos divine substantiæ in illo alimento esse participes.

1. Sicut verus est Dei Filius Dominus noster Jesus Christus, non quemadmodum homines per gratiam, sed quasi Filius ex substantia Patris (2); ita vera caro, sicut ipse dixit (Joan. vi, 56), quam accipimus, et verus ejus est potus (De Consec., dist. 2, c. *Sicut est verus*).

2. Sed forte dicas (quod dixerunt tunc temporis etiam discipuli Christi audientes dicentem (Joan. vi, 54): Nisi quis manducaverit carnem meam, et biberit sanguinem meum, non manebit in me, (nec habebit vitam æternam): forte dicas: Quomodo vera (3)? Qui similitudinem video, non video san-

(2) Locum hunc Lanfrancus legit in illa verba, *ceteri homines per gratiam, sed quasi filius, per naturam, id est, ex substantia Patris*. Consequentia vero quæ apud Amerb. Eras. et in mss. longe plurimis habentur ut in textu, non aliter etiam leguntur apud Gill. nisi quod ante *est potus*, vocem *sanguis* premissam voluit. At edit. Rom. cum eodem Lanfr. tribus mss. Gallic. et uno Vat. in marg. sic reposuit, *ita vera ejus*; mss. *Christi caro est... et verus ejus sanguis est, quem potamus*. Quod quidem nisi codicum oppositorum numerus et antiquitas nos retineret, libenti sane amplecteremur. Adverte autem ex hac comparatione recte consequi Christi carnem et sanguinem substantialiter esse in sacramento.

3. Ita vet. edit. ac omnes mss. exceptis paucis ubi additur, *caro*. Non tam conceinne, cum dictio *vera* simul ad carnem atque sanguinem referatur. Et hoc quidem explicatius habet edit. Rom. cum

guinis veritalem (De Consec., dist. 2, c. *Forte divinus*).

3. Primo omnium dixi tibi (Sup. lib. iv, cap. 4) de sermone Christi qui operatur, ut possit mutare et convertere genera instituta nature (4) (Joan. vi, 67). Deinde ubi non tulerunt sermonem Christi discipuli ejus, audientes quod carnem suam daret manducare, et sanguinem suum daret bibendum, recedebant; solus tamen Petrus dixit: *Verba vitæ æternæ habes, et ego a te quomodo recedam* (Ibid. 69)? Ne igitur plures hoc dicerent, veluti quidam esset horror cruoris, sed maneret gratia redemptionis; ideo in similitudinem quidem accipis sacramentum, sed vere nature gratiam virtutemque consequeris (5).

381 4. *Ego sum*, inquit, *panis vivus qui de cælo descendi* (Ibid. 41). Sed caro non descendit e cælo,

Grat. in hunc modum, *Quomodo vera caro, quomodo verus sanguis?*

(4) Eras. et Gill., *convertere instituta generalia nature*: ab his autem eo tantum recedit edit. Rom. quod verbo *convertere* subiecit *in aliud*: Amerb. vero et cuncti mss. nobiscum conveniunt, nisi quod nonnulli, et cum his Lanfrancus, habent, *genera et instituta*.

(5) 4 baron. cod., *naturam gratiamque consequi*; Vallduc., *naturæ gloriæ virtutemque consequi*; reliqui et omnes edit. ut in textu. Ceterum auctor in hoc capite solutorem objectionis petitiæ a testimonio sensuum, quam jam lib. iv, cap. 4, num. 14, proposuerat, ita exprimit, ut omnem præcedat cavillationem. Primo enim substantialem conversationem jam abunde probatum monet, deinde cur sub aliena specie, quam similitudinem vocat, sacramentum institutum sit, rationem affert.

hoc est, carnem in terris assumpsit ex Virgine. A Quomodo ergo descendit panis e caelo, et panis vivus? Quia idem Dominus noster Jesus Christus consors est et divinitatis et corporis: et tu qui accipis carnem, divinae ejus substantiae in illo participas alimento (*De Consecr.*, dist. 2, c. *Sicut est verus, & Ego sum*).

CAPUT II.

In sacramentis omnibus Trinitatis operationem, divinarumque personarum aequalitatem adverti posse, ubi obiter perstringitur error Arianorum.

5. Ergo accepisti de sacramentis, plenissime cognovisti omnia, quod baptizatus es in nomine Trinitatis. In omnibus quae egimus, servatum est mysterium Trinitatis. Ubique Pater et Filius et Spiritus sanctus, una operatio, una sanctificatio; etsi quaedam veluti specialia esse videantur.

6. Quomodo? Deus qui te unxit (6), et signavit te Dominus, et posuit Spiritum sanctum in corde tuo (*II Cor.* 1, 21, 22). Accepisti ergo Spiritum sanctum in corde tuo. Accipe aliud, quia quemadmodum Spiritus sanctus in corde, ita etiam Christus in corde. Quomodo? Habes hoc in Canticis canticorum, Christum dicentem ad Ecclesiam: *Pone me sicut signaculum in corde tuo, sicut signaculum in brachiis tuis* (*Can.* viii, 6).

7. Ergo unxit te Deus, signavit te Christus. Quomodo? Quia ad crucis ipsius signatus es formam, ad illius passionem: accepisti signaculum ad illius similitudinem: ut ad ipsius formam resurgas, ad ipsius vivas figuram, qui peccato crucifixus est, et Deo vivit: et tuus homo velus in fonte demersus, peccato crucifixus est, sed Deo resurrexit (*Rom.* vi, 4-6).

8. Deinde habes alibi speciale, quod te vocaverit Deus, in baptismo autem quasi specialiter concrucifigeris Christo. Deinde quasi specialiter, quando accipis spiritale signaculum, vide distinctionem personarum esse, sed connexum omne mysterium Trinitatis.

9. Deinde quid Apostolus tibi dixit, ut lectum est nudius tertius? *Divisiones autem gratiarum sunt, idem autem Spiritus. Divisiones ministeriorum (7) sunt, idem autem Dominus. Divisiones operationum sunt, idem autem Deus, qui operatur omnia in omnibus* (*I Cor.* xii, 4-6). Omnia, inquit, operatur Deus, Sed et de Spiritu Dei lectum est: *Unus atque idem Spiritus dividens singulis prout vult* (*Ibid.* 11). Audi Scripturam dicentem quia dividit Spiritus pro voluntate sua, non pro obsequio. Ergo dividit vobis Spiritus gratiam prout vult, non prout jubetur; et maxime quia Spiritus Dei, Spiritus Christi est. Et illud tenete ipsam esse Spiritum sanctum, ipsum

Spiritum Dei, ipsum Spiritum Christi, ipsum Spiritum paracletum.

382 10. Ariani putant se derogare sancto Spiritui, si dicant illum Spiritum paracletum. Quid est paracletus, nisi consolator? Quam non et de Patre lectum sit, quia ipse est Deus consolationis (*II Cor.* 1, 3). Vides ergo quomodo in eo derogandum putant Spiritui sancto, in quo Patris aeterni potestas pio praedicatur affectu.

CAPUT III.

Orandi rationem traditurus, Christi atque Apostoli verba inter se conciliat, cubiculum quod loquitur Christus, de secreto cordis ne silentio interpretandum esse declarans.

B 11. Nunc quomodo orare debeamus accipite. Multae virtutes orationis sunt. Ubi orare debeamus non est mediocre, nec mediocris quaestio. Ait Apostolus: *Volo autem viros orare in omni loco, levantes puras manus sine ira et disceptatione* (*I Tim.* ii, 8). Et Dominus dicit in Evangelio: *Tu autem cum oras, intra in cubiculum tuum et clauso ostio, ora Patrem tuum* (*Matth.* vi, 6). Non tibi videtur esse contrarium, ut dicat Apostolus: *In omni loco ora*; et Dominus dicat: *Intra in cubiculum tuum, et ora*? Sed non est contrarium. Hoc ergo absolvamus: deinde quomodo debeas incipere orationem, et quo ordine distinguere, quid subtexere, quid allegare, quemadmodum claudere orationem, deinde pro quo orare debeas: haec omnia dicamus (8).

C 12. Primo ubi orare debeas. Aliud Paulus videtur dicere, aliud Dominus. Nunquid potuit Paulus contra Christi docere praecepta? Non utique. Qua ratione? Quia non contrarius, sed interpret est Christi: *Imitatores, inquit, mei estote, sicut et ego Christi* (*I Cor.* iv, 16). Quid ergo? Potes ubique orare, et in cubiculo tuo semper orare. Habes ubique cubiculum tuum. Etsi inter gentes, inter Judaeos positus sis: habes tamen ubique tuum secretum. Cubiculum tuum mens tua est. In populo licet positus, tamen in interiore homine arcanum tuum secretumque conservas.

13. *Tu autem, cum oras, intra in cubiculum tuum.* Bene ait, *intra*; ne sic ores quomodo Judaeus, cui dicitur: *Populus hic labiis me honorat, cor autem eorum longe est a me* (*Isa.* xxix, 13; *Matth.* xv, 8). Non ergo de labiis tantummo lo tua procedat oratio. Animo totus intende, intra in recessum pectoris tui (9), totus ingredi. Non te perfunctorium videat ille, cui te placere desideras. Videat quia ex corde oras, ut te ex corde orantem dignetur audire.

14. *Tu autem cum oras, intra in cubiculum tuum.* Habes hoc et alibi: *Ambula, populus meus, et intra in*

(6) Sic omnes edit. ac mss. nisi quod in horum nonnullis atque edit. Rom. omissum fuit, *te Dominus*. Hunc autem locum, non secus ac illum qui habetur infra scilicet, *Quomodo? Habes hoc in Canticis*; mss. haud pauci exhibent sine interrogatione.

(7) Omnes edit. et mss. aliquot, *divisiones mysteriorum*; melius reliqui cum Apostolico textu, *divisiones ministeriorum*, quidam etiam *ministratioum*.

(8) Mss. non pauci, nec inferioris notae, *Haec omnia discamus*.

(9) Quidam mss., *in cubiculum pectoris tui*.

recessus tuos, claude ostium tuum, abscondere pusillum, donec transeat ira Domini (Isa. xxvi, 20). Hoc locutus est Dominus per prophetam : in Evangelio autem dixit : *Tu autem cum oras, intra in cubiculum tuum; et clauso ostio, ora Patrem tuum.*

15. Quid est clauso ostio? Audi quod ostium habeas, quod debeas claudere (10), quando oras. 383 Utinam mulieres audirent! Audisti jam; sanctus David docuit te, dicens : *Pone, Domine, custodiam ori meo, et ostium circuitus labiis meis* (Psal. cxi, 3). Est alibi ostium, quod ait apostolus Paulus, dicens : *Ut aperiatur, inquit, mihi ostium verbi ad loquendum mysterium Christi* (Coloss. iv, 3); hoc est, quando oras, noli sermone clamare, nec diffundere orationem tuam, nec jactare per populos. In secreto tuo ora, securus quod te in secreto possit audire, qui omnia videt, atque audit universa. Et ora Patrem tuum in abscondito, qui audit (11) te in abscondito deprecantem.

CAPUT IV.

Quare secreto potius orandum sit, quam cum vociferatione : quare etiam viri in omni loco orare debeant, non autem mulieres : quonamve spectent voces subjectæ : levantes puras manus, etc.

16. Quid prosit autem interrogemus, qua ratione secreto magis orare debeamus, quam cum vociferatione. Audi : de consuetudine hominum sumamus exemplum. Si aliquem rogas, qui cito audit, non opus putas esse clamorem (*Pro clamore*) ; sensim rogas voce moderata. Si surdum aliquem roges, nonne incipis vociferari, ut te ille possit audire? Qui ergo clamat, putat quod aliter Deus non possit nisi clamantem audire; et cum rogat eum (12), ejus derogat potestati : qui autem in silentio orat, fidem defert, et confitetur quod Deus scrutator cordis et renis sit (Psal. vii, 10), et orationem tuam ante ille audiat quam tuo ore fundatur.

17. Ergo videamus : *Volo autem viros orare in omni loco* (1 Tim. ii, 8). Qua ratione viros dixit? Utique communis oratio est et mulieribus et viris. Quod non invenio, nisi forte sanctus Apostolus

(10) Ita edit. omnes ac mss. bene multi : alii tamen aliquot præferunt, *Audi quod ostium habeas claudere* : unus etiam : *quod ostium habemus? Audi quod debeas*, etc. Hoc autem ex loco ineptiæ Auctorem accusat Albertinus, quod statim subjecerit : *Utinam mulieres audirent!* Quasi vero ineptum cuiquam sano videri possit, quod modestiæ subnotantur eæ mulieres, quæ illius eousque oblite videbantur, ut intolerabiles in Ecclesia sese præberent : ut cap. seq. Auctor significat. Poterit profecto eodem jure etiam dici Ambrosius ipsemet ineptire : cum non absimilia reperiuntur apud illum lib. iii de *Virgine*, cap. 3, num. 11, et deinceps.

(11) Vet. edit. ac mss. non pauci *et audit*; Eras. ac Gil., *audiet te deprecantem* : Rom. edit., *ubi audit te deprecantem*, ceteri mss. ut in textu : si tamen Clarom. excipias, in quo legitur, *qui enim videt in abscondito, videt te deprecantem*.

(12) Rom. edit. sola., *Et qui cum clamore rogat eum*. Est autem etiam hic locus ex eorum numero, qui Albertiniano veru contiguntur. Attamen si is ineptit, a quo supponitur eum qui clamat non pu-

ideo viros dixit, ne mulieres usurparent, et male intelligerent in omni loco, et inciperent ubique clamare, quas in Ecclesia sustinere non possumus.

18. *Volo autem viros*, hoc est, qui possint servare præceptum, *orare in omni loco, levantes puras manus*. Quid est, *levantes puras manus* (Ibid.)? Nunquid debet in oratione tua crucem Domini gentibus demonstrare? Illud quidem signum virtutis est, non pudoris (13). Est tamen quomodo possis orare, nec figuram demonstrates, sed actus tuos leves. Si vis operari operationem tuam, leva puras manus per innocentiam. Leva eas non quotidie : semel levasti, non opus est ut iterum leves.

19. *Volo autem in omni loco viros orare, levantes puras manus sine ira et disceptatione* (Ibid.) Nihil verius : *Ira*, inquit, *perdit etiam sapientes* (Prov. xv, 1). Ideo omni tempore, quantum fieri potest, Christianus vir iracundiam debet temperare, et maxime quando ad orationem accedit ne 384 perturbet animum tuum indignatio iræ, ne quidam furor impediat orationem tuam (14) : sed magis placido accede peccatore. Quid enim irasceris? Servus peccavit? Tu accedis ad orationem, ut tua tibi delicta donentur, et alte indignaris. Hoc est, *sine ira*.

CAPUT V.

De inordinata orantium disceptatione, et qua modestia mulieres orare oporteat : item de inchoatione orationis, ejusque medio ac fine; cum iterata Dominicæ orationis expositione, quæ tractatum ducit ad umbilicos.

20. Nunc de disceptatione videamus. Plerumque negotiator venit ad orationem, aut avarus : alter de pecunia cogitat, alter de lucro, alter de honore, alter de cupiditate; et putat quod eum Deus possit audire. Et ideo quando oras, divina humanis præferre te convenit.

21. *Similiter et mulieres*, inquit, *volo orare non jactantes in ornamentis, neque in margaritis*, ait apostolus Paulus (1 Tim. ii, 9). Sed et apostolus Petrus : *Mulieris*, inquit, *gratia plurimum valet, ut*

tare se a Deo unquam audiri, nisi clamantem : quis non videat ab impio aliquo similem calumniam strui posse ipsimet Christo, nimirum quasi apud Matthæum cap. vi, eis qui orantes multum loquuntur, persuasum esse supposuerit nihil se nisi in multiloquio impetraturos. Verum ut Auctorem locum hunc evangelicum respexisse probabile est, ita nec minus ad clamores prophetarum Baal, nec non ad Eliæ verba eodem III Reg. xvm irridentis videtur allusisse.

(13) Mss. aliquot, *virtuti est, non pudori*. Rursus vero longe plurimi exhibent, *levas puras manus... levaseas*, etc., ubi alii nonnulli et omnes edit., *leva*, etc. Magis concinne. Quod autem præmisit inter orandum crucem Domini gentibus ostentandam non esse, veterem Christianorum usum, quo supplicantes brachia tollebant in crucis modum, indicat. Vide lib. i de *Virg.*, c. 2, et lib. ii, cap. 4.

(14) Omnes edit. ac mss. nonnulli, *accedit ne perturbet animum suum indignatio, ne iræ quidam furor impediat orationem suam. Magis placido*, etc. Mss. autem alii plures ac potiores ut in textu.

vir ejus convertitur affectus per uxoris suae bonum conversationem, et incredulus se convertat ad gratiam Christi (*I Petr.* iii, 1, 2). Hoc valet mulieris gravitas et pudicitia, et ejus bona conversatio, ut virum suum vocet ad fidem et devotionem, quod et prudentis viri sermo frequenter operatur. Ergo mulier, inquit, non in ornatu capillorum, non in fortis crinibus ornamentum suum habeat, sed in oratione ex corde puro; ubi est absconditus cordis homo, qui semper est apud Deum locuples (*I Tim.* ii, 9). Habes ergo in quo sis dives. In Christo divitiarum tuarum pudicitiae sunt et castitatis infulae, fides, devotio et misericordia. Hi sunt thesauri justitiae, sicut propheta memoravit (*Isa.* xxxii, 17).

22. Deinde unde debeas incipere. Dic mihi, si velis hominem rogare, et sic incipias: Da mihi, ecce illud quod te peto; numne arrogans videtur oratio? Et ideo inchoari oratio debet a Dei laude, ut roges omnipotentem Deum, cui possibilia sunt omnia, qui habet voluntatem praestandi. Sequitur obsecratio, sicut Apostolus docuit, dicens: *Obsecro ergo primum fieri orationes, obsecrationes, postulationes* (15), *gratiarum actiones* (*I Tim.* ii, 1). Prima ergo oratio laudem debet habere Dei, secunda supplicationem, tertia postulationem, quarta gratiarum actionem. Non debes quasi famelicus ad cibum de cibo primum incipere, sed ante a laudibus Dei.

23. Unde et oratores isti sapientes hanc habent disciplinam, ut judicem fautorem sibi praestent: incipiunt a laudibus ejus, ut benevolum sibi faciant cognitorem. Deinde paulatim incipit rogare judicem ut patienter dignetur audire. 385 Audet tertio postulationem suam depromere, quid petat exprimere. Quarto quomodo cepit a laudibus Dei, sic debet in laudem desinere.

24. Habes hoc in oratione Dominica: *Pater noster qui es in caelis* (*Matth.* vi, 9). Laus Dei est (16), quod pater praedicatur: in eo pietatis gloria. Laus Dei, quia in caelis habitat, non in terris. *Pater noster qui es in caelis, sanctificetur nomen tuum* (*Ibid.*), id est, ut sanctificetur servos suos: nomen enim illius sanctificatur in nobis, quando praedi-

(15) Desunt in cunctis edit. multisque mss., *orationes, postulationes*: quae tamen ex aliis percommode restituuntur.

(16) Ita mss. longe plurimi, et ant. edit. ex quibus tamen aliquot mss. ac vet. edit. non habent est, et Gill. cum duobus mss. pro *in eo legit nova*, non incongrue: alii autem pauculi et cum his Rom. edit., *Laus hic Dei est, eo quod paterne praedicatur*, etc. Quod vero omnes edit. exhibent, *et in terris*, e contrario cuncti mss., duobus exceptis, praefereunt, *non in terris*.

(17) Nonnulli mss., *in omnibus sit regnum Christi*.

(18) Rom. edit., *dicito*; vet. et quidam mss. *accipito*; reliqui, *accipe*.

(19) His verbis indicari videtur illam clausulam a sacerdote solo recitari solitam: quemadmodum in Graeca Ecclesia idem etiam solus, Aria Montano teste, pronuntiabat istam, *ὅτι σου ἔσται ἡ βασιλεία*, etc., quae ex Jacobi, Basilii et Chrysostomi liturgiis in evangelicum Matthaei textum et versiones

A cantur homines Christiani. Ergo optantis est, *sanctificetur nomen tuum*. *Adveniat regnum tuum* (*Ibid.* 10.). Postulatio, ut in nobis sit regnum Christi (17). Si Deus in nobis regnat, locum habere adversarius non potest. Culpa non regnat, peccatum non regnat: sed regnat virtus, regnat pudicitia, regnat devotio. Deinde: *Fiat voluntas tua, sicut in caelo et in terra. Panem nostrum quotidianum da nobis hodie* (*Ibid.* 11.). Haec postulatio maxima est eorum quae postulantur. *Et dimitte, inquit, nobis debita nostra, sicut et nos dimittimus debitoribus nostris* (*Ibid.* 12.). Ideo quotidie accipe (18), ut quotidie debito tuo indulgentiam petas. *Et ne patiaris nos induci in tentationem: sed libera nos a malo* (*Ibid.* 13.). Quid sequitur? Audi quid dicat sacerdos: per Dominum nostrum Jesum Christum (19), in quo tibi est, cum quo tibi est honor, laus, gloria, magnificentia, potestas cum Spiritu sancto a saeculis, et nunc, et semper, et in omnia saecula saeculorum, Amen.

25. Aliud: Psalmorum David (20) licet unus libellus sit, habens eas virtutes orationis quas supra diximus (*Supr.* num. 22); 386 tamen plerumque et in uno psalmo omnes istae orationis partes inveniuntur, quomodo in octavo psalmo invenimus. Denique sic cepit: *Domine, Dominus noster, quam admirabile est nomen tuum in universa terra* (*Psal.* viii, 2)! Oratio ergo prima. Deinde obsecratio: *Quoniam videbo caelos tuos, opera digitorum tuorum; hoc est, caelos videbo* (21), *lunam et stellas, quas tu fundasti* (*Ibid.* 4). Utique non caelum dicit videbo, sed videbo caelos, in quibus incipit albescere gratia et splendor caelestis. Hos sibi caelos tunc promittebat Propheta dari, qui caelestem gratiam a Domino mererentur (22). *Lunam et stellas quas tu fundasti*: lunam Ecclesiam, stellas vocat sanctos caelesti gratia refulgentes. Deinde vide postulationem ejus: *Quid est homo quod meministi ejus, aut filius hominis, quoniam visitas eum? Minorasti eum paulo minus ab angelis, gloria et honore coronasti eum, et constituisti eum super opera manuum tuarum* (*Ibid.* 5, 7). Et alia gratiarum actio. *Omnia subjecisti sub pedibus ejus, oves et boves universas, insuper et pecora campi, etc.* (*Ibid.* 8).

orient. translata fuit, ut Erasmus, Grotius alique alii observarunt. Cum porro memorata clausula in nullis Latinis Ecclesiis usurpetur: ea cui praecurat hic auctor, ad orientalem certum est magis accedere in eo ritu.

D (20) Sic omnes edit. ac mss. non pauci: alii vero partim, *Iste psalmorum David*: partim, *Alius psalmorum David*, etc. Porro in praefatione monuimus ab hisce verbis incipere novum sermonem in cod. Sanctigallensi: addimus autem haec eadem in uno Reg. codice ita describi, quasi novi tractatus sit exordium: at in Clarom. cum reliqua parte prorsus omitti.

(21) Rom. edit. resciderat voces, *hoc est, caelos videbo*.

(22) Sic mss. aliquot, a quibus caeteri et ant. edit. eo discrepant, quod habent, *stellae caelestis gratiae resurgentes*. Minus commode. At Rom. edit. sola, *mereretur... stellas homines caelestis gloriae refulgentes*.

26. Docuimus pro capto nostro forsitan quod non didicimus (23); et ut potuimus, expressimus. Sanctitas vestra institutis sacerdotalibus informata, labore tenere quod accepit a Deo: et oblatio sicut hostia pura, in vobis (24) semper suum si-

(23) Rom. edit. sola, *forsitan quod a Domino didicimus*.

(24) Mss. non pauci, *ut oblatio sicut hostia pura, in vobis*, etc., satis commode: alii plures nobiscum faciunt, nisi quod pro *sicut* Vallius. legit,

A gnaeulum recognoscat, ut et ipsi ad gratiam et ad præmia virtutum pervenire possitis, per Dominum nostrum Jesum Christum: cui est gloria, honor, laus, perpetuitas a sæculis, et nunc, et semper, et in omnia sæcula sæculorum. Amen.

sit ut, non incongrue. Reliqui tandem et omnes edit. nobis etiam accedunt, excepta vocula, *et*, quam præmittunt dictionibus *in vobis*, hoc modo sententiam omnino corrumpentes.

IN LIBROS DE PŒNITENTIA ADMONITIO.

Quandoquidem hi duo libri adversus Novatianos scripti fuere, ut Ambrosii consilium, operis ordo atque series, vis ac pondus argumentorum perecipiatur minori negotio, non ingratum lectori futurum duximus, si ejus oculis unde orta sit illa hæresis, quos habuerit progressus, quoque in statu fuerit, cum iidem libri lucubrarentur, proponamus.

Dicti sunt Novatiani ab auctoribus sectæ Novalo et Novatiano, quos inter se cum plerique veterum, et Græcorum imprimis, male confundant, nunquam non distinguit Ambrosius. Horum prior Carthaginensis Ecclesiæ presbyter fuit, nunquam vero ad episcopalem pervenit dignitatem; quia in re Baronius, Petavius, Labens et alii nonnulli erraverunt. Is erat animo inquieto et seclerato, neque ad aliud magis quam ad res novas comparato. Idem se conjunxerat Felicissimo, qui lapsis in idololatriam nulla imposita pœna reddendam pacem delirabat. Cujus hæresi quo plusculum conciliaret auctoritatis cum omni arte atque ambitu protrudit ad diaconatum, non modo non annuente, sed ne consulto quidem antistite ipsius Cypriano. Huic facinori alia tum impudiciæ, tum atrocis crudelitatis plena cumulum addiderunt, propter quæ dies a fratribus ei dictus est apud Cyprianum: sed renovata per id temporis persecutio, nec ulterius in eundem inquireretur, prohibuit. Usus ea occasione Novatus Romam profugit; eoque cum sub anni 251 initium venisset, clerum ac populum ibi offendit de sufficiendo pontifice in locum Fabiani non pridem martyrio affecti dissentientes.

Divisa Romanorum studia duo presbyterii in se converterant, Cornelius et Novatianus. Ille stoicorum philosophorum secta profitebatur, homo acerrimi ingenii, multi jugæ doctrinæ, nec facundiæ vulgaris: verum præterquam quod exorcismis subiectus fuerat, eum in lecto propter adversam valetudinem baptizatum sacra unctione episcopus non consignaverat. Neglectis tamen hisce defectibus, ipsum idem præsul honore sacerdotali dignatus est; unde in animis populi haud parvam excitavit offensionem. Itaque cum in pontificem plura justioraque suffragia Cornelium retulissent, virum eximiæ virtutis, atque in singulis Ecclesiæ gradibus exercitatum, Novatianus repulsæ impatiens electionem illam evertere secum statuit. Hoc ineptum ut perficeret, famosum libellum scripsit in Cornelium: ac denique ordinationem ejus idcirco legitimam esse negavit, quod eos Christianos qui sævienti persecutione thura idolis adoleverant, a sua communione non rejiceret. Pellexit in factionem suam non paucos e populo: quam occasionem Novatus rebus suis opportunam ratus, Novatiano se mancipavit. Igitur ut pro virili promoveret ejusdem partes, id technis suis est consecutus, ut ille a tribus episcopis, quos rudes et simplices ab exigua et vilissima Italiæ parte ad hoc exciverat, ordinaretur in pontificem; unde tum primum antipapæ nomen a constituta Christi religione incognitum audiri cœpit. Ordinationem suam datis litteris missisque legatis Africanæ atque Orientali Ecclesiæ significavit: sed ea ubique repudiata est.

Interim ut invidiam Cornelio conflare pergeret, ac sibi auctoritatem quodam disciplinæ fūco compararet, docebat ea potestate carere Ecclesiam qua lapsorum, quos in *Libellaticos*, *Thurificatores* et *Apostatas*, distinguebant, crimen dimitteretur, cum tamen eosdem ad pœnitentiæ opera exhortandos esse neutiquam negaret. Primo quidem isti hos intra fines se continebant. Sed cum acriter premerentur a Cypriano et aliis Patribus, qui non sine summa injuria quam veniam atrocioribus peccatis, puta homicidio, et adulterio concedebant, illam solis lapsis negari demonstrabant; eo denique compulsi sunt, ut peccata omnia contenderent æque esse irremissibilia. Pudu itamen eorum sectatores hujus amentię; postea enim non defuere, qui hanc sententiam ad sola graviora crimina restrictam vellent.

Arrisit plurimis severitatis illa species, brevique ex his secta numerosa coalescens, ut ab orthodoxis distingueretur, sibi vanissimum *Kαθαρῶν*, id est, mundorum nomen arrogavit. Episcoporum ejusdem sectæ amplum catalogum magna cum laude texit Socrates (lib. iv *Hist.*, cap. 21). Describit etiam suscepta ab ejusdem professoribus pro Christi divinitate certamina, eorumque tam claram in suppliciis constantiam fuisse tradit, ut ea inducti ipsi Catholici, preces cum illis in templis ipsorum optarent sociare. Quæ quidem haberemus suspecta, si a scriptore in eas partes non tam propenso profiscerentur,

Eam heresim diversa consilia proseripserunt, et quid in iis qui redirent ad Ecclesiam servandam esset, praeceperunt. Quamvis autem in illa Patrum eruditissimi calamus strinxerint, ipsa tamen per omnes ferme Christiani orbis plagas propata durissime perseveravit.

Eandem hoc in statu offendit Ambrosius, cum ipsam hisce duobus libris agere suscit (cap. 1). Primum aptissime a moderationis, quam in Novatianis desiderari certum erat, commendatione orditur. Tum commissam Ecclesiae criminum quorumlibet absolvendorum potestatem astringit (cap. 2), Deum ad clementiam quam ad severitatem magis propensum esse demonstrans (cap. 3 et 4). Postea vero ubi objectioni a divina immutabilitate petite satisfecit (cap. 5), ipsis vicissim e variis Scripturae testimoniis, ac potissimum ex eo quod Petro celi claves Christus promisit (num. 32 et 33), acriter instat. His alia momenta ex eorum principiis moribusque desumpta jungit (cap. 8). Mox ad alias objectiones gradum faciens (cap. 9) maxime in eo refellendo quod de peccato ad mortem venditabant, moratur (cap. 10): ostensoque doctrinam orthodoxam a Joanne evangelista clari asseri (cap. 11), futilia eorum responsa prorsus evertit (cap. 12). Postremo ex Corinthii a Paulo separati, ac deinde sacris redditi historia validissimum confirmando catholico dogmati.

In altero libro (cap. 1) postquam docuit sollicite ac mature agendam esse poenitentiam, praecipua duo Novatianorum praesidia impugnat. Primum (cap. 2 et 3) illis suppeditabant Apostoli verba eos qui lapsi essent renovari non posse ad poenitentiam asseverantis: secundum vero (cap. 4) iidem mutuabantur ex Joannis Evangelio, ubi dicitur peccatum in Spiritum sanctum neque in hoc neque in futuro saeculo dimittendum. Utrumque autem difficultatem ea vi rationum tractat et diluit, quae posteris theologis pene omnibus faciem in his solvendis praeluxerit, ut nos suis locis observavimus. Probat denique ab ipsis peccatores ad baptismi repetitionem induci (cap. 5, num. 36), ut ejus beneficio veniam, quam poenitentiae operibus negabant, assequerentur; cum apostoli e contrario nobis criminum veniam nusquam non promittant. Hinc occasionem nactus, Christianos invitat (cap. 6) ad poenitentiam, ejus et partes singulas qualitatesque oculis subjicit. Adjungit fore ut Christus lacrymis nec non matris Ecclesiae precibus motus, ad eos accedat spiritalem resurrectionem operaturus, ejus formam in Lazaro exstitisse memorat (cap. 7). Suscitationem ejus sicut et convivium, cui una cum Domino idem interfuit, contra Novatianos propositum confirmat, veniae qua Corinthium donavit Paulus, exemplo iterum adhibito. Sub hac oculos in se ipse reflectens (cap. 8, num. 67 et seq.), ut sibi delur et a commissis propriis absolutio, et commiseratio in alienis, quanta maxima potest animi submissione Deum peccatur. Ad ultimum excussis quae circa poenitentiam obrepere solent, vitiis (cap. 9 et seq.), et praemonstrata quae in eligendo ad publicam poenitentiam tempore observanda sit, cautione, librum absolvit.

Porro quod ad tempus hujus operis, nobis videtur illud non incommode ex locis duobus inter se comparatis colligere posse, nimirum ex illis verbis, *de Poenitentia duos jamdudum scripsi libellos*, quae in Expositione psalmi xxxvii quam anno 393 scriptam ostendimus (nam. 1), habentur: et ex eo quod ait commentationis hujus lib. ii: *Peccamus et non seniores* (cap. 8, num. 74), maxime vero e superioribus istis, *Ego laborem aliquem pro sancta Ecclesia tua suscepi* (num. 73). Etenim cum hoc ultimo loco publicum laborem, ac nemini non notum designari dubium non sit, cum de certamine vel in Justinam Arianorum antesignanam, vel in Symmachum idolorum propugnatorem suscepto oportet intelligi. Quapropter intermedium aliquem annum eidem huic operi assignandum constat, forte 384; fit enim ea ratione ut vertente 393, Vir sanctus dicere potuerit, *Jam dudum scripsi*.

Ultima haec verba satis aperiunt eainam auctori tribuenda sit ea commentatio: sed quod in ejusdem lib. ii raptum se a tribunalibus, ac pro Ecclesia laborem suscepisse loquitur, hoc tam Ambrosianum est, ut Petrum Sotum (lib. *Inst. Sacerd. de Necess. Confess.*, lect. 9) vehementer miremur id operis doctori nostro creptum voluisse propter eos locos, quibus ut eidem ipsi ascribatur, persuaderi nemo non debeat. Sed ejus rationes, si tanti erunt, suo tempore discutiemus. Hic autem id unum adjiciemus, August. eosdem libros tanquam vere Ambros. iterum ac tertio citantis (lib. *De Peccat. orig.*, cap. 31, lib. ii *Contr. Julian.*, cap. 3 et 9, et lib. iv *Contra duas Epist. Pelag.*, cap. 11) vel solam auctoritatem praestare conjecturis omnibus, quae quantum imponere soleant etiam doctis, in memorato theologo exemplum exstat. Verum majori haud dubie in culpa fuit Rivetus (*Critic. sac.* lib. iii, cap. 16), qui relatis Soti argumentis, opposita maligne tacuerit. Hujus silentii in opere quo censura hujusmodi librorum promittitur, causam pervidere arduum non est. Vix enim alibi clarius a Christo Ecclesiae tradita peccatorum dimittendorum auctoritas, necessitas eorundem confitendorum, ac tandem bonorum operum corporisque castigationum meritum manifestantur.

SANCTI AMBROSII

MEDIOLANENSIS EPISCOPI

DE POENITENTIA

LIBRI DUO (1).

387-9 CAPUT PRIMUM.

Moderationis laus. Quam necessaria sit ea virtus prefectis Ecclesiae, potissimum Dominicae charitatis et mansuetudinis exemplo demonstrari. Ab hac ergo cum desciverint Novatiani, eos pro Christi discipulis habendos non esse: quorum superbia et inclementia castigatur.

1. Si virtutum finis ille est maximus, qui plurimorum spectat profectum, moderatio prope omnium pulcherrima est; quae ne ipsos quidem quos damnat, effendit; et quos dampnaverit, dignos solet facere absolutione. Denique sola est, quae Domini quesitam sanguine Ecclesiam propagaverit, imitatrix beneficii caelestis, et redemptionis universorum salubri line temperans, quem ferre possint aures hominum, mentes non refugere, non pavere animi (2).

2. Etenim qui studet humanae infirmitatis emendare vitia, ipsam infirmitatem suis debet sustinere, et quodammodo pensare (3) humeris, non abjicere. Nam pastor ille Evangelicus lassam ovem vexisse legitur, non abjecisse (*Luc. xv, 5*) *De poenit.*, dist. 1, c. *Serpens? Nam pastor*). Et Salomon ait: *Noli justus esse nimium* (*Eccle. vii, 17*); debet enim justitiam temperare moderatio. Nam quemadmodum se tibi curandum praebeat, quem 390 fastidio habeas; qui contemptui se, non compasione medico

A suo pullet futurum?

3. Ideo Dominus Jesus compassus nobis est; ut ad se vocaret, non ut deterreret. Mitis venit, venit humilis. Denique ait: *Venite ad me, omnes qui laboratis et curati estis, et ego vos reficiam* (*Matth. xi, 28*). Reficit ergo Dominus Jesus, non excludit, neque abjicit: meritoque tales discipulos elegit qui Dominicae voluntatis interpretes, plebem Dei colligerent, non repudiarent. Unde liquet eos inter Christi discipulos non esse habendos, qui dura pro mitibus, superba pro humilibus sequenda opinantur: et cum ipsi quærant Domini misericordiam, aliis eam denegant; ut sunt doctores Novatianorum, qui mundos se appellant (4).

4. Quid his superbius, cum Scriptura dicat: *quia nemo mundus a peccato, nec unius diei infans* (*Job xiv, 4*); et David elamet: *A delicto meo munda me* (*Psal. i, 4*)? Sanctiores isti quam David, de ejus nasei familia Christus incarnationis elegit mysterio, ejus posteritas aula caelestis est, utero virginali (5) suscipiens mundi Redemptorem? Quid autem durius, quam ut indicant poenitentiam, quam non relaxent; cum utique veniam negando, incentivum auferant poenitentiae? Nemo enim potest bene agere poenitentiam, nisi qui speraverit indulgentiam (*De poenit.*, dist. 1. cap. *Nemo potest*).

mundis habebant distinguere, καθάρων appellationem sibi arrogasse auctores sunt Eusebius, lib. iv *Hist. Eccl.*, cap. 23; Epiphanius, haeres. 79; Augustinus, *de Haeres.* 38; Theodoretus, lib. iii *Haeret. Fab.* et alii: quos inter festive admodum in eos August. lib. *de Agone Christ.* cap. 2 ita ludit: « Quis nomen suum si vellent agnoscere, mundanos se potius, quam mundos vocarent. » Iidem illi catholicos, ut ex Cypriano, Paciano, Augustino, multisque aliis discere est, nuncupabant *Apostolicos* et *Capitolinos*: quod iis qui in Capitolio Jovi libaverant, communicarent: et ab his vicissim appellabantur *Montenses*, sive ab aliquo loco ita vocato, sive propterea quod Novatus studuisset Felicissimo, qui ut ex Cypr. epist. 41 discimus, in montem cum suis secesserat: dicebantur etiam *scævæ*, forte non ob aliud nisi quod cum potestate ligandi peccata uterentur, non autem solvendi, eos quodammodo imitarentur, qui, omissa dextera, levam solam ad ministerium adhibent. Vide Conc. Lab. tom. II, pag. 951.

(5) Ita vet. edit. ac plures mss. at Rom. edit. cum aliis, *aula caelestis est uterus virginis mss., virginalis,*

(1) Scripti cir. ann. 384.

(2) Codex Germ. unus an. cir. 80) ita incipit: « Quando nos Deus terret, non frangere, vult. sed punire non vult. Ait quidam psalmus: *Dedisti mentibus te significationem, ut fugiant a facie arcus*. Arcus enim quando intenditur, quantum retrorsum manus reducit, tanto ictus vehementior concitatur: sic et minae Dei tanto gravius veniunt, quanto diutius differuntur. Tamen misericordiae est eam differtur, ut poenitens sanctetur, sanatus non damnetur. Apostolum audi: *An divitias bonitatis persequamini ut contemnis? Ignoras quia benignitas Dei ad poenitentiam te adducit*! Sed ut possimus vitia nostrae infirmitatis emendare, etc. *Alii cod. atque edit. sibi consentiunt invicem, nisi quod in illorum nonnullis habetur. Si vatum finis.* » Et infra, pro *redemptionis universorum*, in uno legitur, *redemptoris*, in duobus *redemptione universorum*. Et pro *salubri line temperans*, in quibusdam, *salubris finis et temperans*, in aliis *salubris line et temperans*.

(3) Mss. tres, quoquo modo pensare Clar., quoda modo pausare.

(4) Novatianos ut se a Catholicis, quos pro im-

391 CAPUT II.

Quod Novatiani dicunt se non nisi lapsis negare communionem, hoc neque cum Scriptura, neque cum sua ipsorum doctrina congruere; quod vero divine potestatis reverentiam prætexunt, eos hoc ipso in illam esse injurios; cum is injuriam inferat, qui creditum sibi munus aut ejus partem volis exercere; cæterum ligandi et solvendi jus quod hæresi non potest attribui, pulchre vindicari ab Ecclesia, quippe quæ Spiritu sancto id acceperit, in quem isti superbe agunt.

5. Sed negant his oportere reddi communionem, qui prævaricatione lapsi sunt. Si unum tantum crimen exceperent sacrilegii, cui veniam negarent, dure quidem, sed tamen divinis tantum redargui viderentur sententiis, assertionibus tamen suis convenirent; Dominus enim crimen nullum excepit, qui peccata donavit omnia. At cum omnia peccata Stoicorum (6) quodam more paribus putent æstimanda mensuris, et æque cum qui gallum, ut niunt, gallinaceum, atque illum qui patrem suffocaverit, perpetuo asserant cælestibus abdicandos mysteriis; quomodo unius criminis obijciunt reos, cum indignissimum esse non possint (7) etiam ipsi negare, ut paucorum pœna perveniat ad multos?

6. [*Alias cap. II.*] Sed aiunt se Domino deferre reverentiam, cui soli remittendorum criminum potestatem reservent. Imo nulli majorem injuriam faciunt, quam qui ejus volunt (8) mandata rescindere, commissum munus refundere. Nam cum ipse in Evangelio suo dixerit Dominus Jesus: *Accipite Spiritum sanctum; quorum remiseritis peccata, remit-*

(6) Forte an pugnare inter se videantur, quod hic dicuntur omnia peccata æqualia esse Novatianis, et quod infra iidem referuntur manifestum discrimen inter graviores ac leviores culpas inducere. Verum ibidem non obscure indicat S. doctor eam quam istie memorat responsionem, posteriorum esse Novatianorum; antiquiores autem de peccatorum paritate illud sensisse, quod hic traditur. Satis tamen probabile est Novatianum primo insinulatum quasi paria faceret quælibet peccata, eo quod libellaticos æque a reconciliatione excluderet ac thurificatores, tum doctrinæ suæ consequentia inductum peccatorum differentiam omnem rejecisse, tum etiam ut objectionem illam eluderet, qua ad pœnitentiam, quæ lapsis ab eo denegabatur, adulteros admittere arguebatur a Cypriano: cum vero æqualitas illa criminum secutis temporibus nimis odiosam redderet eandem sectam, recentiores illius professores ab eo dogmate duxisse recedendum. Quod porro ad exemplum a parentis et gallinacci nece petatum, illud ipsum proponitur a M. Tullio in Orat. *pro L. Murena*, et aliud de patris etiam ac servi cæde in Paradoxo 3. Sed hic non satis sibi constare videtur ipse Cicero; nam cum peccatorum æqualitatem ibi defendat, confiteri tamen cogitur, eum qui patrem occiderit, multa peccare. Merito igitur de hac opinione Stoicorum Horatius:

Quis paria esse fere placuit peccata, laborant.
Cum ventum ad verum est: sensus moresque reputant;
Et infra: [gnant]
Nec vincet ratio hoc, tantumdem ac peccet idemque,
Qui teneros caules alieni fregerit horti,
Et qui nocturnus divum sacra legerit, etc.

(7) Horum verborum quæ paulo intricatiora sunt,

tantur eis: et quorum detinueritis, detenta erunt (Joan. xx, 22, 23): quis est ergo qui magis honorat, utrum qui mandatis obtemperat, an qui resistit?

7. Ecclesia in utroque servat obedientiam, ut peccatum et alliget et relaxet: hæresis in altero immitis, in altero inobediens: vult ligare, quod non resolvat: non vult solvere, quod ligavit: in quo se sua damnat sententia (9). Dominus 392 enim par jus et solvendi esse voluit et ligandi, qui utrumque pari conditione permisit (*De Pœnit.*, dist. I, cap. *Verbum Dei*, § *Dominis*). Ergo qui solvendi jus non habet, nec ligandi habet. Sicut enim secundum Dominicam sententiam (10), qui ligandi jus habet, et solvendi habet: ita istorum assertio se ipsam strangulat; ut quia solvendi sibi jus negant, negare debeant et ligandi. Quomodo igitur potest alterum licere, alterum non licere? Quibus donatum utrumque est, aut utrumque licere manifestum est, aut utrumque non licere certum est. Ecclesiæ utrumque licet (11), hæresi utrumque non licet; jus enim hoc solis permissum sacerdotibus est. Recte igitur hoc Ecclesia vindicat, quæ veros sacerdotes habet (12): hæresis vindicare non potest, quæ sacerdotes Dei non habet. Non vindicando autem ipsa de se pronuntiat, quod cum sacerdotes non habeat, jus sibi vindicare non debeat sacerdotale. Ita impudenti contumacia pudentem cernimus confessionem.

8. Specta etiam illud, quoniam qui Spiritum sanctum accepit, et solvendi peccati potestatem et ligandi accepit. Sic enim scriptum est: *Accipite Spi-*

hic ordo est: *cum ipsi etiam negare non possint indignissimum esse, ut paucorum, lapsorum scilicet, pœna perveniat ad multos, nempe ad quorum cumque criminum reos.*

(8) Rom. edit. sola, *quam ei cujus volunt*. Male, cum antecedit *nulli* non in tertio singulari casu, sed in primo plurali positum sit, ut, clarum erit examinanti.

(9) Mss. aliquot, *se suamque damnat sententiam*. Minus commode.

(10) *Sicut enim... et solvendi habet*, in mss. Laud., Sorb. et Mich. desiderantur, sensu nihilo deteriori.

(11) Ita Gill. ac mss. omnes præter Albin. duos, ubi legitur: *Quibus donatum utrumque est, et utrumque licere certum est. Ecclesiæ autem, etc.* Amerb. vero et Eras.: *Si quibusdam datum utrumque est licere, aut utrumque non licere: certum est Ecclesiæ utrumque licere, hæresi utrumque non licere*. At Rom. edit. sola: *Quibus datum, utrumque non licere certum est, etc.*, ut Amerb.

(12) Edit. ult. Paris., *quæ verus sacerdos habet*. Haucis vero interjectis *pro sacerdotes Dei*. Rom. edit. cum ms. duobus habet, *sacerdotes veros*. Hoc autem loco Ambrosius in adversariorum suppositione disputans nihil aliud docet, nisi sacerdotales actus episcoporum presbyterorumque Novatianorum illicitos esse; validam enim ipsorum exstitisse ordinationem Patres Conc. Nicæni can. 8, non obscure significarunt: quandoquidem clericis omnibus ab eadem hæresi ad Ecclesiam redeuntibus gradum suum atque ordinem decrevit conservandum. Sic ergo sacerdotes hæreticorum veri negantur, ut vulgo negamus verum esse regem, qui non legitime utitur sua potestate.

ritum sanctum, quorum remis ritis peccata, remittuntur: et quorum detinueritis, detenta erunt (Joan. xx, 22, 23). Ergo qui solvere non potest peccatum, non habet Spiritum sanctum. Munus Spiritus sancti est officium sacerdotis, jus autem Spiritus sancti in solvendis ligandisque criminibus est; quomodo igitur munus ejus vindicant, de ejus diffidunt jure et potestate?

9. Quid! quod insolentiores sunt. Nam cum ad misericordiam promptior quam ad severitatem sit Spiritus Dei; quod ait se velle, id nolunt: quod nolle, hoc agunt; cum vindicare judicis sit, remittere misericordis. Tolerabilius igitur, Novatiane, remitteres quam ligares; aliud enim quasi delinquendi parcus (13) usurpares, aliud quasi ærumnæ compassus ignosceres.

393 CAPUT III.

Isdem Novatianis veniam gravioribus tantum criminibus abs se denegari opponentibus, respondet S. Doctor hac sententia ab illis sectæ parentem rursus damnari, et offendi ipsummet Deum, qui peccatorum quorumlibet remittendorum fecit potestatem: sed majoribus delictis majorem quoque pœnitentiam adhibendam esse. Adjicit autem ipsos in hoc perversos sese præbere, quod hujusmodi culparum distinctio severitatis materiam Deo relinquat: ejus misericordiam in incarnatione Christi adeo mirabiliter emicantem imitari detrectant.

10. Sed aiunt se, exceptis gravioribus criminibus, relaxare veniam levioribus. Non hoc quidem auctor vestri erroris Novatianus (14), qui nemini pœnitentiam dandam putavit; ea scilicet contemplatione, ut quod ipse non posset solvere, non ligaret; ne ligando sperari a se faceret solutionem. In eo igitur patrem vestrum propria damnatis sententia, qui distinctionem peccatorum facitis, quæ solvenda a vobis putetis, et quæ sine remedio esse arbitramini: sed Deus distinctionem non facit, qui misericordiam suam promisit omnibus, et relaxandi licentiam sacerdotibus suis sine ulla exceptione concessit (De Pœnit. dist. 1, cap. Deus). Sed qui culpam exaggeraverit, exaggeret etiam pœnitentiam; majora enim crimina majoribus abluuntur fletibus. Ita nec Novatianus probatur, qui veniam interelusit omnibus: nec vos imitatores (15) ejusdem et condemnatores; quia ibi minuitis studia pœnitentiæ, ubi augeri oportet; quia graviora

(13) Amerb. et Eras., *delinquendi parcens*; Gill. ac mss. non pauci, *delinquendi parte*; unus, *partem*; Rom. edit. ac reliqui cod., *delinquendi parcus*: excipe tamen Cistere. in quo *delinquendi parcere*.

(14) Rom. edit. ubique Novatum fecit e Novatiano: qua mutatione inductus in errorem Pelavins Ambrosium nostrum iis Patribus a quibus ambo illi heresiarchie inter se confunduntur, accensuit. Verum doctissimus vir secus sensisset, si quam aliam edit. aut quemlibet manu exaratum codicem consulisset.

(15) Mss. nonnulli, *majoribus advolvuntur fletibus..... nec vos discipuli imitatores*.

(16) Ita Rom. edit. cum mss. duobus; reliqui mss.

A peccata majoribus sustentanda fuleris docuit Christi misericordia.

11. Quæ autem ista perversitas est, ut vobis vindicetis possibile concessu: Deo (16), ut ipsi dicitis, impossibilia reservetis? Hoc est sibi eligere causas ignoscendi, Deo materiam sæviendi relinquere. Et ubi est illud: *Sit autem Deus verax omnis autem homo mendax, sicut scriptum est: ut, justificeris in sermonibus tuis, et vincas enim judicaris* (Rom. iii, 4)? Ut agnoscamus igitur Deum misericordiæ magis indulgentem esse, quam severitatis tenacem, ipse ait: *Misericordiam malo quam sacrificium* (Osee. vi, 6). Quomodo igitur vestrum potest acceptum esse sacrificium Deo, qui negatis misericordiam; cum ipse dicat nolle se mortem peccatoris, sed correctionem (Ezech. xviii, 32)?

12. Cujus interpretes Apostolus ait: *Quia Deus Filium suum mittens in similitudinem carnis peccati, et de peccato damnavit peccatum in carne; ut justificatio Legis impleretur in nobis* (Rom. viii, 3, 4). Non in similitudinem carnis ait: quia Christus veritatem suscepit carnis humanæ, non similitudinem: neque in similitudinem peccati ait, quia peccatum non fecit, sed peccatum pro nobis factus est: sed venit in similitudinem carnis peccati (II Cor. v, 2), hoc est, suscepit (17) similitudinem carnis peccatricis; 394 ideo similitudinem, quia scriptum est: *Et homo est, et quis agnoscat eum* (Jerem. xvii, 9)? Homo erat in carne secundum hominem, qui agnosceretur (18): virtute supra hominem, qui non agnosceretur ita et hic carnem habet nostram, sed carnis hujus vitia non habet.

13. Non enim sicut omnis homo est, ex virili erat et feminea permistione generatus: sed natus de Spiritu sancto et de Virgine (Matth. i, 20), immaculatum corpus suscepit, quod non solum nulla vitia maculaverant, sed nec generationis aut conceptionis concretio injuriosa fuscaverat (S. Aug. lib. ii, *contr. Jul. Pelag.*, in princ. et fin.; lib. ii de *Pec. orig.*, c. 40; et l. iv, *contra duas Epist. Pet.* c. 11). Nam omnes homines sub peccato nascimur, quorum ipse ortus in vitio est, sicut habes lectum, dicente David: *Ece enim in iniquitatibus conceptus sum, et in delictis peperit me mater mea* (Psalm. l. 5). Ideo Pauli caro corpus mortis erat, sicut ipse ait: *Quis me liberabit de corpore mortis hujus* (Rom. vii, 24)? Christi autem caro

partim, *possibilia concessa a Deo*, partim cum antiq. edit. *possibilia concessa Deo*, etc. Melius: unus etiam, *possibilia concedi Deo*, etc. Nec male. Rursus post pauca, ubi Amerb., Eras. ac Rom. edit. cum Tell. cod. *materiam ferendi*: Gill. ac reliqui cod., *materiam sæviendi*.

(17) Mss. nonnulli, *non tantum similitudinem, sed in similitudinem carnis peccati, hoc est, suscepit*, etc. Sic etiam alii aliquot, nisi quod omittunt vocem *tantum*: reliqui et edit. ut in textu.

(18) Ita edit. omnes, et plures mss.; alii vero etiam non pauci, *hoc non erat in carne secundum hominem, qui non agnoscitur*. Minus commode.

damnavit peccatum, quod nascendo non sensit, A
quod moriendo crucifixit; ut in carne nostra esset
justificatio per gratiam, ubi erat ante collusio per
culpam.

14. Quid ergo dicemus ad hæc, nisi quod dixit
Apostolus: *Si Deus pro nobis, quis contra nos? Qui
Filio proprio non pepercit, sed pro nobis omni-
bus tradidit eum; quomodo non etiam cum illo omnia
nobis donavit! Quis accusabit adversus electos Dei?*
Deus qui justificat, quis est qui condemnet? Christus
qui mortuus est, imo qui et resurrexit, qui est in
dextera Dei, qui etiam interpellat pro nobis (Rom.
vii, 31-34). Pro quibus ergo Christus interpellat,
eos Novatianus accusat. Quos Christus ad salutem
redemit, eos Novatiansus damnat ad mortem. Qui-
bus Christus dicit: *Tollite jugum meum super vos,*
et discite a me quia mitis sum (Matth. xi, 29). B
Novatianus dicit: Immitis sum. Quibus Christus
dicit: *Invenietis requiem animabus vestris; jugum*
enim meum suave est, et onus meum leve est (Ibid.
29, 30); his grave onus, et durum imponit jugum
Novatianus.

CAPUT IV.

*Pergit divinam probare misericordiam, eamque
majorem esse quam severitatem Evangelici testi-
monii expositione ostendit. Eos vero qui Christum
negaverunt coram hominibus, non eadem omnes
ratione habendos esse, athletarum exemplo palam
facit.*

15. Quam propensus igitur ad misericordiam sit
Dominus Jesus, licet ista satis instruant, tamen
etiam ipse te doceat, qui cum adversus impressionem
persecutionis instruere nos vellet, ait: *Nolite timere*
eos qui occidunt corpus, animam autem non possunt
occidere: sed potius eum timete, qui potest animam
et corpus mittere in gehennam (Matth. x, 28). Et
infra: *Omnis ergo qui confessus me fuerit coram*
hominibus, confitebor et ego eum coram Patre meo
qui est in cælis: qui autem negaverit me coram ho-
minibus, negabo et ego eum coram Patre meo qui
est in cælis (Ibid., 32, 33).

395 16. Ubi confitetur, pro omnibus confitetur,
omnes complectitur: ubi negat, non omnes negat.
Sicut enim supra habet: *Omnis qui me confessus*
fuerit, confitebor et ego eum, hoc est, omnem: con-
sequens erat ut infra quoque sic redderet (19):
Omnis autem qui negaverit me. Sed ne omnes negare
videretur, ita subiecit: *Qui autem negaverit me*
coram hominibus, negabo et ego eum. Gratiam pro-

(19) Omnes edit. cum uno ms., *sic diceret*: cæ-
teri mss., *sic redderet*. Optime: idem enim est ac
si priori parti hanc opponeret. Male vero hic Scrip-
turæ perverti sensum arguit Solus, cum Vir sanctus
tantum sententiæ suæ confirmationem aliquam e
voce, *Omnis*, in altero periodi membro omissa
petat, ex ipso sensu fusius postea disputaturus.
Quod etiam is reprehendit, quæ dicuntur infra num.
26, in hoc non multos habebit suffragatores. Locum
adi, et fateberis eum contra adversarios æque in-
geniose ac pie tractatum.

(20) Totus hic locus in Clarom. cod. ita contra-

mittit omnibus, non omnibus minatur injuriam.
Quod est miserationis, exaggerat; quod ultionis,
extenuat (20).

17. Atque ita scriptum est non solum in eo libro,
qui secundum Matthæum scribitur Evangelii Domini
Jesu; sed etiam in eo lectum est quem secundum
Lucam reperimus (Luc. xii, 8, 9); ut scias non
otiose id posuisse utrumque.

18. [Alias cap. III]. Diximus quid scriptum sit,
colligamus sententiam: *Omnis, inquit, qui me*
confessus fuerit (Matth. x, 32), id est, ex qua-
cunque vita, ex quocunque statu qui confessus
me fuerit, habebit me remuneratorem confessio-
nis suæ. Cum dicitur, *omnis*, nullus a remunera-
tione, qui fuerit confessus, excluditur. Non simi-
liter, *omnis* qui negaverit, negabitur; potest enim
fieri ut aliquis victus suppliciis, sermone Deum ne-
get, et corde adoret (*De pœnit. dist. i, cap. Potest*
fieri.).

19. Numquid eadem causa est ejus qui sponte
negat, et ejus quem tormenta inclinaverint ad sa-
cilegium, non voluntas? Quam autem indignum,
cum apud homines valeat certaminis gratia, ut apud
Deum non valere asseratur! Nam sæpe in hoc
athletarum sæculari certamine etiam victos quorum
fuerint certamina probata, vulgus hominum cum
victoribus coronare consuevit; maxime quos viderit
forte (21) dolo aut fraude victoria exclusos. Christus
ergo athletas suos quos viderit gravibus paulisper
cessisse suppliciis, sine venia patietur manere?

20. Numquid non habebit rationem laboris (22),
qui etiam quos projicit, non in æternum projicit? C
Dicit enim David: *Non in æternum projiciet Deus*
(Psal. lxxvi, 8), et contra hunc audiemus hæresim
dicentem: Projicit in æternum? *Nec in finem,*
inquit, *misericordiam suam abscidet a generatione*
in generationem, aut obliviscetur misereri Deus
(Ibid. 9, 10), clamat Propheta: et sunt qui divinæ
miserationis quædam inducant oblivia!

CAPUT V.

*Objectioni ab immutabilitate Dei petitiæ responde-
tur, allatis Scripturæ testimoniis, quibus miseri-
cordium emergentibus e volutabro suo peccatori-
bus Deus promittit: additurque indulgentiam iis
parari propensorem, qui quodammodo inviti de-
liquerunt, quod eleganti bello captorum exemplo,
et ipsius met diaboli prosopopœia illustratur.*

21. Sed aiunt ideo se ista asserere, ne mutabilem
Deum facere videantur; si his 396 quibus fuerit

trahitur: *Quam ejus miserationis exaggerationem*
non solum in eo libro qui secundum Matthæum
scribitur Evangelii Domini Jesu: sed etiam in eo
lectum, qui secundum Lucam reperimus. Cæteri
atque edit. inter se consentiunt, nisi quod illorum
nonnulli pro scribitur legunt inseribitur.

(21) Mss. aliquot omittunt *forte*, pro quo nonnulli
habent *aut sorte*: at loco vocis *exclusos*, Eras. ac
Rom. edit. et quidam mss. legunt *excussos*; Amerb.
et Gill., *excisos*.

(22) Quidam mss. *remunerationem laboris*.

iratus, ignoscat. [Ilas cap. IV]. Quid ergo? Re-
pudiabimus divina oracula, et opiniones istorum
sequemur? Sed non Deus alienis assertionibus, sed
suis testimandus est vocibus. Quod enim promptius
edere possumus insigne ejus misericordiæ (23),
quam quod ipse per prophetam Osee, quibus tan-
quam iratus minabatur, continuo tanquam recon-
ciliatus indulget? Ait enim: *Quid tibi faciam,*
Ephraim, aut quid faciam tibi, Juda? Misericordia
vestra, etc. (Osee vi, 4). Et infra: *Quomodo te*
constituam? Velut Adama efficiam te, ut sicut Se-
boim (Osee xi, 8). In ipsa indignatione velut patrio
quodam affectu hæret, quomodo ad pœnam tradat
errantem: et si Judæus meretur (24), Deus tamen
adhuc secum examinat. Sed continue (De Pœnit.,
dist. 1, cap. Sed contin.) qui dixerat: *Sicut Adama*
faciam te, et sicut Seboim: quæ duæ urbes ex vicini-
a Sodomorum parilis excidii traxere consortium:
Conversum est, inquit, cor meum in eo ipso, con-
turbata est pœnitentia mea: non faciam secundum
iracundiam furoris mei (Osee xi, 8, 9).

22. Nonne apparet quod ideo nobis peccantibus
indignetur Dominus Jesus, ut indignationis suæ nos
terrere convertat? Indignatio ergo ejus non ultio-
nis executio, sed magis absolutionis est operatio:
sic enim dixit: *Si conversus ingemueris, salvus eris*
(Isa. xxx, 15). Expectat gemitus nostros, sed tem-
porales, ut remittat perpetuos: expectat lacrymas
nostras (25), ut profundat pietatem suam. Sic in
Evangelio, viduæ matris lacrymis compassus, filium
ejus resuscitavit (Luc. vii, 13-15). Expectat con-
versionem nostram, ut revertatur et ipse ad gra-
tiam: quæ, si nullus lapsus nobis irreperet, in
nobis perseveraret; sed quia peccatis nostris con-
trahimus offensam, indignatur, ut humiliemur:
humiliamur, ut digni simus magnis miseratione
quam pœna.

23. Docet te certe Hieremias dicens: *Quia non*
repellet in æternum Dominus; quoniam cum humi-
liaverit, miserebitur secundum multitudinem mise-
ricordiæ suæ: qui non humiliavit totocorde suo, ne-
que repulit filios hominum (Thren. iii, 31-33). Hoc
certe in Threnis Hieremiæ legimus, ut ex his, vel
cæteris quæ sequuntur advertimus quia ideo humi-
liat (26) sub pedibus suis omnes vinctos terræ, ut
judicium ejus declinemus. Sed nec toto corde hu-
miliat peccatorem usque ad terram, qui etiam de
terra suscitavit inopem, et de stercore erigit paupe-

(23) Albin. ac Thuan. cod., *insinuando ejus*
misericiordiæ; melius alii, atque edit., *insigne ejus*
misericiordiæ, id est, signum, testimonium, docu-
mentum, etc.

(24) Vet. edit., *et si Judæus miretur*; male: Rom.
et mss. aliquot, *et si Judæus minetur*; melius: op-
time cæteri mss. ut in contextu.

(25) Mss. non pauci, *spectat gemitus nostros...*
spectat lacrymas nostras... *spectat*, etc.

(26) Germ. cod. ant., *quia non ideo humiliat,*

(27) Omnes edit., *consuq̃ consecutus*; omnes

rem (Psal. cxii, 7): non enim ex toto corde humi-
liat, qui se veniæ reservat.

24. Quod si non ex toto corde omnem humiliat
peccatorem, quanto magis non ex toto corde hu-
miliat eum qui non ex toto corde peccavit! Nam
sicut dixit de Judæis: *Populus hic labiis me hono-*
rat, cor autem eorum longe est a me (Isa. xxix, 13;
Matth. xv, 8), fortasse et de aliquibus lapsis dicat:
Isti labiis me negarunt, sed corde mecum sunt.
Vicit eos pœna, non avertit perfidia. Sine causa
autem 397 his aliqui veniam negant, quorum fi-
dem eosque confessus (27) persecutor est, ut eam
studeret expugnare tormentis. Negarunt semel,
sed quotidie confitentur: negarunt sermone, sed
confitentur gemitibus, confitentur ejulationibus,
confitentur fletibus, confitentur liberis, non coactis
voribus. Cesserunt quidem ad tempus diaboli ten-
tationi: sed etiam diabolus postea recessit ab his,
quos sibi vindicare non potuit. Cessit eorum fleti-
bus, cessit pœnitentiæ: quos invaserat alienos,
perdidit suos.

25. Nonne istud est, ac si quis captivum victæ
urbis populum (28) abducat? Captivus ducitur, sed
invitus: qui in alienas terras decessitate contendat,
intimo lumen non migret affectu, patriam secum
animo vehat, querat copiam quemadmodum rever-
tatur. Quid ergo? Cum hujusemodi revertitur,
num est aliquis qui persuadeat non recipiendum?
minore scilicet honore, sed studio propensiore (29),
ne habeat in quo insulet adversarius. Si armato
ignoscis qui pugnare potuit (30), non ignoscis ei
in quo sola pugnabat fides?

26. Ipsius diaboli de hujusmodi lapsis si requi-
ramus sententias, nonne videtur dicere: *Populus*
hic labiis me honorat, cor autem eorum longe est a
me? Quomodo enim mecum est, qui non recedit a
Christo? Sine causa autem me colere videntur, qui
doctrinam Jesu eustodiunt: ego autem putabam
quod meam docerent. Plus damnant, dum comperita
deserunt. Certe Jesus in his amplius gloriatur,
dum recipit revertentes. Exsultant omnes angeli,
quia gaudium majus est in cælo super uno pecca-
tore pœnitentiam agente, quam in nonaginta et
novem justis qui non indigent pœnitentia (Luc.
xv, 7). De me in cælo, de me in terris triumphus
sumitur. Nihil Christo perit, quando hi qui ad me
cum fletu venerant, cum desiderio ad Ecclesiam
revertuntur: et horum exemplo etiam de meis pe-
riculor, qui didicerint nihil hic esse, ubi homines

mss., *consuq̃ confessus*. Et certe persecutores
quodammodo confitentur eos Christi fidem habere,
quos tormentis aggrediuntur. Nam si eadem fide
illos crederent destitutos, amicorum loco ipsos
haberent.

(28) Quidam mss., *capte urbis populum*.

(29) Mss. nonnulli, *non minore scilicet honore,*
stu ho propensiore.

(30) Quedam edit. ac mss. aliquot, *qui repu-*
gnare potuit.

præsentibus provocantur præmiis; et plurimum illis, ubi genitus, lacrymæ, jejunia meis epulis præferuntur.

CAPUT VI.

Novatianos dum peccatores a Christi convivio excludunt, non pñ Samaritanos, sed superbi legisperiti nec non sacerdotis atque levitæ, qui reprehenduntur in Evangelio, imitatores esse, imo isde a etiam inclementiores.

27. [Alias cap. V.] Hos ergo, Novatiani, excluditis? Quid est enim aliud excludere, nisi spem veniæ denegare? Sed neque semivivum illud derelictum a latronibus Samaritanus præterit: et vulnera ejus oleo vinoque curavit, prius infundens oleum quo foveret: supra jumentum 398 suum imposuit vulneratum (Luc. x, 33-35), in quo ejus peccata vexit omnia, nec ovem pastor despexit errantem (Luc. xv, 4).

28. Vos autem dicitis: *Noli me tangere* (Joan. xx, 17). Vos dicitis volentes justificare vos ipsos: Non est proximus noster, superbiore quam legisperitus ille qui Christum tentare cupiebat; ille enim dixit: *Quis est meus proximus* (Luc. x, 29)? ille interrogat, vos negatis; sicut sacerdos ille descendentes, et sicut levita præterientes, quem curandum suscipere debuistis, nec recipientes hospitio, pro quo Christus duo numeravit æra (31), ejus te proximum fieri Christus jubet, ut facias in eum misericordiam. Ipse enim est proximus, quem non solum conformis natura conjunxerit, sed etiam misericordia copulaverit. Ab eo te alienum superbia facis, extollens te frustra inflatus mente carnis tuæ, et non tenens caput. Si enim caput teneres, adverteres non tibi eum deserendum, pro quo Christus mortuus est. Si caput teneres, adverteres corpus omne compaginando potius quam solvendo, in incrementum Dei per copulam charitatis, et redemptionem crescere peccatoris.

29. Cum igitur fructum omnem aufertis poenitiæ, quid aliud dicitis, nisi hoc: Nemo de vulneratis nostrum ingrediatur hospitium: nemo sanetur in nostra Ecclesia? Apud nos non curantur ægroti: sani sumus, medicum non habemus necessarium; quia ipse ait: *Non opus est sanis medicus, sed his qui male habent* (Matth. ix, 12).

CAPUT VII.

Christum ut omnes ad cœnam suam invitet obtestatus, Novatianos nec ipsos ad eam ingredi, nec aliis ingressum permittere significat, quod Ec-

clesia sancta non imitatur. Deinde eodem hæretico, cum Christo, qui omnes ad hos fieri cupit, partem habere non posse plenum facit.

30. [Alias cap. VI.] Ergo, Domine Jesu, ad Ecclesiam tuam totus adventi, quoniam Novatianus excusat. Novatianus dicit: *Juga boam em* (Luc. xiv, 19), qui jugum Christi suave non suscepit, et onus grave collo imponit suo, quod portare non queat. Novatianus servos tuos a quibus invitabatur, tenent, et contumelia affectos occidit quos iterati baptismatis labe inquinavit (32). Mitte ergo ad exitus viarum, et collige bonos et malos et debiles, et cæcos, et claudos introduce in Ecclesiam tuam (Ibid. 21). Jube impleatur domus tua: introduce omnes ad cœnam tuam; quia quem tu vocaveris, dignum facies, si sequatur. Ille sane rejicitur, qui non habuerit vestem nuptialem, hoc est, amictum charitatis, velamen gratiæ. Mitte, inquam, ad universos.

31. Non excusat Ecclesia tua a cœna tua, excusat Novatianus (33). Non dicit familia tua. Sana 399 sum, medicum non requiro; sed dicit: *Sana me, Domine, et sanabor: salva me, et salvabor* (Jerem. xvii, 14). Denique Ecclesiæ tuæ species est in illa quæ accessit retro, et tetigit simbriam vestimenti tui, dicens intra se: *Quia si tetigero vestimentum ejus, salva ero* (Matth. ix, 21). Hæc ergo Ecclesia confitetur vulnera sua, hæc curari cupit.

32. Et tu quidem, Domine, omnes cupis sanare, sed non omnes curari volunt. Non vult Novatianus, qui se putat esse sanum. Tu, Domine, ægrum te esse dicis, et in minimo nostram sentis infirmitatem, dicens: *Æger eram, et visitastis me* (Matth. xxv, 36): Novatianus illum minimum visitare nescit, in quo tu desideras visitari. Tu dicis Petro (De Pœnit. dist. 1, c. Potest fieri, 2. Dicis Petro) excusanti ne ei pedes lavares: *Nisi laveris tibi pedes, non habebis partem mecum* (Joan. xiii, 8). Quod ergo isti possunt consortium tecum habere, qui claves regni non suscipiunt, negantes quod dimittere peccata debeant?

33. Quod quidem recte de se fatentur; non habent enim Petri hæreditatem, qui Petri sedem (34) non habent, quam impia divisione discerpunt (35): sed hoc improbe, quod etiam in Ecclesia donari peccata negant posse, cum Petro dictum sit: *Tibi dabo claves regni cœlorum, et quæcunque ligaveris super terram, erunt ligata et in cælo: et quæcunque solveris super terram, erunt soluta et in cœlis*

improbavit idem Cyprianus epist. 76. Imo vero constat sanctum etiam Basilium epist. 1, ad Amphil., can. 1, et epist. 3, can. 47, de illo dubitasse; cum tamen conc. Nicæni can. 8 et aliorum omnium Patrum calculis fuerit approbatus.

(33) Ita vet. edit. et mss. plerique, nisi quod in quibusdam præmittitur *se ante Novatianus*: Rom. autem edit. eum paucis mss., *Quos non excusat Ecclesia a cœna tua, excusat Novatianus*.

(34) Omnes edit. ac mss. nonnulli, *qui Petri fidem*; alii multo plures potioresque, *qui Petri sedem*.

(35) Nonnulli mss., *dispersione dispergunt*.

(31) Sic omnes mss.; at contra edit. edit. omnes, *duos numeravit denarios*: eodem sensu; cuncti enim parvi pretii nummi olim æri erant. Hinc dicit *ζωζολόγοι* qui stipem ab aliis corrogabant. Hinc etiam duo illa *λεπτά* viduæ a Christo Domino præ divitiis multo plura in gazophylacium immittentibus commendatæ reddidit Hieronymus *duo æra*. Sed hujusmodi locutionum referti sunt libri. Infra autem pro *ut facias in eum misericordiam*, ut in cunctis edit. et pluribus mss. legitur, alii præferunt, *ut facilius in eum misericordiam habeas*.

(32) Cyprianus epist. 73, Eusebius, *Hist. Eccl.* et alii eandem hanc baptismatis iterationem obijciunt Novatianis; sed eorum baptismum vicissim

(*Matth.* xvi, 19; cum et ipse vas electionis Domini dicat : *Si cui antea quid donastis, et ego; nam et ego donavi, propter vos in persona Christi* [*II Cor.* ii, 10). Cur igitur Paulum legunt, si eum tam impie arbitrabantur errasse, ut jus sibi vindicaret Domini sui? Sed vindicavit necesse, non usurpavit indebitum.

CAPUT VIII.

Quanta discipulis suis Christus contulerit. Novatianos, dum in eos imponunt ac baptismum conferunt, a se ipsis relaxari; quippe quod eadem auctoritate peccata remittantur in penitentia atque in baptismo. Ad extremum eorum tumor maxime Dominico exemplo castigatur.

34. [*Alias cap. VII.*] Vult Dominus plurimum posse discipulos suos, vult a servulis suis ea fieri in nomine suo, quæ faciebat ipse positus in terris (*Joan.* xiv, 12). Denique ait : *Et majora his facietis* (*Ibid.*). Dedit ut mortuos suscitarent (*Matth.* x, 8). Et cum ipse Saulo reddere posset usum videndi, eum tamen ad Ananiam discipulum suum misit (*Act.* ix, 7); ut ejus benedictione Saulo refundere-
rentur oculi, quos amiserat. Petrum quoque secum in mari jussit ambulare, et quia titubavit, reprehendit illico, eo quod doni gratiam (36) fidei pusillitate minuisse (*Matth.* xiv, 29-3). Dedit etiam discipulis ut lux mundi essent per gratiam (*Matth.* v, 14), qui erat ipse lux mundi (*Joan.* viii, 12). Et quia descendurus esset e cælo, et in cælum ascensus, Eliam ad cælum levavit (*IV Reg.* ii, 11). Inde eum in terris complacito redditurus, tempore baptizaturus quoque in Spiritu sancto et igne (*Matth.* iii, 11), 400 per Joannem baptismatis sacramenta præmisit.

35. Omnia denique donavit discipulis suis, de quibus ait : *In nomine meo demonia ejicient, linguæ loquentur novis, serpentes tollent; et si mortiferum quid biberint, non eis nocebit; supra ægros manus imponent, et bene habebunt* (*Marc.* xvi, 17, 18). Omnia ergo dedit, sed nulla in his hominis potestas est, ubi divini muneris gratia viget.

36. Cur ergo manus imponitis, et benedictionis opus (37) creditis, si quis forte revaluerit ægrotus? Cur præsumitis aliquos a colluvione diaboli per vos mundari posse? Cur baptizatis, si per hominem peccata dimitti non licet? In baptismo utique remissio peccatorum omnium est : quid interest, utrum per penitentiam, an per lavaerum hoc jus sibi datum sacerdotes vindicent? Unum in utroque mysterium (38) est.

(35) Edit. omnes, *donata gratiarum*; pauci mss., *donum gratie*; reliqui *doni gratiam*. Optime, nam hic tantum agitur de gratia seu favore doni illius quo Petro super aquas pedibus incedere concedebatur. Iterum autem, ubi vet. edit. et cuncti mss. *lux mundi*, Rom. edit. sola adjecerat, *per naturam*.

(37) *Benedictionis opus*, hoc loco idem est ac benedictionis effectus. Cæterum videtur hic signari ea benedictio, quæ ægri a presbyteris inunguntur, precibusque Deo opl. max. commendantur, ex præ-

A 37. Sed dicis quin in lavaero operatur mysteriorum gratia. Quid in penitentia? Nonne Dei nomen operatur? Quid ergo? Ubi vultis, vindicatis vobis Dei gratiam : ubi vultis, repediatis? Sed hoc insolentis arrogantiae, non sancti timoris est ; ut fastidio vobis sint, qui volunt agere penitentiam. Perpeti videlicet fletum lacrymas non potestis (39). Non ferunt oculi vestri vilia vestimentorum, illuviem sordidatorum, superbo oculo et tumido eordo delicati mei, indignanti voce dicentes singuli : Nolite me tangere, quia mundus sum.

38. Dicit quidem Dominus ad Mariam Magdalenam : *Noli me tangere* (*Joan.* xx, 17); sed non dixit, quia mundus sum, qui mundus erat : tu audes, Novatiane, mundum te dicere, qui etsi operibus mundus esses, hoc solo verbo fieres immundus? Isaïas dicit : *O miser ego, et compunctus corde; quia, cum sim homo, et immunda labia habeam, in medio quoque populi immunda labia habentis habitem* (*Isa.* vi, 5) et ut dicis, mundus sum, cum mundus non sit, ut scriptum est, nec unius dici infans (*Job.* xiv, 4)? David dicit : *Et a delicto meo munda me* (*Psal.* i, 1), quem utique misericordem sæpe Domini justificavit gratia ; tu mundus, cum tam injustus sis, ut non miserearis ; ut festucam in oculo fratris tui videas, trabem autem quæ in oculo tuo est, non consideres (*Matth.* vii, 3)? Immundus enim apud Deum omnis iniquus. Quid autem injustius, quam ut velis tibi dimitti peccata tua, cum roganti ipse non putes remittenda? Quid injustius, quam ut te
C justifies, in quo damnas alterum ; cum graviora committas?

39. Denique remissionem celebraturus peccatorum nostrorum Dominus Jesus dicenti sibi Joanni *Ego a te debeo baptizari, et tu venis ad me!* respondit : *Sine modo sic enim decet nos implere omnem justitiam* (*Matth.* iii, 14, 15). Et Dominus quidem venit ad peccatorem, cum peccatum ipse non haberet ; et baptizari voluit, cum mundari necesse non erat : vos qui ferat, qui putatis vobis opus non esse mundari per penitentiam ; 401 quia mundatos vos esse dicitis per gratiam, quasi jam peccare vobis impossibile sit?

D

CAPUT IX.

Scripturæ verbis, Si autem in Dominum peccaverit homo, quis orabit pro eo? colatione similium locorum ostenditur non significari neminem rogaturum, sed dignum deprecatorem inquirendum

cepto Jacobi apostoli, quam nos extremam unctionem appellamus. Nam præter quam quod hujus sacramenti effectus etiam est ægri sanitas, de impositione manuum episcopi, seu confirmatione jam observavimus nihil curasse Novatianos.

(38) Quidam mss., *unum in utroque ministerium est*.

(39) Nonnulli mss., *agere penitentiam, perpeti videlicet fletu, lacrymas audire non potestis*. Minus commode.

esse, quales fuerant Moyses ac Jeremias, quorum precibus populo Israelitico pepercesse Deus legitur.

40. [Alias cap. VIII.] Sed dicitis : Scriptum est : Si peccaverit homo in hominem, orabit pro eo ad Dominum : si autem in Dominum peccaverit homo, quis orabit pro eo (I Reg. ii, 25)? Primum, ut supra jam dixi, tunc te ista paterer obicere, si solis praevaricantibus non relaxares poenitentiam (40). Tamen quid scrupuli ista avertit questio? Non enim scriptum est : Nullus orabit pro eo : sed, *Quis orabit*, hoc est, quis ille sit, qui in tali causa orare possit, quaeritur non excluditur.

41. Denique habes in psalmo decimo quarta : Domine, quis habitabit in tabernaculo tuo, aut quis requiescet in monte sancto tuo (Psal. xiv, 1)? Non enim nullus, sed probatus habitabit : nec hoc dicit quod nemo requiescat, sed requiescat electus. Ut scias hoc esse verum, non multo post in psalmo vicesimo tertio ait : *Quis ascendet in montem Domini, aut quis stabit in loco sancto ejus* (Psal. xxiii, 3)? Id est, non quicumque de vulgo, nec plebeiae vilitatis aliquis, sed vitae egregiae, singularisque meriti. Et ut scias quia cum *quis* dicitur, non intelligitur nullus, sed aliquis significatur, cum dixisset : *Quis ascendet in montem Domini?* subiecit : *Innocens manibus et mundo cordo, qui non accipit in vano animam suam* (Ibid. 4). Et alibi : *Quis sapiens, et intelliget haec* (Osée xiv, 10)? Numquid dicit quia, nullus intelliget? et in Evangelio : *Quis fidelis dispensator et prudens, quem constituet Dominus super familiam suam, ut det illis in tempore tritici mensuram* (Luc. xii, 42)? Et ut comprehendas quia de eo dixit, qui utique est, non debeo qui non est subjunxit : *Beatus ille servus, quem cum venerit Dominus, invenerit sic facientem* (Ibid. 43). Et illud ita opinior dictum : *Deus, quis similis tibi* (Psal. lxxxii, 1)? non utique nullus, quia imago Patris Filius est (Hebr. i, 3) — (De Poenit. dist. 1, c. Si sacerdos, § Deus).

42. Similiter ejus accipiendum : *Quis orabit pro eo* (I Reg. ii, 25)? hoc est, singularis vitae aliquis debet orare pro eo qui peccavit in Dominum. Quo major culpa, eo majora sunt quaerenda suffragia. Non enim quicumque de vulgo pro Judaeorum populo, sed Moyses rogavit (Exod. xxxii, 31), quando

402 vituli caput fidei immemores adoraverunt

(40) Quod ait Ambrosius, *paterer*, non sic accipiendum, quasi hoc praevaricationis crimen irremissibile judicaverit, cum tota hac lucubratione probet contrarium : sed concedit in unum, nempe illos verba Evangelistae plausibiliori quadam veritatis specie usurpatorios, si intra praevaricationis limites se continerent.

(41) Mss. nonnulli, *cui cum propheticum esset dictum*.

(42) Clarom. codex solus, *quoniam ea quoque poenitentia pro delictis erat*.

(43) Quidam mss., *alium propitiatorem*.

(44) Queras fortasse quidnam hoc loco per vocem *justorum* significetur. Ut autem facilius id intelligas, adverte non de quibuslibet justis eam ac-

A Nunquid erravit Moyses? Atqui non erravit, qui quod rogavit, et meruit et impetravit. Quid enim talis affectus non impetraret, quando se objecit pro populo, dicens : *Et nunc si dimittis illis peccatum, dimitte; sin autem, dele me de libro vitae* (Ibid. 32)? Vides quia non tanquam deliciosus intercessor, et fastidii plenus sibi consulat, ne offensionem contrahat, quod Novatianus metuere se dicit : sed magis omnium memor, sui immemor, offendere non timebat ipse, ut plebem ab offensionis periculo exueret et liberaret.

43. Merito ergo scriptum est : *Quis orabit pro eo?* hoc est, talis qualis Moyses, qui se offerat pro peccantibus : talis qualis Jeremias, cui prophetae cum esset dictum (41) a Domino Deo nostro : *Noli orare pro populo isto* (Jerem. vii, 16), tamen oravit, et veniam meruit. Denique intercessione prophetica, et obsecratione tanti vatis inflexus Dominus dicit ad Jerusalem : quoniam ea quoque poenitentiam pro delictis egerat (42), dicens : *Domine omnipotens, Deus Israel, anima in angustiis, et spiritus anxius clamat ad te : audi, Domine, et miserere* (Baruch. iii, 1, 2). Et jubet luctus vestimenta deponi, et abjici gemitus poenitentiae : sic enim scriptum est in fine libri : *Exue te, Jerusalem, stola luctus et vexationis tuae, et indue te decorem ejus, quae a Deo data est tibi gloria in aeternum* (Baruch. v, 1).

CAPUT X.

Joannem non absolute ac simpliciter prohibuisse ne pro sentibus peccati ad mortem fieret oratio, cum pro similibus Moysen, Jeremiam ac Stephanum orasse non ignoraverit, et ipse quoque iisdem veniam significaverit non denegandam.

C 44. [Alias cap. IX.] Tales igitur deprecatores in delictis maximis sunt requirendi, nam si quicumque de populo orent, non exaudiuntur.

45. Unde nec illa quaestio vestra quidquam poterit afferre ponderis, quam sumitis de epistola Joannis dicentis : *Quis scit fratrem suum peccare peccatum non ad mortem, petat, et dabit illi vitam Deus, quia non peccat ad mortem. Est peccatum ad mortem, non de illo dico, ut oret* (I Joan. v, 16); non enim ad Moysen et Hieremiam loquebatur, sed ad populum, qui suorum peccatorum alium peccatorem (43) deberet adhibere : cui satis est si pro levioribus delictis Deum precetur, graviorum veniam justorum (44) orationibus reservandam putet,

D Nam (De Poenit. dist. 1, c. Si sacerdos, § Nam cipi posse : cum non dubium sit quin in populo tales fuerint multi, quibus tamen nihil aliud nisi ut pro levioribus culpis veniam oratione sua mutuo impetrent, concessum tradit beatus doctor. Itaque vel intelligendi veniunt insigniter justis, quales fuerunt prophetae ac martyres in Moyse, Jeremia, atque Stephano hic designati : vel saltem soli sacerdotes, qui et ipsi sub prophetarum persona adumbrari solent. Non est sane in controverso Ambrosium alludere ad Jacobi locum : *Confitemini alterutrum, id est alii alius, peccata vestra...* : multum enim valet deprecatio justis assidua : quibus verbis peccata sacerdotibus confitendi praeceptum contineri plurimi eum ex antiquis patribus tum e recentioribus theologi docent. Quapropter vocem *alterutrum*

quomodo) quomodo Joannes diceret 403 non orandum pro delicto graviore, qui legisset Moysen rogasse et impetrasse; ubi erat prævaricatio voluntaria: qui sciret etiam Hieremiam rogasse (*Jerem. xiv, 13*).

46. Quomodo Joannes diceret non orandum pro peccato quod esset ad mortem, qui ipse in Apocalypsi scripsit mandatum angelo Ecclesie Pergami? *Habes illic tenentes doctrinam Balaam, qui docebat Balaam mittere scandalum coram filiis Israel, manducare immolata, et fornicari; ita et tu habes tenentes doctrinam Nicolaitarum; similiter ago penitentiam: ceterum venio tibi cito (Apoc. ii, 12-16)*. Vides quod Deus qui pœnitentiam exigit, veniam polliceatur? Denique et ibi dicit: *Qui habet aures, audiat quid Spiritus dicat Ecclesiis: Vincenti dabo manducare manna absconditum (Apoc. ii, 7)*.

47. Nonne ipso Joannes cognoverat Stephanum pro persecutoribus suis, qui Christi nomen audire non poterant, deprecatum; eum de ipsis a quibus lapidabatur diceret: *Domine, ne statuas illis hoc peccatum (Act. vii, 59)*? Cujus precationis effectum (45) in Apostolo videmus; Paulus enim, qui lapidantium Stephanum vestimenta servabat (*Ibid. 57*), non multo postea per gratiam Christi factus est apostolus (*Act. ix, 15*), qui fuerat ante persecutor.

CAPUT XI.

Superior Joannis sententia illustratur alio ejusdem testimonio, quo credentibus in Christum salus promittitur. Unde arguuntur Novatiani ut qui lapsis fidem suadeant, quibus negent veniam. Additur multos martyrum post lapsum duplicem gratiam consecutos esse, necnon pii Samaritani exemplo declaratur eos in quibus vel tenuissima fides spiret, non deserendos.

48. [*Alias. cap. X*]. Ergo quia de Joannis generali epistola (46) sermo est, ipsius Joannis in Evangelio scripta interrogemus, utrum eum vestra interpretatione conveniant. Scribit enim dixisse Dominum: *Quia sic dilexit Deus hunc mundum, ut Filium suum unigenitum daret; ut omnis qui credit in eum, non pereat, sed habeat vitam æternam (Joan. iii, 16)*. Si quem ergo lapsum revocare cupias; ut credat, an ut non credat, hortaris (47)? Utique ut credat. Sed qui credit juxta Domini sententiam, habebit vitam æternam. Quomodo ergo prohibebis orare (48) pro eo, cui æterna vita

determinari existimant per vocem *justi*, sacerdotem ad quem solum delictorum absolutio pertinet, significantis. Neque vero id a sententia Doctoris nostri de remittendorum criminum sacerdotali potestate alienum est: de qua consule Comment. in psal. cxviii, serm. 10, num. 17, et Expos. in Lucam lib. v, num. 11. Quod autem ad leviorum culparum expiationem, præter eas orationes quas alii pro aliis ex interno affectu profundeabant, recitari etiam poterant psalmi aliquot, Oratio Dominica, Symbolum, et maxime confessio generalis quæ initio sacræ liturgiæ fieri consuevit: de qua hunc locum Morinus, de *Pœnitentia*, lib. v, cap. 32, censet intelligendum. Sed eum et in isto et in aliis

A debetur? eum divinæ sit gratiæ fides, sicut Apostolus in divisionibus gratiarum docet, quia alii datur in eodem Spiritu fides (*I Cor. xii, 9*); et discipuli Domino dicant: *Adauge nobis fidem (Luc. xvi, 5)*. Qui ergo fidem habet, habet vitam: qui vitam habet, non est utique exclusus a venia. *Omnis, inquit, qui credit in eum, non pereat*. Cum omnis dicitur, nullus excluditur, nullus excipitur; non enim excipit eum qui lapsus est, si tamen postea bene credat.

49. Plurimos comperimus se denuo reformasse (49) post lapsum, et pro nomine Dei passos: num possumus his martyrum consortia negare, quibus Dominus Jesus non negavit? Audemus 404 igitur dicere non esse his vitam redditam, quibus B Christus coronam reddidit? Sicut ergo post lapsum plerisque si patiantur, corona redditur; ita si credant, et fides redditur. Quæ fides Dei donum est, sicut habes scriptum: *Quia a Deo vobis datum est, non solum ut credatis in eum, sed etiam ut pro illo patiamini (Philipp. i, 29)*. Numquid is qui Dei donum, habet, potest non habere indulgentiam?

50. Non una autem, sed duplex gratia est, ut omnis qui credit, et patiat pro Domino Jesu. Habet igitur qui credit suam gratiam: habet autem alteram, si fides ejus passionibus coronetur. Neque enim priusquam pateretur Petrus, sine gratia fuit: sed ubi passus est, acquisivit alteram. Et plerique qui non habuerunt gratiam, ut pro Jesu paterentur: habuerunt tamen gratiam, ut in Jesum crederent C (*Joan. xx, 31*).

51. Ideo dicitur: *Ut omnis qui credit in eum, non pereat. Omnis, inquit, hoc est, ex quoque statu, ex quoque lapsu, si credat, perire non timeat*. Potest enim fieri ut aliquem de Jerusalem descendentem in Hiericho (*Luc. x, 33*), hoc est de martyrii certamine relapsum in istius vitæ cupiditatem sæcularemque gratiam (50), vulneratum a latronibus, hoc est, a persecutoribus, et semivivum derelictum Evangelicus ille Samaritanus inveniat, qui nostrarum custos animarum est (Samaritanus enim custos dicitur), et non prætereat eum, sed curet et sanet.

52. Fortasse ideo non præterit eum, quia aliquid in eo vitale agnoscit, unde is possit vitam resumere. Nonne vobis videtur ille qui lapsus est, semivivus

nonnullis quos eodem modo accipiendos tradit, hujusmodi confessionis nulla fiat mentio, credibilis est, de solis fidelium pro se vicissim orantium precibus agi.

(45) Mss. aliquot, *cujus precatoris effectum*; quidam, *affectum*.

(46) Generalis dicitur prima Joannis Epist., quia non singulari alicui personæ, ut secunda et tertia, sed toti simul Ecclesiæ destinatur.

(47) Mss. aliquot, *ut credat hortaris? Utique, etc.*

(48) Nonnulli mss., *prohiberis orare*.

(49) Tres mss., *se armasse*; unus, *se renovasse*.

(50) Quidam mss., *sæculari gratia*.

esse, si vitale aliquid fides spiret (51)? Nam qui penitus Deum ex suo corde abiecit, ille mortuus est. Qui ergo non penitus abiecit, sed per impressionem tormentorum ad tempus negavit, semivivus est. Aut si mortuus est, cur ei dicitis, agendam penitentiam, qui jam curari non potest? Si semivivus est, infunde oleum et vinum, non vinum sine oleo, scilicet quod et foveat et remordeat. Tolle eum in jumentum tuum, trade stabulario, duo aera ad ejus curam impende, esto ei proximus (*Ibid.* 34, 35). Proximus autem esse non potes, nisi facias misericordiam, nemo enim potest dici proximus, nisi qui curaverit, non occiderit. Si autem vis dici proximus, dicit tibi Christus: *Vade, et tu fac similiter* (*Ibid.* 37).

CAPUT XII.

Locis ex Joannis Evangelio jam citatis alius indidem adjungitur. Tum servandorum Dei mandatorum necessitatem objicientibus facile respondetur non ei qui semper, sed etiam ei qui post lapsum illa servaverit, vitam promitti. Quod ubi ex Davide comprobatum est, quandam tamen esse inter utrumque differentiam declaratur.

53. [*Alias cap. XI.*] Aliud simile consideremus: Qui credit in Filium, habet vitam æternam: qui autem non credit Filio (52), non videbit vitam, sed ira Dei manet super eum (*Joan.* iii, 36). Quod manet utique jam cœpit, et ex delicto aliquo cœpit; quia ante non credidit. Ubi ergo quis credit, ira Dei discedit, vita autem accedit. Credere ergo in Christum, lucrum vitæ est; qui enim credit in eum, non judicatur (*Ibid.* 16).

54. Sed referunt hoc loco quoniam is qui credit in Christum, custodire debeat sermonem ejus, sic enim aiunt scriptum, dicente Domino: *Ego lux in hunc mundum veni, ut omnis qui credidit in me, in tenebris non maneat: et si quis audierit sermonem meum, et custodierit eum, ego non judico eum* (*Joan.* xii, 46, 47). Ille non judicat, et tu judicas? Ille dicit: *Ut qui credit in me, in tenebris non maneat*, hoc est, et si fuerit in tenebris, non permaneat in eis, errorem emendet, culpam corrigit, custodiat mandata mea; dixi enim: *Nolo mortem peccatoris, sed correctionem* (*Ezech.* xxxiii, 11). Dixi supra: *Quoniam qui in me credit, non judicatur; et hoc custodio: Non enim veni, ut judicem mundum, sed ut salvetur mundus per me* (*Joan.* iii, 17). Libenter ignosco (*De Pœnit.*, dist. 1, cap. *Libenter*), prompte indulgeo: *Misericordiam malo* (53) *quam sacrificium* (*Osee.* vi, 6); quia per sacrificium justus commendatur, per misericordiam peccator redimitur. *Non veni vocare justos, sed peccatores* (*Matth.* ix, 13). In lege sacrificium, in Evangelio misericordia

(51) Mss. aliquot, *fide speret*. Minus commode. Sed fortassis legendum *fide spiret*. Eadem autem ratione Cyprianus epist. 52, de iis qui, fidem intus conservantes, idolis tunc ob tormentorum metum obtulissent, loquitur, qua hoc in capite Ambrosius.

(52) Edit. Rom., *incredulus et Filio*; ms. Cla-

est: *lex per Moysen data est, per me gratia* (*Joan.* i, 17). Quid hoc evidentius?

55. Denique et subterant: *Qui spernit me, et non accipit verba mea, habet qui judicet eum* (*Joan.* xii, 48). Nam tibi videtur accipere verba Christi, qui se non correxerit? Profecto non videtur. Qui ergo corrigit se, accipit verbum ejus, hoc est enim verbum ejus, ut se unusquisque revocet a culpa. Aut excludas igitur necesse est hanc ejus sententiam: aut si negare non potes, acquiescas.

56. Oportet eum quoque mandata custodire Dominica, qui peccare desinat, delictis renuntiet (54). Non ergo de eo debes interpretari dictum, qui semper custodierit; si enim hoc sensisset, addidisset, semper: non addendo autem, de eo pronuntiavit, qui quod audivit, custodierit: audivit autem ut corrigeret errorem: custodivit igitur quod audivit.

57. [*Alias cap. XII.*] Quam vero durum sit ut ad pœnam vocetur perpetuam, qui vel postea custodit Domini mandata, ipse te doceat, qui etiam non custodientibus mandata sua veniam non denegavit, sicut habes in psalmi corpore: *Si justitias meas profanaverint, et mandata mea non custodierint, visitabo in virga iniquitates eorum, et in flagellis delicta eorum: misericordiam autem meam non disperdam ab eis* (*Psal.* lxxxviii, 32-34). Omnibus igitur promittit misericordiam.

58. Sed ne sine judicio hanc esse misericordiam putetis, est discretio inter eos qui perpetuam detulerint obedientiam mandatis cœlestibus, et inter eos qui aliquando vel errore, vel necessitate lapsi sint. Et ne nostro circumscribi te argumento putes, Christi judicium accipe, etenim ait: *Si sciens servus voluntatem Domini sui non fecit, vapulabit multis: si autem nescivit, 406 vapulabit paucis* (55) (*Luc.* xii, 47-48). Uterque igitur si credat, recipitur, quia *castigat omnem filium Deus, quem recipit* (*Hebr.* xii, 6): et quem castigat, morti utique non tradit, quia scriptum est: *Castigans castigavit me Dominus, et morti non tradidit me* (*Psal.* cxvii, 10).

CAPUT XIII.

Qui peccatum ad mortem fecerint, non deserendos, sed pœnitentiæ subjiciendos ex Paulo docetur. Quid sit tradi Satanae in interitum carnis, et quam hoc optandum. Satanam corpori debilitates inferre, sed eas in spiritus utilitatem converti: unde magna Dei elucet potentia, qua illum ut sibi noceat, et nobis prosit, cogit invitum.

59. Denique Paulus docet non deserendos eos qui peccatum ad mortem fecerint, sed potius lacrymarum panibus, et potu coercendos flebili; ita tamen ut ipsa moderata esset tristitia. Hoc enim significat: *Potum dabis eis in lacrymis in mentem, non credit in Filium.*

(53) Mss. Clarom., *misericordiam volo*.

(54) Edit., *qui peccare desiit, delictis renuntiavit*.

(55) Cod. Clarom., *Christi judicatum accipe... qui autem nescivit, paucis*.

surā (Psal. lxxxix, 6); ut ipsa mœstitia mensuram A habeat (56), ne forte abundantiore tristitia absorbeatur (II Cor. ii, 7), qui agit pœnitentiam, sicut scripsit ad Corinthios: *Quid vultis? in virga veniam ad vos, an in charitate, spirituque mansuetudinis* (I Cor. iv, 21)? Sed nec virga gravis est, quoniam logerat: *Tu quidem percuties eum virga, animam autem ejus a morte liberabis* (Prov. xxiii, 14).

60. Quid esset in virga venire, docet invectio fornicationis, accusatio incesti, reprehensio tumoris (57), quod inflati essent, quos magis lugere oporteret; postremo condemnatio rei, ut tolleretur a consortio communionis, et traderetur adversario, non ad interitum animæ, sed carnis (I Cor. v, 5). Sicut enim Dominus in animam sancti Job potestatem non dedit, sed in carnem ejus permisit licentiam (Job. ii, 6); ita et hic traditur satanæ in interitum carnis, ut serpens terram ejus lingeret (Mich. vii, 17), animæ non noceret.

61. Moriatur ergo caro nostra cupiditatibus, sit captiva, sit subdita, nec legi mentis nostræ repugnet, sed bonæ servituti subiecta moriatur (58); sicut in Paulo qui castigabat corpus suum (I Cor. ix, 27), ut servituti redigeret; quo probabilior fieret prædicatio, si lex carnis ejus cum lege mentis congrueret et conveniret. Interit enim caro, cum sapientia ejus transit in spiritum (59); ut jam non quæ carnis sunt, sapiat, sed quæ sunt spiritus. Utinam videam infirmari carnem meam! utinam non trahar captivus in legem peccati (Rom. vii, 23)! utinam non carno vivam, sed in fide Christi! Et ideo major in infirmitate corporis gratia, quam in salute. Denique et Paulum quem multum dilexit (Galat. ii, 20), noluit liberare ab infirmitate carnis, cui petenti ut discederet a se infirmitas, respondit: *Sufficit tibi gratia mea; nam virtus in infirmitate perficitur* (I Cor. xii, 9). Et Paulus plus sibi in infirmitatibus placet, dicens: *Cum infirmior, tunc potens sum* (Ibid. 10); consummatur enim carnis infirmitatibus animæ fortitudo.

(56) Clarom. Cod. in mensura, ut ne ipsa mœstitia absorbeat.

(57) Codex Germ. alter, *responsio tumoris*. Infra vero ubi eundem edit, ac plures mss., *condemnatio rei*; alii habent partim, *condemnatio erroris*, partim, *condemnatio communis*.

(58) Nonnulli mss., *Moriatur ergo caro nostra... subiecta a loricar*.

(59) Mss. alii prot, *transit in Christum*.

(60) Duplex fuit hujus sententiæ interpretatio apud antiquos: altera qua illam de pœnitentiæ operibus quæ corpus afficitur et conteritur. Origenes lib. 21 in Levit., Basilii Epist. ad Amphilochem lib. 7, et alii exposuerunt: alteram vero qua eam in pluribus e Græcis Patribus, ut Chrysostomus, Theodoretus, Theonemius alique ita voluerunt accipiendam, ut ab Ecclesia tradi Satanæ in eorum corpora, qui separati a communione fuerint, sævientiis arbitrentur. Ultimam hunc sensum Apostoli non esse in eundem locum probat Estius, cuius rationibus alias addit lib. vi De pœnit. cap. 11 Morinus. In hoc parvo lapsi sunt magni viri, quod prior Ambrosium secundam hanc interpretationem

62. [Alius cap. XIII.] Explanavimus Pauli sententiam; nunc verba ipsa consideremus, qua ratione dixerit 407 quod tradiderit eum Satane in interitum carnis (60); quia tentator noster diabolus est. Nam debilitates membris singulis infert, et aegritudines toti solet movere corpori. Denique percussit sanctum Job ulcere malo a pedibus usque ad caput, quia in potestate acceperat interitum (61) carnis ejus, dicente Deo: *Eccc trado tibi eum, tantummodo animam ejus custodi* (Job ii, 6). Hoc iisdem verbis Apostolus transtulit; dicens quod tradiderit hujusmodi hominem Satanæ in interitum carnis, ut spiritus salvus sit in die Domini nostri Jesu Christi (I Cor. v, 5).

B 63. Magna potestas, magna gratia, quæ imperat diabolo, ut se ipse destruat. Se enim destruit, cum hominem quem tentando supplantare studet, ex in firmo fortiolem (62) efficit; quia dum carnem debilitat, mentem ejus corroborat. Aegritudo enim carnis (De Pœnit. dist. 1, cap. Potest, 2. Aegritudo) peccatum repellit: luxuria autem carnis culpam dolet.

64. Illuditur ergo diabolus, ut se ipse morsu suo vulneret, et contra se armet, quem debilitandum putavit. Sic et sanctum Job magis amavit, posteaquam vulneravit: qui totum corpus diris perfusus ulceribus (63) diaboli quidem morsum pertulit, sed venea non sensit. Et ideo bene ei dictum est: *Adduces draconem in hamo, illudes eum sicut avem; ligabis eum sicut passerem puer, imponens super eum manum* (Job xi, 24).

C 65. Vides quemadmodum a Paulo illudatur, ut in cavernam ejus, sicut puer ille propheticus (Isa. xi, 8, 9), manum mittat, et nihil serpens noceat et, de latebris eruat eum, de veneno ejus faciat spiritale antidotum; ut quod venenum est, medicamentum fiat: venenum est ad interitum carnis, medicamentum fit ad salutem spiritus. Quod enim nocet corpori, juvat spiritum (De Pœnit. dist. 1, cap. Potest, 2. Quod nocet).

tantummodo secutum crediderit: posterior autem quod eundem Patrem hoc loco verba divi Pauli censeat non nisi de carnis castigatione, quæ coercedis animi cupiditatibus adhibetur, exposuisse, quamvis etiam eis a quibus de operibus pœnitentialibus Ambrosianus hic locus intelligetur, non reclamaturum se significet. Fatendum autem est doctorem nostrum utramque Paulini loci explicationem amplexum esse; ultimam enim quam Chrysostomi et aliorum aliquot Græcorum fuisse diximus, aperte hoc loco proponit ut vel solum Jobi exemplum abunde probat. Nec sane mirum, cum ipsemet, Paulino diacono teste, hanc demonis potestatem in hominis quem segregaverat a sacris, misero spectaculo fuisset expertus. Priorem vero interpretationem hoc ipso capite num. 59 satis insinuat, ubi ait qui peccata ad mentem perpetraverint, pœnitentiæ laboribus addicendas; et adhuc manifestius cap. 7 sub fidem, quem conculc.

(61) Rom. edit., *quia potestatem acceperat in interitum*.

(62) Col. Clarom., *ex infirmo sanctiolem*.

(63) Idem Cod., *diris percussam ulceribus*.

66. Manducet ergo terram meam serpens, dentem carni inflgat, conterat corpus (64), dicat Dominus et de me : *Trado tibi eum, tantummodo animam ejus custodi* (Job. ii, 6). Quanta vis Christi, ut custodia hominis imperetur etiam ipsi diabolo, qui semper vult nocere Dominum ergo Jesum nobis propitiemus : imperante Christo, et diabolus ipso sit prædæ suæ custos, vel invitus mandatis obsecundat cœlestibus : et quamvis inimicus, tamen mansuetis obsequitur imperiis.

67. Sed quid ego commendo obsequium ejus ? Sit ille semper malus, ut sit bonus Deus semper, qui malitiam ejus nobis in gratiam convertit. Vult nocere ille, sed non potest, si Christus obsistat : carnem ulcerat, sed custodit animam : terram devorat, sed reservat spiritum (65). Denique scriptum est : *Tunc lupi et agni simul pascuntur ; leo et bos paleam manducabunt, serpens autem terram ut panem ; et non nocebunt, neque vastabunt* 408 *in monte sancto meo, dicit Dominus* (Isa. xi, 6, 9). Damna enim serpentis hæc est sententia : *Erit tibi terra cibus* (Gen. iii, 14). Quæ terra ? Ea utique de qua dictum est : *Terra es, et in terram ibis* (Ibid, 19).

CAPUT XIV.

Quod supra dixerit Ambrosius carnem ad interitum Satanae traditam a serpente comedi, hoc ita demum docet fieri, si anima carnalibus cupiditatibus liberetur. Quamobrem multa præcipit ad oculorum mentisque custodiam necessaria ! quæ castissimi Josephi exemplo firmat ; dehinc omnes ad retia quibus in voluptatis ignem trahimur declinanda hortatus, ne timeamus quominus a serpente caro nostra edatur, suadet.

68. Hanc terram serpens manducat, si propitius est nobis Dominus Jesus, ut non compatiatur anima carnis debilitati, non accendatur vapore carnis, et calore membrorum. *Bonum est* (66) *nubere magis quam uri* (I Cor. vii, 9) ; est enim flamma quæ interna urit (Prov. vi, 27). Unde hunc ignem non alligemus in sinu mentis, et recessu pectoris, ne interioris nostri uramus exuvias, et forense hoc nostræ animæ vestimentum, velamenque carnale edax libidinis flamma consumat, sed transeamus per ignem (Isa. xlii, 2). Et si quis incidit amoris incendium, transiliat, et transeat : non alliget adulterinam cupiditatem vinculis cogitationum, nullos sibi nodos assiduæ nexu meditationis astringat, D non intendat sæpius in formam mulieris meretricis, nec adolescentula ad vultum juvenis oculos levet. Et si fortuito aspexit, et capta est, quanto magis capietur, si curiosa aspexit !

69. Vel consuetudo nos doceat. Ideo velamine

(64) Mss. aliquot, *dente carnis conterat corpus*.

(65) Cod. Ben., *sed reservat Christum*.

(66) Non pauci mss., *ut non patiatur anima carnis debilitatem, non accendatur calore corporis. Bonum est, etc.*

(67) Ita vel. edit. ac mss. aliquot, a quibus edit. Rom. hoc solo discrepat, quod verbum *maneant* non

A obnubit caput suum mulier, ut etiam in publico tanta verecundia sit : non facile vultus ejus adolescentis oculis occurrat, nuptiali velamine tecta sit, ne vel fortuitis occursibus pateat ad vulnus vel alienum, vel suum : sed utrumque suum vulnus est. Quod si tegmine caput velat (I Cor. xi, 5), ne temere aut videatur, aut videat (dum enim caput volatur, vultus absconditur), quanto magis velare se debet pudoris tegmine, ut etiam in publico habeat suum ipsa secretum !

70. Verum esto, incidit oculus, sed non intendat affectus. Non enim vidisse crimen est, sed cavendum ne origo sit criminis. Videt carnalis oculus, sed premat cordis oculos, maneat mentis verecundia (67). Habemus moralem et indulgentem Dominum, dixit propheta : *Non intendas in formam mulieris fornicariæ* (Prov. v, 2) ; sed tamen Dominus dixit : *Quis viderit mulierem ad concupiscendum eam jam adulteravit eam in corde suo* (Matth. v, 28). Non dixit : *Si quis viderit*. 409 *adulteravit*, sed : *Si quis ad concupiscendum viderit*, nos aspectum obligavit (68), sed affectum quæsit. Bonus tamen pudor, qui ipsos corporis oculos sic premere consuevit, ut sæpe non videamus etiam quod videmus. Etenim specie aspicere videmur, quicquid occurrerit, sed si non misceatur animi intentio, hic quoque secundum carnis officium noster aspectus vanescit : ita plus videmus animo, quam corpore.

71. Et si viderit caro ignem, non alligemus ignem in sinu, hoc est, in secreto mentis, animique arcano. Non implicemus ignem hunc ossibus, non ipsi nobis nodos injiciamus : non misceamus sermonem aliquem cum hujusmodi, unde exæstuat ignis adulterinus. Sermo juvenulæ nodus adolescentium est : verba adolescentis vincula sunt amoris.

72. Vidit hunc ignem Joseph, quando eum adulterii cupida mulier allocuta est (Gen. xxxix, 7), voluit eum capere sermone, misit laqueos labiorum suorum, sed pudicum virum ligare non potuit. Solvit enim vincula mulieris vox pudoris, sermo gravitatis, habena cautelæ, fidei custodia, castimonie disciplina. Capere igitur eum retibus suis impudica non potuit : misit manum, et apprehendit vestem ejus, ut nodo stringeret. Verba petulantis mulieris cupiditatum retia sunt, manus ejus amoris nodus est (Prov. vii, 24) : sed nec retibus capi potuit mens pudica, nec nodo : excussa vestis, solutus est nodus (69) ; et ideo quia non alligavit ignem in sinu mentis suæ, non combussit corpus suum.

73. [Alias cap. XIV.] Vides ergo, quia animus noster culpæ est auctor ? Itaque innocens caro, sed

retinuit ; alii mss., *premat corporis oculos manens mentis verecundia* ; in quibusdam autem nihil sani.

(68) Amerb. et Eras. cum multis nec inferioris notæ mss. omittunt *obligavit* ; forte non sensu deteriore.

(69) Mss. pauci *excussa veste* ; quidam, *excusso vestimento*.

plerumque peccati ministra. Ergo non te vincat A formæ concupiscentia (70). Multa retia tenduntur a diabolo, multi laquei. Oculus meretricis laqueus amatoris est. Ipsi nobis oculi nostri retia sunt; et ideo scriptum est: *Neque capiaris oculis tuis* (Prov. vi, 25). Ipsi nobis ergo tendimus retia, quibus involvimur et implicamur. Ipsi nobis vincula nectimus, sicut legimus: Quia vinculis peccatorum suorum unusquisque constringitur (Prov. vi, 22).

74. Et ideo transeamus ignem adolescentiæ, ardoremque juvenilis ætatis: transeamus aquam, non remaneamus in aqua; ne flumina nos profunda concludant. Transeamus magis, ut et nos dicamus: *Torrentem pertransivit anima nostra* (Psal. cxxiii, 5), qui enim transit, salvus est. Denique Dominus sic ait: *Si transeas per aquam, tecum sum, flumina te non concludent* (Isa. xliii, 2); et Propheta dicit: *Vidi impium superexaltatum ultra cedros Libani: et transivi, et ecce non erat* (Psal. xxxvi. 35, 36); Transi sæcularia, et cecidisse aspicias altitudines impiorum (71). Moyses quoque transiens sæcularia flumina, vidit visum magnum, et ait: *Transiens videbo hoc visum* (Exod. iii, 3); si enim fuisset in corporis vitiis et sæculi istius lubricis voluptatibus, tanta non vidisset mysteria.

75. Transeamus ergo et nos ignem hunc libidinis, quem timens Paulus, sed nobis timens, qui castigando corpus suum, fecerat ut jam 410 non timeret sibi, dicit nobis: *Fugite fornicationem* (I Cor. vi, 18). Fugiamus ergo tanquam sequentem, quæ non post nos, sed in nobis sequitur nosmetipsos. Ergo videamus diligenter, ne dum illam fugimus, nobiscum eam portemus. Volumus enim plerumque fugere, sed si non penitus eam de nostro exculimus animo, tollimus eam magis, quam relinquimus. Tansiliamus ergo eam, ne nobis dicatur: *Ambulate in igne flammæ vestræ, quem accendistis vobis* (Isa. i, 11). Quoniam sicut ille qui alligat ignem in sinu, vestimenta comburit (Prov. vi, 27), sic qui ambulat super ignem, pedes comburat necesse est, quoniam scriptum est: *Ambulavit quis super carbones ignis, pedes autem non comburet* (Ibid. 28)?

76. Gravis ignis est, et ideo non demus illi alimenta luxuriæ. Paseitur libido conviviis, nutritur deliciis, vino accenditur, ebrietate inflammatur. Graviora his sunt fomenta verborum, quæ vino quodam D Solomitanæ vitis mentem inebriant. Caveamus tamen et hujus abundantiam vini: ubi enim caro inebriatur, mens titubat, animus vacillat, cor fluctuat. Et ille ad utrumque utile præceptum est, quo

(70) Mss. aliquot satis probatæ manus, *non te vincat forma concupiscentiæ*, etc. Iterum vero pro *laqueus amatoris*, non pauci legunt *laqueus amoris*. (71) Nonnulli mss., *et omnem gloriam cecidisse aspicias impiorum*.

(72) Ita Rom. edit. ac mss. omnes; at vet. edit. male præterebant, *addendum sacramentis*; et nihilo melius ult. Paris, *credendum sacramentis*. Cæterum

monetur Timotheus: *Vino modico utere propter frequentes tuas infirmitates* (I Tim. v, 23). Cum calet corpus, trahit vaporem: cum alget morbi frigore caro, refrigeratur anima tua: cum dolet corpus tuum, tristis est mens tua, sed tristitia tua in gaudium veniet.

77. Noli ergo timere si manducetur caro tua, anima tua non devoratur. Ideo David non timere se dicit; quia carnem ejus, non animam inimici edebant, sicut legimus: *Dum appropinquant super me nocentes, ut edant carnes meas: qui tribulant me inimici mei, ipsi infirmati sunt, et ceciderunt* (Psal. xxvi, 2). Ruinam igitur solam facit sibi serpens; ideo serpenti traditur, qui a serpente elisus est: ut quem dejecit, hunc erigat: et fiat ruina serpentis hominis resurrectio. Satanam autem corporalis hujus contritionis et carnalis auctorem debilitatis Scriptura ostendit, Paulo dicente: *Datus est mihi stimulus carnis meæ angelus Satanæ, qui me colaphizet, ut non extollar* (II Cor. xii, 7). Sic ergo curare Paulus didicit, quemadmodum ipse sanatus est.

CAPUT XV.

Rediens a digressionem, quid sit venire in virga vel in spiritu mansuetudinis docet. Sequestrandum graviter lapsum, sed cum Apostoli exemplo sacris reddendum, ubi piæ urbis plebis oratione atque lacrymis fuerit expiatus. Expurgari vetus fermentum, cum litteræ durities mollioris explicationis farina temperatur. Quomodo Ecclesiæ farina omnes conspergiat cibo charitatis pasci debeant, non similes evadant invidi illius fratris, quem emulantur Novatiani, quorum tumor illic notatur.

78. Bonus itaque doctor dum promittit alterum de duobus, utrumque donavit. Venit in virga, quia a communione sacra convictum removit. Et bene dicitur tradi Satanæ, qui separatur a Christi corpore. Venit 411 etiam in charitate, spirituque mansuetudinis, vel quia sic tradidit, ut spiritum ejus salvum faceret, vel quia eum quem ante sequestraverat postea sacramentis reddidit.

79. Nam et sequestrari oportet graviter lapsum, ne modicum fermentum totam massam corrumpat: et expurgandum est vetus fermentum, vel in singulis vetus homo, hoc est, exterior homo cum actibus suis, vel in populo inveteratus peccatis, vitiisque concretus. Et bene dixit expurgandum, non projiciendum: quod enim expurgatur, non totum D judicatur inutile; ideo enim purgatur, ut utile ab inutili separetur: quod autem projicitur, nihil in se utile habere creditur.

80. [Alias cap. XV]. Jam tum igitur Apostolus reddendum sacramentis judicavit cælestibus (72) si purgari se ipse vellet. Et bene ait, *Expurgate* (I Cor.

Ambrosius cum in aliis suis libris, tum in his potissimum graviorum criminum reos tam frequenter ut ad Ecclesiæ universorumque Christianorum preces confugiant, hortatur, ut ambiguum haberi non possit, quin suffragia illa non fecerit minoris quam Tertullianus, cujus ea de re lib. *De Pœnit.* cap. 10, verba sunt: « Cum te ad fratrum genua protendis, Christum contrectas, Christum exoras; æque illi cum

v, 7); velut enim operibus quibusdam totius populi purgatur, et plebis lacrymis abluitur, qui orationibus et fletibus plebis redimitur a peccato, et in homine mundatur interiore. Donavit enim Christus Ecclesie suae, ut unum per omnes redimeret, quae Domini Jesu meruit adventum, ut per unum omnes redimerentur.

81. Hic sensus Pauli est, quem verba obscuriorem faciunt. Consideremus ipsum Apostoli sermonem: *Expurgate, inquit, vetus fermentum; ut sitis nova conspersio, sicut estis azymi* (*Ibid.*). Sive quod tota Ecclesia suscipiat onus peccatoris, cui compatendum et fletu, et oratione, et dolore est: et quasi fermento ejus se totam conspergat; ut per universos ea quae superflua sunt in aliquo poenitentiam agente (73), virilis misericordiae (74) aut compassionis velut collativa quadam admistione, purgentur. Sive ut illa mulier Evangelica docet (*Luc. xiii, 21*), quae typum praeendit Ecclesiae, eo quod fermentum abscondat in farina sua, donec fermentetur totum; ut mundum omne sumatur.

82. Docuit me Dominus in Evangelio quid sit fermentum, dicens: *Non intelligitis quia non de pane dixi: Attendite a fermento Phariseorum et Sadduceorum* (*Matth. xvi, 11*)? Tunc, inquit, intellexerunt quia non dixit a panibus, sed a doctrina Phariseorum et Sadduceorum attenderent sibi. Hoc ergo fermentum, hoc est doctrinam Phariseorum, 412 et disputationem Sadduceorum abscondit Ecclesia in farina sua; cum litteram legis duriores spiritali interpretatione mollivit, et velut mola quadam suae disputationis infregit, proferens velut de folliculis (75) litterarum mysteriorum interna secreta, et resurrectionis fidem astruens; qua Dei misericordia

super te lacrymas agunt, Christus patitur, Christus pro te vulneratur, etc. » Quibus autem caeremoniis publicae illae preces ac lacrymae pro poenitentibus funderentur, discat istarum rerum studiosus ab auctore Constit. apostol. lib. ii, cap. 18, et maxime lib. viii, cap. 9; item e conc. Laodic. canon. 19; quibus si libuerit adjicere quae de hoc ritu apud Chrysostomum hom. 72 in Matth., et 18 in II ad Corinth. legere est, eundem in Orientali Ecclesia receptum et communem fuisse compertum fiet. Sed in Occidentali quoque ipsum non minus obtinuisse praeter citatum Ambrosium variis locis, Pacianum, *Exhort. ad Poenit.* et epist. 1 ad Sympron. et alios; testes etiam sunt Sozomenus lib. vii *Hist.* cap. 16, et *Ordo Romanus* eo loci quo absolutionis feriae 5 in cena Domini ratio describitur.

(73) Quidam mss., *in aliquo poenitentiam agente.*

(74) Erasmus et seq. edit. *viriliter misericordiae.* Optime sane et accommodate ad illas voces, *collativa quadam admistione*; his enim non dubium est aliud ad laudatissimum hunc veterum morem, quo cum quispiam amicorum casu aliquo bonis eversus fuerat, illius amici viriliter ἐπαυον, id est collatitiam pecuniam, tribuebant, ut inde sublevaretur ejus calamitas, ut docet Casaubonus *Comment. in Theophr.* charact. ad cap. *Ἐπὶ αὐθαδείας*. Et eam quidem beneficentiam sic amplificavit primorum Christianorum charitas, ut Apostolo non semel illius rei teste fratribus qui non modo in eadem urbe, sed etiam in diversis atque dissitis inopia premerentur, juvandis collectae fierent. Quem morem a re eor-

um praedicatur, qua reparari vita creditur mortuorum.

83. Non abunde autem videtur ad hunc locum assumptio comparationis hujus. Siquidem regnum colorum est peccatoris redemptio (76); et ideo farina Ecclesiae conspergamur omnes boni et mali, ut simus omnes nova conspersio (77). Ne quis autem vereretur, ne fermenti vitiosioris admistio massam decoloraret, ideo dixit: *Ut sitis nova conspersio, sicut estis azymi* (*I Cor. v, 7*): hoc est, tales conspersio vos reddet, qualis erat innocentiae vestrae pura sinceritas. Ita si misereamur, non fuscemur peccato alieno: sed redemptionem ejus acquirimus nostrae gratiae (78); ut qualis erat puritas, perseveret. Et ideo addidit: *Etenim Pascha nostrum immolatus est Christus* (*Ibid.*), hoc est, passio Domini omnibus profuit, et peccatoribus donavit redemptionem, quos flagitii poenituit admissi.

84. Itaque epulemur bonum cibum, poenitentiam gerentes, laeti redemptione; nullus enim cibus est benevolentia et pietate dulcior: epulis nostris atque laetitiae nulla de peccatore servato invidia admisceatur: ne se ipse a domo Patris, quemadmodum expositus in Evangelio invidus ille frater, excludat, qui fratrem receptum doluit, quem in perpetuum gaudebat exclusum (*Luc. xv, 28*).

85. Cujus vos similes esse, Novatiani, non potestis negare, qui ideo, ut dicitis, in Ecclesiam non convenitis, quia per poenitentiam tributa spes fuerat his qui lapsi sunt, revertendi (79). Sed hoc praetentum est specie. Caeterum episcopatus amissi dolore succensus Novatianus schisma composuit.

86. Sed non intelligitis quia de vobis quoque prophetavit Apostolus, et vobis dicit: *Et vos inflati estis, et non magis luctum habuistis; ut tollatur*

porea transtulit S. doctor ad spiritalem. Attamen, licet adverbium *viriliter* peculiarem hoc loco gratiam habeat, dum *virilis* in mss. omnibus et apud Amerb. legatur, vocem hanc duximus retinendam. Neque vero ipsa suo etiam caret lepore; per eam enim hic misericordia gravis ac generosa requiri ostenditur: non autem mollicula et muliebris, qualem vel inepta causa saepe commovet.

(75) *Folliculus* grana seminum, velut pellicula, intelliguntur.

(76) Germ. cod. ant., *peccatorum remissio*. At paucis interjectis ubi omnes edit., *ut simus in nova conspersione*. Quis autem vereretur, etc.; omnes mss. magis commode ut in contextu.

(77) Edit., *ut simus in nova conspersione*.

(78) Mss. aliquot, *redemptionem ejus acquirimus nostri gratiam*; quidam, *redemptionis ejus acquirimus gratiam*.

(79) Novatiani ut secessionem suam defenderent, Ecclesiam per lapsorum receptionem contendebant interisse, ut Cyprianus epist. 52 et Pacianus p. 57 testificentur; atque adeo in *haeresim schisma vertunt*, ut loquitur Augustinus de Donatistis, qui se Novatianorum hac in parte sedulos imitatores praebuerunt. Etenim Ecclesiam, quod cum Caeciliano communicaret a librorum sacrorum, ut clamabant, traditoribus ordinato, funditus periisse delirabant. Sed episcopatus amissi dolor Donatum non minus augebat, quam Novatianum; de quo hic Ambrosius noster, et nos in Admonitione, quae consulenda.

le medio vestrum, qui hoc opus fecit (I Cor. v, 2)? A
Ubique tunc penitus tollitur, cum nōoletur peccatum
ejus: non enim excludendum ab Ecclesia dicit
apostolus, qua suadet esse purgandum.

413 CAPUT XVI.

Novatiani cum Apostolo comparantur. Quam pul-
chre illis conveniebat Domini verbum: Nescitis
ejus spiritus estis (Luc. ix, 55). Pœnitentiae
studium ab eis extinguī, dum ejus fructum e
medio tollunt. Hoc pacto Christi promissis pri-
vari peccatores; qui tamen non cito admittendi
ad mysteria. Denique pœnitentium quorundam
exempla proponuntur.

87. Cum igitur Apostolus peccatum remiserit
(III Cor. ii, 10), qua vos auctoritate dimittendum
negatis? Quis reverentior Christi, Novatianus, an
Paulus? Sed noverat Paulus Dominum misericor- B
dem, noverat Dominum Jesum severitate magis
discipulorum offensum, quam misericordia.

88. Denique Jacobum et Joannem dicentes quod
ignem de cœlo peterent, qui consumeret eos, qui
Dominum recipere volebant, confutavit Jesus di-

(80) Ita vet. edit. ac multo plures mss. At Rom.
edit. cum nonnullis alii cod. habet, *centies*: quod
quidem ad loci evangelici verba scite congruit. Ni-
hilominus tamen *septies* a Cypriano quater, et ab
auctore Quest. Novi et Vet. Testam. apud Augus-
tinum ter citari observatum est a Latinio.

(81) Cod. Clarom., *præsentium*, *spes est futuro-
rum*.

(82) Mirum quantum hic locus Dalkeum torserit.
Nam lib. iii *De Confess.* cap. 11, illum a Perronio
objectum leviter admodum transiliens: « Et hæc, C
inquit, in Novationos dicta sunt, significant que
pœnitentem reconciliari debere, quod non negamus:
nemini nisi peccata apud sacerdotem occulte con-
fesso, ullum peccatum remitti, quod nos negamus,
non significant. » Sed cum non posset non videre
homo ingeniosus in promptu esse adversus ipsum
concludere: Si peccata occulta habentem necnon
eorum causa pœnitentem reconciliari oportuerit,
ergo peccata occulta subjecta fuerunt pœnitentiæ
publicæ, ergo subjecta etiam fuerunt sacerdotum
auctoritati: ad id quidem ille hoc loco nihil. Ve-
rum lib. iv ejusdem operis, cap. 22, non dissitetur
interdum fieri potuisse ut qui conscientiam secre-
torum criminum sareina gravem haberent, illam
sponte ac sine legis cujusquam coactione exonera-
rent apud sacerdotem, ejus consilio volentes lu-
bentesque publicæ pœnitentiæ subjicerentur. Quod
ibi fusius prosecutus adjicit: « Atque hæc in pri-
mis præfari hoc loco visum est, ne quem turbet,
aut a vero abducat, si quod vel ipse offenderit, vel D
ab Arnaldo allatum viderit singulare hujusmodi
pœnitentiæ apud veteres exemplum. » Ex quibus
verbis facile nec sine causa colligitur non omnino
rara vel singularia visa esse ista exempla; quippe
qui negare quin talia et apud Arnaldum et alibi
reperiantur, ausus non fuerit. Nunc peteremus ab
illo ministro, utrum esset minus scandalum quem-
piam occultam novam voluntarie confessum publicæ
pœnitere, quam ex legis imperio confessum? Imo
vero scandalum eo majus moveret, quo rariores
essent, qui publicam pro occulte commissis agerent
pœnitentiam. Ergo cum hujusmodi scandalum non
prohibuerit, quominus pastores ad pœnitentiam
publicam eos qui voluntarie occulta confiterentur,
admitterent; nec illos quoque potuit detertere, ne
legem de palam confitendis etiam reconditis crimi-

bus sancirent. Eundem rursus interrogaremus
an distantia minor sita peccato publico ad secretum
voluntarie et ultro declaratum, quam ad declaratum
ex legali necessitate? Hoc sane dixerit nemo, cum
evidentissimum sit contrarium. Cum igitur hoc
tantum discrimen non fuerit impedimento, quominus
occulta voluntarie confitentes iisdem publicis pœnis
addicerentur, quibus manifestorum seclerum reos
afficiebant; nec etiam impedire debuit ne leges de
secretis piaculis per eandem publicam pœnitentiam
qua curabantur manifesta, eluendis constituerentur. Et hinc clarum est præcipua illa incommoda, C
quæ opponit necessitate occultarum culparum con-
fessionem, quam rejicit; non minus pugnare con-
tra voluntariam, quam admittit. Itaque haud im-
merito illud responsum auctori suo non satisfac-
cit: sed tertium attulit prioribus multo futilius,
cum editos omnes codices corruptionis in verbo
occulta postulavit. Expectabamus ut editis codi-
cibus opponeret manu exaratos, sin minus omnes,
saltem aliquos, saltem unicum; quod cum nec
fecerit, nec potuerit, hic unus editorum inedito-
rumque librorum, qua veterum, qua recentium,
consensus plusquam sufficit, ut idem locus aucto-
ritatem plene planeque conservet suam. Audiamus
tamen ejus conjecturas. Primum ille sciscitatur a
Catholicis, quorsum occultorum potius quam mani-
festorum istæ mentio? Quasi vero, inquit, Novatiani
solis occultis veniam negandam asseverassent, vel
Ambrosius occultorum tantum exsolutionem ab
Ecclesia sperandam ostenderet. Sed quis tam oeu-
latum virum non miretur hoc loco tam cæcutire,
ut non videat hic propterea non nisi secreterum
mentionem fieri, tum quia cuilibet expeditum erat
a fortiori, ut aiunt, colligere de manifestis, de
quibus alioqui abunde agitur in hoc Opere; tum
quia sic evidentius fiebat crudelitatem Novatianorum
patere latissime quippe qua etiam occulti peccato-
res a spe veniæ excluderentur. Attamen urget
adhuc Dalæus, et non *occulta*, sed *multa* legendum
esse credit ex eo egregie probari, quod *proclive
fuerit librariis hic decipi, et promi duplex ee legere*.
Quod quidem a similitudine utriusque elementi, ab
antithesi inter multa peccata et pœnitentiam pro
Christo susceptam hic apposita, denique a rela-
tione quæ hisce verbis cum sequenti Evangelii
loco intercedit. Sed primo pergratum ille nobis

89. Frustra enim dicitis vos prædicare pœniten-
tiam, qui tollitis fructum pœnitentiæ (Luc. xxiv, 47).

Homines enim ad aliquod studium aut præmiis aut
fructibus incitantur: omne autem studium torpe-
scit dilatione. Et ideo Dominus ut præsentium fru-
ctu cumlaretur devotio discipulorum, 414 dixit
quoniam qui dimisisset omnia sua, et Deum secu-
tus esset, septies (80) tantum reciperet et hic et in
futurum (Matth. xix, 29). Prius hic promisit, ut
fastidia dilationis auferret; addidit et futurum, ut
hic disceres credere in futurum quoque solvenda
tibi præmia. Remuneratio igitur præsentium, tes-
timonium futurorum (81) est.

90. Si quis igitur occulta crimina habens (82).

nibus sancirent. Eundem rursus interrogaremus
an distantia minor sita peccato publico ad secretum
voluntarie et ultro declaratum, quam ad declaratum
ex legali necessitate? Hoc sane dixerit nemo, cum
evidentissimum sit contrarium. Cum igitur hoc
tantum discrimen non fuerit impedimento, quominus
occulta voluntarie confitentes iisdem publicis pœnis
addicerentur, quibus manifestorum seclerum reos
afficiebant; nec etiam impedire debuit ne leges de
secretis piaculis per eandem publicam pœnitentiam
qua curabantur manifesta, eluendis constituerentur. Et hinc clarum est præcipua illa incommoda, C
quæ opponit necessitate occultarum culparum con-
fessionem, quam rejicit; non minus pugnare con-
tra voluntariam, quam admittit. Itaque haud im-
merito illud responsum auctori suo non satisfac-
cit: sed tertium attulit prioribus multo futilius,
cum editos omnes codices corruptionis in verbo
occulta postulavit. Expectabamus ut editis codi-
cibus opponeret manu exaratos, sin minus omnes,
saltem aliquos, saltem unicum; quod cum nec
fecerit, nec potuerit, hic unus editorum inedito-
rumque librorum, qua veterum, qua recentium,
consensus plusquam sufficit, ut idem locus aucto-
ritatem plene planeque conservet suam. Audiamus
tamen ejus conjecturas. Primum ille sciscitatur a
Catholicis, quorsum occultorum potius quam mani-
festorum istæ mentio? Quasi vero, inquit, Novatiani
solis occultis veniam negandam asseverassent, vel
Ambrosius occultorum tantum exsolutionem ab
Ecclesia sperandam ostenderet. Sed quis tam oeu-
latum virum non miretur hoc loco tam cæcutire,
ut non videat hic propterea non nisi secreterum
mentionem fieri, tum quia cuilibet expeditum erat
a fortiori, ut aiunt, colligere de manifestis, de
quibus alioqui abunde agitur in hoc Opere; tum
quia sic evidentius fiebat crudelitatem Novatianorum
patere latissime quippe qua etiam occulti peccato-
res a spe veniæ excluderentur. Attamen urget
adhuc Dalæus, et non *occulta*, sed *multa* legendum
esse credit ex eo egregie probari, quod *proclive
fuerit librariis hic decipi, et promi duplex ee legere*.
Quod quidem a similitudine utriusque elementi, ab
antithesi inter multa peccata et pœnitentiam pro
Christo susceptam hic apposita, denique a rela-
tione quæ hisce verbis cum sequenti Evangelii
loco intercedit. Sed primo pergratum ille nobis

propter Christum tamen studiose pœnitentiam egerit; quomodo ista recipit, si ei communio non refunditur? Volo veniam reus speret, petat eam lacrymis, petat gemitibus, petat populi totius fletibus; ut ignoscatur, obsecret: et cum secundo et tertio fuerit dilata ejus communio, credat remissius se supplicasse, fletus augeat, miserabilior postea revertatur, teneat pedes brachiis, osculetur osculis, lavet fletibus, nec dimittat; ut de ipso dicat Dominus Jesus: *remissa sunt peccata ejus multa, quoniam dilexit multum* (Luc. vii, 47).

91. Cognovi quosdam in pœnitentia sulcasse vultum lacrymis, exarasse continuis fletibus genas, stravisse corpus suum calcandum omnibus; jejuno ore semper et pallido, mortis speciem spiranti in corpore prætulisse.

CAPUT XVII.

Severitate pietatem addendam esse, quod Apostolus præstitisse ostenditur in Corinthio. Hunc baptismate contra Novatianorum cavillos initiatum fuisse astruitur. Quibus additur non destructionem, sed castigationem carnis, per vocem interitum significari, quod etiam terræ similitudine confirmatur.

92. Quid expectamus ut mortui mereantur veniam, qui mortem sibi intulerunt, 415 cum viverent? Satis est, inquit, ei qui talis est, objurgatio hæc quæ fit a pluribus; ita ut e contrario magis donetis et consolemini; ne forte abundantiore tristitia absorbeatur (II Cor. ii, 7). Si satis ad condemnationem est objurgatio quæ fit a pluribus satis est quoque ad remissionem peccati obsecratio, quæ fit a pluribus. Moralis magister et nostræ fragilitatis conscius, et pietatis divinæ interpres, vult donari peccatum, vult consolationem adhiberi, ne tristitia pœnitentem tædio longæ dilationis absorbeat.

93. Ideo ergo donavit apostolus, nec solum donavit, sed etiam confirmari in eum charitatem voluit. Qui charus est, non habet duritiam, sed mansuetudinem. Nec solum donavit ipse, sed voluit etiam omnes donare, et se propter alios donasse dixit: ne multi propter unum diutius contristarentur. *Si cui, inquit, donastis, et ego; nam et ego propter vos in persona Christi, ut non circumveniamur a Satana; nec enim versutias ejus ignoramus* (Ibid.

fecisset, si hujusmodi lapsus aliquot exempla in medium protulisset; nobis enim nulladum observata possumus affirmare. Deinde quæ causa fuit, cur in citato Lucæ testimonio non idem peccarint librarii, vel saltem eodem loco admoniti fuerint admissæ corruptionis? Cur illam ex argumentis adeo, ut Dallæo videtur, perspicuis, ante ipsum nemo deprehenderit? Sed profecto non minus referentur Ambrosiana verba ad memoratum testimonium, si legeris *occulta*, quam si *multa*; nisi forte si occulta crimina non æque multa committi possint, ac manifesta. Quod vero ad antithesin, certe in lectione nostra multo pulchrior est, cum sic clanculum admissa publicæ pœnitentiæ opponantur. Utcunque sit, inquit, an unicus hic locus et rationibus, et

A 10, 11). Recte potest serpentem cavere, qui ejus potest versutias non ignorare quæ multæ ad nocendum sunt. Vult semper nocere, semper circumvenire, ut mortem inferat: sed debemus cavere ne remedium nostrum fiat ejus triumphus: circumvenimur enim ab eo, si per nimiam tristitiam (83) pereat, qui potest liberari per indulgentiam.

94. Et ut sciremus quia de baptizato dicit, addidit: *Scripti vobis in epistola, ne commisceamini fornicariis hujus mundi* (I Cor. v, 9). Et infra subjungit: *Nunc autem scripsi vobis, non commisceri, si quis frater nominatur fornicator, 416 aut avarus, aut idolis serviens* (Ibid. 11). Quos simul junxit ad pœnam, simul voluit etiam ad veniam pertinere. *Si quis autem talis est, inquit, cum hoc nec cibum sumas* (Ibid.). Quam severus pertinacibus, quam indulgens rogantibus! Adversum illos Christi armatur injuria, his Christi invocatione suffragatur (84).

95. At ne quis forte eo moveatur, quia scriptum est: *Tradidi hujusmodi hominem Satanæ in interitum carnis* (Ibid. 5), et dicat: Quomodo potuit ad veniam pertinere, ejus omnis interierat caro, cum manifestum sit in utroque redemptum hominem, in utroque salvari: neque animam sine carne, neque carnem sine anima, cum sibi sint gestorum operum consortiis copulatæ (85), sine consortio vel pœnæ esse vel præmii? Is sibi responsum hoc habeat, quod interitus non consummatam assumptionem carnis significet, sed castigationem. Sicut enim mortuus peccato, Deo vivit: ita illecebræ carnis intereunt, et cupiditatibus suis moritur caro: ut castitati cæterisque bonis operibus reviviscat.

96. Et quod aptius exemplum, quam de matre sumamus? Namque ipsa de qua assumpti sumus, terra, intermisso exercitio cultuque, videtur deserta: et aut vinetis quibus consitus est ager, aut oleis moritur; succum tamen proprium velut quandam sui animam non amittit. Denique repetita cultione, et creditis seminibus, quibus habilis æstimatur, feracior assurgit fructibus. Non ergo alienum si etiam nostra caro interire sic dicitur, ut repressa magis, quam assumpta credatur.

D contrariis cæterorum Patrum testimoniis, æquum est anteponi? Sed hæc fuga est, non responsio. Nam et alios Patres hic Ambrosio contrarios esse pernegamus, et multos cum Ambrosii tum aliorum veterum locos huic suffragari contendimus. Nonnullos notavimus priore tomo, ut puta lib. vii, in Luc. p. 1465, et lib. x, pag. 1525, atque alibi. Plures etiam suppeditabunt in editis de hac materia libris Alexander, Bibaqueus, ac Sammarthanus noster, quos consule.

(83) Germ. cod. antiquior, *nimiam obstinationem*.

(84) Quidam mss., *Christi invocatione suffragatur*.

(85) Mss. non pauci, *gestorum operumque consortes copulatæ*.

LIBER SECUNDUS.

415 CAPUT PRIMUM.

Ambrosius libi superioris præceptis nova subtexturus, necessitatem mature agendi pœnitentiam allegorice insinuat, quam et suadet agendam : deinde illius forma in Apostolo imitationi proposita, varios ejusdem fructus strictim proponit.

1. Etsi non pauca quæ ad cohortationem pœnitentiæ proficiant, scripta sint in libro superiore : tamen cum adjici possint complura, ne velut seminas verborum nostrorum epulas reliquisse videamur, inceptum persequamur convivium.

2. Agenda est enim pœnitentia non solum sollicitate, sed etiam mature : ne forte Evangelicus ille paterfamilias qui arborem ficum plantavit in vinea sua, veniat ; et quærens fructum in ea, si non invenerit, dicat cultori vineæ : *Succide illam. Ut quid etiam terram occupat* (Luc. xiii, 7) ? Et nisi cultor vineæ interveniat dicens : *Domine, remitte illam et hoc anno, uquedum fodiam circa illam ; et mittam cophinum stercoris : et si 416 quidem fecerit fructum ; sin autem, excidatur ficulnea* (Ibid. 8, 9).

3. Stercoremus ergo et nos agrum hunc quem possidemus, et imitemur laboriosos agricolas, quos non pudet fimo pingui satiare terram (86), et immundo cinere agrum aspergere, ut fructus uberiores colligant.

4. Et quemadmodum stercoremus, docet Apostolus dicens : *Et æstimo omnia ut stercora* (87), *ut Christum lucrifaciam* (Philipp. iii, 8), qui per infamiam et bonam famam meruit Christo placere. Legerat enim quod Abraham dum se stercus et cinerem fatetur (Gen. xviii, 27), summa humilitate invenit Dei gratiam (Gen. xviii, 3). Legerat quod Job in stercore sedens (Job ii, 8), omnia quæ amiserat, recuperavit (Job xlii, 12). Legerat propheta David, quod Deus de terra suscitavit inopem, et de stercore erigit pauperem (Psal. cxii, 7).

5. Et nos ergo non erubescamus fateri Domino

(86) Imitatio illorum versuum e lib. i Georg. :

Ne saturare fimo pingui pudeat solat, neve.

Effetos cinerem immundum jactare per agros.

(87) Vet. edit. et pauci mss., *Et æstimo stercora* ; Rom. edit. et alii pauciores, *Et æstimor stercora* ; reliqui mss. ut in textu, nisi quod nonnulli habent *æstimari*.

(88) Hic agi de confessione quæ Deo apud sacerdotem illius ea in parte vicarium editur, compertum facit quod statim sequitur : *Pudor est*, etc. Quem enim pudeat apud eum solum peccata fateri sua, cui eadem clarius quam sibi ipsi cognita esse perspectum habeat ? Certe in eo quod illa perpetraverit, pudor esse poterit, non autem in illorum confessione. Rursus vero quod unusquisque dicitur prodere crimina sua, inde satis intelligitur non de publicis tantum criminibus et scandalo conjunctis agi, sed etiam de occultis et reconditis, quæ ab aliquo sponte deferantur ad sacerdotem. Consule quæ de reo minoris culpæ dicuntur infra

A peccata nostra ? Pudor est (88) ut unusquisque crimina sua prodatur : sed ille pudor agrum suum arat, spinas tollit (89) perpetuas, sentes amputat, fructus adolet, quos inter mortuos 417 esse credebat. Sequere illum qui bene arando agrum suum, fructus quesivit æternos. *Maledicimur : inquit, et benedicimus : persecutionem patimur, et sustinemus : blasphemamur, et obsecramus ; tanquam purgamenta hujus mundi facti sumus* (I Cor. iv, 12, 13). Si et tu sic araveris, seminabis spiritalia. Ara, ut peccatum auferas, fructum acquiras. Ille aravit, ut persecutoris in se eradicaret affectum (90). Quid plus potuit nobis confere Christus ad studium correctionis, quam ut converteret, et daret nobis ex persecutore doctorem ?

CAPUT II.

Apostolicum locum ab hæreticis contra pœnitentiam objectum solvit, eumque de baptismatis iteratione intelligendum cum singularum illius partium expositione, tum præmissa ibidem legalium baptismatum mentione ostendit ; quamvis subjungat eo quoque illum posse referri, ut quod impossibile sit hominibus, Deo impossibile nequaquam habeatur.

6. Cum igitur tam evidenti et ipsius Apostoli, et scriptorum ejus exemplo redarguantur, tamen adhuc obniti volunt, et auctoritatem aiunt apostolicæ sibi suffragari sententiæ (91), allegantes scriptum ad Hebræos : *Impossibile est enim hos qui semel illuminati sunt et gustaverunt donum cælestis, et participes facti sunt Spiritus sancti, et bonum gustaverunt Dei verbum, virtutesque futuri sæculi, lapsos iterum renovari in pœnitentiam, rursus crucifigentes Filium Dei, et ostentatione triumphantes* (Hebr. vi, 4-6.)

7. Numquid Paulus adversus factum suum prædicare potuit ? Donavit Corinthio peccatum per pœnitentiam (II Cor. ii, 40) ; quomodo hic potuit sen-

cap. 4, num. 27.

(89) Mss. aliquot, *agrum suum stercorat, spinas colit*, etc.

(90) Mss. nonnulli, *in se eradicaret effectum*.

(91) Non aliam locum qui magis hæresi suæ patrocinari videretur, quam istum proferebant Novatiani. Et hoc quidem in causa fuit, cur serius hæc epistola apud Latinos habita fuerit pro canonica, quemadmodum ex Eusebio lib. iii *Hist. Eccles.* cap. 3, et lib. vi, cap. 20 ; ex Philastrio, lib. *Doctrinæ*, 41 ; ex Hieronymo variis locis cognoscere est. Epiphanius quoque præcipuum Catharorum in eo loco firmamentum fuisse, dum de eadem hæresi loquitur, tradit. Cæterum Ambrosiana responsio verissima est, eamque nobilissimi quique scriptores doctores nostri suppres aut posteriores amplectati sunt ; quanquam nonnulli, de pœnitentia locum interpretati, moralem impossibilitatem ibi significatam maluerunt : quæ responsio etiam in fine capitis indicatur.

tentiam suam ipse reprehendere? Ergo quia non potuit quod ædificaverat destruere, non contrarium dixisse eum, sed diversum advertimus. Quod enim contrarium est, se ipsum impugnat: quod diversum est, distinctam solet habere rationem. Ita autem contrarium non est, ut alterum suffragetur alteri. Etenim quia de remittenda prædicavit poenitentia, debuit et de iis qui iterandum putant baptismum, non silere: et prius sollicitudinem nobis auferri oportuit, ut sciremus etiam post baptismum, si qui peccarent, donari eis posse peccatum; ne spe venæ destitutos iterandi baptismatis opinio vana perverteret: deinde iterandum non esse baptismum rationabili disputatione suadendum fuit.

8. De baptismo autem dictum verba ipsa declarant, quibus significavit impossibile esse lapsos renovari in poenitentiam; per lavaerum enim renovamur, per quod renaseimur, sicut ipse Paulus dicit. *Consepulti enim sumus cum illo per baptismum in mortem, ut, quemadmodum surrexit Christus ex mortuis per gloriam Patris, ita et* 418 *nos in novitate vitæ ambulemus* (Rom. vi, 4). Et alibi: *Renovamini spiritu mentis vestræ, et induite novum hominem qui secundum Deum creatus est* (Ephes. iv, 23, 24). Et alibi: *Renovebitur sicut aquila juvenus tua* (Psal. cx, 5): quod etiam aquila, cum fuerit mortua, ex suis reliquiis nascitur, sicut per baptismatis (92) sacramentum, cum fuerimus peccato mortui, renaseimur Deo, ac reformamur. Unum ergo baptismum docet, sicut alibi: *Una fides; unum, inquit, baptismum* (Ephes. iv, 5).

9. Illud quoque evidens, quod in eo qui baptizatur, crucifigitur Filius Dei; quia non potuit caro nostra abolere peccatum, nisi crucifixus esset in Christo Jesu. Denique scriptum est, quia *quicumque baptizati sumus in Christo Jesu, in mortem ipsius baptizati sumus* (Rom. vi, 3). Et infra: *Si enim complantati sumus similitudini mortis ejus, simul et resurrectionis erimus, scientes quia vetus homo noster simul confixus est cruci* (Ibid. 5, 6). Et ad Colossenses ait: *Consepulti ei per baptismum in quo et consurrexistis* (Coloss. ii, 12). Quod ideo scriptum est, ut credamus quia ipse crucifigitur in nobis; ut per illum peccata nostra mudentur, ut ipse chirographum nostrum affigat cruci, qui solus potest donare delicta. Ipse in nobis principatus et potestates triumphat: quoniam de ipso scriptum est: *Principatus et potestates ostentavit, triumphans eos in semetipso* (Ibid. 15).

10. Ergo quod ait in hac epistola quæ scribitur

(92) Rom. edit. sola *quod est sicut aquila cum fuerit... sic per baptismatis*, etc. Obiter autem observandum est, aquilæ illud attribui ab Ambrosio, quod vulgo de phœnice dicitur, quem ex propriis cineribus remasci fabulantur multi scriptores.

(93) Mss. aliquot, *dimittunt, et principalia verbi requirunt*; nonnulli, *dimittant, et principalia verbi requirant*.

(94) Mss. aliqui et edit., *unum baptismum esse in*

ad Hebræos, impossibile esse lapsos renovari in poenitentiam, rursus crucifigentes Filium Dei et ostentatione triumphantes (Hebr. vi, 6), eo spectat, ut, de baptismum dictum credamus, in quo crucifigimus Filium Dei in nobis; ut per illum nobis mundus crucifigatur, qui quadam triumphamus specie, dum similitudinem mortis ejus assumimus, qui principatus, et potestates in sua cruce ostentavit ac triumphavit; ut in mortis ejus similitudinem nos quoque de principatibus quorum deponimus, triumphemus. Semel autem crucifixus est Christus, semel peccato mortuus; et ideo unum, non plura baptismata.

11. Quid, quod et supra doctrinam baptismorum præmisit? Et quia multa erant baptismata in lege, merito reprehendit illos qui perfecta dimittant, et principium verbi requirant (93). Docet nos scire oportere destructa esse universa legis baptismata, unum baptismum esse in Ecclesiæ sacramentis. Hortatur autem nos ut, relinquentes initium verbi, ad perfectum tendamus: *Et hoc faciemus*, inquit, *si quidem permiserit Deus* (Hebr. vi, 3): non potest enim sine favore Dei aliquis esse perfectus.

12. Possem quidem etiam illud dicere ei, qui hoc de poenitentia dictum putat: quia quæ impossibilia sunt apud homines, possibilia sunt apud Deum: et potens est Deus quando vult donare nobis peccata, etiam quæ putamus non posse concedit. Et ideo quod nobis impossibile 419 impetratu videtur, Deo donare possibile est. Nam et impossibile videbatur, ut peccatum ablueret aqua denique Naaman Syrus lepram suam mundari per aquam posse non credidit (IV Reg. v, 11). Sed quod impossibile erat, fecit Deus esse possibile, qui tantam nobis donavit gratiam. Similiter impossibile videbatur per poenitentiam peccata dimitti; concessit hoc Christus apostolis suis (Joan. xx, 22), quod ab apostolis ad sacerdotum officia transmissum est. Factum est igitur possibile quod impossibile videbatur. Sed tamen de baptismo dictum, ne quis iteraret, vera ratione persuadet (94).

CAPUT III.

Superiorem solutionem confirmat proposita ex Evangelio prodigi parabola, cujus singulas partes exponens, easdem contra Novatianas assertiones ita convertit, ut inde necessario deducat etiam gravissimi criminis reo, siquidem digne poenituerit, reconciliationem non denegandum.

13. Neque enim Apostolus contra evidentem Christi doctrinam veniret qui de peccatore poenitentiam agente comparisonem posuit eo quod pere-

Ecclesia. Hortatur, etc.

(95) Edit. Rom. cum duobus omnino mss., *vera ratio persuadet*. Minime male. Verum cum aliam lectionem vet. edit. cum reliquis mss. iisque multo probatioribus habeant, referendum est verbum *persuadet* ad ipsum Paulum: is enim locum citatum ita exprimit, ut illum non nisi de baptisimi repetitione intelligendum persuadeat.

gre (96) profectus acceplam a patre omnem substantiam devoraverit vivendo luxuriose, et postea panem patris desideravit, cum veseeretur siliquis: et meruit stolam, anulum, calceamentum, immolationem quoque vituli, quæ speciem habet passionis Dominicæ, per quoniam cæleste sacramentum nobis donatur (*Luc. xv, 13*).

14. Bene dicitur quia *peregre profectus est*, (*Ibid. 13*), quierat a sacris altaribus separatus; hoc est enim ab Jerusalem illa quæ in cælo est, civico quodam et domestico sanctorum separari domicilio. Unde et Apostolus ait: *Ergo jam non estis advenæ atque peregrini, sed cives sanctorum et domestici Dei* (*Ephes. ii, 19*).

15. *Et consumpsit*, inquit, *substantiam suam*. Merito consumpsit eam, ejus fides in operibus claudicabat: *Fides enim eorum quæ sperantur, substantia est, rerum argumentum non apparentium* (*Hebr. xi, 1*). Et bona substantia fides, in qua spei est nostræ patrimonium (97).

16. Nee mirum si fame peribat, qui divino alimento egebat; ejus desiderio compulsus: *Surgam inquit, et ibo ad patrem meum, et dicam illi: Pater, peccavi in cælum et coram te* (*Luc. xv, 18*). Nonne advertitis id evidenter nobis expositum, quod emendandi gratia sacramenti ad pœcandum impellimur; et hoc auferre vultis, propter quod agitur pœnitentia? Tolle gubernatori perveniendi spem, et in mediis fluctibus incertus errabit (98). Tolle luctatori coronam, lentus jacebit in stadio. Tolle piscatori capiendi efficaciam, desinit jactare retia. Quomodo ergo potest qui famem patitur animæ suæ, studiosus Deum pœcari si sacram desperet alimoniam?

17. *Peccavi*, inquit, *in cælum et coram te*. 420 Fatetur utique peccatum ad mortem, ne quem vos agentem cujuslibet criminis pœnitentiam jure excludi putaretis; quando is qui in cælum peccavit, vel in regnum cæleste, vel in animam suam, quod est peccatum ad mortem; et peccavit coram Deo, cui soli dicitur: *Tibi soli peccavi et malum coram te feci* (*Psal. i, 6*).

18. Tam cito veniam meretur, ut venienti et adhuc longe posito occurrat pater, osculum tribuat, quod insigne est sacræ pacis: stolam proferri jubeat, quæ vestis est nuptialis, quam si quis non habuerit, a convivio nuptiali excluditur: det anulum in manu ejus, quod est fidei pignus, et sancti Spiritus

A signaculum: calceamenta deferri præcipiat (*Exod. xii, 11*); celebraturus enim Pascha Domini, epulaturus agnum, tectum debet adversus omnes incursum bestiarum spiritualium, morsusque serpentis habere vestigium: vitulum præcipiat occidi, quia *Pascha nostram immolatus est Christus* (*I Cor. v, 7*). Etenim quotiescunque sanguinem Domini sumimus, mortem Domini annuntiamus (*I Cor. xi, 29*). Sicut ergo semel pro omnibus immolatus est, ita quotiescunque peccata donantur, corporis ejus sacramentum sumimus, ut per sanguinem ejus fiat peccatorum remissio (*De Pœnit. dist. i, c. Potest fieri, § Sicut semel*).

19. Ergo evidentissime Domini prædicatione mandatum est etiam gravissimi criminis reis, si ex toto corde, et manifesta confessione peccati pœnitentiam gerant, sacramenti cælestis refundendam gratiam (99). Unde nihil vobis ad excusationem resedissee certum est (1).

CAPUT IV.

Aliam objectionem ex blasphemia in Spiritum sanctum petitam retorquet in ipsos Novatianos, ostenditque per eam blasphemiam intelligi debere fidem non rectam: quod ubi Petri adversus Simonem majum sententia, necnon Evangelico testimonio confirmavit, eosdem hæreticos ad reditum in Ecclesiam cohortatur, ac tantam Domini clementiam esse asserit, ut Judæ traditori veniam si apud Christum pœnituisset, non fuisset denegaturus.

20. Perlatum est tamen ad nos, etiam illud vos objicere solere, quod dicatis scriptum esse: *Omne peccatum et blasphemia remittetur hominibus: Spiritus autem blasphemie non remittetur hominibus, Et quicumque dixerit verbum contra Filium hominis, remittetur ei: qui autem dixerit contra Spiritum sanctum, non remittetur ei, neque in hoc sæculo, neque in futuro* (*Matth. xii, 31*). Quo exemplo omnis assertio vestra destruitur et absolvitur (2); scriptum est enim: *Omne peccatum et blasphemia remittetur hominibus*. Cur igitur non remittitis? Cur alligatis vincula, quæ non solvitis? Cur nodos nectitis, quos non relaxatis? Remittite cæteris: agite de iis, quos peccantes in Spiritum Evangelica auctoritate in perpetuum astringi putatis.

421 21. Et tamen quos astringat, considere-mus (3), repetentes superiora lectionis ipsius, ut evidentiùs comprehendamus. Dicebant Judæi: *Hic non ejicit demonia nisi in Beelzebub principe demo-*

(96) Rom. edit. sola, *posuit in eo, qui peregre*, etc.

(97) Pauci mss., *spei est nostræ patrecinium*.

(98) Exempla prorsus istorum similia proponit. epist. 55, ad Anton., Cyprianus: unde isthæc imitatum esse doctorem nostrum facile quispiam existimavit.

(99) Quidam mss., *reformandam gratiam . . . reddisse certum est*.

(1) Quam validum contra Novatianos hunc Evangelii locum arbitraretur, non ægre discet, si modo eum ejusdem expositione in Comment. super Lucam totum hoc caput conferre non pigeat.

(2) Mss. nonnulli, *destruitur et resolvitur; quidam et absorbetur*.

niorum (Matth. xii, 24). Respondit Jesus: *Omne regnum divisum contra se destruetur, et omnis civitas vel domus divisa contra se, non stabit; si enim Satanas Satanam ejicit, adversum se divisus est: quomodo ergo stabit regnum ejus? Quod si in Beelzebub ejicio demonia, filii vestri in quo ejicient (Ibid. 25-27)?*

22. De his utique expressum videmus, qui Dominum Jesum in Beelzebub ejicere demonia loquebantur, quibus sic respondit Dominus, quod Satanæ hæreditas in iis esset, qui Satanæ compararent Salvatorem omnium, et in regno diaboli constituerent gratiam Christi. Et ut cognosceremus quia de hac dixit blasphemia, adjunxit: *Progenies viperarum, quomodo potestis bona loqui, cum sitis mali (Ibid. 34)?* Hos ergo qui hæc loquuntur, negat ad veniam pertinere.

23. Denique (Deer. cap. i, q. 1. cap. Petrus. Petrus Simoni, qui magicæ artis consuetudine depravatus, putasset quod gratiam Christi per impositionem manus, atque infusionem Spiritus sancti compararet pecunia, ait: *Non est tibi pars, neque sors in hac fide, quia cor tuum non est rectum apud Deum. Pœnitentiam itaque age ab hac nequitia tua, (4), et precare Dominum, si forte remittatur tibi hæc recordatio cordis tui; in obligatione enim iniquitatis et amaritudine fellis video te esse (Act. viii, 21-23).* Vides quod hunc magica vanitate blasphemantem in Spiritu sancto apostolica auctoritate condemnet; in eo magis quia puram conscientiam fidei non habebat: et tamen non intereludit ei spem veniæ, quem invitavit ad pœnitentiam.

24. Responsum est igitur a Domino blasphemiam Phariseorum; et ideo (De Pœnit. dist. 1, c. *Iis potestatis*) his potestatis suæ gratiam negat, quæ in remissione peccatorum est, qui cœlestem ejus

nt illi Pharisei, blasphemant, veniam non esse sperandam; » paucis interjectis sudjungit: « Ut tamen argumenti robur elevet, peccatum illud extendit ad hæreticos et schismaticos, quibus pœnitentibus gratia non denegatur; ut insinuet etiam aliis, si pœnitentiam agere possent, Dei misericordiam non defuturam. » Hæc Morinus, cui certe quidem probandum erat doctorem sanctum existimasse blasphematoribus hujuscemodi possibilem non esse pœnitentiam, quod ab illo minime præstitum est. Ad clariorem vero hujus quæstionis intelligentiam adverte locis de blasphemia in Spiritum allatis ab hæreticis, hic responderi, 1º per concessionem rhetoricam qua illorum argumentum retorquetur in eos ipsos; 2º pressius eosdem locos examinari, inquirique quodnam tandem sit peccatum illud in Spiritum. Igitur ut exemplis res illustretur, hujus criminis rei pronuntiantur omnes illi, nimirum qui Christum in Beelzebub demonibus ejicere calumniabantur, Simon et qui cum eo venalia crederent gratiæ dona, postremo hæretici et schismatici. Cum autem his postremis veniam revertentibus, vel ipso Morino non inficiante, passim spondeat Ambrosius, Simoni quoque, si resipuisset, gratiam vere promissam toto sequenti capite demonstret; nihil est cur non idem de primis etiam cum sensisse existimemus: maxime cum lib. i, cap. 2, generatim pronuntiet: « Dominus nullum crimen excipit, qui peccata donavit omnia; » quod enim regulæ hujus universalis blasphemiam ab eodem sancto habi-

A potestatem diabolico fultam suffragio vindicarent. Eos quoque asserit diabolico uti spiritu, qui separarent Ecclesiam Dominum; ut omnium temporum hæreticos et schismaticos comprehenderet, quibus indulgentiam negat, quod omne peccatum circa singulos est, hoc in universos. Soli enim sunt qui volunt solvere Christi gratiam, qui Ecclesiæ 422 membra discerpunt, propter quam passus est Dominus Jesus, Spiritusque sanctus datus est nobis.

25. Denique ut sciatis quia de dispersoribus dicit, sic habemus scriptum: *Qui non est mecum, contra me est: et qui non colligit mecum, dispergit (Matth. xii, 30).* Et ut sciremus de his dictum, statim subjunxit: *Ideo dico vobis: omne peccatum et blasphemia remittetur hominibus, spiritus autem blasphemie non remittetur hominibus (Ibid. 31).* Cum dicit, *Ideo dico vobis*, nonne evidenter hoc præ cæteris a nobis intelligi voluit? Meritoque adjunxit: *Arbor bona bonos fructus facit; mala autem arbor malos fructus facit (Matth. vii, 17);* congregatio enim mala bonum facere fructum non potest. Arbor itaque congregatio est, fructus bonæ arboris filii Ecclesiæ sunt.

26. Et ideo revertimini ad Ecclesiam, si qui vos separastis impie. Omnibus enim conversis pollicetur veniam; quia scriptum est: *Omnis quicumque invocaverit nomen Domini salvus erit (Joel. ii, 32).* Denique etiam Judæorum populus qui dicebat de Domino Jesu: *Dæmontum habet (Joan. viii, 48);* qui dicebat: *In Beelzebub ejicit demonia (Luc. xi, 15);* qui crucifixit Dominum Jesum, Petri prædicatione vocatur ad baptismum, ut sceleris anti merita deponat (5).

27. [Alias Cap. V]. Sed quid mirum (De Pœnit. dist. 1, c. *Iis potestatis*, 2º *Quid mirum*) si salutem negatis aliis, qui vestram recusatis, licet illi nihil differant (6), qui a vobis pœnitentiam petunt. Ar-

tam exceptionis loco memoratus theologus contendit, nullum idoneum hujus suæ opinionis profert argumentum. Maneat ergo nullum peccatum Ambrosio simpliciter fuisse alienum a spe veniæ, præter finalem impœnitentiam. Augustinus quoque in hac quæstione, quam difficillimam omnium esse in *Enchiridio* cap. 8, et de verbis Dom. serm. nunc 71, num. 38, proutetur, eandem sententiam lib. i *Retract.* cap. 19 secutus est. Si quis autem dixerit eodem modo culpas omnes dici posse irremissibiles, fatebimur id quidem; sed adjungemus blasphemiam propterea quod illi plus insit malitiæ ac superbiæ quam infirmitatis, proindeque multo difficilius remittatur, singulari quadam ratione sic appellatam. Vide Maldonatam in Matthæi locum de quo agitur: Alexandrum, dissertatione 22 in *Histor. Eccles.* sæculi iii, et alios tum interpretes in memoratum Matthæi textum, tum scholasticos in *Sent.*, dist. 43, et 2-2 B. Thomæ, quæst. 14, art. 3.

(4) Clarum cod., *ab hac stultitia tua*. Rursus vero ubi omnes mss. et vet. edit., *recordatio cordis tui*, Rom. sola posuit *cogitatio cordis tui*.

(5) Mss. aliquot, *qui crucifixit Dominum suum... ut sceleris tanti crimina deponat*.

(6) Omnes edit. ac mss. non pauci, *licet illi nihil deferant*: quorum verborum non sensum ullum esse putamus. Melius ergo reliqui mss., *nihil differant*, id est, æque peccatores haberi debeant, ac vosmetipsi.

2). Utrumque enim beatum dixit, et ejus iniquitas remittitur per lavacrum, et ejus peccatum tegitur operibus bonis. Qui enim agit pœnitentiam, non solum diluere lacrymis debet peccatum suum, sed etiam emendationibus factis operire (12), et tegere delicta superiora, ut non ei imputetur peccatum (De Pœnit., dist. 1, c. *lis potestatis*, § *Qui agit.*)

36. Ergo tegamus lapsus nostros posterioribus factis, mundemus fletibus: ut audiat nos Dominus Deus noster ingemiscientes, sicut audivit lacrymantem Ephræm, quemadmodum scriptum est, dicente Deo: *Audiens audivi Ephræm lacrymantem* (Jerem. xxxi, 18). Et ipsa verba Ephræm lamentalis expressit dicens: *Castigasti me, et castigatus sum, sicut vitulus non sum edoctus* (Ibid.). Vitulus enim ludit, et præsepia deserit; et ideo Ephræm sicut vitulus non est edoctus, longe positus a præsepi, quia præsepe Domini deseruit, 425 et Jerohoam secutus, vitulos adoravit (Tob. i, 5), quod prophetia futurum per Aaron indicaverat, sic lapsurum populum Judæorum. Ideoque agens pœnitentiam dicit: *Converte me, et convertar, quia tu es Dominus Deus meus. Quia in novissimo captivitatis meae pœnitentiam egi; et postquam cognovi, ingemui super dies confusionis et subjectus sum tibi; quia accepi opprobrium, et demonstravi te* (Jerem. xxxi, 19).

37. [Alias cap. VI.] Advertimus quomodo agenda sit pœnitentia, quibus sermonibus, quibus fletibus; ut peccati dies, dies confusionis appelletur; confusio est enim, quando Christus negatur.

38. Et ideo subjiciamus nos Deo, et non subditi simus peccato: et delictorum nostrorum memoriam recensentes, tanquam opprobrium erubescamus; non velut quamdam gloriam prædicemus, sicut quidam expugnata pudicitia, et oppressa justitia gloriantur: et tanta fiat conversio, ut qui Deum non agnoscebamur, ipsi eum jam aliis demonstremus: motus autem Dominus tali conversione nostra, respondeat: *A juventute mea dilectus mihi est*

præcesserunt, enumerari; unda illa theologorum opinio qua bona opera peccato quopiam lethali mortificata per pœnitentiam reviviscere autumant, non minimum capit auctoritatis. Hic vero, ubi contra Novatianos disputat rem examinat accuratius. Itaque duo in pœnitentia distinguit, nempe *dilhere lacrymis peccatum*, et illud *emendationibus factis operire*, quorum quidem prius ad contritionem, posterius autem ad satisfactionem referri facile catholici omnes assentientur. Et certe de primo nec Dallæus ipse lib. vii De Pœnit. et satisfact. cap. 8, a nobis dissidet. De secundo autem ibidem contra card. Bellarmin. disputans, contendit sanctum præsulem hoc sensu loqui, ut velit peccatorem scelerum jam remissorum inhærentes adhuc cicatrices bonis operibus quasi lituris et tectorio quodam obumbrare atque tegere. Sed contrarium orationis series aperte monstrat. Illam expende ac præcipue subjectum exemplum Ephremitarum, ac per te ipsemet intelliges de lacrymis atque operibus omnino sermonem institui, quæ non modo peccatis jam condonatis tectorium inducant, verum etiam quæ divinam peccatoribus propitient misericordiam, ut commissorum veniam consequantur.

A filius Ephræm, pur in deliciis; quoniam eo quod sermones mei in ipso sunt, memoria memor ero ejus; propterea festinavi super illum, misericordia miserebor ejus, dicit Dominus (Jerem. xxxi, 20).

39. Quam autem misericordiam nobis polliceatur, infra ostendit dicens: *Inebriavi omnem animam sitientem; et omnem animam esurientem satiavi. Ideo exsurrexi, et vidi, et somnus meus mihi dulcis est* (Ibid. 25, 26). Advertimus quod peccantibus (13) Dominus sacramenta promittat sua; et ideo omnes convertamur ad Dominum.

CAPUT VI.

A fide vel innocentia lapsos denuo hortaturus ad pœnitendum, ex Isaia quid eos a Deo exspectaret quidve ipsosmet præstare oporteat, docet. Hinc memorata Christi adversus Judæos proverbiali reprehensione, per ejus occasionem saltationes et choreas perstringens, idem proverbium ad spiritalem traducit intellectum. Deinde ex Jeremia pœnitentiam suscipiente pro Jerusalem, quas conditiones ea virtus requirat, aperit. Denique ut quantæ sit efficacæ hæc illa medicina, clarius exhibeat, qui eadem vel pro se vel pro aliis uti voluerint multos numerat.

40. Sed si isti non convertuntur, vel vos revertimini, qui lapsu vario de innocentie fideique præcelso fastigio decidistis. Bonum Dominum habemus qui velit donare omnibus, qui te per prophetam vocavit dicens: *Ego sum, ego sum qui deleo iniquitates tuas, et memor non ero: tu autem memor esto, ut judicemur* (Isa. xlii, 25). Ego, inquit, memor non ero; tu autem memo esto, 426 hoc est: Non revoco illa, quæcunque delicta donavi tibi, velut quadam oblivione tecta sint: *tu autem memor esto*. Ego, inquit, memor non ero propter gratiam, tu memor esto propter correctionem; memor esto, ut scias donatum esse peccatum: ne glorieris quasi innocens, ne te justificando, plus ingraves: sed si vis justificari, fatere delictum tuum. Solvit enim criminum nexus verecunda confessio peccatorum (14).

Quod vero ad primam partem eorundem citati psalmi xxxi versum, quam de baptismo exponit Ambrosius, ita eam etiam interpretes Pauli, a quo eadem verba Rom. iv, 7, proponuntur, vulgo accipiunt.

(12) Nonnulli mss., *emendationibus facta operire*.

(13) Gill. ac Rom. edit., *quod pœnitentibus*; Amerb. atque Eras. cum Gill. in marg. et mss. omnibus, *quod peccantibus*; ubi subintellige dummodo pœnitentiam agant. At sequentis cap. initio, ubi omnes edit., *Si isti non convertantur*, omnes mss. exhibent, *Sed si isti non convertuntur*: quemadmodum legitur etiam in fine cap. 4, num. 29. Cæterum hæc illa versum aliquot repetitio satis indicat quæcunque cap. superiori comprehendimus, quasi per digressionem posita esse, atque adeo in prioribus edit. capita non legitime distribui. Nec etiam ambiguum est quin ad hunc locum Sotus repperit, cum in hoc opere nonnunquam eadem inculcari ad verbum objecit; quasi vero insolentessent essent repetitiones in Ambrosio.

(14) Sunt e theologis orthodoxis non pauci, qui de sacramentali confessione hic agri asseverent, quorum etiam nonnulli hoc esse *meridiana luce*

bitror enim quod etiam Judas poluisset tanta Dei misericordione non excludi a venia, si poenitentiam non apud Judaeos, sed apud Christum egisset. *Pecavi*, inquit, *quod tradiderim sanguinem justum* (Matth. xxvii, 4). Responderant: *Quid ad nos? Tu videris*. Que vox alia vestra est, cum etiam minoris peccati reus vobis factum proprium confitetur? Quid respondetis aliud, nisi hoc: *Quid ad nos? Tu videris* (Ibid.). Hunc sermonem laqueus sequitur: eo feraliore poena, quo culpa est minor.

28. Sed si isti non convertuntur, vel vos revertimini, qui lapsu vario de innocentiae fideique praecelso fastigio dedidistis. Bonum Dominum habemus qui velit donare omnibus; qui te per prophetam vocavit dicens: *Ego sum, ego sum qui deleo iniquitates; et memor non ero: tu autem memor esto, et judicemur* (Isa. xlii, 25, 26).

423 CAPUT V.

Quod Simoni mago veniam a Petro affirmate promissam negant, refertur primo enim apostolum propter cognitam magi illius perfidiam dubia locutione uti potuisse: secundo autem apte ad causam per adverbium forte affirmationem etiam significari ex pluribus Veteris Testamenti locis, ex profanorum auctorum usu, denique ex ipsis evangelistis, confirmatur. Deinde addit apostolos poenitentiam cujus a Davide fructus ostenduntur, ad nos transmise. Postremo exemplum adducit Ephremitarum, ad quorum instar poenitentiam nostram agendam tradit, ut ei divina misericordia et sacramento concedantur.

29. Referunt tamen quaestionem de verbis apostoli Petri. Quia dixit: *Ne forte* (7) (Act. viii, 22), putant non confirmasse Petrum, ut agenti poenitentiam peccatum remitteretur. Sed considerent de quo loquatur, hoc est, de Simone, qui non ex fide crederet, sed dolum cogitaret. Denique et Dominus dicenti ei, cujus non plenam sinceritatem videret: *Sequar te* (Matth. viii, 19), ait: *Vulpes foveas habent*. Quem ergo Dominus ante baptismum prohibuit sequi, quoniam fraudulentum videbat; miraris si post baptismum praevericantem non absolvit apostolus, quem in obligatione iniquitatis manere pronuntiavit?

30. Sed hoc illis responsit sit. Ego autem nec Petrum dubitasse dico, nec verbi unius praedjudicio tantam causam strangulandum arbitror. Nam si putant dubitasse Petrum, numquid et Deus dubitavit? qui ait ad Jeremiam prophetam: *Sta in atrio domus Domini, et responsum dabis omni Judae, iis qui veniunt adorare in domo Domini, omnia verba*

(7) Vel. edit., *Si forte, et putant?* Rom., *Si forte remittatur tibi, etc., et putant?* mss. vero cuncti, *Ne forte*; sed, *pro putant*, aliqui legunt *putent*, aliqui etiam, *ut putant*. Non tam incommode.

(8) Omnes edit., et Cod Tell. *et occisi essent*; reliqui mss., *et occidissent*; Albin., *et eos occidissent*. Non male quidem, sed propter aliorum numerum et antiquitatem videtur accipiendum verbum *occidissent*, pro periissent. Rursus post pauca, eadem edit., *sine praedjudicio sententiae suae*, mss. vero, ... *scientiae suae*. Melius, ut per se clarum est. Unus tamen, ... *conscientiae suae*.

que constitui tibi respondere illis noli auferre verbum Forsitan audient, et avertentur (J. rem. xxvi, 2, 3). Dicant ergo et Deum ignorasse quid esset futurum.

31. Sed non ignorantia eo verbo exprimitur, sed in Scripturis divinis frequens hujusmodi consuetudo advertitur; eo quod simplex sit elocutio et ad Ezechielem dicit Dominus: *Fili hominis, mittam ego te ad Domum Israel, ad eos qui me exacerbaverunt ipsi, et patres eorum usque in hodiernum, et dice ad eos: Haec dicit Dominus, si forte audient et terrebantur* (Ezech. ii, 3-5). Nesciebat ergo eos posse aut non posse converti? Non ergo semper dubitantis ista est elocutio.

32. Denique ipsi sapientes saeculi, qui omnem gloriam suam statuunt in expressione verborum, quod Latine forte dicimas, Graece τὸν non ubique pro dubitatione posuerunt. Aiunt itaque dixisse primum suorum poetam ἢ τὸν γὰρ ἔπαυε, quod est: *Cito vidue ero*. Et alibi: Τὸν γὰρ καταπαύουσιν Ἀχαιοὶ ἡνέκας ἐροπαχέες (Homer. lib. iii Iliad.). Non enim dubitaret in omnibus simul insurgentibus, unum facile ab universis posse prosterni.

33. Sed nos nostris magis quam alienis utamur. Denique habes in Evangelio quia ipse Filius de Patre ait (cum misisset servos ad vineam suam, et occidissent), (8) dixisse Patrem *Mittam Filium meum dilectissimum, forsitan ipsum verebuntur* (Matth. xxi 37). Et alibi ex sua persona Filius ait: *Neque me scitis, neque Patrem meum. Si enim me sciretis, Patrem meum forsitan sciretis* (Joan. viii, 19).

34. Si ergo his verbis usus est Petrus, quibus Deus usus est sine praedjudicio scientiae suae (9), cur non accipiamus et Petrum his usum sermonibus sine suae fidei praedjudicio? Neque enim poterat dubitare de Christi munere, qui sibi solvendorum peccatorum dederat potestatem (Matth. xvi, 19): praesertim eum versutiis haereticorum locum non deberet relinquere, qui ideo nolunt spem hominum destituere (10), ut iterandi baptismatis apud desperantes facilius inducant persuasionem.

35. Sed apostoli, hoc habentes, secundum Christi magisterium poenitentiam docurrunt; sponderunt veniam, culpam relaxaverunt, sicut et docuit David dicens: *Beati quorum remissae sunt iniquitates, et quorum tecta sunt peccata. Beatus vir cui non imputavit Dominus peccatum* (11) (Psal. xxxi, 1,

(9) Edit., *praedjudicio sententiae suae*; quidam mss., *conscientiae suae*.

(10) Mss. aliquot antiquae manus, *spem hominum destruere*.

(11) Davidica haec verba semel ac iterum superiore tomo exposita reperire est, scilicet lib. De Noe et Arca, cap. 31. num. 117, et Apol. David cap. 9, num. 49, quibus in locis baptismum ac poenitentiam a propheta significari docet sanctus doctor. At in secundo indignum non est quod observetur ab Ambrosio inter opera quibus crimen suum David texerit, etiam ea quae lapsum ejusdem

41. Vides quid a te exigit Deus tuus, ut nemor sis ejus quam accepisti gratiæ, et non glorieris quasi non acceperis. Vides qua remissionis pollicitatione te provoret ad confitendum : vide ne reluctando mandatis ecclesiasticis, in indevotionem Judæorum incidas, quibus dicit Dominus Jesus : *Cantavimus vobis, et non saltastis; lamentavimus, et non plorastis* (Luc. vii, 32).

42. Villis sermo, sed non vile mysterium. Et ideo cavendum ne quis, vulgari quadam sermonis hujus deceptus interpretatione, putet nobis saltationis lubricæ (15) histrionicos motus, et scenæ deliramenta mandari ; hæc etiam in adolescentula ætate viliosa sunt : sed saltationem mandavi, quam saltavit David ante arcam Domini. Totum enim decet, quidquid defertur religioni : ut nullam obsequium quod proficiat ad cultum et observantiam Christi, erubescamus.

43. Non ergo illa deliciarum comes, atque luxuriæ prædicatur saltatio, sed qua unusquisque corpus attollat impigrum, nec humi pigra jacere membra vel tardis sinat torpere vestigiis. Saltabat spiritaliter Paulus, cum se pro nobis extenderet, et posteriora obliviscens, priora appetens, contenderet ad braviū Christi. Tu quoque cum ad baptismum venis, manus elevare, pedes quibus ad æterna conscendas, velociore habere moneris (Philipp. iii, 13, 14). Hæc saltatio fidei socia, gratiæ comes.

44. Hoc est ergo mysterium : *Cantavimus vobis, Novi utique canticum Testamenti : et non saltastis, hoc est, non elevastis animam ad spiritalem gratiam. Lamentavimus, et non plorastis, hoc est, non egistis pœnitentiam.* Et ideo derelictus est Judæorum populus, quia nec egit pœnitentiam, et gratiam refutavit (16). Per Joannem pœnitentia, per Christum gratia. Istam quasi Dominus donat, illam quasi servus annuntiat. Utrumque igitur Ecclesia custodit, ut et consequatur gratiam, et non abjiciat pœnitentiam : gratia enim munus largientis est, pœnitentiam delinquentis remedium.

45. Scivit Jeremias magnum remedium esse pœnitentiæ, quam in Threnis suis suscepit pro Jerusalem, et ipsam inducit agentem Jerusalem 427 dicens : *Plorans ploravit in nocte, et lacrymæ ejus in maxillis ejus, nec est qui consoletur eam ab omnibus qui diligunt eam* (17). *Vix Sion lagent* (Thren.

clarius, pronuntiant. Patendum tamen est a nobis hic desiderari summam illam evidentiam, cum potius agatur de confessione, quæ peccatorum jam remissorum apud Deum sit. Cæterum probabilis est illorum opinio cum propter antecedentia verba, si vis justificari, facere delictum tuum; et superiora illa, vel vos revertimini, qui lapsi vario de innocentia, etc. Illud vero omnino certum hic et in omni opere illam supponi confessionem, ubique enim tres ejusdem partes, contritionem, declarationem ac satisfactionem, esse ad remissionem peccati necessarias, docent hi libri.

(15) Ms. Clar., *salutationis publicæ*. Latinius conjicit legendum, *salutationis ludicræ*, nimirum

1, 2). Et adjecit : *In his ergo fleo, oculi mei caligaverunt a fletu, quia elongavit a me, qui me consolabatur* (Ibid. 17). Advertimus quod hunc malorum suorum acerbissimum arbitrabatur, quia deerat qui consolaretur moerentem. Quomodo ergo vos ipsam consolationem aufertis, qui spem relaxandæ negatis pœnitentiæ?

46. Sed audiant qui agunt pœnitentiam, quomodo agere debeant, quo studio, quo affectu, qua mentis intentione, qua intimorum concussione viscerum, qua cordis conversione : *Vide, inquit, Domine, quia tribulor, venter meus turbatus est a fletu meo, conversum est cor meum in me* (Ibid. 20).

47. Cognovisti intentionem animi, fidem mentis cognosce, et habitum corporis. *Sederunt, inquit, in terra, tacerunt seniores filie Sion, et imposuerunt terram super caput suum; præcinxerunt se cilicio, deduxerunt in terram principes, virgines Jerusalem defecerunt in lacrymis, oculi mei caligaverunt, turbatus est venter meus, effusa est in terra gloria mea* (Thren. ii, 10, 11).

48. Sic flevit et Ninive populus, et denuntiatum excidium civitatis evasit (Jonæ. iii, 5-10) : tanta est enim pœnitentiæ medicina, ut mutare videatur suam Deus sententiam. In te est igitur ut evadas : vult rogari Dominus, vult de se sperari, vult sibi supplicari. Homo es, et vis rogari, ut ignoscas, et putas Deum tibi non roganti ignoscere?

49. Ipse Dominus Jerusalem flevit (Luc. xix, 41), ut quia ipsa flere volebat, Domini lacrymis ad veniam pertineret (18). Ipse nos flere vult, ut evadere possimus, sicut habes scriptum in Evangelio : *Filie Jerusalem, nolite me flere, sed vos ipsas flete* (Luc. xxiii, 28).

50. Flevit David, et meruit ut mortem populi percuntis divina removeret misericordia (II Reg. xxiv, 17); quando tribus sibi poposis optionibus, eam tamen in qua majorem Domini miserationem experiretur elegit (Ibid. 14). Quid erubescis tu peccata tua flere ; cum Deus etiam prophetas jusserit flere pro populis?

51. Denique et Ezechiel jussus est flere Jerusalem, et accepit librum, in ejus capite scripta erat : *Lamentatio, et melos et vix* (Ezech. ii, 9), duo tristitia et unum delectabile ; quoniam ille salvus erit in futurum, qui in hoc sæculo plus fleverit : *Cor enim sapientium in domino luctus, et cor stultorum in do-*

propter id quod sequitur, et scenæ deliramenta: sed nihilo deteriori sensu cum omnibus et mss. et edit. legimus, saltationis lubricæ, id est, impuriæ atque in luxuriam pronæ, ut infra describitur. Hunc porro Lucæ versiculum simili ratione interpretatur sanctus doctor Commentarii in ejusdem Evang. lib. vi, num. 5.

(16) Mss., complures, *refutavit, per Joannem pœnitentiam, per Christum gratiam* ; aptius tamen alii et omnes edit. ut in textu.

(17) Cod. Clar., *ab omnibus qui derelinquunt eam.*

(18) Rom. edit., *ad veniam pertingeret.* Haud male, nisi sola esset.

ma epularum (Eccle. vii, 5). Et ipse Dominus ait : *Beati qui nunc fletis, quia ridebitis* (Luc. vi, 21).

428 CAPUT VII.

Ad fienda et confitenda peccata hortatur, asserens peccatoris et Ecclesie lacrymis Christum excitari, ut illam justificet : quod accomodata Lazari suscitati historia mire illustrat. Ubi postquam ostendit Novatianos Judæorum de interficiendo Lazaro cogitantium successores esse, perfectam cujuscunque peccati justificationem per odorem unguenti a Maria in Christi pedes effusi expressam docet : rursusque eosdem hæreticos in Judæa, cum cæteri gauderent, invidentis personam signatos monstrat.

52. Fleamus igitur ad tempus, ut exsulemus in æternum. Timeamus Dominum, præveniamus eum confitendo peccata nostra, corrigamus lapsus nostros, emendemus errorem ; ne et de nobis dicatur : *Heu me, anima mea ! quia periit* (19) *reverens a terra, et qui corrigat in hominibus non est* (Mich. vii, 2).

53. Quid vereris apud bonum dominum tuas iniquitates fateri ? *Dic*, inquit, *iniquitates tuas, ut justificeris* (Isa. xliii, 26). Adhuc reo culpæ justificationis præmia proponuntur ; ille enim justificatur, qui proprium crimen sponte agnoverit : denique *justus in exordio sermonis accusator est sui* (Prov. xviii, 17). Novit omnia Dominus, sed exspectat vocem tuam ; non ut puniat, sed ut ignoscat : non vult ut insultet tibi diabolus, et celantem peccata tua arguat. Præveni accusatorem tuum : si te ipse accusaveris, accusatorem nullum timebis : si te detuleris ipse, etsi mortuus fueris, revivisces.

54. Veniet ad monumentum tuum Christus, et si videri fiere pro te Martham boni feminam ministerii, flere Mariam quæ attente audiebat verbum Dei, sicut sancta Ecclesia quæ optimam partem sibi elegit ; movebitur misericordia, cum viderit in tuo obitu lacrymas plurimorum, et dicet : *Ubi posuistis eum* (Joan. xi, 34) ? hoc est, in quo reorum statu est, in quo pœnitentium ordine. Videam quem fletis ; ut lacrymis suis ipse me moveat (21). Videam

(19) Vet. edit., *periit timor tuus* ; mss. partim, *periit timoratus* ; partim, *periit reverens* : quos sicut et Rom. edit secuti sumus.

(20) Rom., edit. cum mss. duobus, *si lacrymis suis ipse se moveat*. Commodius aliæ cum mss. reliquis, ut in contextu. Cæterum quæ hoc num. et seq. traduntur a sancto Ambrosio, ea planissime declarant, quidquid supra de confessione apud solum Deum secreto facta dictum videbatur, eo sensu intelligendum, ut apud sacerdotem quoque ipsa ederet. Hac in rene Dallæus quidem a nobis dissidet, nisi quatenus publice coram Ecclesia contendit eandem exomologesin fieri debuisse. Cum vero suam hanc assertionem probari putet e cap. 10 hujusce libri, ejus rationes istæ expendemus. Interim quia pœnitentium stationes quarum singulæ variis hujus operis locis attinguntur, hic indicantur in universum, eas libuit hoc loco verbis Matthæi Blastaris in *Notamocan.* repræsentare : « Pœnitentes, inquit, in quatuor ordines distinguuntur, flentes, audientes, substratos, et consistentes. Flentes illi sunt qui stant

si jam peccato ei cujus venia poseitur, defunctus est.

55. Dicit ei plebs : *Veni, et vide* (*Ibid.*). Quid est, *veni* ? Hoc est, veniat peccatorum remissio, veniat defunctorum vita, mortuorum resurrectio, veniat et in hunc peccatorem regnum tuum.

56. Veniet, et levare lapidem jubebit, quem cervibus peccatoris lapsus imposuit. Potuit remove lapidem imperio sermonis ; jubenti enim Christo etiam insensibilis solet natura obedire : poterat tacita vi operationis occultæ transferre saxum sepulcri in ejus passione remotis 429 subito lapidibus, plurima defunctorum sepulcra patuerunt : sed hominibus jussit ut removerent lapidem ; in veritate quidem, ut increduli crederent quod videbant, et aspicerent resurgentem mortuum : in typo autem, quod nobis donaret ut levarem delictorum onera, moles quasdam reorum. Nostrum est onera remove ; illius est resuscitare, illius educere de sepulcris exutos vinculis (22).

57. Videns itaque grave onus peccatoris, illacrymat Dominus Jesus ; solam enim flere non patitur Ecclesiam. Compatitur dilectæ suæ, et dicit defuncto : *Veni foras* (Joan. xi, 43), hoc est : Qui jaces in tenebris conscientiæ, et delictorum tuorum sordibus, quodam reorum carcere, exi foras (23), delictum prode, ut justificeris : *Ore enim confessio fit ad salutem* (Rom. x, 10).

58. Si confessus fueris (24), a Christo vocatus, claustra rumpentur, et omnia solventur vincula, etiam si corruptelæ corporeæ fetor gravis sit. Quatriduum enim habebat ille, cujus feteat in tumultu caro : cujus autem caro non vidit corruptionem, triduo fuit in sepulcro ; carnis enim vitia nescivit, quæ ex quatuor constat elementorum substantiis. Quantuslibet ergo (*De Pœnit.* dist. i, cap. *Quantuslibet*) mortui fetor sit, aboletur omnis, ubi sacrum redoleverit unguentum : et resurgit defunctus, et solvi jubetur ejus vincula, qui adhuc in peccato est : tollitur velamen de facie ejus, quod veritatem gratiæ quam acceperat, obumbrabat. Sed quia venia donatus est, revelare faciem, aperire vultum inbetur :

extra portam oratorii, et ab ingredientibus et egredientibus fidelibus et precum subsidium postulant et peccati condonationem. Audientes illi sunt qui stant extra portam, in loco qui marthex dicitur, et divinas Scripturas communisque doctrinæ explicationem audiunt et postea cum catechumenis exeunt. Substrati vero sunt qui intra Ecclesiam stant, sed post ambonem, ipisque cum catechumenis exeunt, cum solemne illud : *Quicumque catechumeni*, a diacono promulgatur. Consistentes denique cum fidelibus pœcantur et psallunt : sed tamen sanctorum participatione abstinenter, donec elapso tempore statuto, divinæ communionis perfectio eos exceperit. » Hæc ille : quem quia rem omnium clarissime explicat, hic exscripsimus.

(22) Mss. aliquot, *exutos pondere*.

(23) Ita mss. ad unum ; omnes edit. e contrario. *Quid jaces ? quodam reorum carcere ? Exi foras.* Minime etiam male.

(24) Nonnulli mss., *Si conversus fueris*.

non habet enim quod erubescat, cui peccatum remissum est.

59. In tanta vero Domini gratia, tantoque divini numeris miraculo, cum oporteret universos lætari, commovebantur impii, et adversus Christum concilium congregabant (*Joan. xi. 47*): Lazarum quoque interficere volebant (*Joan. xii. 10*). Nonne merito eorum successores vos fore cognoscitis, quorum duritiæ hæredes estis? Nam et vos indignamini, et contra Ecclesiam congregatis concilium, quia videtis mortuos in Ecclesia reviviscere, et peccatorum indulta venia resuscitari. Itaque quod in vobis est, per invidiam rursus vultis interficere suscitatos.

60. Sed Jesus non revocat beneficia, imo cumulo liberalitatis amplificat: revisit sollicitè resuscitatum, et celebratæ resurrectionis gratia lætus ad cœnam venit, quam ei sua præparavit Ecclesia, in qua ille qui fuerat mortuus, unus inter discumbentes cum Christo invenitur.

61. Tunc mirantur omnes qui vident puro utique obtutu mentis, qui invidere non norunt; tales enim Ecclesia filios habet. Mirantur, ut dixi, quomodo ille qui jacebat in tumulo heri et nudiustertius (*Ibid. 2*), unus sit de discumbentibus cum Domino Jesu.

62. Ipsa Maria mittit unguentum in pedes Domini Jesu. Ideo forte in pedes, quia unus de infimis ereptus est morti: omnes enim corpus Christi sumus (*I Cor. xii. 27*), sed alii forte superiora membra sunt. Os erat Christi Apostolus, qui dicebat: *Experimentum quæritis ejus, qui in me loquitur Christus* (*II Cor. xiii. 3*). 430 Os ejus prophetæ, per quos loquebatur futura: utinam et ego pes ejus esse merear, et mittat in me Maria unguentum suum pretiosum, et ungat, et peccatum exterget!

63. (*Alias cap. VIII.*) Quod igitur de Lazaro legimus, in unoquoque debemus converso peccatore credere: qui licet fetorem habeat, tamen fidei pretioso emundatur unguento (25): tantum enim gratiæ fides habet, ut ubi ante diem fetebat mortuus, illie bono odore tota repleatur domus.

64. Fetebat Corinthia domus, quando scriptum est de ea: *Anditur inter vos fornicatio, et talis fornicatio, qualis nec inter gentes* (*I Cor. v. 1*). Fetor erat, quia modicum fermentum totam massam corruerat. Cœpit bene olere, cum dicitur: *Si cui quid donastis, et ego. Nam et ego quod donavi, propter vos in persona Christi* (*II Cor. ii. 10*). Itaque, liberato peccatore, factum est in ea gaudium magnum, et redoluit domus tota suavitate gratiæ. Unde bene conscius Apostolus quod omnes apostolicæ remissionis perfudisset unguento, ait: *Christi*

(25) Omnes edit. ac mss. nonnulli, *fidei pretiosæ emundatur unguento*; elegantius ceteri mss. ut in textu.

(26) Ultimæ edit. Paris., *dam in terra ambulas*;

A *bonus odor sumus Deo in his qui salvi fiunt* (*Ibid. 15*).

65. Hujus igitur effusione unguenti lætantur omnes, solus Judas contradicit (*Joan. xii. 4*). Ergo et nunc qui prævaricator est, contradicit; reprehendit, qui proditor: sed a Christo ipse reprehenditur, qui Dominicæ remedium mortis ignorat, et tantæ mysterium sepulture non intelligit. Ideo enim et passus et mortuus est Dominus, ut nos redimeret a morte. Hoc excellentissimum indicat pretium suæ mortis, quo peccator absolvitur, et in novam assumitur gratiam; ut veniant et mirentur omnes quomodo cum Christo recumbat, et laudentes Deum, dicant: *Manducemus et epulemur; quia hic mortuus erat, et revixit: perierat, et inventus est* (*Luc. xv. 23, 24*). Si quis autem infidelis objecerit, quare cum publicanis et peccatoribus manducat, respondetur ei: *Non opus est sanis medicus, sed his qui male habent* (*Matth. ix. 12*).

CAPUT VIII.

Ad confessionem et lacrymas urgere pergens ad se convertit orationem. Et ubi significavit desiderium emundandorum Domini pedum instar evangelicæ mulieris, in cujus actione traditam pœnitentiæ formam dicit; si quis tamen hujus exemplaris perfectionem non assequatur, nihilominus Christum ad sepulchrum illius accessurum. Eum ut se in suo invisas ac resuscitet demississimo animo rogat; maxime vero ut det condolere peccatoribus, quorum delicta suis ipsius leviora esse persuasum habet. Non ergo insultandum iis pro quibus mortuus est Christus, a quo inter stipulas quas non negligit, se quoque colligi desiderat.

66. Ostende igitur medico vulnus tuum, ut sanari possis. Elsi non monstraveris, novit: sed a te expetit audire vocem tuam. Absterge lacrymis cicatrices tuas. Sic peccatum mulier illa in Evangelio fetoremque sui erroris abstersit, sic culpam diluit cum Jesu pedes lacrymis lavat (*Luc. vii. 38*),

67. Utinam mihi quoque pedum tuorum lutum, 431 Jesu reserves, quos dum in me deambulas (26), inquinasti? Utinam sordes vestigiorum tuorum detergendas mihi offeras, quas ego actu meo tuis affixi gressibus. Sed unde mihi aqua viva, qua pedes tuos possim lavare? Si aquam non habeo, habeo lacrymas, quibus dum pedes tuos lavo, utinam me ipsum diluam! Unde mihi, ut de me dicas: *Dimissa sunt ejus peccata multa, quoniam dilexit multum* (*Luc. vii. 47*)? Plus debuisse me fateor, et plus dimissum mihi qui de forensium strepitu jurgiorum, et a publicæ terrore administrationis ad sacerdotium vocatus sum; et ideo vereor ne ingratus inveniar, si minus diligam, cui plus dimissum est (*Ibid.*).

68. Sed non omnes mulierem istam æquare possunt (27), quæ etiam Simoni, qui prandium Domino pessime. ut docent sequentia. *Utinam de sordes... quas ego actu meo tuis, etc.*

(37) Sic omnes edit. ac mss. aliquot: reliqui vero, *non omnibus; unus, non in omnibus, mulierem*

dabat, merito prælata est (quæ omnibus qui volunt veniam promereri, magisterium præstitit osculando pedes Christi, lacrymis lavando, tergendo crinibus, unguendo unguento).

69. In osculos insigne charitatis est; et ideo dicit Dominus Jesus: *Osculetur me ab osculo oris sui* (Cant. i, 1). Capilli quid significant, nisi ut noveris, inclinata omni infularum dignitate sæcularium, obsecrandam indulgentiam (28) ut ad terram flens te ipse prosternas, ut humi jacens moveas misericordiam? In unguento quoque bonæ conversionis (29) exprimitur odor. Rex nempe erat David, et dicebat, *Lavabo per singulas noctes lectam meum, lacrymis meis stratum meum rigabo* (Psal. vi, 7). Et ideo tantam gratiam meruit, ut ex ejus familia virgo eligeretur, quæ nobis partu proprio Christum ederet. Ideo et ista in Evangelio prædicatur mulier.

70. Tamen si hanc æquare non possumus, scit Dominus Jesus et infirmis subvenire, ubi non est quæ possit parare convivium, quæ deferre unguentum (Joan. xii, 7), quæ fontem aquæ vivæ secum portare. Venit ipse ad sepulchrum.

71. Utinam ergo ad hoc monumentum meum digneris accedere (Joan. xi, 34), Domine Jesu, tuis me lacrymis laves, quoniam durioribus oculis non habeo tantas lacrymas, ut possim mea lavare delicta? Si illacrymaveris pro me, salvus ero; si dignus fuero lacrymis tuis, fetorem abstergo (30) delictorum omnium) si fuero dignus ut paulisper illacrymes, vocabis me de monumento hujus corporis, et dies: Exi foras (Ibid. 43), ut non intra corporis hujus angustias inclusæ teneantur cogitationes meæ, sed egrediantur ad Christum, in lumine versentur; ut non cogitem opera tenebrarum, **432** sed opera lucis. Qui enim peccatum cogitat intra suam conscientiam, studet se ipse includere.

72. Voca ergo foras servum tuum. Quamvis ligatus vinculis peccatorum meorum, vinctos habeam pedes, innexas manus, et cogitationibus et operibus mortuis jam sepultus; te vocante, liber egrediar, et inveniar unus de discumbentibus in convivio tuo, et domus tua pretioso replebitur unguento; siquidem redimere dignatus es, custodieris. Dicitur

istam æquare possum. Hand quidem male, sic enim a viro sancto instituta de se ipso oratio non abrum-pitur, quæ infra quoque pluribus verbis per summam humilitatem continuatur.

(28) Omnes edit., *nisi ut movearis*. . . *ad obsecrandam indulgentiam*: e contrario omnes mss. ut nos in textu.

(29) Edit omnes ac mss. aliquot, *bonæ conversationis*: cæteri, qui et potiores, *bonæ conversionis*. Magis apposite, ut subjectum pœnitentis Davidis exemplum docet.

(30) Ita cunctæ edit. ac plures mss. Ex reliquis vero duo legunt, *absterges*; duo, *absterge*; alii quoque duo, *abstergebis*; totidem, *abstergam*, quomodo etiam legendum conjicit Latinus. At forte neque hic neque alii a quibus hujusmodi mutationes inductæ sunt, satis adverterunt nihil frequentius occurrere in auctoribus, quam præsentia tempora pro futuris.

A enim: Ecce ille non in Ecclesiæ nutritus sinu (31), non edomitus a puero, sed raptus a tribunalibus, abductus de vanitatibus sæculi hujus, a præconis voce ad psalmistæ assuetas tus canticum, in sacerdotio manet non virtute sua, sed Christi gratia, et inter convivas mensæ celestis recambit.

73. Serva, Domine, munus tuum, custodi domum quod contulisti (32) etiam refugienti. Ego enim sciebam quod non eram dignus vocari episcopus; quoniam dederam me sæculo huic: sed gratia tua sum quod sum. Et sum quidem minimus omnium episcoporum et infimus merito; tamen quia et ego laborem aliquem pro sancta Ecclesiâ tua suscepi, hunc fructum tuere, ne quem perditum vocasti ad sacerdotium, cum sacerdotem perire patiaris. **B** ac primum da ut condolere norim (33) peccantibus affectu intimo; hæc enim summa virtus, quia scriptum est: *Et non gaudebis super filios Juda in die perditionis eorum, et ne magna loquaris in die tribulationis eorum* (Abd. 12): sed quotiescunque peccatum alicujus lapsi exponitur, compatiar: nec superbe increpem, sed lugeam et defleam, ut dum alium fleo, me ipsum defleam dicens: *Justificata est magis Thamar, quam ego* (Gen. xxxvii, 26).

74. Fortasse adolescentula lapsa sit, occasionibus quæ delictorum fomites sunt, decepta ac præcipitata sit; peccamus et seniores. Repugnat in nobis lex hujus carnis, legi mentis nostræ, et captivos nos trahit in peccatum, ut faciamus quod nolumus (Rom. vii, 19, 23). Illi de ætate suppetit excusatio, mihi jam nulla: illa enim debet discere, nos docere. Ergo *justificata est magis Thamar, quam ego*.

C 75. Incusamus alicujus avaritiam, recordemur si nihil ipsi avare fecimus: et si fecimus, quoniam radix est malorum avaritia (I Tim. vi, 10), et tanquam sub terra occulte in nostro serpit corpore, dicamus singuli: *Justificata est magis Thamar, quam ego*.

433 76. Si commoti fuerimus in quemquam graviter, leviolem causam laiens habet quam episcopus, eo quod commotua egerit (34) aliquid;

(31) Quod ait Ambrosius: *Non Ecclesiæ nutritus sinu*, cave sic intelligas, quasi se aliquando aut in idololatrarum, aut in hæreticorum schismaticorumve cœtu vixisse fateatur. Illud enim tantum innuit, se inter eos qui destinati ad altaris ministerium a pueritia in Ecclesiâ instituebantur, non fuisse nutritum. De hac porro puerorum ecclesiastica institutione adi epist. I Siricii cap. 2 et 9. item conc. Carth. in can. 19, Paulinum episcopum de sancto Felice carm. 4, Paulinum diaconum in Ambrosii Vita de se loquentem: Ambrosium ipsum in *Exhort. Virgin.* de Laurentio, atque alibi; Augustinum.

(32) Cod. Ben., *custodi domum, quæ contulisti*.

(33) Omnes edit. ac mss. duobus exceptis, *ac primum ut condolere norim*. Col. Laudun., *ac primum ut condoleremus*. Optime Germ. antiqui, *ac primum da*, etc.

(34) Nonnulli mss., *eo quod commodius egerit*.

retractemus nobiscum, et dicamus: Justificatus est magis iste, qui commotionis arguitur, quam ego. Hæc enim si dicamus, ipsi nobis cavemus, ne dicat nobis Dominus Jesus, aut quisquam de discipulis ejus: *Festucam in oculo fratris tui vides, trabem autem quæ in oculo tuo est, non vides. Hypocrita, ejice primum trabem de oculo tuo, et tunc videbis ejicere festucam de oculo fratris tui* (Matth. vii, 3-5).

77. Non ergo erubescamus dicere graviolem nostram culpam esse, quam ejus quem arguendum putamus, quia dixit hoc Judas qui arguebat Thamar, et recordatus suam ipse culpam, ait: *Justificata est magis Thamar, quam ego* (Gen. xxxviii, 26). In quo et altitudo mysterii est, et morale præceptum: et ideo culpæ ejus deputatum non est, quia ipse se accusavit prius, quam ab aliis accusaretur.

78. Non ergo gaudeamus super alicujus peccato, sed magis lugeamus, quia scriptum est: *Noli supergaulere mihi, inimica mea, quia cecidi: sed resurgam, quoniam si sedero in tenebris, Dominus illuminabit me. Iram Domini sustinebo, quia peccavi ei, donec justificeet causam meam, et faciat judicium meum, et educat me ad lumen, et videbo justitiam ejus: et videbit inimica mea, et cooperietur confusione, quæ dicit ad me: Ubi est Dominus Deus tuus? Oculi mei videbunt eam, et erit in conculcationem sicut lutum in via* (Mich. vii, 8). Nee immerito, quoniam qui lapsu alieno gaudet diaboli gaudet victoria. Et ideo doleamus magis eum audimus perisse hominem, pro quo Christus mortuus est, qui nec in messe stipulam negligit.

79. Atque utinam hanc stipulam in messe, hoc est inanem avenam fructus mei non abjiciat, sed colligat, sicut ait quidam: *Hen me, quia factus sum sicut qui colligit stipulam in messe, et racemum in vindemia* (Mich. vii, 1)! ut vel primitiva manducet in me gratiæ suæ, et si posteriora non approbet (35).

CAPUT IX.

Quo pacto fides ad pœnitentiam necessaria. Quot etiam solvendi subsidia cuique suppetant. Orationem, Ieiunium ac jejunia pecuniis potiora esse. Quod ubi exemplis confirmavit, additoque ad veniam liberalitatem multum valere, sed fidei con-

gustinum lib. i de Moribus Eccles. Cath. cap. 33, et alios. Addit etiam hoc loci Ambrosius noster, sed raptus a tribunalibus: quibus verbis etiam lib. i Offic. cap. 1, num. 1, usus reperitur. Opponit quoque non illepide præconis, qui tumultum reprimere atque audientiam parare in foro solet, clamoribus, psalmistæ cantum, id est, cantorum ecclesiasticorum modos. Infra vero ubi se pro Ecclesia suscepisse quosdam labores testificatur, probabile est nihil aliud nisi certamina contra Symmachum aut Justinam imperatricem ab eodem imita designari. Quæ quidem omnia sicut et subinde inspersa intimæ demissionis testimonia tam clare auctorem loquuntur Ambrosium, ut mirum videatur quid sibi voluerit Solus, dum ob eadem præsul nostro hoc ipsum opus abjudicavit.

junctam, vitia ejusdem liberalitatis nonnulla refert. His alios quosdam pœnitentiæ jungit defectus eorum nempe vel qui statim reconciliari expetunt de solito luxu nihil remittentes, vel qui pœnitentia in soli sacramentorum abstinentia locant, vel deum qui spo pœnitentiæ effunduntur in libidines.

80. Ergo et agendam pœnitentiam, et tribuendam veniam credere nos convenit; 434 ut veniam tamen tanquam ex fide speremus, non tanquam ex debito, aliud est enim mereri, aliud præsumere. Tanquam ex syngrapho (36) fides impetrat: præsumptio autem arroganti est propior, quam roganti. Prius solve quod debitum est, ut quod speraveris, impetrare merearis. Solve boni affectum debitoris, ut versuram non fueias (37), sed fidei tuæ censu contracti nominis fenus evacues.

81. Plura solvendi habet subsidia, qui Deo quam is qui homini debet. Homo pecuniam pro pecunia reposcit, quæ non semper debitori præsto est. Deus affectum exigit, qui in tua potestate est. Nemo pauper est qui Deo debet, nisi qui se ipsum pauperem fecerit. Et si non habet quæ vendat, habet quæ solvat. Oratio, lacrymæ, jejunia, debitoris boni census est, multoque uberius, quam si quis ex pretiis fundorum pecuniam sine fide deferat.

82. Denique pauper erat Ananias, cum vendito agro, pecuniam deferret ad apostolos; unde nec solvere se potuit, sed implicavit (Act. v, 1-5). Dives illa vidua quæ duo æraminuta in gazophylacium misit, de qua dictum est: *Hæc vidua paupercula plus omnibus misit* (Luc. xxi, 2). Non enim pecuniam

C Deum, sed fidem quærit.

83. [Alias cap. IX]. Neque ego abnuo liberalitatibus in pauperes factis posse minui peccatum; sed si fides commendet expensas. Quid enim prodest collatio patrimonii sine gratia charitatis?

84. Sunt qui ad jactantiam solam decorem largitatis affectant; ut eo se probatos vulgo videri volint, quod sibi nihil reliquerint: sed dum præsentis sæculi mercedem requirunt, non recondunt futuri; et quia hic perceperunt mercedem suam, illic sperare non possunt.

85. Sunt qui opes suas tumultuario montis impulsu, non judicio perpetuo, ubi Ecclesiæ contulerunt, postea revocandas putarunt: quibus nec prima merces rata est (38), nec secunda; quia nec prima

D (35) Sic omnes mss.; omnes vero edit., non approbem.

(36) Mss. complures, ex ingrato; unus, ex integro; cæteri, ex syngrapho; pro quo edit., ex syngrapha. Iterum paucis post versibus, ubi cunctæ edit. et mss. nonnulli, ut usuram non facias, unus, ut versutiam non facias, reliqui, ut versuram, etc. Est autem versuram facere ita mutare creditores, ut ab pecuniam quæ sub mediocri fenore alieni debetur, dissolvendam, ab alio summam necessariam cum onere majoris fenoris accipias.

(37) Edit. et quidam mss., ut usuram non facias.

(38) Mss. plerique, « merces grata est: » unus, « gratia est. » Hoc autem loco mirari subit, quam abhorruerit ab avaritia noster Ambrosius; quandoquidam munera semel Ecclesiæ oblata et tradita

judicium habuit, et secunda habuit sacrilegium **A** (17, q. 4, c. *Sunt qui opes*).

86. Sunt quos pœnituerit opes suas divisisse pauperibus; sed eos qui pœnitentiam agunt, hoc solum pœnitere non debet (39), ne ipsius pœnitentiæ agant pœnitentiam. Nam plerique futuri supplicii metu peccatorum suorum consci, pœnitentiam petunt, et cum acceperint, publicæ supplicationis revocantur pudore. Hi videntur malorum petiisse pœnitentiam agere bonorum.

87. Nonnulli ideo poseunt pœnitentiam, ut statim sibi reddi communionem velint. Hi non tam se solvere cupiunt, quam sacerdotem ligare; suam enim conscientiam culpa non exuunt, et sacerdotis induunt, cui (40) præceptum est: *Nolite sanctum dare canibus, neque miseritis margaritas* **435** *vestras ante porcos*: hoc est, immundis impuritatibus (41) sacræ communionis non impertienda consortia.

88. Itaque videas eos mutata veste incedere (42), quos lugere et gemere oportebat; quia vestem illam ablutionis et gratiæ (43) sordidarunt: feminas autem margaritis onerare aures, curvare cervices, quas bene Christo, non auro, inclinarent: quæ se ipsas flere debebant, quod margaritam quæ de cælo est, perdiderunt.

89. Sunt etiam qui arbitrantur hoc esse pœnitentiam, si abstineant a sacramentis cælestibus. Hi sæviores (44) in se judices sunt, qui pœnam præscribunt sibi, declinant remedium, quos vel pœnam suam conveniebat dolere, quia cælesti fraudarentur gratia (*De Pœnit. dist. 1, cap. Sunt qui arbitrentur*).

90. Alii proposita spe agendæ pœnitentiæ, licentiam sibi delinquendi propagatam putant; cum pœnitentia remedium peccati sit, non peccandi incentivum. Vulneri enim medicamentum necessarium est, non vulnus medicamento; quia propter vulnus

repetenti domino restituere adeo paratam se significet. Animum a cupiditate adeo liberum discipulus ejusdem Augustinus egregie imitatus est, quemadmodum in ejus Vita cap. 21 testatur Possidius. Aliis etiam locis non absimilem divitiarum contemptum præ se fert Ambrosius. Vide quæ in Lucæ Evang. super eadem re disserit, lib. viii, num. 76, sicut et epist. « de basilicis non tradendis. »

(39) Ita vet. edit. in corpore, et cuncti mss. Eras autem et Gill. in margine, *hoc solum timere oportet*: quam lectionem Rom. edit. transtulit in contextum.

(40) Mss. aliquot. *sacerdotes inquit quibus*, etc.

(41) Eras. Et Gill. in marg. ac Rom. edit. in corp., *immundis spiritibus*. At Rom. edit. sola, *non facile impertienda*; reliquæ omnes et mss. omittunt *facile*.

(42) Ultimæ edit., *candida veste incedere*.

(43) Nonnulli mss. melioris ævi, *oblationis et gratiæ*. Non absurdo sensu. Etenim alludere potuit ad morem veterum, quo qui sacris operaturi erant, veste pura indui solebant: at in recepta lectione alluditur ad vestem baptismalem, de qua supra.

(44) Rom. edit. sola, *Hi severiores*; et infra cum uno vel altero mss., *prescribunt, si declinant*, etc.

(15) Sic omnes edit. ac pauci mss. reliqui autem

medicamentum quaeritur, non propter medicamentum vulnus desideratur. Infirma deinde spes quæ committitur temporis; cum omne tempus incertum sit, omni spes temporis non sit superstes.

CAPUT X.

Ut pudor quo revocantur a publicæ pœnitentiæ fontes, depellatur, profanorum agendi ratione proposita, utilitatem precum ab omni Ecclesia simul emissarum, ac lugentium sanctorum exempla prouent. Tum reprehensis quæ eandem pœnitentiam ducunt sæpius iterandam, quam difficulter bene agatur, quoque modo exsequenda sit, explicat.

91. An quisquam ferat ut erubescas Deum rogare, qui non erubescis rogare hominem? et pudeat te Deo supplicare, quem non lates; cum te non pudeat peccata tua homini, quem lateas, confiteri? An testes precationis (45) et conscios refugis, cum si homini satisfaciendum sit, multos necesse est ambias, obsecres, ut dignentur intervenire: ad genua te ipse prosternas, osculeris vestigia, filios offeras culpæ adhuc ignaros, paternæ etiam veniæ precatore? **436** Hoc ergo in Ecclesia facere fastidis, ut Deo supplices, ut patrocinium tibi ad obsecrandum sanctæ plebis requiras: ubi nihil est quod pudori esse debeat, nisi non fateri, cum omnes simus peccatores: ubi ille laudabilior, qui humilior; ille justior, qui sibi abjectior.

92. Fleat pro te (*De Pœnit. dist. 1, cap. Fleat*) mater Ecclesia, et culpam tuam lacrymis lavet, videat te Christus mœrentem, ut dicat: *Beati tristes, quia gaudebitis* (*Luc. vi, 21*). Amat ut pro uno multi rogent. Denique in Evangelio motus viduæ lacrymis, quia plurimi pro ea flebant, filium ejus resuscitavit (*Luc. vii, 13, 14*). Ideo citius exaudivit Petrum, ut Doreas resurgeret (*Act. ix, 36-40*); quia pauperes mortem mulieris ingemiscebant. Ideo ipsi Petro statim remisit, quia amarissime flevit. Et tu si

magno consensu, *antistites precationis*, præter duos in quibus, *prædicationis*; minus commode. Quod vero ad vocem *antistites*, ea non omnino displicet, cum referri possit ad presbyteros sive diaconos, qui pœnitentium orationibus præesse ab episcopo jubebantur. Sed gravior difficultas est quo sensu accipi debeant superiora illam, *cum te non pudeat*, etc. Bellarminus et alii catholici cum illo eadem de auriculari, ut vocant, confessione interpretantur: quæ contra Dallæus, Albertinus aliique heterodoxi pertinacius ad publicam publici peccati declarationem, quam non lingua vel ore, sed lacrymis, gestu et totius habitu corporis efferebant, transferunt. At eos adversus apertam veritatem vana moliri manifestum est: nam 1º locutione utitur singulari, *homini*, inquit, *quem lateas, confiteri*, nemo quippe non videt, si publicam exomologesin significare habuisset in animo, ratiocinium per numerum multitudinis multo efficacius fuisse futurum; 2º demonstrat series omnis orationis pœnitentes non ob aliud avocatos a publica supplicatione, nisi quia per ejus exteriores actus prodebant esse se peccatores; 3º satisfactionis et confessionis manifestum discrimen exprimitur: verba enim proxime citata pertinent ad confessionem, ad satisfactionem vero sequentia: *cum si homini satisfaciendum sit*, etc.

amarissime fleas (*Luc. xxii, 62*), Christus ad te respiciet, culpa discedet. Usus enim (46) doloris ablegat luxuriam criminis, erroris delicias. Ita dum dolemus admissa, admittenda excludimus, et sit quædam de condemnatione culpæ disciplina innocentiae.

93. Nihil ergo te revocet a pœnitentia, hæc tibi communis cum sanctis est : utinamque imitanda talis, qualis sanctorum deploratio. David manducabat sicut panem cinerem, et polum suum cum lacrymis temperabat (*Psal. ci, 10*) ; ideo nunc amplius gaudet, quia amplius flevit : *Per existus aquarum descenderunt, inquit, oculi mei* (*Psal. cxviii, 136*).

94. Joannes multum ploravit (*Apoc. v, 4*), et revelata sibi dieit Christi mysteria. At vero illa mulier, quæ eum esset in peccatis, et debere flere, gaudebat, et veste purpurea atque coccinea operiebatur, et auro se multo et pretiosis lapidibus ornabat, æterni fletus nunc luget ærumnam (*Apoc. xvii, 4-8*).

95. Merito reprehenduntur (47) (*De pœnit. dist. 3, c. Reperiuntur*) qui sæpius agendam pœnitentiam putant, quia luxuriuntur in Christo. Nam si vere agerent pœnitentiam, iterandam postea non putarent, quia sicut unum baptisma, ita una pœnitentia, quæ tamen publice agitur ; nam quotidiani nos debet pœnitere peccati : sed hæc delictorum leviorum, illa graviorum.

96. Facilius autem (*De pœnit. dist., i, c. Sunt*

(46) Mss. aliquot, *Usus enim* ; Clar., *Vulnus enim, doloris abnegat* ; quidam *obligat, luxuriam*, etc.

(47) Non pauci, nec deteriores mss., *Merito reperiuntur* ; paulo melius qui cum Grat. distinguunt, *merito. Reperiuntur*, quibus tamen præferendi alii, et edit. Porro non obscure hic declaratur olim semel actam publice pœnitentiam non magis iterari consuevisse, quam baptismum. Idem etiam sub finem sequentis cap. significatur. Hanc autem sententiam Ambrosianam aliis Patribus communem fuisse cognoscere est ex Tertull. *de Pœnit.* cap. 7 ; Siricio Pont. Rom. epist. i *ad Himer.* can. 4 ; August. epist. 157 novæ edit., et aliis. Imo vero non aliter hi loci Ambrosiani accipiuntur a Magistro Sent. in iv dist. 11 ; a divo Thoma in parte, quæst. 80, art. 10, ad 2, atque ab aliis post ipsos theologis. Verum hac in re illi decepti sunt, quod eos qui peracta publica pœnitentia rursus in peccatum essent delapsi, ad secretam pœnitentiam admissos putaverint. Etenim qui ad pristina scelera quasi canes ad vomitum revertebantur, jam sibi ipsi relinquebantur, ut Deum qua potiori via visum fuisset, placarent : ita tamen ut in exitu vite per absolutionem reconciliati munirentur sacro viatico communionis. Qua de re adisis Morinum *De Aaminist. pœnit.* lib. ix, c. 29 ; et Alexandrum, sæc. iii *Hist. Eccl.* dissert. 10. Cæterum præter illam graviorum criminum pœnitentiam alia quoque erat pro culpis levioribus, et quotidianis. Tametsi vero utrumque peccati genus apte distinguatur ab Ambrosio, cum tamen is quæ pro levibus, quæve pro gravibus haberi debeant, non edisserat, lectorem remittimus ad auctorem ejus sermonis, qui inter dubios August. editus est 352, num. 7.

(48) Paussi mss. *culpæ conjugalis*. Haud satis recte, non enim de adulterio, quod nemini licet : sed de conjugali congressu, a quo soli pœnitentes jubentur abstinere, hic cogitur. Verum fortasse mi-

A qui, & *Facilins*) inveni qui innocentiam servaverint, quam qui congrue ogerint pœnitentiam. An quisquam illam pœnitentiam putat, ubi acquirendæ ambitio dignitatis, ubi vini 437 effusio, ubi ipsius copulæ conjugalis (48) usus ? Renuntiandum sæculo est : sommo ipsi minus indulgendum, quam natura postulat : interpellandus est gemitibus, interrumpendus est suspiriis, requestrandus orationibus : vivendum ita, ut vitali huic moriamur usui, se ipsum sibi homo abneget, et totus mutetur : sicut quemdam adolescentem fabulæ ferunt propter amores meretricios (49) peregre profectum, et abolito amore regressum, postea veteri occurrisset dilectæ, quæ ubi se non interpellavit, mirata pulaverit non recognitam, rursus occurens dixerit : Ego sum, responderit ille : Sed ego non sum ego.

B 97. Unde bene Dominus ait : *qui vult post me venire, abneget semetipsum sibi, et tollat crucem suam et sequatur me* (*Matth. xvi, 24*), Etenim qui mortui et sepulti in Christo sunt, non debent iterum velut vivos de hoc mundo decernere. *Ne tetigeritis*, inquit *nec attaminaveritis, quæ sunt omnia ad corruptelam ipso usu* (*Coloss. ii, 21, 22*), eo quod ipse hujus vitæ usus corruptela sit integritatis.

CAPUT XI.

Ubi præmisit quominus ad mortem usque baptismus rejiciatur, in causa esse pœnitentiam ; eos a quibus ipsa procrastinatur allatis Scripturæ testimoniis urget. Subjungit tamen tum agendam illam

C raberis cur hujusmodi abstinentioniam exigat Ambrosius, cum eadem illa non memoretur in iis operibus quæ pœnitentibus observanda imperant alii Patres. Attamen cum continentiae usum abstinuisse illis temporibus videtur hinc posse colligere, quod Siricius papa epist. ad Himer. num. 5 eos qui publicam egerint pœnitentiam, si novum conjugium postea inierint, a communione præterquam in mortis articulo removet : quemadmodum etiam conc. Arelat ii, can. 21, ejus insuper can. 22 prohibetur ne pœnitentia publica cuiuspiam conjugato sine conjugis consensu imponatur. His adde quod videatur mitigata illa severitas a Leone pont. epist. ad Rusticum Narbon. a conc. Tolet. vi, can. 8, necnon a Tullen. ii, a quibus permittitur publicis pœnitentibus, ut si continere se non valeant, copulam legitimæ uxoris appetant, ne fornicationis periculo exponantur. Nec sane mirum si continentia imponebatur in publica pœnitentia, quando eadem ab innocentibus etiam in jejuniis quadragesimali exigebatur : qua de re videas licet erudit. Thaumassium. Quod autem spectat alia publicorum pœnitentium opera, quæ ab Ambrosio hic describuntur, ea quoque exposita reperis apud alios PP., ut puta Tertul. *de Pœnit.* cap. 9, 10, 11 et 12 ; Cyprian. in suis ac Rom. Cleri epist. *de Lapsis* Greg. Nyss. hom. de Pœnit., Pacianum, Paræn. ad Pœnit. Cæsarium hom. 8, et alios.

D (49) Vet. edit. ac mss. aliquot, *post amores meretricios* ; Rom. edit. et alii quos hic sequimur, *propter amores meretricios* ; nonnulli, *amorem meretricium*. Rursus edit. ac pauci mss., *veteri occurrisset dilectæ, quæ ubi non interpellatum ; Rom., non interpellata mirata putaverit* : quidam mss., *postea vero ei occurrisset dilectam, quæ ubi se non interpellatam mirata, hinc putavit* ; aliqui, *admirata sit, putaverit* ; cæteri, qui et potiores, ut in textu.

non esse, cum adhuc fervent cupiditates, ut A ut nunquamque positus sub captivitate peccati, recordetur unde lapsus sit atque unde deciderit : eo quod ad corpora atque terrena ab illa speciosa ac pulchra (51) divina cognitionis intentione deflexerit.

98. Bona ergo poenitentia, quæ si non esset, omnes ad cunctatam different ablationis gratiam. Quibus satis responsi est quia melius est ut habeam quod sericam, quam non habeam quo vestiar : sed, sicut semel assula redintegrantur ita frequenter astra solvantur.

99. Hos autem qui poenitentiam differunt, satis ipse Dominus admonuit dicens : *Poenitentiam agite; appropinquavit enim regnum celorum* (Matth. iv, 17). Nescimus ergo qua hora fur venerit, nescimus an proxima nocte a nobis nostra reposeatur anima. Adam (*De poenit.* dist. 1, c. Adam) post culpam statim de paradiso Deus eiecit, non distulit : sed statim separavit a deliciis, ut ageret poenitentiam : statim tunicam vestivit pelliceam, non sericam (*Gen.* iii, 21).

100. Quid enim est quod differas? An ut plura peccata committas? Ergo quia Deus 438 bonus est ideo tu malus, et divitias bonitatis ejus et patientiæ contemnis (*Rom.* ii, 4)? Sed bonitas Domini magis ad poenitentiam te debet adducere. Ideo ad omnes sanctus David dicit : *Venite adoremus, et procidamus ante eum, et ploremus ante Dominum nostrum qui fecit nos* (*Psal.* xciv, 6). De peccatore autem sine poenitentia mortuo, quia nihil aliud suprest nisi graviter morere nisi flere habes plorantem ipsum et dicentem : *Filius meus Absalon, filius meus Absalon* (*II Reg.* xviii, 33) : Qui enim penitus est mortuus, sine ulla exceptione defletur.

101. De his autem qui exsules atque peregrini limitum paternorum, quos lex Moysi sancta præscripsit, mundanis implicabuntur erroribus, audis eanentem : *Super flumina Babylonis, illic sedimus, et flevimus dum recordaremur Sion* (*Psal.* cxxxvi, 1). Inducit enim lapsorum gemitus, in ipso temporum præsentium et rerum labentium (50) adhuc positos statu debere resipiscere ; eorum videlicet exemplo, qui propter peccati pretium deducti erant in captivitatis ærumnam.

102. Nihil est autem (*De poenit.*, dist. 1, c. *Sunt qui, 2 Nihil est*) quod tam summo dolori sit, quam

(50) Amerb. et Eras., *Inducit lapsorum gemitus in ipso tempore præsentium et rerum labentium*, etc. Gill. ac mss. ut nos in, textu, nisi quod horum quinque pro *gemitus*, habent *genus* minime male. Nam ea vox per syllepsin ad adjectivum *positos* referri potest, ut hic sensus sit, *Inducit lapsos homines.... positos*, etc. Rom. edit., *Inducit lapsorum gemitus et in ipso præsentium et rerum*, etc.

(51) Ita vet. edit. ac plures mss. quorum tamen unus pro *pulchra* legit *pura*, *defllexerit* pro *deflexerit*. At Rom. edit. cæterique mss. a nobis hoc solo dissident, quod e voce *cognitionis* fecere *conditionis*.

(52) Elsi passim in hisce libris Ambrosius aliorum Patrum exemplo peccatores ad poenitentiam non diutius procrastinandum impellat urgeatque ; cum tamen ea, sicut dictum est, non iteraretur, prudentes meus ejusdem tempus iis nequiquam

ut nunquamque positus sub captivitate peccati, recordetur unde lapsus sit atque unde deciderit : eo quod ad corpora atque terrena ab illa speciosa ac pulchra (51) divina cognitionis intentione deflexerit.

103. Sic habes Adam abscondentem se, ubi Deum cognovisset presentem, et quæsitum latere voluisse, et vocatum a Domino ea voce quæ latentis morderet affectum, hoc est : *Adam ubi es* (*Gen.* iii, 9) ? Hoc est, cur te abscondis ? cur lates ? cur fugis eum quem videre desiderabas ? Ita gravis culpa est conscientiae, ut sine iudici ipsa se puniat, et velare se cupiat : et tamen apud Deum nuda sit.

104. Et ideo nemo in peccato positus arrogare sibi debet auctoritatem aut usurpationem sacramentorum (*De Poenit.* dist. 1, c. *Sunt qui, 2 Nemo*) ; quia scriptum est : *Peccasti* (52), *quiesce* (*Gen.* iv, 7). Quod in præsentī psalmo David dicit : *In salicibus* (*De Poenit.*, dist. 3, c. *In salicibus*), inquit, *in medio ejus suspendimus organa nostra* ; et infra : *Quomodo cantabimus canticum Domini in terra aliena* (*Psal.* cxxxvi, 2, 4) ? Si enim caro menti repugnat, nec subdita est animi gubernaculo et mentis imperio, aliena est terra quæ non domatur exercitio cultoris, et ideo non potest fructus charitatis, patientiæ, ac pacis afferre. Melius 439 est ergo tunc quiescere, cum exercere non queas (53) opera poenitentiae : ne in ipsa poenitentia fiat, quod postea indigeat poenitentia. Quæ si semel fuerit usurpata, nec jure celebrata, nec prioris fructum obtinet, et auferet usum posterioris (*De Poenit.* dist. iii, c. *Si quis, 2 Poenitentiam*).

105. Sane et cum caro repugnat (*Rom.* vii, 23), meus ad Deum debet esse intenta : et si opera non sequuntur, fides non desera (54) : et si impugnant vel carnis illecebræ, vel potestates adversariæ, maneat mens Deo dedita. Tunc enim maxime urgemur, cum caro cedit : et sunt qui vehementer incumbant miseræ animæ, quærentes omne auferre præsidium. Unde illud est : *Exinanite, exinanite usque ad fundamentum in ea* (*Psal.* cxxxvi, 7).

106. Quam miseratus David ait : *Filia Babylonis misera* (*Ibid.* 8). Misera utique, quia Babylonis

D esse maturandum, qui adhuc ætatis cupiditatumque aestu sic abripiuntur, ut vix sperandum videatur ipsos in pristinam consuetudinem non relapsuros. Et hæc causa fuit etiam Monicæ baptismatis in Augustino filio differendi. Interim quid istis præcipue observandum sit, præcipit sanctus doctor : ac primum eos ab usurpanda, hoc est, indigne sumenda eucharistia deterret. Ab id venuste accommodat hunc ipsum Genesis locum, non secus ac verbo *quiesce* Cainum a sacrificio Deus removisset quod verbum argute ad exusandi seu defendendi peccati prohibitionem idem traducit lib. ii *De Cain et Abel*, cap. 7.

(53) Mss. nonnulli, *cum exercere non quæras*.

(54) Amerb. atque Eras., *fides desiderat* ; Gill. et mss. aliquot, qui et probatiores, *fides deserviat* ; Rom., *fides non deseratur* ; reliqui mss., *non deserat*, nimirum istiusmodi peccatores.

filia est, quæ Dei Filia esse desivit. Cui tamen
440 medicum invitat, dicens : *Beatus qui tenebit, et allidet parvulos tuos ad petram* (*Ibid.* 9, hoc est, qui infirmas et lubricas cogitationes elidat ad Christum, qui omnes irrationabiles motus sui (55) reverentia et disceptatione comminuat ; ut si adulterino quis amore raptatur, excludat ignem, copulamque meretricis, et se studio suo abdicet ut Christum acquirat.

107. Didicimus ergo (56) [*De Pœnit.*, dist. 1 c.

(55) Quidam mss., *reverentia et discretionem* ; unus, *et discriptionem*.

(56) Mss. non pauci, nec inferioris notæ, *Dicimus ergo* ; unus, *Discimus ergo* ; reliqui autem ac vel. edit. cum Grat. ut in textu. Iterum vero pro,

A *Sunt qui, 2 Didicimus et agenda penitentiam et eo agenda tempore quo culpæ defervescent luxuria : et in captivitate peccati positos, et reventiores nos, non usurpatores esse debere. Nam si Moysi propius accedere gestiendi, ut cognitionem mysterii cœlestius humiret, dicitur : solve calcamentum pedum tuorum* (*Exod.* iii, 5) : quanto magis nos animæ nostræ pedes exuere vinculis corporalibus, et gressus omnes mundi istius nex debemus absolvere ?

culpæ defervescent luxuria ; mss. aliquot inveniunt, *culpa defervescent luxuriæ*. Denique ubi edit. *usurpatores*, mss., uno excepto, efferunt, *usurpatores*, Legendum forsitan, *usurpantiores*.

IN LIBROS DE FIDE ADMONITIO.

--

Cum Ecclesiam Mediolanensem Auxentius, pulso sancto præsule Dionysio, fretus Constantii Ariani imperatoris adminiculo, per vim occupasset, ac eam omni scelere lacerasset deformassetque, extra dubium est Ambrosium simul ac in hujus demortui locum electus fuit, nihil habuisse antiquius, quam ut ruinas sub tyrannica Arianorum dominatione illatas repararet. Aspiravit tam piis conatibus divinus favor. Etenim, licet a sæcularibus dignitatibus ad episcopalem esset translatus, illico tamen tantam sui admirationem concitavit, ut eum omnes spectarent quasi veritatis magistrum atque oraculum.

His motus Gratianus Cæsar, cum in procinctu esset ut in Orientem proficisceretur, Valenti patruo suo contra Gothos bellum gerenti suppetias laturus, ab illo commentationem qua divinitas Christi astrueretur (lib. 1, *De Fide*, prolog., lib. iii, cap. 5, num. 1), poposeit, ut illa se adversus Arianam pestem in iisdem provinciis atrociter grassantem tanquam præsentaneo antidoto communiret. Ambrosius, laudata imperatoris fide (lib. i, prolog. num. 4), lubentiori animo sese exhortationem ad fidem quam disputationem de fide scripturum fuisse professus, ejus tamen voluntati obtemperare ita voluit, ut paucis atque ex auctoritate Conciliorum (*Ibid.* num. 5), potissimum vero Nicæni, concerneret.

Opere in duos libros distributo, statim a limine quid inter catholicam fidem atque Arianam perfidiam intersit discriminis, proponit (lib. i : cap. 1, num. 6 et seq.). Illic etiam naturæ in Deo unitatem (*Ibid.* num. 8 et seq.), necnon personarum trinitatem asserit, unde Christum Filium Deo esse, ipsique adorationem tanquam vero Deo deberi probat (cap. 2, num. 13) : quippe qui et attributis divinis sit præditus (*Ibid.* num. 14, 15), et in Scriptura quatuor divinitatis nominibus significetur (num. 16 et seq.). Deinde ex Isaia et Jeremia docet (cap. 3, 4) hoc illud esse *quod communis natura clamat*. Mox præcipui Arianis erroris capitibus ob oculos positus, nimirum queis Filius dissimilis Patri ex tempore cœpisse, et creatus esse prædicabatur (cap. 5) : contra vero *bonus, omnipotens, verus Dei Filius, ac divinitate unus cum Patre* negabatur, singula hisce duobus libris adoritur atque evertit. Igitur ubi præmonuit (cap. 6) ex Arianæ factionis ducibus, quos inter se dissidere non ignoraret, nullum abs se privatim, sed universim omnes sub hæreticorum nomine impugnandos ; Filium in omnibus Patri similem esse (cap. 7), ipsique coæternum (cap. et seq.) demonstrat, ac proinde nec factum (cap. 14 et seq.) neque creatum. Unde colligit Nicænorum Patrum definitioni, quam Ariminensium quoque prima et tertia confessio probavit, subscribendum (cap. 18, 19). Postremo Deum comprecatur (cap. 10, num. 122), ut lectoribus suis et maxime imperatori hanc mentem injiciat, qua sacro fidei deposito (*Ibid.* num. 136) præferant nihil.

In ii libro, postquam duodecim titulos quibus Dei Filium designat Scriptura, exposuit (lib. ii, prolog.), initam in Arianos pugnam prosequitur. Docet (cap. 1 et seq.) quanta sit in neganda ipsius bonitate impietas. Postea eundem omnipotentem, et licet a Patre quem majorem dicebat, missum, eique subditum, plane tamen liberum fuisse probat (cap. 4 et seq.). His addit infirmitatibus illis ac miseriis quas infinita sua benignitate victus sublerat (cap. 7), ipsos adduci oportuisse ad saniora : sin minus illum eisdem timendum esse quasi judicem, ejus sententia tantum desperationis hæreticis incussura est, quantum fiducie catholicis (cap. 11 et seq.). Sub hæc, oratione ad Gratianum converſa (cap. 15), hos libros a se breviter atque impolite conscriptos dicit ; fore tamen ut hi sufficiant iis omnibus qui veritate sincere indagarent. Denique certam Augusto promittit victoriam, eique debitum ipsius fidei triumphum a Deo petit (cap. 16).

quenti citatione declaravit (lib. iii, cap. 12, num. 93; c. 13, n. 103; lib. iv, cap. 1 et al.) coaluere. Cæterum non evidentius est ab eo totam commentationem in v libros fuisse distributam, quam eorundem librorum sectionem in capita ipsius non esse. Hoc probant cum manuscripti antiquiores, in quibus continuum oratione exhibentur libri singuli, tum codices recentiores atque editiones, ubi capitula summaria tam inepta tanque alienis locis posita exstant, ut non modo nova, quod ubique in hoc opere fecimus, substituere; verum et orationem ipsam, quod raro alibi, hic fere nusquam non aliter distinguere necessum fuerit.

Cum autem polemica opera lectoribus, maxime vero principibus, insuavem quamdam satietatem afferre soleant, huic malo obvium ut iret Ambrosius, disputationem suam intra libellorum duorum angustias cohere statuerat: quos ipsos hand mediocriter exhilaravit tractandi dexteritate atque industria. Verum ubi materiam uberius discutiendam intellexit, multo prospexit diligentius, ut quidquid parere posset aliquid fastidii, removeretur. Eo consilio sedulam nectendis inter se probationibus objectionibusque operam dedit, aptas adhibuit atque ingeniosas transitiones, præfationes inseruit, subinde moralia præcepta, imo nonnunquam etiam nonnulla aculea dicta miscuit atque inspersit. Ubique autem hac arte disponit objectiones, ut lector non sine voluptate solutiones earum prævideat: quas vero ipsemet profert, ita lectæ sunt atque solidæ, ut quicunque postea eodem in argumento desudarunt, nullas alias his præferendas existimarint.

Quantum hujus operis libri priores Gratiano accepti fuerint, jam ante a nobis observatum est. Verum communibus judicii sui testimoniis minime contentus, illustrius ejusdem indicium adjicere voluit (lib. i *De Spirit. sancto*, cap. 1), cum Ecclesiam quam sequestrari hæreticorum improbitas obtinuerat, catholicis jussit restitui. Pontifices max. (Leo I, Agath., etc.), doctores (Hieron., Augustin., Theodoret., Vinc. Lirin., etc.), œcumenica concilia (Ephesin., Chalcedon., Constant. iii, etc.), hos libros non solum eximiis laudibus exornarunt, sed etiam eorum testimoniis usi contra hæreses ætatibus posterioribus emergentes quam strenuissime decertarunt. Quamobrem satis mirari non possumus inventos esse nostra et Patrum memoria, qui universalem totius Ecclesiæ ac temporum omnium traditionem divinorum codicum auctoritate stabilitam, a Patribus in universis conciliis firmatam, sanguine tot martyrum, totque confessorum laboribus, ut Ambrosius ipse testatur (lib. iii, c. 15, n. 128), assertam, probatam eruditissimis tot ac tantorum doctorum libris, uno verbo ab innumeris viris ingenio, doctrina et pietate clarissimis receptam proculcantes, veterem illam atque exoletam hæresim renovare aggressi fuerint. Hoc autem etiam magis stupeas temerarios illos iis omnibus nihil opponere præter easdem objectiones, quas tam invictæ sanctus doctor hoc in Opere profligavit. Atqui ut testes hujusce rei non essent alii libri Socinianorum, impia Crellii commentatio *De uno Deo Patre* vel sola sufficeret, ut hoc ipsum nemini certum non fieret atque exploratum.

SANCTI AMBROSII

MEDIOLANENSIS EPISCOPI

DE FIDE AD GRATIANUM AUGUSTUM

LIBRI QUINQUE (1).

LIBER PRIMUS.

441-3 PROLOGUS.

Gratianum ob ardorem discendæ fidei laudat Ambrosius, semet vero deprimit. Quanquam autem illum humana doctrina indigere neget, quippe qui a Deo ipso fuerit institutus, addit tamen eundem hac sua pietate viam sibi ad victoriam munire. Tum, difficultate operis insinuata, non tam rationem quam auctoritatem, maxime vero Nicæni concilii, secuturum se profitetur.

1. Regina Austri venit audire sapientiam Salomonis, ut in libro Regnorum legimus (*III Reg. x*,

A 1 seq). Hiram quoque rex ad Salomonem misit, ut cognosceret eum (*III Reg. v, 1*). Tu quoque, sancte imperator Gratiane, veteris imitator historiæ, fidem meam audire voluisti. Sed non ego Salomon, cujus mireris sapientiam; neque tu unius gentis, sed totius orbis Augustus fidem libello exprimi censuisti: non ut disceres, sed ut probares.

2. Quid enim discas, imperator Auguste, quam ab ipsis incunabulis pio fovisti (2) semper affectu?

(1) Quorum primi duo sub fin. an. 377, tres posteriores sequenti scripti fuere.

(2) Edit. omnes cum duobus omnino mss., " cum

ab ipsis cunabulis pio fuisti, " etc. Elegantius reliqui mss. ut in textu.

Duos hos libros ad Gratianum in Orientem iter parantem misit Ambrosius. Eos autem usque adeo Caesar probavit, ut redux in patriam per litteras (*Epist. ad Ambros.*) obsecraverit sanctum præsulem ut ipsos iterum deferendos ad se curaret, hisque disputationem de Spiritu sancti divinitate adieceret. Verum hæc eadem opella non majorem a catholicis retulerat approbationem, quam offensionem ab hæreticis, qui omnibus artibus eam elevare studuerant. Nihil tamen quod reprehenderent, deprehendere in ea potuerant, nisi quod ipsum dictitabant de industria affectasse nimiam brevitate (lib. iii, cap. 1, num. 2), ut argumentis suis quacunque solutione validioribus respondendi necessitatem sic eluderet. Hujusmodi criminationibus, quæ quatumvis iniquæ, movere tamen poterant infirmiores, viam præcludere voluit Ambrosius. Quapropter venia differenda lucubrationis de Spiritu sancto ab imperatore petita (*Epist. ad Gratian.*, et lib. v, cap. 2, num. 34 et al.), alios tres libros quibus Ariani adigerentur ad silentium, composuit.

In horum primo statim diutis quibusdam adversariorum querelis (lib. iii, cap. 1), Ariani erroris fontem docet (cap. 2) hunc esse, quod Christi divinitati qua *creator et altissimus* negari nequit, ea tribuerent, quæ soli ejus humanitati, qua *redemptor et factus* jure dicitur, convenirent: hoc uno posito firmamento, omnes erum molitiones cassas recidere, ipsosque nequicquam obtrudere quod in sacris paginis *Pater solus potens ac solus habens immortalitatem* asseratur (ibid. n. 11 et seq.); Filius autem *factus et creatus* (cap. 4 et seq.). Postea (cap. 7 et seq.) eundem Filium ostendit verum Deum esse sicut et Patrem, quippe quibus unum regnum sit (cap. 12), una majestas, cap. 13), una gloria. Subjungit cum negare ipsi non possint, quin substantiæ vox (cap. 14) in Scripturis non sit usitata, eundem Patri consubstantialem (cap. 15) cum Nicæna synodo prædicandum esse, Ariminensi impietate condemnata (cap. 16). Postremo alia nonnulla divinitatis Filii testimonia cum eorum, quæ ipsis opponebantur, solutionibus librum finiunt (ibid. et cap. seq.).

In subsequenti quamvis id mirum pronuntiet (lib. iv, cap. 1, 2) Scripturæ fidem abrogari ab hominibus, eosdem tamen circa divinitatem Christi hæsisse ambiguos mirandum negat; cum ipsius ascensione suam hac de re dubitationem professi fuerint angeli ipsi. Dehinc ad hæreticorum objectiones facta transitione, quod ab illis objiciebantur hæc verba: *caput Christi Deus* (cap. 3); itemque alia illa: *Non potest a se Filius facere quidquam* (cap. 4), quo sensu intelligenda sint, edisserit. Mox demonstrato omnia ipsi vere esseabilia (cap. 5 et seq.), eum nec propterea quod generare nequeat, imperfectum (cap. 8), nec propterea quod sit genitus, temporalem argui planum facit (cap. 9). Demum ubi difficultatem ex Filii missione et clarificatione petitam enodavit (cap. 10, num. 130 et seq.), alias quasdam cavillationes refellit (cap. 11, 12).

Ultimus liber a brevi cœptus exordio, primum quæ scribendi horum v librorum causæ fuerint, quidve inde speretur a lectoribus, aperit (lib. v, prolog., num. 8 et seq.). Continuo repetuntur objectiones, et locus ille: *Ut cognoscant te verum Deum*, qua ratione Christo non officiat, fuse docetur (cap. 1 et seq.). Alius iste: *Nos adoramus quod scimus*, tractatur paulo contractius (cap. 4); sed in eo quod a Domino dictum legitur: *Sedere autem ad dexteram*, etc., multus est doctor noster (cap. 5 et seq.). Accedit postmodum ad illas voces: *Dilexisti eos sicut me*; ubi iterum de Dominica missione paucis disputat (cap. 7). His disceptatis, quo intellectu Patrem Dominum Christus appellaverit, explicat (cap. 8); eaque occasione omnes hæreses hoc uno Davidis versiculo: *Dixit Dominus Domino meo*, etc., exstingui probat. Sub hæc postquam ostendit (cap. 9) hæreticorum in eludendis baptismi verbi conatus quam sint inutiles, textum illum: *qui credit in me, non credit id me*, etc., demonstrat (cap. 10) ipsis nequaquam favere ad abrogandam Christo divinitatem, quam ibidem variis argumentorum momentis confirmat (cap. 11). Ad extremum quidquid in sententia illa: *Cum tradiderit regnum Deo*, etc., itemque in hac alia: *De die illo et hora nemo scit*, etc. salebrosum esse poterat, complanato, fidem suam profitetur (cap. 12, 19): necnon in Arii superbiam divinorum cognitionem secretorum, quæ ne Moysi quidem aut Paulo sunt revelata, sibi arrogantis invehitur, impium illum Lucifero ipso extitisse magis tumidum diserto pronuntians.

Citantur a multis (Magist. Sent., Gratian., D. Thom.) auctoribus hi libri sub titulo *de Trinitate*, quo similiter in mss. haud paucis inscriptos legas. Verumtamen certum est communem epigraphen *de Fide* illis prænotatam ad Ambrosio; non solum enim ita laudantur a Leone Rom. Pont. (*Epist. ad Leon. imp.*) atque aliis, sed etiam ab Ambrosio ipso hac eadem appellatione sæpius memorantur (*Epist. ad Gratian.*, lib. i *De Fide*, prolog., n. 4). Quanquam autem frequenter in iis Manichæus, Sabellius, Photinus, alique ex veterum hæreticorum ducibus impugnantur (lib. i, cap. 1, 6; lib. ii, cap. 5, 9; lib. iv, cap. 3; lib. v cap. 8), attamen ipsos potissimum contra puri Arianismi sectatorum commenta editos esse cum relatæ superius objectiones, tum omne opus clare loquitur.

Ex iis porro quæ hætenus a nobis observata sunt, priores duos libros constat id temporis elucubratos esse, cum Gratianus adversus Gothos, a quibus premebatur Valens, expeditionem adornabat, nempe sub exitum anni 377, aut 378 initium. Quod vero ad tres posteriores, cum non nisi reverso in Occidentem eodem imperatore compositos esse extra dubium sit, illos in annum 379 rejiciendos quivis intelligat. Verum tametsi diversis temporibus fuerint scripti, facile tamen in unum corpus et unitate argumenti, et auctoris ipsius consilio, quod non solum operis dispositione, sed etiam priorum in posterioribus fre-

« Priusquam te, inquit, formarem in utero matris tue, novi te. et priusquam exires de vulva, sanctificavi te (*Jerem. i, 5*). » Sanctificatio ergo non traditur, sed infunditur; et ideo divina domo custodi. Quod enim nemo te docuit, utique Deus auctor infudit.

3. Petis a me fidei libellum, sancte imperator, **444** profecturus ad praelium; nosti enim fide magis imperatoris quam virtute militum quæri solere victoriam. Nam et Abraham trecentos decem et octo duxit ad bellum, et ex innumeris tropæa hostibus reportavit; signoque Dominicæ crucis et nominis, quinque regum victriciumque turmarum subacto robore, et ultus est proximum, et fratris filium meruit et triumphum (*Gen. xiv, 14-16*). Jesus quoque filius Nave hostes quos totius exercitus manu valida superare non poterat, septem tubarum sacerdotulium sono vicit (*Josue vi, 20*), ubi ducem militiæ cælestis agnovit. Ergo et tu vincere paras, qui Christum adoras: vincere paras, qui fidem vindicias, ejus a me libellum petisti.

4. Mallem quidem cohortandi ad fidem subire officium, quam de fide disceptandi; in altero enim religiosa confessio est, in altero incauta præsum-

(3) Signum crucis ponitur in littera T, quam in antiquis Hebræorum characteribus hanc ipsam figuram habuisse Hieronymus post Origenem auctor est in *Ezech. ix, 4*, ejus opinionem Grotius ad eundem locum contra Scaligerum defendit. Quod autem ad numerum 318, is apud Græcos arithmetice efferebatur litteris τ et ω , quarum posteriores duæ suavisissimi nominis Jesu initiales sunt. Et hinc Ambrosianæ allusionis ratio patet. Illam autem hoc ipso libro cap. 18 rursus proponit, non secus ac lib. 1 *de Abraham*, cap. 9, jam expresserat. Neque vero ea propria est sancto præsuli; eandem enim etiam exhibet lib. 1 *de Spiritu S.*, cap. 1, Paschasius diaconus Gelasio papæ synchronus; sicut et Prudentius in Præfat. *Psychom.*, sed obscurius. His autem omnibus præverat Clem. Alexandrinus, qui eandem interpretationem quasi ab antiquis theologis acceptam luculenter explicat lib. vi *Stromatum*, p. 656. Unde perspicuum est priscis illis persuasum nequiquam fuisse mysteria religionis ita litteris Hebraicis Deum alligata voluisse, ut non in Græcis indicarentur, quemadmodum Domini crucem per elementum Græcum T ab Ezechiele designari asserit Tertullianus lib. iii *Contra Marcionem*, cap. 22.

(4) Mss. aliquot, « verecunda excusatione suscipiam. »

(5) Hunc Nicænorum PP. numerum rursus libri hujus cap. 18 scribit Ambrosius. In quo etiam ei suffragantur non modo. Hilarius contra Constant., Hieronymus in *Chonic.*, Rufinus et alii, verum et Athanasius ipse in epist. ad Jovian. Quare nihil erat cur Valesius in Eusebium lib., iii *de Vita Constant.*, cap. 8, constare negaret quot essent iidem episcopi, cum potius Eusebiani loci nonnisi 250 assignantis corruptionem, de qua jam vulgo conveniunt, ipsum quoque agnoscere oportuisset. Hoc Socrates atque Eustathius planum faciunt, eundem Eusebii textum allegantes; alter enim posuit trecentos et amplius, alter trecentos vel circiter, quod nequaquam ad 250 Vulgatæ lectionis Eusebianæ, sed aptissime ad 318 referri potest; ubi tamen paucos Arianos, qui synodo interfuere, non comprehendimus.

(6) Præcipuarum hæresum in Trinitatem divinas-

Asptio: sed quoniam neque tu cohortatione indiges, neque ego excusandi liber, ubi pietatis officium est, audax negotium verecunda occasione suscipiam (4); ut de fide pauca disceptem, de testimoniis plura contexam.

5. De conciliis id potissimum sequar, quod trecenti decem et octo sacerdotes (5), tanquam Abrahæ electi judicio, consona fidei virtute victores, velut tropæum, toto orbe subactis perfidis, extulerunt; ut mihi videatur hoc esse divinum, quod eodem numero in conciliis fidei habemus oraculum, quo in historia pietatis exemplum.

445 CAPUT PRIMUM.

Catholicam fidem a gentiliū, Judæorum, ac hæreticorum erroribus distinguit: expositoque vocum Dei et Domini significato, personarum discrimen, et naturæ unitatem demonstrat: quam dum separant Ariani, non tres deos tantum inducunt, sed etiam Trinitatis regnum destruunt.

6. Assertio autem nostræ fidei hæc est, ut unum Deum esse dicamus: neque, ut gentes, Filium separemus; neque, ut Judæi, natum ex Patre ante tempora, et ex Virgine postea editum denegemus: neque, ut Sabellius (6), Patrem confundamus et

que personas auctores memorat Ambrosius Sabellium, Photinum atque Arium. Primus, Eusebio teste lib. vii *Histor.*, cap. 6, errores in Ptolemaide, urbe Pentapoleos, circiter annum 257 spargere cœpit. Docebat autem in Deo unam tantum esse personam, sed tribus diversis nominibus eam efferrī, ut auctores sunt Epiphanius, hæresi 62, Basiliius epist. 64, Philastrius, Augustinus, atque alii. Photinus, ex Galatia provincia natus, Sirmiensis factus est episcopus quemadmodum a nobis in lib. v *Comment. in Lucam* num. 4 notatum fuit. Is cum doctrinam et eloquentiam singularem sibi comparasset, nova dogmata vulgare aggressus est anno circiter 343. Negabat porro Christum Maria priorem exstitisse, ex qua et Josepho ipsum conjugali congressu, ut Marius Mercator prodidit, natum blasphemabat. Unde cum hic apud Ambrosium Photinus refertur dicere Dei Filium ex Virgine ortum cepisse, aut ex Maria Virgine apud Epiphanium, id per quandam licentiam accipiendum est, ut cum Virgilius Ecl. 6 Pasiphaen trium liberorum parentem virginem vocat, aut verius per antonomasiam, ut soliti nominis honore non privetur. Addit autem Epiphanius Photinum, cum urgeretur, dicere solitum: « Erat in Patre Verbum, sed nondum erat Filius.... quod Filius non existeret, sed id ipsum solum, cui Filii nomen erat aliquando tribuendum, » etc. Quibus quidem videtur Verbis æternitatem divinitatemque non negare. Inde esi fortasse quod Augustinus, hæresi 44 cum dixisset Photinum Paulo Samos, a quo initium Christo ex Virgine tribuebatur, *similia credidisse*, continuo addit: « Secundum aliquid tamen adversatus ei dicitur. » Et hac ratione Garnerii conjectura confirmari non male posset, nisi asseruisset Photinum *hæreticorum* fidem constanter tenuisse. Sic etiam loci PP. qui invicem contrarii apparent, conciliabuntur. Namque ubi traditur negatum ab eo Verbum consubstantialia esse, hoc ad veram ipsius opinionem erit referendum; ubi vero eidem attribui oppositum videtur, illud intelligi de secunda responsione ad quam coactus fugiebat, poterit., Consulesis eundem Garnerium Dissert. 1 *de Hæres.* et lib. Nestorii: et ut cognoscas quæ rationes

verus est: hæc enim in natura divinitatis sunt. **A** Verbum; ut eundem Patrem asseramus et Filium: neque ut Photinus, autum Filii ex Virgine disputemus: neque ut Arius, plures credendo et dissimiles potestates, plures deos gentili errore faciamus, quia scriptum est: « Audi, Israel, Dominus Deus tuus, Deus unus est. » (*Deut. vi, 4.*)

7. Deus enim et Dominus nomen magnificentiae, nomen est potestatis, sicut ipse dicit: « Dominus (7) nomen est mihi. » Et sicut abhi Propheta asserit: « Dominus omnipotens nomen est ei » (*Isa. xlii, 8.*) Dominus ergo et Deus vel quod dominetur omnibus, vel quod spectet omnia, et timeatur a cunctis.

8. Si ergo unus Deus, unum nomen, potestas una est Trinitatis (8). Denique ipse dicit: « Ite, **B** baptizate gentes in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti (*Matth. xxviii, 19.*) » In nomine utique, non in nominibus.

9. Ipse etiam dicit: « Ego et Pater unum sumus » (*Joan. x, 30.*) » Unum dixit, ne fiat discretio potestatis et naturæ: *sumus* addidit, ut Patrem Filiumque cognoscas: quod perfectus Pater perfectum Filium genuisse credatur: et Pater et Filius unum sint, non confusione personæ, sed unitate naturæ.

10. [*Alia cap. II.*] Unum ergo Deum, non duos aut tres deos dicimus, ut impia Arianorum hæresis dum criminatur, incurrit. Tres enim deos dicit, qui divinitatem separat Trinitatis, cum Dominus dicendo: « Ite, baptizate gentes in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti, » unius esse Trinitatem **C** potestatis ostenderit. Nos Patrem **446** et Filium et Spiritum sanctum confitemur, ita ut in Trinitate perfecta, et plenitudo sit divinitatis, et unitas potestatis.

11. « Omne regnum in se divisum facile destruitur, » Dominus hoc dicit (*Matth. xii, 25.*) Non ergo divisum est regnum Trinitatis. Si ergo divisum non est, unum est: quod enim unum non est, divisum est. Tale ergo regnum (9) esse cupiunt Trinitatis, quod divisione sui facile destruat. Imo quia non potest destrui, constat non esse divisum. Non enim dividitur unitas, nec scinditur; et ideo nec corruptelæ subditur, nec ælati.

contra eum faciunt, Alexandrum. Quod autem superioribus duobus hæreticis Arium jungit, cum toto hoc opere impugnetur ejus hæresis, de ipso actum est in Prefatione.

(7) Huic et sequenti Scripturæ textui post vocem Dominus Rom. edit. adjecerat, Deus, quæ in aliis ac mss. desideratur. Quod autem ad etymologias infra positas, prima plana est: altera vero deducitur ἀπὸ θεοφύου, videre, quam indiquat Gregorius Nyss. ad Ablavium, Basilus epist. 141, Dyonisius, Damascenus et alii: tertia denu a voce θεός, quæ metum significat, quod Deus timorem incutiat; unde Petronius atque Statius: *Primus in orbe deos fecit timor.* Vide Vossii Etymol. ad eam dictionem.

(8) Ita mss. plures ac potiores; alii nonnulli, unum nomen potestatis, unum Trinitatis; aliqui

CAPUT II.

Imperatorem ad fidei zelum exhortatus, ab ea qua Christo cum Patre inest, voluntatis atque operationis unitate ipsam Deum esse ostendit. Quapropter expositis divinis attributis, eandem Christo etiam convenire affirmat: ejus propterea variis appellationes prosecutus, iis substantialem unitatem personalemque distinctionem probari docet: tum exemplis aliquot ad explicandam unitatem illum adductis, negat aliter Dei unitatem defendi posse.

12. « Non quicumque, inquit, mihi dicit: Domine, Domine, intrabit in regnum cælorum (*Matth. vii, 21.*) » Non ergo perfunctoria fides debet esse imperator Auguste, scriptum est enim: « Zelus domus tuæ comedit me (*Psal. lxxviii, 10.*) » Itaque fideli spiritu et mente devota Jesum Dominum invocemus, Deum esse credamus; ut in nomino ejus quidquid a Patre petimus, impetremus; Pater enim se per Filium vult rogari (10), Filius vult rogari Patrem.

13. Concordat pietatis gratia, nec virtutis facta discordant. Quæcunque enim Pater facit, et eadem Filius facit similiter. Et similiter facit, eadem et facit Filius: sed vult rogari Patrem in eo quod ipse facturus est; uti non impossibilitatis indicium, sed unitatem potestatis agnosceas. Jure igitur adorandus atque venerandus est Dei Filius, qui mundum divinitate sua condidit, et nostrum pietate sua informavit affectum.

14. Et ideo bonum Deum, sempiternum perfectum, omnipotentem, verum debemus **447** credere, ut in lege accepimus et Prophetis, Scripturisque divinis cæteris, quia sine his Deus non est. Non natura Dei plenitudo bonitatis sit; neque ex tempore Deus potest esse, qui fecit tempora: neque potest imperfectus Deus esse, qui enim minor est, imperfectus utique est, cui desit aliquid, quo majori possit æquari. Hæc igitur fidei prædicatio: Deus malus non est, Deo impossibile nihil est: Deus temporalis non est, Deus minor non est. Si fallor (11), redarguant.

15. Quia igitur Deus Christus: et bonus utique, et omnipotens, et sempiternus, et perfectus, et

tandem cunctæque edit, unum nomen, una potestas una Trinitas. Infra vero Rom. edit. sola, utique ait, non nominibus; ut unitas essentiae ostendatur. per tria vero quæ supposuit, tres esse personas declaravit. Quæ quidem unde petita fuerint, needum compertum.

(9) Divisa videlicet natura, dividitur quoque potestas, ac proinde minor fit. Hinc illud celebre dictum Tertulliani, « Deus, si non unus est, non est. » Eleganter etiam Gregorius Nazian. Carn. 3,

ἵστω γὰρ πολὺν ἄνθρωπον ἑσέ, καὶ παρὰ τὸν ἄνθρωπον Μαρσύανον· ὁμοίως δὲ θεὸς τριστός· ἢ δ' ἐπὶ ἑσέτι Σπινθὴν τῷ θεῷ τριστῷ ἐκὼς πολὺν ἄνθρωπον ἔμεν.

(10) Pauci mss., « Pater enim semper Filium vult rogari. »

(11) Mss. aliquo, Si fallo, nec etiam male,

Aut igitur negent naturam divinitatis in Christo, A gent aut Patris au Filii divinitatem, nisi ejusdem divinitatis crediderint unitatem.

46. Certe ne quis possit errare, sequatur ea quibus Scriptura (12) sancta, ut intelligere possimus Filium, significavit. Verbum dicitur, Filius dicitur, Dei virtus dicitur, dicitur Dei sapientia (3). Verbum, quia immaculatus : virtus, quia perfectus : Filius, quia genitus ex Patre : sapientia, quia unum cum Patre (14), unum aeternitate, unum divinitate. Non enim Pater ipse, qui Filius : sed inter Patrem et Filium generationis expressa distinctio est, ut ex Deo Deus, ex manente manens, plenus e pleno sit.

47. Non sunt igitur hæc nuda nomina, sed operatricis virtutis indicia ; est enim plenitudo divinitatis in Patre, est plenitudo divinitatis in Filio non discrepans, sed una divinitas. Nec confusum, quod unum est : nec multiplex, quod indifferens.

48. Etenim si omnium credentium, sicut scriptum est (Act. iv, 32), erat anima una et cor unum : si omnis qui adheret Domino, unus spiritus est, ut Apostolus dixit (I Cor. vi, 17) ; si vir et uxor in carne una sunt ; si omnes homines, quantum ad naturam pertinet, unius substantiæ sumus : si hoc de humanis Scriptura dicit, quia multi unum sunt, quorum nulla potest esse cum divinis comparatio : quanto magis Pater et Filius divinitate unum sunt, ubi nec substantiæ nec voluntatis ulla est differentia ?

49. Namque aliter quomodo unum Deum dicemus ? Diversitas plures facit, unitas potestatis excludit numeri quantitatem ; quia unitas numerus non est, sed hæc omnium ipsa principium est.

CAPUT III.

Patris ac Filii unitatem Scripturæ testimoniis probat, et primo Isaïæ locum aliorum comparatione ita illustrat, ut nullam a Patris natura in Filio inesse differentiam astruat, nisi quantam ad carnem, ac proinde unam utriusque deitatem esse. Quod ubi auctoritate Baruch confirmatum est, fidem prophetis hac in re habendam tradit.

20. Quantam vero Scriptura divina Patris et Filii secundum divinitatem expresserit unitatem, prophetica testantur oracula. Sic enim dicit Dominus Sabaoth : « Laboravit 448 Ægyptus, et mercatus Æthiopum et Sebaïm : viri exceelsi ad te transibunt, et tui erunt servi, et post te sequentur alligati vinculis, et adorabunt te, et in te deprecabuntur ; quoniam in te est Deus, et non est Deus præter te. Tu enim es Deus, et nesciebamus, Deus Israel (Isa xiv, 14, 15). »

21. Audi prophetica vocem : « In te, inquit, est Deus, et non est Deus præter te. » Quomodo hoc secundum Arianos convenit ? Necesse est ne-

22. « In te, inquit, est Deus ; » quoniam in Filio Pater. Scriptum est enim : « Pater qui in me manet, ipse loquitur (Joan. xiv, 10) ; » et : « Opera quæ ego facio, et ipse facit (Ibid. 12). » Sed et alibi in Patre Filius est, qui dicit : « Ego in Patre, et Pater in me est (Ibid. 10). » Dissolvant, si possunt, hanc naturæ proprietatem et operis unitatem.

23. Deus igitur in Deo est, sed non duo dii ; scriptum est enim, quia « unus Deus (Deut. vi, 4) ; » et Dominus in Domino, sed non duo Domini ; qui æque scriptum est : « Nolite duobus dominis servire (Matth. vi, 24). » Et lex dicit : « Audi, Israel, Dominus Deus tuus Deus unus est (Deut. vi, 4). » Et utique in eodem est Testamento : « Pluit Dominus a Domino » (Gen. xix, 24). Dominus, inquit, a Domino pluit. » Sic et in Genesi habes : « Et dixit Deus, et fecit Deus ; » et infra : « Et fecit Deus hominem ad imaginem Dei (Gen. i, 7, 27) ; » sed tamen non duo dii, sed unus Deus fecit. Utrobique igitur unitas operationis servatur et nominis. Nam utique cum legimus Deus ex Deo, non duos deos dicimus.

24. Denique habes in Psalmo quadragesimo quarto quod et Deum Patrem dixit Propheta (15), et Deum Filium declaravit, dicens : « Sedes tua, Deus, in sæculum sæculi (Psal. xlv, 7) ; » et infra : « Unxit te Deus, Deus tuus, oleo lætitiæ præ consortibus tuis (Ibid. 8). » Deus est qui ungit, et Deus qui secundum carnem ungitur Dei Filius. Denique quos habet unctiōis suæ Christus nisi in carne consortes ? Vides igitur quia Deus a Deo unctus ; sed in assumptione naturæ unctus humanæ Dei Filius designatur, nec legis forma violatur.

25. Et hic ergo cum dicitur : « Pluit Dominus a Domino, » unitatem divinitatis agnosce. Operationis enim unitas non facit pluralem divinitatem, sicut ipse Dominus ostendit, dicens : « Credite mihi, quia ego in Patre, et Pater in me : alioquin vel propter opera ipsa credite (Joan. x, 38). » Et hic advertimus quod unitatem divinitatis per unitatem operum designaverit.

26. Ut autem una deitas et Patris et Filii, et una dominatio probaretur ; ne gentilis aut Judaicæ impietatis incurreremus errorem, providens Apostolus quid sequi deberemus ostendit, dicens : « Unus Deus Pater, ex quo omnia, et nos in ipso : et unus Dominus Jesus Christus, per quem omnia, et nos per ipsum (I Cor. viii, 6). » Sicut enim unum dicendo Dominum Jesum Christum, Patrem Dominum non negavit ; ita unam dicendo Deum Patrem, æque a deitatis veritate nec Filium separavit. Unde nec pluralitatem divinitatis, sed unitatem potestatis

(12) Mss. nonnulli, sequatur ea, quæ Scriptura.

(13) Eodem sensu D. Th. i p., q. 32, a. 2 ad 3, » ut ostendatur, inquit, immaterialiter genitus, dicitur Verbum. »

(14) Nonnulli mss., pro unum, ter habent unus, non recte.

(15) Non pauci mss., « dixit Propheta, nec Filium denegavit dicens. »

ostendit: quia et in divinitate divinitas, et in A
divinitate dominatus est: sicut scriptum est: « Sci-
tote quoniam 449 Dominus ipse est Deus: ipse
fecit nos, et non ipsi (*Psal.* xcix. 3). »

27. *In te igitur est Deus*, per unitatem naturæ:
« et non est Deus præter te (*Isa.* xlv. 15), » per
proprietatem substantiæ, repulsa differentia.

28. In Jeremie quoque libro unum Deum Scri-
ptura dicit, et tamen et Patrem et Filium confite-
tur. Itaque sic habes: Ille Deus noster, et non
reputabitur alius ad eum. Ille adinvenit omnem
viam disciplinæ, et dedit eam Jacob puero suo, et
Israel dilecto suo. Post hæc in terris visus est,
et cum hominibus conversatus est (*Baruch.* iii, 36-
38). »

29. De Filio dicit: Ipse enim est « cum homini-
bus conversatus, » et dicit: « Ille Deus noster,
et non æstimabitur alius ad eum. » Quid discuti-
mus eum, de quo tantus dicit propheta, quod ad
eum non possit alius æstimari? Quæ enim potest
esse alia æstimatio, ubi deitatis unitas est? Con-
fitebatur hoc populus in periculis constitutus: ne-
sciebat serere quæstiones qui religionem timebat.

30. Adesto, sancte Spiritus, prophetis tuis, qui-
bus inesse consuesti (16), quibus credimus. Si pro-
phetis non credimus, sapientibus credam hujus
mundi? Sed ubi sapiens, ubi scriba? Rusticus (17)
noster cum tiens insereret, invenit quod philoso-
phus ignoravit. Quæ stulta sunt enim hujus mundi,
elegit Deus, ut confundat quæ sunt fortia (*I Cor.*
i, 27). Credimus Judæis, quia notus aliquando in
Judæa Deus (*Psal.* lxxv, 2)? Sed hoc ipsum ne-
gant propter quod credimus, quia non norunt Pa-
trem, qui Filium negaverunt.

CAPUT IV.

*Argumentis aliquot ad probandam Dei unitatem
collectim propositis, in tribus majorem muneribus
Christi divinitatem humanitatemque adum-
bratas ostendit; non secus ac in angelo cum tri-
bus per inter flammam deambulante, divinitatis
ac trinitatis veritatem.*

31. Unum Deum (18) communis natura testatur,
quia unus est mundus. Unum Deum fides significat,
quia una fides novi et veteris Testamenti. Unum
Spiritus sanctum testificatur gratia, quia unum
baptisma in nomine Trinitatis est. Unum Deum
prophete dicunt, apostoli audiunt. Unum Deum
Magi crediderunt, et aurum, thus et myrrham sup-

(16) Amerb., Eras. ac mss. aliquot, « inesse
constituisti. »

(17). Non alium rusticum designat Ambrosius,
quam Jeremiam; alludit enim ad tiem calathos,
de quibus apud eundem, cap. xxiv, 1 et seq.

(18) Plerique mss., « Unum Dominum... Unum
Dominum fides significat. »

(19) Amerb., Eras., Rom. edit. ac mss. nonnul-
li, « latet in cunis, » Gill. cum mss. multo pluribus
ac potioribus, *jacet*, etc.

(20) Rom. edit. ac mss. non multi, *qui monebat*;
haud pravo sensu: reliquæ tamen ac mss. complu-
res, *qui monebat*; non etiam male. Sensus ergo
est angelus indicasse in tribus pueris divinarum

aplice ad Christi cubacula detulerunt, nuro regem
fatentes, ut Deum thure venerantes. Thesaurus
enim regni, sacrificium Dei, myrrha et sepulture.

32. Quid igitur voluerunt sibi mystica munera
inter abjecta præsepia, nisi ut intelligeremus in
Christo differentiam divinitatis et carnis? 450
Et homo cernitur, ut Dominus adoratur; jacet in
pannis (19), sed faget in stellis; cunæ nascentem
inducant, et stellæ dominantem; caro est quæ in-
volvitur: divinitas, sui ab angelis ministratur. Il-
la nec dignitas naturalis majestatis amittitur, et as-
sumptæ carnis veritas comprobatur.

43. Hæc est fides nostra. Sic se Deus cognosci
voluit ab omnibus, sic tres pueri crediderunt, nec
incendia circumjecta senserunt; cum infidos noxius
Bignis exureret, et fidelibus innoxia flamma roraret,
quibus aliorum incendia refrigerabant; quia merito
fidei perdiderat suam pœna natura. Aderat enim in
specie angeli qui monebat (20) ut in numero Tri-
nitatis, unius esset laudatio potestatis (21). Bene-
dicebatur Deus, videbatur in angelo Dei Filius,
sancta et spiritalis in pueris gratia loquebatur.

CAPUT V.

*Arianorum variae in Christum blasphemiae refe-
runtur, quibus antequam respondeatur, monen-
tur Catholici caveant a sophismatis philosopho-
rum, eo quod scilicet in illis hæretici spem
præcipuam collocarent.*

34. [Alias cap. III]. Nunc consideremus quas
Ariani de Dei Filio inferant quæstiones.

C 35. Dissimilem Patri dicunt esse Dei Filium.
Hoc si homini objiciatur, injuria est.

36. Ex tempore cœpisse dicunt Dei Filium; cum
conditor ipse sit temporum. Homines sumus, et
esse nolumus temporales. Ex tempore cœpimus, et
sine tempore futuros esse nos credimus. Fieri nos
optamus æternos, et quomodo negare possumus
Dei Filium sempiternum, quem sempiternum do-
cet atque demonstrat natura, non gratia?

37. Creatum dicunt. Quis auctorem inter opera
sua deputet, ut videatur id esse quod fecit?

38. Bonum negant. Sacrilega vox ipsa se dam-
nat, ut indulgentiam sperare non possit.

39. Negant verum Dei Filium, negant omnipo-
tentem; cum fateantur omnia facta per Filium, om-
D nia creata per Dei esse virtutem. Quid est enim
virtus, nisi perfecta natura?

personarum trinitatem significatam non secus ac
in se qui unus erat indicabatur unitas potestatis
seu naturæ; namque hæ voces promiscue ponun-
tur ab Ambrosio in hoc opere. Quod autem docetur
in angelo exstitisse Dei Filium; ea sententia non
unius Ambrosii est, verum etiam non paucorum e
prisceis Patribus. Hos inter auctor Quæst. Vet. Te-
stam., longius progressus: quæst. 18 dicit de Nabu-
chodonosore: « Regni merito in camino Christum
vitit. » Illic tamen videtur prævisse S. noster
infra cap. 13, num. 80. Vide interpretes in Daniele,
et scholasticos in *Sentent.* dist. 8, sicut et
in D. Thomæ i p., q. 51.

(21) Quidam mss., « laudatio majestatis, »

40. Negant etiam divinitate unum esse cum Patre. Deleant ergo Evangelium, deleant Christi vocem. Ipse enim dixit: « Ego et Pater unum sumus (Joan. x, 30). » Non ego hoc dico, Christus dixit. Nunquid fallax, ut mentiretur? Nunquid impius, ut quod non erat usurparet? Sed singula suis locis plenius digerentur.

41. Nunc quoniam hæreticus dicit esse dissimilem, idque versutis disputationibus astruere nititur, dicendum est nobis quod scriptum est (22): **451** « Cavete ne quis vos deprædetur per philosophiam, et inanem seductionem secundum traditionem hominum, et secundum elementa hujus mundi, et non secundum Christum: quia in ipso habitat omnis plenitudo divinitatis corporaliter (Coloss. ii, 8, 9). »

42. Omnemenim vim venenorum suorum in dialectica disputatione constituunt, quæ philosophorum sententia definitur non astruendi vim habere, sed studium destrahendi. Sed non in dialectica complacuit Deo salvum facere populum suum: « Regnum enim Dei in simplicitate fidei est, non in contentione sermonis (I Cor. iv, 20). »

(22) Hilarius quoque, relato eodem hoc Apostoli loco, nos præmunit adversus philosophorum argumenta et fallacias: a quibus etiam cavendum præcipiunt alii Patres, maxime vero Augustinus lib. xiii contra Faust., cap. 15. Sed Epiphanius Aristotelis dialecticam expresse notat; ad quam etiam spectasse Ambrosium non inviti crederimus. Hinc forte nata est illa fabula, de qua card. Cusanus in Apologia doctæ ignorantiae: « Legitur, inquit, beatiss. Ambrosium litanis addidisse: A dialecticis (quidam, a dialectica) Aristotelis, libera nos, Domine. »

(23) Degener ab Ambrosio passim in his libris ille dicitur, qui a principio suo non tantum perfectione, sed etiam natura et substantia deseiscit. Nec aliter etiam ab Hilario sumitur lib. viii De Trinit.: « Dum nihil in eo, Filio videlicet, ex se Deus gignendo degenerat. » Nomen etiam genus passim ab eodem ponitur pro natura: in quo congruit cum auctore lib. de Definit. apud Anathasium, ubi legimus, φύσις καὶ οὐσία, καὶ γένος ὅν ἐστι.

(24) Omnes edit. et mss. aliquot hic et infra duobus locis, Eudoxium, Eunomium, etc.: alii vero mss. majori numero et auctoritate ubique omittunt Eudoxium. Et certe hanc esse germanam lectionem cognoscimus, non solum quod in cunctis edit. ac mss. habetur, ejus magistros, ubi dicendum esset, eorum magistros, sed etiam quod, omisso eodem Eudoxio, post paucos versus agit de Eunomio. Illum autem fortasse hic addiderit quispiam, qui legerit vel apud Athanasium lib. de Synodis, p. 913, Aetium Eudoxii magistrum dici, vel apud Theodoretum lib. ii, c. 27, Aetium Antiochiæ invenisse Eudoxium, qui ejus urbis sicut et postea Constantinopolis episcopatum invaserat, doctrina secum consentientem. Aetius vero, quem atheum vulgo nuncupabant, cum Epiphanio teste, litteras ad usque provectam ætatem ignorasset, operam dedit dialecticæ. Præcipua ejus doctrina in Aristotelicis categoriis posita erat, ac toto dies in divinis rebus per syllogismos geometricasque regulas tractandis, definiendis, dividendis terrebatur. Venit Alexandriam post intrusum in sedem patriarchalem Georgium, a quo etiam ab obeunda munia ecclesiastica videtur admissus; unde forsitan eum Athanasius putavit a

CAPUT VI.

Christum Patri dissimilem non esse probaturus, memoratis celebrioribus Arianorum ducibus, quam male inter eos conveniat, aperit; atque adversus eos, tanquam in monstra quædam, præsidium Scripturarum ostendit.

43. [Alias cap. IV.] Dissimilem igitur dicunt esse nos negamus; imo potius horremus hanc vocem. Sed nolo argumento credas, sancte imperator, et nostræ disputationi: Scripturas interrogemus, interrogemus apostolos, interrogemus prophetas, interrogemus Christum. Quid multa? Patrem interrogemus, cujus honori studere se dicunt, si Filius degener (23) judicetur. Sed non est honorificentia boni Patris, Filii injuria. Non potest bono Patri placere, si Filius degenerasse potius a Patre, quam Patrem æquasse credatur.

44. Da veniam, sancte imperator, si ad ipsos paulisper verba converto. Sed quem potissimum legam, Eunomiumne (24) an Arium, vel Aetium ejus magistros? Plura enim nomina, sed una perfidia, impietate non dissonans, communionem discordans: non dissimilis fraude, sed coitione discreta (25). Cur enim secum nolint convenire, non intelligo.

Georgio diaconum ordinatum, cum tamen eum ordinem ab eunucho Leontio Antiochiæ Arianorum episcopo accepisset. Is rotunde affirmabat Filium Patris ἀνομιον esse, hoc est, dissimilem; unde sectatores ejus, qui nonnunquam ab auctoris nomine dicebantur Aetiani, frequentius Anomæi vocitabantur. Aetium reliqui Ariani exagitarunt, non quod diversa ille sentiret, sed quod mentem suam simplicius patefaciens, blasphemias suis toti factioni conflagrat invidiam. Itaque relegatis fuit a Constantio Ambladam in finibus Pisidiæ ac Phrygiæ sitam, ubi libellum 300 argumentis aut verius paralogismis fetum vulgavit. Horum 47 confutat S. Epiphanius, qui tam de auctore ipso quam de sequacibus ejus non perfunctorie agit. Adique Sozomenum lib. iii, cap. 5 edit. Val., et Socratem lib. cap. 35. Eunomius magistrum habuit Aetium, quem cum Alexandriam anno 356 convenisset, eundem anno 358 Antiochiam ad Eudoxium. uti diximus, proficiscentem comitatus est. Factus haud multo post ex Aetii notario Cyzicensis episcopus, tanta vehementia prædicavit errores suos, ut Eudoxius in concilio, jubente imperatore, Constantinopoli habito illum exuere dignitate sua coactus fuerit. Rem quidem aliter Philostorgius narrat, sed ob professum in Eunomium studium, qui audiatur, plane indignus. Igitur abdicatus episcopatu idem Eunomius, ordinatis episcopis ac presbyteriis, secessionem fecit; licet non videatur nisi sub Joviani imperio palam Eudoxio amicitiam renuntiasset. Qui non ignorabant in eadem opinione utrumque esse episcopum, quod Eudoxius per ignaviam defecisset ab Eunomio indignum rati, cum hujus factione sub Eunomianorum vocabulo coiverunt. Ex his fuere Georgius Alexandrinus, Acacius Cæsariensis, alique plures Orientales episcopi; et inter Occidentales qui Arianis partibus nomen dederunt, prope universi. Eos vero cæteri Ariani ac Semiariani rejiciebant. Scripsere Gregorius Nysenus et Basilius contra Eunomium: de quo meminit etiam Epiphanius hæres. 76, Augustinus, de Hæres. cap. 24. et præter Theodoretum, Socratem et Sozomenum; alii multi.

(25) Vet. edit. eum uno vel altero mss., sed cogitatione; Rom. cum reliquis, sed coitione. Multo

452 45. Eunomii personam defugiunt Ariuni, sed ejus perfidiam asserunt, impietatem exsequuntur. Aiunt eum prodidisse effusius, quæ Arius scripserit. Magna cielitatis effusio! Auctorem probant, exsecutorem refutant. Itaque nunc in plures sese divisere formas. Alii Eunomium (26), vel Aetium, alii Palladium, vel Demophitum atque Auxentium, vel perfidiæ hujus hæredes sequuntur, alii diversos. Nunquid divisus est Christus? Sed qui cum a Patre dividunt, ipsi se seindunt.

46. Et ideo quoniam communiter adversus Ecclesiam Dei, quibus inter seipsos non convenit, conspirarunt, communi nomine hæreticos, quibus respondendum est, nominabo. Hæresis enim, velut quædam Hydra fabularum (27), vulneribus suis crevit; et dum sæpe reciditur, pullulavit, igni debita, incendioque peritura; aut velut quædam monstruosi Scylla portenti in varias formas distincta perfidiæ, velut supervacuum Christianæ sectæ nomen obtendit: sed quos in illo impietatis suæ freto miseros inter naufragia fidei reperit fluctuantes, belluinis succincta prodigiis, tetri dogmatis sævo dentedilacerat.

47. Cujus speluncam, sancte imperator, ut ferunt nautæ, cæcis latebris inhorrentem, omnemque ejus viciniam cæruleis canibus inter perfidiæ saxa resonantem, clausa quodammodo præterire aure debemus. Scriptum est enim: « Sepi aures tuas spinis (Ezech. xxviii, 28). » Et alibi: « Videte canes, videte malos operarios (Philipp. iii, 2). » Et iterum: « Hæreticum hominem post primam correptionem devota, sciens quia subversus est (28) qui ejusmodi est, et delinquit, cum sit proprio judicio damnatus (Tit. iii, 10, 11). » Itaque tanquam boni gubernatores quo tutius prætermere possimus, fidei vela tendamus, Scripturarumque relegamus ordinem.

453 CAPUT VII.

Ex Paulo, prophetis atque Evangelio Christus asseritur Patri similis; maxime vero ex hominis ad similitudinem divinam creatione.

48. Apostolus dicit imaginem Patris Christum esse: ait enim quod ipse sit imago Dei invisibilis, primogenitus universæ creaturæ (Coloss. i, 15). Primogenitus, inquit, non primocreatus; ut et

concinnius; respondet enim superioribus illis, *communione discordans*. Unus tamen e Thuan, *sed contentione*, non pravo sensu.

(26) Omnes edit. et pauci mss., *Alii Endoxium, alii Ennomium*; alii multo plures omittunt, ut monuimus, *alii Endoxium*; nonnulli etiam pro vel *Actium*, utrobique habent, vel *Euticium*, non satis recte. At infra ubi nos cum reliquis edit. ac non minima parte mss. *alii diversos*: ceteri scite etiam præferunt, *alii e diverso sentiunt*. Quod autem ad tres illos hæreticos qui superioribus hic accensentur, cum de primis duobus ad consilium Aquil., de postremo vero plurimus locis futura sitloquendi occasio, nunc de illis nihil addemus.

(27) Monstra poetarum fabulis decantata, et ignota nemini. Cum his autem quam pulchre com-

genitus pro natura, et primus pro perpetuitate credatur. Alibi quoque Apostolus asseruit quod ipsum « posuit hæredem omnium, per quem fecit et sæcula, qui est splendor gloriæ, et character substantiæ ejus (Hebr. i, 2, 3). » Imaginem Apostolus dicit, et Arius dicit esse dissimilem; cur imago, si similitudinem non habet? In picturis homines nolunt esse dissimiles, et Arius dissimilem Patrem contendit Filio, et vult ut Pater dissimilem genuerit sui, quasi impotens qui generare similem non potuerit.

49. Prophetæ dicunt: « In lumine tuo videbimus lumen (Psal. xxxv, 10). » Prophetæ dicunt: « Splendor est enim lucis æternæ, et speculum sine macula Dei majestatis, et imago bonitatis illius (Sap. vii, 26). » Vide quanta dicantur. *Splendor*, quod claritas paternæ lucis in Filio sit; *speculum sine macula*, quod Pater videatur in Filio; *imago bonitatis*, quod non corpus in corpore, sed virtus in Filio tota cernatur. *Imago* docet non esse dissimilem, *character* expressum esse significat, *splendor* signat æternum. Imago utique non vultus est corporalis, non fucis composita, non ceris; sed simplex de Deo, egressa de Patre, expressa de fonte.

50. Per hanc imaginem Philippo Patrem Dominus demonstravit, dicens; « Philippe, qui me videt, videt et Patrem. Et quomodo tu dicis: Ostende nobis Patrem? Non credis quia ego in Patre, et Pater in me est (Jean. xiv, 9, 10)? » Videt enim in imagine Patrem, qui videt in Filio. Vides quam imaginem dicat? Imago ista veritas est, imago ista justitia est, imago ista Dei virtus est: non muta, quia Verbum est: non insensibilis (29), quia sapientia est, non inanis, quia virtus est: non vacua, quia vita est: non mortua, quia resurrectio est. Vides ergo quia dum imago dicitur, Patrem significat esse ejus imago sit Filius; quia nemo potest ipse sibi imago sua esse.

51. Plura possem de Filii testimoniis (30) dicere, sed ne forte ipse sibi nimium favisce dicatur, Patrem interrogemus. Nempe ipse dixit: « Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram (Gen. i, 26). » Pater Filio dicit: « Ad imaginem et similitudinem nostram; » et tu dissimilem Filium Dei dicis?

parentur hæresis atque hæretici, tum Hydrovirus ac septena capita dum truncabantur, succrescentia: tum scyllæorum canum latratus et rabies, nec non crebra imprudentium ad eundem scopulum naufragia plus satis probant. Sed de his vir sanctus iterum lib. iii, cap. 1.

(28) Non pauci mss., « sciens quia perversus est. » Et infra unus, « priori vitio damnatus. »

(29) Mss. haud pauci, « non mutabilis; » reliqui atque edit., « non muta; » melius, ut ostendit subjecta ratio, « quia Verbum est. »

(30) Omnes edit. et pauci mss., « de Filio testimonia; » commodius reliqui, « de Filii testimoniis, » id est, ab ipso Filio redditus, ut quæ continuo sequatur, liquido produnt.

52. Joannes dicit: « Dilecti, fili Dei sumus, et **A** nondum apparet quid erimus: scimus quia si revelatum fuerit, similes ei erimus (*I Joan.* ii, 2). » O improvida amentia! o impudens pervicacia! Homines sumus, et in quo possumus, ad similitudinem Dei erimus; et similem audemus Dei Filium denegare?

454 53. Ergo Pater dixit: « Facimus hominem ad imaginem et similitudinem nostram. » In principio ipsius mundi Patrem et Filium esse audio, et unum opus cerno. Audio loquentem, agnosco facientem; sed et Patris et Filii unam imaginem, unam similitudinem lego. Similitudo hæc non diversitatis, sed unitatis est. Quod igitur tibi usurpas, Filio Dei derogas; cum utique nisi per imaginem Dei, ad imaginem Dei esse non possis.

CAPUT VIII.

Ex probata Filii cum Patre similitudine, eundem æternum etiam esse hand-agre demonstrari, quod nihilominus astruitur e prophetia Isaiae, ac Joannis Evangelio; ejus ultimi auctoritate obrui hæresiarchæ declarantur.

54. [*Alias cap. V.*] Claret igitur non esse dissimilem, et ideo proclivior via est ut etiam sempiternum esse fateamur, cum similis sempiterni utique sempiternus sit. Si autem Patrem sempiternum dicimus, et hoc idem Filium denegamus, dicimus esse dissimilem; sempiterno enim temporale dissimile est. Clamat Propheta sempiternum, clamat et Apostolus sempiternum. Plenum est velus Testamentum testimoniis Filii sempiterni, plenum est novum.

55. Ordinem ergo teneamus. Scriptum est in veteri Testamento, ut vel unum de pluribus dicam: « Ante me non fuit alius Deus, et post me non erit (*Isa.* xliii, 10). » Nihil ergo argumentabor, te ipsum interrogo. Quis hoc dicit, Pater, an Filius? Utrum dixeris, eo te convinci intelliges (31): vel si credas, doceri. Quis ergo hoc dicit, Pater, an Filius? Si Filius: « Ante me, inquit, non fuit alius Deus; » si Pater: « Post me, inquit, non erit. » Ille priorem, ille posteriorem non habet: invicem in se et Pater in Filio, et Filius in Patre cognoscitur. Cum enim Patrem dixeris, ejus etiam Filium designasti, quia nemo ipse sibi pater est: cum Filium nominas, etiam Patrem ejus fateris, quia nemo ipse sibi filius est. Itaque nec Filius sine Patre, nec Pater **D** potest esse sine Filio. Semper igitur Pater, semper et Filius.

56. « In principio enim erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum, hoc erat in principio apud Deum (*Joan.* i, 1, 2). » Erat, inquit, apud Deum. Erat, erat, erat, erat, ecce

quater erat. Ubi impius invenit quod non erat. Alibi quoque Joannes in epistola sua dicit: « Quod erat in principio (*I Joan.* i, 1): » indefinite tenditur, erat: quidquid excogitaveris, erat Filius.

57. Omnes autem hæretes hoc capitulo brevi piscator noster exclusit. Quod enim erat in principio non includitur tempore, non principio prævenitur. Ergo Arius conticescat. Quod autem erat apud Deum, non permissione confunditur: sed manentis Verbi apud Patrem solida perfectione distinguitur, ut Sabellius obmutescat: « Et Deus erat Verbum. » Non ergo in prolatione sermonis hoc Verbum est, sed in illa celestis designatione virtutis, ut confutetur (31). 455 Photinus. Quod vero erat in principio apud Deum, sempiternæ divinitatis in Patre et Filio inseparabilis unitas edocetur, ut erubescat Eunomius (32). Postremo cum omnia per ipsum facta dicantur, ipse conditor novi utique Testamenti et veteris designatur; ut Manichæus locum tentationis habere non possit. Ita piscator bonus intra unum omnes rete conclusit, ut faceret inhabiles fraudi, quamvis essent inutiles captioni.

CAPUT IX.

Hæreticos interrogat Vir sanctus, ostensaque illorum responsione, qua Filium omni quidam tempore priorem, Patre autem posteriorem esse affirmabant, in Deum induci mutationem, æternitatem utrique personæ tribuendam colligit.

58. Dic mihi, hæretice, dat enim veniam elementissimus imperator, ut te non colloquendi (33) studio, nec audiendi cupiditate, sed exponendi gratia, paulisper alloquar: dic mihi, inquam fuitne aliquando tempus quo omnipotens Deus Pater non erat, et Deus erat? Tempus, inquis, non asseruo. Bene et argute. Si enim tempus dixeris, te ipse convinces: quia necesse est asseras fuisse tempus ante Filium, cum Filius temporis auctor sit et creator; non potest enim post opus suum ipse cœpisse: necesse est igitur auctorem operis sui esse fatearis.

59. Ante tempora, inquis, non nego Filium: sed cum Filium dico, ostendo priorem Patrem, quia Pater, inquis, Filio prior. Quid est hoc? Negas esse tempus ante Filium, et tamen nescio quid ante Filium vis præcessisse, quod temporis sit: et ostendis media nescio que molimina fuisse generandi, in quo generationem Patris significas temporalem. Nam si Pater esse cœpit, Deus ergo primo erat, postea Pater factus est. Quomodo ergo immutabilis Deus? Si enim ante Deus, postea Pater: utique generationis accessione mutatus est.

60. Sed avertat Deus hanc amentiam; nos enim ad impietatem eorum redarguendæ, hanc retuli-

(31) Mss. aliquot, « ecce te convinci intellige. »

(31*) Veteres edit. et quidam mss., « ut confiteatur, » optime. Rom. edit. et alii cod. majori numero, et antiquitate, « ut confutetur. » Photinus enim cum veram animi sententiam aperiebat, Verbum non substantiale atque *ὑποκείμενον*, sed transiens ac *ὑποστρεφόμενον* esse contendebat, ut jam

dictum est.

(32) Edit., « ut erubescat Eunomius et Eunomius. »

(33) Edit. omnes, ac mss. aliquot, « non obloquendi: » alii vero etiam plures, « non colloquendi. »

mus quæstionem. Pia namque mens generationem sine tempore asserit; ut et sempiternum Patrem cum Filio dicat, nec aliquandoasserat esse mutatum.

61. Jungat igitur honorificentia Patri Filium, quem divinitas junxit: non separet impietas, quem generationis proprietas copulavit. Honorificemus Filium, ut honorificemus et Patrem, sicut et in Evangelio scriptum est (*Joan. v, 23*). Sempiternitas Filii Paternæ majestatis insigne est. Si iste non semper fuit, ergo ille mutatus est: sed semper fuit Filius, ergo nec Pater aliquando mutatus est; quia immutabilis semper est. Itaque videmus quod illi qui volunt negare Filium sempiternum, volunt Patrem docere esse mutatum.

456 CAPUT X.

Ubi Christi æternitatem confirmavit ex Apostolo, Divinam generationem non ad humane modulum exigendam, aut curiosius exentiendam, at declinatisque hinc nascuntur, difficultatibus, quidquid more corporeo de hac generatione dicitur, spiritui sensu intelligendum esse declarat.

62. Accipe aliud quo clareat Filium sempiternum. Apostolus dicit quod Dei sempiterna virtus sit atque divinitas (34) (*Rom. i, 20*): virtus autem Dei Christus; scriptum est enim Christum esse Dei virtutem, et Dei sapientiam (*I Cor. i, 24*). Ergo si Christus est Dei virtus, quia virtus Dei sempiterna: sempiternus igitur et Christus.

63. Non ergo ex usu generationis humanæ calumniam, hæretice, struas, neque ex nostro sermone componas. Neque enim angustis sermonibus nostris immensæ magnitudinem possumus divinitatis includere, cujus magnitudinis non est finis (*Psal. cxliv, 3*). Namque hominis generationem si definire contendas, tempus ostendis: generatio autem divina supra omnia est: late patet, supra omnes cogitationes ascendit et sensus. Scriptum est enim: « Nemo venit ad Patrem, nisi per me » (*Joan. xiv, 6*). « Quidquid igitur de Patre cogitaveris, quamlibet ejus æternitatem, non potes de eo aliquid nisi per Filium cogitare: nec potest ullus ad Patrem nisi per Filium transire sensus » Hic est, inquit, Filius meus dilectissimus (*Matth. xvi, 5*). « Est, inquit, qui quod est, semper est (35). Unde et David: « In æternum, inquit, Domine, permanet Verbum tuum in cælo » (*Psal. cxviii, 89*). « Quod enim manet, nec substantia, nec æternitate deficit.

64. Quæris a me quomodo Filius sit, si non priorem habeat Patrem? Quæro item abs te, quando aut quomodo Filium putes esse generatum? Mihi

enim impossibile est generationis scire secretum: mens deficit, vox silet, non mea tantum, sed et angelorum. Supra potestates, supra Angelos, supra Cherubim, supra Seraphim, supra omnem sensum est; quia scriptum est: « Pax autem Christi quæ est supra omnem sensum (36) » (*Philipp. iv, 7*). « Si pax Christi supra omnem sensum est, quemadmodum non est supra omnem sensum tanta generatio?

65. Tu quoque manum ori admove, scrutari (37) non licet superna mysteria. Licet scire quod natus sit; non licet discutere quemadmodum natus sit. Illud negare mihi non licet, hoc quærere metus est. Nam si Paulus ea quæ audivit raptus in tertium cælum, ineffabilia dicit, quomodo nos exprimeremus paternæ generationis arcanum, quod nec sentire potuimus, nec audire?

66. Verum si me ad consuetudinem trahis generationis humanæ, ut Patrem dicas priorem, vide utrum ad generationem Dei terrenæ generationis exempla convenient. Si secundum hominem loquamur, negare non poteris priores esse in homine patris quam filii passiones. 457 Prior erevit, prior senuit, prior doluit, prior flevit. Si igitur hic tempore minor, ille antiquior passione. Si hic generationis incurrit ætatem, nec ille generandi evasit pudorem.

67. Quid te ista quæstionum tormenta delectant? Audis Dei Filium: aut dele nomen, aut agnosce naturam. Audis utrum, agnosce generationis perspicuæ veritatem (38). Audis cor, Verbum intellige. Audis dexteram, agnosce virtutem. Audis os, agnosce sapientiam. Non hæc sunt in Deo corporaliter æstimanda. Incomprehensibiliter generatur Filius: impassibiliter generat Pater; et tamen ex se generavit, et ante omnem intellectum generavit Deus verus Deum verum. Pater diligit, et tu discutis; Pater complacet, et tu cum Judæis invides; Pater honorificat, et tu cum gentibus conviciaris.

CAPUT XI.

Non posse probari e Scriptura Patrem Filio priorem esse; neque etiam argumentis ex hominum generatione desumptis; cum inde innumera seculura essent absurda: quod autem Christum ex tempore natum audent prouuntiare, id cumulum esse impietatis.

68. Quæris a me utrum prior non possit esse, qui Pater est. Quæro a te, ut doceas quando Pater prior fuerit, testimoniis, aut argumentis collige veritatem. Si testimoniis, accepisti utique sempi-

Nazian. orat. 1, Cyrillus Hierosol. Catech. 11, Cyrillus Alex. Dial. 2 de Trinit. Hilarius, lib. II, atque alii. Nec tamen theologi nostri, qui de eadem generatione in scholis disputant, propterea sunt condemnandi; non enim ab in quieti ac superbi animi vitio, ut in hæreticis, nascuntur illorum disputationes, sed ab humili ac pia voluntate discendi.

(38) Mss. aliquot, « Audis verum, agnosce... corporalibus æstimanda, »

(34) Ebrul. codex, « atque sapientia. »

(35) Vet. edit. cum mss. perpaucis, « Est, inquit, quod indesinenter est. »

(36) Mss. non pauci, « que exuberat omnem sensum. Si pax Christi superat, » etc.

(37) Nimiam in scrutandis rebus divinis ac potissimum Filii generatione curiositatem non solus damnavit Ambrosius; eam enim cæteri fere Patres eodem modo proscriptam voluerunt. Sic Athanasius orat. 3 in Arian., Basilius. hom. 29, Gregorius

ternam Dei esse virtutem. Legisti etiam dicentem: **A**

Israel, si me audieris, non erit in te Deus recens, neque adorabis Deum alienum (*Psalm. lxxx, 10*). » Aliud horum aternitatem, aliud proprietatem substantia (39) indifferentis significat; ut neque posteriorem Patre, neque alterius divinitatis Filium esse credamus. Nam si Patre posterior est, recens est; et si unius non est divinitatis, alienus est. Sed nec posterior; quia recens non est: nec alienus, quia ex Patre natus; quia » supra omnia est Deus benedictus in sæcula (*Rom. ix, 5*), » sicut scriptum est.

69. Sed si alienum putant, cur adorant eum (40), cum scriptum sit: » Neque adorabis Deum alienum (*Psalm. lxxx, 10*)? » Aut si non adorant, fateantur, et finis est; ne quem sub religiosi nominis professione decipiant. Hæc nempe sunt testimonia Scripturarum. Aut si habes aliud, proferre debebis.

70. Superest ut et argumentis veritas colligatur. Quanquam etiam humanis testimoniis argumenta credere soleant, argumentare tamen, hæretice, ut voles. Usu, inquis, accipimus eo qui nascitur, priorem esse qui generat. Persequere igitur omnia vestigia consuetudinis, et si cætera conveniunt, non obsisto quin et istud requiras: si autem nulla concordant, quemadmodum cum desint cætera, hoc solum exis? Ergo quia usum requiris, quando generatus est ex Patre, parvulus fuit. Vidisti in cunis infantulum vagientem, processus aliquos accepit ætatis; si enim infirmitatem generationis habuit, necesse est **458** ut non solum nascendi, sed etiam vivendi inciderit infirmitatem.

71. Sed fortasse eo prolaboris amentie, ut de Dei Filio ista non abnuas, qui cum ex infirmitate metiris humana; quid si Deum negare non potes nomine, infirmitate tamen hominem vis probare? Quid si dum Filium discutis, Patrem arguis: et dum Christo præjudicias, Patrem adjudicias?

72. Nam si divina generatio subiecta tempori fuit, et id ex usu generationis usurpatur humanæ: ergo et Pater corporali utero portavit Filium, decem mensium curriculis onus vexit. Sed quomodo sine sexu altero generationis usus? Vides solemnem generationis seriem non cœpisse, et tu partus ejusdam corporeæ necessitatis (41) putas fuisse solemnes. Tu usum quæris, ego sexum: tu tempus exis, ego ordinem: tu finem disculis, ego quæro principium, nempe finis ex principio, non principium pendet ex fine.

(39) Rom. edit. sola, « unitatem substantiæ. »

(40) Hæc objectio haud leviter urgebat illos hæreticos, quam proinde ipsis subinde objicere Ambrosius non prætermisit: attamen eidem reponebant Patrem in Filio tanquam regem in imagine abs se adorari colique, ut ex Athanasii orat. 4 in Arianos discere est. Sed cum sequatur ex hoc responso eandem quoque venerationem homini utpote ad imaginem Dei condito exhiberi posse; illo effugio nihil obstante, auctores ejus in ethnico- rum ferme ordinem reposuerunt idem Athanasius

73. Oume, inquis, quod natum est, principium habet: et ideo quia Filius est, principium habet, et ex tempore esse cepit. Quod quorum ore sit dictum. Ergo autem Filium natum esse profiteor: quod reliquum est impietatis, horresco. Deum confiteris, homo, et tali circumscribis calumniam? Deus hanc averruncet amentiam.

CAPUT XII.

Iterum in Filium objectioni iterum respondetur eam retorqueri etiam in Patrem posse; cum ergo Pater nec loco, nec tempore, aliave ulla creatura indigeat, sic nec eorum indigentiam attribuendam Filio: cujus singularis generatio est non solum e Patre, sed etiam e Virgine; proptereaque cum in hac non sexus aut similia forma habuerint, in illa quoque non habuisse.

B 74. Rursus objiciunt: Ergo non est Filius, si non habet quæ habent filii. Ignoscat mihi Pater, ignoscat Filius ignoscat et Spiritus sanctus, quæstionem pro pietate (42) referre cupienti. Est certe Pater, et manet semper, sunt etiam creature pro dispositione divina. Est ergo aliquid earum quod non subiectum sit aut locis, aut temporibus, aut creationi, aut causæ alieni vel auctori? Profecto nihil. Quid ergo dicitis? Est horum aliquid quo egeat Pater? Impium est dicere. Ergo aut desinite, quæ creaturarum sunt, aptare divinitati: aut si comparare contenditis, considerate quo vestra procedat impietas, quod absit ut vel in sensus nostros aliquando veniat.

C 75. Nos enim piam responsionem tenemus. Namque omnipotens Deus est, et ideo nullo eorum Pater indiget, qui non habet mutationem sui aliquam, vel profectum quo nos egemus, quorum infirmitas ex hujusmodi rebus profectum accipit. Qui autem omnipotens est, **459** utique non creatus, et sine loco, et supra tempora est. Nihil enim ante Deum, imo hoc ipsum Verbum, ante Deum dicere esse aliquid, grave (43). Ergo si ita est, quia nihil horum est in Deo Patre, quæ profectum significant: quia Deus est: nihil horum aptari etiam potest Dei Filio, ut vel initium accipiat, vel profectum; quia Deus verus ex Deo vero est.

76. Ergo quia usitatum non reperimus ordinem acquiesce, Ariane, præcipuam Filii generationem fuisse. Acquiesce, inquam: et si mihi non credis, erubescere vel Dei vocem dicentis: « Cui me similem æstimastis (*Isa. xlv, 5*)? Et iterum: « Quia non sicut homo, ita est Deus (*Nam. xxii, 19*). » Etenim si operatio Dei præcipua est, quia non ma-

orat. 3 et 4 contra eosdem, Basilii, hom. 27 in Sabell. Gregorius Nyss. et alii. Consule etiam Vallesii notas ad lib. ii *Hist. Theodor.* 23.

(41) Omnes edit. cum paucis mss., « partus ejusdam corporeæ necessitatis, » alii mss. multo plures potioresque, « partus ejusdam corporeæ necessitatis, » id est, partus corporeæ conditionis necessitati subditos atque astrictos putas.

(42) Teller. codex unus, « quæstionem de proprietate. »

(43) Mss. aliquot, « dicere, est aliquid grave. »

nibus operatur aliquid, non labore conficit, non diebus absolvit: « Ipse enim dixit, et facta sunt, ipse mandavit, et creata sunt (*Psal.* cxlviii, 5): » cur non credamus præcipuam generationem esse ejus in Filio, ejus præcipuam creationem (44) in operibus agnoscimus? Dignum certe est ut specialiter et præcipue videatur generasse Filium. Habeat generationis inusitate gloriam, qui habet potestatis inusitate gratiam.

77. Non sola admirabilis ex Patre generatio Christi, admirabilis etiam ipsa generatio ejus ex Virgine. Tu illam dicis nostræ similem conceptionis, et ego probo et istam nostræ esse dissimilem, imo seipsum cogam fateri. Dic quemadmodum sit natus ex Maria, quo usu uteres eum habuerit virginalis, quomodo sine semine viri partus, unde virgo prægnans, quemadmodum puella mater ante fetus, quam copulam ut uxor experta (45)? Causa deerat, et generabatur filius. Unde ergo legis novæ partus?

78. Si igitur in Virgine usus defuit generationis humanæ, quemadmodum in Deo Patre propriæ generationis usum requiris? Certe usus in sexu est, quia sexus in carne est: ubi ergo caro non est, quemadmodum carnis infirmitatem exigis? Nemo meliorem discutit: credere tibi jussum est, non discutere permissum est. Scriptum est enim: « Credidit Abraham Deo, et reputatum est illi ad justitiam (*Gen.* xv, 5). » Nec solum in generatione Filii sermo deficit, sed etiam in operibus Dei. Scriptum est enim: « Omnia opera ejus in fide (*Psal.* xxxii, 4). » Opera ergo in fide, generatio sine fide? Et discutimus quæ non videmus, qui jubemur credere magis quam discutere, quæ videmus?

CAPUT XIII.

Questionem quomodo genitus sit Filius solvit sanctus doctor; et revelationi credendum Nabuchodonosorisæ Petri exemplum docet. Hujus ultimi visionis æternitatem divinitatemque Filii signalam esse; atque adeo illi credendum neglectis philosophis, quibus jam ubique fides abrogabatur. Contra vero gentilibus ostenduntur similes Ariani.

79. Dicet aliquis: Quomodo generatus est Filius? Quasi sempiternus, quasi Verbum, 460 quasi splendor lucis æternæ (*Hebr.* i, 3), quia simul splendor operatur, ut nascitur (46). Apostoli istud exemplum est, non est men n. Noli ergo credere quod fuerit vel nomen aut aliquod quo fuerit sine sapientia Deus, aut sine splendore lux. Noli, Ariane, ex nostris testimonia divina: sed divina crede, ubi humana non invenis.

(44) Omnes edit. ac pauci mss., « præcipuam operationem: » alii nonnulli, « præcipuam generationem: » ceteri melius, « præcipuam creationem, » activam scilicet, qua creavit universa per Filium.

(45) Ita mss. plerique; nonnulli alii, « matris ante fetus, quam copulam uxoris, » alii demum et edit. omnes, nobiscum faciunt, nisi quod pro *fetus*, plures offerunt *feta*.

(46) Edit. omnes, « Filius quasi sempiternus, qua-

80. Rex gentilis in igne cum tribus pueris Hebraeis quarti quasi angeli vidit figuram; et quin præstare putabat angelis, Dei filium, quem non legit, sed credidit, judicavit (*Dan.* iii, 92). Abraham quoque tres vidit, et unum adoravit (*Gen.* xvi, 2 *seqq.*).

81. Petrus in monte Moysen et Eliam cum Filio Dei vidit, nec erravit in natura, nec erravit in gloria. Denique quid facere deberet, non illos, sed Christum interrogavit; nam etsi tribus parabat obsequium, unius tamen exspectabat imperium. Sed quoniam vel tabernaculorum numerum deferendum tribus simpliciter æstimavit, emendatur Dei Patris auctoritate dicentis: « Ille est Filius meus dilectissimus, ipsum audite (*Matth.* xvi, 5), » id est: Quid conservos tuos cum Domino socias tuo? « Ille est Filius meus. » Non Moyses Filius, non Elias Filius: sed ille Filius. Sensit emendationem apostolus, prostravit in faciem, consternatus Patris voce, et Filii claritate: sed sublevatur a Filio, qui jacentes erigere consuevit. Unum vidit, solum vidit Dei Filium. Recesserunt enim servuli, ut solus Dominus, qui solus designabatur Filius, videretur.

82. Quid igitur sibi voluit illa visio, non æqualitatem Christi servorumque significans, sed mysterium signans, nisi ut appareret nobis quod Lex et Prophetæ cum Evangelio congruentes, sempiternum Dei Filium, quem annuntiaverant, revelarent? Ergo et nos cum audimus ex utero Filium, ex corde Verbum, credamus quia non plasmatus manibus, sed ex Patre natus: non artificis opus, sed progenies est parentis.

83. Et ideo qui dicit: « Ille est Filius meus, » non dixit: Ille est temporalis; non dixit: Hæc est creatura mea, hæc fractura mea, hic servus meus; sed hic Filius meus, quem videtis in gloria. Ille est Deus Abraham, Deus Isaac, Deus Jacob, qui apparuit in rubo Moysi, de quo Moyses ait: « Qui est; misit me (*Exod.* iii, 14). » Non Pater in rubo, non Pater in eremo: sed Filius Moysi locutus est (17). Denique de ipso Stephanus dixit: « Ille est qui fuit in Ecclesia, in eremo, cum angelo (*Act.* vii, 38). » Ille est ergo qui legem dedit, ipse qui locutus est Moysi, dicens: « Ego sum Deus Abraham, Deus Isaac, Deus Jacob (*Exod.* iii, 16). » Ille est ergo Deus patriarcharum, hic Deus est prophetarum.

84. Filium ego legimus: mens tua percipit lectionem, edat lingua confessionem. Auferline argumenta, ubi fides quæritur: in ipsis gymnasiis suis jam dialectica taceat. Non quero quid loquantur philosophi, requiro quid faciant. Sola in suis gym-

si Verbum, quasi splendor lucis æternæ, quia splendor simul operatur, ut nascitur? » Aptius mss. fere ad unum, ut nos in textu.

(37) Compone cum hoc loco quæ super hac questione disputat ante exortam Ariatorum hæresim Irenæus, l. iv *adv. Heres.*, c. 26, et postmodum Theodorus, lib. iii et iv *de Trinit.*, Basilii, l. ii *adv. Eunom.*, Augustinus, etiam *de Trinit.*, lib. ii, cap. 7; Prudentius et alii.

nasce remunerant. Vide 461 quam illos argu-
mentis preponderet. Illi quotidie a suis concubitus
deserviunt, qui coquo et deputant, isti quotidie
crescunt, qui simpliciter credunt (4). Non credi-
tur philosophus, creditur pientibus: non credi-
tur dialecticis, creditur publicanis. Illi voluptati-
bus et deliciis orbem ligarunt, isti jejuniis et dolo-
ribus exerunt. Plures itaque jam coepit illicere
injuria quam voluptas.

85. Nunc videamus quo distant a gentilibus
Ariani. Illi deos appellant dispares sexu, dissimiles
potestate: isti Trinitatem asserunt differentis divi-
nitatis, et dissimilis potestatis. Illi deorum suorum
principium asseverant temporale: et isti Christum
cepisse ex tempore mentiuntur. Nonne ex philoso-
phia omnem impietatis suae traxerunt colorem? Illi
tamen quod venerantur, amplificant: isti Dei Fi-
lium creaturam asserunt esse, qui Deus est.

CAPUT XIV.

*Creaturam non esse Dei Filium hinc astringitur,
quod non jusserit sibi predicari Evangelium,
quod creatura vanitati subdita sit, quod omnia
creaverit, quod legatur genitus, quod tandem
tradita fuerit generationis et adoptionis diffe-
rentia: ubi utraque natura in ipso declaratur.
Quae tot ac tanta testimonia apostolici dicti ex-
positione confirmantur.*

86. (Alias cap. VI). Patuit, ut arbitror, sancte
imperator, neque dissimilem Patri, neque ex tem-
pore esse Dominum Jesum. Restat ut illud quoque
sacrilegium redarguatur, et probemus creaturam
non esse Dei Filium: in quo nobis praesentis ora-
culum lectionis aspirat: audivimus enim legi, di-
cente Domino: « Ille in orbem universum, et prae-
dicare Evangelium universae creaturae (Marc. xvi,
15), » Qui universam creaturam dicit, nullam exci-
pit. Et ideo ubi sunt, qui creaturam Christum ap-
pellant? Nam si creatura esset, numquid ipse sibi
mandaret Evangelium praedicari? Non igitur crea-
tura est, sed creator, qui docendae creaturae disci-
pulis suis mandat officium.

87. Non creatura Christus: « Vanitatem enim crea-
tura subjecta est, » sicut Apostolus dixit (Rom.
viii, 20). Numquid ergo Christus subjectus est vani-
tati? Rursus ex justa eundem Apostolum: « Crea-
tura congemiscit et comparturit usque nunc (Ibid.
22). » Numquid ergo Christus congemiscit et com-
parturit, qui nostros a morte gemitus liberavit?
« Creatura, inquit, liberabitur a servitute corrup-

(48) Liqueat ex hoc toto loco eorum qui tunc tem-
poris philosophiam profitebantur, plurimos idolis
mancipatos fuisse. Jam inde ab anno 362, legem
sanxerat Julianus Apostata, quae Christianos a do-
cendis discendis litteris humanioribus ac philo-
sophia in gymnasiis publicis removebat: cujus leg.
3 de Medic. et Profess. Cod. Theod. appendicem
esse Baronius atque alii observarunt. Contra ejus
constitutionis injustitiam reclamarunt non modo
scriptores Christiani, sed etiam infideles; ut legimus
apud Gregorium Nazian. orat. i in Jul.: Hierony-
mum, in Chronico; Ambrosium, contra Symm.;

tionis (Ibid. 21). » Videmus igitur magnam inter
creaturam et Dominum esse distantiam (49): quia
servitus creatura est: « Dominus autem spiritus
est: ubi autem spiritus Domini est, ibi libertas
(II Cor. iii, 17). »

88. Quis hunc induxit errorem, ut eum qui crea-
vit omnia, qui fecit omnia, diceret creaturam?
Numquid ipse Dominus se creavit? Si enim lec-
tum est quod « per ipsum omnia facta sunt, et sine
ipso factum est nihil (Joan. i, 3); » numquid ipse
se fecit? 462 Si lectum est, quod negari non po-
test, qui Deus in sapientia fecit omnia (Psalm. ciii,
24): numquid verisimile videri potest quia in se
ipsa (50) est facta sapientia?

89. Legimus genitum, quia Pater dixit: « Ego
ex utero ante Luciferum genui te (Psalm. cix, 3). »
Legimus primogenitum (Matth. i, 25). Filium, le-
gimus unigenitum (Joan. iv, 16). Primogenitum,
quia nemo ante ipsum; unigenitum, quia nemo
post ipsum. Legimus etiam: « Generationem ejus
quis enarrabit (Isa. lvi, 8)? » Generationem, in-
quit, non creationem. Quid his tantis ac talibus
conferri potest?

90. Ostendit etiam Dei Filius distantiam genera-
tionis et gratiae, dicens: « Ascendo ad Patrem
meum, et Patrem vestrum; Deum meum, et Deum
vestrum (Joan. xx, 17). » Non dixit: Ascendo ad
Patrem nostrum, sed: « Ascendo ad Patrem meum,
et Patrem vestrum. » Separatio ista diversitatem
ostendit, quod illius generator, noster creator sit.

91. Et addidit: « Deum meum, et Deum ves-
trum; » quia licet ipse et Pater unum sint, et illi Pa-
ter sit proprietate naturae, nobis Deus pater coepe-
rit esse per Filium, non naturae jure, sed gratiae;
tamen utramque naturam hic significare videtur in
Christo et divinitatis et carnis; divinitatis ex Patre,
carnis ex matre, illamque ante omnia, istamque
ex Virgine. Denique ante Patrem ut Filius nomina-
vit, Deum postea ut homo nuncupavit.

92. Ubique autem Deum suum, quod ex persona
dicat hominis, testimonia docent: « Deus, Deus
meus, respice me; quare me dereliquisti (Psalm.
xxi, 2)? » Et alibi: « De ventre matris meae Deus
meus es tu (Ibid. 11). » Et supra quasi homo pati-
tur: et infra homo est, qui ex matris ventre jactatur.
D Itaque cum dicit: « De ventre matris meae Deus
meus es tu, » significat eum qui Pater semper
erat, ex eo Deum sibi esse, ex quo de ventre ma-
tris jactatus est.

Augustinum, de Civit. Dei lib. xviii, c. 5: Am-
nian. Marcellinum lib. xxii, et alios. At revocata
invenitur ea lex a Valentiniano, ut patet ex se-
quentibus num. 6 et 7, in quas consule Godofre-
dum. Cum autem pagani iisdem legibus a scientia-
rum professione non prohiberentur, in eadem
publice exercenda perseverarunt.

(49) Non pauci mss., « et Deum esse distantiam. »

(50) Omnes edit. cum paucis mss., « quia a se
ipsa, » concinnius vero mss. longe plurimi, « quia
in se ipsa. »

93. Cum igitur in Evangelio, in Apostolo, in prophetis generationem Christi legerimus, unde audent dicere creatum esse vel factum? et quidem in quo creatum (51) legerint, in quo factum, considerare deberent. Edoctum est enim Dei Filium de Deo esse genitum, de Deo natum : factum autem in quo legerint, diligenter advertant : non enim Deus factus, sed Deus Dei Filius natus est : postea autem secundum carnem homo factus ex Maria est.

94. Si mihi non credunt, credant Apostolo dicenti : « Postquam vero venit plenitudo temporis, misit Deus Filium suum factum ex muliere, factum sub lege (Galat. iv, 4). » *Filium* inquit, *suum*, non unum de multis : non communem, sed suum. *Suum* enim dicit, generationis aeternae proprietatem significavit. Hunc postea *factum ex muliere* asseruit, ut factura non divinitati, sed assumptioni corporis ascriberetur : *factum ex muliere* per carnis suspensionem : *factum sub lege* per observantiam legis : generatio autem illa coelestis ante legem, ista post legem (Cone. Chalcedon. act. 1, in exposit. fid. Nic.).

463 CAPUT XV.

Dubius Scripturae locis quibus factus et creatus Christus dicitur, ut satisfaciatur sanctus praesul : illos non nisi secundum naturam hominis ipsi convenire declarat : in quibus etiam praeteritum pro futuro positum esse ex sacrorum codicum auctoritate planum facit.

95. [Alias cap. VII.] Unde et illud vane jactare consueverunt quod scriptum est : « Et Dominum cum et Christum fecit Deus (Act. ii, 33). » Imperiti legant totum, et intelligant ; sic enim scriptum est : « Et Dominum eum fecit, et Christum fecit Deus hunc Jesum, quem vos crucifixistis » (Ibid.). Non divinitas crucifixa, sed caro est. Hoc utique fieri potuit, quod potuit crucifigi. Non ergo factura Dei Filius.

96. Facessat igitur et illud, de quod calumniari solent, et discant quemadmodum dictum sit : « Dominus creavit me (53) (Prov. viii, 22). » Non dixit : Pater creavit, sed « Dominus creavit me. » Caro Dominum agnoscit, gloria Patrem significat : creatura nostra Dominum confitetur, charitas Patrem novit (54). Itaque quis ignoret quia ob causam incorporationis hoc dicitur? In eo igitur se creatum dicit, in quo et hominem testificatur dicens : « Quia me queritis occidere hominem, qui veritatem locutus sum vobis (Joan. viii, 40)? » Hominem dixit, in quo et crucifixus et mortuus, et sepultus est.

(51) Mss. aliquot, « Et quid est in quo creatum. »

(52) Edit., « et Deum eum... et Deum eum fecit. »

(53) Huic loco quem non mediocriter jactabant Arianus, nunquam non eodem modo respondet Ambrosius, puta in psalm. cxviii, serm. 5, et infra hujus Operis lib. iii, cap. 4, ubi eundem accuratius examinat. Eandem quoque solutionem habes apud Athanasium pluribus locis, Basilium et Gregorium Nyss. adversus Eunomium, Gregorium Naz. Hiero-

97. Nec dubitandum quod praeteritum posuit, quod erat futurum : haec enim consuetudo est prophetiae, ut quae futura sunt, vel quasi praesentia, vel quasi facta dicantur. Denique in psalmo xxi legisti : « Tauri pingues obsederunt me (Psalm. xxi, 13) : » legisti etiam : « Diviserunt sibi vestimenta mea (Ibid. 19) : » quod evangelista de tempore passionis prophetatum esse significat : Deo enim quae sunt futura, praesentia sunt : et ei cui praecognita sunt omnia, ventura profectis sunt, sicut scriptum est (55) : « Quis fecit quae ventura sunt (Isa. xlv, 11). »

98. Nec mirum si ante saecula fundamentum se esse dicit, cum legeris praedestinatum ante tempora saecularia. Quam vere de incarnatione id videtur expressum, declarant sequentia : « Sapientia, inquit, aedificavit sibi domum, et subdidit columnas septem, et interfecit suas hostias : miscuit in cratera vinum suum, et paravit suam mensam : et misit suos servos, convocans cum altissima predicatione, dicens : Qui est insipiens declinet ad me (56) (Prov. ix, 1, 4). » Nonne in Evangelio post incarnationem haec omnia videmus esse completa, quod sacri convivii celebravit mysteria, quod apostolos misit, voce magna clamavit dicent : « Si quis sitit, veniat ad me, et bibat (Joan. vii, 37)? » Ergo sequentia respondent prioribus, et totius cursum incarnationis videmus prophetiae expositione digestum.

99. Multa alia documenta praesto esse possent hujusmodi de incarnatione dicta videri : sed non me involvo libris, ne tractatus videatur esse diffusior.

464 CAPUT XVI.

Arianos, si creatum et genitum illis idem sit, Christo inferre injuriam : si autem illa distare credant, quem legerint genitum, creatura loco non habendum. Hoc Pauli ut creaturae serviatur, prohibentis ; Christi tamen se servum esse probantis, testimonio confirmari : cui potius credendum quam Ario. Subditur etiam creaturam in Deo non esse, cum simplex sit : nec Filium in creaturae ordinem religendum, cum in eo Patri communicet.

100. Nunc ipsos Arianos interrogo, utrum idem putent esse genitum, quod creatum? Si enim idem dicunt, nihil utique distat inter generare et creare. Ergo quoniam et nos creati sumus, inter nos et Christum et elementa nulla distantia est. Sed quamvis amentes sint, id tamen non audebunt dicere.

101. Postremo ut insipientiae eorum quod verum non est, indulgeam : si nihil, ut putant, distat in

nymum, Augustinum atque alios. Fuere tamen qui illum ipsum locum diverso modo interpretarentur, quae de re consuli potest Petavius, Theol. Dogm. lib. ii de Trinit. cap. 1.

(54) Non pauci mss., « claritas Patrem novit. » Minime male.

(55) Mss. aliquot, « ventura perfecta sunt, sicut, » etc.

(56) Mss. aliquot, « Quis est insipiens? Declinet ad me. »

verbo : cur non eum quem colunt, meliore appellant nomine ? cur verbo non utuntur Patris ? cur abijciunt quod honorificentiae est, assumunt quod injuriae ?

102. Si autem distat inter creatum et genitum, ut ergo arbitror, cum legerimus genitum, non utique idem et genitum intelligimus et creatum. Dicant igitur generatum ex Patre, ex Virgine procreatum : aut dicant quomodo Dei Filius et genitus et creatus. Una natura, et maxime Deus diversitatem non recipit.

103. Certe facessat nostra sententia : Paulum interrogemus, qui Spiritu Dei plenus has praevidens quaestiones, generaliter contra gentes, specialiter contra Arianos locutus, ait divino iudicio eos esse damnatos, qui servirent creaturae potius quam Creatori. Denique sic habes : « Tradidit illos Deus in desideria cordis ipsorum, ut cantumeliis afficiant corpora sua inter semetipsos : qui commutaverunt veritatem Dei in mendacium, et coluerunt, et servierunt creaturae potius quam Creatori, qui est Deus benedictus in saecula (Rom. i, 24, 25). »

104. Prohibet itaque ne Paulus creaturae servire, et Christo admonet serviendum. Non ergo creatura Christus. « Paulus, inquit, servus Jesu Christi (Ibid. 1). » Et bonus servus qui Dominum recognoscit, ipse creaturae servire nos prohibet : quemadmodum ergo Christo ipse serviret, si creaturam Christum putaret ? Aut igitur desinant colere quem creaturam appellant, aut desinant quem colere se simulant, dicere creaturam : ne sub appellatione cultorum sacrilegia graviora committant. Detestabilior enim domesticus hostis quam extraneus : et gravius scelus ut adversus Christum abutantur Christi nomine.

105. Quem igitur meliorem interpretem quaerimus Scripturarum, quam illum doctorem gentium, vas electionis, electum de persecutoribus ? Qui Jesum persecutus fuerat, fatetur. Legerat 465 utique Salomonem plus quam Arius, et erat peritus in lege ; et ideo quia legerat, non creatum Christum dicit esse, sed genitum. Legerat enim : « Ipse dixit, et facta sunt : ipse mandavit, et creata sunt (Psalm. cxlviii, 5), » Numquid dicto factus est Christus ? numquid mandato creatus est Christus ?

106. Quomodo autem creatura in Deo esse potest ? Etenim Deus naturae simplicis est, non conjunctae atque compositae : cui nihil accedat (57), sed solum quod divinum est in nature habeat sua : complens omnia, nusquam ipse confusus : pene-

A trans omnia, nusquam ipse penetrandus : ubique totus, eodemque tempore vel in caelo, vel in terris, vel in novissimo maris praesens : visu incomprehensibilis, fatu ininterpretabilis, sensu inestimabilis, ille sequendus, religione venerandus : ut quidquid religiosius sentiri potest, quidquid praesentius ad decorem, quidquid sublimius ad potestatem, hoc Deo intelligas convenire.

107. Ergo quia in Filio complacet Pater (Matth. xvi, 5), crede quia dignus Pater Filius, crede quia a Deo exivit Filius, ut ipse testatur dicens : « Ex Deo processi, et veni (Joan. viii, 42) ; » et alibi : « A Deo exivi (Joan. xvi, 27). » Qui ex Deo processit, et a Deo exivit, nihil aliud potest habere, nisi quod Dei est.

CAPUT XVII.

Christum Deum verum esse ex eo probat, quod sit proprius Dei Filius; praemissaque difficultatis suborientis solutione, eandem rem inde confirmat, quod sit genitus, quoque ex Deo exierit. His subdit Patris ac Filii unitatem operationis ac voluntatis. Tum apostolis et Centurione quem cum Arianis contendit, in testimonium adductis Isaiam jungit ac Joannem.

108. Unde non solum Deus, sed etiam verus Deus (58), verus e vero, et adeo verus ut ipse sit veritas. Itaque si nomen quaerimus, veritas est : si majestatem quaerimus naturalem (59), eo usque Filius Dei verus est, ut et proprius. Scriptum est enim : « Qui proprio Filio non pepereit, sed pro nobis tradidit eum (Rom. viii, 32) : » tradidit utique secundum carnem. Proprietas divinitatis est, veritas proprietatis, misericordia pietatis, oblatio securitatis.

109. Sed ne calumniarentur, quia scriptum est : « Tradidit eum Pater (Ibid.) : » ipse Apostolus alibi dixit : « Pax a Deo Patre, et Domino nostro Jesu Christo, qui se dedit pro peccatis nostris (Galat. i, 3, 4), » et alibi : « Sicut Christus dilexit nos, et tradidit semetipsum pro nobis (60) (Ephes. v, 2). » Si ergo et traditus est a Patre, et ipse se tradidit, apparet unam esse operationem, unam esse Patris et Filii voluntatem.

110. Si naturalem ergo majestatem quaerimus, genitus est. Qui genitum inficiatur, proprium negat. D qui proprium abnuat, communem caeteris arbitratur. Sin vero generationis ipsius proprietatem requirimus, ex Deo exivit. Nam 466 cum in usu nostro id sit exire quod jam sit, et ex interioribus secretis prodire videatur, quod exire perhibetur (61) : angustis licet sermonibus proprietatem divinae

(57) Vet. edit. ac mss. nonnulli, « cui nihil accedit : » Rom. edit. et alii mss. numerosiores, ... *accedat*. Et infra ubi nos cum eadem Rom. edit. ac mss. pluribus, « fatu interpretabilis, » aut *affatu* ut in mss. quibusdam, caeteri mss. et edit., « factu interpretabilis. » Non omnino male, si *factu* positum fuerit pro facto sive operatione, unde Deum interpretamur atque cognoscimus.

(58) Ita Gill. ac Rom. edit. cum mss. pleisque : Amerb. vero et Eras., « et a Deo verus ; » reliqui denique mss., « et a Deo Deus. »

(59) Mss. non pauci, « quaerimus naturalem, genitus est. »

(60) Mss. aliquot, « dilexit vos, et... pro vobis. »

(61) Mss. tres, « quod jam sit ex interioribus secretis exire, quod, » etc., unus, « quod jam ex interioribus secretis prodire videatur, » etc.

generationis advertimus, ut non ex loco aliquo videatur exisse, sed ut Deus ex Deo, Filius ex Patre nec videatur cœpisse ex tempore, qui ex Patre nascendo prodit, ut dixit ipse qui natus est : *Ex ore Altissimi prolui* (Eccli. xxiv, 5).

111. Sed si naturam non agnoscunt, si non credunt Scripturis, vel operibus credant. Cui dicit Pater : « Faciamus hominem (Gen. i, 26), » nisi ei quem verum Filium sciret? In quo nisi in vero suam imaginem recognosceret? Non est unum adoptivus et verus; nec Filius diceret : « Unum sumus (Joan. xvii, 22) : » si se cum vero (62), qui verus non esset ipse, conferret. *Faciamus* ergo dicit Pater. Qui dixit, verus est : potestne ergo verus non esse ille, qui fecit, et quod dicenti defertur, facienti negatur?

112. Quomodo autem nisi verum Filium sciret, committeret ei voluntatis suæ unitatem, et operis veritatem? Cum enim eadem faciat Filius opera quæ Pater facit, et quos vult vivificet Filius, sicut scriptum est (Joan. v, 19, 21), nec differens potestate, et liber est voluntate : ita unitas servatur, quia et virtus Dei in divinitatis proprietate est : et libertas non in aliqua differentia, sed in unitate est voluntatis.

113. Turbati in freto apostoli, licet adhuc non credentes corde (63), ubi primum sub pedibus Domini ludere aquas, et inquieto maris æstu deambulantis Domini super aquas intrepida videre vestigia, subitoque navi quæ fluctibus turbaretur, ubi eam tamen Christus ascendit : placidata æquora et elementa conspexere famulantia, verum Dei Filium crediderunt, dicentes : « Vere Dei Filius es (Matth. xiv, 23). »

114. Hoc idem Centurio cum aliis qui secum erant, tremefactis mundi cardinibus in passione Domini confitetur : et tu, hæretice, negas! Centurio dicit : « Vere Filius Dei erat iste (Matth. xxvii, 54). » *Erat*, inquit Centurio, et Arianus dicit, non erat. Ille ergo generationis et veritatem et æternitatem asserit manu cruentus, sed mente devotus : tu, hæretice, veritatem generationis negas, tempus ascribis. Utinam manus potius quam animam cruentasses! Sed nec manu innocens, et mente feralis, quantum in te est, mortem inferis, qui infirmum opinaris : imo, quod gravius est, etsi divinitas

(62) Omnes edit. ac pauci mss., « si se cum uno; » cæteri, « si se cum vero, » melius, ut per se liquet.

(63) Non pauci mss., « Turbati in freto apostolorum licet adhuc non credentium chori; » unus, « Turbatum in freto apostolorum licet adhuc non credentium cor : » commodius; alii et edit. ut in textu.

(64) Ita edit. omnes ac mss. aliquot : alii vero multo plures, « cognoscamus potestatem. » Non satis recte.

(65) Superiorem fidei definitionem nihil aliud esse quam Nicæni Symboli compendium declarat Ambrosius. Idem quoque discimus e collectoribus Actuum synodicorum, ex posterioribus conciliis,

A vulnus sentire non possit, quod in te tamen est, maiestatem suam in Christo, non corpus interficere conaris.

115. Verum igitur Deum dubitare non possumus, quem verum Dei Filium et carnifices crediderunt, et dæmones fatebantur : quorum nunc non testimonia requiruntur, sed tuis tamen sacrilegiis præferuntur. Illos novinavimus, ut erubesceres; divina quoque raspona adhibuimus, ut crederes.

467 116. Clamat Dominus per Isaïam : « Servientibus mihi vocabitur nomen novum, quod benedicetur super terram, et benedicent Deum verum : et qui jurant super terram jurabunt per Deum verum (Isa. lxxv, 16, 16). » Hæc, inquam, dixit Isaïas, quando vidit maiestatem ejus. Hoc in Evangelio designatur, quod maiestatem viderit Christi, et locutus sit de eo.

117. Accipe tamen quid etiam scripserit Evangelista Joannes in epistola sua, dicens : « Scimus quia Filius Dei apparuit, et dedit nobis sensum, ut cognoscamus Patrem (64), et simus in vero Filio ejus Jesu Christo Domino nostro. Hic est verus Deus, et vita æterna (I Joan. v, 20). » Verum Joannes Filium Dei, et verum Deum dicit : ergo si verus Deus, utique non creatus, nihil fallax habens atque fucatum, nihil confusum atque dissimile.

CAPUT XVIII.

In Nicæna definitione Arianos errores, ne quem decipiant, commemorari. Idem cum anathemate suo referuntur, quod non modo Nicææ latum dicitur, sed et Arimini semel ac iterum.

C 118. [Alias cap. VIII.] Deus igitur ex Deo, lumen de lumine, Deus verus de Deo vero, ex Patre natus, non factus, unius substantiæ cum Patre.

119. Sic nempe nostri secundum Scripturas dixerunt Patres (65), qui etiam sacrilega dogmata ideo suis inserenda putavere decretis, ut Arii perfidia ipsa se proderet, ne quasi fucis quibusdam et coloribus illita velaretur. Fucum enim faciunt, qui non audent explicare quod sentiunt. Censorie itaque impietas Ariana non expositione reseratur, sed damnatione detegitur, ut qui curiose gestit audire, prius damnatam cognosceret, ne laberetur, quam expositam audiret, ut crederet.

D 120. [Alias cap. IX.] Eos, inquit (66), qui dicunt : Erat quando non erat, et antequam nasceretur non

Chalcedonensi, et aliis, ex variis quoque PP. Athanasio, epist. ad Jovin., Basilio, epist. 78, etc. : item e codicibus canonum Ecclesiæ Romanæ atque Africanæ : postremo ex historicis Rufino, lib. i, cap. 6; Socrate, lib. i, cap. 8, Theodoret, lib. i, cap. 12, qui ultimi duo etiam referunt Eusebii Cæsariensis hæc de re epistolam.

(67) Vet. edit. ac mss. hoc uno inter se dissentiant, quod horum non pauci habent *inquam* pro *inqui* : at Rom. edit. verbo *Erat*, subjungit, *aliquando*. Invenitur quidem in monumentis omnibus hujus synodi, sed qui a facile a lectoribus subintelligi potest, ideo a sancto doctore putamus prætermisum.

erat : et qui ex nihilo factum, aut ex alia substantia vel *ὅτι* dicunt esse, aut mutabilem, aut convertibilem Dei Filium, mathematizat catholica et apostolica Ecclesia.

121. Accepisti, sancte imperator, eos qui talia asserunt, jure damnatos. Non humani industria, non composito aliquo trecenti decem et octo, ut supra pressius dixi (Prolog. n. 5), episcopi ad concilium convenerunt (67) : sed ut in numero eorum 468 per signum suae passionis et nominis Dominus Jesus suo probaret se adesse concilio : Crux in trecentis, Jesu nomen in decem et octo est sacerdotibus.

122. Hoc et in Ariminensi (68) concilio habuit, prima confessio, et post Ariminense concilium secunda correctio. Confessionem epistola ad imperatorem Constantium missa testatur, correctionem secuta concilia confitentur.

CAPUT XIX.

Ubi Ario primum e memoratis erroribus attribuit, eundem refellit Joannis testimonio, ac ere nata tragicam haeresiarcae mortem describit. Mox singillatim reliquas ejusdem blasphemias expendit et confutat.

123. Arius ergo dicit : Erat quando non erat, sed Scriptura dicit, *Erat*, non dicit, Non erat. Denique Joannes scripsit : « In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum : hoc erat in principio apud Deum (Joan. i, 1). » Ecce quoties *erat* et nusquam dixit quod non erat. Cui ergo credimus? Joanni in Christi pectore recumbenti, an Ario inter effusa se sua viscera volutanti (69) : ut agnosceremus similem Judae proditoris Aarii quoque fuisse perfidiam, quem similis poena damnavit?

124. Effusa sunt enim et Aarii viscera, pudet dicere ubi, atque ita crepuit medius, prostratus in faciem; ea quibus Christum negaverat, foeda ora pollutus. Crepuit enim, sicut etiam de Juda Petrus apostolus dixit (Act. i, 18), quia possedit agrum de mercede injustitiae, et in faciem prostratus crepuit

(67) Omnes edit. et quidam mss., « non compositione aliqua sed trecenti decem et octo, ut supra dixi, episcopi ad concilium convenerunt. Sed, » etc.

(68) Concilium hoc celebratum fuit anno 359, Arimini, quae civitas maritima est in Romana Italiae provincia. Quapropter ejusdem concessus acta, quae, teste Hieronymo in Luciferianos, in publicis Ecclesiarumque tabulariis asservabantur, a Mediolanensibus non abfuisse perquam credibile est. Utitur tamen sanctus Ambrosius solo testimonio synodicae ad Constantium epistolae : qua episcopi, quia quadringentos et amplius coiverant, certiore faciunt imperatorem, se statuuisse, ne quid eorum quae apud Nicæam sancita fuerant, mutaretur. Haec epistola, qua vix pretiosius aliud antiquitatis pignus ad nos pervenit, exstat in Athanasii lib. *de Syn. Arim. et Seleuc.*, referturque non modo a Socrate, Sozomeno et Theodoro Græcis scriptoribus, at etiam ab Hilario in fragmentis. Verum praeclara illa confessio non diu integra perseveravit; illam enim primo decem concilii ad Constantium legati, deinde omnes ferme isti antistites non correxerunt, sed corruerunt : cum partim ab imperatore ter-

A melius, et effluerunt omnia viscera ejus. Non est fortuita mors, ubi in sacrilegio pari poenae paribus processit exemplum; ubi idem subirent supplicium qui eundem Dominum negaverunt, et qui eundem Dominum prodiderunt.

125. Veniamus ad alia. Arius dicit : Antequam nasceretur, non erat, sed Scriptura dicit omnia esse per Filium. Quomodo ergo aliis dedit esse, qui non erat? Cum autem dicit impius, quando et ante, haec utique duo verba tempus ostendunt. Quomodo ergo negant tempus ante Filium, et volunt prius fuisse quae temporis sunt : cum idipsum, quando et ante et aliquando non fuisse, sit temporis?

469 126. Arius dicit ex nihilo Dei Filium. Quomodo ergo Dei Filius? quomodo paterno generatus ex utero? quomodo eructatum ex corde Verbum legitur (Psal. xlv, 1), nisi ut ex intimo et inestimabili Patris intelligatur, ut scriptum est (Joan. viii, 42), prodixisse secreto? Filius enim aut per adoptionem, aut per naturam est : per adoptionem nos filii dicimur (Galat. iv, 5), ille per veritatem naturae est. Quomodo ergo ex nihilo ille, qui ex nihilo fecit omnia?

127. Non habet Filium, qui nescit unde sit. Denique nec Judaei habebant Filium, quia unde esset nesciebant. Et ideo dixit his Dominus : « Nescitis unde veni (Joan. viii, 14) : » et infra : « Neque me nostis, neque patrem meum scitis (Ibid. 19). » Qui enim negat ex Patre Filium, nec Patrem ex quo est Filius, novit (I Joan. ii, 23) ; neque Filium novit ; quia Patrem nescit.

128. Arius dicit : Ex alia substantia. Quae igitur alia substantia aequatur Dei Filio, ut ex ipsa Dei Filius sit? Aut quomodo reprehendunt quia nos in Deo aut *ὅτι* Græce, aut Latine *substantiam* dicimus, cum ex alia dicendo substantia Dei esse Filium (70), etiam ipsi substantiam Dei esse confirmant?

riti, partim decepti ab Arianis, in vocum *substantiae* et *consubstantialis* abolitionem consensere : ejus quidem praevaricationis eorum qui memoriae prodiderunt res Ecclesiae nemo non meminit. Certe jam vidimus quid sanctus doctor de illa scripserit in Luc. lib. v. num. 71, de qua etiam dicturus est infra lib. iii, et alibi pluribus locis. Secuta est demum vera correctio, quam Ambrosius secundam vocat. Synodi porro quarum hic testimonia indicantur, eae sunt : Alexandrina, qui praefuit Athanasius an. 362 ; Parisina eoipse anno coacta, ejus synodica epistola inter Hilarii fragmenta exstat ; Romana denique habita sub Damasi pontificatu an. 369, quas omnes adire operae pretium sane fuerit.

(69) Hanc tam foedam atque horribilem Aarii mortem Athanasius memorat, orat. in Arian et fusius adhuc epist. *ad Serap.*, ubi Macarium presbyterum ejusdem narrationis praedem citat. Meminit etiam ejus Epiphanius, haeresi 69. Quod autem ad historicos ecclesiasticos, cum vix ullus eorum illam prae-termiserit, supervacuum esset ipsorum nomina hic prodere.

(70) Omnes edit. cum parte non minima mss., *Deum esse filium* : melius tamen alii, qui nec pau-

129. Sed si de nomine substantiæ aut naturæ divinæ voluerint dicere, facile revincuntur; quia et *ὁσις* Græce, et Latine substantiam frequenter Scriptura memoravit. Et Petrus vult nos, ut legimus (*II Petr.* i, 4), divine consoretes fieri naturæ. Quod si ex alia substantia Filium dicent, ipsi se revincunt, et verbum substantiæ quod metuntur confitendo, et Filium creaturis quibus præferre se simulant, conferendo (71).

130. Arius dicit creaturam Dei Filium, non sicut cæteras creaturæ. Quæ enim creatura non sicut alia creatura non est (72)? Homo non ut Angelus, terra non ut cælum, sol non ut aqua, lumen non ut tenebræ. Nihil ergo præferendo donavit, sed ad simplices decipiendos misero colore fraudem suæ impietatis obduxit.

131. Arius dicit mutabilem et convertibilem Dei Filium. Quomodo ergo Deus, si mutabilis, cum ipse dixerit: « Ego sum, ego sum, et non sum mutatus (*Malach.* iii, 6)? »

CAPUT XX.

Optat ad se mundandum, ut olim ad Isaiam Seraphim, aliquem advolare; imo vero ad se, ad imperatorem aliosque lectores suos Christum invitat; ac tandem Dominico poculo mystice designato, ut ejus virtute Gratianus cæterique fideles inebrientur, petit.

132. Verum nunc mihi propheticum illud est confitendum, quod prophetaturus de Domino præmittit Isaias dicens: « O miser ego, et compuncto corde, qui cum immunda labia habeam, in medio quoque populi inhabitem immunda labia habentis; vidi Dominum Sabaoth (*Isa.* vi, 5). » Ergo si Isaias miserum se dicit, qui vidit Dominum 470 Sabaoth: quid ego de me dicam, qui cum immunda labia habeam, cogor de Dei generatione tractare? Quo igitur de iis quæ metuo, locuturus erumpo; cum David de iis quæ sciat ori suo custodiam petat (*Psal.* cxi, 3)? O si mihi quoque unus de Seraphim candentem illum carbonem, quem de altari divino sumpsit, utriusque foreipe deferens Testamenti, immunda adurat labia (*Isa.* vi, 6)!

133. At quia tunc Seraphim descendit in figura ad prophetam: tu autem, Domine, revelato mysterio ad nos in carne venisti, non per te, ab oculis

ciores, nec inferiores, « Dei esse Filium, » ut per se clarum est.

(71) Edit., « Se simulant, coæquabunt. »

(72) Edit. omnes, et mss. aliquot, « non sicut alia creatura est? » Male, hoc enim significaretur quamlibet creaturam esse sicut aliam, quod eum sequentibus non cohæret. Optime igitur ex aliis mss. negationem quidam remonent, plures vero geminant ut in textu.

(73) Hic et infra ubi plurimum potiorumque mss. auctoritate restituimus, *vinum* et *vinu*; in eunetis edit. et mss. nonnullis habetur *poculum* et quater *poculo*.

(74) Mss. aliquot, « Domine, aures augustæ mentis. » Minus commode.

(75) Vix aliud testimonium de Gratiani liberis habemus quam hoc Ambrosianum. Citabatur qui-

tis meis conscientiam meam munda; ut ego quoque dudum immundus, sed jam per tuam misericordiam fide mundus, illud Davidicum eam, dicens: « Psalla tibi in cithara, Deus Israel, gaudebunt labia mea, dum cantavero tibi; et anima mea, quam redemisti (*Psal.* lxx, 22, 23). »

134. Itaque, Domine, calumniatores tuos et hostes relinquens, confer te ad nos; et sanctifica aures principis Gratiani, omniumque præterea quorum in manus hic libellus venerit, vacuas mihi presta aures; ne ubi audite perfidiæ sordes resideant. Emunda ergo, emunda aurem non fontanis poculis, nec fluviali haustu, nec susurro prætermantis rivuli: sed sermonibus ad vicem aquarum operantibus, supra nitorem aquarum pers-

picuis, et omni purioribus nive, illis utique sermonibus, quibus dixisti: « Si fuerint peccata vestra sicut phœnicium, ut nivem dealbabo (*Isa.* i, 18). »

135. Est etiam poculum quo secreta mentis mundare consuevisti, poculum non naturæ veteris, nec ex vite solemnî: sed poculum novum de cælo delatum in terram, expressum ex illo botryone peregrino, qui sicut uva de vite, ita ille in carne crucis pependit e ligno. Ex hoc ergo botryone est vinum (73) quod lætificat cor hominis, sobrietatem inebriat, crapulam fidei et veræ religionis exhalat, crapulam castitatis infudit.

136. Hoc igitur vino, Domine meus, domini aures Augusti mentis (74) emunda, ut sicut vino naturali homines inebriati, quietem diligunt, timorem mortis expellunt, injurias non sentiunt, aliena non quærunt, suorum obliviscuntur: ita etiam vino tuo erapulatus, pacem diligit, ei fidei exultatione securus, mortem infidelitatis ignoret, patientiam charitatis exhibeat, sacrilegia aliena non teneat, fidem etiam pignoribus suis preferat (75), secundum quod scriptum est: « Relinque omnia tua, et veni, sequere me (*Matth.* xix, 21). »

137. Hoc vino, Domine Jesu, sensus etiam nostros dilue, ut te adoremus, te colamus visibilium et invisibilium creatorem. Non potes ergo invisibilis aut bonus non esse, qui id etiam tuis operibus contulisti.

Dem etiam Augustini locus lib. v *de Civit. Dei* cap. 25, in antiquis edit. conceptus in hæc verba, « cum parvulum haberet et fratrem: » at cum in nova edit. particula *et* sublata fuerit auctoritate mss. probatiorum, licet nequaquam raro eveniat, ut hujusmodi copulæ excedant diligentissimis quoque librariis, tamen eadem jam plena fides haberi nequit. Discimus igitur ex Ambrosio liberos Gratiano fuisse, dum scriberentur. An vero unum pluresve progenierit, incertum est. Certe illud non est dubium, sobolem de qua hic agitur, non e secundæ conjugæ quam recens duxerat, ut diximus ad Expos. psal. lvi, pag. 963, natam esse; verum e priore, quam Constantiam vocant. His porro Ambrosii cohortationibus attribuitur, quod Gratianus amore propriæ prolis, quominus adoptaret Theodosium, revocari se non passus fuerit.

LIBER SECUNDUS.

471 PROLOGUS.

Ambrosius libro superiori hunc adiecit, duodecim nomina Filii Dei primo trifariam divisa non ejus tantum, sed patris etiam aeternitatem probare docet. Mox eadem cum duodecim sacerdotibus vestis lapidibus cursim comparans, quam necessario conjungenda sunt, inducta ipsorum nova distributione patefacit. Deinde ad propositam comparationem rediens, allegorice memorati unctus te xuram ac lapillos laudat. Hinc mystica etiam gemine divisionis ratione allata, institutam comparationem pergit exponere : ex qua fidem operibus colligens attendendam esse, contractam ejusdem fidei de Filio descriptionem subdit.

1. Satis, ut arbitror, libro superiore, sancte imperator, edoctum est sempiternum esse Dei Filium, non dissimilem Patri, genitum, non creatum : Deum quoque verum Dei Filium Scripturarum lectionibus approbavimus, et apertis majestatis suæ indiciiis, designatum.

2. Itaque quamvis ista ad fidem copiose redundantia sint, quod a fontis meatu magnitudo plerumque decurrentis fluminis aestimatur, tamen quo purius nitent fides nostra, tripartito videtur derivanda distinctio. Sunt enim evidentia indicia quæ proprietatem (76) deitatis ostendant : sunt quæ similitudinem Patris et Filii : sunt etiam quæ perspicuam divinæ majestatis expriment unitatem. Proprietatis itaque sunt, generatio, Deus, Filius, Verbum : similitudinis, splendor, character, speculum imago : unitatis æternæ, sapientia, virtus, veritas, vita.

3. Hæc indicia ita Dei Filium signant, ut ex his et sempiternum. Patrem esse cognoscas, nec ab eo Filium discrepantem. Ex eo enim qui est, generatio : ex sempiterno Deus, ex Patre Filius, ex Deo Verbum, splendor gloriæ, character substantiæ, speculum Dei, majestatis imago, de bono bonitas (77), de sapiente sapientia, de forti virtus, de vero veritas, de vivente vita. Concordant igitur Patris et Filii indicia, quibus non discrepare inter se, sed unius majestatis esse nemo dubitaverit. Quorum singulorum proferremus exempla nominum, nisi coarctandi sermonis studio teneremur.

4. His duodecim tanquam lapidibus pretiosis fidei columna consurgit. Ili sunt enim pretiosi illi lapides

(76) Rom. edit. sola, « sunt enim nomina quædam, quæ evidenter proprietatem, » etc.

(77) « De bono bonitas » quod membrum supra non memoratum est, etiam in plerisque mss. omissum fuit, cum tamen in aliis aliquot, et cunctis edit. reperiatur.

(78) De hoc fidei principio multum atque acriter cum orthodoxis Ariani, maxime vero Eunomiani decertarunt, quemadmodum fusius disputatur lib. de Incarn. Myst. cap. 9.

(79) Cod. Audoen. Ebrul. et alii nonnulli, « sapientia, verbum. » Sed neque hæc dictio, neque *justitia*, quæ in aliis mss. et edit. omnibus legitur, satis huic

A (Exod. xxviii, 17 et seq.), sardius, jaspis, smaragdus, chrysolithus, et ceteri, quibus sancti Aaron, illius utique qui figuram gerit Christi, veri scilicet vestimentum sacerdotis intexitur : circumdati auro lapides, et insculpti de nominibus 472 filiorum Israel, duodecim lapides sibi invicem coherentes. Nam si eos aliquis separet atque secernat, omnis fidei structura dissolvitur.

5. Itaque principium fidei nostræ est scire quo genitus Dei Filius (78) si genitus non est, nec Filius est. Nec satis est dixisse Filium, nisi et unigenitum Filium designaveris. Si creatura est, Deus non est : si Deus non est, nec vita est : si non est vita, nec veritas est.

B 6. Ergo tria illa, id est, generatio, Filius, unigenitus, principaliter et proprio indicant ex Deo Filium.

7. Tria sequentia, id est, Deus, vita, veritas, virtutem ejus manifestant, qua condidit et fecit subsistere creaturam : « In ipso enim vivimus, novemur et sumus. » sicut Paulus dixit (Act. xviii, 28). Et ideo in illis tribus proprietas Filii, in istis aliis paternæ ac Filii operationis unitas declaratur.

8. Imago quoque et splendor et character dicitur Dei Filius, quia hæc incomprehensibilem et investigabilem paternæ majestatis divinitatem in Filio et expressam similitudinem revelarunt. Hæc quoque tria videmus ad similitudinem pertinere.

C 9. Reliquum est, virtus, sapientia (79), justitia ; ut his singulis operationibus æternitas probaretur.

10. Hoc igitur est illud vestimentum pretiosis lapidibus adornatum, hic veri amictus est sacerdotis, hæc vestis nuptialis : hic textor propheticus, qui bene noverit ista contexere. Neque vilis ista textura est, de qua Dominus dicit per prophetam : « Quis dedit mulieribus texturæ sapientiam » (Job. xxxviii, 36) ? Nec communes isti lapides (80), ut legimus, supplementi : omnis enim in eo perfectio est, si nihil desit. Lapidés compositi et circumdati auro, intelligibili scilicet natura : si eos bene mens nostra componat, naturalisque sensus probabili ratione compagine. Denique quam non mediocres lapides

D loco conveniunt. Nam *Verbum* pertinebat ad primam seriem, ubi repositum fuit *unigenitus* : de *justitia* vero nulla mentio facta fuerat. Une colligas in his vocibus liberius lusisse sanctum doctorem.

(80) LXX interpretes, τοὺς λίθους τῆς πληρώσεως.... καὶ τῆς σοφείας. Textus Hebr., « lapides plenitudinis. » Chaldaica paraphr., « lapides ad implendas æclaturas. » Quod autem subdit Ambrosius, « lapides compositi, » quæ verba referenda sunt ad τῆς σοφείας, ea nihil habent in Hebræo aut versionibus aliis quod sibi respondeat : sicut nec « lapides supplementi » in Vulgata.

sint, lectio docet. (*Exod. xxxv, 21-26*), quod cum A alii alia viliora deferrent, istos tamen lapides super humeros suos religiosi principes attulerunt, ex quibus fecerunt rationale, opus textile (*Ibid. 27*). Textile enim opus est, quando fidei facta concordant.

11. Nec me aliquis errare putet, quia supra tripartitam de quaternis, subter vero quadripartitam de ternis feci distinctionem. Boni operis gratia per diversas plus placet formas. Bona enim et illa quæ texturum indumenti sacerdotalis ostendit, vel lex scilicet, vel Ecclesia, quæ binas vestes fecit viro suo, sicut scriptum est (*Prov. xxxi, 22*) : unam operis, alteram mentis, fidei intexens factorumque velamina. Itaque alibi, sicut legimus, aurum prætextit; et postea hyacinthum 473 ac purpuram B cum cocco subjungit et bysso. Rursus alibi ex hyacintho et cæteris prius flosculos format, aurumque subnectit, et unus est (81) habitus sacerdotis; ut iisdem coloribus micans, gratiæ decorisque diversitas ordinis diversitate resplendeat.

12. Itaque ut etiam rationis typicæ series digeratur, auro et argento probabili (82) non est dubium eloquia Domini designari, quibus fides constat. Scriptum est enim : « Eloquia Domini, eloquia casta, argentum igne examinatum, probatum terræ, purgatum septuplum (*Psal. xi, 7*). » Hyacinthus autem aeris habet similitudinem (83), quem spiramus, et ejus carpinus flatus : purpura quoque speciem aquarum exprimit : per coccum ignis intelligitur : terra per byssum; hæc enim ex terra gignitur. Ex his autem quatuor elementis corpus subsistit humanum.

13. Sive ergo mentis fidei præcedenti concinentia (84) corporis facta subnectas : sive facta præcedant, et fides astipuletur comes religiosa factorum, hic religiosi ornatus antistitis, hoc velamen est sacerdotis.

(81) Thuan. unus, et unus es, etc. Infra vero ubi nos cum Gill. in margine, Rom. edit. in corpore ac mss. quatuor, series digeratur; alii mss. ac edit. series designatur; Eras. et Gill., serie designatur.

(82) Mss. aliquot, et argento operabili.

(83) De illa horum quatuor colorum interpretatione adis observationem nostram in expos. *Psal. cxviii, serm. 19, num. 22*.

(84) Edit., « præcedente concinentia, » quædam, conscientia.

(85) Omnes edit., ac plures mss., « si bonitatis expers; » Audoen. tamen, Ebrul., Big. et Coll. unus, « si divinitatis. » Aptius sane, ut subjecto Scripturæ textus clare ostendit. Porro cum hoc eodem testimonio hæretici illi abuterentur, ut Christum spoliarent divinitate, illud strenue Patres contra ipsosmet retorquebant, astruebantque non posse propter illum locum Filio negari divinitatem, quin simul bonitas quoque ipsi negetur. Unde ulterius promoventes malum eundem in eorum opinione dicendum evincebant. Quo genere argumenti non solum hic et supra lib. i, cap. 5, nec non Exposit. in Luc. lib. iii, num. 65 et seq. utitur Ambrosius, verum etiam præter Hilarium Epiphaniumque hujus operis lib. et cap. citatis memoratos, Basilii lib. iv contra Eunom., Gregorius Nyss. orat. 11 in eundem

14. Bona ergo fides, cum pulehro operum renitet ornatu : de qua, ut ad summam loquar, definitiones istæ sunt, quæ non queunt solvi. Si ex nihilo est, non est Filius : si creatura est, non est creator : si factura est, non est omnium factor : si discens, non præcognitor : si accipiens, non est perfectus : si proficiens, non est Deus : si dissimilis, non imago : si per gratiam, non per naturam : si divinitatis expers (85), auctor malitiæ : « Nemo bonus, nisi unus Deus (*Marc. x, 18*). »

CAPUT PRIMUM.

Arianorum Dei Filio bonitatem abrogantium objectionem non sine horrore propositam ut solvat, Christi sententiam ex personis loquentiam, nec non ex ipsis dictionibus explicat.

15. Stupeo utaque ad reliqua, sancte imperator, et toto corpore animoque deficio, esse aliquos homines, vel potius non homines, sed humana adpertos specie, intus autem dementiæ bestialis : qui post tanta Domini et tam divina beneficia, bonum negent ipsum auctorem bonorum.

16. Scriptum est, inquiunt : « Nemo bonus, nisi unus Deus (*Marc. v, 18*). Scriptum agnosco : sed littera errorem non habet ; ntinam Ariana interpretatio non haberet ! Apices sine crimine sunt, sensus in crimine. Dictum Domini Salvatoris agnosco : 474 sed consideramus quando dicat, qua circumspectione dicat.

17. Dicit utique in hominis forma Dei Filius, et dicit Scribæ, ei scilicet qui magistrum bonum Dei Filium nominaret, Deum negaret. Quod ille non credit, Christus adjungit : ut Dei Filium non ut bonum magistrum, sed ut bonum Deum credat. Nam sicubi unus Deus dicitur, nequaquam tamen Dei Filius ab unitatis plenitudine separatur (86); quomodo ubi unus Deus bonus nuncupatur, a plenitudine divinæ bonitatis

hæreticum, et Cyrillus Alex. in *Thesouro*, simili ratione argumentati sunt. Quod autem Petavius tomo II *Theolog. Dogm.*, lib. ii de *Trinit.*, cap. 4, scribit quosdam Veteres esse, quos inter Gregorium Nyss. et Ambrosium numerat, « qui non satis animadversa re, vehementius in hæreticos illos invecti sunt, tanquam malum esse Dei filium ex eorum oratione consequens foret; » non videtur vir magnus rem satis ipse expendisse. Nam si Filius non per se et natura sua bonus est, sed tantum externo et adventitia bonitate ut creaturæ aliæ, quod ex eorum oratione deduci ipse Petavius fatetur; inde profecto rite sequitur eundem Filium seclusa precaria illa bonitate spectatum, hoc sensu malum fore, quod esset imperfectus, et corruptioni, errori, peccato denique obnoxius. Et hoc plusquam satis erat Patribus, ut non aliter in Arianos inveherentur, quam quo modo invectos reperimus. His etiam accedit quod Ambrosius *Offic.* lib. i, c. 25, n. 117, Eunomium Marcioni jungit, quasi eadem de duobus principiis sentientem. De quo nos ibi.

(86) Ita Rom. edit. cum. mss. multo pluribus; quorum tamen duo legunt. . . . « a plenitudine divinæ majestatis et bonitatis; » vet. autem edit. ac pauci mss., « a divinitatis plenitudine separatur... a plenitudine divinæ potestatis, » etc.

unigenitus excluditur? Necessae est igitur aut Deum negent Dei Filium, aut Deum bonum esse fateantur.

18. Et ideo circumspectione coelesti non dixit: Nemo bonus, nisi unus Pater; sed: « Nemo bonus, nisi unus Deus. » Pater enim proprium generantis est nomen, Deus autem unus nequaquam deitatem Trinitatis excludit, et ideo natura laudatur. Bonitas ergo in natura est Dei, et in naturam Dei etiam Dei Filius; et ideo non quod singularitatis, sed quod unitatis est (87), praedicatur.

19. Non igitur a Domino bonitas negatur, sed talis discipulus refutatur. Nam cum scriba dixisset: « Magister bone (Mare. x, 17), » respondit Dominus: « Quid me dicis bonum (Ibid. 18)? » id est, quem Deum non credis, non est satis ut bonum dicas. Non tales ego quero discipulos, qui me magis secundum hominem magistrum bonum, quam secundum divinitatem Deum bonum credant.

CAPUT II.

Bonum esse Dei Filium ab operibus probat, nimirum ab ejus in Israelitis sub Testamento veteri, et in Christianos sub novo, beneficiis. Tum ubi subjecti utile sibi esse ut bonum dominum ac judicem suum arbitretur: paternum de Filio testimonium affert: imo etiam partis non exiguae Judæorum, quibus proinde peiores Ariani esse declarantur. Quæ omnia verborum Sponsæ, eandem Christi bonitatem designantium, claudit expositio.

20. Sed molo pærogativa naturæ suæ et privilegio potestatis utatur. Non dicatur bonus, si non meretur, a nobis. Si hoc non meretur operibus, si beneficiis non meretur, abdicetur suæ jure naturæ, subdatur nostro judicio. Qui judicaturus de nobis est, non dedignatur judicari; ut justificetur in sermonibus suis, et vincat cum judicatur (Psal. i, 6).

475 21. Hicne ergo non bonus, qui bona tribuit mihi (Psal. xii, 6)? Hicne non bonus, qui cum sexcenta millia populi Judæorum persecutoribus suis cederent, dehiscens subito Rubri maris æstum individua aquarum mole divisit (Exod. xiv, 21), ut fideles circumfusa unda muniret, infidos refusa demergeret?

22. Hicne non bonus, ejus imperio maria solidata fugientibus, saxa humefacta sitientibus; ut opus veri agnosceretur auctoris, cum humor rigesceret, petra inundaret (Exod. xvii, 6)? Quod ut agnosceres opus Christi, Apostolus dixit: « Petra autem erat Christus (I Cor. x, 4). »

23. Hicne non bonus, qui tam innumera populi millia, ne qua incesceret fames, in deserto pavit

(87) Vet. edit. et mss. nonnulli, « sed quod Trinitatis; » Rom. et reliqui mss., « sed quod unitatis; » uno tamen excepto ubi, « sed quod divinitatis. » Eodem sensu.

(88) Amerb. et Eras. cum majori numero mss., « instar infidelibus » Gill. et Rom. cum cod. sex manu exaratis, « instar fidelibus. » Melius; nam supra de iisdem Israelitis dicitur, « ut fideles circumfusa, » etc.

(89) Rom. edit. sola, *quid ais?*

(90) Vet. edit. « Nec in bonum credam? Bonum est enim confiteri Domino. Mihi expedit ut domi-

A pane coelesti, sine usu laboris, cum fructu quietis (Exod. xvi, 15): ita ut eorum per quadraginta annos nec vestimenta veterascerent, nec calceamenta tererentur (Deut. viii, 4), instar fidelibus (88) futuræ resurrectionis ostendens, quod nec factorum decor splendidorum, nec circumfusæ virtutis nitor, nec vitæ cursus periret humanæ?

24. Hicne non bonus, qui nobis cælum fecit esse, quod terra est, ut sicut in cælo, quasi in speculo quodam, stellarum lucentium refulgerent globi: ita etiam apostolorum et martyrum et sacerdotum, vice stellarum fulgentium, toto illucescerent chori mundo?

25. Ergo non solum bonus, sed etiam pastor bonus hoc est, non sibi tantum, sed etiam ovibus suis bonus: « Bonus [enim] pastor animam suam ponit pro ovibus suis (Joan. x, 11). » Posuit plane animam suam, ut nostram levaret: sed pro divinitatis potestate posuit et sumpsit, sicut scriptum est: « Potestatem habeo ponendi animam meam, et potestatem habeo sumendi eam. Nullus eam tollit a me, sed ego a memetipso pono eam (Ibid. 18). »

26. Vides bonitatem, quia sponte posuit: vides potestatem, quia sumpsit; et tu bonum negas, cum ipse de se in Evangelio dixerit: « Si ego bonus, quare oculus tuus nequam (Matth. xx, 16)? Ingrate, quid agis (89)? Bonum negas per quem bona speras, si tamen credas? Bonum negas, qui dedit nobis quæ oculus non vidit, nec auris audivit (I Cor. ii, 9)? »

27. Mihi expedit ut bonum credam: « Bonum est enim confidere Domino (Psal. cxvii, 8): » Mihi expedit ut Dominum confitear; scriptum est enim « Confitemini Domino, quoniam bonus (Ibid. i). »

28. Mihi expedit, ut judicem meum bonum arbitrer; Dominus enim judex bonus domui Israel. Ergo si judex Dei Filius, utique quoniam judex Deus bonus, judex autem Dei Filius est, Deus bonus judex et Dei Filius est (91).

29. Sed fortasse non credas aliis, non credas Filio; audi Patrem dicentem: « Eructavit cor meum Verbum bonum (Psal. xlv, 1). » Bonum ergo Verbum est, Verbum hoc de quo scriptum est: « Et Verbum erat apud Deum, et Deus erat Verbum (Joan. i, 1). » Ergo si Verbum bonum, Filius autem Dei Verbum est: bonus utique Deus est Dei Filius; etiamsi non 476 placeat Arianis. Erubescant aliquando.

numconfitear. » Cum his etiam faciunt mss. nonnulli, nisi quod omitunt « nec in bonum credam. » Rom. edit. sola, « Mihi expedit ut Dominum confitear... Mihi expedit ut bonum. » Optime vero cæteri mss. ut nos in textu, nisi quod pro *confidere*, in quibusdam legitur *confiteri*.

(91) Omnes edit. ac mss. nonnulli, « si judex, Dei Filius utique: quoniam judex Dominus et Deus, bonus est, Judex autem Dei Filius est et Deus, » etc. Rom. edit... « et Deus bonus, judex autem Dei Filius est Deus, » etc. Reliqui mss. melius, ut in contextu.

30. Judæi dicebant, « ut bonus est (Joan. vii 12). » Etsi alii dicebant : « Non est » nñ dicebant tamen : « Bonus est ; » et vos omnes bonum negatis.

31. Bonus est, qui peccatum unius donat ; et bonus non est, qui peccatum mundi abstulit ? De ipso enim dictum est : « Ecce Agnus Dei, ecce qui tollit peccata mundi (Joan. i, 29). »

32. Sed quid dubitamus ? Credidit jam Ecclesia bonum, et confessa est dicendo : Osculetur me ab oculis oris sui, quoniam bona ubera tua super vinum (Cant. i 1), » et alibi : « Et faux tua tamquam vinum est optimum (Cantic. vii, 9). » Bonus ergo ille nos Legis et gratiæ nutrit uberibus, cœlesti curas hominum prædicatione detraheens ; et non bonum negamus, cum sit imago bonitatis exprimens æternæ in se bonitatis effigiem, sicut et supra ostendimus scriptum, quia ipse est « speculum sine macula, et imago bonitatis illius (Sap. vii, 26). »

CAPUT III.

Filium Dei Deum bonum ac verum esse. cum Deus unus sit.

33. [Alias cap. II.] Sed quid vobis videtur, qui bonum et verum Deum Dei Filium denegatis, cum scriptum sit quod nullus Deus, nisi unus (I Cor. vii 4) ? Nam etsi sunt qui dicantur dii, an inter eos Christum annumeratis, qui dicuntur, et non sunt ? Cum speciale sit ejus, ut semper sit : et præter ipsum bonus et verus alius Deus non sit ; quoniam in ipso est Deus : speciale autem etiam Patris sit, ut post ipsum verus alius Deus non sit ; quia unus Deus, nec juxta Sabellianos Patrem Filiumque confundens, nec juxta Arianos Patrem Filiumque secernens. Pater enim et Filius distinctionem habent, ut Pater et Filius : separationem divinitatis non habent.

CAPUT IV.

Omnipotentem esse Dei Filium prisci novique fœderis auctoritate demonstratur.

34. [Alias cap. II.] Itaque cum verus et bonus Dei Filius, utique omnipotens Deus Dei Filius : num hinc quoque dubitari potest ? Supra (lib. i, cap. 1) diximus lectum quia Dominus omnipotens nomen est ei. Ergo quia Filius Dominus, Dominus autem omnipotens, omnipotens Dei Filius.

35. Sed accipe etiam eam de qua dubitare nequeas, lectionem : « Ecce venit, inquit, eum nubibus, et videbit eum omnis oculus, et qui eum compunxerunt : et plangent se super eum omnes tribus terræ. Etiam, amen, Ego sum A et Ω, dicit Dominus Deus qui est, et qui erat, et qui venturus est omnipotens (Apoc. i, 7, 8). » Quem igitur compunxerunt, et quem speramus esse venturum, nisi illum ? Ergo omnipotens Dominus et Deus Christus est.

36. Accipe aliud, sancte Imperator, et accipe Christum loquentem : « Ille dicit Dominus omnipotens : Post honorem misit me super gentes, quæ

A 477 deprædaverunt vos, quoniam qui tangit vos quasi qui tangit pupillam oculi ejus. Quia ecce ego injicio manum meam super eos, qui deprædaverunt vos, et erum vos : et erunt in prædā, qui deprædaverunt vos, et scient quia Dominus omnipotens, misit me (Zach. ii, 8, 9). » Utique qui dicit : Dominus est omnipotens : et qui misit, Dominus est omnipotens. Ergo et Patris et Filii omnipotentia : sed tamen Deus unus omnipotens, quia unitas potestatis est.

37. Atque ut scias, imperator auguste, Christum esse, qui locutus est et in propheta et in Evangelio, tanquam in prædestinatione Evangelii per Isaiam dicit : « Ipse qui loquebar, adsum (Isa. lii, 6), » hoc est : Adsum in Evangelio, qui loquebar in Lege.

B 38. Deinde alibi : « Omnia quæ Pater habet, mea sunt (Joan. xvi, 25). » Quæ sunt omnia ? Non utique locutus est de creatis, hæc enim omnia facta sunt per Filium : sed ea quæ Pater habet, id est, æternitatem, majestatem, divinitatem, quæ nascendo possedit. Ergo eum qui omnia habet, quæ Pater habet (scriptum est enim : « Omnia quæ Pater habet, mea sunt), » omnipotentem esse dubitare non possumus.

CAPUT V.

Objectos adversus Christi omnipotentiam Scripturæ textus exponit ac maxime in eo immoratur, ut eundem non raro ex humanæ naturæ affecta locutum probet.

C 39. Nec vereor ne quia scriptum est de Deo : « Beatus et solus potens (I Tim. vi, 15). » ab eo Dei Filius separaretur ; cum Scriptura Deum solum potentem dixerit, non Patrem solum : et ipse de Christo Deus Pater asserat per Prophetam : « Posui adjutorium super potentem (Psal. lxxxviii, 20). » Non ergo Pater solus potens, sed potens etiam Deus filius, in Patre enim laudatur et Filius.

40. Certe ostendat aliquis quid sit, quod non possit Dei Filius : quis ei adjutor cum cœlum faceret fuit ? quis adjutor cum conderet mundum ? An qui in constitutione Angelorum et Dominationum adjutore non eguit, eguit ut hominem liberaret ?

41. Scriptum est, inquiunt : « Pater meus, si possibile est, transfer a me calicem hunc (Matth. xxvi, 39 ; Luc. xxii, 42). » Et ideo si omnipotens est, quomodo de possibilitate 478 ambigit ? Ergo quia omnipotentem probavi, probavi utique ambigere eum de possibilitate non posse.

D 42. Verba, inquis, Christi sunt. Verum dicis : sed quando, et in qua forma loquatur, adverte. Hominis substantiam gessit (92), hominis assumpsit affectum. Denique supra habes quia progressus pusillum procidit in faciem suam, orans et dicens : « Pater, si possibile est. » Non ergo quasi Deus, sed quasi homo loquitur ; Deus enim possibile aliquid aut impossibile nesciebat ? Aut aliquid impossibile Deo, cum scriptum sit : « Impossibile enim tibi nihil est (Job. xxi, 17) ? »

43. De quo autem dubitat (93) ? de se, an de Patre ; quidam etiam gerit.

(93) Magister Sent. lib. iii, dist. 2. *Cæterum, ita*

(92) Mss. aliquot, « fragilitatem gessit » ; unus, naturam gerit ; » reliqui et edit., « substantiam ges-

tro? De eo utique qui dicit: *Transfer*; et dubitat hominis affectu. Ergo propheta non putat aliquid impossibile Deo. Propheta non dubitat, et Filium dubitare tu credis? Num infra homines constituis Deum? Et dubitat de Patre Deus, et de morte formidat? Timet ergo Christus et cum Petrus non timeat, Christus timet? Petrus dicit: « Animam meam pro te ponam (Joan. xii, 27). » Christus dicit: « Anima turbatur (Joan. xii, 27). »

44. Utrumque verum est, et plenum utrumque rationis; nisi quod et ille qui est inferior, non timet; et ille qui superior est, gerit timentis affectum: ille enim quasi homo vim mortis ignorat, iste quasi Deus in corpore constitutus fragilitatem carnis exponit: ut eorum qui sacramentum incarnationis abjurant, excluderetur impietas. Denique et hæc dixit, et Manichæus non credidit (94), Valentinus negavit, Marcion phantasma judicavit.

45. Eo usque autem hominem (95) quem veritate corporis demonstrabat, æquabat affectu, ut diceret: « Sed tamen non sicut ego volo, sed sicut tu vis (Matth. xxvi, 39) »; cum utique similiter est Christi velle, quod Pater vult: ejus similiter est facere quod Pater facit.

46. Quo loco etiam illa vestra quæstio conticescit, quam soletis objicere, quia dixit Dominus: « Non sicut ego volo, sed sicut tu vis; » et alibi: « Ad hoc descendi de cælo, non ut faciam volun-

hunc locum refert, ut simul eo difficultatem hand medioerem contineri profiteatur: « Quod tamen, inquit, ea ratione dictum accipi potest, non quia ipse (etiam in quantum homo) dubitaverit, sed quia modum gessit dubitantis et hominibus dubitare videbatur. » Atqui non satisfecit Estio ista solutio; ea siquidem in eundem locum relata subdit: « Rectius autem dicemus dubitationem Ambrosio esse non judicium anceps de veritate rei, sed indifferentiam quamdam partis sensitivæ ad sequendum affectum naturæ vel rationem dubitantem, » etc. Sed neque sua se responsione plane contentum non dissimulat, cum ejus beneficio futurum dicit, ut locus hic possit *ut eumque intelligi*. Verumtamen miramur quis tantus nodus in eo esse videatur, quod Christum hominis affectu dubitare dicat Ambrosius. Etenim e tota sermonis ac ratioe inationis serie hand difficulter intelligitur Christum hominis affectu dubitare nihil aliud esse Doctore nostro, nisi Christum præ se tulisse idem dubitationis signum, quod in simili statu exhibere alii homines consuevere. Id quoque non obscure significatur in Expos. psal. xxxix, ii, 16, ubi eundem locum eadem prorsus ratione enucleans « secundum hominis locutus est affectum, quem innuit cautum esse debere, nec præsumere quod facile implere non possit. » Et infra, « hominum sensum exprimit, qui putant se a Domino suo, quando sunt in periculis, derelictos. » Hinc autem patet Magistri solutionem repudiari ab Estio non debuisse: maxime vero cum neque citatis locis, neque in Lucam lib. iv, num. 12, ubi hic idem textus delibatur, modum quo Christus, ut homo, dubitare vel ignorare potuerit, prorsus non tangat. Sed fusius de his lib. iii agit Ambrosius.

(94) Quod asserit Ambrosius de Manichæo, illud etiam traditur a multis aliis Patribus, nimirum illum veritatem incarnationis inficiatum. Christo phantasticam carnem, quæ humanis illuceret sen-

tatem meam, sed voluntatem ejus qui me misit (Joan. vi, 38).

470 CAP. VI.

Occasione superiorum Scripturæ locorum tantisper digrediens, libertatem Domini primum ex eo quod eadem præditus affirmetur Spiritus sanctus, deinde expressis quibus ipsa Filio Dei attribuitur, testimoniis demonstrat.

47. Ergo ut quasi interpositis plenioris expositionis paulisper inductis, cur dixit: « Si possibile est, » voluntatis interim liberæ Dominum fuisse doceamus. In tantum processistis impietatis, ut negetis quod Filius Dei liberæ voluntatis sit (96)! At certe soletis etiam sancto Spiritui derogare, et negare non potestis scriptum esse: « Spiritus ubi vult, spirat (Joan. iii, 8). » Ubi vult, » inquit, non ubi jubetur. Ergo si Spiritus ubi vult, spirat, Filius quod vult, non agit? Et certe idem Dei Filius in Evangelio suo dicit, ubi velit spirandi suppetere Spiritui facultatem. Numquid ergo superiorem fatetur; quia illi licet, quod sibi non licet?

48. Apostolus quoque dicit quia « omnia operatur unus atque idem Spiritus, dividens singulis prout vult (I Cor. xii, 11). » Prout vult, » inquit, hoc est, pro liberæ voluntatis arbitrio, non pro necessitatis obsequio. Et dividit Spiritus, non mediocria, sed quæ Deus consuevit operari, gratiam curationum, et operationem virtutum. Ergo dividit Spiritus prout vult, Filium Dei non liberat quem vult? Sed audi etiam ipsum agere quod vult. Dixit enim:

sibus, attribuisse. Hoc docet Athanasius, lib. *de Salutari Adventu Chr.*, p. 365, Epiphanius, hæres. 66, Augustinus hæres. 46, et Theodoretus pluribus locis. Certum est, quoque Valentinum Christo corpus quoddam spirituale quod e cælo per Virginem tanquam per canalem descendisset, afflinxisse: Marcionis vero eam fuisse impietatem, ut eundem Dominum nonnisi spectrum nescio quod esse blasphemaret. Testatum id faciunt de Valentino quidem Tertull. *de Præscript.* cap. 49. Epiphanius, ex Irenæo hæres. 31., August., Theodor. et alii: de Marcione autem Tertull. adversus eundem cap. 8 Theodoretus, lib. i *Hæret. Fabul.* c. 11 et lib. *de Incarn. Christi*. At de utroque simul laudatus jam non semel Tertull. lib. *de Præscript.* cap. 30, ubi amborum tempus, sectam philosophicam, religionem atque errores memorat.

(95) Macarius atque Stephanus ut Monothelitarum hæresim defenderent, hunc locum in sexta synodo generali, quæ tertia Constant. est, act. 4, citaverunt, sed pro hæreticorum ingenio mutilatum, quemadmodum a Catholicis demonstratum est. Lectæ quoque fuerant in act. 4, litteræ Agathonis Rom. Pont. a quo cæteris Patrum in hæc Evangelica verba: « Pater, si possibile est, etc., » testimoniis præmittitur Ambrosiana sententia, quæ cap. seq. num. sic legitur: « Suscepit ergo voluntatem meam. » etc. Quem locum in act. 10 iterum placuit recitari. Unde quanti facerent Doctorem nostrum, cognoscere est.

(96) Arius ejusque sectatores cum libertatem aliter eripere Christo non possent, eo devenerant impietatis, ut ab illo non animam, sed solam carnem assumptam contenderent. Testis est hujus rei Athanasius *de Salut. Adventu Chr.* pag. 635; Epiphanius, hæres. 69, num. 49; Augustinus, hæres. 49, et Theodoretus, lib. v *Hæret. Fabul.* cap. 11.

« Ut faciam voluntatem tuam, Deus meus, volui » (Psal. xxxix, 9). Et alibi : « Voluntarie sacrificabo tibi Psal. lxxviii, 8). »

49 Scivit sanctus apostolus Petrus Jesum in potestate habere quæ vellet; et ideo cum videret ambulare eum supra mare, ait : Domine, si tu es, jube me venire at te super aquas (Matth. xiv, 28). » Petrus credidit quia si Christus jubeat, naturæ possit conditio mutari; ut humanis se subiciat unda vestigiis, et discrepantium naturarum possit convenire concordia. Petrus poscit ut jubeat, non ut roget Christus, Christus non rogavit, sed jussit, et factum est : et Arius contradicit?

50. Quid est tamen quod Pater velit, Filius nolit; aut Filius velit et Pater nolit? « Pater quos vult, vivificat; et Filius quos vult, vivificat, » sicut scriptum est (Joan. v, 21). Die nunc quos vivificaverit Filius, et Pater vivificare noluerit. Cum autem Filius quos velit vivificet, et operatio una sit; vides quia non solum Filius voluntatem Patris, sed etiam Pater Filii faciat voluntatem? Quid est autem vivificare, nisi per Filii passionem? Passio autem Christi voluntas est Patris. Quos ergo Filius vivificet, per Patris vivificat voluntatem. Una igitur est voluntas.

51. Quæ autem voluntas Patris, nisi ut veniret Jesus in hunc mundum, et nos mundaret a vitiis? 480 Audi leprosum dicentem : « Si vis, potes me mundare (Matth. viii, 2). » Respondit Christus, « Volo (Ibid. 3); et statim secutus est effectus sanitatis (97). Vides quia Filius suæ arbitriæ voluntatis est, et Christi voluntas eadem quæ paterna est? Quanquam cum dixerit : « Omnia quæ Pater habet, mea sunt (Joan. xvi, 15), » sine dubio quia nihil excipitur, quam Pater habet. eandem habet et Filius voluntatem.

CAPUT VII.

Redit ad propositæ difficultatis solutionem, et voluntatem affectusque humanos a Christo vere susceptos esse, ac proinde, quidquid in ipso non congruit divinitati, ex eisdem oriri docet, atque ad id quod simul Deus et homo erat, referri.

52. Una ergo voluntas, ubi una operatio : in Deo enim voluntatis series operationis effectus est. Sed alia voluntas hominis, alia Dei. Denique ut scias vitam in voluntate esse hominis, quia mortem timeamus : passionem autem Christi in voluntate divina, ut pateretur pro nobis : cum Petrus eum vellet a passione revocare, Dominus ait : « Non

(97) Ita edit. omnes et mss. aliquot, alii vero non pauci vocem « sanitatis » prætereunt; pro qua substituunt aliqui, « et statim leprosus sanus effectus est. » Rursus autem pro « arbitriæ suæ voluntatis, » Theod. codex solus exhibet, « arbitriæ suæ potestatis. »

(98) Vet. edit. ac mss. bene multi, « mentem humanam tangebatur, » duo « tangebant; » Rom. edit., « mentem humana tangebant; » mss. reliqui ut in textu. At continuo post ubi vet. edit. cum parte mss., « operabatur effectum; » Rom. edit. cum aliis mss., « affectu. »

A sapis quæ Dei sunt, sed quæ sunt hominum (Matth. xvi, 23). »

53. Suseepit ergo voluntatem meam, susecepit tristitiam meam. Confidenter tristitiam nomino, quia cruceem prædico. Mea est voluntas, quam suam dixit; quia ut homo susecepit tristitiam meam, ut homo loentus est; et ideo ait : « Non sicut ego volo, sed sicut tu vis (Matth. xxvi, 39). » Mea est tristitia, quam meo susecepit affectu : nemo enim moriturus exultat. Mihi compatitur, mihi tristis est, mihi dolet. Ergo pro me et in me doluit, qui pro se nihil habuit quod doleret.

54. Doles igitur, Domine Jesu, non tua, sed mea vulnera; non tuam mortem, sed nostram infirmitatem, sicut ait propheta : « Quia pro nobis dolet (Isa. lxxviii, 4) : et nos, Domine, æstimavimus te esse in doloribus : cum tu non pro te, sed pro me doleres.

55. Et quid mirum si pro omnibus doluit, qui pro uno flevit? Quid mirum, si moriturus pro omnibus tædeat, qui Lazarum resuscitaturus illaeremat? Verum et ibi piæ sororis lacrymis commovebatur, quia mente humana tangebatur (98) et hic alto operatur affectu : ut sicut mors ejus mortem abstulit, livor ejus ulcera nostra sanavit ita etiam mærorem nostrum mæror ejus aboleret.

56. Ut homo ergo dubitat, ut homo turbatur. Non turbatur ejus virtus (99), non turbatur ejus divinitas, sed turbatur anima : turbatur secundum humanæ fragilitatis assumptionem. Et ideo quia suscepit animam, suscepit et animæ passiones (1); non enim Deus eo quod Deus erat, aut turbari aut mori potuisset. Denique, « Deus, Deus, » inquit, « meus, quare me dereliquisti (Psal. xxi, 2)? » Ut homo 481 ergo loquitur, meos circumferens metus; quod in periculis positi, a Domino deseri (2) nos putamus. Ut homo turbatur, ut homo flet, ut homo crucifigitur.

57. Sic enim et apostolus Paulus dixit : Quia « Christi carnem crucifixerunt (Galat. v, 24). » Et alibi apostolus Petrus ait : « Christo passo secundum carnem (1 Petr. iv, 1). Caro igitur est passa, divinitas autem mortis libera; passioni corpus naturæ lege concessit; an vero mori divinitas potest, cum anima non possit? « Nolite, » inquit, « timere eos qui corpus possunt occidere, animam autem non possunt (Matth. x, 28). » Si ergo anima occidi non potest, quomodo divinitas potest?

(58. [Alias. cap. IV]. unde illud quod lectum

(99) Mss. aliquot, « Non turbatur ut virtus. »

(1) Intellige affectus innoceos, nec non vitiorum quibus nostros depravari dolemus, immunes. Elsi vero eosdem alii, post Hieronymum in Matth. xxxvi, « propassiones » vocare maluerunt, quam passiones; hanc tamen vocem adhibere voluit Ambrosius, ut Ariano errori validius orthodoxa veritas opponeretur. De Christi porro affectibus ubertim Magister in *Sentent.* distinct. 15; D. Thom. iii p., q. 15, a. 4 et 6, alique post eos theologi disputant.

— (2) Mss. complures, « a Deo deseri. »

est (3), Dominum majestatis crucifixum esse (I Cor. n, 8), non quasi in majestate sua crucifixum putemus, sed quia idem Deus, idem homo (4), per divinitatem Deus, per susceptionem carnis homo Jesus Christus, Dominus majestatis dicitur crucifixus, quia consors utriusque naturæ, id est humanæ atque divine in natura hominis subiit passionem; ut indiscrete et Dominus majestatis dicatur esse qui passus est, et Filius hominis, sicut scriptum est, « qui descendit de cælo (Joan. iii, 13). »

CAPUT VIII.

Ex principio proxime ante constituto illud solvitur, quod Christus dixit : Pater major me est. Quæ verba et alia ejusdem rationis ubi secundum humanitatem intelligenda esse ostensum est, eundem Dominum secundum naturam divinam dici non posse Patri inferiorem multis confirmatur.

59. Per naturam igitur hominis et dubitavit, et tædavit et resurrexit (5); quod enim cecidit, hoc resurgit. Per naturam hominis dicit etiam illud, de quo calumniari solent; quia dictum est : « Quoniam Pater major me est (Joan. xiv, 28). »

60. Verum quia alibi dicitur : « Exivi a Patre, et veni in mundum; iterum relinquo mundum, et vado ad Patrem (Joan. xvi, 28) : » quomodo vadit, nisi per mortem : et venit, nisi per resurrectionem? Denique addidit, ut de assumptione se dixisse signaret : « Propterea dixi vobis priusquam fiat : ut cum factum fuerit, credatis (Joan. xiv, 29). » Loquebatur enim passionem sui corporis, et resurrectionem per quam credere cœperant, qui ante dubitabant : neque enim Deus de loco ad locum transit, qui ubique semper est. Ut homo est qui vadit, ipse, est qui venit, Denique et alibi dicit : « Surgite, eamus hinc (Ibid. 31). » In eo ergo vadit et venit, quod est commune nobiscum.

61. Nam quomodo potest minor esse Deus, cum Deus perfectus et plenus sit? Sed minor 482 in natura hominis, et miraris si ex persona hominis Patrem dixit majorem (6), qui in persona hominis se vermem dixit esse, non hominem; dixit enim : « Ego autem sum vermis et non homo (Psal. xxi,

(3) Hic locus non modo in epist. 134 Leonis Magni ad Leon. August., verum etiam in conc. Chalced. act. 2, et in epist. 24 ejusdem Leonis papæ ad Flavian. relatus invenitur. Ambigitur autem a quo idem cum aliorum PP. testimoniis additus fuerit in epistola memorata. Garnerius Præfat. in Schol. S. Cyrilli hoc a Theodoro factum contendit; Quenellius vero in Not. a l. epist. 24 Leonis supra citatam, dispunctis Garnerii rationibus, eadem illa testimonia a Leone ipso proposita, et ejus nomine in concilio recitata esse disputat. Sed isthæc parum ad nostrum propositum.

(4) Rom. edit., « Idem Deus et homo. » Quod autem hic et infra l. iii dicitur propter intimam illam in Christo divinæ humanæque naturæ unionem Dominum majestatis e cruce pependisse, ac vice versa e cælo descendisse Filium hominis, rite pronuntiari; hoc ipsum postea docuit Augustinus lib. i de Trinit. c. 13, n. 28, quem consule. Hoc porro illud est, quod communicatio idiomatum appellatur a scholasticis.

7) » et alibi : « Sicut ovis ad occisionem ductus est (Isa. lvi, 7). »

62. Si in hoc minorem dicis, negare non possum : sed, ut verbo utar Scripturæ, non minor natus, sed « minoratus (Hebr. ii, 9), » hoc est, minor factus est. Quomodo autem minor factus, nisi quia : « Cum in forma Dei esset, non rapinam arbitratus est esse se æqualem Deo, sed semetipsum exinanivit (Philipp. ii, 6, 7) : non remittens utique quod erat, sed assumens quod non erat, quia formam servi accepit.

63. Denique ut sciremus per susceptionem corporis minoratum, de homine se David prophetare signavit dicens : « Quid est homo, quod memor es ejus : aut Filius hominis, nisi quia visitas eum ? Minorasti eum paulo minus ab angelis (Psal. viii, 5, 6). » Et hoc ipsum interpretatus Apostolus, ait : « Nam paulo quam angelos minoratum videmus Jesum, propter passionem mortis gloria et honore coronatum; ut sine Deo pro omnibus gustaret mortem (Hebr. ii, 9). »

64. Non solum ergo Patre, sed etiam angelis minor Filius Dei factus est. Et si hoc ad præjudicium trahis : num ergo Filius in natura Dei minor est, quam sui angeli qui ei serviunt ei ministrant (Matth. iv, 11)? Ita dum minorem vultis asserere, impietatem incurritis : ut angelorum naturam Dei Filio præferatis. Sed « non est servus supra Dominum suum (Matth. x, 24). » Denique et in carne constituto angeli ministrabant; ut nihil eum agnoscas per naturam corporis imminutum : neque enim Deus sui pati potuit detrimentum, cum id quod assumpsit ex Virgine, nec accessio divinæ nec diminutio potestatis sit.

65. Non est ergo secundum divinitatem minor, qui plenitudinem habet divinitatis et gloriæ. Major enim et minor in iis quæ corporalia sunt, distingui solent : aut statu major, aut plenitudine, aut certe ætate. Vacant ista, ubi de divinis tractatus inducitur. Major enim vulgo dici solet, quia aliquem instituit et informat : in Dei autem sapientiam non cedit, ut instituta sit alterius disciplinis; cum

(5) Ita omnes edit. ac mss. aliquot : cæteri vero partim, « et tædiavit, » partim « et tædificavit. »

(6) Paulo durior videtur ea locutio, quippe quæ hominis naturam personamque saltem voce tenus confundat. Difficultatem ut solvat Petavius Dogm. Theolog. de Trinit., ait personam hic eo significato accipiendam, quo vulgus dicit aliquem in persona alicujus loqui vel agere, id est, vice, nomine vel auctoritate : quo sensu personæ vocem etiam ab aliis quibusdam Patribus positam censet. Addere potuisset Ambrosium ipsum infra c. 10, num. 84, ubi dicit mortis obedientiam incarnationis fuisse, « in qua et officia nostra suscepit et nomina. » Verum quidquid sit de hac acceptione, cum passim in hoc Opere naturam ac personam satis distinguat S. Doctor, certum est orthodoxam hoc loco esse ipsius sententiam, nec aliud sibi voluisse, nisi Christum ut hominem seu secundum naturam humanam locutum, cum Patrem majorem dixit : sicut etiam lib. iv ait eundem Christum « ex personæ hominis incarnati susceptione loqui. »

ipsa disciplinarum omnium tradiderit institutum. Quam bene autem posuit Apostolus : « Ut sine Deo pro omnibus gustaret mortem (*Hebr. ii, 9*) ; » ne divinitatis illam passionem putaremuisse, non carnis !

66. Ergo si non invenerunt quemadmodum possent probare majorem, non verbis calumniantur, sed verborum rationem requirant. Ergo illos interrogo quo putent esse majorem ? Si quia Pater est, eo majorem putant : sed non hic ætas et tempus, neque canities Patris, et 483 filii pueritia est ; hæc enim majorem solent facere patrem (7). Cæterum pater et filius generantis et nati nomina sunt, quæ non videntur separare, sed jungere, non enim pietas naturæ detrimentum est : namque homines sibi invicem conciliat necessitudo, non separat.

67. Itaque si nec de natura asserre possunt aliquam questionem, vel testimoniis credant. Denique Filium non esse eo minorem, quia Filius est, evangelista testatur, et æqualem esse, quia Filius est, ipse significat dicens : « Propterea enim volebant eum occidere Judæi, quia non solum solvebat sabbatum, sed et Patrem proprium dicebat Deum, æqualem se faciens Deo (*Joan. v, 18*). »

68. Non Judæi hoc dicunt, sed Evangelista testatur, quod æqualem se faciebat Deo, proprium se Filium Dei dicens. Non enim scriptum est ex persona Judæorum dicentium : Propterea volebamus eum occidere : sed evangelista ex sua persona dicit : « Propterea enim volebant illum Judæi occidere. » Et interpretatus est causam, ideo Judæos ad necem ejus esse commotos, quod cum et sabbatum quasi Deus solveret, et Deum Patrem sibi proprium vindicaret, non solum in solutione sabbati majestatem divinæ potestatis, sed etiam in Patris proprii nomine jus (8) sine æternæ æqualitatis adseisceret.

69. Quibus aptissime respondit Dei Filius, ut et Dei se Filium, et æqualem probaret : « Quæcunque, inquit, Pater fecerit, eadem et Filius facit similiter (*Ibid. 19*). » Filius igitur Patri et dicitur et probatur æqualis. Bona æqualitas, quæ et differentiam divinitatis excludit, et cum Filio Patrem signat, cui Filius sit æqualis, non est enim diversa, nec singularis æqualitas, quia nemo æqualis ipse

(7) Mss. aliquot, « solent fateri patrem. »

(8) Codex Tell., « in Patre proprio nomen ejus, » etc.

(9) Edit. « Quam in natura sui. »

(10) Mss. nonnulli, ac edit. vet., *Contrarium.*, edit. « Contrarius utique servus æquali, » reliqui mss. et edit. Rom. ut in textu. Infra vero ubi omnes edit. atque mss. duobus exceptis, « quomodo eadem, » iidem duo legunt, « quomodo eidem, etc. »

(11) Hic aperte declarat Ambrosius, quod ex toto capitis hujus contextu cognoscitur, Filium scilicet quatenus Deum nullo modo posse Patre minorem dici. Qua quidem responsione præcipuam Arianarum legionum machinam everti, et confringi non dubium est. Verumtamen ex Patribus non defuerunt, qui eundem Filium, etiam qua Deum,

A sibi solus est. Ergo Evangelista interpretatus est quid sit proprium Ciliū Dei se dicere, hoc est, æqualem se facere Deo.

70. Unde id seentus Apostolus dixit : « Non rapinam arbitratus est esse se æqualem Deo (*Philip. ii, 6*). Quod enim quis non habet, rapere conatur. Ergo non quasi rapinam habebat æqualitatem cum Patre quam in substantia sui (9) tanquam Deus et Dominus possidebat. Unde addidit : « Formam servi accepit (*Ibid. 7*). » Contrarium (10) utique servus, et æqualis. Æqualis ergo in Dei forma, minor in susceptione carnis, et hominis passione. Nam quomodo eadem posset minor esse æqualisque natura ? Quomodo autem, si minor est, eadem similiter facit, quæ Pater facit ? Nam quemadmodum B eadem operatio diversæ esset potestatis ? Numquid sic potest minor, quemadmodum major operari ? aut una operatio potest esso, ubi diversa substantia est ?

71. Itaque accipe Christum secundum divinitatem minorem non posse dici (11). Ipse loquitur ad Abraham : « Per me ipsum juravi (*Gen. xxii, 16*). » Ostendit autem Apostolus eum qui per se jurat, minorem 484 esse non posse. Itaque sic ait : « Abraham cum repromisisset Deus, quoniam nullum alium majorem habebat, juravit per seipsum, dicens : Nisi benedicendo benedixero te, et multiplicando multiplicavero te (12) (*Hebr. vi, 13, 14*). » Ergo majorem non habuit Christus, et ideo per se juravit. Et bene addidit : « Homines enim per majorem se jurant, quia homines majorem habent, Deus non habet (*Ibid. 16*). »

72. Aut si volunt de Patre dictum videri, reliqua non cohærent, neque enim Pater visus est Abraham, nec Deo Patri pedes lavit, sed ei in quo futuri hominis est figura. Denique Filius Dei dicit : « Abraham diem meum vidit, et gavisus est (*Joan. viii, 56*). » Ipse est ergo qui per se juravit, quem Abraham vidit.

73. Et revera quomodo majorem habet, qui divinitate cum Patre unum est (*Joan. x, 30*) ? Quod enim unum est, dissimile non est : inter majorem autem minoremque discretio est. Ergo de Filio, et Patre præsentis docet lectionis exemplum, quia nec Pater minorem habet, nec majorem Dei Filius, cum

D voluerunt eatenus dici minorem posse, quatenus omnimoda naturæ inter utrumque servetur æqualitas, ut hoc unum Filius infra Patrem habeat, quod sit genitus, et Pater hoc unum supra Filium, quod sit ingenuitus, ac Filii origo. Adisis hæc de ro synodum Sardic. in epist. synod., Alexandrinum, Alex. episc., scribentem ad Alexandrinos, ejus litteræ a Theodoro lib. i, cap. 4 referuntur, Athanasium lib. ii, in Arianos, Gregorium Naz. orat. 5 et 30, Chrysost. hom. 75 in Joan. et alios Græcos ; inter Latinos autem Hilarium, lib. ix de *Trinit.* c. 31, atque Augustinum lib. iii contra *Maxim. Arian.* cap. 14. Magis tamen Ambrosiana distinctio obliuuit apud posteros.

(12) Nonnulli mss., « et multiplicando multiplicabelis. »

in Patre et Filio nulla distantia divinitatis sit, sed una majestas.

CAPUT IX.

Obijcientibus Filium cum a Patre sit missus, eo utrique minorem esse, respondetur illam etiam a Spiritu missum, quo tamen minor non habentur. Additur etiam Spiritum mitti a Patre et Filio, ut utriusque operationum unitas designetur: hinc admonemur scilicet distinguendum quæ locutiones Christo ut Deo, quæve eidem ut homini convenient: quarum exempla non pauca subiiciuntur exponunturque.

74. Nec illud sane metuo, quod solent ostendere minorem esse, quia missus est. Si enim et minor non docetur, et honorificentiae docetur æqualitas, cum ita omnes honorificent Filium, sicut honorificant Patrem (Joan. v, 23), constat eo minorem non esse, quod missus est.

75. Non ergo humani sermonis angustias, sed verborum claritatem (13) intueri, operibus crede. Considera quia Dominus noster Jesus Christus in Isaia locutus est ab Spiritu sancto esse se missum (Isa. lxi, 1). Numquid ergo Spiritu minor Filius, quia missus ab Spiritu est? Habes igitur scriptum quod Filius a Patre et Spiritu ejus dicat esse se missum: « Ego sum, inquit, primus, et ego in æternum, et manus mea fundavit terram, dextera mea solidavit cælum (Isa. xlviii, 12, 13): » et infra: « Ego locutus sum, et ego vocavi, adduxi eum, et prosperum iter ejus feci. Accedite ad me, et audite hæc: non in occulto ab initio locutus sum. Cum fierent, illic eram: et nunc Dominus misit me, et Spiritus ejus (Ibid. 15, 16). » Utique qui cælum fecit et terram, ipse dicit a Domino et a Spiritu ejus esse se missum. Videtis ergo quod simplicitas sermonis, non injuria 485 missionis sit. Ipse igitur missus a Patre, ipse est missus ab Spiritu.

76. Et ut cognoscas nullam majestatis esse distantiam, etiam Filius Spiritum mittit, sicut ipse dixit: « Cum venerit autem Paraclitus, quem ego mittam vobis a Patre meo, Spiritus veritatis, qui a

A Patre meo procedit (Joan. xv, 26). » Hunc eundem Paraclitum et a Patre esse mittendum supra docuit dicens: « Paraclitus autem ille Spiritus sanctus, quem mittet Pater in nomine meo (Joan. xiv, 26). » Vide unitatem, quia quem Deus Pater mittit, mittit et Filius: et quem mittit Pater, mittit et Spiritus. Aut si nolunt Filium missum (14), quia dexteram Patris Filium legimus, ipsi de Patre quod de Filio abnuunt, fatebuntur; nisi forte aut alterum sibi Patrem, aut alterum sibi Filium inveniant Ariani.

77. Fileant igitur inanes de sermonibus quæstiones (15), quia regnum Dei, sicut scriptum est (I Cor. ii, 1), non in persuasionem verbi est, sed in ostensione virtutis. Fervemus distinctionem divinitatis et carnis. Unus in utraque loquitur Dei Filius, quia in eodem utraque natura est: et si idem loquitur, non uno semper loquitur modo. Intende in eo nunc gloriam Dei, nunc hominis passionem. Quasi Deus loquitur quæ sunt divina, quia Verbum est, quasi homo dicit quæ sunt humana, quia in mea substantia loquebatur.

78. « Hic est panis vivus, qui descendit de cælo (Joan. vi, 59). » Panis hic caro est, sicut ipse dixit, « Hic panis quem ego dabo, caro mea est (Ibid. 52). » Hic est qui descendit de cælo, hic est quem Pater sanctificavit, et misit in hunc mundum. Nec ipsa littera nos docet sanctificatione divinitatem eguisse (16), sed carnem. Denique ipse Dominus dixit: « Et ego memetipsum sanctifico pro ipsis (Joan. xvii, 19), » ut agnoscas quod et sanctificatur in carne pro nobis, et divinitate sanctificat.

79. Hic idem est quem Patre misit, sed « factum ex muliere, factum sub lege, » ut Apostolus dixit (Galat. iv, 4). Hic est, qui ait: « Spiritus Domini super me, propter quod unxit me: evangelizare pauperibus misit me (Luc. iv, 18). » Hic est qui dicit: « Mea doctrina non est mea, sed ejus qui misit me. Si quis voluerit voluntatem ejus facere,

(13) Mss. Aud. et Ebrul., » sed verborum claritatem. »

(14) Ant. edit. cum uno vel altero ms., *Aut si volunt.* Rom. et mss. cæteri, *Aut si nolunt.* Optime, referendum enim ad ultima verba loci ex Isaia citati, « Dominus misit me, et Spiritus ejus, » Et enim qui Christum hic a propheta loquentem induci negaverit, eum hæc verba Patri attribuire necessum erit.

(15) Ita non solum Ambrosiani cod. omnes scripti ac editi, verum etiam concilium Ephes. i, quod est generale iii, cap. 24, inter *Excerpta ex opusculis Patrum*, tom. III, edit. Labb. quæ in act. quoque 6 repetita sunt in Collect. Baluz. et Concil. Chalc. œcumen. iii, act. 1 et 2, tom. IV ejusdem edit. Labb., verum etiam in epist. Leonis papæ ad Leon. imperat. cum apud Labbeum t. III, tum in edit. Quenelliana Operum ejusdem Leonis in contextu citatæ epist.; attamen ibidem in margine Quenellius in cod. Thuan., scriptum notavit, « inanis dissertationis quæstiones. » Infra vero diligentiss. Baluzius ex vet. exemplaribus Ephes. concilii, ex Contio et ms. Corbei. synodi Chalced. cui etiam Rustici lectionem addit, quibus præterea jungere

licuisset ex ipsa synodo Chalc. edit. Labb., Græca illa, αἷς ἐν ἐκκλήρῳ λαλεῖ ὁ τοῦ Θεοῦ Υἱός, sicut et laudatam Leonis epist. edit. Quen., in eodem igitur Ephes. Conc. Baluzius reposuit, « unus in utroque locutus est, » etc. ubi apud Ambrosium, Facundum, et in act. 5 concilii Later. sub Martino papa, nec non in mss. duobus Colb. legebatur, « unus in utraque locutus est, » etc. Quam tamen lectionem, præter hæc a Baluzio ipso memorata, nostri omnes mss. laudata Concilia Ephes. et Chalc. in Labb. edit. atque epist. Leonis ibidem, series quoque orationis, plane confirmant.

(16) Omnes edit., ac mss. non pauci, « Hæc ipsa littera.... non divinitatem eguisse, » alii mss. et Græcus textus synodi Chalc. edit. Labb. nobiscum faciunt excepto quod nonnulli cod. geminant negationem in hunc modum, « nec ipsa littera.... non divinitatem eguisse: » quam lectionem ex antiq. exempl. Ephes. synodi, et duobus Ambros. prætulit Baluzius. Verum omnino expungendam secundam negationem docet ipse sensus, aut saltem cum M. Mercatore atque Contio, quos ibidem refert Baluzius, legendum erit, *Et ipsa littera*, etc.

cognosceat de doctrina, utrum ex Deo est, an ego a me ipso loquar (*Joan.* vii, 16, 17). » Alia ergo ex Deo doctrina, alia ex homine. Itaque Judæi cum doctrinam ejus secundum hominem quaerent, et dicerent: « Quomodo hic litteras novit, cum non didicerit (*Joan.* vii, 15)? » respondit Jesus, et dixit: « Mea doctrina, non est mea; » nam cum sine eruditione litterarum doceat, non quasi homo, sed potius ut Deus videtur docere, qui doctrinam non didicerit, sed invenerit.

80. Adinvenit enim omnem viam disciplinæ, ut supra lectum est: nam utique de Filio Dei dictum est: « Ille est Deus noster, et non æstinabitur alius ad eum qui adinvenit omnem viam disciplinæ. Post hæc in terris visus est, et cum hominibus conversatus est (*Barnab.* iii, 36-38). » Quomodo ergo secundum divinitatem doctrinam suam non habet, qui adinvenit omnem viam disciplinæ, antequam videretur in terris? Aut quomodo minor, de quo dictum est: « Non æstinabitur alius ad eum? » Utique incomparabilis dicitur, ad quem nemo alius æstinari potest: sed ita incomparabilis, ut Patri nequeat anteferri. Quod si de Patre dictum putant, impietatem Sabellii non evadent, ut Patri susceptionem humanæ carnis attribuant (17).

81. Persequamur sequentia: « Qui a semetipso, » inquit, « loquitur, gloriam suam quærit (*Joan.* vii, 18). » Vide unitatem, quæ et Patrem signat et Filium. Non potest non esse, qui loquitur: sed non potest a semetipso esse quod loquitur, in quo naturaliter ex Patre sunt omnia.

82. Quid est autem: « Gloriam suam quærit? » Hoc est, non divisam a Patre gloriam: nam utique et Verbum Deus habet gloriam. Denique dicit: « Ut videant gloriam meam (*Joan.* xvii, 24). » Sed illa Verbi gloria eadem Patris gloria est, sicut scriptum est: « Dominus Jesus Christus in gloria est Dei Patris (*Philipp.* ii, 11). » Ita igitur secundum divinitatem Dei Filius suam gloriam habet, ut Patris et Filii una sit gloria. Non est ergo minor in claritate, quia una gloria: non minor divinitate, quia plenitudo divinitatis in Christo est.

83. Et quomodo, inquis, scriptum est: « Pater venit hora, clarifica Filium tuum (*Joan.* xvi, 1)? Qui hoc dicit, clarificatione, inquis, indiget. Illeusque oculos habes: quod reliquum est non legisti: sequitur enim: « Ut Filius tuus clarificet te (*Ibid.*) » Numquid et Pater indiget, qui clarificandus a Filio est?

(17) Epiphanius in *Anaceph.* lib. sui ii, scribit, « Sabelliani cum Noetianis in omnibus propemodum consentiunt, nisi quod Patrem ipsum negant passum. » Qua sententia quid magis cum Ambrosiana pugnare videatur? Verum præceptoris suo commodum Augustinus tulit suppetias, is enim, hæc. II citatis Epiphani verbis ita subiungit: « Quomodo de Sabellianis intelligi potest, cum sic innotuerint dicere Patrem passum, ut Patripassiani quam Sabelliani crebrius nuncupentur? » Sed hæc inter se alio loco conciliabuntur.

CAPUT X.

Objectionem a Filii obedientia desumptam solvit, ostensoque Trinitatis unam potentiam, divinitatem atque operationem esse addit Christum etiam matri, qua minor dici neutiquam potest, obedientiam exhibuisse.

84. Pari modo obedientiam Filii objicere solent, quia scriptum est: « Et specie inventus ut homo humiliavit semetipsum, factus obediens usque ad mortem (*Philipp.* ii, 7, 8). » Et hominem premisit, et usque ad mortem dixit: ut intelligeremus obedientiam mortis non divinitatis fuisse, sed incarnationis: in qua et officia nostra suscipit et nomina.

85. Didicimus itaque unam esse potentiam Trinitatis, quam nos in ipsa atque post ipsam docuit passionem (18), Filius enim patitur per corporis sacramentum, apostolis Spiritus sanctus infunditur: in manus Patris commendatur spiritus, Deus quoque Pater maxima voce signatur, Didicimus unam Patris et Filii esse imaginem, unam similitudinem, unam sanctificationem. Didicimus unam esse operationem, unam gloriam, unam quoque divinitatem.

86. Unus ergo et solus Deus; quia scriptum est: « Dominum Deum tuum adorabis, et illi soli servies (*Deut.* vi, 13). » Unus Deus, non ut ipse sit Pater et Filius, sicut impius Sabellius asserit: sed quia Patris et Filii Spiritusque sancti una divinitas sit: ubi autem una divinitas, una voluntas, una præceptio.

87. Denique ut scias et Patrem esse, et Filium esse, et unum opus Patris ac Filii esse, Apostolum sequere, qui dixit: « Ipse autem Deus, et Pater noster, et Dominus noster Jesus dirigat viam nostram ad vos (*I Thess.* iii, 11). » Et Patrem loquitur, et Filium loquitur (19): sed unitas directionis est, quia unitas potestatis est. Sic et alibi habes: « Ipse autem Dominus noster Jesus Christus, et Deus, et Pater noster qui dilexit nos, et dedit consolationem æternam, et spem bonam in gratia; consoletur corda vestra, et confirmet (*II Thess.* ii, 13, 13). » Quantam unitatem ostendit, ut consolationis unitas, non pluralitas sit! Conticescat ergo perfidia, aut si ratione non vincitur, morali humanitate flectatur.

88. Consideremus quam moraliter egerit Dominus, ut nos non solum fidem, sed etiam mores doceret. Namque in forma hominis constitus, « subditus erat Joseph et Mariæ (*Luc.* ii, 51). » Num-

(18) Vet. edit., « in ipsa quoque docuit passione. Filius enim patitur, in manus Patris commendatur spiritus, Deus quoque Pater maxima voce, » Gil. solus, « inclamatur, atque post ipsam docuit passionem. Filius enim patitur, etc. » Confuse perturbateque. Mss. autem nobiscum faciunt, paucis tamen exceptis qui ultimam partem ita efferunt, « Spiritus sanctus infunditur. Pater quoque, etc. » omis- sis vocibus quæ interjiciuntur.

(19) Edit. ultimæ Paris., « Et Pater loquitur, et Filius loquitur. » Corrupto sensu.

quid ergo minor et hominibus, quia subditus? Aliud pietatis, aliud potestatis est: sed non præjudicant pietas potestati. In quo ergo legis subditum Patri? In corpore scilicet, in quo erat subditus matri.

CAPUT XI.

Propont cum Arianis humaniter agere Christi exemplo vulnera vino et oleo curantis: ad quod celeste medicamentum omnes invitans, quo consilio is carnem induerit, et qua utilitate, tradit. Hinc aperit quantum prosit fidem habere, qua Christum propter nos omnem infirmitatem suscepisse cognoscimus, cujus divinitas in passione erumpebat. Ex quibus intelligere est Dei Filium sine subjectione ulla missum fuisse: nec metendum ne fides hæc displiceat Patri, quippe qui in filio sibi complacere significet.

89. Agamus et nos moraliter, persuadeamus illis quod sibi prosit, obsecremus et ploremus ante Dominum qui fecit nos (*Psalm. xciv, 6*). Non enim **488** vincere volumus, sed sanare: non insidiose agimus, sed religiose monemus. Sæpe fleat humanitas, quos nec virtus potuerit superare, nec ratio. Denique Dominus illum hominem qui ex Hiericho descendens, incidit in latrones, quem non asperioribus legis medicamentis, non prophético rigore curavorat, oleo curavit et vino (*Luc. x, 34*).

90. Veniant ergo ad hunc omnes qui sanari volunt, accipiant medicamentum, quod et a Patre detulit, et præparavit in cælo, ex illis confectum immortalibus succis. Hoc ex terra non pullulat; expers enim est omnis natura hujus confectionis. Divino enim consilio suscepit hanc carnem, ut ostenderet legem carnis legi esse subditam mentis. Suscepit carnem, ut quasi homo vinceret, qui homines erudiret.

91. Quid mihi prodesset, si quasi Deus exerta potestate divinitatem suam tantummodo inviolabilem demonstrasset? Aut cur susceperet carnem, nisi ut tentari se naturæ atque infirmitatis meæ conditione pateretur? Tentari debuit, compati mihi debuit, ut scirem quemadmodum tentatus vincerem, compassus evaderem. Vicit per continentiam, vicit per contemplum divitiarum, vicit per fidem: caleavit ambitionem, fugavit intemperantiam, lasciviam relegavit (**20**).

92. Hoc medicamentum Petrus vidit, et retia sua, instrumenta videlicet, quæstus et subsidia dereliquit, renuntians carnis concupiscentiæ tanquam corruptæ navi, in quam quasi sentina quædam multarum ingreditur passionum. Magnum ergo medicamentum, quod non solum cicatricem vasti vulneris amputavit, sed etiam causam passionis incidit. O fides thesauris omnibus opulentior! o vulnerum nostrorum, peccatorumque medicina præstantior!

93. Consideremus quia nobis prodest bene cre-

dere. Mihi enim prodest scire quia propter me Christus suscepit meas infirmitates, mei corporis subiit passiones (*Psalm. lvi, 4*): pro me peccatum (*II Cor. v, 21*), hoc est, pro omni homine, pro me maledictum factus est, pro me atque in me subditus atque subjectus, pro me agnus, pro me vitis, pro me lapis, pro me servus, pro me filius ancillæ, pro me diem judicii ignorans, pro nobis nesciens diem aut horam.

94. Nam quomodo potest diem nescire, qui dies fecit et tempora? Quomodo posset diem ignorare judicii, qui et horam futuri judicii expressit et causam? Factus ergo maledictum non secundum divinitatem, sed secundum carnem, scriptum est enim: « Maledictus omnis qui (**21**) pendet in ligno (*Dent. xxi, 23*). » Secundum carnem utique pependit, et ideo maledictum, qui nostra maledicta suscepit. Ille flevit, ne tu homo diu feres: ille injurias passus est, ne tu injuriam tuam doleres.

95. Grande remedium, solatium habere de Christo. Ille enim pro nobis hæc patientibus tulit, et sumus qui patienter hæc pro illius nomine ferre nequeamus! Quis appetitus non discat ignoscere, quando et pro persecutoribus **489** suis Christus etiam crucifixus orabat? Videsne illas quas tu putas Christi infirmitates, tuas esse virtutes? Cur de remediis nostris ei quæstionem movemus? Lacrymæ illæ nos lavant (**22**), fletibus illi nos abluunt, ac dubitatio illa nos firmat; ne tu si cœperis dubitare, desperes. Quanto major est injuria, tanto uberius debetur gratia.

96. Sed in ipsis injuriis cognosce divinitatem. In cruce pendebat, et elementa ei omnia serviebant. Sol refugit, dies occidit, offusæ et circumfusæ tenebræ, terra tremuit: non tremuit qui pependit (*Matth. xxvii, 51*). Quid aliud hæc, quam auctoris reverentiam signant? Quia in cruce est, vides: quia regnum Dei donat, non vides. Quia mortem gustavit, legis: quia latronem quoque ad paradysum invitavit (*Luc. xxiii, 43*), non legis. Mulieres flentes intueris ad tumulum, non intueris angelos excubantes (*Joan. xx, 12*). Quid dixerit legis, quid gesserit non legis. Dicis Chananæ mulieri dixisse Dominum: « Non sum missus nisi ad oves quæ perierunt domus Israel (*Matth. xv, 24*): » non dicis, quoniam id quod ab ea rogatus est, facit.

97. Unde intelligere te convenit, quia missus non id significat, quod alieno sit coactus imperio, sed quod voluntario functus sit arbitratu: alioquin contemptum ostendis Patris. Si enim, ut tu interpretaris, paternorum famulus præceptorum Christus venerat in Judæam, ut solis ejus incolis mederetur, et Chananæ prius filiam, ut legimus, liberaverit; non utique alieni fuit exsecutor imperii, sed voluntarii liber arbitrii. Ubi autem libertas voluntatis, ibi nulla prævaricatio missionis.

(20) Mss. aliquot, « lasciviam religavit; » nonnulli etiam, « ligaverit. »

(21) Plerique mss. « Maledictus homo qui, » etc.

(22) Nonnulli mss., « nos liberant; » concinnius alii, et edit., « nos lavant. »

98. Nec vereare ne displiceat Patri, quod fecit Filius, cum ipse dicat : « Quaecunque placita sunt ei, facio semper (Joan. viii, 29) ; » et alibi : « Opera quæ ego facio, ipse facit (Joan. xiv, 12). » Quomodo ergo Patri potuit displicere, quod ipse fecit per Filium ? Unus enim Deus, sicut scriptum est, « qui justificavit circumcisionem ex fide, et præputium per fidem (Rom. iii, 30).

99. Omnia lege, omnia diligenter adverte ; invenies sic demonstrasse se Christum, ut Deus in homine cerneretur : nec malitiose accipias de Patre Filium gloriantem, cum audias Patrem in Filio complacentem (Matth. xvii, 5).

CAPUT XII.

Christum in persona judicis consideratum Catholici an Ariani melius sibi conciliant, inquiritur. Objectioni propter judicis sessionem ac Patris voces exorta dissolvitur ; demonstraturque nullam in Filio nec subjectionem significari, quod sedeat a Patre invitatus, nec prælationem, quod ad ejus dextram sedeat. Denique ex Angelico Trisagio personarum in Deo Trinitatem, ac simul unitatem naturæ significari declaratur.

100. Sed si moralibus flecti non queunt, provocemus ad judicem. Ad quem tandem ibimus ? Nempe ad eum qui judicium habet. Numquid ad Patrem ? Sed « Pater non judicat quemquam ; omne enim judicium dedit Filio (Joan. v, 22). » Dedit utique generando, non largiendo. Vide quam te noluerit Filio suo derogare, ut tibi ipsum judicem daret.

490 101. Videamus ergo ante judicium quis causam meliorem habeat ; ego, an tu. Nempe prudentis actoris est prius conciliare sibi judicem. Hominem honoras, Deum non honoras (23) ? Quid ergo conciliat cognitorem, honorificentia, an injuria ? Pone me peccasse, quod non est ; num offenditur honore suo Christus ? Peccamus omnes : quis ergo veniam promerebitur, qui defert honorificentiam, an qui irrogat contumeliam ?

102. Aut si te ratio non movet, species saltem judicii ipsa commoveat. Attolle oculos ad judicem tuos, intueri qui sedeant, cum quo sedeant, ubi sedeant. Sedet Christus ad dexteram Patris. Aut si oculis hoc non potes comprehendere, audi dicentem Prophetam : « Dixit Dominus Domino meo : Sede ad dexteram meam (Psal. cix, 1). » Sedet ergo ad dexteram Patris Filius. Dic nunc qui de sæcularibus arbitraris testimonanda divina, num tibi videatur inferior qui ad dexteram sedet ? num injuria Patris, quia ad sinistram sedet ? Pater honorat, et tu injuriam putas ? Pater mavult id esse pietatis exemplum, et tu putas præceptionis imperium ? De morte surrexit, et ad dexteram Dei sedet.

103. Sed dixit, inquis, Pater. Accipe etiam ubi non dicit Pater, et prædicat Filius : « Amodo videbitis Filium hominis sedentem ad dexteram virtutis (Matth. xxvi, 64). » Et hoc de assumptione cor-

poris dicit ; huic dicit : « Sede ad dexteram meam (Psal. cix, 4). » Nam si de æterna sede divinitatis inquiris, interrogatus a Pilato si ipse esset rex Judæorum, ait : « In hoc sum natus (Joan. xviii, 37). » Unde et Apostolus monet hoc esse nobis utile, si Christum non ex præcepto, neque ex gratia, sed quasi dilectissimum Filium ad dexteram Dei sedere credamus. Sic enim habes : « Quæ sursum sunt, quærite, ubi Christus est ad dexteram Dei sedens : quæ sursum sunt, sapite (Coloss. iii, 1, 2). Hoc est enim superiora sapere, credere quia Christus ut sedeant, non quasi jussus obsequitur, sed quasi Filius dilectissimus honoratur. Propter rationem ergo corporis dicit : « Sede ad dexteram meam, donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum (Psal. cix, 4).

104. Quod si et hoc ad calumniam trahis, quia Pater dixit : « Ponam inimicos tuos ; » etiam Pater trahit ad Filium, quos Filius suscitet atque vivificet : « Nemo enim, inquit, potest venire ad me, nisi Pater qui misit me, attraxerit eum : et ego resuscitabo eum in novissimo die (Joan. vi, 44). » Et tu Filium Dei pro infirmitate dicis esse subjectum, cui Pater attrahit, quos ille in novissimo die suscitet ? Hæcine tibi videtur esse subjeccio, in qua regnum Patri paratur, cum Pater ad Filium trahat, et calumniæ locus non sit, cum Patri regnum Filius tradat, nec aliquid præferatur (24) ? Hæc enim documenta pietatis sunt, quod et Pater Filio, et Filius Patri tradat ; ita enim sibi tradunt, ut neque ille qui accipit, quasi alienum acquirat : nec qui tradit, amittat.

105. Ad dexteram quoque sedere nulla prælatio est, neque ad sinistram injuria ; divinitas enim gradum nescit, nec loco aliquo circumscribitur, nec temporibus definitur. Angustis animis homines ista pensamus. Nulla differentia charitatis, nullum discrimen est unitatis.

491 106. Sed cur longius evagamur ? Circumspectasti omnia, vidisti judicem, advertisti Angelos prædicantes. Illi laudant, et tu vituperas ! Dominationes et Potestates venerantur, et tu calumniaris ! Adorant omnes sancti ejus : non adorat Dei Filius, non adorat Spiritus sanctus. Seraphim dicunt : « Sanctus, sanctus, sanctus (Isa. vi, 3). »

107. Quid tibi vult sub uno nomine sanctitatis trina repetitio ? Si trina repetitio, cur una laudatio ? Si una laudatio, cur trina repetitio ? Trina repetitio cur, nisi quia Pater et Filius et Spiritus sanctus sanctitate unum sunt (I Joan. v, 7) ? Non dixit semel, ne Filium sequestraret : non his, ne Spiritum præteriret : non quater, ne creaturas conjungeret. Et ut ostenderet Trinitatis unam esse deitatem, cum tertio dixisset : « Sanctus, sanctus, sanctus : » addidit singulariter : « Dominus Deus Sabaoth (Isa. vi, 3). » Sanctus igitur Pater, san-

(23) Mss. aliquot, « Dominum non honoras. »

(24) Codex Albin., « nec aliquis ; » Teller., « nec alicui præferatur. »

clus Filius, sanctus et Dei Spiritus Adoratur igitur Trinitas, non adorant: laudatur Trinitas, non laudat. Ego malo sicut Seraphum credere; et sicut omnes Potestates Virtutesque celestes adorare.

CAPUT XIII.

Continuata iudicii Domini allegoria, blasphemias Arianorum, Sabellianorum, et Manicheorum de suo iudice opiniones Ambrosius principiis refellit. Deinde propositis Christi de ceteris suis adversariis expostulationibus, iudicium sibi mitius futurum sperat.

108. Igitur prosecutionem tuam videamus, quemadmodum concilies tibi iudicem. Dic sane, die, inquam: Ego te, Christe, puto esse dissimilem Patri. Respondebit et ille: Discerne, si potes; discerne, inquam, in quo putes esse dissimilem.

109. Dic aliud: Creaturam, inquires, te arbitror. Respondebit et Christus: Si duorum hominum testimonium verum est, tu nec mihi, nec Patri Saltem credere debuisti, qui genitum nominavit?

110. Bonum, inquires, nego. Dicet et ille: Fiat tibi secundum fidem tuam, ut tibi bonus non sim.

111. Omnipotentem non arbitror. Respondebit et ipse: Non possum ergo tibi tua peccata donare.

112. Subjectum dico. Referet ad hoc: Cur igitur libertatem ac veniam ab eo petis, quem putas pro servitio esse subjectum?

113. Video hæerere prosecutionem tuam: non urgeo, quia peccatorum meorum ipse sum conscius. Non invideo veniam, quia ipse opto indulgentiam: votum tuum scire desidero. En allego apud iudicem desideria tua: non prodo crimina, seriem tuorum exspecto votorum.

114. Die itaque ea quæ in communi voto sunt: die, inquam: Domine, fac me ad imaginem Dei. Respondebit ille: Ad quam imaginem? Quam negasti?

115. Die: Fac me incorruptibilem. Referet utique: **492** Quomodo te incorruptibilem facere possum, quem tu creaturam dicendo, capacem corruptibilitatis esse voluisti? Mortui resurgent incorrupti (I Cor. xv, 52), et tu corruptibilem dicis quem Deum cernis?

116. Die: Bonus esto mihi. Dicet tibi: Quid postulas, quod negasti? Ego te bonum esse volui, ego dixi: « Estote sancti, quoniam ipse sanctus sum (Levit. xix, 2); et tu mihi id negare contendis? et tu exspectas veniam peccatorum? Sed nemo potest donare peccata, nisi solus Deus. Itaque cum

(25) Ita edit. cum mss. aliquot: aliorum vero nonnulli. *nos docet*; nonnulli, *vos docet*; duo etiam, *te nos docet*. Perperam, nisi per interrogationem accipiat.

(26) Manichæos principia duo admisisse, alterum boni, mali alterum; a mali autem principio corpora omnia condita docuisse, auctores sunt a nobis jam sæpius laudati Epiphanius Hæres. 76, et Augustinus, Hæres. 47, qui etiam adjicit ab illis cæ-

A verus et solus tibi Deus non sim, non possum utique tua peccata donare.

117. Hæc Arianns dicat, et Photinianus: Nego te, inquit, Deum. Respondebit ei Dominus: « Dixit insipiens in corde suo: Non est Deus (Psal. lvi, 1) ». De quo dictum putas, de Judæo, de gentili, an de diabolo? De quovis dictum sit, Photiniane, tolerabilior est ille qui tacuit: tu vero et voce ausus es dicere, ut insipiente insipientior probareris. Negas ergo, inquit, Deum; cum ego dixerim: « Dii estis, et filii Excelsi omnes (Psal. lxxxii, 6) ». Et tu Deum negas, cujus opera divina circumspicis?

118. Dicat et Sabellianus: Ego te ipsum Patrem et Filium et Spiritum sanctum arbitror. Respondebit ei Dominus: Non audis Patrem, non audis Filium. Numquid hic una confusio est? Scriptura ipsa te docet (25) Patrem esse, qui detulit iudicium: Filium esse, qui iudicat. Non audisti me dicentem: « Solus non sum; sed ego, et qui misit me Pater (Joan. viii, 29) ».

119. Dicat et Manichæus: Ego auctorem carnis nostræ diabolum credo (26). Respondebat ei: Ergo quid facies in cœlestibus? Vade ad auctorem tuum. Ego eos volo mecum esse, quos dedit mihi Pater. Tu te a diabolo creatum, Manichæe, arbitraris: ad illius ergo festina sedem, ubi ignis et sulphur, ubi non restinguitur ejus incendium, ne unquam pœna moriatur.

120. Mitto alia hæreticorum portenta, non nomina: quid eis erit iudicii (27), quæ erit forma sententiæ? Respondebit his omnibus et ille moraliter: « Populus meus, quid feci tibi, aut quid contristavi te (Mich. vi, 3)? Nonne ex Ægypto eduxi te, et ex domo servitutis liberavi te?

121. Sed parum est ex Ægypto liberasse, et ex domo servitutis eripuisse: plus est te ipsum dedisse pro nobis. Dices ergo: Nonne vestras omnes suscepisti injurias? Nonne corpus meum pro vobis obtuli? Nonne mortem appetivi, quod non erat divinitatis meæ, sed vestræ redemptionis (28)? Hæc cine referuntur gratiæ? Hoc profecit sanguis meus, sicut in Propheta ipse jam dixi: « Quæ utilitas in sanguine meo: quia descendi in corruptionem (Psal. xxix, 10)? » Hoc ergo profecit, ut me impie negaretis, pro quibus ista sustinui.

122. Ego vero tunc, Domine Jesu, et si gravium peccatorum mihi ipse sim conscius, dicam tamen: Non te negavi: habes quod ignoscas fragilitati carnis. Delictum fateor, peccatum non abnuo: « Si vis, potes me mundare (Matth. viii, 2); » quia hoc dixit, emeruit. **493** « Ne, quæso, in iudicium in-

dem animalium sedulo prohibitam; ne principes tenebrarum offenderentur.

(27) Omnes edit. a mss. aliquot, « non nomina, qui dicunt: Qui dies erit iudicii? » alii nonnulli, « non nomina. Qui dies erit iudicii? » unus..... « Quid gesserit iudicii. » Optime autem reliqui, ut in textu, duobus tamen exceptis, ubi pro *non nomina* legitur *non nomine*, nec pravo sensu.

(28) Nonnulli mss., « redemptionis devotione. »

tres cum servo tuo (*Psal.* cxlii, 2). » Non quæro A
ut judices, sed ut ignoscas.

CAPUT XIV.

*Judicis exponit sententiam, discussisque adversa-
riorum cavillis, ab ea provocationem non dari
planum facit.*

123. Quid putamus Christum judicaturum? Ego
seio, judicaturum dico? Imo jam judicavit. Tene-
mus ejus sententiam. « Omnes, inquit, honorifi-
cent Filium, sicut honorificent Patrem. Qui non
honorificat Filium, non honorificat Patrem, qui
misit illum (*Joan.* v, 23). »

123. Si displicet sententia, appella ad Patrem,
rescinde judicium quod Pater detulit. Dic quia dis-
similem habet Filium. Respondebit tibi: Ego ergo
mentitus sum, qui dixit Filio: « Faciamus hominem B
ad imaginem et similitudinem nostram (*Gen.* i, 26). »

125. Dic quia creavit. Respondebit tibi: Cur ergo
adorasti, quem creaturam putasti?

126. Dic quia minorem generavit Filium. Res-
pondebit: Metire, videamus (29).

127. Dic quia ei non debuisti credere. Referet ad
hoc: Non tibi dixeram: « Ille est Filius meus di-
lectissimus, in quo complacui, ipsum audite (*Matth.*
xvii, 5)? » Quid est, ipsum audite? Dicentem uti-
que: « Omnia quæ Pater habet, mea sunt (*Joan.*
xvi, 15). » Hoc audierunt apostoli, sicut scriptum
est: « Et ceciderunt in faciem suam, et timuerunt
valde (*Matth.* xvii, 6). » Si ceciderunt qui confessi
sunt, quid facient qui negarunt? Sed illos Jesus
tetigit et levavit: vos jacere patietur; ne videatis
gloriam, quam negastis.

128. Videamus ergo quoniam quem Filius dam-
nat, et Pater damnat. Et ideo honorificemus Fi-
lium, sicut honorificamus Patrem, ut per Filium ad
Patrem pervenire possimus.

CAPUT XV.

*Modeste sentit de Opere suo: dicit tamen ad fidem
illud sufficere, cum divinæ generationi tot locis
Scriptura suffragetur, cui obsurdescunt Ariani.
Horum pervicaciam Judaicæ plane similem pate-
laciens, adprecatur illis veritatis amorem.
Postremo deserendos eos, utpote hæreticos et An-
tichristos, docet.*

129. Hæc ego, Imperator auguste, carptim ac
breviter impolita magis proposui, quam enodata
digessi. Quod si qua Ariani inconsummata arbitran-
tur, ego vix fateor inchoata: si qua adhuc superesse
opinantur, ego prope omnia; infidelibus enim to-
tum deest, abundat fidelibus. Denique una con-

(29) Irridentur hic Ariani, qui cum philosophiæ
placitis niti se jactarent, relationem quantitatis
ubi philosophice loquendo qualitatis esse debeat,
inducebant. Sic etiam Cyrillus Alex. in *Thes.* dis-
sert II eandem Eunomii fallaciam arguit. Ea-
propter autem difficultatem hanc uno verbo per-
strinxit Ambrosius, quia ipsam supra abunde eno-
davit.

(30) Mss. haud pauci, « non demutatam. » Quan-
quam non absurde, melius tamen alii, atque edit.,
« non diminutam. » Hanc autem vocem, perinde ac
sequentem non possis rectius intelligere, quam ex

fessio Petri abundavit ad fidem Christo: « Tu es
Christus Filius Dei vivi (*Matth.* xvi, 16): » sal est
enim generationem seire divinam, non divisam,
non diminutam (30), non derivatoriam, non crea-
tam.

494 130. Hoc etiam totis Scripturarum exponi-
tur libris, nec adhuc ab impiis creditur: « In-
crassatum est enim, ut scriptum est, cor populi
hujus, et auribus graviter audierunt, et oculos suos
gravaverunt; ne quando oculis suis videant, et au-
ribus audiant, et corde intelligant (*Isa.* vi, 10). »
Namque, more Judaico, aures suas Ariani claudere
solent, aut serere tumultus, quotiescunque ver-
bum salutis auditur.

131. Et quid mirum si humanis vocibus credere
non soleant infideles, qui non credunt divinis? Fi-
lius Dei dicebat, sicut habes in Evangelio: « Pater,
clarifica nomen tuum (*Joan.* xii, 28). » Vox Patris
de celo audita est dicentis: « Et clarificavi, et ite-
rum clarificabo (*Ibid.* » Infideles hæc audiebant, sed
non credebant. Dicebat Filius, respondebat Pater, et
dicebant Judæi: « Tonitruum factum est illi (*Ibid.*
29): » alii dicebant: « Angelus locutus est ei (*Ibid.*) »

132. Paulus quoque, sicut scriptum est in Actibus
Apostolorum, cum voce Christi vocaretur ad gra-
tiam (*Act.* ix, 6), pluresque comites pariter inee-
derent, solus vocem Christi audisse se dixit. (*Act.*
xxii, 9). Adeo, sancte Imperator, qui credit, audit:
et audit, ut credat: qui non credit, non audit; sed
nec vult, nec potest audire, ne credat!

C 133. Atque utinam, quod in me est, audire vel-
lent, ut crederent: audire cum bona charitate et
mansuetudine, ut verum quærentes, non veritatem
impugnantes. Scriptum est enim, ut non intenda-
mus « fabulis et genealogiis interminabilibus, quæ
questiones magis præstant quam ædificationem Dei
quæ in fide est. Finis autem præcepti est charitas de
corde puro, et conscientia bona, et fide non ficta.
A quibus quidam aberrantes, conversi sunt in va-
niloquium, volentes esse legis doctores, non intel-
ligentes neque quæ loquuntur, neque de quibus
affirmant (*I Tim.* i, 4-7). » Alibi quoque idem Apos-
tolus dicit: « Stultas autem et sine disciplina quæ-
siones devita (*II Tim.* ii, 23). »

134. Tales deserendos Apostolus dicit, qui quæ-
siones serunt, hoc est, hæreticos (31: de quibus
et alibi dicit quod « discedent quidam » fide, in-
tendentes spiritibus erroris et doctrinis dæmonio-
rum (*I Tim.* iv, 1). »

hoc Hilarii loco lib. vi *de Trinit.* sic loquentis:
« Nescit in Deo portionem, sed seit Deum totum
ex Deo toto: seit ex uno unum; non desectum,
sed natum: seit natiuitate Dei nec diminutionem
esse gignentis, nec infirmitatem esse nascentis. »

(31) Ita mss. plures ac potiores: alii vero par-
tim, ut Amerb. atque Erns., « qui questiones as-
serant, hos esse hæreticos; » partim ut Gill.,....
« serunt, hos esse hæreticos, » unus mss., « et
eos esse hæreticos, » Rom. edit., « hoc est eos
esse hæreticos. »

135. Et Joannes dicit hæreticos esse Antichristos (*I Joann. ii, 18*). Arianos utique designans. Hæc enim hæresis post omnes hæreses copit, et ex omni hæresi venena collegit. Sicut enim de Antichristo scriptum est, qui « aperuit os suum in blasphemiam ad Deum, blasphemare nomen ejus, et bellum facere cum sanctis ejus (*Apoc. xii, 6*) : » ita et isti Filio Dei derogant, nec martyribus pepererunt, et, quod fortasse ille non faciet, Scripturas falsavere divinas (32). Itaque qui dicit quin Jesus non est Christus, hic est Antichristus ; qui negat Salvatorem mundi, negat Jesum ; qui negat Filium, negat et Patrem, quia scriptum est : 495 « Omnis qui negat Filium, negat et Patrem (33) (*I Joann. ii, 23*). »

CAPUT XVI.

Gratiano victoriam spondens, eam ab Ezechiele prædictam narrat, Ex pietate imperatoris hanc spem confirmat, superiores clades hæresi Orientalium acceptas ferens. Deum tandem obuscat, ut jam placatus, fideli exercitui, regioni, ac duci ferat auxilium.

136. Neque vero te, Imperator, pluribus tenere debeo bello intentum, et victricia de barbaris tropæa meditantem. Progredere plane scuto fidei septus, et gladium spiritus habens : progredere ad victoriam superioribus promissam temporibus, et divinis oraculis prophetatam.

137. Namque et futuram nostri depopulationem

(32) Ambrosium in Exposit. psal. xxxvi atque alibi questum vidimus, quod initium Evangelii Joannis minus commode distinguere Alexandrini ; quam distinctionem etiam memorat infra non semel : sed eam non se corruptionis loco habuisse ibidem ipse plane significat. Quare aliam adulationem hic designatam ab eo manifestum est : quam etiam minime levem fuisse inde colligas, quod non solum hoc in opere de illa ex postulat, sed etiam in Commentatione de Spiritu S. lib. ii, cap. 6, et fusius adhuc lib. iii, cap. 11, ubi ejusdem corruptionis exemplum profert.

(33) Sex mss., « nec Patrem habet. » Sic etiam Græce, οὐδὲ τὸν πατέρα ἔχει. Reliqui tamen mss. et edit. omnes, negat et Patrem.

(34) Mss. aliquot, « congregatio copiosa, et ascendet ; » reliqui, atque edit. ut in textu, nisi quod vet. edit. cum mss. nonnullis habent, « et descendet, » Rom. vero, « et ascendes. » Cæterum hanc Ambrosii interpretationem qua per vocem Gog Gothos autumat intelligendos, Hieronymus Præfat. lib. xiii in Ezech. sicut et in Quæst. seu Tradit. Hebraicis cap. 10, eatenus sibi non probari significat, ut tamen eam aperte improbare veritus fuerit. Et certe primo loco in ipsam ejus auctorem non sine honoris testimonio designat, nihil certi ac definiti proponit ; secundo autem etiam paratum se ad eandem, si modo confirmaretur eventum, sequendam satis indicat : quod enim addit Gothos magis appellari Getas ab eruditibus quam Gog et Magog, id parum urget. Certum quippe est plurima gentium nomina aliter in sacris codicibus, aliter in Græcis Latinisve scriptoribus haberi. Credibile ergo est Hieronymum, si post victoriam Theodosii scripsisset, hac in re Ambrosio fuisse accessurum, Hanc ipsam interpretationem cum Proclus Constantinopolitanus episcopus, imperante Theodosio juniore, verba et suggestu faciens, ad victoriam de Barbaris, qui eisdem temporibus imperium vastabant, relatam accomodasset, retulit ab auditoribus ingentem plausum, ut

A et bella Gothorum Ezechiel illo jam tempore prophetavit : sic enim habes : « Propterea prophetiza, fili hominis, et dic : O Gog, hæc dicit Dominus : Nonne in die illa cum constituetur habitare populus meus Israel in pace, surges et venies de loco tuo, ab extremo Aquilone : et gentes tecum multæ, sessores equorum omnes, congregatio multa et magna (34), et virtus copiosa : et ascende ad populum meum Israel, ut nubes operire terram in novissimis diebus, etc. (*Ezech. xxxviii, 14*). »

138. Gog iste Gothus est, quem jam videmus exisse, de quo promittitur nobis futura victoria, dicente Domino : « Et depredabuntur eos, qui depredati eos fuerant, et despoliabunt eos qui sibi spolia detraxerant, dicit Dominus. Eritque in die illa, dabo Gog (hoc est, Gothis (35), locum nominatum, monumentum Israel multorum virorum congestum, qui supervenerunt ad mare : et per circuitum struet os vallis, et obruet illic (36) Gog et totam multitudinem ejus, et vocabitur Ge Polyandrium Gog ; et obruet eos domus Israel, ut purgetur terra (*Ezech. xxxix, 16*). »

496 139. Nec ambiguum, sancte Imperator, quod qui perfidiæ alienæ pugnam excepinus, fidei (37) catholicæ in te vigentis habituri simus auxilium. Evidens enim antehac divinæ indignationis causa præcessit ; ut ibi primum fides Romano imperio frangeretur, ubi fracta est Deo.

Soerates lib. vii *Hist.* cap. 43 testificatur. Debuerat igitur his revocari Joan. Dallæus, ne lib. ii de usu Patrum cap. 3 ita pronuntiaret : « Ambrosius, ut supra attigimus, per Gog et Magog Gothos... parum considerate intelligit ; » quia in censura, ne quid gravius dicamus, parum consideratum semet ostendit.

(35) Non pauci mss.. « dabo Gog, hoc est, Gothos. »

(36) Amerb. cum paucis mss., « struet has valles, istum et eos : et obruet illic Gog, » deest, in iisdem mss., « istum et eos, » ejus loco cod. Tel. habet, « et per circuitum istum instruet eos vallis ; » Eras. et sequentes edit., « struet peristomium et obruet eos ; » Rom. vero, struent... obruent, « Reliqui mss. ut in textu, nisi quod legunt, struet eos pro struet os, Græce τὸ περιστόμιον τῆς πόλεως ; Infra vero ejusdem Eras. et seq. edit. « et vocabitur Polyandrium ; » Amerb. et mss., « Ge Polyandrium » Sic etiam LXX, εἰς γαὶ τὸ πολυάνδριον : valles autem et confragosa loca Hebraice dicta gai sive ge auctor est Hieronymus in eum locum.

D (37) Mss. aliquot, « pœnam excepinus, » non male : recte tamen alii quoque ac omnes edit., pugnam excepinus, hoc est, bellum propter alienam perfidiam, Constantii videlicet ac Valentis imperatorum Arianorum, divinitus immissum. Hoc intulerunt Gothi, qui sedibus suis expulsi ab Alanis, permissu Valentis transmissi Danubio, partem Thraciæ colendam acceperant. Sed non multo abhinc tempore in eundem imperatorem arma capientes, post multas ejus ducibus clades illatas, regiones quæ ab Ambrosio hic memorantur. cædibus, stupris, incendiisque fœdaverunt. Gratianus igitur cum in procinctu esset, ut contra barbaros illos Valenti ferret auxilium, hos libros a Doctore nostro postulavit ; nimirum ut ad Arianum profecturus imperatorem, salubri antidoto præmuniretur. Hoc autem Gothicum bellum cum ab aliis, tum ab Amm. Marcell., lib. xxxi, cap. 4 et seq., diligenter descriptum reperies.

140. Non libet confessorum neees, tormenta (38), A
exsilia recordari, piorum sacerdotia, proditorum
munera. Nonne de Thraciæ partibus per Ripensem
Daciam et Mysiam, omnemque Valeriam Panno-
norum, totum illum limitem sacrilegis pariter vo-
cibus et Barbaricis motibus audivimus inhorren-
tem? Quid poterat nobis vicina tam feralis inve-
here? aut quemadmodum res Romana tali tuta po-
terat esse custodia?

141. Sed jam satis superque, omnipotens Deus,
nostro exsilio (38), nostroque sanguine, confesso-
rum neees, exsilia sacerdotum, et nefas tantæ im-
pietatis eluimus: satis claruit eos qui violaverint
fidem, tutos esse non posse. Convertere, Domine,
fideique tuæ attolle vexilla.

142. Non hic aquilæ militares, neque volatus

(38) Ita edit. omnes et mss. quidam; alii omittunt
tormenta, et pro *piorum sacerdotia*, nonnulli ha-
bent, *impiorum*, vel *perfidorum sacerdotia*; quidam
autem totum locum hoc modo legunt, « exsilia ro-
cordari piorum sacerdotum, perfidorum, » etc.
Porro quantum sub Arianis principibus passi fue-
rint catholiciepiscope, præter historicos ecclesias-
ticos eleganter describit Gregorius Naz. Orat.

avium exercitum ducunt: sed tuum, Domine Jesu
nomen et cultus. Non hic infidelis aliqua regio (39),
sed ea quæ confessores mittere solet Italia: Italia
aliquando tentata, mutata numquam: quam dulcum
ab hoste barbaro defendisti, nunc etiam vindicasti.
Non hic in Imperatore mens lubrica, sed fides
fixa.

143. Ostende nunc evidens tuæ majestatis indi-
cium; ut is qui te verum virtutum Dominum et ecce-
lestis militiæ ducem: is qui te veram Dei virtutem
credit esse atque sapientiam, non temporalem uti-
que nec creatam, sed sempiternam, sicut scriptum
est (*I Cor. i, 24*), Dei, virtutem et divinitatem, tuæ
majestatis fultus auxilio, fidei suæ tropæa merea-
tur.

ad 150 episcopos, et Orat. ad Arian., atque ali-
bi.

(38) Rom. edit. cum uno vel altero ms., *nostro
exitio* vet. cum reliquis, *nostro exsilio* non male.
Loquitur enim in Catholicorum persona, quorum
certum est non paucos hic barbarorum incursionibus
e patria sua expulsos.

(39) Mss. nonnulli, *aliqua religio*, minus concinne.

LIBER TERTIUS.

497 CAPUT PRIMUM.

Ubi præmisit Ambrosius quam obrem strictius trac-
tata in prioribus libris, in his uberius tractanda
suscipiat; objectum sibi fabularum usum exem-
plo Scripturæ diluit cum alia poetica memoran-
tis, tum maxime Sirenas, quæ figuræ sunt volup-
tatum: a quibus et Pauli verba et Christi facta
oportet avocent Christianos.

1. Quoniam, clementissime Imperator, instruendi
tui gratia, aliqua de fide mihi scribenda mandave-
ras, et verecundantem coram etiam ipse fueras ad-
hortatus: ideo quasi in procinctu positus, duos
tantum conscripsi libellos, quibus vias quasdam
fidei et semitas demonstrarem.

2. Sed quoniam mens prava quorundam seren-
dis intenta quæstionibus, stylo lacessit uberiore
confici (40); tuæ quoque pia me cura clementiæ ad
cætera vocat, volens in pluribus experiri, quem in
paucis probasti; ea quæ perstricta paucis superius
sunt, placuit mihi paulo latius exsequi; ne ea quasi
diffidentia assertionis deseruisse potius, quam so-
cunitate fiduciæ proposuisse videamur.

3. Et quia Hydræ nominis (41), et Scyllæ littoris-
comparationem induximus (*Supr. lib. i, cap. 4*), ut
ostenderemus vel rediviva plantaria cavenda perfid-
iæ, vel famosa naufragia: si quis contra licitum

(40) Rom. edit. sola, « uberiore configi; » vel.
edit. ac mss. nonnulli, « uberiore configi: » me-
lius reliqui, ut in textu.

(41) Amerb. et Eras., « Hydræ numinis... calo-
rem disputationis: » Gill. ac Rom., « Hydræ nomi-
nis,, calorem disputationis: » mss. vero nobiscum

putat colorem disputationis ejusmodi a poeticis fa-
bulis derivatum, et cum in fide nihil quod vitupe-
rare possit invenerit, aliquid in sermone repre-
hendit; agnoscat non solum sententias, sed etiam
versiculos poetarum Scripturis insertos esse divi-
vinis.

4. Unde enim illud: « Hujus et genus sumus
(*Act. xvii, 28*), » quod Paulus usu prophetico doc-
tus usurpat? Nam et gigantes (*Num. xiii, 31*), et
vallem Titanum (*II Reg. v, 18*) prophetici sermonis
series non refugit. Et Isaias Sirenas, et filias pas-
serum dixit (*Isa. xiii, 22*). Et Hieremias de Baby-
lonia memoravit quod habitabunt in ea filiæ Sire-
num (*Jerem. xxxii, 9*); ut ostenderet Babylonis
hoc est, sæcularis confusionis illecebras, vetustæ
lasciviæ (42) fabulis comparandas: quæ velut sco-
pulo in istius vitæ littore, dulcem resonare quam-
dam, sed mortiferam cantilenam ad capiendos ani-
mos adolescentium viderentur: quam sapiens etiam
ab ipso poeta Græco inducitur (*Hom. 12 Odyss.*);
quasi quibusdam prudentiæ suæ circumdatus vin-
culis præterisse. Ita difficile judicatum est ante
adventum Christi etiam fortiores non posse capi
speciosæ deliciis voluptatis!

5. [*Alias cap. II.*] Quod si poeta ille perniciosam
faciunt: excipe tamen Thuan. unum ubi legitur.,
« vel residua plantaria,, vel plagiosa naufragia. »
etc. Per colorem autem disputationis intellige orna-
tum ejus ac lepores.

(43) Pro voce *lasciviæ* in Thuan. uno cod. habe-
tur hic et infra, *fallaciæ*.

mentibus hominum, et subeundis obnoxiam naufragis, lascivie secularis illecebram judicavit; quid nos aestimare oportet, quibus scriptum est: « Carnis curam ne feceritis in concupiscentia (Rom. xiii, 14) ? » Et alibi: « Castigo corpus meum et servituti redigo; ne illis predicans, ipse reprobus effleat (I Cor. ix, 27). »

498 6. Non enim per luxuriam nobis Christus, sed per jejunium salutem attulit. Neque ille emendandae gratie sue causa, sed nostrae eruditionis gratia jejunavit. Neque infirmitate corporis victus est, ut esuriret; sed esuriendo suscepti corporis fidem prestitit; ut non solum corpus, sed etiam infirmitates nostri corporis doceret a se esse susceptas, sicut scriptum est: « Quoniam infirmitates nostras suscepit, et aegritudines nostras portavit (Isa. lvi, 4). »

CAPUT II.

Quæ corporis sunt a Christo pro nobis suscepti, divinitati non tribuenda: secundum hanc illum altissimum; quod qui neget, cum Patri ascribere incarnationem. Cum Deus legitur solus esse, aut solus habere immortalitatem, id etiam intelligendum de Christo, tum ut memorata impietas declinetur, tum quia eadem Filii ac Patris asseritur operatio.

7. Corporis est igitur, hoc est, nostrum est, quod esurivit: nostrum est, quod flevit, quod tristis fuit usque ad mortem. Cur ad divinitatem quæ sunt nostra reteruntur? Corporis est, quod etiam factus asseritur. Denique sic habes: « Mater Sion dicet: Homo, et homo factus est in ea, et ipse fundavit eam Altissimus (Psal. lxxxvi, 5). » « Homo, inquit, factus est, » non Deus factus est.

8. Qui autem idem altissimus, idem homo, nisi « Mediator Dei, et hominum, homo Christus Jesus, qui dedit semetipsum redemptionem pro nobis (I Tim. ii, 5, 6) ? » Et hoc utique ad incarnationem pertinet; redemptio enim nostra per sanguinem, remissio per potestatem, vita per gratiam. Quasi altissimus donat, quasi homo precatur: aliud creatoris, aliud redemptoris est. Distincta licet, unius tamen auctoris beneficia sunt; decuit enim ut ille nos redimeret, qui creavit.

9. Quis autem neget Christum esse altissimum significatum? Nam qui aliter sentit, Deo Patri sacramentum incarnationis ascribit. Sed hinc dubitari non potest quod altissimus Christus sit; cum etiam alibi dixerit de mysterio passionis: « Dedit vocem suam Altissimus, et mota est terra (Psal. xlv, 7). » Et in Evangelio habes: « Et tu, puer, propheta Altissimi vocaberis: præbis enim ante faciem Domini parare vias ejus (Luc. i, 76). » Qui altissimus? Dei Filius. Ergo qui altissimus Deus, Christus est.

10. Et solus utique cum dicitur Deus, non separatur etiam Dei Filius. Quis enim Altissimus, solus.

• (43) Mss. complures, *Ergo si Deus*. Male, nisi per in interrogationem aut admirationem dictum accipias, ubi particula *et* esset expungenda.

A sicut scriptum est: « Et cognoscant quoniam nomen tibi Dominus, tu solus altissimus super omnem terram (Psal. lxxxii, 19). »

11. Unde etiam illud explosum est, quod solent ad calumniam derivare, quia de Deo scriptum est: « Qui solus habet immortalitatem, et lucem habitat inaccessibilem (I Tim. vi, 16), » de Deo enim scriptum est, quod est commune nomen Patri et Filio.

499 12. Nam si ubique Deum legunt, negant etiam Filium designari; et impii sunt, divinitatis potentiam Filio denegando, et incarnatum Patrem Sabelliana impietate astruere videbuntur. Dicant enim quomodo illud non impie de Patre intelligere possint, quod Apostolus ait: « In quo et con-surrexistis per fidem operationis Dei, qui suscitavit illum a mortuis (Coloss. ii, 12), » et advertant de B sequentibus quid incurrant: sequitur enim: « Et cum mortui essetis delictis et præputio carnis vestrae, vivificavit nos cum illo, donans nobis omnia delicta, delens quod adversum nos erat chirographum decreti, quod erat contrarium nobis: et ipsum tulit de medio, affligens illud cruci, exuens se carne (Ibid. 13, 14). »

13. Ergo non Deus (43) Pater solus intelligendus est, qui suscitavit carnem: et non etiam Filius, cujus templum resuscitatum est. Qui suscitavit, utique et vivificavit: qui vivificavit, et delicta donavit: qui delicta donavit, et chirographum tulit: qui chirographum tulit, afflixit illud cruci: qui afflixit illud cruci, carnem se exuit. Sed Pater non se exuit carnem; non enim Pater caro factus est, sed *Verbum*, sicut legimus, « caro factum est C (Joan. i, 14). » Videtis ergo quod Ariani dum separant a Patre Filium, in ic periculum incidant, ut Patrem passum esse commemorent.

14. Nos autem facile docemus de Filii dictum operatione; nam et ipse corpus suum resuscitavit, sicut ipse dixit: « Solvite templum hoc, et in triduo resuscitabo illud (Joan. ii, 19). » Et ipse vivificat nos cum suo corpore: « Sicut enim Pater suscitavit mortuos et vivificat; sic et Filius quos vult, vivificat (Joan. v, 21). Et ipse delicta donavit dicens: « Dimissa sunt tibi peccata tua (Luc. v, 20). » Et ipse chirographum afflixit cruci, qui crucifixus est per corporis passionem. Nec alius se carnem exuit, nisi Dei Filius, qui carnem se induit. Ipse ergo significatur Deus, qui opus nostræ resurrectionis operatus est.

CAPUT III.

Filium a patre non separandum ex Apostolo confirmari, cum Filio quoque conveniat beatum esse, solum potentem ac immortalem, natura videlicet; non gratia qua ipsi etiam angeli sunt immortales, et lucem habitare inaccessibilem; quo ultimo qua ratione fiat explicato, quo pacto Pater solus, ac Filius pariter solus dicantur, ostenditur.

15. Ergo cum legis Deum, non separe Patrem,

non separe Filium : quia deus et Filius et Filius una eademque est. Et ideo nec ibi separe, ubi legis quia « beatus et solus potens (*I Tim.* vi, 15) : » de Deo enim (41) dictum est, sicut habes : « Præcipio coram Deo, qui vivificat omnia » (*Ibid.* 13) : sed etiam Christus vivificat : convenit ergo et Patri et Filio Dei nomen ; quando convenit et operationis effectus 500 Persequantur et cætera. » Præcipio, inquit, coram Deo qui vivificat omnia, et Christo Jesu (*Ibid.*).

16. In Deo est etiam Verbum, sicut scriptum est : « In Deo laudabo Verbum (*Psal.* lx, 11). » In Deo sempiterna sua virtus est Jesus (45) : in Deo igitur unitatem divinitatis, in Christi autem nomine incarnationis testificatus est sacramentum.

17. Denique ut de incarnatione Christi se dixisse ostenderet, subdidit : « Qui testimonium reddidit sub Pontio Pilato bonam confessionem : ut serves mandatum sine macula usque in adventum Domini nostri Jesu Christi : quem suis temporibus ostendet beatus et solus potens, rex regum, et Dominus dominantium : qui solus habet immortalitatem, et lucem habitat inaccessibilem : quem vidit hominum nemo, sed nec videre potest (*Ibid.* 13-16). Ergo de Deo hæc scripta sunt, ejus nominis et dignitas et veritas communis est Filio.

18. Cur igitur hoc loco Filius separatur, cum etiam Filio hæc cuncta convenient ? Aut si non convenient, nega Deum ; ut neges quæ Deo sunt convenientia (46). Beatus negari non potest, qui beatitudines donat : « Beati enim quibus remissæ sunt iniquitates (*Psal.* lxxxii, 1). » Beatus negari non potest, qui sanam doctrinam tribuit, sicut scriptum est : « Quæ est secundum Evangelium claritatis beati Dei (*I Tim.* i, 11). » Potens abnui non potest, de quo Pater dicit : « Posui adjutorium super potentem (*Psal.* lxxxviii, 20). » Immortalitatem autem ejus quis audeat diffiteri, cum etiam aliis immortalitatem ipse largitus sit, sicut scriptum est de sapientia Dei : « Per hanc habebō immortalitatem (*Sap.* viii, 13). »

19. Sed alia immortalitas suæ naturæ, alia nostræ. Non sunt fragilia comparanda divinis : una sola substantia divinitatis est, quæ mori nescit. Unde et Apostolus, cum sciret et animam et angelos immortales, quod solus Deus immortalitatem habeat prædicavit. Nam et anima moritur : « Anima enim

quæ peccat, ipsa morietur (*Ezech.* xviii, 20) ; » nec angelus immortalis est naturaliter, ejus immortaliter in voluntate est Creatoris.

20. Neque ad præjudicium trahas, quod non moritur Gabriel, non moritur Raphael, non moritur Uriel (47) et in ipsis enim naturæ capacitas vitio obnoxia, sed non obnoxia disciplinæ. Omnis enim rationalis creatura accidentia recipit, et subjecta judicio est. In accidentibus autem et poena judicii, et corruptela est, et profectus. Unde et Ecclesiastes ait : « Quoniam omne opus suum Deus adducet in judicium (*Eccle.* xii, 14). » Ergo corruptelæ et mortis, etiamsi non moriatur aut peccet, capax tamen omnis et creatura : nec ex immortalī natura habet, sed ex disciplina vel gratia, si se in aliquibus ad vitia non mutat. Alia ergo immortalitas quæ donatur, alia quæ sine capacitate mutabilitatis est semper.

21. An negatur immortalis divinitas Christi, quia in carne pro omnibus mortem gustavit ? 501 Jam ergo melior Gabriel quam Christus ; quia ille non est defunctus, hic mortuus est. Sed non est servus supra dominum (*Matth.*, x, 24) ; alia enim carnis infirmitas, alia divinitatis æternitas : mors carnis est, immortalitas potestatis. Quod si divinitas fecit ne caro videret corruptionem, quæ utique corruptelæ erat obnoxia per naturam : quomodo mori posset ipsa divinitas ?

22. Quomodo autem lucem inaccessibilem non habitat Filius, cum in sinu Patris Filius sit : lux autem Pater, lux etiam ipse sit Filius ; quia Deus lux est (*Joan.* i, 9) ? Aut si aliam lucem inaccessibilem nisi deitatis putamus, numquid melior Patre lux est ; ut non sit in luce, qui sicut scriptum est, et apud Patrem est (*Ibid.* 2) ? et in Patre (*Joan.* xiv, 10) ? Non ergo separent, Filium, cum legent solum Deum : nec Patrem separent, cum legent Filium solum.

23. In terris Filius sine Patre non est, et putas quia Pater sine Filio sit in cælo ? In carne est Filius, cum dico in carne est, vel in terris, secundum carnem jam non novimus Christum (*II Cor.* v, 16) : ergo in carne est Filius, et solus, non est, secundum quod scriptum est : « Et non sum solus, quia Pater mecum est (*Joan.* viii, 16) : » et putas quod sit Pater solus in luce ?

24. At ne hoc argumentum putes (48), accipe etiam

straverit : tamen cum lib. iv Esdræ, ubi nomen illud sæpius occurrere agnoscit Thiersius, pro canonico sæpius Ambrosius laudaverit, non est dubium quin ejusdem auctoritatem hic etiam sequi potuerit. Nam quod ibidem addit vir eruditus Urielem forte a doctore reprobis angelis annumerari, hoc ab ejus mente prorsus alienum est. Cæterum pulchre ac sapienter hoc loco immortalitatem naturalem a participata distinguunt sanctus præsul, et priore Deo soli concessa et reservata, alteram tantum modo angelis attribuit : in quo cum Augustinus quoque postea secutus.

(48) Eras. ac Gill. in marg. et edit. Rom. in corp., « argutum putes : » idem Eras. et Gill. in corp. necnon Amerb. cum mss. omnibus, « argu-

(41) Edit., de eo enim ; mss., de Deo enim, etc.

(45) « Virtus est Jesus, » vox ultima in mss. plerisque omīssa est.

(46) Non pauci mss. « sicut negas quæ Deo sunt consequentia. »

(47) « Non moritur Uriel, » abest a mss. non paucis ; cum autem in aliis quibusdam et cunctis edit. inveniat, nihil prohibet quin Ambrosii esse arbitremur. Etenim, quamvis et vir J. B. Thiersius in epist. ad Lucam Acherium τὸ πᾶν πᾶσι τῶν ἀγγέλων argumentis pluribus, maxime vero testimonio Caroli Magni, Haitonis Basileensis, concilii Aurelian. et conc. Rom. ii, sub Zacharia pontifice, ex angelorum albo expungendum esse hunc Urielem demon-

testimonium : « Deum, inquit, nemo vidit unquam, **A** nisi unigenitus Filius, qui est in sinu Patris, ipse enarravit (*Joh. 1, 18*). » Quomodo solus Pater, si in sinu Patris Filius est? quomodo enarrat, quem non videt? non ergo solus Pater.

25. Accipe nunc et solum Patrem, et solum Filium. Solus Pater, quia alius Pater non est : solus Filius, quia alius Filius non est : solus Deus quia una divinitas Trinitatis est

CAPUT IV.

*Christum non nisi secundum carnem factum narrari: quippe qui ut homines redimeret, non eguerit adjutorio, sicut nec ut se resuscitaret; cum alius ut mortuos resuscitarent, oratione opus fuerit. Et si autem ipse craverit, hoc referendum ad humanitatem: divinitatem vero ex eo quod imperavit, **B** æstimandum; in quo diabolus Arianis anteponitur. Tum, exposito cur Filius hominis potens dicatur, argumenti ponitur conclusio.*

26. [*11ias cap. III.*] Satis ergo claret et solum Deum non esse Patrem sine Filio, et solum Deum non intelligi Filium sine Patre; quia secundum carnem (49) factus legitur Dei Filius, non secundum divinam generationem.

27. In quo autem factus sit, per os sancti patriarchæ locutus asseruit, dicens : « Quia repleta est malis anima mea, et vita mea inferno appropinquavit. **C** Æstimatus sum cum descendantibus in lacum : factus sicut homo sine adjutorio inter mortuos liber (*Psal. lxxxvii, 46*). » Et hic sicut homo, inquit, non sicut Deus, factus sum. « Et repleta est malis anima mea : » anima utique, non divinitas. Factus est **502** in eo, in quo erat infernis debitus : factus est in eo, in quo eum aliis æstimatus est; divinitas enim similitudinem collationis abjurat. Et tamen in ipsa carne morti obnoxia majestatem adverte divinitatis in Christo. Et si factus est sicut homo, et sicut caro factus est : factus est tamen inter mortuos liber, et liber sine adjutorio.

28. Sed quomodo hic sine adjutorio fuisse se Filius dicit, cum supra (cap. 2) dictum sit : « Posui adjutorium super potentam (*Psal. lxxxviii, 20*)? » Ergo et hic distingue naturas. Adjutorium caro habet, divinitas non habet. Liber igitur est, quia mortis vincula nescivit : non captus ab inferis, sed **D** qui operatus sit in infernis : sine adjutorio est, quia neque per nuntium, neque per legatum, sed ipse per se Dominus salvum fecit populum suum. Quomodo enim potuit adjutorium sui corporis quærere suscitandi, qui alios suscitavit?

mentum putes. » Optine, siquidem non semel advertere licuit Ambrosio argumentum esse probationem humano ingenio et solertia excogitatum, cui opponere solet Scripturæ testimonium, ut hoc in loco.

(49) Deerat in antiq. edit. ac mss. aliquot, « quia secundum carnem, » etc.; quod Rom. edit. prima restituit : a qua plures nostrorum mss. hoc solo dislant, quod pro « factus intelligitur, » exhibent « fa-

29. Ac hec homines quoque suscitaverunt mortuos; non in sua tamen virtute fecerunt, sed in Christi nomine. Aliud est rogare, aliud imperare : aliud mereri, aliud donare.

30. Elias ergo suscitavit, sed oravit, non imperavit (*III Reg. xvi, 21, 23*). Elisæus suscitavit configuratus mortuo (*IV Reg. iv, 34, 35*) : suscitavit etiam ipsius mortui corporis tactus (30); ut esset typus venturum eum qui missus in similitudinem carnis peccati, etiam sepultus mortuos suscitaret.

31. Petrus quoque, cum *A*Eneam curaret, ait : « in nomine Jesu Nazareni, surge et ambula (*Act. iii, 6*) ; » non in suo ait, sed in Christi nomine. Surge autem verbum est imperantis : sed fiducia de merito est, non presumptio de potestate : et de nominis operatione (51), non de sua virtute præceptionis auctoritas. Quid igitur Ariani dicunt? In nomine Christi et Petrus imperat, et illi nolunt imperasse Dei Filium, sed rogasse.

32. Sed lectum est quia rogavit. Disce distantiam. Rogat quasi filius hominis, imperat quasi Dei Filius. Annon defertis hoc Dei Filio, quod etiam diabolus detulit, et vos majore sacrilegio derogatis? Ille dicit : « Si Filius Dei es, die lapidi huic ut fiat panis (*Luc. iv, 3*). » Ille dicit, impera : vos dicitis, obseera. Ille credit quod, jubente Dei Filio, elementorum rerumque natura in adversum vertatur : vos creditis quod nisi roget Dei Filius, nec voluntas ipsius impleatur. Et diabolus de potestate æstimandum putat Dei Filium, vos de infirmitate. Tolerabilia sunt tentamenta diabolis, quam argumenta Arii.

33. Nec moveat quia potentem Filium dixit hominis, eum Dominum majestatis legeris crucifixum (*I Cor. ii, 2*). Quæ autem major potentia, quam supra cœlestes potestates habere dominatum (*Ephes. i, 21*)? Habebat autem qui Thronis, Dominationibus, Angelis imperabat. Nam et si erat inter bestias, sicut scriptum est (*Marc. i, 13*), tamen angeli ministrabant ei; ut agnosceas aliud incarnationis esse, aliud potestatis. Secundum carnem itaque tentatur a bestiis, secundum dignitatem ab angelis adoratur.

503 34. Didicimus igitur factum esse hominem et ad hominem hoc esse referendum. Denique et alibi habes; « Qui factus est ei ex semine David (*Rom. i, 3*), » secundum carnem utique ex semine David factus est : Deus autem ante sæcula ex Deo natus est.

CAPUT V.

Factum in Scriptura non semper idem esse ac creatum exemplis ex ipsa petitis docet. Inde colligit non cavilandum ex littera more Judæorum,

etus legitur. »

(50) Tres mss., « configuratur mortuo, corporis tactu : » unus vero quæ continuo sequuntur ita legit, « ut esse typus venturi ejus, qui missus in similitudinem carnis, mortuos humana etiam sepultus carne suscitaret. »

(51) Mss. aliquot, de potestate et hominis operatione etc. »

quibus tamen hæreticis periores probat; atque **A** iterum propositam confirmat sententiam.

35. Nec semper tamen factum esse ad creationem refertur; scriptum est enim: « Domine, refugium factus es nobis (*Psal.* lxxxix, 1); » et: « Factus es mihi in salutem (*Psal.* cxvii, 14). » Non utique creationis definitio vel editio declaratur: sed refugium factus mihi, et conversus mihi dicitur ad salutem, sicut et Apostolus dixit: « Qui factus est nobis sapientia a Deo, et justitia, et sanctificatio, et redemptio (*I Cor.* i, 30). » Nobis factum non creatum ex Patre dixit. Denique quomodo dicat factum nobis esse sapientiam, in posterioribus exposuit dicens: Sed « loquimur Dei sapientiam in mysterio, quæ abcondita est, quam prædestinavit Deus ante tempora sæcularia in gloriam nostram, quam nemo principum hujus sæculi cognovit. Si enim cognovissent, nunquam Dominum majestatis crucifixissent (*I Cor.* ii, 7, 8). » Ubi mysterium passionis exprimitur, non utique generationis æternæ series declaratur.

36. Sapientia igitur mea crux Domini est, redemptio mea mors Domini est; sanguine enim pretioso redempti sumus, ut apostolus Petrus dixit (*I Petr.* i, 19). Sanguine igitur suo, quasi homo, Dominus nos redemit; idemque, quasi Deus, peccata donavit.

37. Non ergo in verbis quasdam constituamus insidias, et verborum tendiculas aucupemur; ut quia et aliud secundum impios significare putatur sermo qui legitur, non id quod sensus exprimat, sed quod littera ostendat, interpretemur. Sic perierunt Judæi, dum sensuum profunda despiciunt, et sequuntur nuda verborum; « Littera enim occidit, spiritus autem vivificat (*II Cor.* iii, 6). »

38. Et tamen inter duo gravia sacrilegia fortasse detestabilius sit ad divinitatem referre quæ carnis sunt, quam ad litteram referre (52) quæ spiritus sunt. Illi timuerunt in Deo carnem credere; et ideo redemptionis gratiam perdiderunt, quia causam salutis abjurant: isti divinitatis majestatem usque ad carnis infirma deducunt. Detestandi Judæi, qui carnem Domini crucifixerunt: detestabiliores tamen eos arbitror, qui divinitatem Christi cruci subditam crediderunt. Denique qui cum Judæis sæpe tractabat: **504** « Hæreticum, inquit, post unam correptionem devit (*Tit.* iii, 10). »

(52) Nonnulli mss., « quam ad carnem referre, etc. »

(53) Amerb. et mss. aliquot, « factam nobis esse sapientiam: » melius tamen reliquæ edit. ac mss., « factum, » quippe quod ad superiora referatur Apostoli verba « Qui factus est nobis sapientia, » etc.

(54) Ita mss. prope ad unum: edit. vero, « quia Deum verum hujus lectionis, etc. »

(55) Omnes edit. ac mss. nonnulli, « vita erat » al. mss. plures potioresque, « vita est. »

(56) Alexandrinus atque Ægyptius hic indicari cognoscere est ex iis quæ S. doctor Exposit. psalmi xxxvi, num. 35, memorat. Ex his autem duobus locis duas præcipuas legendi hujusce textus rationes fuisse intelligas alteram quæ verbis illis, « Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est

39. Nec tamen sine injuria Patris factum nobis esse sapientiam (53), ad illam inenarrabilem, nec ullis temporibus momentisque obnoxiam Christi generationem sacrilega interpretatione derivant. Nam præter id quod Filii injuria Patris est contumelia, etiam in Patrem sacrilegia ista procedunt, ne quo scriptum est: « Fiat autem Deus verax, omnis autem homo mendax (*Rom.* iii, 4). » Aut si de Filio putant dictum, generationi quidem non præjudicant: Deum autem et Deum verum hujus lectionis (54) auctoritate quod abnuunt, confitentur.

40. Prolixum est si velim singula recensere, quoties factum legerimus, non utique per naturam, sed per gratiam. Nam et Moyses dicit: « Adjutor et protector factus est mihi in salutem (*Exod.* xv, 2). » Et David dicit: « Esto mihi in Deum protectorem, et in domum refugii, ut salvum me facias (*Psal.* xxx, 3). » Et Isaias dicit: « Factus est omni civitati humili adjutor (*Isa.* xxv, 4). » Non utique sancti Deo dicunt: Creatus es, sed protector et adjutor per gratiam tuam factus es nobis.

CAPUT VI.

Objectionem ex Joanne desumptam ut diluat, primo demonstrat Manichæis patrocinari Arianum sensum: deinde varia distinguendorum verborum ejusdem loci exposita ratione, ipsum nullo modo ad substantiam divinam sine Patris injuria referri posse aperte probat, verumque illius exponit intellectum.

C 41. Unde nec illud verendum est, quod solent Ariani sæva interpretatione componere, dicentes factum esse Dei verbum; quia scriptum est, inquit: « Quod factum est in ipso, vita est (55) (*Joan.* 3, 4). »

42. Primum intelligant si ad substantiam divinam referant, « quod factum est; » Manichæorum sequæstionibus implicari. Objeiciunt enim Manichæi: Si quod in ipso factum est, vita est: est ergo aliquid quod in ipso factum non sit, et mors sit; ut duo impie inducant principia. Sed hoc damnat Ecclesia.

43. Deinde unde possunt docere sic pronuntiasse evangelistam? Plerique enim docti et fideles sic pronuntiant (56): « Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est (*Ibid.*

nihil, « absolutum sensum includebat: altera vero qua sensus non nisi sequentibus istis, « quod factum est, » terminabatur. Sed nec deerant qui sensum perducerent usque ad illa verba, « quod factum est in ipso. » Hanc distinctionem secuti sunt Gregorius Nyss. lib. i, cont. Eunomium, et Epiphanius in *Ancorat.*, num. 75, ubi primam acerbe notat quasi Spiritui sancto injuriosam, de qua lib. i, de Spiritu sancto forte aliquid erit dicendum. Primam vero Augustinus ita admittit, ut secunda ejus pars hoc modo distinguatur: « Quod factum est in illo vita erat; » alteram autem ejusdem partis subdistinctionem qua virgula post voces « in ipso, » apponebatur, absurdam censet. Vide lib. v, de Gen. ad litt., cap. 14, et tract. i in Joan. num. 16, sicut et interpretes ad eundem locum.

5); « alii tunc : « Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil; » denique : « Quod factum est, » pronuntiant, et subiungunt : « in ipso, » hoc est : Quicquid autem factum, est in ipso. Quid est, « in ipso? » Apostolus docet dicens : « In ipso enim sumus, et vivimus, et movemur (A. t. xvii, 28). »

44. Tamen, etiamsi quemadmodum velint, pronuntiant, non possunt hic calumniari Deo 505 Verbo, si ad substantiam ejus velint referre : « Quod factum est; » quin calumnientur et Patri Deo, de quo scriptum est : « Qui autem facit veritatem, venit ad lucem; ut manifestentur opera ejus, quia in Deo sunt facta (Joan. i, 21). » Ecce hic opera hominis in Deo facta legimus, et ad substantiam tamen divinam referre non possumus : sed aut per ipsum facta cognoscimus, ut est etiam illud Apostolicum, quod « omnia per ipsum, et in ipso creata sunt; et ipse est ante omnes, et omnia in ipso constant (Coloss. i, 16) : » aut, ut docet presentis lectionis testimonium (57), virtutes quibus vitæ æternæ fructus acquiritur, in Deo factas aestimare debemus, castitatem, pietatem, religionem, fidem et alia hujusmodi, quæ in voluntate Dei facta sunt.

45. Ergo sicut in Dei Patris, ita etiam in Christi voluntate et virtute facta, sunt sicut legimus : « Creati in Christo in operibus bonis (Ephes. ii, 10); » et in psalmo : « Fiat pax in virtute tua (Psal. cxxi, 7); » et alibi : « Omnia in sapientia fecisti (Psal. ciii, 24). » — « In sapientia, inquit, fecisti, » non sapientiam fecisti. Nam cum omnia in sapientia facta sint, Christus autem Dei sapientia sit (I Cor. i, 24), non accidens utique, sed subsistens et permanens in æternum; si facta est sapientia, jam deteriore conditione facta est quam omnia; quia sapientia fieri per se ipsam non potuit. Ergo si factum esse frequenter ad aliquid, non ad naturam refertur, etiam creatum esse ad causam refertur.

CAPUT VII.

Quod a salomone dictum est, Dominus creavit me, etc. (Prov. viii, 22), incarnationem Christi ad redimenda Patris opera factam signare; quo ex ipsius Filii verbis declarato, principium ostendit etiam accipi posse de documentis virtutum, quarum omnium vias vobis Dominus aperuisse, ac vere principium exstitisse demonstratur.

46. [Alia cap. IV.] Unde intelligimus illud quod de incarnatione Domini scriptum est : « Dominus creavit me principium viarum suarum in opera sua (Prov. viii, 22), » id significare quod ad redimenda opera Patris Dominus Jesus ex Virgine sit creatus. Neque enim dubitari potest de incarnationis dictum esse mysterio, cum propter opera sua a corruptelæ servitio liberanda Dominus suscepit carnem; ut illum qui imperium habebat mortis,

(57) Ita mss. probatiores; alii vero et omnes edit., « lectio testimonii. » Rursus autem ubi nos cum mss. omnibus, « castitatem, pietatem, » edit. om-

A per in corporis destrueret passionem. Caro enim Christi propter opera, divinitas ante opera; quia ipse ante omnia, sed et omnia in ipso constant.

47. Non ergo divinitas propter opera, sed propter divinitatem opera: sicut Apostolus declaravit, dicens quod propter Filium Dei omnia. Sic enim habes : « Decebat autem eum per quem omnia, et propter quem omnia, multis filiis in gloriam adductis, ducem salutis eorum per passionem consummari (Hebr. ii, 10), » Nonne evidenter exposuit quia Dei Filius, qui propter divinitatem suam omnia creavit, is postea propter populi salutem et carnis susceptionem, et mortis assumpserit passionem?

B 48. Propter quæ autem opera sit creatus ex Virgine, 506 ipse Dominus cum illum cæcum curaret, ostendit dicens : « In illo me oportet operari opera ejus qui misit me (Joan. ix, 4). » Et addidit, ut de incarnatione ejus dictum crederemus : « Cum in hoc mundo sum, lux sum hujus mundi (Ibid. 5). » Etenim quasi homo in hoc mundo pro tempore est; nam quasi Deus semper est. Denique et alibi ait : « Ecce ego vobiscum sum usque ad consummationem mundi. (Matth. xxviii, 20). »

49. Nec de principio residet aliquid questionis, cum interrogatus in carne : « Tu quies? » responderit : « Principium quod et loquor vobis (Joan. viii, 25). » Quod non solum ad substantiam divinitatis æternæ (58) refertur, sed etiam ad documenta virtutum. Ex hoc enim et Deum se probavit æternum; quia omnium ipse principium est, et uniuscujusque virtutis auctor, quia Ecclesie caput est, sicut scriptum est : « Quia ipse est caput corporis Ecclesie, qui est principium, primogenitus ex mortuis (Coloss. i, 18). »

C 50. Liqueat igitur et de incarnatione dictum esse « principium viarum suarum, » quod ad sacramentum suscepti corporis videtur esse referendum. Ideo enim carnem suscepit, ut ad cælum nobis sterneret iter. Denique ait : « Ascendo ad Patrem meum et Patrem vestrum, Deum meum et Deum vestrum (Jan. xx, 17). » Denique ut scias quod vias suas omnipotens Pater secundum incarnationem præscripserit Filio, habes in Zacharia ad Jesum indutum vestimenta sordida ab angelo dictum : « Hæc dicit Dominus omnipotens : Si in viis meis ambulaveris, et præcepta mea custodieris (Zach. iii, 7). » Quod ost vestimentum illud sordidum, nisi carnis assumptione?

51. Viæ igitur Domini velut quidam tramites bonæ vitæ sunt, quæ diriguntur a Christo, qui ait : « Ego sum via, et veritas, et vita (Joan. xiv, 6). » Via ergo superna est Dei virtus; Christus enim nobis via est. Et bona via, quæ credentibus cæli regna patefecit. Viæ autem Domini viæ rectæ sunt, sicut scriptum est : « Vias tuas, Domine, notas fac mihi

nese contrario legebant, « charitatem, pietatem, » etc.

(58) Vet. edit. cum mss. aliquot « ad divinitatis æternitatem. »

(*Psal.* xxiv, 4). « Via castitas, via fides, via est abstinentia. Est namque via virtutis, est et via iniquitatis, scriptum est enim : « Et vide si est via iniquitatis in me (*Psal.* cxxxiii, 24). »

62. Principium itaque nostrae virtutis est Christus. Principium integritatis, qui docuit virginea non viriles expectare concubitus, sed integritatem mentis et corporis sancto magis dicare Spiritui, quam marito (*II Cor.* xi, 2). Principium parcimonie Christus, qui pauper factus est, cum esset dives (*II Cor.* viii, 9). Principium patientiae Christus, qui cum malediceretur, non remaledixit ; cum percuteretur, non repereussit (*I Petr.* ii, 23). Principium humilitatis Christus, qui formam servi accepit (*Philp.* ii, 7), cum Patrem Deum majestate virtutis aequaret. Ex illo enim accepit virtus unaqueque principium.

53. Et ideo ut haec virtutum genera disceremus : « Filius datus est nobis, ejus principium super humeros ejus (*Isa.* ix, 6). » Principium illud crux Domini est ; principium fortitudinis, quo via sanctis est reserata martyribus ad sacri certaminis passionem.

507 CAPUT VIII.

Versiculus in Isaia proxime citatus de Christi humanitate ac divinitate explicatur, eoque varias haereses jugulari videtur.

54. Vidit hoc principium Isaïas, et ideo ait : « Puer natus est (59), Filius datus est nobis (*Isa.* ix, 6). » Viderunt et Magi, et ideo cum parvulum in praesepe cernerent, adoraverunt (*Matth.* ii, 11), dicentes : « Puer natus est ; » cum stellam conspicerent, praedicantes : « Filius datus est nobis. » Aliud munus e terris, aliud munus e caelo, et utrumque unus in utroque perfectus, et sine mutabilitate divinitatis, et sine humane imminutione naturae. Unum adoraverunt, eidemque munera obtulerunt : ut ostenderent ipsum esse cœli Dominum, qui in praeseptis videretur.

55. Distingue singulorum momenta verborum : « Puer natus est, Filius natus est nobis. » Etsi ex Patre natus, non tamen nobis natus, sed datus est, quia non Filius propter nos, sed nos propter Filium. Neque enim nobis natus est, qui et ante nos natus est, et totius est conditor creaturae : neque nunc primam nascitur, qui erat semper, et erat in principio (60) : sed illud quod non erat, nobis nascitur. Quod etiam angelus pastoribus eum loqueretur, dixit esse generatum, sicut habes scriptum : « Quia natus est nobis hodie Salvator, qui est Christus Dominus, in civitate David (*Lue.* ii, 11), » Nobis ergo quod non erat, natum est : hoc est, puer ex Virgine, corpus ex Maria : hoc enim post nos, illud ante nos.

56. Alii codices sic habent : « Puer natus est nobis, Filius datus est nobis ; » hoc est, qui erat Fi-

Alius Dei, hic ex Maria (61) puer natus est nobis, et datus est nobis. Quia datus sit, audi Prophetam dicentem : « Et salutare tuum da nobis (*Psal.* lxxxiv, 8). » Quod enim supra nos est, datur : quod de caelo est, datur ; sicut etiam de Spiritu legimus quod « Charitas Dei effusa est in cordibus nostris per Spiritum sanctum, qui datus est nobis (*Rom.* v, 5). »

57. Sed videte quemadmodum hic locus multas haereses extinguat. « Puer natus est nobis, » non Judæis : nobis, non Manichæis nobis, non Marcionitis. Propheta dicit : Nobis, hoc est credentibus, non incredulis. Et ille quidem misericordia sua omnibus natus est, sed perfidia haereticorum fecit, ut non omnibus nasceretur, qui omnibus natus est. **B** Nam et lumen diei oriri jubetur super bonos et malos (*Matth.* v, 45) : sed oriri non videntibus non videtur.

58. Sicut ergo puer non omnibus natus est, sed fidelibus : sic Filius non infidelibus datus est, sed fidelibus. Nobis datus est, non Photinianis ; illi enim non datum nobis Dei Filium dicunt esse, sed ab initio inter nos natum : nobis datus est non Sabellianis ; illi enim nolunt Filium datum, eundem asserentes Patrem esse quem Filium : nobis, non Arianis ; et ipsi enim non habent Filium pro salute datum, sed pro infirmitate transmissum : non habent consiliarium, quem putant futura nescisse : non habent Filium, quem sempiternum non putant ; cum 508 scriptum sit de Verbo Dei, « quod erat in principio : » et alibi : « In principio erat Verbum (*Joan.* i, 1). » Denique ut ad propositum revertamur exemplum : « In principio, inquit, antequam terram faceret, antequam abyssos faceret (62), et antequam produceret fontes aquarum, ante omnes colles, genuit me (*Prov.* viii, 22-25). »

CAPUT IX.

Difficultatem ex loco Salomonis supralaudato exorientem solvit Ambrosius, illic et praeteritum sumi pro futuro, et geminam in Christo naturam designari patefaciens

59. Fortasse dices, quomodo de incarnatione Christi dictum esse memoraverim : « Dominus creavit me (*Prov.* viii, 22), » cum ante incarnationem Christi creatura sit mundi ? Sed considera quia moris est Scripturis divinis, et futura pro praeteritis dicere, et geminam in Christo significare substantiam divinitatis, et carnis ; ne quis aut divinitatem neget ejus, aut carnem.

D 60. Nam sicut in Isaia habes : « Puer natus est nobis, et Filius datus est nobis (*Isa.* ix, 6) : » ita hic quoque ante praemisit creaturam carnis, et subtexuit assertionem divinitatis : ut scires non duos Christos, sed unum esse : qui et ante saecula generatus sit ex Patre, et ultimis temporibus creatus ex Virgine, hoc est : Ego sum ille creatus

(59) Edit. omnes ac pauci mss. hic et infra, « Puer natus est nobis ; » plures mss. omittunt « nobis, » melius, ut patet e contextu.

(60) Mss. aliquot, ut erat in principio.

(61) Non pauci mss., hic Mariae. Puer natus est, etc.

(62) Antequam abyssos faceret, desiderabatur in edit., quod nos ex mss. restituimus.

ex homine, creatus ad causam, qui sum genera-
tus ante sæcula.

61. Denique dicturus : « Dominus creavit me, »
præmisit : « Commemorabo quæ a sæculo sunt : »
(*Prov.* viii, 6). « Dicturus : « Genuit, » præmisit : «
In principio antequam terram faceret, ante omnes
colles genuit me (*Ibid.* 25). » Ante, cum dicitur,
in infinitum retro sine aliqua definitione porrigitur.
Denique, « Ante Abraham, inquit, ego sum
(*Joan.* viii, 58), » non utique post Adam, » et ante
Luciferum (*Psal.* cix, 3), » non utique post ange-
los. Sed ante, cum dixit, non se intra aliquem, sed
omnia infra se dixit : sic enim moris est æternita-
tem Dei Scripturis significare divinis. Denique
ulibi habes : « Priusquam montes fierent, et for-
maretur orbis terræ, a sæculo et usque in sæcu-
lum tu es (*Psal.* lxxxix, 2). »

62. Ante omnia ergo generatio, inter omnia et
propter omnia creatura. Natus ex Patre supra le-
gem, factus ex Maria sub lege.

CAPUT X.

*Baptista verba ex quibus Christum etiam ante in-
carnationem factum disputabant, soluturus, ubi
præmisit ea referri posse ad prædestinationem;
intelligenda tamen de incarnatione ab anteceden-
tibus proba. Hinc progrediens ad mystica,
ipsum dignitate ac merito ante Joannem fuisse
declarat : maxime cum Ecclesiæ, cujus typus in
historia Ruth expressus fuerat, sponsus, etiam
excluso Moyse, solus exsisteret : quam licet Sy-
nagoga non omnino neglecta, solus vocavit.*

62. [Alias cap. V.] Sed scriptum est : « Post me
venit vir, qui ante me factus est : quia prior me
erat (*Joan.* i, 30). » Unde dicunt : Ecce qui erat,
factus est. Ipsa verba perpendamus. « Post me, in-
quit, venit vir. » Vir ergo est qui venit, ipse qui fa-
tus est. Vir 509 autem nomen est sexus : sexus
autem non utique divinitati, sed naturæ deputatur
humanæ.

64. Possem ergo dicere : Erat in præcognitione
quidem corporis, sed æternitate virtutis : nam et
Ecclesia erat, et sancti erant prædestinati antea-
sæcula : sed non id hoc loco dico, at illud assero,
factum esse non ad divinitatem, sed ad incarna-
tionis pertinere naturam, sicut ipse Joannes dixit :
« Hic est de quo dixi : Post me venit vir, qui ante
me factus est (*Ibid.*). »

65. Itaque cum geminam, sicut supra dixit, in
Christo substantiam proposuisset, ut utramque in-
telligas et divinitatis et carnis, hoc loco cœpit a
carne. Est enim Scripturis promiscua consuetudo
divinis, ut interdum a divinitate Christi incipiant,
et ad incarnationis sacramenta descendant ; inter-
dum ab humilitate incarnationis exordium sumant
et ad gloriam divinitatis assurgant, ut in prophe-
tis, et in evangelistis frequenter, et in Paulo. Ergo
et hic juxta memoratam consuetudinem ab incar-
natione Domini cœpit de ejus divinitate dicturus :

non ut confunderet humana atque divina, sed ut
distingueret. Verum Ariani, velut Judaici caupones,
nascuntur aquam cum vino quia divinam generatio-
nem humanamque confundant, ad deitatem refe-
rentes, quod de carne sit dictum.

65. Nec metuo quod objecturi videntur quia in
superioribus non habet, Virum ; sic enim habet :
« Qui post me venit. » Sed videant et ibi quid præ-
miserit : « Verbum, inquit, caro factum est (*Joan.*
i, 14). » Et ideo non addidit, Virum : » quin car-
nem dixerat : per carnem autem istie virum intel-
ligimus, et per virum carnem. Ergo quia dixerat :
« Verbum caro factum est, » virum hoc loco nomi-
nare superfluum fuit, quem jam carnis expressione
signaverat.

67. Quo exemplo in posterioribus quoque et ag-
num præmisit, qui tolleret peccata mundi ; et ut in-
carnatum intelligeres, quem ante memoraverat, ait :
« Hic est de quo ante dixi : Post me venit vir, qui
ante me factus est, » hoc est, virum dixi, non Deum
factum. Sed ut ipsum incarnatum declararet esse,
quia ante sæcula erat : ne duos filios crederemus,
ait : « Quia prior me erat. » Eam si factus est ad
divinam generationem retulisset, quid opus erat ut
adhuc adderet tertium, atque iteraret quod supra
dixerat ? Sed quia ante de incarnatione tantum di-
xerat : « Post me venit vir, qui ante me factus est, »
ideo addidit : « Quia prior me erat, » quoniam di-
vinitatis æternitas fuerat exprimenda. Et hæc est
causa prælationis, ut merito antelatus videatur, qui
proprii Patris sempiterna virtus est.

68. Dat tamen intellectus spiritalis ubertas, ut
excurre et evagari ad concludendos libeat Pri-
anos, qui volunt factum hoc loco non ad virum, sed
ad divinitatem referre. Quid est enim tenere quod
possint (64) : eum dixerit Baptista : « Post me ve-
nit, qui ante me factus est : » hoc est, supra meri-
tum meum factus, supra meam gratiam, tempore
carnis posterior, divinitatis honore venerabilis ?
Post me enim venit, temporis 510 est ; *prior me
erat*, æternitatis ; *ante me factus est*, honoris ; quia
etiam Incarnationis mysterium supra humanam est
gratiam.

69. Denique in inferioribus quid supra contexuis-
set expressit dicens : « Post me venit vir, ejus non
sum dignus calceamenta portare (*Joan.* i, 27) ; »
præstantiam utique dignitatis (65), non æternitatem
divinæ generationis exponens. Quod eousque ad in-
carnationem pertinet, ut typum in hominibus mys-
tici calceamenti ante præmiserit. Lege enim proximo
defuncti vel fratri copula deferrebat ejus uxoris :
ut semen fratris vel proximi resuscitaret (*Deut.* xxv,
5). Unde quod Ruth, licet ipsa alienigena : tamen
quia maritum habuerat ex Judæis, qui reliquerat
supersitem proximum, eamque colligentem mani-
pulos suæ messis, quibus alabat et se et socrum,

(63) Mss. aliquot, *hoc loco certam carnem.*

(64) Amerb. ac Eras., *tenere quod posuit* ; Gill.
et Rom. edit. cum. mss. ut in textu.

(65) Nonnulli mss. *divinitatis* ; aptius alii, et eun-
ctæ edit., *dignitatis.*

Booz vidit et amavit; non aliter eam accipit uxorem, nisi calceamentum ejus ante solvisset, cui uxor debebatur ex lege (*Ruth.* iv, 5-7).

70. Historia simplex, sed alta mysteria; aliud enim gerebatur, aliud figurabatur. Nam si secundum litteram sensum torqueamus, prope quidam pudor et horror in verbo est, si ad commistionis corporae consuetudinem sententiam intellectusque referamus. Designabatur autem futuris ex Judæis, ex quibus Christus secundum carnem, qui proximi sui, hoc est, populi mortui semen doctrinae celestis semine suscitet, cui calceamentum nuptiale Ecclesiae copulandae præscripta legis spiritualis deferant.

71. Non Moyses sponsus, illi enim dicitur: « Solve calceamentum pedum tuorum (*Exod.* iii, 5); » ut domino suo cedat. Non Jesus Nave filius sponsus; nam et ipsi dicitur: « Solve calceamentum pedum tuorum (*Josue* v, 16), » ne ex similitudine nominis sponsus Ecclesiae crederetur. Non alius sponsus, sed solus Christus est sponsus, de quo dixit Joannes: « Qui habet sponsam sponsus est (*Joan.* iii, 29). » Illis igitur calceamentum solvitur, huic solvi non potest, sicut dixi Joannes: « Non sum dignus solve-
vere corrigiam calceamenti ejus (*Joan.* i, 27). »

72. Solus ergo Christus est sponsus, cui illa veniens ex gentibus sponsa, ante inops atque jejuna, sed jam Christi messe dives, innubat; quae manipulos fecundiae segelis, Verbi-que reliquias gremio legat mentis interno; ut exhaustam illam viduam morte filii, atque inopem defuncti populi matrem novis pascat alimentis, non relinquens destitutam viduam, et novos querens.

73. Solus ergo Christus est sponsus, qui nec Synagoga ipsi manipulos suae messis invidet. Utinam se non ipsa excluderet! Habet quos per se colligeret; sed quia populus ejus mortuus (66), quasi filio egena defuncto, per Ecclesiam manipulos quibus viveret, colligebat; quos venientes in exultatione, portabunt, sicut scriptum est; « Venientes autem venient in exultatione, tollentes manipulos suos (*Psal.* cxxv, 6). »

74. Quis enim sibi alius sponsam audeat Ecclesiam vindicare, quam a Libano unus et solus vocavit dicens: « Ades huc a Libano, sponsa; 511 ades huc a Libano (*Cant.* iv, 8). » Aut de quo alio potuit Ecclesia dicere: « Fauces ejus dulcedines, et totus desiderium (67) (*Cant.* v, 16)? » Et quia de calceamento pedum tractatum sumpsimus, cui alii nisi Verbo Dei incarnato convenit dictum: « Cura ejus columnae marmoreae, fundatæ super bases aureas (*ibid.* 15)? » Solus enim Christus inambulabat animis, et graditur in mente sanctorum in quibus velut aureis basibus, fundamentisque pre-

(66) Omnes edit., *sponsus ejus est mortuus*; omnes mss., « populus ejus, etc. » Magis congrue hoc enim referendum ad superiora illa: « inopem defuncti populi matrem. »

(67) Mss. aliquot, « Fauces ejus dulcedinis et

tiose solidata vestigia Verbi celestis haerunt.

75. Claret igitur et virum et typum ad incarnationis spectare mysterium.

CAPUT XI.

Redit ad locum propositum, et ubi Christus dicitur factus, hoc vel ad incarnationem vel ad causam sive adjunctum aliquid referri docet. Ad eum sensum plurima sacramenta eodem et Pauli imprimis testimonio edisserit; maxime autem in eo innuitur, ut Christum verum sacerdotem esse atque in Melchisedech praefiguratum, eique cum Patre operationis unitatem, non vero solam similitudinem inesse persuadeat.

76. Non ergo ab substantiam divinitatis, sed ad incarnationem saepe, nonnunquam etiam ad causam pertinet, cum dicitur factus. Nam si ad divinitatem refers, ergo et in opprobrium Deus factus est; sic enim habes: « Tu autem repulisti, et ad nihilum redigisti, dispulisti Christum tuum (*Psal.* lxxxviii, 39); » et infra: « et factus est in opprobrium vicinis suis (*Ibid.* 42). » Vicinis, inquit, non civibus, non domesticis, non adherentibus, quoniam « qui adheret Domino, unus spiritus est (*I Cor.* vi, 17), » qui vicinus est, non adheret. Et, « Factus est in opprobrium: » quia crux Domini Judæis scandalum, Græcis stultitia (68) (*I Cor.* i, 23). Nam sapientibus per eandem crucem excelsior factus est cœlis, excelsior angelis, et melioris testamenti factus est sponsor, ipse qui erat prioris.

77. Vide quam non defugiam ista, ut etiam congeram: sed quomodo factus sit, considera.

78. Primum quod, « purificatione facta, consideret in dextera magnitudinis in excelsis, tanto melior factus angelis (*Hebr.* i, 3, 4). » Ubi purificatio, hostia; ubi hostia, corpus; ubi corpus, oblatio; ubi munus oblationis, ibi sacrificium passionis.

79. Deinde « sponsor melioris testamenti (*Hebr.* viii, 22). » « Ubi testamentum, mors, necesse est precedat testatoris (*Hebr.* ix, 16), » sicut subter est scriptum; mors autem non ad divinitatis aeternitatem, sed ad fragilitatem refertur humanam.

80. « Excelsior quoque cœlis factus » (*Hebr.* vii, 26) quomodo sit, ostenditur; « Immaculatus, inquit, segregatus a peccatoribus, et excelsior cœlis factus; qui non habet quotidie necessitatem, sicut sacerdotes, prius pro suis delictis hostiam offerre, deinde pro populi. Hoc enim fecit semel se offerendo, » sicut scriptum est (*Ibid.* 26, 27): 512 Nemo excelsior factus dicitur, nisi qui in aliquo fuerit humilior: in eo igitur excelsior (69) factus est, sedendo ad dexteram Patris, in quo se, minor angelis factus (*Hebr.* ii, 9), obtulit passioni.

81. Postremo ipse Apostolus ad Philippenses ait, quia « in similitudine hominis factus, et specie inventus ut homo, humiliavit semetipsum, factus

totius desiderii. »

(68) Non pauci mss., « Græcis stultitia sapientibus. Per eandem, etc. »

(69) Edit. omnes, *excellitior*; mss. prope ad unum, *excelsior*.

obediens usque ad mortem (*Phil.* ii, 7, 8). Vide ubi factus sit : « In multitudine, inquit, hominum, non in potestate Dei : et » factus obediens usque ad mortem ; » ut obedientium (70) quidem hominis habuerit, regnum divinitatis.

82. Quantis igitur adhuc utemur exemplis ad incarnationem, vel ad aliquid referendum esse quod factus est (71) ! Quod autem et factum est, idem est et creatum : « Dixit enim, et facta sunt, ipse mandavit, et creata sunt (*Psal.* cxlviii, 5). Dominus creavit me (*Prov.* viii, 22), » secundum carnem dictum ; creatum quoque supra ostendimus in libro primo (cap. 11 et seq.) de incarnatione dictum videri.

83. Ipse etiam Apostolus asserendo serviendum non esse creaturæ (*Rom.* i, 25), significavit ex Deo Filium non creatum esse, sed genitum. Tamen etiam alibi, ut manifestaret quomodo in Salomone sit lectum ; « Dominus creavit me : » quid in Christo creatum esset, ostendit.

84. Itaque totius seriem capituli recenseamus ; sic enim habes : « Ergo quia filii particeps sunt carnis et sanguinis, et ipse similiter particeps factus est eorundem ; ut per mortem destrueret hunc qui mortis habebat imperium (*Hebr.* ii, 14). » Quis ergo est qui nos particeps suæ voluit esse carnis et sanguinis ? Utique Dei Filius. Quomodo nisi per carnem particeps factus est noster ? aut per quam, nisi per corporis mortem, mortis vincula dissolvit ? Mortis enim mors facta est susceptio mortis in Christo. Ergo de incarnatione proposuit.

85. Videamus sequentia : « Nec enim statim angelos, inquit, assumpsit, sed semen Abraham. Unde habuit per omnia fratribus similari ; ut misericors fieret et fidelis princeps, sacerdos ad Deum, ut expiaret peccata populi. In quo enim passus est ipse ; et tentatus, potest et tentatos juvare (*Ibid.* 16-18). Propter quod, fratres sanctissimi, vocationis cœlestis particeps, intuemini apostolum et principem sacerdotum confessionis nostræ Jesum fidelem esse creatori suo, sicut et Moyses in domo ejus (*Hebr.* iii, 1, 2). » Hæc nempe verba sunt Apostoli.

86. Videtis in quo creatum dicat : in quo « assumpsit, inquit, semen Abraham, » corporalem utique generationem asserit. In quo autem, nisi in

(70) Ita edit. ac plures mss. ; nonnulli tamen pro *obedientiam* legunt *obedientia*, virgulam expungentes ante *regnum divinitatis*, pro quibus vocibus alii etiam aliquot habent, *regnum dignitatis*.

(71) Rom. edit. cum mss. duobus, *quod factum est* ; vel. edit. cum reliquis, *quod factus est*, Christus videlicet. Subjungit autem Ambrosius factum et creatum eandem habere significationem, eam nimirum qua de productione rerum ex nihilo intelliguntur. Et hoc quidem in Græco idiomate verissimum est, ut Hieronymus in cap. iv Epist. ad Ephes. et Augustinus lib. i *Cont. Advers. Leg. et Prophet.* cap. 23, docent : licet ultimus utrumque etiam in Scripturis indifferenter de rebus sive ex materia aliqua factis, sive ex nulla dici asserat. Quod autem ad Latinam linguam, iidem illi Patres

A corpore expiavit populi peccata ? In quo passus est, nisi in corpore ; sicut et supra diximus : « Christo passio secundum carnem (*I Petr.* i, 1) ? » In quo sacerdos, nisi in eo quod sacerdoti assumpsit ex genere ?

87. Sacerdos enim aliquid debet offerre, et secundum legem in sancta intrare per sanguinem (*Exod.* xxx, 40) : 513 ergo quia sanguinem tantorum hinc inde repudiaverat Deus, hunc utique sacerdotem per suum sanguinem, sicut legisti, in Sancta sanctorum cœli summa penetrantem oportebat intrare (*Hebr.* ix, 12) ; ut æterna nostrorum esset oblatio peccatorum (72). Idem ergo sacerdos, idem et hostia ; et sacerdotium tamen, et sacrificium humanæ conditionis officina est : nam et Bagnus ad immolandum ductus est, et sacerdos est secundum ordinem Melchisedech.

88. Nemo igitur ubi ordinem cernit humanæ conditionis, ibi jus divinitatis asserat (73). Nam et illum Melchisedech per quem Abraham hostias suas obtulit (*Gen.* xiv, 18), non angelum utique secundum Judaica ludibria intelligit Ecclesia (74), sed virum sanctum, ac sacerdotem Dei, qui typum gerens Domini, et sine Patre, et sine matre, et sine generationis enarratione, et sine initio, et sine fine describitur : ut ostenderet sempiternum Filium Dei in hunc mundum esse venturum, qui et sine Patre secundum incarnationem natus est, et sine matre secundum divinam generationem, et sine enarratione generationis ; quia scriptum est : « Generationem autem ejus quis enarrabit (*Isa.* liii, 8) ? »

89. Ergo illam Melchisedech in Christi typo sacerdotem Dei accepimus ; sed illum in typo, hunc in veritate ; typus autem umbra est veritatis ; illum in nomine unius civitatis, hunc regem in reconciliatione totius mundi ; quia scriptum est : « Deus erat in Christo, mundum reconcilians sibi (*II Cor.* v, 19) ; » hoc est, sempiterna divinitas ; aut, si Pater in Filio, sicut Filius in Patre, et substantiæ utique et operationis unitas non negatur.

90. Quomodo autem negare merito possunt, etiam si velint, cum scriptum sit : « Pater autem qui in me manet, ipse opera (*Joan.* xiv, 10) ; » et, « Opera quæ ego facio, ipse facit (*Joan.* x, 37) ? » Non dixit : Et ipse facit ; ne similitudinem magis, quam unitatem

D creari ac fieri et de generatione liberorum et de magistratum institutione usurpári memorant, quod probatorum scriptorum usu planissimum est. Græcorum igitur Patrum, qui Verbum divinum *ὑποῖναι*, id est creaturam, dicere semper exhorruerunt, Ambrosius ubique quam firmissime vestigiis adhæsit, ea ratione omnia Scripturæ testimonia, quæ Ariani abutebantur, commodissime exponi posse persuasum habens.

(72) Omnes edit. ac mss. aliquot, *ablutio peccatorum* ; cæteri mss., *oblatio peccatorum*. Magis apposite : idem enim est atque oblatio pro peccatis, de qua hic agitur.

(73) Edit., « divinitatis ascribit. »

(74) Hieronymus epist. 25, ad Evagr., hanc opinionem non Judæis, sed Origeni ac Didymo ascribit,

operis aestimantes : sed deinde lo, « Quo ego facio, ipse facit, » manifestum reliquit quod unum opus Patris et Filii credere debeamus.

91. Denique ubi similitudinem operum, non unitatem voluit intelligi : « Qui credit, inquit, in me, opera quae ego facio, et ipse faciet (*Ibid.* 12). » Bene hoc et interponendo, similitudinem nobis donavit; et tamen unitatem naturalem negavit. Unum est igitur opus Patris et Filii, etiam si non placeant Ariani.

CAPITULUM.

Regnum Patris et per Filium regens ac indivisum, et unum sumitur utriusque divinitatem.

92. Quæro autem quomodo regnum velint Patris et Filii esse divisum; cum Dominus dixerit, ut supra ostendimus : « Omne regnum in se divisum, facile destruetur (*Matth.* xii, 25) ? »

93. Et ideo ad excludendum Ariane sacrilegium sacrilegitalis, unum imperium Patris et Filii etiam 514 Petrus sanctus asseruit dicens : « Quapropter sagigate, fratres, certam vestram vocationem et electionem facere. Hæc enim facientes non errabitis; sic enim abundantius ministrabitur vobis introitus in æternum imperium Dei et Domini nostri conservatoris (75) Jesu Christi (*I Petri.* i, 10, 11). »

94. Aut si quis de Christianum imperio dictum putat, et hoc ideo sic accipit, ut Patrem Filiumque potestate seceruat; is tamen et regnum Filii fatebitur, et æternum. Itaque non solum duo inducent regna divisa, ut obnoxia sint defectui; sed etiam cum regna comparabilia nulla sint Dei regno, quod Filii esse, etiamsi velint negare non possunt; aut contra suam sententiam relinunt (76), ut idem Patris et Filii regnum esse fateantur; aut, quod sacrilegium est dicere, juxta Patri regni minoris ascribunt; aut, quod contrarium est, quem minorem divinitate imple memorant, ejus regnum fatebuntur æquale.

95. Sed hoc non quadrat, non congruit, non coheret. Dicant igitur unum esse regnum, sicut nos dicimus, et probamus; probamus autem non nostris, sed celestibus testimoniis.

96. Primum enim etiam aliis exemplis discere regnum celorum, regnum etiam Filii esse; ipse enim dixit : « Amen, amen, dico vobis quoniam sunt aliqui de hæc æstantibus (77), qui non gustabunt mortem, donec videant Filium hominis venientem

(75) Ms. unus, *Creatoris*; alii nonnulli, et omnes edit., *Salvatoris*; ceteri, qui et probatores, *conservatoris*.

(76) Edit. omnes cum mss. aliquot, aut contra sententiam suam ridebunt. « Quod magis ridiculum?

(77) Aut. edit. ac mss. non pauci, « de istis æstantibus. » Rom., « de istis æstantibus. » reliqui mss., « de his æstantibus. » At omnino scribendum ut in textu: hoc namque loco, sicut et apud Marcum infra citatum in Græco constanter legas, 766 767: 1774 1775. Per his vero ubi habetur in

A in regnum suum (*Matth.* xvi, 28). Dubitari ergo non potest (78) quod sit regnum Filii Dei.

97. Sed accipe ipsum esse regnum Filii, quod Patres est : « Amen dico vobis quod sunt quidam circumstantium, qui non gustabunt mortem, donec videant regnum Dei veniens (79) in virtute (*Marc.* vii, 30). » Eo enim usque unum regnum est, ut unum sit premium, idem heres, eadem merita, idem sponsor.

98. Quomodo non idem regnum, cum præsertim ipse de se Filius dixerit : « Tunc justi fulgebunt sicut sol in regno Patris mei (*Matth.* xiii, 43). » Quod enim Patris est per majestatis proprietatem, id etiam Filii est per ejusdem claritudinis unitatem (*Joan.* xvii, 5). Ego et Patris regnum Scriptura dixit, et Filii.

99. Accipe nunc quia ubi regnum Dei dicit, nec Patris nec Filii separat potestatem; quia et paternum et Filii regnum uno Dei nomine comprehendit, sicut habes : « Cum videritis Abraham, Isaac, et Jacob, et omnes prophetas in regno Dei (*Luc.* xii, 28). » An negamus in regno Filii prophetas esse, cum et latroni dicenti : « Memento mei, cum veneris in regnum tuum (*Luc.* xxiii, 42); » responderit Dominus : « Amen dico tibi, hodie mecum eris in paraiso (*Ibid.* 43) ? » Aut quid est esse in regno Dei (80), nisi æternam nescire mortem? Qui autem nesciunt æternam mortem, vident Filium hominis venientem in regnum suum.

100. Quomodo ergo potest non in potestate habere quod nonat dicens : « Tibi dabo claves regni celorum (*Matth.* xvi, 19) ? » Et videto distantiam. Servus 515 aperit, Dominus largitur; iste per se, ille per Christum; famulus claves accipit, Dominus ordina potestates; alius jus donantis (81), aliud dispensantis obsequium est.

101. Accipe adhuc unum regnum, unum imperium esse Patris et Filii. Habes ad Timotheum : « Paulus apostolus Jesu Christi secundum imperium Dei Salvatoris nostri, et Christi Jesu spei nostræ (*I Tim.* i, 1). » Unum igitur Patris et Filii regnum evidenter est declaratum, sicut et apostolus Paulus asseruit dicens : « Hoc enim scitote quod omnis impudens, aut immundus, aut avarus, quod est idololatria, non habet hereditatem in regno Christi et Dei (*Ephes.* v, 5). » Ergo unum regnum, et una divinitas.

102. Unam divinitatem lex probavit, quæ dicit cunctis edit. ac mss. quibusdam, « Dubitari ergo non potest; » in reliquis cod. præfertur « Dubitare ergo noli.

(78) Nonnulli mss., « Pubitare ergo noli.

(79) Omnes edit., « regnum Dei venientis; » mss., « regnum Dei; » unus, « filium Dei, veniens; » quod tribus quoque scriptis a illo natis confirmatur. Item autem ubi omnes edit. ac plures mss., « ille a heres; » alii nonnulli exhibent, « idem heres.

(80) Nonnulli mss., « in regno Filii. »

(81) Ms. aliquot, « eius donationis.

unum Deum (*Deut.* vi, 4). Probat et Apostolus, dicendo de Christo : « In quo habitat omnis plenitudo divinitatis corporaliter (*Coloss.* ii, 9). » Si enim juxta Apostolum plenitudo omnis corporaliter divinitatis in Christo est, aut unum divinitatis Patrem et Filium fatebuntur ; aut si Patris et Filii divinitatem copiant separare, cum omnem plenitudinem divinitatis corporaliter Filius habeat ; quid est quod existimant amplius reservandum (82), cum amplius nihil sit plenitudine perfectionis ? Ergo una divinitas.

CAPUT XIII.

Filio majestatem suam esse, ac paternæ æqualem : cujus socii non sint angeli, sed spectatores.

103. [*Illas* cap. VI.] Imaginem autem unam, et similitudinem unam supra diximus (lib. i, cap. 7), superest ut nunc quoque majestatis Patrem Filiumque doceamus. Nec longe aberit ; cum enim ipse dixerit de se Filius : « Cum venerit Filius hominis in majestate sua, et omnes angeli cum eo, tunc sededit super sedem majestatis suæ (*Matth.* xxv, 31). » Ecce Filii expressa majestas est : quid ei deest, cujus increatam majestatem negare non possunt ? Est ergo Filii majestas.

104. Accipiant nunc, ut dubitare non possint, quod Patris et Filii una majestatis sit ; ipse enim Dominus dixit : « Nam qui me erubuerit et meos sermones, hunc Filius hominis erubescet ; cum venerit in majestate sua, et Patris, et sanctorum angelorum (*Luc.* ix, 26). » Quid est : « Et sanctorum angelorum, » nisi quia honorantur et servi dignitate domini sui (83) ?

105. Dignitatem ergo suam ad Filium et Patrem reluit ; non ut angeli habeant eum Patre et Filio æquale consortium, sed ut præ eminentem gloriam Dei cernant. Neque enim suam majestatem angeli habent, sicut lectum est de Filio : « Cum sederit in sede majestatis suæ (*Matth.* xxv, 31) ; » sed assistunt, ut Patris et Filii gloriam videant (84), quibus aut possunt aut merentur aspectibus.

106. Denique ipsa se explanant verba divina, ut intelligas illam gloriam Patris et Filii cum angelis non esse communem ; sic enim habes : « Cum autem venerit Filius hominis in majestate sua, et omnes angeli cum eo (*Ibid.*) » Et ut doceret

(82) Omnes edit., « æstimant ; amplius ascribendum ; » mss. nonnulli, « æstimant : » plures, « existimant ; » sed omnes omnino, « amplius reservandum. »

(83) Vet. edit., « nisi quod honorant et servi Domini dignitatem suam. »

(84) Mss. aliquot, « gratiam videant. »

(85) Ita omnes edit. ac plures mss. Rom. autem sola, « confundetur eum : » ubi reliqui mss. præ se ferunt, « confitebitur eum. »

(86) Substantia ubique Ambrosio idem est atque *οὐσία* Græcorum, id est, ipsamet rei natura, sive hoc ipsum quod res quæque est. Qui sane intellectus cum negari non possit admodum catholicus, tandem invaluit apud Latinos, ut Deus habere substantiam et Christus Patri consubstantialis esse diceretur. Nam cum vocem *substantia* Latini ad

unam majestatem et unam gloriam esse Patris et suum, ipse in alio libro ait : « Et Filius hominis confundet eum (85), cum venerit in gloria Patris sui cum angelis sanctis (*Marc.* viii, 38). » Illi in obsequio, hic in gloria : illi in comitatu, hic in suggestu : illi stant, hic sedet : ut verbo tamen usus utatur humani, hic judicat, hi ministrant.

107. Divinam autem non præmisit majestatem Patris, et subdidit suam et angelorum ; ne de superioribus ad inferiora fecisse gradum quemdam et ordinem videretur. Sed quia Pater inferior videri non poterat, præmisit majestatem suam, et addidit Patris et angelorum ; ne, se medium inter Patrem et angelos nominando, aut ab angelis ad Patrem per sui quoque incrementa fecisse quemdam videretur ascensum, aut a Patre rursus ad angelos per ordinem cum sui etiam diminutione crederetur fecisse descensum. Nam nos qui unam divinitatem Patris et Filii confitemur, diversum, ut Ariani, ordinem non putamus.

CAPUT XIV.

Unius substantiæ cum Patre Filium esse ; hanc autem etiam secundum divinitatem suam debere in multis Scripturarum testimoniis, tametsi in aliis nonnullis hæc verbum aut de possessionibus aut de incarnatione intelligatur.

108. De substantia autem, imperator auguste, quid loquar unius Filium cum Patre esse substantiæ ; cum imaginem paternæ substantiæ Filium legerimus (*Sap.* vii, 26) ; ut in nullo secundum divinitatem a Patre intelligas discrepare ?

109. Juxta hanc imaginem dixit : « Omnia quæ Pater habet, mea sunt (*Joan.* xvi, 15). » Ergo nec substantiam (86) in Deo possumus denegare : neque enim insubstantivus est, qui aliis dedit habere substantiam : licet alia sit substantia Dei, alia creaturæ. Nec posset insubstantivus Filius Dei esse, per quem cuncta subsistunt.

110. Et ideo ait : « Non est occulatum eos meum quod fecisti in abscondito, et substantia mea in inferioribus terræ (*Psal.* cxxxviii, 15). » Virtuti enim et divinitati ea, quæ ante, constitutionem mundi, vel imperspicabili majestate sunt gesta, abscondita esse non poterant. Legimus ergo substantiam.

originem suam referebant, sive illam deducerent a verbo *subsistere*, ut Augustinus lib. vii *De Trinit.* cap. 4 et 5, sive a verbo *substare*, ut Boetius lib. *De duab. Naturis*, eandem vocem proprie sumi non posse affirmabant, nisi de eo quod subjectum esset, sive substaret et quasi substerneretur accidentibus. Eisdem adeas licet, sicut et Marius Victor., qui Constantii florebat temporibus. Ille enim et varias hujus dictionis significationis fuscæ prosequitur, et omnes locos quos hic refert Ambrosius noster, idem commemorat. Phæbadius quoque hæc ipsa pertractat, ex quibus omnibus quantum ab ea voce abhorrerent intelligitur. Sed non omittendus Athanasius qui libro *de Synodis* pag. 903, secundum Sirmicens, confessionem referens, illic statutum ut vocibus *substantiæ* et *consubstantialitatis* abstinere, scribit.

111. Sed diceas de incarnatione dictam esse substantiam. Interim nomen substantiæ lectum probavi, et lectum non pro patrimoniis, ut dicitis. Jam, si placet, accipiamus secundum mysterium in inferioribus Christi fuisse substantiam. Etenim ut defunctorum animas in sui corporis animam liberaret, vincula mortis solveret, peccata donaret, operatus est in inferno.

517 112. Et tamen quid obstat quominus illam divinam intelligas esse substantiam, cum Deus ita ubique sit, ut et dictum sit: « Si ascendero in caelum, tu illic es: si descendero ad infernum, ades (*Ibid.* 8). »

113. Denique ad substantiam divinam derivandum esse intellectum sequentibus declaravit dicens: « Inoperatum meum viderunt oculi tui, (*Ibid.* 16); » eo quod non operis factura sit Filius, sed Verbum genitum potestatis æternæ: *ἡ ἀκτίωτος* enim dixit, hoc est inoperatum atque increatum, Verbum sine alicujus creaturæ testimonio ex Patre natum: et tamen abundamus aliis substantia testimoniis. Sit ista hoc loco substantia corporalis, dummodo non opus Dei Filium, sed inoperatam ejus divinitatem et ipse fatearis.

114. Seio autem aliquos dicere inoperatum esse etiam incarnationis mysterium, quod non sit virilis copulæ usus operatus; quia partus est virginis. Si ergo plerique hoc loco nec Mariæ partus opus esse dixerunt, tu, Ariane, opus putas esse Dei Verbum?

115. Aut hic tantum substantiam legimus? Nonne et alibi dixit: « Portæ civitatum effractæ sunt, montes ceciderunt, et revelata est substantia (*Nahum.* ii, 6)? » Numquid hic quoque creatura signatur? Solent enim aliqui dicere pecuniariam esse substantiam. Ergo si ad hunc sensum refers, ideo ceciderunt montes, ut pecuniarium patrimonium cerneretur.

116. Sed meminerimus qui montes ceciderunt, illi utique de quibus dictum est: « Si habueritis fidem sicut granum sinapis, dicetis huic monti: Tollere, et jactare in mare (*Matth.* xvi, 19). » Montes ergo sunt altitudines se extollentes.

117. Denique in Græco, « regna ceciderunt (87), » habetur. Quæ regna, nisi Satanæ, de quo dixit Dominus: « Quomodo stabit regnum ipsius (*Matth.* xii, 26)? » Ipsos ergo legimus montes, quæ regna sunt diaboli. Ideoque istis cadentibus regnis de corde fidelium, revelatum est paternæ Dei Filium Christum esse substantiæ. Qui sunt etiam illi ipsi montes ærei, de quorum medio quatuor currus procedunt (*Zach.* vi, 1)?

118. Advertimus altitudinem illam extollentem se adversus scientiam Dei verbo Domini cornuisse: cum diceret Dei Filius: « Obmutescite, et exi, immunde spiritus (*Marc.* i, 25). » De quo et propheta

A dixit: « Ecce ego ad te, mons corrupte (*Jerem.* ii, 25). »

119. Isti ergo ceciderunt montes, et revelatum est quod esset in Christo divina substantia, dicentibus iis qui viderant: « Vere Filius Dei est (*Luc.* iv, 41); » non enim humana, sed divina potestate demoniis imperabat. Jeremias quoque dicit: « Super montes accipite luctum, et super semitas desertas planetum, quia defecerunt; eo quod non sint homines, non receperunt vocem substantiæ: a volatilibus usque ad jumenta expaverunt et defecerunt (*Jerem.* ix, 10). »

120. Nec prateriit etiam alibi, cum fragilitates exponeret conditionis humanæ, ut susceptam a se 518 infirmitatem carnis, et affectum nostræ mentis ostenderet, dixisse Dominum per Prophetam: « Memento, Domine, quæ est substantia mea (*Psal.* lxxxviii, 48); » quia in natura fragilitatis humanæ Dei Filius loquebatur.

121. De quo supra, ut incarnationis mysteria revelaret, ait: « Tu vero repulisti, Domine, et pro nihilo habuisti: dispulisti Christum tuum, evertisti testamentum servi tui, profanasti in terra sanctitatem ejus (*Ibid.* 39, 40). » In quo utique servum dixit, nisi in carne, quia « non rapinam arbitratus est esse se æqualem Deo, sed semetipsum exinani-vit formam servi accipiens, in similitudinem hominum factus, et specie inventus ut homo (*Philipp.* ii, 6, 7)? » Mea ergo susceptione servus, sua Dominus potestate.

C 122. Quid illud quod habes? « Quoniam quis stetit in substantia Domini (*Jerem.* xxii, 18); » et alibi: « Et si stetissent in substantia mea, et audissent verba mea, et si docuissent plebem meam; avertissem eos a nequitiis et adinventionibus suis (*Ibid.* 22). »

CAPUT XV.

Cum Filium Patri *ἡγεμονίαν* Ariani dicant, eos in Deo substantiam aperte agnoscere: nec ob aliud hanc vocem defugere, nisi quod illum verum Dei Filium fateri nolint, ut significavit Eusebius Nicomediensis. Recte igitur constitutum a Nicænis PP. verbum *ἡγεμονίαν*, utpote hæresi oppositum et in Scriptura firmatum; proindeque neglectis, quæ isti fingunt de Sabellianis, retinendum.

123. Quomodo negant Dei esse substantiam? Quomodo verbum substantiæ, quod creberrimum in Scripturis est, putant esse vitandum; cum ipsi ex alia substantia, hoc est *ἡγεμονίαν*, dicendo Filium, substantiam tamen in Deo esse non abnuant?

D 124. Non igitur verbum, sed vim verbi fugiunt; quia nolunt verum esse Dei Filium. Nam licet humano verbo non possit divine generationis series comprehendere, tamen judicarunt Patres fidem suam tali proprie contra *ἡγεμονίαν* sermone signandam (88), auctoritatem secuti prophætæ, qui ait, « Quis stetit in substantia Domini, et vidit Verbum

duos eod. excepias, in quibus habetur contra *ἡγεμονίαν*. Non recte.

(87) LXX Interpr., *καὶ τὰ ἡγεμονία διεπνεύει.*

(88) Amerb. et Eras. tali proprie *ἡγεμονίαν*; Gill. et Rom. edit. cum mss. ut in textu, si tamen

ejus? Secundum impietatem igitur suam positum A
antiphonice verbum recipiunt Ariani, secundum pie-
tatem autem fidelium comprobatum repudiant et
refutant.

126. Nam quid est aliud, cum *ὁμολογῶ* Patri noluit
Filium dici, nisi quia noluit verum Dei Filium
confiteri? sicut auctor ipsorum Eusebius Nicome-
diensis epistola sua prodidit scribens (89): Si ve-
rum, inquit, Dei Filium et increatum dicimus,
ὁμολογῶ, cum Pater incipimus confiteri. Hec cum
lecta esset epistola in concilio Nicæno, hoc verbum
in tractatu fidei posuerunt Patres, quia id viderunt
adversariis esse formidini; ut tanquam evaginato
ab ipsis gladio ipsorum nefandæ caput hæreseos
amputarent.

519 126. Frustra autem verbum istud propter B
Sabellianos declinare se dicunt, et in eo suam im-
peritiam produnt; *ὁμολογῶ* enim aliud alii (90),
non ipsum est sibi. Recte ergo *ὁμολογῶ* Patri
Filium dicimus, quia verbo eo et personarum dis-
tinctio et nature unitas significatur.

127. An negare possunt *ὁπτις* lectam, cum et pa-
nem *ἐκ τῆς ὁπτις* (91) Dominus dixerit (*Matth.* vi, 1);
et Moyses scripserit: *Ὅτις ἐστὶν θεὸς σου ἰσχύς πε-
ρὶ πάντων* (*Exod.* xix, 5)? Aut quid est *ὁπτις*, vel nude
dicta, nisi *ὁπτις* *καὶ*, quod semper maneat? Qui
enim est, et est semper, Deus est; et ideo manens
semper *ὁπτις* dicitur divina substantia. Propterea
ἐκ τῆς ὁπτις panis, quod ex Verbi substantia substan-
tiam virtutis manentis cordi et animæ submini-
stret; scriptum est enim: « Et panis confirmat cor
hominis (*Psal.* ciii, 15). »

128. Servemus igitur præcepta majorum, nec
hereditaria signacula ausi rudis temeritate (92)

(89) Ambigitur inter eruditos quænam sit illa
Eusebii Nicom. epistola, ejus hic mentio fit ab
Ambrosio. Hermanus, lib. ii Vitæ S. Athan. cap.
8 post card. Baronium ad annum 325 putat eam
esse, ejus Theodoretus, lib. i, cap. 8, edit. Vales
commeminit. Valesius vero in eundem locum non
de epistola Nicomediensis, sed de libello fidei ab
Eusebio Cesar. Patribus concilli oblato intelligen-
dum hunc Theodoretum locum defendit, allatis in
hanc rem quibusdam rationibus: quæ sane tanti
non videntur, ut ejus opinio omni careat difficul-
tate. Verum, quidquid sit, certum est Ambrosium
non de formula seu libello fidei, sed de epistola
hoc loco loqui. Quod vero idem Eusebius Ambro-
sio dicitur Arianorum auctor, hoc sancto viro non
est singulare: Athanasius enim passim Arianos
Eusebianorum nomine significat. Soerates quoque
lib. i, cap. 6, de litteris Alexandri Alexandrini episc.
agens, Eusebium non tam Arianæ doctrinam defendisse,
quam suam ipsius propagare voluisse scripto pro-
didit.

(90) Hoc illud est, quod scribit Basiliius epist.
300, *ὅτι γὰρ καὶ τὸ πῶς ἐστὶν ἰσχυρὸς ὁμολογῶν. ἀλλὰ ἐπεὶ
ἐστὶν.*

(91) Edit. ultimæ Paris., *panem περὶ τῆς ὁπτις*, ut et
infra *περὶ τῆς ὁπτις panis*. Absurde. Cæterum Marius
Victor. lib. i et ii cont. Arianos, eodem modo
vocem *ὁμολογῶν* defendit, quo hic defenditur ab
Ambrosio. Unde non satis caute videtur Petavius,
lib. iv *De Trinit.* c. 2. n. 13, de hoc Ambrosii loco
ita scrip. isse: « Verum levius id argumentum,

violamus. Librum signalum illum propheticum non
Seniores, non Potestates, non Angeli, non Archan-
geli aperire ausi sunt: soli Christo explanandi ejus
prærogativa est servata. Librum sacerdotalem quis
nostrum resignare audeat, signatum a confessori-
bus, et multorum jam martyrio consecratum? Quem
qui resignare coacti sunt, postea tamen damnata
fraude, signarunt: qui violare non ausi sunt, con-
fessores et martyres exstiterunt. Quomodo fidem
eorum possumus denegare, quorum victoriam præ-
dicamus?

CAPUT XVI.

*Ut Catholici contra fraudes Arianorum præmunian-
tur, subdolis quasdam eorum confessiones expo-
nit: nec sufficere quod Filium nunquam Deum
vocent, nisi eum admittant Patri equalem, colle-
ctis argumentis probat.*

129. Nemo metuat, nemo formidet: plus confert
fidelibus, qui minatur. Venenatae sunt blanditiæ
perfidorum, tunc cavendæ, cum id quod negant,
predicare se simulant. Sic decepti sunt et ante, qui
facile crediderunt; ut ibi perfidiæ laqueos incide-
rent, ubi fidem esse credebant.

130. Qui dicit, inquit, Christum creaturam
secundum cæteras creaturas, anathema sit. Audie-
runt simplices, et crediderunt: « Innocens » enim,
sicut scriptum est, « credit omni verbo (*Prov.* xiv,
15). » Audierunt ergo, et crediderunt, primo decepti
sono; ac velut aves intenti ad escam fidei, exten-
tum sibi laqueum non caverunt. Ita dum fidem se-
quuntur, hamum nefandæ fraudis attrectaverunt.
Et ideo: « Estote, inquit, astuti sicut serpentes, et
simplices sicut columbæ (*Matth.*, x, 16); » præmit-
titur astutia, ut sit tuta simplicitas.

520 131. Sunt enim serpentes Evangelici, qui

quam ut eo persuaderi possit *ὁπτις* vocem in Scri-
pturis nominatim exprimi. Melius id alii demon-
strant ex eo quod Deus ipse *ὁ Θεός* appellatur. » Cer-
tum est enim Arianos contra hanc vocem quasi
Scripturis omnino incognitam reclamare solitos, ut
Athanasius, orat. 2. cont. Arianos, Epiphanius,
hæres. 69: Marius Victor. atque alii testificantur:
quibus querimoniis Ambrosium hic recta occurrere
manifestum est. Quod autem ad etymologiam, quam
hic et lib. *De Incarn. myst.* cap. 9, tradit sanctus
doctor, fateamur quidem eum dictionem simpliciter
repetendam a participio *ὁπτις*, sed in hujusmodi
originibus rem ad vivum resecare velle æquo seve-
rius est. Proinde vix ullum fore existimamus, qui
effrænem illam intemperiem probet, qua Dallæus
lib. ii *De usu PP.* cap. 3, ob similes nævos in Pa-
tres aliquot invehitur, maxime vero in Ambrosium.

(92) Nonnulli mss., « ut rudes temeritate, etc. »
Librum porro sacerdotalem vocat Ambrosius Nicæni
concilii definitionem et Symbolum, quod ut ever-
terent Ariani in concilio Ariminensi Valens Sygid.
catholicis episcopis simplicibus Arianæ perfidiæ
venenum propinavit: cum in secunda hujus concilii
confessione inter varias propositiones orthodoxe
fidei congruentes hanc vir callidissimus inseruit,
qua anathemate feriiebantur, qui Christum creaturam
sicut cæteras creaturas profiterentur. Porro
quibus artibus hanc tragœdiam excitarent Ariani
narrat Sulp. Sev. l. ii et Hieron. Adv. Lucif. Quam
Arianæ impietatem nullibi non exagitat Ambro-
sius.

exuunt veterem usum, ut induant novos mores, sicut scriptum est: Exspoliantes veterem hominem cum actibus ejus, et induentes novum, secundum imaginem ejus qui creavit eum (Coloss. iii, 9, 10). » Discamus ergo, depositis vetusti hominis exuviis, Evangelicorum serpentium vias: ut more serpentium servare caput, fraudem cavere noscamus.

132. Satis fuerat dicere: Qui dicit creaturam Christum, anathema sit. Cur bono confessionis, Ariane, venena permisceas, ut totum corpus contamines? Addendo enim: Secundum cæteras creaturas, non creaturam Christum negas, sed creaturam deis esse dissimilem; creaturam enim deis, etsi præstantiorem cæteris asseras creaturis. Denique Arius, hujus impietatis magister, Dei Filium creaturam dixit esse perfectam, sed non sicut cæteras creaturas. Viletis igitur hereditario patris vestri vos usos esse sermone? Sat est creaturam negare, quid opus fuit addere: sed non sicut cæteras creaturas? Recide quod putruit, ne serpat contagio; venenum habet: mortem affert.

133. Deinde deis interdum Deum Christum: sed ita dic Deum verum, ut plenitudinem (93) ei paternæ divinitatis assignes: sunt enim qui dicuntur dii sive in cælo, sive in terra. Non ergo perfunctorie nuncupandus Deus, sed ita ut eandem divinitatem prædices in Filio, quam Pater habet, sicut scriptum est, « Sicut enim Pater vitam habet in semetipso, sic dedit et Filio vitam habere in semetipso (Joan. v, 26) » Dedit utique quasi Filio per generationem, non quasi inopi per gratiam.

134. Et potestatem dedit ei judicium facere, quia Filius hominis est (Ibid. 27). » Vide quid addidit, ne tu calumniaris ex verbo. Filium hominis legis, et accipientem arguis? Nega ergo Deum, si non omnia Filio quæ Dei sunt, deferuntur cum enim dixerit: » Omnia quæ Pater habet, mea sunt (Joan. xvi, 15), » cur tu non omnia quæ divinæ naturæ sunt, etiam in Filio confiteris? Nam qui dicit: » Omnia quæ Pater habet, mea sunt, » quid excipit quod non habet?

135. Quid est quod ἐξῆρξεν; quam fideli magis sermone commemoras, quod mortuos suscitaverit, maria pedes transmiserit, infirmitates hominum curaverit? Hæc enim servulis suis præstitit. Plus ista miror in hominibus, quod tantam eis dederit potestatem. Aliquid de Christo audire desidero, quod speciale sit Christi, quod cum iis quæ creati sunt non possit esse commune; quia genitus, quia unicus est Dei Filius, quia Deus verus ex Deo vero, quia ad dexteram Patris sedet.

136. Ubique lego consessum Patris et Filii, 521 semper ad dexteram Filius sedet. Numquid melior Filius Patre? Non hoc dicimus: sed quem charitas Dei honorat, humana iniquitas derogat.

(93) Omnes edit. ac mss. aliquot, « dic Deum verum, ut plenitudinem, etc.; » elegantius reliqui, ut in textu.

A Scivit Pater serendas esse de Filio quæstiones, præbuit nobis quod sequeremur, pietatis exemplum, ne Filio derogemus.

CAPUT XVII.

Objectioni quæ hic nasci poterat, occurrens, cur Dominus Stephano stare visus sit, explicatur et ex hujus ad Filium precibus ejusdem ac Patris æqualitate confirmata, librum terminat.

137. Uno tantum loco stantem ad dexteram Dei Jesum Stephanus vidisse se dixit (Act. vi, 55). Et hoc discere, ne quam hinc moveas quæstionem. Cur enim ubique ad dexteram sedere ostenditur, uno legitur in loco stare? Sedet quasi iudex vivorum et mortuorum; stat quasi advocatus suorum. Stabat ergo quasi sacerdos, quando Patri hostiam boni martyris offerebat: stabat quasi bono Incalatori bravium tanti præsul certaminis redditurus.

138. Accipe et tu spiritum Dei, ut ista distinguas, sicut accipit et Stephanus, et dicas sicut dixit et martyr: « Ecce video cælos apertos, et Filium hominis stantem ad dexteram Dei (Act. vi, 55). » Qui cælos apertos habet, Jesum ad dexteram Dei cernit; qui clausos oculos habet mentis, Jesum ad dexteram Dei non videt. Confiteamur ergo Jesum ad dexteram, ut cælum et nobis aperiatur. Claudunt sibi cælum, qui aliter confitentur.

522 139. Quod si qui obijciunt quod Filius stabat, ostendant hoc loco quod Pater sedebat. Nam licet Filium hominis stare dixerit, tamen hoc loco nec Patrem sedere commemoravit.

140. Ut autem evidentius cognosceretur nulla esse stantis injuria, sed potestas, Filium Stephanus obsecrabat, ut se amplius commendaret Patri, dicens: « Domine Jesu, recipe spiritum meum (Ibid. 58) » Et ut eandem Patris et Filii potestatem esse ostenderet, repetivit dicens: « Domine, ne statuas illis hoc peccatum (Ibid. 59). » Hoc Dominus in passione propria quasi Filius hominis Patri dicit: hoc et Stephanus Filius Dei in suo martyrio deprecatur. Cum eadem gratiam et Patre Filioque deponitur, eadem potentia declaratur.

141. Aut si volunt Stephanum Patri dixisse, videant quid propria testificatione significant. Licet nos ista non moveant, advertant tamen qui totum in littera constituunt et in ordine, quod Filius prius sit rogatus. Nos autem et secundum eorum interpretationem ostendimus unitatem paternæ majestatis et Filii; nam cum Pater rogatur et Filius, æqualitas precreationis operationis indicat unitatem. Si autem illis non placet Filio dictum, Domine, videmus quod etiam Dominum eum negare conantur.

142. Sed jam quia martyris tanti corona processit, studia certaminis relaxemus, ferias hodierni sermonis habeamus. Prosequamur sanctum martyrem laudibus, sicut post magnæ decebat certamina, vulneribus quidem adversarii circumdatum, sed Christi præmiis coronatum.

LIBER QUARTUS.

521 CAPUT PRIMUM.

Non mirum esse quod homines in Christi cognitione erraverint, sed quod Scripturæ non obtemperaverint : illum quoque nec ab angelis nisi revelatione fuisse cognitum, sicut nec ab ipso Præcursore. Ejusdem Christi in cælum ascendentis triumphus qualis, et raptu prophetarum quarundam quanto præstantior. Tum, descripto angelorum hac de re colloquio, contra Arianos Filius omnipotens esse ostenditur.

1. Consideranti mihi, imperator auguste, quæ ratione sic erraverit genus hominum, ut de Dei Filio plerique, væ mihi, diversa sequerentur (94); nequaquam satis mirum videtur quia erravit humana scientia de supernis, sed quod Scripturis non detulit obedientiam.

2. Quid enim mirum, si mysterium Dei Patris et Domini Jesu Christi (95), in quo sunt omnes thesauri sapientiæ et scientiæ absconditi (*Coloss. ii, 3*), per sapientiam mundi non potuerunt homines comprehendere, quod nec angeli cognoscere, nisi ex revelatione, potuerunt?

522 3. Quis enim potuit opinione magis quam fide signi Dominum Jesum, nunc de cæli altissimi inferna penetrantem, nunc ab inferis ad cælestia resurgentem : subito exinanitum, ut habitaret in nobis, nec unquam imminutum, cum semper Filius in Patre, et in Filio Pater esset?

4. Dubitavit in eo ipse Prænuntius, licet per Synagogæ typum (96), dubitavit ipse ante Domini faciem destinatus. Denique, missis discipulis, interrogat : « Tu es qui venturus es, an alium expectamus (*Matth. xi, 3*) ? »

5. Obstupuerunt et angeli cæleste mysterium. Unde cum resurgeret Dominus, atque illum quem dudum secundum carnem angustus sepulcri locus texerat, resurgentem ab inferis cæli alta sustinere non possent, hæserunt etiam cælestia opinionis incerto (97).

6. Veniebat enim novis victor redimitus exuviis Dominus in templo sancto suo; præibant angeli et archangeli, mirantes spoliū ex morte quæsitum : et quamvis scirent nihil Deo accedere ex carne potuisse, quia infra Deum 523 omnia sunt, tamen tropæa crucis, ejus principium super humeros ejus, et triumphatoris æterni manubias intuentes,

(94) Sic mss. plures ac potiores : alii autem ac edit., « genus hominum (vet. edit., *humanum*) de Dei Filio, ut plerique diversa (vet. edit., *væ diversa*) sequerentur. »

(95) « Dei Patris et Domini, » in mss. plerisque omittitur copula.

(96) « Per Synagogæ typum, » id est, in quantum Synagogæ figura erat, ejusque personam repræsentabat : in quantum autem Christi præcursor, non ea debet in talem prophetam tanti erroris suspicio, ut ipse Ambrosius tradidit lib. v in Lucam, num. 93, ubi fusius hæc prosequitur, Videri etiam possunt præter D. Thomam 2-2, q. 2, art. 7, ad 2, sacri

A quasi eum quem emiserant cæli portæ, capere non possent, licet nunquam ejus capiant majestatem, majorem viam quærebant aliquam revertenti : adeo nihil exinanitus amiserat !

7. Debuit tamen novo victori novum inter parari, semper enim victor tanquam major et præcelsior est : sed quia æternæ sunt justitiæ portæ, eademque Novi et Veteris Testamenti, quibus (98) cælum aperitur, non mutantur utique, sed elevantur ; quia non unus homo, sed totus in omnium redemptore mundus intrabat.

8. Translatus erat Enoch (*Gen. v, 24*), raptus Elias (*IV. Rég. ii, 11*) : sed non servus supra Dominum. « Nullus enim ascendit in cælum, nisi qui descendit de cælo (*Joan. iii, 13*). Nam et Moysen, licet corpus ejus non apparuerit in terris, nusquam tamen in gloria cælesti legimus, nisi posteaquam Dominus resurrectionis suæ pignore vincula solvit inferni, et piorum animas elevavit. Translatus ergo Enoch, raptus Elias ; ambo famuli, ambo eum corpore : sed non post resurrectionem, non eum manubiis mortis (99), et triumpho crucis viderant illos angeli.

9. Et ideo, Dominum omnium primum ac solum de morte triumphantem venire cernentes, tolli portas principibus imperabant, cum admiratione dicentes : « Tollite portas, principes, vestri ; et elevamini, portæ æternales : et introibit rex gloriæ (*Psal. xxiii, 7*). »

C 10. Erant tamen adhuc et in cælestibus qui stupere, qui admirarentur novam pompam, novam gloriam : et ideo requirebant : « Quis est iste rex gloriæ (*Ibid. 8*) ? » Sed quia et angeli processus habent scientiæ, et capacitatem profectus, habent utique discretionem virtutis atque prudentiæ : solus enim sine processu Deus ; quia in omni perfectione semper æternus est.

11. Dicebant alii, illi utique qui adfuerant resurgenti, illi qui viderant vel jam cognoverant : « Dominus fortis et potens, Dominus potens in prælio (*Ibid.*). »

12. Iterum multitudo angelorum triumphali agmine præcinebant : « Tollite portas, principes, vestri ; et elevamini, portæ æternales : et introibit rex gloriæ (*Ibid. 9*). »

D interpretes in xi Matthæi et vii Lucæ. Quod vero ad angelorum dubitationem jam a nobis observatum est ad lib. *De instit. virg.* cap. 5, num. 39, doctorem nostrum eandem hanc opinionem sæpius repetere : sed eam nusquam pertractat uberius, quam hoc ipso loco.

(97) Mss. aliquot, melioris notæ, « cæli astra sustinere... opinionis incerta. »

(98) Thuan. cod. unus, « idemque Novi et Veteris Testamenti aditus, quibus, » etc.

(99) Non pauci mss., « post resurrectionem jam eum manubiis. » Non ita male : ubi intelligitur enim, ut postea Christus ascendit.

13. Rursus alii stupentes dicebant: « Quis est iste rex gloriæ (*Ibid.* 10)? Vidimus eum non habentem speciem neque decorem (*Isa.* lxi, 2): » si ergo ipse non est, « Quis est iste rex gloriæ?

14. Respondetur a scientibus: Dominus virtutum, ipse est rex gloriæ (*Psal.* xxiii, 10). » Ergo Dominus virtutum ipse est Filius. Et quomodo infirmum Ariani dicunt, quem Dominum virtutum, sicut et Patrem, credimus? Quomodo Ariani discretionem faciunt potestatis, cum Dominum Sabaoth Patrem, Dominum Sabaoth Filium legerimus? 524 Nam et hic sic positum plerique codices habent, quod « Dominus Sabaoth ipse sit rex gloriæ (*Ibid.*) » Sabaoth autem interpretes alicubi: Dominum virtutum, alicubi regem, alicubi omnipotentem interpretati sunt (1). Ergo quoniam qui ascendit Filius est: qui ascendit autem, Dominus est Sabaoth: omnipotens utique Dei Filius est.

CAPUT II.

In cælum sine fide ascensurum neminem, vel si quis ascenderit, epiciendum: illam itaque sedulo conservari debere. Esse etiam in nobis cælos, quorum portæ aperiendæ, ac per Christi divinitatis confessionem elevandæ sunt. Has ab Ariano non elevari, nec ab us qui requirunt Filium inter terrena; proindeque illos cum Magdalena remittendos ad apostolos, in quos portæ inferi non prevalebunt. Colligitur ex dictis e servo Domini dignitati non derogandum.

14. Quid igitur agemus? Quomodo ascendemus ad cælum? Sunt illie dispositæ potestates, ordinati principes, qui cæli januas servant, qui ascendentem interrogant: quis me admittet, nisi omnipotentem annuntiem Christum? Clausæ sunt portæ, non cuicunque aperiuntur: non quicunque vult, nisi qui fideliter credit, ingreditur. Custoditur aula imperialis.

15. Sed esto, indignus obrepserit, latuerit princeps portarum cælestium, discubuerit in cæna Domini: ingressus Dominus convivii, videns non indutum nuptiale fidei vestimentum, projiciet eum in tenebras exteriores, ubi sit fletus et stridor dentium, si fidem pacemque non servet (*Matth.* xxii, 11-13).

16. Servemus igitur nuptiale quod accepinus vestimentum, nec Christo propria denegemus, quem omnipotentem annuntiant angeli prophete significant, apostoli testificantur, sic jam supra ostendimus (lib. ii, cap. 4).

17. Et fortasse non de istius tantummodo cæli portis propheta dixerit quod præteribit; et alios

enim cælos Dei Verbum penetrat, de quibus dictum est: « Habemus enim sacerdotem magnum, principem sacerdotum, qui pertransivit cælos (2) Jesum Filium Dei (*Hebr.* iv, 14). » Qui sunt isti cæli, nisi et hi de quibus dei Propheta: « Cæli enarrant gloriam Dei (*Psal.* xviii, 2)? »

18. Stat enim Christus ad januam mentis tuæ, audi eum dicentem: « Ecce sto ad januam, et pulso (3); si quis mihi aperuerit, ingrediar ad illum; et cenabo cum eo, et ipse mecum (*1poc.* iii, 20). » Et Ecclesia de eo dicit: « Vox fratris mei pulsatur ad januam (*Cant.* v, 2). »

19. Stat ergo, et nos solus stat, sed præcedunt eum angeli, qui dicunt: « Tollite portas, principes, vestri (*Psal.* xxiii, 7). Quas portas! Illas utique de quibus et alibi dicit: « Aperite mihi portas justitiæ (*Psal.* cxvii, 19). » Aperi ergo Christo portas tuas, ut ingrediatur in te: aperi portas justitiæ, aperi portas 525 pudicitie, aperi portas fortitudinis atque sapientiæ.

20. Crede angelis dicentibus: « Et elevamini, portæ æternales, et introibit rex gloriæ (4), Dominus Sabaoth (*Psal.* xxiii, 7). » Porta tuas vocis fidelis canora confessio est: porta tuas ostium verbi est, quam sibi Apostolus optataperiri, dicens: « Ut aperiatur mihi ostium verbi ad eloquendum mysterium Christi (5) (*Coloss.* iv, 3). »

21. Aperiatur igitur Christo porta tua, nec solum aperiatur, sed etiam elevetur; si tamen æternalis est, non eaduca; scriptum est enim: « Et elevamini, portæ æternales. » Elevatum est super limen Isaie, quando Seraphim labia ejus tetigit, et vidit regem Dominum Sabaoth (*Isa.* vi, 8).

22. Tute ergo portæ elevabuntur, si sempiternum, si omnipotentem, si inestimabilem, si incomprehensibilem, si eum qui et prælerita omnia et futura noverit, Filium Dei credas. Quod si prælinitæ potestatis et scientiæ, subjectumque opinaris, non elevas portas æternales.

23. Eleventur ergo portæ tuæ, ut non Ariano sensu parvulus, non pusillus, non subditus ad te Christus introeat: sed intret in Dei forma, intret eum Patre, intret talis qualis est, et cælum et omnia supergressus, emittat tibi Spiritum sanctum. Expedi tibi ut credas quia ascendit, et sedet ad dexteram Patris. Nam si eum inter creaturas et terrena impia cogitatione defines, si non tibi habeat, non tibi ascendat, nec Paraclitus ad te veniet, sicut ipse dixit: « Nam si ego non abiero, Para-

potens epist. 142 comprobatur. Quod autem illa ipsa vox etiam pro rege sumi dicitur, hoc non reperimus alterius ejusquam firmatum suffragio.

(2) Rom. edit., « Habemus enim principem sacerdotum, qui penetravit, » alia ac mss. ut in textu, nisi quod vet. edit. cum Rom. legunt, *penetravit*.

(3) Mss. nonnulli, « Ecce steti ad januam mentis tuæ, et pulso. »

(4) Ita mss. plures ac potiores: alii vere, et edit., « ut in introeat in te rex gloriæ, » etc.

(5) Mss. aliquot, « martyrium Christi.

(1) Mss. aliquod, « Interpretes alicubi omnipotentem interpretati sunt. » Et sane cum Ambrosius ex voce *omnipotens* argumentetur, sine dispendio sensus aliæ interpretationes omnino possent. Verum cum habeantur in aliis cod. manu exaratis, nec non in editis omnibus, rejiciendas alias duas non putavimus. Primam qua *Sabaoth* exponitur *virtutum* sive *exercituum*, agnoscit Epiphanius Hier. 26, et, præter alios Patres, Origenem, Gregorium Nazianz., Augustinum, et. Hieronymus epist. 136, ad *Marcellam*: sicut et eandem simul atque tertiam, qua scilicet memorata dictio idem sonat ac *omni-*

hilus non veniet ad vos : et autem abiecto, mittam illum ad vos (Joan. xvi, 7).

24. Quod si inter ferena eum requiras, sicut Mariam Magdalene requirebat, cave ne et tibi dicant : « Noli me tangere ; nondum enim accendi ad Patrem meum (Joan. xi, 17). » Portæ enim tunc angustæ sunt, capere me non queunt : elevari non queunt, infrare non possum.

25. Vnde ergo ad fratres meos (Ibid.), hoc est ad illas portas æternales, quæ cum Jesum viderint, elevantur, Æternalis porta est Petrus, cui portæ inferi non prævalebunt (Matth. xvi, 18). Æternales portæ Joannes et Jacobus, utpote filii tonitruï (Marc. iii, 17). Æternales portæ sunt Ecclesie, ubi laudes Christi annuntiare Propheta desiderans, dicit : « Et annuntiem omnes laudationes tuas in portis filie Sion (Psalm. cx, 15). »

26. Grande ergo mysterium Christi, quod stupuerunt et angeli ; et ideo venerari debes, et Domino famulus derogare non debes. Ignorare non licet ; propterea enim descendit ut credas : si non credis, non descendit tibi, non tibi passus est. « Si non venissem, inquit, et locutus non fuisset his, peccatum non haberent : nunc autem excusationem non habent de peccato suo. Qui me odit, et Patrem meum odit (Joan. xv, 22, 23). » Quis igitur odit Christum, nisi qui derogat ? Sicut enim amoris est deferre, ita odii est derogare. Qui odit, quæstiones movet ; qui amat, reverentiam deferit.

526 CAPUT III.

Verba illa: Omnis viri caput Christus... caput autem Christi Deus (I Cor. xi, 3), primo in Arianos ipsos retorquet; deinde Christi tantum secundum naturam humanam considerati Deum caput esse ex alio Scripturæ loco, quem obijcere solebant iidem hæretici, probat: nec prudentius quoque oppositum ab ipsis textum illum: Qui autem plantat, et qui rigat, unum sunt (I Cor. iii, 8) Quibus explicatis, quopecto Pater in Filio, et Filius in Patre, nec non utroque fideles esse dicantur, aperitur.

27. [Alias cap. II.] Itaque discutiamus eorum alias questiones. Scriptum est, inquit : « Omnis viri caput Christus est, caput autem mulieris vir, caput autem Christi Deus (I Cor. xi, 3). » Qua in quæstione dicant mihi, velim, utrum conjungere, an dividere hæc quatuor velint. Si enim conjungere, atque ita dicunt Deum caput esse Christi, sicut vir est mulieris caput, videte quid incidant. Nam si hæc tanquam ex paribus sumpta est comparatio, et hæc quatuor, id est, mulier, vir, Christus, et Deus, quasi ex unius atque ejusdem naturæ similitudine comparantur, ergo mulier et Deus unius incipient esse naturæ.

28. Quod si hoc displicet, quia sacrilegum est dicere, ut volunt dividant. Itaque si Christum apud Deum Patrem ita volunt esse, sicut est mulier apud virum : unius utique Christum et Deum dicunt esse

substantiæ, quoniam mulier et vir unus sunt in carne naturæ (Gen. ii, 24) : nam quod distat, in sexu est. Cum vero inter Christum et Patrem sexus non interveniat, quod unum inter Filium et Patrem in natura est, fatebuntur : quod diversum in sexu est, denegabunt.

29. Placet ne ista divisio ? An mulierem, virum est Christum unius volunt esse substantiæ, et Patrem separant ? Hæcne igitur divisio placet ? Si ita est, videte quid incidant. Aut enim non solum Arianos, sed etiam Photinianos se necesse est confiteantur ; quia Christum hominem tantum fatentur, quem humane tantummodo naturæ æstimant copulandum : aut vel invitos acquiescere par est nostræ sententiæ, perquam id quod impie cogitarunt, pie religioseque defendimus ; ut sit Christus quidem secundum generationem divinam Dei virtus, secundum assumptionem autem carnis, unius cum omnibus hominibus in carne substantiæ : salva tamen incarnationis suæ gloriæ ; quia veritatem suscepit, non imaginem carnis (6).

30. Sit ergo juxta humanam conditionem caput Christi Deus : non enim dixit caput Christi Pater, sed « caput Christi Deus : » qui divinitas, utpote creatrix, caput est creature. Et bene dixit : « Caput Christi Deus ; » ut et divinitatem Christi significaret, et carnem, hoc est, incarnationem in Christi nomine : in Deo autem unitatem divinitatis, et magnitudinem potestatis.

31. Eousque autem caput Christi Deus secundum incarnationem dictum est, ut et caput viri 527 Christus secundum incarnationem Verbi dictum sit. Quod alibi Apostolus evidenter exposuit dicens : « Quoniam vir caput est mulieris, sicut et Christus caput Ecclesiæ (Ephes. v, 23). » Et in consequentibus addidit : « Qui se tradidit pro ea (Ibid. 25). » Secundum incarnationem igitur caput viri Christus, quia secundum incarnationem facta traditio est.

32. Est ergo caput Christi Deus (7) : ubi servi, hoc est hominis, non Dei, forma tractatur. Sed nihil præjudicat Dei Filio, si secundum carnis veritatem similis sit hominibus, qui in divinitate cum Patre unum est (Joan. x, 30) ; non enim potestas hæc interpretatione minuitur, sed misericordia prædicatur.

33. Quis autem unam divinitatem (8) Patris et Filii pie abneget ; cum ipse Dominus consummaturus præcepta, discipulis suis dixerit : « Ut sint unum, sicut et nos unum sumus (Joan. xvii, 11) ? Pro testimonio enim fidei positum est, licet ab Arianis ad argumentum perfidiæ derivetur. Etenim quoniam loties lectam negare non queunt unitatem, extenuare conantur ; ut talis videatur divinitatis, unitas inter Patrem et Filium, qualis est inter homines unitas devotionis et fidei : licet etiam

(6) Vet. edit., « qui auctoritatem suscepit, non imaginem carnis. » Rom. et mss. ut in textu, nisi quod eadem præfert, « qui veritatem : » et cod. Thuan. unns, « quia veritas suscepit imaginem carnis. » Pessime,

(7) Omnes edit.. « Est ergo caput viri Christus, caput Christi Deus : » mss. vero conetunius omitunt, « caput viri Christus, » ut proxime sequentia satis ostendunt.

(8) Quidam mss., « unam Dei divinitatem. »

inter ipsos homines unitas naturæ sit ex communitate naturæ.

34. Unde et illud apertissime solvitur, quod ad extenuationem Dominiæ unitatis objicere consueverunt, quia scriptum est : « Qui autem plantat, et qui rigat, unum sunt (1 Cor. iii, 8). » Hoc Ariani, si saperent, non objicerent. Quomodo enim negare conantur quia Pater et Filius unum sunt, cum Paulus et Apollo et natura unum sint et fide? Sed tamen per omnia unum esse non possunt, quia nequeunt comparari humana divinis.

35. Inseparabilis ergo Deus Pater Verbo, inseparabilis virtute, inseparabilis sapientia per diviniæ unitatem substantiæ; et est in Filio, sicut frequenter est scriptum : est vero non ut egentem sanctificans (9), nec ut vacuum implens; quia non vacua Dei virtus. Nec enim virtus virtute angetur; quia non duæ virtutes, sed una virtus : nec divinitas divinitatem accipit; quia non duæ divinitates, sed una divinitas : nos autem per acceptam et inhabitantem in nobis virtutem (10) unum erimus in Christo.

36. Communis ergo littera, sed discrepans divina humanaque substantia. Nos unum erimus Pater et Filius unum sunt : nos secundum gratiam, Filius secundum substantiam. Alia autem per conjunctionem, alia per naturam unitas. Denique vide quid ante præmiserit : « Ut omnes unum sint, sicut tu, Pater, in me, et ego in te (Joan. xvii, 21). »

37. Considera ergo quia non dixit : tu in nobis, et nos in te : sed « tu in me, et ego in te; » ut se a creaturis separaret. Et addidit : « Et isti in nobis (Ibid.), » ut etiam hic suam potentiam et Patris a nobis 528 secerneret, ut quod nos in Patre et Filio unum sumus, non naturæ videatur esse, sed gratiæ : quod autem Filius et Pater unum sunt, non hoc Filius accepisse per gratiam, sed naturaliter ut Filius possidere credatur.

CAPUT IV.

Objectum ab hæreticis locum illum : Non potest Filius facere a se quidquam, etc. (Joan. v, 19), » primo e subsequentibus verbis exponit; deinde singulas integras textus voces expendens, eas Ariana interpretatione sumi sine impietate aut absurditate haudquaquam posse, potissimum creationis mundi et quorundam Christi miraculorum exemplis docet.

38. [Alias cap. III.] Aliud rursus objiciunt, as-

(9) Omnes edit. ac duo mss., « egentem significans : » reliqui mss., « egentem sanctificans. » Magis commode. Cæterum obiter observabimus Arianam hanc verborum Joannis interpretationem admodum communem fuisse. Nam præter Ambrosium nostrum, eandem quoque referunt ac refellunt Athanasius orat. 4 cont. Arian., Hilarius lib. viii de Trinit., August. lib. iii Cont. Maxim., Cyrillus Alex. et alii.

(10) Idem cod., « percepta et inhabitante in nobis virtute. »

(11) Mss. aliquot, « et non alia; » reliqui et edit. omnes, « et non talia. » Rectus; eadem quippe facere, æqualitatis est; talia, id est similia, imitationis. Objectionem porro, quam ex superiori loco

Aserentes unam atque eandem potestatem Filii et Patris esse non posse, quin ipsi dixit : « Amen, amen dico vobis, non potest Filius facere a se quidquam, nisi quod viderit Patrem facientem (Joan. v, 19). » Itaque nihil ex se fecisse Filium dicunt, nec facere posse, nisi quod viderit facientem Patrem.

39. O præscia sapientia infidelium argumentorum? quæ subiecit quod solveret, quæstionem, addendo quod sequitur : « Quia quæcunque ille fecerit, eadem et Filius facit similiter (Ibid.); hoc nempe sequitur. Cur ergo scriptum est : Eadem facit Filius, (11) et non talia; nisi ut in Filio unitatem, non imitationem paterni operis æstimares?

40. Sed tamen ut illorum quoque argumenta discutiamus, quero ut respondeant, utrum videat Filius opera Patris. Videt itaque, an non? Si videt, ergo et facit : si facit, desinant omnipotentem negare, quem omnia posse facere, quæ Patrem facientem viderit, confitentur.

41. Quid est autem, viderit? Corporaliumne aliquis usus oculorum est? Sed si hoc de Filio velint dicere, corporalis etiam in Patre usum (12) operationis ostendent; ut facientem videat, quod ipso facturus est.

41. Quid est autem : « Non potest Filius facere a se quidquam? » Hoc interrogemus, hoc consideremus. Est ergo aliquid impossibile Dei virtuti atque sapientiæ? Hoc est enim Dei Filius, qui utique non alienam accepit fortitudinem, sed quemadmodum 529 vita est, non aliena vivificatione subnixus, sed alios vivificans : quia ipse vita est : ita etiam sapientia est, non quasi insipiens accipiens sapientiam, sed qui de suo alios faciat esse sapientes : ita etiam virtus est, non quasi per infirmitatem consecutus incrementa virtutis, sed ipse virtus, qui virtutem fortibus largiatur.

43. Quomodo ergo virtus quasi cum jurisjurandi attestatione dicit : « Amen, amen dico vobis » (Ibid.), quod est : Fideliter, fideliter (13) dico? Fideliter 529 ergo dicis, Domine Jesu, et cum sacramenti quadam repetitione confirmas quod nihil facere potes, nisi quod facientem Patrem videris. Fecisti mundum, numquid alterum mundum Pater tuus fecit, quem quasi ad exemplar acceperis? ergo necesse est

Dfateantur impii aut duos (14), aut certe multos esse

urgebant Ariani, non solum hic, et lib. ii De Spiritu sancto, cap. 12, confutat; verum etiam lib. ii Hexæm. cap. 5, n. 17, et in psal. cxviii sermon. 20, num. 32, quem ultimum locum non sine opere proptio examinabis.

(12) Nonnulli mss., « aliquis visus oculorum est... corporales etiam in Patre visus, etc. »

(13) Hunc significatum dictionis Amen tradit etiam Hieronymus epist. 134, quæ est Ad Sophronium, et 137, quæ Ad Marcellam. In illis autem alias duas quandoque pro veres en verum est, ponitur. Eandem similiter admittit Ambrosius, priorem scilicet in psalm. xi, num. 33, alteram autem lib. De Myst. cap. 9, num. 34, et alibi.

(14) Quam hoc loco tangit vir sanctus philoso-

mundos, quod philosophi asserunt : ut se etiam in hoc errore gentilitatis involvant. Aut si velint verum sequi, dicunt sine exemplari te fecisse, quod feceris.

44. Dic mihi, Domine, quando in mari Patrem incarnatum videris ambulantiem (*Marc. vi, 48*)? Ego enim nescio, ego hoc de Patre credere sacrilegum puto, qui te solum carnem assumpsisse cognovi. Quando videris in nuptiis Patrem aquam in vinum vertentem (*Joan. ii, 9*)? Sed solum te unigenitum Filium legi ex Patre natum, solum te ex Spiritu sancto accepi et Virgine secundum incarnationis sacramenta generalium (*Matth. i, 25*). Ergo ista, quæ memoravimus a te gesta, non fecit Pater : sed sine exemplari paterni operis, ad redimendam tuo sanguine salutem mundi, solus immaculatus ex alvo Virginis processisti.

45. Ac ne forte incarnationis tantummodo putent sequestrandum esse mysterium (licet cum dicunt : « Non potest Filius a se facere quidquam (*Joan. v, 19*), » nihil exceipiant, ita ut et quidam impius dixerit : Ne tunc eulicem facere potest, tam temerario ausu, petulantique sermone majestatem supernæ virtutis irrides), dic, Domine Jesu, quam terram sine te Pater fecerit? Cælum enim sine te non fecit, quia scriptum est : « Verbo Domini cæli firmati sunt (*Psal. xxxii, 6*). »

46. Sed nec terram sine te fecit, quia scriptum est : « Omnia per ipsum facta sunt, et sine ipso factum est nihil (*Joan. i, 3*). » Nam si aliquid sine te Deo Verbo Pater fecit, non ergo omnia facta per Verbum, et evangelista mentitur. Quod si omnia facta per Verbum, et omnia per te cœperunt esse, quæ non erant, ulique quæ non vidisti a Patre facta, a te ipse fecisti. Nisi forte philosophicas (15) tibi ideas Platonica illa disputatione præstituunt, quas ab ipsis tamen philosophis scimus irrisas. Si autem ex te ipse fecisti, vana est assertio perfidorum, quæ auctori omnium, cui suppetit ex se faciendi magisterium tribuit discendi profectum.

47. Quod si per te negant cælum esse factum, vel terram, considerent impii quo se suo furore præcipitent, cum scriptum sit : « Dii qui non fece-

phorum quorundam de mundorum multiplicitate opinionem, ejusdem alibi non semel mentionem facit, ut exempli causa lib. i *Hexaem.* cap. 1, n. 3, et lib. ii, cap. 2, num. 5. Hæc autem illa sententia hilariam dividebatur. Etenim plures mundos existere corporeos asseverabant nonnulli, cum alii geminum tantum, corporeum scilicet quem habitamus, atque incorporeum, qui et archetypus vocitabatur, admittebant. De priore intelligendus videntur Ambrosius citatis locis, non secus ac Magnus Augustinus, lib. iii *Contr. Academ.* cap. 10, num. 23, nec non lib. ii *De Civit. Dei*, cap. 2, et lib. xi, cap. 5, pluresque alii : de posteriore autem idem Augustinus lib. i *De Ordine*, cap. 11, num. 32, et lib. i *Retract.* cap. 3; Eusebius lib. xi *Præpar. Evang.* num. 27, ex lib. vi *Strom.* Clementis Alex., et multi alii. Porro Gregorius quoque Nazianz. orat. 56, non minori impetu invehitur in Arianos, quod duos vel etiam quatuor mundos inducerent.

runt cælum et terram, pereant (*Jerem. x, 11*). « Peribit ergo, Ariane, qui quod perierat, et reperit et redemit? Sed ad proposita revertamur.

530 CAPUT V.

Captam objecti loci expositionemurgens, rationes quatuor quibus aliquid fieri non posse affirmamus, explicat, et earum primas tres in Christum noncendere, solutis quibusdam objectionculis, demonstrat, et Filium propter solem potestatis cum Patre unitatem nihil a se facere deducit.

48. Quomodo « non potest Filius facere a se quidquam? » Queramus quid sit quod facere non possit. Multæ sunt impossibilitatum differentiae. Est aliquid natura impossibile, et est aliquid quod est possibile per naturam, impossibile per infirmitatem. Est etiam tertium quod sit possibile per corporis et animi firmitatem, impossibile per imperitiam aut impotentiam. Est etiam quod per definitionem immutabilis propositi, et constantis perseverantiam voluntatis atque amicitiae fidem sit impossibile mutari.

49. Sed hæc ut evidentius possimus advertere, per exempla nobis disputatio dirigatur. Impossibile est ut avis sapientiæ disciplinam aliquam assequatur aut artem : impossibile est et lapidem prodire quoquam : impossibile est enim lapidem moveri, nisi motu moveatur alterius : non potest ergo lapis per se ipsum moveri, et transire de loco. Non potest etiam aquila humanis imbui disciplinis. Habes unam speciem, cui impossibilitatis causa natura est.

50. Impossibile est et debili facere opera robusti ; sed huic alia impossibilitatis causa est ; quod enim facere potest per naturam, per infirmitatem non potest. Causa igitur huic quoque impossibilitati infirmitas. Alia ergo impossibilitatis hæc species ; quoniam a faciendi possibilitate, corporis infirmitate revocatur.

61. Tertia quoque impossibilitatis est causa quæ etiam si per naturam quis, et firmitatem corporis facere aliquid possit : non potest tamen facere per imperitiam vel impotentiam, ut aut indoctus, aut servus.

52. Quas igitur harum, quas enumeravimus, impossibilitatum causas, ut quartam interim sequestremus, Filio Dei existimas convenire? Numquid in-

(15) Ambrosius tum hic, tum lib. i *Hexaem.* cap. 1, num. 1, veteres PP. secutus, ut puta Justinum Mart., Paraen. ad Græcos, Clementem Alexand. lib. vi *Stromat.*, Tertullianum, *De Anima*, cap. 8; et *Præscript.* cap. 7, atque alios, idearum nomine intelligit naturas quasdam incorporeas, æternas, increatas, a Deo et mundo distinctas, quo sensu illas Aristoteles, variis locis *Metaphys.* atque *Ethic.* explicat et irridet. Sed ipsum sive quod præcepturi suo invideret, sive quod non satis caperet illius mentem, ejusdem doctrinam traduxisse ad absurdum sensum multi arguunt; cum per ideas nihil aliud intellexisset divinus philosophus, nisi formas in mente Dei existentes, ad quas ille mundum creaverit. Sic cum interpretatur præter Eusebium lib. xi *De Præpar. Evang.* num. 53, et lib. xv, num. 13; Augustinus, lib. *De Quæst.* 83, q. 46, et lib. i *Retract.* cap. 3, et plures alii.

sensibilie per naturam, et in nobilis, sicut lapis? ^A Lapsis quidem est impiis in ruinum, fidelibus angularis. Sed non insensibilis, supra quem sensibilia populorum fideles ædificantur affectus. Non immobilis petra: « Bibebant enim ex consequenti petra; petra autem erat Christus (*I Cor. x, 4*). » Non ergo paternum opus per naturæ distantiam impossibile Christo.

53. Numquid forte per debilitatem impossibile ei aliquid existimamus? Sed non ille debilis, **531** qui aliorum debilitates imperiali sermone sanabat. An debilis videbatur, cum paralytico præcipiens: « Tolle grabatum tuum, et ambula (*Marc. ii, 11*). » sanitatis jam mandabat officium, cum adhuc ille remedium debilitatis oraret? Nunc debilis Dominus virtutum, cum illuminaret cæcos, inclinos ^B erigeret, mortuos suscitaret (*Matth. xi, 5*), volis nostris medicinæ præcurreret effectus, orantes curaret, et simbriæ mundaret attactus (*Marc. vi, 56*)?

54. Nisi forte debilitatem illam, impii, putabatis, quando vulnera videbatis. Erant quidem illa corporis vulnera, sed non erat vulneris illius ulla debilitas, ex quo omnium vita profluebat. Unde et propheta dixit: « Livore ejus nos sanati sumus (*Isa. lvi, 5*). » An qui in vulnere debilis non erat, erat in injestate? Quomodo, quæro. Cum daemoniis imperaret, et reis peccata dimitteret? an cum rogaret Patrem?

55. Quo loco fortasse dicant: Quomodo Pater et Filius unum sunt, si Filius nunc imperat, nunc ^C precatur? Et unum sunt, et imperat, et precatur: sed neque cum imperat, solus; nec cum precatur, infirmus. Solus non est, quia quæcunque Pater facit, eadem similiter et Filius facit: infirmus non est, quia, etsi in carne infirmatus est propter peccata nostra, tamen illud nostræ erat (16) in eo pacis eruditio, sicut scriptum est, non suæ majestatis infirmitas.

56. Denique ut scias quia secundum hominem rogat, divinitate imperat, habes in evangelio quia Petro dixit: « Rogavi pro te, ut non deficiat fides tua (*Luc. xxii, 32*). » Eidem autem supra dicenti: « Tu es Christus Filius Dei vivi (*Matth. xvi, 16*), » respondit: « Tu es Petrus, et super hanc petram ædificabo Ecclesiam meam; et tibi dabo claves ^D regni eorum (*Ibid. 18*). » Ergo cui propria auctoritate regnum dabat, hujus fidem firmare non poterat: quem cum petram dicit, firmamentum Ecclesiæ indicavit (17)? Quando igitur roget, quando imperet, considera. Rogat quando passurus ostenditur, imperat quando Filius Dei creditur.

57. Duas igitur species impossibilitatis vacare jam

(16) Mss. aliquot, « illud; » quidam, « illa nostra erat, » etc.

(17) Mss. nonnulli, « firmamentum Ecclesiæ judicavit. »

(48) Duo mss. « et benefacitis. »

(19) Nonnulli mss., « videro utrum tibi, » etc,

cernimus, quod neque insensibilis, neque infirma potest esse Dei virtus. Numquid tertium profertis in medium, quod quasi imperitus sine magistro facere nihil possit, aut servus sine domino? Ergo mentitus es, Domine Jesu, qui te et magistrum, et dominum ipse dixisti: et fecellisti discipulos tuos, dicens: « Vos vocatis me magistrum et dominum, et bene dixitis (18); sum etenim (*Joan. xiii, 13*). » Sed non falleres, veritas, eos præsertim quos amicos vocasti.

58. Tamen si ut imperitum te ab artificio secerunt, viderint ut tibi (19), hoc est, Dei sapientiæ dicant peritiam defuisse; unitatem tamen substantiæ inter te et Patrem separare non possunt. Artificem namque ab imperito imprudentia, non natura ^B secernit: sed non in Patre artificium, neque in te insipientia; non est enim insipiens sapientia.

59. Ergo si neque insensibilis in Filio natura, **532** neque debilitas, neque imperitia, neque servitus potest esse; considerent quod ei per naturam et majestatem unum sit cum Patre Filius, et per operationem non discrepet a Patre virtus; cum omnia quæ Pater fecerit, eadem Filius faciat similiter: neque enim similiter potest quisquam facere idem opus, quod alius fecerit; nisi qui et inæqualitatem non habeat operationis, et naturæ ejusdem habeat unitatem.

60. Adhuc tamen requiro, quid sit quod non possit facere a se Filius, nisi viderit facientem Patrem (*Joan. v, 19*); et insipienter aliqua de vilioribus exempla (20) propono: « Factus sum insipiens, vos me coegistis (*II Cor. xii, 11*). » Nam quid insipientius, quam de majestate Dei argumenta discutere, « quæ quæstiones magis præstant, quam ædificationem Dei, quæ est in fide (*I Tim. i, 4*)? » Sed argumentis argumenta respondeant: illis verba, nobis charitas, quæ in Deo (21) est « de corde puro et conscientia bona, et fide non ficta (*Ibid. 5*). » Ergo ad infirmationem tam ineptæ propositionis, non piget etiam ridicula derivare.

61. Quomodo ergo videt Filius Patrem? Videt equus picturam, quam per naturam imitari non potest: non utique sic videt Filius. Videt parvulus viri opera majoris, sed imitari non potest: nec utique sic videt Dei Filius.

^D 62. Ergo si Filius per ejusdem cum Patre arcuum commune naturæ invisibiliter et videre et facere potest, et per plenitudinem divinitatis quod voluerit exsequi: quid superest, nisi ut per unitatem inseparabilem potestatis nihil credamus Filium facere, nisi quod viderit Patrem facientem; quia per incomparabilem charitatem (22) nihil a se facit Filius: quoniam nihil vult, quod Pater no-

(20) Bigot. cod. « debilioribus exempla, » etc.

(21) Nonnulli mss. cum Apostolico textu omitunt in Deo, et infra, pro ineptæ, iidem codices præferunt tuæ ineptæ, etc.

(22) Ita mss. plures ac probatiores; alii autem et edit., « quia per inseparabilem unitatem, »

11? Quod utque non infirmitas, sed unitas est.

CAPUT VI.

Accedit ad quartam rationem supra memoratis; et Filium nihil facere quod non probetur a Patre, cum ut utrumque perfecta voluntatis utque potestatis unitas, liquido probans, nonnullas difficultates subinde tollit.

63. Ergo nec contumax Filius, ut etiam de quarta propositione dicamus; nihil enim consiliarius Filius fecit, quod cum Patris non conveniat voluntate. Denique vidit Pater quæ fecit Filius, et probavit quia bona valde. Sic enim habes in Genesi: « Et dixit Deus: Fiat lux, et facta est lux; et vidit Deus lucem, quia bona est (*Gen. i, 3, 4*). »

64. Numquid hic dixit Pater: Fiat talis lux, **B** qualem ipse feci: aut fiat lux (23), quæ ante non fuerat: aut Filius qualem faceret, interrogavit? Sed fecit, ut voluit, qualem Pater usque eo voluit, ut probaret. Ergo novum opus Filii est.

65. Deinde si reprehenditur in Filio secundum interpretationes Arianorum quia quod viderit, fecit, qui utique secundum Scripturas quod non vidit, et fecit, et dedit esse quæ non erant: quid dicunt de Patre, qui quod viderat **533** prædicavit, quasi ea quæ facienda forent, non potuerit prævidere?

66. Similiter ergo videt Filius Patris opus, sicut Pater opus Filii: nec quasi alienum laudat, sed quasi proprium recognoscit: « Quæcunque enim Pater fecerit, eadem Filius facit similiter » (*Joan. v, 19*); ut idem opus Patris Filiique sentires. Nihil ergo facit Filius, nisi quod Pater probet, Pater laudet, Pater velit; quia ex Patre totus est: non ut creatura, quæ multa committit, dum studio lapsusque peccati, voluntatem frequenter offendit auctoris. Nihil ergo Filius facit, nisi quod placeat Patri; quia una voluntas, una sententia est, una est vera charitas, unius operationis effectus.

67. Denique ut scias charitatis esse quod « non potest Filius a se facere quidquam, nisi quod viderit facientem Patrem (*Ibid.*), » cum præmisisset: « Quæcunque ille fecerit, eadem et Filius facit similiter, » subiecit: « Pater enim diligit Filium (*Ibid. 20*). » Ergo quod dixit Scriptura quia *non potest*, ad inseparabilis et individuae charitatis retulit unitatem.

68. Quod si naturaliter est, ut vere est, inseparabilis charitas: inseparabilis utique est etiam operatio naturaliter: et impossibile ut opus Filii cum Patris non conveniat voluntate (*Joan. xii,*

(23) Omnes edit. et mss. aliquot, « sed fiat lux... aut Filius; » ultimæ edit. Paris., *at Filius*. Haud incommode: reliqui autem mss. ut in textu.

(24) Rom. edii sola, « Quæ ego loquor, sicut dixit mihi Pater, sic loquor; et Pater meus qui in me manet, ipse facit opera. » Quæ quidem verba sic habentur apud Joannem citatis locis. At contra consensum mss. ac. vet. edit. nihil movemus.

(26) Quinque mss., « ex persona hominis in carnis suspectione; » reliqui et edit. ut in textu. Jam autem monuimus vocem *personæ* non semper stricte et scholastico rigore sumptam ab Ambrosio,

A 50, quando id quod Filius operatur, operatur et Pater; et quod Pater operatur, operatur et Filius (*Joan. xiv, 10*): et quod loquitur Filius, loquitur et Pater, sicut scriptum est (*Joan. xii, 50*): « Pater meus qui in me manet, ipse loquitur, et opera quæ ego facio, ipse facit (24). » Nihil enim Pater sine virtute utque sapientia sua condidit, quia omnia in sapientia fecit, sicut scriptum est: « Omnia in sapientia fecisti (*Psal. ciii, 24*). » Nihil etiam Deus Verbum sine Patre fecit.

69. Non operatur sine Patre, non sine patria voluntate sacrosancte illi se obtulit salutaris mundi totius hostia passioni, non sine patria voluntate mortuos suscitavit (*Hebr. x, 10*). Denique Lazarum suscitaturus levavit oculos sursum, et dixit:

B « Pater, gratias ago tibi, quia audisti me: et ego sciebam quia semper me audis; sed propter turbam quæ circumstat, dixi, ut credant quia tu me misisti (*Joan. xi, 41, 42*), » ut quamvis ex personæ hominis incarnati susceptione (25) loqueretur, unitatem tamen paternæ voluntatis et operationis exprimeret; quia Pater omnia audit, omnia videt quæ vult Filius. Videt ergo et Pater facientem Filium, audit volentem. Denique non rogavit, et exauditum se esse dixit.

70. Nec existimari potest quia non audit Pater quod velit Filius, et ut scias quia semper auditur a Patre, non quasi servus, nec quasi propheta, sed quasi Filius; « Et ego, inquit, sciebam quia semper me audis; sed propter turbam quæ circumstat, dixi, ut credant quia tu me misisti. »

534 71. Propter nos igitur gratias agit, ne eundem Patrem (26), eundemque Filium esse credamus, cum idem opus Patris audimus et Filii. Nam ut cognosceres non quasi infirmum gratias egisse, sed quasi Dei Filium semper sibi divinam potentiam vindicare, clamavit: « Lazare, veni foras (*Ibid.*). » Imperantis utique vox ista est, non precantis.

CAPUT VII.

Præposita doctrina hinc confirmatur, quod Filius sit Patris Verbum, non quale nostrum, sed vivum et operatorium; atque adeo non possit negari ejusdem cum Patre voluntatis, potestatis ac substantiæ.

D 27. Sed ut ad superiora redeamus, et proposita concludamus, facit quasi Verbum Filius voluntatem Patris. Verbum hoc nostrum utique prolati-

Et sane hoc loco nihil aliud sonat, nisi in quantum homo. Quod vero ad voluntatis cum Patre unitatem, de qua hic loquitur, si per eam voluntatis humanæ unitatem intelligamus, nihil aliud erit illa unitas, nisi consensio, subjectio et conformitas. At quominus eam de vera divinæ voluntatis unitate interpretemur, nihil vetat.

(26) Omnes edit. ac mss. quidam, « gratias egit. Ne eundem, etc., » alii cod. majori numero et auctoritate, « gratias agit, ne eundem, etc. » Optime, quoniam obrem enim propter nos gratias egerit, hæc ratio redditur, ne videlicet Patris ac Filii unam personam

vum est, syllabæ sunt, sonus est; et tamen a sensu nostro et mente non discrepat, et quæ interioriternus affectu, ea tanquam opæ artis Verbi testificatione signamus. Sed non sermo noster operatur, solum est Verbum Dei, quod nec prolativum est (27), nec quod *ἐκ τῆς οὐσίας* dicunt; sed quod operatur, et vivit, et sanat.

73. Vis scire qualis Verbum? Audi dicere deo: « Vivum est enim Verbum Dei, et validum atque operatorium et acutum, et penetrabilis omni gladio acutis animo, penetrans usque ad divisionem animæ et spiritus, autumque et metalluram (*Hebr.* iv, 1.). »

74. Verbum igitur audis Dei Filium, et a patris voluntate et potestate secernis? Audis quia vivit, audis quia sanat: noli ergo nostro comparare verbo. Si enim verbum nostrum quæ non obtutu viderit, non auditu audierit, loquitur: et loquitur tamen cognita per quædam naturæ humanæ interna mysteria: quomodo non impius, qui secundum divinitatem in Dei Verbo et obtutum quamdam corporeum exigit, et auditum: et putat quod non possit a se quidquam facere Filius, nisi quod Patrem facientem viderit; eum per unitatem, ut diximus, ejusdem substantiæ. Idem velle atque idem nolle et idem posse et in Patre sit et in Filio et in Spiritu sancto?

75. Quod si homines plerumque sensuum qualitate discreti, tamen unius propositi intentione concordant; quid de Patre nos et Dei Filio congruit æstimare: cum id quod humana imitatur charitas, substantia divina possideat?

76. Ponamus tamen, si ut ipsi volunt, quia quasi in exemplari, quod viderit Patrem facientem, Filius faciat. Et hoc utique ejusdem substantiæ est; nullus enim potest alterius imitationem operationis implere nisi qui ejusdem naturæ habeat unitatem.

535 CAPUT VIII.

Hereticorum objectionem, qua Filium quod alium, generare non possit, Patri negabat esse æqualem, primo in adversarios ipsos retorquet: deinde hominum ostendit exemplis quod quispiam generet aut secus, ad potentiam non pertinere; maxime cum alioqui ipsemet Pater minimus potens dicendus esset. Inde colligit divina ex humanis non esse judicanda, sed standum Scripturæ auctoritate. Postremo omnipotentiam vel Patri abjuciantiam, vel adjudicantiam Filio ubi demonstravit, ipsos si filios non genuerint,

esse credamus, cum nemo sibi ipsi gratias agat.

(27) Verbum prolativum seu *πρὸς πρός* verbo interno, sive *ἐνδὲθεν* opponi jam annotavimus. Verbum autem divinum *πρὸς πρός* qui eo modo diceret ut Syllabas aut sonum corporeum esse fingeret, nemo usque a leo insanus fuit: at illud ipsum esse *ἐνδὲθεν* contendebant ac similem humanis habitibus, proindeque accidentalem, atque a Patris natura separatum, ut ex Basila hom. 27 *Contr. Arianos*, etc., intelligimus. Verumtamen idem illud Verbum spiritali quam lam ratione prolativum asseverabant Ariani, quod nimirum ex Patre nasceretur non per generationem Verbi manentis, sed quasi per prolationem fluentis sermonis, quod

A *propriis servis qui sobolem procreaverint, minus potentes fore inducit, proindeque totam eorum disputationem ineptem esse.*

77. [*Ubi cap. IV.*] Illud ridiculum est, Imperator auguste, quod quidam (28) hoc etiam ad inæqualitatem Dei Patris et Filii obijciendum usurpare consueverunt, quod dicant omnipotentem Patrem esse, quod generavit Filium: negent autem omnipotentem Filium, dicentes quia generare non potuit.

78. Sed vide quemadmodum sæva impietas: ut dialectica philosophorum se ipsa convinceat. Hac enim questione aut coeternum Patri Filium necesse est sua voce fateantur, aut si principium temporis Filio aliquod ascribunt, principium potentiae necesse est tribuant etiam Patri. Ita cum omnipotentem Filium negant, incipiunt, quod nefas dictu est, asserere per Filium Patrem omnipotentem esse cœpisse.

79. Nam si per generationem omnipotens Pater, utique aut coeternus Patri Filius est; quia si semper omnipotens Pater, sempiternus et Filius, aut si fuit quando non erat Filius sempiternus, fuit ergo quando non erat omnipotens Pater. Nam eum volunt dicere Filium aliquando cœpisse, in illud recidunt, ut et Patris potentiam dicant non semper fuisse, sed ex Filii generatione cœpisse. Ita dum Filio Dei cupiunt derogare, plus tribuunt, ut contra fas omne auctorem paternæ potentiae declarare videantur, cum Filius dicat: « Omnia quæ Pater habet, mea sunt (*Joan.* xvi, 15), » hoc est, non quæ Patri ipse tradiderit, sed quæ a Patre jure generationis acceperit.

80. Et ideo Filium sempiternam dicimus esse virtutem; si ergo sempiterna ejus virtus atque divinitas, utique et potentia ejus est sempiterna. Filio igitur qui derogat, Patri derogat, pietatem offendit, violat charitatem. Nos honorificemus Filium, in quo Pater complacet: placet enim Patri ut laudetur Filius, in quo ipse complacuit.

81. Respondeamus tamen intentioni eorum, ne epilogo (29) quodam invidiam quæstionis declinasse videamur. Generavit, inquit, Pater, 536 non generavit Filius. Quod hic argumentum est inæqualitatis? Generatio enim paternæ proprietatis est, non potentiae, et pietas æquat, non separat. Denique in ipso usu nostræ infirmitatis frequenter evenire cognoscimus, ut et infirmi filios habeant,

toto hoc opere impugnat Ambrosius.

(28) Omnes edit. et mss. aliquot, omissi illud ridiculum est, » statim incipiunt, » Imperator auguste, quidam, etc. » Unde non pauci mss. etiam resecant, » Imperator auguste; melius alii, quamquam pauciores, ut in contextu.

(29) Epilogum pro querimoniis ab Ambrosio usurpatum *Hexaem.* lib. vi. num. 24. observabamus. Neque vero eandem vocem hoc loci usurpat sensu admodum alieno; nihil enim aliud signat quam ejusmodi sermonem, qualem oratores, ut judicium mentes a cause, quæ agitur, cogitatione avertant, ad movendos sciendosque affectus adhibere solent.

et non habeant fortiores, habeant servi, non habeant Domini, habeant inopes, non habeant qui potentes sunt (30).

82. Sed si dicunt et hoc infirmitatis esse, quia volunt homines filios habere, nec possunt: quamvis humana non sint conferenda divinis, intelligant tamen inter ipsos quoque homines non potentiae esse, sed paternae proprietatis, habere filios, vel non habere: nec in potestate nostrae voluntatis esse generare, sed in corporis qualitate; nam si esset potentiae, utique potentior multos haberet. Ergo non est potentiae habere filios vel non habere.

83. Numquid naturae est? Si naturae infirmitatem putatis, et ad humana vos confertis exempla, eadem Patris est natura quae Filii est. Itaque aut verum Filium dicitis, et Patri in Filio derogatis per unitatem ejusdem naturae (sicut enim Pater natura Deus est, ita et Filius: deos autem ait Apostolus (*I Cor. viii, 5*) non natura deos esse, sed dei), aut si negatis esse verum Filium, hoc est ejusdem naturae, non est ergo generatus: si non est generatus Filius, non generavit Pater.

84. Colligitur itaque juxta sententiam vestram ut non sit omnipotens Deus Pater; quia generare non potuit, si non generavit Filium, sed creavit. Sed quia omnipotens Pater, cum juxta sententiam vestram solus generator omnipotens sit, generavit utique Filium, non creavit. Verum ipsi magis quam vobis credendum est. Ille ait *Genui* (*Psal. cix, 3*); et frequenter ait, generationis suae testis.

85. Non est ergo naturae, non est potentiae in Christo aliqua, quia non generavit, infirmitas: quia generatio, sicut saepe jam diximus, non ad sublimitatem potentiae, sed ad proprietatem refertur naturae (31). Nam si ideo omnipotens Pater, quia Filium habet: omnipotentior ergo esse potuit, si plures haberet.

86. An vero potentia ejus in una generatione defecit? At ergo ostendum et Christum habere filios, quos quotidie general, sed ea generatione, vel potius regeneratione, quae potestatis est, non naturae; adoptio enim potestatis est, generatio proprietatis. Quod ipsa Scriptura nos docuit; dei enim Joannes quia « in hoc mundo erat, et mundus per ipsum factus est, et mundus eum non cognovit. In propria venit, et sui eum non receperunt. Quotquot autem receperunt eum, dedit illis potestatem filios Dei fieri, his qui credunt in nomine ejus (*Joan. 10, 12*). »

(30) Ita vet. edit. et plures potioresque mss. Ad Rom. edit. cum aliis nonnullis, « qui ditiores » sunt.

(31) Hanc Ambrosii sententiam Petavius lib. II, *De Trinit.* cap. 5, ita exponit, « hoc est, inquit proprium quidam esse personae, sive naturae divinae, qua in Patre subsistit. » Quod ut at adhuc fiat planius, advertendum, ex natura Patris generari Filium, non quatenus natura est, sed quatenus est in Patre, ut ille simul et consubstantialis sit Patri, et ab eo personaliter distinctus.

(32) Rom. edit. et quidem mss., « Dicimus itaque: » vet. edit. et alii mss., « Didicimus itaque. » Aptius: refertur enim ad superiora, « dedit illis potestatem, »

A 87. Didicimus itaque (32) potestatis esse, quod 537 nos filios Dei fecit: proprietatis autem generationem esse oracula divina declarant; dicit enim Sapientia Dei: « Ex ore Altissimi prodivi (*Ecclesi. xxiv, 5*); » hoc est, non coacta, sed libera: non potestati obnoxia, sed nata generationis arcano privilegio dominationis et jure potestatis (33). Denique de eadem Sapientia, hoc est de Domino Jesu, ubi Pater dicit: « Ex utero ante Luciferum genui te (*Psal. cix, 3*). »

88. Quod utique ideo dixit, non ut corporalem alvum declararet, sed ut proprietatem verae generationis ostenderet. Nam si ad corporalem referas, ergo omnipotens Pater cum dolore et conceptione generavit. Sed absit, ut Deum ex infirmitate corporis metiamur! Est quidam uterus paternae aeternae substantiae, interiusque secretum, quod non Angeli, non Archangeli, non Potestates, non Dominationes, non aliqua creaturarum potuit penetrare natura. Cum Patre enim semper, et in Patre semper est Filius: cum Patre per distinctionem indissociabilem Trinitatis aeternae, in Patre per divinae unitatem naturae.

89. Quis igitur hic arbiter divinitatis, qui discutiat Patrem ac Filium: ille, quare generavit: iste, cur non generavit? Servulum suum aut ancillulam cur non generavit, nemo condemnat: isti condemnant, cur non generavit Christus; condemnant enim suo opinione, cum derogant. Nec conjugibus inter se cur non generaverint, aut charitas minuitur, aut meritum derogatur: isti quia non generavit, Christi minuunt potestatem.

90. Cur, inquit, Filius Pater non est? Quia et Pater Filius non est. Cur non iste generavit? Quia nec ille generatus est. Nec ideo minus habet Filius, quia Pater non est: nec Pater minus habet quia Filius non est. Dixit enim Filium: « Omnia quae Pater habet, mea sunt (*Joan. xvi, 15*). » Adeo generatio in paterna proprietate, non in jure est potestatis.

91. Est quaedam indistincta distinctae incomprehensibilis et inenarrabilis substantia Trinitatis. Distinctionem etenim accepimus Patris, et Filii, et Spiritus sancti, non confusionem: distinctionem, non separationem (34): distinctionem, non pluralitatem. Divino itaque admirandoque mysterio manentem semper accipimus Patrem, semper Filium, semper Spiritum sanctum: non duos Patres, non duos Filios, non duos Spiritus, « Unus enim Deus

etc. Iterum vero ubi omnes, et mss. aliquot, « proprietatis autem generationem, » Amerb. atque Eras., *generationes*; reliquid eod. invertant sententiam in hunc modum, « proprietatem autem generationis. » Minus commode.

(33) Mss. quatuor, « jure pietatis. » Haud incongrue. (34) Sic omnes edit. et mss. non pauci: alii vero, junguntis vocibus « distinctionem, non separationem, » subjungunt, « divinitatemque admirando mysterio manentem semper accipimus ex Patre, semper per Filium, semper in Spiritum sanctum; » unus e Colbert., « distinctionem, non separationem, non pluralitatem dicimus. » Caetera ut in contextu.

Pater, ex quo omnia, et nos in ipso : et unus Dominus Jesus, per quem omnia, et nos per ipsum (*I Cor. viii, 6*). Unus natus ex Patre Dominus Jesus, et ideo unigenitus. « Unus et Spiritus sanctus » (*I Cor. xii, 11*), « ut idem Apostolus dedit : Sic accipimus, sic legimus, sic tenemus. Distinctionem scimus, secreta nescimus : causas non discutimus, sacramenta servamus » (35).

92. Facinus indignum, ut qui generationis suae facultatem non habent, divinae generationis examen sibi arrogant, videlicet potestatem (36) : 538 Negent ergo aequalem Patri Filium, quia non generavit Filius : negent aequalem Patri Filium, quia Patrem habet. Hoc si de hominibus dicerent, quorum aliqui volunt filios habere, nec possunt, injuriam putarem : sic etiamsi inter duos honore pares habenti filios qui non habet, negaretur aequalis. Et ideo hoc, inquam, grave et de ipsis hominibus videtur, ut quis ideo minor putetur, quod Patrem habet. Nisi forte tanquam constitutum in familia putant Christum dolere, quod emancipatus a Patre non sit, et administrandi patrimonii non habeat facultatem. Sed non est Christus in sacris, qui sacra universa destruxit (37).

93. Quomodo velunt tamen, respondeant, verane generatio sit, et verus Filius ex Deo Patre natus, hoc est ex substantia Patris, an ex alia natus substantia ? Si enim dicunt ex Patre, hoc est Dei substantia, convenit : quia ex substantia Patris Filium dicunt (38). Ergo quia unius substantiae, unius utique potentiae. Si vero ex alia substantia Filius est, quomodo omnipotens Pater est, et omnipotens Filius non est ? Quid enim praestantius si ex alia substantia Filium Deus fecit, cum utique ex Filius ex alia nos substantia filios Dei fecerit ? Ergo ut unius substantiae Filius cum Patre, aut unius potentiae.

94. Friget igitur eorum quaestio, quia de Christo judicare non possunt : imo quia vincit ille, cum judicatur. Digni tamen sunt isti iudicio suo, qui hanc obijciunt quaestionem. Si enim ideo aequalis Patri Filius non est, quia non generavit Filium, et isti utique fateantur, si non habent filios, qui serunt hujusmodi quaestiones, suos sibi etiam servulos praeferebunt, eo quod habentibus filios aequales esse non possunt. Si autem habent filios, non putent sibi meritum, sed filiorum juri deferri.

95. Non consistit igitur haec quaestio, quia aequalis Filius Patri ideo esse non possit, quia Pater generaverit Filium, Filius nullum ex se ipse genera-

verit. Nam et fons fluvium generat, et fluvius fontem ex se ipse non generat : et lux splendorem generat, non splendor lucem ; et una natura est splendoris et lucis.

CAPUT IX.

Varia Ariatorum captivacula, quae Filium coepisse arguebantur, profert et explodit. Nam, praeterquam quod eos aut contra se, aut nihil efficere constat : cum rerum omnium principio non possit esse principium, in humanis etiam eorum argumentatio vitiosa est. Tempus igitur non praecessisse auctorem suum : qui si aliquando non fuit, tunc Pater fuit sine sua virtute ac sapientia. Denique ubi humanis exemplis ostensum est aliquem priusquam nascatur, esse dici, haereticorum temeritatem detestatur.

96. Unde enim inequalitatem ex generationis obiectu probare non potuerint, 539 intelligant etiam illam divulgatam suae calumniam quaestionis explosam. Solent enim proponere (39) : Quomodo aequalis potest esse Filius Patri ? Nam si Filius est, antequam generaretur non erat : aut si erat, cur natus est ? Et Arianos se negare consueverunt, qui proponunt Arii quaestiones ?

97. Itaque exigunt a nobis responsionem, ut si dixerimus : Antequam generetur, erat, astute referant : Ergo antequam generaretur, creatus est et non differt a caeteris creaturis : quia prius coepit creatura esse quam Filius. Et adjiciunt : Cur qui erat, natus est ? An quia imperfectus erat, ut postea perfectior fieret ? Si autem responderimus quia non erat, obijciunt statim : Ei ergo generatio contulit ut esset, qui non erat antequam nasceretur : ut hinc colligant : Erat ergo quando non erat Filius.

98. Sed qui hoc proponunt, et obscuritate volunt involvere veritatem : dicant ipsi utrum temporaliter generet Pater, an intemporaliter. Si enim temporaliter dixerint, quod Filio obijciunt, Patri ascribent ; ut videatur Pater coepisse esse, quod non erat : si intemporaliter, quid superest, nisi ut ipsi solvant quam proposuerint quaestionem ; ut eam generationem Patris abnuant temporalem, generationem quoque Filii temporalem non esse fateantur ?

99. Si ergo non est generatio ejus ex tempore, aestimari datur quod nihil praecesserit ante Filium, qui non sit ex tempore. Si enim aliquid ante Filium, jam non sunt in ipso creata omnia, quae vel in caelo sunt vel in terris, et Apostolus redarguitur, qui hoc in epistola sua (*Coloss. i, 16*) scripserit : quod si nihil ante generationem, non adverte cur posterior asseratur, quem nemo praecessit.

100. Connectenda est alia eorum plena impietate

ac si legeretur, convenit inter nos, sive in hoc non dissentimus, etc.

(39) Ita mss. prope ad unum ; edit. vero, « Solent enim opponere. » Caeterum ea obiectio una semper fuit e praecipuis Ariatorum : sed illam peculiari quadam ratione nobis instructam rationibus interquebant Eunomiani. His responderunt Gregorius Nyss. lib. viii in Eunom. Basilii, lib. iv contra eundem, Hilarius, lib. xii *De Trinit.*, atque alii.

(35) Nonnulli mss., « secreta scimus, sacramenta servamus. »

(36) Mss. nonnulli, « examinandae sibi arrogant potestatem. »

(37) Vet. edit., « quia sacra universa distinxit ; » Rom. et mss., « destruxit. » Dicebantur autem pupilli in sacris esse, ut patet ex Cod. Theod. de Maternis bonis, leg. 1 et 9.

(38) Omnes edit., « convenit quod... dicant ; » mss., « convenit, quia... dicunt. » Optime, idem enim est

tis objectio, quæ latentem habeat dolum, quo sensus A
facilem mentesque perstringat. Interrogant enim, utrum omne quod finem habet, aliquando corperit. Et si acceperint ejusmodi responsionem, quia quod finem habet, cepit aliquando; referunt, utrum Pater desierit generare Filium. Quod cum tenuerint, nostro aspirante consensu, contextunt: Cepit ergo generatio. Id si non abnuas, consequi videtur, ut si cepit generatio, videatur in eo cæpta, qui natus est; ut natus esse dicatur qui ante non fuerat, unde definiant: aliquando ergo Filius non fuit.

101. Adjiciunt alias ineptias loquacitatis suæ, dicentes: Si Verbum Patris Filius est, et ideo genitus dicitur, quia Verbum est: quod autem Verbum est, opus non est: multifariam locutus est Pater (*Hebr. 1, 1*); multos ergo generavit filios, si non operatus est (40); sed locutus est Verbum. Amentes homines! quasi non intelligant, quid intersit inter prolativum sermonem, et in æternum permanens Dei Verbum ex Patre natum: 540 natum utique, non prolatum: in quo non composita syllaba, sed plenitudo divinitatis æternæ est, et vita sine fine.

102. Subtexunt aliam impietatem, proponentes utrum volens an invitatus generaverit Pater; ut si dixerimus volentem, antiquiorem generatione voluntatem videamur fateri, et referant quia non sit Filius coæternus Patri, quem aliquid antecessit: aut quia et ipso sit creatura; quia scriptum est: « Omnia quæ voluit, fecit (*Psal. cxiii, 11*); » cum hoc ipsum non de Patre et Filio, sed de his quas Filius fecit, dictum sit creaturis. Sin autem invitum Patrem generasse responderimus, invalidum Patrem dixisse videamur.

103. Sed mihi in sempiterna generatione præcedit, nec velle, nec nolle: ergo nec invitum dixerim, nec volentem; quia generatio non in voluntatis possibilitate est, sed in jure quodam et proprietate paterni videtur esse secreti. Nam sicut bonus pater non aut ex voluntate est, aut necessitate, sed super utrumque, hoc est natura; ita non generat (41) ex voluntate aut necessitate Pater.

104. Esto tamen, sit generatio in voluntate generantis, quando hanc voluntatem fuisse dicunt? Si in principio, in principio utique Filius: si sempiterna voluntas, sempiternus et Filius: si cæpit voluntas, displicuit igitur sibi quod erat Deus Pater, ut mutaret statum. Displicuit ergo sibi sine Filio, placere cæpit sibi in Filio.

105. Jam illa consequentia ut dicamus: Si studium generandi nostro more assumpsit, ergo et cætera quæ generationem præcedere solent, nostro more assumpsit: nostro autem usu generationis votum est, non voluntas.

(40) Mss. duo, « si non creavit; » unus, « si non creatus est. »

(41) Vel. edit., « sed per naturam, ita generat; » non pauci mss. ac Gill. in marg., « sed super utrumque, ita generat. » Reliqui atque edit. Rom. ut in textu. Erat porro ipsius Arianus hæc objectio, ut Epiphanius, hæres. 76, num. 6, scriptis mandavit,

106. Prodent igitur impietatem suam, qui volunt generationem coepisse Christi; ut videatur non generatio illa Verbi manentis, sed prolatio fluentis esse sermonis: deinde multos inducendo filios, negent in Christo divinæ proprietatem naturæ; ut nec unigenitus, nec primogenitus aestimetur: postremo ut si principium credatur accepisse, etiam finem videatur habiturus.

107. Sed neque principium assumpsit aliquando Dei Filius, qui erat in principio (*Joan. 1, 1*): neque finem habebit, qui est principium universitatis et finis (*Apoc. 1, 8*). Nam cum sit principium, quomodo quod habebat, accepit? aut quomodo sui finem habebit; cum omnium ipse sit finis, ut in illo fine sine fine maneamus? Dei enim generatio cum temporalis non sit, nec ante se, nec in se tempus invenit.

108. Frigida igitur eorum et vana quæstio in creaturis ipsis non habet locum: ipsa etenim quæ temporalia sunt, discretionem in quibusdam habere temporis non videntur. Lux nempe splendorem generat, nec comprehendere potest quod splendor luce posterior sit, aut lux splendore antiquior; quia ubi lumen est, splendor 541 est: et ubi splendor, etiam lumen est. Itaque nec sine splendore lumen, nec splendor potest esse sine lumine; quia et in splendore lumen, et splendor in lumine, est. Unde et Apostolus splendorem paternæ gloriæ Filium dixit (*Hebr. 1, 3*); quia splendor paternæ lucis est Filius: coæternus, propter virtutis æternitatem: inseparabilis, propter claritudinis unitatem.

109. Ergo si temporalia et æthera hæc comprehendere et separare non possumus; quæ videmus; Deum quem non videmus, qui super omnem est creaturam, in ipso suæ generationis arcano possumus comprehendere? Possumus cum a Filio tempore, separare, cum omne tempus opus Filii sit?

110. Desinant ergo dicere: Et antequam generaretur, non erat. Ante enim temporis est, generatio ante tempora; et ideo quod posterius est, prius non est; nec opus ante auctorem potest esse; cum opera ipsa principium de operatore suo sumant. Nam quomodo ante operatorem suum usus operis aestimetur; cum omne tempus opus sit, et omne opus de operatore suo ut esset, accepit?

111. Experiri igitur adhuc istos volo, qui sibi videntur astuti; ut de nostris respondeant, qui calumniantur divinis, longeque refugiunt ab inscrutabili supernæ generationis arcano: quæstionem suam humanæ astruant generationis exemplo. De Filio Dei dicunt quia antequam generaretur non erat, hoc est, de Dei sapientia, de virtute Dei, de

Geminam ei responsionem Patres opponebant, alii enim Filium voluntate agnoscebant genitum, voluntatem tamen, quod hoc etiam loco non prætermisit Ambrosius, generatione priorem esse pernegabant: alii vero plures hanc ipsam quam doctor hic noster solutionem afferebant.

Dei Verbo (42), ejus generatio nihil ante se novit. Quod si aliquando, ut volunt, non fuit (quod nefas dictu est), non fuit ergo in Deo perfectionis aliquando plenitudo divinae, si postea processum generationis accepit.

112. Tamen ut sciant quam vana sit et solubilis eorum questio; licet nihil in eo humanis divinisve commune, tamen docebo homines, antequam nascerentur, fuisse. Aut negent Jacob sanctum fuisse, priusquam nasceretur, qui fratrem supplantavit in materni adhuc uteri positus arcano (*Gen. xxv, 23*): negent Jeremiam, antequam nasceretur, fuisse (43), cui dicitur: « Priusquam te formarem in utero matris tuae, novi te: et priusquam exires de vulva, sanctificavi te, et prophetam in gentibus posui te (*Jerem. i, 5*). » Quid hoc evidentius tanti exemplo prophetæ qui sanctificatus est antequam natus, et antequam formaretur, est cognitus?

113. Quid etiam de Joanne loquar, de quo mater religiosa testatur, qui intra materna situs adhuc viscera, præsentiam Domini spiritu cognovit, exultatione consignavit, sicut scriptura meminimus, matre dicente: « Ecce enim ut facta est in auribus meis vox salutationis tuæ, exultavit in gaudio infans in utero meo (*Luc. i, 41*)? » Erat igitur qui prophetabat, an non erat? At certe erat: erat enim qui venerabatur auctorem, erat qui loquebatur in matre. Denique Elisabeth filii spiritu replebatur, Maria Filii spiritu sanctificabatur; sic enim habes, quia « exultavit 542 infans in utero ejus, et repleta est Spiritu sancto Elisabeth (*Ibid.*). »

114. Vide singulorum verborum proprietates (44). Vocem quidem Mariæ prior Elisabeth audivit, sed Joannes prior Domini gratiam sensit. Pulchre sibi conveniunt oracula oraculis, femina mulieri, et pignus pignori. Iste gratiam loquentur, illi intus operantur pietatisque mysterium maternis adoriuntur profectibus duplicique miraculo, licet honore diverso, prophetant matres spiritu parvulorum. Quis igitur auctor hujus miraculi? nonne Dei Filius qui fecit esse non natos?

115. De rebus humanis questio vestra (45) non potest convenire; potestne de divinis convenire secretis? Quid est: Antequam generaretur, non erat? Numquid Pater aliqua tempora conceptionis accepit, ut Filium tempora prævenirent? Aut feminae more nature, generationis suæ molitus est partum, ut molitio ipsa Filio esset antiquior? Quid est hoc? Cur divina secreta discutimus? Proprietatem legi divinae generationis, non qualitatem.

116. Facimus indignum! ut ex se quidam cœlestia metiantur, qui Christum non nasci potuisse, sed

A fieri, tanquam unum de spadonibus putant: aut tanquam unum de spadonibus Patrem Filium, quem generare non potuerit, adoptaverit.

CAPUT X.

Objicientibus Christum, Joanne teste, vivere propter Patrem, ac proinde ipsi æqualem non habendum, responderetur Filii vitam secundum divinitatem necce evisse ex tempore, nec pendere ab aliquo: hocum vero de humana ipsius vita intelligentum ex eo probari, quod ibidem de corpore ac sanguine suo præmiserat. Tum duarum controversarum loci expositionem primam referri ad humanitatem, et secundam Filii cum Patre æqualitatem, nec non cum homine similitudinem signari docet. Deinde perstricta quam Filii inirebant, injuria, quo pacto etiam secundum divinitatem propter Patrem vivat, aperit. Ac tandem exposito quæ vitæ nostræ cum divina unitas sit, aliam objectionem, quæ Filius per Patrem clarificari opponitur, paucis absolvit.

117. [*Ahas eap. V.*] Plerique etiam hinc faciunt questionem, quia scriptum est: « Sicut misit me vivus Pater, et ego vivo propter Patrem: et qui manducat me, et ipse vivit propter me (*Joan. vi, 58*) » dicentes: Quomodo æqualis est Patri Filius, qui dixit quia propter Patrem vivit?

118. Qui hoc proponunt, primum respondeant, ejusmodi vita sit Filii, utrum ea quam Pater largitus sit non habenti (46)? Sed quomodo vitam aliquando potuit non haberet, cum ipse sit vita, sicut ait: « Ego sum via, veritas et vita (*Matth. xiv, 61*)? » Vita utique sempiterna, sicut virtus est sempiterna (*Rom. i, 20*). Aliquando ergo, ut sic loquar, se vita non habuit?

119. Considerate quid lectum sit hodie de 543 Domino Jesu, « quia mortuus est pro nobis; ut sivo vigilemus, sive dormiamus, simul cum illo vivamus (*I Thess. v, 10*). » Cujus mors vita est, hujus divinitas vita non est; cum divinitas vita sit sempiterna (47)?

120. An vero vita ejus in Patris est potestate? Sed ne corporis quidem sui vitam in alterius fuisse potestate memoravit, sicut scriptum est: « Ego pono animam meam, ut iterum sumam illam. Nemo tollit eam a me, sed ego pono eam a me ipso. Potestatem habeo ponendi eam, et iteram potestatem habeo sumendi eam: hoc mandatum accepi a Patre meo (*Joan. x, 17, 18*). »

121. Ejus ergo vita secundum divinitatem in alterius potestate posita judicatur, ejus vita secundum corpus alienæ non erat subdita potestati? Aliena enim potestas erat, si non erat unitas potestatis. Sed sicut potestatis suæ esse significat ponere animam, et liberæ voluntatis: ita etiam quod secundum mandatum deposuit Patris, suæ ac paternæ voluntatis significat unitatem.

122. Ergo si vitam Filius de patre aliquo accepit ex

(42) Paris. quædam edit., « de Deo vero. »

(43) Omnes edit., « sanctum fuisse: melius mss. omittunt sanctum. »

(44) Confer, si vacat, hanc istius loci enarrationem cum ea quam habet in *Luce* tantum non iisdem verbis repetere.

(45) « Filii, questio vestra: et mea, questio vestra. » id est, objectio vestra.

(46) Edit. ultime Patris., « utrum eam quam Pater largitus est, non habeant. »

(47) Trema., « cum divina vita sit sempiterna; unitas, et cum divina sit sempiterna. »

tempore, neque aliene habet potestati subditum videmus quia ratione dixerit : « Sicut misit me vivus Pater, et ego vivo propter Patrem (*Joan.* vi, 58). Exponamus ut possumus? In eo ipse potius exponat.

123. Considera igitur quid ante premiserit; ait enim : « Amen, amen dico vobis (*Ibid.* 54). » Ante instruit quemadmodum audire debeas : « Vere, inquit, vere dico vobis, nisi manducaveritis carnem Filii hominis, et biberitis sanguinem ejus, non habebitis vitam in vobis (*Ibid.*). » Secundum Filium homini se dicere ante premisit, et tu quod secundum Filium hominis de carne est locutus et sanguine, ad divinitatem putas esse referendum?

124. Denique addidit : « Caro enim mea vere est esca, et sanguis meus est potus (*Ibid.* 56). » Carnem audis, sanguinem audis, mortis Dominiere sacramenta cognoscis; et divinitati calumniaris? Audi dicentem ipsum : « Quia spiritus carnem et ossa non habet (*Luc.* xxiv, 39). » Nos autem quotiescunque sacramenta sumimus, quæ per sacræ orationis mysterium in carnem transfigurantur et sanguinem (48), mortem Domini annuntiamus (*I Cor.* xi, 26).

125. Ergo posteaquam se loqui secundum hominis Filium declaravit, et carnem sæpe repetivit et sanguinem, subdidit postea : « Sicut misit me vivus Pater, et ego vivo propter Patrem; et qui manducat me, et ipse vivit propter me (*Joan.* vi, 58). » Quomodo igitur hoc accipiendum putant? Potest enim duplex videri comparatio. Prima ita : « Sicut misit me vivus Pater, et ego vivo propter Patrem. » 544 Secunda ita : « Sicut misit me vivus Pater, et ego vivo propter Patrem; ita et qui manducat me, ipse vivit propter me. »

126. Si primam eligunt, hoc significat quia sicut missus sum a Patre, et descendi a Patre, ita vivo propter Patrem. Quasi quis autem missus est (49), atque descendit; nisi quasi Filius hominis sicut ipse supra dixit : « Nemo ascendit in cælum, nisi qui de cælo descendit Filius hominis (*Joan.* iii, 13)? » Ergo sicut quasi Filius hominis missus est, atque

A descendit : ita quasi Filius hominis vivit propter Patrem, Denique et qui manducat quasi Filium hominis, et ipse vivit propter Filium hominis. Actum ergo incarnationis suæ adventui comparavit.

127. Quod si secunda complacuit, nonne et æqualitatem Filii cum Patre, et similitudinem ejus cum homine manifesta distinctione colligimus? Nam quid est : Sicut ipse vivit propter Patrem, et nos vivimus propter ipsum; nisi quia sic vivificat Filius hominem, sicut Pater in Filio carnem vivificavit humanam? « Sicut enim Pater suscitavit mortuos, et vivificat; sine et Filius, quos vult, vivificat, » ut ipse Dominus supra dixit (*Joan.* v, 21).

128. Equalitas ergo filii ad Patrem per unitatem quoque vivificationis astruitur; quando sic vivificat Filius ut Pater. Agnosce ergo ejus vitam et potentiam sempiternam. Similitudo etiam nostra ad Filium, et quædam secundum carnem unitas declaratur: quoniam quemadmodum Dei Filius a Patre, sic homo est vivificatus in carne. Sic enim scriptum est (*Rom.* vi, 24), quia sicut Deus Jesum Christum a mortuis suscitavit, ita etiam nos quasi homines vivificamur a Dei Filio.

129. Secundum hanc ergo expositionem non solum ad conditionem humanam derivatur gratia largitus, sed etiam divinitatis æternitas prædicatur: divinitatis, quia ipsa vivificat: humanæ autem conditionis, quia vivifica est et in Christo.

130. Quod si quis utrumque ad Christi refert divinitatem : ergo Filius Dei hominibus comparatur : ut ita Filius propter Patrem vivat, sicut nos propter Filium Dei vivimus. Sed Filius Dei vitam largitur æternam, nos autem largiri nequimus; ergo nostri comporatione nec ille largitur. Habeant igitur Ariani fidei suæ præmium, ne vitam æternam adipiscantur a Filio.

131. Libet jam ulterius progredi; nam si illis placet hunc locum ad divinæ perpetuitatem referre substantiæ (50), accipiant etiam tertiam expositionem. 545 Nonne evidenter videtur dicere quod sicut vieus Pater est, ita vivit et Filius? Quod

(48) Elocutionem plane similem e lib. *De Incarn.* cap. 4 citaverat card. Perronius. lib. ii *De Sacram.* Euch. Auctor. 31, eaque idem significari docuerat, quod vertere significat in Virgiliano illo : « Formas se vertit in omnes, » nimirum conversionem corporis in aliam formam et figuram. Huic Albertinus lib. ii *De sacram. Euchar.* respondere conatus, ait duas alias hujus verbi significationes adjici posse. At hæ causam ipsius nihil adjuvant. Nam primo indicat interdum idem esse ac *efficere*, ut cum Plinius dicit de amygdalis, « ex dulcibus transfigurantur in amaras : » nec diffitetur hoc sensu Christi corpus offerri altaribus transfigurandum. Qua in re ab eo minime dissentimus, nisi quod symbolicum corpus intelligere se non dissimulat. Enimvero absurdum est illud ultimum : nam, præterquam quod erat jam corpus symbolicum in antitypis, certum est semper veram aliquam conversionem indicari, sive substantiæ, si de substantia agatur : sive accidentis, ut in Pliniano exemplo. Secundam autem acceptionem hanc esse dicit, qua compositum ponitur pro suo simplici, ut idem sit in corpus transfigurari, ac

D figurari in corpus, hoc est, ex ipsius quidem sententia, corporis figuram fieri. Verum quis usquam hominum ita locutus est? Certe exempla verborum *tradere* atque aliorum, et suam compositorum rationem nusquam deponunt; nec, ut maxime illam exant, hic ullo modo faciunt ad propositum. Nihil igitur hic significatur ab Ambrosio, nisi quod habetur lib. *De Myster.* cap. 9, n. 50 : « Benedictione etiam ipsa natura mutatur. Nam « sacræ orationis mysterium » idem est ac benedictio, et ipsa Domini verba : qua de re ibidem num. 52.

(49) Amerb. et Eras. « Quis autem missus est : » aliæ edit. ac omnes mss., « Quasi quis autem missus est. » Excipe tamen ultimas edit. Paris ubi pro *quasi* legitur *quomodo*. Male : est enim *quasi* quis idem atque in ejus conditione ac nomine. Iterum vero ubi edit., cum uno vel altero mss., *sicut ipse*, Rom. edit., « ipsa, supra patientia ; » plures probatioresque mss. omittunt *sapientia*.

(50) Mss. aliquot, proprietatem referre substantiæ. »

utique quis non advertat ad unitatem vitæ, quod eadem Patris et Filii vitæ sit, esse referendum? « Sicut enim Pater vitam habet in semetipso, sic et Filio vitam habere in semetipso (*Joan. v, 26*). » Dedit per unitatem : dedit, non ut auferat, sed ut clarificetur in Filio : dedit, ut complaceat : dedit non ut Pater custodiret, sed ut Filius possideret.

132. Sed obijciendum putant quia dixerat : « Ego vivo propter Patrem (*Joan. vi, 58*). » Utique si ad divinitatem referunt, propter Patrem vivit Filius, quia ex Patre Filius est : propter Patrem, quia unius substantiæ cum Patre : propter Patrem, quia cruciatum est Verbum ex Patris corde (*Psal. xiv, 2*), quia a Patre processit, quia ex paterno generatus est utero (*Psal. cix, 3*), quia fons Pater Filii est, quia radix Pater Filii est.

133. Sed dicunt fortasse : Si unitatem putas Patris ac Filii vitæ esse, cum Filius dixerit : « Et ego vivo propter Patrem (*Joan. vi, 58*) » nunquid unitas est Filii vitæ atque hominum : cum dixerit Filius quia « Quis manducat me, et ipse vivit propter me (*Ibid.*) ? »

134. Imo plane, sicut unitatem fateor esse vitæ cœlestis in Patre et Filio per divinam unitatem substantiæ, ita vel divinæ naturæ vel Dominicæ incarnationis excepto privilegium, societatem nobiscum vitæ spiritualis in Filio esse profiteor per humanæ unitatem naturæ : « Qualis enim cœlestis, tales et cœlestes (*I Cor. xv, 48*) » Denique enim sicut in illo sedemus ad dextram Patris, non quia cum ipso sedemus, sed quia sedemus in Christi corpore, de qua postea dicemus plenius (*Inlr. lib. vi*) : sicut inquam, sedemus in Christo per corporis unitatem : ita et in Christo vivimus per corporis unitatem.

135. Non solum autem non vereor quia scriptum est : « Et ego vivo propter Patrem : » sed etiam si per Patrem dixisset, non vererer.

136. [*1^a Tris. cap. VI.*] Solent enim etiam illud objicere quia dixit « Hæc infirmitas non est ad mortem, sed pro claritate Dei (51) : ut clarificetur Filius ejus per ipsum (*Joan. xi, 4*). » Non solum enim per Patrem et a Patre Filius clarificatur, quia scriptum est : « Clarifica me, Pater (*Joan. xvii, 5*) : » et alibi : Nunc clarificatus est Filius hominis, et Deus clarificatus est in eo, et Deus clarificavit eum (*Joan. xiii, 31, 32*) : sed etiam per Filium et a Filio clarificatur Pater, quia veritas dixit : « Ego te clarificavi super terram (*Joan. xvii, 4*). »

137. Sicut ergo clarificatur per Patrem, ita etiam propter Patrem vivit. Unde et quidam ~~opinio-~~ opinionem magis putaverunt esse (52), quam gloriam : et ideo sic interpretati sunt : Ego te clarificavi super terram, opus consummavi quod dedisti mihi : et nunc clarifica me Pater, hoc est ~~ut sit~~ ut sit

A hic sensus : Ergo opinionem de te hominibus huiusmodi infudi, ut cognoscant te Deum verum : et tu hanc de me confirma illis opinionem, ut credant me tuum Filium et Deum verum.

546 CAPUT XI.

Discrimen quod collare Ariani molebantur e verbis Apostoli ex Patre omnia, et per Filium omnia esse docentis, irridetur. Ostenditur enim illic eandem Patris ac Filii omnipotentiam exprimi : quod cum ex alio locis, tam ex ipsius Pauli textu confirmatur. Hunc absurde ad Patrem referri ab hereticis, ac pertinere ad Filium ex ejusdem serie demonstrari : nec tamen quidquam Filii derogari potentie, si de Patre intelligatur. Postremo in istis, ex quibus per quem et in quo aliquid, nullam intercedere differentiam, et hæc omnia de tribus personis dici, evincit.

B 138. Jam illud ridiculum est, quod quidam ex illo Apostolico discretionem inter Patrem et Filium faciunt potestatis (53), quia scriptum est : « Nobis tamen unus Deus Pater, ex quo omnia, et nos in ipso : et unus Dominus Jesus Christus, per quem omnia, et nos per ipsum (*I Cor. viii, 6*). » Aiunt enim non medioerem divinæ majestatis esse distantiam, quia dictum est : Ex illo omnia, et per hunc omnia. Nihil autem expressius, quam quod hoc loco omnipotens Filius evidenti ratione signatur : nam ut ex illo omnia, ita per hunc omnia.

139. Inter omnia Pater non est (54), cui dictum est : « Quia universa serviunt tibi (*Psal. cxviii, 91*). » Inter omnia Filius non est, quia « omnia per ipsum facta sunt (*Joan. i, 3*), et omnia in ipso constant, et ipse est super omnes cœlos (*Coloss. i, 17*). » Non ergo inter omnia Filius, sed super omnia : qui secundum carnem quidem est ex familia Judæorum : idem tamen super omnia Deus benedictus in sæcula (*Rom. ix, 5*), cujus est nomen super omne nomen, et de quo dicitur : « Omnia subiecisti sub pedibus ejus (*Psal. viii, 8*). » Subjiciendo autem omnia, nihil reliquit ei non subjectum, sicut Apostolus dixit (*II br. i, 8*). Quod si hoc etiam secundum incarnationis locutus est sacramentum, quemadmodum possumus de supernæ generationis incomparabili majestate dubitare ?

140. Nihil igitur potestatis inter Patrem et Filium certum est interesse. Denique eo usque nihil interest potestatis, ut idem Apostolus ex ipso dixerit D esse omnia, per quem omnia sicut habes : « Quoniam ex ipso, et per ipsum, et in ipso sunt omnia (*Rom. xi, 36*). »

141. Si igitur Pater, sicut putant, tantummodo significatur, non potest idem et omnipotens esse, quia ex ipso omnia : et omnipotens non esse, quia per ipsum omnia. Aut igitur invalidum, nec omnipotentem Patrem sua assertione memorabunt,

(51) Nonnulli mss., « sed per claritatem Dei. »

(52) Hoc eodem sensu hunc locum interpretatur Didymus in *Catenâ Græc. Patr. in Joan.* Similiter etiam ipsum explicat Cyrillus Alex. in *Thesaur.* assert. 30, ubi tradit Ambrosii verbis plane similia. Sed alia expositio germanior est.

(53) Nonnulli mss., « quia scriptum est non esse differentiam potestatis, quia scriptum est ex Patre omnia, et per Filium omnia : ejus per ipsum : nobis tamen unus : alii, et omnes ebit, magis congrue ut in contextu.

(54) Mss. nonnulli, « Filius non est. »

aut certe omnipotentem etiam Filium vel inviti voce propria fatebuntur.

142. Elegant tamen utrum hic Patrem declaratum putent. Si Patrem, ergo et per ipsum omnia : si Filium, ergo et ex ipso omnia. Si autem et per Patrem omnia, nihil utique Filio derogandum : et si ex Filio omnia, similiter et Filio deferendum.

143. Ac ne insidiari nos nrius arbitrentur obreptione versiculi, totum caput recenseamus : « O altitudo, inquit, divitiarum sapientiae et scientiae Dei ! quam inscrutabilia sunt judicia ejus, et investigabiles viae ejus ! Quis enim cognovit sensum Domini ? aut quis consiliaris ejus fuit ? aut quis prior cedit illi, et retribuetur ei ? Quoniam ex ipso, et per ipsum, et in ipso sunt omnia, ipsi gloria in saecula (Rom. xi, 33-36). »

144. De quo igitur dictum putant, de Patre, an de Filio ? Si de Patre : sed non est. Quid est autem quod non possit Sapientia, de qua scriptum est : « Cum sit una omnipotens et permanens, in se omnia innovat (Sap. vii, 27) ? » Non ergo accedentem legimus, sed permanentem. Habes ergo juxta Salomonem, omnipotentem et permanentem Sapientiam. Habes etiam bonam, quia scriptum est : « Sapientiam autem non vincit malitia (Ibid. 30). »

145. Sed ad propositum revertamur. « Quam inscrutabilia sunt, inquit, judicia ejus ! » Si igitur omne judicium Pater dedit Filio, Filium Pater videtur declarare, qui judicat (Joan. v, 22). »

146. Denique ut scias quia non de Patre sed de Filio dicit, addidit : « Quis prior, inquit, dedit illi ? » Dedit enim Pater Filio : sed de lit jure generationis, non munere largitatis. Et ideo quia negari non potest a Patre accepisse Filium, secundum quod scriptum est : « Omnia mihi tradita sunt a Patre meo (Matth. xi, 27) : » dicendo tamen : « Quis prior dedit illi ? » non accepisse per naturam a Patre Filium denegavit, sed priorem non posse dici inter Patrem et Filium declaravit ; quia etsi Pater dedit Filio, non tamen quasi posteriori dedit : quia increata in inestimabilis Trinitas, quae unius est aeternitatis et gloriae, nec tempus, nec gradum, vel posterioris recipit, vel prioris.

147. Quod si Graecos magis codices sequendos putamus, qui habent *Τίς προσέδωκεν αὐτῷ* (55) ; vides quoniam cui nihil addi potest, non dispar a pleno est. Ergo si Filio magis convenit hoc totum Apostolicum caput, videmus et de Filio esse credendum, quia ex ipso omnia, sicut scriptum est :

(55) Deerrant Graecae voces in Amerb. et Eras. Sed hic ultimus in margine hanc ascripsit observationem : *Τίς προσέδωκεν αὐτῷ*. » Sic habet locus apud Isaiam cap. xi, et item apud Paulum. Ambrosius tamen legisse videtur, *προσέδωκεν*, sive *προσέθηκεν*, cum dicit, *cui nihil addi potest*. Et eandem lectionem indicabant qualiacunque vestigia Graecorum elementorum : quanquam quod nobis tradidit editio Aldina, nec consentit cum eo quod verfit Hieron., nec cum eo quod editum est nomine

A « Quoniam ex ipso, et per ipsum, et in ipso sunt omnia. »

148. Esto tamen de Patre dictum putent. Itaque meminimus quia sicut ex ipso legimus omnia, ita etiam per ipsum omnia : in universatatem quippe totius creaturae Patris et Filii proferitur auctoritas. Ac, licet superius omnipotentem Filium paterno probaverimus exemplo, tamen quia illis derogare studium est, considerent quia et Patri derogant. Si enim infirmus Filius, quia per ipsum omnia, numquid infirmus et Pater quia et per Patrem omnia ?

149. Sed ut agnoscant nullam discretionem inter haec esse, iterum demonstrabo ejusdem esse, ex quo aliquid, et per quem aliquid : et ostendam utrumque de Patre lectum. Sic enim habemus : « Fidelis deus per quem vocati estis in communionem Filii ejus (I Cor. i, 9). » Quid Apostolus dixerit, considerent. Per Patrem vocamur, et nihil est questionis : 543 per Filium creamur, et hoc vilis aestimant ? Pater in communionem Filii vocavit, et religiose hoc sicut debeamus, accipimus : Filius omnia creavit, et putant non liberæ fuisse voluntatis arbitrium, sed coactae atque servilis operationis obsequium ?

150. Ut autem agnosceas plenius nihil distare inter Patris et Filii potestatem, cum per Patrem in communionem Filii ejus vocemur : ex Filio est ipsa communio, sicut scriptum est : « Quoniam de plenitudine ejus nos omnes accepimus (Joan. i, 16) : » licet secundum Graecum Evangelium, ex plenitudine ejus intelligere debeamus.

151. Ecce et per Patrem communio, et ex Filio communis : sed non discrepans, sed una communio ; sicut idem Joannes in epistola sua dixit : « Et communicatio nostra sit cum Patre, et cum Filio ejus Jusu Christo (I Joan. i, 3). »

152. Accipe etiam quia non solum ex Patre et Filio, sed etiam ex Spiritu sancto, unam nobis communionem Scriptura commemoravit : « Gratia, inquit, Domini nostri Jesu Christi, et charitas Dei, et communicatio sancti Spiritus cum omnibus vobis (I Cor. xiii, 13). »

153. Quæro autem in quo minor videatur is per quem omnia, quam is ex quo omnia. An quia operator asseritur (56) ? Sed operatur et Pater : quia verus est, qui dixit : « Pater meus usque modo operatur, et ego operor (Joan. v, 17). Sicut igitur Pater operatur, operatur et Filius. Non ergo operator infirmus aut vilis est ; quoniam operatur et Pater : et ideo quod commune est Filio cum Patre, vel

LXX Latine. » Non absimilia quoque leguntur apud Estium in Rom. xi, 53, ubi additur : « Germaniorum lectionem esse *προσέδωκεν*, quod ei magis apposite respondeat verbum *ἀνταποδοθήσεται*. » Caeterum quæ hoc in cap. disputat Ambros. super discrimine prepositionum *ex* et *per*, iterum fusius disceptantur lib. ii, *De Spiritu S.*, ubi hanc ipsam argumentationem ex Basilio desumptam esse ostendemus.

(56) Pauci mss., « An quia operatus. »

propter Patrem inferiore loco accipi non oportet; **A** ne Patri potius in Filio ab hæreticis derogetur.

154. Nec medioere illud, quod alibi etiam idem sanctus Joannes ad refellendas Arianae perfidiae quaestiones, ait: « Si scitis quoniam justus est, scitote quoniam qui facit justitiam, ex ipso natus est (57) (*I Joan.* ii, 29). » Justus autem quis nisi Dominus, qui justitias dilexit (*Psal.* x, 8)? Aut quem, sicut superiora indicant, repromissorem vitae habemus æternæ, si Filium non habemus? Si igitur Filius Dei vitam nobis promisit æternam, et ipse justus est, ex ipso utique nati sumus. Aut si ex Filio nos per gratiam natos negant, nec justum Filium contitentur.

155. Credas igitur necesse est etiam ex Dei Filio omnia; quia omnium sicut Deus Pater, ita et Filius **B** et auctor est et creator. Videmus ergo manem esse hanc quaestionem, cum et de Filio credi conveniat, quoniam « ex ipso, et per ipsum, et in ipso sunt omnia. »

156. Diximus quomodo ex ipso, quomodo etiam per ipsum. In ipso autem omnia esse quis dubitet, cum alibi scriptum sit: « Quoniam in ipso condita sunt omnia in cælis, et in ipso creata sunt: et ipse est ante omnes, et omnia in ipso constant (*Coloss.* i, 16)? » Habes ergo ex ipso gratiam, ipsum operatorem, in ipso omnium firmamentum.

549 CAPUT XII.

Quod objiciebatur ex Joann. filium viti et Patrem agricolæ comparari, de incarnatione intelligendum: qui vero secundum generationem divinam illud accipiant, Filioduas injurias inferre, quem et Paulo postponant, et æquent aliis hominibus: totidem etiam Patri, quem non solum eidem Apostolo parem, sed etiam nihili esse testificentur. Tum falsa interpretatione denuo rejecta, veraque confirmata, Filius quoque secundum divinitatem agricola esse, ac uva secundum humanitatem, astringitur; unde superior præcellentie paternæ explicatio stabilitur.

157. [*Alias cap. VII.*] Illud quoque ad separandam Patris et Filii divinitatem objicere consueverunt, quia Dominus dixit in Evangelio: « Ego sum vitis vera, et Pater meus agricola est (*Joan.* xv, 1); » agricolam et vitem diversæ dicentes esse naturæ, et vitem in agricolæ esse potestate.

158. Sic ergo vultis esse Filium secundum divinitatem, sicut vitis est; ut sine cultore nihil valeat, et possit deserui vel recidi; et ex littera calumniam comparatis, quin Dominus vitem se esse dixit, incarnationis suæ significans sacramentum? Tamen si placet ut ex littera argumentemur, fateor et ego, imo profiteor quia vitem se Filius nominavit. Vae enim mihi, si sacramentum salutis publice denegavero!

159. Quomodo ergo vultis accipere quod se vitem Dei Filius nominavit? Si secundum divinam substan-

tiam dictum accipitis; et sicut inter agricolam et vitem (58), ita etiam inter Patrem et Filium divinitatis creditis esse distantiam, geminam Filio, geminam Patri facitis injuriam; Filio, quia si secundum divinitatem inferior est quam agricola, inferior etiam Paulo apostolo vestra assertione necesse est æstimetur; quia et Paulus agricolam se esse dixit, sicut habes: « Ego plantavi, Apollo rigavit; sed Deus incrementum dedit (*I Cor.* iii, 6). » Num ergo vultis ut Paulus melior sit Dei Filio?

160. Habetis unam injuriam. Alteram, quia si secundum substantiam generationis æternæ, vitis est Filius, cum dixerit: « Ego sum vitis, vos palmiles estis (*Joan.* xv, 5); » unius nobiscum etiam illa divina generatio videbitur esse substantiæ. Sed **B** « quis similis tibi in diis, Domine, » sicut scriptum est (*Exod.* xv, 11)? Et rursus in psalmo: « Quoniam quis in nubibus æquabitur Domino? aut quis similis erit Deo inter filios Dei (*Psal.* lxxxviii, 7)? »

161. Nec tamen soli Filio derogatis, sed etiam Patri. Nam si in agricolæ nomine omnis paternæ prærogativa est potestatis, cum etiam Paulus agricola sit, Patri utique, cui Filium negatis, æqualem Apostolum comparatis.

162. Deinde cum scriptum sit: « Sed neque qui plantat, est quidquam, neque qui rigat: sed qui dat incrementum Deus (*I Cor.* iii, 7); » in eo nomine vos summam paternæ majestatis (59) locabitis, quod videtis infirmum. Si enim qui plantat, et qui rigat, nihil est, sed qui dat incrementum Deus; videte **C** 550 quid vestra asserere molietur impietas, ut et Pater nomine sit contemnendus agricolæ; et Deus aliquis incrementum paterno operi qui tribuat, requirendus. Impie igitur ex nomine agricolæ præferendam Dei Patris existimant potestatem, in quo sit Patri Deo cum homine appellationis commune consortium.

163. Quid autem egregium, si ei (ut vultis, hæretici) Filio præferatur, ejus divina substantia ab humana conditione non discrepet? Nam si vitem Filium secundum divinam substantiam appellatum putatis, non solum corruptelæ, incertisque elementorum obnoxium judicatis, sed etiam humanæ tantummodo consortem naturæ; quia unius naturæ sunt vitis et palmiles; ut non per incarnationis sacramentum carnem Dei Filius assumpsisse videatur, sed principium sumpsisse de carne.

164. Ego autem dicam plane carnem ejus, licet novo generationis mysterio, unius tamen naturæ fuisse nobiscum, et hoc salutis nostræ sacramentum esse, non divinæ generationis exordium. Vitis enim est, quia meas sustinet passiones; quandoquidem in illo nixa fragilis prius humana conditio secundis redvivæ fructibus pietatis adolevit.

165. Veruntamen si te pompa delectat agricolæ;

(57) Mss. aliquot, « qui justificat justitiam... aut per quam sicut sup. indicant, repromissionem vitæ habemus? Sic igitur, » etc.

(58) Mss. non pauci, « et sicut in agricolæ et vite. »

(59) Non pauci, nec infimæ notæ mss., « summa paternæ majestatis. »

dicta, velum (60), qui ille sit, qui locutus est in A propheta, « Domine, notum mihi fac, ut sciam : tunc vidi cogitationes eorum, ergo ut agnus ductus sum innocens ad immolandum, et ueneram, aduersum me cogitaverunt consilium, dicentes : Venite, interficiamus lignum in panem ejus » (*Jerem.* xi, 19). Si enim Filius incarnationis future loquitur sacramentum, quia impium est ut de Patre credas, Filius est utique qui supra dicit : « Ego plantavi vitem fructiferam, quomodo conversa es in amaritudinem vitis alienae » (*Jerem.* ii, 21)?

166. Itaque et Filium vides esse agricolam, unius nominis cum Patre, unius operis, unius dignitatis atque substantie. Ergo si agricola et vitis est Filius (61), vitem utique secundum incarnationis B accipimus sacramentum.

167. Sed non solum se esse vitem dixit, sed etiam botryonem voce prophetica nuncupavit, tunc quando ad vallem botryonis exploratores Moyses jussu Domini direxit (*Num.* xiii, 18). Que est illa vallis, nisi humilitas incarnationis, et fecunditas passio-

(60) Mss. nonnulli, « dicas vel invitus. » Et post pauca, verbis, « nolum mihi fac, » addunt duo cod., « finem meum : quod nec in aliis, neque in Jeremia legere est.

(61) Ita edit. omnes, ac pauci mss.; alii vero,

ma? Et puto botryonem ideo dictam, quia ex vinea illa translata ex *A. Egypto* (*Psalm.* lxxix, 9), hoc est ex familia Judæorum, utilis mundo fructus (62) emanat. Nemo certe botryonem potest ad generationem referre divinam : aut qui refert, aliud nihil relinquit, nisi ut botryonem illum natum ex vite credamus. Itaque ascribit insipiens Patri, quod reprehendit in Filio.

168. Verum si jam dubitari non potest quod vitis secundum incarnationem Dei Filius nominatus sit, videtis secundum quod sacramentum Dominus sit locutus : « Quoniam pater major me est » (*Joan.* xiv, 28). » Nam cum hoc in superioribus dixerit, continuo subiecit : « Ego sum vitis vera, et Pater meus agricola est » (*Joan.* xv, 1.) » ut cognosceres secundum id Patrem esse majorem : quia sicut agricola vitium, ita Pater Dominicæ carnis est cultor : que et augeri potuit per aetatem, et per passionem recidi : ut omne humanum genus ab æstus sæcularium noxiæ voluptatum, diffusæ salutaribus brachiis crucis umbra velaret.

« et si agricola vitis est Filius : » unus, « si agricola, » etc.

(62) Nonnulli mss., « utilis modo fructus, » haud malo sensu.

LIBER QUINTUS.

551 PROLOGUS.

Quissam fidelis et prudens servus. Ejus merces in Petro indicatur; item etiam in Paulo, ejus auctoritati parere Ambrosius cupiens hunc librum aliis adjectum voluit, qui non potuerit in superiore comprehendere. Quid in hoc disputatur sit, quove consilio? Deberi sibi veniam, cum ab omnibus ministris querenda sit creditio sibi pecunie usura. Hanc sibi usuram fideles esse : beatum autem fore, si mercedem sperare sibi liceat; se tamen sanctorum præmia non tam optare, quem pœnarum immunitatem, ad quam merendam omnes hortatur.

1. « Quisnam est fidelis servus et prudens, quem constituit Dominus super familiam suam, ut det illis in tempore cibum? Beatus ille servus, quem veniens dominus ejus invenerit sic facientem » (*Matth.* xxiv, 45, 46). Non vilis me servus est, magnus aliquis esse debet : quis sit iste consideremus.

2. Est Petrus ipsius Domini ad pascendum gregem electus judicio, qui tertio meretur audire : « Pasce agnuculos meos, pasce agnos meos, pasce oviculas meas » (*Joan.* xxi, 15-17). Itaque pascendo bene cibo fidei gregem Christi, culpam lapsus prioris abolevit. Et ideo tertio admonetur ut pascat, tertio utrum Dominum diligat, interrogatur : ut quem tertio ante crucem negaverat (*Matth.* xxvi, 70-74), tertio fateretur.

(63) Rom. edit sola, « cum modestia corripientem.

C 3. Beatus et ille servus, qui potest dicere : « Hac vos potavi, non escam; nondum enim poteratis » (*I Cor.* iii, 2); novit enim quos quemadmodum pascat. Quis nostrum hoc facere potest? Quis nostrum potest vere dicere : « Factus sum infirmis infirmus, ut infirmos lucrificam » (*I Cor.* ix, 22)? »

4. Et tamen ille tantus ad curam gregis electus a Christo, qui sanaret infirmos curaret invalidos, hæreseum a commisso sibi ovili statim post unam correctionem repellit (*Tit.* iii, 10); ne unius erraticæ ovis scabies serpenti ulcere totum gregem contaminet. Jubet præterea stultas quæstiones et contentiones esse vitandas (*Ibid.* 9).

D 5. Quid igitur nos agemus, inter messis antiquæ, nova zizania imprudentes accolæ constituti? Si taceamus, cedere videbimur : si contendamus, verendum est ne nos quoque quoque judicemur esse carnales. Scriptum est enim de hujusmodi quæstionibus, quæ generant lites : « Servum autem Domini non oportet litigare, sed mansuetum esse ad omnes, docibilem, patientem, cum modestia docentem » (63) eos qui resistunt (*II Tim.* ii, 24, 25) : » et alibi : « Si quis contentiosus est, nos talem consuetudinem non habemus, neque Ecclesia Dei » (*I Cor.* xi, 16). » Eoque scribere aliquid sententiæ

fuit (64), ut sine strepitu aliquo impietati hæreticorum nostra pro nobis scripta respondeant.

552 6. Quintum itaque, Imperator auguste, hunc librum paramus ordiri: nam, et quartum librum oportuit in illa vitis disputatione finire; ne coacervasse magis librum eundem quodam videremur questionum tumultu, quam fructu spiritalis vineæ replevisse: nec inconsummatam fidei vindictam tantis adhuc superfluentibus disputationibus decuit derelinqui.

7. Quinto igitur libro (65) de Patris ac Filii et Spiritus sancti inseparabili divinitate digessimus, sequestrata interim plenioris disputatione (66) de Spiritu sancto, provocato magisterio Evangelicæ lectionis (*Matth. xxv, 15*) ut credita nobis quinque fidei talenta, quasi quadam horum quinque sorte librorum, humanis feneremus affectibus (67); ne forte cum venerit Dominus, et invenerit in terra absconditam pecuniam suam, dicat mihi: « Serve male et piger, sciebas quia meto ubi non seminio, et congrego ubi non sparsi: oportuit ergo te committere pecuniam meam nummulariis: ut veniens ego recepissem quod meum est (*Ibid. 26, 27*): » aut quemadmodum in alio libro est: « Et ego, inquit, veniens cum usuris utique exegissem illam (*Luc. xix, 23*). »

8. Date ergo veniam, si quos prolixioris hujusmodi sermonis offendit audacia. Officii contemplatio cogit credere quod accepimus: « Dispensatores sumus mysteriorum cœlestium (*I Cor. iv, 1*). » Ministri sumus, non ex æquo omnes, « sed unicuique, inquit, sicut Dominus dedit. Ergo plantavi, Apollo rigavit: sed Deus incrementum dedit (*I Cor. iii, 3-6*). » Unusquisque igitur enitatur ut mercedem possit accipere secundum suum laborem; « Dei enim sumus, et Apostolus dixit, cooperarii, De cultura, Dei ædificatio (*Ibid. 9*). » Beatus itaque ille qui tales fœnoris sui cernit usuras: beatus et ille qui fructus sui operis intuetur: « Beatus quoque qui superædificat supra fundamentum fidei aurum, argentum, lapides pretiosos (*Ibid. 12*). »

9. Vos nobis estis omnia, qui hæc auditis aut legitis: vos feneratoris usuræ; verbi usuræ, non pecuniæ: vos agricolæ redditus: vos ædificatoris aurum, argentum, lapidesque pretiosi (68). In vestris meritis sacerdotalis summa laboris est, in vestris animis fructus episcopalis operis enitescit; in vestris profectibus aurum Domini refulget, multiplicatur argentum, si eloquia divina teneatis:

(64) Mss. aliquot, *sententia Dei fuit*.

(65) Omnes edit. ac mss. nonnulli, « Quinque igitur libros: » melius reliqui mss. ut in contextu.

(66) Non pauci mss. « plenioris disputatione. »

(67) Mss. aliquot, « humani feneremus affectus. »

(68) Omnes edit. et quidam mss. « vos feneratores usuræ..., vos ædificatores, lapidesque pretiosos superædificantes; » alii mss., « majori numero et auctoritate, » vos feneratoris, » etc. quam germanam esse lectionem et antecedentia hæc, « vos nobis estis omnia » et sequentia illa, « in vestris meritis sacer-

« Eloquia enim Domini, eloquia casta, argentum igne examinatum, probatum terræ, purgatum septuplum (*Psal. xi, 7*). Vos ergo facietis feneratorem divitem, agricolam fructuosum: vos peritum probabitis architectum. Non arroganter dico; quia non tam mea sunt, quam vestra, quæ voveo.

10. O si mihi liceat secure de vobis tunc temporis (69) dicere: « Domine, quinque talenta mihi dedisti, et ecce alia quinque lucratus sum (*Matth. xxv, 20*), » et ostendere vestrarum talenta pretiosa virtutum! « Habemus enim thesaurum in vasis fictilibus (*II Cor. iv, 7*). » Hæc sunt talenta quæ jubet Dominus spiritaliter fenerari: aut duo æra Novi et Veteris Testamenti, quæ spoliato illi a latronibus Samaritanis ille evangelicus ad curanda vulnera dereliquit (*Luc. x, 70*).

11. Neque ego, fratres, voti avarus (70) ideo hæc opto, ut supra multa constituar: sat est mihi premium de vestro profectu. Utinam non indignus eo inveniar, quod accepi! Ila quæ sunt me majora melioribus tribuenda, non exigo; licet soleas, Domine, dicere: « Volo autem et huic novissimo dare, sicut et tibi (*Matth. xx, 14*). » Accipiat potestatem supra decem civitates, qui meretur (*Luc. xix, 17*).

12. Sit ille talis, qualis Moyses, qui legis decem verba conscripsit (*Deut. v, 5-21*). Sit ille Jesus Nave, qui subegit quinque reges, et Gabaonitas in deditionem accepit (*Josue x, 22-24*), ut esset typus venturum ejus nominis virum, ejus imperio corporales omnes deliciae vincerentur, converterentur gentes: ut fidem Jesu Christi magis, quam pristina studia sua et vota sequerentur. Sit ille David, cui occurrerunt psallentes juvenulae dicentes: « Saul triumphavit in milibus, David in decem milibus (*I Reg. xviii, 7*). »

13. Mihi sat est, si non in exteriores tenebras extrahar, quemadmodum ille qui commissum sibi talentum in terra quadam suæ carnis abscondit (*Matth. xxv, 28*): sicut princeps (71) Synagogæ, cæterique principes Judæorum, qui credita sibi eloquia Dei humo quadam sui corporis occuparunt: deliciisque carnis intenti, quasi in quamdam exaltati cordis foveam fœnus cœleste merseverunt.

14. Nos igitur non intra latibula carnis absconditam Domini teneamus pecuniam, vel meam illam in sudario reponamus (*Luc. xix, 20*): sed tanquam boni nummularii cum sudore quodam mentis et corporis æquo et parato semper libremus affectu (*Ibid.*

dotalis summa laboris est, » etc., planissime demonstrant.

(69) Ita edit. Amerb. atque Eras. cum mss. pluribus melioribusque; Gall. autem et Rom. cum aliis, *nunc temporis*. Non recte; neque enim de tempore præsentis, sed de resurrectione futura hic agitur.

(70) Mss. aliquot, « vocer avarus, haud ideo, » etc.

(81) Omnes edit. ac pauci mss., « sicut principes; » alii plures potioresque, « sicut princeps. »

23); ut prope sit Verbum in ore tuo et in corde tuo (*Deut. xxx, 14*).

15. Hoc verbum Dei est, pretiosum est talentum, quo redimeris. Hæc est pecunia per mentes animarum saepe cœuenda; ut frequentur agitando in omnem terram honorum sonus possit exire numerum, per quem vita paratur æterna. « Hæc est autem vita æterna, » quam largiris, omnipotens Pater, ut cognoscamus « te solum verum Deum, et quem misisti Jesum Christum (*Joan. xvii, 3*), »

CAPUT PRIMUM.

Quam impii sint Ariani, dum illud id quo humana felicitas constat, impugnat. Joannem semper cum Patre Filium conjungere, maxime ubi ait: Ut cognoscat te solum verum, etc. Illic igitur verum Deum etiam intelligendum de Filio, quando is nec Deus negari possit, nec falsus dici: imo nec etiam nuncupativus. Quod ultimum ubi ex Apostolos demonstratum est, Christum verum Deum esse rite conficitur.

16. Unde advertant Ariani quam impii sint, qui de spe nostra et voto nobis faciunt questiones. Et quoniam hinc præ cæteris (72) vociferari solent dicentes separatim a solo 554 et vero Deo Christum, intellectus impios pro nostris viribus confutemus.

17. Hoc enim loco magis intelligere debent quia hæc utilitas, hæc merces est perfectæ virtutis, hoc divinum et incomparabile munus, ut cognoscamus cum Patre Christum, nec separemus a Patre Filium, sicut Scriptura non separat. Namque hoc magis ad unitatem quam ad distantiam divinæ proficit potestatis, quod idem præmium unum honorem nobis dat Patris, Filiique cognitio: quam mercedem habere non poterit, nisi qui et Patrem cognoverit et Filium; sicut enim Patris, ita Filii cognitio vitam acquirit æternam.

18. Itaque sicut in principio statim Verbum cum Deo Patre pia confessione junxit Evangelista dicens: « Et Verbum erat apud Deum (*Joan. i, 1*), » ita et hic scribendo verba Domini: « Ut cognosceant te solum verum Deum et quem misisti Jesum Christum (*Joan. xvii, 3*); » conjunctione illa Patrem utique copulavit et Filium, ut Christum verum Deum a majestate Patris nemo secernat; nunquam enim conjunctio separat.

19. Et ideo dicendo: « Ut cognosceant te solum verum Deum, et quem misisti Jesum Christum, » et Sabellianos interfecit, et Judæos exclusit, eos utique qui audirent loquentem; ne aut illi eundem Patrem putarent esse quem Filium, si non addidisset et Christum; aut isti a Patre Filium separarent.

(72) Quidam mss., « Et quoniam me præ cæteris. »

(73) Non pauci mss., « aut tantummodo nuncupativus, ut sancti; aut falsus, ut dæmones. »

(74) Edit. et pauci mss. hic et infra, « falso præreatum. »

(74) Rom. edit. cum uno mss., « Filiis illorum; » cæteri cod., « filiis nostris. » Sic etiam nonnulla

20 et 21. Quæro autem cur non putent subaudiendum, et ex superioribus colligendum, ut, quia promisit solum verum Deum Patrem, subaudiamus etiam Jesum Christum solum verum Deum? Exprimendum enim aliter non fuit, ne duos deos dicere videretur; nam neque duos dicimus deos, et ejusdem cum Patre divinitatis Filium confitemur.

22. Itaque quæramus qua ratione divinitatis hic putent factum esse distantiam, utrum Deum negent Christum? Sed negare non possunt. An verum Deum negent? Sed dicant, si verum negant, utrum falsum, an nuncupativum Deum judicent? Nam secundum Scripturas aut verus Deus est, aut tantummodo nuncupativus, aut falsus. Verus ut Pater, nuncupativus ut sancti, falsus ut dæmones (73) atque simulacra. Dicant igitur qua Filium Dei confessione designent, utrum falso præsumptum (74) Dei nomen, an vero quasi nuncupativo inspirationem tantum divinitatis inesse arbitrantur.

23. Falso præsumptum nomen non puto quod dicant, ut apertiore se crimine impietatis involvant; ne ut dæmoniis et simulacris, ita etiam Christo falsum Dei inditum nomen insinuando se prodant. Sin autem ideo dictum putant Deum, quia inspirationem divinitatis habuit, sicut et multi sancti viri (eos enim Scriptura deos dixit (*Joan. x, 35*), ad quos sermo fiebat Dei), ergo non ultra homines eum præferunt, sed comparandum hominibus arbitrantur: ut hoc eum putent esse quod hominibus ipse donavit, dicens ad Moysen: « Posuit te in Deum Pharaoni (*Exod. vii, 1*). » Unde et in psalmo dictum est: « Ego dixi, dii estis (*Psal. lxxxii, 6*). »

555 24. Et hanc tamen sacrilegorum opinionem Paulus excludit, qui ait: « Nam etsi sunt qui dicantur dii, sive in cœlo, sive in terra (*I Cor. viii, 5*). » Non dixit, sunt dii, sed « sunt qui dicantur. Christus » autem, sicut scriptum est. « heri et hodie ipse est (*Hebr. xiii, 8*). » Est, inquit, hoc est, non solum nomine, sed etiam veritate.

25. Et bene scriptum est; « Heri et hodie ipse est; » ut Arii impietas astruendi sacrilegii locum invenire non posset. Qui cum legeret in psalmo secundo dicentem Filio Patrem; « Filius meus es tu, ego hodie genui te (*Psal. ii, 7*) » annotavit hodie, non heri, ad æternitatem divinæ generationis referens, quod de carnis assumptione memoratum est, sicut Paulus in Actibus apostolorum ait: « Et nos vobis annuntiamus, quæ ad patres nostros repromissio facta est; quoniam hanc Deus adimplevit filiis nostris (75), resuscitans Dominum Jesum Christum, sicut scriptum est in psalmo secundo:

Græca exemplaria, et Vulg. versio: plures autem Græcorum cod., τοῖς τέτοις ἀποτὼν καὶ. Tota porro hæc peritome, « sicut Paulus in Actibus.... Ego hodie genui te, » quæ ab antiq. edit. ac mss. non paucis aberat, sicut et alia plurimam, primum conjecta fuerat inter varias lectiones Gill. edit. et postea in textum Rom. admissa, ubi nos eam mss.

« Filius meus es tu, ego hodie genui te (Act. xiii, A 32, 33). » Sancto igitur Spiritu repletus Apostolus, ut illam elideret sævitatem, ait : « Heri et hodie ipse est, in sæcula ; » heri propter æternitatem ; hodie, propter corporis susceptionem.

26. Est ergo Christus, et est semper; qui enim est, semper est. Christus autem semper est, de quo dicit Moyses : « Qui est, misit me (Exod. iii, 14). » Erat utique Gabriel, erat Raphael, erant Angeli; sed semper esse, qui aliquando non fuerint, nequaquam pari ratione dicuntur. Christus autem, sicut legimus, « Non fuit, est, et non ; sed est in illo fuit, (II Cor. i, 19) ; » unde vere Dei solius est esse, qui semper est.

27. Ergo si et nuncupativum Deum non audent dicere, et falsum eum dicere majoris est impietatis, restat ut Deus verus sit, veri Patris non dissimilis, sed æqualis. Qui eum et justificet et sanctificet quos velit, non foris assumens, sed in se habens sanctificandi potestatem, quomodo non est verus Deus? Nam Apostolus eum utique verum Deum dixit, qui naturaliter Deus esset (76), sicut habes : « Quia tunc, inquit, nescientes Deum, servistis his qui natura non erant dii (Galat. iv, 8), » hoc est, qui veri dii esse non poterant, quibus hoc naturaliter minime suppetebat.

CAPUT II.

Cum probatum sit Filium esse verum Deum, nec in eo minorem Patre ; ostenditur per vocem solus eum in Scripturis de Patre dici, non excludi Filium ; quin imo hanc ei vocem præ cunctis et soli ipsi convenire. Trinitatem non inter omnia, sed super omnia solam esse : Filium vero solum facere, quæ facit Pater, ac solum habere immortalitatem ; nec proinde in verbis controversis eum a Patre separandum ; licere tamen eum locum intelligere de incarnatione ; ab illis demum Patrem ad hominum redemptione secludi, qui ab hoc Filium se junctum volunt.

28. Verum copiose jam verum Deum Christum in superioribus libris Scripturarum 556 lectionibus approbavimus. Ergo si Christus, ut edoctum est, Deus verus est, quaeramus qua ratione, cum solum verum Deum Patrem legant, a Patre Filium cupiunt separare.

29. Si dicunt quia verus Deus solus Pater est, negare non possunt quia et Filius solus Deus veritas est, quia Christus veritas est. Numquid veritas vero minor est, cum secundum appellationem nominum verus plerumque a veritate dicatur, sicut sapiens a sapientia, justus et justitia? Hoc nos inter Patrem non sentimus et Filium, quia et Patri nihil deest, quia Pater est verax (77); et Filius quia veritas est, æqualis est vero.

aliquot melioris ævi auctoritate duximus retinendam.

(76) Omnes edit. ac mss. nonnulli, « qui naturaliter verus Deus esset ; » melius in mss. plerisque omittitur *verus*, ut patebit attentius consideranti.

(77) Mss. aliquot, « quia Pater est veritas, »

PATROL. XVI.

30. Ut sciant autem, cum solum legunt, nequaquam esse a Patre Filium separandum, meminerunt in prophetis a Deo dictum : « Ego extendit cælum solus (Isa. xlii, 24). » Et utique non extendit sine Filio Pater. Ipse enim Filius qui sapientia Dei est, dicit : « Quando parabat cælum, cum ipso aderam (Prov. viii, 27). » Et Paulus de Filio dictum esse confirmat : « Initio terram tu fundasti, Domine, et opera manuum tuarum sunt cæli (Hebr. i, 10). » Sive ergo Filius cælum fecit, sicut et Apostolus voluit intelligi, et ipse utique non sine Patre cælum solus extendit, sive, ut Proverbiis habes, « Deus in sapientia fundavit terram, paravit autem cælos in intellectu (Prov. iii, 19), ostenditur quia nec Pater solus sine Filio cælos fecit, nec sine Patre Filius; et tamen qui cælum extendit, solus dicitur.

31. Quam vero id et de Filio aperte intelligendum sit, quod solus appelletur, et si nunquam (78), in seio Patre, aliquid fecisse credatur; etiam alibi habes, ubi scriptum est : « Extendens cælum solus, et ambulans quasi in pavimento super mare (Job. ix, 8), » Namque Evangelium Domini docuit nos, quod in mari non Pater, sed Filius ambulavit, quando Petrus rogavit eum dicens : « Domine, jube me venire ad te (Matth. xiv, 28). » Sed etiam prophetia ipsa documento est; sanctus enim Job adventum Domini prophetabat de quo vere dixit quia magnum cetum erat debellaturus (Job. iii, 8). et factum est; nam feralem illum cetum (Isa. xxvii, 1), diabolum (79) scilicet, ultimis temporibus venerabili corporis sui passione prostratum percussit et afflixit.

32. Est ergo solus et verus Deus Filius; hæc enim et Filio prærogativa defertur. De nullo namque qui creatus est, proprie dici potest, quia solus est. Nam cui inest communitas creaturæ, quemadmodum quasi solus potest a cæteris separari? Itaque homo rationalis videtur inter omnia terrena animantia, sed tamen non est solus rationalis; scimus enim rationalia esse et cælestia opera Dei, angelos et archangelos rationabiles confitemur. Si ergo angeli rationabiles, non utique solus rationalis homo dicitur.

33. Sed dicunt solum dici posse solem, quia sol alter non est. At et ipse sol habet communia multa cum stellis, quod percurrit cælum, 557 quod æthereæ illius cælestisque substantiæ est quod creatura est, quod inter omnia Dei opera computatur (Gen. i, 14), quod cum omnibus Deo servit, cum omnibus benedicit Deum, cum omnibus laudat (Psal. cxlviii, 3). Non ergo solus proprie dicitur, quia nec a cæteris separatur.

unus, « veritatis. »

(78) Dres mss., « et se nunquam in seio Patrem ; » unus, « Patre, » etc.

(79) Omnes edit., « Zabulum, » et certe sæpius eo nomine diabolus designat Ambrosius; verum hoc loci cuncti prope scripti cod. præferunt, « diabolus. »

34. Itaque cum Patris et Filii Spiritusque sancti divinitati, quæ sola non inter omnia, sed super omnia est, nulla possit creatura conferri, ut de Spiritu interim assertio reservetur : sicut Pater dicitur solus Deus verus, cum nihil sit commune cum cæteris ; ita etiam solus est Filius imago veri Dei, solus dextera Patris, solus virtus Dei atque sapientia.

35. Solus ergo Filius facit sicut et Pater, quia scriptum est : « Quæcunque facio, ipse facit (80) (Joan. v, 19). » Cum enim unum opus sit Patris et Filii, bene de Patre et Filio dicitur quia Deus solus operatur est ; unde etiam eum creatorem dicimus, et Patrem et Filium confitemur. Nam utique cum Paulus diceret : « Qui servierunt creaturæ potius quam Creatori (Rom. i, 25). » nec Patrem creatorem negavit, ex quo omnia hæc ; nec Filium, per quem omnia.

36. A quo alienum utique non videtur, quia scriptum est : « Quis solus habet immortalitatem (I Tim. vi, 16)? » Quomodo enim immortalitatem non habet, qui vitam habet in semetipso? Habet utique in natura, habet in substantia ; et habet non per gratiam temporalem, sed per sempiternam divinitatem : habet non ex dono quasi Filius coæternus ; et habet sicut Pater : « Sicut enim Pater habet vitam in semetipso, ita et Filio dedit vitam habere in semetipso » (Joan. v, 26). » Sicut habet, inquit, sic dedit. Didicisti supra (lib. iv, cap. 6), quemadmodum dederit ; ne putares esse gratiæ largitatem, ubi generationis arcanum est. Cum ergo inter Patrem et Filium vitæ nulla distantia sit, quemadmodum dederit ; ne putares esse gratiæ largitatem, ubi generationis arcanum est. Cum ergo inter Patrem et Filium vitæ nulla distantia sit, quemadmodum quod immortalitatem solus habeat Pater, Filius non habeat, æstimari potest?

37. Unde intelligant nec hoc loco a solo vero Deo Patre Filium separandum ; quia probare non possunt quod solus et verus Deus Filius non sit : cum præsertim et hic aut subaudiatur, ut diximus, et Christum verum solum Deum esse : aut certe aliud ad divinitatem Patris et Filii, aliud ad incarnationem Christi relatum intelligendum sit ; quia non est perfecta cognitio, nisi quæ et secundum æternitatem unigenitum Deum verum Dei Filium Jesum Christum, et secundum carnem generatum ex Virgine confitetur. Quod alibi hic ipse evangelista nos docuit dicens : Omnis spiritus qui confitetur Jesum Christum in carne venisse (81), de Deo est (I Joan. iv, 2). »

38. Denique quam non alienum sit etiam incarnationis hoc loco intelligere sacramentum, docet nos ipsius series lectionis ; sic enim habes : « Pater, venit hora, clarifica Filium tuum (Joan. xvii, 1). » Utique cum et horam venisse commemoraret, et clarificari petat : quomodo nisi secundum carnis as-

umptionem locutum cum convenit æstimari? Nam nec ulla sibi temporum præscripta momenta divinitas habet, nec clarificatione indiget lumen æternum. Ergo in solo vero Deo Patre et Filium Dei solum verum secundum 558 divinitatis intelligimus unitatem, et in Jesu Christi nomine, quod ex Virgine natus accepit, incarnationis agnoscimus sacramentum.

37. Quod si cum solum verum Deum Patrem legunt, Filium cupiunt separare, ergo cum de Filii incarnatione legunt : « Hic est lapis qui reprobatus est a vobis ædificantibus, qui factus est in caput anguli (Act. iv, 11) », et infra : « Non est aliud nomen sub cælo datum hominibus, in quo oporteat nos salvos fieri (82) (Ibid.), Patrem existimant ab impertiendæ nobis salutis beneficio separandum. At neque sine Patre salus, neque vita æterna sine Filio.

CAPUT IX. III

Arianis contra urgentibus deos induci duos ex unitate substantiæ, respondetur pluralitatem ex diversitate potius inferri, proindeque in ipsos recidere suam accusationem. Diversitatem multiplicem in causa esse cur duo homines unus homo dici non possint; cum tamen omnes homines singulariter homo dicantur, ubi naturæ unitas indicatur. Solam in his naturam unam esse; at omnimodam in personis divinis unitatem: a Patre igitur non separandum Filium; maxime cum ei debitam esse adorationem negare non audeant.

40. Sed asserunt Ariani : Si solum verum Deum sicut Patrem, ita et Filium dicitis, et unius substantiæ Patrem et Filium confitemini, non unum Deum, sed duos deos inducitis ; quia qui unius substantiæ sunt, non unus Deus, sed duo dii videntur esse, sicut duo homines, aut duæ oves, pluresve dicuntur : homo autem et ovis nec duo homines dicuntur, nec duæ oves, sed unus homo, et una ovis.

41. Hæc Ariani dicunt, et hac disputatione versuta simpliciores capere nituntur. Tamen si legamus Scripturas divinas, inveniemus pluralitatem magis in ea cadere quæ diversæ discretæque substantiæ sunt, hoc est, *ἑτεροουσία*. Idque in Salomonis libris habemus expressum, eo loco scilicet in quo dicit : « Tria sunt autem impossibilia intelligere, et quartum quod non cognosco ; vestigia æquile volantis, et vias serpentis super petram, et semitas navis navigantis, et vias viri in juventute (Prov. xxx, 18, 19). » Utique aquila et navis et serpens unius non sunt generis atque naturæ. Sed differentis discretæque substantiæ, et tamen tria sunt. Contra se igitur sua esse intelligunt argumenta testimoniis Scripturarum.

42. Itaque dicendo Patris et Filii discretam esse substantiam, differentemque deitatem, duos utique ipsi deos asserunt : nos autem cum et Patrem confitemur, et Filium : asserendo tamen unius

(80) Rom. edit. sola, « Quæcunque facit ipse, hæc et Filius similiter facit. »

(81) Mss. non pauci, « in carnem venisse. »

(82) Quidam mss., « vos salvos fieri. »

esse deitatis non duos deos, sed unum Deum dicimus. Et hoc Dominicis eloquiis approbamus; quia ubi plures sunt, ibi sunt naturæ aut voluntatum et operationum est differentia. Denique ut suis sibi testimoniis revineantur, duo homines dicuntur; quia licet unius naturæ sint jure nascendi, tamen et tempore et cogitatione et opere et loco distant: et ideo non potest unus homo dici in significatione et numero duorum; quia unitas non est, ubi est diversitas: unus autem Deus dicitur, et Patris 559 et Spiritus sancti gloria et plenitudo signatur.

43. Denique tanta veritas unitatis est, ut etiam quando natura sola generationis aut carnis significatur humanæ, et unus homo de multis dicatur, sicut habes: « Dominus mihi adjutor, non timebo quid faciat mihi homo (*Psal. cxvii, 6*), » id est, non una persona hominis, sed una caro, et una fragilitas generationis humanæ. Et addidit: « Bonum est sperare in Domino, quam sperare in homine (*Ibid. 8*). » Nec hic utique specialem hominem, sed generalem conditionem designavit. Denique statim subiecit de pluribus: « Bonum est confidere in Domino, quam confidere in principibus (*Ibid. 9*). » Sed ubi homo dicitur, naturæ interdum, ut supra diximus, communis inter omnes unitas significatur: ubi principes, variarum quædam differentia potestatum est.

44. Sed inter homines aut in hominibus unius alicujus rei unitas est, aut charitatis, aut cupiditatis, aut carnis, aut devotionis et fidei: generalis autem unitas, et quæ in se secundum divinitatis gloriam complectitur omnia, solius est Patris et Filii et Spiritus sancti.

45. Unde et Dominus cum diversitatem inter se quod possit ad unitatem individue substantiæ pertinere: « In lege vestra, inquit, scriptum est, quod duorum hominum testimonium verum est (*Joan. viii, 17*). » Et cum præmisisset: « Duorum hominum testimonium verum est; » ubi venit ad suum et Patris testimonium, non dixit: Verum est testimonium nostrum, quia duorum deorum testimonium est; sed: « Ego, inquit, sum qui testimonium perhibeo de me ipso, et testimonium perhibeo de me, qui misit me, Pater (*Ibid. 18*). » Supra quoque similiter ait: « Et si judico ego, judicium meum verum est, quia solus non sum, sed ego et qui misit me Pater (*Ibid. 16*). » Itaque et infra ut supra et Patrem significavit et Filium, nec pluralitatem admiscuit, nec divinæ unitatem substantiæ separavit.

46. Evidens est igitur quia quod unius est substantiæ, separari non potest, etiamsi non sit singularitatis, sed unitatis. Singularitatem hanc dico, quæ Græce *μονοτης* dicitur. Singularitas ad personam pertinet, unitas ad naturam. Ea vero quæ diversæ substantiæ sunt, non solum unum,

A sed etiam plura dici solere, licet jam et prophetico (83) clauerit testimonio: expressius tamen ipse Apostolus declaravit dicens: « Nam etsi sunt qui dicantur dii, sive in celo, sive in terra (*I Cor. viii, 5*). » Vides igitur quia hi qui ex diversis substantiis sunt, et non ex unius veritate naturæ, dii appellantur? Pater autem et Filius, quia unius substantiæ sunt, non duo dii, sed « Unus Deus, Pater ex quo omnia, et unus Dominus Jesus Christus, per quem omnia (*Ibid. 6*). » « Unus, inquit, Deus Pater, et unus Dominus Jesus; » et supra: « Unus Deus, non duo dii (*Ibid. 4*): » et infra: « Unus Dominus (*Ibid. 6*), » et non duo.

47. Pluralitas ergo excluditur, non unitas sequestratur. Sed quemadmodum cum legimus Dominum **B** Jesum nec Patrem, ut supra diximus (lib. iii, cap. 5), a dominationis jure secernimus, quod ei commune 560 cum Filio est: ita cum legimus solum verum Deum Patrem, nec Filium a solius veri Dei jure possumus separare, quod ei commune cum Patre est.

48. Aut dicant quid aliud sentiant, quidve arbitrentur, cum legimus: « Dominum Deum tuum adorabis, et ipsi soli servies (*Matt. iv, 10*), » utrum Christum non adorandum, et Christo non existentem serviendum? Quod si illa quæ adoravit eum Chananea (*Matt. xv, 25*), impetrare meruit quod proposcit; et Paulus apostolus, qui servum se Christi prima scriptorum suorum præfatione profitetur (*Rom. i, 1*), apostolus esse meruit, non ab hominibus neque per hominem, sed per Jesum Christum (*Galat. i, 1*), dicant quid arbitrentur sequendum, utrum cum Ario malint sibi societatem esse perfidiæ? ut solum et verum Deum Christum negando, ostendant quia nec adorandum eum, nec serviendum ei judicent: an vero consortium malint habere cum Paulo, qui serviendo atque adorando etiam Christum, utique solum verum Deum voce affectuque non diffitebatur, quem pio servitio fatebatur.

CAPUT IV.

Objiciebatur ab hæreticis Christum Patri adorationem exhibuisse. At reponitur et hoc referendum ad humanitatem, ut ex loci examine manifestatur: illic tamen addita esse divinitatis testimonia quod in aliis etiam Christi operibus factum videmus.

D 49. [Alias cap. II.] Quod si quis dicat quoniam Deum Patrem adorat et Filius, quia scriptum est: « Vos adoratis quod nescitis, nos adoramus quod scimus (*Joan. iv, 22*); » consideret quando, et apud quem, et cujus suscepto loquatur affectu.

50. Denique et in superioribus non immerito præmissum est, quia Jesus fatigatus ex itinere sedebat, et a Samaritana bibere postulabat (*Ibid. 6, 7*); quia secundum carnem hominis loquebatur:

nam secundum divinitatem nec fatigari poterat nec sitire.

51. Deinde cum Samaritana quasi Judæum appellaret, et prophetam putaret, quasi Judæus qui spiritaliter mysteria legis doceret, respondit : « Vos adoratis quod nescitis, nos adoramus quod scimus. Non, inquit, hoc est, se hominibus copulavit. Quomodo autem nisi secundum carnem hominibus copulatur? Et ut ostenderet quia secundum incarnationem responderat, addidit : « Quia salus ex Judæis est (*Ibid.* 22). »

52. Sed statim post hoc sequestravit hominis affectum (84), « dicens : Veniet hora, et nunc est, quando veri adoratores adorabunt Patrem (*Ibid.* 23). » Non dixit : Adorabimus. Quod utique dixisset, si consortium nostri subiret obsequii.

53. Verum cum legerimus quod Maria adoravit eum (*Matth.* xxvii, 9), intelligere debemus quod non potest per eandem naturam et adorare quasi servus, et adorari quasi Dominus : sed potius quia ut homo inter homines adorare dicitur, et quasi Dominus (85) a famulis adoratur.

54. Multa ergo secundum incarnationis legimus et credimus sacramentum, sed in ipsa **561** naturæ humanæ affectione majestatem licet spectare divinam. Fatigatur ex itinere Jesus, ut reficiat fatigatos : petit bibere, sitientibus (66) potum spiritalem daturus : esurit, cibum salutis esurientibus traditurus : moritur, vivificaturus : sepelitur, resurrecturus : tremulo pendet in ligno, confirmaturus tremantes : cælum caligine obducit, ut illuminet terras : tremefacit, ut solidet : maria conturbat, ut mitiget : reserat tumulos mortuorum, ut ostendat domicilia esse vivorum : creatur ex Virgine ut ex Deo natus esse credatur : nescire se simulat, ut scire faciat nescientes : adorare quasi Judæus dicitur, ut quasi verus Deus Filius adoretur.

CAPUT V.

Dominica ad Zebedæi filiorum matrem verba ingerentibus Ambrosius respondet, quod Christus mœstitia illam afficere noluerit, clementiæ fuisse. Affertur hujusce indulgentiæ causa multiplex. Voluisse igitur Dominum petitionis illius concessionem ad Patrem remittere, quam eandem impossibilem pronuntiare : nec tamen Christo incommodare suum responsum, tum ex ipsis ejusdem verbis, tum ex aliorum locorum comparatione ostenditur.

55. Quomodo, inquit, Filius Dei solus verus Deus potest esse similis Patri, cum ipse di-

xerit filiis Zebedæi : « Calicem quidem meum bibetis, sedere autem ad dexteram meam vel ad sinistram non est meum dare vobis, sed quibus paratum est a Patre meo (*Matth.* xx, 23)? » Hoc igitur vestrum divinæ, ut vultis, inæqualitatis est argumentum (87) ; cum in eo magis venerari Domini clementiam, adorare gratiam deberetis : si tamen virtutis atque sapientiæ Dei profunda secreta possitis advertere.

56. Considerate enim quæ cum filiis et pro filiis petat. Mater est utique, cui pro filiorum honore sollicitæ immoderatio quidem (88), sed tamen ignoscenda mensura votorum est. Atque mater ætate longæva, studio religiosa, solatio destituta : quæ tunc temporis quando vel juvanda vel alenda foret validæ prolis auxilio, abesse sibi liberos patiebatur, et voluptati suæ mercedem (89) sequentium Christum prætulera filiorum : qui prima voce vocati a Domino, ut legimus (*Matth.* iv, 22), relictis retibus et patre, secuti sunt eum.

57. Hæc igitur studio maternæ sedulitatis indulgentior, obsecrabat Salvatorem, dicens : « Dic ut sedeant hi duo filii mei, unus ad dexteram tuam, et alter ad sinistram in regno tuo (*Matth.* xx, 21). » Etsi error, pietatis tamen error est ; nesciunt enim materna viscera patientiam : etsi voti avara (90), tamen veniabilis cupiditas, quæ non pecuniæ est avida, sed gratiæ : nec inverecunda petitio, quæ non sibi, sed liberis consulebat. Matrem considerate, matrem cogitate.

58. Sed nihil mirum si vilis vobis videtur circa filios **562** affectus parentum, qui etiam omnipotentis Patris vilem putatis esse circa unigenitum Filium charitatem. Dominus cœli atque terrarum verecundabatur (ut secundum assumptionem carnis et virtutes animæ loquar), verecundabatur, inquam, et ut ipsius verbo utar, confundebatur matri pro filiis postulanti etiam suæ sedis consortium denegare : vos æterni Dei Filium proprium interdum pro ministerio stare contenditis, interdum famulatorium (91), hoc est, non ex majestatis unitate, sed ex Patris præceptione vultis ejus esse concessum ; et negatis hoc Deo vero Dei Filio, quod ille huminibus aperte noluit denegare.

59. Considerabat enim matris dilectionem, quæ filiorum mercede grandævam solabatur senectam, et desideriis licet fessa maternis, charissimorum pignorum tolerabat absentiam.

60. Considerate etiam feminam, hoc est, sexum

tum. » Non satis recte.

(88) Idem mss., « quæcunque filiis et pro filiis petat mater. Est utique pro filiorum honore sollicita, immoderatio quidem. » etc.

(89) Mss. aliquot, « et voluntati suæ mercedem, » Infra etiam, « hæc igitur studio materno, sed utilitatis indulgentior. » Parum commode.

(90) Mss. aliquot, *et si tibi avara quidam et si ibi avara*

(91) Pauci mss., *interdum famulari* : aptius reliqui et edit. ut in textu.

(84) Rom. edit., « nominis affectum. »

(85) Edit. Amerb., Eras. et Gill., sed hæc in marg., « Dominus et Filius ; » Gill. in corpore, ac Rom. cum scriptis eod., « Dominus a famulis. » Rursus vero post tria verba mss. aliquot legunt, « secundum incarnationem, legimus et credimus sacramenta ; » sed contra aliorum, ac edit. omnium auctoritatem. Neque etiam hic de sacramentis disputatur, sed de Scripturæ testimoniis.

(86) Ita omnes edit., at contrario cuncti prope eod. manu exarati, « petit bibere, daturus. »

(87) Mss. nonnulli, « inæqualitatis est sacramen-

fragiliorem, quem Dominus propria nondum confirmaverat passione. Considerate, inquam, Evæ illius primæ mulieris hæredem transfusa in omnes immoderatæ cupiditatis successione labentem, quam Dominus adhuc proprio sanguine non redemerat, nondum inolitam affectibus omnium immodici contra fas honoris appetentiam suo errore diluerat. Hæreditario igitur mulier delinquebat errore.

61. Et quid mirum si mater pro filiorum suorum, quod est tolerabilius (92) quam pro se; quando etiam apostoli ipsi inter se, sicut legimus (Luc. xii, 24), de sui prælatione certabant?

62. Non debuit igitur medicus omnium destitutam matrem, et agram adhuc mentem pudoris convicio sauciare; ne postulato sibi superbius denegato, quasi immoderatæ petitionis damnata mœreret.

63. Denique Dominus qui honorandam seiret (93) esse pietatem, non mulieri, sed filiis ejus respondit dicens: « Potestis bibere calicem, quem ego bibiturus sum? » Dicentibus autem illis: « Possumus, » ait illis Jesus: « Calicem quidem meum bibetis; sedere autem ad dexteram meam vel ad sinistram non est meum dare vobis, sed quibus paratum est a Patre meo (Matth. xx, 22, 23). »

64. Quam patiens et clemens Dominus, quam alta sapientia et bona charitas! Volens enim ostendere quia non perfunctoriam rem aliquam discipuli postularent, sed eam quam impetrare non possent, prærogativam ejus (94) paternæ honorificentiae reservavit: non metuens ne quid juri proprio derogaret, « qui non rapinam arbitratus est esse se æqualem Deo (Philipp. ii, 6); » simul diligens discipulos, quia, sicut habes, « usque in finem dilexit eos (Joan. xiii, 1), » noluit his quos diligeret, videri quod peterent denegasse: sanctus et bonus Dominus, qui mallet aliquid dissimulare de jure, quam de charitate deponere: « Charitas enim patiens est, benigna est, non æmulatur, non inflatur, non quærit quæ sua sunt (I Cor. xiii, 4). »

563 65. Denique ut agnoscat is non infirmitatis, sed indulgentiæ esse, quia dixit: « Non est meum dare vobis, » ubi sine matre filii Zebedæi rogant, nihil de Patre dixit; sic enim habes: « Non est meum dare vobis, sed quibus paratum est. (Marc. x, 40). » Ita Marcus evangelista posuit. Ubi vero mater pro filiis rogat, hoc est, secundum Matthæum: « Non est, » inquit, « meum dare vobis, sed quibus paratum est a Patre meo (Matth. xx, 23), » hic addidit: « A Patre meo: » quia majorem indulgentiam maternus posebat affectus.

66. Quod si putant, dicendo: « Quibus paratum

(92) Tres mss. post voces *quod est tolerabilius*, omittunt, *quam pro se*, ejus loco uno exhibet, *honore sollicita fuit*: Amerb. ac Eras., *quam si ipsi*.

(93) Mss. duo, *quo honorandam doceret*: unus, *diceret*, etc.

(94) Edit. Gill. ac Rom., *prærogativam eis*; aliæ cum mss., *prærogativam ejus*, rei scilicet quam postulabant iidem apostoli. Rursus autem pro *juri*

A est a Patre meo, » quia, aut Patri plus tribuit, aut sibi aliquid derogavit; dicant utrum et illie putent Patri aliquid derogatum, quia dixit in Evangelio Filius de Patre: « Pater non judicat quemquam (Joan. 22). »

67. Quod si sacrilegum putamus credere (95) quia Pater ita judicium detulit Filio, ut ipse non habeat; habet enim, nec potest amittere quod habet naturaliter divina majestas: sacrilegum utique æstimare debemus quia non potest Filius dare quidquid aut homines mereri possunt, aut quævis accipere creatura; præsertim cum ipse dixerit: « Ego ad Patrem vado, et quodeunque ab eo petieritis in nomine meo, hoc faciam (Joan. xiv, 12, 13). » Si enim quod Pater dare potest, Filius non potest, mentita est ergo veritas, et non potest facere quidquid in nomine ejus Pater fuerit obsecratus. Nec enim ideo dixit: « Quibus paratum est a Patre meo, » ut tantummodo a Patre poseatur: nam omnis quæcunque a Patre fuerint postulata, se donare memoravit. Denique non dixit: Quodeunque a me petieritis, hoc faciam (96); sed: « Quodeunque ab eo petieritis in nomine meo, hoc faciam. »

CAPUT VI.

Accuratius propositam soluturus objectionem, contendit memoratam petitionem, si modo in se impossibilis non fuit, possibilem fuisse Christo; maxime cum ipsi omne judicium Pater dederit, quod sine ulla imperfectionis nota intelligendum. Attamen idem postulatum inter impossibilia censendum probat. Quod ut omnino esset possibile, tunc responsum Christi secundum naturam humanam accipiendam tradit, ac loci explicatione declarat. Denique iterum suam confirmat de sessionis hujus impossibilitate responsum.

C 68. Quæro nunc utrum possibile aliquid humano conditioni, aut alicui creaturæ, an impossibile putent a Zebedæi conjuge et filiis postulatum? Si possibile, quomodo ad sinistram suam vel ad dexteram impertiendæ apostolis sedis non habuit potestatem, qui omnia fecit esse, quæ non erant? Aut quomodo non poterat judicare de meritis hominum, cui Pater dedit omne judicium?

69. Notum est quemadmodum dederit: nam quomodo quasi indigenus accepit Filius, qui omnia creavit ex nihilo? Quorum igitur naturas facerat, eorum judicium non habebat? Dedit autem Pater Filio omne judicium (Joan. v, 22); « Ut omnes, inquit, honorificent Filium, sicut honorificent Patrem (Ibid. 23). » Non igitur potentia Filii, sed cognitio nostra proficit: neque aliquid ad substantiam 594 ejus accedit, sed ad nostram utilitatem, quod

proprio derogaret, quod est in edit. omnibus, et mss. nonnullis, alii mss. majori numero præferunt, *juri proprio denegaret*.

(95) Pauci mss., *sacrilegium putatis credere*.

(96) Mss. aliquot, *hoc faciet*; unus, *hoc faciet Reliqui*, ac edit. omnes, nec non cod. sacri quoruncunque idiomatum, *hoc faciam*.

n nobis cognoscitur; ut cognoscendo Dei Filium, vitam habemus eternam (*Joan. xvii, 3*).

70. Cum autem in cognitione Filii Dei honorillius, noster autem non illius sit profectus, si quis putat quia Dei virtus illo honore cumulatur, necesse est etiam Deum Patrem credat posse cumulari: quia et ipse per cognitionem nostram clarificatur sicut Filius, juxta quod scriptum est, dicente Filio: « Ego te clarificavi super terram (*Ibid. 4*). » Ergo si possibile aliquid erat quod potebatur, in potestate utique Filii fuit.

71. Sed tamen ostendant, si possibile putant, qui de hominibus aut cæteris creaturis, aut ad dexteram, aut ad sinistram Dei sedeat. Pater enim dicit Filio: « Sede ad dexteram meam (*Psalm. cix, 1*). » Itaque si quis ad dexteram Filio sedet, inter ipsum utique et Patrem, ut humano usu loquamur, Filius medius reperitur.

72. Non ergo possibile homini aliquid pelebatur, sed noluit dicere quod homines sedere secum non possint: si quidem divinam suam gloriam celari, priusquam resurgeret, non divulgari cupiebat. Nam et supra cum inter famulos suos Moysen et Eliam apparuisset in gloria, monuerat discipulos, ne cui dicerent, quod vidissent (*Matt. xvii, 9*).

73. Itaque si possibile non erat hominibus vel creaturis cæteris hoc mereri, non debet videri Filius minus posse, quia non dedit apostolis, quod nec Pater hominibus vel creaturis cæteris dedit. Aut dicant cui horum dederit Pater. Non utique angelis, de quibus Scriptura dicit, quia omnes angeli stabant in circuitu sedis (*Apoc. vii, 11*). Denique Gabriel se stare dixit, sicut habes: « Ego sum Gabriel, qui asto ante Dominum (*Luc. i, 19*). »

74. Non ergo angelis, non senioribus qui adorant sedentem; illi enim non super sedem majestatis sedent: sed, ut dixit Scriptura, in circuitu sedis; sedes enim aliæ viginti et quatuor sunt, ut habes in Apocalypsi Joannis: « Et supra sedem viginti quatuor seniores sedentes (*Apoc. iv, 4*). » In Evangelio quoque ipse Dominus dicit: « Cum sederit Filius hominis in sede majestatis suæ, sedebitis et ipsi super sedes duodecim, judicantes duodecim tribus Israel (*Matth. xix, 28*). » Non ergo sedis suæ dixit apostolis dari posse consortium, sed alias illas sedes esse duodecim; quas tamen non pro corporali concessu, sed pro successu spiritualis gratiæ aestimare debemus.

75. Denique in libro Regnorum dixit Michæas propheta: « Vidi Dominum Deum Israel sedentem super thronum suum, et omnis militia cæli stabat circa eum, ad dexteram ejus et ad sinistram (*III Reg. xxii, 19*). » Quomodo igitur stantibus angelis ad dexteram vel ad sinistram Domini Dei, stante omni militia cælesti, sedebunt homines ad dexteram Dei, vel ad sinistram, quibus pro virtutis præmio angelo-

(97) Edit. Amerb. Eras. et ultimæ Paris., « secundum carnem meam: » Optime Gill. Rom. et mss., « secundum carnem mea, nempe « doctrina. »

rum similitudo promittitur, sicut Dominus dicit: « Eritis sicut angeli in cælo (*Matth. xxii, 50*)? » Sicut angelus, dicit, non plus quam angeli.

76. Si ergo nihil plus dedit Pater, quam Filius, nihil utique minus dedit Filius quam Pater: nihil igitur minus Filius potest quam Pater.

77. Ponite tamen possibile impetratu hominibus quod posceretur, quid est quod ait: « Sedere autem ad dexteram meam vel ad sinistram, non est meum dare vobis (*Matth. xx, 23*)? » Quid est meum? Supra dixit: « Calicem quidem meum bibetis (*Ibid. 22*) »; infra posuit: « Non est meum dare vobis: » et supra meum, et infra meum dixit, nec immutavit. Ergo superiora docent propter quid dixerit meum.

78. Rogatus enim a muliere quasi homo, ut ad dexteram vel ad sinistram suam filios ejus sedere pateretur; quia illa quasi hominem rogaverat, et Dominus quasi tantummodo homo de sua passione respondit: « Potestis bibere calicem, quem ego bibiturus sum (*Ibid. 22*)? »

79. Itaque quia secundum carnem de passione sui corporis loquebatur, demonstrare voluit quod secundum carnem quidem subeundæ passionis nobis exemplum ac similitudinem dereliqueret, secundum humanam autem conditionem non sedis supernæ consortia donaret. Hoc est enim quod dixit: « Non est meum; » sicut alibi: « Mea doctrina non est mea (*Joan. vii, 16*); » non est enim, inquit, secundum carnem mea (97): quia quæ divina sunt, non sunt carnis eloquia.

80. Indulgentiam autem suam circa discipulos quos diligeret, quam expresse revelavit, præmittens: « Calicem quidem meum bibetis? » Etenim quia non debebat id dare quod petierant, aliud proposuit: ut prius commemoraret quid iis tribueret, quam quid negaret: quo magis æquitatem sibi petitionis, quam studium Dominicæ liberalitatis intelligerent defuisse.

81. « Calicem quidem, inquit, meum bibetis, » hoc est, passionem quidem quæ carnis meæ est, non negabo; quod enim humanæ assumptionis habeo, potestis imitari: donavi vobis victoriam passionis, hæreditatem crucis: « Sedere autem ad dexteram meam, vel ad sinistram, non est meum dare vobis. » Non dixit: Non est meum dare, sed, « non est meum dare vobis, » hoc est, non sibi potestatem deesse asserens, sed meritum creaturis.

82. Accipe aliter: « Non est meum dare vobis. » Quod est, « non est meum, » qui veni humilitatem docere (98): « non est meum, » qui veni non ministrari, sed ministrare: « non est meum, » qui justitiam servo, non gratiam.

83. Denique ad Patrem referens, addidit: « Quibus paratum est: » ut ostenderet Patrem quoque non petitionibus deferre solere, sed meritis, quia Deus personarum acceptor non est (*Act. x, 34*).

(98) Mss. aliquot, « in humilitate docere.... qui justitiam servo. Nam gratiam denique... deferre solere, non meritis. » Pessime.

Unde et Apostolus ait : « Quos præseivit, et præ-**A** destinavit (*Rom. viii, 29*) ; » non enim ante prædestinavit, quam præseiret : sed quorum merita præseivit, eorum præmia prædestinavit.

81. Jure igitur reprehenditur mulier, quæ et impossibilia et speciali quodam privilegio ab eo Domino postulavit, qui ea quæ sanctis judicavit esse donanda, non duobus apostolis, sed omnibus discipulis, etiam sine cujusquam prece, voluntaria sui largitate contulerit, sicut scriptum est : « Duodecim vos sedebitis super sedes, judicantes duodecim tribus Israel (*Matth. xix, 28*). »

566 85. Ergo etiam si possibile putemus postulatum fuisse, calumniæ locus non est ; tamen cum legerim Seraphim stare (*Isa. vi, 2*), quomodo possum quod homines ad dexteram vel ad sinistram Filio Dei sedeant, arbitrari ? Supra Cherubim Dominus sedet, sicut habes : « Qui sedes super Cherubim, appare (*Psal. lxxix, 2*) ; » quomodo apostoli super Cherubim sedebunt ?

86. Et hoc tamen colligo non ex meo ingenio, sed ex Dominicæ vocis oraculo : ipse enim Dominus in posterioribus apostolos commendans Patri, ait : « Pater, quos dedisti mihi, volo ut ubi ego sum, et illi sint mecum (*Joan. xvii, 24*). » Utique si judicasset quia divinam sedem Pater hominibus daret, dixisset : Volo ut ubi ego sedeo, et illi sedeant mecum ; Sed « volo, inquit, ut sint mecum, et ubi ego, » non quomodo ego.

87. Deinde sequitur : « Ut videant claritatem meam (*Ibid.*). » Nec hic dixit : Ut habeant claritatem meam, sed « ut videant ; » servus enim videt, Dominus possidet, sicut et David docuit dicens : « Ut videam voluptatem Domini (99) (*Psal. xxvi, 4*). » Et ipse Dominus in Evangelio revelavit asserens : « Beati mundi corde, ipsi enim Deum videbunt (*Matth. v, 8*). » « Videbunt, » inquit, non super Cherubim cum Deo sedebunt.

88. Desinant ergo viliora secundum divinitatem aestimare de Dei Filio, ne viliora quoque de Patre aestiment. Qui enim male crediderit de Filio, non potest bene sentire de Patre : qui male crediderit de Spiritu, non potest bene sentire de Filio (1). Ubi enim una dignitas, una gloria, una charitas, una majestas est : in commune derogatur, quidquid in aliquo putaveris derogandum : jam enim non erit plenitudo quam discernas et divides in aliquos portiones.

(99) Non pauci mss., « voluntatem Domini : » sed voluntatem et voluptatem frequenter in mss. commutari, sæpius licuit advertere.

(1) « Qui male crediderit de Spiritu, non potest bene sentire de Filio, » in mss. plerisque desideratur. Cæterum quod in ea refellenda objectione longiuscule hæserit Ambrosius, nihil mirum est, cum enim ab Arianis jactari solitam ex iis dicas, quæ Basilii lib. iv, *cont. Ennom.* p., 107, Epiphanius, hæres., 69, num. 58, et Cyrillus Alex., assert. 26, aliique scriptis mandarunt.

(2) Nonnulli mss., « secundum virtutes accedentes. Profecto etiam Filius : » alii vero et edit. inter

CAPUT VII.

Obiectio petita ex hoc loco : Dilexisti eos, sicut et me dilexisti, ut diluatur, primo Arimorum expositionis impietas demonstratur, deinde comparantur eadem verba cum similibus, ac demum totus locus consideratur. Hinc deducitur Christi missionem, etsi secundum carnem accipiendam est, illi non officere. Quo probato, qui fiat divina missio describitur.

89. [*Alia cap. III*]. Existunt tamen, imperator auguste, qui hanc divinæ unitatem substantiæ negare cupientes, extenuare studeant Patris et Filii charitatem, quia scriptum est : « Et dilexisti eos, sicut et me dilexisti (*Joan. xvii, 23*). » Quod cum dicant, quid aliud agunt, nisi inter Dei Filium et homines æqualitatem quamdam comparisonis inducunt ?

B 90. Numquid sic diligi possunt a Deo homines quemadmodum Filius, in quo complacuit Pater ? Ille per se complacet, nos per ipsum : in quibus enim Deus Filium suum ad imaginem suam cernit, eos per Filium adseiscit in gratiam filiorum, ut quemadmodum per imaginem ad 567 imaginem sumus, sic per generationem Filii in adoptionem vocemur. Alius igitur naturæ amor sempiternus, alius gratiæ.

91. Aut si ex verbis faciunt questionem, quia scriptum est : « Et dilexisti eos, sicut et me dilexisti, » et comparisonem factam putant : ergo et illud comparative dictum putant : « Estote misericordes, sicut et Pater vester qui est in cælis, misericors est (*Luc. vi, 36*), et alibi : « Estote perfecti, sicut et Pater meus, qui in cælis est, perfectus est (*Matth. v, 48*). » Quod si ille secundum plenitudinem majestatis suæ perfectus est, nos autem perfecti secundum virtutis accedentis (2) profectum ; etiam Filius diligitur a Patre secundum semper manentis plenitudinem charitatis : in nobis autem charitatem Dei virtutis emeretur profectus.

92. Vides igitur quam gratiam Deus (3) dederit hominibus, et tu Patris et Filii vis dissolvere naturalem et individuum charitatem : et tu verba adhuc discitis, ubi unitatem majestatis advertis ?

93. Vide totum hunc locum, ex cujus affectu loquatur ; habes enim dicentem ipsum : « Clarifica me, Pater, claritate ea quam habui priusquam **D**mundus esset, apud te (*Joan. xvii, 5*). » Vide quia ex primi hominis loquatur affectu (4) ; quia nobis ea petitione deponit, quæ ante peccatum in para-

se consentiunt, nisi quod hæc legunt, « accedentis, » pro « accedentis. »

(3) Mss. aliquot, « gratiam Dei. »

(4) « Vide quia ex primi hominis... quia tu me misisti, hæc omnia non solum in omnibus edit. sed etiam in Gallicanis mss. quotquot consulere nobis licuit, desiderantur, ea vero restitimus ex uno cod. Vaticano. Et sane præter quam quod ab ingenio Ambrosiano minime abhorrent, iisdem omissis, nec sitis implebatur, quod proxime ante vir sanctus ad totum locum excutiendum provocat, nec satis cohærebat cum antecedentibus, quod infra de Christi missione subjicitur.

diso homo meminerit esse collata, ut et latroni in passione memoravit: « Amen, amen dico tibi, hodie mecum eris in paradiso (Luc. xxiii, 43). » Hæc est ante mundum claritas. Mundum autem pro hominibus dixit, sicut habes: « Ecce mundus totus post ipsum ubi (Joan. xii, 19); et alibi: « Ut cognoscat hic mundus quia tu me misisti (Joan. xvi, 23). »

94. Et tamen ut scires magnum Deum et salutem et omnipotentem Dei Filium, indicium suæ majestatis (5) admisit dicendo: « Et mea omnia tua sunt, et tua mea (Ibid. 10). » Omnia habet, et tu misum esse ad injuriam derivas.

95. Qui si secundum carnem non accipis missum, ut Apostolus dixit (Rom. viii, 3), et ex verbo simplicis præjudicium struis, quo dicas inferiores a superioribus mitti solere: quid ad illa respondes, quia Filius ad homines missus est? Nam si minorem putas eum qui mittitur, eo videlicet a quo mittitur, disce quod et minor majorem misit, et majores ad minores (6) missi sunt. Nam et Tobias Raphaelem archangelum misit (Tob. ix, 3), et angelus ad Balaam missus est (Num. xxii, 22), et Dei Filius ad Judæos (Joan. iii, 16, 17).

96. Numquid ergo minor etiam Judæis Dei Filius, ad quos mittebatur? De ipso enim scriptum est: « Novissime autem misit eis filium suum unicum dicens: Verebuntur filium meum (Matth. xxi, 97). » Et vide quia ante servos, postea filium nominavit; ut scias quod Deus Filius unigenitus secundum divinitatis potentiam nec nomen habet, nec consortium commune cum servis: reverendus mittitur, non cum famulis conferendus.

568 97. Et bene addidit, *meum*, ut non unus de multis, nec degeneris naturæ, nec minoris alicujus potestatis: sed verus a vero, et paternæ imago venisse substantiæ crederetur.

98. Esto tamen, minor sit qui mittitur, eo a quo mittitur, ergo et Pilato minor Christus, quoniam Pilatus misit eum ad Herodem. Sed sermo non præjudicat potestati: Scriptura (7), quæ missum dicit a Patre, missum dicit a præside.

99. Unde si sobrie de Dei Filio quæ digna sunt, opinemur, ideo missum intelligere debemus, quia ex illo incomprehensibili inenarrabilique secreto majestatis profundæ dedit se comprehendendum pro captu nostro mentibus nostris Dei Verbum, non solum cum se exinaniret, sed etiam cum habitaret in nobis, sicut scriptum est: « Quoniam inhabitabo in illis (II Cor. vi, 16). » Denique et alii habes quia Deus dixit: « Venite, descendamus, et confundamus linguas eorum (Gen. xi, 7). » Non enim Deus de loco aliquando descendit, qui ait: « Ego cælum et terram compleo (Jerem. xxiii, 24), » sed in eo descendere videtur, si nostros Dei Verbum penetret

A affectus, sicut dixit propheta: « Parate viam Domino, rectas facite semitas ejus (Isa. xl, 3), » ut quemadmodum ipse promisit, veniens cum Patre, apud nos faciat mansionem. Evidens est igitur quomodo veniat.

CAPUT VIII.

Christo in quantum verum est Dei Filius, Dominum non esse, sed in quantum homo est; ut verbis ejusdem modo Patrem, modo Dominum compellantis significatur. Quot hæreses uno jugulentur Scripturæ versiculo. Distinguentur igitur quæ Christo vel ut Dei vel ut Davidis filio conveniant, illi enim sub ultimo tantum nomine ascribendum, quod servus fuerit. Ad extremum complures locos demonstrat non nisi secundum incarnationem accipi posse.

100. Unde et evidens est quomodo dominum dicat, quem Patrem novit, ait enim: « Confiteor tibi, Pater, Domine cæli et terræ (Matth. xi, 25). » Ante Patrem dixit Sapientia suum, postea creaturæ Dominum nuncupavit. Itaque dominatum non esse ubi vero progenies est, ipse Dominus ostendit in Evangelio suo, dicens: « Quid vobis videtur de Christo? ejus Filius est? Dicunt ei: David. Ait illis Jesus: Quomodo ergo David in spiritu vocat eum Dominum, dicens: Dixit Dominus Domino meo: Sede a dextris meis? » Et addidit: « Si ergo David in spiritu vocat eum Dominum, quomodo filius ejus est? Et nemo poterat ei respondere verbum (Matth. xxii, 42-46). »

101. O quam caute propter Arianos etiam in hoc testimonio Dominus fidei prospexit! Non enim dixit: Vocat eum spiritus dominum: se quia David dixit in spiritu: ut ejus secundum carnem 569 Filius est, David scilicet, ejus etiam secundum divinitatem et Dominus et Deus crederetur. Vides igitur quia nomen pietatis et dominii (8) discretum est.

102. Et bene Dominus suum quidem Patrem, cæli autem et terræ Dominum prædicavit; ut tu cum legis et Patrem et Dominum, intelligas Patrem Filii, et Dominum creaturæ. In alio prærogativa naturæ est, in alio auctoritas potestatis; formam enim servi accipiens, eo utique Dominum vocat, quo servitutem suscepit, æqualis in Dei forma, servus in corporis; servitus enim carnis, dominatus autem divinitatis est. Unde et Apostolus ait: « Deus Domini nostri Jesu Christi, pater gloriæ (Ephes. i, 17), » hoc est, Deum assumptionis humanæ asserens, Patrem autem gloriæ. Num enim duos filios habuit Deus Christum et gloriam? Minime. Ergo si unus Dei Filius Christus, utique Christus est gloria. Quid autem ei derogas, qui Patris gloria est?

103. Si ergo et Filius gloria est, et Pater gloria; quia Pater gloriæ non potest al'ud esse quam gloria: non divisio gloriarum, sed una est gloria. Itaque

præjudicat, » etc. Reliqui mss. qui et potiores, ut in textu, nisi quod pro « quæ missum, » in quibusdam habetur « quem missum. » Non malo sensu.

(8) Quidam mss., « Patris et Domini. »

(5) Duo mss., « judicium suæ majestatis. »

(6) Big. cod., « et majores a minoribus, » alii nonnulli, et majores minoribus. » Magis commode.

(7) Vet. edit., « Sed præjudicat potestati Scripturæ, » Gill., Rom. et mss. aliquot, « Sed non

ad proprietatem naturæ gloria refertur, dominatus autem ad suscepti corporis servitutem. Si enim caro etiam justi animæ subita est, sicut scriptum est : « Castigo corpus meum, et servituti redigo » (*I Cor. ix, 27*), « quanto magis subjecta est divinitati, de qua dicitur : « Quoniam universa serviunt tibi » (*Psal. cxviii, 91*)? »

104. Una autem questione et Sabellianos et Photinianos et Arianos Dominus exclusit. Nam cum Dominum dixisse Domino dicit, Sabellius excluditur, qui eundem Patrem vult esse quem Filium. Excluditur Photinus, qui secundum carnem judicat : 9 : quia dominus David regis non poterat esse, nisi qui Deus est ; scriptum est enim : « Dominum Deum tuum adorabis, et illi soli servies » (*Deut. vi, 13*). « Nunquid contra legem propheta sentiret, qui sub lege regnaret? Excluditur Arius, qui Filium sedere audit ad dexteram Patris ; ut si ex usu argumentetur humano, ipse se perimat, et venenum sacrilegæ disputationis suæ in se refundat, ut dum inæqualitatem Patris et Filii ex consuetudine hominum interpretatur (10), in utroque a vero devius, eum præferat cui derogat, confessurus priorem quem audit ad dexteram. Excluditur etiam Manichæus : non enim negat esse se David filium secundum carnem ; utpote qui clamantibus cæcis : « Jesu, filii David, miserere nobis » (*Matth. xx, 30*) » et delectatus est fide, et stetit et curavit eos : sed negat hoc suæ esse æternitatis, si David solius filius a perfidis nominetur.

105. Nam Filius Dei est contra Ebionem (11), Filius David est contra Manichæos : Filius Dei est contra Photinum, Filius David est contra Marcionem : Filius Dei est contra Paulum Samosatenum : 570 Filius David est contra Valentinum : Filius Dei est contra Arium atque Sabellium gentilis erroris hæredes. Dominus David est contra Judæos, qui Dei Filium in carne cernentes, hominem tantummodo impio furore credebant.

106. Sed ecclesiastica fide et Dei Patris et David idem atque unus est Filius : quia incarnationis Dei mysterium universæ salus est creature ; secundum quod scriptum est : « Ut sine Deo pro omnibus gustaret mortem » (*Hebr. ii, 9*), « id est, quod creatura omnis sine passione aliqua divinitatis Dominici sanguinis relinenda sit prelio, ut alibi habet : Omnis creatura liberabitur a servitute corrupti mis » (*Rom. viii, 21*). »

107. Aliud est igitur secundum divinam substan-

(9) Id est, qui Christum antequam carnem susceperet, fuisse negat, ut alibi a nobis observatum est.

(10) Mss. aliquot, « ut Deo inæqualitatem... interpretans in utraque, » etc.

(11) Ebionem in Christo nihil agnovisse, quod non esset puri ac nudi hominis, tradit Tertullianus, lib. *de Carne Chr.*, cap. 18 ; Eusebius, lib. *in Hist.*, cap. 21 et 27 ; Epiphanius, hæres. 39 ; Augustinus, *de Hæres.*, cap. 40 ; et alii. Pauli quoque Samosatensis error fuit, quemadmodum ex Eusebii lib. v, cap. 23, et lib. vii, cap. 27, 29 et 30, cognoscere est,

Atiam, aliud secundum susceptionem carnis Filium nominari : nam secundum generationem divinam Deo Patri æqualis est Filius, et secundum susceptionem corporis Deo Patri servus est ; quia formam servi, inquit (*Philipp. ii, 7*), accepit : unus tamen atque idem est Filius. Contra autem sancto patriarchæ David secundum gloriam suam Dominus est, secundum corporalis successionis seriem filius est non desitens a se, sed nostræ jus sibi adoptionis acquirens (12).

108. Nec solum ex genere David servitutem suscepit in persona hominis ; sed etiam ex nomine (13), sicut habes : « Inveni David servum meum » (*Psal. lxxxviii, 21*) : « et alibi : « Ecce ego mitam ad vos servum meum » (*Zach. iii, 8*), « Oriens nomen est ei » (*Ibid. vi, 12*). » Et ipse Filius ait : « Sic dicit Dominus, qui fluxit me ex utero servum sibi, et dixit mihi : Magnam tibi est vocari puerum meum. Ecce posui te in testamentum generis mei, in lucem gentium, ut sis in salutem usque ad extremum terre » (*Isa. xlii, 6*). » Cui hoc dicitur, nisi Christo ? qui cum in forma Dei esset, exinanivit se, et formam servi accepit (*Philipp. ii, 6, 7*). Quid est in Dei forma, nisi in divinitatis plenitudine?

109. Disce igitur quid sit : Formam servi accepit, id est, plenitudinem perfectionis humanæ, plenitudinem obedientiæ. Ideoque dicit in Psalmo tricesimo : « Statuisti in loco spatioso pedes meos. Super omnes inimicos meos factus sum opprobrium. Illustra faciem tuam super servum tuum » (14) (*Psal. xxx, 9, 12 et 17*). » Servus dictus est homo, in quo sanctificatus est : servus homo, unctus est : servus homo, in quo factus sub lege, factus ex Virgine est ; et ut compendio dicam, servus dictus est, in quo matrem habet, sicut scriptum est : « O Domine, ego servus tuus, ego servus tuus, et filius ancillæ tuæ » (*Psal. cxv, 13*) : « et alibi : « Afflictus sum et humiliatus sum nimis » (*Psal. xxxvii, 9*). »

110. Quis nimis humiliatus est, nisi Christus, qui venit ut omnes liberaret per obedientiam ? « Sicut enim per inobedientiam unius nominis peccatores constituti sunt plurimi, ita et per unius obedientiam justi constituentur multi » (*Rom. v, 19*). » Quis calicem salutarem (*Psal. cxv, 13*) accepit, Christus princeps sacerdotum, an David, qui neque sacerdotium habuit, neque passione subit ? Quis sacrificavit hostiam laudis ?

111. Sed in hoc parum est, accipe aliud : « Custodi animam meam, quoniam ego sanctus sum » (*Psal.*

ut parum hominem Christum diceret. Abdebat tamen Verbum e cælo delapsum in Jesu habitasse, uti testatur Epiphanius, hæres. 63. Ejusdem hæretici Augustinus quoque meminit lib. *de Hæres.* cap. 44, atque alii.

(12) Hilarius lib. ii *de Trinit.* : « Potestatis dignitas non amittitur dum carnis humilitas adoptatur, » id est, incarnatione suscipitur. Quæ duo membra tam apte respondent duo lris hæc Ambrosianis, ut his Commentarii vicem prestare possint.

(13) Nonnulli mss., « sed etiam ex Domino. » Patrum congrue.

1885, 2). « Numquid de se hoc diceret David? Sed ille dicit, qui ait: « Non derelinques animam meam in inferno, nec dabis sanctum tuum videre corruptionem (*Psalm.* xv, 10). » Idem ergo utrumque dicit.

112. Addidit vero: « Salvum fac servum tuum (*Psalm.* lxxxv, 2); » et infra: « Da potestatem puero tuo, et filio ancillæ tuæ (*Ibid.* 16) » et alibi, id est, in Ezechiele: « Et suscitabo super eos pastorem unum, et reges eos servus meus David. Ipse pascet eos, et erit eorum pastor: et ego Dominus ero illis in Deum et servus meus David in medio eorum princeps (*Ezech.* xxxiv, 23, 24). » Utique David jam defunctus erat, filius Jesse. De Christo itaque dicit, qui propter nos filius ancillæ factus est, secundum formam hominis; nam secundum divinam generationem non matrem habet, sed Patrem: nec corporalis ventris est fructus, sed sempiterna Dei virtus.

113. Ergo etiam illud cum legimus quia dixit Dominus: « Tempus meum modum impletum est (*Joan.* vii, 8), » et: « Adhuc modicum vobiscum sit me (*Joan.* xiii, 33), » et: « Vado ad eum qui misit me (*Joan.* xvi, 5), et: « Clarificatus est Filius hominis (*Joan.* xiii, 30), » ad incarnationis sacramentum referre debemus. Cum autem legimus: « Et Deus clarificatus est in eo, et Deus clarificavit eum (*Ibid.* 31, 32); » quid ibi est quæstionis, ubi et Filius clarificatur a Patre, et Pater clarificatur a Filio?

114. Denique ut fidem unitatis et copulam Trinitatis aperiret, etiam ab Spiritu clarificandum esse se dixit, sicut habes: « Ille de meo accipiet, et clarificabit me (*Joan.* xvi, 14). » Clarificat ergo Dei Filium etiam Spiritus sanctus. Quomodo igitur ipse dixit: « Si ego clarificavero me ipsum, claritas mea nihilum est (*Joan.* viii, 55)? » Ergo nihil est claritas Filii? Sacrilegum est dicere, nisi referas ad carnem; quia ex persona hominis Filius loquebatur, eo quod comparatione divinitatis nulla est carnis claritas.

115. Desinant igitur impie objicere, quod in suam perfidiam retorquetur. Dicunt enim: Scriptum est: « Nunc clarificatus est Filius hominis (*Joan.* xiii, 31). » Non nego scriptum: « Clarificatus est Filius hominis; » sed videant quid sequatur (15): « Et Deus clarificatus est in eo (*Ibid.*). » Ego excusationem habeo de Filio hominis, ille de Patre non habet; quia Pater non suscepit carnem. Excusationem habeo, et non utor: ille non habet, et calumniatur. Aut simpliciter me patiaturs intelligere, aut ad carnem referre quæ carnis sunt. Pia mens, quæ leguntur secundum carnem divinitatemque, distinguit:

(14) Mss. aliquot, « servum tuum. Servus est, in quo unctus est: servus est in quo sanctificatus est: servus est, in quo creatus est, et ut compendio dicam, » etc.

(15) Veteres edit. ac plures mss., « Scriptum est enim, non nego: Nunc clarificatus est Filius hominis. Sed videant quid abjectum sit: Clarificatus est Filius hominis, Videant etiam quid sequatur. »

A sacrilega confundit, et ad divinitatis detorquet injuriam, quidquid secundum humilitatem carnis est dictum.

572 CAPUT IX.

Judæo more ordinem verborum: In nomine Patris et Filii et Spiritus sancti, objicientibus, præter responsum quod vir sanctus indicat a se jam dictum, repperit etiam Filium nunc Patrem sæpe locari.

116. [*Alias cap. IV.*] Quid quod etiam more Judæo falsi et impudentes interpretes Ariani verborum sunt divinatorum, dicentes usque adeo aliam Patris, aliam Filii, aliam Spiritus sancti esse potestatem, ut scriptum sit: « Ite, docete omnes gentes, baptizantes eos in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti (*Matth.* xxviii, 19); » et ex verborum ordine differentiam divinæ faciunt potestatis?

117. Ego autem licet hoc ipsum testimonium in superioribus libris pro unitate asseruerim majestatis ac nominis, tamen si hinc faciunt quæstionem, possum testimoniis asserere Scripturarum in plerisque locis prius Filium nominatum, postea Patrem dictum. Numquid igitur quia Filii significatio ante præmissa est, verborum, ut Ariani volunt, præjudicio Pater secundus a Filio est? Absit inquam, absit. Nescit hunc ordinem fides, nescit cisceretum Patris et Filii honorem. Non legi, non audiui, nec aliquem in Deo inveni gradum. Nusquam secundum, nusquam tertium Deum legi: primum legi, primum ac solum audiui (*Isa.* xlii, 6).

118. Si ordinis exigimus superstitionem, nec ad C dexteram Patris sedere Filius debet, nec primum se et principium debuit dicere. Male ergo Evangelista prius a Verbo, quam a Deo cœpit, dicens: « In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum (*Joan.* i, 1). » Etenim juxta humani ritus ordinem, prius Patrem debuit nominare. Nescivit etiam Apostolus ordinem, qui ait: « Paulus servus Christi Jesu, vocatus apostolus, segregatus in Evangelium Dei (*Rom.* i, 1). I » et alibi: « Gratia Domini nostri Jesu Christi, et charitas Dei, et communicatio Spiritus sancti (*II Cor.* xiii, 13). » Si verborum persequamur ordinem, in primo Filium (16) posuit, in secundo Patrem. Sed verborum ordo sæpe mutatur et ideo non debes vel de ordine, vel de gradu Patri Deo et Filio ejus facere quæstionem, cum secundum divinitatem divisio nulla sit unitatis.

CAPUT X.

*Arianos ad gentiles palam transire, dum objiciunt illa verba: Qui in me credit, non in me credit (*Joan.* xii, 44), etc. Verus loci sensus explicatur, et ne credatur Dominus nostram in ipsum fidem prohibuisse, alias ut Deus, alias ut homo locutus*

etc. Edit. Rom. cum mss. nonnullis ut in textu. Licet autem non absurda sit ejus lectio, nobis tamen altera magis arrideret, si pro « Nunc clarificatus est Filius hominis, » a primo loco positum est set, « Si ego clarificavero me ipsum, » etc. Hoc quippe modo concinnior esset orationis textus ei series.

ostenditur, Mox variis ejusdem fidei effectibus prolat s in medium, alios quoque nonnulli locos eodem modo sumendos probat.

119. Ad extremum ut Christianos se non esse manifestent, negant in Christum esse credendum, dicentes scriptum esse : « Qui in me credit, non credit in me, sed in eum qui me misit (*Joan. xii, 44*). » Hanc quo expectabam confessionem, quid me quibusdam ambagibus ludebatis ? Sciebam mihi adversum gentiles esse contentione[m] : 573 sed illi convertuntur, vos non convertimini. Illi si credant, saluum est sacramentum : vos perdidistis acceptum ; et nec ceptum fortasse, sed fictum

120. Scriptum est, inquit : « Qui in me credit, non in me credit, sed in eum qui me misit. » Sed videte quid sequatur, et videte sic quemadmodum se Dei Filius vult videri ; sequitur enim : « Et qui videt me, videt eum qui me misit (*Joan. xii, 45*). » hoc est, quia Pater videtur in Filio. Exposuit igitur id quod ante premisit, quia ille credit in Filium, qui confitetur et Patrem. Nam qui Filium nescit, nec Patrem novit : omnis enim qui negat Filium, nec Patrem habet ; qui confitetur Filium, et Filium, et Patrem habet.

121. Quid est ergo : « Non credit in me ? » Non in id quod corporaliter cernitis, non in hominem tantummodo, quem videtis : non enim in hominem tantummodo credendum asserunt, sed ut credas quia Jesus Christus ipse est Dei Filius et homo. Propter quod et utrumque ait : « A meipso non veni (*Joan. vii, 38*) » ; et alibi : « Ego sum principium quod et loquor vobis (*Joan. viii, 25*). » Quasi homo a se non venit : quasi Dei Filius non ex homine principium habet : sed sum, inquit, ipse 574 « principium quod et loquor vobis, » neque humana, sed divina sunt, quæ locutus sum.

122. Neque enim fas est credere quod negaverit in se esse credendum, cum ipse dixerit : « Ut Omnis qui credit in me, in tenebris non maneat (*Joan. xii, 46*) : » et alibi : « Hæc est enim voluntas Patris mei qui me misit, ut omnis qui videt Filium et credit in eum, habeat vitam æternam (*Joan. iii, 16* ; *vi, 40*) : » et alibi : « Creditis in Deum, et in me credite (*Joan. xiv, 11*). »

123. Nemo ergo Filium sine Patre accipiat, quia Filium legimus. Habet Patrem Filius, sed non temporalem, non ex passione, non ex conceptione, non ex gratia. Generationem legi, non legi conceptionem. Et Pater dicit, « genui (*Psal. ii, 7*) ; » non dicit, creavi : et Filius non creatorem suum Deum secundum æternitatem divinæ generationis, sed Patrem nominat.

124. Se quoque nunc ex persona hominis, nunc in Dei majestate significat : nunc unitatem sibi divinitatis cum Deo Patre vindicans, nunc fragilitatem humanæ carnis assumens : nunc doctrinam suam se non habere, nunc voluntatem suam se non

A quærere : nunc testimonium suum verum non esse, nunc verum esse significans. Nam ipse dixit : « Si ego testimonium perhibeo de me ipso, testimonium meum non est verum (*Joan. v, 31*). » Et ipse in posterioribus ait : « Et si ego testimonium perhibeo de me, verum est testimonium meum (*Joan. viii, 14*). »

125. Quomodo igitur non est verum testimonium tuum, Domine Jesu, cui qui credidit, in cruce licet positus, et inter confessi sceleris supplicia constitutus, merita latronis exuit, præmia innocentis emeruit (*Luc. xxiii, 41-43*) ?

126. Deceptus est ergo Paulus, qui ideo recepit oculos, quia credidit, quos amiserat, antequam crederet (*Act. ix, 18*) ?

B 127. Erravitne etiam Jesus Nave, qui duce[m] militiæ celestis agnovit ? Sed poteaquam credidit, 574 statim vicit, dignus qui fidei prælio triumpharet. Denique non aeratas acies in bella produxit, nec ariete, cæterisque tormentorum machinis, sed tubarum septem sacerdotalium sono, murorum hostilium septa deposuit. Ita bellum immane confecit tubæ clangor, et infula sacerdotis (*Josue vi, 20*).

128. Vidit hoc meretrix, et quæ in excidio civitatis remedia desperaret salutis, quia fides vicerat, signa fidei atque vexilla Dominicæ passionis attollens, coccum in fenestra ligavit ; ut species cruoris mystici quæ foret mundum redemptura, vernaret (*Jesue ii, 18 seq.*). Ita foris Jesu nomen (17) fuit præliantibus ad victoriam, intus species Dominicæ passionis periclitantibus ad salutem. Unde quia intellexit Rahab celeste mysterium, dicit Dominus in Psalmo, « Memor era Rahab et Babylonis, scientium me (*Psal. lxxxvi, 4*). »

C 129. Quomodo ergo non est verum testimonium tuum, Domine, nisi secundum fragilitatem hominum ? « Omnis enim homo mendax. (*Psal. cxv, 11*). »

130. Denique ut secundum hominem dixisse se demonstraret, ait : « Qui misit me Pater, ipse testimonium perhibet de me (*Joan. viii, 18*). » Verum autem est testimonium secundum divinitatem, sicut ipse ait : « Et verum est testimonium meum ; quia scio unde veni, et quo vado : vos autem nescitis unde veni, et quo vado. Vos secundum carnem judicatis (*Ibid. 14, 15*). » Non ergo secundum divinitatem, sed secundum hominem judicant, qui D putant Christo testificandi scientiam defuisse.

131. Ergo cum audis : « Qui credit in me, non credit in me (*Joan. xii, 44*) » ; et : « Qui misit me Pater, ipse mihi mandatum dedit (*Ibid. 49*) : » didicisti quo id putes esse referendum (18). Denique mandatum quod esset, ostendit dicens : « Pono animam meam, ut iterum sumam illam. Nemo tollit eam a me, sed ego pono eam a me ipse (*Joan. x, 17, 18*). » Vides etc. Minus apposite.

(16) Mss. nonnulli, « in principio Filium. »

(17) Mss. nonnulli, « Ita futuri Jesu nomen, »

(18) Quidam mss. « quod Patri sit deferendum. »

ideo dictum, ut ostenderet liberam sibi ponendæ ac resumendæ animæ potestatem, sicut ipse dixit : « Potestatem habeo ponendi eam, et potestatem habeo iterum sumendi eam. Hoc mandatum accepi a Patre meo (*Ibid.* 18). »

132. Sive igitur mandatum, sive, ut aliqui Latini coherces habent, præceptum, non utique secundum divinitatem, sed secundum incarnationem datur, ad subeundæ (19) victoriam passionis.

CAPUT XI.

Quod Christus legatur nihil a se loqui, hoc referendum ad ipsius humanitatem. Quomodo etiam secundum divinitatem audire ac videre Patrem recte dicatur, exposito, Dei Filium creaturam non esse multis coacervatis argumentis evincit.

133. [*Alia* cap. V.] An vero in hanc humilitatem Dei Filium deducemus, ut nisi quæ audierit, facere aut loqui nesciat : et præscriptum agendi loquendique ei putemus esse mensuram, quia scriptum est : « Ex me ipso non sum locutus (*Joan.* xii, 49) ; et infra : « Sicut dixit mihi Pater, ita loquor » (*Ibid.* 50) ? Sed ad obedientiam carnis, aut ad fidem unitatis ista referantur. Plerique enim doctiores et audire Filium, et dicere aliquid Filio Patrem accipiunt per 575 unitatem naturæ ; quod enim per unitatem voluntatis novit Filius Patrem velle videtur audisse.

134. Unde non officium corporale, sed arbitrium indissociabile cooperationis (20) declaratur ; neque enim verborum hic aliquem significat auditum, sed unitatem voluntatis atque virtutis, quæ et in Patre est et in Filio. Quam etiam in Spiritu sancto esse memoravit alio loco, dicens : « Non enim loquetur a se, sed quæcunque audit, loquetur (*Joan.* xvi, 13) ; » ut adverteremus quia quidquid Spiritus loquitur, loquitur et Filius : et quidquid loquitur Filius, loquitur et Pater ; quia una sententia (21) et operatio Trinitatis est. Sicut enim Pater videtur in Filio, non utique specie corporali, sed unitate divinitatis : ita etiam Pater loquitur in Filio, non temporali voce, nec corporali sono, sed operis unitate. Denique cum dixisset : « Pater qui in me manet, ipse loquitur : et opera (22) quæ ego facio, ipse facit (*Joan.* xiv, 10) ; » addidit : « Credite mihi, quia ego in Patre, et Pater in me est (*Ibid.*). Alioquin propter opera ipsa credite (*Joan.* x, 38). »

135. Hic intellectus est noster secundum divinarum seriem Scripturarum : Ariani autem qui nolunt de Deo æstimare quæ digna sunt, vel apto suis meritis confutentur exemplo, ne totum carnaliter credant ; cum ipsi patris sui diaboli opera incorpora-

A liter videant. Sicut de eorum consortibus Judæis Dominus declaravit dicens : « Vos quod vidistis patrem vestrum facientem, facitis (*Joan.* viii, 38) ; » enim utique non quia diabolum operantem viderint, sed quia arbitrio ejus (23) fecerint arguantur, invisibiliter in his secundum iniquitatem suam diabolo operante peccatum. Hoc secundum Apostolum (*II Tim.* ii, 9), propter insipientiam posuimus perfidorum.

136. Cæterum satis probatum est Scripturarum exemplis ad unitatem majestatis pertinere divinæ, quod et Pater maneat in Filio ; et ea quæ loquitur Filius, a Patre videatur audisse. Unitatem autem majestatis quibus aliis possumus intelligere, quam quod eadem Patri et Filio deferuntur ? Nam quid præcellentius potest dici, quam quod Apostolus dixit (*I Cor.* ii, 8) Dominum majestatis crucifixum ?

137. Filius ergo est et Deus majestatis, et Dominus majestatis ; sed non creaturis subiecta majestas : non ergo creatura Filius.

138. Filius paternæ est imago substantiæ (*Hebr.* i, 3) : omnis autem creatura dissimilis supernæ substantiæ, sed non dissimilis Dei Patris Filius : non ergo creatura Filius.

139. Filius non rapinam arbitratus est esse se æqualem Deo (*Philipp.* ii, 6) : sed nulla creatura æqualis Deo, æqualis autem Filius : non ergo creatura Filius.

C 140. Omnis creatura mutabilis : sed non mutabilis Dei Filius : non ergo creatura Dei Filius.

141. Omnis creatura accidentia et boni et mali recepit suæ capacitate naturæ, eademque decessionem sentit : Dei autem Filio nihil 576 potest ex ejus divinitate vel decedere vel accedere : non ergo creatura Dei Filius.

142. Omne opus suum adducet Deus in judicium (*Eccle.* xii, 14), sed Dei Filius non adducitur in judicium, quia ipse judicat : non ergo creatura Dei Filius.

143. Postremo ut unitatem intelligas, de ovibus dicens Salvator : « Nullus, inquit, rapit eas de manu mea. Pater quod dedit mihi, majus omnibus est, et nemo potest rapere de manu Patris mei. Ego et Pater unum sumus (*Joan.* x, 28-30). »

D 144. Sic vivificat Filius, ut Pater : « Sicut enim Pater suscitavit mortuos et vivificat ; sic et Filius quos vult, vivificat (*Joan.* v, 21). » Sic suscitavit Filius ut Pater. Sic conservat Filius ut Pater. Qui non impar est gratia, quomodo impar est potestate ? Sic etiam non perdit Filius, ut Pater. Et ideo ne quis vel duos deo crederet, vel discretionem potestatis

una substantia. Magis ad usum Ambrosianum accommodatur.

(22) P'om. edit. sola, « Sicut dixit mihi Pater, sic loquor ; et Pater qui in me manet, ipse facit opera. » Sic etiam supra I, c. iv, n. 68.

(23) Paris. quædam edit., *arbitrio ejus* ; rectius aliæ ac mss., *arbitria ejus*, id est voluntatem et præcepta ejus.

(19) Pauci mss., « Incarnationem naturæ subeundæ, » etc. Porro ubi Latini cod. vertunt *mandatum* sive *præceptum*, Græci habent ἐντολήν : in quam vocem observat Grotius ἐντολὴν etiam dici, ubi loens non sit imperio proprie dicto.

(20) Ita omnes edit. : plures verò ex mss. expungunt vocem *cooperationis*, ejus loco Lætiensis habet, *comperatur*, mendose.

(1) Mss. aliquot, *una essentia* ; Thuan. unus,

induceret, unum se esse cum Patre dixit. Id quem- **A** admodum potest dicere creatura? Non ergo creatura Dei Filius est.

145. Non idem est regnare et servire: Christus autem et rex est et filius regis: non ergo servus est Dei Filius. Omnis autem creatura servit; sed non servit Dei Filius, qui ex servis filios Dei facit: non ergo creatura Dei Filius.

CAPUT XII.

Superiora confirmat ex parabola divitis ad querendum sibi regnum proficiscentis, ostenditque cum regnum tradat Patri Filius, ad contumeliam non accipiendum, si omnia huic subicere Pater dicatur. Nos hic esse Christi regnum et in Christi regno, futuros aliquando in regno Dei, ubi regnat ex æquo tota Trinitas

146. Divine itaque illam parabolam induxit divitis, qui in regionem longinquam profectus est accipere regnum et reverti (*Luc. xix, 12*), se ipsum secundum substantiam divinitatis incorporationis-que describens. Ipse enim dives secundum plenitudinem divinitatis, qui pro nobis pauper factus est, cum dives esset et rex æternus, et æterno rege progenitus: peregre profectus secundum corporis susceptionem, quia vias hominis tanquam iter ingressus alienum, venit in hunc mundum, ut regnum sibi pararet ex nobis.

147. Venit ergo Jesus in hanc in terram regnum accipere de nobis, quibus ait: « Regnum Dei intra vos est (*Luc. xvii, 21*). » Hoc est regnum quod Christus accepit, hoc est, quod Patri tradidit. Nam quomodo regnum accepit, qui erat rex sempiternus? « Venit ergo Filius hominis accipere regnum, et reverti. » Noluerunt eum suscipere Judæi, de quibus ait: Illi qui noluerunt me regnare super se, adducite et interficite eos (*Luc. xix, 27*). »

148. Sequamur Scripturarum ordinem. Ille qui venit, regnum Deo Patri tradet: et cum tradiderit regnum, tunc et ipse subjectus erit ei, qui sibi subiecit omnia, ut si Deus omnia et in omnibus (*I Cor. xv, 24, 28*). Si ut Filius hominis regnum accepit Dei, Filius utique hominis etiam **577** traditurus est, quod accepit: si ut Filius hominis tradit (24), ergo et ut Filius hominis subjectionem, utique per conditionem carnis, non per majestatem divinitatis, agnoscit.

149. Et tu ad contumeliam objicis, quod ei subjecerit omnia Deus; cum audias quod regnum Filius hominis Deo tradat, et ut in superioribus di-

ximus libris, legeris: « Nemo venit ad me, nisi Pater attraxerit eum, et ego resuscitabo eum in novissimo die (*Joan. vii, 44*, « — lib. ii, cap. 4)? Si litteram sequamur, vide magis atque adverte unitatem honorificentie: et Pater subiecit Filio, et Filius Patri tradit. Dic quid sit amplius trahere, an resuscitare? Nonne secundum morem hominum ministerium trahentis, potestas est suscitantis? Sed et Filius ad Patrem trahit, et Pater ad Filium trahit: et Filius suscitatur, et Pater suscitatur. Facessant sacrilegæ commenta discretionis, ubi unitas potestatis est.

150. Tradat igitur Patri regnum suum Filius? Non deperit (25) Christo regnum quod tradit, sed proficit. Nos sumus regnum, quia nobis dictum est: « Regnum Dei intra vos est (*Cuc. xvii, 21*). » Et sumus regnum Christi ante, postea Patris; quia scriptum est: « Nemo venit ad Patrem, nisi per me (*Joan. xiv, 6*). » Cum in via sum (26), Christi sum; cum pervenire, Patris sum: sed ubique per Christo, et ubique sub Christo.

151. Bonum est in regno Christi esse, ut Christus nobiscum sit, sicut ipse ait: « Ecce ego vobiscum sum usque ad consummationem mundi (*Matth. xxviii, 20*). » Sed melius est esse cum Christo: « Dissolvi enim cum Christo esse multo melius (*Philipp. i, 23*). » Cum in hoc mundo (27) sub peccato sumus, Christus nobiscum est, ut per unius obedientiam justii constituentur multi (*Rom. v, 19*). Et si peccatum hujus mundi evasero, incipiam esse cum Christo, Denique ait: « Veniam iterum, et assumam vos ad me (*Joan. xiv, 3*), » et infra: « Volo ut ubi ego sum, et isti sint mecum (*Joan. xvii, 24*). »

152. Ergo nunc sub regno Christi sumus, dum in corpore versamur (28), et nondum forma eximur servi, quam ille cum se exinanivisset, accepit; cum vero gloriam ejus viderimus, quam habuit priusquam mundus esset, erimus in regno Dei, in quo patriarchæ sunt et prophete, de quibus scriptum est: « Cum videritis Abraham, Isaac et Jacob, et omnes prophetas in regno Dei (*Luc. xiii, 28*). » ut jam pleniore Dei cognitione potiamur.

153. Sed in Filii regno et Pater regnat, et in regno Patris Filius regnat, quia Pater in Filio, et in Patre Filius; et in quo habitat Filius, habitat et Pater, et in quo habitat Pater, habitat et Filius, sicut ipse ait: « Ego et Pater ad eum veniemus, et apud eum mansionem faciemus (*Joan. xiv, 23*). »

(25) Rom. edit. cum paucis mss., « Tradit igitur. Nec deperit. » etc. Melius autem vet. edit. cum mss. multo pluribus, *Tradat*, etc. « Iterum vero ubi omnes edit. ac plures mss., « cum in via sum; » in aliis quibusdam mss. legitur, « cum in vita sum. »

(26) Mss. aliquot, « Dum in vita sum. »

(27) Omnes edit., *cum in hoc... simus*; post quo notato puncto, ea verba superiori sententiæ subnectunt, mss. vero exhibent eam lectionem quæ est in textu.

(28) Mss. aliquot, dum in opere versamur et facto, dum formam sequimur servi. « Non satis apte.

(24) Ita vet. edit. ac plures mss., nisi quod eadem edit. nec pauci mss. habent hic et supra, « sicut Filius hominis: » ubi nos expoliis restituimus, « sic ut Filius, » et quidam virgulam præfigunt verbo *tradit*, quam alii post *tradit* ergo rejiciunt; denique sententiam edit. claudunt verbo *agnosceret*, ubi *agnoscit* habetur in dictis mss. Tres autem alii cod., « quod accepit sicut Filius hominis. Tradit ergo et Dei Filius. Hominis susceptionem... agnosce. » Neque vero ab his dissidet edit. Rom., nisi quod ita distinguit, « quod accepit: sicut Filius hominis ergo tradit et Dei Filius. Hominis vero susceptionem utique... agnosce. »

Ergo sicut una domus, ita et unum regnum. Eousque autem unum Patris et Filii regnum est, ut quod Filius tradit, Pater accipit, et quod Pater accipit, Filius non amittat. Ergo in uno regno unitas potestatis est, Nemo igitur 578 divinitatem inter Patrem Filiumque seceruat.

CAPUT XIII.

Quæ Christi subjectio sit, quesiturus, ubi subjectiones varias proposuit ac rejicit, apostolicum textum percurrit; unde impium explodit hæreticorum hæc de re opinionem. Subjectionem quæ futura significatur, divinitatis esse non posse; cum inter Patrem et Filium voluntatis summa semper fuerit concordia. Etiam eidem Filio secundum divinitatem vere omnia subjecta esse, at nondum subjecta hoc sensu dici, quod ejus mandatis non pareant omnes homines: qui postquam illis fuerint subditi, tum Christus in his subji- B

154. [Alias cap. VI.] Quod si Patri et Filio unum Dei nomen et jus est, cum Deus verus, et rex sempiternus sit etiam Dei Filius; non utique secundum divinitatem subjectus est Dei Filius. Subjectum itaque, Imperator auguste, quemadmodum debeamus accipere, consideremus.

155. Quomodo enim subjectus Dei Filius? Ut creatura vanitati? Sed impium est de divinitatis substantia tale aliquid æstimare.

156. An quemadmodum creatura omnis Dei Filius, quia æque scriptum est: « Omnia subjecisti sub pedibus ejus (Psalm. viii, 8)? » Sed non Christus sibi ipse subjectus est.

157. An quemadmodum mulier viro, sicut legimus: « Mulieris viris suis subjectæ sint (Ephes. v, 22), » et alibi: « Mulier in silentio discat cum omni subiectione (I Tim. ii, 11)? » Sed sacrilegum est vel Patri virum, vel Dei Filio mulierem comparare.

158. An quemadmodum Petrus dixit: « Subjecti estote omni humanæ creaturæ (29) (I Petr. ii, 13)? Nec sic utique Christus.

159. Vel quemadmodum Paulus scripsit: « Deo et Patri subjecti invicem timore Christi (Ephes. v, 21)? » Sed neque in suo, neque in alterius Christi timore subjectus est Filius, quia unus est Christus. Quorum verborum vim considerate, quia Patri subjecti sumus, dum etiam Christum veremur.

160. Quomodo ergo subjectum intelligimus? Totum apostolicum caput recenseamus: ut nihil videatur fraude subtractum, aut obreptione præstric-

tum (30): « Si in hac inquit, vita tantum in Christo sperantes sumus, miserabiliores sumus omnibus hominibus. Si autem Christus resurrexit a mortuis primitiæ dormientium (I Cor. xv, 19, 20)? » Videtis quoniam de resurrectione Christi tractata est disputatio.

161. « Quoniam sicut per unum hominem, inquit, mors, et per hominem resurrectio mortuorum. Sicut enim in Adam omnes moriuntur, ita et in Christo omnes vivificabuntur. Unusquisque autem in suo ordine, primitiæ Christus: deinde hi qui sunt Christi, qui in adventum ejus crediderunt. Deinde finis, cum tradiderit regnum Deo et Patri, cum evacuaverit omnem principatum, et potestatem et virtutem. 579 Oportet enim illum regnare, donec ponat omnes inimicos sub pedibus ejus. Novissime autem inimica destruetur mors; omnia enim subjecit sub pedibus ejus. Cum autem dicat; Omnia subjecta sunt ei, sine dubio præter eum qui subjecit ei omnia. Cum autem subjecta illi fuerint omnia, tunc et ipse Filius subjectus erit illi, qui sibi subjecit omnia ut sit Deus omnia, in omnibus » (I Cor. xv, 20-28) » Quod etiam ad Hebræos idem Apostolus dixit: « Nunc autem nondum videmus omnia, illi esse subjecta (Hebr. ii, 8), » accepimus apostolicæ seriem lectionis.

162. Quomodo igitur subjectum dicimus? Sabelliani et Marcionitæ dicunt quod hæc futura sit Christi ad Deum Patrem subjectio (31), ut in Patrem Filius refundatur. Si ergo ea erit Verbi subjectio, ut resolvatur in Patrem Deus Verbum: ergo et quæcunque Patri Filioque subjecta sunt, in Patrem et Filium solventur: ut sit Deus omnia et in omnibus creaturis. Sed absurdum est dicere: non igitur per refusionem subjectio. Alia sunt enim quæ subjiuntur, ea utique quæ creata sunt: et alius, cui fit illa subjectio. Conticescant itaque sævæ refusionis interpretes.

163. Atque utinam et illi tacerent, qui quoniam resolvable Dei verbum, Deique sapientiam probare non possunt, infirmitatem divinitati subjectionis ascribunt, dicentes quia scriptum est: « Cum autem subjecta illi fuerint omnia, tunc et ipse Filius subjectus erit illi (I Cor. xv, 28). »

164. Videmus igitur quia nondum subjectum, sed subjiendum esse Scriptura commemorat: ergo nunc non est subjectus Deo Patri Filius. In quo

tamen credibile est illos, quod sæpe usu venit cunctis hæreticis, in opinione responsisque suis titubasse; atque ut Patripassianorum eluderent appellationem, aliquando professos Verbum quidem ante incarnationem cum Patre idem exstisse, per incarnationem vero emanasse ex Patre, in quem consummata demum passioe fuerit resolutum. Id sane non solum cum hoc Ambrosiano loco, sed etiam cum alio lib. ii de Spiritu sancto cap. 7, pulchre concinit; potuitque fieri, ut Augustinus, cum argueret Epiphanium, ad hanc Sabellianorum forte paucorum obscuriorumque cavillationem animum non adverteret,

(29) Sic omnes edit; at e contrario miss. prope ad unum, « omni humanæ ordinationi. »

(30) Nonnulli mss., « obreptione præscriptum. »

(31) Quidam mss., « subjectio, ut resolvatur in Patrem Deus, Verbum ergo; » nonnulli etiam... « in Patre. Deus ergo Verbum: » commodius alii et omnes edit. ut in textu. Cæterum quæ hic referuntur de Sabelliana refusione Verbi in Patrem non absurdam viam nobis suppeditant Epiphanii atque Augustini inter se conciliandorum. Diximus enim supra lib. ii, cap. 9, priorem ab alio reprehensum fuisse, quod a Sabellianis Patrem negari passum asseveravit, cum scilicet Patrem, Filium sanctum in unam personam isti confunderunt. At-

igitur Filium subjectum fore dicitis? Si in divinitate, nec inobediens est, quia non est a Patre discors: nec subjectus, quia non est servus, sed unicus proprio Patri Filius. Denique cum cælum crearet, terram conderet, et potestatem exercebat et charitatem. Nulla igitur servilis in Christi divinitate subjectio. Si autem nulla subjectio, voluntas libera est.

165. Quod si eam subjectionem putant Filii, quia cum ejus voluntate omnia faciat Pater, discant hoc ipsum esse individuae potestatis argumentum; quin unitas voluntatis est, quæ non cepit ex tempore, sed erat semper. Ubi autem unitas perpetua voluntatis, non utique temporalis subjectionis infirmitas. Si enim per naturam subjiceretur, semper subjectus maneret: cum vero subjiciendus dicatur in tempore, dispensationis ergo susceptæ, non perpetuæ infirmitatis erit illa subjectio; maxime cum sempiterna Dei virtus non possit statum mutare pro tempore, nec Deo Patri ex tempore jus potestatis accidere. Nam si Filius aliquando mutabitur, ut secundum divinitatem subjiçatur: ergo et Deus Pater, si 580 aliquando plus poterit, ut subjectum secundum divinitatem habeat Filium, nunc interim minus posse secundum interpretationem vestram necesse est testimetur.

166. Quid autem culpæ commisit Filius, ut postea secundum divinitatem subjiçi posse credatur? Nunquid secundum carnem (32) ad dexteram Patris sedere præripuit, et, invito Patre, sibi prærogativam Paterni soli vindicavit? Sed ipse ait: « Omnia quæ placita sunt ei, facio semper (Joan. viii, 29). » Ergo si in omnibus Patri complacet Filius, cur subjiçetur qui ante subjectus non erat?

167. Videamus itaque ne non divinitatis illa, sed nostra fiat in Christi timore subjectio, plena gratiæ, et plena mysterii. Itaque rursus Apostolica verba pendamus. « Cum autem subjecta, inquit, illi fuerint omnia, tunc et ipse subjectus erit ei qui sibi subjiçit omnia; ut sit Deus omnia et in omnibus (I Cor. xv, 28). » Ergo quid dicis? Nunc subjecta non sunt ei omnia? non subjecti sanctorum chori? non Angeli, qui in terris posito ministrabant (Matth. iv, 11)? non Archangeli, qui etiam ad Mariam adventus Dominici prænuntii mittebantur (Luc. i, 26)? non omnis militia cœlestis? non Cherubim et Seraphim, non Throni et Dominationes et Potestates, quæ venerantur et laudant?

168. Quomodo ergo subjecta erunt? Sic utique quemadmodum ipse Dominus dixit: « Tollite jugum meum super vos (Matth. x, 29): » non enim indomiti jugum portant, sed humiles atque mansueti. Ille est plane (33) nec ipsis hominibus vilis, sed gloriosa

A subjectio; « Ut in nomine Jesu omne genua curve-
tur cœlestium, et terrestrium, et infernorum: et om-
nis lingua confiteatur, quia Dominus Jesus in gloria
est Dei Patris (Philipp. ii, 10, 11). » Ideo autem ante
subjecta non erant omnia, quia nondum recepérunt
sapientiam Dei, nondum habile jugum Verbi (34)
mentis quadam cervice portabant. « Quotquot autem,
sicut scriptum est, receperunt eum, dedit eis potes-
tatem filios Dei fieri (Joan. i, 11). »

169. Dicit aliquis: Ergo jam subjectus est Chri-
stus, quia plurimi crediderunt? Minime, quia non
in paucis est Christi subjectio, sed in omnibus. Sic-
ut enim si in me concupiscat adhuc caro adversus
spiritum, spiritus autem adversus carnem, non vi-
deor esse subjectus, etsi ex parte sim subditus: ita
quia omnis Ecclesia unum corpus est Christi quan-
dius genus dissintit humanum, Christum dividimus.
Nondum ergo subjectus est Christus, ejus non sunt
adhuc membra subjecta. Cum autem fuerimus non
multa membra, sed unus spiritus: tunc et ipse sub-
jectus erit; ut per ipsius subjectionem; sit Deus
omnia et in omnibus. »

170. Sicut autem nondum subjectus est Christus,
ita nondum perfectum est opus Patris; quia dixit
Filius Dei: « Meus eibus est ut faciam 581 vo-
luntatem Patris mei qui me misit, et perficiam opus
ejus (Joan. iv, 34). » Quid igitur questionis est,
quia in me erit Filii subjectio, in quo imperfectum
est opus Patris; quia non sum ipse perfectus? Ergo
qui imperfectum opus facio Patris, ipse Filium facio
esse subjectum? Sed non est injuria ista, sed gra-
tia; quia in eo quod subjiçimur, noster utique, non
divinitatis est profectus; ut subjiçiamur legi, sub-
jiçiamur gratiæ. Quoniam ante, sicut ipse dixit Apo-
stolus, sapientia carnis inimica erat in Deum:
« Legi enim non erat subdita (Rom. viii, 7): » nunc
autem jam per Christi est subdita passionem.

CAPUT XIV.

*Prosequitur captam difficultatem, et Christum non
nisi secundum carnem subjectum docet: sed ipsum
dum carne subjiçeretur, præbuisse tamen signa di-
vinitatis. Repugnare ut secundum hanc subjiçia-
tur: humanitatem vero quam adoptavit, ita in no-
bis subditam esse, quo pacto in eadem ejus huma-
nitate exaltatur et nostra. Denique quando futu-
ra sit eadem illa Christi subjectio, explicatur.*

171. Et tamen ne quis calumniatur, videte quid
D divinitus inspirans Scriptura præcaverit, ostendit
enim nobis in quo subjectus erit Deo Christus, dum
docet in quo sibi universa subjecerit. Ideoque dicit:
« Nunc autem non videmus omnia ei subjecta (Hebr.
ii, 8). » Nam paulo minus quam angelos minoratum
vidimus Jesum propter passionem mortis. Ostendit
itaque minorem factum in carnis susceptione. Quid,

plane, in nonnullis legitur plena: reliqui vero ut
edit. omnes præ se ferunt, « Nec est plane angelis,
nec ipsis hominibus, » etc.

(34) Nonnulli mss., « non domabili jugo, » etc.;
minime male, si domabili cum cervice, non autem
cum jugo construatur.

(32) Omnes edit., « secundum divinitatem; »
omnes mss., « secundum carnem. » Consequenter
autem Rom. edit. cum paucis mss., « ut invito
Patre... vindicaret, » ubi cæteræ ac plures mss. ut
in textu.

(33) Ita mss. plures et potiores, nisi quod pro

igitur impedit quin etiam subjectionem in carnis assumptione significet, per quam subjiacet tibi omnia, dum in ipsa Patri Deo est ipse subjectus?

172. Consideremus itaque ejus subjectionem: « Pater, inquit, meus, si vis, transfer entem hunc a me: verum non mea voluntate, sed tua fiat (*Luc.* xii, 42). » Ergo secundum humanæ naturæ assumptionem erit illa subiectio; quia sicut legimus: « Specie inventus ut homo, humilavit semetipsum, factus obediens usque ad mortem (*Phil.* ii, 8) »; subiectio utique obedientiæ est, obedientia mortis, mors assumptionis humanæ; assumptionis ergo humanæ erit illa subiectio. Nequaquam igitur divinitatis infirmitas, sed dispensatio ista pietatis est.

173. Vide quam non timeam eorum propositiones. Illi obijciunt subjiendum Patri Deo, ego lego Mariæ subditum matri; quia scriptum est de Joseph et Maria; « Et erat subditus illi (*Luc.* ii, 51). » Aut si hoc putant, dicant quia hominibus erat subiecta divinitas.

174. Non igitur præjudicet quia subjectus dicitur, cui non præjudicat, quia servus legitur, quia crucifixus asseritur, mortuus prædicatur. Qui cum moreretur, vivebat; cum subjiiceretur, regnabat; cum sepeliretur, resuscitabat; ac subjectum se potestati præbebat humanæ, alias se Dominum majestatis declarabat æternæ. Erat sub iudice, et ad dexteram Dei solum sibi iudex perpetuus vindicabat. Scriptum est denique: « Amodo videbitis Filius hominis sedentem ad dexteram virtutis Dei, et venientem in nubibus cœli (*Matth.* xxvi, 64). » Vapulabat a Judæis, imperabat angelis: natus 582 ex Maria sub lege erat, ante Abraham supra legem erat (*Galat.* iv, 4). In cruce venerandus natura: denique sol refugit, terra contremuit, conticuerunt angeli (*Matth.* xxvii, 51). Cujus igitur passionem elementa videre timuerunt, hujus generationem videre potuerunt? Et in quo subjectionem corporis non tulerunt, in eo subjectionem naturæ venerabilis sustinebunt?

175. Sed cum unius naturæ sint Pater et Filius et Spiritus sanctus, utique non erit Pater sibi ipse subjectus. Et ideo non erit in eo subjectus Filius, in quo cum Patre unum est; ne per unitatem divinitatis videatur et Pater Filio esse subjectus. Ergo sicut in illa cruce non divinitatis plenitudo, sed nostra fragilitas erat subdita: ita etiam postea subiectus erit Filius Patri, in nostræ utique participatione naturæ; ut, subjectis carnis illecebris, non divitiæ sint cordi (35), non ambitio, non voluptas: sed omnia nobis Deus sit, si per omnia quantum capere possumus, ad ejus imaginem, similitudinemque vivamus.

176. Ad communitatem igitur beneficium transivit a specie; quia in sua carne naturam totius humanæ carnis edomuit. Et ideo juxta Apostolum: « Sicut portavimus imaginem hujus terreni, porte-

mus et imaginem hujus celestis (*I Cor.* xv, 49). » Quod utique nisi per interiorē non potest evenire. Deponentes igitur universa, hoc est, illa quæ legimus: « Iram, animositatem, blasphemiam, turpiloquium (*Coloss.* iii, 8); » et sicut infra dictum est: « Exspoliantes nos veterem cum actibus suis, induamus novum, qui renovatur in agnitionem, secundum imaginem ejus qui creavit eum (*Ibid.* 9, 10). »

177. Et ut scires, quia cum dicit: « Ut si Deus omnia et in omnibus (*I Cor.* xv, 28), » a Deo Patre non separet et Christum, ipse ad Colossenses dicit: « Ubi non masculus, inquit, et femina, Judæus et Græcus, Barbarus et Scythæ, servus et liber: sed omnia et in omnibus Christus (*Coloss.* iii, 11). » Ergo etiam ad Corinthios dicens: « Ut si Deus omnia et in omnibus, » et unitatem et æqualitatem cum Deo Patre complexus est Christi: quia nec a Patre Filius separatur. Et similiter sicut Pater omnia et in omnibus, ita omnia in omnibus etiam Christus operatur. Si ego Christus quoque in omnibus omnia operatur (*I Cor.* xii, 6), non utique in divinitatis majestate subjectus est, sed in nobis. Quomodo autem subjectus et in nobis, nisi eo modo quo minor angelis factus est, in corpis scilicet sacramento? In eo enim nondum subiecta ei omnia videbantur, quæ creatori suo a principio sui utique serviebant.

178. Quod si quæsieris quemadmodum sit subjectus in nobis, ipse ostendit dicens: « In carcere eram, et venistis ad me: infirmus eram, et visitastis me. Quod enim uni horum minimorum fecistis, mihi fecistis (*Matth.* xxv, 30, 37). » Infirmum audis, et non moveris: subjectum audis, et moveris; cum in eo infirmus, in quo subjectus, in quo peccatum atque maledictum pro nobis factus est.

179. Sicut igitur non propter se, sed propter nos peccatum atque maledictum factus est: ita non pro se, sed pro nobis erit subjectus in nobis, non in natura subjectus æterna, neque 583 in natura maledictus æterna: « Maledictus enim omnis qui pendet in ligno (*Galat.* iii, 13). » Maledictus, quia nostra maledicta suscepit: subjectus quoque, quia subjectionem nostram ipse suscepit, sed in servilis formæ assumptione, non in Dei majestate; ut dum ille nostræ fragilitatis se præberet in carne consortem, nos in virtute sua divinæ faceret consortes naturæ (*II Petr.* i, 4). Non quo aut hoc nobis cum superna Christi generatione naturale consortium, aut divinitatis in Christo sit illa subiectio: sed sicut in illo per carnem illam, quæ est pignus nostræ salutis, sedere nos in cœlestibus Apostolus dixit (*Ephes.* ii, 6), utique non sedentes; sic et ille per nostræ assumptionem naturæ dicitur subjectus in nobis.

180. Quis enim tam demens qui putet, ut supra

(35) Omnes edit. cum uno alterove mss., « non cupiditas dominetur cordi; » alii mss. multo plures ac probatiores, ut in textu.

diximus (cap. 5 et seq.), quod ad dexteram Dei Patris sedes sibi venerabilis debeatur; cum licet etiam (36) secundum carnem Christo ea a Patre, generationis tamen supernae et aequalis potentiae deferatur? Angeli adorant, et tu tibi praesumptione sacrilega solium Dei sternis?

181. Scriptum est, inquires, quia « cum mortui essemus peccatis, convivificavit nos (37) in Christo, ejus gratia estis salvi facti; et simul suscitavit, simulque fecit sedere in caelestibus, in Christo Jesu (Ephes. ii, 5, 6). » Agnosco scriptum: sed non ut homines sedere ad dexteram sibi patiatur Deus, sed ut in Christo sedere: quia ipse est omnium fundamentum, et ipse est caput Ecclesiae (Ephes. v, 23), in quo communis secundum carnem natura prerogativum sedis caelestis emendit: in Christo enim Deo caro, in carne autem humani natura generis omnium hominum particeps honoratur.

182. Sicut nos ergo in illo sedemus per corporae communitatem naturae (38), ita et ille qui per susceptionem nostrae carnis maledictum pro nobis factus est; cum maledictum utique in benedictum Filium Dei non cadat: ita, inquam, et ille per obedientiam omnium erit subjectus in nobis: cum Gentilis crediderit, cum Judaeus agnoverit, quem crucifixit; cum Manichaeus adoraverit, quem in carne venisse non credidit; cum Arius omnipotentem confessus fuerit, quem negavit; cum postremo in omnibus fuerit sapientia Dei, justitia, pax, charitas, resurrectio. Per sua igitur opera Christus et genera diversa virtutum erit in nobis Patri subitus; cum vitiis abdicatis, et feriente delicto, unus in omnibus Deo coeperit in uno sensu populorum omnium spiritus adherere, tunc erit Deus omnia et in omnibus (I Cor. xv, 28).

CAPUT XV.

Superius disputata strictim resumit, ex unitate divinae potestatis in Patre ac Filio quatenusque de Filii subjectione dicuntur ad solam referenda humilitatem scite colligens: quod praeterea ex charitate, quae eadem utriusque est, confirmat.

183. Conclusionem igitur totius absolutionis breviter colligamus. Unitas potestatis opinionem injuriosae subjectionis excludit: evacuatio 584 potestatum, et victoria de morte quaesita, triumphatoris utique non minuit potestatem: subjectionem operatur obedientia obedientiam Christus assumpsit, obedientia usque ad crucem, crux ad salutem. Ergo ubi opus, ibi et auctor est operis. Cum igitur omnia Christo subiecta fuerint per obedientiam Christi, ut in nomine ejus omnes genu flectant, tunc erit ipse omnia in omnibus; nunc enim, quia non omnes credunt, non videntur omnes esse subiecti. Cum omnes ergo crediderint, et Dei fecerint voluntatem,

(36) Ita mss. magno consensu: edit. vero, « non debeatur, cum scilicet etiam, » etc.

(37) Omnes edit., « inquirunt, quod cum mortui essetis peccatis, convivificavit vos; » omnes mss., « inquires, quia, » etc.

A erit omnia et in omnibus, Christus: cum Christus fuerit omnia et in omnibus, erit omnia et in omnibus Deus; quia Pater manet semper in Filio. Quomodo ergo infirmitatis arguitur qui redemit infirmos?

184. Ac ne forte illud ad infirmitatem Filii referas, quod scriptum est quia subiecit ei Deus omnia; discere quod omnia sibi etiam ipse subiecerit; scriptum est enim: « Nostra autem conversatio in caelis est; unde et Salvatorem expectamus Dominum Jesum, qui transfigurabit corpus humilitatis nostrae, conforme ut fiat corpori gloriae suae secundum operationem, quo possit etiam subicere sibi omnia (Philipp. iii, 20, 21). » Didicisti ergo quod omnia possit sibi ipse subicere, secundum operationem utique divinitatis.

185. Discere nunc quoniam secundum carnem omnia subiecta accipiat, sicut scriptum est: « Qui operatus est in Christo, suscitans eum a mortuis, et constituens eum ad dexteram suam in caelestibus, supra omnem principatum, et potestatem et virtutem et dominationem, et omne nomen quod nominatur non solum in hoc saeculo, sed etiam in futuro; et omnia subiecit sub pedibus ejus (Ephes. 20, 22). » Secundum carnem igitur ei omnia subiecta tradentur, secundum quam et a mortuis suscitatus est, et secundum animam humanam ac rationabilem subjectionem.

186. Divine plerique (39) interpretantur quod scriptum est: « Nonne Deo subiecta erit anima mea (Psalm. lxi, 2)? » animam dixit, non divinitatem; animam, non majestatem. Et ut sciremus quod Dominus per Prophetam de susceptione naturae est locutus humane, addidit: « Usquequo adjicietis super hominem (Ibid. 4)? » secundum illud quod ait in Evangelio: « Quid me quaeritis interficere hominem (Joan. xii, 40)? » Et addidit: « Verumtamen pretium meum voluerunt repellere, eucurrerunt in siti, ore suo benedicebant, et corde suo maledicebant (Psalm. lxi, 5). » Judaei enim, reportante Juda pretium, recipere noluerunt (Matth. xxvii, 6), eucurrentes in siti amentiae, quia spiritalis potus gratiam recusarunt.

187. Haec est pia subjectionis interpretatio. Etenim cum Domine passionis hoc munus sit, utique in quo passus est, in hoc erit subjectus in nobis. Querimus qua causa? Ut neque angeli, neque virtutes, neque altitudo, neque profundum, neque praesentio, neque futura, neque creatura alia separa e nos possit a charitate Dei, quae est in Christo Jesu (Rom. viii, 38, 39). Videamus itaque ex his quae diximus, nullam exceptam esse creaturam: sed istis, quos supra dixi omnia, si qua est, annumeratam esse.

(38) Vel. edit., « per corporeae commune naturae: » Rom. « communione naturae; » mss. aliquot, « per corpus commune naturae; » reliqui nobiscum faciunt.

(39) Nonnulli mss., « Domini jure plerique. »

503 188. Simul etiam illud est considerandum, quod cum in superioribus dixerit : « Quid nos separabit a charitate Christi (*Ibid.* 35)? » subter posuit : « Neque mors, neque vita, nec alia creatura separare nos poterit a charitate Dei, quæ est in Christo Jesu (*Ibid.* 38, 39). » Videmus ergo eandem charitatem Dei esse, quæ Christi est. Denique non otiose posuit charitatem Dei, « quæ est in Christo Jesu (*Ibid.* 39). » ne separatam Dei et Christi intelligeres charitatem. Nihil autem est quod charitas dividat, nihil quod divinitus sempiterna non possit, nihil quod lateat veritatem, fallat justitiam, prætereat sapientiam.

CAPUT XVI.

Arianos a Spiritu sancto per David condemnatos, quippe qui scientiæ Christi derogare audeant. Locum ad illis ad hoc citatum suspitione corruptionis minime carere; sed ut maxime careat, distinguendam esse vocem Filius; Christo enim ut Dei Filio scientiam deesse non posse, cum sit sapientia; nec partis ullius cognitionem, cum omnia creavit. Eum qui sæcula fecerit, futurum non posse non cognoscere, et multo minus diem iudicii. Sive quid magnum sit ea cognitio, sive quid parvum, eam Filio non negandam; imo neque etiam Spiritui sancto. Denum his addit varia signa quibus hæc scientia inesse Christo intelligi potest.

189. [*Alias cap. VII*] Unde execrabiles eos qui ista commemorant, et a Spiritu sancto esse damnatos scire debemus. Quos enim alios, nisi specialiter Arianos propheta condemnat, qui dicunt quod Dei Filius nesciat tempora et annos? Non enim est aliquid quod ignoret Deus: est autem Deus Christus, et altissimus Christus; ipse est enim super omnia Deus.

190. Videte quemadmodum sanctus David huiusmodi homines qui Dei Filio scientiam derogent, perhorrescat; sic enim habes: « In laboribus hominum non sunt, et cum hominibus non flagellabuntur; ideo obtinuit eos superbia eorum, cooperti sunt iniquitate et impietate sua; prodiit quasi ex adipe iniquitas eorum, pertransierunt in dispositionem cordis (*Psal.* LXXII, 5, 7). » Utique eos condemnat qui ex dispositione cordis æstimanda quæ divina sunt, arbitrantur: nam Deus nec dispositioni est subiectus, nec ordini (40); quando etiam ipsa quæ sunt in usu hominum, et successione generis humani (41), non semper aliqua solemnisi disposi-

lione rationis, sed plerumque secretis latentibusque decursa mysteriis, evenire cernamus.

191. « Cogitaverunt, inquit, et locuti sunt nequitiam, iniquitatem in Excelsum locuti sunt, posuerunt in celum os suum (*Ibid.* 8). Videmus itaque quod impij sacrilegij reos damnet, qui ex similitudine humane nature dispositionem sibi arrogant cœlestis arcani.

192. Et dixerunt: « Quomodo scivit Deus? et si est scientia omnis in Altissimo (*Ibid.* 11)? » Nonne hæc quotidie prestrepunt Ariani, scientia omnem in Christo esse non posse? Quia ipse, inquit, dici et horæ se professus est esse ignarum. Nonne dicunt: Quomodo scivit, qui eum non potuisse scire commemorat, nisi quæ audierit et viderit (42)? et ea quæ spectant ad divinæ unitatem nature ad infirmitatem sacrilega interpretatione derivant.

193. Scriptum est, inquit: « De die autem illo et hora nemo scit, neque angeli cœlorum, nec Filius, nisi solus Pater (*Marc.* xiii, 32). » Primum veteres non habent codices Græci quia nec Filius (43) scit: sed non mirum si et hoc falsarunt, qui Scripturas interpolare divinas. Qua ratione autem videatur adjectum, proditur, dum ad interpretationem tanti sacrilegij derivatur.

194. Pone tamen ab evangelistis scriptum. Medium utique nomen est Filii: nam et Filius hominis dicitur ut secundum imprudentiam assumptionis nostræ (44) diem futuri iudicii nescisse videatur. Quomodo enim nesciret diem Dei Filius, cum in ipso sint thesauri sapientiæ et scientiæ Dei absconditi (*Coloss.* ii, 3)?

195. Quæro autem utrum ex substantia, an ex accidenti habuerit scientiam; omnis enim scientia aut ex natura, aut ex disciplina est. Ex natura suppetit, ut equo currere, pisci natere; hæc enim faciunt antequam discant: ex disciplina rursus suppetit natere homini; nam nisi didiceret, scire non poterit. Cum ergo mutis animantibus suppetat ex natura facere et scire quæ non didicerint, quid censes de Dei Filio, utrum ex institutione, an ex natura habeat scientiam? Si ex institutione, an ex natura habeat scientiam? Si ex institutione: ergo non est natus sapientia, et ex processu cœpit esse perfectus, nec erat semper. Quod si naturalem scientiam habet, utique perfectus in principio erat, perfectus

(40) Mss. nonnulli, « subiectus, nec cordi. »

(41) Ita vet. edit. ac plures mss.; at Rom. edit. cum aliis, « successione fruuntur humana. »

(42) Quædam edit., « nisi quæ didicerit. »

(43) Hilarius cap. 26 in Matth. « De fine, » inquit, « temporum eorum sollicitudinis nostræ ademit, diem illum dicens nemini esse cognitum, et non solum angelis, sed etiam sibi ignoratum. » At licet ita disserat in Matthæum, hinc tamen minime probatur eum hæc verba, « nec Filius, » legisse apud eundem evangelistam, cum ita ratiocinari potuerit ex aliis istis, « nisi solus Pater; » vel certe alludere ad locum Marci, ubi exhibentur. Verumtamen nec apud hunc eadem legisse videtur Ambrosius; alioqui enim hæreticis expedita fuisset responsio hæc ipsa in Marci Evangelio exstare. Hie-

ronymus quoque idem quodammodo indicat in eundem vers. 36 cap. xxiv Matth. cum ex eo quod memorate verba non reperiuntur in Græcis et maxime in Adamantii et Pierii exemplaribus, argumentum elicit adversus Arium atque Eumomium: quibus utique ut huius rationis vim eliderent, sufficiebat, si apud Marcum eadem habebantur. Quod autem Erasmus in eundem Matthæi locum autumat has ipsas voces e textu Matthæi sublatis fuisse, cum a Marco ejusdem Matthæi breviatore referantur; is merito reprehenditur a Grotio in eum locum, easdem potius ex Marco in Matthæum a librariis translatas affirmante. Sed ipsum consulere lectori licet.

(44) Rom. edit. sola, « imprudentiæ assumptionem nostræ. »

ex Patre processit; et ideo præsencia non eguit A futurorum.

196. Non ergo nescivit diem; neque enim sapientiae Dei est ex parte scire, et ex parte nescire. Nam quomodo potest nescire partem, qui fecit omnia, cum minus sit scire, quam facere? Multa enim scimus, quae facere non possumus: nec eodem modo omnes scimus, sed ex parte cognoscimus. Novit enim ventorum vim, stellarumque cursus aliter rusticus, aliter civitatis incolae, aliter gubernator. Etsi non omnes norunt omnia, tamen nosse dicuntur: solus autem plene novit ille, qui fecit omnia. Novit gubernator quanta vigilia procedat Aeturus (45), 587 quales ortus exploret Orionis; non tamen colligationes Vergiliarum (46), ceterarumque stellarum aut numerum novit, aut nomina, sicut ille, « Qui numerat multitudinem stellarum, et omnibus his nomina vocat (*Psal.* cxlvi, 4): » quem utique non fallit operis sui virtus.

197. Quomodo enim vultis haec fecisse Dei Filium? Numquid quasi annulum (47), qui non sentit quod exprimit? Sed omnia in sapientia Pater fecit (*Psal.* ciii, 24), id est (48), omnia per Filium fecit, qui est virtus Dei et sapientia (*I Cor.* i, 24): sapientiae autem id convenit, ut suorum operum et virtutes norit et causas. Et ideo non potuit creator omnium ignorare quod fecit, nescire quod ipse donavit; novit ergo diem quem fecit.

198. Sed dicis, quia praesentem novit, nescit futurum. Licet inepta sit propositio, tamen ut de Scripturis satisfaciam tibi, discas quia non solum praeterita fecit, sed etiam quae futura sunt, sicut scriptum est: « Qui fecit quae adventura sunt (*Isa.* xlv, 11). » Et alibi ait Scriptura: « Per quem et facta sunt saecula, splendor est gloriae, et character substantiae ejus (*Hebr.* i, 2, 3). » Saecula enim et praeterita et praesentia et futura sunt. Quomodo ergo facta sunt quae futura sunt; nisi quia operatoria virtus et scientia comprehendit numerum omnium saeculorum? Sicut enim vocat quae non sunt, tanquam quae sunt (*Rom.* iv, 17): sic et fecit quae futura sunt, tanquam quae sint; quia non contingit ut non sint, sed necessario (49) sunt futura, quae

(45) Aeturus, qui et Bootes et Aetophylax vocetur, constellatio septentrionalis, primum atque ultimum nomen hinc adeptus est, quod retro et quasi ad caudam Ursae positus sit, quemadmodum etiam Bootes dicitur quod sequi ac regere plaustrum coeleste videatur. Orion a multitudinis aquarum nomen obtinuit, quod oriatur hiemali tempore, et pluvias tempestatesque eiere existimetur. Postremo Vergiliae a Latinis idcirco, quod vere ortum suum habeant, fuerunt nominatae; sicut et a Graecis Pleiades, quod simul appareant, unde Ambrosius noster nominat colligationes, sive, ut in mss. quibusdam legitur, « colligationes Vergiliarum. »

(46) Pauci mss., « colligationes Vergiliarum. »

(47) Annulum signatorium intellige, qui expressam sui in ceris relinquit imaginem.

(48) Mss. aliquot, « in sapientia perfecit, id est, » etc.

esse praecipit. Ergo qui fecit quae futura sunt, eo genere quo sunt futura cognovit.

199. Si hoc de saeculis, multo magis de iudicii credendum est die; eo quod cognitionem ejus habeat Dei Filius tanquam a se jam factae; quia scriptum est: « Dispositione tua permanebit dies (50) (*Psal.* cxviii, 91). » Nec solum permanet dixit, sed etiam *permanebit*; ut ejus dispositione quae ventura sunt, gubernentur. Quae disposuit ergo, non novit? « Qui plantavit aurem, non audiet? qui finxit oculum, non considerat (*Psal.* xciii, 9)? »

200. Videamus tamen ne quid forte magnum sit, quod creatorem suum potuerit praeterire; et tamen elegant utrum quasi magnum aliquid et praestantius putent esse quam caetera: an quasi minimum atque abjectum? Si minimum atque abjectum non est injuria, ut nostro usu loquar, vilia et exigua nescire; nam cum potentiae sit scire quae maxima sunt, despexisse magis videtur degeneris operis vilitatem. Fastidio igitur absolutus est, non potestate fraudatus.

201. Quod si magnum et summum arbitrantur scire iudicii diem, dicant quid Deo Patre majus aut melius sit. Patrem igitur Deum novit, ut ipse ait: « Nemo novit Patrem nisi Filius, et cui voluerit Filius revelare (*Matth.* xi, 27). » Patrem, inquam, novit et diem nescit? Sic ergo creditis 588 quia Patrem revelat, et diem non potest revelare?

C 202. Deinde quia gradus quosdam facitis; ut Patrem Filio, Filium Spiritui praefertis; dicite mihi utrum Spiritus sanctus noverit iudicii diem; nihil enim de eo scriptum est hoc loco. Negatis profecto. Quid si doceo quod noverit? Lectum est enim: « Nobis autem revelavit Deus per Spiritum suum; Spiritus enim omnia scrutatur, etiam alta Dei (*I Cor.* ii, 10). » Utique quia alta Dei scrutatur, cum Deus noverit iudicii diem, etiam Spiritus novit. Novit enim omnia quae Deus novit, sicut Apostolus declarat dicens: « Quis enim scit hominum quae sunt hominis, nisi spiritus hominis qui in ipso est? Sic et quae Dei sunt, nemo cognovit, nisi Spiritus Dei (*Ibid.* ii, 11). » Videte igitur, ne aut negando (51)

D (49) Coll. unus, « non quia contigerit ut jam sint, sed quia, » minime male.

(50) Rom. edit. sola, « permanet dies. Nec solum permanet, sed etiam permanebit, (dixit autem: Permanet, quia prophetis etiam futura praesto sunt in spiritu) ut ejus, » etc. Sed manifestum est huiusmodi interpolatione Ambrosianam corrumpi sententiam, ac S. doctorem scripsisse, « permanebit dies, » quamvis ipsemet in *Psal.* cxviii communem secutus fuerit lectionem.

(51) Ita mss. plures ac probatiores: alii vero et cum eis Gill. ac Rom. edit., « ne negando et Patrem scire. Quae Dei sunt. Contitendo igitur quae Spiritus... Spiritum Filio praefertis. » Minus concinne. Porro apud Amerb. et Eras. lacuna est ab initio huius num. usque ad locum de quo agimus.

Spiritum sanctum scire, negetis et Patrem scire; **A** quia quæ Dei sunt, cognovit et Dei Spiritus: quæ autem non cognovit Spiritus Dei, utique Dei non sunt: aut confitendo quia Spiritus Dei novit quod negatis Filium scire, contra vestram assertionem Spiritum Filio præferatis. Verum non solum sacrilega ista, sed etiam inepta dubitatio.

203. Nunc consideremus quibus modis scientia colligatur, et ostendamus ipsum Filium demonstrasse quod et diem sciret. Quod enim scimus, aut tempore, aut loco, aut signis, aut personis declaramus, aut ordine. Quomodo igitur nescivit iudicii diem, qui et horam iudicii, et locum, et signa expressit et causas?

204. Denique sic habes: « In illa hora qui fuerit in tecto, non descendat tollere vasa de domo sua; et qui in agro, similiter non redeat retro (*Luc. xvii, 31*) ». Eousque igitur futurorum norat periculorum eventus, ut etiam præsidia periclitantibus demonstraret.

205. An poterat Dominus diem ignorare, qui ipse de se dixit quia Filius hominis Dominus est Sabbati (*Matth. xii, 8*)?

206. Locum quoque etiam alibi designavit, cum sibi structuras templi ostendentibus discipulis, diceret: « Videtis hæc omnia? Amen dico vobis, non relinquetur lapis super lapidem, qui non destruat (*Matth. xxiv, 2*). »

207. De signo quoque interrogatus ab apostolis respondit: « Videte ne seducamini. Multi enim venient in nomine meo, dicentes quia ego sum Christus (*Luc. xxi, 8*); » et infra: « Terræ motus, inquit, magni erunt per loca singula, et fames, et pestilentia, terroresque de cælo, et signa magna erunt (*Ibid. 11*). » Itaque et personas expressit et signa.

208. Quo autem modo, vel circumdaturus exercitus Jerusalem dicat (*Luc. xix, 43*), vel implenda tempora gentium (*Luc. xiii, 24*), et quo ordine, Evangelicæ utique lectionis attestatione reseratur. Scivit ergo omnia.

589 CAPUT XVII.

Quod Christus diem iudicii revelare noluerit, in hoc nostræ utilitati consultum esse. Illud alia Domini sententia declaratur; nec non et Pauli loco plane simili. Urgentibus vero cur ita responderit discipulis ac si nescisset, alii loci quibus Patri eadem tribui videtur ignoratio, opponuntur: ex quibus si ignorantiam impotentiamve in Patre illi admittant, hinc in Filio eandem quæ in Patre substantiam admittendam esse contra ipsos arguit Ambrosius; nisi tamen malint mendacii accusare Filium; cum neque in hunc neque in Patrem cadat falle-

(52) Ne cui videatur obscurum quod Ambrosius diem iudicii Christo cognitum fuisse exinde probet, quia dominus est etiam Sabbati; advertendum hanc mentem esse doctoris nostri, Christum scilicet ea quorum fuerit ipse dominus, ignorare haudquaquam posse: eum autem diei iudicii dominum esse ex eo doceri, quod sit dominus etiam Sabbati, qui dies et

re, sed memoratis locis utriusque unitas designetur.

209. Sed quaerimus qua ratione designare momenta noluerit. Si quaeramus, non ignorantia invenimus esse, sed sapientia. Nobis enim scire non proderat: ut dum certa futuri iudicii momenta nescimus, semper tanquam in excubiis constituti, et in quadam virtutis specula collocati, peccandi consuetudinem declinemus; ne nos inter vitia dies Domini deprehendat. Non enim prodest scire, sed metnere quod futurum est; scriptum est enim: « Noli alta sapere, sed time (*Rom. xi, 20*). »

210. Nam si diem designasset expresse, uti ætati hominum quæ proxima erat iudicio, videretur disciplinam præscripsisse vivendi; superioris temporis aut justus esset remissior, aut peccator securior. Namque adulter nisi quotidianam pœnam metuat, non potest ab adulterandi cupiditate desinere (53): nec latro obsessorum saltuum secreta deserere, nisi sciat sibi momentis omnibus imminere supplicium. Plerumque enim quibus incentivum est impunitas, timor tædio est.

211. Ideo ergo dixi quia scire non proderat, imo proderat ignorare; ut ignorantes timeremus, ut observantes emendaremur, sicut ipse dixit: « Estote parati, quia nescitis qua hora Filius hominis venturus est (*Matth. xxiv, 44*). » Namque miles nisi bellum in manibus esse cognoscat, prætereundum non novit in castris.

C 212. Unde alibi quoque ipse Dominus interrogatus ab apostolis, inquam, qui utique non sicut Arius intelligebant, sed Filium Dei futura scire credebant; nam nisi hoc credidissent, nunquam interrogassent: interrogatus ergo quando restitueret regnum Israel, non se nescire dixit, sed ait: « Non est vestrum scire tempora et annos quæ Pater posuit in sua potestate (*Act. i, 7*). » Attende quid dixerit: « Non est vestrum scire. » Lege iterum: « Non est vestrum. » *Vestrum* dixit, non meum jam enim non secundum perfectionem, sed secundum profectum humani corporis ac nostræ animæ loquebatur. *Vestrum* ergo dixit, non meum.

213. Quod et Apostolus secutus: « De temporibus autem et momentis, fratres, non habetis, inquit, opus ut vobis scribam (*I Thess. v, 1*). » Itaque ne Apostolus quidem ipse Christi servus dixit se nescire momenta, sed non opus esse doceri populum **590** qui semper spiritalibus munimentis esse debet armatus: ut virtus Christi in unoquoque prætendat. Cum autem dicit Dominus: « De temporibus quæ Pater posuit in sua potestate, » utique non

aliorum omnium præstantissimus, et resurrectionis, ut idem Ambrosius sæpius tradit, figura est. Quæ vero de destruendis Hierosolymis subjiunguntur, spiritaliter intelligenda noscas e lib. x in Lucam, num. 15 et sequentibus.

(53) Vet. edit., *adulterandi cupiditatem desinere*; Rom.,... *relinquere*: mss. vero ut in contextu,

potest exsors esse scientiæ paternæ, ejus nequam exsors est potestatis; cum potestas ex sapientia et virtute gignantur, quod utrumque Christus est.

214. Sed quæritis qua causa non ita discipulis negavit, quasi sciret et nollet dicere: sed neque Angelos, neque Filium scire memoraverit (*Marc. xii, 32*)? Interrogabo vos et ego, qua causa in Genesi Deus dicat: « Descendam itaque, ut videam secundum clamorem illorum venientem ad me, si consummabuntur: sin autem, ut sciam (*Gen. xvi, 21*)? » Qua causa etiam Scriptura de Domino dicat: « Et descendit Dominus videre civitatem et turrin, quam ædificarent filii hominum (*Gen. xi, 5*)? » Qua causa etiam dicat Propheta in Psalterio: « Dominus respexit super filios hominum, si est intelligens, aut requirens Deum (*Psal. lvi, 3*): » quasi et illic si non descenderet Deus, et hic si non prospiceret Dominus, aut opera hominum ignoraret aut merita?

215. Sed etiam in Evangelio habes secundum Lucam, quia Pater dicit: « Quid faciam? Mittam Filium meum dilectissimum, forsitan hunc verebuntur (*Luc. xx, 13*). » Secundum Matthæum autem et secundum Marcum habes: « Quoniam misit unicuique filium suum, dicens: Verebuntur filium meum (*Matth. xxi, 37 Marc. xii, 6*). » In uno libro dicit: « Forsitan verebuntur, » et quasi nesciens dubitat; nam hic sermo dubitantis est: in duobus autem aliis libris: « Verebuntur, inquit, filium meum: hoc est, confirmat reverentiam deferendam.

216. Sed neque dubitare Dei est, neque falli: dubita enim, qui ignorat quod futurum est: fallitur autem, qui aliud prædixit, et aliud est secutum. Quid autem evidentius, quam quod Scriptura habet Patrem dixisse de Filio et aliud accidisse eadem Scriptura testatur? Ille dixit: « Verebuntur Filium meum. » Filius autem vapulavit, illusus est, crucifixus est, mortuus est (*Matth. xxvii, 29, 33, 50*); multoque illis servis qui prius fuerant destinati, graviora secundum carnem passus est. Fefellit igitur Pater an ignoravit, vel subvenire non potuit? Sed verus nescit fallere, scriptum est enim: « Fidelis Deus qui non mentitur (*Tit. i, 2*). » Quomodo autem ignoravit, qui novit omnia (*Dan. xiii, 42*)? Aut qui non potuit, qui omnia potest?

217. Tamen si aut ignoravit, aut non potuit (facilius enim acquiescitis, ut dicatis Patrem ignorasse, quam confiteamini Filium scisse), videtis quia ex hoc ipso unius substantiæ est Filius cum Patre; si quemadmodum Pater (54), ita et Filius, ut secundum vestram insipientiam loquar, aut non

(54) Omnes edit. et pauci mss., « ex hoc ipso quod unius substantiæ est Filius cum Patre, sic quemadmodum, etc. » reliqui mss. nobiscum faciunt. Et recte quidem; non enim supponebant adversarii Filium cum Patre unius esse substantiæ, ut hinc adversus eos argueret Filium perinde ac Patrem aut non omnia novisse, aut non omnia potuisse: sed e converso exinde quod illi eundem

A omnia novi, aut non omnia potest. Non sum enim avrarus aut præceps circa Filii laudes, ut plus audeam dicere Filium posse quam Patrem, qui nullam inter Patrem et Filium discretionem facio potestatis.

218. Sed fortasse dicatis, non ita dixisse Patrem, sed de Patre Filium fefellisse. Jam ergo 591 non solum infirmitatis Filium, sed etiam sacrilegii et mendacii arguitis. Veruntamen si non creditis de Patre Filio, nec de eo credatis; si enim fallero nos voluit, quia dixit dubitasse Patrem, quasi nesciret quod esset futurum: fallere ergo etiam de se nos voluit, qui futura nescire se dixit, multoquo tolerabilius ad pudorem, si ignorantiam ante prætendit, quod de se facit, quam si contrario promissus lusus (55) videatur effectu, quod de Patre prædicavit.

219. Sed neque fallitur Pater, neque fallit Filius: verum ea est in Scripturis consuetudo divinis, sicut et superiora, et multa alia exempla testantur, ut Deus dissimulet se nescire quod novit: Et in hoc ergo unitas divinitatis, et unitas dispositionis (56) in Patre probatur et Filio, si quemadmodum Deus Pater cognita dissimulat, ita Filius etiam in hoc imago Dei, quæ sibi sunt nota dissimulet.

CAPUT XVIII.

Dominici ad apostolos responsi causam allaturus, primo illud indulgentiæ Christi acceptum refert, mox alia quorundam ratione proposita, germanam hanc esse profitetur, quod idem Dominus ex humano affectu locutus fuerit. Inde colligit scientiam Patris ac Filii æqualem esse, atque adeo non minorem Patre Filium. Postea ubi textui quo dicitur minor, atque equalis traditur, apposuit; Arianorum de Filio judicantium temeritatem castigat, et cum illum impie minorem astruerent, ipsum pie lapidem abs se dici ostendit.

220. Edoctum est igitur non ignorasse Dei Filium quæ futura sunt. Quod si fatentur, et ego, ut jam respondeam qua ratione neque angelos, neque Filium, sed Patrem scire memoravit (*Marc. xii, 32*), solemnem ejus in discipulos charitatem etiam in hoc loco et gratiam recognosco, quod ex frequentia ipsa debet omnibus esse jam cognitum. Mavult enim Dominus nimio in discipulos amore propensus, potentibus his quæ cognitu inutilia judicaret, videri ignorare quod noverat, quam negare, plusque amat nostram utilitatem instruere, quam suam potentiam demonstrare.

221. Sunt tamen plerique non ita timidiore, ut ego, malo enim alta timere, quam sapere: sunt tamen plerique eo freti, quod scriptum est: « Et

scientiæ ac potentiæ defectum in Patre admittebant, quem contendeant esse in Filio, hinc sequi affirmant unam ac eandem utrique inesse substantiam.

(55) Quædam edit., « contrario promissus lusus. »

(56) Mss. duo, « et unitas dispensationis; » unus, « disputationis. »

Jesus proficiebat aetate et sapientia et gratia apud Deum et homines (*Luc. ii, 52*), « qui dicunt confidenter quod secundum divinitatem quidem ea quæ futura sunt, ignorare non potuit, sed secundum nostræ conditionis assumptionem ignorare se quasi Filius hominis ante crucem dixit. Etenim cum Filium dicit, non quasi de alio dicit; nam ipse est et Dominus noster Dei Filius, et Filius Virginis: sed medio verbo nostrum informat affectum, ut quasi hominis filius secundum susceptionem nostræ imprudentiæ, vel profectus, non 592 plene adhuc scisse omnia crederetur; non enim est nostrum scire quæ futura sunt (57). Eadem igitur videtur ignorare conditione, qua proficit: nam quomodo secundum divinitatem proficit, in quo habitat plenitudo divinitatis (*Coloss. ii, 9*)? Aut quid est quod nesciat Dei Filius qui dicebat: « Quid cogitatis mala in cordibus vestris (*Matth. ix, 4*)? » Quomodo nesciat, de quo dicit Scriptura: « Jesus autem norat cogitationes eorum (*Luc. vi, 8*)? »

222. Hæc tamen alii dicant: ego autem ut ad superiora redeam, qui proposuerim scriptum quia pater dixit: « Fortasse reverebuntur filium meum (*Luc. xx, 13*); » quod utique ideo arbitror positum ut quia de hominibus loquebatur Pater, humano locutus videatur affectu: multo magis arbitror quia Filius qui cum hominibus conversatus est, et hominem egit, et carnem suscepit, nostrum assumpsit affectum; ut nostra ignorance nescire se diceret, non quia aliquid ipse nesciret. Nam etsi homo in veritate corporis videbatur, erat tamen vita, erat lux, et virtus exibat de eo, quæ vulnera sauciorum majestatis suæ auctoritate sanabat (*Luc. vi, 19*).

223. Advertis ergo quæstionem vobis esse sublatam, cum et Filii dictum ad susceptionem integræ conditionis referatur humanæ, et de Patre ideo scriptum sit, ut vel sic calumniari Filio desinatis.

224. Nihil ergo fuit quod ignoraverit Dei Filius, nihil enim fuit quod ignoraverit Pater. Quod si nihil et Filius ignoravit, ut jam concludamus, dicant in quo eum minorem velint videri. Si minorem generavit Deus Filium, minus contulit; si minus contulit, aut minus voluit, aut minus potuit: sed nec infirmus nec invidus Pater; quia nec voluntas ante Filium, nec potestas; in quo enim minor, qui omnia habet quæ Pater habet (*Joan. xvi, 15*)? Nam et omnia a Patre jure generationis accepit, et totum Patrem gloria suæ majestatis expressit.

(57) Omnes edit. ac mss. aliquot. « Non est vestrum scire: » cæteri mss., « non enim est nostrum scire. » Multo concinnius; est quippe ratio superioris illius, « nostrum informat affectum, ut quasi, etc. » Illam porro quorundam opinionem qua Christum tempore suæ missionis secundum naturam humanam de facto nonnulla ignorasse, ac vere scientia profecisse affirmabant, ut in fide quodammodo periculosam, sibi non probari declarat Ambrosius. Quapropter qui eandem vulgo sequuntur heterodoxi, quin sanctum Doctorem hæc parte contrarium habeant, negare non pos-

A 225. Scriptum est, inquit. « Quoniam Pater major me est (*Joan. xiv, 28*). » Sed scriptum est: « Non rapinam arbitratus est se esse æqualem Deo (*Philipp. ii, 6*). » Scriptum est quod propterea volebant illum Judæi occidere, quia Filium se dicebat Dei, æqualem se faciens Deo (*Joan. v, 18*). Scriptum est: « Ego et Pater unum sumus (*Joan. x, 39*). » Unum legunt, multa non legunt. Numquid ergo et minor et æqualis per naturam eandem potest esse? Sed aliud ad divinitatem refertur, aliud ad carnem.

226. Minorem dicunt: quæro quis mensus sit, quis tam exaltati cordis, qui velut ante tribunal suum Patrem Deum et Filium constituit: ut de prælatione dijudicet? « Non est exaltatum cor meum, neque in vanum elatisunt oculi mei, » David dicit (*Psal. cxxx, 1*). Rex David exaltare cor metuit in rebus humanis, nos exaltamus adversus divina secreta. Quis igitur judicat de Dei Filio? Throni, Dominationes, Angeli, Potestates? Sed famulantur 593 et serviunt Archangeli, sed ministrant Cherubim et Seraphim, sed laudant. Quis igitur judicat de Dei Filio, cum legerit quia ipse Pater noverit Filium, non judicet; « Nemo enim novit Filium, nisi Pater (*Matth. xi, 27*). » Novit, inquit, non judicat. Aliud est nosse, aliud judicare. Habet Pater in se scientiam, Filius supra se non habet potestatem. Et rursus: « Nemo novit Patrem, nisi Filius; » ipse novit Patrem, sicut eum Pater novit.

C 227. Sed didis quia minorem se dixit (*Joan. xiv, 28*): dixit, et lapidem. Plus dicis, et impie calumniari: minus dico, et pie astruo. Minorem dicis, et supra angelos confiteris: ego minorem angelis dico, et non derogo; quia non divinitatem arguo, sed misericordiam prædico.

CAPUT XIX.

Conversus ad Deum Patrem vir sanctus, cur Filium eo minorem non statuatur, exponit: tum asserit suum non esse ut metiatur Dei Filium; cum angelo metiri tantum Jerusalem datum fuerit, imo et forte Christo ut homini: sed Arium Satanæ imitatore se præbuisse. Temere igitur de divina generatione disputari: cum tantum humanæ signum per Isaiam sit propositum; nec debeat comparatio fieri in divinis. Postremo quantum fugienda sit Arii arrogantia, variorum Scripturæ exemplorum oppositione demonstrat.

D 228. Ad te nunc, omnipotens Pater, cum lacrymis verba converto. Ego te quidem inaccessibilem, incomprehensibilem, inestimabilem prompte dixe-

sunt. Neque vero timendum fuerit, ne illa dissimulatio quam admittit, videatur conjuncta mendacio. Etenim præterquam quod attemperabat se iis quos alloquebatur, quibus debita non erat ista cognitio; ipsemet ut homo loquebatur, id est, ut præditus anima rationali, cui naturaliter minime competeat futura cognoscere, licet eadem ex Verbi unione non ignoraret. Quo sensu etiam interpretari possis Athan. orat. 4ta ad. Arian.; Hilar. lib. ix de Trinit.; Basil. epist. 201, et Gregor. Nazian. orat. 36, et alios.

rim: sed Filium tuum minorem non ausim dicere. Nam cum illum splendorem glorie, et imaginem substantiæ tuæ legerim (*H. br.* i, 3); vereor ne minorem imaginem tuæ dicendo substantiæ, minorem substantiam tuam dicere videar, ejus imago sit Filius, cum plenitudo tuæ divinitatis omnis in Filio sit. Immensum te Filiumque tuum et Spiritum sanctum, in circumscriptum, inestimabilem, inenarrabilem legi frequenter, credo libenter. Et ideo testificare non possum, ut examinare possim.

229. Esto tamen, spiritu ausuque temerario metiri te velim; unde, queso, te metiar? Funiculum agrimensorium vidit propheta (*Ezech.* xi, 3), quo metiebatur angelus Jerusalem. Metiebatur tamen angelus, non Arius: metiebatur Jerusalem, non Deum. Et fortasse nec Jerusalem metiri poterat angelus; vir enim erat. Denique sic habes: « Et allevavi oculos, et vidi: et ecce vir, et in manu ejus funiculus agrimensorius (*Ibid.*). » Vir erat, quia typus suscipiendi corporis declarabatur. Vir erat ille, de quo est dignum: « Post me venit vir, cujus non sum dignus solvere corrigiam calceamenti ejus (*Joan.* i, 27). » Ergo Christus in typo Jerusalem metitur, Arius Deum (58).

230. Et Satanas transfiguratur se in angelum lucis (*I Cor.* xi, 14); quid mirum si Arius suum imitatur auctorem, ut usurpet illicita? Licet quod pater suus diabolus per semetipsum non fecit, intolerabiliore 594 iste sacrilegio divinorum sibi scientiam secretorum, et supernæ generationis arcana presumat; diabolus enim verum Dei Filium fatebatur, Arius negat.

231. Si ergo metiri te, omnipotens Pater, non quæro, possumne sine sacrilegio de tuæ generationis disputare secreto? Possumne dicere quod aliquid inter te et Filium tuum plus minusve sit; cum ipse qui ex te natus est, dixerit: Omnia quæ Pater habet mea sunt (*Joan.* xvi, 13)? Quis me constituit judicem aut divisorem de rebus humanis? Hoc Filius dicit, et nos inter Patrem et Filium divisionem nobis et judicium vindicamus? Bona pietas arbitros refugit etiam in divisione patrimonii. Nos ergo erimus arbitri, ut inter te et Filium tuum increatæ majestatem substantiæ (59) dividamus?

232. « Generatio, inquit, hæc generatio nequam est: signum quærit, et signum non dabitur ei, nisi signum Jonæ prophete (*Luc.* xi, 29). » Signum utique datur non divinitatis, sed incarnationis. Denique de incarnatione dicturus ait: « Pete tibi signum (*Isa.* vii, 11). » Et cum ille dixisset: « Non petam, neque tentabo Dominum (*Ibid.* 12), » responsum est: « Ecce virgo in utero accipiet (*Ibid.*

(58) Vel. edit., *Non Arius Deum*; Rom. cum mss. aliquot sustulit negationem, quod et sequimur. Nonnulli tamen alii mss. negationem habent, sed vocem Deum non agnoscunt, haud malo sensu.

(59) Mss. aliquot, « increatæ majestatis substantiam. »

(60) Ita Rom. cum parte mss.; vel. autem edit. cum aliis cod. scriptis, « Videro tamen..., de te

14). » Ergo signum divinitatis videre non possumus, mensuram quærimus? Vae misero mihi, impie discutere nudemus, quem digne rogare non possumus?

233. Viderint tamen (60) quid faciant Ariani: ego te, Pater, si majorem omnibus dixerò, injurioso te tuis operibus comparavi: si majorem Filio, ut Arius asserit, impie judicavi. De te prior erit illa sententia, nam neque ulla fieri potest nisi ex comparatione prælatio, neque præferri quisquam, nisi de quo prius fuerit judicatum.

234. Jurare nobis per eælum non licet (*Matth.* v, 34), judicare de Deo (61) licet: sed Filio tuo soli judicium de omnibus detulisti.

235. Joannes carnem Domini baptizare metuebat, Joannes prohibebat dicens: « Ego a te debeo baptizari, et tu venis ad me (*Matth.* iii, 14)? » et ego Christum judicio meo subdam?

236. Moyses excusat (62) sacerdotium, Petrus imperatum in ministerio declinat obsequium: Arius scrutatur etiam alta Dei? Sed non Arius Spiritus sanctus: sed Ario et hominibus dictum est: « Altiora te ne quesieris (*Eccli.* iii, 22). »

237. Moyses vultum Domini prohibetur videre (*Exod.* xxxiii, 23): Arius meruit videre secretum. Moyses et Aaron in sacerdotibus ejus, Moyses qui cum Domino apparet in gloria; Moyses ergo illo posteriora tantummodo Dei in typo vidit: Arius totum Deum facie ad faciem comprehendit. « Sed nemo, inquit, videre potest faciem meam, et vivit (*Exod.* xxxiii, 20). »

238. Paulus etiam de inferioribus dicit: « Ex parte cognoscimus ut ex parte etiam prophetamus (*I Cor.* xiii, 9). » Arius dicit: Ex toto Deum, non ex parte cognovi. Inferior ergo Paulus, quam Arius; et vas electionis ex parte scit, vas perditionis totum scit: Scio, inquit, hominem, sive in corpore, 595 sive extra corpus nescio, Deus scit, quoniam raptus est in paradysum, et audivit verba ineffabilia (*I Cor.* xii, 3, 4). Paulus raptus usque ad tertium cælum, se ipsum nescivit: Arius in stereore voluntatis Deum scivit. Paulus dicit de se ipso: « Deus scit, » Arius de Deo dicit: Ego novi.

239. Sed non Arias raptus in eælum, quamvis eum secutus sit qui jactatione damnabili divina præsumeret, dicens: « Ponam thronum meum super nubes, et ero similis altissimo (*Isa.* xiv, 14), » sicut enim ille dixit: « Ero similis Altissimo: sic et Arius altissimum Dei Filium sui similem vult videri: quem non in divinitatis æternæ majestate veneratur, sed ex carnis infirmitate metitur.

prius erit, » etc.

(61) Omnes edit., « judicare de Dei Filio, » mss. contra prope ad unum, « judicare de Deo. »

(62) Vel. edit., « Moyses excusat, » Rom. edit., « se excusat, Petrus, » etc., mss. autem nonnulli, « Moyses se excusat sacerdotio, Petrus, » etc., plures ac potiores ut nos in textu. Infra vero ubi omnes edit. ac plures mss. exhibent « in ministerio, » quidam alii cod. præferunt, « in mysterio. »

IN LIBROS DE SPIRITU SANCTO ADMONITIO.

--

Gratianus Augustus, cum primos duos libros *de Fide* ab Ambrosio per litteras peteret, cum etiam, ut in Admonitione ad illud opus observavimus (*Supr.* pag. 429), rogaverat, ne de Spiritu sancti divinitate commentationem quoque scribere gravaretur. Tam pia Caesaris voluntati morem non gerere sancto præsuli non licebat; morum tantum postulaverat (Epist. ad Gratian.), ut destinatam disputationem magis serio medicaretur. Illam igitur in tres libros abs se divisam, suprema manu imposita, quamprimum misit ad imperatorem.

Primo libro præmittit exordium (Prolog. n. 1 *et seq.*) quo Gedeonem non tantum Christi figuram liberato suo populo, præ se tulisse, verum etiam ingenti illo prodigio roris modo in vellus, modo in arcam decidentis, effusionem sancti Spiritus a Judæis ad Christianos quandoque transferendam, et cujus opera novissime tot hominum millia in Ecclesie gremium revocati essent, expressisse pulchre demonstrat (*Ibid.* num. 5, 17). Hinc argumentum suum aggressus, supra conditarum rerum ordinem, ac vere Deum esse Spiritum sanctum probat (cap. 1, 3), ex eo potissimum, quod in Evangelio « peccatum in Spiritum » negatur in hoc futurove sæculo remittendum. Addit eundem in sacris codicibus appellari Dei Spiritum, locutum esse per prophetas atque apostolos, infinitamque ipsius bonitatem juxta in sanctificatione creaturarum innotescere, ac in sui effusione per omnes locos atque homines simul didita, immensitatem, immutabilitatem, æternitatem (cap. 4, 10). Et hoc mystici unguenti, de quo Scriptura loquitur, expositione confirmato, substantialem ejus cum aliis duabus personis unitatem aperit (cap. 11); cui unitati missionem adversarii omnino negat (cap. 12), cum inter divinas omnes personas unitas intercedat pacis, gratiæ, charitatis, ac cæterarum dotum et qualitatum (cap. 13 *et seq.*).

In ipso libri secundi exordio, proposita non multis verbis Samsonis historia, docet (Prolog.) prospere illum dum Spiritus sanctus ei adfuit, semper egisse: improspere autem, ubi primum eodem præsidio destitutus est. Postea declarato ipsam hanc Spiritus sancti virtutem eandem esse quæ Patris et Filii, nec diversum ipsius atque illorum consilium, astruit nostram omnium vitam non magis in hoc esse positam, ut illos cognoscamus, quam ut ipsum, cujus operatione perinde atque amborum vivificamur (cap. 1, 4). Sub hæc postquam eum rerum conditorem, atque adeo adoratione colendum esse multis asseruit (cap. 5), objectionibus quibusdam expeditis, in Ecclesia constituenda unam Spiritui cum Patre ac Filio voluntatem vocationem, et præceptionem fuisse planum facit (cap. 6, 10). Deinde hunc ipsum nec Patri nec Filio scientia decedere ubi firmatum est (cap. 11), nonnullæque circa eam rem difficultates evolutæ (cap. 12), eidem institutionem prophetiæ atque apostolatus tanquam ipsi cum duabus personis communem vindicat (cap. 13): unde unam esse trium illarum operationem scite colligit.

Continuatur in tertio libro cæptum in superiore argumentum, et non solum prophetarum apostolorumque, sed et ipsius quoque Domini missionem ad Spiritum referendum esse statuitur (cap. 1, 2, unde tamen non putandum est ullam ad Filium redire subjectionem, cum ipsemet Spiritus etiam mittatur a Patre et Filio. In hoc itaque nihil præterunitatem divinitatis intelligendum, sicut nec in hisce locutionibus, quæ « digitus, dextera, et manus » vocatur, non secus atque ibi « arguere, judicare, vindicare, contristari, tentare » significatur (cap. 3, 9). Fusior exurgit (cap. 10, 11) disputatio de Joannis verbis, « Spiritus est Deus, » quæ Evangelii diptychis sacrilega temeritate expunxerant: quo quidem loco non secus ac quibusdam aliis quos suppeditant Paulinæ epistolæ, Spiritus divinitas validissime comprobatur (cap. 12, 14). Ostenditur autem (cap. 13, 15) ne tres Dii vel Domini ob hoc dicantur, periculum non esse: quandoquidem divinæ tres personæ eadem constant sanctitate atque natura (cap. 16, 17). Postremo revocatis tanquam in fascem præcipuis totius commentationis capitibus, nonnullis illorum denuo tractatis et assertis, opus coronatur (cap. 18 *et seq.*).

Illud vero non aliter inscriptum oportere, quam « De Spiritu sancto » ex iis, quæ hæcenus explicata sunt, liquido constat, quamvis tamen confiteamur et apud quosdam scripturos (Ivo, *Decret.* part. II, cap. 7, Grat. etc.) citatum reperiri sub titulo « De Trinitate, » et in codicibus non paucis eandem præfigi tribus his libris, non secus ac quinque superioribus inscriptionem. In utroque opere cum eisdem adversariis confligitur, videlicet cum Arianis, qui Spiritum asserebant Filio inferiorem esse, tametsi puros Pneumatomachos certis locis aggrediatur (lib. III, cap. 15 et al.). Hos libros non nisi post memoratos quinque *de Fide* lucubratos esse nemo non videt, id ergo unum superaddimus, quanquam Gothorum rex Athanericus, qui Constantinopoli obiit vii Kal. Febr. an 381, jam tum e vivis excesserat, cum illud operis edidit sanctus Doctor, eum tamen nihil dum rescisse de morte Petri Alexandrini, sed nec de Gregorii abdicatione, qua novæ Romæ patriarchatu cessit in synodo in generali illic habita: cujus synodi cum nulla in hisce libris exstet mentio, illos sub medium annum 381 ad ualidum adductos liquet.

Verum enim vero Hieronymiana censura librorum de Spiritu sancto, quos tacito scriptoris nomine, paulo severiore obelo fodit, nobis haud paulum facessit negotii. Volunt plerique non alium hic designari

quam Ambrosium, quod de re ut quisvis tutius ferre valeat iudicium, neve eludere difficultatis nodum ipsimet videamur, locum integrum hic subicimus: « Malum alieni operis interpret existere, quam ut quidam faciunt informis cornicula alienis me coloribus adornare. Legi dudum ejusdem libellos de Spiritu sancto, et juxta comiti sententiam ex Græcis bonis Latina vili non bona. Nihil ibi dialecticum, nihil virile, nihil districtum, quod lectorem vel in gratias ad assensum trahat: sed totum faccidum, molle, nitidum atque formosum et exquisitis hinc inde odoribus pigmentatum. Dylimus vero meus oculum habens sponsæ... Certe qui hunc legerit, Latinorum facti cognoscat, et contemnet rivulos, cum cœperit haurire de fontibus (*Epist. ad Paulinum*, huic Operi præfixa). » Quis commentationem ullara durioribus verbis unquam traduxit?

Rufinus, cum simulas inter ipsum atque Hieronymum oborta esset, summa cum indignatione in eum ob illam ipsam sententiam insurgens: « Sed quoniam polliciti sumus, inquit, probaturos nos quomodo laceret virum omnium admiratione dignum Ambrosium episcopum, qui non solum Mediolanensis Ecclesiæ, verum etiam omnium Ecclesiarum columna quædam, et turris inexpugnabilis fuit (lib. II *Invectiv. in Hieronymum*). » Et multis interjectis pergit in hunc modum: « Auditis quemadmodum quem corvum ante dixerat et totum tenebrosum, nunc interum corniculam dicat alienis se pennis vel coloribus depingentem, et quam turpiter laceret, et nihil virile dicat habere virum, qui ad Ecclesiarum Christi gloriam electus a Deo est, qui in testimoniis Domini locutus est in conspectu persecutorum regum, et non est confusus. Ambrosius sanctus de Spiritu sancto non solum verbis sed et sanguine suo scripsit. Obtulit enim persecutoribus sanguinem suum quem in se fudit, sed a Deo ad alios adhuc reservabatur labores. Quod etiamsi secutus est Græcos catholice nostrorum scriptores, et aliquid de eorum scriptis præsumpsit, non continuo hæc debuit tua summa esse cura, hic labor, hoc studium, ut pro hac causa interpretareris librum Didymi de Spiritu sancto, ut illius furta cognoscerentur.... Si ergo neque tanto ac tali viro Ambrosio pepercesti, etc. »

Baronius, cum persuasum haberet Ambrosium non exiguum Operis sui partem a Basilio mutuatum esse, Rufinum insinulavit (*Ad ann.* 381) calumnie in Hieronymum, quippe quod hic prius suæ Didymiani libri interpretationi, quam ab illo conderentur isti tres libri, manum admoverit. Verum ut omittamus Hieronymi versionem non nisi post Damasi obitum absolutam esse, atque adeo post vulgatam ab annis jam aliquot Ambrosii incubationem, quis unquam credat Rufinum tam atroce accusationem, nisi rem ipsam certissimam exploratissimamque habuisset, tanta confidentia intentaturum fuisse Hieronymum, qua erat vehementia et animo parum ad injuriam dissimulandam nato, sibi temperaturum, quin accusatori suo meritam calumnie notam infligeret, cum tamen impositum sibi hoc tantum crimen nusquam depellat?

At enim nihil opus est his conjecturis, nam quisquis cum Didymi tractatu Ambrosianum contenderit, comperiet non pauca ex illo in hunc translata esse, ut puta quæ de Spiritus sancti effusione (lib. I, cap. 5, 7), sanctificatione (lib. II, cap. 11, 12), scientia, donisque (lib. I, cap. 13 *et seq.*) disputantur, quibus etiam locum prophetiæ Amos (lib. II) jungas licebit. Neque tamen ita Didymo adiectus fuit Ambrosius noster, ut quæ in aliorum scriptis argumento suo congruere existimabat, decerpere inde, operique suo inserere fastidiret. Itaque cum eam Patres Florentini (sess. 22, cap. 3) plurima Basilio debere animadvertissent (lib. II, cap. 8 *et seq.*), non injuria affirmaverunt ipsum tres libros Basilii *De Spiritu sancto* exposuisse: quorum sententiam seculum videmus magnum Baronium. Occurrunt præterea petitiæ ex Athan., Gregorio Nyss., nonnullisque aliis probationes; ut non absurde quisvis iudicet doctorem nostrum, dum scriptioni suæ operam daret, præstantissimas quasque commentationes, quæ in eandem materiam editæ fuerant, ob oculos sibi proposuisse.

Quonquam autem quæ in rem suam facere putat, hinc inde carpit: non tamen temere ac promiscue delapsas, ut narrat Hieronymus, ab aliis avibus. Esopiciæ corniculæ instar diripit plumas: sed potius apes industriæ ac diligentis more, florum plantarumque, unde mella sua colligat, succos distinguens, alia tollit, alia respuit, quædam imitat, quedam transponit, non pauca demum profert de suo, quæ apud aliorum auctorum neminem reperias. Verum tamen etiam i nihil haberetur in hisce libris, quod in aliorum non legeretur: haud propterea videretur consecrarium omnia ex alienis scriptis desumpta esse. Quis enim nescit sæpius contingere, ut qui in eodem desunt aut argumento, etsi nunquam inter se animi cogitata communicaverint, plurima tamen efferant longe simillima, maxime vero si unusquisque probationes suas ex iisdem fontibus, ut puta e Scripturæ divinæ oraculis, ducat, atque hauriat.

Quapropter ingenue fateamur Rufinum inligatione sua ultra quam par fuit, abreptum esse, cum Hieronymum criminatus est, quasi eo tantam conatulo, Didymi libros in Latinam linguam converterisset, *ut illius*, Ambrosii scilicet, *furta cognoscerentur* (*Ibid. cit.*). Sed rursus non dissimulabimus memoratam Hieronymi censuram, si vere Ambros. illa perstringebat, exaggerationis modum haud parum esse prætergressam. Nec sane hic dissensurum a nobis fuisse putamus ipsum Baronium, quandoquidem (*Ad ann.* 385) in accusatione, quod eum Hieronymus Romanam ibidem tradidit Ecclesiam, apertam hyperbolen agnoscere non dubitavit. Enim vero neque concedi potest sanctum præsulem Didymianam commentationem eo modo expilasse, quo illud actum indicare videtur citatus Doctor. Et certe ut magis dialecticum sese Didymus præbet, quam Ambrosius, hujus lumen Dilectio nobilior est, oratio copiosior,

ordo concinnior, quique argumentationes utriusque attentiore animo perpenderit, facile agnosceret hunc non minus valide propositum suum assequi atque conficere, quam Didymum. Non igitur absurdum fuerit, si Hieronymum idem dixerimus hoc loco passum, quod solent ii qui auctores in quos aliquid studii, atque operæ posuerunt, nimis encomiis cumulasse minime contenti, etiam editis ab aliis de eadem materia lucubrationes, infra quam veritas atque æquitas sunt, deprimunt.

Quo cum ita sint, quisquis verum ac legitimum de hac Ambrosii mentione iudicium ferre voluerit, æquiores aestimatores sibi duces in hoc eligit, sacra scilicet concilia (*Florent. sess. 22, et cæst.*), multosque doctissimos viros (*Cassiod. in Instit. div. litt. cap. 16 et al.*), qui testimonium atque auctoritatem illorum proponentes, quanti eos facerent, ostenderunt. At imprimis præsto nobis est, quem Stridonensi præbytero opponamus, Hipponensis præsul, cujus in polemicis operibus sane quam exercitissimi sententia illa est de hoc opere: « Sanctus Ambrosius, cum agat rem magnam de Spiritu sancto, ut eum Patri et Filio demonstret æqualem, submisso tamen dicendi genere utitur, quoniam res suscepta non ad ornamenta verborum, aut ad flectendos animos, rerum documenta desiderat (*lib. iv De Doctr. Christ. c. 21, n. 46*). » Quod quidem iudicium, quo vix aliud cum Hieronymiano magis pugnare potest, nemo dixerit a discipulo ad præceptoris gratiam latum: quando et per se summo opere moderatum est, et Augustino ex Ambrosii tractatibus alii erant ad manum, quos in submissæ dictionis specimen proponeret, si hunc « flaccidum, molle, nitidum atque formosum » existimasset.

SANCTI AMBROSII

MEDIOLANENSIS EPISCOPI

DE SPIRITU SANCTO

LIBRI TRES (1).

AD GRATIANUM AUGUSTUM.

LIBER PRIMUS.

596-99 PROLOGUS.

In Gedeonis electione Dominicæ incarnationis figuram fuisse: in hædi sacrificio, peccatorum per Christi corpus expiandorum: in vituli, profanorum sacrorum abolendorum: in trecentis denique militibus futuræ per crucem redemptionis. Quod plura petierit signa idem Gedeon, mysterii fuisse, per velleris enim siccitatem ac madefactionem, Judæorum infidelitatem, gentiumque vocationem significatus: per rorem autem pelvi exceptum, pedum apostolorum ablutionem. Hæc sibi pedum mundari sordesorat Ambrosius, simulque Christi benignitatem laudat. Quam utile sit hanc imitari! Eandem aquam a Dei Filio missam in orbem mirabiles conversiones operari: sed ab alio mitti non posse, cum sit effusio Spiritus sancti, qui alienæ potestati non subieitur.

1. Hierobaal cum sub arbore, ut legimus (*Judic. vi, 11*), quereu, tritici messem virga cæderet, accepit oraculum, ut a potestate alienigenarum in liber-

A tatem Dei populum vindicaret. Nec mirum si est electus ad gratiam, cum sub umbra jam tum sacræ crucis et venerabilis sapientiæ prædestinato incarnationis futuræ mysterio constitutus, feracis segetis sensibilia de latibulis frumenta produceret, electionemque sanctorum a purgamentis inanis paleæ sequestraret: qui tanquam (2) virga veritatis exerciti, superflua, veteris hominis cum ejus actibus deponentes, quasi in torculari, ita in Ecclesia congregantur: Ecclesia enim torcular est fontis æterni, in qua cœlestis vitis fructus exundat.

2. Quo motus oraculo (3) Gedeon, cum audisset quod deficientibus licet populorum millibus, in uno viro Dominus plebem suam ab hostibus 600 liberaret (*Ibid. 14*), obtulit hædum caprarum, cujus carnem, secundum præceptum angeli, et azyma supra petram posuit et ea jure perfudit (4): quæ

(1) Scripti anno 381.

(2) Sic omnes edit. ac mss., nisi quod in paucis pro « qui tanquam, » legitur, « Et tanquam; » et in Rom. edit. pro « virga veritatis, » repositum est, « virga virtutis. »

(3) Rom. edit., « Commotus oraculo; » vet. et

mss. longe plurimi, « Quo motus oraculo; » quidam alii, « Quo doctus oraculo, » et sane infra Gedeon nominatur, « vir doctus, » ut etiam apud Origenem hom. in eundem, « vir eruditus. »

(4) Mss. aliquot, « et super eam jus effudit, » Albin. unus, « et ea thure effudit. »

simul ut virgæ cacumine, quam gerebat angelus Dei, contigit, de petra ignis erupit; atque ita sacrificium quod offerebatur, absumptum est (*Ibid.* 19 et seq.). Quo indicio declaratum videtur quod petra illa typum habuerit corporis Christi; quia scriptum est: « Bibebant de consequenti eos petra, petra autem erat Christus (*I Cor.* x, 4). Quod utique non ad divinitatem ejus, sed ad carnem relictum est, quæ silentium corda populorum perenni rivo sui sanguinis inundavit.

3. Jam tunc igitur in mysterio declaratum est, quia Dominus Jesus in carne sua totius mundi peccata crucifixus aboleret: nec solum delicta factorum, sed etiam cupiditates animorum. Caro enim hæc li ad culpam facti refertur jus ad illecebras cupiditatum, sicut scriptum est: « Quia concupivit populus cupiditatem pessimam, et dixerunt: Quis nos cibabit carne (*Num.* xi, 4)? » quod igitur extendit angelus virgam, et tetigit petram, de qua ignis exivit (*Judic.* vi, 21), ostendit quod caro Domini Spiritu repleta divino, peccata omnia humanæ conditionis exureret. Unde et Dominus ait: « Ignem veni mittere in terram (*Luc.* xii, 49). »

4. Advertit igitur vir doctus et præsaus futuri superna mysteria, et ideo secundum oracula occidit vitulum a patre suo idolis deputatum, et ipse septennem alium vitulum immolavit Deo (*Judic.* vi, 25). Quo facto manifestissime revelavit post adventum Domini omnia gentilitatis abolenda sacrificia, solumque sacrificium Deo Dominicæ passionis pro redemptione populi deferendum. Etenim vitulus ille erat in typo Christus, in quo septem spiritalium plenitudo virtutum, sicut Isaias dixit (*Isa.* i, 2), habitabat. Hunc vitulum et Abraham obtulit, quando diem Domini vidit, et gravisus est (*Joan.* viii, 56). Hic est qui nunc in hædi typo, 601 nunc in ovis, nunc in vituli offerebatur. Hædi, quod sacrificium pro delictis sit: ovis, quod voluntaria hostia; vituli, quod immaculata sit victima.

5. Prævidit ergo mysterium sanctus Gedeon. Denique trecentos elegit ad prælium (*Judic.* vii, 6); ut ostenderet non in numero multitudinis, sed in sacramento crucis mundum ab incursu graviorum hostium liberandum. Et tamen licet fortis et fidus, pleniora adhuc de Domino future victoriæ documenta quærebat, dicens: « Si salvas in manu mea Israel, quemadmodum locutus es, Domine: ecce ego pono læne vellus in area: et si ros factus fuerit supervellus, et super omnem terram siccitas, cognoscam quia in manu mea secundum promissa tua populum liberabis. Et ita factum est (*Judic.* vi, 36, 37). » Sed adjecit postea ut rursus ros proflueret super totam terram, et siccitas esset in vellere.

6. Querit fortasse aliquis utrumnam quasi incredulus esse videatur, qui frequentibus informati indiciiis adhuc plura poscebat? Sed quemadmodum

A potest videri quasi ambiguus incertusque tentasse, qui mysteria loquebatur? Non ergo ille ambiguus sed providus, ne nos ambigeremus. Nam quomodo ille ambiguus, cujus precatio habebat effectum? Unde autem securus adorsus esse prælium, nisi intellexisset oraculum: ros enim in vellere fides erat in Judæ: quia, sicut ros, Dei verba descendunt (*Deut.* xxxii, 2).

7. Ergo quando totus orbis infructuoso æstu gentilis superstitionis arcebat, tunc erat ros ille celestis visitationis in vellere. Postea vero quam oves quæ perierunt domus Israel (*Matth.* xv, 24) (unde puto figuram Judaici velleris adumbratam), oves, inquam, ille fontem aque vivæ negarunt (*Jerem.* ii, 13), ros fidei humentis exaruit in pectoribus Judæorum, meatusque suos fons ille divinus in corda gentium derivavit (*Isa.* xii, 3). Inde est quod nunc fidei rore totus orbis humescit: at vero Judæi prophetas suos et consiliarios perdiderunt.

8. Nec mirum si perfidiæ subeant siccitatem, quos Dominus Deus prophetici imbris ubertate privavit, dicens: « Mandabo nubibus meis ne pluant supervineam istam (*Isa.* v, 6). » Est enim prophetica nubis pluvia salutaris, sicut et David dixit: « Descendit sicut pluvia in vellus, et sicut stillicidia stillantia super terram (*Psal.* lxxi, 6). » Hanc nobis Scripturæ divinæ totius mundi pluviam pollicebantur, quæ rigaret orbem sub Domini Salvatoris adventu Spiritus rore divini (5). Venit ergo jam Dominus, venit et pluvia, venit Dominus stillicidia secum ecclesia deferens; et ideo jam nos bibimus, qui ante sitiebamur, et divinum illum Spiritum hauritu interiore potamus.

9. Hoc ergo prævidit sanctus Gedeon, quia verum et spiritalem rorem etiam gentium nationes erant fidei perceptione bibituræ, et ideo diligentius exploravit: est enim necessaria cautela sanctorum. Si quidem etiam Jesus Nave cum vidisset ducem militiæ cælestis, interrogavit: « Noster es, an adversariorum (*Jos.* v, 13)? » ne forte aliquibus 602 adversarii præstigiis falleretur.

10. Non tamen otiose quod vellus non vel in campo posuit, vel in prato: sed posuit in area, ubi messis est tritici: « Messis enim multa, operarii autem pauci (*Luc.* x, 2); » eo quod per fidem Domini futura esset messis secunda virtutum.

11. Nec illud otiose quod exsiccavit vellus Judaicum, et rorem ejus misit in pelvim, ut repleretur aqua (*Judic.* vi, 39, 40), non tamen ipse eo rore pedes lavit. Alii debebatur tanti prærogativa mysterii. Expectabatur ille qui sordes omnium solus posset abluere. Non erat tantus Gedeon, qui hoc sibi mysterium vindicaret (6). Non enim Gedeon, sed « Filius hominis venit non ministrari, sed ministrare (*Matth.* xx, 28). » Itaque cognoscamus in quo hæc mysteria videantur esse

(5) Nonnulli mss., « Spiritus ore divino. »

(6) Ita edit. omnes ac plures mss.; at non male aliquot ahi, « ministerium vindicaret.

completa. Non in sancto Hieroban; adhuc enim erant illa principia. Ideo gentes victæ, quia siccitas erat adhuc in gentibus; ideo Israel vict, quia ros tunc manebat in vellere.

12. Veniamus ad Dei Evangelium. Invenio Dominum spoliante se vestimenta, et præcingente se linteo, mittente aquam in pelvim, lavante pedes discipulorum (*Joan. xii, 4-10*). Hæc erat aqua ros ille cœlestis, hoc prophetabatur quod illo rore cœlesti (7) discipulorum suorum Dominus Jesus pedes lavaret. Et nunc extendantur pedes animorum nostrorum. Vult Dominus Jesus et nostros lavare pedes; non enim Petro soli, sed uni-enique dicit fideli: « Nisi laveris tibi pedes, non habebis mecum partem (*Ibid. 8*). »

13. Veni ergo, Domine Jesu, exue te vestimenta, quæ propter me induisti: esto nudus, ut misericordia tua vestias. Præcinge te propter nos linteo, ut nos tui muneris immortalitate præcingas. Mitte aquam in pelvim: lava non solum pedes, sed etiam caput: nec solum corporis nostri, sed etiam mentis vestigia. Volo exuere omnes (8) nostræ sordes fragilitatis; ut ego dicam: « Nocte exui tunicam meam, quomodo induam eam? Lavi pedes meos, quomodo inquinabo illos (*Cant. v, 3*)? »

14. Quanta ista majestas est! Quasi minister pedes famulorum tuorum lavas, quasi Deus rorem mittis e cœlo. Nec solum pedes lavas, sed etiam ut tecum recumbamus invitas, et exemplo nos tuæ dignationis hortaris dicens: « Vocatis me dominum et magistrum, et bene facitis; sum etenim. Si ergo ego lavi pedes vestros dominus et magister, et vos invicem lavate pedes vestros (*Joan. xiii, 13, 14*). »

15. Volo ergo et ego pedes lavare fratrum meorum, volo Domini implere mandatum, volo in me non verecundari (9), non dedignari quod ipse prius fecit. Bonum mysterium humilitatis; quia dum alienas sordes lavo, meas abluo. Sed non hoc omnes haurire poterant (10) mysterium. Lavare voluit quidem et Abraham pedes, sed hospitalitatis

(7) Mss. nonnulli, « quod illo opere cœlesti, » etc.

(8) Omnes edit. ac mss. non pauci « caput. Nec solum... vestigia volo, exuere, omnes; sed alii mss. commodius verba distinguunt, ut in textu. »

(9) Mss. aliquot, « voluit me non verecundari. » Item post tria verba nonnulli alii, « Bonum ministerium humilitatis. » Utrobique reliqui, et omnes edit. nobiscum faciunt.

(10) Quidam mss. « audire poterant », etc. Quod autem subjicitur Gedeonem voluisse angelo pedes abluere, hoc undenam sumptum fuerit, nobis non liquet. Etenim ea de re in Bibliis, quæ exstant, nulla sit mentio.

(11) Ita vet. edit. et cuncti mss. exceptis paucis, ubi pro « cœlestis mysterii, » habetur « cœleste mysterium. » At Rom. edit. sic locum effert, « Hoc est enim simplex aqua, sed cœleste mysterium. »

(12) Mss. Theod., « inimici mei calcaneum. » Non satis recte. Quid porro per animi calcaneum ejusque ablutionem designetur ab Ambrosio, non perfunctorie ad cap. 6 lib. *de Mysteriis*, num. 32, explicatum reperies.

(13) Omnes edit. ac pauci mss. « muros circumsonabat armis; » alii nonnulli mss., « muros armis

affectedu (*Gen. xviii, 5*). Volebat et Gedeon lavare pedes angelo Domini qui apparuit sibi: sed volebat uni, volebat quasi is qui deferret obsequium, non qui donaret consortium. 603 Hoc mysterium magnum est, quod nemo cognovit. Denique Petro dixit: « Quod ego facio tu nescis, cognosces postea (*Joan. xiii, 7*). » Hoc, inquam, divinum mysterium est, quod etiam qui laverint, requirunt. Non est ergo simplex aqua cœlestis mysterii (11), per quam consequimur, ut partem cum Christo habere mereamur.

16. Est et quædam aqua quam mittamus in pelvim animæ nostræ, aqua de vellere et libro Judicium, aqua de libro Psalmorum (*Psal. xxii, 2*). Aqua est ros cœlestis oraculi. Veniat igitur, Domine Jesu, hæc aqua in meam animam, in meam carnem: ut hujus humore pluvie nostrarum convalles mentium atque intimi cordis arva viridescant. Veniant in me stillicidia tua (*Psal. lxxi, 6*), gratiam immortalitatemque rorantia. Dilue gressus mentis meæ, ne iterum peccem. Ablue animi mei calcaneum (12), ut possim abolere maledictum (*Gen. iii, 15*); ne morsum serpentis interiore pede sentiam, sed, sicut ipse jussisti sequentibus te, ut serpentes et scorpiones illæso possim calcare vestigio (*Luc. x, 19*). Redemisti mundum, redime unius animam peccatoris.

17. Hæc est specialis tuæ prærogativa pietatis, qua totum mundum in singulis redemisti. Elias ad unam missus est viduam (*III Reg. xvii, 9*), Elisæus mundavit unum (*IV Reg. v, 14*): tu nobis, Domine Jesu, hos hodie mille mundasti. Quantos in urbe Roma, quantos Alexandriæ, quantos Antiochiæ, quantos etiam Constantinopoli! Nam etiam Constantinopolis jam Dei verbum recepit, et evidentia meruit tui documenta judicii. Etenim quandiu venena Arianorum suis fovebat inclusa visceribus, bellis finitimis inquieta, muros armis circumsonabat (13) hostilibus. Postea vero quam fidei exsules abdicavit, hostem ipsum judicem regum, quem semper (14) timere consueverat, deditum vidit, suppli-

circumdabat; » sed concinnius cæteri... *circumsonabat*; eodem enim modo dici potest urbs muros armis circumsonat, quo dicitur homo sagitta percussus caput, et similia. Videtur autem hic indicari Constantinopolim antequam Arianos ejiceret, perpetuo metu propter Gothorum etiam vicina loca populantium incursiones trepidasse. Has autem calamitates Ambrosius hæresi Arianæ exceptas refert. Siquidem postquam in Pauli patriarchæ per summam injuriam dignitate sua exuti sedem intrusus fuit Eusebius Nicomediensis, eandem Ecclesiam fere per annos 40 occuparunt perditissimi hæretici ac hæresiarchæ; quoad extincto Valente imperatore, ad pascendum curadumque afflictum illum gregem vocatus est ab orthodoxis Greg. Nazian. quem quantam continuo auxerit, ipsemet exponit *Carm. de Vita sua*, et *Orat. 32 et 48*.

(14) Rom. edit., « hostem ipsum, quem regnum semper, » etc. Quam lectionem ita exponit Valesius in notis ad Ammiani Marcell. lib. xxii, « hostem ipsum (id est Athanaricum regem cum suis) quem regnum (id est imperium Rom in Oriente) semper, » etc. Verum doctissimo viro editio Rom. non imposuisset, si quam ex vet. edit. aut mss. ullum con-

cem recepit, morientem obruit, sepultum possidet. Quantos ergo et Constantinopoli, quantos postremo tolo hodie in orbe mundasti!

18. Non mundavit Damasus, non mundavit Petrus, (15), non mundavit Ambrosius, non mundavit Gregorius; nostra enim servitia, sed tua 604 sunt sacramenta. Neque enim humane opis est (16) divina conferre, sed tuum, Domine, munus et Patris est, qui locutus est per prophetas, dicens: « Effundam de Spiritu meo super omnem carnem, et prophetabunt filii et filiae (17) eorum (Joel. ii, 28). » Ille est in typos ille celestis: hæc pluvia voluntaria, sicut legimus: « Pluviam voluntariam segregans Deus hereditati suæ (Psal. lxxv, 10). » [Alias cap. I.] Non enim Spiritus sanctus aut potestati alienæ est subjectus aut juri; sed suæ libertatis arbiter, omnia pro auctoritate propriæ voluntatis dividens, sicut legimus, singulis prout vult (I. Cor. xii, 11).

CAPUT PRIMUM.

Argumentum suum aggressus Ambrosius, imperatorem cum propter fidem, tum propter basilicam Ecclesiæ restitutam laudat: hinc ubi dixit adversarios, si Spiritum sanctum servire negaverint, quin sit super omnia, diffiteri non posse; addit Spiritum eundem, cum dixit: Universa serviunt tibi. satis innuisse a creaturis se separari: quod aliis quoque testimoniis astruit.

19. Non ergo inter omnia, sed super omnia Spiritus sanctus est. Jam enim de eo (quoniam (18) ita plene de Dei Filio, elementissime imperator, instructus es, ut ipse jam doceas) cupientem te et exigentem audire aliquid expressius, non morabor; præsertim cum ita te assertionem istiusmodi testificassuisset. Etenim ipsemet paulo superius ad hæc Marcellini verba ex eodem cap., « Athanaricum ea tempestate, judicem potentissimum », illam ascripserat observationem: « Sic Gothorum reges, spreta regis appellatione, iudices dici malebant. De Athanarico id testatur Themistius in orat. 10 ad Valentem, » etc. Ille porro Athanaricus suorum factione pulsus, magnificentissime a Theodosio longius ipsi obviam procedente Constantinopolim exceptus fuit: quem brevi post ibidem fato defunctum ibidem imperator more plane regio sepeliendum curavit, ut Ammianus loco citato, Zosimus lib. iv, Chronica Idatii ac Marcellini, compluresque alii scriptis mandarunt.

(15) « Non mundavit Damasus, non mundavit Petrus, » in mss. nonnullis prætermittitur. Attamen in cæteris, nec non in edit. omnibus illud habetur: et quidem recte, cum non modo scribis frequentius sit omittere, quam adicere, maxime vero ubi ab eadem voce plurima membra incipiunt, ut sit hoc loco; verum etiam cum in usu positum reperiamus, ut majorum sedium simul nominarentur episcopi. Sic Hieronymus epist. ad Marcum presbyt., sic Theodosius l. xi, de Fide cathol. Damaso Rom. pont. Petrum patriarcham Alex. conjunxerunt. Quidni etiam idem hic fecisse Ambrosium nostrum arbitramur? Certe utriusque sedem æque memoravit, atque Gregorii. Nec obstat quod diem suum jam tum obierat Petrus, qui tamen nominatur inter superstites; poterat enim ipsius obitum necdum rescisse Ambrosius, ut dictum est in Admonitione. Quod autem Antiochiæ cujus quoque mentionem fecit, episcopum tamen reticuit, hoc ita factum ob divisionem Paulini atque Meletii non inconsulto crediderimus.

A tus sis proxime delectatum, ut basilicam Ecclesiæ sine ullo monitore præceperis reformari.

20. Fidei itaque tuæ gratiam, et nostræ præmii jam tenemus; neque enim aliud possumus dicere, nisi sancti Spiritus hanc fuisse gratiam quod ignorantibus omnibus, subito basilicam reddidisti. Spiritus, inquam, sancti hoc munus, opus est, qui a nobis quidem tunc prædicabatur (19), sed in te operabatur.

21. Nec superioris temporis damna deploro; quandoquidem sequestratio illa basilicæ, ejusdam fenoris traxit usuras. Etenim basilicam sequestrasti, ut fidem probares. Implevit igitur propositum suum pietas tua, quæ sic sequestraverat, ut probaret; sic probavit, ut redderet. 605 Nec fructu mami-

B si, et iudicium teneo, patuitque omnibus in quadam facti discretionem discretam tibi nunquam fuisse sententiam. Patuit, inquam, omnibus et tuum non fuisse, cum sequestrares, et tuum esse, cum redderes. 22. Primum igitur ab inferioribus inchoemus, ut quasi per gradus quosdam tractatus noster ascendat, quo facilius hi qui fidem non deferunt (20), vel ratione flectantur. Possunt enim dicere in principio: Nec nos dicimus servire Spiritum. Sed cum dicant servire Christum, quomodo possunt negare de Spiritu? Quod si secundum carnem in servi forma consentiunt Christum fuisse (21), constat et convenit. Ergo si secundum divinitatem suam Christus non servit, non servit etiam Spiritus. Quod si non servit Spiritus, omnia autem serviunt: super omnia igitur Spiritus est, qui non servit sicut omnia (22).

(16) Nonnulli mss., Neque enim humanum opus est.

(17) Rom. edit. sola, « filii vestri et filiae. »

(18) Ita Gill. ac Rom. edit. cum pluribus melioribusque mss.; vet. autem edit. et mss. reliqui ab eis hoc solo dissentiunt, quod pro *quoniam* illæ exhibeant, « quia non; » et pro, « ut ipse jam doceas, » legitur in iisdem mss., « ut ipsi jam instructionem audimus; » quibus verbis addit cod. Bigr., « ut lector doceat cupientem et exigentem. » Sed isthæc mera commenta.

(19) Rom. edit., « tunc prædicabatur. » Forsitan error typographicus, in multas tamen edit. posteriores propagatus.

(20) Ita vet. edit., mss. ac melioris notæ; alii autem non pauci, « qui fidem non deserunt, » melius Rom. edit. cum mss. aliquot, « qui fidei non deferunt. » Non tamen abjicienda prima lectio; nam post dictionem *fidem*, facile subintelligi potes, « ad tractatus lectionem. »

(21) Mss. aliquam multi, « Christum servisse. »

(22) « Sicut omnia, » subjungitur in ant. edit., ac in Paris. nonnullis: « Non esse ergo inter creaturas Spiritum sanctum, nec inter omnia, sed super omnia. Non enim alienæ aut potestati, aut juri subjectus est; sed suæ libertatis est arbiter. Siquidem omnia pro auctoritate propriæ voluntatis dividens, sicut scriptum est, singulis prout vult, » Sed illa non habentur in mss. et puram putam interpolationem esse, partim e titulo hujus capituli, prout legitur in mss. et vet. edit., partim ex ipso textu, sicut patet ex fine superioris prologi, consarcinatum atque assutam negabit nemo.

25. Nunc idipsum quod diximus, testimoniis A
instruamus. Principium disputationis est, quia ser-
viunt omnia. Servire autem omnia liquet, quoniam
scriptum est : « Universa serviunt tibi (*Psal. cxviii*,
91). » Dixit hoc Spiritus per Prophetam. Non dixit :
Servimus, sed, *serviunt tibi*; ut crederes quod a
servilio sit ipse exceptus. Ergo cum universa ser-
viant, non serviat Spiritus, utique inter universa
non est Spiritus sanctus.

24. Nam si inter omnia dicimus esse Spiritum
sanctum, utique cum legerimus quia alta Dei ser-
tatur Spiritus (*I Cor. ii*, 10), Deum Patrem esse
super omnia denegamus. Etenim cum ex Deo Spi-
ritus sit, et Spiritus oris ejus, quomodo possumus
inter omnia dicere Spiritum sanctum, cum super
omnia Deus sit, cujus est Spiritus, plenæ utique B
perfectionis, perfectæque virtutis?

25. Ac ne Apostolum arbitrentur errasse, acci-
pian, quem fiduciæ hujus sit secutus auctorem.
Dominus enim in Evangelio dixit : « Cum venerit
Paracletus, quem ego mittam vobis a Patre meo,
Spiritum veritatis, qui a Patre procedit, ille testi-
monium perhibebit de me (*Joan. xv*, 26). » Ergo
et a Patre procedit Spiritus sanctus, et testificatur
de Filio. Testificatur etiam de Patre testis et fide-
lis et verus : quo nihil ad expressionem divinæ
majestatis est plenius; nihil ad unitatem (23) divi-
næ potestatis evidentius, cum idem noverit Spi-
ritus quod et Filius, qui paternorum testis et con-
sors individuus secretorum est.

26. Exclusit itaque a cognitione Dei societatem C
et multitudinem creaturæ : non excludendo autem
Spiritum sanctum, ostendit non esse socium crea-
turæ. Unde et illud quod lectum est in Evangelio :
« Quia Deum nemo vidit unquam, nisi unigenitus
Filius qui est in sinu Patris, ipse enarravit (*Joan. i*,
18), » ad exceptionem pertinet Spiritus sancti.
Quomodo enim Deum non vidit, qui scrutatur etiam
alta Dei (*I Cor. ii*, 10) ? quomodo Deum vidit, qui
cognovit quæ Dei sunt ? quomodo 606 Deum non
vidit, qui ex Deo est ? Ergo cum ita positum sit
« quia Deum nemo vidit unquam, » vidit autem
Spiritus, utique exceptus est Spiritus. Super omnia
igitur est, qui est exceptus ex omnibus.

CAPUT II.

*Spiritum sanctum esse inter omnia non probari
ex illis verbis; Omnia per ipsum facta sunt; cum
factus non sit. Namque alias perinde probaretur
Filius, imo etiam Pater numerandus inter om-
nia. Quod est ejusdem impietatis.*

27. Videtur, sancte imperator, plena ratio esse
pietatis, sed impiis non videtur. Denique quid mo-
liantur adverte. Solent enim dicere hæretici ideo

(23) Patris, quædam edit., « nihil ad veritatem. »
etc. Non satis recte.

(24) Eras. et seq. edit. in margine, « confunditur
ratio. » Sed nihil vetat quin *actio* retineatur ut hic
non secus ac sæpe alibi ea vox idem sit atque ac-

inter omnia Spiritum sanctum esse numerandum,
quia scriptum est de Dei Filio : « Omnia per ipsum
facta sunt (*Joan. i*, 3). »

28. Quam male confunditur actio (24), quæ non
tenet veritatem, et præpostero ordine assertionis
involvitur ! Hoc enim tunc valeret, ut inter omnia
dicerent esse Spiritum sanctum, si factum proba-
rent. Namque omnia per Filium Scriptura dicit
esse, quæ facta sunt : cum autem factus non do-
ceatur Spiritus sanctus ; utique nec inter omnia
probari potest, qui neque factus est sicut omnia,
nec creatus. Mihi igitur ad utrumque hoc proficit
testimonium, ut et super omnia probetur esse,
quia factus non est, et quia super omnia est, non
videatur factus esse : nec inter ea quæ sunt facta,
numerandus.

29. Quod si quis, quia omnia facta per Verbum
evangelista posuit, non excipit Spiritum sanctum
(quanquam in Joanne locutus Spiritus Dei, « Om-
nia per ipsum facta sunt, » dixerit, non omnia facti
sumus, cum utique loqui in Evangelistis Spiritum
Dei ipse Dominus ostenderit, dicens (*Matth. x*,
20) : « Non enim vos eritis loquentes, sed Spiritus
Patris vestri, qui loquitur in vobis ; » tamen si
quis, ut dixi, hoc loco non excipit Spiritum sanc-
tum, sed inter omnia numerat ; nec ibi ergo excipit
Dei Filium, ubi Apostolus dixit : « Nobis tamen
unus Deus Pater ex quo omnia, et nos per illum
(*I Cor. viii*, 6). » Sed ut sciat quia inter omnia non
est Filius, legat sequentia ; nam cum dicit : « Et
unus Dominus Jesus, per quem omnia (*Ibid.*) ; »
ab omnibus utique excipit Dei Filium, qui excipit
et Patrem.

30. Ejusdem autem impietatis est vel Patri, vel
Filio, vel Spiritui sancto derogare. Non enim ere-
dit in Patrem, qui non credit in Spiritum ; nec po-
test sine regula veritatis fides stare. Nam qui ne-
gare cœperit unitatem potestatis in Patre et Filio
et Spiritu sancto, non potest utique ibi, ubi nulla
divisio sit, fidem probare divisam. Ergo quia pie-
tatis unitas est bene credere, etiam unitas impieta-
tis est male credere.

31. Itaque qui putant Spiritum sanctum inter
607 omnia debere numerari, quia omnia legun-
facta per Filium, etiam Filium utique inter omnia
D annumerandum putant, quia legunt : « Ex Deo
omnia (*II Cor. v*, 18). » Consequenter autem nec
Patrem ab omnibus secernunt, qui a creaturis om-
nibus Filium non secernunt ; quoniam sicut ex
Patre omnia, ita etiam per Filium omnia. Hoc ip-
sum in Spiritu prævidens Apostolus (25), dixit : ne
inter omnia posuisse Filium vel impiis videretur,
qui audierant dixisse Filium : « Pater quod didit
mihî (26), majus omnibus est (*Joan. x*, 29). »

eusatio.

(25) Omnes edit. et quidam mss. : « Hoc ipsum
supra evidenter Apostolus, » etc. Alii vero majori
numero et auctoritate ut nos in textu.

(26) Mss. aliquod, « quod dedisti mihi. »

CAPUT III.

Quod Apostolus dixerit ex Patre per Filium omnia esse, ab eorum consortio Spiritum non secludi; cum quæ ac unam referuntur personam, aliis quoque attribuntur. Sic baptizati in nomine Christi simul in Patris ac Spiritu nomine censentur baptizati; si tamen simul in tres personas crediderint: secus autem, nullus erit baptismus. Nec etiam baptismo in Spiritu sancti nuncupatione convenire. Si autem ob eundem locum Spiritus ab aliis personis separetur, utique ob alios locos Pater Filio diceretur postponendus. Ab angelis Filium adorari, non a Spiritu; hunc enim testem ejus esse, non ministrum. Cum omnibus autem ponitur Filius, intelligendum de creaturis. Dignitatem sancti Spiritus a peccati in eum admissi irremissibilitate probari. Unde sit illa irremissibilitas quomodo unus Spiritus.

32. Sed fortasse aliquis dicat, qua ratione cum dixerit hic ex Patre omnia, et per Filium omnia (I Cor. viii, 6), de Spiritu sancto tacerit; et hinc cupiat præjudicium comparare. Quod si pergit malitioso interpretarii, quam multis inveniet locis prædicatam sancti Spiritus potestatem, in quibus vel de Patre vel de Filio nihil Scriptura expresserit, sed intelligendum reliquerit!

40. (27) Numquid ergo cum gratia Spiritus prædicatur, Dei Patris aut unigeniti Filii denegatur? Non ita, quia sicut Pater in Filio et Filius in Patre, ita etiam « diffusa est, inquit, charitas (28) Dei in cordibus nostris per Spiritum sanctum, qui datus est nobis (Rom. v, 5). » Et sicut qui benedicitur in

(27) In editione Benedictina sit mutila procedit series, his quatuor numeros omittens. Enb.

(28) Mss. aliquot, « ita etiam in Spiritu sancto. Diffusa est, inquit, charitas; » reliqui et omnes edit., hoc uno inter se distant, quod in his, verbum inquit non invenitur.

(29) Mss. non pauci, « ita etiam operatio, ubi operatio aliqua, » etc.

(30) Vix alius Ambrosianus locus tantam dissidii segetem, quantam hic præbuit theologis. Beda Venerabilis in Actuum 19 hæc ipsa verba edisserens, Ambrosii sententiam hanc esse docet, ministrum baptismatis, pronuntiato solo J. Christi nomine, vere ac valide baptizare; cui sententiæ et ipse subscribit. Eidem quoque majorem adhuc auctoritatem videtur addere calculo suo Nicolaus I, pont. Rom., in Respon. ad consulta Bulgar. c. 101. Hanc ipsam opinionem non hæsitante amplexus est Petrus Lombardus in iv Sent. dist. 3, cap. sed quod et seq. Nec ab his B. Thomam parte iii, quest. 66, art. 6, dissidere judicabimus, si Cajetano, qui etiam nunc baptismum, una tantum Trinitatis persona nominata, contendit efficaciter conferri posse, fidem habeamus. Verum alii Thomistæ hanc sententiam a magistri sui mente alienam conantur ostendere, quod quidem examinare nostri non fuerit institui. Cæterum Nicolao papæ ac Magistro Sent. accenseri procul dubio etiam debet Hugo Victor. lib. i de Sacram. cap. 13. Unde colligas hanc opinionem antiquis theologis fuisse admodum familiarem. At vero prudenter Bellarminus de Sacram. Bapt. lib. 1, cap. 3. « Sed fundamentum præcipuum, inquit, omnium auctorum post Ambrosium est ipsius Ambrosii auctoritas; quare si forte Ambrosius non illud voluit dicere, quod ejus verba sonare videntur, ruit fundamentum præcipuum illius opinionis. » Itaque ut rimando sensui Ambrosiano lucem afferat idem cardinalis,

A Christo, 608 benedicitur in nomine Patris, et Filii et Spiritus sancti; quia unum nomen, potestas una, ita etiam ubi operatio aliqua (29), divina, aut Patris, aut Filii, aut Spiritus designatur, non solum ad sanctum Spiritum, sed etiam ad Patrem refertur et Filium, nec solum ad Patrem, sed etiam ad Filium refertur et Spiritum.

41. Denique Æthiops eunuchus Candaceis reginæ baptizatus in Christo (Act. viii, 27), plenum mysterium consecutus est. Et illi qui negaverunt se scire Spiritum sanctum, quamvis baptizatos se dicerent in Joannis baptismo, baptizati sunt postea (Act. xix, 2 et seq.), quia Joannes in remissionem peccatorum, in advenientis Jesu, non in suo baptizavit nomine. Et ideo Spiritum nesciebant, quia nec baptismum in Christi nomine, sicut Joannes baptizare solebat, acceperant. Joannes enim, licet non baptizaret in Spiritu, tamen et Christum prædicabat et Spiritum. Denique cum interrogaretur, ne forte ipse esset Christus, respondit: Ego vos aqua baptizo, veniet autem fortior me, cujus non sum dignus calceamenta portare: ipse vos baptizabit Spiritu sancto et igni (Joan. i, 26, 27). « Ergo isti quia nec in Christi nomine, nec cum fide Spiritus sancti baptizati fuerant, non potuerunt accipere baptismatis sacramentum.

42. Baptizati sunt itaque in nomine Jesu Christi (30): nec iteratum est in his baptisma, sed novatum; unum enim baptisma (Ephes. iv, 5).

C præmonet Ambrosium ex Basilio quem secutus est, intelligendum; seque addit iis accedere, qui Ambrosium et ex eo Bedam non de forma baptismi accipiendos credunt, sed tantum de verbis Actuum, quæ proferuntur; nec aliud velle sanctum Doctorem, quam eo loco et similibus, in quibus una quælibet divinarum personarum exprimitur, alias duas tacite inclusas contineri. Eandem proponunt solutionem Estius, in iv Sent., dist. 3, § 5; Nicolai Observat. ad D. Tho. locum cit; Alexander, Sæc. iii, dissert. 13, et Harduimus, de Bapt. in nomine Christi. Sed tres ultimi priori responsioni secundam adjiciunt; dicunt enim Ambrosium hoc loco de illa tantum fidei professione explicandum, quam qui baptizabantur adulti, edere solebant. Namque interrogati, ut alibi vidimus, « credis in Patrem? » respondebant credo. Et sic de duabus aliis personis. Hoc igitur intendit sanctus præsul baptizandos, etsi de una sola Trinitatis persona rogati essent, respondissentque, baptismum tamen legitimum accepturos fuisse, dummodo rectam de tota Trinitate fidem animo retinerent. Quæ duæ expositiones quin sint per se veritati consentaneæ, dubium nemini videatur; sed posterior magis quam prior congruit cum verbis Ambrosii. Etenim in illis etiam agi de pronuntiandis in baptismo personis divinis ipsa orationis series plane ostendit: at eam pronuntiationem non esse, quæ simul cum ablutione a ministro editur, multa persuadent. Nam primo si de ultima hic ageretur, consequens esset formam sub sola Spiritus sancti pronuntiatione validam esse, quod a nemine præter quam a Magistro Sent. admissum reperies. Deinde cum Ambrosius hand dubie hic Basilium, et fortasse etiam Didymum sibi sequendum proposuerit, nequiquam credibile est cum ab ipsis recedere hoc loco voluisse, quos constat prolationem trium personarum in baptismi forma censuisse prorsus necessariam. Ad Basilium

Ubi autem non est plenum baptismatis sacramentum, nec principium, vel species aliqua baptismatis estimatur. Plenum autem est, et Patrem et Filium Spiritumque sanctum fateri. Si unum neget, totum subruet. Et quemadmodum si unum in sermone comprehendas, aut Patrem, aut Filium, aut Spiritum sanctum: fide autem nec Patrem, nec Filium, nec Spiritum sanctum abneges, plenum est fidei sacramentum: ita etiam quamvis et Patrem, et Filium, et Spiritum dicas, et aut Patris, aut Filii, aut Spiritus sancti minus potestatem, vacuum est omne mysterium. Denique et illi ipsi qui dixerant: « Nec si Spiritus sanctus 609 sit audivimus, baptizati sunt postea in nomine Domini Jesu Christi (*Act. xix, 5*). » Et hoc abundavit ad gratiam; quia jam Spiritum sanctum, Paulo prædicante, cognoverant.

43. Nec contrarium debet videri, quia quamvis etiam postea tacitum sit de Spiritu, tamen creditum est: et quod verbo tacitum fuerat expressum est fide. Cum enim dicitur: « In nomine Domini nostri Jesu Christi, » per unitatem nominis impletum mysterium est; nec a Christi baptismate Spiritus separatur; quia Joannes in poenitentia baptizavit, Christus in Spiritu (*Ibid. 4*).

44. Nunc consideremus utrum quemadmodum in Christi nomine plenum esse legimus baptismatis sacramentum; ita etiam sancto tantum Spiritu nuncupato, nihil desit ad mysterii plenitudinem. Rationem sequamur; quia qui unum dixerit, Trinitatem signavit. Si Christum dicas, et Deum Patrem a quo unctus est Filius, et ipsum qui unctus est, Filium, et Spiritum sanctum quo unctus est, designasti. Scriptum est enim: « Hunc Jesum a Nazareth, quem unxit Deus Spiritu sancto (*Act. x, 38*). » Et si Patrem dicas, et Filium ejus et Spiritum oris ejus pariter indicasti; si tamen id etiam corde comprehendas. Et si Spiritum dicas, et Deum Patrem, a quo procedit Spiritus; et Filium; quia quoque est Spiritus, nuncupasti.

45. Unde et rationi copuletur auctoritas, in Spiritu quoque recte nos baptizari posse Scriptura indicat, dicente Domino: « Vos autem baptizabimini in Spiritu sancto (31) (*Act. i, 5*). » Et alibi Apostolus ait: « Omnes enim in ipso corpore (32),

lib. *de Spiritu sancto*, cap. 10. 11 et 12: item lib. v, in *Eunom.* cap. 3. Quod vero ad Didymum, ex eo divinitatem sancti Spiritus validissime demonstrari asserit, quod in baptismo administrando tam necessario Spiritus persona pronuntianda sit, quam Patris et Filii, quarum qualibet a sacerdote prætermissa invalidum effici sacramentum diserte tradit. Sed quod argumentum multo validius existimandum est, Ambrosius ipse sexcentis locis trium personarum prolationem ad verum baptismum necessario requiri asseverat. Ipsum consule lib. viii in *Lucam*, num. 67; lib. *de Mysteriorum*, cap. 4, num. 20, ad quem locum jam aliquid hac de re subnotavimus, et ut omittamus auctorem lib. *de Sacram.*, lib. ii, c. 5 et 7, in hac ipsa lucubratione baptismum cum a catholicis tum ab ipsis hæreticis nunquam non sub expressa trium personarum

A in unum Spiritum baptizati sumus (*I Cor. xii, 13*). » Unum opus, quia unum mysterium: unum baptismum, quia mors una pro mundo, unitas prædicationis quæ non potest separari.

46. Quod si hoc loco separatur Spiritus ab operatione Patris et Filii, quia dictum est: Ex Deo omnia (33), et per Filium omnia (*I Cor. viii, 6*); ergo et ubi Apostolus de Christo dicit: « Quod est super omnia Deus benedictus in sæcula (*Rom. ix, 5*), » non solum cum creaturis omnibus, sed etiam Patri (quod dictum nefas est) prætulit. Sed absit: non enim inter omnia, Pater, non inter plebem quandam creaturarum suarum. Subter creatura omnis, supra divinitas Patris et Filii et Spiritus sancti. Illa servit, hæc regnat: illa subiacet, ita dominatur; illa opus, hæc auctor est operis: illa adoratur omnes, hæc adoratur ab omnibus.

47. Denique de Filio scriptum est: « Et adorent eum omnes angeli Dei (34) (*Hebr. i, 6*). » Non habes: Adoret Spiritus sanctus. Et infra; « Ad quem autem angelorum dixit aliquando: Sede ad dexteram meam, donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum? Nonne omnes sunt, inquit, ministri spiritus in ministerium, qui mittuntur (*Ibid. 13, 14*)? » Cum dicit, omnes, nunquid et Spiritum sanctum comprehendit? Non utique, quia angeli et cæteræ Potestates in ministerium et obsequium Dei Filio, ut serviant, destinantur.

48. At vero Spiritus sanctus non minister, 610 sed testis est Filii, quemadmodum de ipso Filius dixit: « Ille testimoniam perhibet de me (*Joan. xv, 26*). » Testis est ergo Filii, spiritus. Qui testis est, novit omnia, sicut Deus Pater testis est. Sic enim habes in posterioribus, quia confirmata est salus nostra, testificante Deo, signis quoque et prodigiis, et variis virtutibus, et Spiritus sancti divisionibus (*Hebr. ii, 3, 4*). Qui dividit quod vult (*I Cor. xii, 11*), utique supra omnia, non inter omnia est; dividere enim operatoris gratia, non operis est materies.

49. Si supra omnia Filius, per quem initium salus nostra, ut prædicaretur, accepit: utique et Pater Deus, qui testificatur, et asseverat signis et prodigiis de salute nostra, exceptus a cunctis est. Similiter autem et Spiritus qui divisionibus suis

D prolatione a ministro conferri haud semel significat; unde aliorum quoque PP. exemplo Spiritus astruit divinitatem.

(31) Quidam mss., « baptizabimini a Spiritu sancto. »

(32) Rom. edit., « in uno corpore, in uno Spiritu: » vet. autem a mss. hoc uno discrepant, quod habent, cum eadem Rom., « in uno spiritu. » Græcus textus ἐν ἑνὶ πνεύματι . . . εἰς ἓν σῶμα ἐκκλησίαν. Rursus vero ubi mss. et vet. edit. habent « unum opus? » Rom. emendandum putavit, « unum corpus. »

(33) Rom. edit. sola, « ex Patre omnia. » Infra vero ubi nos ex mss. melioris notæ, « et ubi Apostolus? » alii et omnes edit. præferunt, « et ibi quia Apostolus, » etc.

(34) omnes edit., « angeli ejus; » omnes mss., « angeli Dei. »

nostrae testimonium fert validi, non est in creaturarum plebe numerandus, sed cum Patre aestimandus et Filio, qui non per missionem sui dividitur ipse, cum dividit : indivisus enim cum sit, nihil amittit, cum omnibus largiatur : sicut et Filius, regnum Patre accipiente, nihil perdit : nec Pater Filio cum sua trahat, amittit. Nullum itaque damnum esse in divisione gratiae spiritalis, Domino attestante (I Cor. xii, 6), cognovimus : qui enim ubi vult spirat (Joan. iii, 8), ubique sine damno est. De quo infra dicemus plenius.

50. Interim nunc quoniam propositum est ordine suo asserere, non esse inter omnia Spiritum computandum, ipsum Apostolum, de cuius verbis faciunt quaestionem, assertionis hujus adhibeamus auctorem. Quae enim essent illa omnia, sive visibilia, sive invisibilia, ipse signavit dicens : « Quoniam in ipso condita sunt omnia in caelis et in terra (Coloss. i, 16). » Vides omnia de his dicta, quae vel in caelis sunt, vel in terra : sunt enim in caelis etiam invisibilia, quae facta sunt.

51. Tamen ne cui esset incognitum, addidit de quibus diceret : « Sive Sedes, inquit, sive Dominationes, sive Principatus, sive Potestates, omnia per ipsum, et in ipso constant (Ibid. 16, 17). » Numquid ergo hic inter creaturas Spiritum sanctum comprehendit ! Aut enim dicit ante omnes esse Dei Filium, numquid ante Patrem dixisse aestimandus est ? Non utique : nam sicut hic per Filium dicit omnia creata esse, et in ipso omnia constare caelestia : ita etiam in Spiritu sancto vires habere universa caelestia dubitari non potest, quando lectum est : « Verbo Domini caeli firmati sunt, et Spiritu oris ejus omnis virtus eorum (Psal. xxxii, 6). » Super omnia est igitur, de quo est omnis coelestium et terrestrium virtus. Qui igitur super omnia est, utique non servit : qui non servit, liber est : qui liber est, habet jura dominatus.

52. Hoc si a principio dicerem, negaretur. Sed quemadmodum illi minora negant, ne majora credantur : ita et nos minora praemittamus, ut aut perfidiam suam etiam in minora prodant : aut si vel minoribus consentiant, majora de minoribus colligamus.

53. Arbitror, elementissime imperator, plenissime confutatos eos, qui audent inter omnia **611** Spiritum sanctum computare. Sed tamen ut sciant se non tantum apostolicis testimoniis, sed etiam

A Dominicis perurgeri : quomodo audent inter omnia numerare Spiritum sanctum, quando ipso Dominus dixit : « Qui blasphemaverit in Filium hominis, remittetur ei : qui autem blasphemaverit in Spiritum sanctum, nec hic, nec in futurum remittetur ei (Luc. xii, 10) ? » Quomodo igitur inter creaturas aulet quisquam Spiritum computare ? Aut quis sic se obligat, ut si creaturae derogaverit, non putet sibi hoc aliqua venia relaxandum ? Nam si Judaei, qui adoraverunt militiam caeli (IV Reg. xvii, 16), divino praesidio destituti sunt : qui autem adorant et confitentur Spiritum sanctum, acceptus est Deo : qui non confitetur, sacrilegii reus sine venia damnatur : utique hinc aestimari potest non inter omnia, sed super omnia esse Spiritum sanctum, ejus injuria aeternis suppliciis expiatur.

B 54. Cur autem dixerit Dominus : « Qui blasphemaverit in Filium hominis, remittetur ei : qui autem blasphemaverit in Spiritum sanctum, nec hic, nec in futurum remittetur ei (Luc. xii, 10), » diligenter adverte. Numquid alia est offensa Filii, alia Spiritus sancti ? Sicut enim una dignitas, sic una injuria. Sed si quis corporis specie deceptus humani, remissius aliquid sentit de Christi carne, quam dignum est (neque enim vilis nobis debet videri, quae aula virtutis, fructus est Virginis), habet culpam : non est tamen exclusus a venia, quam fide possit adeiscere (35). Si quis vero sancti Spiritus dignitatem, majestatem et potestatem abneget sempiternam, et putet non in Spiritu Dei ejici daemonia, sed in Beelzebub : non potest ibi exoratio esse veniae, ubi sacrilegi plenitudo est ; quia qui Spiritum negavit, et Deum Patrem negavit et Filium : quoniam idem est Spiritus Dei, qui Spiritus est Christi.

CAPUT IV.

Spiritus sanctum unum et eundem esse qui locutus est in prophetis et in apostolis, qui Spiritus Dei et Christi est, quem praeterea Spiritum Paraclitum, Spiritum vite ac veritatis Scriptura significat.

D 55. Unum autem esse Spiritum nemo dubitaverit, etsi de uno Deo plerique dubitaverunt. Alium enim dixerunt plerique haeretici (36) Deum veteris, alium novi Testamenti. **612** Sed sicut unus Pater, qui et olim locutus est, ut legimus, patribus in prophetis : et in novissimis diebus nobis locutus est in Filio (Hebr. i, 2) : et sicut unus Filius, qui juxta veteris seriem Testamenti ab Adam offensus (37), ab Abraham visus, adoratus a Jacob est : ita etiam

(35) Morinus lib. ix de *Poenit.* cap. 28, citato hoc Ambrosii loco, non dubitat asserere illum verum proprie de peccato, quod a plerisque PP. pro remissibili habitum censet, intelligendum. Sed si videret ista ejus opinio, docendum erat Doctoris nostri sententiam esse, omnibus qui Spiritus sancti divinitatem semel negassent, omnem ad salutem et veniam relictum intercludi : quod sane non esset probatu admodum facile. Cum autem hic nequaquam discutiatur, neque utrum peccatum aliquid vere sit irremissibile, neque quibus conditionibus tale reddatur, qui plura de hac quaestione voluerit, consulat

quae lib. ii de *Poenit.* cap. 4, subnotavimus, sicut et nostram in lib. de *Lapsu Virg. consecr.* admonitionem. Obiter autem observavimus hoc argumentum semper contra impugnantes Spiritus sancti divinitatem visum esse quoniam effracum, iam n. proindeque diligenter et copiose tractatum a Didymo, Basilio, Cyrillo et aliis.

(36) Hoc testatur Epiphanius de Simone Mago, haeres. 24, de Marcionis, haeres. 42, et de Manicheis, haeres. 66. De his autem ultimis idem memorat de *Haer.* cap. 26.

(37) Dicitur Filius offensus ab Adamo, quia crea-

Spiritus sanctus unus est, qui efferebuit in prophetis (*II Petr. i, 21*), insufflatus est apostolis (*Joan. xv, 22*), copulatus est Patri et Filio in baptismatis sacramentis (*Matth. xxviii, 19*). De ipso enim dicit David : « Et spiritum sanctum tuum ne auferas a me (*Psal. l, 13*). » De ipso etiam alibi dixit : « Quo ibo a Spiritu tuo (*Psal. cxxxviii, 8*)? »

56. [*Alias cap. IV.*] Ut scias quia idem Spiritus Dei est, qui est Spiritus sanctus, sicut et in Apostolo legimus : « Nemo in Spiritu Dei loquens, dicit anathema Jesu ; et nemo potest dicere Dominus Jesus, nisi in Spiritu sancto (*I Cor. xii, 3*), » ipsum Apostolus Spiritum Dei dixit. Ipsum etiam Spiritum Christi appellavit, sicut habes : « Vos autem in carne non estis, sed in Spiritu, si tamen Spiritus Dei inhabitat in vobis. Si quis autem Spiritum Christi non habet, hic non est ejus (*Rom. viii, 9*). » Et infra : « Quod si Spiritus ejus qui suscitavit Jesum a mortuis, habitat in vobis (*Ibid. 11*). » Ipse est ergo Spiritus Dei, qui Spiritus est Christi.

57. Ipse etiam est Spiritus vitæ sicut ait Apostolus : « Lex enim Spiritus vitæ in Christo Jesu liberavit me a lege peccati et mortis (*Ibid. 2*). »

58. Quem igitur Spiritum vitæ Apostolus dixit (38), ipsum Dominus in Evangelio Paraclitum nominavit, ipsum Spiritum veritatis, sicut habes : « Et rogabo Patrem, et alium Paraclitum dabit vobis : ut vobiscum sit in æternum, Spiritum veritatis, quem hic mundus non potest accipere : quia non videt eum, nec cognoscit eum (*Joan. xiv, 16, 17*). » Habes ergo et Paraclitum. Spiritum, eundem et Spiritum veritatis et Spiritum invisibilem designatum. Quomodo igitur secundum divinitatem quidam Filium visibilem putant (39), eum etiam Spiritum mundus videre non possit?

59. Accipe nunc ejusdem vocem Domini, quod ipse sit Spiritus sanctus, qui est Spiritus veritatis : habes enim in ultimo libri hujus : « Accipite Spiritum sanctum (*Joan. xx, 22*). » Ipsum quoque esse Spiritum sanctum, qui est Spiritus Domini (40), Petrus docet dicens : « Anania, quid tibi visum est

tionem mundi, et omnes veteris Testamenti apparitiones Ambrosius cum plerisque veterum PP. Filio tribuere consuevit, ut non semel supra licuit D

(38) « Apostolus dixit, » Sic proseguuntur non pauci mss., « de ipso etiam alibi dicit : » *Quo ibo a Spiritu tuo?* « ut scias quia idem Spiritus est Dei, qui est Spiritus sanctus, sicut et in Apostolo legimus : « Nemo in Spiritu loquens dicit anathema Jesu, et nemo potest dicere Dominus Jesus, nisi in Spiritu sancto. » Ipsum Apostolus Spiritum Dei dixit, ipsum Dominus in Evangelio Paraclitum. » Tres mss. post verbum « dixit » addunt « hæredem. » Porro tota fere hæc lacinia, nempe ab illis verbis, *ut scias*, sive *et scias*, ut est in cunctis edit., desideratur suo loco in memoratis omnibus mss. Verum cum idem exhibeant proxime ante verba illa : « De ipso

A tentare et mentiri Spiritui sancto (*Act. v, 3*)? » Et statim ad uxorem Ananiæ idem ait : « Quid vobis visum est tentare Spiritum Domini (*Ibid. 9*)? » Cum dicit, « vobis » ostendit de eo dictum Spiritu, de quo Anania dixerat. Ipse est ergo Spiritus Domini, qui Spiritus sanctus.

60. Ipsum etiam Spiritum sanctum, qui Spiritus 613 Patris est, declaravit Dominus, dicens secundum Matthæum in persecutione non esse cogitandum quid loquamur : « Non enim vos estis qui loquimini : sed Spiritus Patris vestri, qui loquitur in vobis (*Matth. x, 20*). » Idem autem secundum Lucam ait : « Nolite solliciti esse qualiter respondeatis aut dicatis : Spiritus enim sanctus Dei docebit vos in ipsa hora, quæ oporteat dicere (*Luc. xii, 11, 12*). » Ergo quamvis multi dicantur spiritus, quia lectum est : « Qui facit angelos suos spiritus (*Psal. ciii, 4*) : » unus tamen est Dei Spiritus.

61. Ipsum igitur unum Spiritum et apostoli et prophetæ sunt consecuti. Sicut etiam Vas electionis, doctor gentium dicit : « Quia unum Spiritum potavimus (*I Cor. xii, 13*) » : quasi eum qui non queat scindi, sed infundatur animis, et sensibus allabatur, ut sæcularis sitis restinguat ardorem.

CAPUT V.

Spiritum sanctum, cum creaturas sanctificet, nec creaturam esse, nec mutabilem; eum semper bonum esse, cum a Patre detur, et a Filio : nec inter ea quæ declinare dicuntur, numerandum; fontem bonitatis, Spiritum oris Dei, malorum emendatorem, donum necessario confitendum : postremo cum in Scripturis bonus affirmetur, et Patri ac Filio conjungatur in baptismo, bonum negari neutiquam posse; nec tamen dici in bono proficientem, sed perficientem : quod cum ab omnibus distinguitur creaturis.

62. Non ergo sanctus Spiritus de substantia corporalium : hic enim corporalibus incorpoream infundit gratiam : sed nec de substantia invisibilium creaturarum est : nam et illæ sanctificationem hujus accipiunt, et per hunc reliquis mundi operibus antecellunt. Sive Angelos dicas, sive Dominationes, sive Potestates, omnis creatura exspectat sancti Spiritus gratiam. Sicut enim nos per Spiritum

etiam alibi dixit : « *quo ibo a Spiritu tuo*, hujusmodi repetitio facit, ut in aliis suspicemur transpositionem.

(39) Impiam hanc opinionem Arianorum fuisse auctor est Augustinus, epist. 111, nunc 148, num. 10, et lib. ii de *Trinit.*, cap. 9. Sed lib. i cont. *Maxim.* cap. 3, et lib. ii, cap. 26, docet eos hæreticos hoc effugio uti conatos, ut dicerent minora videri a majoribus, ut puta angelos ab archangelis, eoque modo videri a Patre Filium, ac Patrem solum a nemine videri posse : quam cavillationem ab ipsomet Ario in *Thalia* sua propositam tradit Athanasius in lib. de Synodis. Quod autem Ambrosium hic spectare Arianam hanc distinctionem autumat Petavius, lib. viii de *Trinit.* cap. 2, id sine teste ac ratione scripto tradit.

(40) Nonnulli mss., « Spiritum sanctum. Quia est Spiritus Dei. »

liberi, quia « misit Deus Spiritum Filii sui in corda nostra clamantem : Abba Pater. Itaque jam non est servus, sed filius (*Galat. iv, 6, 7*) » : ita etiam omnis creatura revelationem filiorum Dei expectat (*Rom. viii, 19*), quos utique sancti Spiritus gratia filios Dei fecit. Ergo et creatura ipsa omnis spiritualis gratiæ revelatione mutabitur, « et liberabitur a servitute corruptionis in libertatem gloriæ filiorum Dei (*Ibid. 21*). »

63. Omnis ergo creatura mutabilis, non solum ea quæ jam peccato aliquo aut elementorum conditione mutata est : verum etiam quæ corruptelæ potest esse obnoxia vitio naturæ, etsi nondum est studio disciplinæ ; nam ut in superioribus libris docuimus (lib. iii *de Fide*, cap. 2), et angelorum naturam liquet potuisse mutari. Utique æstimare convenit quia qualis unius natura, talis et cæterorum. Mutabilis ergo et reliquorum natura, sed melior disciplina.

64. [*Alias cap. V.*] Ergo omnis mutabilis creatura, sed bonus et non mutabilis Spiritus sanctus, neque enim aliquo vitio mutari potest, qui omnium **614** abolet vitia, peccata condonat. Quomodo ergo mutabilis qui sanctificando alios mutat (41) ad gratiam, non ipse mutatur ?

65. Quomodo mutabilis, qui bonus semper est ? Neque enim unquam malus Spiritus sanctus, per quem nobis quæ bona sunt, ministrantur. Unde et evangelistæ duo in uno eodemque loco, diversis quidem inter se verbis, sed eadem designarunt : habes enim in Matthæo : « Si vos cum sitis mali, nostis bona data dare filiis vestris : quanto magis Pater vester, qui in cælis est, dabit bona petentibus se (*Matth. vii, 11*) ! » Secundum Lucam autem invenies ita scriptum : « Quanto magis Pater vester de cælo dabit Spiritum sanctum (41) petentibus se (*Luc. xi, 13*) ! » Advertimus ergo bonum esse Spiritum sanctum Domini judicio, evangelistarum testimonio : quando alius pro sancto Spiritu bona, alius pro bonis sanctum Spiritum nominavit. Si igitur quod bonum est, hoc est Spiritus sanctus, quomodo bonus non est ?

66. Nec fallit quod nonnulli codices habent etiam secundum Lucam : « Quanto magis Pater vester de cælo dabit bonum datum petentibus se ! » Hoc bonum datum gratia spiritalis est, quam Dominus

(41) Quidam mss., « qui sacrificando alios mutat. »

(42) Nonnulli mss., « Spiritum bonum, » sed plures ac melioris ævi, sicut et omnes edit., « Spiritum sanctum. » Greci quoque cod., *πνεῦμα ἀγαθόν*, quod secundum Latinam interpretationem Syriacæ versionis reddunt « Spiritum sanctitatis : » secundum interpretationem Æthiopice, « bonum donum Spiritus sancti ; » at Persica adhuc simplicius, « Spiritum sanctum. » Hanc eandem lectionem Matthæi et Lucæ observarat etiam Didymus, a quo similiter tractata superiora argumenta reperies.

(43) Tres mss., « captivam elegit captivitatem ; » reliqui et omnes edit., « captivam duxit, » etc. Græcum idioma *ἡχμαλωτίσας*, « captivam fecisti,

A Jesus effudit e cælo, postquam patibulo crucis fixus, triumphales revelans evacuatæ mortis exuvias, victor mortis a mortuis resurrexit, sicut habes scriptum : « Ascendens in altum captivam duxit captivitatem (43) : dedit data hominibus (*Psal. lxxvii, 19*). » Et bene ait, « data ; sicut enim Filius datus, de quo scriptum est : « Puer natus est, filius datus est nobis (*Isa. ix, 6*), » data est et gratia spiritualis. Quid autem dubito dicere quia datus est et Spiritus sanctus, cum scriptum sit : « Charitas Dei effusa est in cordibus nostris per Spiritum sanctum, qui datus est nobis (*Rom. v, 5*). » Quem utique quoniam pectora recipere captiva non poterant, prius Dominus Jesus captivam duxit captivitatem ; ut liberis affectibus gratiæ divinæ munus effunderet.

B 67. Pulehre autem dixit : « Captivam captivitatem. » Christi enim victoria ; victoria libertatis est, quæ omnes gratiæ vindicavit, nullum astrinxit injuriæ. Ergo in omnium absolutione nemo captivus est. Et quia Dominicæ tempore passionis sola feriabatur injuria (45), quæ captivos omnes amiserat quos tenebat : in se recurrens captiva facta est ipsa captivitas, jam non Belial addicta, sed Christo, cui servire libertas est. Quis enim in Domino vocatus est servus libertus est Domini (46) (*I Cor. vii, 22*).

68. Sed ut ad proposita revertamur : « Omnes, inquit, declinaverunt, simul inutiles facti sunt : non est qui faciat bonum, non est usque ad unum (*Psal. xlii, 3*). » Si excepiunt Spiritum sanctum, etiam ipsi eum non esse inter omnia confitentur : si non excepiunt, ergo et ipsum inter omnes declinasse fateantur.

C 69. Sed videamus utrum bonitatem habeat, eum fons sit principiumque bonitatis. Nam sicut **615** Pater bonitatem habet et Filius, ita etiam bonitatem habet et Spiritus sanctus. Quod etiam Apostolus docuit dicens : « Fructus autem Spiritus pax, charitas, gaudium, patientia, bonitas (*Galat. v, 22*). » Quis autem dubitat quod bonus sit, ejus fructus est bonitas ? « Arbor enim bona bonos fructus facit (*Matth. vii, 17*). »

70. Itaque si bonus Deus, quomodo non bonus qui oris ejus est Spiritus (*Psal. xxxii, 6*), qui scrutatur etiam alta Dei (*I Cor. ii, 10*) ? An in alta Dei contagio mali (47) possit intrare ? Unde et illud in-

in captivitatem redelegisti, » vel quid simile.

D (44) Mss. aliquot, « Gratia Dei : » cæteri atque edit., « Charitas Dei ; » textus Apostoli, *ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ*, charitas, dilectio, etc.

(45) Mss. non pauci, « soli feriabatur injuria, » duo « sola feriabatur, » paulo melius ; quidam, « solus feriabatur injuria, » parum commode. Præstat igitur cum aliis mss. et cunctis edit. legere, sola « feriabatur injuria, » id est, otiosa erat, nec jam cuiquam nocere poterat.

(46) Nonnulli mss., « liber est Domini ; » reliqui omnesque edit., « libertus est Domini. » Apostolus etiam, *ἀπιδουλεύος τοῦ Κυρίου*.

(47) Mss. aliquot, « cogitatio mal.. »

tollitur, quam amentes sint, qui bonum Filium Dei abnegant, cum bonum Spiritum Christi negare non possint : de quo ait Dei Filius ; « Propterea dixi, de meo accipiet (*Joan.* xvi, 15). »

71. An non bonus Spiritus, qui bonos de pessimis facit, peccatum abolet, malum delet, crimen excludit, bonum munus infundit, de persecutoribus apostolos facit, de peccatoribus sacerdotes (48) ? « Eratis, inquit, aliquando tenebræ, nunc autem lux in Domino (*Ephes.* v, 8). »

72. Sed quid differimus eos (49) ? Nam si verba exigunt, cum facta non abnuunt, accipiant bonum Spiritum scriptum : dixit enim David : « Spiritus tuus bonus deducet me in viam rectam (*Psal.* cxlii, 10). » Quid est enim Spiritus, nisi plenus bonitatis ? Qui cum sit inaccessible natura, receptibilis tamen propter bonitatem suam nobis est, complens virtute omnia, sed qui solis participetur justis, simplex substantia, opulentus virtutibus, unicuique præsens, dividens de suo singulis, et ubique totus.

75. Meritoque Filius Dei dixit : « Ite, baptizate gentes in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti (*Matth.* xxviii, 19), » non dedignatus Spiritus sancti societatem. Cur igitur nunc quem Dominus non dedignatus est in baptismatis sacramento, moleste ferunt aliqui Patri vel Filio Spiritum nostra devotione conjungi ?

74. Bonus ergo Spiritus : bonus autem, non quasi acquirens, sed quasi impertiens bonitatem. Non enim accipit a creaturis, sed accipitur Spiritus sanctus : sicut non sanctificatur, sed ipse sanctificat ; creatura enim sanctificatur sanctificat autem Spiritus sanctus. In quo licet Verbi communio, discretio tamen naturæ est. Sanctus enim dicitur et homo qui accipit, et Deus qui tribuit sanctitatem ; quia legimus : « Estote sancti, quoniam et ego sanctus sum (*Levit.* xix, 2). » Non ergo potest sanctificatio et corruptela unius esse naturæ ; et ideo non potest gratia sancti Spiritus et creatura unius esse substantiæ.

75. Itaque cum omnis invisibilis præter Trinitatem reliqua natura, cujus rationabilem et incorpoream jure quidam substantiam putant, non impertiat spiritalem gratiam (50), sed acquirat : nec partici-
pet, sed assumat : separanda utique est a societate Spiritus sancti communitas creaturæ. Credant igitur quia creatura non est Spiritus sanctus : aut si creaturam putant, cur associant Patri ? Si creaturam arbitrantur, cur Filio Dei jungunt ? Quod si a Patre et Filio non existimant separandum,

(48) Idem Ambrosius, serm. 10 in *Psal.* cxviii, num. 17 : « Accepimus Spiritum sanctum, qui non solum nostra peccata dimittit, sed etiam nos facit sacerdotes suos aliis peccata dimittere. »

(49) Rom. edit. cum mss. aliquot, « deferimus eos ; » vet. edit. cum aliis, « differimus eos, » id est quid non statim respondemus ?

non æstiment creaturam : quia ubi una sanctificatio, una natura est.

CAPIT. VI.

Quantum in aqua et Spiritu baptizamus, hunc tamen illi longe præstare ; utque ideo non sejungendum a Patre et Filio.

76. Sunt tamen plerique qui eo quod in aqua baptizamur et Spiritu, non putent aquæ et Spiritus distare munera : et ideo non putant distare naturam. Nec advertunt quia in illo aquarum sepelimur, elemento, ut renovati per Spiritum resurgamus. In aqua enim imago mortis, in Spiritu pignus est vitæ : ut per aquam moriatur corpus peccati, quæ quasi quodam tumultu corpus includit ; et per virtutem Spiritus renovemur a morte peccati, renati in Deo.

77. Et ideo hi tres testes unum sunt, sicut Joannes dixit : « Aqua, sanguis, et Spiritus (*I Joan.* v, 8). » Unum in mysterio, non in natura. Aqua igitur testis est sepulturæ, sanguis testis est mortis, Spiritus testis est vitæ. Si qua ergo in aqua gratia, non ex natura aquæ, sed ex præsentia est Spiritus sancti.

78. Numquid in aqua vivimus, sicut in Spiritu ? Numquid in aqua signamur, sicut in Spiritu ? In ipso enim vivimus, et ipse est pignus hæreditatis nostræ, sicut et Apostolus scribens ad Ephesios, ait : « In quo credentes signati estis Spiritu promissionis sancto, qui est pignus hæreditatis nostræ (*Ephes.* i, 13, 14). » Sancto igitur Spiritu signati sumus, non natura (51), sed a Deo, quia scriptum est : « Qui unxit nos Deus, et qui signavit nos, et dedit pignus Spiritum in cordibus nostris (*II Cor.* i, 21, 22). »

79. Signati ergo Spiritu a Deo sumus. Sicut enim in Christo morimur, ut renascamur : ita etiam Spiritu signamur, ut splendorem atque imaginem ejus et gratiam tenere possimus : quod est utique spiritale signaculum. Nam etsi specie signemur (52) in corpore, veritate tamen in corde signamur : ut Spiritus sanctus exprimat in nobis imaginis cœlestis effigiem.

80. Quis igitur audeat dicere discretum a Deo Patre et Christo esse Spiritum sanctum : cum per ipsum ad imaginem et similitudinem Dei esse increatum : et per ipsum fiat, quemadmodum Petrus apostolus dixit (*II Petr.* i, 4), ut divinæ simus consortes naturæ ? In quo utique non carnalis successionis hæreditas, sed adoptionis gratiæ spiritale commercium est. Atque ut sciamus cordis nostri magis hoc, quam corporis esse signaculum, docet Propheta qui dicit : « Signatum est in nobis lumen

(50) Mss. aliquot, « non impertiat spiritualium gratiam. »

(51) Nonnulli mss., « Secundum igitur Spiritum signati sumus, non a creatura, » etc.

(52) Vet. edit. cum mss. aliquot, « Spiritu signemur : » aptius Rom. cum reliquis, « specie signemur. »

vultus tui, Domine : delisti letitiam in corde meo **A** (Psal. iv, 7). »

617 CAPUT VII.

Spiritum sanctum creaturam non esse, cum sit in-circumscriptus et apostolis per omnes regiones dispersis infusus, quin etiam angelos ipsos, quibus æquales nos reddit, sanctificet. Eodem Mariam repletam esse, nec non etiam Christum Dominum atque adeo superiora et inferiora omnia : de cuius operatione, quæ per passim commotionem designabatur, ortum ducit omnis benedictio.

81. Cum igitur omnis creatura certis naturæ suæ sit circumscripta limitibus : si quidem et illa invisibilia opera, quæ non queunt locis et finibus comprehendere, substantiæ suæ tamen proprietate clauduntur : quomodo quis audeat creaturam appellare Spiritum sanctum, qui non habet circumscriptam determinatamque virtutem : quia et in omnibus et ubique semper est, quod utique divinitatis et dominationis est proprium : « Domini enim est terra, et plenitudo ejus (Psal. xxiii, 1) ? »

81'. Et ideo cum Dominus servulos suos apostolos destinaret, ut agnosceremus aliud creaturam esse, aliud gratiam spiritalem, alios alio destinabat : quia omnes simul ubique esse non poterant. Dedit autem omnibus Spiritum sanctum, qui licet separatim apostolis inseparabilis gratiæ munus infunderet. Erant igitur diversæ personæ, sed unus in omnibus operationis effectus : quia unus est Spiritus sanctus, de quo ait : « Accipietis virtutem venientem, Spiritum sanctum in vos : et eritis mihi testes in Jerusalem et in omni Judæa et Samaria usque in fines terræ (Act. i, 8). »

82. Incircumscriptus igitur et infinitus Spiritus sanctus, qui se discipulorum sensibus per separatam divortia discreta regionum, remotosque fines totius orbis infudit, quem nihil potest præterire vel fallere. Et ideo sanctus David ait : « Quo ibo a Spiritu tuo, aut quo a facie tua fugiam (Psal. cxxxviii, 7) ? » De quo Angelo Scriptura hoc dicit : de qua Dominatione ? de qua Potestate ? Cujus inveniemus Angeli virtutem per plurimos esse diffusam ? Angeli enim ad paucos mittebantur, Spiritus autem sanctus populis infundebatur. Quis igitur dubitet quin divinum sit, quod infunditur simul pluribus (53), nec videtur : corporeum autem, quod et videtur a singulis, et tenetur ?

83. Sed quemadmodum sanctificans apostolos Spiritus, non est humanæ consors naturæ : ita etiam sanctificans Angelos, Dominationes et Potestates, non habet consortium creaturæ. Si qui autem putant non esse spiritulem in angelis sanctitatem, sed aliam quamdam gratiam suæ proprietate naturæ (54), hi inferiores profecto angelos hominibus

A judicabunt. Cum enim et ipsi fateantur quod Spiritui sancto angelos conferre non audeant, nec possint negare (55) quod hominibus infundatur Spiritus sanctus : sanctificatio autem Spiritus domini munusque divinum sit : invenientur utique homines qui meliorem sanctificationem habent, angelis præferendi. **618** Sed cum angeli hominibus in adjumentum descendant (Hebr. i, 14), intelligendum est quod creatura quidem superior angelorum sit, quæ plus recipit gratiæ spiritualis : ejusdem tamen et erga nos et illos munus auctoris sit.

84. Quanta autem gratia, quæ præmiis angelorum etiam inferiorem creaturam humanæ conditionis exæquet, sicut Dominus ipse promisit (56) dicens : « Eritis sicut angeli in cælo (Matth. xxii, 30) ? » Nec difficile : qui enim illos angelos fecit in Spiritu, homines quoque per eandem gratiam similes faciet angelorum (Psal. ciii, 4).

85. De qua autem creatura dici potest quia repleverit universa, quod scriptum est de Spiritu sancto : « Effundam de Spiritu meo super omnem carnem (Joel ii, 38) ? » Non hoc de angelo dici potest. Denique Gabriel ipse missus ad Mariam : « Ave, inquit, gratia plena (Luc. ii, 28), » spiritalem utique in ea declarans gratiam, quod in eam Spiritus sanctus supervenisset, et plenum gratiæ uterum Verbo esset habitura cælesti.

86. Domini enim est omnia complere, qui dicit : « Ego cælum et terram compleo (Jerem. xxiii, 24). » Si ergo Dominus est, qui cælum complet et terram : quis potest Spiritum sanctum judicare dominationis, et divini potestatis exsortem (57), qui replevit orbem, et quod ultra totum orbem est, replevit Jesum mundi totius redemptorem ? Scriptum est enim, « Jesus autem plenus Spiritu sancto, regressus est ab Jordane (Luc. iv, 1). » Quis igitur alius nisi qui ejusdem esset plenitudinis, complementem omnia posset implere ?

87. Sed ne hoc secundum carnem dictum obijciant : quanquam plus unus ille, quam omnes : de cujus carne exhibet virtus, quæ sanaret omnes : tamen sicut Dominus complet omnia, ita etiam et de Spiritu lectum est : « Quoniam Spiritus Domini replevit orbem terrarum (Sap. i, 7). » Habes etiam de omnibus qui convenerant cum apostolis dictum quia, « repleti sancto Spiritu, loquebantur verbum Dei cum fiducia (Act. iv, 31). » Vides quia et plenitudinem et fiduciam dat Spiritus sanctus : ejus operationem archangelus nuntiat Mariæ, dicens : « Spiritus sanctus superveniet in te (Luc. i, 35). »

88. Habes etiam in Evangelio quia angelus secundum tempus descendebat in natatoriam, et movebatur aqua : et qui prior descendisset in natatoriam, sa-

(53) Mss. aliquot, « simul pectoribus : » minus commode.

(54) Nonnulli mss., « super proprietatem naturæ.

(55) Amerb. et Eras., « nec possint vetare. » Giff. et Rom., « nec possint negare. » Mss. vero partim illis accedunt.

(56) Paris. edit. ultimæ, « ipse præmisit. » Infra vero ubi nos cum ant. edit. ac mss. fere omnibus, « fecit in Spiritu, » Rom. edit. reposuit, « fecit spiritus. »

(57) Mss. aliquot, « divini potestatis exsortem. »

nus flebat (*Joan. v, 4*). Quid in hoc typo angelus, nisi descensionem sancti Spiritus nuntiabat, quæ nostris futura temporibus, aquas sacerdotalibus invocata precibus consecraret (58)? Ille ergo angelus sancti Spiritus erat nuntius, eo quod per gratiam spirituales medicinæ nostris esset animi ac mentis languoribus deferenda. Eisdem ergo et Spiritus habet, quos Deus Pater et Christus ministros. Sic omnia replet, sic omnia possidet, sic omnia operatur et in omnibus, quemadmodum et Deus Pater operatur et Filius.

89. Quid igitur sancti Spiritus operatione divinius, cum etiam benedictionum suarum præselem Spiritum Deus ipse testetur dicens: **619** « Ponam Spiritum meum super semen tuum, et benedictiones meas super filios tuos (*Isa. xlv, 3*). » Nulla enim potest esse plena benedictio, nisi per infusionem Spiritus sancti. Unde et apostolus nihil melius hoc nobis quod optaret invenit, sicut ipse dixit: « Non deficiemus pro vobis orantes et obsecrantes, ut repleamini cognitione voluntatis ejus in omni sapientia et intellectu spiritali, ambulantes digne Deo (*Coloss. i, 9, 10*). » Hanc igitur Dei esse docuit voluntatem, ut magis in bonis operibus et sermonibus et sensibus ambulantes repleamur voluntate Dei, qui ponit in cordibus nostris Spiritum sanctum. Ergo si is qui habet Spiritum sanctum, Dei repletus est voluntate; utique inter Patrem et Spiritum nulla distantia voluntatis est.

CAPUT VIII.

A Deo solo dari Spiritum: neque tamen totum singulis, cum præter Christum nemo fuerit qui totum eum capere posset. Per Spiritum effundi charitatem, quæ per mysticum unguentum figurata, nihil commune cum creaturis habere ostenditur; ipsum autem cum ex ore Dei dicatur procedere, inter creata non reponendum: nec inter divisibilia, cum sit æternus.

90. Simul illud adverte, quia Deus dat Spiritum sanctum (*Rom. v, 5*). Non enim humanum hoc opus, neque ab homine datur: sed qui invocatur a sacerdote, a Deo traditur, in quo Dei munus (59), ministerium sacerdotis est. Nam si Paulus apostolus judicavit quod ipse donare Spiritum sanctum sua auctoritate non posset, et in tantum se huic officio imparem credidit, ut a Deo nos Spiritu optaret impleri (*Ephes. v, 18*); quis tantus est, qui hujus traditionem muneris sibi audeat arrogare? Itaque Apostolus votum precatione detulit (60), non jus auctoritate aliqua vindicavit: impetrare optavit, non imperare præsumpsit. Petrus quoque ait quia non erat idoneus qui posset Spiritum sanctum vel cogere, vel arcere. Sic enim dixit: « Ergo si eandem gratiam concessit illis Deus sicut et nobis,

A ego quis eram, qui possem prohibere Deum (*Act. xi, 17*)? »

91. Sed fortasse apostolicis non moveantur exemplis, et ideo divinis utamur oraculis: scriptum est enim: « Jacob puer meus, suscipiam eum: Israel electus meus (61), suscepit eum anima mea, dedi Spiritum meum in ipsum (*Isa. xlv, 1*). » Dominus quoque per Isaiam dixit: « Spiritus Domini super me, propter quod unxit me (*Isa. lxi, 1*). »

92. Quis ergo audeat dicere creatam Spiritus sancti esse substantiam, qui cum illuxerit in cordibus nostris, divinæ cernimus pulchritudinem veritatis, et distantiam creaturæ divinitatisque cognoscimus, ut opus segregetur ab auctore? Aut de qua creatura Deus ita locutus est, quod aut Dominationes aut Potestates effundat aut Angelos? Sed *de Spiritu*, inquit, « meo effundam » (*Joel ii, 28*). Non Spiritum ait, sed « de Spiritu »: neque enim nos capere possumus plenitudinem Spiritus sancti, sed tantum accipimus, quantum de suo arbiter nostri pro sua voluntate diviserit. Sicut enim Dei Filius « non rapinam arbitratus est esse se æqualem Deo, sed semetipsum exinanivit (*Philipp. ii, 6*), » ut nos eum nostris animis percipere **620** possemus: exinanivit autem non quod ipse esset vacuus suæ plenitudinis, sed quod mihi qui plenitudinem ejus sustinere non possem, pro eo quod capere possem, infunderetur: ita etiam de Spiritu sancto Pater se dicit effundere super omnem carnem: non enim totum effudit, sed quod effudit, omnibus abundavit.

C 93. Supra nos ergo effusum est de Spiritu: at vero super Dominum Jesum, cum in forma esset hominis, manebat Spiritus, sicut scriptum est: « Supra quem videris Spiritum descendantem de cælo, et manentem super eum, hic est qui baptizat in Spiritu sancto (*Joan. i, 33*). Circa nos ex affluenti commodo liberalitas largientis est, in illo totius manet in æternum Spiritus plenitudo. Quod igitur nobis satis esse judicavit, effudit, et quod effusum est, non separatum est, nec incisum: sed unitatem habet plenitudinis, quo aciem nostri cordis illuminet pro nostræ possibilitate virtutis. Denique tantum capimus, quantum profectus nostræ mentis acquirit: inseparabilis est enim plenitudo gratiæ spiritalis, sed nobis pro nostræ participatur facultate naturæ.

D 94. Effundit ergo Deus de Spiritu, effunditur etiam charitas Dei per Spiritum: quo loco unitatem debemus agnoscere operationis et gratiæ. Sicut enim de Spiritu sancto Deus effudit, ita etiam, « Charitas Dei effusa est in cordibus nostris per Spiritum sanctum (*Rom. v, 5*); » ut intelligamus non esse opus sanctum Spiritum (52), qui divinæ arbiter et fons profluus charitatis est.

95. Similiter autem ut credas id quod effunditur manus. »

(60) Pauci mss., « votum prædicatione detulit. »

(61) Vet. edit. ac pauci mss., « Israel dilectus meus. »

(62) Mss. aliquot, « non esse opus Spiritus sancti. »

(58) Ita edit. omnes, et quidam mss.: cæteri autem partim, « qua nostris futura.... invocatas precibus: » partim, « qui nostris futuris temporibus aquas sacerdotalibus invocatus precibus consecraret. »

(59) Paris. quædam edit. ac mss. aliquot, « Dei

cum creaturis non posse esse commune, sed speciale divinitatis : etiam et Filii nomen effunditur, sicut habes ; « Unguentum exinanitum est nomen tuum (*Cant.* 1, 2). » Cujus virtute sermonis nihil potest esse præstantius. Nam sicut inclusum in vase aliquo unguentum cohibet odorem suum, qui odor quandiu vasis illius angustiis coereetur, etsi ad plures non potest pervenire, tamen vim suam servat : cum vero de vase illo, quo claudabatur, unguentum fuerit effusum, longe lateque diffunditur : ita et Christi nomen ante ejus adventum in Israel populo, quasi in vase aliquo Judæorum mentibus claudabatur : « Notus enim in Judæa Deus, in Israel magnum nomen ejus (*Psal.* lxxv, 1) : » hoc utique nomen, quod vasa Judæorum angustiis suis coereitum continebant.

96. Magnum quidem et tunc nomen, cum infirmiorum atque paucorum hæreret angustiis : sed magnitudinem sui nondum per corda gentium, et in fines totius orbis effuderat. Postea vero quam per omnem mundum suo illuxit adventu, per omnem utique creaturam divinum illud suum nomen extendit, non repletum accessione aliqua (plenitudo enim nescit augmentum) sed replens vacua, ut esset admirabile nomen ejus in universa terra. Hujus igitur effusio nominis abundantem quamdam exuberantiam gratiarum (63), honorumque cælestium significat largitatem : ex abundantia enim superfluit quidquid effunditur.

97. Itaque sicut creata non potest dici sapientia, quæ ex ore Dei procedit, nec Verbum, quod eructatur ex corde, nec virtus, in qua plenitudo 621 majestatis æternæ est : ita etiam creatus non potest Spiritus æstimari, qui ex ore Dei funditur : cum ipse Deus tantam ostenderit unitatem, ut effundere se de Spiritu suo dicat. Quo intelligamus quia etiam Dei Patris eadem gratia sit, quæ Spiritus sancti est, et quod sine incisione ac detrimento aliquo dividatur mentibus singulorum. Quod ergo de Spiritu Dei effunditur, nec inciditur, nec partibus aliquibus corporalibus comprehenditur, aut secatur.

98. [*Alias* cap. VIII.] Quomodo enim credibile est, quod Spiritus scitilibus aliquibus dividatur ? Dicit de Joannes de Deo : « Ex hoc cognoscimus qui manet in nobis de Spiritu quem dedit nobis (*I Joan.* 3, 24). Quod autem manet semper, utique nec mutatur (64) : ergo si mutationem non habet, æternitatem habet. Et ideo Spiritus sanctus sempiternus est : creatura autem obnoxia vitio (*Rom.* viii, 20), ideoque mutabilis. Quod autem mutabile est, esse non potest sempiternum et ideo non potest Spiritui sancto et creature esse consortium ; quia

(63) Mss. nonnulli, « habundantia quadam exuberans vim gratiarum... itaque sicut creatura.

(64) Ita mss. plures ac potiores : nonnulli tamen et omnes edit., « Quod autem manet, semper, utique est, nec mutatur. » Et post duos versus ubi vot. edit. ac multo major numerus mss., « obnoxia vitio : » *Rom.* edit. cum aliis nonnullis codd., obno-

A sempiternus est Spiritus, creatura autem omnis in tempore est.

99. Sempiternum autem Spiritum sanctum, etiam Apostolus ostendit : « Si enim sanguis taurorum et hireorum, et cinis vitulæ aspersus inquinatos sanctificat ad carnem emundandam : quanto magis sanguis Christi, qui per Spiritum sempiternum se obtulit immaculatum Deo (*Hebr.* ix, 13, 14) ? Ergo sempiternus est Spiritus.

CAPUT IX.

Spiritum sanctum recte dici unguentum Christi. et oleum lætitiæ, et quas ob causas ? Christum ipsum non esse unguentum : cum unctus sit Spiritu sancto : mirum autem id non videri, si unguentum vocetur et Spiritus, cum Pater ac Filius etiam Spiritus appelletur. Nec illam tamen in ipsis confusionem esse : cum solus Christus in corpore appetierit mortem, cujus salutifera crux prædicatur.

B

100. Plerique autem arbitrati sunt unguentum Christi esse Spiritum sanctum. Et bene unguentum (65), quia oleum lætitiæ nuncupatum est, Plurimarum redolente copula gratiarum : verum illum Deus omnipotens Pater unxit principem sacerdotum, qui non ut alii in typo unctus ex lege, sed et secundum legem unctus in corpore, et in veritate supra legem virtute sancti Spiritus ex Patre plenus est.

101. Hoc est oleum lætitiæ, de quo dicit Prophetas : « Unxit te Deus, Deus tuus oleo lætitiæ præ consortibus tuis (66) (*Psal.* xlv, 8). » Denique Petrus unctum Spiritu dicit Jesum, sicut habes : « Vos scitis quod factum est verbum per totam Judæam, incipiens a Galilea post baptismum quod prædicavit Joannes, Jesum a Nazareth, quomodo unxit eum Deus Spiritu sancto (*Act.* x, 37, 38). » Oleum igitur lætitiæ Spiritus est.

102. Et pulchre oleum lætitiæ dixit, ne creaturam putares : olei enim hujusmodi natura est, ut nequaquam naturæ alterius humido (67) misceatur. Lætitia quoque non corpus ungit, sed intima 622 cordis illuminat, sicut propheta dixit : « Dedisti lætitiā in corde meo (*Psal.* iv, 7). » Ergo cum ludat operam, qui oleum velit cum creatura humidior confundere : quia cum olei natura levior sit cæteris, residentibus aliis, elevata secernitur (68) : quomodo putant isti deterrimi caupones oleum lætitiæ cum cæteris creaturis sua posse fraude confundi ; cum utique non queant incorporeis corporea, increatis creata misceri ?

D

102. Et bene oleum lætitiæ dicitur, quo unctus est Christus ; neque enim usitatum fuit ei oleum et commune querendum, quo aut vulnera curantur, aut testus levatur : cum fomentum vulnerum suorum xia vanitati. »

(65) Mss. aliquot, « Qui bene ungit. »

(66) Quidam mss., « præ partibus tuis. »

(67) Non pauci mss., « naturæ alterius humidioris. »

(68) Mss. nonnulli, « olei liquidior natura sit, cæteris resistantibus, altius aliis elevata cernitur. »

salus mundana (69) non quæreretur, nec refectio- nem corporis fatigati virtus sempiterna deposce- ret.

103. Nec mirum si habet oleum letitiæ, qui fecit exsultare morituros, tristitia mundum exiit, mœstæ factorem mortis (70) abolevit. Et ideo Apostolus ait : « Christi enim bonus odor sumus Deo (II Cor. ii, 15) ; » utique de spiritualibus significans se locutum. Sed et cum ipse Filius Dei dicat : « Spiritus Domini super me, propter quod unxit me (Luc. iv, 18), » spiritale signat unguentum. Ergo unguentum Chris- ti est Spiritus.

104. Aut quia unguentum exinanitum est nomen Jesu, si ibi Christum ipsum intelligere volunt un- guenti expressum nomine, non Spiritum Christi : utique cum unctum Spiritu sancto Dominum Jesum Petrus apostolus dixerit, liquet sine dubio quod unguentum dicatur et Spiritus.

105. Sed quid mirum, cum et Pater et Filius spi- ritus esse dicatur ? De quo quidem dicemus plenius, cum de unitate nominis dicere cœperimus (*Infra*, cap. 14). Tamen quia hic quoque incidit puleherri- mus locus, ne sine corollario eum præterire videamur, accipiant quia et Pater dicitur Spiritus, sicut in Evangelio Dominus locutus est : « Quoniam Spi- ritus est Deus (Joan. iv, 24) : » et Christus Spiritus dicitur, quia Jeremias dixit : « Spiritus ante faciem nostram Christus Dominus (Thren. iv, 20). »

106. Et Pater ergo spiritus, et Filius spiritus : quia quod non est creaturæ corpus, hoc spiritus est ; sed non confusus cum Patre et Filio Spiritus san- ctus, verum et a Patre distinctus et a Filio. Non enim Spiritus sanctus et mortuus, qui mori non potuit : quia carnem non suscepit, nec mortis, capax esse potuit sempiterna divinitas : sed mortuus est secundum carnem Christus.

107. In eo utique mortuus, quod suscepit ex Vir- gine : non in eo, quod habebat ex Patre : in eo enim mortuus, in quo crucifixus est Christus. Spiritus au- tem sanctus non potuit crucifigi, qui carnem et ossa non habuit : sed crucifixus est Dei Filius, qui carnem et ossa suscepit : ut in illa cruce nostræ carnis testamenta morerentur. Suscepit enim quod non erat, ut celaret quod erat : celavit quod erat, ut tentaretur in eo, ut redimeretur quod non erat : ut ad id quod erat, per id quod non erat, nos vocaret.

108. O divinum crucis illius sacramentum, 623

(69) Mss. nonnulli, « salus mundanda : » melius alii aliquot, « salus mundi ; reliqui et omnes edit., « salus mundana. »

(70) Amerb. et Eras. cum parte mss., « majestate factorem mortis : » Gill. et Rom. cum alia parte, ut in textu.

(71) Big. cod., « in qua erat infirmitate. »

(72) Mss. aliquot, « timoris strictura. » Et *infra* pro « pœna non solvit, » iidem habent, « potestas non solvit. »

(73) Ita edit. omnes, et mss. aliquot : horum au- tem alii partim, « alia enim salus est victura salutis

A in qua hæret infirmitas (74), virtus libera est, affi- guntur vitia, eriguntur tropæ ? Unde quidam san- ctus ait : « Conlige clavi a timore tuo carnes meas (Psalm. cxviii, 120) : » non ferreis clavis, ait, sed ti- moris et fidei : vehementior est enim virtutis stric- tura (72), quam pœnæ. Denique Petrum, cum us- que in atrium principis sacerdotum Dominum se- queretur (*Matth.* xxvi, 58), quem nemo ligaverat, fides vinxerat : et quem fides vinxit, pœna non solvit. Rursus cum ligaretur a Judæis, devotio solvit, pœna non tenuit ; quia non recessita Christo.

109. Ergo et tu crucifige peccatum, ut moriari peccato ; qui enim peccato moritur, Deo vivit : vivas ei qui Filio proprio non peperit, ut in illius cor- pore nostras crucifigeret passionis. Pro nobis enim mortuus est Christus, ut nos in illius redivivo cor- pore viveremus. Mortua est ergo in illo non vita nostra, sed culpa : « Qui peccata, inquit, nostra per- tulit in corpore suo super donum : ut a peccatis no- stris separati, cum justitia vivamus, ejus vulnere plagarum sanati sumus (I Petr. ii, 24). »

110. Lignum igitur illud crucis velut quædam no- stræ navis salutis vectura nostra est, non pœna : alia enim salus non est, nisi vectura salutis æternæ (73), Dum mortem expectando (74), non sentio : dum pœ- nam contemnendo, non patior : dum metum nescio, negligendo.

111. Quis est igitur ejus vulnere plagarum sa- nati sumus, nisi Christus Dominus : de quo idem prophetavit Isaias quia plaga ejus nostra medicina est (*Isa.* lxi, 5), de quo Paulus apostolus in Episto- lis suis scripsit : « Qui peccatum non cognovit (75), sed pro nobis peccatum factus est (II Cor. v, 21) ? » Hoc quippe divinum in eo, quia caro peccatum non fecit, nec in eo suscepti corporis creatura pecca- vit (76). Nam quid mirum, si non peccavit sola di- vinitas, cum peccandi incentiva non habeat ? Si autem solus exsors peccati Deus, omnis utique creatura per naturam sui, ut diximus, obnoxia po- test esse peccato.

CAPUT X.

Quod Spiritus peccata condonat, hoc illi cum Patre ac Filio, non autem cum angelis esse commune.

112. [*Alias* cap. IX.] Dic igitur, quicumque Spi- ritus sancti divinitatem negas : Spiritus autem ob- noxius non potuit esse peccato, qui magis peccata condonat. Numquid angelus (77) donat ? numquid archangelus ? Non utique, sed donat solus Pater,

æternæ, » partim, « talis enim navis est vectura, etc. »

(74) Mss. aliquot, « Dum mortem expectando. »

(75) Non pauci mss., « quia peccatum pro nobis factus est. » Iterum autem pro « corporis natura, » quod erat in omnibus edit : omnes prope mss. le- gunt, « corporis creatura. »

(76) Edit., « corporis natura peccavit. »

(77) Remig. cod., « quicumque es Spiritus sancti divinitatem negans. Spiritus sanctus obnoxius non potuit esse peccato : quia nullus peccata donat : numquid angelus, etc. » Edit. autem, ac mss. reli- qui inter se consentiunt nisi quod pro *non potuit*,

solus Filius, solus Spiritus sanctus (*Lev. v, 21*).^A Nemo autem quod potest donare, non potest evitare (79).

113. Sed fortasse dixit aliquis quia et Seraphim dixit Isaiæ : « Ecce tetigit hoc labia tua, et auferet iniquitates tuas, et peccata tua circumpurgabit (79) (*Isa. vi, 7*). » 624 Auferet, inquit, et circumpurgabit : non ego auferam, sed ignis ille de altari Dei hoc est, gratia spiritalis. Quid enim aliud pie intelligere possumus in altari Dei esse, nisi Spiritus gratiam? Non utique lignum sive cinis, nec fuliginem atque carbonem. Aut quid tam piū quam ut secundum mysterium intelligamus quia revelabatur in ore Isaiæ omnes homines per passionem Christi esse purgandos, qui velut carbo secundum carnem exussit nostra peccata, sicut in Zacharia habes : « Nonne hic tuus ejectus ab igni? Et ille erat Jesus indutus vestimenta sordida (*Zach. iii, 2, 3*). »

114. Denique ut sciamus communis hoc redemptionis mysterium per prophetas evidenter imo revelatum, etiam hoc loco habes dictum : « Ecce abstulit peccata tua (*Id. 4*) : » non quod Christus peccata sua deponeret, qui peccatum non fecit; sed quod in carne Christi omne a peccatis suis genus absolveretur humanum.

115. See etiamsi Seraphim abstulisset peccatum, quasi unum utique de ministris Dei ad hoc esset mysterium destinatum. Sic enim dixit Isaias : « Quia missum est ad me unum de Seraphim (*Isa. vi, 6*). »

CAPUT XI.

Spiritum ad omnes mitti, nec transire ex loco in alium : cum nec loci, nec tempore concludatur. Sic igitur cum exire a Filio, ut ipse Filius a Patre, in quo semper inest : sed eundem venire nobis, cum ipsam recipimus. Eodem etiam modo venire quo Pater ipse, a quo separari nequaquam potest.

116. [Alias cap. X.] Et Spiritus quidem missus dicitur (*Joan. xvi, 7*) : sed Seraphim ad unum, Spiritus ad omnes : Seraphim mittitur in ministerium, Spiritus operatur mysterium : Seraphim quod jubetur, exsequitur, Spiritus quod vult, dividit (*I Cor. xii, 11*) : Seraphim de loco ad locum transit : non enim complet omnia, sed et ipsam repletur ab Spiritu : Seraphim de cœnilit cum aliquo secundum naturam

legitur in Rom. edit., *nō p. p. n. t.* Sed non minimus timendi locus est, ne ubique hic locus corruptus habeatur.

(78) Amerl. atque Eras., cum mss. non paucis. « Non autem quod non potest donare, non potest evitare. Perperim; si quidem idem sensus esset, ac si scriberetur, omnes quod non possunt donare, possunt evitare. Melius ergo Gill. cum reliquis mss. ut in contextu. Neque ab hac dicitur Rom. edit. nisi quod geminat negatione... non potest non evitare.

(79) Omnes edit., et abbat., circumpurgabit. omnes mss., et auferet... circumpurgabit : in quo cum Hebræo et versionibus Græcæ ac Latine consentiunt.

suum transitu; at vero de Spiritu sancto hoc non possumus æstimare, de quo dicit Filius Dei : « Cum venerit Paraclætus Spiritus veritatis, quem ego mitto vobis qui a Patre procedit (*Joan. xv, 26*). »

117. Etenim si de loco procedit Spiritus, et ad locum transit; et ipse Pater in loco invenietur, et Filius. Si de loco exit, quem Pater mittit, aut Filius, utique (80) de loco transiens Spiritus atque progrediens, et Patrem sicut corpus secundum aptas interpretationes relinquere videtur et Filium.

118. Hoc secundum eos loquor, qui dicunt quod habeat Spiritus descensorium motum. Sed neque in loco aliquo Pater circumscribitur, 625 qui est super omnia, non solum corporeæ naturæ, sed etiam invisibilis creature (81) : neque Filius suorum operum locis temporibusque concluditur, qui super omnem est creaturam totius opifex creaturæ : neque Spiritus veritatis, utpote Dei spiritus, circumscribitur aliquibus finibus corporalibus : qui cum sit incorporeus (*Sap. vii, 23*), omnem intelligibilem substantiæ creaturam inenarrabili divinitatis plenitudine supereminet, spirandi ubi velit (*Joan. iii, 8*), et inspirandi quomodo velit, habens super omnia potestatem.

119. Non ergo quasi ex loco mittitur Spiritus, aut quasi ex loco procedit, quando procedit (82) ex Filio, sicut ipse Filius cum dicit : « De Patre processi et veni in mundum (*Joan. viii, 42*), » omnes interdicunt opiniones, quæ ex loco ad locum possunt, sicut in aliquibus corporalibus, æstimari. Similiter autem cum aut intus aut foris legimus Deum esse, non utique Deum aut intra aliquod corpus includimus (83), aut ab aliquo corpore separamus : sed alta hoc et inenarrabili æstimatione pensantes, divini nature intelligimus arcana.

120. Denique ita sapientia ex ore Altissimi prodixisse se dicit (*Ecclesi. xxiv, 5*), non ut extra Patrem sit, sed apud Patrem, quia « Verbum erat apud Deum (*Joan. i, 1*) : » nec solum apud Patrem, sed etiam in Patre. Dicit enim : « Ego in Patre, et Pater in me est (*Joan. xiv, 10*). » Sed neque cum de Patre exit, de loco recedit, aut quasi corpus a corpore separatur : neque cum in Patre est, quasi in corpore tanquam corpus includitur. Spiritus quoque sanctus cum procedit a Patre et Filio,

(80) Sic omnes edit. ac mss. aliquot : alii vero partim, « ita ut Filius : » partim, « ita et Filius : » at pro utique omnes ferme habent, itaque.

(81) Mss. nonnulli, « invisibilis naturæ... qui super omnem est creationis totius opifex creatura.

(82) Ambrosius hic et sub finem sequentis numeri, ut missionem a tempore dem Spiritus significet, addit et verbum *ex celis* : quare mirum est Estium in lib. i *Sent.*, d. c. 14, eam scripsisse : « Sciendum non facile reperiri apud Patres, ut missio Spiritus sancti non ne processionis significetur, præterquam apud Bedam. » etc.

(83) Quidam mss., « intra aliquod corpus imple-

Non separatur a Patre, non separatur a Filio. Quem-
admodum enim separari potest a Patre, qui
Spiritus oris ejus est (*Psal.* xxvii, 6)? Quod utique
et æternitatis indicium, et divinitatis exprimit uni-
tatem.

121. Est ergo et manet semper, qui oris est Spi-
ritus, sed descendere videtur, cum illum recipimus,
ut habitet in nobis; ne nos simus a gratia ejus
alieni. Nobis descendere videtur, non quod ille des-
cendat, sed quod ad illum animus noster ascendat.
De quo plenius diceremus, nisi meminissemus in
libris jam superioribus (lib. v *de Fide*, cap. 7) po-
situm quod et Pater dixerit: « Descendamus et
confundamus linguas eorum (*Gen.* xi, 7): et Filius
dixerit: « Qui diligit me, sermonem meum servabit,
et Pater meus diliget eum: et ad eum veniemus, et B
mansionem apud eum faciemus (*Joan.* xiv, 23). »

122. Sic igitur venit Spiritus, quemadmodum
venit Pater, quia ubi Pater est, ibi est et Filius:
et ubi Filius est, ibi et Spiritus sanctus. Non ergo
discrete venire æstimandus est Spiritus sanctus.
Venit autem non de loco ad locum, sed a disposi-
tione constitutionis ad gratiam sanctificationis, ut de
terris ad cœlum, de injuria ad gloriam (84), de
servitio ad regnum transferat.

123. Sic ergo venit Spiritus, quemadmodum venit
Pater. Dixit enim Filius: Ego et Pater « veniemus,
et mansionem apud eum faciemus. » Numquid cor-
poraliter Pater venit? Sic ergo et Spiritus 626
venit, in quo cum venit, et Patris et Filii plena præ-
sentia est.

124. Quis autem potest a Patre et Filio Spiritum
sanctum separare, cum vel appellare Patrem et Fi-
lium sine Spiritu non queamus? « Nemo enim dicit
Dominum Jesum, nisi in Spiritu sancto (*I Cor.* xii,
3). » Ergo si appellare Dominum Jesum sine Spi-
ritu non possumus, utique sine Spiritu prædicare
non possumus. Si autem et angeli prædicant Do-
minum Jesum, quem nemo potest sine Spiritu præ-
dicare, et in ipsis ergo Spiritus sancti munus ope-
ratur.

125. Probavimus igitur unam præsentiam esse,
unam gratiam esse Patris et Filii et Spiritus sancti:
quæ tam cœlestis atque divina est, ut pro ea agat
gratias Patri Filius, dicens: « Confiteor tibi, Pater
domine cœli et terræ, quod abscondisti hæc a sa-
pientibus et prudentibus, et revelasti ea parvulis
(*Matth.* xi, 25). »

CAPUT XII.

*Patris et Filii et Spiritus sancti unam esse pacem
atque gratiam: similiter unam charitatem, quæ
maxime in hominum redemptione apparuit:
unam denique trium communicationem.*

126. [*Alias* cap. XI.] Ergo cum una vocatio sit,
una etiam gratia est. Denique scriptum est: « Gra-
tia vobis et pax a Deo Patre nostro et Domino Jesu

(84) Mss. aliquot, « de inferis ad gloriam. »

(85) Nonnulli mss., « neque passionem corpora-
lium tempestatum patiamur: » quidam etiam, « ne-
que passionum... tempestatem patiamur: » cæteri

A Christo (*Rom.* i, 7). » Ecce habemus quia Patris et
Filii una est gratia, et Patris et Filii una est pax:
sed hæc gratia et pax fructus est Spiritus, sicut
ipse Apostolus docuit dicens: « Fructus autem Spi-
ritus est charitas, gaudium, pax, patientia (*Galat.*
v, 22). » Et bona pax et necessaria, ut nemo dis-
putationum turbetur incertis, neque passionum
corporalium (85) tempestate quatiatur: sed sim-
plicitate fidei, et tranquillitate mentis quietus circa
Dei cultum perseveret affectus.

127. De pace probavimus: de gratia autem pro-
pheta Zacharias dicit, quia promisit Deus effundere
in Jerusalem Spiritum gratiæ et misericordiæ (*Zach.*
xii, 10), et apostolus Petrus dicit: « Pœnitentiam
agite, et baptizetur unusquisque vestrum in nomine
Domini Jesu Christi, in remissionem peccatorum:
et accipietis gratiam Spiritus sancti (*Act.* ii, 38). »
Ergo sicut Patris et Filii, ita et Spiritus sancti
gratia est. Quomodo enim sine Spiritu potest esse
gratia, cum gratia divina omnis in Spiritu sancto
sit?

128. [*Alias* cap. XII.] Nec solum pacem et gratiam
legimus Patris et Filii et Spiritus sancti; sed etiam
charitatem, et communionem, fidelis Auguste (86).
De charitate enim dictum est: « Gratia Domini
nostri Jesu Christi, et charitas Dei (*II Cor.* xiii,
13). » Accepimus charitatem Patris. Eadem chari-
tas quæ Patris, etiam Filii est. Ipse enim dixit:
« Qui me diligit, diligetur a Patre meo, et ego dili-
gam eum (*Joan.* xiv, 21). » Quæ est enim charitas
C Filii, nisi quia se pro nobis obtulit, et suo sangui-
ne nos redemit (*Ephes.* v, 2)? Eadem autem charitas
et in Patre est, quia scriptum est: « Sic enim di-
lexit Deus mundum, ut Filium suum unigenitum
daret (*Joan.* iii, 16). »

129. Tradidit ergo Pater Filium, et Filius ipse
627 se tradidit. Servatur charitas, nec læditur
pietas; nulla est enim pietatis injuria, ubi nulla est
traditionis ærumna. Tradidit volentem, tradidit of-
ferentem, non utique ad pœnam Pater Filium, sed
ad gratiam. Si discutis facti meritum, interroga pie-
tatis vocabulum. Vas electionis unitatem hanc di-
vinæ charitatis evidenter ostendit, quia et Pater
tradidit Filium, et Filius ipse se tradidit. Pater tra-
didit, qui « Filio proprio non pepercit, sed pro
nobis omnibus tradidit illum (*Rom.* viii, 23). » De
Filio quoque dicit: « Qui se tradidit pro me (*Gal.*
ii, 20). » Tradidit, inquit. Si gratiæ, quid arguo?
si injuriæ, plus debeo.

130. Sed sicut Pater tradidit Filium, et Filius
ipse se tradidit, accipe quia et Spiritus eum tradi-
dit. Scriptum est enim: « Tunc Jesus ductus est
in desertum ab Spiritu, ut tentaretur a diabolo
(*Matth.* iv, 1). » Ergo et Spiritus diligens tradidit
Dei Filium. Sicut enim una est charitas Patris et
et edit. ut in textu.

(86) Tres mss., « communionem fidelis æterni-
talis. »

Filii, illa hanc charitatem Dei supra effundi per Spiritum sanctum (*Rom. v, 5*), et fructum esse sancti Spiritus declaravimus, quia « fructus est Spiritus charitas, gaudium, pax, patientia (*Galat. v, 22*). »

131. [*Alias cap. XIII.*] Communicationem autem et Patris et Filii esse manifestum est, quia scriptum est : « Et communicatio nostra cum Patre, et Filio ejus Jesu Christo (*I Joan. 1, 3*) : » et alibi : « Communicatio Spiritus sancti cum omnibus vobis (*II Cor. xiii, 13*). » Si igitur una pax, una gratia, una charitas, una communicatio est Patris et Filii et Spiritus sancti, una certe operatio est : et ubi una operatio est, utique non potest virtus esse divisa, et discreta substantia. Nam quomodo operationis ejusdem gratia conveniret ?

CAPUT XIII.

Divinarum trium personarum unum esse nomen a Scripturis demonstrat Ambrosius : ut in primis unitatem nominis Filii ac Spiritus sancti ; cum uterque Paracletus dicatur et veritas.

132. [*Alias cap. XIV.*] Quis igitur unitatem negare audeat (87) nominis, cum operationis videat unitatem ? Sed quid ego unitatem nominis argumentis astruo ; cum divinæ vocis evidens testimonium sit unum nomen esse Patris, et Filii, et Spiritus sancti ? Scriptum est enim : « Ite, baptizato gentes in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti (*Matth. xxviii, 19*) » In nomine dixit, non in nominibus. Non ergo aliud nomen Patris, aliud nomen filii, aliud nomen Spiritus sancti, quia unus Deus : non plura nomina (88), quia non duo Dii, non tres Dii (*I Cor. viii, 43*).

133. Et ut aperiret quia una divinitas, una majestas est, quia unum nomen Patris et Filii et Spiritus sancti, nec in alio nomine venerit Filius, in alio nomine Spiritus sanctus, ait ipse Dominus : « Ego veni in nomine Patris mei, et non accepistis me : si alius venerit in nomine suo, illum accipietis (*Joan. v, 43*). »

133. Quod autem nomen Patris est, hoc idem Filii Scriptura declarat, quia in Exodo dixit Dominus : « Ego antecedam te in nomine meo (89) et 628 vocabo in nomine meo Dominum in conspectu tuo (*Exod. xxxiii, 19*). » Dominus ergo dixit quia in nomine suo vocabit Dominum : Dominus ergo et Patris est nomen et Filii.

134. Cum autem unum nomen sit Patris et Filii, accipe quia et Spiritus sancti idem nomen sit, quo-

(87) Edit., « unitatem separare audeat. »

(88) Mss. aliquot, « non plura numina. » Non bono sensu.

89 Ita vet. edit. ac plures mss. a quibus Rom. hoc solo distat, quod exemit prepositionem *in* : quidam autem mss. ultimam partem exhibent in hunc modum : « invocabo te, nomine meo, Domine etc. » LXX vero, Ἐγὼ προάβυσσους πρότερός σου τῷ θεῷ μου, καὶ κατέβη τῷ ὕδατι σου (quidam mss., ὕδατι Κυρίου). Κύριος ἐννοῖται σου. Quod August., Quæst. vet. Testam. ita vertit « Ego transibo ante

A niam et Spiritus sanctus in nomine Filii venit, sicut scriptum est : « Paracletus autem Spiritus sanctus quem mittet Pater in nomine meo, ille vos docebit omnia (*Joan. xiv, 26*). » Qui autem venit in nomine Filii, utique etiam in nomine Patris venit ; quia unum nomen Patris et Filii est. Sic fit ut unum et Patris et Filii nomen sit et Spiritus sancti. « Nec enim est aliud nomen sub cælo datum, in quo oporteat nos salvos fieri (*Act. iv, 12*). »

135. Simul docuit unitatem divini nominis esse credendam, non disparitatem : quoniam in unitate nominis venit Christus : in suo autem nomine venturus Antichristus est, sicut scriptum est : « Ego veni in nomine Patris mei, et non accepistis me : si alius venerit in nomine suo, illum accipietis (*Joan. v, 43*). »

136. 90. Edoctum est igitur ex his non esse in Patre et Filio et Spiritu sancto Paracleto nominis diversitatem : et quod nomen est Patris, id esse etiam Filii nomen : similiter quod nomen est Filii, esse id etiam Spiritus sancti, quando etiam Paracletus Filius dicitur, sicut et Spiritus sanctus. Et ideo ait in Evangelio Dominus Jesus : « Rogabo Patrem meum, et alium paracletum dabit vobis qui vobiscum sit in æternum Spiritum veritatis (*Joan. xiv, 16, 17*). » Et bene dixit *aliu*m, ne ipsum Filium, ipsum Spiritum intelligeres, unitas enim nominis est, non Filii Spiritusque Sabelliana confusio (91).

137. [*Alias cap. XV.*] Itaque alius Paracletus est Filius, alius paracletus Spiritus sanctus, Filium enim paracletum dixit etiam Joannes, sicut habes : « Si quis peccaverit, Paracletum habemus apud Patrem Jesum Christum (*I Joan. ii, 4*). » Itaque quemadmodum unitas nominis, ita etiam unitas potestatis est, ubi enim paracletus Spiritus, ibi etiam Filius.

138. Nam sicut hic in æternum Dominum futurum cum fidelibus Spiritum dicit, ita etiam de se alibi ostendit quod in æternum cum apostolis sit futurus dicens : « Ecce ego vobiscum sum omnibus diebus usque ad consummationem mundi (*Matth. xxviii, 20*). » Unum sunt ergo Filius et Spiritus ; unum nomen est Trinitatis, et una inseparabilisque præsentia.

139. Sicut autem ostendimus Paracletum Filium nominatum, ita etiam ostendimus veritatem Spiritum nuncupatum. Veritas Christus, veritas Spiritus ; habes enim in epistola Joannis : « Quoniam Spiritus est veritas (*I Joan. v, 6*). » Non solum

te, gloria mea : et vocabo nomine Domini in conspectu tuo. »

(90) In editione Benedictina his decem numeri omittuntur, ita ut series quæ ibi legitur, seriei quam restituimus hoc modo respondeat : 135, 155 ; 136, 156 ; et sic deinceps usque ad finem libri I. Epp.

(91) Vet. edit., « Spiritus, quæ est Sabelliana confusio : » mss. duo, « Spiritus quem Sabelliana dicit confusio : unus, ut fatetur Sabelliana confusio. » Reliqui et Rom. edit. ut in textu.

ergo Spiritus veritatis, sed etiam veritas dicitur Spiritus, sicut et Filius veritas predicatur, qui ait: « Ego sum veritas et vita (I Joan. xiv, 6). »

629 CAPUT XIV.

Singulas Trinitatis personas e sacris codicibus lucem esse; Spiritum autem etiam ignem significari apud Isaiam, cuius quidem ignis in Moyse rubo, in linguis flammis, et in lagenis Gedeonis figura existit. Negari non posse ejusdem Spiritus divinitatem, cum eadem sit ejus, quæ Patris et Filii operatio, nec non Domini vultus lumen ignisque predicetur.

140. [Alias cap. XVI.] Quid autem astrum quod sicut Pater lumen, ita etiam Filius lumen, et Spiritus sanctus lumen est? Quod utique divinæ potentiae est. Deus enim lux est, sicut dixit Joannes: « Quia Deus lux est, et tenebrae in eo non sunt (I Joan. i, 5). »

141. Lux autem et Filius, « quia vita erat lux hominum (Joan. i, 4). » Et ut ostenderet se de Dei Filio Evangelista dixisse, ait de Joanne Baptista: « Non erat ille lux, sed ut testimonium perhiberet de lumine. Erat lux vera, quæ illuminat omnem hominem venientem in hunc mundum (Ibid. 8, 9). » Ergo quia Deus lux est, lux autem vera est Dei Filius: sine dubio Deus verus est Dei Filius.

142. Habes et alibi quia Filius Dei lux est: « Populus qui sedebat in tenebris et in umbra mortis, lucem vidit magnam (Isa. ix, 2). » Quid autem hoc evidentius, quod ait: « Quoniam apud te est fons vitae, et in lumine tuo videbimus lumen (Psal. xxxv, 10)? » Hoc est, quod apud te, Deus omnipotens Pater, qui fons vitae es, in lumine tuo Filio, lumen videbimus Spiritus sancti (92). Sicut ipse Dominus ostendit dicens: « Accipite Spiritum sanctum (Joan. xx, 22); » et alibi: « Et virtus exibat de eo (Luc. vi, 19). »

143. Ipsum autem Patrem quis dubitet lucem esse, cum lectum sit de Filio ejus quia splendor sit lucis æternæ (Hebr. i, 3)? Cujus enim nisi Patris æterni splendor est Filius, qui et cum Patre semper est, nec dissimili, sed eadem claritate semper præfulget?

144. Et Isaias significat non solum lucem, sed etiam ignem esse Spiritum sanctum, dicens: « Et erit lux Israel in ignem (Isa. x, 17). » Itaque prophetæ eum ignem ardentem dixerunt; quia in tribus istis generibus propensius majestatem divinitatis advertimus: quoniam et sanctificare, divinitatis: et illuminare, ignis et lucis est proprium: et in specie ignis exprimi vel videri divinæ est consue-

(92) Ita omnes edit. et plures mss.: sed alii nonnulli, « in lumine tui Filii videbimus, » etc.: quidam etiam, « In lumine tuo Filii lucem videbimus et Spiritus sancti. »

(93) Mss. aliquot, « nec consumpturus ærumnas, sed mitigaturus: qui, » etc.

(94) Mss. aliquot, « signata de limo, quæ opera tenere non norunt, nisi fervore, » etc.; nonnulli alii, « de limi opere tenera, quæ lumorem non norunt,

ludinis: » Deus enim est ignis consumens, » sicut Moyses dixit (Deut. iv, 24).

145. Vidit enim ipse in rubo ignem, et audierat Deum, tunc quando vox facta est de flamma ignis ad eum dicens: « Ego sum Deus Abraham, et Deus Isaac, et Deus Jacob (Exod. iii, 6). » Vox ergo de flamma et in rubo flamma, et flamma non noxia. Urebatur enim rubus, et non exurebatur; eo quod illo mysterio Dominus figuraret quia illuminaturus spinas nostri corporis adveniret: nec consumpturus ærumnosos, sed mitigaturus ærumnas: qui (93) baptizaret in Spiritu sancto et igni (Matth. iii, 11) ut gratiam tribueret, peccata consumeret. Ergo in specie ignis Deus servat propositum.

146. In Actibus quoque apostolorum cum supra fideles Spiritus sanctus descendisset, ignis species videbatur; sic enim habes: « Et factus est subito de cælo sonus, tanquam vi magna Spiritus ferretur; et replevit totam domum ubi erant sedentes: et visæ sunt illis dispersæ linguæ tanquam ignis (Act. ii, 2, 3). »

147. Unde et illud quando Gedeon superaturus Madian, trecentos viros jussit hydrias sumere, et in hydriis faces accensas habere, et in dextris tenere tubas (Judic. vii, 16); ita nostri acceptum ab apostolis servavere majores, quod hydriæ sunt corpora nostra, figurata de limo quæ limere non norunt, si fervore (94) gratiæ spiritalis ignescant, et Jesu Domini passionem canora vocis confessione testentur.

148. Quis igitur de divinitate sancti Spiritus dubitet, cum ubi Spiritus gratia sit, ibi species divinitatis appareat? Quo testimonio non diversitatem, sed unitatem divinæ colligimus potestatis. Nam quemadmodum potest esse discretio potestatis, ubi unus in omnibus operationis affectus est? Neque vero potest esse gratia sacramentorum, nisi ubi fuerit venia peccatorum.

149. Quis est igitur iste ignis? Non utique virgultis vilibus concretus, aut stipula silvarum fragosus incendiis: sed ignis ille, qui ut aurum bona facta meliorat, et ut stipulam peccata consumit. Hic est utique Spiritus sanctus, qui Domini vultus et ignis appellatur et lumen (95); lumen, sicut supra diximus: « Signatum est in nobis lumen vultus tui, Domine (Psal. iv, 7). » Quod est ergo lumen signatum, nisi illius signaculi spiritalis, in quo credentes « signati, inquit, estis Spiritu promissionis sancto (Ephes. i, 13)? »

150. [Alias cap. XVII.] Et sicut lumen est vultus si fervore, » etc.: reliqui et edit. in nostram lectionem consentiunt. Hanc porro expositionem lagenarum ac facularum, quibus Gedeon usus legitur, invenies etiam apud Origenem hom. 9 in lib. Judic., Augustinum quæst. 49 in eundem librum, et Gregorium M. lib. xxx Moralium, etc.

(95) Albin. cod., « et lumen: quia lumen Dei vultus, Spiritus sancti lumen est. »

divini, ita etiam ignis emicat ex Dei vultu; quia scriptum est: « Ignis in conspectu ejus ardebit (*Psal.* XLIV, 3). » Præfulget enim gratia diei judicii (96), ut sequatur absolutio, quæ sanctorum remuneretur obsequium. O magna abundantia Scripturarum, quam nemo possit humano ingenio comprehendere! O maximum divine unitatis indicium! His enim duobus versiculis quam multa signantur (97)!

CAPUT XV.

Spiritum sanctum æque ac Patrem et Filium vitam esse; imo vero sive Pater intelligatur, apud quem est fons vitæ, sive Filius, fontem illum aliud non esse quam Spiritum.

151. [*Alias* cap. XVIII.] Diximus quia lux est Pater, lux Filius, lux Spiritus sanctus: accipiamus etiam quia vita est Pater, vita Filius, vita Spiritus sanctus. Dixit enim Joannes: « Quod erat ab initio, quod audivimus et quod vidimus, et oculis nostris perspeximus, et manus nostræ scrutatæ sunt de Verbo vitæ: et vita apparuit, et vidimus et testamur et annuntiamus vobis de vita, quæ erat apud Patrem (*I Joan.* I, 1, 2). » Et Verbum vitæ dixit et vitam: ut 631 et Patrem vitam significaret et Filium. Quod enim est vitæ Verbum, nisi Dei Verbum? Ac per hoc ei Deus et Verbum Dei vita est (98). Et sicut Verbum vitæ dicitur, ita et Spiritus vitæ. Scriptum est enim: « Spiritus vitæ erat in rotis (*Ezech.* I, 10). » Itaque sicut Verbum vitæ vita est, ita et vitæ Spiritus vita est.

152. [*Alias* cap. XIX.] Accipe nunc quia sicut Pater fons vitæ est, ita etiam Filium plerique fontem vitæ memorarunt significatum: eo quod apud te, inquit, Deus omnipotens, Filius tuus fons vitæ sit, hoc est, fons Spiritus sancti (99); quia Spiritus vita est, sicut Dominus ait: « Verba quæ ego locutus sum vobis, spiritus et vita sunt (*Joan.* VI, 63), » quia ubi Spiritus, et vita est, et ubi vita est, etiam Spiritus sanctus (1).

155. Plerique tamen hoc loco Patrem volunt tantummodo per fontem significatum, quanquam videant quid Scriptura memoraverit: « Apud te, inquit, fons vitæ (*Psal.* XXXV, 10), » hoc est, apud Patrem Filius: quoniam Verbum apud Deum, quod erat in principio, et erat apud Deum.

154. Sed sive Patrem quis hoc loco, sive Filium

(96) Mss. nonnulli. « Præfulget enim gratia Dei in judicio; » ceteri ut edit., nisi quod in quibusdam legitur, « die judicii. »

(97) Nonnulli mss., « duobus versibus quam multa designari diximus! Quia lux, » etc.

(98) Quidam mss., « ac per hoc et Dei Verbum vita est et sicut, » etc. Et non multo post, « Filium fontem vitæ memorant oporteat significatum. »

(99) Non poterat sanctus hic doctor apertius processionem Spiritus ex Filio significare. In quo quidem ei illud non negligenter prætereundum est, illum eam opinionem non sibi vindicasse quasi privatam, sed plerique communem prædicare. Nec vero dubium est, quin eorum in numero comprehenderit Athanasium: is enim lib. *de Humana natura* suscepta, Davidis versum ad quem hic alluditur,

intelligat fontem: fontem utique intelligimus non aquæ istius, quæ creatura est: sed divinæ illius gratiæ, hoc est, Spiritus sancti: ipse est enim aqua viva. Propterea Dominus dicit: « Si scires donum Dei, et quis est qui dicit tibi: Da mihi bibere, tu petisses ab eo, et dedisset tibi aquam vivam (*Joan.* IV, 10). »

153. Hanc aquam sitivit anima David (*Psal.* XLI, 3). Hartum fontem aquarum desiderat cervus, non sitiens venena serpentum. Viva est enim aqua gratiæ spiritalis, eo quod mentis interna purificet, et omne animi peccatum abluat, occultorumque mundet errorem.

CAPUT XVI.

Spiritum sanctum flumen esse majorem, cujus iuvare mystica Jerusalem irrigatur. Eundem fontem suo, id est, Patri ac Filio æqualem esse, atque in Scriptura significari. Illius aquam sicut Doctor sanctus, sed ut ea conservetur in nobis, diabolum, cupiditatem, ac hæresim admonet vitari oportere, cum nobis vasa sint fragilia: deserendos etiam contritos licens, ut Domini aquam Samaritanæ patriarcharumque exemplo inveniamus.

156. [*Alias* cap. XX.] Sed ne quis forte tanquam pusillitatem (2) Spiritus redarguat, et hinc velit quamdam facere distantiam magnitudinis, quod aqua portio videatur esse fontis exigua: quanquam creaturarum exempla minime divinitati aptanda videantur (3); tamen ne quid ex hac quoque creaturæ comparatione præjudicent, discant non solum aquam, sed etiam flumen dictum Spiritum sanctum, secundum quod lectum est: « Flumina de ventre ejus fluent aquæ vitæ. Hoc autem 632 dicebat de Spiritu, quem incipiebant accipere, qui credituri erant in eum (*Joan.* VII, 38, 39). »

157. Ego flumen est Spiritus sanctus, et flumen maximum, quod secundum Hebræos de Jesu fluxit in terris (4), ut ore Isaie accepimus prophetatum (*Isa.* LXXVI, 12). Magnum hoc flumen, quod fluit semper, et nunquam deficit (5). Nec solum flumen, sed etiam profusi impetus, et magnitudinis redundantis, sicut etiam David dixit: « Quia fluminis impetus lætificat civitatem Dei (*Psal.* XLV, 5). »

158. Neque enim civitas illa Jerusalem celestis meatu alienius fluvii terrestris abluatur: sed ille ex vitæ fonte procedens Spiritus sanctus, cujus

D allegans, ὁδὲ γὰρ, inquit πρὸς τὸ Θεῷ Πατρὶ ὅσα τὸν Υἱὸν τοῦ ἀγίου Πνεύματος.

(1) Rom. edit. sola, « quia ubi Spiritus, et ubi vita etiam Spiritus sanctus. »

(2) Mss. aliquot, « tanquam pusillitatem. »

(3) Similiter Gregorius Nazian. cum orat. 37, eas retulisset similitudines, quibus catholici personarum divinarum cogitationem utenque faciliorem reddere cupientes utebantur, se tamen non sine timore quodam atque scrupulo eas levi adhibere, prohibetur.

(4) Ita omnes edit. ac plures mss.: alii autem nonnulli, « de Jesu fuit internis. » Et continuo post, Amerb., Eras. et mss. aliquot habent, « ut ore sæpe accepimus prophetarum; » ubi reliqui mss. atque edit. ut in contextu.

(5) Nonnulli mss., « et non deficit. »

nos brevi satiamur bonis, in illis celestibus **A'** (*Prov. v, 15, 16*). Quomodo hanc aquam tenebo, ne effluat, ne labatur? Quomodo vas meum conservabo, ne qua penetrans rima (9) peccati, æternæ vitæ distillet humorem? Doce nos, Domine Jesu, doce sicut docuisti apostolos tuos, dicens: « Nolite thesaurizare vobis thesauros in terra, ubi ærugo et tinea exterminat, et ubi fures effodiunt et furantur (*Matth. vi, 19*). »

163. Furem videlicet immundum spiritum esse significat, qui in bonorum operum luce gradientibus non possit obrepere: in tenebris autem sæcularium cupiditatum, et inter oblectamenta terrenum si quem ceperit voluptatum (10), omni virtutis æternæ flore despoliet. Et ideo Dominus dicit: Theaurizate vobis thesauros in celo: ubi neque ærugo neque tinea exterminat; et ubi fures non effodiunt et furantur. Ubi enim fuerit thesaurus tuus, ibi erit et cor tuum. »

164. Ærugo nostra lascivia est, ærugo nostra libido est, ærugo nostra luxuria est, quæ flagitiorum sordibus aciem mentis obducunt. Tinea rursus nostra Arius est, tinea nostra Photinus est, qui sanctum Ecclesiæ vestimentum impietate sua sciunt; et unitatem divinæ potestatis **634** individuum separare cupientes, sacrilego morsu pretiosum fidei velamen obrodunt. Funditur aqua, si Arius dentem impresserit: effluit, si aculeum suum in alicujus vas Photinus infixerit. Vile figmentum sumus, cito vitia sentimus. Sed nemo dicit figulo: « Quid me fecisti sic (*Rom. ix, 20*)? » Nam etsi

C vile vas nostrum, aliud tamen in honore, aliud in contumelia est. Noli ergo aperire lacum tuum, noli fodere vitia atque criminibus, ne quis dicat. « Lacum aperuit, et effodit eum: et incidit in foveam quam operatus est (*Psal. vii, 16*). »

165. Si Jesum quæritis, contritos lacus deserite; Christus enim non ad lacum, sed ad puteum sedere consuevit. Ibi cum Samaritana illa quæ credidit, illa quæ aquam haurire cupiebat, invenit (*Joan. iv, 6*). Quamvis mane venire debueris, tamen etiamsi serius veneris, etiam sexta hora Jesum fatigatum ab itinere invenies. Fatigatus est, sed in te; quia diu te quæsivit, tua illum tandiu incredulitas fatigavit. Non offenditur tamen, si modo venias: petit bibere, daturus. Bibit autem non aquam prætermeantis rivuli, sed salutem tuam: bibit affectum tuum, bibit calicem, hoc est, passionem illam tuorum criminum redemptricem; ut tu sitim istius mundi, sacri potus cruore restinguas.

166. Sic Abraham Deum posteaquam puteum fodit, emeruit (*Gen. xxi, 30*). Sic Isaac dum ad pu-

ipsum, » nempe Dei Filii supra cit.

(8) Ita mss. plures ac potiores: alii autem nonnulli, et vet. edit., « decurram in vos: » Rom. edit. ex sacris cod., « decurram in eos. »

(9) Ita edit. omnes ac plures mss.: alii vero aliquot, » ne aqua penetrans rimam. »

(10) Mss. aliquot, « si quem ceperit volutatum. »

159. Nec moveat quod vel hic dixit « flumina (*Joan. vii, 38*), » vel alibi « septem spiritus (*Apoc. v, 6*); » his enim sanctificationibus (6) septem spiritualium, sicut Isaias dixit (*Isa. xi, 2*), significatur plenitudo virtutum; spiritus sapientiæ et intellectus, spiritus consilii atque virtutis, spiritus cognitionis atque pietatis, spiritus timoris Dei. Unum ergo flumen, sed multi spiritualium donorum meatus. Hoc igitur flumen exit ex fonte vitæ.

160. Nec hic rursus sensum tuum ad inferiora detorqueas, quia quædam diversitas videtur esse fontis et fluminis; et tamen ad omnia prospexit Scriptura divina, ne infirmitas humani caperetur ingenii vilitate sermonum. Proponas tibi licet quodvis flumen, e fonte est: unius tamen naturæ, unius splendoris et gratiæ. Dic sane, et tu, Spiritum sanctum unius cum Filio Dei et Deo Patre esse substantiæ, unius claritatis et gloriæ. Capiam fidele compendium de unitate virtutis, nec verebor aliquam de diversitate magnitudinis quæstionem. Nam etiam in hoc nobis Scriptura prospexit: dicit enim Dei Filius: « Qui biberit de aqua quam ego dabo ei, fiet in eo fons aquæ salientis in vitam æternam (*Joan. iv, 13, 14*). » Hic fons utique gratiæ spiritualis est fluvius ex vivo fonte procedens. Fons igitur vitæ etiam Spiritus sanctus est.

161. Advertis ergo ex verbis ipsius divinæ significari magnitudinis unitatem, nec posse (7) Christum etiam a perfidis fontem negari; cum fons dicatur et Spiritus. Et sicut flumen dicitur Spiritus, ita ut Pater dixit: « Ecce ego decurro in vos (8), sicut fluvius pacis, et sicut torrens inundans gloriam gentium (*Isai. lxvi, 12*). » **633** Quis autem dubitet flumen esse vitæ Dei Filium, de quo æternæ vitæ flumina profluebant?

162. Bona ergo aqua, spiritualis gratia: quis hunc fontem dabit pectori meo? In me saliat; in me fluat vitæ largitor æternæ. Superfluat in nobis fons iste, non effluat. Dicit enim Sapientia: « Bibeaquam de tuis vasis, et de puteorum tuorum fontibus, inque plateis tuis superfluant aquæ tuæ.

(6) Nonnulli mss., « his enim significationibus.

(7) Mss. aliquot, « Advertis ergo ex verbis ipsius fontem divinæ significari magnitudinis, nec posse, » etc. Reliqui ac edit. inter se non dissident, nisi quod hæ legunt « etiam, » illi autem « ergo: » et pro « verbis ipsis, » quod Eras., Gill. et Rom. edit. præ se ferunt, Amerb. et mss. habent « verbis

teum deambulat (*Gen.* xxiv, 62), venientem illam **A** beeca sicut legimus, petito^{rem} invenit (11) ad in typo Ecclesiæ accepit uxorem (*Ibid.* 67). Fide-
lis ad puteum, infidelis ad lacum. Denique et Re-
laverunt (*III Reg.* xxii).

(11) Mss. non pauci, « Rebeccam, sicut legimus, petitor invenit : » tres, « petiturus invenit.

LIBER SECUNDUS.

PROLOGUS.

Tres divinas personas ut priscis iudiciis ita et Moysi non fuisse ignotas : declaratum etiam cum alibi tam apud illum Filii cum Patre, non secus ac trium inter se æqualitatem. Spiritum sanctum adfuisse Samsoni, cuius deinceps percutitur mira historia et variis Ecclesiæ mysteriis aptatur. Eodem autem Spiritu recedente, ipsum in multiplices incidisse calamitates, quod rescatatis capillis ne tribuatur, spirituales illorum significationes proponit Ambrosius.

1. Etsi in libro primo veteris historiæ lectione patefactum sit (12); et in ipsis iudiciis veterum Judæorum septiformis gratiam Spiritus refulsisse, et per Spiritum sanctum cœlestium sacramentorum revelata mysteria, quem Moyses non ignoravit æternum. Denique statim in principio mundi, imo ante principium, cum Deo junxit, quem ante mundi principium sempiternum esse cognovit. Namque si quis diligenter advertat, et Patrem in principio et Filium cognoscat et Spiritum. De Patre enim **C** scriptum est : « In principio fecit Deus cœlum et terram (*Gen.* i, 1). » De Spiritu dictum est : « Spiritus superferebatur super aquas (*Ibid.* 2). » Et beno in exordio creaturæ baptismi figura signatur, per quod habuit creatura mundari. Lectum etiam de Filio quod ipse est, qui discrevit inter medium lucis et tenebrarum; unus est enim Deus Pater qui dicit, et unus Dominus Jesus qui facit.

2. Sed ne rursus aut arrogans putes dicentis imperium, aut vile facientis obsequium (13); æqualem sibi Pater Filium constitetur operis unitate, dicens : « Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram (*Ibid.* 26). » Imago enim et operatio et similitudo communis, quid aliud nisi **D** maiestatis ejusdem significat unitatem ?

3. Tamen ut æqualitatem plenius Patris Filique

(12) Sic omnes edit. ac plures mss. : alii vero nonnulli, « patefactum sit, si diligenter advertamus, et ipsis iudiciis veterum Judæorum spiritalem invenimus gratiam refulsisse : quidam omitunt, « si diligenter advertamus. » Sed tam hoc quam verbum « invenimus ; » verisimile est addita fuisse ab iis librariis, qui orationem in ant. mss. pependere, nec plenum sensum exhibere animadvertent. Quamquam autem in receptam lectionem vitium ex aliqua voce in mss. prætermis-
sa irrep-
sisse non diffiteamur, malumus tamen maneam eandem relinquere, quam ipsi membrum quod alienum iudicemus, assuere.

(13) Non defuerunt antiqui Patres et ante et post Nicænum concilium, qui Patrem Filio præcepisse

cognoscas, sicut dixit Pater et Filius dicit : ita et Pater operatur, et Filius dicit. Pater operatur, sicut scriptum est : « Pater meus usque modo operatur (*Joan.* v, 17). » **635** Habes dictum ad Filium : « Die verbo et sanabitur (*Matth.* viii, 8). » Et Filius dicit Patri : « Volo ut ubi ego sum, et isti sint mecum (*Joan.* xvii, 24). » Fecit Pater quod Filius dixit.

4. Sed nec Abraham ignoravit Spiritum sanctum : denique tres vidit, et unum adoravit (*Gen.* xviii, 2, 3) : quia unus Deus, unus Dominus, et unus Spiritus. Et ideo unitas honoris, quia unitas potestatis.

5. Et quid de singulis loquar ? Samson divina promissione generatus, Spiritus comitantem habebat : sic enim legimus : « Quia benedixit ei Dominus, et cœpit Spiritus Domini comitari eum eo in castra (*Judic.* xiii, 25). » Et ideo futurum prævidens sacramentum, ex alienigenis posebat uxorem (*Judic.* xiv, 1) : quod Pater ejus ac mater, ut scriptum est ignorabant, quoniam a Domino est (*Ibid.* 4). Meritoque fortior cæteris habebatur, quia cum Spiritus Domini dirigebat, quo duce, solus nunc alienigenarum fugabat populos, nunc leonem morsu inviolabilis, fortitudine insuperabilis, dicceptum manibus dividebat (*Ibid.* 5, 6). Ulinam tam cautus ad servandam gratiam, quam fortis ad superandam bestiam !

6. Et fortasse hoc non solum virtutis miraculum, sed etiam sapientiæ mysterium, prophetiæ oraculum fuit. Neque enim otiosum videtur quod cum tenderet ad mysterium nuptiarum, leo rugiens occurrit ei, quem manibus ille discepsit, in cujus corpore connubio potiturus optato (14), congregationem apum reperit, et mel sustulit de ore ejus, quod Patri edendum matrique tribuit (*Ibid.* 8, 9)). Habebat

agnoscerent, ut Irenæus lib. iii, cap. 8, et lib. iv, cap. 75 : Marius Victor, lib. i, *de Rerum creat.* Athanasius, lib. *De cr. synodi Nicænæ* ; et Basilus, *de Spiritu sancto*, cap. 16. Sed imperium paternum esse, non despoticum : nullamque in Filio servitutem inducere uideant existimant ; quemadmodum luculentem explicant Basilus lib. cit. cap. 8 : Cyrillus Alex. in eundem locum Geneseos, et Gregorius Nazian. orat. 36. Vide quæ nos lib. *de Fide* jam notavimus.

(14) Amerb. et Eras., « connubia petiturus optata : » mss. nonnulli, « connubium petiturus optatum : » alii plures, et cum his Gill. ac Rom. edit., ut in textu.

gentium populus mella, qui credidit: qui populus feritatis erat ante, nunc Christi est.

7. Nec ipsa quaestio vacat sacramenti, quam proposuit sodalibus suis, dicens: «Decedente exivit esca, et de potente exivit dulce (15) (Ibid. 14).» Denique eo usque mystica, ut tribus diebus ejus revelatio quaereretur, quae non potuit nisi per fidem Ecclesiae. Die septima, completo legis tempore, post passionem Domini revelari. Sic enim habes, quia et apostoli ideo non intelligebant, quia «Jesus nondum fuerat honorificatus (Joan. vii, 39).»

8. «Quid, inquit, dulcius melle, et quid fortius leone (Judic. xiv, 18)?» Ad quae ille respondit: «Si non domussetis vitulam meam, non invenissetis questionem meam (Ibid.).» O divinum mysterium! O evidens sacramentum? Evasimus interemptorem, potentem vicinus. Ille nunc cibus vitae est, ubi erat ante miserae fames mortis. In salutem pericula, in suavitatem amaritudo convertitur. Gratia ex offensione processit potentia ex infirmitate, vita de morte.

9. Sunt tamen qui e contrario putent fundari **636** non potuisse conjugium, nisi occiso leone de tribu Juda: et ideo in corpore ejus, hoc est, Ecclesiae, apes repertas, quae condunt mella sapientiae (16): quia post Domini passionem magis apostoli crediderunt. Hunc igitur leonem Samson quasi Judaeus occidit, sed in eo mel quasi in figura redimendae hereditatis invenit: ut reliquiae salvae fierent secundum electionem gratiae (Rom. xi, 5).

10. «Et decidit, inquit, super eum Spiritus Domini, et descendit in Ascalonem, et percussit inde triginta viros (17) (Judic. xiv, 19).» Neque enim potuerat victoriam non tenere, qui sacramenta cernebat. Accipiunt itaque in stolis praeonium sapientiae, conversationis insigne, qui absolvunt et renuntiant quaestionem.

11. Rursus hic alia oboriuntur mysteria, quod uxor ejus auferitur: et ideo vulpes incendunt manipulos alienigenarum (Judic. xvi, 1). Eos enim qui adversus divina sacramenta contendunt, decipere sua consuevit astutia (18). Unde iterum dicit in

(15) Ita vet. edit. cum mss. longe plurimis, nisi quod in quibusdam pro «dulce» praefertur «dulcedo»: at edit. Rom. cum nonnullis aliis mss. pro «et de potente», legunt «et de forti», etc.

(16) Mss. non pauci, «apes reperta, quae condidit mel.» Rursus vero ubi cunctae edit. cum mss. uno vel altero, «et in eo mel in figura:» mss. reliqui, «sed in eo,» etc.

(17) Post voces, «triginta viros,» addunt quatuor mss. «implevit triginta annos.»

(18) Mss. aliquot, «Sunt enim qui adversus divina sacramenta decipere sua consuerunt astutia.»

(19) Thuan. cod. Colb. unus et Alb., «Bene pusillas vineas:» Tell. et vet. edit., «Bene pusillas vulpes.» Rom. edit. ac plures mss. ut in textu.

(20) Mss. non pauci, «quam erudiunt» (quidam, quo erudimur) de quibusdam iracundiae stimulis triumphamus, ut sacramenta baptismatis capiamus nonnulli, «baptismatis videas» trigin-

A Canticis canticorum: «Prendite nobis vulpes pusillas exterminantes vineas, ut vineae nostrae florent (Cant. ii, 15).» Bene pusillas dixit: quia majores vineas (19) exterminare non poterant, licet fortibus et diabolus sit pusillus.

12. Ergo ille (ut compendium faciamus historiae, sua enim temporis totius lectionis digestio reervanda est) invictus erat, quandiu habuit gratiam spiritalem, sicut Dei populus ille electus a Domino, ille Nazareus in lege. Invictus ergo Samson, atque ita insuperabilis, ut in maxilla asini viros mille percuteret: ita plenus gratiae coelestis, ut etiam aquam in maxilla asini sitiens reperiret (Judic. xv, 15, 19): sive hoc ad miraculum conferas, sive ad mysterium veritas, quod in populi foret humilitate **B** gentilis et requies et triumphus. Juxta quod scriptum est: «Qui te percusserit in maxillam, praebe ei et alteram (Matth. v, 39).» Per hanc enim injuriarum patientiam, quam erudiunt sacramenta baptismatis, de quibusdam stimulis iracundiae triumphamus: ut morte obita (20), resurrectionis requiem consequamur.

13. Illene ergo Samson, qui funes intextos nervis, qui novas restes sicut mollia fila dissolvit? Illene Samson qui crinium suorum palo constricta defixo vincla non sensit, quandiu habuit gratiam spiritalem? Is, inquam, posteaquam Spiritus Dei discessit ab eo, longe mutatus ab illo Samsone (21), qui rediit Allophylorum indutus exuvias, in muliebribus genibus virtutis suae degener, palpatus et captus (22) **C** sacro crine tondetur (23) (Judic. xvi, 19-21)?

14. Tantumne ergo momenti crines habuere capitis, ut manentibus his, virtus invicta duraret: tonso autem capite, fortitudo omnis viri **637** subito solveretur? Non ita est, ut tantam vim corporaliu capillorum putemus. Sunt quidam crines religionis et fidei: crines Nazarei in lege perfecti, in parcimonia et abstinencia consecrati, quibus illa in typo Ecclesia, quae Domini pedes oleo perfuderat, Verbi coelestis vestigia detergebat (Joan. xii, 3): tunc enim et secundum carnem noverat Christum. Isti videlicet crines, de quibus dicitur: «Capillatura tua ut greges caprarum (Cant. iv, 4):»

ta annorum baptizatum dicit (alii, dicimus); esse Salvatorem. In triginta annis (alii, post triginta annos) incarnationis Dominus Jesus a Judaeis intericitur; ut post mortem obitam; non pauci sicut et edit., «morte obita:» est enim non obscura imitatio Virgiliani illius e lib. x, *Aeneid*.

Morte obita, quales fama est volitare figuras.

Ceterum superiores varietas eo consilio exhibuimus, ut hoc tanquam specimine pateat, quantum sibi quandoque scribarum permiserit audacia.

(21) Manifesta hic etiam Virgilii et lib. ii *Aeneid*. imitatio; sic enim illic:

Quantum mutatus ab illo

Hectore, qui redit exuvias indutus Achillis!

(22) Ita vet. edit. et plures mss.: at Rom. edit. cum aliis nonnullis, «colligatus et captus.»

(23) Nonnulli mss., «invicto crine tondetur.»

ex illo capite pullulantes, de quo dictum est : « **A** Caput viri, Christus (*I Cor.* xi, 3) : » et alibi : « Caput ejus aurum cephas, et crines ejus abietes nigrae (*Cant.* v, 11). » Et bonae ex abiete naves Tharsis (24), quae fluctibus supernatent mundi, et tutum remigium salutis exhibeant.

15. Unde et in Evangelio Dominus noster visibiles capitis et intelligibiles capillos quosdam esse significans, ait : « Sed et capilli capitis vestri omnes numerati sunt (25) (*Matth.* x, 30), » spiritualium videlicet significans facta virtutum ; neque enim de capillis nostris cura est Deo. Quanquam et illud non absurdum sit aestimare, quia pro majestate divina cum latere nihil possit.

16. Sed quid mihi prodest, si Deus ipse omnes meos novit capillos (26) ? Illud mihi redundat et proficit, si bonorum operum pervigil testis, remunerationem gloriae donet aeternae. Denique et ipse Samson non corporales, sed intelligibiles hos capillos esse declarans ait : « Et si tonsus fuero, discedet a me virtus mea (*Judic.* xvi, 17). » Hoc de mysterio : nunc lectionis seriem consideremus.

CAPUT PRIMUM.

Spiritum Domini etiam Dominum ac virtutem esse, nec in hoc Patri vel Filio inferiorem.

17. Supra habes quia « Benedixit ei Dominus, et coepit Spiritus Domini comitari cum eo (*Judic.* xiii, 24, 25). » Infra ait : « Et direxit super eum (27) Spiritus Domini (*Judic.* xiv, 6). » Item ait : « Si tonsus fuero, discedet a me virtus mea (*Judic.* xvi, 17). » Posteaquam tonsus est, vide Scriptura quid dicat : « Dominus, inquit, discessit ab eo (*Ibid.* 20). »

18. Vides ergo quia ille qui comitabatur, ipse discessit. Idem est ergo Dominus, qui Spiritus Domini, hoc est ipsum Spiritum Dei, Dominum nuncupavit, sicut Apostolus ait : « Dominus autem Spiritus est : ubi autem Spiritus Domini, ibi libertas (*II Cor.* iii, 17). » Habes ergo Dominum dictum etiam Spiritum sanctum ; non enim unus, sed unum sunt Spiritus sanctus et Filius (*I Joan.* v, 7).

19. Hoc quoque loco virtutem dixit, et Spiritum significavi t. Sicut enim Pater virtus, ita et Filius virtus, et Spiritus sanctus est virtus. De Filio legisti,

(24) Vet. edit., « Et bonae abietes naves Tharsis ; » Rom., « Et bene ex abiete sunt naves Tharsis : » mss. vero nobiscum faciunt, exceptis paucis in quibus legitur, « Et bonae adducentes naves, etc. »

(25) Quidam mss., « et totum remigium. » Et infra, « omnes a Deo numerati sunt. »

(26) Mss. aliquot, si Deus omnipotens meos novit capillos. »

(27) Rom. edit. sola, « et irrui super eum ; » mss. aliquot, « Et decidit super eum : » non male. In quibusdam enim Graecis exemplaribus legitur, *καὶ κατήλκεν ἐπὶ αὐτόν*, licet habeatur in pluribus, *καὶ ἔλατο*, « et insiluit et irrui, etc. »

(28) Rom. edit. cum mss. nonnullis, hic et lib. i, cap. 7, « accipietis virtutem advenientem in vos Spiritum sanctum ; » vel. edit. hic cum aliis

Christum Dei virtutem esse, et Dei sapientiam (*I Cor.* i, 24). Legimus etiam quia virtus est Pater, sicut scriptum est : « Videbitis Filium hominis sedentem ad dexteram virtutis Dei (*Matth.* xxvi, 64). » Ille utique virtutem Patrem dixit, cujus ad dexteram Filius sedet, sicut habes : « Dixit Dominus **638** Domino meo : Sede ad dexteram meam (*Psal.* cix, 1). » Virtutem etiam Spiritum sanctum ipse Dominus nuncupavit dicens : « Accipietis virtutem, adveniente in vos Spiritu sancto (28) (*Act.* i, 8). »

CAPUT II.

Unum esse Patris et Filii et Spiritus sancti consilium.

20. Ipse enim Spiritus virtus est, quia legisti : « Spiritum concilii utque virtutis (*Isa.* xi, 2). » Et sicut Filius magni consilii angelus, ita etiam Spiritus consilii est, ut unum scias Patris et Filii et Spiritus sancti esse consilium. Consilium non (20) de rebus incertis aliquibus, sed praecognitis statutis.

21. Arbitrum autem divini consilii Spiritum, etiam inde cognosce. Nam cum supra (30) lib. i, cap. 6) docuerimus arbitrum baptismatis esse Spiritum sanctum, baptismum autem Dei esse consilium legerimus sicut habes (31) : « Pharisei autem consilium Dei spreverunt in se, non baptizati ab eo (*Luc.* vii, 30) ; » liquido claret, cum sine Spiritu baptisma esse non possit, sine Spiritu quoque non esse consilium Dei.

C 22. Et ut sciamus plenius virtutem esse Spiritum, scire debemus ipsum esse promissum, quando dixit Dominus : « Effundam de Spiritu meo super omnem carnem (*Joel* ii, 28). » Ille ergo qui promissus est nobis, ipse est virtus ; sicut etiam in Evangelio idem Dei Filius declaravit dicens : « Et ego mitto promissa Patris mei in vos, vos autem sedete in civitate, quousque induamini virtute ex alto (*Luc.* xxiv, 49). »

23. Eousque autem virtutem esse Spiritum sanctum evangelista significat, ut et cum vi magna eum sanctus Lucas descendisse memoraret, dicens : « Et factus est subito de caelo sonus, tanquam vi magna Spiritus ferretur (*Act.* ii, 2). »

24. Sed ne rursus putes ad sensibilia et corpo-

D aliquot mss., « advenientis in vos Spiritus sancti ; » eadem vet. edit. citato loco lib. i et mss. plures utrobique... « adveniente in vos Spiritu sancto. » Sed ultimae duae lectiones aequae respondent Graecis verbis, *ἐπὶ ἐλθόντος τοῦ ἁγίου Πνεύματος*.

(29) Thuan. mss., « ut unum scias Patrem, et Filium, et Spiritum sanctum esse, consilium non, etc. »

(30) Quidam mss., « etiam inde cognoscendum, quia supra, etc. »

(31) Thuan. ms. Expos. in Luc., lib. vi, num. 4, Consilium Dei est in baptismo Joannis : quis igitur dubitet Dei esse consilium in Christi lavacro ? Hoc est consilium quod magni consilii Angelus reperit, quod nemo cognovit. Quis enim cognovit sensum Domini ? etc. »

ralia hoc esse vertendum, accipe quia sic descendit **A**
et Spiritus, quemadmodum descendit, est Christus.
Nam et ipse una virtute descendit, sicut habes :
« Videbunt Filium hominis venientem in nubibus
celi, in virtute maxima et maiestate (Matth.
xxiv, 30). »

25. Quomodo enim non est una virtus atque eadem
potestas ; cum unum opus, unum iudicium,
unum templum, una vivificatio, una sanctificatio,
unum etiam regnum sit Patris et Filii et Spiritus
sancti ?

CAPUT III.

*Sicut vita est cognoscere Patrem et Filium, ita
vitam esse cognoscere Spiritum sanctum ; prom-
deque a Patris divinitate non separandum.*

26. Dicant enim in quo dissimilitudinem divini
operis arbitrentur. Quandoquidem sicut vita est
cognoscere Patrem et Filium, quemadmodum ipse
Dominus declaravit dicens : 639 « Hæc est autem
vita æterna, ut cognoscant te solum verum Deum,
et quem misisti Jesum Christum (Joan. xvii, 3) ; »
ita etiam vita est cognoscere Spiritum sanctum.
Dicit enim Dominus : « Si diligitis me mandata
mea servate ; et ego rogabo Patrem, et alium Pa-
raelitum dabit vobis, ut maneat vobiscum in æter-
num, Spiritum veritatis, quem mundus non potest
accipere ; quia non videt eum, nec cognoscit eum :
vos autem scitis eum, quia apud vos manet, et in
vobis est (Joan. xiv, 15, 17). »

27. Ergo mundus non habebat vitam æternam,
quia non acceperat Spiritum : ubi autem Spiritus,
ibi vita æterna ; ipse est enim Spiritus vitæ opera-
tor æternæ. Unde miror (32) cur de solo et vero
Deo Ariani moveant questionem. Sicut enim vita
æterna est cognoscere solum et verum Deum, ita
vita æterna est cognoscere Jesum Christum, ita
vita æterna est cognoscere Spiritum sanctum :
quem sic non videt mundus, quemadmodum Patrem
(33) : sic non cognoscit, quemadmodum Filium.
Qui autem de hoc mundo non est, habet vitam
æternam, et cum ipso manet Spiritus in æternum,
qui est lumen vitæ æternæ.

28. Ergo si hoc confert cognitio solius veri Dei,
quod confert Filii Spiritusque cognitio, cur Filium
et Spiritum a veri Dei honore secernis, cum a
magnitudine beneficii non secernas ? Aut enim cre-
das necesse et solius vere divinitatis esse hoc ma-
ximum munus, et solam et veram divinitatem sicut
et Patris, ita et Filii et Spiritus confitebere : aut si
dixeris quia vitam æternam potest et is conferre
(34), qui verus Deus non sit : incidet ut Patri ma-
gis derogare videaris, ejus opus non putes solius
veræ divinitatis esse præcipuum, sed creaturæ ope-
ribus conferendum.

(32) Pauci mss., « Unde interdum miror. »

(33) Mss. aliquot, « quemadmodum Patrem. »

(34) Nonnulli mss., potest conferre qui verus

CAPUT IV.

*Spiritum sanctum non esse per Patrem et Filium,
operatione non diversa vivificare.*

29. Quid autem mirum si Spiritus operator est
vitæ, qui vivificat sicut Pater, vivificat sicut Filius,
(Joan. v, 21) ? Vivificare autem quis abnuat esse
majestatis æternæ ? Scriptum est enim : « Vivifica
servum tuum (Psalm. cxviii, 17). » Vivificatur ergo
qui servus est, hoc est homo, qui vitam ante non
habuit, sed ut haberet, accepit.

30. Videamus igitur utrum vivificetur Spiritus,
an ipse vivificet. Sed scriptum est : « Lettera occidit,
Spiritus autem vivificat (II Cor. iii, 6). » Ego vivi-
ficat Spiritus.

B 31. Sed ut intelligas Patris et Filii et Spiritus
sancti vivificationem non esse divisam, accipe quia
vivificationis quoque unitas sit ; quando ipse per
Spiritum vivificat Deus ; dixit enim Paulus : « Qui
suscitavit Christum ex mortuis, vivificabit et mor-
talia corpora vestra propter inhabitantem Spiritum
ejus in vobis (Rom. viii, 11). »

640 CAPUT V.

*Sicut Patrem ac Filium, ita etiam Spiritum crea-
torem in Scriptura significari. Hæc ipsa a paga-
nis quoque scriptoribus adumbratum ; sed plenissi-
me demonstratum esse in mysterio incarnationis
de qua ubi delibavit Ambrosius nonnulla, coeptum
argumentum ex eo quod adoratio, quæ soli de-
betur Creatori, etiam Spiritui debeat, confirmat.*

C 32. Quis vero dubitare potest quia vivificet
omnia Spiritus sanctus, quando et ipse sicut Pater
et Filius, creator est omnium, nec quidquam nisi
cum Spiritu (35) sancto Deus omnipotens Pater
intelligatur operatus : quandoquidem et in princi-
pio creature Spiritus superferebatur super aquam
(Gen. i) ?

33. Itaque cum superferebatur Spiritus, nulla
erat gratia creaturæ : postea vero quam operatio-
nem Spiritus etiam creatura mundi istius suscepit,
omnem hanc gratiæ meruit venustatem, qua mun-
dus illuxit. Denique sine Spiritu sancto universitatis
gratiam manere non posse Propheta declaravit di-
cens : « Auferes Spiritum eorum, et deficient, et in
pulverem suum revertentur. Emitte Spiritum tuum,
et creabuntur, et innovabis omnem faciem terræ
(Psalm. ciii, 29, 30). » Non solum igitur sine Spiritu
docuit omnem creaturam stare non posse, sed etiam
creatorem totius esse Spiritum creaturæ.

D 34. Et quis neget opus esse Spiritus sancti quod
creata est terra, ejus opus est quod novatur ? Nam
si negare cupiant quod per Spiritum sit creata :
cum per Spiritum novandam negare non possint ;
meliorem ergo operationem Spiritus sancti, quam
Patris et Filii, qui cupiunt separare, defendent :
quod abhorret a vero ; neque enim dubium est quod

non est Deus : non sic incidet et. . . ejus opus
non potest, etc. »

(35) Mss. aliquot. « nec unquam nisi cum Spiritu »

enim ex aliquo est, aut ex substantia est, aut ex **A** potestate ejus. Ex substantia, sicut Filius, qui ait : « Ex ore Altissimi prodivi (*Eccl.* xxiv, 5) ; » sicut Spiritus, « quia a Patre procedit (*Joan.* xv, 26), » de quo dicit Filius : « Ille me clarificabit ; quia de meo accipiet » (*Joan.* xvi, 14). » Ex potestate autem, sicut illud est : « Unus Deus Pater, ex quo omnia (*I Cor.* viii, 6) »

43. Quomodo ergo in utero habuit Maria ex Spiritu sancto ? Si quasi ex substantia, ergo Spiritus in carnem et ossa conversus est ? Non ulique. Si quasi ex operatione et potestate ejus Virgo concepit, quis neget Spiritum creatorem ?

44. Quid quod etiam Job creatorem suum Spiritum evidenter ostendit dicens : « Spiritus divinus, qui fecit me (*Job* xxxiii, 4) ? » Et divinum utique **B** et creatorem uno versiculo demonstravit. [*Alias* cap. VI.] Si igitur creator est Spiritus, non est ulique creatura ; creaturam enim Apostolus creatoremque divisit dicens : « Servierunt creaturæ potius quam Creatori (*Rom.* i. 25). »

45. Simul creatori admonet serviendum (41), damnando eos qui serviunt creaturæ, cum Creatori servilium debeamus. Et quoniam Creatorem Spiritum noverat, docet eidem serviendum dicens : « Videle canes, videte malos operarios, videte concisionem : nos enim sumus circumcisio, qui Spiritui Dei (42) servimus (*Philipp.* iii, 2, 3). »

46. Quod si quis de Latinorum codicum varietate contendit, quorum aliquos perfidi falsaverunt, Græcos inspiciat codices, et advertat quia ibi scriptum est : οἱ Ἰσραῆλ Θεοῦ λατρεύοντες, quod interpretatur latinus : « qui Spiritui Dei servimus. »

47. Ergo cum serviendum dicat Spiritui idem Apostolus, qui non creaturæ, sed creatori asserit serviendum ; evidenter utique et ipse sanctum ostendit Spiritum creatorem, et in æternæ divinitatis honore venerandum ; quia Scriptum est : « Dominum Deum tuum adorabis, et ipsi soli servies (*Matth.* iv, 10). »

643 CAPUT VI.

Ohjicientibus ex verbis Amos creari Spiritum, reponitur hanc vocem illic intelligendam de vento,

(41) Quidam mss., « Simul cum creatori admonet serviendum, damnandos eos ostendit, qui... Et quoniam creator est Spiritus, nos addocet, etc. »

(42) Ita mss. septem ; omnes autem edit. ac pauci mss., « Spiritui Deo ; » alii denique adhuc pauciores, « Spiritu Deo. » Augustinus quidem lib. iii, *Cont. duas Epist. Pelag.* cap. 7, tres hujusce loci lectiones refert, sed quam aliis præferendam putet, non addit. Verum lib. i *De Trinit.* cap. 6, in omnibus aut pene omnibus Græcis codicibus et pluribus Latinis observat scriptum, Spiritui Dei : « quod autem in quibusdam reperiatur, « Spiritu Deo, » errorem esse. Cum autem paulo ante Ambrosium non obscure designaverit (quod intelligitur non solum ex eo quod hos libros constat lectos esse ab eodem Augustino, sed etiam quod eadem Pauli atque Matthæi testimonia, quæ hic citantur, allegantur quoque in laudato capite lib. i *De Trinit.*) inde collige corruptionem, ejus hæretici, Ariani scilicet, hic accusantur, in eo fuisse positam, quod

qui sæpius creatur : quod sane dici non potest ac Spiritu sancto : quippe qui æternus sit, nec morte, aut hæreticam Patrem refusione resolvipossit. Quod si urgent perveniens eundem locum de Spiritu sancto scriptum fuisse, docet recurrendum ad expositionem spiritualem : Christum enim adventu suo tonitruum, id est, verborum divinatorum vim firmavisse ; per Spiritum autem humanam animam significari, sicut et carnem a Christo susceptam. Hujus porro cum quolibet Trinitatis persona vero sit creatrix, inde astruitur Spiritum similiter incarnationis Domini auctorem esse qui rerum omnium creator jam ante assertus est.

48. (*Alias* cap. VII). Nec me præterit hærellicos objectare consuevisse ideo videri creatum Spiritum sanctum, quia plerique eorum ad argumentum astruendæ suæ impietatis adseiscunt illud, quod Amos de flatu ventorum locutus est, ut ipse propheticus sermo declarat. Sic enim habes : « Ecce ego firmans tonitruum, et creans spiritum, et nuntians in homines Christum suum, faciens lucem et nebulam, et ascendens super excelsa, Dominus Deus omnipotens nomen est ei (*Amos* iv, 13). »

49. Si hinc faciunt quæstionem, quod creatum Spiritum dixit, quia creatur Spiritus Esdras nos docuit, dicens in quarto libro (43) : « Et in die secundo iterum creasti spiritum firmamenti (*IV Esdr.* vi, 41) ; » tamen ut propositis inhæreamus (44) his videlicet quæ Amos dixit, nonne evidenter dictorum testificatur series de istius creatura mundi locutum prophetam ?

50. Denique ita cæpit : « Ego Dominus firmans tonitruum, et creans spiritum. Ipse ordo nos doceat, **C** nam si de Spiritu sancto dicere voluisset, non de tonitrus utique præmisisset. Neque enim antiquiora tonitrua sunt quam Spiritus sanctus : quamvis impii sint, tamen id non audent dicere. Deinde cum subjectum videamus esse de luce et nebula, nonne manifestum est quod de creatura mundi dictum intelligendum sit ? Cum enim fiunt aliquæ tempestates istius mundi, præcedere tonitrua, sequi ventorum flatus, cælum nebulis caligare, lucem refundi ex tenebris, ipso usu quotidiano, exemploque cognoscimus. Nam etiam flatus ventorum spiritus dicitur, sicut scriptum est : « Ignis et sulphur, et Spiritus procellæ (*Psal.* x, 7). »

pro « Spiritui Dei, » reposuerint, « Spiritu Deo : » deinde vero legitimam esse lectionem quam amplectimur. Nam licet Eras. edit. et seq. non secus ac mss. aliquot Græcas voces ita efferant, οἱ Ἰσραῆλ Θεοῦ λατρεύοντες, tamen plures mss. et Amerb. tantummodo exhibent, Ἰσραῆλ λατρεύοντες. Quin et Eras. ipse in ejus edit. Ambrosianorum operum vox Θεοῦ primum inducta est, in sua tamen observatione ad eundem Apostoli textum agnoscit lectionem nostram Ambrosii esse. Hanc ipsam sequitur Zezerus in eadem verba, et non solum Ambrosii atque Augustini, sed etiam Salviani auctoritate defendit.

(43) Vet. edit. ac mss. prope ad unum, « in libro tertio. » Et sane quin Ambrosii hæc lectio sit, nihil prohibet ; a nobis enim in *Admonit.* ad librum *De bono murtis* observatum est hos Esdræ libros varie in variis codicibus distinctos esse.

(44) Mss. aliquot, « ut proposuistis, inhærem , etc. »

51. Et ut scires quia hunc spiritum dixit, ait : **A** « Firmans tonitruum, et creans spiritum; » quia frequenter creantur ista, cum fiunt : Spiritus autem sanctus æternus est; quem si quis audet dicere creatum, non potest tamen dicere quod quotidie creatur, sicut flabra ventorum. Denique ipsa Sapientia secundum suscepti locuta corporis (45) sacramentum, ait : « Dominus creavit me (*Prov. viii, 22*). » Quamvis ventura prophetaret, tamen quia prædestinatus erat Domini Salvatoris adventus : **644** non dixit, creat me, sed *creavit*, ne frequenter, sed semel crederent ex Virgine Maria Jesu corpus esse generandum.

52. Et hoc igitur quod velut quotidianam operationem Dei in tonitruum firmamento, et in Spiritus creatione propheta declaravit, intelligere nefas est, ut de Spiritu sancto tale aliquid testimonemus, quem ipsi impii ante sæcula esse negare non possunt; unde et semper eum esse, et semper manere pia assertione testamur. Neque enim qui ante mundum superferebatur super aquas (*Gen. i, 2*), potest videri cœpisse post mundum : aut multos esse Spiritus sanctos æstimari fas est, qui veluti quotidiana generatione generentur. Absit ut se quisquam tali impietate contamine; ut dicat frequenter creari, aut unquam creari Spiritum sanctum. Cur enim frequenter creari videatur, non intelligo; nisi forte et morieum credant frequenter, et frequenter creari. Sed quemadmodum mori potest Spiritus vitæ? Ergo si mori non potest, causam non habet cur sæpius sit creandus.

53. At qui aliter putant (46), in illud sacrilegium recidunt, ut non distinguant Spiritum sanctum, qui prolativum Verbum (47) putant in Patrem redire, prolativum Spiritum in Deum refundi; ut unius refusio sit, et quedam vicissitudo in varias formas se sæpe mutantis; cum Patris et Filii et Spiritus sancti manens semper immutabilisque distinctio, unitatem suæ teneat potestatis.

54. Si quis tamen propheticum dictum ideo derivandum putat ad interpretationem Spiritus sancti, quia habet : « Annuntians in homines Christum suum (*Amos iv, 13*); is ad incarnationis Domineæ mysterium dictum facilius derivabit. Nam si te movet quia spiritum dixit, et ideo non hoc putas derivandum ad mysterium assumptionis humanæ; prosequere Scripturas, et invenies optime congruere de Christo, de quo bene convenit æstimari quia firmavit tonitrua adventu suo, vim videlicet et sonum cœlestium Scripturarum, quarum velut quodam tonitruo mentes nostræ redduntur attonitæ, ut timere discamus, et reverentiam cœlestibus deferamus oraculis.

55. Denique in Evangelio fratres Domini filii to-

(45) Iidem mss., « suscipiendi locuta corporis, etc. »

(46) Nonnulli mss., « At qui taliter putant. »

(47) De hac Verbi in Patrem refusione nonnihil a nobis observatum est ad cap. 13 lib. v *De fide*, num. 162. Hic autem illud admonēbimus, quæ toto hoc capite ad objectum ex Amos locum responden-

nitruum dicebantur; et cum vox Patris facta esset dicentis ad Filium : « Et honorificavi, et iterum honorificabo (*Joan. xii, 28*). » Judæi dicebant; « Tonitruum factum est illi (*Ibid. 29*). » Nam licet gratiam veritatis haurire non possent, tamen confitebantur inviti, et ignari mysterium loquebantur : eo quod magnum Patris de Filio testimonium resulabat. In Job quoque libro Scriptura dicit : « Firmamentum quoque tonitruum sui scit quando faciet (*Job. xxvi, 14*)? » Utique si ad hæc commotionum cœlestium tonitruum pertinerent, non futura eorum firmamenta, sed facta dixisset.

56. Ergo tonitrua ad sermones Domini retulit, quorum in omnem terram exivit sonus : spiritum autem hoc loco animam, quam suscepit rationabilem atque perfectam, intelligimus; quia Scriptura frequenter et animam hominis **645** spiritus vocabulo designat, sicut habes : « Qui creat spiritum hominis in ipso (*Zach. xii, 1*). » Unde et Dominus animam suam spiritus appellatione significans ait : « *In manus tuas commendo spiritum meum* (*Luc. xxiii, 46*). »

57. Et ut scires quia de Jesu Domini descensione memoravit, addidit quod nuntiaret in homines Christum suum (*Amos ix, 13*); annuntiavit enim in baptismo, dicens : « Tu es Filius meus dilectissimus, in quo bene complacui (*Matth. iii, 17*). » Annuntiavit in monte, dicens : « Hic est Filius meus dilectus, ipsum audite (*Matth. xvii, 5*). » Annuntiavit in passione, cum sol recessit, maria terræque tremuerunt; annuntiavit in centurione, qui ait : « Vere Dei Filius erat iste (*Matth. xxvii, 34*). »

58. Totum igitur hunc locum aut ad simplicem intellectum istius status qui vivendo hauritur, aut ad mysterium Domineæ corporis referre debemus; nam si hic creatum dixisset Spiritum sanctum, utique et alibi idem Scriptura declarare potuisset, sicut de Filio Dei frequenter legimus quia secundum carnem et factus est et creatus (*Rom. i, 3*).

59. Cujus tamen majestatem in eo ipso quod carnem pro nobis suscepit, considerare nos convenit; ut divinam potentiam in ista corporis assumptione videamus [*Alia cap. VIII.*] Etenim sicut legimus quia creavit Pater Domineæ incarnationis sacramentum, creavit et Spiritus; ita etiam **D** legimus quod et ipse Christus suum corpus creavit; creavit enim Pater, secundum quod scriptum est : « Dominus creavit me (*Prov. viii, 22*); » et alibi : « Misit Deus Filium suum factum ex muliere, factum sub lege (*Galat. iv*). » Creavit et Spiritus illud omne mysterium, secundum quod legimus, quia « inventa est Maria in utero habens ex Spiritu sancto (48) *Matth. i, 18*). »

tur, a Didymo quoque fuisse disputata, sicut et a Basilio lib. iii *Adversus Eunomium*; nec aliena esse ab expositione sancti Hieronymi in eundem allegati prophetae locum.

(48) Mss. aliquot, « natum ex muliere. » Et infra, « in utero habens de Spiritu sancto.

60. Habes quia creavit Pater, creavit et Spiritus. **A** necipe quia creavit et Filius Dei, dicente Salomone : « Sapientia fecit sibi domum (Prov. ix, 1). » Ergo Spiritus sanctus qui creavit Dominicæ incarnationis sacramentum, quod super omnes est creaturas, quomodo esse potest creatura ?

61. De generalitate autem supra ostendimus (Sup. cap. v) quia secundum carnem creator est noster Spiritus sanctus in homine exteriori : nunc ostendamus quia creator est noster, etiam secundum gratiæ sacramentum. Et sicut creat Pater, ita creat et Filius, ita creat et Spiritus sanctus (49), sicut legimus, dicente Paulo : « Dei enim donum est, non ex operibus, ne quis gloriatur, ipsius enim munus factura, creati in Christo Jesu in operibus bonis (Ephes. ii, 8-10). »

CAPUT VII.

Creationis spiritualis seu regenerationis non minus auctorem Spiritum esse, quam Patrem ac Filium. In quo consistat illa creatio, ejusque præstantia : et quomodo quod membra et corpus Deo tribuere videntur sacri codices, debeat intelligi.

62. [Alias cap. IX.] Ergo creat Pater in operibus bonus : creat et Filius ; quia scriptum est : « Quotquot autem eum receperunt, dedit eis potestatem filios Dei fieri, his qui credunt in nomine ejus : qui non ex sanguinibus, neque ex voluntate carnis, neque ex voluntate viri, sed ex Deo nati sunt (Joan. i, 12, 13). »

646 63. Similiter ex Spiritu secundum gratiam **C** nos renasci Dominus ipse testatur, dicens : « Quod natum est ex carne, caro est : quia de carne natum est : et quod natum est. Noli mirari quia dixi tibi : Oportet vos nasci denuo. Spiritus ubi vult spirat, et vocem ejus audis : sed nescis unde veniat, aut quo vadat ; sic est omnis qui natus est de Spiritu (Joan. iii, 6-8). »

64. Claret igitur spiritualis quoque generationis auctorem esse Spiritum sanctum ; quia secundum Deum creamur, ut filii Dei simus. Ergo cum ille nos in regnum suum per adoptionem sacræ regenerationis assumpserit, nos ei quod suum est deneamus ? Ille nos supernæ regenerationis fecit hæredes, nos hæreditatem vindicamus, refutamus auctorem ? Sed non potest manere beneficium, cum **D** auctor excluditur ; nec auctor sine munere, nec sine auctore munus. Si vindicas gratiam, crede potentiam : si refutas potentiam, gratiam ne requiras. Qui Spiritum negavit, statim negavit et donum (50). Nam si auctor vilis, quomodo dona pretiosa ? Cur nostris ipsi muneribus invidemus, spem

(49) Idem mss., « nunc ostendamus in interiore. Pater ita creavit, et Filius ita creavit, et Spiritus sanctus. »

(50) Omnes edit. et mss. non pauci. « Qui Christum negavit, statim amisit et nomen : » at multo concinnius alii octo, ut nos in textu.

(51) Mss. aliquot, « non possumus. Nos negamus ? Sed absit. » Minus eleganter.

imminuimus, dignitatem repudiamus, consolationem negamus ?

65. « Et illud negare non possumus (51). Absit enim ut negemus quod maximum est, cum Apostolus dicat : « Vos autem, fratres, secundum hoc promissionis filii estis : sed sicut ille qui secundum carnem natus est, persequitur etiam qui secundum Spiritum (Galat. iv, 29, 30). » Iterum utique subauditur de superioribus, qui secundum Spiritum natus est. Qui ergo secundum Spiritum nascitur, secundum Deum nascitur. Renascitur autem, quando in interiore renovamur affectu, et exterioris hominis vetustatem deponimus (52). Et ideo ait iterum Apostolus : « Renovamini autem Spiritu mentis vestræ, et induite novum hominem, qui secundum Deum creatus est in veritate, et justitia, et sanctitate (Ephes. iv, 23, 24). Audiant quemadmodum unitatem divinæ operationis Scriptura signaverit. Qui renovatur Spiritu mentis, induit novum hominem, qui secundum Deum creatus est.

66. Sancti igitur Spiritus opus est regeneratio ista præstantior, et novi hujus hominis, qui creatur ad imaginem Dei, auctor est Spiritus : quem utique meliorem hoc exteriori esse nostro homine nemo dubitaverit. Siquidem et cælestem alterum, terrenum alterum Apostolus significavit dicens : « Qualis cælestis, tales et cælestes (I Cor. xv, 48). »

67. Ergo cum cælesti fuerit gratia spiritualis, quod terrenum creare possit, etiam sensu debemus advertere, licet careamus exemplis (53). Dicit enim alibi sanctus Job : « Vivit Dominus, qui sic me judicat, et Omnipotens, qui ad amaritudinem perduxit animam meam : spiritus autem divinus, qui est in naribus meis (Job xxvii, 2, 3). » Non utique spiritum hic auram vitalem hanc et spiramentum corporeum designavit, sed nares hic interioris sui hominis significat, quibus vitæ odorem carpebat æternæ, et gratiam cælestis unguenti **647** geminis quibusdam sensibus hauriebat.

68. Sunt enim nares spirituales, ut legimus, quas habet Sponsa Verbi, cui dicitur : « Et odor naris tuæ (Cant. vii, 8) ; » et alibi : « Oloratus est Dominus odorem suavitatis (Gen. viii, 21). » Sunt ergo quædam interioris membra hominis, ejus manus in actu (54), aures in auditu, pedes in processu quodam boni operis æstivantium. Hisque ex officiis, veluti quasdam colligamus membrorum figuras : neque enim in interiore homine secundum carnalia aliquid nos convenit opinari.

69. [Alias cap. X.] Et sunt quidam qui corporaliter Deum putant esse formatum (55), cum legunt

(52) Non pauci mss., « vetera desideria deponimus. »

(53) Edit., « licet careamus exemplis. »

(54) Rom. edit. sola, « nomen in actu. » Sed in communi lectione nihil mutandum : manus enim non tantum est tangere, aliquid magis agere atque operari.

(55) Omnes edit. ac plures mss., « esse for-

aut manum ejus, aut digitum: nec advertunt quod hæc non propter formam scripta sint corporis, quia in divinitate nec membra, nec partes sunt: sed propter unitatem divinitatis expressa, ut credamus quia impossibile est a Patre Deo vel Filium vel Spiritum sanctum separari: cum plenitudo divinitatis velut corporaliter habitat in substantia Trinitatis. Ideo igitur et Filius Patris dextera nuncupatur, sicut lectum est, « Dextera Domini fecit virtutem, dextera Domini exaltavit me (Psal. cxvii, 16) ».

CAPUT VIII.

Argumentum hereticorum qui Deum ab æterno habitant in Spiritu, non autem cum Spiritu glorificantur, ut hinc emblemæ Spiritum esse in se ostendere colligerent, habent; quia motu peritiam in æterno Filio, ita et Patri quoque aptari primum facit; at e contrario cum creaturis et rebus attribui sine ulli divinitatis inferiora; prout loquimur in his lemprepositumibus simpliciter a processum divinarum personarum conjunctum non.

70. Sed quid mirum si de verbis amantes homines faciunt questionem, cum faciant et de syllabis (56)? Sunt enim qui hinc putent faciendam esse distantiam, quod dicant in Spiritu Deum, non cum Spiritu prædicandum: et ex una syllaba, vel usu quodam divinitatis aestimandum putent esse momentum, argumentantes quod si in Spiritu Deum prædicandum putent, ministerium sancti Spiritus signare videantur: si vero cum Spiritu dicant Dei vel virtutem esse, vel gloriam, societatem quamdam et communionem Patris et Filii et Spiritus sancti designare videantur.

71. Sed quis separet, quod non potest separari? quis dividat societatem, quam individuum Christus ostendit? « Ite, » inquit, « baptizate omnes gentes in nomine Patris, et Filii, et Spiritus sancti (Matth. xxviii, 19). » Numquid hoc vel circa Patrem vel Filium vel Spiritum sanctum aut verbum mutavit, aut syllabam? Non utique: sed — In nomine inquit, « 648 » Patris, et Filii, et Spiritus sancti. Idem de Spiritu quod de Patre et de se sonat. Unde nullum Spiritus sancti ministerium, sed consortium magis honoris aut operis, cum in Spiritu dicitur, aestimatur.

mandum. « Non male; idem enim est, ac imagine seu figura exprimendum. At simplicius tamen alii mss., « esse formatum, » hoc est configuratum, atque exteriori specie compositum. Videtur autem Ambrosius, hoc loco perstringere Anthropomorphitas seu Vadianos, de quibus Epiph., hæres. 73, et Aug. De hæres. cap. 5.

56 Quos hic designat Ambrosius noster, dubium non est quod illi sint qui Basilio scribendi libri De Spiritu sancto causam præbuerunt, nimirum Aetiani. Narrat enim ille Basilius cum aliquando preces in Ecclesia convenitu ita clauderet, ut « glorificationem Deo ac Patri, interdum cum Filio ipsius, interdum per Filium in Spiritu sancto, » tribueret, nonnullos illo oratione tanquam Christianis auribus peregrina officiosos esse. Quapropter horum errorem, quem partim ex Aetii commentis, partim ex profanorum philosophorum placitis fluxisse dicit, memorata opella consulavit:

A 72. Considera et hic quia ad Patrem et Filium hoc opinionis vestrae præjudicium derivatur; quia hic non dixit: Cum Patris et Filii et Spiritus sancti nomine, sed in nomine: et tamen non ministerium aliquod Trinitatis hæc syllaba exprimitur, sed potestas.

73. Denique ut scias quia fidei non præjudicat syllaba, sed commendat fides syllabam (57), et Paulus loquitur in Christo. Nec ideo minor Christus est, quia Paulus beatus in Christo est, sicut habes: « Coram Deo in Christo loquitur (II Cor. xii, 19). » Quemadmodum igitur Apostolus dicit quia in Christo loquimur, ita illud est quia loquimur in Spiritu; sicut ipse Apostolus dixit: « Nemo dicit Dominum Jesum, nisi in Spiritu sancto (I Cor. xii, 3). » Non subjectio itaque hoc loco Spiritus sancti, sed gratiæ copula designatur.

74. Et ut scias discretionem non esse de syllaba, alibi quoque ait: « Et hæc quidem fuistis; sed abluti estis, sed sanctificati estis, sed justificati estis in nomine Jesu Christi, et in Spiritu Dei nostri (I Cor. vi, 11). » Quia multa possum hinc exempla proferre! Scriptum est enim: « Omnes vos unum estis in Christo Jesu (Galat. iii, 28); » et alibi: « Sanctificati in Christo Jesu (I Cor. i, 2); » et iterum: « Et nos essemus justitia Dei in ipso (II Cor. v, 21); » et alio loco: « Ut excedant a castitate (58), quæ est in Christo Jesu (II Cor. xi, 3). »

75. Verum quid ago? Dum enim similiter dico scriptum esse de Filio, quemadmodum de Spiritu scriptum est, magis illud incurrō; ut non quia de Filio scriptum est, religiose dictum videatur de Spiritu: sed quia idem de Spiritu scriptum est, etiam de Filio propter Spiritum obijciant derogatum (59). Dicunt enim: Numquid de Deo Patre scriptum est?

76. Sed accipiant etiam de Deo Patre dictum: « In Domino laudabo verbum (Psal. lvi, 5); » et alibi: « In Deo faciemus virtutem (Psal. lxx, 14); » et: « In te commemoratio mea semper (Psal. lxx, 6); » et: « In nomine tuo exultabimus (60) (Psal. lxxxviii, 17); » iterum alibi: « Et manifestentur

ejus doctrine hoc toto et sequenti capite inhaeret Ambrosius.

D (57) Vet. edit., « sed convincat fides syllabam. » Rom. et mss. aliquot., « sed commendat fidem syllaba; » reliqui mss., qui et plures potioresque, ut in contextu.

(58) Rom. edit., « Sanctificati in Christo Jesu. » Et iterum: « ut non efficeremur justitia Dei... Sic sensus vestri excedant a castitate. » Vet. edit. et quidam mss., « sanctificati in Christo Jesu. » Et iterum: ut nos essemus... ut excedant a fide. » Ceteri mss. nolunt enim faciant, nisi quod unus pro « Excedant a castitate, » habet « excedant a veritate.

(59) Ite vet. edit. cum multis longe plurimis: ut Rom. edit. cum aliis potioribus, « obijciant derogandum. »

60 Rom. edit., « exultabunt; » aliæ ac mss., « exultabimus; » alii tamen, « exultavimus. »

opera ejus, quoniam in Deo sunt facta (*Joan.* iii, 21); » et Paulus: « In Deo qui omnia creavit (*Ephes.* iii, 9); » et iterum: « Paulus et Sylvanus et Timotheus Ecclesie Thessalonicensium in Deo Patre et Domino Jesu Christo (*I Thess.* i, 1); » et in Evangelio: « Ego in Patre, et Pater in me (*Joan.* xiv, 10); » et: « Pater qui in me manet (*Ibid.*). » Scriptum est etiam: « Qui gloriantur in Domino gloriatur (*II Cor.* x, 17); » et alibi: « Vita autem nostra abscondita est cum Christo in Deo (*Coloss.* iii, 3). » Numquid hic plus Filio quam Patri detulit, ut in Deo nos diceret esse cum Christo? aut numquid plus nostra conditio quam **649** Spiritus gratia sibi vindicat; ut nos possimus esse cum Christo, Spiritus sanctus esse non possit? Et cum Christus velit esse nobiscum, sicut ipse dixit: « Pater, quos dedisti mihi, volo ut ibi ego sum, et ipsi sint mecum (*Joan.* xvii, 24), » dedignetur esse cum Spiritu? Scriptum est etiam: « Convenientibus vobis et meo Spiritu cum virtute Domini Jesu (*I Cor.* v, 4). » Ergo nos cum virtute Domini convenimus, et audemus dicere quod nolit Dominus Jesus cum Spiritu convenire, qui non dedignatur convenire nobiscum!

77. Nullam igitur distantiam putat Apostolus hac an illa syllaba utaris. Syllaba enim conjunctionis est, conjunctio autem sejunctionem non facit; neque enim si divideret, conjunctio diceretur.

78. Quid igitur te movet ut dicas quia gloria est Deo Patri, vel Christo ejus, vita, virtus, magnificentia, potestas in Spiritu sancto, et nolis dicere cum Spiritu sancto? An quia times ne et Spiritum cum Patre et Filio sociare videaris? Sed audi et de Spiritu scriptum: « Lex enim Spiritus vitæ in Christo Jesu (*Rom.* viii, 2). » Et alibi Deus Pater dicit: « Et adorabunt te, et in te deprecabuntur (*Isa.* xlv, 14). » In Christo orare nos debere Deus Pater dicit; et tu putas Spiritui derogari, si in eo gloria Christi esse dicatur!

79. Audi quod times de Spiritu confiteri, non timuisse de se sibi Apostolum vindicare; ait enim: « Dissolvi, et cum Christo esse multo melius (*Philipp.* i, 23). Cum quo igitur est Apostolus, cum eo negas esse Spiritum, per quem Apostolus meruit esse cum Christo?

80. Quæ igitur ratio est, ut in Spiritu malis dicere, quam cum Spiritu gloriam Dei esse vel Christi? An quia si dicas in Spiritu, minor Christo Spiritus declaratur (62)? Quamvis hoc refutabile sit, ut majorem Dominum facias et minorem; ta-

(61) Nonnulli mss., « in virtute Domini Jesu. » Perperam.

(62) Omnes edit. ac multi mss., « minor Christus Spiritu declaratur: » septem tamen codices melioris notæ, ut in textu. Et hanc lectionem manifestissime sensus exigit.

(63) Sic omnes edit. ac plures mss., aliorum autem aliqui, « ille invenitur, in quo sumus potentes, non infirmi; » aliqui, « ille invenitur, in quo sumus potissimum nos infirmi; » alii denique ab

men cum lectum sit: « Quia pro nobis peccatum factus est Christus ut nos essemus justitia Dei in ipso (*II Cor.* v, 21); » ille invenitur potissimum, in quo sumus nos infirmi (63). Sic et alibi habes: Quia omnia in ipso constant (*Coloss.* i, 17), » hoc est in ejus virtute. Nec comparari possunt illi, quæ in eo constant; quia ex virtute ejus ut constant, substantiam consequuntur.

81. Numquid igitur sic Deum regnare vultis in Spiritu, ut virtus Spiritus regnandi Deo principium quasi fons quidam substantiæ largiatur? Sed hoc impium est. Et ideo ut unam Patris et Filii et Spiritus sancti majores nostri (64) dicerent, potestatem, cum spiritu gloriam Christi esse inemorabant, quo individuum copulam declararent.

82. Quomodo enim separatur Spiritus sanctus a Filio, cum « ipse Spiritus testimonium reddat spiritui nostro quod sumus filii Dei? Si autem filii, et hæredes: hæredes qui lem Dei, cohæredes autem Christi (*Rom.* viii, 16, 17). » Quis igitur tam amens, qui conjunctionem Spiritus et Christi dissociet sempiternam; cum Spiritus etiam disjuncta connectat, per quem Christi efficiamur cohæredes?

650 83. « Si tamen, inquit, compatimur, ut et conglorificemur (*Ibid.* 17). » Si nos ergo conglorificabimur cum Christo per Spiritum, quomodo et ipsum conglorificari Christo Spiritum recusamus? Dissociamus vitam Christi et Spiritus sancti, cum Spiritus dicat quod simul victuri sumus cum Dei Filio? Dicit enim Apostolus: « Si autem mortui sumus cum Christo, credimus quod etiam simul vivemus cum illo (*Rom.* vi, 8); » deinde alibi: Si enim compatimur, inquit, et convivemus: nec solum convivemus, sed etiam conglorificabimur, nec solum conglorificabimur, sed etiam conregnabimus (*II Tim.* ii, 11, 12.). »

84. Non est igitur in syllabis istis ulla discretio; utraque enim syllaba conjunctionis est. Denique sæpe reperimus in Scripturis alteram interpositam, et alteram intellectam, sicut scriptum est: « Introibo in domum tuam in holocaustis (*Psal.* lxxv, 13), » hoc est, cum holocaustis; et alibi: « Eduxit, inquit, eos in argento et auro (*Psal.* civ, 37), hoc est, cum argento et auro. Alibi quoque ait: » Non egredieris in virtutibus nobiscum (*Psal.* xliii, 10); pro eo quod est, cum virtutibus. Ergo cum et in usu sermonis calumnia esse non possit, et ex sermone calumnia divinitati non debeat excitari, opus est ut ad justitiam corde credatur, et ex fide cordis fiat ad salutem in ore confessio (*Rom.* v, 10.).

edit. hoc solo distanti, quod verbo « sumus, » ad-jiciunt « positi. »

(64) Qui sint illi majores quamvis hoc loco non explicetur, facile tamen intelliges ex Basilii lib. iii *De Spiritu sancto*, cap. 29, ubi eorum et nomina refert et verba. Nam cum hic tantum innuat Ambrosius, quanti faciendam traditionis auctoritatem putet; multo fusius Basilii id argumentum citato et superiori cap. ejusdem lib. iii prosequitur.

Sed qui corde non credunt, calumniam struunt verbis.

CAPUT IX.

Apostolicum locum per hanc iterum, ut discrimen indererent inter personas divinas, abutebantur, exarant: et declarata hereticæ interpretationis impudenter, ostendit locum integrum de singulis personis recte dici posse: quem tamen proprie ad Filium pertinere astringit; postremo quod affirmaverat omniæ ejusdem loci membra unamque personam convenire, multis confirmat testimoniis; et eo ipso quod Patri competit, ut dicatur, ex illo omnia, qualem etiam tribui posse per illum et in illo omnia scito colligit.

85. Denique simile et illud est, quod aiunt discretionem esse, quia scriptum est: « Nobis autem unus Deus Pater, ex quo omnia, et nos in illum; et unus Dominus Jesus Christus per quem omnia, et nos per ipsum (1 Cor. vii, 6). Volunt enim cum dicitur *ex illo*, materiam designari; cum dicitur *per illum*, quoddam vel instrumentum operis, vel ministerium declarari: cum autem dicitur *in illo*, aut locus significetur aut tempus in quo omnia facta videantur.

86. Ita igitur distantiam quamdam substantiæ probare desiderant, tanquam instrumentum ab operatore proprio vel auctore, et tanquam tempus aut locum ab instrumento dirimere gestientes. Numquid ergo alienus secundum naturam Filius a Patre; quia alienum instrumentum ab operatore proprio vel auctore? aut numquid alienus Filius a Spiritu; quia ab instrumenti genere aut locus separatur aut tempus?

87. Compara nunc assertiones nostras. Illi volunt ex Deo tanquam ex natura Dei esse materiam, ut si dicas ex ligno arcam esse factam, ex lapide statuam: ita ex Deo materiam processisse, et eandem materiam tanquam per instrumentum aliquod factam esse per Filium: ut non tam operatorem Filium quam instrumentum operis esse declarent: et omnia ita facta in Spiritu, tanquam in aliquo loco facta vel tempore: singula singulis tribuunt, in commune omnia negant.

88. Verum nos ostendimus ita ex Deo Patre esse omnia, ut nec amiserit Deus Pater, quod vel per ipsum et in ipso omnia sint, nec tanquam ex materia ex ipso omnia sint: ita quoque per Dominum Filium esse omnia, ut non privatus sit eo, quod ex Filio sint omnia, et in ipso sint omnia (65): et ita omnia esse in Spiritu, ut doceamus omnia esse per Spiritum, et omnia esse de Spiritu.

89. Nam istæ syllabæ, sicut illæ de quibus superioribus diximus, se invicem signant. Non enim ita dixit apostolus: Ex Deo omnia, et per Filium omnia; ut separabilem substantiam Patris Filique signaret: sed ut inconfusibili distinctione quod alius Pater, alius sit Filius, edoceret. Non igitur

(65) « Et in ipso sint omnia », desiderantur in cunctis edit ac mss. non paucis: ea tamen ex aliis sex melioris notæ restitimus. At post pauca, ubi omnes mss. ac vet. edit., « Ex Deo omnia, » Rom. sola reposuit, ex Patre omnia.

A tanquam compugnantes syllabæ istæ, sed tanquam sociæ atque concordantes sunt; ut etiam uni sæpe conveniant, sicut scriptum est. « Quia ex ipso, et per ipsum, et in ipso sunt omnia (Rom. xi, 36).

90. Quod si vere consideres unde translatus sit, de Filio dictum esse non ambiges. Dicit enim Apostolus secundum prophetiam Isaie: « Quis cognovit sensum Domini, aut quis consiliarius ejus fuit (Ibid. 34; Isa. xl, 13)? » Et addidit: « Quia ex ipso, et per ipsum, et in ipso sunt omnia (Rom. xi, 36). » Quod Isaïas de operatore omnium dixit, sicut habes: « Quis mensus est manu aquam, et cælum palmo, et universam terram clausa manu? Quis statuit montes in libra, et rupes in statera? quis cognovit sensum Domini, aut quis consiliarius ejus fuit (Isa. xl, 12, 13)? »

91. Et addidit Apostolus: « Quoniam ex ipso, et per ipsum, et in ipso sunt omnia. » Quid est, « ex ipso? » Quod ex ipsius voluntate natura sit omnium, et ipse sit auctor omnium quæ esso caperent. « Per ipsum, » quid est? Quia per ipsum, constitutio et perseverantia omnibus impertita videatur. « In ipso, » quid est? Quia omnia admirabili quodam desiderio, et inenarrabili amore auctorem vitæ et ministratorem gratiæ suæ ac muneris intuentur, secundum quod scriptum est: « Oculi omnium in te sperant; » et; « Aperis manum tuam, et implebis omnem animam bona voluntate (Psalm. cxliv, 15, 16). »

92. De Patre quoque si dicas: ideo « ex ipso » : quia ex ipso operatrix Sapientia, quæ omnibus ex sua et Patris voluntate dedit esse, quæ non erant: « Per ipsum, quia per Sapientiam ejus facta sunt omnia: » In ipso, » quia ipse est (66) vivificatoris fons substantiæ, in quo vivimus et sumus et movemur.

93. Ex Spiritu quoque, ut per ipsum formati, per ipsum firmati, in ipso roborati, vitæ capiamus munus æternæ (67).

94. Cum hæc igitur vel Patri vel Filio vel Spiritui sancto convenire videantur, nihil utique humile in his certum est declarari; cum et ex Filio dicamus esse pleraque, et multa per Patrem, sicut habes de Filio dictum: « Ut augeamur in ipso per omnia, qui est caput Christus, ex quo totum, inquit, corpus compactum et connexum per omnem juncturam ministrationis in mensuram uniuscujusque partis, augmentum corporis facit in ædificationem sui in charitate (Ephes. iv, 15, 16). » Et iterum ad Colossenses de his qui non haberent cognitionem unigeniti Filii Dei: « Quia non tenent, inquit, caput, ex quo omne corpus per compaginationes et colligationes subministratum et copulatum crescit incrementum Dei (Coloss. i, 19); caput enim Christum esse Ecclesiæ supra diximus (Coloss. i, 18). » Et alibi ha-

(67) Omnes edit. et quidam mss., « quia in ipso est; reliqui mss. magno numero, » quia ipso est. »

(67) Quidam mss., « Vitam capiamus æternam. »

hes quia « de plenitudine ejus nos omnes accepimus » (*Joan. i, 16*). « Et ipse Dominus dixit : « De meo accipiet, et annuntiabit vobis » (*Joan. xvi, 14*). « Et supra ait : « Cognovi virtutem exisse de me » (*Luc. vii, 16*). »

95. Similiter ut agnoscas unitatem, etiam de Spiritu dicitur : « Quia qui seminat in Spiritu, de Spiritu metet vitam eternam » (*Galat. vi, 8*). Et Joannes ait : « Ex hoc cognoscimus quia in nobis est quoniam de Spiritu (68) suo dedit nobis » (*I Joan. iv, 13*). « Et angelus dicit : « Quod ex ea nuncietur, de Spiritu tuo est » (*Matth. i, 20*). « Et Dominus ait quia « quod natum est de Spiritu, Spiritus est » (*Joan. iii, 6*). »

96. Ergo sicut ex Patre legimus esse omnia, ita et ex Filio posse dici omnia, per quem omnia sunt : et ex Spiritu esse omnia, in quo omnia sunt, testi-

97. Nunc consideremus utrum per Patrem esse aliquid docere possimus. Sed scriptum est : Paulus servus Christi per voluntatem Dei (*I Cor. i, 1*) ; » et alibi : « Unde jam non est servus, sed filius : si autem filius, et heres per Deum » (*Galat. iv, 7*) ; » et alibi : « Sicut resurrexit Christus a mortuis per gloriam Patris » (*Rom., vi, 4*). Et alibi Deus Pater ad Filium dicit : « Ecce proselyti venient ad te per me » (*Isa. liv, 16*). »

98. Multa reperies alia, si queras per Patrem facta. Nunquid ideo minor Pater, quia in Filio et ex Filio pleraque esse legimus : et per Patrem facta vel data (69) plurima in Scripturis cœlestibus reperi-

99. Sed etiam per Spiritum similiter legimus facta pleraque, sicut habes : « Nobis autem revelavit Deus per Spiritum suum » (*I Cor. ii, 10*) ; » et alibi : Bonum depositum custodi per Spiritum sanctum (*II Tim. i, 14*) ; » et ad Ephesios : « Confortari per Spiritum ejus » (*Ephes. iii, 16*) ; » et ad Corinthios : « Alii enim datur per Spiritum sermo sapientiæ » (*I Cor. xii, 8*) ; » et alibi : « Si autem per Spiritum facta carnis mortificaveritis, vivetis » (*Rom. viii, 13*) ; et supra : « Qui suscitavit Christum ex mortuis, vivificabit et mortalia corpora vestra per inhabitantem Spiritum ejus in vobis » (*Ibid. 11*). »

100. Sed fortasse dicat : Ostende mihi specialiter lectum, quia ex Filio omnia, vel ex Spiritu omnia. At ego refero, ut et illi mihi lectum esse ostendant quia per Patrem omnia. Sed cum hæc vel Patri probaverimus, vel Filio, vel Spiritui sancto convenire, nec ullam ex hujusmodi syllabis nasci posse divinæ distantiam potestatis, non est dubium quin per quem omnia, ex eo omnia : et ex quo omnia, per eum omnia ; et in quo omnia, per eum 653 vel ex eo omnia esse intelligere debeamus. Omnis enim creatura et ex voluntate, et per operationem et in virtute est Trinitatis, sicut scriptum est : Pa-

etiam hominem ad imaginem et similitudinem nostram (*Gen. i, 26*) ; » et alibi : Verbo Domini cœli firmati sunt, et potentia omnis ejus omnis virtus eorum (*Ps. lxxii, 6*). »

CAPIT. X.

Probatum quoniam Trinitatis esse voluntatem, vocationem atque jussionem docet non solum ac Pater et Filius Ecclesiam vocarunt, ita et Spiritum eam vocasse : atque ex electione Pauli et Barnabæ ostendit, sed potissimum ex missionem Patri ad Cornelium. Hic obiter ejusdem Spiritus potestate, et terna Petri confessione per trinitis, in eodem potestati vocatione adumbratam fuisse declarat vocatorem gentium, quæ cum prius ferarum similes extissent, Spiritus opera depingere fecit. Tum ubi superiora ex alio loco stabilivit, in derem in Ieremia a Judæis demissa, et inde educta ab Abdimelch, Spiritus sancti ad eundem Judæis contemptui habiti, et a gentibus quæ mandavit, honorati symbola prævisse demonstrat.

101. [Alia cap. XI.] Nec solum una operatio est ubique Patris et Filii et Spiritus sancti, sed etiam una atque eadem voluntas, una vocatio, una præceptio : quod licet in illo magno ac salutare Ecclesie spectare mysterio. Sicut enim Pater vocavit gentes ad Ecclesiam, dicens : « Vocabo non plebem meam, plebem meam : » et non dilectam dilectam (70) (*Osee ii, 21*) ; » et alibi : Domus orationis vocabitur omnibus gentibus (*Isa. lvi, 7*) ; » ita etiam Dominus Jesus ad evocandam et congregandam Ecclesiam Paulum a se dicit electum, sicut habes ad Ananiam dictum a Domino Jesu : « Vade, quoniam vas electionis est mihi hic ad ferendum nomen meum coram gentibus » (*Act. ix, 15*). »

102. Sicut ergo Pater Deus vocabit Ecclesiam, ita vocavit et Christus et quemadmodum Christus vocavit, ita vocavit et Spiritus, dicens : « Separate mihi Paulum et Barnabam in opus quo vocavi eos. Tunc jejunantes, inquit, et orantes, imposuerunt eis manus, et demiserunt eos. Ipse autem præmissi ab Spiritu sancto devenerunt in Seleuciam » (*Act. xii, 2*). » Ergo non solum Christi, sed etiam Spiritus sancti imperio apostolatam Paulus accepit, et ad congregationem gentium festinavit.

103. Nec solus Paulus, sed etiam Petrus, sicut legimus in Actibus apostolorum. Nam cum in oratione vidisset cœlum apertum, et quatuor initiis ligatum vas quoddam, tanquam linteum in quo erant omnia genera quadrupedum et ferarum et volucrum cœli, « facta est vox ad eum : Surge, occide, et manduca. Et Petrus dixit : Absit, Domine : nunquam manducavi commune et immundum. Et vox rursus ad eum : Quod Deus mundavit, tu commune ne dixeris. Hoc autem factum est per te, et receptum est vas in cœlum » (*Act. x, 13-16*). » Ergo cum hoc secum Petrus tacitus cogitaret, et venissent ad eum Cornelii servuli ab angelo 654 destinati, ait illi Spiritus : « Ecce viri quærunt te, surge itaque,

(68) Mss. non pauci, « quia in nobis est, de Spiritu quem, etc. »

(69) Omnes edit., « vel dicta : » omnes mss..

« vel data.

(70) Mss. aliquot, « et non electam, electam.

et descende, et vade cum eis: ne lubites: quoniam ego misi illos *(Ibid.* 19, 20).

104. Quam exinde iter expressit suum Spiritus sanctus potestatem! Primo omnium quia aspiravit oranti, adfuit deprecanti: *(Ibid.)* ponere vocis Petrus respondit, *Domine*, et ideo secundum evidentius meruit oracula, quia confusus est Dominum. Sed quis iste sit Dominus Scriptura designat; respondendum enim, is utique cui respondens, loquebatur: Spiritum autem ostendit acquiescentem delectatum; qui ipse quia videretur angelus, sed mystice non revelabat.

105. Similiter illud adverte quia lectio repetitur: quoniam mysterium operatur enim Trinitas expressum. Et ideo in mysteriis 71 interrogatio trina daturur, et confirmatio trina celebratur: nec potest quis per ipsam confessionem purgari. Unde et ipse Petrus in Evangelio *(Joan.* xxi, 15-17) terro interrogatur, utrum diligat Dominum: ut trina requiescunt virtutes, quae Dominum negando contraxerit, et quidam se ipse ligavit, absolverentur 72.

106. Tum deinde quoniam Cornelium angelus constituit *(Act.* x, 3), Petrum Spiritus sanctus admonuit *(Ibid.* 19, 20): «Cuius enim homo superius habet terre *(Psalm.* c, 6). Nec illud otiosum, quod enim superioribus premisisset: «Quod Dominus mandavit, tu ne commune dixeris *(Act.* x, 16): «scilicet decidit super gentes, ut mundet eos Spiritus sanctus: unde ostenditur operationem Spiritus operationem esse divinam. Petrus autem missus ab Spiritu non expectavit imperium Dei Patris, sed ipsius quoque Spiritus illi se confessus esse aulam, ipsius Spiritus gratiam esse testatus est de se: «Si ergo eandem gratiam illis concessit Dominus, sicut et nobis: ego quis etiam, qui prohiberem Dominum *(Act.* xi, 17)?

107. Spiritus ergo sanctus est, qui nos ab illa gentili colluviem mundavit. In illis enim generibus quadrupes imus, et feras, et volucrum figura erat conditantes humani, quae ferarum modo multitudine valebant in his serviant, nisi Spiritus sancti benedictione mitescat. Bona ergo gratia, quae ferarum naturam spiritum huius simplicitate commutat 73: «Erumpit enim et nos ab illa mole iniquitatis, non eduli, vorantes, vorientes descedens et volapitibus variis: namque ante per renovationem Spiritus sancti, Christum angelorum coepimus esse colligentes *(Col.* iii, 10).

108. Hocque Spiritus sanctus sanctus prophetam David ex feras laudantes futurum esse celestium:

(71) *In Mystris*, hoc loco idem significat et praesentem baptisum. Et tunc quippe per Trinitatem interrogatio trina, confirmatio trina designatur, de quibus *ibid.* 19 de Spiritu, cap. 7, ubi eandem describuntur, insistentem illi perhibere videntur. Quod vero, paucis interrogat, sollicit: «Nec potest quis nisi trina confessione purgari: non de corde solo atque orlinati intelligendum est: sed etiam de sensu ac spem, quoniam in trina confessione alius deus comprehenditur, qui mundum alii peragunt. Ambrosio expostum est superiori libro, cap. 3, num. 42 et seq.

A Inerepa, inquit, feras silvae *(Psalm.* lxxvii, 34), silvam videlicet significans non ferarum fragosam egressibus, nec bestiarum gemitibus inhorrentem, sed illam silvam de qua scriptum est: «Invenimus eam in capra silvae *(Psalm.* cxxxi, 6). In qua, sicut dixit Proverbia: «prout ut palma florabit, et velut cedrus quae in Libano est, multiplicabitur *(Psalm.* xxi, 11). Illa silva, quae Verbi celestis alimentum prophetiarum virtutum ardorem continentia designat. Illa silva, ad quam Paulus lupus quidem carum carnem, sed pascer exivit: «In omni enim terram exivit domus eorum *(Psalm.* lxxvi, 6).

655 109. Erumpit ergo feras, et ideo dicit Dominus: «Attendite vobis a falsis prophetis, qui veniunt in vestitu ovium, intus autem sunt lupi rapaces *(Matth.* xii, 34). Sed per Spiritum sanctum non leonum saxata, pardorum varietes, astutia vulpurn, luporum rapacitas de nostris exolevit affectibus. Magna igitur gratia, quae celo terras mutavit: ut conversio nostra, sicut Apostolus dixit *(Philipp.* iii, 20), in caelis sit, qui ante sicut feras errabamus in silvis.

110. Sed nec hoc tantum loco Petrus apostolus, sed etiam illi in eodem libro Spiritu sancto edificationem de nobis dixit. Habes enim dixisse eum: «Deus qui novit corda hominum, testimonium perhibent, dans his Spiritum sanctum, sicut et nobis: et nihil discrevit inter nos et illos, mundum perfidiae carnis eorum *(Act.* xv, 8, 9). In qua illud est eandem, quia si ut Christus lapis est angularis, qui unitam plebem utriusque connectit, et etiam Spiritus sanctus non discrevit ut inque populi cordi, sed iunxit.

C 111. Non ergo unquam Judeus contemnas Filium quem amantissime prophetae: contemnas etiam Scripturam sanctam, contemnas etiam Isaiam, contemnas Ieremiam, quem de laeta Iudaea domus ille assumptus a Domino panis et fimbis 74) elevavit. Verum etiam prophetam despiciens, in laetum demergetur cum populo Iudeorum. Nec quisquam invenit, et se videtur qui levaret prophetam, sed manu Filii quoque sancti, sicut Scriptura testatur *(Jerem.* xxviii, 12, 13).

D 112. In quo robore figura pulcherrima est, quia sermonem prophetiarum quem Iudei velut in eorum sacrosanctis eumque detrahunt, nos videlicet ex istis peccatoribus, nisi ante delectis, et quoniam inferis elevati in de profundo. Et ideo scriptum est: «Inopia praevaluit 75) manus

(72) *Il* mss. aliquot probiores: alii vero, et edit., «omni deus non feras, sed in Dominum negando in seculum *(Act.* xxi, 16) levavit. *Rom.*, 9 se ligavit et absolvit.

(73) *Non* illi mss., Spiritu atque simplicitate commutat.

(74) *Rom.* edit *hoc et infero, radibus pinus*. Reliquae *ae* mss. *radibus pinus*, pro quibus in Libano dicitur verbum *ae* patribus.

(75) *Mss.* aliqui *et* *praevaluit*, unus, *prohibuit*; ceteri atque *ae* *praevaluit*. Graece habetur *πρὸς φέρω*, principabat, praeveniet, etc.

suus Deo (*Psal.* lxxvii, 32). In quo sanctæ Ecclesiæ species significantur, quæ est in Canticis canticorum: « Nigra sum et decora, Illiæ Jerusalem (*Cant.* i, 1); » nigra per culpam, decora per gratiam, nigra per conditionem, decora per redemptionem: aut certe nigra (76) exercitii sui pulvere. Nigra ergo, dum præliatur: decora est, dum victoriæ suæ insignibus coronatur.

113. Et bene funibus levatur Propheta; fidelis enim dixit: « Funes ceciderunt mihi in præclaris (*Psal.* xv, 6). » Bene pannis; quia ipse Dominus, excusantibus his qui primo ad nuptias vocati fuerant, ad exitus vinum misit, ut quotquot invenirentur et boni et mali, ad nuptias vocarentur (*Matth.* xxii, 9, 10). His itaque pannis propheticum verbum levavit cæno.

656 CAPUT XI.

Imitaturos nos Abdemelech, si credamus Filium et Spiritum sanctum omnia cognoscere. Spiritui cognitionem hanc tribui in Scripturis; Filio quoque eandem attribui. Filium a Spiritu clarificari, sicut et a Filio Spiritum: item ex eo quod Patrem, Filium atque Spiritum legamus eadem loqui, ac revelare, unitatem in ipsis naturæ et scientiæ agnoscendam: denique quod alta Dei scrutatur Spiritus (I Cor. ii, 10), ignorantie non esse; cum Pater et Filius etiam dicantur scrutatores, et Paulus tametsi a Christo Domino electus, edoctus tamen fuerit a Spiritu.

114. [Alias cap. XII.] Eris igitur et tu Abdemelech (*Jerem.* xviii, 12), hoc est, assumptus a Domino, si de profundo gentilis imprudentiæ levaveris Dei Verbum; si credideris quia non fallitur; non præteritur Dei Filius, non ignorat quæ futura sunt; non fallitur etiam Spiritus sanctus, de quo dicit Dominus: « Cum venerit autem ille Spiritus veritatis, deducet vos in omnem veritatem (*Joan.* xvi, 13). » Qui dicit omnem, nihil præterit, non diem, non horam, non præterita, non futura.

115. Et ut scias quia et omnia novit, et futura annuntiat, et unius est scientiæ cum Patre et Filio, audi quid dicat de eo Dei veritas: « Non enim loquetur a semetipso, sed quæ audierit, loquetur, et quæ evenient, annuntiabit vobis (*Ibid.*). »

116. Itaque ut advertas quia novit omnia, cum diceret Filius: « De die autem illa et hora nemo novit, neque angeli cælorum (*Marc.* xiii, 32); » excepit Spiritum sanctum. Si autem exceptus est Spiritus sanctus ab ignorantia, quomodo non exceptus est Dei Filius?

117. Sed dicis quia cum angelis adnumeraverit et Dei Filium. Adnumeravit quidem Filium, sed non adnumeravit et Spiritum. Aut fatere igitur po-

tiorem esse Spiritum sanctum Dei Filio, ut jam non solum quasi Arianus, sed etiam quasi Photinianus loquaris: aut agnosce quo referre debeas, quod nescire Filium dixit (77). Etenim quasi homo adnumerari creaturis potuit, qui creatus est.

118. Quod si vis discere quia novit omnia, et præscientiam habet omnium Dei Filius (78) futurorum, quæ Filio incognita putas, ea de Filio Spiritus sanctus accepit. Accepit autem per unitatem substantiæ, sicut accepit a Patre Filius: « Ille, inquit, me clarificabit, quia de meo accipiet, et annuntiabit vobis. Omnia quæcunque habet Pater, mea sunt: propterea dixi, de meo accipiet, et annuntiabit vobis (*Joan.* xvi, 14, 15). » Quid igitur hæc evidentiùs unitate? Quæ habet Pater, Filii sunt; quæ habet Filius, accepit et Spiritus.

119 et 120. Accipe tamen quia, novit iudicii diem Filius. Lectum est in Zacharia: « Et veniet Dominus Deus meus, et omnes sancti cum eo. In illa die non erit lumen, sed frigus et gelu: et erit dies una, et dies illa nota Domino (*Zach.* xiv, 5-7). Hæc igitur dies nota Domino, qui veniet cum sanctis suis, secundo nos illuminaturus adventu.

121. Sed quod orsi sumus de Spiritu, persequamur. 657 Habes enim in eo quod prætulimus exemplo quia Filius dicit de Spiritu: « Ille me clarificabit. » Clarificat ergo Spiritus Filium, sicut clarificat et Pater: sed etiam Spiritum clarificat Dei Filius, sicut supra diximus. Non est ergo infirmus, qui reddit mutuam claritatem per unitatem lucis æternæ: Nec inferior sancto Spiritu, cujus hoc ipsum est, quod clarificatur ab Spiritu.

122. Assumeris ergo et tu, si credas quia hoc locutus est Spiritus, quod locutus est Pater, quod locutus est Filius. Denique Paulus ideo assumptus est (79), quia sic credidit, sic docuit, quia « quod oculus non vidit, nec auris audivit, nec in cor hominis ascendit, quæ præparavit Deus diligentibus se, nobis revelavit per Spiritum suum, » sicut scriptum est (*I Cor.* ii, 9, 10; *Isa.* lxxiv, 4). Et ideo revelationis Spiritus dicitur, sicut habes: « Dat enim Deus sic præparantibus se Spiritum sapientiæ et revelationis in agnitionem ejus (80) (*Ephes.* i, 17). »

123. Unitas igitur est scientiæ, quando sicut Pater revelat, qui dat Spiritum revelationis, sic revelat et Filius; quia scriptum est: « Nemo novit Filium, nisi Pater; neque Patrem quis novit, nisi Filius, et cui voluerit Filius revelare (*Matth.* x, 27). » Plus dixit de Filio, non quod plus habeat quam Pater, sed ne minus habere credatur. Nec immerito sic revelatur Pater a Filio; quia sic novit

(76) Mss. « aut forte nigra per culpam. »

(77) Ita edit. ac multo plures mss.: alii vero, « utinam enim non solum... Filium Dei dixit. »

(78) Mss., nonnulli, « Dei Spiritus. » Minus congrue.

(79) Mss. aliquot, Paulus a Deo assumptus est. »

(80) « In agnitionem ejus, » his verbis nonnulli mss. subjungunt: « Quia sicut Pater novit Filium, sic et Filius Patrem novit, sic et Spiritus Deum

Patrem novit; et sicut Pater revelat nobis quæ sua sunt, sic et Filius, sic Spiritus sanctus revelavit. » Sed cum eadem alio loco in aliis quibusdam mss. habeantur; in aliis vero non textus, sed tituli vocem obtineant, non secus ac in edit. ant., in quibus legebantur paucis mutatis, ubi caput 12 incipiebat, hinc ea margini tantum duximus ascribenda, ut discas quantum in similibus oscitarint, aut sibi permiserint scriptores librarii.

Patrem. Filius, quemadmodum Filium Pater novit. **A**

124. Accipe nunc quia Deum Patrem novit et Spiritus; scriptum est enim quia « sicut ea quæ hominis sunt, nemo novit nisi spiritus qui in ipso est: sic et quæ Dei sunt, nemo cognovit nisi Spiritus Dei (*I Cor. ii, 11*). » Nemo, inquit, cognovit, nisi Spiritus Dei. » Numquid exclusus est Dei Filius? Non utique; quia nec Spiritus sanctus exclusus est, cum dicitur: « Neque Patrem quis novit, nisi Filius. »

125. Ergo unius et Pater et Filius et Spiritus sanctus et naturæ sunt et scientiæ. Neque eum omnibus quæ per Filium facta sunt, adnumerandus est Spiritus, cum Deum Patrem noverit, quem, sicut scriptum est (*Matth. xi, 27*), quis potest nosse nisi Filius? Sed et Spiritus sanctus novit. Quid ergo? Cum dicitur universitas creaturarum, non Spiritus sanctus comprehenditur.

126. Nunc velim respondeant, quid est in homine, quod cognoscat quæ sunt hominis? Utique rationabile, quod cæteris animæ virtutibus supereminet, et quo præcipua natura hominis æstimatur. Quid est igitur Spiritus, qui alta Dei novit, per quem Deus omnipotens revelatur? Numquid plenitudine divinitatis inferior est, qui ejusdem cum Patre substantiæ etiam hoc exemplo probatur? Aut aliquid ignorat, qui novit consilia Dei, et mysteria ejus ab initio abscondita? Quid est quod nesciat, qui novit omnia quæ Dei sunt? » Spiritus enim etiam alta Dei scrutatur (*I Cor. ii, 10*). »

127. Ac ne putes quod scrutetur incognita, et ideo scrutetur, ut discat id quod ignoret; **658** ante præmisit quia revelavit nobis Deus per Spiritum suum; simul ut disceres (81) quia novit Spiritus quæ nobis per ipsum Spiritum revelantur, in posterioribus ait: « Quis enim scit hominum quæ hominis sunt, nisi spiritus hominis qui in ipso est (82): sic et quæ Dei sunt, nemo cognovit, nisi Spiritus Dei (*Ibid.*). » Ergo si hominis spiritus novit quæ hominis sunt, et antequam scrutetur novit, potestne aliquid Dei esse, quod Spiritus Dei nesciat? De quo non otiose Apostolus dixit: « Quæ Dei sunt, nemo cognovit, nisi Spiritus Dei; » non quod scrutando cognoverit, sed noverit per naturam: non quod accidens in eo scientia divinorum, sed cognitio naturalis sit.

128. Verum si te movet qui dixit « scrutatur, » accipe quia id quoque de Deo scriptum est, eo quod sit scrutator cordis et renum. Ipse enim dixit: « Ego sum scrutans corda et renes (*Jerem. xvii, 10*). » Etiam de Filio Dei habes ad Hebræos: « Qui scrutator est animi et cogitationis (*Hebr. iv, 12*). » Unde liquet quia nemo inferior superioris scrutatur interna; divini enim solus est potestatis occulta novisse. Similiter ergo scrutator est Spiritus sanc-

tus ut Pater, similiter scrutator et Filius: ejus proprietate sermonis id exprimitur; ut videatur nihil esse quod nesciat, quem nihil præterit.

129. Denique ille electus a Christo, instructus ab Spiritu est. Nam sicut ipse testatur, per Spiritum divini cognitionem consecutus arcani, ostendit quia et novit Spiritus Deum, et ea nobis quæ Dei sunt, Spiritus revelavit, sicut revelavit et Filius. Et addidit: Nos autem non spiritum hujus mundi accepimus sed Spiritum qui ex Deo est; ut sciamus quæ a Deo donata sunt nobis, quæ et loquimur, non in suavioris humanæ sapientiæ verbis, sed in ostensione Spiritus, et virtute Dei (*I Cor. ii, 12, 13*)? »

CAPUT XII.

B *Probato Spiritum æque revelare ac Patrem et Filium, quomodo non loquatur a se idem Spiritus, explicatur; ostenditurque non cogitanda in ipso corporea organa, nec ulla inferioritatem excollegendam, quod audite legatur; quando idem Filio esset attribuendum; imo vero etiam Patri, cum et ipse audiat Filium. Spiritum igitur eo sensu audire et clarificare Filium, quod cum prophetis atque apostolis revelavit; quæ ex re operationis trium personarum unitas astruitur; et cum eadem Spiritus operetur, quæ Pater eadem quoque declaratur utriusque esse substantia.*

130. Probatum est igitur quia sicut Deus nobis quæ sua sunt, ita et Filius quæ Dei sunt, ita etiam Spiritus revelavit. Ex uno enim Spiritu per unum Filium in unum Patrem cognitio nostra procedit: et ex uno Patre per unum Filium in unum Spiritum sanctum bonitas et sanctificatio et imperiale jus æternæ traditur potestatis. Ubi ergo ostensio Spiritus, ibi Dei virtus: nec potest esse discretio (83), ubi opus unum est. Et ideo quod loquitur Filius loquitur **659** et Pater: et quod Pater loquitur, loquitur et Filius: et quod loquitur Pater et Filius, loquitur et Spiritus sanctus.

131. Unde et de Spiritu Filius Dei dixit: « Non enim loquetur a se (*Joan. xvi, 13*), » hoc est, non sine mea et Patris communione; neque enim divisus ac separatus est Spiritus, sed quæ audit, loquitur: audit videlicet per unitatem substantiæ, et per proprietatem scientiæ. Neque enim foraminibus aliquibus corporalibus recipit auditum, et quibusdam divina modulis carnalibus vox resultat, vel audit id quod ignorat; quoniam in rebus humanis scientiam plerumque auditus operatur, et tamen nec in ipsis hominibus semper alloquium corporale, aut carnalis auditus est: « Qui enim loquitur linguis, non hominibus, inquit, loquitur, sed Deo. Nemo enim audit, Spiritu autem loquitur mysteria (*I Cor. xiv, 2*). »

132. Ergo si in hominibus non semper auditus est corporalis; in Deo tu infirmitatis humanæ sonitus, et quæ organa exigis carnalis auditus;

est, » et sic ubique.

(83) Nonnulli mss., « ibi Dei virtus, quæ potest esse distinctio. »

(81) Nonnulli mss., « Spiritum suum. Si ante præmisit quia revelavit nobis Deus, simul ut disceres, etc. » Minus commode.

(82) Plerique mss., « nisi Spiritus qui in ipso

cum ideo audire dicatur, ut scire credatur? Non enim id scimus quod audivimus, et ante audire, ut scire possimus: in Deo autem qui novit omnia antequam fiant, scientia precedit auditum. Itaque ut quod vult Pater, Filium non ignorare dicimus, nudisse memoramus: sed non in Deo sonum, neque syllaba, quæ significare voluit inbecillum voluntati; sed voluntatis unitas divinis quidem intelligitur arcanis, nostris autem significatur indicia.

135. Quid est ergo? « Non enim a se loquitur (Joan. xvi. 13)? » Hoc est, non sine me loquitur; quia loquitur veritatem, sapientiam aspirat. Non sine Patre loquitur, quia Dei Spiritus est: non a se audit, quoniam ex Deo omnia.

134. Omnia accepit a Patre Filius, quia ipse dixit: « Omnia mihi tradita sunt a Patre meo (Matth. xi, 27). » Omnia Patris habet Filius: quia iterum ait: « Omnia quæ Pater habet mea sunt (Joan. xvi, 15). » Et quæ accepit ipse per unitatem nature, ex ipso per eandem unitatem accepit et Spiritus, sicut ipse Dominus Jesus declarat, de Spiritu suo dicens: « Propterea dixi, de meo accipiet, et annuntiabit vobis (Ibid.). » Quod ergo loquitur Spiritus, Filii est: quod dedit Filius, Patris est. Ita nihil a se aut Filius loquitur aut Spiritus, quia nihil extra se Trinitas loquitur.

133. Quod si ad infirmitatem Spiritus sancti, et quandam corporeæ similitudinem vilitatis illi derivari contendas; etiam ad Filii injuriam derivabis; quia et de se Filius dixit: « Sicut audio, judico (Joan. v, 30); » et, « Non potest aliud facere (84) Filius, nisi quod viderit facientem Patrem (Ibid. 19), » Si enim verum est, sicut verum est, quod dixit Filius: « Omnia quæ Pater habet, mea sunt (Joan. xvi, 15); » et secundum divinitatem unum est cum Patre Filius, unum per substantiam naturalem, non unus secundum Sabellianam perfidiam. Quod unum utique est per substantiæ proprietatem, non potest separari; et ideo non potest Filius facere, nisi quod audierit a Patre, quia in æternum est permanens Dei Verbum (Psal. cxviii, 89), nec unquam Pater a Filii operatione dividitur: et quod operatur Filius scit Patrem velle: et quod vult Pater, Filius novit operari.

660 136. Denique ne vel in tempore, vel in ordine aliquam inter Patrem et Filium putares operis esse distantiam, sed ejusdem operationis crederes unitatem: « Et opera, inquit, quæ ego facio, ipse facit (Joan. v, 17). » Et rursus ne discretionem aliquam in operis distinctione sentires, sed idem velle, idem facere, idem posse Patrem et Filium judicares, dicit tibi Sapientia de Patre: Quæcunque enim ille fecerit, eadem et Filius facit similiter (Ibid. 19). » Non ergo alicui prior vel secundus est actus sed idem unius operationis effectus. Et ideo nihil a se posse facere Filius dicitur: quia a Patre non potest ejus operatio separari. Similiter et Spiritus

A sancti operatio non recernitur. Unde etiam ea quæ loquitur, audit a Patre dicenti.

137. Quid ex docet, quia et Pater audit Filium, sicut et Filius audit Patrem? Habet enim scriptum in Evangelio, quia dicit Filius: « Pater, gratias tibi ago, quia audisti me (Joan. xi, 41). » Quomodo audit Pater Filium, cum Filius nihil ad Patrem in superioribus de Lazaro sit locutus? Ne reputes, quia semel a Patre auditus est Filius, addidit. « Et ego scribam quia semper me audit (Ibid. 42). » Ergo non subjectæ obedientiæ, sed unitatis auditus est æternæ.

138. Similiter igitur et audire a Patre Spiritus, et clarificare Filium dicitur. Clarificare ideo, quia docuit nos Spiritus sanctus Filium Dei imaginem esse e inviolabilis Dei (Coloss. i, 15) et splendorem gloriæ, et characterem substantiæ ejus (Hebr. i, 3). Spiritus enim et in patriarchis et in prophetis locutus est: et apostoli denique tunc perfectiores esse coeperunt, posteaquam Spiritum receperunt (85). Nulla ergo distantia divini virtutis et gratiæ; nam hec « divisiones gratiarum sint, idem autem Spiritus: et divisiones ministeriorum sint, idem autem Dominus: et divisiones operationum sint, idem autem Deus, qui operatur omnia in omnibus (I Cor. xii, 4-6). » Divisiones sunt munera, non separationes Trinitatis.

139. Denique idem est Deus qui operatur omnia in omnibus; ut scias quia non est discretio operationis inter Deum Patrem et Spiritum sanctum, quando ea quæ operatur Spiritus operatur et Pater Deus, quia operatur omnia in omnibus. Nam cum operetur omnia in omnibus Pater: « Alii » tamen « datum per Spiritum sermo sapientiæ, alii sermo scientiæ secundum eundem Spiritum, alteri fides in eodem Spiritu, alii gratia curationum in uno Spiritu, alii operatio virtutum, alii prophetia, alii discretio spirituum, alii genera linguarum, alii interpretatio sermonum. Hæc autem omnia operatur unus atque idem Spiritus, dividens singulis prout vult (Ibid. 8-11).

140. Non est ergo dubium quin ea quæ operatur Pater, operetur et Spiritus. Nec ex præcepto, sicut qui corporaliter audit, operatur: sed ex voluntate, qui sui est liber arbitrii, non alienæ famulus potestatis. Non enim quasi jussus obtemperat, sed quasi largitor suæ moderator est largitatis.

141. Vide nunc interim utrum omnia operari dicas Spiritum quæ operatur et Pater negare tamen non potes (86) quia operatur Pater 661 quæ operatur Spiritus sanctus: alioquin non omnia operatur Pater, si non operatur ea quæ operatur et Spiritus. Quod si ea quæ operatur Spiritus, operatur et Pater; cum Spiritus operationes suas pro voluntate sua dividat, necesse est id quod dividit Spiritus, aut invito Patre Deo, dicas eum ex sua voluntate dividere: aut si idem velle

(84) Quidam mss., « Non potest aliquid facere. »

(85) Tres mss., « et divisiones mysteriorum. »

(86) Mss. aliquot, « videro nunc..... negari tamen non potest. »

dixeris Patrem quod vult Spiritus sanctus, necesse est ut unitatem voluntatis operationisque divine (87) vel intuitus, eisi non e arte, saltem ore fatearis.

142. Quod si unus et voluntatis et operationis est cum Patre Deo Spiritus sanctus, unus etiam substantie est; quoniam ex operatione cui erat eagna-scitur. — Idem igitur Spiritus, idem, inquit, Dominus, idem, inquit, Deus (*1 Cor.* 4, 5, 6). « Et si Spiritum dicas, idem est; et si Dominum dicas, idem est; et si Deum dicas, idem est. Non ideo ut ipse Pater, ipse Filius, ipse sit Spiritus: sed quia et Pater et Filius ejusdem es. potestatis. Idem ergo est per substantiam atque virtutem; quia non est in divinitate vel Sabelliana confusio, vel Ariana discretio, vel terrena corporalisque mutatio.

CAPUT XIII.

Prophetam fuisse non solum a Patre ac Filio, sed etiam a Spiritu sancto, quodque idem cum eis in operibus et in apostolis significari, et in lege in tribus modis demonstrari, constitutum laqueisque apostolorum: non tamen tamen ex eo consortio praejudicari; cum illis in e in humana amicitia Deum habeat. Denique haec esse apostolorum fidei hereditatem hinc confirmatur, quod apostoli scribantur Spiritui sancto obtemperasse.

143. Accipe aliud, sancte Imperator, in causa validum exemplum (88) et tibi notum. « Multifariam, inquit, et multis modis etiam Deus locutus est patribus in prophetis (*1 Petr.* 1, 12). « Et Sapientia Dei dixit: « Mittam prophetas et apostolos (*Luc.* xi, 49). « E, « Alii datur, sicut scriptum est, per Spiritum sermo sapientiae, alii sermo scientiae secundum eundem Spiritum, alii fides in eodem Spiritu, alii gratia exhortationum in uno Spiritu, alii operatio virtutum, alii prophetia (*1 Cor.* xii, 8-10). « Ergo secundum Apostolum non solum per Patrem et Filium, sed etiam per Spiritum sanctum prophetia: et ideo unum manus, una est gratia. Habes ergo quia etiam Spiritus auctor est prophetarum.

144. Apostoli quoque dixerunt: « Visum est Spiritui sancto et nobis (*Act.* xv, 28). « Et cum dicunt visum, non solum operantem gratiae, sed etiam auctorem imperatae executionis ostendunt. Sicut enim de Deo legimus: « Placuit Deo; » ita etiam cum dicitur quia « visum est Spiritui sancto, » ar-biter suae exprimitur potestatis.

145. Et quomodo non arbiter, qui ea quae vult, loquitur, quae vult, mandat; sicut mandat Pater, mandat et Filius? Sicut enim audivit Paulus 662 vocem dicentem sibi: « Ego sum, inquit, Jesus, quem tu persequeris (*Act.* ix, 5), » ita etiam Spiritus Paulum et Silum vetuit ire in Bithynum (*Act.*

A xvi, 7). Et sicut Pater locutus est per prophetas, ita etiam de Spiritu Agabus dicit: « Hec dicit Spiritus sanctus: Virum cuius est zona haec, sic alligabunt eum in Jerusalem (*Act.* xxi, 11). « Et sicut movit Sapientia apostolos, dicens: « Ite in orbem universum, et praedicite Evangelium (*Mat.* xvi, 15); » sic et Barnabam in opus quo vocavit eos (*Act.* xxi, 2). « Itaque primum si a Spiritu sancto, quod infra Scriptura videtur (*1 Petr.* 4); nullam discretionem inter ceteros habuerunt apostolos, quasi aliter a Patre Deo, aliter a Spiritu mitterentur (*1 Petr.* 4).

B 146. Denique cum Paulus missus esset a Spiritu, et vis electionis erat Christi, et Deum in se operatum esse commemorat, dicens: « Qui enim operatus est Petro in apostolatam circumcissionis, operatus est et mihi ad gentes (*Galat.* ii, 8). « Cum igitur idem si operatus in Paulo, qui est operatus in Petro, hoc utique ostenditur cum Spiritus sit operatus in Paulo, quod etiam in Petro Spiritus sanctus operatus sit. Sed et Deum Patrem in se operatum Petrus ipse testatur, sicut est in Actibus apostolorum, quia surgens Petrus dixit ad eos: « Viri fratres, vos scitis quia a diebus antiquis in nobis Deus elegit ex ore meo audire nationes verbum Evangelii (*Act.* xv, 7). « Ecce igitur in Petro Deus gratiam praedicationis operatus est. In quo utique cum per Christum electus sit et assumptus, operationem Christi quis audeat diffiteri, cum ipse Dominus dicat: « Pasee agnuculos meos (*Joan.* xxi 15, 16)? »

C 147. Una igitur operatio Patris et Filii et Spiritus sancti: nisi forte hoc putetis, quis negatis ejusdem erga apostolos operis unitatem, ideo operatum Patrem, ideo operatum Spiritum in Petro, in quo Filius operatus fuerat, quasi ei Filii operatio minime redundaret ad gratiam. Et ideo velut adjunc-tis atque collatis viribus Patris et Filii et Spiritus sancti operationem fuisse multiplicem, ne ad confir-mandum Petrum Christi solus operatio vacilla-ret.

148. Nec solum una operatio in Petro Patris et Filii et Spiritus sancti invenitur, sed etiam in omnibus apostolis divinae operationis unitas revelatur, et quaedam supernae constitutionis auctoritas. Operatio enim divina habet imperium, non habet ministerium; neque enim cum operatur Deus, aut labore aliquid extendit (89), aut arte: sed « dixit, et facta sunt (*Psalm.* xxxii, 9). « Dixit, « Fiat lux, et facta et lux (*Gen.* i, 3); » in praecepto enim Dei operationis effectus est.

D 149. Hanc igitur regalem quam iam etiam sancto Spiritui potestatem Scripturarum testificatione dela-

(87) Nonnulli mss., « unam voluntatem operationis divinae. »

(88) Ita mss. plures ac potiores: alii vero, et cum his omnes editi, cum ex eo vultum exemplum. Nec aliam locum exprimit. Cum enim dicitur, « visum est Deo, » visum est nimis improprium. Alti ven hanc ipsum tractatum qui diligentius examinauit eam lein vocem hoc ipso sensu haud semel positam deprehendit.

(89) Amerb., Eras. ac mss. longe plurimi, « labore aliquo extenditur: » m. s. aliquot, « extendit; » melius edit. Rom., « labore aliquo id extenditur. » Optime Vall. et mss. reliqui, ut in textu. Infra vero, ubi arguitur ehm., « omnes apostolos non solum Christum fuisse discipulos, sed etiam, etc., » caneti mss. e contrario, « omnesque apostolos... discipulos revelabitur, etc. »

iam, si velimus advertere, facile possumus reperire; omnesque apostolos non solum Christi fuisse discipulos revelabitur, sed etiam Patris et Filii et Spiritus sancti ministros. Sicut etiam doctor gentium docet dicens: « Quosdam quidem posuit Deus in Ecclesia, primo apostolos, secundo prophetas, tertio doctores: deinde 663 virtutes, gratiam curationum, opitulationes, gubernationes, genera linguarum (I Cor. xii, 28). »

150. Ecce Deus posuit apostolos, posuit prophetas atque doctores, dedit curationum gratiam, quam supra habes dari per Spiritum sanctum, dedit genera linguarum. Sed tamen non omnes apostoli, non omnes prophetae, non omnes doctores. Non omnes, inquit, habent gratiam curationum, neque omnes, inquit, linguis loquuntur (*Ibid.* 30). In singulis enim hominibus universa dona divina esse non possunt: pro capto unusquisque id accipit, quod aut desiderat, aut meretur. Sed non hujus infirmitatis similis potentia Trinitatis, quæ omnium munifica gratiarum est.

151. Denique posuit apostolos Deus. Hos quos Deus posuit in Ecclesia, Christus elegit, et apostolos ordinavit (90), et in orbem direxit dicens: « Ite in orbem universum, et prædicate Evangelium universæ creaturæ. Qui crediderit, et baptizatus fuerit, hic salvus erit: qui vero non crediderit, damnabitur. Signa autem credentes ista sequentur; in nomine meo dæmonia ejicient, linguis loquentur novis, serpentes tollent; et si mortiferum quid biberint, non eis nocebit: super ægros manus imponent, et bene habebunt (*Marc.* xvi, 15-18). » Ecce doctores posuit Pater, posuit etiam Christus in Ecclesiis; et sicut Pater dat gratiam curationum, ita dat et Filius; sicut Pater dat dona linguarum, ita largitus est et Filius.

152. Similiter de sancto Spiritu supra accepimus quia eadem gratiarum genera largitur. « Datur enim, inquit, per Spiritum alii gratia curationum, alii genera linguarum, alii prophetia (I Cor. xii, 9, 10). » Ergo eadem dat Spiritus, quæ dat Pater, dat etiam Filius. Accipiamus nunc expressius, quod superius prælibavimus, quia idem quod Pater et Filius, etiam Spiritus sanctus mandat officium, eosdemque constituat; dixit enim Paulus: « Attendite vobis, et omni gregi in quo posuit vos Spiritus sanctus episcopos regere Ecclesiam Dei (91) (*Act.* xx, 28). »

153. Unitas igitur imperii, unitas constitutionis, unitas largitatis. Nam si constitutionem separet et potestatem, quæ erat causa ut quos posuerat apos-

tolos Christus, poneret Deus Pater, poneret et Spiritus sanctus; nisi forte ut homines tanquam in consortio possessionis aut juris præjudicium verebantur? (92) Et ideo dividebatur 664 operatio, distribuatur imperium.

154. Hæc inter ipsos homines angusta sunt et minuta, qui plerumque tamen etiam si operatione non congrunt, congrunt voluntate. Unde quidam interrogatus quid amicus esset: Alter, inquit, ego (93). Si ergo homo amicum ita definiit, ut alterum se esse diceret, per unitatem videlicet amoris et gratiæ: quanto magis in Patre et Filio et Spiritu sancto unitatem maiestatis æstimare debemus, cum per eandem operationem ac divinitatem vel unitas, vel certe, id quod amplius est, τὸ αὐτό; sicut Græce dicitur, exprimitur? τὸ αὐτό (94) enim idem significat eo quod idem habeat et Pater et Filius et Spiritus sanctus: ut idem velle, et idem posse non ex affectione sit voluntatis, sed insubstantia Trinitatis.

155. Hæc est apostolicæ fidei et devotionis hæreditas (95), quam licet et ex ipsorum apostolorum considerare Actibus. Paruerunt ergo Paulus et Barnabas sancti Spiritus imperatis. Paruerunt et omnes apostoli, statimque eos quos separari jusserrat Spiritus, ordinauerunt: « Separate, inquit, mihi Paulum et Barnabam (*Act.* xiii, 2). » Videtis jubentis imperium? Spectate merita servientium:

156. Credidit Paulus; et quia credidit, studia persecutoris abiecit, coronam justitiæ reportavit. Credidit ille qui Ecclesias devastabat: sed conversus ad fidem, prædicabat in Spiritu, quod Spiritus imperabat (96). Ungebat athletam suum Spiritus, et pulvere impietatis excusso, debellatorem infidelium ineluctabilem variis impiorum congressionibus offerebat, atque ad bravium supernæ vocationis in Christo Jesu diversis passionibus erudiebat.

157. Barnabas quoque credidit, et quia credidit, paruit. Itaque sancti Spiritus electus imperio, quod ei ad omne redundat insigne meritorum, non fuit tanto indignus collegio. Una enim gratia fulgebat in his, quos Spiritus unus elegerat.

158. Nec Paulus inferior Petro, quamvis ille Ecclesiæ fundamentum, et hic sapiens architectus sciens vestigia credentium fundare populorum: nec Paulus, inquam, indignus apostolorum collegio, cum primo quoque facile conferendus, et nulli secundus. Nam qui se imparem nescit, facit æqualem.

ipsius lib. *amicitia* petitam citavimus ad Ambrosii lib. iii *de Offic.* cap. ult. ubi agitur de amicitia et amicis.

(94) Nonnulli mss., τὸ αὐτό; vet. edit. ταυτόν; melius Rom. et alii mss., ταυτό, idem, unde ταυτότης, quam identitatem dicunt philosophi, et cui opponitur ἐτερότης.

(95) Tres mss., « apostolica fides, et devotionis hæreditas. »

(96) Tres mss., « Quod Deus imperabat. »

(90) Rom. edit. sola, « et apostolos nominavit. »

(91) Quidam mss., « regere Ecclesiam Domini. »

(92) Mss. aliquot, « præjudicio verebantur; » alii majori numero et auctoritate, necnon omnes edit., « præjudicium verebantur. Infra vero, ubi omnes edit. cum paucis mss., « destruebatur imperium; » plures potioresque mss. magis apposite exhibent, « distribuatur imperium. »

(93) Quin hoc loci ab Ambrosio Tullius designetur nulli dubitamus. Hujus vero sententiam ex

LIBER TERTIUS.

665 CAPUT PRIMUM.

Non tantum prophetas et apostolos a Spiritu missos, verum etiam Filium Dei. Probatum id ex Isaia, et evangelistis, quamque ob causam, eundem Spiritum sicut columbam descendisse ac super Christum manere Lucas scripserit, exponitur. Dehinc eadem Christi missione confirmata, Filium a Patre et Spiritu non secus ac Spiritum a Patre et Filio mitti colligitur.

1. Superiori libro (cap. 12) evidentibus testimoniis Scripturarum docuimus apostolos et prophetas, illos ad prophetandum, hos ad evangelizandum a sancto Spiritu, sicut a Patre et a Filio destinatos (97); nunc adieciimus quod omnes jure mirentur, et dubitare non possint, quod Spiritus super Christum; et quod sicut ille Spiritum misit, et Filium Dei Spiritus misit. Dicit enim Filius Dei: « Spiritus Domini super me, propter quod unxit me, evangelizare pauperibus misit me, prædicare captivis remissionem, et cæcis visum (Luc. iv, 18, 19; Isa. lxi, 1, 2). » Quod cum de libro Isaie legeret, ait in Evangelio: « Hodie completa est hæc Scriptura in auribus vestris (Luc. iv, 21); » ut de se dictum esse signaret.

2. Ergo mirari possumus si et prophetas et apostolos Spiritus misit, cum Christus dixerit: « Spiritus Domini super me (Ibid. 10)? » Et bene, « super me, » dixit, quia quasi Filius hominis loquebatur. Quasi Filius enim hominis et unctus et missus est ad Evangelium prædicandum.

3. Sed si non creditur Filio, audiant etiam Patrem loquentem quia Spiritus Domini super Christum. Dicit enim Joanni (98): « Super quem videris Spiritum descendantem de cælo, et manentem super eum, hic est qui baptizat in Spiritu sancto (Joan. i, 33). » Dixit hoc Deus Pater Joanni: Joannes et audivit, et vidit, et credidit. Audivit a Deo, vidit in Domino, credit quia Spiritus erat qui descendebat de cælo. Non enim columba, sed sicut columba descendit: sic enim scriptum est: « Et vidi Spiritum descendantem de cælo, sicut columbam (Marc. i, 10). »

4. Sicut Joannes vidisse se dixit, ita scripsit et

(97) Sic Amerb. et Eras. cum parte mss.: Gill. vero et Rom. edit. cum alia parte, « designatos, » Porro vet. edit. ab initio hujus capitis usque ad verba illa, « Et Dominus misit me, et spiritus ejus, » quæ infra num. 7 continentur, Præfationem constituent. Tum ascripto titulo, « Quia Spiritus super Christum; et sicut Filius Spiritum misit, ita et Spiritus Filium Dei misit, » caput I orditur ab illis verbis: « Quis est qui dicit, » etc. Verum multo concinnius Rom. edit. ex majori numero mss. Præfationem illam cum sequenti capite redegit in unum caput. Nonnulli tamen mss. Præfationunculam etiam exhibent, sed pauculis versibus comprehensam;

A Marcus: Lucas autem addidit quod corporali specie descendit Spiritus sanctus, sicut columba (Luc. iii, 22); ne incarnationem illam putares fuisse, sed speciem. Ideo autem speciem prætendit, ut per speciem crederet, qui Spiritum non videbat, et per speciem declararet unius honoris in imperio, unius operationis in mysterio, unius muneris in lavaero cum Patre et Filio sibi esso consortium, nisi forte invalidum credimus, ut in eo baptizetur servulus, in quo baptizatus est Dominus.

5. Pulehre autem dixit: « Manentem super eum (Joan. i, 33); » quia ad prophetas quoties volebat Spiritus 666 vel inspirabat verbum, vel faciebat: semper autem manebat in Christo.

B 6. Nec rursus moveat, quod « super eum dixit: de Filio enim hominis loquebatur, quia sicut Filius hominis baptizabatur. Nam secundum divinitatem non super Christum est Spiritus, sed in Christo; quia sicut Pater in Filio, et Filius in Patre, ita Dei Spiritus et Spiritus Christi et in Patre est et in Filio, quia oris est Spiritus. Manet enim in Deo qui ex Deo est, sicut scriptum est: « Nos autem non spiritum hujus mundi accepimus, sed spiritum qui ex Deo est (I Cor. ii, 12). » Et manet in Christo, qui a Christo accepit: et in Christo est, quia iterum scriptum est: « Ille de meo accipiet (99) (Joan. xvi, 14); » et alibi; « Lex enim Spiritus vitæ in Christo Jesu liberavit me a lege peccati et mortis (Rom. vii, 2). » Non ergo secundum divinitatem Christi super Christum est, quia non super se est Trinitas, sed supra omnia, supra se autem non est, sed in se est.

7. Quis ergo dubitet quia prophetas et apostolos Spiritus misit, cum dicat Dei Filius: « Spiritus Domini super me (Luc. iv, 18)? » Et alibi: « Ego sum primus, et ego in æternum; et manus mea fundavit terram, et dextera mea solidavit cælum: vocabo eos, et astabunt simul, et congregabuntur omnes, et audient. Quis illis hæc denuntiavit? Diligens te, feci voluntatem tuam adversus Babylonem, ut tollatur semen Chaldæorum. Ego locutus sum, et ego voravi: adduxieum, et prosperum iter ejus feci.

desinit enim post illa verba num. 1, « dubitare non possint: » deinde loco tituli ponuntur, quæ sequuntur in textu, nimirum, « Quod Spiritus super Christum, et quod sicut ille Spiritum misit, et Filium Dei Spiritus misit. » Quæ quidem verba cum in aliis aliquot mss. desiderantur, et in reliquis non secus ac in edit. conveniant cum titulo supra memorato, suspecta nobis sunt haud mediocriter.

(98) Quinque mss., « dicit enim Joannes. »

(99) Mss. aliquot, « Ille de me accipiet. » Sed sive « de me, » sive « de meo » legas perinde est: cum Græce habeatur $\delta\pi\prime\ \epsilon\gamma\omega\varsigma$.

Accedite ad me, et audite hæc. Non ab initio in A
occulto locutus sum; cum fierent, illic eram. Et
nunc Dominus Deus misit, et Spiritus ejus (*Isa.*
xlviii, 12-16). » Quis est, qui dicit: » Misit me
Dominus Deus, et Spiritus ejus; » nisi qui venit a
Patre, ut salvos faceret peccatores? Quem ut audis
» et Spiritus misit; » ne cum legis quia Filius Spi-
ritum mittit, inferioris esse Spiritum crederes po-
testatis.

8. Ergo et Pater Filium misit, et Spiritus: Spiritum quoque et Pater misit, et Filius: Pater misit, quia scriptum est: » Paracletus autem ille Spiritus sanctus, quem mittet Pater in nomine meo (*Joan.* xiv, 26). » Filius misit, quia dixit: » Cum venerit autem ille Paracletus, quem ego mittam vobis a Patre, Spiritum veritatis (*Joan.* xv, 26). » Si ergo B
se invicem Filius et Spiritus mittunt, sicut Pater mittit, non subjectionis injuria, sed communitas potestatis est.

CAPUT II.

Filium perinde ac Spiritum dari: unde non subjectionis, sed una divinitas operatione demonstratur.

9. Nec solum misit Pater Filium, sed etiam dedit, sicut ipse se Filius dedit. Lectum est enim nobis: » Gratia vobis a Deo Patre nostro et Domino Jesu Christo, qui se dedit pro peccatis nostris (*Galat.* i, 3, 4). » 667 Si subjectum in eo putant fuisse, quia missus est: gratiæ esse negare non possunt, quia datus est. Datus est autem a Patre, ut Isaias dixit: » Puer natus est nobis, Filius datus est nobis (*Isa.* ix, 6); » datus est autem, audeo dicere, et ab Spiritu qui missus ab Spiritu est (1). Cum enim non definierit propheta a quo datus sit, ostendit datum gratia Trinitatis: cum autem ipse se Filius dederit, utique non poluit ipse sibi secundum divinitatem esse subjectus. Ergo non potuit divinæ subjectionis esse quod natus est.

10. Datus est autem et Spiritus sanctus, quia lectum est: » Rogabo Patrem, et alium Paracletum dabit vobis (*Joan.* xiv, 16). » Et Apostolus ait: » Quapropter qui hæc spernit, non hominem spernit, sed Deum, qui dedit Spiritum suum in nobis (*I Thess.* iv, 8), » Isaias quoque et Spiritum datum ostendit et Filium: » Sic, inquit, dicit Dominus Deus, qui fecit cælum, et finxit illud (2): qui solidavit terram, et quæ in ea sunt: et dat populo qui est super eum Spiritum, et Spiritum calcantibus eam (*Isa.* xlii, 5). » Et ad Filium: » Ego Dominus Deus, qui vocavi te in æquitate, et tenebo manum tuam, et confortabo te: et dedi te in testamentum generis mei, in lucem gentium, aperire oculos cæcorum, educere de vinculis alligatos (*Ibid.* 6, 7). » Cum ergo Filius et missus et datus sit, Spiritus quoque

missus et datus sit, habent utique unitatem divinitatis, qui habent operis unitatem.

CAPIT. III.

Eandem quoque unitatem inde cognosci, quod Spiritus digitus dicatur, et Filius dexteræ; humani enim sermonis consuetudine juxta divinarum intelligentiam, Hoc digito scriptus fuisse legis tabulas, quæ postea fractæ sunt, et quæ de causa? denique Christum scripsisse eodem digito: nec ullam tamen e corporea comparatione in Spiritu admittendam esse inferioritatem.

11. Unde etiam et digitus Dei appellatus est Spiritus, eo quod sit Patri et Filio et Spiritui sancto individua, inseparabilisque communio. Nam sicut Filium Dei Scriptura dexteram Dei dixit, sicut lectum est: » Dexteræ tuæ, Domine, glorificata est, in virtute, dexteræ manus tuæ, Domine confregit inimicos (*Exod.* xv, 6); » ita Spiritus sanctus appellatus est digitus Dei, sicut ipse Dominus dicit: » Quod si in digito Dei ego ejicio dæmonia (*Luc.* xi, 20). » Hunc enim digitum in alio libro Evangelii eodem loco Dei Spiritum nominavit, sicut habes: » Quod si in Spiritu Dei ego ejicio dæmonia (*Matth.* xii, 28). »

12. Quid igitur expressius ad significandam divinitatis vel operationis dici potuit unitatem, quæ secundum divinitatem est Patris, vel Filii, vel Spiritus sancti, quam ut intelligamus multo magis quam corpus hoc nostrum æternæ (3) plenitudinem divinitatis scindi videri, si quis unitatem substantiæ C
separet, multiplicet potestates; cum una sit ejusdem divinitatis æternitas?

668 13. Plerumque enim ex nostris sermonibus ea quæ supra nos sunt, convenit æstimari: et quia illa videre non possumus, ex his quæ videre possumus, colligamus: » Invisibilia enim ejus, » ait Apostolus, » a creatura mundi per ea quæ facta sunt, intellecta conspiciuntur (*Rom.* i, 20). » Et subdidit: » Sempiterna quoque virtus ejus et divinitas (*Ibid.*). » Quorum aliud de Filio, aliud de Spiritu sancto dictum videtur; ut quemadmodum sempiterna virtus Patris dicitur Filius, ita etiam Spiritus, quia divinus est, sempiterna divinitas esse credatur. Nam et Filius quia semper vivit, vita sempiterna est. Hic ergo digitus Dei et sempiternus est, et divinus. Quid enim Dei proprium, quod non sempiternum sit et divinum?

13. Hoc digito, sicut legimus, tabulas illas lapideas Deus inscripsit, quas Moyses accepit (*Exod.* xxxi, 18). Non enim carnali digito Deus harum litterarum, quas legimus, apices et elemento formavit: sed Spiritu suo dedit legem. Et ideo Apostolus dixit: » Lex enim spiritalis est, quæ utique non atramento inscripta est, sed Spiritu Dei vivi:

tendens, » in Arabica vero, » et erigens: » ut hinc pateat variam esse loci istius lectionem.

(3) Mss. nonnulli, » magis corpus hoc nostrum, quam æternæ, » etc.

(1) Thuan. cod., » et Spiritus, qui missus a Christo est. »

(2) Rom. edit., » et finxit illud. » Est quidem in Græco idiomate, *zti πρῆξις αὐτοῦ*, sed in Hebræo et vers. Syriaca, et vulg. Latina legitur, » et ex-

non in tabulis lapideis, sed in tabulis cordis carnalibus (II Cor. iii, 3). » Nam si Apostoli epistola scribitur in Spiritu, qui I obstat quominus etiam legem Dei non atramento, sed Spiritu Dei scriptam credere debeamus : quæ utique cordis nostri mentisque secreta non maculat, sed illuminat?

14. Scripta est autem in tabulis lapideis, quia in typo scripta est : sed tabulæ fractæ primo sunt, et abjectæ de Moysis manibus ; quia Iudæi a prophetis operibus exciderunt (Exod. xxxii, 19). Et hinc tabulæ fractæ sunt, non scriptura deleta. Et tu vide ne frangatur tabula tua, ne mens tua et animus dividatur. Numquid divisus est Christus ? Non divisus est, sed unum est cum Patre : et te nemo ab eo separet. Si fides deficiat, tabula cordis tui frangitur. Committitur animi firmitudo, si unitatem divinitatis in Trinitate non credas. Scripta est et fides tua, scripta est et culpa tua, sicut Jeremias dixit : « Scripta est, Juda, culpa tua graphio ferro et ungue adamantino (4). Et scripta est, » inquit, « in pectore et in corde tuo (Jerem. xvii, 1). » Ibi igitur culpa est, ubi gratia : sed culpa graphio scribitur, gratia Spiritu designatur.

15. Hoc digito mystice etiam Dominus Jesus, inclinato capite, scribebat in terra, cum a Judæis adultera esset oblata (Joan. viii, 6) : significans per figuram, quando de peccatis alterius judicamus, nostri nos debere meminisse peccati.

16. Ac ne rursus quia legem Deus Spiritu suo scripsit, inferius aliquid tanquam de ministerio Spiritus crederemus, vel ex corporis nostri estimatione portionem quamdam exiguum Dei Spiritum putaremus, ait alibi Apostolus (5) non se humane scientiæ verbis loqui, sed doctis Spiritus, et spiritualibus spiritualia comparare : animale autem hominem non percipere quæ sunt Spiritus Dei (I Cor. ii, 13, 14) ; sciebat enim quod is, qui divina carnalibus compararet, inter animalia esset, non inter spirituales homines computandus : 669 « Stultitia enim, inquit, illi est (Ibid. 14). » Et ideo quia sciret has futuras esse animalium hominum quæstiones, præagus futuri ait : « Quis enim cognovit sensum Domini, qui instruat eum (Ibid. 16) ? » Nos autem sensum Christi habemus.

CAPUT IV.

Spiritum propterea quod digitus vocatur, minorem esse contententibus, regebat hoc quoque in Filio, qui dextra dicitur, injuriam converti. Hæc ergo nomina non nisi ad unitatem divinitatis referenda; unde Moyses totam Trinitatem in maris Rubri transitu cecinit operatam. Nec sane mirum ibi Spiritus existitisse operationem, ubi baptismi li-

(4) Rom. edit. sola, « graphio ferro in ungue adamantino. » At licet ita legat versio Vulg. melius reliquæ edit. ac mss. Ambr. cum vers. Chald. et Syriaca... « et ungue adamantino ; » unguis enim, ut observat Grotius ad eundem locum, est ipsum acumen adamantis, quod ad scribendum sculpendumve adhiberi solet. Porro hic textus in Græco idiomate desideratur.

(5) Nonnulli mss., « ait tibi Apostolus. »

gura fuit ; siquidem in hoc tres personas ex æquo operari, sanctificareque Scriptura docet.

17. [Ahas cap. III.] Sed si quis adhuc carnalibus inhaeret ambiguis, et corporalibus vacillat exemplis, consideret quia non potest bene sentire de Filio, qui potest male sentire de Spiritu. Nam si ideo portionem quamdam exiguum putant esse Spiritum Dei, quia digitus Dei dicitur ; iidem (6) utique et portionem exiguum dicunt esse in Filio Dei, quia dextera Dei dicitur.

18. Sed Filius et dextera et virtus dicitur : itaque si verba nostra pendamus, nulla potest sino virtute esse perfectio ; et ideo careant ne putent, quod nefas dictu est, semiperfectum in sua substantia Patrem perfectionem accepisse per Filium, et desinant coæternum Filium Patri negare. Quando enim non fuit Dei virtus ? Quod si aliquando putant non fuisse Dei virtutem, aliquando plenitudinem in Deo Patre negabunt fuisse, cui putant aliquando defuisse virtutem.

19. Sed hæc, ut dixi, scripta sunt, ut ad unitatem divinitatis ista referamus, et credamus quod Apostolus dixit quia plenitudo divinitatis corporaliter habitat in Christo (Coloss. ii, 9), et habitat in Patre, et habitat in Spiritu sancto : et quod sicut unitas divinitatis, ita et unitas operationis sit.

20. Quod etiam ex Cantico Moysis colligi potest : ipse enim cum per maria traduxisset populum Judæorum, et Dei Patris operationem et Filii est confessus et Spiritus dicens : « Dextera manus tua, Domine, glorificata est in virtute : dextera manus tua, Domine, confregit inimicos (Exod. xv, 6). » Habes quia et Filium sit confessus et Patrem, cujus est dextera. Et infra, ne Spiritum sanctum præteriret, adjecit : « Misisti Spiritum tuum, et cooperuit eos mare (7) : et Spiritu iracundiæ tuæ divisa est aqua (Ibid. 10 | xiv, 21). » Quo significatur unitas divinitatis, non inæqualitas Trinitatis.

21. (Ahas cap. IV.) Vides igitur quia et Spiritus sanctus cooperatus Patri et Filio sit, ut tanquam congelascentibus fluctibus in medio mari, aquarum quidam murus insurgeret ad transitum Judæorum, et rursus Egyptiorum populum per Spiritum refusus obrueret (Exod. xiv, 22, 27). Inde et columnam rubis plerique præcessisse in die populo Judæorum, et columnam ignis in nocte arbitrantur (Exod. xiii, 21), quo protegeret plebem suam gratia spiritualis.

670 22. Hanc autem operationem Dei, quam totus orbis jure miratur, sine sancti Spiritus opere

(6) Mss. nonnulli. « quia Spiritus Dei dicitur, iidem, » etc.

(7) Itamss. aliquot, et Amerb. atque Eras. cum eis : Gill. vero cum aliis mss. pluribus quidquid sequitur illa verba, « eos mare, » usque ad « Vides igitur, » prætermittunt : ad posteriorem partem, nempe ab istis verbis, « Quo significatur unitas, » edit. Rom. restituit : sed cur priorem repudiaverit, nihil causæ est.

non fuit etiam Apostolus declaravit, dicens in figura illa processisse spiritualis mysterii veritatem; sic enim habes: « Quoniam patres nostri omnes sub nube fuerunt, et omnes mare transierunt, et omnes in Moyse baptizati sunt in nube et in mari: et omnes eandem escam spiritalem manducaverunt, et omnes eundem potum spiritalem biberunt (*I Cor. x, 1-3*). »

23. Nam quemadmodum typus sacramenti potuit esse sine operatione Spiritus sancti, cujus veritas omnis in Spiritu est? Quod et Apostolus docuit dicens: « Sed abluti estis, sed sanctificati estis, sed justificati estis in nomine Domini nostri Jesu Christi, et in Spiritu Dei nostri (*I Cor. vi, 11*). »

24. Vides igitur quia et Pater operatur in Filio, et Filius operatur in Spiritu (8). Et ideo secundum seriem Scripturarum noli dubitare in figura fuisse, quod in veritate esse ipsa etiam veritas declaravit. Quis enim operationem ejus abnuat in lavacro, in quo operationem ejus sentimus et gratiam?

25. [*Alias cap. V.*] Nam sicut sanctificat Pater, ita sanctificat et Filius, sanctificat et Spiritus sanctus. Sanctificat Pater, secundum quod scriptum est: « Deus pacis sanctificet vos, ut integer spiritus vester, et anima et corpus sine querela in die Domini nostri Jesu Christi servetur (*I Thess. v, 23*). » Et alibi Filius dicit: « Pater, sanctifica eos in veritate (*Joan. xviii, 17*). »

26. De Filio autem idem Apostolus dixit: « Qui factus est nobis sapientia a Deo, et justitia, et sanctificatio, et redemptio (*I Cor. i, 30*). » Vides quia factus est sanctificatio? Sed factus est nobis non ut ille mutaret quod erat, sed ut nos sanctificaret in carne.

27. Spiritum quoque sanctum sanctificare Apostolus docet. Sic enim dicit: « Gratias agere debemus Deo semper pro vobis, fratres dilectissimi a Domino: quia elegit vos Deus primitias in salutem, in sanctificatione Spiritus, et fide veritatis (*II Thess. i, 12*). »

28. Ergo sanctificat Pater, sanctificat et Filius, sanctificat et Spiritus sanctus: sed una est sanctificatio, quia unum est baptisma (*Ephes. iv, 5*), et una gratia sacramenti.

CAPUT V.

Colligit cœptum argumentum, et unitatem per digitum atque dexteram significari inde confirmat, quod eadem opera Dei sint, quæ sunt manuum; et quæ manuum, eadem etiam sint digitorum: ac demum quod manus Filio et Spiritui perinde conveniat, ac Spiritui et Filio digitus.

29. [*Alias cap. VI.*] Sed quid mirum si sanctificat singulos ipse sanctificatione non indigens, sed redundans; quando tantam, ut dixi, majestatem ejus accepimus, ut tanquam digitus a corpore, ita a Deo Patre inseparabilis videatur Spiritus sanctus?

(8) Mss. nonnulli, « operatur et Spiritus. »

30. Quod si quis ad diminutionem, non ad unitatem potestatis putat esse referendum, is profecto in eam mentiam cadet, ut tanquam in unam velut corporis formam Patrem et **671** Filium et Spiritum sanctum videatur effligere, et distinctiones quasdam figurare membrorum.

31. Sed accipiant, ut sæpius dixi, non inæqualitatem, sed unitatem potestatis hac testificatione signari; quandoquidem quæ opera Dei sunt, eadem sint opera manuum, eadem etiam legerimus opera esse digitorum. Scriptum est enim: « Cœli enarrant gloriam Dei, et opera manuum ejus annuntiat firmamentum (*Psal. xviii, 2*); » et alibi: « Initio terram tu fundasti, Domine, et opera manuum tuarum sunt cœli (*Psal. ci, 26*). » Eadem igitur sunt opera manuum, quæ sunt opera Dei. Non ergo aliqua pro membrorum corporalium qualitate discretio operationis, sed unitas potestatis est.

32. Quæ autem opera sunt manuum, eadem opera digitorum; quia æque scriptum est: « Quoniam videbo cœlos tuos, opera digitorum tuorum, lunam et stellas quas tu fundasti (*Psal. viii, 4*). » Quid hic igitur digiti minus quam manus fecisse produntur; cum idem fecerint digiti, quod manus; sicut scriptum est: « Quoniam delectasti me, Domine, in factura tua, et in operibus manuum tuarum delectabor (*Psal. xci, 5*). »

33. Et tamen quia manum legimus (9) Filium, (scriptum est enim: « Nonne manus mea fecit hæc omnia (*Isa. lxxvi, 2*)? » et alibi: « Ponam te in foramine petrae, et protegam manum meam super te (*Exod. xxxiii, 22*). » « Posui manum meam sub tegumento petrae (*Jerem. xiii, 4*); » quod ad incarnationis mysterium spectat, quia integumentum corporis virtus Dei sempiterna suscepit, utique liquet manus et de Filio Dei et de Spiritu sancto Scripturam locutam.

34. Et rursus quia digitum Dei Spiritum legimus (*Luc. xi, 20*), ideo apellatos digitos æstimamus, ut Filium Spiritumque signaret. Denique ut et Filii et Spiritus sanctificationem se habere memoraret, ait quidam sanctus: « Manus tuæ fecerunt me, et plasmaverunt me (*Job. x, 8*). »

CAPUT VI.

D *Spiritum perinde ac Patrem et Filium arguere, imo vero judicare non posse judices absque ipso: ut Salomonis Danielisque judiciis, quæ obiter paucis explicantur, ostenditur; neque alium Danieli aspirasse, quam Spiritum sanctum.*

35. [*Alias cap. VII.*] Cur enim verborum similitudinem recusamus, ubi unitatem potestatis asserimus: cum eousque unitas potestatis sit, ut et arguat Spiritus, sicut arguit Pater, et arguit Filius? Sic enim scriptum est: « Domine, ne in ira tua arguas me, neque in furore tuo corripas me (*Psal. vi, 2*). » Deinde in quadragesimo nono Psalmo sic dicit Dominus: « Arguam te, et statuam ante fa-

(9) Tres mss., « quia unum legimus, etc. »

ciem tuam peccata tua (*Psalm.* xlix, 21); « ita etiam de Spiritu sancto Filius dixit: « Cum autem abiero, mittam Paraclitum ad vos: et ille veniens arguet mundum de peccato, et de iustitia, et de iudicio (*Joan.* xvi, 7, 8), »

36. Sed quo nos perfidorum hominum deducit amentia, ut quasi (10) de ambiguo quod Spiritus sanctus arguat, 672 videamur instruere; cum iudices ipsi non queant nisi per Spiritum iudicare? Denique mobile illud Salomonis iudicium, quod inter dubia certantium; cum una, oppresso parvulo, quem ipsa susceperat, vindicare sibi vellet alienum, altera proprium filium defensaret: et fraudem in ipsis cogitationibus occultis, et pietatem in maternis visceribus deprehendit, utique per Spiritus sancti munus emicuit (11) (*III Reg.* iii, 16-27). Neque enim latentem conscientiam feminarum alia aliqua penetrasset nisi Spiritus sancti machæra, de qua ait Dominus: « Non veni pacem mittere, sed machæram (*Matth.* x, 34): » quia non ferro, sed Spiritus mens interna penetrabilis: » Est enim Spiritus intelligentiæ sanctus, unicus multiplex, subtilis, mobilis (*Sap.* vii, 22); » et infra: « Omnia prospiciens (*Ibid.* 23). »

37. Vide propheta quid dicat, quia omnia prospicit. Et ideo etiam Salomon prospexit, ut machæram illam juberet afferri (*III Reg.* iii, 24); quia simulato quod dividere vellet infantem, consideravit quod vera mater plus consulere filio quam solatio, et gratiam juri, non gratiæ jura præferret. At vero illa quæ matris simularet affectum, vincendi studio cæca, parvi duceret ejus exitium (12), in quo nesciret pietatis dispendium. Itaque vir ille spiritalis, quia dijudicaret omnia (*Spiritalis* enim (*I Cor.* ii, 15) *dijudicat omnia*) naturam in affectibus quæsiuit, quæ latebat in vocibus: et pietatem interrogavit, ut proderet veritatem. Vicit itaque mater charitatis affectu, quæ fructus est Spiritus.

38. Dijudicat in propheta, quia per Spiritum datur sermo sapientiæ: quomodo ergo negatur quod arguere possit Spiritus sanctus mundum de iudicio, qui iudicii tollit ambiguum, largitur eventum?

39 et 40. Daniel quoque nisi accepisset Dei

(10 Omnes edit ac mss. nonnulli, « ut quæ sunt quasi: » alii mss. qui et plures polioresque concinnius, « ut quasi, » etc.

(11) Ita omnes edit. ac plures mss.; nonnulli tamen, « per Spiritum sanctum istud munus emicuit; » Alb. unus, « Spiritus sancti numere doctus est. » Iterum sequenti sententia ubi omnes edit. ac mss., « aliqua nisi... penetrasset. » Rom. edit., « aliqua potuit, nisi... detegere. » Postremo paucis interjectis pro « mens interna penetratur. Penetrabilis est, » quod legitur in cunctis edit. et mss. uno aut altero excepto; in reliquis omittitur verbum « penetratur » et « penetrabilis » refertur ad voces « mens interna. » Melius id quidem; nec enim « penetrabilis » habetur in loco « Sapientiæ » citato, neque etiam ad probandum Ambrosii pro-

A Spiritum, nunquam potuisset deprehendere adulterium libidinis, mendacium fraudis. Nam cum Susanna presbyterorum conjurationibus appetita, inflexam populi mentem videret contemplatione seniorum; et omnibus destituta sub oculis, sola inter homines (13) pudicitie sue conscia Deum arbitrum precaretur: « Exaudivit, inquit, Dominus vocem ejus, cum duceretur, ut periret: et excitavit Dominus Spiritum sanctum pueri adolescentis, cui nomen Daniel (*Dan.* xii, 44, 45). » Itaque secundum accepti Spiritus sancti gratiam vacillantia peritolorum testimonia deprehendit; neque enim alia nisi divinæ fuit operatio potestatis, ut eos vox sua proderet, quorum latebat affectus.

41. Percipite igitur Spiritus sancti sacrum et cœleste miraculum. Illa quæ maluit sibi casta esse, quam populo: illa quæ maluit innocentie subire periculum, quam pudoris: quæ cum accusaretur, tacebat: cum damnaretur, silebat, conscientie sue contenta iudicio: quæ reverentiam pudoris etiam in periculis reservabat; ne extorsisse petulantiam viderentur, qui extorquere non potuerant castitatem: ubi 673 Dominum invocavit, Spiritum meruit qui latentem presbyterorum conscientiam revelavit.

42. Discant pudicæ calumniam non timere. Nam quæ castimoniam vitæ prætulit, nec vite dispendium pertulit, et gloriam retulit castitatis. Sic et Abraham quondam jussus adire peregrina (14), nec uxoriæ periculo pudicitie, nec mortis propo-
C terrore revocatus, et vitam suam, et castimoniam servavit uxoris. Nullum itaque Deo credidisse penituit (15): et castitas devotionem cumulavit in Sara, et devotio castitatem.

43. Ac ne quis forte existimet, quia dicente Scriptura: « Excitavit Deus Spiritum sanctum pueri adolescentis (*Dan.* xii, 45) » spiritum in eo putet fuisse hominis, non Spiritum sanctum: legat in posterioribus (16), et inveniet quia Spiritum sanctum accepit Daniel, et ideo prophetavit (*Dan.* iv, 21). Denique et rex cum prætulit, quia habebat gratiam spiritalem. Sic enim dicit: « Tu autem, Daniel, potes: quia Spiritus sanctus Dei in te est (*Ibid.* 15). » Et infra Scriptura dicit: Et fuit Daniel præpositus illis; quoniam Spiritus erat or-

D positum requiritur: cum satis ex eo probetur, quod « subtilis mobilisque » Spiritus nominatur.

(12) Mss. aliquot, « parvi duceret ejus exitum. »

(13) Eras. et seq. edit., « inter hostes: » Amerb. et mss. magno consensu, « inter homines. »

(14) Amerb., « adire peregrinam; » Eras. et seq. edit., « adire peregrinam terram; » omnes mss. ut in textu.

(15) Tres. mss., « Domino credidisse penituit. »

(16) Rom. edit. sola, « in superioribus. » Infec. vero eadem edit. Rom. cum mss. non paucis, « præpositus illius. »

(17) Mss. aliquot, « Per ipsum Dominum Jesum Spiritum non solum, » etc.

perans in eo (*Dan.* vi, 3). » Sed etiam Moysis Spiritus judicaturus divisus est (*Num.* xi, 25).

CAPUT VII.

Filium ipsum non judicare aut vindicare sine Spiritu; unde idem Spiritus Verbi gladius appellatur. Sed cum vicissim Verbum dicatur Spiritus gladius, summam in utroque potentiae unitatem inde cognosci.

44. Sed quid de cæteris loquamur? ipsum Dominum Jesum in Spiritu non solum (17) judicare accepimus, sed etiam vindicare. Neque enim vindicaret in Antichristum, nisi ante de ejus meritis judicaret, quem (sicut legimus) « Dominus Jesus interficiet Spiritu oris sui (*II Thess.* ii, 8). » (*Alias* cap. VIII). Sed hic non acquisita gratia est, sed individua manet unitas; quia neque Christus sine Spiritu, neque Spiritus posset esse sine Christo. Non enim potest divinæ naturæ unitas separari.

45. Et quia in medium id venit exemplum quod Dominus Jesus interficiet Spiritu oris sui, gladius quidam Verbi Spiritus intelligitur (*Ephes.* vi, 17). Denique et in Evangelio dicit ipse Dominus Jesus: « Non veni pacem mittere, sed gladium (*Matth.* x, 34). » Venit enim ut Spiritum daret, ideoque et in ore ejus gladius bis acutus, utique gratia spiritualis (*Apoc.* xix, 15), Spiritus ergo verbi gladius est.

46. Et ut scias inæqualitatem non esse, sed unitatem naturæ, Verbum quoque gladius est Spiritus sancti; scriptum est enim: « Accipientes scutum fidei, in quo possitis omnia tela maligni ignita extinguere, et galeam salutis assumite, et gladium Spiritus, quod est Verbum Dei (*Ephes.* vi, 16, 17). »

47. Cum igitur Verbi gladius Spiritus sanctus sit, et Spiritu sancti gladius Verbum Dei sit; utique unitas est potentiae.

674 CAPUT VIII.

Prædictam unitatem eo probari, quod sicut Pater, ita etiam Filius contristari ac tentari legitur. Tentatum etiam Filium in deserto, ubi erecta fuit in æneo serpente figura crucis: sed Spiritum quoque ibidem tentatum dici ab Apostolo. Hinc Israelitas ab eodem Spiritu directos in terram promissam, ipsique unam esse cum Patre et Filio voluntatem ac potentiam colligit Ambrosius.

48. (*Alias* cap. IX.) Quam unitatem licet etiam aliis Scripturarum locis considerare. Nam cum dicat Ezechiel ad populum Judæorum: « et contristastis me in omnibus his, dicit Dominus (*Ezech.* xiv, 43); » Paulus novo populo in epistola sua dicit: « Nolite contristare Spiritum sanctum Dei, in quo signati estis (*Ephes.* iv, 30). » Rursus cum Isaias dicat de ipsis Judæis: « Ipsi autem non crediderunt, sed exacerbaverunt Spiritum sanctum

(*Isa.* lxiii, 10); » David de Deo dicit: « Et exacerbaverunt Altissimum in siccitate, et tentaverunt Deum in cordibus suis (*Psal.* lxxvii, 16, 18). »

49. Accipe etiam qui cum alibi dixerit Scriptura tentatum Spiritum, tentatum etiam Deum, eadem dicat et Christum esse tentatum; habes enim ad Corinthios Apostolum: « Neque tentemus Christum, sicut quidam eorum tentaverunt, et a serpentibus perierunt (*I Cor.* x, 9). » Justa vindicta, ut adversarii venena sentirent, qui non venerabantur auctorem.

50. Et bene Dominus, æreo serpente suspensus, jussit curari vulnera sauciorum (*Num.* xxi, 9): imago enim crucis æreus serpens est; nam etsi in carne sua suspensus est Christus, tamen in eo et ipse crucifixus est mundo, et ipsi crucifixus est mundus: « Mihi enim, inquit, mundus crucifixus est, et ego mundo (*Galat.* vi, 14). » Crucifixus est ergo in suis mundus illecebris; et ideo non verus, sed æreus suspensus est serpens; quia in veritate quidem corporis, sed sine veritate peccati suscepit Dominus speciem peccatoris; ut per lubricum infirmitatis humanæ simulando serpentem, depositis carnis exuviis, veri destrueret serpentis astutiam. Per crucem itaque Domini, quæ in tentationis ultione subvenit, offensam in perfidis Trinitatis agnosco, qui medicinam Trinitatis accipio.

51. Ergo cum habeas in libro Moysi, quia Dominus tentatus serpentis immiserit populo Judæorum (*Num.* xxi, 6), necesse est aut unitatem in majestate divina fatearis Patris et Filii et Spiritus sancti: aut certe cum Spiritum (18) dicat apostolica Scriptura tentatum, Domini nomine Spiritum utique designavit. Tentatum autem Spiritum sanctum ad Hebræos scribens apostolus dicit; sic enim habes: « Quia hæc dicit Spiritus sanctus: Hodie si vocem ejus audieritis, nolite obdurare corda vestra sicut in irritatione secundum diem tentationis in deserto, ubi tentaverunt me patres vestri, probaverunt et viderunt opera mea. Quadraginta annis proximus fui generationi huic, et dixit: Semper isti errant corde; ipsi vero non cognoverunt vias meas, sicut juravi in ira mea, si introibunt in requiem meam (*Hebr.* iii, 7-11). »

675 52. Ergo secundum Apostolum tentatus est Spiritus. Si et ipse tentatus est, et ipse utique in terram repromissionis Judæorum populum dirigebat, sicut scriptum est: « Quia adduxit eos per abyssum, sicut equum per desertum, et non laboraverunt, et sicut pecora per campum. Descendit Spiritus a Domino, et direxit eos (*Isa.* lxii, 13, 14). » Et ipse utique serenam cælestis alimonie pluviam ministrabat (*Exod.* xvi, 12-15), ipse quotidianam messem, quam terra non parturierat, agricola non serverat, imbre fertili fecundabat.

me patres vestri. » Hinc enim aperte conficitur eundem a Paulo Spiritum dici, qui a Moyse in lib. Numer. Dominus appellatur.

(18) Rom. edit. et cod. Flor., « cum Dominum. » Haud bono sensu. Namque apostolica Scriptura quæ in dicatur, non alia est quam quæ subjicitur, ubi scilicet « dicit Spiritus sanctus... tentaverunt

53. Nunc spectemus singula. Requiem Judæis **A** promiserat Deus, eam requiem Spiritus suam dicit (*Exod.* xvi, 12). Tentatum se a perditis Deus Pater memorat, tentatum ab isdem se dicit et Spiritus, quia una tentatio est, qua tentata est a sacrilegis, una divinitas Trinitatis. Condemnat Deus populum Judæorum; ut in terram fluentem lac et mel (*Num.* xiv, 8), hoc est, ad resurrectionis requiem pervenire non possit: eadem sententia condemnat et Spiritus dicens: « Si introbunt in requiem meam (*Psal.* xciv, 11). » Unius ergo sententia voluntatis, unius excellentia potestatis est.

CAPUT IX.

*Spiritum sanctum exacerbari confirmatur ex Petri verbis; ubi unum et idem esse Spiritum Dei, ac Spiritum Domini, cum ex aliis locis, tum e memorata ejusdem apostoli sententia in Ananiam **B** ac Saphiram ostenditur: unde Spiritus sancti velcum Patre ac Filio conjunctionem, vel propriam divinitatem evinci contenditur.*

54. Fortasse tamen aliquis diceret hoc exemplum non posse ad proprietatem sancti Spiritus derivari, nisi alio loco etiam Petrus apostolus nos docuisset peccatis nostris etiam Spiritum posse tentari, sic enim habes ad Ananiæ conjugem dictum: « Quid ulique convenit vobis tentare Spiritum Domini (*Act.* v, 9) ? » Etenim Domini Spiritus ipse est Dei Spiritus; quia unus sanctus est Spiritus, ut etiam Paulus apostolus docuit dicens: « Vos autem in carne non estis, sed in Spiritu; si tamen Spiritus Dei habitat in vobis. Siquis autem Spiritum Christi non habet, hic non est ejus (*Rom.* viii, 9). » Præmisit Spiritum Dei, et statim subdidit eundem esse Spiritum Christi. Et cum dixisset de Spiritu, ut intelligeremus quia ubi Spiritus sanctus, ibi Christus est, addidit: « Si autem Christus est in vobis (*Ibid.* 10). »

55. Deinde quomodo hic intelligimus quia ubi Spiritus, ibi Christus; ita etiam alibi ostendit quia ubi Christus, ibi etiam Spiritus sanctus sit. Nam cum dixisset: « Nunquid experimentum ejus queritis, qui in me loquitur Christus (*II Cor.* xiii, 3); alibi ait: « Puto enim et ego Spiritum Dei habeo (*I Cor.* vii, 40). » Inseparabilis ergo **676** est unitas, quia ubi aut Pater, aut Christus, aut Spiritus, Scriptura testificante, signatur ibi omnis plenitudo est Trinitatis.

56. [*Alias cap. X.*] Sed et ipse Petrus in eo, **D** quod proposuimus, exemplo præmisit Spiritum

(19) Omnes edit. ac mss. aliquot, « Spiritum Domini credis: » melius reliqui mss., « Spiritum Deum credis: » Nam hæc clausa respondet inferiori illi, « aut divinitatem sancti Spiritus confitere: » cum utrobique colligatur contra hæreticos, si divinitatis unitatem in tribus personis confiteri noluerint, eos saltem coactum iri, ut Spiritus sancti non inficerentur divinitatem.

(20) Edit. Rom. sola, « Patris et Filii in Spiritu sancto. » Consequenter autem eadem Rom. cum ant. edit. et mss. nonnullis, « aut divinitatem sancti Spiritus in Patre Filio confitere, » At mss. plures potioresque non agnoscunt, « in Patre et Filio. »

sanctum, et postea dixit Spiritum Domini; sic enim habes: « Anania, cur implevit Satanas cor tuum ad mentiendum Spiritui sancto, ut fraudem faceres de pretio agri? Ita nonne manens tibi manebat, et venditus in tua erat potestate? Quare posuisti in corde tuo hoc scelus? Non es hominibus mentitus, sed Deo (*Act.* v, 3-4). » Et subter ad ejus uxorem ait: « Quid ulique convenit vobis tentare Spiritum Domini (*Ibid.* 9) ? »

57. Primum intelligimus quia Spiritum sanctum Spiritum Domini dixit. Deinde cum præmiserit Spiritum sanctum, et addiderit: « Non es hominibus mentitus, sed Deo; » necesse est in Spiritu sancto aut unitatem divinitatis intelligas; quoniam cum Spiritus tentatur, Deus fallitur: aut si unitatem divinitatis conaris excludere, secundum Scripturæ verba ipse ulique Spiritum Deum credis (19).

58. Si enim et de Spiritu expressum intelligimus et de Patre, in Deo ulique Patre et Spiritu sancto veritatis et scientiæ advertimus unitatem; quia similiter a sancto Spiritu sicut a Deo Patre mendacium deprehenditur. Quod si utrumque de Spiritu recipimus, cur quod legis, perfide, negare conaris? Aut igitur unitatem divinitatis Patris et Filii et Spiritus sancti (20), aut divinitatem sancti Spiritus confitere. Utrum dixeris, in Deo utrumque dixisti; quia et unitas divinitatem astruit, et divinitas unitatem.

CAPUT X.

*Spiritus sancti divinitatem astrui ex Joannis loco. **C** Hunc quidem delectum fuisse ab hæreticis, at inani conatu eum inde facilius eorum perfidia convinci possit. Ut ostendatur hic idem locus esse de Spiritu, contextus series expenditur. Eum de Spiritu sancto nasci, qui renascitur de eodem Spiritu, de quo Christus ipse natus ac renatus creditur. Iterum ex duobus Joannis testimoniis colligitur Spiritus divinitas, ac Jemum quomodo Spiritus, aqua et sanguis testes dicantur, exponitur.*

59. [*Alias cap. XI.*] Nec solum hoc loco evidenter sancti Spiritus *θεοτης*, hoc est, deitatem Scriptura testatur; sed etiam ipse Dominus dixit in Evangelio: « Quoniam Deus Spiritus est (*Joan.* iv, 24). » Quem locum ita expresse, Ariani, testificamini esse de Spiritu; ut eum de vestris codicibus auferatis; atque utinam de vestris, et non etiam de Ecclesiæ codicibus tolleretis! Eo enim tempore quo impie infidelitatis Auxentius (21) Mediolanen-

(21) Mss. aliquot, « impia infidelitas Auxentii. » Ceterum hæc ejusdem Auxentii intrusionem, quæ contigit anno 355 factam esse a Constantio imperatore eodem armorum terrore ac violentia, qua sanctum Dionysium e sede sua deturbatum in exilium expulit, discimus ex epist. Athanasii ad Solitarios, et libro Hilarii contra eundem Constantium. Quod vero ad vexationem Sirmiensis Ecclesiæ, non dubium est Sirmiensiam indicari confilia. Quan loquidem in primo quod celebratum fuit anno 351, Photinum eadem sede abdicarunt, fideique formulam ediderunt, quæ speciem ortho loxi dogmatis ita præferebat, ut ipsam tueri conatus fuerit Hilarius in libro *de Synodis*; licet eandem Athanasius in

rem 677 Ecclesiam armis exercituque occupaverant, vel a Valente atque Ursatio, nutantibus sacerdotibus suis, incursabatur Ecclesia Sirmiensis, falsum hoc, et sacrilegium vestrum (22) in Ecclesiasticis codicibus deprehensum est. Et fortasse hoc etiam in Oriente fecistis.

60. Et litteras quidem potuistis abolere, sed fidem non potuistis auferre. Plus vos illa litura prodebat, plus vos illa litura damnabat, neque enim vos poteratis oblinire veritatem, sed illa litura de libro vite nomina vestra radebat. Cur auferebatur : « Quoniam Deus Spiritus est ; » si non pertinebat ad Spiritum ? Si enim de Deo Patre vultis expressum, ergo et Deum Patrem negatis, qui putatis esse delendum (23). Utrum vultis, eligite : in utroque vos laqueus vestrae impietatis astringet, si gentiles vos esse fateamini vel Patrem Deum negando, vel Spiritum. Tenetur igitur vestra confessio, qua delestis oraculum, dum formidatis exemplum.

61. Delestis quidem in pectoribus animisque vestris : cæterum divinum non deletur oraculum, non deletur Spiritus sanctus, sed aversatur impias mentes : non deletur gratia, sed iniquitas : quia scriptum est : « Ego sum, ego sum, qui deleo iniquitates tuas (Isa. XLIII, 23). » Denique Moyses pro populo potens : « Dele, » inquit, « me de libro tuo, si non parcis huic populo (Exod. xxxii, 32). » Nec tamen deletus est, quia non habebat iniquitatem, sed gratiam profluebat.

62. Vestra igitur estis confessione convicti, quod sapienter factum non potestis dicere, sed astute. Astute enim cognovistis (24) loci istius vos attestatione convinci, nec argumenta vestra adversus, id posse testimonium convenire. Quo enim possit alio intellectus loci istius derivari, cum series lectionis tota de Spiritu sit ?

libro de Synodis Arim et Seleuc. damnarit. At vero iidem illi, qui deposito hæresiarcha, de Ecclesia videbantur bene meriti, ut in vacua sede Germinus sive Garminius Arianarum parium hæreticus constitueretur, a Constantio impetrare, atque in secunda Synodo ibidem anno 557 habita formulam illam proposuerunt, quam cum magnus Hosius terrore, tædio et fatiscientis ætatis infirmitate victus subscripsisset, ingentem hoc suo casu catholicis omnibus peperit doloris materiem. In tertia denique, anno 359, coacta formulam aliam promulgarunt, quam dictavit Marcus Arethusius, fidei catholicæ haud minus infestam exitiosamque. Hinc intelligas « nutantibus sacerdotibus » hic idem esse ac episcopis in proposito veræ fidei parum firmis. Quod si quis contra Petavium, Valesium et alios recentiores non tria concilia, sed unicum tantum fuisse velit, ex quo variæ illæ tres formulæ perfectæ sint, nihilo tamen secius ad illud referri ea poterunt, quæ hic dicuntur ab Ambrosio.

(22) Omnes edit., « falsum hoc et sacrilegium simulacrum : » contra vero mss. prope ad unum, « falsum hoc et sacrilegium vestrum. » Minime male ; idem enim est ac si legamus, falsitas, seu corruptio et adulteratio, hæc simul et sacrilegium vestrum deprehensum est. « Sacrilegium » vero « simulacrum » quid significat ?

(23) Item. edit., « Patrem negastis, quem putastis

A 63. Nicodemus querit de regeneratione, respondet Dominus : « Amen, amen dico tibi, nisi quis renatus fuerit per aquam et Spiritum (25), non potest introire in regnum Dei (Joan. iii, 5). » Et ut ostenderet aliam generationem secundum carnem esse, aliam secundum Spiritum, addidit : « Quod natum est ex carne caro est, quia de carne natum est ; et quod natum est de Spiritu, Spiritus est, quia Deus Spiritus est (Ibid. 6, et iv, 24). » Prosequere ergo totam seriem lectionis, et invenies quod Dominus impietatem vestram plenitudine assertionis exclusit : « Noli, inquit, mirari quia dixi : Oportet vos nasci denovo. Spiritus ubi vult spirat, et vocem ejus audis : sed nescis unde veniat, aut quo vadat : sic est omnis qui natus est de Spiritu (Joan. iii, 7, 8). »

B 64. Quis est qui nascitur de Spiritu, et qui efficitur Spiritus, nisi qui renovatur Spiritu mentis suæ ? Ille est utique qui per aquam regeneratur 678 et Spiritum sanctum ; quoniam per lavaerum regenerationis et renovationis Spiritus sancti spem vite capimus æternæ. Et alibi Petrus apostolus ait : « Vos autem Spiritu sancto baptizabimini (Act. xi, 16). » Quis est autem qui baptizatur Spiritu sancto, nisi qui renascitur per aquam et Spiritum sanctum ? Ergo de sancto Spiritu Dominus dixit : « Amen, amen dico tibi, nisi quis renatus fuerit per aquam et Spiritum, non potest introire in regnum Dei. » Et ideo de ipso nasci nos in posterioribus definivit, per quem renasci nos in superioribus est locutus. Hæc Dominica sententia est : scripto nitor, non argumento (26).

C 65. Quæro tamen cur si non dubitatur per Spiritum sanctum nos renasci (27), dubitetur de Spiritu sancto nos nasci ; cum ipse Dominus Jesus de Spiritu sancto et natus sit et renatus (Matth. i 20) ? Quem si natum de Spiritu sancto confitemini, quia

esse delendum. » Et continuo post mss. non pauci, « Utrum velitis eligere, » etc.

(24) Mss. aliquot, « sed astute acutum. Cognovistis, » etc. Infra etiam iidem cod., « Quo enim possit vestra argumentatio alio intellectum loci illic derivare ? »

(25) Non pauci mss., « ex aqua et Spiritu sancto. » Et infra, « de carne caro est. » Porro sequentes voces, « quia de carne natum est, » non minus absunt ab omnibus omnium idiomatum bibliis, quam illæ de quibus hic disputatur, « quoniam Deus Spiritus est. » Atqui ut dubitare nequaquam licet, quin hæc ultimæ ab hæreticis fuerint ex albo sacrarum paginarum erasæ, ita satis mirum est easdem nusquam in proprium locum fuisse restitutas. Forte quærat aliquis cur e cap. iii, hæc verba expuncta sint, cum eadem in capite iv, vers. 24, integra perseverent ? Sed rationem satis indicat Ambrosius noster, videlicet quod verba cap. iv ad Patrem detorqueri posse putarent hæretici.

(26) « Scripto nitor, non argumento » propterea dicit Ambrosius, quod « etiam humanis testimoniis argumenta cedere soleant, » ut ipse scribit lib. i de Fide cap. 11, num. 70 ; similiter quæ notavimus ad lib. iii, cap. 3, num. 24.

(27) Pauci mss., « nos nasci, dubitetur de Spiritu sancto nos renasci. »

(29) Mss. nonnulli, "sanguis expiat ad pretium. "

rio Dominus; « Ut ubi superabundaverat peccatum, superabundaret et gratia (Rom. v, 20). » Meritoque ad viros femina destinatur, ut quo culpam viro prima nuntiaverat, prima Domini gratiam nuntiaret.

75. Adoraverunt et apostoli (Matth. xxviii, 17); et ideo quia detulerunt fidei testimonium, acceperunt fidei magisterium. Adoraverunt et angeli, de quibus scriptum est: « Et adorent eum omnes angeli ejus (Hebr. i, 6).

76. Adorant autem non solum divinitatem (30) ejus, sed etiam scabellum pedum ejus, sicut scriptum est: « Et adorate scabellum pedum ejus, quoniam sanctum est (Psalm. cxviii, 5). » Aut si negant quia in Christo etiam incarnationis adoranda mysteria sint, in quibus velut vestigia quedam divinitatis expressa, et vias quasdam Verbi cœlestis advertimus; legant quia et apostoli adorabant eum in carnis gloria resurgentem (Matth. xxviii, 17).

77. Ergo si nihil derogat Christo, quod Deus adoratur in Christo; quia adoratur et Christus: nihil utique derogat etiam Spiritui, quia Deus adoratur in Spiritu; quia adoratur et Spiritus, sicut Apostolus dixit: « Spiritui Dei servimus

(30) Questionem de adoratione Christi etiam secundum humanitatem non sine causa hic paulo diligentius tractat sanctus doctor. Etenim Apollinaristæ, ut impium suum dogma de unica in Christo natura statuerent, ex adulterina Julii Pont. Rom. epistola dictabant, siquidem non unius, sed duplicis naturæ Christus esset, a catholicis unam adorari, alteram non adorari oportere, ipsosque in divinam baptizari, non autem in humanam. Hinc erat, quod orthodoxos invidiose *ἀνθρωπολάτραι* appellare solebant, et januis suis inscribebant « adorandum esse non hominem Deiferum, sed Deum carniferum. » Horum errores acerrime confutarunt Athanasius lib. *De Incarn. Christi*, et epist. ad Adelp., Epiphanius *Ancor.* num. 51, Leo Byzant., Ambrosius hic et lib. *de Incarn. Sacram.*, atque alii. Christum porro secundum utramque naturam una et eadem adoratione colendum post synodum Chalced. statuit Constantin. v, can. 8.

(31) Mirum est quantum torserit hic locus neotericos heretorodoxos. Eum proposuerunt cardinales Bellarminus lib. iii, cap. 2, et Perronius lib. etiam in *de Euchar.* cap. 14, tanquam ad probandum summam et, ut vocant, latræ adorationem Christo in eucharistica liturgia deberi, et re vera jam inde a felicibus illis florentis Ecclesiæ temporibus deferri consuevisse, validissimam. Contra vero Plessæus et Albertinus ejusdem vim responsis suis minus frangere, saltem debilitare conati sunt. Prior siquidem duo respondet: Ambrosium de adoratione eodem sensu loqui, quo de manducatione; eodem autem de manducatione, quo de tactu seu palpatione: atqui, ait ille, Ambrosius in Expos. Lucæ agens de Magdalena, Christum jam non corporaliter, sed per fidem contingi asseverat. Verum nihil ea responsione ineptius. Namque adeo non negat sanctus doctor Christum tangi posse post resurrectionem, ut Mariam alteram Christi pedes amplexam tenuisse clare affirmet. Deinde ut maxime Christum in Eucharistia corporeo tactu palpare nequeamus, sed tantummodo, quibus vestitur, accidentia; quid vellet ne quem vere præsentem esse, licet lateat, per fidem cognoscimus, vera et externa

A (*Philipp.* iii, 3). « Qui enim servit, et adorât, sicut supra dictum est: « Dominum Deum tuum adorabis, et illi soli servies (Deut. vi, 13). »

78. Sed ne forte propositum aliquis præterfugere videatur exemplum, qua ratione ad incarnationis Dominicæ sacramentum spectare videntur, quod ait Propheta: « Adorate scabellum pedum ejus (Psalm. cxviii, 5), » consideremus; non enim ex usu hominum æstimare debemus scabellum. Nam neque corporalis Deus, aut non immensus; ut tanquam sulcerum pedibus ejus scabellum subjectum putemus. Neque adorandum quidquam præter Deum legimus; quia scriptum est: « Dominum Deum tuum adorabis, et ipsi soli servies (Deut. vi, 13). »

B Quomodo ergo adversus legem propheta præciperet, sub lege nutritus, et eruditus in lege. Non mediocris igitur questio, et ideo diligentius consideremus quid sit scabellum. Legimus enim alibi: « Cælum mihi thronus, terra autem scabellum pedum meorum (Isa. lxi, 1). » Sed nec terra adoranda 681 est nobis, quia creatura est Dei.

79. Videamus tamen ne terram illam dicat adorandam propheta, quam Dominus Jesus in carnis assumptione suscepit. Itaque per scabellum terra intelligitur: per terram autem caro Christi (31),

adoratione veneremur? Secunda ejusdem responsio est Christum quidem in mysteriis adorari, sed non adorari mysteria in sacramento, non adorari ipsummet sacramentum. Quod quidem eo maxime probare nititur, quia quibusdam locis a Patribus et ab Ambrosio ipso sacramentum creatura dicitur: sed cum illic sacramentum sumatur vel pro materia sacramenti nondum consecrata, vel pro typis seu speciebus sacramentalibus, ex hac etiam parte nihil promovet. Neque vero felicior est, cum Christum adorari in mysteriis ita explicat, ut non de adoratione singulari, quæ Christo præsentem exhibeat, sed de communi illa qua in quolibet religionis actu, puta in baptismatis aut alio simili, sedentem ipsum ad paternam dexteram veneramur. Verum frustra captantur hujusmodi effugia et diverticula. Clarum quippe est hoc unum esse Ambrosii nostri consilium, nempe ut adorationem Spiritui negari non posse exinde probet, quod Christi caro, cujus auctor est idem Spiritus, vere adoretur: id autem ita habere uti doceat, asserit eandem carnem in resurrectione adorandam esse ab apostolis, et etiamnum a nobis in mysteriis adorari. D Quis igitur non intelligat ideo adorari in mysteriis, quia ibidem nobis præsens est, quemadmodum propterea eum in resurrectione adoraverunt apostoli, quia præsentem ipsum intuebantur? Attamen urget Albertinus nihil hic esse, cur per mysteria eucharistiæ potius, quam baptismatis sacramentum intelligamus; cum multi Patres nos in baptismo eundem cultum Christo deferre præcipiant. At qui locorum quos iste affert, verba expenderit, facile advertet non illic agi de peculiari veneratione, quæ carni Dominicæ exhibetur, sed tantum de communi illa, qua Christum ubicunque positi possumus adorare. Quod vero locus hic de sola Eucharistia interpretandus sit præter illa quæ jam diximus, Augustinus fidelissimus Ambrosii discipulus plane confirmat: is enim exponens supra citatum ab Ambrosio Psalmi cxviii versum: « Adorate scabellum pedum ejus, » ut eum sacramento altaris accommodaret, non solum Ambrosianas sententias, sed et verba ipsa mutuatus est.

quam hodieque in mysteriis adoramus, et quam apostoli in Domino Jesu, et supra diximus, adoraverunt; neque enim divisus est Christus, sed unus (I. Cor. i, 13); neque cum adoratur tanquam Dei Filius, natus ex Virgine derogatur. Cum igitur incarnationis adorandum sit sacramentum, incarnationis autem opus Spiritus, sicut scriptum est: « Spiritus sanctus superveniet in te, et virtus Altissimi obumbrabit tibi; et quod nascetur ex te sanctum, vocabitur Filius Dei (Luc. i, 35); » hinc dubie etiam sanctus Spiritus adorandus est; quoniam adoratur ille, qui secundum carnem natus ex Spiritu sancto est.

80. Ac ne quis hoc derivet ad Mariam Virginem: Maria erat templum Dei, non Deus templi. Et ideo ille solus adorandus, qui operabatur in templo.

81. Nihil ergo officit, quod Deus adoratur in Spiritu; quia et Spiritus adoratur. Quanquam si ipsa verba consideremus, quid aliud in Patre et Filio et Spiritu sancto, nisi ejusdem potestatis unitatem intelligere debemus? Quid est enim: « In Spiritu et veritate adorare oportet (Joan. iv, 21)? » si tamen hoc non ad gratiam spiritualem referas (32), nec ad veram conscientiae fidem: sed, ut diximus, personaliter (si tamen dignum hoc verbum est majestatis expressione divinae) de Christo accipias et de Spiritu.

82. Quid est ergo adoratur in Christo Pater, nisi quia est in Christo Pater, et loquitur in Christo Pater, et manet in Christo Pater? Non utique quasi corpus in corpore; non enim Deus corpus, nec quasi confusus in confuso; sed quasi verus in vero, Deus in Deo, lumen in lumine, quasi Pater sempiternus in Filio coaeterno. Non ergo insertio corporis intelligitur, sed unitas potestatis. Ergo per unitatem potestatis coadoratur in Patre Christus, cum Deus Pater 682 adoratur in Christo. Similiter itaque per unitatem potestatis ejusdem coadoratur in Deo Spiritus, dum Deus adoratur in Spiritu.

83. Adhuc verbi istius vim atque sermonis diligentius pertractemus, et proprietatem ejus ex aliis colligamus: « Omnia, inquit, in Sapientia fecisti » (Psalm. ciii, 24). « Quid hic igitur intelligimus exortem factorum esse Sapientiam? Sed » omnia per ipsum facta sunt (Joan. i, 3). « Et David ait: « Verbo Domini caeli firmati sunt » (Psalm. xxxii, 6). « Ergo ipse qui Dei Filium etiam coelestium dicit auctorem, ita utique (33) dixit in Filio facta omnia,

(32) Amerb. et Eras., « Nisi ut hoc nunquam ad gratiam spiritualem referas; » mss. aliquot., « Nisi ut hoc non aliter quam ad gratiam, » etc. Gul vero, et Rom. cum mss. multo pluribus, ut in textu. Quod autem voci *personaliter* adiecit, « si tamen dignum hoc verbum, » etc., indicat homines cum divina humanis verbus explicare cogantur, nihil quod majestate Dei dignum sit, eloqui posse. Nec vero minus caute atque timide eodem personae vocabulo usum reperies Augustinum lib. ii de Trin. cap. 4, Vincentium Lirin, atque alios.

A ut in operum instauratione Filium a Patre minime separaret, sed Patri jungeret

84. Paulus quoque ait: « Quoniam in ipso condita sunt omnia in caelis et in terra, visibilia et invisibilia (Coloss. i, 16). » Numquid cum dicit, *in ipso*, negavit per ipsum? Non negavit utique, sed asseruit. Denique et alibi dixit: « Unus Dominus Jesus, per quem omnia (I Cor. viii, 6). » Ergo cum dicit, *per ipsum*, negavit in ipso condita esse omnia, per quem dicit esse omnia? Hanc vim habent verba haec: « In ipso, et cum ipso (Coloss. i, 16); » ut unum in his atque consimile, non contrarium intelligatur. Quod etiam in inferioribus manifestavit dicens: « Omnia per ipsum, et in ipso creata sunt (Ibid.); » haec enim tria in Christo unum esse: « Cum ipso, et per ipsum, et in ipso, » sicut supra diximus (lib. ii, cap. 8, 9), Scriptura testatur. Habes enim per ipsum et in ipso condita esse omnia.

85. Accipe etiam quia cum ipso Pater, et ipse cum Patre erat; cum omnia conderentur. Sapientia dicit: « Cum pararet caelos, cum illo eram; cum faceret fontes aquarum (Prov. viii, 27). » Et in veteri Testamento dicendo Pater, « Faciamus (Gen. i, 26), » ostendit Filium secum adorandum, quasi omnium conditorem. Sicut ergo in Filio creata dicuntur (34), quorum Filius creator accipitur; ita etiam cum in veritate adorari Deus dicitur, verbi ipsius proprietate in eundem modum frequenter expressa debet intelligi, quod et Filius adoretur. Similiter itaque adoratur et Spiritus; quia Deus adoratur in Spiritu. Ergo Pater et cum Filio adoratur, et cum Spiritu, quia Trinitas adoratur.

683 CAPUT XII.

Ex eo quod in Trinitate divinitatis lucem, quam in Christo tres apostoli adoraverunt, inesse Paulus significaverit, adorandus etiam Spiritus declaratur. Ostenditur ex ipsis verbis Spiritum designatum ab Apostolo. Ejusdem Spiritus divinitas in se probatur, quod templum habeat, in quo non ut sacerdos habitet, sed ut Deus: nec non cum Patre ac Filio adoretur; unde in uslem naturae unitas intelligitur.

86. An vero negat aliquis adorandam divinitatem Trinitatis aeternae? cum et Scripturae divinae inexplicabilem majestatem exprimant Trinitatis, sicut alibi Apostolus dixit: « Quoniam Deus, qui dixit de tenebris lumen splendescere, illuxit in cordibus nostris ad illuminationem scientiae claritatis Dei (35) in facie Jesu Christi (II Cor. iv, 6). »

87. Nempe hanc claritatem viderunt apostoli,

(33) Ita Gill. et Rom. edit. cum majori numero mss.: Amerb. vero et Eras. cum aliis mss., « ipse quidem Filius », auctorem. Ita utique, » etc.

(34) Amerb. et Eras., « creatura dicuntur; » aliae edit. et cuncti mss., « creata dicuntur. » Iterum vero ubi omnes edit. ac plures mss., « cum in veritate adorari: » alii aliquot legunt, « cum in Filio, in veritate, » etc.

(35) Bigot. cod., « claritatis Dei. » Sed contra non solum aliorum omnium, atque edit., verum etiam Apostolici textus auctoritatem.

cum Dominus Iesus divinitatis suæ luce in monte fulgeret : « Viderunt, inquit, apostoli, et in faciem procciderunt (*Matth. xvii, 6*). » Putasne illos vel cum procciderent, adorasse, cum fulgorem divini luminis corporalibus oculis sustinere non possent, et splendor lucis æternæ aciem visus mortalis obduceret ? Aut quid aliud tunc temporis dixerunt illi videntes gloriam ejus, nisi : « Venite, adoremus, et procidamus ante eum (*Psal. xciv, 6*). » [*Alias cap. XIII.*] « Illuxit enim » Deus in cordibus nostris ad illuminationem scientiæ claritatis Dei in facie Jesu Christi (*II Cor. ix, 6*). »

88. Quis est ergo qui illuxit, ut cognoscamus Deum (36) in facie Christi Jesu ? Dixit enim, Illuxit Deus, » ut cognoscatur claritas Dei in facie Christi Jesu : quem putamus alium præter Spiritum sanctum declaratum ? Aut quis est alius præter Spiritum sanctum cui divinitatis potentia deferatur ? Qui enim Spiritum excludunt, necesse est inducant alium, qui cum Patre et Filio gloriam divinitatis accipiat.

89. Eadem igitur verba repetamus : « Deus est qui illuxit ad illuminationem claritatis Dei in facie Jesu Christi. » Habes Christum evidenter expressum. Cujus ergo claritas illuminare dicitur nisi Spiritus ? Ipsum ergo Deum expressit, quia claritatem Dei dixit : si Patris, superest ut « qui dixit de tenebris lumen splendescere, et illuxit in cordibus nostris, » Spiritus sanctus intelligatur ; alium enim non possumus cum Patre Filioque venerari. Si igitur Spiritum intelligis, et hunc Apostolus Deum dixit ; necesse est igitur deitatem Spiritus etiam vos fateamini, qui negatis. »

90. Sed quam impudenter negatis, cum legeritis quia templum habet Spiritus sanctus ! Scriptum est enim : « Templum Dei vos estis, et Spiritus sanctus habitat in vobis (*I Cor. iii, 16*). » Deus ergo templum habet, creatura templum non habet verum. Spiritus autem templum, qui habitat in nobis. Nam scriptum est : « Quia membra vestra templum sunt Spiritus sancti (*I Cor. vi, 19*). »

91 *. In templo autem non quasi sacerdos, nec quasi minister, sed quasi Deus inhabitat ; quoniam ipse Dominus dixit Iesus : « Inhabitabo in illis, et inter eos ambulabo ; et ero illorum Deus, 684 et ipsi erunt mihi populus (*Levit. xxvi, 12 ; II Cor. vi, 12*). » Et David dicit : « Dominus in templo sancto suo (*Psal. x, 5*). » Ergo Spiritus habitat in templo sancto suo, sicut habitat Pater habitat et Filius, qui ait : « Ego et Pater veniemus, et mansionem apud eum faciemus (*Joan. xiv, 23*). »

91. Advertimus igitur quod Pater et Filius et Spiritus sanctus in uno eodemque per naturæ ejusdem maneant unitatem. Ergo divinæ est potestatis, qui habitat in templo : sicut enim Patris et Filii, ita et Spiritus sancti sumus templum : non multa

Atempla, sed unum templum ; quia unius templum est potestatis.

92. Manet autem in nobis Pater per Spiritum, quem dedit nobis. Quomodo igitur potest simul dispar munere natura ? Utique non potest. Manet autem cum Patre et Filio Spiritus sanctus. Unde et Apostolus cum gratia Jesu Christi charitate Dei communicationem sancti Spiritus copulavit dicens : « Gratia Domini nostri Jesu Christi, et charitas Dei, et communicatio Spiritus sancti cum omnibus vobis (*II Cor. xiii, 13*). »

CAPUT XIII.

Obijcientibus catholicos, dum Spiritui attribuunt divinitatem, tres deos inducere, retorquetur ab ipsis ob eandem causam induci duos deos, nisi divinitatem Filio negaverint. Deinde orthodoxa doctrina exponitur.

B 92 *. [*Alias cap. XIV.*] Sed quid veremini, an illud quod oblatrare consuestis, ne tres faciatis deos ? Absit ; ubi enim una deitas intelligitur, unus Deus dicitur. Neque enim cum Filium Deum dicimus, duos deos dicimus. Nam si eum deitatem Spiritus confitemini, putatis tres deos dici (37), ergo et eum deitatem Filii dicitis, quia non potestis, eam negare, duos inducitis deos. Necesse est igitur juxta sententiam vestram, si Deum personæ unius, non unius naturæ nomen putatis, aut duos deos dicatis, aut Deum Filium denegetis.

93. Sed excusemus vos ab inscientia, etsi non excusamus a culpa. Etenim secundum nostram sententiam quia unus Deus, una Divinitas, et unitas intelligitur potestatis. Sicut unum Deum dicimus, et Patrem vero deitatis nomine confitentes, nec Filium denegantes ; ita etiam Spiritum sanctum a deitatis non excludimus unitate, et tres deos non asserimus, sed negamus ; quia pluralitatem non unitas facit, sed divisio potestatis. Quomodo enim pluralitatem recipit unitas divinitatis ; cum pluralitas numeri sit, numerum autem non recipiat divina natura ?

CAPUT XIV.

Præter superiora testimonia, alios locos ad probandum trium personarum imperium afferri posse. Afferuntur duo ex epistolis ad Thessalon. et eisdem Spiritui dominatum sicut et aliis personis arrogari, aliorum Scripturæ textuum collatione ostenditur. Demam citato alio ex altera ad Corinth., adhuc expressiore loco, et Dominum Spiritum esse, et ubi sit Dominus, Spiritum esse colligitur.

D 94. [*Alias cap. XV.*] Unus ergo Deus, salva majestate Trinitatis æternæ, sicut proposito 685 declaratur exemplo. Nec eo tamen solo loco Trinitatem videmus nomine divinitatis expressam, sed cum plerisque locis, sicut et supra diximus, tum maxime in his epistolis quas ad Thessalonicenses Apostolus scripsit (38), divinitatem atque dominatum Patris et Filii et Spiritus sancti evidentissime

deos dicere. »

(38) Nonnulli mss., « Apostolus direxit. »

(36) Mss. aliquot, « ut cognoscamus Dominum. »

(37) Ita mss. plures ac probatiores : non nulli autem alii et omnes edit., « confitemur, putatis nos tres

declaravit. Sic enim habes : « Vos autem Dominus multiplicet, et abundare faciat in charitate invicem et in omnes, sicut et nos in vobis, ad confirmanda corda vestra sine querela in sanctificatione coram Deo et Patre nostro in adventu Domini Jesu (*I Thess. iii, 12, 13*). »

95. Quis est igitur Dominus, qui multiplicet nos, et abundare faciat coram Deo et Patre nostro in adventu Domini Jesu? Patrem dixit, et Filium dixit : quem ergo cum Patre et Filio præter Spiritum junxit? Quis est Dominus qui corda nostra in sanctificatione confirmet? Sanctificatio enim gratia spiritalis est (39), sicut et infra dixit : « In sanctificatione Spiritus, et fide veritatis (*I Thess. ii, 12*). »

96. Quem putatis ergo hic Dominum, præter Spiritum nuncupatum? Nec Deus Pater (40) docere vos potuit, qui ait : « Super quem videris Spiritum descendantem et manentem super eum, hic est qui baptizat in Spiritu sancto (*Joan. i, 33*)? » Descendit enim Spiritus in specie columbæ (*Luc. iii, 22*); ut et sapientiæ testimonium ferret, et sacramentum lavacri spiritalis impleret, et unius se cum Patre et Filio operationis ostenderet.

97. Ac ne per imprudentiam aliquid excidisse Apostolo judicetis, sed scientem prudentemque et sancto infusum Spiritu significasse Dominum quem Deum sentiebat, etiam in secunda ad Thessalonicenses Epistola hoc idem repetivit dicens : « Dominus autem dirigat corda vestra in dilectione Dei et patientia Christi (*II Thess. iii, 5*). » Si dilectio Dei est (41), et Christi patientia, quis est Dominus qui dirigat, debet ostendi, si directionem sancti Spiritus denegamus (42)?

98. Sed negare non possumus, quoniam de ipso Dominus dixit : « Adhuc multa habeo vobis dicere, sed non potestis illa portare modo. Cum autem venerit ille Spiritus veritatis, deducet vos in omnem veritatem (*Joan. xvi, 12, 13*). » Et David de ipso dixit : « Spiritus tuus bonus deducet me in viam rectam (*Psal. cxlii, 10*). »

99. [Alias cap. XVI.] Vide quid de Spiritu sancto vox Dominica resultaverit. Filius Dei venit, et quia nondum infuderat Spiritum, parvulos quosdam nos degere sine Spiritu declaravit. Spiritum dixit esse venturum, qui faceret ex parvulis fortiores, incremento videlicet spiritalis ætatis. Quod ideo posuit, non quo virtutem Spiritus anteferebat, sed ut in cognitione Trinitatis ostenderet plenitudinem esse virtutis.

100. Necesse est igitur aut quartum aliquem dicatis, quem sentire præter Spiritum debeatis : aut certe non alium Dominum judicetis, nisi Spiritum designatum.

(39) Mss. aliquot non inferioris notæ, « gratiæ spiritalis est. »

(40) Gill. et Rom. cum mss. nonnullis, « Hoc Deus Pater; » Amerb. et Eras. cum aliis multo pluribus, « Nec Deus Pater. » Non male, est enim interrogatio quæ cum stomachatione quadam et objurgatione conjuncta est.

A 101. Quod si evidentem conceptionem verborum exigitis, quibus Dominum Spiritum Scriptura memoraverit, nec id latere vos potuit, 686 quia scriptum est : « Dominus autem Spiritus est (*II Cor. iii, 17*). » Quod utique dictum de Spiritu sancto totius series lectionis ostendit. Et ideo apostolica consideremus eloquia : « Quoties legitur Moyses, inquit, velamen positum est super cor eorum : cum vero conversi fuerint ad Dominum, auferetur velamen. Dominus autem Spiritus est : ubi autem Spiritus Domini, ibi libertas (*Ibid. 15-17*). »

102. Non solum itaque Spiritum Dominum dixit, sed etiam addidit : « Ubi autem Spiritus Domini, ibi libertas. Nos itaque omnes revelata facie gloriam Domini speculantes, ad eandem imaginem reformamur a gloria in gloriam, sicut a Domini Spiritu (*Ibid. 18*), » hoc est, qui ad Dominum sumus ante conversi, ut spiritali intellectu quasi in quodam speculo Scripturarum Domini gloriam videremus, nunc ab hac gloria quæ nos convertit ad Dominum, in illam cælestem gloriam reformamur. Ergo cum Dominus sit ad quem convertimur, Dominus autem Spiritus sit a quo reformamur, qui conversi ad Dominum sumus, Dominus utique Spiritus sanctus est designatus; ipse enim conversos suscipit, qui reformat. Nam quomodo quos non susceperat, reformaret (43)?

103. Quanquam quid expressionem quærimus vocis, ubi expressionem cernimus unitatis? Nam etsi Dominum Spiritumque distinguas; negare tamen non potes quia ubi Dominus, ibi et Spiritus : et qui fuerit conversus ad Dominum, erit conversus ad Spiritum. Si litteram calumniaris, unitatem non inficiaris : si unitatem vis secernere, polestatis Dominum ipsum Spiritum confiteris.

CAPUT XV.

Etsi Spiritus Dominus appelletur, tres tamen. Dominos hinc non induci, cum ex eo quod Filius non secus ac Pater in variis Scripturæ locis Dominus appellatur, non inducantur duo Domini; dominationem enim in divinitate esse, et in dominatione divinitatem, quæ tribus personis indivisim congruant.

B 104. [Alias cap. XVII.] Sed fortassis iterum dicas : Si Dominum Spiritum dixero, tres Dominos declarabo. Nunquid cum Dominum Filium dicis, aut Filium negas, aut duos Dominos confiteris? Absit; ipse enim Filius dixit : « Nolite duobus dominis servire (*Matth. vi, 24*). » Sed non utique aut se aut Patrem Dominum denegavit, nam et Patrem Dominum dixit, sicut habes : « Confiteor

(41) Nonnulli mss., « Si directio Dei est ea, et Christi... qui dilgat, debet ostendi, si dilectionem, » etc.

(42) Thuan. cod., « nos degeneres sine Spiritu declaravit. »

(43) Mss. aliquot, « quomodo quis quod non suscepit, reformaret. »

tibi, Pater, Domine coeli et terræ (*Matth.* xi, 25). » Et se memoravit Dominum, sicut in Evangelio legimus : « Vocatis me Dominum et magistrum, et bene fecistis (44); sum etenim (*Joan.* xiii, 13). Sed non duos Dominos dixit; imo ostendit se non duos Dominos dixisse, cum præmonet (45) : « Nolite duobus dominis servire. » Non sunt enim duo domini, ubi dominatus unus est; quia Pater in Filio, et Filius in Patre; et ideo Dominus unus (46).

105. Sic et Lex docuit; « Audi, Israel, Dominus Deus tuus Dominus unus est (*Deut.* vi, 4) : « hoc est, immutabilis, 687 semper in unitate permanens potestatis, semper idem, nulla accessione, nulla diminutione mutatur. Ergo unum dixit Moyses, et idem tamen Dominum a Domino pluisse memoravit (*Gen.* xix, 24). Apostolus quoque : « Det, inquit, Dominus misericordiam (47) invenire a Domino (*II Tim.* i, 18). » Dominus pluit a Domino, Dominus dat a Domino misericordiam; Dominus nec ibi discernitur, ubi pluit a Domino; nec hic separatur, ubi miseretur a Domino, sed utroque in loco unitas dominationis exprimitur.

106. In psalmis quoque habes : « Dixit Dominus Domino meo (*Psal.* cix, 1). » Nec ideo Patrem suum Dominum denegavit, quia Filium Dominum suum esse memoravit : sed ideo Filium Dominum suum dixit, ne crederes Filium prophetæ fuisse, sed Dominum : quod in Evangelio ipse Dominus manifestavit dicens : « Si enim David in spiritu vocat eum Dominum, quomodo Filius ejus est (*Matth.* xxii, 45)? » In spiritu dicit David Dominum, non Spiritus dicit. Aut si hinc calumniantur, quia Dominum Spiritus dixit, necesse est pari sacrilegio Filium Dei etiam Spiritus sancti Filium videantur asserere.

107. Ergo quemadmodum duos non dicemus Dominos, cum et Patrem et Filium designamus, ita nec tres Dominos dicimus, cum Dominum Spiritum confitemur. Sicut enim sacrilegium est tres Dominos aut Deos dicere, ita etiam hoc plenum sacrilegii est duos Dominos aut Deos dicere, quia unus Deus, unus Dominus, unus est Spiritus sanctus : et qui Deus, Dominus, et qui Dominus, Deus, quia et in

A dominatione divinitas, et indivinitate dominatus est.

108. Denique et Dominum et Deum legit in Patrem : « Domine Deus meus, clamabo ad te, exaudi me (48) (*Psal.* cxi, 1). » Et Dominum et Deum habet. Filium, sicut in Evangelio legisti, quia cum tetigisset Thomas latus Christi, ait : « Dominus meus et Deus meus (*Joan.* xx, 28). » Ergo sicut Pater Deus, et Filius dominus : ita et Filius Deus, et Pater Dominus. Alternatur pia significatio, non alternatur divina natura, sed immutabilis manet gratia. Non enim largitatis collativa, sed naturalis placita charitatis sunt (49), quia et unitas proprietatem habet, et proprietatem unitatem.

688 CAPUT XVI.

Patrem sanctum esse, ac similiter Filium et Spiritum, atque hinc trisagio eodem celebrari : nec posse a nobis Deum prædicari dignius, quam si eundem sanctum dicamus; unde clarum fit Spiritui sancto non derogandum. Eidem inesse omnia quæ Dei sunt, cum in baptismo una cum Patre et Filio nominetur, eique Pater dederit quod majus omnibus est, nec quisquam ipsi valeat eripere. Igitur e loco Joannis unde calumniam conflabant hæretici, Trinitatis æqualitatem unitatemque astrui deitatis. Tandem ubi expositum est quo pacto Filius a Patre accipiat, quemadmodum citato loco jugulentur varii hæretici, aperitur.

X 109. [*Alias cap. XVIII.*] Ergo sanctus Pater, sanctus Filius, sanctus et Spiritus; sed non tres sancti (50), quia unus est Deus sanctus, unus est Dominus. Una est enim vera sanctitas, sicut una est vera divinitas, una illa vera sanctitas naturalis.

C 110. Ideo omnia hæc sancta nos credimus, illam solam prædicant sanctitatem. Cherubim et Seraphim indefessis vocibus laudant et dicunt : « Sanctus, sanctus, sanctus Dominus Deus Sabaoth (*Isa.* vi, 3). » Non semel dicunt, ne singularitatem credas : non bis dicunt, ne Spiritum excludas : non sanctos dicunt, ne pluralitatem æstimes : sed ter repetunt, et idem dicunt, ut etiam in hymno distinctionem Trinitatis, et divinitatis intelligas unitatem : hoc cum dicunt, Deum prædicant.

111. Nos quoque nihil pretiosius invenimus quo Deum prædicare possimus, nisi ut sanctum appel-

(44) Rom. edit. cum uno aut altero mss., « et bene dicitis. »

(45) Unus mss., « cum pariter moneat. » Infra vero ubi nos cum aut. edit. et mss. non paucis, D « ubi dominatus unus est; » Rom. edit. et quidam mss., « ubi dominus est, » alii paulo plures, « ubi dominator, » etc.

(46) Mss. non pauci, « et ideo Dominator unus. »

(47) Mss. aliquot, Apostolus quoque distinguit : « Det vobis Dominus misericordiam, » etc.

(48) Ita vet. edit. et mss. nonnulli, a quibus edit. Rom. et ad Colb. hoc solo recedunt, quod pro « clamabo » præferunt, « clamavi : » reliqui autem scripti cod. habent, « clamabo ad te, et exaudisti me. »

(49) Thuan. codex, « placita veritatis sunt. »

(50) Eadem prorsus ratione in Symbolo quod Athanasio tribuitur, « Non tres æterni, non tres increati, non tres immensi. » Neque etiam aliter August. lib. xi, de Civit. Dei, cap. 24 : « Unus

Deus inquit, propter inseparabilem divinitatem, sicut unus omnipotens propter inseparabilem omnipotentiam, ita tamen ut cum de singulis quæritur, unusquisque eorum et Deus et omnipotens esse respondeatur : cum de omnibus simul, non tres dii, vel tres omnipotentes, sed unus Deus omnipotens. Tanta est ibi in tribus inseparabilis unitas, quæ sic se voluit prædicari. » Quibus verbis cum Ambrosii sententia nihil congruentius. Etenim quemadmodum causam cur tres sanctos dicere non liceat, hanc reddit sanctus noster, quod nempe una vera et naturalis sit sanctitas, sic Augustinus eo quod una sit omnipotentia, tres dici posse omnipotentes negat. Ubi apparet voces « omnipotens et sanctus, » ab eis sumptas in sensu concreto, ut vocant theologo, id est, pro re ipsa quæ sancta sit atque omnipotens. Et forte non a nobis multum discrepent, qui post D. Thom. i. p., q. 39 a 3, substantive accipi tradunt eadem vocabula : qua de re vide Commentatores in eundem locum.

lemus. Quod libet aliud inferius Deo , inferius est Domino. Ergo hinc quoque considerate utrum aliquid sancto Spiritui derogandum sit, cuius nomen Dei laus est. Sic enim laudatur Pater, sic laudatur et Filius, quemadmodum et Spiritus nominatur et laudatur Seraphim laudat, omnis beatorum chorus laudat, ut sanctum Deum dicat, sanctum Filium, sanctum Spiritum.

112. Quomodo igitur non omnia habet quae Dei sunt, qui cum Patre et Filio a sacerdotibus in baptismo nominatur et in oblationibus invocatur, cum Patre et Filio a Seraphi in coelestibus praedicatur, cum Patre et Filio habuit in sanctis, infunditur justis, inspiratur prophetis ? Unde et in Scriptura divina *θεωπετυτος*; omnis ex hoc dicitur // *Tim. iii, 16*), quod Deus inspiret quae locutus est Spiritus.

113. Aut si nolunt omnia habere quae Dei sunt, et posse omnia Spiritum sanctum, dicant quid non habeat, quidve non possit. Nam sicut omnia habet Filius, nec invidet Pater quominus omnia naturaliter det Filio, qui dedit 689 quod majus est omnibus, quemadmodum Scriptura testatur dicens : « Pater quod dedit mihi, majus est omnibus (Joan. x, 29) ; » ita etiam Spiritus Christi habet quod majus est omnibus, quia justitia nescit invidiam.

114. Itaque si diligenter advertamus , etiam hic divinae potestatis comprehendimus unitatem. « Pater, inquit, quod dedit mihi majus omnibus est : et nemo potest rapere ea de manu Patris mei. Ego et Pater unum sumus (Ibid. 29, 30). » Nam si recte supra ostendimus (lib. iii, cap. 3) manum Dei esse Spiritum sanctum, eadem utique manus Patris est, quae Filii est. Ideo sicut non rapitur Patri, ita non rapitur Filio, ita non rapitur et Spiritui, quicumque de nobis in hoc nomine Trinitatis vitam accepit aeternam.

115. Ex ipso autem quod et dedis se Filio Pater, et accepisse a Filio Spiritus dicitur, quia scriptum est (Joan. xvi, 14) : « Ille me clarificabit, quia de meo accipiet, et annuntiabit vobis » (quod de munere magis dispensationis videtur, quam de potestatis divinae jure dixisse, quia quos Filius redemit, Spiritus quoque sanctificaturus accepit) : ex istis ipsis, inquam, verbis, de quibus calumniam instruunt, unitas divinitatis advertitur, non indigentia largitatis.

116. Dedit Pater per generationem, non per adoptionem : dedit quasi id quod esset in ipso divinae jure naturae, non quasi liberalitatis gratia, quod deesset. Et ideo quia sic acquirit Filius populos ut Pater, sic vivificat Filius ut Pater, aequalitatem suam ad Patrem unitate potestatis expressit (51) dicens : « Ego et Pater unum sumus (Joan. x, 30). »

(51) Nonnulli mss., « aequalitate sui cum Patre unitatem potestatis expressit. »
(52) Mss. aliquot, « jugulat caecitatem. » Minus commode, nam praeter quum quod « jugulare caecitatem, parum elegans est, sicut Ambrosio, ubi de

Cum enim dicit : « Ego et Pater, » revelatur aequalitas : cum dicit : « Unum sumus, » unitas declaratur. Aequalitas confusorem excludit, unitas separationem : aequalitas Patrem Filiumque distinguit, unitas Patrem Filiumque non separat.

117. Ergo cum dicit, « Ego et Pater, » Sabellianum repellit, quia alium se, alium Patrem dixit : repellit Photinianum, qui se cum Deo Patre junxit. Illos superioribus repellit, quia dixit, « Ego et Pater : » inferioribus Arianos, quia dicit : « Unum sumus, » tamen et in superioribus et in inferioribus haereticam jugulat saevitatem (52) Sabellianorum, quia *unum* dixit *sumus*, non unus sumus : Arianorum, quia « Ego et Pater » non Pater et ego dixit. Quod utique non contumaciae, sed pietatis et praescientiae fuit, ne nos errorem in ordine putaremus. Nescit enim unitas ordinem, gradum nescit aequalitas : nec cadit in Dei Filium, ut per contumaciam pietatem laderet magister ipse pietatis.

690 CAPUT V.

XVII

Ubi ad intelligentiam verborum Domini loca, in quibus verba illa dicta fuerint, juvare exemplis ostendit Ambrosius. Christum sententiam ex Joanne citatum locutum esse in partica Salomonis, per quam sapientis anima significatur, docet, cum cum haec in corde stulti aut turbulenti negat fuisse prolaturum, et quamobrem. Addit ab his qui lidem non habeant usdem verbis, Christum lapidari ; et quemadmodum Petro, quod illa sit confessus, claves caeli datae fuerunt, illa Iscariotem, quod haec ipsa non crediderit, male perisse. Per hanc occasionem in Judaeos qui Dei Filium emerunt, ac vendiderunt Josephum, invehitur. Mystice utriusque praetia edisserit, ac murmure proditoris de unguento Magdalenae eadem ratione exposito, subiicit alio modo Christum cui ab haeretis, alio a catholicis, illosque nequequam sibi nomen usurpare Christianorum, si Spiritum a Patre diviserint.

118. Refert itaque advertere quo loci haec Dominus disputaverit; frequenter enim ejus oracula ex locorum in quibus diversatus est, qualitatibus aestimantur. Jejunaturus, ab Spiritu, sicut legimus (Matth. iv, 1), ducitur in desertum, ut evacuaret diaboli tentamenta. Nam etsi in abundantia copiarum continenter vixisse laudandum est : tamen in divitiis et amoenitatibus frequentior tentationis illecebra est. Denique tentator ut tentet, copias pollicetur : et Dominus ut vineat, famem nutrit. Nec ego diffiteor in divitiis esse posse continentiam : sed etsi qui mare navigat, frequenter evadit ; magis tamen obnoxius est periculo, quam qui navigare noluerit.

119. Videamus caetera. Promissurus regnum coelorum Jesus montem ascendit (Matth. v, 1). Alibi per sata ducit discipulos (Matth. xii, 1),

haeretis agitur, vox familiaris est. Verum haud scimus an ubicunque apud hunc saevitas exaratur, non potius scriptum oporteat « saevitas, » ut non tam significetur, crudelis et fera mens haeretico- rum, quam sinistra atque infausta.

seminaturus in eorum affectibus celestium cegetem præceptorum; ut messis animorum fecunda flavesceret. Consummaturus susceptæ carnis officia, cum perfectionem in discipulis jam videret, quos verborum suorum radice fundaverat, hortum ingreditur (*Joan.* xviii, 1), ut olearum novellas in domo Domini (53) plantaret (*Psal.* cxxvii, 3), et justum palmæ florentem modo (*Psal.* xci, 13), vitæque fecundam rivo sui sanguinis irrigaret.

120. Hoc quoque loco in porticu Salomonis deambulabat dedicationis, ut legimus (*Joan.* x, 23), die, hoc est, in pectore sapientis atque pacifici deambulabat Christus, ejus sibi dedicaturus affectum. Quæ ista porticus sit, docet Propheta dicens: « Deambulabam in innocentia cordis mei in medio domus tuæ (54) (*Psal.* c, 2). » Habemus ergo in nobis domum Dei, habemus atria, habemus et porticus, habemus et plateas; quia scriptum est: « Inque plateis tuis superfluant aquæ tuæ (*Prov.* v, 16). » Dilata ergo hanc porticum tui cordis Dei Verbo, quod tibi dicit: « Dilata os tuum et adimplebo illud (*Psal.* lxxx, 4). »

121. Ergo deambulans in corde sapientis 691 atque pacifici Dei Verbum, audiamus quid loquatur: « Ergo et Pater unum sumus (*Joan.* x, 30). » Non dicet hoc in pectore perturbatoris et stulti; quia « Animalis homo non percipit quæ sunt Spiritus Dei; stultitia enim illi est (*I Cor.* ii, 14). » Non capiunt fidei magnitudinem augusta impiorum pectora. Denique Judæi audientes: « Ego et Pater unum sumus; tulerunt lapides, ut lapidarent eum (*Joan.* x, 30, 31). »

122. Qui hoc audire non potest, Judæus est: qui hoc audire non potest, lapidal Christum asperioribus omni caute perfidiæ suæ saxis; et si mihi creditis, vulnerat Christum. Nam etsi ille jam nunc vulnus sentire non possit: « Nunc enim secundum carnem jam non novimus Christum (*II Cor.* v, 16); » tamen Arianorum impietate lapidatur, qui Ecclesiæ pietate lætatur.

123. Bonum mihi est Domine, lex oris tui (*Psal.* cxviii, 72); servo præceptum tuum. Unum te esse cum Patre ipse dixisti. Quia hoc credidit Petrus, claves regni cælorum accepit (*Matth.* xvi, 19), et sui securus peccata donavit: quia hoc non credidit Judas, impietatis suæ se laqueo strangulavit (*Matth.* xxvii, 3). O dura infidelium saxa verborum! O informem laqueum proditoris, sed deformius pretium Judæorum! O argentum improbum, quo aut emitur ad necem justus, aut venditur! Joseph venditus (*Gen.* xxxvii, 28), emptus Jesus Christus (*Matth.* xxvi, 15), alter ad ser-

A vitutem, alter ad mortem. Detestabilis hæreditas, feralis auctio, quæ fratrem vendit injuriæ, aut Dominum licitatur exitio, salutis omnium redemptorem.

124. Duo igitur quæ præstantiora sunt omnibus Judæa violavit, fidem atque pietatem; sed in utroque Christum fidei et pietatis auctorem. Nam et in patriarcha Joseph typus Christi fuit, et in veritate sui corporis Christus: « Qui non rapinam arbitratus est (55) esse se æqualem Deo, sed formam servi accepit (*Phil.* ii, 6, 7); » propter lapsus videlicet nostros suscipiens servitutem nec refugiens passionem.

125. Alibi viginti aureis emitur, alibi triginta (56). Quomodo enim poterat verum ejus pretium comprehendere, cujus non potest meritum definiri? Erratur in pretio, quia erratur in studio. Viginti aureis in veteri Testamento venditur, triginta in Evangelio; pretiosior enim typo veritas, largior gratia quam disciplina: opinior lege præsentia, quia lex promisit adventum, legem adventus implevit.

126. Viginti aureis emunt Ismaelitæ, triginta Judæi. Nec hic figura mediocris. Ad sacrilegium perfidi largiores, quam ad salutem fideles sunt. Utriusque tamen contractus considerare convenit qualitatem. Viginti aurei pretium servitutis, triginta aurei crucis sunt. Quamvis enim simili modo assumptionis et passionis sint admiranda mysteria: plenitudo tamen fidei in sacramento est passionis. Non minoris quidem æstimo sanctæ Virginis partum: sed gratius sumo benedicti corporis sacramentum. Quid elementius quam quod mihi suas donavit injurias? 692 Plenius tamen est, quod tantum contulit nobis; ut qui moriturus non erat, quia Deus erat, nostra ille morte moreretur, ut nos ejus Spiritu viveremus.

127. Denique non otiose et Judas Iscarioth unguentum illud trecentis denariis æstimavit (*Joan.* xii, 5): quod ulique ipsius pretii definitione crucem videretur Domini declarare. Unde et Dominus ait: « Hæc enim mittens hoc unguentum in corpus meum, ad sepeliendum me fecit (*Matth.* xxvi, 12). » Cur igitur Judas hoc charius æstimavit? Quia peccatoribus pluris constat remissio peccatorum, et indulgentia videtur esse pretiosior. Denique habes scriptum: « Quia cui multum dimittitur, plus diligit (*Luc.* vii, 47). » Ergo et ipsi peccatores Dominicæ passionis, quam perdiderunt, gratiam confitentur, et testimonium ferunt Christo, qui Christum sunt persecuti.

128. Aut quia « in malevolam animam non intrat sapientia (*Sap.* i, 4); » etiam hoc loquebatur

(53) Haud pauci mss. ut « olerum novellas.... plantaret; » unus, « plantasset; » duo, « plantatas; » quidam, « palmæ florentis. »

(54) Ita mss. plerique: alii vero nonnulli, et omnes edit., « domus meæ. » Sed hanc lectionem tametsi præferant sacri codices, tamen alii postponendam videtur ostendere, quod statim sequitur: « Habemus ergo in nobis domum Dei. »

(55) Quidam mss., « non rapina arbitratus est. » Et ita semper.

(56) De venditione Christi Ambrosius lib. vi in *Lucam*, num. 31, alibi se plura dixisse commemorat, quo loco credibile est eum vel hoc ipsum caput indicasse, vel cap. 3 de Joseph patriarcha, n. 14, ubi multa habentur iis, quæ hic legimus, perquam similia.

proditoris affectus, charius aestimabat Domini corporis passionem, ut omnes a tide peccati enormitate revocaret. Ideoque Dominus gratis se obtulit, ne quem revocaret a Christo paupertatis necessitas. Patriarchae cum vili vendiderunt, ut omnes emerent. Isaïas dixit: « Quicquid non habetis argentum, ite, emite, et bibite (57): manducate sine argento (Isa. lv, 1): » ut enim acquireret, qui non habebat argentum. O Juda proditor, unguentum passionis ejus trecentis denariis vendis (Matth. xxvi, 15)! Laves in condemnatione, vilis in scelere.

129. Ergo non omnes eodem pretio emunt Christum. Alio emit Photinus, qui ad mortem emit: alio Arianus, qui emit ad injuriam: alio catholicus, qui emit ad gloriam (58). Sed emit sine pecunia, secundum quod scriptum est: « Qui non habet pecuniam, emit sine pretio (Isa. lv, 1). »

130. « Non omnes, inquit, qui dicunt mihi, Domine, Domine, intrabunt in regnum caelorum (Matth. vii, 21). » Etsi multi se nominant Christianos, nomen usurpant, non tamen omnes mercedem habent. Et Cam obtulit sacrificium (Gen. iv, 3), et Judas accepit osculum, sed audivit: « Juda, osculo Filium hominis tradis (Luc. xxii, 48)? » hoc est, amoris pignore scelus implet, ac pacis instrumento odii seris, et charitatis officio mortem irrogas (59).

131. Ergo nec Ariani sibi usurpato nomine blandiantur, quia Christianos esse se dicunt. Respondit eis Dominus: Nomen meum pretenditis, et substantiam denegatis; sed non agnosco nomen meum, ubi non est mea sempiterna divinitas. Non est nomen meum, quod a Patre dividitur, ab Spiritu separatur: non agnosco nomen meum, ubi non agnosco doctrinam meam: non agnosco nomen meum, ubi non agnosco Spiritum meum. Nescit enim se Spiritus Patris comparare servitibus, quae creavit. De quo multa jam diximus (lib. i, cap. 4 et seq.).

693 CAPUT XVIII.

Spiritus sancti divinitatem ex iis quae haecenus disputata sunt, confirmaturus, nonnulla iterum tractanda sumit, nimirum peccata cum non habere, sed condonare: creaturam non esse, sed creatorem: ac demum non adorare, sed adorari.

132. [Alas cap. XIX.] Ad summam tamen, ut in fine quae disperse dicta sunt, expressius colligamus.

(57) Amerb. et Eras., « venite, emite et bibite. » Et manducaverunt, et satiati sunt in deserto; Gail. et Rom., « venite, emite et bibite: manducate. » (Rom., « emite) sine argento. Mss. aliquot, « venite, et bibite, et manducate, » etc.; plures vero et probationes, ut in textu.

(58) Florac. cod., « ad gloriam; eo quod alius sit odor mortis in mortem, alius odor vite in vitam. Sed emit. » etc.

(59) Lib. x, in Lucam, n. 63, « hoc est, amoris pignore vulnus infligis, et charitatis officio sanguinem fundis, et instrumento pacis mortem

agamus: cum ex ceteris, tum ex quatuor istis praeter ceteris manifesta divinitatis (60) gloria comprobatur: Deus enim ex eo cognoscitur, aut quia sine peccato est, aut quia peccata condonat; aut quia creatura non est, sed creator est: aut qui non adoratur, sed adoratur.

133. Sine peccato itaque nemo est, nisi unus Deus; quia nemo sine peccato, nisi unus Deus (61). Peccati quoque nemo condonat, nisi unus Deus, quia aequè scriptum est: « Quis potest peccata donare, nisi solus Deus (1a. v, 21)? » Creator quoque omnium non potest esse, nisi qui creatura non est: qui autem creatura non est, sine dubio Deus est: quia scriptum est: « Servierunt creaturae potius quam creatori, qui est Deus benedictus in saecula (Rom. i, 25). » Deus quoque non adoratur, sed adoratur; quia scriptum est: « Dominum Deum tuum adorabis, et illi soli servies (Deut vi, 13). »

134. Consideremus ergo utrum horum aliquid habeat Spiritus sanctus, quae testimonium afferant divinitatis. Primum igitur de eo tractemus, quia nemo sine peccato nisi unus Deus; et exigamus ut doceant quod peccatum habeat Spiritus sanctus.

135. Sed docere non possunt, et auctoritatem requirunt, ut lectione doceamus, quia non peccavit Spiritus sanctus, sicut de Filio lectum est, quia peccatum non fecit (1a Petr. ii, 22). Et hoc accipiant Scripturarum auctoritate nos docere; scriptum et enim: Quia in Sapientia est Spiritus intelligentiae, sanctus, unicus, multiplex, subtilis, bene mobilis, disertus, immaculatus, (Sap. vii, 22). « Immaculatum dicit Scriptura: numquid mentita est de Filio, ut de Spiritu credas esse mentitam? Dixit enim propheta in eodem loco de Sapientia, quia nihil maculosum in illam incurrit. Ipsa immaculata est, et immaculatus ejus est Spiritus. Ergo si peccatum non habet Spiritus Deus est.

136. Sed quomodo reus potest esse peccati, qui donat ipse peccata? Ergo peccatum non fecit: et quia sine peccato est, creatura non est. Omnis enim creatura peccatorum capacitas obnoxia est: sola autem est a peccato immunis et immaculata sempiterna divinitas.

137. Nunc videamus utrum peccata donet Spiritus. Sed hic dubitari non potest, cum ipse Dominus dixerit: « Accipite Spiritum sanctum: quorum remiseritis peccata, remissa erunt (Joan. irogas. »

(60) Mss. nonnulli, « manifeste divinitatis. »

(61) Omnes edit., « itaque nemo est, quia nemo sine peccato, nisi, » etc., ex quibus verbis nonnisi modò, extirpand., « quia nemo sine peccato: reliqui autem magno numero et antiquitate molis eum faciunt. Et sane verba illa, « quia nemo sine peccato, » etc., videntur citari tanquam ipsius Scripturae textus, et in superiorum auctori probationem. Cum autem secundum apostolos non existent in Bibliis, credibile est respexisse ad locum illuc Matth. xix, 17, « Nemo bonus nisi solus Deus. »

xx, 22). » Ecco quia per Spiritum sanctum peccata donantur. Homines autem in remissionem peccatorum ministerium suum exhibent, non ius alicujus **694** potestatis exercent. Neque enim in suo, sed in Patris, Filii et Spiritus sancti nomine peccata emittunt. Isti rogant, divinitus donat; humanum enim obsequium, sed munificentia supernæ est potestatis.

138. Per baptismum quoque peccata donari non est ambiguum : in baptismo autem operatio Patris et Filii et Spiritus sancti est. Ergo si peccatum donat Spiritus (62), cum scriptum sit : « Quis potest dimittere peccata, nisi unus Deus (*Marc. ii, 7*) ; » utique qui non potest ab unitate naturalis nominis separari, non potest etiam a Dei potestate secerni. Si autem a Dei non secernitur potestate, **B** quomodo a Dei appellatione secernitur?

139. Videamus nunc utrum creatura sit an creator ? Sed cum supra (lib. ii, cap. 5, 6) creatorem evidentissime probaverimus, quia scriptum est : « Spiritus divinus qui fecit me (*Job. xxxiii, 4*) : » et innovari faciem terræ per Spiritum (*Psal. ciii, 30*), et sine Spiritu fatiscere omnia declaratum sit, apparet Spiritum esse creatorem. Sed quis hoc dubitet, quando, sicut supra ostendimus, ne Domini quidem ex Virgine assumpta generatio, quæ præstantior omnibus creaturis est, operationis exsors sit spiritalis ?

140. Non ergo creatura Spiritus, sed creator est : qui autem creator, non utique creatura. Et quia creatura non est, sine dubio creator est, qui Patri et Filio cooperator est omnium (63). Si autem creator, utique dicendo Apostolus in condemnationem gentilitatis : « Quia servierunt creaturæ potius quam Creatori, qui est Deus benedictus in sæcula (*Rom. i, 23*) : » suadendo quoque, ut supra (lib. ii, cap. 5, 6) docuimus, serviendum esse Spiritui sancto ; et creatorem ostendit, et quia creator est, Deum appellari debere monstravit. Quod etiam in Epistola quæ ad Hebræos scripta est, comprehendit dicens : « Quoniam qui omnia creavit, Deus est (*Hebr. iii, 4*). » Aut dicant igitur quid sit quod sine Patre et Filio et Spiritu sit creatum, aut Spiritum quoque unius cum Patre et Filio deitatis esse fateantur.

141. Adorandum quoque docuit, quem Dominum et Deum dixit. Qui enim Deus universitatis et dominus, utique ab omnibus adorandus est ; sic enim scriptum est : « Dominum Deum tuum adorabis, et ipsi soli servies (*Deut. vi, 13*). »

142. Aut dicant ubi legerint quia adorat Spiritus. Dictum est enim de Dei Filio : « Adorent eum omnes angeli ejus (*Hebr. i, 6*) » : non lectum est,

(62) Omnes edit. ac multo plures mss., « peccatum non habet ; » cod. Ebrul. et Aud., « peccatum donat. » Optime sane ; hic enim in eo non est Ambrosius, ut probet Spiritum peccata non habere, sed ipsum peccata dimittere jam disputat.

(63) Ita mss. plerique ; nonnulli tamen, et cunctæ

Andoret Spiritus. Quomodo enim potest adorare, qui non inter famulos et ministros est, sed cum Patre et Filio servitia habet subjecta iustorum ; quia scriptum est : « Spiritui Dei servimus (64) (*Philipp. iii, 3*). » Adorandus igitur est nobis, cui serviendum a nobis Apostolus docuit : cui autem servimus, hunc et adoramus, juxta quod scriptum est, ut eadem sæpe repetamus : « Dominum Deum tuum adorabis, et illi soli servies. »

143. Quanquam nec hoc prætermiserit Apostolus, quin et Spiritum diceret adorandum. **695** Cum enim docuerimus quia Spiritus in prophetis est, nec hoc quisquam possit ambigere, quia per Spiritum prophetia datur, utique cum adoratur qui in prophetis est, idem Spiritus adoratur (65). Itaque sic habes : « Si conveniat universa Ecclesia in unum, et omnes linguis loquantur, intret autem idiota aut infidelis, nonne dicet quod insanitis ? Sin autem prophetent omnes, intret autem quis idiota aut infidelis, convincitur ab omnibus, dijudicatur ab omnibus. Occulta etiam cordis ejus manifesta fiunt ; et ita cadens in faciem, adorabit Deum, pronuntians quod vere Deus sit in vobis (*I Cor. xiv, 23-25*). » Deus est ergo qui adoratur, Deus qui manet, et qui loquitur in prophetis : manet autem et loquitur Spiritus ; ergo et Spiritus adoratur.

CAPUT XIX.

Ex eo quod supra probatum et Spiritum manere et loqui in prophetis, colligit ab eo cognosci omnia, quæ Dei sunt ; atque adeo unum esse cum Patre et Filio. Hoc ipsum exinde iterum confirmat quod omnia habet quæ habet Deus, nempe divinitatem, cordis cognitionem, veritatem, nomen super omne nomen, potestatem mortuos suscitandi, quod ultimum eidem adjudicat ex Ezechiele, in quo et ipsum Filio æqualem probat.

144. Itaque sicut Pater et Filius unum sunt ; quia Filius omnia habet quæ Pater habet (*Joan. xvi, 15*) : ita et Spiritus unum est cum Patre et Filio ; quia et ipse omnia Dei novit (*I Cor. ii, 11*). Non enim extorsit, ne sit amittentis injuria : non rapuit, ne damnum sit ejus cui videtur ereptum. Neque enim aut per indigentiam rapuit, aut per excellentiam virtutis validioris extorsit, sed per unitatem possidet potestatis. Ergo si hæc omnia operatur, quia omnia operatur unus atque idem Spiritus (*I Cor. xii, 11*) ; quomodo non Deus, quia omnia habet, quæ Deus habet ?

145. Aut consideremus quid habeat Deus, quod non habeat Spiritus sanctus. Habet Deus Pater divinitatem, habet et Filius, in quo habitat plenitudo divinitatis : habet et Spiritus ; quia scriptum est : « Spiritus divinus qui est in naribus meis (*Job. xxxiii, 4*). »

edit., « creator est omnium, Patri et Filio qui cooperator est in omnibus. »

(64) Ult. edit., « Spiritui Deo servimus. »

(65) Nonnulli mss., « utique cum Deo servimus : adoratur qui in prophetis est, id est, Spiritus adoratur. »

146. Habet Deus ut scrutetur corda et renes ; quia scriptum est : « Deus scrutans corda et renes (Psal. vii, 10). » Habet et Filius, qui dicebat : « Quid cogitatis in cordibus vestris nula (Matth. ix, 4) ? » Sciebat enim Jesus cogitationes eorum. Habet et Spiritus, qui etiam prophetis alieni cordis occulta manifestat, sicut supra diximus (lib. ii, c. 13), quia occulta cordis ejus manifesta fiunt. Et quid miramur si hominum scrutatur occulta, qui scrutatur etiam alta Dei (I Cor. ii, 10) ?

147. Habet Deus ut verax sit, quia scriptum est : « Sit autem Deus verax, omnis autem homo mentis lax (Rom. iii, 4). » Et ubi scriptum est : « Fidelis Deus, qui non mentitur (Tit. i, 2). » Numquid mentitur Spiritus, qui est Spiritus veritatis, imo quod docuimus veritatem dictum, quia et ipsum Joannes veritatem sicut Filium nuncupavit (Joan. xvi, 13) ? Et in psalmo ait David : « Emitte lucem tuam, et veritatem tuam, ipsa me deduxerunt, et adduxerunt in montem sanctum tuum, et in tabernacula tua (Psal. xlii, 3). » Si lucem hic Filium putas, ergo Spiritus veritas est : aut si Filium putas veritatem, ergo Spiritus lux est.

148. Habet Deus nomen super omne nomen, et dedit Filio nomen, sicut legimus (Philipp. ii, 9), ut omnes in nomine Jesu genua flectant. Hoc nomen utrum habent Spiritus consideremus. Sed et scriptum est : « Ite, baptizate gentes in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti (Marc. xvi, 13, Matth. xxviii, 19). Habet ergo nomen super omne nomen. Quod ergo habet Pater et Filius, habet et Spiritus naturalis nominis unitatem.

149. [Alias cap. XX.] Habet Deus quod suscitatur mortuos : « Sicut enim Pater suscitatur mortuos et vivificat : sic et Filius quos vult, vivificat (Joan. v, 21). » Suscitatur autem etiam Spiritus per quem Deus suscitatur, quia scriptum est : « Vivificabit et mortalia corpora vestra per habitantem Spiritum ejus in vobis (Rom. viii, 11). » Tamen ne infirmam gratiam putes, audi quia et Spiritus suscitatur, dicit enim propheta Ezechiel : « Veni, Spiritus, et insuffla in mortuos istos, et vivent. Et prophetari sicut mandavit mihi, et intravit in eos Spiritus vitae, et vixerunt, et steterunt in pedibus suis congregatio nimis multa (66) (Ezech. xxxvii, 9, 10). » Et infra Deus dicit : « Scietis quod ego sum Dominus, cum aperiā sepulchra vestra, ut educam de sepulchris populum meum : et dabo Spiritum meum in vos, et vivetis (Ibid. 13, 14). »

150. Utique cum Spiritum suum dixerit, numquid alium præter Spiritum sanctum nuncupavit ? Neque enim flatilem spiritum suum diceret, nec hic spiritus a quatuor mundi posset venire cardinibus ; quia ventorum flatus hic, quem videmus, patris, non universitatis est : et hic spiritus quo vivimus, singulorum, non universorum est : Spiritus autem sancti est, ut et super omnes, et in omnibus sit.

A Itaque ex verbis prophetiis spectare licet quemadmodum ossa, dudum resolutorum membrorum compage dispersa, in formam redivi corporis, vivificante Spiritu, revertantur ; et in suos artus favilla concreseat, sensu prius animata coeundi, quam specie reformata vivendi.

151. Nonne in facti similitudine unitatem divinam recognoscimus potestatis ? Sic suscitatur Spiritus, sicut et Dominus in passione propria suscitatur ; cum subito, in momento oculi, defunctorum sepulchra patuerunt, et redivi corpora surrexerunt de tumulis, mortisque fetore detergo, ac vite odore reparato, exspirantium favillæ spirantium faciem receperunt (Matth. xxvii, 52).

B 152. Habet ergo Spiritus quod habet Christus : habet igitur quod habet Deus ; quia omnia quæ habet Pater, habet et Filius ; ideoque dixit : « Omnia quæ habet Pater, mea sunt (Joan. xvi, 15). »

CAPUT XX.

In flumine de sede Dei promanante figuram fuisse Spiritus sancti ; per aquas vero quas David memorat, celestes virtutes designari, Regnum Dei opus esse Spiritus ; nec mirum, si hic idem conrequat cum Filio, quando nos etiam Filio congregaturos promittat Paulus.

153. [Alias cap. XXI.] Nec illud mediocre, quod de throno Dei exire fluvium legimus. Sic enim habes, 697 dicente Joanne evangelista : « Et ostendit mihi flumen aque viæ, splendidum tanquam crystallum, procedens de sede Dei et agni : in medio plateæ ejus, et ex utraque parte lignum vitæ, faciens fructus duodecim, per singulos menses redens fructum suum, et folia ligni ad medicinam omnium gentium (Apoc. xxi, 1, 2).

C 154. Hic est utique fluvius de Dei sede procedens, hoc est, Spiritus sanctus, quem bibit qui credit in Christum, sicut ipse ait : « Si quis sitit, veniat ad me, et bibat : Qui credit in me, sicut dicit Scriptura, flumina de ventre ejus fluent aquæ viæ. Hoc autem dicebat de Spiritu (Joan. vii, 37, 38). » Ergo flumen est Spiritus.

D 155. Hic igitur est in Dei sede ; neque enim aqua abluit Dei sedem. Denique David non supra sedem Dei dixit, sed supra cælos esse, quamlibet illam intelligas aquam ; quia scriptum est : « Et aquæ quæ super cælos sunt, laudent nomen Domini (Psal. cxlviii, 4). » Laudent, dixit, non laudet. Nam si aquæ elementum voluisset intelligi, laudet utique dixisset : dicendo autem pluraliter, virtutes voluit testinari.

156. Et quid mirum, si in sede Dei Spiritus sanctus est, cum ipsum regnum Dei operatio Spiritus sit, sicut scriptum est : « Quia non est regnum Dei esca et potus (67), sed justitia et pax, et gaudium in Spiritu sancto (Rom. xiv, 17) ? » Et ipse cum dicit Salvator : « Omne regnum in se ipsum divisum destruetur (Matth. xii, 25). » deinde ; subji-

(66) Mss. aliquot, « congregationes multæ. »

(67) Mss. haud pauci, « caro et potus. »

do : « Quod si in Spiritu Dei ego ejicio demonia, **A** profecto perveni in vos regnum Dei (*Matth.* 12) ; » ostendit regnum Dei individuum sibi esse cum Spiritu.

157. Quid autem dementius, quam ut neget quisquam Christo coregnare Spiritum sanctum ; cum etiam nos in Christi regno coregnaturos Christo Apostolus dicat : « Si enim commortui sumus, et convivemus ; si sustinemus, et coreguabimus (*II Tim.* II, 14, 12) » ; sed nos per adoptionem, ille per potestatem ; nos gratia, ille natura.

158. Habet igitur consortium regni cum Patre et Filio etiam Spiritus sanctus, qui unius naturæ, unius dominationis, unus etiam potestatis est.

CAPUT XXI.

Missum a Spiritu fuisse Isaiam, proindeque eundem Spiritum ab eo visum. Quid per currentes rotas, alasque diversas intelligendum, et qua ratione cum Spiritus a Seraphim prædicetur Deus Sabaoth, hoc ei nomen negari nisi ab impiis neutiquam possit.

159. [*Alias cap. XXIII.*] Itaque cum habeat consortium regni, quid obstat quominus Spiritum sanctum intelligamus, a quo Isaias missus est ? Neque enim Paulo possumus auctore dubitare, ejus sententiam in Actibus apostolorum Lucas evangelista sic probavit, ut scriberet. Denique sic habes, dicente Paulo : « Bene locutus est Spiritus sanctus per Isaiam ad patres nostros, dicens : Vade ad plebem istam, et dic : Aure audietis, et non intelligetis ; et videntes videbitis, et non aspicietis (*Act.* xxviii, 25, **C** 26). »

160. Spiritus ergo est, qui misit Isaiam. Si **698** Spiritus misit, Spiritus est utique quem, mortuo Ozia rege, vidit Isaias quando dixit : « Vidi Dominum Sabaoth sedentem super thorum excelsum et elevatum, et plena erat domus majestatis ejus : et Seraphim stabant in circuitu ejus ; sex alæ uni, et sex alæ alteri, et duabus valabant faciem ejus, et duabus volabant pedes ejus, et duabus volabant ; et clamabant alter ad alterum, et dicebant : Sanctus sanctus, sanctus Dominus Deus Sabaoth : plena est universa terra majestate ejus (68) (*Isa.* vi, 1, 3). »

161. Si stabant Seraphim, quomodo volabant ? Si volabant, quomodo stabant ? Si hoc non possumus comprehendere, quomodo Deum comprehendere volumus, quem non videmus ?

162. Sed sicut rotam intra rotam (*Ezech.* i, 16) vidit propheta currentem (quod utique non ad corporalis refertur speciem visionis, sed ad utriusque gratiam Testamenti ; quia teres vita sanctorum sit, et ita sibi concinens, ut superioribus posteriora respondeant. Rota igitur intra rotam est vita sub lege, vita sub gratia, eo quod Judæa intra Ecclesiam sit, lex intra gratiam. Nam intra Ecclesiam est,

(68) Quidam mss., « terra gloria majestatis ejus. »

(69) Ejus. et seq. edit. cum mss. nonnullis, « eo quod in Deo (*Rom.*, in *Deum*)... cursus temporum feratur : » Amerb. autem cum aliis mss. multo

qui Judæus est in occulto : et circumcisio cordis intra Ecclesiam sacramentum est. Sed illa Judæa intra Ecclesiam, eo quod scriptum est (*Paul.* lxxv, 4). « Notus in Judæa Deus : » ergo sicut rota intra rotam currit, similiter alæ volant, et alæ volabant.

163. Similiter et « Seraphim duabus alis faciem, et duabus pedes volabant, et duabus volabant. » Nam hic quoque spiritibus sapientie sacramentum est. Stant tempora, volant tempora : stant præterita, volant futura : et quasi alæ Seraphim, ita faciem Dei, vel pedes volant eo quod in Deo quæ nec principium nec finem habet, omnis ab hæc cognitione principii ejus et finis cursus temporum feriat. (69). Stant ergo præterita vel futura, præsentia volant. Ne quæras principii ejus, vel finis arcana, quæ non sunt. Habes præsentia : sed laudato, non discute.

164. Seraphim indefessis vocibus laudant, et tu discutis ? Quod utique cum faciunt, ostendant nobis non aliquando discutendum, sed semper esse laudandum. Ergo Dominus Sabaoth et Spiritus sanctus est. [*Alias cap. XXIII.*] Nisi forte displicet impiis doctor quem Christus elegit : aut Dominum virtutum negare possunt Spiritum sanctum, qui donat quas voluerit ipse virtutes.

CAPUT XXII.

Ut regni unitas probetur in tribus personis, citatus Isaie locus expenditur : et in iis a quibus vel de Patre vel de Filio vel de Spiritu expositus sit, nullam sensus diversitatem fuisse declaratur. Ad hæc majestate Spiritui inde asserta, quod crucifixus dicatur Dominus majestatis, ejus cum Patre ac Filio tanta æqualitas ostenditur, ut ipsum hinc nunquam dejecturi sint Ariani.

165. Nunc unitatem majestatis et regni licet in Patre, Filioque, et sancto Spiritu cognoscere. Nam plerique dicunt Patrem **699** Deum ab Isaia hoc tempore visum (*Isa.* vi, 1). Paulus Spiritum dixit (*Act.* xxviii, 25), Lucas probavit, Joannes evangelista ad Filium retulit. Sic enim scriptum est de Filio (*Joan.* xii, 36-41) : « Hæc locutus est Jesus, et abiit, et abscondit se ab his. Cum autem tanta signa fecisset coram eis, non credebant in eum, ut sermo Isaie impleteretur, quem dixit : Domine, quis credidit auditui nostro, et brachium Domini cui revelatum est (*Isa.* lxi, 1) ? Propterea non poterant credere, quia iterum dixit Isaias : Excæcavit oculos eorum, et induravit cor eorum, ut non videant oculis, et corde intelligant, et convertantur, et sanabo eos (*Isa.* vi, 9). Hæc dicit Isaias, quando vidit majestatem ejus, et locutus est de eo. »

166. Ipsa verba dixit Joannes dixisse Isaiam, et majestatem ei Filii apparuisse evidentissime revelavit : Paulus autem Spiritum hæc dixisse memoravit. Unde igitur ista diversitas ?

167. Diversitas quidem verborum, non sensuum pluribus ut in textu, nisi quod pro « cognitione » in quibusdam legitur, « cogitatione. » Sensus vero est, in Deo qui æternitate immutabili fruitur, temporum vices locum non habere.

est. Nam licet diversa dixerint, nullus erravit, quia et Patēr videtur in Filio, qui dixit : « Qui me videt, videt et Patrem (*Juan. xiv, 9*). » Et Filius videtur in Spiritu, quia sicut « Nemo dicit Dominum Jesum nisi in Spiritu sancto (*I Cor. xii, 3*). » ita non carnali oculo, sed spiritali gratia Christus videtur. Unde et Scriptura ait : « Surge, qui dormis, et exsurge a mortuis, et illuſcescit tibi Christus (*Ephes. v, 14*). » Et Paulus cum oculos perdidisset, quomodo nisi in Spiritu *ΥΠΕΡ* Christum videbat (*Act. ix, 8*) ? Unde et Dominus ait : « Ad hoc enim tibi visus sum, ut constituerem te ministrum et testem quibus vidisti me, et in quibus visurus es (*Act. xxvi, 16*). » Nam et prophetae Spiritum accipiebant, et Christum videbant.

168. Una igitur visio, una præceptio, una majestas. An negamus etiam Dominum majestatis esse Spiritum sanctum, cum Dominus majestatis sit crucifixus (*I Cor. ii, 8*), qui natus est de Spiritu sancto ex Virgine Maria ? Quia non alter

(70 Omnes edit. et mss. aliquot., « cœlos supra te verti : » commodius reliqui, « cœlos supra te

A Christus, sed unus est : et ante sæcula ex Patre, ut Dei Filius natus et in sæculo, ut homo carnis assumptione generatus.

169. Quid autem dicam, quia sicut Pater et Filius, ita etiam Spiritus immaculatus est et omnipotens (*Sap. vii, 22*), quia Græce παντοδύναμος, παντα (πάντα) Salomon dixit, eo quod omnipotens et speculator sit omnium, sicut lectum esse in libro Sapientiæ supra est demonstratum (cap. 18, num. 135). Ergo et Spiritus in honore est et in majestate.

170. Intuere nunc, ne quid eum forte non deceat : aut si tibi displicet, Ariane, detrahe eum de Patris Filique consortio. Sed si detrahere volueris, cœlos supra te reverti (70) videbis, quia virtus eorum omnis ab Spiritu est (*Paul. xxxii, 6*). Si detrahere volueris, in Deum tibi prius mittenda est manus, quia Deus Spiritus (*Johan. iv, 24*). Sed quomodo detrahes eum qui alta scrutatur Dei (71) (*I Cor. ii, 10*) ?

reverti, » quidam « everti, » id est, illabi et cadere. (71) Nonnulli mss., « qui scrutator est Dei. »

IN LIB. DE INCARNATIONIS DOMINICÆ SACRAMENTO ADMONITIO.

Hæreticorum sollemnis ea consuetudo est, ut quantumvis argumentorum ac veritatis viribus dejecti atque prostrati, nunquam tamen pacate agere, nedum se victos fateri, acquiescant. Ambrosius, qui hoc eorum ingenium pulchre noverat, cum Arianorum errores quinque libris de Fide judicaret abunde esse confutatos, illis in posterum nihil addere constituerat (cap. 7, num. 62). Veruntamen ipsorum dolis atque artibus effectum est, ut quominus eum eis denuo in arenam descenderet, magnis adactus occasionibus, detrectare ac defugere non potuerit.

Induxerunt eum in hanc disputationem Ariani duo (PAULX. in *Vit. Ambr.*), Gratiani Caesaris cubicularii, quibus objectiones, quas contra Dominicam incarnationem ambitiose arroganterque proposuerant, postridie in basilica Portiana coram omni fidelium cœtu se soluturum fuerant pollicitus. Augustinus videbatur illud spatium, quam ut orationi de rebus adeo gravibus præparandæ sufficeret, maxime cum verisimile admodum esset hæreticos magnos numero ad eam, si quid forte minus caute aut cogitate dictum haberet, carpendam et suggillandam advoluturos. Non tamen defuit Ambrosius noster suis promissis ; at eum tempori præstituto non convenisse videret memoratos aulicos, quamvis eosdem animo subdolo moram trahere suspicaretur, ut se dicentem inopinato adventu conturbarent, nihilo secius tamen verba facere statim aggressus est (cap. 1, num. 1).

Verum ut ipsis accedendi facultatem adhuc relinqueret, occasionem ex historia oblata a duobus primis fratribus sacrificii, quæ frequenti Ecclesiæ synaxi perlecta fuerat, nactus (num. 2), quoniam vitio Caini sacrificium infectum esset, paucis aperit (num. 3 *et seq.*). Deinde terribilem hanc sententiam, qua ille ipsomet Dei ore perculsus fuit, ad omnes etiam hæreticos protendi docet (cap. 2, n. 6 *et seq.*), sed imprimis ad eos, quorum seriem in Apollinaristis perperam de humana Christi anima sentientibus desinentem pertexit. Denique auditores suos, ne se unquam ab Ecclesiæ gremio distrahi patiantur, vehementer hortatus (num. 13), Christum æternum esse ac vere Deum adversus Arianos eleganter juxta ac valide probat (cap. 3 *et 4*). Ab his ad Apollinaristas, quorum tamen nomini pareit, convertitur (cap. 5) nec non ejusdam libri auctorem, quem Apollinarium ipsum existimamus, presso quoque nomine, blasphemæ arguit (cap. 6, num. 51). Postea, cap. 6, reliquos eorumdem errores urgere pergens, ubi præmonnit inter ea, quæ Christi divinitati propria sunt, et ea quæ ad ejus pertinent humanitatem, distinguendum esse diligentius (cap. 4, num. 23 *et seq.*), unum e præcipiis eorumdem hominum commentis quo divinitatem Domini et carnem unius esse substantiæ delirabant, invictissimis rationum momentis destruit (cap. 6, num. 49 *et seq.*) : quam in rem illum egregie ac perite admodum epistolæ Athanasii (Editæ inter ejus Opera et apud Epiphan. hæres. 77, ad Epictetum subsidio usum affirmare jure possumus. At nec inferiore ingenii robore alteram illam ipsorum opinionem, quæ rationalem animam Domino

abrogabat, evertit (cap. 7) : quem quidem errorem cum Arianorum etiam fuisse perhibeant (August. *de Hæres.* c. 55, Theodoret. *Hæret. fabul.* lib. iv, cap. 1), quod isthæc fidem imperatoris cubicularii Arianis partibus addicti atque ascripti obiecerant, nullus mirabitur.

Hic finierat sermonem suum beatus præsul ; cum autem librum ex eo concinnaret, placuit difficultatis, quæ post eundem sermonem pronuntiatus sibi fuerat proposita, solutionem ad calcem adicere (cap. 8. *et seq.*) Cum enim Gratiani, qui Ambrosium in Portiana basilica, uti dictum est, verba facientem non audierat, pietati nunquam non insidiarentur hæretici, apud eum magna cum fiducia jactaverunt Patrem qui esset ingentus, cum Filio quem genitum negabat nemo, ejusdem substantiæ esse non posse. In hac objectione tanquam in præcipuo quodam cardine Ariana hæresis vertebatur, quemadmodum ex eorum qui catholicam fidem singulari cum laude propugnaverunt, libris intelligimus. Quapropter eam objectionem Ambrosius ab Augusto ac se relatum tanta soliditate expedivit ut nihil plane relinquatur, quod amplius desideremus. Ad postremum alia quadam difficultate, sed multo leviori, quæ ad Christi omnipotentiam pertinet, exsoluta, liber clauditur (cap. 10, num. 111, *et seq.*).

Cæterum non possumus quin hoc loco prudentiam ac moderationem sancti antistitis valde prædicemus ; is quippe, tametsi luctuosum duorum cubiculariorum, quos memoravimus, exitum, cum sermonem suum redigeret in librum, minus quam quisquam alius ignoraret ; ne tamen ullo modo crederetur commotioni alicui indulgere, nullum ea de re verbum sibi excidere passus est. Clarior exstitit ille casus, quam ut omittatur : sed cum habeatur a Paulino vitæ Ambrosii nostri historico eleganter et accurate descriptus eum ipsius verbis repræsentabimus : « Fuerunt etiam, inquit (In *Vit. S. Ambrosii*), duo cubicularii tunc temporis Gratiani imperatoris de hæresi Arianorum, qui tractandam Episcopo quæstionem proponerent. Ad quem audiendum altero die ad basilicam Portianam omnes se adfuturos promiserant. Erat enim quæstio de Incarnatione Domini. Sed alio die miserandi homines, superbiæ tumore completi, nec memores promissorum, contemnentes Deum in sacerdote ipsius, nec plebis expectantis considerantes injuriam : immemores etiam dictorum Dominicorum, quoniam *qui scandalizaverit unum ex minimis istis, oportet ut mola asinaria collo ejus alligetur, et demergatur in profundum maris* ; conscendentes in rhedam quasi gratia gestandi, civitatem egressi sunt, expectante sacerdote, et plebe in ecclesia constituta. Sed hujus contumaciæ qui finis fuerit, horresco referens. Subito enim præcipitati de rheda, animas emisserunt, atque corpora illorum sepulturæ sunt tradita. Sanctus vero Ambrosius cum ignoraret quid factum esset, nec diutius posset plebem tenere, ascendens pro tribunali, de eadem quæstione, quæ fuerat proposita, sermonem adorsus est dicens : *Debitum, fratres, cura solvendum : sed hesternis meos non invenio creditores* ; et reliqua quæ scripta sunt in libro qui *de Incarnatione Domini* intitulatur. »

Ita Paulinus, cujus etiam ultima verba libri declarant inscriptionem. Hanc ipsam apud alios quoque scriptores, a quibus eadem opella temporibus secutis non sine commendatione allegata est (*Synod. adv. Trah. Iren. collect. Conc. Baluz. et Christ. Lup. et al.*) reperimus : cui præterea nonnulli (Theodor. in *Polymor.*) adjiciunt, *contra Apollinaristas*. Non defuerunt etiam, qui Operis exordio permoti sub titulo *sermoni de Cain et Abel* citatum vellent (Ivo *Decret.* ii part., c. 7 ; *Grat. de Consec.* dist. 2). Sed profecto omnium optima inscriptio est, quam non solum manuscripti plurimi ac probatissimi, nec non veteres editiones præ se ferunt ; verum etiam quam indicat (cap. 7, num. 63) ipsemet Ambrosius, nimirum *de Incarnationis Dominicæ Sacramento*, sive, ut cum auctoribus quibusdam Romani editores maluerunt, *Mysterio*.

Quod vero ad ætatem ejusdem libri, ut nihil certius est quam illum libris *de Fide* posteriorem esse (*ibid.* num. 62), ita non exiguæ difficultatis fuerit, quot annis eundem hi anteverterint, definire. In iis quidem citandis semel hoc in Opere vocem *dudum* adhibet (cap. 8, num. 79, sanctus doctor : sed aliis locis quibus aliquam ipsorum mentionem facit, ejusmodi locutionibus semper utitur, quæ significant illos editos non ita pridem. Verumtamen cum iidem libri *de Fide* non nisi anno, ut ostensum est 379 fuerint absoluti, Paulinus vero hoc ipsum Opus, de quo agitur, superstite adhuc Gratiano Augusto, qui anno 383 vita functus est, conditum tradat ; vox *dudum* ut illud ante annum 382 composilum exstimaremus, vix pateretur : sicut nec Gratiani obitus, ut illud multo post eundem annum rejiceremus.

SANCTI AMBROSII

MEDIOLANENSIS EPISCOPI

DE INCARNATIONIS DOMINICÆ SACRAMENTO

LIBRI UNUS (1).

701-3 CAPUT PRIMUM.

Indicata dicendi occasione, ad sacrificia Cain et Abelis accedit Ambrosius. Tam quid in prioris oblatione Deo displicuerit, explorat. Deinde ubi Abelis holocaustum paucis exposuit, quosnam lata in Caimum feriat sententia, docet.

1. Debitum, fratres (2), cupio solvendum, sed hesternos meos non invenio creditores, nisi forte improviso conventu putaverunt nos esse turbandos: sed nunquam fides vera turbatur.

2. Itaque dum illi forsitan veniunt, ad istos qui propositi sunt, deflectamus agricolas, quorum alter, hoc est Cain, a fructibus terre: alter autem, Abel videlicet, ex primitivis ovium suarum hostiam Domino obtulit (*Gen. iv, 3, 4*). Nihil invenio quod in specie munerum reprehendam, nisi quod et Cain B munera sua displicuisse cognovit, et Dominus dixit: « Si recte offeras, recte autem non divides, peccasti (*Ibid. 7*). »

3. Ubi igitur est crimen? ubi culpa? Non in oblatione muneris, sed in oblationis affectu. Sunt quidam qui recte arbitrantur, quia alius quæ offerret, elegerat: alius quæ viliora habuit offerebat. Sed non est ita inops spiritualium sensus in nobis, ut putemus quia Dominus corporale sacrificium, non spiritale querebat. Et ideo addidit, *quiesce* (*Ibid.*), tolerabilius significans abstinere a muneribus deferendis, quam infideli studio munus offerre. Qui enim nescit dividere, nescit dijudicare: spiritualis autem dijudicat omnia (*I Cor. ii, 13*). Et C ideo Abraham sacrificium quod offerebat, divisit (*Gen. xv, 10*).

4. Scivit etiam Abel dividere, qui ex primitivis ovium obtulit sacrificium (*Gen. iv, 4*), docens non terræ munera placitura Deo, quæ degeneraverant 704 in peccatore, sed ea in quibus divini gratia mysterii refulgeret (4). Prophetavit itaque nos per passionem Domini a culpa esse redimendos, de quo scriptum est: « Ecce agnus Dei, ecce qui tol-

A lit peccatum mundi (*Joan. i, 29*). » Unde et de primitivis obtulit, ut primogenitum designaret. Ostendit ergo verum sacrificium nos futuros, de quibus Propheta ait: « Adverte Domino filios arietum (*Psal. xxviii, 1*), » meritoque Dei iudicio comprobatur (4).

5. Illi autem reprobato dicitur, *quiesce*: quam puto generalem in omnes extra Ecclesiam constitutos latam esse sententiam: multorum enim hic figuram cerno populorum (5); quos divina sententia comprehendit, quorum in illo Cain jam tunc munera refutavit (*Gen. iv, 5*).

CAPUT II.

Post enumerata varia hominum genera, qui fere sub nominis Christiani falso velamine Ecclesiam lacerantes, memoratæ sententiæ obnoxii sunt, admonet quemadmodum nobis declinanda sit eadem sententia.

6. Generalis enim hæc in impio omnes sententia est. Itaque si Judæus offerat, qui filium virginis Mariæ a Patre Deo separat, dicitur ei: « Si recte offeras, non autem recte divides, peccasti: quiesce (*Ibid. 7*). »

7. Si offerat Eunomianus, qui ex impietatis Arianae fonte progrediens, redundantem perfidiæ suæ labitur cerno, generationem Christi, quæ super omnia est, asserens ex philosophiæ traditionibus colligendam: cum utique alia creaturarum sit ratio, alio secretorum potentia divinorum: et ipsi dicitur: « Si recte offeras, non recte autem divides, peccasti: quiesce. »

8. Dicitur hoc Sabelliano, qui Patrem Filiumque confundit. Dicitur hoc Marcionite, qui alium putat Deum novi, alium veteris 705 Testamenti. Dicitur hoc Manichæo et Valentino, qui non putaverunt veritatem carnis humane a Christo esse susceptam. Paulus quoque Samosatensis et Basilides (6) in eandem sententiæ sorte numerantur.

vero ex uno codice Viet. duobus Collb. et uno Sorb. restituiimus.

(5) Mss. aliquot, « futurum cerno turbam populorum. »

(6) Paulus Samosat. Christum, ut a nobis observatum lib. v *de Fide*, cap. 8, num. 105, peram hominem fuisse blasphemabat, tametsi non iret inficias Verbum in eo divinum habitasse. Basilides vero carnem Christo attribuebat tantummodo phantasmam, ejus loco Simonem Cyrenæum, cap. tus ne delusis Judæorum oculis, cruci affixum deli-

(1) Scriptus an. circ. 382.

(2) Ita vet. edit. et plures mss., nisi quod « fratres, » in multis non habetur; edit. Rom. et alii aliquot mss., « fratres curo: » ceteri, « fratres credo, » etc.

(3) Mss. aliquot, « divina gratia mysteriis refulgeret. »

(4) Omnes edit. ac mss. longe plurimi: « Meritoque Dei iudicio comprobatur, quam sententiam, » etc. alii autem nonnulli, « Meritoque hoc dei comprobatur, quam sententiam, » etc. Locum

9. Similiter quoque ejusdem sententiæ auctoritate damnantur, qui divinitatem sancti Spiritus negaverunt (7). Alii enim quidam vel Arianorum Judæi, vel Ariani sunt Judæorum; quia sicut illi Filium a Patre, ita et isti Spiritum a Deo Patre et Filio Dei separant.

10. Novato quoque et Donato et omnibus qui scindere corpus Ecclesiæ gestierunt, viritum dicitur: « Si recte offeras, recte autem non dividas, peccasti. » Ecclesiæ enim sacrificium est, quod offertur Deo, ut quam Paulus dixit: « Obsecro autem vos, fratres, per misericordiam Dei exhibere corpora vestra hostiam vivam, sanctam, Deo placentem (Rom. xii, 1). » Male ergo sacrificium diviserunt, Ecclesiæ membra lacerando.

11. Illis quoque percellit ista sententia, qui animam rationabilem ab incarnationis Dominicæ (8) segregant sacramento, naturam hominis ab homine separare cupientes. Et isti fortasse recte offerunt Trinitati: sed rationem nesciunt naturæ humanæ divinæque distinguere; Dei enim simplex natura est, homo ex anima rationabili constat et corpore. Si alterum tollas, totam naturam hominis sustulisti.

12. Adversus omnes igitur hæreses ita sententia est, quæ fraterno nomine, non fraterne Ecclesiam

rabat quemadmodum auctor est Irenæus lib. i, *adv. Hæreses*, cap. 23; Epiphanius, hæresi 24, num. 3. et post eos alii. Unde Theodoretus, dial. 2, pag. 52, eosdem Basilidem et Samosatenum in duobus hæreticorum ordinibus, qui adversa fronte inter se pugnent, enumerat. Quæ igitur causa potuit esse Ambrosio, ut inter se conjungeret tam dissidentes? Verum fortasse non propter opinionum, sed propter *sententiæ*, id est, condemnationis similitudinem copulati sunt. Possumus tamen inter utriusque dogmata illud affinitatis deprehendere, quod ex eorum mente Verbum aut Deus passus mortuusve dici nequaquam poterat; cum alter in Christo veram carnem non agnosceret, alter in eo hypostaticam negaret unionem, aut etiam duas personas induceret. Sed cum hoc ultimum litteris quibusdam Dionysii Alex. nitatur, quæ sunt caducæ suspectæque auctoritatis, illud tanquam certum et exploratum non proponimus. Qua de re adisis Garnerium dissert. 1 de Hær. et libris Nestorii, Alexandrum Sæc. iii, p. 1.

(7) Pneumatomachos intellige, et eos contra quos editi sunt superiores libri *de Spiritu sancto*.

(8) Designat sectatores Apollinarii Laodicensis, qui, ut Hieronymus in Chron. ad ann. 379 prodidit, « jactatione ingenii quosdam errores pertinaciter asseverans, hæresim sui nominis suscitavit. » Ejus autem ex erroribus præcipuus hic erat, quod Verbum non animam cum carne simul assumpsisse, at ipsum carni animæ vicem præstittisse contendebat, quemadmodum cognoscere est ex Gregorio Nazianz. epist. ad Cledon. Augustino *de Hæres.* cap. 55, Leontio Bizan. Act. iv, Vincentio Lyrin. Common. 1, cap. 17, Socrate lib. ii *Hist. Eccles.* cap. 46, Vales edit. aliisque pluribus. Qui tamen auctores etiam indicant istum hæresiarcham postmodum animam Christo concessisse, sed mente seu ratione destitutam, id est, sensitivam tantum animæ partem; unde Suidas non illepide in voce « Apollinaris: Hic carnem, inquit, anima vituli præditam assumpsisse dicebat Dominum, mentem vero nostram non admi-

A persequuntur. Siquidem sub optione (9) nominis Christiani et quodam nuncupativa fidei germanitate parricidalibus gladiis nos (10) cupiunt vulnerare; quia conversio nostra ad eos est (11), et dominantur nobis in sæculo peccatores. Peccator enim dominatur in sæculo, justus in Dei regno.

13. Caveamus igitur ne qui nos a cubiculo regis æterni (12), et a secreto matris Ecclesiæ separare conetur, ad quod illa anima in canticis canticorum Verbum Dei se introduxisse significat (*Cant.* iii, 4). 706 Caveamus ne a sinu Patris, et quodam utero paterno, arcaneque naturæ substantiam unigeniti Filii separemus, verbisque hinc quibus veritas susceptæ incarnationis astruitur, divinæ generationi præjudicia inferre meditemur; ne et nostrum alieni dicatur: « Si recte offeras, recte autem non dividas, peccasti, quiesce; » hoc est: Si nesciamus quæ propria sunt divinitatis æternæ incarnationisque distinguere; si creatorem cum suis operibus conferamus; si auctorem temporum dicamus cœpisse post tempora. Neque enim potest fieri ut per quem sunt omnia, sit unus ex omnibus.

CAPUT III.

His qui Joannistestimonium de Verbi æternitate non

Csisse. » Alias præterea idem commentus est circa incarnationem pravas opiniones, de quibus infra cap. 6. Id ergo unum hic adjungemus ipsum de Trinitate quoque haud catholico sensu statuisset. Nam Gregorius Nazian. epist. 1, *ad Cledon.*, ab eo Trinitatem ex magno, majori et maximo compositam tingi diserte docet, in quo eum Theodoretus lib. iv *Hæret. fabul.* cap. 8 sæculus reperit. Basilii insuper epist. 59 eundem insinuat, quod personas Trinitatis inter se confunderet: quod etiam legimus apud Theodoretum loco citato. Sed præterquamquod idem Basilii epist. 293 accusationem hanc forte ab ejus adversariis profectam insinuat, eum defendunt Vincentius Lirin et Leontius Bysan. cit. locis. Quibus addi potest Epiphanius hæresi 77, ubi Vitalis Apollinaristæ disputationem adversus Paulinum referens, huic Sabellianum dogma ab eo objectum narrat, quod sane nunquam fecisset, si ipse Sabelli opinionibus fuisset addictus. Sed ipsemet Ambrosius satis indicat Apollinaristas errorum circa Trinitatem sibi non omnino esse suspectos, quando subnectit, « et isti fortasse recte offerunt Trinitati. » Quibus quidem verbis a se non Arianos, qui et ipsi animam humanam a Christo assumptam inficiabantur, sed Apollinaristas designari, satis exprimit.

D (9) Rom. edit. et pauci mss., « sub opinione. » vel edit. cum aliis frequentiss., « sub optione. » Non incommode: idem enim est ac sub electione adoptionemque nominis Christiani, quod illi sibi falso et adulterino titulo imponunt.

(10) Mss. non pauci, « parricidalibus odiis nos, » etc.

(11) Vet. edit. cum paucis mss., « conversio nostra a Deo est: » Rom. cum reliquis magis apposite, « ad eos est; » alluditur quippe ad illud Gen. cap. iii, vers. 16, secundum LXX, καὶ πρὸς τὸν ἀνδρα σου ἡ ἀποστρεψή σου, καὶ αὐτὸς σου καταβήσεται,

(12) Non invenuste alludit ad cubiculum regum, propter illos scilicet imperatoris cultularios, quos huic scriptioni causam præbuisse in Admonitione declaravimus.

reciperent, increpitis : nec non *le-talo erat in A*
evangelista, *bonum expendit : quo non solum*
Verbi aeternitatem divinitatemque signat, trahit,
sed etiam ex his eodem in Patre attributa de-
monstrari : Corporalia in Verbo nihil cogitatu-
dum ; et quoniam corpus materiam tantum expendens,
sufficere nobis de vero Joannis auctoritatem, qui
quomodo Verbum videt, explicat.

14. Nolo nobis credatur, Scriptura receditur.
Non ego dico a me quia in principio erat Verbum
(*Joan. i, 1*), sed audio : non ego audio, sed lego ;
quod omnes legimus, sed non omnes intelligimus.
Et cum legitur, *audimus omnes, et non habuit*
omnes : Incessatum est enim cor quorundam, et
aures eorum graviter audierunt (*1 Cor. xxviii, 27*) ;
aures scilicet interioris affectus. Non enim *ecce*
peccat, quæ suum servat officium, et recipit audi-
tum, sed animus puri auditus (13) *prævus interpret,*
qui recusat audire quæ dicuntur, et intelligere quæ
leguntur. Quid aures tanquam cera et plumbo
clauditis, et tamen Dominica benedicta et officia
naturæ non potestis excludere ? Auditis inviti, au-
ditis fastidientes : auditis, ne quod non audieritis,
excusare possitis.

707 15. Auditis ergo cum legitur : In prin-
cipio erat Verbum (*Joan. i, 1*). Quis hoc dicit ?
Joannes utique ille piscator : sed non quasi piscator
hoc dicit, sed quasi homini piscator affectus ; qui
jam non pisces caperet, sed homines vivificaret
(*Luc. v, 10*). Non suum est, quod dicit : sed ejus
qui vivificandi ei tribuit potestatem. Piscator enim
ipsis, quos ante capiebat, piscibus taciturnior erat ;
et circa divina mysteria magis mutus, qui vocis
sue nesciebat auctorem : sed vivificatus a Christo
vocem audivit in Joanne, Verbum agnovit in
Christo.

16. Et ideo plenus Spiritu sancto, qui sciret
principium non temporis esse, sed supra tempore,
reliquit secula, et ascendens spiritu super omne
principium, ait : In principio erat Verbum, hoc
est, remaneat cælum ; nondum enim erat, quando
« in principio erat Verbum. » Nam etsi cælum
habet principium, Deus non habet. Deique « in
principio fecit Deus cælum et terram » (*Gen. i, 1*).
Aliud est, « fecit : » aliud est, « erat. » Quod fit,
incipit : quod erat, principium non accipit, sed
prævenit. Remaneant etiam tempora, quia post
cælum tempora. Remaneant etiam angeli et archan-
geli (14). Et si principium eorum non invenit, erat
tamen quando non erant. Non erant enim, qui
aliquando cæperunt. Si ergo principium eorum
invenire non possum, quos certum est habere
principium, quomodo possum Verbi invenire prin-

cipium, a quo omne principium non solum creatu-
rum, sed etiam cogitationum nostrarum omnium
prævenitur ?

17. Aperte itaque sempiternam divinitatem ejus
exeres arat : vel tamen ne quis a Patre divideret
Verbi aeternitatem, ut eandem crederemus Verbi
essent quæ Patris est, bonus ille piscator adjunxit :
« Et Verbum erat apud Deum » (*Joan. i, 1*). Hoc
quod dixerat, ne audiamus : « Erat Verbum, »
quomodo erat Pater : quoniam cum Patre erat, et
in Patre erat, et apud Patrem erat semper. Neque
quomodo de Patre legimus, « erat ; » ita et de
Verbo legimus, « erat. »

18. Quod discernis intellectum, qui non discernis
audium ? Verbi esse apud Patrem est : Patris esse
enim Verbo est ; legimus enim quia « Verbum
erat apud Deum. » Itaque si secundum tuam opi-
nionem aliquando non erat, ergo secundum tuam
opinionem et is in principio non erat, apud quem
erat Verbum. Per Verbum enim audio, per Verbum
intelligo quia Deus erat. Nam si sempiternum
Verbum esse credidero, quod credo ; non possum
de Patris aeternitate dubitare, ejus æternus est
Filius. Si temporalem generationem ejus existimo,
incipit communiter habere nobiscum ; ut videat-
ur Pater esse cepisse : sed si de Patre non ambi-
gis, quia incipere esse Dei non est ; de Patre non
ambigis, quia Dei est sempiternam habere perfec-
tionem : de forte usu sermonis laboreris humani,
708 dum Verbum dicis et Filium, ideo addidit :
« Deus erat Verbum » (*Ibid.*). »

19. Habet utique quod Pater, quia Deus erat.
Quomodo huius negas aeternitatem, cui unum cum
Patre Dei nomen est ? Non te sonus capiat, simili-
tudine sermonis ; aliud Verbum est, quod tem-
pora habet, quod syllabis colligitur litterisque com-
ponitur : non tale Verbum Filius, quia non talis
est Pater Verbi.

20. Cavendum ergo ne et ibi (15) questionem
vocis corporalis videamur ingerere. Incorporeus
est Deus ; vocem utique incorporeus corporalem
non habet. Si vox corporalis non est in Patre, nec
Filius Verbum est corporale. Si corpus in Patre
non est, nec tempus in Patre est. Si tempus in
Patre non est, utique nec in Verbo est. Quod si nul-
lum principium temporis in Verbo, nec numerus utique,
709 gradus Verbi est. Qui si numerus in Verbo,
ergo multa verba. Si multa verba, multi et filii.
Sed unum Verbum est, quod et gradum excludit
et numerum ; unum secundum naturam.

21. Ne quærite ejusmodi naturam. Nescio (16)
multo melius hoc, quam scio. Hoc solum bene scio,

nescio, « ne et ibi, » hoc est, in Joannis loco.
Barneverus pro « videamur ingerere, » quod est in
enunciato et de pluribus mss., habent alii non-
nulli, « *proferunt infirmos.* »

22. Modò aliquot, « Querit ite ejusmodi natu-
ram. Nescio, nescio, » etc. Reliqui et omnes e lit.
inter se consentiunt, nisi quod hæc cum paucis mss.
hujusmodi « præferunt, ubi in aliis pluribus

(13) Quidam mss., « sed animus duri auditus. »

(14) De tempore quo angeli creati fuere, Augustinus, lib. xi *De Civit. Dei*, corp. 9 et 32, nec non lib. xii, c. 15, fuisse de putat, sed tamen non nisi dubitanter magistri ex exemplum imitatus, debent.

(15) Gill. et Rom. edd. cum uno aut altero mss., « ne et illi : » Amerb. et Eras. cum aliis multis plu-
ribus, « ne tibi : » melius alii mss., licet exiguæ

quod nescio, quæ scire non possum. Quod vidi-
mus, inquit, et quod audivimus (*I. Joann. i, 1-3*), «
Joannes dicit: hoc solum bene scire se dixit,
quod audivit et quod vidit, qui in Christi pectore
recumbebat. Ergo illi satis est audisse, mihi non est
satis.

22. Sed quod ille audivit, hoc mihi dixit: et quod
audivit in Christo, hoc nec ego possum negare verum
esse de Christo. Ergo quod audivit, audivi: et
quod vidit, vidi (17); ille enim vidit, quod vidit;
non utique divinitatem, quæ secundum naturam
suam videri non potest. Sed quia secundum natu-
ram suam videri non poterat, suscepit quod erat
præter naturam divinitatis; ut secundum naturam
corporis videretur. Denique et Spiritus sanctus in
specie visus est, sicut columba (*Luc. iii, 22*); quia
videri divinitas in suæ claritatis veritate non po-
terat.

CAPUT IV.

*Non sufficere si credamus in Christo veram car-
nem, nisi a divinitate omnem cum ea confusio-
nem, aliamve infirmitatem secludamus: neque si
eundem utriusque fœderis Deum dicamus, nisi
coæternum ipsimet Verbum profiteamur: nec
demum, si ante Virginem agnoscamus illum cœ-
pisse, nisi omni principio antiquiorem prædice-
mus. Commendatur Petri confessio: et cur ille,
loquentibus aliis, tacerit, quamve pulchre idem
postea responderit, exponitur.*

23. Noli igitur et tu secundum naturam interpre-
tari quod præter divinitatis naturam est. Nam etsi
credas a Christo veram 709 carnem esse suscep-
tam, et offeras transfigurandum corpus altaribus (18),
non distinguas tamen naturam divinitatis et corpo-
ris, et tibi dicitur: « Si recte offeras, non recte
autem dividas, peccasti (*Gen. iv, 7*). » Divide quod

legitur, « ejusmodi; » eorundem vero mss. qui-
dam etiam geminant verbum « nescio; » quidam
omittunt, « multo melius hoc, quam scio. »

(17) Omnes edit. et mss. non pauci, « hocine
ego possum.... quod audivit, audivi: et quod vidit,
vidi; » Rom. edit., « quod audivit, audio: et
quod vidit, video; » cæteri mss. qui et potiores, ut
nos in textu. Et rursus infra ubi omnes edit. et
pars non minima mss., « naturam suam eum videre
non poterat, » nonnulli mss., « non poterant: »
cæteri etiam magno numero, et majori auctoritate,
« videri non poterat. »

(18) Eodem plane sensu dictum vidimus lib. iv
de Fide, cap. 10: « Sacramenta sumimus, quæ per
sacræ orationis, mysterium in carnem transfigu-
rantur et sanguinem: » quæ verba ibidem a sacra-
mentariorum strophis ipsamet a legitimo et natu-
rali sensu detorquentium propugnâvimus. Verum
hic ipse locus peculiarem meretur animi attentionem.
Primo enim nemo est ex antiquis auctoribus a
quibus citatus reperitur, Theodoro scilicet, Ivone
ac Petro Lombardo, qui eum simplici significatione
et κατὰ λέξιν non acceperint. De posterioribus
duobus non reluciaturos existimamus adversarios:
at prioris verba, quibus Ambrosiana Græce reddit,
consideranda. Sunt autem hujusmodi, καὶ γὰρ
πιστεύουσιν ὡς ἀληθὲς εἶναι τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ,
καὶ προσκομίσας τῷ θυσιαστηρίῳ πρὸς μεταποίησιν,
etc. Quibus verbis figurativam tantum signari mu-
tationem quis sibi persuadeat? aut potius quis non

meum, divide quod suum Verbi est. Ego quod erat
illius, non habebam: et ille quod meum est, non
habebat. Suscepit quod meum est, ut impertiret
quod suum est: suscepit non ut confunderet, sed
ut repleret. Si credas susceptionem, affingas con-
fusionem; Manichæus esse desisti, nec tamen
Ecclesiæ illius esse cœpisti.

24. Si credas susceptionem corporis, adjungas
divinitati compassionem: portionem utique perfidi-
æ, non perfidiam declinasti; credis enim quod
tibi prodesse præsumis: non credis quod Deo di-
gnum est.

25. Rursus si credas quia idem Deus et novi et
veteris Testamenti est, tempora autem Verbo ejus
et momenta præmittas: tolerabilior Valentinus est,
qui non sæcula ante Deum, sed deos putat esse,
quod sæcula sunt; minoris enim sacrilegii est co-
pulari divinitati sæcula, quam præferri (19).

26. Si credas iterum quia Christus principium
non sumpsit ex Virgine, sed tamen aliquod ante
Christum æstimes esse principium: in tempore
distanti, de impietate contentio est (20); Virginis
enim supparem negasti esse, non temporis. Ego
autem et supparem Virginis secundum susceptio-
nem corporis non negabo, et creatorem temporis
confitebor. Quid enim proficis, si dicas quia Chri-
stus hæc an illa sit creatura? Creatura mutatur, non
divinitas adoratur (21).

27. Noluit se sic Christus agnosci, nec his tan-
tum, quæ supra hominem sunt, meritis æstimari.
C Denique cum interrogasset: « Quem me dicunt esse
homines (*Matth. xvi, 13*)? » cum alii dicerent Eliam,
alii Jeremiam, aut unum ex prophetis; nullius
sententiam prædicavit: cum Petrus dixisset: « Tu

illuc manifestum agnoscat fidei Græcorum de veritate
eucharistica testimonium? Deinde cum in priori
membro voces, « veram carnem esse susceptam, »
ponantur in sua naturali significatione, in poste-
riori membro vocem « corpus » non in diversa
accipiendam series ipsa per se admonet. Sed effi-
caciora sunt adhuc verba sequentia, « non distin-
guas tamen naturam divinitatis et corporis » ubi
vero corpori veram divinitatem opponi vel meri-
diana luce clarius est. Postremo sensus, quem Am-
brosio affingunt adversarii, perquam absurdus est.
Idem enim est, si scripsisset sanctus antistes:
Nequaquam satis est, si credatis Christum in cruce
affixum pependisse; nec si credatis figuram ejus
æneum serpentem exstitisse; nisi etiam credatis
Christum in eo expirasse, non autem ejus divini-
tatem. Quod ratiocinium ineptissimum esse nemo
non videt: verum e contrario pulcherrima gradatio
conferretur, si Ambrosiana verba a suo naturali si-
gnificatu non avertantur.

(19) De hac Valentini absurditate, præter Epiph.
Hæres, 31 et August. de Hæres. cap. 11, vide Iren.
l. i, adv. Hæres.; Tertul. adv. Valent., etc.

(20) Rom. edit., *consensio est*: aperto quidem
sensu, sed ab omni auctoritate destituito.

(21) Omnes edit. nec pauci mss., *divinitas ado-
ratur*: reliqui mss. « non divinitas adoratur. »
Melius, cum hic sensus sit, dum Christum unam
dicis creaturam esse, non aliam; creaturam qui-
dem mutas, ejus autem divinitatem non adoras.

es Christus Filius Dei vivi (*II. I. 16*) ; * hunc so-
lum non immerito laudavit.

28. Ergo Joannes dicit, Petrus dicit, Christus probavit, et tu non probas, Ariane? Nec Joanni et Petro putas esse credendum, quos vel solos pro testimonio gloriæ suæ Dominus noster Jesus Christus ad omnium fidem credidit abundare? Dumque quasi ad testimonium veteris et novi Testamenti Moyses cum Eha asciscitur, cum Joanne Petrus frequenter adhibetur (*Matth. xvi. 1, 3*).

29. Petrus dicit, *Tu es* (*Matth. xvi. 16*) ; non dicit : *Tu esse coepisti*. 710 Petrus dicit : *Tu es Filius Dei* ; * non dicit : *Tu es creatura*. Dixit hoc Joannes. Si adhuc non credidisti, quia non intellexisti mysterium supra sapientiam recumbentis (*Joan. xiii. 23*), repetivit Petrus. Commendavit utrumque Christus, alterum judicio, alterum mysterio ; id enim addidit, ut legeres quod in Christi pectore recumbebat, et intelligeres quod ejus caput, in quo principale omnium sensuum est, arcano quodam sapientiæ replebatur. Sed si non putas intelligendum esse mysterium, saltem noli impugnare judicium. Laudatur Petrus, quia Dei Filium credidit, quem videbat ; quia se ab imperitiæ plebis rudibus adhuc opinionibus separabat. Denique cum interrogasset Dominus, quid homines de Filio hominis æstimarent, cum diceretur vulgi sententia. Petrus tacebat.

30. Taces ergo, Simon, et respondentibus aliis, (*Matth. xvi. 14*) ; adhuc taces cum ipse sis primus, qui etiam non interrogatus interrogas : nec times, ne reprehendaris a Domino, quia non respondes interroganti? Ideo, inquit, non respondeo, quia non interrogor meam, sed alienam sententiam ; legi enim : * *Ut non loquatur os meum opera hominum* (*Psal. xvi. 4*) : * opus autem est perfidorum perfidias prædicare. Ergo taceo adhuc, quia non tam id quod sentio interrogor : non proferam latus, quod animus non probavit. Erit tempus quando respondeam. Interrogabor et ipse quid sentiam, tunc demum respondebo quod meum est ; meum est enim fidem loqui, pietatem asserere, gratiam prædicare.

31. Non igitur quasi pigrior sensu, voce tardior tacet, nec quasi fastidiosus differt vocis obsequium : sed quasi cautus periculum vulgaris opinionis evitat (22), qui periculum non evitabat salutis. Denique in posterioribus habes quia exsilivit e navi, ut occurreret Domino (*Matth. xiv. 29*), non gloriæ cupidus, sed obedientiæ præmaturus.

32. Hic ergo qui ante reticebat, ut doceret nos quod impiorum nec verbum debeamus iterare : hic, inquam, ubi auditur : * *Vos autem quid me dicitis* (*Matth. xvi. 13*)? * statim loci non immemor sui, primatum egit : primatum confessionis utique, non honoris ; primatum fidei, non ordinis. Hoc est di-

cere : Nunc nemo me vincat, nunc meæ partes sunt ; debeo compensare quod tacei, debet processisse quod siliui. Lingua mea non habet spinas : sine impedimento fides debet exire. Dum alii cœnum, alienæ fœet, prolatae tamen impietatis evacuant, qui aut Eliam, aut Jeremiam, 711 aut unum ex prophetis Christum esse dixerunt (*Ibid.*) ; habuit enim ista vox cœnum, habuit ista vox spinas : dum alii, inquam, hoc lavant cœnum (23), dum in aliis emolantur hæc spinæ, vox nostra Filium Dei Christum resultat. Mihi purus est sermo, cui nullos spinas expressa reliquit impietas.

33. Hic est ergo Petrus qui respondit pro cæteris apostolis, imo præ cæteris (*Ibid. 16*) ; et ideo fundamentum dicitur, quia novit non solum proprium, sed etiam commune servare. Huic astipulatus est (24) Christus, revelavit Pater. Nam qui veram generationem loquitur Patris, a Patre assumpsit, non sumpsit ex carne.

CAPUT V.

Filius hunc Ecclesie fundamentum esse ac valere adversus omnes hæreses, quia in Christo divina simul et humana generatio creditur. Duas illas generationes invicem sibi non officere : sed quæ ad utramque pertinent, salva etiam in passione ac sepultura mansisse. Non ergo infirmitates corporis divinitati attribuentes, cum hæc a loco et tempore abs data sit : et nihil nisi secundum carnem pati potuerit Verbum divinum.

34. Fides ergo est Ecclesiæ fundamentum : non enim de carne Petri, sed de fide dictum est, quia portæ mortis ei non prævalebunt (*Ibid. 18*) : sed confessio vicit infernum. Et hæc confessio non unam hæresim exclusit ; nam cum Ecclesia multis tanquam bona navis fluctibus sæpe tundatur, adversus omnes hæreses debet valere Ecclesiæ fundamentum.

35. Dies me citius defecerit, quam nomina hæreticorum diversarumque sectarum ; adversus omnes tamen generalis ista est fides, quia Christus est Dei Filius, et sempiternus ex Patre, et natus ex Maria Virgine. Quem quasi gigantem sanctus David propheta describit, eo quod biformis geminæque nature unus sit consors divinitatis et corporis : qui * tanquam sponsus, procedens de thalamo suo, exultavit tanquam gigas ad currendam viam (*Psal. xvm. 6*). * Sponsus animæ secundum Verbum : gigas terræ, quia usus nostri officia percurrrens, cum Deus semper esset æternus, incarnationis sacramenta suscepit, non divisus, sed unus, quia utrumque unus, et unus in utroque, hoc est, vel divinitate vel corpore : non enim alter ex Patre, alter ex Virgine, sed idem aliter ex Patre, aliter ex Virgine.

36. Generatio generationi non præjudicat, nec caro divinitati ; quia nec pignus Patri, nec voluntas passioni, nec passio voluntati. Idem enim patieba-

Etiam cœnum : * Gill. et Rom., * in hoc lavant cœnum, * sed archus in mss. pluribus in omittitur.

(24) Nonnulli mss., * Huic affabulatus est. *

(22) Mss. aliquot, * cautus periculum. Vulgares opiniones evitat. * Infra vero edit. Rom. sola, * in superioribus habes.

(23) Amerb. et Eras. et mss. nonnulli, * in hoc

tur, et non patiebatur : moriebatur, et non moriebatur (15) : sepeliebatur, et non sepeliebatur : resurgebat, et non resurgebat ; quia corpus proprium suscitabat : quia quod cecidit, hoc resurgit : quod non cecidit, non resurgit. Resurgebat igitur secundum carnem, quæ mortui resurrexit : non resurgebat secundum Verbum, quod non resolutum fuerat in terram, sed apud Deum semper manebat.

37. Ergo et moriebatur secundum nostræ susceptionem 712 naturæ, et non moriebatur secundum æternæ substantiam vitæ : et patiebatur secundum corporis susceptionem ; ut suscepti corporis veritas crederetur : et non patiebatur secundum Verbi impassibilem divinitatem, quod totius exors doloris est. Denique idem dicebat : « Deus, Deus meus, respice in me : quare me dereliquisti (*Psal.* xxi, 2) ? » quia secundum carnem relictus est, qui secundum divinitatem nec deseri potuit, nec relinqui.

38. Idem etiam dicit : « Longe a salute mea verba delictorum meorum (*Ibid.*), » hoc est non capiatur, qui audit : « Quare me dereliquisti ? » sed intelligat quod secundum carnem ista dicantur, quæ longe a plenitudine divinitatis aliena sunt. Aliena sunt enim a Deo verba dilectorum, quia aliena sunt et delicta verborum : sed quoniam delicta aliena suscepi, etiam delictorum alienorum verba suscepi ; ut derelictum me a Patre Deo esse dicam, qui apud Deum semper sum.

39. Erat igitur immortalis in morte, impassibilis in passione. Etenim quasi Deum non cepit mortis ærunna, et eundem quasi hominem inferna viderunt. Denique « emisit spiritum (*Matth.* xxvii, 50), » et tamen quasi arbiter exuendi suscipiendique corporis, emisit spiritum, non amisit. Pendebat in cruce, et omnia commovebat. Tremebat in ligno quem totus tremebat hic mundus. Erat iter supplicia, excipiebat vulnera (26), et regnum cœleste donabat. Peccatum omnium factus, peccata generis abluebat humani. Postremo mortuus est, et secundo et tertio exsultans atque ovens dico, mortuus est ; ut illius mors vita fieret mortuorum.

40. Sed nec sepulcrum quidem ejus miraculo caret. Nam cum esset unctus a Joseph, et in ejus monumento sepultus (*Luc.* xxiii, 53), novo opere quodam ipse defunctus defunctorum sepulcra reserabat : et corpus quidem ejus jacebat in tumulo ; ipse autem inter mortuos liber, remissionem in inferno positus, soluta mortis lege, donabat. Erat ergo caro ejus in monumento, sed virtus ejus operabatur e cœlo. Ostendebatur omnibus per corporis veritatem, quia non caro erat Verbum, sed caro erat Verbi. Caro quidem gustavit mortem, sed impassibilis Dei virtus : et si exuit corpus, nullum tamen de corpore Deo Jamnum.

41. Cur divinitati attributis ærunna corporis, et infirmum doloris humani et divinæ connectis naturæ ? « Nonne anima, inquit, mea turbata est (*Joan.* xii, 27). » Anima turbata est, non sapientia ; immutabilis enim manebat sapientia, etsi circumdaretur anictu carnis. Nam in illa servi forma erat veri luminis plenitudo : et cum se exinavit, lumen erat. Denique dicebat : « Ambulate dum lumen habetis (*Joan.* xii, 35). » Et quando in morte fuit, in umbra non erat. Denique etiam in inferno positus vitæ lumen fundebat æternæ. Radiabat etiam illic lux vera sapientiæ, illuminabat infernum, sed inferno non claudabatur. Quis enim locus est sapientiæ ? Denique dicit justus : « Sapientia autem unde inventa est ? Quis autem locus est disciplinæ ? Nescit homo viam ejus, nec inventa est inter homines » (*Job.* xxviii, 12, 13).

713 42. Ergo nec in tempore, nec in loco Sapientia est, unde et tempus esse significat (27). Sed quomodo in tempore, quæ in principio erat ? quomodo in loco, quæ apud Deum erat ? Unigenitus Filius si quæritur, in sinu Patris evangelico spiritu reperitur. Nunquid sinum Patris locum putatis ? Et quæritis quomodo nata sit, cum dicat propheticus vir : « Nescit homo viam ejus ? » Et secundum homines ortum ejus æstimatis, cum Job dicat quod inter homines non sit inventa ? Et mortem tribuitis Sapientiæ, de qua « abyssus dicit : Non est in me ; et mare dicit : Non est mecum (*Ibid.* 14) ? » Non dicit cœlum, Non est in me, sed « abyssus dicit, Non est in me. » Non enim abysso, sed Patri dixit : « In manus tuas commendo spiritum meum (*Luc.* xxiii, 46). » Ipsa anima etsi fuit in abysso, jam non est ; quia scriptum est : « Quoniam non relinques animam meam in inferno, nec dabis sanctum tuum videre corruptionem (*Psal.* xv, 10). »

43. Mare ergo dicit : « Non est mecum, » hoc est, vita nostra dicit fluctibus sæculi inquieta. Non est enim inter homines caro ejus, quia secundum carnem jam non novimus Christum (*II Cor.* v, 16). Terra dicit : « Non est mecum, » quia resurrexit. Denique angelus ait : « Quid quæritis viventem cum mortuis (*Luc.* xxiv, 5) ? » Et bene mare dixit : « Non est mecum ; » quia super mare erat. Denique in mari et corporeis vestigiis ambulabat, quando et subjecto mari super mare Petrum ambulare præcipit (*Matth.* xiv, 29) ; qui licet titubaverit, titubavit tamen non per imbecillitatem jubentis, sed per infirmitatem obedientis.

44. Ergo splendori gloriæ non permisceas nostræ atramentum naturæ, non luci nebulam humanæ carnis offundas. Rursus passionem prædicans, si nequaquam id quod est passibile recognoscas, pietatem Domini refellisti, salutem tuam negasti. Unde

(25) Athanasius epistola ad Epictetum quæ reperitur inter ejus Opera, et apud Epiphanium hæres. 77, καὶ τὸ παράδοξον, ὅτι αὐτὸς ἦν ὁ πάσχων καὶ μὴ πάσχων, etc. locum ipsum adi et cum hoc Ambrisiano compare.

(26) Mss. non pauci, *expiabat vulnera*.

(27) Ita vet. edit. ac plures mss. Rom. vero et alii per interrogationem, « unde tempus significat ? » Minime male.

a mentes eos æstimare debemus, qui audientes dicentem Dei Filium; « Qui me credis (Joan. xvii, 23)? » secundam naturam divinitatis subjectam injuriæ putaverunt. Dixit enim: « Qui me credis? » sed eadem divina natura non credat. Dixit: « Dorsum meum dedi in flagella, et maxillas meas in Palmas: vulvum autem meum non converti (28) a confusione sputorum. (Isa. l, 6). » Dorsum dixit et maxillas et vulvum, hoc est, huius corporis portiones. Quod enim caro Verbi paliebatur vel nonens in carne, Dei Verbum paliebatur in carne, sicut scriptum est: « Christo in carne passio (I Petr. iv, 1); » in se utique pro corporis assumptione retere-
bat; ut quæ nostra sunt, in se ipse susceperet, et suis circumvestiret humana.

45. Recte igitur secundam naturam et caro passa est, nec ea corporis passione Verbi natura mutata est (29); in veritate enim nostra est resurrectio, et ideo in veritate Christi passio prædicatur.

714 CAPUT VI.

Perstringuntur hi omnes hæretici qui Christum vel in phantasmate passum, vel duas in se personas complexum dicunt, non secus ac qui vel a Dei Filio Verbum distinguunt, vel a carne non distinguunt divinitatem, vel hanc tanquam imperfectam injuriis corporis subiciunt. Cui autem horum omnium auctores sint ii qui divinitatem carnemque Domini unius naturæ esse fingebant, eos Nicæni concilii auctoritatem falso venditare ostendit Ambrosius, Christum in Scripturis tantum secundum humanitatem passum narrari patetfaciens. Addit carnem ab eo propterea susceptam, ut quod peccaverat, in se redimeret; cum Deo et peccato nihil queat esse commune. Postremo quam absurda sint, quæ ex adversariorum opinione sequantur, aperit.

46. Neque enim, quod quidam dicunt, in phantasmate passus est, quia nec in phantasmate super mare ambulavit, quod discipuli in Evangelio opinati esse produntur (Matth. xiv, 26). Sed excusantur, quia: « Nondum erat Spiritus datus, nondum enim Jesus fuerat honorificatus (Joan. vii, 39); » Nobis jam Spiritus datus est, qui assertor est veritatis. Et discipuli quidem aliquando erraverunt, ne nos postea errare possemus. Ergo illorum error nobis proficit. Quasi homines errarunt, quasi discipuli crediderunt.

47. Et hos igitur qui in phantasmate venisse Jesum prædicant, et illos condemnare debemus, qui adversa erroris linea non unum eundemque Filium Dei dicunt: sed alium esse qui ex Deo Patre natus sit, alium qui sit generatus ex Virgine; cum evangelista dicat quia « Verbum caro factum est (Joan. i, 14); » ut unum Dominum Jesum, non duos crederes.

(28) Omnes edit. ac pauci mss., non averti; reliqui, non converti, supple. in aliam partem.

(29) Mss. aliquot, « natura immutata est; » absurdo sensu, nisi immutata illic ponatur pro mutata. Cæterum quæ hoc et toto seq. capite disputantur, tantam habent affinitatem cum Athanasii epistola

48. Nonnulli etiam aliud Dei Verbum, aliud Dei Filium crediderunt. Non ipsum, qui in principio erat Verbum apud Deum Patrem, in sua propria venisse evangelista testetur (Ibid. 14). Sunt autem qui tanquam ad unum prophetarum, ita ad Christum factum esse Verbum arbitrati sunt, non ipsum esse Dei Verbum. Sed de nullo prophetarum dictum est quia « Verbum caro factum est. » Nullus prophetarum obscuri peccata mundi. De nullo alio dictum est: « Hic est Filius meus dilectus in quo complacui (Matth. iii, 17). » De nullo prophetarum legimus quod sit Dominus majestatis, quod de Christo Apostolus dixit, quia Judæi Dominum majestatis crucifixerunt (I Cor. ii, 8).

49. Sed dum hos redarguimus, emergunt alii qui carnem Domini et divinitatem dicant unius esse naturæ. Quæ tantum sacrilegium inferna vomuerunt? Jam tolerabiliores sunt Ariani, quorum per isto perfidia robur adolescit; ut majore contentione asserant Patrem, et Filium, et Spiritum sanctum unius non esse substantiæ; quia isti divinitatem Domini et carnem substantiæ unius dicere tentaverunt. Deinde cum isti dicant quia Verbum in carnem, capillos, sanguinem et ossa conversum est, et a natura 715 propria mutatum est; datur illis locus ut infirmitatem carnis ad infirmitatem divinitatis, quadam facta divine naturæ mutatione, detorqueant.

50. Sunt etiam qui in tantum impietatis prodierint, ut putent quia divinitas Domini circumcisa est, et imperfecta de perfecta facta est; et in liguo non caro, sed illa operatrix omnium substantia divina in carnis specie coagulata pendebat. Quis autem non horrescat? Quis audiat quia non ex Maria Virgine, sed ex divina substantia passibilem sibi carnem fecerit Dei Verbum? Quod asserendo eo prolabantur, ut non ex tempore corpus Domini esse susceptum, sed coæternum Dei Verbo semper fuisse contendant.

51. Horum omnium auctores sunt, qui divinitatem et carnem Domini unius naturæ fuisse dixerunt. Legi enim quod non crederem, nisi ipse legissem: legi, inquam, in cujusdam libris sic positum, et organum (30), et eum a quo movebatur organum, unius in Christo fuisse naturæ. Quod ideo posui, ut ex scriptis nomen deprehendatur auctoris; et advertant, quamvis exquisitissimis argumentis, et phaleratis sermonibus non posse vim veritatis obduci.

52. Et hic mihi frequenter Nicæni concilii tractatum se tenere commemorat. Sed in illo tractatu patres nostri non carnem, sed Dei Verbum unius substantiæ cum Patre esse dixerunt; et Verbum

supra laudata, vix ut alia major queat cogitari,

(30) Leontius Byzant. lib. adv. Fraudem Apollin. cum hæc ipse verba tanquam ex Oratione disputat, ipsummet Apollinaris referat, quem auctorem Ambrosius indicet, palam facit.

quidem ex paterna processisse substantia, carnem autem ex virgine esse confessi sunt. Quomodo igitur Nicæni concili nomen obtenditur et nova induentur, quæ nunquam nostri sensero majore; cum utique Scripturæ dicant quia Christus secundum carnem passus est (*I Petr. iv, 1*), non secundum divinitatem: Scripturæ dicunt quia Virgo in utero accipiet, et pariet Filium (*Isa. vii, 14*)? Accepit enim virtutem, et peperit Filium, quem ex se ipsa suscepit (31).

53. Denique hoc etiam Gabriel proprio sermone declarat dicens: « Et quod nascetur ex te sanctum, vocabitur Dei Filius (*Luc. i, 35*). » Ex te, inquit, ut secundum hominem quod ex ipsa nasceretur, adverteres; ex se enim generavit Maria, ut quod generaretur ex ipsa, in eo salva generationis Dominicæ (32) prerogativa, corporis esset vera natura. Sed et Paulus dicit se prædestinatum esse in Evangelium Dei: « Quod ante, inquit, promiserat per prophetas de Filio suo, qui factus est ei ex semine David secundum carnem (*Rom. i, 2, 3*). » Et ad Galatas: « Postquam autem venit plenitudo temporis, misit Deus Filium suum factum ex muliere (*Galat. iv, 4*). » Et ad Timotheum dixit: « Memor esto Jesum Christum resurrexisse a mortuis ex semine David (*II Tim. ii, 8*). »

54. Ergo ex nobis accepit, quod proprium offerret pro nobis, ut nos redimeret ex nostro: et quod nostrum non erat, ex suo nobis divina sua largitate conferret. Secundum naturam igitur 716 se obtulit nostram, ut ultra nostram operaretur naturam. De nostro sacrificium, de suo præmium est: multaue in eodem et secundum naturam invenies, et ultra naturam. Secundum conditionem etenim corporis in utero fuit, natus est, lactatus est, in præsepio est collocatus, sed supra conditionem Virgo concepit, Virgo generavit: ut crederes quia Deus erat, qui novabat naturam; et homo erat, qui secundum naturam nascebatur ex homine.

55. Neque enim, ut quidam interpretati sunt natura ipsa Verbi mutata est, quæ immutabilis semper est, sicut ipse dixit: « Videte, videte me, quia ego sum, et non sum mutatus (*Malach. iii, 6*). » Sed etiam Paulus dixit: « Quia Jesus Christus heri et hodie, ipse est in sæcula (*Hebr. xiii, 8*) » hoc est, qui non secundum naturam mutatus est carnis, sed immutabilis etiam in ipsa mutabili conditionis humanæ qualitate permansit.

(31) Omnes edit. ac pauci mss., « quem et ipsa suscepit; » alii paulo plures, « quem ex ipsa suscepit, » non male, si voces *ex ipsa* referas ad *virtutem*; plurimi tamen exhibent, *ex se ipsa*, id est, ex propria substantia, cui sensui consequentia patrocinantur.

(32) Mss. nonnulli, « salva incarnationis Dominicæ, » etc., haud satis recte, cum generationis æternæ prerogativa designetur.

(33) Idem mss., *in incarnationis*; nec magis commode.

(34) Vet. edit., « si caro omnis et in Christo; » Rom., « si caro et in Christo omni, » etc.; mss.

A 56. Didicistis igitur quia sacrificium de nostro obtulit. Nam quæ erat causa incarnationis, nisi ut caro quæ perierat per se redimeretur? Quod peccaverat igitur, hoc redemptum est. Non est ergo immolata divinitas Verbi, quia non peccaverat divinitas Verbi: et ideo non est Verbi natura in carnis conversa naturam (33); quia immunis peccati divinitas pro peccato, quod non fecerat, se non debebat offerre. Hoc enim in se obtulit Christus, quod induit: et induit, quod ante non habuit. Non igitur divinitatis suæ divinitatem induit, in quo erat plenitudo divinitatis æternæ: sed carnem assumpsit, ut spoliū carnis exueret, atque in semetipso? et manubias diaboli crucifigeret, et trophæa virtutis erigeret.

B 57. Ergo si caro omnium et in Christo (34) subjacuit injuriæ, quomodo unius illam cum divinitate dicitis esse substantiæ? Si enim unius est substantiæ Verbum et caro, quæ de terra habet naturam, cur unius substantiæ asseratur Verbum atque anima, quam perfectam naturæ suscepit humanæ? Unius autem substantiæ est Verbum cum Deo secundum paternam professionem, et ipsius Domini assertionem, qui ait: « Ego et Pater unum sumus (*Joan. x, 30*). » Unius ergo substantiæ Pater cum terreno corpore prædicatur. Et adhuc indignamini in Arianis, quia hi dicunt Filium Dei creaturam esse; cum ipsi dicatis Patrem unius cum creaturis esse substantiæ?

C 58. Quid autem aliud agitis ista dicendo, nisi ut aut limum Adæ, terramque nostram divinæ substantiæ comparetis, aut certe divinitatem in terrenæ corruptelæ injuriam transferatis. Dicendo enim quod Verbum caro et ossa factum est, in terram utique dicitis esse conversum; quoniam caro et ossa de terris sunt.

59. Sic scriptum est, inquiunt, quia « Verbum caro factum est (*Joan. i, 14*). » Scriptum est, non nego: sed considera quid sequatur; sequitur enim: « Et habitavit 717 in nobis, hoc est, » illud Verbum quod carnem suscepit, hoc habitavit in nobis, hoc est, in carne habitavit humana; et ideo Emmanuel dictus est, hoc est, nobiscum Deus (*Matth. i, 23*). Hoc ergo « Verbum caro factum est, » pro eo quod est, homo factus est. Sicut etiam in Joel dixit, « Effundam de Spiritu meo super omnem carnem (*Joel ii, 28*); » non enim super

autem magno consensu, « si caro omnium, etc.; » optimo sensu; indicatur siquidem carnem Christi et nostram omnium ejusdem esse substantiæ ac naturæ, proindeque alteram iisdem injuriis, quibus afflicta altera, subjacere.

(35) Hanc objectionem ab Apollinaristis magnifice admodum ostentatam fuisse non solum ex eo colligere licet, quod illam accurate confutat Ambrosius, verum etiam quod ab Athanasio in sua ad Epictetum epistola non inferiore studio refellitur; quanquam in hoc rationem non nihil diversam uterque sit seculus.

irrationabilem carnem, sed in homines futura A promittitur gratiæ spiritualis effusio.

60. Quod si secundum litteram vos tenetis, ut putetis ex eo quod scriptum est, quod « Verbum caro factum est, » Verbum Dei incarnem esse conversum; numquid negatis scriptum esse de Domino, quia peccatum non fecit, sed peccatum factus est (*II Cor. v, 21*)? Ergo in peccatum conversus est Dominus. Non ita; sed quia peccata nostra suscepit, peccatum dictus est. Nam et maledictum dictus est Dominus (*Galat. iii, 13*)? non quia in maledictum conversus est Dominus, sed quia nostrum suscepit ipse maledictum: « Maledictus enim, » inquit, « qui pendet in ligno (*Deut. xxi, 23*). » Miraris ergo quia scriptum est: « Verbum caro factum est, » cum caro assumpta sit a Dei Verbo; quando de peccato quod non habuit, scriptum est quia peccatum factus est, hoc est, non natura operationeque peccati, utpote in similitudinem carnis peccati factus; sed ut peccatum nos nostrum in sua carne crucifigeret, susceptionem pro nobis infirmitatum obnoxii jam corporis peccati carnalis assumpsit.

61. Desinant ergo dicere naturam Verbi in corporis naturam esse mutatam; ne pari interpretatione videatur natura Verbi, in contagium mutata peccati. Aliud est enim quod assumpsit, et aliud quod assumptum est. Virtus venit in Virginem, sicut et angelus ad eam dixit quia « virtus Altissimi obumbrabit te (*Luc. i, 35*). » Sed natum est corpus ex Virgine; et ideo cœlestis quidem descensus, sed humana conceptio est. Non ergo eadem carnis potuit esse, divinitatisque natura.

CAPUT. VII.

Quod libris superioribus hunc addiderit, excusat. deinde ubi rationes eorum, qui animam a Christo negabant esse susceptam, ineptas demonstravit. eandem animæ susceptionem Scripturæ astruit testimoniis; tum exposito cur animam a Domino non prætermisam oportuerit, eosdem vano timore agitari ostendit. Quomodo metuere aut proficere dicatur Christus; neque tamen periculum sit, ne dividatur, vel tetras videatur induci: quod ultimum in eos ipsos retorquetur.

62. Possem latius persequi, sed vereor ne hæc ipsa aliquibus aut superflua aut prolixa videantur. Fortassis enim dicat aliquis: Nonne de Patris et Filii divinitate quinque illis, quod scripsisti, libris concludurum te esse promiseras? Sed quid faciam cum quotidie novas seminent quæstiones? Non præterit sponsio, sed astringit objectio. Nam quemadmodum potest finis esse responsi, si modus nullus objecti sit?

63. Et tamen de Patris et Filii divinitate consummaturam responsionem in superioribus me spondederam: hoc autem libro de incarnationis 718 Dominicæ sacramento plenior, sicut debuit, facta

digestio est. Nam cum illud quod ait Dominus: « Tristis est anima mea usque ad mortem (*Matth. xxvi, 38*); » et infra: « Pater meus, si possibile est, transfer a me calicem hunc; sed tamen non sicut ego volo, sed sicut tu vis (*Ibid. 39*); » non ad Spiritus sancti compassionem, sed ad rationabilis assumptionem animæ et naturæ humanæ refertur affectum, consequens est ut per assertionem Domini sacramenti et plenitudinem naturæ humanæ fuisse astruamus in Christo, et ab infirmitatis prejudicio Spiritum sanctum separemus. Non est enim obnoxius infirmitati, qui non est obnoxius passioni.

64. Quæro igitur qua ratione animam putent quidam a Domino Jesu non esse susceptam (36); an quia metus est ne sensu Christus laberetur humano? Dicunt quippe quia concupiscentia carnis legi mentis repugnet (*Rom. vii, 23*). Sed qui hoc ait, tantum abest ut Christum putaverit lege carnis in peccati vincula fuisse deducendum; ut ipse in aestu positus fragilitatis humanæ, per Christum sibi subveniri posse crediderit dicens: « Infelix ego homo? quis me liberabit de corpore mortis hujus? Gratia Dei per Jesum Christum Dominum nostrum (*Ibid. 24, 25*). » Qui ergo alios a carnis lubrico vindicabat, numquid formidare poterat, ne etiam ipse dominatu quodam carnis istius vinceretur?

65. Sed carnis istius, sicut volunt, formidabat illecebras. Ergo et carnis susceptionem declinare debuerat; ne ad lubricum traheretur erroris. Sed quomodo lubricum poterat timere peccati, qui peccatum remissurus advenerat? Et ideo cum suscepit carnem hominis, consequens est ut perfectionem incarnationis plenitudinemque suscepit; nihil enim in Christo imperfectum. Suscepit itaque carnem, ut resuscitaret; assumpti animam, sed animam perfectam, rationabilem, humanam assumpsit, atque suscepit.

66. Nam quis potest negare quod suscepit animam, cum ipse dicat: « Animam meam pono pro ovibus meis (*Joan. x, 15*)? » Et iterum: « Propterea me Pater diligit, quia ego pono animam meam, ut iterum sumam illam (*Ibid. 17*). » Non per parabolam hoc dicitur, nec per functionaria significatione, in qua aliud dicitur, et aliud intelligitur, sicut illud: « Neomenias et sabbata vestra odit anima mea (*Isa. ii, 13*); » licet etiam illud ad Christi animam possit referri, quæ ideo posita est, ut aboleret Judaicæ superstitionis errorem, et unius sacrificii institueret veritatem.

67. Sed de hoc dubitent prophætico, evangelicum hoc refutare non possunt de animæ proprietate dictum; cum de morte Domini et resurrectione sit dictum; denique addit: « Nemo tollit eam a me, sed ego pono eam a me ipso. Potestatem habeo ponendi animam meam, et potestatem habeo iterum

(36) Arius in ea sententia fuisse litteris prodiderunt August. *de hæres. cap. 55*, Theodoretus lib. iv *Pæret Fabul. cap. 1*, et alii.

sumendi eam (*Joan.* x, 18). « Eandem igitur perit, A quam suscepit. Suscepit deo; non enim Verbum ipsum Dei vivum in sua carne ad nostram vicem vicem factum est: sed sicut carnem nostram perfectam naturæ humane assumptione suscepit. Assumpsit, 719 inquam, animam, ut incarnationis suo benediceret sacramento; suscepit affectum mentis, ut emendaret.

68. Quid autem opus fuit carnem suscipere sine anima; cum utique insensibilis caro, et irrationalis anima nec peccato sit obnoxia, nec digna premio? Illud ergo pro nobis suscepit, quod in nobis amplius periclitabatur. Quid autem mihi prodest, si totum me non redemit? Sed totum me redemit, qui ait: « Mihi indignamini, qui totum hominem sanum ferri in sabbato (*Joan.* vii, 23)? » Totum me redemit, quia in virum perfectum fidelis non ex parte, sed totus resurgit.

69. Designant ergo isti misericordes timere, ne Christus carnem suam, vel animam perfectam sensumque hominis non potuerit gubernare, qui etiam illum asinae pullum, quem ante nemo sederat (*Luc.* xix, 30), gubernavit. « Qui plantavit auem, non audiet (*Psal.* xciii, 9)? » Qui alios regebat, se regere ipse non poterat? Qui peccata donabat, peccatum ipse faciebat? Desinant nimium solliciti isti tanquam paedagogi Christi, vereri ne etiam in ipso concupiscentia carnis legem mentis oppresserit, quæ non oppressit in Paulo, sed tantummodo repugnavit (*Rom.* vii, 23). Athleta Christi victorias mentis numerat suæ, hi trepidant ne caro titubaverit in Domino, quæ vicit in servulo?

70. Non vult pro se timere nos Christus, non

(37). Mss. aliquot, « mihi caro. Ergo lapsum; » duo, « Deus lapsum.... timere potuit. »

(38) Hæc Ambrosii doctrina de Christi in Sapientia profectu tam incommoda visa est Petro Lombardo, ut eam ab aliorum Patrum atque adeo ab Ecclesiæ sensu alienam esse pronuntiet; nisi tamen accipiat de profectu externo, et secundum aliorum hominum opinionem: « Quia ita se habebat, » inquit, « et gerebat, ac si agnitionis expers esset. » Verum isthæc responsio non injuria christi aliisque theologis non satisfacit; quippe quæ eausam adjudicaret adversariis. Quid enim illis expeditius, quam ut speciem illam profectus tantummodo externam divinitati qua in Christo animæ vicem supplere dicebant ascriberent? Petavius lib. xi de *Incarn.* cap. 3, non eandem hæc de Patrum omnium scribit esse sententiam; cum alii profectum hominis in Christo admitterent, alii negarent. De sancto autem nostro ita loquitur; « Ambrosius vero re ipsa Christum profecisse, et incrementum cepisse ut ætatis, ita et sapientiæ, gratiæque præcipuæ magis quam cæteri omnes affirmare videtur. » Hæc ille, in ejus suæ opinionis confirmationem citat sequentis num. verba, « Quomodo proficiebat, » etc. Verum tamen quominus magno viro hic assentiamur, prohibet ipsemet Ambrosius. Etenim cum lib. v de *Fide*, cap. 18, num. 221, retulisset non paucos esse, qui Dominum quidem secundum divinitatem omnia cognovisse, at secundum humanitatem vere ignorasse, nonnulla profitebantur; sequenti num. sibi non probari hanc opinionem non dissimulat. Nec tamen propterea eos ullo modo habet pro hæreticis, quin imo catholicos fuisse haud immerito ex ipsis verbis, quibus

vult pro se timere nos Dominum. Denique dicit: « Eia deus meus, nolite me flere, vos ipsas flete (*Luc.* 22, 28). » Et ille dicit. Nolite mali timere, vos leete. An non auditis dicentem David: « Dominus illuminatio mea et salus mea, quem timebo? Dominus defensor vite mee, a quo trepidabo (*Psal.* c. vi, 1)? » et alibi: « Non timebo quid faciat mihi homo (*Psal.* xvi, 6); » et alibi: « Non timebo quid faciat mihi caro (*Psal.* lvi, 5). »

71. Docet ergo: Ego lapsum (37) naturæ humanæ timere potui, quem homo ipse non timuit: Deus igitur ante carnem, Deus in carne, perfectionem naturæ assumpsi humanæ: suscepit sensum hominis, sed non sum sensu carnis inflatus. Sensu hominis animam meam dixi esse turbatam: sensu hominis et urivi: sensu hominis rogavi, qui rogantes exaudire consuevi: sensu hominis profeci (38) sicut scriptum est: « Et Jesus proficiebat ætate et sapientia et gratia apud Deum et homines (39) (*Luc.* ii, 52).

72. Quomodo proficiebat Sapientia Dei? Doccat te ordo verborum. Profectus est ætatis, 720 et profectus, sapientiæ sed humanæ est. Ideo ætatem ante præmisit, ut secundum hominem crederes dictum, ætas enim non divinitatis, sed corporis est. Ergo si proficiebat ætate hominis, proficiebat sapientia hominis: sapientia autem sensu proficit, quia a sensu sapientia. Jesus autem proficiebat ætate et sapientia. Quis sensus proficiebat? Si humanus, ergo et ipse susceptus est: si divinus, ergo mutabilis per profectum. Quod enim proficit utique mutatur in melius: se quod divinum est, non mutatur: quod ergo mutatur, non utique divinum. Sensus

utilitur, colligimus. Unde facile pateremur nos persuaderi sanctum doctorem, cum videret eandem opinionem, quæ et multorum et catholicorum erat, retellendis Apollinaristarum commentis commodam esse, in ea lic argumentari, non in propria: quod et nonnunquam ipsi usu venire a nobis jam non semel observatum est. Cæterum nihilominus verisimile nobis videtur, quidquid hoc loco disputandum de Christi profectu, accomodandum attribuendumque tertiæ illi scientiæ, quam in eo præter beatam atque infusam sub nomine acquisitæ sive experimentalis admittunt theologi. Hanc esse aiunt qua sanctus noster dicit sensu humano Christum profecisse, nimirum per notiam rerum a sensibus acceptam: non quod eam notitiam ignorantiam præcederet, sed quoniam quæ antea sciret, id novo cognoscendi modo, id est, experiendo per ætatis accessum disceret. Quale aliquid in Adamo factum agnoscit August. lib. vii, de *Gen. ad litt.* cap. 8. Sed ne mentem cum Ambrosii tum aliorum quorundam Patrum ea in re liquido perspectam habeamus, hoc in causa est, nempe quod ad asserendam Christo Domino humanam animam videbant sufficere, si profectum aliquem, qualiscunque demum is esset, et Scriptura in ipso demonstrarent, proindeque non multum de inquirenda ejusmodi profectus natura satagebant. Nec difficulter illud advertas apud Epiphanium Hæres. 77, n. 26. Theodoretum lib. v *Hæret. fabul.* cap. 13, atque alios.

39) Pauci mss., « apud Deum et apud homines. Profectus ætatis. et profectus sapientiæ, sed humanæ est. Quomodo proficiebat sapientia Dei, doceat te ordo verborum. Ideo autem, » etc.

igitur proficiebat humanus ; sensum ergo suscepit humanum.

73. Et ut sciamus quia secundum hominem loquebatur, præmisit supra dicens : « Puer autem crescebat et confortabatur et implebatur sapientia ; et gratia Dei erat cum illo (*Ibid.* 40). » Et puer, nostræ nomemætatis est : nec confortari virtus poterat Dei, nec crescere Deus, nec altitudo sapientiæ Dei, nec plenitudo divinitatis impleri. Quæ igitur implebatur, erat non Dei, sed nostra sapientia. Nam quomodo implebatur, qui ut omnia impleret descendit (40) (*Ephes.* iv, 10) ?

74. Per quem autem sensum Isaias dixit, patrem puer nesciebat aut matrem ? Scriptum est enim : « Priusquam sciat puer patrem aut matrem, accipiet virtutem Damasci et spolia Samariæ (*Isa.* vii, 4). » Sapientiam enim Dei futuram et occulta non fallunt : expers autem agnitionis infantia, per humanam utique imprudentiam, quod adhuc non didicit, ignorat.

75. Sed verendum est, inquis, ne si duos principales sensus aut geminam sapientiam Christo tribuimus, Christum dividamus. Numquid eum et divinitatem ejus adoramus et carnem, Christum dividimus ? Numquid eum in eo imaginem Dei, crucemque veneramus, dividimus eum ? Apostolus certe, qui de eo dixit : « Quoniam etsi crucifixus est ex infirmitate nostra, vivit tamen ex virtute Dei (*II Cor.* xiii, 4) ; » ipse dixit quia non divisus est Christus. Numquid etiam cum dicimus quia animam rationabilem et intellectus nostri suscepit capacem, dividimus eum (*I Cor.* i, 13) ?

76. Non enim ipse Deus Verbum pro anima rationabili et intellectus capaci in carne sua fuit, sed animam rationabilem et intellectus capacem, et ipsam humanam, et ejusdem substantiæ, ejus nostræ sunt animæ et carnem nostræ 721 similem, ejusdemque ejus caro est nostra substantiæ, suscipiens Deus Verbum, perfectus etiam homo fuit, sine ulla tamen labe peccati ; quia peccatum ipse non fecit, sed pro nobis peccatum factus est ; ut nos essemus justitia Dei in ipso (*II Cor.* v, 21). Caro ergo ipsius et anima ejusdem ejus anime nostra caroque substantiæ est (11).

77. Nec timeo ne tetrada videar inducere (42), nos enim vere solam, qui hoc asserimus, colimus Trinitatem. Non enim Christum divido, cum carnis ejus divinitatisque distinguo substantiam ; sed unum Christum cum Patre et Spiritu Dei prædico, et illos magis qui carnem Christi unius cum divinitate ejus dicunt esse substantiæ, tetrada inducere demonstrabo. Non enim quod ejusdem substantiæ est, unus, sed unum est, nam utique Filium ejusdem

A cum Patre substantiæ confitentes in tractatu concilii Nicæni, non unam personam, sed unam divinitatem in Patre et Filio crediderunt.

78. Ergo cum dicunt ejusdem carnem, ejus et Filius Dei erat, fuisse substantiæ, ipsi quod nobis objiciunt ineptiis vanæ assertionis incurrunt ut dividant Christum. Itaque quantum incrementum, quod adoremus, inducunt, cum sola increta sit divinitas Trinitatis.

CAPUT VIII

Contra catholicam hanc sententiam, Filium qui generatus est, Patri qui genuerit, æqualem esse, opponentibus adversariis genitum eum ingenuito ejusdem naturæ esse non posse : respondetur voces genitum atque ingenuitum quæ in Scripturis non leguntur, ab iis hic induci, cum illas naturam et substantiam ideo repudient, quod eas in iisdem Scripturis negent exstare. Tum etiam in Deo naturam ne substantiam esse ex sacris codicibus evincitur.

79. Concluseram librum : sed religionis fuit ne præterveeti videremur (43), quod solvere nequiremus. Nam cum dudum audierint quidam, dicentibus nobis, Filium Dei, qui generatus sit, Patri qui generavit, inæqualem esse non posse, quanvis ille generatus sit, iste generaverit, quia generatio non potestatis est, sed naturæ : adversus illam quidem questionem vocem sibi arbitrantur oclusam : sed tergiversatione damnabili in eodem loco vestigium vertunt ; ut putent mutationem fieri quæstionis, mutatione sermonis, dicentes : Quomodo possunt ingenuit et genitus esse unius naturæ atque substantiæ ?

80. Ergo ut respondeam, clementissime Imperator, per te mihi propositæ quæstioni ; primum omnium ingenuitum in Scripturis divinis nusquam inveni : non legi, non audiui. Cujus igitur mutabilitatis sunt homines istiusmodi, ut nos dicant ea usurpare, quæ non sunt scripta ; cum ea quæ sunt scripta, dicamus ; et ipsi objiciant quod scriptum non sit ? Nonne ipsi sibi adversantur, et auctoritatem calumnie suæ derogant ?

722 81. Dicunt etenim non esse scriptum Dei esse substantiam atque naturam ; cum utique Filium Dei Patris esse splendorem gloriæ, et characterem substantiæ ejus Scriptura testetur (*Hebr.* i, 3), et multos alios de divina dixisse substantia in alio libro plenissime ostenderimus (lib. iii de Fide, cap. 4).

82. Naturam quoque divinam quis abnuat ; cum Petrus apostolus in epistola sua scripserit, id operatum Domini misericordiam per passionem crucis, ut nos, inquit (*II Petr.* i, 4), faceret divinæ consortes naturæ ? Sed etiam ubi Paulus scripsit : « Sed tunc quidem ignorantes Deum, his qui natura

ristis testatur Athanasius epist. ad Epict. jam sæpius laudata.

(43) Mss. aliquot, « ne præterveeti divideremus : » reliquorum autem nonnulli ac edit. Amerb. atque Eras., « ne prætergredi videamus : » plures ac potiores et cum his edit. Gill. et Rom. ut in contextu,

(40) Duo mss., « impletet, ascendit : » absono et contrario sensu.

(41) Quidam mss., « in ipso. Ergo carnem dicunt ejusdem, ejus anima nostra caroque substantiæ fuisse. »

(42) Hoc quoque objectum fuisse ab Apollina-PATROL. XVI,

V non sunt dii, servistis (*Galat.* iv, 8). » Ita enim et in Græcis codicibus invenimus, quorum potior auctoritas est.

85. Quid igitur agunt, qui negant naturam esse divinam, nisi ut jam non solum Filio calumnientur, sed etiam Patri? Si enim negatur natura Deus esse, ergo per gratiam est, ut homines: aut certe falso creditur, ut daemones, quorum simulacra Dei appellatione donantur. Sed Apostolicam auctoritatem sequamur, ut dicamus in simulacris naturam non esse divinam. Si ergo in simulacris non est (*I Cor.* x, 19), non est in daemoniis: superest ut in Deo divina sit natura atque substantia.

84. Docuimus igitur apostolica auctoritate recte de Deo Patre dici quod natura sit Deus; accipiant nunc quod eadem Dei Patris sit natura quæ Filii est, eadem sit et Spiritus sancti; ne forte itidem dicant naturam quidem legimus esse divinam, naturæ autem divinæ non legimus unitatem. Sed cum ipse Filius dixerit: « Ergo et Pater unum sumus (*Joan.* x, 30); » unitatem divinitatis probavit. Cum dixerit: « Omnia quæ Pater habet mea sunt (*Joan.* xvi, 15); » et infra: « Pater, omnia mea tua sunt, et tua mea (*Joan.* xvii, 10); » asseruit unitatem. Cum dixit: « Pater qui in me manet, ipse et opera quæ ego facio, ipse facit (44) (*Joan.* xiv, 10); » unitatem evidentissime declaravit.

85. Deinde Petrus unam naturam ostendit esse divinam: « Ut nos, inquit, faceret divinæ consortes naturæ (*II Petr.* i, 4). Potuit enim sic dicere, si aliter æstimasset; potuit, inquam, sic dicere: Ut nos faceret divinarum consortes naturarum, maxime cum per Filium in naturæ divinæ consortium transeamus. Numquid potest donare quod non habet? Ergo non est dubium quia de eo, quod habet, donat; et ideo habet naturam divinam, qui consortia divinæ donat naturæ.

85. Apostolus quoque Paulus dicendo: « Qui natura non sunt dii (*Galat.* iv, 8), » ostendit unam veri Dei esse naturam. Namque et ipse potuit dicere: Qui naturis non sunt dii, si sciret pluralitatem divinæ esse naturæ, ut alia esset in Patre, alia in Filio, alia in Spiritu sancto. Dicendo ergo: « Natura non sunt dii, » unitatem naturæ expressit divinæ.

87. Quid est autem natura Deum esse, nisi verum Deum esse? sicut ad Thessalonicenses dixit: « Quomodo conversi estis ad Deum a simulacris servire Deo vivo et vero (*I Thess.* i, 9)? » Illi enim dii esse simulantur, natura autem Deus vivus et verus est. 723 Nam et in ipso usu nostro est adoptivus Filius, et verus Filius. Adoptivum Fi-

lium non dicimus Filium esse natura, sed eum dicimus natura esse, qui verus est Filius.

88. Ergo et naturam et substantiam esse divinam probavimus lectione; unitatem quoque, non pluralitatem divinæ esse naturæ apostolica auctoritas demonstravit.

CAPUT IX.

Dum ingenitum Patrem, quod in Scriptura non legerunt hæretici, sibi concedi volunt, eos contentionis studium patefacere. Fatendum tamen id scriptum esse, sed apud Arium, cui opponitur Apostolus. Retorquetur eorum objectio contra ipsos et vox ingenitus etiam creaturæ communis asseritur. Mox explicato adversariorum ratiocinio, reponit Ambrosius vocibus geniti atque ingenti non naturam significari, sed qualitatem. Adductis exemplis hoc fuscè probat, sed in eo præsertim longior est, ut ex diversis initis eandem substantiam exoriri posse palam faciat.

89. Nunc illi asserant ubi ingenitum Patrem legerint. Sed si dialectico more concedi sibi id postulant, ut quod lectum non sit pro lecto usurpent, produnt se contentionis studio differri (45), non cognitionem quærere veritatis. Namque in ipsa dialectica si non concedatur, quod concedi sibi postulant, quo aditum contentionis invenire desiderant, principium invenire nequeunt disputandi. Et hoc ibi, ubi contentio est magis de disputationis argutiis, quam de examine veritatis. Hæc est enim dialecticorum gloria, si videantur expugnare verbis et refellere veritatem: et contra definitio fidei est, ut veritas, non verba pendantur. Denique verba philosophorum excludit simplex veritas piscatorum.

C 90. Quæ igitur ista assertio est, ubi si non donavero eis verbum ingenti, assertionis principium invenire non possunt? Ubi ergo legerint, demonstrent.

91. Excideras animo: nunc redeo in memoriam. Lectum est, inquiunt; nam Arius dixit ingenitum Patrem, et genitum et creatum Filium. En quo auctore contra apostolica scripta contendant (46): contendant tamen, si modo se Arianos discipulos esse fateantur. Nam quomodo negant magistrum, cujus inventum sequuntur?

92. Sed si illi hoc dicunt, quod Arius: justius ego debeo (47) dicere, quod Apostolus dixit. Patrem enim dixit (*Ephes.* iii, 14), non ingenitum nominavit; Filium dixit, et genitum Filium dixit. Quod legi, non nego; imo libenter usurpo: quod non legi, usurpare non debeo. Sed tamen, quod in dialectica non faceremus, usurpent; si non et forte dicant quia genitum non legimus Patrem sicut Filium, ideo ingenitum æstimare debemus.

(54) Rom. edit. sola, « ipse facit opera. » Et, mandatum dedit mihi Pater, sic facio. »

(45) Mss. non pauci, « studio defendere; » alii non pauciores, « studio deferre; » haud male, si modo deferre accipiant pro « cedere vel obsequi » aliquot alii et edit. Rom., « studia offerre. » Planus quidem sensus: at cum legatur in mss. longe plurimis, et antiq. edit. « studio differre, » vitium

emendavimus e cod. Remig., reponentes, « studio differri, hoc est, affectu distrahi, jactari et agitari. »

(46) Mss. aliquot, « Filium. Quo auctore contra apostolica scripta contendunt. »

(57) Tres mss., « hoc dicunt, quod Arius justius senserit: ego debeo. » Id autem hic obiter adjiciemus, Ambrosium quæ de vocabulo *ingenitus* disputat, imitatum videri ex Basilli orat 2 *contr. Arianos*,

93. Intelligitur hoc, ergo non legitur. Sed si intelligitur, nec Spiritum sanctum genitum legi: 724 ergo et Spiritus, quia genitus non est, ingenuus ulique secundum vestram sententiam nominandus est. Si igitur ingenuum dicitis et genitum non posse unius esse substantiæ; superest ut de Patre et Spiritu sancto, quia nec Patrem genitum legimus, nec Spiritum sanctum, unitatem divinitæ naturæ et substantiæ non negetis. Si enim in eo est vis omnis vestræ disputationis, quod ingenuus et genitus non possunt esse unius naturæ: ergo qui non est genitus, cum eo qui non sit genitus, unius naturæ atque substantiæ est. Et si ideo putatis Patrem (18) majorem esse, quia genitus non est; numquid et Spiritus sanctus major est Filio?

94. Multa possunt et innumera exempla suppeteré, ut de eo quod genitum non sit, dicatur ingenuum. Nam et mundum plerique ingenuum esse dixerunt (49), et materiam rerum omnium, quam Græci hylen dicunt, quasi silvam materialem, ingenuam esse memorarunt. Vident igitur in hoc verbo prærogativam quamdam potestatis esse non posse, nisi forte hoc verbo sibi honorare Deum videntur, quo philosophi mundum putaverunt esse donandum. Numquid ergo sic ingenuus Pater, sic ut mundus? Absit. Aut hic solus Deum decet sermo, cum Deus ultra sermonum omnium sit ambitum. Nihil igitur pretiosum Deo in eo sermone, qui communis possit esse cum cæteris.

95. Sed tamen quemadmodum vultis, inestimabilis sit hujus prærogativa sermonis, quæ non auctoritate aliqua designatur, sed vestro testimatur arbitrio. Quo igitur hoc proficit, ut ex verbo velitis facere inter Patrem et Filium distantiam naturæ, distantiam potestatis? Ingenuus, inquit, et genitus non possunt unius esse naturæ atque substantiæ; aut, quemadmodum interdum dicunt, inoperatus et factus non sunt unius naturæ. Neque enim discretionem faciunt ingenui et inoperati, neque distantiam volunt esse inter genitum vel creatum, modo ut creaturam Filium dicant.

96. Dicunt ergo quia Pater omnem causam, hoc est αἰτία, sicut Græci dicunt, supergressus, cum ex alio creatus non sit, non sit filius; cum utique substantia sit, non aliunde principium habens vel causam, ex qua sit; et ideo, inquit, alia talis substantia esse non potest, quia omnia ex Patre Deo habent subsistendi causam. Unde non esse verisimile dicunt, ut Filius quia ex Patre est, et ex se causam non habeat ut sit, sed ex Patre, si-

milis sit Patri: cum Pater ex alio enusam non habeat, Filius autem, ut ipsi allegant, esse non poterit, nisi hoc ipsum ex Patre ut esset, acceperit.

97. Ideoque ingenuum et genitum dicunt esse dissimilem; quasi vero, quod alibi saepe jam dixi, generatio potestatis sit, non naturæ. Cum enim dico genitum, non proprietatem naturæ, sed significationem generationis expressi; et hoc exemplis evidentioribus approbabo. Nam si generaliter dicam Filium, nec 725 addam ejus, potest intelligi et filius hominis, et filius iniquitatis, et filius pestilentiae, et filius diaboli, sicut de Judæis Scriptura testatur (Joan. viii, 37, 41): et quod in usu est, et fetus pecudis, et pulli columbarum. Et ideo in appellatione filiorum non est expressio significata naturæ. At vero si naturam designare desidero, aut hominem nuncupabo, aut equum nominabo, aut avem dicam, ut natura possit intelligi.

98. Ita ergo si naturam cupio designare divinitatem, Deum verum debeo nominare. Cum autem Filium dico, generatum significo: cum Patrem quoque dico, generasse declaro. Non ergo hinc naturæ discretionem facias, cum sit hoc significatorium generantis et geniti: significatoria autem hujusmodi exprimunt substantiæ qualitatem; multi enim, ut dixi, filii, sed diversitas filiorum; alius per naturam, alius per gratiam.

99. Multæ creaturæ invisibiles et visibiles; invisibiles, ut Principatus et Potestates, Throni et Dominationes; visibiles, ut sol, luna, stellæ, homo, terra. Ergo diversæ species, et diversæ, creaturarum substantiæ sunt. Itaque si velis proprietatem creaturæ alicujus exprimere, aut solem, aut lunam nominabis, aut stellæ: et sic intelligitur quid sit, quod significandum putaveris.

100. Cæterum si factum dicas aut creatum, quod interdum Filium dicunt; quia multa facta et creata sunt, non proprietatem substantiæ videris significasse, sed speciem qualitatis. Aliud enim substantia, aliud qualitas est. Denique diximus et alibi, ὁὐτως (50) ita interpretatos Latinos, ut substantiam dicerent. ὁὐτως autem Dei cum dicitur, quid aliud significatur, nisi Deum semper esse? Quod litteræ ipsæ exprimunt, quoniam vis divina ὁὐτω αἰεί, hoc est, cum sit semper, ὁὐτως dicitur, unius litteræ mutato ordine propter sonum et compendium decoremque sermonis. Ergo ὁὐτως, quod semper sit Deus, significat: ingenui autem, ut tu vis, vel geniti appellatio quomodo, sit, declarat (51), hoc est, quod non ex alio sit Pater, nec ex se Filius. Species hic videtur esse diversa.

ostendimus.

(51) Edit., « quid sit declarat; » mss., « quomodo sit declarat, » id est, non substantiam, sed modum significat. Optime sane; hoc enim petium est ex illis Basilii verbis, lib. iv cont. Eunom., ὁὐτως αἰεί τὸ ὁὐτως, καὶ ὁὐτως ὁὐτως. Adverte autem paucis post verbis vocem « species » positam pro individuo, quod insolens non esse apud Ambrosium alibi observatum a nobis reperies.

(18) Nonnulli mss., « Et si ideo putamus patrem, » etc.

(49) Quinam hoc docuerint, cognosces ex initio lib. i Hexæm.

(50) Ex iis quæ dicuntur hoc loco de voce ὁὐτως, manifestum est nos ab Ambrosio non remitti ad aliud Opus, quam ad lib. iii, de Fide, cap. 15, num. 127, ubi et Dallæum ob ejusdem vocis etymologiam cum sancto Doctore asperius egisse

Species utique distincta, sed indistincta divinitas.

101. Queris quomodo hoc probari possit? Etiam in creaturis ostendam diversum speciem (58), diversam vitam in plerisque, et unam esse substantiam, et de Scripturis exempla proferam. Itaque si in his quæ mortalia sunt, hoc potest convenire; quæ admodum Patris et Filii et Spiritus divinitati legem ejusdem necessitatis imponunt?

102. Omnia nempe volatilia quæ ejusdem generis videntur, ejusdem utique et naturæ sunt, ut aquilarum unum genus et una natura est, vulturum similiter, et cæterorum secundum genus suum volatilium. Quemadmodum autem cœperint esse volatilia, tres species reperimus, et ortus eorum causas legimus esse diversas. 726 Scriptum est enim dixisse Deum: « Prodeant aquæ repentina animarum viventium, et volatilia volatilium (*Gen.* 1, 20). » Et paulo post, cum paradysum fecisset Deus, et posuisset in eo hominem, scriptum est, quia figuravit Deus de terræ bestias agri, et volatilia cæli (*Gen.* 1, 90). Significantur ergo volatilia hoc loco figurata de terra. Supra quoque legisti quia dixit Deus avibus: « Crescite et multiplicamini (*Gen.* 1, 22); » utique ex coitu maris et feminae generationis incrementa præcipient. Itaque advertimus etiam quæ unius generis sunt, diverso modo esse cœpisse: alia de aquis, alia de terra, alia de maris et feminae generatione; et unius tamen hæc esse naturæ, dissimilitudinemque substantiæ non habere.

103. Quid vero tam unius naturæ, quam caro nostra cum Domini corporis veritate? Diversis tamen utraque ducta causis, diversis orta principiis est. Caro enim Domini Spiritu in Virginem superveniente (*Luc.* 1, 35) generata, non expectavit virilis femineique coitus solemne commercium; caro vero nostra, nisi virilis juxta femineusque sexus genitalia sulcis naturalibus obducatur semina, intra viscera nescit materna formari; et tamen cum generationis fuerit causa diversa, carnis tamen in Christo cum hominibus omnibus una natura est.

104. Partus enim Virginis non naturam mutavit, sed generandi usum novavit. Denique caro de carne nata est. Habuit ergo de suo Virgo, quod traderet; non enim alienum dedit mater, sed proprium e visceribus suis contulit inusitato modo, sed usitato munere. Habuit igitur carnem Virgo, quam naturæ solemnis jure transcripsit in fetum. Eadem igitur secundum carnem generantis Mariæ, genitricque natura, nec dissimilis fratribus; quia dicit

(52) Hoc argumentum tractatum occurrit non modo in lib. iv, Basilii *cont. Eunom.*, cap. 2, verum etiam in lib. Athanasii *de Decr. Nicænæ synodi*, in lib. ii, Gregorii Nyss. *advers. Eunom.*, et apud alios.

(53) Quidam mss. et edit., « dicamus humanæ nostrique, » etc.

A Scriptura, ut per omnia similis fratribus fieret (*Hebr.* 1, 17). Similis utique Dei Filius nostri non secundum divinitatis plenitudinem, sed secundum animæ rationabilis, et ut expressius dicamus, humani nostrique corporis veritatem (53).

105. Quid autem de ipso loquamur Adam, qui cum sit formatus e limo terræ (*Gen.* 1, 7), generavit utique filios suæ consortes naturæ, participes generis, successionis hæredes? Diversa quidem in filiis et parente principia, sed humanæ conditionis una natura; nec tamen dissimilitudo ortus similitudini substantiæ præjudicavit. Similis ergo filius patri etiam in his, quæ propter humanæ conditionis fragilitatem similitudinis plenitudinem habere non possent: quomodo ergo Dei Patris dissimilis Filius verus?

727 CAPUT X.

A superioribus eos non discrepare, qui Filium Patri similem agnoscentes, ejusdem substantiæ inficiantur. Non enim posse inter eos accidentalem aut partialem intercedere similitudinem; cum hujusmodi similitudines puris hominibus cum Deo tribuantur, at Filio cum Patre naturæ sit similitudo, ejus et perfecta imago est. Nihil ergo vocem ingentium catholicis obstare, sed hæreticorum prodere perfidiam; quippe qui dum vocem in Scriptura ignotam usurpabant, omnipotentiam quæ illis personis ibi tribuitur, negabant.

106. Sed plerique eandem sectam sequentes, disputationis genere discordare se putant ab his qui dissimilem Patri per omnia Filium dicunt. Ideo horum quoque qui similem dicunt Filium, sed non unius substantiæ cum Patre, ineptias discutiamus.

107. Sed quæ non unius naturæ sunt, diversæ sunt utique atque distantis: et quæ distantis naturæ, consequens est ut similia esse non possint; nisi forte secundum speciem similia dicas, dissimilia secundum veritatem. Nam et lactis et nivis et cygni albens concolor species est (64), sed discrepantiam servat distantis naturæ; nec differentia naturarum specierum similitudine coloratur.

108. Quomodo ergo isti similem dicunt Patrem et Filium, qui unitatem substantiæ negant? An secundum formam et figuram et colorem similem putant? Sed hæc corporis sunt, hæc compositionem quamdam indicant. Quomodo autem invisibili similitudinem secundum colorem aptamus (53) aut formam? Aut quomodo creatura potest esse similis increato? Quomodo splendor gloriæ, et character substantiæ ejus (*Hebr.* 1, 3); si diversa gloria, ut illi dicunt, diversa substantia est.

(54) Nonnulli mss., « albens coloris species est. »

(55) Ita edit. omnes, exceptis ultimis duabus Paris. ubi legimus « in invisibili... aptamus, » novissima « optamus. » Cum hac mss. prope ad unum consentiunt, nisi quod particulam *in* præmittunt, potior tamen est communis, quæ nostra etiam est, lectio.

109. Secundum gloriam, inquit, et imperatorem similis est, et propterea imago Dei dicitur Filius. Ergo si per aliqua, non per omnia similis, pro parte similis, pro parte dissimilis. Huic autem propositioni consequens est, ut si ex parte similis non in toto est, pro parte sit Dei imago composita: ac per hoc sequitur, ut et ipse compositus videntur, ejus sit imago composita. Composita autem si ex parte similitudinem servet, imago ejus ex parte similis esse non possit.

110. Sed qui similem secundum unitatem naturae negant, similem cæteris arbitrantur. Solent enim dicere: Cur putatis quia multum dedit Scriptura Filio, quia imaginem dixit: cum ipse Deus dixerit hominibus: « Estote sancti, quoniam et ego sanctus sum (Lev. xix, 2)? » Et Filius dixerit: « Estote perfecti, sicut et Pater vester qui in cælis est, perfectus est (Matth. v, 48)? » Nec intelligunt eo ipso astrui: **728** quia non secundum partem, sed secundum plenitudinem divinitatis et perfectionem similis sit Filius Patri. Denique si multi similes cur solus Filius imago invisibilis Dei dicitur, et character substantiæ ejus; nisi quia in eo naturæ ejusdem unitas, et ejus (56) majestatis expressio est?

111. Alia enim secundum imitationem similitudo (57), alia secundum naturam: quod propositorum exemplorum etiam verba indicant; dicit enim Scriptura: « Estote sancti; » ut id fiant per imitationem. Hominibus ergo dicitur: « Estote, » quia non sunt: de se autem dicit Deus, « quia sanctus sum; » non utique proficiente processu, sed manente natura. Deinde ait Sapientia: « Estote perfecti; » ut incipiant habere quod non habent. De Patre autem dicit: « Sicut Pater vester, qui in cælis est, perfectus est. » Est ergo perfectus Pater, qui semper est. Ideo ejus vel *ὁὢς* Græce, quod sit semper; vel Latine, quod in suo maneat, nec ope subsistat aliena, appellatur substantia.

112. Sanctus ergo Pater, et perfectus Pater, sanctus etiam et perfectus Filius, quasi imago Dei Imago autem Dei, quia omnia quæ sunt Dei, videntur in Filio, id est sempiterna divinitas omnipotentia atque majestas. Talis ergo qualis est Deus, sua videtur in imagine. Unde oportet ut imaginem ejus talem credas, qualis est Deus. Nam si imagini detrahas, et utique ei, ejus imago est, videbitur

(56) Mss. tres, « in eo natura ejusdem unitatis, et ejusdem, » etc.; duo, « in ejus natura ejusdem unitatis, » etc. Reliqui vero et omnes edit. ut nos in textu.

(57) Hactenus disputavit Ambrosius contra puros ac rigidos Arianos, quales erant Actiani, Eunomiani, et Anomæi, quos omnes communi nomine Troglitas seu Troglodytas, quod in speluncis conventus ac synaxes suas haberent, vocari solitos ex Theodoretis lib. iv *Heret. Falsul.* cap. 3, intelligimus: jam vero ad remissiones ac edit, eos nimirum a quibus dictio *ὁὢς*, quæ in Nicæna synodo instituta est, rejiciebatur: ut ei substitueretur

A esse detractum: si minorem imaginem credas, minor Deus apparebit in imagine. Qualem enim aestimaveris imaginem, talis tibi videbitur is cujus invisibilis est imago. Dixit imago: « Qui me videt, videt et Patrem (Joan. xiv, 9). » Et qualem aestimaveris eum, cujus imaginem esse Filium credas, talis tibi necessario Filius aestimandus est. Unde quia increatus Pater, increatus et Filius: quia non minor Pater, non minor Filius; quia omnipotens Pater, omnipotens Filius.

113. Dictum est igitur, etiamsi usurpent quod non legunt, ut ingentum dicant; eo verbo tamen nihil impediri quominus unius naturæ atque substantiæ Christum cum Patre esse credamus. Quod si unius naturæ, utique unius potentiae.

B 114. Qui quidem locus haud difficilior est ad refellenda studia perfidorum. Quomodo enim negant omnipotentem Christum, quod scriptum est, qui volunt usurpare, quod non docent scriptum? Omnipotentem etenim Christum supra docuimus (lib. ii de Fide, c. 3), et in Joannis Evangelistæ Apocalypsi, et in Zachariæ prophetia (58), et in Evangelio significatum. Quæ si quis recensenda putat, superiora revolvat et repetat.

115. Tamen quod ibi propter congestionem testimoniorum pene præterii, dicant de quo putent dictum, quod Amos prophetavit; sic enim scriptum est: « Dominus qui attingit terram. **729** et movet eam, et lugebunt omnes commorantes in ea. Et ascendet sicut flumen Aegypti, quia ædificat (59) super cælum ascensionem suam, et repromissionem suam super terram confirmat: qui advocat aquam maris, et effundit eam super faciem terræ, Dominus omnipotens nomen est ei (Amos. ix, 5, 6). » Nonne hæc omnia in Filium intelligunt convenire, qui terram descendens tetigit, in passione commovit, de terris ascendit in cælum, et super terram descendit e cælo, sicut ipse promiserat?

116. Sed quid de Filio laboro, cum etiam Spiritum omnipotentem Scriptura testetur? Scriptum est enim: **730** « Verbo Domini cæli firmati sunt, et Spiritu oris ejus omnis virtus eorum (Psalm. xxxii, 4). » Et de Sapientia scriptum est quia habet in se omnipotentem Spiritum: dicit enim Salomon: « Quia omnium artifex docuit me Sapientia » (Sap. vi, 12). Est enim in ea Spiritus intelligentiæ, sanctus, unicus, multiplex, subtilis, bene mobilis (60) di-

tur vox *ὁὢς*. Hos Epiphanius, hæres. 73, Semiarianos appellat, sicut et Augustinus, de *Heres.* cap. 58. Quod vero ad divisionem Ariarum in plures rivos, illam jam perstrinxerat Ambrosius lib. i de Fide cap. 6, num. 45.

(58) Mss. aliquot. « et in Zachariæ propheta.

(59) Rom. edit. sola, « Et ascendet sicut flumen consummatio ejus, et descendet sicut flumen Aegypti. Quia ædificat, » etc.

(60) Vel. edit. ac mss. non pauci, « subtilis, bonus, mobilis. » Rom. et mss. cæli « subtilis, bene mobilis. » Rursus v. *ὁὢς* « subtilis, longe plurimi, » acutus, providens, prestabilis: »

sertus, immaculatus, manifestus, inviolabilis, bonum amans, neutus, providens, possibilis, manifestus, benignus, stabilis, integer, sine sollicitudine,

nonnulli mss., « neutus, impassibilis. » Denique pro, Spiritum invisibilem, « quod est in cunctis

A qui omnia potest, omnia spectans, et per omnia penetrans spirituum intelligibilem.

edit. et majori numero mss., legatur in quibusdam, « spiritus invisibilem. »

FRAGMENTUM AMBROSIANUM

EX THEODORETO DESUMPTUM

POLYMORPHI DIALOGI II.

Τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου ἐπισκόπου Μεδιολάνου ἐν
Ἐκθέσει πίστεως.

Ὁμολογοῦμεν τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, τὸν μονογενῆ, πρὸ πάντων μὲν τῶν αἰώνων ἀνάρχως ἐκ Πατρὸς γεννηθέντα κατὰ τὴν θεότητα ἐπ' ἐσχάτων δὲ τῶν ἡμερῶν ἐκ τῆς ἁγίας παρθένου Μαρίας τὸν αὐτὸν σαρκωθέντα, καὶ τέλειον τὸν ἀνθρώπου ἐκ ψυχῆς λογικῆς καὶ σώματος ἀνειληφῶτα, ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ κατὰ τὴν θεότητα, καὶ ὁμοούσιον ἡμῖν κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα. Δύο γὰρ φύσεων τελείων ἔνωσις γεγενῆσθαι ἀφράστως. Διὸ ἓνα Χριστὸν, ἓνα Υἱὸν τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν, τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ καθολογοῦμεν, εἰδότες ὅτι περ συναϊδίου ὑπάρχων τῷ ἑαυτοῦ Πατρὶ κατὰ τὴν θεότητα, καθ' ἣν καὶ πάντων ὑπάρχει δημιουργός, ἡξίωσε μετὰ τὴν συγκατάθεσιν τῆς ἁγίας Παρθένου, ἡνίκα εἰρηκε πρὸς τὸν ἀγγελον· « Ἴδού ἡ δούλη Κυρίου, γέναιτό μοι κατὰ ῥῆμά σου, » ἀπορρήτως ἑαυτῷ ἐξ αὐτῆς οἰκδομησάμενον καὶ τοῦτον ἐνώσας ἑαυτῷ ἐξ αὐτῆς τῆς συλλήψεως, οὐ συναϊδίου, ἐκ τῆς ἑαυτοῦ οὐσίας οὐρανῶθεν ἐπιφερόμενον σῶμα, ἀλλ' ἐκ τοῦ πυράματος τῆς ἡμετέρας οὐσίας, τουτέστιν ἐκ τῆς Παρθένου, τοῦτο εἰληφώς καὶ ἑαυτῷ ἐνώσας.

Οὐκ ὁ Θεός, Λόγος εἰς σάρκα τραπεῖς, οὔτε μὲν γένεσθαι φανείς· ἀλλ' ἀτρέπτως καὶ ἀναλλοιώτως τὴν ἑαυτοῦ διατηρῶν οὐσίαν, τὴν ἀπαρχὴν τῆς φύσεως τῆς ἡμετέρας εἰληφώς ἑαυτῷ ἦνωσεν. Οὐκ ἀρχὴν ὁ Θεός Λόγος ἐκ τῆς Παρθένου εἰληφώς, ἀλλὰ συναϊδίου τῷ ἑαυτοῦ Πατρὶ ὑπάρχων, τὴν τῆς φύσεως τῆς ἡμετέρας ἀπαρχὴν ἑαυτῷ διὰ πολλὴν ἀγαθότητα ἐνώσας κατηξίωσεν, οὐ κραθεῖς, ἀλλ' ἐν ἐκατέραις ταῖς οὐσίαις εἷς καὶ ὁ αὐτὸς φανείς, κατὰ τὸ γεγραμμένον· « Λύσατε τὸν ναὸν τοῦτον, καὶ ἐν τρισὶν ἡμέραις ἐγερῶ αὐτόν. » Λύεται γὰρ ὁ Χριστὸς Θεός κατὰ τὴν ἐμὴν οὐσίαν, ἣν ἀνέλαβε καὶ λυμένον 731 ἐγείρει τὸν ναὸν ὁ αὐτὸς κατὰ τὴν θεῖαν οὐσίαν, καθ' ἣν καὶ πάντων ὑπάρχει δημιουργός.

Οὐδέποτε μετὰ τὴν ἔνωσιν, ἣν ἐξ αὐτῆς τῆς συλλήψεως ἑαυτῷ ἐνώσας κατηξίωσεν, ἡ ἀποστάς τοῦ οἰκείου ναοῦ, ἡ ἀποστῆναι διὰ τὴν ἀφατον φιλανθρωπίαν δυνάμενος· ἀλλ' ἔστιν ὁ αὐτὸς παθητὸς καὶ ἀπαθής· παθητὸς κατὰ τὴν ἀνθρω-

A 730 Sancti Ambrosii episcopi Mediolanensis in Expositione fidei.

Confitemur Dominum nostrum Jesum Christum, Filium Dei unigenitum, ante omnia saecula sine principio ex Patre genitum secundum divinitatem : in novissimis vero diebus ex sancta virgine Maria eundem incarnatum esse, perfectumque hominem ex anima rationali et corpore assumpsisse, consubstantialem Patri secundum divinitatem, et consubstantialem nobis secundum humanitatem. Duarum enim imperfectarum naturarum unio facta est ineffabiliter. Ideo unum Christum, unum Filium Domini nostrum Jesum Christum Filium Dei confitemur, scientes quod Patri suo secundum divinitatem coaeternus existens, secundum quam omnium etiam est conditor, dignatus est, post sanctae Virginis assensum, quando dixit angelo : « Ecce ancilla Domini, fiat mihi secundum verbum tuum (Luc. i, 38), » ineffabiliter sibi ex ea templum aedificare, et hoc sibi ab ipsa conceptione unire, non coaeternum, ex sua substantia coelitus delatum corpus, sed ex substantiae nostrae massa, hoc est, ex Virgine id assumens, et sibi ipsi uniens.

Non in carne mutatus Deus Verbum, neque ut spectrum apparens, sed sine mutatione et alteratione suam conservans substantiam, assumptas naturae nostrae primitias sibi univit. Non principium sumens Deus Verbum ex Virgine, sed Patri suo coaeternus existens, naturae nostrae primitias per immensam bonitatem sibi unire dignatus est, non commixtus, sed in utraque substantia unus et idem apparens, sicut scriptum est : « Solvite templum hoc, et in tribus diebus excitabo illud (Joan. ii, 19). » Solvitur enim Christus Deus secundum meam substantiam, quam assumpsit ; et solutum templum idem excitavit secundum 732 divinam substantiam, secundum quam et omnium est conditor.

Numquam post unionem, quam sibi ex ipsa conceptione unire dignatus est, vel a suo templo recedens, vel propter ineffabilem benignitatem valens recedere. Sed idem est patibilis et impati-

πόνητα, ἀπαθής κατὰ τὴν θεότητα· « Ἴδετε γὰρ, ἰδίτε με, ὅτι ἐγὼ εἰμι, καὶ οὐκ ἠλλοίωμαι » Ἐγείρεται τοῦ γαροῦν τὸν ἑαυτοῦ ναὸν ὁ Θεὸς Λόγος, καὶ ἐν αὐτῷ τῆς φύσεως ἡμῶν ἀνάστασιν καὶ ἀνανέωσιν ἐργαζάμενος, καὶ ταύτην ταῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς δείξας, εἶπε· « Ψηλαρήσατέ με, καὶ ἴδετε ὅτι πνεῦμα σάρκα καὶ ὅστιά οὐκ ἔχει, καθὼς ἐγὼ θεωρεῖτε ὅσα ὄντα, ἀλλὰ ἔχοντα » ἵνα καὶ τὸν ἔχοντα, καὶ τὸν ἐχόμενον κατανοήσας, οὐ κραῖσιν, οὐ τροπῇ, οὐκ ἀλλοιώσιν, ἀλλ' ἰσῶσιν γενημένῃ ἐπίδοις.

Διὰ τοῦτο καὶ τοὺς τύπους τῶν ἡλῶν καὶ τῆς λόγχης τὴν νύξιν ἐπέδειξε, καὶ ἐμπροσθεν τῶν μαθητῶν ἔφαγεν, ἵνα διὰ πάντων τὴν ἀνάστασιν τῆς ἡμετέρας φύσεως ἐν αὐτῷ ἀνανεώθῃσαν πίστῶσθαι αὐτούς. Καὶ ὅτι κατὰ τὴν μακαρίαν τῆς θεότητος οὐσίαν ἀτρεπτος, ἀναλλοίωτος, ἀπαθής, ἀθάνατος, ἀνεκλῆς διατελῶν, πάντα τὰ παθῆ εἶσσι κατὰ συγχώρησιν τῷ οἰκείῳ ἐπεσυχθῆναι ναῶ, καὶ τοῦτον τῇ οἰκείᾳ ἀνίστηται δυνάμει, διὰ τε τοῦ οἰκείου ναοῦ τελείαν τὴν ἀνανέωσιν τῆς ἡμετέρας ἐξαιργάτατο φύσεως.

Τοὺς δὲ λέγοντας ψιλὸν ἀνθρώπον τὸν Χριστόν, ἢ παθητὸν τὸν Θεὸν Λόγον, ἢ εἰς σάρκα τραπέντα, ἢ συνουσιωμένον ἐσχηκέναι τὸ σῶμα, ἢ οὐρανῶθεν τοῦτο κεκοιμέναι, ἢ πάντα μα- C εῖναι, ἢ θνητὸν λέγοντας τὸν Θεὸν Λόγον δεδεῆσθαι τῆς παρὰ τοῦ Πατρὸς ἀναστάσεως, ἢ ἀψύχον τὸ σῶμα ἀνελθῆναι, ἢ ἀνουνανθρώπον ἢ τὰς δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ κατὰ ἀνάγκαν συγχυθεῖσας μίαν γεγενῆσθαι φύσιν, καὶ μὴ ὁμολογοῦντας εἰς Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν δύο φύσεις εἶναι ἀσυχύτους, ἐν δὲ πρόσωπον, καθ' ὃ εἰς Χριστὸς, εἰς Υἱὸς· τούτους ἀναθεματίζει ἡ καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ Ἐκκλησία.

Etsi hoc in fragmento tam aperta legantur contra hæreses Nestorii atque Eutychetis, ut illud auctoris esse Ephesino et Chalcedonensi concilio posterioris quispiam non sine veritatis specie sibi persuadent; quum tamen apud Theodoretum loco cicato integrum, et apud Leontium Byzantium lib. i adversus memoratos hæreticos pars ultima ejusdem fragmenti, ab his scilicet verbis, *Eos vero qui dicant*, etc., exaretur, ipsum ex aliqua Ambrosii commentatione quam invidia temporis interceperit, excerptum libentiori animo existimamus. Itaque propter illius cum libris *de Fide*, ac potissimum *de Incarn. Dom. Sacramento* affinitatem rati nusquam melius quam hoc loco exhiberi posse, hic idem illud Theodoreti verbis cum versione sua ex ultima edit. Paris. representamus.

A bilis: patibilis secundum humanitatem, impatibilis secundum divinitatem. « Videte enim, videte me, quia ego sum, et non mutor (*Malch. m, 6*). » Resuscitato igitur templo suo Deus Verbum, et in ipso naturæ nostræ resurrectione ac renovatione perfecta, hanc discipulis suis ostendens dicebat: « Palpato me, et videte, quod spiritus carnem et ossa non habet, sicut videtis me, non esse, sed habere (*Luce xxiv, 39*); » ut habentem et id quod habetur considerans, non mixtionem, non conversionem, nec alterationem, sed unionem factam intelligas.

B Ideo et fluxuras clavorum et lanceæ ictum demonstravit, et coram discipulis comedit; ut omniratione naturæ nostræ resurrectionem in se renovatam persuaderet. Et eam secundum beatam divinitatis substantiam mutationis et alterationis expers, impatibilis, immortalis, nulla re indigens esset, passiones omnes templo suo inferri permisit, et hoc propria potentia excitavit, et per templum suum perfectam naturæ nostræ renovationem effecit.

Eos vero qui dicunt nudum hominem esse Christum, vel passioni obnoxium Deum verbum, aut in carnem conversum, vel consubstantiatum corpus habuisse, vel de cælo id detulisse, aut phantasma esse vel qui mortalem dicunt Deum Verbum opus habuisse, ut a Patre suscitaretur, vel inanimatum corpus sumpsisse, vel sine mente hominem, vel duas Christi naturas per commixtionem confusas unam naturam factas esse; et qui non confitentur in Domino nostro Jesu Christo duas esse naturas inconfusas, unam autem personam, quatenus unus est Christus, unus Filius, eos anathematizat catholica et apostolica Ecclesia.

ADMONITIO

IN EPISTOLAS SANCTI AMBROSII

NOVO ORDINE DISTRIBUTAS

Omnes quidem scriptores cum in universis suis Operibus, tum vel maxime in epistolis effigiem sui consignare extra dubium est: præ cæteris vero sanctum Ambrosium et passim in omnibus suis lucubrationibus quosdam quasi ductus ac characteres virtutum suarum appinxisse, et potissimum in hoc epistolularum syntagmate expressam spirantemque sui imaginem reliquisse negabit nemo. Et non longe in Opere, nam de aliis interna hic silicibus, amant sui, quæque locis egregiæ ille virtutes, quibus, ut ab obli-

tum episcoporum exemplar Ambrosius habetur, effectum est. Quanto amore ad propugnandam Christiane religionis dignitatem impelleretur, oblato Valentiniano libelli seu epistolæ testificantur. Quanto ardore flagraret defendendi catholici dogmatis, ac sanguinis pro illius integritate profundendi, quæ in causa basilicarum scripsit, patefaciunt. Alibi mirarum ejus in condonandis injuriis, beneficiisque in sibi inimicissimos conferendis magnanimitatem; alibi ejus adversus imperatores atque tyrannos constantiam obstupescimus. Occurrunt epistolæ in quibus pastoralis ejus sollicitudo, qua non solum diocesim Mediolanensem, sed et alias quoque licet dissitas complectebatur, elucet; sunt aliæ, in quibus erumpit doctrina ejus, prudentia, sanctitas, et ab omni avaritiæ sordibus alienatio; quibus dolibus adducti eum tanquam commune sæculi sui oraculum, diaconi, presbyteri, atque episcopi consulebant: ac non modo privati, verum etiam principes viri gravissima negotia ejus fidei committebant atque solertiæ. Postremo in his epistolis ubique sancti Præsulis pietas, charitas, misericordia, modestia, æquitas, atque indefessa in vigiliis piisque laboribus perseverantia non sine admiratione conspicitur; ut non levem ac monogrammam Ambrosii picturam, sed effectum et solidum signum, imo vero Ambrosium ipsum redivivum cernere videamur.

Persuasum omnino habemus ex pulcherrimis his epistolis ad lectorem redire magnam utilitatem, utque reddatur eadem uberior, non solum illustrationi locorum, quos vindicæ indigere duximus, verum etiam novæ totius operis distributioni operam impendimus. Sane perquam optatum nobis fuisset ab alterutro vulgatorum ordinum non discedere, certis nimirum in eo genere nihil mutari sine aliquo eorum incommodo, qui varia testimonia inde ab auctoribus, sive indicata, sive citata in propriis inspicere fontibus volunt; attamen tanta utriusque perturbatio est, tanta confusio, ut alium quempiam excogitare nobis plane fuerit necessarium. Enim vero antiquiores editiones præterquam quod plurimis epistolis carent, quas addiderunt Romani editores, eam exhibent epistolarum seriem, quæ neque ad temporis, neque ad materiæ rationem adaptetur. Editio Romana, dum huic malo mederi tentat, omnia magis confudit. Nam et epistolas complures e natali solo, sit verbo venia, per vim avulsas in alienum transulit, nec ullam distinguendorum temporum curam, quam profecto maximam esse oportebat, adhibuit: ut interim hic sileamus quam parum feliciter in materia digerenda illi cecidit, non raro distractis quæ conjungendæ fuerant epistolis, et quæ distrahendæ fuerant, conjunctis. Sed nec perfugium nobis erat ad manuscriptos; illi enim præter vitia, quibus laborare diximus editiones, cum ab utroque earumdem editionum ordine haud parum dissident, licet minus ab antiquarum, tum ita discrepant ipsi inter se, ut epistola quæ 30 est in codice Thuaneo, 69 sit in Longipontino, quæ in Longipontino, 36 hæc ipsa in Thuaneo 48 collocetur, et in aliis multis eodem modo.

Quamobrem ut coacti hanc tantam confusionem digereremus, nihil commodius nobis visum est, quam ut omnes illas epistolas, quarum ætatis notam aliquam licuit deprehendere, secundum temporum rationem quam novimus potissimum probari ab eruditis, distribuere. Inde classes exsurgunt duæ, sed quarum prior posteriorem longe superat. Ut vero intelligant lectores quidnam in assignando singulis epistolis loco suo atque numero secuti simus, argumenta, quibus ipsarum probatur ætas, breviter et continenti serie proponemus. Potuissent quidem et aliæ quædam epistolæ accedere primo huic ordini, si ad statuendum ipsarum tempus earumdem cum aliis nonnullis aut styli aut materiæ affinitatem sufficere judicasset; at firmamenta istiusmodi debiliora nobis videntur, quam ut his solis tuto nos niti posse credamus. Quod vero ad posteriorem classem, hoc modo eam duximus instituendam, ut epistolæ, quæ pertinent ad exponendos sacros codices, in fronte locarentur; sequerentur, quæ in gravi ac religioso quopiam versantur argumento; ac demum aliquot epistolia, quæ ad neutram partem referri satis apte concinneque poterant, agmen clauderent.

Jam monuimus non paucas epistolas, quæ in antiquis editionibus non habebantur, in Romana vulgatas esse; nihilo tamen minus certum nobis est multo adhuc plures interiisse, aut saltem in aliquo ignotæ bibliothecæ angulo luctari cum tineis. Etenim ut maxime certum est non pauca ab Ambrosio, ad Satyrum fratrem aliosve nonnullos ex amicissimis datas fuisse (lib. *de Excessu Satyri*): ita similiter ex iis quæ restant, cognoscere est alias plures quas ad Marcellinam sororem, ad Theodosium imperatorem, ad Eugenium tyrannum; ad Alypium, ad Phœbadium atque Delphinum scripserat sanctus Præsul, desiderari. Has ut e tenebris erueremus, cum adhibita cura, qua majorem non potuimus, nihil hac parte profecissemus; quod unum fuit reliqui, sedulo in residuis, quas omnium a sancto Præsule scriptarum pulcherrimas esse arbitramur, ornandis incubuimus. Itaque præter illa quæ jam supra memoravimus a nobis fuisse præstita, magnum numerum manuscriptorum, e quibus plerique antiquissimam optimamque manum præferunt, ad earum emendationem adhibuimus. Ad hæc spurias aliquot a reliquis segregavimus, cujus rei, ne hoc temere a nobis factum quis existimet, ratio reddetur suis locis. Denique ut pro virili eorum quibus citata ex aliis editionibus in nostra consulere opus fuerit, laborem relevemus; triplicem catalogum secundum tres ordines omnium editionum inter se comparatos subjici curavimus, quartumque adjunximus alphabeticum, quorum ope omnis salebra complanabitur ac difficultas. Sed prius chronologia primæ nostræ classis est demonstranda.

ORDO EPISTOLARUM

SECUNDUM TEMPORUM RATIONEM DISTRIBUTARUM ASSERITUR.

PRIMA CLASSIS.

[Ann. 379.] Prima epistola respondet Gratiano imperatori, cujus litteræ etiam præmittuntur. In ipsa excusat Ambrosius quod eidem principi ex Oriente revertenti non occurrerit. Cum autem hic Gratiani reditus intelligi commodius non possit quam de illo ipso, quo is post victum a Gothis atque in tuguriolo agresti in Kal. Sept. ann. 378 ambustum Valentem patrum, cui suppetias iverat, sequenti anno in Occidentem regressus est, non immerito huic epistolæ annum 379 attribuimus.

II^a quæ Constantio novo episcopo muneris sui officiis instituendo destinata est, ipsi quoque Imolensem commendat Ecclesiam, utque ab Arianis ab Illyria venientibus caveat, monet. Quod quidem cum de incursionibus Gothorum, extincto, ut jam dictum est, Valente, provincias illas populantium intelligatur, cumque dierum ingruentium Quadragesimæ mentionem faciat, hinc colligimus eandem epistolam sub Quadragesimam anni 379 scriptam fuisse.

[Ann. 380.] III^a et IV^a Felici inscribuntur. Harum ætatem inde colligas, quod posterior, cui priorem non multis diebus præmissam constat, Comensem illum episcopum invitet ad dedicationem basilicæ, a Bassiano Laudensi episcopo constructæ, cujus consecrationem anno 380 factam fuisse tradit Ughellus tomo II *Ital. sacræ*. Si porro isthæc epocha legitima sit, erit etiam adjiciendum hanc ipsam epistolam pridie Kal. Novemb. datam fuisse; quippe quæ eundem diem aperte prodat.

V^a, VI^a Syagrio Veronensi episcopo scriptæ sunt. His Ambrosius illi nuntiat iudicium ab eo contra Indiciam virginem latum, a se in episcoporum conventu rescissum esse. Quamvis autem qui volunt id contigisse anno 380 nullam opinionis suæ rationem reddant: nobis tamen cur ab eis non recedamus, causæ non desunt. Nam primo loco satis clarum est ipso episcopatus ejusdem Syagrii initio hæc facta esse, cum Indicia quæ ab ejus decessore Zenone ante multos annos velum acceperat, criminis accusaretur, potissimum in juniores annos, animumque minus maturum quadrare soliti: deinde Nicetus ille, cujus mentio fit in hac epistola, idem esse existimatur atque is Nicetus, quem lex II "Ne sanctum baptisma, & etc., anno 379 data, memorat.

VII^a et VIII^a Justo inter Lugdunenses præsules tertio decimo missæ creduntur. Itaque cum is post concilium Aquileiense, cui simul cum Ambrosio anno 384 interfuerat, dicatur nunquam deinceps

A Lugdunum revertisse, sed in Ægypti se recepisse solitudines, hinc efficitur utramque epistolam dicta synodo priorem esse.

[Ann. 381.] IX^a, X^a, XI^a et XII^a eæ sunt, quibus Aquileiense concilium in causa Palladii ac Secundiani habitum occasionem dedit. Illas una cum actis ejusdem concilii hanc in editionem non solum ideo recepimus, quia in Romana fuerant evulgatæ, et inter Ambrosiana opera in manuscriptis quibusdam reperiuntur; sed multo magis quod Patribus Aquileiensibus et linguæ in disputando, et manus in scribendo officium præstitisse noscatur sanctus præsul. Jam vero tempus concilii clare definitur, cum ejusdem acta Syagrii atque Eucherii coss. nomina in fronte præferant, quorum consulatum in annum 381 incidisse extra dubium est.

Attamen quid faciemus P. Frane. Chiffletio, qui eadem Acta adulterina esse, et a Vigilio Tapsensi qui vertente quinto sæculo scriptitabat, fabricata contendit; eoque non solum illa edi curavit inter legitima Vigilii opera, sed et iudicium suum propria dissertatione defendit? Nos vero, ut appareat cur assentiri eidem non potuerimus, præcipua ipsius dispiciemus, quam brevissime nobis licebit, argumenta.

Narrat igitur Vigilium ad procudendam synodum illam ea re ductum, quod Arianos, quos impugnare professus nomine neutiquam audebat, facilius objecta concilii auctoritate arbitraretur esse confutandos. Illud autem inde confirmat, quod alios quoque libros abs se compositos Athanasio atque Ambrosio supposuerit idem Vigilius. Verum ut maxime certa esset ultima ista suppositio, plurimum inter se illa differunt, libello cuiuspiam recens elucubrato veteris auctoris nomen adscribere, et pro vero concilio, ejus Acta jam pridem in vulgus exierint, et ecclesiarum eruditorumque seriniis conserventur, falsum substituere. Primum illud non ita insolens est, nec tam facile deprehenditur, maxime si auctor qui peregrino prope inauditum est, nec ferme nisi ab amente homine tentari queat. Quis igitur sibi persuadeat præsulem eruditum, famam propriam atque Ecclesiæ catholicæ causam Arianorum probris ac ludibriis usque adeo prostituisse? Nam cum idem ille integrum concilium penes se haberet, cujus etiam epocham, subscriptiones, licet alicubi corruptas, nec non synodaliū epistolarum partem retinuerit, ut scribit ipsemet Chiffletius; quo pacto sibi tantum adubari potuit, ut crederet hanc eandem synodum apud nullum alium neque in Africa, neque in Gallia, neque in Italia ipsa usquam servari?

Quin imo quare vera illa monumenta non ipse vulgavit, majorem haud dubie adversus hæreticos vim habitura, quam commentitia? Hunc adde nihil in iisdem Actis occurrere, quod non argumento et personis ex tempore ac subito quodam calore disputantibus apte congruat.

Instat tamen adhuc Chiffletius, et quod Valerianus illic Ambrosio contra decus ac sedis Mediolanensis dignitatem semper præponatur, nec non Anemius Illyrici primatum sibi vindicando ex æquo contra modestiam ac veritatem peccet, reprehendit. Atqui si vera concilii Acta, ut Chiffletius tradit, habuit Vigilius, cur in eis illa potissimum mutata voluit, unde minimo negotio fraus ejus atque impostura detegeretur? Sed nihil istie, quod merito reprehendatur, admissum esse a nobis demonstrabitur propriis locis.

Alia nonnulla objicit idem auctor, iis quæ retulimus adhuc debiliora, et quorum aliqua non modo in rem ejus nihil faciant, sed et in ipsum possint retorqueri majore ictu. Quapropter non dubitamus germana esse hæc eadem acta, illudque unum exoptaremus, nempe ut integra ad nostram ætatem ipsa pervenissent. Nam quod Chiffletius pro complemento hujus operis libellum « de Filii divinitate » obtrudere nobis voluit, id ab omni specie veritatis suo loco tam abhorreere declarabimus, quam quod maxime.

[Ann. 381 et 382.] XIII^a et XIV^a epistolæ, quas cur Ambrosianis adjunxerimus, illic a nobis explicabitur, nomine Itolorum episcoporum inscriptæ sunt. Prima versatur tam in causa schismatis Antiocheni, quam ordinationum Maximi Cynici atque Nectarii : quorum ultimus ad sedem Constantinopolitanam in synodo universali anno tantum 381 mense Martio illic habita, vel ut volunt alii, anno 382 rursus coacta, fuit adscitus. Itaque si cui allu- buerit prima sententia, quominus eandem epistolam in concilio Aquileiensi scriptam censeat, nihil vetabit. Quod vero ad epistolam XIV, cum in ea Theodosio propter datam superiori responsionem agantur gratiæ, ipsam a concilio ante annum 382 convocato non fuisse profectam manifestum est.

[Ann. 383.] XV^a et XVI^a, in quibus de morte sancti Ascholii, deque Anysii in sedem ejus subrogatione agitur, non alterius anni quam 383 esse videntur. Ascholi- us enim Romanæ synodo an. 382 celebratæ interfuerat, eique Anysius, Damaso cujus mors anno 384 ponitur, adhuc superstite, jam succedebat. Quocirca dum et Thessalonicam rediret Ascholi- us, et Ambrosium de obitu ejus certio- rem Anysius faceret, postremos anni 382 menses, ac primos 383 interim effluxisse necessum fuit.

[Ann. 384.] XVII^a et XVIII^a contra Symmachi Relationem datæ sunt. Earum tempus non difficulter cognoscere potest. Nam cum Symmachus, Valentiniano sub matris hæreticæ tutela adhuc posito, et Gratiano Maximi fraude ac scelere extincto, peropportunitatem revocandis fictitiorum numinum religionibus occasionem existimasset, eidem Valentiniano

A Relationem obtulit suam. Huic ubi primum licuit, respondit Ambrosius, nimirum ipso anno 384, quo et ipse a prima sua ad Maximum tyrannum legatione in Italiam rediit, et Symmachus Urbis præfecturam administrabat. Cæterum in hoc certamine orator profanus christiano usque adeo inferior fuit, ut nec aræ Victoriæ, nec aliarum cæremoniarum restitutionem obtineret. Unde haud illepide cecinit de hoc eventu Ennodius :

Dicendi palmam Victoria tollit amico
Transit ad Ambrosium, plus favet ira Deo

[An. 385.] XIX^a Vigilio ad Tridentinum episcopatum ante paucos menses everso eorum quæ ad episcopale munus pertinent, præcepta tradit. Vigilius annos 20, ut ipsius testantur Acta, præfuit eidem Ecclesiæ : ejus vero martyrium contigisse dicitur sub consulatu Stiliconis, quem anno 400 et 405 eam dignitatem gessisse comperimus. Itaque pontificatum suum non potuit nisi anno 380 vel 385 inire novus præsul ; unde cum anno 380, quo et sequenti etiam Abundantium illius decessorem in vivis egisse Aquilei-ensis concilii Acta testantur, id non contigisse manifestum sit, relinquitur ut contigerit anno 385. Non tamen sumus nescii Mabil- lonium nostrum in « Præfat. sæculi quinti Benedictini » Acta quædam ejusdem Vigili- abs se conspecta testatum esse, quibus ipsi non anni 20 episcopatus, sed tantum 12 attribuantur. Verum ne hisce Actis posterioribus fidem habeamus, illud dissuadet, quod in hac hypothesi ejusdem Vigili- pontificatus iniri debuisset anno 388 vel 393, proindeque alterutro posterior esset hæc epistola : quam tamen antequam Theodosii lege Judæorum cum Christianis conjugia prohiberentur, hoc est, ante annum 388 scriptam agnoscimus. Etenim cum in ea potissimum agatur de hujusmodi matrimoniis, Ambrosius cui eadem lex ignota esse non potuisset, illius uti auctoritate dubio procul hac in causa non omisset.

[Ann. 385 et 386.] XX^a et XXI^a cum Sermone illis adjuncto e vexatione quam a Justina imperatrice aliisque Arianis passus est Ambrosius, ortum duxere. In confesso est sanctum præsulem sic fuisse ag- itatum hac tempestate, ut cum eodem anno quo inceperat, sedata esset, iterum sequenti recruderit. Autumat Baronius priorem hujus persecutionis an- num incidisse in 386 reparatæ salutis, quo sanctus noster primum suum libellum seu epistolam XXI ad Valentinianum destinavit : proxime autem sequenti anno Sermonem de Basilicis habitum dominica Pal- marum, ac postridie scriptam ad Marcellinam epis- tolam. Attamen rem secus se habere obscurum non est. Enimvero quo tempore eundem Sermonem pronuntiabat, basilica multos jam dies a militibus obsessa erat, et Ambrosius, ne raperetur, illic a populo diu noctuque asservabatur ; cum e contrario intelligatur ex epistola ad Marcellinam ipsum ad ædes proprias hac ipsa dominica cubitum rediisse, paratum, si jubere- tur, in exilium proficisci. Exinde etiam cognoscas eundem sanctum feria vi, et sab-

bato proxime superioris summa cum libertate domo in Ecclesiam atque ex Ecclesia domum itavisse. Adde his plurima, quae in sermone memorantur, in illa epistola reticeri: qualia sunt promulgata lex pro Ariminensi concilio, jussio veniendi ad Comitatum, et cum ei sanctus Praesul non paruisset, excedendi Mediolano, hymni denique ab eo compositi. Neque sane opponi potest omnia illa sorori ab eo aliis litteris esse significata; nam etiamsi ex eodem Baronio non ejusdem anni sint epistola XX, et memorata concilio, in utraque tamen acerrime in execrandam illam legem invectitur. Postremo cum epistolam illam et concilionem synchronas esse amborum demonstret comparatio, ex eo ipso quod eas separavit idem Cardinalis, quam parum firma ejus opinio sit, intelligitur.

Sed nec levioris negotii est persecutioni posteriori annum ab incarnato Dei 387 ascribere. Nam potissimum circa paschalia delacebatur ista procella, cumque postea deferbuisset, legatus ad Maximum missus est Ambrosius, cujus legationem etiam alia legatio deinde secuta est, ne demum irrupit in Italiam cum exercitu idem tyrannus, quod factum esse mense Augusto nonnulli tradunt. His autem omnibus tam exiguum temporis spatium satis fuisse vix quisquam credat. Ad hæc Augustinus, ut peritiorum calculis definitur, anno 387 per festa Paschalis genitalis aque sacramento regeneratus est: quæ non ipso tot tantarumque turbarum anno, sed proxime secutum factum esse idem testatur.

Sed Baronium atque alios in errorem illud induxit, quod legem anno 386 synodi Ariminensis gratia latam arbitrati sunt vexandi Catholicos ansam dedisse. Novimus quoque a Mabillonio, ex eo quod Evangelium de ingressu Christi Hierosolymam olim in multis Ecclesiis prima Adventus dominica recitaretur, et etiam nunc Mediolani mos idem perstet, hoc observari, nimirum eidem anno ita tribui posse duas illas epistolas atque Sermone, ut quæ ad sororem est, in Paschate dicatur scripta, in sequentem vero adventum alia et memoratus Sermo rejiciatur. Verum ut sileamus tunc temporis non e consuetudine, sed casu quodam lectum esse illud Evangelium, anni duo persecutioni assignantur ab Ambrosio, quodque ex lege sæpius decantata contra Baronium objicitur, et in hanc opinionem pariter valet. Quamobrem agnoscendum est duobus distinctis annis a nefaria Justina sævitum esse. Sed nihil vetat, imo vero cuncta persuadent, ut eadem persecutionem, quæ in sola imperatricis impotentia fontem habuit, jam a festis Resurrectionis anni 385 ortam credamus. Hanc sanctus præsul in ipso initio sorori suæ significavit. Justina vero cum caruisse illam effectu moleste ferret, odio solito exstimulata, legem in Ariminensis concilii gratiam ineunte sequenti anno ferri curavit. Cum nec etiam satis hæc via ipsi procederet, tum conveniri voluit Ambrosium nostrum, ut cum Auxentio certamen iniret in palatio. At respiciente hanc conditionem sancto Doctore, in

A apertam vim atque insaniam tandem erupit illa femina. Itaque cum ille in basilicam obsideretur, ad populum pronuntiavit dictum sermonem. Hinc porro ea re distractum nolimus ab hæc epistolis, tum quod ex ea conjunctione historię series facilius intelligatur, tum quod eundem Marcellinæ ab Ambrosio missum fuisse non dubitemus, ad quam similiter idem duos alios sequenti epistola inclusos destinavit.

[Ann. 386] XXII^a tota est in texenda inventionis ac translationis corporum Gervasii et Protasii fratrum martyrum descriptione. Alterum e sermonibus, quos hæc epistola contineri supra diximus, injuria Romani editores expulerant e loco proprio in quem a nobis postliminii jure restitutus est. Cum

B porro finem attulerit persecutioni eadem inventio, hanc epistolam anno 387 a Baronio, a nobis autem 386 adjudicatur. Horum corporum translationem Romanum Martyrologium xii kal. julias renuntiat, quo die habitus etiam ab Augustino in eandem rem sermo superest; unde sibi in animum induxerunt aliqui hoc ipso pie sacra illa pignora ab Ambrosio translata esse. Verum tamen e persecutionis fine, quem illi ipsi festis paschalibus tributum volunt, satis docemur, ejusdem translationis celebrationem propter paschales solemnitates in aliud tempus esse rejectam.

XXIII^a quibusdam episcopis, qui super Paschatis vii kal. maias anno 337 incidentis difficultate Ambrosium consuluerant, respondet. Huic annum **C** a Christo nato 381 ideo assignat Bucherius, quod *ante biennium* Paschæ dominicam xi kal. Maii celebratam illa testatur, quo die idem hoc festum anno 379 evenisse in confesso est. Verum Bucherio illud reclamat, quod nec Ambrosius de Paschate ante sex annos non redituro dicturus fuit, *quod futurum erat proxime*: nec ii a quibus ille consulebatur, tam prematura sollicitudine laboraturi. Huic adde in epistola, quam anno 381 scriptam fuisse idem asserit, hæc verba *temporibus paulo superioribus*, quæ de solo 380 anno possent intelligi, inepte sonatura; cum pulchre in hypothesi nostra tam de illo anno, quam de 383 accipiantur. Assignandus ergo est huic epistolæ annus 386, agnoscendusque lapsus in hisce *biennium* quam inde factam licet conjicere, quod e **D** numero septenario his notis scripto vii primus character v detritus sit, et remanserint tantum sequentes duo numeri, ii videlicet. Erroris originem alio refert. Franc. Balbus, ut videbitur proprio loco, ubi etiam de alio quodam cyclo paschali dicendum erit.

[Ann. 387] XXIV^a scripta est in reditu secunda legationis ab Ambrosio ad Maximum susceptæ, cujus rationem atque ordinem Valentiniano juniore narrat. Profectus erat sanctus antistes paulo post sedatus, quas Justina in eundem concitavit turbas; redeuntem vero in Italiam idem tyrannus cum exercitu potius secutus est 387 salutis anno.

XXV^a etiam lib. respondet, an aliquem capitali sen-

tentia damnare liceret, ambigenti. Dubitatio omnis in eo vertebatur, quod clericorum nonnulli erant, a quibus communione privabantur ii, qui ultimo supplicio animadverti in reum quempiam jussissent. Agnoscit porro sanctus Ambrosius majorem ex eo accessisse difficultatem, quod inter episcopos etiam non deerant, qui reorum supplicium apud sæculares iudices prosequerentur. Cum autem Ithacianos Priscilliani, qui anno 385 securi percussus fuit, supplicio afficiendi auctores designaverit, nec tamen significaverit eos ab orthodoxorum consortio adhuc expulsos, quod non multo post Maximi supplicium anno 388 interempti tandem factum est: necessario hinc efficitur epistolam hanc medio intervallo eorundem annorum 385 et 388 fuisse datam.

XXVI^a superioris continuatio est, in quo Dominicum de adultera muliere iudicium, quod supra tantum delibaverat, uberius expendit. Inde est quod utraque et eodem tempore, et ad eundem hominem, licet inscriptionis quædam varietas sit, missa noscitur.

XXVII^a earum omnium quæ inscribuntur ad Irenæum, prima vel saltem e primis esse eo probatur, quod hisce verbis in ea loquitur Ambrosius: *Non erubescas patrem interrogare*. Annum vero quo scripta fuit, hinc eruimus, quod quæ indicatur pro Christo passus, ea intelligi commodius non posse videantur, quam de Justinæ persecutione. Quapropter illam aut huic anno 387 aut superiori 386 tribuendam existimamus. Et sane tanta est eorum quæ in ea tractantur cum argumento epistolæ ad Simplicianum secundæ affinitas atque consensus, ut alterius ætatem altera quodammodo demonstret ac confirmet.

XXVIII^a satis concinne cohæret atque connectitur cum superiore. Namque ubi supra expositum est quam fugiendus nobis sit improborum convictus et societas, hic Irenæum ad sublimiorem gradum promovet, eum utpote ecclesiasticæ militiæ ascriptum, cæteris Christianis vitæ sanctimonia præcellere debere patefaciens. Hinc intelligas eadem epistola superiore hanc non esse nisi parvo spatio posteriorem.

XXIX^a præcepta majoris adhuc perfectionis tradit Irenæo. Ostendit enim ad tam perfectam cum summo bono conjunctionem aspirare ipsum debere, ut ad inferiora, quæ hanc ob causam relinquenda sunt, nunquam redeat. Hanc ergo epistolam superiores duas brevi secutam dubium non est. Quod præterea Gratiani luctuosa mors, quæ non obscure ibidem indicatur, multum confirmat.

XXX^a versatur in exponendo Aggæi loco. Hanc Ambrosius statim atque XXIX obsignasset, tradidissetque tabellario, abs se exaratam primis ejus verbis testificatur.

XXXI^a, XXXII^a et XXXIII^a sic sibi invicem concatenantur. Cum sanctus præsul quæstioni sibi ab Irenæo propositæ epistola XXXI satisfacisset,

A in citatis sub ejus finem Deuteronomii verbis proponendæ novæ quæstionis occasionem invenit Irenæus. Illi respondet idem sanctus in epistola, quam XXXII esse oportebat. Sed cum antequam ultimas illas Irenæi litteras is accepisset, epistolæ XXXI etiam subjunxisset, in locum XXXII illa rejecta fuit. In inscriptione quidem XXXII a Romanis editoribus facta est mutatio, sed quæ melius notis illic addendis explicabitur. Itaque ut ætatem illarum investigemus, advertendum est in XXXIII sententiam illam, *omnis sanctus et primogenitus*, disputari multo fusius quam in lib. *de Cain et Abel*. Hinc conjicimus in libro *de Benedict. Patriarch. c. 11, n. 55*, ubi agitur idem argumentum, ad hanc epistolam remitti lectores his ejus verbis: *sic talibi demonstravimus*.

B Est enim illud admodum probabile hujusmodi epistolas non ea mente scriptas esse ab Ambrosio, ut legerentur ab iis solis, ad quos inscriptione sua destinabantur, sed ut communicarentur etiam cum aliis. At si admittenda est hæc conjectura, necessum erit eidem libro, quem anno circiter 387 editum esse existimamus, priorem haberi hanc epistolam. Cum autem ipsa non scripta fuerit, nisi post XXVII, quæ prima est responsionum ad Irenæum: hinc efficitur has epistolas eidem tempori tribuendas esse, cui superiores. Cæterum quæ hic diximus satis ostendunt Ambrosii epistolam in Appollinarium, in qua sub finem mentio fit perdicis Hieremianæ contra Hermannii opinionem adhuc superesse.

[Ann. 387.] XXXIV^a, XXXV^a et XXXVI^a statim a primis verbis abunde produnt, quam parvo temporis spatio inter se distent. Ad Horontiani nubitationes his respondetur. In tertia vero queritur sanctus Antistes martyrii occasiones, cum prope ad voti exitum jam pervenisset, sibi creptas. Nemo autem non videt hoc non posse alio referri magis congrue, quam ad crudelia Justinæ sævientis tempora: et quamvis definire non facile sit, num hæc a longo elapsa essent: tamen his verbis sanctus vir loquitur, quæ vicinam occasionem quodammodo magis declarent.

XXXVII^a et XXXVIII^a ad Simplicianum datæ sunt eum, qui Ambrosium excepit in episcopatu. Baronius cum in *Ambrosii vita*, tum in *Annalibus Ecclesiasticis* ad annum 375 ac 385 omnes Ambrosianas ad Simplicianum epistolas a sancto Præsule primis initi episcopatus annis scriptas asserit, ut a nobis ad epistolam LXV explicabitur. Quæ vero ab opinione doctissimi Cardinalis hoc loco nos avocant ea potissimum sunt, 1° quod intelligatur ex ipso exordio epistolæ XXXVIII, Ambrosium cum illam exaravit in medio ipso concionum suarum cursu exstitisse: 2° ethnicos philosophos e sacris nostris auctoribus plurima mutuatos, non quasi aliud agendo, sed ex institudo probare aggreditur, quod argumentum etiam in *Exposit. psal. cxviii* et in libris *de Patriarchis* maxime tractat. Igitur haud parum verisimile est, omnes illas commentationes adversus superbos illos atque imperitos homines, qui sacros

eosdem auctores e profanorum fontibus hausisse ; A uti testatur sanctus Augustinus, inepte jactitabant, ad idem propemodum tempus esse referendas. Postremo tanta est hujus XXXVII epistolæ cum lib. *de Jacob, et Vita beata* in elocutione atque in sententiis ac toto argumento cognatio, ut facile ab omnibus eidem tempori adjudicentur. Quod vero ad XXXIII, cum superioris continuatio sit, inter utramque interjectum constat non esse longum spatium.

XXXIX^a Faustino mortem sororis immodice lu-
genti destinata est. Ad eum communium calamita-
tum exemplo consolandum ibi memorantur *semiru-
tarum urbium cadavera*, quas quidem urbium ever-
siones ut ad irruptionem Maximi tyranni in Ita-
liam referat Baronius, Pacati utitur auctoritate. Verum tamen non de Italia, sed de Galliis agitur B eo Pacati loco quem indicare ad id videtur. Sed cum easdem nobilium urbium excisiones ad bel-
lum Eugenii referre haud minus difficile sit, quam ad Maximi, a Baronii sententia non recedimus, hancque epistolam exeunte anno 387, cum verisi-
milis occurat nihil, scriptam putamus.

[Ann. 388 aut 389.] XL^a tota est in persuadendo Theodosio, ut edictum de synagoga quadam Judæo-
rum ab episcopo castri Callicini reædificanda, deque monachis qui fanum Valentinianorum hæreticorum ab iis contumelia provocati incenderant, supplicio afficiendis revocaretur. Contendit Gothofredus non aliam legem indicari hac epistola, nisi leg. 4 *de Ju-
dæis*, Constantinopoli in Kal. Octobr. anni 393 la-
tam ; atque adeo eandem epistolam huic ipsi anno attribuendam. Confirmandæ suæ opinioni addere insuper is potuisset ab Ambrosio et incensæ *dudum* Constantinopoli domus episcopalis, et injuriæ Antio-
chenis a Theodosio condonatæ mentionem fieri. Ni-
hilominus tamen istis omnibus potior nobis est Pau-
lini auctoritas, in præceptoris sui rebus testis ocu-
lari. Aperte autem hic profitetur, *extincto Maximo, Theodosio constituto Mediolani, Ambrosio vero episcopo constituto Aquileiæ*, scriptam fuisse hanc epistolam. Et revera in Maximo commemorando Ambrosius ibi multus est, satisque innuit ipsa ratione qua de illo agit, cum non a longo tempore Theodosii armis devictum esse. Constat igitur le-
gem, quæ causam præbuit huic epistolæ, non Con-
stantinopoli, sed Mediolani editam fuisse ; ac pro-
inde ab ea quam proposuit idem Godofredus, longe
diversam. Quod ad veniam datam Antiochenis, eam Sozomenus lib. 23, cap. vii, refert ad illud tempus, quo Theodosius ad bellum Eugenio tyranno infe-
rendum sese parabat : sed ipsum in hoc errare omnes agnoscunt. Quod vero ad episcopi Constan-
tinopolitani incensas ædes, quas anno 388 flagrasse narrat Soerates, eas profecto nihil officere, quomi-
nus in epistola ejusdem anni adverbium *dudum* ad-
hiberi jure potuerit, loco suo demonstrabimus. Statuendum itaque hanc epistolam tunc temporis fuisse scriptam, cum profligato Maximo, Mediola-
num rediit imperator. Atqui ex codice Theod. in-

telligitur eundem xii, Kal. Octobres anni 338 non-
dum recessisse Aquileia, vi vero idus ejusdem
mensis jam venisse Mediolanum, qua in urbe us-
que ad maium sequentis anni commoratus est. Ex
quibus liquet hoc ipso intervallo sanctum præsu-
lem, qui negotiorum suorum causa Aquileiam se
contulerat, super memorati edicti revocatione
scripsisse ad Theodosium.

XL^a enim ob rem exarata est ab Ambrosio, ut
sororem faceret certiorum, quo pacto episcopi ac
monachorum causa, de qua agitur in epistola su-
periori, felicem exitum esset consecuta. Eidem
adjunxit et eum sermonem, quem reversus Medio-
lanum, eadem de re coram Theodosio pronuntia-
vit. Hinc nemo neget hanc epistolam parvo inter-
vallo postquam superior scripta fuisset, secutam
esse. Nullus enim locus est dubitandi, Ambrosium
ubi primum ei licuit, ad sedem suam reversum
esse, ut iis a quibus decipi potuisset religio impe-
ratoris, aditus præcluderet, et ipse eorum quæ pe-
roptabat, fieret compos.

XLII^a respondet Syricio. Namque hic papa, cum
Romæ Joviniani hæresis palam erupisset, habito
Romani cleri concilio, ejus auctorem ac sectatores
anathematis pœnæ subiecit. Tum vero synodicam
epistolam ad Mediolanenses ideo scripsit, ut idem
hæreticus, quem e monasterio non procul a muris
Mediolanensibus posito et Ambrosii vigilantia gu-
bernato profugisse noverat, in illa urbe tanquam
anguis quidam in speen suis suffocaretur. Accep-
tis Syricii litteris, eandem hæresim in synodo Medio-
lani coacta damnari curavit Ambrosius, et episco-
porum præsentium nomine id ita significavit ponti-
fici, ut simul hæresim validis rationibus confuta-
ret. In cognitionem ætatis hujus epistolæ deduci-
mur his ejus verbis : *impietas Manichæorum, quam clementissimus imperator exsecratus est.* Quæ quidem verba ad legem 20 *de Hæreticis* ann. 391 promulgatam referuntur a Godofredo ; attamen cum ibi nulla Manichæorum mentio fiat, illis ad legem 18 *de Hæreticis* allusum esse cum Baronio existimamus. Cum ergo hæc ultima lex anno 389, v Kal. Julias, lata prodatur, non incongruum pu-
tamus fore, si concilium ac epistolam eidem anno
vel potius 390 adjudicemus.

[Ann. 389.] XLIII^a et XLIV^a Horontiano inscri-
buntur. Hic post lectum *Hexaemeron* eam ob cau-
sam scripserat Ambrosio, ut quia ibidem non satis
explicatum viderat, cur postremus rerum omnium
homo creatus a Deo esset, illud sibi planius ape-
rire non gravaretur. Primis ejus dubiis cum sa-
tisfecisset sanctus antistes, aliam difficultatem ex
ejusdem Operis lectione sibi exortam iterum idem
illi proposuit. Hanc similiter Ambrosius dissolvit :
ex quibus responsis constant hæ duæ epistolæ. Con-
stat igitur utramque Hexaemero posteriorem esse,
id est anno 389, circa quem illud Operis in vulgus
exiisse declaravimus : easdem tamen haud inter-
jecto longo tempore illud secutas hinc evincitur,

quod cum Horontianus Ambrosio, ejus manibus in diaconum aut presbyterum fuerat consecratus, arctissima necessitudine conjungeretur, nullum dubium est, quin idem ille *Hexameron*, mox ubi editum fuit, ab eo acceperit evolveritque.

XLV^a earum quæ ab Sabinum scriptæ habentur, ordinem ducit. Fuit autem Sabinus ille Placentinus episcopus, qui Aquileiensi concilio subscripsit, ejus miraculum quoddam refertur lib. v *Dial.* sancti Gregorii cap. 10, et nomen in *Martyrologio Romano* ad idus Decembris commemoratur. Hexameri quoque lectio ipsi moverat quamdam propter hoc difficultatem, quod nihil ibidem de paradiso disputaretur. Cognito ex ejus litteris illo dubio, Ambrosius cur illud caput prætermisisset, hanc causam reddit, quod videlicet idem argumentum ante plures annos jam tractavisset. Hinc intelligas epistolam hanc librum *de Paradiso* non paucis annis, librum vero *Hexameron* brevi spatio secutam esse.

XLVI^a et XLVII^a Sabino quoque se missas ferunt. Harum priori occasionem dedit nescio quis Apollinarista, qui ad suam hæresim proseminandam terras ac maria peragraverat. Idem cum venisset Mediolanum, quædam in Ambrosii libris carpere cœpit : quem publice a se confutatum hac epistola nuntiat sanctus doctor. In sequenti autem ubi de libro quem distinctius quam antea scriptum, ad Sabinum deferri curaverat, pauca præmisit, de mutui commercii epistolarum, in quibus potissimum aliquid e Scripturis discutiatur, utilitate fusius agit. Porro cum prorsus verisimile sit commentationes Ambrosianas, quas arroderere ausus narratur ille Apollinarista, quasque peritiori manu descriptas se transmisisse Ambrosius memorat, easdem esse ac libros *de Fide*, ac *de Incar. Dom. sacram.*, cum præterea is de se quasi jam sene mentionem faciat, eis de causis non arbitramur utramque epistolam ad alium annum melius quam ad hunc 389 vel circiter referri posse.

XLVIII^a ut argumento, sic et ætate conjuncta est superioribus. Libellos enim quos hic testatur Ambrosius sibi redditos, non alios ab his esse credimus, qui missi Sabino supra dicuntur. Idque hinc etiam astrui potest, quod ætatis suæ provectionis nec in hac epistola mentionem omittat beatus præsul.

XLIX^a e superiore etiam pendet. Etenim cum epistolis, maxime vero quibus aliquid e sacris libris examinetur, operam se daturum frequentiorum illic testetur Ambrosius noster, in hac epistola, quæ in sentiis divinis pene tota est, fidem profecto liberat suam : proindeque ab aliis eam abstrahi non oportere negabit nemo.

L^a Chromatii precibus concessa est Aquileiensis episcopi, qui Ambrosium, ut sibi aliquid e sacris codicibus epistolari familiaritate disputatum mitteret, obsecraverat. Ejus optatis ut Sanctus noster satisfaceret, e prophetia Balaam elegit argumentum. Propterea vero hanc epistolam superiorum or-

Adia accensuimus, quod in ea quoque suæ senectutis mentionem injiciat.

[Ann. 390.] LI^a Theodosio imperatori Mediolanum postquam Thessalonice strages edita esset, venienti ob id missa est, ut Ambrosius cur non expectasset ejus adventum, causas preponeret. Eadem autem illam anno 399 patratam fuisse in confesso est.

[Ann. 392.] LII^a eo tempore datam se prodit, quo Rufinus ex magistro officiorum consul et præfectus prætorio creatus fuit. Cum autem eum anno 392 ad has dignitates gradum fecisse non ambigatur, hanc epistolam eodem anno ad Titianum perlatam constat.

LIII^a imminaturam ac tristem Valentiniani minoris mortem ananter luget, de ejus etiam sepultura acceleranda interpellat Theodosium. Certum autem est anno 392 eundem illum Valentinianum idibus maii extinctum esse ; unde hanc epistolam non ita multo post missam fuisse intelligimus.

LIV^a et LV^a Eusebio, qui caput erat nobilis familie Bononiensis, destinatæ sunt. Agitur in earum altera de quodam apparitore, deque tussi Faustini pueri : at in altera eundem puerum cum Faustino ipsius patre ad eum Bononiam profectum, Mediolani autem secum remansisse Ambrosium atque Ambrosiam scite nuntiat noster Ambrosius. Porro cum eandem hanc Ambrosiam non ob aliud *spiritalium columbam* vocet, nisi quia ipsam virginali velo, sicut ad lib. *de Instit. Virg.* adnotatum est, consecraverat : hinc colligitur eidem libro, cui nos annum 392 attribuimus, posteriores esse has epistolas.

LVI^a Theophili Alexandrini respondet epistolæ. Materia scribendi fuerat Antiochenum schisma, de quo plura ad Ambrosii epistolam dicenda erunt. Observandum interim in eadem culpari Flavianum, quod se adversus Capuanæ synodi auctoritatem rescriptis a Theodosio, qui tunc in Orientem reversus erat, impetratis communiisset. Exacto in Italia prope triennio, imperator non nisi vi Kal. Decembris anni 391 redierat Constantinopolim ; proindeque synodum illam intra eum diem atque Idus Maias anni sequentis, quo die necatum diximus Valentinianum, habitam fuisse necesse est. Nam post id temporis conventus episcopales in Italia haberi per excitata ab Eugenio tyranno bella ne-tiquam licuit. Finita synodo, quod in ea super memorato dissidio statutum fuerat, Theophilo significarunt Capuani Patres. At ipse cum postea litteras eandem ob causam destinasset ad Ambrosium, a viro sancto epistolam, de qua hic agitur, elicuit. Quis igitur eat inficias vix illam ante anni 392 exitum scribi potuisse ?

Superiori epistolæ aliam subjecimus in Bonosi hæreseos postulati causa versantem. Jam tota res in Capuano concessu, de quo proxime ante dicebamus, tractata fuerat ; ejusque cognitio vicinis istius hæretici episcopis ad maturius et accuratius examen

• demandata. Cum vero iidem antistites consulissent auctorem hujus epistolæ, ac ei iudicium hoc viderentur permittere; hic non sibi, sed ipsis utpote quibus commissum erat a concilio, id competere responsum dedit: ac simul etiam errorem Bonosianum circa perpetuum Deiparæ virginitatem valide confutavit. Illa quidem planum faciunt hanc epistolam superiori synchronam esse, et ab eadem non solum hoc nomine, sed etiam quod Capuane synodi tanquam pars altera sit, in editione Romana male abstractam. Illud vero difficilius, cuiam auctori hæc debeatur, patefacere. Sunt rationes in utramque partem haudquaquam leves, quas loco proprio exequiemur.

[Ann. 393.] LVII^a Eugenio tyranno, cur eo Mediolanum accedente, Ambrosius hinc recessisset, causam aperit. Est autem perquam verisimile tyrannum illum non statim atque, Valentiniano idibus maii e vivis sublato, in solium ab Arbogaste collocatus est, in Italiam impetum fecisse, at prius alias quasdam absolutas ab eo esse expeditiones. Id quidem tum e Paulino in *Ambrosii Vita*, et Severo Alexandro apud Gregorium Turonensem *Hist.* lib. II, c. 9, intelligimus, tum ex hac ipsa epistola, ubi Ambrosius eundem Eugenium in *primordiis imperii* ad se scripsisse, ac se postea, si quando emersisset aliqua necessitas, ad eum quoque litteras dedisse testificatur. His ergo ducti eam tyranni irruptionem non nisi exeunte anno 392 vel potius ineunte 393 factam putamus; atque adeo hanc epistolam eidem tempori attribuendam.

LVIII^a in argumenta versatur plane celebri. Nihil enim ea tempestate Paulini avitis atque propriis honoribus nobilissimi abdicatione ac secessu illustris. Non tamen scripta est hæc epistola, postquam ille Nolam jam recesserat, id est, anno 394, ut opinatus videtur Baronius. Nam præterquam quod ex epistolis ejusdem Paulini ad Alypium atque Augustinum, nec non utriusque ad eundem Paulinum haud male colligitur ipsum ab anno 393 Nolam venisse; hæc ipsa epistola satis indicat Ambrosium, cum eam scripsit, illius conspectu nunquam potitum. Vidit autem postea eundem Florentiæ, quo tempore Romam iter habebat, statim hinc Nolum se recepturus. Huc etiam accedit, quod primis annis, quos egit Barcinone idem Paulinus, non omnes simul suas facultates publicaverit, vendideritque, sed illas in plures partes sensim distraxerit. Itaque cum venditis illis omnibus, Paulinum ipsum jam factum pauperem testetur Ambrosius, illum in procinctu ad iter suum, cum Sanctus noster ista scriberet, jam tum fuisse existimamus. Ethinc clarum fit hanc ipsam epistolam adjudicari non posse melius quam aut anni 392 postremis mensibus, aut primis 393.

LIX^a illud observatione dignum præ se fert, quod nempe quoto ætatis Ambrosii anno data fuerit, planum faciat. Aperte enim testatur sanctus Antistes annum tertium et quinquagesimum se

A peregissee, cum hæc scriberet. Verum quæ præmittuntur paulo superius, multo plus negotii verba faceant. Sic autem habent: *Objecti*, ait ille, *barbaricis motibus, et bellorum procellis, in medio versamur bellorum freto*. Hunc locum ad Maximi tyranni bella referendum autumant Baronius in *Ambrosii Vita* et in *Annalibus*, Vghellus in *Italia sacra*, et Bollandistæ in *Actis hujus sancti Severi*. Hincque colligunt et hanc epistolam anno 387 esse tribuendam, et cum eodem concurrisse annum Ambrosianæ ætatis 53. Addunt insuper sanctum presulem, cum vitam ad usque mensem aprilis anni 387 produxerit, annos nuplevisse quatuor supra sexaginta. Illud autem opinionis suæ impendio favere putant, quod in Maximiano bello fuscum fuerit multo plus sanguinis, quam in Eugenio. Sed tamen hæc eorum ratio nihil efficit: namque in epistola de qua loquimur, barbarici motus ac bellorum procellæ commemorantur, an vero eadem bella exstiterint aliis quibusdam crudeliora, nemo hinc probet. Mavult Hermannus locum Ambrosii a nobis propositum de bello Eugenii scriptum fuisse: idque contendit cum Ambrosianæ vitæ historia magis congruere, quam quidem ultra 57 annum productam negat. Sed hoc non usque adeo perspicuum est. Fatendum ergo memorata verba sive Eugenii, sive Maximi bello accommodentur, perinde esse. Illud autem Baronii opinioni magis favere forte videatur, quod Ambrosius in non paucis epistolarum superiorum locis senectutis suæ mentionem subinde iteret, quod sane illi viro minus convenit, qui vitæ curriculum anno 57 quam qui 67 terminaverit. Verum tamen non ignoramus illud Basilio aliisque sanctis quibusdam usu venisse, ut quamvis in ætate minus provecata diem obierint, de se tamen quasi jam senibus loqui amarent. Inde est quod lectoribus integrum relinquere velimus rei iudicium. Monemus tamen illud discriminis in episcopatus Ambrosii annis nihil mutare, sed solum in actis ante episcopatum; hos tamen ipsos plus æquo producere videtur Baronius.

LX^a Paternum deterret, ne filium cum nepte ex filia, id est avunculum cum filia sororis, matrimonio jungat. Nititur autem in dissuadendo potissimum his argumentis Ambrosius noster, quod hujusmodi conjugium et divinis legibus contrarium sit et prohibitum constitutione Theodosii, a quo *amplissimum*, inquit, *accepisti honorem*. Hæc porro verba cum aptari non possint commodius quam dignitati *comitis sacrar. Largit.* qua Paternum ornatum fuisse ex multis Symmachi epistolis cognoscere est, quamque ab eodem administratam anno 393 indicat lex 44 de *Metallis*, hanc quoque epistolam eidem anno 393 attribuamus, nobis persuadent. Quod autem ad prohibitionem Theodosii supra memoratam, ea quidem ad ætatem nostram transmissa non est, sed ejus in aliis quibusdam exstat mentio, quemadmodum a nobis declarabitur proprio loco.

[Ann. 394.] LXI^a ad Theodosium, a quo sanctus vir de gratiarum actionibus ob profligatum non sine miraculo Eugenium tyrannum Deo reddendis litteras acceperat, responsio est. Hac ergo Ambrosius imperatorem eorum quæ exsequendis ejus postulatis ipse præstiterat, certiore facit. Unde hæc epistola per se loquitur non alio anno nisi 394 se missam esse, cum tyrannus ille hoc ipso anno mense septembri fuerit supplicium.

LXII^a eidem principi, eodem tempore, et in argumento non absimili exarata est. Quippe qua illis Ambrosius ab imperatore veniam petit, qui cum tyrannum essent secuti, eo interfecto, confugerant in ecclesias, criminis sui pœnem declinaturi.

[Ann. 396.] LXIII^a postremum primæ nostræ classis locum obtinet. Ejus scribendæ hæc causa fuit. Morte Limenii, non autem, ut quibusdam videtur, Eusebii, quem anno 371 vivere desiisse Hieronymus in *Chronico* et in *Scriptoribus Ecclesiasticis* docet, episcopo destituta erat diœcesis Verecellensis. Tanti mali originem, nimirum cleri atque populi contentiones resecare cupiens Ambrosius nosler, hanc epistolam ad eos misit. Extra dubium est eam Aquileiensi synodo, anno 381 cui subscripsit idem Limenius, posteriorem esse: at præterea non nisi anno 396 ponendam fatebitur, qui noluerit Actis Gaudentii Novariensis, quæ a Mombrizio atque Bollando ad xi Kal. Februarias referuntur, fidem abrogare. Legimus enim in illis Actis Ambrosium paucis mensibus antequam e vita excederet, Verecellas componendi cujusdam dissidii causa se contulisse. Quod quidem iter commodissime intelligemus, si dixerimus sanctum præsulem, cum litteris suis parum profecisset apud obstinatos animos, eo profectum, ut demum eorumdem perviciam præsens expugnaret.

Qui ob mentionem *Venetiarum* hanc epistolam Ambrosio putant suppositam, ii non advertunt eum apud alios ejusdem ætatis, tum apud Ambrosium ipsum in certis operibus (epist. 18, num. 21) usurpari eandem vocem. Majori forte an veri specie, maxima fragmenta ex aliis doctoris nostri commentationibus in hanc translata atque inserta, quæ nos suo quæque loco indigitabimus, iidem obtenderent. Verumtamen id non abhorret ab Ambrosii consuetudine, et maxime nusquam is alibi hoc usurparet, hic nihilominus mirum non esset, si quæ meminisset de continentia, de jejuniis, de vigiliis non segniter abs se alibi disputata, eadem contra Sarmationem ac Barbatianum harum virtutum infensissimos adversarios rursus instrueret intenderetque. Cæterum quicquid dicitur de istis hæreticis, ætatem hujus epistolæ liquido confirmant; ejus vero dictio, character atque argumentum illam Ambrosio tamquam vero parenti validissime asserunt.

SECUNDA CLASSIS.

Alteram classem epistolarum in Admonitione tri-

A fariam divisam fore indicavimus, nimirum in eas epistolas vel quæ de Scripturis edisserendis, institutæ sunt, vel quæ in serio aliquo versantur argumento, vel ad postremum quæ familiaris urbanitatis atque officii significationes tantum continent.

Prima series epistolis omnino tredecim constat, de quibus illud est admonendum, eam scilicet quæ in aliarum fronte ponitur et inscribitur ad Irenæum, non incommode subjeci potuisse epistolæ XXVII. Utraque enim et eidem Irenæo, et in locos ejusdem libri Exodi scriptæ fuerunt.

Similiter etiam LXX^a et LXXI^a quæ datæ sunt ad Horontianum, et quibuscum animæ in peccatum delapsæ ad bonam frugem atque virtutem reditus, tum varii ejusdem in virtutis itinere progressus aperiuntur: epistolæ XXXIV, in qua ad eundem Horontianum de ejusdem animæ spiritualitate disputatur, jungi poterant: si ex sola hujusmodi affinitate idoneum duci argumentum judicassetus tempori asserendo.

C LXXI^a quæ Constantio inscribitur, varias diluit, quæ ab ethnicis atque hæreticis circa institutionem abrogationemque circumcisionis proponebantur difficultates. Cum autem ea tempestate tres Constantii, episcopali dignitate omnes ornati reperiantur, nempe Arausicanus, Seisciensis, atque alius sedis incertæ, quemadmodum a nobis in acta concilii Aquileiensis observabitur, non facile definiatur ad quem illorum, imo vero num ad illorum omnino ullum destinata sit. Huc tamen nos propendimus magis libenter, ut ad eundem scriptam putemus, ad quem et secunda hujus editionis missa fuerat. Cum enim hic Constantius sanctum doctorem, sicut vidimus, non secus ac patrem de vitæ suæ institutione, atque muneris administratione consuluerit, verisimile est eum Ambrosio, si quid aliud obortum fuerit difficultatis, proponere non dubitasse. Hæc porro epistola melius alibi collocari posse non videbatur quam isto loco, quippe quæ partim ad antiquum fœdus, in quo circumcisio instituta est, partim ad novum, in quo eadem est abrogata, referri possit.

D Denique LXXIV^a et LXXV^a varias epigraphas in fronte gerunt, ut alibi commodius dicetur. Id vero tantum hoc loci non silebimus has duas epistolas, quantum ex orationis genere conjici potest, ipso Ambrosiani episcopatus initio datas fuisse; quando videlicet volvendis operibus Origenianis maxime incumbere sanctus antistes.

Secunda series hujusce classis octo epistolas tantum exhibet, sed omnes magnis de rebus gravique stylo elucubratas. In his quippe modo novi fœderis dignitatem antiquo præcellere ostendit Ambrosius, modo ad maturanda baptismi sacramenta pie hortatur. Alibi clericos animo despondentes in officio confirmat, alibi qua ratione familiarum consulendum sit tranquillitati, verbo et exemplo juxta declarat. Alibi demum sancte

tate epistolarum, quam gravitate. Non enim ea continentur nisi septem epistolæ, familiari stylo ad amicorum nonnullos scripta: sed quæ tamen non tantum sancti u. bantur, verum etiam in honestis jocis amicitiam patefaciunt.

(In hoc indice, ut in sequentibus, numeri arabici paginarum editionis Maurinæ designant quas inter
textum crassiori et caractere expressimus.)

Ordo novus	Ordo Editio- num Amerb. Erasmi, Gil. etc.	Ordo Editio- nis Ro- manæ et posteriorum. Paris.	PRIMA CLASSIS	B	Ordo novus	Ordo Editio- num Amerb. Erasmi, Gil. etc.	Ordo. Editio- nis Ro- manæ, et pos- teriorum Paris.	PRIMA CLASSIS.
	25	Tom. IV	Gratian. Ambros. <i>enl.</i>	751	XLV	42	Tom. I	Sabino. 981
I	26	Tom. IV	Gratiano imperat.	752	XLVI	47	VIII	Ireneo, <i>nunc</i> Sabino. 984
II	44	XIX	Constantino.	754	XLVII	45	LXV	Sabino. 988
III	51	LXIX	Felici.	762	XLVIII	40	LXIII	Sabino. 990
IV	5	LX	Felici.	763	XLIX	41	XXXI	Sabino. 991
V	61	XLVI	Syagrio.	765	L	37	Tom. I	Chromatio. 993
VI	65	XLVII	Syagrio.	771	LI	28	LIX	Theodosio imperat. 997
VII	1	Tom. I	Iusto.	777	LII	53	L	Titano. 1001
VIII	63	x	Iusto.	783	LIII	34	LVI	Theodosio imperat. 1002
			<i>Gesta concil. Aquis-</i> <i>granensis.</i>	786	LIV	35	LXII	Eusebio. 1003
					LV	46	LXVI	Eusebio. 1004
IX	<i>deest</i>	II	Episcopis Gall. etc.	806	LVI	78	IX	Theophilo. 1006
X	<i>deest</i>	I	Imper. Gratiano etc.	806		79	V	<i>De causa Bonosi.</i> 1008
XI	<i>deest</i>	IV	Imper. Gratiano etc.	810	LVII	<i>deest</i>	XV	Eugenio imperat. 1010
XII	<i>deest</i>	III	Imper. Gratiano etc.	812	LVIII	36	XXX	Sabino. 1013
XIII	<i>deest</i>	<i>deest</i>	Imper. Theod., etc.	814	LIX	37	XXXII	Severo. 1016
XIV	<i>deest</i>	<i>deest</i>	Imper. Theod., etc.	817	LX	66	XLVIII	Paterno. 1017
XV	59	XXII	Anat., Numerio etc.	819	LXI	<i>deest</i>	LVIII	Theodosio imperat. 1029
XVI	60	XXIII	Anysio fratri.	822	LXII	<i>deest</i>	XVI	Theodosio imperat. 1021
XVII	30	XI	Valentiniano imper.	824	LXIII	82	XXV	Vercellensi Eccl. etc. 1022
			<i>Relatio Symmachi.</i>	828				
XVIII	31	XII	Valentiniano imper.	833				
XIX	70	XXIV	Vigilio.	842				
XX	33	XIV	Marcellino.	852	LXIV	62	Tom. I	Irenæo. 1049
XXI	32	XIII	Valentiniano imper.	860	LXV	2	Tom. I	Simpliciano. 1051
			Sermo de Basil. etc.	863	LXVI	56	Tom. I	Romulo. 1054
XXII	85	LIV	Domato sorori.	874	LXVII	3	Tom. I	Simpliciano. 1057
XXIII	83	Tom. IV	Episcopis per. Emil.	880	LXVIII	52	Tom. I	Romulo. 1060
XXIV	27	LVI	Valentiniano imper.	888	LXIX	15	Tom. I	Irenæo. 1061
XXV	58	LI	Studio.	892	LXX	18	Tom. II	Horontiano. 1062
XXVI	76	LII	Studio <i>vel</i> Irenæo.	894	LXXI	19	Tom. II	Horontiano. 1068
XXVII	4	Tom. I	Irenæo.	898	LXXII	77	Tom. I	Constantino. 1071
XXVIII	6	XX	Irenæo.	902	LXXIII	71	XLI	Irenæo. 1077
XXIX	11	Tom. II	Irenæo.	904	LXXIV	72	XII	Irenæo <i>vel</i> Clement. 1080
XXX	12	Tom. II	Irenæo.	910	LXXV	73	XLIII	Clementiano. 1083
XXXI	13	XXXV	Irenæo.	914	LXXVI	16	XXXVII	Irenæo. 1085
XXXII	48	Tom. II	Irenæo.	917	LXXVII	20	XXXVIII	Horontiano. 1089
XXXIII	14	XXXVI	Irenæo.	919	LXXVIII	74	XLIV	Horontiano. 1093
XXXIV	21	XXXVIII	Horontiano.	921	LXXIX	9	XXVI	Bellario. 1095
XXXV	22	XXXIX	Horontiano.	925	LXXX	75	XLV	Bellario. 1095
XXXVI	23	XL	Horontiano.	929	LXXXI	17	Tom. II	Clevisis. 1097
XXXVII	7	Tom. I	Simpliciano.	940	LXXXII	24	XLIX	Marcello. 1100
XXXVIII	10	XVII	Simpliciano.	941	LXXXIII	43	LXIV	Sisimino. 1103
XXXIX	8	LXI	Faustino.	941	LXXXIV	67	LXXII	Cyngio. 1105
XL	29	LVII	Theodosio imperat.	946	LXXXV	54	XXI	Syricio. 1105
XLI	<i>deest</i>	XVIII	Frater sorori.	956	LXXXVI	49	LXXII	Syricio. 1106
	80.	VI	<i>Syricius Mediol.</i> <i>Eccl.</i>	963	LXXXVII	55	LXX	Syricio et Delphino. 1106
					LXXXVIII	50	LXXIII	Athico. 1107
XLII	81.	VII	Syricio Papæ, etc.	965	LXXXIX	69	LXXXIV	Alypio. 1107
XLIII	38	Tom. I	Horontiano.	970	XC	68	LXXXIII	Antonio. 1108
XLIV	39	Tom. I	Horontiano.	976	XCI	61	LXXI	Candidiano. 1108

Quatuor in appendicem rejocæ, et una prætermissa.

ORDO ROMANÆ EDITIONIS CUM VETERIBUS
ET HAC NOVA EDITIONE COMPARATUS.

Ordo Editio- nis Ro- manæ et poste- riorum Paris. Tom. I	Ordo Editio- num Amerb. Erasmi. Gill. etc.	Ordo novus.		A	Ordo Editio- nis Ro- manæ et poste- riorum Paris.	Ordo Editio- num Amerb. Erasmi, Gill. etc.	Ordo novus.		
I	38	XLIII	Horontiano. <i>col.</i>		XXIII	60	XVI	Anysio fratri.	822
			<i>no. ed.</i>	970	XXIV	70	XIX	Vigilio.	842
II	39	XLIV	Horontiano.	976	XXV	82	LXIII	Vercellensi Eccl., etc.	1022
III	42	XLV	Sabino.	981				Bellicio.	1095
IV	4	XXVII	Irenæo.	930	XXVI	9	LXXIX	Simpliciano.	941
V	62	LXIV	Irenæo.	1049	XXVII	10	XXXVIII	Horontiano.	1089
VI	2	LXV	Simpliciano.	1051	XXVIII	20	LXXVII	<i>Floriano.</i>	488
VII	1	VII	Iusto.	777	XXIX	<i>deest</i>	<i>Apend.</i>	Sabino.	1013
VIII	56	LXVI	Romulo.	1054	XXX	36	LVIII	Sabino.	991
IX	3	LXVII	Simpliciano.	1057	XXXI	41	XLIX	Severo.	1016
X	77	LXXXI	Constantio.	1071	XXXII	57	LX	<i>Demetriadi.</i>	
XI	71	LXXVIII	Romulo.	1030	XXXIII	84	<i>Rejecta.</i>	<i>Virginibus sacris</i>	479
XII	37	L	Chromatio.	993	XXXIV	<i>deest</i>	<i>Apend.</i>	Irenæo.	914
XIII	15	LXIX	Irenæo.	1061	XXXV	43	XXXI	Irenæo.	919
Tom. II					XXXV,	14	XXXIII	Irenæo.	1085
I	7	XXXVII	Simpliciano.	930	XXXVII	16	LXXVI	Horontiano.	921
II	17	LXXXI	Clericis.	1097	XXXVIII	21	XXXIV	Horontiano.	925
III	41	XXIX	Irenæo.	904	XXXIX	22	XXXV	Horontiano.	929
IV	48	XXXII	Irenæo.	917	B XL	23	XXXVI	Irenæo.	1077
V	10	LXX	Horontiano.	1062	XLI	71	LXXXIII	Clement., <i>vel</i> Ire- næo.	1070
VI	19	LXXI	Horontiano.	1068	XLII	72	LXXXIV	Clementiano.	1083
VII	42	XXX	Irenæo.	910	XLIII	73	LXXXV	Horontiano.	1093
Tom. IV					XLIV	74	LXXXVIII	Bellicio.	1096
I	25		<i>Gratianus Am- brosio.</i>	751	XLV	75	LXXX	Syagrio.	765
II	26	I	Gratiano imperat.	752	XLVI	64	V	Syagrio.	771
III	83	XXIII	Episcopis per <i>Æmil.</i>	880	XLVII	65	VI	Paterno.	1017
Tom. V					XLVIII	66	LX	Marcello.	1100
I	<i>deest</i>	X	Imperat. Gratiano, etc.	806	XLIX	24	LXXXII	Titiano.	1001
	<i>desunt</i>		<i>Acta concilii Aqi- leie.</i>	786	L	53	LII	Studio.	892
II	<i>deest</i>	XI	Episcopis Gal. etc.	806	LI	58	XXV	Studio <i>vel</i> Irenæo.	894
III	<i>deest</i>	XII	Imperat. Gratiano, etc.	812	LII	76	XXVI	<i>Fatribus per Ita- liam.</i>	484
IV	<i>deest</i>	XI	Imperat. Gratiano, etc.	810	LIII	<i>deest</i>	<i>Apend.</i>	Marcellinæ.	874
V	79	<i>De Bon.</i>	Theophilo et Anysio	1008	LIV	85	XXII	<i>Fatribus et univ., etc.</i>	487
VI	80		Syricius <i>Mediol.</i>		LV	<i>deest</i>	<i>Apend</i>	Valentiniano im- per.	884
			<i>Eccl.</i>	963	LVI	27	XXIV	Theodosio imper.	1002
VII	81	XLII	Syricio Papæ, etc.	965	LVII	34	LIII	Theodosio imper.	1020
VIII	47	XLVII	Sabino.	984	LVIII	<i>deest</i>	LXI	Theodosio imper.	997
IX	78	LVI	Theophilo.	1006	LIX	28	LI	Felici.	763
X	63	VIII	Iusto	783	LX	5	IV	Faustino.	944
XI	30	XVII	Valentiniano imper	824	LXI	8	XXXIX	Eusebio.	1003
			<i>Relatio Symmachi</i>	828	LXII	35	LIV	Sabino.	990
XII	31	XVIII	Valentiniano imper	833	LXIII	40	XLVIII	Sisinnio.	1103
XIII	32	XXI	Valentiniano imper	860	LXIV	43	LXXXIII	Sabino.	991
XIV	33	XX	Marcellinæ	852	LXV	41	XLIX	Eusebio.	1004
XV	<i>deest</i>	LXII	Eugenio imperat.	1010	LXVI	46	LV	Syricio.	1106
XVI	<i>deest</i>	LXII	Theodosio imperat	1021	LXVII	49	LXXXVI	Attico.	1107
XVII	29	XL	Theodosio imperat	946	LXVIII	50	LXXXVIII	Felici.	762
XVIII	<i>deest</i>	XLII	Marcellinæ.	956	LXIX	51	III	Segatio et Del- phino.	1106
XIX	44	II	Constantio.	754	LXX	55	LXXXVII	Candidiano.	1108
XX	6	XXVIII	Irenæo.	902	LXXI	61	XCI	Cynegio.	1105
XXI	54	LXXXV	Syricio.	1103	LXXII	67	LXXXIV	Antonio.	1108
XXII	59	XV	Anatol. Numerio, etc.	819	LXXIII	68	XC	Alypio.	1107
					LXXIV	69	LXXXIX		

ORDO VETERUM EDITIONUM CUM ROMANA
ET HAC NOVA EDITIONE COMPARATUS.

Ordo Editio- num. Amerb. Erasmi, Gill. etc.	Ordo Editio- nis Ro- mane et postero- rum Paris.	Ordo novus.	A	Ordo Editio- num. Amerb. Erasmi, Gill. etc.	Ordo Editio- nis Ro- mane et postero- rum Paris.	Ordo novus.			
I	Tom. I	VII	Justo. <i>col. novæ edit.</i>	777	XLVII	8	XLVI	Irenæo. <i>quæ Sa-</i>	
II	Tom. I	LXX	Simpliciano.	1004	XLVIII	Tom. I.	XXII	Irenæo.	984
III	Tom. I	LXXVII.	Simpliciano.	1007	XLIX	67	LXXXVI	Syræo.	917
IV	Tom. I	XXXII.	Irenæo.	893	L	68	LXXXVIII	Attico.	1103
V	60	IV	Felici.	763	II	69	III	Felici.	762
VI	20	XXVIII	Irenæo.	902	LI	Tom. I.	LXV	Romulo.	1054
VII	Tom. I	XXXVII	Simpliciano.	910	LII	50	LII	Titiano.	1001
VIII	61	XXXIX	Faustino.	944	LIII	21	LXXXV.	Syræo.	1105
IX	26	LXXXIX	Bellicio.	1035	LIV	70	LXXXVII	Legatio et Del-	
X	27	XXXVIII	Simpliciano.	911	LV			phino.	1105
XI	Tom. II	XXIX	Irenæo.	904	LV	22	LIX	Romulo.	1071
XII	Tom. II	XXX	Irenæo.	910	B	Tom. I	LXXI	Seyero.	1016
XIII	35	XXXI	Irenæo.	914	LVI	51	XXV	Studio.	892
XIV	36	XXXIII	Irenæo.	919	LVII	22	XV	Anatol., Nu-	
XV	Tom. I	LXIX	Irenæo.	1061	LVIII			merio, etc.	810
XVI	27	LXXIV	Irenæo.	1085	LIX	23	XVI	Anysio fratri.	822
XVII	Tom. II	LXXXI	Clericis.	1007	LX	71	XCI	Candidiano.	1108
XVIII	Tom. II	LXX	Horontiano.	1062	LXI	Tom.	LXIV	Irenæo	1049
XIX	Tom. II	LXXI	Horontiano.	1068	LXII	10	VIII	Justo.	783
XX	28	LXXVII	Horontiano.	1089	LXIII	45	V	Syngio.	703
XXI	38	XXXIV	Horontiano.	921	LXIV	47	VI	Syngio.	771
XXII	39	XXXV	Horontiano.	925	LXV	75	LX	Palerno.	1017
XXIII	40	XXXVI	Horontiano.	929	LXVI	72	LXXXIV	Cyngio.	1105
XXIV	49	LXXXII	Marcello.	100	LXVII	73	XC	Antonio.	1106
XXV	Tom. IV		Gratianus Ambrosio.	751	LXVIII	74	LXXXIX	Alypio.	1107
XXVI	Tom. IV	I	Gratiano imperat.	752	LXIX	21	XIX	Vigilio.	842
XXVII	56	XXIV	Valentiniano imperat.	883	LXX	41	LXXIII	Horontio.	1079
XXVIII	59	LI	Theodosio imperat.	997	LXXI	42	LXXIV	Irenæo.	1077
XXIX	17	XL	Theodosio imperat.	946	LXXII	43	LXXV	Clementiano.	1063
XXX	11	XVII	Valentiniano imperat.	824	C	44	LXXVIII	Horontiano.	1093
			<i>Relatio Symmachi</i>	828	LXXIII	45	LXXX	Bellicio.	1035
XXXI	12	XVIII	Valentiniano imperat.	833	LXXIV	52	XXVI	Studio, <i>nunc</i>	
XXXII	14	XXI	Valentiniano imperat.	860	LXXV			Irenæo.	824
XXXIII	14	XX	Marcellinæ.	852	LXXVI	Tom. I	LXXII	Constantio.	1071
XXXIV	57	LIII	Theodosio imperat.	1002	LXXVII	9	LVI	Theophilo.	1005
XXXV	62	LIV	Eusebio.	1003	LXXVIII	5		<i>De censi Bonosi</i>	1028
XXXVI	30	LVIII	Sabino.	1013	LXXIX	6		<i>Syræo. Medici.</i>	
XXXVII	Tom. I	L	Chromatio	993	LXXX			<i>Decl.</i>	903
XXXVIII	Tom. I	XLIII	Horontiano.	970	LXXXI	7	ALII	Syræo Papæ, etc.	905
XXXIX	Tom. I	XLIV	Horontiano.	976	LXXXII	25	LXVI	Vocell. Decl.,	
XL	58	XLVIII	Sabino.	990	LXXXIII	T. IV	XXIII	Episcopi, per	
XLI	31	XLIX	Sabino.	991	LXXXIV			<i>Tom.</i>	801
XLII	Tom. I.	XLV	Sabino.	985	LXXXV	23		<i>Repetta. Ad. sup. virg. D.</i>	
XLIII	64	LXXXIII	Sisinnio.	1102		34	XXII	<i>trial.</i>	
XLIV	19	II	Constantio.	754				Dionisio sorori	874
XLV	65	XLVII	Sabino.	983					
XLVI	66	LV	Eusebio.	1040					

EPISTOLARUM INDEX ALPHABETICUS

Alypio.	col. 1107	D	De Bono i. c. d. sa.	803
Anatolio, Namerio, etc.	810		Candidiano. fratri	1108
Antonio.	1108		Clementio.	983
Anysio.	822		Clementiano.	1093
Attico	1107		Clericis.	1097

<i>De Basilicis Sermo.</i>	863	A	<i>Constantio prima.</i>	754
<i>Bellico prima</i>	1035		<i>Secunda.</i>	1071
<i>Secunda.</i>	1096		<i>Cynegio.</i>	1100
<i>Episcopis per Æmiliam.</i>	880		<i>Marcella.</i>	1100
<i>Episcopis Galliarum.</i>	806		<i>Paterno.</i>	1017
<i>Eugenio tyranno.</i>	1010		<i>Segatio et Delphino.</i>	1106
<i>Eusebio. prima.</i>	1003		<i>Pomulo prima.</i>	1054
<i>Secunda.</i>	1004		<i>Secunda.</i>	1060
<i>Eustino.</i>	944		<i>Subino prima.</i>	981
<i>Helici prima.</i>	762		<i>Secunda.</i>	984
<i>Secunda.</i>	763		<i>Tertia.</i>	988
<i>Gratianus imperator Ambrosio.</i>	751		<i>Quarta.</i>	990
<i>Gratiano imperatori prima.</i>	752	B	<i>Quinta.</i>	991
<i>Secunda.</i>	806		<i>Sexta.</i>	1013
<i>Tertia.</i>	810		<i>Severo.</i>	1016
<i>Quarta.</i>	812		<i>Simpliciano prima.</i>	930
<i>Horontiano prima.</i>	921		<i>Secunda.</i>	941
<i>Secunda.</i>	923		<i>Tertia.</i>	1051
<i>Tertia.</i>	923		<i>Quarta.</i>	1057
<i>Quarta.</i>	970		<i>Syricius Mediolanensi Ecclesiæ.</i>	963
<i>Quinta.</i>	976		<i>Syricio prima.</i>	965
<i>Sexta.</i>	1062		<i>Secunda.</i>	1105
<i>Septima.</i>	1068		<i>Tertia.</i>	1106
<i>Octava.</i>	1089		<i>Sisinnio.</i>	1103
<i>Nona.</i>	1093		<i>Studio.</i>	892
<i>Irenæo. prima.</i>	894		<i>Syagrio prima.</i>	765
<i>Secunda.</i>	898		<i>Secunda.</i>	771
<i>Tertia.</i>	902		<i>Symmachi relatio.</i>	828
<i>Quarta.</i>	904	C	<i>Theodosio imperatori prima.</i>	814
<i>Quinta.</i>	910		<i>Secunda.</i>	817
<i>Sexta.</i>	914		<i>Tertia.</i>	946
<i>Septima.</i>	917		<i>Quarta.</i>	1002
<i>Octava.</i>	919		<i>Quinta.</i>	1020
<i>Nona.</i>	1049		<i>Sexta.</i>	1021
<i>Decima.</i>	1061		<i>Theophilo.</i>	1006
<i>Undecima.</i>	1077		<i>Titiano.</i>	1001
<i>Duodecima.</i>	1080		<i>Valentiniano imperatori prima</i>	824
<i>Tertiadecima.</i>	1085		<i>Secunda.</i>	833
<i>Iusto prima.</i>	777		<i>Tertia.</i>	860
<i>Secunda.</i>	783		<i>Quarta.</i>	888
<i>Marc. Ilinæ prima.</i>	852		<i>Vercellensi Ecclesiæ</i>	1022
<i>Dominæ Sorori. Secunda.</i>	874		<i>Vigilio.</i>	842
<i>Tertia.</i>	956			

SANCTI AMBROSII

MEDIOLANENSIS EPISCOPI

EPISTOLÆ

IN DUAS CLASSES DISTRIBUTÆ.

PRIOR EAS CONTINET, QUAS IN ORDINEM CHRONOLOGICUM LICUIT DIGERERE; POSTERIOR CÆTERAS SECUNDUM ARGUMENTI RATIONEM DISTINCTAS COMPLECTITUR.

PRIMA CLASSIS.

751 GRATIANI AD AMBROSIIUM EPISTOLA (1).

Ambrosius ad se invitat, ut se in fide de Filii ac Spiritus sancti divinitate confirmet. Librum etiam petit, cui et alium de Spiritu sancto jungi postulat.

Ambrosio religioso sacerdoti omnipotentis Dei
GRATIANUS AUGUSTUS.

1. Cupio valde ut quem recorder absentem, et cum quo mente sum, cum eo etiam corpore sim presenti (2). Festina igitur ad me, religioso Dei sacerdos, ut doceas doctrinam vere credentem (3): non quod contentioni studeam, aut velim magis Deum verbis quam mente complecti; sed ut magis aperto pectori revelatio divinitatis insidat (4).

2. Docebit enim me ille, quem non nego, quem fateor Deum ac Dominum esse meum, non ei obijciens (5), quam in me video, creaturam, qui Christo nihil me addere posse confiteor; velle tamen ut etiam Patri me commendem (6), Filium prædicando: Non ego in Deo verebor invidiam (7): non me talem laudatorem putabo, qui divinitatem

(1) Scripta an. 379.

(2) Quidam mss., « cupio valde quem recorder absentem, ut cum... corpore sim præsens. »

(3) Mss. et superiores edit. partim, « doctrinam veram credentem: » partim nobiscum, « doctrinam vere credentem. »

(4) Pauci mss., « pectore revelatio divinitatis insideat. »

(5) Hoc est, non illud ad negandam Christi divinitatem vertens, quod naturam meam ab eodem susceptam credo.

(6) Mss. nonnulli, « vellem tamen... me commendarem. »

(7) Cod. Alb., « non enim in Deo ergo videbor habere invidiam. »

(8) Priores duos libros *De Fide* intelligit, qua de re dictum est in Adnotatione ad eodem libros: nec non in ea qua *De Spiritu sancto* præfiximus. Mss. nonnulli, « ut de ipso tractatu. »

(9) Quemadmodum amorem suum Gratianus in Ambrosium testabatur, eum parentem appellando; sic Ambrosius etiam quam tenere Gratianum dili-

geret, illum filii nomine vocitando significabat: « Doleo te, fidei Gratiane, suavis mihi valde, etc. » Locum ipsum consule sub finem orationis *In obitu Valentiniani*, ubi præclara mutui amoris testimonia reperies.

3. Rogo te ut mihi des ipsum tractatum (8), quem dederas, augendo illic de Spiritu sancto fidelem 752 disputationem: Scripturis atque argumentis Deum esse convincas. Divinitas te servet per multos annos, parens (9), et cultor Dei æterni, quem colimus, Jesu Christi.

EPISTOLA PRIMA (10).

Ambrosius apud Cesarem se, quod non venerit, excusat, et laudata ipsius humilitate, fide ac pietate, a se mitti libros petitos scribit, seque voluntati ejusdem in lucubrandis tractibus de Spiritu sancto satisfacturum spondet.

B Beatissimo angusto GRATIANO, et christianissimo (11) principi Ambrosius episcopus.

1. Non mihi affectus deficit, christianissime principum; nihil enim habeo, quod hoc verius et gloriosius dicam: non, inquam, mihi affectus deficit, sed affectum verecundia retardavit, quominus clementiæ tuæ occurrerem. Revertenti tamen si non occurri-

geret, illum filii nomine vocitando significabat: « Doleo te, fidei Gratiane, suavis mihi valde, etc. » Locum ipsum consule sub finem orationis *In obitu Valentiniani*, ubi præclara mutui amoris testimonia reperies.

(10) Scripta an. 379.

C (11) Christianissimi titulum imperatoribus tribui non ita consuevisse quodammodo indicat Ambrosius; namque in epistolæ principio, cum Gratianum rursus eodem vocabulo compellasset, rationem ejus statim adjecit: « Nihil enim, inquit, habeo, » etc. Sane quidem jure merito Christianissimus ille salutatus est, qui cum se ab Ab Ariana peste, quæ Valentem patrum, Justinam noveream, aliosque principes infecerat, intactum servasset, tanto ardore flagitabat vera fide se informari, ejus propugnator semper exstitit quam acerrimus. Eodem quoque modo idem Ambrosius Valentinianum in lemmate prioris adversus Symmachum epistolæ appellat Christianissimum; ut videlicet hoc illo titulo eum ad Christianæ fidei defensionem teneri significaret.

vestigio (12), occurrere animo, occurrere vultu, in prima-
 jura tua officium sacerdotis. Occurri, dico, quando
 cum ab illo, quem toto te sequebar affectu, cui consue-
 mentibus inhærebam? Et certe major animi no-
 presentia est. Tunc quod diuini iter legebam,
 nocte ac die in tuis castris cum et sensu locatus,
 orationum exultibus prætendebam: et si invalidus
 merito, sed affectu sedulus.

753 2. Et hæc quidem cum pro tua salute de-
 ferebamur, pro nobis faciebamur. Nihil hic adula-
 tionis est, quam tu non requiris, ego alienam nos-
 tro duco officio: sed plurimum gratie, quam dedi sti.
 Scit ipse nostri arbitri, quem fateris, et in quem
 pie credis, relici viscera mea tua fide, tua salute,
 tua gloria: neque non solum officio publico debi-
 tas pendere preces (13), sed etiam amore privato. B
 Reddidisti enim mihi quietem Ecclesie (14); per-
 fidorum ora, atque utinam et corda, clausisti: et
 hoc non minore fidei, quam potestatis auctoritate
 fecisti.

3. Nam quid de litteris recentibus loquar? Scri-
 psisti tua totam epistolam manu; ut ipsi apices fi-
 dem tuam pietatemque loquerentur. Sic Abraham
 sua manu quondam vitulum occidit (*Gen. xviii. 7*),
 ut hospitibus epulantibus ministraret: nec in mi-
 nisterio religioso aliorum adjumenta quesivit. Sed
 ille privatus aut Domino et angelis, aut Domino in
 angelis deferebat: tu, imperator, dignatione regali
 honores infinium sacerdotem. Sed Domino defertur,
 cum servulus honoratur; ipse enim dixit: « Quod
 uni horum minimorum fecistis, mihi fecistis (*Matth.*
 xxv, 40). »

4. At ego humilitatem tantummodo prædico in
 imperatore sublimem, ac non amplius fidem quam
 vere conscia meriti tui mente duxisti, quam docet
 te ille quem non negas? Quis enim alius docere te
 potuit, ut ei non objicias, quam in te vides, creatu-
 ram? Nihil moralius, nihil expressius dici potuit;
 creaturam enim Christum dicere, pro objectu con-
 tumeliæ est, non pro confessione reverentiæ. De-

(12) Hoc intellige de Gratiani reditu ex Oriente
 in Germaniam, de quo vide quæ nos in Admoni-
 tione ad libros *De Fide* observamus.

(13) Ex hoc loco publicas preces pro imperato-
 ribus in expeditionem profectis episcoporum jussu
 fieri consuevisse non sine causa colligi potest. Baro-
 nius quidem ad ann. 372, Ambrosium non solum
 fuisse, qui Gratiani a publicis orationibus Deo
 commendaverit, hinc demonstrari sibi persuadet,
 quod in oratione Ausonii de suo consulatu anno ci-
 tato, eidem imperatori oblata, sic legamus: « Forum
 et basilica olim negotiis plena, nunc votis votisque
 pro tua salute susceptis: nam de sua cui non, te
 imperante, securitas? » Verum non satis advertit
 magnus Cardinalis vocem *basilicam* non pro æde sacra
 hic positam esse, quo sensu apud Hieronymum,
 Ambrosium nostrum aliosque aut totos ecclesiasti-
 cos frequens occurrit, sed pro amplo quodam loco,
 ubi consilia et judicia, convivia, ludi et similia fie-
 bant, ut a Cicerone aliisque usurpata est. Hoc in-
 telligas non solum ex eo quod loco conjuncta est
 ab Ausonio, sed etiam quia ibidem de utroque jux-
 ta dicitur, « olim negotiis plena. » Quod autem addi-

unde quid tam insolens, quam id cum existimare,
 quod nos sumus? Docuisti igitur me, a quo te dis-
 cere velle profiteris: nihil tale adhuc legi, nihil tale
 audiri.

5. Quamquam autem illud, quam admirabile,
 quod in Deo non vereris invidiam! De Patre re-
 muneracionem pro Filii amore præsumis, et lau-
 dando Filium, non ei te posse aliquid addere profl-
 teris: sed velle ut etiam Patri te Filii prædicatione
 commendes. Quod utique solus te docuit ille, qui
 dixit: « Qui me diligit, diligetur a Patre meo (*Joan.*
 xiv, 21). »

6. Ad idisti ad hæc, quia tu infirmus et fragilis
 non te talem laudatorem putabas, ut divinitatem
 verbis æqueas: sed quantum possis prædices, 754
 non quantum est ipsa divinitas. Hæc infirmitas in
 Christo fortior est, sicut et Apostolus dixit: « Cum
 infirmior, tunc potens sum (*II Cor. xii, 10*). » Hæc
 humilitas excludit fragilitatem.

7. Veniam plane, et festinabo, ut jubes (15), ut
 hæc præsens audiam, ut hæc præsens legam, cum
 ex tuo ore procedunt. Misi autem duos libellos,
 quorum jam, quia tuæ clementiæ sunt probati, pe-
 riculum non verebor: de Spiritu vero interim ve-
 niam scriptioni peto quoniam, quem judicem mei
 sim sermonis habiturus, agnovi.

8. Interim tamen sententia et fides tua de Do-
 mino et Salvatore deprompta de Dei Filio, redundat
 ac assertionum uberrimam, per quam sancti quoque
 Spiritus divinitas sempiterna credatur, ut non ei
 objicias, quam in te vides creaturam, nec Deum
 Patrem Domini nostri Jesu Christi Spiritui suo
 existimes invidere. Quod enim creaturæ caret com-
 munionem, divinum est.

9. Si Dominusnaverit, huic etiam clementiæ tuæ
 satisfaciam voluntati; ut ejus accepisti gratiam,
 eum plane in Dei gloria præeminentem suo nomine
 æstimes honorandum.

10. Beatissimum te et florentissimum Deus om-
 nipotens Pater Domini nostri Jesu Christi tueri æ-

tur publicam securitatem in salute principis esse
 positam, id pulchre convenit cum superioribus illis
 Ambrosianis: « Et hæc quidem cum pro tua salute, »
 etc.

(14) Vexationes aliquas hic indicari, quas ipso
 episcopatus initio ab Auxentii fautoribus passus
 fuerit sanctus præsul, non ambigimus. Et certe li-
 bro i *De Spiritu sancto*, cap. 1, halisicæ ejusdam
 mentio exstat, quam prius, Justinæ procul dubio
 precibus et auctoritate, a Gratiano sequestratam,
 catholicis postea idem restituit. Sed ea huic epi-
 stolæ posteriora sunt.

(15) Regit aliquis num revera ad Gratianum Am-
 brosius se contulerit? Baronius ad annum 379, sic
 factum putat. Neque vero illud penitus a fide videtur
 alienum: cum Ambrosius tam diserte hanc profe-
 ctionem sit pollicitus, eumque Gratianus tam officio-
 sa humanitate anteverterit. Verum tamen negantem
 opinionem existimamus probabiliorē, tum propter
 alia, tum quod libros ab eo postulatos ad eundem
 non pertulerit ipse, sed miserit; tum etiam quod
 imperatorem mense Augusto hujus ipsius anni Me-
 diolani reduceem fuisse comperiamus.

tate proluxa, et regnum tuum in summa gloria, et pace perpetua confirmare dignetur, domine imperator auguste, divino electe iudicio (16), principum gloriosissime.

EPISTOLA II.

CONSTANTINUS in episcopum repertum invenit, ut Ecclesiam in mari ac fluctibus regat, qui utroque significetur, promissus Hortatur et operis, quæ populi mentes riget, colligit; et ex usque di sermones ejus esse, quæve illum præcipere virtutes oporteat, ubi dicit, de statera, qui sermo expenditur, tractat. Humilitatis ostensurus utilitate, exemplum affert beati Joseph; præsentemque vauitate, ejusdem Joseph ne David historicis demonstrat, populos ad veras opes sibi parandas excitandos trahit. Denique Ecclesiam Fori Cornelii commendans, de prudentia in hereticis, de iustitia in veniis, deque humanitate in servos commendat.

AMBROSIIUS CONSTANTIO (17).

1. Suscepisti munus sacerdoti, et in puppe Ecclesie sedens, navim adversus fluctus gubernas. Tene clavum fidei, ut graves hujus sæculi turbare non possint procellæ. Mare 755 quidem magnum et spatiosum, sed noli vereri; quia ipse super maria fundavit eam, et super flumina præparavit eam (*Psal.* xxiii, 2). Itaque non immerito inter tot mundi freta Ecclesia Domini tanquam supra apostolicam ædificata petram immobilis manet et inconcusso adversum impetus sævientis sali perseverat fundamine (*Matth.* xvi, 23). Alluitur undis, non qualitur; et licet frequenter elementa mundi hujus magno illisa resulent fragore; habet tamen quo laborantes excepiat, tutissimum portum salutis.

2. Sed tamen etsi in mari fluctuat, currit in fluminibus, et vide ne in illis fluminibus magis, de quibus dictum est: « Elevaverunt flumina vocem suam (*Psal.* xcii, 3). » Sunt enim flumina, quæ de ventre ejus fluent (*Jean.* vii, 38) qui potum a Christo acceperit, et de Spiritu Dei sumpserit. Hæc ergo flumina, cum redundant spiritali gratia, elevat vocem suam. Est et fluvius qui decurrit in sanctos suos sicut torrens (*Isa.* lxvi, 12). Est et fluminis impetus, quæ letificat animum pacificam atque tranquillam (*Psal.* xiv, 5). Ex hujus fluminis plenitudine quicumque acceperit, sicut Joannes evangelista, sicut Petrus et Paulus, elevat vocem suam: et sicut apostoli evangelicæ prædicationis vocem usque

(16) « Divino electe iudicio, » etc., quæ decrant in edit., e cod. Mediol. restituta sunt. Id autem citata verba significant, principes etiam in hereditaria successione non sine divino iudicio institui: sed insuper videntur indicare extraordinariam Gratiani novennis præm electionem, quæ qua ratione de consensu exercitus a patre Valentiniano facta sit, describit Ammianus lib. xxvii.

(17) Sic vet. edit. ac mss., excepto Longip. ubi scribitur, « Ambrosius Constantio. » Esse tamen etiam alibi mss. aliquem sub eadem hac inscriptione ex quo quod Ughellus tom. II *Italia*, p. 653, ex hac epistola locum proponens, eam nominat « ad Constantinum imperatorem. » Sed crassus hic error est, cum id temporis nec Constantinus ultus imperator esse pulnerit, et cum

in totos fines orbis terrarum canoro diffuderunt præconio, ita et iste incipit evangelizare Dominum Jesum. Accipe ergo a Christo, ut et tuus sonus exeat.

3. Mare est Scriptura divina, habens in se sensus profundos, et altitudinem prophetiarum tenuitatum; in quod mare plurima introierunt flumina. Sunt ergo et fluxus dulces atque perspicui, sunt et fontes nivei (18), qui saliant in vitam æternam (*Jean.* iv, 14), sunt et sermones boni, sicut favi mellis (*Prov.* xvi, 24), et grato sententiæ, quæ animos audientium spiritali quodam potu irrigent, et præceptorum moralium suavitatem mulecant. Diversa igitur Scripturarum divinarum fluentia. Habes quod primum bibas, habes quod secundum, habes quod postremum.

4. Collige aquam Christi, illam quæ laudat Dominum (*Psal.* cxlvi, 4, 5). Collige aquam de pluribus locis, quam effundunt nubes prophetiæ. Quicumque colligit de montibus aquam, atque ad se trahit, vel haurit et fontibus, et ipse rorat sicut nubes (19). Imple ergo gremium mentis tuæ; ut terra tua humescat, et domesticis irrigetur fontibus. Ergo qui multa legit et intelligit, impletur: qui fuerit impletus, alios rigat: ideoque Scriptura dicit « Si impleta fuerit nubes, pluviam in terram effundent (*Eccle.* xi, 3). »

5. Sint ergo sermones tui profundi, sint puri, et dilucidi; ut morali disputatione suavitatem infundas populorum auribus, et gratia verborum tuorum plebem demulceas; ut volens quo ducis, sequatur. Quod si aliqua vel in populo vel in aliquibus contumacia, vel culpa est, sint sermones tui hujusmodi ut audientem stimulent, compungant male conscium: « Sermones enim sapientium tanquam stimuli (*Eccle.* xi, 11). » Stimulavit et Dominus Jesus Saulum, cum esset persecutor. Quam salutaris fuerit stimulus, considera, qui ex persecutore apostolum fecit, dicendo: « Durum 756 est tibi ut adversus stimulum calcas (*Act.* ix, 5). »

6. Sunt etiam sermones sicut hic, quos infudit Paulus Corinthiis (*I Cor.* iii, 2); qui enim fortiorum cibum epulari non queunt, succo lactis ingenii sui exerceant infantiam.

7. Alloquia tua plena intellectus sint. Unde et Salomon ait: « Arma intellectus labia sapientis

ad quem data fuit hæc epistola, episcopum vel primam ejusdem verba declarent: « Suscepisti munus sacerdoti, » etc. Hoc ergo non male Rom. editores intulissent, cum pro lemmate eodem præfixerunt « Ambrosium episcopum Constantio fratri; » nisi cum in argumento epistolæ « Arancorum episcopum designatum » significassent. De quo nos infra.

(18) Rom. edit. vol. 1, fontes vivi. Haud incommode, nisi aliter et mss. previderet consensus. Intelliguntur ergo « fontes nivei » non e nivibus collecti, sed frigidi: nam certe puri ac nitidi, ut proxime ante dicitur et fluvius.

(19) Edit. ne quis, aliquot, et ipse rigat, ut nubes.

(Prov. xiv, 3); et alibi: « Labia tua alligata sint sensui (20) (Prov. xv, 7), » id est, fulgent sermonum tuorum manifestatio, intellectus coruscet, et alloquium tuum atque tractatus aliena non indigent assertiono: sed sermo tuus velut armis suis sese ipse tueatur, nec ullum verbum tuum in vatum exeat, et sine sensu prodeat. Est enim alligatura (Isa. i, 6), quæ constringere solet animorum vulnere: quam si quis rejicit, desperatam sui prodit salutem. Et ideo circa eos qui gravi ulcere vexantur, utere oleo sermonis, quæ foveas mentis duritiam: appone malagma, adjuuge alligaturam salutaris precepti: ut vagos et fluctuantes circa fidem, vel disciplinæ observantiam nequaquam soluto animo et remisso vigore patiaris perire.

8. Admone igitur plebem Domini, atque obsecra, ut abundet in operibus bonis, renuntiet flagitiis, non accendat flammaram incendia, non dicam in Sabbato, sed in omni tempore; ne comburat corpus suum: fornicatio et immunditia non sit in Dei servulis (Ephes. v, 3); quia immaculato servimus Dei Filio. Noverit unusquisque se, et vas possideat suum (I Thess. iv, 4), quo subacto quodam sui corporis solo, fructus exspectet debitos, nec spinas et tribulos ei terra sua germinet (Gen. iii, 18), sed dicat et ipse: « Terra (21) dedit fructus suos (Psal. lxxxv, 13): » atque in hac dumosa quondam passionum fragilitate insitiva virtutum effloreat.

9. Edoce etiam atque institue, ut faciant quod bonum est, et unusquisque non intermittat opus probabile, sive a pluribus videatur, sive sine arbitro sit; abundat enim sibi locuples testis conscientia.

10. Fugiat etiam mala opprobria (22), etiamsi se credat non posse convinci. Nam etsi clausus parietibus sit, et opertus tenebris, sine teste, sine conseio; habet tamen facti arbitrum, quem nihil fallat, ad quem facta clamant omnia. Denique clamavit et vox sanguinis (Gen. iv, 10), Se ipsum unusquisque (23) et animum suum severum iudicem sui, ultorem sceleris, et vindicem eriminis habet. Denique timens et tremens oberrabat Cain (Ibid. 14), parricidalis facinoris luens poenas; ut ei remedio sua mors fuerit, quæ vagum exsulem formidato per omnia momenta terrore mortis, per mortem exiit. Nemo igitur vel solus, vel cum altero aliquid turpe aut improbum faxit. Et si quis solus est, se ipsum præ cæteris erubescat, quem maxime debet vereri.

11. Nec concupiscat plurima, quia et pauca ei plurima sunt; paupertas enim et opes inopiæ et satietatis vocabula sunt. Nec dives est, qui indiget aliquo: nec pauper, qui non indiget. Nec quisquam viduam spernat, circumscribat pupillum, fraudet proximum suum. Væ enim illi qui congregalam dolo habet substantiam, et in san-

guine ædificat civitatem (Habac. ii, 12), id est, 757 animam tuam! Hæc est enim, quæ ædificat luculent civitatem (Psal. cxxi, 3). Hanc civitatem non ædificat avaritia, sed destruit: non ædificat libido, sed exurit atque incendit. Vis bene ædificare civitatem? « Melius est exiguum cum Dei timore, quam thesauri magni sine timore (Prov. xv, 16). » Divitiæ hominis ad redemptionem animæ debent proficere, non ad destructionem. Et thesaurus redemptio est, si quis eo bene utatur: et iterum laqueus est, si quis uti nesciat (Prov. xiii, 7). Quid enim homini pecunia sua, nisi quodam vitæ tenuis est? Multa oneri, moderata usui. Viatores sumus vite ejus: multi ambulant, sed opus est ut quis bene transeat; cum illo enim est Dominus Jesus, qui bene transit. Ideoque legis: « Si transeas per aquam, terminum suum; flumina te non concludent nec ignis exuret vestimenta tua, si transeas (Isa. xliii, 2). » Qui autem ignem alligat in corpore suo (Prov. vi, 27), ignem libidinis, ignem immodicæ cupiditatis, non transit, sed exurit involucrium istud animæ suæ. Præclarius est boni existimatio quam pecunia, et super omnes argenti acervos bona est gratia (Prov. xxii, 1). Fides ipsa abundat sibi, satis superque censu suo dives. Sapienti quoque nihil alienum, nisi quod virtuti incongruum: quocumque accesserit (24), inveniet sua omnia. Totus mundus possessio ejus est, quoniam toto eo quasi utitur.

12. Quid igitur circumscribitur frater? Quid fraudatur mercenarius? Non magne, inquit (Prov. vi, 26), lucra de mercede meretricis, id est, lubricæ istius fragilitatis. Meretrix ista non specialis, sed publica est: non una mulier, sed vaga omnis cupiditas meretrix est. Omnis perfidia, omnis fallacia meretrix, non illa sola, quæ corpus prostituit suum; sed omnis anima quæ spem suam vendit, quæ deformes quæstus et degenerem stipem quærit. Et nos mercenarii sumus, qui ad mercedem laboramus, et hujus operis nostri mercedem speramus a Domino nostro et Deo. Si quis cognoscere vult quam mercenarii sumus, audiat dicentem: « Quantis panibus mercenarii patris mei abundant! ego autem hic fame pereor (Luc. xv, 17); » et infra: « Fac me, inquit, sicut unum mercenariorum tuorum (Ibid. 19). Omnes mercenarii, omnes operarii: qui tamen fructum exspectat laboris, consideret quod is qui alium mercede fraudeverit debita, et ipse fraudabitur sua. Fœneratum istud offendit, et postea cumulatione mensura exsolvet. Ergo qui non vult amittere quod est perpetuum, non eripiat alii quod temporale est.

13. Nemo etiam in dolo loquatur ad proximum suum. Laqueus est in labiis nostris, et sæpe unusquisque sermonibus suis non explicatur, sed involvitur (Prov. vi, 2). Fovea alta est os malevoli:

(20) Mss. nonnulli, « alligata sint sensui. »

(21) Mss. plerique, « sed dicat: Et ipsa terra, etc. »

(22) Nonnulli mss., « mala et opprobria. »

(23) Edit., « Sibi ipsum unusquisque. »

(24) Mss. non pauci et cum his omnes edit., « accesserit, sua omnia. » Sed verbum inveniet in pluribus ac potioribus mss. invenire est.

grande innocentie præcipitium, sed majus malevolentiae (*Prov. xii, 11*). Innocens dum credit facile, cito labitur (*Prov. xiv, 15*); sed tamen iuste lapsum resurgit; malevolus autem suis artibus præcipitatur, unde nunquam exiliat atque evadat. Ponderet ergo unusquisque sermones suos, non cum fraude et dolo: « Statera fallax improbabilis apud Deum (*Prov. xi, 1*); » non illam stateram dico, quæ mercedem (25) appendit alienam (et in vilibus quidem rebus caro constat fallacia), 758 sed statera verborum ipsa apud Deum est exsecrabilis, quæ præfendit pondus gravitatis sobrie, et subnequit versutias fraudulentæ. Hoc maxime condemnat Deus, si decipiat aliquis proximum suum promissorum benignitate, et subdola iniquitate defœderatum opprimat, nihil sibi profuturos astutiae suæ artibus. Quid enim prodest homini, si totius mundi capiat opes, animam autem suam vitæ æternæ defraudet stipendio (*Matth. xvi, 26*)? *I*

14. Alia piis mentibus consideranda statera, qua singulorum facta trutinantur, in qua plerumque ad iudicium peccata propendunt, aut bene gesta peccatis præponderant. Væ mihi, si præcedant flagitia, et ad mortis præjudicium lethali vergant pondere! Tolerabilis si subsequantur, omnia tamen manifesta Domino et ante iudicium (*I Tim. v, 21*), nec bona possunt latere, nec ea quæ plena sunt offensionis, abscondi.

15. Quam beatus qui radicem vitiorum resecare potuerit avaritiam! Is profecto stateram hanc non reformidabit. Avaritia enim plerumque sensus hebetat humanos, et pervertit opiniones (*I Tim. vi, 10*); ut questum pietatem putent, et pecuniam quasi mercedem prudentiæ. Merces autem magna pietatis est, et questus sobrietatis, habere quod usui est satis. Quid enim in hoc mundo prosunt divitiarum superflua; cum in iis et nulla adimenta nascendi sint, nec impedimenta moriendi? Nam et sine integumento in hoc mundo nascimur, et sine viatico discedimus, sine hereditate sepelimur. *I*

16. Pendet singulis nostrorum statera meritorum, atque exiguis vel boni operis, vel degeneris flagitii momentis huc atque illud saepe inclinat: si mala vergant, heu me! si bona, præsto est venia. Nemo enim a peccato immunis: sed ubi propendunt bona, elevantur peccata, obumbrantur, teguntur. Ergo in die iudicii aut nostra opitulabuntur nobis opera, aut ipsa nos in profunda, tanquam molari depressos lapide, mergent. Gravis est enim, utpote talento plumbeo suffulta (*Zach. v, 7*), iniquitas; intolerabilis avaritia, atque omnis superbia, tetra fraudulentia. Et ideo hortare plebem Domini sperare magis in Domino, abundare in divitiis simplicitatis (*II Cor. vii, 2*), in quibus ambulet sine laqueo, sine impedimento.

17. Bona etiam puri sermonis sinceritas, et locuples apud Deum; etiam si inter laqueos ambulet, tamen

quia alii nescit insidias aut vincula innectere, non affigatur.

18. Illud quoque præcipuum, si persuadeas ut noverint humiliari, sciunt verum humilitatis colorem, naturam noverint. Multi habent humilitatis speciem, virtutem non habent: multi eam foris prætendunt, et intus impugnant; ad finem præferunt, ad veritatem adjuvant, ad gratiam negant: « Et enim qui nequiter humiliat se interiora ejus plena sunt doli (*Ezech. xix, 23*). » Et est qui se, modum submittit ab humilitate multa. Non est ergo humilitas nisi sine furo, sine fraude. Ipsa est vera, quæ habet piam mentis sinceritatem. Magna virtus ejus. Denique per inobedientiam 759 unius hominis mors introivit, et per obedientiam unius Domini Jesu Christi facta est universorum redemptio (*Rom. v, 19*). *B*

19. Scivit humiliari sanctus Joseph, qui cum esset a fratribus in servitutem venditus, vel negotiatoribus coemptus (*Gen. xxxvii, 28*), humiliatus in compedibus, ut Scriptura dicit (*Psal. civ, 18*), virtutem humilitatis didicit, infirmitatem repudiavit. Itaque (*Gen. xxxix, 1 et seq.*) emptus in Ægypti partibus a servo regio, coquorum præposito, non prosapie nobilis conscientia, quasi germen Abrahamitarum, dedignatus obsequia vernacula, fastidivit degenerem conditionem: sed magis gnævum se et fidelem herili imperio præbuit, alto intendens consilio nihil interesse in quo statu quis probabilem se præstaret: sed illum esse finem hominum, ut in quocunque statu probarentur; illudque præcipuum, si magis mores commendarent statum, quam status mores. Etenim quo status inferior, eo virtus eminentior. Talem itaque se exhibebat, tam sedulum, ut si dominus suus domum suam crederet, ipsi omnia committeret. *C*

20. Unde (*Ibid. 7 et seq.*) et uxor ejus oculos iniecit in eum, capta formæ venustate; nihil enim ad nos, si petulantibus oculis aut ætas expetitur, aut pulchritudo. Ars desit, nullum est crimen decoris: illecebra facessat, inoffensa est species, et formæ gratia. Itaque percita atque anima furens interpellat juvenem, et cogente libidine, victa passionum stimulis, crimen fatetur. Verum ille adjurat flagitium, dicens nec moribus Hebræorum convenire, nec legibus, ut alienum violent thorum, quibus cura est tuenli pudoris (26), ut integri nuptiarum integris socientur virginibus, nec ulli conveniant feminae quæ legitimi usus thori nesciat: religionemque sibi esse, ne ebrius (27) turpis in te operantia, ingratus herilis indulgentiæ; cui obsequium deberet, ei gravem inferret contumeliam.

21. Numquid erubescibat illum vilem dominum tamen dicere, et se servum fateri? Quin etiam cum ambiret mulier, obsecraret etiam metu prodicionis, vel amoris sui lacrymas funderet ad extorquendi necessitatem, nec misericordiam flexus ad flagiti ultimum edit. Parisiensis, pag 533.

(27) Nonnulli. . . ne Hebræus, . . minus concinne.

(25) Vet. edit. cum a parte mss., « quæ mercedem; » Rom. cum alia parte, « quæ mercedem. »

(26) Hæc de re adissis Philonem lib. *De Joseph*

consensum, nec coactus metu, et precibus restitit, nec minis cessit, præponens premiis periculosam honestatem, quam turpem remunerationem casto pudori. Iterum quoque (*Gen. xxxix, 11 et seq.*) mulier majoribus adorsa tentamentis, cum inflexibilem adverteret, etiam secunda vice immobilem, passione effera et impudentia (28) vires ministrante, juvenem aggreditur, veste apprehensa ad cubile trahens, complexum offerens : et pene ceperat, nisi exuisset Joseph vestem, qua tenebatur : ne exueret amictum humilitatis, indumentum pudoris.

22. Scivit igitur humiliari, qui humiliatus est usque ad carcerem ; et cum sustineret calumniam, maluit crimen falsum subire, quam verum referre. Scivit, inquam, humiliari, quia humiliabatur pro virtute. Humiliabatur in typo ejus qui se erat humiliaturus usque ad mortem, mortem autem crucis : qui venturus erat, ut vitam hanc de somno resuscitaret : et somnium 760 esse hunc vivendi usum doceret, in quo diversæ commutationum vires tanquam ebrise, et nihil solidum, nihil firmum, tanquam dormientis somnium, videntes non videmus, et audientes non audimus, et manducantes non satiamur, gratulantes non gratulamur, currentes non pervenimus. Vanæ spes hominum in hoc sæculo, qui ea quæ non sunt, tanquam quæ sint, sequenda arbitrentur. Itaque inanes et vacuæ rerum species tanquam in somnio venerunt, abierunt ; astiterunt, evanuerunt. Circumfusæ et dispersæ sunt, teneri videntur, et non tenentur. Denique ubi quis audivit dicentem : « Surge qui dormis (*Ephes. v, 14*), » et de sæculi istius somno exsurrexit, falsa hæc intellexit omnia ; evigilavit, et fugit somnium, fugit potestas, abiit cura patrimonii, formæ venustas, honorum studium. Hæc enim somnia sunt, quibus non moventur qui vigilant corde, sed dormientes exagitantur.

23. Vadatur hunc sermonem meum sanctus Joseph, non esse perpetua nec diuturna, quæ sunt hujus sæculi, qui ab initio nobilis genere, censu dives, subito ignobilis servulus est, et (quod ipsam servitii villitatem acerbatur) degeneris domini ære emptum mancipium. Minus enim vile putatur servire libero : geminatur autem servitus ubi servitur vernaculis. Servus igitur ex genere præclaro, pauper ex patre divite, de amore ad odium, de gratia ad supplicium : rursus de carcere ad aulam (*Gen. xli, 39 et seq.*), de reatu ad iudicium traductus ; neque adversis fractus est, neque elevatus secundis.

24. Astipulatur etiam momentarias esse vices re-

(29) Omnes edit., « etiam secundo immobilem passionem, effera impudentia etc. ; » omnes mss. ut in textu, nisi quod bene multi omittunt *et* ante vocem *impudentia*.

(29) Mss. non pauci, « sine damno, sine lucro : » melius alii et edit. omnes, ut in textu.

(30) Episcopum, a quo episcopus alius filii vocabulo compellatus sit, haud facile reperias apud antiquos. Nec sane aliam ullam causam, cur hoc nomen Constantium appellaverit Ambrosius, mens

rum etiam sancti David frequenter variatus status (*I Reg. xvi, xviii, 11, xii*), qui despectus patri, pretiosus Deo ; triumpho nobilis, invidia vilis, accitus ad ministerium regium, electus ad affinitatem, postremo faciem et ora mutatus, exsul regni, fugitans parricidii, nunc sua offendicula deplorabat et rursus aliena repovebat, conciliato hærede nobilior, quam decolorato. Expertus igitur omnia, pulchre dixit : « Bonum mihi quod humiliatus sum (*Psal. cxviii, 71*). »

25. Quanquam hoc et ad eum possit referri, qui cum esset in Dei forma, facilis inclinare cælos ; descendit tamen, et formam servi accipiens nostras portavit infirmitates (*Philipp. ii, 6*) : qui prævidens sanctos suos, non quasi rapinam sibi proprium honorem assumere ; sed subicere se æqualibus, et aliis sibi anteferre, dixit : Bonum mihi est quod humiliatus sum. Bonum mihi est quod me subjeci : ut subiecta mihi sint omnia, et sit Deus omnia et in omnibus (*I Cor. xv, 27, 28*). Hanc infunde humilitatem singulorum animis, et te ipsum formam præbe omnibus, dicens : « Imitatores mei estote, sicut et ego Christi (*I Cor. xi, 1*). »

26. Discant bonorum operum divitias quærere, et morum esse locupletes. Pulchritudo divitiarum non in sacculis divitum, sed in alimentis pauperum est. In illis infirmis et egenis melius opes lucent. Discant itaque pecuniosi non sua, sed ea quæ sunt Christi, quærere ; ut illos et Christus requirat, ut illis sua largiatur. Impendit pro illis sanguinem suum, effundit illis 761 Spiritum suum, offert illis regnum suum. Quis amplius dabit, qui se ipsum obtulit ? Aut quid est quod non sit daturus Pater, qui pro nobis unicum Filium tradidit morti (*Rom. viii, 32*) ? Admone igitur illos servire Domino in sobrietate et gratia, tota mentis sedulitate erigere oculos ad cælestia, nihil ponere in luero (*Philipp. iii, 8*), nisi quod vitæ æternæ sit ; nam iste omnis hujus quæstus sæculi animarum dispendium est. Denique omnium detrimentum passus est, qui volebat Christum lucrari ; quod etsi mirabiliter dixerit, minus tamen expressit, quam acceperat. Hic enim de alienis locutus est, Christus autem dixit : « Quid vult post me venire, abneget se ipsum sibi (*Luc. ix, 23*) » : ut ipse suum detrimentum sit quo fiat lucrum Christi. Caduca hæc omnia, cum damno, sine luero (29) : illud solum est lucrum, ubi fructus perpetuus, ubi æternæ merces quietis.

27. Commendo tibi, fili, Ecclesiam (30), quæ est ad Forum Cornelii, quo eam de proximo intervisas frequentius, donec ei ordinetur episcopus. Occupa-

nobis suggerit, nisi quod ille aut e clero Mediolanensi ad episcopatum assumptus fuerit, vel statim a consecratione in Ambrosii disciplinam se tradiderit spiritualis vitæ placitis instituendum. Uteumque sit eum vere fuisse episcopum totius epistolæ series clamat : proindeque Rom. edit. in summula male scripsisse « episcopum designatum. » Sed nec felicius ea ibidem Araisicanam sedem ipsi assignat. Qui enim isthuc fieri possit, cum eidem præsuli hoc ipso loco Ecclesia Fori Cornelii commendetur, « de proximo »

tus diebus ingruentibus, Quadragesimæ, tam longe non possum excurrere.

28. Habes illic Illyrios de mala doctrina Ariano-
rum, cave eorum zizania: non appropinquent fide-
libus, non serpant adulterina semina: advertant
quid propter suam perfidiam acciderit sibi (31),
quiescant, ut veram fidem sequantur. Difficile qui-
dem imbuti nimis infidelitatis venenis abolere pos-
sunt impietatis suæ glutinum; si tamen in iis virus
infaustum inoleverit, nec facile iis credendum putes.
Nervi enim sunt, et quidem artus sapientiæ, non te-
mero credere, maxime in causa fidei, quæ raro
perfecta est in hominibus.

29. Tamen si quis est qui, licet suspectæ sit in-
firmitatis et nutantis affectus, purgare habitam de
se opinionem velit, permitte ut satisfecisse se putet,
indulge aliquantulum; ejus enim excluditur satis-
factio, avertitur animus. Nam etiam medendi periti
cum vident notas ægritudines (32), ut ipsi appellant,
medicinam quidam non adhibent; sed tamen medi-
cinæ tempus expectant: nec deserunt invalidum,
sed lenioribus verbis (33), aut quibus possunt, pal-
pant delinimentis) ne aut intermissa ægritudo de-
spiratione animi gravescat, aut crudior medicinam
762 respuat: eo quod ad maturitatem pervenire
nequeat, si indigestæ insolens rerum hujusmodi
medicus adhibeat manus. Siquidem et pōnum cum
immaturum exagitur, cito deperit.

30. Et quia de agro exemplum sumpsimus, præcipe
illis inviolata confinii servare jura, paternos custo-
dire terminos, quos lex tuetur (*Deut.* xix, 14). Supra
fraternam charitatem frequenter est vicini gratia;
ille enim sæpe longe, in hic proximo est, vitæ omnis
testis, conversationis arbiter. Delectet eum per fi-
nitima spatia laxari liberum pecus, et in herba
viridi projectum secuta captare otia.

31. Servos quoque dominus jure servitii subditos
frequentius intervenda? Nam quæ urbs Forum
Cornelii olim nuncupabatur, eadem nunc dicitur
Imola: sicuti discimus ex P. Varnefrido, lib. ii *De*
Gestis Langob. cap. 18, quem geographi posteriores
secuti sunt. Ea metropolitæ Ravennati hodie paret.
Fuit hoc eodem tempore Constantinus alius, qui simul
cum Arausicano subscripsit Aquileiensi concilio,
episcopus Scissiensis. Verum cum Scissiam novi
geographi eandem esse velint ac Segestam, quæ sita
est in Pannonia, nec etiam ad hanc Constantium
destinari potuit hæc epistola. Cum igitur ejusdem
nominis præter hos duos nullus antistes, qui florue-
rat illa ætate, nobis occurrat; nostri hujus sedem
ingenue fateamur nobis ignotam.

(31) Non alia clades præcui dubio hic indicatur,
nisi qua, Valente Ariano imperatore profligato at-
que combusto, illæ provincie a Gothis victoribus
dirum in modum pervastatæ sunt.

(32) Forte legendum « notas ægritudinis, » ut desi-
gnetur statim atque deprehensa sunt prima ægritu-
dinis indicia, medicinam non adhiberi: nempe se-
cundum Hippocratis pronuntiatum, *ἰσχυρὰ φάρμα-
κον, καὶ ζῆλον, μὴ ἔχειν*. Quod pulchre convenit
cum verbis Ambrosii infra positis, *auterudior, ægri-
tudo* scilicet, « medicinam respicit. » Verum tamen
per *notas ægritudines* intelligere etiam possumus
consuetos et non immodicos morbos; cum id extre-

A habeat pro moderamine coercitionis, quasi animæ
consortes. Paterfamilias enim dicitur, ut quasi filios
regat; quoniam et ipse Dei servus est, et patrem
appellat Dominum cæli, moderatorem potestatum
omnium. Vale et nos dilige, ut facis; quia nos te
diligimus.

EPISTOLA III (31).

FELICIS munusculum prædicit, sed cum quod se a
longo tempore non inviserit, arguens; ut non
tandiu procrastinetur, petit.

AMBIOSIUS FELICI.

1. Misisti mihi tubera, et quidem miræ magnitu-
dinis, ut stupori forent ea tam grandia. Nolui in
sinu, ut nimis, abscondere (35): sed aliis quoque
demonstrare malui. Itaque partem direxi amicis,
B partem mihi reservavi.

2. Suave munus, non tamen ita præpollens (36),
ut comprimeret querelam meam jure excitatam, quod
nos tandiu amantes tui nequaquam revisas. Et cave
posthac ne majora invenias (37) doloris tubera. Nam
hujus nominis diversa ratio; ut enim grata in mu-
nere, ita in corpore atque in affectu molesta sunt.
De te impetra, quominus te abesse doleam; nam
causa commotionis meæ, desiderium est tui. Effice,
si potes, ut minus gratus sis.

3. Rem exposui, causam probavi. Intorquenda
est amentata illa non manipularis sententia (38).
Metuisti certe: sed vide quam movear, ut delectet
jocari. Postea tamen ne excusaveris: etenim quam-
vis tua hæc vectigalis (39) mihi sit excusatio; malo
tamen de te judicat, nec de me 763 melius, si aut
tuam absentiam muneribus compensandam, aut mo-
nuneribus redimendum putes. Vale, et nos aman-
tes tui dilige.

EPISTOLA IV (40).

Sermone FELICIS recreatum se esse; maxime vero
quod venturum ad basilicæ consecrationem cum

mis atque insolitis, quando periculum in mora est,
actutum curatio sit necessario. Quapropter in lectio-
ne omnium mss. et edit. nihil mutandum.

(33) Mss. aliquot, « sed levioribus verbis. »

(34) Scripta circa ann. 380.

(35) Multæ sunt proverbiales formulæ in sinu
ductæ, quibus occultum quidpiam significatur; ut
puta *in sinu gaudere, in sinu esse*: de quibus Erasm.
Chil. i, cent. 3, prov. 13.

(36) Edit. et quidam mss., « non tamen ita præ-
D potens.

(37) Omnes edit., *invehas*; omnes mss. *invenias*.
Neutrum incommodè. At quod ultimæ Paris, edit.
pro *grata in munere* contra cæterarum et mss. fidem
posuerunt, *grata in mente*, id quidem a mente auc-
toris alienum est: cum tubera, quæ in amici mu-
nere sibi grata fuisse significat, pro fructu terræ
videlicet posita; eadem posita pro tuatore corpo-
ris ex vulnere, aut animi quasi turgescientis ægri-
tudine, molesta esse testificetur.

(38) *Amentata sententia* metaphorice dicitur ab
amentata hasta, id est, vinculo quodam quodamentum
dicitur, illigata; ut certius validiusque intorquere-
tur. De quo vide Junium Adagiorum cent. 3, prov. 12.

(39) *Vectigalis* hoc est, quæstiosa; eo quod mu-
nusculorum quasi vectigal secum attulerit.

(40) Scripta an. 383.

speraret, postquam celebrassent inti abs seopiscopatus diem. Suis ul hae preces ei promittit, mutuasque ab eodem reposit, dum ingredietur Sancta sanctorum. Tam quo ille continentur, mystice decursis, Feliciis administrationem praedicat, polliceturque adiutores ei non defuturos.

AMBROSIIUS FELICI salutem (41),

1. Etsi habitu corporis minus valebam, tamen ubi sermonem unanimi mihi pectoris tui legi, non mediocrem sumpsi ad convalescendum gratiam, quasi quodam tui alloqui puleio (42) refotus; simul quia celebrem utrique nostrum annuntiasti diem adfore, quo suscepisti gubernacula summi sacerdotii, de quo ante momentum cum fratre nostro Bassiano (43) loquebar. Ortus enim sermo de basilicæ, quam condidit apostolorum nomine, dedicatione, dedit huic sermoni viam: siquidem significabat quod sedulo tuæ quæreretur sanctitatis presentiam.

2. Tum ego nostris fabulis intexui diem natalis (44) tui, qui foret in exordio ipso Kalendarum Novembrium: cumque, si non fallerer, appropinquasse, et castina celebrandum die; unde posthac non exensaturum. Promisi ergo de te, quoniam et tibi id me licet: promisi illi, exegi mihi; presumptum enim habeo quod affuturus sis, quia debes adesse. Non ergo te magis meum promissum tenebit, quam tuum institutum, qui id in animum indueris (45), ut quod oportet facias. Advertis itaque quia non tam promissi audax, quam tui conscius fratri sponendi. Veni igitur, ne duos sacerdotes redarguas: te, qui non adfueris; et me, qui tam facile promiserim.

3. Natalem autem tuum prosequemur nostris orationibus, et tu nostri in tuis non votis obliviscaris. Te noster spiritus comitabitur: tu quoque cum ingredieris secundum tabernaculum, quod dicitur Sancta sanctorum (Exod. xxvi, 34): facito nostro more, ut nos quoque tecum inducas. Cum spiritu

(41) Omnes edit., « Felici Comensi episcopo: » omnes mss., « Felici salutem, » præter paucos in quibus omittitur « salutem, » et Thuan. ubi habetur « Feliciano. » Non satis recte. Hunc porro Felicem Comensi diœcesi præfuisse hujus epistolæ contextus aperte probat; eundem autem esse cum eo, ad quem datum est superius epistolium, non e nomine solo colligi datur, sed potissimum ex argumenti affinitate. Cum enim Felici excusanti quod ipse non venisset, priores litteræ destinatæ essent, hæ non obscuram ejusdem excusationis faciunt mentionem. Adde quod utraque ad familiarissimum, nec nimio intervallo semotum scriptæ cognoscuntur. Hujus Feliciis, cujus nomen sanctorum catalogo inseri meruit, festum renuntiatur pridie Idus Julias in hæc verba: « Novocomi sancti Feliciis primi ejusdem civitatis episcopi. » Eum Ughellus asserit ab Ambrosio non tanquam metropolitano, sed tanquam apostolico legatum episcopum Comensis Ecclesiæ fuisse institutum, cum hæc sedes Aquileiensi nunquam subjecta non fuerit. At nullam sententiæ suæ argumentum profert. Quod vero eundem primum Novocomi sedisse negat, id non injuria ex ultima parte hujus epistolæ refelli potest. Expende, lector, et pronuntia.

(32) Ubi edit. « pulegio, » mss. habent partim « pulei, » partim « puleio. » Et sane pulegium et pulcium

A adoles aureum illud thymiamaterium, nos ne intermisera. ipsum est enim quod in secundo tabernaculo est, de quo plena sapientiæ oratio tua sicut incensum dirigatur ad celestia.

4. Ibi arca Testamenti undique auro tecta (46), 764 id est doctrina Christi, doctrina sapientiæ Dei. Ibi dolium aureum habens manna; receptaculum scilicet spiritualis alimonie, et divinæ promptuarium cognitionis. Ibi virga Aaron insignia sacerdotalis gratiæ. Aruerat ante, sed in Christo refloruit. Ibi Cherubin super tabulas Testamenti, lectionis cognitio sacræ. Ibi propitiatorium, supra quod in excelsis Deus Verbum est, imago invisibilis Dei (Coloss. 1, 15), quod tibi dicit: « Loquar tecum de super propitiatorium de medio duorum Cherubin (Exod. xxv, 22); » sic enim loquitur nobiscum, ut nos ejus sermonem intelligamus: vel quia non mundana, sed intelligibilia loquitur, sicut ait: « Aperiam in parabolis os meum (Psal. lxxvii, 2). » Ubi enim Christus, ibi omnia, ibi doctrina ejus, ibi peccatorum remissio, ibi gratia, ibi separatio mortuorum ac viventium.

5. Et Aaron quidem semel stetit in medio eorum, obiciens se, ne mors transiret ad viventium agmina a funeribus mortuorum (Num. xvi, 47, 48). Ille autem quasi Verbum semper stat in singulis, quem nos non videmus, intra nos separans rationabiles virtutes a cadaveribus passionum lethalium, et pestilentium cogitationum. Ille stat, quasi qui in hunc mundum venerit, ut aculeum mortis hebetaret (Hebr. ii, 14, 15), devoratorium ejus obstrueret, viventibus æternitatem gratiæ daret, defunctis resurrectionem concederet.

6. Huic tu militas bonam militiam (1 Tim. i, 18), hujus depositum custodis, hujus pecuniam feneras, secundum quod scriptum est: « Fenerabis gentibus (Deut. xv, 6). » Bonum fenus spiritualis gratiæ, quod

eadem herba est; legimus enim in glossis Philoxeni « puleium, *βίχων* sive *γίχων*. Est etiam herba polium dicta *παρά τῆς πολίτιδος*, e canitie. De quarum ambarum virtutibus consule Dioscoridem atque alios.

(43) Cod. Læf. et Carol., « Bassiliano, » cæteri et edit., « Bassiano. » Subscripsit is concilio Aquileiensi et epistolæ ad Syricium, ac utrobique sicut et apud Paulinum in vita Ambrosii vocatur Laudensis episcopus. Basilicæ ab eodem conditæ meminit Ughellus, ut dictum est in Admonitione. Ejus vero nomen inscriptum albo sanctorum legitur xiv Kal. Februarias.

(44) Ambrosius anniversarium consecrationis episcopalis diem hoc loco vocat « diem natalis, » quo etiam modo illum vocarat lib. viii *Expos. in Luc.* num. 73. Cum autem jam ibi nonnihil de consuetudine celebrandi ejus diei observatum sit, id unum placuit hic addere, eum qui uberius quidpiam de hoc more desideraverit, plura reperturum in Notis Casauboni ad Spartianum, pag. 10, n. 45.

(45) Edit., « in animum induxeris. »

(46) Quemadmodum hic per arcam Testamenti sanctorum Evangeliorum liber designatur, ita per dolium aureum manna refertum significatur sacra illa pyxis, in qua servabatur adoranda Eucharistia.

veniens Dominus cum usuris exiget; et cum te bene dispensasse inveniunt, dabit tibi plura pro paucioribus: eritque mihi fructus dulcissimus, quod meum in te iudicium comprobabitur. Ordinatio (47) non reprehendetur, quam accepisti per impositionem manuum mearum, et benedictionem in nomine Domini Jesu (*II Tim.* 6). Hæc ergo bonum opus, ut in illo die mercedem invenias, et ego in te, et tu in me requiescamus.

7. Multa messis Christi, sed pauci operarii, et difficile reperiuntur qui adjuvent (48). Verum hoc vetus: sed potens est Dominus, qui mittat operarios in messem suam (*Matth.* ix, 38). Certe in illo ordine Comensium jam plerique ceperunt credere magisterio tuo, et doctrina tua verbum Dei receperunt: sed qui dedit credentes, et adiutores dabit; quo et tibi excusandi auferatur necessitas, quod serius nos inviseris: et mihi 765 crebrior tuæ presentis refundatur gratia. Vale, et nos dilige, ut facis.

EPISTOLA V (49).

Sententiam ab se in causa Indiciæ latam defendens, Syagrium iudicium arguit, quod legitima in eo forma non servata sit. Maximum tragediæ auctorem apud se non comparuisse: Syagrium inspectionem virginis contumeliosissimam de crevisse; cum alia, unde iudicari virgo debeat, suppetant; inspectionem incertam atque inutilem; aliud enim obstetricam officium esse: non ergo hæc ratione causam decidendam; præsertim cum poperisse diceretur Indiciæ. In quibus inspectio sit toleranda. Syagrium vanam afferre excusationem: Maximum vere accusatorem esse. Postremo accusatione ac testibus rursus vituperatis, refertur Marcellinæ aliarumque pro Indiciæ testimonium, post quod iudicium Ambrosianum subiecitur.

AMBROSIIUS SYAGRIO (50).

1. Prospiciendum esse ne de nostro obloquantur iudicio charissimi nostri Veronenses, propriis textuisti litteris. Non arbitror fore, certe non solent. Aut si obloquantur, de quo obloqui soleant, haud dubie liquet: cum exasperati huc veniant (51), pacifici ad te revertantur; præsertim cum hoc iudicium nostrum cum fratribus et consacerdotibus nostris

(47) Adverte institutum episcopum nunquam reperi, nisi per manuum alterius etiam episcopi impositionem: qui mos temere antiquatus est ab hæreticis.

(48) Belvac. cod., « qui annuntient. » Et continuo post habet Albin. « Verbum hoc vetus; » Boyer., « Verum hoc apud nos. »

(49) Scripta circa ann. 380.

(50) Omnes edit., « Syagrio Veronensis Ecclesiæ episcopo; » mss. contra, ut in textu. Eum tamen cui hæc epistola respondet Ambrosius, illius Ecclesiæ clavum tenuisse dubium non est.

(51) Intellige Veronenses ob iudicium episcopi sui non servata forma legitima contra iudiciam virginem sacram latum graviter offensos Ambrosium convenisse, ut eadem causa ab eo tanquam metropolitano ad examen revocaretur. Quod quidem sanctus præsul vocatis ad concilium vicinis episcopis præstitit anno, ut censent Ughellus et Baluzius, 80 post 300.

(52) Ita mss.; at vero edit., « iudicandum putaris. » Zenonem autem illum, a quo Indiciæ probata et

A participatum processerit: tu autem sino alicujus fratris consilio hoc iudicium tibi solus vindicandum putaris (52); in quo tamen ante iudicium præjudicium feceris, ut puellam Zenonis sanctæ memoriæ iudicio probatum, ejusque sanctificantem benedictione post tot annos, sine auctore criminationis, sine accusatore, sine professore delationis (53, in periculum veritas deducendam arbitrare: cui invidia esset a vanis, ab hæreticis, ut ipsi volunt, a turpibus personis conflata per scelus, per invaritum, per intemperantiam, querentibus propriam libertatem fugitu; ab us, postremo qui domo ejus ejecti atque eliminati forent, quod discolora opera subtexerent (54), quam primum fronte suæ professionis preterderant.

B 2. Hujusmodi accusatores, hujusmodi testes in tuo constituebas iudicio, qui neque accusare audebant, neque delationis se nexu obligare; atque ita inspectioni adjudicandam constituebas virginem, quam nullus argueret, nullus deferret. Ubi hæc cognitionis solemnitas? Ubi talis iudicandi formula? Si leges publicas interrogamus, accusatorem exigunt: si Ecclesiæ: « Duobus, » inquit, « et tribus testibus stat omne verbum (*Matth.* xvin, 16): » sed illis testibus qui ante hesternum et nudius tertius non fuerint inimici; ne irati nocere cupiant, ne læsi ulcisci sese velint.

3. Inoffensus igitur affectus testium quæritur; ita tamen ut accusator prius in medium procedat. Ipsi illi presbyteri Judæorum manus suas prius supra caput imposuerunt Susannæ (*Dan.* xiii, 34 et seq.), 766 et accusationem professi sunt, et pariter addiderunt testimonii auctoritatem, quam imprudenter populus sub errore positus acceperat: sed divino iudicio per prophetam rexit, et redarguit omnipotens Deus: ut liqueret omnibus eos velle invidiam præseminare adversum innocentis periculum qui delicerent (55) accusationis argumento, et firmamento probationis, conjicientes videlicet quod si præoccupatis vulgi auribus invidia mentem in-cesseret, præjudicium examinandæ veritatis inferret

consecrata dicitur, eundem esse, cujus memoria pridie Idus April. ponitur in Rom. Martyrologio, in suis notis negat Baronius. Alium vero esse contendit etiam Veronensem episcopum, sed alio posteriorem, cujus sermones Zenonis martyris nomine vulgati sunt. Atqui contra non desunt, qui hunc Zenonem Syagrii decessorem, ad hæc tempora solum ejus nominis Veronensem gubernasse Ecclesiam affirmant; eique forte propterea quod sub Juliano apostata aliquid perpessus fuerat, martyris nomen attributum in ea sermonum collectione quæ ex veterum Patrum operibus compacta eidem ascribitur.

(53) Mss. aliquot, « sine professore declinationis: » alii nonnulli, . . . « declamationis; » reliqui et omnes edit., . . . « delationis. » Rectius id quidem: verum non ita male quod pro « professore, » mss. aliquot legunt « professione. »

(54) Mss. aliquot, « discolora opere subtexerunt. »

(55) Quidam mss., « qui defecerant; » unus, « qui delicerentur. »

Etenim cum audita præveniant, aurem obstruunt, A animum occupant; ne probatio desideretur, ut rumor pro convicto tenentur crimine.

4. Nos igitur accusatorem exegimus, et auctorem totius scenæ Maximum perurgendum arbitrari sumus. Verum ille accusationem, quam studio informaverat, verbo detulerat, deseruit professione; et tamen affectu urgebat, arte exsequebatur: sed fugiebat nomine, quod diffideret probationi. Denique sparsis rumoribus, sed etiam epistolis compositis et destinatis, quæsitit acerbare invidiam delationis: sed nequamquam opprimi potuit integritas et circumveniri. Nam si habuisset probationes, nunquam inspectionem tua sententia flagitavisset.

5. Quid igitur sibi velit, et quo spectet quod obstetricem adhibendam credideris, non possum ad- B vertere. Itane ergo liberum erit accusare omnibus, et cum probatione destiterint, patebit ut genitalium secretorum petant inspectionem, et addicentur semper sacræ virgines ad hujusmodi ludibria, quæ et visu et auditu, horrore et pudori sunt? Denique non minima etiam in tuis litteris tentatæ expressionis verecundia est. Quæ ergo sine damno pudoris in alienis auribus resonare non queunt, ea possunt in virgine sine ejus tentari verecundia?

6. Invenisti tibi vile mancipium, procacem vernulam, cur non abutaris pudibundo ministerio, et exponas ejus modestiam; cum præsertim nihil sanctius in virgine sit, quam verecundia? Non enim sacra virgo ut corpore tantummodo integra sit quæritur, et non ut in omnibus ejus inoffensus maneat pudor. Virgo Domini suis est nixa fulcris ad sui probationem, nec alienis dotibus eget, ut se virginem probet: et nec abditorum, occultorumque inspectio, sed obvia omnibus modestia astipulatur integritati. Non placet Deo, quam non suorum gravitas morum probat: non probatur Domino, quæ unius obstetricis indiget testimonio, quod plerumque quæritur pretio. Ea ergo tibi locuples videtur ad fidem, quæ et redimi et falli potest: ut excuset ream, et crimen tegat, aut nesciat, et non possit flagitium deprehendere?

767 7. Neque vero illud justum arbitror, quod tuis comprehendisti litteris, quia nisi inspecta fuerit, integritas periclitetur, et incerto sui fluctuet. Ergo omnes quæ inspectæ non sunt, periculum subierunt pudoris? Ergo et quæ nupturæ sunt, D

præius inspiciantur, ut nubant probatiores? Ergo et quæ velandæ sunt, præius subiciendæ sunt hujusmodi attrectationi; non enim visitantur, sed attrectantur: et rectius secundum tuam sententiam inspiciuntur non probata, quam consecrata.

8. Quid, quod etiam ipsi archiatri dicunt non satis liquido comprehendendi inspectionis fidem (56), et ipsis medicinæ vetustis doctoribus id sententiæ fuisse? Nos quoque usu hoc cognovimus, sæpe inter obstetrices obortam varietatem, et quæstionem excitatam; ut plus dubitatum sit de ea quæ inspiciendam se præbuerit, quam de ea quæ non fuerit inspecta. Siquidem et proximo id comperimus exemplo: nam quædam conditionis servilis Altini inspecta (57) et refutata, postea Mediolani non meo quidem jussu, sed Nicenti ex tribuno et notario domini vel patroni sui voluntate visitata est a peritissima et locupleti femina hujusmodi artis; et cum simul ista suppeterent, ut neque paupertas obstetricis suspectam faceret fidem, neque indocilitas, tamen adhuc manet quæstio.

9. Quid profuit igitur eam inspicere, cum damnatio maneat? Nam ut quisque voluerit, aut imperitam medicam, aut redemptam asseret; ita sine affectu ullo injuria inspectionis est. Quid deinde fiet? Quotiescunque emergerit, qui non credat, toties virgo attrectabitur (58)? Nam si unquam se visitandam abnuerit, secundum assertionem tuam de crimine confitebitur. Et facilius est ut refutet, quod nunquam fecerit, quam quod fecerit. Variabuntur igitur obstetrices, ne susceptæ aliqua repetatur C gratiæ. Erit itaque inter plures, quanquam paucarum etiam in magnis urbibus hic usus medendi sit: erit, inquam, vel malevola, vel imperita, quam pudoris claustra prætereant, et per imperitiam integro notam affligat pudori. Vides in quod periculum inducas virginalem professionem dum obstetricem adhibendam putas; ut jam non solum verecundiæ suæ dispendio, sed etiam obstetricis incerto periclitetur.

10. Nunc consideremus quod obstetricis officium sit. Legimus etiam in Veteri Testamento obstetrices, sed non inspectrices; denique ad parturientes ingrediebantur, non ad virgines; ut partus susceperent, non ut pudorem examinarent. Unde et obstetrices (59) dictæ, eo quod obsistant dolori: vel D certe pignori, ne laxatis uteri genitalibus claustris,

(56) Si cujus interfuerit plura de hac re et explicatiora discere, illum ad archiатros, hoc est, principes in medendi arte remittimus. Interim observabimus non solum e Patribus Ambros. quam incerta sit turpis illa integritatis exploratio, docuisse; sed etiam Cyprianum epist. ad Pomponium, ubi legimus: « Cum et manus obstetricum et oculus sæpe fallantur. » Ino vero periculosam etiam esse Augustinus satis indicat, cum lib. 1 De Civit. Dei, cap. 18, ita loquitur: « Obstetrix virginis cujusdam integritatem manu velut explorans, sive malevolentia, sive inscitia, sive casu, dum inspicit, perdidit. »

(57) Mss. aliquot, « salim » aut « saltem inspecta. » Non satis recte; Altinum enim fuit Italiæ

municipium haud ignobile, cujus ab Attila, ut volunt, solo æquali ruinæ quædam adhuc visuntur, ut trahit Leand. Albertus in *Marchia Tarvisiana*. Iterum autem ubi omnes edit. exhibent, « Nicenti extribuni et notarii, » omnes mss., legunt, « Nicenti ex tribuno et notario, » duriuscule quidem, sed tamen non prorsus incongrue. Hujus porro Nicenti Paulinus meminit in Ambrosii Vita, et eundem esse autumat Godefridus ac Nitentium illum cujus mentio sit in lege 11, anni 377, « Ne sanctum baptismum iteretur. »

(58) Amerb. et mss. nonnulli, virgo obtrectabitur. • Non pravo sensu.

(59) Vossius in Etymol., postquam hanc vocis illius originem memoravit, addit illud sibi magis

in terram defluat. Secundo et tertio loco in Scripturis invenimus 768 obstetrices adhibitas; sed ubique partui, nusquam inspectioni. Primo ubi Rachel parturit (*Gen. xxxv, 18*), deinde ubi Thamar parit (*Gen. xxxviii, 27*); tertio ubi necandos mares Pharaō mandat Hebræorum obstetricibus (*Exod. i, 15 seq.*); quando responderunt illæ, non eo more Hebræas feminas parere, quo pariunt Ægyptiæ: sed Hebræas prius parere, quam introeant obstetrices ad eas. Qui locus ut superiori utilis ad Hebræorum salutem; ita reliquo confragosus ad obstetricum fidem, quæ didicerunt mentiri pro salute, et fallere pro excusatione.

11. Quid igitur suspecta et dubia captamus; cum majora sint alia examinandæ veritatis documenta et testimonia, in quibus expressiora insignia vel temerati pudoris sint? Quid enim est quod magis publicum sit, quam offensa pudoris, et defloratio virginitatis? Nihil profecto quod magis se prodat, quam castitatis dispendium. Tumescit alvus, et incedentem fœtus sui onera gravant; ut prætermittamus alia, quibus se vel tacita prodit conscientia.

12. At forte sterilitatis obtentu abseondi in aliquibus possit flagitium. Illic vero cum editus partus et expositus, vel necatus (dum invidiæ magis, quam probationi consulitur) dissipatus sit per aures universorum, strangulata est libertas calumniarum, si peperit. Nempe Veronæ fuit, visebatur frequenter a virginibus et mulieribus; in honore enim semper erat. Visebatur et a sacerdotibus propter pudicitiae reverentiam, et gravitatis speculum. Quomodo ergo potuit occulere crimen, quod se vel specie sui proderet? Quomodo texit uterum? quomodo non refugit aspectum mulierum, oculos salutantium? quomodo parturiens vocem repressit? Sed hoc non patitur dolor: denique Scriptura hos maximos dicit dolores, qui sunt paturientis (*Gen. iii, 16*). Sic enim, inquit, dies Domini subito venit, et improvus adest, ut dolor partus, qui intercludit omnia effugia delitescendi (*Isa. xiii, 8, 9*).

13. Hæc est verior documentorum fides, quam erubescunt et mulieres. Denique Elisabeth occultabat se mensibus quinque; eo quod sterilis conceperat in senectute (*Luc. i, 24*). His signis et ipsa Mariæ virginitas apud ignaros mysterii, probri suspectabatur. Unde et Joseph, cui desponsata erat virgo, suspectum habebat vitium, dum adhuc nesciret Dominicæ incarnationis sacramentum (*Matth. i, 19*).

14. Quid ergo negamus inincipiendas virgines; Interim quod nusquam legerim, non astruo, nec

arridere, ut « obstetrix » dicatur quasi « assestrix, » quod parienti assideat. Sed haud scimus an multis approbaverit hanc sententiam, nobis sane non approbavit.

(60) Ita etiam Cyprianus jam laudata epist. ad Pomponium, quamvis incertam esse hanc indagandæ virginitatis viam agnovisset, cum tamen ageretur de puellis, quæ se una cum viris cubitasse confiterentur, negarent autem venerem aliquid expertas esse, præcipit eas explorari: « Inspiciantur,

A verum arbitror. Sed quia pleraque ad speciem facimus, non ad veritatem; et erroris gratia complura frequenter prætendimus (sunt enim qui nesciant recte facere, nisi metu poenæ) relinquamus hoc illis, quas non verecundia revocat a lapsu, sed solus injuriæ deterret metus: 769 apud quas nulla cura pudoris, et castitatis gratia, sed poenæ timor est. Relinquamus vernaculis, quibus formido est deprehendi magis quam peccasse. Absit a virgine sacra, ut obstetricem noverit: partus putatur, et remedium doloris ducitur, non examen pudoris. Relinquamus etiam illis, si quæ gravibus appetitæ calumniis, oppressæ testimoniis (60), strangulatæ argumentis, ad id confugiant, ut se offerant inspectioni, quo vel corporis probetur custodia si tamen deprehendi potest, in quibus **B** nutat pudoris gratia, et disciplina integritatis. Malo tamen se habet causa, ubi potior est carnis quam mentis prærogativa. Malo morum signaculo, quam corporis elanstro virginitatem exprimi.

15. Jam illud præclarum, quod scripsisti insinuat tibi a quibusdam quod nequaquam tibi communicarent, si eam sine visitatione suscipiendam crederes. Ergo judicandi acceperisti formulam. Quales illi, qui volunt prescribere sacerdotibus quid sequi debeamus? Liberavimus itaque te a cognitionis gravissimæ necessitate, ne necesse haberes formulam mandatam exsequi. Quid nobis futurum est, qui eorum studiis non obtemperavimus?

16. Sed tamen scio illic plerosque esse, qui timeant Dominum. Nam et hic vidimus dudum, et illic esse comperimus, qui compositam hanc querantur calumniam: quos aiunt eo offensos fuisse Maximo (61), quod ista virgo non circumeat domos, nec eorum matronas salutet atque ambiat. Quid igitur fiet, quomodo tanto eam exuemus crimine? quomodo persuadebimus ut cultus assumat novos, suos exuat? Grave flagitium virginem intra secreta domus degere, claudi penetralibus suis! Sic certe lectio docet Mariam domi repertam (62), cum ad eam Gabriel archangelus venisset (*Luc. i, 28*). Susanna fugiens turbarum inducitur. Denique cum se lavaret (*Dan. xiii, 15 et seq.*), paradisum claudi jubebat. Quid autem præstantius (præsertim in virgine, cujus præcipuum opus verecundia) quam secretum? Quid tutius secreto, et ad omnes actus expeditius (63)? Munia enim pudoris induit, non concursationis. Sed de aliis videro, tuæ nunc mihi respondendum epistolæ est.

17. Te miror, frater, qui tantopere defendas Mariam, interim virgines ab obstetricibus diligenter.

(61) Mss. aliquot, « offensus fuisse maxime. »

(62) Mss. aliquot, « Mariam matrem Domini repertam. »

(63) Vet. edit., « verecundia quæ secreta est, tutius secreto, ad omnes actus expeditius? » Rom. et mss. aliquot, ut nos textu. Nec male etiam reliqui mss. ita legunt, « verecundia, quæ secreto est tutior, secreto ad omnes actus expeditior. »

ximum non fuisse accusatorem, sed parentis dolore doluisse invidiam sparsi rumoris; cum ille se inimicum et adversarium litigatorem, proposito jam iurgio, negare non potuerit adversus sacram virginem iudicia attentavisse: nulloque interjecto, discretas sedes uxoris suæ ac virginis, divisam germanitatis inter sorores societatem; aliaque, quibus doloret quod virgo (64) in agro affinitatis suæ refugisset consortium. 770 Quomodo ergo non accusator, qui effectum accusatoris iam dudum exerceat, qui sermone suo accusationem detulit, aures tuas implevit clamore, et testes auditionis (65) deduxit, cognitionem poposcit?

18. Quamlibet argumentatus, negare non potuisti quod ad iudiciam scripseris, quoniam Maximus seu impulsu aliorum, seu dolore proprio crimen grave detulerit. Sola hæc epistola satis est ad accusationis testimonium; neque enim te ego tuis ad me datis litteris urgendum putavi, sed iis lectis quas ad virginem dederas, adverti diversum esse, quod ad me scripseras; et tamen cum epistolæ tuæ sibi non convenirent, consulendum te, non arguendum putavi. Quid igitur sibi vult illa argumentatio, quia illud detulerit, quod ad me scripseras, delatam videlicet eam in turpi crimine, ita ut editum et obrutum partum dici asserat? Quasi vero istud ad iudiciam, non ad me scripseris. Illa ubi audivit litteris tuis Maximum subduci accusationi, litteras tuas protulit, quibus cum criminis delatorem probavit: ad me datas non legerat, nec quid haberent, sciebat.

19. Ergo autem exhorui a primo calumniam, quia advertebam non crimen intendi, sed injuriam virginis desiderari, cujus inspectio et visitatio postulabatur, non aliquod flagitium deferrebat. Quis enim istud a principio fraude compositum nequaquam sibi congruere et convenire non arbitraretur? Cucurrissent mulieres viles ad monasterium (66), jactasse partum virginis, et necem pignoris, de monasterio rumorem per populos sparsum, eumque affluxisse in aures novi affinis Maximi, ab ipso interpellatum episcopum, dimissas eas quæ dixisse ferebantur, atque in fugam coactas, ut apud nos patuit: eos qui audisse se dicerent, ad Ecclesiam vocatos prodisse Renatum et Leontium, duos illos iniquitatis viros, quos apposuit Jezabel (*III Reg. xxi, 10*), redarguit Daniel (*Dan. xii, 19*), subornavit Judæorum populus ut auctorem vitæ suæ falso appetere testimonio (*Matth. xxvi, 59, 60*). Qui

A tamen cum simul componerent flagitium, simul ingressi essent viam, et ne quid præteream, adiunxi Maximo, comitantibus, ut dixit Leontius, iis qui illum rumorem sparserant; tamen ubi in meo astiterunt iudicio, cum primo de origine causæ quererem, diversa et distantia promerere, non locorum separati, sed mandaciorum divortio.

20. Cum igitur sibi ipsi non convenirent, Mercurium et Leam vilissimæ conditionis et detestabilioris nequitie personas amandavissent, aufugisset Theudule, non ignara obijciendi sibi facinoris, quod ante lectum Renati sola cubitavisset, ancilla præsto esset alia, quæ stupro ejusdem Renati se diceret coinquinatam; die 771 ipso, qui dictus erat cognitioni, subtraxerunt se episcoporum conventui, licet etiam pridie subito se profecturos idem Renatus clamaverit.

21. Unde ego iudicio præscripsi diem, et tamen nullo accusante, nullis testimonis perurgentibus, insinuavi sanctæ sorori quod peteres coram ipsa inspicere et visitari memoratam virginem. At illa sancte inspectionem quidem recusavit, sed testimonium non declinavit, dicens nihil se in iudicia comprehendisse, nisi quod esset virginis pudoris et sanctitatis: habitasse eam Romæ in domo nostra, nobis absentibus, nulli eam se vitiorum familiaritati dedisse (67), optare cum ea sibi a Domino Jesu partem reservari in regno Dei.

22. Paternam quoque filiam nostram interrogavi, quod ab ea nunquam soleat discedere, cujus charitas vitæ hujus testimonium est. Itaque etsi quod injurata diceret, fidei sacramento conferendum foret; sub obtestatione tamen professæ est alienam criminis quo appetebatur, nec quidquam in ea scire se bonæ vacuum conversationis.

23. Nutricem quoque liberæ conditionis interrogavimus, cui est status haudquaquam degeneri servitio obnoxius libertatem vera fatendi daret, et fides atque ætas ad veritatem astipularetur, et officium nutricis ad cognitionem secreti. Ea quoque nihil se indecorum vidisse, nihil sibi quasi parenti commissum a virgine aliqua dignum reprehensione.

24. His moti, iudiciam innotens virginem muneris pronuntiavimus; Maximum autem et Renatum et Leontium ita involuit sententia, ut Maximo, si errorem emendaret, spes redditus reservaretur; Renatus autem et Leontius excommunicati manerent, nisi forte probata sui pœnitentia, et hujus facti diuturna deploratione, dignos se præberent miseri-

(64) Omnes edit., « aliaque, pro dolor! et quod virgo, » etc.; mss. e contrario ad unum nobiscum faciunt.

(65) « Testes auditionis » ii sunt qui rem auditu solum et rex rumore acceptam, non autem propriis oculis inspectam asseverant; cum tamen, ut Plautus ait;

Pluris sit oculatus testis unus, quam auriti decem:
Qui audiunt, audita dicunt: qui vident plane sciunt.

(66) Si monasterium hoc Veronæ institutum fe-

minarum erat, quod maxime videtur verisimile, inde cognoscas illæ e sanctionialibus alias fuisse quæ in communi parthenone degerent, alias quæ in suis aut parentum ædibus: privatam enim iudicia habitavisse liquido ex multis hujus epistolæ locis intelligitur. Sed idem observatum quoque aliis locis, uti non semel ante designatum est.

(67) Eras. et seq. edit., « se virorum familiaritati. » Optimo sensu. Verum cum nec sensus lectionis mss. et Amerb. absurdus videatur, ab eorum consensu recedere religio est.

cordia. Vale, frater, et nos, dilige; quia nos te diligimus.

EPISTOLA VI (68).

Cum Syagrio quod indiciam contumeliosæ inspectioni sententia sua addixisset, Ammosius amice ex postulat; eique atrocissimam ultionem, quam Israelitæ ob violatam in Levite uxore castitatem repetiverunt, ante oculos ponens, totam rei seriem eleganter describit.

AMMOSIUS SYAGRIO.

1. Quæ sint in nostro iudicio decursa, comperta retines; et ideo nunc quasi animæ portionem convenio meæ, habens apud te pro castitatis contumelia familiarem et dolentem querelam. Itane oportet inoratam atque inauditam virginittis causam ad iudicari, ut non possit absolvi? Hoc est, nisi sua injuria, nisi ab honesto pudore traducatur ad indecoram sui corporis oblationem, grande videlicet relatura sui testimonium, ut exponatur ludibrio, et procacitatis notetur. Hanc igitur prerogativam detulisti integritati, hujusmodi honorificentiam, 772 quæ se lacessiri aut invitari gaudeant, quæ hoc munus recipiendum putant; ut amittant libertatem communis assertionis, nec se jure tueantur vel sanctæ legis, vel publico, ut non accusatorem exigat, non accessitorem urgeat: sed impudentiam solam induat, ac sese projiciat ad injuriam?

2. Non ita majores nostri despicabilem habebant castimoniam, cui tantam deferebant reverentiæ, ut bellum adversum temeratores pudicitiae suscipiendum putarent. Denique (*Judic. xx, 5 seq.*) tantum fuit ultionis studium, ut omnes tribules de Benjamin tribu exstinguerentur, nisi sexcentos (69) qui bello reliqui forent, natura editioris loci defendisset; sic enim lectionis divinæ serie expressum tenetur, ejus tenorem recensere congruit.

3. Levites vir (70) (*Judic. xix, 1 seq.*), animo major quam opibus, habitabat in partibus montis Ephraim; ei quippe tribui sortito obligerat locus in possessionem terræ datus pro funiculo hæreditatis. Is sibi accipit jugalem de Juda Bethleem. Et ut se habent prima copularum exordia, ardebat juveniculum immodica animi cupiditate: simul quia similibus ejus nonungebatur, exardescerebat magis magisque possessione, atque (71) immane quantum exæstuebat. Unde quia nihil referebatur ex parte adolescentulæ, vel levitate amoris, vel vi doloris, quod haudquaquam mercede pari secum decerneret,

cum eadem ex postulabat. Hinc frequens jurgium: quo mulier offensa, claves remisit (72), domum revertit.

4. At ille (*Ibid. 3 seq.*) amore victus, qui quod speraret non habebat aliud; cum quantum jam mensem fluere cerneret, eo contendit, fretus quod concilio parentum emolliretur animus adolescentulo. Occurrit pro foribus socer, generum introduxit, filiam reconciliavit et ut letiores dimitteret, triduo tenuit, quasi repararet nuptias: ac volentibire, quantum quoque diem comperendinavit, prætenta humanitatis specie, moras innectendo. Pari modo cum etiam quantum diem vellet adjungere superioribus, et jam novæ deessent causæ morandi; paterno tamen affectu retinendæ filæ desiderium non deforet, promissam B protectionis copiam distulit in meridiem, ut viam cibo curati adorirentur. Post epulas quoque volens dilationem attaxere, eo quod jam vesper appropinquaret, generi precibus, ægre licet, tamen acquievit.

5. Ille iter suum (*Ibid. 10 seq.*) perrexit letus animi, quod dilectam sibi recuperavisset. Qui uno comitati servulo, cum jam declinaret dies festino viam celerabant gradu. Mulier vehebatur jumento, viro nullus sensus laboris, qui fructu desiderii, simul et vario et mulieris ac vernaculi sermone viam levaret. Denique ubi Hierosolymam appropinquarunt, quæ triginta stadiis aberat, quam tunc temporis Jebusæi tenebant; suggestit puer deflectendum in civitatem, 773 quia sub noctem suspecta essent etiam illa, quæ tutiora sunt, cavendaque tenebrarum ambigua; maxime quia locorum incolæ non essent de filiis Israel. Et ideo prævertendum, ne quid adversa studia gerentes insidiarum inferrent, obscuro noctis dolum querentibus ad perpetrandum facinus satis opportuno. Sed Domino ejus haudquaquam placuit sententia, ut inter alienigenas hospitio succederent; cum Gaba et Rama non longe abessent civitates Benjamin. Itaque prævalens sententia, posthabuit servuli suggestionem; quasi ex conditione consilium aestimaretur, et non consilio quamvis intima conditio allevaretur (73). Et jam sol in oceanu erat: denique vix occurrit, cum jam urgeretur vespere in civitatem succedere.

6. Gabaonitæ (*Ibid. 15 seq.*) incolebant locum, inhospitales, immites, intolerabiles; omnia tamen tolerabiliore (74), quam si aliquem hospitio recepissent. Denique commodius huic viro Levitæ cesserat, si in Gabaa hospitium non reperisset. Verum

(68) Scripta circa ann. 380.

(69) Mss. non pauci, « nisi quingentos: » quorum etiam aliquot infra loco virginum quadringentarum e Jabis excidio reservatarum non nisi trecentas habent. Sed alii et omnes edit. melius, ut in textu.

(70) Quæ sequuntur, non omnia quidem reperiuntur in sacris codicibus; attamen legatur apud Josephum lib. v. *Antiq. Judaic.*, cap. 2. Nonnulli mss., « animi major, quam moribus. »

(71) Omnes edit., « Exardescerebat magis, atque » mss. frequentissimi, « exardescerebat magis possessio atque; » sed omnium optime cod. Læt. ut in contextu.

(72) « Claves remisit. » Hoc petatum est ex juro Romanorum, quorum si quis uxorem dimitteret « suas sibi res habere » vel « curare » illam jubebat, simulque claves eidem adimebat, quemadmodum ex Ciceronis Philipp. 2 ostendit. Signomus, lib. i. *De antiq. jure civ. Rom.*, cap. 9 et alii.

(73) Cod. Bely., « intima conditio allevaretur. »

(74) Edit. vet., omnia tamen tolerabiliora; « melius Rom. et cunctis mss., « omnia tamen tolerabiliore, » ubi Paris. quædam pro « omnia » posuere omnes. » Haud recte; hic enim dicitur per ellipsin « omnia tolerabiliore, » non secus ac apud Horatium « cætera lætus, » et similia.

ne quid deesset offensionis, primo ingressu diversorum non reperit: et cum in publico situs, alienam misericordiam imploraret, offendit advenientem ex agro senem, quem vesper ex opere agresti compulsi nocte decedere. Et cum esset ei conspicuus, rogatus quo iret, et unde adventaret, respondit: De Bethleem Juda revertor, contendo ad montem Ephraem, et mulier est mecum: sed ecce huc divertit, et nemo est qui hospitio recipiat, et requiescendi usum ministret. Non quo cibi aut potus sibi, aut pecori pabulorum esset indigentia, sed tecti hospitio prohiberentur: praesto esse illa, nudum tecti hospitium desiderari. Ad ea senior benigne satis et placide: Pax, inquit, tibi: et succede hospes pariter et civis, nam et mihi origo de montis Ephraem partibus, et hic hospitalis habitatio: sed tempore diuturno incolatus sedes fundavit. Itaque receptos domicilio ministerio sui et subsidiis hospitalibus juxta fovit (75).

7. Hortabatur ad lætitiā senior (*Ibid.* 22), et frequentioribus provocabat poculis, ut vino aboleret curarum obliviam; cum subito circumstantur eos Gabaonitæ, juvenes ad omnem projecti libidinem nihil pensum ac moderatum habentes: quos forma mulieris illexerat, et in omnem amantiam præcipitabat: capti enim ejus decore, et per senectutem hospitis, atque infirmitatem subsidii, accepta spe potiundi, poscunt mulierem, et pulsant januam.

8. Itaque (*Ibid.* 23, 24) egressus senior rogabat eos ne hospitales mensas turpi flagitio fœdarent, et reverendum jus etiam indomitis barbararum gentium, nationibus violandum arbitrarentur: contribulem illum sibi, Israelitem virum legitimi thori subnixum copula non sine indignatione cœlestis arbitri tanta affici contumelia. Quod ubi parum procedere advertit, esse sibi filiam virginem adjecit, illam se offere majore parentis dolore, sed minore gratiæ hospitalis dispendio: publicum flagitium privato dedecore 774 tolerabilius habere (76). At illi exagitati aestu furoris, et inflammati incentivo libidinis, eo amplius ardebant formam juvenulæ, quo magis negabatur. Et justitiæ exsortes ridebant verba æquitatis, filium senis, quia minore invidia sceleris offerebatur, despectui habentes.

9. Itaque (*Ibid.* 25 seq.) cum piæ nihil proficerent preces, et seniles frustra hospes manus tenderet, desperato præsidio, rapitur mulier, et per totam noctem injuriæ impletur. At ubi lux finem intemperantiæ dedit, januam hospitalem repetit, non quo viri conspectum exposceret, quem magis declinandum putaret, contumeliæ pudore miserabilis: sed ut affectum viro referret, quæ castitatem

amiserat, et contumeliæ suæ fumus lamentabili specie ante janum hospitalem exponeret. Egressus itaque Levita, cum jacentem invenisset, arbitratus quod verecundia vultum nequaquam attollere auderet, consolari coepit, quia non voluntate, sed invita tantæ injuriæ succubisset: hortare assurgere, et secum repetere domum. Sed ubi nullum responsum referebatur, quasi quiescentem majore voce e somno excitare.

10. Verum (*Ibid.* 28) ubi mortis supremæ patuit fides, impositas jumento reliquias domum pertulit, et divisos artus mulieris in partes duodecim misit per singulas tribus Israel. Quo commotus (*Judic.* xx, 6 seq.) universus populus convenit in Massephat, atque ibi querela per Levitam cognita, omnes in bellum exarsere, statuentes neminem virorum fas esse in tabernaculum succedere priusquam de tanti sceleribus auctoribus ultio capesseretur. Animis itaque ruebant in prælium: sed consilium prudentiorum prævertit sententiam, non temere configendum bello cum civibus, sed prius verbis experiendum de flagitio, et decernendum conditionibus pro delictis: neque justum videri, ut paucorum sceleris pretium ad omnes perveniret, et privata adolescentium peccata statum salutis publicæ labefactarent. Itaque miserunt viros, qui denuntiarent Gabaonitis, ut tanto reos flagitii offerrent: sic autem, cognoscerent non minoris esse criminis tantum facinus defendisse, quam exercuisse.

11. Verum illis superba referentibus (*Ibid.* 13 seq.), concilia pacis bello mutata. Neque primo aut secundo conflictu cum plurimi a paucis afflicterentur, cedendum Israelitæ adversis præliis aestimarent; quadraginta enim millia virorum bellantium adversum viginti quinque millia Benjamin tribus, et septingentos Gabaonitas expertos belli juvenes decertabant. Et cum sinistre sorte duo sibi jam cecidissent prælia; animi tamen promptus haudquaquam deposuit Israel vincendi fiduciam, et ulciscendi præsumptam spem.

12. Sed (*Ibid.* 26 seq.) quia causa numeroque præstantiores, inferiores pugnae eventu (77) pedem retulerant, divinam offensam rati, jejuniis et fletu maximo reconciliationem gratiæ cœlestis affectare. Itaque orata Domini pace, acriores in bellum revertuntur; ut pote quibus oraculum animos 775 dederat, spem accumulaverat. Et simulato a fronte quod cederetur, ac dispositis per noctem insidiis a tergo urbis, in qua locata erat manus hostium; dum hi cedunt, et illi sectantur, invadendi urbem vacuum facta copia, et mox admoto, statimque adulto incendio, flammarum fragor atque æstus furens captæ urbis speciem manifestarunt. Quo et

reat, eam tanto consensui non præferimus. Quid vero si legas *intolerabilius*? Certe mutatio in communi lectione levior esset.

(77) Mss. non pauci, « infere pugnae eventu. »

(75) Nonnulli mss., « juxta vires fovit. »

(76) Rom. edit., « publico flagitio privatum dedecus tolerabilius haberi. » Bono quidem et perspicuo sensu: sed cum ea lectio non solum a cæteris edit., verum etiam a mss. omnibus abhor-

suis fracti animi, et erecti hostium. Nam et Benjamin viri clausos se et circumventos rati, priusquam a tergo invaderentur, dispergere sese, atque in desertum fugere ceperunt; et contra Israel gemino agmine urgere eos, ac palantes persequi.

13. Cæsa itaque viginti quinque millia (*Ibid.* 35 seq.), id est, omnes fere de viris Benjamin, præter sexcentos, qui arrepto scrupere rupis munimento, partim loci ingenio et subsidio naturæ, partim desperatione victoribus terrori fuere. Nam secundæ res cautionis admonent: in adversis ultio pro victoria habetur. Nec feminarum numerus tanti discriminis exsors fuit: sed omnis tribus Benjamin muliebris sexus cum pueris et puellis, omnique ætate gladio aut igne exstinctus, sacramentumque additum, ne quis tribus illius viro filiam suam in uxorem daret, quo reparandi nominis omnis aboleretur successio.

14. Belli finis simul atque iræ factus (*Juho.* xxi, 2, 3), et furor in pœnitentiam vertit: armisque positis, in unum convenientes viri Israel fleverunt fletum magnum, et celebrarunt jejunium, dolentes unam tribum perisse ex fratribus, atque exstinctam populi sui validam manum: jure quidem pro delicti pretio bellatum adversum propugnatores flagitiorum, sed misere in sua populum conversum viscera (78), et bello civili utrumque afflictum. Lacrymarum effusio movit passionem animi, et affectum perculit (79), sævitæ ratio successit: missique legati ad sexcentos illos Benjamin viros, qui per quatuor menses edito se præruptarum tuebantur rupium, aut deserti indigentia, quæ multitudini obsidentium periculo foret, deploraverunt communem illam ærurnam, quod illi contribules, isti cognatos et socios amisissent, sed tamen non penitus interceptam reparandæ tribus successionem: consulere se in medium quomodo et sacramenti fides sibi constet, et tribus una nequaquam a corpore avulsa intercidat.

15. Altari itaque positio (*Ibid.*, 4 seq.), renunciationis et pœcis oblatum sacrificium. Et quia Jabis Galaad populus erat pœnæ et maledicto obnoxius (obstrinxerat enim se omnis Israel magno sacramento, ut si quis non ascendisset cum eo ad puniendum flagitium, morte moreretur), duodecim millia bellatorum (80) directa; ut et viri omnes et mulieres ferro exstingerentur, solas virilis thori exsortes reservarent adolescentulas. Interfectis itaque omnibus Jabis Galaad, solæ virgines quadringentæ (81) exitio cæterorum superfuerunt. Quas accipiens Israel, statuit viros Benjamin belli

(78) « In sua populum conversum viscera, » id est, populum conversum in suam et cognatæ tribus perniciem. Est autem imitatio illius ex lib. i Lucani *De bello Pharsal.*:

...Populumque potentem
In sua vitrici conversum viscera dextra.

(79) Edit., « affectum perculit. »

A metum deponere, et in conjugium sibi sumere integras ævi juxta ac pudoris 776 puellas: quibus et causa esset apud viros integra, quod nemo suorum adversum eos bellum susceperat: et charitatis gratia, quin propter eos supremo supplicio ereptæ forent. Hoc igitur modo quadringentis juvenibus quæsitæ copularum consortia sunt.

16. Sed quia ducenti numero supererant, quibus jugales deerant (*Ibid.* 16 seq.), his quoque sine fraude sacramentorum consultum acceperunt. Dies festus in Silo quotannis celebrabatur. Ibi exsultare solitæ virgines, et choreas ducere in honorem religionis: alia præire matribus, et totum iter agmine vianum repleri. Dixit unus ex senioribus: Si ducenti illi tribus Benjamin viri intra vineas siti excubias tenderent, donec se omnis feminea turba effunderet, et surgentes ex vineis unusquisque quam occursum dederit, uxorem sibi vindicaret, fraudi id nequaquam futurum; populum etenim favere reparandæ tribus successioni, propter sacramentum impertire non posse filiarum suarum societatem: neque tamen contra sacramentum videri, si prohibendum non putaret; quia sacramento neque cogendi, neque prohibendi necessitas imposita videretur: illos sibi sine metu consulere oportere. Sane si puellarum parentes vindictam efflagitarent, partim prece, partim etiam retorquendo in ipsos invitæ culpam custodiæ (82), sese revocaturos, quia cum seirent Benjamin viros exsortes esse jugalium, cum filiabus processerint: dignam sane tribum jam non pœna, sed misericordia: satis dure sævitum in eos, et debellatam corporis sui partem: immoderatus exarsisse plebem, ut successionem domesticam exstingeret, atque ex suis necaret: placere Deo non perire populo tribum, neque pro una muliere tam acerbe consuli.

17. Probaverunt consilium Israelitæ (*Ibid.* 23); exsecuti sunt viri Benjamin, et dispositi in vineis loco opportuno et tempore, plenas feminei agminis vias occupaverunt. Præbuit illis festum nuptiarum religionis solemnitas. Avulsæ de complexu patrum filia, tanquam in manum ab ipsis parentibus tradebantur, et velut pectam e gremio matris non abduci, sed prodire arbitrarentur. Ita tribus Benjamin pene intercepta atque exstincta brevi floruit, documentum exhibens, quod magno exitio sit insolentibus vindicta pudicitiae, et læsæ castitatis ultio.

18. Nec hoc solo loco, sed plerisque Scriptura hoc docet. Nam et in Genesi legimus exercitum quæstionibus (83) regem Aegypti Pharo quod Sa-

(80) Mss. aliquot, « viginti duo millia bellatorum. »

(81) Col. Reg., « virgines trecente.... quadringentis juvenibus. »

(82) Ita mss. nonnulli, et vet. edit.; Rom. vero sola, « in ipsos in diligentis culpam custodiæ: » at in pluribus mss. hic nihil sanum.

(83) *Quæstionibus*, h. e., tormentis et doloris cruciatibus.

ram attentavisset; et tamen alienam esse uxorem A nesciebat (*Gen. xii, 17*).

19. Est igitur Domino castitatis tuendae voluntas, quanto magis est defensandae integritatis? Unde nulli debet virginibus sacris irrogari injuria; quae enim non nubunt, et qui uxores non ducunt, habentur sicut angeli Dei in caelo (*Luc. xx, 36*). Et ideo coelestis gratiae non inferamus corporalem contumeliam; quoniam potens est Deus, quem nec praevicatio praetereat, et moveat accepti sibi muneris et consecratae virginitatis 777 acerba et gravis contumelia. Vale, frater, et nos dilige; quia nos te diligimus.

EPISTOLA VII (84).

Justo seiscitanti quidnam didrachmi dimidium pro redemptione offerri praeceptum significasset, Ambrosius rescribit fidei misericordiam, in qua redemption est, eo signari: hac de re idem pretium cunctis praescriptum, in quo cum manna, cujus mensura de sapientia et Christi sanguine explicatur, congruit: congruit praeterea cum paschali agno, qui aequaliter distributus aequalem singulis redemptionem tribui indicabat: quo etiam refertur promissa in Evangelio eadem merces. His subdit Christum nostram esse redemptionem, quam cum pro se non indigeat, staterem non sua, sed nostra causa dari jussisse. Quid eodem statuere significetur, aut cur illum ignoraverint Judaei a Christianis haud imitandi. Adjicit dimidium didrachmi eorum figuram esse, qui vitae partem mundo impendunt: quod non fecerunt Hebraei pueri. Denique ubi exposuit, quare Dominus quod non debebat, solverit, mystica quaedam enucleat ad instituendos mores idonea.

Ambrosius Justo salulem (85).

1. Pulchre admones, frater, ut epistolares fabulas, et sermonem absentium ad interpretationem conferamus oraculi coelestis, interrogans me quid significet illud didrachmum (86), cujus dimidium Hebraeus praecipitur offerre pro redemptione animae suae (*Exod. xxx, 12-15*). Quid enim tam consociabile, quam de divinis rebus sermonem contexere?

(84) Scripta ante ann. 381.

(85) Ita mss.; at edit. nomini Justo nihil plane addunt. Solent quidem Augustinus, Hieronymus, Leo et alii illius ad quem scribunt, nomen etiam titulo dignitatis aut professionis decorare: Ambrosius vero hujusmodi titulis nisi in iis epistolis, quae datae sunt ad imperatores, fere abstinet. Hinc fit ut difficilior eos quibus missae sunt, cognoscamus; nisi quid in ipso contextu illos indicet. Porro praeterquam quod familiaritatem quamdam spirat tota hujus series, hic ipse Justus ab Ambrosio frater vocatur; quo vocabulo cum olim episcopi raro alios dignarentur, quam episcopos, hinc illum eadem dignitate praeditum fuisse conicere est: cum autem eo tempore sanctus Justus, cujus meminit iv Non. Sept. Rom. Martyrologium, Lugdunensi Ecclesiae praefuerit, idemque Aquileiensi concilio interfuerit, dubio procul ab Ambrosio hujusce concilii auctore praecipuo invitatus, non alius nobis Justus occurrit, cui justius destinata dicatur haec epistola.

(86) Didrachmum apud Hebraeos pondere idem erat ac siclus. Itaque ut duplex siclus fuit, alius profanus, qui duas drachinas seu decem obolos continebat;

2. Est autem dimidium didrachmi, drachma; redemptio autem animae, fides: fides ergo drachma, quam illa mulier in Evangelio, ut legimus, amissam diligenter requirit, lucernam accendens, et mundans domum suam: et si invenerit, convocat amicos et vicinas, petens contragulari eas secum, quod invenerit drachmam quam perdiderat (*Luc. xv, 8, 9*). Magnum enim damnum animae, si quis fidem amiserit, vel gratiam, quam fidei pretio acquisivit sibi. Et tu ergo accende lucernam tuam: « Lucerna tua oculus tuus est (*Matth. vi, 22*), » ille scilicet interior oculus mentis. Istam lucernam accende, quae accipit oleum spiritale, et lucet in tota domo tua. Quære drachmam redemptionem animae tuae, quam qui amiserit, turbatur: qui invenerit, exultat.

B 3. Est et redemptio animae misericordia; redemptio enim animae hominis divitiarum ejus, quibus utique sit misericordia, quae sumptu pauperes juvat (*Prov. xiii, 8*). 773 Fides igitur, gratia, misericordia, redemptio est animae (87), quae drachmæ, id est, integro pretio summæ plenioris expenditur. Sic enim scriptum est, dicente Domino ad Moysen: « Cum acceperis computationem filiorum Israel in visitatione ipsorum, dabunt singuli redemptionem (88) animae suae Domino, et non erit in his ruina, in visitatione eorum. Et hoc est quod dabunt, quotquot perambulant visitationem, didrachmi dimidiam partem, quod est secundum didrachmum sanctum. Viginti oboli didrachmum: dimidia autem pars didrachmi illatio Domino. Omnis qui intraverit visitare a viginti annis et supra, dabunt illationem Domino: Qui dives est, non adjiciet: et qui pauper est, non minorabitur a dimidia parte didrachmi; cum ceperint dare oblationem Domino, exorare pro animabus suis. Et accipies pecuniam illationis a filiis Israel, et dabis illam in opus tabernaculi testimonii, et erit Filiis Israel legitimum memoriale in conspectu Domini, exorare pro animis vestris (*Exod. xxx, 12, 16*).

alius ecclesiasticus, qui drachmas quatuor, sive obolos viginti: sic geminum etiam didrachmum admitendum est; vulgare, quod decem obolis, et sacrum, quod viginti constabat. Eam obrem quod Ambrosius « didrachmi dimidiam partem, » hoc versio Vulg. transfert, « dimidium sicli; » et quod ille « viginti obolis didrachmam, » hoc eadem Vulg., « Siclus viginti obolos » habet. Plura de hisce ponderibus tradunt Munsterus, Fagius et Vatablus in eundem locum: itemque Gaulperius in *Matth. xvii*.

D (87) Vet. edit., « Fides igitur gratia, gratia misericordia, misericordia redemptio: » a quibus plures mss. hoc tantum distant, quod habent, « gratia misericordiae, » et sequentem dictionem, scilicet « misericordia, » expungunt; sed cod. Belvac. et aliquot alii veram exhibent lectionem, quam amplectimur.

(88) Cum mss. in hoc Exodi textu vet. edit. satis congruunt: at Rom. edit. immutavit nonnulla, quae uno conspectu hic exhibemus, « pretium redemptionis... in ipsis plaga... didrachmi oblatio... intraverit visitationem... dabit oblationem... non minorabit... pecuniam oblationis... Israel memoriale... ad propitiandum pro animabus...

4. Ita ergo deerat vel dives, qui plus offerret; **A** vel pauper, qui minus haberet, si in pecunia dimidium didrachmum istud, et non in virtute esset? Unde advertendum quod non materialis ista, sed intelligibilis drachma sit, quæ ex æquo ab omnibus conferenda testimatur.

5. Denique etiam de illa celestiesca (esca autem et delectatio alimentis celestis sapientia est, qua vesebantur in paradiso locati, qui erat indeficiens animæ eibus, quem vocavit manna divinus sermo) ta legimus distributionem factam per singulas animas, ut æqualis fieret divisio. Et collegerunt secundum dispositionem Moysi, qui plurimum, et qui minimum: et mensuram fecerunt gomor (89), et non abundavit, nec superfuit ei, qui multum, et ei qui minus, non defuit (*Exod.* xvi, 17, 18). Unusquisque enim pro numero animarum, qui apud se erat in tabernaculis collegerunt per singula capita gomor (90), id est, mensuram vini, sicut habet interpretatio.

6. Est autem mensura sapientiæ, quæ si supra mensuram sit, nocet; quia scriptum est: « Noli esse multum sapiens (*Eccle.* vii, 17). » Et Paulus docuit secundum mensuram dari divisionem gratiarum, cum dicit: « Quia unicuique datur manifestatio spiritus ad utilitatem, alii sermo sapientiæ, alii sermo scientiæ (91), alii fides sapientiæ per spiritum scientiæ secundum eundem spiritum, fides in eodem spiritu (*I Cor.* xii, 7-9); et dividi 779 eam gratiam secundum voluntatem Spiritus. Quod dividit, æquitatis est: quod autem secundum voluntatem suam dividit, potestatis. Vel quia id velit unicuique conferre, quod profuturum noverit.

7. Gomor ergo mensura est, et mensura vini, quod lætificat cor hominis (*Psal.* ciii, 15). Quid autem nisi sapientiæ potus jucunditas cordis est? Hoc est illud vinum, quod miscuit in cratere Sapientia (*Prov.* ix 2), et offert bibendum, ut sumamus nobis sobrietatem et prudentiam: quod ea æqualitate transfundi oportet sensibus et cogitationibus nostris, et omnibus motibus qui intra hanc nostram sunt domum ut sciamus posse abundare omnibus, delirare nulli.

(89) Gomor mensura est trium chœnicum atticarum, teste Hieronymo. Josephus inquit eam habere *ταῖς χαινικαῖς*; cōtyla autem et hemina idem est, teste Fannio. Continet ergo hominum et ejus dimidium. Ita Nannius, a quo Fagius in Exodi xvi non discrepat.

(90) Rom. edit. scilicet, « gomor, id est mensuram, seu consummationem. » Et Hieronym. quidem *De Nomin. Hebraic.*, « Gomor assumptio, sive consummatio, vel perfectio est; » sed non hic agitur de hujusmodi significatione: nihil quippe aliud indicatur, nisi ejusnam generis mensura sit, quæ sic dicitur. Propterea infra subdidit Ambrosius: « Gomor ergo mensura est, et mensura vini. »

(91) Ita mss. magno consensu: contra vero edit. omnes a communi lectione Apostolici textus non recedentes, eundem offerunt in hæc verba: « Alii sermo scientiæ secundum eundem spiritum alteri fides in eodem spiritu, alii genera sanitatum in uno spiritu, etc. »

(92) Hic locus reperitur citatus ab Ecclesia Lug-

8. Plenius autem de sanguine Christi intelligitur, ejus ad gratiam nihil minuitur (92), nihil adjungitur. Et si parum sumas, et si plurimum haurias, eadem perfecta est omnibus mensura redemptionis.

9. Pascha quoque Domini, hoc est, agnum, ita patres epulari jubentur (*Exod.* xii, 8), ut secundum numerum animarum epulentur suarum, neque plures, neque pauciores: neque aliis plus dari, aliis minus, sed secundum animas singulorum; ne aut fortiores amplius sumant, aut infirmiores minus. Gratia enim æqualis singulis dividitur, redemptio dividitur, donum dividitur. Neque plures oportet esse, ne quis vacuus spei et redemptionis recedat. Plures sunt, quando aliqui extra numerum sunt: sancti autem numerati sunt omnes, et capilli eorum (*Matth.* x, 30); cognovit enim Dominus qui sunt ipsius: neque pauciores, ne magnitudine gratiæ sit ad recipiendum infirmio.

10. Et ideo omnes æqualitatem devotionis et fidei deferre præcepit ad Pascha Domini, id est ad transitum. Pascha autem est, quando anima irrationabilem deponit passionem, sumit autem bonam compassionem; ut compatiatur Christo, et transitum ejus in se suscipiat, ut inhabitet in ea, et deambulet, et fiat ejus Deus. Gratia itaque æqualis per omnes, virtus autem diversa in singulis. Unusquisque ergo portionem competentem suis viribus sumat, ne aut fortior indigeat, aut oneretur infirmior.

11. Habes hoc in Evangelio (*Matth.* xx, 9, 10), quia merces æqualis omnibus solvitur in vinea laborantibus: sed pauci ad bravium, pauci ad coronam perveniunt, pauci dicunt: « Reposita est mihi corona justitiæ (*II Tim.* vi, 8). » Alia est enim merces liberalitatis et gratiæ, aliud virtutis stipendium, laboris remuneratio (93).

12. Ergo didrachmum redemptio est, imo dimidium didrachmi. Redemit autem nos a morte, redemit a servitute; ne subjecti simus 780 mundo, enim renuntiavimus. Unde Dominus in Evangelio dicit ad Petrum, ut vadat ad mare, mittat hamum, et in ore piscis inventum staterem sumat (94), et det

ducenti in fine libri *De tenenda Scriptura veritate*, ubi tamen quoniam ex opere fuerit desumptus, non exprimitur.

(93) Rom. edit., « alia laboris remuneratio; » sed vocem « alia » neque vel. edit. neque mss. ulli agnoscunt. Melius utique; nam virtutis et laboris merces gratiæ et liberalitatis dono concinne opponitur: non autem laboris emuneratio stipendio virtutis; cum hoc loco virtus in labore posita sit. Eadem edit. Rom. ante voces « a morte » posuit « Christus », et vocibus « a servitute » subjunxit « peccati » sed utraque abest mss. et antiq. edit., nec ullo modo sensui est necessaria.

(94) Stater nomen erat nummi Dorici, quem ejusdem pretii fuisse ac sictum sive majus didrachmum non ex hac tantum Ambrosii epistola, verum etiam ex collatione cap. xxx Exodi translationis LXX Interpret., cum versione Vulg. ejusdem cap. Unde cum Origenes in Matthæi xvii dicit: « Præcipit Salvator dari staterem, in quo erant duo didrachmi, » intelligendus videtur non de didrachmis

pro Domino et pro se exigentibus didrachma (95) (*Matth.* xvii, 26). Hoc est igitur didrachma, quod exigebatur secundum legem; sed non debebat illud filius regis, sed alienus (*Ibid.* 24, 25). Quid enim se Christus redimere ab hoc mundo, qui venerat ut tolleret peccatum mundi? Quid se a peccato redimeret, qui descenderat ut omnibus peccatum dimitteret (*Joan.* i, 29)? Quid se redimeret a servitute, qui se exinaniverat (*Phil.* ii, 7) ut universis libertatem daret? Quid se redimeret a morte, qui carnem susceperat ut morte sua omnibus resurrectionem acquireret?

13. Non utique opus habuit redemptione redemptor universorum: sed sicut circumcisionem accepit, ut legem impleret (*Luc.* ii, 22); et ad baptismum venit ut impleret iustitiam (*Matth.* iii, 15): ita etiam didrachma exigentibus solutionem non recusavit, sed statim staterem pro didrachmo iussit pro se et Petro dari (*Matth.* xvii, 25). Maluit enim supra legem solve, quam id quod erat legis negare. Ostendit autem contra legem Judæos facere, qui ab uno didrachmum exigent; cui dimidium didrachmi exigendum Moyses præscripserit. Et ideo, et pro se et pro Petro tanquam singulas drachmas in statere solvi mandavit. Bonus autem census Christi, qui statere solvitur; quia statera iustitia est, iustitia autem supra legem. Denique finis legis Christus ad iustitiam omni credenti (*Rom.* x, 4). Hic stater in ore piscis invenitur: illius piscis, quem capiunt piscatores hominum: illius piscis, qui ponderat sermones suos (96), ut igne examinatos proferat (*Psal.* xvii, 31).

14. Hunc staterem nescierunt Judæi, quem proditori dederunt. Lex autem dimidium didrachmi pro redemptione animæ exigit, quam drachmam Deo deputat; quia totum didrachmum vindicare non poterat. Vix enim in Judæo vel portio devotionis poterat investigari. Qui autem verus est liber, verus Hebræus, totus est Dei; totum quod habet, libertatis est. Nihil habet illius, qui libertatem recusat dicens: « Dilexi dominum meum, et uxorem et infantes: non abibo liber (*Exod.* xxi, 5). » Quod non solum ad dominum sed etiam ad ejus refertur

templi, sed de communibus. Itaque minus recte a Nannio in Scholiis ad hanc epistolam reprehenditur Budeus, quod staterem quatuor drachmas valere docuerit; si enim de minoribus drachmis loqui volui, a vero pretio non aberravit. Ipsum consule.

(95) Ita mss. et vet. edit. hic et infra semel ac iterum. Nec male quidem: habetur enim bis apud Matthæum cit. loco, τὰ διδραχμα in recto plurali; dici tamen « drachma » in singulari quod continuo sequitur, ostendit; sed Rom. edit. ubique anteposuit « didrachmum. »

(96) Rom. edit., « qui statera ponderat; » aliæ omnes ac mss. omittunt cocem « statera. »

(97) Vet. edit., « vel mentem suam, id est, non; » Rom. ὅτι quidem restituerat, sed vocum ordinem inverterat, quem nos restituius e cunctis mss. Cæterum non parum lucis hic locus accipiet, si eum cum lib. i « de Paradiso » cap. 2, num. 11, conferre volueris.

A infirmitatem, qui se subjecerit mundo, quod diligit mundum, vel mentem suam, id est ὅτι (97), hujus auctorem voluntatis. Nec solum ad uxorem, sed etiam ad delectionem refertur, quæ domesticam, non illam æternam curam, suscipit. Huic ergo ad limen et ostium suum dominus suus aurem pertundit; ut meminerit sermonis sui, quo servitutem elegit.

781 15. Et ideo tu, Christiane, istum non imiteris (98); quia tibi scriptum est, non ut didrachmi dimidium, si tamen vis perfectus esse, Deo offeras: sed ut omnia tua vendas, et des pauperibus (*Matth.* xix, 21). Nec ut portionem servitutis mundo reserves: sed ut totum te abneget, et Domini crucem tollas, et sequaris eum.

B 16. Cognovimus itaque ideo dimidium didrachmi lege postulari, quia dimidium generi hujus mundi, id est conversationi sæculari, et usui domestico, et posteritati reservabatur, quibus necesse erat et sortem ex sorte (99), id est transmissionis, deputari. Unde et Dominus tentantibus se Pharisæis subdola interrogatione utrum suaderet censum dari Cæsari, respondit: « Quid me tentatis, hypocritæ? Ostendite mihi numisma censûs. » At illi obtulerunt ei denarium (*Matth.* xxii, 18, 19), in quo erat imago Cæsaris. Ait illis: « Reddite quæ sunt Cæsaris, Cæsari: et quæ sunt Dei, Deo (*Ibid.* 21); » ostendens illos ita esse imperfectos, qui sibi perfecti viderentur, ut prius Cæsari quam Deo solverent. Quibus enim prior esset cura mundi, ab iis prius solvendum foret, quod erat mundi. Unde et ait: « Reddite, » id est, vos reddite, « quæ sunt Cæsaris » apud quod figura et imago invenitur Cæsaris.

C 17. Illi ergo Hebræi pueri Ananias, Azarias, Misael (*Dan.* ii, 17), ille Daniel sapientior, qui non receperunt eam, qui nihil de illa mensa regis accipiebant (*Dan.* i, 8), non tenebantur ad solutionem tributi. Nihil enim eorum quæ sub rege terreno erant, possidebant. Ergo eorum imitatores non solvunt tributum, quibus portio Deus est (*Deut.* xviii, 2). Ideo Dominus ait: « Reddite, » id est vos reddite, qui protulistis imaginem Cæsaris, apud

(98) Mss. nonnulli, « Christum non imiteris. Minus recte; » istum enim certum est referri ad servum illum, de quo proxime ante dictum fuit. Adverte autem illud non admodum esse usitatum, ut quis ad amicum privatim scribens, litteris suis morales præceptiones, quæ alios spectent, aspergat, quemadmodum hic et in fine Ambrosius. At tamen haud absimiles exhortationes apud Hieronymum sicut in epist. 128, ad Fabiolam, et 129, ad Dardanum; unde conjicias utrumque sanctum epistolas suas publici juris aut fore prævidisse, aut forte an facere decrevisse.

(99) Cod. Vat. Thuan. et Belv. « sortem exsortem, » hoc est, vanam atque inutilem, ulpote terrenam; non secus ac dicitur a Græcis βίος ἀσώτος, χῆρις ἀχρης, ἀδωρον; mss. tamen cæteri et edit. omnes, « sortem ex sorte, » nimirum portionem illius possessionis, quæ in prima divisione ac sortitione singulis tribubus attributa est.

quos invenitur, ego autem nihil debeo Cæsari, quia nihil hujus mundi habeo : « Venit enim hujus mundi princeps, et in me inveniet nihil (*Joan.* xiv, 30). » Nihil debet Petrus, nihil apostoli mei ; quia non sunt de hoc mundo, etsi in hoc mundo sunt. Ego nisi eos in hunc mundum ; sed jam non sunt de hoc mundo, quia mecum sunt supra mundum.

18. Ergo quod divinæ legis est, solvi jubetur, non quod Cæsaris. Sed tamen et ipsum perfectus, id est, prædicator Evangelii jam non debebat, qui plus prædicabat. Non debebat Filius Dei, non debebat et Petrus in adoptionem a Patre adseitus per gratiam : sed « ne scandalizentur, inquit, vade ad mare, et mitte hamum, et eum piseem, qui primus ascenderit, tolle ; et, aperto ore ejus, invenies ibi staterem, illum sumens da iis pro me et te (*Matth.* xvii, 26). » O magna mysteria ! dat dimidium didrachmi quod lex jubebat, et non negat quod legis est, quasi factus ex muliere, factus sub lege (*Galat.* iv, 4). Factum secundum incarnationem locutus sum, ex muliere secundum sexum ; mulier sexus est, virgo species : sexus generis, virgo integritatis. In quo ergo venit sub lege, in eo 782 factus est ex muliere, id est, in corpore. Et ideo didrachmum solvi jubet pro se et Petro, quia uterque sub lege generati. Jubet ergo secundum legem solvi, ut eos qui sub lege erant, redimeret (*Galat.* iv, 5).

19. Et tamen staterem dari jubet, quo veteres imponerent ori suo, ne ex multiloquio peccatum admitterent. Et jubet dari in ore piscis repertum, ut agnoscerent Verbum. Qui enim quod legis est, exigebant ; cur quod legis est, nesciebant ? Verbum enim Dei ignorare non debebant ; quia scriptum est : « Prope est Verbum in ore tuo, et in corde tuo (*Deut.* xxx, 14). » Totum igitur didrachmum Deo solvit, qui sæculo nihil reservavit. Deo enim justitia solvitur, quæ est mentis sobrietas : Deo solvitur sermonis custodia, quæ est sermonis sobrietas ; « Corde enim creditur ad justitiam, ore confessio fit ad salutem (*Rom.* x, 10). »

20. Potest autem et drachma pro Veteri Testamento accipi, didrachmum pro utriusque Testamenti pretio ; quia secundum legem unusquisque per legem redimebatur : qui autem secundum

(1) Ita vet. edit. ac mss. prope ad unum : nonnulli tamen et Rom. edit., « sanguine Christi redemptus crucem accipiat. »

(2) An drachma et denarius pretio inter se convenient, dissentiunt inter se, ut Nannius in scholiis observat, Budens, Alciatus, atque Rod. Agricola, ad quos hujusmodi studiosos eruditionis remittimus, sicut et ad Villalpandum, Brerewodum ac Vallonum.

(3) Scripta ante ann. 381.

(4) Veri admodum simile est, cum Ambrosius extremis ultimæ epistolæ verbis Justo potestatem fecisset denuo circa Scripturas, si quid videretur, interrogandi ; hunc ab eo seiscitatum fuisse, quidnam de stylo et dicendi caractere, quem Ponderis utriusque scriptores secuti sunt, sentiret : illumque hac responsione ejusdem interrogato satisfecisse.

A Evangelium redimitur, solvit drachmam secundum legem, sanguine redimitur Christi secundum gratiam, geminam habens redemptionem, et devotionis et sanguinis. Nec enim fides sola ad perfectionem satis est, nisi etiam baptismatis adipiscatur gratiam, et sanguinem Christi redemptus accipiat (1). Bona ergo drachma quæ Deo solvitur.

21. Non est drachma denarius 2, sed diversum est. Denique in denario imago Cæsaris est, in drachma imago Dei (*Matth.* xxii, 21) ; quia unus est Dei, ad imitationem ipsius. Ab uno incipit, et in infinitum diffunditur : et iterum de infinito numero in unum, quasi in finem omnia revertuntur ; quia Deus et principium et finis omnium est. Unde nec numerum monada, sed elementum numeri, quibus ea cura est, appellaverunt. Et hoc propterea diximus, quia scriptum est : « Ego sum α et ω, primus et novissimus (*Apoc.* i, 8) ; et : « Audi, Israel, Dominus Deus tuus Deus unus est (*Deut.* vi, 4). »

22. Et tu ergo ad similitudinem Dei unus esto atque idem : non hodie sobrius, eras ebrius : hodie pacificus, crastina die litigiosus : hodie frugi, crastina die incontinens : mutatur enim unusquisque morum varietate, et fit alter : in quo non agnoscitur quod fuit, et incipit esse quod non fuit, sui degener. Grave est enim mutari in pejus : sed esto sicut imago in drachma, immutabilis, eundem habitum servans quotidie. Videns drachmam, attende imaginem, hoc est, videns legem, attende in lege imaginem Dei Christum : quia ipse imago Dei invisibilis et incorruptibilis, luceat tibi velut in speculo legis (*Colos.* i, 15). Confitere eum in lege, ut eum in Evangelio recognoscas. Si cognovisti in mandatis, recognosce in operibus. Vale, et si non infructuose didrachmum istud commissum mihi 783 arbitraris, iterum si quid habes, committere ne dubitaveris.

EPISTOLA VIII (3).

Adversus eos qui secundum artem negabant scripsisse sacros auctores, contemnit ab his ipsis illos qui de eadem arte præceperunt, expressisse placita sua. Tum, propositis sacerorum codicum aliquot locis, dicendi leges illæ servari sedulo probat.

AMBROSIIUS JUSTO (1).

D 1. Negant plerique nostros (5) secundum artem

(5) Quod negabatur a plerisque ex artis præceptis scripta composuisse sacros auctores, nemini mirum videri debet. Nam de Veteri quidem Testamento, licet partim a Moyse in Ægyptiorum sapientia peritissimo exaratum sit, partim ab aliis quorum non paucos multijugi doctrina exultos constat ; tamen quia ob rarum primigenii eorumdem librorum sermonis cognitionem, fere non nisi in versionibus, iisque de verbo prope redditis, legebantur, illos necesse erat parum præ se ferre elegantiae, utpote nativa sua perinde ac peregrina destitutos. Quod autem ad novas tabulas, cum earum scriptores rustici ac imperiti fuerint, si modo Lucam, et Paulum, qui tamen humane sapientiæ lenocinūs usum se negat, excepias ; quomodo consentaneum arbitraremur, ut scripta quæ sito et nudis nitore perpolitura essent ? Cum igitur nostros secundum

scripsisse. Nec nos obnitimur; non enim secundum artem scripserunt, sed secundum gratiam, quæ super omnem artem est; scripserunt enim quæ Spiritus iis loqui dabit (*Act. ii, 4*). Sed tamen ii, qui de arte scripserunt, de eorum scripti artem invenerunt, et condiderunt commenta artis, et magisteria.

2. Denique in arte requiruntur præcipue, ut sit αἴτιον, ὕλη, ἀποτέλεσμα; cum igitur loquamur sanctum Ihu patri dicere (6): « Ecce ignis et ligna, ubi hostia (*Gen. xii, 7*)? » quid horum deest? Nam qui quærit dubitat; qui respondet quærenti, pronuntiat, et dubitationem absolvit. Ecce ignis, id est αἴτιον; et ligna, id est ὕλη, quæ Latine materia dicitur; tertium quid superest, nisi ἀποτέλεσμα, quod filius quæsit, pater retulit, dicendi, « Ubi hostia? Deus, inquit, providebit tibi sacrificium, filii (*Ibid. 8*). »

3. Differamus paulisper (7) mysterium. Ostendit Deus arietem pendentem cornibus (*Gen. xii, 13*): aries autem est Verbum plenum tranquillitatis et moderationis, atque patientiæ; quo ostenditur bonum sacrificium esse sapientiam, et prudenter emendi ac propitiandi rationem cognoscere. Unde et propheta ait: « Sacrificate sacrificium iustitiæ (*Psal. iv, 6*). » Itaque iustitiæ, ita ut sapientiæ sacrificium est.

4. Ecce ergo mens calida et fervens, ut ignis quæ operatur: ecce et intelligibilia, id est materia; 784 ubi est tertium, intelligere? Ecce color; ubi est videre (8)? Ecce sensibilia; ubi est sentire?

artem scripsisse » a plerisque negari tradit Ambrosius, hoc non de solis exteris et infidelibus accipiendum est, a quibus frequens iactabatur isthæc accusatio: verum etiam de Christianis ipsis, qui objectionis agnoverunt veritatem. Namque ut omitamus alios plures, Origenes lib. i *Cont. Celsum* de apostolis ita loquitur; « Non enim, inquit, ulla his inerat ex arte dicendi vis, sive pronuntiandi: vel pro Græcorum artificio dialectico quodam aut rhetorico ordo aliquis aut modus, quo auditores allicerent. » Arnobius quoque lib. i *Adv. gentes* non diffitetur « ab indoctis hominibus et rudibus » condita esse sacra volumina, quorum sermonem non modo « trivialem et sordidum » appellat, sed nec clamitantibus res nostras « barbarismis ac solæcismis » obsitas esse refragatur, barbariem illam in Christianæ causæ utilitatem transtulisse contentus, quod etiam ab Origene libro cit. facilitatum est. Quid ergo, inquires, an contra tantorum virorum auctoritatem sacros codices ad grammaticales canones exactos, vel rhetoricis flosculis et eulamis- tris comptos asserit doctor noster? Minime sane: hoc enim unum contendit, auctores sacros quæ ad cuiusque rei cognitionem præcipue exponenda sunt, ita expressisse, ut posteris formam, ex cuius observatione ars confici posset, relinquerent: quod quidem cum styli simplicitate aut etiam barbarie nequitiam pugnat.

(6) Hæc et pleraque alia hujus epistolæ ex Philonis libro *De profugis* hausit Ambrosius. Ut autem ea minori negotio capias, adverte Philonem agere eo loci de scientiarum adeptione: ubi postquam exposuit quadruplicis generis hominum affectus atque conatus erga scientiam, secundi generis, nempe eorum qui et quærent illam, et invenirent, figuram fuisse in Iosepho atque Isaacio docet. Ut autem eam rem demonstret de Isaacio, quam apte idem causas dubii sui interrogando aperuerit, quam-

A Materia enim non ab omnibus videtur; ideoque Deus dat munus intelligendi, et sentiendi, et videndi.

5. Verbum ergo Dei ἀπὸ τῆς θεότητος est, id est, definitio et consummatio disputationis, quod infunditur prudentioribus, et dubia confirmat. Pulchre autem etiam ii, qui in adventum Christi non crediderunt, se ipsos revincunt; ut confiteantur, quod negandum putant. Dicunt enim arietem Verbum Dei, et non credunt passionis mysterium (9); cum in illo mysterio Verbum Dei sit, in quo impletum est sacrificium.

6. Ergo primum accendamus in nobis ignem mentis, ut operetur in nobis. Quæramus subji- cientis materiam (10), quid sit quod nutriet animam, tanquam in tenebris requiramus eam. Neque enim vel Patres sciebant, quid esset manna (*Exod. xvi, 15, 16*); invenerunt, inquit, manna dicentes ipsum esse sermonem et verbum Dei; unde omnes disciplinæ fonte jugi ac perpetuo flunt atque derivant.

7. Hæc est esca cœlestis. Significatur autem ex persona dicentis: « Ecce ego pluam vobis panes de cœlo (*Ibid. 4*): » αἴτιον ergo, eo quod operatur Deus, qui irrigat mentes ros sapientiæ: ὕλη, quia videntes animæ et gustantes delectantur, et requirunt unde sit illud splendidus luce, dulcius melle. Respondetur eis Scripturæ serie: « Hic est panis quem dedit vobis manducare Dominus (*Ibid. 15*); » et hoc est verbum Dei, quod disposuit Deus, vel

que absolutam a patre tulerit responsionem, ostendit.

C (7) Rom. edit. « Differamus paulisper; » cæteræ cum mss. prope universis, « Differamus. » Minime male: idem enim est atque expandamus, et quasi in plura distrahamus. Iterum vero ubi edit. vel., « bonum esse sacrificium iustitiæ etiam sapientiam, et prudenter, » et Rom. autem, « iustitiæ esse sapientiæ prudenter: » mss. nobiscum faciunt, nisi quod nonnulli « patientiam » exhibent, non « sapientiam; » quidam etiam utrumque habet. Postremo pro, « Itaque iustitiæ, ita ut sapientiæ est, » quod in cunctis edit. ac mss. legitur, solus Belv. cod. habet, « Itaque iustitia, itaque sapientia. »

(8) Rom. edit. sola, « Ecce visus, ac, color; ubi est videre? Ecce sensus, ecce sensibilia; ubi est sentire? Nimirum ex Philonis libro citato, ubi legitur: » Ἰδοὺ ἡ ὄρασις, ἰδοὺ τὸ χροῖμα, ποῦ τὸ ὄραον; καὶ συνόλως, ἰδοὺ αἰσθησις τὸ κριτήριον. ἀλλὰ καὶ τὰ αἰσθητὰ αἰ ὕλη, τὸ οὗ αἰσθάνεσθαι ποῦ;

D (9) Ambrosii mentem facile assequeris, si observaris Philonem, cum dixisset proprium Dei esse sibi providere de victima, paulo post addere: Κρίως δὲ εὐρίσκειται κατεχόμενος, τοῦτέστι λόγος ἡσυχάζων καὶ ἐπείγων, etc., quod supra num. 3 redditum est.

(10) Omnes edit. et mss. nonnulli, « subji- cientes materiam; » reliqui mss. partim, « subientis, » partim, « subji- cientis materiam; » Læt. solus, *naturam*. Et post duos versiculos, ubi vet. edit. cum omnibus mss. *invenerunt*, etc., sola Rom. edit. emendavit: « Invenientes vero manna, didicerunt ipsum esse Verbum Dei. » Nec sane multum reclamaremus, si in recepta lectione vocem *dicentes* tantum vertisset in *discentes*; nam et scribis hic labi pronum, et Philo posteriori dictioni favet, ubi scribit: εὐρον μαθόντες πρῶτα Θεοῦ καὶ λόγον θεῖον, etc.

ordinavit : quo paseitur anima prudentium, et delectatur : quod est candidum et suave, veritatis splendore illuminans, et virtutum suavitate demulcens audientium animas.

8. In se enim dilicerat propheta quid esset consummandæ rei ἀτίειν. Nam cum mitteretur ad populum Dei liberandum, ad regem Ægypti, ait : « Quis sum ego, ut valam, et edueam 785 populum a regis potestate (Exod. iii. 11) ? » Respondit Dominus : « Ego ero tecum (Ibid. 12). » Interrogabat iterum Moyses : « Quid dicam illis, si requirant : Quis est Dominus qui misit te, et quod nomen est illi ? Dixit Dominus : Ego sum qui sum. Dices : Qui est, misit me (Ibid. iii, 13-14). » Hoc est verum nomen Dei, esse semper. Unde et Apostolus de Christo : « Dei enim Filius Jesus Christus qui in vobis est, qui per nos prædicatus est, per me et Sylvanum et Timotheum : non fuit, inquit, Est et Non : sed Est in illo fuit (II Cor. i, 10). » Respondit Moyses : « Si non crediderint mihi neque obaudierint vocem meam, dicentes, quia non apparuit tibi Deus, quid dicam illis (Exod. iv, 1) ? » Dedit illi signa facere, ut crederetur quia a Domino missus est. Tertio ait Moyses : « Non sum dignus, et gracili voce sum, tardiore lingua, quomodo me audiet Pharao (Ibid. 10) ? » Responsum est ei : « Vade, et ego aperiam os tuum, et instruam te quid debeas loqui (Ibid. 12). »

9. Interrogationes ergo illæ in medio et responsiones habent sapientiæ semina et θεωρίαν. Gratum tamen ἀποτίειν est, quia ait : « Ego ero tecum (Exod. iii, 12). » Et quamvis dederit ei signa facere ; tamen dubitanti iterum, ut scias quia signa non credentibus, promissum autem credentibus, respondit ad infirmitatem vel meriti, vel voti : « Ego aperiam os tuum, et instruam te quid debeas loqui. » Perfectum ergo ἀποτίειν servatum est.

10. Habes hoc et in Evangelio : « Petite, et dabitur vobis : querite, et invenietis : pulsate, et aperietur vobis (Matth. vii, 7). » Pete ἀπὸ τοῦ αἰτίου, id est, ab auctore quere. Habes ὅτι intelligibilia, quibus quæras : pulsa, et aperit tibi Deus Verbum. Quæ petit, mens est, quæ operatur, sicut ignis : intelligibilia, in quibus mentis ardor operatur, sicut ignis in lignis : aperit tibi Verbum Deus, quod est Ἀποτίειν. Habemus et alibi in Evangelio, dicente Domino : « Cum autem tradent

A vos, nolite cogitare quomodo aut quid loquamini : dabitur enim vobis in illa hora quid loquamini. Non enim vos eritis qui loquimini, sed Spiritus Patris vestri, qui loquitur in vobis (Matth. x, 19, 20). »

11. Habes hoc et in Genesi, dicente Isaac (11) : « Quod est, quid tam cito invenisti, fili ; » Qui dixit : « Quod tradidit Dominus Deus tuus in manus meas (Gen. xxvii, 20). » Ἀποτίειν Dominus est. Qui per Dominum querit, invenit. Laban denique qui per Dominum non quaesivit, qui querebat idola, non invenit (Gen. xxxi, 33, 34).

12. Pulchre autem quos dicunt ὁμοῖς, servavit. Primus est ὁμοῖς : « Vade, affer mihi de venatione tua, ut manducem (Gen. xxvii, 4). » Excitat atque adolet velus igni quodam adhortationis sue mentem ejus, 786 ut operetur et querat. Secundus ὁμοῖς : « Quid est, quod tam cito invenisti (Ibid. xx) ? » Ille in interrogatione est. Tertius ὁμοῖς in responsione : « Quod tradidit Dominus Deus tuus in manus meas (Ibid. 20). » Ἀποτίειν Deus est, qui concludit et consummat omnia : de quo dubitandum non est.

13. Est et ille ὁμοῖς de spontaneis : « Si non seminaveritis, non metetis (12) (Levit. xxv, 11) ; » nam etsi cultura provocet semina, tamen natura spontaneo quodam, ut surgant, in iis operatur ingenio.

14. Unde Apostolus : « Ego plantavi, inquit, Apollo rigavit, sed Deus incrementum dedit. Itaque neque qui plantat, est quidquam ; neque qui rigat ; sed qui dat incrementum, Deus (I Cor. iii, 6, 7). » Dat tibi Deus in spiritu, et in corde tuo seminat Dominus. Age ergo, ut implet, et semet ; ut metas : si non seminaveris, non metes. Quasi admoneris ut semines : non seminasti, non metes ; sententia est. Principio finis cernitur : principium semen est, finis messis.

15. Discere, inquit, ex me : natura adjuvat discen-tem : Deus autem auctor naturæ est. De quoque, ut bene discamus (13) : quia hoc naturæ est, perdiscere : duri enim corde non discunt. Incrementa per naturam, quæ divini habet gratiam muneris : consummationem et perfectionem Deus dat, id est, illa præstantissima et divina Trinitatis natura et substantia. Vole, et nos dilige, ut facis : quia nos te diligimus.

D clare exponitur.

(12) Rom. edit., « Non seminabitis, neque metetis spontanea ascendentia. Et si dixeritis : Si non seminaverimus, non metemus ; respondebitur vobis, sicut scriptum est : Et mittam benedictionem meam vobis in anno sexto, et facies fructus in tres annos. Quod utique verum est. Non, etc. » Veteres edit. cum miss. omnino : « Si non seminaveritis, non metetis ; » proposita a verba Philonis, ubi tantum legas : Ὁς παρὰ τὴν φύσιν ἐκείνην τὰ ἀποτίειν ὁμοῖς ὁμοῖς ὁμοῖς.

(13) Mss. libquet, « ut benedicamus ».

(11) Eadem habet Ambrosius lib. De Isaac, cap. 8, sed paulo fusius explicata. Illic autem cum innumerimus imitationem esse Philoniani lib. De profugis, hic adjicimus Iulianum illum ibi docere typum atque imaginem eorum qui scientiam non laboriosa inquisitione, sed vi et sagacitate ingenii, invenirent, in Jacobo patriarcha nobis proponi : et hoc inde probari ab eodem Philone, quod Isaac admiranti filii celeritatem, is causam illius statim reddiderit voluntatem divinam : ex qua ingeniorum oritur diversitas. Per ὁμοῖς vero de quibus infra, non tantum accuratæ definitiones intelligendæ, sed etiam formulæ ac modi omnes, quibus quidpiam

GESTA CONCILII AQUILEIENSIS (14).

CONTRA PALLADIUM ET SECUNDIANUM HÆRETICOS.

Concessus Patrum, et Ambrosii ad eos de conficiendis actis oratio.

1. Syagrio et Eucherio viris clarissimis cons. in Non. Sept. (15) Aquileia in Ecclesia considentibus, cum episcopis, Aquileiensium civitatis Valeriano, Ambrosio, Eusebio, Limenio, Anemio, Sabino (16), Abundantio, Artemio, Constantio, Iusto, Philastro, Constantio, Theodoro, Almachio, Dominico, Amantio, Maximo, Felice, Bassiano, Numidio, Januario, Proculo, Heliodoro, Jovino, Felice, Exsuperantio, Diogene, Maximo, Macedonio, Cassiano, Marcello et Eustathio (17) episcopis; Ambrosius episcopus dixit :

2. « Diu citra acta tractavimus, et quoniam tanta sacrilegia a parte (18) Palladii et Secundiani nostris auribus ingeruntur, ut difficile quisque credat tam aperte eos blasphemare potuisse (19); vel ne qua ipsi calliditate dicta sua postea negare contentur, licet de tantorum sacerdotum 787 testificatione dubitari non queat : tamen quoniam omnibus episcopis placet, fiant acta; ut unusquisque professionem suam negare non possit (20). Quid ergo vobis, sancti viri, placeat declarandum est. »

Omnes episcopi dixerunt : « Placet (21). »

Ambrosius episcopus dixit : « Discepciones nostræ ex re firmandæ sunt scripto imperiali, ut allegentur. »

Scriptum imperiale recitatur in concilio.

3. « Sabinianus diaconus recitavit : Ambigua dogmatum reverentia ne dissideant sacerdotes quamprimum experiri cupientes (22), convenire in Aquileiensium civitatem ex diœcesi meritis excel-

(14) Aquileia ubi habita fuit (ann. 381) ea synodus. Carnorum, ut observat Binius, metropolis erat, et ab aquis legendis sic dicebatur; de qua idem pluscula addit in notis suis ad hanc synodum. Ughellus vero ex Strabone etiam ab aquila Rom. sic dictam tradit. Hoc autem coactum concilium fuit adversus Palladium et Secundianum Arianæ impietatis assertores. Constat quidem eos episcopos fuisse in Dacia et Mœsia, ut Patres sua ad imperatores epistola significant : ejus diœcesis incertum est. Palladii meminit Ambrosius, lib. 1 *De Fide*. c. 6. n. 45, tanquam hominis Arianorum partibus addictissimi. Habemus etiam Palladium quemdam Germinii adversarium, ac Secundianum sacerdotem Illyricum, Ursacii ac Valentis ministrum : sed alios ab his illos fuisse probabilius est. Porro episcopi a quibus damnati sunt iidem hæretici, etsi non frequentissimisederint, saltem meriti exstiterè longe clarissimi. Eorum sedes maximam partem infra cum ipsorum suffragiis reperias : ubi si quid de illustrioribus notandum videbitur, breviter adjungemus.

(15) Edit. Rom. et Labb., « Nonis Septembribus : cod. vero Tell. ac Chiff., in *Non Sept.* Et certe proclivius hic fuit aliquid omittere, aut integrum numerum pro fracto ponere, quam contra. Sed continuo post, ubi idem cod. et Labb. atque Chiff., « cum episcopis, » sola Rom. edit. prætermittit cum, diversitate sensus non mediocri.

A lentia tua creditam, episcopos jusseramus. Neque enim controversiæ dubiæ sententiæ rectius poterant expediri, quam si obortæ altercationis interpretes (23) ipsos constituissemus antistites; ut videlicet a quibus proficiscuntur instituta doctrinæ, ab eisdem discordis eruditionis repugnantia solveretur.

4. « Neque sane nunc aliter jubemus ac jussimus, non invertentes præcepti tenorem, sed superfluum convenarum copiam recolentes (24). Nam quod Ambrosius et vitæ merito, et Dei dignatione conspicuus episcopus Mediolanensium civitatis ibi multitudinem non opus esse suggerit, ubi veritas non laboraret in pluribus, si locata esset in paucis : seque eorum qui contra astarent assertionibus, et sacerdotes vicinarum ex Italia civitatum satis abundeque sufficere posse suggerit; abstinendum venerabilium virorum fatigatione censuimus, ne quis vel maturo ævo gravis, vel corporali debilitate confectus, vel laudabili paupertate mediocris, insuetas repetat terras (25). Et reliqua. »

B Ammosius lectam Arianæ epistolam damnari a Palladio petit : hic tergiversatur, et nisi in generali concilio negat se respondurum; Patres anathematizant eos, qui Filii Dei vel divinitatem vel æternitatem negarent. Effugium aucupatur in eo Palladius, quod se latere dicitur Christum verum esse Dei Filium. Ejus fraus in confitendo eundem esse Deum atque unigenitum. Postea transitur ad Christi immortalitatem, atque ab ea ad sapientiam, a qua similiter ad bonitatem; ubi more suo Palladius conatur illudere. Deinde utrum Dei Filium omnipotentem, utrum etiam judicem eum agnoscat, urgetur : ad quæ post multam tergiversationem solita utitur ad plenum concilium provocatione. Sub hæc Attalo condemnato, qui respondere etiam recusabat, Palladius auditore laicos petit, et condemnatur.

5. Ambrosius episcopus dixit : « Ecce quod Chri-

(16) Edit. Rom. et Labb., « Amenio et Sabino; » Chiff. et Tell., « Amenio Sabino (Tell. Savino).

(17) Tell. et Labb., « Felice Basiliano, ... Marcello, Eustachio. »

(18) Rom. edit. sola : « jamdiu, fratres consacerdotes, nostras discepciones citra acta tractavimus. Verum quia tanta tamque aperta, etc. »

(19) Edit. Rom., « nostris in dies auribus ingeruntur... tam immaniter eos blasphemare potuisse. »

(20) Rom. edit. sola, « ubi omnibus episcopis placeat, fiant acta. Ita namque unusquisque... non poterit, etc. »

(21) Eadem Rom., « Scribantur acta, placeat... controversiæ nostræ firmandæ, et rescripto imperiali publicandæ sunt, ut allegari possint. Reciteur ergo rescriptum, si placet. Omnes episcopi dixerunt, Placet. »

(22) Sequentibus rescripti verbis edit. Rom. præmittit : « Gratianus, Valentinianus et Theodosius, » etc., Imperatores, etc. »

(23) Eadem edit. Rom., « Neque dubiæ sententiæ rectius manifestari poterant controversiæ, quam si in obortæ altercationis judicium. »

(24) Eadem edit., « copiant recedentes. »

(25) Rom. edit., « abstinendum ideo venerabiles viros ab itineris fatigatione censuimus, ne quis... insuetas commigret terras. »

stianus constituit imperator. Noluit injuriam facere A sacerdotibus; ipsos interpretes constituit episcopos. Ac per hoc, quoniam in sacerdotali concilio consideremus, responde ad ea quae tibi proponuntur. Arii epistola lecta est; etiam nunc recitabitur, si tibi 788 videtur. A principio habet blasphemias, solum Patrem aeternum dixit. Si tibi videtur quod Dei Filius sempiternus non sit, hoc ipsum quemadmodum vis, astrue (26); si damnandum putas, damna. Evangelium praesens est, et Apostolus, omnes scripturae praesto sunt. Unde vis astrue, si putas non esse Dei Filium sempiternum.

6. Palladius dixit: «Vestro studio factum est, sicut dictat lectio sacra a vobis prolata (27), ut non esset generale et plenum concilium; absentibus consortibus nostris, nos respondere non possumus.» B

Ambrosius episcopus dixit; «Qui sunt consortes vestri?

Palladius dixit: «Orientales episcopi.»

7. Ambrosius episcopus dixit: «Interim quia superioribus temporibus concilium sic factum est, ut Orientales in Orientis partibus constituti haberent consilium, Occidentales in Occidente; nos in Occidentis partibus constituti convenimus ad Aquileiensem civitatem, juxta imperatoris praeceptum (28). Denique etiam praefectus Italiae litteras dedit, ut si vellent Orientales convenire, in potestate haberent: sed quia scierunt consuetudinem hujusmodi, ut in Oriente Orientalium esset concilium, intra Occidentem Occidentalium; ideo putaverunt non esse veniendum.»

8. Palladius dixit: «Imperator noster Gratianus jussit Orientales venire: negas tu jussisse eum? Ipse imperator nobis dixit se Orientales jussisse venire.»

Ambrosius episcopus dixit: «Utique jussit, qui non prohibuit huc venire.»

Palladius dixit: «Sed ne venirent tua petitio fecit: sub specie falsae voluntatis (29) hoc impe-trasti, et distulisti concilium.»

9. Ambrosius episcopus dixit: «Non opus est diutius evagari, responde nunc. Bene dixit Arius solum aeternum Patrem? Et secundum Scripturas hoc dixit, an non?»

Palladius dixit: «Non tibi respondeo.»

(26) Edit. quaedam, «astruere. Sed damnandum putas? Damna.

(27) Chiff., «indicat lectio sacrae a vobis prolatae; Rom. edit., «dictat divalis sanctio;» Tell. autem et Labb., *lectio sacra*, quod sensu minime diversum est. Infra vero, ubi eadem edit. ac Chiff. habent, «consortibus nostris;» Tell. et Labb. legunt, «consacerdotibus nostris.

(28) Rom. edit., Labb. et Chiff. «imperatorum praescriptum;» melius cod. Tell., *imperatoris*, Gratiani scilicet, cujus unius mentio hic passim exstat.

(29) Edit. Rom., «sub specie pie, sed falsae pietatis.»

(30) «Quid tantum blasphemasti,» refer haec verba ad superiora illa: «Dum citra acta tractavimus,» quibus docemur disputatione jam prius utrinque

Constantinus episcopus dixit: «Non respondes, qui tantum blasphemasti (30)?»

Eusebius episcopus dixit: «Sed debebis simpliciter fidei tuae prodero libertatem. Si a te gentilis exigeret quemadmodum in Christum crederes, confiteri erubescere non deberes.

10. Sabinus episcopus dixit: «Tu petisti ut responderemus: hodie ex voluntate tua, et te urgente, convenimus, et non expectavimus reliquos fratres, qui poterant venire. Proinde non tibi liberum est evagari, Christum dicis esse creatum? aut sempiternum dicis esse Filium Dei?»

Palladius dixit: «Dixi tibi, nos ideo diximus (31) vobis ut veniremus, et convinceremus quod non recte fecistis subrepere imperatori.»

789 Ambrosius episcopus dixit: «Legatur epistola Palladii, utrum nobis hoc mandaverit, et docebitur quod etiam nunc fallit.»

Palladius dixit. «Legatur plane.»

Episcopi dixerunt: «Imperator cum esset praesens Symio, tu illum interpellasti, an ipse te compulsi? Et addiderunt: «Quid ad ista respondes?»

Palladius respondit: «Dixi mihi; Vade. Diximus: Orientales conventi sunt? Ait: Conventi sunt (32). Numquid si Orientales non fuissent conventi, numquid nos convenissemus?»

11. Ambrosius episcopus dixit: «Sequestrata sit causa Orientalium, sententiam tuam hodie quaero. Arii tibi epistola lecta est: soles te Arianum negare, Aut damna hodie Arium, aut defende.»

C Palladius dixit: «Non est auctoritatis tuae, ut hoc a me quaeras.»

Eusebius episcopus dixit: «Non credimus religiosum imperatorem aliud dixisse, quam scripsit. Episcopus jussit convenire (33): non potuit tibi soli contra rescriptum suum dicere, ut sine Orientalibus causa minime diceretur.»

Palladius dixit: «Si Itali soli jus a sunt convenire?»

Evagrius presbyter et legatus dixit: «Ut ante quatuor dies, et ante biduum responderet se affuturum. Quid ergo expectabis? Orientalium, ut dicis, consortium tuorum sententiam (34) expectandam? Sic debuisti mandare, non promittere conflictum.»

D fuisse agitatam.

(31) Rom. edit., «Dico tibi nos ideo dixisse jam vobis, quod veniremus ut conveniretis et vos; quin expectabamus consortes, sed non recte fecistis subrepere.» Labb. vero et Chiff. satis congruunt cum ms. Tell., nisi quod Chiff. solus pro *diximus* habet *scripsimus*, et pro *convinceremus* legit cum Labb. *conveniremus*; denique, ubi nos cum utroque *subripere*, Tell. exhibet *subripere*. Forte an haud ita male, cum eodem sensu infra ponatur *subripimus*.

(32) «Ait: Conventi sunt,» deerant in edit. Rom. quae nos ex cod. Tell., Labb. et Chiff. restitui mus.

(33) Eudem. edit., «Episcopus Occidentales jussit convenire.»

(34) Rom. edit., *praesentiam*; Tell., Labb. et Chiff., «sententiam expectandam.»

Palladius dixit : Quia quasi ad concilium plenum veneram, vidi non convenisse consortes meos, ut convenirem, et dicerem secundum jussionem ageretur in præjudicium futuri concilii (35). »

12. Ambrosius episcopus dixit : « Ut hodie resideremus, ipse exegisti. Denique etiam hodie tu ipse dixisti quia Christiani ad Christianos venimus. Christianos igitur non probasti. Promisisti te conflictaturum, promisisti te allaturum aut acceptaturum (36) esse rationem. Libenter itaque accepimus præfationem tuam. Optavimus ut quasi Christianus venires. Obtuli tibi epistolam Arii, quam scripsit Arius, de cujus nomine dicitis vos injuriam frequenter sustinere. Dicitis quod Arium non sequamini. Hodie aperta debet esse sententia : aut condemnare illum, aut astrue quibusvis lectionibus (37). » Et addidit : « Ergo juxta epistolam. Arii Christus Dei Filius non est sempiternus ? »

Palladius dixit : « Non diximus probaturos nos Christianos, sed in concilio pleno. Non vobis respondemus omnino in præjudicium concilii futuri. »

Eusebius episcopus dixit : « Sine calliditate, fidei tue professionem debes exponere. »

Palladius dixit : « Et quid concilio reservamus ? »

13. Ambrosius episcopis dixit : « Omni ore condemnatio facta est in eum, qui negaret Dei Filium sempiternum. Negavit Arius ; hunc sequitur Palladius, qui non vult condemnare Arium. Itaque utrum hujus probanda sententia sit, considere : et utrum secundum Scripturas dicat, aut contra Scripturas, intelligere licet. Lectum est enim : « Sempiterna virtus Dei atque divinitas (Rom. 1, 20). Dei virtus Christus est (I Cor. 1, 24). Si igitur sempiterna Dei virtus est, sempiternus utique Christus est ; quia Christus est Dei virtus (I Cor. 1, 8). »

Eusebius episcopus dixit : « Hæc fides nostra est, hæc intelligentia catholica. Qui hæc non dixerit, anathema. »

Omnes episcopi dixerunt : « Anathema. »

14. Eusebius episcopis dixit : « Specialiter dicit solum Patrem sempiternum, et Filium aliquando cœpisse. »

Palladius dixit : « Arium nec vidi, nec scio quisit. »

Eusebius episcopus dixit : « Arii blasphemia prolata est, in qua negat Dei Filium sempiternum. Hanc perfidiam damnas cum auctore, aut asseris ? »

Palladius dixit : « Ubi auctoritas pleni concilii non est, non dico. »

15. Ambrosius episcopus dixit : « Dubitas post

A divina judicia damnare Arium, cum crepuerit mendax ? Et addidit : « Dicant etiam sancti viri legati Gallorum. »

Constantinus episcopus et legatus Gallorum dixit :

« Hanc impietatem ejus hominis et semper damnavimus, et nunc damnamus non solum Arium, sed et quicumque Filium Dei non dixerit sempiternum. »

Ambrosius episcopus dixit : « Quid etiam dicit dominus meus Justus ? »

Justus episcopus et legatus Gallorum dixit : « Qui Filium Dei cœternum cum Patre non confitetur, anathema habeatur. »

Omnes episcopi dixerunt : « Anathema. »

16. Ambrosius episcopus dixit : « Dicant etiam Afrorum legati, qui omnium civium huc attulere sententias (38). »

Felix episcopus et legatus dixit : « Si quis Filium Dei negaverit sempiternum, et cœternum negaverit, non solus ego legatus totius Africanæ provincie damno, sed et cunctus chorus sacerdotalis, qui ad hunc cœtum sanctissimum me misit, etiam ipse ante damnavit. »

Anemius episcopus dixit : « Caput Illyrici non nisi civitas est Sirmiensis : ego igitur episcopus illius civitatis sum. Eum qui non confitetur Filium Dei æternum, et cœternum Patri, quod est sempiternum, anathema dico : sed etiam iis qui idem non confitentur (39). »

17. Ambrosius episcopus dixit : « Audite sequentia. »

Et recitatum est : « Solum æternum, solum sine initio, solum verum, solum immortalitatem habentem. »

Ambrosius episcopus dixit : « Et in hoc damna eum, qui negat Filium Deum verum. Cum enim ipse sit veritas, quemadmodum non est Deus verus ? » Et addidit : « Quid ad hoc ? »

Palladius dixit : « Filium verum quis non dicit (40) ? »

Ambrosius episcopus dixit : « Arius negavit. »

Palladius dixit : « Cum Apostolus dicat Christum super omnia Deum, potest aliquis negare verum Filium Dei ? »

18. Ambrosius episcopus dixit : « Ut scias quam simpliciter veritas a nobis requiratur, ecce dico ego, ut dicis : sed semiplenum habeo (41). Cum enim ita dicis, videris negare Deum verum ; si autem simpliciter confiteris : verum Deum Filium Dei, eo ordine astrue, quo ipse propono (42). »

« sed etiam is quidem non confitetur ; » totum autem locum edit. Rom. sic habet : « et etiam, ut recitatum est, eum qui confitetur solum Patrem æternum, solum sine initio, solum verum, solum immortalitatem habentem, non etiam Filium æqualem, anathema dico. Ambrosius episcopus dixit : et in hoc damno. »

(40) Edit. Rom. sola, « verus. Palladius dixit : Quid est hoc ? Filium verum quis non dicit ? »

(41) Edit. Rom. sola, « habeo responsum. »

(42) Eadem edit., verum Filium Dei dico. »

(35) Edit. Rom. « Judicavi vero, ut convenirem secundum jussionem, ut dicerem ne aliquid egeritis. »

(36) Ita cod. Tell., nisi quod pro *allaturum*, lapsu librarii scriptum est, *ablaturum* ; in edit. autem deerat, « aut acceptaturum. »

(37) Rom. edit. sola, « quibusvis rationibus. »

(38) Edit. Rom. et Chiff., « qui omnium Africæ sacerdotum, » Tell. et Labb. ut in textu.

(39) Ita Chiff. a quo non recedunt Tell. et Labb., nisi quod primum membrum legunt hoc modo :

Palladius dixit: « Ego secundum Scripturas A tibi loquor, verum Filium Dei Dominum dico. »

Ambrosius episcopus dixit: « Verum Dominum (43) dicis Filium Dei? »

Palladius dixit: « Cum verum Filium dicam, quid amplius? »

Ambrosius episcopus dixit: « Non quero tantummodo, ut verum Filium deus, sed ut verum Dominum Dei Filium dicas. »

19. Eusebius episcopus dixit: « Christus Deus verus est, secundum omnium fidem, et catholicam professionem? »

Palladius dixit: « Verus Dei Filius est. »

Eusebius episcopus dixit: « Nam et nos per adoptionem filii sumus (Galat. iv, 7), ille secundum B proprietatem generationis divinae. » Et addidit: « Confiteris ergo verum Filium Dei Dominum verum esse secundum nativitatem (44) et proprietatem? »

Palladius dixit: « Verum Dei Filium unigenitum dico. »

Eusebius episcopus dixit: « Hoc ergo putas contra Scripturas, si Christus Deus verus esse dicatur? »

20. Cumque Palladius reticeret, Ambrosius episcopus dixit: « Solum verum Filium Dei qui dicit, et non vult dicere Dominum verum, videtur negare (45). Hoc igitur ordine confiteatur, si tamen confiteatur, Palladius; et dicat utrum verum Dominum Dei Filium dicat. »

Palladius dixit: « Cum dicat Filius: Ut cognoscant te solum verum Dominum, et quem misisti Jesum Christum (Joan. xvii, 3): affectu, an in veritate (46)? »

Ambrosius episcopus dixit: « Joannes dixit in epistola sua: Hic est verus Deus (I Joan. v, 20). Nega hoc. »

Palladius dixit: « Cum dicam tibi verum Filium, profiteor veram etiam divinitatem, »

Ambrosius episcopus dixit: « Et in hoc est fraus; sic enim soletis dicere unam et veram divinitatem, ut Patris tantummodo, non etiam Filii veram et unam divinitatem dicatis. Ergo si aperte vis dicere quia ad Scripturas me provocas, dic quod dixit evangelista Joannes: Hic est verus Deus; aut nega dictum. »

Palladius dixit: « Absque Filio alius genitus non est (47). »

21. Eusebius episcopus dixit: « Christus verus Deus secundum omnium fidem et catholicam profes-

sionem, an in sententia tua Deus verus non est? »

Palladius dixit: « Virtus Dei nostri est. »

Ambrosius episcopus dixit: « Non habes libertatem profitendi; ne per hoc anathema ei, qui non confitetur verum Dominum Filium Dei (48). »

Omnes episcopi dixerunt, « Anathema habeatur, qui 792 Christum filium Dei Dominum verum non dixerit (49). »

22. Iterum addidit: « Solum verum, solum immortalitatem habentem. »

Ambrosius episcopus dixit: « Filius Dei habet immortalitatem, aut non habet secundum divinitatem? »

Palladius dixit: « Apostolum admittis, an non? » Rex regum, qui solus habet immortalitatem (I Tim. vi, 16). »

Ambrosius episcopus dixit: « De Christo Filio Dei quid dicis? »

Palladius dixit: « Christus nomen divinum est, an humanum? »

23. Eusebius episcopus dixit: « Secundum carnis quidem sacramentum Christus dicitur, sed idem Deus et homo est. »

Palladius dixit: « Christus nomen carnis est: Christus nomen humanum est; et respondete vos mihi. »

Eusebius episcopus dixit: « Quid superfluis immoraris? Cum legeretur impietas Arii, qui hoc dicit de Patre, quia solus habet immortalitatem, attulisti C testimonium ad consensum impietatis Arii, ex Apostolo dicens: « Qui solus habet immortalitatem, et lucem inaccessibilem habitat (I Tim. vi, 16). Sed si intelligis, totius naturae dignitatem, in Dei nomine expressit: siquidem in Dei nomine Pater et Filius designantur. »

Palladius dixit: « Et ego vos, quod interrogavi, respondere nolistis. »

24. Ambrosius episcopus dixit: « Aperte de te sententiam quero: Filius Dei habet immortalitatem secundum generationem divinam, an non habet? »

Palladius dixit: « Secundum generationem divinam incorruptibilis, et per carnem mortuus est. »

Ambrosius episcopus dixit: « Non divinitas mortua est, sed caro mortua est. »

Palladius dixit: « Ante vos mihi respondete. »

Ambrosius episcopus dixit: « Filius Dei secundum divinitatem habet immortalitatem, an non habet? Sed et jam fraudes et insidias tuas non secundum (50) Arii professionem prodidisti? » Et ad-

(47) Eadem edit. Rom., « praeter Filium, alius non est. »

(48) Eadem edit., « Verum Deum, Filium Dei. »

(49) Eadem edit., « Deum verum non dixerit. »

(50) Eadem edit., « Sed jam fraudes et insidias tuas secundum, etc. » Sensus quidem magis concinno, si quod aliud ei praesidium suffragaretur,

(43) Hic et infra pluribus locis, ubi Rom. edit. ponit *Deum*, aliae ac Tell. ms. constantur habent, *Dominum*.

(44) Chiff. solus, « secundum divinitatem. »

(45) Ita Tell., Lab. et Chiff.; Rom. autem edit., in Deum verum, Deum esse videtur negare. »

(46) Rom. edit., « humano affectu dicit, an in veritate? »

didit: « Qui Filium Dei negat habere immortalitatem, quid vobis videtur? »

Omnes episcopi dixerunt: « Anathema habeatur. »

25. Palladius dixit: « Satus divinus immortalis est. »

Ambrosius episcopus dixit: « Astute et hoc ut de Dei Filio nihil exprimas evidenter, et ego dico: Immortalitatem habet Dei Filius secundum divinitatem, aut nega quia non habet immortalitatem. »

Palladius dixit: « Christus mortuus est, an non? »

Ambrosius episcopus dixit: « Secundum carnem: anima nostra non moritur: scriptum est enim; Nolite timere eos qui occidunt corpus, animam autem non possunt occidere (*Matth. x, 28*). Cum igitur anima nostra mori non possit, putas quod Christus secundum divinitatem mortuus sit? »

Palladius dixit: « Mortis appellationem quare tu horres? »

Ambrosius episcopus dixit: « Imo non horreo, sed confiteor secundum carnem meam (51); est enim 793 per quem a mortis vinculis sum revinctus. »

Palladius dixit: « Mortem separatio facit spiritus; nam Christus Filius Dei carnem suscepit, et per carnem mortuus est. »

Ambrosius episcopus dixit: « Scriptum est Christum passum (52). Secundum carnem igitur passus est, secundum divinitatem habet immortalitatem. Hoc qui negat, diabolus est. »

Palladius dixit: « Ego Arium non novi. »

26. Ambrosius episcopus dixit: « Ergo male dixit Arius, cum etiam Filius Dei habeat immortalitatem secundum divinitatem. » Et addidit: « Bene dixit ergo, an male? »

Palladius dixit: « Non consentio. »

Ambrosius episcopus dixit: « Cui non consentis? Anathema illi, qui non explicat fidei libertatem. »

Omnes episcopi dixerunt: « Anathema. »

Palladius dixit: « Dicite quod vultis, ejus est divinitas immortalis. »

Ambrosius episcopus dixit: « Cujus? Patris, an et Filii? » Et addidit: « Multas impietates congestit Arius. Sed ad alia transeamus. »

27. Et recitatum est: « Solum sapientem. »

Palladius dixit: « Pater a se sapit; Filius autem sapiens non est. »

Ambrosius episcopus dixit: « Ergo Filius non est sapiens, cum ipse sit sapientia (*I cor. i, 24*)? Nam et nos dicimus, quia ex Patre natus est Filius. »

Eusebius episcopus dixit: « Est aliquid tam impium, tam profanum, quam quod dixit sapientem Filium Dei negare? »

(51) Ita cod. Tel et edit. Labb. et Chiff. : at Rom. edit. locum refinxit in hæc verba: « secundum carnem Christum mortuum esse. Ejus namque morte diaboli vinculis revinctus a mortis potestate sum erutus. » At observandum vocem *revinctus* in hoc contextu negationem involvere, ut illæ aliæ reclusus, relectus et similes; quod non videntur adversasse Romani.

A Palladius dixit: « Sapientia dicitur, quis potest sapientiam denegare? »

Ambrosius episcopus dixit: « Sapiens est, an non? »

Palladius dixit: « Sapientia est. »

Ambrosius episcopus dixit: « Sapiens ergo, cum sit sapientia. »

Palladius dixit: « Secundum Scripturas vobis respondemus. »

Ambrosius episcopus dixit: « Etiam sapientem, quantum video, Filium Dei Palladius negare conatus est. »

Eusebius episcopus dixit: « Qui negat Filium Dei sapientem, Anathema sit. »

Omnes episcopi dixerunt: « anathema. »

28. Eusebius episcopus dixit: « Etiam Secundianus ad hoc respondeat. »

Cumque Secundianus reticeret, Ambrosius episcopus dixit: « Qui tacet, integrum vult habere iudicium. » Et addidit: « Solum Patrem bonum cum dicit, Filium confessus est, an negavit? »

Palladius dixit: « Legimus: *Ego sum pastor bonus* (*Joan. x, 11*); et nos negamus? Quis non dicat bonum Dei Filium? »

Ambrosius episcopus dixit: « Ergo bonus est Christus? »

Palladius dixit: « Bonus. »

Ambrosius episcopus dixit: « Male ergo Arius de solo Patre dixit, cum etiam Filius Dei Deus omnibus sit (53). »

Palladius dixit: « Qui bonum non dicit Christum, male dicit. »

29. Eusebius episcopus dixit: Christum bonum 794 confiteris? Nam et ego bonus sum. Mihi dixit: Euge, serve bone (*Matth. xxv, 21*); et, Homo bonus profert de thesaura suo bona (*Luc. vi, 45*). »

Palladius dixit: « Jam dixi, vobis non respondeo usque ad plenum concilium. »

Ambrosius episcopus dixit: « Judæi dicebant quia bonus est (*Joan. vii, 12*); et Arius negat quia Filius Dei bonus est. »

Palladius dixit: « Quis potest hoc negare? »

Eusebius episcopus dixit: « Bonus est ergo Deus Filius Dei. »

Palladius dixit: « Bonus Pater bonum Filium genuit. »

D 30. Ambrosius episcopus dixit: « Et nos bonos genuit (*Gen. i, 31*); sed non secundum divinitatem. Deum Bonum Dei Filium dicis. »

Palladius dixit: « Filius Dei bonus est. »

Ambrosius episcopus dixit: « Vides ergo quia Christum bonum, bonum filium, non bonum Deum

(52) Rom. edit., « passum in carne... Arianus est; » aliæ cum Tell. cod. omittunt « in carne, » et præferunt, « diabolus est. »

(53) Edit. Rom. et Chiff., « Filius Dei bonus Deus sit. » Tell. ac Lab., « ... bonus omnibus sit. » Et post duos versus, ubi edit., « Christum bonum; » cod. Tell. exhibet, « Christum Deum bonum. » Magis accommodate ad sequentia.

dicis ; quod a te quaeritur. » Et addidit : « Qui bonum Filium Dei Deum non confitetur (54), anathema. »

Omnes episcopi dixerunt : « Anathema. »

31. Item recitavit : « Solum potentem. »

Ambrosius episcopus dixit : Potens est Filius Dei, an non ?

Palladius dixit : « Qui omnia fecit, non est potens ? Quia omnia fecit, minus potest ? »

Ambrosius episcopus dixit : « Ergo Arius male dixit. » Et addidit : « Vel in hoc damnus Arius ? »

Palladius dixit : « Unde scio qui sit ? Ego pro me respondeo tibi. »

Ambrosius episcopus dixit : « Filius Domini Dei Deus potens est (55) ? »

Palladius dixit : « Potens. »

Ambrosius episcopus dixit : « Deus bonus est ? »

Palladius dixit : « Jam dixi Filium Dei unigenitum esse potentem. »

Ambrosius episcopus dixit : « Dominum potentem. »

Palladius dixit : « Filium Dei potentem. »

32. Ambrosius episcopus dixit : « Potentes et homines sunt ; scriptum est enim : « Quis gloriaris in malitia, qui potens es in iniquitate (*Psal.* I, 3) ? » Et alibi : « Cum infirmor, tunc potens sum (*II Cor.* XII, 19). » Illud a te requiro, ut confitearis Dominum potentem esse Christum Dei Filium : aut si negas, astrue. Nam qui unam potentiam dico Patris et Filii, sic Filium Dei dico potentem sicut et Patrem. Dubitas ergo confiteri Dominum potentem esse Dei Filium. »

Palladius dixit : « Jam dixi, secundum disputationem, prout possumus, respondemus vobis ; vos enim soli vultis esse iudices : vos litigatores esse vultis, Non vobis respondemus nunc, sed in concilio generali et pleno respondebimus vobis. »

Ambrosius episcopus dixit : « Anathema illi, qui negat Dominum potentem Christum. »

Omnes episcopi dixerunt : « Anathema. »

33. Item recitatum est : « Solum potentem, omnium iudicem. »

Palladius dixit : Omnium iudicem Filium Dei. Est qui dat, est qui accipit (56). »

Ambrosius episcopus dixit : « Per gratiam dedit, 795 an per naturam ? Et hominibus datur iudicium. »

Palladius dixit : « Patrem majorem dicis, an non ? »

Ambrosius episcopus dixit : « Postea respondebo tibi. »

Palladius dixit : « Ego tibi non respondo, si non respondes mihi. »

(54) Rom. edit. « Filium Dei non confitetur. »

(55) Eadem edit. Rom., Filius Dei Deus potens est, an non ? « Et infra : « Deus ergo bonus est Filius. »

(56) Rom. edit., « Filium Dei profitetur : sed Pater est, qui dat ; et Filius est, qui recipit. »

A Eusebius episcopus dixit : « Nisi impietatem Arii ex ordine damnaveris, interrogandi non dabimus facultatem. »

Palladius dixit : « Non tibi respondeo. »

Ambrosius episcopus dixit : « Filius Dei, sicut lectum est, iudex est, an non ? »

Palladius dixit : « Si non respondes mihi, ego tibi, ut impio, non respondeo. »

34. Ambrosius episcopus dixit : « Habes professionem meam, qua respondebo tibi, Interim perlegatur epistola Arii. » Et addidit : « In epistola Arii invenies et hoc sacrilegium, quod tu moliris. »

Palladius dixit : « Ego qui interrogo, non respondetis ? »

B Eusebius episcopus dixit : Filium Dei Deum aequalem dicimus. »

Palladius dixit : « Tu iudex es, tui exceptores hic sunt. »

Ambrosius episcopus dixit : « Scribant tui, qui volunt. »

35. Palladius dixit : « Pater major est, an non ? »

Eusebius episcopus dixit : « Secundum divinitatem aequalis est Filius Patri. Habes in Evangelio quod Judaei persequabantur eum ; quin non solum solvebat Sabbatum, sed et Patrem suum dicebat Deum, aequalem se faciens Deo (*Joan.* v, 118). Quod ergo impii persequentes confessi sunt, nos credentes negare non possumus. »

C Ambrosius episcopus dixit : Et alibi habes : « Qui eum esset in forma Dei, non rapinam arbitratus est esse se aequalem Deo ; sed semetipsum exinanivit, formam servi accipiens, in similitudinem hominum factus, obediens usque ad mortem (*Philipp.* II, 6). » Et addidit : « Vides quia in forma Dei aequalis est ? Et « formam, inquit, servi accepit (*Ibid.* 7). » In quo ergo minor est ? Secundum formam utique servi, non Dei. »

Eusebius episcopus dixit : « Sicut in forma servi constitutus, inferior servo non fuit : ita in forma Dei constitutus, inferior Deo esse non potuit. »

36. Ambrosius episcopus dixit : « Aut die quia secundum divinitatem minor est Filius Dei (57). »

Palladius dixit : « Pater major est. »

Ambrosius episcopus dixit : « Secundum carnem. »

D Palladius dixit : « Qui me misit, major est me (*Joan.* XIV, 28). Caro missa est a Deo, aut Filius Dei ? »

Ambrosius episcopus dixit : « Falsari a vobis divinas Scripturas hodie comprobamus ; sic enim scriptum est : « Pacem meam do vobis, pacem meam relinquo vobis. Non turbetur cor vestrum (58) : non quomodo hic mundus dat, ego do vobis. Si

(57) Ita Tell. et Labb. ; at Rom. edit. et Chiff., « Filius Patre. » Continuo vero post, pro « Pater major est ; » Rom. edit. sola, « Pater, inquit, major me est. »

(58) « Non turbetur cor vestrum, » sicut et verbum dixi ante vado, in edit. Rom. desideratur.

diligeritis me, gauderetis quia dixi, vado ad Patrem; quia Pater major me est (*Ibid.* 28, 29). Non dixit: « Qui me misit, major me est (*Ibid.*) »

Palladius dixit: « Pater major est. »

Ambrosius episcopus dixit: « Anathema illi qui divinis Scripturis addit aliquid aut minuit. »

796 Omnes episcopi dixerunt: « Anathema. »

37. Palladius dixit « Pater major est Filio (59). »

Ambrosius episcopus dixit: « Secundum carnem Filius minor est Patre, secundum divinitatem æqualis est Patri: legi igitur Dei Filium æqualem Patri, sicut jam et prolata exemplaria testantur. Secundum carnem autem quid miraris minorem; cum dixerit se servum (*Psal.* cxv, 66), cum dixerit se lapidem (*Matth.* xxi, 42), cum dixerit se vermem (*Psal.* xxi, 7), cum dixerit se minorem angelis; quia scriptum est: « Minorasti eum paulo minus ab angelis (*Psal.* viii, 6). »

Palladius dixit: « Impie vos asserentes video: non respondemus vobis sine auditoribus. »

Sabinus episcopus dixit: « Nemo requirat ab eo sententiam, qui tam innumeris sententiis blasphemavit. »

Palladius dixit: « Non vobis respondemus. »

38. Sabinus episcopus dixit: « Ab omnibus jam damnatus est Palladius: Arii blasphemiam multo minores sunt quam Palladii, (et cum Palladius surrexisset, atque foras exire voluisset: Ideo, inquit, surrexit Palladius, quoniam apertis Scripturarum testimoniis convicendum esse se cernit, sicut jam convictus est: sic enim lectum est, secundum divinitatem quod æqualis Patri Filius sit. Accipiat autem quia Filius Dei secundum divinitatem majorem non habet. Scriptum est: « Abraham cum repro-misset Deus... quoniam nullum habebat majorem, per quem juraret, juravit per semet ipsum (*Hebr.* vi, 13), » Vides igitur Scripturam, quia nullum alium majorem habet, per quem juraret. Filius autem est, de quo dicitur quoniam ipse visus est Abraham; unde et ait: « Abraham diem meum vidit, et gavisus est (*Joan.* viii, 56). »

Palladius dixit: « Pater major est. »

Eusebius episcopus dixit: « Quando ut Deus locutus est, majorem non habuit: quando ut homo locutus, majorem habuit. »

39. Palladius dixit: « Pater genuit Filium, Pater misit Filium: »

Ambrosius episcopus dixit: « Anathema illi, qui negat Filium secundum divinitatem æqualem Patri. »

Omnes episcopi dixerunt: « Anathema. »

Palladius dixit: « Filius subjectus Patri, Filius præcepta Patris custodit. »

Ambrosius episcopus dixit: « Subjectus secundum carnis rationem. Cæterum et ipse meministi

(59) Hic versus in Chiffi. totus desideratur.

(60) Rom. edit., « dixit, obediens usque ad mortem. »

A quia legisti: « Nemo venit ad me nisi quem Pater attraxerit (*Joan.* vi, 44). »

Sabinus episcopus dixit: « Dicat si secundum divinitatem subjectus est Patri, an secundum incarnationem? »

40. Palladius dixit: « Ergo Pater major est. »

Ambrosius episcopus dixit: « Et alibi scriptum est: Fidelis Deus, per quem vocati estis in communionem Filii ejus (*I Cor.* i, 9). » Ego dico Patrem majorem esse secundum carnis assumptionem, quam suscepit Filius Dei, non secundum divinitatem. »

Palladius dixit: Quæ enim comparatio est Filii Dei? Et caro potest dicere: Deus me major est? Caro loquebatur, aut divinitas; quia ibi erat caro? »

B 797 Ambrosius episcopus dixit: « Caro sine anima non loquitur. »

Eusebius episcopus dixit: « Deus in carne loquebatur secundum carnem, quando dicebat: « Quid me persequimini hominem (*Joan.* viii, 40)? Quis hoc dixit? »

Palladius dixit: « Filius Dei. »

Ambrosius episcopus dixit: « Deus ergo Filius Dei est secundum divinitatem, et homo est secundum carnem. »

Palladius dixit: « Carnem suscepit. »

Eusebius episcopus dixit: « Ergo humanis verbis usus est. »

Palladius dixit: « Carnem humanam suscepit. »

C 41. Ambrosius episcopus dixit: « Dicat quia non secundum divinitatem Apostolus dixit subjectum (60), sed secundum carnem; scriptum est enim: « Humiliavit semetipsum, factus obediens usque ad mortem (*Philipp.* ii, 8). » In quo ergo mortem gustavit? »

Palladius dixit: « Quia se humiliavit. »

Ambrosius episcopus dixit: « Non divinitas, sed caro humiliata est atque subjecta. » Et addidit: Creaturam perfectam bene dixit Arius, an male dixit? »

Palladius dixit: « Ego tibi non respondeo, auctoritatem non habenti. »

Ambrosius episcopus dixit: « Proficere quod vis? »

Palladius dixit: « Non respondeo vobis. »

D 42. Sabinus episcopus dixit: « Pro Ario non respondes (61), ad interrogata non respondes? »

Palladius dixit: « Pro Ario ego non respondi. »

Sabinus episcopus dixit: « Usque adeo respondisti, ut Filium Dei negares potentem, negares, verum Deum. »

Palladius dixit: « Ego te judicem non potior, quem impietatis arguo. »

Sabinus episcopus dixit: « Ipse nos coegisti sedere. »

(61) Eadem edit. Rom., « Pro Ario respondes,

ad nostra interrogata non respondes. »

Palladius dixit : « Mandavi ut sederetis, ut argue-
rem vos. Quare subripuistis imperatori ? Ut plenum
concilium non esset, obripuistis. »

Ambrosius episcopus dixit : « Cum Arii impieta-
tes legerentur, et impietas tua pariter condemnata
est, quæ consensit Arianae impietati. Placuit tibi
in epistola media lectionem proponere, quam vole-
bas (62) : responsum tibi est quemadmodum Filius
Patrem majorem dixerit, eo quod secundum carnis
suseptionem Pater major est eo. Proposuisti etiam
subjectum esse Filium Dei et in hoc responsum
tibi est, quia subjectus Filius Dei secundum car-
nem est, non secundum divinitatem. Habes pro-
fessionem nostram, nunc audi cætera. Quoniam
tibi responsum est, respondo ad ea quæ leguntur
(63). »

43. Palladius dixit : « Non tibi respondeo ; quia
quæcunque ego dixi, non sunt scripta. Vestra tan-
tummodo scribuntur verba ; non vobis respon-
deo. »

Ambrosius episcopus dixit : « Omnia vides scri-
bi. Denique quæ scripta sunt, abundant ad tuæ im-
pietatis indicium (64). » Et addidit : « Creaturam
dicis Christum, an negas ? »

Palladius dixit : « Non respondeo.

897 Ambrosius episcopus dixit : « Ante horam
citra actam, cum legeretur quia Arius dixit crea-
turam Christum, negasti ; oblatum est tibi, ut dam-
nares perfidiam, noluisti ; vel nunc dic utrum na-
tus ex Patre Christus sit, an creatus ? »

Palladius dixit : Si vultis, exceptores nostri ve-
niant, et sic totum excipiat. »

Sabinus episcopus dixit : « Adducat suos exce-
plores. »

Palladius dixit : « Pleno concilio vobis respon-
debimus. »

44. Ambrosius episcopus dixit : « Attalus in tra-
ctatu Nicæni concilii subscripsit. Neget factum,
quia venit ad concilium. Dicat hodie utrum subs-
cripserit in tractatu Nicæni concilii, an non. » Cum-
que Attalus reticeret, Ambrosius episcopus dixit : «
Attalus presbyter, licet inter Arianos sit, tamen
habet auctoritatem loquendi : libere profiteatur utrum
subscripserit in tractatu Nicæni concilii sub epis-
copo suo Agrippino, an non. »

Attalus dixit : « Jam dixisti me aliquoties dam-
natum ; non tibi respondeo. »

Ambrosius episcopus dixit : « Subscripsisti in
tractatu concilii Nicæni, an non ? »

(62) Sic Tell., Labb. et Chiff., nisi quod habe-
tur in hoc ultimo, « in media epistolæ lectione pro-
ponere quod volebas : » totum vero locum Rom.
edit. præfert hoc modo : « Placuit tibi ut Arii epistola
legeretur : dictum est ut dubitationem proponeres,
quam volebas ; proposuisti quod Filie Pater major
est... quod Patrem majorem dixerit Filius Dei. »

(63) Edit. Rom., « ad ea quæ sequuntur. »

(64) Edit. Rom. et Lab., « impietatis iudicium. »

(65) Rom. edit., « Filium creaturam non ne-
gasti. »

Attalus dixit : « Non tibi respondeo. »

45. Palladius dixit : « Modo vultis tractatum ple-
num haberi, an non ? »

Chromatius presbyter dixit : « Creaturam non
negasti, potentem negasti (65). Omnia negasti, quæ
fides catholica profitetur. »

Sabinus episcopus dixit : « Testes sumus nos
Attalum subscripisse in concilio Nicæno, et nunc
nolle respondere. Quid cunctis videtur ? »

Cumque Attalus reticeret, Ambrosius episcopus
dixit : « Dicat utrum subscripserit in tractatu con-
cilii Nicæni, ad non. »

46. Palladius dixit : « Exceptor vester et noster
stent, et omnia scribant. »

Valerianus episcopus dixit : « Jam quæ dixisti,
et quæ negasti, scripta sunt omnia. »

Palladius dixit : « Dicito quod vultis. »

Ambrosius episcopus dixit : « Quia sæpius vult
damnari Palladius, qui jam frequenter damnatus
est, lego epistolam Arii, quam ille noluit condem-
nare ; profitemini quid vobis videtur. »

Omnes episcopi dixerunt : « Legatur. » Et reci-
tata est : « Nato autem non putative, » et reliqua.

Ambrosius episcopus dixit : « Respondi tibi de
majore, respondi tibi et de subjecto : nunc et ipse
responde. »

47. Palladius dixit : Non respondebo nisi audito-
res veniant post Dominicam diem. »

Ambrosius episcopus dixit : « Veneras tractatu-
rus ; sed posteaquam objeci tibi, vidisti epistolam
Arii, quam damnare noluisti, asserere autem non
potes ; idcirco nunc refugis et cavillaris. Plenarie
ipsam recito (66) ad singula. Dic utrum Christus
creatus videatur ; an fuit, quando non fuit : an vero
semper fuit unigenitus Dei Filius ? 899 Cum
Arii epistolam audieris, aut damna, aut proba. »

48. Palladius dixit : « Cum impietatis te arguam,
te iudice non utor. Transgressor es. »

Sabinus episcopus dixit : « Quas impietates obji-
cis fratri nostro et consacerdoti nostro Ambrosio,
dicito. »

Palladius dixit : « Jam vobis dixi, pleno concilio
respondebo, et præsentibus auditoribus (77). »

« Ambrosius episcopus dixit : « In consessu fra-
trum meorum cupio confutari et redargui. Quæ igitur
impie dixerim, dicito ; sed impius tibi videor,
qui pietatem astruo. »

Sabinus episcopus dixit : « Ergo impius tibi vi-
detur, qui Arii blasphemias arguit (68) ? »

(67) Ita cod. Tell., a quo non abeunt Labb. et
Chiff., nisi quod ille punctum postponit verbo *re-
cito* ; hic autem illud præligit adverbio *utrum* :
quocum edit. Rom. etiam conveniret, nisi *audeo*
pro *potes* reposuisset, et ante *recito* dictionem *itc-*
rum apposuisset.

(68) Tell. et Labb., « præsentibus actoribus. »
Non satis recte.

(68) Verbo *arguit* Rom. edit. ista subnectit :
« et profiteor Deum bonum Filium Dei. »

49. Palladius dixit : « Ego non negavi bonum Filium Dei (69). »

Ambrosius episcopus dixit : « Dicis ergo Christum Deum bonum ? »

Palladius dixit : « Non vobis respondeo. »

Valerianus episcopus dixit : « Nolite multum adigere Palladium, non potest vera nostra simpliciter confiteri. Ipsius enim conscientia duplici blasphemia confusa est; nam a Photinianis est ordinatus, et cum ipsis est damnatus; et nunc plenius damnabitur (70).

Palladius dixit : « Hoc proba. »

Sabinus episcopus dixit : « Non aliter poterat Christum verum negare (71), nisi auctores suos sequeretur.

50. Ambrosius episcopus dixit : « Objecisti me esse impium, hoc proba. »

Palladius dixit : « Expositionem nostram afferemus; cum autem attulerimus, tunc disputatio (72) habebitur. »

Ambrosius episcopus dixit : « Damna impietatem Arii. »

Cum reliceret Palladius, Eusebius episcopus dixit : « Superfluis immoratur. Tot impietates Arii Palladius noluit condemnare, imo potius asserendo confessus est. Ilunc qui non damnat, similis illius est, et hæreticus jure dicendus est. »

Omnes episcopi dixerunt : « A nobis omnibus anathema sit Palladio. »

51. Ambrosius episcopus dixit : « Acquiescis, Palladi, ut cætera legantur Arii. »

Palladius dixit : « Date auditores; veniant et ex utraque parte exceptores. Non potestis esse iudices, si auditores non habuerimus; et nisi ex utraque parte venerint, qui audiant (75), non vobis respondemus. »

Ambrosius episcopus dixit : « Quos quæris auditores ? »

800 Palladius dixit : « Sunt hic viri honorati multi. »

Sabinus episcopus dixit : « Post tot blasphemias auditores petis ? »

(69) Cod. Tell., « Ego non negavi, bonum Filium dixi. »

(70) Rom. edit., « nunc ut Arianus plenius damnabitur. »

(71) Eadem edit., « Christum verum Deum negare; » Paris, quædam, *pejorare*.

(72) Sic Tell. ac Chiff., Labb. autem, « tunc dispositio; » Rom., « tunc probatio. »

(73) Rom. edit., « Si exceptores non habuerint. »

(74) Rom. edit., « etiam nunc audiantur; » aliæ ac Tell. ut in textu.

(75) Chiff., « et curandum; » Tell. et Labb., « et carendum; » eadem forma scilicet, qua dicebant *abstinendum*, pro eo quod est, privandum, quam ultimam vocem posuit Rom. editio.

(76) Ita Labb. et Chiff., a quibus Tell. hoc solo differt; quod primam partem his verbis legis, « licet et ut ipse arbiter esset : » quæ similiter Rom. edit. exhibet, sed præterea expunxit *inquit*. et post *constituissimus* addidit *commisit*.

Ambrosius episcopus dixit : « Sacerdotes de laicis judicare debent, non laici de sacerdotibus. Sed tamen quomodo iudices petas, dicito. »

Palladius dixit : « Auditores veniant. »

Chromatius presbyter dixit : « Salva condemnatione sacerdotum, qui et qui Palladii sunt, etiam nunc in pleno legantur (74).

52. Palladius dixit : « Non permittuntur loqui. Auditores veniant, et ex utraque parte exceptores, et respondebunt vobis hi in concilio generali. »

Ambrosius episcopus dixit : « Etsi in multis impietatibus deprehensus sit, erubescemus tamen, ut videatur qui sacerdotium sibi vindicat, a laicis esse damnatus : ac per hoc quoque et in hoc ipso damnandus est, qui laicorum exspectat sententiam; cum magis de laicis sacerdotes debeant judicare. Juxta ea quæ hodie audivimus Palladium profitemem, et juxta ea quæ condemnare noluit, pronuntio illum sacerdotio indignum et carendum (75), ut in loco ejus catholicus ordinetur. »

Omnes episcopi dixerunt : « Anathema Palladio. »

53. Ambrosius episcopus dixit : « Imperator clementissimus et Christianus sacerdotum judicio causam, et ut ipsi arbitri essent (76) altercationis, inquit, constituissimus. Quoniam igitur nobis iudicium videtur delatum interpretes esse Scripturarum, condemnemus Palladium, qui impij Arii noluit damnare sententiam : et quia ipse Filium Dei sempiternum, et cætera quæ actis inhærent, negavit. Ergo anathema habeatur. »

Omnes episcopi dixerunt : « Omnes condemnamus eum, anathema habeatur. »

Patrum singulorum in Palladium condemnatio.

54. Ambrosius episcopus dixit : « Quoniam omnes consistunt viri Christiani, et Deo probati fratres, et consacerdotes nostri, dicat unusquisque quid sibi videatur.

Valerianus episcopus dixit (77) : « Mihi quidem videtur, quia qui Arium defendit, Arianus est : qui blasphemias ejus non condemnat, ipse blasphemus

(77) Valerianus, qui semper in hoc concilio primus nominatur, et in duobus Romanis, altero anni 370, altero 382, post Damasum papam memoratur, in Aquileiensi episcopatu Fortunatiano successisse creditur, Ariano Catholicus. Ejus hæc laus præcipua est, quod clerum suum optime instituerit, ut inde quasi e sacro seminario quamplurimi episcopi adsciti postea fuerint. Illic se ad pietatem formari voluit Hieronymus : Rufinus vero ibidem in monasterio educatum se esse narrat. Eidem etiam Valeriano rescriptum imperatoris destinatum fuisse existimat Hermannus; et causam cur hic ponatur ante Ambrosium hanc esse putat, vel quod revera Dalmatiæ metropolita esset, vel certe quod Itali episcopi ad eum, dum sedes Mediolanensis ab Auxentio occuparetur, tanquam ad metropolitanum recurrerent : quo quidem honore ipsum maxime in Ecclesia propria spoliare noluerit Ambrosius, Porro de dignitate ejusdem Ecclesiæ plura apud Ughellum reperies.

est; ideoque hujusmodi hominem a consortio sacerdotum censeo esse alienum. »

Palladius dixit : « Cœpistis ludere, ludite. Sine concilio orientali vobis non respondemus. »

55. Anemius (78) episcopus Sirmiensis dixit : « Quicumque haereses Arianas non condemnat, Arianus sit necesse est. Hunc igitur alienum etiam a 801 nostra communione, et sacerdotali cœtu denuo privatum esse censemus. »

Constantius (79) episcopus Arausicus dixit : « Palladium Arii discipulum, ejus impietates jam olim damnatae sunt a Patribus nostris in concilio Nicæno, et nunc hodie probatae, cum recenserentur, a Palladio singulae; quia non confusus (80) est dum Dei Filium a Deo Patre esse alienum, cum creaturam confitetur: cum temporalem cœpisse dicit, Dominum verum negat, in sempiternum censeo esse damnandum. »

56. Justus (81) episcopus dixit : « Palladium, qui blasphemias Arii damnare noluit, sed etiam magis has confiteri videtur, censeo ulterius sacerdotem dici non posse, nec inter episcopos deputari. »

Eventius (82) episcopus Ticiniensis dixit : « Palladium, qui impietatem Arii damnare noluit arbitror a consortio sacerdotali in perpetuum esse remotum. »

57. Abundantius episcopus Trilentinus dixit : « Cum evidentes blasphemias Palladius defendat, damnatum se ex concilio Aquileiensi cognoscat. »

Eusebius (83) episcopus Bononiensis dixit : « Quia impietates Arii diabolico stylo conscriptas, quas non licebat nec ad aures admittere, Palladius non solum noluit condemnare; sed et earum exstitit assertor, negando Filium Dei Dominum verum.

(78) Anemius post mortem Germinii, qui Sirmiensem invaserat Ecclesiam, illic ab Ambrosio, Justina, quæ modis omnibus Arianum eligi satagebat, invita, ordinatus fuit: in qua ordinatione miraculum insigne factum Paulinus in Ambrosii Vita commemorat. Quod autem Sirmium Illyrici caput supra nominavit idem Anemius, id vel de occidentali Illyrico intelligendum est; vel si etiam de orientali, dicendum erit sedem Thessalonicensem necdum a Damaso in metropolis dignitatem evectam fuisse, ut idem Hermannus in Ambrosii Vita prudenter observat.

(79) Jam monuimus ad epistolam 2, voci *Constantio* ad quem eadem illa destinata est, perperam addidisse Romanos editores *Arausicano episcopo*. Quod autem Arausicanum spectat, ejus auctoritatem hinc conjicias quod eum pluribus synodis interfuisse reperiamus.

(80) Rom. edit. sola, « quia non confusus est dicere Dei Filium... et cum creaturam confitetur, cum tempore, etc. »

(81) Cum hunc Justum non alium ab eo esse, ad quem Ambrosianæ duæ epistolæ exstant, admodum sit verisimile, ibidem a nobis de eodem satis dictum putamus.

(82) Edit. conc. Bin. ac Labb. in textu, *Citinien-sis*, et in marg. *Timensis*; Regius cod. et Chiff. ex Divio., *Ticiniensis*. Et hinc optime confirmatur Baronii conjectura, qua hunc Eventium Ticinensem episcopum facit, ejus festum sub nomine Juventii sive Eventii vi Idus Febr. celebratur. Nam quod opinionem illam videtur propter aucto-

A Dominum bonum, Dominum sapientem, Dominum sempiternum (81), hunc a cœtu sacerdotali, et mea sententia et omnium catholicorum judicio arbitror jure esse damnatum. »

58. Sabinus (84) episcopus Placentinus dixit : « Quoniam cunctis patefactum est, Palladium, qui Arianae perfidiae auctor est (86), etiam ejus impietatem tenere, quæ contra evangelica et apostolica instituta venit, justa in eum totius concilii illata sententia est, qui meo licet parvitatissimæ sententia sacerdotio denuo privatus, ex hoc sacrosancto cœtu jure pellatur. »

Felix et Numidius legati Afrorum dixerunt : « Arianae hæresis sectæ in qua in Aquileiensi synodo Palladius declaratus est (87), anathema. Sed et eos qui contra veritatem Nicænae synodi repugnantes sunt, condemnamus. »

59. Limenius (88) episcopus Vercellensis dixit : « Arianam doctrinam sæpe esse damnatam manifestum est; et ideo Palladius conventus in hac sacra synodo Aquileiensi, quia noluit se corrigere vel emendare: sed magis probavit reprehensibilem, et se oletavit perfidia (89), quam se publice confessus est tenere, hunc 802 sententia mea et ego profiteor a consortio sacerdotali esse privandum. »

Maximus episcopus Emonensis (90) dixit : « Palladium, qui blasphemias Arii nec damnare voluit, sed magis ipse confessus est, juste ac merito esse damnatum, et Deus novit, et fidelium conscientia condemnavit. »

60. Exsuperantius episcopus Dertonensis dixit : « Palladium, qui sectam Arii vel ejus doctrinam damnare noluit, sed defendit, ut cæteri consortes mei damnaverunt, etiam et ego condemno. »

ritatem Rom. edit., ubi *Genetensis episcopus* dicitur, abjicere, non admodum firmo movetur argumento; quandoquidem ei tectiōni auctoritas mss. et aliarum edit. refragatur.

(83) Nihil ob stare sane credimus quin hic Eusebius idem ipse sit qui lib. *De virginit.* cap. 20, num. 129, ab Ambrosio dicitur *piscator Ecclesiae Bononiensis, aptus ad hoc piscandi genus*, id est, ad persuadendum puellis sacrae virginitatis propositum: et sub quo florentissima Bononiæ fuerunt sanctimonialium contubernia, quæ ab eodem Ambrosio laudantur lib. 1 *De virginit.* cap. 2, num. 60.

(84) Edit. Rom. et Labb., « Deum verum, Deum bonum, Deum sapientem, Deum sempiternum. »

(85) Sabinum hunc, seu Savinum, jam diximus in Admonit. non alium videri ab eo Sabino ad quem haud paucæ Ambrosii exstant epistolæ: de quo proinde rursus occurret dicendi locus.

(86) Sic Tell. et Labb.: Rom. autem edit., « qui... assertor est. » Chiff., « assertorem. »

(87) Rom. edit., « ejus... Palladius assertor declaratus est. »

(88) De Limenio jam perstrinximus aliquid in Admonit. et forte ad epist. ad Vercell. nonnihil etiam adjiciemus.

(89) Chiff., « deprehensibili sese collutavit perfidia. »

(90) Urbem Emonam Geographia sacra locat in provincia Istria sub metropoli Aquileiensi: Valesius autem eam esse existimat, quæ ab Herodiano Ema dicitur, ac prima Italiae urbium ponitur.

Bassianus (91) episcopus Laudensis dixit : « Audi sicut et cæteri consortes mei, impietates Arii, quas Palladius non solum non condemnavit, sed confirmavit : hic anathema sit, et sacerdotio privabitur. »

61. Philaster (92) episcopus Brixianus dixit : « Blasphemias et iniquitatem Palladii, qui Ariam doctrinam sequitur et defendit, una cum omnibus ego condemnavi. »

Constantinus (93) episcopus Sciscianensis dixit : « Palladium, qui blasphemias et impietates Arii non condemnavit, sicut et cæteri consacerdotes mei, et ego censeo damnandum. »

Heliodorus (94) episcopus Altiniensis dixit : « Qui perfidiam Arii omniumque hæreticorum, quorum consors est Palladius, cujus insipiens cor, qui veritatem non est confessus, cum cæteris consacerdotibus meis condemno. »

62. Felix (95) episcopus Jadertinus dixit : « Palladium, qui blasphemias dicit in Filium sicut Arius, cum omnibus pariter condemno. »

Theodorus episcopus Oetodorensis dixit : « Palladium, qui Christum Deum verum, coæternum Patri negavit, nec Christianum nunc, nec sacerdotem ullo modo censemus. »

Dominus episcopus Gratianopolitanus dixit : « Palladium in perfidia Arii permanentem in perpetuum, sicut et fratres damnaverunt, etiam et ego censeo esse damnandum. »

63. Proculus episcopus Massiliensis dixit : « Palladium, qui Arii blasphemias sub quadam impia hæreditate non condemnando defendit, sicut hunc et plurimorum jam venerabilium sacerdotum sententia blasphemum designavit, atque a sacerdotio alienum dixit, ita mea pariter sententia in perpetuum condemnatum designat. »

Diogenes episcopus Genuensis dixit : « Palladium, qui Christum Dominum Deum verum similem et æqualem Patri dum non confitetur, imo negavit, damnationem judicio cum cæteris fratribus meis consacerdotibus (96) sortiri. »

(91) Bassiani hujus, seu Bassiliani, ut vocatur in cod. Tell., mentio fit in secunda ad Felicem Comensem epistola, num. 1, ad quem locum nonnulla etiam observavimus.

(62) Philaster ingenii sui monumentum reliquit libellum *De hæresibus*, at multo clariorem sanctitatis suæ memoriam in diptychis Ecclesiasticis, in quibus ad xv Kal. Augusti renuntiatur.

(93) Constantius hic a Sciscia, quæ urbs in finibus Pannoniæ sita est, dicitur Sciscianensis. Et hinc colligas neque etiam hunc esse, ad quem superior epistola ad Constantium exarata fuit ; cum ab Imola, quæ proxima Ecclesiæ hujus Constantii dicitur, nimio intervallo distet Sciscia.

(94) Heliodori doctrinam ac pietatem aliquot Hieronymi epistolis consignatam habemus : ejus vero nomen in sanctorum albo scriptum legitur in Non. Julii.

(95) Felicis *Jadertini* sive *Jadrensis* sedes episcopalis erat *Zadera*, urbs Dalmatiæ, hodie *Zara Vecchia*.

A 64. Amantius episcopus Niciensis dixit : « Palladium, qui sectam Arii non destruxit, secundum consacerdotum meorum judicium etiam et ego condemno. »

Januarius episcopus dixit : « Sicut omnes consacerdotes mei damnaverunt Palladium, ita et ego pari judicio eum censeo esse damnandum. »

Secundianus Christum agnoscere Deum verum interpellatus eadem, qua Palladius, cavillatione constat Patres ludificari.

65. Et cum Secundianus (97) subripuisset, Ambrosius episcopus dixit : « Audisti, Secundiane, cujusmodi Palladius impius sententiam, sacerdotali concilio damnatus exceperit ; licet displicuerit nobis quod ejus, hoc est Palladii, non horrueris amentiam, tamen de te aliqua specialiter quæro. B Utrum Dei Filium Dominum nostrum Jesum Christum, verum vel non verum Deum dicas ? »

Secundianus dixit : « Qui negat Deum verum esse Patrem Domini et Dei nostri Jesu Christi, non est Christianus : nec qui negat Dominum Filium Dei verum (98). »

Ambrosius episcopus dixit : « Deum verum Dei Filium confiteris ? »

Secundianus dixit : « Verum Dei Filium, unigenitum Dei Filium verum dico. »

66. Ambrosius episcopus dixit : « Verum Dominum dicis ? »

Secundianus dixit : « Verum unigenitum Filium ; quis negat verum Filium Dei ? »

C Eusebius episcopus dixit : « Non sufficit quod Filium Dei unigenitum confiteris ; nam hoc omnes contentur : sed hoc movet, quod Arius dixit Dominum solum Patrem, solum verum ; negavit Filium Dei Dominum verum. Simpliciter (99) Filium Dei Deum verum confiteris ? »

Secundianus dixit : « Quis fuerit Arius, ignoro ; quid dixerit nescio. Mecum loqueris vivus ad vivum. Illud dico quod Christus dixit : *Unigenitum qui est in sinu Patris* (Joan. 1, 18) ; ergo unigenitum Filium se asserit Patris : Filius igitur unigenitus est Dei Filius verus. »

(96) Tell. eod., « damnationes ejus cum cæteris fratribus meis, vel consacerdotibus ejus sociari ; » edit. vero inter se consentiunt, nisi quod pro *consacerdotibus* habet Rom., *cum sacerdotibus*.

(97) Rom. edit., sola, « Secundianus se paululum subripuisset, et postea convenisset. »

D (98) Eadem edit. sola, « idem qui negat Christum Filium Dei verum. » Et infra : « Dei Filium unigenitum verum Filium Dei dico. » Et etiam non multo post, « unigenitum Christum quis negat ? »

(99) Ita Tell., Labb., et Chiff. ; Rom. autem edit. « quod verum Filium Dei... Hoc vero potissimum nos movet, quod Arius dixit Deum solum Patrem solum bonum ; negavit vero Filium Dei Deum verum. Simpliciter ergo, etc. »

(1) Rom. edit. sola, « dixit : Unigenitus qui, etc. ; » Chiff. et Labb., « dixit unigenitum Filium se, » reliqua desunt.

67. Ambrosius episcopus dixit: « Deus verus est, verus Dei Filius Deus (278)? » Et addidit: « In divinis libris scriptum est: *Qui qui jurant super terram, jurabunt Deum verum* (Isa. lxxvi, 16). Quod utique de Christo esse non dubium est. Nos ergo verum Deum profiteamur: et fides nostra hæc est, et professio, quia unigenitus Patris Filius est verus Deus. Dic et tu de Deo vero, deinde Filium Deum verum. »

Secundianus dixit: « De Deo vero. »

804 62. Ambrosius episcopus dixit: « Filius Dei Deus verus est? »

Secundianus dixit: « Ergo mendax (79). »

Ambrosius episcopus dixit: « In hoc fraudem facis, ut non Deum verum dicas, sed Deum unigenitum verum, ac per hoc dic simpliciter: Unigenitus Dei Filius Deus verus est. »

Secundianus dixit: « Unigenitum dixi Dei Filium. »

69. Eusebius episcopus dixit: « Hoc Photinus non negat, hoc Sabellius confitetur. »

Ambrosius episcopus dixit: « Et qui hoc non confitetur, jure damnatur ac per hoc sæpe te convenio, licet cavillando negaveris veritatem. Non quæro ut tantummodo unigenitum verum Filium dicas Dei, sed etiam Deum verum. »

Secundianus dixit: « Veritatis me servum profiteor. Quæ dico, non scribuntur: et quæ dicis, scribuntur. Christum verum Dei Filium dico. Quis negat Filium Dei verum esse? »

70. Ambrosius episcopus dixit: « Qui negat Deum verum unigenitum (30) Dei Filium, anathema sit. »

Secundianus dixit: « Deum verum unigenitum Filium Dei: Quid mihi profiteris. (81), quod non est scriptum? »

Ambrosius episcopus dixit: « Apertum sacrilegium est, quando Christum Dei Filium Arius Deum verum negavit. »

Secundianus dixit: « Jesum Christum Filium Dei Deum, qui Christus dicatur Filius verus, Filium Dei dico: sed verum Deum non est scriptum (82). »

71. Ambrosius episcopus dixit: « Nondum resipuisti? » Et adjecit: « Ne quid illi videatur esse subreptum, confirmet sententiam suam. Dicat ergo

(278) Eadem Rom. edit., « verus Dei Filius? Respondet... Et addit: In divinis lectionibus scriptum est quia jurantes. » Et post duos versus: « Nos ergo Filium Dei verum. etc. »

(79) Tell. et Labb., « Ergo mendax unigenitus. » Et infra: « Sed Deum unigenitum. » in sequentibus demum vocem « verum » semel atque iterum prætermittunt.

(80) Ibidem Tell. et Labb., « Qui negat unigenitum. »

(81) Rom. edit., « Quid mihi profers? »

(82) Rom. edit. sola, « Filium Dei, quia Christus dicitur Filius Dei, verum Filium Dei dico: sed verum Deum non est scriptum. »

(83) Eadem Rom. edit., « Si verum multoties

A unigenitum Christum Dei Filium Deum verum. »

Secundianus dixit: « Jam dixi. Quid mihi extorquere vis amplius? »

Ambrosius episcopus dixit: « Quid dixisti? Certe si dixisses tanta, quod gloriose dicitur (83), sæpe repetendum est. »

Secundianus dixit: « Dictum est: *Sit sermo vester, est est, non non* (Matth. v, 37). »

72. Ambrosius episcopus dixit: « Qui dicit ipsum Patrem Filium, sacrilegus est. Hoc a te quero, ut dicas de Deo vero Deum verum Dei Filium natum. »

Secundianus dixit: « Ego Filium a Deo genitum, dicente ipso: *Genui te* (Psal. cix, 3) et confitem se genitum esse, dico (84). »

B 73. Ambrosius episcopus dixit: « A Deo vero Deus verus est? »

Secundianus dixit: « Et cum nomini etiam addis, et verum, audis qualis in te fides sit, et Christianus es? »

Eusebius episcopus dixit: « Qui negavit illum Deum verum? Arius et Palladius negavit. Tu si Deum 805 verum credis, debes simpliciter designare. »

74. Ambrosius episcopus dixit: « Si non dixeris Deum verum de Deo vero natum esse, Christum negasti. »

Secundianus dixit: « Interrogatus de Filio, dedi responsum: quemadmodum deberem profiteri, respondi. Habemus vestram expositionem (85), afferemus, legatur. »

Ambrosius dixit: « Hodie affe re debueras, cætorum tu subterfugere conaris. Professionem a me exigis (86); et professionem a te exigo. Deus verus est Dei Filius? »

Secundianus dixit: « Unigenitus est Deus Dei Filius. Et ego eum interrogo (87): Unigenitus est? »

75. Ambrosius episcopus dixit: « Ratio permoveat nos, et impietas (88) et insipientia tua. Cum dicis Deum verum unigenitum, non Deum verum dicis sed verum unigenitum. Ac per hoc, ut istam adimas (89) quæstionem, ita responde: « Ex Deo vero Deus verus est? »

Secundianus dixit: « Ergo Deus Deum non gen-
D dixisses, adhuc respondere deberes. Nam quod gloriose, » etc.

(84) Rom. edit., « dicente Patre: Ego hodie genui te; et confitente se genuisse, unigenitum Dei verum esse dico. »

(85) Edit. Rom., « Habemus nostram expositionem... legatur. »

(86) Tell. et Labb., « professionem a me exige. »

(87) Rom. edit., « verus Dei Filius. Et ego te interrogo. »

(88) Sic Tell. et Labb.; Rom. autem edit., « Ratio permoveat nos, et non impietas; » Chiff., « Ratione permoveat nos impietas. »

(89) Edit. Rom., « Cum dicis Filium verum unigenitum... ut istam diluas. » Sed sine cujusquam suffragio.

nuit? Deus verus ille qui est, quod est genuit; **A** unum verum, unigenitum Filium genuit (90)? »

Ambrosius dixit: « Non confiteris Deum verum sed vis dicere verum unigenitum. Et ego unigenitum dico, sed et Deum verum (91). »

Secundianus dixit: « Ego dico genitum a Patre, verum genitum dico omnibus. »

Episcoporum et presbyterorum qui concilio interfuerunt, nomina.

76. Valerianus episcopus Aquileiensis.

Ambrosius episcopus Mediolanensis.

Eusebius episcopus Bononiensis.

Limenius episcopus Vercellensis.

Anemius episcopus Sirmiensis Illyrici.

Sabinus episcopus Placentinus.

Abundantius episcopus Tridentinus.

Philaster episcopus Brixianus.

Constantinus episcopus Arausicus, legatus Gallorum.

Theodorus episcopus Octodorensis.

Dominus episcopus Gratianopolitanus.

Amantius episcopus Niciensis.

Maximus episcopus Emonensis.

Basianus episcopus Laudensis.

Proculus episcopus Massiliensis, legatus Gallorum.

Heliodorus episcopus Altiniensis.

Felix episcopus Jadertinus.

Eventius episcopus Ticiniensis.

Exsuperantius episcopus Dertonensis.

Diogenes episcopus Genuensis.

Constantius episcopus Scisciensis.

Justus episcopus Lugdunensis, alius legatus Gallorum.

Felix legatus Afrorum.

Numidias legatus Afrorum.

Evagrius (92) presbyter et legatus.

Artemius, Almachius, Januarius, Jovinus, Macedonius, Cassianus, Marcellus, Eustathius, Maximus Chromatius (93) presbyter.

806 EPISTOLA IX.

Concilium Gallis episcopis gratias agit, eisque Palladii et Secundiani damnationem scribit.

Concilium quod convenit Aquileiæ, dilectissimis fratribus episcopis Galliarum provinciae Viennensis et Narbonensis primæ et secundæ (94).

1. Agimus gratias sanctæ unanimitati vestræ,

(90) Eadem edit., « Filium non genuit? Deus verus ille, qui est? Et quid est, genuit? nisi quia Deus unum. » Et infra, « unigenitum verum dico, et Deum verum; » aliæ ac Tell. ut in textu.

(91) Eadem edit., « unigenitum verum dico, et Deum verum. »

(92) Evagrius ejus nationis legatus ad synodum venerit, non exprimitur: forte ejuspiam privati episcopi; nam cum nationum suffragia colligerentur, contigit.

(93) De hoc Chromatio, qui postea episcopus Aquileiensis fuit, diximus in Admonitione, et fortasse iterum aliquid dicturi sumus.

quod in dominis et fratribus nostris Constantio et Proculo omnium vestri præsentiam nobis contulistis: simulque præscripta majorum sequentes, non mediocre addidistis pondus sententiis nostris, cum quibus etiam vestræ sanctitatis convenit professio, domini fratres dilectissimi. Itaque ut libenter suscepimus memoratos de vestro nostroque consortio sanctos viros, ita etiam uberi gratiarum actione dimittimus.

2. Quam necessarius autem conventus hic fuerit, rebus ipsis patescet, quando adversarii et inimici Dei, Arianae sectæ ac hæresis defensores, Palladius ac Secundianus, duo tantum, qui ausi sunt ad concilium convenire, debitam præsentem excepere sententiam, super impietate convicti. Valete. Incolumes vos et florentissimos Deus noster tueatur omnipotens, domini, fratres dilectissimi. Amen.

EPISTOLA X.

Imperatoribus de synodi convocatione gratias agit; qui ad eam convenerint, exponit; hæreticorum tergiversationem, blasphemias, ac pervicaciam memorati tandem implorat fidem imperatorum, ut eorum auctoritate executioni mandentur concilii decreta, et alii nonnulli hæretici coerceantur.

Imperatoribus clementissimis et Christianis, beatissimisque principibus GRATIANO, VALENTINIANO et THEODOSIO, sanctum concilium quod convenit Aquileiæ.

1, Benedictus Deus Pater Domini nostri Jesu Christi, qui vobis Romanum imperium dedit, et benedictus Dominus noster Jesus Christus unigenitus Dei Filius, qui regnum vestrum sua pietate custodit, apud quem gratias agimus vobis clementissimi principes, quod et fidei vestræ (95) studium probavistis, qui ad removendas altercationes congregare studuistis sacerdotale concilium, et episcopis dignatione vestra honorificentiam reservastis; ut nemo deesset volens, nemo cogeretur invitus (96).

2. Itaque juxta mansuetudinis vestræ præceptum convenimus sine invidia multitudinis, et cum affectu disceptationis: nec ulli de hæreticis episcopi sunt reperti, nisi Palladius et Secundianus, nomina vetustæ perfidiæ, propter quos congregari concilium postulabant de extrema orbis parte Romani. Ecce nullus senectutis 807 gravatus annis, cujus vel sola esset reverenda canities, de ultimo sinu maris Oceani venire compulsus est, et concilio nihil defuit (97): nullus debile corpus trahens, jeju-

(94) Cod. Tell., « Epistola conc. Aquil ad episcopos Italiae. » Sed sibi ipse librarius contradicit dum ita subdit: « Concilium.. episcopis provinciae Viennensium et Narbonensium, etc. »

(95) Pom. edit. sola, « gratias agimus pro vobis... quia et fidei nostræ, etc. »

(96) Quidquid a verbis « cogeretur invitus, » usque ad « senectutis gravatus » continetur, in Rom. edit. rejectum fuerat post inferiora illa, « super egenum et pauperem. »

(97) « Et concilio nihil defuit, » in Rom. edit, omisum erat.

niorum stipendiis oneratum, itineris est coactus **A** injuria fortitudinis amissae damna deflare; nullus postremo pauperiem in sacerdotibus gloriosam subsidio venienti destitutus ingenuit. Unde completum est in te, clementissime principum Gratiane, quod Scriptura divina laulavit: « Beatus qui intelligit super egenum et pauperem (*Ps. l. xi, 2.*) »

3. Quam vero graves fuisset propter duos tantum in perfidia cariosos (98) sacerdotes toto orbe essent Ecclesiae summis sacerdotibus destituta! Qui etiamsi venire propter prolixitatem itineris nequiverint, tamen omnes prope ex omnibus provinciis occidentalibus, missis adfuere legatis, et attestationibus evidentibus id se tenere, quod nos asserimus, et in tractu Nicæni congruere concilii designarunt, sicut subjecta declarant. **B** Ubique ergo nunc pro vestro imperio concinunt vota populorum, nec tamen arbitrio vestro fidei assertores defuerunt. Nam licet evidentia essent præscripta majorum, a quibus impium est et sacrilegum deviare; tamen disceptandi obtulimus facultatem.

4. Ac primo principium ipsum obortæ discussimus questionis, atque Arii epistolam putavimus esse recitandam, qui auctor Arianae hæresis invenitur, unde et hæresis nomen accepit; ea videlicet et gratia, ut quoniam Arianos se negare consueverant, Arii blasphemias aut incusando damnarent, aut astruendo defenderent, aut certe non recusarent nomen ejus, ejus impietatem perfidiamque sequerentur. Sed quia auctorem suum nec damnare poterant, nec probare volebant (99); cum ipsi ad disceptandum ante triduum (4) provocassent loco et tempore constituto, non expectata conventionem, prodiissent, subito qui dixerant se quia Christiani essent facile probaturos (quod nos libenter accepimus, et optavimus ut probarent), fugere congressum illico et disceptationem declinare ceperunt.

5. Multus tamen nobis cum his sermo fuit, propositæ divinæ in medio Scripturæ, disceptandi de primo ortu diei in horam septimam copia data, delata patientia. Atque utinam paucæ dixissent,

(98) Ita cod. Reg. ac Tell. necnon edit. Labb. et Chiff., nisi quod Tell. prima manu habebat « curiosos, » et Reg. solus pro « suis destitui » legit « summis destitui; » et sub totius periochæ finem, ubi nos cum Tell. et Chiff., « præscripta majorum, » Cod. Regius præfert « rescripta, » Labb., « præcepta majorum; » Rom. autem edit. locum sic habet: « in fide curiosos, sacerdotes toto ex orbe huc convenire, ac Ecclesias suis destitui pastoribus, clementia vestra perpendere dignetur. Nihilominus, etsi nonnulli propter itineris prolixitatem venire nequiverint, tamen omnes ex omnibus Occidentis prope provenerunt, vel missis adfuere legatis, qui attestationibus... et quod Nicæni concilii congruenti tractatui protestantur, prout scripti declarant. Ubique ergo nunc per vestrum imperium concinunt, sicut nec pro vestro arbitrio fidei assertores hic defuerunt. Denique licet... opponen-
tibus tamen, etc. »

vel certe quæ audivimus possemus abolere! Nam sacrilegis vocibus cum Arius solum Patrem sempiternum, solum bonum, solum verum Deum, solum immortalitatem habentem, solum sapientem, solum **SOS** potentem dicendo, expertem horum Filium impia commotione (2) voluisset intelligi; isti Arium potius sequi, quam sempiternum Deum Dei Filium, et verum Deum, et bonum Deum, et sapientem, et potentem, et immortalitatem habentem voluerunt fateri. Multas horas frustra consumpsimus. Crescebat illorum impietas, nec corrigi ullo poterat modo.

6. Denique cum viderent se Arii epistolæ sacrilegiis perurgeri (quam ideo subdidimus, ut eam etiam vestra clementia perhorresceret), resiliences de media epistolæ lectione, petierunt (2) ut eorum propositis responderemus. Quanquam non esset ordinis neque rationis, ut proposita interrumpere-
mus; responsumque esset a nobis ut damnarent Arii impietates, et de quibus vellent, ordine, locoque servato, eorum intentionibus responderemus: tamen (4) acquievimus præposterae voluntati. Ibi tum Evangelii scripta falsantes, proposuerunt nobis, dixisse Dominum: Qui me misit, major me est; cum aliter scriptum doceat series Scripturarum.

7. Redarguti de falsitate sunt, ut faterentur; nec tamen ratione correcti. Nam cum diceremus secundum carnis susceptionem minorem Patre suo Filium dici, secundum divinitatem autem pro testimoniis Scripturarum parem Patri et æqualem probari, nec posse ibi esse discretionis gradus (5) alienius, aut magnitudinis, ubi esset unitas potestatis; non solum illi noluerunt emendare errorem, sed etiam vesaniam augere ceperunt, ut et subjectum secundum divinitatem dicerent Filium, quasi nulla Dei secundum divinitatem et majestatem suam possit esse subjectio. Mortem denique ejus non ad sacramentum nostræ salutis, sed ad infirmitatem quamdam divinitatis referunt.

8. Horremus, elementissimi principes, tam dira sacrilegia, pravosque doctores; et ne ulterius populos deciperent quos tenebant, sacerdotio putavi-

(99) Rom. edit. solus, « nec probare poterant, nec damnare volebant. » Sed in aliarum ac mss. lectione nihil mutamus.

(1) Rom. edit., « ad disceptandum triduum ante nos, loco et tempore constituto provocassent, non expectata conventionem, prodiissent subito, et dixerunt se quia Christiani essent facile probaturos. Quod nos ubi libenter accepimus (optabamus enim ut probarent), refugere congressum illico, etc. »

(2) Ita Tell. et Chiff.; Labb. vero, « impia commotione; » at eod. Reg. ac Rom. edit., « impia commendatione; » forte melius legatur, « commentatione. » Quod autem Rom. edit. habet, « voluisset intelligere, » in hoc ms. et nullus astipulatur.

(3) Tell. et Labb., « de media epistolæ electionem petierunt. »

(4) Rom. edit., « eodem propositionibus responderemus, tandem, etc. »

(5) Reg. cod., « discretionem gradus. »

mus abdicandos, quoniam subditi libelli impietati-
bus concinebant. Neque enim (6) dignum est ut
ejus sacerdotium sibi vindicent, quem negarunt.
Vestram fidem, vestram gloriam deprecamur, ut
reverentiam imperii vestri deferatis auctori, con-
sentisque impietatis assertores, et adulteros veri-
tatis, datis apicibus clementiæ vestræ ad judicia
competentia, ab Ecclesiæ arcendos esso liminibus,
et ut in damnatorum locum per nostræ parvitas
legatos sancti subrogentur sacerdotes.

9. Attalum quoque presbyterum de prævarica-
tione confessum, et Palladii sacrilegiis inhærentem
(7), 809 parilis sententia comprehendit. Nam
quid de magistro ejus Juliano Valente dicamus?
qui cum esset proximus, declinavit sacerdotale
concilium; ne eversæ patriæ, proditorumque ci-
vium præstare causas (8) sacerdotibus cogeretur.
Qui etiam torquem, ut asseritur, et brachiale, Go-
thica profanatus (9) impietate, more indutus gen-
tilium, ausus sit in conspectu exercitus prodire
Romani: quod sine dubio non solum in sacerdote
sacrilegium, sed etiam in quocunque Christiano
est; etenim abhorret a more Romano (10). Nisi
forte sic solent idololatræ sacerdotes prodire Go-
thorum.

10. Moveat pietatem vestram sacerdotale nomen,
quod illo sacrilegus infamat; qui etiam suorum
vocibus, si qui tamen superesse possunt, nefandi
sceleris arguitur. Certe domum repetat suam, non
contaminet florentissimæ Italiæ civitates, qui nunc

(6) Ita Reg. cod.; Tell. autem atque edit. Rom.,
Lab. et Chiff., « quod tenebant, sacerdotio puta-
mus abdicandos. Neque enim, » etc.

(7) Edit. Rom. et Lab. cum Tell. cod., « et pa-
lam sacrilegiis..... comprehendat. » Chiff. cum
Reg. cod. ut in textu. Infra vero, ubi Attali hujus
magister nominatur, solus cod. Regius habet « Ju-
liano Valente, » cum prænomen in Tell. et tribus
edit. prætermittatur. Hic porro minime confun-
dendus videtur cum Valente Mursiano Ursacii col-
lega, quem verisimile est ante hunc annum vivere
desiisse: at junior alius potius fuit, qui Patavione
in Pannonia intrusus ab Arianis in sedem Marci pii
et catholici episcopi adhuc superstitis; hoc enim
signat « superpositus; » inde brevi post ejectus,
in Italiam fugit, et illic eas turbas excitavit, quæ
in hac atque in ultima hujus concilii epistola me-
morantur.

(8) Rom. edit., « civium dicere causas. »

(9) Reg. cod., « et brachiales Gothica profana-
tos, etc. »

(10) Tell. cod. et Lab., « Christiano abhorretur
more Romano; » Rom. edit., «..... atque Roma-
no; » Reg. cod. et Chiff. ut in textu.

(11) Rom. edit., « ut perditos quosque sibi con-
ciliet; » aliæ et mss. inter se conveniunt, nisi
quod pro « derelinquere, » Tell. habet « derelin-
queret, » Lab., « delinqueret. »

(12) Edit., « ne dicamus; » mss., « dicamus: »
at ubi Reg. cod. et Rom. edit. exhibent « latet, »
Lab. legit « inquietavit; » Tell. et Chiff., inequitavit;
sensu quidem minime diverso, verbo autem
magis Ambrosiano. Rursus vero pro « nobis con-
sulere, » ut in Reg. cod. et Rom. edit. legitur,
Lab. et Chiff. cum Tell. ms. habent « consolari. »

(13) Reg. ms., « lædantur; » Chiff., « ludan-
tur; » edit. Rom., « infirmantur; » Tell. et
Lab., infamentur. » Iterum vero, ubi edit.

Illicitis ordinationibus consimiles sui sociant sibi,
et seminarium quærit suæ impietatis atque perfidiæ
per quosque perditos derelinquere (11); qui episco-
pus esse nec cœpit. Nam primo Patavione super-
positus fuerat sancto viro Marco, admirabilis
memoriæ sacerdoti; sed posteaquam deformiter
dejectus a plebe est, qui Patavione esse non potuit,
is nunc Mediolani post eversionem patriæ, dica-
mus (12) proditorem, inequitavit.

11. Super omnibus ergo pietas vestra nobis
consulere dignetur; ne nos obtemperantes vestræ
tranquillitatis statutis, frustra convenisse videamur.
Non solum enim cavendum est ne nostra,
sed etiam vestra decreta infamentur (13). Petimus
igitur ut legatos concilii, sanctos viros æque ele-
mentia vestra audire dignetur, et cum effectu eo-
rum quæ poscimus, maturius redire præcipiat;
ut mercedem recipialis a Domino Deo Christo,
cujus ecclesias ab omni sacrilegorum labe pur-
gastis.

13. Photinianos quoque, quos et superiori lege
censuistis nullos facere debere conventus, et eam
quæ de sacerdotum concilio data est congregando,
removistis; petimus, ut (14), quoniam in Sirmiensi
oppido adhuc conventus tentare cognovimus,
clementia vestra, interdicta etiam nunc coitione,
reverentiam primum Ecclesiæ 810 catholicæ,
deinde etiam legibus vestris deferri jubeatis; ut
et vos, Deo præsule, triumphetis (15), qui paci
Ecclesiarum quietique consulitis.

Rom., « opportune redire; » aliæ duæ, et totidem
cod., « maturius redire. » Magis ad mentem con-
ciliarum, quæ longam aut non necessariam epis-
coporum in principum aula commorationem nun-
quam non damnarunt.

(14) Rom. edit. sola, « prout jam et sacerdotum
concilio sententia in eos lata est. Petimus insuper
ut, etc. » Quam lectionem si quis amplecti volue-
rit, sacerdotum illud concilium, cujus mentio fit
in hac epistola, non sine causa de illorum aliquo
intellexerit, in quibus Photinum condemnatum
fuisse auctor est Hilarius in fragmentis pag. 343
et 344, ubi et synodi Mediolanensis an. 347 cele-
bratæ, ad quam alludere possent hi antistites,
idem meminit. Sed in aliis quoque conciliis dam-
natus fuit hæreticus ille, in quibus Epiphanius,
hæresi 71, Sardicense ponit, qua in re non omnes
illi consentiunt. Verum cum duo scripti cod. et
totidem editi lectionem plane diversam exhibeant,
quænam lex in eosdem hæreticos lata dicatur,
modo inquirendum. Baronius ad an. 381 eam esse
autumat 6 « Leg. de Hæreticis, » quæ data iv
Idus Januarii hujusce anni, Photinianis, ne con-
ventus in urbibus habeant, interdicat. Sed opinio-
ni huic opponitur 1º non esse probabile legem,
quæ in oriente lata fuerit, isthic citari; 2º sextam
illam legem non ad Photinianos solos, sed etiam
ad alios nonnullos hæreticos pertinere. Attamen
primæ rationi responsio facilis esset, hanc ipsam
legem adoptari potuisse a Graliano: secundæ
vero, Photinianos primos ac præcipuos esse, con-
tra quos lex eadem promulgata est. Verum cum
hæc epistola lege, quam hic allegat, aliam abro-
gari testificetur, quod non reperitur in eadem
lege 6, hinc intelligitur aliam quæpiam, quæ non
supersit, a concilio commemorari.

(15) Rom. edit., « interdicta hæc ejus coitione...
ut et vos, Deo præstante, triumphetis. »

EPISTOLA XI.

Imperatoribus, quid in synodo actum fuerit, significant; eosque monent, ne Ursinum sibi patiantur ebrepere, ipsum turbarum auctorem, nec non infami crimine accusatum asseverantes. Rogant denique ut Romani clerici, ac simul omnium incolunitati prospiciant.

Imperatoribus elementissimis, et principibus Christianis, gloriosissimis ac beatissimis GRATIANO, VALENTINIANO, et THEODOSIO, concilium quod convenit Aquileiæ.

1. Provisum est quidem, elementissimi principes vestra tranquillitatis statutis, ne Arianorum perfidia possit ulterius vel latere vel serpere; etenim effectum concilii decretis putamus minime defuturum (16): nam quantum ad partes spectat Occidentis, duo tantum reperti sunt, qui auderent profanis et impiis vocibus obviare concilio, vix angulum Ripensis Daciæ turbare consueti.

2. Aliud est quo magis angimur, de quo, quoniam convenimus, fuit rite tractandum; ne posset totum corpus Ecclesiæ toto orbe diffusum, et universa turbare (17). Nam licet frequenter convenimus Ursinum (18) non potuisse obrepere pietati vestræ (quamvis quietum nihil esse patiatur, et inter tot bellicas necessitates obreptio importuna tentetur), tamen ne sancta mens vestra, animique tranquillitas, quæ omnibus consulere gestit, importuni hominis simulata adulatione flectatur, deprecandos vos et obsecrandos, si dignanter ducitis, æstimamus, non solum præcavescentes futura, sed etiam præterita, quæ jam ipsius temeritate gesta sunt, perhorrescentes. Nam si aliquam viam nactus fuerit audaciæ, quid non ille confundat?

3. Sed si unius miseratio vos inflectere potest, multo magis vos precatio omnium moveat sacerdotum. Quis enim nostrum ei communionis societate

(16) Ita Reg. cod. et Sirmondus: at edit. Rom. addit, « nec id temere. »

(17) Rom. edit., « jam turbare consueti. Sed aliud est propter quod magis animo angimur... et universa fœdare. »

(18) Ursinus hic. sive Ursicinus, qui presbytera Liberio factus, basilicæ Julæ ministerio addictus erat, ab iis qui adhæserant eidem Liberio, electus fuit in pontificem, ut Damaso qui Feliceis partibus studuerat, et ministrabat in Laurentiana, opponeretur. Hoc dissidium quamplurimas inter fideles pugnas ac cædes intulit, quarum causam in Damasum quidem refundere conantur Marcellinus atque Faustinus schismatici, quibus etiam subsidio venit Ammianus religionis Christianæ apertus hostis; verum quanti facere oporteat hujusmodi hominum testimonia, nemo non videt. Certe Damasum abunde a culpa liberant cum Joventii ac Prætextati præfectorum Urbis tum Valentinianni ipsius sententiæ Ursinum Roma expellentium; maxime vero conciliorum Romanorum et hujus Aquileiensis iudicia, elogia sanctorum Ambrosii atque Hieronymi; ac demum Rufini, Socratis aliorumque historicorum testimonia.

(19) Cod. Reg., « toties damnatos incessit... Qui quod plerique, etc. »

(20) Quo facilius intelligatur quodnam tempus hic designetur, adverte Ursinum, quem ad extinguendum seditionis incensum ann. 396 eiecerat, ut

A jungetur, cum indebitum sibi gradum usurpare conatus sit, nec jure ad eum potuerit pervenire; et quem importune affectavit, importunissimo **811** repetere molitur? Turbarum toties damnatus, incedit (19) adhuc quasi præteritis non perhorrescendus exemplis. Qui plerumque (sicut in hoc concilio cognovimus, et vidimus) cum Arianis copulatus atque conjunctus erat eo tempore (20), quo turbare Mediolanensem Ecclesiam cætu detestabili moliebatur eum Valente (21): nunc ante Synagogæ fores, nunc in Arianorum domibus miscens occulta concilia, et suos eis jungens; et quoniam ipse aperte in eorum congregationes prodire non poterat, instruens et informans quemadmodum pax Ecclesiæ turbaretur (22): quorum furore respirabat, quod eorum posset fautores et socios emereri.

B 4. Cum igitur scriptum sit: « Hæreticum post unam correptionem devita (Tit. iii, 10), » eum et alius vir sancto locutus Spiritu, dixerit declinandas hujusmodi bestias, nec salutatione recipiendas (II Joan. 10), neque congressu: quomodo fieri potest ut eum quem societati eorum insertum vidimus, non etiam assertorem perfidiæ judicemus? Quid etiam si deforet? tamen totius orbis Romani caput Romanam Ecclesiam, atque illam sacrosanctam apotolorum fidem ne turbari sineret, obsecranda fuit elementia vestra; inde enim in omnes venerandæ communionis jura dimanant. Et ideo petimus et rogamus ut obrepenti ei adimere dignemini facultatem.

C 5. Scimus elementię vestræ sanctum pudorem: ne auditu vestro indigna ingerat, non aliena ab officio et nomine sacerdotis interstrepit, non invocanda vobis loquatur: quem cum habere oportuerit testimonium etiam ab his qui foris sunt (I Tim. iii, 7), quali testimonio et cives proprii

jam dictum est, Joventius, anno sequenti revocatum esse a Prætextato: sed cum hoc ipso anno ab eodem præfecto Urbis in Gallias fuisset amandatus, illic usque ad an. 371 exulasse, quo sibi exsili pomæria laxari obtinuit: ad postremum eum an. 378 falsis criminibus Damasum, per quemdam Isaac Judeum et Christianorum sacrorum desertorem appetivisset, Judeo in Gallia exulare jussu, ipsum in Hispanias fuisse relegatum; unde postea revertisse non invenitur. Dicendum igitur nebulo-nem hunc eo temporis intervallo, quo liberius vagari sinebatur, abusum, variis locis turbas excitasse, ac Mediolani, maxime post Valentinianni senioris excessum, sese Arianis, ut hic dicitur, conjunxisse. Nec profecto abhorret a verisimili, si credamus ab Ambrosio hos ipsos motus Gratiani auctoritate sopitos indicari; cum prima ad eum epistola ipsi propter redditam Ecclesiæ pacem gratias agit.

D (21) « Cum Valente » in edit. Rom. prætermissum est. Intellige autem non Valentem Mursensem, ut Labb. admonet in nota marginali: sed Petavianum, de quo superiori epistola.

(22) Hunc locum Rom. edit. ita reflexerat, « non poterat, eos, quorum favore respirabat, quo magis posset fautores et socios emereri, instruxit et informavit, quemadmodum pax Ecclesiæ turbaretur. » Sirn. et Reg. cod. ut in textu, nisi quod prę respirabat, « Sirn. edidit sperabat. »

prosecuti sunt, elementis vestra meminisse dignetur. Pudet enim dicere, inverecondum est recensere quam turpis fama ejus convicio sanciverit, Quo saltem pudore constrictus confiteere debuisse; et si haberet aliquam conscientiam sacerdotis, pacem Ecclesiae, concordiamque ambitioni suae et studio praecoptaret. Verum longe alienus ab omni verecundia, per abscissum hominem Pасhasium, signiferum furoris sui, missis litteris, scriit turbas, gentiles **812** quosque fac perditos homines concitare conatur.

6. Oremus igitur, ut jam et populo Romano, qui post relationem praefecti Urbis pendet incertus, et nobis sacerdotibus securitatem interdictam importunissimi hominis adjectione tribuatis (23). Quo impetrato, apud Deum omnipotentem Patrem, et Christum et Dominum et Deum gratias jugi continuatione celebremus.

EPISTOLA XII.

Aguntur imperatoribus gratiae ob restitutam Ecclesiae tranquillitatem, eisdemque episcoporum preces promittuntur. Tum nuntiatis quibusdam catholicorum discidiis, rogantur iidem principes, ut Alexandriae jubeant coire concilium, cui et auxilium suum impendere non dedignentur, magnum episcopis collaturi beneficium.

Imperatoribus elementissimis Christianisque et gloriosis, beatissimisque principibus GRATIANO, VALENTINIANO, et THEODOSIO, sanctum concilium quod convenit Aquileiae.

1. Quamlibet etiam redundantibus gratiarum actionibus, nequaquam tamen possumus beneficia vestrae pietatis aequare, imperatores elementissimi, atque beatissimi et gloriosissimi principes Gratiane, Valentiniane et Theodosi, dilecti Deo Patri, et Filio ejus Domino nostro Jesu Christo. Nam cum post multa tempora (24), et persecutiones varias, quas

(23) Rom. edit., « objectione tribuatis. Quos ea impetrata a clementia vestra, apud Deum Patrem omnipotentem, et Christum ejus Filium Deum ac Dominum gratias agamus, et merita vestra jugi oratione celebremus. » Reg. cod. atque Sirm. nisi quod hic pro « Dominum Deum, » legit « Dominum ejus Filium. »

(24) Rom. edit., « quod post multa pericula. »

(25) Eadem edit., « maximeque Vellutius ille in monachorum et virginum impias caedes grassatus, ut et Demophilus; » cod. Reg. ut nos in textu. Sed nec dissidet edit. Sirmondi, excepto quod habet, « maximeque Lucius... atque Domophylus. » Animadvertit scilicet vir doctissimus non de alio ullo hic agi, quam de Lucio illo, qui post obitum Athanasii occupata per scelus Alexandrina Ecclesia, pios aliquot monachos e speluncis suis per vim extractos amandavit in exilium, quemadmodum Theodoretus lib. iv *Hist. Eccl.* cap. 21 scribit. Quod vero ad caedes virginum, quam ignominiose jussu ejusdem Lucii ab ethnicis militibus nudatae in Ecclesia fuerint, et per urbem pertractae, quamque inhumaniter earum non paucae atrocitate incusso- rum verberum oculubuerint, in epistola Petri Alexandrini apud eundem Theodoretum capite sequenti memoratur.

(26) Commode porro eidem Lucio jungitur Demophilus; is enim unus e praecipuis Arianarum partium ducibus fuit. Cum Berthœe in Tracia episco-

A Catholicis intulerunt Ariani, maximeque vel Lucius (25) ille monachorum et virginum impia caede grassatus, sed etiam Demophilus (26) durum perfidiae caput, omnes Ecclesiae Dei, maxime quae per Orientem, Catholicis restituta sint (27); in Occidentibus autem partibus vix duo haeretici, qui obviare possint sancto concilio, sint reperti; quis est qui putet se gratiarum vestrarum fore idoneum relato- rem?

2. Sed tamen etsi beneficia vestra verbis explicare non possumus, votis tamen concilii compensare desideramus: qui licet per singulas quasque ecclesias quotidianas apud Deum nostrum pro imperio vestro celebremus excubias; tamen conducti in unum, quo munere **813** nihil esse pulchrius opinamur, Deo nostro omnipotenti et pro imperio, et pro pace ac salute vestra gratias agimus, quod per vos nobis pax et concordia ita sit refusa (28).

3. Equidem per Occidentales partes duobus in angulis tantum, hoc est, in latere Daciae Ripensis, ac Moesiae, fidei obstrepi videbatur: quibus tandem nunc post concilii sententiam, vestrae favore clementiae opinamur illico consulendum. Per omnes autem tractus atque regiones, et vicorum claustra usque ad Oceanum manet una et intemerata fidelium communio. In Orientalibus autem partibus cognovimus quidem summo gaudio atque laetitia, ejetis Arianis qui Ecclesias violenter invaserant, sacra Dei templa per solos catholicos frequentari.

4. Sed tamen quoniam invidia diaboli numquam quiescere solet, inter ipsos catholicos audimus erebras dissensiones esse, impacatamque discordiam; totoque confundimur affectu, quod innovata pleraque comperimus, eosque gravari nunc, quos oportuit adjuvari, qui in nostra semper communione durabant. Denique Alexandrinae Ecclesiae Timotheus episcopus (29), sed et Antiochenae Paulinus, qui

pus esset, eo nomine interfuit Ariminensi concilio. Deinde vero cum exsularet in eadem urbe Liberius, ei Sirmiensem confessionem, Athanasiique condemnationem obtulit subscribendam, nec ipsi minima causa lapsus exstitit. Mortuo Eudoxio Constantinopoli Arianorum episcopo, ab eadem factione suffectus est in ejus locum idem Demophilus anno 370. Sed post decennium a Theodosio in exilium fuit ejectus. Veruntamen anno 383, cum variarum sectarum antesignanis, quos Theodosius componendae, si qua fieri posset, concordiae causa Constantinopolim evocaverat, reperitur etiam convenisse: qui in urbe anno demum 386 mortem petiit. Ejus mentionem fecit Ambrosius lib. i *De Fide*, cap. 6, et historici ecclesiastici certatim ac fuse meminerunt.

(27) Ita cod. Reg. ac Sirm.; at Rom. edit., « omnibus tandem Ecclesiis Dei, maximeque per Orientem Catholicis per clementiam vestram pax et tranquillitas sit restituta. »

(28) Rom. edit., « ita sit refusa, quod per Occidentales, etc. »

(29) Hic Timotheus in episcopum Alexandriae cooptatus est post mortem Petri, qui illic Athanasio successerat, et Maximum Cynicum philosophum, et Apollinaris erroribus infectum Gregorio Nazian. superordinaverat. Sed commodius de his, sicut et de Paulino Antiocheno, dicetur ad epistolam subsequentem.

semper communionis nobiscum intemeratam habere concordiam, dissensionibus aliorum, quorum fides superioribus temporibus haesitabat, feruntur urgeri. Quos quidem, si fieri potest, et fides plena commendat, ad consortia nostra optemus adungi : sed ita ut vetustae communionis sociis sua prerogativa servetur, quorum nobis non superflua cura est : primo omnium, quia communionis societas nullam debet habere offensam : deinde, quia utriusque partis dudum accepimus litteras, praecipue quoque illorum, qui in Antiochena Ecclesia dissidebant.

5. Et quidem nisi hostilis impedimento fuisset irruptio, aliquos etiam de nostro numero disposueramus illo dirigere, qui sequestres et arbitri refundendae, si fieri posset, pacis existerent. Sed quia studia nostra tunc temporis habere effectum per tumultus publicos nequiverunt, oblatis pietati vestrae opinamur preces nostras, quibus juxta partium factum poposcimus (30) ut altero decedente, penes superstitem Ecclesiae jura permanerent, nec aliqua superordinatio vi attentaretur. Ideoque petimus vos, clementissimi et Christiani principes, ut et Alexandriae sacerdotum catholicorum omnium concilium fieri censeatis, qui inter se plenius tractent atque definiant quibus impertienda communio quibusque servanda sit (31).

814 6. Nam etsi Alexandriae Ecclesiae semper dispositionem ordinemque tenuerimus, et juxta morem consuetudinemque majorum, ejus communionem indissolubili societate ad haec usque tempora servemus; tamen ne aut aliqui videantur esse posthabiti, qui etiam pacto, quod stare volumus, communionem nostram rogarunt : aut illius pacis et societatis fidelium neglecta compendia; id obsecramus, ut cum inter se cuncti plenius tractaverint, etiam auxilia decretis sacerdotalibus vestrae pietatis aspirent. Et nobis deferri (32) in notitiam censeatis; ne titubanti nulemus affectu, sed laeti atque securi pietati vestrae apud Deum omnipotentem agamus gratias, non solum quia exclusa perfidia est, sed quia Catholicis fides et concordia est restituta. Quod a vobis Africanae et Gal-

(30) Rom. edit., « pietati vestrae nostras repetimus preces, quibus poposcimus, etc. » Labb. et cod. Reg. ut in textu : sed pro « partium factum, » Valesius legendum censet « partium pactum. » Et revera statim ejusdem pacti conditiones subjiciuntur.

(31) Ita Reg. cod. et Sirm. ; Rom. autem edit., « quibus observanda sit. » Et infra post vocem « societate, » eadem addit « ad haec usque tempora. »

(32) Rom. edit., « et vobis deferri, » etc.

(33) Eadem edit., « virtuti vestrae pro totius orbis Romani pacis debetur, etc. »

(34) Hanc et sequentem epistolam primus mss. Reg. biblioth. vulgavit Jac. Simonius in Append. cod. Theodos., unde in suam *Concil.* edit illas transtulit Phil. Labbens. Cum autem nee dum inter Ambrosii opera prodissent eandem in edit. nostram indeo admittendas esse duximus, quod negari minime possit ipsas ad Ambrosium non minus pertinere, quam concilii Aquileiensis epistolas. In qua

Alicanae Ecclesiae per legatos obsecrant, hoc est, ut toto vobis faciatis in orbe episcopos debitores; licet non medioere sit debitum, quod virtuti vestrae debetur (33).

7. Ad deprecandam autem elementiam vestram, et impetranda quae poseimus, legatos fratres et compresbyteros nostros direximus, quos petimus ut et elementer audire dignemini, et redire maturius censis.

EPISTOLA XIII.

Actis Theodosio gratis de restitutis in basilicas orthodoxy, et dolore suo propter Ecclesiae turbas significato, episcopum Antiochie mortuo Meletio subrogatum queritur: et ut Nectarius Constantinopoli post Maximum ordinatus loco cedat, vel de utriusque ordinatione in synodo Romae pronuntietur, petit.

Beatissimo imperatori, et clementissimo principi Theodosio (34), Ammosius et caeteri episcopi Italiae.

1. Sanctum animum tuum Deo omnipotenti pura et sincera fide deditum seiebamus : sed recentibus cumulasti beneficiis, quod catholicos Ecclesiis reddidisti, imperator auguste (35). Atque utinam catholicos ipsos reverentiae veteri reddidisses, ut nihil novarent contra praescripta majorum, nec temere vel servanda rescinderent, vel rescindenda servarent. Itaque dolentius forte quam inconsultius ingemiscimus, imperator, facilius expelli potuissio haereticos, quam inter catholicos convenire. Quanta enim nuper confusio facta sit, explicare non potest.

C 2. Scripseramus dudum, ut quoniam Antiochena civitas (36) duos haberet episcopos. Paulinum atque Meletium, quos fidei concinere 816 putabamus, aut inter ipsos pax et concordia salvo ordine ecclesiastico conveniret : aut certe, si quis eorum, altero superstite, decessisset, nulla subrogatio in defuncti locum, susperstite altero, gigneretur. At nunc Meletio defuncto, Paulino superstite, quem in communione nostra mansisse consortia, quae a majoribus inoffense ducta, testantur, contra fas atque ecclesiasticum ordinem in locum Meletii (37),

porro synodo scriptae illic fuerint, ignoratur; licet italicam illam fuisse jure dicatur.

(35) Hic verbis sextam indicari conjectant Theodosii legem de haereticis, qua et his conventus habere prohibetur, et catholicis Ecclesias reddi praecipitur. Quemadmodum autem Arianis Ecclesiis, quas Constantinopoli occupabant, cesserint, descriptum habes apud Socratem lib. v, cap. 7, et Sozomenum lib. vii, cap. 5.

(36) Eadem plane superiore Patrum Aquileiensium ad Theodosium epistola num. 5 memorantur de hoc Paulini ac Meletii pacto : de quo etiam consuli possunt Socrates lib. v, cap. 5, et Sozomenus lib. etiam v, cap. 3. Nam quod Theodoretus lib. 5, cap. 3, oblatum hujusce pacti a meletio conditionem a Paulino repudiatum fuisse narrat, cum ab omnium aliorum in hoc recedit testimonio, id non injuria ipsius in Meletium ac Flavianum propensione tribuitur.

(37) Quis in Meletii locum successus fuerit, hic subijciatur. Constat autem non alium designari,

non tam subrogatus, quam superpositus asseritur.

3. Atque hoc factum allegatur consensione et consilio Nectarii (38), cujus ordinatio quem ordinem imbuorit, non videmus. Namque in concilio nuper, cum Maximus episcopus Alexandrinæ Ecclesiæ communionem manere secum, lectis Petri sanctæ memoriæ viri litteris, prodidisset; ejusque intra privatas ades, quia Ariani Ecclesiæ basilicas adhuc tenebant, secretum esse, mandatoribus episcopis ordinantibus (39), dilucida testificatione docuisset, nihil habuimus, beatissime principum, in quo de episcopatu ejus dubitare possumus; cum vim sibi repugnanti a plerisque etiam de populo et clero testatus esset illatam.

4. Tamen ne, absentibus partibus, præsumpte aliquid definisse videremur, elementiam tuam, datis litteris, putavimus instruendam; ut ei consuleretur ex usu publicæ pacis atque concordie; quia revera advertebamus Gregorium nequaquam secundum traditionem patrum, Constantinopolitanæ Ecclesiæ sibi sacerdotium vindicare. Nos igitur in synodo ea, quæ totius orbis 316 episcopis videbatur esse præscripta, nihil temere statuendum

quam Flavianum: quem contra proprium jusjurandum a juniorum factione, nequidquam dissentiente Gregorio Nazian. electum scimus; unde non tantum hæc synodica epistola, sed et Ambrosii ad Theophil. improbatur illius electio.

(38) Sozomenus lib. vii, cap. 11, Occidentales episcopos Paulino semper fuisse testificatus: « Ad Flavianum vero, inquit, nullas litteras dabat. Quin et Diodorum Tarsi, et Acacium Berrhœæ episcopos, qui illum ordinaverant, in crimen vocabant, et ab eorum communione abstinebant. » Ubi vides nullam Nectarii fieri mentionem: sed cum ordinationis Flaviani auctorem fuisse forsitan e communi rumore acceperat synodus. Quod autem ad ordinationem ipsius Nectarii, quæ hic perstringitur sciendum est cum in Constantinopolitanam sedem impositum fuisse, postquam ea se ultro abdicasset Nazianzenus. Quæ quidem abdicatio, necnon secuta Nectarii institutio, qua ratione peractæ sint, explicat Socrates lib. v, cap. 8, et Sozomenus lib. vii, cap. 8; licet hic ultimus rem ita narret, ut videatur parum admodum verisimilis. Theodoretus lib. v, cap. 9, synodicam concilii Constantinopolitani epistolam refert, qua Nectarium summo cleri consensu ac plausu civitatis a se ordinatum significat: sed quæ Constantinopoli acta fuerant, fortasse nondum pervenerant in cognitionem Latinorum; neque his satis perspectum erat vafrum ac subdolum Maximi ingenium, ut a mendaciis et involueris, quibus ordinationis suæ vitia tegere sagtebat, cavere possent.

(39) Valesius Observat. in lib. vii Sozom. cap. 9, docet legendum, « se creatum esse mandato, tribus episcopis ordinantibus. » Egregia quidem emendatio, licet in textum sine mss. patrocinio non admittenda. Porro cum de Maximo falsa verisintexta hic referantur, ut ab invicem facilius discerni queant, paulo altius repetenda narratio est. Is patria fuit Alexandrinus, qui cynicorum philosophorum impudentiam cum Christianis institutis aggressus sociare, varias urbes, unde quamprimum ob morum improbitatem ejiciebatur, peragravit. Tandem cum venisset Constantinopolim, tam fraudulenter in animam Gregorii episcopi se insinnavit, ut ab eo publica oratione laudaretur. Verum brevi post in ipsum Gregorium insurgens,

A esse censuimus. Adeo (40) ipso tempore qui generale concilium declinaverunt, Constantinopolique generasse dicuntur; nam cum cognovissent ad hoc partum venisse Maximum ut causam in synodo ageret suam (quod etiamsi indictum concilium non fuisset, jure et more majorum, sicut et sanctæ memoriæ Athanasius, et dudum Petrus, Alexandrinæ Ecclesiæ episcopi, et Orientalium plerique fecerunt ut ad Ecclesiæ Romanæ, Italiæ, et totius Occidentis confugisse judicium viderentur); cum eum, sicut diximus, experiri velle adversum eos qui episcopatum ejus abnuerant, comperissent; præstolari utique etiam nostram super eo sententiam debuerunt. Non prærogativam vindicamus examinis, sed consortium tamen debuit esse communis arbitrii.

5. Postremo prius constare oportuit, utrum huic abrogandum, quam alii conferendum sacerdotium videretur; ab his præsertim, a quibus se Maximus vel destitutum, vel appetitum injuria querebatur. Itaque cum Maximum episcopum receperunt in communionem nostra consortia, quoniam cum a catholicis constitit episcopus ordinatum, nec ab

tantum solitis suis artibus promovit, ut antistes a quibus manuum impositionem acciperet, a Petro Alexandria episcopo mitterentur. Ordinatus est in domo choraulæ ejusdam, non propterea quod basilicæ ab Arianis occuparentur, ut mendaciter persuasit Latinis præsulibus; sed ne catholici ordinationem ipsius prohiberent. Hinc detegitur aliud ejusdem mendacium, quo scilicet sibi, ut consecraretur, vim adhibitam asseveravit. Et certe cum noctu Ecclesiam sanctæ Anastasiæ occupasset inde a clero et populo expulsus est: Itaque Constantinopolim deserere coactus, Thessalonicam venit ad Theodosium: a quo cum rejectus fuisset, Alexandriam se contulit, ubi ejus impudentia eo pervenit, ut etiam Petro se invasurum ipsius sedem minitatus sit; nisi ab eo restitueretur in Constantinopolitanam. Verum inde ejectus a præfecto Aegypti, tantisper quietem colere adactus est, quoad concilium in Italia indictum esse cognovisset, Tunc igitur venit ad concilium (quod enim Valesius litteras tantum ab eo missas existimavit, minus cum hujus epistolæ verbis videtur congruere), eumque Petri Alexandrini, cujus maxima erat apud Latinos auctoritas, secum litteras attulisset, a Patribus admissus est in communionem. Illi tamen ne, parte inaudita altera, quid statuerent, hujusce impostoris historiam cum Damaso atque aliis probe cognitam esse ignorarent, hanc epistolam super ea re ad Theodosium destinarunt. At quæri potest ad hanc ne synodum, an ad superiorem aliquam accesserit Maximus? Vero quidem similis videtur cum ad aliam venisse prius habitam; hoc enim et adverbium « nuper, » quod hic ponitur, et epistola a Petro adhuc superstite, qui tamen vita functus hic indicatur, extorta satis ostendunt.

(40) Labbeus ascribit in margine, « At eo: » hanc incommodè. Sed quod synodum œcumenicam, de qua hic mentio fit, indicat ibidem eandem esse, quam ab Ambrosio prohibitam in concilio Aquileiensi toties objectat Palladius; hoc quidem non tantum præ se fert speciem veritatis. Quo enim pacto quine generalis esset ea synodus, in causa fuerant, Orientalibus quod ad eam venire detrectassent, crimini darent? Attamen de synodo in Occidente celebrata hic agi sequentia planum faciunt.

episcopatus Constantinopolitani (11) putavimus petitione removendum. Cujus allegationem presentibus partibus aestimavimus esse pendendam. Nectarium (42) autem cum nuper nostra mediocritas Constantinopoli cognoverit ordinatum, coherere communionem nostram cum Orientalibus partibus **817** non videmus; praesertim cum ab iisdem Nectarius dicitur illico sine communionis consortio destitutus, a quibus fuerat ordinatus.

6. Non medioeris igitur hic scrupulus. Nec quædam nos angit de domestico studio et ambitione contentio, sed communio soluta et dissociata perturbat. Nec videmus eam posse aliter convenire; nisi aut is reddatur Constantinopoli, qui prior est ordinatus: aut certe super duorum ordinatione sit in urbe Roma nostrum Orientaliumque concilium.

7. Neque enim indignum videtur, auguste, ut Romanæ Ecclesiæ antistitis, finitimorumque et Italorum episcoporum debeant subire tractatum (43), qui unius Acholii episcopi ita expectandum esse putaverunt iudicium (44), ut de Occidentalibus partibus Constantinopolim evocandum putarent. Si quid uni huic reservatum est, quanto magis pluribus reservandum est!

8. Nos autem, a beatissimo principe fratre tuæ pietatis admoniti, ut tuæ clementiæ scriberemus imperio; postulamus ut ibi una communio est, commune velit esse iudicium, concordantemque consensum.

EPISTOLA XIV (45).

THEONOSIO quod restituendæ inter Orientalem atque occidentalem Ecclesiam unitati operam dedisset. commendato, episcopi cur de ea re superiorem

(44) Gregorium nequaquam secundum ecclesiasticos canones Constantinopolitanæ diœcesi fuisse præpositum cognoscere est e can. 16 synodi Antiochenis, quem habemus a Dionysio Exiguo ita redditum: « Si quis episcopus vacans in vacantem Ecclesiam prosiliat, sedemque pervadat absque integro perfectoque concilio, hic abjiciatur necesse est, etsi cunctus populus, quem diripuit, eum habere delegerit. » Huc adde can. 1 synodi Sardicensis, et 15 Nicenæ 1, sicut et Hieron. epist. ad Oceanum. Verum tamen eadem Gregorii translatio, postquam eam universale concilium approbavit, ex eodem can. Antiocheno facta est legitima: sed hoc nondum resciscere potuerant Occidentales.

(42) « Gregorium, » non vero « Nectarium » legendum esse Valesius et post eum Hermannus arbitratur. Et sane historica ratio pulchre convenit. Nam cum Gregorium Meletius aliique Patres Constantinopolitanæ synodi eidem Ecclesiæ præfecissent, ubi e vivis excessit idem Meletius, Gregorio sponte loco cedenti Nectarium præsules sufficere. Attamen vix credibile sit Nectarium irrepsisse in omnes cod. pro Gregorio. Nam primo certum est præcipue agi de Nectario hæc tota epistola, neque Maximo nisi respectu Nectarii convenire, quod infra dicitur, « is redditur Constantinopoli, qui prior electus est: » deinde hanc Nectarii destitutionem eo referre licet, quod Theodosio Nectarium necdum baptismo initiatum eligenti plures episcopi, si tamen Sozomeno lib. vii, cap. 8, id asserenti credendum est, initio reluctati sunt: tertio demum

A scripserint epistolam, exponunt: addunt curæ etiam sibi fuisse ut fautores Apollinaris condemnarentur: postremo nec se concilium petendo injuriam culpam intulisse, nec a majorum instituto usquam defuisse asserunt.

Beatissimo imperatori, et elementissimo principi Theodosio, Ammosus et ceteri episcopi Italiæ.

1. Fidei tuæ diffusa toto orbe cognitio intimum nostræ mentis demulsit affectum; eoque, ut hæc quoque gloria tuo imperio crearetur, quod unitatem reddidisse Occidentalium juxta atque Orientalium Ecclesiis videreris (46) elementiam tuam obsecrandam pariter, ne super ecclesiasticis negotiis instruendam nostris litteris aestimavimus, imperator tranquillissime ac fidelissime. Dolori enim erat inter Orientales atque Occidentales interrupta sacræ communionis esse consortin.

B 2. Silemus jam quorum errore, quorumve delicto, ne serere fabulas et alloquia cassa videamur. Nec nos tentasse pœnitet, quod intentatum eaderet in culpam. Isto enim sæpe arguebamur, quod posthabere Orientalium societatem, et refutare gratiam videremur.

818 3. Laborem quin etiam nobis indicendum putavimus, non pro Italia, quæ jamdudum ab Ariani quietata atque secura est, nec ulla hæreticorum perturbatione vexatur: non, inquam, pro nobis; quia non quærimus quæ nostra sunt, sed quæ sunt omnium: non pro Gallia atque Africa, quæ omnium sacerdotum concordie societate potiuntur; sed ut ea quæ communionem nostram de Orientis parte turbaverunt, cognoscerentur in synodo, et omnis e medio scrupulus tolleretur.

C 4. Non solum enim de his de quibus clementia tua dignata est scribere (47), sed etiam de illis qui

hæc etiam poluit esse Maximi impostura, quam ille ut efficacius Latinos in partes suas pertineret, commentus fuerit.

(43) Reg. cod., « non debeant subire tractatum. »

(44) Hermannus, lib. x *Vite Gregorii Nazian.* cap. 5, hæc referenda esse conjicit ad historiam concilii Constantinopolitani, ubi dicitur episcopos in causa, ut videtur, Meletii ac Paulini inter se dissidentes, litteris propere ad Aegyptios et Macedonicos antistites datis, ipsos invitasse; quod eorum auctoritate, maxime vero Acholii Thessalonicensis, concordiam restitui posse confiderent. Idem porro est ille Acholius qui Theodosium an. 380 baptizavit, et ejus virtutes epist. 15 prædicat Ambrosius.

(45) Scripta circa ann. 382.

(46) Hæc verba referenda videntur ad ista superioris epistolæ num. 5, « coherere communionem nostram cum Orientalibus partibus non videmus. » Quod autem hic subjungitur: « Silemus jam, etc., » hoc sensu intellige, ut Patres et errorem suum fuisse, quod Nectarii electio ut fuerit peracta ignoravissent, agnoscant et Maximi delictum; quod concilio mendatus suis ac fraudibus imposuisset.

(47) Hinc intelligas, necnon ex eo quod infra legitur, « Augusto principalique responso, » primis episcoporum litteris rescripsisse imperatorem, et seriem qua Nectarii facta est ordinatio, non secus ac Maximi dolos ac scelera significasse, sicut et quæ ad Paulini ac Flavini causam pertinebant, Ejus porro quod de Apollinaristis additur, nulla mentio sit in epistola superiore; et quodammodo

dogma nescio quod, Apollinaris asseritur, in Ecclesiam conantur inducere, nos pleraque moverunt, quae partibus fuerant rescenda praesentibus; ut convictus in dogmate novo, et redargutus in errore, nequaquam sub generali fidei interet nomine; sed illico, quod doctrinae magisterio non teneret, et officium deponeret, et vocabulum sacerdotis; nec libere aliquae posthac fallere cupientibus, et praestigiarum commenta remanerent. Nam qui convictus non fuerit praesentibus partibus, quod vere augusto principalique responso tua clementia definivit, referendam semper ansulam quaestionis arripit (48).

5. Eo igitur obsecravimus sacerdotale concilium (49), ut nemini liceret mendacium in absentem componere, et in concilio disputeretur quid esset in vero. Itaque non cadit in eos intentionis vel facilitatis ulla suspicio, qui omnia praesentibus partibus observarunt.

6. Sane allegata texuimus, non defigendi, sed instruendi gratia: et qui iudicium petivimus, non deferimus praedictum. Neque ullum eorum aestimandum convicium fuit, cum rogarentur ad concilium sacerdotes, quorum frequenter praesentior absentia fuit, quando in commune consuluit. Neque enim vel nos aestimavimus esse convicium, cum unus Constantinopolitanae Ecclesiae praesbyter, Paulus nomine (50), intra Achaia synodum Orientalium juxta atque Occidentalium postulaverit.

7. Advertit clementia tua non fuisse irrationabile postulatum, quod etiam ab Orientalibus est petatum. Sed quia Illyrici suspecta movetur, ideo maritima ac tutiora quaesita sunt. Neque plane non tanquam ex forma aliquid innovavimus: sed sanctae memoriae Athanasii (51), qui quasi columen fidei fuit, et veteris sanctitatis patrum nostrorum in conciliis definita servantes, non evellimus terminos, quos posuerunt patres nostri; nec haereditariae communionis 819 jura violamus: sed, debitam vestro imperio honorificentiam reservantes, studiosos nos pacis et quietis ostendimus.

EPISTOLA XV (52).

Acholi mortem se rescivisse, nec sine quodam mira-

indicari videtur, non ita pridem cognitam sibi fuisse illam haeresim, cum tamen eam jam ante Damasus papa damnavisset.

(48) Cod. Reg., « referendum semper apostolica quaestionis arripit. »

(49) Respondet hic locus istis superioris epistolae verbis num. 6, « super duorum ordinatione sit in urbe Roma nostrum Orientaliumque concilium. » Quod enim mentem suam in concilii postulatione immunem vitii fuisse, nec accusari merito potuisse contendunt; similiter quoque in eadem superiore epistola criminandi sui causas antevertent non uno loco.

(50) Labb. ad marginem isthaec ascribit: Deturbatus an. 342, cum Hermogene a populo caeso, Constantius Macedonium in sede Constantinopolitana collocavit. »

(51) Eodem sensu haec verba accipimus, quo in priore quoque epistola dicebatur: « jure et more majorum, sicut et sanctae memoriae Athanasius, etc. »

culo; illum non tam mortuum esse, quam ad feliciter vitam translatus; actiones ejus et Eliaeo similis haberetur commovere, ut autem etiam Elum dicatur exprimere, maxime successorem, quem spiritus sui heredem fecit, persuadere: jucundissimum sibi fuisse Acholi primum congressum, et ejus obitum plurimis valde flebilem: sed viri sancti desiderium levare virtute successoris.

AMBROSII ANATALIO, NUMERIO (53), SEVERO, PHILIPPO, MACEDONIO, AMMIANO, THEODOSIO, EUTROPIO, CLAUDIO, EUSEBIO, et TIMOTHEO, Domini sacerdotibus (54), et omni clero et plebi Thessalonicensium dilectis, salutem.

1. Dum semper affixum tenere animo desidero virum sanctum, atque omnes actus ejus quasi in specula positus exploro, hansi, nimis indagine sollicitudinis, amaritudinem nuntii celerioris, et quod adhuc mallet nescire, cognovi in caelestibus jam requiescere virum (55), quem in terris requirebamus.

2. Queritis quis hoc annuntiaverit, cum vestrae sanctitatis nondum venissent litterae? Non tenco auctorem nuntii: et usu quidem venit, ut non libenter teneamus nuntium maestitudinis; sed tamen clauso tunc temporis mari, occupatis terrarum barbarica infestatione regionibus, cum deesset qui advenire potuerit, non defuit qui nuntiaret: ut mihi videatur ipse sanctus annuntiasse se nobis, eo quod jam perpetuo laboris sui potiretur stipendio, et solutis vinculis corporis, inter angelorum ministeria Christo adhereret, cupiens amantis sui errorem absolvere; ne illi longaevitatem vitae hujus deprecemur, cui vitae aeternae jam praemia deferebantur.

3. Abiit ergo, non obiit, et emigravit a nobis veteranus Christi Jesu, caelo terrae (56) istius solum mutans, et plaudens alis atque remigiis spiritalibus, dicit: « Ecce elongavi fugiens (Psal. LIV, 8). » Cupiebat enim Apostolico spiritu jamdudum terras relinquere: sed tenebatur votis universorum, sicut de Apostolo legimus (57), quia remorari eum diutius in carne erat Ecclesiae necessarium (Philipp. I, 23, 24). Vivebat enim non sibi, sed omnibus: et populi erat vitae aeternae minister, ut prius ejus fructum

(52) Scripta anno 383.

(53) Mss. aliquot melioris notae, « Munerio. »

(54) Vet. edit., « dominis sacerdotibus; » Rom. et mss. aliquot, « Domini sacerdotibus: » utrumque vero in aliis pluribus omittitur. At continuo post, ubi omnes edit., « clero plebis Thessalonicensis, » mss. prope ad unum nobis suffragantur.

(55) Edit. dictioni *virum* subjungunt « sanctum Acholium; » quidam recentiores mss. ex his alterutram ponunt: plures autem et antiquiores neutram. Ii porro nequaquam absurde sentiunt, qui Ambrosium in sequentibus tacite indicare existimant sibi Acholium post mortem in visione apparuisse.

(56) Ita mss.; at contra edit., posita post vocem *caelo* virgula, dictioni *terrae* conjunctionem *que* subjungebant. Non satis recte; hic enim « terrae istius solum » opponi *caelo* per se clarum est.

(57) Nonnulli russ., « de apostolo Petro legimus. »

etiam in aliis, quam cognitionem (58) in se adipisceretur.

4. Est igitur jam superiorum incolæ, possessor civitatis æternæ illius Jerusalem, quæ in cælo est. Videt illie urbis ejus mensuram immensam, purum aurum, lapidem pretiosum, lunem sine sole perpetuum : et hæc omnia jundulum quidem sibi compta, sed nunc facit 820 ad faciem manifestata videns dicit : « Sicut audivimus, ita et videmus in civitate Domini virtutum, in civitate Dei nostri (*Ps. xlvi. 9*). » Ibi ergo positus appellat populum Dei, dicens : « O Israel, quam magna est domus Dei, et quam ingens locus possessionis ejus ! magnus et non habens finem (*Baruch iii. 24, 25*). »

5. Sed quid hoc est ? Dum merita viri considero, et quasi discedentem spiritu sequor, et sanctorum choris deducentibus intermisceor, non merito ullo, sed affectu, pene sum oblitus mei. Itane ergo raptus est nobis murus fidei, gratiæ et sanctitatis : quem toties (59) ingruentibus Gothorum catervis, nequaquam tamen potuerunt barbarica penetrare tela, expugnare multarum gentium bellicus furor ? Denique in cæteris populosos locis, illie pacem rogabant ; mirantibusque quid sibi sine milite ullo obsisteret, a prudentioribus intimabatur Elisie intus imitorem degere, ætate supparem, non imparem spiritu : caverent ne exemplo Syriaci agminis sibi quoque cæcitas offunderetur (*IV Reg. vii. 1*).

6. Et tamen circa discipulos suos diversa dona Christi sunt. Elisæus quidem in Samariam captivas acies induxit Syrorum ; sanctus autem Acholius precibus suis fecit ut de partibus Macedoniae victores fugaret. Nonne et hoc intelligimus virtutis superioris fuisse : ut ubi miles nullus aderat, illic pellerentur sine milite ? Nonne et hoc cæcitatis est, ut fugerent, quos nullus urgebat ? Sed urgebat et præliabatur sanctus Acholius non gladiis, sed orationibus : non telis, sed meritis.

7. An incognitum nobis est dimicare sanctos, etiam cum feriantur ? Nonne otiosus erat Elisæus ? Otiosus scilicet corpore ; sed vibrabat spiritu, et orationibus præliabatur, quando in castris Syriæ vox equitum et vox virtutis magnæ audiebatur : adeo ut putarent Syri aliorum regum adversus se venire exercitus, qui populo Israel adjumento forent ; unde percussi magno fugerunt pavore, ita ut leprosi quatuor, qui mortis egressi fuerant desiderio, castra hostium depredarentur. Nonne in Mace-

821 A similia Dominus per orationes sancti Acholii fecit mirum, aut prope majora ? Non enim inani metu, nec superflua suspitione, sed saviente lue, et ardenti pestilentia perturbati Gothi ac terri sunt. Denique tunc fugerunt, ut evaderent : repressi postea pacem rogaverunt, ut viverent.

8. Vidimus itaque in tanti viri meritis superiora sæcula, et opera prophetarum, quæ legebamus, aspeximus. Quasi Eliseus inter arma, inter neces, dum vixit, versatus est meritis suis componens prælia. Denique ubi securitas cohabitantibus reddita est, quod ipso fuit durius bello, sanctum exhalavit spiritum. Quasi Elias usque ad cælum elevatus (*IV Reg. ii. 11*), non curru quidem igneo, nec equis igneis, nisi forte illa non vidimus, nec in commotione aeris : sed in voluntate 821 et placiditate Dei nostri, et sanctorum angelorum letitiæ, qui ad so-

9. Certe dubitare illa nequaquam possumus, quandoquidem reliqua congruerunt. Siquidem eodem momento, quo ille adhuc elevabatur, velut quoddam melotidis (60) suæ dimisso amictu, sanctum Anysium discipulum suum induit, et sui vestivit infulis sacerdotii : ejus meritum et gratiam non nunc primum audio, nec in vestris epistolis didici, sed in vestris litteris recognovi. Nam quasi præseius successurum sibi, etsi promissis legebat, tamen indicibus designabat, adjutum se ejus cura, labore, officio memorans, ut jam declarare consortem videretur, qui non quasi novus ad summum sacerdotium veniret, sed quasi vetus sacerdotii exsecutor accederet. Cui pulchre convenit dictum illud Evangelicum : « Euge, bone serve et fidelis, quoniam super pauca fuisti fidelis, super multa te constituam (*Matth. xxv. 23*). »

10. Hæc mihi de sancto Acholio vobiscum communia : illud tamen speciale, quod devinctus sum beatæ memoriæ viro ; quia tribuit mihi ut eum non ignorarem. Nam cum eo veniente ad Italiam (61), aegritudine confectus tenere, ut non possem occurrere, ipse ad me venit et visitavit. Quo studio, quo affectu ipse in me, et ego in eum irruimus ! Quo gemitu mala istius sæculi, et ea quæ hic acciderent, deploravimus ! ita ut lacrymarum profluvio vestem infundemus, dum salutatione exoptatissima, mutuo desiderio, et expetto diu fruimur, adhæremus amplexu. Itaque quod voti mei erat, illius beneficii fuit, quia potui illum videre.

bet quin illum ea voce propterea etiam usum putemus, ut significaret Acholium in episcopatu quoque retinuisse vestem monasticam. Etenim non solum Athanasius Antonium eo indumenti genere usum scribit, sed illud etiam commune Aegyptiis monachis fuisse ex Cassiano, Palladio, Socrate atque aliis cognoscere est.

(61) Non sine verisimilitudine loquuntur, qui hunc primum Acholii cum Ambrosio nostro congressum anno 382 attribuant ; cum scilicet ille in Italiam venit, concilio quod eodem vertente anno Romæ habitum, cuique Ambrosium etiam interfuisse dicunt, præsens futurus.

(58) *Cognitionem*, quæ vox deest in edit., e mss. restituiamus.

(59) Hoc Baronius contigisse affirmat an. 378. Cum, extincto Valente, Gothi victores crudelissimas populationes ac strages ediderunt, de quibus non semel locuti sumus. Nihil tamen vetat quin hic etiam indicentur anni sequentes : adverbium enim *toties* eandem rem sæpius factam planè testatur.

(60) Melotis nihil aliud est quam pellis ovina ; quod ovis græce *μῆλον* dicatur. Quamvis autem hoc loco præcipue ad Eliæ pallium, quod LXX *μαῖον* voceant, Ambrosius alludat ; nihil tamen prohi-

Nam etsi major portio, et plenior cognitio sit in spiritu, quo diligimus (62); tamen etiam in figura corporis videre desideramus. Sic aliquando reges terræ querebant faciem Salomonis videre, et audire ejus sapientiam (*III Reg. x, 24*).

11. Discessit igitur a nobis, et nos in hoc reliquit sulo: sed quod illi utile, id multis ipso barbarico furore est gravius; quia illum iste depellebat, hunc nobis quis poterit representare? Sed representat Dominus, et se ipse in discipulo representat. Representant judicia vestra, quibus dictum est: « Date Levi manifestos ejus, et veritatem suam viro sancto (*Deut. xxxiii, 8*). » Dedistis manifestum ejus, utpote ejus institutione fundatum: dedistis imitorem viri ejus, qui dixit patri suo et matri suæ: *Non vidi te* (*Ibid. 9*), et fratres suos non scivit, et filios non recognovit: custodivit verbum Domini, et Testamentum ejus observavit. Narrabunt populi justitiam ejus (*Eccli. xlv, 14*).

12. Talis viri vita, talis hæreditas est, talis conversatio, talis successio. Ille se monasteriis puer dedit, et intra Achaïam angusto clausus tugurio, 822 gratia tamen multarum terrarum peragravit divortia. Ad summum sacerdotium a Macedonicis obsecratus populis (93), electus a sacerdotibus; ut ubi ante fides per sacerdotem claudebatur (64), ibi postea per sacerdotem muralia fundamenta fidei confirmarentur.

13. Non alia etiam (65) ejus discipulus imitatione qui et ipse « dixit patri suo et matri suæ. Non vidi te (*Deut. xxxiii, 9*). » Non vidit enim studio, non vidit affectu; et fratres suos non scivit, quia Dominum scire desideravit. Et hic recognovit verbum Domini, et custodivit testamentum ejus, et imponet honorem in ara ejus semper. Benedic, Domine, fidem ejus, sanctitatem, sedulitatem. Benedictio tua veniat super caput ejus, et super cervicem ipsius. Sit honorificus inter fratres suos: sit in eo tauri species, ut ventilet corda inimicorum suorum, et sanctorum mentes demulceat, et judicium sacerdotum tuorum in eo sicut lilium floreat (*Ibid. 16, 17*). Valet, fratres, et diligite me: quia ego vos diligo.

EPISTOLA XVI

ANYSIO in Acholii locum recens adscito gratulatur, et decessoris sanctimoniam, adolescentiam in monasterio exactam, ornatam virtutibus juvenu-

tem, cumulatamque senectutem laudans, ut Anysius ejusdem meritorum successor, fiat, apprecatur.

AMNOSIUS episcopus ANYSIO fratri.

1. Jamdudum teneo, etsi nunc primum lego; meritisque compertum habeo, quem oculis non videram. Doleo quidem illud accidisse, sed hoc successisse gaudeo; quia licet, superstite me, non oplaverim illud contingere; speravi tamen, post illius sancti viri exitum, hoc solum posse merito succedere. Tenemus ergo te sanctæ memoriæ Acholii dudum discipulum, nunc successorem, hæredemque ejus vel honoris vel gratiæ. Magnum meritum, frater. Gaudeo tibi, ne uno quidem momento de successore tanti dubitatum viri. Et magnum onus, frater, tanti nominis pondus subisse, tantæ libræ, tantique examinis. Quæritur in te Acholius: et sicut erat in affectu tuo, ita in officiis desideratur illius virtutis, illius disciplinæ effigies, illius fortitudo animi in tam senili corpore.

2. Vidi, fateor, virum; nam et hoc meritis illius debeo, quod illum viderim: vidi ita illum esse in corpore, ut extra corpus putarem: vidi imaginem illius, qui se sive in corpore, sive extra corpus nesciens, raptum ad paradisum viderat (*II Cor. xii, 4*); ita enim percurrerat omnia excursu frequenti, Constantinopolim, Achaïam, Epirum, Italiam, ut juniores cum non possent consequi. Cedebant fortiores corpore, quia eum sine impedimento 823 esse corporis noverant; ut eo tantum pro velamine uteretur, non pro officio: certe ad servitium, non ad subsidium; ita enim affecerat corpus suum, ut in eo mundum crucifigeret, et mundo semetipsum.

3. Benedictus Dominus, et benedieta adolescentia ejus, quam exegit in tabernaculis Dei Jacob, positus in monasteriis, in quibus cum quæreretur a parentibus vel proximis, dicebat: « Qui sunt fratres mei, aut quæ mater mea (*Matth. xii, 48*)? » Non novi patrem vel matrem, vel fratres meos, nisi qui audiunt verbum Dei, et faciunt. Benedictus etiam processus juventutis ipsius, in qua ad summum electus est sacerdotium (66), maturo jam probatus virtutum stipendio. Venit enim tanquam David ad pacem populi reformandam (*II Reg. v, 3*). Venit tanquam illa navis aurum secum intelligibile vehens, et ligna cedrina, et lapides pretiosos (*II Paral. ix, 21*), et illas columbæ pennas deargentatas (67), quibus medias inter sortes somno

(62) Omnes edit., « in spiritu videre, quos diligimus. » Omnes mss. omittunt quidem verbum *videre*; sed potiores tantum pro « quos diligimus, habent *quo diligimus*.

(63) Adverte hoc loco populis non eligendi aut instituendi episcopi, sed obsecrandi et postulandi tantum jus attribui. De quo nos plenius infra in epist. ad Vercell.

(64) Mss. non pauci, « per sacerdotem claudebat; » sed non multo minus carere videtur corruptione, quam... *claudebatur*. Quid ergo si legeremus *claudicabat*? Certe concinnius opponeretur sequenti

membro: « fundamenta fidei confirmarentur. » Sed *claudedat* potest etiam idem significare, a verbo *claudio* scilicet, seu *claudio*, quæ non penitus inusitata esse Vossius docet.

(65) Edit., « Non aliter etiam; » mss. vero partim « Non alias etiam; » partim, « Non alia etiam; » quod est melius.

(66) Quidam mss., « elevatus est sacerdotium. »

(67) Ita mss. et vet. edit., nisi quod pro *et* hæ præferunt *ut*; Rom. autem edit. locum sic mutat: « ut illa columba pennas habens deargentatas. »

pacis et tranquillitatis sopore dormivit (*Psal. lxxvii*, A 14).

4. Est enim sanctorum etiam somnus operarius secundum quod scriptum est: « Ego dormio, et cor meum vigilat (*Cant. v*, 2). » Et secundum quod Jacob sanctus (*Gen. xxviii*, 13), divina dormiens videbat mysteria, quæ vigilans non viderat, de cælo ad terras aerem pervium sanctis, respicientem Dominum et pollicentem terræ ejus possessionem. Itaque brevi somno dormiens impetravit quod magno labore postea acquisivit hæreditas ejus. Est enim somnus sanctorum feriatu ab omnibus corporis voluptatibus, ab omni animi perturbatione, tranquillitatem menti invehens, placiditatem animæ ut tanquam soluta nexu corporis se ablevet, et Christo adhæreat.

5. Illic est somnus vita sanctorum, quam vivebat sanctus Acholius, cujus benedicta etiam senectus. Ipsa est vere senectus illa venerabilis, quæ non canis, sed meritis albescit (*Sap. iv*, 8); ea est enim reverenda canities, quæ est canities animæ, in canis cogitationibus et operibus effulgens. Quæ est enim vere ætas senectutis, nisi vita immaculata (*Ibid.* 9), quæ non diebus aut mensibus, sed sæculis propagatur, cujus sine fine est diuturnitas, sine debilitate longævitas? Quo enim diuturnior, eo fortior, et quo diutius eam vitam vixerit, eo fortius in virum perfectum exerescit.

6. Hujus igitur successorem te Dominus non solum honore, sed etiam moribus probet, et summa fundare dignetur gratia, ut ad te quoque populi concurrant, de quibus dicas: « Qui sunt isti, qui sicut nebulae volant, et sicut columbae cum pullis suis (*Isa. lx*, 8)? » Veniant quoque sicut naves Tharsis (*II Psal. ix*, 21), quæ accipiant frumentum quod Salomon verus impertivit viginti mensuras tritici. Accipiant oleum et sapientiam Salomonis, et sit pax inter te, et populum, et testamentum pacis 824 custodias. Vale, frater, et nos dilige, quia et nos te diligimus.

EPISTOLA XVII (68).

Imperatorum esse religionem tueri. nec ab eis institutionem superstitionis postulandam. Nullam ergo illorum habendam rationem quibus quidpiam contra fidei Christianæ decus flagitatur. Falso petitionem senatus nomine oblatam esse, cum ei Christiani senatores non consenserint. De hoc referri

(68) Codex Long., « Libellus sancti Ambrosii ad Valentinianum imperatorem juniorem contra Symmachum. » Et revera Ambrosius ejusdem Symmachi relationi respondens libelli nomine hoc scriptum citat. Sed cum in mss. cæteris, atque in edit. omnibus epistola non libellus dicatur, mutandam esse vulgarem inscriptionem non putavimus.

(69) Ita vet. edit. ac mss. aliquot: Rom. edit., « Christianorum, a quo cuncta reguntur, ipse enim solus verus est Deus, intima mente veneretur; » mss. complures recidunt etiam illa verba, « a quo cuncta reguntur. » Sed ipsa varietas aliunde non videtur exsorta, nisi ex eo quod verbum *veneretur* passivo significatu dici posse non crediderunt, quod

oportere ad Theodosium, et ad episcopos: Valentinianum, si privilegia infidelibus concesserit, ab Ecclesia rejiciendum, sed et fratris ac patris memorie irrogaturum injuriam, de qua graviter expostulantes, inducantur.

Ammosius episcopus beatissimo principi, et christianissimo imperatori VALENTINIANO.

1. Cum omnes homines, qui sub ditione Romana sunt, vobis militent imperatoribus, terrarum atque principibus, tum ipsi vos omnipotenti Deo et sacrae fidei militatis. Aliter enim salus tuta esse non poterit, nisi unusquisque Deum verum, hoc est, Deum Christianorum, a quo cuncta reguntur, veraciter colat; ipse enim solus verus est Deus, qui intima mente veneretur (69): « Dii enim gentium daemonia, » sicut Scriptura dicit (*Psal. xcvi*, 5). »

2. Huic igitur Deo vero quisquis militat, et qui intimo colendum recipit affectu, non dissimulationem, non conniventiam, sed fidei studium et devotionis impendit. Postremo si non ista, consensum saltem aliquem non debet colendis idolis, et profanis caeremoniarum cultibus exhibere. Nemo enim Deum fallit, cui omnia etiam cordis occulta manifesta sunt.

3. Ergo cum a te, imperator Christianissime, fides Deo vero sit exhibenda, cum ipsius fidei studium, cautio atque devotio, miror quomodo aliquibus in spem venerit, quod debeas aras diis gentium tuo instaurare praecepto, ad usus quoque sacrificiorum profanorum præbere sumptum; quod enim jamdudum vel fisco vel arcæ (70) est vindicatum, de tuo magis conferre videbere, quam de suo reddere.

4. Et de dispendiis queruntur, qui nunquam nostro sanguini pepercerunt, qui ipsa Ecclesiarum ædificia subruerunt. Petunt etiam ut illis privilegia deferas, qui loquendi et docendi nostris communem usum Juliani lege proxima denegarunt (71), et privilegia illa, quibus sæpe decepti sunt etiam Christiani: nonnullos enim illis privilegiis partim per imprudentiam, partim propter publicarum necessitatum molestias declinandas irretire voluerunt, et quia non omnes fortes inveniuntur, etiam sub principibus Christianis plerique sunt lapsi.

5. Sed hæc si jam sublata non essent, auferenda tuo imperio comprobarem: at cum per 825 totum fere orbem a pluribus retro principibus inhibita interdictaque sint (72), Romæ autem a fratre

tamen haud semel ab Ambrosio positum, si attentius legeris, deprehendes.

(70) Mss. longe plurimi, « fisco vel arcæ; » alii nonnulli, fisco vel ære. Non prorsus male; idem enim est atque confiscatione vel emptione. Verum ab aliis, et cunctis edit. non recedimus.

(71) Christianis a Juliano prohibitum fuisse, ne disciplinas docerent humaniores, jam ad lib. i *de Fide*, cap. 13, num. 84, adnotavimus. Legem autem proximam hanc forte, dicit, quam ultimam promulgaverat idem imperator.

(72) Designantur hic procul dubio Constantinus Magnus, ejusque filii. Sane quidem superest adhuc lex 4 Constantii de Paganis, qua templa idolorum claudi, aboleri sacrificia, et facultates, huic sa-

elementie tue, auguste memorie Gratiano, fidei veræ ratione sublata sint, et datis antiquata re-criptis; ne quæso, vel fideliter statuta convellas, vel fraterna præcepta rescindas. De negotiis civilibus si quid statuit (73), nemo putat esse temerandum; et præceptum religione calcatur.

6. Nullus obrepit juniori ætati tuæ: sive ille gentili est, qui ista deponit, non debet mentem tuam vinculis suæ superstitionis innectere: sed proprio studio docere et admonere te debet, quemadmodum veræ fidei studere debeas; quando ille tanto motu veri vana defendit. Deferendum meritis clarorum virorum et ego suadeo: sed Deum certum est omnibus præferendum.

7. Si de re militari est consulendum, debet exercitati in præliis viri exspectari sententia, consilium comprobari; quando de religione tractatus est, Deum cogita. Nullius injuria est, cui Deus omnipotens antefertur. Habet ille sententiam suam. Invitum non cogitis colere, quod nolit; hoc idem vobis liceat, imperator, et unusquisque patienter ferat, si non extorqueat imperatori, quod moleste ferret, si ei extorqueri cuperet imperator. Ipsis gentilibus displicere consuevit prævaricantis affectus; libere enim debet defendere unusquisque fidei mentis suæ et servare propositum.

8. Quod si aliqui nomine Christiani tale aliquid decernendum putant, mentem tuam vocabula nuda non capiant, nomina cassa non fallant. Quisquis hoc suadet, sacrificat, et quisquis hoc statuit: tolerabilius tamen est unius sacrificium, quam lapsus omnium. Totus hic Christianorum periclitatur senatus.

9. Si hodie gentilis aliquis, imperator, quod absit, aram statueret simulacris, et eo convenire cogeret Christianos; ut sacrificantibus interessent, ut oppleret anhelitus et ora fidelium cinis, ex ara, favilla de sacrilegio, fumus ex busto, et in ea curia sententiam diceret, ubi jurati ad aram simulacri in sententiam cogerentur (propterea enim interpretantur aram locatam, ut ejus sacramento, ut ipsi putant, unusquisque conventus consuleret

crilego cultui destinatas fisco vindicari decernit. Sed cum Julianus illa omnia, sicuti lib. iv *Hist.* cap 3, prodidit Sozomenus, in usum revocasset; Valentinianus, Valens et Gratianus denuo profanas commentitiorum numinum religiones proscripserunt, bonis earum fisco addictis, quemadmodum ex lege 20 de Paganis, et lege 8 de jure fisci, cognoscas licet. Porro Godfridus in leg. 3 de Quæst., eorum, qui aram Victorie an. 382 eversam volunt, errorem esse communem dicit; idque multo ante factum autumat, an. scilicet 376, cum sub Graccho præfecto Urbis hoc contigisse doceant Hieronymus, epist. 7, et Prudentius lib. i *cont. Symmachum*. Sed licet apud hos nulla speciatim ejusdem aræ Victorie fiat mentio, eam tamen aliquot annis ante 382 sublatam constat, quando quidem et hoc ipso anno ut eadem repararetur, tentare aggressi sunt; et jam ab an. 379 Italiae ac Romæ, præesse Gratianus desiisset.

(75) Edit., « si quid statuitur. »

in medium, cum majore jam curia Christianorum numero sit referta), persecutionem esse crederet Christianus, qui cogeretur tali optione ad senatum venire: 826 quod sit plerumque; nam et injuriis convenire coguntur. Te ergo imperatore, Christiani in aram jurare cogentur? Quid est jurare, nisi ejus quem testaris fidei tuæ præselem, divinam potentiam confiteri? Te imperatore, hoc petitur et postulatur; ut aram jubeas elevari, sumptum sacrificiis profanis dari?

10. Sed hoc non potest sine sacrilegio decerni; unde rogo te ne id decernas, statuas, vel in ejusmodi decreta subscribas. Convenio fidem tuam Christi sacerdos: omnes conveniremus episcopi, nisi incredibile hoc et repentinum ad aures pervenisset hominum (74), quod tale aliquid esset vel in consistorio suggestum tuo, vel a senatu petitum. Sed absit ut hoc senatus petisse dicatur: pauci gentiles communi utuntur nomine. Nam et ante biennium ferme, cum hoc petere tentarent, misit ad me sanctus Damasus Romanæ Ecclesiæ sacerdos, judicio Dei electus, libellum quem Christiani senatores dederunt, et quidem innumeri, postulantes nihil se tale mandasse, non congruere gentilium istiusmodi petitionibus, non præbere consensum (75): questus etiam publice privatimque se non conventuros ad curiam, si tale aliquid decerneretur. Dignum est temporibus vestris, hoc est, Christianis temporibus ut dignitas Christianis senatoribus abrogetur; quo gentilibus profanæ deferatur voluntatis effectus? Hunc libellum ego fratri elementie vestræ direxi; unde constitit non senatum aliquid de superstitionis impensis mandasse legalis.

11. Sed fortasse dicatur: Cur dudum non interfuerint senatui, cum ista peterentur? Satis loquuntur quid velint, qui non interfuerunt: satis locuti sunt, qui apud imperatorem locuti sunt. Et miramur tamen si privatis resistendi Romæ eripiunt libertatem, qui nolunt esse liberum tibi non jubere, quod non probas servare, quod sentis (76).

12. Et ideo memor legationis proxime mandatæ mihi, convenio iterum fidem tuam, (77), convenio

(74) Hinc conjicimus relationem Symmachi clanculum imperatori oblatam esse, idque fortassis ne vel episcopi, priusquam ejus postulatis Valentinianus annueret, intercederent: vel Christiani senatores contrario libello dato reclamarent, quod jam in simili causa contigisse testatur Ambrosius.

(75) Mss. aliquot, « petitionibus nos præbere consensum. »

(76) Ita mss. melioris notæ; aliorum aliquot, et cum his edit., « non servare quod non sentis: » reliqui in locandis negationibus inter se dissentiunt, sed pravo sensu.

(77) Legationem designat a Damaso papa sibi commissam, ut nempe apud Gratianum ageret, ne concederet postulata infidelium. Non enim ita dicit, « convenio iterum fidem tuam, » quasi Valentinianum jam convenisset, sed quod ipse jam semel simili provincia, licet apud alium, defunctus esset. Sic etiam eandem legationem « proxime » sibi creditam ait, quod ab illa obita hanc solam suscepisset, ..

mentem tuam : ne vel respondendum secundum hujusmodi petitionem gentilium censeas ; vel in ejusmodi responsa sacrilegium subscriptionis adjungas. Certe refer ad parentem pietatis tue principem Theodosium, quem super omnibus fere majoribus causis consulere consuesti. Nihil magis est religione, nihil sublimius fide.

13. Si civilis causa esset, diversae parti responsio servaretur ; causae religionis est, episcopus convenio (78). 827 Detur mihi exemplum missae relationis, ut ego plenius respondeam ; et sic de omnibus consultus clementiae tuae parens respondere dignetur. Certe si aliud statuitur, episcopi hoc aequo animo pati et dissimulare non possumus ; hebet tibi ad Ecclesiam convenire ; sed illic non invenies sacerdotem, aut invenies resistentem.

14. Quid respondebis sacerdoti dicenti tibi : Munera tua (79) non querit Ecclesia, quia templa gentilium muneribus adornasti ? An Christi dona tua respuit, quoniam ara a simulacris fecisti ; vox enim tua, manus tua, et subscriptio tua, opus est tuum. Obssequium tuum Dominus Jesus recusat et respuit, quoniam idolis obsecutus es ; dixit enim tibi : « Non potestis duobus dominis servire Matth vi, 24. » Privilegia tua sacrae Deo virgines non habent, et vindicant virgines Vestae ? Cur sacerdotes Dei requiris, quibus petitiones profanas gentilium praetulisti ? Alieni erroris societatem suscipere non possumus.

15. Quid respondebis his verbis ? Puerum esse te lapsum ? Omnis aetas perfecta Christo est ; omnis Deo plena. Pueritia fidei non probatur (80) : parvuli etiam Christum intrepido adversus persecutores ore confessi sunt.

16. Quid respondebis germano tuo ? Nonne tibi dicit : Victum me esse non credidi, quia te imperatorem reliqui : mori non dolui, quia te haeredem quemadmodum legem proximam ea re ab ipso Ambrosio fortasse dictum vidimus, quod, esset ultima Juliani imperatoris.

(78) Mss. aliquot, « episcopos convenio. » Quod autem dicitur non multo post : « clementiae tuae parens, » dictio « parens » non hic naturae significationem habet, sed honoris ac benevolentiae. Si quidem ea quasi monetur Valentinianus adolescentulus, et adhuc sub materna tutela constitutus, ut Theodosium filii amore ac veneratione prosequatur.

(79) Cum Valentinianus adhuc tantum esset catechumenus, nec ei missae fidelium adesse liceret, haec munera non possunt intelligi de iis muneribus ac donis, quae iidem fideles ut ex illis a sacerdote consecratis communicearent, offerebant : sed accipienda sunt de variis illis donariis, quae ad templorum ornata, victum ministrorum, aliosque similes usus Christiani jam inde a praecursoribus conferebant. Unde Macrobinus calumniandi Romanos pontifices ausam arripens, mirum esse negat, si pontificatus ab ipsis ambiatur : « Cum id adepti, » inquit, « futuri sint ita securi, ut ditentur oblationibus matronarum, » etc. Caeterum quis non miretur non modo quam Ambrosius praese fert, verum etiam quam in antistitibus aliis praefuisse testatur episcopalem fortitudinem ? Felicia

A habebam : imperio me decedere non ingemui ; quia imperia mea, praesertim de religione divina, omnibus saeculis mansura credebam ? Hos ergo titulos pie virtutis crexeram, has de saeculo manubias, haec spolia de diabolo, has ego de adversario omnium exuvias, offerebam, in quibus aeterna victoria est. Quid mihi plus potuit meus hostis auferre ? Abrogasti decreta mea : quod adhuc ille qui contra me levavit armam, non fecit. Nunc gravius telum corpore recipio, quod a fratre mea statuta damnantur. Meliore parte mei apud te periclitor ; illa enim mors corporis, ista virtutis est. Nunc mihi abrogatur imperium, et quod est gravius abrogatur a tuis, abrogatur a meis ; et id abrogatur, quod in me etiam mei adversarii praedicant. Si volens acquievisti, damnavisti fidem meam : si invitatus cessisti, prodidisti tuam. Ergo, quod gravius est, et in te periclitor.

16. Quid respondebis etiam patri, qui te majore dolore conveniet, dicens : De me, filii, 828 pessime judicasti, qui putasti quod ego gentilibus conviventiam praestitisset ; nemo ad me detulit aram esse in illa Romana curia (81) ; nunquam tantum nefas credidi, quod in communi illo Christianorum gentiliumque concilio sacrificarent gentiles, hoc est, insultarent gentiles praesentibus Christianis et inviti Christiani interesse sacrificiis egerentur. Multa et diversa crimina, me imperante, commissa sunt, ultus sum quaecunque sunt deprehensa : si quis tunc latuit, debet ergo dicere me probasse, quod ad me nemo detulerat ? De me pessime judicasti, si mihi superstitio aliena, non fides mea servavit imperium.

17. Unde cum id advertas, imperator, Deo primum, deinde patri et fratri injurias irrogari, si quid tale decernas ; peto ut id facias, quod salutis tuae apud Deum intelligis profuturum.

tempora, quae tales sacerdotes edidere !

(80) Omnes edit. ac plures mss., « Christo est. Omnis Deo plena pueritia fidei comprobatur : » ac locum nobis restituere cod. Bely., Thuan., Reg. et Carol. ut in textu. Ibi autem observanda non obscuram allusionem ad Apostolica illa I Cor. xiv, 20 : *Nolite pueri effecti sensibus*, etc. Opportunum porro hoc tempus pagani ad sacerdotum oblinendam restitutionem arbitrati sunt, non solum propter imperatoris pueritiam per quam regimen esse consuevit debilius : sed et propter Maximum tyrannum, a quo Italiae eruentum bellum imminerebat.

(81) Baronius ad an. 371 haec verba magis rhetorico impetu ad delinendum Valentinianum pueri animum, quam ex veritate dicta eximat. Seniores enim illa ignorare non potuisse : nec sane mirum, si dissimulant, cum leges etiam promulgaverit pro libertate ethnicae religionis. Sed pace tanti viri, nequaquam videtur prudentiae, quae erat Ambrosius, illa dixisse quodum fati tatem non neciret fore ab adversario quam facillime revincendum. Et sane ut eidem principi ignorare non liceret hanc illam aram in curia positam fuisse, maxime tamen credibile est de sacrificiis, quibus ibidem interesse adigebantur Christiani, deque juramentis quae ab his exigere solebant infideles, ad eum nihil delatum esse.

RELATIO SYMMACHI URBIS PRÆFECTI (82). **A**

Imperatoribus supplicat senatus nomine, ut veteres religiones instaurantur, ac reparetur, ara Victorie, ut ad eam iusjurandum exigatur more antiquo; non enim superiores principes in eo imitandos, quod eam sustulere, sed in eo quod alios ritus non sustulerunt. Hoc ab eis Romam posse, et profecto sine damno ararii concedi posse: iniquum autem illud habendum, quod bona sibi legata Vestales sacrificique adire prohibeantur: quam rem dii ultii dicuntur immissa fame. Negat denique dicendum, quod petit, sumptum publicum: et orationem cohortando imperatores ad postulata sibi præstanda claudit.

1. « Ubi primum senatus amplissimus, semperque vester, subjecta legibus vitia cognovit, et a principibus piis vidit purgari famam proximorum temporum, boni sæculi auctoritatem secutus, evomuit diu pressum dolorem, atque iterum me querelarum suarum jussit esse legatum (83): cui ideo divi principis denegata est ab improbis audientia quia non erat justitia defutura, domini imperatores, Valentiniane, Theodosi, et Arcadi inclyti, victores ac triumphatores, semper augusti (84).

2. « Gemino igitur functus officio, et ut præfectus vester gesta publica prosequor, et ut legatus civium mandata commendo. Nulla est hic dissensio voluntatum; quia jam credere homines desierunt aulicorum se studio præstare (85), si discrepent. Amari, coli, diligere, majus imperio est. Quis ferat obfuisse reipublicæ privata certamina? Merito illos senatus insequitur, qui potentiam suam famæ principis prætulorunt.

(82) Scripta anno 384.

(83) Discimus ex his verbis eundem Symmachum ab ethnicis senatoribus ante biennium electum fuisse, ut sacrorum suorum obtinere instauratio nem conaretur: de qua Ambrosius superiori epist. num. 12.

(84) « Cui ideo divi principis.... semper augusti, » hæc tota pericope in Rom. edit. jugulata est: quæ non solum in aliis edit. cunctisque mss. invenitur, verum etiam libellorum supplicum formula erat.

(85) Ita mss., et Rom. edit. Amerb. vero, Eras. ac Gill., « credere desierunt. Aliquorum ministri regum coguntur studio se præstare. » At infra vet. edit. cum mss. longe plurimis, « jura et facta. »

(86) « Proximus, » id est, Julianus « recentior, » nempe Valentinianus; qui etiam sequenti sententia cum Valente fratre significatur nomine *proximorum*. Adverte autem in hac Symmachi Relatione admodum desiderari prudentiam, quandoquidem non secus de suis numinibus ac sacrificiis cum imperatore Christiano loquitur passim, ac si cum idololorum cultore loqueretur.

(87) Pauci mss. « saltem homini honor. »

(88) Reg. edit. « hujus omnis non est etiam justa visitatio: » ab his mss. aliquot hoc solo distant, quod pro « non est etiam. » legunt « non esset: » reliqui vero locum ita exhibent, « hujus hominis non esset justa visitatio: Non satis recte. Porro aliam lectionem sequitur Onuphr. Panvinus lib. *de Civit. Rom.*, voces « hujus hominis, » mutans in *hujus nominis*, et ponens *visitatio* pro *visitatio*; » dicans etiam alicubi scriptum. *usitatio*. Sed præstare putamus lectionem nostram, cujus hic est sensus: et si justum non esset vitare malum omen, quod ex dejecta Victorie ara ducitur, tamen etc.

3. « Noster autem labor pro clementia vestra ducit exultantia. 829 Cui enim magis commodat quod instituta majorum, quod patriæ jura et fata defendimus, quam temporum gloriæ: quæ tum major est, cum vobis contra morem parentum intelligitis nil licere? Repetimus igitur religionum statum, qui reipublicæ diu profuit. Certe numerentur principes utriusque sectæ, utriusque sententiæ, proximimus (86) eorum cæremonias patrum coluit, recentior non removet. Si exemplum non facit religio veterum, faciat dissimulatio proximorum.

4. « Quis ita familiaris est Barbaris, ut aram Victorie non requirat? Cauti in posterum sumus, et talium rerum ostenta vitamus. Reddatur tamen saltem nomini honor (87), qui numini denegatus est. Multa Victorie debet æternitas vestra, et adhuc plura debebit. Aversentur hanc potestatem, quibus nihil profuit: vos amicum triumphis patrocinium nolite deserere. Cunctis potentia ista votiva est: nemo colendam neget, quam profitetur optandam.

5. « Quod si hujus ominis non esset justa vitatio (88), ornamentis saltem curiæ decuit abstinere. Præstare, oro vos, ut ea quæ pueri suscepimus, senes posteris relinquamus. Consuetudinis amor magnus est. Merito divi Constantii factum (89) diu non stetit. Omnia vobis exempla vitanda sunt, quæ mox remota didicistis. Æternitatem curamus famæ et nominis vestri; ne quid futura ætas inveniat corrigendum.

C 6. « Ubi in leges vestras et verba jurabimus?

(79) Ita edit. ac mss. omnes, excepto uno Long. ubi habetur « Constantini factum. » Baronius autem, ad ann. 346 suadet legendum « Constantis factum, » quasi exprobraret Symmachus imperium Constantis breve fuisse, ac propter vetita deorum sacra eum a Magnentio de medio sublatum. Quam conjecturam egregie hinc putat confirmari, quod infra subditur, « Sed divus Constantius, » cod. Long. Constantinus, etc. Idem ad ann. 356 eadem iterat atque asserit. Baronium sequitur Godefridus in leg. 2 et 3 de paganis, quas Constantis esse arbitratur; atque in hanc ultimam eo loci a Symmacho Constantis facto, tacite Magnentii, deorum nempe sacra reddentis, factum opponi existimat. Deinde vero propositis Constantii tribus legibus, quæ templorum aditu, nec non usu sacrificiorum interdicitur, in 3 tradit per hæc tempora, scilicet ann. 356 a Constantio aram Victorie dirutam esse, idque ex his Symmachi ac Ambrosii scriptis probari. Verumtamen eorum argumenta non sunt tanti, ut contra tot mss. et cunctarum edit. auctoritatem *Constantium* hic deseramus. Quid enim vetat, ne i ca tur ipsius factum non diu stetisse, cum illud proximus ejusdem Constantii successor Julianus antiquaverit? Deinde quod Constantii Symmachus iterum fecerit mentionem, id more oratorum eadem subinde, cum sibi ex usu esse putant, iterant, non abhorret. Huc adde quod infra dicitur: « Quis nihil tale esset aggressus, si quis ante se alius deviasset. » Quod enim pacto ista Constantio e Symmachi mente convenirent, si latas a germano hac de re leges, adque a Magnentio sublatus intellexisset idem Constantius? Credibile ergo est nocturna tantum sacrificia a Constante fuisse prohibita, quæ Magnentius restituisse reperitur.

qua religione mens falsa terrebitur, ne in testimoniis mentiatur? Omnia quidem Deo plena sunt, nec ullus perditis tutus est locus: sed plurimum valet ad metum delinquendi etiam presentis religionis urgeri. Illa ara concordiam tenet omnium, illa ara fidem convenit singulorum: neque aliquid magis auctoritatem facit sententiis nostris, quam quod omnia quasi juratus noster ordo decernit. Patebit ergo sedes profana perjuriis, et hoc inelyti principes mei probabile judicabunt, qui sacramento publico tuti sunt.

7. « Sed divus Constantius idem fecisse dicitur. Cætera potius illius principis æmulemur: qui nihil tale esset aggressus, si quis ante se alius deviasset. **830** Corrigit enim sequentem lapsus prioris, et de reprehensione antecedentis exempli (90) nascitur emendatio. Fuit ut parens ille clementiæ vestræ in re adhuc nova non caveret invidiam. Num potest etiam nobis eadem defensio convenire, si imitemur, quod meminimus improbatum?

8. « Accipiat æternitas vestra alia ejusdem principis facta, quæ in usum dignius trahat. Nil ille decerpit sacrarum virginum privilegiis (91), replevit nobilibus sacerdotia. Romanis cæremoniis non negavit impensas, et per omnes vias æternæ Urbis lætum secutus senatum, vidit placido ore delubra, legit inscripta fastigiis deorum nomina (92), percontatus est templorum origines, miratus est conditores. Cumque alias religiones ipse sequeretur, has servavit imperio: suus enim cuique mos, suus cuique ritus est. Varios custodes urbibus et cultus (93) mens divina distribuit. Ut animæ nascentibus, ita populis fatales genii dividuntur. Accedit utilitas (94), quæ maxime homini deos asserit. Nam cum ratio omnis in operto sit (95), unde rectius quam de memoria atque documentis rerum secundarum cognitio venit numinum? Jam si longa ætas auctoritatem religionibus faciat, servanda est tot sæculis fides (96), et sequendi sunt nobis parentes, qui secuti sunt feliciter suos.

9. « Romanæ nunc putemus assistere, atque his vobiscum agere sermonibus: Optimi principes, pa-

(90) Rom. edit. sola, « et deprehensionis antecedentis exemplo. »

(91) Marcellinus lib. xii cap. 11, Constantii in Urbem ingressum commorationemque describit, ad quam haud dubie hoc loco alludere voluit Symmachus.

(92) Mss. aliquot, « Denum numina. »

(93) Ita omnes edit.; mss. autem fere ad unum omittunt negationem; nec pauci quoque dictionem *cultus*; ejus loco legit « urbibus cunctis » citatus jam supra Panvinus.

(94) Epictetus Enchir. cap. 38: "Ὅπου γὰρ τὸ σὺννεῖν, ἐστὶ καὶ τὸ εὐσεβεῖν. Uterque ergo pietatis fundamentum vult esse utilitatem; sed non eodem modo hanc definiunt.

(95) Mss. aliquot, « in aperto sit; » unus « in operato sit. »

(96) Rom. edit. sola, « totius sæculi fides. »

(97) Mss. non pauci, « diis patriis indigentibus, » quidam corrupte indigentibus. Sane quidem Virg. lib. i Georg. conjunctim ponit, « dii patrii

A tres patriæ, reveremini annos meos, in quos molius ritus adduxit. Utar cæremoniis avitis; neque enim pœnitet. Vivam meo more, quia libera sum. Hic cultus in leges meas orbem redegit: hæc sacra Annibalem a menibus, a Capitolio Senonas repulerunt. Ad hoc ergo servata sum, ut longævæ reprehendar? Videro quod instituendum putatur; sera tamen et contumeliosa emendatio, senectutis.

10. Ergo diis patriis, diis indigentibus (97) pacem rogamus. Æquum est quidquid omnes eolunt, unum putari. Eadem spectamus astra, commune cælum est, idem nos mundus involvit. Quid interest qua quisque prudentia verum requirat? Uno itinere non potest perveniri ad tam grande secretum: sed hæc otiosorum disputatio est: nunc preces, non certamina (98) offerimus. »

831 11. « Quanto commodò sacri ærarii vestri Vestalium virginum prærogativa detracta est? Sub largissimis imperatoribus denegatur, quod paucissimi præstiterunt? Honor solus est in illo velut stipendio castitatis. Ut *vita* earum capiti deus faciant, ita insigne ducitur sacrificii vacare muneribus (99). Nudum quodammodo nomen immunitatis requirunt; quoniam paupertate a dispendio tutæ sunt. Itaque amplius laudi earum tribuunt, qui aliquid rei detrahunt; siquidem salutis publicæ dicata virginitas crescit merito, cum caret præmio.

12. « Absint ab ærarii vestri puritate ista compendia. Fiscus bonorum principum non sacerdotum damnis, sed hostium spoliis angeatur. Ullumne lucrum compensat invidia? Et quia avaritia in mores vestros non cedit, hoc miseres sunt, quibus subsidia vetera decerpta sunt. Etenim sub imperatoribus, qui alieno abstinent, qui resistunt cupiditati, ad solam detrahitur amittendæ injuriæ, quod desiderium non movet auferentis,

13. « Agros etiam virginibus et ministris deficientium (1) voluntate legatos fiscus retentat. Oro vos, justitiæ sacerdotes, ut urbis vestræ sacris reddatur privata successio. Dicent testamenta securi, et sciant sub principibus non avaris stabile esse, quod scripserint. Delectet vos ista felicitas gene-

indigetes: » at nihil impedit quominus duo hæc nomina Symmachus dividerit. Nam ut rursus indigetes pro iisdem accipiantur, qui dicuntur a Græcis θεοὶ πατρῶν καὶ ἐγχόρται, sæpe tamen pro heroibus in deos relatis, atque inter eos degentibus sumuntur. Vide alias quoque ejusdem significationes apud Vossium in Etymol. Jos. Laurentium lib. ii Polym., dissert. 49, atque alios.

(98) Ita vet. edit. ac mss., exceptis paucis, ubi etiam legitur « nunc certamina: » Rom. autem edit., nos preces, non certamina. « Per certamina vero intelligi non debent pugnae armis commissæ, sed concertationes illæ, quas proximè ante dicit esse otiosorum. »

(99) Rom. edit. sola, « sacerdotii vacare muneribus. »

(1) « Deficientium » nomine illos appellat, quorum vita senectutis oneri cedit, quos Ambrosius « defectos » vocare solet, maxime enim obsignantur ab hujusmodi testamenta.

ris humani, cepit causæ hujus exemplum sollici-
tare morientes. Ergo Romanæ religionis sub Ro-
mana jura non pertinent? Quod nomen accipiet
oblatio facultatum, quæ nulla lex, nullus casus
fecit caducas? Capiunt legata liberti, servis testa-
mentorum justa commoda (2), non negantur; tantum
nobiles virgines, et fatalium sacrorum ministri
excluduntur prædiis hereditate quasitis. Quid juvat
saluti publicæ castum corpus dicare, et imperii
æternitatem cœlestibus fulcire præsidis, armis
vestris, aquilis vestris amicas applicare virtutes,
pro omnibus efficacia vota suscipere, et jus cum
omnibus non habere? Itaque melior est servitus,
quæ hominibus impenditur. Rempublicam lædi-
mus cui nunquam expedit ut ingrata sit.

14. « Nemo me putet solam causam religionum
tueri: ex hujusmodi facinoribus orta sunt cuncta
Romani generis incommoda (3). Honoraverat lex
parentum Vestales virgines, ac ministros deorum,
victu modico, justisque privilegiis. Stetit munus
hujus integritas usque ad degeneres trapezitas, qui
ad mercedem vilium bajulorum sacræ castitalis
alimenta verterunt. Secuta est hoc factum fames
publica, et spem provinciarum omnium messis ægra
decepit. Non sunt hæc vitia terrarum. Nihil im-
putamus astris. Nec rubigo segetibus obfuit, nec 382
avena fruges necavit (4): sacrilegio annus exaruit;
necesse enim fuit perire omnibus, quod religionibus
negabatur.

15. « Certe si est hujus mali aliquod exemplum,
imputemus tantum famem viribus annorum. Gravis
hanc sterilitatem aura constrinxit: silvestribus
arbutis vita producitur, et rursus ad Dodonæas
arbores (5) plebis rusticæ inopia convolvavit. Quid
tale provinciæ pertulerunt, cum religionum mini-
stros honor publicus pasceret? Quando in usum
hominum concussa quercus, quando vulsæ sunt
herbarum radices, quando alternos regionum defe-
ctus deseruit fecunditas mutua; cum populo et vir-

(2) « Justa commoda » ideo dicit, quia nec hæ-
reditatem integram, nec legata quælibet accipere
servis licebat: sed vel peculium, id est, modicam
pecuniæ summam, vel pensionem aliquam, ut puta
fructuum, vestium, etc. Nam « commoda » pro
pensione quæ sacerdotibus, militibusve attribuitur,
usurpari ex Suetonio, Juvenali atque aliis intelli-
gimus.

(3) Vetus erat ac trita paganorum criminatio, ut
imperium nullam pateretur calamitatem, quin eam
Christianæ religioni acceptam ferrent. Eleganter
Tertullianus, *Apolog.* cap. 40. « Si Tiberis, inquit,
ascendit ad mœnia, si Nilus non ascendit in arva,
si cœlum stetit, si terra movit, si fames, si lues;
statim Christianos ad leonem. » Verum hasce ca-
lumnias præter eundem Tertullianum hoc ipso
Apologetico, et Ambrosium nostrum sequenti disserta-
tione, alii quoque innocentie Christianorum de-
fensores confutarunt, inter quos Augustinus editis
libris *de Civit. Dei* palmam tulit.

(4) Pauci mss., « fruges negavit. »

(5) Mss. nonnulli, « ad idoneas arbores. » Male:
sunt enim dodonææ arbores quercus, e quarum
glandibus victitasse feruntur primi homines: ac

ginibus sacris communis esset annona? Commen-
dabat enim terrarum proventus victus antistitum,
et remedium magi quam largitas erat. An dubium
est semper pro copia omnium datum, quod nunc
inopia omnium vindicavit?

16. Dicit aliquis sumptum publicum denegatum
alienæ religionis impendiis. Ab ita bonis principi-
bus ista sententia; ut quod de communi (6) quibus-
dam tributum est, in jure fisci esse videatur. Nam
cum republica de singulis constet, quod ab ea
proficiscitur, sit rursus proprium singulorum. Om-
nia regitis, sed suum cuique servatis; plusque
apud vos justitia, quam licentia valet. Consultite
certe munificentiam vestram, an hæc publica velit
existimari, quæ in alios transtulistis? Semel honori
urbis delata compendia desinunt esse tributum:
et quod a principio beneficium fuit, usu atque ætate
fit debitum. Inanem igitur metum divino animo
vestro tentat incutere, si quis asserit conscientiam
vos habere præbentium (7), nisi detrahentium sub-
ieritis invidiam.

17. « Favcant elementis vestris sectarum om-
nium arcana præsidia: et hæc maxime, quæ ma-
jores vestros aliquando juverunt, nos defendant, a
nobis colantur. Eum religionum statum petimus,
qui divo parenti culminis vestri servavit (8) impe-
rium, qui fortunato principi legitimos suffecit hæ-
redes. Spectat senior ille divus ex arce siderea
lacrymas sacerdotum, et se culpatum putat more
violato, quem libenter ipse servavit.

18. « Præstate etiam divo fratri vestro alieni
consilii correctionem: tegite factum, quod senatui
displicuisse nescivit. Siquidem constat ideo exclu-
sam legationem, ne ad eum judicium publicum
perveniret. Pro existimatione est temporum supe-
riorum, ut non dubitetis abolere, quod probatum
est principis non fuisse. »

proinde tanta fuisse fames significatur, ut mitio-
rum frugum defectu glandes esitare pauperes co-
acti sint.

(6) Mss. aliquot, « ut quod commune; » reliqui,
ac edit., « ut quod de commune; » vet. edit.,
« olim de commune. »

(7) Nonnulli mss., « habere præsentiam. » Non
recte; « conscientiam » enim « habere præsen-
tium, » etc., idem est ac tam in culpa esse, quam
si præberent, nisi detraxerint.

(8) Rom. edit., « parenti vestro culminis serva-
vit, » etc. Quod autem ait numinum suorum religio-
nibus servatum Valentiniani senioris imperium,
hoc eo sensu intelligendum est, non quod illas
secutus fuerit, sed quod non aboleverit, sicut a
Symmacho supra dictum est. Hanc etiam ob rem
eundem principem commendat ethicus Marcellinus
lib. xxx, c. 9. Quin imo idem Valentinianus
libertatem cuique sequendæ religionis, quam ele-
gisset, a se relictam lege 9 de Maleficiis testifica-
tur. Et hoc ipsum est cur de Valentiniano juniore
Ambrosius in funebri ejusdem laudatione: « Quod
patri defuerat, inquit, adjunxit: quod frater con-
stituit, custodivit. »

833 EPISTOLA XVIII (9).

Relationi Symmachi respondet Ammosius, et post emendatam sibi VALENTINIANI benevolentiam, tria in eadem relatione praerogata capita aggreditur. Nam pro se pro qua Roma priores suos ritus possere fingebatur, alia ejusdem Romae contraria efflagitantis opponitur, cum Vestalibus et sacerdotibus virgines sacra et Christi sacerdotibus comparantur, ac tandem quod sublitas illis ceremonias famam ultimam fuisse dicitur, et vanum esse invictissimis argumentis demonstratur.

Ammosius episcopus beatissimo principi, et elementissimo imperatori (10) VALENTINIANO augusto.

1. Cum vir clarissimus (11) praefectus urbis Symmachus ad clementiam tuam retulisset, ut ara quae de urbis Romae curia sublata fuerat, redderetur loco, et tu, imperator, licet adhuc in minoris aevi tirocinio florentibus novus annis, fidei tamen virtute veteranus obsecrata gentilium non probares; eodem, quo comperi, puncto libellum obtuli; quo licet comprehenderim, quae suggestioni necessaria viderentur, poposci tamen exemplum mihi relationis dari.

2. Itaque non fidei tuae ambiguus, sed providus cautionis, et pii certus examinis, hoc sermonem relationis assertioni respondeo, hoc unum petens, ut non verborum elegantiam, sed vim rerum expectandam putes (12) Aurea enim, sicut Scriptura divina docet (*Prov. xii, 18*), est lingua sapientium litteratorum, quae phaleratis dotata sermonibus, et quodam splendentis eloqui velut coloris pretiosi coruseo resultans, capit animorum oculos specie formosi, visuque perstringit (13). Sed aurum hoc, si diligentius manu tractes, foris pretium (14), intus metallum est. Volve, quaeso, atque exente secutam gentilium: pretiosa et grandia sonant, veri effeta defendunt; Deum loquuntur, simulacrum adorant.

3. Tria igitur in relatione sua vir clarissimus praefectus urbis proposuit, quae valida putavit: quod Roma veteres, ut ait, suos cultus requirat,

(9) Scripta ann. 384.

(10) Nonnulli mss., « et Christianissimo imperatori. »

(11) « Vir clarissimus » non tam honori personae tribuitur, quam dignitatis titulus ac significatio est, ut jam alicubi observavimus. Adi etiam, si vacat, Aleiati lib. in Dispunctionum.

(12) Rom. edit., « expendendam putes; » reliqua, ac mss., « expectandam putes, » uno Vat. cod. excepto, ubi « expetendam. »

(13) Duo mss., « specie formosa, visuque perstringit; » unus, « specie formositatis perstringit; » ceteri et edit., « specie formosi, visuque, » Rom. « visusque perstringit. »

(14) « Foris pretium, » suppl. auri praese fert. « Intus metallum, » aes videlicet aut ferrum: ubi generis nomen pro viliori specie positum est.

(15) Annibalem Carthaginensium ducem Romano populo infensissimum nemo nescit in summum periculum res Romanorum adduxisse: qui tandem Apuliae deliciis emollitus, et Fabii cunctatione debilitatus, Italia recedere coactus fuit, ac postmodum a Scipione Africano debellatus. Seniores vero eum e Celtica Gallia in Italiam transissent, urbem ipsam armis ceperunt; ac Capitolium delusa eorum custodia occupaturi, anserum gemitu defecti sunt,

A et quod sacerdotibus suis virginibusque Vestalibus emolumenta tribuenda sint, et quod emolumentis sacerdotum negatis, fumes secuta publica sit.

4. In prima propositione, flebili Roma questu sermonis illacrymat, veteres, ut ait, cultus ceremoniarum 834 requirens. Haec sacra, inquit, Annibalem (15) a membris, a Capitolio Senonas repulerunt. Itaque dum sacrorum potentia praedicatur, infirmitas proditur. Ergo Annibal diu sacris insultavit Romanis, et diis contra se dimicantibus usque ad muros urbis vincendo pervenit. Carso obsideri passi sunt, pro quibus deorum suorum arma pugnabant?

5. Nam de Senonibus quid loquar, quos Capitolii secreta penetrantes Romanae reliquiae non tulissent, nisi eos pavido anser strepitu prodidisset? En quales templa Romana praesules habent. Ubi tunc erat Jupiter? An in ansere loquebatur?

6. Verum quid negem sacrorum ritus militasse Romanis? Sed etiam Annibal eosdem deos colebat. Utrum volunt igitur, eligant. Si in Romanis vicerunt sacra, in Carthaginensibus ergo superata sunt; si in Carthaginensibus triumphata, nec Romanis ulique profuerunt.

7. Facessat igitur invidiosa illa populi Romani querela: non hanc Roma mandavit (16). Aliis illa eos interpellat vocibus: Quid me casso quotidie gregis innoxii sanguine eruentis? Non in fibris pecudum, sed in viribus bellatorum tropaea victoriae sunt. Aliis ego disciplinis orbem subegi. Militabat Camillus (17), qui sublata Capitolio signa, caesis Tarpeiae rupis triumphalioribus, reportavit: stravit virtus, quos religio non removit. Quid de Attilio (18) loquar, qui militiam etiam mortis impendit? Africanus non inter Capitolii aras, sed inter Annibalis acies triumphum invenit. Quid mihi veterum exempla profertis? Odi ritus Neronum. Quid dicam bimestres imperatores (19), et terminos regum cum exordiis copulatos? Aut forte illud

et a Manlio de Tarpeia rupe dejecti.

(16) Omnes edit. « non hanc Roma mandavit; » mss. aliquot, « non hanc rem mandavit; » reliqui melius, « non hanc, » etc., suppl. querelam.

(17) Camillus quinquies dictator creatus est, et ob praefectam in Rom. merita alter Romulus dictus. Ille collectis Romanorum reliquiis Senonas praedae intentos fudit ac profligavit: quo potissimum nomine hic ab Ambrosio memoratur.

(18) Attilius Regulus a Carthaginensibus, a quibus captus in bello fuerat, ad Senatum de permittendis captivis missus, cum eam permutationem efficaciter dissuasisset, Carthaginem ad certissimam et crudelissimam mortem rediit.

(19) Galbam, Othonem, Vitellium intelligit, quorum Galba septimo imperii mense occisus est, Otho nonagesimo quinto die, Vitellius octavo trini principes in imperio non impleverunt, quod eleganti carmine comprehensum est ab Ausonio:

Galba rex, Otho laevis, ferox Vitellus,
Tullius Gallus inter nos et aces.

Nisi hoc potius referri velimus ad AEL. Pertinacem qui duobus mensibus et diebus 25, et ad Didium, qui duobus mensibus et quinque diebus in imperio fuit: quod certius convenit cum spatio Ambrosiano. Ita Nannius.

est novum, Barbaros suis excessisse finibus? Numquid etiam illi Christiani fuerunt, quorum miserabili novoque exemplo alter captivus imperator (20), sub altero captivus orbis, fefelli se quæ victoriam promittebant (21), suas cæremonias prodiderunt? Numquid et tunc non erat ara Victoriæ? Poenitet lapsus: vetusta canities pudendi sanguinis traxit ruborem. Non erubescio cum toto orbe longæva converti. Verum certe est quia nulla ætas ad perdiscendum sera est. Erubescat senectus, quæ emendare se non potest. Non annorum canities est laudata (22), sed morum (*Sap. iv, 8, 9*). Nullus pudor est ad meliora transire. Hoc solum habeam commune cum 835 Barbaris, quia Deum antea nesciebam. Sacrificium vestrum ritus est bestiarum cruore respergi. Quid in mortuis pecudibus quæritis Dei voces? Venite, et discite in terris cœlestem militiam: hic vivimus, et illic militamus. Cœli mysterium doceat me Deus ipse, qui condidit, non homo, qui se ipsum ignoravit. Cui magis de Deo, quam Deo credam? Quomodo possum vobis credere, qui fatemini vos ignorare quod colitis?

8. Uno, inquit, itinere non potest perveniri ad tam grande secretum. Quod vos ignoratis, id nos Dei voce cognovimus. Et quod vos suspicionibus quæritis, ex ipsa sapientia Dei et veritate comperit habemus. Non congruunt igitur vestra nobiscum. Vos pacem diis vestris ab imperatoribus obsecratis, nos ipsis imperatoribus a Christo pacem rogamus. Vos manuum vestrarum adoratis opera, nos injuriam ducimus omne quod fieri potest, Deum putari. Non vult se Deus in lapidibus coli. Denique etiam ipsi philosophi vestri ista riserunt.

9. Quod si vos ideo Christum Deum negatis; quia illum mortuum esse non creditis (23) nescitis enim quod mors illa carnis fuerit, non divinitatis, (quæ fecit ut credentium jam nemo moriatur), quid vobis imprudentius, qui contumeliose colitis, et honorifice derogatis, vestrum enim Deum lignum putatis. O contumeliosa reverentia! Christum mori potuisse non creditis. O honorifica pervicacia!

10. Sed vetera, inquit, reddenda sunt altaria simulacris, ornamenta delubris. Reposcantur hæc

(20) Idem Nannius ad hæc verba: Id haud dubie, inquit de Lic. Valeriano, et filio ejus Gallieno intelligendum, quorum pater captus a rege Persarum Sapore, cui ascensuro cervicem pro scabello subiciebat, in miserabili servitute consenuit: alter orbem terrarum luxu et nequitia perdidit; adeo ut triginta tyranni provincias occupaverint, et feminæ quoque contra eum diadema sumpserint.

(21) Mss. aliquot, « fefellitque quæ victoriam promittebat. » Minus commode.

(22) Omnes edit. ac pauci mss., « canities est laudanda. »

(23) Nonnulli mss., « mortuum esse creditis; » reliqui, et omnes edit... « non creditis. » Melius ut docent sequentia, « Christum mori potuisse non creditis. »

a consorte superstitionis: christianus imperator aram solius Christi didicit honorare. Quid manus piæ et ora fœdella ministerium suis cogunt sacrilegiis exhibere (24)? Vox imperatoris nostri Christum resulet, et illum solum, quem sentit, loquatur: *Quia cor regis in manum Dei* (*Prov. xxi, 1*). Numquid imperator gentilis aram Christo levavit? Dum ea quæ fuerunt, reposeunt; exemplo suo adinonent quantum Christiani imperatores religioni, quam sequuntur, debeant deferre reverentiæ; quando gentiles superstitionibus suis omnia detulerunt.

11. Dudum cœpimus, et jam sequuntur exclusos (25). Nos sanguine gloriamur, illos dispendium movet. Nos hæc victoriæ loco ducimus, illi injuriam putant. Nunquam nobis amplius contulerunt, quam cum verberari Christianos atque proscribi ac necari juberent. Præmium fecit religio, perfidia putabat esse supplicium. Videte magnanimos. Per injurias, per inopiam, per supplicium nos crevimus (26): illi cæremonias suas sine quæstu manere posse non credunt.

836 11. Habeant, inquit, Vestales virgines (27) immunitatem suam. Dicant hoc, quo nesciunt credere, quod possit esse gratuita virginitas: provocent lucris, qui diffidunt virtutibus. Quantas tamen illis virgines præmia promissa fecerunt? Vix septem Vestales capiuntur puellæ. En totus numerus quem infulæ vittati capitis, purpuratarum vestium murices, pompa lecticæ ministrorum circumfusa comitatu, privilegia maxima, lucra ingentia, præscripta denique pudicitiae tempora coegerunt.

12. Attollant mentis et corporis oculos, videant plebem pudoris, populum integritatis, concilium virginitalis. Non vittæ capiti decus, sed ignobile velamen usui (28), nobile castitati: non exquisita, sed abdicata lenocinia pulchritudinis: non illa purpurarum insignia, non luxus deliciarum, sed usus juniorum: non privilegia, non lucra: omnia postremo alia, ut revocari a studio putes, dum exercentur officia. Sed dum exercetur officium, studium provocatur. Suis castitas cumulatur dispendiis. Non est virginitas, quæ pretio emitur, non virtutis studio

(24) Pauculi mss., « sacrificiis exhibere. »

(25) Vet. edit., « Dum cœpimus, sequamur excluso; » Rom. et mss. nobiscum consentiunt, nisi quod illa retinuit « sequamur, » ubi prope ad unum ponunt « sequuntur. »

(26) Omnes edit., « nos credimus: » omnes mss. « nos crevimus. »

(27) De Vestalibus vide quod a nobis observatum est ad lib. i de *Virgin.* cap. 4, num. 15. Quod autem infra dicitur « Vestales capiuntur, » allusio est ad illam pontificis novam virginem accipientis formulam: « Capiō te, amata. »

(28) Edit. ac pauci mss. « velamen, usui » (Rom. edit., *usu*) « nobile castitatis; » mss. plures et potiores ut in textu.

possidetur : non est integritas quæcunque in auctione (29) nummario ad tempus licitatur compendio. Prima castitatis victoria est facultatum cupiditates vincere ; quia (Queri) studium tentamentum pudoris est. Ponamus tamen subsidia largitatum conferenda virginibus. Quæ Christianis munera redundabunt ? quod tantas opes afficiet aerarium ? Aut si arbitrantur solis Vestalibus conferendum, non pudet, ut qui totum sibi sub imperatoribus gentilibus vindicarunt, iidem sub principibus Christianis non putent nobis sortem debere esse communem.

13. Sacerdotibus quoque suis et ministris queruntur alimenta publica non deberi. Quantum hinc verborum tumultus increpuit ? At contra, nobis etiam privatæ successionis emolumenta recentibus legibus denegantur (30), et nemo conqueritur ; non enim putamus injuriam, quia dispendium non dolemus. Si privilegium querat sacerdos, ut onus curiale declinet (31), patria atque avita et omnium facultatum possessione cedendum est. Quomodo hanc gentiles, si haberent, ingravarent querelam, quod sacerdos ferias ministerii sui emat totius patrimonii sui damno, et privati universæ commoditatis dispendio) usum publici mereatur obsequii : prætendens communis salutis excubias, domesticæ inopiæ se mercede soletur ; quia ministerium non vendidit, sed gratiam comparavit.

14. Conferet causas. Vos excusare vultis decurionem (32), cum Ecclesiæ excusare non liceat sacerdotem. Scribuntur testamenta templorum ministris, nullus excipitur profanus ; nullus 837 ultimæ conditionis, nullus prodigus verecundiæ ; soli ex omnibus clerico commune jus clauditur, a quo solo pro omnibus votum commune suscipitur, officium commune defertur : nulla legata vel gravium viduarum, nulla donatio. Et ubi in moribus culpa non depre-

(26) Omnes edit., « tanquam in auctione... sollicitatur ; » omnes mss. nobiscum faciunt, nisi quod pro *auctione*, unus legit *actione*, alter *cantione*.

(30) Volunt hic designari ab Ambrosio Valentianiani legem 20, de episcopis, etc., ad Damasum pont. Rom. destinatam, qua de facto clerici prohibentur a piis mulieribus, quæ se illis adjunxerint, testamento quidquam accipere. Quod autem Ambrosius detrimento, quod eadem lex clericis irrogabat, se non moveri testificatur, cum Hieronymo pulchre consentit : sed hic se graviter dolere non dissimulat, quod eidem legi causam præbuerit clericorum avaritia. Lege secundam ejusdem epistolam de vita Clericorum.

(31) De onere curiali dicetur commodius epist. ad Theodosium.

(32) Intellige Theodosii leg. 104 de Decurionibus ; de qua etiam erit dicendi locus ad epistolam ante citatam.

(33) Hanc ecclesiarum direptionem sub Juliano factam fuisse constat. De qua Sozom., lib. v *Hist.* cap. 5 ; Theodoret. lib. III, cap. 12, et *Tripart. Hist.* lib. vi, cap. 32

(34) Pro legata aruspiciibus legendum legata aris speciebus conjicit Samuel Petit lib. iii *Variar. lection.* cap. 7, non injuria « infelix eritius » a Valesio vocitatus. Certe ut omittamus mss. ac edit, consensum, lectio illa minime Ambrosianam

Ahenditur : tamen officio muleta præscribitur. Quod sacerdotibus fani legaverit Christiana vidua, valet : quod ministris Dei, non valet. Quod ego non ut querar, sed ut sciunt quid non querar comprehendere ; multo enim nos pecunia minores esse, quam gratia.

15. Sed referunt, ea quæ vel donata vel relicta sunt Ecclesiæ, non esse temerata. Dicant et ipsi quis templis dona detraxerit, quod factum est Christianis (33). Quæ si facta essent gentilibus, redderetur potius quam inferretur injuria. Nunc eine demum justitia prætenditur, æquitas postulatur ? Ubi tunc erat ista sententia ; cum direptis Christianorum omnium facultatibus, ipsos vitales anhelitus inviderent, et nullis usquam negata defunctis inhiherent supremæ commercia sepulture ? Quos gentiles præcipitarunt, maria reddiderunt. Fidei ista victoria est, quod et ipsi jam facta majorum carpunt, quorum gesta condemnant ? sed quæ, malum, ratio ut eorum munera pelant, quorum gesta condemnant.

16. Nemo tamen donaria delubris, et legata aruspiciibus (34) denegavit : sola sublata sunt prædia ; quia non religiose utebantur iis, quæ religionis jure defenderent. Qui nostro utuntur exemplo, cur non utebantur officio ? Nihil Ecclesiæ sibi, nisi fidem possidet. Hos redditus præbet, hos fructus. Possessio Ecclesiæ sumptus est egenorum (35). Numerent quos redemerint templa captivos, quæ contulerint alimenta pauperibus, quibus exsulibus vivendi subsidia ministraverint. Prædia igitur intercepta (36), non jura sunt.

17. En quod factum, quæ tristo piaret nefas, famos, ut aiunt, publica vindicavit ; quia usui omnium proficere cœpit, quod proficeret commodis sacerdotum. Propterea ergo detractis, ut aiunt, arbusta exuta corticibus, succo miserabili deficientium ora lambebant. Propterea Chaoniam frugem glande mutantes (37), rursus in pecudum pastus, et ad infelicis victus alimenta revocati, concussa quereu, est, nec rationes, quibus nititur, satis idoneæ. Locum expende, ac pronuntia.

(35) Hanc legem, qua Ecclesiam omnem teneri hoc loco testatur Ambrosius, quam perfecte in semet impleverit, cognosces ex iis quæ ab lib. ii *Offic.* cap. xv et 28 observavimus.

(36) Mss. duo, « Prædia igitur intercepta. » Et post secundum versum, ubi vet. edit. ac mss. aliquid multi, « quod : » nonnulli « quæ tristo piaro nefas ; » melius edit. Rom. cum reliquis, « quæ tristo piaret nefas. » Est quippe imitatio illius versus e lib. ii *Aeneid.* :

Legem statuere, nefas quæ tristo piaret.

(37) Hic mss. et e lit. inter se conveniunt, excepto quod in illorum nonnullis, dicito « glande » præmittitur : sed tamen ulcus his verbis inest minime obscurum. Nam præter quam quod Ambrosium respexisse liquet ad versum illum ex i *Georg.* :

Chaoniam pingui glandem mutavit arista ; vox « Chaonium » ducitur a regione Epiri, in qua Dodone urbs condita erat. Non longe autem ab hac surgebat silva Jov. sacra, et tota quereina ; unde Symmachus in *Relatione*, et Ambrosius infra quereus *Doloneis arbores* vocant. Scribendum ergo vel « Chaonium fruge glandem mutantes, » vel « Chaonia frugem glande, etc.

famem in silvis 838 miseram solabantur (33). Nova videlicet prodigia terrarum, quæ nonquam ante acciderant, cum superstitione gentis toto orbe ferveret? *no* vera quando ante vacuis avenis seges nvari vota lussit agricola (33), et spem in treæ plebis quesita dulcis frugis herba destituit?

18. Et unde Græcis oracula habita (40) suæ quereus, nisi quia remedium silvestris alimoniam cœlestis religionis donum putarunt? Talis enim suorum munera credunt deorum. Quis dodonæas arbores, nisi gentium populus adoravit, cum pabulum triste agri nemorum (41) honore donaret? Non est verisimile quod indignantes eorum dii id pro pœna intulerint, quod solebant placati conferre pro munere.

Quæ autem æquitas, ut paucis sacerdotibus dolentes victum negatum, ipsi omnibus denegarent, cum inelementiores esse vindicta, quam culpa? Non est igitur idonea, quæ tantam agilitudinem mundi fallentis causa constrinxerit; ut virentibus segetibus subito spes anni adulta moreretur.

19. Et certe ante plurimos annos templorum jura toto orbe sublata sunt: modone demum diis gentilium venit in mentem suas injurias ultum ire? Propterea nec assueto cursu Nilus intumuit, ut Urbicorum sacerdotum dispendia vindicaret (42), qui non vindicavit suorum?

20. Esto tamen si superiore anno deorum suorum injurias vindicatas putant, cur præsentī anno contemptui fuere? Jam enim nec herbarum vulsis radicibus rusticana plebs pascitur, nec bæcæ silvestris explorat solatia; nec cibum de sentibus rapit (43): sed operum læta felicitum, dum menses suas et ipso miratus, explevit voti satietate jejunium: usurario nobis reddidit terra proventus.

21. Quis ergo tam nos humanis usibus vices stupeat annorum? Et tamen etiam superiore anno plerasque novimus provincias redundasse fructibus. De Gallis quid loquar solito dilioribus? Frumentum Pannoniæ, quod non severant, vendiderunt: et secunda Rhetia (44) fertilitatis suæ novit invidiam;

(38) Non pauci mss., « miseram solabamur; » et istie alluditur etiam ad Virgilianum illud e lib. jam citato:

Concussa que famem in silvis solabere quereu.

(39) Virg. lib. cit.:

Exspectata seges vacuis elusit avenis.

(40) Ita mss.; edit. autem, « oracula habitæ. » utique ex Virg. lib. II *Georg.* ubi legitur:

... Atque habitæ Grajæ oracula quereus.

De dodonæis porro quereubus hic agi constat; de quibus præter Virgillii commentatores ad versum citatum, consulere etiam licet Erasmum chil. I, cent. I, adagio 7.

(41) Omnes edit., « pabulum triste sacri nemoris; » omnes mss. ut nos in textu.

(42) Quemadmodum Roma per antonomasiam Urbs, ita et Romanos sacerdotes hoc loco Urbicos vocat Ambrosius.

(43) Nonnulli mss., « nec cibum de sentibus sa-

nam quæ solebat tutior esse jejunio, fecunditate hostem in se excitavit: Ligurium Venetia, quæ autumnum frumenta præbet. Ergo nec ille sacrilegio annus exaruit, et in te fidei fructibus annus effloruit. Negent etiam quod largo fetu vineæ redundaverint. 839 Itaque et menses em feneratam recepimus, et liberalioris vindemiæ beneficia possidemus.

22. Postremus superest et maximus locus, utrum ea quæ vobis profuerint, imperatores, restituere subsidia debeatis; ait enim: Vos defendant, a nobis colantur. Hoc est, fidelissimi principes, quod ferre non possumus; quia exprobrant nobis vestro se nomine diis suis supplicare, et vobis non mandantibus, sacrilegium immane committunt, dissimulationem pro consensu interpretantes. Sibi habeant præsidia sua: suos si possunt, illa defendant. Nam si iis a quibus coluntur, auxilio esse non possunt; quomodo possunt vos defendere, a quibus non coluntur?

23. Sed majorum, inquit, servandus est ritus, Quid quod omnia postea in melius profecerunt? Mundus ipse, qui vel primum coactis elementorum per inane seminibus (45), tenero orbe, concreverat, vel confuso adhuc indigesti operis caligabat horrore; nonne postea distinctio cœli, maris, terrarumque discriminine, rerum formas quibus speciosus videtur, accepit? Exutæ humentibus tenebris novum terræ stupere solem. Dies in exordio non refulget, sed in processu temporis incremento luminis micat, et calor exæstuat.

24. Luna ipsa, qua propheticeis oraculis species Ecclesiæ figuratur, cum primum resurgens in menstruas reparatur ætates, tenebris nobis absconditur (46): paulatimque cornua sua complens, vel e regione solis absolvens, clari splendore fulgoris irrutilat.

25. Exerceri in fructus terræ ante nesciebant: post ubi imperare arvis sollicitus cœpit agricola (74), et informe solum vestire vinetis, silvestres animos domesticis mollitæ cultibus exuerunt.

26. Anni ipsius ætas prima, quæ nos usu parili coloravit nutu giguentium (48): sed in processu la-

pit. » Sequentia autem sensu parodia est ex illo Virg. *Georg.* I:

Et ipsa suas mirantur Gargara menses,

(44) Omnes edit., « et fecunda Rhetia; » omnes mss., « et secunda Rhetia. » Hodie dividitur ea regio in superiorem et inferiorem: an autem Ambrosii ætate in primam et secundam distingueretur, nobis non constat. Vide situm ejus apud Ptolemeum lib. II, et apud geographos recentiores.

(45) Compone, si lubet, totum hunc locum cum simili apud Virgilium *Ecl.* 6, et alterum ex altero petitum diffiteberis.

(46) Mss. aliquot, « tenebris noctis absconditur. »

(47) Mutuatus est etiam hunc locum Ambros. ex illo Virg. *Georg.* I:

Exercetque frequens tellurem, atque imperat arvis.

Alii quoque versus e lib. II hic expressi sunt, quos ipse per te facile deprehendes.

(48) Rom. edit., « nuda giguentium: » optimo

psuris floribus vernal, postremis adolescit fructibus.

29. Nos quoque ævi rudes, sensus habemus infantiam (47) : sed mutati in annos ingenii rudimenta deponimus.

28. Dicant igitur in suis omnia manere debuisse principiis ; mundum tenebris obduetum, quia splendore solis illuxerit, displicere. Et quanto gratus est animi tenebras depulisse, quam corporis, flammæ jubar emicuisse, quam solis ? Ergo 340 et mundi sicut omnium rerum primæva mutarunt (50), ut venerabilis cano fidei sequeretur senectus. Quos hoc movet, reprehendant messem ; quia sera fecunditas est ; reprehendant vindemiam ; quia in oceanu anni est : reprehendant olivam ; quia postremus est fructus.

29. Ergo et messis nostra fides animorum est ; Ecclesiæ gratia (51) meritum vindemia est, quæ ab ortu mundi virebat in sanctis, sed postrema ætate se diffudit in populos, ut adverterent omnes non rudibus animis irrepsisse fidem Christi (nulla enim sine adversario corona victoriæ), sed explosa opinione, quæ ante convaluit, quod erat verum, sit jure prælatum (52).

30. Si ritus veteres delectabant, cur in alienos ritus eadem Roma successit ? Omitto absconditam pretio humum, et pastores auro degeneri renitentes. Quid, ut de ipso respondeam quod queruntur, caplarum simulacra urbium, victosque deos et peregrinos ritus sacrorum alienæ superstitionis æmuli receperunt ? Unde igitur exemplum, quod currus suos (53) simulato Almonis in flumine lavat Cybele ? Unde Phrygii vates, et semper invisæ Romanis non æquæ Carthaginis numina ? Quam Celestem Afri, Mithram Persæ, plerique Venerem colunt (54), pro diversitate nominis, non pro numinis varietate. Sic deam esse et victoriam crediderunt, quæ utique munus est, non potestas : donatur, non dominatur, legionum gratia, non religionum poten-

sensu, sed mss., atque edit. vet. præsiis destituito. Idem vero est, « nutu gignentium » ac gignentium arbitrio seu lege.

(49) Omnes edit., « habemus infantie ; » omnes prope mss., « habemus infantiam. »

(50) Edit. cum paucis mss., « primæva viam mutarunt ; » alii mss. magno numero, « primæva nituerunt : » reliqui melius, « nutarunt, » id est, præ infirmitate vacillarunt.

(51) Rom. edit., « fides animarum, et in Ecclesiæ gratia, etc. »

(52) Omnes edit., « id quod erat verum, jure prælatum ; » in s. partim, quod erat verum, sit jure prælatum, « partim... injurie prælatum, » partim etiam... « in jure prælatum. » Nec male forsitan legeremus... « id jure prælatum. »

(53) Mss. aliquot, « cursus suos. » Est autem Almo, ut Nannius observat, fluvius Romæ in prima regione, apud quem olim Romani sacra Cybelis faciebant eodem ritu, quo Galli sacerdotes in Phrygiæ. Tum subjectis de eodem fluvio nonnullis Ovidii ac Juvenalis versiculis, idem adjungit : Ad ejus similitudinem enim alibi sacra fiunt, proximum fluvium Almonem esse fingunt ; si quidem mos est, ut quæ in sacris haberi nequeant simulentur : quod

tin. Magna igitur dea, quam militum multitudo sibi vindicat, vel præliorum donat eventus ?

31. Hujus aram strui in urbis Romæ curia petunt, hoc est, quo plures conveniunt Christiani. Omnibus in templis aræ, aræ etiam in templo victoriarum. Quoniam numero delectantur, sacrificia sua ubique concelebrant. Quid est nisi insultare fidei, unius aræ sacrificium vindicare ? Ferendumne istud, ut gentilis sacrificet, et Christianus interit ? Hauriant, inquit, hauriant vel inviti famum oculis, symphoniam auribus, cinerem faucibus, thus auribus, et aversantium (55) hec ora excitata focis non tris favilla respergat. Non illi satis sunt lavaera, non porticus, non plateæ occupatæ simulacris ? Etiamne in communi illo concilio non erit communis conditio ? Obstringetur pia senatus portio obtestantium vocibus, adjurantium sacramentis. Si refutet, videbitur mendacium prodere : 841 si acquiescat, sacrilegium confiteri.

32. Ubi, inquit, in leges vestras et verba jurabimus ? Ergo mens vestra, quæ legibus tenetur inclusa, caeremoniis gentium suffragium colligit, fidem stringit ? Jam non solum præsentium, sed absentium etiam, et quod est amplius, imperatores, fides vestra pulsatur ; vos enim cogitis, si jubetis. Constantius (56) augustæ memoriæ nondum sacris initiatus mysteriis, contaminari se putavit, si aram illam videret. Jussit auferri, non jussit reponi. Illud auctoritatem facti habet, hoc præcepti non habet.

33. Nemo sibi de absentia blandiatur. Præsentior est (57), qui se animis inserit, quam qui oculis protestatur. Plus enim est mente connecti, quam corpore copulari. Vos senatus cogendi concilii præsules habet, vobis coit (58) : vobis conscientiam suam, non diis gentium præstat : vos liberis suis, non tamen fidei suæ præfert. Hæc est charitas expetenda, hæc est charitas major imperio, si fides tuta sit, quæ servat imperium.

perinde accipitur, ac si vera essent. Virg. iv, *Æneid* :

Spem erat et latius circumdatus fanti Averni.

Hæc Nannius. Porro de sacris peregrinis, quæ Romæ adoptata tradit Ambrosius, eleganter quoque Leo pont. Rom. serm. i, *de Apostolis* : « Cum pene omnibus, » inquit, « dominaretur gentibus, omnium gentium serviebat erroribus, etc. » Verumtamen facta sæpius edicta de pellendis ex Urbe religionibus peregrinis non ignoramus.

(54) Sumptum est ex illo Herodoti, *ἡμετέραν δὲ καὶ τῇ Ὀρθρινῇ θύειν παρὰ τὴν Ἀττικὴν μέλιναν καὶ Ἀρσίνην, καὶ οὕτως δὲ Ἀττικοὶ τοῦ Ἀρσίνου Μύδαντα, Ἀρσίνου δὲ Ἀδύνα, Περσὶ δὲ Μήδων.* Iti Nannius.

(55) Amerb. cum mss. non paucis, « et aversantium ; » alie cum reliquis, « et aversantium. »

(56) Cod. Long. et Lact., *Constantinus*. Sed omnino legendum Constantius, de ejus baptismo scribit Socrates lib. ii, cap. 37, et alii.

(57) Ambrosius supra epist. 14, num. 6 ; « Quorum frequenter præsentior absentia fuit, » et hæc absentia sancto præsuli erat admodum familiaris.

(58) *Vobis coit* in mss., fere omnibus desideratur

34. Sed fortasse aliquem moveat ita fidelissimum principem destitutum (59) : proinde quasi meritum pretium eundem aestimetur presentium. Quis enim sapiens non in orbe quodam atque circuitu locata humanarum rerum novit negotia ; quia non eosdem semper successus habent ; sed variant status, et mutant vias ?

35. Quem beatiorem Cincio Pompeio Romana templa miserunt ? At is cum tribus triumphis terrarum cinxisset orbem, pulsus acie, bello profugus, et sui terminis exsul imperii, Canopei manu spadonis occubuit (60).

36. Quem nobiliorem Cyro Persarum totius Orientis terræ regem dederunt ? Is quoque cum principes potentissimos adversantes vicisset, victos reservasset (61), muliebribus armis fusus interiit. Et ille rex qui superatos etiam consesus honore donaverat, exsecro capite et intra utrem plenum cruoris, satiari jussus (62), incluso, femineis imperiis ludibrio fuit. Adeo in istius vitæ curriculo non paria paribus, sed longe diversa referuntur.

37. Quem etiam magis sacrificiis deditum, quam Carthaginensium ducem Hamilcarem reperimus ? Qui cum toto prælii tempore inter acies positus dimicantes, sacrificium faceret ; ubi partem suorum viclam esse cognovit, in ipsos quos *adolebat*, se præcipitavit ignes : ut eos vel corpore suo restingueret (63), quos sibi nihil profuisse cognoverat.

842 38. Nam de *Juliano* quid loquar ? qui cum responsis haruspicum male credulus esset, ademit sibi subsidia revertendi (64). Ergo in communi casu non est communis offensa ; neminem etenim promissa nostra luserunt.

39. Respondi lacescentibus tanquam non lacesitus ; refellendæ etenim Relationis, non exponendæ superstitionis mihi studium fuit. Te tamen, imperator, ipsa eorum relatio faciat cautiorem. Nam cum de superioribus principibus texuisset, quia prior eorum numerus cæremonias patrum coluit, recentior non removit ; addidisset etiam : si exemplum

(59) Gratianus dubio procul hic designatur, de cuius morte adi Exposit. Psal. lxi et quæ nos ibidem annotabamus...

(60) Pompeium, amissa Pharsalica pugna, ad regem Ægypti per fugientem, cum e navi sua in Ægyptiam ingressus esset, Achilles regius eunuchus nefario trucidavit, ut Plutarchus in illius Vita, Suetonius in Vita Jul. Cæsaris, atque alii commemorant. Canopeum autem spadonem vocat a Canopo Ægypti urbe, quæ ab Alexandria 120 stadiis dissita erat.

(61) De Cyro Persarum rege, qui devictum Cræsum perhumaniter planeque regie tractaverat, a Thomyri capto et obtruncato scripsit Herodotus libro 1 *Hist.*, Justinus lib. etiam 1, atque alii.

(62) *Satiari jussus* deest in mss. fere omnibus at contra in cunctis edit. invenitur.

(63) Ita omnes mss. paucis exemplis, in quibus pro *restingueret* habetur *restringeret* : omnes vero edit. « vel cruore suo restingueret. »

(64) Hanc Juliani Apostatæ bellum adversus Persas adorientis imprudentiam, qua combustis navibus sibi ac Romano exercitui redeundi spem

A religio veterum non facit, faciat dissimulatio proximorum ; evidenter docuit quid et fidei tuæ debeas, ut gentilitii ritus non sequaris exemplum : et pietati, ut fratris statuta non violes. Si enim pro suis duntaxat partibus eorum dissimulationem principum prædicarunt, qui cum essent Christiani, decreta tamen gentilium minime removerunt : quanto magis amoris debes deferre fraterno, ut qui dissimulare deberes, etiamsi quid forsitan non probares, ne fraternis derogares statutis, et nunc teneas quod et fidei tuæ, et germanitatis necessitudini judicas convenire.

EPISTOLA XIX (65)

Ambrosius a Vigilio ad episcopatum recens allecto, ut sibi formam institutionis traderet, obsecratus, admonet ne fideles cum infidelibus patiatur inire conjugia : deterreat populum a fraudibus atque sceleribus ; ad hospitalitatem vero illum hortetur : sed potissimum ut memorata Christianorum cum gentilibus matrimonia efficacius prohibeat, historiam Samsonis universam decurrit atque edisserit.

AMBROSIIUS VIGILIO (66).

1. Poposcisti a me institutionis tuæ insignia, quoniam novus accitus es ad sacerdotium. Et quoniam te ipsum ædificasti, ut oportuit, qui dignus habitus es tanto munere ; quomodo et alios ædifices, significandum videtur.

2. Primum omnium cognosce Ecclesiam Domini tibi commissam ; ideoque vitandum semper, ne quid obrepat offensionis, et fiat velut commune corpus ejus gentilium admistione. Unde Scriptura tibi dicit : Ne accipias uxorem de filiabus Chanaanorum, sed vade in Mesopotamiam, in domum Bathuel, id est, domum sapientiæ ; et ejus tibi acquire copulam (67) (*Gen. xxviii, 1, 2*). Mesopotamia autem regio est in partibus Orientis, quæ duobus maximis per ea locorum Euphrate 843 et Tigri fluminibus circumvenitur (68), quibus origo est in Armeniæ locis. Influunt autem diverso meatu in mare Rubrum (69) ; et ideo Mesopotamiæ nomine signatur figura Ecclesiæ, quæ maximis

intercepit, descriptam habes apud. Sozomenum lib. vi, cap. 1, Theodor. lib. iii, cap. 25, et alios.

(65) Scripta anno 385.

(66) Rom. edit., « Vigilio fratri ; » et infra, « insinuandum videtur. » Vigilius ad quem data est hæc epistola, non alium esse a Vigilio Tridenti episcopo jam in Admonit. ad lib. *de Tobia* indicavimus, nec a nobis hac in re quisquam dissenserit. Ejus porro mortem Rom. Martyrol. vii Kal. Julias annuntians, eum a paganis cum idololatriæ reliquiis excindere conaretur, lapidibus obrutum tradit, in quo illi concinnunt collectio Usuardi, et Acta in Mabillonii Præfat. in. x suum sæculum memorata. Unde in promptu est, cur a permittendis fidelium atque ethnicorum inter se connubiis Vigilius tantopere dehortatus fuerit Ambrosius.

(67) Rom. edit. sola, « et de filiabus Laban tibi, » etc.

(68) Mesopotamia ergo propterea dicitur hic terræ tractus, quod sit *ἡ μέσος ποταμῶν*.

(69) Rom. edit., « in mare Persicum ; » sed præstat in geographiam errorem pati, quam ab omnibus mss. atque edit. deficere.

fluentorum prudentiæ irrignis atque justitiæ fecundat mentes fidelium, quibus sacri baptismatis, ejus typus præcessit in Rubro mari infundit gratiam, culpamque abluit. Doce ergo plebem, ut non ex alienigenis, sed ex domibus Christianis conjugii quærat copula.

3. Nemo fraudet mercenarium mercede debita (*Levit. xix, 13*); quia et nos mercenarii sumus Dei nostri, et ab eo mercedem laboris nostri exspectamus. Et tu quidem, o quicumque es negotiator, mercenario tuo mercedem pecuniariam negas, id est, vilem, caducam: tibi autem negabitur merces promissorum cælestium: « Non fraudabis ergo, ut Lex dicit, mercenarium mercede sua (*Dent. xxiv, 14*). »

4. Non dabis pecuniam tuam ad usuram; quoniam scriptum est quod is qui pecuniam suam non dedit ad usuram, habitabit in tabernaculo Dei (*Psal. xiv, 51*); nam ille supplantatur (71), qui usurarum captat emolumenta. Itaque vir Christianus si habet, det pecuniam quasi non recepturus: aut certe sortem, quam dedit, recepturus. Habet in ea non mediocrem gratiæ usuram. Alioquin decipere istud est, non subvenire. Quid enim durius (72), quam ut des pecuniam tuam non habenti et ipse duplum exigas? Qui simplum non habuit unde solveret, quemadmodum duplum solvet?

5. Exemplo nobis sit Tobias, qui nunquam requisivit pecuniam, quam dederat, nisi extremo vitæ suæ tempore (*Tob. iv, 21*): magis ne fraudaret hæredem (73), quam ut depositam pecuniam cogeret ac recuperaret. Populi sæpe conciderunt fœnore (74), et ea publici exitii causa exstitit. Unde nobis sacerdotibus id præcipue curæ sit, ut ea vitia reseceamus, quæ in plurimos videntur serpere.

6. Hospitem doce voluntarium magis quam ex

(70) Eadem præcipiebat vir sanctus Constantio epist. 2, num. 12. Imo etiam Christianis omnibus lib. *de Tobia*, cap. 24, num. 92.

(71) Ita mss. duobus tantummodo exceptis, ubi prima manu positum fuerat, *supplantator*, quod legitur in omnibus edit. Sed verisimilius est *supplantatur* activo sensu hic usurpari. Cæterum quod pecuniam dare jubet sine spe recipiendi, id quam simillimum est iis, quæ lib. *de Tobia* cap. 2, n. 8, cap. 14, n. 49, et cap. 16, n. 54, præcipiuntur.

(72) Eodem sensu lib. *de Tobia* cap. 4, num. 13: « Quid vobis iniquius, » etc. Item cap. 3, num. 11: « Minus datis et plus exigitis, » etc. Denique cap. 14, num. 48: « Durum est repetere, » etc.

(73) Citato lib. *de Tobia*, cap. 2, num. 6: « Non tam cupiens commendatum reponere, » etc.

(74) Long. cod., « Populi sibi condiderunt fœnora: » alii atque edit. ut in textu, nisi quod pro *sæpe conciderunt*, pauci mss. habent *se conciderunt*. Non alii porro populi hic indicantur, quam Chuni illi, de quibus lib. *de Tobia* cap. 11, num. 30, dixit Ambrosius « plures suis quam hostilibus jactibus interire. »

(75) Non alio plane sensu idem Ambrosius, lib. 1 *de Abraham* cap. 5, num. 35: « Non opes a te hospes requirit, » etc.

(76) Nihil magis omnibus notum, quam feminas apud ethnicos caput crocei coloris velamine, dum

necessitate esso oportere, non in hospitio deferendo inhospitalem affectum animi sui prodat, et in ipsa hospitis susceptione per injuriam violetur gratia: sed magis excolatur offleiorum usu, et aliquo humanitatis ministerio. Non enim a te munera exiguntur ditia, sed 844 officia voluntaria (75), plena pacis, et convenientis concordæ; meliora sunt enim olere cum amicitia et gratia, quam si exquisitis dapibus adornetur convivium, si desit affectus gratiæ (*Prov. xv, 17*). Legimus peremptos gravi populos excidio propter violata jura hospiti (*Judic. xx, 44*). Propter libidinem quoque commissa bella atrocita (*Gen. xxxiv, 25*).

7. Sed prope nihil gravius quam copulari alienigenæ, ubi et libidinis et discordiæ incentiva, et sacrilegii flagitia conflantur. Nam cum ipsum conjugium velamine sacerdotali (76), et benedictione sanctificari oporteat; quomodo potest conjugium dici, ubi non est fidei concordia? Cum oratio communis esse debeat, quomodo inter dispares devotione potest esse (conjugii communis charitas? Sæpe plerique capti amore feminarum fidem suam prodiderunt; ut patrum populus in Beelphegor. Unde Phinees, arrepto gladio, interfecit Hebræum et Madianiten feminam (*Num. xxv, 8*), et mitigavit indignationem divinam, ne totus populus exstingueretur. *I*

8. Quid de pluribus exemplis loquar? Ex multis unum proferam, et ejus commemoratione liqueat, quam perniciosum sit alienigenæ mulieris adscivisse copulam. Quis fortior, et ab incunabulis suis et munitior Dei spiritu, quam Nazaræus Samson? Et ipse proditus est, et ipse per mulierem non potuit suam tenere gratiam (*Judic. xvi, 18, seq.*). Cujus generationis et vitæ totius seriem historico digestam stylo enarrabimus secundum sacri libri conti-

ad maritum ducebantur, obnubere consuevisse. Hoc etiam apud Christianos a primis temporibus usu receptum esse discimus a scriptoribus ecclesiasticis: sed ejus rei originem Tertullianus, *de Veland. Virg.* cap. 14, atque Ambrosius, lib. 1 *de Abraham* cap. 9, referunt ad Rebecæ imitationem, quæ conspecto marito, ad quem contendebat, extemplo velavit sese, quemadmodum Scripturæ divinæ memorant. Ille autem velatione significantum docet Ambrosius nuptiis præire debere verecundiam. Isidorus autem lib. 11 *de Ecclesiast. Offic.*, cap. 19, subjectionem uxoris erga maritum signatam tradit. Porro quod Ambrosius utitur his verbis *velamine sacerdotali*, videtur indicare illud velamen a sacerdote ipso imponi solitum, quod non facile apud alium auctorem invenias. Quod vero ad benedictionem, non modo illius usum in prima Ecclesia viguisse ostendunt Innocentius I epist. ad Vietrie., synodus iv Carthag. can. 13, Isidorus lib. 11 *de Eccles. Offic.*, c. 19, et alii; sed etiam anto hos Tertullianus lib. 11 *ad uxorem* c. 9, Syricius epist. 11 *ad Himerium*, cap. 4, ubi sic loquitur: « Illa benedictione, quam nupturæ sacerdos imponit, apud fideles ejusdem sacrilegii instar est, si ulla transgressione violetur. » Tertullianus autem benedictioni oblationem jungit; nec sane mirum, cum apud plerosque infideles conjugium sine sacrificio non celebraretur.

mentiam, quæ in hunc est modum, non verborum serie, sed sensu.

9. Multos per annos Hebræorum populum subditum Palæstini ac subjectum habebant; quoniam fidei prerogativam amiserat, qua victoriam patres adepti fuere. Non penitus tamen intercederat insigne electionis apud auctorem suum, et funiculus hereditatis: sed quia rerum secundarum insolentia saepe extollebantur, dabat eos plerumque in potestatem hostium, ut more ingenti humani remedium malorum de cælo sibi quærerent. Tunc enim Deo subditi sumus, cum adversis aliquibus urgemur: secundæ res mentem extollunt. Quod cum alias usu probatum sit, tum maxime in ea rerum conversione, qua rursus ad Hebræos a Palæstinis versa vice res mutatae.

10. Namque cum diuturna injuria longæ subjectionis ita essent depressa Hebræorum pectora, ut nullus virili ingenio ad libertatem animos tollere auderet, ortus est illis Samson divino oraculo prædestinatus, magnus vir, nec in pluribus numerandus, sed in paucis præstantissimus, et quod sine ulla controversia sit, viribus corporis, omnium facile primus. Eoque ingenti admiratione nobis spectandus a principio, non illa quæ temperantiæ et sobrietatis jam inde a pueritia vini abstemius (77) præclara insignia dedit, nec illa quæ intenso capite Nazareus sacra diu servavit custodia: sed ab adolescentia, quæ in aliis ætas mollior, in hoc egregia, atque supra humanum modum perfectæ virtutis stupenda facinora effecit: quibus divini oraculi mox aperuit fidem, quod non perfunctorie tanta cum anteisset gratia, ut descenderet angelus, per quem ortus ejus præter spem parentibus annuntiaretur, futurum regimen (78) et præsidium suis: nam gravibus jamdiu Palæstinorum imperiis afflictabantur.

11. Pater illi erat de tribu Dan timens Deum (*Judic. xiii, 2 seq.*), haud ignobili genitus loco, præstans cæteris: mater utero sterilis, sed animi virtutibus haud infecunda; quæ propriæ hospitio mentis recipere meruit visionem angeli, mandatum tenuit, oraculum implevit. Nec tamen passa sine viro scire vel divinitatis secretum, insinuavit marito visum sibi hominem Dei, præclara specie, futuræ sobolis ferentem oracula: qua pollicitatione sese fidentem cum conjuge fidem promissorum coelestium participare. Quod ubi comperit, pie Deum precatus oravit: ut sibi quoque visionis ejus gratia

(77) Edit. et mss. nonnulli, « a pueritia abstemius. »

(78) Edit. omnes, « futuri regimen, » mss. e contrario, « futurum regimen; » si tamen unum alterumve excipias, ubi habetur, « futurus regimen, » sed incongrue. Porro quod « Palæstinos » appellat, quos LXX et Vulg. versio dicunt « Philistim, » in eo sequitur non Josephum modo, verum etiam textum Hebraicum, cui versio quoque Syriaca et Arabica consentiunt.

(79) Non alijs his verbis designatur quam Jose-

tribueretur, dicens: « Ad me, Domine, angelus veniat tuus. »

12. Unde ego arbitror, non zelo mulieris, quæ esset spectabilis pulchritudinis, aliquid cum suspectum habuisse, ut quidam existimavit (79): sed magis divinæ zelo gratiæ provocatum, conspectus sacri voluisse participari munere. Neque enim vitis animi prave affectus, tantam apud Dominum invenisset gratiam, ut angelus in ejus domum revertetur: qui monitis iis quæ usus oraculi postulavisset, subito flammæ vehementis elevatus specie, sese recepit. Id formidolosum viro, mulier salubrius interpretata, in gaudium vertit, atque ademit sollicitudinem; eo quod prosperorum indicium, non adversantium sit visere Deum.

13. Talibus e cælo commendatus insignibus ubi primum adolevit, conjugio mentem intendit, sive quod vagam ac familiarem adolescentulis abhorret animo lubricæ libidinis consuetudinem: sive quia jam causa quærebatur, quemadmodum a cervicibus plebis suæ averteret Palæstinorum potentiam, duraque imperia. Pergens itaque (*Judic. xiv, 1 et seq.*) in Thamnatam (urbi hoc nomen est in illis positæ locis, quæ tunc temporis Palæstinorum in eo-
lis frequentabatur), virginem aspexit, grata specie, et vultu decoro, et parentes proprios, quorum comitatu fultus gradiebatur, oravit ut eam in conjugium sibi poscerent. Verum illi ignorantes quod eo intentio vergeret, ut Palæstinis aut negantibus infestior foret, aut acquiescentibus, affectus inferendæ in subditos injuriæ demeretur; cum ex conjunctione æqualitas par, et gratia consortii jure accresceret, aut si quid offensum esset, longius ultionis studia procederent, quasi alienigenam declinandam arbitrabantur. Sed ubi flectere animum pignoris legitimorum objectu frustra experti, in arbitrium ejus volentes concessere.

14. Recepta itaque petitione, Samson cum sibi promissam reviseret, divertit, et paulisper de aggere deflexit; continuoque occurrit ei leo ferus de silva, agresti libertate sævior. Comes nullus, telum in manibus haudquaquam suppeditabat: cedere pudor, et conscia virtus fiducia dare. Ruentem in se brachiis amplexus necat, et lacertorum nodo examinatum, præter aggerem supra silvestria germina projecit ac dereliquit. Locus erat lætus pabuli herboso gramine, vinetis consitus. Itaque apud dilectissimam sibi sponsam exuvias feræ credidit sine momento futuras; cum talium rerum tempora non

plus; is enim lib. v *Antiq.* cap. 10, ubi eximiam matris futuræ Sansonis formam prædicavit, non multo post subjungit: ἦν δὲ καὶ μνησθῆς ὑπ' ἑρώτος ἐπὶ τῇ γυναικὶ διὰ τοῦτο ζηλότυπος ἀκρατῶς. Ac demum post factam primæ angeli apparitionis mentionem addidit: ἡ δὲ τῶνδρι παραγενομένη τὰ παρὰ τοῦ ἀγγέλου ἐκδιηγέσατο, ἐκάλυψε μύθους τοῦ τε τοῦ κάλλος, τὸ μέγεθος, ὥς ἐκείνου, ἐκ τῶν ἐπαίνων, εἰς ἐκπλήξιν κατὰ ζηλοτυπίαν, περιστῆναι, καὶ ὑπόνοιαν τὴν ἐκ τοιούτου πάθους κινουμένην.

terribilibus spoliis, sed mitibus gaudiis, et festa fronde fiant venustiora. Denique post eadem regrediens via, favum in utero leonis offendit, atque abstulit, donum parentibus ne puellæ (80) futurum; talia enim sponsam munera decet, ac degustato melle, favum prædictis edendum dedit, causam repressit.

15. Sed forte quadam die nuptialis festi celebrabatur convivium, læta in epulis juvenus mutuis se ad ludum invitabat sermonibus (81) cum aliis alium saliore dicacitate perstringeret, sicut se hujusmodi usus habet, certamen lætitiæ accendebatur. Ubi tum quæstionem hujusmodi proposuit Samson juvenibus coepulanti. « De manducante exivit esca, et de forti processit (Julie. xix, 14), » absolventibus pollicens præmium, quasi mercedem sapientiæ, triginta sindones, et totidem stolas, secundum numerum virorum comessantium, aut mulctam ignorantibus.

16. Qui cum enodare implexa, et distinguere ambigua nequirent, mulierem ejus partim minis exagitando, partim fatigando precibus, eo impulere, ut a viro posceret questionis ejus absolutionem, insigae futurum conjugalis gratiæ in mercedem amoris. Atque ea seu animi territa, seu muliebri ingenio inflexa, veluti pio quæstu maritalis odii dolorem prætexere hoc cepit, quod secretum viri consors totius vitæ et conscia (82) non comperisset, similisque cæteris habita foret, cui arcum viri proprii 847 non crederetur: « Odistime, inquit, et non amasti, quam celasti usque adhuc (Ibid. 16). »

17. Hisque et cæteris talibus invictus ad cætera animus (83), mulieribus emollitus blanditiis; aperuit dilectæ propositam quæstionem, et illa civibus. A quibus vix tandem septimo die, qui præscriptus absolutionis parabolæ fuerat, ante occasum solis compta soluta sunt, atque in hunc modum relata: « Quil fortius leone? Quid duleius melle (Ibid. 18)? » Et ille respondit: nec muliere aliquid perfidiosius (84): « Nam si non domuissetis vitulam meam, nunquam intelligeretis parabolam meam (Ibid.) » et statim descendit in Ascalonem et triginta viros peremit, quorum exuvias auferens, eos qui propositam quæstionem solverant, promisso munere donavit.

18. Abstinit autem conjugio puellæ, ejus perfidiam deprehenderat, atque in patriam domum sese recepit. Turbataque animi juvenula, quæ indignationem læssi, ferociam fortissimi fraudi sibi futuram justa formidine perhorresceret, in alterius viri con-

cessit nuptias; quem tamen paraymphum sibi Samson quasi fidum sodalem, cum duceret eam uxorem, asciverat. Nec si tamen, prætentio læet conjugio, offensionis periculum invertit. Namque (Julie. xv, 1 seq.) ubi res proclita, volentique ad conjugem redire interclusa copia, quod pater eam uln vero nupsisse diceret sororem sane ejus si vellet, ducere liceret; stimulo injuriæ exulceratus, publicam excogitavit ultionem capessere domesticæ contumeliæ indignatione; correptisque trecentis vulpidis, adulta ætate, cum jam maturi essent in agris frumenta, binas sibi invicem eandem ad caudam ligavit, utque in medium earum ardentem inseruit facem, nodoque astrinxit inextolubili, et ultor injuriæ super manipulos messis dimisit fragmentariæ, quam secuerant incolæ Palaëstinorum. At ille igni exterritæ, quæcunque præcipientes convolvebantur, spargebant incendium, et exurebant spicas eorum. Quo dispendio commoti, quod omnes sibi locorum fructus interierant, factum principibus suis intimaverunt. Et illi miserunt viros in Thamnalam, qui mulierem quæ variato fidem conjugio mulaverat, ne totam ejus domum parentesque igni involvere; quod ea causa suæ vastitatis et injuriæ foret: nec oportuisse hedi virum pronuntiantes, qui posset malo publico se ulcisci.

19. Nec tamen Samson populis Palaëstinorum delicti gratiam fecit, atque eo vindictæ line contentus fuit: sed conceidit eos strage maxima, plurimique eorum ferro interiere. Ipse autem concessit in Etam, ad torrentem in deserto. Petra illic erat munitio tribus Juda. Palaëstini vero, ut qui eum non auderent lacessere, nec munitionis prærupta ardua-que superare, tribum Juda denuntiato adorsi urgere prælio, cum justa referri cernerent (85), quod subditos 848 sibi et tributarios perditum iri nequaquam verum et æquum (86) atque ex usu videretur publico, pro alieno præsertim facinore: consulentes in medium, tradi sibi designatorem tanti flagitii postulaverunt, atque ita illis quod ab eo commissum, futurum sine noxa esset.

20. Quæ præscripta sibi conditione, viri de tribu Juda tria millia ex suis congregantes ascenderunt ad eum, et præfato quod essent subditi Palaëstinorum, quibus sibi necessitas obediendi non ex arbitrio, sed ex periculi formidine maneret facti sui invidiam retorquebant in eos qui jus cogendi habebant. Tum ille: Et quæ, inquit, justitiæ forma est, genus Abrahamidarum, ut circumscripte primo conjugis, deinde abductæ perniciose mihi vindicta

(80) Mss. aliquot, « donum parentibus puellæ.

(81) Josephus loco citato, τοῦ πατρὸς προσχέουστος, καὶ παιδὶς ὁίστος, οὗ καὶ παρὰ τοῖς τοιοῦτοις καίτοις. Hinc animadvertite quam vetus fuerit miscendæ gentilibus epulis verborum lasciviæ consuetudo, et unde thalassionis fœcundiorumque carminum licentia ortum duxerit.

(82) Omnes edit. et pauci mss., « et consoria; » cæteri, qui et melioris notæ, « et conscia. »

(83) Omnes edit., « His atque talibus invictus

certe animus: » at omnes mss. ut nos in textu, nisi quod nonnulli non ponunt « ad » ante « cætera. »

(84) Josephus, οὐδὲ γυναικὶ εἰμι τι ὀδυνώτερον: quæ verba cum desint in sacris codicibus, ab eodem historico transtulit sanctus doctor.

(85) Cum juxta referri cernerent, « desideratur in cunctis edit. sed e cunctis mss. restituitur.

(86) Edit. et quidam mss., « justum et æquum. » Infra vero mss. nonnulli, « palratorem tanti flagitii. »

sit, et sine periculo domesticam injuriam non li-
nerit ulcisci? Tantumne inclinatis animos ad turpe
vernularum obsequium; ut executores vos alienæ
prebeatis insolentiae, atque in vosmet ipsos ver-
tis manus? Si pereundum est, quia dolorem habui
liberum, juvat perire manibus Palæstinorum. Ten-
tata domus, sollicitata uxor: si non lenit mihi vi-
vere sine eorum fraude, saltem liceat mori sine
eorum scelero. Retuli ego acceptam injuriam, non
intuli? Vos æstimate an digna vicissitudo fuerit.
Illi de damno fructuum querantur, ego de conjugis
amissione; conferte manipulos messis, et sociam
thori. Dolorem meum ipsi probarunt, ejus injurias
vindicated. Videte quo vos ministerio dignospu-
tant. A vobis cum in mortem affici volunt, quem
ipsi ultione dignum deis, qui leserant, judicave-
runt, et qui vindictæ præbuere ministerium. Sed
si adeo subdita superbis, colla geritis, tradite me
hostium manibus; vos nolite occidere. Non mortem
abnuo, sed vestrum fugio contagium (87). Verum
si formidine ceditis insolentibus, alligate vinculis
manus: inermes licet, invenient sibi arma nodis
solutæ. Certe conditioni impositæ satis futurum
arbitrati sunt, si viventem in potestatem daretis.

21. Quibus illi auditis, quamvis tria millia viro-
rum ascenderant, sacramentum dederunt quod a se
vitæ ejus vis nulla irrogaretur; tantummodo patiens
vinculorum esset, ut deditionem ejus patrarent,
quo vacui fierent ejus, ejus arguebantur, facino-
ris (*Judic. xx, 13, seq.*).

22. Accepta itaque fide, spelæo egressus, descriuit
petræ munilionem: ac duobus innexus funibus,
ubi appropinquare accitos ad suscipiendum Palæ-
stinorum validos videt, infremuit spiritu, et uni-
versa diripit vincula: atque arripens maxillam
asini jacentem, percussit mille viros, fugavit alios
grandi virtutis spectaculo: cum inermi et uni cede-
rent armatorum agmina. Et qui cominus ausi fue-
rant congregari, facili negotio, nullo labore ob-
truncati; aliis fuga exitium dempsit. Unde hodie-
que Agon (88) loco 849 nomen est, quod ibi
Samson gloriosum certamen virtute egregia con-
summaverit (89).

(87) « Vestrum fugio contagium, » hoc loco ita
interpretandum, caveo ne vos ex morte mea con-
tagium peccati contrahatis.

(88) Rom. edit., « Siagon loco nomen est... vir-
tute egregia asini maxilla consummaverit. » Verum
tametsi et in sacris paginis et apud Josephum locus
ille « Maxilla et elevatio maxillæ » vocitetur, tamen
cum in omnibus mss. et antiq. edit. scribatur *Agon*,
et nuncupationis causa reddatur certamen ibidem
consummatum, mentione asininæ maxillæ præter-
missa non dubitamus quin nostra lectio sit etiam An-
brosiana. Verisimile ergo est in illis Josephi verbis,
ὁ Σαγῶν καλεῖται αὐτὸν τὴν Σαμψῶνος ἀνδραγαθίαν ἐπ' αὐτῷ
γενομένην, Ambrosium legisse ὁ Ἀγὼν καλεῖται, etc.
Porro quod subjicitur de Samsonis animo in vic-
toria sua elato, nec non divini beneficii immemore,
id ex eodem historico petium fuit.

(89) Rom. edit., « virtute egregia, asini maxilla
consummaverit, »

A 23. Sed utinam quam fortis in hostem, tam
moderatus in victoria fuisset. Verum quod facile
usui venit, insolens rerum secundarum animus
qui debuit eventum pugnae divino favori et præsidio
deferre, sibi arrogavit, dicens: « In maxilla asinæ
delevi mille viros (*Ibid. 16*). » Nec aram statui
Deo nec hostiam immolavit; sed negligens sacri-
ficii, assumptor gloriæ. ut triumphum suum per-
petuo consecraret nomine, vocavit locum Maxillæ
interfectionem.

24. Et mox siti graviter cœpit inardescere et po-
tus deerat, nec jam ferre ac tolerare poterat. Unde
intelligens quod nihil tam facile esset, humanæ
opis (90). quod sine divino adjumento non difficile
foret, exclamavit atque obsecravit, ne sibi Deus
B omnipotens in offensam verteret, quod impruden-
ter incauto sermone sibi aliquid assignavisset.
Quin etiam illam victoriam Deo deputabat dicens:
« Tu dedisti in manu servi tui salutem magnam
hanc, et nunc subvenit quia ecce morior siti, et in
potestatem eorum de quibus tantum donasti trium-
phum, sitis necessitate adjudicor (*Ibid. 18*). » Quo-
modo Dei misericordia, cum projecisset ille maxil-
lam, aperuit scissuram ejus, et fons erupit ex ea,
et bibit Samson, et resumpsit spiritum, et vocavit
locum invocationem fontis (91), eo quod victoriæ
jactantiam invocationis precibus emendasset: ita
diversa judicia mature edita, quod et arrogantia ei-
to offensam incurreret, et humilitas sine ulla offen-
sio ne sese reconciliaret.

C 25. Verum ubi decursa serie bellum Palæstinorum
composuit, et suorum declinans ignaviam, et hosti-
lem despiciens manum, Gazam sese contulit: ea
civitas erat in locis Palestinorum, et habitabat illic
in diversorio. Quod cognitum Gazei (*Judic. xvi, 1*
et seq.) haudquaquam dissimulatione præterierunt
sed festinantes circumdederunt diversorium ejus, et
obsederunt universos aditus domus, ne fugam in
nocte componeret. Itaque Samson cognito quid pa-
reretur, compositas insidias noctis medio præver-
tens, columnas domus manibus amplexus (92),
materiam totam et culminis molem cervice valida
sustentans, in verticem montis altissimi transpor-

(90) Ita vet. edit. ac mss. omnes, uno excepto,
ubi habetur, « humano operi, » minime male; at
Rom. edit. emendavit, « humanæ opi. » Verumta-
men « humanæ opis » recte servari potest, modo
sic construat, nihil humanæ opis, id est, huma-
narum virum, « tam facile esset, quod, etc. »

(91) Rom. edit. sola, « invocationis fontem. »
Hunc porro non ex ipsa maxilla, sed e vicina pe-
tra scaturivisse narrat Josephus.

(92) Eadem edit. Rom., « prævertens, fores por-
tæ urbis et utrosque postes manibus amplexus, ma-
teriem totam et seram cervice, » etc.; vet. edit. cum
mss. omnibus, ut in contextu, nisi quod pro *mater-*
riem unus mss. exhibet *maceriem*. Non satis recte,
nam per « materiem totam » redduntur illa Josephi
verba, ὅση τε ἀλλή περὶ αὐτῆς ἦν ξύλωσις. Cæterum ut
vectes portæ omittit Ambrosius, ita etiam « culmi-
nis molem » solus memorat.

lavit, qui imminerebat urbi Chebron, quæ populis A Hebræis incolebatur.

26. Sed cum libero et vago motu transgredere-
tur non solum regionis paternæ terminos, sed etiam
morum limites, et majorum observatione præscri-
ptos, eam sibi futuræ mox cladis postem invenit.
Numque parum fida expertus alienigenæ uxoris pri-
ma connubia, qui debuisset cavere vel postea, rur-
sus Dalilæ mulieris fornicariæ copulam non decli-
navit; et cum eam diligeret impense, tentandi se
causam dolis hostilibus præstitit. Ascendentes enim
Palæstini 850 ad eam, polliciti sunt pecuniam vi-
ritim daturus millo et centum denarios, si prode-
ret eis in quo ille fiduciam virtutis suæ constitutam
haberet: quo cognito, circumveniri et capi posset.

27. At illa quæ somel se pecuniæ prostituerat, B
(*Judic. xvi, 6 seq.*), astuto satis (93) et callido inter-
pocula et illecebras amoris quasi admirans forti-
tudinis ejus eminentiam, quærere hoc cœpit, quo
tandem genere tantum præstaret reliquorum virtu-
tibus; simul et quasi pavida atque sollicita orare,
ut dilectæ suæ committeret, qui nexus astrictum
alienæ potestati substerneret. Ille autem adhuc so-
brius et fortis animi adversus delinimenta mere-
tricia dolum dolo retulit, dicens quia si vitibus vi-
rentibus adhuc et non aridis alligaretur, infirmitate
corporis adæquaret aliorum similitudinem. Quo
Palæstini per Dalilam sibi comperto, cum vitea so-
poranti circumdedissent vincula, quasi de improvise
excitum, haud degenerem offendere notæ et solitæ
fortitudinis; cum solutis nexibus, virtus libera
multis licet, resisteret ac repugnaret.

28. Sed ubi parum processit, rursus Dalila quasi
derisa et conquerens (94) repetere artes suas, et fi-
dem amoris poscere non prætermittebat. Cui Sam-
son validus adhuc consilii, dolum ridens, significa-
vit ligatum se septem funibus, qui adhuc sine usu
forent, venturum in potestatem hostium: sed et
hoc frustra fuit. Tertio quoque tanquam de myste-
rio deprompsit, et jam lapsuro propior (95), si dis-
soluti essent crines septem capitis sui, et quasi in
cubitus intexti, discederet ab eo virtus sua. Et hoc
quoque ludit insidiarum fabricatores.

29. At postremum cum illud sibi toties proeas
mulier deploravisset, indignam se habitam dolens,
cui committeretur arcanum dilecti; et id quod pro
remedio quæreret, ad prodicionem suspectari videret, D
lacrymis fidem coegit: simul quia debebatur

(93) Vet. epit., « inter epulas et illecebras; Rom.
cum mss. multo pluribus, « inter pocula et illece-
bras; » quinque ms., « interpolat. et illecebras; »
quos quidem non repugnantes hic sequeremur,
nisi cum Josepho magis alii congruerent.

(94) Rom. edit., « quasi derisam conquerens. »

(95) Belv. cod., « lapsui propior. » Quod autem
infra ponitur « in cubitum, » videtur idem hoc esse
ac *hico* sive *licium*, ut in Scriptura legitur; at-
temen erat etiam vinculi genus, quod vocabatur
ἀγκυρόδετος, quos respicere potuit Ambrosius.

(96) Omnes edit., « quam improvide se mulieri

invictæ ad id tempus fortitudinis viro, ut ærum-
nam ineideret, saucius animi secretum aperit: præ-
tendere in se virtutem Dei, et esse Domino sancti-
ficatum, secundum ejus præceptum comam pasce-
re, quæ sint tonderetur, desineret Nazareus esso, et
propriæ virtutis usum amitteret. Palæstini per mu-
lierem comperta infirmitate viri, sceleris mercedem
afferunt, ut pretio obnoxia, dolum patraret.

30. At illa meretriciis delinimentis fessum amo-
ris in soporem compulit, et tonsore adhibito, sep-
tem crines capitis ejus admota novacula abscidit,
continuoque interdicti prævaricatione vires minu-
tæ. Denique ex somno expergitus: « Faciam, in-
quit, sicut soleo: et excutiam mo super adversa-
rios (*Ibid. 20*); sed nec animi sui alacritatem, nec
virtutem agnovit: nec vigor erat, 851 nec gratia
manebat. Itaque reputans secum quod improvide
se mulieribus credidisset, et calvi ratus tontaro ul-
terius aliquid damnatum infirmitatis cæcitati oculos
(96), vinculis manus præbuit, et compedibus in-
nexus carcerem intravit multis sibi incognitum
tempestatibus.

31. Et jam processu temporis (*Judic. xvi, 22*
seq.) crescere ei coma cœperat; itaque cum esset
celebre convivium, Palæstinorum conventui produ-
citur de carcere Samson, ac statuitur in populi
conspectu. Erant tria millia ferme hominum virilis
ac muliebris sexus, et gravibus eum insultabant
conviciis, circumagebant ludibriis, quod durius et
ultra ipsam captivitatis speciem viro ingenuitatis vir-
tutis conscio tolerabatur. Nam vivere et mori na-
turæ functio, ludibrio esse probro ducitur. Cupiens
igitur tantam contumeliam, vel ultione solari, vel
morte in reliquum prævertere, simulato quod pro-
pter infirmitatem corporis et nodos compedum sus-
tentare sese nequiret: poposcit a puero, qui diri-
gebat vias ejus, ut admoveret eum ad columnas
proximas, quibus domus omnis suffulciebatur. Et
admotus, utraque manu fulcra totius comprehendit
ædificii, atque intentis ad festa sacrificii Palæstinis,
quod Dagoni deo suo deferebant, per quem sibi ad-
versarium suum datum in potestatem arbitrabantur,
muliebris perfidiæ dolos beneficiis annumerantes
cœlestibus, exclamavit ad Dominum dicens: Do-
mine, adhuc semel memor pueri tui esto, ut pro
duobus oculis meis vindictam tribuas de nationibus:
ne dent gloriam suis diis, quod ipsis juvantibus,
me in potestatem acceperint: nec vilam meam plu-

adversariorum credidisset, et calvatus tentare ul-
terius aliquid damnatus infirmitatis nequiret, cæci-
tati oculos: « Eras. et Gill., « cæcatus oculos, vin-
culis » etc.: mss. vero lectionem nostram exhibent
magno consensu, nisi quod voces « calvi ratus »
plerique compingunt in *calviratus*, quæ dictio nulla
est apud Latinos. Ut autem ultimam hanc partem
facile assequaris, eam hoc modo interpretare:
« calvi ratus, » id est, decipi se ratus: « tentare
alterius aliquid, » hoc est, si tentaret, etc.; denique
« damnatum infirmitatis, » idem est atque, cum
damnatus esset, etc.

ris facio. « Moriatur anima mea cum Palæstina (Ibid. 20), ut agnoscat sibi infirmitatem meam non minus quam virtutem exitalem fuisse.

32. Concussit itaque columnas magna vi, ac dissolvit et comminuit eas : quæ secunda ruina superioris culminis, et ipsum involvit, et universos, qui desuper aspectabant, præcipitavit. Ibi magna vis marium feminarumque promiscue exanimata, et triumphus quæsitus (97) perempto et supra omnes superiores victorias haudquaquam degenerare et decoloro exitu. Nam etsi inviolabilis ad id locorum et deinceps, atque incomparabilis in hac vita expertis belli fuerit viris, tamen in morte se ipsum vicit, et insuperabilem gessit animum, ut contemneret, et 852 quasi pro nihilo haberet vitæ finem omnibus formidolosum.

33. Virtutis igitur fuit quod victoriarum numero diem clausit, nec captivum exitum, sed triumphalem invenit. Circumscriptum autem fuisse a muliere, naturæ potius quam personæ ascribendum ; quia humana conditio, quam culpa inferior (98) ; premitur enim et cedit illecebris flagitiorum. Itaque cum Scriptura ei testificetur quod plures in morte, quam in lumine vitæ istius positus occiderit, videtur ad adversariorum magis exitum captus, quam quo ipse dejectior fieret, aut minor esset ; non est enim se expertus inferiorem, cujus sepultura præstantior, quam potentia fuit. Denique non telis, sed cadaveribus hostium pressus et humatus est, proprio tectus triumpho, clarum insigne relinquens posteris ; eo quod populum suum, quem captivum invenerat, viginti annis in libertate iudicio suo rexit, et sepultus in patrio solo libertatis hæredem dimisit.

34. Hoc ergo exemplo liquet alienigenarum con-

(97) Mss. duo, « et triumphus quietus » ; alii totidem, « et triumphus magnus. »

(98) Omnes edit., « conditio major, quam culpa inferior ; » nullo sensu vel absurde enuntiatio : optime igitur omnes mss. dictionem *major* excluderant, ut humana conditio dicatur culpæ obnoxia. Suffragantur correctioni nostræ etiam Josephi verba, in calce memorati jam sæpe loci ita loquentis ; *Καὶ τὸ μὲν ὑπὸ γυναικὸς ἀλῶναι δὲ τῇ φύσει τῶν ἀνθρώπων προσάπτειν ἥτοι ἀμαρτημάτων ὄση*, etc.

(99) Non hac tantum epistola conjugia christianorum cum alterius sectæ personis proscribuntur ab Ambrosio, verum etiam variis prioris voluminis locis, nimirum lib. II de *Abraham* cap. 9, num. 84, Exposit. in psal. cxviii, serm. 20, num. 48, et lib. VIII in Luc. num. 2. Magna vero controversia est inter veteres novosque scholasticos, utrum ea cultus, ut vocant, disparitate matrimonium non modo contrahendum impediri, sed etiam dirimi dissolvique contractum censeat doctor noster. Affirmantem defendunt opinionem Gratianus, P. Lombardus, atque alii ; a negante autem stat. Bellarminus, Estius, et cætera turba recentiorum. Hi porro potissimum ducuntur ea ratione, quod hæreticos quoque in eandem classem cum ethnicis ac Judæis cogat Ambrosius ; atque adeo impedimentum illud usu potius et tacito consensu quam ulla lege dirimens factum esse iidem contendunt. Fatemur quidem non tam perspicue locutum hac de re Ambrosium, ut nullus supersit dubii locus : attamen si testimonia ipsius jam indicata penitus introspecias, omnia ejus

A sortia refugienda (99) ; ne pro charitate conjugii proditionis insidiæ succedant. Vale, et nos dilige, quia nos te diligimus.

EPISTOLA XX (1).

Narrat sorori quæ Mediolani per dies aliquot propter basilicam, quam Arianus petebant, evenere ; quomodo a Valentiniani ministris ipse fuerit compellatus, populus autem reclamaverit : deinde quomodo missis decanis ad basilicam invadendam, raptus fuerit a populo Castulus Arianus, cujus occasione, licet sua ipsius cura liberari variæ secutæ sunt condemnationes ; post quæ iterum interpellatus imperatoris nomine sanctus præsul magna constantia respondet. Addit postridie occupata basilica nulitesse se ad catholicos transituros promississe, nec populum de fortitudine quidquam remisisse : tentationes Joh et maxime quas a muliere passus legitur, huic tempori accommodatas : interim liberatam basilicam, sed notarium sibi dura nuntiasse, quibus neutiquam motus fuerit : postremo prophetiæ Jonæ ad res præsentis adaptationem, populi ob liberatam basilicam et multam mercatoribus remissam gaudium, verba Valentiniani ad comites, et suum ad Calligoni minas responsum subdit.

1. (2) Quoniam in omnibus fere epistolis sollicitè quæris de Ecclesia, accipe quid agatur. Postridie quam accepi litteras tuas, quibus significaveras quod te exagitarent somnia tua, moles inquietudinum gravium cœpit moveri. Nec jam Portiana (3), hoc est, extramurana 853 basilica petebatur, sed basilica nova, hoc est, intramurana, quæ major est.

2. Convenerunt me primo principes virtutum viri (4), comites consistoriani, ut et basilicam traderem, et procurarem, ne quid populus turbarum moveret. Respondi quod ordinis, templum Dei a sacerdote tradi non posse.

3. Acclamatum est sequenti die in Ecclesia : etiam præfectus (5) eo venit ; cœpit suadere vel ut basilica

modi connubiorum genera ab eo sic prohiberi comperies, ut pro nullis habenda esse satis significet. Quod vero ad principum constitutiones, Theodosii legem habemus an. 388 datam, quæ Christianis ac Judæis inter se matrimonio coeuntibus adulterii poenam, hoc est capitalem, indixit, Cæterum ante illa tempora in eadem re varias variis locis consuetudines observari consuevisse credibile est.

(1) Scripta anno 385.

(2) Rom. edit. sola, « Ambrosius episcopus Marcellinæ sorori. »

(3) Mabillonius noster *Itineris Ital.* pag. 17 : « Sancti Victoris Basilica, ævo Ambrosii extramurana, a conditore Portiana vocabatur. »

(4) « Principes virtutum » desideratur in multis mss. ; in nonnullis tamen et cunctis edit. reperitur. Forsitan autem *principes virtutum* non alii dicuntur ab Ambrosio, quam magistri militum, et principes agentium in rebus : de quorum officiis consule J.C. Bulengerum lib. II de *imperio Rom.* cap. 12, et lib. VI, cap. 44. Comites vero consistoriani vocantur ii, qui principis consistorio intererant : de quibus idem Bulingerus, lib. III de *imperial. Rom.* cap. 2, et lib. II de *imperio Rom.* cap. 9. Quibus etiam adde-re Godefridum in leg. *De comit. consist.*

(5) Erant varia præfectorum genera, de quibus citatus Buleng. *De imp. Rom.* variis locis, sicut et Godefr. ; et cum *præfectus* simpliciter hic appellatur, intelligimus præfectum prætorio, cujus officium passim explicant iidem auctor es.

Portiana cederemus. Populus reclamavit. Ita tunc A discessum est, ut intimaturum se imperatori diceret.

4. Sequenti die, erat autem Dominica, post lectiones (6) atque tractatum, dimissis catechumenis, symbolum aliquibus competentibus in baptisteriis tradebam basilicæ (7). Illic nuntiatum est mihi comperto quod ad Portianam basilicam de palatio decanos misissent (8), et vela suspenderent, populi partem eo pergere. Ego tamen mansi in munere, missam facere cœpi (9).

5. Dum offero, raptum cognovi a populo Castulum quemdam, quem presbyterum dicerent Ariani. Hunc autem in platea offenderant transeuntes. Amarissime flere, et orare in ipsa oblatione Deum cœpi, ut subveniret (10), ne ejus sanguis in causa Ecclesiæ fieret : certe ut meus sanguis pro salute non solum populi, sed etiam pro ipsis impiis effunderetur. Quid multa ? Missis presbyteris et diaconibus, eripui injuriæ virum.

6. Condemnationes illico gravissimæ decernuntur : primo in corpus omne mercatorum. Itaque

(6) « Post lectionem videlicet sacrarum paginarum » : « Atque tractatum, » concionem scilicet, sive lectionis expositionem. Quod autem ait se competentibus tradidisse symbolum, jam quidem ad lib. I *De Elia* cap. 10, num. 31, quinam vocarentur competentes, explicuimus ; quando vero symbolum acciperent, hoc loco diserte exprimitur, Isidorus quoque lib. II *De Eccles. offic.* cap. 27, loquens de Dominica Palmarum : « Hoc autem die, inquit, symbolum competentibus traditur. » Sed non diu stetit eam consuetudinem hinc deducimus, quod Alb. Flaccus, dum agit de eadem re, non verbum *utitur* sed *utebatur*, adhibet. Imo vero non ubique eandem diem tradendo symbolo etiam Ambrosii ætate attributam intelligimus ex Augustino. Expende ipsius serm. 39, in *Matthæum*, serm. 212, de *Tradit. Symb.*, atque alios.

(7) Rom. edit. cum mss. aliquot, « in baptisterii tradebam basilica : aliæ edit. cum cæteris mss. ut in contextu. Notum vero est baptisteria, statim atque libertas Ecclesiæ affulsit, inferiori Ecclesiarum parti adjungi cœpisse. Adi hac de re Paulini epist. 32, ad Severum.

(8) Godefridus, ad leg. de Decanis, eorum idem officium esse atque licitorum asserit : « Ideo, inquit, corripiendis reis : velis item sen cortinis regis, locis fisco vindicatis, suspendendis operam decani navabant. » Quod ut ostendat, hunc ipsum locum allegat. Eundem etiam citat Bulengerus lib. VI, cap. 73, quem consule.

(9) « Missam facere cœpi, » non de missione competentium, sed de sacrificio ipso dictum videtur. Nam alioqui verbo *cœpi*, cum jam catechumenos dimisisset, admodum improprio usus fuisset.

(10) Vet. edit. et mss. non pauci, « nec hujus sanguis. » Non quidem absurde, si referatur ad Castulum ; melius tamen Rom. edit. cum mss. aliquot, « ne ejus sanguis. » Primum auctorem hujus emendationis Costerium laudat Nannius : attamen sibi suppuratum adhuc locum videri hanc ob rem ait, quod sanguis fieri Latine non dicatur. Perinde non *fieri*, sed *fluere* legendum putat. Gronovius, *Observat. in Eccl.* 25, Nannii scrupulum, allatis T. LIV. II testimoniis, removet. Verum is ipse dum pro « ne ejus sanguis » legendum censet, ne quis sanguis, acutius, quam par sit, philosophatur.

(11) Idem Ambrosius in psal. cxviii, serm. 15, num. 7, agens de oleo misericordiæ : « Hoc oleum,

sanctis diebus hebdomadis ultimæ, quibus solo-
bant debitorum laxari vineula (11), stridunt cate-
næ, imponuntur collo innocentium, 854 exiguntur
ducenta pondo auri infra (12) totum triduum. Re-
spondent aliud se tantum aut duplum, si peteren-
tur, daturos, dummodo servarent fidem. Erant
pleni carceres negotiatoribus.

7. Palatina omnia officia (13), hoc est memoria-
les, agentes in rebus, apparitores diversorum co-
mitum (14) temperare a processu jubentur, specio
qua seditioni interesse prohibebantur : honoratis
multa minabantur gravissima, nisi basilicam tra-
derent. Fervebat persecutio : ac si aperuissent
portam, prorupturi in omne facinus videbantur.

8. Convenior ipse a comitibus et tribunis, ut
basilicæ fieret matura traditio, dicentibus impe-
ratorem jure suo uti, eo quod in potestate ejus es-
sent omnia. Respondi, si a me peteret, quod meum
esset, id est, fundum meum, argentum meum, quid-
vis hujusmodi meum (15), me non refragaturum :
quanquam omnia quæ mei sunt, essent pauperum :

inquit, luceat in Ecclesiæ solemnitatibus. At polis-
simum in paschali solemnitate vinetos laxari olim
solitos testatur Gregorius Nyss. orat. 3 *de Resur-
rect.* Dom. Chrysostomus, orat. 6 *ad popul. An-
tioch.*, et alibi, necnon alii Patres. Datae sunt quo-
que in eandem rem leges plurimæ, ut puta, 3, 4,
5, 6, 7 et 8, *de Indulg. Crim.* Sed sanctum nostrum
ad 3 et 4, quæ a Valentiniano I an. 367 et 368 latae
sunt, hic alludere facile deprehendas.

(12) Ita mss., a quibus non recedunt edit., nisi
quod pro *infra* exhibent *intra*, et quod vocem *to-
tum* Rom. edit. jugulavit. Continuo vero post, ubi
omnes edit. et pauci mss., « Respondent aliqui ; »
mss. plures potioresque præferunt, « Respondent
aliud. »

(13) « Omnia officia, » id est plurima, nimirum
quæ hic significantur ; licet etiam nonnulla forte
reticuerit. Sunt autem *memoriales* qui serinio me-
morie præsent, de quibus Buleng. lib. IV *De impe-
rio Rom.* cap. 13. « De agentibus in rebus » titulus
est in cod. Justin. lib. XII. Multa etiam mentio in
Cod. Theod. præsertim lib. VI. Sunt qui generale
nomen putent in eos relatum, qui res Cæsaris agunt,
ut aut procuratores sint principis : aut commissarii
per diversas provincias ad legatos, aucto imperio,
dispersos : unde in libris posterioribus ducenarii
quidam, alii centenarii leguntur. Ita Nannius ex
Aleiato, quam tamen sententiam refellens, nit divi-
nare se agentes in rebus eos esse qui ordinem du-
cunt, hoc est, militares magistratus ; idque ex le-
gibus Theodosii ac Justiniani, ubi palatinæ militiæ
idem opponuntur, probari putat. *Apparitores* ii
dicebantur, qui variis parebant magistratibus. De
quibus Bulengerus, lib. cit. cap. 17. De comitibus
autem idem auctor tot locis agit, ut longius esset
eos vel recensere. Præstat igitur eodem lectorem
remittere sicut et ad Godefr. De *honoratis* tandem
jam nonnihil dictum est ad lib. II *De officiis* cap. 29,
num. 130, quibus tantum addimus illos ab Aleiato
lib. *Præterm.* I definiri, « qui palatinam dignitatem
habent, administratione autem abstinent ; » et a
Nannio pro iisdem haberi, qui Romæ seniores, in
municipiis decuriones vocabantur ; quod ut osten-
dat, ex lib. XVI, tit. 4, leg. 44, Theodosii citat. Ad
etiam Godefridum ad legem de officio jud. civil.

(14) Quædam Paris., « Apparitores adversorum
comitum.

(15) Vet. edit. cum mss. multo pluribus, *jus hu-
jusmodi ; » Rom. cum aliis, quidvis hujusmodi.*

verum ea quæ sunt divina, imperatoris potestati non esse subjecta. Si patrimonium petitur, invadite: si corpus, occurrat. Vultis in vincula rapere? vultis in mortem? voluptati est mihi (16). Non ego vallabor circumfusione populorum, nec altaria tenebo vitam obsecrans, sed pro altaribus gratius immolabor.

9. Horrebam quippe animo, cum armatos ad basilicam Ecclesiæ occupandam missos cognoscerem; ne dum basilicam vindicant, aliqua strages fieret, quæ in perniciem totius vergeret civitatis. Orabam ne tantæ urbis vel totius Italiæ busto superviverem. Detestabar invidiam fundendi cruoris (17), offerebam jugulum meum. 855 Aderant Gothi tribuni, adorabar eos, dicens: Propterea vos possessio Romana suscepit, ut perturbationis publicæ vos præbeat ministros? Quo transibitis, si hæc deleta fuerint?

10. Exigebatur a me, ut compescerem populum. Referebam in meo jure esse, ut non excitarem: in Dei manu, uti mitigaret. Postremo si me incentorem putaret (18), jam in me vindicari oportere, vel abduci me in quas vellet terrarum solitudines. His dictis, illi abierunt: ego in basilica veteri totum exegi diem. Inde domum cubitum me recepi, ut si quis abducere vellet, inveniret paratum.

11. Ante lucem ubi pedem limine extuli, circumfuso milite occupatur basilica. Idque a militibus imperatori mandatum dicitur, ut si prodire vellet, haberet copiam; se tamen præsto futuros, si viderent eum cum catholicis convenire: alioquin se ad eum cælum, quem Ambrosius cogeret, transituros.

12. Prodire de Arianis nullus audebat; quia nec quisquam de civibus erat, pauci de familia regia, nonnulli etiam Gothi. Quibus ut olim plastra sedes erat (19), ita nunc plastrum Ecclesia est. Quocumque femina ista processerit, secum suos omnes cœtus vehit.

13. Circumfusam basilicam esse gemitu populi intellexi: sed dum leguntur lectiones, intimatur mihi plenam populi esse basilicam etiam novam: majorem videri plebem, quam cum essent omnes liberi: lectorem efflagilari. Quod plura? Milites ipsi, qui videbantur occupasse basilicam, cognito quod præcepissem, ut abstinerentur a communionis consortio, ad conventum hunc nostrum venire cœperunt. Quibus visis, turbantur mulierum animi, proripit se una. Ipsi tamen milites se ad orationem

venisse, non ad prælium loquebantur. Clamavit aliqua populus. Quam moderate, quem constanter, quam fideliter poscebat, ut ad illam pergeremus basilicam! In illa quoque basilica fertur quod populus præsentiam flagitabat meam.

14. Tunc ego hunc ad orationem sermonem sum. Audistis, filii, librum Job legi (20), qui solemniter est decursus et tempore. Scivit ex usu hunc librum etiam diabolus intimandum, quo virtus omnis suæ tentationis aperitur et proditur; et ideo se hodie motu majore concussit. Sed gratias Deo nostro, qui vos ita firmavit fide atque patientia. Unum Job miraturus ascenderam, omnes Job quos mirarer, inveni. In singulis vobis Job revixit, in singulis sancti illius patientia et virtus refulsit. Quid enim præsentius (21) dici potuit a Christianis viris, quam id quod hodie in vobis Spiritus sanctus est locus? Rogamus, Auguste, non pugnamus; non timemus, sed rogamus. Hoc Christianos decet, ut et tranquillitas pacis optetur, et fidei veritatisque constantia nec mortis revocetur periculo. Est enim 856 præsul Dominus, qui salvos faciet sperantes in se (Psalm. xvi, 7).

15. Sed veniamus ad propositas lectiones. Videtis diabolo tentandi licentiam dari (Job. i, 12), ut boni probentur. Invidet iniquus (22) bonis profectibus, tentat diversis modis. Tentavit sanctum Job in patrimonio, tentavit in filiis, tentavit in dolore corporis. Fortior in suo corpore tentatur, infirmior in alieno. Et mihi meas divitias, quas in vobis habeo, volebat auferre, et hoc tranquillitatis vestræ patrimonium dissipare cupiebat. Vos quoque ipsos mihi bonos filios gestiebat eripere, pro quibus ego quotidie instauro sacrificium: vos ruinis quibusdam publicæ perturbationis conabatur involvere. Duo igitur jam genera tentationis excepi. Et fortasse quia infirmior me Dominus Deus novit, adhuc in corpus meum non dedit potestatem. Etsi ipse cupiam, etsi offeram, adhuc me fortasse huic certamini imparem judicat, et diversis exercet laboribus. Nec Job ab isto cœpit certamine, sed in hoc consummavit.

16. Tentatus est autem Job nuntiis coacervatis malorum, tentatus est etiam per mulierem, quæ ait: « Dic aliquod verbum in Deum, et morere (Job. ii, 9): » Videtis quanta subito moveantur, Gothi, arma, gentiles, multa mercatorum, pœna

men inditum a bonitate, hoc est *goeth*, ut altera gens se a malitia, hoc est *quaeth*, appellaverunt Quados: ut Franci dicti sunt « urii anchen, » hoc est, juvenes cælibes, nondum mariti. Ita Nannius. Innuitur ergo ab Ambrosio synaxes Arianorum fuisse ambulatorias.

(20) Rom. edit., « librum Job hodie legi. »

(21) Rom. edit. sola, « Quid enim præstantius? » At minime mutandum *præsentius*; idem enim est ac si scribas: Quodnam dictum ab animo sibi magis præsentem, et affectibus libero proferri potuit?

(22) Omnes edit., « Invidet inimicus; » omnes mss. nihilo deteriori sensu, « Invidet iniquus. »

(16) Mss. prope ad unum, « voluntati est mihi; » melius omnes edit., *voluptati*, etc.

(17) Id est, magis horrebam, ne invidia et offensio alieni sanguinis in me rediret, quam ne meus ipsius funderetur.

(18) Omnes edit., « incentorem putarent... in quas vellent: » omnes mss., *putaret*, nempe imperator aut potius Justina ipsius mater.

(19) Gothi Scythica gens creditur, qui in curribus degunt, *ἀμαξίβιοι* et *ἀμαξόβιται* appellantur. Gothorum sedes tum orientalium, hoc est, *Oostgoethen* vulgo *Ostrogothen*; tum occidentalium, hoc est, *Vuestgoethen*, vulgo *Visogotthen*, in mari Baltico ad Suediam demonstrantur. Arbitror illis no-

sanctorum. Advertitis quid jubeatur, cum mandatur: Trade basilicam, hoc est: « Die aliquod verbum in Deum, et morere. » Nec solum die adversum Deum, sed etiam fac adversus Deum. Mandatur: Trade altaria Dei.

17. Urgemur igitur præceptis regulibus, sed confirmamur Scripturæ sermonibus, quæ respondit: « Tanquam una ex insipientibus bestias (*Ibid.* 10). » Non medioeris igitur ista tentatio; namque superiores tentationes has esse cognovimus, quæ fiunt per mulieres. Denique per Evam etiam Adam supplantatus est (*Gen.* iii, 6); eoque factum, ut a mandatis cælestibus deviret. Quo errore cognito, prævaricatoris conscientie reus latere cupiebat, sed latere non poterat; et ideo ait ei Deus: « Adam, ubi es (*Ibid.* 9)? » hoc est, qui eras ante? ubi nunc esse cœpisti? ubi te constitueram? quo ipse transgressus es? Agnoscis esse te nudum, quia bonæ indumenta fidei perdidisti. Folia sunt ista, quibus nunc velare te queris. Repudiasti fructum, sub foliis Legis latere cupis, sed proderis. Recedere a Domino Deo tuo propter unam mulierem desiderasti, propterea fugis quem videre querebas. Cum una muliere te abscondere malaisti, relinquere speculum mundi, incolatum paradisi, gratiam Christi.

18. Quid dicam quod etiam Eliam Jezabel eruento persecuta est (*III Reg.* xix, 1 *seq.*)? quod Joannem Baptistam Herodias fecit occidi (*Matth.* xiv, 3)? Singulæ tamen singulos; mihi quo minora longe merita, eo tentamenta graviora. Virtus infirmior, sed plus periculi. Succedunt sibi mulierum vices, alternantur odia, commenta variantur, seniores conveniuntur, 857 prætexitur regis injuria. Quæ ratio igitur est adversus hunc vermiculum gravioris tentationis (23), nisi quia non me, sed Ecclesiam persequuntur?

19. Mandatur denique: Trado basilicam. Respondeo: Nec mihi fas est tradere, nec tibi accipere, imperator, expedit. Domum privati nullo potes jure temerare, domum Dei existimas auferendam? Allegatur imperatori licere omnia, ipsius esse universa. Respondeo: Noli te gravare, imperator, ut putes te in ea, quæ divina sunt, imperiale aliquod jus habere (24). Noli te extollere, sed si vis diutius im-

(23) Ita mss. plures, et potiores: alii vero, « graviores tentationes: » quod ut congruum effici posset, edit. præmiserunt verbum *moveri*.

(24) Imperatoribus in Ecclesiam resque divinas nullum jus esse jam supra dixerat sanctus doctor, et infra quoque in suo ad Valentinianum libello denuo repetit. Hanc veritatem plurimi ac sanctissimi viri laboribus innumeris, et quandoque etiam sanguine proprio tutati sunt. Alii vero eam libris editis invicte propugnarunt, quos inter Facundus, *contra lib. Justin. Caesaris* adversus tria capitula de magnanimitate, quæ ecclesie jura ab episcopis defendenda sunt, validissimis disputat argumentis, sed præcipue lib. xii, quem consule.

(25) « Respondi: Non tibi libet illam habere, » desunt in mss. prope omnibus. Verum cum non solum in cunctis edit. habeantur, sed etiam videantur sensui non parum necessaria, e textu ex-

perare, esto Deo subditus. Scriptum est: Quæ Dei Deo, quæ Cesaris Cesari (*Matth.* xxii, 21). Ad imperatorem palatinum pertinent, ad sacerdotem Ecclesiæ. Publicorum tibi munus jus commissum est, non sacrorum. Iterum dicitur mandasse imperatorem: Debeo et ego unam basilicam habere. Respondi: Non tibi libet illam habere (25). Quid tibi cum adultera? Adultera est enim, quæ non est legitimo Christi conjugio copulata.

20. Dum hæc tracto, suggestum est mihi cortinas regias (26) esse collectas, refertam autem populo basilicam, præsentiam mei poscere; statimque eo converti sermonem meum, dicens: Quam alta et profunda oracula sunt Spiritus sancti! Matutinis horis lectum est, ut meministis, fratres, quod summo animi dolore respondemus: « Deus, venerunt gentes in hæreditatem tuam (*Psal.* lxxviii, 1). Et re vera venerunt gentes, et plus etiam quam gentes venerunt; venerunt enim Gothi, et diversarum nationum viri: venerunt cum armis, et circumfusi occupaverunt basilicam. Hoc nos ignari tuæ altitudinis dolebamus, sed nostra imprudentia (27) aliud opinabatur.

21. Venerunt gentes, sed vere in hæreditatem tuam venerunt; qui enim gentes venerunt, facti sunt Christiani. Qui ad invadendam hæreditatem venerunt, facti sunt cohæredes Dei. Defensores habeo, quos hostes putabam: socios teneo, quos adversarios æstimabam. Completum est illud quod de Domino Jesu David propheta cecinit, quia « factus est in pace locus ejus (*Psal.* lxxv, 3), » et: Ibi confregit cornua arcuum, scutum, gladium et bellum (*Ibid.* 4). « Cujus enim hoc munus, ejus opus, nisi tuum, Domine Jesu? Videbas ad templum tuum armatos venire: hinc gemere populum, et frequentem adesse, ne basilicam Dei tradere videretur (28): inde vim militibus imperari. Mors ante oculos mihi; ne quid inter hæc furori liceret; inseruisti to, Domine, medium, fecisti utraque unum (*Ephes.* ii, 14). Compeseuisti armatos, dicens profecto: Si ad arma concurritur, 858 si in templo meo clausi commoventur (29), » quæ utilitas in sanguine meo (*Psal.* xxix, 10)? » Gratias itaque tibi, Christe. Non legatus, neque nuntius, sed « tu, Domine,

pungenda non putavimus.

(26) Cortinæ regie vela quædam erant, quæ aliqui suspendebantur, ut locus in tisco principis esse indicaretur.

(27) Mss. aliquot, « sed nostra impudentia. » Non satis recte.

(28) Omnes edit., « ne basilica Dei traderetur. Inde vim militibus, imperatori: mortem ante oculos. » Mss. ut in contextu, nisi quod pro « vim militibus, etc., duo habent, » ut a militibus imperatoris mors ante oculos. « Unus mss., » Compeseuisti armatos, duces et prefectos. Si arma concurrunt, si in templo meo clausi, etc.

(29) Ita mss.: edit. vero, « his commoventur. » Minus concinne. Nonnulli mss., « gladii commoventur. » Infra vero, ubi omnes mss. legunt, « miratus imperatoris; » habetur in omnibus edit., « ratus imperatoris. »

v, 8). Accepit sine dubio, accepit (non fallimur, sed admonemur) tentandi hujusmodi potestatem; ne forte corporis mei vulneribus possim a fidei intentione revocari. Legistis et vos quia multis his tentavit (58) sanctum Job diabolus: ad postremum potestatem hujusmodi petiit, et accepit, ut tentaret corpus ejus, quod perfudit ulceribus.

865 5. Cum esset propositum ut Ecclesiae vasa jam traderemus (59), hoc responsi reddidi: me, si de meis aliquid posceretur, aut fundus, aut domus, aut aurum, aut argentum, id quod mei juris esset, libenter offerre: templo Dei nihil posse decerpere, nec tradere illud, quod custodiendum, non tradendum acceperim. Deinde consulere me etiam imperatoris saluti: quia nec mihi expediret tradere, nec illi accipere; accipiat enim vocem liberi sacerdotis, si vult sibi esse consultum, recedat a Christi injuria.

6. Hæc plena humilitatis sunt, et, ut arbitror, plena affectus ejus quem imperatori debet sacerdos. Sed quia « lucta nobis est non solum adversus carnem et sanguinem; sed etiam, quod gravius est, adversus spiritalia nequitiae, quæ sunt in cœlestibus (Ephes. vi, 12), » tentator ille diabolus per ministros suos certamen auget, vulneribus corporis mei experiendum arbitratur. Scio, fratres, vulnera hæc, quæ pro Christo excipimus, non esse vulnera, quibus vita non amittitur (60), sed propagatur. Sinite, quæso, esse certamen: spectatores vos esse decet. Considerate quia si quidem habet civitas vel athletam, vel alterius nobilis artis peritum, optat offerre certamini. Cur in majoribus rebus repudiatis, quod vel in minoribus velle consuestis? Non metuit arma, non barbaros, qui mortem non timet, qui nulla carnis voluptate retinetur.

7. Certe si Dominus huic nos certamini deputavit, frustra pervigiles tot noctibus et diebus custodias exhibuistis et excubias: implebitur Christi voluntas. Omnipotens enim noster est Dominus Jesus, hæc est fides nostra; et ideo quod fieri mandat, implebitur; nec convenit nos divinæ (61) obviare sententiæ.

8. Audistis quod hodie lectum sit: Pullum sibi asinæ Salvator per apostolos jussit adduci, mandavitque ut si quis resisteret (62), diceretur: « Dominus operam ejus desiderat (Luc. xix, 35): » Quid si et nunc pullum istum asinæ, hoc est, ejus animalis quod gravem sarcinam portare consuevit, sicut est humana conditio, cui dicitur: « Venite ad me, omnes qui laboratis, et onerati estis, et ego vos reficiam: tollite jugum meum, quia leve est (Matth.

A xi, 28, 29) » quid si, inquam, pullum istum ad se modo jussit adduci, missis apostolis illis, qui jam exuli corpore incomprehensibilem oculis nostris angelorum speciem gerunt? Nonne si ab aliquo resistatur, dicent: « Dominus operam ejus desiderat? » Si resistat vel vitæ hujus cupiditas, si resistat caro et sanguis, si resistat conversatio corporalis; quia aliquibus forsitan grati videmur. Sed qui nos hic diligit, multo amplius diliget, si sinat fieri hostiam Christi, « quia dissolvi, et cum Christo esse multo melius: etsi manere in carne magis necessarium propter vos (Philipp. i, 23, 24). » Nihil est ergo quod vereamini, fratres dilectissimi; scio enim quia quidquid passus fuero, pro Christo patiar. Et 866 legi quod eos timere non debeam, qui possunt carnem occidere. Et audiavi dicentem: « Qui perdidit animam suam propter me, inveniet eam (Matth. x, 39). »

9. Ergo si vult Dominus, certum est quod nullus obsistat. Quod si adhuc nostra differt certamina, quid veremini? Servum Christi non custodia corporalis, sed Domini providentia sepire consuevit.

10. Turbati estis quia apertas reperistis geminas fores, quas captus oculis quidam, dum hospitium proprium repetit, patefecisse memoratur. In quo cognoscite quod nihil suffragetur humana custodia. Ecce unus qui videndi munus amisit, solvit vestra universa munimina, et custodias lusit: Dominus autem suæ misericordiæ custodiam non amisit. Nonne ante biduum, ut meministis, etiam illud repertum est, quod a parte læva basilicæ ingressus quidam pervius fuit, quem putabatis clausum esse atque munitum? Sepserunt nempe armati basilicam, explorabant hos atque illos aditus: cæcitate perfusi sunt, ut quod apertum erat videre non possent: itaque per plurimas noctes quod apertum fuerit, non ignoratis. Desinite ergo sollicitari; quia hoc erit, quod Christus jubet, et quod esse expedit.

11. Denique exempla vobis legis proferam. Elisæus quærebatur a rege Syriæ, missus erat exercitus qui eum caperet, circumvallatus erat undique: cœpit timere ejus servulus; quia servulus erat, hoc est, non erat liberæ mentis et liberæ potestatis. Petivit aperiri ejus oculos sanctus propheta, et ait: « Respice, et vide quanto plures sint pro nobis, quam contra nos (IV Reg. vi, 16). » Et respexit, et vidit angelorum millia. Advertistis igitur quod servulos Christi ii magis custodiant, qui non videntur, quam qui videntur. Sed et illi si custodiant, vestris custodiunt orationibus advocati: legistis nempe

(58) Omnes edit., « multis aliis tentavit; » mss. nonnulli, « multis tentavit; » alii multo plures, ac notæ potioris, « multis his tentavit, » nimirum corporis vulneribus. Nam quod subjungit « ad postremum potestatem, etc., » hujus tentationis probatio est, non alterius explicatio.

(59) Erant in Ecclesiis duo vasorum genera, inauguratorum scilicet, quæ sacris mysteriis inserviebant, et eorum quæ propter pretium aut artem

suam inter ornamenta numerabantur. Sed hæc fusius ad lib. iii Offic. cap. 28, num. 136, explicata sunt.

(60) Edit. omnes, « quibus vita amittitur; » mss. e contrario, « non amittitur. » Melius; hic enim conjunctiones quippe vel utpote subaudiuntur.

(61) Mss. aliquot, « nec convenit vos divinæ, » etc.

(62) Hæc quidem lectio Dominica Palmarum erat propria, sed cum eadem casu recitata infra dicatur, hæc eo die facta fuisse hinc non sequitur.

eos ipsos, qui Elisæum quærebant, ingressos esse A Samariam ad eum ipsum, quem (63) capere gestiebant : cui non solum non potuerunt nocere ; sed ipsius adversus quem venerant, intercessionem servati sunt.

12. Petrus quoque apostolus utriusque rei vobis edat exemplum (64). Nam ubi eum Herodes quæsi- vit et cepit, recepit in carcerem (75) ; non enim recesserat Dei servulus, sed steterat timoris ignarus. Orabat pro eo Ecclesia, sed apostolus in carcere quiescebat, quod est indicium non timentis. Missus est angelus qui dormientem excitaret, per quem Petrus productus e carcere, mortem ad tempus evasit (66) (*Act.* xii, 1-10).

13. Idem Petrus postea, vieto Simone, cum præcepta Dei populo seminare, doceret castimoniam, excitavit animos gentiliū : quibus eum queren- tibus, Christianæ animæ deprecate sunt, ut paulis- per cederet. Et quamvis esset cupidus passionis, tamen contemplatione populi precantis inflexus est ; rogabatur enim ut 867 ad instituendum et confir- mandum populum se reservaret. Quid multa ? Nocto muros egredi cœpit, et videns sibi in porta Chris- tum occurrere, urbemquo ingredi, ait : Domine : quo vadis ? Respondit Christus : Venio iterum (67) crucifigi. Intellexit Petrus ad suam crucem divinum perlinere responsum ; Christus enim non poterat iterum crucifigi, qui carnem passione susceptæ mortis exuerat : « Quod enim mortuus est peccato, mortuus est semel : quod autem vivit, vivit Deo (*Rom.* vi, 10). » Intellexit ergo Petrus quod iterum Chris- tus crucifigendus esset in servulo. Itaque sponte remeavit : interrogantibus Christianis responsum reddidit, statimque correptus, per crucem suam honorificavit Dominum Jesum.

14. Videtis igitur quod in servulis suis pati velit Christus. Quid sit huic servulo dicit : « Illum volo manere, tu autem me sequere (*Joan.* xxi, 22) ; » et de hac arbore gustare vult fructum ? Nam si il-

(63) Mss. aliquot, « duce ipso, quem. » Minime male.

(64) *Rom.* edit., « vobis dedit exemplum. »

(65) Dubium esse putat Nannius an recipere in carcerem idem sit quod recondere seu retrudere. Attamen sollemnis in hac re juris formula est : si- quidem Ulpianus D. leg. *de Custod. reor.* : « Utrum in carcerem, inquit, recipienda sit persona. » Et Callistratus eodem tit., leg. « In eos : Cum recepti essent in carcerem, etc. »

(66) *Rom.* edit., cum paucis mss., « mortem eva- sit ; » aliæ cum cæteris cod. interponunt voces « ad tempus. »

(67) Ita vet. edit. et cuncti mss. paucis. exceptis, ubi posterior aliqua manus *Romam* addidit, quam vocem etiam in textum admisit *Rom.* edit. Cæterum hujus Petro factæ Christi apparitionis præter Hege- sippum lib. iii, Ambrosium hoc loco, et Gregorium in psal. xpcænt., vix alium ex antiquis reperias, qui meminerit. Quod vero ad Petri *Romam* adven- tum, ejusque de Simone Magō victoriam, utrumque tam multiplici Patrum veterum testimonio celebra- tur, ut nos puleret vel recensendis eorum nomini- bus immorari : cum tamen quosdam ex heterodoxis

liis cibus erat, ut faceret, voluntatem Patris (*Joan.* iv, 34) : « itidem cibus illius est, ut nostris passio- nibus epuletur. Nonne, ut de ipso Domino sum- mus exemplum, quando voluit, passus est et eum quereretur, inventus est ? quando autem hora non venerat passionis, per medium quærentium tran- sibat, et videntes eum tenere non poterant (*Joan.* vii, 30, *Luc.* iv, 30) ? Quod utique evidenter osten- dit quin quando Dominus vult, unusquisque inve- nitur et capitur : quod autem differt, etiamsi quæ- rentium occurrat oculis (68), non tenetur.

15. Ergo ipse non quotidie vel visitandi gratia prodibam, vel pergebam ad martyres ? non regiam palatii prætexebam (69) eundo atque redendo ? Et tamen nemo me tenuit, cum exturbanti me habe- rent, ut prodiderunt postea, voluntatem, dicentes : Exi de civitate, et vade quo vis. Expectabam, fu- teor, magnum aliquid, aut gladium pro Christi no- mine, aut incendium : ut illi delicias mihi pro pas- sionibus obtulerunt : sed athleta Christi non deli- cias, sed passiones suas exigit. Nemo ergo vos turbet, quod aut enrum præparaverunt, aut dura, ut videbatur sibi, Auxentii ipsius, qui se dicit epi- scopum, ore jactata.

16. Plerique narrabant percussores præmissos, pœnam mortis esse decretam ; nec illa timeo, et ista non desero. Quo enim abiho, ubi non omnia plena gemitus sint atque lacrymarum : quando per Ecclesia jubentur ejici catholici sacerdotes, resi- stentes gladio feriri, curiales (70) 868 proscribi omnes, nisi mandatum impleverint ? Et hæc epis- copi manu scripta et ore dictata, qui se ut probaret doctissimum, vetus non omisit exemplum ; legi- mus enim in propheta quod viderit falcem volan- tem (*Zach.* v, 2) ; hanc imitatus Auxentius gla- dium volentem per omnes urbes direxit. Et Sata- nas transfigurat se in angelum lucis (*II Cor.* xi, 14), et in malum imitatur ejus potentiam.

17. Tu, Domine Jesu, uno momento mundum re-

adhuc non pudeat rem a Calvino ipso et Blondello evidentiæ vi coactis agnitam et confessam inficiri.

(68) Omnes edit., « Quando autem differt, etiam- si quærentium manibus occurrat et oculis ; » om- nes mss. nobiscum faciunt, nisi quod ita legitur in uno Colb., « etiamsi quærat quærentium oculis non tenetur. »

(69) *Prætexebam*, id est, non pertransibam, in- quit Nannius, regiam palatii in itinere atque reditu ? Ut intelligatur illum diverticula non quæsisse, aut obliquasse iter, dum ad martyres tenderet, ne re- giam præteriret.

(70) *Curiales* dicebantur hi, qui magistratibus at- que officiis municipalibus fungebantur. De quibus vide Bulengerum, *De imp. Rom.* lib. vii, c. 3 et 5, et Godefr. Cæterum in ferenda lege pro Ariminensi concilio, quam ab Auxentio ipso dictatam et scrip- tam esse affirmat Ambrosius, id contigisse testi- ficantur Iulius, *Hist.* lib. ii, cap. 16 ; Gaudenlius, *Prefat. in Seria.* ; Sozomenus, lib. vii *Hist. Eccl.* cap. 13, nimirum Benevolam memorie scrip- tum, eum illam dictare ac suscribere jussus fuis- set, magna constantia recusasse, ac propterea eje- ctum esse in exilium a Justina.

tem futuram spopondit, si electus susceperet sacerdotium. Hanc fidem secutus sum promissorum.

8. Quod si de aliquorum peregrinorum assentatione se jactat, ibi sit episcopus, unde sunt ii qui eum episcopatus putant nomine esse donandum. Nam ego nec episcopum novi, nec unde sit scio.

9. Ubi illud constituimus, imperator, quod jam ipse tuum iudicium declarasti; imo etiam dedisti leges (45), nec cui osset liberum aliud iudicare? Quod cum præscripsisti aliis, præscripsisti et tibi: Leges enim imperator fert, quas primus ipse custodiat. Visne igitur experiar ut incipiant ii, qui iudices eliguntur, aut adversus tuam venire sententiam, aut certe excusare quod imperatoris tam severo et tam districto imperio non potuerint obviare?

10. Sed hoc contumacis, non modesti est sacerdotis. Ecce, imperator, legem tuam jam ex parte rescindis; sed utinam non ex parte, sed in universum! legem enim tuam nollem esse supra Dei legem. Dei lex nos docuit quid sequamur, humanæ leges hoc docere non possunt. Extorquere solent timidis commutationem, fidem inspirare non possunt.

862 11. Quis erit igitur ille, qui cum legat per tot provincias uno momento esse mandatum, ut quicumque obviaverit imperatori, feriatur gladio: quicumque Dei templum non tradiderit, protinus occidatur? quis, inquam, est qui possit vel unus, vel inter paucos dicere imperatori: Lex tua mihi non probatur? Non permittitur hoc dicere sacerdotibus, permittitur laicis? Et iudicabit de fide qui aut gratiam sperat, aut metuit offensam?

12. Deinde ipse committam, ut eligam iudices laicos, qui cum tenuerint fide veritatem, aut proscrībantur, aut necentur, quod lex de fide lata decernit? Ego igitur aut prævaricationi offeram homines, aut pœnæ.

13. Non tanti est Ambrosius, ut propter se deji-

(45) Designat hoc loco sanctus præsul leg. 4 de *Fide catholica*, quæ et Arianis in Ecclesias conveniendi licentiam dabat, et capitis pœnam non solum iis qui eidem constitutioni per vim obsisterent, sed etiam iis qui supplices libellos imperatori adversus eandem offerrent, denuntiabat. Qua ratione autem ea lex promulgata fuerit, eleganter descripsit Sozomenus lib. vii, cap. 13.

(46) Hinc intelligas episcopos statim post legem a Valentiniano latam, Ambrosii cura convenisse; ut in hoc rerum articulo viderent, ne quid Ecclesia caperet detrimenti.

(47) Nicænæ tantum synodi testimonio, non autem Constantinopolitanæ, ideo fortassis utitur Ambrosius; quod hujus auctoritas non admitteretur in Occidente. Unde etiam non sine veri similitudine dixerimus, eum ad astruendam, quam obiter tangit, Spiritus sancti divinitatem, non ejusdem concilii canones, sed Galliarum Hispaniarumque confessionem proposuisse.

(48) Hac de re Socrates lib. i, cap. 22, ita loquitur: « Tunc igitur cum de pace et concordia abunde disseruisset, » Constantinus scilicet, « deinceps ut

ciat sacerdotium. Non tanti est unius vita, quanti est dignitas omnium sacerdotum, quorum de consilio ista dictavi (46), intimantibus ne forte etiam gentilis esset aliquis, aut Judæus, qui ab Auxentio esset electus, quibus traderemus de Christo triumphum, si de Christo iudicium committeremus, Quid illos aliud, nisi Christi injuriam audire delectat? Quid illis aliud placere, nisi (quod absit) ut Christi divinitas denegetur? Cum iis plane bene convenit Ariano, qui creaturam Christum dicit, quod etiam gentiles ac Judæi promptissime consentunt.

14. Hoc scriptum est in Ariminensi synodo: meritoque concilium illud exhorreo, sequens tractatum concilii Nicæni (47), a quo me nec mors, nec gladius poterit separare. Quam fidem etiam parens clementiæ tuæ Theodosius beatissimus imperator et sequitur et probavit. Hanc fidem Galliæ tenent, hanc Hispaniæ, et cum pia divini Spiritus confessione custodiunt.

15. Si tractandum est, tractare in Ecclesia didici: quod majores fecerunt mei. Si conferendum de fide, sacerdotum debet esse ista collatio, sicut factum est sub Constantino augustæ memoriæ principe, qui nullas leges ante præmisit (48), sed liberum dedit iudicium sacerdotibus. Factum est etiam sub Constantio (47) augustæ memoriæ imperatore, paternæ dignitatis hærede; sed quod bene cœpit aliter consummatum est. Nam episcopi sinceram primo scripserant fidem; sed dum volunt quidam de fide intra palatium iudicare, id egerunt, ut circumscriptionibus illa episcoporum iudicia mutarentur. Qui tamen inflexam statim revocavere sententiam. Et certe major numerus Arimini (50), Nicæni concilii fidem probavit, Ariana decreta damnavit.

863 16. Si ad Synodum provocat Auxentius, ut de fide disputet (licet non sit necesse propter unum tot episcopos fatigari (51), qui etiam si angelus de cœlo esset, paci Ecclesiæ non deberet præferri); cum audiero synodum congregari, et ipse

de religionis nostræ dogmatibus accuratius disquirerent, nimirum episcopi, « eorum arbitrio potestatique reliquit. Adi etiam Athan orat. adv. Arianos.

(49) Codex Belv. et alii quatuor, « sub Constantino: » non satis recte, quemadmodum ex sequentibus intelligitur.

(50) Edit. ultimæ Paris., « minor numerus; » quod cum synodi Ariminensis historia minus cohæret. Etenim cum ibi primo Nicænam fidem magno consensu amplexi essent, postea vero, inflexis quos ad Constantium destinaverant legatis prope modum omnes articulis Valentis subscripsissent; postremo tandem. « major numerus » illatum hac subscriptione fidei damnum considerans, resipuit, ac formulam Arianæ confessionis ejuravit. De quo consule quæ nos lib. i De fide, cap. 18, num. 122, observavimus.

(51) Sic etiam in epistola ad Gratianum. Aquileiensi concilio subjecta num. 3 legere est: « Quam vero grave fuisset, propter duos tantum in perfidia cariosos sacerdotes toto orbe essent Ecclesiæ summis sacerdotibus destitutæ! »

non deero. Tolle igitur legem, si vis esse certamen. **A**

17. Venissem, imperator, ad consistorium elementiae tuae, ut haec coram suggererem; si me vel episcopi, vel populus permisissent (52), dicentes de fide in Ecclesia coram populo debere tractari.

18. Atque utinam, imperator, non denuntiasses (53) ut quo vellem pergerem? Quotidie prodibam, nemo me asservabat. Debuisti me, quo volueras, destinare, quem ipse omnibus offerebam. Nunc mihi a sacerdotibus dicitur: Non multum interest, utrum volens relinquas, an trasas altare Christi; cum enim reliqueris, trades.

19. Atque utinam liquido mihi pateret quod Ariani Ecclesia minime traderetur! sponte me offerrem tuae pietatis arbitrio. Sed si ego solus interstrepo, cur etiam de aliis omnibus invadendis Ecclesiis est praeceptum! Utinam confirmetur, ut Ecclesiis nullus molestus sit! Opto ut de me, qualis videtur, sententia proferatur.

20. Dignanter igitur, Imperator, accipo quod ad consistorium venire non potui. Ego in consistorio nisi pro te stare non didici (54): et infra palatium certare non possum, qui palatii secreta nec quaero, nec novi.

21. Ego Ambrosius episcopus hunc libellum obtuli elementissimo imperatori, et beatissimo augusto Valentiniano.

SERMO CONTRA AUXENTIUM

de basilicis tradendis,

Populi ob imperialem jussum sollicitudinem levaturus, responsum suum exponit, additque ad consistorium se non ivisse, quod basilicam traditionem esset veritus. Tum, adversariis ad disceptandum in ecclesia provocatis, negat se armis exterreri: suoque de sacris vasis responso memorato, paratum se ad certamina esse testatur. Eludi non posse Dei decretum nec praesidium ipsius superari, sed in servis suis pati eundem velle. Cum ipse antea non fuerit captus, liquere quam inauiter haeretici tumultuentur. Deinde ubi Nabuthae historiam, et Christi ingressum in Jerusalem rei praesenti accommodavit, Auxentii perstringit crudelem legem, solutisque Arianorum objectionibus, libenter se coram populo disputaturum praedicat: Auxentium vero jam a paganis, quos in iudices elegerat, damnatum, sicut et a Paulo et Christo ipso. Quod idem haereticus ad Caesarem provocaret, eum oblitum anni superioris: et Arianos, dum servis Christi conflant invidiam, multo peiores esse Judaeis: Ecclesiam enim non Caesaris, sed Christi praeferre imaginem. Sub quo ubi pauca de suo responso et hymnis adjecit, se non inobedientem,

(52) Mss. non pauci, « vel episcopi, vel populus remisissent. »

(53) Videtur imperator Ambrosio hanc optionem proposuisse per Dalmatium, ut vel in consistorium veniret ad defendendam adversum Auxentium suam dignitatem, vel eadem simul ac civitate ultro cederet: sed hoc utroque sanctum praesulem ab episcopis et plebe catholica fuisse prohibitum.

(54) Ad hunc locum ita Nannius: « Tacite, inquit, illi objicit, quod pro eo ad Maximum legatus his coactus sit contra decus episcopale in consistorio stare; semel eo destinatus pro pace, semel ut Gratiani fratris reliquias reportaret. Est autem con-

at imperatorem Ecclesiae filium, et Auxentium plus quam Judaeum esse declarat.

1. Video vos praeter solitum subito esse turbatos, atque asservantes mei. Miror 864 quid hoc sit, nisi forte quia per tribunos non vidistis aut audistis (55) imperiali mandato esse conventum; ut quo vellem, abirem hinc: et si qui vellent, sequendi potestatem haberent. Metuistis ergo ne Ecclesiam desererem, et dum salutis meae timeo, vos relinquerem? Sed quid et ipse mandaverim, potuistis advertere: deserende Ecclesiae mihi voluntatem subesse non posse; quia plus Dominum mundi quam saeculi hujus imperatorem timerem: sane si me vis aliqui abduceret ab ecclesia, carnem meam exturbari posse, non mentem: paratum me esse, ut si ille faceret, quod solet esse regiae potestatis; ego subirem, quod sacerdotis esse consuevit.

2. Quid ergo turbamini? Volens nunquam vos deseram, coactus repugnare non novi. Dolere poterō, poterō flere, poterō gemere; adversus arma, milites, Gothos quoque lacrymae meae arma sunt; talia enim munimenta sunt sacerdotis. Aliter nec debeo nec possum resistere: fugere autem et relinquere Ecclesiam non soleo; ne quis gravioris poenae metu factum interpretetur. Scitis et vos ipsi quod imperatoribus soleam deferre, non cedere: suppliciis me libenter offerro, nec metuere quae parantur.

3. Utinam essem securus quod Ecclesia haereticis minime traderetur? Ad palatium imperatoris irem libenter, si hoc congrueret sacerdotis officio; ut in palatio magis certarem, quam in Ecclesia. Sed in consistorio non reus solet Christus esse, sed iudex. Causam fidei in Ecclesia agendam quis abnuat? Si quis confidit, huc veniat: inclinatum jam vel imperatoris iudicium, quod lata lege patefecit (56), quod impugnat fidem: vel sperata ambientium quorundam studia non requirat. Non committo ut quisquam vendat injuriam Christi.

4. Circumfusi milites, armorum erepitus (57), quibus vallata est ecclesia, fidem non terrent meam, sed mentem exagitant, ne, dum me tenetis, perniciosum aliquid vestrae oboriatur salutis. Ego enim jam didici non timere, sed vobis timere plus cupi. Sinite, quaeso, vestrum sacerdotem congregari: habemus adversarium qui laecessit; adversarius enim noster « diabolus, sicut leo rugiens circuit, quaerens quem devoret, » ut apostolus dixit (1 Petr.

sistorium tribunal imperatoris, ubi ius dicit. » Haec ille; verum in eo falsus est vir doctus, quod utramque Ambrosii legationem existimavit anteriorem huic epistolae, cum tamen de prima sola id dici possit, ut in Admonitione demonstratum est.

(55) Mss. nonnulli, « miror quod hinc sit... non vidistis ubi, audistis alii; » quae ultima verba in mss. plures sic offeruntur; ceteri autem accedunt, magis conveniunt ut in textu.

(56) De hac lege abunde dictum in superiore epistola.

(57) Rom. edit., « armorum strepitus. »

salvum fecisti populum tuum (*Deut.* xxxii, 36); A
conscidisti saccum meum, et præcinxisti me lætitiā
(*Psal.* xxix, 12). »

22. Hæc ego dicebam, miratus imperatoris animū studio militum, obsecratione comitum, precatu populi posse mitescere. Interea nuntiatur mihi missum notarium (30), qui mandata deferret. Concessi paululum, mandatum intimat. Quid tibi visum est, inquit, ut contra placitum faceres? Respondi: Quod placitum sit ignoro, quidve temere factum dicatur, incertum habeo. Ait: Cur presbyteros ad basilicam destinasti? Si tyrannus es, scire volo; ut sciam quemadmodum me adversum te præparem. Retuli dicens me nihil præjudicium fecisse Ecclesiæ: eo tempore quo audieram occupatam esse a militibus basilicam, gemitum tantummodo liberiorē habuisse, multisque adhortantibus ut eo pergerem, dixisse: Tradere basilicam non possum, sed pugnare non debeo. Postea vero quam cognoverim cortinas regias inde esse sublatas, cum me populus eo ire deposceret, direxisse presbyteros; me tamen noluisse ire, sed dixisse: Credo in Christo quod ipse nobiscum faciet imperator.

23. Si hæc tyrannidis videntur, habeo arma, sed in Christi nomine: habeo offerendi mei corporis potestatem. Quid moraretur ferire, si tyrannum putaret? Veteri jure (31) a sacerdotibus donata imperia, non usurpata: et vulgo dici quod imperatores sacerdotium magis optaverint, quam imperium sacerdotes. Christus fugit, ne rex fieret (*Joan.* vi, 15). Habemus tyrannidem nostram. Tyrannis sacerdotis, infirmitas est: « Cum infirmor, inquit, tunc potens sum (*II Cor.* xii, 10). » Cavere tamen ne ipse sibi tyrannum faceret, cui Deus adversarium non excitavit. Non hoc Maximum dicere (32), quod tyrannus ego sim Valentiniani, qui se meæ legationis objectu queritur ad Italiam non potuisse transire. Addidi quia nunquam sacerdotes tyranni fuerunt, sed tyrannos sæpe sunt passi.

24. Exactus est totus ille dies in mœrore nostro: scissæ tamen ab illudentibus pueris cortinæ regiæ. Ego domum redire non potui; quia circumfusi erant milites, qui basilicam custodiebant. Cum

(30) Tria erant officiorum genera, quæ ad perferenda secreta mandata utebantur imperatores, scilicet notarii, tribuni et comites. Verumtamen illæ dignitates nonnunquam in uno homine coalescebant: cujus rei plurima suggerit exempla Godefridus ad leg. i *de Mandatis principum*, et nos infra unum in Ambrosii libello reperiemus. Agit de nostro Bulengerus lib. vi, cap. 5.

(31) In antiquo fœdere a Samuele Saul et David uncti fuere, ac Salomon a propheta Nathan. Reges vero Saul et Ozias, cum sacerdotale munus usurpassent, in gravem Dei offensam inciderunt.

(32) Hoc de priori legatione intelligendum, ut a nobis dictum est in Admonitione.

(33) Edit. Rom., » quod exactum de condemnatione fuerat. »

(34) Quænam præpositi cubiculi dignitas esset, explicat Bulengerus lib. iii *De imperio Rom.* cap. 13.

fratribus psalmos in ecclesiæ basilica minore diximus.

25. Sequenti die lectus est de more liber Jonæ, quo completo, hunc sermonem adorsus sum: Liber lectus est, fratres, quo prophetatur quod peccatores in pœnitentiam revertantur. Acceptum est ita, 859
ut speraretur in præsentī futurum. Addidi quod vir justus etiam offensam contrahere voluisset, ne vel spectaret, vel denuntiaret excidium civitati. Et quod lugubre esset illud dictum, contristatus quoque sit, quod aruisset cucurbita. Deum quoque dixisse ad prophetam: « Si tristis es pro cucurbita (*Jon.* iv, 9)? » Respondisse Jonam: *Tristis* (*Ibid.*). Dixisse Dominum, si illud doleret quod exusta esset cucurbita, quanto magis sibi curæ esse oportere tantæ plebis salutem! Et ideo excidium, quod paratum toti urbi fuerat, removisse.

26. Nec mora, nuntiatur imperatorem jussisse ut recederent milites de basilica: negotiatoribus quoque, quod exacti de condemnatione fuerant (33), redderetur. Quæ tunc plebis totius lætitia fuit! qui totius populi plausus! quæ gratiæ! Erat autem dies quo sese Dominus pro nobis tradidit, quo in Ecclesia pœnitentia relaxatur. Certatim hoc nuntiare milites, irruentes in altaria, osculis significare pacis insigne. Tunc agnovi quod Deus vermem antelucanum percusserat, ut tota civitas servaretur.

27. Hæc gesta sunt, atque utinam jam finita! sed graviores motus futuros plena commotionis imperialia verba indicant. Ego tyrannus appellor, et plus etiam quam tyrannus. Nam cum imperatorem comites obsecrarent uti prodiret ad ecclesiam; idque petitu militum facere se dicerent, respondit; Si vobis jusserit Ambrosius, victum me tradetis. Quid post hanc vocem supersit, considera. Quam vocem omnes cohorrerunt, sed habet a quibus exasperetur.

28. Denique etiam speciali expressione Calligonus (34), præpositus cubiculi, mandare mihi ausus est: Me vivo, tu contemnis Valentinianum? Caput tibi tollo. Respondi: Deus permittat tibi ut impleas quod minaris, ego enim patiar quod episcopi (35), tu facies quod spadones. Atque

Et Godefr. lege de Præpos. S. cub. Quod autem pertinet ad insolentissimas hujusce eunuchi minas, necnon ad liberam ac generosam Ambrosii vocem, eas quidem lib. *De Joseph.*, cap. 6, num. 33, idem sanctus tacite tangit, sicut et cruentum istius supplicium; id tamen tanta cum modestia facit, ut nihil ab insultandi modo magis abhorreat. De supplicio autem ejus vide quæ ex Augustino diximus in ejusdem libri admon.

(35) Ita vet. edit., ubi post vocem *episcopi* subintellige « pali solent; » ac similiter post vocem *spadones* mente supplendum « facere solent. » Quæ oratione alludere potuit ad Achillam illum Ægyptium, a quo interemptum Pompeium libello in Relationem Symmachi designat Ambrosius. Porro edit. Rom. hic pro *spadones* ponit *spadonis* et continenter sola subjungit: « Minas tuas non timeo; carnem enim occidere potes, animam autem non potes. Vitam istam corporis potes eripere, meritum

ulinam Deus avertat eos ab Ecclesia, in me omnia A sua tela convertant, meo sanguine sitim suam expleant (36) !

860 EPISTOLA XXI (37).

Excusat Ambrosius quod vocatus non venerit ad consistorium, asserens in causa fidei velecclesiastica judicare nisi sacerdotes neminem debere; nec se in eo contumacem, quod injuriam ordini suo non inurat. Addit Auxentium forte Judæos aut infideles electurum judicium habeo, id est, Christi inimicissimos: nec recusare quominus in ecclesia vel in synodo de his disputaret: hæc demum se coram fuisse dicturum, nisi a coepiscopis et populo esset prohibitus.

Clementissimo imperatori (38), et beatissimo Augusto VALENTINIANO, AMBROSIIUS episcopus.

1. Dalmatius me tribunus et notarius (39) mandato, ut allegavit, clementiæ convenit tuæ postulans ut et ipse judices legerem sicut elegisset Auxentius. Nec tamen expressit eorum nomina, qui fuerant postlati: sed id addidit, quod in consistorio esset futura certatio, arbitro pietatis judicio tuæ.

2. Cui rei respondeo, ut arbitror, competenter. Nec quisquam contumacem judicare me debet, cum hoc asseram, quod augustæ memoriæ pater tuus non solum sermone respondit (40), sed etiam legibus suis sanxit: In causa fidei vel ecclesiasticæ alicujus ordinis eum judicare debere, qui nec munere impar sit, nec jure dissimilis; hæc enim verba rescripti sunt, hoc est, sacerdotes de sacerdotibus voluit judicare. Quin etiam si alias quoque argueretur episcopus, et morum esset examinanda causa, etiam hæc voluit ad episcopale judicium pertinere.

3. Quis igitur contumaciter respondit clementiæ tuæ? Ille qui te patris similem esse desiderat, an qui vult esse dissimilem? Nisi forte vilis quibusdam tangi imperatoris æstimatur sententia, cujus et

non potes extinguere. Anima namque quæ Deo subdita est, humanæ potestati non est subjecta. An nocere te putas? Imo magnum mihi commodum præstas. Vitam adimis temporalem, ut succedat perpetua.

(36) Verbo *expleant* adjicit edit. Rom.: « Vale, soror in Domino. »

(37) Scripta anno 386.

(38) In uno cod. Vat. et Long. hoc lemma præmittitur: « Libellus ejusdem Ambrosii ad Valentinianum imperatorem contra Auxentium. » Ipse quoque Ambrosius ita subscribit: « Ego Ambrosius episcopus hunc libellum obtuli, etc. »

(39) Notariis ac tribunis imperatores ad secretoria mandata usos fuisse diximus in epist. superiori ad Marcellinam.

(40) Sozomenus lib. vi, cap. 7, refert episcopis Hellesponti ac Bithyniæ a Valentiniano postulanti-
bus, « ut ad corrigendam fidei doctrinam convenire permitterentur, » imperatorem sic respondisse: « Mihi quidem in laicorum ordine constituto fas non est hujusmodi negotia curiosius scrutari: sacerdotes vero, quibus id curæ est, seorsum ubicunque voluerint, conveniant. » Quæ sane cum Ambrosii verbis pulchre concinunt. Sed his addere etiam liceret, quæ memorantur a Theodoro lib. iv, cap. 6, necnon quæ Marcellina lib. ii *Concordiæ* cap.

fides (confessionis (41) constantia comprobata est, et sapientia melioratæ reipublicæ profectibus prædicatur.

4. Quando audisti, elementissime imperator, in causa fidei laicos de episcopo julicasse (42)? Ita ergo quadam adulatione curvamus, ut sacerdotalis juris simus immemores, et quod Deus donavit mihi, hoc ipse aliis putem esse credendum? Si docendus est episcopus a laico, quid sequetur? Laicus ergo disputet, et episcopus audiat: episcopus discat a laico. At certe 861 si vel Scripturarum seriem divinarum, vel vetera tempora retractemus, quis est qui abnuat (43) in causa fidei, in causa, inquam, fidei episcopos solere de imperatoribus Christianis, non imperatores de episcopis judicare?

B 5. Eris, Deo favente, etiam senectutis maturitate provectior, et tunc de hoc censebis qualis ille episcopus sit, qui laicis jus sacerdotali substernit. Pater tuus, Deo favente, vir maturioris ævi, dicebat: Non est meum judicare inter episcopos; tunc nunc dicit clementia: Ego debeo judicare. Et ille baptizatus in Christo intrabilem se ponderi tanti putabat esse judicii: clementia tua, cui adhuc emerenda baptismatis sacramenta servantur; arrogat de fide judicium; cum fidei ipsius sacramenta non noverit.

C 6. Quales autem elegerit judices, possumus estimationi relinquere, quando eorum nomina timet prodere. Veniant plane, si qui sunt, ad ecclesiam: audiant eum populo, non ut quisquam judex resideat, sed ut unusquisque de suo affectu habeat examen, eligat quem sequatur. Agitur de istius Ecclesiæ sacerdote: si audierit illum populus, et putaverit melius disputare, sequatur fidem ejus: non invidebo.

7. Omitto quia jam ipse populus judicavit: tacet quia eum, quem habet, de patre tuæ clementiæ postulavit (44): taceo quia pater pietatis tuæ quie-

6, et quæ super Ambrosii ordinatione disputat. Quod autem ad leges hic designatas, Baronius ad an. 369 censet indicatam esse ab Ambrosio Valentiniani legem 20, « Quorum appellationes. » Sed a Godefrido in eandem legem refellitur, Verisimilius ergo putamus legem, de qua hic Ambrosius, jam non exstare. Alia vero habetur anno 376 data Gratiani nomine, nempe 23, qua jubetur « ut si qua sunt ex quibusdam dissensionibus, levibusque delictis ad religionis observantiam pertinentia, locis suis, et a sua diocæseos synodis audiantur. » Vide Godefridum in eadem legem.

(41) Illic alluditur ad generosum illud Valentiniani senioris factum, quo cum inter præfectos Juliani numeraretur, ministrum quemdam, a quo aqua lustrali aspersus fuerat, in facto in faciem pugno cecidit.

(42) Non aliter quoque Athanasius, pag. 845, dicit: « Quando a condito ævo auditum est, quando judicium Ecclesiæ auctoritatem suam ab imperatore accepit? etc. »

(43) Corb. codex, « qui annuat. » Non bono sensu.

(44) Quæ in Ambrosii electione magis singularia contigerunt, hic modestissime attinguntur. Ea fusi-
us tractata reperies apud Paulinum in ejusdem Ambrosii Vita.

denisti; Auxentius uno momento tot populos, quod in ipso est, trucidabit alios gladio, alios sacrilegio? Meam basilicam (71) petit cruento ore, sanguinolentis manibus. Qui bene præsens respondit lectio: « Peccatori autem dixit Deus: Quare tu enarras justitias meas (Psal. xlix, 16)? id est, non convenit paci et furori, non convenit Christo et Belial (II Cor. vi, 15). Meministis etiam quod lectum est hodie Nabuthe (22, q. 8, c. *Convenior*, 2 *Nabuthe*), sanctum virum possessorem vineæ suæ, interpellatum petitione regia, ut vineam suam daret; ubi rex, succisis vitibus, olus vile sereret, eumque respondisse: « Absit ut ego patrum meorum tradam hæreditatem (III Reg. xxi, 3); regem contristatum esse, quod sibi esset alienum jus relatione justa negatum sed muliebri consilio deceptum. Nabuthe vites suas vel proprio cruore defendit. Si ille vineam non tradidit suam, nos trademus Ecclesiam Christi?

18. Quid igitur a me responsum est contumaciter? Dixi enim conventus: Absit a me ut tradam Christi hæreditatem. Si ille patrum hæreditatem non tradidit, ego tradam Christi hæreditatem! Sed et hoc addidi: « Absit ut tradam hæreditatem patrum, » hoc est hæreditatem Dionysii, qui in exilio in causa fidei defunctus est, hæreditatem Eustorgii (72) confessoris, hæreditatem Myroclis, atque omnium retro fidelium episcoporum. Respondi ego, quod sacerdotis est, quod imperatoris est, faciat imperator. Prius est ut animam mihi, quam fidem auferat.

19. At cui tradam? Præsens lectio Evangelii docere nos debet, quid petatur, a quibus petatur. Audistis nempe legi, quod cum Christus super pulum asinæ sederet, clamabant pueruli, et moleste ferebant Judæi (Luc. xix, 35-38). Denique interpellaverunt Dominum Jesum, dicentes ut faceret eos tacere; respondit: « Si hi tacuerint, lapides clamabunt (Ibid. 40). Deinde ingressus templum, ejecit nummularios, et cathedras, et columbas vendentes in templo Dei. Lectio nempe ista nulla 369 nostra dispositione recitata est, sed casu: quæ præsentibus bene aptatur temporibus. Semper ergo Christi laudes verbera perfidorum sunt. Et nunc cum laudatur Christus, dicunt hæretici quia seditio commovetur: dicunt hæretici quia his mors parabatur; et vere mortem habent in laudibus Christi. Quomodo

(71) Plures mss., « Misi basilicam; » alii et edit. omnes, « Meam basilicam, » hoc est, unam ex meis; erant quippe non paucæ Mediolani.

(72) In codicibus varie scribuntur nomina horum episcoporum; nam in quibusdam *Extorgi*, et *Eustorgi*, pro *Eustorgii*, sicut et *Metrocli*, ac *Meroeli*, pro *Myroclis* habetur. Fuit autem Myrocles, si credendum Ughello, octavus Mediolanensis episcopus, sin vero sequamur vetustissimum catalogum in *Musæo Italico* pag. 110 vulgatum, septimus a sancto Barnaba, qui recentissima manu exemplari ascriptus traditur. Eustorgius et apud Ughellum et apud Mabilonium decimus numeratur. At vero Dionysius, qui tantum tertio decimo loco in *Italia sacra* ponitur Eustorgium in citato *Musæo* pone sequitur. Hunc eo

A enim laudes ejus ferre possunt, ejus infirmitatem prædicant? Itaque et hodie cum laudatur Christus, Arianorum amentia verberatur.

20. Geraseni præsentiam Christi ferre non poterant (Luc. viii, 37), isti pejores Gerasenis nec laudationem Christi sustinere possunt. Vident pueros Christi gloriam concinentes; quia scriptum est: « Ex ore infantium et lactentium perfecisti laudem (Psal. viii, 3). » Irrident istam ætulatam fidei plenam, cum dicunt: « Ecce quid clamant? » Sed respondit iis Christus: « Si hi tacebunt, lapides clamabunt (Luc. xix, 40), hoc est, fortiores clamabunt, clamabunt et juvenes, clamabunt et maturiores, clamabunt et senes: isti lapides ad illum (73) jam solidati lapidem, de quo scriptum est: « Lapidem quem repronaverunt edificantes, hic factus est in caput anguli (Psal. cxvii, 22). »

21. His igitur laudationibus invitatus templum suum Christus ingreditur, et flagellum prehendit, et ejecit de templo nummularios (Joan. ii, 15). Non patitur enim in suo templo pecuniæ esse vernaculos, non patitur in suo templo esse eos qui vendant cathedras. Quid sunt cathedrae, nisi honores? Quid sunt columbae, nisi simplices mentes, vel animæ fidem candidam et puram sequentes? Ego ergo inducam in templum, quem Christus excludit? Jubetur enim exire, qui dignitates vendit et honores: jubetur exire, qui vendere vult simplices mentes fidelium.

22. Ergo Auxentius ejecit, Mercurinus excluditur. Unum portentum est, duo nomina. Etenim ne cognosceretur qui esset, mutavit sibi vocabulum; ut quia hic fuerat Auxentius episcopus Arianus, ad decipiendam plebem, quam ille tenuerat, se vocaret Auxentium (74). Mutavit ergo vocabulum, sed perfidiam non mutavit: exiit lupum, sed induit lupum. Nihil prodest quod mutavit nomen; quid sit agnoscitur. Alius in Scythiæ partibus dicebatur, alius hic vocatur: nomina pro regionibus habet. Habet ergo jam duo nomina; et si hinc alio perrexerit, habebit et tertium. Quomodo enim patietur ut maneat ei vocabulum ad tanti sceleris indicium. Minora fecit in Scythia; et ita erubuit, ut mutaret vocabulum: sceleratiora hic ausus est; et volet, quocunque perrexerit, nomine suo prodi? Tantorum populorum sanguinem manu sua scribet, et poterit consistere animo?

23. Paucos excludebat Dominus Jesus de templo

quod Athanasium in synodo Mediol. damnare detrectasset, a Constantio ejectum in exilium, in illo diem obiisse tradit Rufinus lib. i *Hist.* cap. 19; Socrates lib. ii, cap. 36, atque alii.

(73) Mss. non pauci, « et senes isti laudes, ad illum, etc. »

(74) Omnes edit., « se vocaret Mercurinum: » omnes mss., *Auxentium*. Et certe correctionem hanc sensus exigit. Id enim hoc loci indicat Ambrosius istum qui sub Mercurini nomine odiosus evaserat, ut in Arianorum Mediolanensium, quorum ultimus pseudoeppiscopus Auxentius fuerat, animos nominis similitudine facilius irreperet, Auxentii nuncupationem adoptasse.

suo, Auxentius nullum reliquit. De templo suo Jesus flagello eiecit, Auxentius gladio: Jesus flagello, Mercurinus securi. Pius Dominus flagello 870 exturbat sacrilegos: nequam persequitur pios ferro. De quo bene dixistis hodie: Leges suas secum ferat. Feret, etiamsi nolit: feret conscientiam suam, etsi non fert chartulam: feret sanguine inscriptam animam suam, etsi atramento inscriptam epistolam non feret. Scripta est, Juda, culpa tua graphio ferreo et ungue adamantino, et scripta in pectore tuo (*Jerem. xvii, 1*), hoc est, ibi scripta, unde processit.

21. Is mihi etiam audeat mentionem facere tractandi (75), plenus sanguinis, plenus cruoris? Qui quos non potuerit sermone decipere, eos gladio putat esse feriendos, cruentas leges ore dictans, manu scribens, et putans quod lex fidem possit hominibus imperare. Non audivit et id quod hodie dictum est: « Quoniam non justificatur homo ex operibus legis (*Galat. ii, 16*), » aut: « Per legem legi mortuus sum, ut Deo vivam (*Ibid. 19*), » id est, per legem spiritalem interpretationi legis est mortuus corporali. Et nos per legem Domini nostri [Jesu Christi moriamur huic legi, quæ sancit decreta perfidiæ. Non lex Ecclesium congregavit, sed fides Christi. Lex enim non est ex fide: « Justus autem ex fide vivit (*Galat. iii, 11*). Justum ergo fides, non lex facit; quia non est per legem justitia, sed per fidem Christi. Qui autem fidem repudiat, et legis jura præscribit, ipse se testatur injustum, quia « justus ex fide vivit. »

25. Hanc ergo legem quisquam sequatur, qua firmatur Ariminense concilium, in quo creatura dictus est Christus? Sed aiunt: « Misit Deus Filium suum factum ex muliere, factum sub lege (*Galat. iv, 4*). » Ergo factum legunt, hoc est creatum. Nonne hoc ipsum considerant, quod proposuerunt, quia factus dicitur Christus, sed « ex muliere, » hoc est, secundum partum Virginis factus est, qui secundum divinam generationem ex Patre natus est? Legerunt et hodie, quia « Christus nos redemit de maledicto legis, factus pro nobis maledictum (*Galat. iii, 13*). » Numquid maledictum Christus secundum divinitatem est? Sed quare maledictum dicatur, Apostolus te docet, dicens quia scriptum est: « Maledictus omnis qui pendet in ligno (*Ibid.*), » hoc est, qui in carne sua nostram carnem, in suo corpore nostras infirmitates et nostra maledicta suscepit, ut crucifigeret; non enim ille maledictus, sed in te maledictus. Denique habes alibi: « Qui peccatum non cognovit, sed pro nobis peccatum factus est; quia nostra peccata suscepit, ut sacramento suæ passionis aboleret (*II Cor. v, 21*), »

(75) Rom. edit. sola, « facere retractandi. » Forte an pro iterum tractandi, quin jam anno superiore tractaverant. Sed non est cur propterea quidquam mutetur.

(96) Cognitor sæpe ipso judex est, qui causam cognoscit: sæpe procurator litis, cui apud judicem

A 26. Hæc ego, fratres, coram ipso apud vos plenius disputarem; sed certus non ignaros vos esse fidei, vestrum refugit examen, et gentiles quosdam quatuor aut quinque ferme homines elegit cognitores sibi (76), si tamen aliquos elegit: quos vellem adesse in eam omnium, non ut de Christo judicent, sed ut majestatem nudiant Christi. Tamen illi jam de Auxentio pronuntiaverunt, cui tractandi quotidie non crediderunt. Quæ major ejus condemnatio, quam quod 871 sine adversario apud judices suos victus est? Ergo et ipsorum sententiam contra Auxentium jam tenemus.

27. Et quod gentes elegit, juro damnandus est; quia Apostoli præcepta dimisit, cum Apostolus dicit: « Audeat aliquis vestrum adversus alterum habens negotium, judicari apud iniquos, et non apud sanctos? Aut nescitis quoniam sancti de hoc mundo judicabunt (*I Cor. vi, 1, 2*)? » Et infra ait: Sic non est inter vos sapiens quisquam, qui possit judicare inter fratres; sed frater cum fratre judicio contendit et hoc apud infideles (*Ibid. 5, 6*)? Vides quin quod ille obtulit contra auctoritatem Apostoli sit. Vos eligite utrum Auxentium an Paulum sequi debeamus magistrum.

28. Sed quid dicam de Apostolo, cum ipse Dominus clamet per prophetam: « Audite me, populus meus. Qui scitis judicium, quorum in corde lex mea est (*Isa. li, 7*). » Deus dicit: « Audite me, populus meus. Qui scitis judicium; » Auxentius dicit: Nescitis judicium. Videlis quia jam Deum contemnit in vobis, qui sententiam cælestis refutat oraculi? « Audite me, inquit, populus meus, » dicit Dominus. Non dicit: Audite, gentes. Non dicit: Audite, Judæi. Jam enim populus Dei qui fuerat, populus erroris est factus; et qui populus erroris erat, populus Dei esse cœpit, quia in Christum credidit. Isto ergo populus judicat, cujus in corde lex divina est, non humana; lex non atramento scripta, sed spiritu Dei vivi; non in charta, sed in corde signata (*II Cor. iii, 3*): lex gratiæ, non cruoris. Quis igitur vobis injuriam facit, qui rocat vestram, an qui eligit audientiam?

29. Conclusus undique, ad versutiam patrum suorum confugit. De imperatore vult invidiam commovere, dicens judicare debere adolescentem catechumenum, sacræ lectionis ignarum, et in consistorio judicare. Quasi vero superiore anno quando ad palatium sum petitus, cum præsentibus primatibus ante consistorium tractaretur, cum imperator basilicam vellet eripere; ego tunc aulæ contemplatione regalis infractus sim, constantiam non tenuerim sacerdotis, aut imminuto jure discesserim? Nonno

præsenti a præsentis litigatore causa committitur: sæpe etiam is est, qui alios de statu suo disceptantes agnoscere se dicit, et eorum nataha patriamque docet Cic. in Verrem: Civum Romanum qui cognitores homines honestos daret, sublatum esse in crucem. Ita Nannius.

meminerunt quod ubi mo cognovit populus palatium potuisse, ita irruit, ut vim ejus ferre non possent (77); quando comiti militari cum expeditis ad fugandam multitudinem egresso obtulerunt omnes se neci pro fide Christi? Nonne tunc rogatus sum, ut populum multo sermone (78) mulcerem? sponderem fidem, quod basilicam Ecclesiæ nullus invaderet? Et cum pro beneficio meum sit officium postulatum; tamen quod populus ad palatium venisset, mihi invidia commota est. In hanc igitur invidiam me redire desiderant.

30. Revocavi populum, et tamen invidiam non evasi: quam quidem invidiam ego temperandam **872** arbitror, non timendam. Quid enim timeamus pro Christi nomine? Nisi forte illud movere me debet, quod aiunt: Ergo non debet imperator unam basilicam accipere, ad quam procedat: et plus vult Ambrosius posse, quam imperator; ut imperatori prodeundi facultatem neget? Quod cum dicunt, apprehendere sermones nostros gestiunt, sicut Judæi qui Christum versuto sermone tentabant dicentes: « Magister, licet tributum dare Cæsari, aut non (*Matth. xxii, 17*)? Semperne de Cæsare servulis Dei invidia commovetur? Et hoc ad calumniam sibi accessit impietas, ut imperiale nomen obtendat? Et isti possunt dicere quod eorum non habeant sacrilegium, quorum imitantur magisterium?

31. Et tamen videte quanto peiores Ariani sint, quam Judæi. Illi quærebant utrum solvendum putaret Cæsari jus tributi; isti, imperatori volunt dare (79) jus Ecclesiæ. Sed ut perfidi suum sequuntur auctorem; ita et nos quæ nos Dominus et auctor noster docuit, respondeamus. Considerans enim Jesus dolum Judæorum, dixit ad eos: « Quid me tentatis? Ostendite mihi denarium (*Ibid. 18, 19*). » Et cum dedissent, dixit: « Cujus imaginem habet et inscriptionem? » Respondentes dixeris: *Cæsaris*. Et ait illis Jesus: « Reddite quæ sunt Cæsaris Cæsari, et quæ sunt Dei, Deo (*Ibid. 28, 21*). Ergo et ego dico illis, qui mihi obijciunt, « Ostendite mihi denarium. Jesus Cæsaris denarium vidit, et ait: « Reddite Cæsari, quæ Cæsaris sunt, et quæ Dei sunt, Deo. » Numquid de Ecclesiæ basilicis occupandis possunt denarium offerre Cæsaris?

32. Sed in Ecclesia unam imaginem novi, hoc est imaginem Dei invisibilis, de qua dixit Deus: « Fa-

A cinus hominem ad imaginem et similitudinem nostram (*Gen. i. 26*); » illam imaginem, de qua scriptum est; quia Christus « splendor gloriæ, et imago substantiæ ejus (*Hebr. i, 3*). » In ista imagine Patrem cerno, sicut dixit ipse Dominus Jesus: « Qui me videt, videt et Patrem (*Joan. xiv, 9*). » Non enim hæc imago a Patre est separata, quæ unitatem me docuit Trinitatis dicens: « Ego et Pater unum sumus (*Joan. x 30*); » et infra: « Omnia quæcunque habet Pater, mea sunt (*Joan. xvi, 15*). » Et de Spiritu sancto, dicens quia Spiritus Christi sit, et de Christo accepit, sicut scriptum est « Ille de meo accipiet, et annuntiabit vobis (*Ibid. 14*). »

33. Quid igitur non humiliter responsum a nobis est? Si tributum petit, non negamus.

B Agri Ecclesiæ solvunt tributum (80): si agros desiderat imperator, potestatem habet vindicandorum; nemo nostrum intervenit. Potest pauperibus collatio populi redundare: non faciant de agris invidiam, tollant eos, si libitum est imperatori: non dono, sed non nego. Aurum quærent, possum dicere: Argentum et aurum non quæro. Sed invidiam faciunt, quia aurum erogatur. Nec ego hanc invidiam perhorresco. Habeo ærarios (81: ærarii mei pauperes Christi sunt, hunc novi congregare thesaurum. **873** Utinam hoc mihi semper crimen ascribant, quia aurum pauperibus erogatur! Quod si obijciunt quod defensionem ab iis requiram, non nego, sed etiam ambio. Habeo defensionem, sed in orationibus pauperum. Cæci illi et claudi, debiles et senes robustis bellatoribus fortiores sunt. Denique munera pauperum Deum obligant, quia scriptum est: « Qui largitur pauperi, Deo fenerat (*Prov. xix, 18*). » Præsidia bellatorum divinam sæpe gratiam non merentur.

C 34. Hymnorum quoque meorum carminibus deceptum populum ferunt. Plane, nec hoc abnuo. Grande carmen istud est, quo nihil potentius. Quid enim potentius quam confessio Trinitatis, quæ quotidie totius populi ore celebratur? Certatim omnes student fidem fateri: Patrem, et Filium, et Spiritum sanctum norunt versibus prædicare. Facti sunt igitur omnes magistri, qui vix poterant esse discipuli.

35. Quid igitur obaudientius potest esse quam ut **D** Christi sequamur exemplum, qui « specie inven-

(77) Mss. aliquot, « ferre non possem. »

(78) Rom. edit. sola, « molli sermone, »

(79) Mss. aliquot, « nolunt dare. » Contrario sensu.

(80) Non mirum, si affirmetur ab Ambrosio Ecclesiæ agros vectigales esse, ac tributum pendere imperatoribus: exstant siquidem in Cod. Theod. leges a Constantino, ejusque successoribus promulgatæ, puta lex I de Annona et tributis atque aliæ tit. de *Episcopis et Clericis*, quibus Ecclesiæ possessiones vectigalibus subjiuntur. Quod vero ad clericos, certum est eorum facultates tributo obnoxias fuisse, et plerumque etiam personas muneribus publicis, ut dicit Ambrosius contra Symmachum.

(81) Ærarius, inquit Nannius, fieri dicebatur, qui plebeius a censoribus in Ceritum tabulas referebatur, ac per hoc ex albo centuriæ suæ expunctus, amplius æra mereri non poterat. Quod cum per imperatorem fieret, ære diruti nominabantur. Livius dec. tertiæ l. 9, inter nomina eorum quos ærarios relinquebat, dedit collegæ nomen. Sed et ærarii aliquando milites dicebantur contrario sensu qui æra accipiebant, qui *μισθοφόροι* dicebantur. Cicero ad Atticum, Milites non tam ærarii, quam ut appellantur ærati. Atque ita hic capitur: nam pauperes qui de stipendio Ecclesiæ vivebant, ærarios Christi appellavit.

tus ut homo, humiliavit semelipsum factus obediens usque ad mortem (*Philipp. ii, 7, 8*)? Denique omnes per obedientiam liberavit: « Sicut enim per inobedientiam unius hominis peccatores constituti sunt plurimi, ita et per unius obedientiam iusti constituentur multi (*Rom. v, 19*). » Si ergo ille obediens, accipiant obedientiæ magisterium, cui nos inhaeremus, dicentes iis qui nobis de imperatore invidiam faciunt: Solvimus quæ sunt Cæsaris Cæsari, et quæ sunt Dei Deo (*Matth. xxii, 21*). Tributum Cæsaris est, non negatur (23, quæst. 8, c. *Conventior, 2 Tributum*): Ecclesia Dei est, Cæsari utique non debet addici, quia jus Cæsaris esse non potest Dei templum.

36. Quod cum honorificentia imperatoris dictum nemo potest negare. Quid enim honorificentius, quam ut imperator Ecclesiæ filius esse dicatur? Quod cum dicitur, sine peccato dicitur, cum gratia dicitur. Imperator enim intra Ecclesiam, non supra Ecclesiam est; bonus (82) enim imperator querit auxilium Ecclesiæ, non refutat. Hæc ut humiliter dicimus, ita constanter exponimus. Sed incendia aliqui, gladium, deportationem minantur (83). Didicimus Christi servuli non timere. Non timenlibus nunquam est gravis terror. Denique scriptum est: « Sagittæ infantium factæ sunt plagæ eorum (*Psal. lxxiii, 8*). »

874 37. Satis igitur propositis responsum videtur. Nunc illos interrogo, quod Salvator interrogavit: « Baptismus Joannis de cælo est, an ex hominibus (*Luc. xx, 4*)? » Et non potuerunt respondere ei Judæi. Si baptismum Joannis non solverunt Judæi, Auxentius solvit baptismum Christi? Non enim istud ex hominibus est baptismum, sed de

A cælo, quod detulit nobis consilii magni Angelus (*Isa. ix, 6*), ut justificemur Deo. Cur igitur rebaptizandos Auxentius fideles populos putat (84), baptizatos in nomine Trinitatis; cum Apostolus dicat: « Una fides, unum baptismum (*Ephes. iv, 5*): » et se hominum dicat adversarium esse, non Christi; cum consilium Dei spernat (*Luc. vii, 30*), et condemnet baptismum, quod Christus nobis ad redimenda nostra peccata donavit.

EPISTOLA XXII (85).

Inventionem corporum Gervasii ac Protasii martyrum nuntiata, refert se ad populum illa dixisse: Caros esse martyres, sicut et apostolos: diem quoque fuisse illorum confessionem: eosdem a Domino humiliatos, ac deinde suscitatos de terra: idque eorum resurrectionem esse, cum tot miracula operati sint: gratias ob tantum præsidium Deo egisse, illudque amplificasse ex gestis Elisæ: tandem reliquiarum descriptionem, ac translationis consilium populari plausu excepta. Subjungit sequentis diei sermonem, quo, memorata Catholicorum letitia, invidentiam Arianorum exagitavit, ostendens eos, dum evidenti miraculo fidem negant, Judæorum similes esse, atque aliter credere, quam martyres crediderunt: dum vero Trinitatem quam dæmones confitebantur, non agnoscere, ipsis dæmonibus esse peiores.

Dominae sorori vitæ atque oculis (86) præferendæ frater.

1. Quia nihil sanctitatem tuam soleo eorum præterire, quæ hic te geruntur absente; scias etiam sanctos martyres a nobis repertos. Nam cum ego basilicam dedicassem (87), multi tanquam uno ore interpellare cœperunt dicentes: Sicut Romanam basilicam dedices. Respondi: Faciam, si martyrum reliquias invenero. Statimque subiit veluti ejusdam ardor præsagii (88).

(82) Omnes edit., « Imperator enim bonus; » omnes mss. omittunt *bonus*, licet in sequenti sententia ubique habeatur.

(83) Deportatio sævissimum exilii genus est, ubi nimirum quis in remota insula includitur.

(84) Augustinus lib. *de Hæres.*, cap. 49: « Rebaptizari quoque, inquit, ab his, » nempe Arianis, « catholicos novimus, utrum non catholicos nescio. » Gregorius etiam Turon, tempore Vandalarum persecutionis iteratum ab Arianis baptismum testatur lib. ii, cap. 11 et alibi. Vide etiam Alexandrum dissert. 22, tom. viii, *Hist. Eccl.*

(85) Scripta anno 386.

(86) Sic edit. vet. ac. mss., nisi quod in horum nonnullis pro *atque oculis* legitur *atque osculis*, voci *frater* additur *Ambrosius*, et loco verbi *præterire*, ponitur in uno *prætermittere*: at Rom. edit. totum id refluixit in hanc formam: « Ambrosius episcopus Marcellinæ sorori: Quoniam nihil eorum, quæ hic te absente geruntur, sanctitatem tuam celare soleo, scias etiam, dilectissima soror, etc. »

(87) Rom. edit. sola, « dedicare vellem... Sicut in Romana sic basilicam dedices: » in hæc vero secunda parte variant vet. edit. et mss. Ubi enim illæ cum paucis mss., « Sic in Romana basilica dedices; » alii mss. exhibent partim, « Sic in Romanam basilicam, » partim, « Sic in Romanam basilicam dedices; » alii demum, « sic et Romanam (aut sicut Romanam), basilicam dedices: » quæ quidem lectio videtur omnium potissima. Sensus autem est, cum Ambrosius ecclesiam dedicas-

set, nec tamen reliquias in ea condidisset, populum illud ægre ferentem efflagitasse ut ne hanc etiam cæremoniæ prætermitteret, quam in Romanæ basilicæ consecratione non omiserat. Samuel Petitus lib. iii *Observ.* c. 8, ait nonnullos ex hoc loco duo colligere: primum fuisse Mediolani Romanam regionem, unde Romana basilica nominata sit; alterum eam basilicam, de ejus dedicatione hic agitur eandem esse ac Romanam. Utrumque evertere idem aggreditur. Et secundum quidem per se caducum est; namque ex serie liquido colligimus basilicam, in quam sanctorum Gervasii et Protasii ossa translata sunt, Ambrosianam esse, cum ex Paulino manifestum sit in Romana corpus beati Nazarii fuisse depositum. Quod vero nomen Romanæ ex regione impositum ideo negat, quia non in Romana fuisse dicitur, sed ipsa Romana appellatur; id quidem frigidius est, quam ut refutatione indigeat. Sed nec multo validiores sunt, quas hujus nomenclationis rationes profert; quod enim eam basilicam aut a ritu Romano, qui in eadem forsitan observaretur, aut a Petro, cui dedicata erat, Romanæ fidei ac sedis primo parente, Romanæ suspicietur traxisse nomen, nos ejus suspicioni fidem negamus. Cum ergo constet hanc Ecclesiam ad eam portam quæ Romana vocabatur, constructam fuisse, verisimilius est eidem e vicinia nomen factum. Vide Herman. in *Vita Ambrosii* lib. iv, cap. 17, Ughellum in *Ital. Sacra*, et alios.

(88) Augustinus lib. ix *Confess.*, cap. 7, has reliquias Ambrosio *per visum* revelatus dicit; et lib.

2. Quid multa? Dominus gratiam dedit: formidantibus etiam clericis jussi eruderari terram eo loci, qui est ante cancellos sanctorum Felicis atque Naboris. Inveni signa convenientia: adhibitis etiam quibus per nos manus imponenda foret, 875 sic sancti martyres eminere coeperunt; ut, adhuc nobis silentibus, arriperetur urna, et sterneretur pro-na ad locum sancti sepulcri. Invenimus miræ magnitudinis viros duos, ut prisca ætas ferebat. Ossa omnia integra, sanguinis plurimum. Ingens concursus populi per totum illud biduum. Quid multa? Condivimus integra ad ordinem: transtulimus vespere jam incumbente ad basilicam Faustæ (89): ibi vigiliæ tota nocte, manus impositio. Sequenti die transtulimus ea in basilicam, quam appellant Ambrosianam (90). Dum transferimus, cæcus sanatus est. Talis mihi ad populum fuit sermo.

3. Cum tam effusam, tamque inauditam considerare conventus vestri celebritatem, et divinæ gratiæ munera, quæ in sanctis martyribus refulserunt, imparem me, fateor, huic muneri judicabam; nec fieri posse, ut sermone absolverem, quod vix possumus animo intendere, oculis comprehendere. Sed ubi sanctarum legi cœpit series Scripturarum, largitus est Spiritus sanctus, qui locutus est in prophetis, quo dignum aliquid tanto cœlu et exspectatione vestra, martyrumque sanctorum meritis proferamus.

4. « Cœli, inquit, enarrant gloriam Dei (Psal. xviii, 2). » Cum legitur hic psalmus, occurrit quod non tam elementa materialia, quam cœlestia merita dignum Deo præconium deferre videantur. Hodierno tamen fortuita lectione patuit qui cœli enarrant gloriam Dei. Aspicite ad dextram meam, aspicite ad sinistram reliquias sacrosanctas: videte cœlestis (91) conversationis viros, spectate animi sublimis tropæa. Isti sunt cœli, qui enarrant gloriam Dei; hæc opera manuum ejus quæ annuntiat firmamentum. Non enim eos sæcularis illecebra, sed divini operis gratia, ad firmamentum sacratissimæ passionis evexit: multoque ante morum virtutumque documentis annuntiavit in his martyrium quod adversus lubricum sæculi hujus stabiles permanserunt.

5. Cœlum erat Paulus, qui ait: « Nostra conversatio in cœlis est (Philipp. iii, 20). » Cœli erant

xxii, *De Civit. Dei*, cap. 8, eas per visionem manifestatas. Unde colligitur non modo per interio-rem illum afflatum de illis admonitum esse sanctum præsulem, sed etiam per apparitionem. At non omnia hic memorari quæ contigere satis intelligitur ex eo quod subjicitur, *Quid multa?*

(89) Omnes edit., « Condivimus integra, ad ordinem transtulimus: Vespere jam incumbente ad basilicam Faustæ. » Quæ lectio cum claudicaret, Rom. edit. subjecit verbum *venimus* pro tibicine. Omnes vero mss. nobiscum faciunt, nisi quod Belv. habet, *vigiliæ ad ordinem*; sed melius cæteri respuunt *vigiliæ* in quibus *ad ordinem* idem significat ac *per ordinem*.

(90) Basilica illa *Ambrosiana* dicebatur a conditore, et etiam nunc sancti Ambrosii majoris ap-

pelus et Joannes: denique filii tonitruum nuncupantur (*Marc. iii, 17*); et ideo quasi cœlum Joannes Verbum apud Deum vidit (*Joan. i, 1*). Ipse Dominus Jesus perpetui luminis erat cœlum, cum enarraret Dei gloriam, sed eam quam nemo ante conspexerat. Et ideo dixit: « Deum nemo vidit unquam, nisi unigenitus Filius, qui est in sinu Patris, ipse enarravit (*Joan. i, 18*). » Opera quoque manuum Dei si quæris, audi Job dicentem: « Spiritus divinus, qui fecit me (*Job. xxxiii, 4*). » Et ideo adversus diaboli testamenta firmatus, inoffensæ vestigium 876 constantiæ servavit. Sed veniamus ad reliqua.

6. « Dies, inquit, diei eructat verbum (Psal. xviii, 3). » Ecce veri dies, quos nulla caligo noctis interpolat. Ecce veri dies pleni luminis et fulgoris æterni, qui non perfunctorio sermone verbum Dei, sed intimo corde eructarunt in confessione constantes, in martyrio perseverantes.

7. Alius psalmus lectus dicit: « Quis sicut Dominus Deus noster, qui in altis habitat, et humilia respicit in cœlo et in terra (Psal. cxii, 5)? » Respexit sane humilia Deus, qui latentes sub ignobili cespite reliquias sanctorum martyrum suæ Ecclesiæ revelavit, quorum anima in cœlo, corpus in terra: suscitans a terra inopem, et de stercore erigens pauperem (*Ibid. 7*); » quos videtis ut eos cum principibus populi sui collocarit. Principes populi quos alios nisi sanctos martyres æstimare debemus, quorum jam in numerum (92) diu ante ignorantem Protasius Gervasiusque præferuntur, qui sterilem martyribus Ecclesiam Mediolanensem, jam plurimorum matrem filiorum lætari passionis propriæ fecerint et titulis et exemplis?

8. Nec hoc abhorreat a vera fide: « Dies diei eructat verbum (Psal. xviii, 3), » anima animæ, vita vitæ, resurrectio resurrectioni. « Et nox nocti indicat scientiam (*Ibid.*), » hoc est, caro carni, quorum passio veram fidei scientiam omnibus indicavit. Bonæ noctes, noctes lucidæ, quæ habent stellas. « Sicut enim stella a stella differt in claritate, ita et resurrectio mortuorum (*I Cor. xv, 41*). »

9. Non immerito autem plerique hanc martyrum resurrectionem appellant: videro tamen utrum sibi nobis certe martyres (93) resurrexerint. Cognovistis, imo vidistis ipsi multos a dæmoniis purgatos:

pellatur. Quam vero basilicam Faustæ appellat Ambrosius, ea nunc SS. Vitalis et Agricolæ titulo gaudet. At illa unde eruta sunt sacra Gervasii ac Protasii lipsana, quam SS. Naboris ac Felicis dictam ait Paulinus, jam vocabulo mutato sancti Francisci nominatur. De his adeas Ughellum, ubi de reliquiis quæ Mediolani asservantur disserit, et Mabillonium *Itin. Ital.* p. 15.

(91) Ita omnes mss., paucis exceptis, ubi pro *videte* ponitur *videtis*: omnes vero edit., *videtis... spectantes*, etc.

(92) Thuan. cod. solus, « quorum jam nomina, diu ante ignorata: » sed, cum cæteris mss., *præferuntur*, ubi omnes edit., *proferuntur*.

(93) Omnes edit. et pauci mss., *videro*; nonnulli mss., « video et videbo; tamen utrum sibi, an no-

plurimos etiam, ubi vestem sanctorum manibus A contigerunt, iis quibus laborabant, debilitatibus absolutos : reparata vetustit temporis miracula (94), quo se per adventum Domini Jesu grata terris major infulerat, ultra quam sanctorum corporum plerosque sanatos eernitis. Quanta gratia et iustitiantur ! quanta indumenta super reliquias sacratissimas et tactu ipso medicabilia repositantur ! Gaudent omnes extrema linea contingere ; et qui contigerit, salvus erit.

10. Gratias tibi, Domine Jesu, quod hoc tempore tales nobis sanctorum martyrum spiritus excitasti, quo Ecclesia tua praesidia maiora desiderat (95). Cognosceant omnes quales ego propugnatores requiram, qui propugnare possint, impugnare non soleant. Hos ego acquisivi tibi, plebs sancta, qui B prosint omnibus, nemini noceant. Tales ego ambio defensores, tales 877 milites habeo (96) : hoc est, non saeculi milites, sed milites Christi. Nullam de talibus invidiam timeo, quorum quo maiora, eo tutiora patrocinia sunt. Horum etiam illis ipsis, qui mihi eos inveniunt, opto praesidia. Veniant ergo et videant stipatores meos ; talibus me armis ambiri non nego : « Hi in curribus, et hi in equis : nos autem in nomine Domini Dei nostri magnificabimur (Psalm. xix, 8).

11. Eliseum Scripturae divinae series refert, cum ab exercitu Syrorum esset obsessus, dixisse timenti servulo, ne timeret : « quia plures, » inquit, « pro nobis sunt, quam contra nos (IV Reg. x, 16) ; » et ut hoc probaret, petisse ut oculi Grez. aperirentur : quibus ille apertis, innumeras ades exivit prophetae exercitus angelorum. Nos etsi eos videre non possumus, sentimus tamen. Erant clausi istiorum, li, quamdiu obruta sanctorum corpora delitecebant. Aperuit oculos nostros Dominus, vidimus auxilia, quibus sumus saepe defensi. Non videbamus haec, sed habebamus tamen, itaque trrepidantibus nobis quasi dixerit Dominus : Aspicite quantos vobis martyres dederim : ita reseratis oculis (97) gloriam

bis certi, « quidam » ceteri martyres » at reliquorum alii sic habent : « Videro tamen unum » hi, an nobis, certe martyres, etc., » alii tandem ut nos in textu.

(94) Ita mss. plures potioresque : alii vero et omnes edit., « vetusti corporis miracula. »

(95) Oratio hoc loco dicuntur salutaria ; nam alio qui sunt etiam oratoria in sacris libris habita.

(96) Hic in libris Justiniani augustinus per se, quema modum in Admonitione iam diximus. Ceterum obiter a notandum est sententiam infra positam, nempe « Tales ego ambio defensores, » tactam Patrum memora celebrantem, cum cum vexillo sanctorum Gervastii imaginibus imaginato, et in publica supplicatione ad salutem hanc deferendo inscribi sanctus Carolus iussit, ut habetur in ejus Vita.

(97) Pro multis h. h. legendum conjicit Lottianus, multis avo. Verbum quidem habet in mss. nonnullis deest, sed in multis pluribus, et cunctis edit. reperitur. Ea vero quae sequuntur, nempe « hoc est, non saeculi... invidiam timeo, » in edit. ommissa erant, sed ex omnibus mss. restituuntur. Iterum

Domini speculamur, quae est martyrum passione praeferta, et operatione praesens. Evasimus, fratres, non de hoc em pudor : saeculum patronos habebamus, et de selebamus. Invenimus nam hoc, quo vitemur praefere majoribus. Sanctorum martyrum cognitionem, quam illi misserunt, nos adepti sumus.

12. Eruntur nobis reliquiae e sepulcro ignobili, ostenduntur caelo tropaea. Sanguine tumulus madet (98), apparent erroris triumphalis notae, inviolate reliquiae loco suo et ordine repertae, vulsum humeris caput. Nunc senes repetunt audisse se aliquando horum martyrum nomina, titulumque legisse. Perdiderat civitas suos martyres, quae rapuit alienos. Etsi hoc Dei munus est, tamen gratiam quam temporibus sacerdotum mei Dominus Jesus tribuit, negare non possum : et quia ipso martyr esse non mereor, hos vobis martyres acquisivi.

13. Succedant victimae triumphales in locum (1), ubi Christus hostia est. Sed, ille super altare, qui pro omnibus passus est. Isti sub altari, qui illius redempti sunt passione. Hunc ego locum praedestinaveram mihi : dignum est enim ut ibi 878 requiescat sacerdos, ubi offerre consuevit : sed cedo sacris victimis dexteram portionem, locus iste martyribus debetur. Condamus ergo reliquias sacrosanctas et dignis sedibus (2) invehamus, totumque diem fida devotione celebremus.

14. Acclamavit populus, ut in Dominicam differretur diem martyrum depositio : sed tandem obtentum, ut sequenti fieret die. Sequenti die talis mihi ad populum iterum sermo fuit.

15. Hesterno tractavi versiculum (3) : « Dies diei eruetur verbum (Psalm. xvm, 3), » prout nostri captus tulit ingenti : hodie mihi non solum superiore tempore, sed praesenti quoque prophetasse videtur Scriptura divina. Nam cum diebus ac noctibus continuatam videam sanctitatis vestrae celebritatem, istos esse dies prophetici carminis

autem ubi omnes edit. ac pauci mss., « qui mihi inveniunt : » alii magno numero inserunt voculam « s, » haud incongrue.

(98) Rom. edit. cola, « reseratis oculis » Minus appropie.

(99) Gregorius Turon. lib. i. Morum, cap. 47, rem narrat, quam in historia SS. Gervastii et Prothasii providam negat, sed ubi ait eam dari narrationem cogulam : notandum cum inter sacra et caetera ecclesiae tabula in capta martyrum illorum esset, tandem sanguinem inde fluxisse, quod omnia distemina et vela ecclesiae illam colligebant.

(1) Quid hoc loco exprimens ad verum et corporum munditiam in altari sacro praecedam probatiora dici possunt, sive non videntur. Quia illa verba perpendiculari sectam, et si quod est in sacris ecclesiis ac bonis fidei, rem latetantur.

(2) Quamvis et al. a paucis mss., « dignis sedibus : » contra vero plerique mss., « dignis sedibus. »

(3) Hae ultima pars ab huius epistole corpore avulsa, inter sermones in omnibus edit. collocatur, sed quam inepte, penes lectorem esto iudicium.

ornacula declararunt, hesternum atque hodiernum, de quibus opportunissime dicitur : « Dies diei eructat verbum¹ ; » et istas noctes, de quibus aptissime disputatur, quia « nox nocti indicat scientiam (*Psal.* xviii, 3). » Quid enim aliud hoc biduo, nisi verbum Dei intimo eructastis affectu, et scientiam vos habere fidei probavistis ?

16. Cui tamen celebritati vestræ, qui solent, invident. Est quia celebritatem vestram invidis animis ferre non possunt (4), causam celebritatis oderunt : atque in tantum amentię prodeunt, ut negent martyrum merita, quorum opera etiam dæmones confitentur. Sed hoc non mirum ; siquidem tanta est incredulorum perfidia, ut tolerabilior sit diaboli plerumque confessio. Dicebat enim diabolus : « Jesu, Fili Dei vivi, quid venisti ante tempus torquere nos (*Matth.* vi, 1, 29) ? » Et cum hæc audirent Judæi, ipsi tamen Dei Filium denegabant. Et nunc audistis clamantes dæmones, et confitentes martyribus quod pœnas ferre non possint, et dicentes : Quid venistis, ut (5) nos tam graviter torqueatis ? Et Ariani dicunt : Non sunt isti martyres, nec torquere diabolus possunt, nec aliquem liberare, cum tormenta dæmonum ipsorum voce probentur (6), et beneficia martyrum remediis sanatorum, et absolutorum indicis declarentur.

17. Negant cæcum illuminatum, sed ille non negat se sanatum. Ille dicit : Video, qui non videbam. Ille dicit : Cæcus esse desivi, et probat facto. Isti beneficium negant, qui factum negare non possunt. Notus homo est (7), publicis 879 cum varet mancipatus obsequiis, Severus nomine, lanus ministerio. Deposuerat officium, postquam inciderat impedimentum. Vocat ad testimonium homines, quorum ante sustentabatur obsequiis : eos indices suæ visitationis arcessit, quos habebat testes et arbitros cæcitatatis. Clamat quia ut contigit fimbriam de veste martyrum, qua sacræ reliquiæ vestiuntur, redditum sibi lumen sit.

18. Nonne simile istud est, atque illud quod in Evangelio legimus ? Unius enim potentiam laudamus auctoris : nec interest utrum opus sit, an mu-

(4) Mss. non pauci, « referre non possunt. » Nec plane sine sensu aliquo ; potest enim *referre* sumi pro exprimere, ac talem voluptatem, qualem catholicis afferebat ea solemnitas, animo percipere.

(5) Ita mss., at edit. inter *ut* et *nos* inserunt *ante tempus*.

(6) Mss. aliquot, « voce prodantur : » aliorum autem quidam *probantur* ; alii, ac edit., *probantur*. Et rursus ubi omnes edit. et mss. nonnulli, « remediis cæcorum ; » alii partim « remediis sanctorum, » partim *sanatorum* præferunt : quod magis placet.

(7) Nihil hoc miraculo certius aut magis testatum, non modo propter gravissimam Ambrosii auctoritatem, et adjuncta illius universis Mediolanensibus, quos alloquebatur hic idem præsul, comperitissima ; verum etiam propter Augustini oculatum, sit verbo venia, testimonium, quod lib. xxii, *de Civit. Dei*, cap. 8, et expressius adhuc *Serm. in Natali mart. Gerv. et Prot.* legere est. Idem etiam

Annus, cum et muneretur in opere, et operetur in munere. Quod enim aliis faciendum donaverit, hoc in aliorum opere nomen ejus operatur. Legimus ergo in Evangelio Judæos, cum viderent in illo cæco sanitatis remedium, requisisse parentum testimonium. Interrogabant : Quomodo videt filius vester ? Cum ille diceret : « Cæcus cum essem, modo video (*Joan.* ix, 25). » Hoc et iste dicit : Cæcus fui, et modo video : interrogate alios, si mihi non creditis, interrogate extraneos, ne astipulari mihi parentes putetis. Detestabilior istorum quam Judæorum pertinacia. Illi cum dubitarent, vel parentes interrogabant : isti occulte interrogant, palam negant : jam non operi increduli, sed auctori.

19 et 20. Sed quæro quid non credant, utrum a martyribus possint aliqui visitari ? Hoc est Christo non credere, ipse enim dixit : Et majora his facietis (*Joan.* xiv, 12). An ab istis martyribus, quorum merita jam dudum vigent, corpora dudum reperta sunt ? Quæro hic utrum mihi, an sanctis martyribus invident ? Si mihi, nunquid a me aliquæ virtutes fiunt ? nunquid meo opere, meo nomine ? Cur igitur mihi invident, quod meum non est ? Si martyribus (restat enim ut si mihi non invident, martyribus invidere videantur), ostendunt alterius fidei fuisse martyres, quam ipsi credunt. Neque enim aliter eorum operibus inviderent, nisi fidem in his fuisse eam, quam isti non habent, judicarent. Fidem illam majorum traditione firmatam, quam dæmones ipsi negare non possunt ; sed Ariani negant.

21. Audivimus hodie dicentes eos, quibus manus imponebatur, neminem posse esse salvum, nisi qui in Patrem et Filium et Spiritum sanctum credidisset : illum mortuum, illum funereum, qui Spiritum sanctum negaret, qui Trinitatis (8) omnipotentem virtutem non crederet. Confitetur hoc diabolus, sed Ariani nolunt fateri. Dicit diabolus : Sic torqueatur, 880 quemadmodum ipse a martyribus torquebatur, qui Spiritus sancti deitatem negaret.

22. Non accipio a diabolo testimonium, sed con-

miraculum simul cum aliis, quæ memorantur in hac epistola, narrat, qui similiter oculatus testis esse tantam fuisse Arianorum pervicaciam, ut miracula tam evidentia pro commentitiis, imo etiam, ut Paulinus auctor est, pretio simulatis habuerint. Verumtamen ex iisdem Augustino atque Paulino cognoscimus perfidiam hæreticorum ea martyrum manifestatione, sin minus fractam, saltem debilitatam fuisse ac deferbuisse persecutionem. Et hinc sane magis miramur inter nostri temporis heterodoxos, qui vix majorem in alium ullum e Patribus, quam in Ambrosium nostrum venerationem præseferunt, inventum tamen, qui veterem Arianorum calumniam, licet sub quibusdam dicteriorum involucris, renovaret.

(8) Omnes edit., « esse salvum, qui Patrem et Filium et Spiritum sanctum negaret, qui Trinitatis, » etc. ; mss. contra nullo excepto locum restituant, ut in contextu.

fessionem. Invitus dixit diabolus, sed exactus et A tortus. Quod nequitia suppressit, extorquet injuria (9). Cedit diabolus plagis, et adhuc cedere nesciunt Ariani. Quanta perpassi sunt, et quemadmodum Pharaon, malis suis indurantur! Dicebat diabolus, ut scriptum legimus, « Scio te quis sis, tu es Filius Dei vivi (Marc. i, 24). » Dicebant Judaei, « Nescimus quis sit (Joan. ix, 29). » Dicebant hodie et superiore die vel nocte daemones: Scimus quia martyres estis. Et Ariani dicunt: Nescimus, nolumus intelligere, nolumus credere. Dicunt daemones martyribus: Venistis perdere nos; Ariani dicunt: Non sunt daemonum vera tormenta, sed ficta et composita ludibria. Audivi multa compom, hoc nemo unquam fingere potuit, ut daemonem (10) se esse simularet. Quid illud, quod ita exagitari eos videmus, quibus manus imponitur? Ubi hic locus fraudi est? ubi suspicio simulandi.

23. Sed non ergo ad suffragium martyrum usurpo vocem daemoniorum. Beneficiis suis sacra passio comprobetur. Habet iudices, sed purgatos: habet testes, sed absolutos. Melior vox est, quam sanitas loquitur eorum, qui debiles advenerunt: melior vox est, quam sanguis emittit, habet enim sanguis vocem canoram, quae de terris ad coelum pervenit. Legistis dicente Deo: « Sanguis fratris tui clamat ad me (Gen. iv, 10). » Et hic sanguis clamat coloris iudicio: sanguis clamat operationis praefatio: sanguis clamat passionis triumpho. Satisfactum est petitioni vestrae (11), ut condendas hesterno in hodiernum diem differremus reliquias.

EPISTOLA XXIII (12).

Definendi paschalem diem difficultate ac simul necessitate propositis, licitam esse dierum observationem, dum superstitio absit, probat, suumque consilium aperit. Ad hoc quoniam considerata, quove pacto observanda lex? Post

(9) Extorquet injuria, « id est, cruciatus et dolor. Sic lib. ii de Abraham, cap. 8, num. 5, « dometur injuriis, » pro, « labore ac verberibus. »

(10) Vet. edit., ut daemoneum: « mss. nonnulli, » ut daemonium, « alii plures, et Rom. edit., » ut daemonem. »

(11) Haec translatio sacrarum reliquiarum in Martyrol. Rom. refertur xiii Kal. Jul., de qua nos in admonitione.

(12) Scripta anno 386.

(13) Bedam aliosque nonnullos, qui non concilio Nicæno, sed Eusebio Caesariensi decemnovalem cyclum attribuant, Baronius ad annum 325 reprehendit Ambrosiani hujusce loci auctoritate, cui etiam Dionysii Exigui testimonium ex prima ejus epistola jungere potuisset. Verumtamen erroris Dionysium arguit Bucherius; Ambrosium autem in hac epistola minus clare loquentem ex eo probat, quod infra circulum enneadecateridos non dicit aperte constitutum, sed his verbis utitur: « Si quis diligenter intendat, statuendum putarent. » Nos quidem Bucherio non assentimur in eo, quod ut Ambrosium quæ hic super Paschæ celebratione tradit, a Theophilo probet mutatum fuisse, hanc epistolam an. 381 post Pascha, « secundo post editum a Theophilo Alex. Latereculum paschalem anno » scriptam affirmat, cum nobis probabilius

que diem passionis ac diem resurrectionis distinguendos esse ubi demonstravit, difficultatesque diluit exemplo temporum superiorum ad litteram nos non temere declarat: et confirmata tota disputatione, virtutes celebrande Paschæ necessarias perstringit.

Domini fratribus dilectissimis episcopis per Emilianam constitutis Ambrosius episcopus.

1. Non mediocri esse sapientiae diem celebritatis definire paschalis et Scriptura divina nos instruit, et traditio majorum: qui convenientes ad synodum (13) Nicænam, inter 881 illa fidei ut vera, ita admiranda decreta, etiam super celebritate memorata congregatis peritissimis calculandi, decem et novem annorum colligere rationem, et quasi quemdam constituere circulum, ex quo B exemplum in annos reliquos gigneretur. Hunc circulum enneadecaterida nuncuparunt, sequentes illud, quod non debeamus vana quadam opinione super celebritate hujusmodi fluctuare, sed vera ratione comperta, ita omnium concurrat affectio (14), ut una nocte ubique sacrificium pro resurrectione Domini deferatur (15).

2. Domini fratres dilectissimi, eo usque a vero nos deviare non convenit, nec vago ingenio discrepare, ut quadam necessitas celebritatis hujus omnibus sit imposita Christianis; quando quidem ipse Dominus cum elegit diem, quo Pascha celebraret, qui cum observantiae veræ ratione concurrat. Scriptum est enim: « Venit autem dies, in qua necesse erat Pascha immolari, et misit Petrum et C Joannem, dicens: Euntes parate nobis Pascha ut manducemus. At illi dixerunt: Ubi vis paremus? Et dixit ad illos: Ecce introeuntibus vobis in civitatem, occurret homo amphoram aquae portans: Sequimini eum in domum, in quam intrat, et dicetis patri familias: Dicit tibi magister, Ubi est diversorium, ubi Pascha cum discipulis mandu-

videatur hanc ipsam eodem latereculo paschali antiquiorem esse. Quod vero ad enneadecateridem, ejus mentionem aliquam in Nicæna synodo factam, non negat ipsemet Bucherius, eam non ita definite decretam ac stabilitam putamus, ut plana fieret de celebrando Paschate controversia. In quam quidem opinionem non solum propter Ambrosii verba supra laudata adducimur, verum etiam propter eas difficultates, quas cum ex hac ipsa epistola, tum ex Cyrillo, Leone Magno atque aliis etiam postea emersisse certum est. Credimus igitur delinunt a concilio, ut Pascha resurrectionis Graeci ac Latini eodem die celebrarent; deinde ut ad Judaeorum differentiam ea dies esset Dominica xiv lunæ Martii mensis proxime sequens; tertio ut circuli decemnovalis usus admitteretur: sed quaedam tamen ad eundem usum necessaria non satis explicata fuisse, unde postea natae difficultates. Ad hac de re Franc. Billa notas in hanc epistolam inter opuscula Nic. Fabri editas.

(14) Observa veteris Ecclesiae consuetudinem, qua sacrificium in privilegio Paschalis eo ipso tempore efferebatur, quod Christi resurrectione consecratum est.

(15) Mss. duo, « pro resurrectione Domini offeratur. »

eam? Ipse vobis ostendet in superioribus locum ^A magnum, ibi parate *Luc. xxi, 7-12.* »

3. Advertimus igitur quod non ad terrena descendere, sed in superioribus locum magnum stratum quærere debeamus, ut Domini Pascha celebremus. Abluere etiam sensus nostros quodam spiritali aqua fontis æterni, et devote celebritatis facere mensuram, nec opinione vulgari dies quosdam explorare lunares, cum Apostolus dicat : « Dies observatis, et menses, et tempora, et annos, timeo ne sine causa laboraverim in vobis (*Galat. iv, 10, 11*); » nam incipit esse contrarium.

4. Sed aliud est observare gentilitio more, ut qua luna quid adorandum sit iudices, ut puta quintam esse fugiendam (16), nihilque ea inchoandum, varios quoque cursus lune obeundis negotiis commendare, vel cavere quosdam dies, quemadmodum plerique posteros dies (17) vel Ægyptiacos declinare consueverunt. Aliud vero est observantiam religiosæ mentis intendere in eum diem, de quo scriptum est : « Ille est dies, quem fecit Dominus (*Psal. cxvii, 24*). » Nam etsi scriptum sit quod Pascha Domino quarto decimo die mensis primi celebrari debeat, et vere quartam decimam lunam ad celebrandam Dominicæ seriem Passionis inquire debeamus, tamen 882 ex hoc possumus intelligere, quod ad huiusmodi solemnitatem vel Ecclesiæ perfectio, vel claræ fidei plenitudo quæ-
ratur, sicut dixit Propheta, cum loqueretur de Filio Dei, quia « sedes ejus sicut sol in conspectu meo, et sicut luna perfecta, in æternum manebit (*Psal. lxxxviii, 35*). »

5. Inde est quod et ipse Dominus, cum opera in terris miranda fecisset, quasi jam fundata humanarum mentium fide, tempus passionis esse memoravit dicens : « Pater, venit hora, clarifica Filium tuum; ut Filius tuus clarificet te (*Joan. xvii, 1*). » Ilanc enim celebrandæ passionis claritudinem quæsitam alibi docet dicens : « Ille, dicite illi vulpi : Ecce eicio dæmonia hodie, et eras sanitates perficio, et sequenti consummor die (18) (*Luc. xii, 42*). » Illis ulique consummatur Jesus, qui inci-

(16) De gentilium superstitionibus in quarti diei observatione tractavit Ambrosius lib. iv *Hexaem.*, cap. 9; quod autem hoc loco dicit de luna quinta, in dubio procul referendum est ad illud Virg. ex 1 *Georg.*:

Ipsa dies alios alio dedit ordine luna
Felices operum; quintam fuge, etc.

(17) Gili., « pastores dies. » Operarum lapsus, sed tamen qui in edit. Paris. anni 1586 receptus fuit. Posteros vero dies Bucherius ita explicat : « Posteri dies, inquit qui postridie Kal., Non. vel Idus erant, Romanis infausti habebantur (Gellius, lib. v, cap. 17). » Quod ad Ægyptios pertinet, eorum Augustinus quoque in apostoli verba, quæ supra citantur ab Ambrosio, mentionem facit, sed quinam fuerint, non aperit. Cangias ad verbum *dice* varias recentiorum de iisdem diebus opiniones referens, singulis mensibus duos fuisse tradit aggrediendis rebus inauspicatos. Vide etiam Abulensem in Exod. xii.

(18) Mss. duo, « et tertio consumor die, »

^A puit esse perfecti, ut plenitudinem divinitatis et redemptionis ejus fide sua credant.

6. Ergo et diem et horam æquimus, ut Scriptura nos instruit. Propheta etiam David dicit : « Tempus facienti, Domine (*Psal. cxviii, 426*), » petens accipere sententiam ad cognoscenda Domini testimonia. Et Ecce iactes quoque ait : « Omni rei tempus (*Eccle. iii, 1*). » Jeremias clamat : « Turtur et hirundo, agri pasceres agnoverunt tempora introitus sui (*Jerem. vii, 7*). » Quid autem evidentius, quam de passione Domini dictum videri potest : « Agnovit hos possessorem suum, et asinus præsepe domini sui (*Isa. i, 3*). » Agnoscamus ergo hoc præsepe Domini, in quo alimur, pascimur et reficimur.

^B 7. Hoc igitur tempus præcipue scire debemus, quo per universum orbem consona sacræ noctis fundatur oratio, quia et tempore commendantur preces, sicut scriptum est : « Tempore accepto exaudivi te, et in die salutis adjuvi te (*Isa. xliix, 8*). » Hoc est tempus de quo Apostolus dixit : « Ecce nunc tempus acceptabile, ecce nunc dies salutis (*II Cor. vi, 2*). »

8. Unde necesse fuit, quia etiam post Ægyptiorum supputationes, et Alexandrinæ Ecclesiæ definitiones, episcopi (19) quoque Romanæ Ecclesiæ, per litteras plerique meam adhuc expectant sententiam, quid existimem scribere de die Paschæ. Nam licet futuri diei Paschæ inciderit quæstio, tamen etiam in reliquum quid tenendum videatur, aperimus; si qua quæstio talis incurrerit.

^C 9. Duo autem sunt observanda in solemnitatem Paschæ, quarta decima luna, et primus mensis, qui dicitur novorum. Itaque ne a Veteri Testamento videamur discedere, ipsum de Paschæ celebrandæ die capitulum recenseamus. Monet Moyses populum, dicens custodiendum mensem novorum, eum primum esse mensem 883 prædicans, ait enim : « Ille mensis vobis principium mensium, primus erit in mensibus anni : et facies Pascha Domino Deo tuo quarta decima die mensis primi (*Exod. xii, 2, 3*). »

10. Lex nempe « per Moysen data est : gratia

(19) Utrum vox *episcopi* cum adjectivo *plerique* et verbo *expectant* conveniat, an vero posita sit in gignendi casu et ad *τὴν definitiones* referatur, ambigi potest. Attamen ultimum nobis verosimilius est, cum et adverbii *quoque* proprium sit antecedenti orationi sequentem connectere, nec satis recte dici videatur plerosque episcopos Ecclesiæ Romanæ Ambrosianam adhuc expectare, sententiam, nisi quis malit « Ecclesiæ Romanæ » hoc loco poni pro metropolitæ Romanæ. Sed præterquam quod inusitatus est ea locutio, quæ causa esset, cur potius Mediolanensis quam Romani metropolitæ sententiam quærent iidem antistites? Itaque vocem *episcopi* accipimus indefinite pro episcoporum, cum a plerisque pontificibus Romanis constitutiones de Paschali festo ante illud tempus editas constet. Quin imo eandem difficultatem, quæ Ambrosium nostrum ad scribendum hac de re compulerat, etiam postea rediisse ex epistola sancti Leonis ad Marcianum imperatorem cognoscere est. Utramque epistolam compara, et affinitatem inter illas non mediocrem comperies,

autem et veritas per Jesum Christum facta est **A** (*Joan.* i, 17). Ipse ergo qui legem locutus est (20), postea veniens per Virginem novissimam temporibus, plenam legem cum annuavit: quia venit non legem solvere, sed implere (*Matt.* v, 17); et celebravit Pascha hebdomada, in qua fuit quarta-decima luna quinta feria. Denique ipsa die, sicut superiora docent, pascha cum discipulis manducavit: sequenti autem die, hoc est, sexta feria, crucifixus est, luna quinto decima. Sabbato quoque magno illo sextadecima fuit: ac per hoc septima decima luna resurrexit a mortuis.

11. Unde haec lex Paschae nobis servanda est, ut non quartam decimam observemus in die resurrectionis, sed in die magis passionis, aut certe aliis proximis superioribus diebus; quia resurrectionis celebratio die Dominica celebratur; Dominica autem jejunare non possumus, quia Manichaeos etiam ob istius diei jejunia jure damnamus (21). Haec est enim in resurrectionem Christi non credere, si legem quis jejuna die resurrectionis indicat: cum lex dicat pascha edendum cum amaritudine (*Levit.* xii, 8), hoc est, cum dolore, quod tanto sacrilegio hominum auctor salutis sit interemptus: die autem Dominica exultandum Propheta docet, dicens: * Hic est dies, quem fecit Dominus; exultemus et laetemur in eo (*Psal.* cxvii, 24).

12. Ergo non solum passionis die, sed etiam resurrectionis observari oportet a nobis: ut habeamus et amaritudinis et letitiae diem: illo jejunemus, isto reficiamur. Unde si incidit, sicut futurum est proxime, quarta decima luna mensis primi die Dominica (22), quia neque Dominica jejunare debemus, neque tertia decima luna die Sabbati incidente jejunium solvere, quod maxime die passionis est exhibendum: in alteram hebdomadam celebratio Paschae est differenda. Siquidem sequitur quinta decima luna, qua passus est Christus, et erit secunda feria: tertia quoque feria erit sexta decima luna, qua Domini caro in sepulchro quievit: cum quarta etiam feria septima decima luna futura sit, qua Dominus resurrexit.

13. Cum igitur triduum illud sacrum in hebdomadam proxime incurrat ultimam, intra quod triduum

(20) Nonnulli mss., * qui per legem locutus est. *

(21) De jejunio Dominicae diei a Manicheis observari solito, consule Augustini epistolam 35, ad *Casulanum*, num. 27 et 29. De quo etiam nonnihil habet Proterius in epistola ad Leonem.

(22) Hic erat cardo difficultatis, de qua consultus fuerat Ambrosius, nimirum quod cum Pascha incidere in xiv Kal. Martias, utrum in xv transferri posset dubium erat propter rationes hic a sancto Ambrosio, et a Proterio in epistola citata, propositas. Ubi obiter advertentes, quod in Admonit. ad lib. *Etha et jejun.* a nobis dictum est de jejunio Sabbati sancti, plane confirmari.

(23) Omnes mss., * Quod si nov. l. qu. die, * etc.

(24) Vet. edit., * Octogesimo autem anno et nonagesimo tertio; * Rom. edit. tantum resceavit * et nonagesimo tertio; * melius Franc. Ballus, et Bicherius, * octogesimo autem et nono anno; * quo

et passus est, et quievit, et resurrexit, de quo triduum nit. * Solvite hoc templum, 884 et in triduo excitabo illud (*Joan.* ii, 19), = quid nobis potest molestiam dulciter afflicti? Nam circa res templum movet, quia quarta decima luna non celebratus ipse annus vel passus, qui vel resurrectio: ipse Dominus non quiescit, sed non passus est, sed quarta decima, et septima decima resurrexit. Quod si movet, quia quartam decimam lunam transientes, quae die (23) Dominica incidit, hoc est, quarto decimo kalendas Maii, sequenti Dominica restaurandam celebratioem solemnis, auctoritas existit hujusmodi.

14. Nam temporibus paulo superioribus, cum incidit quarta decima luna mensis primi in Dominicam diem, sequenti altera Dominica celebratio sollemnitas est. Octogesimo autem et nono anno (24) ex die imperii Diocletiani, cum quarta decima luna esset et nono Kalendas Aprilis, non celebravimus Pascha pridie Kalendas Aprilis. Alexandrinum quoque et Aegypti, ut ipsi scripserant, cum incidisset quarta decima luna, vicesimo et octavo die Pharmuthi (25) mensis, celebraverunt Pascha quinta die Pharmuthi mensis, quae est pridie Kalendas Aprilis, ac sic convenere nobiscum. Rursus nonagesimo et tertio anno a die imperii Diocletiani, cum incidisset quarta decima luna in quartum decimum diem Pharmuthi mensis, quae est quinto idus Aprilis, quae erat Dominica die, celebratum est Pascha Dominica Pharmuthi vicesimo et primo die, qui fuit secundum nos sexto decimo (26) Kalendas Maii. Unde cum et ratio sit et exemplum, nihil super hoc movere nos debet.

15. Nunc illud est, quod emolandum videtur, quia plerique putant secundo mense nos celebraturos Pascha, cum scriptum sit: * Custodi primum mensem novorum (*Deut.* xvi, 1): quod non potest incidere, ut praeter mensem novorum Pascha celebrent nisi qui quartam decimam lunam ita observant secundum litteram, ut non alio nisi ipso celebrent die. Denique futurum Jacobi duodecimo, non primo mense celebratum fuit Pascha, hoc est, decimo tertio kalendas Aprilis (27), secundum nos: secundum Aegyptios autem vicesimo quarto die

cyclum decem novennalem, inquit Ballus, xii invenio: *E.* litteram domin. ampliatumque Pascha in pridie Kal. Aprilis. Hunc autem annum post repositum solutem 373 fuisse tradit Bicherius. Et haec utriusque emendatio etiam ex epistola Proterii, nec non ex aera Diocletiani, quam ante Christi 264 iv Kal. Sept. institutam voluit, confirmatur.

(25) Ita Rom. edit. et mss. cum epist. Proterii, et Ballus de Bicherii supputatione. Vel autem edit., * et vicesimo et octavo die Pharmuthi.

(26) Vet. edit., * non quarto decimo; * restituit edit. Rom. * non sextadeesimo. * Et certe manifestum est, praeter Dominica in x idus Aprilis incidente, proximo sequentem non in xv, sed in xvi Kal. Maii incidere.

(27) Eod. edit., * tertio Kal. April. = Rom. cum mss., * tertio decimo, * etc.; unde confirmari mutationem Pharmuthi in Pharmouth, de qua superioris dictum est, quod et Ballus.

Phamenoth mensis, qui est non primus mensis, sed duodecimus (28); primus enim mensis apud Ægyptios dicitur Pharmuthi, et incipit sexto Kalendas Aprilis, et finitur septimo Kalendas Maii. Ergo secundum Ægyptios primo mense celebraturi sumus Dominicam Paschæ, hoc est, septimo Kalendas Maii, qui est dies tricesimus Pharmuthi mensis.

885 16. Nec absurdum arbitror, ut inde observandi mensis trahamus exemplum, ubi primum Pascha celebratum est. Unde et majores nostri in tractatu concilii Nicæni eundem Enneade cateridem (29), si quis diligenter intendat, statuendum putarunt, et ipsum mensem novorum recte custodierunt; quia in Ægypto hoc primo mense nova secantur frumenta: hic autem mensis et primus est secundum Ægyptiorum proventus, et primus secundum Legem, et octavus secundum consuetudinem nostram: indictio enim Septembri mense incipit (20). Octavo igitur mense Kalendæ Aprilis sunt: incipit autem mensis non secundum vulgarem usum, sed secundum consuetudinem peritorum, ab æquinoctio, qui dies est duodecimo Kalendas Aprilis, et finitur undecimo Kalendas Maii. Inde maxime intra hos triginta et unum dies sæpe celebrat (31) Paschæ dies.

17. Sed cum ante sexennium celebraverimus Paschæ Dominicam undecimo Kalendas Maii (32), hoc

(28) Ita Rom. edit.; vet. autem, « sed duodecimus: et incipit sexto. Mendose; certum enim est mensem Phamenoth incipere v Kal. Martias et finire vii Kal. April., ac proinde mensem Pharmuthi initium sumere a vi Kal. ejusdem Aprilis. At illud animadvertendum videtur, Ambrosium, cum Pharmuthi primum mensem appellat, intelligendum esse de primo novorum, qui primus anni erat secundum legem: nam apud Ægyptios mensis primus Thot dicebatur, et nostro Septembri respondebat. Vide Lact. Firmianum lib. 1, cap. 6.

(29) Edit. vet., « eum diem endecateride; » Rom. eundem, mensem nimirum, Enneadecateridem, Optima correctio; id enim hoc loci docet Ambrosius Nicænos Patres propterea statuisse, ut circulus decemnovalis a mense novorum inciperet, atque in eum desineret; quia in eodem primum Pascha olim a Judæis celebratum est.

(30) Ex hoc potissimum loco astruunt chronologi Ambrosium e Patribus Latinis primum fuisse, a quo indictionum facta sit mentio. Verum tamen illud potiori jure collegissent ex lib. *De Noe et Arca*, cap. 17, num. 60, ubi earum usum non diu ante cœpisse satis insinuat. Dubitari autem hic potest, quam indictionem utroque loco designaverit; utrum Constantinopolitanam, quæ incipiebat Kal. Septembris, an Constantinianam, ejus initium erat vii Kal. ejusdem mensis; an tandem Romanam, Antiocheanam, vel aliam ex earum numero, quæ a scriptoribus commemorantur? Sed inter se satis conveniunt peritiores Ambrosium de Constantiniana intelligendum; ejus quidem institutio, quamvis rem obscurissimam esse affirmet Baronius, receptiori tamen sententia tribuitur anno Domini 312, Constantino Magno imperante. Nec vero leve hujus opinionis argumentum est, quod Athanasius in lib. *de Synodis* agens de conventiculo Arianorum Antiochiæ habito, illud, præsentem Constantio, indictione xiv, coivisse declarat: et hinc qui Theodosio indictiones his Ambrosii locis persuasi attribuunt, liquido refelluntur. Porro indictionum crebra mentio fit in Cod.

A est, tricesimo die mensis, secundum nostram scilicet calculationem, moveri non debemus, si et proxime tricesimo die Pharmuthi mensis celebraturi sumus Paschæ Dominicam. Verum si quis mensem secundum inde existimat, quia post triduum completi mensis, qui compleri videtur undecimo Kalendas Maii, Paschæ Dominica erit; illud consideret, quia quarta decima luna, quæ quæritur, quarto decimo Kalendas Maii erit, hoc est, intra præscriptum mensis numerum. Lex autem diem passionis exigit intra primum mensem novorum debere celebrari.

18. Satisfactum est igitur secundum plenitudinem lunæ, cui ad complendum mensem supersunt tres alii dies. Non ergo in alterum mensem recidit, quando intra eundem mensem, qui primus est, Pascha celebrabitur. Ad litteram autem nos teneri non oportere, licet consuetudo celebrandi Pascha ipsa nos instruat; tamen et Apostolus docet, qui ait: « Pascha nostrum immolatus est Christus (*I Cor.* v, 7). » Sed et proposita lectio docet litteram non sequendam; sic enim habes: « Et facies Pascha Domino Deo tuo quarto decimo 876 die mensis primi (*Exod.* xii, 18). » Diem pro luna dicit; unde peritissimi quoque secundum legem lunari cursu computant mensem: et ideo cum a pluribus nonis lunæ cursus incipiat, hoc est, dies primus, vides Nonas Maii (33) adhuc ad mensem primum novo-

Theodos. quarum latereculum Godefridus exhibet statim initio. Vide etiam Chronicon Marcellini, et Alexandrinum, licet innumeris erroribus sædatum.

C (31) Tres mss., « sæpe celebratos; » unus qui et antiquissimus, ac omnes edit., « sæpe celebrati; » exceptis quibusdam Paris, ubi legimus, « sæpe celebratur. » Cæterum quod ait Ambrosius « intra hos triginta et unum dies, » erratum etiam ibi videtur; sunt enim xxxi a xii Kal. April. ad xi Kal. Maii.

(32) Scite advertit Balbus sequentia cum 75 biennium quadrare non posse, nec enim ea convenire alii anno, quam 95 æræ Diocletiani, Christi vero 379. Unde colligit biennium ex eo factum quod scriptum fuerat *viennium* i. e. *sexennium*. Qua conjectura nihil probabilius. Nihilominus tamen Bucherius vulgarem retinet lectionem, annumque designatum per voces « ante biennium » Christi 369 fuisse arbitratur. Verum ea supputatio non cohæret cum eo quod de anni 387 Pascha hic dicitur: « quod futurum est proxime; » cum hanc epistolam idem Bucherius scriptam anno 381 censeat. Et certe recurrente postmodum simili difficultate de Paschate anni 355 sanctus Leo non ante annum 553 consulendos peritos existimavit. Quod autem Hermannus tradit fieri potuisse, ut alius cyclus a Victoriniano observaretur: et revera alium hoc ipso antiquiorem etiam a Bucherio editum esse, in quo Pascha resurrectionis anni 384 ponatur xii Kal. Maias, id est, xi, cum festum Paschalis apud eum auctorem ab anno 378 semper uno die antevertatur. Sed idem canon tot mendis scatere deprebenditur, ut ei fidere non audeamus.

D (33) Rom. edit., « Vides pridie Nonas Maii; » vet., « Vides Nonas Maii. » Commoda lectio; cum enim nova luna primi mensis, ut notat Balbus, ex Alexandrinorum cyclo incipere possit vel v April., fit ut Nonæ Maii primo lunari mense includantur aliquando. Sed forte non putarunt Rom. editores Nonas ad superiorem mensem pertinere posse, cum ex festo Nonæ dicantur a nova luna, quod incidat in eas lunæ principium: ex Macrobio autem, quod

rum computari posse. Ergo et juxta legis sententiam **A** primus hic mensis est. Denique *μήνας* lunam vocant Græci, unde *μήνας*; Græce dicunt menses; et naturalis usus nationum exterorum lunam pro diebus appellat.

19. Alium autem diem passionis, alium resurrectionis celebrandum Veteris quoque Testamenti series ostendit; sic enim habes: « Agnus sine macula, mundus, consummatus, anniculus, masculus erit vobis, ab ovibus et hædis sumetis, et erit vobis in observatione usque in quartam decimam mensis hujus, et occidetis illum tota multitudo Synagogæ (34) filiorum Israel ad vesperum, et sument de sanguine ejus, et ponent super duos postes, et super limen ostii domus, in qua manducabunt eum inter semetipsos: manducabunt carnem hanc noctu igni assatam (*Exod. xi, 5-8*); et infra: « Et edetis illum cum sollicitudine; pascha est enim Domini et pertransibo in terram Ægyptiorum in nocte illa, et pereuntiam omne primitivum in Ægypto ab homine usque ad pecus, et in omni terra Ægypti faciam vindictam, ego Dominus, et erit vobis sanguis in signo in domibus, in quibus eritis ibi; et videbo sanguinem, et protegam vos, et non erit in vobis plaga (35) exterminii. Et conteram terram Ægypti, et erit dies hic vobis memorabilis et solemnis, et diem festum agetis eum Domino in progenies vestras, legitimum sempiternum, diem festum agetis illum (*Ibid. 11-14*). »

20. Advertimus et passionis diem descriptum in jejuniis, quia ad vesperum occidendus est agnus, licet ultimum tempus pro vespere possimus accipere secundum Joannem qui ait: « Pueri, novissima hora est (*I Joan. ii, 18*). » Sed ex juxta mysterium vespere diei constat occisum, quando tenebræ statim factæ sunt: et jejunium deferendum eo die verum est, quia ita edetis illum cum sollicitudine; jejunantibus enim sollicitudo adheret. Resurrectionis autem die exultatio refectionis atque lætitiæ, quo die videtur exisse populus ex Ægypto, primitivis Ægyptiorum **887** necatis. Quod posteriora evidentius docent, in quibus ait Scriptura, quia postquam fecerunt Judæi pascha, sicut præcepit Moyses, « factum est circa mediam noctem, et Dominus percussit omne primitivum in terra Ægypti, a primitivo Pharaonis. Et vocavit Pharaon

sint quasi exordium novæ observationis. At hujusmodi etymologiæ non sunt tanti. Et profecto recte hic ab Ambrosio dicitur, « cum a pluribus nonis, » etc., non autem ab omnibus.

(24) Unus cod. Vat. « tota multitudo Synagogæ. »

(35) Tres. mss., « et non erit vobis in plaga. »

(36) Edit., « et vos, et filii Israel. »

(37) Vet. edit. cum tribus mss., « sustinere, apparatus sibi fecerant. » Rom. « sustinere, nec apparatus sibi fecerunt. » Et certe suffragantur huic correctioni verba illa *Exodi xii, xxi ὅτι ἡδυνήσαντο ἐκπαινεῖν, οὐδὲ ἐπικτείναν ἐποίησαν*, etc. Verumtamen cum lectionem unus Vat. codex suppeditet ab illo textu haud multum recedentem, in textum recipiendam existimavimus.

A Moysen et Aarou nocte, et dixit illis: Surgito et exite de populo meo, et vos et filii vestri (36): ito et servite Domino Deo vestro (*Exod. xii, 29-31*). » Et urgebant Ægyptii populum, festinantes quam celerrime expellere. Denique sic profecti sunt Israelitæ, ut non occurreret sibi azyma fermentare; ejecerunt enim eos Ægyptii, et non potuerunt sustinere, quam apparatus sibi fecerant (37) in viam.

21. Reseratum est igitur diem resurrectionis observandum post diem passionis, qui dies resurrectionis non quarta decima luna debet esse, sed postea, ut Vetus loquitur Testamentum; quia dies resurrectionis, is cum egrediens (38) populus de Ægypto, in mari et in nube baptizatus, ut Apostolus dicit, mortem vicit, panem spiritalem accipiens, et potum de petra hauriens spiritalem (*I Cor. x, 2-4*): nec passionem Domini die Dominica posso celebrari: et si quarta decima luna in Dominicam inciderit, adjungendam hebdomadam alteram, sicut et septuagesimo sexto anno ex die imperii Diocletiani factum est. Nam tunc vicesimo octavo die Parmuthi mensis, qui est nono Kalendas Maii (39), Dominicam Paschæ celebravimus sino ulla dubitatione majorum. Simul etiam lunæ cursus et ratio suffragatur, quoniam vicesima prima luna proximum Pascha celebrandum est; nam usque ad vicesimam primam lunam consuevit extendi.

22. Ergo cum tot veritatis indicia concurrant, juxta majorum exempla festum publicæ salutis læti exsultantesque celebremus, postes nostros ubi est ostium verbi, quod sibi Apostolus optat aperiri (*Coloss. iv, 3*), fide passionis Domineæ colorantes (40). De hoc ostio dicit etiam David: « Pone, Domine, custodiam ori meo, et ostium circuitus labiis meis (*Psal. cxi, 3*); » ut nihil aliud nisi sanguinem Christi loquamur, quo mortem vicimus, quo redempti sumus. Flagret in nobis odor Christi. Ipsum audiamus, in illum et mentis et corporis oculos dirigamus, opera ejus mirantes, beneficia prædicantes: super limen ostii nostri sacre redemptionis confessio resplendeat. Samamus ferventi spiritu sacramentum in azymis sinceritatis (41) et veritatis, pia doctrina gloriam Patris et Filii, et Spiritus majestatem individuum concinentes (42).

D (38) Cod. Vat. unus, « quod dies passionis sunt, cum egrediens, » etc.

(39) Omnes edit., « tricesimo die Parmuthi mensis, qui est septimo Kal. Maii. » Sed Balbus ac Bucherius emendationis locum indigere deprehenderunt, atque adeo reponendum « vicesimo octavo die... qui est ix Kal. Maii. » Optima correctio; cum enim illic agatur de anno reparationis salutis 360, aliter ea inter se coherere nequaquam possunt.

(40) Cod. Vat. unus, « fide passionis Domineæ celebrantes. »

(41) Cod. unus, « sacramentum imaginis sinceritatis. »

(42) Mss. unus, « et Filii majestatem et Spiritus sancti individuum concinnitatem. »

888 EPISTOLA XXIV (49).

Exposito cur legationis sue rationem reddat, quomodo in consistorium ingredi coactus, Maximum a consistorio recusaverit, et accusationes quibus hic ab eo se de criminabatur, in ipsum retorserit, narrat. Tum ubi retulit, qua libertate Valentiniani elementum ejus crudelitati opposuerit, atque Gratiani corpus redderetur institerit, nec non post exprobratum tyranno Vallionis eadem fuerit ejectionis, suam non tam de periculo suo, quam de Hygini exsilio sollicitudinem subdit.

AMBROSIIUS VALENTINIANO IMPERATORI.

1. Elsi superioris legationis meae fides ita approbata sit tibi, ut ratio ejus a me non queratur, satis enim claruit eo ipso quod aliquot dies retentus sum intra Gallias, mevolentia Maximo (44) non recepissem, neque iis astipulatum, quae ad voluntatem ejus magis, quam ad pacem propenderent: denique non commisisses secundam legationem, nisi primam probasses. Sed quia regredienti mihi decernendi secum imposuit necessitatem, ideo hac epistola expositionem legationis meae insinuandam putavi; ne cujusquam sermo veris prius vana (45) intexeret, quam reditus meus integra, et sincere veritatis expressa signaculo manifestaret.

2. Cum pervenissem Treviros, postridie processi ad palatium. Egressus est ad me vir (47) Gallicanus, praepositus cubiculi, eunuchus regius. Poposei ad eundem copiam: quaesivit num rescriptum haberem elementiae tuae, Respondi habere. Retulit non posse me, nisi in consistorio videri, Dixi non esse hunc morem sacerdotalem, certe esse aliqua de quibus serio deberem (47) cum suo principe confabulari. Quid plura? Consultuit eum, sed eadem referenda credidit, ut liqueret etiam priora ex illius arbitrio deprompta. Dixi tamen alienum id quidem a nostro munere, sed me recepto officio non defuturum, gratam mihi esse humilitatem in tuo praesertim, et quod verum est, fraternae pietatis negotio.

3. Ubi sedit in consistorio, ingressus sum, assur-

(43) Scripta anno 387-

(44) Edit. Amerb. et mss. aliquot, « me violenti a Maximo: » seq. edit., « me violentiam a Maximo, » neutrum congruo sensu; reliqui mss. partim, « me volente a Maximo, » partim, « me volenti a Maximo: » vel « me volentia Maximo, » quae vera lectio est. Sic enim Tacitus, « Hæc atque talia plebi volentia fuere. » Ita enim Salust. Indicat igitur Ambrosius placentia Maximo se vel non admisisse, vel facturum se non promississe; hic enim verbum « recepisse » utroque modo potest explicari, Rursus vero, ubi nos cum antiq. edit. et mss. pluribus, « ad pacem protenderent: » Rom. edit. et quidam mss., « propenderent; » unus prætenderent. » Duo mss., « me voluntatem Maximi. »

(45) Vet. edit. et mss. non pauci, « viri prius vana, » nonnulli, « veriprius vana, » nec incommode, cum non sit insolens Ambrosio, ut veritatis vacua, imitatione Virgilii, appellet « veri vana: » bene tamen aliquot mss. ac Rom. edit. ut in textu.

(46) An per catachresin *vir* nominetur, qui vere fuerit eviratus, an vero quod *eunuchus* dicitur, nomen sit muneris ac dignitatis, non definimus. Vide quæ ad lib. de Joseph patriarcha, cap. 6 observavimus.

Arexit ut osculum daret. Ego inter consistorianos steti (43). Hortari ceperunt alii, ut accenderem: vocare ille. Respondi ego: Quid osculari cum quem non agnovi? Si enim eum agnovisses, non hoc loco videres. Commotus es, inquit, episcope. Non, inquam, injuria, sed verecundia (49), quod alieno consisto loco. Et prima, inquit, legatione ingressus es consistorium. Nec illud, inquam, mei erroris fuit: vocantis, 889 non ingredientis vitium est. Cur, inquit, ingressus es? Quia, inquam, tunc ut inferiori pacem petebam, nunc ut æquali. Cujus, inquit, beneficio æquali? Respondi: Omnipotentis Dei, qui Valentiniano regnum, quod dederat, reservavit. ~~X~~

B4. Ad postremum erupit dicens: Quoniam melusistis, tu et ille Bauto (50), qui sibi regnum sub specie pueri vindicare voluit, qui etiam barbaros mihi immisit: quasi ego non habeam, quos possim adducere; cum mihi tot millia Barbarorum militent, et annonas a me accipiant. Quod si ego tunc temporis quando venisti, non fuisse retentis, quis mihi obstitisset et virtuti meae?

5. Ad hoc ego leniter: Non opus est, inquam, ut commovearis, cum causa nulla sit commotionis: sed patienter audias, quæ referantur istis. Propterea et ego veni, quia prima legatione, dum mihi credis, per me deceptum te esse asserebas. Gloriosum mihi est et hoc pro salute pupilli imperatoris. Quos enim episcopi magis, quam pupillos debeamus tueri? Scriptum est enim: « Judicate pupillo, et justifyate viduam, et eripite injuriam accipientem (Isa. i, 17); » et alibi: « Judices viduarum, et patres orphanorum (Psal. lxxvii, 6). »

6. Tamen non exprobrabo beneficium meum Valentiniano. Ut verum eloquar, ubi ego tuis legionibus obstiti, quominus influeres in Italiam? Quibus rupibus? qua acie? quibus numeris? An vero corpore meo clausi tibi Alpes? Utinam hoc meum (61) esset! objectionem non timerem, non vererer crimi-

(47) Rom. edit. sola, secreto deberem. »

(48) Duo mss., « inter consistorio non steti. »

(49) Cum ex hoc Ambrosii exemplo, tum ex aliis virorum sanctitate ac modestia præcedentium cognoscimus bonorem muneri ac dignitati suae debitum tueri non vanitatis, sed magnanimitatis esse, modo non personæ tribuatur, quæ specie dignitatis expetitur.

B(50) Bautois comitis iterum sanctus noster meminit epistola ad Theodosium. Eius filiam Arcadio imperatori nupsisse tradit Philostorgius lib. xi *Histor.* Zozimus vero tam proluxa voluntate eundem laudat, ut fere suspicionem injiciat, quod idolorum superstitioni addictus fuerit. Hunc ipsum quoque non alium esse arbitrabantur ab eo Bauto, qui tum temporis consulatum gerebat, cum ipsi panegyricam orationem Mediolani Augustinus pronuntiavit, ut ipse scripsit lib. iii *advers. Litt. Petil.*, cap. 25.

(51) Quam sincero affectu Ambrosius Valentiniano puero ob suam in obeundis hisce duabus legationibus præstitit, idem ipse in ejusdem principis laudatione funebri commemorat, quam consule.

nationes tuas. Quibus promissis lusi te, ut paci nequiesceres? Nonne intra Gallias juxta urbem Moguntiacum comes Victor (52) occurrit mihi, quem direxisti, ut pacem rogaret? In quo ergo te fefellit Valentinianus, qui prius pacem a te rogatus est, quam postularet? In quo te fefellit Bauto, qui devotionem imperatori exhibuit suo? An quo principem suum non prodidit?

7. In quo ego te circumscripsi? Qui ubi primam veni, cum doceres quod Valentinianus ad te quasi filius ad patrem venire deberet; respondendi non esse æquum, ut aspero hiemis tempore puer cum matre vidua penetraret Alpes; sine matre autem tanto itineri dubiis rebus committeretur? De pace nobis legationem commissam (53), non de adventu ejus promissionem: spondere nos id non potuisse certum est, quod mandatum non erat: me certe nihil spopondisse, adeo ut diceres: Expectemus quid Victor responsi referat. Illum autem liquet, me retento, pervenisse Mediolanum; negatumque ei 890 quod postulabant. De pace tantum conspirare studia, non de adventu imperatoris, quem moveri non oporteret. Præsens eram, ubi Victor redit. Quomodo ergo revocavi Valentinianum? Legati iterum missi ad Gallias, qui ejus adventum negarent, apud Valentianam Gallorum me reppererunt: milites utriusque partis, qui custodirent juga montium, offendi revertens. Quos ego tuos revocavi exercitus? qua de Italia reflexi aquilas? quos immisit Barbaros Bauto comes?

8. Et quid mirum si hoc Bauto fecisset, Transrhenanus genere, cum tu miniteris imperio Romano Barbarorum auxilia, et turmas translimitanas, quibus commeatus provincialium (54) tributa solvebant? Vide autem quid intersit inter tuas minitationes, et Valentiniani augusti pueri mansuetudinem. Tu flagitabas quod Barbarorum stipatus agminibus Italie te infunderes: Valentinianus Hunnos (55) atque Alanos appropinquantès Galliae per Alemanniae terras reflexit. Quid habet invillie, si Bauto Barbaros cum Barbaris fecit decernere? Quoniam dum tu militem Romanum occupas, dum is adversum se utrinque prætenbit, in medio Romani imperii sinu Juthungi populabantur Rhe-

tia (56); et ideo adversus Juthungum Hunnos accitatus est. Idem tamen quia de continuo proterebat Alemanniam, et jam de vicina (57) mali urgebat Gallias; conclusum est triumphos nos decerere, ne tu timeres. Confer utriusque factum. Tu fecisti inmensari Rhodanum, Valentinianus suo filium pacem reddidit.

9. Aspicere illam quoque, qui tibi ad dexteram assistit, quem Valentinianus, cum posset eum dolorem ulcisci, honoratum ad te redire fecit. Tenebat eum in suis terris, atque in ipso nuntio necis fraternæ frenavit impetus: nec tibi vicem etsi non parilis dignitatis, ejusdem tamen necessitudinis retulit. Confer ergo, te julice, utriusque factum. Ille tibi fratrem tuum viventem remisit (58), tu illi vel mortuum redde. Quid illi reliquias germani abnegas, qui tibi adversum se auxilia non negavit?

10. Sed vereris ne exuviarum reditu renovetur militibus dolor; hoc enim allegas. Quem viventem deseruerunt, eum defendant peremptum? Quid eum mortuum times, quem occidisti, eum posses servare? Hostem, inquis, meum peremi. Non ille tuus hostis, sed tu illius. Ille jam non sentit defensionem (59), tu eam am considera. Si quis adversum te hodie imperium in his partibus usurpandum putet, quero utrum te hostem illius dicas, an illum tibi? 891 Nisi fallor, usurpator bellum infert, imperator jus suum tuetur. Ergo quem non debueras occidere, ejus reliquias negas? Habeat Valentinianus imperator vel fratris exuvias pacis tue obsides. Et quomodo allegabas quod eum non mandaveris occidi, quem prohibes sepeliri? Poterit igitur credi quod ei non invideris vitam, cui etiam sepulturam invides?

11. Sed ad me revertar. An hoc te queri quod se ad Theodosium imperatorem potius contulerint, qui sunt eum Valentiniano imperatore. Quid igitur futurum sperabas, cum tu refugientes eos ad penam perceres, captos negares: Theodosius autem muneribus ditaret, donaret honoribus? Quos, inquit, occidi? Respondi ei, Vallonem (60). At quem vicum? qualem bellatorem? Hoc certe fuit justa causa exitii, quod imperatori suo fidem servavit? Non ego, inquit, eum jussi occidi. Respondi: Hoc audivimus,

(52) Victorem, ejus hic mentio fit, alium esse constat a Victore Maximi filio, quem Arbo castes a Theodosio post necem ejusdem Maximi in Gallias missus interfecit.

(53) Plures mss., « vobis legationem promissam; » alii edit. potiori sensu, « nobis... commissam. »

(54) Rom. edit. cum paucis mss., *provinciarum*.

(55) Verisimile est Hunnos, postquam una cum Gothis a Theodosio, ut Zosimus lib. iv memorat, victi fuissent, pacem usque tunc coluisse cum Romanis: quod autem ad Alanos, Gratianus eam gentem adeo diligebat, ut a se propterea animos Romanorum abalienaverit, deditque Maximi usurpationi occasionem.

(56) Quos Treb. Pollio Vidingos non Vidingos vocat, eosdem esse qui Juthungi ab Ambrosio hic appellantur, auspiciu sese indicit Casimbonis in

eum auctorem p. 221, num. 204.

(57) Eras. et seq. edit., « et jam vicina: » Amerb. et antiqui mss., « et jam de vicina. »

(58) Quomodo hic vocatus fuerit, reticetur a sancto præsule: at Marcellino nomen ei fuisse Patricius in Panegyri. Theodosii aperte prodit.

(59) Omnes edit., « defensionem, tam causam » scripti cod. magno numero, « defensionem tuam. Causam considera; » Thuan. expungit *tuam*, ejus loco Heg. habet *tuam*. Magis concinne.

(60) Nomen hujus eorumis varie reperitur: omnes enim edit. scribunt *Vallonem*, nonnulli, *Bal-lonem*; alii denum longe plurimum, *Vallonem*. Optime tamen. Iti namque de eodem Patricio in Panegyri. editi: « Vallio triumphali... post augustissimus magistratus, et purpuras consulares, et contractura intra unam diem quemdam honorum senatum vita se abdicare compulsus est. »

quod occidi jussus sit. Sed, inquit, si ipse sibi vim non intulisset, jussuram eum deduci Cabillonum, et ibi vivum exuri. Respondi: Ergo propterea et illud creditum est, quod eum occideris. Quis autem sibi parcendum putaret eum occisus sit bellator strenuus, miles fidelis, comes utilis? Ita tum discessi, ut se tractaturum diceret.

12. Postea cum videret me abstinere ab episcopis (61), qui communicabant ei, vel qui aliquos, devios licet a fide, ad necem petebant; commotus eis jussit me sine mora regredi. Ego vero libenter, etsi me plerique insidias evasurum non crederent (62), ingressus sum iter, hoc solo dolore percitus, quod Hyginum episcopum senem in exilium duci comperi, cui nihil jam nisi extremus superesset spiritus. Cum de eo convenirem comites ejus, ne sine veste, sine plumario (63) paterentur extrudi senem, extrusus ipse sum.

13. Hæc est exposito legationis meæ. Vale, imperator; et esto tutior adversus hominem pacis involuero bellum tegentem.

892 EPISTOLA XXV (64).

Studio nam sibi in reos sententiam ferre liceret consulenti respondet ipsi quidem usum gladii esse permissum, ut tamen utatur clementia, expedire. Quam in rem Christi adulteram mulierem absolvantis exemplum promittit; et cur communio iudicibus capitalibus neganda non sit, explicat.

AMBROSIIUS STUDIO (65).

1. Recognosco puræ affectum mentis, et fidei stu-

(61) Quod Ambrosius asserit se abstulisse a communione episcoporum qui cum Maximo sacrorum societatem conservabant, nihil miramur; quando ipsum quoque Maximum a communione, ut narrat Paulinus in ejus Vita, rescidit; divina ultione, nisi cum pœniteret, gravissimis verbis denunciata. Quod autem ad alios episcopos, quos hic indicat, haud dubie Ithacium Idacium eorumque fautores intelligit, qui Priscillianum, devium a fide scilicet, usque ad capitale supplicium persecuti sunt, quemadmodum rursus epistola 26 significatur.

(62) Forte an ad hoc periculum respiciebat Ambrosius, cum in funebri laudatione ejusdem Valentiniani dolere se, quod minas a Maximo sibi intentatas evaserit, testatur.

(63) *Plumariam*, id est, plumacea culeitra, ut paulo mollius fracta boni illius senis membra cubitent. Cæterum suspicatur Baronius ad an. 387 hunc Hyginum eundem esse atque Adiginum Cordubensem episcopum, a quo primum antistites adversus Petilianum concitatos narrat Severus lib. II *Hist.* Verumtamen cum ex eodem historico, Adiginus ille, seu Iginus ut in sequentibus appellatur, Priscilliasnitas admiserit in communionem, id cum Hygini nostri generositate non cohæret; nisi forte is exsilii propositi asperitate deterritus, priorem constantiam abjecerit, quod Ambrosio, adhuc in reditus itinere posito, innotescere nequaquam potuerit.

(64) Scripta post annum 385, et ante annum 387.

(65) Edit., « Ambrosius episcopus Studio; » mss., « Ambrosius Studio; » Gem. Studioso. » Fuit autem Studios quidam comes R. P. an. 401, lege 17 *de Bonis Proscrip.* et P. U. anno 401, leg. 13 *de Episc.* Sed utrum idem ille fuerit, ad quem hæc et sequens epistola destinatae sunt, definiri certo non potest.

dium, et Domini nostri Jesu Christi timorem. De quo etiam ego vereretur responsum referre: constrictus altero, quod est commissum volas propter custodiam legum; altero autem propter misericordiam et gratiam, nisi de hoc Apostolicam haberes auctoritatem: « Quia non sine causa gladium portat, qui judicat (*Rom.* xiii, 4); » Dei enim vindex est in eos qui male agunt.

2. Quod tamen etsi cognitum tibi foret, non otiose suscitandum putasti. Nam sunt extra Ecclesiam tamen (66), qui eos in communionem non vocent sacramentorum coelestium, qui in aliquos capitalem sententiam ferendam aestimaverunt. Plerique etiam sponte se abstinere: et laudantur quidem, nec ipsi eos possumus non prædicare: qui auctoritatem Apostoli eatenus observamus, ut iis communionem non audeamus negare.

3. Vides igitur quid auctoritas tribuat, quid suadeat misericordia (67). Excusationem habebis, si feceris: laudem, si non feceris. Sed si non potueris facere; nec tamen nocentes (68) atterere squalore carceris, sed absolvere, plus quasi sacerdos probabo. Potest enim fieri ut causa cognita, recipiatur ad sententiam reus, qui postea aut indulgentiam sibi petat, aut certe sine gravi severitate, quod quidam ait, habitet in carcere. Seio tamen plerosque gentilium gloriari solitos, quod incruentam de administratione provinciali securim revexerint (69). Si hoc gentiles, quid Christiani facere debent?

(66) Ita mss. summo consensu; vet. edit. a nobis minime discrepant, nisi negationem hoc modo inseruissent, « nam non sunt: » at Rom. edit. negationem quidem rejecit, sed simul quoque exemit e textu sequentes voces, « Extra Ecclesiam tamen: » perperam; etenim nimiam hanc severitatem non fuisse catholicorum verba inferius posita plane demonstrant: « Et ideo majores maluerunt indulgentiores esse circa iudices, » etc. Eandem rem etiam aperte definivit Innocentius I, epist. 3 *ad Exuper.*, ejus verbis supersedemus. Verosimile ergo putamus non alios hic designari quam Novatianos, qui inter alia, quæ affectabant, rigidioris disciplinæ documenta, et illud adjecerint, ut iudicem qui reum juste capitis condemnasset, ab altaris communione removerent.

(67) Non pauci mss., « quid studeat misericordia? »

(68) Omnes edit. ac mss. longe plurimi, « nec tamen innocentes: » Gem. vero et Prat., « nec tamen nocentes. » Et sane sic legendum hunc locum evincit quod subditur, « plus quasi sacerdos probabo; » quando innocentes in vinculis teneri nemo non improbat. Interjectis vero non multis verbis, ubi omnes mss. ac vet. edit., « recipiatur ad sententiam reus, » inde Rom. edit. reseccaverat, *ad sententiam.*

(69) Isti dicuntur Græce ἀντιμαχῆται imperium administrare, quale T. Vespasiani traditur, ejus vox est, se malle perire, quam perdere. Ita Nannius, quibus etiam addere potuisset a Capitolino dictum de Antonino Pio: « Solus omnium prope principum prorsus sine civili sanguine et hostili, quantum ad se ipsum pertinet, vixit. » Ἀντιμαχῆτων quoque imperium Severo tribuit Lamprid., at falso titulo.

4. Ad omnia tamen accipe responsum Salvatoris **A** suum pro Christo offerat. Quante sunt ad salutem viae!

(Joan. viii, 3-11). Nam cum adulteram reperissent Judæi, obtulerunt eam Salvatori, captantes ut si absolveret eam, 893 videretur legem solvere, qui dixerat: « Non veni legem solvere, sed adimplere (Matth. v, 17): » si damnaret, videretur adversus finem venisse propositi sui. Hoc igitur prævidens Dominus Jesus, inclinato capite, scribebat in terra. Quid scribebat, nisi illud propheticum: « Terra, terra, scribe hos viros abdicatos (Jerem. xxii, 29); quod de Jeconia descriptum est in Jeremia propheta?

5. Cum Judæi interpellant, in terra scribuntur nomina Judæorum: eum adeunt Christiani, non scribuntur in terre fidelium nomina, sed in cælo. In terra autem scribuntur abdicati a patre proprio, qui patrem tentant, et contumelias irrogant auctori salutis. Cum interpellant Judæi, inclinat caput Jesus; et quia non habet ubi reclinet caput suum (Matth. viii, 20), iterum erigit, quasi dicturus sententiam, et ait: « Qui sine peccato est, prior lapidet eam (Joan. viii, 7). » Et iterum inclinato capite, scribebat in terra.

6. Audientes illi exire cœperunt singuli, incipientes a senioribus: vel quod ipsi plura haberent crimina, qui diu vixerant: vel quia priores vim intellexerunt sententiæ, quasi prudentiores, et cœperunt sua magis peccata deslere, qui alieni criminis venerant accusatores.

7. Recedentibus ergo illis, remansit solus Jesus, et elevans caput ad mulierem, ait: « Ubi sunt, qui te accusabant? Nemo te lapidavit (70)? Et illa respondit: Nemo. Dicit ei Jesus: Nee ego te damnabo. Vade, et vide amodo ne pecces (Ibid. 10, 11). » Non damnat, quasi redemptio; corrigit, quasi vita: quasi fons, abluit. Et quia quando se inclinat Jesus, ideo inclinat, ut jacentes elevet: ideo ait remissio peccatorum: « Nee ego te damnabo. »

8. Habes quod sequaris: potest enim fieri, ut ille eriminosus possit habere spem correctionis: si sine baptismo est, ut possit accipere remissionem: si baptizatus, ut pœnitentiam gerat (71), et corpus

(70) Rom. edit., « Nemo te condemnavit; » aliæ eum mss. omnibus, *lapidavit*.

(71) Canonicæ pœnitentiæ labores olim tanti tamque diuturni erant., ut non immerito pro capitali pœna, tanquam mors quedam importunior, subijci possent.

(72) Omnes edit., *Studio*; omnes mss., *Irenæo*; excipiendi tamen cod. Corb., Germ. et Ful., in quibus prætermissa prima sententia, continuatur eum epist. ad Bellicium, quæ in edit. antiq. 75, in Rom. vero 45 numeratur. Certum quidem est ex argumento non ad aliam scriptam esse hanc epistolam, quam ad eum cui superior inscribitur: verum ex hoc ipso credibilis est ab editoribus *pro Irenæo* positum fuisse *Studio*, quam pro *Studio* a scriptoribus *Irenæo* substitutum. Quare cum is ad quem datæ sunt eadem epistolæ, *Studio* Irenæus vocari potueri, nihil prohibet quin prior priori vocabulo, posterior autem posteriori inscripta fuerit.

9. Et ideo majores maluerunt indulgentiores esse circa judices, ut dum gladius eorum timetur, reprimeretur scelerum furor, et non incitaretur; quod si negaretur communio, videretur criminorum vindicta pœna. Maluerunt igitur priores nostri, ut in voluntate magis abstinens, quam in necessitate sit legis. Vale, et nos dilige, quia nos quoque te diligimus.

894 EPISTOLA XXVI

Argumento superioris epistolæ repitito, ad Judæos adulteram Christo sistentes reddit, quibus episcopos reorum mortem prosequentes comparat. Hinc locum ubi oblata fuit mulier, exponens, de remissione peccatorum multa disputat. Postremo singulas ejusdem historie partes ex Evangelio recenset atque enucleat.

AMBIOSIUS MEXICO (72).

1. Etsi jam superiore epistola hanc, quam proposuisti, quæstiunculam absolverim, tamen aliquid plenius requirenti tibi, ut filio, afferre atque exculpere non supersederim.

2. Ac semper quidem decantata questio, et celebris absolutio fuit mulieris ejus, quæ in libro Evangelii quod secundum Joannem scribitur, adulterii rea oblata est Christo (Joan. viii, 3). Id enim Judæorum commentata est tergiversatio (73), ut si contra legem absolveretur, contra legem probata Domini Jesu sententia teneretur; si autem damnata esset ex lege, vacare Christi videretur gratia.

3. Sed vehementior facta est, posteaquam episcopi reos criminum gravissimorum in publicis judiciis accusare (74), alii et urgere usque ad gladium supremamque mortem, alii accusationes hujusmodi et cruentos sacerdotum triumphos probare cœperunt. Quid enim aliud isti dicunt, quam dicebant Judæi reos criminum legibus esse publicis puniendos; et ideo accusari eos etiam a sacerdotibus in publicis judiciis oportuisse, quos asserunt secundum leges oportuisse puniri? Eadem causa est, sed numerus minor, hoc est, non dispar judicii questio, sed pœnæ dispar invidia (75). Unam Chri-

(73) Edit. et quidam mss., « commenta est tergiversatio. »

(74) Mss. Corb., Germ. et Ful., « accusarent alii et urgerent... alii accusationes; » Germ., « accusatores hujusmodi... improbare cœperunt. » Veritatem autem maxime congruum est, quod Hermannus lib. v. *Vitæ Ambr.* cap. 4, et lib. vii cap. 4, nec non Thaumassinus tom. I, part. 1, lib. ii, cap. 11, sentiunt, nimirum non alios episcopos hic designari, quam Ithacianos; quippe quorum impulsu Maximus tyrannus Priscilianum jussit afflicti supplicio, ut Sev. Sulpicius lib. ii commemorat. Cæterum quantopere ab eorum crudelitate abhorruerit mitissimus Ambrosii animus, non solum ex hac et superiori epist. patet, sed etiam ex usque ab eodem tradita sunt in psal. cxviii, serm. 8, num. 41 et lib. ii *Offic.* cap. 24.

(75) Vel. edit. ac mss. aliquod, « sed pene dispar invidia. »

stus puniri ex lege non passus est, isti minorem numerum miserunt esse punitum.

4. At quo loci hoc judicat Christus? Nam plerumque secundum qualitates locorum in quibus docebat famulos suos (76), disputationes suas formare dignatus est, ut in portu Salomonis, hoc est, sapientis, deambulans loquebatur: « Ego et Pater unum sumus (Joan. x, 38); » ut in templo Dei dicebat: « Mea doctrina non est mea, sed ejus qui me misit (Joan. vii, 16). » Hoc quoque judicium in templo positus exerceat, sicut scriptum est in posterioribus; sic enim habes: « Hæc verba locutus est Jesus in gazophylacio, docens in templo; et nemo apprehendit eum (Joan. viii, 20). » Quid est gazophylacium? Collatio fidelium, sumptus pauperum, requies egenorum, juxta quod docens Christus, ut habes secundum Hieron., de parva mulieris viduæ divitum muneribus censuit preferenda (Luc. xxi, 2), divino videlicet testimonio preferens optimæ præmiis largitis sedulæ liberalitatis affectum (77).

895 5. Qui tale habebat judicium, videmus quid ipse juxta gazophylacium positas conferebat; non enim otiose viduam prætulit duo æra mittentem. Pretiosa ista paupertas est fidei opulenta mysterio. Ista sunt duo æra quæ Samaritanus ille Evangelicus ad ejus curanda vulnera, qui incidit in latrones, stabulario dereliquit (Luc. x, 35). Ergo et ista specie vidua, in typo Ecclesiæ, hoc gazophylacio sacro conferendum putavit, quo pauperum sanarentur vulnera, peregrinorum jejunia sedarentur.

6. Unde et nunc quid Christus conferat, spiritaliter te oportet expendere; dividebat enim populis argentum igne examinatum eloquiorum celestium (Psal. xi, 7), et imaginis regię pecuniam populorum annumerabat affectibus. Nemo plus misit, quam qui totum donavit. Satiabat esurientes, replebat inopes, illuminabat cæcos, redimebat captivos, paralyticos erigebat, mortuos resuscitabat, et quod est amplius, conferebat absolutiones reorum, peccata donabat. Hæc sunt duo æra, quæ misit Ecclesia posteaquam accepit a Christo (78). Quid enim sunt duo æra, nisi pretium novi et veteris Testamenti? Pretium Scripturæ fides nostra est; nam quod legitur, pro intelligentis æstimatur arbitrio. Remissio igitur peccatorum utriusque pretium Testamenti est, quæ per agnum in typo annuntiata est (79) *Exod. xii, 3*, in veritate completa per Christum.

7. Ideo habes neque septem dierum purgationem sine trium dierum esse purgatione. Septem dierum purgatio secundum legem (*Levit. xii, 2*), quæ in

A specie præsentis Sabbati spiritale Sabbatum annuntiavit; trium dierum purgatio secundum gratiam, quæ Evangelii testificatione signatur, quia tertio die Dominus resurrexit (*Luc. xxiv, 7*). Ubi poena præscribitur, debet esse poenitentia peccatorum: ubi remissio donatur, grata est. Præcedit poenitentia, sequitur gratia. Neque poenitentia ergo sine gratia, neque gratia sine poenitentia: debet enim poenitentia prius damnare peccatum, ut gratia possit abolere. Ideo typum legis accipiens Joannes baptizavit in poenitentiam, Christus ad gratiam (*Matth. iii, 11*).

8. Septimus ergo dies legis mysterium signat (80), octavus resurrectionis, sicut habes in Ecclesiaste: « Da partem illis septem, et illis octo (*Eccle. xi, 2*). » Nam et in propheta Orce legisti dictum ad eum: « Conduc tibi fornicariam quindecim denariis (*Osee iii, 1, 2*): » eo quo gemino ære veteris et novi Testamenti, hoc est, integro fidei pretio, mulier illa vago quodam et meretricio gentium convenarum comitatu fulta conducitur.

9. « Et conduxī, inquit, eam gomor hordei, et semigomor, et nevel vini (*Ibid. 2*). » Per hordeum significat quia imperfectos vocaret ad fidem, ut perfectos redderet: per gomor intelligitur plena mensura, per semigomor semiplena mensura. Plena mensura in Evangelio est, semiplena in lege, ejus plenitudo Novum est Testamentum. Siquidem ipse Dominus ait: « Non veni legem solvere, sed implere (*Matth. v, 17*). »

C 10. Nec otiose quindecim anabathmorum 896 Psalmos Davidicos legimus, et quindecim gradibus ascendisse solem, cum Ezechias justus rex vitæ hujus acciperet comitatum (*Isa. xxxviii, 8*). Significabatur enim esse venturus Sol justitiæ, (*Malac. iv, 2*), qui gradus quindecim veteris et novi Testamenti illuminaturus esset præsentis suæ lumine, quibus nostra fides ad vitam ascendit æternam. Unde et hoc quod hodie in Apostolo lectum est, mysticum reor: eo quod quindecim diebus apud Petrum manserit (*Galat. i, 18*); videtur enim mihi quod apostolis sanctis Scripturæ divinæ interpretationem sermone secum vario conferentibus pleni luminis refulserit claritudo, ignorantis umbra decesserit. Sed jam veniamus ad mulieris hujus adulteræ absolutionem.

11. Oblata erat a Scribis et Pharisæis Domino Jesu adulterii rea (*Joan. viii, 3-11*), et hæc oblata fraude, ut si eam absolveret, legem solvere videretur: sin vero damnaret, propositum sui mutaret adventus; quia peccata omnium remissurus adventit. Denique supra ait: « Ego non judico quem-

(76) Eodem plane sensu dixerat lib. ii de Spiritu sancto, cap. 17: « Refert itaque advertere quo loci hæc Dominus disputaverit: frequenter enim ejus oracula ex locorum, in quibus diversatus est, qualitatibus æstimantur. »

(77) Mss. Corb., Germ. et Ful., « sedulæ libertatis affectum. »

(78) Thuan. cod., « posteaquam accepit Christum. »

(79) Mss. quatuor, « quæ per annum in typo annuntiata est, » etc.

(80) Vide quæ ab Ambrosio disputata sunt Exposit. in Luc. lib. vii, num. 49, et quæ ibidem adnotavimus.

quam (*Joan.* viii, 15). « Offerentes ergo eam, dixerunt : « Hanc mulierem invenimus publice mœchanlem. Scriptum est enim in lege Moysis omnem mœcham lapidari (*Levit.* xx, 10). Tu vero quid dicis de ea (*Joan.* viii, 15) ? »

12. Quæ cum decerent, Jesus inclinato capite, digito scribebat in terra. Et cum expectarent, ut audirent eum, erigens caput dixit : « Qui sine peccato est, prior lapidet eam (*Joan.* 7). » Quid tam divinum, quam ista sententia ; ut is peccata puniat qui exors ipse peccati sit ? Quomodo enim foras alieni ultorem, et proprii criminis defensorem ? Nonne se magis ipse corripuit, qui in alio damnat, quod ipse committit ?

13. Hoc autem dixit, et scribebat in terra. Quid ? Utique dicens : « Pe in aia, quæ in oculo est fratri tui, vides : tralem autem, quæ in oculo tuo est, non vides (*Matth.* vii, 3). » Libido enim velut festuca est, cito accenditur, propere consumitur, sacrilegium perfidia, quo Judæi negabant propriæ salutis auctorem (81), sceleris magnitudinem personabat.

14. Scribebat autem in terra digito, quo legem scripserat (*Exod.* xxxi, 18). Peccatores in terra scribuntur (*Jerem.* xvii, 13), justi in celo (82), sicut habes dictum ad discipulos : « Gaudete quia nomina vestra scripta sunt in caelis (*Luc.* x, 20). » Secundo autem scripsit, ut gemino Testamento Judæos scias esse damnatos.

15. Audientes autem hoc verbum, exierunt foras unus post unum, inipientes a senioribus, et selebant cogitantes de se. Et remansit solus Jesus, et mulier in medio stans (*Joan.* viii, 9). Bene ait quod exierunt foras, qui volebant esse cum Christo. Foris littera est, intus mysteria. Sequebantur enim divinarum lectionum quedam velut ardorum folia, non fructum ; qui vivebant in umbra legis, et solem justitiæ videre non poterant.

16. Denique discedentibus illis, remansit solus Jesus, et mulier in medio stans. Donaturus peccatum, solus remanet Jesus, sicut ipse ait : « Ecce venit hora, et jam venit, ut dispergamihi unusquisque in suo, et me sola relinquantis (*Joan.* xvi, 32) ; » 897 non enim legatus, neque nuntius, sed ipse Dominus salutem fecit populum suum (*1. Cor.* iiii, 9). Solus remanet quia non potest hoc cuiquam hominum eum Christo esse commune, ut peccata condonet. Solius hoc munus est Christi, qui tulit peccatum mundi (*Joan.* i, 29). Meruit et mulier absolvi, quæ recedentibus Judæis, remansit sola cum Jesu.

17. Elevans autem caput Jesus, dixit mulieri :

(81) Quidam mss., « perfidiæ in salutis auctorem, etc.

(82) Tres mss., « Peccatoribus in terra scribitur, justis in celo. »

(83) Rom. edit. posuit « condemnavit, condemnatam, condemnare, » ubi reliquæ et cuncti mss. « lapidavit, » etc.

A « Ubi sunt, qui te accensabant ? Nemo te lapidavit ? Et illa respondit : Nemo, Domine. Et ait ad illam Jesus : Nee ego te damnavo ; vade et amodo vide ne pecces (*Joan.* viii, 10, 11). » Vide lector, divina mysteria, et elementum Christi. Cum accensatur mulier, caput Christus inclinat : elevat autem, ubi deficit accusator : ita nullum damnari vult, absolvi omnes.

18. Breviter autem omnes hæreticorum interimit questionibus dicendo : « Nemo te lapidavit (83) ? » qui dicunt Christum deum nescire iudicii, vel qui ait : « Sedere autem ad dexteram meam vel ad sinistram, non est meum dare vobis (*Matth.* xx, 23) » ecce et hic ait : « Nemo te lapidavit ? » Quomodo utique interrogat, quod videbat ? Sed interrogat nobis, ut cognoscereamus non esse lapidatam. Est etiam humani affectus hæc consuetudo, ut interrogemus sæpis inter, quod videmus. Et ideo mulier respondit : « Nemo, Domine, » hoc est dicere : Quis potest lapidare, quam ipse non damnavit ? Quis potest alium sub tali sententiæ conditione punire ?

19. Cui respondit Dominus : « Nee ergo te damnavo. » Adverte quomodo propriam sententiam temperavit, Judæi de absolute mulieris calumniari nil illo possent, sed in se magis calumniam refoverent, si quæri vellent : dimittitur enim mulier, non absolvitur : quia deerat accusator, non quia innocentia probabatur (84). Quid ergo querebantur, qui priores a persecutione criminis et ab executione supplicii destiterunt ?

20. Addidit autem dixit : « Vade, et amodo vide ne pecces. » Emendavit ream, non crimen absolvit. Etenim severiore sententia culpa damnatur, si unusquisque crimen suum oderit, et in se ineipiat condemnare delictum. Etenim cum reus occiditur, persona magis, quam culpa punitur : ubi vero culpa deponitur, absolutio personæ est pena peccati. Quid est ergo : « Vade, et amodo vide ne pecces ? » hoc est : Ex quo te Christus redemit, corrigat gratia (85), quam pena non emendaret, sed plecteret. Vale, fili, et nos dilige, ut filius, quia nos te, ut parentes, diligimus.

898 EPISTOLA XXVII (86).

Ægyptierna abominationis luxuriam docet pecora esse : hinc intelligi pietatem atque virtutem improbis displicere ; ac proinde viros Liberos contrarius instare stultis oportere. Hoc illustratur exemplo uxorum Jacob ad fugiendum patrem sequendumque conjugem consensum prebentium : qua in allegoria quidam præstare conveniunt accedentes ad Ecclesiam demonstrantur.

Ammonius s. lxxxio (87) salutem.

1. Moveri te significasti mihi, eo quod legeris :

(84) Edit. « non quia innocens approbatur. »

(85) Gerh. et Ful., « corrigat gratia, quod pena non poterat : » quibus verbis concludunt quæstionem.

(86) Scripta circa ann. 387.

(87) Irenæus ille, ad quem tot Ambrosii epistolæ exstant, quisnam fuerit, ambiguum est, Attamen

Abominanda apud Ægyptios immolemus Deo (88) (*Exod.* viii, 26). » Sed habuisti quo istud solveres, quia in Genesi scriptum est quod Ægyptii pastorem pecorum abominabantur (*Gen.* xlii, 34), non ulique propter hominem, sed propter pecora. Illi enim aratro terram invertabant : Abraham autem, et Jacob, et postea Moyses et David pastores (89) fuerunt, regalem quandam in hoc munere disciplinam induentes.

2. Oderant ergo Ægyptii immolata sacrificia (90), id est, perfecta studia virtutum, et plena disciplina. Quod ergo vitiosi oderunt, hoc apud bonos sincerum ac pium est. Opus virtutis detestatur luxuriosus, helluo refugit (91). Ægyptium itaque corpus, quod illecebras diligit, aversatur animæ virtutes, abominatur imperium, refugit virtutum disciplinas, et omnia opera quæ hujusmodi sunt.

3. Quæ ergo Ægyptius refugit, Ægyptius ille et non homo, hæc tu amplectere, qui habes humanitatis scientiam. Illa autem declina, quæ illi sequuntur atque eligunt, quoniam duo sibi ista congruere non possunt, prudentia et insipientia. Itaque sicut iis quæ in quodam censu imprudentiæ atque intemperantiæ sunt, abdicat se prudentia, abdicat continentia; ita eorum exsors omnis insipiens est atque incontinens, quæ in bonis atque in hæreditate sapientis viri sunt et continentis.

4. Denique sanctæ illæ tali conjugio Lia et Rachel, una laboriosa, altera aspiratio fortis, refugientes non generis necessitudinem, sed morum discrepantiam; cum viri exerciti Jacob sermone edoctæ essent, quod vellet discedere, ut Laban et filiorum ejus invidiam declinaret atque ignaviam, responderunt : « Nunquid est nobis portio aut hæreditas in domo patris nostri? Nonne sicut alienæ æstimamur ei? Vendidit enim nos, et devoravit pretium nostrum (*Gen.* xxxi, 14, 15). » Ecce primum, quia ignavus et invidus laboriosam et disciplinæ tenacem alienat a se ac defugit, seseque 899 cupit separare; quoniam eas oneri esse cernit sibi, putat

eum diaconum, aut potius secundi ordinis sacerdotem fuisse conjicimus, tum quod epistola sequenti ei sacerdotalis vitæ præcepta tradit sanctus noster, tum quod ipsum de Scripturæ difficultatibus consultum ex epistola 33 deprehendimus. Quod autem Ambrosius eundem in epistolarum calce filium salutatur, nec non propter persecutiones ob Christi gloriam constanti animo toleratas laudat : hinc forte non sine ratione colligatur eundem inter clericos Mediolanenses tempore concitatæ a Justina persecutionis vitam degisse.

(88) Rom. edit. « Nam abominationes Ægyptiorum sacrificabimus Domino Deo. » Cod. Pral. et Gem., « abominata apud Ægyptios immolata Deo; » reliqui, ac vet. edit., « immolemus Deo. » Rursus vero eadem edit. Rom. cum uno cod. Vat. « quod studio solveres : » at cæteræ cum reliquis aplius, « quo istud solveres. »

(89) Post vocem *pastores*, Rom. edit. sola repetit *pecorum* : ubi autem vet. ac mss. longe plurimi a disciplinam induentes; » eadem Rom. cum duobus omnino cod., « disciplinam induentes. » Non displiceret *ineuntes*; sed receptiori lectioni nihil petrahimus.

se lucrum fecisse, quod alienavit eas, et hoc esse suum pretium judicat, eumque fructum voluptatis suæ.

5. Nunc audiamus quomodo quæ habet virtus, non habeat ignavia; aiunt enim : « Omnes divitiæ et gloria, quam tulit Deus patri nostro, nobis erit, et filiis nostris (*Ibid.* 16). » Merito, Deo arbitro, dicunt esse sublata, quia ipse est auctor bonorum, ejus gratia ignavi exuuntur; quia decorem hæreditatis divinæ capere improbi atque infirmi non queunt : succedit autem intentus (92), et spiritum in se fortis habens. Quis autem fortis nisi solus Deus, qui omnia coerces et regit?

6. Illis ergo debetur hæreditas Dei. Unde et Isaias dicit : « Est hæreditas credentibus in Domino (93) (*Isa.* liv, 17). » Et pulchre ait : « Est hæreditas; » ipsa enim sola hæreditas est, alia non est. Neque enim cæcus thesaurus hæreditas est, neque caduca omnia hæreditatis habent commodum : sola est illa hæreditas, in quibus est portio Deus. Unde sanctus Domini dicit (94) : « Portio mea Dominus (*Psal.* cxviii, 57); » et alibi : « Hæres factus sum testimoniorum tuorum (*Ibid.* 111). » Vides quæ possideat justus, mandata Dei, oracula ejus, præcepta ejus. In his dives est, in his pascitur, in his delectatur, quasi in omnibus divitiis.

7. Hæc ergo possidentes Lia et Rachel, opes patrias non requirebant, in quibus erat pecunia adultera, irrationabilis species, et spiritalis expers vigor. Denique quasi divites et liberæ non eum divitem, sed egentem arbitrabantur. Omnis enim bonarum et liberalium consors disciplinarum neminem insipientium divitem putat (95), sed inopem atque egenum, abjectum quoque; etsi regalibus divitiis affluat, et superbus auro suam jactet potentiam.

8. Fugienda est igitur talium societas, etiamsi qua generis copulentur necessitudine : noxiæ sunt enim conversationes cum insipientibus, et inficiunt sobriam mentem ac decolorant; quia sicut adhæ-

(90) Ita vet. edit. et mss., Rom. autem edit. « immaculata sacrificia. » Nimirum ex Philonis lib. *de Profugis*, ubi habes, *τῆς αἱματὸς καὶ τῆς ψυχῆς αἱ ἀρεταὶ*; quibus verbis similia etiam leguntur in lib. *de Sacrif.* Sed forte immolata sacrificia idem sunt hoc loco, ac perfecta; quandoquidem ad eorum spectabat perfectionem, ut mola salsa aspergerentur; inde immolandi tractum est verbum.

(91) Omnes edit. ac mss. aliquot, « luxuriosus helluo, refugit Ægyptius : ita corpus, » etc.; reliqui autem mss. qui et probatiores, ut in textu. Quam quidem lectionem idem Philo in libro citato *de Profugis*, unde non pauca huc translata sunt, confirmat. Sic enim ubi, *Τὸ φιλοπαθὲς Αἰγύπτιον βδελύσσεται σῶμα*.

(92) Ultimæ edit. Paris., « Succedit autem intus. » Non bono sensu.

(93) Rom. edit. sola, « servientibus Domino. »

(94) Rom. edit., « Unde David sanctus invitat. »

(95) Tullius quidem paradoxo ultimo solum sapientem divitem esse disputat : sed eadem sententia apud Philonem quoque repetitur libro jam laudato, quem consule.

rens sancto sanctus eris, ita cum perverso perversus eris (96) (*Psal.* xvii, 26, 27). Frequenter enim accidit, ut quis contra propositum suum intemperantem audiens, cum vult ipse continentiae disciplinam tenere, furo insipientiae coloretur, meritoque contrariae sibi sunt et repugnantes disciplinae atque insolentia.

9. Unde cum vir exercitatus earum sententiam quæreretur, vocem emittunt probata jam diuturno exercitio virtutis: « Numquid est nobis portio aut hereditas in domo patris nostri (*Gen.* xxxvi, 14)? » id est, consulis nos utrum velimus ab eo recedere? Quasi vero non cognoveris (97) quod nullam habeamus cupiditatem ejus societatis, neque nos dulcis pluribus (98) saecularium divitiarum cupiditas teneat, aut luxuriae letitia? Haec sunt quae nos miseram, ac nobis aliena duximus: haec sunt 900 quae plena inopiae atque egestatis arbitramur.

10. Adjiciunt etiam causam secessionis, quia veram gloriam, et boni thesauri copias amisit Laban, in quibus nascimur. Vigor datus est mentis, et bona moneta imaginis Dei et similitudinis, quia spiritalis moneta. Amisit, quia (99) splendida magis saeculi elegit, quam vera et utilia vitae suae: quorum decor expertem divinarum bonorum praeterit; quoniam ille quae putat pulchra, in iis se fallit ipsum et decipit. Unde audi ejus verba, et judica.

11. Secutus sanctum Jacob et filias suas; ne forte apud eas suorum vitiorum reperiret aliquid, et revocandi ad se haberet auctoritatem, coarguens justum, cum ratione esset redargutus, et nihil respondere ac referre posset, quo eum deberet tenere: « Si annuntiasses, » inquit, « mihi, emissem te (1) (*Ibid.* 27). » In quo prodidit quid justus fugerit, ne eum prosequeretur, ne deduceret, ne tali comitatu stipatus procederet. Primum quod multorum dominorum mancipio se subicere non debuit, ut ab eo tanquam servulus dimitteretur. Deinde quia vir exercitio intentus, et quærens veram viam ad virtutem persequi, non hominem deductorem, sed oracula quæsivit caelestia. Quae me, inquit, hinc praeeperunt abire, et nunc comitantur viantem.

12. Sed quomodo me dimisisses? An cum lætitia tua, quae plena est mœstitudinis, cum tympanis scilicet atque organis immoderata modulantibus (2), et sonis tiliarum suavis insuavia resultantibus, sonis dissonis, crepitibus discrepantibus, vocibus mutis, cymbalis animam ferientibus? His me de-

(96) Vocibus « perversus eris, » addit Rom. edit., « sicut scriptum est. »

(97) Mss. non pauci, « Quasi vero nos cognoveris. »

(98) Ita vet. edit. et cuncti mss.; at Rom. edit. resecevit vocem « pluribus. »

(99) Omnes edit. et mss. nonnulli, « in quibus maximus vigor datus est... quia spiritalem monetam amisit, quia, » etc. Sed praeterquam quod triplo major numerus mss. lectionem nostram constituunt, ei etiam sensus perspicuitas patrocinator.

(1) Post « emissem te » subjungit edit. Rom., « cum lætitia et cymbalis. » At melius illa praetermitti indicat subjecta dubitatio. « Sed quomodo me

A lectari posse credidisti? his revocari? Haec sunt quae ego fugi: nec vereor verborum tuorum invidium. Fugi, ne me talia sequerentur, ne quid de tuis accipiens abirem.

13. Non enim talibus deductoribus ad Ecclesiam Christi perventur, ad quam tendebat Jacob; ut eo deduceret populorum copiam, invehret nationum divitias, posteritatem infunderet, fugiens umbras inanum rerum, praefereus insensibilibus simulacris virtutum spirantem decorem, plausibilibus proponens seria. Vides enim quemadmodum convivias gentiles adornent, festa annuntient: sed ea piis mentibus infestiora sunt, quia iis plerique decipiuntur, dulcibus capiuntur epulis, capiuntur saltantium choris: dum jejunia nostra fugiunt, dum ea sibi aspera putant, dum corpori noxia et molesta arbitrantur.

14. An opinatus es quia aurum tuum desiderarem? Sed non habes aurum igne examinatum, quo justus probatur (*Psal.* xi, 7). An quia argentum euperem? Sed non habes argentum qui non habes splendorem alloqui caelestis (3). Sed fortasse speravi quod adjiceres mihi ad obsequium servulos tuos? 901 Ego vero liberos quaero, fugio servos peccati. Sed forte comites itineris, et duces viarum necessarii fuerunt? Utinam sequi possent lego illis monstrarem Domini vias. Sed qui Deum nescitis, vias ejus quomodo novistis? Vias ejus ingrediuntur electi Domino: non quicumque intranteas, sed tamen nemo excluditur.

C 15. Sequatur qui paratus est, ingrediuntur viam quae ducit ad Mesopotamiam; ut qui eam petit, per aquas transeat, aquas Tigris atque Euphratæ, fortitudinis atque justitiæ, per lacrymas poenitentiae baptismum gratiae. In ea est via exercitus Dei (4); omnes enim qui sunt in Ecclesia, Deo militant. In ea est grex ille insignis diversarum virtutum, quem Jacob sibi elegit; omnis enim sine signo anima, incocta et inerudita est, disciplinarum nescia: quae nitem insignita, eadem dives operum, et gratiarum opima.

16. Ad eam qui venit, iratum fratrem reconciliet prius. Ad eam qui venit, Sichinam pretiosam illam et actuosam inhabitet virtutum officinam, ubi læsa castitatis gravis est ultio. Ad eam qui venit, luctetur cum Deo; ut ad imitationem ejus se exerceat, ad humilitatem Christi et passiones ejus congregiatur. Tollat crucem suam, et Christum sequatur, (*Matth.* xvi, 24). Denique bonus congressor non

dimisisses? »

(2) Rom. edit. sola, « immodulata modulantibus: » aliae, ne mss., « immoderata; » horum nonnulli, « immoderate modulantibus. » Infra vero, ubi omnes edit., excepta Amerb., « vocibus mutis; » omnes prope mss. praeferrunt « vocibus multis. » Sed scriptorum imperitiæ hoc tribuendum; hic enim respiciebat Ambrosius illa Philonis *καὶ τῶν ἀνέργων καὶ ἀλόγων*.

(3) Eadem Rom. edit., « quia splendorem alloqui caelestis abiecasti. »

(4) Omnes edit., « in ea est virtus; » omnes mss., « in ea est via. »

emulatur, non inflatur; imo etiam benedicti con-
gredientem sibi tali munere.

17. Sequamur ergo sanctum Jacob, et vias ejus; ut perveniamus ad eas passiones, ad eas congregaciones, perveniamus ad humerum (5), perveniamus ad patientiam matrem fidelium, et ad patrem Isaac, id est jucunditatis capacem, letitiæ redundantem. Ubi jam patientia, ibi letitia; quia post tribulationes patientia, patientia autem probationem operatur, in qua est spes, de qua non confundimur (Rom. v, 3-5), quoniam qui non fuerit confusus crucem Christi, nec Christus confundetur in eo. Vale fili, et non erubescas patrem interrogare, qui non erubescis in passionibus Christi gloriari.

902 EPISTOLA XXVIII (6).

Pythagoricum adagium, communem viam esse declinandam, petiit fuisse ex sacris paginis indeque colligi a plebeia vita abhorreere debere sacerdotalem. Hinc Ambrosius Irenæum ut populares opiniones et cupiditates fugiat, ingrediatur Domini portas et viam arctam atque ducentem ad superiora, calet excitat.

AMBROSIIUS IRENÆO salutem.

1. Pythagoricum mandatum in aliquorum scriptis prædicari invenimus (7), quod ille discipulos suos communem atque usitatam populo prohibuerit ingredi viam. Sed hoc unde assumpserit, non est incognitum. Nam cum ex populo Judæorum (8), ut plerique arbitrantur, genus duxerit, ex ejus disciplina derivavit etiam magisterii præcepta: meritoque magnus apud philosophos habitus: æqualem, ut aiunt, vix reperit (9). Legerat itaque in Exodo Moy-

(5) Vet. edit. et cunct. mss., « Perveniamus ad murum; » edit. Rom., « Perveniamus ad humerum. » Quam quidem correctionem non potuimus non retinere. Manifestum quippe est Sichimam hoc loco designari, quam vocem Ambrosius nunquam non humerum interpretatur. Evolve superiori tomo lib. 1, de Abraham, cap. 2, num. 5, et lib. 11, cap. 3, num. 8; lib. de Joseph, cap. 3, num. 9; lib. de Benedict. Patriarch., cap. 3, num. 11, etc.

(6) Scripta circa ann. 387.

(7) Non alium hic intelligimus quam Philonem, qui initio libri. « Quod omnis probus liber sit, » Pythagoream sententiam τὰς θεωρήσεις μὴ βυδίζεν ὁδοῖς, quam ἰσότητος θύραον vocat, commode et eleganter explicat. Eandem quoque inter Pythagoreæ symbola refert Erasmus, et ex Hieronymo in eundem plane intellectum exponit. Qua autem ratione præceptum illud observarint Pythagorei, et maximus eorum numerus, quod in se aliorum hominum quos fugiebant, odium concitasset, intereptione deletus fuerit, narrant Laertius lib. viii, Justinus lib. xx, Arnobius lib. 1 advers. Gentes, et alii.

(8) De Pythagoræ natali solo multa controversia est apud antiquos, ut discere licet ex Clemente Alex. lib. 1 Stromat., Diogene Laert. lib. viii, et aliis quibus addimus erudit. Huetium lib. 1 Demonst. Evang. propos. cap. 2. Quod vero plurima e Judæorum fontibus hausisse hic dicitur, nihil

A mini ambulare desiderarent. Legerat præceptum eidem Moyse, ut montem cum sacerdotibus ascenderet, populus autem secum staret (Exod. xxiv. 13, 14). Separavit igitur sacerdotes a populo, et postea ipsum Moysen intra nubem introire præcepit.

2. Vides divisiones? Nihil in sacerdotibus plebeium requiri, nihil populare, nihil commune cum studio atque usu et moribus inconditæ multitudinis? Sobriam a turbis gravitatem, seriam vitam, singulare pondus dignitas sibi vindicat sacerdotalis. Quomodo enim potest observari a populo, qui nihil habet secretum a populo, dispar a multitudine? Quid enim in te miretur, si sua in te recognoscat, si nihil in te aspiciat, quod ultra se inveniat, si quæ in se erubescit, in te quem reverendum arbitratur, offendant?

B 3. Supergrédiamur igitur plebeias opiniones, et strata quædam gregalis conversationis, ac detritæ viæ orbitas declinemus, ac vulgaris semitæ solum. quam currit ille, cujus vita levior cursore (Job. ix, 25), de quo dicitur: « Transivit, et non vidit (10) (Psal. xxxvi). » Sed quæramus nobis viam inaccessam sermonibus insolentius, inviam operibus imperitorum, quam nullus maculosus peterat, maculosus scilicet ignaviæ suæ sordibus, et fumo iniquitatis oblitus (11), tenebrisque et parietinis quibusdam animæ ruinosus, qui nullam virtutis suavitatem gustaverit, aut certe limis (12) eam spectandam magis quam directo affectu, et aperto sinu mentis suscipiendam arbitratus sit: et (quod plerique amant, qui sibi faceti atque urbani videntur, pulchritudinem sapientiæ in dedecus versutiæ transfigurantes, veram non intuens gratiam, tanquam in nocte positus, non credit in die viventibus; quia de numero Themanorum et Sabæorum est deficientium et avertentium se a veritate, de quibus

ca de re adjiciemus his quæ priori tomo in psal. cxviii, serm. v et alibi subnotavimus.

(9) Ita vet. edit. et cuncti mss.; Rom. autem edit., « qualem vix reperis ullum; » quod ex Virgillii Epig. desumptum esse addita marginali notula indicavit. Verum quidem est inter illa epigrammata Maroni ascripta unum, quod etiam inter Ausonii Idyllia reperitur exstare, in quo illud hemistichium habetur, ubi tamen « reperit » legitur, non « reperis. » Verum tamen non eo respexisse Ambrosium jure dixeris, sed vel ad Josephum qui lib. cont. Appion. eidem Pythagoræ pietatis ac sapientiæ palmam adjudicat, vel ad Ovidii testimonium lib. xv Transmut. de eodem philosopho ita canentis:

Mentes deos adiit, et quæ natura negavit,
Visibus humanis, oculis ea pectoris hausit;

vel denique ad alios quospiam antiquorum locos, ubi non infrequentes Pythagoræ laudes occurrunt.

(10) Edit. ultimæ Paris., « transivi, et non vidi. » Et infra, ubi nos cum ant. edit. et pluribus potioribusque mss., « fumo iniquitatis: » Rom. edit. cum alii mss., « fimo iniquitatis. » Non malo sensu. At vero quod pro « oblitus » quidam mss. præferunt, « obligatus » insectiæ est.

(11) Com. edit. « et fimo iniquitatis oblitus. »

(12) Mss. aliquot. « aut certe lippis oculis. » Minus commode.

dicat Job : « Videle vias Themanorum, et semitas Sabæorum ; quia confusionem incident, qui in civitatibus et divitiis spem habent. Ita et vos insurrexistis in me sine misericordia ; unde viso vulnere meo timete (Job. vi, 19-21). »

4. Has igitur devias semitas declinantium, et illum deficientium pulverem, qui propter suam appetentiam ceciderunt saepe in deserto, derelinquamus. Convertamur autem, et sequamur sapientie viam, quam non calcaverunt filii glorificantium se et jactantium, quam interitio ignorat, mors nescit ; quia (13) Deus direxit eam : « Abyssus dixit : Non est in me ; mare dixit : Non est mecum (Job. xxviii, 14). » Sed si queris viam sapientie et disciplinæ, colere Deum, atque ei subditum esse sapientia est : abstinere autem a peccatis, disciplina est.

5. Quid igitur nobis cum istius sæculi via, in qua est tentatio, imo ipsa vita hominis tentatio est, et exilior quam sermo fabularum, habitare in luteis domibus, dies et noctes in lueris ponere, et de lueris semper cogitare, et sicut mercenarios diurnam mercedem querere, atque, ut cicadas aiunt, aura quadam pasci cupiditatum ? Vere sicut cicadas, quia de die in diem vivunt, questu (14) rumpuntur suo. Quid enim aliud sunt homines nullius ponderis, nullius disciplinæ, nisi ut videantur sicut cicadæ, ad mortem nati diurnam, strepentes magis quam loquentes ? Qui sub ardore ferventium cupiditatum se mulceant cantu sibi noxio, statimque, occidant, nullum fructum ferentes, nihil habentes gratiæ. Illorum igitur viæ noxiæ tortuosæque serpentium, qui venenato lapsu corporis sese trahunt, atque in spiram (15) nequitie sese colligunt, et erigere non queunt ad cœlestia.

6. Ingrediamur autem portas Domini, portas justitiæ, quas justus qui fuerit ingressus, confitetur Domino (Psal. cxvii, 19, 20). Sed hæc paucorum ingressio, unde Dominus ait, quia « angusta porta, et arcta est via, que ducit ad vitam ; et pauci sunt qui inveniunt eam (Matth. vii, 14). » Lata

(13) Nonnulli mss., « interior ignorat mors : nescit quia, » etc. Melius vero ceteri, et edit. ut in textu.

(14) Vet. edit., « quæstusque : » Rom., « quæstusque ; » mss. omittunt copulam « que, » non incommode ; sed minus conveniunt « quæstus » per diphthongum efferunt. Etenim hic non obscure alluditur ad illud Virg. ex lib. iii Georg. :

Et cantu quæ rula rumpunt arbusta cicadæ.

Quod autem easdem cicadas aura victitare asserit sanctus præsul, etsi respicere potuerit aut ad Arist. lib. i de Hist. Animal., cap. 7, aut ad Plin. lib. ii, cap. 26, maxime vero ad Virg. Eclog. 5, ubi legimus :

Dumque thymo pascuntur opes, dum res cicadæ.

Certum tamen est imitationem hic Philonis esse ex citato libro, Quod omnis probus liber, non longe ab initio.

(15) Mss. aliquot, « in sphaeram ; » alii et edit., « in spiram. » Virg. lib. ii Georg. :

Squameus in spiram tractu se colligit anguis.

A autem porta et spatiosa via, qua multi gradiuntur, ad mortem dirigit, et viatores suos eo ducit.

904 7. Sit ergo via nostra angustior, virtus exuberantior, fracies pressior, fides sublimior, callis arctior, vigor mentis exundans, semite recte ; quæ inflexibilia sunt virtutum vestigia. Unde Salomon : « O qui dereliquerunt semitas rectas (Prov. ii, 13) ! »

8. Sit gressus ad superiora ; quia melius est ascendere. Denique, sicut lectum est hodie : « Vie us qui descendunt in Ægyptum (Isa. xxxi, 1) ! » Non utique transire in Ægyptum criminisum est : sed transire in mores Ægyptiorum, transire in eorum perfidia sævitatem, et luxuriæ deformitatem (16). Qui eo transit, descendit : qui descendit, cadit. Declinemus itaque Ægyptium hominem, et non Deum, Vitiis enim suis etiam ipse rex Ægyptiorum in potestatem est datus, ejus comparatione Moyses Deus æstimatus est, imperans regnis, subiciens sibi potestates. Unde ei dictum legimus : « Faciam te in Deum regi Pharaoni (Exod. vii, 1). Vale, et nos, ut facis, quasi filius dilige.

EPISTOLA XXIX (17).

Pulchritudinem summi boni qua rem tam suadet, fore ut illa recreetur oculus noster, atque anima nutritur splendens ; eo quod hic anima eibus sit, ejus cognitionem sanctis Deus revelat, quemque David cupide indagavit. Hoc bonum diligentem tenendum esse ; quando idem ipsum sit, quod innuntiaverunt Evangelistæ, scilicet Christum. Hoc bonum qui cum desiderio hanserit, eum ad mysteriorum scientiam perventurum, et jam neglecturum que sunt corporis, ad quod Apostolus nos hortatur. Elevandum igitur animam ab affectibus, ut feratur ad bonum illud, in quo fons vite est, et quo non nisi virtute perducimur. Verum perseverantiam ad id opus esse et constantiam.

AMMONIUS IN XAEO salutem.

1. Inter legendum, cum paululum requievissem animo, quia lucubratione destiteram (18), versiculum illum cepi mecum volvere, quo vesperi in vigiliis usi fueramus (19) : Ὁραῖος ὁ ἄλλος παρὰ τοῦ βίου τοῦ ἀνθρώπου (20). Ὡς ὁραῖος οἱ πόντος ;

(16) Vet. edit. et mss. non pauci, « perfidiam, esse cupiditatem, luxuriæ ; » quidam, « aviditatem et luxuriæ deformitatem ; » Prætell. et Gem., « perfidiam : esse cupiditatem, et luxuriæ deformitatem ; » alii, ac Rom. edit., « perfidie sævitatem ; » Albini., « cæcitatem, » etc.

(17) Scripta circa ann. 357.

(18) Edit., « non quia innocens approbatur. »

(19) De primis vigilis quæ statim prima noctis hora persolvebantur, hic locus est. De eisdem etiam loquitur Hieronymus, epist. 7, ad Letam, hæc verbis, « accensaque lucerna reddere sacrificium vespertinum, » supple. n. t. u. e. a. t. A lucerna autem dicebatur lucernarium, de quo Epiphani. in Anaceph., Basil. de Spiritu sancto, cap. 29, et Chrysost. hom. 19 ad Antioch. Perio de his ambus vigilis quæ et media nocte, et sub ortu colis agebantur, clare loquitur Ambrosius lib. i de Abrah. cap. 9, lib. de Eba et jejunio, cap. 15, in psal. xxxvi vers. 25, et in cxviii serm. 19.

(20) Hunc versum de corporea Christi specie vulgo interpretantur novi Theologi ; cum veteres Patres eum de sola interiori pulchritudine intellexe-

τῶν ἐλαφρῶν ἀφ' αὐτοῦ (*Isa. l.ii, 7*). Et vere nihil speciosius illo summo bono, cuius etiam prædicatio speciosa est nimis, et maxime perseverantis sermonis processus, et quedam apostolicæ prædicationis vestigia. Sed illa qui possunt? Quibus donavit Deus, non solum ut Christum annuntiarent, sed etiam pro illo paterentur.

2. Nos quantum possumus, intendamus illo animo, et in illo simus, illud animo teneamus, quod est pulchrum, decorum, bonum, ut fiat illuminatione ejus et fulgore speciosa anima nostra, et mens dilucida. Nam si oculi nostri cum aliqua obducuntur caligine, pascuntur agrorum viriditate et specie nemoris, vel collis 905 herbosi omnem inæqualitatem regrescentis obtutus repellunt, et quadam salubri specie pupillæ ipsæ atque orbes colorari videntur; quanto magis hic mentis oculus cum illud summum intuetur bonum, et in eo versatur, atque eo pascitur, splendet atque enitet, ut fiat illud quod scriptum est: « Tanquam adipe et pinguedine repleatur anima mea (*Psal. lxxii, 6*)! » Denique qui scienter agnoscit animas gregis sui, curam adhibet herbis campestribus, ut sint ei pascua plurima; herbis enim suavioribus et agni pinguioribus fiunt, et succus lactis salubrior. Quibus pascuis usi sunt divites illi qui « manducaverunt et adoraverunt (*Psal. xxi, 30*); » sunt enim bona fidei pascua in quibus collocatur sanctus Dei (*Psal. xxii, 2*).

3. Est ergo et fenum, quo aluntur greges ovium, qui emittunt vellera sapientiæ, et dant amictum prudentiæ. Et fortasse hoc est fenum montanum, (*Prov. xxvii, 25*), in quod verba descendunt prophetæ: « sicut nix super fenum (*Deut. xxxii, (2)*); » et quod diligenter colligit sapiens, ut sint ei oves ad vestitum, spiritualis utique velaminis. Habet ergo cibum suum et amictum anima, quæ illi summo bono adhæret, quod est divinum: quod apostolus Petrus suadet quærendum: ut per ejus cognitionis acquisitionem divinæ simus consortes naturæ (*Petr. i, 4*).

4. Hujus cognitionem aperit sanctis suis Deus bonus, et donat hoc de thesauro suo bono, sicut testificatur lex sacra, dicens: « Quia juravit Dominus patribus tuis dare tibi et aperire thesaurum (21) suum bonum (*Deut. xxviii, 11, 12*): » de quo thesauro cœlesti dat pluviam terræ suæ, benedicere omnia opera manuum tuarum. Hæc est pluvia eloquii legis (*Deut. xxxii, 2*), quod irrorat animam illam fecundam et fertilem bonorum operum; ut habeat humorem gratiæ.

5. Hujus boni cognitionem quærebat David sicut ipse significat, dicens: « Unam petivi a Domino hanc requiram, ut inhabitem in domo Domini omnes dies vitæ meæ, et videam delectationes Domini et considerem templum ejus (*Psal. xxvi, 4*). » De-

rint, corporeæ formæ ignobilitatem ad humilitatem incarnationis pertinere existimantes. Qua de re consule Rigaltii dissertationem de *Pulchritudine Christi*.

(21) Nonnulli mss., « patribus tuis, ut aperire

anique hoc esse summum bonum subtexuit statim in eodem psalmo: « Credo videre bona Domini in terra viventium (*Ibid. 43*). » Illic enim queritur, illic facie ad faciem plene videbitur. Hoc bonum in domo Dei est, in illo secreto ejus ac recessu. Unde iterum ait: « Replebimur in bonis domus tuæ (*Psal. lxxiv, 5*). » Alibi quoque hanc summam esse benedictionis expressit, dicens: « Benedicat te Dominus ex Sion, et videas quæ bona sunt Hierusalem (*Psal. cxxvii, 5*). » Ideo beatus qui illic habitat in ingressu fidei, hospitioque mentis, devotionis habitaculo, conversatione virtutis.

6. In illo igitur simus, atque in eo maneamus, de quo et Isaias dicit (22): « Quam speciosi pedes evangelizantium pacem, evangelizantium bona (*Isa. lxi, 7*)! » Qui sunt qui evangelizant, nisi Petrus, nisi Paulus, nisi omnes apostoli? Quid evangelizant nobis, nisi Dominum Jesum (*I Cor. i, 23*)? Hic est pax nostra, hic est bonum illud summum; quia ipse bonus ex bono, ex arbore enim bona bonus fructus legitur (*Matth. vii, 18*). Denique et spiritus ejus bonus, qui ex ipso accipit, et deducit Dei servulos in viam rectam (*Psal. cxlii, 10*). Quis autem habens Spiritum Dei 906 in se, neget bonum, cum ipse dicat: « An oculus tuus nequam est, quia ego bonus sum (*Matth. xxx, 15*)? » Hoc bonum veniat in animam nostram, in nostræ mentis viscera, quod propitius Deus dat petentibus se. Hic est thesaurus noster, hic est via nostra, hic est sapientia nostra, justitia nostra, pastor noster, et pastor bonus, hic est vita nostra. Vides quanta bona in uno bono!

7. Hæc bona nobis prædicant Evangelistæ. Hæc bona requirens David, ait: « Quis ostendit nobis bona (*Psal. iv, 6*)? » Et ostendit ipsum esse bona, subjiciens: « Signatum est in nobis lumen vultus tui (*Ibid. 7*). » Quid autem lumen vultus Patris, nisi splendor gloriæ, et imago invisibilis Dei (*Hebr. i, 3*), in quo et videtur et clarificatur Pater, sicut ipse clarificat Filium suum (*Joan. xvii, 5*)?

8. Ipse est ergo Dominus Jesus summum bonum, quod nobis annuntiatum a prophetis, prædicatum ab angelis, promissum a Patre, evangelizatum est ab apostolis (*I Tim. iii, 16*). Qui nobis, tanquam maturitas, advenit: nec solum tanquam maturitas, sed maturitas in montibus adest; ut nihil acerbum, nihil immaturum in nostris consiliis sit, nihil immite, nihil asperum in operibus ac moribus, qui primus evangelizans bona adfuit. Unde et ait: Ipse qui loquebar, adsum (23) (*Isa. lxi, 6*), id est, qui loquebar in prophetis (*Hebr. i, 4*), adsum in corpore, quod suscepi ex Virgine: adsum interior imago Dei, character substantiæ, et adsum ut homo. Sed quis cognoscit me?

thesaurum. »

(22) Rom. edit. sola, « de quo et Apostolus dicit. »

(23) Quidam mss., « qui loquebatur, adsum, id est, qui loquebatur, etc. »

Hominem enim viderunt, sed operibus supra hominem crediderunt. An non ut homo, cum Lazarum fleret (*Joan.* xi, 35); et rursus supra hominem, cum eum resuscitaret (*Ibid.* 43)? An non ut homo, cum vapularet; et rursus supra hominem, cum totius mundi peccatum tolleret (*Joan.* i, 29)?

9. Ad illum igitur properemus, in quo summum est bonum: quoniam ipse bonitas, ipse patientia Israel, qui ad paenitentiam te vocat; ne venis in iudicium, sed accipias remissionem peccatorum. « Agile, » inquit, « paenitentiam (*Matth.* iv, 17). » Ipse est de quo clamat Amos propheta: « Exquirite bonum (*Amos.* v, 14). » Ipse est summum bonum qui nullius indiget, et abundat omnibus. Facile abundat, in quo plenitudo divinitatis habitat corporaliter (*Coloss.* ii, 9). Facile abundat, de cuius plenitudine omnes necepinus, et in illo repleti sumus, ut dicit Evangelista (*Joan.* i, 16).

10. Hic igitur verum et summum bonum, si illo concupiscibili suo (24) et delectabili anima gustaverit, et duabus his hauserit affectionibus, excludens dolorem et formidinem, incredibiliter exiestuat. Osculata enim Verbum Dei, modum non capit, nec expletur, dicens: « Suavis es, Domine, et in iuventute tua doce me justificationes tuas (*Psal.* cxviii, 68). Osculata Dei Verbum, concupiscit super omnem decorem, diligit super omnem letitiam, delectatur super omnia aromata, cupit frequenter videre, saepe intendere, cupit attrahi, ut sequi possit « Unguentum, » inquit, « exinanitum est nomen tuum (*Cant.* i, 2): » propterea te diligimus adolescentulae, propterea certamus, sed comprehendere te non possumus. Attrahe nos, ut possimus currere, ut odore unguentorum tuorum accipiamus virtutem sequendi.

907 11. Festinat etiam interna mysteria videre, ipsam requiem Verbi, ipsam boni illius summi habitationem, et lucem ejus, et claritatem. In illo sinu ac recessu patrio festinat audire sermones ejus; et cum audierit, super omnem suavitatem accipit. Doceat te Propheta, qui gustabit, et ait: « Quam dulcia faucibus meis verba tua, super mel et favum ori meo (*Psal.* cxviii, 103)! » Quid enim aliud desiderat anima, quae semel suavitatem Verbi gustaverit, quae semel claritatem ejus viderit? Moyses in monte positus quadraginta diebus legem accipiens, cibum corporis non requirebat (*Exod.* xxiv, 20): Elias ad illam festi-

Arans requiem, rogabat ut acciperetur a se anima sua (*III Reg.* xix, 4): Petrus aspiciens et ipse in monte Dominice resurrectionis gloriam, volebat descendere, dicens: « Domine, bonum est nos hic esse (*Matth.* xvii, 9). » Quanta igitur illa divinae substantiae gloria, quanta Verbi bona, in quae concupiscunt et angeli prospicere (*I Reg.* i, 12)!

12. Anima igitur quae illud videt, corpus hoc non requirit, minimamque sibi familiaritatem cum eo esse debere intelligit, renuntiat saeculo, abducit se a vinculis carnis, exiit omnibus voluptatum istarum nexibus. Denique Stephanus Jesum videbat, et lapidari non formidabat; imo cum lapidaretur, non pro se, sed pro illis a quibus perimebatur, rogabat (*Act.* vii, 35-59). Paulus quoque raptus usque ad tertium caelum, cum corpore esset, an sine corpore, nesciebat: raptus, inquam, in paradisum, usum proprii jam non sentiebat corporis: et audiens verba Dei, quomodo ad corporis infirmitates descenderet, erubescerebat (*II Cor.* xii, 2-4).

13. Itaque sciens quid vidisset in paradiso, vel quid audisset, clamabat dicens: « Quid adhuc velut videntes de hoc mundo decernitis? Ne tetigeritis, ne attaminaveritis, ne gustaveritis quae sunt omnia ad corruptelam ipso usu (*Coloss.* ii, 20, 2). Volebat enim nos in figura esse istius mundi (25), non in possessione atque usu; ut ita utamur hoc mundo tanquam non utamur, tanquam praetereuntes, non tanquam residentes: ambulantes tanquam in imagine saeculi, non in cupiditate, ut velocissima disputatione (26) ipsam imaginem hujus mundi transeamus. Denique ipse fide ambulans, non specie, peregrinabatur a corpore, aderat Domino; et cum esset in terrenis sed in ecclestibus conversabatur.

14. Ergo anima nostra, quae Deo vult appropinquare, elevant se a corpore, semper illo summo adhæreat, illi bono quod est divinum, quod est semper, et quod erat ab initio, et quod erat apud Deum, hoc est, Dei Verbum. Ipsum est illud divinum, in quo vivimus, et sumus, et movemur (*Act.* xvii, 28). » Ipsum est quod erat in principio, ipsum est quod est: « Dei enim Filius Jesus Christus in vobis, inquit, est: in quo non fuit (27), Est et Non; sed est in illo fuit (*II Cor.* i, 19). » Ipse dixit Moysi, 908 ut decreet: « Qui est, misit me (*Exod.* iii, 14). »

15. Cum hoc igitur anima, nostra sit, et sit (si

(24) Mss. aliquot, sicut illo; » quidam, « in illo, concupiscibili suo. »

(25) Subobscurus sermo, inquit Nannius: sensum hunc opinor: Volebat nos versari in mundo, quasi in re imaginaria, et quae nulla soliditate subsisteret. Puto enim illum allusisse ad illud primae ad Corinth. cap. vii: « Praeterit enim figura hujus mundi; » nam postea addit: « Ambulantes tanquam in imagine saeculi. » Ita ille.

(26) Edit. Eras. et Gill. cum duobus mss., « velocissima dispositione: » Rom., « velocissima praeteritione; » Amerb. et caeteri mss.,... *disputatione*,

Commodo sensu; nihil enim aliud exprimit Ambrosius, nisi velle se quam paucissimis verbis de imagine mundi disputare. Iterum autem post duos versus ubi nos cum pluribus mss. et edit., « aderat Domino: » Rom., « sed aderat Domino; » unus mss. exhibet, « adhæreat Domino; » alter, « adhærebat Deo. »

(27) Rom. edit., « qui in vobis est. non fuit, inquit, in eo; » vet. autem ac mss. ut in contextu, nisi quod pro « in vobis, » vet. edit. praeferebant, « in nobis. »

fleri potest) semper; ut et nostrum possit quis dicere: « Anima mea in manibus tuis semper (*Psal.* cxviii, 109). » Erit autem, si non carne sit, sed in Spiritu: erit, si se terrenis non misceat. Cum enim ad carnalia reflectitur, tunc ei illecebra obrepit corporis, tunc ira et indignatione exaestuat, tunc mœstitia afficitur, tunc supinatur per arrogantium (28), tunc dolore affligitur.

16. Hæ sunt agritudines animæ graves, quibus plerumque ad mortem cogitur; dum oculi ojus cæcantur, ut non videant veræ lumen gloriæ, et divitias æternæ hæreditatis. Quod si eos ad Deum semper intendat, accipiet a Christo fulgorem sapientiæ; ut illuminatum in agnitione Dei habeat obtutum, videat illam spem nostræ vocationis, aspiciat illud quod est bonum, et placitum, et perfectum. Quod enim bonum, et complacitum, Patri: quod complacitum, perfectum; sicut habes in Evangelio, ubi dicit Dominus: « Diligite inimicos vestros, et imitemini Patrem, qui pluit super justos et injustos (*Matth.* v, 44-45): » quod est utique bonitatis. Et postea concludit, dicens: « Estote perfecti sicut Pater vester, qui in cœlis est, perfectus est (*Ibid.* 48). » Charitas enim perfecta est: denique plenitudo legis est (*Rom.* xiv, 10). Quid autem tam bonum quam charitas, quæ malum non cogitat?

17. Et ideo terras fugito (29), in quibus invidia est, ubi ambitio, ubi contentio. Boni ergo illius capacem se anima tua præbeat; ut supra nubes volet, sicut aquila renovetur, sicut aquila pennas emittat; ut renovatis alarum remigiis (30), alta petere non reformidet, hanc habitationem relinquat: terrenum enim habitaculum gravat animam (*Sap.* ix, 15). Exuat vetera, abiciat erroris desideria, abluat oculos suos: ut videat illam fontem vitæ æternæ, qui affluit atque exundat omnibus, nullius indigens. Quos enim dedit illi, cum « ex ipso, et per ipsum, et in ipso » omnia sint (*Rom.* xi, 35, 36)?

18. Viæ igitur fons est summum illud bonum, ex quo vivendi substantia ministrabatur omnibus: ipsum autem in se habet vitam manentem. A nullo quasi inops accipit: largitur bona aliis, non aliunde assumit sibi; neque enim nostri indiget. Unde et ait ex persona hominis: « Quoniam bonorum meorum non indiges (*Psal.* xv, 2). » Quid ergo

pulehrius, quam ei appropinquare, ei adhærere? quæ major voluptas est? Quod his qui viderit, et de fonte aquæ vivæ gratis gustaverit, quid potest (31) aliud desiderare? quæ regna? quæ potestates? quam pecuniam? cum advertat quam miseræ etiam hic regum condiciones sint, quam mutabiles imperii status, quam exigua vitæ hujus spatia, quanta in ipso imperio servitia; cum ad aliorum, non ad suum vivant arbitrium.

909 19. Quis autem peculiatus ad vitam æternam transit, nisi virtutum fultus peculio, quod receptum omnibus, solis divitibus impossibile pronuntiatur (*Matth.* xix, 26)? Non ergo his uti beatum est, sed illud videre, quo ista despicias, et vana veri refellas (32), atque inania et cassa iudices, illam nudæ veritatis pulchritudinem diligas, quæ hæc sæculi fucosissimas vanitates redarguat.

20. Erige igitur oculos, anima, tuos; illos oculos, de quibus tibi Verbum Dei dicit: « Corde nos cepisti (33), soror mea sponsa, corde nos cepisti uno ab oculis tuis (*Cant.* iv, 9). » Ascende in palmam, vince sæculum, ut teneas Verbi altitudinem. Imaginem istam mundi foris relinque, foris malitiam: introduce autem bonitatem mentis, quæ habet gratiam in ligno vitæ; si laverit stolam suam, et ingrediatur in civitatem, quæ vera est gratia sanctorum, in qua est Dei tabernaculum, circa quod scribæ Domini prætendunt (34), ubi non dies, aut sol, aut luna tamen ministrant, sed ipse Dominus lumen est, totam illam civitatem illuminans (*Apoc.* xxi, 23); est enim lux mundi (*Joan.* viii, 12): non utique lux visibilis, sed animarum, quæ in hoc mundo sunt, intelligibilis claritudo, quibus se splendenti lumine rationabilis infundit prudentiæ. prædicatur in Evangelio (35) incorporeæ virtutis inflammans vapore secreta mentium animorumque penetralia (*Luc.* xxiv, 32).

21. Si quis igitur incola esse cœperit illius civitatis supernæ, incola videlicet conversatione ac moribus, non discedat ab ea, non exeat, non reflectat vestigium, non corporis dico, sed mentis vestigium, non revertatur retro. Retro luxuria, retro impuritas est. Denique ascendens ad montem Loth, retro reliquit sodomitana flagitia: quæ autem respexit retro, non potuit ad superiora evadere (*Gen.* xix, 26). Non ergo pedes tui retro, sed mores non revertantur. Non fiant manus tuæ re-

(28) Describit vultum superbi, qui os sublime in cœlum erigit: contrarius est demissus, qui vultum in terram dejicit. Ita Nannius.

(29) Cod. Reg., « Et ideo terrena fugito. »

(30) Cum id avibus alæ sint, quod remigium navibus; hinc ducta est a poetis, et maxime a Virgilio, ista metaphora, unde illam transtulit Ambrosius.

(31) Edit. vet., « Quæ major voluptas est, quam quod is qui viderit... gustaverit? Quid potest, » etc.: his etiam accedit. Rom. nisi quod habet, « quam cum quis id viderit: » melius vero exarati cod. quos et sequimur.

(32) Mss. aliquot, « et velut vana refellas; »

quidam, » et vana veris » (unus « vere ») refellas; rectius alii, et omnes edit., « et vana veri, » etc., de qua locutione jam diximus.

(33) Græcum verbum ἐκκερδίωσας, quod hic vertitur ab Ambrosio, majorem quamdam emphasin habere observat Nannius; cum idem sonet atque excordiasti: quod vetus interpres reddidit, « Vulnerasti cor meum, » etc.

(34) « Prætendunt, » id est, ante alios tentoria sua figunt, et eos custodiis suis cingunt, ut scite adnotavit Nannius, et jam alicubi a nobis observatum esse meminimus.

(35) Edit., « et ut prædicatur in Evangelio. »

missæ et devotionis tuæ ac fidei genua dissoluta. **A**
Non fiat voluntatis tuæ recidiva infirmitas, non ul-
lus intercursum criminum. Sed ingressus es, ma-
ne : pervenisti, consiste : « Salvans salvam animam
tuam (*Gen. xix, 17*). »

22. Ascendens directum attolle gradum, nullus
inde tuto redit. Hinc viâ, inde ruina est. Hinc as-
census, inde præcipitum. Ascendendi quidem la-
bor, sed descendendi periculum : sed potens est
Dominus, qui te fundatum illie custodiat septum
propheticis muris et apostolicis turribus. Ideo tibi
dicit Dominus : Intrate, caleate, quia assistit vin-
demia (*Joel iii, 13*). Intus, non foris simus. Et in
Evangelio Dei Filius dicit : « Qui est in tecto, non
descendat vasa sua tollere (*Luc. xvii, 31*). » Non
utique de hoc tecto dicit, sed de illo : « Extendit
cælum sicut cameram (*IV Esdr. xvi, 60*). » **B**

23. Intus ergo esto, intra Jerusalem, intra **910**
animam tuam pacificam, mitem atque tranquillam.
Non ex eas de ea, neque descendas vas tuum is-
tud, aut honoribus, aut divitiis, aut arrogantia at-
tollere. Intus esto, ut per te alienigenæ non tran-
seant, peccata animam tuam non transeant, vanæ
operationes et cogitationes inanes : non transibunt
autem si sanctificaveris (**36**) bellum pro devotionis
et fidei certamine, pro veritatis studio adversus
passionum illecebras, et sumpseris armam Dei ad-
versum spirituales nequitias, et astutiam diaboli
qui pertentat sensus nostros fraude ac dolo ; quem
mansuetus bellator (**37**) facile proterit, qui non
serat jurgia, sed sicut decet servum Domini, cum
modestia fidem doceat, et eos qui adversantur re-
darguat. De hoc dicit Scriptura : « Qui mansuetus
est, bellator exsurgat (*Joel iii, 9*), » et infirmus
dicit : « Omnia possum in eo qui me confortat
(*Philip. iv, 13*). »

24. Hac fide fretus etiam qui infirmus est, præ-
valebit, et erit sancta anima ejus, et stillabunt ei
montes prophetici (*Joel iii, 18*), vel apostolici dul-
cedinem, et colles fluent lac : qualis ille collis, qui
lactis potum Corinthiis dabat (*I Cor. iii, 2*) ; et
fluent ei aquæ de suis vasis, et de puteorum suo-
rum fontibus : vel de ventre ejus aquæ vivæ, spi-
ritales videlicet quas fidelibus suis Spiritus san-
ctus ministrat, qui etiam animam tuam dignetur
rigare, ut abundet in te fons aquæ salientis in vi-
tam æternam (*Joan. iv, 14*). Vale, et nos ut filius **D**
dilige, quia nos te ut parentes diligimus (**38**).

(36) Plerique mss., « cogitationes inanes non
transibunt ; » unus, « non transeant, si autem san-
ctificaveris ; » concinnius vero alii et edit. ut nos
in textu, nisi quod vet. edit. habent, « suscitave-
ris, » pro « sanctificaveris. »

(37) Nonnulli mss., « quem manens vetus bel-
lator. »

(38) Ultima edit. Paris., « ut filios dilige... ut
parentem diligimus : » sensu præpostero.

(39) Scripta circa ann. 357.

(40) Legitur in Græco, ἐν οἰκῇ κατοικησάντων, id
est, in domibus cavatis ; unde Nannius existimat
Ambrosium per voces « in domibus cælatis » si-
gnificatum voluisse in illis ædibus subterraneas

EPISTOLA XXX (39).

*Docet non habitandum in locis depressis more lu-
xuriosorum, sed sanctorum restar in editioribus,
ubi ædificandum est templum Domini, siue et
in propriis montibus. A luxuriosis non ædificari
hoc templum, ejus fastigium a quitatis hoc me-
timur. Quam sepulchra nequeant sibi condere,
et ascendere in domum Dei ; quoque pacto ad
struendam eam, qui minus, qui promissis ex-
tantur ?*

AMBROSII LXXV SALUTEM.

1. Ubi superiorem absolvi epistolam, et perfe-
rendam tibi tradidi, venit in mentem illud quod
Dominus in manu Aggæi prophætæ locutus est,
dicens : « Si tempus vobis est ut habitetis in do-
mibus cælatis (**40**) (*Aggæi i, 4*) ? » Quid ergo istud
est, nisi in superioribus habitandum, non in val-
lestribus et subterraneis habitaculis ? Qui enim
infra terram habitant, non possunt ædificare tem-
plum Dei, et dicunt : « Non venit tempus ut ædifi-
cetur domus Domini (*Ibid. 2*) ; » simul quia luxu-
riosorum (**41**) est hypogæa quarere, captantium
frigus æstivum, eo quod resoluti deliciis æstus
aliter ferre ac tolerare non queant, et ideo requi-
rant umbrosa penetralia : vel quod desidiosi igna-
va sub terris agant otia ; deinde quod tenebrosa
illos et opaca delectent magis, quibus **911** operiri
flagitii sua credant, secundum illud : « Tenebræ
circumdant me ut parietes, quem vereor (*Eccli.*
xxii, 26) ? Sed frustra hoc sperant, cum profunda
abyssi et abscondita Deus cernat, et omnia depre-
hendat, antequam fiant (*Sap. viii, 8*). » **C**

2. At non Elias in hypogæis, non Elisæus habi-
tabant. Denique alter mortuum viduæ filium tulit
ad superiora, in quibus consueverat sedere, et ibi
eum resuscitavit (*III Reg. xvii, 22*) ; alteri quoque
Sunamitis illa magna mulier, ut Scriptura testifi-
catur (*IV Reg. iv, 16-37*), in superioribus hospi-
tium paravit, et ibi concipiendæ sobolis, quia non
habebat, meruit prærogativam, ejusdemque resus-
citati pignoris vidit miracula. Quid de Petro di-
cam, qui ad horam sextam ascendens in superiora
(**42**), baptizandarum gentium cognovit mysteria
(*Act. x, 9 et seq.*) ? At vero parricida Abessalon
in valle Regis sibi titulum statuit, et in fossam in
valle Regis sibi titulum statuit, et in fossam pro-
jectus est, cum esset peremptus (*II Reg. xviii,*
17). Ergo sancti ascendunt ad Dominum, flagitiosi

cellas exstitisse. Nihilominus tamen idem agnoscit
infra dictum ab Ambrosio, « domos cælatas, et
argentum cælatum. »

(41) Hypogæa, inquit Nannius, loca subterres-
tria, ubi caupones et meretrices stabulari, solent,
quæ ob similitudinem cubilium ferarum lustra à
Romanis appellantur. Meretrix certe et *χορτοκυβη-
της* nominatur.

(42) Amerb. cum mss. aliquot, « ad horam no-
nam. » Quod autem subditur, « ascendens in su-
periora, » ibi vetus consuetudo Judeorum indica-
tur, superiorum ædium partem, cum oraturi erant,
conscenduntium.

ad vitia descendunt; sancti in montibus, criminosi in vallibus; « Deus enim montium est, et non Deus vallium (43) (*III Reg.* xx, 28). »

3. Qui ergo illic, id est, in domibus habitabant vallestribus, in quibus non habitat Deus; domum Dei in se habere non poterant; hanc enim Dominus querebat ab illis domum, ut semet ipsos edificarent, atque intra se Dei templum vivis fidei lapidibus attollerent. Neque enim terrenorum parietum constructiones, et silvestrium ligna culminum (44) desiderabat, quæ cum fuissent, manus dirigeret hostilis: sed illud templum quærebat, quod in hominum conderetur mentibus, quibus dicendum foret: « Vos estis templum Dei (*I Cor.* iii, 16); » in quo habitaret Dominus Jesus, et unde ad redemptionem universorum procederet, ut in utero Virginis sacra reperiretur aula, in qua Rex habitaret cælestium, et corpus humanum Dei templum fieret; quod etiam, cum solutum esset, in triduo resuscitaretur.

4. Sed hanc domum luxuriosi non ædificant, qui cælatus inhabitant domos (*Aggæi* i, 4), et cælato argento delectantur; sordet enim illis purum argentum, ita et istis sordet simplicis habitationis locus (*Isa.* v, 8). Sinuant spatia domorum, et adiciendo adjiciunt, conjungentes domum ad domum, et villam ad villam, effodiunt terram; ut elementum quoque eorum cedat habitaculis, et quasi terræ filii intra ejus recondantur uterum, et abscondantur alvo. Isti plane sunt, de quibus dicit Hieremias: « O qui ædificant domum suam non cum justitia (*Jerem.* xxii, 13)! » Qui enim cum justitia ædificat, non in terrenis ædificat, sed in cælestibus.

5. « Ædificasti, inquit, domum, metire superiora ejus, perflatilia distincta fenestris, et contignata cedro et illita minio (*Ibid.* 14). » Metitur antem superiora, qui contemplatus judicium Dei, judicat judicium humilis, et judicium pauperis. Qui autem 912 in avaritiam intendit, et in sanguinem innocentis, non ædificat superiora cum judicio, nec mensuram tenet; quia non habet Christum: nec aspirare sibi divinæ flatus explorat gratiæ, nec pleni luminis splendorem requirit; nec illita minio habet cœnacula, cui non potest dici: « Sicut resticula coccinea labia tua (*Cant.* iv, 3). »

6. « Non sepeliatur, inquit, hujusmodi (*Jerem.* xxii, 19); » qui enim vivum se sub terram infodit, et tanquam in sepulcro sepelivit, eripuit sibi mortuo requiem sepulturæ. Depositus itaque in valle

(43) « Deus vallium » his vocibus subjungit Rom. edit., « Inquit ergo: Ponite jam corda vestra in vias vestras, ascendite in montem. » Sed sine ulle scripti editive codicis suffragio.

(44) Nonnulli mss., « lignorum culmina. » Sed retinenda cæterorum, et edit. lectio, cum « ligna culminum » hic idem significet, ac ligna montium.

(45) Aggæum vulgo interpretantur festivum, solemnem et gyrantem; sed forte illud vocabulum reddidit Ambrosius per *ἑὸς epulantem*, quod solemnitatum non minima pars in epulis soleat esse posita.

A corporalium delectationum, non invenit sepulcrum, de quo possit resurgere. Hujusmodi ergo vir, nec templum Deo ædificat; quia non novit tempus correctionis suæ. Quomodo enim possunt tales homines templum ædificare, qui quasi feræ ac bestię in spelæa ferarum et bestiarum latibula sese receptant, atque in foveas ac serpentium more demergant, et consuetudine fraudulentæ vulpis infodiunt?

7. Sed nec sepulcrum sibi condit, qui ante tempus moritur; vivens enim, mortuus est (*I Tim.* v, 6); nec audit vocem Aggæi, id est epulantis (45), ut interpretatio declarat; quoniam non ingreditur tabernaculum Dei, « in voce exsultationis et confessionis, sonum epulantis (*Psal.* xlii, 5). » Quomodo enim vocem ejus audit, qui opera ejus non videt? Nam si videret, audiret verbum, quod in ejus manu factum est, delectatus ejus actibus, quibus pulsavit, et apertum est ei, et descendit in ejus animam; ut epuletur in eo sinceritatis et veritatis cibos (46).

8. Ergo quia non audivit, sit iterum in manu Aggæi verbum, et dicit: Surgite (47) de cælatis et depressis malitia domibus, et ascendite in montem Scripturarum cælestium, et cædite lignum sapientiæ, lignum vitæ, lignum cognitionis (*Aggæi* i, 8): et dirigite vias vestras, ordinate actus vestros; ut habeant ordinem suum debitum, qui necessarius et utilis est ad ædificandam Domini domum.

9. Nam si non feceritis, « nec cælum dabit rorem suum (*Ibid.* 10), » id est, sermo cælestis, qui sicut ros descendit super fenum, non temperabit fervidos corporalium motus passionum; nec ignita restinguet diversarum spicula cupiditatum: « nec terra ejus, » id est, (48) anima, « fructus dabit (*Ibid.*) » eo quod arescat, nisi repleatur irriguo verbi Dei, et perfundatur rore cælesti, spiritualis ubertate gratiæ.

10. Et quia sciebat desides esse habitantes in hypogæis, et voluptatum gurgustis: « Excitabo, inquit, illis spiritum Zorobabel de tribu Juda, et Jesum Josedechem sacerdotem magnum (49) (*Ibid.* 14); » ut incitentur ad ædificationem divinæ domus. « Nisi enim Dominus ædificaverit sibi domum, in vanum laboraverunt qui ædificant eam (*Psal.* cxxvi, 1). » Ipse et Zorobabel jugis redundantia, ut pote fons vitæ, est Verbum 913 Dei, « per quod omnia, et ex quo omnia, et omnia in ipso (*Coloss.* i, 16). » Hæc dicit redundantia: « Si quis sitit, veniat ad me, et bibat (*Joan.* vii, 37), » hoc est,

(46) Vet. edit. et mss. non pauci, « veritatis cibus. » Non satis recte, nisi quis *ἑὸς epuletur* passive accipiat, pro manducetur.

(47) Rom. edit. sola, « et dicit: ascendite in montem, cædite ligna, et ædificate domum; quasi dicat: Surgite, » etc.

(48) Edit. Rom., « anima germina sua dabit. »

(49) Ita vet. edit. ac mss. nisi quod illæ omittunt « Jesum ante Josedechem »: at Rom. edit. sic emendavit: « Excitavit, inquit, illis Dominus spiritum Zorobabel... et spiritum Jesu filii Josedechem sacerdotis magni. »

profluvium indeficientis meatus. Profluvium quoque nocturnum legimus Zabulon, quod est propheticum : sed jam et ipsum (50) hujus fluenti infusione resplenduit, per quod evanuit illud profluvium vanitatis in Jerabel, quæ inimica veritati, et adversaria prophetarum eloquiis, ita dilacerata est canum morsibus, ut nullum ejus superesset vestigium, sed toto corpore suo cum omnibus posteritatis suæ insignibus exstingueretur (*IV Reg. ix, 33-37*). Ipse igitur Zorobabel ex tribu Juda, ipso Jesus magnus sacerdos, et tribu designatus et nomine : duo significari videntur, et unus exprimitur ; quia idem quasi potens natus ex potente, quasi redemptor ortus ex virgine, in utriusque idem naturæ diversitate dividuæ, unius Filii Dei veritatem gigas salutaris implevit.

11. Excitaturus itaque a mortuis (51) Zorobabel sanctum, ait : « Adhuc semel ego movebo cælum, et terram, et maria, et desertum (*Aggei ii, 7*). Moverat antè hæc, cum de Ægypto liberaret populum suum (*Exod. xiv, 22 seq.*), quando in cælo columna erat ignis (*Exod. xiii, 21*), terra inter fluctus, murus in mari, via in aqua, in deserto messis quotidiana frugum cælestium multiplicabatur, petra solvebatur in fontes aquarum : sed movit et postea in passione Domini Jesu (*Luc. xxiii, 44*) (*Matth. xxvii, 31-33*) ; quando cælum tenebris obductum, sol refugit, petrae scissæ, tumuli aperti, mortui resuscitati, draco victus in fluctibus suis vidit piscatores hominum, non solum navigantes in mari, sed etiam ambulantes sine periculo.

12. Desertum quoque motum, quando infructuosus nationum populus messe cœpit devotionis et fidei flavescere ; et eousque deserti, et gentium commotio facta est ut apostolorum quos direxit ad gentes vocandas, tanta esset et tam vehemens prædicatio ; ut « in omnem terram exiret sonus eorum, et in fines orbis terræ verba eorum (*Psal. xvm, 5*). » Tanta, inquam, commotio deserti, ut plures filii fierent desertæ quam ejus quæ habebat virum (*Isa. liv, 1*) ; et floreret desertum, ut lilium (*Isa. xxxv, 1*) ; introirent electa gentium ad residuos populi ; quo reliquæ salvæ fierent per electionem gratiæ (*Rom. xi, 5*).

13. « Et replebo, inquit, domum hanc » argento meo et auro (52) (*Aggei ii, 8*) ; eloquiis cælestibus, quæ sunt sicut argentum igne examinatum (*Psal. xi, 7*), et veri claritate luminis, sicut auro spiritali in sanctorum oculis mentibus refulgente. Has divitias confert Ecclesiæ suæ, quibus intelligibiles thesauri replentur, et gloria augetur domus super priorem gloriam (53), quam populus habuit electus (54).

(50) Vet. edit., « legimus, quod est Zabulon, id est, propheticum ; sed etiam et ipsum ; Rom., « legimus quod est propheticum, et ipsum ; » at mss. magno consensu nobis suffragantur.

(51) Rom. edit. sola e textu eximitur : « a mortuis. »

(52) Rom. edit., « domum hanc gloria, dicit Dominus exercituum. Meum est argentum, et meum est aurum, Replevi ergo argento, » etc.

(53) Quidam mss., « augetur domus superiore

A 14. Pax enim et tranquillitas animæ super omnem domus gloriam est (*Aggei ii, 10*) ; quia pax superat omnia sensum (*I Cor. xv, 28*). Hæc est pax super pacem, quæ dabitur post tertiam commotionem cæli, maris, terræ, deserti (*Philipp. iv, 7*) ; quomodo destruet omnes Potestates et Principatus. Cælum enim et terra transibunt (*Matth. xxiv, 35*), et omnis istius mundi figura : et unusquisque in romphaea insurget ad fratrem suum, id est, 914 verbo penetrante medullas animæ (*Hebr. iv, 12*), ut destruat quicquid est contrarium, currus ex Ephraim, et equus ex Jerusalem, ut Zacharias dixit (*Zach. ix, 10*). Et sic erit pax per omnia, nullis obsequentibus corporis passionibus, aut incredulæ mentis impedimentis ; ut fiat in omnibus omnia Christus, subdita Patri exhibens corda universorum.

B 15. Unde et ad ipsum solum mystice dicitur : « Summam te, Zorobabel, et ponam te sicut signaculum ; quia te elegi (*Aggei ii, 24*). » Etenim cum fuerit anima nostra pacifica, ut dicantur ei : « Convertere, convectere, Sunamitis (*Cant. vi, 12*) : quod pacificam significat, et ut tuo nomine utar *תְּפִיזְךָ* : tunc accipiet in se sicut signaculum Christum ; id est, imaginem Dei, ut sit ad imaginem : « quoniam qualis cælestis, tales et cælestes (*I Cor. xv, 48*). » Et oportet nos portare imaginem cælestis, id est, pacem.

16. Atque ut sciamus verum esse, habes in Canticis, in ultimo jam perfectæ animæ diei, quod et tibi dicat Dominus Jesus : « Pone me ut signaculum in brachium tuum (*Cant. viii, 6*), » ut luceat Pax in corde tuo, et in operibus tuis Christus, et formetur in te sapientia, et justitia, et redemptio. Vale, fili, et nos dilige ; quia nos te diligimus.

EPISTOLA XXXI (55).

Querenti Inexmo num eos qui statim a pueritia, et eos qui jam ætate provectiores crediderint, diversa charitate Deus diligat ; respondet sanctus præsul in Scriptura Deum Synagoga, quæ prius fidelis fuerat, lapsum doluisse ; postea tamen charitatem suam transulisse ad Ecclesiam, ut per duas uxores David, nec non Moysis de muliere captiva locum significatur.

AMMONIUS INEXMO salutem.

1. Differentia charitatis utrum sit aliqua apud Deum, eorum qui a pueritia crediderint, et eorum qui juventutis aut posterioris ætatis (56) processu, prudenter requirendum putasti ; nam hoc quoque Scriptura divina non prætermisit, neque intactum reliquit. Siquidem Dominus Deus noster ad Joel prophetam non otiose ait : « Lamentare ad me super Sponsam præcinctam sacco in virum (57) ejus virginalem (*Joel i, 8*), » dolens Synagogam, quæ antea virginitate sua desponsata Dei Verbo gloria.

(54) Falem edit., « Hoc enim est quod sequitur : Magna erit gloria domus istius novissimæ super primum, dicit Dominus exercituum, et in loco isto dabo pacem. Pax enim, » etc.

(55) Scripta circa ann. 357.

(56) Rom. edit., « aut provectioris ætatis. »

(57) Mss. aliquot, « præcinctam ac super virum ; » edit., « præcinctam sacco super virum. »

foret, vel animum certe quæ de bonis meritis (58) decidisset; ita offendiculum incidisse peccatorum flagitiis, ut odia contraheret, et inquinamento impietatis, ne perlidio obsoleta sordibus, miserabili esset despectui, longe mutata ab illius Sponsæ gratia, quæ ante mernerat nudire: « Sponsabo te mihi in fide et justitia et misericordia (*Osee* II, 19). »

2. Nec immerito lamentabilis pronuntiatur, quæ tantorum munerum amiserat pretium, et virtutum dotulium tam grave subierat dispendium, ut ei virginialis Sponsus eriperetur. Nostri enim meritis Verbum Dei nobis aut vivit, aut moritur; nam si bona studium atque opera nostra sint, vivit atque operatur in nobis Dei Verbum: si tenebræ cogitationes operationesque nostræ sint, occidit nobis sol justitiæ (*Malach.* IV, 2). 915 Et ideo lamentandum præcipit pro ea anima. Nam sicut illis gratulandum et epulandum est, cum quibus Sponsus est; ita illi animæ lugendum, cui Sponsus fuerit eruptus, sicut de apostolis scriptum est in Evangelio: quoniam « cum auferetur ab eis Sponsus, tunc jejunabunt in illis diebus (*Matth.* IX, 15). »

3. Ergo et hæc anima habeat ante lætitiæ et exsultationem, cum haberet *παρθενικὸς λόγος*. Et ideo non jejunabat, quia dies erant epularum et refectionis; cum adesset Sponsus, invehens quibus aderat, ubertatis affluentias, cœlestis alimenti copias (59), vini rigatus, quo corda hominum lætificentur (*Psal.* CIII, 15): sed posteaquam Sponsum factis suis amisit, jubetur in cilicio agere poenitentiam peccatorum suorum, et defflere semetipsam; quia mortuus est et crucifixus pro ea Christus, qui est *παρθενικὸς λόγος*.

4. Si a prima ætate convenit, nec alterius anima hæc videtur experta copulam; sed a principio virginalem fidei suæ florem Christo dicavit, atque ipsi primis fœderata pietatis mysteriis sacros juveneula cultus recepit; ipsa est Israelitica animis veteris prosapiæ (60) ex genere patriarcharum, quæ si inoffensum fidei servasset curriculum, magni meriti foret Sponsa Verbi virginialis, tanquam illa quæ apprehendit justitiam, « et obviabit illi quasi mater, et quasi mulier a virginitate suscipiet illam (*Eccli.* XV, 2). »

5. Altera quoque est acquisita ex gentibus, et utraque Sponsa unius Verbi, quod est magnum mysterium. Idque tibi demonstratur in libro *Regnorum*; si quidem David duas uxores habuit Achinaam Jezrahelitem, et Abigæam acquisitam sibi postea (*I Reg.* XXV, 42, 43): illam rigidiorem, istam misericordiæ plenam et gratiæ, hospitalem ac libe-

ralem animam, quæ revelata facie Patrem vidit, speculata ejus gloriam; quæ suscepit divinum illum paternæ gratiæ rorem, ut habet nominis interpretatio. Quid autem ros Patris, nisi Dei Verbum quod humore fidei atque justitiæ (61) infudit corda universorum?

6. Pulchre igitur huic animæ versus dicit David, quod illi Abigææ dictum est: « Benedictus Dominus Deus Israel, qui misit te hodie huc obviam mihi, et benedicti mores tui (*Ibid.* 23). » Et iterum dicit ei: « Ascende in pace in domum tuam. Vide, jam audiivi vocem tuam, et reveritus sum faciem tuam (*Ibid.* 35). » Denique in Canticis etiam hæc verba sunt Sponsi ad Sponsam: « Ostende mihi faciem tuam, et insinua mihi vocem tuam (*Cant.* II, 14). »

7. Et tunc quidem dimissa est, quoniam alterum habebat virum, qui dicebatur Hebraice Nabal, Latine insipiens (62), durus, inhospitalis, inhumanus, ingratus qui officia nesciret referre: sed posteaquam defunctus est vir ejus, solutam a lege viri accepit eam sibi in uxorem propheta David. Per ejus copulam Ecclesiæ creditur ex gentibus significantur mysteria (63), quæ amisso viro, qui ante juncta fuerat, transivit 916 ad Christum, censu pio dives, humilitatis et fidei, misericordiæ quoque dotata patrimonio.

8. Sed hoc loco non ista deploratur, sed illa Achinaam, quæ fuit male fortis in fratrem; et ideo illi frater factus est in commotionem. Unde ex persona eorum dictum est: « Posuisti nos in parabolam in gentibus, commotionem capitis in populis (*Psal.* XLIII, 15). » Quam nulantem inveniens diabolus, sicut leo diruit, et jucunditatem ejus abstulit: vineam ejus et ficum evertit, sub quibus solebat ante requiescere (*Mich.* IV, 4), et arescere fecit fructus ejus.

9. Quos aridos miseratus, atque albentes siccitate nimia, dicit ad prophetam Deus: « Lamentare ad me super Sponsam præcinctam cilicio, et super virum ejus virginalem (*Joel.* I, 8), » id est, super animæ hujusmodi vel Synagogæ virum mortuum. Cui loco alio expostulans dicit, eo quod oblita propositi sui (*Osee* IV, 6), oblita charitatis, immemor gratiæ, devia disciplinæ, superiorem uxoris affectum amiserit. Meritoque suis sermonibus redarguit, memorans et retexens ejusdem blanditias, et pietatis vocabula: Non sicut domesticum me vocabas, et patrem et initiatorum virginatis tuæ.

10. Ergo huic animæ cui per intemperantiam ejus mortuum est Dei Verbum, et ille *παρθενικὸς λόγος*

(58) Mss. nonnulli, « de bonis mentis. »

(59) Omnes edit. et mss. aliquot, « ubertatis affluentiam cœlestis alimenti, copia vini rigatus: » alii mss. ut nos in textu, paucis exceptis, in quibus habes, « ubertatis affluentia, cœlestis alimenti copia vini rigatus; » cod. Long., « vino rigatus. » Hoc ultimum non satis apte, cum « rigatus » sit in quarto casu pro, rigationes.

(60) Duo mss., « veritatis prosapiæ; » melius alii totidem, « veritatis prosapia; » unus, « pietatis prosapiæ. » Minus eleganter.

(61) Cod. Boyer., « quod humore gratiæ et fidei. »

(62) Amerb. et sex mss., « Latine insipientia. »

(63) Cod. Boyer., « Ecclesiæ credetur significata mysteria. » Et rursus pro « censu pio dives, » idem habet, « censu prædives. »

occidit, luctum incidit (64), intereessorem adhibet; ut vocetur ad pœnitentiam, quo possit mereri misericordiam. Illa autem quæ bona intellectu, et decora in aspectu valde, sicut Abigæa acquisita sibi erat in prælio; devictis adversariis, et mortuo viro, qui vallatus nequitiis spiritalibus repugnabat ac resistebat, ne sibi speciosa uxor adimeretur (*I Reg. xxv, 38, 39*): quasi victor et diligens Sponsus jucunditatem confert et gratiam, emendans eam ab omnibus pulchritudinis ejus impedimentis, et exuens vestimentis captivitatis; ut depositis omnibus capitis sui capillis, id est peccatorum erinuculis, qui quasi superflui nostro in corpore videntur: « Quoniam si vir comam nutriat, ignominia est illi (*I Cor. xi 14*); » in unitate fidei, in virum perfectum, in mensuram ætatis plenitudinis Christi studeat occurrere (*Ephes. iv, 13*); ut omnem deponat animi perturbationem, et charitate fundata augeatur in Domino Jesu, et universo acquirat incrementum corpori (65).

11. Hæc est anima illa, quam Lex demonstrat tibi in specie mulieris bonæ, quam si videris in præda, et concupieris accipere in uxorem tibi: « Induces, » inquit, « eam in domum tuam (*Deut. xxi, 12*); ut tota ei committas interiora domus tuæ, omnium tuorum viscerum possessionem, auferas ejus superflua, tondeas lapsus; et novacula non satis acuta, ne faciat dolum, tuarum exuvias passionum, atque inanes sensus recidas. Ideo ait: « Rades ejus caput (*Ibid.*); quo nulla obstacula patiantur oculi sapientis, qui sunt in capite ejus (*Eccle. ii, 14*). » Et sedebit » inquit, « triginta diebus in domo tua (*Deut. xxi, 13*), » peccata propriæ deplorans nativitatis, et commenta 917 nequissimi patris diaboli, qui vult congregare, quæ non generavit (*Jerem. xvii, 11*); ut hujus mystici numeri purificatione mundata, conjugii claves adipiscatur.

12. Et pulchre ait: « Postea intrabis ad eam (*Ibid.*); » ut totus ingrediaris in animam tuam, atque

(64) Ultima edit. Paris., « luctum incidit. »

(65) Omnes edit. et nonnulli mss., « et universa acquirat incrementa corpori; » alii mss. plures et potiores, « et universo acquirat incrementum; » quidam, « incrementa, corpori. »

(66) Scripta circa ann. 387.

(67) Ita mss. magno numero, et vet. edit.; eod. autem Vat. unus Long. ac Læt. et cum his Rom. edit., « Ambrosius Sabino, » quam inscriptionem jam jam excutimus.

(68) Rom edit. sola, « liceat mihi de superioris ad Irenæum de incarnationis Dominicæ sacramento contra Apollinarium epistolæ fine, » etc. Manifestum autem est istæ ab editoribus ea mente interpolata esse, ut indicarent hujuseo epistolæ initium referri oportere ad finem illius, quæ sic desinit, « derelictus est perdix, qui clamavit, ut congregaret quæ non peperit, » etc. hujus quidem ultimæ in ant. edit. inscriptio legitur *Irenæo*; sed cum eandem epistolam non modo cuncti mss., verum etiam ipsam et edit. Rom. *Sabino* inscriptam exhibeant; mirum est cur in eadem edit. dicatur exarata « Ad Irenæum. » Contigisse porro videtur, ut quemadmodum quæ « ad Sabinum est ideo in vet. edit. inscripta fuit « ad Irenæum, » quia editores eam huic

A intra ipsam te colligas, et in ea habites, apud eam commoreris, in ipsa tibi sit omnis conversatio; ut sis non in carne, sed in spiritu, et proponas adjungere eam tibi ad consortium vitæ, sciens quoniam communicabit tecum de bonis; et perfunctus ejus gratia dicas: « Puer autem erum ingeniosus, et sortitus sum animam bonam (*Sap. viii, 19*). » Et illa tibi respondeat: « Assumam te, et inducam te in domum matris meæ, et in secretum ejus, quæ me concepit (*Cont. iii, 4*). » Bona mater animarum Jerusalem illa, quæ in cælo est.

13. Erit ergo uxor tua, et inveniens te osculabitur te. « Et si postea displicuerit tibi (*Deut. xxi, 14*); » quod castiget corpus suum, et servituti redigat, non patieris eam servire, id est, voluptatibus corporis, nec subicies eam carni, sed liberam permanere patieris: nec alienabis eam, hoc est enim vendere: nec contemnes eam, sed permittes servire eam Deo suo in castitate fidei, et honorum operum sobrietate. Vale, et nos dilige, quia nos te diligimus (66).

EPISTOLA XXXII.

Perdix fallacia et libidine adumbrari Satanam tradit. Quomodo hic clamando sibi congregavit populos, eos Christus etiam clamando ad se revocaverit? quonamve pacto id cum perdix natura conveniat? Sub quo colligit non incassum Christum clamasse, ac postquam diabolus omnino spoliatus fuerit, tunc stultum illum, quem Deus elogit, salvum futurum.

AMBROSIIUS IRENÆO salutem (67).

1. « Clamavit perdix, congregavit quæ non peperit (*Jerem. xvii, 11*). » Licet enim mihi de superioris fine epistolæ (68), sequentis mutuari exordium. Celeberrima questio: et ideo ut possimus eam absolvere, quid de natura avis istius habeat historia, consideremus (69). Nam et hoc considerare non medioeris prudentiæ est, siquidem et Salomon cognovit naturas animalium, et locutus est de pecoribus, et volatilibus, et de reptilibus, et de piscibus (*III Reg. iv, 33*).

ipsi destinatam putarunt, ad quem hæc nostra; non aliter etiam hanc, quæ de agitur, tres memorati mss. inscriptam *Sabino* exhibent, quod librarii illam eadem destinatam fuisse, ad quem alia illa, sibi persuaserint. Sed illas diversis scriptas ut arbitremur, facit vel ipsa ratio, quæ in utraque servatur; in illa enim agitur cum Sabino, quasi cum viro eximii cujusdam meriti atque auctoritatis, in hac autem familiaris cum Irenæo, quippe quem etiam filii vocabulo compellere in subscriptione non dubitaverit sanctus noster. Itaque cum multo major numerus mss. et omnes vet. edit. eandem hanc epistolam ad Irenæum datam significent, cumque prima hujuseo verba commodè referri queant ad illa superioris num. 11, « et commenta nequissimi diaboli, qui vult congregare quæ non generavit; » eidem ordinem suum et inscriptionem restituenda esse putavimus.

(69) Intellige *Histor. Anim. Aristotelis*, ubi lib. ix, cap. 6, vel *Hist. Natur. Plinii*, ubi lib. x, cap. 33, subjecta perdix in venatores astutia describitur. Nonnulla etiam hæc de re tradit *Basilius hom. 8 in Hexæm.*, et plura *hom. 13 Exhort. ad Bapt.* Multa similiter *Aldrovandus lib. xii Ornithol.* et *Huclius in Observat. ad Origen. Comment. pag. 16 et 17*, quos consule.

2. Dicitur itaque avis ista plena esse doli, fraudis, fallaciæ, quæ decipiendi venatoris vias calleat, atque artes noverit, ut cum a pullis avertat suis: omniaque tentamenta versutiæ 918 non prætermittit, quo possit venantem abducere a nido et cubilibus suis. Certe si insistere adverterit, tandem illudit, quandiu soboli fugiendi signum tribuat et potestatem. Quam ubi evasisse senserit, tunc se et ipsa subtrahit, et lubrica arte deceptum insidiantem relinquit.

3. Fortur etiam promiscuæ esse permistionis, ut in feminas (70) cum summo certamine mares irruant, et vaga calosecant libidino. Unde impurum et malevolum et fraudulentum animal adversario et circumscriptori generis humani, fallacissimoque, et impuritatis auctori conferendum putatur.

3'. Clamavit ergo perdix, qui a perdendo nomen accepit (71), Satanas ille, qui Latine Contrarius dicitur. Clamavit in Eva primum (*Gen. iii, 1-5*), clamavit in Cain, in Pharo (*Exod. v, 2*), Dathan, Abiron, Core (*Num. xvi, 2*). Clamavit in Judæis, quando petierunt sibi fieri eos, cum Moyses legem acciperet (*Exod. xxxii, 1*). Clamavit iterum, quando de Salvatore dixerunt: « Crucifigatur, crucifigatur (*Matth. xxvii, 23*); » et: « Sanguis ejus super nos, et super filios nostros (*Ibid. 25*). » Clamavit, quando sibi regem fieri postulaverunt; ut recederent a Domino Deo rege (*I Reg. viii, 5*) Clamavit in omni vano et perfido.

4. His vocibus congregavit sibi populos, quod non creaverat; Deus enim hominem ad imaginem et similitudinem suam fecit (*Gen. i, 27*), et diabolus sibi hominem vocis suæ fraude sociaverat. Congregavit sibi nationum populos, faciens divitias non cum judicio. Unde in proverbio est de divite avaro, quia perdix iste congregat divitias non cum judicio. At vero meus Jesus quasi judex bonus cum judicio omnia agit, qui venit, sicut scriptum est, dicens: « Ego loquor justitiam et judicium salutis (72) *Isa. lxxiii, 1*). »

5. Ea igitur gratia deprædatus est perdicem illum diabolum, abstulit ei male congregatas divitias multitudinis, revocavit ab errore animas gentium, mentesque nationum deviantium. Et quia diaboli voce deceptos sciebat, et ipse ut vincula nexusque veteris erroris solveret, clamavit primum in Abel, ejus clamavit vox sanguinis (*Gen. iv, 10*). Clamavit in

A Moyse, cui dixit: « Quid clamas ad me (*Exod. xiv, 15*)? » Clamavit in Jesu Nave (*Josue i, 1*). Clamavit in David, qui ait: « Clamavi ad te, salva me (*Psal. cxviii, 146*). » Clamavit et in omnibus prophetis. Unde et ad Isaiam dicit: *Clamas*; et ille ait: « Quid clamabo (*Isai. xli, 6*)? » Clamavit in Salomone, convocans eum altissima prædicatione sapientia (73): « Venite, edite de 919 meis panibus, et bibite vinum quod miseri vobis (*I Prov. ix, 5*). » Clamavit etiam in corpore suo, sicut scarabæus in ligno (*Habac. ii, 11*). Clamavit ut insidiatorem falleret et circumveniret, dicens: « Deus, Deus meus, quare me dereliquisti (*Matth. xxvii, 46*)? » Clamavit ut dispoliaret, respondens latroni: « Amen, amen, dico tibi, hodie mecum eris in paradiso (*Luc. xxviii, 43*). » Itaque ubi clamavit Jesus, continuo perdix ille a congregatis in dimidio dierum suorum derelictus est.

6. Unde et quidam naturæ perdicis etiam istud aptandum putarunt, eo quod aliena diripiat ova, et foveat suo corpore, atque hac sua fraude partus alienos studeat acquirere. Sed (quod aiunt, cornici oculum (74); habent enim et volatilia sua artes) ubi istud adverterit, ejus aut singula ova direpta, aut cubile fuerit invasum, aut sollicitata soboles errore similitudinis, speciei simulatione (75) decepta, etsi infirmior viribus, induit se atque armat versutia; et cum labor omnis impensus nutrimentorum educantem exhausserit, atque adolescere pulli cœperint, tunc vocem emittit, et quadam pietatis tuba prolem advocat. Quæ naturali quodam auditu excitata agnoscit parentem, et simulantem deserit. Ita cum vult congregare quæ non peperit, amittit quos nutriendos putavit.

7. Non superfluo igitur et Jesus clamavit; ut quia totius mundi populus voce perdicis, blanditiis, arte, specie deceptus ab auctore proprio deviaverat, lubricas artes secutus, veri parentis voce revocatus fallacem relinqueret, atque in dimidio dierum ejus fraudulentum desereret, id est, ante hujus finem sæculi, cui nos eripuit Dominus Jesus, et ad vitam æternam vocavit. Itaque nunc mortui mundo, vivimus Deo (*Rom. vi, 8*).

8. Cum igitur perdix iste penitus a falsis filiis derelictus fuerit, tunc erit stultus ille, quem elegit Deus, et sapientem confudit, salvus, quoniam quæ stulta sunt mundi, elegit Deus. Ideoque « si quis

(70) Mss. Colb., ut in mares veluti feminas.

(71) Hanc perdicis etymologiam a recentioribus in hunc Ambrosii locum non incidisse. Quod autem illam ridiculam esse idem contendit, non refragatur; cum ad Ambrosii propositum satis fuerit eam ipsius ætate receptam esse. Dalechampius in Plinium dictam ait a verbo *περδεν*, et alii alias ejusdem vocis origines excogitarunt.

(72) Rom. edit. sola, « judicium solutaris. »

(73) Omnes edit., « prædicatione ad sapientiam; » Vat. unus, « prædicatione ac sapientia; » melius cæteri mss. ut contextu.

(74) Edit., « cornicis oculum; » mss., : cornici

oculum, » quomodo etiam Tullius orat. pro L. Flacco. Videtur autem Ambrosius proverbium Græcum, de quo Macrobius lib vii *Satum.* meminit, innuere; scilicet cornix cornici oculum effodit, id est, callidus callidi artem, qua sibi fraudem facere moliebatur, astutiori arte deludit. Vide Adag. Eras. chil. 1, cent. 3, pro. 75.

(75) Ita Eras. et seq. edit. cum mss. aliquot: Amerb. autem cum aliis nonnullis, « erroris similitudine, speciei simulatione: » Colb. unus « specie simulationis, decepta: » Prat. vero, et Gem., « errori, similitudine, specie, simulatione decepta. » Quæ quidem lectio non displicet.

videtur sapiens esse in hoc sæculo, stultus fiat, ut sit sapiens (*I Cor. i, 27*). « Vale, fili, et nos dilige, ut facis, quoniam nos te diligimus.

EPISTOLA XXXIII (76)

IRENÆO vereri se ne quæ ex loco *Scripturæ* de duabus uxoribus duas in eodem homine animas esse arbitretur, significanti; scribit varias ibidem indicari animæ qualitates; in amabili enim animam voluptati deditam adumbrari, in odibili vero superiores virtutes consecrantem: hujus autem unius primogenitos esse cum ex altero loco, tum ex eo etiam qui fuit propositus, intelligi.

AMBROSIIUS IRENÆO salutem.

1. Superiore epistola (77) scripsimus liberandam ab adversariis animam nostram, et cum ea indissociabilis vitæ subeundum consortium. Et quia sermo iste nobis de Deuteronomio (*Cap. xxi, vers. 15*), exemplum assumpsit assertionis suæ, quo loci subiectum est **920** de viro, qui duas uxores habebat, unam odibilem, alteram amabilem; non perfunctorio motus videris, ne forte duas animas istum sibi adseivisse aliquis intelligat: quod fieri nequaquam potest.

2. Verum ipso non ignoras quod interdum Scriptura cum allegoriam dicit, alia ad speciem Synagogæ, alia ad Ecclesiæ refert: alia ad animam, alia ad Verbi mysterium, alia ad diversas species et qualitates animarum: quæ discernit, qui dijudicat spiritu. Unde sequenti capitulo legis non duas animas, sed diversas qualitates unius animæ comprehensas esse arbitror. Est enim amabilis animæ species, quæ concupiscit voluptuaria, quæ laborem fugit, compunctionem declinat, iudicium Dei negligit. Ideo amabilis, quia dulcis et suavis adtempus videtur, quæ mentem non afficiat, sed oblectet. At illa altera tristior, quæ zelo Dei conficiatur, sicut uxor severa scortari comparem suum nolit, non patiatur, non sinat, nihil indulgeat corpori, nihil voluptati et delectationi relaxet, abdicet occulta dedecoris, dura laborum sequatur, gravia periculorum.

3. Si igitur pepererint ei ambæ, non poterit, inquit, primitivum filium amabilis in hereditatis institutione præponere primitivo filio odibilis; cum sciat odibilis filium primitivum esse. In quo non tam prælationem simpliciter significari puto, quasi inter primitivos duos, quam expressionem solum odibilis filium primitivi habere prærogativam. Primitivus enim primogenitus est, sancti autem primogeniti sunt: quia « omnis masculus adaperiens vulvam, sanctus Domino vocabitur (*Exod. xiii, 2*; *Luc. ii, 23*). » Non tamen omnis primogeni-

tus sanctus; non enim sanctus Esau, qui utique primogenitus.

4. Sancti autem primogeniti sunt; denique habes in Numeris: « Ecce tui levitas de medio filiorum Israel pro omni primogenito, qui aperit vulvam, a filiis Israel. Mihi enim in quo die percussi omne primogenitum Ægypti, sanctificavi omne primogenitum Israel (78) (*Num. iii, 12, 13*). » Ergo levitas pro primogenitis accepit, quasi sanctos; sanctos enim primogenitos esse cognoscimus ex epistola ad Hebræos scripta, in qua habemus: « Sed appropinquastis Sion monti, et civitati Jerusalem, et decem millibus angelorum; et Ecclesiæ primitivorum (*Hebr. xii, 22*). » Ergo sicut primogeniti Ecclesiæ sancti, sic et levitæ; quoniam ipsi quoque primogeniti. Non enim nascendi ordine sancti, sed sanctificationis munere; Levi enim tertius filius fuit Liæ, non primus utique (*Gen. xxix, 34*).

5. Qui autem sanctificatur, ipse aperit vulvam. Quam vulvam? Audi dicentem: « Erraverunt peccatores ab utero (*Psal. lvi, 4*). » Quia intellexisti primogenitum, qui aperit vulvam; intellige uterum bonæ matris, a quo non errant sancti, sed peccatores. Levitæ autem auferuntur de medio **921** Israel; quia nihil habent commune cum populo, cujus primogenita sæcularia destruuntur. Primogenita enim sæculi alterius matris sunt, a cujus utero segregatus Paulus est, cum ad gratiam vocaretur Dei (*Galat. i, 15*). Et ideo de medio populi segregatus, Verbum recepit, quod est medium in corde nostro. Unde et illud dictum est: « Medius autem vestrum stat, quem vos non videtis (*Joan. i, 26*). »

6. Non otiosus itaque nobis a lege in legem excursus fuit, ut primogenitum non esse amabilis illius, id est, remissioris et voluptuariæ filium doceremus; quamvis propositi capituli verba hoc exprimant, dicente Scriptura: Non poterit filium amabilis primitivum præponere (79), cum sciat filium odibilis primitivum (*Deut. xxi, 17*). Ille est vere primitivus, qui sanctæ matris sanctus est parvus; sicut illa vera mater, a cujus utero non errant veri filii, sed peccatores. Ergo illæ non veræ matris filius, non primitivus verus, sed quasi primitivus juvatur sumptu, ne egeat; non ut dives sit. honoratur: hic autem dupla ex omnibus accipit, ut abundet: sicut etiam in Genesi habes patriarchas a fratre suo Joseph geminæ singulos stola donatos munere, cum remitterentur ad patrem (*Gen. xlv, 22*), ut significarent patri (80) receptum Joseph, quem defunctum esse crediderat pater.

eodem Numerorum loco in libro *de Benedict. Patriarch.* disserens, lectorem remiserit, in Admonit. examinavimus.

(79) Ita omnes edit. ac plerique mss.; non male tamen Prat. et Gem., « primitivo præponere. »

(80) Omnes edit. et mss. nonnulli, « ut significarent fratrem; » alii tamen plures ac probatores, ut significarent patri. »

(76) Scripta circa ann. 387.

(77) « Superiore epistola » non ἀνωτέρω; superiore, sed tantum penultima: cum illam inter et eam quæ hic incipit, alia videatur fuisse interjecta, ut in Admonit. ostensum est.

(78) Hunc locum etiam in lib. ii de *Cain et Abel*, cap. 2, num. 7, tractatum reperies. Utrum vero ad eum librum, an ad hanc epistolam Ambrosius de

7. Primogenitus itaque hereditatis accepit prerogativam, dicente Scriptura : « Ille est initium filiorum ejus, et huic debentur primogenitalia (Dent. xxi, 17). » A primogenito igitur Dei Filio primogeniti sancti, et ab illo initio (quia ipse est (Apoc. i, 8) initium et finis) initium sanctus nuncupatur, initium filius, cui debetur primitiarum prerogativa, secundum illud ad Abraham dictum : « Ejice ancillam, et filium ejus; non enim heres erit filius ancillæ cum filio meo Isaac (Gen. xxi, 10). »

8. Quod magis ad hereditatem virtutum, quam pecuniæ spectare divino oraculo docetur, dicente Domino : « Omnia quæcunque tibi dixerit Sara, audi vocem ejus; quoniam in Isaac vocabitur tili semen (Ibid. 12). » Quæ erat alia in Isaac, nisi sanctitatis hereditas, quæ nobilitaret patrem? Et filium quidem ancillæ super nationes præfecit, quasi simpla conferens patrimonii; filio autem Saræ dupla dedit, cui non solum temporalia, sed etiam superna et perpetua collata sunt. Vale, et nos dilige, quia nos te diligimus.

EPISTOLA XXXIV (81).

HORONTIANUM an anima, de qua prave sentiunt philosophi, cœlestis substantiæ sit, quærentem primo remittit ad libros Esdræ; tum dignitatem ejus ostendens Pauli testimonio, quæ ratione ibidem omnis creatura ingemiscere, ac rursus liberanda esse dicatur, explicat.

AMBROSIIUS HORONTIANO salutem.

1. Quæsisti a me utrum anima cœlestis esse videatur substantiæ; non enim aut 922 sanguinem, aut ignem, aut nervorum harmoniam animam putas (82), ut vulgus philosophorum interpretatur : aut, ut illa patricia quædam eorum prosapia Platonis disputat, quod ipsum se movet, et non movetur ab alio, ipsa tibi anima videtur; vel certe ut Aristoteles acri ingenio quintum quoddam elementi genus induxit, probasti, id est ἐντελέχεια, ex quo componeres et velut fingeres animæ substantiam.

2. De quo tibi Esdræ librum legendum suadeo (83), qui et illas philosophorum nugas despexerit; et abditore prudentia, quam collegerat ex revelatione, perstrinxerit eas substantiæ esse superioris.

3. Apostolus quoque etsi non expresse (84), tamen intelligendum nobis reliquit, quasi bonus magister, et spiritalis agricola, oculis doctrinæ seminibus excitans discipulorum ingenia, quod

(81) Scripta circa ann. 387.

(82) Congerit Ambrosius fere omnium philosophorum opiniones de anima. Siquidem Xenocrati anima mens est nullo corpore, Zenoni ignis, Aristoteli quinta quædam essentia, quam entelechiam nominat, Aristoxeno corporis intentio quædam, Empedocli eordi affusus sanguis, Euripidi Deus, Pythagoræ numeri, Dicæarcho nomen inane, Democrito atomi. Hæc P. Nannius; quibus etiam præmisit relata a sancto præsule Platonis sententiam ex lib. v de Legibus petitam esse. Adisis quoque lib. de Noe et Arca, cap. 25, num. 921 et

animæ nostræ potioris creaturæ sint, et ejusdam præstantis inæ naturæ. Cum enim dicit, quia « vanitati creatura subjecta est non sponte, sed propter eum qui subiecit in spe; quoniam et ipsa creatura liberabitur a servitute corruptionis in libertatem gloriæ filiorum Dei (Rom. viii, 20, 21); » ostendit non mediocrem animarum esse gratiam, quarum vigore et virtute in adoptionem filiorum Dei assurgit humanum genus, habens in se quod ad similitudinem et imaginem Dei tributum est sibi. Animæ enim neque tactu aliquo comprehenduntur, neque visu corporeo videntur; et ideo præferunt illius incorporeæ et invisibilis naturæ similitudinem, et supergrediuntur substantia sua corpoream et sensibilem qualitatem. Quæ enim videntur, temporalia sunt, temporalia significant, temporalibus agglutinantur; illa autem quæ non videntur, æterno illi et summo adhærent, bono atque in ipso vivunt, et sunt, et moventur (Act. xvii, 18); nec ab eo, si boni consulunt, se patiuntur separari ac dividi.

4. Unaquæque ergo anima videns se corporeo isto clausam gurgustio, quæ tamen terrenæ hujus habitationis consortio non degeneraverit, ingemiscit gravata corporis hujus conjunctione (II Cor. v, 4); quia corruptibile corpus gravat animam (Sap. ix, 15), et inclinat terrenum habitaculum mentem multarum cogitationum: simulque cognoscens quia per fidem ambulat, non per speciem, peregrinari vult de corpore, et adesse ad Dominum (II Cor. v, 7, 8).

5. Advertamus igitur quomodo vanitati creatura subjecta sit (Rom. viii, 26), non ex voluntate sua, divino arbitrio, qui dispositum est animas corporibus eonjungi oportere propter spem earum; ut dum sperant bona, dignas se præsent cœlesti remuneratione: « Omnes enim nos oportet adesse ad tribunal Christi; ut referat unusquisque propria corporis (Rom. xiv, 10; II Cor. v, 10). » Ideo uniuscujusque anima prævideat rependenda sibi merita conversationis suæ. Et pulchre ait, « propria corporis (II Cor. v, 10), » id est, quod suscipit regendum; ut si bene rexit, præmium referat, propter quod in spe subjecta est: et si 923 male, supplicium; quia non speravit in Deum, nec ad illam adoptionem filiorum, et ad veræ libertatem affectavit gloriæ.

6. Docuit igitur Apostolus quod humani generis creatura subjecta vanitati sit. Quid enim tam homo, quam anima ejus (85). De consortibus ejus dicit:

Ciceronem, lib. i Quæst. Tuscul.

(83) Liber IV Esdræ hoc loco indicatur, de cuius auctoritate actum reperies in Admonit. ad lib. de Bono Mortis.

(84) Eras. et seq. edit., non expressit; Amerb. et omnes mss., « non expresse. »

(85) Omnes edit., : « Quid enim tam subjectum vanitati, quam homo, et quam anima ejus; » omnes mss., « quid enim tam homo, quam anima ejus. » Hand incommode: hinc enim homo probatur vanitati obnoxius, quod ejus anima, in qua maxime consistit, eidem subdita sit.

« Cum sumus in corpore isto, ingemiscimus gravati (II Cor. v, 4). » Sed et David dicit : « Homo vanitati similis factus est (Psal. cxlvi, 4), et : « Universa vanitas, omnis homo vivens (Psal. xxxviii, 6). » Vita itaque hominis in hoc saeculo vanitas est. Hinc vanitati subiecta anima. Itaque sanctus cum facit quæ sunt corporis, non sponte facit, non volens, « sed propter eum qui subiecit in spe (Rom. viii, 20), » facit ut ei parent (86). Ad hoc igitur exemplo animæ progrediamur ad creaturas reliquas.

7. Propone tibi solem, lunam, et stellas, quæ cæli lumina etsi præclaro fulgent nitore, creaturæ sunt tamen, et ad quotidianum ministerium vel surgunt, vel occidunt, servientes dispositioni Creatoris æterni, ministrantes splendorem, quo vestiuntur, atque die (87) nocteque emicant. Quoties sol iste obtextitur nubibus, quoties objectu aufertur terræ (88), vel eum e regione ejus luminis sui radius fuerit repereussus, oriuntur eclipses, et ut ait Scriptura : « Luna novit occasus suos (Psal. ciii, 19). » Novit quando pleno orbe suo luceat, quando exinanito. Stellæ quoque nebulis obductæ vanescunt, quæ sustinent ministerii hujus mundani usus, non sponte utique, sed in spe ; quia sperant etiam hujus laboris gratiam ab eo qui subiecit eas (89). Ideoque propter eum sustinent, id est, propter ejus voluntatem.

8. Nec mirum si patienter sustinent, cum sciant dominum suum et creatorem omnium sive quæ in cælo, sive quæ in terra sunt, suscepisse nostri corporis fragilitatem, nostræ conditionis servitutem. Cur ergo illa servitutem corruptionis suæ non patienter sustineant ; cum Dominus omnium pro toto mundo se humiliaverit usque ad mortem,

(86) Rom. edit. sola, « facit spe, ut ei, » etc.

(87) Quædam edit. Paris., « dispositione Creatoris... quo vestiuntur : itaque die, » etc.

(88) Vet. edit. cum mss. Reg., « objectum afferunt terræ ; » mss. non pauci, objectu afferunt terræ ; » in quorum tamen aliquot verbum *afferunt* prætermittitur, ejus loco non male substituitur in uno Vat., « ut ferunt ; » se nihilo deteriori sensu Rom. edit. cum mss. quatuor, « objectu affertur terræ. » Continuo vero post, ubi vet. edit. ac mss., « vel eum e regione ejus, » Rom. edit. reposuit, « vel eum e regione lune ; » at rursus paucis interjectis, pro « oriuntur ipsi ; sed, ut ait, » ut habent edit. vel ut mss. partim, « oriuntur ipsis, » D partim « oriuntur ex eis, et ut ait ; » unus eodidem Vat. restituit, « oriuntur eclipses, » etc. Denique locum Psalmistæ, qui exhibetur in ant. edit. et cunctis mss., « luna novit occasus suos, » edit. Rom. ex sacris codicibus effert his verbis : « Fecit lunam in tempora, sol novit, » etc.

(89) Hic locus præbuit nonnullis occasionem, ut Ambrosium cælo et sideribus rationales animas secundum Origenis opinionem attribuere existimarent. Qua de re consuli potest Dion. Petavius lib. i de *Ophicio sex dier.* cap. 12, et Dan. Huetius, lib. ii *Origin.* quest. 8. Verum præterquam quod responderetur ab aliquibus hic a sancto Doctore quamdam fieri prosopopœiam, advertere operæ prælium est non paucos illis temporibus existisse, qui rationali animæ præditos esse globos cælestes arbitrarentur, in quorum hypothese et sententia, quæ nondum ab

servi formam suscepit (*Philipp.* ii, 7), peccatum mundi, maledictum etiam pro nobis factus sit (*Galat.* iii, 13) ? Illius ergo imitantes bonitatem cælestes creaturæ hec ingemiscant, quod mundi hujus vanitati subiectæ sint, consolantur se tamen quod liberabuntur a servitute corruptionis, in libertatem gloriæ, cum filiorum 924 Dei adoptio venerit, quæ est universorum redemptio : « Cum enim intraverit plenitudo gentium, tunc omnis Israel salvus erit (Rom. xi, 25). » Cui enim non ignosceat populo, qui ignosceat etiam illi persecutori suo, qui dixit : « Crucifige, crucifige eum (Joan. xix, 6) ; » et : « Sanguis ejus super nos et super filios nostros (Matth. xxvii, 25) ? » Sed quia vanitati etiam cælestis subiecta creatura est (Rom. viii, 20), hec istud in spe, etiam horum perfidiam et temulentiam vanitate hujus mundi lapsam, pertinere ad veniam patietur veritatis pietas, et redemptio universitatis.

9. Ergo ut concludamus, et ille tantus ac talis sol, et illa luna quam noctis tenebræ non operiunt, et illæ stellæ quæ sunt ornamenta cæli, servitutem corruptionis nunc sustinent ; quia corruptibile omne corpus : siquidem et cæli peribunt, et cælum et terra præteribunt (*Matth.* xxiv, 35). Postea autem et sol et luna et cætera stellarum lumina requiescent in gloria filiorum Dei ; quando « erit Deus omnia in omnibus (I Cor. xv, 28) ; » qui et in te et in nobis sit per suam plenitudinem et misericordiam.

10. An ipsos quoque angelos, qui in istius mundi laboribus diversa sustinent ministeria, sicut in Apocalypsi legimus Joannis (*Apoc.* iii, 1 et seq.), non ingemiscere credimus (90) ; cum adhibentur penarum et excidiorum ministri ? Qui habentes (91)

Ecclesia damnata erat, hoc loco loquitur Ambrosius : at eidem hanc opinionem non pro vera et certa habitam esse hinc intelligas, quod sequenti epistola alias proponit, et Hieroniano, ut quam potissimam censuerit, sequatur, liberum relinquit. Non possumus autem quæ fuerit sancti præsulis hæc de re sententia, melius aliunde colligere quam ex lib. ii *Hexaem.* cap. 4, num. 17, ubi distincte negat cælos ac firmamentum tanquam spirituales quasdam virtutes Deum laudare, sed tantummodo quasi opera mundi. Locum expende, et cum simili apud Basilium Hom. 3 in *Hexaem.* compara.

(90) Quamvis reprobos angelos ad exigendas criminum penas Deus potissimum adhibeat, quasi justitiæ suæ lictores ac satellites, unde legimus psal. lxxvii, vers. 49, « immisiones per angelos malos, » bonis tamen quandoque ad hoc ministerium utitur, ut non solum ex variis locis Apocalypsis intelligimus, verum etiam e lib. IV *Regum*, cap. xix, et Daniel cap. x. Quod autem testatur Ambrosius eosdem Angelos ingemiscere, id eo sensu accipiendum est, quo sequenti epistola significat hos ipsos corpori Ecclesie compati, tanquam membra superiora inferioribus membris laborantibus. Hæc autem compassione illorum non impediri felicitatem Augustinus cum alibi non semel, tum in lib. de *Civit. Dei* pluribus locis docet, ac post eum agmen Theologorum.

(91) Mss. aliquot, « Qui non habentes. » Minus commode. Infra vero, ubi ant. edit. cum mss. multo pluribus, « interpolari, » edit, Rom. cum

vitam beatam, mullent utique cum in illo superiore tranquillitatis suæ statu recurrere, quam nostrorum peccatorum poenis ultricibus interpolari. Etenim qui gaudent unius peccatoris redemptione (*Luc. xv, 10*), utique tantorum peccatorum ærumnis ingemiscunt.

11. Si igitur etiam cœlestes creaturæ et Potestates servitutem corruptionis sustinent, sed in spe, ut pronobis postea et nobiscum lætentur; etiam nos passiones hujus temporis futuræ spe et expectatione consolemur gloriæ. Vale, fili, et nos dilige, quia nos te diligimus.

925 EPISTOLA XXXV (92).

In hac epistola quæritur primo, cur cum in verbis Apostoli non omnis creatura dicatur corruptioni obnoxia, congemiscere tamen omnis dicatur: postea ex iis quæ ididem sequuntur, de Spiritu adoptionis, de magnitudine præmiorum cœlestium, de sanctorum gemitu, primitiis Spiritus, adoptione filiorum, ac spe salvante disseritur.

AMBROSIIUS HONONTIANO.

1. Superior epistola tuæ inquisitioni respondit; hæc meæ responsionis portio est, quæ non solvat, sed impleat superiorem. Nam dum ulteriora recenseo, movit me, fateor, quia addidit: « Scimus enim quod omnis creatura ingemiscit (*Rom. viii, 22*); » cum in priori capitulo sine adjectione dixerit: « Quia creatura vanitati subjecta est (*Ibid. 20*). » Non enim omnem creaturam, sed creaturam subjectam dixit. Et iterum ait: « Quoniam et ipsa creatura liberabitur a servitute corruptionis (*Ibid. 21*). » Tertio autem addidit quod omnis creatura congemescat (*Ibid. 22*).

2. Quid sibi igitur vult ista adjectio, nisi forte quia non omnis creatura subjecta vanitati est: et quia non omnis vanitati subjecta est, non omnis a servitute corruptionis liberabitur? Quid enim liberetur, quæ a subjectione vanitatis et a servitute corruptionis (93) ejus expers atque immunis sit? Omnis autem congemescat non in suo, sed in nostro labore, et comparturiat (94) illum fortasse spiritum salutis, spiritum jucunditatis, exspectans adoptionem filiorum Dei; ut communem de redemptione humani generis consequatur lætitiā et exultationem. Aut propter charitatem igitur suam omnis ingemiscit nostrum laborem, aut propter membrum sui corporis, cujus caput Christus est. Sed sive ita ut diximus, sive simpliciter subjectam creaturam omnem dixerit congemiscere et comparturire, ut voles intellige.

aliis cod. pauculis præfert, « interpellari. » Sed tam sæpe, ait Nannius, in his libris occurrit « interpolari » pro « interpellari, » ut dubium sit, num S. Ambrosius promiscue illis utatur.

(92) Scripta circa ann. 387.

(93) Omnes edit. et mss. nonnulli. « Quid enim liberatur; quæ vanitatis, et corruptionis, » alii mss. complures. « Quid enim liberetur, quæ vanitatis et a servitute corruptionis; » at locum restituit cod. Albin. ut in textu.

3. Nunc illud consideremus quod adjecit: « Non solum autem illa, sed etiam nos primitias spiritus habentes, ipsi intra nos ingemiscimus, adoptionem filiorum exspectantes, redemptionem corporis nostri (*Rom. viii, 23*). » Quid sit adoptio filiorum superior pagina docet, et ideo exponendi sensus gratia ad superiorem recurrendum est paginam.

4. Qui spiritu, inquit (*Ibid. 13*), facta carnis mortificat, vivet. Nec mirum si vivat, cum Filius Dei sit, qui habet Spiritum Dei. Adeo est Filius Dei, ut non accipiat spiritum servitutis, sed spiritum adoptionis filiorum; eoque ut testimonium spiritui nostro sanctus Spiritus reddat quod sumus filii Dei. Testimonium autem hoc est Spiritus sancti, quod ipse est qui clamat in cordibus nostris: « Abba pater, » sicut ad Galatas scriptum est (*Galat. iv, 6*). Sed et illud grande testimonium quod filii sumus Dei; quia sumus hæredes Dei, cohæredes autem Christi (*Rom. viii, 16, 17*); cohæres autem est ejus, qui conglorificatur ei: conglorificatur (95) vero illi, qui patiēdo pro ipso, compatitur ei.

5. Et ut nos horletur ad passionem, adjungit quia omnia quæ patimur, minora sunt et indigna quorum pro laboribus tanta rependatur futurorum merces honorum, quæ revelabitur in nobis (*Ibid. 18*), cum ad Dei imaginem reformati gloriam ejus facie ad faciem aspicere meruerimus.

6. Et ut magnitudinem revelationis futuræ extolleret, addidit quod et creatura hanc revelationem exspectet filiorum Dei, quæ nunc vanitati subjecta est, non sponte, sed in spe; quia sperat de Christo gratiam ministerii sui: vel quia et ipsa liberabitur a servitute corruptionis; ut assumatur in libertatem gloriæ filiorum Dei, ut sit una libertas creaturæ, et filiorum Dei, cum revelata fuerit eorum gloria. Verum nunc dum revelatio procrastinatur, congemiscit omnis creatura exspectans adoptionis et redemptionis nostræ gloriam, parturiens jam illum spiritum salutis, et volens liberari a vanitatis servitio.

7. Cui conjunxit Apostolus etiam sanctorum gemitum, qui habent primitias Spiritus; nam et ipsi ingemiscunt. Quamvis enim de suo merito securi sint, tamen quia futura est adhuc redemptio totius corporis Ecclesiæ, compatiuntur. Cum enim adhuc membra patiuntur corporis sui, quomodo alia membra, licet superiora, non compatiuntur membris unius corporis laborantibus?

8. Unde puto dixisse Apostolum, quia tunc et ipse Filius subjectus erit, qui ei subjecit omnia (96)

(94) Græcum verbum *ὠδίνω* et parturio et doleo significat: ad utramque significationem hic allusit S. Ambrosius, quæ in Latina dictione parturio non est. Ita Nonnius.

(95) Edit. ac plures mss., « conglorificatur vero ille; » alii cod., « conglorificatur vero illi; » quod gradationem efficit magis concinnam.

(96) Rom. edit. sola, « subjectus erit ei qui subjecit omnia. »

(*I Cor.* xv, 28): qui enim adhuc laborant, nondum subjecti sunt, in quibus fortasse adhuc sitit Christus, adhuc esurit, in quibus nudus est; eo quod non impleant verbum Dei, non induant Christum, qui est indumentum credentium, amictus fidelium. Sed et illi in quibus ager est, adhuc medicina indigent; et ideo nondum subditi; subjectio enim ista virtutis est, non infirmitatis: denique in fortibus et facientibus mandatum Dei, subjectus est Dei Filius. Nunc autem magis in iis laborat qui non subveniunt laborantibus, quam in illis qui sibi postulant subveniri. Haec est pia interpretatio et vera subjectionis Domini Jesu, qui ideo se subjiciet, ut sit Deus omnia in omnibus.

9. Sensum Apostolicum percurramus: nunc consideremus qui sunt primitias Spiritus habentes (*Rom.* viii, 23). Et ideo legem interrogemus quid sit quod primitiarum vel initii nomine declaraverit. « Initia, » inquit, « arcae et laeus tui non fraudabis » (*Exod.* xxii, 29): « et infra: » Initia primitiarum tuarum inferes in domum Domini Dei tui (*Exod.* xxxiv, 26). « Aliæ sunt primitiæ, aliæ decimæ: primitiæ majoris gratiæ, sanctificationis observantissimæ. Ideo placuit Abel, quia non est suum munus moratus, qui de primitivis ovium obtulit » (*Gen.* iv, 4). Licet aliqui distantiam velint esse inter primitias et primogenita, id est, quæ primo nascuntur: eo quod collectis seminibus, quasi ex omnibus initia offerantur arcae: tamen de messe quod primum tollitur, id offertur 927 Domino; sed de hoc alias (97). Sanctificari autem videtur primitiarum munere tota arcae messis, sed ipsæ sanctiores primitiæ sunt.

10. Similiter sancti primitiæ sunt Domini, præcipue apostoli; primum enim Deus posuit in Ecclesia apostolos (*I Cor.* xii, 28), qui et pleraque prophetarunt, et evangelizarunt Dominum Jesum; quia primi receperunt eum. Recepit eum Simeon propheta (*Luc.* ii, 28), Zacharias propheta (*Luc.* i, 5 seq.), Joannes filius ejus (*Joan.* iii, 2), Nathaniel, in quo dolus non erat (*Joan.* i, 47), et ideo sub sicu requiescebat: Joseph, qui dicebatur justus, qui sepelivit eum (*Luc.* xxiii, 53). Isti sunt primitiæ fidei nostræ; sed tamen eadem cæterorum natura seminum, quæ primitiarum, licet in aliquibus minor gratia: « Potens est enim Deus ex lapidibus filios Abraham excitare » (*Matth.* iii, 9). »

11. En tibi exemplum de ipso Domino Jesu. In

(97) In margine *Rom.* edit. adnotabatur lib. ii de Cain et Abel, cap. 1 et revera ibi num. 3 et 6, nonnulla de primitiis atque initiis mystice disputantur. Nobis tamen credibilius est Doctorem nostrum Horontiano hic polliceri se fusius aliquando hac de re ad eum conscripturum, quam eodem illum remittere. Sententiam porro hujus loci Ambrosiani Nannius enariat in nunc modum. Hanc differentiam S. Ambrosius facit inter primitias et initia, quod primitiæ sint ex messe, initia ex tritura: primitiæ cum aristis sint, initia puro semine constent: quod primum metitur, primitiæ: quod primum excusso frumento ex tritura colligitur,

A resurrectione mortuorum primogenitus ex mortuis dicitur (*Coloss.* i, 18). Eundem ipse Apostolus primitus significavit dicens: « In Christo omnes vivificantur, unusquisque autem in suo ordine: primitiæ Christus, deinde ii qui sunt Christi, qui adventum ejus crediderunt » (*I Cor.* xv, 22, 23). « Eadem in illo corporis veritas, quæ in nobis: sed tamen et primogenitus ex mortuis dicitur, quia primus resurrexit: et primitiæ; quia sanctorum omnibus fructibus, qui etiam cæteros consortii sui fructus sanctificavit. Ipse etiam initium eorum qui ad imaginem, quasi imago invisibilis Dei » (*Coloss.* i, 15), in quo secundum divinitatem nihil corporeum, nihil temporale; quia splendor est gloriæ paternæ, et imago substantiæ ejus (*Hebr.* i, 3). Produximus sermonem epistolarum, dum volumus quid sint primitiæ significare.

12. Primitiæ ergo nostræ apostoli, electi ex omnibus præsentis (98) scilicet tunc temporis fructibus, quibus dictum est: « Et majora his facietis » (*Joan.* xiv, 12): « fudit enim se in eos gratia Dei. Isti, inquam, ingemiscebant, expectantes redemptionem totius corporis, et adhuc ingemiscunt; quia multorum est labor, qui adhuc fluctuant. Ut si aliquis ad superiora se littoris subsistat (99) et adhuc medio corpore cædatur fluctibus, ingemiscit et comparturit, donec totus evadat. Ingemiscit utique, qui adhuc nobis dicit: « Quis infirmatur, et ego non infirmor » (*II Cor.* xi, 29)? »

13. Non ergo nos moveat, quod ita scriptum est: « Qui primitias Spiritus habentes, ipsi intra nos ingemiscimus, adoptionem filiorum expectantes, redemptionem corporis nostri » (*Rom.* viii, 23); « sensus enim apertus est, eo quod primitias Spiritus habentes ingemiscunt, adoptionem filiorum expectantes: quæ adoptio filiorum, redemptio totius corporis est, quando facie ad faciem quasi Dei filius per adoptionem videbit illud divinum et æternum bonum; est enim adoptio filiorum in Ecclesia 928 Domini, quando clamat Spiritus, « Abba pater » (*Gal.* iv, 6); « sicut habes ad Galatas. Sed illa erit perfecta, quando resurgent omnes in incorruptione, honore, gloria, qui mereantur Dei faciem videre; tunc enim vere redemptam se humana judicabit conditio. Unde Apostolus gloriatur dicens: « Quia spe salvi facti sumus » (*Rom.* viii, 24). » Salvat enim spes, sicut et fides, de qua dicitur: « Fides tua te salvum fecit » (*Luc.* xviii, 42). »

initia vocat. Hoc quoque adjici potest, initia tum proprie vocari, quia Deo initiata sint et consecrata; sic primitias esse in concipiendis votis, initia in reddendis. Haec ille.

(98) *Rom.* edit. hinc exemerat vocem « præsentis, » quæ et in cæteris, atque in mss., omnibus occurrit, nec sensum omnino videtur inutilis. Dictionem vero « scilicet » præcipuis eod. huic adjunximus.

(99) Eadem *Rom.* edit., « Et si aliquis ad superiora se subrigat, » aliæ ac mss. « Et si; » mss. non pauci melius. « Ut si aliquis... subsistat, » Albin. cod. « sustollat, » si vel uno alio fulciretur jure cæteris preferendus.

14. Ergo creatura quæ non sponte, sed in spe A
vanitati subjecta est (*Rom. viii, 42*), spe salvatur,
sicut et Paulus, cum sciret lucrum sibi esse mori,
ut cum Christo esset solutus corpore (*Philipp. i, 21, 23*), permanserat in carne propter eos quos
Christo acquireret (*Ibid. 24*). Spes autem quid est,
nisi futurorum expectatio? Unde ait: « Spes au-
tem quæ videtur, non est spes (*Rom. viii, 24*). »
Non enim quæ videntur, sed quæ non videntur
æterna sunt (*II Cor. iv, 18*): « Nam quod videt
quis, quid sperat (*Rom. viii, 24*)? » Videmur enim
tenere ea, quæ videmus: quomodo ergo quæ tene-
mus, speramus? nihil igitur eorum quæ sperantur,
videtur: « Oculus » enim « non vidit, nec auris
audivit, quæ præparavit Deus diligentibus eum
I Cor. ii, 9). »

15. Ergo si sperari non potest quod videtur, non
bene habent aliqui. « Nam quod videt quis quid, et
sperat. » Nisi forte sic (1): « Nam quod videt quis,
quid et sperat, » vel quid exspectat? Quid illud
verum est quia id speramus, quod non videmus;
et ideo quamvis abesse videatur a nobis, exspe-
ctamus illud per patientiam: « Exspectans » enim
« exspectavi Dominum, et respexit me (*Psal. xxxix, 2*). »
Ideo ergo exspectamus patienter, quia « bo-
nus est Dominus sustentibus eum (*Thren. iii, 25*). »
Et videtur convenire, quia reddidit per pa-
tientiam: Exspectamus quæ speramus, et non vide-
mus. Multum enim facit, qui sperat ea et exspectat,
quæ non videntur; et propterea quod intendat men-
tem ad illud omne quod est sustinet.

16. Pulchre autem dicitur: « Spes autem quæ C
videtur, non est spes (*Rom. viii, 24*); » de pote-
statibus istius sæculi, de dignitatibus, de divitiis.
Vides nescio quem fascibus præminentem et curri-
bus, nihil habet spei in curribus, qui videntur. Nec
in ipso cæli elemento spes est, sed in Domino cæli.
Nec Chaldæus (2) in stellis spem habet, quas obser-
vat; nec dives in possessionibus, nec avarus in
usuris: sed ille spem habet, qui in eum spem suam
ponit quem non videt, id est, in Domino Jesu, qui
medius nostrum stat, et non videtur (*Joan. i, 26*).
Denique « oculus non vidit, nec auris audivit quæ
præparavit Dominus diligentibus eum (*I Cor. ii, 9*). »

929 EPISTOLA XXXVI (3).

Roganti quemnam spiritum Paulus scripserit postu-
lare pro nobis gemitibus inenarrabilibus, respon- D
detur non alium denotari nisi Spiritum sanctum,

(1) Ita omnes mss. at edit., « nisi et forte sic
intelligas. » Paucis vero interpositis, ubi omnes
edit. ac plures mss., « Quia illud verum est, »
tegitur in mss. aliquot, « Quid aliud? Verum est »,
etc.

(2) Chaldæorum vanitatem superiori tomo ita
frequenter impugnat Ambrosius, ut magis expeditum
nobis videatur lectores ad indicem remittere,
quam eos locos hic recensere.

(3) Scripta circa annum 387.

(4) Nonnulli mss. « Adjutor meus esto. »

(5) Omnes edit. ac mss. nonnulli, « spiritus prom-
ptus est: » sed plures ac potiores addunt τὸ sanc-
tus; » quæ vox cum serie orationis minime pugnat.

qui et orationes nostras dirigit, et gemit prodeli-
tis nostris, gemitu inenarrabili, hoc est, cælesti.

AMBROSIIUS HORONTIANO.

1. Concatenantur sibi epistolæ nostræ, ut tan-
quam inter præsentem videamur sermonem cedere:
ita ego ex tua interrogatione, tuque ex mea expla-
natione epistolis scribendis materiam damus.

2. Moveri enim te indicasti de quo spiritu dictum
sit: « Quia postulat pro nobis gemitibus inenarra-
bilibus (*Rom. viii, 26*). » Superiora igitur repeta-
mus; ut lectio manifestet, quod quærimus: « Si-
militer, » inquit, « et Spiritus adjuvat infirmitatem
nostræ orationis (*Ibid.*). » Nonne tibi videtur Spiritus
sanctus, quia adjutor nobis est, sicut ille cui dicitur:
« Adjutor meus es tu (4), ne derelinquas me, neque
despicias me, Deus salutaris meus (*Psal. xxvi, 9*). »

3. Quis enim alius spiritus, qui possit docere
Paulum quid oraret? Docet autem Spiritus Christi,
sicut et Christus, orare discipulos suos (*Luc. xi, 1*).
Quis autem post Christum doceret, nisi Spiritus
ejus, quem ipse misit, ut doceret, et dirigeret no-
stras orationes: oramus enim Spiritu, oramus et
mente (*I Cor. xiv, 15*). Ut bene mens possit orare,
præcedit Spiritus, et deducit eam in viam rectam
(*Psal. cxlii, 10*); ne obrepant carnalia, ne minora,
ne etiam majora viribus: « Unicuique enim datur
manifestatio Spiritus ad utilitatem (*I Cor. xii, 7*). »
Denique scriptum est: Petite magna, et parva ad-
jicientur vobis. Petite cælestia, et terrena adjicien-
tur (*Matth. vi, 33*).

4. Ergo vult nos majora petere, non in terrenis
morari. Ille autem scit quid tribuat, « dividens sin-
gulis, prout vult (*I Cor. xii, 11*). » Dicit enim inter-
dum, sciens mensuram, quam nos ignoramus: Non
potestis hæc modo accipere. Peto mihi passionem
martyrii, Spiritus sanctus promptus est (5) (*Matth.*
xxvi, 41): sed videns infirmum carnis meæ, ne dum
majora cupio, minora amittam, dicit: Non potes
hæc accipere. Quales occasiones habui (6): et de
ipso prope fine revocatus sum? Novit enim bonus
medicus (7) quæ esca, qui apta sit infirmitati, et cui
tempori ad profectum valetudinis. Interdum oppor-
tunitas escæ sanitatem reddit: quod si importune
aliquis accipias, aut non convenientem, implicatur
periculo.

5. Ergo quia nos nescimus quid oremus, et quo-
modo oporteat, postulat pro nobis Spiritus sanctus
(*Rom. viii, 26*); est enim Spiritus advocati (8) no-

(6) Legationes suas ad Maximum tyrannum, si-
cut et Justinæ persecutionem: de qua si quæ scri-
psit sanctus antistes, attentius perlegas, fateberis
non illum martyrio, sed martyrium illi defuisse.

(7) Ambrosianum hunc locum contende cum Au-
gustinianis aliquot, maxime vero cum his a lib. i
ad *Simplic.* quæst. 2, et lib. de *Dono Persev.* c. 14,
ubi de congruentia vocationis divinæ disputatur, et
non mediocrem inter præceptorem ac discipulum
doctrinæ affinitatem reperies.

(8) Mss. aliquot. « pro nobis; Spiritus est enim
advocati; » reliqui, et omnes edit. ut nos in textu,
nisi quod vet. edit. ac mss. non pauci vocem
« Spiritus ante « advocati » prætermittunt.

stri Jesu : et postulat gemitibus ineffabilibus ; dolet enim pro nobis et Christus (*Isa. lvi, 4*). Et Deus Pater dicit : 930 « Ventrem meum doleo (*Jerem. iv, 19*). » Et frequenter indignantem eum legimus et dolentem. Gemit autem, ut auferat peccata nostra, doceat nos agere penitentiam. Est enim plus gemitus, et plenus auctoritatis, de quo dicit Propheta : « Et gemitus meus non est absconditus a te (*Psal. xxxvii, 10*). » Non enim latebat ut Adam, sed dicebat : « Ecce ego pastor, et grex iste qui deliqui ? Ego peccavi, in me vindica (*I Paral. xxi, 17*). »

6. Ex hoc igitur gemitus Spiritus Dei ; et ille Prophetae gemitus (9), bene ineffabilis ; quia ecclestis. Ea enim quae in caelo audivit Paulus ineffabilia audivit ; ut fari ea homines non debeant (*II Cor. xii, 4*), sed quae occulta hominibus, Deo nota sunt. Novit enim omnia, qui scrutator est cordis (*Ibid. viii, 27*) ; sed illa scrutatur, quae mundavit Spiritus. Novit ergo Deus quid postulet Spiritus et quae Spiritus sapientia sit (10) ; quae interpellat pro sanctis, sicut habes : « Quia et Spiritus interpellat pro nobis (*Ibid. 26*) ; pro quibus enim Christus passus est, et quos sanguine mundavit suo, pro his interpellat et Spiritus. Vale, et nos ut filius dilige, quia nos te diligimus.

EPISTOLA XXXVII (11).

Cum SIMPLICIANUS AMMIOSIO testatus esset eam litteraturum, si quid ex Apostoli dissereret apud populum, ipsius voluntati se hoc daturum spondet sanctus vir, maximè cum ammius in eo iudicem sibi futurum viscit. Itaque mittit ad eum, quod eodem absente disputaverat, scilicet libertatem nostram in sapientia positam esse : sententiam a philosophis ambitiose jactatam dicit. Hanc tamen a Patribus prolitam eam ex Solomonem astringit, tum exemplis Jacobi ac Josephi. Ex his ostendit non venditione servum, at sapientia liberum quicunque fieri. Hinc demonstrato quis liber, an secus, eum seculum definit sui juris esse, qui non cogitur ; unde colligit servire cum libertate interdumungi. Sub hoc sequuntur vere liberorum quaedam exempla et descriptiones, quibus subditur libertate hunc demum trui, qui vivat ex legibus. Deinde nonnullis contra philosophos

disputatis, eorum heroidibus Christianos opponit. Ac tandem illi confirmavit eos, qui pravis affectibus serviunt, liberos minime ; quomodo monstra vestra iustitiae serviunt, ibi est.

AMMIOSIUS SIMPLICIANO salutem (12).

1. Proxime cum veteris ammius non familiaris inter nos sermo caderetur (13), delectari te in manu mihi, eum aliquid de Pauli apostoli (14) scriptis eorum populo ad disputandum sumerem ; quod ejus profundum in consiliis vix comprehendatur, sublime in sententiis audientem erigat, disputantem accendat : tum quia in plerisque ita se ipse suis exponat sermonibus, ut is qui tractat, nihil inveniat quod adjiciat suum ; ac si velit aliquid dicere, grammatici magis quam disputatoris fungatur munere.

931 2. In eo tamen quoniam et veteris affectum amicitiae, et quod plus est, perennae gratiae amorem recognosco nam vetustas habet aliquid cum pluribus consociabile, patris amor non habet, tum quia non jejune me fecisse jam, quod postulas, arbitratus es, parebo voluntati tuae, admonitus praesertim, et provocatus exemplo meo, quod mihi non difficillimum ; quia non diagnam aliquem sed me ipsum imitabor, eum in meos non magnos aliquos usus revertor.

3. Et de consiliis quidem, cum beatae vitae imago atque effigies nostro sermone exprimeretur, putamus eam factam complexionem, ut pluribus fortasse aliis. tibi certe amanti nostri non improbe-mur ; licet difficilior sit tuo iudicio, quam plurium non displicere : sed iudicii pondus affectu ablevas, eoque mihi blandior.

4. Haec autem epistola, quoniam te absentem offendit, de sententiis (15) Pauli est apostoli, qui nos a servitute in libertatem vocat, dicens : « Pretio empti estis, nolite fieri servi hominum (*I Cor. vii, 23*), ostendens libertatem nostram in cognitione esse sapientiae (16). Quae sententia magno a philosophis fluctuata atque jactata est et disputationis molimine, dicentibus quia omnis sapiens liber, omnis autem insipiens serviat (17).

manam hanc lectionem esse dubitamus, alias ex voce « cognitione, » in antiquo exemplari excisa, profluxisse existimantes. Nam sive legas in Christo sapientiae, » quod sensum efficit parum congruum, sive in Christi sapientia » quod paulo concepiamus videtur ; quoniam praesto subiungitur sanctus Doctor hanc sententiam magna contentione jactatam esse a philosophis ? Atque contraria libertatem in cognitione sapientiae positam, non eorum sapientiam esse liberum. Quod magno arbitrio venditaverunt. Versatur in hac materia paradoxum S. M. Tulla, c. 5 n. in multa diversa. Cuius Alex. lib. in *Philosoph. c. 6*, contra Ciceronem civitatem astringit. Pauli quoque eandem proferat potius libertate demonstrat eadem communitate sub eadem titulo, ex quo non pauci in hanc epistolam tractant Aristoteles nostri, qui auctor in lib. 1 *de deo et vita* 1. 20, cap. 7 et 8, et lib. n, cap. 1 et 3, ubi tractatur de eadem argumens una, quodam eam mutatus est, ut in Admonit. ad eandem liberos observavimus.

(17) Rom. edit., « insipiens servus. » At sequenti

(9) Nonnulli mss., « et ille profecto gemitus. »

(10) Pauci mss., « et qui Spiritus sapientiae sit. »

(11) Scripta circa ann. 387.

(12) Thuan. unus, « Feliciano : » sed aliorum, atque edit, retinenda inscriptio est.

(13) Edit. Gill, « internus sermo crederetur. »

(14) Rom. edit. sola, « de Psalmistae mythenis, vel de Pauli... quod eorum profundum... ipsi suis exponant sermonibus. » Manifestum autem est non alio consilio haec et similia ab editoribus Rom. interpolata fuisse in hac epistola, nisi ut illam inter expositiones Psalmorum intruderent. Quod porro ad locorum quorundam Paulinorum obscuritatem, eadem plane modo de illa loquitur Augustinus in *Epist. ad Rom.* Quam et Petrus ipse epist. II cap. 3, vers. 16, eandem agnoscit.

(15) Rom. edit. sola, « offendit, de psalmo est civ, qui hodie lectus est, et de sententiis, » etc.

(16) Omnes edit., « in Christi esse sapientia ; » mss. frequentissimi, « in Christo esse sapientiae ; » unicus Boyer. et edit. Eras. ac Gill. ad marginem, « in cognitione esse sapientiae. » Neque vero ger-

5. Sed multo hoc prius David filius dixit, qui ait : **A** « Stultus sicut luna mutatur (*Eccli.* xxvii, 12). » Sapiens enim non metu frangitur, non potestate mutatur, non attollitur prosperis, non tristibus mergitur; ubi enim sapientia, ibi virtus animi, ibi constantia et fortitudo. Sapiens ergo idem est animo, non minuitur, non augetur rerum mutationibus: nec ut parvulus fluctuat, ut circumferatur omni vento doctrinæ, sed manet perfectus in Christo fundatus charitate, radicans fide. Sapiens ergo defectus rerum ignorat, et varios animi casus nescit (18): sed fulgebit sicut Sol iustitiæ, qui in regno Patris sui fulget (*Matth.* xiii, 43).

6. Unde tamen hoc plenius hauserit philosophia, de qua patrum disciplina et prudentia, consideremus. Nonne primus Noe, cum advertisset quia insipienter filius suus Cham riserat nudatum patrem, maledixit ei, dicens: « Maledictus Cham (19), servus domesticus erit fratribus suis (*Gen.* ix, 25); » et præposuit ei fratres ejus dominos, qui sapienter patris senectutem honorandam putarunt?

7. Nonne etiam fons ille disciplinarum omnium Jacob, ubertatem disputationis hujus omnium pectoribus infudit, qui sapientiæ merito prælatus est fratri seniori (*Gen.* xxvii, 29)? Denique pater plus, qui **932** inter duos filios affectu certaret paterno, sed discreparet iudicio (20) affectus enim necessitudine defertur, meritis autem iudicia formantur), eum divideret alteri gratiam, alteri misericordiam: sapienti gratiam, insipienti misericordiam; quia ad virtutem se propriis viribus erigere non poterat, nec spontaneum gressum attollere, benedixit eum, ut serviret fratri suo, et esset ipsius servus, ostendens ita deteriorem esse servitute insipientiam (21), ut remedio ei servitus sit; quia stultus regere se non potest, et nisi moderatorem habeat, præcipitatur propriis voluntatibus.

8. Diligens ergo pater et consulens, servum eum (22) fratris sui fecit, ut ejus regeretur consilio. Ideo inconsultis populis sapientes quique adhibentur rectores, qui plebeiam insipientiam vigore proprio regant; ut potentiæ specie dominantur, quo vel invitos auctoritate potestatis subiciant ad obediendum prudentioribus, et obsequendum legibus. Imposuit igitur insipienti velut indomito jugum, et cui in gladio suo vivendum dixerat, libertatem negavit; ne temeritate laberetur, præfecit ei fratrem, cujus auctoritate et moderatione subjectus

versu pro « David filius dicit, » mss. multo plures legunt, « David dicit; » aliquot autem, « Salomon dicit. » Quam ob rem porro Salomoni Ambrosius tribuat ecclesiasticum, diximus tomo I, pag. 807. De plagiis vero philosophorum tot tamque multis locis cum eodem priori tomo, tum etiam hoc ipso disputat, ut eis recensendis arbitremur superse-
dendum.

(18) Omnes edit., « varium animum nescit; » mss. vero plurimi, « varios animi casus; » quidam etiam, « motus nescit; » alii nonnulli, « varius animi; » Boyer., « varius esse animi, nescit. »

proficeret ad conversionem. Et quia servitus habet discretionem (est enim necessitatis infirmior, voluntatis fortior; quia pulchrius est bonum, quod non ex necessitate fit, sed ex voluntate), ideo ei primo jugum imposuit necessitatis, postea benedictionem ei voluntariæ subjectionis imperavit.

9. Non igitur natura servum facit, sed insipientia: nec manumissio liberum, sed disciplina. Denique Esau liber natus est, et servus factus est: Joseph venditus in servitutem est (*Gen.* xxxvii, 28), et electus est ad potestatem (*Gen.* xli, 41); ut suis emptoribus imperaret. Non dedignabatur tamen obsequium sedulitatis, sed tenebat virtutis fastigium, conservabat libertatem innocentiae, integritatis auctoritatem. Unde pulchre psalmista ait : **B** « In servum venundatus est Joseph: humiliaverunt in compedibus pedes ejus (*Psal.* civ, 17, 18). In servum, inquit, venundatus est, » non servus factus. « Humiliaverunt pedes ejus, » non animam ejus.

10. Quomodo enim humiliata est anima, de qua dicit: « Ferrum pertransivit animam ejus (*Ibid.*)? » Nam cum aliorum animas peccatum transeat (ferrum enim peccatum est, quod est penetrabile) Joseph sancti anima ita non patuit peccato, ut magis peccatum ipsa penetraret. Denique nec herilis illecebræ flexus est delinimento, nec immerito flammæ non sensit libidinis, quia **933** majore divinæ flagrabat ardore gratiæ. Unde et hoc pulchre de eo dictum est: « Quia eloquium Domini ussit eum (*Psal.* civ, 19); quo restinxit ignitas diaboli sagittas.

11. Quomodo hic servus, qui erudit principes populi in illa frumentaria dispensatione; ut futuræ inopiæ consulerent et providerent? Aut quomodo servus, qui totam terram acquisivit, et universum populum Ægyptiorum in servitutem redegit (*Gen.* xlvii, 20)? Non ut conditionem servitii ignobilis irrogaret, sed ut tributum constitueret, præter possessionem tamen sacerdotalem, quam a tributis immunem reservavit; ut apud Ægyptios quoque inviolabilis haberetur religio sacerdotalis.

12. Non fecit igitur eum servum venditio; nam utique negotiatoribus erat venditus: verum si pretium spectes, multos invenies qui emerunt sibi puellulas formæ elegantioris, quarum amore capti, turpi servitio sese dederunt. Videbatur Apeme concubina Darii regis sedens ad dexteram ejus, aufere de capite ejus diadema, et suo imponens

Haud incommode.

(19) Rom. edit. sola, « Maledictus Chanaam. » Et certe scribunt LXX, *ἐπικατάρατος Χάναν*, quos hoc loco, sicut et alibi secutum constat Ambrosium.

(20) Vet. edit., « sed discepiaret iudicio. »

(21) Eadem edit., « deteriorem esse insipientiam; » sed cur sublata sit vox *servitute*, nihil causæ est.

(22) Mss. aliquot, « Et consolans servum eum, » etc.

vertici, palmis faciem ejus sinistra manu verberans : quam rex aperto ore intuebatur, gaudens si quando arrideret ei mulier: quod si ea indignaretur, miserum se atque afflictum putaret; ut potestate submissa, blanditias (23) obtexeret, et conciliari sibi eam deprecaretur (*III Esdr.* iv, 29-31).

13. Sed quid ista magno allegamus ambitu? Non videmus plerumque in potestatem praeicam vel immanium barbarorum redactos parentes a filiis redimi pecunia? Numquid leges pecuniae (24) potiores quam leges naturae? Numquid in servitute accersitur pietas (25)? Plerique emptores leonum sunt, et tamen non dominantur leonibus: sed ita subjiciuntur versa vice, ut si exasperatos eos excutere cervice toros viderint, fugiant et dehiscant. Nihil ergo praediciat pecunia, quae plerumque sibi dominos emit: nihil tabulae auctionales, quibus emptor frequenter adjudicatur atque addicitur. Contractus non mutat genus, nec sapientiae libertatem adimit. Denique famulo sapienti multi, ut scriptum est (*Prov.* xvii, 2), serviunt liberi: et est servus intelligens, qui regat dominos stultos.

14. Quem ergo magis liberum censes? Sola est sapientia libera, quae divitibus pauperes praeficit, et quae servos propriis fenerare dominis facit: fenerare non pecuniam, sed intellectum: fenerare talentum illius Dominici aeternique thesauri, qui nunquam corrumpitur, ejus et usura pretiosa est: fenerare illud intelligibile eloquiorum argentum caelestium, de quo lex dicit: « Fenerabis gentibus, tu autem non mutuaberis (*Deut.* xv, 6). » Quod Hebraeus feneravit gentibus, ipse autem non accepit a populis doctrinam, sed tradidit: cui aperuit Dominus thesaurum suum, ut gentes pluvia sermonis sui faceret 934 humescere, et fieret princeps gentium, ipse autem supra se principem nullum haberet.

15. Liber est ergo qui sapiens est, pretio emptus oraculorum caelestium, illo auro, illo argento sermonis divini: pretio emptus sanguinis (non enim minimum est emptorem agnoscere) pretio emptus gratiae, qui audivit et intellexit dicentem: « Qui sititis, ite ad aquam; et quicumque non habetis argentum, ite, emite, et bibite, et manducate (*Isa.* lv, 1).

(23) Codex Boyer., « Blandiens furorem obtexeret. »

24. Ita edit. et mss. longe plurimi, nisi quod omittitur in omnibus edit. et paucis mss. vox *pecunia*: cod. vero Boyer. locum sic effert, « redimi. Numquid pecuniae subiectae leges naturae? Numquid in servitute accersitur pietas? »

(25) Vet. edit., « in servitute accrescit pietas. »

(26) Boyer. cod., « aurum de Aethiopia, et topazion. »

(37) Duo mss., « qui dominum litigatorem, » unus, *licitatorem*. Neutrum commode; idem enim est, « licitatore non pertulit, » ac qui emptus in autione non fuit. Quod autem additur, « tollentem digitum non vidit, » ibi tangitur prisca consuetudo,

16. Liber est ille, qui progrediens in libellum, si viderit mulierem bonam aspectu, et deprædatus opes inimicorum suorum, repertam illic concupierit eam, demptis superfluis, et indumento captivitatis detracto, in uxorem sibi copulaverit, jam non servam, sed liberam (*Deut.* xxi, 10, 13; intelligit enim famulatui prudentiam et disciplinam non subjacere. Ideoque lex dicit: « Non venundabitur pecunia (*Ibid.* 14); omne enim pretiosum non est ea dignum. Et Job dicit: « Attrahe sapientiam in interiora (*Job.* xxxviii, 18). » Non illi comparabitur Aethiopiae topazion (26), quod auro habetur argentoque pretiosius.

17. Sed non ille solum liber, qui dominum licitatore non pertulit, aut tollentem digitum non vidit (27), sed ille magis liber, qui intra se liber est, qui legibus naturae liber est, legem sciens naturae praescriptam esse moribus, non conditionibus; et mensuram officiorum consentaneam non hominis arbitrio, sed naturae disciplinis. Utrum igitur iste liber tibi tantummodo, an quidam censor videtur, et praefectus moribus? Unde vere ait Scriptura quia pauperes divitum praepositi erunt, et privati utique administrantium (*Prov.* xxii, 7).

18. An tibi liber videtur, qui pecunia suffragium sibi emit? qui plausum populi magis quam iudicium requirit prudentium? Ille ergo liber est, qui popularibus auris movetur; ille qui reformidat sibi vulgi? Sed non ista libertas, quam manu missus accipit, et palma lictoris donatus acquirit (28). Non enim munificentiam, sed virtutem libertatem esse arbitror: quae non suffragiis defertur alienis, sed magnanimitate propria vindicatur ac possidetur. Sapiens enim semper liber est, semper honoratus, semper is qui praesit legibus. Denique justo non est posita lex, sed injusto (*I Tim.* i, 9); justus enim ipse sibi lex est, non habens necesse longius sibi accersere formam virtutis, quam corde inclusam gerat, scriptum habens opus legis in tabulis cordis sui, cui dictum sit: « Bibe aquam de tuis vasis, et de puteorum tuorum fontibus (*Prov.* v, 15). » Quid enim nobis tam proximum, quam Dei verbum? Hoc est verbum in corde nostro, et in ore nostro, quod non videmus et tenemus.

19. Sapiens ergo liber, quoniam qui ea facit, quae vult, liber est. Sed non omnis bona voluntas (29),

D

qua qui emebant, digitum in assensus testimonium elevabant. Cicerō, *Verr.* 3: « Accurrunt ad tempus emptores, digitum tollit. »

(28) Putat Nannius palmam lictoris idem esse ac praetoris vindictam apud Horatium. Erat autem vindicta, sive, ut alii vocant, festuca, quaedam virga ejus extremo, sive praetor, sive jussu ejusdem lictor, caput illius, qui asserebatur in libertatem, tangebatur; malum tamen palma significari dominum seu lictoris manum, qua illi alapam manu mittendo infligebant: de quo vide lib. ii Phaedri fab. 36.

(29) Rom. edit., « bonae voluntatis, sed sapientis tantum est; » aliae cum omnibus omnino mss. ut nos in textu.

sed sapientis est omnin quæ bonæ sunt velle; odit
 935 enim malum, quia quod bonum est, elegit.
 Ergo si quod bonum est elegit, arbitrio electio-
 nis, et eligens operationis liber est; quia quod
 vult facit: liber ergo sapiens: Sapiens omnia quæ
 facit, bene facit. Qui autem bene facit omnia,
 recte facit omnia: qui vero recte facit omnia,
 utique inoffense, et irreprehensibiliter, et sine
 damno et commotione sui facit omnia. Cui igitur
 hoc subest, ut inoffense faciat sine commotione sui,
 sine damno; nihil insipienter facit, sed sapienter
 omnia. Qui autem sapienter facit, nihil habet quod
 metuat; metus enim in peccato est. Ubi autem
 nulla formido, ibi libertas: ubi libertas, ibi po-
 testas faciendi quod vult: solus ergo sapiens liber
 est.

20. Etenim qui neque cogi potest, neque prohi-
 beri, is nequaquam servus: sapientis autem est
 neque cogi neque prohiberi, non est igitur servus
 sapiens. Prohibetur enim, qui non fungitur iis,
 quæ desiderat: quæ autem desiderat sapiens, nisi
 ea quæ virtutis et disciplinæ sunt, sine quibus esse
 non potest? In ipso enim sunt, nec divelluntur ab
 eo. Quod si divelluntur, jam non sapiens, qui sit
 sine virtutis usu ac disciplina, quibus ipse se frau-
 det, si non sit voluntarius virtutis interpret. Quod
 si cogitur, manifestum est quod invitatus faciat. In
 omnibus autem factis aut virtute correctiones
 sunt, aut a malitia prolapsiones, aut media, aut
 indifferentia. Virtutis non coactus, sed voluntarius
 exsecutor est sapiens; quoniam omnia quæ pla-
 cent, agit malitiæ fugitans, nec somnium ejus admit-
 tit. Indifferentibus ita non movetur, ut nullis mo-
 mentis sicut vulgus hominum huc atque illuc in-
 clinetur, sed tanquam in statera mens ejus æqua
 lance pendeat; neque ad voluptuaria propendeat,
 neque omnino ad ea, quæ sunt aversanda, vel le-
 viter studium inclinet suum, sed immobilis maneat
 affectu. Unde liquet quia nihil invitatus facit sapiens,
 neque cogitur: quia si servus esset, cogeretur:
 liber igitur est sapiens.

21. Apostolus quoque sic definit dicens: « Non
 sum ego liber, non sum apostolus (*I Cor. ix, 1*)? »
 Sed adeo liber, ut cum subintrassent quidam tentare
 libertatem ejus, nec ad horam, ut ipse ait (*Galat. ii, 5*),
 cederet subjectioni, ut veritas Evangelii præ-
 dicaretur. Qui ergo non cessit, volens prædicavit.
 Ubi voluntas, ibi merces voluntatis: ubi necessi-
 tas, ibi obsequium necessitatis. Melior ergo vo-
 luntas quam necessitas. Velle ergo sapientis est,
 parere et servire insipientis.

22. Hæc etiam est Apostoli definitio dicentis:
 « Si enim volens hoc ago, mercedem habeo: si
 autem invitatus, dispensatio mihi credita est (*I Cor. ix, 17*).
 Sapienti igitur merces defertur, sapiens
 autem ex voluntate facit: liber itaque secundum
 Apostolum sapiens. Unde et ipse clamat: « Vos
 enim in libertatem vocati estis, tantum ne liberta-
 tem in occasionem carnis detis (*Galat. v, 13*). Se-

A questrat a lege Christianum, ne invitatus videatur
 legi succumbere: 936 vocat in Evangelium, quod
 volentes et prædicant et operantur. Judæus sub
 lege, Christianus per Evangelium: in lege servitus,
 in Evangelio libertas, ubi cognitio sapientiæ. Omnis
 ergo qui Christum recipit, sapiens: qui autem
 sapiens, liber: omnis igitur Christianus et liber et
 sapiens.

23. Docuit me tamen Apostolus quod ultra ipsam
 libertatem sit, ut servire libertas sit: « Cum liber,
 inquit, « essem omnium me servum feci; ut plures
 lucrificarem (*I Cor. ix, 19*). Quid est ultra liberta-
 tem, nisi habere Spiritum gratiæ, habere charita-
 tem? Libertas enim liberum facit hominibus, cha-
 ritas amicum Deo. Unde ait Christus: « Vos au-
 tem dixi amicos (*Joan. xv, 15*). » Bona charitas,
 de qua dicitur: « Per charitatem Spiritus servite
 invicem (*Galat. v, 13*), » Servivit et Christus, ut
 omnes liberos faceret. « Manus ejus in cophino
 servierunt (*Psal. lxxx, 7*): qui non rapinam est
 arbitratus esse se æqualem Deo, formam servi
 accepit (*Philipp. ii, 7*); et omnia omnibus factus
 est, ut omnibus salutem afferret (*I Cor. ix, 22*).
 Cujus imitator Paulus, et quasi sub Lege erat, et
 quasi sine Lege vivebat pro eorum utilitate, quos
 cupiebat lucrari: et infirmus, ut eos confirmaret:
 et currebat, et corpus suum castigabat, ut potesta-
 tes aereas in Christo triumpharet.

24. Est ergo sapienti et servire libertas. Unde
 colligitur quia stulto et imperare servitus est; et
 quod pejus est, cum paucioribus præsit, pluribus
 dominis et gravioribus servit. Servit enim propriis
 passionibus, servit cupiditatibus suis, quarum do-
 minatum nec nocte potest fugere, nec die; quia
 intra se dominos habet, intra se servitium patitur
 intolerabile. Gemina enim servitus est, altera cor-
 poris, animarum, altera: domini autem corporis
 quidem homines, animarum autem malitiæ et pas-
 siones, a quibus sola animi libertas sapientem vin-
 dicat, ut servitio ei liceat exire.

25. Quæramus igitur illum vere sapientem, vere
 liberum, qui quamvis sub plurimorum dominatu
 degat, libere dicit: « Quis est, qui mecum judicio
 contendat? Tu solus manum tuam a me abstine, a
 cujus conspectu non potero me abscondere, et ti-
 mor tuus non me percellat (*Job. viii, 19-21*).

D 26 Quem secutus David rex ait: « Tibi soli pec-
 cavi (*Psal. l, 6*). » Regali enim subnixus fastigio,
 quasi legum dominibus legibus reus non erat, soli
 Deo obnoxius tenebatur, qui dominus est potesta-
 tum.

27. Alium audi liberum: « Mihi autem pro mini-
 mo est, ut a vobis dijudicer, aut ab humano die:
 sed neque me ipsum dijudico: nihil enim mihi
 sum conscius... qui autem dijudicat me, Dominus
 est (*I Cor. iv, 3, 4*). » Vera libertas hominis spiri-
 talis, quia dijudicat omnia, ipse autem a nemine
 dijudicatur (*I Cor. ii, 15*), nec a quocunque creatu-
 ræ particeps, sed soli Deo se subditum novit.

qui solus sine peccato est de quo dicit Job : « Vivit Dominus, qui sic me judicat (*J. lxxvii*, 21) : solum enim ille potest judicare justum, cujus in conspectu caelum non est mundum, nec stellarum puri et clara lumina.

28. Quis est qui Sophoclea (30) in medium ferat 937 carmina dicentia : Jupiter mihi praest, nullus autem hominum ? Quanto antiquior Job, quanto vetustior David ? Agnoscent ergo de nostris se habere quaecunque praestantiora locuti sunt.

29. Quis igitur sapiens, nisi qui ad ipsa pervenit divinitatis secreta, et manifestata sibi cognovit occulta sapientiae ? Solus igitur sapiens, qui duce Deo usus est ad cognoscenda veritatis cubilia, et mortalis homo immortalis Dei heres et successor est factus per gratiam, et quidam juvenitatis, B participans, sicut scriptum est : « Propterea unxit te Deus, Deus tuus oleo laetitiae prae consortibus tuis (*Psalm.* xlv, 8). »

30. Si quis igitur propius ea introspectat rerum negotia, cognoscat quanta sapienti adjumenta (31), et quanta in ipsis insipienti refragia sint ; quod huic adjumento libertas, illi impedimento servitus sit. Insurgit enim sapiens quasi victor debellatis a se ac triumphatis libidine, timore, ignavia, mœstitudine, cæterisque vitis ; donec ea de possessione suæ mentis eliminet, et omnibus terminis finibusque suis propulset atque arceat : quoniam dux cautior novit excursus cavere latrocinantium, et quedam furtiva belli (32), quæ iniquissimi animæ nostræ adversarii ignitis saepe pertentant spiculis (33) ; sunt enim nobis quædam et in pace praelia, et in bello pax. Unde et ille ait : « Foris pugnae, intus timores (*II Cor.* vii, 5). » Sed in his omnibus superamus propter eum, qui dilexit nos (*I Rom.* viii, 37). Dicit quia neque angustiis, neque persecutionibus, neque fame, periculo, morte terretur (34).

31. Qui vero hæc timet, qui mortem reformidat, quomodo non servus ? Servit profecto, et miseram quidem servitutem ; nihil enim sic animam ad omnem servitutem dejicit, quomodo formido mortis. Quomodo enim se erigat abjectis et vilis sensus atque ignobilis, demersus in omnem infirmitatis voraginem vitæ hujus cupiditate ? Vide quam servus : « Abscondam me, inquit, » et ero genens et tremens super terram ; et erit, omnis qui invenerit me, occidet me (*Gen.* iv, 14). « Itaque quasi servus signum accepit, nec sic tamen necem poluit

evadere. Servit igitur peccator formidini, servit etiam cupiditati, servit avaritiæ, servit libidini, servit malitiæ, servit iracundiæ, et videtur hujusmodi sibi liberi : sed magis servit, quam et sub tyrannis positus.

32. Illi autem liberi sunt, qui legibus vivunt. Lex autem vera sermo rectus, lex vera non inculpta tabulis, nec tere in cæcis, sed impressa mentibus, atque mixta sensibus ; quando sapientia non sub lege, sed ipse sibi lex est, ipse Legis in corde suo contuens (*Job.* i, 11, 14, 15), naturali sibi stylo et quadam inscriptione formatum. Tantuino igitur excelsus est, ut non videamus manifestas rerum expressiones et virtutum imagines ? Et 938 quam indignum, ut populi integri obediant humanis legibus, quo sunt libertatis participes : sapientes autem veram legem naturæ expressam ad imaginem Dei, veramque rationem signiferam libertatis negligant et derelinquant ; cum in ea tanta libertas sit, ut parvuli servire vitis nesciamus, alieni ab ira, exsortes avaritiæ, ignari libidinis ! Quam miserum igitur, ut qui nasci mur in libertate, moriamur in servitute !

33. Sed hoc fit levitate animi, atque infirmitate morum ; quia curas manesvolvimus, et operamur supervacua : sapientis autem cor, actumque et opus radiceatum esse docet atque immobile. Hoc docuit Moyses, quando manus ei graviores fiebant, ita ut vix sustineret eas Jesus Nave (*Exod.* xvii, 12). Ideoque vincebat populus, quando non perfunctoria gerebantur opera, sed plena ponderis atque virtutis, non nutantis animi, nec titubantis affectu, sed fundatæ mentis stabilitate. Ergo sapiens extendit manus suas, stultus autem contrahit, sicut scriptum est : « Quia stultus complexus est manus suas, et voravit viscera sua (*Eccles.* iv, 5), » carnalia magis cogitans quam spiritalia. At non filia Julia, quæ expandens manus, clamavit ad Dominum : « Tu scis quia falsum testimonium adversus me dicunt (*Dan.* xiii, 43). Melius est arbitrata non peccare, sed et incidere in calumnias accusantium, quam peccatum subito sub impunitatis velamine. Ea ergo contemptu mortis servavit innocentiam. Sed nec filia deplete, quæ votum patris de imitacione sui proprio atque honorifico firmavit assensu (*Jerem.* xi, 35),

D 34. Non enim ego de contemptu mortis libros philosophorum deprobo, aut gymnosophistas in forum, quorum præ cæteris Calani laudatur respon-

scriptorum omnium antiquissimum, posteriorem dicit, ut illum ex hoc accepisse ostendat.

31/ Pauri mss., « quarta sapientiæ adjumenta. »

32/ Stalagmata intellige, quæ furtiva belli vocant, imitatus Sallustium atque Virgilium pluribus locis.

33/ Pauri mss., « semper tentant speculis. »

34/ Edit., « metuit quia (Rom., hoc quia) neque angustia neque periculo... mortis » mss. vero nobiscum faciunt excepto Boyer, qui suffragatur editionibus.

(30) Hoc Sophoclei versus exemplum ex Philone cum aliis plurimis mutuatus videtur Ambrosius ; at inter utrumque illud occurrit discriminis, quod Judæus ille profana exempla pura commemoret, quam sacra ; et eadem illa tanquam ad veram virtutem pertinentia laudet atque amplificet : Ambrosius autem cum in profanis referendis multo pure or sit, tum etiam illa semper deprimat, ut eis Judæorum aut Christianorum facta detate anteponat. Ita hoc loco Sophoclem, quem olympiade tantum 92 vixisse constat, beato Job, quem multi censent

sum Alexandro, cum juberet sequi: Quamne, inquit, haud dignum Graecum petere poseis, si possum cogi facere quod nolo? Et vere plenus auctoritatis sermo, sed magis mens plena libertatis. Denique et epistolam scripsit.

« Calanus Alexandro.

35. « Amici persuadent tibi manus et necessitatem inferre Indorum philosophis (35), nec in somnis quidem videntes nostra opera. Corpora enim transferes de loco ad locum: animas non coges facere quod nolunt, non magis quam saxa et ligna vocem emittere. Maximus ignis viventibus corporibus dolorem inurit, et gignit corruptionem (36): super hunc nos sumus; viventes enim exurimur. Non est rex, neque princeps, qui extorqueat nobis facere quod non proposuimus. Nec similes sumus Graeciae philosophorum, qui verba pro rebus meditati sunt ad opinionis celebritatem: nobis res sociæ verbis, et verba rebus: res celeres, et sermones breves: in virtute nobis libertas beata est. »

36 et 39. Præclara verba, sed verba; præclara 939 constantia, sed viri: præclara epistola (37), sed philosophi. Apud nos autem et puellæ de mortis appetentia sublimes usque ad cælum erexere virtutum gradus. Quid Theclam, quid Agnem, quid Pelagiam loquar, quæ tanquam nobilia vitulina pullulantes. (28), ad mortem quasi ad immortalitatem festinaverunt? Inter leones virgo exsultavit, et rugientes bestias spectavit (39) intrepida. Et ut nostra cum Indorum gymnosophistis conferamus, quod ille verbis gloriatus est, sanctus Laurentius factis probavit ut vivus exureretur, et flammis superstes diceret: Versa, manduca, haud degener Abrahamidarum, et Machabæorum concertatus puerorum, quorum alii super flammam canebant; alii cum exurerentur, non rogabant ut parceretur: sed invehebantur, ut amplius persecutor inflammaretur (II Machab. vii, 3 seq.). Liber igitur sapiens.

38. Quid autem sublimius sancta Pelagia, quæ vallata persecutoribus priusquam tamen in eorum conspectum veniret, aiebat: Volens morior, nemo me continget manu, nemo oculo protervo violabit virginem, mecum feram pudorem, mecum incolu-

(35) Mss. aliquot et vet. edit., « Indorum philosopho. » At paucis interjectis, ubi omnes mss. ac vet. edit., « Corpora enim transferes, etc., edit. Rom. locum sic effert: « Corpora transferes.... animos non magis coges facere quod nolunt, quam saxa, » etc. Porro etiam a Philone propositum est lib. cit. Calani philosophi exemplum, de quo Plutarchus in Alexandro magno etiam agit.

(36) Rom. edit. sola, « Maximum ignis.... dolorem gignit et corruptionem. »

(37) Eadem edit., « præclara constantia, et viri præclara epistola, » multo concinnius aliæ, ac mss. ut nos in textu. Clarum enim est eo loco positum *sed viri*, ut ei puellarum, de quibus mox agetur, opponatur constantia et magnanimitas. Videtur porro Ambrosius dissimulare quod Cicero, Valerius Max., Plutarchus et alii de morte Calani prodiderunt, quem vivum in ardentem pyram conscendisse memorant. Sed cum superbiæ et ostentationi hæc-

A men verecundiam: nullum prædones lucrum suæ capient insolentiae. Pelagia Christum sequetur, libertatem nemo auferet, nemo captivam videbit; liberam fidem, insignemque pudicitiam, et prosapiam prudentiae. Quod servum est, hic manebit, nullos in usus debitum. Magna igitur piæ virginittas libertas, quæ septa agminibus persecutorum, inter maxima pericula integritatis et vitæ nequam inclinata est.

39. At non ille cui dominatur ira, subicitur enim iugo peccati; homo etiam iracundus peccatum effodit (Prov. xix, 22). « Qui autem peccatum facit, servus est peccati (Joan. viii, 34). » At non ille liber, qui servitavaritiæ non potest enim possidere vas suum. Non ille liber, qui serviens desiderii et voluptatibus, vago fluitat errore. Non ille liber, qui curvatur ambitu, servit enim alieno imperio. Sed ille liber, qui potest dicere: « Omnia mihi licent, sed non omnia mihi utilia; omnia mihi licent (40), sed ego sub nullius redigar potestate. » Esca ventri, et venter escis (I Cor. vi, 12, 13). » Ille liber, qui ait: « Quid enim libertas nostra iudicatur ab infideli conscientia (I Cor. x, 29)? »

40. Libertas igitur sapienti, non insipienti (41) convenit; quoniam qui deligat lapidem in fundiballo, similis est ei qui dat imprudenti claritatem (Prov. xxi, 8); se ipsum vulnerat, sibi que potius, dum intorquet jaculum, affert periculum. Certe sicut tormento acerbatur, et geminatur malum saxi ruina; sic insipientis in libertate ruina vehementior est. Recidenda igitur insipienti potestas, non adicienda libertas est, servitus enim ei convenit. Ideoque addidit: « Spinæ nascuntur in manu ebriosi, servitus autem in manu imprudentis (Ibid. 9) » quia sicut ille suis vulneratur poculis, ita insipiens suis factis. Ille bibendo se peccato 940 inserit, iste operando se culpæ adjudicat, et factis suis trahitur in servitutem. Videbat se Paulus in captivitatem trahi a lege peccati (Rom. vii, 23), et ideo ut liberaretur, confugit ad libertatis gratiam.

41. Non sunt igitur liberi insipientes, quibus dicitur: « Nolite fieri sicut equus et mulus, quibus non est intellectus. In freno et chamo maxillas eo-

mors tribuenda sit, non mirum est eam pro nihilo duxisse sanctum præselem.

D (38) Metaphora ab arboribus petita, in quibus stolones, et surculi pullulant, quæ *αρχαὶ* nominantur a Græcis. Cæterum exempla hic et infra posita sancto doctore perquam familiaria sunt, ut non opus sit de illis quidquam adjungere. De Pelagia tantum admonebimus, quæ sub finem lib. iii de Virg. observabat sunt, adiri posse.

(39) Amerb. et Rom. edit. cum mss. non paucis, « rudentes bestias expectavit. » Eras. et Gill., « prodeuntes bestias expectavit, » aptius mss. aliquot, « rugientes bestias spectavit; » unus, « aspectavit. »

(40) « Sed non omnia mihi utilia: omnia mihi licent, » ex mss. Beyeriano restituta sunt.

(41) Ultimæ edit. Paris., « sapienti convenit, » omisso non insipienti.

rum constringe, qui non appropinquent tibi. Multa flagella peccatorum (*Psal.* xxxi, 9, 10), « quia multis flagellis opus est, ut eorum imprudentia coercetur. Disciplina hoc exigit, non inclementia. Denique « qui pareit baculo suo, odit filium suum (*Prov.* xiii, 24); simul quia unusquisque gravius suis peccatis flagellatur. Gravia enim delictorum pondera, gravia criminum verbera, sicut onus gravantur grave, et infligunt animæ electrices, et putrescere faciunt mentis ulcera (*Psal.* xxxvii, 5, 6).

42. Deponamus igitur tam gravem servitutis sarcinam, renuntiemus luxuriæ ac deliciis, quæ nos quibusdam astringunt nexibus cupiditatum, et vinculis ligant. Nihil enim prosunt deliciæ stulto et quicumque a pueritia dederit se deliciis, manebit in servitute ut vivens mortuus sit. Recidatur ergo luxuries, deliciæ recensentur (42); et si quis fuit luxuriosus, vale licet superioribus. Recisa enim vinea fructum affert, semiputata frondescit, neglecta luxuriat. Ideoque scriptum est: « Tanquam agricultura homo imprudens, et tanquam vinea homo egens sensu: si reliqueris eum, desertus erit (*Prov.* xxiv, 30, 31). » Colamus ergo corpus hoc nostrum, castigemus illud, redigamus in servitutem, non illud despiciamus.

43. Sunt enim membra nostra arma justitiæ (43), sunt et arma peccati. Si elevantur, arma justitiæ sunt, ut peccatum in his non dominetur; si mortuum fuerit corpus nostrum (44) peccato, non regnabit in eo culpa, et erunt membra nostra a peccato libera. Non obediamus igitur cupiditatibus ejus, neque exhibeamus membra nostra arma iniquitatis peccato. Si videris mulierem ad concupiscendum eam, membra tua arma peccati sunt. Si locutus es ad sollicitandam eam, lingua tua et os tuum membra peccati sunt. Si abstulisti terminos a patribus positos, membra tua arma peccati sunt. Si festinasti velocioribus pedibus ad effundendum innocentium sanguinem, membra tua arma iniquitatis sunt.

44. Contra, si vidisti egenum, et induxisti in domum tuam, membra tua arma justitiæ sunt. Si eripuisti injuriam accipientem, vel eam qui ducebatur ad mortem, si scidisti chirographum debitoris, membra tua arma justitiæ sunt. Si confessus es Christum [arma enim intellectus (*Prov.* xiv, 7), labia sapientiæ (45),] labia tua membra justitiæ sunt. Qui potest dicere: « Oculus eram cæcorum, pes claudorum, pater infirmorum (*Job.* xxix, 15, 16), » membra ejus membra justitiæ sunt.

941 45. Ergo liberati a peccato, quasi pretio

(42) Codex Boyer. solus. « divitiæ rescantur. »

(43) Forsitan non ingratum fuerit, si quæ sequantur usque ad numerum ultimum, conferre libuerit cum iis, quæ in lib. i de Jacob et Vita beata, cap. 3, num. 10, disseruntur.

(44) Ita cod. Boyer. cæteri vero, et omnes edit. prætermiserunt, *corpus nostrum*. Haud bono sensu.

(45) Rom. edit. et pauci mss., *labia sapientis* vet. et mss. multo plures, *labia sapientie*; fortasse

A empti sanguinis Christi, non subiciamur servituti hominum vel passionum. Non erubescamus peccatum nostrum fateri. Vide quam liber, qui poterat dicere: « Non reveritus sum multitudinem populi ut non annuntiarem in conspectu omnium peccatum meum (*Job.* xxxi, 34). » Qui enim confitetur Domino, exiit a servitute. « Justus enim accusator est sui in principio sermonis (*Prov.* xviii, 17). » Non solum liber, sed etiam justus, sed iustitia in libertate est, et libertas in confessione; simul enim ac confessus quis fuerit, absolvitur. Denique « Dixi pronuntiabo adversum me injustitiam meam Domino, et tu remisisti impietatem cordis mei (*Psal.* xxxi, 5). » Mora ergo absolutionis in confitendo est, confessionem sequitur peccatorum remissio.

B Sapiens est igitur, qui confitetur; liber, cui peccatum dimissum est, nulla jam contrahens iera peccati. Vale, et nos dilige, ut facis quia et ego te diligo.

EPISTOLA XXXVIII (46).

Sapientem esse divitem, neque hic ullum sexum excipi se didicisse ex Petri epistola, cujus locus enucleatur. Pacem aliasque virtutes divites esse, divitumque ordinem Enoch atque Eliam annumerandos. Post quæ Achab et Nabathe inter se comparatis, propositum problema confirmatur.

AMBROSIIUS SIMPLICIANO salutem.

1. Videbamur proximo in disceptationes incidisse philosophiæ, cum de apostoli Pauli epistola sumentes exordium, tractarem quod omnis sapiens liber. Verum postea, cum Petri apostoli epistolam legerem adverti quod omnis sapiens etiam dives nec sexum exceperit, qui feminas ornatum omnem non in pretiosis monilibus, sed in bonis moribus habere scripserit; « Non enim, inquit, extrinsecus capillorum implicatio, aut auri circumpositio, aut habitus vestimentorum ornamentum, sed ille absconditus cordis homo (47) (*I Petr.* iii, 3, 4). »

2. Duo sunt igitur et esse hominem in homine, et illum esse divitem, qui sibi nullarum divitiarum usum requirat. Pulehre autem cordis hominem dixit, eo quod totus sapientiæ sit absconditus, sicut ipsa sapientia, quæ non videtur, sed intelligitur. Nemo ante Petrum tali expressione usus est, ut diceret cordis hominem exterior enim homo plurima in se membra habet: interior autem cordis homo totus plenus gratiæ, plenus decoris.

D 3. « In incorruptione, inquit, quieti et modesti spiritus, qui est ante Deum dives (*Ibid.* 4). » Et vere dives, qui in conspectu Dei potest dives videri, in cujus conspectu terra exigua, mundus ipse angustus est: sed solum illum Deus divitem novit,

sapientia; nam Græcus habet ὁπλὰ ὅς αἰσθησιμὴν καὶ ὁπλὰ.

(46) Scripta circa ann. 387.

(47) Ita mss. et edit., nisi quod Rom. præfert, « Quorum non sit, inquit, » etc., ms. vero Boyer. totum locum his verbis reddit: « Non, inquit, extrinsecus capillorum intricatio, aut auri compositio, aut vestimentorum habitus ornamentum est, sed, interior absconditus cordis homo. »

qui sit dives aeternitate, qui non opum, sed virtutum fructus recondat. Quis autem ante Deum dives, nisi quietus et modestus spiritus, 942 qui nunquam corrumpitur? Nonne tibi videtur dives, qui habet pacem animi, tranquillitatem quietis ut nihil concupiscat, nullis exagitetur cupiditatum procellis, nec vetera fastidiat, et nova quaerit, et semper desiderando, fiat in summis divitiis inops?

4. Ea est pax vere dives (48), quae superat omnem mentem (*Philipp.* iv, 7). Dives pax, dives modestia, dives fides. « Fidei enim totus mundus possessio est (*Ecclesi.* vi, 14, 15); dives simplicitas; sunt enim et divitiae simplicitatis, quae nihil discunt, nihil contractum, nihil suspectum, aut fraudulentum putat, sed puro se fundit affectu.

5. Dives bonitas, quam si quis servaverit, pascitur in divitiis coelestis hereditatis; et ut antiquioribus exemplis Scripturae utamur: « Beatus, inquit, vir quem arguit Dominus. Admonitionem autem Dei ne recusaveris... In fame liberavit te a morte, in praelio de manu ferri liberabit te, et a flagello linguae te abscondet... Feræ bestiae pacificæ erunt tibi, et scies quod in pace erit domus tua (*Job.* v, 17-24). » Mitigatis enim carnis huius vitiis, et passionibus, quæ militare adversus animam solent, tabernacla tua sine perturbatione erunt, domus sine offensione, semen sine defectu, posteritas sicut odor agri pleni (49), sepultura sicut messis. Si quidem quando alii suum defectum arbitrantur (50), tunc acervus tritici tui supernis maturus infertur apothecis (51).

6. Merito justus semper fenerat, iniquus indiget. Ille justitias fenerat, fenerat mandatum Dei (52) pauperibus et egenis: at vero insipiens et quod putat se habere, nequaquam possidet. An putas illum possidere, qui thesauro suo die ac nocte incubans avara et misera torquetur sollicitudine? Ille vero eget, et si aliis dives videtur, sibi pauper est; quia non utitur eo quod habet, qui adhuc alia rapit, alia desiderat; ubi enim nullus cupiditati modus, qui fructus divitiarum? Nemo est dives, qui quod habet, secum hinc auferre non potest: quod enim hic relinquitur, non nostrum, sed alienum est.

7. Dives Enoch, qui quod habuit secum transtulit (*Gen.* v, 24), et omnem illum bonitatis suæ

(48) Nonnulli mss., « pax vera dives » Boyer., « pax vera et dives; » melius tamen cæteri, ac edit. ut in textu.

(49) Alluditur ad *Gen.* xxvii, 27: « Ecce odor filii mei, sicut odor agri pleni, » etc., nec non ad *Job* v, 26: « Ingredieris in abundantia sepulchrum, sicut infertur acervus tritici, » etc.

(50) Codex Boyer., « suum fructum arbitrantur. »

(51) Ubi aliquid reponitur, ait Nannius apotheca dicitur: nunc autem pharmacopolarum officinas ita appellamus.

(52) Rom. edit., « justitias fenerat mandato Dei, » aliæ, ac mss., « justitias fenerat mandatum

A censum coelestibus intulit receptaculis: qui ideo « raptus est, ne cor ejus multitudine mutaret (*Sap.* iv, 11). » Dives Elias, qui virtutum suarum thesauros curru igneo sublimis sedibus æthereis invenit (*IV Reg.* ii, 11). Et tamen iste non mediocres divitias heredi reliquit, quas ipse non amitteret. Quis hunc pauperem vel tunc dixerit, cum victus quotidiani indigens almomo, mitteretur ad viduam, ut pasceretur ab ea; quando ad ejus vocem eorum clandehebatur et aperiebatur, quando ad ejus verbum hydria farinae et vas olei non deficiebat per triennium, sed abundabat: nec minuebatur usu, sed replebatur (*III Reg.* xvi, 9)? Quis illum pauperem dixerit, ad ejus voluntatem descendebat ignis (*IV Reg.* i, 14), quem invia aliis flumina non concludebant, sed in 943 suum fontem recurrerebant, ut sicco propheta transiret pede (*IV Reg.* ii, 8)?

8. Duos finitimos velus historia describit (*III Reg.* xxi, 1), regem Achab, et pauperem Nabuthen; quem horum pauperiorem, quem ditiozem credimus? Alter regali fulero divitiarum præditus, inexplebilis insatiabilisque opibus suis, exiguam pauperis vineam desideravit: alter despiciens animo (53) βασιλέως τῆς πόλεως τῆς γῆς, imperialesque gazas, suo erat contentus palmitē. Nonne videtur hic magis dives, hic magis rex, qui sibi abundabat (54), suas regebat cupiditates, ut nihil alienum concupisceret? ille autem egentissimus, cui aurum suum vile, alienus palmes pretiosissimus, aestimabatur? Sed qua ratione egentissimus (55), cognosce: quia divitiæ injuste congregatæ evomuntur (*Job* xx, 15; radix autem justorum manet (*Prov.* xii, 12), et ut palma floret (*Psal.* xci, 13).

9. An non egentior paupere is qui tanquam umbra præterit (*Psal.* cxliii, 4)? Hodie impius exaltatur, eras non erit, nec invenietur aliquis locus ejus (*Psal.* xxxvi, 35, 36). Quid est itaque divitem esse, nisi abundare? Quis autem abundat, qui sit animo contractior? Qui autem animo contractior, utique angustior: quæ igitur in angustiis abundantia? Non ergo dives, qui non abundat. Unde pulchre David: « Divites, inquit, eguerunt, et esurierunt (*Psal.* xxxii, 11); » quoniam cum haberent Scripturarum thesauros coelestium, eguerunt qui non intellexerunt, et esurierunt qui nullum spiritualis gratiæ gustarunt cibum.

Dei. » In solo Boyer. geminatur *fenerat*, quod saltem in aliis subintelligitur.

(53) Amerb. cum mss. non paucis, « aspiciens animo. »

(54) Divitem cum esse definit Cicero loco cit., « cui tanta possessio est, ut ad liberaliter vivendum facile contentus sit, qui nihil quaerat, nihil appetat, » etc. Maxime vero ab ejus argumentandi ratione in eo discrepat Ambrosius, quod pro veterum Romanorum exemplis, quæ ille adhibet, hic nullis utitur nisi e divina Scriptura petitis.

(55) Cod. Boyer., « egentissimus? Quia divitiæ congregatæ pereunt; radix enim, » etc.

10. Nihil igitur affectu sapientis ditius, nihil insipientis egentius. Nam cum regnum Dei pauperum sit (*Matth.* v, 3), quid esse locupletius potest? Et ideo præclare Apostolus: « O altitudo, inquit, divitiarum sapientie et scientie Dei (*Rom.* xi, 33)! » Præclare etiam David, qui in via testimoniorum coelestium, quasi in omnibus divitiis, delectabatur (*Psal.* cxviii, 11). Expresse Moyses, qui ait: « Nephthaliim satietas accipientium (*Deut.* xxxiii, 23). » Nephthaliim, abundantia significatur Latina interpretatione, vel dilatatio (56). Ibi ergo abundantia ubi satietas; ubi autem fames cupiditatum, ubi inexplebilis appetentia, ibi utique paupertas. Sed quia vix ulla rei pecuniariae vel mundi hujus cupiditas satietatem habet, ideo addidit (57): « Et replebitur benedictione (*Ibid.*) ».

11. Secundum hanc Petrus apostolus definivit non in auro et argento et in lumentis feminarum esse ornamentum, sed in occulto cordis homine atque abscondito (*I Petr.* iii, 3, 4): unde nulla so exuat cultum pietatis, ornatum gratiae, vitae aeternae hereditatem. Vale, et nos dilige, quia nos te diligimus.

944 EPISTOLA XXXIX (58).

Faustinum propter sororis mortem hominum consortium fugientem arguit, hoc ipsi sorori injurium, ac interitum non hominibus solum, sed et civitatibus communem esse monens. Nihil ergo illi jam deberi nisi preces; vetare siquidem Apostolum, ne quem secundum carnem jam cognoscamus, at novam creaturam. Quemam illa sit, et quomodo illi soli Ambrosius ipse teneatur, expenditur.

AMNOSIUS FAUSTINO salutem.

1. Acerbo te doliturum dolore obitum germanæ tuæ non ignorabam, non tamen ut a nobis te allegares, sed ut nobis te redderes; nam etsi minus jucunda solatia merentibus, tamen nonnunquam necessaria sunt. Tu autem abiisti in secreta montium, et inter ferarum diversaris speltea, omni humanæ conversationis usu abdicato (59), et quod gravius est, judicio tuo.

2. Tantumne de te commernit germana tua, ut propter quam excellere apud te debuit conditio humana, quæ tam egregiam feminam tulit, propter eam apud te minoris prærogativæ sit? Illa certe vita excedens, hoc te mulebat solatio, quod te

(56) Item cod. Boyer., « Latine interpretationis significatione abundantiam vel dilationem significat. » Quod vero ad hunc significatum in eo, alluditur ad illa verba citati loci ex *Deut.*: « Nephthali abundantia perficietur, et plenus erit benedictionibus. » Nam alioqui rectius interpretaremur idem vocabulum comparisonem, retorsionem ne tortuositatem, ut vulgo solent.

(57) Boyer. solus, « ideo de justo dicitur. »

(58) Scripta hanc multo post ann. 387.

(59) Nonnulli mss. ac vet. edit., « usu abdicatus. »

(60) Cod. Boyer., « non credant abesse. »

(61) Imitatio est Servii Sulpitii ad Ciceronem de obitu Tullie Filie: « Ex Asia rediens, cum ab Ægina Megaram versus navigarem, cœpi regiones circum circa prospicere: post me erat Ægina, ante

A sibi superstitem dereliqueret, parentem nepotibus, præsulem parvulis, auxilium destitutus; tu ita te et nepotibus et nobis abnegas, ut consolationis illius fructum non sentiamus. Illa te chara pignora vocant non ad dolendum, sed ad consolandum; ut cum te vident, matrem sibi non credant obuisse (60); in te eam recognoscant, in te ejus præsentiam teneant, in te vitam ejus sibi manere arbitrentur.

3. Sed doles quod durum florentissima repente occiderit. Verum hoc nobis commune non solum cum hominibus, sed etiam cum civitatibus, terrisque ipsis est. Nempe de Bononiensi veniens urbe a tergo Claternam, ipsam Bononiam, Mutinam, Rhegium derelinquebas, in dextera erat Brixillum, a fronte occurrebat Placentia, veterem nobilitatem ipso adhuc nomine sonans, ad levam Apennini inculta miseratus, et florentissimorum quondam populorum castella considerabas, atque affectu relegabas dolenti (61). Tot igitur semirutarum urbium cadavera, terrarumque sub eodem conspectu exposita funera non te admonent unius, sanctie licet et admirabilis feminae, decessionem consolabiliorum habendam; præsertim cum illa in perpetuum prostrata ac diruta sint: hæc autem ad tempus quidem erepta nobis, meliorem illie vitam exigat?

4. Itaque non tam deplorandam, quam prosequendam orationibus reor; nec mœstificandam lacrymis tuis, sed magis oblationibus 945 animam ejus Domino commendandam arbitror (62).

5. Verum forte asseras securum te de meritis C ejus ac fide (63), nequire tamen ferre desiderium, quod eam jam non videas secundum carnem, idque tibi summo dolori sit. Nec illud te movet Apostolicum, quod ait: « Quia neminem novimus ex hoc secundum carnem. Et si cognovimus secundum carnem Christum, sed nunc jam non novimus (*II Cor.* v, 16)? » Caro enim nostra perpetua esse ac diuturna non potest; necesse est occidat, ut resurgat; necesse est resolvatur, ut requiescat, ut fiat quidam finis peccati (64). Et ideo multos cognovimus secundum carnem, sed nunc jam non novimus. Ipsum Dominum Jesum cognovimus, inquit Apostolus, secundum carnem, « sed nunc jam non novimus. » Jam enim carnis deposuerat exuvias, jam specie hominis non videbatur, jam pro

D Megara, dextra Pircus, sinistra Corinthus, quæ oppida quodam tempore florentissima fuerant, nunc prostrata et diruta ante oculos jacent. Cœpi egomet mecum cogitare: Item! nos homunculi indignamur, si quis nostrum interit, aut occisus est, cum in uno loco tot oppidorum cadavera projecta jaceant! Ita Nannius.

(62) Mss. Boyer. « lacrymis tuis animam, sed magis oblationibus citis commendaui arbitror. » Observabis obiter Ambrosium hoc loco sicut et alibi non semel consuetudinem orationum atque oblationum pro mortuis faciendarum testificari.

(63) Codex Boyer. solus « de meritis ejus ad fidem. »

(64) Mss. nonnulli, « et fiat quidam, » etc. Boyer. solus, « necesse est ut fiat quidam finis peccato. »

omnibus mortuus erat, et omnes in illo mortui; sed ut per ipsum renovati, et vivificati spiritu, jam non sibi, sed Christo vivant. Unde et alibi ait idem Apostolus : « Vivo autem jam non ego, vivit nunc in me Christus (*Galat. ii, 20*). »

6. Meritoque qui ante cognoverat secundum carnem Christum, jam operationes ejus invisibiliter agnoscens, jam non carnem ejus, sed potentiam scrutans, qui ante persecutor discipulos hominis et pedissequos carnis infestis odiis urgebat, postea doctor gentium factus, veneratores majestatis ejus prædicationem Evangelii instruere atque informare coeperat. Et ideo addidit : « Si quis in Christo nova creatura (*II Cor. v, 17*), » id est, qui perfectus in Christo, nova creatura est; quoniam qui caro est, imperfectus est. Denique ipse Dominus ait : « Non permanebit spiritus meus in istis hominibus, quoniam carnes sunt (*Gen. vi, 3*). » Carnalis itaque non est in Christo, sed si quis in Christo est, nova creatura est, non naturæ novitate formatus, sed gratiæ. Vetera itaque quæ secundum carnem erant, transierunt : facta sunt nova omnia. Quæ illa, nisi quæ Scriba doctus in regno cælorum novit (*Matth. xiii, 52*), similis illius patris familias, qui profert de thesauro suo nova et vetera, neque vetera sine novis, neque nova sine veteribus? Ideo et Ecclesia dicit, quia « nova et vetera servavi tibi (*Cant. vii, 13*). » Sed transierunt vetera, id est, legis mysteria abscondita, in Christo facta sunt omnia nova.

7. Hæc est nova creatura, de qua Apostolus ad Galatas ait : « In Christo enim Jesu neque circumcisio aliquid valet, neque præputium : sed nova creatura, per quam jam renovata caro floret, et fructum invenit gratiæ, quæ ante inveterati flagitii spinas habebat (*Galat. v, 6*). » Quid ergo est quod mereamus (65), si jam ad animam dicitur : « Renovabitur sicut aquilæ juvenus tua (*Psal. cii, 5*)? » Quid est quod ingemiscamus pro mortuis, cum jam reconciliatio mundi apud Deum Patrem facta sit per Dominum Jesum (*II Cor. v, 48*)?

8. Quoniam ergo Christi beneficia tenemus, 946 cum apud omnes, tum apud te pro Christo legatione fungimur (*Ibid. 20*); ut noveris irrevocabilia ejus esse dona, ut credas, quod semper credidisti : nec nimio mœrore tuam in dubium adducas sententiam : quia ideo peccatum factus est Dominus Jesus, ut tolleret peccatum mundi (*Joan. i, 29*) et essemus in illo omnes justitia Dei (*II Cor.*

v, 21) : jam non culpæ abnoxii, sed justitiæ remuneratione securi. Vale et nos dilige, quia nos te diligimus.

EPISTOLA XL (66).

Ab imperatore audiri se postulat, affirmans in principe laudari facilitatem; tacere se sine utriusque periculo non posse nec regibus displicere libertatem; illum vero, quamvis pius sit, deripi posse; sententiam de synagoga reparanda esse periculosam, cum episcopum martyrio vel prævaricationi exponat. In hanc rem exemplo Juliani proposito, rescripti causæ refelluntur, maxime quod Judæi plures asserint ecclesias. Hinc agitur de Valentinianorum, qui gentilibus pejores declarantur, fano, ac donariis, quæ dicebantur sublata, extenuatis, jamjam ad calumnias Judæis aperiri, triumphumque de Christo dari demonstratur. Huc de re allegorica instituitur Domini expostulatio postquam deterretur Maximi exemplo Theodosius, neve Judæos aut hæreticos ulcisci velit, admonitus, demum stimulat ad clementiam.

Clementissimo principi, ac beatissimo imperatori Theodosio (67) augusto, Aënosius episcopus.

1. Exercitus semper jugibus fere curis sum, imperator beatissime (68) : sed nunquam tanto in æstu fui, quanto nunc cum video cavendum ne quid sit, quod ascribatur mihi etiam de sacrilegii periculo. Itaque peto ut patienter sermonem meum audias. Nam si indignus sum qui a te audiar, indignus sum qui pro te offeram, cui tua vota, cui tuas committas preces. Ipse ergo non audies eum, quem pro te audiri velis? Non audies pro se agentem, quem pro aliis audisti? Nec vereris judicium tuum, ne cum indignum putaris, quem audias, indignum feceris, qui pro te audiatur?

2. Sed neque imperiale est libertatem dicendi denegare, neque sacerdotale, quod sentias, non dicere (69). Nihil enim in vobis imperatoribus tam populare et tam amabile est, quam libertatem etiam in iis diligere, qui obsequio militiæ vobis subditi sunt. Siquidem hoc interest inter bonos et malos principes, quod boni libertatem amant, servitutem improbi. Nihil etiam in sacerdote tam periculosum apud Deum, tam turpe apud homines, quam quod sentiat, non libere denuntiare. Siquidem scriptum est : « Et loquebar in testimoniis tuis in conspectu regum, et non confundebar (*Psal. cxviii, 46*), » et alibi : « Filii hominis, speculatorem te posui domui Israel, in eo, inquit, ut si avertatur justus a justitiis suis, et fecerit delictum quia non distinxisti ei, » hoc est, non dixisti (70) quid sit cavendum, « non retinebitur memoria justitiæ ejus, et sanguinem ejus de manu tua exquiram. Tu autem

(65) Cod. Long., « quod mereamur ; » non satis recte.

(66) Scripta sub fin. anni 388.

(67) Ita omnes edit. et mss. longe plurimi : nonnulli tamen solum præfigunt : « Ambrosius Theodosio imperatori. » Hujus porro epistolæ Paulinus meminit, ejusque scribendæ occasionem, materiam atque exitum narrat, de quibus omnibus in ejusdem tempore assignando satis disputatum est in Admonitione.

(68) Mss. aliquot, « Exercitiis semper jugibus

seu curis sum, imperator beatissime, deditus. » Haud male quidem; alii tamen plures, et omnes edit. nobis patrocinantur, nisi quod Rom. edit. expunxit adverbium *semper*.

(69) Omnes edit. et quidam mss., « quod sentiat non dicere. »

(70) Reg. cod., « hoc est, non distinxisti. » Et infra, « quia distinxisti. » At vice versa ubi idem codex cum aliis multo pluribus et cunctis edit., « si distinxeris justo, » mss. Prat. ac Gem. legunt, « si dixeris justo. »

si dislinxeris justo (71), ut non 947 peccet, et ipse A non peccaverit, justus vita vivet quia dixisti ei: et tu animum tuam liberabis (*Ezech. iii, 17-19*).

3. Malo igitur, imperator, bonorum mihi esse tecum, quam malorum consortium, et ideo elementiae tuae displicere debet sacerdotis silentium, libertas placere. Nam silentii mei periculo involveris, libertatis bono juveris. Non ergo importunus indebitis me intersero, alienis ingero: sed debitis obtempero, mandatis Dei nostri obedio. Quod facio primum tui amore, tui gratia, tuae studio conservandae salutis. Sicut mihi vel non ereclitur, vel interdicitur: dico sane divinae offensae metu. Nam si meum periculum te exueret (72), patienter me pro te offerrem, sed non libenter: malo enim te sine meo acceptum Deo esse et gloriosum, periculo. Sin autem silentii mei dissimulationisque culpa et me ingravat, nec te liberat: malo importunior me, quam inutiliorem aut turpiorem judices. Si quidem scriptum est, dicente sancto apostolo Paulo, cuius non potes doctrinam refellere: « Iusta opportune, importune argue, obseera, increpa in omni patientia et doctrina (*II Tim. iv, 2*). »

4. Habemus ergo et nos cui displicere plus periculi sit; praesertim cum etiam imperatoribus non displiceat suo quemque fungi munere, et patienter audiat unumquemque pro suo suggerentem officio, imo corripiatis, si non utatur militiae suae ordine (73). Quod ergo in iis libenter accipitis, qui vobis militat, num hoc in sacerdotibus potest molestum videri cum id loquamur, non quod volumus, sed quod jubemur? Seis enim lectum: « Cum stabitis ante reges et praesides, nolite cogitare quid loquamini, dabitur enim vobis in illa

(71) Duo mss., « si dixeris justo. »

(72) Reg. cod. solus, « divinae offensae memor. Nam si... tu hauseris. »

(73) Prorsus et in principio hujus epistolae (nempe his verbis, *qui obsequio militiae videtur militiam* ponere non tantum pro caestrensi stipendio, sed pro quavis functione, ministerio, et officio. Haec Nannius.

(74) Reg. cod. solus: « Quod si peccaverit in te frater tuus, vade et corripe eum inter te et ipsum. Si te audierit, lucratus es fratrem tuum: si autem te non audierit, adhibe tecum adhuc unum vel duos; ut in ore duorum vel trium testium stet omne verbum. Quod si non audierit eos, dic Ecclesiae. Advertis ergo, imperator, quod causam Dei dissimulare non queam. Quid igitur? Causam Dei, » etc.

(75) Cedrenus in Hist. hunc magistratum appellat *Honoratum praefectum*, nimirum Constantinopolis, ubi hanc actionem contigisse memorat. Sed in rei veritatem tam multa peccat, ut ejus haberi possit nulla ratio. Valesius in Ammian. Marcellinum, pag. 4, de comite Orientis agens: « Ceterum, inquit, cum haec civilis potestas fuerit, miror sanctum Ambrosium in epistola ad Theodosium haec scribere relatum est a comite Orientis militarium partium... sed hunc nolum solvent peritiores. » Fuit sane in eo solvendo felix Godofredus: hic enim in Chronot. Cod. Theod. et in Comment. in leg. 9 de Judaeis docet eum qui ab Ambrosio dicitur comes

hora quid loquamini: non enim vos estis qui loquimini, sed Spiritus Patris vestri, qui loquitur in vobis (*Matth. v, 19, 20*). Et tamen si in causis reipublicae loquar, quamvis etiam illic iustitia servanda sit, non tanto astringar metu, si non audiar: in causa vero Dei quem audies, si sacerdotem non audias, cuius majore peccatur periculo? Quis tibi verum nudebit dicere, si sacerdos non nudeat?

5. Novi te piū, elementem, mitem, atque tranquillū, fidem ac timorem Domini cordi 948 habentem: sed plerumque aliqui nos fallunt. Habent aliqui zelum Dei, sed non secundum scientiam (*Rom. x, 2*). Ne igitur hoc etiam fideibus annis obrepāt, cavendum arbitror. Novi pietatem tuam erga Deum, lenitatem in homines: obligatus sum beneficiis tuarum indulgentiarum. Et ideo plus metuo, amplius sollicitor ne etiam ipse tuo me postea iudicio condemnes, quod mea aut dissimulatione aut adulatione prolapsionem non evitaveris. Si in me peccari viderem, non deberem tacere, scriptum est enim: Si frater tuus in te peccaverit, corripe illum primo, deinde increpa, duobus aut tribus testibus (*Matth. xvi, 15, 16*). Si te non audierit, dic Ecclesiae. Causum ergo Dei tacebo? Quid igitur sit, quod metuum consideremus (74).

6. Relatum est a comite orientis militarium partium (75) incensam esse synagogam, idque auctore factum episcopo. Jussisti vindicari in ceteros, synagogam, idque auctore factum episcopo. Jussisti vindicari in ceteros, synagogam ab ipso exaedificari episcopo. Non astruo (76) expectandam fuisse assertionem episcopi: sacerdotes enim barbarum moderatores sunt, studiosi pacis, nisi cum et ipsi moventur injuria Dei, aut Ecclesiae contumelia. Sit

Orientis militarium partium, « quem lex citata titulo *comitis* et magistri utriusque militiae per Orientem signat, ut distinguatur ab altero comite Orientis civilium partium, quem describit Zozimus lib. x, Bullengerus lib. iv de Imp. Rom. cap. 25, quamvis duas illas dignitates non videatur satis distinguere, attamen ad comitem Orientis militiam quoque pertinuisse, clare inheat hisce verbis: « Quia Persiae Armeniam et Mesopotamiam vastabant, comes orientis vir spectabilis ei cum exercitu impositus, vicarius praefecti praetorio. » Et paulo post: « Comes et magister militum per Orientem illustris. » L. xii de Metatis. Idem vero sequenti cap. duos comites rei militaris fuisse in Oriente tradit, quem consulit. Haec porro abunde Valesii diluunt dubitationem. Quod autem Godofredus contra Baronum hanc epistolam anno 331 scriptam contendit, jam ante examinavimus suo loco.

(76) Aliquot mss., « non assero. » Dictionem vero *assertionem*, quae pone sequitur, Nannius exponit in hunc modum. *Assertionem*, id est, defensionem. Metaphora inde sumpta, quod in causa liberali assertorem sive vinicem adesse oportebat, quo alterius libertatem, qui in servitutem petebatur, assereret. Alii ille. Sed forte verius ne simplicius dixeris *assertionem*, sive affirmationem episcopi testimonium esse, quo remne illam fecisset, an scens, declararet. Est autem in verbis « Non astruo » quaedam praeterio rhetorica, qua, quod maxime dicitur, dici negatur.

alioquin (77) iste episcopus ferventior in exustione synagoga, timidior in iudicio : non vereris, imperator, ne acquiescat sententiae tuae ; ne praevaricetur, non times ?

7. Non etiam vereris, quod futurum est ne verbis resistat comiti tuo ? Necesse erit igitur ut aut praevaricatorem (78) aut martyrem faciat : utrumque alienum temporibus tuis, utrumque persecutionis instar, si aut praevaricari cogatur, aut subire martyrrium. Vides quo inclinet causae (79) exitus. Si fortem episcopum putas, caveto martyrrium fortioris ; si inconstantem, declina lapsura fragilioris : plus enim astringitur, qui labi infirmum coegerit.

8. Hac proposita conditione, puto dicturum episcopum quod ipse ignes sparserit (80), turbas compulerit, populos conduxerit (81) ne ardeat occasio nem martyrii, et pro invalidis subiciat validiorem. O beatum mendacium (82), quo acquiritur sibi aliorum absolutio, sui gratia ! Hoc est, imperator, quod poposei et ego ut in me 949 magis vindicares, et si hoc crimem putares, mihi ascriberes. Quid mandas in absentes iudicium ? Habes presentem, habes confitentem reum. Proclamo quod ego synagogam incenderim, certe quod ego illis mandaverim ; ne esset locus in quo Christus negaretur. Si adjiciatur mihi, cur hic non incenderim ? Divino jam cremari coepit iudicio, meum cessavit opus. Et si verum quaeritur, ideo segnior fui, quia non putabam hoc vindicandum. Quid facerem, quod nullo ultore sine praemio foret ? Tanguit haec vere-

(77) Omnes edit. ac mss. plerique, « Sit aliquis ; » alii nonnulli, « Sit aliquibus. » Reg. et Latini conjectura, « Sit alioquin. »

(78) Prævaricari Nannius idem hic esse vult, atque in idololatriam incidere : prævaricatorem quoque eundem dici, quem nunc apostatam vocant ; cum in litteris profanis prævaricatoris sit, qui cum reo colludit, et causam adversario prodit.

(79) Mss. aliquot, « quo inclinantur causae, » vel « quo inclinet causa. »

(80) Eliberitanæ synodi an. 305 habitæ canon. 60 prohibuit, ne quis ob idolum confractum interemptus in martyrum catalogum admitteretur. Verum ea exustio, de qua hic agitur, talionis lege, et jure gentium, ut infra dicitur, non videbatur illi-cita.

(81) Vet. edit., « populos concluserit. »

(82) « O beatum mendacium ! » eodem sensu hoc intellige, quo ab Ecclesia canitur : « O felix culpa ! propter effectum scilicet ; per se enim mendacium semper malum est. Adi, si lubet, quæ nos priori tomo lib. 1 de Abraham, cap. 8, num. 71, adnotavimus.

(83) Omnes edit., « ne fiat opus ; » at mss. e contrario omittunt *opus*.

(84) Vocibus « Christi sacratum nomine, » Rom. edit. adjicit *signum*. Sed præterquam quod hanc vocem nulla alia edit. aut mss. agnoscit, labarum proprie signum non erat, sed velum augustale. Hujus instituendi occasionem, non secus ac ejusdem formam abunde describit Eusebius lib. 1 *Vitæ Const.*, cap. 31, ex quo eandem descriptionem certatim posteriores historici prodiderunt. Cum autem idem Eusebius ibidem lib. 2, cap. 8, electos a Constantino commemoret ex protectorum

A cundiam, sed revocant gratiam ; ne fiat (83) quo Dei summi contrahatur offensio.

9. Eto tamen, nemo episcopum ad hoc munus conveniat ; rogavi enim clementiam tuam ; et licet ipse hoc revocatum adhuc non legerim, revocatum tamen constituamus. Quid si alii timidiore, dum mortem reformidant, offerant ut de suis facultatibus reparetur synagoga aut comes ubi hoc comperit primo constitutum, ipse de Christianorum censu exedificari jubeat ? Habelis, imperator, comitem prævaricatorem, et huic vexilla committes victricia, huic labarum, hoc est, Christi sacratum nomine (84), qui synagogam instauret, quæ Christum nesciat ? Jube labarum synagogæ inferri, videamus si non resistunt.

10. Erit igitur locus Judæorum perfidiæ (85) factus de exuviis Ecclesiæ : et patrimonium, quod favore Christi acquisitum est Christianis, hoc transferetur ad donaria perfidorum ? Legimus templa idolis antiquitus condita de manubiis Cimbrorum, de spoliis reliquorum hostium. Hunc titulum Judæi in fronte synagogæ suæ scribebant : Templum impietatis factum de manubiis Christianorum (86).

11. Sed disciplinæ te ratio, (87) imperator, movet. Quid igitur est amplius ? disciplinæ species, an causa religionis ? Cedat oportet censura devotioni.

12. Non audisti, imperator, quia cum jussisset Julianus reparari templum Hierosolymis, divino, qui faciebant repurgium, igne flagrarunt (88) ? Non

C numero viros 50, quorum hoc unum erat officium, ut vexillum illud, quod alternatim humeris sustinebant, circumstantes satellitio suo tuerentur quos Theodosius junior *λειτουργοι*, sic enim Græci labarum dicunt, præpositos vocari, et e scholis domesticorum assumi jubet in una ex legibus cod. Theod. ; mirum fortasse videri queat, cur Ambrosius, istis omissis, mentionem absentis comitis hic instituat. Verumtamen fieri potest, ut Theodosius aut discedens ab Oriente huic comiti vexillum illud reliquerit, aut post victoriam ipsum cum eodem redire voluerit, quemadmodum Stiliconem post mortem Arcadii Constantinopolim proficiscentem illud idem vexillum secum tulisse auctor est Sozomenus, lib. ix, cap. 4.

(85) Quidam mss., « Judæorum gentis perfidiæ. »

(86) Pauculi mss., « de manibus Cimbrorum... de manibus Christianorum. » Non satis recte : sunt enim manubiæ aut pecuniæ ex præda hostili vendita comparatæ aut præda ipsa. De Cimbris autem a Mario deletis consule Flori lib. 3, et Patreculi lib. 2, atque alios.

(87) Reg. cod. unus, « disciplina et ratio, » cæteri et edit. inter se conveniunt, nisi quod Rom. pro *moveret* posuit *moveat*, minus commode.

(88) Sensus est, ut ait Nannius : Non audisti, imperator, eos qui purgabant arenam, a parietinis et caducam materiam eruderabant, ut ibi novum templum jussu Juliani consurgeret, cælesti igne combustos esse ? Nam in Theodoretis lib. 3 *Eccles. Hist.* cap. 20, legitur ignem ex fundamentis erupisse et concremasse operarios. Hæc ille : quibus addere potuisset testem hac parte omni exceptione majorem. Ammianum lib. xxiii, cap. 1, et auctorem *Hist. Tripart.* lib. vi, c. 13.

caves ne etiam nunc fiat? Adeo a te non fuit jubendum, ut Julianus hoc jusserit!

950 13. Quid tamen movet? Utrum quia quodcunque ædificium publicum exustum est, aut quia synagogæ locus? Si ædificio incenso moveris vilissimo (quid enim in tam ignobili castro esse potuit), non recordaris, imperator, quantorum Romæ domus prefectorum incense sunt, et nemo vindicavit? Imo si quis imperatorum voluit factum severius reprehendere, ejus magis qui tanto est percussus dispendio, causam gravavit (89). Quid igitur dignius, ut Callicini castri in parte aliqua ædificiorum incendium, in urbis Romæ vindicandum æstimaretur, si oporteret locum? Constantinopoli dudum domus episcopi incensa est, et filius elementie tue intercessit apud patrem (90); ut et suam, hoc est, filii imperatoris injuriam, et domus sacerdotalis incendium non vindicares. Non consideras, imperator, ne et hoc cum vindicanti jasseris, ipse iterum interveniat, ne vindicetur! Sed bene illud acquisitum est a patre filio; dignum erat enim, ut suam injuriam prius ipse donaret. Bene illud cum gratiæ distinctione divisum est, ut et filius pro sua, et pater pro filii injuria rogetur. Hinc nihil est quod filio reserves, et vide ne quid Deo deroges.

14. Non est ergo causa tantæ commotioni idonea ut propter ædificii exustionem in populum tam severe vindicetur: multo autem minus quia synagoga incensa est, perfidiæ locus, impietatis domus, amentie receptaculum, quod Deus damnavit ipse. Sic enim legimus per os Jeremiæ, dicente Domino Deo nostro: « Et faciam domui, ubi invocatum est nomen meum super ipsam, in qua confiditis vos,

A et loco quem dedi vobis et patribus vestris, sicut feci Selen (91): et projiciam vos a facie mea, sicut projecit fratres vestros omne semen Ephraim. Et tu noli orare pro populo isto, et noli postulare illis misericordiam, et neque accesseris ad me pro illis, quia non exaudiam te. Aut non vides quid isti faciunt in civitatibus Juda (Jer. vii, 14)? Deus se pro illis prohibet rogari, quos tu vindicandos putas.

15. At certe si jure gentium agerem, decerem quantas Ecclesiæ basiliens Julii tempore imperii Juliani incenderint (92). Duas Damasci, quarum una vix reparata est, sed Ecclesiæ, non 951 synagogæ impendis: altera basilica informibus horret ruinis, incense sunt basilicæ Gazis, Aescalonie, Beryto, et illis fere locis omnibus, et vindictam nemo quesivit. Incensa est basilica et Alexandriæ a gentilibus et Judæis, quæ sola præstabat cæteris. Ecclesiæ non vindicata est, vindicabitur synagoga.

16. Vindicabitur etiam Valentinianorum fanum incensum? Quid est enim nisi fanum, in quo est conventus gentium? Licet gentiles duodecim deos appellent, isti triginta et duos Æonas colant (93), quos appellant deos. Nam et de ipsis comperi relatum et præceptum, ut in monachos vindicaretur, qui prohibentibus iter Valentinianis, quo psalmos canentes ex consuetudine usque veteri pergebant ad celebritatem Machabeorum martyrum (94) moti insolentia incenderunt fanum eorum iniquodam rurali vico tumultuarie conditum.

17. Quanti se offerre habent tali optioni: cum meminerint tempore Juliani illum, qui aram (95)

aliis 30 adnumeratum arbitremus. Certe ipsemet lib. *de Incarn. Dom.* cap. 4, num. 2, ubi eandem horum hæreticorum insaniam tangit, Æonum numerum non exprimit. Porro per duodecim illos deos, qui superiori versu memorantur, Nannius recte intelligit consentes deos, quod Jovis consiliis interesse crederentur, ita nominatos, ac suo quemque mensi prefectos. Horum nomina efferuntur hoc disticho apud Ennium:

Juno, Vesta, Minerva, Ceres, Diana, Venus, Mars,
Mercurius, Jovis, Neptunus, Vulcanus, Apollo.

(94) Hæc multa occurrunt, quæ pertinent ad Ecclesiasticam disciplinam: nimirum publicarum supplicationum antiquitas, celebritas ritum, et institutionis, ac denique Machabeorum martyrum prisca veneratio, quam etiam plurimi sermones Patrum Græcorum ac Latinorum in eorumdem natalibus habiti contestantur.

(95) Omnes edit., « Quot se offerre... illum qui aram; » omnes mss., « Quanti se offerre; » sed plures tantum, « illum qui aram; » natus etiam Reg. ante vocem *illum* exhibet nomen *Capitolium*. Verumtamen si opinio Baronii ad an. 332, nec non Hieronymi lib. v *Vite Ambrosii* cap. 13, admodum nobis videtur, Emilianus appellabatur hic ipse martyr. Etenim eidem uterque attribuit, quæ de Emilianum Dorostoritanum martyrio Hieronymus in *Chronico* tradidit, sicut et Theodoretus lib. iii *hist.* cap. 7, ubi judicii nomen fuisse Capitolino scribit. Quod vero subdit neminem eidem judicii osculum postea non ne-

(89) Long. cod., « causam curavit. » Cæterum castrum Callineum in Osdroena orientis provincia situm fuisse Golofredus loco citato auctoritate Amariani, Zosimi ac Nolitiæ imperii trahit.

(90) Dicimus ex Soerate lib. v, c. 17, incendiam esse Nectarii domum, idque Theodosio Augusto et Cynegio coss. assignamus. Neque vero nobis officit, quod Ambrosius dudum incensam dicit eandem domum; perinde enim hoc loco agit, ac si quis quempiam judicio defendens, qui commissio per imprudentiam homicidio, statim penam subire cogeretur, eum cum alio qui eadem ante sex menses ex insidiis perpetrata impune tulisset, ita compararet: Sententiam in hunc insontem jam vos tulistis, cum in sceleratum illum, a quo dudum civis immaniter trucidatus est, nihilum gravius decreveritis. In quo videtis ab usu communi nihil recedere.

(91) Ita mss., edit. autem Amerb. cum LXX interpr. scribit *Selo*: Eras., et sequentes cum Vulg. vers. *Silo*. Infra vero pro « fratres vestros » mss. nonnulli habent, « patres vestros. »

(92) Consule super his de fœderum incendiis Gregorii Nazan. orat. 16 in *Julian.*, Chrysostomi orat. 4 tom. I, Cyrillum Alex., et alios.

(93) Rom. edit. « triginta Æonas colant. » Et revera totidem agnoscunt Irenæus, lib. i *advers. Hæreses*; Tertullianus, *advers. Valentinianum*; Epiphanius Hæres. 31; Theodoretus, Paulinus in *Vita Ambrosii*, et Augustinus *de Hæres.* cap. 11. Sed cum ultimus hic proditum a Valentinianis asserat omnes illos Æonas ex Bytho et Sige generatos, movet, consensus mss. et vet. edit. ut utrumque ab Ambrosio

dejecit et turbavit sacrificium, damnatum a iudice fecisse martyrium? Itaque nunquam alias ille iudex audivit eum, nisi persecutor habitus est, nemo illum congressu, nemo illum unquam osculo dignum putavit. Qui nisi jam esset defunctus, timerem, imperator, ne in eum tu vindicare, quantum vindictam coelestem non evaserit, suo superstes heredi (96).

18. Sed refertur cognitionem mandatam iudici, scriptumque eo quod non referre debuerit, sed vindicare : requirenda quoque sublata donaria. Omittam alia; incensæ sunt (97) a Judæis ecclesiarum basilicæ, et nihil redditum est, nihil repetitum, nihil quesitum. Quid autem habere potuit synagoga in castro ultimo; cum totum quidquid illic est, non multum sit, nihil pretiosum, nihil copiosum? Quid deinde incendio potui rapi Judæis insidiantibus (98)? Artes istæ sunt Judæorum violentium calumniari; ut dum ista queruntur, mandetur extra ordinem militaris censura iudicii, mittatur miles fortasse dicturus quod hic aliquando ante tuum, imperator, dixit adventum : Quomodo poterit nos Christus juvare, qui pro Judæis adversus Christum militamus? qui mittimur ad vindictam Judæorum (99)! suos perdiderunt exercitus, nostros volunt perdere.

952 19. In quas præterea non prosiliant calumnias, qui etiam Christo falsis testimoniis calumniati sunt? In quas non prosiliant calumnias homines et circa divina mendaces? Quos non auctores seditionis fuisse dicant? Quos non appetant, etiam quos non recognoscant ut catenatorum ordines innumeros spectent de christiano populo, ut captiva videant colla plebis fidelis, ut condantur in tenebras Dei servuli, ut feriantur securibus, dentur ignibus, tradantur metallis, ne poena cito transeat.

20. Hunc dabis triumphum! Judæis de Ecclesia Dei? hoc tropæum de Christi populo? hæc gaudia, imperator, perfidis? hanc celebritatem Synagogæ, hoc luctus Ecclesiæ! Referet Judæorum populus hanc solemnitatem in dies festos suos et inter illos profecto numerabit, quibus aut de Amorrhæis, aut de Chananæis triumphavit, aut de Pharaō rege Ægypti, aut de Nabuchodonosor regis Babylonie

gasse, de iis oculis potissimum intelligimus, quibus jusserunt Apostoli Christianos invicem salutare quæque præsertim in sacrorum celebratione singuli singulis offerabant. Qua de re adisis Baronium ad an. 45, Albaspinæum in Observat. et lib. II de Veteri Pollitia, cap. 15 et seq., card. Bonam lib. II de Rebus liturg. cap. 16, atque alios.

(96) Hæres hic, ait Nannius, non qui in jus defuncti successit, sed successurus esse sperabatur, ut intelligas filium ante patrem mortem obiisse.

(97) Ita mss. longe plurimi; alii autem nonnulli, et omnes edit., « sed vindicare. Requirenda... donaria, ut omittam alia. Incensa sunt, » etc. Innuitur autem ab Ambrosio Ecclesiam illis temporibus numerosa pretiosarum rerum ac vasorum supellectile abundasse.

A manu liberari potuit. Addet hanc celebritatem, significans se de Christi populo triumphum egisse.

21. Et cum ipsi Romanis legibus teneri se negent ita ut crimina leges putent, nunc velut Romanis legibus se vindicandos putant. Ubi erant istæ leges, cum incenderent ipsi sacratarum basilicarum crimina! Si Julianus non est ultus Ecclesiam, quia prævaricator erat : tu, imperator, ulcisceris synagogæ injuriam, quia christianus es!

22. Et quid tecum posthac Christus loquetur? Non recordaris quid David sancto per Nathan prophetam mandaverit (II Reg. VII, 7 seq.)? Ego te de fratribus tuis minorem elegi, et de privato imperatorem feci. Ego de fructu seminis tui in sede imperiali locavi. Ego tibi subieci nationes barbaras, ego tibi pacem dedi, ego tibi inimicum tuum in potestatem tuam captivum deduxi. Frumentum non habebas ad exercitus alimoniam, ipsorum hostium manu patefeci tibi portas, aperui horrea; dederunt tibi hostes tui commeatus suos, quos paraverant. Ego perturbavi hostis tui consilia, ut se ipse nudaret. Ego ipsum usurpatorem imperii ita vixi, ac mentem ejus ligavi, ut cum haberet adhuc fugiendi copiam, tamen cum omnibus suis tanquam metuens, ne quis tibi periret, ipse se clauderet. Ego comitem ejus atque exercitum ex 953 altera parte naturæ, quos ante disperseram, ne ad belli societatem coirent, ad supplementum tibi victoriæ congregavi (1). Ego exercitum tuum ex multis indomitis convenam nationibus (2), quasi

C unius gentis fidem et tranquillitatem et concordiam servare præcepi. Ego cum periculum summum esset ne Alpes infida barbarorum penetrarent consilia, intra ipsum Alpium vallum victoriam tibi contuli, ut sine damno vinceret. Ego ergo te triumphare feci de inimico tuo, et tu de plebe mea das meis inimicis triumphum!

✓ 23. Nonne propterea Maximus destitutus est, qui ante ipsos expeditionis dies, cum audisset Romæ synagogam incensam, edictum Romam miserat, quasi vindex disciplinæ publicæ? Unde populus Christianus ait : Nihil boni huic imminet. Rex iste Judæus factus est : defensorem istum disciplinæ audivimus, quem mox Christus probavit, qui pro

D (98) Nonnulli mss., « rapi Judæis insipientibus » (99) Omnes edit., « Qui mittuntur ad vindictam Judæorum suos, » etc.; omnes mss. melius, ut in textu.

(1) Intelligo, inquit Nannius, classem navarchi, quem Maximus bello maritimo præfecerat, tempestate disjectam fuisse. Sunt enim qui duas naturæ partes appellant, terram et aquam : aerem et ignem non esse elementa, sed elementata; nata nimirum aliunde, non autem primordia, aut semina rerum naturæ. Ita Nannius. Cæterum hic multa tanguntur historiæ capita, quæ cum narrationibus historicorum ejusdem ætatis conferre non fuerit supervacaneum. Vide similiter quæ ad psal. LXI, num. 62, observavimus.

(2) Pauci mss., « convenarum nationibus. »

peccatoribus mortuus est (3) (*Rom. v, 6*). Si de sermone hoc dictum est, quid de ultione dicetur? Ille igitur statim a Francis, a Saxonum gente, in Sicilia, Siseiae (4), Petavione; ubique denique terrarum victus est. Quid pio commune cum perfido? Abolenda cum impio sunt etiam impietatis exempla. Quod illi nocuit, quo victas offendit; hoc non sequi debet, sed damnare, qui vici.

24. Itaque illa tibi non quasi ingrato recensui, sed quasi jure collata numeravi; ut his admonitus, cui plus collatum est (5), plus diligas. Denique hoc respondenti Simoni dixit Dominus Jesus: « Recte judicasti (*Luc. vi, 43*). » Statimque conversus ad mulierem quae pedes ejus unguento unxit, typum Ecclesiae gerens, ait Simoni: « Propter quod dico tibi: remissa sunt peccata ejus multa, quoniam dilexit multum. Cui autem minus dimittitur, minus diligit (*Ibid. 47*). » Haec est mulier quae in domum Pharisei intravit, ejecit Judeum, Christum autem acquisivit. Ecclesia enim Synagogam exclusit, cur iterum tentatur, ut apud Christi famulum, hoc est, de pectore fidei, de domo Christi Synagoga excludat Ecclesiam?

25. Haec ego, imperator, amore et studio tui in hunc sermonem contuli. Debeo enim beneficiis tuis, quibus, me petente, liberasti plurimos de exiliis, de carceribus, de ultimae necis poenis (6); 954 ut malle debeam pro salute tua etiam offensionem tui animi non timere (nemo majore fiducia utitur, quam qui ex affectu diligit: nemo certe debet ledere, qui sibi consulit) ne tot annorum conceptam ejusque sacerdotis (7) gratiam uno momento amittam. Et tamen non damnum gratiae deprecor, sed salutis periculum (8).

26. Quanquam quantum est, imperator, ut quæ-

(3) Tota illa pericope, « defensorem istum... pro peccatoribus mortuus est, » in uno cod. Reg. desideratur: forte non male.

(4) Long. cod., *Seythiae*; melius alii, atque edit. *Sisene*, quod nomen male scribitur in edit. *Sisene*; erat enim *Siseia* sedes episcopalis non ignobilis in Pannonia superiore. Infra vero, ubi omnes edit. ac multo plures mss., « et quo victus offendit » alii aliquot prae se ferant, « te quoque victus offendit. »

(5) Sensus nonnihil obscurus ob verborum tractionem, quae ut facilius explicentur, ita ordinanda sunt: « tu plus diligas, cui plus collatum est. »

(6) Hoc temporibus relatum de Eugenio victoriam seculis Hermannus attribuit, atque multos sancti Antistitis rogatu ab exilio, et extremo supplicio liberatos esse. Verum praeterquam quod ex Orosio et Pacato Theodosium victoria sua elementer usum ipse agnoscit, jam advertimus Ambrosium multa hujusmodi impetrasse a Theodosio. Et certe episcoporum esse, ut pro miseris imperatores conveniant, non semel a nobis observatum est apud Ambrosium, et ex pluribus Augustini epistolis advertas licet.

(7) Omnes edit., « ejusque sacerdoti; » mss. e contrario prope ad unum, « ejusque sacerdotis. » Quibus prior lectio magis arriserit, ita intelligant: Ne mihi comparatam sacerdotio meo, quodcumque illud sit, sive dignum sive indignum, gratiam et favorem amittam. Lectionem vero poste-

rendum aut vindicandum non putes, quod in hunc diem nemo quaesivit, nemo unquam vindicavit? Grave est fidem tuam pro Judeis periclitari. Gedeon cum occidisset sacratum vitulum (*Judic. vi, 28*), dixerunt gentiles: Di ipsi injuriam suam vindicent. Quis habet Synagogam vindicare? Christus quem occiderunt, quem negaverunt? An Deus Pater vindicabit eos, qui nec Patrem recipiunt, dum Filium non receperunt? Quis habet Valentinianorum heresim vindicare; quam pietas tua quomodo vindicat, cum eos excludi jusserit (9), nec conveniendi usurpare copiam (*IV Reg. xxii, 2*)? Si Josiam tibi obiciam regem Deo probatum, hoc in istis damnabis, quod in illo probatum est.

27. Certe si mihi parum fidei defertur, juhe adessee quos putaveris episcopos; tractetur, imperator, quid salva fide agi debeat. Si de causis pecuniariis comites tuos consulis, quanto magis in causa religionis sacerdotes Domini aequum est consulas?

28. Consideret clementia tua quantos insidiatores habeat Ecclesia, quantos exploratores: levem rimam si offenderint, figent aculeum. Secundum homines loquor: caeterum plus hominibus (10) Deus timeatur, qui etiam imperatoribus jure praefertur. Si amico aliquis, si parenti aut propinquo deferendum existimat, recte ego et deferendum Deo, et eum (11) praefendum omnibus judicavi. Consulo tibi, imperator, aut patere me consulere mihi.

29. Quid respondebo postea, si compertum fuerit, data hinc auctoritate, aliquos Christianorum aut gladio, aut fastibus, aut plumbeis necatos? Quomodo hoc purgabo factum? Quomodo excusabo apud episcopos, qui nunc quia per triginta et innumeros annos presbyteri quidam (12) 955 gradu functi, vel

riorem possumus interpretari illo sensu: « Ne ejusque sacerdotis, » id est, omnium episcoporum gratiam, qua jam a tot annis principum adversus reos indulgentiam obtinere solent, amittam.

(8) Colb. cod., « Et tamen donum gratiae deprecor. Sed salutis periculum quantum est, imperator, ut querendum aut vindicandum, » etc. Infra vero pro « fidem tuam, » idem ms. habet, « fidem nostram. »

(9) Reg. cod. unus, « quanquam prae caeteris ipse tua quomodo vindicas, cum eos excludi jusseris; » reliqui mss. et omnes edit. ut in textu, nisi quod, pro *quomodo*, quidam cod. legunt, « quoquo modo. » Caeterum exstant plures leges in Cod. tit. de Haeret. quibus omnium haereticorum conventicula prohibita sunt, licet illie Valentiniani speciatim non nominantur.

(10) Mss. non pauci. « Caeterum plus omnibus, » etc.

(11) Mss. aliquot, « si amico suo aliqui, si parenti aut propinquo; deferendum Deo, et eum, » etc.

(12) Non pauci mss., « presbyterii quidam, » etc. Curia porro officium clericis maxime onerosum erat, quandoquidem ad illud tributum, ac publicorum officiorum cura pertinebat. Onerosius tamen adhuc fuisset, si spectacula profana curare clericos oportuisset, ut Innocentius I, decretali sua ad Vietrie. Rothom. cap. 13 edit. Quesn., item epist. 4 ad Nucet. cap. 3, et epist. 23 ad epist. synodi Tolet., videtur significare. Probabilius tamen est intelligen-

ministri Ecclesie retrahuntur a munere sacro, et curiæ deputantur, graviter gement? Nam si qui vobis militat, certo militiæ tempore servantur: quanto magis etiam eos considerare debetis (13), qui Deo militant? Quomodo, inquam, hoc excusabo apud episcopos, qui queruntur de clericis, et impressione gravi vastari scribunt ecclesias?

30. Hoc tamen in notitiam clementiæ tuæ pervenire volui; de hoc, ut placet, arbitrio tuo consulere et temperare dignaberis: illud autem quod me angit, et jure angit, exclude atque ejice. Ipse facis, quidquid fieri jussisti: aut si ille facturus non est, malo te magis esse elementem, quam illum non fecisse quod jussus est.

31. Habes in quibus Domini adhuc deberes circa imperium Romanum invitare et emereri clementiam: habes quibus amplius, quam tibi speres (14), illorum (15) gratia, illorum salus te in hoc sermone conveniat. Timeo ne causam (16) tuam alieno committas iudicio. Integra adhuc sibi sunt omnia. In hoc me ego Deo nostro pro te obligo, nec verearis sacramentum (17). Numquid Deo displicere poterit quod pro ejus emendatur honorificentia? Nihil mutaveris certe in illa epistola, sive missa, sive nondum missa est: dictari jube aliam, quæ plena fidei, plena pietatis sit. Tibi integrum est emendare, mihi non est integrum dissimulare.

32. Antiochenis (18) tuam donasti injuriam, inimici tui filias revocasti, nutriendas (19) apud affinem dedisti, matri hostis tui misisti de ærario tuo sumptus. Hæc tanta pielas, tanta erga Deum fides hoc faclo obfuscabitur. Tu igitur qui armatis pepereisti

dum esse eundem pontificem de laicis curialibus, quos vetat in clericalem gradum adoptari. Saltem dubitare non licet clericos profanis illis ministeriis neutiquam fuisse obnoxios, dum hæc scriberet Ambrosius noster: nam alioqui nunquam tam leviter rem adeo indignam præterisset. Quod ad alia curiarum munera, eorum immunes clericos esse voluerat Constantius Magnus lege 2 de episcopo. Verum non modo Julianus apostata omnes clericorum immunitates resciderat, ut Sozomenus dixit lib. v, cap. 5, sed et alii quoque imperatores easdem partim revocaverant, partim variis apposis conditionibus restrinxerant, ut discere est ex variis legibus Cod. Theod. Vide pariter supra epist. 18, num. 13 et 14.

(13) Reg. codex, « Nam si quis vobis militat, » certo se militiæ tempore tuetur... considerari oportet; » reliqui et edit. satis conveniunt, nisi quod in his habetur, « Nam cum ii qui, » etc. Fornerius parte iii, select. 7, pro *servantur*, ut erat in edit. sive *servantur*, ut legunt plerique mss., emendandum putat *ferientur*, haud incongrue. Cæterum hoc loco Ambrosius indicat leg. 88 de Decurion et legem 100 ejusdem tituli, quibus post quinquennium armate militiæ, aut 30 annos palatinæ dignitatis, immunitas ab hisce muneribus conceditur. Adi similiter leg. 12 de *Privil. cor. qui in sac.*, etc., qua ipsemet Theodosius palatinæ militiæ tempus ad 10 annos redegit.

(14) Codex. Reg., « quod tu jusseris. »

(15) Intellige Theodosii liberos hic designari.

(16) Omnes edit. ac plerique mss., « conveniat meo ne causam; » Colb. unus, « conveniat. Moneo

hostibus, et servasti inimicos tuos, ne, quæso, tanto studio putes vindicandum in Christianos.

33. Nunc te, imperator, rogo, ut non aspernanter acceperis me et pro te et pro me timentem; sancti enim vox est: « Ut quid factus sum videre contritionem populi mei (1 Mach. ii, 7), » ut offensam incurram Dei? Ego certe quod honorificentius fieri potuit, feci; ut me magis audires in regia, ne si necesse esset, audires in Ecclesia.

56 EPISTOLA XII (20).

Sororem ut de iis quæ synagoge ac iam supra dictorum causa evenerant, certiore faciat, refert quemadmodum loco Jeremiæ de sacerdotum verbis, explicata, evangelicam lectionem enarraverit, ostenderit illi Domini misericordiam commendari, ejus idem a nobis exigit imitationem, ac docuerit qua ratione evangelicam peccatricem Dominicos pedes lavando, tergento, unguendo atque osculando referamus; alioqui nos propheticiæ reprehensioni fore obnoxios; denique quo modo sermone converso ad Theodosium, tandem ut revocaret editum, obtinuerit.

FRATER SONORI (21),

1. Sollicitam sanctitatem tuam esse adhuc scribere dignata es mihi, eo quod sollicitum me esse scripserim; unde miror quod litteras non acceperis meas, quibus refusam mihi scripseram securitatem. Nam cum relatum esset synagogam Judæorum incensam a Christianis (22), auctore episcopo, et Valentinianorum conventiculum; jussum erat, me Aquileiæ posito, ut synagoga ab episcopo reedificaretur, et in monachos vindicaretur, qui incendissent ædificium Valentinianorum. Tum ego, cum sæpius agendo parum proficerem, epistone causam. » Reg. ut nos in textu.

(17) Scilicet « Sacramentum custodire » interdum contra officium est, quemadmodum tradit ipsemet sanctus Doctor lib. i de *Offic.* cap. 50, num. 261.

(18) Antiochiæ per seditionem eversas esse Flaccillæ imperatricis atque etiam Theodosii statuas Zosimus, Sozomenus aliique scriptores litteris commendaverunt. Hujus porro facinoris occasione cum maximo in metu essent Antiochenses, ad eos consolandos pulcherrimas orationes de statu habuit Chrysostomus adhuc presbyter. Sed converso tandem ad mitiora consilia Theodosio, idem Chrysost. orat. 20 ad *Antioch.* egregie ipsius clementiam commendavit.

(19) Mss. Belv., Thuan. et Carol., « filios revocasti nutriendos, » etc. Quæ quidem lectio si vera esset, eo laude dignior haberetur Theodosius, qui contra propriam securitatem masculis hostis sui liberis pepercisset. Verum tamen præter Victorem, quem ab Andragathio interemptum narrat Zozimus, virilem prolem Maximo fuisse non reperimus.

(20) Scripta anno 388.

(21) Rom. edit. in qua primum vulgata fuit hæc epistola, eam inscribit: « Ambrosius episcopus Marcellinæ sorori, » cod. Reg. in quo solo eandem licuit reperire, simplicius præfigit, « Frater sorori. » Cæterum hanc ipsam epistolam tam distincte tamque expresse signat Paulinus, ut dubitare, quin vere Ambrosiana sit, nulli possimus.

(22) Ita Reg. cod.; at in Rom. edit. legitur: « Relatum esset imperatori Synagogam Judæorum in partibus Orientis incensam.... et Valentinianorum lucum.... qui incendissent locum. »

lam dedi imperatori, quam simul misi; et ubi processit ad Ecclesiam, hunc sermonem habui :

2. In libro prophetico scriptum est : « Sume tibi baculum nucinum (*Jer. m. i, 12*) ; et qua ratione hoc dixerit Dominus propheta, debemus considerare ; non otiose etenim scriptum est, quidopudem et in Pentateucho (23) legimus quod virga nucina Aaron sacerdotis, cum die reposita fuisset, effloruit (*Num. xvii, 8*). Nam videtur per virgam significare quod directa esse debeat prophetia (24) vel sacerdotalis auctoritas : ut non tam delectabilia, quam utilia persuadeat.

3. Ideoque nucinum baculum sumere jubetur propheta, quia memorata pomum nitoris aurum in cortice, durum in testa, intus est fructuosum ; ut ad ejus similitudinem propheta quoque amara et pura praeferat, et denantia tristitia non reformidet. Similiter etiam sacerdos, quia praeceptio ejus, etsi ad tempus aliquibus amara videtur, et tanquam virga Aaron reposita diu in auribus dissimulantium ; tamen aliquando cum aestimatu, aruisse, florescit.

4. Unde et Apostolus ait : « Quid vultis, in virga veniam ad vos, an in charitate, spirituque mansuetudinis (*I Cor. iv, 21*) ? Prius enim virgam dixit et tanquam 957 virga nucina percussit errantes ut postea consolaretur eos spiritu mansuetudinis. Itaque quem virga sacramentis obediavit caelestibus, eundem mansuetudo restituit. Discipulo quoque talia praescripta dedit, dicens : « Argue, obseca, increpa (*II Tim. iv, 21*). » Duo dura, unum mite ; sed ideo dura, ut etiam ipsa molliret, quia sicut aëris redundanti felle corporibus ciborum aut potus amaritudo dulcescit, et contra epularum suavisitas amaritudini est : ita ubi animus est saucius, voluptariae soti adulationis (25) egrescit, et rursus correctionis temperatur amaritudine.

5. Haec de prophetica lectione libata sint : Evangelii quoque lectio quam habere consideremus : « Rogavit quidam Phariseus Dominum Jesum, ut manducaret cum illo ; et ingressus domum Pharisei, discubuit. Et ecce mulier, quae erat in civitate peccatrix, ut cognovit quod Jesus accubuit in domo Pharisei, attulit alabastrum unguenti : et stans retro secus pedes ejus, lacrymis cepit rigare pedes ejus (26) (*Luc. vii, 36-38*). » Et reliqua recitavi

(23) Rom. edit., in *heptateucho*, qua voce in psal. quoque cxviii, serm. 21, num. 12, usus est Ambrosius, ubi vim ejusdem vocabuli explicuimus. Pentateuchus vero quinque librorum Moysis complexio est.

(24) Rom. edit., « significari quod directa esse debeat prophetica, » etc.

(25) Rom. mss., « voluntariae... correctionis. »

(26) Reg. codex, « Lacrymis rigabat pedes ejus : » post quae, omissis, « et reliqua recitavit usque ad locum, » totam evangelici textus seriem ad finem usque capitis persequitur. Et hinc deorsum subdit, « Quam simplex in verbis, » etc.

(27) Item codex, « quae sunt recta, quam metu ; plusque charitate proficere, quam formidine, » etc.

A usque ad locum : « Fides tuate salvam fecit, vado in pace (*Ibid. 50*). » Quam simplex, subjuxi, in verbis, quam profunda in consilio. Evangelii lectio ! Itaque quam magni consilii sermo est (*Isa. ix, 6*), altitudinem ejus consideramus.

6. Dominus noster Jesus Christus judicavit magis homines beneficiis alligari potest, et provocari ad ea quae sunt recta facienda, quam metu ; plusque charitatem proficere, quam formidinem (27) ad correctionem. Itaque praemisit gratiam, veniens per Virginis partum, ut in baptismo peccata donaret, quo sibi faceret gratiores. Deinde si competentia gratis vult officia reponeremus (28), ipsius gratiae remunerationem futuram omnium in hac muliere declaravit. Nam si tantummodo prima debita nobis remisisset, videretur cautior, quam indulgentior, correctionisque providentior quam remunerationis magnificentior. Angusti animi sola astutia est, ut illiciat : Deo autem convenit, ut quos invitaverit per gratiam, eosdem gratiae ipsius incrementis provehat. Ideoque (29) nobis et ante donat per baptismum, et post bene servientibus uberiora largitur. Ita ergo Christi beneficia et incentiva virtutis et premia sunt.

7. Sed nemo vocabulum fœneratoris horrescat (30). Fuimus ante sub fœneratore duro, qui nisi morte debitoris expleri ac satiare nequiret (*Luc. vii, 41*). Venit Dominus Jesus, vidit gravi nos obligatos fœnore (31). Nemo fœnus suum patrimonio innocentiae suae poterat exsolvere : de meo, unde me liberarem, habere non poteram, novum genus absolutionis mihi detulit ; ut creditorem mutarem, quia fœnus unde solverem, non habebam. Debitorum autem nos non natura, sed culpa fecerat ; peccatis enim nostris aëra gravia contraximus, 958 ut essemus obnoxii, qui eramus liberi ; debitor enim est, qui aliquid accepit de fœneratoris pecunia. Peccatum vero a diabolo est : tanquam in ejus patrimonio has habet impius opes ; sicut enim Christi divitiae virtutes sunt, ita diaboli opes crimina sunt. Redegerat humanum genus in perpetuam captivitatem obnoxiae hereditatis (32) gravi fœnore, quod obieratus auctor ad posteros de fœnerata successione transmiserat. Venit Dominus Jesus, mortem suam pro morte omnium obtulit, sanguinem suum pro sanguine fudit universorum.

8. Multavimus ergo creditorem, non evasimus ;

(28) Ibid., « gratiarum in nos officia desponderemus ; » forte rependeremus.

(29) Ita codex manu exaratus : at Rom. edit. haec tantum habet, « providentior. Angusti namque animi est, ut illiciat, non autem promoveat. Ideoque, » etc.

(30) Praenitit e lit. Rom., « Erant duo debitores eidem fœneratori, » quod in codice Reg. praenititatur.

(31) Regius codex, « e gravi obligatos aëre fœnero ; » forte metus legis, *Timor*.

(32) Rom. edit., « obnoxia hereditas ; » non satis recte : at rursus quod legit *obieratus*, ubi scriptus codex praefert *operatus*, anteponenda est.

imo evasimus, manet enim debitum, fœnus inter-
eidit, dicente Domino Jesu : Qui in vinculis sunt :
Exite, et his qui in carcere sunt : Procedite (*Isa.*
xliv, 9). ; » dimissa sunt, ergo pecunia nostra.
Omnibus igitur dimisit, nec quisquam est, cui non
relaxavit. Sic enim scriptum est, quia donavit
« omnia delicta, delens quod adversum nos erat
chirographum decreti (*Coloss. ii, 13, 14*). » Cur
nos aliorum tenemus chirographa, et volumus exi-
gere aliena, qui nostrorum utimur indulgentia?
Qui donavit omnibus, ab omnibus exigit, ut quod
unusquisque sibi dimissum meminit, alii ipso di-
mittat.

9. Vide ne graviorem causam incipias habere
fœnerator, quam debitor : sicut ille in Evangelio,
cui dominus suus dimisit omne debitum, ille pos-
tea a conservo suo cœpit exigere, quod ipse non
solverat; unde iratus dominus ejus de ipso sum-
mis exegit injuriis, quod (33) ei ante donaverat
(*Matth. xviii, 27-34*). Caveamus ergo ne nobis hoc
accidat, ut non remittendo quæ nobis debentur,
incipiamus et illa solvere quæ remissa sunt nobis;
ita enim scriptum est, dicente Domino Jesu : « Sic
et vobis faciet Pater meus, qui in calis est, si non
remiseritis unusquisque fratri suo de cordibus ves-
tris (*Ibid. 35*). » Dimittamus ergo pauca, quibus
plura donata sunt : et intelligamus eo nos Deo ac-
ceptiones fore, quo etiam plura donamus; quia hoc
gratiores Deo sumus, quo nobis dimissa sunt.

10. Denique interrogatus a Domino Pharisæus :
« *Quis*, inquit, eum plus diligit? » respondit : *Æs-*
timo quia is cui plus donavit. » Cui Dominus dixit :
« Recte judicasti (*Luc. vii, 42, 43*). » Laudatur Pha-
risæi judicium, sed arguitur affectus. De aliis bene
judicat : sed quod de aliis opinatur, ipse non cre-
dit. Audis laudantem Judæum Ecclesiæ discipli-
nam, ejusque veram gratiam prædicantem, hono-
rantem sacerdotes Ecclesiæ; hortaris ut credat,
renuit : ita quod in nobis (34) laudat, ipse non se-
quitur. Non ergo plena ejus laudatio est, quia au-
divit a Christo : « Recte judicasti; nam et Cain
recte obtulit, sed non recte divisit; ideoque dixit
illi Deus : « Si recte offeras, non recte autem divi-
das : peccasti, quiesce (*Gen. iv, 7*). » Ergo et hic
recte 959 obtulit, quia judicat Christum a Chris-
tianis amplius diligendum, quia multa nobis pec-
cata donavit : sed non recte divisit, quia putavit
quod peccata hominum posset ignorare, qui homi-
nibus peccata dimitteret.

11. Ideoque ait Simoni : « Vides hanc mulierem?
Intravi in domum tuam, aquam, pedibus meis non
dedisti : hæc autem lacrymis suis rigavit pedes meos
(*Luc. vii, 44*) » Omnes unum corpus Christi sumus,
cui caput Deus, membra autem nos sumus (*I Cor.*
xii, 12) : alii fortasse oculi, ut prophetæ : den-
tes, ut apostoli, qui evangelicæ prædicationis

A cibum nostris infudere pectoribus; meritoque scri-
ptum est : « Oculi ejus hilares » vino, et dentes
candidiores lacte (*Gen. xlix, 12*). » Sunt et manus
ejus illi, qui videntur exsecutores bonorum operum.
Sunt et venter ejus qui vires alimonie pauperibus
largiuntur. Sunt ergo et pedes ejus aliqui : atque
utinam merear ejus esse calcaneum ! Aquam igitur
mittit in pedes Christi, qui etiam ultimis quibus-
que peccata concedit; et dum plebeios liberat,
Christi tamen lavat vestigium.

12. Mittit et ille aquam in pedes Christi, qui
a peccatorum colluvione mundat conscientiam
suam; ambulat enim Christus in pectoribus sin-
gularum. Cave igitur ne pollutam habeas cons-
cientiam, et pedes Christi incipias inquinare. Cave
ne spinam in te improbitatis offendat, qua ejus
in te deambulantis calcaneum saucietur. Nam ideo
aquam pedibus Christi non dedit Pharisæus (*Luc.*
vii, 44), quia mundum a colluvione perfidie ani-
mum non habebat. Unde enim suam mundaret
conscientiam, qui aquam non susceperat Christi?
Ecclesia autem et aquam habet, et lacrymas ha-
bet : aquam baptismatis, lacrymas poenitentiae.
Fides namque, quæ superiora peccata deplorat,
nova cavere consuevit. Ergo Simon Pharisæus,
qui aquam non habebat, utique et lacrymas non
habebat. Quomodo enim haberet lacrymas, qui
poenitentiam gerebat; quoniam vero non crede-
bat in Christum, nec habebat lacrymas? Nam si
habuisset, lavisset oculos suos, ut Christum vi-
deret quem adhuc, cum simul accumberet, non
videbat. Nam si vidisset, non utique de ejus po-
testate dubitasset.

13. Non habebat capillos Pharisæus, qui Naza-
ræum scire non poterat : habebat Ecclesia, quæ
Nazaræum quærebat (35). Capilli veluti in super-
fluis corporis aestimantur; iidem tamen si ungan-
tur, bonum reddunt odorem, et ornamento sunt
capiti : si non ungantur oleo, ingravant; ita et di-
vitie oneri sunt, si his uti nescias, si non asper-
gas iis Christi odorem. Si vero alas pauperes, la-
ves eorum vulnera, illuviemque detergas; tersisti
utique pedes Christi.

14. « Osculum mihi non dedisti : hæc autem ex
quo intravi, non cessavit osculari pedes meos (*Luc.*
vii, 45). » Osculum utique insigne est charitatis. Un-
de ergo Judæo osculum, qui pacem non recognovit,
qui pacem a Christo non accepit dicente : « Pacem
meam do vobis, pacem meam relinquo vobis (*Joan.*
xiv, 27)? Non habet Synagoga osculum; habet Ec-
clesia, 960 quæ exspectavit, quæ dilexit, quæ di-
xit : « Osculetur me ab oculis oris sui (*Cant. i, 1*); »
diuturnæ enim cupiditatis ardorem, quem adventus
Dominici expectatione adoleverat, osculo ejus vo-
lebat stillanter extinguere hoc explorare sitim suam
tus significare.

(34) Reg. codex, « hortaris ut credat, et quod
in nobis, » etc.

(35) Rom. edit., « quæ Nazaræum quærebat. »

(33) Eadem edit., « omne debitum. Nam quia
illo... non solverat, iratus dominus ejus de ipso
exigit, quod, » etc. Sed non erat cur jugularetur
« summis injuriis; » nam jam non semel adnotavi-
mus per injurias Ambrosium tormenta et crucia-

munere. Ideoque sanctus Prophetu ait : « Os meum aperies, et annuntiabit (36) laudem tuam (*Psal.* I, 17). » Qui ergo laudat Dominam Jesum, osculatur eum : qui laudat, credit utique. Denique ipse David ait : « Credidi, propter quod locutus sum (*Psal.* cxv, 10); » et supra : « Replentur os meum laude tua, et cantem gloriam tuam (*Psal.* lxx, 8). »

15. De specialis quoque gratiæ infusione eadem te Scriptura docet, quod osculetur Christum, qui accipit Spiritum, dicente Propheta sancto : « Os meum aperui, et attraxi Spiritum (*Psal.* cxviii, 131). » Osculatur ergo Christum, qui confitetur illum : Corde enim creditur ad justitiam, ore autem confessio fit ad salutem (*Rom.* x, 10). » Osculatur vero pedes Christi, qui Evangelium legens, Domini Jesu gesta cognoscit et pio miratur affectu; ideoque religioso osculo velut quædam deambulantis Domini lambit vestigia. Osculamur ergo Christum (37) communionis osculo : « Qui legit, intelligat (*Matth.* xxiv, 15). »

16. Unde hoc Judæo osculum? Qui enim non credidit in adventum ejus, nec in passionem credidit. Quomodo enim credit passum, quem venisse non credidit? Non ergo habebat osculum Pharisæus, nisi forte Judæ proditoris. Sed nec Judas habebat, ideoque cum Judæis promissum osculum, tanquam signum prodicionis vellet ostendere, dicit ei Dominus : « Juda osculo Filium hominis tradis (*Luc.* xxii, 48)? » hoc est, osculum offers, qui non habes osculi charitatem; osculum offers, qui nescis osculi sacramentum. Osculum non labiorum quæritur, sed cordis et mentis.

17. Sed dicis : Osculatus est Dominum. Verum osculatus est labiis. Hoc habet osculum populus Judæorum, ideoque dictum est : « Populus hic labiis me honorat, cor autem eorum longo est a me (*Matth.* xv, 8). » Ergo non habet osculum, qui fidem et charitatem non habet; osculo enim vis amoris imprimitur (38). Ubi non est amor, non est fides, non est dilectio; quæ potest esse suavitas osculorum?

18. Ecclesia autem non cessat osculari pedes Christi; et ideo non unum, sed multa in Canticis canticorum exigit oscula (*Cant.* i, 1), quæ velut sancta Maria ad omnes ejus est intenta sermones, omnia ejus verba excipit; cum legitur Evangelium, vel propheta, et omnia ejus dicta conservat in corde suo (*Luc.* ii, 51). Sola ergo Ecclesia habet oscula quasi sponsa; osculum enim quasi pignus est nuptiarum, et prærogativa conjugii. Unde Judæo oscula, qui non credit in Sponsum? Unde Judæo oscula, qui Sponsum adhuc venisse non novit?

(36) Regius codex, « sanctus ait : Os meum aperui, et annuntiavi. »

(37) Idem codex, « Osculemur Christum, » etc., ubi observabimus vestigium religiosi illius silentii, quo Eucharistiæ mysterium a priscis Patribus, quoties coram non initiatis verba faciebant, occultabatur.

(38) Rom. edit., « Vis amoris exprimitur, » ap.

A 19. Nec solum oscula non habet, sed nec oleum habet, quo ungat pedes Christi (*Luc.* vii, 47); nam si haberet oleum, cervicem utique suam ante moliret. Denique Moyses dicit : « Populus hic dura cervicis est (*Exod.* xxxiv, 9); et Dominus ait quod levita et sacerdos præterierunt, nec quisquam eorum 961 oleum aut vinum illius a latronibus percussi vulneribus infudit (*Luc.* x, 31, 32) : non enim habebant quod infunderent; nam si habuissent oleum, suis quoque vulneribus infudissent. Sed clamat Isaias : « Non est malagma imponere, neque oleum, neque alligaturam (*Isa.* i, 6). »

20. Ecclesia autem habet oleum, quo suorum vulnera fovet, ne duritia vulneris alte serpat : habet oleum, quod accepit (39) absconse. Hoc oleo Aser pedem suum lavit, sicut scriptum est : Benedictus filius Aser; et erit acceptus fratribus suis, et intinget in oleo pedem suum (*Deut.* xxxiii, 24). » Hoc ergo oleo ungit Ecclesia cervices suorum, ut suscipiant jugum Christi : hoc oleo unxit martyres, ut sæcularem ab eis pulverem detergeret : hoc oleo confessores unxit, ne labori cederent, ne succumberent fatigati, ne testu mundi istius vincerentur : ideo unxit eos, ut spiritali ipsos oleo refrigeraret (40).

21. Synagoga hoc oleum non habet, quæ olivam non habet, quæ non intellexit illam columbam quæ ramum olivæ detulit post diluvium (*Gen.* viii, 11). Illa enim columba postea descendit, cum Christus baptizaretur, et mansit super eum, sicut in Evangelio testatur Joannes dicens : « Quia vidi Spiritum descendentem de cælo quasi columbam, et mansit super eum (*Joan.* i, 32). » Quomodo ergo vidit columbam, qui non vidit eum super quem Spiritus quasi columba descendit?

22. Ecclesia igitur et lavat pedes Christi, et capillis suis tergit, et oleo ungit (41), et perfundit unguento; quia non solum saucios curat, et lassos fovet, verum etiam suavi gratiæ odore respergit; nec divitibus tantum ac potentioribus, sed etiam plebeis familie viris eandem transfundit gratiam, æqua omnes lance examinat, omnes eodem sinu suscipit, eodem gremio fovet.

D 23. Semel mortuus Christus est, semel sepultus est; et nihilominus quotidie vult in pedes suos mitti unguentum. In quos ergo Christi pedes mittimus unguentum? Pedes Christi illi sunt, de quibus ipse dicit : « Quod uni horum minimorum fecisti mihi fecisti (*Matth.* xxv, 40). » Hoc pedes illa mulier evangelica refrigerat, hos lacrymis suis irrigat (*Luc.* vii, 38); quando infimis peccatum remittitur culpa lavatur, donatur indulgentia. Hos pedes osculatur ille qui etiam infimos plebis sacre

tius codex manu exaratus... imprimatur, hoc est non extrinsecus tantum ostenditur, sed etiam transmittitur, ac transfunditur.

(39) Post verbum accepit, Rom. edit. adverbium absconse non agnoscit.

(40) Regius codex, « ut his spiritali oleum refrigeraret. »

(41) Hom. edit., « et ideo ungit. »

diligit. Hoc pedes unguento ungit ille qui etiam tenuioribus mansuetudinis suæ gratiam impertit. In his se martyres, in his apostoli, in his ipse Dominus Jesus honorari indicat.

24. Vides quam moralis Dominus sit, ut exemplo sui te ad pietatem provocet : moralis est etiam cum arguit. Denique accensus Judæos ait : « Popule meus, quid fecit tibi, aut quid contristavi te, aut quid molestus fui tibi? Responde mihi. Quia eduxi te de terra Ægypti, et te domo servitutis liberavi te (*Mich.* vi, 3, 4)? » Et addidit : « Et misi ante faciem tuam Moysen et Aaron et Mariam (*Ibid.* 4). » In mente habeto quid cogitaverit in te Balne (*Num.* xxiii, 2), hoc est, ille magicæ artis opem quærens; sed tamen eam tibi non permisi nocere. Deprimebaris utique in peregrinis exsulans terris, gravibus 962 urgebaris oneribus (42) : nisi ante faciem tuam Moysen, et Aaron, et Mariam, et primum ille, qui spoliaverat exulem, spoliatus ipse est (*Exod.* xii, 36). Tu, qui amiseras tua, acquisisti aliena, liberatus ab hostibus circumvallantibus, atque inter aquas medias tutus stragem vidisti inimicorum tuorum, cum eadem unda, quæ te circumfusa provexerat, hostem refusa demergeret. Nonne cum tibi per desertum venienti alimenta deessent, altricem tibi pluviam (*Exod.* xvi, 4), et comineatus, quocunque pergeres, circumfluos ministravi? Nonne te, debellatis inimicis omnibus, in regionem Botryonis induxi (*Num.* xiii, 24)? Nonne ipsum Schon Amorrhæorum regem (*Num.* xxi, 26-29), hoc est superbum, exasperantium ducem : nonne regem Hai viventem tibi tradidi, quem suffixum (43) ligno ac sublatum in cruce maledicto vetere condemnasti (*Josue* viii, 23 *seq.*)? Quid dicam cæsa quinque regum agmina, quæ debitas tibi terras negare contendebant (*Josue* x, 26)? Et nunc pro his omnibus quid aliud a te quæritur, homo, nisi ut facias judicium et justitiam, et diligas misericordiam, et paratus sis ire cum Domino Deo tuo (*Mich.* vi, 8)?

25. Ad ipsum regem David, illum pium atque mansuetum, qualis per Nathan prophetam expositio? Ego, inquit (*II Reg.* xii, 7-10), te minorem elegi de fratribus tuis : ego te mansuetudinis replevi spiritu : ego te per Samuelem, in quo ego eram et meum nomen, unxi in regem. Ego te, sublato illo rege superiore (44), quem malus spiritus exagitabat, ut persequeretur sacerdotes Domini, de exulte feci triumphatorem. Ego de semine tuo in throno tuo non prius hæredem quam consortem locavi. Ego tibi feci etiam alienigenas subditos, ut

A tibi serviant, qui te impugnabant : et tu servientes mihi in potestatem deducas inimicorum meorum : et tu auferes quod erat servuli mei, in quo et tibi peccatum inuritur, et habebunt de quo mei adversarii gloriantur?

26. Ergo, imperator, ut jam non solum de te, sed etiam ad te verba convertam; quoniam adversis quam graviter Dominus convenire soleat, quo gloriosior factus es, eo amplius auctori tuo deferendum noveris. Scriptum est enim (*Deut.* ix, 4) : Cum te induxerit Dominus Deus tuus in terram alienam et manducaveris fructus alienos, non dicas : Virtus mea et justitia mea hoc mihi dedit; sed Dominus donavit Deus, sed Christus misericordia sua contulit; et ideo corpus ejus, hoc est, Ecclesiam diligendo, aquam da pedibus ejus, osculare pedes ejus (*Joan.* xii, 3); ut non solum absolvas eos qui in peccatis deprehensi sunt, verum etiam pace tua dones concordie, et quieti relaxes. Mitte unguentum in pedes ejus, ut tota domus in qua Christus recumbit, tuo repleatur unguento, omnes recumbentes cum eo gaudeant tuis operibus, hoc est, sic honora ultimos (45), ut eorum absolute gaudeant angeli, sicut super uno peccatore poenitentiam agente (*Luc.* xv, 10); lætentur apostoli, delectentur prophetæ. Non enim possunt dicere oculi manui : « Operam tuam non desideramus; aut caput pedibus : 963 Non estis mihi necessarii (*I Cor.* xii, 21). » Ergo quia omnes necessarii sunt, tuere omne corpus Domini Jesu, ut ipse quoque regnum tuum cœlesti sua dignatione custodiat.

27. (46) Ubi descendi, ait mihi. De nobis proposuisti. Respondi : Hoc tractavi, quo I ad utilitatem tuam pertineret. Tunc ait : Re vera de Synagoga reparanda ab episcopo durius statueram, sed emendatum est. Monachi multa scelera faciunt. Tunc Timasius magister equitum et peditum cœpit adversum monachos esse vehementior. Respondi ei : Ego cum imperatore ago, ut oportet : quia novi quod habeat Domini timorem : tecum autem aliter agendum, qui tam dura loqueris.

28. Deinde cum aliquandiu starem, dico imperatori : Fac me securum pro te offerre, absolve animum meum. Cum assideret annueretque (47), non tamen aperte polliceretur, atque ego starem, dixit se emendaturum rescriptum. Statim dicere cœpi, ut omnem cognitionem tolleret, ne occasione cognitionis comes aliqua Christianos attereret injuria. Promisit futurum (48). Aio illi : Ago fide tua; et repetivi : Ago fide tua. Age, inquit,

ditionis, etiam quæ Paulinus de sancti præsulis cum imperatore ac ejus purpuratis colloquio memorat, hæc Ambrosiana esse persuadent.

(47) Regius cod., « Cum assideret, non tamen aperte.... dixit se emendaturum. Stare cœpi. » Lege, « Instare cœpi. »

(48) Rom. edit., « ne hujus occasione cognitionis comes aliqua Christianos injuria afficerent. promisit facturum. » Magis arridet lectio mss., quam et sequimur.

(42) Codex manu exaratus, « urgebaris fraudibus. »

(43) Idem codex, « ducem viventem tibi obtuli, quem suffixum, » etc

(44) Reg. codex : « ego et sublato illo tuarum partium rege superiore. »

(45) Id. Reg. codex, « odoribus, sic est qui honorat ultimos. »

(46) Quidquid ab hoc numero ad sequentem usque comprehenditur, ex mss. reg restituitur. Et certe præter argumenti seriem similitudinemque

fide mea. Et ita ad altare (49) accē si, non aliter **A** accessurus, nisi mihi plene promisisset. Et vere tanta oblationis fuit gratia, ut sentirem etiam ipse eam Deo nostro commendatiorem fuisse gratiam, et divinam (50) praesentiam non defuisse. Omnia itaque ex sententia gesta sunt.

EPISTOLA SYRICH PAPAE AD MEDIOLANENSEM ECCLESIAM (51).

Mediolanenses docet dialah factum invidia, ut novae hereses irrepererint in Ecclesia. Quam perniciose ille sint, prout, et in conventu archiepiscopali eorum auctores, quorum sigillatim nomina recensentur, damnatos refert.

• Sinicrus (52) Mediolanensi Ecclesie.

1. • Optarem semper, fratres charissimi, dilectionis et pacis vestrae sinceritati gaudia nuntiare, ita ut vicissim discurrentibus litteris sospitatis vestrae juvaremur (53) juhero. At vero quia 964 non patitur quiete nos vacare (54) ab incursione sua hostis antiquus, ab initio mendax, inimicus veritatis, æmulus hominis, quem ut deciperet, se alto decepit, pudicitiae adversarius, luxuriæ magister, crudelitatis pascitur, abstinencia punitur (55), odit jejunia, ministris suis prædicantibus, dum dicit esse superflua (56), spem non habens de futuris, Apostoli sententia percussus dicentis : « Manducemus et bibamus ; eras enim moriemur (I Cor. xxv, 32). »

2. • O infelix auaricia ! o desperatae mentis astutia ? Jam incognitus sermo hæreticorum intra **C** Ecclesiam cancri more serpebat, ut occupans pectus, totum hominem præcipitaret in mortem : et nisi Dominus Sabaoth laqueum, quem parave-

rant, dirupisset, scena tanti mali, et hypoerisis publicata multorum simplicium corda traxisset in ruinam ; quia facile ad deteriorem partem mens humana traducitur, malens per spatiosa volare (57), quam per arctæ viae iter cum labore transire.

3. • Qua de re necessarium satis fuit, dilectissimi, quæ hic gesta sunt, ad vestram conscientiam cognoscenda mandare, ne ignorantia sacerdotis ejuspiam pessimorum hominum Ecclesiam irrumpentium sub religioso nomine contagio violaret, sicut scriptum est, Domino dicente : Multi veniunt ad vos in vestimentis ovium, intus autem sunt lupi rapaces : a fructibus eorum cognoscetis eos (Matth. vii, 15, 16). • Illi sunt videlicet, qui sub vestium vilitate Christianos sese jactant (58) ; ut sub velamento pii nominis gradientes, domum orationis ingressi, sermonem serpentine disputationis effundant, et ut sagittent in obscuro rectos corde (Psalm. x, 3), et atque a veritate catholica avertendo (59), ad suæ doctrinae rubiem diabolico more traducant, atque ovium simplicitatem defraudent.

4. • Et quidem multarum hæresum malignitatem ab apostolis nunc usque didicimus (60), et experti probavimus : sed nunquam tales eum Ecclesiam mysterium latratibus fatigaverunt (61), quales isti nunc subito irrumperentes, doctrina perlidie pullulata, hostes fidei, qui ejus sint discipuli, verborum fructibus prodiderunt. Namque cum alii hæretici singula sibi genera questionum male intelligendo proposuerint convellere atque conecperere de divinis institutionibus : isti non habentes vestem nuptialem, sauciant catholicos, novi ac veteris Testamenti, ut dixi, continentiam pervertentes et 965

tem diaboli hic indicantur Jovinianus et ejus assecræ, adversus quorum errores libros duos ac tres Apologias conscripsit Hieronymus. In illorum librorum priore, cap. 2, eosdem errores enumerat : quos Augustinus quoque strictim recenset lib. de *Hæresibus*, cap. 82. Idem præterea variis Operum suorum locis multa, quæ Joviniani hæresim spectant, tradit, ut puta lib. ii de *Nupt. et Concup.* cap. 23, ac lib. similiter ii, nec non cap. 24 *Retract.* atque alibi.

(57) Ita vet. edit. atque etiam Rom., nisi quod verbo *volare* substituit *ambulare*. Labb. et Quesn., « volens per spatiosa voltare ; » prior in marg., « per spatiosam viam voltare. »

D (58) Vet. edit., « ii vid. qui quasi utilitate Christi nosse se jactant ; » Rom. et Labb., « qui sub Christianos sese jactant ; » omnium optime Quesn. ut nos in textu.

(59) Omnes edit. ac Labb. in textu, « veritatem catholicam vertendo. » Rom. *pervertendo* ; nobiscum vero faciunt Labb. in margine, et Quesn. in corpore, nisi quod ille legit. *antevertendo*.

(60) Rom. edit. et Labb. in marg., « ab apostolicis nunc usque temporibus. » At continuo post, ubi eadem edit. Rom. cum Labb. et Quesn. habet *probavimus* ; vet. edit. ferunt, *abrojavimus*.

(61) Thuan. col., « tales Ecclesie myst. latratus fatigarunt. » Et non multo post, ubi nos cum Quesn., *pollutæ*, vet. edit. et Labb. ponunt, *polluta*. Rom., *polluti*, meliuscule.

(49) Reg. cod. « Age, inquit. Ita ad altare, » etc.

(50) Idem mss., « commendatiorem fuisse, et divinam, » etc.

(51) Scripta exeunte anno 389, vel ineunte 390.

(52) In codice canonum et Constit. Eccl. Rom, Quesnellii opera primum vulgato, hæc et sequens epistola editæ sunt cum variis etiam lectionibus, quæ hic a nobis exhibebuntur. Hæc ergo istius apud illum habetur inscriptio, « ad omnes episcopos Italiae (Thuan. mss., *ad diversos episcopos*) super damnationem Joviniani et reliquorum hæreticorum virginitati derogantium. » Sed ab edit. Operum Ambr. et Conciliorum Labb. in quibus idem lemma præfigitur, non recedimus.

(53) Quesn., « sospitatis indicio juvaretur. »

(54) Edit. Ambr. et Conc., « quia non patitur nos quietos ab incursione sua vacare. » His accedit edit. Rom. nisi quod pro *non quia* posuit, *nunquam*. Lectio Quesn. concinnior est, quam amplectimur.

(55) Ita Rom. edit. et Quesn. Vet. autem edit. et Conc., « abstinencia puniendus : » quidam Rom. cod., *punitur*. Non male ; verum antecedenti membro, si quid conjecturis indulgeremus, pro voce *crudelitatis*, libentissime reponeremus, *crudelitibus*, cui mutationi suffragatur et sensus ratio et scripturae affinitas : unde similes scriptorum lapsus in mss. non infrequenter deprehendimus.

(56) Rom. edit. solo, « eadem dicit esse superflua... sententia percussus. » Per ministros au-

spiritu diabolico interpretantes (62), illecebroso A
atque flecto sermone aliquot Christianos coeperunt
(63) jam vastare, atque suae dementiae sociare, non
intra se continentes nequitiae suae virus: verum
electi eorum blasphemias suas (64) conscriptione
temeraria prodiderunt; et desperatae mentis fu-
rore conciti, passim in favorem gentilium publica-
verunt.

5. « Eorum autem insania (65) a fidelibus Chri-
stianis, viris genere optimis, religione praeclaris,
ad meam humilitatem subito per scripturam hor-
rificam videtur esse perlata; ut sacerdotali iudicio
detecta, divinae legi contraria spiritali sententia
deleatur. Nos sane nuptiarum vota non aspernanter
accipimus, quibus velamino intersumus (66): sed
virgines, quas nuptiae creant, Deo devotas majore B
honorificentia honoramus.

6. « Facto igitur presbyterio, constitit doctrinae
eorum sententiam. Unde Apostoli secuti praeceptum,
quia aliter quam quod accepimus, annuntiabant (68),
excommunicavimus (*Galat.* 1, 8). Omnium ergo
nostrum, tam presbyterorum et diaconorum, quam
totius etiam cleri unam scitote fuisse sententiam,
ut Jovinianus, Auxentius, Genialis, Germinator,
Felix, Prontinus Martianus, Januarius et Inge-
niosus, qui incentores novae haeresis et blasphe-
miae inventi sunt, divina sententia et nostro
iudicio in perpetuum damnati extra Ecclesiam re-
manerent.

7. « Quod custodituram sanctitatem vestram non C
ambigens, haec scripta direxi per fratres et pre-
sbyteros meos Crescentem, Leopardum, et Alexan-
dram, qui religiosum officium fidei spiritu possint
adimplere ferventes (69).

(62) « Et spiritu diabolice interpretantes » ex
Labb. et Quesn. restituimus.

(63) Quesn. solus, « aliquantos Romanos coepe-
runt, » etc.

(64) Vet. edit. omitta negatione non ante « in-
tra se » post vocem virus, ita prosequuntur: « Ve-
rum illecti blasphemias suas... passim in furorem
gentilium publice a fidelibus, » etc. Rom. edit.
omissa similiter negatione, locum ita emendat,
« praefidentes se tanquam electi, blasphemias ta-
men suas conscriptione temeraria publicarunt...
passim in favorem gentilium se prodiderunt. » D
Labb. primam partem habet, ut vet. edit. Quesn.
secundam in haec verba, « passim furorem genti-
lium publicaverunt; » nos vero priorem hujus
partem, et illius posteriorem in textu exhibemus.

(65) Ita Quesn. nisi quod ex aliis edit. retinui-
mus, « divinae legi; » reliquae edit. non agnos-
cunt, « Eorum autem insania; » sed leviculæ sunt
aliae illarum varietates, nec sensum reddunt satis
congruum.

(66) Rom. edit. sola, « qui velamini interfui-
mus; » at eadem simul ac vet., « sed virginum
nuptias Deo devotas, » etc. Melius vero Labb. et
Quesn. ut nos in textu. Caeterum de velamine nu-
ptiali seu flammeo jam alibi diximus.

(67) Edit. omnes Ambr. et Conc., « esse con-

EPISTOLA XLII (70).

*Synodus Mediolanensis laudat Syriacum, quod Ec-
clesiam lupis defenderet. Hos adversus virgini-
tatem simulata conjugii defensione, servare, cum
huic illam praeferrere jubeat Paulus. Idem haeretice
Virgine Christum negantes nunci potuisse,
Scripturae testimoniis refelluntur. Paucis additis
de laude viduitatis et abstinentiae, quibus isti
infesti erant, ipsos utpote Manichaeos anathema-
to ab se confixos testantur Patres.*

Domino dilectissimo fratri SYRICO papae, AMBRO-
SIO, SAMINUS, BASSIANUS, et caeteri (71).

1. Recognovimus litteris Sanctitatis tuae boni
pastoris exuberantias, qui fideliter (72) commissam
966 tibi januam serves, et pia sollicitudine Christi
ovile custodias (*Joan.* x, 7 seq.), dignus quem oves
Domini audiant et sequantur: et ideo quia nosti
oviculas (73) Christi, lupos facile deprehendes, et
occurres quasi providus pastor, ne isti morsibus
perfidiae suae feralique ululatu Dominicum ovile
dispergant.

2. Laudamus hoc, Domine frater nobis dilectis-
sime, et toto concelebramus affectu. Nec miramur
si luporum rabiem grex Domini perhorruerit, in
quibus Christi vocem non recognovit. Agrestis enim
ululatus est nullam virginitatis gratiam, nullum
castitatis ordinem servare, promiscue omnia velle
confundere, diversarum gradus abrogare merito-
rum, et paupertatem quamdam coelestium remu-
nerationum inducere: quasi Christo una sit palma
quam tribuit, ac non plurimi abundant tituli prae-
miorum.

3. Simulant se isti donare conjugio (74). Sed
quae potest laus esse conjugii, si nulla virginitatis
est gloria? Neque vero nos negamus sanctificatum
a Christo esse conjugium, divina voce dicente:
« Erunt ambo in carne una (*Matth.* xix, 5), » et in
uno spiritu: sed prius est quod nati sumus, quam

traria. Unde, » etc. Quid autem sit, « facto pre-
sbyterio » Nannius exponit: Quasi dicas, inquit,
habito senatu; est enim *πρεσβυτέρων* seniorum con-
gregatio, ut *γερουσία* senatorum apud Lacedaemonios.
Erant enim presbyteri in Ecclesia, quod
senatores in republica. Utrisque nomen inditum a
graviori aetate.

(68) Vet. edit. Ambr. et Conc., « annuntiabunt
omnium nostrum... una suscitata fuit sententia; »
Rom. edit., « una lata fuit sententia; » Labb. in
marg., « unam factam constat esse sententiam; »
optime Quesn. ut in contextu.

(69) Labb. ac Quesn., « et compresbyteros...
adimplere ferventi. »

(70) Scripta circa ann. 387.

(71) Ita Labb. et Quesn. vet. autem edit. « Am-
brosius episcopus, Bassianus episcopus, et caeteri;
» Rom. vero, « Ambrosius episcopus, Bassia-
nus, et caeteri episcopi.

(72) Labb. et Quesn., « qui diligenter, » etc.

(73) Quesn. solus, « quia in ostio contra ovicu-
las, » etc. Thuan., « quia nos, qui inter te, » forte
« qui in corte, oviculas Christi, et lupos, » etc.

(74) Sic edit. Rom. cum Labb.: Quesn. vero,
« se isti non damnare conjugia. » Sed vet. edit. a
voce quasi reliqua vitiosissime ac sine sensu exhi-
bebant.

quod effecti, multoque præstantius divini operis mysterium (75), quam humanæ fragilitatis remedium. Jure laudatur bona uxor, sed melius pia virgo præfertur, dicente Apostolo : « Qui jungit virginem suam, bene facit ; et qui non jungit, melius facit ; hæc enim cogitat quæ Dei sunt, illa quæ mundi (*I Cor. vii, 34*). » Illa conjugalibus vineulis colligata est, hæc libera vinulorum : illa sub lege, ista sub gratia. Bonum conjugium, per quod est inventa posteritas successionis humanæ : sed melior virginitas, per quam regni celestis hæreditas acquisita, et celestium meritorum reperta successio. Per mulierem cura successit, per virginem salus evenit. Denique specie sibi donum virginitatis Christus elegit, et integritatis munus exhibuit, atque in se representavit (76) quod elegit in matre.

4. Quanta dementia funestorum latratuum, ut iidem dicerent Christum ex Virgine non potuisse generari, qui asserunt ex muliere, editis humanorum pignorum partibus, virgines permanere (77) ? Aliis ergo præstat Christus, quod sibi, ut dicunt, præstare non potuit ? Ille vero, 967 etsi carnem suscepit, etsi homo factus est (78), ut hominem redimeret, atque a morte revocaret : inusitato tamen, quasi Deus, itinere venit in terras, ut quemadmodum dixerat : « Ecce facio omnia nova (*Isa. xliii, 19*), » partu etiam immaculatæ Virginis nasceretur, et sicut scriptum est, ut crederetur nobiscum Deus. Sed de via perversitatis produntur dicere : Virgo concepit, sed non virgo generavit (79).

(75) Quesn. et Oxon., « divini operis ministerium. »

(76) Omnes Ambr. edit., « in se præsentavit ; » optime Labb. et Quesn., « in se representavit. »

(77) Eam hæresim, qua Mariam post conceptum quidem virginem remansisse profitebantur, non autem post partum, retinet Syrius in epistola ; forte quod illam in Urbe proseminare ausi non fuerant Jovinianistæ. Atqui ejus meminit Augustinus de *Heres.* cap. 8. et lib. i in *Jul.* cap. 2. Hanc infra impugnat Ambrosius iisdem argumentis, quibus utitur non solum in lib. de *Instit. Virg.* cap. 8 et 9, atque in *Luc.* lib. ii, num. 75 ; sed etiam in lib. de *Mysteriis*, et in epist. ad Verell. Cæterum generatio hic passim usurpatur pro ipso partu, quæ tamen proprie idem est atque conceptio ; cum generare non magis feminarum, quam marium sit.

(78) Vet. edit., « qui carnem suam suscepit, etsi homo factus est ; » Labb., « qui sic carnem suscepit, etsi, » etc. Rom. « sic carnem suscepit, sic homo factus ; » nobis vero Quesn. lectio potior est.

(79) Ita omnes Ambr. edit. Labb. et Thuan. codex ; Quesn. vero prætulit, « Sed devii a via veritatis. »

(80) Symbolum a Græco *σημειον* dici non ambigitur. Sed hujus verbi duplex significatio est, altera quæ ad animum, altera quæ ad corpus refertur. Primo modo *σημειον* idem est, ac conjicere seu judicare ; atque ita symbolum nihil est aliud, quam indicium et quasi arrha quedam, qua se Christiani dignoscebant et distinguebant ab hæreticis, quemadmodum milites se ab hostibus tessera militari solent distinguere. Secunda ejusdem verbi significatio est, cum sumitur pro conferre ac conferre ; unde symbolum ex eo dictum volunt,

A Potuit ergo virgo concipere, non potuit virgo generare ; cum semper conceptus præcedat, partus sequatur ?

5. Sed si doctrinis non creditur sacerdotum, credatur oraculis Christi, credatur monitis angelorum dicentium : « Quia non est impossibile Deo omne verbum (*Luc. i, 37*). » Credatur Symbolo (80) apostolorum, quod Ecclesia Romana intemeratum semper custodit et servat. Audivit Maria vocem angeli, et quæ ante dixerat : « Quomodo fiet istud (*Ibid. 34*) ? » non de fide generationis interrogans, respondit postea : « Ecce ancilla Domini, contingat mihi secundum verbum tuum (*Ibid. 38*). » Hæc est Virgo quæ in utero concepit : virgo, quæ peperit filium. Sic enim scriptum est : « Ecce virgo in utero accipiet, et pariet filium (*Isa. vii, 14*) : » non enim concepturam tantummodo virginem, sed et parituram virginem dixit.

6. Quæ autem est illa porta sanctuarii, porta illa exterior ad Orientem, quæ manet clausa ; « et nemo, inquit, pertransibit per eam (81), nisi solus Deus Israel (*Ezech. xlii, 2*) ? » Nonno hæc porta Maria est, per quam in hunc mundum redemptor intravit ? Hæc porta justitiæ, sicut ipse dixit : « Sine nos implere omnem justitiam (*Matth. iii, 15*). » Hæc porta est beata Maria, de qua scriptum est quia « Dominus pertransibit per eam, et erit clausa (*Ezech. xlii, 2*) » post partum ; quia virgo concepit et genuit.

7. Quid autem incredibile, si contra usum originis

C quod singuli apostolorum post ascensionem Domini ad constituendam fidei formulam convenientes, quod sentiebant, in unum contulerint, atque ita symbolum composuerint. Utamque originem tradit Rufinus : sed in ultima acriter a recentioribus impugnatur. Horum præcipua argumenta sunt, 1° quod symboli mentio in Actis apostol. nulla occurrat, 2° quod priorum trium Ecclesiæ sæculorum Patres de eodem alte sileant, 3° denique quod prima symbola in verbis nonnihil dissideant. Unde colligunt non apostolos ipsos, sed præseos episcopos symbolum e præcipuis fidei capitibus conflavisse. Hanc litem secare non est nostri officii ; sed non possumus quin hic dicamus et vocem symboli et significationem antiquissimas esse in Ecclesia ; siquidem non modo apud Augustinum, serm. 59, 212 et 214, Hieronymum epist. ad *Pammach.*, et Ambrosium, non uno loco, ejus mentio sit ; verum etiam apud Tertullianum lib. de *Veland. virg.* circiter initium, lib. de *Præscript.*, cap. 13, et lib. *advers. Praxeam*. Non porro dissimulandum ab Hieronymo scribi de hoc symbolo « quod ab apostolis traditum non scribitur in charta et atramento, sed in tabulis cordis carnalibus ; » unde non leve ducitur argumentum adversus eos qui ab ipsis apostolis compositum et literis mandatum esse contendunt. Cæterum quod ait Ambros. apostolicum symbolum ab Ecclesia Romana intemeratum custodiri, hoc ipsum eodem plane modo Rufinus asseverat. Quando vero sacra illa tessera olim traderetur competentibus, atque ab eisdem repeteretur, explicatur in epist. ad *Marcell.* ii, 4.

(81) Quesn. solus, « pertransivit eam, sed solus Deus Israel pertransivit eam. » Et infra, « pertransivit eam, et erit clausa ; quia virgo, » etc.

naturali peperit Maria, et virgo permanet; quando A contra usum nature mare vidit et fugit, atque in fontem suum Jordanis fluentem remeavit (*Paul. exm.* 3)? Non ergo excedit fidem quod virgo peperit, quando legimus quod petra vomunt aquas (*Exod.* xvii, 6), et in muri speciem maris unda solidata est (*Exod.* xiv, 22). Non ergo excedit fidem quod homo exivit de virgine, quando petra fontem profluum (82) scaturivit (*Num.* xx, 11), ferrum super aquas natavit (*IV Reg.* vi, 6), ambulavit 968 homo super aquas (*Matth.* xiv, 26). Ergo si hominem unda portavit, non potuit hominem virgo generare? At quem hominem? De quo (83) legimus: « Et mittet illis Dominus hominem qui salvos faciet eos, et notus erit Dominus Aegyptiis (*Isa.* xix, 20, 21). » In veteri itaque Testamento virgo B Hebræorum (84) per mare duxit exercitum: in novo Testamento Virgo regis, aula cœlestis electa est ad salutem.

8. Quid autem? etiam viduitatis atlexamus præconia, cum in Evangelio post Virginis celeberrimum partum Anna vidua subrogetur, « que vixerat cum viro suo annis septem a virginitate sua, et hæc vidua annorum octoginta quatuor, quæ non discedebat de templo, jejuniis et obsecrationibus serviens die ac nocte (*Luc.* ii, 36, 37). »

9. Et merito ab illis viduitas despicitur, quæ solet observare jejunia (85), quibus se dolent isti aliquo tempore esse maceratos, et propriam ulciscuntur injuriam, quotidianis quoque convivii usuque luxuriæ laborem abstinentiæ propulsare desiderant. Qui nihil rectius faciunt, quam quod ipsi suo se ore condemnant.

10. Sed et metuunt ne in istis illud jejunium reputetur (86). Eligant quod volunt: si aliquando jejunaverint, gerant ergo boni facti sui pœnitentiam: si nunquam, suam ergo ipsi intemperantiam et luxuriam confiteantur. Et ideo dicunt Paulum (87) luxuriæ

magistrum fuisse. At quis erit sobrietatis magister, si fuit ille luxuriæ, qui castigavit corpus suum, et servituti redegit (*I Cor.* ix, 27), atque jejuniis multum se debitam Christo obervantiam detulisse memoravit (*II Cor.* vi, 5)? non ut se usque laudaret, sed ut nos quid sequeremur, edoceret. Ille ergo luxuriam docuit, qui ait: « Quid adhuc velit viventes de hoc mundo decernitis? Ne tetigeritis, ne attaminaveritis, ne gustaveritis, quæ sunt omnia in corruptelam (*Coloss.* ii, 20, 21). » Qui etiam ait: « Non in indulgentia corporis, non in honore aliquo ad satietatem et diligentiam carnis, non in desideriis erroris: sed in Spiritu, quo renovamur, » esse vivendum (*Ibid.* 22, 23).

11. Si parum est quod Apostolus dixit, audiant Prophetam dicentem: « Et cooperui in jejunio animam meam (*Psal.* lxxviii, 11). » Ergo qui non jejunat, intectus est, et nudus, et patet vulnere. Denique si Adam se texisset in jejunio, non fuisset 969 nudus effectus (88) (*Gen.* iii, 7). Ninive se a morte jejunio liberavit (*Jone* iii, 5). Et ipse Dominus ait: « Non ejicietur hoc genus daemoniorum, nisi per orationem et jejunium (*Matth.* xvii, 20). »

12. Sed quid plura apud magistrum atque doctorem? cum jam dignum præmium retulerint illi perfidiæ suæ, qui ideo usque huc venerunt (89), ne superesset locus, in quo non damnarentur; qui vere se Manichæos probaverunt (90), non credentes quia ex Virgine utique venisset (91). Quænam hæc est suppar novorum Judæorum amentia? Si venisse non creditur, nec carnem creditur suscepisse: ergo in phantasmate visus est, in phantasmate crucifixus est. Sed nobis in veritate crucifixus est, in veritate redemptor noster est.

13. Manichæus est qui abnegat veritatem, qui carnem Christi negat; et ideo non est illis remissio peccatorum; sed est impietas Manichæorum, quam et clementissimus exsecratus est imperator (92),

(82) Ita edit. Rom. et Quesn. a quibus Labb. non recedit, nisi quod legit, « pro fonte flumen, » etc. Vet. autem edit. corrupte et absurde locum efferebant.

(83) Omnes edit. et Quesn., « virgo generare, atque hominem, de quo, » etc. Multo concinnius Labb. quem hic sequimur.

(84) Rom. edit. et Quesn., « virga Hebræorum; » melius vet. edit. ac Labb., « virgo Hebræorum, » nimirum soror Moysis. Rursus vero ubi vet. edit. « virgo generis, » et Rom., « virga regis, » Labb. et Quesn. rectius legunt, « virgo regis; » ut Ambrosius in *Exhort. ad Virgin.* et lib. *de Instit. Virg.* non semel.

(85) Quod Ambrosius Jovinianum ejusque socios jejuniis carnem suam macerasse testificatur, eo respicit, quod aliquandiu in monasterio Mediolani sanctis illis exercitiis operam dederant, quorum eos jam pœniteret. Hinc est quod Epicureorum nomine subinde appellantur ab Hieronymo et Augustino.

(86) Quesn., « Sed Deum metuat, ne in istis illud jejunium reputet. »

(87) Idem Quesn., « et fidem dicant Paulam. »

(88) Quesn. solus, « nudus ejectus. » At continuo post vet. edit. ponunt: « Niniven amor jejunii li-

beravit, » ubi idem Quesn. cum Rom. et Labb. legit, ut in contextu.

(89) Quesn., « dignum pretium... ideo huc quoque venerunt. »

(90) Baronius ad annum 389 hoc sancti Ambrosii loco fretus, Jovinianum his temporibus aliqua ex parte sensisse cum Manichæis affirmat. Verum tamen cum Jovinianus catholicis, ex eo quod Deiparam etiam post partum virginitatem suam conservasse profiteretur, calumniam hæresis Manichæorum conflaret, uti apud Augustinum, lib. i in *Julian.* cap. 2, legere est, multo credibilius videtur non aliud Joviniano hic objici a sancto doctore, quam consecutionem ex ejus erroribus, ut in disceptionibus fieri solet. Atque ita crimen quod ille orthodoxis perperam intentabat, in semet jure merito retortum sensit.

(91) Quesn., « ex virgine venerit Christus. »

(92) Quodnam imperatoris edictum hic indicetur, ambiguum est. Occurrunt quidem tres leges in Cod. Theod. tit. *de Hæreticis*, quarum prima Manichæis, ne conventus ullos faciant, prohibetur; secunda vero et tertia item hæretici pelli jubentur. Ad primam illam cum a Valentiniano seniore jam ab anno 372 data fuerit, hunc Ambrosii locum non pertinere in confesso est: sed cum ad secundam,

et omnes qui illos viderint quasi quendam contagia refugerint: sicut testes sunt fratres et compresbyteri nostri Crescens, Leopardus (93), et Alexander, sancto ferventes Spiritu, qui eo omnium execratione damnatos, Mediolanensi ex urbe quasi profugos repulerunt (94).

11. Itaque Jovinianum, Auxentium, Geminianum, Felicem, Platum, Genitum, Martianum, Janurium, et Ingeniosum, quos Sanctitas tua damnavit seras apud nos quoque secundum iudicium tuum Deus noster tuetur omnipotens, domine dilectissime frater.

Item subscripto (95).

Eventius episcopus saluto Sanctitatem tuam in Domino, et huius epistolae subscripsi.

Maximus episcopus.

Felix episcopus.

Bassianus episcopus.

Theodorus episcopus.

Constantius episcopus.

Ex jussu domini episcopi Geminiani, ipso praesente, Aper presbyter subscripsi.

970 Eustasius episcopus, et omnes ordines subscripserunt.

EPISTOLA XLIII (96).

HONORIANO roganti cur homo rebus aliis, quibus longe praecellit, conditus fuerit posterior, nec rei hujus vel Ambrosius ipse vel Moyses rationem depræmiserit: ubi respondit Moysen conjecturas suis miscere noluisse libris divinis, addit se congruas causas propositurum. Plurimum ergo exemplo convivii, quod hominis causa sit paratum: deinde certaminis cuius homo athleta futurus varias pugnas iuvare debeat; demum id in more esse prædicat, ut prætautissima in principio et fine collocentur; unde cum celum primo loco creatum sit, hominem ultimo creari docuerit. Hujus cum celo comparatio, postquam doctes eidem concessæ aperiantur, nec non ipsius

inclinata et bestia imperium ex quibus alias creaturas congruo premursis elatur.

AMBRASIUS HONORIANO.

1. Moveri te mirandum mihi, lecto Hexamero, quod ipse scripsi, quia cum tantum divine Scripturae serie, vel stylo sermonum mei collatum adverteres homini, quantum nulli in hac terra animantium, prius omnia vel volatilis, vel terrena, vel quae in aquis sunt, produxerit terra vel aqua, quam homo, propter quem illa creata sunt, generaretur (97); ejus tu rationem de me requirere, quam et Moyses siluerit, et ego non auseram attingere.

3. Et forte ille oraculi interpretis divini, consilio continebat; ne ecclesiarum dispositionis arbitrium se et consilium præstare videretur; aliud est enim loqui quod infunderetur a Dei spiritu, aliud voluntatem Dei interpretari; nos autem non quasi interpretes Dei, sed quasi ex usu humano rationis seminaria colligentes, testimur posse (98) nos ex eo quod humano usui in cæteris rebus ipse Dominus infuderit, optari quoniam deest hominibus postremum creari.

3. Item qui convivium adornat, ut ille evangelicus dives (*Luc.* xiv, 16 ad 25), oportet enim divicia divinis conferamus, quo melius colligere possimus, utique omnia prius preparat, tauros et saginata occidit, et tunc amicos ad cenam invitat. Prius ergo quae leviora sunt, parantur, et tunc rogatur honoratio. Unde et Dominus homini 971 ante animalium cæterorum preparavit epulas, tunc ipsum quasi amicum ad summum vocavit convivium; et vere amicum, quasi charitatis divine participem et heredem glorie. Denique ipse dicit: « Amice, quando hic venisti ad nuptias (*Matth.* xxii, 13)? » Praecellentia ergo, ministeria sunt; amicus, qui postremus rogatur.

Meliot. epis. subscripsi. Event. episc. Genetensis saluto... Maximus episc. Emonensis, Felix episc. Jaderensis, Bassianus episc. Laudunensis, Theodorus episc. Octodurensis, Constantius episc. Auranseianus, Sabinius episc. Placentinus. Ex jussu... Eustathius episc. et omnes ordines subscripserunt. Sed cum nomina sedis singulorum episcoporum in antiq. edit., in Labb. et Quesn. desiderantur, non leve argumentum est ea repetita esse ex consilio Aquil. maxime cum duo episcopi, quibus hae sedes non tribuuntur, in eodem concilio non reperiantur. Omnes aliae edit. satis inter se congruae, nisi quod *Eustasius* geminatur in vel. edit. et Labb. ac pro « omnes Ordines » in eodem Labb. et Quesn. ponitur « omnes ordine. »

(96) Scripta circa annum 389.

(97) Nonnulli m. s., « in aquis sunt, quae produxerit terra vel aqua, ad quam causam propter quem illa creata sunt, ultimus generaretur. » Elegantius vero cæteri, et omnes edit. ut in contextu. Cæterum ubi lector emendationibus non paucis esse in hac epistola, quae ex Philonis lib. *de mundi Opificio* haeredit Ambrosio. Sed eadem et huius formam patet et christiane religioni magis accommodatum converterit sanctus doctor.

(98) Edit. ac duo m. s., « existimamus posse. »

quæ xv Kal. Jul. an. 389 fuit constituta, referendum autumat Baronius, cum Godofredus e contrario eundem locum de tertia lege, cui annus 391 assignatus, intelligendum esse contendat. Verum tamen hujus firmitatem debilius est, quam ut eo mihi possimus; opinionemque Baronii certiorē esse ducimus, ut in Almonitione observatum est. Quod vero idem cardinalis leg. i *de Monachis* anni 390 contra Jovinianistas latam arbitrat, cum illa solas Orientis monachos respiceret, nec multo post fuerit revocata, cum horum hæreticorum causa data non esse manifestum est. Quod ad leg. 53 *de Hæret.* anno 412 factam, qua Jovinianum *plumbo censum* in insulam Biam deportari jubetur, non solum ea videtur Hieronymi, a quo Jovinianus anno 409, quo scribebat in Vigilantiâ, vita functus significatur, testimonio contraria: verum etiam cum Godofredo, a quo tamen pro legitima habetur, Chronol. in Cod. Theod. aperte pugnat.

(93) Ita omnes edit., Ambr. atque Labb., at prætermittitur *Leopardus* a Quesn.

(94) Quesn. solus, « quasi profugos reliquerunt. » Sed paulo post idem Quesn. cum Labb. legit *Platinum*, ubi Ambrosii edit. exhibent *Protinum*.

(95) Rom. edit., « Subscriptio. Ego Ambrosius

4. Accipe aliud. Quid est mundus, nisi quidam agon plenus certaminum? Unde et in Apocalypsi Dominus ait: « Vincenti dabo coronam vitæ (*Apoc.* ii, 10); » et Paulus ait: « Certamen bonum certavi (*II Tim.* iv, 7); » et alibi: « Nemo nisi qui legitime certaverit, coronatur (*II Tim.* ii, 4). » Hujus agonis instaurator utique omnipotens Deus est. Qui igitur agonem suscipit in hoc sæculo, nonne omnia præparat quæ agoni sunt necessaria: et tunc athletas vocat, paratis præmiorum infolis, certaturos ad coronam; ne moram patiat qui vicerit, sed præmio donatus recedat? Præmia ergo hominis terrarum fractus sunt, et cæli lumina: illa ad vitæ presentis usum, hæc ad spem vitæ æternæ.

5. Quasi athleta igitur postremus ingreditur in agonem: erigit ad cælum oculos, videt quia et cælestis creatura vanitati subjecta est, non sponte, sed propter eum qui subiecit eam in spe (*Rom.* viii, 20). Videt quia omnis creatura congemiscit, exspectans redemptionem. Videt quia omnis macet labor. Erigit oculos, videt coronas luminum, lunæ et stellarum globos considerat (99): « Quoniam justī, qui vicerint, erunt sicut stellæ in cælo (*Dan.* xii, 3); » et castigat corpus suum, ne sibi adversetur in certamine: ungit oleo misericordiæ, exerceat diurna virtutis palæstra, pulvere se oblini (1), stadii metam currit, non quasi in incertum ietus dirigit, lacertos exentit, sed non in vacuum; percutit adversarium, quem non videt; quia illum solum attendit, cui cedunt omnes etiam qui non videntur, in ejus nomine potestates aeris divertebantur. Ille ergo iectum liberat, et Christus in vulnus dirigit. Denique etsi non videbat Paulus quos cæderet, non quasi aera tamen cædebat (*I Cor.* ix, 26); quia in Christi prædicatione omnes spirituales nequitias, quæ sibi adversabantur, convulnerabat. Non immerito ergo postremus homo ingressus est stadium, cui parabatur corona; ut cum præcederet cælum, quasi sui præmium.

6. Sed non solum adversus nequitie spiritalia, quæ sunt in cælestibus, sed etiam adversus carnem et sanguinem lucta nobis (*Ephes* vi, 12). Lucta adversus satietatem, lucta cum ipsis frugibus terræ, lucta cum vino, quo etiam vir justus inebriatus est (*Gen.* ix, 24), quo etiam integer Judæorum exercitus supplantatus est (*Exod.* xxxii, 6): lucta cum feris bestiis, lucta cum volatilibus cæli, quibus caro sanata non redigitur in servitutem: lucta cum virgultis itinerum, periculis fluminum, ut ait Paulus (*II Cor.* xx, 26): lucta cum virgultis arborum, quibus cædebantur apostoli (*Act.* xvi, 22). 972 Vides quanta certamina. Terra ergo exercitium (2) est ho-

(99) Vel allusum ad coronam Ariadnes, vel in genere sidera hic illic quasi flores sparsa coronas appellat; nimirum unde coronæ stellantes fieri possunt. Ita Nannius.

(1) Omnes edit. ac mss. aliquot, « pulvere se oblini stadii, currit; » etc. mss. Belve. et Albin., « pulvere se oblini, stadio currit; » Lætiens., « stadium currit; » Prat. denique ac Gem. ut in textu. Quid porro sit « pulvere se oblinere » diximus a-

minis, cælum corona. Aut quasiamicum igitur præcedere debuerunt ministeria, aut quasi athletam præmia (3).

7. Specta aliud. In omnibus rebus præstantiora sunt principia et finis. Si domum consideres, portiora omnibus fundamenta et culmina: si agrum, satio et messis, plantatio et vindemia. Quam jucunda insitiva arborum, quam fructus votivi! Ita ergo et cælum primo est conditum, novissimus homo, quasi quædam cælestis in terris creatura. Nam et si corpore cum bestiis confertur, animo tamen cælestibus annumeratur; sicut enim portavimus imaginem terreni, ita portamus et imaginem cælestis (*I Cor.* xv, 49). Quomodo non cælestis, qui ad imaginem et similitudinem factus est Dei (*Gen.* i, 27)?

8. Recte ergo in constitutione mundi primum cælum, et novissimum cælum, in quo quod ultra cælum est, Deus cæli est. Denique de eo magis accipitur: « Cælum mihi thronus (*Isa.* lxvi, 1); » non enim Deus supra elementum sedet, sed in corde hominis. Unde et Dominus ait: « Veniemus ad eum, et mansionem apud eum faciemus (*Joan.* xiv, 23). » Principium ergo operis mundani cælum, finis homo.

9. Cælum de mundo, homo supra mundum: illud enim mundi portio, iste paradisi incola, Christ possessio. Cælum incorruptibile putatur, et præterit; homo corruptibilis habetur, et incorruptionem induit: illius figura perit (4), iste quasi immortalis resurgit; utrumque tamen manus Domini fecerunt secundum Scripturæ auctoritatem, Sicut enim de cælis legimus: « Et opera manuum tuarum sunt cæli (*Psal.* ci, 26); » ita et homo dicit: « Manus tuæ fecerunt me, et plasmaverunt me (5) (*Psal.* cxviii, 73); » similiter quoque: « Cæli enarrant Dei gloriam (*Psal.* xviii, 2); et ut cælum stellarum fulget splendoribus, Ita et homines meritorum luminibus micant, quorum opera coram Patre suo lucent, qui est in cælis (*Matth.* v, 16). Firmamentum cæli supernum illud, hoc quoque non dissimile firmamentum de quo dictum est: « Super hanc petram ædificabo Ecclesiam meam (*Matth.* xvi, 18): » illud firmamentum elementorum, hoc virtutum. Jam illud præstantius: suxerunt oleum de firma petra (*Deut.* xxxii, 12); petra enim caro Christi, quæ cælum et totum mundum redemit (*I Cor.* x, 4).

10. Quid illa attexam, et quasi toto stadio te urgeam, quod hominem Deus divinæ fecit consortem naturæ, sicut in Epistola Petri legimus (*II Petr.* i, 4)? Unde non immerito quidam ait: « Cujus et genus sumus (*Act.* xvii, 28); » dedit enim nobis de

lio. *De elia et jejuniis*, cap. 21, n. 76.

(2) *Exercitium* idem quod palæstra, inquit Nannius; locus nimirum ubi pugiles sese exercent. Aut allusit ad illud *Gen.* iii, « Emisit illum Dominus ut exerceat terram. » Hæc ille.

(3) Ita omnes mss.; at edit. e contrario, « quasi athletam corona et præmia. »

(4) *Rom.* edit. « illius figura præterit. »

(5) Eadem *Rom.* edit., « Et paraverunt me. »

cognitione sua (6), et rationalis scilicet naturæ, A ut quæramus illud divinum, quod non longe est ab unoquoque nostrum, in quo et vivimus et sumus et movemur.

11. Cum itaque contulisset homini quod est gratiarum maximum, quasi charissimo et domestico animanti concessit ea, quæ in hoc mundo sunt omnia (*Gen. 1, 28*); ut nullius indigeret quod esset necessarium vel ad vitam vel ad bonam vitam. 973 Quorum alia ministraret abundantia copiarum terrestrium ad voluptatis perfunctionem; alia cognitio (7) secretorum cælestium, quæ mentem inflammaret hominis amore et desiderio disciplinarum, per quas ad sublime illud divinorum penetralium possumus pervenire. Utrumque igitur præstantissimum, ut et subjectas haberet omnes mundi opes, omnia B volatilia, terrestria, etiam pisces, et usum maris, tanquam rex elementorum, ac sine labore, sine indigentia, ad imitationem et similitudinem venerandi auctoris abundaret omnibus, atque in summa degeret copia, et vias sibi aperiret, gradusque admove-ret, per quos ad cæli ascendat regiam.

12. Cujus difficilis itineris viatorem facile reperies (8) illum virum, qui ita sit animi inductione formatus ac voluntate, ut minima sibi cum suo corpore sit familiaritas, neque in ullum ingrediatur vitiorum contubernium, nullis assentantium pumiceatur sermonibus (9); neque in rotis secundorum temporum positus, humiles fastidiat, mæsta fugiat, sanctorum laudes exultat atque elevet, neque gloriæ ardore aut pecuniæ præsumptæ, spei omnem exurat cupiditatem. Cujus animum non inflectat mæstitia, non frangat injuria, nulla sollicitet suspicio, libido non excitet (10), non expugnent passiones corporis, non inquietet vanitatum appetentia, voluptatum gratia. Jam si adjungas virtutes, castimoniam, sobrietatem, ac temperantiam, facile refrinare potens sit immoderatos impetus levium passionum, mensuramque imponat delectationibus suis et cupiditatibus, æquitate ambigua distinguat, tranquillitate mentis dubia componat, et velut compositis omnibus corporis et mentis jurgiis, quasi bonus arbiter inoffensam teneat exterioris hominis atque interioris concordiam, placidans eos in

semetipso, ac si causa exigit, nullus eum malus consiliarius revocet metu a passionis corona (11); is plane non solum quasi amicus, sed etiam quasi filius assumetur a Patre, ut divitius gloriæ et hæreditatis ejus adipiscatur.

13. Merito ergo postremus, quasi finis naturæ formatus ad justitiam, inter cætera animalia justus arbiter. Et si heet exemplum accedere, sicut inter homines finis legis est Christus ad justitiam omni credenti (*Rom x, 4*), et nos tanquam jumenta contemplatione Domini; sic enim Propheta ait: *Κτηνῶν; ἐπὶ τῶν παρὰ σοῦ*, id est, « jumentum aestimatus sum apud te (*Psal. lxxii, 23*). » Et quæ tamen comparatio (12), cum ille pereuntes redemerit, nos immolemus? ille servos ad libertatem vocaverit, nos liberis irrogemus captivitatem? Sed quis similis Deo (*Psal. lxxxviii, 9*)?

974 14. Processit tamen postremus creaturarum omnium homo, specie gratus, mente sublimis, ut omni esset creaturæ miraculo: in quo ad similitudinem æterni Dei *ωὼς*; esset invisibilis (13), humana specie amictus. Hic est *ωὼς*; animæ vigor, principatum animæ et corporis sibi quasi rector vindicans. Quem etiamsi non vident animalia cætera, tamen reformidant; sicut nos Deum, quem non videmus (14), timemus; et eo plus metuemus, quia non videmus.

15. Namque ut ad imaginem ejus et similitudinem, sicut scriptum est (*Gen. 1, 26*), præsumamus dicere, cum ille se fundat majestatis suæ plenitudine, et videat omnia, cælum, aerem, terram, mare, complectens universa et penetrans per singula; ut eum nihil prætereat, et nihil sit quod non consistat in eo, atque ex ipso pendeat, et ipsius plenum sit, C sicut ipse ait: « Cælum et terram ego compleo, » dicit Dominus (*Jerem. xlii, 21*), « ita *ωὼς*; hominis videt omnia et non videtur, habens sui invisibilem substantiam, disciplinis et consiliis ac sensibus comprehendit latentia, penetrat occulta maris atque omnium diffusa terrarum latibula, utriusque scrutator naturæ, ad similitudinem Dei summi quem imitatur et sequitur, cujus imago pro exiguis portionibus in singulis figuratur; elevans quoque se in aerem et ejus nubilosa prætergrediens, ad cæli alla

(6) Eadem edit., « De cognitione sua. » Non recte ut superiora illa indicant, « cujus et genus sumus. »

(7) Nonnum mss., « abundantiam... ad voluntatis perfunctionem, alia cognitionem, » etc.

(8) Omnes edit., « viatorem non facile reperiet; » mss. fere omnes concinnius expungunt negationem.

(9) Metaphora est a lapide pumice, quo artifices ad lævigandum ac poliendum uti solent, quod adulatores blandiendo atque palpaudo ferre imitantur.

(10) Edit. Eras. ac seq., « non excitet. » Amerb. et mss., « non excitet. »

(11) Quidam mss. et omnes edit., « revocet metu a passionis corona. »

(12) Prat. cod. ac Gem., « et æqua tamen comparatione. »

(13) Miratur Nannius, cur S. Ambrosius Græcam

D vocem retinuerit. An quia Latini varie hanc effecerunt, cum eam modo mentem, modo animum interpretantur? Ad quod etymon Græcum illi magis placuerit, quod *ωὼς*; ἀπὸ τῶς ωὼς, hoc est ab intelligendo sit dictus, cum mens a meminisse, animus ἀμνησ; appellatus sit? quorum verborum vim naturamque *ωὼς*; probe explet. An quia Anaxagoras omnis dixerit materia et *ωὼ* conservari? Verum non erat cur tam anxie hæc disputaret vir eruditus; hic enim locus non alio referendus est, quam ad Platonis imitationem, qui citato libro eodem plane modo philosophatur.

(14) Omnes edit. ac pauci mss., « quem quia non videmus; » alii plures ac potiores melius excludunt quia; non enim ideo Deum timemus, quia eum non videmus, sed quia justum atque omnipotentem scimus.

se dirigit studio cognitionis, et ardore sapientiae; ubi paulisper atupefactus admiratione stellarum coelestium, et luminum delectatur claritate, propiciens desuper mundana ista, conferens quoque se ad hesperum atque arcturum, et caeteros illos ἀπλανῆς; πλανήτας (15), et videns quod inoffensus ille sit error, quem sine errore quo magis omnia obeant (16), intexere atque oberrare videantur; majore se cupiditate attollit ad ipsum gremium Patris, in quo est unigenitus Dei Filius enarrans secreta Dei (Joan. 1, 18), et facie ad faciem postea relevanda. Nunc tamen quibus dignatur, ex parte demonstrat, atque in enigmate simulque de Spiritu et vultu suo splendorem luminis, more torrentis effundit: ut eo illuminatus dicat: « Et erat ignis flammigerans in ossibus meis, et dissolutus sum undique et ferre non possum (Jerem. xx, 9). » Et David ait: « De vultu tuo iudicium meum prodeat (Psal. xvi, 2). »

16. Hoc igitur mentis vigore, ut revertar unde digressus sum, quo et externa subigit, et separata et distantia videt, et validiora viribus animalia subiecit, tantam cæteris venerationem sui infudit, ut cœrlatim quasi regio obediant, voci ejus obsecundent; et cum sint irrationabilia, rationem agnoscant et disciplinam eam imprimant (17), quam natura non tribuit. Denique videntes feræ ejus mansuetudinem, ejus imperio 975 mansuescant. Sæpe suspende-
runt morsus suos, revocante sono vocis humanæ. Videmus innoxio canum dente lepores sine vulnere capi, leones quoque ipsos, si vox hominis resullaverit, prædam dimittere: pardos atque ursos incitari ac revocari (18) vocibus: equos plausu hominum fremere, silentio mollire cursum, denique sæpe sine verbere prætereunt verberatos, ita vehementius illos incitat linguae flagellum.

17. Quid vero de muneribus loquar? Nutrit aries vellera, ut placeat homini: atque in fluvio mersatur, ut nitorem augeat. Oves quoque meliora pabula legunt, ut suaviore succo lactis feta distendant ubera: subeunt partus dolores, ut homini sua munera ferant. Tauri depresso sulcis per totum diem aratro gemunt (19). Cameli præter subeundi oneris obsequia, tondendos se exhibent, ut arietes; quo velut regi diversa animalia tributum suum conferant, pendantque veelgal annum. Equus tanto se jactans equite glomerat gressus superbos (20), atque ad domini ascensum dorsa sinuatus, herili terga

(15) Prat. et Gem., ἀπλανῆς, *Atlantides*. Sed hæc ulla vox glossa est, quæ in textus ejecti locum irrepsit; namque explicat Ambrosius, cur planetæ, id est, stellæ erraticæ, erroris tamen sint immunes, nimirum quia eorum *inoffensus* (pessime Amerb. cum plerisque mss., *infensus*) ille sit error etc.

(16) Mss. aliquot, « quo magis omnia obeunt. »

(17) Mss. aliquot, « et disciplina eam imprimant, » supple. rationem.

(18) Nonnulli mss., « ac revocari: vocari vocibus equos; plausu hominum fremere, silentio molliri, cursu denique, » etc., haudquaquam male.

(19) Virgilianum esse observat Nannius; ex hoc

substernit edili. Sed ne forte adhuc moveat quod novissimus homo factus sit, idem equus non doceat non ad contemtionem referendum esse, sed honorem. Portat posteriorem suum, nec despicit, sed reformidat, et per diversa cum suo circumfert labore. Uno momento homo longinqua obit, circumerrat distantia, tum equis singularibus tum quadrigis triumphabit (21).

18. Et quoniam triumphales memoravi quadrigæ, necesse est attexam iis currus Eliæ, quibus per aera vectus est (IV Reg. ii, 11); elephantorum, quibus homo victor assistens, cum sit postremus, priores regit. Sic quoque gubernator navis in puppi sedet, et totam navem gubernat. Unde puto illud non otiosum esse in Evangelio, quod Dominus Jesus in puppi dormiebat: denique excitatus imperavit vento et mari, et sedavit tempestatem (Matth. viii, 24, 25), ostendens ideo se novissimum venisse, quia gubernator venerit. Unde Apostolus ait: « Factus est primus homo Adam in animam viventem, novissimus Adam in spiritum vivificantem. Sed non prius quod spiritale est, sed quod animale, deinde quod spiritale (I Cor. xv, 45, 46); » et addidit: « Primus homo de terra terrenus, secundus homo de cœlo cœlestis (Ibid. 47). »

19. Recte ergo novissimus quasi totius summa operis, quasi causa mundi, propter quem facta sunt omnia, quasi omnium habitator elementorum inter feras vivit, cum piscibus natat, super aves volat, conversatur cum angelis, terram inhabitat, et cœlo militat, sulcat mare, aere pascitur, cultor soli, viator profundi, piscator in fluctibus, in aere auceps, in cœlo hæres, Christi cohæres (Rom. viii, 17). Hæc secundum industriam.

20. Accipe etiam quod supra hominis substantiam. Moyses in imo ambulavit mari (Exod. xiv, 22), in 976 summo apostoli (Joan. xxi, 8). Habacuc sine pennis volavit (Dan. xiv, 35). Elias in terra vicit, et in cœlo triumphavit (IV Reg. ii, 11). Vale, fili, et nos dilige, quia nos te diligimus.

EPISTOLA XLIV (22).

Moysen, quæ inter Deum ac mundum distinctio sit, recte indicasse; cum illum impassibilem atque invisibilem, hunc corruptibilem corporeumque significavit. Sex dies orbis creationi non eo attribui, quod tempore Deus indigeat, sed ut dispositio exprimetur. Declaratur septenarii dignitas, cui tam octonarius antefertur, utpote quis sit novi Testamenti numerus, ut ille veteris. Exponitur in hanc

scilicet *Georgicorum*:

Depresso incipiat jam tum mihi taurus aratro
Ingemere...

(20) Et hoc, inquit idem Nannius, Virgilianum: Insultare solo, et gressus glomerare superbos.

Ubi Servius, id est ut cum disciplina incedat.

(21) Cum scilicet uno equo ad cursum utuntur, quales Græci vocant celeres: non binos trahunt, ut desultores: non jugis innectunt, ut in bigis et quadrigis fit. Ita Nannius.

(22) Scripta circa annum 389.

rem, *Osee locus, et continuata ejusdem ogdoadis commendatione, in Laules federis novi desinit epistola.*

Amposus Horoxiano.

1. Divisionem et divisionem propheticeam, vel potius divinam, non enim sua Moyses, sed infusa et revelata sibi scripsit, ea præcipue quæ sunt de constitutione mundi : quæ divisio operatorem atque opera distinxit (*Gen.* i, l. 5-7.). Nam cum aliud impassibile esset, aliud passionis receptibile, quod erat impassibile, ad Deum operatorem retulit quod autem passibile, sine anima, sine motu proprio, motum et figuram a creatore accipiens suo, deputavit huic mundo. Quæ factum non oportuit sine gubernatore, quodam patre indefensum reliqui. Et idem invisibilem Deum visibilem hujus mundi rectorem esse et quasi tutorem, apertissime describit. Quos ergo invisibile, sempiternum quod autem videtur, temporale (*II Cor.* iv, 18).

2. Sex itaque diebus factum mundum exprimit, non quod Deus tempore indigneret ad constitutionem ejus, cui intra momentum suppetit facere quæ velit (dixit enim (*Psal.* cxviii, 5), « et facta sunt; » sed quia ea quæ fiunt, ordinem quaerunt : ordo autem et tempus et numerum plerumque exigit. Illud quoque præcipue, quoniam nobis ad operandum formam daturus, numerum dierum servavit et tempora : nos enim tempore indigemus, ut aliquid maturius agamus : ne præcitemus consilia atque opera nostra, ne ordinem prætermittamus. Cum enim Deum legimus, ut Scriptura os eum sit (*Psal.* ciii, 24), cum sapientia et quodam consilio et dispositione omnia fecisse et ordine; consentaneum est rationi, ut primo cælum faceret (23), quod est pulcherrimum : oportet ut eo primum oculos erigamus, illo nobis contendendum esse arbitremur, illam sedem terrenis omnibus præferendam putemus.

3. Sex itaque diebus mundum creavit, septimo die requievit ab operibus suis (*Gen.* ii, 2). Bonas septimus numerus, quem non Pythagoræ (24) et cæterorum philosophorum more tractamus, sed secundum formam et divisionem gratiæ spiritalis; septem enim virtutes principales sancti Spiritus propheta Isaias complexus est (*Isa.* xi, 2, 3). Hæc hebdomas, 977 sicut ipsa Patris et Filii et S. Spiritus venerabilis Trinitas, sine tempore, sine ordine, enclosor numeri, non sub numeri lege devincta. Itaque sicut ad æternæ Trinitatis gratiam cælum, terra,

A marm formata, sicut sol, luna et stellæ, ita etiam ad illum septimanam virtutum spiritualium clementiam atque ordinem operationum divina vigore præstantem, septimanam quædam marmarum placetorum credam advertimus, quo hic mundus illuminatur. Quorum bene utroque fortiter edificat ad eum, quam venerabiles (25) fecerunt actus, et ut Græci dicunt, *ἑπτάων*, Septentrio quæque inde Latine nomen accepit, quod septem in eo fulgor stellarum irradet, in quoniam *οὐρανὸν κυβερνήτης*, quasi ducem, ferantur intendere.

4. Deinde hoc de cælo et terras prærogativa non ut trineem septimanam cæli nostri gentium, in oculis duobus, auribus et manibus binis, ore quoque per quod magnam suavitatem percipimus, qualem istud mirandi, quod septimo mense (26) in pleque origo legitima formatur, et B qui fuerit edis, vitalis generationis curricula sortitur? Octavo autem mense interdicta naturali lege parienti eduntur corpora, ne si forte lethalis necessitas partes et iustia laxaverit, periculum pariter generantis properetur et pignoris.

5. Sed tamen ille septimanis, etsi bene nascatur, ad labores necatur : qui autem octavo die regenerationis sortitur mysteria, consecratur per gratiam, et ad hereditatem regni celestis vocatur. Magna in virtutibus spiritus sancti hebdomadis gratia, eadem tamen hebdomadam sonat, ogloadem consecrat. In illa sonus, in ista fructus est, ideoque octavo die soluta paradiso reddidit Spiritus gratia, quos extorres sua fecerat culpa.

6. Novit ogloadem istam, quam octavam Latine dicimus, vetus Testamentum, sequidem ait Ecclesiastes : « Da parem illis septem, et dñs quidem C octo (*Eccle.* xi, 2). » Hebdomas veteris Testamenti est octava novi, quando Christus resurrexit, et dies omnibus novæ salutis illuxit. Ille dies, de quo ait Propheta : « Hic dies quem fecit Dominus, exultemus et letemur in eo (*Psal.* cxvii, 24); » quo die se fulgor plenæ atque perfectæ circumcissionis humanis peccatoribus infudit. Propterea et vetus Testamentum dedit partem octavæ in circumcissionis solemnitate. Sed illa adhuc in umbra hiebat : venit sol iustitiæ (*Malach.* iv, 2), et confirmatione passionis propriæ revelavit sui luminis radios : quos retextit omnibus (27), et vitæ claritatem aperuit æternæ.

7. Isti ergo sunt septem et octo, de quibus et imitatum e Philonis libro *de Manti Opific.*, et lib. i *Legis Allegor.*, circa initium.

(25) Nonnulli mss., « quas memorabiles. » Non bene, ut subjecta dictio *ἑπτάων* clare demonstrat.

D (26) Agellus, lib. iii, cap. 16, agens de temporis varietate in puerperis, ex malis ac philosophis scribit « quæ homines a septimo mense, namque in octavo, septimo vero, septimo vero decimo mense. » Ipsum consule, sicut et quæ diximus in *psal.* cxviii, serm. 15, num. 16.

(27) Quidam mss., « quo retextit omnibus, » etc. Non incongruo.

(23) Vet. edit. ac plures mss., « et ordine ut primo cælum faceret. »

(24) Certum est Pythagoræ, ut observavit Stobæus, lib. i *Ecl. Physic.* cap. 11, omnium philosophorum addeissimos fuisse scientiæ numerorum. Platonici quoque magnam eorum doctrinam habuisse reperuntur; inde facta est, ut antiqui Patres, qui fere sectam illum philosophi amplectebantur, in explicandis numeris non parum versari consueverint. Multis in his est Ambrosius, ut ex indicibus utriusque tom voce *numerus* cognoscas licet. Hoc autem unum libet adjicere ipsum et hæc epistola, et aliis locis non pauca

Osee dicit quod eo numero conduxerit sibi, et **A**quisierit fidei plenitudinem; sic enim habes : « Et abii, et conduxī mihi quindecim argenteis, et coro hordei, et semicoro hordei, et nevel vini (28) (*Osee* ii, 2). » 978 Conducendam autem ei meretricem Dominus praeceperat in superioribus : itaque manifestum est quod conduxit eam, qui etiam mercedis quantitatem expressit. Quindecim autem argentei ex septem et octo constant : hebdomadam itaque et octavam significant. Duorum igitur Testamentorum, id est plenae fidei pretio prophetia consummationem (29) accipit fidei, Ecclesia plenitudinem; primo enim Testamento Israel acquisitus est populus, secundo nationum et gentium. Fide ergo plena conducitur meretrix, vel ex gentibus copulam sui querens, vel ex adultero Judaeorum populo, qui dominum suum et auctorem virginalis fidei dereliquerat, conventus suos totius orbis spatium diffundens.

8. Quod autem dixit : « In coro et in semicoro hordei; » in coro mensurae plenitudo est, in semicoro semiplena mensura. Plenitudo in Evangelio, semiperfectio in lege (30); sicut legimus, dicente Domino : « Non veni legem solvere, sed implere (*Matth.* v, 17). » Et alibi habemus, dicente Domino per Michaeam prophetam, qui « tunc pax erit in terra Israel, cum venerit Assyrius in terram ejus, et insurrexerunt in eum septem pastores, et octo morsus hominum (*Mich.* v, 5). » Tunc enim plena pax et fidei populo ab omnibus tentationibus et vanitatibus absoluto, cum mundi hujus vanitatem exeluserint de cordibus nostris pax et gratia : pax veteris, gratia novi Testamenti.

9. Septem pastores praecepta legis sunt, quibus grex adhuc quasi irrationabilis in virga Moysi per desertum ductus et gubernatus est (*Exod.* iv, 20). Octo morsus hominum mandata Evangelii et Dominici oris alloquia : « Corde enim creditur ad justitiam, ore autem confessio fit ad salutem (*Rom.* x, 10). » Boni morsus, per quos vitae aeternae manus gustavimus, peccatorum remissionem in

(28) Ms. Prat. in glossa, *æphy*; Gem. in textu, *noephy vel vini*. Neutrum commode. Hunc autem locum sic transfert Hieronymus : « Et fodi eam mihi quindecim argenteis, et coro hordei, et dimidio coro hordei; » LXX vero : « Et conduxit eam quindecim argenteis, et gomor hordei, et nevel vini. » Sic Ambrosiana interpretatio ab utroque nonnihil variat. Ubi in glossa ait, gomor et corum ejusdem esse mensurae, nimirum triginta modiorum, et nevel esse dimidium cori Hæc P. Nannius.

(29) Mss. aliquot, « propheta consummationem. » et intra, « ex adulterino Judaeorum populo. »

(30) Rom. edit. sola, « semipletio in lege. »

(31) Ita plerique mss. et vet. edit. : Rom. vero et Thuan. codex : « Quorum imitami fidem : Jesus Christus heri, et hodie, ipse est in sæcula. »

(32) Ex Virgilianis verbis, inquit Nannius, hoc deformatum est. :

Daphni, quid antiquos signorum suspicis ortus?
Nec frustra signorum obitus speculamur et ortus.

(33) Edit., « inarata... novalia; » mss. contra,

A Christi corpore devorantes. In Veteri Testamento amarus morsus est mortis, propterea dictum est : « Devoravit mors praevalens (*Isa.* xxv, 8), » In Novo Testamento suavis morsus est vitae, quae mortem absorbit, propterea Apostolus ait : « Devorata est mors in victoria sua. Ubi est, mors, victoria tua? tibi est, mors, aculeus tuus (*I Cor.* xv, 54, 55)? »

10. Atque ut apostolicis utamur testimoniis, ubi hominem fecit Deus, requievit ab omnibus operibus suis in die septima (*Gen.* ii, 2). Sed quia populus Judaeorum per contumaciam contempsit mandata Dei sui, ait Dominus : « Si introibunt in requiem meam (*Psal.* xciv, 11). » Et ideo aliam Deus praefinivit diem, de qua dicit : « Hodie si vocem meam audieritis (*Ibid.* 8). » Duos enim dies comprehendit Scriptura generales, heri et hodie; de quibus dicit : « Imitamini fidem Jesu Christi. Heri et hodie ipse est, et in sæcula (31) (*Hebr.* xiii, 7, 8). » In superiore die promissio est, in consequenti solutio. Sed quia hesterna die neque Moyses, neque Jesus Nave populum induxit in requiem, hodierna die Christus indixit, cui 979 dixit Pater : « Ego hodie genui te (*Psal.* ii, 7); » per suam enim resurrectionem Jesus populo requiem comparavit. Requies nostra Dominus est Jesus, qui ait : « Hodie mecum eris in paradiso (*Luc.* xxiii, 43). » Requies enim in cælo, non in terra est.

11. Quid igitur opus est ut explorem ortus signorum atque obitus (32) quorum ad exortum duris inaratae vomeribus findantur novales (33). vel ad occasum læta messis recumbat? Una mihi stella abundat pro omnibus, stella splendida et matutina (*Apoc.* xxii, 16) : ejus ad exortum seminata est non frugum, sed martyrum seges : quando Rachel ploravit filios suos (34) (*Jerem.* xxxi, 15), ut lacrymis ablutos suis, pro Christo offerret infantes. Cujus stellæ obitus non cremiorum insensibilibus (25), sed spirantium defunctorum triumphales manipulos de tumulis resuscitavit.

« inaratae... novales; » ex illo videlicet libri i *Georg.* :

Alternis idem tonsas cessare novales.

(34) Ambrosium libenter sanctorum Innocentium mentionem facere hinc intelligas, quod non solum lib. ii in *Luc.*, num. 49, eorum cum laude meminit; sed et lib. i *Offic.* cap. 41, num. 213, ubi nonnulla subnotavimus, quæ consulenda.

(35) Rom. edit., « non cremiorum sensibilibus; » cæteræ, et omnes mss., « non cremiorum (mss. aliquot, *gremiorum*) insensibilibus. » Quid autem per cremium significetur, Nannius exponit in hæc verba; Cremium a cremendo dictum : volunt nonnulli grammatici cremium id esse, quod dum in sartagine cibus frigitur, circa margines combustum adhæret, allegantque illum locum *psal.* ci : « Et ossa mea sicut cremium aruerunt. » Ubi LXX habent, καὶ τὰ ὅσα μου ὡσεὶ φρύγιον συνεφρύγησαν. ne-sychius autem φρύγιον ζύλον ζήρον, hoc est, torrem, interpretatur. Hic autem sine omni dubitatione cremia busta significant, hoc est, ossa quæ ex ustrina sepulchrali residua supersunt, quæ aliquando reliquias appellamus.

12. Celebratur itaque hebdomas, eo quod per septem ætatum cursus vita hominum usque ad senectutem transeurritur, sicut Hippocrates (36) medicinæ magister, scriptis explicuit suis. Prima ætas infantia est, secunda pueritia, tertia adolescentia, quarta juvenus, quinta virilis ætas, sexta ævi maturitas, septima senectus. Est ergo infans, puer, adolescens, juvenis, vir, veteranus, senex.

13. Solon autem decem facit ætatum ordines per annos septenos; ita ut prima ætas infantie usque ad emissionem sit dentium, quibus conficiat cibum, sermonemque distinguunt, ut possit effabilis videri (37): pueritia quoque usque ad annos pubertatis procedit, et genitalia tentamenta: adolescentia usque ad barbæ lanuginem: juvenus usque ad perfectæ virtutis processum: quinta ætas virilis est, apta copulis conjugibus per totam hebdomadam: sexta quoque hebdomas virili deputatur ætati, et ad prudentiæ processum habili, et ad agendum strenuæ: septima quoque hebdomas, et octava ævi maturum, et sensu vigentem, et sermonem item non insuavis (38) alloquii gratin præditum produnt: nona hebdomas reliquias adhuc habet aliquis virium, lingua ac sapientia mollior: decima vero hebdomas mensuram implet, ad quam is qui pervenire potuerit, non immaturo temporum cursu pulsabit mortis sera vestibula (39).

14. Ergo Hippocrates et Solon vel septem ætates, vel hebdomadas ætatum norunt. In illis se hebdomas præferat: octava autem unam et perpetuam ætatem invehit, qua excreseimus in virum perfectum, in agnitione Dei, fidei plenitudinæ, in qua legitimæ ætatis mensura impletur (*Ephes. iv, 13*).

15. Est etiam in visceribus nostris hebdomadis explorata gratia; ferunt enim septem quoque esse in nobis interiora viscera, stomachum, cor, pulmonem, lien, hepar, renes duos. Septem quoque exteriora, caput, posteriora, ventrem, binas manus, et binos pedes.

16. Præstantissima hæc, sed obnoxia dolori. Quis autem dubitet majus esse octavæ munus, quæ totum renovavit hominem, ut jam nihil possit dolere? Itaque septima mundi ætas conclusa est: octava illuxit gratia, quæ fecit hominem jam non

(36) Quæ de variis hominis ætatibus ex Hippocrate ac Solone hic disseruntur, ea quidem Ambrosius mutuatus est e lib. Philonis *de Mundi Opif.*, sed ita tamen ut ad Christianum sensum adaptaret.

(37) Nonnulli mss., « affabilis videri. » Et infra paulo plures, « genitalia testamenta. » Non porsus male, siquidem testamenta sumi possunt eodem sensu ac signa atque indicia; recepta tamen lectio potior est.

(38) Vet. edit. ac pauci mss., « sensum vigentem et sermonem non insuavis, » etc. Rom. edit. cum aliis quibusdam mss., « sensu vigentem, sermone, et non insuavis, » etc. Nobiscum vero faciunt reliqui mss., nisi quod pro « sermonem item, » nonnulli præferunt, « sermone item, » et ante vocem « insuavis » tollunt negationem; haud bono sensu.

(39) Tres mss., « mortifera vestibula; » unus

hujus mundi esse, sed supra mundum. Jam enim non vitam nostram, sed Christum vivimus: « Nobis enim vivere Christus, et mori lucrum (*Philipp. ii, 20*). Itaque (40) jam non in carne, sed in fide vivimus Christi (*Galat. ii, 20*). » Apostolus dicit: « Unde colligimus quia conclusus est mundi dies (*Galat. iii, 23*). » Denique novissima hora venit Dominus Jesus (*I Joan. ii, 18*), et pro nobis mortuus est, et omnes in illo mortui sumus, ut vivamus Deo. Non ergo nos quieramus, vivimus: sed vivit Christus in nobis (*II Cor. v, 15*).

17. Abiit ergo hebdomas, venit octava. Abiit heri, venit hodie: illud hodie quod promissum est, quod admoniti sumus vocem Dei audiendam et sequendam. Abiit ergo ille dies Testamenti veteris, venit dies novus, quo Testamentum consummatum est novum, de quo dicit: « Ecce dies veniunt, dicit Dominus, et confirmabo domui Israel et domui Juda Testamentum novum: non secundum Testamentum, quod feci patribus illorum in die qua apprehendi manum ipsorum educere illos (41) de terra Ægypti (*Hebr. viii, 9*). » Et qua ratione mutatum sit Testamentum adjicit (42): « Quoniam ipsi non manserunt, » inquit, « in Testamento meo, et ego neglexi eos, dicit Dominus (*Ibid. 9*). »

18. Abierunt sacerdotes legis, legis tribunalia (43): accedamus ad sacerdotem novum, ad sedem gratiæ (*Hebr. iv, 14*), visitatorem animarum nostrarum, sacerdotem non secundum legem mandati carnalis creatum, sed secundum virtutem infatigabilis (44) electum (*Hebr. vii, 16*). Non enim ipse sibi honorem præripuit, sed electus a Patre est (*Hebr. v, 5*), sicut ipse Pater ait: « Tu es sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedech (*Psal. cix, 4*). » Novus ergo sacerdos videmus quid obtulerit. Alii sacerdotes pro se offerebant, et pro populo suo: hic quia non habuit peccatum, ut pro se offerret, pro universo mundo se obtulit, et per sanguinem suum intravit in sancta.

19. Hic est ergo sacerdos novus, et nova hostia non ex lege, sed supra legem; advocatus mundi, lux sæculi, qui dixit: Ecce venio, et venit (*Apoc. xii, 7*). Ad quem accedamus in abundantia fidei, adorantes et obsecrantes et sperantes in eum, quem non videmus oculis, sed affectu tenemus:

« mortis severa vestibula. »

(40) Ita vet. edit. ac mss. non pauci: Rom. autem edit., « mori lucrum. Et alibi itaque, » etc.: mss. vero alii bene multi, « mori lucrum, » peccato est fuga. Itaque, » etc.

(41) Rom. edit. « et consummabo.... ut educa-rem illos, » etc.

(42) Amerb. cum mss. non paucis, « mutatum sit tamen, adjicit. »

(43) Cod. Prat. et Gem., « Adierunt sacerdotes legis; » Gem., « regis tribunalia. »

(44) Rom. edit. sola, virtutem insolubilem; » vet. edit. cum mss. aliquot, « virtutem infatigabilem; » reliqui cod., ut in contextu nisi quod Prat. et Gem. exhibent, « virtutem infatigabilis vite; » sed in aliis melius subintelligitur *testamenti*, quæ vox in antecedenti membro exprimitur, *mandati*,

cui est omnia honor semper et gloria. Vale, fili, **A** et nos dilige, quia nos te diligimus.

EPISTOLA XLV (45)

Sabino sciscitanti unde paradiso scripsisset Ambrosius, quæve ipsius de illo esset sententia respondet; leviterque perstricta secundum historiam loci descriptione, ad mysticam transit expositionem. Itaque ubi docuit in principali anime portione paradisum esse, quid per ea quæ illic exstiterunt, significetur, quidve in serpente homines imitentur edocet, et quanta sit humana infirmitas, quantave in eum Dei charitas semper fuerit, declarato, nos ad fugiendam sensuum delectationem hortatur.

AMBROSIIUS SABINO.

1. Lecto Hexaemero, utrum paradisum subtexerim, requirendum putasti, et quam de eo habere sententiam, significandum, idque velle te studiose cognoscere. Ego autem jam dudum de eo scripsi, nondum veteranus sacerdos.

2. Sententiam autem de eo diversas esse plurimorum comperi. Nam Josephus (lib. 1 *Antiqq.* cap. 2), utpote historiographus, locum dicit referunt arboribus virgultisque plurimis irrigari etiam flumine, quod dividatur in quatuor fluvios. Collecta etenim in unum congregatione aquarum, non se penitus exinanivit terra, et fraudavit irriguis, suis : sed hodieque in fontes prorumpit, et deducit meatus fluminum, quibus pignora sua, quasi pia mater, plenis lactat uberibus.

3. Alii alias; omnes tamen congruunt in paradiso (*Gen.* II, 9), et lignum vitæ radicatam, et lignum scientiæ, quæ discernat bonum et malum cætera quoque ligna plena vigoris, plena vivificationis spirantia (46), et rationabilia. Ex quibus colligitur paradisum ipsum non terrenum videri. posse, non in solo aliquo, sed in nostro principali, quod animatur et vivificatur animæ virtutibus, et infusione Spiritus Dei.

4. Denique Salomon in spiritu paradisum in homine esse evidenter declaravit. Et quia mysteria exprimit vel anime et verbi, vel Christi et Ecclesiæ, ideo ait de virgine anima, vel Ecclesia quam volebat virginem castam assignare Christo (*II Cor.* XI, 2 : « Paradisus clausus, soror mea sponsa, paradisus clausus, fons signatus (*Cant.* IV, 12). »

5. Paradisus Græce, Latine hortus dicitur. Denique Susanna in paradiso erat, et sic legitur Latine (*Dan.* XIII, 7). Et Adam in paradiso erat, et sic legimus (*Gen.* II, 8). 982 Ergo non te moveat quod

(45) Scripta circa annum 389.

(46) Philo Judæus lib. *de Mundi Opific.* pag. 35 : Κατὰ δὲ τὸ θεῖον παράδεισον ἔμψυχα καὶ λογικὰ τὰ ζῷα πάντα εἶναι συμπέφυκε, etc.

(47) Rom. edit. sola, « paradisum in nostro principali, quod animatur.... et infusione Spiritus, posse videri. Denique, » etc. Non est autem dubium quin invecta fuerit isthæc mutatio, ne paradisi terrestris veritatem Ambrosius negare videretur. Verum ea nihil opus fuerat historici, siquidem veritatem ubique aut agnoscit, aut supponit beatus Doctor : quemadmodum lib. II, *de Paradiso*, cap. 2,

ali codice Latini hortum habent, ali paradisum.

6. Ibi ergo est, casta uxor, ubi virgo. Læet virgo excepta habent claustra et ignoculacum, sed utraque in paradiso; ut adversum ætus corporis et carnis flagrantiam refrigetur virtutum umbraculo.

7. Ergo paradisus in principali (47) nostro est, silvescens plurimarum opinionum plantariis; in quo principaliter lignum vitæ constituit Deus, id est, pietatis radicem; ea est enim vitæ nostræ substantia, si Domino et Deo nostro deditos cultus deferamus.

8. Constituit etiam scientiæ boni et mali seminarium; homo enim solus in cæteris animantibus terrenis habet scientiam boni et mali. Alia quoque illie plantaria diversa, quorum fructus virtutes sunt.

9. Sed quia scientiæ capax hominis affectus cognitus est Deo, quod citius ad astutiam inclinaretur, quam ad summum prudentiæ (neque enim iudicem, qui fines certos in anima nostra constituit, operis sui qualitas latere poterat), eliminare voluit astutiam de paradiso, quasi providus auctor nostræ salutis, et vitæ studium, et disciplinam pietatis infundere; ideoque præcepit homini ab omni ligno, quod est in paradiso, esse gustandum, de ligno autem scientiæ boni et mali non esse gustandum (*Gen.* III, 2, 3).

10. Sed quia creatura omnis passioni obnoxia, ideo delectatio sicut serpentino illapsu, humanis irrepsit affectibus. Itaque non immerito sanctus Moyses delectationem serpentis figuravit similitudine; prona est enim in ventrem sicut serpens, non pedibus incedens, aut ullis elevata eruribus, sed sinuoso fluxu totius velut corporis sui lubrica. Ei terra eibus est sicut serpenti, quoniam escam nescit cælestem; corporalibus enim pascitur, atque in varias mutatur species cupiditatum, et tortuosis angulatur (48) anfractibus. Venenum in dentibus habet, quibus unusquisque se eviscerat luxuriosus, helluo interneceat, abliguritor perimit. Quantos ruperunt vina, dissolvit ebrietas, distendit cruditas !

11. Nunc intelligo qua causa Dominus Deus insufflavit in faciem hominis (*Gen.* II, 7); ubi enim sensus omnis, ibi sedes atque illecebra delectationis in oculis, auribus, naribus, atque in ore, ut sensus nostros adversus delectationem fortiores faceret. Hæc ergo nobis, sicut serpens, astutiam infudit; non enim delectatio, sed labor et diuturna

num. 1, observatum est. Nam alioqui quo pacto hic affirmaret omnes congruere ligna fuisse « spirantia et rationabilia, » si hoc intelligeret excluso naturali sensu, quo a pluribus illud intelligi non ignorabat? Et certe multa sunt sub finem hujus epistolæ, quæ a sancto doctore secundum historiam dici obscurum non est.

(48) Allusum hoc verbo *angulatur* ad etymon anguis quod se circumagat, et voluminibus implicet, quæ a Prudentio Cicconeque meandri appellantur. Ita Nannius.

meditatio cum Dei gratia dat perfectam prudentiam.

12. Tamen qui serpentis fraudibus involuta est humani generis humanitas, in eo salutem serpentis sequamur (49) : ut caput nostrum non prostratum in periculi, sed prae ceteris integre credamus.

« Caput autem nostrum Christus est (1 Cor. xi, 3). » Hoc maneat incolume, ut serpentis ventura nobis non possint nocere : « Hoc est enim sapientia cum hereditate (Eccli. vii, 12), » id est cum fide ; quoniam est hereditas credentibus in Domino.

13. Quod si primus ille homo, qui cum Deo loquebatur in paradiso positus (Gen. ii, 15), lulu tam facile potuit, ex terra creatus virgine, quam ad verbum Dei formata et creata resecti fuerat exortu, nondum ea parriidali eodumque conereta (50) sanguine, flagitiis et delecere polluta, nondum carne nostra damnata maledicto obnoxia hereditatis ; quanto facilius postea lubrica ad peccata via majus advexit humano generi precipitum, etiam deterior tolerabili per vires generationis aucesserit ?

14. Etenim si magnetis lapis (51) tantam naturae vim habet, ut ferrum ad se trahat, et tranfundat se in illius speciem, ita ut plerisque experiri volentibus cum plures annulos ferreos ad eum lapidem admovent, omnes pari tenet modo ; tandem si ei annulo cui adheserit lapis, alium abiciens annulum, et rursus per odnem singulis subtilis : licet in omnes penetret per ordinem, ex illo lapide vis naturae, tamen priores nexu vehementiore contrahit, posteriores remissione ; quanto magis humani generis conditio atque natura ex puriore statu in deteriorem lapsa est, quando nequiores (52) attingit !

15. Nam si per eas species minuitur natura, quae non sunt culpa capaces ; quanto magis per animos atque artus libe pollutos scelerum virtus ejus hebetatur ? Unde quia exerebat malitia, hostilita innocentia fuerat, non erat qui faceret bonitatem, non erat usque ad unum (Psalm. xxi, 1) : venit Dominus, qui reformaret naturae gratiam, in eo augeret ; ut ubi superat incavit peccatura, superabundaret gratia. Ergo liquet et quia auctor homi-

(49) Germana hinc loco reperies in Ps. xxxvii, n. 8, et in Ps. cxviii, ver. 5, n. 15.

(50) Ita omnes edit. : contra vero 1. 54. prope ad unum, « ceterorumque conereta ; » duo, « ceterorumque. »

(51) Rom. edit., « si magnes lapis ; » vul. ferrea et cuncti mss., « si magnetis ; » quidam, « magnetes, lapis. » Hoc parvo exemplo, quod licet et non parva alia ex Philonis lib. de quib. translatum est, originalis peccati cogniti per concupiscentiam propugnam translati hinc ambiguae declarat : quae cum ratum Augustinus facit, etiam illam hereditatem contra Julianum ubique explicat, ad praeterea illud, quod e cogitavit theologi recentiores, nunquam contingens. Quid etiam quod Philo ipse lib. cit. eandem concupiscentiam omnium humani generis malorum fontem atque

nis Deus, et quod Deus unus, non multi dii : sed unus qui omnium operatur est ; et unus, non multos mundos, ut dicunt philosophi.

16. Primus igitur mundus creavit, deinde habitatorum mundi, cui totus mundi palma foret. Nam si hodie quocumque recessit capiens, ubique civis est, ubique am intelligi, nunquam se peregrinum, nunquam hospitem judicat ; quanto magis ille primus homo totius erat mundi incolae, et, ut Graeci dicunt, ἀνταρκτικός (53), opus Dei recens, confabulator assiduus, civis sanctorum, complantatur virtutibus, praepositus omnibus terrenis amantibus, marinis, volatilibus, totum mundum suam possessionem putabat : quem Dominus tuebatur ut opes suum, neque ut bonus parens atque auctor deserebat ! Denique eo usque creatum fovit, ut abiectum redimeret, eliminatum reciperet, mortuum passione Filii sui uirginitati resuscitaret. Est ergo hominis auctor Deus, et diligit epus suum operator bonus, nec derelinquit bonus Pater, quem etiam, sicut dives paterfamilias, censu propriae hereditatis redemit.

17. Caveamus ergo ne hominem istum, id est mulier illa, id est, passio sensuum nostrorum delectatione et ipsa decepta atque illusa effeminet, et circumscriptum in leges suas et sententiam trahat. Fugiamus delectationem sicut serpentem : multas artes habet, et maximo in homine. Nam alia animi acta cibi aviditate capiuntur ; homo quanto plures sensus oculorum auriumque habet, tanto maiori pericula. Vale, et nos dilige, ut facis ; quia nos te diligimus.

EPISTOLA XLVI (54).

Ambrosius Salinus scribit maledictum Apollinaris tam publice fuisse confutatum : se se cum eo, etsi servilem in Christum formam non admitteret, humaniter egisse : ut illa verba, Deum scilicet Patrem Filii esse et Dominum creaturae, quae illi congruis displicebant, cum verbis Davianis convenire. Post quae cum huius Filium sine igitur divinitati factum non inobsequium, verum etiam maledictum, opprobrium atque peccatum multiplex Scripturae testimonio demonstrat.

AMBROSIIUS SALINUS (55).

1. Quem scripsisti maledicti sermonis seminatio-rem esse agnoscit ? Ipsum consule, pag. 35.

(52) Mss. aliquot. « quanto nequiores ; » commodius vero ibi, et omnes edit., « quando nequiores. »

(53) Ἀνταρκτικός, id est universi civis, inquit Nodinus. Ita nonnulli philosophi de una palma responderunt, interrogati quid esset ; unde et illud postea autum est :

Quam saltem lingua patris est, in pacem se per.

Porro et postea illi respondit non alium mundum indicat Nodinus, Anti. Christum, de quo Iren. lib. 2, cap. 2, adag. 35.

(54) Simplicius super Gen. 28, 3.

(55) Aut. edit., Ambrosius Irenaeus ; Rom. cuncti mss., Ambrosius Irenaeus episcopus, utrumque ex his multo plures oculis illud eximio. Neque tamen minus certum est Salinum illam et dignitate orna-

rem, levissimus (56) est, qui jam veneni sui mercedem recepit. Siquidem responsum est ei publice; et quod privim severat, pulum messuit. Ego autem vnum ante et invisorem tantum habebam: ut ubi iste sermo ad aures pervenit meus, statim respondi quod cum virus infecerit Apollinaris, qui non potest audire quod Dominus noster Jesus pro nobis servitutem suscepit in istius corporis susceptione; cum Apostolus clamet quod formam servi acceperit (*Philipp.* ii, 7). Hoc munimentum, hæc sepes est fidei nostræ; qui hanc destruit, destruetur ipse, sicut scriptum est: « Quia destruentem sepem mordebit serpens (*Eccle.* x, 8). »

2. Equidem primo leniter mandavi ei: Qua ratione bonam rem malo animo facis? Ego enim beneficio annuero, si quis mea legens scripta, dicat mihi quo videatur moveri. Primum quia et in iis quæ scio, falli possum. Multa aurem prætereunt (57), multa quibusdam aliter sonant: pulchrum est si fieri potest, cavere omnia. Deinde quia non deo moleste ferre, cum de apostolicis et ipsis evangelicis Dominicisque verbis plerique multas quæstiones serant; 985 si etiam in meis scriptis reperiant, de quo disputandum putent: plerique enim studio indulgent suo, ut iste qui propterea orbem circumivit, ut quæreret quem reprehenderet, non quem sibi imitandum arbitraretur.

3. Hic igitur ut arroderet aliquid de meis scriptis, eam sibi amplam viam reperit, quoniam eo loci ubi dixit Dominus Jesus: « Confi-teor tibi, Pater, Domine cœli et terræ (*Matth.* xi, 25); » diximus ideo dictum, ut nos intelligamus Patrem Filii esse (58), et Dominum creaturæ. Quanquam in Psalmo evidenter Dominum dixerit Patrem Filius: « Viderunt me, et moverunt capita sua: adjuva me, Domine Deus meus (*Psal.* cvm, 25, 26). » Etenim secundum formam servi locutus, Dominum vocavit, quem Patrem noverat, æqualis in Dei forma, servum secundum carnis substantiam se prædicans; servitus enim carnis, dominatus autem divinitatis est.

4. Advertis igitur primum pro tua admirabili prudentia ea quæ in Evangelio dicuntur, ad Evangelii tempus referri, quo Dominus Jesus inter homines humana specie conversabatur; nunc enim (*II Cor.* v, 16). Sit ita visus et cognitus veteribus jam « transierunt vetera, et omnia nova facta sunt (*Ibid.* 17). » Omnia tamen ex Deo, qui nos sibi per Christum reconciliavit; eramus enim mortui, et

tum fuisse, cum non alius a Sabino exstiterit Placentino antistite, qui synodo Aquileinsi interfuisse reperitur, et ejus cum Ambrosio familiaritatem hujus ad eum plures testantur epistolæ. Hanc quasi ad Sabinum scriptam citarunt Leo Magnus epist. 134, alius 97, et Leontius Byzantinus.

(56) Mss. aliquot, « verissimus est; » unus, *scelerissimus*, forte *sceleratissimus*.

(57) Amerb. et pauci mss., « multæ jure prætereunt; » Eras. et Gil. cum aliis, « multa aurem (*Rom.* edit., *multa autem*) prætereunt. »

A ideo unus pro omnibus servus factus est (*Philipp.* ii, 7). Quid dicam, servus? Peccatum, opprobrium, maledictum factus est (59). Dixit enim Apostolus: « Quia pro nobis peccatum factus est (*II Cor.* v, 21), » quia « maledictum factus est (*Galat.* iii, 13) » Dominus Jesus. Dixit quia cum sibi subjecerit omnia, tunc et ipse subjectus erit. Dixit et Petrus: « In nomine Jesu Nazarent surge, et ambula, » in Actibus apostolorum (*Act.* iii, 6). Dixit ibi quia « glorificavit puerum suum Jesum (*Ibid.* 13). » et nemo calumniatur de tempore. In Apocalypsi autem et agnus dictus est a Joanne (*Apoc.* v, 12); dictus est in Psalmo « vermis, et non homo (*Psal.* xxi, 7). » Hæc omnia factus est, ut nostræ obtunderet mortis aculeum (*I Cor.* xv, 55), nostram servitutem tolleret, maledicta, peccata, opprobria deleret.

B 5. Hæc et alia, quæ consulenti cuidam, et multo plura a te scripsisti relata, cum Scriptura divina habeat, quemadmodum quisquam dubitabit dicere quæ pie scripta sunt (60), quoniam ad gloriam Christi spectant, non ad imminutionem? Nam cum de dono ejus, hoc est manna, dictum sit quia et « qui minus collegit, non diminuit: et qui plurimum, non ampliavit (*Exod.* xvi, 18), » num potuit ipse vel minui vel augeri? Quid enim in eo imminutum est, quod nostram servitutem, nostras infirmitates suscepit? Erat humiliatus, erat in servi forma, sed idem in gloria Dei Patris. Erat vermis in cruce, sed idem dimittebat peccata etiam persecutorum suorum. Erat opprobrium, 986 sed idem majestas Domini, sicut scriptum est: « Et videbitur majestas Domini, et videbit omnis caro salutare Dei (*Isa.* xl, 5). » Quid amisit, cui nihil minus est? Non habebat quidem speciem neque decorem, sed habebat plenitudinem divinitatis. Infirmitas aestimabatur, sed non destiterat esse Dei virtus. Videbatur ut homo, sed fulgebat in terris majestas divina et Patris gloria.

C 6. Unde pulchre Apostolus ejusdem verbi repetitione usus est, dicens de Domino Jesu: « Qui cum in forma Dei esset, non rapinam arbitratus est esse se æqualem Deo: sed semet ipsum exinanivit, formam servi accipiens (*Philipp.* ii, 6, 7). » Quid est in Dei forma, nisi in plenitudine divinitatis, in illa perfectionis divinæ expressione? Ergo cum esset in plenitudine divinitatis, exinanivit se, et accepit plenitudinem naturæ et perfectionis humanæ; sicut Deo nihil deerat, ita nec hominis consummationi, ut esset perfectus in utraque forma. Unde et David

(58) Conferatur hic locus cum alio lib. v *De Fide* cap. 8, num 102, et non difficulter intelligetur eundem indicari ab Ambrosio.

(59) Ita mss. ad unum; edit. autem voci *servus* addunt « factus est, » et infra post verbum *ambula*, jugulant has voces, « in Actibus apostolorum. »

(60) Rom. edit. sola, « quia pie scripta sunt; » at infra cum aliis, « unde potuit; » ubi nos cum mss. « non potuit. » Sed edit. Rom. particulam *num* transtulit post « imminutum est. »

dicat: « Speciosus forma præ filius hominum (*Psal.* A XLIV, 3). »

7. Concluditur Apollinarista, nec quo se vertat habet, suis clauditur retibus. Ipse enim dixerat: Formum servi acceperat, non servus lectus est (61). Iterum ergo interrogo, quid est in forma Dei? Respondet: In natura Dei, Sunt enim, ait Apostolus, « qui non sunt natura dii (*Galat.* iv, 8). » Quero quid sit, « formam servi accipiens (*Philipp.* ii, 7). » Sine dubio perfectionem naturæ et conditionis, ut dixi, humanæ, ut esset in hominum similitudine. Et pulchre non carnis, sed hominum dixit similitudinem; quia in carne eadem. Sed quin sine peccato erat solus, omnis autem homo in peccato, in specie hominis videbatur. Unde et propheta ait: « Et homo est, et quis cognosceret eum (*Jerem.* xvii, 9)? » B Homo secundum carnem, sed ultra hominem secundum divinam operationem. Denique cum leprosum tangeret, homo videbatur: sed ultra hominem, cum emendaret (*Matth.* viii, 3). Et cum Lazarum fieret mortuum (*Joan.* xi, 35), quasi homo flebat: sed supra hominem erat, cum mortuum juberet vivetis pedibus exire (*Ibid.* 44). Homo videbatur cum penderet in cruce: sed supra hominem cum, reseratis tumulis, mortuos resuscitaret (*Matth.* xxvii, 52).

8. Nec sibi blandiatur virus Apollinaris, quia ita legitur (62): « Et specie inventus est ut homo (*Philipp.* ii, 7); » non enim negatus est homo Jesus, cum alibi ipse Paulus de eo dicat: « Mediator Dei et hominum homo Christus Jesus (*I Tim.* ii, 5), sed confirmatus est. Id enim est usus et moris Scripturæ sic significare, sicut et in Evangelio legimus: « Et vidimus gloriam ejus, gloriam quasi unigeniti a Patre (*Joan.* i, 4). Sicut ergo quasi unigenitus dicitur, et non abnuitor unigenitus Dei Filius; ita ut homo dicitur, et perfectio fuisse in eo hominis non negatur.

987 9. Cum esset igitur in forma servi, humiliatus usque ad mortem, erat tamen in Dei gloria. Quid ei igitur obsuit servitus? Servus autem factus legitur, quia legitur factus ex Virgine, et creatus in carne; omnis enim creatura servit, dicente Propheta: « Quia universa serviunt tibi (*Psal.* cxviii, 91). » Unde et Deus Pater ait: « Inveni David servum meum, in oleo sancto unxi eum. Ipse vocabit me: Pater meus es tu, Deus salutis meæ. Et ego primogenitum ponam eum (*Psal.* lxxxvii, 24, 27, 28); » et in alio psalmo: « Custodi animam meam; quoniam sanctus sum: salvum fac servum tuum

(*Psal.* lxxxv, 2); » et infra in eodem psalmo: « Da potestatem puero tuo, et salvum fac filium ancillæ tuæ (*Ibid.* 16). » Congessi enim Patris et Filii voces, ut ei non argumenta humanæ, sed divinæ responderent oracula.

10. Alibi inquit: « In manus tuas commendo spiritum meum (*Psal.* xxx, 6); » et: « Statuisti in loco spatioso pedes meos (*Ibid.* 9); » et: « Super omnes inimicos meos factus sum opprobrium (*Ibid.* 12). » Et in eodem psalmo: « Illustra faciem tuam super servum tuum (*Ibid.* 17). » Per Isaiam quoque dicit ipse Filius Dei: « Ex utero matris meæ vocavit Dominus nomen meum, et posuit os meum ut gladium acutum, et sub tegumento manus suæ protexit me. Posuit mo sicut sagittam electam, et pharetra sua texit me: et dixit mihi: Servus meus es tu, Israel (*Isa.* xlix, 1-3). » Dicitur enim Dei Filius et Israel, sicut alibi: « Jacob puer meus, Israel dilectus meus (*Isa.* xlii, 4). Solus enim vero Deum Patrem non solum vidit, sed etiam enarravit (*Joan.* i, 18).

11. Et sequitur: « In te glorificabor. Et ego dixi: In vacuum laboravi, et in nihilum dedi vires meas: ideo judicium meum ante Dominum, et dolor meus ante Deum meum (*Isa.* xlii, 3, 4). » Et nunc sic dicit Dominus, « qui finxit me servum ex utero sibi ad congregandum Jacob et Israel (*Ibid.* 5). » Quis congregavit Dei populum, nisi Christus? Quis glorificatus est ante Dominum? Quis est Dei virtus? Cui dixit Pater: « Magnum tibi est vocari te puerum meum (*Ibid.* 6)? » Et cui dicit: « Ecce posui te in testamentum generis mei, in lucem gentium; ut sis in salutem usque ad extremum terræ (*Ibid.* 5). » De quo etiam per os Ezechiel locutus est, dicens. « Suscitabo super eos pastorem unum, et reges eos servus meus David, et erit eorum pastor; et ego Dominus ero illis in Deum, et David in medio eorum princeps (*Ezech.* xxxiv, 23, 24). » David utique rex jam defunctus erat, et ideo verus David, verus humilis, verus mansuetus, verus manu fortis Dei Filius, hoc annuntiatur nomine; qui etiam in Zachariæ prophetæ libro significatur, dicente Deo Patre: « Ecce ego mittam servum meum, Oriens nomen est ei (*Zach.* iii, 8). » Numquid quia habebat vestimenta sordida ideo fulgorem divinitatis suæ Sol justitiæ non habebat?

12. Et quid plura? An infirmus putamus servitium esse quam peccatum, quam maledictum, 988

(61) Leonis epistola, « non servus locutus est; » sed melius edit. ac mss. Ambrosiani, « ... lectus est. » Hoc autem præcipuum fuisse constat erroris Apollinaristarum firmamentum, quod hic validissime ab Ambrosio nostro evertitur. Nec tamen existimandum est Ambrosio contraria docuisse Adrianum papam in sua ad concilium Francoford, epistola, cum Dominum servi nomine appellandum negat, vel idem concilium, ubi ait ex Augustino: « Dominus noster etiam in forma servi non servus, sed in forma etiam servi Dominus fuit. » Etenim sic illa

intelligenda sunt, ut opponantur hæresi Elipandi atque aliorum, Christum adoptione tantum Dei Filium, ac proinde non aliena et libere suscepta servitute, sed propria et naturali servum esse blasphemantium. Quod toto celo ab Ambrosiana mento abhorret.

(62) Hanc ipsam objectionem cum eodem plano responso reperire est serm. 18 in Psalm. cxviii; verum adversarii, quem ibidem impugnat, nomini parit.

quam opprobrium, quam infirmitates, quas pro nobis suscepit, ut a nobis averterentur? Factus est enim hæc omnia, ut universa vacuaret. Sed hæc ideo non recipiunt, quod servus, opprobrium, peccatum, maledictus factus sit; quoniam Verbum et carnem unius asserunt esse substantiæ (63), et dicunt: Ergo quia nos redemit, servus dictus est, et peccatum debuit dici. Nec advertunt quod hæc Christi gloria sit, quasi servitutem suscepit in corpore suo ut libertatem omnibus redderet: peccata nostra portavit, ut mundi peccatum tolleret.

13. Servus, peccatum, maledictus factus est, ut tu peccati servus esse desisteres, et te divinæ sententiæ maledicto absolveret. Ille ergo maledictum suscepit tuum: « Maledictus enim omnis qui pendet in ligno (Galat. iii, 13). » Ille maledictum in cruce factus est, ut tu benedictus esses in Dei regno. Ille dehonestatus et depretiatus est, nec aliquid æstimatus. Ille dicebat: « In vacuum laboravi (Isa. xlii, 4): » per quem meruit Paulus dicere: « Non in vacuum laboravi (Philipp. ii, 16): » ut boni operis fructum, et Evangelicæ prædicationis gloriam suis conferret servulis, per quam universi sarcina laboris absolverentur.

14. His igitur auditis, derelictus est in dimidio dierum suorum perdix, qui clamavit ut congregaret quæ non peperit (Jerem. xvii, 11), et oppressus est voce Domini Jesu. Denique adornat fugam (64). Vale, et nos dilige; quia nos te diligimus.

EPISTOLA XLVII (65).

SABINO *cur librum apertius perscriptum ipsi miserit, causam reddens, quamobrem scribere quam dictare malit, explicat. Hinc illum ad mutuum epistolarum usum invitat, quanta inde redeat utilitas, patefaciens.*

AMBROSIIUS SABINO.

1. Transmisi petitum codicem scriptum apertius atque enodatus, quam ea scriptura est, quam dudum direxi; ut legendi facilitate nullam judicio tuo afferatur impedimentum. Nam exemplaris liber non ad speciem, sed ad necessitatem scriptus est; non enim dictamus omnia, et maxime noctibus, quibus nolumus aliis graves esse ac molesti; tum quia ea quæ dictantur, impetu quodam proruunt, et profluo cursu feruntur (66).

(63) Refellitur hic error ab Athanasio epist. ad Epict.; ab Epiphanio hæres. 77; ab ipso etiam Ambrosio lib. *de Incarn. Domin. Sacr.*, cap. 3, nec non ab aliis, quorum ibidem, atque in Admonit. ad eundem librum abunde fecimus mentionem.

(64) Hunc hæreticum postquam Mediolano Placentiam venisset, a Sabina ejusdem ipsum consulenti rogatu confutatum fuisse, atque eam rem ad Ambrosium ab eodem episcopo delatum censet Hermannus. Atqui series epistolæ indicare potius videtur Apollinaristam Placentiam venisse Mediolanum: et Ambrosium eorum quæ isthic evenerant, a Sabino litteris præmonitum, eidem vicissim, quæ in eadem causa Mediolani facta fuerant, rescripsisse. Quam quidem opinionem hæc ultima verba plane confirmant.

A 2. Nobis autem quibus curæ est senilem sermonem familiari non ad unguem (67) distinguere, et lento quodam flegere gradu, aptius videtur proprium manum nostro affligere stylo; ut non tam deffare (68) aliquid videamur, quam abscondere: neque alterum scribentem erubescamus, sed ipsi nobis consilii sine ullo arbitro, non solum auribus, sed etiam oculis ea ponderemus quæ scribimus. Velocior est enim lingua quam manus, dicente Scriptura; « Lingua mea calamus scribæ velociter scribentis (Psal. xlii, 2). »

3. Sed forte dicas, quia velocitatem ad scribentem relulit. Non te fallit tamen id significari, quod scribæ velociter scribentis celeritas sola possit lingue propheticæ excipere sermones. B Apostolus quoque Paulus sua scribebat manu, sicut ipse ait: « Mea manu scripsi vobis (Galat. vi, 11); » ille propter honorificentiam, nos propter verecundiam.

4. Tamen dum adhuc habes de libris iudicium interludamus epistolis, quarum ejusmodi usus est, ut disjuncti locorum intervallis, affectu adhæreamus; in quibus inter absentes imago refulget præsentiae, et collocutio scripta separatos copulat; in quibus etiam cum amico miscemus animum, et mentem ei nostram infundimus.

5. Jam si, ut hortaris, aliquid et de veteribus scripturis redoleat in epistolis, non solum animi conglutinari videntur perversæ doctrinæ perfectum, sed etiam plenioris colloquii species et forma exprimi, ut inter quærendi et respondendi mutuas vices assumpta concertatio in unum conducere, et coram videatur amicos locare, qui tali se lacessunt et complectuntur munere.

6. Quid autem majorum nostrorum exempla proferam, qui epistolis suis fidem infuderunt populorum mentibus, atque ad integros et confertos scripserunt populos; et præsentem se esse, cum absentes scriberent, significarunt, dicente sancto Apostolo (1 Cor. v, 3), quia absens erat corpore, sed præsens spiritu; non solum cum scriberet, sed etiam cum judicaret? Denique absens per epistolam condemnabat, et idem solvebat per epistolam; epistola enim Pauli quædam effigies erat ejus præsentiae, et forma operis.

D

(65) scripta circa ann. 380.

(66) Hæc satis conveniunt cum illis Paulini verbis: « Nec operam declinabat scribendi propria manu libros, nisi cum aliqua infirmitate attenuaretur. » Quod autem præter curam excolendi styli, aliam causam cur ipse scriberet, subjungit, nimirum ut alienæ fationi parceret; id quidem eximiam viri sancti humanitatem pulchre declarat. Hieronymus autem noctu se dictare solitum non uno loco testificatur. Neque ignota res est, dictante Origene, plures simul antiquarios, quibus sumptum suppeditabat alius Ambrosius, excipere consuevisse.

(67) Belv. codex, « familiaris ad unguem, etc. » Minus commode.

(68) *Deffare*, hoc loco idem est, ac subito impetu quidquid in buccam venerit, effundere.

7. Non enim ut aliorum epistolæ. « graves, inquit, et fortes, præsentia autem corporis infirma, et sermo contemptibilis (I Cor. x, 10). » talis et Apostoli: sed talis hujus epistola, ut talis esset forma præcepti, qualis esset operationis substantia; « quia quales sumus, inquit, verbo per epistolam absentes, tales et præsentis sumus in opere (Ibid. 11). » Imaginem præsentiae suæ in epistolis expressit, fructum et testimonium (69) in opere significavit. Vale, et nos dilige, ut facis; qui nos et te diligimus.

990 EPISTOLA XLVIII (70).

SABINUM, ut libros suos seculo excedat exequia, obsecrat, et cum commoda hinc oritur, exponit; subiungens tamen et utriusque verborum catolici edam esse, dum fidei professio integra sit, suis variis hæresibus fidei professionis apparet: ne dum in se in posterum scribendis epistolis maxime operam daturum speret.

AMBROSIIUS SABINO.

1. Remisisti mihi libellos, quos tuo iudicio probatior habeo. Ideo misi alios non iudicii favore delectatus, sed promissa a te, et petita a me veritate illectus; male enim tuo corrigatur iudicio, si quid movet, priusquam foras proleat, unde jam revocandi nulla facultas sit; quam laudari a te, quod ab aliis reprehendatur. Itaque arbitrum te eorum quæ postulas rogavi; neque enim legi a te mea, quæ nonnunquam tribuo in vulgus, sed in tuæ calculum venire sententiæ desideravi. Non erit longi subsellii ista judicatio et mora (71), ut dictum est antiquitus. Facile est tibi de nostris iudicare.

2. Ergo certe huc invitatu tuo prodeundum putavi: tuum est liquido decernere, et scrutanter discutere, quæ corrigas; ne tibi vitio vertant ea quæ nobis potuerunt obrepere. Nescio enim quo modo præter imprudentiæ caliginem, quæ me circumfundit, unumquemque fallunt sua scripta, et aurem prætereunt (72); atque ut filii etiam deformes delectant, sic etiam scriptorem inlececos sermones sui palpant. Incautius plerumque aliquid promitur, aliquid accipitur malevolentius, aliquid exit ambiguum: tum quia alieno examinanda iudicio, non

(69) Ita plerique mss.; nonnulli tamen, et omnes edit., « fructum testimonii, » etc.

(70) Scripta circa annum 391.

(71) Hæc verba huc translata sunt ex epist. 9 lib. in Epist. Cicer., ubi sic habetur: « Longi subsellii, ut noster Pompeius appellat, judicatio et mora. »

(72) Non sine laude a plerisque memorata sunt verba hæc Ambrosiana, sed in primis a Baronio in Martyr. Rom., ubi de sancto Sabino agitur.

(73) Vet. edit., « sermones ventila; » Rom. cum scriptis col., « sermones vellica; » Est autem vellicare manu tentare utrum alicui alicui valde cohaereat, aut facile possit avelli. Unde clarus fit metaphoricus sensus, quo hic pectur.

(74) Fuit autem in consuetudo, ut qui libros aliorum examinandos acciperet, quid tolli, quid vel mutari oporteret, appositis quibusdam notis indicaret. Horatius *De arte poet.*

A pro nostra debemus magis, quam pro aliena opinione trutinare, et discutere omnes scrupulos malevolentiae.

3. Assume igitur benevolentiam auro aurem veritatis, et pertracta omnia, sermones vellica (73); si in eis non forentes blanditas, et suorum verba, sed fidei sinceritas est, et confessionis sobrietas. Notam appone ad verbum dulci periculis, et fallacia statera (74); ne quid pro se esse adversarius interpretetur. Esto ut revineatur, si congruere coeperit; male habet liber, qui sine auctore (75) non defenditur. Ipse igitur pro se loquitur, qui procedit sine interprete (76); noster hic tamen non egreditur a nobis, nisi a te accipiat auctoritatem. Itaque cum etiam fide tua prodire jusseris, committetur tibi.

4. Tamen quoniam « non in sermone est regnum Dei (I Cor. iv, 20), » sed in virtute; verbum si offenderit, virtutem professionis interrogato. Professio autem fidei sententia est, quam adversum Sabellianos et Arianos ita a maioribus traditam teneamus (77), 991 ut Patrem Deum, et Filium ejus unigenitum, et Spiritum sanctum veneremur; hanc Trinitatem unius esse substantiæ, majestatis, divinitatis: in hoc nomine Patris, et Filii et Spiritus sancti baptizare nos, quemadmodum scriptum est (*Matth. xxiii, 19*): Filium itaque coæternum Patri suscepisse carnem, natum de Spiritu sancto et Virgine Maria, æqualem Patri secundum divinitatem in Dei forma, id est, in omni plenitudine divinitatis quæ in illo habitat, ut dixit Apostolus: corporaliter (*Coloss. ii, 9*); qui in persona hominis formam servi accepit, et se humiliavit usque ad mortem (*Philipp. ii, 7, 8*).

5. Ergo et adversus Photinum hæc nobis sententia est: adversus Appollinarem autem legitima circumscriptio; ut confiteamur sicut in Dei forma nihil ei defuit diviniæ naturæ et plenitudinis, sic in illa forma hominis nihil ei defuisse (78), quo imperfectus homo judicaretur: qui ideo venit, ut totum hominem salvum faceret. Neque enim decebat ut qui perfectum opus in his consummaverat, hoc

(75) Thurn. codex, « qui suo asterlore. » Non satis commode.

(76) Interpres hic est, quem vulgo meliorem dicimus, hoc est conciliatorem. Cætero in Vetrari: « Aut qui sive tres, aut interpretes concipiendi iudicii esse solent. » Idem in epistolis: « Quo ego interprete novissime ad Lepidum tuus sum. » Ita Nannus.

(77) Quanti faceret Ambrosium veteres Ecclesiæ traditiones a nobis jam aliquoties observatum est; sed hunc etiam locum indicari non præstabimur. Quod autem spectat ad Sabellianos, Arianos, et Photinianos, de commentis atque erroribus eorum ad lib. *De Fide et de Incarn.* satis diximus.

(78) Appollinariarum præceptum hanc errorem fuisse, quod a Christo tantummodo autum vel susceptum appareat, vel sine mente ne rationis suscepam extendere, observamus ad lib. *De Incarn. sacr.*, cap. 2, rom. 11. Quæ etiam lib., cap. 7, Ambrosius illud ipsum, quo hic utitur, adhibet argumentum.

imperfectum in se esse pateretur; si enim aliquid ei deficit, non totum redemit: si non totum redemit, fefellit igitur, qui dixit ideo se venisse ut totum hominem salvum faceret. Sed quia (impossibile est mentiri Deo (79) (*Hebr. vi, 18*), » non fefellit: ergo quia ita venit ut totum redimeret et salvum faceret, totum utique suscepit, quod erat humanæ perfectionis.

6. Nostra sententia hujusmodi est, ut meministi. Si verba alicui movent, non præjudicant fidei; etenim sermonem dubium mens non dubia obumbrat, et defendit a lapsu.

7. Hæc tecum prolusimus, quæ in libros nostrarum epistolarum referam, si placet, atque in numerum reponam; ut tuo commendentur nomine, et tuis ad nos, et nostris ad vos litteris augeatur mutuus amor per Dominum: ut ita legas, quod iudices; et quod moverit, scribas ad me: amor enim verus constantia probatur. Placet jam quod senibus usu facilius est, quotidiano et familiari sermone epistolas texere; et si quid de Scripturis divinis obvium inciderit, attexere. Vale, frater, et dilige amantem tui; quia plurimum te diligo.

EPISTOLA XLIX (80).

Nunquam minus se solum esse, quam cum solus sit amico scribens; solitudinis bona exemplis docet; maxime quod tunc liceat præsentem scripturis habere Deum, et ei mentem nostram patefacere.

AMBROSIIUS SABINO.

1. Quoniam tibi quoque complacuit nostrarum usus epistolarum, in quibus quidam (81) inter absentes præsentium sermo est, pergam frequentius te in meis scriptis et cum 992 solus sum, alloqui. Nunquam enim minus solus sum (82), quam cum solus esse videor: nec minus otiosus, quam cum otiosus. Certe pro arbitrio accerso quos volo, atque adjungo mihi, quos magis diligo, aut quos aptiores arbitror: nemo interpellat, nemo interpolat. Tunc ergo te magis teneo, et de Scripturis confesso, et prolixiorum simul sermonem cædimus.

2. Sola erat Maria, et loquebatur cum angelo (*Luc. i, 28*). Sola erat quando supervenit in eam Spiritus sanctus, et virtus Altissimi obumbravit eam. Sola erat, et operata est mundi salutem, et concepit redemptionem (83) universorum (*Ibid.*). Solus erat Petrus, et totum per orbem consecrandarum gentium cognovit mysteria (*Act. x, 10 seq.*).

(79) Rom. edit., « mentiri Deum » Græce similiter *ψεύσασθαι Θεόν*. Attamen propter mss. ac vet. edit. consensum existimamus hyperbaton ab Ambrosio hic factum esse ita restituendum, « Deo impossibile est mentiri. »

(80) Scripta circa annum 390.

(81) Rom. edit., in quibus quidem. » Minus apposite.

(82) Actum est de hoc paradoxo lib. iii *Offic.* cap. 1, num 2; ubi et nos unde petillum fuit, indicavimus. Non omitemus autem hoc loco Franc. Petrarcham lib. ii *De vita solit.*, sect. 3, cap. 2,

A Solus erat Adam (*Gen. ii, 7*), et non est prævaricatus; quia mens ejus adhærebat Deo. Postquam vero et mulier adjuncta est, non potuit inhærere mandatis celestibus; et ideo se abscondebat, quando Deus deambulabat in paradiso (*De Pœnit.* dist. 2, cap. *Quando Adam*).

3. Et nunc deambulabat in paradiso Deus (*Gen. iii, 8*), quando divinas Scripturas lego. Paradisus est Genesis liber, in quo virtutes pullulant patriarcharum: paradisus Deuteronomium, in quo germinant legis præcepta: paradisus Evangelium, in quo arbor vitæ bonos fructus facit, et æternæ spei mandata diffundit per universos populos.

4. Audiens itaque: « Diligite inimicos (*Matth. v, 44*); » audiens: « Dimitte omnia tua, et sequere me (*Matth. xix, 21*); » audiens: « Qui te percussit in maxilla, præbe ei et alteram (*Luc. vi, 29*); » et hæc non faciens, et vix diligens eum qui me diligit, non dimittens quæ habeo, injuriam acceptam ulcisci volens, et sublatum mihi extorquere; cum Scriptura dicat etiam aliud, id est, plus quam petillum aut creptum est, concedendum, video me contra mandata Dei facere. Et aperiens oculos conscientiae, deambulare mihi Deum præsentem recognosco: cupio me abdere, cupio velare, sed nudus sum Deo, apud quem nuda et intacta sunt omnia (*Hebr. iv, 13*). Erubescens itaque tegere pudenda facinorum desidero, quasi membra mei corporis: sed quia Deus omnia videt, quia foliis obumbratus, latebris tectus appareo, pulo me abscondi; quia corpore amictus sum. Ipsa est tunica pellicea, cum qua C Adam de paradiso ejectus est (*Gen. iii, 23*), nec a frigore tutus, nec tectus ab opprobrio, sed et injuriæ et culpæ patens.

5. Liqueat igitur ex his, quia soli cum sumus, tunc nos offerimus Deo, tunc mentem ei nostram aperimus, tunc amictum fraudis exuimus. Solus erat Adam, quando in paradiso constitutus est, solus erat et quando ad imaginem Dei factus est: sed non erat solus, quando de paradiso ejectus est. Solus erat Dominus Jesus, quando mundum redemit (*Joan. xvi, 32*); non enim legatus neque nuntius, sed ipse Dominus solus 993 salvum fecit populum suum: etsi nunquam solus est ille, in quo Pater est semper. Unde et nos soli simus, ut Dominus nobiscum sit. Vale, et nos dilige; quia nos te diligimus.

EPISTOLA L (84).

Quod mentiri Deus non possit, non esse infirmitatis;

quam cordi Ambrosio solitudo fuerit, commemorare, ejusque suburbanum secessum describere; ubi hoc ipsum epistolæ hujus testimonium citat.

(83) Ita vet. edit. cum mss. pluribus potioribusque; Rom. vero cum aliis cod. nonnullis, « et concepit Redemptorem. » Sed eodem modo redemptionem concepisse Maria dici utique potest, quo dicitur salutem operata, in quantum scilicet mediatorum ac reparatorum mundo peperit. Qui quidem loquendi modus minime infrequens est apud Ambrosium.

(84) Scripta circa annum 390.

Dei tamen esse aliquod infirmum, sed quod fortius sit hominibus, erucem nimium. Quod Deus prophetiam Balaam infuderit mirum non esse; cum illud nec sacerdoti negaverit Christum persequentem; ut nempe sibi ex inimicis exprimeret testimonium. Quanta infidelitate atque avaritia prophetias suas corruerit Balaam; sed potissimum quæ fuerit illius in persuadendo scelere perfidia. Volo efficitur Deum mutabilem non fuisse erga eum, utpote ejus nequitiam perpexerat.

AMMIOSIUS CHROMATIO.

1. Numquidnam mentitur Deus? Sed non mentitur, quia impossibile est mentiri Deum (85). Impossibile quoque istud nunquidnam infirmitatis est? Non utique; nam quomodo omnia potest, si aliquid efficere non potest? Quid ergo ei impossibile? Non quod virtuti arduum (86), sed quod naturæ ejus contrarium. Impossibile, inquit, est ei mentiri. Impossibile, istud non infirmitatis est, sed virtutis et majestatis; quia veritas non recipit mendacium, nec Dei virtus levitatis errorem. Ideoque sit « Deus verax, omnis autem homo mendax (Rom. iii, 4). »

2. Veritas itaque (87) semper in eo est, fidelis manet, mutare se et negare non potest. Si enim verum se negat, mentitur: mentiri autem non virtutis, sed infirmitatis est. Nec mutare se potest, quia natura ejus non recipit infirmitatem. Hoc igitur impossibile ejus plenitudinis est, quæ minueri se et augere non potest: non infirmitatis, quæ in eo quod se auget, imbecilla est. Ex quo colligitur impossibile Dei potentissimum esse. Quid enim

3. Est tamen et aliud infirmum Dei, quod fortius est hominibus; et stultum Dei, quod sapientius est hominibus (I Cor. i, 25): sed hoc erucis, illud divinitatis. Si ergo quod infirmum est ejus, potentia est: quod potentiæ, quomodo infirmum est? Sit igitur nobis positum, quia non mentitur Deus.

4. Sed nec augurator augurii in Israel, secundum legem Dei (Deut. xviii, 10). Quomodo ergo Balaam prohibitum se oraculo Dei dicit, ut vadat ad male-

(85) Rom. edit. quæ tomo I hanc epistolam, ascripto ei titulo Adnotationis super cap. 23 Num. exhibet, eidem hæc etiam verba præmittit: « Dictum est. Non ut homo Deus, ut mentiatur: neque ut filius hominis, ut mutetur. » Fatendum tamen est abruptum id videri, quo sanctus noster utitur, exordium: sed cum sub finem epistolæ ad tractanda hujusmodi argumenta testetur se Chromatii rogatu animum appulisse, credibile est aliquid fuisse in hujus litteris, quod tali initio responsi Ambrosiani ansam dederit.

(86) Eadem edit. Rom., « Illud utique quod naturæ ejus contrarium est, non quod virtuti arduum. » Sed quorsum hujusmodi trajectio et mutatio spectet, non videmus. Adverte autem obiter quanto sagacius sapientiusque Ambrosius hoc loco argumentetur, quam Plinius lib. ii *Hist. natur.* cap. 7, ubi Deum non omnia posse ex eo colligit, quod sibi mortem non possit consciscere.

(87) Mss. non pauci, « Verax itaque; » nonnulli, *utique*; cæteri ac edit. ut in textu.

A dicendum populo Israel; et ivit, et occurrit ei angelus Domini, qui eum prohibuerat pergere, ita ut obsisteret asinæ ejus, quæ vehebat eum (Num. xxii, 31 seq.); et nihilominus et ipse dixit ei ut iret 994 sed hoc diceret, quod sibi infunderetur? Si augurator non est (88) in Israel, unde isti oraculum Dei, quod futura manifestavit, qui augur erat? Si oraculum Dei loquebatur, unde meritum divinæ aspirationis assumpserat?

5. Sed non mireris infusum auguri a Domino, quod loqueretur; quando infusum legis in Evangelio etiam principi Synagogæ (89) uni ex persequentibus Christum, quia oportet unum hominem mori pro populo (Joan. xi, 50). In quo non prophetiæ meritum, sed assertio veritatis est; ut adversariorum testimonio manifestaretur, quo perfidia non credentium vocibus suorum augurum redargueretur. Ideo Abraham ille Chaldaeus (90) aseitur ad fidem, ut Chaldaeorum superstitio conticesceret. Non igitur confitentis meritum, sed vocantis oraculum est, revelantis Dei gratia (91).

6. Quid igitur Balaam contraxit offensionis (Num. xxii, 12), nisi quia aliud loquebatur, aliud machinabatur? Deus enim vas mundum requirit, non immunditia inquinatum et sordibus. Tentabatur igitur Balaam, non probabatur; erat enim plenus fallaciæ ac doli. Denique cum primo consulisset utrum ad illum vanitatis populum deberet pergere, et prohibitus esset, excusavit: postea missis legatis honoratioribus, promissis uberioribus, muneribus cumulationibus illectus (Num. xxii, 19), qui renuntiare debuerat, iterum consulendum putavit; quasi Deus aut pretio aut muneribus inflecteretur.

7. Responsum est quasi avaro, non quasi ei qui verum quæreret; ut illuderetur potius quam informaretur. Cæpit ire, occurrit ei angelus in angusto (Ibid. 24), demonstravit se asinæ, non demonstravit auguri. Illi se revelavit, istum obtrivit; tamen ut aliquando et ipse cognosceret, aperuit oculos ejus: vidit, et adhuc tamen non credidit evidenti oraculo; et qui vel oculis credere debuisset, involuta et ambigua respondit.

(88) Rom. edit. sola, « Si divinatio non est, etc. »

(89) Eadem edit. Rom. cum uno alterove mss., « principi sacerdotum. » Quæ autem de prophetia hic tradit Ambrosius, eo vertuntur, quod illa sit e genere donorum quæ gratis vocantur a theologis: quæque non ad sanctificationem eorum, quibus insunt, conceduntur, sed ad proximi utilitatem. Unde scite de illis Facundus lib. viii, cap. 7: « Quoties per nescientes scienter operatur ipse, qui potest omnia facere? »

(90) Omnes edit., « Balaam ille Chaldaeus; » ubi Nannius, allusio, inquit, ad id quod a gentis vitio mathematici et genethliaci Chaldaei appellantur. Attamen cum propemodum omnes mss. præferant, « Abraham ille Chaldaeus, » verisimilius est donum fidei Abraham ex ipsa Chaldaea oriundo collatum ad probandum quod hic dicitur de prophetia Balaamo concessa, in medium proferri.

(91) Ita mss. præter unum aut alterum: hi vero, et omnes edit., « revelante Dei gratia. Quid igitur contraxit, etc. »

8. Tunc indignatus Dominus per angelum dixit: **A** « Vade; sed quaecumque tibi inspiravero, hæc dicis (*Ibid.* 35), » id est, non quæ vis, sed quæ egeris loqui. Quasi organum in me conum meis prebebis sermonibus. Ego sum qui loquar, non tu qui ea quæ audieris, resullabis, et quæ non intelliges. Nihil proficies eundo; quia sine mercede remanebis (92) pecuniæ, et sine profectu gratiæ. Denique ea prima vox ejus est: « Quid maledicam, cui non maledixit Dominus (*Num.* xxiii, 8)? » ut ostenderet non in sua voluntate esse benedictionem Hebræi populi, sed in Dei gratia.

995 9. « A summis, inquit, montibus conspiciam eum (*Num.* xxiii, 9); » quoniam non oculis comprehendere possum hunc populum, qui habitabit solus, fines suos non locorum possessione determinans, sed virtutis incolatu, et morum singularium proprietate in æterna diffundens sæcula. Quis enim annumerabitur ei de nationibus aliis, qui finitimorum populorum excedit consortia justitiæ sublimitate? Quis constitutionem generationis ejus colliget? Corpora quidem eorum humanis seminibus concreta et figurata advertimus, sed de superioribus et mirabilibus seminariis animæ eorum pullularunt.

10. « Morietur anima mea in animis eorum (*Ibid.* 10), » morietur hanc corporalem vitam, ut in animis justorum illius æternæ vitæ adipiscatur gratiam. In quo jam tunc sacramenti hujus cœlestis, et sacri baptismatis revelata est magnificentia, per ejus operationem moriuntur homines culpæ veteri, et iniquorum operibus; ut novitate vitæ in consortia justorum transfigurati, in eorum mores resurgant. Et quid mirum de hominibus, cum moriantur peccato, ut Deo vivant?

11. Hæc audiens Balac, indignatus est dicens: Ad maledicendum te adduxi, et tu benedicis (93)? Respondit ille: Calumniam patior de eo quod nescio; ego enim nihil meum loquor, sed quasi cymbalum tinniens sonum reddo. Iterum alio transductus, cum vellet maledicere, benedicebat: « Non est labor in Jacob, neque dolor (*Ibid.* 21). » Dominus illum protegit (94). Et infra jubet parari aras septem et sacrificia. Utique debuit discedere, sed per infirmitatem mentis, et mutabilitatem sententiæ putabat quod avertere posset Dei voluntatem: ipse autem per excessum mentis aliud cupiebat, et aliud loquebatur.

12. « Quam speciosa, inquit, habitacula tua, » o Hebræorum militia! « Tabernacula tua (95) sicut

(92) Mss. aliquot, « qui sine mercede remanebis. » Non satis recte.

(93) Rom. edit. sola, « dicens: Quid fecisti mihi? Ad maledictionem inimicorum meorum vocavi te, et ecce benedixisti benedictione. »

(94) Eadem edit., « Non erit labor in Jacob, neque dolor in Israel. Dominus Deus ejus cum eo. »

(95) Rom. edit., « habitacula tua, Jacob; tabernacula tua, Israel. »

(96) Vet. edit. ac plures mss., « significat, et benedixit (quidam, *benedixit*) Deus; » in mss. non-

nemora obumbrantia, sicut paradisus super fluvium, et sicut cœlum secus aquas (*Num.* xxiv, 5, 6). » Exiit homo ex Jacob et obviabat multas gentes, et ait dictum regnum quæ in altum: in terris quoque extendet principatum suum in Ægyptum. « Qui benedicent enim, benedicentur: et qui maledixerint ei, maledicti erunt (*Ibid.* 9). » Quem igitur nisi Christi populum significat (96)? Eam benedixit Deus, in ejus medullas Verbum Dei descendit usque ad divisionem animæ, artum quoque et medullarum (*Hebr.* iv, 12): in quo habuisset Balaam gratiam Domini, si id ex sententia et affectu sui proposito fecisset. Sed quia revincitur mala mens consiliis suis, et occulta animi produntur exitu; ideo sequentibus insidiis animus ejus aperitur.

B 13. Unde et dignam mercedem sue invenit malevolentiae. Nam cum adverteret quod non posset in excessu mentis positus maledicere, dat 996 consilium regi, dicens: Illa sint oracula horum (97) quæ Deus præcepit, accipe consilium adversus oracula Dei. Populus iste justus est, habet protectionem Dei: quia non divinationibus et auguriis sese dedit, sed soli æterno Deo: ideo cæteris fide præstat. Interdum tamen et fideles mentes corporis labuntur illecebra, et formæ lenocinio. Sunt tibi mulieres plurimæ, et pleræque non indecores pulchritudine: virilis autem sexus nullo magis lubricus, quam muliebri decore cito capitur; et maxime si ardor mentium alloquiis inflammetur frequentibus, et quasi facibus inardescat; si spem potiundi hauriat, affectum differat. Jaciant igitur mulieres tuæ vocibus suis hamos, nec difficiles primos congressus suos præbeant, sed et visu faciles (98), et dictu affabiles circummerrent, et toto se circumfundat exercitui; atque hos arte tractent viros, ut concubitu non indulgeant, nisi amoris mutui fidem consortio sacrilegii comprobaverint. Sic enim poterunt cœlesti protectione destitui, si ipsi a Domino Deo suo sacrilegiis deviaverint.

C 14. Non igitur justus Balaam, utpote consiliarius fornicationis et sacrilegii, sicut evidenter etiam in Apocalypsi scriptum est Joannis evangelistæ, dicente Domino Jesu ad angelum Ecclesiæ Pergami: « Habes illic tenentes doctrinam Balaam, qui docebat Balac mittere scandalum coram filiis Israel, manducare immolata, et fornicari; ita habes et tu tenentes doctrinam Nicolaitarum (*Apoc.* ii, 14, 15). » Quo apparet inde Manichæorum sacrilegia manasse, qui miscent atque adjungunt sacrilegium turpitudini (99).

nullis *Deus* omittitur; edit. Rom., « quem benedixit Deus; » reliqui mss. ut in contextu.

(97) Omnes edit. ac plerique mss., « Illa sint oraculorum; » aplius Prat. et alii aliquot, « Illa sint oracula horum. »

(98) Verius Maronis, inquit Nannius, cum parvula immutatione:

Nec visu facilis, nec dictu affabilis ulli.

(99) Quenam sint turpitudines, quibus adjunctum a Manichæis sacrilegium asserit Ambrosius, explicatur ab Augustino lib. *De hæres.* cap. 46.

15. Ergo nec Deus injustus nec mutabilis eius A
sententia :prehendit enim mentem eius et oc-
culta cordis; et ille tentavit eum quasi divinum,
non elegit quasi prophetam. Et utique vel tantum
oraculorum gratia et revelationis subaudite con-
verti debuit : sed animus nequitiæ plenus verba
prompsit, non fidelem defuit, consilio infirmare
cupiens, quod annuntiavit futurum. Et quia ora-
cula fraudare non poterat, consilia fraudulenti
subministrabat, quibus levis populus Judæorum
tentati (1) quidam sunt, sed non expiati; unde
enim viri sacerdotis iustitia salutem eorum me fac-
inorosi hominis consilium (Num. xxv, 11), mal-
loque mirabilia per unum hominem potuisse li-
berari exercitum patrum, quia potuisse decipi.

16. Hoc munusculum sancti tui tunc trans-
misi, quia vis me aliquid de veterum scriptorum
interpretationibus paginare. Ego autem assumpsi B
epistolas familiari sermone atterere, redolentes
aliquid de patrum moribus; quarum gustus si
probaveris, post hæc huiusmodi mittere non ve-
reundabor. Malo enim senilibus verbis de supernis
rebus hallucinari tecum; 997 quod Græce dicunt
ἀδωστῆσαι : Ἐξήλθεν (2) ἄρ' ἰταχὺ εἰς τὸ πᾶν ἀδωστῆ-
σαι, veniente Rebecca (3) future Ecclesie ani-
mo videns mysteria : malo, inquam, hallucinari
tecum verbis senilibus, ne videar artem dese-
ruisse (4), quam concitationibus delirare aliquid
jam nec stultiis nostris aptum nec viribus. Vale,
et nos dilige; quia ego te diligo.

EPISTOLA LI (5).

Adventum ejus non ingrato affectu se declinare, sed
ne tacere cogeretur, aut offensionis causam præ-
beret. Iracundum esse Theodosium, sed ex se
placabilem : ne igitur eum commoveret, valetudi-
nem exuasit. Invenisse episcopos exolem C
Thesabauicensem, proinde in eluenda illa sanc-
torum imitandam penitentiam, sine qua pecca-
tum non tollitur. Diabolum qui ei invidorit, vi-
cendum. Non audere se, illo presente, offerre sa-
crificium, aquo etiam divinitus fuerit deterritus:
at ipsam penitentiam sacrificium esse. Quod fac-
tum ejus non præverterit, dolere se, quippe qui
eum vere diligit.

Augustissimo imperatori Theodosio Amnosius
episcopus.

1. Et veteris amicitie dulcis mihi recordatio

(1) Edit. cum mss. aliquot, « quibus levis popu-
li Judæorum tentati. » Alii mss. plures ac proba-
tiores : « quibus levis populus Judæorum tentati »
mihi ne male.

(2) Cum imperite et parum distincte Græca verba
scribantur in eod. manu exaratis, eam lectionem
ex illis expresserat Amelanchus, que non modo
barbara, sed etiam omni sensu destituta esset.
Quapropter ut manifesto ulceri medicinam Bras-
mus exhiberet, hanc sententiam quasi germanam
substitit, Græci dicunt ἀδωστῆσαι, γερμανικῶς περὶ
τοῦ ἄρ' ἀδωστῆσαι. Verbum non satisfacit Româ-
nis editoribus: ii sequidem, non pauci vocibus
trucidatis, has tantum notas exonerant, Græci
dicunt ἀδωστῆσαι. Ceterum cunctis characteri-
bus quæ hic locus in ms. Reg. exaratur, exami-
nantibus vera lectio detegitur, quam restitimus.
Porro de voce ἀδωστῆσαι et ejus significatione

est, et beneficiorum, quæ crebris meis interces-
sionibus cum gratia in alios contulisti, gratias
agere. Unde colligi potest quod non ingrato ali-
quo affectu adventum tuum semper mihi antehac
excepticiuum lecturo poterim. Sed qua cau-
sa hoc fecerem, breviter expellam.

2. Sibi mihi in tuo comitata jus nature ereptum
videtur audiendi (6), ut et loquendi privater mu-
nere, motus enim frequenter ex quod ad me per-
venissent aliqua, quæ in consistorio tuo statuta
forent. Ego ergo experiri communis usus sum, cum
dicat Dominus Jesus nihil esse occultum, quod
non manifestetur (Luc. vii, 17). Verecundia igitur
potui, satisfacere imperii iuramento, et pros-
pexi ne aut ipse causam commotionis habeas, cum
id egeris, ne quid ad me de imperiis deferatur
statutis : aut ego cum fuero presens, aut non au-
dita per metum omnium, et quasi conniventes
famam subibo : aut ita audiam, ut mihi aures pa-
teant vox intercludatur; ut audita non possim elo-
qui, ne eos qui in suspensionem proditionis vene-
runt, hedam in periculo.

3. Quid igitur fiderem? Non aulam? Sed aures
non possem eam veterum fideles claudere.
Prodere? Sed quod in tuis jussis timerem, in meis
verbis deberem cavere; ne 998 quid eruentum
committeretur. Tacerem? Sed, quod miserrimum
foret omnium (7), alligaretur conscientia, vox eri-
peretur. Et ubi illud? Sed si sacerdos non dixerit
erranti, is qui erraverit in sua culpa morietur, et
sacerdos reus erit prece, quia non admonuit erran-
tem (Ezech. iii, 19)?

4. Accipe illud, imperator auguste. Quod habeas
fidei studium, non possum negare; quod Dei timo-
rem, non diffiteor : sed habes nature impetum,
quem si quis lenire velit, cito vertes ad misericor-
diam : si quis stimulet, in majus exarscit, ut
eum revocare vix possis. Utinam si nemo mitigat,
nullus accendat! Libenter eum committo tibi :
ipse te revocas, et pietatis studio vincis impetum
nature.

5. Hunc ego impetum malui cogitationibus tuis
secreto committere, quam meis factis publice fortas-
sis movere. Itaque malui officio meo aliquid deesse,

tractavit Ambrosius lib. De Isaac et anima, cap. 1,
num. 1, et in Psal. xvi, num. 13 et 14, atque alibi.

(3) Vel edit., « ut veniente Rebecca : » Rom. et
nonnulli mss., « ut veniente Rebecca. » Sed in aliis
mss. continetur ut omittitur.

(4) Omnes edit. et pauci mss., « artem desisse ; »
aliqui alii, « artem dedisse ; » melius ceteri, « ar-
tem dedidisse, » interpretandi nempe Scripturam,
ut aliquid proprio more lucubraret.

(5) Scripta circa annum 390.

(6) Comitatus, ut Nannius observat, est familia
imperatoris, cum officariis et stipulatoribus, quæ
olim eorum dicebatur.

(7) Vel edit., « fortis animam ; » Rom., « foret
omnium, » cum id melius. Quapropter cum in elu-
denda hac epistola destituimur auxilio mss., nihil
potius nobis videtur, quam ut ejus editionis lectio-
nem retineamus, quam præstare aliis arbitramur.

quam humilitati : et requiri in me ab aliis sacerdotis auctoritatem, quam nunc te desiderari in me amantissime (8) honorificentiam ; ut, represso impetu, integra esset consilii eligendi facultas. Præcendi ægritudinem corporis revera gravem, et nisi a viris melioribus vix levandam : vel emori tamen maluissem, quam adventum tuum biduo aut triduo non expectarem. Sed quid facerem, non erat.

6. Factum est in urbe Thessalonicensium quod nulla memoria habet, quod revocare non potui, ne fieret (9) ; imo quod antea atrocissimum fore dixi, cum toties rogarem : et quod ipse sero revocando grave factum putasti, hoc factum extenuare non poteram. Quando primum auditum est, propter (10) adventum Gallorum episcoporum synodus convenerat ; nemo non ingemuit, nullus mediocriter accepit : non erat facti tui absolutio in Ambrosii communione, in me etiam amplius commissi exaggeraretur invidia, si nemo diceret Dei nostri reconciliationem fore necessariam.

7. An pudet te, imperator, hoc facere quod rex propheta, auctor Christi secundum carnem prosapia fecit David ? Illi dictum est, quia dives qui haberet plurimos greges, unam pauperis ovem propter adventum hospitis eripuit et occidit ; et cognito quod in hoc ipse argueretur, quia ipse fecisset, ait : « Peccavi Domino (II Reg. xii, 13). » Noli ergo impatienter ferre, imperator, si dicatur tibi : Tu fecisti istud, quod David regi dictum est a propheta. Si enim hoc sedulo audieris, et dixeris : « Peccavi Domino ; » si dixeris regale istud propheticum : « Venite, adoremus, 999 et procidamus ante eum ; et ploremus ante Dominum nostrum, qui fecit nos (Psal. xciv, 6), » dicitur et tibi : Quoniam pœnitet te, dimittit tibi Dominus peccatum tuum, et non morieris (II Reg. xii, 13).

8. Iterum cum plebem numerari jussisset David, percussus est corde, et dixit ad Dominum : « Peccavi vehementer, quod fecerim hoc verbum ; et nunc, Domine, aufer iniquitatem servi tui, quod deliqui vehementer (II Reg. xxiv, 10). » Et missus est iterum ad eum Nathan propheta, qui ei trium optionem conditionum offerret, ut quam vellet, eligeret : famem tribus annis in terra, aut tribus mensibus fugere a facie inimicorum suorum, aut triduo mortem in terra. Et respondit David : « Angustiae sunt tria hæc vehementer ; verumtamen incidam in manu Domini, quoniam multae misericordiae ejus nimis : et in manus hominis non incidam (Ibid. 14). » Culpa autem erat, quoniam vo-

(8) Ita omnes edit. ; sed locus nobis nonnihil suspectus est corruptionis ; forte tamen non difficulter sanandus, si pro « amantissime, » substituatur « amantissimo. »

(9) Promiserat Ambrosio Theodosius injuriam suam Thessalonicensibus se donaturum, sed purpuratorum suorum instinctu rursus ad ultionem animi reflexerat, ut docet Paulinus in Ambrosii Vita.

(10) Rom. edit. sola « eum propter, etc. » Sed sine adverbio cum nihilo pejor sensus constare potest.

luit scire numerum totius plebis quæ secum erat : quos scire Deo soli debuit reservare.

9. Et cum, inquit, mors fletet in plebe, ipso primo die ad horam prandii cum vidisset David percutientem angelum in plebem, ait David : « Ego peccavi, et ego pastor malignum feci, et hic grex quid fecit ? Fiat manus tua in me, et in domum patris mei (Ibid. 17). » Itaque pœnituit Dominum, et jussit angelo ut parceret plebi, sacrificium autem auferret David ; erant enim tunc sacrificia pro delictis, hæc nunc sunt sacrificia pœnitentiæ. Itaque ea humilitate acceptior Deo factus est : non enim mirandum peccare hominem : sed illud reprehensibile, si non se cognoscat errasse, non humiliet Deo.

10. Job sanctus et ipse potens in sæculo, ait : « Peccatum meum non abscondi, sed coram plebe omni annuntiavi (Job. xxxi, 33, 34). » Ipsi immani regi Saul dixit Jonathas filius suus : « Noli peccare in servum tuum David (I Reg. xix, 4) ; » et : « Ut quid peccas in sanguinem innocentem occidere David sine causa (Ibid., 5) ? » Quia etsi rex erat, peccabat tamen, si occideret innocentem. Denique etiam David cum jam regno potiretur, et audisset Abner innocentem occisum a Joab duce militiae suæ, ait : Innocens sum ego et regnum meum amodo et usque in æternum a sanguine Abner filii Ner (II Reg. iii, 28) ; » et jejunavit in dolore.

11. Hæc ideo scripsi, non ut te confundam, sed ut regum exempla provocent, ut tollas hoc peccatum de regno tuo : tolles autem humiliando Deo animam tuam. Homo es, et tibi venit tentatio, vince eam. Peccatum non tollitur nisi lacrymis et pœnitentia. Nec angelus potest, nec archangelus ; Dominus ipse, qui solus potest dicere : « Ego vobiscum sum (Matth. xxvii, 20) » si peccaverimus, nisi pœnitentiam deferentibus non relaxat.

12. Suadeo, rogo, hortor, admoneo ; quia dolori est mihi, ut tu qui pietatis inauditæ exemplum eras, qui apicem clementiæ tenebas, qui singulos nocentes non patiebaris periclitari, 1000 tot periis non doleas innocentes. Etsi in præliis felicissime egeris, etsi in aliis quoque laudabilis, tamen apex tuorum operum pietas semper fuit. Id tibi invidit diabolus, quod habebas præstantissimum. Vince eum, dum habes adhuc unde possis vincere. Noli peccato tuo aliud peccatum addere, ut usurpes quod usurpasse multis officit.

13. Ego certe in omnibus aliis licet debitor pietati

De qua porro synodo intelligenda sint subjecta verba, controvertitur. Eam esse autumat Baronius, in qua Jovinianus ejusque sectatores condemnati sunt. Hermannus autem licet in Elucidationibus profiteatur se nihil quo illa opinio vel astruatur vel destruat advertere ; lib. tamen vii, cap. 1, Vitæ Ambr. censet episcoporum illum conventum propter Ithacianos, et Felicem diocesani Treverensi ab eis impositum coivisse : sed nec ullum sententiæ suæ firmitatem ipsemet profert. De hac vero ultima synodo iterum a nobis dicendum erit.

tuae, cui ingratus esse non possum, quam pietatem multis imperatoribus praeferebam, uni adhaerebam : ego, inquam, causam in te contumacia nullam habeo, sed habeo timoris : offerre non nudo sacrificium (11), si voveris assistere. An quod in unius innocentis sanguine non heet, in multorum heet? Non puto.

14. Postremo scribo manu mea, quod solus legas. Ita me Dominus ab omnibus tribulationibus liberet, quia non ab homine, neque per hominem, sed aperte mihi interdictum averti. Cum enim essem sollicitus, ipsa nocte qua proficisci parabam (12), venisse quidem visus est ad ecclesiam; sed mihi sacrificium offerre non licuit. Alia praeterco, ut potui cavere : sed pertuli amore tuo, ut arbitrator. Dominus faciat ut omnia cum tranquillitate cedant. Multifarie Deus noster adnonet : signis coelestibus, prophetarum praeceptis : visionibus etiam peccatorum vult nos intelligere : quo rogemus eum, ut perturbationes auferat, pacem vobis imperantibus servet, fides Ecclesiae et tranquillitas perseveret, cui prodest Christianos et pios esse imperatores.

15. Certe vis probari Deo. Omnis rei tempus, (*Eccle. iii, 3*), ut scriptum est. Tempus, inquit, faciendi, Domine (*Psal. cxviii, 126*) : et : Tempus beneplaciti Deus (*Psal. lxxviii, 11*). Tunc offeres, cum sacrificandi acceperis facultatem, quando hostia tua accepta sit Deo. Nonne me delectaret habere gratiam imperatoris, ut secundum voluntatem tuam agerem, si causa pateretur? Et simplex oratio sacrificium est; haec veniam refert, illa offensionem; quia haec habet humilitatem, illa contemptum : Dei enim vox est, quod malit ut

(11) Hic episcopalem auctoritatem officiosa indulgentia temperat beatus Ambrosius. Alibi vero illum severius egisse animadvertimus cum Valentiniano juniore, dum eum aditu ecclesiae prohibendum ab episcopis, ejusque dona rejicienda minitatus est. Imo vero et Theodosium ipsum acerbius increpavit, eum eundem in ecclesiam per vim ingredi velle suspicatus esset, ut narrat Paulinus in ipsius Vita. Sed sanctis episcopis id moris erat, ut et adversus humiles ac resipiscentes indulgentiam praeseferrent, et severitatem distringerent in contumaces. Unde Cyprianus, epist. 55, antiq. edit. Si qui autem sunt, inquit, qui putant se ad Ecclesiam non precibus, sed minis regredi posse... pro certo habeant contra tales clausam stare Ecclesiam Domini.

(12) Non omnia somnia sive nocturnas visiones rejiciebant antiqui Patres quin imo non modo Ambrosium de multis apparitionibus tanquam divinitus inmissis subinde loqui animadvertimus, sed etiam Cyprianum pluribus locis Augustinum in libris *De Civit. Dei*, atque abbi, Gregorium in lib. iv *Dialog.* et in Homiliis, aliosque bene multos quos praetermittimus.

(13) Ambigi potest ejusnam Gratiani hic fiat mentio. Et certe vir quidem eruditissimus scripsit non pridem ex hoc Ambrosii loco necnon ex verbis Gregorii Nyss. praeter Honorium et Arcadium Theodosii filios par alterum, de quibus auctores ferre sileant, se reperisse, Gratianum scilicet et Pulcheriam. De Pulcheria quidem quam Baronius abique multi agnoscunt, nulla controversia est : verum de Gratiano haud ita expeditum fuerit pronuntiare. Etenim locus Gregorii, qui sub finem Orationis in

A fiat mandatum ejus, quam deferatur sacrificium. Clamat istud Deus, ad populum Moyses annuntiat, ad populos Paulus praedicat. Id facto, quod intelligis in tempore plus facere. Misericordiam, inquit malo, quam sacrificium (*Matth. ix, 13*). Quare non illi magis sint Christiani, qui peccatum condemnant suum, quam qui defendere putant? Justus enim in exordio sermonis accusator est sui (*Prov. xvii, 17*). Qui se accusat cum peccaverit, justus est; non ille qui se laudaverit.

B 16. Unam, imperator, etiam ante mihi potius credidissem, quam consuetudini tuae. Cum puto quod cito ignoseis, cito revocas, ut saepe fecisti; et tu preventus es, et ego non declinavi, quod cavere non debueram. Sed gratias Domino, qui vult servulos suos castigare, ne 1001 perdat. Istud mihi commune est cum prophetis, et tibi erit commune cum sanctis.

17. An ego Gratiani patrem non oculis meis preferam (13)? Debent veniam sancta alia pignora tua. Dulce mihi nomen antetuli, quibus amorem communiter detuli. Amo, diligo, orationibus prosequor. Si credis, sequere; si, inquam, credis, agnosce quod dico : si non credis, ignosce quod facio, in quo Deum praefero. Beatissimus et florentissimus cum sanctis pignoribus fruaris tranquillitate perpetua, imperator auguste.

EPISTOLA LII (14).

TATIANO causam cur in judicio cum nepte subeundo timeat, sublatam gratulatus, et ut facilem se ad componendum praebat, suadet.

AMMIOSUS TITIANO (15).

C 1. Venit tibi innocens victoria, ut sine voti amantitudine potiaris victoriae securitate; Rufinus enim ex magistro officiorum factus est in consulatu praefunere Flaccillae habetur, ei quod ille auctor quatuor liberos, tres masculos scilicet ac filiam unam, Theodosio diserte attribui sibi persuadet; ita explicari commode potest, ut e tribus liberis duos qui virilis sexus essent, marito Flaccilla reliquerit, tanquam ad imperii defensionem idoneos : ipsa vero solam filiam sibi retinuerit. Quod autem Ambrosius hoc loco dicit de Gratiano, non de vero et per sanguinis propagationem solo filio intelligatur, necesse est : cum imperatores saepe provectiores juniorum quanquam alieno semine prognatorum parentes, et juniores eorumdem seniorum principum filios dici consuevisse passim indicetur ab Ambrosio. Sic epist. 17, n. 12, Theodosium Valentiniani secundi patrem appellat; sic epist. 24, n. 7, Maximum tyrannum conquestum refert, quod ad se Valentinianus non venerit : quasi filius ad patrem, sed multo clarius epist. 53, num. 3, eundem Valentinianum etsi jam vita lunctum vocitat filium Theodosii. Et hinc collige quomodo Gratiani pater hic dici possit Theodosius.

(14) Scripta circa annum 392.

(15) Rom. edit. sola, episcopus Titiano. Titianus autem ille, seu Tatianus (ita enim vocatum in Cod. Theod. atque nullo reperimus) magni meriti ac auctoritatis fuit, qui dignitatem praefecti praetori gerit sub Theodosio imperatore, sub quo etiam filius ejus Proclus sive Proculus praefecti Constantinopolis munere ornatus est. Verum cum uterque in odium Rufini incidisset, hic patrem in exilium peli, illum vero capitali supplicio affici curavit, ut narrat, Zosimus lib. iv

fectus praetorio : ne per hoc plus posse coepit (16), sed tibi jam nihil obesse ; est enim aliarum praefectus partium. Quam gaudeo vel illi (17), ut amico, quia honore nectus, invidia levatus est : vel tibi, ut filio ; quia liberatus es ab eo, quem tibi gravio-rem iudicem arbitrabare ; ut si de negotio defini- veris cum tua nepte, pietatis tuae sit, non formidi- nis.

2. Ideoque promptior esto decisioni, cuius et spes potior, et fructus est. Spes, quia pater neptis tuae, qui de illius sententia sibi plurimum (18) blandiebatur, jam quod de eo speret, non habet ; ille enim alia curat, praeterita negligit, vel cum illo, quod tunc gerebat, deposuit officio ; iste ne- gotii sui meritum, non sententiae patronum consi- derat. Et fructus iuendior est, ut tibi referatur decisionis gratia, qui potueris jam spernere, et non spreveris, pietatem spectans necessitudinis, non stimulum offensionis. Vale, et nos dilige, ut filius ; quia nos te, ut parentes, diligimus.

1002 EPISTOLA LIII (19)

Causam silentii sui aperiens, VALENTINIANI obitum maxime propter summam ejus in Deum pietatem atque in se benevolentiam laet. Deinde nuntiato ad ejusdem sepulturam sibi praesto esse marmor, ut ea sororum illius causa maturetur, suadet.

AMBROSIIUS THEODOSIO imperatori.

1. Silentium meum rupit sermo clementiae tuae ; nihil enim in tam tristibus rebus melius facere in animum induxeram, quam si fieri posset, me ipsum abdere. Sed quia in recessu aliquo delitescere et sacerdotio exire non poteram, vel silentio intra me latebam.

2. Doleo enim, fateor, dolore acerbo, non solum quod immatura aetate Valentinianus augustus deces- serit, sed etiam quod informatus fide (20), ac tuis institutis tantam devotionem erga Deum nostrum induerat, atque tanto in me incubuerat affectu, ut quem ante persequabatur, nunc diligeret : quem ante ut adversarium repellebat, nunc ut parentem pu- taret. Quod ego non pro recordatione injuriae ve- teris exprompsi, sed pro testimonio conversionis. Illud enim alienum, hoc suum, quod a te infusum sibi ita tenuit, ut matris persuasionem excluderet.

(16) Ullimae edit. Paris., « plus esse coepit. » Quod porro Rufinus ex magistro officiorum praefectus praetorio in consulatu factus dicitur, hinc in- tellige illum maximis imperii dignitatibus cumula- tum fuisse. Bullengerus, lib. 1 *De imperat. Rom.*, cap. 18, agit de consulibus ; lib. 1 *De imperio Rom.*, cap. 13, de magistro offic., et lib. III, cap. 2, de praefecto praetorio. Caeterum tot ac tam multiplices ejus honores, quominus facinorum suorum poenas lueret, non prohibuerunt. Qua de re ad Philostor- gii lib. XI, et alios.

(17) Edit. Rem., « Congaudeo vel illi, etc. »

(18) Amerb. et mss. prope ad unum. « neptis tuae. Quid de illis sentias. Sibi plurimum, etc. » Sed veram lectionem exhibent aliae edit.

(19) Scripta anno 392.

(20) His mirum in modum conveniunt, quae ab eodem Ambrosio dicuntur in funebri laudatione hu- jus ipsius. Valentiniani, maxime sub finem oratio-

A Ille se a me nutritum praeferebat, ille ut sedulum patrem desiderabat, ille simulato a quibusdam ad- ventu mei nuntio, impatienter praestolabatur. Quin etiam illis ipsis publici doloris diebus, cum sanctos et summos sacerdotes Domini intra Gal- lias haberet (21) ; ut a me tamen sacramentis bap- tismatis initiaretur, scribendum arbitratus est : quod etsi non rationabiliter, amabiliter tamen erga me suum studium testificatus est.

3. Hunc ergo non intimo anhelem spiritu, se re- tisque mentis atque animi visceribus amplectar ? Hunc mihi mortuum putem ? Imo mihi magis mor- tuum (22). Quas ego Domino deferere gratias, quod ita in me conversus esset, quod ita emenda- tus, quasi senioris ejusmodi aetatis mores induis- set : quas clementiae tuae, quod eum non solum regno reddidisses ; sed etiam, quod est amplius, instituisses fidei et pietatis tuae disciplinis ? Hunc ergo non doleam, aevi integrum, antequam sacra- mentorum quae 1003 desideravit, adipisceretur gratiam, repentina obiisse morte ? Refrigerasti ani- mum, quod etiam ipse dignatus es ferre testimo- nium meo dolori. Te, imperator, arbitrum teneo affectus mei, te meae mentis interpretem.

4. Sed flendi tempora alias non deerunt : nunc de sepultura ejus, quoniam scripsit clementia tua ita hic procurandam. Si exsors recessit baptis- matis, quid cognoverim, nunc repressi (23). Est hic porphyreticum labrum pulcherrimum, et in usus hujusmodi aptissimum ; nam et Maximianus C Diocletiani socius ita humatus est. Sunt tabulae porphyreticae pretiosissimae, quibus vestiatur oper- culum (24), quo regales exuviae claudantur.

5. Hoc fuerat praeparatum, sed exspectabatur re- scriptum clementiae tuae ; ejus perceptione re- creatae sunt sanctae filiae tuae, filii tui Valentiniani (25) sorores, quae se gravibus afficiunt modis ; et amplius exagitabantur, quod diu nihil scriberetur sibi. Unde iis non parum accessit solatii, sed dum inhumatae sunt reliquiae, nequaquam sibi parcunt : videntur enim sibi germani sui quotidianum funus tenere. Et revera cum sine fletu magno ac sine dolore gravi nunquam sint ; tamen quotiescunque

D nis. Neque etiam ab his discrepant ea quae scribit Theodoretus lib. V *Hist.* cap. 15. Nec non Suidas in *Excerpt. Vit. Caesar.* ubi de juniore Valentiniano.

(21) In Galliis ea tempestate florebant episcopi vitae sanctimonia eminentissimi, ut puta Martinus Turonensis, Delphinus Burdegalensis, Victricius Rothomagensis, et alii.

(22) Omnes edit., « magis vivum ; » omnes mss., « magis mortuum. » Haud malo sensu ; idem enim est, ac si diceret : Illa omnia efficiunt, ut eum mihi ereptum magis sentiam.

(23) Edit., « procurandum. Sed exsors... non re- pressi ; » mss., contra ut in textu : nisi quod haud pauci habent eum edit., « non repressi. »

(24) Ita plerique mss. ; edit. vero et alii quidam mss., « quibus vestiebatur operculum, » labri vi- delicet.

(25) Justa et Grata, Valentiniani hujus sorores, in virginitate perseverarunt.

(33) Ita et lit. vet. ac plures mss., et Rom. edit.
cum aliis quibusdam mss., principem iustitiae.

atque ovigilans intelligat, quæ ei fecerit filius suus A junior. Qui latitudo Latine dicitur, eo quod in labiis ejus diffusa gratia sit, et in moribus; propter quod benedixit eum Dominus, quia ipse tanquam Bononiam (37) retrorsum rediens patrem texit (*Gen.* ix, 26), pio charitatis velamine, et detulit pietati honorem de quo et pater ait: « Lætificet Deus Japhet in domibus Sem (*Ibid.* 27). » Unde et in enumeratione generationum præfertur seniori fratri (*Gen.* x, 1), in benedictione substituitur: præfertur propter honorem nominis, substituitur propter prerogativam senioris ætatis, et honorificentiam naturæ debitam.

4. Sem autem dicitur Latine nomen. Et bene hic noster Ambrosius bonum nomen, in ejus domibus dilatetur Japhet (38); « quia potius est nomen bonum super multas divitiarum copias (*Prov.* xxii, 1). » Sit ergo et iste benedictus, et gratia ejus super aurum et argentum, sit in portione ejus semen Abrahamæ, sit benedictio (39) omnis in posteritate et omni familia justi viri. Sed maledictus nemo, benedicti omnes; benedictus enim Saræ fructus.

5. Salutant te Ambrosii, salutat Parthenius dulcissimus, salutat Valentinianus paratus ad humilitatem; quod Hebraice Chanaan dicitur, quasi puer fratris sui, cui et nomine suo cessit (40). Et ideo tanquam Nembroth gemini gigas nominis, venatore egregius super terram, de quo dictum est: « Tanquam Nembroth gigas venator ante Dominum (*Gen.* x, 9). » Namque ingenio subrusticus, viribus validus, quos ingenio æquare non potest, viribus superat; ut Comacinas rupes gestare secum, et faciem, tauro propior, vultu (41) videatur exprimere, posthabitu se indignatus, et paterno exulum vocabulo, metropolitanum virum Bononiensi subditum; quia infantiae nescit blanditias, et de nutricis gremio se illæsus (42) excussit. Vale, et nos dilige, quia nos te diligimus.

(37) Vet. edit., « tanquam bonus; » Rom. adjecit. *nepa*, forte quia subjicitur in textu, « retrorsum rediens, quod nepæ seu cancro convenit. Vera tamen lectio est mss., « tanquam Bononiam, » quidam; *Bononia*, non satis recte, cum hic agatur de Faustino puero qui una cum Patre rediit Bononiam. Et continuo pro *lætificet*: eadem Rom. edit., posuit *lætificet*, quod non displiceret si vel unus mss. suffragaretur.

(38) Ita vet. edit. cum mss. multo pluribus: vet. autem cum uno vel altero, « lætetur Japhet. »

(39) Edit. vet. ac pauci mss., « sit benedictione; » Rom. edit. « sit benedictus omnis; » mss. magno numero, ut in textu.

(40) Nonnulli mss., « cui et nomine successit. »

(41) Edit. quædam Paris., « et faciem tauri proprio vultu. » Sensus quidem apertus, sed mss. et aliis edit. contrarius. Et sane vera lectio est, quam amplectimur: alluditur enim ad illud Virg. lib. iii *Georg.*:

Et facies tauro propior; quæque ardua tota.

Faciem autem posuit Ambrosius pro externa regionis specie, atque asperitatis imagine. Porro *Comacinas rupes* Nannius eam Alpium partem esse codicis quæ Como imminet, quo coloniam Pompeius Strabo deduxit, pater Pompei Magni: sed hæc, inquit, divinatio est.

1008 EPITOLA LVI (43).

Delet Ambrosius contentione. Evagrii ac Flaviani Capuanum concilium finem afferre non potuisse. Flavianum, quod imperatori preces obtulerit, incusat: sed ita tamen ut hoc ipsum juri nolit officere. Postremo Theophilum quomodo judicium hoc a Capuana synodo illi commissum exercent, monet: ut ea de re imprimis ad Romanum pontificem referat suadens.

AMBROSII THEOPHILO.

1. Non habet quod urgeat Evagrius (44), et habet quod metuat Flavianus, ideoque refugit examen. Dent fratres veniam dolori justo: quia propter ipsos universus orbis concutitur, et illi tamen nostro non compatiuntur dolori. Perstringi saltem (45) se æquanimiter ferant ab iis, quos vident sua per tantorum curricula temporum vexari intentione. Inter hos etenim duo nihil, quod ad Christi pacem pertineat, eligentes gravis toto orbe stabat discordia.

2. Cui bonæ pacis naufragio sancta synodus Capuensis tandem obtulerat portum tranquillitatis; ut omnibus per totum Orientem daretur communio catholicam confitentibus fidem, et duobus istis tunc sanctitatis examen impertiretur, fratribus et consacerdotibus nostris Ægyptiis pariter considentibus; quia hoc verum judicium futurum arbitrati sumus, quod neutri parti sociata communione, aliquo favore propenderet.

3. Cum ex his igitur æquissimis synodi constitutis speraremus jam remedium datum, finemque allatum discordiæ (46), scribit sanctitas tua iterum fratrem nostrum Flavianum ad precum auxilia, et imperialium rescriptorum suffragia remeavisse. Frustra ergo tantorum sacerdotum fusus labor, iterum ad hujus sæculi judicia revertendum, iterum ad rescripta, iterum vexabuntur sacerdotes senes, transfretabunt maria, iterum invalidi corpore patriam peregrino mutabunt solo, iterum sacrosancta altaria deserentur, ut in loginqua proficiscamur,

(42) Ita omnes edit. ac plures mss.; aliorum autem nonnulli, *in ulcus*; nonnulli, *in ultus*, magis apposite.

(43) Scripta anno 392.

(44) De dissidio Ecclesiæ Antiochenæ ob Meletii atque Paulini ordinationes moto, deque pacto novum antistitem in alterius demortui locum non sufficiens per Flaviani consecrationem violato Ambrosius aliquid jam delibavit epist. 13, num. 4, et epist. 14, num. 3, ubi nos etiam nonnihil adnotavimus. Earumdem autem turbarum continuatione factum est, ut Paulinus, antequam moreretur, Evagrium sibi successorem adoptaret, et nullo alio adjuto episcopo inauguraret; qua utraque re cum in sacros canones peccatum sit, non mirum est utrumque sibi diffidisse, in æmuli autem vitiosa ordinatione spem collocasse. Consulendi porro de hoc schismate Socrates, lib. v, cap. 5 et 15; Sozomenus, lib. ii, cap. 31, atque alibi; sed hic ultimus apertius Flaviani fautorem se profitetur.

(45) Mss. aliquot, « Præstringi saltem. » Infra vero *intentione* idem significari ac contentione et pervicacia commode Nannius observavit.

(46) Omnes edit. ac mss. nonnulli, « æquissimæ synodi... finemque oblatum discordiæ; » alii cod. magno numero, ut in textu, nisi quod pro *allatum*. in mss. quibusdam habetur *ablatum*, non recte.

iterum pauperum turbæ episcoporum, quibus ante onerosa paupertas non erat, externæ opis egentes (47), compellentur inopiam gemere, aut certe victum inopum itineris usurpare.

1007 4. Interea solus exlex Flavianus, ut illi videtur, non venit, quando omnes convenimus. Fenerator et debitor invicem sibi occurrunt, isti sibi non possunt occurrere: solus exors Flavianus, ut ipse vult, sacerdotalis consortii, quin et imperialibus decretis, nec sacerdotum conventui præsentiam facit sui.

5. Nec tamen etiam hoc moti dolore, fratri Evagrius donamus speciem bonæ causæ, qui eo defensabilior sibi videtur, quod eum refugit Flavianus, aut quod habere se alterum arbitratur æqualem, uterque alienæ magis ordinationis vitus, quam suis fretus (48). Quos tamen nos in meliorem vocamus viam; ut malimus eos suis potius bonis quam alieno vitio defendi.

6. Qua de re quoniam propriis texuisti litteris posse typum reperiri aliquem, quo possit auferri fratrum discordia, cum sancta Synodus cognitionis jus unanimi tui, cæterisque ex Ægypto consecratoribus nostris commiserit: iterum oportet fratrem nostrum Flavianum convenias; ut si in eo perseveraverit, quo veniendum non putet, salvis concilii Nicæni, sed etiam synodi Capuensis statutis,

(47) Ultimæ edit. Paris., « æternæ opis egentes. » de sequenti porro sententia Nannus ita scribit: « Rectumne sit valde mecum ambigo, ut hic sensus, collatione pauperum viaticum conquirunt; nihil enim hic victus itineris, nisi viaticum. Quid si legas pro inopum inopem, ut aut cogantur inopiam gemere, aut si non gemant, ferre? Eo descenderem; nisi usurpare proprie diceretur, cum quæ nostra non sunt, occupamus: quod tum fit, cum sacerdotes pauperibus victum in sui usum detrahunt. Bene autem emendavit Costerius pro gerere, gemere. » Hæc ille.

(48) Ita omnes edit. et quidam mss.; alii autem plures, « quam sui fretus. » At nobis utrumque haud parum suspectum est. Quis enim suis aut sui vitio fretus dici possit? Sed hic etsi nullum subsidium afferant mss., omissam tamen a scriptoribus vocem bonis, quæ proxime sequitur, sententia satis declarat.

(49) Adverte quam antiquum sit majores causas ad pontificis Romani iudicium remittere, et consule super hoc Innocentii primi ac Leonis item primi epistolas, sicut et Marci Concordiam, atque alios.

(50) Paris. quædam edit., *adspiciuntur*; cardinalis de Cusa, *comprobanus*; reliquæ edit. ac mss., *adipiscamur*.

(51) Huic epistolæ in cunctis edit. præfigebatur, *Ambrosius Theophilo et Anysio*; in Rom. additur, *episcopis*: at horum loco ponitur in mss. omnibus, *De Bonoso episcopo*. Excipe tamen Caroli. ac Thom., in quibus subiungitur *Ambrosius Theophilo*. Quærendum igitur an hæc eadem epistola vere Ambrosii sit et ad quos data. Et primo quidem præter omnium edit. duorumque mss., ut diximus, communem, doctrinæ et argumentorum, quæ hic proponuntur, perfecta cum indubitatis quibusdam Ambrosii scriptis affinitas eam sancto antistiti videtur ascribere. Verum tamen cum multo plurimum mss. consensus opponatur edit. auctoritati, cumque in his litteris doctoris nostri mentio fiat in hæc verba, « cum Bonosus.... misisset ad fratrem nostrum Ambro-

A illibata pace universorum ita consulas, ut non videamur destruere quod ædificatum est: Si enim quod ædificavi, destruo, prævaricatore me ipse constituo; ac si quæ destruxi, iterum ædificem (*Gal. ii, 18*). » Servetur ergo imperturbata pax gratia inter universos, et nihilominus declinatio partis alterius frustrandi effectum habere non possit.

7. Sane referendum arbitramur ad sanctum fratrem nostrum Romanæ sacerdotem Ecclesiæ (49); quoniam præsumimus ea te iudicaturum, quæ etiam illi displicere nequeant. Ita enim utile erit consultum sententiæ, ita pacis et quædam securitatis, si id vestro statuatur consilio, quod communioni nostræ dissensionem non afferat; 1008 ut nos quoque, accepta vestrorum serie statutorum, cum id gestum esse cognoverimus, quod Ecclesia Romana haud dubie comprobaverit, leti fructum huiusmodi eximinis adipiscamur (50).

EPISTOLA DE CAUSA BONOSI

EX CAPUANE SYNODI DECRETO JUDICANDA.

Sciscitantibus quid in Bonosi causa esset statuendum respondet auctor suum jam non esse de illa iudicium, sed eorum ipsorum, utpote quibus illud a Capuano consensu demandatum sit. Addit tamen Bonosum merito reprehensum de Marci filio etque unicuique fuisse paucis astruit.

1. « De Bonoso (51) direxistis episcopo, quibus vel

sium, » veri multo similis est ab alio quoque scriptas fuisse. Quapropter non temere fecerunt ii qui illas Ambrosio adjudicarunt. Atqui non medio-criter iidem inter se dissentiunt in ipsarum auctore definiendo, Holstenius in *Collatione Romana* illas ascribit Syricio: sed utrum mss. aliquorum auctoritatem, an vero Baronii conjecturam secutus, ei propriam quoque adjectam voluerit, incertum manet. Easdem quasi a Damaso profectas citat Jac. Almainus in lib. *De auctoritate Ecclesiæ*, nec in hoc ab eo Cajetanus in *Apologia libri De comparat. auctor. Papæ et Cone.* discrepat. Atqui utrumque chronologicæ ratio falsi convincit; non secus ac Nic. de Casa lib. ii *De concordia Cath.* cap. 18, ubi multis ex eadem epistola propositis, subiungit: « Fuit, credo, ille papa (cujus nomen in mss. suo non reperiri super testatur) S. Damasus, qui hanc rescripsit, quoniam, ut ex immediate sequenti epis. 73 habetur, tunc Damasus illis temporibus fuit. » At illa verba, quæ ibidem hic auctor laudat, cum petita sint ex epist. 47, n. 10, quam datam constat an. circ. 381, ejus conjecturæ haud quaquam favent. Non ergo etiam audiendus Rob. Cocus, qui lib. iii, cap. 11, illam eidem pontifici adhecit, et ita affirmatum in conc. Basil. ex Æneæ Silvii lib. i memorat. Quid vero si quis memoratam epistolam alterius ejusdem ex Italiæ metropolitani esse voluerit? Quid si ipsiusmet Ambrosii, sed scribentis nomine alicujus synodi post Capuanam habite, cui præfuerit? Nos sane in tam densis tenebris nihil definimus. Quod porro ad eos, quibus destinata est eadem epistola, quamvis Theophilus in omnibus edit. jungatur Anysio, et in duobus mss. solus ponatur, cum tamen in cæteris, nec non a Cusano et Almaino retineatur, manifestum est illius nomen non alia re præsumendum esse a libraribus, quam quia superior inscripta est ad Theophilum. Et certe ejus diocesis erat remotior, quam ut commode Bonosi causam ipso decideret. Sed neque ad Anysium solum datam arbitramur illam epistolam, alioqui quomodo ad eum de ipso

pro veritate, vel pro modestia nostram sententiam ^A geiserari voluistis. Sed cum huiusmodi fuerit concilium Capuensis iudicium, ut finitum Bonoso atque eius accusatoribus iudices tribuerentur; et præcipue Macedones, qui cum episcopo Thessalonicensi de eius factis vel scriptis cognoscerent (52), advenimus quod nobis iudicandi forum competere non posset. Nam si integra esset hodie synodus, recte de iis quæ comprehendit vestrorum scriptorum series, decerneremus. Vestrum est igitur, qui hoc recepistis iudicium, sententiam ferre de omnibus, nec refugiendi vel elabendi, vel accusatoribus, vel accusato copiam dare; vicem enim synodi recepistis, quod ad examinandum synodus elegit.

2. « Denique cum Bonosus episcopus post iudicium vestrum misisset ad fratrem nostrum Ambrosium, qui ejus sententiam consuleret, interdictam ^B sibi Ecclesiam irrumpere atque ingredi; responsum est ei, quod nihil temerandum foret, sed omnia modeste, patienter ordine (53) gerenda, neque contra sententiam vestram tentandum aliquid: ut quod videretur vobis justitiæ convenire, statueretis, quibus hanc synodus dederat auctoritatem. Ideo primum est, ut ii 1009 judicent quibus iudicandi facultas est data; vos enim totius, ut scripsimus, synodi vice discernitis (54); nos quasi ex synodi auctoritate iudicare non convenit.

3. « Sane non possumus negare de Mariæ filiis jure reprehensum, meritoque vestram sanctitatem abhorruisse, quod ex eodem utero virginali, ex quo secundum carnem Christus natus est, alius partus effusus sit. Neque enim elegisset Dominus ^C Jesus nasci per virginem, si eam judicasset tam incontinentem fore, ut illud genitale Dominici corporis, illam aulam regis æterni, concubitus humani seminis coinquinaret. Qui enim hoc astruit, nihil aliud nisi perfidiam Judæorum astruit, qui dicunt eum non potuisse nasci ex Virgine. Jam si hanc accipiant a sacerdotibus auctoritatem, ut videatur Maria partus fudisse

scriberetur, « qui cum episcopo Thessalonicensi, etc. ? » Non male igitur inscriptionem eidem fecit citatus Holstenius: « Dilectissimis fratribus Anysio et cæteris episcopis per Illyriam constitutis, » Cusanus vero et Almainus asserunt responsionem esse ad eorum scripta, quibus Bonosi iudicium a Capuano concilio fuerat demandatum. Postremo hæc epistola in edit. omnibus ita incipit: « Acepi litteras vestras de Bonoso episcopo: » contra vero in cunctis mss. hoc illius initium est: « De Bonoso direxistis, » nimirum epistolas; plures tamen legunt *direxit*, sed isti male.

(52) Omnes edit. ac mss., « vel cognoscerent; » alii vero nonnulli expungunt τὸ *vel*; at Long. vocem *scriptis* solus retinet. Quod autem ad hunc Bonosum spectat, de illo fuse a nobis dictum est ad lib. *De instit. virg.* cap. 5, num. 35, et cap. 10, num. 65, ejus rei monuisse lectorem hic sufficiat.

(53) Non pauci mss., « modeste, patienti ordine; » alii atque edit. ut in textu. Hic autem forte mirabitur aliquis iudicium Bonosi eisdem iudicibus, a quibus jam damnatus fuerat, a Capuana synodo

plurimum, majore studio vel... fidei expugnare contendit.

4. « Et ubi est illud, quod... ptum est, dicente Domino ad matrem de Joanne evangelista: « Mulier, ecce filius tuus (Joan. xix, 26); » et rursum ad Joannem de Maria: « Ecce mater tua (Ibid. 27): » Quid sibi istud vult, quod cum in cruce Dominus posuit peccatum mundi tolleret, pronuntiavit etiam de integritate materna? Aut quid aliud dicitur, nisi ut elandat sua ora perfidia, et obmutescat; ne matrem Domini aliquo audeat temerare convicio? Testis est ergo idem arbiter, idem materni pudoris assertor, quod desponsata fuerit viro tantummodo Joseph; nulla tamen conjugalis coitus con-uetudine thori jura cognoverit (Matth. i, 18): neque enim eam suscepturam ex Joseph filios a viro consortio separare voluisset.

5. « Sed si hoc parum est, addidit testimonium Evangelista, dicens quod « suscepit eam discipulus in sua (55) (Joan. xiv, 27). » Numquid ergo divortium fecit? Numquid a viro abduxit atque abstulit? Ergo qui hoc legit in Evangelio, quomodo quasi naufragus titubat et fluctuat?

6. « Hoc ergo testamentum filii est de matris integritate, hæc Mariæ locuples integri pudoris hæreditas, hic totius finis consummationis. Denique hoc dixit, et « emisit spiritum (Ibid. 30), » consummans omne mysterium bono fine pietatis.

7. « Legimus etiam et omnia pereurimus, vel de eo quod fratri nostro et coepiscopo Basso in consortium regendæ Ecclesiæ datus est Senecio, vel de cæteris, unde vestræ normam expectamus sententiæ. »

1010 EPISTOLA LVII (56).

EUGENIO cur cum Mediolani non exspectaverit explicat: deinde iis quæ sub Valentiniano et Theodosio relationis Symmachi occasione facta fuerant, recensitis, eundem tyrannum quod sumptus idolorum templis concedendo, nec Dei timorem, nec aliorum de se existimationem ante oculos habuerit libere arguit; oppositoque ipsius prævaricationi

remissum esse. Verum credibile est priorem sententiam non fuisse, ut vocant, definitivam. Et potuit etiam fieri ut primis iudiciis alios synodus adjungeret. Sed cum ejusdem synodi acta excederint, nihil nisi hæsitanter proponi potest. Attamen multa Launoius tomo I, epistola ad Sambæuvium, de illo concilio disputat, minime indigna quæ consulantur.

(54) Mss. nonnulli, « synodi vice discernitis. »

(55) Omnes edit. ac pauci mss., « in suam, » subintelligi matrem: at alii plures potioresque, « in sua, » Ex Græco scilicet εἰς τὴν ἑαυτῆς; quomodo non semel ab Ambrosio citari jam ante vidimus. Non inratum autem fuerit argumenta quibus hic perpetua Mariæ integritas vindicatur, cum iis quibus eandem citatis locis libri *De instit. virg.* propugnat Ambrosius, sedulo componere; sic enim facile advertetur non tantopere hallucinatos illos, qui utramque scriptionem eidem auctori adjudicarunt.

(56) Scripta sub finem anni 392, vel initium 393.

Hebræorum exemplo, hanc ait fuisse causam cur A ad eum non rescripserit; se tamen in posterum libertate quam apud alios principes alluatur, cum eodem usurum.

Clementissimo imperatori EUGENIO, AMBROSIIUS episcopus.

1. Seccessionis mihi causa timor Domini fuit (57), ad quem omnes actus meos, quantum queo, dirigere, neque unquam ab eo mentem deflectere, nec pluris facere ejusvis hominis, quam Christi gratiam consuevi. Nemini enim facio injuriam, si omnibus Deum præfero; et confidens in ipso, non vereor vobis imperatoribus dicere, quæ pro meo captu sentio. Itaque quod apud alios imperatores non tacui, nec apud te, clementissime imperator, tacebo. Atque ut ordinem rerum custodiam, B strictim recensebo quæ ad hoc spectant negotium.

2. Retulerat vir amplissimus Symmachus (58), cum esset præfectus Urbis, ad Valentinianum augustæ memoriæ imperatorem juniorem, ut templis, quæ sublata fuerant, reddi juberet. Functus est ille partibus suis pro studio et cultu suo. Utique etiam ego episcopus partes meas debui recognoscere. Dedi libellos imperatoribus duos (59), quibus significarem sumptus sacrificiorum Christianorum virum non posse reddere: et non fuisse quidem me auctorem, eum tollerentur; auctorem tamen fieri, quominus decernerentur (60): deinde quia dare eos ipse simulacris videretur, non reddere. Quod enim ipse non abstulerat, non quasi ipse reddebat: C sed arbitrato proprio largiebatur ad superstitionis impensas. Postremo si fecisset, aut non veniret ad Ecclesiam, aut si veniret, futurum ut aut sacerdotem non inveniret, aut inveniret sibi in Ecclesia resistantem. Nec ad excusationem obtendi posse, quod esset catechumenus; cum non liceat etiam catechumenis sumptus idolis subministrare.

3. Lecti sunt libelli mei in consistorio, aderat amplissimus honore magisterii militaris Bauto (61)

(57) Ambrosius, audito Eugenio adventu, Bononiam se recepisse, indeque causas secessus sui eidem significasse auctor est Paulinus in ejus Vita, et nos in Admonitione, ad *Exhortat. Virgini*. observavimus.

(58) Hujus Relationem col. 828, et sequentibus editam habes.

(59) Rom. edit., = imperatori duos; = Reg. codex, in quo uno invenimus hanc epistolam, = imperatoribus duos, = Forte an quod eorundem libellorum exempla Theodosio quoque deferri curaverit, aut certe quod ea quæ uni imperatori offerebantur, ejus collegis etiam censebantur oblata, quemadmodum a nobis alibi observatum est. His porro duo libelli nihil aliud sunt quam epistolæ 17 et 18 supra exhibitæ.

(60) Eadem edit., = quominus decernerentur debere, quia dare pretia sacrificiorum; = Cod. Reg. ut in textu. Rationes autem quibus apud Valentinianum, epist. 17, usus reperitur, hic quasi in fasciculum revocat.

(61) Bauto nem idolorum cultui addictum fuisse hic non liquido indicat S. Ambrosius: adnotavimus tamen ad epist. 24, num. 4, laudes quibus cum Zosimus prosequitur, ferre suspicionem injicere

comes, et Rumoridus, et ipse ejusdem dignitatis gentiliū nationum cultui inserviens a prima pueritiæ suæ annis. Valentinianus tunc temporis audivit suggestionem meam, nec fecit aliud, nisi quod fidei nostræ ratio posebat. Acqueverunt etiam comiti suo.

1011 4. Postea etiam clementissimo imperatori Theodosio coram intimavi (62), atque in os dicere non dubitavi, cui intimata senatus legatione hujusmodi, licet non totus senatus poposcerit, insinuationi meæ tandem assensionem detulit, et aliquibus ad ipsum non necessari diebus, nec moleste tulit; quia non pro meis commodis faciebam, sed quod et ipsi, et animæ meæ proderat, in conspectu regis loqui non confundebar (*Psal. cxviii*, 46).

5. Iterum Valentiniano (63) augustæ memoriæ principi, legatio a senatu missa intra Gallias, nihil extorquere potuit: et certe aberam, nec aliquid tunc ad eum scripseram.

6. Sed ubi clementia tua imperii suscepit gubernacula, compertum est postea donata illa esse præcellentibus in republica (64), sed gentilis observantiæ viris: et fortasse dicatur, imperator auguste, qui ipse non templis reddideris, sed bene meritis de te donaveris. Verum nosti pro Dei timore agendum esse constanter, quod etiam pro libertate frequenter sit non solum a sacerdotibus, sed etiam ab his qui vobis militant, aut in numero habentur provinciarum. Te imperante, petierunt legati, ut templis redderes; non fecisti; iterum alteri postulaverunt, renisus es; et postea ipsis, qui petierunt, donandum putasti.

7. Etsi imperatoria potestas magna sit, tamen considera, imperator, quantus sit Deus; corda omnium videt, conscientiam interiorem interrogat, novit omnia antequam fiant, novit interna pectoris tui (*Act. i*, 24; *Dan. xiii*, 42. Ipsi falli vos non patimini, et Deum vultis celare quidquam (65)? Hoc non cecidit animum tuum? Quamvis enim

alienum eum fuisse a Christianis sacris. Quod si verum non sit, ejus virtutem singularem existisse dicendum erit, quæ a tanto Christianorum obsecratore fuerit approbata.

(62) Id Baronius conjicit evenisse anno 388, cum post Maximum devictum rediit Mediolanum Theodosius, ad ethnicorum postulata benigne audientia post tantam victoriam, ut ipsi sibi persuadebant, magis paratus.

(63) Theodosio in Orientem regresso, novos libellos circ. an. 392 Valentiniano, ejus adolescentiam tandem expugnaturus sese credebat, obtulerunt: sed casso conatu, ut hic, et in ejusdem imperatoris funebri laudatione testatur Ambrosius. Et hinc agnovimus diversissimos hosce libellos a Paulino in Ambrosii Vita male confundi.

(64) Flaviani atque Arlogastis comitum precibus atque auctoritate ab Eugenio concessa esse privilegia illa scribit Paulinus.

(65) Reg. cod., = vultis celare? Non cecidit in animum tuum quidquam. Still agebant, = etc. Sed hoc etiam modo idem hic locus a Paulino refertur, a quo alia similiter nonnulla ad verbum ex hac epistola descripta sunt.

illi agobant tam perseveranter, nonne tuum fuit, imperitor, pro Dei summi et veri et vivi veneratione perseverantius obsistere, et negare, quod erat in injuria sacrae legis?

8. Quis invidet, quoniam quae voluisti, aliis donavisti? Non sumus scrutatores vestrae liberalitatis, nec aliorum commodorum invidi; sed sumus interpretes fidei. Quomodo offeres dona tua Christo? Pauci aestimabunt quid feceris; omnes, quid voveris: quidquid illi fecerint, tuum erit: quidquid non fecerint, suum. Etsi es imperator, Deo subditus magis esse debes. Quomodo sacerdotes Christi tua munera dispensabunt?

9. Fuit hujusmodi quaestio temporibus superioribus, et tamen fidei patrum ipsa cessit persecutio, et gentilitas detulit. Nam (*II Mach. iv*, 18-20), cum ageretur agon (66) quinquennalis in civitate Tyro, et ad spectandum venisset Antiochiæ rex sceleratissimus, Jason ordinavit sacrorum procuratores, ut ab Hierosolymis Antiochenses ferrent 1012 didrachmas argenti trecentas, et illas darent ad sacrificium (67) Herculis: verum patres non gentilibus dederunt pecunias, sed viris fidelibus missis, protestarunt non erogari ad deorum sacrificium, quia non congruebat, sed in alios sumptus dari. Et pronuntiatum est, quia ille ad sacrificium Herculis missum dixerat argentum, suscipi quidem debere in id, quod erat missum (68): sed quia illi, qui detulerant, resistebant pro studio et cultu suo; ut non sacrificio proficerent, sed aliis necessitatibus, traditæ sunt pecuniæ ad constructionem navium: etsi coacti miserunt, non tamen ad sacrificium (69), sed ad alios sumptus reipublicæ.

10. Denique qui attulerant, utique possent tacere (70): sed lædebat fidem, quia sciebant quo deferrentur; et ideo miserunt viros timentes Deum, qui agerent, ut non templo, sed ad impensas navium, quæ missa fuerant, deputerentur. Ipsis enim crediderunt pecunias, qui causas agerent sanctæ legis: iudex rerum effectus fuit, qui absolvit conscientiam. Si positi in aliena potestate, sic præcavebant, quid te oportuerit facere, o imperator, dubitari non potest. Tu utique quem nemo cogebat, nemo habebat in potestate, debuisti ab sacerdote consulere.

11. Ego certe quando tunc restiti, etsi solus re-

(66) Olympicos ludos intellige olim in Græcia celeberrimos, qui propterea quinquennales appellabantur, quod celebrarentur quinto quoque anno. Hos autem non solum in Elide, sed alibi etiam institutos ex Eusebio, Niphilino atque aliis discere est.

(67) Reg. cod., « ordinavit spectatores Antiochenos, qui ab Hierosolymis ferrent drachmas. Et ille quidem intsit ad sacrificium, » etc.

(68) Idem cod., « expostularunt non erogari ad sacrificium.... licet ille ad sacrificium Herculis missum dixerit... debere quod erat missum. »

(69) « Non tamen ad sacrificium, » deest in cod. Reg.

(70) Ita edit. Rom.; ms. autem Reg., « Denique et obtinuerunt, utque potuerant tacere, » etc.

(71) Scripta circa annum 393.

A stiti, tamen non solus volui, nec solus id suasi. Quoniam igitur meis vocibus et apud Deum et apud omnes homines teneor; aliud mihi non licere intellexi, aliud non oportere, nisi ut consulerem mihi; quia non potui tibi credere modeste. Certe din pressi, diu texi dolorem, nulli quidquam intimandum putavi; dissimulare mihi nunc non licet, tacere liberum non fuit. Ideo etiam in primordiis imperii tui scribenti non rescripsi, quia istud prævidebam futurum. Denique repositæ litteras, cum ipse non rescriberem, dixi: Hæc causa est, quod extorquendum ei arbitror.

B 12. Tamen ubi causa emersit officii mei, pro his qui sollicitudinem sui gerebant, et scripsi et rogavi; ut ostenderem in causis Dei timorem mihi justum inesse, nec pluris me facere adulationem, quam animam meam: in his vero, in quibus vos rogari decet, etiam me exhibere sedulitatem potestati debitam, sicut et scriptum est: « Cui honorem, honorem; cui tributum, tributum (*Rom. xiii*, 7). » Nam cum privato detulerim corde intimo; quomodo non deferrem imperatori? Sed qui vobis deferri vultis, patimini ut deferamus ei quem imperii vestri vultis auctorem probari.

1013 EPISTOLA LVIII (71)

C PAULINI et THERASIE post distributas egenis suas facultates secessum narrat, necnon futuras ob eam causam paganorum criminationes, quorum superstitionem accæcitatem luget. Tum nihil pro religione turpe ducendum exemplis probans, salutationem Davidis, Isaieque nuditatem mystice explicat et defendit.

AMBROSIIUS SABINO episcopo.

1. Paulinum splendore generis in partibus Aquitanie nulli secundum, venditis facultatibus (72) tam suis, quam etiam conjugalibus, in hos sese induisse cultus ad fidem comperi; ut ea in pauperes conferat, quæ redegit in pecuniam: et ipse pauper ex divite factus, tanquam deoneratus gravi sarcina, domui, patriæ, cognationi quoque valedicat, quo impensius Deo serviat. Elegisse autem secretum affirmatur Nolanæ urbis, ubi tumultum fugilans ævum exigit.

D 2. Matrona quoque virtuti et studio ejus proxime accedit, neque a proposito viri discrepat. Denique transcriptis in aliorum jura suis prædiis, virum

(72) Paulinum Burdigalæ in Aquitania natum pauci ambigunt, nec Baronius ipse refragatur. Unde nihil erat, cur hujus loci verba magnus cardinalis a scriptoribus transposita fuisse suspicaretur, atque adeo sic ordinanda: « Paulinum splendore generis nulli secundum, in partibus Aquitanie venditis facultatibus. » Sed sincerum esse locum non modo consensus mss. atque edit. evincit, verum etiam ipsamet verborum sententia. Non enim istic negatur eundem Paulinum tam paterno quam materno genere ex majoribus Romanis ortum duxisse, cum senatorii ordinis utrinque esset: sed ei propriam patriam assignat Ambrosius. Si tamen ex mente Baronii exponendus esset hic idem locus, hyperbaton in eo admitteremus, figuram scilicet auctori nostro minime insolentem.

sequitur et exiguo illie conjugis contenta cespite solabitur se religionis et charitatis divitiis (73). Soboles eis nulla, et ideo meritorum posteritas desiderata (74).

3. Hæc ubi audierint proceres viri (75), quæ loquentur. Ex illa familia, illa prosapia, illa inole, tanta prædium eloquentia migrasse a senatu intereptam familiæ nobis successionem : ferri hoc non posse. Et cum ipsi capita et supercilia sua radant, si quando Isidis (76) suscipiunt sacra ; si forte Christianus vir attentior sacrosanctæ religioni, vestem mutaverit, indignum facinus appellant (77).

4. Equidem doleo tantam esse in mendacio (78) observantiam in veritate negligentiam, ut confundantur plerique attentiores ad sacrosanctam religionem videri, non considerantes vocem dicentis : « Qui me confusus fuerit coram hominibus, confundar et ego cum coram Patre meo, qui est in cœlis (Marc. viii, 38). » Sed non confusus est Moyses, qui cum esset ascitus in domum regiam, thesauris Aegypti opprobrium Christi præferendum putavit. Non confusus est David, qui ante arcam testimonii coram omni populo saltavit. (II Reg. vi, 14). Non confusus est Isaias, qui nudus et discalceatus ibat per populos oracula clamans cœlestia (Isa. xx, 2).

5. Quid ulique tam deforme visibili spectaculo quam histrionicos sine ore gestus, et femineo usu mollire membra ? Deliciarum comes et luxuriæ ludibrium est lasciva saltatio. Quid illud quod ipse cecinit dicens : « Omnes gentes, plaudite manibus (Psal. xlvii, 2) ? Nempe si corporalia consideremus, tanquam muliebribus intermistum choreis putamus eum concrepare manibus, et turpi sono plaudere. Nam et de Ezechiel dictum est : « Plaudite manu, et percutite pede (Ezech. vi, 11).

6. Sed hæc quæ corporeo aspectu fiunt turpia, sacrosanctæ religionis contemplatione reverenda sunt (78) ; ut qui ista reprehendunt, ipsi in laqueos reprehensionis animas suas inducant. De-

(73) Rom. edit. cum paucis mss., « solatur se religionis et simplicitatis divitiis ; » vel. edit. cum reliquis cod. ut in contextu, nisi quod pro *charitatis*, Long habet, *castitatis*. Per cespitem autem indicat sanctus doctor exiguum aliquod prædium Paulino et conjugii ejus alendis vix idoneum.

(74) Paulinus natum sibi in Hispania filium, sed eundem die octavo e vivis raptum. Compluti in Martyrum basilica sepultum esse in poem. 32 testificatur.

(75) Non levis augur hoc loco fuit Ambrosius. Paulini secessum invidiosissime traduxerunt profani homines, quemadmodum vel ex Ansonii epistolæ ad Paulinum hæc de re scriptis, nec non ex hujus ad illum responsis intelligimus. Verum e contrario generosum illud hujusce tanti viri propositum summis laudibus extulerunt Ambrosius, Hieronymus, Augustinus atque alii.

(76) Isidis, quæ aliis Io, aliis Ceres dicitur, cultus olim in Aegypto, maxime autem Alexandria, celebratur. Ejus sacra cum Romam inde translata essent. Urbe tandem ob cultus ac ceremoniarum

inique reprehendit Michol saltantem David, et ait ad eum : « Quid honorificatus est hodie rex Israel ; denudatus est hodie ante oculos puellarum suarum (II Reg. vi, 20) ? » Et respondit ei David : « Coram Domino ludam, qui elegit me pro patre tuo, et pro universa domo ejus ; ut constitueret me regem super populum suum Israel. Et ludam coram Domino, et denudabor adhuc sic, et ero nux ante oculos tuos, et cum puellis, quibus dixisti me denudatum, honorificabor (Ibid. 21, 22).

7. Non erubuit igitur David femineas opiniones, nec opprobria apud mulieres subire pro religionis obsequio verecundatus est. Ludebat enim Domino puer suus ; et ideo amplius placuit, quia ita se humiliavit Deo, ut regale posthaberet fastigium, et ultimum exhiberet Deo quasi servulus ministerium. Denique illa quæ saltationem hujusmodi reprehendit, sterilitatis damnata, non dedit sobolem regiam, ne superbos crearet : et quod verum est, nullam est adepta posteritatis suæ meritorumque successionem.

8. Quod si quis adhuc dubitat, accipiat Evangelicum testimonium ; dixit enim Dei Filius : « Cantavimus vobis, et non saltastis (Matth. xi, 17). » Derelicti sunt itaque Judæi, qui non saltaverunt, qui nescierunt manibus suis plaudere : ascitæ sunt gentes, quæ spiritalem Deo plausum dederunt. « Stultus enim complexus est manus suas, et devoravit viscera sua (Eccle. iv, 5), id est, corporalibus se implicavit negotiis, et devoravit viscera sua, sicut mors prævalens ; et ideo non inveniet vitam æternam ; sapiens autem attollens opera sua, ut lucretur coram Patre suo, qui in cœlis est (Matth. v, 16) ; non absumpsit, sed elevavit viscera sua usque ad resurrectionis gratiam. Hæc gloriosa sapientis saltatio, quam saltavit David ; et ideo usque ad 1015 sedem Christi sublimitate spiritalis saltationis ascendit, ut videret atque audiret dicentem Dominum Domino suo : « Sede a dextris meis (Psal. cix, 4). »

9. Ergo si non absurde cecidisse nobis (79) hanc turpitudinem expulsa fuerunt Pisone atque Gabinio coss., sed postmodum iterum revocata, ut discimus ex *Apolog.* Tertulliani cap. 6. Non solum autem capitis ac superciliorum, sed etiam totius corporis crines abradebant, ut deæ Osiridis conjugis mortem lugenti dolorem testarentur suum : quæ res in causa fuit, cur Christiani imperatores, ne mulieres decalvarentur, apud Diocletianum Sic. lib. i, Apuleium *Milesiar.* cap. ultimo Plutarchum lib. *de Iside et Osiride*, et alios.

(77) Mss. aliquot, « indignum facinus clamant. » (78) Mendacium hic vocat idololum aut cultum idoli, phrasi ecclesiastica : quod alio nomine vanitatem appellant. III Reg. xvi. *Provocantes Deum in vanitatibus suis.* Psal. iv : *Ut quid diligitis vanitatem et queritis mendacium ?* Jerem. viii : *Quare ad iracundiam me provocaverunt in sculptilibus suis et vanitatibus ?* Ita Nannius.

(78) Nonnulli mss. « revelanda sunt. »

(79) Mss. aliquot, « cecidisse nobis, » minus concinne.

de salutatione interpretationem judicas, non super-sedeas adhuc lectionis labore ut etiam de Isaiâ mecum recenseas, quod bene tibi cognitum est illum non ludibrio, sed gloriosissime denudatum esse in conspectu populorum occurrentium, utpote qui oracula Domini ore proprio resultabat (*Isa.* xv, 2).

10. Sed forte aliquis dicat : Non igitur erat turpe, cum ut vir nudus per omnia iret (80) per populos ; cum ei et virilis sexus et muliebris occurreret ? Non ipsa species offendebat oculos omnium, et maxime mulierum ? Nonne ipsi nos inspicere nudos plerumque reveremur ? Denique ideirco indumentis operiuntur genitalia hominum, ne deformi visu obtutum, aciemque perstringant oculorum intuentium.

11. Acquiesco et ego : sed considera quæ figura sit facti hujus, quidve prætendat species hujusmodi ; eo quod ita nudi ambulabunt pueri Judæorum et virgines in captivitatem deducti : « Sicut puer, inquit, meus Isaiâ vadit nudus et excaleatus (*ibid.* 3). » Potuit quidem hoc et sermones exprimere, sed exemplo acerbare (81) maluit ; ut species (82) ipsa plus incuteret horroris, et quod in prophetæ corpore aversabantur, in se pertimescerent. In quo igitur horror gravior turpitudinis, in corpore prophetæ, an in perfidorum peccato, quod tantam meritis suis ærumnam incidit captivitatis ?

12. Quid si in prophetico corpore nihil opprobrii ? Ille enim corporalibus, non intendebat, sed spiritalibus. Namque in excessu mentis non dicit : « Audiam quid loquar ; » sed, « quid loquatur in me Deus (*Psal.* lxxxiv, 9). Neque attendit utrum nudus an vestitus sit. Denique Adam ante peccatum nudus erat (*Gen.* ii, 25), sed nudum se nesciebat, quia erat indutus virtutibus : posteaquam vero peccatum commisit, nudum se esse vidit, et texit. Noe nudatus erat (*Gen.* ix, 21), sed non erubescerebat, quia erat plenus jucunditatis, et spiritalis lætitiæ. Denique qui eum risit ut nudum, ipse mansit perpetuæ obnoxius opprobrio turpitudinis. At vero Joseph ne turpiter nudaretur, vestem reliquit, et nudus aufugit (*Gen.* xxxix, 12). Quis igitur turpis, illa quæ vestem alienam tenuit, an is qui suam exiit ?

13. Sed ut plenius liqueat quia non se, neque eam quæ juxta pedes sunt, prophetæ aspiciunt, sed cœlestia ; lapidabatur Stephanus, et videbat cœlos apertos, et Jesum ad dexteram Dei stantem (*Act.*

(80) Omnes edit. et pauci mss., « nudus omnino et. »

(81) Quidam mss., « sed exemplo acervare. »

(82) Species, inquit Nannius, ipsius rei conspectus visioque est. ab antiquo verbo *specere*, quod videre significat.

(83) Id est, ut Nannius observat, filii mactationem ; omnis enim cædes in cognatos parricidium dicitur, et in eos qui titulum patris patriæ emeruerunt.

(84) Mss. aliquot, « immerserit volutabris ; » unus etiam, « immerserit voluptatibus. »

A iv(55) ; et ideo lapidum ictus non sentiebat, corporis non considerabat vulnera ; sed oculis erat Christo affixus, illi adhaerebat. Ergo et Isaiâ nudum se non conspiscabatur, sed divinæ vocis organum se præbebat (*Isa.* xx, 2) ; ut promeret quod in eo loquebatur Deus.

1016 14. Sed esto ut se videret, poterat non facere quod jubebatur ? Poterat turpe arbitrari quod imperabat Deus ? Sara quia risit, incredulitatis coarguta est (*Gen.* xvm, 11) : Abraham laudatus ; quia in verbo Dei non hæsitavit : et donatus remuneratione maxima, quia jubente Deo pie posse fieri credidit etiam parricidium (83) (*Gen.* xxii, 10-18).

B 15. Ille igitur quid verecundiæ esset prophetæ, ubi aliud gerebatur, et aliud figurabatur ? Judei propter flagitia sua destituti a Domino Deo, cœperant vinci ab adversariis suis, conferre se volebant ad Ægyptios ; ut sibi essent præsidio adversum Assyrios, qui redire magis ad fidem, si boni consulerent, debuissent. Iratus Dominus significat vanam illos spem gerere qui offensam Domini putarunt majore peccato levandam ; cum illi ipsi vincendi forent, in quorum auxiliis populus Judæorum confideret : hoc secundum historiam.

C 16. Figura autem illa, quia in Ægyptiis confidit qui luxuriis deditus est, mancipatus lasciviæ. Nemo autem se luxui committit, nisi qui recedit a præceptis Dei veri. Ubi autem cœperit quis luxuriari incipit deviare a fide vera. Ita duo committit maxima crimina, opprobria carnis, et mentis sacrilegia. Ergo qui non sequitur Dominum Deum suum ingurgitat se luxuriæ ac libidini, pestiferis corporis passionibus. Qui autem se ingurgitaverit atque immerserit hujusmodi volutabris (84), perfidiæ laqueos incurrit : Sedit enim populus manducare et bibere (*Exod.* xxxii, 6), et fieri sibi deos poposcit. Unde docet Dominus quoniam qui duobus istis flagitiorum generibus dederit animam suam, exiit indumento, non vestis laneæ, sed vividæ virtutis ; cujus amictus non temporalis, sed æternus est. Vale, et nos dilige, quia nos te diligimus.

EPISTOLA LIX (85).

Nuntiato Jacobi presbyteri secessu ex Perside in Campaniam, hujus plagæ tranquillitatem laudat, tumultus quæ Mediolanum agibatur, illi opponens.

AMBROSIIUS SEVERO episcopo (86).

1. Ex ultimo Persidis (87) profectus sinu Jaco-

(85) Scripta circa annum 393.

(86) Severi Neapolitani episcopi nomen sanctorum albo inscribitur pridie Kal. Maii, cujus etiam perhonorifica mentio fit apud Symmachum quamvis ethnicum, lib. vi, epist. 51. Hunc autem ipsum esse ad quem Ambrosiana hæc epistola destinatur, post Baronium tradidit Ughellus tom. VI *Italiæ sacræ*, ac Bollandistæ ad memoratam diem ; ubi ejusdem sancti episcopi vitam ediderunt.

(87) Utrum hæc verba de quadam ipsiusmet sinus Persici ora, an de remotiore Persidis regione intelligenda sint, non liquet.

bus frater et compresbyter noster, Campaniæ sibi **A** ad requiescendum littora, et vestras elegit amoenitates. Advertis quibus in locis quasi ab hujus mundi vacuum (88) tempestatibus suppetere sibi posse præsumpserit securitatem, ubi post diuturnos labores reliquum vitæ exigit.

2. Remota enim vestri ora littoris non solum a periculis, sed etiam ab omni strepitu tranquillitatem infundit sensibus, et traducit animos a terribilibus, et sævis curarum aestibus ad honestam quietem; ut illud commune omnium specialiter vobis videatur congruere et convenire, quod ait David de sancta Ecclesia: « Ipse **1017** super maria fundavit eam, et super flumina præparavit eam (Psal. xxiii, 2). Etenim liber animus a Barbarorum incursibus, et præliorum acerbitatibus, vult orationibus, inservit Deo, curat ea quæ sunt Domini, fovet illa quæ parvi sunt et tranquillitatis.

3. Nos autem, objecti barbaricis montibus (89), et hellorum procellis, in medio versamur omnium molestiarum freto, et pro his laboribus et periculis graviora colligimus future vitæ pericula. Unde de nobis propheticum illud continere videtur: « Pro laboribus vidi tabernacula Æthiopum (Habac. iii, 7).

4. Etenim in istius mundi tenebris, quibus obumbratur veritas futuræ perfectionis; cum annum tertium et quinquagesimum jam perduxerim (90) in hoc corpore situs, in quo tam graves jamdudum sustinemus genitus, quomodo non in tabernaculis Æthiopum tendimus, et habitamus cum habitantibus Madian (91) (Psal. cxix, 5)? Qui propter tenebrosi operis conscientiam dijudicari etiam ab homine mortali reformidant: « Spiritualis enim dijudicat omnia, ipse autem a nemine dijudicatur (I Cor. ii, 13). « Vale, frater, et nos dilige, ut facis, quia nos te diligimus.

(88) Plerique mss., « quasi ad hujus mundi vacuum. »

(89) Baronius, quem in hoc Ughellus alique recentiores, nec non etiam Bollandi continuatores secuti sunt, hunc locum ad Maximi tyranni bellum pertinere contendit, contra vero auctor vite Ambrosii vernacula lingua editæ, eadem verba ad Eugenii adventum in Italiam referenda defendit. Qua de re satis diximus in Admonitione.

(90) Nonnulli mss., « cum ad annum... jam perduxerim. »

(91) Rom. edit., « cum tabernaculis Cedar. »

(92) Scripta circa annum 393.

(93) Non pauci mss., *consolationem*, haud satis recte. Hujus autem epistolæ propositum Nannius exponit in hunc modum: « Olim habebat patrum filiam ex fratre in uxorem ducere, ut patet ex fragmentis Ulpiani, cujus verba hæc sunt: « Inter cognatos autem ex transverso gradu olim quidam usque ad quartum gradum matrimonia contrahi non poterant, nunc autem ex tertio gradu licet uxorem ducere; si tamen fratris filia, non etiam sororis filia, aut amita, aut matertera, quamvis eodem gradu sit. Hoc genere connubii primus inter Romanos usus est Cl. Cesar Agrippinæ fratri filia in uxorem ducta. « Nunc autem Paternus in pari gradu idem jus putavit, quesivitque quod licitum erat patruo, num idem liceret avunculo: si in-

EPISTOLA LIX (92).

Paternus filio neptem ex filia uxorem trahere cogitantem a proposito ipsa nomen cum consideratione deterret. Et legi divina conjugium negat, itemque pietatis ac Cesaris constitutionibus. Tum solutis quibusdam objectionibus illis, easdem nuptias non expedire confirmat.

AMBROSIIUS PATERNO

1. Paterni quidem munus mihi salutationem legi, sed consultationem (93) haudquaquam paternam; ut velis filio neptem copulare ex filia: sed nec avote, nec patre dignam. Itaque quid consuleris, considera; omne enim quod agere volumus, prius nomen facti ejus interrogemus, et tunc utrum laude an vituperatione dignum sit, aestimabimus. Verbi gratia, misceri mulieri quibusdam voluptas est, medicorum etiam pueri (94) corporibus utile ferunt: sed considerandum utrum conjugii, an extraneæ; deinde nuptiæ, an innuptæ. Si quis **1018** desponsata sibi et tradita utatur, conjugium vocat (95); qui alienæ expugnat pudorem, adulterium facit, cujus vel solo nomine reprimitur plerumque tentandi audacia (27), q. 2, c. *Quis desponsata*. Hostem ferire victoria est, reum aequitas, innocentem homicidium: quod si quis perspiciat animo (96), revocat manum. Ergo etiam tu quid consulas, quaeso, tecum retracts.

2. Conjugium vis inter filios nostros componere. Quæro utrum pares copulandi, an impares sint? Sed, nisi fallor, compares appellari solent. Boves qui jungit ad aratrum, equos ad currum, pares eligit, et ut ætas conveniat et forma, nec natura discrepet (97), nec decoloret diversitas. Tu copulare paras filium tuum, et neptem ex filia, hoc est, ut accipiat sororis sue filiam, diversa licet matre quam socrus editus. Interroga nominum religionem: nempe avunculus iste illius, illa hujus neptis (98)

cestæ nuptiæ non erant cum fratris filia, non videri etiam incestas cum sororis filia. Quod S. Ambrosius hac epistola refellit. « Hæc ille. Sed nihil est in tota epistola, unde colligere licet istam Paterno fuisse dubitationis causam: contra vero omnis series clamat doctorem nostrum haud minus illicitis habuisse nuptias patri cum fratris filia, quam avunculi cum sororis.

(94) Edit. aliquot Paris., « medicorum etiam periti, » non bene; medicorum enim pueri a Græcis ipsi medici appellantur; ut jam alicubi observavimus.

(95) Rom. edit. sola, « conjugio vocat. » verum nulla causa est cur ab aliis ac mss. omnibus recedatur.

(96) Edit. ac mss. nonnulli, « percipiat animo: » Belv., « præcipiat animo; » Colb., « præcipiat animo; » reliqui, ut in textu.

(97) Mss. aliquot, « discopulet, nec dissolvet. » Non absurde autem monet Nannius Ambrosium allusisse ad illud Ovidii.

Quam male iniquitas vincit et erant iustorum,
Tum pariter digne conjugii nuptiarum.

(98) Observabat Casaubonus in *Spartianum* pag. 6, num. 12, verum *nuptias* ab Ambrosio in hac epistola positam et pro filii filia veteri significanto, et pro filia fratris recenti usurpatione, quæ tandem sola invaluit apud Italos et Gallos. Addimus vero.

vacatur. Nec ipse te revocat sonus nominum; cum hoc avum resonet, illa hoc nomen ad avunculum, quod ad avum referat? Quanta deinde etiam reliquorum confusio vocabulorum? Idem avus et socer vocabere, cu quoque tibi neptis et nurus diverso nomine nuncupabitur. Mutuantur etiam fratres diversa vocabula, ut illa socrus fratris sit, iste gener sororis. Nubat avunculo suo neptis, et immaculatum pignorum charitas illecebroso amore mutetur.

3. Super hoc igitur menim a sancto viro episcopo vestro expectari sententiam dicis. Non opinor (99), neque arbitror. Nam si ita esset, et ipse scribendum putasset; non scribendo autem significavit quod nequaquam hinc dubitandum arbitraretur. Quid enim est, quod dubitari queat; cum lex divina etiam patruelles fratres (1) prohibeat convenire in conjugalem copulam, qui sibi quarto sociantur gradu? Hic autem gradus tertius est, qui etiam civili jure a consortio conjugii exceptus videtur.

4. Sed prius sacræ legis scita interrogemus; prælendis enim in tuis litteris, quod premissum hoc divino jure connubium hujusmodi pignoribus existimetur, eo quod non sit prohibitum. Ego autem et prohibitum assero; quia cum leviora interdicta sint de patruelibus fratribus, 1019 multo magis hoc quod arctioris est plenum necessitudinis, interdictum arbitror. Qui enim leviora astringit graviora non solvit, sed alligat.

5. Quod si ideo permissum putas, quia specialiter non est prohibitum; nec illud prohibitum sermone legis reperies, ne pater filiam suam accipiat uxorem. Nunquid ideo licet, quia non est prohibitum? Minime; interdictum est enim naturæ jure, interdictum est lege, quæ est in cordibus singulorum: interdictum est inviolabili præscriptione pietatis, titulo necessitudinis. Quanta hujusmodi invenies non esse interdicta lege per Moysen edita, et tamen interdicta sunt quadam voce naturæ!

præsulem nostrum, dum nominum consideratione propositum conjugium dissuadet, imitatum videri Sophoclis ac Senecæ tragædias, in quibus Œdipi cum Jocasta matre conjugium, propositis affinitatum quæ hic confundebantur, vocabulis, execratione dignum ostenditur. Priorem consule *Œdipi Tyranni* ultimo actu, posteriorem autem *Thebaidis* primo.

(99) Omnes edit., « expectari sententiam non opinor; » omnes mss. e contrario, ut nos in textu.

(1) Qui ex duobus fratribus nascuntur, fratres patruelles, sororesque patruelles appellantur. Cicero in Philip. Sed enim si alter sit masculus, altera sit femina, qui ex duobus fratribus, sive altero fratre, sive altera sorore nascuntur, æque fratres patruelles vocantur, a digniore transsumpta significatione; et sic etiam maritus vocamus, cum et uxorem, virumque ejus intelligimus. Ita Nannius. Cæterum quæ lex divina hic indicetur ab Ambrosio, nobis non succurrit.

(2) Romanis olim moris fuisse, ut cognati cognatas suas, nisi si quæ famosæ erant, osculo salutarent, ex Ciccone observat Adrianus Turnebus, lib. xxix *Adversar.*, cap. 27.

(3) Paternum hunc magnis dignitatibus ornatum fuisse isthæc Ambrosii verba declarant. Quapro-

A 6. Multaque sunt, quæ licet facere, sed non expedit; omnia enim licent, sed non expediunt (*I Cor.* vi, 12): omnia licent, sed non ædificant. Si ergo etiam ab us nos revocat Apostolus, quæ non ædificant, quomodo faciendum putamus, quod et non licet legis oraculo, et non ædificat, discrepante pietatis ordine? Et tamen illa ipsa vetera, quæ fuerant duriora, temperata sunt per Evangelium Domini Jesu: « Transierunt vetera, ecce facta sunt nova » (*II Cor.* v, 17).

7. Quid tam solemne quam osculum inter avunculum et neptem (2), quod iste quasi filiæ debet, hæc quasi parenti? Hoc igitur inoffensæ pietatis osculum suspectum facies de talibus cogitando nuptiis, et religiosissimum sacramentum charis pignoribus eripies.

8. Sed si divina te prætereunt, saltem imperatorum præcepta, a quibus amplissimum accepisti honorem (3), haudquaquam præterire te debuerunt. Nam Theodosius imperator etiam patruelles fratres et consobrinos veluit inter se conjugii convenire nomine, et severissimam pœnam statuit, si quis temerare ausus esset fratrum pia pignora; et tamen illi invicem sibi æquales sunt: tantummodo quia propinquitatis necessitudine et fraternæ societatis ligantur vineulo, pietati eos voluit debere, quod nati sunt.

9. Sed dicis alicui relaxatum (4). Verum hoc legi non præjudicat; quod enim in commune (5) statuitur, ei tantum proficit, cui relaxatum videtur; longe diversa invidia. Illud tamen licet in Veteri Testamento legimus, ut aliquis uxorem suam sororem diceret; istud inauditum, ut quisquam neptem suam in uxorem accipiat, et conjugem dicat.

1020 10. Jam illud pulcherrimum, quod negasti neptem tuam avunculo suo tuo filio propinquo semini (6) convenire; quia non agnationis copuletur

pter non absurde conjectant ii qui eundem hunc esse putant, ad quem, cum titulo comitis Sacr. Largit. destinata est lex 14 Theodosii *de Metallis*, necnon epistolæ quinque Symmachi in ejus libro v inscribuntur. Excidit porro quæ hic indicatur, Theodosii constitutio: sed ejus mentio fit in duabus filiorum ejus legibus, quarum altera, quæ est 3 *de incestis nuptiis*, ab Arcadio lata est, altera, « Si nuptiæ ex rescripto petantur, » ab Honorio. Sed et alii quoque ejusdem prohibitionis meminerunt: nimirum Libanius, orat. *de Angariis*, edita a Godefredo; August. lib. xv *De Civ. Dei*, cap. 16; Paulus diac. lib. xii, et alii.

(4) Hoc scilicet objiciebatur e citata lege Honorii cujus verba sunt, « exceptis his quos... supplicare non vetuit. » Hujus certe relaxationis exemplum habes apud Symmachum lib. x, epist. 11 seu 14, Jureti Auctuarii. Vide similiter Cassiod. lib. vii *Variar.* form. 46.

(5) Paris. quænam edit., « in communione; » aliæ et cuncti mss., « in commune. » Verum neutra vox satis probatur, nisi verbo *statuitur* præfigatur negatio. Iterum autem, ubi omnes edit., « diversa injuria; » ex omnibus mss. restitimus, « diversa invidia. »

(6) Omnes edit.: « propinquo semine; » mss. vero

necessitudine. Quasi vero et uterini fratres, id est. **A** diverso patre, sed eadem matre genti, possint diverso sexu inter se in conjugium convenire: cum et ipsi agnationis jus habere non queant, sed cognationis tantum sibi titulo connexi sunt.

11. Unde oportet ab ea discedas intentione, quæ etiamsi liceret, tamen tuam familiam non propagaret: debet enim tibi filius noster (7) nepotes, debet etiam neptis charissima pronepotes. Vale cum tuis omnibus.

EPISTOLA LXI (8).

Cur Mediolano secesserit, et mature eodem redierit, de litato, gratisque Deo propter quem Theodosio prestitam aetis, voluntateque semper principis obsecuturum se pollicetur. Cujus pietatem summe commendans, ut elementa utitur petit.

ANNOSIUS THEODOSIO IMPERATORI (9).

1. Arbitratus es, beatissime imperator, quantum ex augustis litteris tuis comperi, me longe abesse ab urbe Mediolanensium; quia res tuas crederem a Deo destitui (18). Sed non ego ita imprudens, aut virtutis et meritorum tuorum immemor abfui, ut non præsumerem cæleste auxilium pietati tuæ adfore, quo Romanum imperium a barbari latronis immanitate et ab usurpatoris indigni solio vindicare.

2. Festinavi igitur illico reverti (11), posteaquam illum, quem jure declinandum putaveram jam abesse cognovi; non enim ego Ecclesiam Mediolanensem derelinquam, Domini judicio mihi commissam: sed ejus vitæ præsentiam, qui se sacrilegio miscuisset (12). Redii itaque circiter Kalendaras Augustas, ex illo die hic resedi. Hic me, Auguste, elementæ tuæ apices reppererunt.

3. Gratias Domino Deo nostro, qui fidei tuæ pietatique respondit: et formam veteris restituit sanctitatis (13); ut videremus nostro tempore, quod in Scripturarum lectione miramur, tantam in præliis divini auxilii fuisse præsentiam, ut nulli vertices montium adventus tui cursum retardarent, non hostilia arma impedimentum aliquod afferrent.

partim, « propinqui semini; » partim, « propinqui semine; » alii demum complures, « propinquo semini. » At continuo post cum legeretur in edit. Eras. et se p.) « agnationis ei legitimo jure, sed cognationis copuletur, » etc., Amerb. cum omnibus mss. efferrunt, ut in textu.

(7) Mss. aliquot, « tibi filia et filius noster, » etc.

(8) Scripta circa annum 394.

(9) Ita codex Reg.; edit. autem Rom., « Augustissimo imperatori Theodosio Ambrosius episcopus. »

(10) « Quia res tuas destitui, » hoc desideratur in cod. Reg., sed cum videatur sententiæ integritati necessarium, et satis frequenter in mittendo periret librarii, loco movendum neutiquam duximus. At vero sequenti versu pro « ita imprudens » aptius e mss. restituitur, « ita imprudens. »

(11) Reg. codex, « Festinavi reverti... declinandum putaveram, Mediolano bisse cognoveram. »

(12) Eugenium significat post concessam institutionem sacrilegas paganorum ceremonias licentiam adventantem Mediolanum, de quo adventu vide epist. 57, ad eumdem Eugenium, quæque nos illic

1021 4. Pro his gratias me censes agere oportere Domino Deo nostro: fuerim libenter conscius meriti tui. Certum est placitum Deo esse hostium, quæ vestro offertur nomine, et hoc quanta devotionis et fidei est (14)! Ah! imperatores in exercidio victoriæ armis triumphales parari jubent, aut alia insignia triumphorum: elementa tuæ hostium Deo parat, oblationem et gratiarum actionem per sacerdotes celebrari Domino desiderat.

5. Etsi ego indignus atque imper tanto muneri et tantorum votorum celebrati: tamen quid fecerim veribo. Epistolam pietatis tuæ mecum ad altare detuli, ipsam alteri imposui, ipsam gestavi manu, cum offerrem sacrificium; ut fides tua in mea voce loqueretur, et Apices Augusti sacerdotibus oblationis munere funderentur.

B 6. Vere Dominus propitius est imperio Romano; quandoquidem talem principem et parentem principum elegit, ejus virtus et potestas in tanto imperii constituta culmine triumphali, tanta sit humilitate subnixæ, ut virtute imperatores, humilitate vicerit sacerdotes. Quid exoptem? quidve desiderem? Omnia habes: ex tuis itaque summam (15) votorum capessam, pius es, imperator, elementum habes maximam.

7. Opto tamen tibi etiam atque etiam incrementa pietatis, qua nihil Dominus præstantius dedit; ut per tuam elementiam Ecclesia Dei sicut innocentium pace et tranquillitate gratulatur, ita etiam reorum absolutione (16) letetur. Ignosce maxime his qui non ante peccarunt. Dominus elementiam tuam conservet. Amen.

EPISTOLA LXII (17).

Quod pridem ad Theodosium non scripserit, excusat seque ad eum mittere diavolum significans, ut ipsius preces pro quibusdam in Ecclesia asylum receptis admittat petit.

ANNOSIUS THEODOSIO IMPERATORI (18).

1. Quamvis proxime scripserim augustæ elementæ Paulino in Ambrosii Vita observavimus.

(13) Rom. edit., « veteri restituit sanctitati. » Hoc autem loco designat Ambrosius miracula prorsus insolita, quibus Theodosii victoriam de Eugenio tyranno Deus illustravit: de quibus agitur apertius sequenti epistola.

(14) Ita codex Reg., at edit. Rom. « devotionis et fidei indicium est... in commemorationem victoriæ » minus eleganter.

(15) Rom. edit.: « Omnia habes, et ut summam, etc. »

(16) Ultime edit. Paris., « in eorum absolutionem. » Non recto sensu, infra vero ubi edit. Rom. perquam apposite, « qui non ante peccarunt, » id est, qui antea cum Maximo non rebellaverunt, Reg. cod. habet nihilo deterius, « qui etiam in te peccarunt. » Et his quidem verbis desinit epistola in eo codice; non displicet tamen exitus, quo finitur in edit., si modo verbum *amen* inde moveas.

(17) Scripta sub fine anni 394.

(18) Ita codex Reg.; edit. autem Rom., « Clementissimo principi, ac beatissimo imperatori Theodosio augusto Ambrosius episcopus. »

tio tuæ etiam secundo, mihi tamen non satis fuit A velut pari vice sermonis officium reddidisse; cum beneficiis elementiarum tuarum tam frequentibus oppignoratus sim, ut nullis officiis possim compensare quæ debeo, beatissimo atque augustissimo imperator.

2. Itaque ut prima occasio non prætermittenda fuit, qua per cubicularium tuum elementiarum tuarum gratias agerem, ut alloquii mei officium 1022 representarem; maxime ne desidiæ putaretur fuisse potius quam necessitatis, quod tempore superiore non scripserim. Itaque requirenda mihi causa fuit, qua pietati suæ deferrem debitum salutationis obsequium.

3. Morito autem ad præferendam epistolam meam filium meum Felicem diaconum misi (19), simul ut mei vicem officii repræsentaret, memoratum (20) quoque pro his qui ad matrem pietatis tuæ Ecclesiam, petentes misericordiam, confugerunt; quorum lacrymas sustinere non potui, quin adventum elementiarum tuarum meis obsecrationibus prævenirem (21).

4. Grande est quod petimus, sed ab eo cui Dominus inaudita et admiranda concessit, ab eo ejus elementiam novimus, et obsidem pietatem tenemus. Unde plus exspectare nos confitemur; quoniam ut te virtute vicisti, ita etiam tua te vincere debes pietate. Victoria enim tua antiquo more velustisque miraculis, qualis sancto Moysi, et sancto Jesu Nave, et Samueli, atque David, non humana æstimatione, sed cœlestis gratiæ effusione tibi collata censetur (22): hic pietatem æqualem poseimus, ejus merito tanta victoria ipsa quæsita est.

EPISTOLA LXIII (23).

Vercellensem Ecclesiam episcopo propter intestinas contentiones diutius orbatam dolens, concordiam qua Eusebius olim fuerat electus, laudat; atque Christum in medio sui stantem habere eadem Ec-

(19) Felicem hunc eundem esse, qui postea ad regendam Bononiensis Ecclesiæ clavum ascitus fuit communis nec parum probabilis opinio est.

(20) Rom. edit., « repræsentaret et memoriam. »

(21) Reg. cod., « qui adventum elementiarum tuarum nostris obsecrationibus prævenirent. » Sed edit. lectio potior est.

(22) Idem cod., « effusione censetur. » Victoriæ porro illam de Eugenio tyranno relatam a Theodosio imperatore his Ambrosii litteris causam dedisse narrat Paulinus, ut in Admon. observatum est. D Cæterum cum de prodigiis, quæ Theodosianis partibus subsidio fuerunt, nonnihil ad Expos. Psal. xxxvi, num. 25, notaverimus hoc loco nihil addimus.

(23) Scripta anno 396.

(24) Hæc inscriptio abhorre videtur ab Ambrosii consuetudine, quem alia simili nusquam alibi usum reperias. Et hanc quidem facile tribueremus audaciæ librariorum, nisi in omnibus omnino cod. inveniretur. Quamobrem verius existimamus eam idcirco a sancto præsule adhibitam, quod Ecclesiæ sibi subditæ pastoralis modo scribendum putaverit.

(25) Non Eusebii jam diu defuncti, sed Limerii, quem una cum Ambrosio Aquileiensi concilio subscripsisse vidimus, obitu tunc temporis vacabat sedes Vercellensis.

*clesia studeat, suadet. Hinc invenitur in Sarmationem et Barbatum, qui, e monasterio profugi, abstinentiam ac virginitatem quas abjecerant, ab his invidabant. Addit reparatum esse mundum abstinentiam; et hereticos illos Epicuro ipso deteriores: horumque doctrinam hominem converti in peccandam; in infra nonnulla animalia deici. Laudantur memoratæ virtutes et observandæ proponuntur. Quo datus in eligendo episcopo considerandum: quantumve periculum si vel eligatur indignus vel digno obediatur. Divinam esse debere electionem, electum vero alienum ab iracundia et continentia præcellentem. Quam eximius requiritur in Vercellensi Ecclesia, ubi cum vita clericali monastica conjuncta fuerit ab Eusebio. Hujus ac Dionysii laus, et clericalis monasticæque vitæ comparatio. Post quæ Vercellensibus pulcherri-
ma virtutum præcepta dantur.*

Ambrosius, servus Christi, vocatus episcopus B Vercellensi Ecclesiæ (24), et iis qui invocant nomen Domini nostri Jesu Christi. Gratia vobis a Deo Patre et unigenito Filio ejus adimpleatur in Spiritu sancto.

1. Conficior dolore quia Ecclesia Domini, quæ est in vobis, sacerdotem adhuc non habet (25), ac sola nunc ex omnibus Liguriæ 1023 atque Æmiliæ Venetiarumque vel cæteris finitimis Italiæ partibus hujusmodi eget officio (26), quod ex ea aliæ sibi Ecclesiæ petere solebant, et quod verecundius est, mihi ascribitur vestra intentio (27), quæ affert impedimentum, Nam cum sint in vobis dissensiones, quomodo possumus aliquid aut nos decernere, aut vos eligere, aut quisquam acquiescere; ut inter dissidentes suspiciat hoc munus, quod inter convenientes vix sustinetur?

2. Hæc illa est confessoris institutio, hæc justorum soboles Patrum, qui sanctum Eusebium quem nunquam ante cognoverant (28), posthabitis civibus, simul ut viderunt et probaverunt: tantumque interfuit, ut probaretur; quantum, ut videretur? Merito vir tantus evasit, quem omnis elegit

(26) Qui ex his verbis epistolam hanc Ambrosio abjudicandam censent, nihil sane vident; non enim illa de Venetiis urbe, quæ nondum constructa erat, intelligenda: sed de Venetiis regione, quam non solum scriptoribus multo antiquioribus cognitam constat, verum etiam commemorat ipsemet Ambrosius epist. 18, num. 21.

(27) Intentio, ut Nannius observat, hic nihil aliud est quam contentio, id est, animorum in sua ejusque opinione pertinacia. Hæc autem Ambrosio imputabatur, quod pro sua metropolitani auctoritate illam sopire et componere teneretur.

(28) Vercellensium episcoporum, qui quidem pervenerint ad nostram memoriam, primum esse hunc Eusebium Ughellus lib. iv Ital. Sac. litteris prodit. Cujus fuerit non dicitur ab Ambrosio, sed Hieronymus Sardum fuisse testificatur in hæc verba: « Eusebius natione Sardus, et ex lectore urbis Romanæ Vercellensis Ecclesiæ episcopus, ob confessionem fidei a Constantio principe Scythopolim et inde in Cappadociam relegatus, sub Juliano imperatore ad Ecclesiam reversus... mortuus est Valentiniano et Valente regnantibus. » Hunc ipsum obitum idem in Chronico ponit anno 6 eorundem imperatorum, quem incidere in annum repar. sal. 371 docet Baronius.

Ecclesia : merito creditum quod divino esset electus iudicio (29), quem omnes postulavissent. Convenit igitur ut sequamini exemplum parentum, praesertim cum a sancto confessore institutos tanto meliores patribus esse oporteat, quanto vos melior doctor instituit (30) atque erudit, modestiaeque vestrae et concordiae insigne edere, ut congruatis assensu ad postulandum sacerdotem.

3. Etenim si juxta Dominicam sententiam, quod duobus convenit super terram, de omni re quamcunque petierint, fiet, inquit, illis a Patre meo qui in caelis est : « Ubi enim sunt duo vel tres congregati in nomine meo, ibi ego sum in medio eorum (Matth. xviii, 20) : quanto magis ubi plena est in nomine Domini congregatio, ubi universorum postulatio congruit, dubitare nos nequaquam oportet, ibi Dominum Jesum et voluntatis auctorem, et petitionis arbitrum fore, et ordinationis praesulem, vel largitorem gratiae !

4. Facite ergo vos dignos videri, quorum in medio Christus sit. Ubi enim pax, ibi Christus ; quia pax Christus (Ephes. ii, 14) : ubi justitia, ibi Christus, quia Christus justitia (I Cor. i, 30). Sit in medio vestrum, ut videatis eum : ne dicatur et vobis : « Medius autem vestrum stat, quem vos non videtis (Joan. i, 26). » Non illum viderunt Judaei, in quem non crediderunt : nos illum devotione conspiciamus, fide cernimus.

5. Stet igitur in medio vestrum, ut aperiantur vobis caeli, qui enarrant gloriam Dei (Psal. xviii, 2), ut voluntatem ejus faciatis, et operemini opus ejus. Qui videt Jesum, caeli ei aperiantur, sicut aperti sunt Stephano dicenti : « Ecce video caelos apertos, et Jesus stantem ad dexteram Dei (Act. vii, 55). » Stabat Jesus quasi advocatus : stabat quasi sollicitus, ut 1024 Stephanum athletam suum certantem juvaret : stabat quasi paratus, ut coronaret suum martyrem.

6. Stet igitur et vobis, ut eum non timeatis sedentem ; sedens enim judicat, sicut Daniel dicit : « Throni positi sunt, et libri aperti sunt, et antiquus dierum sedit (Dan. vii, 9). » In octogesimo autem et primo psalmo scriptum est : « Deus stetit in congregatione deorum : in medio autem deos dijudicat. (Psal. lxxxii, 1). » Sedens igitur judicat, stans dijudicat ; et judicat de imperfectis, inter

A deos autem dijudicat. Stet vobis ut defensor, ut bonus pastor, ne vos lupi incursent graves.

7. Quo non otiose nostra admonitio deflectit, audio enim venisse ad vos Sarmationem et Irbatianum, vaniloquos homines (31), qui dicant nullum esse abstinentiae meritum, nullum frugalitatis, nullam virginitatis gratiam, pari omnes testum pretio, delirare eos qui jejunis castigant carnem suam, ut menti sublimem faciant. Quod nunquam fecisset, nunquam scripisset ad instituendum alios Paulus apostolus, si deliramentum putasset. Glorietur itaque dicens : « Sed castigo corpus meum, et servituti redigo ; ne alius praedicans, ipse reprobis inveniar (I Cor. ii, 27) : » Ergo qui non castigant corpus suum, et volunt praehere aliis, ipsi reprobi habentur.

8. An quicumque tam reprobum, quam quod ad luxuriam, ad corruptelam, ad lasciviam provocat ; quam incitamentum libidinis, illecebram voluptatis, incontinentiae fomes, incendium cupiditatis ? Quae istos Epicureos nova schola misit ? Non philosophorum, ut ipsi aiunt, sed imperitorum, qui voluptatem praedicant, delicias suadent, castimoniam nulli usui esse ducant. Fuerunt nobiscum, sed non fuerunt ex nobis (I Joan. ii, 17) ; neque enim pudet dicere, quod dicit evangelista Joannes. Sed hic positi primo jejunabant, intra monasterium continebantur : nullus erat luxuriae locus, interdicta ludibriosae disputationi licentia.

9. Hoc delicati non potuerunt ferre. Abierunt foras : deinde volentes redire, non sunt recepti ; pleraque enim audieram (32), quae deberem cavere : monueram, nihil profeceram. Effervescentes itaque disseminare talia coeperunt, quibus incitores essent vitiorum omnium miserabiles. Perdiderunt utique quod jejunaverunt : perdiderunt quod se aliquo continuerunt tempore. Nunc itaque diabolico studio invident aliorum operibus bonis, quorum ipsi fructu exciderunt.

10. Quae virgo audiat nullum premium esse 1025 integritatis, et non ingemiscat ; absit enim ut facile credat, certe ut non studia deponat, et intentionem suae mentis deflectat ? quae vidua cum compererit (33) nullum esse fructum viduitatis, mallet servare fidem conjugii, et in tristibus degere, quam se credere laetioribus ? Quae conjugii

(29) Ille electionem et postulationem apte distinguit sanctus noster ; ut nimirum illam cleri, hanc populi fuisse significet ; quemadmodum epist. 15, num. 10, utramque liquido separavit, de sancto Aetholio ita loquens : « A Maecedonibus obsecratus populis, electus a sacerdotibus. »

(30) Codex Gem., melior auctor instituit. »

(31) Duo hosce apostatas monachos jam perstrinxit sanctus Ambrosius, Enarr. in Psal. xxxvi, num. 49, ubi tacito eorum nomine, quam simillimum iis, quae hic dicuntur, in illos scribit. Eorum autem haeresis ex tetro Joviniani fonte ortum ducebat, de ejus erroribus agitur, epist. 42 ad Syricum.

(32) Ita vet. edit. et mss., nisi quod horum non-

nulla habent plerumque pro *et* pleraque : illa vero pro *deberem* ponunt *deberent* ; sicut etiam Rom. edit., quae praeterea offert, « cavere. Monueram, nihil profeci. » Intelligitur autem ex istis verbis Ambrosium per se hujus monasterii, in quo vixerant Sarmation ac Irbatianus, curam gerere, tametsi ei sacerdotem quoque praefecisset, ut testatur Augustinus lib. *De moribus Eccl. Cath.* cap. 33, quocumque quae idem lib. viii, *Confess.* c. 6 de eodem ascederio memorat, conferenda sunt.

(33) Edit. omnes, ac pauci mss., « cum conceperit. » alii mss. ; elegantius, « cum compererit. » Et infra eod. Reg., fidem conjugii... aut mentis fragilitate.

districta vinculo, si audiat quod nullus honos constitutus sit, non possit incuriosa tentari corporis aut mentis facilitate? Et ideo Ecclesia quotidie in lectionibus sacris, in sacerdotum tractatibus laudem pudicitie, gloriam integritatis personat.

11. Frustra ergo dicit Apostolus: « Scripsi vobis in epistola, ne commisceamini fornicariis (*I Cor.* v, 9). » Et ne forte dicant: Non de omnibus mundi nos dicimus fornicariis; sed dicimus quod qui fuerit in Christobaptizatus, haberi jam non debeat fornicarius; sed qualiscunque (34) vita ejus accepta sit Deo; et ideo addidit Apostolus: « Non utique fornicariis hujus mundi (*Ibid.* 10); » et infra: « Si quis frater nominatur fornicator (35), aut avarus, aut idolis serviens, aut maledicus, aut ebriosus, aut rapax; cum ejusmodi nec cibum quidem sumere. Quid enim mihi de iis qui foris sunt judicare (*Ibid.* 11, 12)? » Et ad Ephesios: Fornicatio autem, et omnis immunditia, et avaritia nec nominetur in vobis, sicut deceet sanctos (*Ephes.* v, 3). » Et statim subinfert: « Hoc enim scitote quod omnis impudicus, aut immundus, aut avarus, quod est idololatria (36), non habet hereditatem in regno Christi et Dei (*Ibid.* 5). » De baptizatis utique dictum liquet; ipsi enim accipiunt hereditatem, qui baptizantur in morte Christi, et consepeliuntur cum ipso, ut cum ipso resurgant (*Rom.* vi, 3). Ideo hæredes Dei, cohæredes Christi sunt: hæredes Dei; quia transcribitur (37) in eos Dei gratia: cohæredes Christi; quia renovantur in vitam ipsius: hæredes quoque Christi; quia datur illis per mortem ipsius tanquam testatoris hereditas.

12. Isti igitur magis sibi debent attendere, qui habent quod possint amittere, quam qui non habent. Isti majore agere custodia (38), isti cavere vitiorum illecebras, erroris incitamenta debent, quæ maxime ex cibo potuque oriuntur. Denique

(34) Rom. edit., « Dicant non de omnibus mundi nos dicere fornicariis, sed quod qui fuerit... non debeat fornicarius, qualiscunque, etc.; » omnes vero aliæ, ac mss. ut in contextu. Hic autem error, quo qui baptizatus semel fuisset, negabatur peccare posse, etiam a Joviniano defendebatur, quemadmodum cognoscimus ex August. lib. *De hæres* cap. 82.

(35) Rom. edit., « si qui frater nominatur, est fornicator. »

(36) Omnes edit. ac mss. nonnulli, « quod est idololatra; » reliqui magno numero, « quod est idololatria. »

(37) Rom. edit., « quia transmittitur; » aliæ cum mss. prope ad unum, « quia transcribitur. »

(38) Ita vet. edit. cum mss. pluribus potioribusque: at Rom. cum aliis nonnullis, « egere custodia. »

(39) Nonnulli mss., « inventricem mali. » Cæterum de eo quod Epicurus ab aliis philosophis, maxime vero a sanctis Patribus corporeæ voluptatis patronus habeatur, licet acriter defendatur a multis auctoribus dictum a nobis est ad lib. I *Offic* cap. 13 num. 50. Hic autem illud unum adjicietur Ambrosium quidquid hoc loco de Epicuri opinionibus memorat, id ex ejus epistola ad Menæceum a Diogene

A sedit populus manducare et bibere, et surrexerunt ludere (*Exod.* xxxii, 6). »

13. Ipse quoque Epicurus, quem isti sibi magis sequendum quam apostolos putant, assertor voluptatis, etsi neget invectricem mali (39) esse voluptatem, non negat tamen ex ea fieri quædam ex quibus generentur mala: denique nec luxuriosorum vitam reprehensibilem videri, quæ repleatur delectationibus; nisi vel doloris, 1026 vel mortis quatitur metu. Atque hic quam alienus a vero sit, etiam hinc deprehenditur, quod voluptatem in homine Deo auctore creatam asserit principaliter, sicut Philomarus (40) ejus sectator in epitomis suis disputat, et hujus allegat Stoicos (41) esse auctores sententiæ.

B 14. Sed hoc divina Scriptura redarguit, quæ serpentis insidiis atque illecebris infusam Adæ atque Evæ voluptatem (42) docet (*Gen.* iii, 1-4). Siquidem ipse serpens voluptas sit, et ideo variæ ac lubricæ, et velut veneno quodam corruptelarum infectæ passionibus voluptatis sint. Appetentia igitur voluptatis constat deceptum Adam excidisse a mandato Dei, et fructu gratiæ. Quomodo igitur voluptas ad paradysum revocare nos potest, quæ sola nos paradiso exuit?

15. Unde et Dominus Jesus volens nos adversus diaboli tentamenta fortiores reddere, certaturus jejunavit (43) (*Matth.* iv, 2); ut sciremus quia aliter illecebras mali non possumus vincere. Denique ipse diabolus primum tentamentorum suorum spiculum de voluptate intorsit, dicens: « Si Filius Dei es, dic ut lapides isti panes fiant (*Ibid.* 3). » Unde ait Dominus: « Non in pane solo vivit homo, sed in omni verbo Dei (*Ibid.* 4), » et noluit facere cum posset, ut magis lectionis studio quam voluptati intendere nos saluari præcepto doceret. Et quia isti jejundandum negant, qua causa Christus jejunaverit, astruant; nisi ut nobis exemplo esset ejus jejunium. Denique in posterioribus docuit

Laert. lib. x proposita. vel, ut Gassendus existimat, e Demarchi libro esse mutuatum.

(40) Mira est in hoc nomine scribendo varietas: edid. vet. præferunt *Philuminaris*; Pom., *Philomarus*; mss. vero, *Filominus*; nonnulli, *Filuminus*. Cum porro inter Epicureos nullum sic appellatum reperire sit, haud inviti crederemus eundem esse, quem Diogenes Laert. initio Philodemum nominat, et cujus etiam meminit Cicero lib. ii *De finib.*, at similiter non sine aliqua diversitate; cum ipsius edit. ac mss. quidam habeant *Polydemum*, alii vero *Philodamum*: quem Gædareum illum esse arbitrat Gassendus, cujus apud Strabonem, lib. xi v, mentio exstat.

(41) Edit. vet., « allegat historicos » Rom. et omnes mss., « allegat stoicos. »

(42) Mss. aliquot partim, « infusam illatamque Evæ voluptatem, » partim, « infusam illam tanquam Evæ voluptatem; » cæteri, et omnes edit. ut in contextu. Infra vero, ubi edit. et quidam mss., « voluptatis sint. Appetentia igitur voluptatis; » complures mss. exhibent, « voluptatis sint appetentia. igitur voluptate, » etc.

(43) Nonnulli mss., « reddere certaturos, jejunavit. »

non facilo malum posse, nisi nostro vinci jejunio, **A** dieens : « Hoc genus demoniorum non ejicitur nisi in oratione et jejunio (*Matth.* xvii, 20). »

16. Quid etiam sibi vult Scriptura, quæ docet jejunasse Petrum, et jejunanti atque oranti de baptizandis gentibus revelatum mysterium (*Act.* x, 10-16); nisi ut ostenderet etiam ipsos sanctos, cum jejunant, tunc fieri præstantiores? Denique Moyses cum jejunaret, legem accepit (*Deut.* ix, 9). Et ideo Petrus cum jejunaret, edoctus est Novi Testamenti gratiam. Daniel quoque jejunii merito ora clausit leonum, futurorumque temporum vidit negotia (*Dan.* xiv, 30-32; ix, 20-27). Aut quæ nobis salus esse potest, nisi jejunio eluerimus peccata nostra; cum Scriptura dieat : Jejunium, et eleemosyna a peccato liberat (14) (*Tob.* xn, 9).

17. Qui sunt ergo hi præceptores novi, qui meritum excludant jejunii? Nonne gentium vox ista est dicentium. « Manducemus et bibamus (*Isa.* xvn, 13). Quos bene irridet Apostolus dieens : « Si secundum hominem pugnavi Ephesi ad bestias, quid mihi prodest, si mortui non resurgunt? Manducemus **1027** et bibamus; eras enim moriemur (*I Cor.* xv, 32), » hoc est : Quid mihi profuit usque ad mortem contentio, nisi ut hominem redimerem meum (15)? Quia frustra redimitur, si nulla est spes resurrectionis. Ac per hoc, spe omni resurrectionis amissa, manducemus et bibamus : non amittamus fructum præsentium, qui futurorum nullum tenemus. Illorum ergo est cibus et potibus indulgere, qui nihil post mortem suam sperant.

17. Denique Epicurei dicunt assertores voluptatis, quia mors nihil ad nos (16); quod enim dissolvitur, insensibile est; quod autem insensibile, nihil ad nos. Quo demonstrant corpore se tantum, non mente vivere : nec animæ fungi, sed carnis solius munere, qui secessione animæ corporisque dissolvi munus suæ vitæ omne existiment, perire merita virtutum, atque animæ omnem vigorem, totos se deficere cum corporis sensu, nihil reliquiarum superesse animæ, cum ipsum corpus non statim resolvatur. Prius ergo dissolvitur anima quam corpus; cum secundum suam opinionem vel carnem et ossa considerare debeant, quæ post mortem supersunt;

(14) Gem. codex, i a pœna liberat. »
(15) Ita omnes edit. ac pars mss.; reliqui autem mss., « redimerem eum, qui frustra. » Iterum vero, ubi nos cum mss. aliquot, et Rom. edit., « resurrectionis amissa, » vet. edit. cum mss. alius præferunt, « redemptionis amissa. »
(16) Habetur ista sententia in Epicuri epist., ad Menæceum, et adhuc liquidius in ejus « Ratis sententis; » unde hanc ipsam refert Laertius. Cæterum de opinione hujus philosophi circa mortalitatem animæ, idem plane quod Ambrosius, testantur etiam Hieronymus lib. ii *Contra Jovin.* et Augustinus lib. vi *Confess.* cap. 16, atque alii bene multi.
(17) Septem mss., « Sobrii estote et justi; » cæteri et omnes edit., « Sobrii estote juste. » Melius, quandoquidem habetur in textu Apostoli, *εὐχέλους* *δίκαιος*.
(18) Quod e Demareho hic refert Ambrosius, legitur quoque in epist. ad Menæceum jam non se-

secundum veram autem assertionem negare non debeant resurrectionis gratiam?

18. Merito ergo hos redarguens Apostolus, monet nos ne talibus libamur opinionibus, dieens : « Nolite se luti, corrumpunt mores bonos dole quia mala. Sobrii estote juste (17), et nolite peccare (*I Cor.* xv, 33-34); ignorantiam enim Dei quidam habent. Bonum ergo sobrietas; quoniam peccatum ebrietas est.

19. Quid quod ille ipse Epicurus defensor, voluptatis, cujus ideo frequentem facimus mentionem, ut hos aut gentium discipulos, et epicureum probemus sectam sequi; aut illum ipsum, quem ipsi philosophi a suo excludunt consortio tanquam patrum luxuriæ, tolerabiliorem his esse doceamus? Clamat ergo ille, ut Demarchus (18) asserit, quin non potationes, neque comessiones, nec filiorum soboles, nec feminarum copulæ, nec piscium copia aliorumque hujusmodi, quæ splendo usui parantur convivii, suavem vitam faciant, sed sobria disputatio. Denique addidit quod si copis convivii moderate utantur, qui non immoderate eas querunt. Succo solo pane vel aqua qui libenter utitur, depulsit deliciarum epulas; quin multæ ex his generantur molestiæ. Etiam alibi dicunt : Non immoderate epulæ, non potationes voluptatis suavitatem generant, sed continens vita.

1028 20. Cum igitur illos abdicaverit philosophia, hos non excludit Ecclesia? quidem et illi quod malæ causæ habent (19), se assertionibus suis impugnant frequenter. Nam etsi principalis eorum sententia sit quod nullam suavitatem voluptatis putent, nisi quæ eiho potuque percipitur; tamen intelligentes in tam reprehensibili definitione versari se sine summo dedecore non posse, ac deseri ab omnibus, fœco quodam probabilium disputationum eam colorare voluerunt; adeo ut diceret quidam ex iis : dum studemus delectationi per epulas et cantus, amisimus eam quæ per verbi, quo solo salvi esse possumus, infunditur perceptionem.

21. Nonne isti dispares, discolores in hac multiformi disputatione nobis videntur? Quos adeo Scriptura condemnat, ut non præterierit eos quos Apostolus (20) redarguebat, dicente Luca in Actibus apostolorum, qui eum librum historico stylo scri-

mel citata. Id a Gassendo lib. iii *De vita episc.* observatum est, ubi ejusdem Demarchi mentio negatur alibi, quam apud doctorem nostrum, usquam fieri. Sed oppido quem probabile est non alium hunc esse ab Hermachio Epicuri discipulo, qui eidem in secta et disciplina successit, et plures libros edidit in Platonem et Platonicos, ut ex Diog. Laertio cognoscere est. Et certe non ita inter se discrepant *Hermachus* atque *Demarchus*, ut non unum pro alio facile a scriptoribus accipi possit.
(19) Eras. et seq. edit., « quod malam causam habeat : » Amerb. et omnes mss., « quod malæ causæ habent. » Non incommode idem enim signat, ac quod in malis causis fit, solet, etc.
(20) Mss. aliquot, « præterierit quod eos Apostolus, » Infra verò ubi omnes edit. et mss. longe plurimi, « historico stylo; » nonnulli habent, « stoico stylo » Perperam, alibi enim ab Ambrosio stylum beati Lucæ historicum esse observatum est.

psit : « Quidam autem epicurei et stoici philosophi disputabant cum eo, et quidam dicebant : « Quid sibi vult hic seminiverbius ? Alii autem : Novorum demoniorum videtur promittator esse (*Act. xvii, 18*). »

22. Ex hoc tamen numero non immunis gratiæ abiit Apostolus. Siquidem etiam Dionysius Areopagites cum Damari (51) uxore sua, aliisque multis credidit. Itaque illi doctissimorum et eloquentium cœtus simplici disputatione victos se esse credentium exemplo manifestarunt. Quid igitur sibi isti volunt, qui tentant eos pervertere, quos acquisivit Apostolus, quos redemit Christus sanguine suo ? Quod asserunt (52) baptizatos intondere non debere virtutum disciplinis, nihil illis obesse comessationes, nihil voluptatum affluentiam, insipientes esse eos qui iis careant : virgines oportere nubere, filios facere : similiter et viduas iterare, quod semel male viri admistione expertæ sint ; etiamsi se continere possint, errare eas quæ nolint iterare copulam.

23. Quid ergo ? Placet ut hominem exuentes, induamus peccandem : et exspoliantes Christum, vestiamur aut supervestiamur amictus diaboli ? Sed cum ipsi doctores gentium ne honestatem quidem cum voluptate copulandam putaverint, eo quod peccandem viderentur cum homine includere : nos ut belluinos usus humano infundamus pectori, et rationabili menti inseribamus (53) irrationabiles ritus ferarum ?

24. 25. Quanquam multa genera sint animantium, 1029 quæ amisso pari, concubitu indulgere nesciant (54), et tanquam solitariæ vitæ ævum exigant : plurima quoque herbis vescantur simplicibus nec alias nisi fonte (55) puro sitim restinguere noverint : canes quoque videas frequenter interdicto cibo temperare solitos, ut jejuna fame ora suspendant, si imperetur abstinentia. Ab hoc igitur revocantur homines, quod didicerunt per hominem etiam mutæ non prævaricari bestię ?

26. Quid autem pulchrius abstinentia, quæ facit etiam juventutis annos senescere, ut fiat morum senectus ? Namque ut redundantia ciborum ac te-

(51) Ita omnes edit. ac plures mss., excepta Rom. edit., ubi habetur, « muliere sua ; » mss. alii etiam non pauci pro *Damari* legunt partim *Damali*, partim *Damate*. Adeo libraris proclive erat in propriis nominibus peccare. Non hic autem solum, sed alibi quoque Damarim Dionysii Areopagitæ conjugem facit Ambrosius.

(52) Omnes edit., Quid est quo passerunt ; » cum mss. omittunt, « quid est ; » at nonnulli pro « quod asserunt, » habent, « qui asserunt. » Infra vero ubi omnes edit. et plures mss., « virili admistione, » in quibusdam cod. legitur « virili amissione, » Non malo sensu.

(53) Rom. edit. sola, « nos et belluinos usus humano infundemus pectori, et rationabili menti inseribemus. » Non male ; quidem sed haud minus elegans est nostra lectio, quippe qua exclamatio cum quadam stomachatione exprimitur.

(54) Turturem indicat sanctus præsul, quam toto cap. 19 lib. 1 *Hexaem.* ob tam insignem continentiam pulchre commendat, strictius vero serm. 19

A mulentia etiam maturior ætas eulescit ; ita mitigatur juventutis ferocitas epularum parcimoniam, irriguoque fontis. Exterior (56) ignis aquæ infusione exstinguitur, non mirum si etiam interior ætus corporis fluxuali potu refrigeratur cibo enim flamma alitur ac deficit. Siquidem (57) femum, stipula, lignum, oleum ; atque hujusmodi alimenta ignis sunt, quibus pascitur : ea si detrahas, vel non suggeras, etiam ignis sopitur. Similiter ergo vapor corporis cibo alitur aut minuitur ; cibo excitatur, cibo solvitur. Luxuria igitur mater libidinis est.

27. Quid quod naturæ conveniens temperantia est, atque illi divinæ legi, quæ in ipso rerum ortu omnia fontes potui, fructus arborum esui dedit ? Vinum post diluvium justus ad tentationem sui reperit (*Gen. ix, 20*). Utamur ergo temperantiæ naturali cibo, utinamque possimus ! Sed quia non omnes fortes, ideo Apostolus ait : « Vino modico utere propter frequentes tuas infirmitates (*1 Tim. v, 23*). Non ergo propter voluptatem bibendum est, sed propter infirmitatem. Pro remedio igitur parcus, non pro deliciis redundantius.

28. Denique Elias, quem Dominus ad virtutis erudiebat perfectionem, ad caput suum collyridam (58) et vas aquæ reperit, et ideo in virtute escæ illius quadraginta diebus jejunavit (*III Reg. xix, 6, 8*). Patres nostri, cum mare transirent pedibus, aquam non vinum hibeant (*Exod. xvii, 6*). Daniel et Hebræi pueri patrio cibo, et aquæ potu, ille furorem leonum repressit, illi ardentem ignem innoxio videre tactu circa membra sua pasci (*Dan. i, 12 ; xiv, 30, 31 ; iii, 9*).

29. Et quid de viris loquar ? Judith luxurioso Holophernis haudquaquam inflexa (59) convivio, solo titulo sobrietatis desperatum lacertis virilibus reportavit triumphum, patriam obsidione exiit, duces militiæ suis manibus occidit (*Judith xii, 19 ; xiii, 10*). Exemplum evidens, quod et illum terribilem populis bellatorem virum luxuria sua emollivit, et hanc feminam temperantia cibi fortio- 1030 rem viris fecit. Non hic in sexu suo victa est natura, sed in cibo suo vicit. Esther regem super-

in *psal. cxiii*, num. 13 et alibi.

(55) Edit. Amerb., « nec alios nisi fonte ; » Eras. et seq., *nec alio*. etc. ; mss. vero prope ad unum, ut in textu. Infra etiam ubi omnes edit. et quidam mss., « canesque videamus, » mss. multo plures nobiscum faciunt.

(56) Omnes edit. « irriguoque fontis : et exterior (Rom., *Et si exterior*) ignis aquæ infusione ; » mss. nonnulli : « irriguoque fonte exterior ignis atque infusione ; » alii nobis patrocinantur.

(57) Læt. codex, « refrigeratur, ac deficit, cibo enim flamma alitur, siquidem, » etc.

(58) Græcis *κολύρα* et *κολύρις*, panis est subcinericius, de quo vide Vossii Etym. in voce *Collyrium*.

(59) Vet. edit. et mss. aliquot, « Holopherni haudquaquam inflexit ; mss., « inflexi convivio ; » cæterorum aliqui, « Holophernis haudquaquam infelici delectata convivio, » alii ac Rom. edit. ut in textu. Sed et pro « lacertis virilibus, » in quibusdam legitur, « lacerti viribus. » Non ita male.

bum suis inclnavit jejuniis (*Esther*. iv, 16). Anna octoginta (60) quatuor annos in viduitate sua jejuniis et obsecrationibus in templo die ac nocte serviens, Christum agnovit (*Luc*. ii, 37, 38), quem Joannes abstinentiae magister et quidam novus terrarum angelus annuntiavit (*Matth*. iii, 4, 11, 12).

30. Ostultum Elisæum qui silvestribus grumis (61) et amaris pascēbat prophetas (*IV Reg*. iv, 39) ! immemorem Scripturarum Esdrā, qui memoria Scripturas reddidit (*II Esdr*. vii, 2) ! insipientem Paulum, qui gloriatur in jejuniis (*II Cor*. xi, 27) ; si nihil prosunt jejunia !

31. Sed quomodo non prosunt, quibus vitā purgantur ? Quæ si deferas cum humilitate, cum misericordia, ut Isaias Spiritu divino locutus est, ossa tua pinguescent, et eris sicut hortus ebrius (*Isa*. lvm, 11). Pinguescit igitur anima tua, virtutesque ejus spiritali adipe jejunii, et fructus tui multiplicentur ubertate mentis tuæ ; ut sit in te sobrietatis ebrietas (62), sicut illud est poculum, de quo ait Propheta : « Et poculum tuum inebrians quam præclarum est (*Psal*. xlii, 5) ! »

32. Sed non illa solum laudabilis, quæ parca est ciborum temperantia, sed etiam illa quæ concupiscentiæ. Denique scriptum est : « Post concupiscentias tuas ne eas, et a voluptate tua vetare (63). Si dederis anime tuæ concupiscentiam, gaudio eris inimicis tuis (*Ecclesi*. xvm, 30, 31) ; » et infra. « Vinum et mulieres apostatari faciunt etiam sapientes (*Ecclesi*. xix, 2). » Unde et Paulus etiam in ipsis conjugiiis temperantiam docet (*I Cor*. vii, 5) ; est enim velut quidam adulter incontinentis in matrimonio, qui legem apostolicam prævaricatur.

33. Quid autem loquar quanta sit virginitalis gratia (64), quæ meruit a Christo elegi, ut esset etiam corporale Dei templum, in qua corporaliter, ut legimus (*Coloss*. ii, 9), habitavit plenitudo divinitatis ? Virgo genuit mundi salutem, virgo peperit vitam universorum. Sola ergo non debet esse virginitas, quæ omnibus in Christo profuit ? Virgo portavit, quem mundus iste capere ac sustinere non potest. Qui cum ex Mariæ nasceretur utero, genitalis tamen (65) septum pudoris, et intempera-
ta virginitalis conservavit signacula. Itaque in Virgine Christus reperit, quod suum esse vellet, quod sibi omnium Dominus assumeret. Per virum

A autem et mulierem caro ejecta de paradiso, per virginem juncta est Deo.

34. Quid de altera Moysi sorore Maria loquar, quæ femine dux agminis, pedes transiit pelagi freta (*Exod*. xv, 20) ? Quo munere autem venerabilis Thecla etiam leonibus fuit, ut ad pedes prælesuæ strati impastæ bestię suærum deferrent jejunium (66) ; nec proci oculo virginem, nec ungue violarent capere, quoniam et ipso aspectu virginitalis violatur sanctitas.

35. Denique quæ reverentia virginitalis locutus est sanctus Apostolus : « De virginibus præceptum Domini non habeo, consilium autem do, tanquam misericordiam consecutus a Domino (*I Cor*. vii, 25). » Præceptum non habet, consilium habet ; non enim præcipitur quod supra legem est : sed magis dato suadetur consilio. Nec autoritas præsumitur, sed demonstratur gratia ; nec a quocunque demonstratur, sed ab eo qui misericordiam Domini meruit. Horum ergo meliora quam apostolorum consilia ? Apostolus dicit : « Consilium do ; » isti dissuadendum putant (67), ne qua studeat virginitali.

36. Cujus quantam laudem brevi versicula propheta expresserit, vel potius Christus in propheta, debemus cognoscere. « Hortus, inquit, clausus soror mea Sponsa, hortus clausus, fons signatus (*Cant*. iv, 12). » Christus hoc dicit ad Ecclesiam, quam vult esse virginem, sine macula, sine ruga. Bonus hortus virginitas, quæ plurimos boni ferat fructus odoris. « Hortus clausus ; » quia undique vallata est muro castitatis. « Fons signatus ; » eo quod virginitas sit fons et origo pudicitiae, quæ inviolata custodiat integritatis signacula : in quo fonte imago Dei luceat, quia cum munditia corporis congruit etiam puritas simplicitatis.

37. Nec potest dubitare quisquam quod Ecclesia virgo sit, quam etiam in Corinthiis despondit apostolus Paulus, virginem castam assignare Christo (*II Cor*. xi, 2). In superiore igitur Epistola dat consilium, et existimat bonum esse munus virginitalis (*I Cor*. vii, 26), ut nullis instantis sæculi turbetur necessitatibus, nulla illuvie coinquinetur, nullis exagitetur procellis : in posteriore sponsor est Christo, quod virginitalē Ecclesiæ in illius plebis consignare possit integritate.

38. Responde mihi nunc, Paule, quæ ratione propter instantem necessitatem des consilium (*Ibid.*) ?

edit., « genitale tamen, etc. ; » obiter autem animadvertēte quam aperte pronuntiet de Mariæ post partum integritate etiam corporea, et consule quæ nos ad lib. ii in *Luc*. num. 57, nec non ad epist. 42, n. 4, observavimus.

(66) Rom. edit., « suero deferrent jejunio ; » reliquæ ac mss., « sacrum deferrent jejunium, » quidam, *different*, minime male, cum idem hic es et ac producerent. Thecla porro exemplum, sicut et subjecti rationum quam sint Ambrosio in causa simili familiaria, supervacaneum putamus admonere.

(67) Mss. non pauci, « dicit : Consilio, isti dissuadendum. »

(60) Codex Remig. et Reg., « octoginta tres. »

(61) Vet. edit. ac mss. nonnulli, « qui sylvestribus ramis. » Rom. edit.,... *glumis* ; optime ceteri mss., « qui sylvestribus grumis. » Non in quicquid minutum est grumis dicitur, unde ipse Ambrosius lib. *De Eva et Jejun.* cap. 6, num. 18, in eadem sententiam ait : « Vitis agrestis grumulis mensas onerabat. »

(62) Edit., « in te sobria ebrietas. »

(63) Cod. Læti., Gem. et Big., « a voluptate tua avertere. »

(64) Omnes edit., « virginitalis gloria ; » omnes mss., « virginitalis gratia. »

(65) Ita mss. prope universi ; nonnulli tamen et

Quoniam « qui sine uxore est, sollicitus, inquit, est **A** quo Domini sunt, quomodo placeat Deo (*Ibid.* 32). » Et addidit: « Et mulier innupta et virgo cogitat que sunt Domini; ut sit sancta corpore et spiritu (*Ibid.* 34). » Habet igitur murum suum adversus mundi hujus turbines, et ideo septo divine munita protectionis (68) nullis sæculi flabris inquietatur. Bonum ergo consilium, quia in consilio utilitas est, in præcepto laqueus. Consilium invitat voluntarios, præceptum astringit invitos. Si qua ergo secuta fuerit consilium, et eam non pœnituerit, acquisivit utilitatem: si quam vero pœnituerit, non habet quod accuset Apostolum; ipsa enim de infirmitate sua judicare debuit: et ideo sibi voluntatis suæ rea est, ejus graviore quam ferre potest, laqueo se ac nodo ligavit.

39. Itaque tanquam bonus medicus, qui et fortibus stabilitatem virtutis conservare cupiat, et infirmis salubritatem dare, aliis dat consilium, aliis demonstrat remedium: « Qui infirmus est, **1032** olera manducet (*Rom.* xiv, 2), » accipiat uxorem: qui validior est, fortiorem virtutis cibum expetat (69). Meritoque adjungit: « Nam qui statuit in corde suo firmus, non habens necessitatem, potestatem autem habens suæ voluntatis; et hoc judicavit in corde suo servare virginem suam, bene facit. Igitur et qui matrimonio jungit virginem suam, bene facit: et qui non jungit, melius facit. Mulier vineta est legi, quanto tempore vir ejus vivit. Quod si dormierit vir ejus, liberata est: cui vult nubat, tantum in Domino. Beatior autem erit, si sic permanserit, secundum meum consilium, puto enim, et ego Spiritum Dei habeo (*I Cor.* vii, 37-40). » Hoc est consilium Dei habere, explorare diligenter omnia; et quæ meliora sunt, suadere; quæ tutiora, demonstrare.

40. Providus ductor multas ostendit vias, ut qua vult unusquisque, quam sibi accommodam arbitrat, incedat; dummodo occurrat, quo possit in castris prætere. Bona virginitatis via, sed sublimis et ardua validiores requirit. Bona etiam viduitatis, non tam difficilis, ut superior: sed confragosa et aspera cautiore exigat. Bona etiam matrimonii, plana et directa longiore circuitu ad castra sanctorum pervenit, ea plurimos recipit. Sunt ergo virginitatis præmia, sunt merita viduitatis, est etiam conjugali pudicitiae locus. Gradus singularum sunt et incrementa virtutum.

41. State igitur in corde vestro, ne quis vos subruat, ne quis possit subvertere. Docuit nos Apostolus quid sit stare, hoc est, quod Moysi dictum

est: « Locus enim in quo tu stas, terra sancta est (*Exod.* iii, 5), » nemo enim stat, nisi qui fide stat, nisi qui fixus stat sui cordis sententia. Abhinc quoque legimus: « Tu autem hic sta mecum (*Deut.* v, 31). » Utrunque ad Moysen a Domino dictum est, et: « Ubi tu stas, terra sancta est, » et: « Hic sta mecum, » hoc est, mecum stas, si stes in Ecclesia. Ipse enim locus est sanctus, ipsa terra fecunda sanctitatis, et opima virtutum messibus.

42. Sta ergo in Ecclesia, sta ubi tibi apparui, ibi ego tecum sum. Ubi est Ecclesia, ibi firmissima statio tuæ mentis est: ibi fundamentum animi tui, ubi tibi de rubo apparui. Tu rubus, ego ignis: ignis in rubo, ego in carne. Propterea ignis, ut tibi luceam, ut tuas spinas, ut tua peccata consumam, et meam tibi demonstrem gratiam.

43. Stantes ergo in corde vestro lupos fugate ab Ecclesia quærentes prædā tollere. Non sit in vobis desidia, non sit pravum os, lingua amarior. Nolite in concilio vanitatis sedere; scriptum est enim: « Non sedi in concilio vanitatis (*Psal.* xxv, 4). » Nolite audire detrahentes de proximis, ne dum auditis alios, provocemini, ut et ipsi derogetis proximis, et dicatur unicuique vestrum: « Sedens adversus fratrem tuum detrahebas (*Psal.* xlix, 20). »

44. Sedentes detrahunt, stantes autem Dominum benedicunt, quibus dicitur: « Ecce nunc benedicite Dominum, omnes servi Domini, qui statis in domo Domini (*Psal.* cxxxiii, 4). » Qui sedet, ut de corpore usuloquar, quasi otioso resolvitur corpore (70), atque **1033** intentionem mentis relaxat. Stat autem speculator providus, explorator impiger, pervigil custos, qui præterdit in castris. Bellator quoque strenuus ante expectatum stat in agmine (71), qui vult adversarii consilia prævenire.

45. Qui stat, « videat ne cadat (*I Cor.* x, 12). » Qui stat, obtreectare nesci; otiosorum etenim fabulæ sunt, quibus obtreectatio seritur, malignitas proditur. Unde ait propheta: Odio habui congregationem malignorum, et cum impiis non sedebo (*Psal.* xxv, 5): » Et in tricesimo sexto psalmo, quem præceptis refert moralibus (72), in principio statim posuit: « Noli malignari inter malignantes, neque æmulatus fueris facientes iniquitatem (*Psal.* xxxvi, 1). » Malignitas plus nocet quam malitia; quia malignitas nec puram simplicitatem habet, nec apertam malitiam: sed absconditam malevolentiam. Difficilius autem caventur occulta, quam quæ sunt cognita. Unde et Salvator noster a spiritibus malignis (73) cavendum admonet, quod nos blandarum specie voluplatum capiant, cæterarumque rerum simulatione;

(68) Paris. quædam edit., « munita perfectionis. »

(69) Mss. aliquot, « virtutis cibum expectet. »

(70) Edit. vet. cum paucis mss., « quasi otio resolvitur corpore, » Rom... *corporis*; alii mss. partim « quasi otio resolvitur corpora; » partim ut nos in textu.

(71) Rom. edit., « ante expectatum prælium. » Minus commode; ibi enim intelligitur tempus, estque manifesta imitatio versus Virg. e lib. iv *Georg.*:

Ante expectatum positus stat in ordine castris, quem jam retulimus ad locutionem isti similem lib. *De fuga sæculi*, cap. 8, num. 47.

(72) Ita omnes edit. ac mss. aliquot; alii vero « quem præceptis; » nonnulli, « in præceptis refert moralibus. »

(73) Mss. Big. et Gem., « a spiritalibus malignis. »

cum ad ambitionem, honorem, avaritiam, divitias, A ad superbiam potentiae lenocinia praelendunt.

46. Itaque cum in omni actu, tum maxime in episcopi petitione, abesse dedet malignitas, in quo vita formatur omnium : ut placito et pacifico iudicio praeferatur vir omnibus, qui eligatur ex omnibus, et qui medeatur omnibus : Etenim « mansuetus homo, cordis medicus est (*Prov. xiv, 30*). » Cujus se medicum etiam Dominus in Evangelio locutus est, dicens : « Non opus est sanis medicus, sed iis qui male habent (*Matth. ix, 13*). »

47. Bonus medicus, qui infirmitates nostras suscepit, sanavit aegritudines et tamen iste, sicut est scriptum, non se honorificavit fieri summum sacerdotem : sed qui locutus est ad eum, Pater dixit : Filius meus es tu, ego hodie genui te (*Hebr. v, 5*). « Sicut et alibi dicit : « Tu es sacerdos in aeternum secundum ordinem Melchisedech (*Ibid. 6*). » Qui quoniam typus futurus erat sacerdotum omnium, ideo carnem suscepit ; « ut in diebus carnis suae preces et supplicationes Deo Patri cum magna voce et lacrymis offerret : et ex iis quae passus est, quamvis esset Filius Dei, discere videretur obedientiam, quam nos doceret, ut nobis fieret auctor salutis (*Ibid. 7, 8*). » Denique consummatis passionibus tanquam consummatus ipse, sanitatem dedit omnibus, peccatum tulit omnium.

48. Ideo et Aaron sacerdotem ipse elegit (*Num. xvii, 8*). ut non humana cupiditas in eligendo sacerdote praeponderaret, sed gratia Dei ; non voluntaria oblatio, nec propria assumptio, sed coelestis vocatio : ut is offerat munera pro peccatis, qui possit affligi pro peccantibus : quia et ipse, inquit, gestat infirmitatem. Non sibi quis honorem debet sumere, sed vocari a Deo, sicut et Aaron ; et ille Christus non exegit, sed accepit sacerdotium (*Hebr. v, 4, 5*).

1034 49. Denique cum ab Aaron per genus ducta successio, generis magis teneret haeredes, quam justitiae consortes ; propterea ad typum illius Melchisedech, quem in Veteri Testamento legimus, verus Melchisedech, verus rex pacis, verus rex justitiae venit ; hoc enim habet nominis interpretatio, « sine patre, sine matre, sine generationis (74) enumeratione, neque initium dierum, neque finem vitae habens (*Hebr. vii, 3*) ; » quod et ad Filium Dei refertur, qui matrem in illa divina generatione nescivit, patrem in hoc Virginis Mariae partu ignoravit ; ex Patre solo natus ante saecula, ex Virgine sola ortus in hoc saeculo, initium dierum habere utique non potuit, qui erat in principio. Quomodo autem vitae finem haberet, qui vito-

auctor omnibus est ? « ipso principium et finis omnium (*Apoec. i, 8*). Sed refertur et ad exemplum, ut tanquam sine patre et sine matre sacerdos esse debeat ; in quo non generis nobilitas, sed morum eligatur gratia, et virtutum prerogativa.

50. Sit in eo fides et morum maturitas : non alterum sine altero, sed utrumque in uno cum bonis operibus conveniat et factis. Unde nos apostolus Paulus eorum vult esse imitatores, qui per fidem, inquit (*Hebr. xi, 9*), et patientiam possident repromissiones Abrahae, qui per patientiam promissae sibi benedictionis meruit necipere et possidere gratiam. Imitatores nos sancti Aaron David propheta debere esse admonet, qui eum inter sanctos Domini ad imitandum nobis constituit, dicens : B Moyses et Aaron in sacerdotibus ejus, et Samuel inter invocantes nomen ejus (*Psal. cxviii, 6*). »

51. Dignus plane vir qui sequendus proponatur omnibus ; nam cum dira mors propter contumaces in plebem serperet, medium se inter viventes morientesque obiecit, ut mortem statueret (76), nec plures perirent (*Num. xvi, 48*). Vere vir mentis et animi sacerdotalis, qui se pro Domini grege quasi pastor bonus pio objiceret affectu. Itaque infregit aculeum mortis, impetum tenuit, transitum negavit. Pietas meritum (77) adjuvit, quia pro ipsis se obtulit qui resistebant.

52. Discant igitur dissidentes timere Domini commotionem, sacerdotes placare (78). Quid ? Dathan et Abiron et Core nonne propter dissensionem hiatus terre absorbit (*Ibid. 32, 33*) ? Nam cum instigassent Core et Dathan et Abiron ducentos quinquaginta viros (79) adversus Moysen et Aaron, ut separarent se ab iis, insurrexerunt illi dicentes : « Satis sit vobis quod tota Synagoga, omnes sancti, et in ipsis Dominus (80) (*Ibid. 3*). »

53. Unde iratus Dominus locutus est ad omnem Synagogam. Consideravit et novit Dominus qui sunt ejus (*II Tim. ii, 19*), et sanctos adduxit ad se : et quos non elegit, non adduxit ad se. Et iussit Dominus, ut eligerent sibi arulas, et incensum ponerent. Core et omnes, qui cum eo insurrexerant adversus Moysen et Aaron sacerdotes Domini ; ut qui electus esset a Domino, ipso 1035 sanctus confirmaretur inter Levitas Domini.

54. Et dixit Moyses ad Core : « Audite me, filii Levi, numquid hoc pusillum est vobis, quod separavit vos Deus a Synagoga Israel, et adduxit vos ad se, ut ministraretis ministeria Tabernaculi Domini (*Num. xvi, 8, 9*) ? » Et infra : Queritis Sacerdotio fungi, sic tu et omnis synagoga tua congregata ad Deum ? Et Aaron quid est, quia murmuratis de eo ?

vidimus.

(77) Non pauci mss., « pietatis meritum. »

(78) Mss. etiam complures, « timere Dominum, commotionem sacerdotis placare. »

(79) Nonnulli mss., « quadringenta viros.... omnes sancti et ipse Dominus. »

(80) Nonnulli mss., « et ipse Dominus. »

(74) Non pauci mss., « sine generatione (Itēg., sine genealogia), sine numeratione ; » alii cod. scripti ac edili, ut in textu.

(75) Mss. aliquot, « eligatur, gratia virtutum. Prerogativa in eo fides, etc. »

(76) Edit. Eras. et seq., « ut sisteret ; » Amerb. et mss. maximo numero, « ut statueret ; » qua locutione Ambrosium etiam alibi non semel usum

55. Consideratis igitur, quæ offensionis causæ exstiterint, quod sacerdotio fungi indigni vellent, et propterea dissiderent, quod immurmurarent improbantes in sacerdotis sui electione iudicium Dei : propterea totum populum metus ingens corripuit, pænæ terror involvit universos (81). Obsecrantibus tamen omnibus, ne paucorum insolentia omnes perirent, designantur sceleris rei, et a totius populi corpore ducenti quinquaginta cum auctoribus suis separantur viri, immugiens terra in medio plebis scinditur, aperitur in profundum sinus, abripiuntur noxii, et ita ab omnibus mundi hujus ablegantur elementis ; ut nec verem haustu, nec cælum visu, nec mare tactu, nec terram conlaminarent sepulcro.

56. Cessavit pœna, non cessavit malitia : ex hoc ipso immurmuratio exorta populi, quod per sacerdotes perisset populus. Quia indignatione Dominus perdidisset omnes, nisi Moysi et Aaron primi precibus inflexus, post etiam objectu sacerdotis sui Aaron, maluisset ingratos majore veniæ pudore donare iis, quorum abnuebant gratiam.

57. Ipsa prophetissa Maria quæ cum fratribus pede transmeaverat freta maris, quia Æthiopissæ mysterium adhuc nesciens, immurmuraverat adversus fratrem Moysen, lepræ maculis inhorruit ; ut vix tanto esset absoluta contagio ; nisi Moyses rogasset (*Num.* xii, 10-15). Quamvis ad typum Synagogæ illa refertur admurmuratio, quæ Æthio-

58. Et ut advertamus quia in sacerdotibus divina magis quam humana operatur gratia, una ex multis, quas Moyses per tribus acceperat et recondiderat, virga Aaron floruit : atque ita divini iudicii munus spectandum in sacerdote populus advertit, ac destitit parem sibi humano iudicio vindicare gratiam, qui ante parem sibi prærogativam competere arbitrabatur. Virga autem illa quid aliud ostendit, nisi quod nunquam sacerdotalis marcescat gratia, et in summa humilitate habeat in suo munere commissæ sibi florem potestatis, vel quia id quoque ad mysterium refertur ? Nec otiose prope exitum vitæ Aaron sacerdotis hoc factum putamus. Declarari videtur populus senior, sacerdotalis longævæ infidelitatis vetustate cariosus, quod ultimis temporibus imitatione Ecclesiæ 1036 reformatus in studia fidei

A et devotionis (82), emortuum jam tot sæculis redi-viva gratia florem remittat.

59. Quid autem illud significat, quod post defunctum Aaron non universo populo, sed soli Moysi qui est in sacerdotibus Domini, imperavit Deus ut exuviis Aaron sacerdotis filium ejus indueret Eleazarum (*Num.* xx, 26) ; nisi ut cognoscere quod sacerdos sacerdotem consecrare debeat (83), et ipse eum induere vestimentis, hoc est, virtutibus sacerdotalibus : ad tunc si nihil ei deesse indumentorum adverterit sacerdotalium, et apte quadrare omnia, sacris eum adhibeat altaribus ? Supplicaturus enim pro populo (84), elegi a Domino, et probari debet a sacerdotibus ; ne quid sit, quod in ipso graviter offendat, ejus officium est pro aliorum offensa intervenire. Neque enim mediocris virtus sacerdotalis est, cui cavendum non solum ne gravioribus flagitiis sit affinis, sed ne minimis quidem ; ut si promptus ad misericordiam, promissum non remordeat, lapsum revocet, compatiatur dolori, mansuetudinem teneat, pietatem diligat, iram repellat vel decoquat : sit quidam lituus plebis excitandæ ad devotionem mirificandæ ad tranquillitatem.

60. Vetus dictum est : Assuesce unus esse ; ut vita tua quamdam picturam exprimat, eandem servans semper imaginem, quam acceperit. Quomodo potest unus esse, qui nunc iracundia inflammatur, nunc indignatione gravi exæstuat, nunc vultu excandescit, nunc pallore immutatur, per momenta varius et discolor : Sed esto, sit naturæ irasci, aut plerumque causæ ; hominis est tamen temperare iracundiam, non leonino raptari furore, ut non norit mansuescere, clamores non serere (85), nec acerbare familiare jurgium ; scriptum est enim : « Vir iracundus effodit peccatum (*Prov.* xv, 18). » Non est unus duplici corde, non est unus qui se cohibere nescit in iracundia, de quo pulchre David ait : « Irascimini, et nolite peccare (*Psal.* iv, 5). » Non iram imperat, sed indulget naturæ : quam homo prævenire non potest, mitigare potest. Ergo etsi irascimur, affectus noster motum recipiat secundum naturam, non peccatum præter naturam. Quis enim ferat, si ipse se gubernare nequeat, qui alios gubernandos receperit ?

61. Ideoque Apostolus formam dedit, quia et episcopum esse oportet irreprehensibilem (*I Tim.* iii, 2) : et alibi ait : « Oportet enim episcopum sine crimine esse, sicut Dei dispensatorem, non superbum, non iracundum, non vinolentum, non percussorem, non turpis lucri cupidum (*Tit.* i, 7). » Nam quomodo conveniunt sibi dispensatis misericordia, et cupientis avaritia ?

hic commemorat, satis innuit.

(84) Pauci mss. ; « Supplicator enim pro populo. »

(85) Ita omnes mss. ; at contra omnes edit., « raptari furore, non norit assuescere clamore, non serere, etc. »

(81) Codex Gem., « invasit universos. »

(82) Quidam mss., « in studia fidæ devotionis. »

(83) Episcopalem consecrationem non nisi a sacerdotibus, hoc est ab episcopis fieri oportere expressis verbis ostendit sanctus doctor, nec ambigue etiam quam parum juris populo in episcopali electione semper fuerit, dum nullas illius partes

62. Hæc posui, quæ cavendi acceperim: virtutum autem magister Apostolus est, qui cum patientia redarguendos docuit contradicente, qui « unus uxoris virum (*Ibid.* 6) » præcipuit esse, non quo exsortem excludat conjugii (nam hoc supra legem præcepti est), sed ut conjugali castimonia servet ablutionis suæ gratiam (86): neque iterum 1037 ut filios in sacerdotio creare apostolica invitetur auctoritate; habentem enim dixit filios, non facientem neque conjugium iterare.

63. Quod ideo non prætermisi, quia plerique ita argumententur unus uxoris virum dici post baptismum habitum (87); eo quod baptismo vitium sit ablutum, quo afferebatur impedimentum. Et vita quidem atque peccata diluuntur omnia; ut si quis contaminaverit suum corpus cum plurimis, quas nulla conjugii lege sociaverit, remittantur eromina: sed conjugia non resolvuntur, si quis iteraverit; culpa enim lavaero, non lex solvitur: nulla enim culpa conjugii, sed lex est. Quod legis est igitur, non remittitur, quasi culpa: sed tenetur, quasi lex. Ideo et Apostolus legem posuit, dicens: Si quis sine crimine est, unius uxoris vir (*dist.* 26, cap. *Qui sine*). Ergo qui sine crimine est, unus uxoris vir, tenetur ad legem sacerdotii suscipiendi: qui autem iteraverit conjugium, culpam quidem non habet coinquinati, sed prærogativa exiit sacerdotis.

64. Diximus quid legis sit, dicamus etiam quid rationis. Sed prius cognoscamus non solum hoc

A Apostolum de episcopo et presbytero statuuisse, sed etiam Patres in concilio Nicæni (88) tractatus a clericis, neque clericum quemquam debere esse, qui se una conjugii sortitus sit. Quomodo enim potest, consolari viduum, honorare, cohortari ad custodiendam viduitatem, servandam marito fidem, quam ipse priori conjugio non reservaverit? Aut quid interesset inter populum et sacerdotem, si usdem obstringerentur legibus? Debet præponderare vita sacerdotis, sicut præponderat gratia; nam qui alios præceptis suis ligat, debet ipse legitima præcepta in se custodire.

B 65. Quam resistebam ne ordinarer! Postremo cum cogere, saltem ordinatio protelaretur! Sed non voluit præscriptio (89), prævaluit impressio. Tamen ordinationem meam occidentales episcopi iudicio, orientales etiam exemplo probarunt. Et tamen neophytus (*dist.* 61, cap. *Neophytus*) prohibetur 1038 ordinari, ne extollatur superbia. Si dilatio ordinationi defuit, vis cogentis est; si non deest humilitas competens sacerdotio, ubi causa non hæret, vitium non imputatur.

C 66. Quod si in aliis Ecclesiis tanta suppetit ordinandi sacerdotis consideratio, quanta cura expetitur in Vercellensi Ecclesia, ubi duo pariter exiguntur ab episcopo, monasterii continentia, et disciplina Ecclesiæ? Hæc enim primus in Occidentis partibus (90) diversa inter se Eusebius sanctæ memoriæ conjunxit; ut et incivitate positus insti-

(86) Codex Vall., « absolutionis gratiam. »

(87) Big. cod., « unus uxoris viri potest baptismum habitum; » rectius alii, ut nos in textu. Operæ autem pretium fuerit, quæ hic de monogamia et continentia sacerdotali traduntur, cum his quæ disputantur lib. 1 *Offic.* cap. 50, num. 257 et 258, componere, nec non observationem a nobis illic subjectam consulere.

(88) Rom. edit. et pauci mss., « in concilio Nicæni tractatus: » alii mss. aliquot, « in concilio Nicæno tractatus; » reliqui, et vet. edit., « in concilio Nicæni tractatus; » sicut etiam legitur in ant. edit. Gratiani, et aliorum. At vero quoquo modo legamus hunc locum, difficultate sua non carebit. Etenim cum canones concilii Nicæni tantum 20 habeantur, in quorum nullo de bigamis ad clericatum non admittendis quidquam dicitur, quid his verbis indicet Ambrosius, incertum est. Baronius et qui cum sequuntur, eum sibi videntur hunc modo invenisse, dum præter hos 20 canones dicunt alios quosdam ab eadem synodo conditos esse, qui ad ætatem nostram non pervenerint. Verumtamen, pace tantorum virorum, inquisitio Afrorum institutum qui temporibus Bonifacii ac Zozimi, missis Alexandriam acque Antiochiam ad querendos eosdem canones legatis, tantum 20 receperunt; vetera ejusdem synodi exemplaria, ut quibus totidem inveniuntur: nam quod 22 habet Iustinus, nihil est, cum ille 4 e duobus divisus effecerit: postremo testimonia Theodoret lib. 1, cap. 8, et Hincarii Athemensis epist. *ad Laurentium* non plures Nicænos canones fuisse quam 20 palam faciunt. Quare nonnulli quidem de numero eorum non dissentiant, sed ii negant agi de canonibus a doctore nostro, quem tractatus tantum, hæc de re in Nicæno concilio habitos, non autem canones conditos testari dicant. At vero cum præmiserit Ambrosius, quid

Apostolus de episcopo et presbytero statuerit, manifestum est eum quid in memorata synodo de diacono et subdiacono decretum fuerit, subjecisse: neque hunc locum alio sensu posse intelligi. Nobis igitur nihil occurrit verisimilius, quam si dicamus canonem illum ex alio concilio Nicæno canonibus in eo codice, quo utebatur sanctus antistes, additum esse, quo ille in fraudem inductus fuerit, sicut in simili re alii non pauci. Sed neque ullum movere debet, quod habetur, « neque clericum quemquam, » etc.; vocem enim « clericum, » ad diaconos et subdiaconos restringi constat, quemadmodum verba quoque Leonis Magni ex epist. 12, *ad Anastasium*, cap. 1, ubi scribitur: « Nam cum extra clericorum ordinem constitutis nuptiarum societati, nec subdiaconis quidem connubium carnale conceditur. » Quibus verbis subdiaconos ac superiores ordines intra clericorum classem includere voluit sanctus Papa, non autem inferiores, cum his uxorum copula permetteretur.

D 89) *Præscriptio* idem hic sonat ac ecclesiastica seu canonica constitutio: *impressio* autem vis est atque impetus popularis. Frequenter porro de electione sua conqueri solet Ambrosius, exempli causa lib. 1 *de Offic.* cap. 1, num. 4, lib. 2 *de Poenit.* cap. 8, num. 72, et alibi. Quod autem adjungit ordinationem suam ab orientalibus episcopis exemplo fuisse comprobant, Baronius et alii post eum intelligendum consent de Nechio Constantinopolitano, de quo etiam aliunde a nobis dictum ad epist. 13, num. 3.

90) Hanc institutionem Baronius ad an. 32 ab Eusebio tum factam censet, cum ab Ægypto, quo legatus a Romano Pontifice missus fuerat, ad suos rediit. Sed cum Ambrosius non monachorum Ægyptiorum, ut Baronius asserit sed Elne, Elisæi ac Baptiste exemplis Eusebium ductum memoret, ut

tuta monachorum teneret, et Ecclesiam regeret jejunii sobrietate. Multum enim adjumenti accedit ad sacerdotis gratiam, si ad studium abstinētiæ, et ad normam integritatis juventutem astringat, et vernantes intra urbem abdicet usu urbis (91) et conversatione.

67. Hinc illi processerunt viri, Elias, Elisæus, Joannes, Elisabeth (92), qui pelliceis tunicis et caprinis exuviis induti, inopes atque egentes, angustiis et doloribus afflicti, in solitudinibus errabant inter alta et condensa montium, invia rupium, speluncarum horrida (93), fovearum vadosa, quorum conversatione dignus orbis terrarum non erat. Hinc illi Daniel, Ananias, Azarias, Misael, qui in aula regia pasebantur, jejunio alebantur tanquam in desertis, cibo aspero, potuque obvio. Meritoque regii servuli regnis prævaluerunt (94), et captivitatem decusso jugo contempserunt, potestates subegerunt, elementa vicerunt, naturam ignis exstinxerunt, hebetarunt flammæ, obtulerunt aciem gladii, strinxerunt leonum ora; et ubi infirmiores fieri æstimabantur, ibi fortiores reperiebantur: non refugiebant ludibria humana, quia cœlestia sperabant præmia: non horrebant tenebras carceris, quibus æterni luminis gratia refulgebat.

68. Hos seculus Eusebius sanctus exivit de terra sua, et de cognatione sua, et domestico otio peregrinationem prætulit. Pro fide quoque 1039 exsiliū dura præoptavit atque elegit, conjuncto sibi sanctæ memoriæ Dionysio (95), qui posthabuit imperatoris amicitiam exsilio voluntario. Itaque memorabiles viri circumdati armis, vallati exercitu, cum raperentur de Ecclesia majore, triumphabant de imperio: quia contumelia terrestri mercabantur mentis fortitudinem, regni potentiam, quibus militaris manus (96) armorum strepitus extorquere non potuit fidem, subegerunt bestialis animi feritatem, quæ

monasticam vitam conjungeret cum clericali, nihil prohibet quominus conjunctionem hanc ea legatione priorem arbitremur.

(91) Nonnulli mss., « abducat usu urbis. »

(92) Mss. aliquot, et edit. Rom. omittunt *Elisabeth*: at omissionis causam putamus esse, quod eam vocem in gignendi casu positam non advertērunt; phrasi enim Græca, « Joannes Elisabeth, » supple filius.

(93) Mss. nonnulli, « speluncarum horrea. »

(94) Edit. Amerb. atque Eras., « regis prævaluerunt. » Gill. ac Rom., « regi prævaluerunt; » mss. vero ut in textu.

(95) Quemadmodum Eusebius Vercellensis ac Dionysius Medialanensis propterea in exsiliū a Valente imperatore pulsī fuerint, quod in Mediolanensi concilio recusaverint Athanasii subscribere condemnationi, explicat Athanasius ipse in epist. ad Solitarios, Hilarius extrema epist. ad Constant., Socrates, Sozomenus, Sulp. Severus, et alii.

(96) Ita. mss. prope ad unum: edit. vero dictio- nem *manus* non agnoscebant.

(97) Rom. edit. et mss. aliquot, « quos... gloriæ... plagæ frigora; » vel. edit., « quos... gratiæ... plagæ frigiditas; » mss. autem magno numero, ut in contextu.

A nocere sanctis nequivit. Ira enim regis, ira leonis, ut in Proverbiis habes (*Prov. xix, 12*).

69. Confessus est victum se esse, qui rogabat ut mutarent sententiam: sed illi validiorem calamitatem suam ferreis gladiis arbitrabantur. Denique vulnerata est perfidia, ut occideret, non est vulnerata sanctorum fides: non desiderarunt patrium sepulcrum, quibus reservabatur cœlestis domicilium. Erraverunt toto orbe, ut nihil habentes, et possidentes omnia (*II Cor. vi, 10*). Quocumque missi essent, locus deliciarum putabatur; neque enim illis quidquam deerat, quibus fides locuples abundabat. Denique locupletabant alios, ipsi inopes ad sumptum opimi ad gratiam. Tentabantur, sed non mortificabantur, in jejuniis, in laboribus, in custodiis, in vigiliis. Evaserunt de infirmitate fortes (*Hebr. xi, 34*). Non exspectabant deliciarum illecebras, quos saginabat fames: non adurebat eos torrida aestas, quibus refrigerabat æternæ spes gratiæ: non frangebant glacialis plagæ frigida (97), quibus ferventi spiritu vernabat devotio: non verebantur vincula hominum, quos Jesus solverat: non desiderabant redimi a morte, qui præsumebant a Christo resuscitari.

70. Denique sanctus Dionysius exegit votis, ut in exsilio vitam poneret, ne regressus confusa institutis seu usu infidelium studia plebis aut cleri inveniret: meruitque hanc gratiam ut pacem Domini tranquillo affectu secum referret. Itaque ut Eusebius sanctus prior levavit vexillum confessionis, ita beatus Dionysius in exsiliū locis priorī martyribus (98) titulo vitam exhalavit.

71. Hæc igitur patientia in sancto Eusebio monasterii coaluit usu, et durioris observationis consuetudine hausit laborum tolerantiam. Namque hæc duo in attentiore Christianorum devotione præstantiora esse quis ambigat, clericorum officia, et monachorum instituta? Ista ad commoditatem (99) et

(98) Omnes edit. et mss, nonnulli, « propiori martyribus (quidam, *martyrii*) titulo: » alii multo plures, *priori*, etc., quod magis videtur huic loco congruere, ut cruento sed brevi martyrio durni exsiliū labores ac molestiæ, in quibus vitam finivit Dionysius, præferantur. Ejus porro obitum in civitate Retroiensi provinciæ Cappadociæ anno 371 vel 374 viii Kal. Jun. contigisse memorant Baronius ad annum 375, Ughellus tomo IV, et Bollandi continuatores. Quod autem ad Eusebium, is in sermonibus duobus Ambrosii nomine hactenus evulgatis, quos Ughellus ex ms. allegat ante annos 1000, ut putat, scripto, dicitur inter cruciatus ab Arianis ipsi adhibitos exspirasse. Attamen verisimile, ut Baronius ad ann. 371 observat, minime videtur Ambrosium hoc loco id vel prætermisurum, vel secundum vet. edit. lectionem Dionysio priores in Eusebium delaturum fuisse, si hujus exsiliū cruentus exitus coronasset. Sed alibi de iisdem illis sermonibus ac de utroque sancto confessore dicturi sumus.

(99) Omnes edit. ac pauci mss. « ad comitatem; » alii vero mss., majori numero, « ad commoditatem, » nimirum ut proximorum necessitatibus inserviat, et se accomodet: sic etiam moralitas Ambrosio idem est ac morum facilitas.

moralitatem disciplina, illa ad abstinentiam assuefacta atque patientiam: hæc velut in quodam theatro, illa in secreto: spectatur ista, illa absconditur. Ideo 1040 bonus athleta noster, « Spectandum facti sumus huic mundo et angelis (I Cor. iv, 9). » Dignus sane qui spectaretur ab angelis, cum laetaretur, ut ad Christi bravium perveniret; cum cerneret, ut in terris vitam angelorum instauraret, in celo nequitiam angelorum refelleret; colluctabatur enim nequitis spiritibus. Merito mundus eum spectabat, ut mundus imitaretur.

72. Hæc ergo vita in stadio, illa in spelunca: hæc adversus confusionem sæculi, illa adversus carnis appetentiam: hæc subiciens, illa refugiens corporis voluptates: hæc gratior, illa tutior: hæc se ipsam regens, illa semet ipsam coercens: utraque tamen se abnegans, ut fiat Christi, quia perfectis dictum est: « Qui vult post me venire, abneget se ipsum sibi, et tollat crucem suam, et sequatur me (Matth. xvi, 24). » Sequitur ergo Christum, qui potest dicere: « Vivo autem jam non ego, vivit vero in me Christus (Galat. ii, 20). »

73. Negabat se Paulus, cum sciens quia vincula et tribulationes eum manerent in Jerusalem, voluntarius se offerret periculis, dicens: « Nec facio animam meam chariorem mihi, dummodo consummam cursum meum, et ministerium verbi, quod accepi a Domino Jesu (Act. xx, 24). » Denique circumstantibus plurimis, plorantibus et obsecrantibus, non reflexit animum: ita fides prompta dura sui censor est!

74. Hæc ergo dimicat, illa se removet: hæc illecebras vincit, illa refugit: huic mundus triumphatur, illi exultat: huic mundus crucifigitur (Galat. vi, 14), vel ipsa mundo, illi ignoratur: huic plura tentamenta, et ideo major victoria; illi infrequentior lapsus, faciliior custodia.

75. Denique ipse Elias, ut confirmaretur verbum (1) oris ejus, missus est a Domino, ut se ad torrentem absconderet Chorath (III Reg. xvi, 3). Minabatur Achab, minabatur Jezabel, timuit Elias et exsurrexit, et iterum in virtute escæ intelligibilis quadraginta diebus ambulavit, et quadraginta noctibus usque ad montem Dei Choreb, et introivit in speluncam, et requievit ibi; et sic postea missus est, ut ungeret reges (III Reg. xix, 8-16). Duratus igitur ad patientiam est solitudinum incolam, et tanquam pastus ad virtutis adipalem agresti alimento processit fortior.

76. Joannes quoque in deserto adolevit, et Do-

(1) Mss. aliquot, « ut infirmaretur verbum, » etc.

(2) Ita vet. edit. pluresque mss. Rom. autem edit. cum aliis cod. nonnullis omittunt, « et Dominum baptizavit. »

(3) In lib. de Fuga sæculi, cap. 6, num. 33, Chorath exponitur cognitio: sed Oreb vel, ut scribitur in mss., Choreb, in eodem libro dicitur exsiccatio, et vulgo etiam explicatur siccitas, desertum, destructio et gladius, a quibus interpretationibus

minum baptizavit (2) (Luc. iii, 2, 21), et constantiam illic prius excrevit, ut postea regem mereretur.

77. Et quia de sancti Elias habitatione deserti nominis locorum non otiosa quam feraci proterivimus, quid significant repetendum videtur. Minus est Elias ad torrentem Chorath, ibi cum corvi alebant, mane panem afferebant, 1041 ad vespere in carnes. Non immerito mane panis afferebatur, quia confirmat cor hominis (Psalm. ciii, 15). Quo enim cibo nisi mystico aleretur propheta? Ad vespere caro ministrabatur. Intellige quoque legis, quia Chorath intellectus est (3); Choreb omne cor, vel quasi cor dicitur, Bersabee quoque puteus septimi, aut juramenti Latina interpretatio est.

78. Primum Elias in Bersabee concessit ad sanctæ legis mysteria, divinique juris sacramenta: postea ad torrentem mittitur, ad illum fluminis impetum, qui lificat civitatem Dei (Psalm. xlii, 5). Utrumque advertis unius auctoris Testamentum: vetus Scriptura quasi puteus profunda atque obscurior, unde cum labore haurias: non plena, quia adhuc qui impleret eam, non venerat. Denique postea ait: « Non veni legem solvere, sed implere (Matth. v, 17). » Ideo ad fluvium transire sanctus a Domino jubetur (III Reg. xvi, 3): quoniam qui de novo Testamento biberit, non solum flumen est, sed etiam flumina de ventre ejus fluent aquæ vivæ (Joan. vii, 38), flumina intellectus, flumina cogitationis (4), flumina spiritalia: quæ tamen perfidiæ aruerunt tempore, ne sacrilegi biberent, potarent perfidi.

79. Ibi prophetam Domini agnoscebant corvi, quem non agnoscebant Judæi. Pasciebant corvi (III Reg. xvi, 6), quem genus regale illud et nobile persequabatur. Quæ est Jezabel, quæ persequabatur nisi Synagoga, vanè fluens, vanè abundans Scripturis, quas neque custodit, neque intelligit? Qui corvi pasciebant, nisi quorum pulli eum invocant, quorum « jumentis dat escam, » ut legimus, « pullos corvorum invocantibus eum (Psalm. cxlvi, 9)? » Sciebant illi corvi, quem pascere: qui juxta intellectum erant, et ad illum cognitionis sacræ fluvium escam vehabant.

80. Pascit prophetam, qui intelligit, qui custodit quæ scripta sunt. Dat ei succum fides nostræ, dat ei alimentum noster profectus: mentes ille nostras sensusque pascitur (5), in nostro sermone ejus intellectu epulatur. Damus ei mane panem, qui in lumine Evangelii positi, confirmus ei nostri firma-

hoc loco non parum Ambrosius reedit, sed haud dubie aliis cujuspiam scriptoris auctoritatem secutus. Quod vero ad vocem Bersabee seu Betsabee, illum ejus explicationem omnes proponunt.

(4) Ita mss. prope ad unum: omnes vero edit., « flumina cognitionis. »

(5) Rom. edit. sola, « ille sensum nostrum pascitur. » At eadem cum aliis non post multa, « his jejuna diu; » mss. autem utrobique ut nos in textu.

mentis cordis. His alitur, his viget, his jejunantium replet ora, quibus Judaeorum perfidia nullum fidei cibum subministrabat. Jejunus est illic omnis sermo propheticus, ejus adipem interiorem non vident, exesus et tenuis, qui impinguare eorum fauces non potest.

81. Fortasse ideo deferebant ad vesperam carnes, quasi fortiores cibos, quos infirmi ingenio Corinthii non poterant sumere; et ideo lacte potabantur apostolico (*I Cor.* iii, 2). Etenim ergo fortior ad vesperam mundi hujus deferebatur, mane panis. Et ideo quia Dominus hanc ministrari mandavit **1042** alimoniam, bene illud propheticum dici ei hoc loco convenit: « Exitu matutino et vespere delectabis (6) (*Psal.* lxxiv, 9): » et infra: « Parasti cibum illorum, quia ita est preparatio ejus (*Ibid.* 10). »

82. Sed satis de magistro dictum puto; nunc discipulorum vitam persequamur, qui in illam se laudem induerunt, hymnis dies ac noctes personant. Hæc nempe angelorum militia est semper esse in Dei laudibus, orationibus conciliare crebris, atque exorare Dominum: student lectioni, vel operibus (7) continuis montem occupant, separati a cœtu mulierum, sibi ipsi invicem tutam præbent custodiam. Qualis hæc vita, in qua nihil sit quod timeas, et quod imiteris plurimum adest? Jejunii labor compensatur mentis placiditate, levatur usu, sustentatur otio, aut fallitur negotio: non oneratur mundi sollicitudine, non occupatur alienis molestiis, non urgetur urbanis discursibus.

83. Huic vel servando, vel edocendo muneri advertitis qualis adhibendus magister sit, quem reperire possumus, si vestra unanimitas aspiret, si vos donetis invicem vobis (*Ephes.* iv, 32), si quis ab altero se læsum putat (8). Non enim hæc sola est forma justitiæ, ut non lædas eum, qui te non læserit; sed etiam illa, ut etiam ei remittas, qui te læserit. Lædimur plerumque fraude alterius, dolo proximi: numquid hoc virtutis putamus, ut dolum dolo ulciscamur, fraudem referamus fraudibus? Etenim si justitia virtus est, crimine debet vacare, nec improbitatem improbitate refellere (9). Quæ enim virtus hæc a te fieri, quod in altero ipse punias? Contagio ista improbitatis non ultio est: nihil autem interest cui malefacias, utrum justo, an injusto, cum te malefacere non oporteat. Neque distat **1043** quomodo malignus sis, utrum vindicandi studio (10),

An voto nocendi; cum malignitas in utroque genere non careat reprehensione. Nam malignum esse ab injusto nihil distat: ideoque tibi dictum est: « Noli malignus esse inter malignantes, neque amulatus fueris facientes iniquitatem (*Psal.* xxxvi, 1); » et supra idem ait: « Odio habui congregationem malignantium (*Psal.* xxv, 5). » Omnes utique complexus est, nullum excepit: malignitatem tenuit, non causam interrogavit.

84. Quæ autem melior forma quam justitiæ divinæ? Dicit enim Dei Filius: « Diligite inimicos vestros (*Matth.* v, 44). » Et iterum dicit: « Orate pro persequentibus et calumniantibus vos (*Ibid.*). » Eousque perfectis studium adimit ultionis, ut lædentium charitatem imperet (11). Et quoniam in veteri Scriptura dixerat: « Mihi vindictam, et ego retribuam (*Deut.* xxxii, 35), » in Evangelio ait orandum pro iis qui læserint, ne in eos vindicet, qui vindicandum promisit: vult enim ex tua dimittere voluntate, in quo **1043** ex sua convenitur promissione. Quod si vindictam requiris, habes quia injustus amplius suis punitur opinionibus, quam judiciariis severitatibus.

85. Et quoniam nemo potest esse sine aliquibus adversis, id agamus, ne nobis nostro vitio (12) adversa accidant. Nemo enim gravius alieno condemnatur judicio, quam insipiens suo, qui sibi auctor est malorum. Unde molesta et plena contentionis declinemus negotia, quæ neque fructum habent, et impedimentum afferunt. Quanquam id agere debemus, ne nos arbitrii nostri pœniteat, aut facti: **C** prudentis est enim prospicere, ne frequenter eum pœniteat sui; nunquam enim pœnitere solius est Dei. Quis vero justitiæ fructus, nisi mentis tranquillitas? Aut quid est juste vivere, nisi cum tranquillitate vivere? Qualis forma fuerit domini, talis totius domus est status. Quod si domui quærantur ista, quanto magis in Ecclesia, « ubi et dives et pauper, servus et liber, Græcus et Scythæ, honoratus et plebeius, omnes in Christo unum sumus (*Coloss.* iii, 11)? »

86. Nemo præsumat, quia dives est, plus sibi deferendum. Ille est dives in Ecclesia, qui fide dives est; fidei enim (13) totus mundus divitiarum est (*Prov.* xx, 6). Quid mirum si mundum fidelis possidet, qui possidet Christi hæreditatem, quæ pretiosior **D** est mundo? « Sanguine pretioso redempti estis (*I Petr.* i, 19), » omnibus utique, non solis pecuniosis di-

(6) Sic omnes edit. ac mss. nonnulli: alii vero plures, « exitus matutinos et vespere; » quidam etiam, « exitus matutini et vespere delectabis. »

(7) Omnes edit. et quidam mss., « Dominum student, oratione vel operibus; » etc. mss. autem plures ac probiores nobiscum faciunt.

(8) Eras. et seq. edit., « se læsum non putat; » sed abest negatio ab Amerb. et cunctis mss. nec eam quoque sensus admittit. Nam qui se læsum non putat, quod alteri remittat, nihil habet.

(9) Mss. aliquot, « vacare, probitate improbitatem refellere; » in quibusdam etiam omittitur vox *probitate*.

(10) Rom. edit, sola, « justo vindicandi studio. » Cæterum videtur Ambrosius varias causas, quibus dissidium in Ecclesia Vercellensi nutriebatur, ac episcopi retardabatur electio, hic perstringere.

(11) Mss. aliquam multi, « charitatem impleat. » Non satis recte.

(12) Omnes edit., « nostro judicio... condemnari potest; » optime vero propemodum omnes mss., « nostro vitio.... condemnatur. »

(13) Ita mss., edit. vero, « qui pauperi non sibi dives est. In Ecclesia fidelis dives est; fidelis enim, » etc.

etum est. Sed si vultis divites esse, sequimini dicentem: « Sancti in omni conversatione estote (*Ibid.* 15). » Non solis divitibus dicit, sed omnibus, quia sine discrimine personarum iudicat, ut bonus testis ejus Apostolus dicit: Et ideo non in remissione, non in fastidio, non in exaltatione cordis; sed « in timore, inquit, hoc incolatus vestri tempore conversamini (*Ibid.* 17). » Tempus accepistis hae in terra, non perpetuitatem: ipsi tempore utamini qui sciatis vos migraturos.

87. Nolite in divitiis confidere, qui omnia illa hic relinquuntur, sola vos comitabitur fides. Erit sane etiam justitia comes, si fides praevia sit. Quid vos palpant divitiae? « Non auro vel argento, « non possessionibus, non seriis vestibus, « de vana vestra conversatione redempti estis: sed pretioso sanguine Christi Jesu (*Ibid.* 18, 19). » Ille ergo dives est, qui fuerit haeres Dei, Christi ephaeres. Noli pauperem contemnere, ille te divitem fecit. Noli egentem fastidire: « Iste pauper clamavit, et Dominus exaudivit eum (*Psal.* xxxiii, 7). » Noli inopem refutare: et Christus pauper factus est, cum dives esset: sed propter te pauper factus est, ut te inopia (14) sua divitem faceret. Noli quasi dives te attollere: sine pecunia misit apostolos suos.

88. Denique primus eorum dixit: « Argentum et aurum non habeo (*Act.* iii, 6). » Gloriat in paupertate, quasi refugiat contaminationem. « Argentum, inquit, et aurum non habeo; » non, aurum et argentum. Nescit ordinem, qui nescit usum (15). « Argentum et aurum non habeo; sed fidem habeo. Satis dives sum 1044 in nomine Jesu, quod super omne nomen est (*Philipp.* ii, 9). Argentum non habeo, sed nec requiro; aurum non habeo, sed nec desidero: sed habeo quod vos divites non habetis, habeo quod pluris esse etiam vos arbitramini, et dono pauperibus; ut in nomine Jesu dicam: « Convalescite, manus remissae, et genua dissoluta (*Isa.* xxxv, 3). »

89. Sed si vultis divites esse, estote pauperes. Tunc eritis per omnia divites, si fueritis pauperes spiritu (*Matth.* v, 3): non census divitem, sed animus facit.

90. Sunt qui se humiliant in multis divitiis, et recte, ac prudenter; satis enim dives omnibus naturae lex est, eni cito invenias, quo abundet: cupiditatibus autem omnis divitiarum abundantia inopia est. Denique nemo pauper nascitur, sed fit. Non ergo naturae paupertas, sed opinionis est: ideoque cito invenitur dives naturae, difficile cupiditati. Etenim quo plus unusquisque adquisierit,

A plus sitit, et quasi quidam inardescit ebrietate cupiditatum suarum.

92. Quid quasi necessarium queritis cumulum divitiarum? Nihil tam necessarium, quam cognoscere quid non sit necessarium. Quid in carnem retorquetis excusationem? Non corporis venter (16) insatiabilem, sed mentis avaritia facit. Numquid caro spem futuri abstulit? Numquid caro spiritus gratiae suavitatem alevit? Numquid caro fidem impedivit? Numquid caro aliquid tanquam furiosis dominis, vanis opinionibus cludicavit? Plus amat caro moderatam frugalitatem, qua exulatur onere, induitur sublimitate; quia sollicitudinem deponit, assumit tranquillitatem.

92. Sed nec ipsae divitiae vituperabiles. Denique « redemptio animae viri, divitiae ejus (*Prov.* xii, 9); » quoniam qui pauperi donat, redimit animam suam. Est ergo et his materialibus divitiis virtuti locus. Quasi gubernatores estis in magno mari. Si quis bene gubernat suum navigium, cito transit fretum, ut perveniat ad portum: qui autem nescit regere suum censum, onere suo mergitur. Ideo scriptum est: « Possessio divitum civitas firmissima (*Prov.* x, 15). »

93. Quae est ista, nisi Jerusalem, quae in caelo est, in qua regnum est Dei? Bona haec possessio, quae fructus perpetuos facit. Bona possessio, quae non hic relinquatur, sed illic possidetur. In hac possessione qui fuerit, dicit: « Portio mea Dominus (*Psal.* cxviii, 57). » Non dicit: Portio mea ab illis usque ad illos porrecta et diffusa terminos. Non dicit: Portio mea inter illos vicinos, nisi forte inter apostolos, inter prophetas, inter sanctos Domini; haec est enim justa portio. Non dicit: Portio mea in pratis, non in silvis, non in campis; nisi forte in campis silvae, in quibus invenitur Ecclesia de qua scriptum est: « Invenimus eam in campis silvae (*Psal.* cxxxii, 6). » Non dicit: Portio mea greges equorum. « Mendax enim equus ad salutem (*Psal.* xxxii, 17). » Non dicit: Portio mea armenta boum, 1045 asini, oves: nisi forte inter illa se numerat armenta, quae agnoscunt possessorem suum: et in illa asina vult consortium habere, quae non refugit praesepe Christi (*Isa.* i, 3): et illa ovis sibi portio est, quae ad immolandum ducta est, et ille « Agnus coram tondente sine voce, qui non aperuit os suum (*Isa.* lvi, 7); » cujus in humilitatem iudicium exaltatum est. Benedictus ait: *Coram tondente*, quia superflua, non propria in illa deposuit cruce: qui corpus exiit, non divinitatem amisit.

94. Non quicunque ergo dicit 16: « Portio mea Dominus. » Non avarus dicit: qui vult avaritia,

ordine, qui docet non: « ut in Amerb. ac Eras. nec non in mss. quibusdam laetum est.

(16) Codex Gall. unus, « Non corporis cura. »

(19) Quelquid hoc et seq. num. dicitur, tantum infirmitatem habet cum expositione hujus ipsius versiculi scrip. 12 in *Psal.* cxviii, num. 38 et 39, ut negare nequeat idem hic factum ab Ambrosio,

(14) Edit. Amerb. atque Erasim. « et Christus pauper factus est, ut te inopia, » etc. Rom. « et Christus propter te pauper factus est: cum esset dives: ut te inopia, » etc. Gall. autem et mss. optime locum restituant, ut in corpore.

(15) Sic mss. magno numero: edit. autem Gall. ac Rom. « non habeo. Aurum et argentum nescit

et dicit: Mea portio es, ego te subditum habui, mihi servisti, mihi te in illo auro vendidisti, mihi te in illa possessione adjudicasti. Non dicit luxuriosus: Portio mea Christus, qui venit luxuria, et dicit: Mea portio es, ego te in illo mihi mancipavi convivio, illis te cepi epularum retibus, ego te ad dictum teneo gulo tuæ chirographo. An ignoras quia charius fuit mensæ tuæ quam vitæ pretium? Tuo te iudicio revinco: nega, si potes, sed negare non potes. Denique nihil ad vitam reservasti, totum ad mensam expendisti. Non potest dicere adulter: « Portio mea Dominus; » quia venit libido, et dicit: Ego sum tibi portio, mihi te in illius adolescentulæ addixisti amore, id illius nocte meretricis in meas leges, in mea jura migrasti. Non dicit proditor: Portio mea Christus; quia statim irruit in eum nequitia mali (18), et dicit: Fallit te, Domine Jesu, meus est iste.

95. Habemus exemplum, quia cum Judas pane a Christo accepisset, immisit se in cor ejus diabolus (*Joan.* xiii, 2), quasi possessionem suam vindicans, quasi portionis suæ jus retinens, quasi dicens: Non est tuus iste, sed meus: meus certe minister, tuus proditor: meus plane iste est. Denique tecum recumbit, et mihi servit: tecum epulatur, et mecum pascitur: a te panem accepit, a me pecuniam: tecum bibit, et mihi tuum sanguinem vendidit. Quam vera diceret, probavit. Denique Christus recessit ab eo, ipse quoque Judas reliquit Jesum, secutus diabolus.

96. Quam multos dominos habet, qui unum refugerit! Sed nos non refugiamus. Quis refugiat eum quem sequuntur alligati vinculis, sed vinculis voluntariis, quæ solvunt, non alligant, quibus vinculi vinculis gloriantur dicentes: « Paulus vincetus Jesu Christi, et Timotheus (*Philem.* 1). » Gloriosius ab hoc stringimur, quam aliis absolvimur et relaxamur. Quis igitur fugiat pacem? quis fugiat salutem? quis fugiat misericordiam? quis fugiat redemptionem?

97. Videtis, filii, quales evaserint, qui hæc secuti sunt, quomodo operentur defuncti? Quarum virtutum laudem miramur, earum studeamus adipisci industriam: et quas prædicamus 1046 in aliis, eas in nobis taciti recognoscamus. Nihil molliculum, nihil infractum ad laudem pervenit: « Regnum cælorum cogitur, et cogentes diripiunt illud (*Math.* xi, 12). » Festinantes patres agnum man-

quod ei subinde usu venire sæpe advertimus; nimirum ipsum quæ alicubi commode a se tractata arbitraretur, alio etiam pro re nata et argumento transferre consuevisse.

(18) Colb. cod., « irruit in eum malus dolus. »

(19) Omnes edit., « primatus benedictionem; » omnes mss., « primatus benedictionis. »

(20) Mss. non pauci, « remove culpam secundo. Potes invitari, » etc. Monelimus autem obiter Ambrosio nostro insolitum non esse, ut cum agitur de pacanda iracundia, Rebecce ac Jacob exemplum in medium afferat. Vide lib. ii de Jacob,

Aducabant. Festina est fides, laetis devotio, spes impigra: contradictiones animi non amat, sed translationem ab infructuoso otio ad fructum laborum. Quid crastinum differs? Potes et hodiernum diem lucrari; cavendum est enim ne et illum non teneas, et hunc amittas. Non exiguum detrimentum est vel horæ unius: et una hora totius vitæ portio est.

98. Sunt juvenes, qui cito volunt ad senectutem pervenire: ne subjaceant diutius seniorum arbitrio; sunt etiam senes, qui velint, si possint, ad juventutem redire. Quorum studium neutrum probo; quia juvenes fastidiosi præsentium, quasi ingrati mutationem vivendi requirunt, senes dilationem; cum possit et juvenus senescere moribus, et senectus vivere cperibus. Neque enim emendationem morum magis ætas affert, quam disciplina. Quanto ergo magis nos oportet spem attollere ad regnum Dei, ubi vitæ novitas, ubi gratiæ erit, non ætatis commutatio?

99. Non otio, non somno merces paratur. Nullum opus dormientis est, nullus fructus otii: imo magis dispendium. Otiosus Esau amisit primatus benedictionis (19) (*Gen.* xxvii, 35); quia maluit cibum accipere, quam quærere. Laboriosus Jacob apud utrumque parentem invenit gratiam.

100. Et tamen cum superior esset Jacob virtute et gratia, cessit fratris indignationi, qui sibi prælatum fratrem juniorem dolebat. Ideo scriptum est: « Date locum iræ (*Rom.* xii, 19); » ne alterius indignatio te quoque in peccatum trahat, dum vis resistere, dum vis vindicari. Potes et ab illo et a te remove culpam, si cedendum (20) putes. Imitare patriarcham, qui de consilio matris loginqua petiit, (*Gen.* xxvii, 43). Et cujus matris? Rebecce utique, hoc est, patientiæ. Cujus enim nisi patientiæ hoc consilium esse poterat? Amabat mater filium (21); maluit enim sibi eum exulare quam Deo. Et ideo quia bona mater utrique detulit, juniore tamen filio benedictionem, quam conservare poterat, dedit: non enim filium filio, sed impigrum otioso prætulit, fidelem infido. Sed etiam filio ipsi seniori non parum contulit amandando minorem filium, ne parricidium faceret.

101. Itaque quoniam ob pietatem non propter improbitatem exulabat a parentibus, loquebatur cum Deo, augebatur censu, liberis, gratia. Neque istis elatus est, cum fratri occurreret: sed humiliatus adoravit, non utique illum imitem, illum

etc., cap. 4, num. 14, et lib. i *Offic.* cap. 21, num. 91.

(21) Ita mss. prope ad unum; omnes contra edit. « Amabat mater contra affectum pii amoris dimitti filium. » Et rursus ubi nos cum omnibus edit, ac mss. nonnullis, « Et ideo quia, » etc.; alii multo plures cod. expungunt voculas *ideo... tamen*, et verbum *dedit*. Non malo sensu, modo verborum trajectionem ita restituas: « Et quia bona mater (supplendum *erat*) utrique filio detulit benedictionem, quam juniore poterat reservare. »

furibundum, illum degenerem, sed eum quem in fratre considerabat 1047. Itaque adoravit septies, numero scilicet remissionis (22) quia non hominem adorabat, sed eum, quem in carnis hominis esse venturum praevidebat spiritu, ut tolleret peccata mundi (*Joan.* i, 29). Quod tibi ex Petri responsione aperitur mysterium, diligente eo : « Si peccaverit in me frater meus, quoties remittam ei ? Usque septies » (*Matth.* xviii, 21) ? Vides quoniam peccatorum remissio, typis est illius magni sabbati, illius quietis perpetuae gratiae ; et ideo contemplatione donatur.

102. Sed quid sibi vult quod et uxores, et filios, et omnes disposuit suos, et praecepit ut et ipsi adorarent super terram (*Gen.* xxxiii, 5, 6) ? Non utique ut elementum quod plerumque repletur sanguine, in quo offusum est scelus, aut vastis plerumque horret cauitibus, aut praeruptis rupibus, aut sterili et jejuno solo : sed ut carnem praesidio nobis futuram. Et fortasse hoc illud est mysterium, quod te docuit Dominus dicens : « Non solum septies, sed etiam septuagies septies » (*Matth.* xviii, 22).

103. Et vos igitur donate injurias vestras (*Coloss.* iii, 13), ut sitis filii Jacob. Nolite exasperari sicut Esau. Imitamini sanctum David, qui tanquam bonus magister reliquit nobis quod imitaremur, dicens : « Pro eo ut diligenter me, detrahebant mihi : ego autem orabam » (*Psal.* cxviii, 4) ; et cum malediceretur, orabat. Bonum scutum oratio, qua contumelia excluditur, maledictum repellitur, et in ipsos qui malefixerint, frequenter retorquetur, ut suo telo vulnerentur : « Maledicent, inquit, et tu benedices » (*Ibid.* 28). Ambienda hominum maledictio, quae acquirit Dominicam benedictionem.

104. Quod superest, charissimi, considerate quia Jesus extra portam passus est (*Hebr.* xiii, 12), et vos egredimini de hac terrena civitate, quia civitas vestra superior est Jerusalem. Ibi conversamini, ut dicatis : « Nostra autem conversatio in caelis est » (*Philipp.* iii, 20). Ideo Jesus exivit de civitate, ut vos exeuntes de hoc mundo, supra mundum sitis (23) Moyses solus qui Deum videbat, extra castra habebat tabernaculum, quando loquebatur cum Deo (*Exod.* xxxiii, 7) : et hostiarum, quae pro peccato fiebant, sanguis quidem altaribus inferebatur (*Exod.* xxix, 12, 13), corpora autem extra castra comburebantur ; quia nemo intra mundi huius vitii positus peccatum deponit, nec sanguis ejus acceptus est Deo, nisi de corporis huius exeat inquinamento.

105. Hospitalitatem diligite, per quam sanctus

A Abraham invenit gratiam, Christum hospitio suscepit, filium Sara meruit (24) effusa jam senectute (*Gen.* xvi, 3 *seq.*). Et tu quoque Sodomam excidii evasis ignem (*Gen.* xix, 2 *seq.*). Et tu potes suscipere angelos, si adventibus hospitium tuum offeras. Quod de Rahab dicam, quae hoc munere invenit salutem (*Joan.* ii, 1 *seq.*) ?

106. Compatimini his qui alligati tenentur vinculis, tanquam simul alligati. Consolamini in luctu positos : « Melius est enim ire in dolum luctus, quam in dolum gaudii » (*Prov.* vii, 3). Illic officii meritum boni, hic vitium lapsus refertur. Postremo illuc mercedem speras, hic recepisti. Sentite 1048 de laborantibus tanquam simul laborantes.

B 107. Mulier viro deferat, non serviat : regendam se praebeat, non coercendam. Indigna est conjugio, quae digna est jurgio. Vir quoque uxorem tanquam gubernator dirigat, tanquam consortium vitae honoret, participet ut cohaerere lem gratiae.

108. Matres, abductate filios, diligite eos ; sed orate pro iis ut longævi super terram sint, non in terra, sed super terram ; nihil enim longævum in hac terra ; et quod est diu, breve est et magis lubricum. Monete eos ut magis crucem Domini tollant, quam hanc vitam diligant.

C 109. Maria mater Domini (25) ante crucem filii stabat : nullus me hoc docuit, nisi sanctus Joannes evangelista (*Joan.* xix, 25). Mundum alii concussum in passione Domini conscripserunt, coelum tenebris obductum (*Matth.* xxvii, 45, 51), refugisse solem in paradysum latronem, sed post piam confessionem receptum (*Luc.* xxiii, 42, 43, 45). Joannes docuit quod alii (45) non docuerunt, quemadmodum in cruce positus matrem appellaverit, pluri putans quod victor suppliciorum pietatis officia matri exhibebat, quamquod regnum caeleste donabat. Nam si religiosum est, quod latroni donatur venia, multo uberioris pietatis est, quod a filio mater tanto affectu honoratur : « Ecce, inquit, filius tuus.... Ecce mater tua » (*Joan.* xix, 27). Testabatur de cruce Christus, et inter matrem atque discipulum dividebat pietatis officia. Condebatur Dominus non solum publicum, sed etiam domesticum testamentum, et hoc ejus testamentum signabat Joannes, dignus tanto testatore testis. Bonum testamentum non pecunia, sed vitae aeternae : quod non atramento scriptum est, sed Spiritu Dei vivi, qui ait : « Lingua mea calamus scribe velociter scribentis » (*Psal.* xlii, 2).

D 110. Sed nec Maria minor, quam matrem Christi

(22) Septenarium remissionis numerum propter Sabbati diem ac Jubilei annum vocat S. doctores : et mysticam hanc ejusdem numeri explanationem tot locis tractat, ut apud eum vix quicquam aliud occurrat frequentius.

(23) Mss. aliquot, « ut nescis, supra mundum sitis ».

(24) Vet. edit., « invenit gratiam. Hospitio susce-

pere filium Sara meruit. » mss. aliquot, « invenit Christum, hospitio suscepit, filium Sara meruit ; » ceteri vero mss. ac Rom. edit. ut in contextu.

(25) Quicquid hoc loco numero, et prima sequentis parti conductor, ex *ibid.* x in *Luc.* num. 429, ac tribus sequentibus totidem pene verbis desumptum fuit.

decebat. Fugientibus apostolis, ante crucem stant, et piis spectabat oculis filii vulnera, quia expectabat non pignoris mortem, sed mundi salutem: aut fortasse quin cognoverat per filii mortem mundi redemptionem aula regalis, etiam sua morte putabat se aliquid publico additurum muneris. Sed Jesus non egebat adjutore ad redemptionem omnium, qui omnes sine adjutore servavit. Unde et dicit: « Factus sum sicut homo sine adiutorio inter mortuos liber (*Psalm.* lxxxvii, 5, 6). » Suscepit quidem affectum parentis, sed non quæsit alterius nuxilium.

111. Hanc imitamini, matres sanctæ, quæ in unico filio dilectissimo tantum maternæ virtutis exemplum edidit; neque enim vos dulciores liberos habetis, neque illud Virgo (26) quærebat solatium, quod alium posset generare filium.

112. Domini servis imperate non quasi conditione subditis, sed ita ut naturæ ejusdem ejus vos estis, consortes eos esse (27) memineritis (*II Petr.* i, 4). Servi quoque dominis servite cum voluntate (*I Petr.* ii, 18); etenim unusquisque quod natus est patienter 1049 debet suscipere: nec solum bonis,

(26) Non pauci mss., « neque ullum Virgo, » etc.

(27) Rom. edit., « consortes esse vos. » Fortasse hic sit operarum lapsus, sed in omnes seq. edit. propagatus est.

A sed etiam asperis obedite dominis. Nam quæ est vestræ servitutis gratia, si bonis serviat sedulo? Sed si etiam asperos promereamini; nam liberi quoque nullam habent mercedem, si peccantes puniuntur a iudicibus: sed illa merces est, si etiam non peccantes. Et vos ergo contemplatione Domini Jesu etiamsi difficilibus serviat dominis cum patientia, mercedem habebitis. Siquidem ipse Dominus justus ab injustis passus est, et patientia mirabili peccata nostra suæ affixit cruci: ut qui illum imitatus fuerit, 1050 peccata sua sanguine suo diluat.

B 113. Ad summam, convertimini omnes ad Dominum Jesum. Sit in vobis vitæ hujus delectatio in bona conscientia, patientia mortis cum spe immortalitatis, confirmatio resurrectionis cum Christi gratia, veritas cum simplicitate, fides cum confidentia, abstinentia cum sanctitate, industria cum sobrietate, conversatio cum modestia, eruditio sine vanitate, sobrietas doctrinæ, fidelitas sine hæresis temulentia (27). Gratia Domini Jesu Christi cum omnibus vobis. Amen.

(27) Vet. edit. cum mss. non paucis, « sobrietas doctrinæ fidelis sine hæresis temulentia; » quibus verbis terminant epistolam: at Rom. edit. cum reliquis cod. nobiscum faciunt, nisi quod in quibusdam *et Christi* non habetur.

SECUNDA CLASSIS

1049 EPISTOLA LXIV.

IRENÆO roganti cur manna quod olim pluit Israeli-
tis, Christianis non pluat, respondet manna Domini-
ci corporis typum fuisse, ac proinde ubi hoc
præsens datum est, illud evanuisse. Addit insu-
per in eodem exstitisse figuram sapientiæ, quæ
verus animarum cibus est, et cujus subtilitas
ex variis Scripturæ locis commendatur.

AMBROSIIUS IRENÆO salutem.

1. Quæris a me cur Dominus Deus manna plue-
rit populo patrum, et nunc non pluat. Si cognoscis,
pluit, et quotidie pluit de cælo manna servientibus
sibi. Et corporeum quidem illud (*De Consec.*,
dist. 2, cap. *Corporeum*) manna hodie plerisque
in locis invenitur, sed nunc non est tanti res mi-
raculi; quia venit quod perfectum est. Perfectum
autem panis de cælo, corpus ex Virgine, de quo
satis Evangelium te docet. Quanto præstantiora
hæc superioribus (28)? Illud enim manna, hoc est,
panem illum qui manducaverunt, mortui sunt:
hunc autem panem qui manducaverit, vivet in æ-
ternum (*Joan.* vi, 52).

(28) Quidquid a primis hujus epistolæ verbis
usque ad vocem *superioribus* comprehenditur, ad
probendam substantialem Christi in Eucharistia
præsentiam citatur a Lanfranco lib. *de Corp. et*
Sang. Dom. cap. 18.

(29) Multæ edit. Paris., « Qui gloriosior fuerit. »

C 2. Sed est spiritale manna, hoc est, pluvia spi-
ritalis sapientiæ, quæ ingeniosis et quærentibus de
cælo infunditur, et irrorat mentes piorum, et ob-
dulcat fauces eorum. Qui igitur intellexerit infu-
sionem divinæ sapientiæ, delectatur, nec alium ei-
bum requirit, nec in solo pane vivit, sed in omni
verbo Dei (*Matth.* iv, 4). Qui curiosior fuerit (29),
quærit quid sit istud quod (30) melle dulcius sit.
Respondet illi minister Dei: « Hic est panis, quem
dedit tibi Deus manducare (*Exod.* xvi, 15). » Quid
sit iste panis, audi: « Sermo, inquit, quem ordi-
navit Deus (*Ibid.* 16). » Hæc ergo ordinatio Dei,
hæc alimonia alit animam sapientis, et illuminat
atque obdulcat, resplendens veritatis corusco et
mulcens tanquam favo quodam, ita diversarum
virtutum suavitate et sermone sapientiæ: « Favi
enim mellis sermones sunt boni, » sicut scriptum
est in Proverbiis (*Prov.* xvi, 24).

3. Cur autem minutum sit, causam accipe:
1050 quia et granum sinapis minutum est (31),
quod comparatur regno cælorum (*Luc.* xiii, 19):

(30) Rom. edit., « dedit vobis Dominus... Ver-
bum, inquit, quod, » etc.

(31) Illis verbis præmittit Rom. edit., « Ecce su-
per superficiem deserti minutum ut coriandrum: »
quod in aliis et mss. desideratur.

et fides quæ sicut granum est strapis, potest montes tollere, et iactare in mare (*Luc. xvii, 6*). Et « fermento simile est regnum eorum, quod abscondit mulier in farinae mensuris tribus, donec fermentetur totum (*Luc. xiii, 21*). » Et Moyses caput vituli aurei comminuit sicut pulverem, et misit in aquam, et dedit populo bibere (*Exod. xxxii, 20*); incassatum enim erat cor eorum perfidiæ unanimitate, ut emolliretur (32), et fidei sumeret subtilitatem. Denique illa mulier, quæ bene emoluerit, assumetur; ea autem quæ male emoluerit, derelinquetur.

4. Emole ergo et tu fidem tuam, ut sis sicut illa anima quæ Christi in se charitatem excitat, quam mirantur ascendentes virtutes eorum; quod sine offensione ascendat, et ex hoc mundo ascendat cum lætitia et jucunditate: sicut vitis propago, et sicut fumus se ad superna subrigat, flagrans odorem resurrectionis præ, et suavitatem fidei, sicut habes scriptum: « Quæ est hæc, quæ ascendit a deserto, sicut vitis propago fumo incensa, odorificata (33) myrrha et thure ab omnibus pulveribus unguenti (*Cant. iii, 6*)? »

5. Pulchre subtilitatem ejus expressit pulveris comparatione et unguenti commemoratione; quia in Exodo subtile legimus (*Exod. xxx, 23*), et ex multis compositum thymiamata illud esse incensum propheticum (34), quod est sanctorum oratio, ut dirigatur in conspectu Domini, sicut et David dicit: « Dirigatur oratio mea, sicut incensum in conspectu tuo (*Psal. cxi, 2*). » [Denique Græcus *Καθυσχυρίστω ἡ προσευχή μου ὡς θυμίαμα ἐνώπιόν σου* dixit. Et in Apocalypsi Joannis legimus quia « stetit angelus anto altare, habens thuribulum aureum, et data sunt ei thymiamata multa de orationibus sanctorum omnium. Et ascendit, inquit, fumus thymiamatum orationum sanctorum de manu angeli in conspectu Dei (*Apoc. viii, 3, 4*). »

6. Et umbilicus animæ ac venter subtilis est illius, quæ ascendit ad Christum; ideoque laudatur voce sponsi dicentis: « Umbilicus tuus 1051 crater tornatilis, non deficiens misto, venter tuus acervus triciti minuti (35) inter lilia (*Cant. vii, 2*). » Est enim in omni doctrina tornatus, et potus spiritalis non deficiens plenitudine, et celestium secretorum cognitione. Venter quoque animæ my-

sticus, sicut umbilicus, quo ventre non solum ferrem cibum sumit, quo corda firmantur, sed etiam suavem ac florulentum, quo delectantur. Et fortasse hoc docuit Moyses multis orationibus, et puer illud mitigandum sacrilegium.

7. In libro quoque Regnorum cum se Dominus sancto revelaret Elæ, vox aure tenuis præcessit, et statim se ei Dominus revelavit (*III Reg. xix, 12*), ut cognoscimus ea, quæ corpora sunt, crassa esse et pingua: ea quæ spiritalia, molliora et subtilia, ut non possint comprehendi oculis. Denique et spiritus sapientiæ subtilis et mobilis legitur in libro Sapientiæ (*Sap. vii, 22*), quia est in illa spiritus intelligentiæ, sanctus unicus, multiplex, subtilis, et mobilis: qui sermones suos molat prius, ne quid offendat vel in sensu, vel in alloquio. Denique Babyloni illi, cum destrueretur (36) dicitur: « Et vox molæ non audietur in te amplius (*Apoc. xviii, 22*). »

8. Hoc igitur manna subtile erat, et ad diem colligebatur, in diem alterum non servabatur; eo quod inventa sapientiæ in tempore sint gratiora, nec tam miranda quæ spatio temporis reperiuntur, quam illa quæ præsentis fundantur ingenii vivacitate sive quia futura revelantur mysteria, eo quod servatum manna usque ad solis exortum, esui jam esse non posset, id est usque ad Christi adventum habere gratiam: oriente autem justitiæ Sole, et splendidioribus Christi corporis et sanguinis sacramentis refulgentibus, cessarent inferiora, perfecta illa sumenda populo forent. Vale, et nos dilige, quia nos quoque te diligimus.

EPISTOLA LXV.

SIMPLICIANUS cur hostiarum sanguis partim super altare, partim in crateras infunderetur, scire cupientem Ambrosius honorifice allocutus per crucis partem qua perfundebatur altare mysteriorum cognitionem: per eam vero, quæ in crateras immittebatur, morum scientiam significari docet. Subdit insuper adventum Christi, qui utraque disciplinam nos erudit, quique proprio sanguine omnes redemit, in eodem sacrificio figuratum.

AMBROSIIUS SIMPLICIANO salutem.

1. Motum te, cum legeres, significasti mihi, quid sibi velit, quod Moyses 1052 post oblatam sacrificium, et immolatas Domino salutares hostias, dimidiam partem sanguinis in crateras miserit, dimidiam autem ad altare effuderit (*Exod. xxiv, 6*).

edit. soli, quæ destruetur. At cum ant. edit. ac mss. nonnullis, dicitur.

(37) His potissimum verbis mihi videtur Baronius in Ambrosii Vita, ut doceat Simplicianum a Damaso Rom. Pont. Mediolanum statim atque Ambrosii ordinationem recevit, missum fuisse, qui novo episcopo et a provincie administratione deprece populi munus adscito patris ac præceptoris vice præberet: cum autem cum e-set dignitate inferior discipulo, hanc illum erodendum viam invenire, ut non doctorem ageret, sed quasi discipuli sui discipulum se exhiberet, præcepta de sacris Scripturis quibuscumque quætionibus neminem ad probationem ingenti vires excitans, et quasi aquila pullum suum ad volandum provocans. Hæc ipsa idem cardines in *Annalibus* ad annum 375 et 385 eodem

(32) Malleus scriptum, « ut emoleretur; nam subtilitas comminendo potius, quam emolliendo efficitur, et subiectum mulieris, quæ bene emoluerit exemplum favet: attamen reclamant mss. et edit.

(33) Mss. aliquot, « fumo incensi odorificata. »

(34) Rom. edit. soli, « quia in Exodo legimus compositum subtile thymiamata: illud vero est incensum propheticum. »

(35) Eadem Rom. edit., *triciti minuti*, cum lectioni suffragantur sacre pagine: at ex adverso non solum mss. ac edit. Ambrosii refugantur, verum et ipsius quoque sensus ratio. Etenim sponsæ venter non probatur subtilis esse, quod acervo triciti minuti similis diceretur, sed quod acervo tritici minuti ac tenuis.

(36) Ita vet. edit. ac plerique Mss. Rom. autem

Sed qui est, quod ipse dubitos (57), et a nobis requiras; cum fidei et acquirenda cognitionis divinæ gratia totum orbem peragraveris, et quotidiane lectioni nocturnis ac diurnis vicibus omne vite hujus tempus deputaveris, acri præsertim ingenio etiam intelligibilia complectens utpote qui etiam philosophiæ libros, quam a vero sint devii, demonstrare soleas, et plerosque tam imnes esse, ut prius scribentium in suis scriptis sermo, quam vita eorum defecerit.

2. Tamen quia collatio sermonis, ut pecuniæ, magno est usui, atque ea maximus in commune emolumentum negotiationis profectus paratur, quam mirabilis sit ista sanguinis divisio, reticere non queo. Pars enim ejus moralem sapientiæ disciplinam videtur significare, pars mysticam. Illa quæ in crateras mittitur, moralis est: hæc quæ ad altare effunditur, mystica; eo quod divino munere et aspiratione quadam humanis infundatur mentibus, ut convenientia et fidei plena de Deo sentiant.

3. Denique qui locuti sunt de ejus majestate, et de cœlestibus, vel apostoli, vel sancti prophætæ, nonnisi ex revelatione demonstrata sibi loqui ausi sunt. Unde Paulus et raptum se in paradysum, et audisse se verba, quæ non licet homini loqui, in epistola sua testificatus est (*II Cor. xii, 4*): Stephanus quoque vidit cœlos apertos, et Jesum ad dexteram Dei stantem (*Act. vii, 55*): et David propheta (38) vidit sedentem (*Psal. cix, 1*). Nam de Moyse quid loquar, de quo dicit Scriptura, quod non surrexit amplius propheta in Israel sicut Moyses, qui scivit Dominum facie ad faciem, in omnibus signis et prodigiis, quæ fecit in terra Ægypti (*Deut. xxxiv, 10, 11*).

4. Mystica ergo Deo libatur (39), qui splendore divinæ sapientiæ, ejus pater et genitor est, inflamat animæ vigorem ac mentem illuminat. Sapientia autem Dei Christus, in cujus pectore recumbibat Joannes (*Joan. xiii, 25*), ut de principali illo secretoque sapientiæ hausisse divina prodere-
tur mysteria. Denique ipse conscius muneris hoc scripsit, qui sibi, quod acceperat, vindicare, et

prope modo reperit; in quo cum secuti sunt Ughellus, Ripamontius et alii. Verumtamen licet Simplicianum Romæ sub Constantio degisse, atque ad Victorini rhetoris conversionem operam contulisse discamus ex Augustini *Confess.* lib. viii, cap. 2, non tamen inde colligi potest eum aut Romæ natum, aut Romanæ Ecclesiæ presbyterum fuisse, multo etiam minus ipsum a Damaso destinatum ad Ambrosium instituendum. Deinde ut daremus. Simpliciani epistolam ad sanctum, nostrum initio episcopatus sui scriptam fuisse, at nequaquam hinc sequeretur eundem Simplicianum docendi consilio eam scripsisse; cum similiter Augustino recens ad eandem dignitatem electo quæstiones proposuerit, nec propterea doctoris partes erga eum suscipere constituerit. Hæc ergo de sancto illo scire tantum certa sunt, eum a primis annis Deo servisse, ac doctissimum fuisse in litteris divinis, quarum cognitionem ut compararet, regiones diversas peragrasset, postremo eundem Ambrosio

A suo assignare ingenio reformidabat. Sed et ipse Dominus dicebat apostolis, os suum aperiens: Accipite Spiritum sanctum (*Joan. xx, 22*) * quo declaravit 1653 se esse qui Moyse dixerat: Ego aperiam os tuum, et instruum te quid debeas loqui (*Exod. iv, 12*). * Ergo hæc sapientia divina inenarrabilis, inpermista atque incorrupta sanctorum animis sui infundit gratiam, et cognitionem revelat, ut speculentur ejus gloriam.

5. Illa autem moralis sapientiæ disciplina est, quæ mittitur in crateras, et ex illis percipitur atque hauritur. Crateres igitur sensuum receptacula. Crateres oculi sunt duo, aures sunt, nares sunt, os quoque, et aliæ partes convenientes muneri: oculi enim visum recipiunt et ministrant, auditum B aures, odorem nares, ora gustatum, et cætera. In istos crateres Verbum illud, in quo est principatus sacerdotii vel prophetiæ, effundit sanguinis sui partes, ut vivificet atque animet irrationabiles portiones, et faciat rationabiles.

6. Denique ubi legis præcepta enumeravit atque annuntiavit populo, theoriam postea intelligibilis illius arcæ testimonii, vel candelabri, vel thymiamaterii (40) locuturus, immolavit hostias et libavit, sanguinis partem effundens altaribus sacris, partem autem infundens crateribus (*Exod. xxv, 31 seq.*).

7. Fit ergo divisio mysticæ illius, hoc est, divinæ moralisque sapientiæ. *Δῶρος* enim divisor est animarum atque virtutum: *λόγος* autem verbum Dei C validum et acutum, quod pertransit ac penetrat usque ad divisionem animæ (*Hebr. iv, 12*), virtutes quoque distinguit et dividit; ejus minister Moyses divisione sanguinis virtutum genera distinxit.

8. Et quia nihil præ cæteris in lege, nisi Christi adventus annuntiatur, atque ejus præfiguratur passio; vide ne ista sit hostia salutaris, quam Verbum Deus in semetipso obtulit, atque in suo immolavit corpore: quod primo moralem in Evangelio, sed etiam in lege docuit disciplinam, et in sua patientia atque in ipso actu et opere monstravit, tanquam in cratera: ita in mores nostros sen-

in accipienda gratia parentem exstitisse, seu quod ipsum Romæ primis fidei elementis imbuerit, sive quod Mediolani, cum adhuc catechumenus in episcopum esset consecrandus, ipsum ad consecrationem rite pieque suscipiendam præparaverit. Quomodo autem in episcopatu eidem successerit, narrat Paulinus in Ambrosii Vita.

(38) Ita mss. prope ad unum: edit. autem e contrario, « et Isaias propheta. » Sed verisimilius est editores ideo posuisse *ἰσῆαιας*, quod apud eum prophetam vi, 1, clare habeatur, « Vidi Dominum sedentem, » etc., quam a scriptoribus pro Isaiâ substitutum *David*, ad quem scilicet obscurius refertur Ambrosii locus.

(39) Omnes edit., « Mystica ergo Deo libantur »; codex Læt., « Mystica pars ergo, » etc.: sed elegantius in reliquis mente suppletur, *disciplina*; in paucis autem mss. pro *libatur* legimus *libat*.

(40) Nonnulli mss. et vet. edit., « vel thymiamatis; » alii et Rom. edit. « vel thymiamaterii. »

susquo transfundens velut substantiam quamdam et vitalia ipsa sapientiae, quibus mentes hominum vivificavit ad virtutis seminarium, et instituta pietatis : deinde excoelens ad altare, effudit hostiae suae sanguinem.

9. Itaque sive ita haec accipis, pius, ut arbitrator, sensus est : sive secundum Salomonem velis, concurrit aequè, ut quia sanguinem misit in crateras Moyses propheta, cognoscens ipsum esse sanguinem, de quo scriptum est quia sapientia misit in cratero vinum suum (*Prov. ix, 2*), dicens ut relinquerent insipientiam, et quærerent sapientiam. Hauritur ergo de cratero sapientia, hauritur disciplina, hauritur intellectus, hauritur correctio, hauritur vitae emendatio, hauritur morum et consiliorum temperatio, pietatis gratia, virtutis incrementum, fons ubertatis.

10. Quod vero ad altare effundit sanguinem, ut intelligas licet (41) ablutionem mundi, remissionem omnium peccatorum. Etenim sanguinem illum ad altare quasi hostiam effundit ad multorum exhaurienda peccata. Agnus enim hostia est, sed agnus non irrationabilis naturae, sed divinae potentiae, de quo dictum est : « Ecce agnus Dei, ecce qui tollit peccata mundi (*Joan. i, 29*). » Non solum enim mundavit sanguine delicta universorum, sed etiam divina potestate donavit. An non tibi videtur effudisse sanguinem suum, de cuius latere supra ipsum passionis altare aqua cucurrit et sanguis (*Joan. xix, 34*) ? Vale, et nos parentis affectu dilige, ut facis.

EPISTOLA LXVI.

Præmissa laude epistolarum, maxime quæ de re utili instituuntur, docet per id quod Aaron mulierum inaures in vituli caput conflaverit, significari ereptum serpentinis flatibus fidei signaculum, ac præmonstratam Iudeorum idololatricam : per id vero quod fractis tabulis Moysis vitulum comminuit, indicari delendam superbiam ac perfidiam : per illud tandem quod in proximum jussit se ire, nos admoneri, ut consanguineos posthabeamus religioni, et quidquid Deo in nobis resistit, præcidamus.

AMMIUS ROMEO.

1. Epistolarum genus propterea repertum, ut quidam nobis cum absentibus sermo sit, in dubium non venit : sed sit hoc usu exemploque pulchrius,

(41) Ita mss., edit.; vero, intelligere licet. *

(42) Nonnulli mss., et quædam Paris edit., « alloquia eudantur; » Rom. sola, « alloquia confiantur; » alii mss., frequentissimi, ac vet. edit., « alloquia credantur. » Quia quidem locutione jam usum videas Ambrosium epist. 37, num. 1, estque imitatio, ut Nannius advertit, Terentiana : « Verum, inquit Comicus, interea dum sermones eadimus; » ubi etiam aliqui legunt, *eulimus*. Hæc ille.

(43) Mss., non pauci, « si aut tuis.... augetur litteris; » unus, « augeatur litteris; » quod non displicet.

(44) Rom. edit. sola, « Sic enim dicunt : Surge et fac nobis deos, qui præcedant nos. Coactus ergo. »

(45) Ita vet. edit. ac plures mss., nonnulli vero tantum exhibent, « quæ sunt mulierum; » at Rom.

A si inter parentem ac filios crebra et jucunda alloquia eadantur (42), ut vere inter diuinites corpore quædam imago referatur presentiae : his enim adolescit offensis amor, sicut tuis ad me, aut meis ad me augetur litteris (43). Sed hoc multo completius proximis tue dilectionis experiri cepti assiduis, quibus me consulendum putasti, quid sibi vellet quod Aaron aurum detraxerit populo poscenti sibi fieri deos, et quod eo auro figuratum sit vituli caput, vel quod Moyses tam dire indignatus sit, ut juberet proximum qui aperiit insurgere gladius in necem proximi sui (*Exod. xxxii, 2-4, 27*). Magnum est enim nullum patri absentibus dantem irrepere, non solum suavitatis, sed etiam collationis et liberalis scientiæ. Quod igitur de eo sentiam, quoniam exposeis, conferendi magis quam exponendi studio loquar.

B Cum Moyses in monte Sina legem acciperet, populus erat cum Aaron sacerdote; et quamvis frequenter ad culpam lubricus, tamen quandiu lex dabatur, sacrilegio errasse non profluit. Verum ubi divinum continebat oraculum, peccatum irrepsit, ut peterent sibi fieri deos. Coactus (44) Aaron petiit annulos eorum, et inaures mulierum : quæ tradita in ignem misit, et conflatum est vituli caput.

3. Neque excusare tantum sacerdotem possumus, neque enim condemnare audeamus. Non imprudens tamen, qui annulos Judeis et inaures abstulit; etenim qui sacrilegium moliebantur, nec fidei signaculum habere poterant, nec ornamenta aurium. Denique et patriarcha Jacob (45) abscondit inaures cum simulacris gentium, quando in Sichimis abscondit (*Gen. xxxv, 4*); ut nullus audiret superstitiones gentium. Pulchre autem dixit : « Deponite annullos et inaures aureas, quæ sunt inaures mulierum (45) vestrarum (*Exod. xxxii, 2*); » non quo virorum inaures relinqueret, sed quod viros non habere manifestaret. Congruè quoque inaures auferuntur mulieribus, ne iterum Eva vocem serpentis audiret.

4. Et ideo quia sacrilegium auferant, conflatis earum auribus, conflata est imago sacrilegii, qui enim male audit, conflare sacrilegium solet. Cur autem caput vituli exierit, sequentia docent : quia significabatur futurum quod Ieroboam posteriore tempore hoc genus sacrilegii induceret :

edit. maluit, « quæ sunt in auribus mulierum. » Ad hunc autem locum loquitur Nannius in hæc verba. Sæpius me male habuit, cur inaures ab idololatricæ cultu diversissimæ sepeliret. Jacob una cum idolis. Sed hunc scrupulum mihi eripuit Hebraeus noster Andreas Balensis, qui respondit inaures ibi vocari, quo sacerdotes in cultu numinum aures tegunt, quod fieri apud Romanos infide. Attamen malle non intelligere de auribus alieni numini dantis, eum quæ aut sacrilegi figuram in ignis, de quibus consulo Græcum vel eundem locum.

(45) Omnes edit. ac mss. aliquid, « vitulo aureo. » Alii vero plures et potiores « vitulus aureus. » Hanc porro insaniam adorandi boves retulerant Israelitæ ex longo Ægyptiorum usu Apin sive Serapidem sub bovina figura venerantium.

ut populus Hebræorum adoraret vitulus aureas (16) (*III Reg. xii, 30*) : sive quod omnis perfidia similis immunitatis atque insipientiæ bestialis sit.

5. Cujus rei indignitate percitus fregit tabulas Moyses, et comminuit vituli caput, atque in pulverem redegit, ut omnia impietatis aboleret vestigia. Fractæ sunt enim (47) primæ tabulæ : ut repararentur secundæ, quibus per Evangelii prædicationem perfidia comminuta evanuit. Sic Moyses typhum (48) illum dissipavit Ægyptium, et altitudinem extollentem se compressit æternæ legis auctoritate. Unde et David ait : « Et confringet Dominus cedros Libani, et comminet eas tanquam vitulum Libani (*Psal. xxviii, 5, 6*). »

6. Itaque absorbit populus omnem perfidiam ne superbiam, ne eum absorberet impietas et arrogantia. Melius est enim, ut unusquisque prævaleat carni et vitiis ejus, ne dicatur de eo quia devoravit eum mors prævalens (*Isa. xxv, 8*), sed dicatur magis : « Devorata est mors in victoria. Ubi est mors, victoria tua? Ubi est, mors, aculeus tuus (*I Cor. xv, 54, 55*)? » Et de Domino dictum : « De torrente in via bibet (*Psal. cix, 7*) ; » quia acetum accepit, ut absorberet universorum tentationes.

7. Quod autem occidi fecit a proximis proximos, filios a parentibus, a fratribus fratres, præceptum evidens, quia præferenda est religio necessitudini, pietas propinquitati : ea est enim vera pietas, quæ præponit divina humanis, perpetua temporalibus, Unde et ipse Moyses ad filios (49) Levi dixit : « Qui paratus est a Domino, veniat ad me. Et dixit illis : Hæc dixit Dominus Deus Israel : Imponite unusquisque gladium suum in femore suo, et pertransite (*Exod. xxxii, 27*) ; » ut contemplatione atque amore reverentiæ divinæ perimeretur omnis affectus necessitudinis. Et 1056 occisa quidem scribuntur tria millia hominum, nec numeri invidia movemur ; quia melius est paucorum supplicio universos exui, quam in omnes vindicari. Neque vero aliquid durum videtur pro vindicta injuriæ cœlestis.

8. Denique sanctoria cæteris ad hoc munus eliguntur ministeria levitarum, quorum portio Deus : nesciunt enim suis parcere, qui nihil suum norunt ; quoniam sanctis omnia Deus est. Est etiam ille levita verus ultor et vindex, qui carnem interimit,

(47) Rom. edit. sola, « Dicit enim : Iratus ira Moyses projecit de manibus suis duas tabulas et confregit sub monte, et accipiens vitulum quem fecerant, combussit illum igne, et contrivit, etc. Fractæ sunt ergo. »

(48) Typhus apud auctores ecclesiasticos pro superbia et fastu sumitur. Nam vox τῦφος, unde oritur, prope fumum significat.

(49) Ita vet. edit. cunctique mss. nisi quod pro « a Domino, » in quibusdam legitur « ad Dominum ; » at Rom. edit. totum locum refinxit in hanc formam : « Moyses dixit : Si quis a Domino, veniat ad me. Et congregati sunt ad eum omnes filii Levi ; et dixit... et pertransite, et redite a porta in portam per castra : et occidite unusquisque fratrem suum, et unusquisque proximum suum, » etc.

A ut servet spiritum ; qualis erat ille qui ait : « Castigo corpus meum, et servituti redigo (*I Cor. ix, 27*). » Quid autem tam proximum, quam caro animæ? Quid tam proximum, quam sunt passionibus corporis? Eas in se levita bonus interimit spiritali gladio, qui est verbum Dei his acutum et validum (*Hebr. iv, 12*).

9. Est et gladius spiritus, qui pertransit animam sicut ad Mariam dictum est : « Tuam ipsius animam pertransibit gladius, ut revelentur multorum cordium cogitationes (*Luc. ii, 35*). » Nonne caro animæ fraterno quodam copulatur consortio? Nonne etiam menti nostræ affinis et propinquus sermo est? Cum igitur comprimimus sermonem, ne multiloquio peccatum incidamus, jus germanitatis abruptimus, et fraternæ vinculum propinquitatis dissolvimus ; irrationabile quoque suam animam tanquam cognatum rationabili vigore dissociat.

10. Sic ergo Moyses docuit populum insurgere in proximos suos, per quos fides revocaretur, et virtus (50) impediretur ; ut desecaretur in nobis quidquid a virtute devium foret, confusum erroribus, vitiis innexum. Hac institutione populi meruit, ut non solum deliniret indignationem divinam atque offensam averteret, verum etiam conciliaret gratiam.

11. Pro captu itaque nostro quid sentiremus, quoniam consuluisti expressimus. Ipse si quid melius habes, nobiscum participato (51) : ut ex te et ex nobis dicamus quid potius eligendum et sequendum sit. Vale, et ut filius nos dilige ; quoniam et nos te diligimus.

1057 EPISTOLA LXVII.

Ubi ostensum est, quod Aaron filios excusanti Moyses acquieverit, innui sententiam cujusque circa proprium manus antecellere, idem locus consideratur. Inde colligitur raram esse veram penitentiam ; ei enim officere naturam ac verecundiam, necnon affectuum velocitatem ; ad hæc eam agi non posse, nisi extinctæ sint cupiditates, et vigeat amor justitiæ ; propterea cassam fuisse Judæ resipiscentiam ; nullam enim Deo acceptam, nisi sinceram ; quæ res sub figura trium hircorum designabatur.

AMBROSII SIMPLICIANO salutem.

1. Quantus sit unusquisque in suo munere, exemplo debet esse lectio, quæ jure te movit, quod Moyses ille, quo nemo præsentius Deum vidit (*Num.*

(50) Duo mss., fidei revocaretur virtus : « alii totidem, « fide revocaretur et virtus ; » at cum hi quatuor, tum alii prope ad unum omittunt, « ut desecaretur ; » quæ verba et in cunctis edit. inveniuntur, et ad sententiæ concinnitatem aliquid addunt.

(51) Omnes edit., « nobis participato ; » omnes mss., « nobiscum participato. » At infra ubi omnes mss. et prope omnes edit., « potius eligendum, » Paris, quædam efferunt, « potius diligendum. » Dum vero ita cum Romulo se gerit Ambrosius, ut eum filium appellet, et tamen in Scripturis peritum significet, haud ægre nobis in mentem inducimus eum vel diaconum vel potius sacerdotem quempiam fuisse, cui Ecclesia aliqua ruri administranda commissa esset. Certe in secunda ad ipsum epistola ruri habitare aperte dicitur.

xii, 8), nequo surrexit amplius in Israel propheta **A** qui Deum facio ad faciem, sicut Moyses, videret (53) (*Deut.* xxxiv, 40) ; ille qui quadraginta diebus et noctibus jugiter cum Domino fuit, cum legem acciperet in monte (*Ibid.* 28) : ille, inquam, cui Deus dabat, quos loqueretur, sermones (*Exod.* iv, 12), inventur magis Aaron fratris consilium quam suum probasse. Fuit ergo quisquam hominum Moyse. prudentior et instructor ? Atqui ipsum (53) Aaron postea cum Maria circa Æthiopissæ personam legimus errasse (*Num.* xii, 1).!

2. Sed hoc ipsum diligenter discute, ubi Moyses scientia præponderet, ubi Aaron consilio. Moyses magnus propheta, qui de Christi dixit : « Sicut me ipsum audietis (*Deut.* xviii, 15) ; » et de quo ipso Dominus ait : « Si Moysen et prophetas non audiunt, nec si quis ex mortuis ad illos abierit, credent (*Luc.* xvi, 31). » Ergo in causa prophetiæ præfertur Moyses sicut propheta : ubi autem causa, et munus, et officium sacerdoti est, præfertur Aaron sicut sacerdos. Tractemus ergo ipsum locum.

3. Immolatus erat hircus pro peccato, et oblato in holocaustum. Quæsit eum postea Moyses, et combustus fuerat : « Et iratus est Moyses ad filios Aaron Eleazar et Ithamar, qui superfuerant, dicens ; Quare non manducaastis, quod pro peccato immolatum est in loco (54) sancto ? Quoniam quidem Sancta sanctorum sunt, hoc vobis (55) dedi manducare ; ut auferatis peccatum Synagogæ : et intus manducandum esse, sicut mihi præceptum est, ait (*Levit.* xvi, 18). » Cum ergo iratum eum vidisset Aaron, placide respondit ei : « Si hodie obtulerint pro peccato suo holocausta sua contra Dominum, et acciderint mihi talia, manducabo quod pro peccato obtulerunt hodie ? Numquid placebit Domino ? Et audivit Moyses, et placuit illi (*Ibid.* 19; 20). » Quid ista significant consideremus.

4. Nihil peccare solius est Dei (56) : emendare sapientis est, et corrigere erratum, et pœnitentiam gerere peccati. Id tamen est difficile in hac vita hominum. Quid enim tam rarum, quam ut invenias virum qui seipsum coarguat, et factum condemnet suum ? Rara itaque confessio de peccato, rara pœnitentia, rara in hominibus verbi ejus assertio. Repugnat enim natura, repugnat verecundia : natura, quia omnes 1058 sub peccato ; et qui carnem gerit, culpa obnoxius est. Ergo repugnat natura carnis et illecebra sæculi innocentie integritaque.

(52) Rom. edit. sola, « sicut Moyses Deum non sel. »
(53) Omnes edit. et mss. nonnulli, « et instructor ? Atque ipsum ; » alii magno numero, ut in textu : solus autem Bely, « et instructor alius ? Ipsum, » etc.
(54) Plerique mss., « quod pro peccato est in loco, » etc.
(55) Rom. edit., « sancta sanctorum est, hæc vobis.... manducandum est in loco sancto. » Et infra, « holocausta coram Domino. »
(56) Philo Judæus lib. *de Profugis*, τὸ μὴ μὲν

Repugnat etiam verecundia ; qui erubescit unusquisque propriam culpam fateri, dum presentia magis, quam futura cogitat.

5. Studebat autem Moyses peccati vitium reperire animam, ut exuvia erroris deponeret, et nulla culpæ sine ullo sui pudore discerneret ; sed non invenit, quia cito impetus irrationabilis prævenit, et flamma quædam celerrimi motus animam depascitur, atque exurit ejus innocentiam, præponderant enim futuris presentia, et violenta moderatus, et plura potioribus, et jucunda serius, et a speris mollia, et tristibus læta, et illerebrosa rigulioribus, et præpropere tardioribus. Velox enim est iniquitas, quæ ad nocendum occasiones suggerit ; quin « veloces pedes ejus ad effundendum sanguinem (*Psal.* xiii, 3) ; » lenta autem virtus omnis et diuturna cunctatrix, ante judicat, et adorienda inspicit. Illa meas boni speculatrix consiliorum suorum est, priusque examinat quid decorum atque honestum : iniquitas vero opere cogitationi (57) antevertit. Pigra igitur et verecunda est pœnitentia ; quin præmitur, et revocatur presentium pudore ; solis enim intendit futuris, quorum spes sera, tardior, fructus, et ideo petitio ipsa tardior.

6. Inter hæc spei et virtutis molimina præcurrit impudentia, et specie presentium pœnitentia excluditur, et tanquam exurit affectus ejus, et hujusmodi aboletur intuitus (58). Querit eam lux, et non invenit ; ambusta est enim fervore et fumo iniquitatis, et indignatio quædam legis movetur. Dicit Moyses devorandam fuisse pœnitentiam in Sanctis sanctorum, sacerdotes quasi segiores increpat. Respondit Aaron providum debere esse judicium sacerdotale, nec facile malesanæ conscientie committendum id muneris, ne fiat error priore deterior. Vase enim fetido vel oleum vel vinum facile corrumpitur ac deterioratur.

7. Quomodo autem poterat, ubi ignis alienus erat, peccatum exuri, et hoc sub conspectu Domini, cui et occulta sunt cognita ? Numquid potest placere Domino, si quis eum adhuc versetur in iniquitatibus, et injustitiam corde inclusam teneat, dicat se agere pœnitentiam ? Simile est ac si quis ager se sanum simulet, magis ægrotabit ; quia nihil ei prodesse potest simulatio sanitatis, cum verbo adumbretur, non ullo fuleiatur virtutis subsidio.

D 8. Ignis itaque alienus est libido, ignis alienus est omne injustæ incendium cupiditatis, ignis alic-

ἀλλοτρίον ὄντων Θεοῦ, τὸ δὲ μεταστῆναι, τοιοῦτον παρὰ ἡδονῆς δὲ καὶ ὑπερώριστον τοῦτο γὰρ. Alia non pauca eodem libro in hanc epistolam translata reperias.
(57) Omnes edit. « opere cogitationem ; » mss. vero partim « opera, » partim « opere cogitationi antevertit. »
(58) Edit. vet. et plures mss., « aboletur in virtus ; » Rom. et alii mss. aliquot, « aboletur intuitus ; » melius vero Boyer. et Colb. unus, « aboletur intuitus. »

nus est omnis ardor avaritiae. Hoc igni nemo mundatur, sed exurit. Nam ubi iste ignis alienus est, si quis in conspectu se offerat Domini, ignis eum coelestis absorbit, sicut Abiud et Nadab, quos exussit ignis coelestis pariter cum iis quae pro peccato saceris fuerant oblata altaribus. Qui ergo vult mundare peccatum suum, 1059 ignem a se removeat alienum. Illi soli igni se offerat, qui culpam (59), non hominem exurit.

9. Qui sit iste ignis, audi dicentem quia « Jesus baptizat in Spiritu sancto et igni (*Matth.* iii, 11). » Ille est ignis, qui siccavit haemorrhoeis per duodecim annos sanguinem profluentem (*Matth.* ix, 20). Ille est, qui peccatum Zachaei abstulit dicentis quod dimidium bonorum suorum daret pauperibus; et si cui quidquam abstulit, redderet quadruplum (*Luc.* xix, 8). Ille est ignis, qui abstersit culpam latronis; ignis enim consumens est, qui dixit ei: « Hodie mecum eris in paradiso (*Luc.* xxiii, 43). » Illos itaque sanavit, in quibus simplicem et puram reperit confessionem, nihil malignum, nihil fraudulentum.

10. Denique Judas ad remedium pervenire non potuit, cum diceret: « Peccavi quod tradiderim sanguinem justum (*Matth.* xxviii, 4); quia alienum ignemolvebat in pectore suo, qui eum inflammavit ad laqueum. Indignus enim remedio fuit, quia non in intimo mentis conversus ingemuit, nec sedulo gessit poenitentiam; tantae enim pietatis est Dominus Jesus, ut et ipsi donaret veniam, si Christi expectasset misericordiam.

11. Hanc ergo culpam sacerdotes non auferunt (60), neque peccatum ejus, qui in dolo se offert, et adhuc in studio delinquendi est. Non enim possunt epulari in eo, quod plenum fraudis, et serpentis interius cicatricis est: cibus enim sacerdotis est in peccatorum remissione. Unde ait princeps sacerdotum Christus: « Meus cibus est, ut faciam voluntatem Patris mei, qui in caelis est (61) (*Joan.* iv, 34). » Quae est voluntas Dei, nisi ea: « Cum conversus ingemueris, tunc salvus eris (*Isa.* xxx, 15)? » In illo ergo subdolo cibus nullus est. Denique nec ipse epulandi suavitatem capere potest, in quo non sincera et pura conscientia est; amaritudo enim fraudis epulandi suavitatem obducit: nec permittit mala conscientia, ut reficiat et pascat obnoxium animum poenitentia.

12. Ideo ergo talis affectus, talis petitio, talis poenitentia non est usui aut voluptati sacerdotibus. Meritoque hircus ille, qui pro peccato oblatus est in holocaustum (*Levit.* xvi, 27), quia non fuit

A sincera hostia, exustus est, qui in ejus sacrificio ignis alienus repertus est. Non est itaque complacitum et acceptum sacrificium Deo; non est enim acceptum, nisi quod fuerit in divinis sinceritatis et veritatis probatum.

13. Ideo et alibi legis duos hircos (*Levit.* xvi, 7), unum in quo sors Domini, alterum transmissionis: illum in quo sors Domini offerri atque immolari pro peccato (*Ibid.* 9): illum vero in quo sors transmissionis, dimitti in desertum; ut accipiat populi iniquitates, vel alicujus peccatoris (*Ibid.* 10). Sicut enim duo sunt in agro, et unus eorum assumetur, et alius derelinquetur (*Matth.* xxiv, 40); ita sunt duo hirci, unus qui ad sacrificium est utilis, alius qui in desertum dimittitur. Ille nulli usui, neque edendus, neque 1060 epulandus est sacerdotum filiis. Sicut enim ex iis, quae alimentorum sunt, quod bonum est, editur: quod inutile aut malum, projicitur; ita et bona opera epulatoria dicimus, quia sunt esui (62).

14. Non placebit ergo Domino, si manducet sacerdos sacrificium, in quod fraus sit oblationis (63), non sedulae confessionis sinceritas. Et ideo hircus iste in desertum dimittendus est, ubi erraverunt patres nostri, erraverunt in eo, et non potuerunt ad resurrectionis terram (64) pervenire, sed interiiit a terra memoria eorum. Denique quae sint epulatoria opera, audi: « Et erunt Sabbata terrae vobis escae (*Levit.* xxv, 6). » Epulatoria enim et refectoria requies in Deo, quae facit animi tranquillitatem. Unde et nos etiam in sermone requiescamus.

C Vale, et nos, ut diligis, dilige; quia nos te diligimus.

EPISTOLA LXVIII.

Quidnam Deus Judaeis interminatus fuerit, dicens: Ponam caelum aereum, et terram ferream.

AMBROSIIUS ROMULO.

1. Cum sis in agro, miror qua ratione de me quaerendum putaveris, cur dixerit Deus: « Ponam caelum aereum, et terram ferream (65) (*Deut.* xxviii, 23). » Nam species ipsa agri, et praesens fertilitas docere nos potest quanta clementia sit aeris, et caeli indulgentia, quando dignatur Deus ubertatem dare: quando autem sterilitas, quemadmodum clausa omnia, spissus aer, ut in rigorem aeris solidatus putetur. Unde alibi habes quia in diebus Eliae 1061 clausum est caelum annis tribus et mensibus sex (*III Reg.* xvi, 1).

2. Significatur igitur clausum caelum aereum esse, usum sui terris negare. Terra quoque ferrea est, cum proventus abnuat, et jacta sibi semina

(59) Nonnulli mss., « qui culpam in homine exurit. »

(60) Adverte hic Ambrosium et sinceram animi conversionem in peccatoribus ad consequendam veniam exigere, et veram auctoritatem in sacerdotibus ad remittendum bene dispositis peccatum agnoscere.

(61) Rom. edit. sola, « voluntatem ejus, qui mi-

sit me. »

(62) Ita vet. edit. ac plures mss.; at Rom. edit. et alii cod. etiam non pauci, « quae sunt usui. »

(63) Boyer. cod. « fraus sit adulationis. »

(64) Nonnulli mss., « ad repromissionis terram. »

(65) Rom. edit., « Ponam vobis caelum sicut aereum, et terram vestram sicut ferream. »

tanquam hostili duritia genitali excludit arvo (66), A
quæ gremio solet blandæ matris fovere. Quando
enim ferrum fructificat? Quando æs imbres re-
laxat?

3. His igitur miserandam famem minatur impus,
ut qui pietatem filiorum communem omnium domino
et patri exhibere nesciunt, careant nutrimento pa-
ternæ indulgentiæ, sit illis eorum terrenum, concreto
nere, et solidato in metalli rigorem, sit illis terra
ferrea, partus suos nesciens, ut quod plerumque
inopia habeat (67), discordias serens. Rapto enim
utuntur, qui vietu inligent, ut aliens dispendiis
famem suam ablevent.

4. Jam si et offensa inhabitantium hujusmodi
sit, ut divina commotione his inferantur prælia,
vere terra est ferrea, telorum segetibus inhorrens B
(68), et suis nuda fructibus, ferunda ad panem,
sterilibus ad alimentum. Ubi autem abundantia?
« Eecce ego pluo vobis panes, dicit Dominus (Exod.
xvi, 4). » Vale, et nos dilige; quia nos te diligi-
mus.

1061 EPISTOLA LXIX.

*Roganti quare Lex viros veste muliebri, ne mu-
lieres viri uti prohibeat, respondet a natura ut
abhorre, ut ex brutis ipsis intelligitur; femi-
nas tamen virorum, quam viros feminarum cul-
tum sumere tolerabilis: ut legem potius esse de
moribus, quam de vestibus. Post quo in eos,
qui capilli crispant, involuntur.*

Amrosius in xeo salutem.

1. Pertulisti ad me quasi filius quæsisvisse ali-
quos de te, quid sibi velit quod tam severe lex im-
mundos eos dixerit, qui alieni sexus uterentur ves-
tibus, vel viros scilicet vel mulieres; sic enim scrip-
tum est: « Non erit res viri super mulierem, ne-
que induetur vir stolam muliebrem; quia immundus
est Domino omnis (69) qui fecerit hæc (Deut.
xxii, 5). »

2. Et si vere discutias, incongruum est, quod
ipsa etiam abhorret natura. Cur enim homo non
vis videri esse, quod natus es? cur alienam tibi
assumis speciem? cur mentiris feminam: vel tu,
femina, virum? Suis unumquemque sexum induit

(66) Omnes edit., « excludit alvo; » omnes mss.,
« excludit arvo. »

(67) Eras. et seq. edit., « et quod plerumque inopia
habet. » Amerb. et plerique mss., « ut quod
plerumque inopia habebat; » mss., « habeat; » cod.
vero Belv. et alii nonnulli ut in contextu. Sed ut
locus hic planius a lectore intelligatur, ita videtur
esse construendus: discordias serat, tanquam ut
quod plerumque inopia habeat.

(68) Allusionibus Virgilio, ait Nannius, hæc ver-
ba constant:

Horrescit strictis sages ensibus, utripe fulgent

(69) Rom. edit., « Non erit vestitus viri super
mulierem, neque induetur vir stola muliebri; quo-
niam immundus est Domino Deo tuo, » etc.

(70) « Diverse vires, » ab hæc verbis hiat in-
gens lacuna in mss. fere omnibus et edit. Amerb.
quam nisi supplevisset Erasmus, nobis ad eam
restituendam solus Læt. codex auxilium suppedita-
tasset.

natura indumentis. Denique diversus usus, diver-
sus color, motus, incessus, diversæ vires (70),
diversa vox est in viro et femina

3. Sed etiam in reliqui generis animalibus alia
species leonum, alia leonæ, alia vis, alius sensus
(71); alia tauri, alia vitule. In cervis quoque quan-
tum distat sexus, tantum discrepat species, ut eos
etiam eminus possit discernere. In avibus vero
etiam propriis ad vestitum est inter eos et homines
comparatio: in illis enim sexum naturalia ipsa
indumenta discernunt. Pavi mares speciosi, femi-
ne non, item pennarum vario pinguntur decore.
Fasiani quoque diversus color, qui distinguat se-
xus discretionem. Quid in pullis? Quam canora
vox galli, nocturnis vicibus solemne munus ad
excitandum et canendum ministrans? Numquid
(72) illa mutant speciem suam? Cur nos mutare
desideramus?

4. Et quidem Græco more influxit ut femine vi-
rilibus quasi succinctioribus tunicis utantur. Esto
tamen ut illæ imitari videantur melioris sexus na-
turam (73), quid viri inferioris sexus mentiri spe-
ciem volunt? Mendacium et in verbo turpe est, ne-
dum in habitu. Denique in templis, ubi mendacium
fidei, ibi mendacium naturæ. Illic assumere viros
muliebrem vestem, gestumque feminæ, sacrum
putatur (74). Unde lex dicit quia immundus est Do-
mino omnis vir qui stolam muliebrem induerit.

5. Arbitror autem quod non tam de veste, quam
de moribus dixerit, vel de usibus nostris atque ac-
tibus, quo alius virum, alius feminam deceat actus.
C Unde et Apostolus ait, quasi interpretes Legis:
« Mulieres vestræ in Ecclesiis taceant. 1062 Non
enim permittitur eis loqui, sed subditas esse, sicut
Lex dicit. Si quid autem volunt discere, domi viros
suos interrogent (I Cor. xiv, 34, 35). » Et ad Ti-
motheum: « Mulier in silentio discate cum omni sub-
jectione (75). Docere autem mulieri non permitto,
neque dominari in virum (I Tim. ii, 11, 12). »

6. Quam deforme autem virum facere opera
muliebria? Ergo et pariant, ergo parturiant, qui
crispant comam sicut femine. Et tamen illæ ve-

(71) Ita Eras. et seq. edit., a Læt. codex, « vel
alia vis, alius sensus. »

(72) Eras. et seq. edit., « nocturnisque vocibus...
et canendum? Numquid, » etc. Læt. codex, ut in
textu.

D (73) Multa concilia virilium vestium usu feminis
interdicunt, ut Gangrense can. 13, et alia. Quod
vero similis multatio viris non item prohibita re-
peritur, illud inde est, quod rari qui sexus sui di-
gnitatem hæc infamia dehonestarent, futuri crediti
sunt.

(74) Læt. codex, « vestem gestiunt, quæ femi-
neum sacrum putetur; » melius vero edit. At in-
terjectis tribus vocibus soli Rom. edit. habet:
« Quoniam immundus est Domino Deo tuo omnis,
qui fecerit hæc, hoc est, vir, » etc.

(75) « Cum omni subjectione; » in mss. lacuna
desinit ad hæc verba, quibus Amerbachius ista
præmittit: « Apostolus inquit: *Mulier in silentio
discat.* »

lantur, isti belligerantur. Verum habent excusationem, qui patrios usus sequuntur, sed tamen Barbaros, ut Persæ, ut Gothi, ut Armenii : major quidem est natura, quam patria.

7. Quid de istis dicemus, qui hoc ad luxuriam derivandum putant : ut calamistratos et torquatos habeant in ministerio, ipsi promissa barba, illos remissa coma? Merito illic non servatur castimonia, ubi non tenetur sexus distinctio, in quo evidentia naturæ magisteria sunt, dicente Apostolo : « Deceat mulierem non velatam orare Deum? Nec ipsa natura docet vos quod vir quidem si comam nutriat (76), ignominia est illi : mulier vero si capillos habeat, gloria est illi, quoniam quidem capilli pro velamine ei dati sunt (I Cor. xi, 13-15) ». Hæc sunt quæ referas requirentibus. Vale, et nos ut filius diligo : quia nos te ut parentes diligimus.

EPISTOLA LXX.

Quemadmodum fortis animæ est in bono stare, ita debilis labi ac resurgere. Quocirca cum in Canticis processus animæ robustioris describantur, in Michææ vero prophetia lapsæ conversio; eam considerandam proponit. Præmissa igitur nominis Michææ interpretatione, miseriam peccatricis animæ exponit, internas correptiones narrat, addit exhortationes ac paratum Domini auxilium, felicem ejusdem immutationem aperit, et quam ei Christus largitur fecunditatem ac tranquillitatem. Deinde ubi repetivit non pauca ex superioribus, subjungit ejusdem animæ pro sua liberatione gratiarum actiones. Post quæ Horontianum ad perseverantiam exhortatur.

AMBROSIIUS HORONTIANO.

1. Prophetæ quidem congregationem gentium, atque Ecclesiæ annuntiarunt ædificationem futuram; sed tamen quia in Ecclesia non solum fortium animarum jugis profectus, verum etiam infirmarum lapsus, et rursus conversio est : ideo possumus ex prophetis libris colligere quemadmodum aut præclara illa et fortis anima sine ulla gradiatur offensione, aut infirmior labatur, aut lapsa reparet, ac reformet gradum.

2. Itaque sicut in Canticis canticorum (77) beatæ illius animæ continuos processus legimus, ita in Michæa, de quo nobis prophetæ sermo 1063 exortus est, consideremus lapsæ conversionem. Non enim otiose te movit : « Et tu Bethleem, do-

(76) Edit. et plures mss., « si comam habeat. » Et infra, « pro velamine ei sunt : » alii nonnulli utrobique melius, ut in textu.

(77) Progressus animæ in Canticis cant. obscure adumbratos in lib. de Isaac et anima exponit atque illustrat Ambrosius. Quod autem hic ait sibi cum Horontiano sermonem de Michæa exortum esse, satis indicat causam huic epistolæ non aliunde quam ex eodem colloquio fuisse profectam.

(78) Ita vet. edit. ac mss. Rom. autem edit., « Morasthi filius, hæres. » Alludit porro Ambrosius ad prima hujus prophetæ verba : « Verbum Domini.... ad Michæam Morasthitem ; » quibus quidem non ipsius pater, sed patria terra significatur : atque adeo Morasthi, seu Morasthi filius, utroque enim modo recte scribitur, idem est ac Morasthi natus. De vocis significatione Am-

mus Ephrata (Mich. v, 2), quod dictum est ab hoc propheta. Quomodo enim potest domus furoris esse ubi Christus natus est? Hoc enim exprimunt locorum vocabula, sed illustrent operationum mysteria.

3. Ac primum consideremus quid interpretationis in Latino habeat Michæas. Significat autem, Quis a Deo : vel, ut alibi invenimus, Quis iste, Morasthi filius, id est, hæredis (78) (Mich. i, 1). Quis autem hæres, nisi Filius Dei, qui ait : « Omnia mihi tradita sunt a Patre meo (Matth. xi, 27) ; » et cum ipse esset hæres, non esse voluit cohæres? Merito quis iste, non e populo unus, sed electus ad gratiam Dei, in quo loquitur Spiritus sanctus, qui prophetare cœpit « in diebus Joathan, et Achaz, et Ezechiae regum Juda (Mich. i, 1). » Quo ordine significatur visionis profectus ; a malis enim regibus ad boni regis pervenit tempora.

4. Et ideo quoniam anima afflicta (79) sub malis ante laborabat regibus, quem processum conversionis suæ habeat, considerandum videtur. Destructa erat, quasi infirmior, et omnis munitio ejus facta erat via transeuntium, et incursus passionum luxuria resoluta ac deliciis, contrita erat, ac relegata a facie Domini : « Turris ejus squalida erat, » quæ posita est, ut in Isaïæ cantico legimus (Isa. v, 2); in medio florentis vineæ. Squallet etenim turris, quando vitis arescit, et ovis sua erat (80) : regrediente autem vitis viriditate, vel ove, resplendet ; nihil enim squalidius iniquitate, nihil splendidius justitia.

5. Ad hanc turrin revocatur ovis, quando anima revocatur a lapsu, et in illa ove Christi regnum redit, quod est initium : quia ipse est initium et finis (Apoc. i, 8), vel initium salutis : sed tamen corripitur prius, eo quod tam graviter erraverit, et dicitur ei : « Ut quid cognovistis mala? numquid rex non erat tibi (Mich. iv, 9)? » Hoc est. habebas regem, qui te regeret et tueretur, deviare a justitiæ tramite non debuisti, decelinquere vias Domini, qui tibi rationabiles sensus impertivit. Ubi erant (81) cogitationes tuæ, ubi consilia, quibus prævidere injustitiam, propulsare iniquitates insito tibi vigore potuisti? Cur comprehenderunt te dolores ut parturientis (Ibid); ut parturires iniquitates, et pareres in justitias? Nullus enim major est dolor, quam is qui peccati mucrone vulne-

brosius cum Hieronymo in Prologo ad ejusdem Michææ prophetiam plane convenit.

(79) Innuuntur alii nominis Michææ significatus. Nam præterquam quod exponi potest, « quis a Deo, » vel quis iste, quæ quidem interpretationes, modo tamen primam scripseris « quis adeo, » non « quis a Deo, » haud ita recedunt ab eo quod Hieronymus loco supra citato dicit : « Michæas ὁστὶς ὁδὸς... apud nos sonat, quis quasi. vel, quis velut ; » præter hæc igitur expositiones etiam explicatur Michæas humiliatus, percussus, etc.

(80) Mss. aliquot, « et uva sua torret ; » et infra, « viriditate uvæ resplendet. » Atque ita in sequentibus semper uva substituitur, sed minus recte.

(81) Rom. edit., « Aut consilium tuum periit? quasi dica : Ubi sunt, » etc.

neque ullum gravius est onus quam peccatorum A sarcina et pondus flagitiorum. Deprimit animam, curvat usque ad terram, ne se erigere possit. Gravia, fili, gravia nimis delictorum pondera. Denique illa in Evangelio mulier, quæ curvata erat, speciem prætendens animæ laborantis, a Christo potuit solo erigi (*Luc. xiii, 11*).

6. Huic ergo animæ dicitur : « Viriliter age, 1064 et appropinqua, filia Sion, ut parturias » (*Mich. vi, 10*). « Dolores enim parturientis tribulationem operantur, » tribulatio patientiam, patientia probationem, probatio spem, spes autem non confundit in æternum (*Rom. v, 3, 4, 5*). « Simul egeritur atque excluditur omne quod adversum est bonis moribus ; ne residentia ejus frutescant semina, atque in novos iterum germinent partus.

7. Nec otiose (83) dantur ei cornua et ungulae ; ut conterat omnes manipulos areae, sicut vitulum Libani (*Mich. iv, 13*). Nisi enim manipuli contriti fuerint, paleæ ventilatæ, fructus apparere interiores et absolvi nequeunt. Comminuat igitur atque excutiat prius anima proficiens passionum superfluat ; ut fructus suos demonstrare possit in ipsa segete. Quanta adversa sunt, quæ partus impediunt bonos ! Hæc prius exstirpanda sunt ; ne his fructifera interneceantur animæ sata.

8. Tunc etiam illud prospicit providus animæ consultor, ut concludat eam in voluptatibus suis, atque intercludat ejus cupiditates, ne in iis delectetur. Utiles enim sunt correptiones parentis, qui non parit virgæ, ut obedientem præceptis salutaribus præstet animam filii sui (*Prov. xiii, 24*). Virga enim visitat, sicut legimus : « Visitabo in virga iniquitates eorum » (*Psal. lxxxviii, 33*). « Itaque qui virga maxillam percussit Israeliticæ animæ, erudit eam ad disciplinam patientiæ Dominicæ correptione. Nemo enim desperare debet, quicumque corripitur atque arguitur ; qui enim diligit filium, corripit » (*Eccli. xxx, 1*) Nemo de remedio diffidat.

9. Ecce tibi ubi domus furorem videntis erat, ibi domus panis est ; ubi crudelitas, ibi pietas : ubi pœna innocentium, ibi universorum redemptio, sicut scriptum est : « Et tu, Bethleem, domus Ephrata, non es minima inter principes Juda ; ex » enim exhibit Princeps in Israel (*Mich. v, 2*). « Bethleem domus panis est, Ephrata domus furorem videntis. Hoc habet interpretatio istorum nominum. In Bethleem natus est de Maria Christus

(*Luc. ii, 6*) : eadem autem Bethleem, quæ Ephrata. In domo igitur furoris generatus est Christus ; et ideo jam non domus furoris, sed domus panis, quia panem recipit eum qui descendit de celo (*Joh. vi, 50*). Domus autem furorem videntis est Ephrata ; quia illic Herodes iam Christum requirit, perimmi statuit infantiles ; unde « Vox in thalamum audita est : Rachel plorantis filios suos » (*Matth. ii, 18*).

10. Sed jam nemo timeat ; quia requies illa quam querebat David, audita est in Ephrata, inventa est in campis silvæ (*Psal. cxxxi, 6*). Tunc adhuc silva erat nationum congregatio ; sed postquam in Christum credidit, fructuosa facta est, quia benedicti ventris fructum recepit (*Luc. i, 42*). Mortua est, ergo Rachel parturiens (*Gen. xxxv, 19*) ; quia jam tunc quasi patriarchæ uxor furorem Herodis videbat, qui nec minusculæ ætati pepercit. Simul quia in Ephrata peperit Benjamin specie superiorem 1065 mysterio posteriorem, Paulum scilicet, qui antequam generaretur, non minimos dolores matri præstitit, ejus filios persequabatur. Et illic mortua et sepulta est ; ut nos commortui et consepulti cum Christo, in Ecclesia resurgamus. Indo enim alia interpretatione, vel fecundata, vel repleta fructibus, Ephrata significatur.

11. Hic tamen, id est in libro prophetico (84), invenimus *ἐν παύροις αὐτῇ*, id est, in paucibus es (*Mich. v, 2*). In Matthæo autem : « Et tu, Bethleem, domus Juda, non es in paucioribus » (*Matth. ii, 6*). Ibi domus Juda (85), hic domus Ephrata : in quo verborum discrepantia, non sensuum est. Nam et Judæa interior vidit furorem, et exterior pertulit. Et in paucioribus est ; quia pauci sunt qui intrant in domum panis per angustam viam. Et non est in paucioribus, id est de proficientibus, quæ Christum non agnovit. Nec minima est, quæ est domus benedictionis, et divinæ gratiæ receptaculum : et in eo minima, cui is qui aliquid confert Christo, videtur deferre. Et qui appetit Ecclesiam, Christum appetit ; in quovis minimo enim Christus aut lædatur, aut honoratur, secundum quod ipse ait. « Quod enim uni horum minimorum fecistis, mihi fecistis » (*Matth. xxv, 40*).

12. Ipsam autem Bethleem esse quæ est Ephrata, docet lectio Genesis, ubi ait : « Mortua est autem Rachel, et sepulta est in via Ephrata, ipsa est Bethleem » (*Gen. xxxv, 19*). « In via sepultura est sanctæ Rachel (86), quæ typus fuit Ecclesiæ, ut

tendit, conciliandis minime laborat : Hieronymus vero in eundem Michaë locum, ejus prout in LXX atque in Hebræo legitur, cum ipsius citatione, apud Matthæum contrarietatem animadvertit ; ne tantæ diversitatis causas inquirat. Ipsum consule non solum in eundem prophetam, sed etiam epist. *ad Pammach.* de optimo genere interpretandi, aliosque interpretes.

(85) Edit. et quidam mss., « domus Judæ ; » nonnulli, « domus Judææ. »

(86) Ita mss., plures potioresque ; alii nonnulli et omnes edit., « sepulta est sancta Rachel. »

(82) Rom. edit., « et dole, filia Sion, ut parturiens. »

(83) Ead. edit. « Cornua tua ponam ferrea, et ungulas tuas ponam aeneas. Non otiose, etc. »

(84) Absoluta præcipua difficultate, nimirum qua ratione domus furoris vocari possit illud oppidum, in quo Christus nasci voluit, Ambrosius ad variam lectionem qua propositus textus apud Michaëam atque Matthæum sibi contrarius videtur, transit. Verum utriusque verborum sensum pulchre sibi congruere, nedum sibi repugnare ubi declaravit, de apicibus, in quibus solis repugnantiam esse con-

transcuntes dicant : « Benedictio Domini super vos (*Psal.* lxxxviii, 8) ; » et : « Venientes venient in exultatione (*Psal.* cxxv, 6). »

13. Omnis itaque animus, quæ recipit panem illum descendentem de celo, domus panis est, hoc est, panis Christi, quæ habitantis in se panis corporeis firmamento alitur, et corde confirmatur. Unde et Paulus ait : « Omnes enim unus panis sumus (*I Cor.* x, 17). » Omnis anima fidelis Bethleem est, sicut Jerusalem dicitur, quæ pacem et tranquillitatem habet superioris Jerusalem, quæ in celo est. Verus panis est, qui fractus et comminutus satiavit universos (87).

14. Quinta autem traditio habet, Domus panis. « Beth. » enim domus est, « leem » panis dicitur. De aliorum traditionibus propter perlidiam Judæicam, ne ipsi se redarguerent, vel ab ipsis præteritum putamus, vel sublatum ab aliis.

15. De Juda quoque tribu esse Bethleem docet lectio in Iudicum libro, quia vir ille Levita accepit sibi concubinam de Bethleem Juda, et irata est ei concubina ejus, et rediit in domum patris sui in Bethleem Juda (*Judic.* xix, 2 *seq.*).

16. Egredens itaque Christus a diebus sæculi (88) ; tunc enim nobis incipit sæculum, quando dies salutis, et egressus ad currendam viam dedit Israel (*Psal.* xvm, 6), 1066 « usque ad tempus parientis (*Mich.* v, 3). » Cui advenit Christus, advenit fecunditas, advenit partus ; sicut advenit Ecclesiæ, quæ peperit plures, quam quæ filios habebat : et peperit septem, id est legitimos, tranquillos, pacificos. Incipit ergo concipere anima, et formari in ea Christus, quæ receperit adventum ejus, et pascitur in divitiis ejus, ut nihil ei desit, ut videntes etiam eam aliæ animæ revertantur ad viam salutis.

17. « Et erit ei pax (*Mich.* v, 5), » sed non potest probari nisi temptationibus. Tunc enim pax ejus æstimabitur et tranquillitas, cum excluserit vanas cogitationes, vel compresserit, cum motus omnes edomuerit passionum insurgentium, cum inerebuerint angustiae, persecutio, fames, periculum, gladius. Tunc « erit, inquit, pax ; » quia in his omnibus superamus propter eum qui nos dilexit, quoniam confidimus in eo quia neque mors, neque vis temptationum (89) nos ab ejus divellat charitate et separet (*Rom.* viii, 38, 39). Tunc ergo dabit tentationes, ut justii probentur. Et Dominus quidem

A dat tentationes ea voluntate, ut neminem decipi velit : sed quia plerique vincuntur infirmi temptationibus, qui fortes sunt probantur.

(18) Tunc illis « erit ros a Domino (*Mich.* v, 7), » tunc requies : tunc erit anima justii, sicut « catulus leonis in ovilibus pecorum (90) (*Ibid.* 8). » Quod evangelico exemplo ad Christum referre non dubitaverim ; quia ipse dixit : « Tunc justii fulgebunt sicut sol in regno Patris sui (*Matth.* xiii, 43). » Comprimentur enim quadrigæ ejus irrationabiles, scilicet impetus et motus istius corporis (*Mich.* v, 10) ; sedabitur illud : « Foris pugnae, intus timores (*II Cor.* vii, 5) ; » sed ubique, id est, intus et foris, tranquillitas erit : et non erit qui respondeat et resistat bonæ voluntati quia obedientia carnis, sublato pariete maceris, cum fuerint utraque unum (*Ephes.* ii, 14), omnes abolent discordias.

19. Si qua autem anima infirma, sicut ille secundum carnem Israel, titubaverit, et ab illo Christi charitate persecutionibus turbata se aliquantulum separavit, corripitur atque arguitur (91) quasi infida, quasi ingrata, quasi incredula, quæ liberata a vanitatibus sæculi, in eas respiciendo reciderit : a qua non munera, non taurorum sacrificia ; sed tantummodo ut bonum cognosceret, justitiam faceret, postulatum est. « Renuntiavim tibi, homo, quid sit bonum, aut quid Dominus exquirat a te, nisi ut facias judicium et justitiam, et diligas misericordiam, et paratus sis ire eum Domino tuo (*Mich.* vi, 8). » Sed quia non servavit hæc illa infirmior anima, ideo Dominus ait : « Heu me, quia factus sum sicut qui colligit stipulam in messe, et sicut racemum in vindemia (*Mich.* vii, 1) ! » Audiens ergo hæc propheta, in quo loquebatur Deus, ait ad illam animam : « Heu me, 1067 anima ! quod non est plenus timoris a terra (92) (*Ibid.* 2). » Vel si ipse Dominus dicit, miseratus futuras pro peccatis ultiones, atque pro nostris erroribus ingemiscens.

20. Audiens hæc anima, quia seminum suorum fructus non colliget, nullum, messe amissa, firmamentum inveniet sui, premet olivam, et unctionem lætitiæ non habebit, neque bibet vinum jucunditatis. Cognoscens etiam in operibus carnis omnia plena sanguinis, plena circumscriptionis, fraudum fallaciæ, ficta officia pietatis, compositas simulationes, et inimicos sibi omnes qui in domo sunt ; ideoque proximi sibi corporis motus cavendos, qui sunt

(87) Rom. edit. sola, « satiat universos. Quinta autem editio... de aliorum editionibus. » Alibi quoque in eadem edit. vox *traditio* similiter mutata reperitur. Advertendum autem est illis locis agi ab Ambrosio de Hexaplis atque Octaplis Origenis, de quibus dum Hieronymus in cap. iv Michææ loquitur, etiam quintæ editionis vocem usurpat. Sed et eodem sensu dictio *ἐκδοσις* posita est ab Epiphanio lib. *De pond. et mensur.* num. 9, et alibi. Verumtamen quin Ambrosio vox *traditio* magis arridere potuerit, nihil prohibet. Porro de Hexaplis Octaplisque Origenianis consulere licet Eusebium lib. vi, cap. 17, et Valium ad eundem locum, item Huetium, lib. in *Origen.* § 4, atque alios.

(88) Rom. edit., « Et egressus ejus ab initio, a diebus sæculi. »

(89) Omnes edit. et mss. aliquot, « neque quidvis temptationum : » alii mss. majori auctoritate, « neque vis temptationum. »

(90) Rom. edit. sola, « in gregibus pecorum. »

(91) Mss. nonnulli, « corripitur atque corrumpitur. »

(92) Rom. edit., « Væ mihi, anima ; quia perii timor a terra ; » cæteræ ac mss. omnes, ut in textu. Quod autem Græce habetur, ἀπὸ τῆς ἐν σπείρας, non male vertitur ab Ambrosio, « perii plenus timoris, » supple divini.

graves animæ nostræ adversarii; convertitur, et de Deo sperare incipit, et intelligens vere inimicum sibi carnem existere, ut ad eam: « Noli supergaudere mihi, inimica mea, quia cecidi: sed resurgam; quia si sedero in tenebris, Dominus illuminabit me (*Ili* 1. 8). »

21. Considerans etiam insultare sibi aliquam potestatem, quæ resistebat sibi; ne melior in sequeretur viam: et inquietare (93), quod tradita esset in interitum carnis (*I Cor.* v, 5) ut diversis attereretur malis, quæ vel a Domino propter peccatorum solutionem decernerentur, vel ab iniquo propter invidiam conversionis; ut ad se revocaret afflictam, dicit adhuc: « Iram Domini sustinebo; » qui vel lapsam castigat, vel tibi potestatem affligendi dedit: « quia peccavi, » sustinebo tamen, « donec iustificet ipse causam meam (*Mech.* vii, 9). « Nisi enim confessa fuero, et exsolvero pretia iniquitatum mearum, non potero iustificari. Cum autem fuero iustificata, solvens duplicem peccata: « Educet iudicium meum (94) (*Ibid.*), » deponens indignationem; quia satisfactum sententiæ est: « Educet me ad lumen, ut videam iustitiam ejus (*Ibid.*), » et aspiciam delectationem ejus. Videbit hoc lumen reconciliationis meæ « inimica mea, » id est diaboli nequitia: « et operietur confusione, quæ nunc dicit: Ubi est Dominus Deus tuus (*Ibid.* 10)? » Videbit in me misericordiam ejus, videbit pietatem ejus.

22. Et ideo non audiamus eum, quando sumus in adversis aliquibus sæculi; cum aut dolor corporis est, aut filiorum amissio, vel cæterarum necessitudinum: non audiamus, inquam, dicentem: « Ubi est Dominus Deus tuus? » Tunc ejus tentationes cavendæ sunt, cum gravis urget dolor, tunc animam ægram avertere studet.

23. Ergo anima, quæ illum non audierit insidiantem sibi, videns postea mirabilia Dei, videns se in cælo, diabolum autem sicut colubrum reptantem in terrestribus, gratulabitur dicens: « Quis Deus sicut tu, auferens peccata, et 1068 transferens impietates (*Ibid.* 18)? » Qui non fuisti memor indignationis tuæ: sed sicut in mari mersisti omnes iniquitates nostras, sicut Ægyptium plumbum (95), et redisti ad misericordiam voluntarius, quam ge-

mino contulisti munere, dimittens peccata, atque abscondens, secundum quod scriptum est: « Beati quorum remissæ sunt iniquitates, et quorum tecta sunt peccata (*Psal.* xxxi, 2) ! » Alia enim sanguine Filii tui abluit, alia donas nobis; ut bonis operibus et confessionibus nostros errores legamus (96). Quid ergo ait: « Auferens peccata, » ad remissionem pertinet; quia penitus ea tollit, ita ut non sint quorum memor non erit. Quid vero ait: « Transferens iniquitates (97); » eo quod confitendibus nobis lapsus nostros, et obumbrantibus eos bonæ operationis fructu referantur in auctorem culpæ, et peccati incentorem. Quid enim aliud agit, qui culpam fatetur, nisi ut adversantis nequitie spiritualis dolo se et malitia transductum probet?

B 24. In eo itaque gratias agit munus ista; quia et auferit Dominus peccata, et transfert iniquitates, et demergit in profundo maris. Quod potest et ad baptismum referri, quo Ægyptius mergitur, Hæbraeus resurgit; et quo altitudine sapientiæ, et bonorum operum abundantia tegantur peccata superiora, per divitias misericordie Dei nostri, qui memor promissionis suæ, quam dederat Abraham, heredem ejus animam non est passus perire.

25. Et illa quidem anima hoc revocatur modo (98). Tu autem, fili, qui a primo flore pueritiæ es hæres Ecclesiæ, quæ te suscepit et tenet, perseverato in proposito, memor gratiæ Dei et muneris quod per impositionem suscepisti manuum mearum, ut et in hoc gradu, sicut in ministerio sacro, fidem tuam demonstres atque industriam, et expectes remunerationem Domini Jesu. Vale, et nos ut filius dilige; quia nos te diligimus.

EPISTOLA LXXI.

Post varios gradus, quæ anima lapsa sese reparat, supra descriptis, hæc animæ fidelis a Christo susceptio, eruditio et consummatio considerantur; ostenditurque in Christi itineribus diversos ejusdem anime progressus designari.

AMBROSII HORONTIANO.

1. Superiore epistola de ea anima sermonem contulimus (99), quæ itineris sui devios aliquos habuerit anfractus, ut vetus Israel secundum carnem flu-

(93) Quidam mss. *et inquietare*; sed *inquietare* magis videtur Ambrosianum.

(94) Rom. edit., « Faciet iudicium meum. »

(95) Cod. Carol., « sicut Ægyptium populum. » Et continuo post, Prat, et Gem., « et reddidisti misericordiam. »

(96) Observa non dicere sanctum doctorem tegi peccata per extrinsecam, ut Calvinistæ volunt, iustitiæ Christi imputationem, sed per bona opera et gratuita ipsius gratia promanantia. Quam perpetuam Ambrosii doctrinam esse facile agnoscas, si hucce locum et ea quæ lib. *De Noë et Arca*, cap. 31, num. 117, necnon *Apol. David.* cap. 13, num. 62, atque alibi in eundem sensum disseruntur, inter se conferas.

(97) Rom. edit., « impietates ad misericordiam; eo quod, etc. »

(98) Nonnulla in hujus epistolæ calcem Ambro-

sus noster coniecit, quæ spectant Horontiani cognitionem. Primo enim illum ab ipsa pueritia significatue lueaturn atque institutum fuisse inter clericos, quemadmodum olim pueros ad ecclesiasticam militiam destinatos consuevisse, ad lib. ii *De Pœnit.*, cap. 8, num. 72, observavimus. Deinde cum eum impositione manuum suarum saceratum dicit, Mediolanensem clericum fuisse satis declarat. Postremo eundem fidem suam demonstras e in diaconatu, indeque ad altiorem pervenisse gradum testificatur; quando prolem ut quoniam fidem prius in « ministerio sacro, » id est diaconatu, præ se tulerat, eam quoque in « hoc gradu » quo tunc eminebat, hanc lubie sacerdotio exhibeat, ab eo exigitur. Et hinc conjecturam non levem ducas, ipsum Ecclesiæ ejuspiam extra Mediolanum positæ regimini ab Ambrosio nostro fuisse præfectum.

(99) Rom. edit. sola, « sermonem confecimus. »

etians; quin et ipse liberabitur per Domini nostri A Jesu Christi gratiam, « cum intraverit plenitudo gentium (Rom. xi, 25): » licet ista leviori 1069 errore conversione (1) sese reformaverit. Hæc vero epistola de Ecclesiæ illi nobis sermo sit, quam Dominus Jesus quemadmodum primo suscepit, erudierit, consummaverit in suo Evangelio, consideremus.

2. Suscepit itaque eam primo tuendam in confusione positam; exsul enim paradisi (Gen. iii, 23) ubi nisi in confusione degeret anima uniuscujusque hominis? deduxitque eam in Bethleem (Matth. ii, 1). Jam profectus susceptæ animæ significatur, quod ascendit ad domum panis, in qua famem fidei et sterilitatem nesciat. De nostrarum animarum genere et ordine loquor, quibus nos vivimus et movemur, B non de aliqua specialiter; non enim de proprietate et specie alienius, sed de genere, ut dixi, animarum disputandum putamus.

3. Descendit in Ægyptum Christus (Ibid. 14), patrocinium et ductum nostræ animæ ferens, inde rediit in Judæam. Fuit in deserto (Matth. iv, 1), fuit in Capharnaum, fuit juxta fines Zabulon, circa maritima, transivit per sata, fuit in Bethphage, fuit in Ephræm, in Bethania; inde transivit in paradysum, ubi se capiendum dedit, passus est in Golgotha.

4. Omnes isti processus animæ nostræ sunt, per quos exercitata gratiam piæ institutionis invenit. Nam posteaquam exclusa de paradiso conditio humana in Adam et Eva, in castellum relegata est (2), vagari cœpit huc atque illuc, errabunda circumferens vestigia sine ullo defectu: sed tempore com- placito sibi exinanivit se Dominus Jesus, ut exulem in se susceperet, et veteri reformaret gratiæ. Itaque inventam recurso anfractu (3) erroris revocavit ad paradysum, ut Evangelii docet lectio.

5. Per sata eam duxit, ut jejunam paseeret, primum in deserto, deinde in Capharnaum, agri non urbis incolatu: deinde juxta fines Zabulon, circa nocturna profluvia, id est, prophetarum obscuriora ænigmata; ut disceret prætereendere ad fines gentium, quo omnes convenirent, nec timeret fluctus vitæ

Infra vero, ubi eadem, « leviori ab errore, » et nos cum ant. edit. ac plerisque mss., « leviori errore; » mss. nonnulli habent, « levioris, etc. »

(1) Mss. aliquot, « erroris conversione; » Rom. edit., « ab errore conversione, etc. »

(2) Mss. non pauci, « religata est. » Rursus autem pro « sine ullo delectu, » quæ lectio est cunctarum edit. ac plurium mss. in quibusdam horum legitur, « sine ullo dilatu, » in paucis *delicto*, sed male.

(3) Mss. aliquot, « inventam recurso, anfractu, etc. » Interjectis vero tribus vocibus Rom. edit. sola posuit, « ut Evangelicæ lectionis docet assertio. »

(4) Belv. codex, « in qua Spiritus habitaret. »

(5) Admonuimus ad lib. *De lapsu virg.* cap. 8, num. 36, nonnullos esse qui cum ex verbis quibusdam illic exaratis, tum ex hoc ipso epistolæ istius loco, eam Ambrosio aflingerent opinionem, qua inter cœlestem beatitudinem infernique supplicia medius quidam status ab aliquibus admittere-

hujus et procellas; quia habet Christus naves Tharsis (III Reg. x, 22), intelligibiles scilicet, quæ percurrant mare, et ad templi constructionem pias merces advehunt. In hujusmodi navibus navigat Christus, et in puppi tanquam bonus gubernator tranquillo quiescit mari: commoto excitatur, et increpat ventos, ut suis tranquillitatem refundat (Matth. viii, 26). Transiens quoque ad gentes, hanc animam liberat, quæ legis vinculis tenebatur; ne transiret ad nationum consortia.

6. Venit in Bethaniam (Joan. xi, 17 seq.), in locum obeditionis, 1070 ideo ibi mortuus suscitatur cum enim caro subdita fuerit animæ, tunc jam non quasi mortua jacet in sepulchro suo conditio humana, sed resuscitatur per gratiam Christi: ibi etiam se pro Dei nomine passioni discit offerre. De loco obeditionis, ut Joannes docet (Ibid. 54), in Ephræm ducitur, id est, ad honorum fructuum fecunditatem; inde in Bethaniam reducit (Joan. xiii), id est obedienciam; semel enim quæ piæ subjectionis fructum gustaverit, servare eam, et in ea probari sæpius nequaquam recusat.

7. Unde jam probata Hierosolymam venit, digna quæ sit in templum Dei, in qua Christus habitaret (4). Denique sedens super pullum asinæ Dominus Jesus cum gratulatione et gaudio innocentis suscipitur ætatis (Ibid., 14-18).

8. Postea in paradiso verba vitæ æternæ docentur; unde etiam Dominus se promisit capi, sicut Joannes scribit evangelista (Joan. xviii, 1, 8), significans animam nostram, vel potius conditionem humanam, solutis erroris vinculis, eo unde ejecta erat in Adam, per Christum regressam. Unde et latroni illi confidenti dicitur: « Amen, amen dico tibi, hodie mecum eris in paradiso (Luc. xxiii, 43). » Ille dixerat: « Memento mei, cum veneris in regnum tuum (Ibid. 42); » Christus non de regno respondit, sed ad causam: « Hodie mecum eris in paradiso, » id est, reformandum est ante quod amissum est, postea conferendum id quod augendum est, ut per paradysum ad regnum (5) perveniatur, non per regnum ad paradysum.

Sed præterquam quod ex citato libro, cujus auctor non plane compertus est, de Ambrosii hac in re sententia nihil certi colligi potest, qui attentius proposita ejusdem libri ac epistolæ hujus verba discussit, ex eis non difficulter sensum eruet commodiorem. Etenim advertandum est illic sermonem fieri de illa puella quæ, amissis continentia aliquandiu servatæ nec non aliorum bonorum operum meritis, gravissimorum criminum veniam per continuæ pœnitentiæ labores dicitur esse impetratura: hic vero eum qui tantum « sub ictu mortis convertitur, » cum illo comparari, qui virtutum ac piorum operum meritis cumulatus, e vivis excesserit. Unde nullo negotio intelligetur illam pœnæ vocationem, illam requiem, illum paradysum, quo perventuros hujusmodi pœnitentes Ambrosius promittit, nihil aliud esse, nisi ultimam in domo Patris mansionem, hoc est infimum beatitudinis gradum; regnum vero quod sanctis et apostolici meriti viris asserit destinatum, de summo gloriæ cœlestis apice intelligendum. Optime igitur

9. Servatur discipulis, quod plus conferatur pro laboribus, ideoque incolatum promisit, regnum distulit. Itaque is qui sub ictu mortis convertitur, et confitetur Dominum Jesum, mereatur incolatum paradisi: qui vero multo ante se exereuit, et Christo militavit, acquisivit populorum animas, pro Christo se obtulit, habeat paratum stipendium suis Dei regnum, ejus se remuneratione donatum gaudet. Ideoque Petro dicitur: « Tibi dabo claves regni cœlorum (Matth. xvi, 19). » Ex latrocinio conversus requiem habet, in apostolatu probatus accepit potestatem.

10. Hæc est anima Evangelica, hæc est de gentibus, hæc filia Ecclesiæ, longe melior e cursu, quam illa ex Judæa projecta, ad Dominum Jesum, et ad superiora se bonis consiliis et operibus attollens, quam suscepit in Golgotha Christus. Ibi Adæ sepulcrum (6); ut illum mortuum in sua cruce resuscitaret. Ubi ergo in Adam mors omnium, ibi in Christo omnium resurrectio. Vale, fili, et nos dilige; quia nos te diligimus.

1071 EPISTOLA LXXII.

Rogabant aliqui cur Deus cum in Testamento Veteri circumcisionem instituerit, eam abrogaverit in Novo? cur etiam de illa omnino legem tulerit, cum ipsa puerum in discrimen adlueret? cur tandem in ea corporis parte fieri voluerit? Primum igitur ut illis satisfaceret qui erant a fide alieni, repoint circumcisionem a sapientibus viris, plurimisque populis usurpam esse, nec deesse rationem cur octavo die celebraretur. Deinde Christianos docet in illa signum fuisse redemptionis, ac proinde ubi pretium hujus solutum est, illam omitti jam debuisse. Tum hereticos legem de fundendo sanguine calumniantes ostendit passionem Domini simul dammare. Hinc eos reprehendit qui fidei circumcisionem obfuisse criminabantur, sicut et illos qui partem corporis, que naturalis esset, argutabantur non esse recidendam. Postremo pluribus de occulta Christianorum circumcisione disputatis, eos ad externam probat non obligari.

AMBROSIIUS CONSTANTIO.

1. Non medioeris plerosque movet quæstio, qua causa circumcisio et Veteris Testamenti auctoritate quasi utilis imperetur, et Novi Testamenti magisterio quasi inutilis repulietur (Act. xv, 10); cum præsertim Abraham primus oraculum circumcisionis celebrandæ acceperit. (Gen. xvii, 10), qui diem Domini Jesu vidit, et gavisus est (Joan. viii, 56). Quod utique in evidenti est, quia non corporalibus, sed spiritalibus legis divinæ intenderit; et ideo veram

ait: « Per paradisum ad regnum pervenitur; » quia prius est ut quis admissorum veniam obtineat, quam ut thronum mereatur sublimiorem. Idem quoque leges lib. *De fide resurr.* de quo nos ibi.

(6) Hæc materie suæ Ambrosius Hebræorum quorundam et aliorum veterum opinionem accommodat, de qua lib. x in *Lucam*, num. 144, idem loquitur, ad quem locum a nobis etiam aliquod observatum est.

(7) Rom. edit., « in arietis; » alie et cuncti mss., « in agni. » Sed per agnum aries significatur, ut in Exodi cap. xxxii, et superiori epist. per

A Dominici corporis passionem in agni (7) conspexerit immolatione.

2. Quid ergo dicemus secutum patrem Abraham, ut id primus institueret, quod ejus non sequeretur hereditas? aut qua ratione circumciscuntur infan-
tulum corpora; et in ipso ortu (8) subjiciuntur periculis, et hoc imperari oraculo; ut discrimen salutis fiat de mysterio religionis. Quid hoc significat? Latet enim causa veri, et oportuit aut aperto aliquid mysterio significari, aut non periculoso mysteriorum indicio mandari.

3. Cur vero signum Testamenti divini in ea datur parte membrorum, quæ visu inhonestior aestimatur? aut qua gratia ipse operator corporis nostri in ipso nostræ generationis exordio circumcisci voluit opus suum, et vulnerari, et eruentari, et abscedi partem, quam velut necessariam, qui omnia disposuit ordinate, cum cæteris membris faciendam putavit? Aut enim præter naturam est hæc portio corporis nostri, et non oportuit habere omnes homines, quod esset præter naturam: aut secundum naturam est, et non decuit amputari, quod secundum nature perfectionem creatum foret; cum præsertim alicui a portione Domini Dei nostri, id præcipue irridere soliti sint. Deinde cum propositum sit Deo, ut frequenter ipse testificatus est, plures ad sacræ observantiam provocare religionis, quanto magis invitarentur, si non 1072 aliqui circumcisionis ipsius aut periculo, aut opprobrio revocarentur.

4. Ergo ut ad prima redeamus, et propositum persequamur ordinem, de ipsa circumcisionis qualitate dicendum videtur. Cujus gemina debet esso defensio, quia duplex est accusatio: una quæ irrogatur a gentilibus, altera quæ ab iis, qui de populo Dei sunt, aestimatur. Vehementior autem gentili-
um, qui viros circumcisione signatos etiam opprobrio et illusione dignos arbitrantur (9). Sed etiam ipsorum, sapientissimi quique ita circum-
cisionem approbant, ut electos suos erga cognoscenda et celebranda mysteria circumcidendos putent.

5. Denique Egyptii, qui et geometriæ, et colligendis siderum cursibus operam intendunt suam (10) impium judicant sacerdotem, qui nequaquam habeat circumcisionis insigne. Nam neque magici carminis sapientiam, nec geometriam, nec astronomiam judicant vim suam (11) obtinere sine circum-
cisionis signaculo. Et ideo ut impetrandi vim operationi adhibeant suæ, pugnationem quamdam vitulum bos sive taurus.

(8) Mss. nonnulli, « et in ipso actu. »

(9) Judæos propter abscedi a præputium a profanis per ludibrium cultos, verpos, ac recutitos appellari solitos deprehendimus.

(10) Ita vet. edit. ac mss. prope ad unam: edit. aut in Rom. « operam impendunt suam. » Cæterum de periculis Egyptiorum in mathematicis disciplinis non auct. alibi loquitur Ambrosius.

(11) Vet. edit. et mss. nonnulli, « vim suam. » Rom. edit. ac plures mss., « vim suam. »

tum suorum circumcisionis arcano celebrandam existimant.

6. Reperimus autem in historia veterum non solum Aegyptios (12), sed etiam Aethiopum, et Arabum, et Phoenicum aliquos circumcisione erga suos usos. Et hanc putant se adhuc probandae viam servare rationis; eo quod sui corporis primitiis et sanguinis initiati, insidias daemonum, quas illi generi nostro moluntur, exiguae partis arbitrentur consecrationibus destruendas; ut qui totius hominis saluti nituntur nocere, infirmari operationem suam putent circumcisionis sacrae vel lege, vel specie. Arbitror enim quod in praeteritum ipse daemonum princeps cessare suas artes erga noxiae operationis effectum aestimaverit, si ei nocere conaretur, quem signaculo circumcisionis sacrae initiatum adverteret, aut ei qui videretur in hoc saltem munere legi divinae obtemperare.

7. Jam qui singulorum membrorum officia diligenter expendit, non otiosam causam in hac membri hujus portiuncula aestinare poterit, qua ratione non solum circumcidatur puer, verum etiam octavo circumcidatur die (*Gen. xvii, 12*): quando incipit mater pignoris nati in sanguine esse puro, quae ante octavum diem fertur in sanguine immundo sedere. Haec adversum eos dicta sint, qui nulla nobis unitate fidei sociantur; et ideo tanquam adversum dissidentes difficilior disputandi locus.

8. Responsum autem sibi hujusmodi habeant, qui credunt in Dominum Jesum, quod nudare nolumus, cum adversum opiniones gentilium disputarem. Nam si redempti sumus non corruptibilibus argento et auro, sed pretioso sanguine Domini nostri Jesu Christi (*I Petr. i, 18, 19*), quo utique **1073** vendente, nisi eo qui nostrum jam (13) peccatricis successionis aere quaesitum servitium possidebat: sine dubio ipse flagitabat pretium, ut servitio exueret, quos tenebat obstrictos. Pretium autem nostrae liberationis erat sanguis Domini Jesu, quod necessario solvendum erat ei cui peccatis nostris venditi eramus.

9. Donec igitur hoc pretium pro omnibus solveretur hominibus, quod Domini sanguinis effusione pro omnium fuit solvendum absolutione, opus fuit singulorum sanguine, qui lege et consuetudinis

(12) Apud Aegyptios non solum mares, sed feminas etiam circumcidi solitas ex testimonio quorundam refert sanctus doctor, libr. ii *De Abrah.* cap. 14, num. 78. De illis vero cæterisque nationibus, a quibus usurpatam circumcisionem idem hoc narrat, consuli possunt Josephus *Antiq. lib. i, cap. 13*, et lib. viii, cap. 4; Epiphanius *hæresi 30*, num. 30, et Polydorus cap. 3, ubi inter alios auctores Cyprianum citat, sed sermone eidem Patri in antiquis ejus editionibus perperam attributo deceptus.

(13) Amerb. et Rom. edit. cum paucis mss., « qui nostro jam. » Eras. ac Gill. cum reliquis cod., « qui nostrum jam. » Observabis autem obiter his paucis verbis clare primigenii peccati successionem insinuari.

(14) Cum isti hæretici, ut jam a nobis observatum est, totum antiqui foederis instrumentum reji-

A ritu, sacrae praecepta sequerentur religioni. Sed quia pretium pro omnibus solutum est, postquam passus est Christus Dominus, jam non opus est, ut virtutis sanguis singulorum circumcisione fundatur; cum in sanguine Christi circumcisiō universorum celebrata sit, et in illius cruce omnes simul crucifixi simus cum eo, et consepulti in ejus sepulchro, complantati similitudini mortis ejus, ut ultra non serviamus peccato: « Qui enim mortuus est, justificatus est a peccato (*Rom. vi, 7*). »

10. Quod si quis, ut Marcion et Manichæus (14), reprehendendum Dei putat esse judicium, quia vel oraculum de circumcisione celebranda edendum putavit esse, vel legem qua sanguinis effusio mandatur; necesse est ut is etiam Dominum Jesum reprehendendum arbitretur, qui non exiguum, sed multum sanguinem pro hujus mundi effudit redemptione, et hodieque nos fundere jubet sanguinem nostrum pro tanto religionis certamine, dicens: « Qui vult me sequi, tollat crucem suam, et sequatur me (*Matth. xvi, 24*). » Si autem nequaquam justa est accusatio, cum aliquis totum se pro pietate offerat, et multi sanguinis se munda effusione; quomodo legem possumus reprehendere, exigui stillam exigentem sanguinis, cum prædicemus Dominum Jesum multi effusionem sanguinis, et totius corporis mortem imperantem?

11. Nec ipsum circumcisionis signaculum et species feriabatur, quo populus Dei velut quodam sigillo signatus corporis, discernebatur a cæteris nationibus. Nunc autem Christi donatus nomine signum corporis nequaquam requirit, qui praerogativam divinae meruit nuncupationis. Quid autem absurdum si propter pietatem aliquid doloris vel laboris inferri videbatur, quo plus devotio per hæc certamina probaretur? Pulehrum etiam ut ab ipsis vitæ incunabulis insigne religionis adolesceret, et puderet unumquemque ætatis provectoris vel labori, vel dolori cedere, quorum utrumque tenera infantia vicisset.

12. Sed jam levi circumcisionis dolore non opus est Christiano populo, qui, mortem Domini circumferens, per momenta singula fronti propriae mortis contemptum inscribit (15), utpote **1074** qui sciat sine cruce Domini salutem se habere non posse.

ecerent, imo etiam Deum legis auctorem, ut Augustinus lib. *De hæres.* cap. 4, de Manichæis testificatur, non Deum bonum, sed unum e principibus tenebrarum esse crederent, consequens erat ut circumcisionem proscriberent, utpote in lege veteri constitutam. Sed cum hæreticorum sit excessus omnes sanæ doctrinae oppositos semper tueri, non defuere, qui retinendam etiam sub Evangelio carnalem hanc amputationem profiterentur. Hujusmodi fuisse Ebionitas ac Symmachianos litteris mandant Epiphanius *hæresi 30*, Augustinus lib. *De hæres.* cap. 9 et 10, lib. i *contra Crescon.* cap. 31, et lib. xix *contra Faust.* cap. 18, Philastrius atque alii.

(15) Eodem sensu lib. *De fide resurr.*, « Morte ejus signamur, inquit, mortem ejus orantes annuntiamus, etc. » Tertullianus etiam *De corona milit.*

Quis enim acu utatur ad praeliandum, cum telis instructus sit validioribus?

13. Jam illud quivis facile refellendum advertit, quia propositum est plerosque potuisse ad sacre religionis provocari obsequium, nisi essent doloris tumori, vel laboris contutu revocati. Et potuit hoc terrere majorem, quod infanti plerique sustinebant sine periculo? Esto tamen aliquos infantes Judaeorum, cum dolorem circumcisi corporis plagaeque ferventis sustinere non potuerint, defunctos fuisse: sed hoc nec ceteros deterrebit proventu aetate robustos, et laudabiliorem faciebat eum, qui praeceptis obdisset caelestibus.

14. Quod si hoc in exiguo dolore arbitrantur confessionis fuisse obstaculum, quid de martyrio dicunt? Nam si reprehendunt circumcisionis dolorem, reprehendant et martyrum mortem, per quos cumulata, non minuta religio est. In tantum autem abest nocuisse fidei circumcisionis dolorem, ut probabiliorem fidem faciat dolor: major enim fidei gratia, si quis pro religione contemnat dolorem: et hic magis habet praemium quam ille qui ideo dolorem voluit circumcisionis subire ut gloriaretur in lege, et laudem ex hominibus magis quam Deo quereretur.

15. Oportuit igitur circumcisionem ex parte fieri ante ejus adventum, qui totum circumcidere hominem; ex parte enim debuit assuescere humana conditio, quemadmodum in id, quod perfectum est, crederetur. Si autem oportuit circumcidi, in qua magis parte membrorum oportuit circumcisionem fieri quam in ea quae quibusdam videtur inhonestior? Utius quae putarentur ignobiliora esse membra corporis nostri, honestatem abundantiorum circumdarent: et quae inhonesta sunt nostra, honestatem abundantiorum haberent (*I Cor. xii, 25*). Ubi enim magis vir sanguinis sui admoneri debuit, quam in ea parte quae ministerium errori exhibet?

16. Nunc tempus est, ut et illis respondeamus qui dicunt, si ea pars corporis nostri secundum naturam est, nequaquam eam amputari oportuisse: si non est secundum naturam, non debuisse simul nesci. Qui quoniam tam arguti sunt, et ipsi mihi respondeant, utrum secundum naturam successio humana sit, quae generationibus adolescit, an contra naturam. Si enim secundum naturam, nunquam igitur intermittenda est: et quomodo integritas virorum, virginitas puellarum, abstinencia viuarum, continentia conjugum praedicatum? Nul- lum ergo studium quaerendae successionis ferari

cap. 3, hanc frontis munienle expressa crucis imagine religioneta, quam ex Apostolica traditione manasse docet, ad singulos quosque actus aetate sua iterati consuevisse auctor est. Qui de re ali similiter. Hieron. epist. 22, ad *Eustoch.*; Cyrill. Hieros. Catech. 14, et alios.

(16) « Ex anima et corpore constamus et spiritu, » inquit sanctus doctor lib. ii *De Gen. et Abel*, cap. 2, num. 6. Quam quidem hominis definitionem passim apud eum advertere est.

A debuit. Sed ipse auctor naturae non utique generationi obsecutus est, qui de se, cum esset in corpore constitutus, praebuit magistrum, 1075 et hortatus est discipulos ad integritatem, dicens: « Sunt spoliati, qui ecclesiaverunt propter regnum caelorum; qui potest capere, capiat (*Matth. xix, 13*). »

17. Cum sit autem homo compositus ex corpore et anima, [satis est cum interim hoc dicere, et scilicet de spiritu (16),] non est in utroque idem secundum naturam, sed quod est secundum corporis naturam, id contra naturam est animae; et quod secundum naturam est animae, id contra naturam est corporis (17); ut si dicam quod secundum naturam est visibili, id contra naturam est et quod non videtur; et quod secundum naturam est ei, quod non videtur, id contra naturam est visibili. Nihil ergo incongruum in hominibus Dei (18), si fiant aliqua contra naturam corporis quae sint secundum animae naturam.

18. Qui autem dicunt quoniam plures credidissent, si circumcisio non fuisset, illi sibi responsum hoc habeant, quoniam plures crederent, si martyria non fuissent: sed praestantior est fortitudo paucorum, quam remissio plurimorum. Sicut autem plurima baptismatum genera praemissa sunt, quia, secuturum erat verum illud unum in spiritu et aqua sacramentum baptismatis, quo totus redimitur homo: ita plurimorum circumcisio praemittenda fuit (19); quia secutura erat circumcisio Dominicae passionis, quam pertulit Jesus quasi Agnus Dei, ut tolleret peccata mundi (*Joan. 1, 29*).

19. Haec ideo scripsimus, ut ostenderemus quia et debuit praemitti circumcisio, quae foris est, ut et ea jam post adventum Domini jure videatur exclusa. Nunc autem circumcisio est necessaria, quae in occulto est, sicut Judaeus praestantior, qui in occulto, in spiritu, non littera; quoniam cum sint in uno homine duo homines, de quibus dictum est: « Et si is qui foris est, homo noster corrumpitur secundum desideria erroris, sed qui intus est, renovatur de die in diem (*I Cor. iv, 16*): » et alibi: « Condelector enim legi Dei secundum interiorem hominem (*Rom. vii, 22*): » interior est homo noster, qui est ad imaginem et similitudinem Dei factus (*Gen. i, 2*), exterior qui figuratus est limo (*Gen. ii, 7*). Sic denique et in Genesi duas tibi creaturas hominis ostendit, secundum creatum hominem significans.

20. Sicut ergo duo homines, ita et gemina con-

(17) Rom. edit., « non est utrique idem secundum naturam, sed quod est corpori... id contra naturam est corpori. »

(18) Utriusque edit. Paris., « in operibus Dei. » Sunt etiam aliqui toto hoc numero mutati in Rom. edit., sed quae aliam sententiam magis deducant.

(19) Eadem edit. Paris., « circumcisio praetermittenda fuit. » Et infra, « debuit praetermitti circumcisio. » Neutrum commodum.

versatio est: una interioris hominis, altera exterioris. Et quidem plerique actus interioris hominis perveniunt ad exteriorem hominem quemadmodum castimonia interioris hominis transit etiam ad castitatem corporis. Qui enim adulterium cordis ignorat, idem utique nescit corporis adulterium: non tamen etiam illud est consequens, ut qui non adulteravit corpore, non adulteraverit etiam corde, secundum illud: « Quoniam qui viderit mulierem ad concupiscendum eam, [jam adulteravit eam in corde suo (*Matth. v, 28*). » Nam etsi adhuc non sit adulter corporis (20), tamen jam affectu adulter est. Ergo est interioris hominis circumcisio: nam qui circumciditur, 1076 totius carnis illecebras tamquam præputium exuit, ut sit in spiritu, non in carne, et spiritu mortificet corporis sui actus.

21. Et hæc est, quæ in occulto est circumcisio, sicut Abraham ante in præputio erat, postea factus est in circumcissione (*Rom. iv, 11*). Sic interior homo noster, quando est in carne, tamquam in præputio est: quando autem jam non est in carne, sed in spiritu, incipit esset in circumcissione, non in præputio. Sicut autem qui circumciditur, non totam carnem exuit, sed solum præputium, ubi corruptela frequentior, ita qui in occulto circumciditur, carnem illam exuit, de qua scriptum est: « Omnis caro fenum, et omnis gloria ejus ut flos feni. Aruit fenum, et flos ejus decidit: verbum autem Domini manet in æternum (*Isa. xl, 6, 7*). » Et remanet caro, quæ videbit salutare Dei; sicut scriptum est: « Et videbit omnis caro salutare Dei (*Luc. iii, 6*). » Quæ sit ista caro, munda aures, ut intelligas.

22. Talis ergo debet esse in occulto circumcisio, ut nullam habeat comparisonem, cum ea, quæ foris est, circumcissione. Et ideo qui in occulto Judæus est, ipse præstat; qui est a Juda, cujus manus supra cervicem inimicorum ejus, qui recubans requievit ut leo, et ut catulus leonis, quem laudant fratres ejus (*Gen. xlix, 8, 9*). Ab hoc Juda non deficit princeps; quia sermo ejus principes facit, qui non subjiciantur illecebris sæcularibus, et captiventur voluptatibus istius mundi. Et quia ipse Judas in hanc generationem venit, ideo plurimi qui postea generati sunt, præferuntur (21); ut virtutum principatu gaudeant. Habeamus itaque circumcissionem in occulto, et in occulto Judæum, qui est spiritualis; spiritualis autem, utpote princeps, dijudicat omnia, ipse autem a nemine dijudicatur (*I Cor. ii, 15*).

23. Debuit ergo legis mandata præscripto (22) circumcisio, quæ ex parte erat, cessare, posteaquam venit qui circumcissionem faceret totius hominis, et impleret circumcissionem legis. Quis au-

tem est iste, nisi qui dixit: « Non veni legem solvere, sed implere (*Matth. v, 17*)? »

24. Quanquam si diligenter intendas, et illa sit ratio, quam jam cessare debuerit præputii circumcisio; quia plenitudo gentium venit. Non enim gentibus circumcisio mandata est, sed semini Abraham; sic enim habes in primo oraculo: « Et dixit Deus ad Abraham: Tu autem Testamentum meum observabis, [tu et semen tuum post te in progenies eorum. Et hoc est Testamentum meum, quod observabis inter me et vos, et semen tuum post te in progenies eorum. Circumciditur vestrum omne masculinum, et circumcidetis carnem præputii vestri, et erit in signo Testamenti inter me et vos. Infans octo dierum circumcidetur vobis, omne masculinum in progenies vestras. Vernaculus domus tuæ et pecunia emptus ab omni filio alterius, qui non est ex semine tuo, circumcissione circumcidetur: et erit Testamentum meum (23) in carne vestra, in Testamentum æternum. Et incircumcismus masculus qui non circumciderit carnem præputii sui octava die, 1077 exterminabitur anima illa de generatione illa; quia Testamentum meum transgressus est (*Gen. xvii, 9-14*). » Hebræus quidem negatur habere de octavo die, sicut Aquila significat (24). Sed non in Aquila omnis auctoritas, qui quasi Judæus in littera præteriit, nec posuit octavum diem.

25. Interim et octavum diem, et in signo datam circumcissionem audisti: signum autem rei majoris indicium est, indicium veritatis futuræ et datum Testamentum Abrahæ et semini ejus, cui dictum est: « In Isaac erit semen tuum (*Gen. xxi, 12*). » Ergo circumcidit illicuit Judæum, vel domus ejus natum vel pecunia ejus emptum. Non possumus derivare hoc ad alienigenam, aut proselytum, nisi fuerint in domo Abrahæ nati, aut pecunia ejus empti, vel seminis ejus. Denique nihil dixit de proselytis, de quibus quando voluit dicere, nominavit eos, sicut habes: « Et locutus est Dominus ad Moysen, dicens: Loquere ad Aaron, et ad filios ejus, et ad omnes filios Israel, et dices ad eos: Homo, homo a filiis Israel, et a proselytis, qui sunt apppositi vobis, quicumque fecerit holocaustum (*Levit. xxi, 18*). » Ubi ergo comprehendit eos, ibi lex eos tenet: ubi oraculo non significantur, quomodo astringi videntur? Sic habes denique: « Dic filiis Aaron (*Levit. xvii, 2*), » quando de sacerdotibus dicit. Habes, quando et de Levitis dicit.

26. Ergo omnifariam claret etiam secundum litteram legis, quanquam lex spiritualis sit, et secundum ipsam tamen litteram ad circumcissionem teneri non potuisse nationum populos: sed ipsam circum-

(20) Edit., « non sit adulter corpore. »

(21) Ita Rom. edit. et mss. aliquot: vet. autem et mss. nonnulli, « ideo plurimi... proficiunt ut virtutem; cæt. cod., « ideo plurimis... præfertur, ut, etc. » Minus commode.

(22) Omnes edit. ac pauci mss., « Legis man-

dato præscripta; » reliqui mss. ut in contextu.

(23) Rom. edit. sola, « et erit pactum meum. »

(24) Quam familiare sit Ambrosio varias Aquilæ lectiones in medium proferre, tum aliunde, tum ex Psalmi cxviii expositione, quivis agnoscat.

cisionem in signo fuisse, donec plenitudo gentium intraret, et sic omnis Israel salvus fieret, circumciscus corde, non exigua membri unius parte. Ergo satis et excusata a nobis, et exclusa est Judæorum manens hodieque circumcisio.

27. Quod autem reprehensioni eam dicunt fuisse, vel esse gentibus, primum non habent reprehendere ipsi, vel irridere, quod alii consortes faciunt sui (25). Esto tamen, fuerit quod irriderent: quid hoc nos movere debet, cum ipsa crux Domini Judæis scandalum, Græcis stultitia, nobis autem virtus Dei sit, atque sapientia (1 Cor. i, 23, 24)? Et ipse Dominus dixerit: « Qui me confusus fuerit coram hominibus, confundar et ego (26) eum coram Patre meo qui est in cælis (Luc. ix, 26)? » docens nos iis, quæ ridentur ab hominibus, non commovendos, si qua pro religionis obsequio deferuntur.

EPISTOLA LXXIII.

Interroganti cur lata sit lex, cum eam obesse Paulus indicet, respondetur inutilem eam futuram, si naturalis, quæ inscribitur cordibus nostris, et in infantibus deprehenditur, servata esset: hæc soluta, illam fuisse necessariam, ut excusationem tolleret peccatum manifestando, quod postmodum Christi gratia sublatum est.

AMBROSIIUS IRENEO.

1. Decursa lectione Apostoli, non perfunctorie motus es; quia audisti hodie lectum: « Lex enim iram operatur: ubi autem non est lex, nec prævaricatio (Rom. iv, 5). » Unde et consulendum arbitratus es cur lata sit lex, si nihil (27) proderat; 1078 imo oherat, quæ operaretur iracundiam, et prævaricationem introduceret.

2. Et quidem secundum interrogationem tuam certum est non fuisse legem necessariam, quæ per Moysen data est. Nam si naturalem legem, quam Deus creator infudit singulorum pectoribus, homines servare potuissent, non fuerat opus ea lege quæ, in tabulis scripta lapideis, implicavit atque innodavit magis humani generis infirmitatem, quam elaqueavit atque absolvit. Esse autem legem naturalem in cordibus nostris etiam Apostolus docet, qui scripsit quia plerumque et gentes naturaliter ea, quæ legis sunt, faciunt; et cum legem non legerint, opus tamen legis scriptum habent in cordibus suis (Rom. ii, 14). *

3. Ea igitur lex non scribitur, sed innascitur: nec abqua percipitur lectione, sed profuso quodam nature fonte in singulis exprimitur, et humanis ingeniis lauritur. Quam debemus vel futuri judicii metu servare, cujus testis conscientia nostra tacidis cogitationibus apud Deum ipsa se prodit, quibus vel redarguitur improbitas, vel defenditur innocentia. Itaque cum semper pateat Domino, tum maxime in die judicii manifestabitur; quando occulta cordis in

A examen venient, quæ putabantur latere. Quorum tamen proditio, occultorum scilicet, nequaquam noceret, si lex naturalis inesset pectoribus humanis: est enim sancta sine versutia, sine fraude, consors justitiæ, expers iniquitatis.

4. Denique interrogemus infantiam, videamus si quod in ea crimen reperitur, si avaritia, ambitio, dolus, sævitia, insolentia. Nihil suum novit, nullos honores sibi arrogat, præferre se alteri ignorat, fraudem nescit, vindicare sese nec vult, nec potest. Insolentia quid sit puro ac simplici nequit animo comprehendere.

5. Solvit hanc legem Adam, qui voluit sibi arrogare quod non acceperat, ut esset sicut creator et conditor suus, sic ut divinum honorem affectaret. Itaque per inobedientiam offensam traxit et culpam incidit ex insolentia. Qui si non rupisset imperium, et obediens fuisset mandatis cælestibus, prærogativam naturæ atque ingenuitatis sibi innocentia hæredibus propriis reservasset. Ergo quia per inobedientiam prærogativa naturalis legis corrupta atque interlita est, ideo scriptum legis existimatum est necessarium; ut vel partem haberet, qui universum amiserat: et cui perierat quod nascendo assumpserat, discendo saltem cognosceret et custodiret. Simul quia causa dejectionis ejus superbia fuit, superbia autem orta est ex prærogativa innocentia; debuit ea lex ferri quæ subditum Deo et subjectum redderet. Nam sine lege peccatum nesciebatur (Rom., vii, 7), et minor erat culpa, ubi erat culpæ ignorantia. Unde et Dominus ait: « Si non venissem, et locutus non fuisset iis, peccatum non haberent: nunc autem excusationem non habent do peccato (Joan. xv, 22). »

6. Lata est ergo lex, primum ut excusationem tolleret, ne quis diceret: Peccatum nescivi; quia præscriptum non erat quid caverem. 1079 Deinde ut omnes subditos faceret Deo agnitione peccati. Omnes autem subditos fecit (Rom. iii, 19), quia non solum Judæis data est, sed etiam gentes vocavit; proselyti enim ex gentibus sociabantur. Neque vero exceptus videri potest, qui vocatus defuit; lex enim quos vocavit et alligavit. Universorum itaque culpa operata est subjectionem, subjectio humilitatem, humilitas obedientiam. Itaque quia superbia culpam contraxerat, e contrario culpa obedientiam generavit. Unde lex scripta, quæ videbatur superflua, facta est necessaria ut peccatum peccato solveret.

7. Sed ne rursus aliquis deterreatur, et dicat incrementum peccati factum esse per legem, et legem non solum non profuisse, sed etiam obfuisse arbitretur; habet quo solari suam possit sollicitudinem, quia « etsi per legem superabundavit peccator et ego. » Nam apposite.

(27) Codices Prut. ac Gem., cur ita sit, lex si nihil, etc. *

(25) Gentiles illos intelligit, apud quos circumcisionem in usu fuisse supra num. 3 et 6 memoratum est.

(26) Quatuor mss., « Qui me confessus.... confi-

entum, superabundavit et gratia (*Rom.* v, 20). » **A** Quid sit hoc, intelligamus.

8. Superabundavit peccatum per legem, quia per legem agnitio peccati (*Rom.* vii, 7), et cepit mihi obesse scire id, quod per infirmitatem vitare non possem; ad cavendum enim prodest præscisse; sed si cavere non queam, obfuit nosse. Versa ergo lex in contrarium, tamen ipso peccati incremento facta est mihi utilis; quia humiliatus sum. Unde et dixit David: « Bonum est mihi, quod humiliatus sum (*Psal.* cxviii, 71). » Humiliando autem me, solvi vinculum erroris superioris, quo Adam et Eva nexuerant (28) omnem propriæ seriem successionis. Unde et Dominus quasi obediens venit! ut inobedientiæ et prævaricationis humane laqueus solveretur. Itaque sicut per inobedientiam peccatum intravit, ita per obedientiam peccatum solutum est. Unde et Apostolus ait: « Quia sicut per inobedientiam unius hominis peccatores constituti sunt plurimi; ita et per obedientiam unius hominis iusti constituentur multi (*Rom.*, v, 19). »

9. Habes igitur unum, quia lex et superflua fuit, et facta est non superflua: superflua in eo, quia non fuisset necessaria, si illam legem naturalem servare potuissemus: sed quia non servavimus, ista lex per Moysen necessaria facta est; ut doceret me obedientiam, et laqueum illum solveret prævaricationis Adæ, qui laqueus totam astrinxit hereditatem. Crevit quidem culpa per legem, sed et culpe auctor superbia soluta est, idque mihi profuit; superbia enim culpam invenit, culpa autem gratiam fecit.

10. Accipe aliud. Non fuit necessaria lex per Moysen. Denique subintravit (*Ibid.* 20): quod utique non ordinarium, sed velut furtivum (29) significare videtur introitum; eo quod in locum naturalis legis intraverit. Itaque si illa suum servasset locum, hæc lex scripta nequaquam esset ingressa: 1080 sed quia illam legem excluserat prævaricatio, ac propemodum aboleverat pectoribus humanis, regnabat superbia (30), inobedientiaque sese disfluderat; ideo successit ista, ut nos scripto conveniret, et omne os obstrueret, ut totum mundum faceret Deo subditum (*Rom.* iii, 19). Subditus autem mundus eo per legem factus est, quia ex præscripto legis omnes

(28) Vet. edit. ac mss. aliquot, « quo Adam et Eva exuerant. » *Rom.* et alii mss. melius, ... *nexuerant*. Cæterum peccati originalis ab Adamo in omnem ejus propaginem derivatio tam clare tamque distincte explicatur in hac epistola, ut eam ab Augustino lectam non fuisse intelligamus, quando ejusdem testimonium in Pelagianos nusquam adhibet.

(29) Ita *Rom.* edit. ac plures mss.; vet. autem edit. ei quidam mss., « sed velut fortuitum. »

(30) Omnes edit. et mss. nonnulli, « aboleverat, pectoribus (*Rom.* edit., *in pectoribus*) humanis regnabat superbia; reliqui mss. qui etiam melioris notæ, ut in textu. Continuo vero post, ubi eadem edit. ac plures mss., « inobedientiaque, » duo mss. legunt, « inobedientiæ quæ; » totidem, « per inobedientiam quæ. »

(31) *Rom.* edit. sola, « omnes convincuntur. »

conveniuntur (31), et ex operibus legis nemo iustificatur; id est, quia per legem peccatum cognoscitur, sed culpa non relaxatur, videbatur lex no-cuisse, quæ omne fecerat peccatores.

11. Sed veniens Dominus Iesus, peccatum omnibus, quod nemo poterat exadere, donavit, et chirographum nostrum sui sanguinis effusione delevit. (*Coloss.* ii, 14). Hoc est quod ait: Superabundavit peccatum per legem: superabundavit autem gratia per Iesum (*Rom.* v, 20); quia postquam totus mundus subditus factus est, totius mundi peccatum abstulit, sicut testificatus est Joannes, dicens: « Ecce agnus Dei, ecce qui tollit peccatum mundi (*Joan.* i, 29). » Et ideo nemo gloriatur in operibus, quia nemo factis suis iustificatur: sed qui iustus est, donatum habet, quia per lavacrum iustificatus est. **B** Fides ergo est quæ liberat per sanguinem Christi; quia beatus ille cui peccatum remittitur, et venia donatur (*Rom.* iv, 7). Vale, fili, et nos dilige; quia nos te diligimus.

EPISTOLA LXXIV (26).

Quod multi legem, utpote quam Deus condidisset, negabant abrogandam: aut ex ejus abrogatione utrumque Testamentum eodem Deo non esse colligebant, id solvi ex illo Apostoli: Lex pædagogus noster fuit, etc.: non enim nisi pueris pædagogum necessarium; Judæis igitur tanquam infirmis positam legem, cujus præcepta imperfecta fuerant, sed perfectorum præsentia. Prostremit ubi obiter in avaritiam disputatum est, subicitur ad utrumque Testamentum, quod per bove et asinum ab Esaia designatur, suscipiendum exhortatio.

AMBROSIIUS IRENÆO (32).

1. Audisti, fili, hodie lectum (33) in Apostolo quia « Lex pædagogus noster fuit in Christo, ut ex fide iustificemur (*Galat.* iii, 24). » Quo uno absolutas arbitror quæstiones, quæ plerosque movere consuerunt. Sunt enim qui dicant: Cum legem Deus Moysi dederit, quid causæ est ut pleraque in lege sint, quæ per Evangelium jam vacuata videntur? Et quomodo unus utriusque conditor Testamenti, cum id quod licebat in lege, per Evangelium cæperit non licere: ut est circumcisio corporalis, quæ licet etiam tunc signo data sit (34), ut circumcisionis spiritalis veritas teneretur; tamen qua ratione vel in ipso signo fuit? Cur ista diversitas æstimatur,

(32) Ita vet. edit. et cuncti mss., quorum nonnulli etiam addunt: « Sermo sancti Ambrosii ad plebem, » quæ inscriptio in libris sermonariis Corb., Big., Germ. et Ful., in quibus eandem invenimus epistolam, sola reperitur. At edit. *Rom.* eidem huic epistolæ præfixit: « Ambrosius episcopus Clementiano. » Dubium autem non est quin Clementianum idcirco substituerit pro Irenæo; quia hanc et sequentem epistolam ad eundem scriptas fuisse ex sequentis initio manifestum fit. Verumtamen cum in utrius inscriptione vitium resideat, non tam expedite statui possit, a mss. et ant. edit. duximus non esse recedendum.

(33) Cod. Laud., Corb., Germ. et Ful., « Audisti, frater, hodie lectum, etc. »

(34) Idem cod., « tunc in signo data sit, ut circumcisio spiritalis in ipso signo fuit. Cur ista diversitas æstimatur? Deinde, etc. »

ut tunc circumcidi pietas crederetur, nunc 1081 impietas judicetur? Deinde Sabbati diem feriatum esse debere observabatur ex lege; ita ut si quis onus aliquid lignorum portasset, mortis fieret reus (*Num. xv, 35*)? nunc autem diem ipsum et oneribus subeundis, et negotiis obeundis sine pena advertimus deputari. Et pleraque praecepta sunt legis, quae praesenti tempore cessare videntur.

2. Quid ergo causae sit consideremus; non enim otiose dixit Apostolus quia Lex pedagogus noster fuit in Christo (*Galat. iii, 24*). Pedagogus cuius est, maturioris, an adolescentis (35)? Utque aut a dolescentis, aut pueri, hoc est aetatis infirmæ. Pedagogus enim, sicut etiam interpretatio Latina habet, doctor est pueri; qui utique (36) imperfectæ ætati non potest perfecta adhibere praecepta, quæ sustinere non queat. Denique per prophetam Deus legis ait: Dabo vobis praecepta non bona (*Ezech. xx, 25*), hoc est, non perfecta; quod enim bonum, utique perfectum. Idem autem Deus Evangelio perfectiora servavit; siquidem ait: Non veni legem solvere, sed implere (*Matth. v, 17*).

3. Quæ igitur istius causa distantiae, nisi humana varietas? Sciebat duræ cervicis populus Judæorum, lapsu mobilem, humilem, perfidiæ promptiorem (37), qui aure audiret et non audiret, oculis videret, et non videret, lubrico quodam infantiae levem et immemorem praeceptorum; et ideo legem tanquam pedagogum mobili plebis ingenio et menti adhibuit infirmæ, ipsa quæ legis praecepta moderatus, aliud legi voluit, aliud intelligi; ut insipiens saltem quod legeret, custodiret, et a præscripto litteræ non recederet; sapiens intelligeret divinæ mentis sententiam, quam littera non resonaret; imprudens servaret legis imperium, prudens mysterium. Ideo lex severitatem gladii habet tanquam pedagogus baculum; ut imperfectæ plebis infirmitatem pænæ saltem denuntiatione deterreat; Evangelium autem indulgentiam habet, quod peccata donantur.

4. Jure ergo ait Paulus, quia littera occidit, spiritus autem vivificat (*II Cor. iii, 6*). Littera igitur circumcidit (38) exiguam corporis portionem; spiritus intelligens circumcisionem totius animæ corporisque custodit; ut, superfluis amputatis (quod enim tam superfluum, quam avaritiæ vitia, libidinisque peccata, quæ natura non habuit, culpa quæ osivit), castimoniam teneatur, frugalitas diligatur. Signum igitur circumcisio corporalis; veritas autem circumcisio spiritualis est: illa membrum amputat, ista peccatum. Nihil imperfectum in homine natura generavit, nec tanquam superfluum jube-

(35) Mss. aliquot, « cuius est? Maturioris, an adolescentis, aut pueri. »
(36) Nonnulli mss., « doctor est pueri, cui utique, etc. »
(37) Edit. vet., « lapsu humilem, perfidiæ promptiorem; » Rom., « lascivum, mobilem, perfidiæ promptiorem; » mss. quoque nonnulli omittunt humilem, quidam etiam mobilem; reliqui vero

hatur auferri; sed ut adverterent, qui partem sui corporis amputabant, multo magis amputanda peccata, recidendos eos, qui delicta emulcant, etiamsi quidam unitate corporis conniterentur, sicut habes scriptum. Si dextera manus tua scandalizat te, abscinde eam, et proice ab se te, expedit enim tibi ut pereat unum membrorum tuorum, quam totum 1082 corpus tuum eat in gehennam (*Matth. v, 30*). Ergo sicut pueris, ita Judæis mandata sunt non plena praecepta, sed ex parte, et velut unam membri sui partem mundam servare praecepti sunt, qui totum corpus suum mundum servare poterant.

5. Sabbati quoque ferias uno die in hebdomada celebrare jussi sunt (*Levit. xxxi, 15*), ut nulli oneri subderentur, qui mundanis operibus absoluti utinam sic abissent; ut in illud perpetuum futurorum Sabbatum sæculorum nulla secum gravium veherent onera delictorum. Sed quia lubricum populum Deus noverat, partem infirmioribus diei unius observatione præscripsit, plenitudinem fortioribus reservavit: Synagoga diem observat, Ecclesia immortalitatem. In lege igitur portio, in Evangelio perfectio est.

6. Populus Judæorum ligna portare prohibetur (*Num. xv, 31-36*), hoc est, illa quæ consumuntur incendio. Umbram tenet, qui solem refugit. Tibi sol justitiæ umbram impedimento esse non passus, apertum gratiæ suæ lumen infundens ait: Vade, et amodo vide ne pecces (*Joan. viii, 11*). Tibi æterni illius solis imitator ait: Si quis autem superedificaverit super fundamentum aurum, argentum, lapides pretiosos, ligna, fenum, stipulam; uniuscujusque opus manifestum erit. Dies enim Domini manifestabit, quoniam in igne revelabitur. Et uniuscujusque opus quale sit, ignis probabit (*I Cor. iii, 12, 13*). Et ideo illud superedificemus supra Christum (Christus enim nostrum est fundamentum) quod non exuratur, sed melioretur. Aurum melioratur igne, melioratur argentum.

7. Audisti aurum et argentum, putas hoc materiale, congregare desideras; sed ludis operam. Hoc aurum et argentum onus habet, fructum non habet. Onus querentis est sumptus hæredis. Hoc aurum et argentum onus habet, fructum non habet. Onus querentis est sumptus hæredis. Hoc aurum sicut lignum exuritur, non perpetuatur; hoc argentum in die illo detrimentum vitæ tuæ, non lucrum afferet. Aliud aurum, aliud argentum a te queritur, hoc est, sensus bonus, verbum optimum (39), de quibus dicit Deus quia dat vasa aurea et argentea (*Prov. xxvii, 21*). Hæc sunt munera Dei:

ut in contextu, nisi quod pro *perfectior* in aliquibus legitur *perfectior*, non malo sensu.
(38) Omnes edit. de pueri in s., « Littera igitur occidit; » reliqui in quibus et probati simili, « circumcidit. »
(39) Rom. edit. sola, « verbum optimum. Hæc sunt munera Dei, de quibus dicit David: Eloquentia Domini, etc. »

« Eloquia Domini, eloquia casta : argentum igne A
examinatum, probatum terræ, purgatum septuplo
(*Psalm.* xi, 7), » Gratia sensus tui, nitor casti ser-
monis exigitur : splendor fidei, non tinnitus ar-
genti. Hoc manet, illud perit : hoc mercedem ha-
bet, et migrat nobiscum ; illud detrimentum habet,
quod hic relinquitur.

8. Si quis divitum putat quod illud argentum re-
positum et reconditum ei suffragari possit ad vi-
tam, onus immo portat, quod iudicii ignis absum-
mat. Ille relinquit ligna vestra, divites, ut onus
vestrum futuro incendio incrementa non addat. Si
erogaveris, minuitur onus : et quod remanserit,
onus non erit. Noli, avare, recondere : ne fias
nudo quidem nomine Christianus, opere Judæus :
cum adverteris onera tua tibi esse supplicio. Dic-
tum est enim tibi non per umbram, sed in sole :
« Si cuius opus manserit, 1083 mercedem acci-
piet : si cuius arserit, detrimentum patietur (*I Cor.*
iii, 14). »

9. Et ideo tanquam perfectus eruditus in lege,
confirmatus in Evangelio, utriusque fidem suscipe
Testamenti : « Beatus enim qui seminat super om-
nem aquam, ubi bos et asinus calcet (*Isa.* xxxii,
20), » sicut hodie lectum est, hoc est, qui seminat
super populos, qui sequuntur Testamenti utrius-
que doctrinam ; bos est ille aratorius (40), legis
jugum portans, de quo lex dicit : « Bovi trituranti
os non alligabis (*Deut.* xxv, 4) ; » qui habet Scrip-
turarum cornua divinarum. Pullum autem asinæ
Dominus in Evangelio in figura populi gentilis as-
cendit (*Luc.* xix, 33).

10. Puto autem quoniam dives est verbum Dei,
quod etiam illud intelligere debeamus, quia bos
habet cornua plena terroris, taurus ferociam ha-
bet, asinus mansuetudinem : quod bene ad præ-
sentia derivatur, quia beatus qui et severitatem et
mansuetudinem tenet ; ut altero "disciplina" serve-
tur, altero innocentia non opprimatur : nimia enim
severitas extorquet plerumque terrore mendacium.
Deus diligi maluit, quam timeri : Dominus autem
charitatem exigit, servus timorem ; cum perpetuus
in homine terror esse non possit ; quia scriptum
est, sicut hodie lectum est : « Ecce in timore ves-
tro ipsi timebunt, quos timebatis. » Vale, fili (41),
et nos dilige ; quia nos te diligimus.

(40) Ultimæ edit. Paris., « bos esset illis arato-
ribus. »

(41) « Vale, fili, etc., » in cod. Corb., Germ. et
Ful. prætermittuntur.

(42) Cod. Long. ac Læt. « Ambrosius Irenæo. »
Et certe si ad Irenæum data est superior epistola,
hanc quoque ad Irenæum datam fuisse manifestum
est. Sed in tam perplexa difficultate nihil potius
videtur, quam omnium edit. ac plurium mss.
lectionem loco non movere.

(43) Verisimile est Ambrosium, ut in apostolico
textu edisserendo tantum inesse difficultatis profe-
teatur, duabus illis causis, quas epistola 37, num.
1, in medium profert, adductum esse ; nimirum
quod in explicandis consiliis divinis tam profun-

EPISTOLA LXXV.

*Proposita erudiendi Paulini sensus difficultate, sub-
jungit textum ejusdem Apostoli, hæredem nudum
fieri, nisi per fidem affirmantis. Deinde Judæos
hæreditatem propter Vetus Testamentum sibi
debitum contendentes refellit, cujusmodi hæro-
des habendi sint, patefaciens.*

AMBROSIIUS CLEMENTIANO (42).

1. Etsi sciam quod nihil difficilius sit (43), quam
de Apostoli lectione disserere ; cum ipse Origenes
longe minor sit in Novo, quam in Veteri Testa-
mento : tamen quoniam superiori epistola visus
tibi sum, cur pædagogus lex diceretur, non ab-
surde explicavisse ; hodierno quoque sermone vim
ipsam Apostolicæ disputationis meditabor aperire.

B 2. Superiora enim lectionis ejus hoc habent, eo
quod ex operibus legis nemo justificetur, sed ex
fide : « Quoniam qui ex operibus legis sunt, sub
maledicto sunt... Christus (autem) redemit nos de
maledicto legis, factus pro nobis maledictum (*Gal.*
iii, 10, 13). Non ex lege igitur hæreditas data
est, sed ex repromissione. « Etenim Abrahæ dic-
tæ sunt repromissiones, et semini ejus... quod
est Christus (*Ibid.* 16). » Lex itaque « prævarica-
tionum gratia posita est, donec veniret semen, cui
repromissum est (*Ibid.* 19), » et ideo « conclusa
sunt 1084 omnia sub peccato, ut repromissio ex
fide Jesu Christi daretur credentibus... Postquam
autem venit fides, jam non sub lege (*Ibid.* 22-25), »
hoc est, sub pædago sumus (44) ; et quia sumus
filii Dei, et omnes sumus in Christo Jesu. Si au-
tem omnes sumus in Christo Jesu, ergo Abrahæ
semen sumus, secundum promissionem hæredes.
Hæc est Apostolicæ conclusio sententiæ.

3. Sed occurrit adhuc ei, qui poterat etiam Ju-
dæus dicere : Et ego hæres sum : quoniam sub
lege sum : Lex autem Vetus dicitur Testamentum :
ubi autem testamentum, ibi hæreditas. Et licet ad
Hebræos ipse dixerit (*Hebr.* ix, 16, 17), quia tes-
tamentum non valet, nisi mors intercedat testato-
ris, id est, quoniam testamentum non valet quan-
diu vivit testator, sed ejus morte firmatur ; tamen
quia in Jeremia Dominus locutus est de Judæis,
et ait : « Facta est hæreditas mihi sicut leo (*Jerem.*
xii, 8) ; » hæredes eos negare noluit. Sed sunt hæ-
redes sine re, sunt et cum re : et dicuntur hære-
des testatore vivente, qui scripti sunt, sed sine re.

dus sit, ut cum vix assequi possit humanus intel-
lectus : contra vero ita se ipse exponat quibusdam
locis, ut interpreti præter grammaticam enarrationem,
quod adjiciatur, nihil relinquat. Quod autem
ad Origenem, hanc Ambrosii de illo sententiam
verissimam esse agnoscit Huetius, lib. iii Origen.,
cap. 2, § 1, num. 7. Sed alias duas hujus rei cau-
sas subjicit, videlicet quod jam pluribus commen-
tariis, traditionibus, dissertationibus illustrata fue-
rat vetus scriptura, quæ ei potuerant esse auxi-
lio : deinde quod ibidem abrogatis præcis cære-
moniis, ipsi in allegoriis liberius stylo indulgere
liceret.

(44) Rom. edit., « sub pædago, hoc est, sub
lege sumus. »

4. Sunt etiam hæredes parvuli, qui nihil differunt a servulo, quoniam sub curatoribus sunt et actoribus (45) (*Galat. iv, 1, 2*): — Ita, inquit, et nos eramus Judæi sub elementis mundi hujus servientes. Postquam vero venit plenitudo temporis, et Christus advenit (*Ibid. 3*), jam non sumus servi, sed liberi, si credamus in Christum. Ergo dedit illis speciem hereditatis (46), possessionem negavit. Habent nomen hæredis, usum non habent; quia sicut parvuli hæredes nomen nudum hereditatis, non auctoritatem usurpant, jubendi jus et utendi non habent; quia plenitudinem suæ ætatis expectant, ut a curatoribus liberentur.

5. Sicut ergo parvuli, ita et Judæi sub pædagogo sunt. Lex pædagogus est: pædagogus ad magistrum ducit; magister noster solus est Christus: « Nolite dicere vobis dominum et magistrum » quia dominus et magister vester unus est Christus (*Matth. xxiii, 10*). • Pædagogus timetur, magister viam salutis ostendit (47). Timor ergo ad libertatem perducit, libertas ad fidem, fides ad charitatem: charitas acquirit adoptionem, adoptio hereditatem. Ergo ubi fides, ibi libertas; servus enim sub metu, liber ex fide. Ille sub littera, iste sub gratia: ille in servitute, iste in spiritu. Ubi autem • spiritus Domini, ibi libertas (*II Cor. iii, 17*). • Si igitur ubi fides, ibi libertas; ubi libertas, ibi gratia; ubi gratia, ibi hereditas; Judæus autem littera, non spiritu, in servitute est; qui non habet fidem, non habet spiritus libertatem. Ubi autem nulla libertas, nulla gratia; ubi nulla gratia, nulla adoptio; ubi nulla adoptio, nulla successio.

6. Tanquam clausis ergo tabulis, cernit 1085 hereditatem (48), non possidet; auctoritatem non habet lectionis. Nam quomodo dicit: « Pater noster (*Matth. vi, 9*), » qui verum Dei Filium negat, per quem adoptivus acquiritur? Quomodo testamentum nuncupat, qui mortem testatores negat? Quomodo libertatem usurpat, qui negat sanguinem, quo redemptus est? Ille enim est nostræ pretium libertatis, sicut Petrus dicit: « Sanguine pretioso redempti estis (*I Petr. i, 19*), » non agni utique, sed ejus qui mansuetudine et humilitate, tanquam agnus advenit, et totum mundum una sui corporis hostia liberavit, sicut ipse ait: « Sicut agnus ductus

A sum ad immolandum (*Isa. lxi, 7*). » Unde et Joannes ait: « Ecce agnus Dei, ecce qui tollit peccatum mundi (*Joan. i, 29*). »

7. Ergo Judæus hæres in littera, non spiritu, tanquam parvulus est sub curatoribus et actoribus (*Galat. iv, 2*). Christianus autem, qui plenitudinem temporis agnovit, qua Christus advenit factus ex muliere, factus sub lege, ut omnes qui sub lege erant, redimeret Christianus, inquam, per unitatem fidei, et agnitionem Filii Dei in virum perfectum, in mensuram ætatis exsurgit plenitudinis Christi (*Ephes. iv, 13*). Vale, fili, et nos dilige, quia nos te diligimus.

EPISTOLA LXXVI.

Rejatus ab Inexæo Ammosius, epistola ad Ephesios summam exhibet. Scribit igitur illic nobis proportionem hereditatem, et soli cœlestis consortium cum Christo, per quem in libertatem, sumus asserti: finem vero fidei charitatem, qua Christo connectimur, ostendi; nullam aliam epistolam pluribus refertam esse benedictionibus, quas singulatim breviterque prosequitur.

AMMOSIUS INEXÆO salutem

1. Poposcisti et summam epistolæ quæ ad Ephesios scripta est, inculcaremus tibi, quæ obscurior videtur, nisi ejus distinctiones colligas, quibus persuadendum putavit Apostolus de Dei regno nobis non desperandum (*Ephes. i, 4 seq.*).

2. Proponit itaque primum, quod bonis maximum solet esse ad studia virtutis (49) incitamentum, præmiorum spem, et promissorum cœlestium hereditatem, quæ in passione Christi et resurrectione appropinquaverint.

2. Deinde subjecit non solum in paradysum reditum nobis reformatum esse per Christum: sed etiam cœlestis solii honorem per consortium Christi corporis carni huic esse impertitum; ut de ascendendi possibilitate jam non dubites, qui consortia tua in carne Christi regno cœlesti adhærero cognoscas, per sanguinem ejus reconciliationem factam omnium quæ vel in terra, vel in cœlo sunt (qui ideo descendit, ut impleret omnia), per ejus apostolos, prophetas, sacerdotes, confirmationem universorum, et congregationem gentium: finem autem (50) spei nostre charitatem ipsius, ut augeremur in ipso per omnia; quia ipse est caput universorum, ad quem omnes secundum mensuram opera-

audientes non audiant, et videntes non cor-
nant. •

(49) Long. cod., • ad justitiam virtutis, etc. •

(50) Eras. et seq. edit., • qui ideo ascendit, ut captivitatem nostram averteret: ideo ascendit, ut impleret omnia per apostolos... gentium consummaret. Finem autem; • Rom., • omnia, et per apostolos... gentium consummaret. Finem autem; • nobiscum vero faciunt mss. et Amerb. Adverte poro loci hujus difficultatem in hyperbato et ellipsi esse positam, quæ commodè hic explanabis: per sanguinem ejus (qui ideo descendit, ut impleret omnia) reconciliationem factam omnium, quæ vel in cœlo vel in terra sunt: per ejus apostolos... congregationem gentium factam cognoscas; finem autem cognoscas, etc.

(45) Mss. nonnulli, • et auctoribus; • quidam etiam, • et factoribus. • Minus apposite.

(46) Rom. edit., • dedit illis spem hereditatis. •

(47) Nonnulli mss., Magister instruit, magister viam salutis ostendit. •

(48) Nannius in hæc verba sic adnotabat: « Cernere hereditatem est adire hereditatem; sic enim vulgo præceptum: sed ex fragmentis Ulpiani et ex cod. Theod. quarto tit. i cetero id temporis est, quod datur hæredi liberum ad cernendum, hoc est, consultandum, velint adire hereditatem. Sed hic cernere hereditatem idem est quod aspicere, quanquam non statim, qui aspicit, cernit: illo enim cernit qui rem agnoscit, nec minus animo quam visu perlustrat, ut ex illo prophetico: • Ut

tionis in 1086 unum corpus ædificatione chari-
tatis assurgimus (*Ephes.* iv, 15 seq.)

4. Non ergo desperandum quod capiti suo membra adhererant; præsertim cum in adoptionem filiorum Dei ab initio simus prædestinati per Jesum Christum in ipso: quam prædestinationem probavit, asserens illud quod ab initio prænuntiatum est, quia « relinquet homo patrem et matrem, et adheret uxori suæ, et erunt ambo in carne una (*Gen.* ii, 28, *Ephes.* v, 31), » sacramentum esse Christi et Ecclesiæ. Si ergo Adæ Evæ copula sacramentum magnum est in Christo et in Ecclesia, certum est, quod sicut Eva os de ossibus viri fuit, et caro de carne ejus, et nos membra simus corporis Christi, os de ossibus, et caro de carne ejus.

5. Nulla autem epistola tantum benedictionis inerepuit in plebe Dei, quantum ista, in qua (*Ephes.* i, 1 seq.) non solum benedictos nos a Deo, sed in omni benedictione benedictos et spiritali et in cœlestibus significavit divinæ locuples gratiæ (51) testis, et prædestinatos nos in adoptionem filiorum, in Filio quoque Dei nos cumulos gratia, abundasse ea ad cognoscendum mysterium æternæ voluntatis: tum præterea in plenitudine temporum cum pacificarentur omnia in Christo, et quæ in terra sunt, et quæ in cœlo, sorte nos in ipso constitutos, ut quæ legis sunt implerentur in nobis, et quæ gratiæ: cum etiam secundum legem electi videremur in juventutis ætate, quæ est vita immaculata, nihil habentes lasciviæ puerilis, et senilis infirmitatis: docti quoque prælium non solum adversus carnem et sanguinem, sed etiam adversus omnem militiam (25) spiritalis nequitiae, quæ est in cœlestibus (*Ephes.* vi, 12), vividis gerere virtutibus.

6. Itaque sicut illis sortitio obtigit captarum ex hoste terrarum possessio, ita nobis cecidit sors gratiæ, ut simus possessio Dei, qui renes possidet nostros (*Psal.* cxxxviii, 13), id est, seminarium castitatis et temperantiæ. Queris hanc sortem agnoscere? Recordare illam quæ cecidit super Mathiam, ut in duodecimum apostolorum numerum subrogaretur (*Act.* i 26). Sed etiam propheta David ait: « Si dormiatis inter medias sortes (*Psal.* lxxvii, 14), » eo quod is qui medius inter Veteris sortem et Novi Testamenti est, recumbens in utroque, ad regni cœlestis tranquillitatem asciscitur. Hanc sortem filia Salphæ petabant hæreditatis paternæ, et earum petitio divino judicio probata est (*Num.* xxvii, 1-6). Sed illæ petebant in umbra; Salpha enim umbra oris significatur: in umbra ergo sermonis petebant, loquebantur quod non revelabatur. Pæternæ itaque hæreditatis

(51) Mss. aliquot, « divinæ locupletatos gratiæ, etc.; » alii plures, « divinæ locupletes gratiæ testes; » cæteri demum, omnesque edit. ut in textu, ubi per voces « divinæ locuples, etc. » Paulus designatur.

(52) Non pauci mss., « adversus omnem malitiam. »

petitio Salphæ filiabus in umbra sermonis erat, nobis autem est in Evangelii splendore, et revelatione gratiæ.

7. Simus itaque nos possessio Dei, et ille nobis portio, in quo sunt divitiæ gloriæ et hæreditatis ejus. Quis enim dives, nisi solus Deus, qui omnia creavit? Sed multo magis dives mihi misericordia (*Ephes.* ii, 4, qui omnes redemit, et nos, secundum 1087 carnis naturam, iræ filios et commotioni obnoxios (53) mutavit quasi auctor naturæ, ut simus filii pacis et charitatis. Quis enim naturam mutare potest, nisi qui creavit naturam. Itaque suscitavit mortuos, et vivificatos in Christo sedere fecit in cœlestibus in ipso Domino Jesu (*Ibid.* 5, 6).

8. Non quo quisquam hominum prærogativam sedendi meruerit in illa sede Dei, de qua Pater soli Filio dixit: « Sede a dextris meis (*Psal.* cix, 1): » sed quia in illa carne Christi, per consortium ejusdem naturæ, caro omnis humani generis honorata est. Nam sicut ille in nostra carne subditus legitur (*Luc.* ii, 51), per unitatem carnis et obedientiam corporis, in quo fuit obediens usque ad mortem (*Philipp.* ii, 8); sic et nos in illius carne consedimus in cœlestibus (*Ephes.* ii, 6). Non ergo sedimus, sed in Christo consedimus, qui solus sedet ad dexteram Dei Filius hominis, sicut ipse dixit: « Amodo videbitis Filium hominis sedentem ad dexteram Dei (*Matth.* xxvi, 64). » In eo enim abundavit gratia ejus et bonitas super nos in Christo Jesu, ut operibus mortuos, per fidem redemptos, salvatos gratia, tantæ donaret libertatis munere, in quo velut ressuscitata etiam ipsa natura, novæ sensit creaturæ gratiam: ut in bonis operibus ambulemus creati in Christo, qui ante obnoxiiæ hæreditatis (54) vitio degeneravimus.

9. Etenim, sublatis inimicitiis quæ erant ante in carne, pax facta est universalis in cœlo (*Ephes.* ii, 14): ut essent homines sicut angeli in terra, ut essent gentes unum atque Israelitæ, ut in homine uno et novus homo et vetus, sublato pariete maceriæ, qui utrumque dissidioso obice dividebat, inter se convenirent. Nam cum hujus natura carnis, iram et discordias ac dissensiones excitavisset, lex nos damnatorum nexuisset vinculis, Christus Jesus insolentiam atque intemperantiam carnis, mortificatione compressit, legem mandatorum in decretis evacuavit, in quibus ostendit non secundum litteram interpretanda legis spiritalis dogmata; cum et Sabbati ignava otia, et corporalis superflua destrueret circumcisionis, atque omnibus accessum ad Patrem in uno reseraret spiritu.

(53) Eras. ac seq. edit., « et morti obnoxios; » Amerb. omnesque mss., « et commotioni obnoxios. »

(54) Mss. aliquot, « obnoxii hæreditatis vitio eramus; » melius cæteri, et omnes edit., *obnoxie* etc., ubi et primigenii peccati apertissime exprimitur propagatio.

Quomodo enim potest discordia esse, ubi una vocatio, unum corpus, et unus spiritus est?

10. Quid enim aliud descendens operatus est Dominus Jesus, nisi ut de captivitate nos in libertatem vincleret, et illum captivitatem vinclam perfidiae vinculis sibi captivum faceret (*Ephes.* iv, 8), alligatam sapientiae compedibus, nutante unoquoque prudente pedes suos in compedes ejus, sicut scriptum est : et cum descendisset, et ascenderet, * ut impleret omnia (*Ibid.* 10), * et nos omnes de plenitudine ejus acciperemus (*Joh.* i, 16).

11. Ideoque primum repletos Spiritu sancto posuit in Ecclesia apostolos, prophetas alios, alios evangelistas, alios autem pastores et doctores, ut eorum adhortationibus consummaretur 1088 perfectus credentium, et ministerii fidei opus crearet (*Ephes.* iv, 11, 12). Edificantur (55) unusquisque aedificatione virtutum in mensuram actus interioris, quae mensura perfectior vitae immaculae (*Ibid.* 13), id est perfecti viri, accipiens de plenitudine Christi recepit gratiae plenitudinem.

12. Quis autem vir perfectus est, nisi ille qui absolutus infantia puerilis ingenii, atque adolescentiae incerto ac lubrico, et immoderato juventutis calore, in viri perfecti firmitatem successerit, atque ad illam morum maturitatem adoleverit; ut non facile devii disputatoris alloquio flectatur, et quasi quadam doctrinae irrationalis turbidior in scopulos jactetur procella, ad erroris remedia se conferens : et qui veritatem non solum in sermone, sed etiam in operibus sequatur suis, et aedificationem charitatis in se suscipiat; ut in unitate fidei et agnitionis occurrat, et quasi membrum non desit capiti suo, id est Christo, qui est caput omnium, ex quo totum corpus fidelium et sapientium per harmoniam rationabilem Verbi, hoc est enim συναρμολογούμενον, ἁρμονία τοῦ λόγου διδασκόμενον (56), id est, harmonia Verbi compaginatum et compactum atque connexum, per omnem juncturam ministrationis, in mensuram uniuscujusque partis augmentum corporis facit, in aedificationem sui, in charitate (*Ibid.* 16); ut assurgat unum templum Dei in omnibus, et unum domicilium coelestis habitaculum in spiritu universorum.

13. In quo non solum sanctorum hominum, sed omnium credentium, omnium etiam superiorum rationabilium Virtutum ac Potestatum, connexionem fidei, spiritusque accipiendam arbitror; ut per harmoniam quamdam virtutum ac ministeriorum, corpus unum ex omnibus rationabilis naturae spiritibus adharent capiti suo Christo, ita aedifi-

cationis compage connexa, ut ne laetum quidem junctura singulorum adherentium discrepare videatur. Hoc est eam quod ἡμεῖς dixit Graecus, τὸ ζῶντες καὶ ἰδιαιτὸν ἡμεῖς αὐτοὶ (57) : quod non difficile erat tanto architecto accedentem mensuram uniuscujusque meritorum se fidei convergentem sibi connectere, cum aedificatio charitatis rursus offensivis (58) excludat atque obstruat. Non est ergo aedificatio coelestium potestatum adhaerentium ad hoc templum aedificandum congrua; incongruum quippe intelli quod ita assurgat humane charitatis aedificatio in templum Dei, ut fiat in nobis habitatio Dei in spiritu, non sit autem in coelestibus potestatibus.

14. Cujus rei gratia, ut maturius in nobis aedificatio hujusmodi procederet, hortatur nos Apostolus aperire oculos cordis, elevare ad superiora, agnitionem Dei impense querere, veritatem discutere, abscondere in corde mandata Dei, deponere erroris desideria, dedecoris 1089 occulta, renovari per gratiam sacramentorum, temperare iracundiam, commotionem ante occasum solis relaxare, cavere ne superiora tua occupet adversarius, spiritus ille habens potestatem, qui se immisit in cor Judae (*Joh.* xiii, 2), et comminuit animae ejus januas, ne posset resistere, furem excludere, mendacem avertere, exurgere a mortuis, sobrietatem assumere : uxorem viro, ut Ecclesiam Christo, debere esse subditam; virum pro uxore animam suam offerre, si eum se pro Ecclesia tradidit Christus (*Ephes.* v, 25) : postremo quasi bonum bellatorem sumere arma Dei, ac praetendere semper, non solum adversus carnem et sanguinem, sed etiam adversum spirituales nequitias (*Ephes.* vi, 12), ne a suis emolli, ab extraneis capi possit. Haec breviter comprehensa, ut potuit, perstruxi. Vale, fili, et nos dilige; quia nos te deligimus.

EPISTOLA LXXVII.

Roganti quae hereditas illa sit, pro qua mortem appetere plerique non dubitant; respondet hanc ipsam esse quam ex repromissione quasi liberi adipiscimur; nos enim eum Deo ex charitate servamus, vera potiri libertate. Hoc in Esau benedictione signatum docet; unde colligit ex lege per quam servitus fuit, etiam libertatem esse, ut quae ad fidem nos adduxerit: addit non Christum, sed Moysen accusaturum; atque adeo Judaeos desipere, a quibus accusator pro honore eligitur.

AMMIUS HONORATIUS.

I. Non otiose querendum putasti quae sit rei divinae hereditas; et cur tanto aestimetur no-

(55) Ita mss. magno numero: nonnulli autem, et Amerb. pro *aedificatur* legunt *aedificatus*: Eras. vero et seq. edit., * opus cresceret, aedificare, etc.

(56) Rom. edit. jugulaverat, ἁρμονία τοῦ λόγου διδασκόμενον, quod etiam abest a mss. non paucis. Verum cum librariis satis familiare Graecum omittere, locum ex aliis codicibus, et edit. duximus restituendum.

D (57) Sic Amerb. et mss. aliquot, a quibus Eras. hoc solo differt, quod verba transposuit in hunc modum, * quod dixit Graecus ἡμεῖς τὸ ζῶντες, etc. Edit. autem Rom. reposuit, * quod dixit Graecus δὲ πρὸς ἡμᾶς τὸ ζῶντες, etc. In pluribus vero mss. Graeca sententia desinatur.

(58) Edit. vet. ac mss. nonnulli, * ruinam offensionis; Rom. et alii scripti cod., * rimam offensionis, * quidam, *confessionis*. Absurde.

mine (59), ut propter eam plerique etiam mortem suam offerant. Verum si consideres quia et in usu humano hereditatis pecuniariae gratia facit, ut venerabiliora fiant iura pietatis; quia hoc quoque plus deferatur parentibus, ne lesa pietas patris ulciscatur se exheredatione (60), vel abdicatione contumacis pignoris: mirari profecto desines quæ sit tanta divinæ hereditatis appetentia.

2. Est autem hereditas proposita christianis omnibus; sic enim dicit Isaias: « Est hereditas credentibus in Domino (*Isa. lrv, 17*); » quæ speratur ex repromissione, non ex lege. Quod Veteris Testamenti exemplo probatur, dicente Sara: « Expelle ancillam et filium ejus; non enim hæres erit filius ancillæ cum filio meo Isaac (*Gen. xxi, 10*). » Filius Saræ Isaac, filius ancillæ Ismael; hi ante legem sunt: ergo antiquior repromissio quam lex. Nos secundum Isaac filii per repromissionem, Judæi secundum carnem filii ancillæ (*Galat. iv, 28*). Nobis Mater libera, quæ non partueriebat, et postea ex repromissione effudit, peperitque masculum: illis mater Agar, generans in servitutem (*Ibid. 24*). Liber est, cui gratia promittitur; servus, cui jugum legis imponitur: prius ergo nobis repromissio quam illis lex; et secundum naturam antiquior libertas quam servitus. Libertas igitur ex repromissione, ex lege servitus. Sed licet repromissio ipsa ante legem sit, ut diximus, ex repromissione autem libertas, in libertate charitas; secundum 1090 legem tamen est charitas, quæ major libertate est (61).

3. Non ergo servi? Et quomodo scriptum est: « Laudate, servi, Dominum (*Psal. cxxxiv, 1*). » Quomodo ipse Apostolus ait: « Sed ut servi Christi facientes voluntatem Dei ex animo cum bona voluntate (*Ephes. vi, 6*)? » Verum est et servitus libera, quæ est voluntaria, de qua Apostolus ait: « Qui liber vocatus est, servus est Christi (*I Cor. vii, 22*). » Hæc est servitus ex animo, non ex necessitate. Itaque nos servi quidem sumus Creatoris nostri: sed libertatem habemus quam per gratiam Christi accepimus, generati ex repromissione secundum fidem. Unde quasi ex libera geniti, libertatis sacrificium deferamus, signati in fronte, sicut liberos decet; ut non confundamur, sed gloriemur, signati spiritu, non carne. Quibus recte dicitur: « State, et nolite iterum iugo servitutis contineri (*Galat. v, 1*). » Non dixit: Nolite servire; sed « Nolite iugo servitutis contineri; est enim gravior iugo servitutis quam servitus.

4. Denique Isaac filio suo Esau potenti benedictionem ait: « Ecce ab ubertate terræ erit tibi

A habitatio, et a rore cæli summo: et super gladium tuum vives, et servies fratri tuo. Erit autem cum deposueris et solveris iugum illud a collo tuo (*Gen. xxxvii, 39, 40*). » Quomodo istud convenit, ut serviat, cum solverit iugum fratris a collo suo, nisi distantiam esse intelligamus servitutis? Quæ igitur sit differentia, ipsa nobis exponat lectio. Bonus Isaac, et bonus nobis, qui secundum ipsum in libertatem nascimur: et bonus pater utrique filio. Denique quod utrumque diligeret, circa alterum affectu probavit, circa alterum benedictione; seniori enim filio dixerat, ut cibum deferret sibi, et acciperet benedictionem: sed dum ille moram facit, et agrestem et forensem requirit, frater junior domesticum detulit ex ovium grege.

B 5. Bonus cibus omnium Christus est, bonus cibus est fides, suavis cibus misericordia, jucundus cibus gratia. Hos cibos epulatur populus Ecclesiæ sanctæ. Bonus cibus spiritus Dei, bonus cibus peccatorum remissio. At vero ille prædurus cibus rigor legis, terrorque pœnarum: agrestis cibus observantia litteræ potius quam gratia indulgentiæ. Denique ille populus sub maledicto, nos in benedictione. Velox cibus fides: « Prope est enim verbum in ore tuo, et in corde tuo (*Deut. xxx, 14*); » tardior cibus legis. Denique dum lex expectatur, populus erravit (*Exod. xxxii, 1, 6*).

6. Contulit igitur benedictionem pater impigro et fideli filio: sed quia bonus pater erat, servavit et seniori filio benedictionem: ut eum servum faceret fratris sui: non quo familiam suam degeneri vellet servituti addicere (62), sed quia is qui regere se non potest et gubernare, servire debet, et subditus esse prudentiori; ut ejus regatur consilio, ne sua stultitia præcipitetur, et labatur temeritate. Pro benedictione igitur hujusmodi confertur servitus. Denique inter bona annumeratur, inter collatam terræ 1091 ubertatem, et rorem cæli a summo. Sed quia dixerat: « Super glandium tuum vivos (*Gen. xxvii, 40*) » ne ei fortitudinis aut potestatis noceret præsumptio, addidit: « Servies fratri tuo (*Ibid.*), » ut carnis fructus uberes et divinæ rorem adipiscarie gratiæ, et eum sequaris, qui de suo gubernaculo regat.

D 7. Sed tunc erit istud, cum deposueris iugum ejus a collo tuo; ut voluntariæ servitutis mercedem habeas, non injuriam subeas necessitatis. Inbonorata enim hujusmodi servitus, quæ necessitate cogitur: honorato autem, quæ pietate defertur. Unde Apostolus: « Si volens hoc ago, mercedem habeo: si invitus, dispensatio mihi credita est (*I Cor. ix, 17*). » Melius utique mercedis præmium,

(59) Rom. edit., « cur æstimetur tanti; » vet., « cur tanto æstimetur; » omnes vero mss. addunt *nomine*; non male, cum hic idem sonet ac pretio.

(60) Latini exheredant. Græci abdicant; hoc discriminis inter utrumque, quod abdicamus in vita, exheredamus in morte. Abdicato statim gratia parentum, jusque liberorum denegatur: exhæ-

redato successio honorum. Per pignora autem hic intelligimus liberos. Ita Nannius.

(61) Ms. aliquot. « quæ major libertas est. » Et alii nonnulli pro « Non ergo servi, » legunt: « Nunc ergo serviet? »

(62) Non pauci mss., « degenerari vellet, ac servituti adducere. »

quam dispensationis obsequium est. Nos igitur non A in iudicando, quod non ex voluntate nostra et potestate, sed ex aequitate debemus formare sententiam.

11. Constitue aliquem rorum eorum et convictum criminis, non astruendum de functionibus generis, sed deprecantem et advolventem se ad genus iudicis; respondet ei iudex: Non possum a me facere quidquam: iustitia in iudicando, non potentia est in iudicando. Ego non iudico, sed facta tua de te iudicant; ipsa te accusant, et ipsa condemnant. Leges te ad iudicant, quas iudex non convertit, sed euertit. Nihil ex me ego profero, sed ex te forma iudicium in te procedit. Secundum quod audio, iudico, non secundum quod volo; et ideo iudicium meum verum est, quia non voluntati indulgeo, sed aequitati.

8. Hoc est igitur quod proposuimus, quia etsi ex lege servitus, tamen secundum legem libertas; charitas enim libertatis, timor servitatis est. Est igitur et charitas legis, et servitus charitatis. sed lex charitatis praeiuncta est, charitas Evangelii prae servitutis arbitra est.

9. Non superflua itaque lex, quae tanquam pedagogus prosequitur infirmiores (Galat. iii, 24). Infirmitatem dico morum, non corporum, infantes enim sunt, qui fari verbum Dei nesciunt, qui ejus opera non recipiunt. Nam si aetas senectutis vita immaculata (Sap. iv, 9), utique aetas adolescentie est vita maculosa. Lex ergo pedagogus fuit (63), id est *νῆα*, donec fides veniret. « Et quasi infirmi, inquit, custodiebamur a lege, conclusi in eam fidem quae revelanda foret (Galat. iii, 23). » Postquam autem fides advenit, non dicit Evangelium, sed fidem; ea est enim sola fides, quae est in Evangelio. Nam licet iustitia Dei in eo revelatur, quae est ex fide in fidem (Rom. i, 17); tamen sic illa legis est fides, si ei accedat fidei plenitudo. Merito ergo fides ista quasi sola dicitur; quia illa sine hac fides non est, in hac confirmatur. Denique ubi hac fides venit, plenitudo advenit, advenit filiorum adoptio, cessavit infirmitas, abiit infantia, in virum perfectum assurgimus, Christum induimus. Quomodo igitur infirmus et parvulus esse potest, in quo Christus est Dei virtus? Ergo ad perfectionem venimus, perfectionis praecepta accepimus.

10. Audisti hodie lectum (64): « Non possum ego a me facere quidquam: sicut audio, iudico (Joan. v, 30). » Audisti lectum: Ego non accuso vos, ego non iudico. Ego non accuso, « Moyses vos accusat, in quem speratis (Ibid. 45). » Audisti lectum: « Si ego testimonium perhibuero de me ipso, testimonium meum non est verum (Ibid. 31). » Didici qualis iudex, qualis testis esse debeam. Non enim quasi infirmus dicit « Non 1092 possum ego a me facere quidquam; » sed infirmus ille, qui sic intelligit. Nihil quidem sine Patre facit Filius; quia communis operatio, et unitas potestatis; sed hoc loco quasi iudex loquitur, ut cognoscamus homines

B 12. Consideremus itaque quae sit iudicandi religio. Dominus coeli atque terrarum iudex omnium dicit: « Non possum a me facere quidquam: sicut audio, et iudico (Joan. v, 30) » et homo dicit Domino suo: « Nescis quoniam potestatem habeo dimittere te, et potestatem habeo crucifigere te (Joan. xix, 10)? » Quare Dominus non potest? Quia iudicium, inquit, meum verum est (65). Non enim quero voluntatem meam, sed voluntatem ejus qui misit me (Joan. v, 30), id est: Non voluntatem hominis, quem videtis: non arbitrium hominis, quem vos hominem tantummodo iudicatis: non voluntatem carnis: quia spiritus promptus, caro autem infirma (Matth. xxvi, 41): sed voluntatem divinam, quae auctor legis, arbitraque iudicii est. Similiter et testis verus est, qui non sibi, sed alii fert testimonium, scriptum est enim: « Laudet te proximus tuus, et non os tuum (Prov. xxvii, 2). »

C 13. Pulchre autem dicitur Judaeis mystice: Ego vos non iudico, id est, ego universorum redemptio, ego peccatorum remissio, vos non iudico; quia mo non recepistis. Non iudico, qui libenter indulgeo. Ego non iudico, qui sanguine meo redimo peccatores. Ego non iudico, qui deleo iniquitates, et memor non ero (Isa. xlii, 25). Ego non iudico, qui malo vitam quam mortem peccatoris (Ezech. xviii, 23). Ego non iudico, qui non damno, sed justifico confitentes. Moyses vos accusat, ille vos arguit, in quem speratis: ille accusat vos, qui iudicandi non habet potestatem, quae ejus debetur auctori. Ille ergo in quem speratis accusat, iste in quem sperare voluistis, absolvit.

14. Magna Judaeorum imprudentia (66)! Merito accusantur in criminibus suis; quia accusatorem elegerunt, et bonum iudicem refutaverunt: ideoque deest illis absolutio, poena non deest.

D 15. Recte ergo, fili, a lege capisti (67) in Evangelium e iudaismo conversum existimat: neque nos ab eo hac in re dissidemus. Adhuc vero non eundem illum videri, ad quem destinata sunt superiores ad Horontianum epistolae. Hunc enim a teneris Ecclesiae oblatum a parentibus constat, nec videtur ea quaestio a Diacono et a viro ecclesiastice disciplinae instituto proposita, ad quam exsolvens iam has litteras direxit Ambrosius.

(63) Rom. edit., sola, « Nescis ergo, id est lex, pedagogus fuit. »

(64) Lectionem hanc in Ecclesiae synaxi factam esse dubium est. An vero Mediolani, minime liquet.

(65) Rom. edit., sola, « meum iustum est. »

(66) Mss. aliquot, « Judaeorum prudentia. » Male.

(67) Hermannus, his verbis ductus, Horontianum

gelio confirmatus es, a fide in fidem, sicut 1093 A scriptum est. « Justus enim ex fide vivit (*Rom.* i, 17). » Vale et nos dilige, quia nos te diligimus.

EPISTOLA LXXVIII.

Abrahæ instar nos ex fide justificari, quia sumus filii liberæ: circumcisionem tantum per Christum vim habuisse, quam ipse in semet passus antiquavit: justitiam ergo non expectandam nisi ex fide, quæ, si perfecta sit, nunquam charitate destituitur.

AMBROSIIUS HORONTIANO (68).

1. « Si Abraham credidit Deo, et reputatum est ei ad justitiam (*Gen.* xv, 6), » quod autem reputatur ad justitiam, ex incredulitate ad fidem est: utique ex fide justificamur, non ex operibus legis. Abrahæ autem ipsi duo filii, Ismael et Isaac, unus de ancilla, alter de libera (*Galat.* iv, 22). Et responsum hujusmodi, ut expelleret ancillam et filium ancillæ; non enim hæredem fore ancillæ filium; et ideo non ancillæ nos filios esse, sed liberæ, qua libertate nos Christus liberavit. Unde colligitur quod ii magis Abrahæ filii, qui ex fide; præstant enim fidei quam generationis hæredes. Lex pædagogus est (*Galat.* iii, 24), fides libera: abjiciamus ergo opera servitutis, teneamus gratiam libertatis: deseramus umbram (69), solem secuti: ritus Judaicos deseramus.

2. Circumcisio membri unius nihil prodest. Denique ait Apostolus: « Ecce ego Paulus dico vobis, quoniam si circumcidamini, Christus vobis nihil proderit (*Galat.* v, 2). Non quia non possit, sed quia indignos beneficiis suis judicet, qui vias ejus deserant.

3. Et quidem ante Sephora circumcidit filium suum, et periculum depulit, quod imminabat (*Exod.* iv, 25): sed tunc profuit Christus, cum adhuc perfecta differret. Cum parvulus esset populus credentium, venit non parvulus, sed perfectus in omnibus Dominus Jesus. Circumcisus est primo secundum legem, ne legem solveret: postea per crucem, ut legem impleret. Cessavit ergo quod ex parte est, quia venit quod perfectum est (*I Cor.* xiii, 10); crux enim in Christo non unum membrum, sed totius circumcidit superfluas corporis voluptates.

4. Fortasse adhuc quæritur qua ratione circumcidi ex parte voluerit, qui venerat perfectam circumcisionem demonstraturus. De quo non puto esse diutius deliberandum. Nam si peccatum factus est (*II Cor.* v, 21), ut nostra peccata mundaret: si maledictum pro nobis factus est, ut legis maledicta vacuaret (*Galat.* iii, 13); ea ratione et cir-

cumcisus pro nobis est, ut circumcisionem legis auferret, daturus salutem crucis.

5. Spiritu igitur ex fide spem justitiæ expectandam nobis asserit Apostolus (*Galat.* v, 5), et in libertatem vocatos, libertatem nostram in occasionem carnis non debere conferre. Siquidem « neque circumcisio aliquid valet, neque præputium: sed fides quæ per charitatem operatur (*Ibid.* 6). » Et ideo scriptum est: « Diliges Dominum Deum tuum (*Deut.* vi, 4). » Qui autem diligit, 1094 utique credit, et credendo unusquisque diligere incipit. Denique Abraham credidit, et sic diligere cœpit: et credidit non ex parte, sed per omnia. Aliter enim plenam non poterat habere charitatem; quia scriptum est: « Charitas credit omnia (*I Cor.* xiii, 7). » Si non credit omnia, non videtur charitas esse perfecta. Ergo perfecta charitas omnem fidem habet.

6. Non tamen facile dixerim, quod continuo omnes fides perfectam charitatem habeat: quia Apostolus dixit: « Si habuero omnem fidem, ita ut montes transferam, charitatem autem non habeam, nihil mihi prodest (*I Cor.* xiii, 2). » Etenim cum tria sint maxime in viro Christiano, spes, fides, charitas: major his est charitas (*Ibid.* 13).

7. Sed arbitror propositi gratia (70) hoc dixisse Apostolum; neque enim videtur mihi qui habeat omnem fidem, ita ut montes transferat, charitatem non habere; quomodo et illud, si habeat aliquis omnia mysteria, et omnem scientiam; quomodo non habeat charitatem, præsertim cum dicat Joannes: « Quia omnis qui credit quia Jesus Christus est, de Deo natus est (*I Joan.* v, 1); » et supra ipse dixerit: « Quoniam qui de Deo natus est, non peccat (*Ibid.*, iii, 9)? » Unde colligitur, si is qui credit quia Jesus Christus est, de Deo natus est; et qui de Deo natus est, non peccat: utique is qui credat quia Jesus Christus est, non peccat. Si quis autem peccat, non credit: qui autem non credit, nec diligit: qui autem non diligit, peccato obnoxius est (71). Ergo non diligit, qui peccat; charitas enim multitudinem operit peccatorum (*I Petr.* iv, 8). Quod si charitas peccandi excludit affectum, quandoquidem etiam timorem excludit foras, plena est utique perfectæ fidei charitas.

8. Denique apostoli, qui futuri erant amici, dixerunt: « Adauge nobis fidem (*Luc.* xvii, 5), » petentes a bono medico, ut infirmantem in se fidem sanaret. Infirmitas adhuc fides in iis, cum audiret etiam Petrus: « Minimæ fidei, quare dubitasti (*Matth.* xiv, 31)? » Ergo fides velut prævia chari-

(68) Rom. edit., « Ambrosius episcopus Horontiano; » vox *episcopus* in vet. edit. cunctisque mss. desideratur, necnon in horum aliquo inscriptio omnino prætermissa est.

(69) Mss. quatuor, « deseramus umbram solis, sicuti ritus Judaicos: deseramus circumcisionem membri unius, quæ nihil prodest. »

(70) Nonnulli mss., « proposita gratia; » melius

alii, et omnes edit., « propositi gratia, » id est, argumenti sui gratia, sive ut argumento serviat suo; vult enim sanctus doctor Apostolum hypothesim impossibilem proposuisse, ut charitatis necessitatem explicaret.

(71) Mss. aliquot, « non credit, peccato obnoxius est. »

atque occupat animam, et præparat semitas venturæ A
lectioni. Sic omnis fides est, ubi perfectio chari-
tatis.

9. Ideo puto dici quia charitas credit omnia (I
Cor. xiii, 7), hoc est, facit, fidem omnia credere, et
habere hujusmodi animam omnem fidem (72).
Ac per hoc ubi perfecta charitas, ibi omnis fides:
sicut ubi perfecta charitas, ibi spes omnis. Denique
sicut omnia credit, ita scriptum est quia sperat
omnia (Ibid.). Ideo major, quia spem fidemque
complectitur.

10. Hanc charitatem habens, nihil timet; quia
charitas timorem excludit foras; et ideo, ablegato
et exto timore (73), omnia suffert, omnia sustinet.
Qui ergo per charitatem omnia sustinet (74), non
potest timere martyrium. Et ideo quasi victor, alibi
in fine ait: « Mihi enim mundus crucifixus est, et
ego mundo (Galat. vi, 14). » Vale, fili, et nos dili-
ge, quia nos te diligimus.

1095 EPISTOLA LXXIX.

*Bellicio, qui cum credidisset in Christum, e morbo
convalescerat, asserit et morbum et sanitatem
ejusdem Christi tribuenda visitationem; atque ut
ipsum retineat, et ad alia sacramenta properet,
illum hortatur.*

AMMIOSIUS BELLICIO salutem.

1. Jaetatum te (75) gravi ægritudine significasti
mihi credidisse in Dominum Jesum, et jam cœpisse
convalescere. Ad salutem igitur ea infirmitas fuit,
plus aculei (76) quam periculi ferens; quia diu
promissum remorabaris. Hoc est quod ait: « Per-
cutiam, et sanabo (Deut. xxxii, 49). » Percussit
infirmitate, sanavit fide. Vidit enim interiorum
affectum tuum non vacuum piæ cupiditatis, sed
executi dilationibus; et ideo admonere maluit, ita
ut salutem non læderet, devotionem excitaret.

2. Quomodo enim saluti noceret, qui solet dicere,
ut legimus in Evangelio: « Ego veniam, et curabo
eum (Matth. viii, 7)? » Ergo et cum a tuis invita-
retur (77), ut inviseret domum tuam, sine dubio
dixit: « Ego veniam, et curabo eum. » Et si non
audisti eum, ille tamen quasi Deus insensibiliter

(72) « Et habere hujusmodi animam omnem fi-
dem, » isthæc in mss. quatuor jugulata sunt; nec
non sequenti versu illa similiter, « ibi omnis fides,
sicut ubi perfecta charitas, ibi. »

(73) Mss. aliquot, « obligato et excluso timore. »

(74) Hæc verba, « qui ergo per charitatem omnia
sustinet, » sicut et illa: « Vale, fili, etc., » in mss.
Corb., Laud., Ful. et Colb. desiderantur.

(75) Codex Boyer., « Maetatum te, etc. »

(76) Idem cod., « plus auxilii, » magis scilicet alii
et omnes edit., « plus aculei, » ut morbo scilicet ad
fidem excitaretur. At sequenti versu eum lege-
retur in cunctis edit. ac prope omnibus mss.,
« promissum remordebas, » e solo cod. Albin. res-
tituimus, « promissum remorabaris. »

(77) Boyer. cod., « A tuis ergo expectavit, ut
invitaretur. »

(78) Mss. Long., « Gusta igitur fidei, etc. »

(79) Cod. Boyer., « omnis fastus. » Minime male.

(80) Videtur indicare sacramenta Baptismi, Con-

locutus est: et si non vidisti eum, ille tamen quod
te incorporaliter inviserat, dubitari non potest.

3. Sed vidisti eum, qui credidisti ei; vidisti
eum, qui recepisti eum hospitio tuo mentis: vidisti
eum spiritu, vidisti eum oculis interioribus. Tene
ergo hospitem novum, diu expectatum, sed sero
susceptum: in quo et « vivimus, et sumus et mo-
venur (Act. xvii, 28). » Gusta igitur fidei (78)
prima exordia, non fiat verbum occultum in cordo
tuo. Hæc omnis gratia est, hoc est omne munus.
Nemo enim penetralia domus de ingressu aestimat,
siquidem omnis fructus (79) in interioribus est,
neque enim sapientis est a fenestra respicere in
domum, et stultitia hominis audire per ostium.

4. Alia sunt sacramentorum perfectiorum myste-
ria, quia « Oculus non vidit, nec auris audivit,
quæ præparavit Deus diligentibus eum, » ut dixit
Scriptura (I Cor. ii, 9). Alia sunt illa, quæ de glo-
ria futura annuntiarunt prophetæ, quibus revelatum
est, et evangelizarunt sancti, « Spiritu Dei misso
de cælo, in quem concupiscunt et angeli videre, »
ut ait Apostolus Petrus (I Petr. i, 12). Alia sunt
illa, in quibus est mundi redemptio (80), peccato-
rum remissio, gratiarum divisio, sacramentorum
participatio: quæ cum acceperis, tunc mirabere
tantum donatum esse homini, ut illud munus, quod
miramur fluxisse de cælo Judæis (Exod. xvi, 15),
nec tantæ gratiæ (81), nec tantæ operationis iudices
ad salutem fuisse. Illud enim quicumque acceperunt
in deserto, mortui sunt, præter Jesum Nave, et
Caleb (Num. xxxii, 12): 1096 hoc sacramentum
quicumque gustaverit, non morietur in æternum.
Sanct te Dominus Jesus. Vale.

EPISTOLA LXXX.

*Ubi curationem cæci a nativitate ostendit divinum
fuisse potestatis, discipulorum interrogationem
reprehendit; atque nonnullas ejusdem historie
partes memorat et paucis edisserit.*

AMMIOSIUS BELLICIO (82).

1. Audisti, frater, lectionem Evangelii, in qua
decursum est quod præteriens Dominus Jesus vidit
a generatione cæcum (83) (Joan. ix, 1). Ergo si

firmationis atque Eucharistiæ: sed in hoc ultimo
paulo diutius immoratur, eaque de illo obscurius
proponit, quæ distinctius atque accuratius lib. *De
mysteriis*, cap. 8, disputantur.

(81) « Nec tantæ gratiæ » additum est e solo
cod. Boyer. quod in aliis et cunctis edit. non sine
concinuitatis detrimento prætermittitur.

(82) Ita mss. nonnulli ac vet. edit.; Rom. au-
tem inseruit *et episcopus*; mss. Lat., Long. et
Gem. per correctionem, « Ambrosius Irenæo, » idem
Gem. prima manu, *Horoutiano*, alii quinque salu-
tationem omnino repudiant, ejus loco in tribus
aliis substituitur: « Prædicatio de cæco nato. » Sed
hanc epistolam ad Bellicium esse inscribendam ex
superiori manifestum est.

(83) Vet. edit. ac mss. quidam, « a generatione
cæcum. Ergo ne nos quidem præterire debemus.
Et infra, ut cognoscas quia quod iste sanatur, qui
a generatione sua cæcus est, non artis est, » etc.

Dominus vidit, non eum præterivit : quare nec nos quidem præterire debemus, quem prætereundum Dominus non putavit ; præsertim enim a generatione cæcus fuerit, quod non otiose est positum.

2. Est enim cæcitas, quæ plerumque vi ægritudinis aciem obducit oculorum, eademque temporis spatium mitigatur : est cæcitas, quæ humorum infusione generatur ; ea quoque, vitio plerumque sublato, medicinæ arte depellitur : ut cognoscas quia quod iste sanatur, qui a generatione sua cæcus est, non artis est, sed potestatis. Donavit enim Dominus sanitatem, non medicinam exerent ; eos enim sanavit Dominus Jesus, quos nemo curaret.

3. Quam stolidi autem Judæi, qui interrogant (84) : « Hic peccavit, an parentes ejus (*Ibid.* 2) ? » debilitates corporum referentes ad merita delictorum. Et ideo Dominus ait : « Neque hic peccavit, neque parentes ejus : sed ut manifestarentur opera Dei in illo (*Ibid.* 3). » Quod enim naturæ defuit Creatori competit reformare, qui auctor naturæ est. Unde addidit : « Cum in hoc mundo sum, lux sum hujus mundi (*Ibid.* 5), » hoc est, omnes possunt videre, qui cæci sunt (85), si me lumen requirant. Accedite et vos, et illuminamini (*Psal.* xxxiii, 6), ut videre possitis (86).

4. Deinde quid sibi vult quod is, qui vitam refundebat imperio, salutem præcepto dabat, dicens mortuo : « Exi foras (*Joan.* xi, 43) ; » et egressus est Lazarus de sepulero (*Ibid.* 44) ; dicens paralytico : « Surge, tolle grabatum tuum (*Marc.* ii, 11) ; » et surrexit paralyticus, et cœpit grabatum ipse portare (*Ibid.* 12), in quo solutus (87) membris omnibus, portabatur : quid, inquam, sibi vult, quod exspuit et fecit lutum, et superunxit oculos cæci, et dixit ei : « Vade et lava in Siloam, quod interpretetur missus ; et abiit, et lavit, et videre cœpit (*Joan.* ix, 7) ? » Quæ ista ratio est ? Magna, ni fallor ; plus enim videt, quem Jesus tangit.

5. Simul et divinitatem et sanctificationem ejus adverte. Quasi lux tetigit, infudit : quasi sacerdos per figuram baptismatis, mysteria gratiæ spiritualis implevit. Exspuit, 1097 ut adverteres quia interiora Christi lumen sunt. Et vere videt, qui Christi mundatur internis (88). Lavat saliva ejus, lavat sermo ejus, sicut habes : « Jam vos mundi estis

(84) Rom. edit. « Quam stolide autem discipuli interrogabant ; » aliæ vero et mss. ut in textu, nisi quod in paucis *stulti* ponitur pro *stolidi*. Eodem etiam sensu hanc ipsam discipulorum interrogationem Chrysostomus absurdam vocat.

(85) Vel. edit., « possunt videre, quia cæci sunt. »

(86) Codices Laud., Corb., Germ., Colb. ac Ful., « ut videri possit Deus. »

(87) Mss. aliquot, *solutus* ; nonnulli, « solutis membris jacebat. »

(88) Corb. codex, « qui a Christo mundatur in terris. » Observatu porro dignum est in hac cæci nati curatione Patres egregiam baptismi figuram deprehendisse. Adisis inter alios Augustinum in hunc Joannis locum, et discipulum præceptoris vestigia legere animadvertes. Hic etiam adnotan-

A propter sermonem quem locutus sum vobis (*Joan.* xv, 3). »

6. Quod autem lutum fecit, et superunxit oculos cæci (*Joan.* ix, 6), quid aliud significat, nisi ut intelligeres quia ipse hominem, luto illito, reddidit sanitati, qui de luto hominem figuravit (*Gen.* ii, 7) : et quod hæc caro luti nostri per baptismatis sacramenta æternæ vitæ lumen accipiat ? Accede et tu ad Siloam, hoc est, ad eum qui missus est a Patre, sicut habes : « Mea doctrina non est mea, sed ejus qui me misit (*Joan.* vii, 16). » Diluat te Christus, ut videas. Veni ad baptismum, tempus ipsum adest : veni festinus, ut tu dicas : « Abii, et lavi, et videre cœpi (*Joan.* ix, 11), » ut et dicas : « Cæcus eram (89), et videre cœpi (*Ibid.* 25) ; » ut tu dicas, sicut iste refuso lumine ait : « Nox præcessit, dies autem appropinquavit (*Rom.* xiii, 12). »

7. Nox erat cæcitas. Nox erat, cum Judas accepit buccellam a Jesu, et introivit in eum Satan. Judæ nox erat, in quo diabolus erat : Joanni dies erat, qui in Christi pectore recumbebat (*Joan.* xiii, 25). Petro quoque dies erat, cum lumen Christi videret in monte (*Matth.* xvii, 2 *seq.*). Nox erat aliis (90). sed Petro dies erat. At vero ipsi Petro nox erat, quando Christum negabat. Denique gallus cantavit, et flere cœpit (*Matth.* xxvi, 74, 75), ut emendaret errorem ; jam enim dies appropinquabat.

8. Interrogabant Judæi cæcum : « Quomodo vidisti (*Joan.* ix, 10) ? » Grandis amentia ! interrogabant quod videbant : interrogabant causam, cum factum viderent.

C 9. « Et maledixerunt ei, dicentes : Tu sis discipulus ejus (*Joan.* ix, 28). » Maledictio eorum benedictio est ; quia benedictio eorum (91), maledictio est. *Tu sis*, inquit, *discipulus ejus*. Tunc prosunt, quando nocere se credunt (92). Vale, fili, et nos dilige, ut facis ; quia nos te diligimus.

EPISTOLA LXXXI.

Quosdam clericos propter laborem ac difficultatem animo despondentes, verbiserigit, eisque non modo futuram mercedem ponit ob oculos, sed etiam paratum Christi præsidium. Eam ob rem, explicatis aliquot Scripturæ locis, admonet ne se divelli ab illo patiantur.

AMBROSIIUS clericis.

1. Plerumque humanis obrepat mentibus, ut ali-

D dum est hoc ipsum Evangelium olim in Ecclesia sub extremam quadragesimam legi solitum, ut hæc verba testificantur : « Veni ad baptismum, tempus ipsum adest. » Ex quibus verbis etiam constat e catechumenis necdum excessisse hunc Bellicium.

(89) Mss. Corb., Laud., Colb., Germ. ac Ful., « in tenebris eram. »

(90) Idem mss., « Nox erat, sed lumen videbat. Nox erat aliis, » etc.

(91) « Maledictio eorum... discipulus ejus, » in mss. non paucis, et apud Amerb. desideratur.

(92) Hæc epistola eum ea, quam 26 loco collocavimus, una serie mss. aliquot ita compingitur : « nocere se credunt. Semper quidem decantata quæstio, » etc.

qua lovi præstricti offensione, si non illis cedant **A** pro studio voluntaria, officio desistant: quod in alio genere hominum tolerabile, in iis vero qui rei divinæ intendunt, plenum doloris.

2. Sunt enim aliqui in clericorum munere, quibus inimicus obrepere studet, si alias eos non potuerit circumvenire, ut læsis huiusmodi **1098** inserat cogitationes. Quid mihi prodest in clero manere, subire injurias, labores perpeti, quasi non possit ager meus pascere (93), aut si ager desit, quasi aliter exercere sumptum non queam? Itaque huiusmodi cogitationibus etiam boni mores ab officio retrahuntur: quasi vero hoc solum sit in clerico, ut sumptum expellat suum, et non ut divinum sibi post mortem potius subsidium locet; quanquam ille post mortem abundet, qui tutus hic potuerit decernere adversum tot inimicorum insidias.

3. Unde Ecclesiastes ait: « Optimi duo super unum, quibus est merces bona in labore ipsorum, quoniam si ceciderit unus, erigit socium suum (94) (*Eccles. iv, 9, 10*). » Ubi sunt « duo optimi super unum, » nisi ubi Christus est, et is quem Christus tuetur? Quia si ceciderit, qui cum Domino est Jesu, erigit eum Jesus.

4. Sed qua ratione dixit: « In labore ipsorum? » Ergo et Christus laborat? Utique laborat, qui ait: « Laboravi clamans (*Psal. lxxviii, 4*). » Laborat, sed in nobis (95): denique ad puteum fatigatus sedebat (*Joan. iv, 6*). Sed quomodo laboret, docuit nos Apostolus minore exemplo, dicens: « Quis infirmatur, et ego non infirmor (*II Cor. xi, 29*)? Docuit et ipse Dominus sua voce: « Aeger eram, et non visitastis me: nudus eram, et non operuistis me (*Matth. xxv, 43*). » Laborat, ut me jacentem erigat.

5. Unde et in Elisæo figura Domini præcessit, qui projecit se, ut mortuum erigeret (*IV Reg. iv, 34*): in quo symbolum est, quod nobis Christus commortuus sit, ut nobis resurgeret. Projecit itaque se usque ad nostram Christus fragilitatem, ut nos erigeret. Projecit se, non cecidit, sed erexit consortium. Ipse enim consortes nos sibi fecit, ut scriptum est, quia « unctus est oleo justitiæ (96) præ consortibus suis (*Psal. xlv, 8*). »

6. Unde pulchre ait Ecclesiastes: « Quoniam qui ceciderit, erigit socium suum. (*Eccle. iv, 10*), » non ipse erigitur: Christus enim non alterius auxilio atque ope erectus est, sed ipse se resuscitavit.

(93) Indicatur hoc loco in clericorum ordine alios fuisse, qui facultates aliquas possiderent, alios qui nullas: qua de re diximus ad lib. I *Offic. cap. 35*, num. 181.

(94) Vet. edit. hic, et nos cum Rom. ac mss. lib. *De instit. virg.*, cap. 11, « si ceciderit unus, alter eriget: » de qua lectione videsis Nobilium. Vet. autem edit., citato lib. *De instit. virg.*, et Rom. hic, « si ceciderit unus, eriget. » Nos vero cum mss. virgulam præmittimus voci unus; sine illis pro *ceciderit* non audemus restituere *si ceciderint*; quod tamen Ambrosium scripsisse conjicimus e

Denique « solvite, *inquit*, hoc templum, et in tri-
duo illud resuscitabo. Hoc autem dixit de templo
corporis sui (*Joan. ii, 19, 21*). » Nec immerito
erectus non est ab alio, qui non cecidit; nam et
ille qui a secundo erigitur, cecidit, et qui cecidit,
indiget auxilio ut erigatur. Quod et subjecta do-
cent, dicente Scriptura: « Vae illi uni, cum ceciderit,
ei non est secumbis qui cum ergat! qui et
si dormierint duo, est calor illis (*Eccl. iv, 10, 11*).
Commortui enim sumus Christo, et ideo convivimus
(*Rom. vi, 8*), Christus nobis commortuus est,
ut nos calefaceret, qui ait: « Ignem veni mittere
in terram (*Luc. xii, 49*). »

7. Mortuus eram, sed quia in baptismo com-
mortuus Christo sum, accepi lumen vitæ a Christo.
B Et qui in Christo moritur, per Christum calefactus
vitæ et resurrectionis vaporem accipit. **1099**
Frigidus erat puer, calefecit eum Elisæus spiritu
suo, dedit ei vitæ calorem (*IV Reg. iv, 34*). Condormi-
xit ei, ut eum calor quietis ejus, qui in symbolo
consepultus ei fuerat, excitaret. Frigidus itaque est,
qui non moritur in Christo: calefieri non potest,
cui ignis ardens non appropinquat (97): incale-
scere non potest (98) alteri, qui secum non habet
Christum.

8. Et ut cognoscas secundum mysterium dictum,
non secundum numerum; quia « optimi duo quam
unus (*Eccle. iv, 9*), » subiecit mysticum: « Et
spartum triplex; non corrumpetur (*Ibid. 12*). »
Tria enim, quæ non sunt composita, non corrumpuntur:
C Trinitas itaque incompositæ naturæ cor-
rumpi non potest; quia Deus unum et simplex, et
incompositum est, quidquid est: quod autem est,
permanet, non subieitur.

9, 10. Bonum est itaque adhærere alteri, et inse-
rere collum in torques ejus, et subjicere humerum,
et portare illum, nec tædiare ad vincula; quia do-
mo alligatorum exivit, qui regnet, puer ille qui
super regem seniore et stultum est. Ideoque qui
eum sequuntur, alligati vinculis sunt. Denique
Paulus vinetus Jesu Christi (*Ephes. iii, 1*) Unde et
ipse Jesus captivum duxit captivitatem (*Ephes. iv, 8*).
Non satis visum est ei solvere captivitatem, quam
diabolus imposuerat; ne iterum liberos vagantes-
que (99) invaderet: sed perfecta absolutio aesti-
mata est sub Christo degere, et injicere pedes in
compedes sapientiæ, ipsius captivum esse, ut sis
liber adversario.

D 11. Recte puer, quoniam « puer natus est nobis
Græcis verbis *ἐξ ἐνός, ὁ αἰς ἡμᾶς*, vel *ἐνί-
πα*, etc.

(95) Mss. aliquot, « sed non in nobis. » At pravo
sensu.

(96) Rom. edit. sola, *oleo lætitie*.

(97) Ita Rom. edit. cum parte mss., « t. autem
edit. cum reliquis mss., « invalescere non potest. »

(98) Rom. edit. sola, « non cito rumpitur. »

(99) Omnes edit. ac mss. nonnulli, « liberos va-
cantesque; » cum pluræ, et nota melioris, « liberos,
vagantesque. » Et hoc aptius opponitur sequenti-
bus his, « injicere pedes in compedes sapientiæ. »

(*Isa.* ix, 6); « et vero optimus puer, cui dictum est a Patre Deo : « Magnum tibi est vocari puerum meum (*Isa.* xlix, 6). Sapiens quoque, ut Evangelium docet; quia « prolecebat uitate et sapientia (*Luc.* ii, 52). » Convenienter etiam pauper : « quia, cum divet esset, pauper factus est, ut nos sua inopia dilaret (*II Cor.* vii, 9). » Et ideo non fastidit in regno suo pauperem, sed exaudivit eum, et liberant ex omnibus angustiis et molestiis.

12. Sub hoc ergo vivamus, ut rex ille senior et stultus (4) nullam habeat potestatem supra nos. Qui dum vult regnare quasi voluntatis suæ dominus, nec sub vinculis esse Domini Jesu, inveteratus in peccatis, stultitiæ incidit deformitatem. Quid enim stultius quam, relictis cœlestibus, ad terrena intendisse, et posthabitis perpetuis, elegisse ea quæ eadema sunt et fragilia?

13. Nemo ergo dicat : Non est nobis portio in Jacob, neque hæreditas in Israhel (2) (*III Reg.* xii, 16). Nemo dicat : Non sum in clero : quia scriptum est : « Dato Levi cleros ejus (*Deut.* xxxiii, 8). » Et iterum David ait : Quia is qui inter cleros duos medius requiescit, ipse ad superna alis evolat spiritalibus (*Psal.* lxxvi, 14). Non dicas de Deo tuo : « Gravis mihi est (*Sap.* ii, 12); » nec de loco tuo : « Inutilis est mihi, » quia scriptum est : « Locum tuum noli relinquere (*Eccle.* x, 4). » Vult enim auferre eum adversarius, vult te abducere; quia invidet spei tuæ, invidet muneri.

14. Sed tu quicumque in clero es Domini, 1100 portio ejus et possessio, noli recedere de Domini possessione, ut dicas Domino : « Possedisti renes meos : suscepisti me ex utero matris meæ (*Psal.* cxxxviii, 13) ! » et ille tibi quasi bono servo dicat : « Transi, recumbe (*Luc.* xvii, 7). » Valete, filii, et servite Domino : quia bonus Dominus.

EPISTOLA LXXXII.

Quomodo in MARCELLI, Læti et amborum sororis causa constitutus sit judex, et quare illam cognitionem ita suscepit, ut maluerit arbitrum agere, commemorat, litis exponit statum, ac Marcello damnum non ægre ferendum ostendit. Hinc eum laudat, quod arbitrum se ipse præstiterit longe æquissimum. Cur tamen in ejus arbitrio non nihil mutaverit, docet : ac demum qua ratione singuli sine Ecclesie damno vicerint, declarat.

AMBROSIIUS MARCELLO.

1. Apud me decursus est tui textus negotii, quod

(1) Edit. Rom. hic inseruit, « qui non novit præcavere ultra. »

(2) Eadem edit. sola, « portio in David, neque hæreditas in filio Jesse. »

(3) Formam sacræ præceptionis vocat Ambrosius leges imperiales, ut Thaumass. *Discipl. Eccl.* p. i, l. ii, c. 42, tradit. Nec forte alia constitutio hic indicatur, nisi celebris illa cujus a Constantino magno promulgata meminit Sozomenus lib. i *Histor.* cap. 9.

(4) Togati, ait Nannius, ex habitu cultuque, quo causas agebant, patroni litium et causidici appellari cepti sunt.

(5) Sic omnes edit. ac mss. aliquot : alii autem

non intulisti, sed recepisti; quia erat et pietatis necessitas, et probandæ in pauperes liberalitatis voluntas. Cognovi autem secundum sacræ formam (3) præceptionis, in quam me induit et beatissimi Apostoli auctoritas, et tuæ doctrinæ ac vitæ forma et disciplina. Nam cum ipse arguerem quod adhuc inter vos maneret veterinosum jurgium, cognoscendi mihi necessitatem partes imposuerunt.

2. Ernubui recusare, fateor, cum præsertim rogati (4) utriusque partis invicem se lacerarent, dicentes ut meo sub examine liqueret, cui parti majora juris vel justitiæ suffragia forent. Quid plura? Cum jam conclusi essent dies, et paucarum horarum supereresset spatium, quibus tamen alia audire præfectus negotia; petierunt causæ patroni prorogari paucarum dierum tempora ut ego residerem cognitor. Tantus ardor erat Christianis viris, ne præfectus de episcopi judicaret negotio. Alebant præterea nescio quæ gesta indecore, et pro suo quisque studio jactabat, quæ episcopo potius judice, quam præfecto examinari oporteret.

3. Illis confusus, simul admonitus Apostolicæ præceptionis, quæ arguit, dicens : « Nonne de iis qui intus sunt, vos judicatis (*I Cor.* v, 12)? Et iterum : Sæcularia igitur judicia si habueritis, contemptibiles qui sunt in Ecclesia, illos constituite ad judicandum. Ad verecundiam vestram dico. Sic non est inter vos sapiens quisquam, qui possit judicare inter fratrem suum : sed frater cum fratre judicio contendit, et hoc apud infideles (*I Cor.* vi, 4-6)? » Recepi cognitionem, ita tamen ut compositionis essem arbiter. Videbam enim quod si pro tuis judicarem partibus, posset ille non acquiescere : si pro illo ferretur sententia, obediret tua et sanctæ sororis defensio. Erat ergo iniqua decernendi conditio. Posset etiam illis videri suspecta necessitudinis sacerdotalis gratia. Quando enim victus quemvis alium quam se æquiores putat? Et quod verum est, erant vetusti jurgii intolerabilia utrique patri dispendia, si finis ejus aut 1101 fructu careret (5), aut liberalitatis solatio.

4. Cum igitur anceps judicium, jus controversum, multiplices ab utraque parte actiones cerne-rem, invidiæ plenas supplicationes (6), rescriptorum quoque obreptiones obtexerent : adverterem etiam gravi conditione illum, si vicisset, acturum de duplis fructibus (7), et de sumptibus annosæ litis ;

plures, *furti caret*, vel *careret*; quidam etiam *fructificaret*; unde non absurde quis conjiciat Ambrosium scripsisse *careret* : nam *fructi* in genitivo usi sunt Terentius atque alii. Quod autem supra non semel, et infra quoque loco litis vocem *jurgii* adhibet sanctus præsul, hoc inde esse Nannius docet, quia jurgium dicitur, quod jure agatur.

(6) Id est, libelli principibus ab uno litigantium oblatis.

(7) Lege 1 de *Fruct. et lit. Imp.* a Valentiniano seniore an. 369, lata edicatur, ut qui rem injuste possederit, non modo ejiciatur illius possessione, sed etiam duplos fructus justo domino restituat, additis et litis sumptibus. Hoc tamen ultimum postea

tuo autem officio non convenire ut expensas jurgii posceres : nec competere ut quidquam de fructibus possessor ageres, quos percepisses ; malui jurgium compositione cedere (8), quod pronuntiatione acerbare. Alia enim habebant excitari jurgia : tum, quod est gravissimum, et si jurgia sublata forent, erant tamen odia mansura, quæ apud moros dispendii sunt.

5. Inter hos æstus positus, cum me persona sacerdotis, feminæ sexus, viduæ gravitas, amici quoque contemplatio, trino quodam non perfunctorio conveniret nomine, illud sequendum putavi ; ut neminem vinci vellem, et omnes vincere. Nec fefellit sententia ; vicistis enim omnes germanitati, vicistis naturæ, vicistis Scripturæ dicenti : « Quare non magis injuriam accipitis ? quare non magis fraudem patimini (1 Cor. vi, 7) ? »

6. Sed putas te gravatum jactura juris, damno pecuniæ. Meliora utique sacerdotibus damna, quam lucra sæculi sunt : « Beatius est enim dare quam accipere (Act. xx, 35). » Sed forte dicas : Fraudem non debui pati, injuriam non debui perpeti, damnum subire. Quid ergo ? Inferre velles ? Sed etsi tu non inferres, ille se passum diceret. Itaque vide quid dicat Apostolus : « Quare non magis fraudem patimini ? » Ut prope videatur, qui non patitur, fecisse ; tolerare enim debet, qui fortior est.

7. Verum quid ego ita tecum ago, quasi hoc meum, et non tuum sit ? Tu enim obtulisti, quasi arbiter litis, ut soror in diem vitæ suæ possideret partem prædii (9), post obitum ejus fratri cederet omnis possessio. Neque quisquam cum vel tuo vel Ecclesiæ conveniret nomine : sed sibi haberet, si ita mallet, ut nihil dispensaret Ecclesiæ. Hoc cum ego prædicarem, et præferrem tantam animo tuo infusam liberalitatis gratiam, respondit germanus tuus placere sibi oblationem, si metus deterriorandæ possessionis decederet. Quemadmodum enim femina, et quod est amplius, vidua, possessionem regeret tributariam (10) ? Quid sibi profuturum, quod sibi jura possessionis cederes (11) ; si majora ex incultu agri subeunda sibi damna arbitraretur ?

8. Movebat hoc utriusque patris togatos. 1102 Itaque, omnium conspirante assensu, placuit ut Lætus v. c. agrum susciperet, et certum numerum frumenti, vini, olei, sorori quotannis pensitaret,

Honorii lege temperatum est an. 423 promulgata, qua quidem ne de impensis litis nova instituatur actio, prohibetur.

(8) Eras. et seq. edit. cum paucis mss.. « compositione sedare ; » Amerb. cum aliis multo pluribus, « comp. cedere, » Ita porro diceret licet litem cedere ; quemadmodum litem secare atque dirimere.

(9) Hunc locum Casaubonus in *Spartianum*, num. 26, allegat. ut ea formula demonstret apud Latinos in diem mortis significari.

(10) Possessionem tributariam dici putat Mannius, quod tributa dependat, quæ si suo die non representetur, magna multa involvunt proprietarium. Sed hinc etiam videtur hujusmodi possessionis administratio viduæ difficilior, quod illæ

A Ergo sanctæ germanæ tuæ non jus, sed sollicitudo decessit : non fructus, sed culturæ labor : non redditus, sed incerti eventus quædam, ut dicitur vulgo alea. Si tempestates ventorum graves proventum impedierint, sorori tamen tuæ sua ubertas manebit. Si nimia siccitate aruerint locorum gigantia, sorori tamen tuæ sata (12) non minuetur fecunditas. Sibi ascribet Lætus conditionem oblationis suæ : si necessitates temporum et extraordinariæ incubuerint exactiones, germana tua beneficio tuo, ut dispendio Læti, immunis erit : Lætus autem se proprietate locorum solabitur.

9. Vicistis ergo omnes : Lætus, quia jus loci adeptus est, quod non tenebat : soror, quia annuis potietur fructibus jam sine lite, sine jurgio ; nemo tamen plenus, nemo gloriosius quam tu vicisti, qui dum erga sororem confirmari vis liberalitatem tuam, in utrumque eam fraternæ consortem necessitudinis contulisti. Nam et fratri concessisti proprietatem, et sorori usus fructum (13) : nihil autem adimitur Ecclesiæ, quod pietati acquiritur ; charitas enim non damnum, sed lucrum Christi est : denique charitas fructus Spiritus sancti est (*Galat. v, 22*). Apostolico igitur caractere cognitio decurta est. Dolebamus ante quod litem haberes : profuit jurgium, ut formam indueres apostolicæ vitæ et præceptionis. Illud sacerdotio non congruebat, hæc transactio et apostolicam decet normam.

10. Nec vereare ne immunis sit atque exsors Ecclesia liberalitatis tuæ. Habet et illa fructus tuos et quidem uberiores ; habet fructus doctrinæ tuæ, habet tuæ vitæ stipendium ; habet fecunditatem, quam tuis institutis rigasti. His dives redditibus, non quærit temporalia : quia æterna possidet. Addidisti autem ei non solum apostolicos, sed etiam evangelicos fructus ; Dominus enim dixit : « Facite vobis amicos de iniquo mammona (*Luc. xvi, 9*). » Fecisti et tu amicos, et quod mirabile est, ex dissidentibus. Fecisti in jus germanitatis redire fratres, fecisti eos hac charitate, hac gratia securos esse, quod suscipiantur in æterna laheriacula.

11. Christo igitur auctore et duobus arbitris sacerdotibus, te qui formam prior dedisti, me qui sententiam prompsi, facta pax non claudicabit ; quando tanta fidei convenerunt suffragia, ut perfidia non possit esse sine pœna.

D soleant in tributorum aliorumque onerum distributione atque exactione magis vexari ; quippe quæ ab injustitia defendere se minus valeant.

(11) Mss. Long., « jura possessionis crederes ; » Gem., « jure possionis decedes. »

(12) Eras. et seq. edit., « sorori tamen tuæ sata ; » Amerb. et mss..... sata ; Long., sanctæ. Quod autem subditur : « sibi ascribet Lætus, » etc., Nannius explicat in hunc sensum : Id est, suo periculo, inquit, pensitationem sustinebit, eamque ab oneribus extraordinariis expediet, et inde muniam persolvat.

(13) Nonnulli mss., « usus fructuum. » Adverte autem ex sequentibus quantum a moribus Ambrosianis id adfuerit, ut Ecclesiam e familiarum ruina vel perturbatione vellet ditescere.

12. Arabit Lætus sorori, cui antea alienos invadebat labores : messem Lætus sorori colliget, 1103 in qui ante ferro non poterat alienas donationes : deferet fructus ad sororis horrea, et hoc lætus faciet (14), recepta etiam jam nominis sui proprietate.

13. Tu interea conformatus ad apostolum Christi, assumens prophetici auctoritatem, dices ad Dominum : « Possedisti renes meos (*Psal. cxxxviii*, 13). » Hæc melius possessio Christum decet ; ut virtutes sacerdotis possideat sui, hos fructus capiat, qui sunt integritatis et continentiae, et quod est amplius, charitatis et tranquillitatis. Vale, et nos dilige, quia nos te diligimus.

EPISTOLA LXXXIII.

SISINNIIUM propter veniam filio, qui se inconsulto uxorem duxerat, datam commendat ; et commodis quibusdam quæ ille ex eo relaturus erat, memoratis, eundem hæc ignoscendi facilitate sanctorum vestigiis instituisse ostendit.

AMBROSIIUS SISINNIO.

1. Quod filio nostro remisisti meo rogatu, quia te inconsulto uxorem acceperat, pietati magis tribuo quam nostro amoris ; plus est enim pietatem ipsam de te impetravisse, quam cujusque (15) petitionem. Certe sacerdos tunc magis impetrat, cum virtus prævalet, sacerdotis enim petitio doctrina pietatis est. Impetravit igitur natura, impetravit filius eo plenius, quia postulati contemplatio temporalis solet esse : virtutis autem diuturnus habitus, et jugis animorum inductio (16).

2. Pulehre itaque gestum, ut te patrem reco-

(14) Hoc est, inquit Nannius, hilaris id faciet, proprietatique et etymologiæ sui nominis, quod lætiliam sonat, respondebit. Ille ille. Cæterum Ambrosio hujusmodi allusiones non displicuisse ex epistolis ad Paternum, Irenæum et Priscum intelligimus. Sed hoc ipsum illi commune est cum aliis multis auctoribus, quorum nonnullos Casaubonus in *Lampridium* num. 23 memorat, ubi hæc ipsa doctoris nostri verba deriuscula, ipse forsitan hoc loci paulo delicatior, existimat.

(15) Eras. et seq. edit., « quam cujusquam ; » Amerb. eum mss., quam cujusce. » Sed hic exceptorum error est ortus e soni similitudine, quæ eodem modo veteres pronuntiabant *cujusce* et *cujusque*, ecce et *quoque* ; unde notus Ciceronis locus in filium Cocci candidatum : « Ego tibi, Coce, favebo. » Hic enim in ambigua pronuntiatione acumen erat.

(16) *Ψιλοστοργία* significat, inquit Nannius nimirum eam propensionem qua parentes adversus liberos suos vergunt : allusum nonnihil, quod ex sequentibus magis patebit, ad illud Terentii : « Pro peccato magno paulum supplicii satis est patri. »

(17) Utrumnam matrimonium a liberis initum, insecis nec assentientibus parentibus, ratum ac firmum habendum sit, disceptatur a theologis. Qui negantem partem defendunt, auctoritatem Ambrosii proferunt lib. 1 *De Abraham* cap. 9, num. 91, hujusmodi matrimonia non in filiis familias tantum, sed etiam in junioribus viduis condemnantis. Quod autem ad locos e lib. 1 *De virgin.* cap. 10, num. 5, necnon e lib. *De virginit.* cap. 5, num. 25, qui primo testimonio videntur contrarii, eos illi hoc censu explicant, ut puellæ ad nubendum invitæ cogi non possint, si procos a parentibus propositos

agnoscere : simul quia justa indignatio fuit : malo enim culpam fateri, ut plus laudetur paterna indulgentia : sed et ipsa paterna offensio fuit, quoniam venturam in locum filiae tuo debuisti eligere judicio (17), cui fieres pater. Namque aut natura filios suscipimus, aut electione ; in natura casus est (18), in electione judicium : magisque in adoptionis offendimus, quam in genitalibus filiis ; quia genitales filios esse degeneres, ad naturam refertur : adscitos vel adoptione vel copula dedecores esse nostro errori adscribitur. Fuit ergo quod succenseres filio, sed fuit 1104 etiam quod remitteres, quia sibi uxorem elegit. Acquisisti filiam sine electionis periculo. Si bonam duxit, tibi acquisivit gratiam : si erravit, recipiendo meliores facies, refutando deteriores.

3. Maturiore quidem consilio puella filio a patre traditur : sed majore obsequii proposito a filio ad patrem ducitur, et a viro lecta ingreditur soceri domum ; dum metuit et filius displicere judicium suum, et nurus ministerium. Illam paternæ electionis prærogativa attollit atque erigit ; istam offensionis humiliat metus, inclinat verecundia. Non habebit filius, quod in uxorem referat, quasi exors culpæ, si quid fortasse offensum sit, quod habetussus, imo amplius elaborabit, ut in utroque suum possit probari, et in uxore judicium, et in se obsequium.

4. Fecisti igitur quod boni parentes, ut cito ignoscere, sed obsecratus ; nam antequam rogare, non erat ignoscere, sed factum probare. Deinde diutius differre veniam, et tibi acerbum, et illis

illis displicere forte contingat. Contra vero qui consensum parentum ad validitatem conjugii contendunt non esse necessarium, ii doctorem nostrum in libris *De Virginibus* id aperte definire affirmant ; in libro autem *De Abraham* parentum voluntatem requirere, non quod sit absolutæ necessitatis, sed tantum honestatis atque decori. Advertendum est autem Gratianum, P. Lombardum ac D. Thomam, qui hujus opinionis duces fuere, ex ævi sui disciplina mentem Ambrosii esse interpretatos. Constat siquidem eorum temporibus clandestina matrimonia ab Ecclesia pro legitimis habita esse, ut a Tridentinis quoque Patribus definitum est. Verum non ita obtinebat ætate Ambrosii. Etenim ambigere non licet, quin Ecclesia disciplinam suam principum, quorum est conditiones ad legitimum contractum necessarias constituere, legibus tunc temporis accommodaverit. Cum igitur multæ leges imperiales, quas et in codice et apud cl. Spencæum in tractatu de hac materia edito reperire est, hujusmodi furtiva connubia proscripserint, hinc colligimus eadem illa ætate nec ab Ecclesia nec ab Ambrosio admissa esse. Certe quidem multis retro annis filios sine parentum consensu *rite et jure* nubere negaverat Tertullianus lib. 11 *ad uxorem*, c. 9. Quapropter locos lib. *De virgin.* ita exponimus, ac si legatur : Quamobrem filias vestras a servanda virginitate prohibere tentatis, quæ illas ad nubendum non potestis cogere, nisi eisdem non invisos, sed quos amare velint, procos offeratis.

(18) Mss. Thuan. et Carol., « in natura causa est. » Non recte. Porro eodem plane sensu de generationis atque adoptionis discrimine loquitur Plinius junior in Panegyrico, ubi de Trajano a Nerva imperatore in filium allecto sermonem habet.

inutile ; neque enim paterna viscera diutius tolerare possent.

5. 6. Summæ devotionis proposito Abraham filium suum secundum oraculum Dei offerebat in holocaustum ; et quasi exsors naturæ, exerebat gladium, ne mora sacrificium decoloraret ; tamen ubi abstinere a filio jussus est, gladium libenter recondit : et qui immolare unigenitum, fidei intentione properabat, majore pietatis studio festinavit ovem subrogare sacrificio (*Gen. xxi, 2 seq.*)

7. Joseph quoque (*Gen. xli, 15 seq.*), ut fratrem juniorem teneret, simulabat iracundiam fratribus, et compositam furti fraudem ; indignatus tamen (19), cum advolveretur ad genua ejus unus ex fratribus Judas, fletent alii, fraterno vietus et compassus affectu, diutius tenere non potuit simulationem severitatis : remotisque arbitris, aperuit fratribus quod germani sui essent, et ipse esset Joseph, quem vendidissent : nec se memorem suæ esse injuriæ, et fraternæ venditionis acerbitatem fraterne excusare, atque id quod posset (20) arguere, et altiores causas referre ; eo quod ita oportuisset fieri, procurante Deo ; ut 1105 transiret in Ægyptum, qui gentem suam frugis externæ gentem pasceret, ut sterilitatis tempore alendis patri et filiis subsidio foret.

8. Quid autem de sancto David loquar, qui degenerem filium, et fraterno oblitum sanguine (21), ad unius mulieris petitionem paternis visceribus mentem emollitus domo recepit (*II Reg. xiv, 12*) ?

9. Ipse ille Evangelicus pater adolescentiorem filium, qui prodegerat omnem substantiam a patre acceptam vivendo luxuriose, regredientem tamen unius sermonis inflexus humilitate, quod in patrem peccasse se fatebatur, occurso pio fovit, supra colulum ejus cecidit, primam illi stolam, annulum et calceamenta deferri jussit ; atque honoratum osculo, donatum munere, admirabili suscepit convivio (*Luc. xv, 12-24*).

10. Horum te imitatore præbuit pietate patria, qua proxime ad Deum accedimus ; et ideo ego prompte filiam nostram adhortatus sum, ut etiam hiemali tempore viæ laborem exciperet ; commodius hibernatura non solum in hospitio, sed etiam in affectu paterno, cum jam successerit indignationi gratia : quandoquidem ut plene te ad similitudinem atque imitationem sanctorum refer-

(19) Rom. edit., « composita a se furti fraude indignatus est, » vet., « compositam a se, » etc. ; mss. omittunt a se.

(20) Mss. non pauci, « quod oportuisset ; » aliqui, « quod potuisset, arguere. »

(21) Complures mss., « fraternum oblitum sanguinem ; » melius tamen alii, et omnes edit., « fraterno, etc. »

(22) Vet. edit. ac mss. nonnulli, *Quinegio* seu *Quinigio* : Rom. edit. et mss. cæteri, *Cynegio*. Hunc autem Paterni filium illum fuisse, quem his cum nepte jungere matrimonio cogitabat, hujus epistolæ cum ea quæ ad eundem Paternum inscribitur,

A res, eos accusavisti, qui compositis menduciis animum tuum adversum filios excitandum arbitrati sunt. Vale, et nos dilige ; quia nos te diligimus.

EPISTOLA LXXXIV.

CYNEGIUM de consultatione sua commendat.

AMBROSIIUS CYNEGIO (22).

1. Quam ingenue commendasti pulcore, quia de eo consuleres, quod non probares, sed morem gereres parenti, ut pietatem non lederes, securus quod non aliud a me posset referri, nisi quod sanctas deceret necessitudines.

2. Ego vero libenter tua in me onera suscepi, et avo neptem, ut opinor, refudi. Quam nescio plane qua opinione murum sibi fieri desiderabat, ut avum socero mularet. Plura non opus est, ne hoc quoque excedat ad verecundiam. Vale, fili, et nos dilige, quia nos quoque te diligimus.

EPISTOLA LXXXV.

SYNCIO gratiis actis, quod litteras ad se miserit per Syrum presbyterum, celerem hujus reditum laudat, et de sequendo Christo quædam subjungit.

AMBROSIIUS SYNCIO.

1. Gratum est mihi cum litteras accipio tuas. At cum de conservitio nostro 1106 aliquos dirigis, ut fratrem nostrum et compresbyterum Syrum tuis es prosequutus litteris, geminatur lætitia. Sed utinam fructus fuisset iste diuturnior ! Nam statim ut venit, recurrendum putavit : quod quidem desiderium meum plurimum minuit, ad sui gratiam multum addidit.

2. Nam ego diligo eos vel presbyteros (23) vel diaconos, qui cum aliquo processerint, nequaquam se patiuntur a suo diutius abesse munere. Dicit enim propheta : « Non laboravi sequens post te (*Jerem. xvii, 16*). » Quis autem potest laborare omnes qui laboratis, et onerati estis, et ego vos reficiam (*Matth. xi, 28*) ? Sequamur ergo Jesum semper nec desinamus. Quod si semper sequamur, nunquam deficimus ; dat enim vires sequentibus se. Itaque quo propior virtuti fueris, eo fortior eris.

3. Plerumque cum sequimur, dicitur nobis ab adversariis : « Ubi est verbum Domini ? Veniat (*Jerem. xviii, 15*). » Sed nos non fatigemur sequendo, non avertamur subdole interrogationis

comparatio videtur ostendere. Adde præterea quod hæc illi subjungitur in ant. edit. ac pene omnibus mss., ad quem ordinem si quis eam in hac etiam edit. redactam oportuisse contenderit, non admodum repugnabimus.

(23) Ex his verbis, necnon ex iis quibus epist. 12, num. 7, Ambrosius, tam suo quam aliorum Italiæ antistitum nomine, imperatoribus ut legatos a se ad Comitatum destinatos maturius dimittant, supplicat, atque ex aliis similibus locis intelligitur, quam ab ecclesiastico officio sancti presules alienum judicaverint sacros ministros a suis sedibus ac stationibus diu abesse.

impedimento. Dicebatur hoc propheta cum mitteretur in voraginem luti (*Jerem. xxxvii, 14, 15*) : « Ubi est verbum Domini? Veniat. » Sed illo multo magis secutus est, et ideo ad bravium pervenit, ideo accepit coronam; quia non laboravit, qui sequebatur Jesum : « Non est enim labor Jacob, nec dolor videbitur in Israel (*Num. xxiii, 21*). » Vale, et nos dilige, quia et nos amantem nostri, et parentem (25), diligimus.

EPISTOLA LXXXVI

De litteris a Prisco utrinque perlatis.

AMBROSIIUS SYMPIO.

1. Prisco amico et æquevo meo (25) dedisti advenienti litteras; ego quoque revertenti reddidi, quas et pro officio et pro amore debui. Utrumque igitur nostrum suo officio remuneratus est, qui et mihi tuas, et meas tibi restituit; ideo ejus officii pretium incremento debet adipisci gratiæ. Vale, et nos frater, dilige; quia nos te diligimus:

EPISTOLA LXXXVII.

Laudat Polybium, cujus rogatu se binas ad Segatium et Delphinum epistolas scripsisse significat.

AMBROSIIUS SEGATIO (26) et DELPHINO episcopis.

1. Polybius filius noster cum de Africanis regressus partibus, in quibus proconsularem jurisdictionem egregie representavit, aliquantulos nobiscum exegisset dies, summa gratia se meis visceribus infudit.

1007 2. Deinde cum abire hinc et demeare vellet, poposcit ut utrique vestrum scriberem. Promisi futurum. Itaque dictavi epistolam, et utriusque conscriptam nomine dedi. Postulavit alteram. Dixi ad utrumque vestrum datam, more usuque nostro (27); eo quod sancta mens vestra non epistolarum numero, sed conjunctione nominum delectaretur: nec perpeti posset ut fieret vocabulorum separatio, quorum affectus conveniret; idque præscriptum nostro muneri, ut uteremur charitatis compendio.

(24) Edit., « ut parentem; » mss., « et parentem. » Quem autem hic isto dignatur vocabulo, ab eo quem sequenti epistola fratrem appellat, diversum non putamus, sed nec forsitan a Syricio Romano pontifice.

(25) Mss. aliquot, « et æquali meo. »

(26) Vet. edit. ac duo mss., *Fægadio*; Rom., *Fygadio*; cæteri mss., *Segatio*; excipe tamen Albin. ubi scribitur, *Sægariano*. Non dubitatur autem quin is ipse sit, de quod Hieronymus lib. ii *De scrip. eccles.* cap. 119, « Sobadius, inquit, Apenni Galliarum episcopus edidit contra Arianos librum. Dicuntur et ejus esse alia opuscula, quæ necdum legi. » Ejus quoque meminit Sev. Sulpitius lib. ii sub nomine *Sæquadii*, sicut et concilium Cæsaraugustanum, *Fitadii*. Quod autem ad Dephinum, is procul dubio non alius erat a Burdigalensi episcopo, qui baptismate regeneraverit sanctum Paulinum, et ad quem hujus exstant aliquot epistolæ; et in aliis crebra mentio. Sanctorum albo inscriptum est ejusdem nomen ix kal. Januarias.

(27) Epistolas, quarum hic mentio fit ab Ambrosio, in librum epistolarum suarum, si ullus ex

A 3. Quid plura? Exegit alteram, dedi; ut neque illi negarem quod posceret: nec mihi immutarem quod in usum venerat. Ita et ille habet quod utrique reddat; quia id solum præstendit, ne cum alteri reddidisset, alteri vacuus foret. Et ego vobis indivisæ gratiæ munus sine ullo dependam offensionis periculo, et divisionis scrupulo; cum præsertim etiam hæc forma scriptionis Apostolicæ sit, ut et unus ad plures, ut Paulus ad Galatas: et duo ad unum possint scribere, sicut scriptum est: « Paulus vinetus Jesu Christi, et Timotheus frater, Philemoni (28) (*Philem. 1*). » Salutem vobis dico: diligite nos, et orate pro nobis, quia ego vos diligo.

EPISTOLA LXXXVIII.

B *Priscum litterarum utriusque bajulum laudat.*

AMBROSIIUS ATTICO.

1. Prisco meo dedisti litteras. Priscus meus mihi reddidit, et ego Prisco. Tu Priscum, ut soles, dilige; et plus etiam quam soles: quod eo suadeo, quia et ipse Priscum meum facio plurimi. Est enim erga eum priscus his noster amor, qui a pueritia jam inde nobiscum ætate accrevit simul: sed cum multo post vidi tempore; ut vere mihi non solum nomine, sed etiam tanti intervallo temporis priscus advenerit. Vale, et nos amantes tui dilige, quia nos te diligimus.

EPISTOLA LXXXIX.

De ALYPI ad se, deque suis ad eum litteris agit.

C AMBROSIIUS ALYPIO.

1. Antiochus vir consularis (29) reddidit mihi eximietatis tuæ litteras, nec supersedi respondendi munere; nam per meos homines dedi litteras, et ni fallor, alia oborta copia, 1108 geminavi epistolam. Sed quia non tam remetienda amicitiae munia, quam cumulanda (30) arbitror: oportuit ipso præsertim regrediente, qui me tanto litterarum tuarum affectu nomine (31), referri aliquod officium sermonis mei, ut ego utrique vestrum, et ille tibi absolveretur, qui debebat referre quod acceperat. Vale, et diligentes te dilige (32).

illis ab eo unquam compactus est, relatas esse dubitari non potest. Unde cum nullibi exstant, interis necesse est eundem librum. Sed ex sequentibus etiam epistolis alias pariter ad nos non pervenisse intelligimus.

(28) Plerique mss., « et Timotheus fratri Philemoni. »

(29) Rom. edit. cum mss. aliquot, « vir clarissimus; » vet. edit. cum cæteris mss., « vir consularis. » Fatendum tamen est inter illius sæculi consules hujus nominis nullum occurrere. Sed cum honoris titulum præfectis provinciarum et aliis quibusdam attribui solitum intelligimus ex Paulino in Ambrosii *Vita*, Rufino (*Hist. lib. ii, cap. 11*, ubi de Ambrosio ipso loquitur, ex Cod. Theod. etc.

(30) Ita mss. magno numero, et cum his Rom. edit.; vet. autem edit. cum mss. nonnullis, « quam contumeliam non cumulandam. »

(31) Rom. edit. sola, « affectu munere. »

(32) Codex Gem., « Vale, frater, et nos dilige, quia nos quoque te diligimus. » Prat., « Vale, frater. Ex licit, etc. »

EPISTOLA XC.

ANTONIUM amorem in se, suumque vicissim in illum commemorat.

AMBROSIIUS ANTONIO.

1. Nunquam es tacitus mihi, nec unquam tuo me transmissum silentio querar, qui sciam quod tuo non desim pectori. Nam cum id pendas, quod pluris est; qui potes etiam id negare, quod sæpe etiam in multos defluit, non tam amoris usu, quam officii vicissitudine.

2. Ego vero etiam ex meo animo tuam vicem aestimo, ut nunquam me tibi, et te mihi absentem putem; quoniam semper animis adhæremus: nunquam tuas litteras mihi deesse opiner, aut meas tibi: cum te quotidie coram alloquar, in te oculos, studia, atque omnia officia mea dirigam.

3. His tecum delectat congregari; nam litteræ tuæ,

(33) Mss. aliquot, « non defuisse arbitreris. »

A ut aperte cum individuo pectoris mei loquar, verecundari me faciunt. Unde peto ut supersedeas gratiarum relatu; mihi enim mei in vos officii summa merces est, si me debito erga vos muneri non defuisse arbitrarer (33). Vale, et nos diligo, quia ego quoque te diligo.

EPISTOLA XCI.

CANDIDIANUM laudat, ne se deprimit.

AMBROSIIUS CANDIDIANO fratri.

B 1. Summus quidem splendor in sermone est tuo, sed magis in affectu elucet mihi; nam in epistolis mentis tuæ aspicio fulgorem, dilectissime frater ac beatissime. Dominus te benedicat, et det tibi suam gratiam; nam et ipse in epistolis tuis vota magis quam mea merita recognosco. Quæ enim merita mea tantis tuis æquantur sermonibus? Diligo nos, frater, quia nos te diligimus (34).

(34) Non pauci mss., « quia et ego te diligo. »

IN LIBROS DE EXCESSU FRATRIS SATYRI ADMONITIO.

—

AMBROSIO præter Marcellinam sororem, quam perpetuæ virginitalis votum professam, Romæ ut plurimum habitasse, libri *De Virginibus* et Ambrosianæ ad eam epistolæ palam faciunt, fuit etiam germanus frater, cujus obitus hisce opellis causam præbuit. Huic nomen Satyro inditum constat, quo eum sancti doctoris auctoritate *Romanum Martyrologium* ad xv Kal. Octob. sanctorum numero inseruit. Sed ipsum insuper Urianum cognominatum esse ex ejus epitaphio, quod tanquam ab ipsomet Ambrosio scriptum refert Dungalus (*De cultu Imag.* tom. IV *Bibl. PP.* part. II), intelligitur: nisi malueris τῷ Uranio non cognominis rationem attribuere, sed tandem epitheti quo Satyri, jam in cælum recepti, beatitudo significetur. Nos quidem in medio rem relinquemus, epitaphium vero subiciemus his præmonitis.

Satyrus itaque primum in foro causas oravit (lib. I, num. 40), deinde provinciarum administrationi præfectus fuit (num. 58), quod utrumque commune habuit cum Ambrosio. Sed multo plura in illis emicuerunt quam simillima, et usque adeo alter alterum vultu, corporis habitu, valetudine, ingenio, moribus referebat (num. 38, 39, 79), ut aliud fratrum par tam perfecte sibi consentiens vix unquam exstiterit. Hinc nata illa, quæ arctius quam natura ipsa eos colligabat, intima et mutua charitas (num. 21, 22); ex qua factum est, ut cum invitus ac reluctans Ambrosius onus subiisset episcopale, Satyrus omnem rerum domesticarum atque temporalium curam in se reciperet (num. 20 *seq.*), hac saltem laboris ac sollicitudinis parte fratrem levaturus. Contigit autem ut Prosper quidam in aliqua provinciarum Africæ dogens debitam fratribus pecuniam solvere detrectaret (num. 24). Eo prolicisci, licet fratre admodum refragante ac frequentibus litteris etiam revocante (num. 25), constituit Satyrus. Verum soluta in ipso cursu nave qua ferebatur, non sine ultimo periculo (num. 17, 27) appulit ad oram destinatam. Rem ex animi sententia transegit cum Prospero. At in Italiam atque adeo Mediolanum reversus, vix fraternis amplexibus redditus fuerat, cum in gravissimum incidit morbum, cujus vi et atrocitate extinctus est (num. 17).

Quantum doloris ex ejus morte ceperit Ambrosius, facile quivis ex utriusque amore ac suavissima vitæ societate intelligat. Verumtamen, hoc casu frangi se nequaquam passus, non modo exanimi corporis oculos manu sua claudere (num. 19), atque feretro humeros subicere sibi imperavit (num. 1): sed etiam conscenso ambone basilicæ, audiente innumera populi frequentia, et patente præsentis cadaveris facio (num. 78), eum laudavit priore harum orationum, cujus summam hic exhibemus. Principio (num. 1 *seq.*) gratias agit quod Ecclesiæ periculum in familiam suam conversum videatur; et non tam sibi dolendum quod fratrem amiserit, quam gratulandum quod eum quandoque habuerit, profitetur; maxime autem id sibi esse solatio, quod lacrymas suas prosequantur omnium lacrymæ (num. 5), quodque jam ne a fratre unquam divellatur (num. 6), minime timeat. Hinc ubi multiplicem, quæ sibi cum fratre intercedebat, conjunctionem tenerrimo amoris sensu commemoravit (num. 7 *seq.*), dolorem suum ita excusat, ut eum temperandum, potius quam delendum, asserat. Colligit tamen quasdam consolationis causas, et potissimum (num. 17 *seq.*) quod fratri ex Africa reduci ultima pietatis officia et reddere sibi licuerit. Tum repetitis

eiusdem fratris in se meritis, timorem suum ob ejus absentiam, fallacemque ex ipsius reditu lætitiā describit (num. 20 seq.). Sub hæc, instituto inter fratris atque Tabithæ luctum comparatione, cur illi resuscitari non conduxiisset, exponit (num. 28 seq.). Ubi sua et fratris conditione inter se comparatis (num. 31 seq.), denno ad ea quæ sibi ejusdem exasperent desiderium, redit (num. 34 seq.). Deinde, ad cardinales virtutes sermonem convertens, quantum in Eucharistia fiduciam reposuerit, quantave prudentia eaverit ne a schismatico baptismum acciperet, prædicat (num. 42 seq.). Illic, ejus eloquentia, fortitudine, simplicitate, castitate, temperantia, et liberalitate erga pauperes commendatis, qualem se in fratres præbuerit, ex eo quod nec patrimonium dividere, nec uxorem ducere, nec testamentum condere substituerit, demonstrat (num. 49 seq.). His licet augeatur conceptus dolor, cur tamen moderandus sit, rationes proponit; seque promittit illius memoriam nunquam positurum (num. 63 seq.). Ultimo nonnullis ad Marcellinæ consolationem interjectis, postremum vale fratri amantissime dicit, atque orationem fusis pro ejus pace ac quiete precibus claudit (num. 76 seq.).

Cum dies septem elapsi essent (lib. II, num. 2), rediit ad Satyri monumentum populus, cæremónias precesque consuevas celebraturus. Ille alteram harum orationum Ambrosius, quamvis ad meditandam eam temporis angustia coarctatus, admodum fusam pronuntiavit hoc ferme sensu. Postquam præmisit priori libro nonnihil dolori indultum esse, in hoc magis omnium hominum conditionem consideraturum se pollicetur (num. 1 seq.). Inde proponit tria tractanda, mortem scilicet communem esse, nos ejus opera sæculi ærumnis tutos effici, ac demum per eam ad resurrectionem aditum dari (num. 3). Ut persuadeat communem hanc legem ferendam esse, varia exempla in medium affert, puta eorum qui nativitatem planetæ, obitum autem plausu prosequerentur: necnon Lyciorum, apud quos viri in luctu vestem induere muliebrem legibus cogeantur (num. 4 seq.). Dehinc, adjectis rationibus nonnullis, feminarum in maritorum funeribus impotentiam graviter castigat (num. 8 seq.): et patientiam in amicorum morte, quam in diutina eorum absentia difficiliorem non esse docet (num. 15 seq.). Mox ad secundam partem accedens (num. 40 seq.), multiplices exponit humanæ vitæ calamitates, ex quibus nos nisi per mortem non liberari, sanctorum virorum exemplis probat (num. 25 seq.). Ubi vero quantum iidem passi fuerint, amplificavit; metuendam inde colligit (num. 44 seq.) mortem non esse, quod requies, lucrum, remedium, ac decus in ea ipsa reperiantur. Transit denique ad postremum membrum, ad quod astruendum triplici genere argumenti utitur, nimirum *ratione, universitatis exemplo, testimonio rei gestæ* (num. 50, 52). Rationem exigere ut corpus et anima simul aut pœnis aut præmiis afficiantur, paucis perstringit. At vero in secunda parte diu moratus (num. 53 seq.), pulchre de naturæ generationibus ac mutationibus philosophatur: post quæ, dubiis quibusdam prudenter exsolutis, resurrectionem phœnicis, atque humanæ generationis exemplo, firmat (num. 58, 60): expositoque ejusdem resurrectionis ordine ac ratione, indignum esse ait, ut ea non credatur, cum philosophicis de animarum in varia corpora transmigratione deliriis, ac poeticis de serpentiorum dentium in homines conversione ineptis fides habeatur (num. 61, 65, 70). Unde colligit prophetarum testimoniis, quorum locos proponit, atque edisserit, magis credendum (num. 66 seq.). Postremo venit ad rei gestæ testimonia, ubi exposita trium mortuorum a Christo ad vitam revocatorum historia, nec ii qui ab Elia, Petro et in passione Dominica resuscitati sunt, prætermittuntur (num. 77 seq.). Contra philosophos sanctus præsul rursus insurgens, resurrectionem rationi consonam esse luculenter monstrat (num. 86 seq.). Adjicit (num. 90, 91) Deo et Christo, qui causa est resurrectionis, fidem præbendam: et quomodo rapiendus sit in æra Paulus, explanans (num. 92), patriarchas vivere docet, de quorum virtutibus pie disputat (num. 95 seq.). His qua ratione Christus *inter mortuos liber* dicatur, ubi subjunxit, quæ de tubis Moses præcepit, spiritali enarrat sensu (num. 95, 117); quibus expositionem quorundam e Canticis et Apocalypsi locorum addit (num. 118 seq.). Contracta demum tanquam in manipulum tota oratione, votisque ut fratrem brevi sequatur, palam conceptis, sermonem absolvit (num. 130 seq.).

Extra dubium est hos duos libros constare totidem orationibus, quas in unum opus, indito librorum titulo, et forte etiam nonnullis adjectis aut immutatis, conjungi voluit ipse Ambrosius; unde statim initio secundi libri hæc verba ponit: *Superiore libro aliquid indulgimus, etc.* Eadem operi præfigitur in manuscriptis hæc inscriptio: *Incipiunt libri sancti Ambrosii episcopi de Excessu Satyri fratris sui, et de Resurrectione mortuorum.* In quibusdam tamen codicibus aliqua varietas est; exempli causa, in nonnullis hoc modo inscribitur: *Flebilis querimonia beati Ambrosii antistitis de excessu charissimi sui fratris*; sed in similibus librarios maxima licentia usos reperimus. Majoris auctoritatis est, quod Augustinus (lib. II *De pecc. orig.* cap. 41) librum secundum his verbis allegat: *In opere quod scripsit De Resurrectione*; utrumque autem Ambrosius (*Enarr. Psal. I, n. 51*) isto lemmate: *In libris Consolationis et Resurrectionis.* De priore hujus inscriptionis parte dicemus in Admonitione ad Orationem de Obitu Valentiniani, nunc vero tantum monebimus communi titulo sermonis argumentum liquidius efferri. Quod ad titulum secundi libri, fere is concipitur in illam formam: *De fide Resurrectionis, vel De resurrectione mortuorum*; et eum aptum esse atque congruum præmissa analysis ejusdem libri plane convincit.

Illud operis eo ipso anno compositum fuisse, quo Satyrus migravit ad superos, inficias iverit nemo; sed quoto anno hæc eadem mors inciderit, obscurius est. Baronius eundem illi, quem cædi Gratiani,

tribuendum putat, id est 383; suamque opinionem inde communit, quo belli atque Barbarorum timorem, de quo hic agitur, alio referri posse non existimat, nisi ad irruptionem, quam extincto memorato principe, Maximus Italiae minitabatur. Veruntamen, praeterquam quod neque Maximus, neque Eugenius Barbaros quales priore libro describit sanctus praesul, secum adduxisse usquam leguntur, quomodo idem Ambrosius aut mentionem tam recentis doloris praetermisisset, aut tam fidenter in domum suam, quidquid timebatur omnibus, fraterni morte conversum esse atque expiatum pronuntiasset? Accedit quod cum Satyri navigationem Ambrosiani pontificatus initio susceptam esse illud suadeat, quod in occasione non solvendi debiti eandem Ambrosii dignitatem trahebat Prosper, eumque Satyrum in ipso aetatis flore Ambrosius sublatum narret (lib. i, n. 31); ex his clarum fit bellicos illos motus ac Barbarorum minas cum exitio Valentis imperatoris anno 378, iv Kal. Sept. in tugurio combusti, magis quadrare; hae enim tempestate ingens a Barbaris metus Italiam ac vicinas provincias invasit. Quapropter utrumque hunc librum anno insequenti, hoc est 379, scriptum esse nulli dubitamus; idque sub aetatis initium contigisse argumento est, quod Ambrosius fratrem et per hiberna frigora navigasse, et paucis a reditu mensibus exspirasse testatum facit.

Antiqui moris fuit apud Athenienses, ut qui pro patria fortiter dimicando occubuissent, publica laudatione honorarentur, quemadmodum Plato auctor est in *Menexeno*; Romani vero illustres viros atque feminas eodem honore prosequerentur, quam consuetudinem a P. Val. Publicola consule, qui Junium collegam publice laudavit, exortam esse observant historici. Sed antiquiora adhuc ejusdem ritus vestigia exstant in Libris sacris. Nam vel Davidis planctus super Saule ac Jonatha, qui libro II Regum capite I describitur: vel Jeremie lamenta super Josia rege, de quibus libro II Paralipomenon, quid aliud sunt, nisi funebres laudationes? Non igitur mirum videri debet, si tot orationes in laudem eorum, sive qui pro Christi fide ac nomine sanguinem profudissent, sive qui virtutum singularum splendore Christianum nomen illustravissent, habitae reperiantur apud Patres Ecclesiae Graecae ac Latinae; sed illud forte videbitur insolentius, quod fratris laudes frater ipse celebrare aggressus fuerit. Verum clarissima exempla habet Ambrosius, quibus se defendat. Namque, ut omittamus illud profanis usu venisse, ut magni viri mortuorum sibi arctissimo conjunctionis nexu copulatorum encomiastas se praeberint, quod factum legitur a Julio Caesare, qui Juliam amitam et Corneliam uxorem laudavit *e more pro rostris*, ut ait Suetonius in ejus Vita; ut Gregorius Nazianzenus, cujus orationes in patris, fratris ac sororis funeribus dictae supersunt, Ambrosio sufficere posset ad patrocinium: postea vero et Gregorium et Ambrosium Bernardus in laudando Girardo fratre imitatus est.

Admonebimus, antequam de tabula manus tollatur, Dungalum a librariis quibusdam, qui ob nonnullam argumenti affinitatem librum *De Paradiso* his duobus libris una descripserunt, deceptum, eundem librum tanquam tertium de Morte Satyri allegavisse, in quo ipsum graviter hallucinasse nemo non videat. Quod autem ad epitaphium ab eo memoratum, haec ejus verba sunt Ambrosio nostro (*loc. sup. cit.*) non dlane indigna:

Uranio Satyro supremum frater honorem
Martyris (1) ad laevam detulit Ambrosius.
Haec meriti merces, ut sacri sanguinis humor
Finitimas penetrans alluat exuvias.

(1) Sancti Victoris videlicet.

SANCTI AMBROSII

MEDIOLANENSIS EPISCOPI

DE EXCESSU FRATRIS SUI SATYRI

LIBRI DUO (2)

LIBER PRIMUS.

1113 1. Deduximus, fratres dilectissimi, hostiam meam, hostiam incontaminatam, hostiam Deo A placentem, dominum et fratrem (3) meum Satyrum. Memineram esse mortalem, nec fefellit opinio, sed

(2) Scripti anno 379.

(3) Omnes edit. ac mss. nonnulli, « dominum et

fratrem; alii mss. plures et potiores, « dominum et fratrem. » Observat autem Menardus noster in

superabundavit gratia (4). Itaque nihil habeo quod querar, et habeo in quo Deo gratias agam; quia semper optavi ut, si quæ perturbationes vel Ecclesiam vel me manerent, in me potius ac meam deciderent domum. Deo igitur gratias, quia in hoc omnium metu, cum omnia motibus sint suspecta Barbaricis, communem mœrorem privato dolore transegi, et in me conversum est quidquid timebam (5) omnibus. Atque utinam hic consummatum sit, ut dolor meus publici doloris redemptio sit!

2. Nihil quidem habui, fratres charissimi, in rebus humanis tanto fratre pretiosius, nihil amabilius, nihil charius; sed præstant privatis publica. Ipsius quoque sententiam si quis sciscitaretur, mallet occidi (6) pro aliis, quam sibi vivere; propterea enim pro omnibus secundum carnem Christus est mortuus, ut nos non solis nobis vivere disceremus (*II Cor. v, 15*).

3. Accedit illud quod ingratus divinitati esse non possum: lætandum est enim magis quod talem fratrem habuerim, quam dolendum quod fratrem amiserim; illud enim munus, hoc debitum est. Itaque perfunctus sum (7), quandiu lieuit, 1114 commissio mihi fenore: qui deposuit pignus, recepit. Nihil interest utrum abjures depositum, an doleas restitutum. In utroque fidei ambiguum, vitæ periculum est (8). An si pecuniam neges, culpa est: si hostiam neges, pietas est (9)? cum pecuniæ fenerator illudi possit, naturæ auctor, et necessitudinis creditor fraudari non queat. Itaque quanto uberius fenoris summa, tanto gratior sortis usura.

4. Unde ingrati de fratre (10) esse non possumus; quia quod naturæ communis fuit, reddidit: quod gratiæ singularis est, meruit. Quis enim communem conditionem recuset? Quis doleat sibi proprium pignus ereptum, cum ad solatium nostrum Filium suum unicum pro nobis Pater tradiderit ad mortem (*Rom. viii, 32*)? Quis exceptum, se putet esse debere a conditione moriendi, qui non sit exceptus a conditione nascendi? Magnum pietatis mysterium, ut mors corporis nec in Christo esset

A excepta; ne licet naturæ Dominus, carnis tamen quam suscepit, legem non accusaret. Et mihi necesse est mori, illi necesse non fuit. An qui de servo dicit (11): « Si cum volo sic manere, donec venio, quid ad te (*Joan. xxi, 22*)? » Non potuit ipse sic manere, si vellet? Sed perpetuitate vitæ hujus sibi pretium, mihi sacrificium perdidisset. Quod igitur majus est solatium nostri, quam quod secundum carnem et Christus mortuus est? Aut cur ego vehementius fleam fratrem, cum sciam illam mori, non potuisse pietatem?

1115 5. Cur solus præ cæteris fleam, quem fletis omnes? Privatum dolorem communi dolore digessi, præsertim cum meæ lacrymæ nihil prosint, vestræ autem lacrymæ fidem astruant, consolationem afferant. Fletis divites, et flendo probatis nihil opitulari repositas divitias ad salutem; cum pecuniæ pretio mors differri non queat, et pari usu divitem inopemque dies supremus eripiat. Fletis senes, quod in hoc liberorum sortem (12) pavetis; et ideo quia vitam corporis producere non potestis, institute liberos non ad usum corporis, sed ad virtutis officium. Fletis et juvenes, quod naturæ finis non sit maturitas senectutis. Fleverunt et pauperes, et quod multo est pretiosius, multoque uberius, lacrymis suis ejus delicta laverunt. Illæ sunt lacrymæ redemptrices, illi gemitus qui dolorem mortis abscondunt, ille dolor qui, perpetuæ ubertate lætitiæ, veteris sensum doloris obducat (13). Itaque licet privatum funus, fletus tamen est publicus; et ideo non potest fletus esse diuturnus, qui universorum est affectibus consecratus.

C 6. Nam quid te, mi frater amantissime, fleam, qui mihi sic eruptus es, ut esses omnium? Non enim perdidisti usum tui, sed commutavi: ante corpore inseparabilis, nunc individuus affectu; manes enim mecum, at semper manebis. Et quidem cum viveres nobiscum, nunquam te patria eripuit mihi, nec ipse mihi unquam patriam prætulisti: et nunc alteram præstitisti: cœpi enim jam hic non esse peregrinus, ubi melior mei portio est. Nunquam

cap. 70 Regulæ S. Bened. vocem *Dominum* regiam et imperatoriam esse, nec ea saluari voluisse Augustum Cæsarem: postea autem a scriptoribus, ut humiliori vocabulo uterentur, ex τοῦ domibus factam esse vocem *domnus* per syncopen. Quod ubi exemplis e Sev. Sulpitio, et aliunde petitis probavit, addit apud Græcos idem contigisse in dictione κῆπος ex qua κῆρος facta est a recentioribus. Vide Hephten in eadem Regul., Cangium in Glossar., etc.

(4) Codex Vallil., « Sed ubi abundavit peccatum, superabundavit, etc. »

(5) Ita mss. non pauci, a quibus non dissidet Rom. edit., nisi quod habet, « omnibus timebam; » cæteri autem mss. ac vet. edit., « quidquid timebamus omnes. »

(6) Mss. aliquot melioris notæ, mallet (quidam, malit) occidere.

(7) Non pauci mss., « perfruitus sum; » reliqui et omnes edit., « perfructus sum. » At infra ubi mss. prope ad unum, et vet. edit., « commissio mihi fenore, » reposuit edit. Rom., concessio, etc.

D (8) Nannius, variis significationibus quibus *vita* modo pro anima, modo pro victu, modo pro vivendi spatio, modo pro moribus usurpatur, in medium allatis, hoc ultimo sensu eam vocem hic ab Ambrosio positam dicit. Nihilominus, licet hoc non omnino a nobis respualur, simplicius tamen pro salute æternaque vita sumi putamus.

(9) Ita cuncti mss., tribus exceptis, ubi legitur *impietas est*; pro quo posuerunt omnes edit., « impietas non est. »

(10) Omnes edit. cum paucis mss., « de fratris morte; » cæteri, majori numero, et meliori sensu, « de fratre. »

(11) Mss. aliquot, « dicit: Sic eum volo manere. »

(12) Non pauci mss., « liberam sortem. » Non male, cum ea sors vere sit libera, quæ pro libito quoscunque sive senes sive juvenes carpit. Potuit tamen error esse scriptorum, a quibus *liberam* pro *liberum* exaratum sit.

(13) Quidam mss., « sensum doloris odbuleat. »

enim totus in me fui, sed in altero nostri pars major ambrorum: uterque autem eramus in Christo, in quo et summa universitatis, et portio singulorum est. Hic mihi tumulus genitili solo gravior, in quo non naturæ, sed gratiæ meæ fructus est; in isto enim corpore, quod nunc exanimatum jacet, præstantior vitæ meæ functio; quia in hoc quoque quod gero corpore, uberior tui portio.

7. Atque utinam ut memoriæ, ut gratiæ; ita etiam vitæ tuæ hoc quidquid est, quod spiramus, spirare possemus (14), dimidiumque meorum decideret temporum, quod ad tuorum proficeret usum! Pur enim erat, ut quibus indivisum semper fuit patrimonium facultatum, non esset et vitæ tempus divisum (15): vel certe qui indistincta semper habuimus vivendi consortia, non haberemus distincta moriendi (16).

8. Nunc vero, frater, quo progrediar, quoque converterar? Bos bovem requirit, seque non totum putat, et frequenti mugitu pium testatur amorem, si forte defecerit cum quo ducere collo aratra consuevit: et ego te, frater, non requiram? Aut possum unquam oblivisci tui, cum quo vitæ hujus semper aratra sustinui? Labore inferior, sed amore conjunctior: non tam mea virtute habilis, quam tua patientia tolerabilis, **1116** qui pio semper sollicitus affectu latus meum tuo intere sepiebas: charitate, ut frater: eura, ut pater; sollicitudine, ut senior: reverentia, ut junior. Ita in unius necessitudinis gradu complurium mihi necessitudinum officia impendebas; ut in te non unum, sed plures amissos requiram, in quo uno ignorata adulatio, expressa est pietas. Neque enim habebas quod simulatione adderes, qui totum pietate comprehenderes, ut nec incrementa receperis, nec vicem exspectaris.

9. Sed quo immemor officii, memor gratiæ, immodico dolore progredior? Revocat Apostolus, et tanquam frenos mœrori inducit, dicens sicut nuper audistis: « Nolumus vos ignorare, fratres, de dormientibus; ut non tristes sitis, sicut et cæteri qui spem non habent (*I Thess*, iv, 12). » Date veniam, fratres charissimi. Neque enim omnes possumus dicere: « Imitatores mei estote, sicut et ego Christi (*I Cor*, iv, 16); » sed ad imitandum si auctorem quæritis, habetis quem possitis imitari. Non omnes ad docendum idonei, utinam omnes ad discendum habiles!

10. At non gravem lacrymis contraximus culpam:

(14) Mss. nonnulli, « speramus (quidam, *spe paramus*) sperare possumus. »

(15) Nonnulli mss., « Non esset vita et tempus divisum. »

(16) Codex Turon., « Distincta moriendi contubernia. »

(17) Rom. edit., « et lacryma, juxta propheticum, etc. »

(18) Ita mss. plures, ac probatiores, a quibus vet. edit. non recedunt, nisi quod pro *lacrymavit*, ubique præferunt *lacrymatus est*: nonnulli autem mss. et Rom. edit., « sed lacrymavit in eo, qui tristis fuit: lacrymavit in eo, qui crucifixus est,

A non omnis infidelitatis aut infirmitatis est fletus. Alius est naturæ dolor, alia est tristitia diffidentiae: et plurimum refert desiderare quod habueris, et lugere quod amiseris. Non solus dolor lacrymas habet; habet et lætitia lacrymas suas, et pietas fletum excitat, et oratio stratum rigat, et precatio, juxta propheticum (17) dictum (*Psal.* vi, 7), lectulum lavat. Fecerunt et fletum magnum sui cum patriarchæ sepelirentur. Lacrymæ ergo, pietatis indices, non illices sunt doloris. Lacrymavi ergo, fateor, etiam ego, sed lacrymavit et Dominus (*Joan.* xi, 35). Ille alienum, ego fratrem: ille in uno lacrymavit omnes, ego in omnibus lacrymabo te, frater.

11. Ille nostro, non suo lacrymavit affectu; neque enim divinitas lacrymas habet: sed lacrymavit eo (18), quo tristis fuit (*Matth.* xxvi, 38): lacrymavit eo, quo crucifixus est, quo mortuus, quo sepultus est: lacrymavit in eo, de quo hodie nobis insinuavit Propheta, dicens: « Mater Sion dicet: Homo, et homo factus est in ea, et ipse fundavit eam Altissimus (*Psal.* lxxxvi, 5). » Eo lacrymavit, quo matrem Sion dixit, genitus in Judæa, susceptus ex Virgine. Matrem autem secundum divinitatem habere non potuit, quia auctor est matris. Illo factus est non divina generatione, sed humana; quia homo factus est, Deus natus est (19).

12. Sic et alibi habes: « Puer natus est nobis, Filius datus est nobis (*Isa.* ix, 6). » In puero enim nomen ætatis, in Filio plenitudo divinitatis est. Factus ex matre, natus ex Patre; idem tamen et natus est et datus: non diversum, sed unum putes. **C** Unus enim Dei Filius, et natus ex Patre, et ortus ex Virgine, distanti ordine, sed in unum concurrente nomine (20), sicut et præsens lectio docet, quia « et homo factus est in ea, et ipso fundavit **1117** eam Altissimus (*Psal.* lxxxvi, 5). » homo utique corpore, Altissimus potestate. Etsi Deus et homo diversitate naturæ; idem tamen non alter in utroque. Aliud ergo speciale naturæ suæ, aliud commune nobiscum: sed in utroque unus, et utroque perfectus.

13. Non igitur mirandum est, quia et Dominum eum et Christum fecit Deus. Fecit ergo Jesum, eum utique qui ex corpore nomen accepit; fecit eum de quo etiam patriarcha scribit David: « Mater Sion dicet: Homo, et homo factus est in ea. » **D** Homo autem factus dissimilis utique (21) est non

qui mortuus est, qui sepultus est. . . . In eo lacrymavit, quod matrem Sion dixit. »

(19) Codex Remig. et Benign., « Deus homo natus est: » melius alii, et edit., « Datus natus; » hic enim temporali generationi æterna opponitur. Infra etiam pro « et natus et datus, » idem habent, « et factus et datus. »

(20) Plerique mss., « sed in uno concurrunt nomine. » Et infra, pro « in utroque perfectus, » fidei exhibent, « utrinque perfectus. »

(21) Mss. aliquot, « factus est in ea, Dissimilis utique, etc. »

divinitate, sed corpore: nec discretus a Patre, sed **A** exceptus in munere: manens in consortio potestatis, segregatus in mysterio passionis.

14. Plura loci hujus tractatus exposcit (22), quibus possimus ostendere auctoritatem Patris, proprietatem Filii, Trinitatis totius unitatem: sed consolandi hodie (23), non tractandi partes recepi; quanquam abducere a mœrore animum intentione tractandi consolationis sit usus. Sed temperandus mihi magis mœror (24), quam alienandus affectus; ut muleceantur magis desideria quam sopiantur. Non libet enim abire a fratre longius, et occupatione subduci; cum velut comitandi ejus gratia hic sermo susceptus sit, ut diutius sensu prosequar proficiscentem: et quem oculis teneo, mente complectar. In illo enim totam oculorum aciem figere libet, cum illo totis animorum officiis immorari, illum toto blandiliarum ambire obsequio; dum stupet animus, nec amissum credo, quem adhuc cerno præsentem: nec mortuum puto, cujus adhuc officia non requiro, quibus ego vitæ meæ usum et spirandi omne munus addixeram.

15. Quid enim referam tantæ gratiæ, tanto labori? Ego te, frater, hæredem feceram, tu me hæredem reliquisti: ego te superstitem optabam, tu me superstitem dimisisti. Ego pro muneribus tuis, ut compensarem beneficia, vota referebam: nunc et vota perdidisti, sed tamen tua beneficia non amisi. Quid agam, mei successor hæredis? quid agam, meæ vitæ superstes? quid agam exsors hujus quod capio luminis? quas grates, quæ munera referam tibi? Nihil a me præter lacrymas habes. Aut fortasse securus meriti tui, quas solas superstites habeo lacrymas, non requiris. Nam etiam cum adhuc viveres, flere prohibebas: mœroremque magis nostrum, quam tuam mortem tibi esse testabaris dolori. Prohibent ulterius prodire lacrymæ, **1118** fletusque revocant. Prohibet etiam tui gratia; ne dum nostra deflemus, de tuis meritis desperare videamur.

(22) Tractatus quandoque idem est ac simplex expositio: hic vero idem sonat, ac disceptatio seu polemica disputatio. Nec absurdum videri debet quod hoc loco controversiam fidei perstringere neutiquam alienum putavit Ambrosius. Hoc namque attribuendum est Arianorum improbitati, qui, cum adhuc frequentes essent Mediolani, crebro catholicos versutiis suis exagitabant.

(23) Nonnulli mss., « sed consulendi hodie, » etc.

(24) Pauci mss., « sed imperandus est mihi mœror. »

(25) Ita mss. prope ad unum; edit. vero, « ut nobis etiam mœroris istius minuas; » Rom., *minuisti*.

(26) Mss. haud pauci, « non coarctavit animus; » alii aliquot, « non corrui animus; » elegantius cæteri ac edit. ut in textu.

(27) Quam antiquus ac frequens in Ecclesia votorum usus existat, et quam efficax tam depellendis periculis, quam beneficiis a Deo impetrandis sanctorum patrocinium, locupletissimus testis est Ambrosius. Confer cum hoc loco alium quam si-

16. At certe nobis tu etiam mœroris istius minuis (25) acerbitem: non habeo quod timeam, qui timebam tibi; non habeo quod mihi jam mundus eripiat. Etsi sancta supersit soror, integritate venerabilis, æqualis moribus, non impar officiis; tibi tamen ambo plus timebamus, in te vitæ hujus jucunditatem repositam putabamus. Propter te vivere delectabat, propter te mori non pigeat; te enim ambo superstitem precabamur, tibi nos supervivere non juvabat. Quando non ehorruit animus (26), cum metus hujusmodi titillaret? Quomodo consternata mens erat ægritudinis tuæ nuntio!

17. Væ miseræ opinioni! Putabamus redditum, quem videmus dilatum; tuis enim votis apud sanctum martyrem Laurentium impetratum esse nunc cognoscimus commeatum (27). Atque utinam non solum commeatum, sed etiam prolixum vitæ tempus rogasses! Potuisti annos plurimos impetrare vivendi, qui potuisti commeatum impetrare veniendi (28). Et quidem tibi, omnipotens æterne Deus, gratias ago, quod vel hæc nobis suprema solatia non negasti, quod amantissimi fratris ex Siculis Africanisve regionibus exoptatum nobis redditum contulisti: ita enim mature, postquam venit, ereptus est: quasi propter hoc solum videretur esse diratus, ut ad fratres rediret.

18. Habeo plane pignus meum, quod nulla mihi peregrinatio jam possit avellere: habeo quas complectar, reliquias: habeo tumulum, quem corpore tegam; habeo sepulcrum, super quod jaceam: et commendabiliorem Deo futurum esse me credam, quod supra sancti corporis ossa requiescam. Utinam sic potuissem adversus mortem quoque tuam meum corpus obicere! Si gladiis petitus esses, me pro te potius suffigendum dedissem: si exeuntem potuissem revocare animam, meam potius obtulissem.

19. Nihil mihi profuit ultimos hausisse anhelitus, nihil flatus in os inspirasse (29) morienti; putabam enim quod aut tuam mortem ipse susceperem, aut

millimum in *Exhort. virgin.* cap. 3, num. 15. Quibus addesis etiam quæ de invocatione eorundem sanctorum lib. *De viduis* cap. 9, traduntur a beato doctore.

(28) Nonnulli mss. « commeatum impetrare vivendi. » Minus commode.

(29) Vet. edit. ac plures mss., « flatus meos inspirasse; » melius Rom. edit., cum aliis mss., « flatus in os inspirasse. » In hunc porro locum observat Nannius Ambrosium hic decertare cum Virgilii luctu, et in prosa ipsa superare carminis gratiam. Quod autem addit eundem sanctum non secutum hic esse errores gentilium, qui ex Pythagorica metempsychosi morientis animam exceptabant hianti ore, quasi ejus spiritu posthac victuri: nihil sane verius illa Nannii opinione, cum alias causas Ambrosius confestim subdat. Virgiliana vero carmina quæ ille refert, sequentia sunt et lib. iv *Æneid*.

... Et extremus si quis super halitus errat,
Ore legam.

Subjungit et alios Statii versus e lib. ii *Sylvar.*,

meam vitam in te ipse transfunderem. O infelicem illa, sed tamen dulcia suprema oculorum pignora! O amplexus miseri, inter quos exanimum corpus obriguit, halitus supremus evanuit! Stringebam quidem brachia, sed jam perdideram quem tenebam, et extremum spiritum ore relegeram (30), ut consortium mortis 1119 haurirem. Sed nescio quomodo vitalis ille mihi halitus factus est, et majorem gratiam in ipsa morte redolebat (31). Atque utinam si tuam nequivi meo spiritu vitam producere, vel ultimi anhelitus tui vigor transfundi potuisset in meam mentem, et illam tui minimi puritatem atque innocentiam noster spirasset affectus! Hanc mihi hereditatem, frater charissime, reliquisses, quæ non lacrymabili dolore percuteret affectum (32), sed memorabili gratia commendaret heredem.

20. Quid igitur nunc agam, cum omnes vite istius suavitates, cuncta solatia, cuncta denique ornamenta amiserim? Tu enim mihi unus eras domi solatio, foris decori: tu, inquam, in consiliis arbiter, curæ particeps, deprecator sollicitudinis, depulsor mororis: tu meorum assertor actuum, cogitationumque defensor: tu postremo unus, in quo domestica sollicitudo resideret, publica cura requiesceret. Testor sanctam animam tuam, me in fabricis Ecclesiæ (33) id sæpe veritum esse, ne displicerem tibi. Denique ubi redisti, objurgasti moram; ita domi forisque eruditor quidam et arbiter sacerdotis, ut domestica cogitare non sineres, publica curare censeret. At non verear, ne videar arroganter dicere; hæc enim laudis tue portio est, quia sine offensione ulla et gubernasti fratris domum, et commendasti sacerdotium.

21. Sentio equidem quod repetentis officiis tuis, recensendisque virtutibus, afficiatur animus: sed tamen in ipsa mei affectione requiesco, atque hæc mihi recordationes etsi dolorem renovant, tamen afferunt voluptatem. An ego possum aut non cogitare de te, aut unquam sine lacrymis cogitare? Et potero unquam aut tanti non meminisse fra-

sed eandem sententiam plane efferentes. Si quis autem alios veterum ritus circa morientes avet cognoscere, adeat Jos. Laurentii Polymathiam lib. II, synopsi 9, sicut et auctores ab eodem illic citatos.

(30) Mss. aliquot, « ore religabam; » ceteri atque edit., « ore relegabam, » Rom. ex Virg. supra citato, *legebam*. Infra vero ubi omnes eunt, ac pauci mss., « morte redolebat; » reliqui mss. magno numero præferunt, « morte redolebam.

(31) Mss. non pauci, « in ipsa morte redolebam.

(32) Nonnulli mss., « percuteret aspectum. » Hand malo sensu.

(33) Omnes edit., « in publicis ecclesiis; » Paris. quædam, *Ecclesiis*: optime vero mss. prope ad unum, « in fabricis Ecclesiæ. » Infra etiam pro, « Ut vereor » quod erat in omnibus edit. ac mss. quibusdam, alii mss. frequentissimi legunt, « ut non verear. » Quod autem præmittitur de fabricis ecclesiæ, de constructione intelligendum est illius basilicæ, quam vir sanctus Mediolani construxit, et eandem esse ad epistolam 22 adnotavimus, cu-

tris, aut sine lacrymabili quadam meminisse gratia? Quid enim mihi unquam jucundum, quod non esset ex te profectum? Quid, inquam, mihi sine te, aut tibi unquam sine me voluptati fuit? Quis non usus nobis, et prope visus ipse, somnusque communis? Quæ discretæ unquam voluntas? Quod non commune vestigium? fore ut cum gradum tollerem (33), vel tu meum, vel ego tuum corpus videremur attollere.

22. Quod si quando sine altero prodeundum fuit, intectum litus putares, affectum vultum (34) cernereres, maestum minum judicares: non assuetæ gratia, non vigor solitus præmittebat. suspecta omnibus solitudo metum alienius tegritudinis afferebat. Ita novum videbatur omnibus nos dividi! Ego certe fraternæ impatiens et non oblitus absentiae (35), quasi præsentem reflexa sæpius cervice querebam, et coram illoqui atque aspicere videbar mihi: sed tanquam suspensæ collo jugum, ubi speratis excederam, 1120 trahere me putabam, difficilis progredi, verecundus videri, et redire properans, quod sine te procedere non liberet.

23. At vero ubi ambobus prodeundum fuit, non plura in itinere vestigia, quam verba: nec incessus, quam sermo crebrior; nec ambulandi cura, sed colloquendi gratia: uterque enim nostrum ex alterius ore pendebat. Non intento aspectu legere iter, sed mutuo sollicitos experiri sermones (36), haurire oculorum gratiam, spirare fraternæ imaginis voluptates. Quam virtutes tuas tacitus mecum ipse mirabar! quam plaudebam mihi, quod tali me Dominus fratre donaverat, tam pudico, tam efficaci (37), tam innocenti, tam simplici, ut cum tuam innocentiam cogitarem, efficaciam desperarem: cum efficaciam cernerem, innocentiam non putarem! Sed utrumque mira quadam virtute jungebatur.

24. Denique ea quæ ambo nequiveramus concludere, solus implesti. Plaudebat sibi, ut audio. Prosper, quod sacerdotii mei occasione redditurum se, quæ abstulerat, non putabat: sed vehementiorem

jus ab eo ibidem sit mentio. Ejus etiam meminit Gregorius Turonensis lib. I *de Gloria Martyr.* cap. 47, sicut et Ughellus tomo IV *Ital. sacræ*, pag. 34. Neque officit, quod hæc in Oratione Ambrosius testatur curam rerum temporalium a fratre Satyro susceptam esse: quidquid enim ad Ecclesiæ decessum pertinet, ab episcopali officio non esse alienum ipse et profiteatur lib. II *Officior.* cap. 24.

(33) Non pauci mss., « Vere, ut cum gradum, » etc.

(34) Codex Tur. solus, « affectum mutatum. » Sequenti autem versu nulli eod. simul, « non ad sanctam gratiam vigor solitus præmittebat; » melius tamen alii, ac omnes edit. ut in textu.

(35) Mss. aliquot omittunt, « fraternæ oblitus absentie. » Non pravo sensu.

(36) Non pauci mss., « solitos exerpere sermones. »

(37) Ideo efficaces, id est, ad agendum acres atque habiles, innocentibus ac simplicibus hic opponuntur, quia cum illis plus insit sanguinis et caloris, facilius affectibus cupiditatis aut odii abripiuntur, quam alii.

tuam unius efficaciam expertus est, quam duorum A
itaque solvit omnia, nec moderationi ingratus tunc,
nec illudens pudori; sed et modestiæ gratus, nec
insolens efficacie. Sed cui, frater, illa quæstisti?
Nos enim idem volebamus laborum tuorum esse
præmium, quod documentum erat. Peregisti om-
nia, et ubi perfunctus omnibus revertisti, tu solus
nobis, qui omnibus es preferendus, eriperis;
quasi ideo mortem distuleris, ut consummares pie-
tatis officium, palmam efficacie reportares.

25. Quam nec ipsi nos, frater charissime, sæculi
hujus delectabant honores, quod nos a nobis invi-
cem dividebant! Quos ideo adepti sumus, non quia
fuit eorum expetenda perceptio (38), sed ne vilis
dissimulatio videretur. Aut fortasse ideo sunt tri-
buti, ut quia immaturo tui obitu nostræ futurus
eras voluptatis occasus, sine nobis jam vivere dis-
ceremus.

26. Et quidem præsagæ mentis agnosco formi-
dinem, dum repeto sæpe, quæ scripserim. Re-
vocabam te, frater, ne ipse Africam peteres, ac
potius aliquem destinares. Timebam te commit-
tere viæ, fluctibus credere, et solito metus major
inceggerat animum: sed et peregrinationem expli-
cuisti, et rem ordinasti, et veteri et sentinoso, (39)
ut audio, navigio iterum te fluctibus credidisti.
Namque cum celeritatem aucupario, cautelam præ-
termisisti, avidus nostræ gratiæ, dissimulans pe-
riculi tui.

27. O fallax lætitia! o incerta humanarum rerum
curricula! Ex Africa redditum, ex mari restitutum,
ex naufragio servatum, putabamus jam nobis non
posse eripi: sed graviora naufragia 1121 in ter-
ris positi sustinemus; nam quem non potuerunt
naufragia maris ad mortem deducere, strenuis na-
tatibus evitata, ejus mors cœpit nobis esse naufra-
gio. Quid enim superest suavitatis, quibus tam
prædulce decus, tam clarum in his mundi tene-
bris lumen exstinctum est: in quo non nostræ so-
lum familiæ, sed totius patriæ decus occidit?

28. Habeo sane vobis, fratres dilectissimi, plebs
sancta, maximam gratiam, quod non alium dolorem
meum, quam vestrum putatis; quod vobis accidisse
hanc nostri creditis solitudinem (40), quod fletum
totius civitatis, ætatum omnium, ordinum omnium
vota, nova quadam pietate defertis. Non enim mi-
sericordiæ privatæ dolor, sed quoddam publicæ D
officium et munus est gratiæ: aut si qua vos mei
taugit misericordia, quod talem fratrem amiserim,
habeo fructum uberem, habeo vestri pignus affec-

tus. Mallem fratrem viventem; sed tamen publi-
cum officium in secundis rebus jucundius est, in
adversus gratus.

29. Neque vero mihi mediocriter meritum tanti vi-
detur officii. Neque enim otiose vel in Actibus
apostolorum (Act. ix, 39). Tabitha mortua, fletus
viduæ describuntur, vel in Evangelio (Luc. vii,
42), mota lacrymis viduæ prosequens turba funus
adolescentis inducitur, cui resurrectio debebatur;
illam tamen Tabitham viduæ, hunc tota civitas
flevit. Non ergo dubium est vestris lacrymis (41)
apostolorum patrocinium comparari: non, inquam,
dubium est Christum misericordia motum, cum
vos fletus videret. Etsi nunc non tetigit loculum,
suscepit tamen commendatum spiritum: et si non
appellavit corporis voce defunctum; divinæ tamen
potestatis auctoritate a cruciatibus mortis, et a
nequitiae spiritalis incursionibus ejus animam li-
beravit: et si non resedit in loculo (42), qui erat
mortuus; tamen requievit in Christo: et si non
locutus est nobis, tamen ea quæ supra nos sunt
cernit: et quæ potiora sunt nobis, jam se videre
lætatur. Per ea enim quæ in Evangelio legimus,
quæ futura sunt intelligimus; et præsentium spe-
cies indicium est futurorum.

30. Non opus fuit ei resurrectio temporalis (43),
cui æterna debetur. Quid enim in hanc miseram et
ærumnosissimam recideret labem, atque in hanc
flebilem vitam rediret, quem raptum magis 1122
esse ex tam imminentibus malis urgentibusque
periculis gaudere debemus? Nam si pacato sæculo
bellisque cessantibus, raptum Enoch (Gen. v, 24),
nemo deflevit, sed magis propheta laudavit, sicut
de illo Scriptura dixit: « Raptus est, ne malitia
mutaret cor ejus (44) (Sap. iv, 11); quanto magis
nunc jure dicendum est, cum ad sæculi lubricum,
vitæ accedat ambiguum! Raptus est, ne in manus
incideret Barbarorum: raptus est, ne totius orbis
excidia, mundi finem, propinquorum funera, ei-
vium mortes, ne postremo sanctarum virginum
atque viduarum, quod omni morte acerbius est,
colluvionem videret.

31. Ego vero te, frater, cum vitæ tuæ flore,
tum mortis commoditate beatum arbitror. Non
enim nobis ereptus es, sed periculis: non vitam
amisisti, sed ingruentium acerbitalum formidine
caruisti. Nam qua eras sanctæ mentis misericor-
dia in tuos (45), si nunc urgeri Italiam tam pro-
pinquo hoste cognosceres, quantum ingemisceres,
quam dolores in Alpium vallo summam nostræ

(38) Mss. aliquot, « eorum expectanda perceptio ». Et infra partim, « maturo tui obitu, » partim
« maturiori obitu; » alii vero, et edit. ut in textu.

(39) *Sentinoso*, id est, in ejus sentinam aqua
multa per fatiscientes rimas influebat.

(40) Edit. quædam Paris., « creditis sollicitudi-
nem; » reliquæ ac mss. melius, « creditis solitu-
dinem; » solitudo enim et orbitas de morte dicun-
tur proximorum. Tertio autem versu deest in mss.
pluribus vox *vota*, qua quidem exempta, sensus
adhuc integer constat, sed tamen aliquid adimitur
concinnitati.

(41) Eodem sensu fletus pauperum supra voca-
bat « lacrymas redemptrices. » Sed et passim in
hac oratione quam efficacia vivorum pro defunctis
suffragia, nec non sanctorum pro utrisque subsi-
dia jam a primis Ecclesiæ sæculis crederentur,
manifestum fit.

(42) Nonnulli mss., « suscepit tamen datum: et
si non appellavit... non resedit in lectulo. »

(43) Mss. aliquot, « resurrectio corporalis. »

(44) Mss. nonnulli, « mutaret intellectum ejus,
aut fictio deciperet animam ejus. »

(45) Plures mss. et Amerb., « Nam qui eras... »

salutis consistere, lignorumque concediis (46) A construi nunc pudoris! Qua afflictione morores tam tenui discrimine tuos ab hoste distineri, ab hoste impuro atque crudeli, qui nec pudicitiae parceret, nec saluti!

35. Quoniam, inquam, hæc modo ferres, quæ nos perpeti, et fortasse quod gravius est, spectare cogemur (47), rapi virgines, et avulsos a complexu parentum parvulos liberos supra tela jactari, incestari sacra Deo corpora, et semlem viduam maturioris uterum in usus desuetos onerum redire, non pignorum? Quoniam, inquam, modo ista tolerares, qui etiam ultimo spiritu tui jam fortassis oblitus, et adhuc nostri non immemor, de cavenda incursione Barbarorum nos sæpius admonebas, commemorans non frustra te dixisse fugiendum. Fortasse ideo quod nos destitui tua morte cernebas: quod non infirmitate animi sed pietate faciebas; et si infirmus pro nobis, tamen firmus tibi. Qui cum a viro nobili revocareris Symmacho (48) tuo parento, quod ardere bello Italia diceretur, quod in periculum tenderes, quod in hostem incurreres; respondisti hanc ipsam tibi causam esse veniendi, ne nostro deesses periculo, ut consortem te fraterni discriminis exhiberes.

33. Felix igitur tam opportuno obitu, quia non est in hunc servatus dolor (49). Certe felicior **1123** quam sancta soror, quæ tuo solatio destituta, de suo pudore sollicita, duobus nuper beata germanis, nunc ex duobus fratribus ærumnosa, neque alterum sequi potest, neque alterum derelinquere: cui tumulus hospitium tuus, et corporis tui sepulcrum est domus. Atque utinam vel hoc tutum diversorium! Cibus in fletibus, potus in lacrymis; cibum etenim dedisti nobis panem lacrymarum, et potum dedisti nobis in lacrymis in mensuram (*Psal.* lxxix, 6), aut fortasse ultra mensuram.

34. Nam quid de me loquar; cui neque mori licet ne sororem relinquam: neque vivere libet, ne a te

miseriordia in tuos; « quidam melinseule, » pronus in tuos; » elegantius tamen alii, atque edit ut in contextu.

(46) Nannius ubi adnotavit in aliis cod. pro *concediis* haberi *congeribus* (in quibusdam scribitur *congeriebus*, in aliis vero *aggeribus*, id est, stragibus dejectarum arborum, ut itinera hostibus intercluderentur: subjungit, quid sit melius, aliis divinandum se relinquere; cum voce *concediis* intelligi possint multa ligna quasi communi eade ac simul strata. Et certe non aberravit a scopo hæc conjectura; eadem enim voce hoc ipso sensu Tacitum lib. i usum reperias. Consequenter autem, ubi nos cum Gill., Rom. edit. ac mss. aliquot, « tam tenui discrimine, » etc., edit. Amerb. et Eras. cum mss. nonnullis præferunt, « in tanto teneri discrimine tuos ab hoste impuro; » alii vero mss. non parvo numero, « tam tenui ab hoste discrimine tuos esse, ab hoste impuro, » etc. Minime male.

(47) Cod. Remig. et Benign., « perpeti: atque (quod gravius est) ferre cogemur. » Minus commode. Averte autem hic *perpeti* idem sonare ac non impedire, quod sano levius est quam si spectare turpitudinem quis cogere.

(48) Ambrosius eodem modo Symmachum Sa-

tyrum? Quid enim mihi sine te potest esse juvenum, in quo omnis semper fuit nostra juvenitas? aut quid diutius in hac vita degere juvat, atque in terris morari, in quibus tandem juvenile viximus, quandiu simul viximus! Etsi esset quod hic delectare nos posset, sine te delectare non posset: et si quando voluissemus impense vitam producere, jam tamen sine te esse nollemus.

35. Hæc intolerabilia. Quid enim tolerabile sine te tanto vite comite, tanto laborum meorum officiorumque consorte? Cujus ego casum quo esset tolerabilior, nec præmeditari potui; ita pavebat animus de illo tale aliquid cogitare! non quo conditionem ignorarem, sed quidam votorum usus sensum communis fragilitatis obduxerat; ut de illo nisi secunda omnia cogitare nescirem.

B 36. Denique proxime cum gravi (quodam atque utinam supremo!) urgerer occasu; hoc solum dolebam, quod non ipse assideres lectulo, ne votivum mihi cum sancta sorore partitus officium, morientis oculos digitis tuis clauderes (50). Quid optaveram! Quid rependo! Quæ vota deficiunt! Quæ ministeria succedunt! Aliud præparabam, aliud exhibere compellor; non jam ipse ministerium funoris, sed minister. O dura oculorum lumina, quæ potuistis fratrem videre morientem! O immites et asperæ manus, quæ clausistis oculos, in quibus plus videbam! O durior cervix, quæ tam lugubre, onus, consolabili licet obsequio, gestare potuisti (51)!

37. Hæc tu, frater, mihi justius exhiberes. Hæc ego a te expectabam, hæc ego officia desiderabam. C Nunc vero ipse meæ vite superstes, quod sine te solatium capiam, qui solus morientem solari solebas, excitare lætitiā, mœstitudinē propulsare? Qualem te nunc ego, frater, aspicio, jam nulla mihi verba referentem, **1124** jam nulla offerentem oscula! Quanquam ita mutuis semper utrique nostrum insederit amor, ut interiore potius foveretur affectu, quam forensi blanditiā divulgare-

tyri parentem hoc loco vocat, quo ab eodem epist. 17, num. 12, epist. 17, et epist. 53 num. 5, Theodosius Valent. Minoris et Gratiani parens dicitur, et quo etiam in bene multis Codicis Theod. legibus superiores imperatores licet sanguine porcus alieni eodem titulo a successoribus ornantur suis, nimirum honoris ac venerationis gratia, et forte hic etiam animi acceptorum beneficiorum non innumeri testimonio. Hinc autem conjicimus Satyrum in reditu ex Africa Roma transiisse.

(49) Hic aperta, ut advertit Nannius, imitatio est hujus loci Virgiliani:

..... Tuque, o sanctissima conjux,
Felix morte tua, nec in hunc servata dolorum.

(50) Ab antiquis petita fuit ea consuetudo, qua morientium oculi conjunctissimorum manibus clauderentur. Ejus meminit ac rationem reddit Plinius lib. xi, cap. 37, et alii multi mentionem faciunt.

(51) Hoc etiam in usu positum apud Romanos, ut cadavera parentum a filijs, cognatorum a consanguineis, imperatorum a principibus senatus efferrentur ad rogam vel ad tumulum. Sic posterioribus quoque sacenis divum Ludovicum Philippi filii ac successoris cervice portatum ad majorum sepulcra cognoscimus. Sed hæc obvia.

tur; neque enim aliorum querebamus testimonium qui tantum nostri gratiam tenebamus. Ita viridis se utrique nostram germanitatis succus infuderat, ut non blanditiis probare amorem, sed conscia mente pietatis interno amore contenti, faciem blanditiarum non requirere videremur, quos et ipsa in amorem mutuum imago formaret; nescio enim qua expressione mentis, qua corporis similitudine (52) alter in altero videbatur.

38. Quis te aspexit, qui non me visum putaret? Quoties aliquos salutavi, qui quoniam te prius consalutaverant, se a me jam dicerent salutatos! Quanti tibi dixerunt aliquid, qui se mihi dixisse memorarent! Quae mihi hinc gaudia, quanta frequenter oborta letitia, quod eos errare in nobis cernerem! Quam gratus error, quam jucunda prolapsio (53), quam religiosa fallacia, quam suavis calumnia! Neque enim de tuis erat aliquid aut factis aut sermonibus, quod timerem, qui mihi tua lætabar ascribi.

39. Tamen si vehementius contenderent, quod se mihi aliquid intimasse memorarent, respondebam ridens et gaudens: Videte ne fratri dixeritis. Nam cum omnia nobis essent nostra communia, individuus spiritus, individuus affectus; solum tamen commune non erat secretum amicorum: non quo conferendi periculum vereremur, sed tenendi servaremus finem. Sane si consilio pendenda res esset, erat semper commune consilium, nec semper commune secretum. Nam etsi amici ita alteri nostrum dicerent, ut dicta sua ad alterum pervenirent (54); tamen scio plerumque ita fidem secreti esse servatam, ut nec fratri committeretur. Erat enim fidele indicium, et extraneo non esse proditum, quod non esset cum fratre collatum.

40. His igitur tantis ac talibus bonis in excessum quemdam, fateor, mentis elatus, superstitem me timere desieram (55), quod illum vita crederem digniorem: et ideo excepi plagam, quam ferre non possum; tolerabiliora enim tanti doloris præmeditata

(52) Mss. aliquot, « expressiore mentis quam corporis similitudine. » Non satis recte. Ex hoc autem loco intelligamus licet episcoporum vestes ab aliorum cultu potius simplicitate ac modestia, quam forma vel colore fuisse diversas. Hoc pulchre confirmatur epistola Cœlestini I ad episcopos Viennensis provinciae ita scribentis: « Discernendi a plebe vel cæteris sumus doctrina, non veste: conversatione, non habitu: mentis puritate, non cultu, » etc. Vide similiter quæ de vestimentis, quibus Augustinus indui solebat, tradit Possidius. Nonnulli mss., « nescio quam expressiorem mentis quam corporis similitudinem habere videbatur. »

(53) Et hoc quoque, inquit Nannius, aliqua ex parte a Virgilio mutuo sumptum est:

Dancia, Laride, Tymberque, simillima proles,
Indiscreta suis, gratusque parentibus error.

(54) Omnes edit., « ad alterutram pervenirent; » omnes mss., *ad alterum pervenirent*. Meliori sensu. Quod autem adverbio *plerumque* in quibusdam mss. additur *complacitum*, id prorsus videtur supervacaneum. Adverte porro quanta fuerit Ambrosii nostri in amicorum secretis fides, et quam sancta

A quam inexplorata vulnera. Quis jam incestum solabitur? Quis afflictum levabit? Cum quo participabam? Quis me ab istius mundi vindicabit? (56)? Tu enim auctor negotiorum, censor servulorum, arbiter fratrum; non litis, sed pietatis arbiter.

41. Nam si quando aliquid cum sancta sorore 1125 mihi conferendum fuit, utra melior videretur sententia, te iudicem sumebamus, qui nullus læderes os, atque (57) utrique satisfacere gestiens, et amandi affectum tenebas, et censendi modum; ut et utrumque gratum dimitteres, et utriusque tibi gratiam vindicare. Aut si ipse aliquid disceptandum deferres, quam grata contentio tua! quam sine felle ipsa indignatio! quam servulis ipsis coercitio non amara: cum te fratribus magis de-
B ferre, quam ex affectu disceres vindicare! Nobis enim professio repressit studia coercendi; imo tu, frater, ab omni nos abducebas coercitionis affectu, vindicare pollicens, et lenire desiderans.

42. Non mediocris igitur prudentiæ testimonium, quæ ita a sapientibus definitur: Bonorum primum esse Deum scire (58), et verum illud atque divinum pia mente venerari, illam amabilem et concupiscendam æternæ pulchritudinem veritatis tota mentis charitate diligere. Secundum autem, in proximos a divino illo fonte atque cœlesti naturæ derivare pietatem: quod etiam mundi sapientes nostris hausere de legibus. Neque enim derivare ista in hominum disciplinas, nisi de cœlesti illo divinæ legis fonte potuissent (59).

C 43. Quid igitur observantiam ejus erga Dei cultum prædicem? Qui priusquam perfectioribus esset initiatus mysteriis, in naufragio constitutus, cum ea qua veheretur, navis scopuloso illisa vado, et urgentibus hinc atque inde fluctibus solveretur, non mortem metuens, sed ne vacuus mysterii exiret e vita; quos initiatos esse cognoverat, ab his divinum illud fidelium sacramentum poposcit: non ut curiosos oculos inferret arcanis (60), sed ut fidei suæ consequeretur auxilium. Etenim ligari fecit in cautelaque religio.

(55) Vet. edit., *timere desiderarem*; Rom. et mss. frequentissimi, *timere desieram*. Infra vero ubi omnes edit., *quam inexplorata vulnera*; mss. prope ad unum, *quam explorata vulnera*. Absurdo sensu. (56) Ita Rom. edit. et plures mss.; vet. autem edit. cum mss. nonnullis, *vindicabit usu*. Non diversa sententia; idem enim sonat ac liberabit rerum temporalium cura et commercio. Rursus continuo post, ubi Gil. edit. et Rom. cum paucis mss. *actor negotiorum*; Amerh., Eras. ac mss. longe plurimi, *auctor negotiorum*.

(57) Mss. complures, « qui nullum læderes, atque, » etc.; melius alii, atque edit. ut in textu. Est enim Terentiana locutio ex Adelph. act. v, sc. 4: « Nulli lædere os, arridere omnibus, » etc.

(58) Platonem videtur innuere, qui cum alibi, tum lib. iv de Legib., de divino cultu disputat, et administratione reipublicæ. Quod autem subditur de cognitione sui et vita recte instituenda ex Alcibiade i petitum est.

(59) Remig. et Benig. cod., « in disciplina potuissent, nisi... fonte potassent. »

(60) Mss. aliquot, « non ut curiosus oculos arca-

orario (61), et orarium involvit collo, atque ita se dejecit in mare, non requirens de navis compage resolutam tabulam, cui supernatus juvaretur, quoniam fidei solus arma quæsierat. Itaque his se tecum atque munus satis credens, alia auxilia non desideravit.

44. Simul fortitudinem ejus spectare licet, qui fatisciente remigio, non quasi naufragus tabulam sumpserit, sed quasi fortis ex se ipso adjuvium suæ virtutis assumpserit: nec deseruit 1126 spes nec fefellit opinio. Denique primus servatus ex undis, et in portum terrene stationis evectus, præsulem suum, cui se crediderat (62), recognovit: statimque ubi etiam ceteros servulos suos vel ipso liberavit, vel liberatos comperit, negligens facultatum, nec amissa desiderans, Dei ecclesiam requisivit; ut ageret gratias liberatus, et mysteria æterna cognosceret, promittens nullum referenda gratia (63) majus esse officium. Quod si homini non referre, simile homicidio judicatum est; quantum crimen est non referre Deo!

45. Est ergo prudentis agnoscere se ipsum, et quemadmodum a sapientibus definitum est, secundum naturam vivere. Quid enim est tam secundum naturam, quam referre auctori gratiam? Aspice cælum hoc; nonne auctori refert gratiam, cum videtur? « Cæli enim enarrant gloriam, Dei, et opera manuum ejus annuntiat firmamentum (Psalm. xviii, 2). » Mare ipsum cum sedatum atque tranquillum est, divinæ serenitatis testatur indicium:

nis insereret. » Multa sunt in hoc unico loco, quæ veterem Ecclesiæ disciplinam patefaciant: primo enim hic vides, sicut et alibi frequenter eucharistiam « divinum fidelium sacramentum vocari; » deinde eandem diligenter oculis subtractam fuisse non initiatorum; tertio non tantum ad præsentem usum consecrari solitam, verum etiam ad futurum servari; postremo ejusdem a Christianis in periculis suis secum deferendæ consuetudinem advertere est. De primis duobus jam non semel a nobis dictum, quod sufficiat: ad posteriora vero capita confirmanda lectores tantummodo remittendi sunt ad Tertullianum lib. ii *ad Uxor.* cap. 5; Cyprianum *de Lapsis*; ubi mirabilem ignis ex arca, in qua idem sacramentum includebatur, eruptionem narrat; Eusebium lib. vi *Hist. Eccles.* cap. 44, Gregorium magnum lib. iii *Dialog.* cap. 33, et Joannem Diaconum eadem lib. i *Vite Gregorii* referentem. Quibus atque aliis addere licet etiam recentiores Spencæum lib. ii *de Adorat. Euchar.*, card. Bonam lib. ii *Rerum Liturg.* cap. 17, Mabillonium lib. i *de Liturg. Gall.* cap. 9, Thiersium *de Frequenti exposit. Sacram.*, et alios.

(61) *Orarium* quid sit, Nannius exponit in hunc modum: « Orarium hic idem genus vestis cum eo, quod nunc in sacrificali cultu stola dicitur, apud veteres infula nominatur: ejus extremitates vite dicuntur, et etiam nunc in baptismo pueris initiandis imponitur. Insigne illud et hostiarum, et sacerdotum est: credo ideo Christianis solenne fuisse, quod sanctus Petrus genus Christianorum et regium et sacerdotale appellat. » Ita ille. Sed præterquam quod multa confundit, quæ sunt inter se distinctissima, extra dubium est ab eo alienam huic loco orarii significationem afferri. Namque orarium hic idem plane est, atque supra epist. 22, num. 9, nempe sudarium, strophium, seu linteam abster-

A cum movetur, indignatio superna terrori est. Nonne omnes Dei gratiam jure merentur, cum advertimus quod insensibilis natura quadam sensibili ratione suos fluctus coerceat, et fines suos unda cognoscat? Nam de terris quid loqui, quæ divino obediens præcepto omnibus sponte animantibus pabulum subministrant (*Gen.* i, 11); atque id quod acceperint agri, velut crescentibus usuris multiplicentur, cumulatæque restituunt?

46. Ergo ille qui natura duce divini rationem operis igneo mentis vigore perceperat, scivit primo omnium servitori suo gratiam esse referendam: sed quia referre non poterat, habere poterat. Est enim hujusmodi gratiæ vis (65), ut et cum refertur, habeatur; et habendo referatur. Referebat igitur gratiam, deferrebat fidem. Nam qui tantum mysterii cælestis involuti in orario præsidium fuisset expertus, quantum arbitrabatur si ore sumeret, et toto pectoris hauriret arcano! quam majus putabat factum in viscera, quod tantum sibi lectum oratio profuisset!

47. Sed non ita avidus fuit, ut esset incautus; scimus enim plerosque aviditate studii prætermittere cautionem. Advocavit ad se episcopum (24, q. 1, cap. *Advocavit*), 1127 nec ullam veram putavit nisi veræ fidei gratiam, percontatusque ex eo est utrumnam cum episcopis catholicis, hoc est, cum Romana Ecclesia conveniret? Et forte ad id locorum (66) in schismate regionis illius Ecclesia erat: Lucifer enim se a nostra tunc temporis communione

C gendæ faciei destinatum, quo sensu apud ejusdem ætatis scriptores crebro invenitur.

(62) Quidam mss., « tabulam supersederit... cui crediderat. »

(63) Mss. aliquot, « nullum ad referendam gratiam, » etc.

(64) Non abhorret, inquit Nannius, hoc ipsum a lege Persica, ejus meminit Xenophon, secundum quam summa poena plectebantur, qui ingratiitudinis convicti essent. Addere præterea poterat illam veterum legem, qua libertos qui adversus patronos ingrati exstissent, licebat revocare in servitutem, quod alluditur a Terentio Andriæ actu i, sc. 1, hoc Sanonis ad Sosiam libertum dicto, *hanc muto lictum*. Consule similiter quæ de remetiendis beneficiis disputat Ambrosius lib. i *Offic.* et locos *Officiorum* Ciceron. ibidem indicatos.

(65) Eadem antipallage usus est Ambrosius lib. vi *in Lucam*, num. 23. Hanc autem figuram cum e Ciceronis *Orat. pro Cn. Plancio* mutatum esse monet Nannius. Tullianaque verba examinari a Juliano rhetore apud Gellium lib. i, cap. 4. Mss. nonnulli, « hujusmodi gratia ejus. »

D (66) Mss. aliquot, « ad id lucrum. » Sed non dubius scriptorum lapsus. Quod autem Luciferum spectat, isthæcne illo tradiderunt Patres atque ecclesiasticarum rerum historici. Erat hic Galaritanus in Sardinia episcopus, qui cum in synodo Mediolanensi morem Constantio imperatori gerere detrectasset, una cum Dionysio, Eusebio, Paulino et Rhodano sanctis atque catholicis episcopis ejectus fuit in exilium, in quo mutatis subinde locis, usque ad Juliani Cæsaris tempora perseveravit. Exsul Athanasium defendit, editis adversus Constantium præclaris libris, propter quos cum tanquam sincero martyrii desiderio meensum maximè quique ejusdem ætatis viri præ-

diviserat, et quanquam pro fide exsulasset, et fidei sum reliquisset hæredes; non putavit tamen fidem esse in schismate. Nam etsi fidem erga Deum tenerent, tamen erga Dei Ecclesiam non tenebant, ejus patiebantur velut quosdam artus dividi, et membra lacerari. Etenim cum propter Ecclesiam Christus passus sit, et Christi corpus Ecclesia sit (*Ephes. v, 24, 25; Coloss. i, 24*), non videtur ab his exhiberi Christo fides, a quibus evacuatur ejus passio, corpusque distrahitur.

48. Itaque quamvis gratiæ fenus teneret, et motueret tanti nominis debitor navigare; tamen eo transire maluit, ubi tuto posset exsolvere: judicabat enim divinæ solutionem gratiæ in affectu ac fide esse; quam quidem statim ubi primum copia liberior Ecclesiæ fuit, implere non distulit. Denique gratiam et accepit desideratam (67), et servavit acceptam. Nihil igitur ea prudentia sapientius, quæ divina et humana secernit.

49. Nam quid spectatam in stipendiis forensibus ejus facundiam loquar? Quam incredibili admiratione in auditorio præfecturæ sublimis (68) emicuit! Sed malo illa laudare, quæ perceptis mysteriis Dei duxit humanis esse potiora.

50. Fortitudinem quoque ejus si quis plenius spectare volet, consideret quolies post naufragium invicto quodam contemptu vitæ hujus, maria transfretaverit: diffusasque regiones obeundo peragravit: postremo quod hoc ipso tempore periculum non refugerit, sed ad periculum venerit, patiens injuriæ,

dicarunt. Verum idem cum in occidentem rediens, Antiochiam, qua iter illi erat, divisam inter Eustathianos ac Meletianos offendisset, Paulinumque in priorum gratiam ordinasset, longo dissidio, de quo supra ad epist. 58 a nobis dictum est, causam præbuit. Improbavit Paulini ordinationem sanctus Eusebius: quam injuriam Lucifer suam interpretatus, ipse concilium Alexandrinum, cui tamen per legatum suum subscripserat, non recipere constituit, seque ab iis omnibus separavit, qui quempiam eorum a quibus ulli Arianorum formulæ subscriptum esset, in communionem suam admisissent. Et hanc originem Luciferianorum schismati attribuunt. Non desunt etiam qui illud Luciferi adversus Eusebium invidentiæ, Hieronymo dissentiente, acceptum ferant: sed nec alii, a quibus illud cum hæresi circa infusionem animæ junctum dicatur. At neutrum satis credibile est. De Lucifero præter Ambrosium hoc ipso loco, Hieronymum *Dialogo adversus Luciferianos*, Rufinum lib. i cap. 19 et seq. et Augustinum *de Hæres.* cap. 81; egerunt etiam Socrates lib. i cap. 5 et seq., Sozomenus lib. v, cap. 12 et 13, Theodoretus, lib. 3, cap. 5, atque alii.

(67) Jam non semel significatum est ab Ambrosio Satyrum, cum navigationi sese committeret, necdum baptismate fuisse regeneratum. Nihil quidem illis temporibus usitatus erat, quam hoc sacramentum usque ad proveciorem ætatem protrahere, quod cum a multis ea mente fieret, ut liberius cupiditatibus suis frena laxarent, a Patribus graviter ac vehementer reprehendebatur, quemadmodum in Ambrosio nostro sæpius licuit observare. Verum Satyri vita tam pie sancteque instituta hic describitur, ut hujusmodi suspitione prorsus liberetur. Potuit nihilominus ipse hoc de se caute vereri, quod timebat de Augustino Monica mater, nimirum ne bap-

A negligens frigoris, atque utinam sollicitus cautionis! Sed hoc ipso beatus, quod dum lenit vigore uti corporis, inoffenso ad exsequenda quæ vellet, functus 1128 juventutis officio, vitam vixit, debilitatem ignoravit.

51. Qua vero prosecutione simplicitatem ejus edisseram? Ea est enim quædam morum temperantia, mentisque sobrietas. Date, quæso, veniam, et permittite dolori meo, ut de eo mihi paulo uberius liceat loqui, cum quo jam non conceditur colloqui. Certe et vobis proleat, ut advertatis non fragilitate quadam vos (69) hoc officium, sed judicio detulisse: nec misericordia mortis impulsos, sed virtutum honorificentia provocatos; animam enim benedicta omnis simplex (*Pror. xi, 5*). Tanta autem simplicitas erat, ut conversus in puerum, simplicitate illius tetatis innoxie, perfectæ virtutis effigie, et quodam innocentium morum speculo (70) eluceret, Intravit igitur in regnum cælorum, quoniam credidit Dei Verbo; quoniam sicut puer artem repulit adulandi, injuriæ dolorem elementer absorbuit, quam inclementius vindicavit: querelæ quam dolo promptior, satisfactioni facilis, difficilis ambitioni, sanctus pudori: ut frequenter in eo superfluum magis verecundiam prædicares, quam necessariam quærereres (71).

52. Sed nunquam superflua fundamenta virtutis; pudorem enim non revocat, sed commendat officium, Itaque velut quadam virginali verecundia suffusus ora, cum vultu affectum proderet, si forte aliquam

C tismalem gratiam, qua eum nunquam excidisse Ambrosius testatur, aliquo juvenili æstu abreptus amitteret, si ad eum immaturo adhuc ætate accessisset. Admonitus porro naufragii discrimine, quod evaserat, ad baptismum ea, quam vidimus, cautione properavit. Neque vero ad solitos catechumenorum gradus observandos adactus fuit; nam quoties urgeret periculum, illos omitti consuevisse intelligimus ex eorum baptismo, qui sonto morbo exagitati eodem sacramento initiabantur. Quod ad locum ubi tinctus fuit Satyrus noster, cum Ambrosius silentio eum præterierit, confidentiam justo majorem præferunt *Decreti* correctores, quippe qui ab Ambrosio narrari scribunt Satyrum, « cum in Sardiniam appulisset, ad se episcopum Sardum advocasse, » etc. Verum tamen etsi Rufinus dum lib. i, cap. 30. scribit de Luciferiano schismate, « quod licet per paucos adhuc volvitur, » quodammodo videatur illis favere; nihil tamen vetat quominus illud non tantum usque in Siciliam, sed etiam usque ad viciniores Africæ oras serpere potuerit.

(68) Sublimis idcirco præfectura dicitur, quia tribunal erat præfecti prætorio, ejus dignitas aliarum omnium apex habebatur. Ad hunc provocatio erat a præsidibus provinciarum: et in ejus foro advocati centum, saltem in Oriente, causas agebant, qui clarissimi et spectabiles dicti, varia donabantur immunitate, ut docet Jul. Cæsar Buleg. lib. iii *de Imperio Rom.* cap. 4.

(69) Quidam mss., « non fragilitate quadam nos, » etc.

(70) Nonnulli mss., « et quadam innocentium morum specula. »

(71) Pauci mss., « quam necessariam crederes. »

subito veniens offendisset parentem (72), velut depressus et quasi demersus in terram, licet in ipso nequaquam dissimilis cœtu virorum, rarus attolere os, elevare oculos, referre sermonem : quod pudico quodam mentis pudore faciebat, cum quo castimonia quoque corporis congruebat. Etenim intemerata sacri baptismatis dona servavit, mundus corpore, purior corde : non minus adulterini sermonis opprobrium, quam corporis perhorrescens : non minorem ratus pudicitie reverentiam deferendam integritate verborum, quam corporis castitate.

53. Denique in tantum castimoniam dilexit, ut **1129** nec uxorem expeteret; licet in eo non solum castitatis appetentia fuerit, sed etiam pietatis gratia. Miro autem modo et conjugium dissimulabat, et jactantiam declinabat : tantaque erat dissimulatio, ut nobis quoque urgentibus, differre magis consortium, quam refugere videretur. Hoc unum itaque fuit, quod nec fratribus crederet : non aliqua eunctationis hesitantia, sed virtutis verecundia.

54. Quis igitur non miretur virum inter fratres duos alterum virginem, alterum sacerdotem, ætate medium, magnanimitate non imparem, ita inter duo maxima munera præstitisse, ut alterius muneris castitatem, alterius sanctitatem referret, non professionis vinculo, sed virtutis officio? Ergo si libido atque iracundia reliquorum vitiorum educatrices sunt, jure castitatem atque elementiam dixerim quasdam virtutum parentes : quanquam pietas quoque ut omnium principatus honorum, ita etiam seminarium virtutum est cæterarum.

55. Nam de parcimonia quid loquar, et quadam habendi castitate? Is enim non querit aliena, qui sua servat : nec inflatur immodico, qui contentus est proprio. Nihil ergo aliud nisi proprium recuperare voluit; magis ne fraudaretur, quam ut dilaretur. Nam eos qui aliena quærerent, recte accipitres pecuniæ nominabat. Quod si radix malorum omnium avaritia est (*I Tim.* vi, 10); utique vitia exiit, qui pecuniam non requirit.

56. Non unquam accuratioribus epulis aut congestis fereulis delectatus est, nisi cum amicos rogaret : quantum naturæ satis esset, non quantum voluptati superesset, requirens. Et certe erat non pauper opibus, sed tamen pauper spiritu (73). De stius beatitudine (*Matth.* v, 3) nequaquam utique dubitare debemus, qui neque ut opulens, exulta-

(72) Ideo *parentis*, id est, matris familias, non autem virginis occursum memoratur, quod his raro ex ædibus parentum in publicum prodire, nec unquam nisi velata facie, concederetur. Quanto minus sermones in compitisnectere cum adolescentibus!

(73) • Pauper spiritu; • his verbis additur in ant. edit. ac mss. non paucis, • quoniam ipsorum est regnum cœlorum; • sed illa in Rom. edit. rescata sunt, et in multis etiam mss. desiderantur. Et sane assutamentum scriptoris cujusdam nobis videtur, quod non apte cum antecedentibus et consequentibus cohæret.

A vit in divitiis, neque ut pauper, exiguum quod habuit judicavit.

(57) Superest ut ad conclusionem cardinalium virtutum, etiam justitiæ partes in eo debeamus advertere. Nam etsi cognatæ sint inter se, concretæque virtutes; tamen singularum quædam forma expressior desideratur (74), maximeque justitiæ. Ea enim sibi pareior foris tota est, et quidquid habet quadam inclementia sui, dum rapitur amore communi, transfundit in proximos.

58. Sed hujus multiplex est species. Alia erga propinquos, alia erga universos, alia erga Dei cultum, vel adjumentum inopum. Itaque qualis in universos fuerit, provincialium, quibus, præfuit, studia (75) docent : qui parentem magis fuisse proprium, quam judicem loquebantur : gratum pie necessitudinis arbitrum constantem æqui juris disceptatorem.

59. Inter fratres autem qualis fuerit, licet **1131** omne hominum genus benevolentia complecteretur, indivisum patrimonium docet : nec distributa aut delibata (76), sed reservata hæreditas. Etenim pietatem sibi causam esse negavit testandi. Nam hoc quoque ultimo sermone signavit, cum quos dilexerat, commendaret, sibi nec uxoris arbitrium fuisse ducendæ, ne a fratribus divelleretur : nec testamenti faciendi voluntatem, ne nostrum in aliquo arbitrium hederetur. Denique et oratus et obsecratus a nobis, nihil tamen contendum putavit : non oblitus tamen pauperum, sed tantum obsecrans esse tribuendum, quantum nobis justam videretur.

C 60. Quo uno satis et divini timoris expressit indicium, et humanæ edidit religionis exemplum. Nam quod pauperibus contulit, Deo detulit; quoniam • qui largitur pauperi, Deo fenerat (*Prov.* xix, 17) : • et postulando quod justum est, non exiguum, sed totum reliquit. Hæc enim est summa justitiæ, vendere quæ habeas, et conferre pauperibus. Qui enim • dispersit, dedit pauperibus, justitia ejus manet in æternum (*Psal.* cxi, 9). • Ergo dispensatores nos, non hæredes reliquit; nam hæreditas successori queritur, dispensatio pauperibus obligatur.

61. Unde non immerito quantus fuerit, hodie quoque per vocem lectoris (77) parvuli, Spiritus sanctus expressit : • Innocens manibus, et mundo corde, qui non accepit in vanum animam suam, nec fecit proximo suo dolum : hæc est generatio requiren-

(74) Ita vet. edit. ac plures mss.; Rom. autem edit. cum mss. nonnullis, • forma et expressio desideratur. •

(75) Studia, id est, favor ac benevolentia. Nam alioqui satis usitatum erat, ut defunctis provincie administratione præfectis detraberent provinciales; imo sæpe etiam eos accusarent repetundarum.

(76) Mss. non pauci, • nec distributa aut delibata : hoc est, immunita et decorticata.

(77) Veteris ejus consuetudinis, qua pueri ad officium lectoris assumebantur, jam admonuimus non uno loco.

tinum Deum (*Psalm.* xxiii, 4-6). » Hic ergo et in montem Domini ascendet, et in tabernaculo habitabit Dei; quia « ingressus sine macula, operatus est iustitiam, locutus est veritatem, non decepit proximum (*Psalm.* xiv, 28) : » nec pecuniam feneratoris est summi, qui semper voluit recuperare hereditariam. Agnosco oraculum; quod enim nulla ordinavit (78) dispositio, Spiritus revelavit.

62. Quid vero illud recenseam, quod supra ipsam iustitiam pietate progressus; cum quædam (79) incubatori communium fructuum mei contemplatione muneris putasset esse tribuenda, largitatis me iactabat auctorem, portionis sue lucrum ad commune consortium conferbat.

63. Hæc et alia, quæ mihi tunc erant (80) voluptati, maxime nunc recordationem doloris exasperant. Manent tamen, eruntque semper, nec unquam velut umbra prætereunt; neque enim virtutis gratia cum corpore occidit, nec idem naturæ meritorumque finis; licet ipsius naturæ usus non in æternum occidat, sed temporali quadam vacatione requiescat.

64. Talibus igitur perfunctum virtutibus, creptum periculis desiderio magis quam amissione flebo. Suadet enim ipsa opportunitas mortis, ut prosequendum magis gratia, quam dolendum **1131** putemus; scriptum est enim in communi dolore proprium vacare debere (*IV Esdr.* x, 6-24 *et seq.*). Neque enim prophetico sermone uni illi mulieri, quæ figuratur, sed singulis dicitur, cum Ecclesiæ dictum videtur.

65. Dicitur ergo et ad me, et dicit Scriptura cœlestis: Hocine (81) doces, sic instituis Dei plebem? An nescis quia exemplum tuum periculum cæterorum est? Nisi forte exauditum non esse te queroris. Primum istud arrogantis est impudentiæ, mereri solum velle, quod multis etiam sanctis negatum noveris, cum scias, « quia non est personarum acceptor Deus (*Act.* x, 34). » Nam etsi misericors Deus, tamen si semper exaudiret omnes, non jam ex voluntate libera, sed ex quadam velut necessitate facere videretur. Deinde cum omnes rogent, si exaudiret omnes, nemo moreretur. Pro quantis ergo quotidie rogas? Numquid constitutio Dei contemplatione solvenda est tui? Cur ergo non impetratum aliquando doles, quod non semper impetrabile esse cognoscis?

66. Stulte (82), inquit, « super omnes mulieres, nonne vides luctum nostrum, et quæ nobis conti-

A gerunt, quoniam Sion mater nostra omnium tristitia contristatur, et humilitate humiliata est. Lugete validissime et nunc, quoniam omnes lugemus; et tristes sili, quoniam omnes contristati sumus: tu enim contristaris » in fratre. « Interroga terram, et dicet tibi quoniam hæc est quæ debeat lugere, tantorum superstes germinum: et ex ipsa, » inquit, « ab initio omnes noti, et alii venient, et ecce pene omnes in perditionem ambulant, et in exterminium sit multitudo eorum. Et quis ergo debet lugere magis, nisi quæ tam magnam multitudinem perdidit, quam tu qui pro uno doles (*IV Esdr.* x, 6-11)?

67. Absorbeat igitur nostrum dolorem communis dolor, et acerbitem proprii mœroris excludat. **B** Non enim dolore debemus eos quos cernimus liberatos; neque enim otiose tam sanctas hoc tempore animas corporeis vinculis reminiscimur absolutas. Namque velut divino iudicio tam graves (83) viduas, ita uno tempore defunctas videmus, ut profectionis quidam videatur excessus, non mortis occasus; ne veterana emeritis stipendiis pudicitia in dubium diu servati pudoris incideret. Quos gemitus mihi, quos dolores tam acerba excitat recordatio! Et si mœroribus non vacabam; tamen in ipso dolore privato, in ipso tantorum amisso flore meritorum, communis quædam nature me conditio solabatur: defixusque in uno dolor acerbitem publici funeris, domesticæ specie pietatis obduxerat.

C 68. Repeto ergo, sacra Scriptura, solatia tua; juvat enim tuis præceptis, tuis sententiis immorari. Quam facilius (84) est cœlum et terram præterire, quam de lege unum apicem cadere (*Luc.* xvi, 17) Sed jam audiamus, quæ scripta sunt: Nunc, inquit, retine apud te ipsum dolorem tuum, et **1132** fortiter fer, qui tibi contigerunt, casus. Si enim justificaveris terminum Dei, et filium tuum recipies in tempore, et in mulieribus collaudaberis (*Ibid.* x, 15, 16). » Si hoc ad mulierem, quanto magis ad sacerdotem? Si de filio, non utique absurdum etiam de fratrum anissione talia posse memorari; quanquam si mihi fuisset filius, nunquam eum amplius dilexissem. Nam sicut in obitu liberorum effusi labores, suscepti frustra dolores mœrorem videntur augere; ita etiam in fratribus consuetudinis usus atque collegii acerbitem doloris accendunt.

D contristatur... et luget validissime. Et nunc quoniam omnes lugemus: et tristes sumus, quoniam omnes contristati sumus: tu vero contristaris in filio. Interroga terram... lugere tantorum casum super eam germinantium: » Vet. autem edit. ac mss. ut in textu, nisi quod Eras. et Gill. legunt etiam *stulta*; sed potius esse ut retineamus vocem *stulte*, ex eo quod habetur infra, « contristaris in fratre, » intelligimus.

(83) Ambrosius viduarum vitæ ac morum gravitate præcellentium mortem sibi dolorem singularem aliter consuevisse non uno loco testificatur.

(84) Mss. non pauci, « Quia facilius est.... ratione apud semetipsum.

(78) Mss. aliquot, « nulla ordinavit dispensatio. »

(79) Incubatorem hic cum dici, qui præsidia Satyrii atque Ambrosii occupabat, observabat Nannius; addens insuper Dionysium Siculæ incubatorem aulæ a Macrobio vocitatum.

(80) Omnes edit., « erant voluptati maximæ, cum recordatione doloris exasperavi; » Gill. *exasperavit*; Rom., *exasperant*; mss. vero ut nos in textu nisi quod pro *exasperant*, non pauci legunt, *afferunt*; et nonnulli etiam, « recordatione dolorem exasperant.

(81) Mss. duo, « sic et instruis Dei plebem »: alii totidem, « sicine Dei Ecclesiam instituis? »

(82) Rom. edit., « Stulta, inquit... omni tristitia

69. Sed ecce dicentem Scripturam audio : « Noli facere hunc sermonem, sed consenti persuaderi. Qui enim casus Sion? Consolare propter dolorem Jerusalem. Vides enim quia sancta nostra contaminata sunt, et nomen quod nominatum est (85) super nos, pene profanatum est, et illi nostri contumeliam passi sunt, et sacerdotes nostri succensi sunt, et levitæ nostri in captivitate fuerunt, et mulieres nostræ contaminatæ sunt, et virgines nostræ vim passæ, et iusti nostri rapti, et parvuli nostri proditi sunt, et juvenes nostri servierunt, et fortes nostri invalidi facti sunt. Et quod omnium majus, signaculum Sion quoniam resignata est de gloria sua, nunc et tradita est in manibus eorum, qui nos oderunt. Tu ergo exulte tuam multam tristitiam, et depone abs te multitudinem dolorum : ut tibi repropitietur fortis, et requiem faciat tibi Altissimus requietione dolorum (*Ibid.*, 20, 24). »

70. Cessabunt igitur lacrymæ, parendum est enim remediis salutaribus, quia debet aliquid inter fidos et perfidos interesse. Fleant ergo qui spem resurrectionis habere non possunt, quam non sententia Dei eripit, sed fidei inclementia. Intersit inter Christi servulos, idolorumque cultores ; ut illi fleant suos, quos in perpetuum existimant interiisse : illi nullas habeant lacrymarum ferias, nullam tristitiæ requiem consequantur, qui nullam putant requiem mortuorum. Nobis vero quibus mors non naturæ, sed vitæ istius finis est ; quoniam in melius ipsa natura reparatur, fletus omnes casus mortis abstergat.

71. Certe si illi sibi aliqua solatia repererunt, qui finem sensus, defectumque naturæ mortem arbitrati sunt ; quanto magis nos, quibus meliora post mortem præmia honorum factorum conscientia pollicetur! Habent gentiles solatia sua, quia requiem malorum omnium mortem existimant : et ut vitæ fructu carent, ita etiam caruisse se putant omni sensu et dolore poenarum, quas in hac vita graves et assiduas sustinemus. Nos vero ut erectiores præmio, ita etiam patientiores solatio esse debemus ; non enim amitti, sed præmitti videntur, quos non assumptura mors, sed æternitas receptura est.

72. Cessabunt ergo lacrymæ : aut si cessare non poterunt, in communibus lamentis flebo te, frater, et sub dolore publico domesticos gemitus **1133** legam. Nam cessare qui poterunt, cum ad omnem sonum nominis tui lacrymæ subrepant, vel eum usus ipse recordationem excitat, vel eum affectus imaginem representat, vel eum recordatio dolorem renovat? Quando enim dees, qui tantis officiis represen-

taris? Ades, (86) inquam, et semper offunderis, et toto te animo me mente complector, aspicio, alloquor, osculor, comprehendo vel in ipsa quiete nocturnum, vel in luce clara ; cum revisere et consolari dignaris morientem. Denique ipsæ jam noctes quæ quasi molestiores, vivente te, videbantur ; quod mutui conspectus copiam denegarent : ipse jam somnus colloquiorum nostrorum dudum interruptor inamabilis, dulcis esse jam cepit ; quia te mihi reddidit. Non igitur miseri, sed beati, quorum nec presentia defleat, nec cura minuitur, et augetur gratia. Etenim somni (87) similis imago mortis.

73. Quod si in quiete nocturna vineulis adhuc corporeis inhaerentes, et quasi inter carceraria religatæ claustra membrorum, possunt tamen animi altiora et discretâ perspicere : quanto magis spectant hæc, cum jam puro athereoque sensu nulla corporeæ labis impedimenta patiuntur! Meritoque mihi conquerenti, vergente (88) quodam jam in occasum die, quod non reviseres quiescentem, totus omni tempore individuus adfuisi ; ita ut illo perfusus sopore membrorum, cum ego vigilarem tibi, tu viveres mihi, dicerem : Quid est mors, frater? Nam certe nullis a me separabam momentis ; ita enim ubique præsto eras, ut quam in istius vitæ usu habere nostri copiam nequibamus, nunc nobis semper et ubique præsto sit. Nam tunc utique omnia præsto esse non poterant ; nec enim complexiones nostræ, conspectusque et osculorum corporaliū suavitates locis omnibus et omnibus temporibus suppetebant. Animorum imagines semper nobiscum erant, etiam quando non eramus una : quæ ne nunc quidem occiderunt, assiduoque advolant, quo majore desiderio, eo majore copia.

74. Teneo igitur te, frater, nec mihi te aut mors aut tempus avellet. Ipsæ dulces lacrymæ sunt, ipsi fletus jucundi, quibus restinguitur ardor animi, et quasi relaxatus evaporat affectus. Neque enim sine te esse possum, aut tui non meminisse unquam, aut meminisse sine lacrymis. O amari dies, qui interruptam copulam proditis! O flebiles noctes, quæ tam bonum consortem quietis, et individuum mihi comitem perdidistis! Quas ederetis cruce, nisi so offunderet imago præsentis, nisi visiones animi representarent, quem species corporis denegaret!

75. Jamjam, frater animo meo charissime, quamquam tu immaturo decesseris obitu ; beatus tamen, quia ista non sustines, nec amissum fratrem morere compelleris, quem absentem diu ferre non poteris, sed recursu celeri revisebas. **1134** Quod

(85) Ita mss. et edit., nisi quod Rom. edit. sola præfert, « et nomen quod invocatum est : » sequenti autem versu eadem edit. cum vet. edit. ne mss. nonnullis, « et juvenes nostri, » ubi mss. longe plurimi habent, « et illi nostri, » forte legendum, et filii nostri.

(86) Quidam mss., « Ades enim, et semper offeris. »

(87) Videtur Ambrosius respicere ad Platonis locum in Apologia Socratis non longe a fine, ubi mor-

tem lucrum esse disputans eam placidissimo somno assimilat. Hinc eandem comparisonem verisimile est cum alios mutatos esse, tum Ciceronem lib. *de Senectute*, sicut et prima Quæst. Tuscul.

(88) Ita cuncti mss. ne vet. edit., nisi quod pro « vergente, » in quibusdam mss. legitur, « urgente ; » ut Rom. edit. proprio Marte sic mutavit, « urgente jam in diem quodam noctis occasu ; » sed audacior est ea correctio, quam ut a nobis admitti queat.

si tunc solitudinis mox tædia repellere, mœstitiam fraternalis mentis allevare properabas; quanto nunc crebrius afflictum animum debes revisore, et ex te conceptum, per te lenire mororem!

76. At mihi tamen dat aliquas officii usus inducias, et obsequii sacerdotalis intentio abducit animum: sanctæ vero sorori quid fiet, quæ licet divino metu pietatem temperet; rursus tamen ipsum pietatis dolorem studio religionis accendit, strata humi et totum gremio sui complexa tumulum, laborioso fessa incessu, tristis affectu, dies noctesque mœrorem integrat? Nam licet fletum plerumque sermone suspendat, in oratione renovat (89): et quamvis Scripturarum memoria consolationes serentibus præcurrat; flendi tamen desiderium precandi assiduitate compensat, lacrymarum ubertatem tunc præcipue, quando nemo interrumpere possit, instaurans. Ita quod miserearis, habes: quod reprehendas, non habes: flere enim in oratione virtutis est. Et quanquam istud familiare virginibus, quibus mollior sexus, tenerior affectus, contuitu communis fragilitatis in lacrymas etiam sine domestici sensu doloris exuberat; tamen cum major causa mœrendi est, finis mœroribus excluditur.

77. Deest igitur consolandi via, quia suppetit excusandi gratia. Neque enim possis prohibere, quod doceas: præsertim cum religionis astruat lacrymas, non doloris; et communis seriem deplorationis metu pudoris obtexat. Consolare ergo qui potes adire animum, penetrare mentem. Cernat te esse præsentem, sentiat non esse defunctum: ut ejus secunda de merito, ejus functa solatio, discat pro eo non graviter dolere, qui se admonuerit non esse dolendum (90).

(89) Mss. aliquot, « in oratione revocat. . . precandi assiduitatem lacrymarum ubertate. »

(90) Nonnulli mss., « qui se admoverit non dolenti. »

(91) Hinc intelligas apertam fuisse Satyri cadaveris faciem.

(92) Cognati demortuo ter « vale » ideo conelamabant: ut non modo testarentur affectum suum,

A 78. Sed quid ego te morer, frater? quid expectem, ut nostra tecum commoriatur, et quasi consecratur oratio? Licet ipsa species et exanimis corporis forma soletur (91), oculosque manens gratia et permanens figura demulceat; nihil, inquam, moror, procedamus ad tumulum. Sed prius ultimum coram populo vale (92) dico, pacem prædico, osculum solvo. Præcede ad illum communem omnibus et debitam, sed jam mihi præ cæteris desiderabilem domum. Para hospiti consortium: et quemadmodum hic omnia nobis fuere communia, ita illic quoque jus dividuum nesciamus (93).

B 79. Ne, quæso, cupientem tui diu differas, propterantem expecta, festinantem adjuva, et si diutius morari tibi videbor, accerse. Neque enim unquam prolixius abuimus a nobis, tu tamen solebas revisere. Nunc quoniam tu redire jam non potes, nos ad te ibimus: æquum est ut officium rependamus, subeamus vicem. Nunquam nobis fuit vitæ conditio discretior: semper aut sanitas aut ægritudo communis; ut cum alter ægresceret, alter in morbum incurreret: 1135 et cum alter revalesceret, uterque consurgeret. Quomodo jus nostrum amisimus? Et nunc consortium ægritudinis fuit, quomodo mortis consortium non fuit?

C 80. Tibi nunc, omnipotens Deus, innoxiam commendando animam (93'), tibi hostiam meam offero: cape propitius ac serenus fraternalis munus, sacrificium sacerdotis. Hæc mei jam libamina præmitto, in hoc ad te pignore venio, non pecuniæ, sed vitæ pignore: ne me diutius residere facias tanti fœnoris debitorem. Non mediocris est fraternalis amoris usura, nec vilis naturæ sors, quam cumulant incrementa virtutis. Possum ferre, si cito cogar exsolvere.

sed præterea ut si forte spiritus, qui putabatur exclusus, adhuc in eo delitesceret, istis vocibus excitaretur.

(93) Idem mss., « desiderabilem domum, hospitii consortium. . . cupientem deserat. »

(93') Et hic quoque testimonium redditur catholicorum precibus pro mortuorum subsidio et liberatione offerri solitis.

LIBER SECUNDUS.

DE FIDE RESURRECTIONIS.

1. Superiore libro aliquid indulgimus desiderio, no tanquam ferventi plagæ austeriora adhibita medicamenta exasperarent magis quam lenirent dolorem: simul quia fratrem sæpius allocuti sumus, et oculis teneamus, absurdum non fuit relaxare paulisper affectum naturæ, qui lacrymis magis pascitur, fletibus delinitur, stupore defi-

D gitur. Mollis enim et tenera species est forma pietatis, nihil insolens amat, nihil immite, nihil durum: ferendo autem magis probatur patientia, quam resistendo.

2. Ergo quia dudum dies mortis inter lacrymabiles aspectus debuit animum declinare fraternalis (94), quia totum tenebat; nunc quoniam die septimo

(94) Mss. aliquot, « animum inclinare fraternalis. »

(93) ad sepulcrum redimus, qui dies symbolum futuræ quietis est, a fratre paululum ad communem humani generis cohortationem juvat derivare mentem intentionemque transfundere; ita ut neque toti sensibus defigamur in fratre, ne obrepat affectus: neque tantæ exsules pietatis et gratiæ eum, quem diligimus, deseramus, et vere ipsi nobis tanti doloris augeamus injuriam, si hodie nobis et in sermone moriatur (96).

3. Unde, proposuimus, fratres charissimi, solari nos communi usu, nec durum putare, quidquid universos maneret; et ideo mortem non esse lugendam: primum, quia communis sit, et cunctis debita: deinde, quia nos sæculi hujus absolvat ærumnis: postremo, quia somni specie ubi ab istius mundi labore (97) requietum sit, vigor nobis vivacior refundatur. Quem dolorem non soletur resurrectionis gratia? quem non excludat mororem, si credas nihil perire morte; imo ipsius mortis celeritate fieri, ut plus perire non possit? Erit ergo, fratres charissimi, ut in adhortatione communi, etiam fratri nostrum pendamus affectum; nec ab eo longius deviasse videamur, si per resurrectionis spem, et futuræ 1136 gloriæ suavitatem, etiam in sermone nobis hodie reviviscat.

4. Ordiamur igitur ab eo, ut lugendum nobis nostrorum obitum non esse doceamus. Quid enim absurdius, quam ut id quod scias omnibus esse præscriptum, quasi speciale deplores? Hoc est animum supra conditionem extollere, legem non recipere communem, naturæ consortium recusare (98), mentem carnis inflari, et carnis ipsius nescire mensuram. Quid absurdius, quam nescire qui sis, affectare quod non sis? Aut quid imprudentius, quam quod futurum scias, id cum acciderit, ferre non posse? Natura ipsa nos revocat, et ab hujusmodi mororibus quadam sui consolatione subducit. Quis est enim tam gravis luctus, aut tam acerbus dolor, in quo non interdum relaxetur animus? Habet hoc natura, ut quamvis homines in tristibus rebus sint, tamen si modo homines sunt, a morore mentem paulisper abducant.

(95) His verbis non solum indicatur hanc orationem habitam esse die septimo a sepultura ejusdem Satyri, verum etiam eundem diem in funeribus peculiari quadam ratione coli solitum. Quod etiam unum tam circa illum, quam circa tertium, nonum ac tricesimum aliquatenus retinetur. Sed de hoc in *Orat. de obit Theod.*

(96) Plerique mss., « et in sermone moriamur. »

(97) Non pauci mss., « ab istiusmodi labore. »

(98) Quidam mss., « consortium refutare. »

(99) Herodotus, quem Cicero in « Consolatione de filie obitu » laudat, populos apud quos obtinebat ea consuetudo, memorat lib. v, cui licet adscribas Val. Maximum lib. ii, cap. 6, Solinum, Pomp. Melam, et alios. Vide similiter Tullium sub finem primæ *Tusc. Quest.*, ubi eandem illius rei causam, quæ ab Ambrosio hic subjicitur, ex Euripidis versibus promit.

(1) Mss. aliquot, « in hoc vitæ cursu; » unus, « in hunc vitæ cursum; » alii nonnulli, « in hoc vitæ solum. » Sed rectius alii, et omnes edit., « in

5. Fuisse etiam quidam feruntur populi, qui ortus hominum lugerent (99), obitusque celebrarent. Nec imprudenter: eos enim qui in hoc vitæ (1) salum venissent, moriendos putabant: eos vero qui ex istius mundi procellis et fluctibus emersissent, non injusto gaudio prosequendos arbitrabantur. Nos quoque ipsi natales dies, defunctorum (2) obliviscimur, et eum quo obierunt diem celebri solemnitate renovamus.

6. Non est ergo gravis subeundus moror secundum naturam; ne aut excellentiorem aliquam naturæ exceptionem nobis arrogare videamur, aut communem recusare. Etenim mors æqualis est omnibus, indiscreta pauperibus, inexcepta divitibus. Et ideo licet per unius peccatum, in omnes tamen pertransivit (*Rom.* v, 18); ut quem generis non refugimus auctorem, non refugiamus et mortis: et sit nobis sicut per unum mors, ita per unum etiam resurrectio; nec recusemus ærumnam, ut perveniamus ad gratiam: « Venit » enim, 1137 ut legimus, « Christus salvum facere, quod perierat (*Luc.* xix, 10): » et « ut non solum vivorum, sed etiam mortuorum dominetur (*Rom.* xix, 6). » Lapsus sum in Adam, de paradiso ejectus in Adam, mortuus in Adam; quomodo revocet, nisi me in Adam invenerit, ut in illo culpæ obnoxium, morti debitum, ita in Christo justificatum (*S. Aug. De peccato orig.*, cap. 41)? « Si ergo debitum est mortis, solutio debet esse tolerabilis. Sed hic locus posterioribus partibus reservandus.

7. Nunc propositum et asserere moriem graviore non debere esse morori, quod cum natura ipsa respuat. Denique Lyciorum (3) feruntur esse præcepta, quæ viros jubeant mulierum vestem induere, si morori indulgeant; eo quod mollem et effeminatum judicaverint in viro luctum. Deforme est enim eos qui pro fide, pro religione, pro patria, pro æquitate judicii, atque intentione virtutis obvium morti debent pectus offerre, morere in alio gravius, quod in se, si causa exegerit, sit expetendum. Nam quemadmodum potes in te non refugere, quod

hoc vitæ salum, « id est, in hoc mare; » salum » enim dicitur vel a ζῆλον, seu ζῆλος, quod est aqua fluctuans: vel ζῆλος, quo et mare et jactatio significatur.

(2) « Natales dies defunctorum, » intellige non tantum martyrum, de quibus Cyprianus epist. parren et alii plurimi meminerunt; sed etiam aliorum Christianorum, quorum obitus quotannis precibus atque sacrificiis celebrari consueverat, ut discere ex Tertulliano lib. *de Monog.* cap. 10, Denique natales dies ac natalitia præterquam quod martyribus accommodabantur, quo sensu in Paulini carminibus de sancto Felice non semel posita sunt, aplabantur etiam aliis rebus. Sic Ambrosius lib. viii, in *Luc.*, num. 73, et epist. iv, ad Felicem Com., num. 2, sacerdotii initi natalem dicit: quo ultimo loco etiam nonnihil a nobis observatum est.

(3) Hujusce legis, quæ in Lycia minoris Asiæ provincia circa lugendi modum observabatur, mentio reperitur apud Val. Maximum lib. ii, cap. 6, atque Plutarchum lib. *de Consolat.* ad Apollon.

impatientius alii doleas accidisse? Depone mororem, si potes: include, si non potes.

8. Aut absorbendus omnis, aut premendus est dolor. Cur enim mœstitiâ tuam non ratio potius quam dies leniat (4)? Non quod oblitteratura est temporis series, melius prudentia mitigabit. Quin etiam hoc ipsum irreligiosum puto erga ipsorum memoriam, quos dolemus amissos, ut oblivisci eorum malimus quam consolatione mulceri; aut cum horrore reminisci, quam meminisse cum gratia: recordationem timere, quorum imago debeat esse voluptati: diffidere potius quam sperare de meritis defunctorum: pœnæ addictos, quam immortalitati debitos, quos dilexeris, æstimare.

9. Sed dicis: Quos diligebamus, amisimus. Nonne hæc nobis cum ipso mundo elementisque communia sunt; quia ad tempus credita in perpetuum tenere non possumus? Gemit terra sub aratris, imbribus cœditur, tempestate concutitur, stringitur frigore, sole torretur: ut fructus annuos fela parturiant: et cum se vario flore vestierit, proprio exuitur et spoliatur ornatu. Quantos hæc raptores habet? Nec fructum suum queritur amissum, quem ideo generavit, ut amitteret: nec imposterum negat, quem sibi meminit auferendum.

10. Cælum ipsum non semper stellarum micantium globis fulget, quibus quasi quibusdam insignitur coronis. Non semper ortu lucis albescit, radiis solis irrutilat: sed assiduâ vicibus ille quidam mundi vultus gralissimus, humenti noctium caligat horrore. Quid gratius luce? quid sole jucundius? quæ quotidie occidunt; 1138 decessisse tamen hæc nobis non molesto ferimus, quia cum redire præsumimus. Doceris in his quam in tuis debeas exhibere patientiam. Si superiora tibi occidunt, nec dolori sunt; cur si occiderint humana, doleantur?

11. Sit tamen patiens dolor, sit in tristibus modus, qui exigitur in secundis. An si immoderate gaudere non convenit, lugere convenit? Non enim mediocre malum est immoderatio doloris, aut metus mortis. Quantos ad laqueum impulit, armavit ad gladium, ut in eo ipso amentiam suam proderent, mortem non ferentes, et mortem appetentes (5): et quod pro malo fugerent, pro remedio asciscerent? Qui quoniam consentaneum naturæ suæ

(4) Hanc sententiam Nannius autumat deformatam esse ex illis Terentianis in *Heauton*: « Aut ego profecto ingenio egregie ad miseriam natus sum; aut illud falsum est, quod vulgo audio dici, diem adimere ægritudinem hominibus. » Item ex istis Ciceronianis lib. xii, ad *Atticum* epist. 5: « Consolationum autem multæ viæ, sed illa rectissima: impetret ratio, quod dies impetratura est. »

(5) Non inepte cum hoc loco concinit, quod Martialis voluntariam Fannii mortem vituperans, epigrammati hunc finem ponit:

Hic, rogo, non furor est, ne moriari, mori?

(6) Cicero lib. iii *Tuscul. Quæst.* illam mulierum in luctibus intemperantiam vocat « varia et detestabilia genera lugendi, pædores, muliebres lacerationes, genuorum, pectoris, feminum, capitis per-

A ferro ne perpeti nequiverunt, contrarium voto incidunt, ut ab his in perpetuum separentur, quos sequi desideraverint. Sed hæc rara; quoniam natura ipsa revocat, etsi præcipitet amentia.

12. Illud vero frequens in mulieribus, ut clamores publicos serant, quasi metuant ne earum ignoretur ærumna (6): ut illuviem vestis affectent, quasi in ea sit sensus dolendi: ut impexum sordibus immadident caput: ut postremo, quod plerisque in locis vulgo fieri solet, discisso amictu, diloricata veste, secreti pudoris nuda prostituant, quasi ipsum lenocinentur pudorem, quia pudoris sui præmia perdiderunt. Sic procaces oculi provocantur, ut concupiscant, ut amare incipiant membra nudata: quæ si non aspicerent, non amarent. Atque utinam sordidata illa tegumenta corporis non speciem, sed mentem obnubarent! Latet plerumque sub tristi amictu mentis lascivia, et deformis horror vestis obtexitur; ut secreta petulantium legantur animorum.

13. Satis pie virum lugeat, quæ servat pudorem, non deserit fidem. Hæc bene defunctis officia impediuntur, ut vivant in mentibus, in affectibus perseverent. Non amasit virum, quæ exhibent castitatem: non est viduata conjugio, quæ non mutavit nomen mariti. Nec tu perdidisti hæredem, quæ adjuvas cohæredem: sed pro successore corruptibilibus, mutasti consortem immortalium (7). Habes qui tibi repræsentet hæredem: solve pauperi, quod debetur hæredi: ut non solum maternæ aut paternæ senectutis, sed etiam vitæ propriæ sit supers'es. Plus successori tuo relinquis, si portio ejus non ad luxum præsentium proficiat, sed ad pretium futurorum.

14. Sed desideramus amissos. Duo sunt enim quæ maxime angunt, aut desiderium eorum, quos amiserimus, sicut meo exemplo metior: aut quod eos vitæ suavitate privatos, ereptos laboris sui fructibus arbitremur (8). Tenera enim 1139 amoris est titillatio, quæ improvisum affectum excitat, ut sedandi magis, quam excludendi doloris facultas relinquatur: simul quia piûm videtur desiderare quod amiseris, et specie virtutis adolescit infirmitas.

15. Sed cur tu putes patientiorem illam esse debere, quæ dilectum ad peregrina dimiserit, et mili-

cussiones « et his similia describens et condemnans. At vix quisquam in turpitudinem illam gravius aut vehementius invecus est, quam Chrysostomus hom. 61 in cap. xi Joannis, hom. 4 in cap. ii ad Hebræos, et hom. 3 in cap. i ad Philippen-ses. Atqui nihildum tale viderant aut audierant, quale in regionum haud pridem defectarum Relationibus memoratur, nimirum barbaras Narsingani regni feminas cum mariti cadavere turmatim aut vivas humari, aut cremari pro dignitate conjugis.

(7) Plerique mss., « mutasti consortium immortalium. »

(8) Tullius lib. i *Tusc. Quæst.*: « Qui est, qui suorum mortem primum non eo lugeat, quod eos orbatos vitæ commodis arbitretur? Tolle hanc opinionem, luctum sustuleris. » etc.

tiae gratia, vel susceptae administrationis officio, A vel negotiandi usu transfretasse compererit; quam te qui non fortuito arbitrio derelinqueris, aut studio pecuniae, sed lege naturae? At recuperandi tibi interclusa spes: quae si cuiquam certa sit redeundi. Et plerumque dubia plus fatigant, ubi periculi metus integer, gravinsque est timere, ne acciderit, quam tolerare quod jam (9) noveris accidisse. Aliud enim summam formidinis conservat, aliud finem expectat doloris.

16. An dominis jus est, quo decreverint (10), transferre mancipia, Deo non est? Sed non suppetit expectare remeantem; suppetit tamen praecedentem sequi. Et certe brevis vitae usus nec illi multum videtur eripuisse, qui ante praecessit: nec te differre diutius, qui remanseris.

17. Quod si desiderium tuum mitigare non possis; nonne tamen videtur indignum pro desiderii tui studio rerum ordinem velle converti? Amantium ardentiora utique desideria sunt, et tamen necessitatis contuitu temperantur: et si dolent deseri (11). Lugere tamen non solent: destituti amare impatientius erubescunt. Ita patientia desiderii plus probatur.

18. Quid autem de his loquar, qui defunctos putant vitae suavitate privari? Nulla potest esse jucunditas inter has vitae nostrae amaritudines aut dolores, quae vel ex corporis ipsius infirmitate, vel extrinsecus accidentium incommoditate generantur. Anxii enim semper, et ad ipsa laetiorum vota suspensi, quodam fluctuamus incerto, sperantes dubia pro certis, incommoda pro secundis, caduca pro solidis: nihil habentes potestatis in arbitrio, nihil firmitatis in voto. At si aliquid contra voluntatem acciderit, perditos nos putamus, plusque adversorum dolore frangimur, quam secundorum fructu potimur. Quibus igitur carent bonis, qui magis eripiuntur incommodis?

19. Valetudo, credo bona plus adjuvat quam affligit mala: aut opulentia plus delectat quam egestas afflicta: aut filiorum magis amabilis gratia quam lugubris amissio: aut adolescentia jucundior quam senectus tristior. Quam plerumque suorum taedet votorum et optati poenitet; ut doleat impetratum, quod non impetrare metuebat. Exsilia vero, et carcerum poenarum acerbitates, quae potest compensare patria? quae voluptates? Quae etiam cum adsunt, debilitantur tamen, aut non utendi affectu, aut amittendi metu.

20. Esto tamen: maneat inoffensus, immunis a doloribus, perpes in voluptatibus vitae cursus 1140

humanae; quid tamen commodi consequi potest animam in istiusmodi corporis inclusa compagibus, et quibusdam membrorum angustis coarctata? Si caro nostra carcerem fugit, si detestatur omne quidquid evngandi facultatem negat, quae utique parvis ultra se audiendi videndique excurrere videtur sensibus: quanto magis anima nostra corporeum istud evadere gestit ergastulum (12), quo motu aereo libera, nescimus quo vadat, aut unde veniat (Joan. iii, 8)!

21. Scimus tamen quod corpori supervivat, et ea, jam depositis proprii sensus repagulis exedita, libero cernat obtutu, quae ante sita in corpore non videbat. Quod exemplo (13) dormientium possumus aestimare quorum animi velut sepulto quieti corpore, ad altiora se subrigunt, et renuntiant corpori rerum absentium, vel etiam caelestium visiones. Ergo si mors carnis et saeculi nos absolvit aerumnis, utique malum non est, quae libertatem restituit, excludit dolorem.

22. Hinc igitur nobis adoriendus disputandi locus mortem malum non esse, quin ærumnarum omnium malorumque perfugium est, et fida statio securitatis, ac portus quietis. Nam quid in hac vita non experimur adversi? Quas non procellas tempestatesque perpetimur? quibus non exagitamur incommodis? cujus pareitur meritis?

23. Sanctus patriarcha Israel profugus patria, fratre, parentibus, domum mutavit exsilio (Gen. xxviii, 5), stuprum filiae (Gen. xxxiv, 5), generi necem flevit (ibid. 30), tamen pertulit (Gen. iii, 2), sepulturam defunctus amisit; transferri enim ossa sua, ne vel mortuus requiesceret, obsecravit (Gen. xlviii, 21).

24. Sanctus Joseph odia fratrum, insidias invidorum, servulorum obsequia, mercatorum imperia (Gen. xxxvii, 4 et seq.), dominae petulantiam (14), mariti inscitiam, carceris quoque est expertus ærumnam (Gen. xxxix, 12 seq.).

25. Sanctus David filios amisit duos: unum incestum (II Reg. xii, 29), alterum parricidam (II Reg. xvi, 14). Hos habuisse pudoris est, doloris est perdidisse. Amisit et tertium, quem amabat, parvulum. Hunc viventem adhuc flevit, mortuum non desideravit. Sic enim legimus quod, ægrotante puero, deprecabatur David Dominum pro eo, et jejunavit, et in cilicio jacuit, et astantibus majoribus natu, ut excitarent eum de terra, nec surgendum sibi, nec comedendum putavit (II Reg. xii, 18, 19). Ubi vero defunctum puerum comperit, surrexit de terra, lavit illico, unctus est, vestimenta

(9) Mss. prope ad unum, « quam dolere quod jam, » etc.
(10) Ita omnes edit.; mss. autem magno numero, « qua non creaverint. »
(11) Complures mss., « etsi dolent discedere. »
(12) Ergastulum est, inquit Nannius, ubi servi vineti tenentur $\pi\rho\sigma\tau\acute{\iota}\varsigma\ \tau\acute{\alpha}\ \epsilon\rho\gamma\alpha$, id est, ad opera facienda.

(13) Rom. edit. sola, « Quod exemplum. » Infra vero ubi eadem edit. cum vet. ac mss. aliquot, « velut sepulto quiete corpore; » Amerb. et mss., « quieti corpore; » ibi major numerus mss. tantum exhibet, « velut sepulti ad altiora. »
(14) Mss. non pauci, « reginae petulantiam, regis inscitiam. »

mutavit, adoravit Dominum, cibum sumpsit (*Ibid.* 20). Cum hæc miranda pueris suis viderentur, respondit eis recte se, infante vivente, jejunasse et plorasse, quia jure arbitrabatur Dominum posse misereri, nec dubitandum quod vitam posset servare viventis, qui posset vivificare defunctos : jam vero, obita morte, quid jejunaret, qui jam non posset reducere mortuum exanimemque revocare : « Ego, inquit, ibo ad eum : ipse autem non revertetur ad me (*Ibid.* 23). »

1141 26. O maximum solatium desiderantis ! O verum sapientis judicium (15) ! O miram sapientiam servientis ! ut nemo sibi adversi aliquid accidisse indigne ferat, et contra meritum suum se queratur afflictum. Quis enim tu es, qui de tuo merito ante pronunties ? Cur prævenire desideras cognitorem ? Cur eripis sententiam judicaturæ ? Nec sanctis istud permissum est, nec a sanctis impune unquam est usurpatum. David se propterea flagellatum suo carmine confitetur : « Ecce ipsi peccatores et abundantes in sæculo, obtinuerunt divitias. Ergo sine causa justificavi cor meum, et lavi inter innocentes manus meas : et fui flagellulus tota die, et index meus (16) in matutinum (*Psal.* lxxii, 12). »

27. Petrus quoque quamvis plenus fide devotionis, tamen quia nondum conscius nostræ infirmitatis præsumptively dixerat Domino : *Animam meam pro te ponam* (*Joan.* xii, 37), tentationem præsumptionis antequam tertio gallus cantaret incurrit (*Joan.* xviii, 27). Licet illa tentatio documentum fuerit ad salutem, ut discamus non contemnere carnis infirmitatem, ne contemnendo tentemur. Si Petrus tentatus est, quis præsumat, quis astruat se non posse tentari ? Atque haud dubie pro nobis tentatus est Petrus, ut in fortiore non esset tentamenti periculum : sed in illo disceremus quemadmodum in persecutionibus resistentes, etsi vitæ studio tentaremur, tentationis tamen aculeum patientiæ lacrymis vinceremus.

28. Idem tamen David, ne quem fortassis Scripturarum tenacem moveat factorum diversitas : idem, inquam, David parricidam mortuum flevit, qui non fleverat innocentem. Denique cum ploraret et lugeret, dixit : « Filius meus Abessalon, filius meus Abessalon, quis dabit mihi mortem pro te

A (*II Reg.* xviii, 33) ? » Non solus ergo fletur Abessalon, fletur parricida, fletur Amnon (*II Reg.* xiii, 36). Non solum fletur incestus, sed etiam vindicatur : alter contemptu regni, alter fratris exilio. Fletur sceleratus, non fletur dilectus. Quæ causa ? quæ ratio ? Non mediocris igitur in prudentibus deliberatio, sapientibus confirmatio ; magna enim prudentiæ in tanta factorum diversitate constantia, una fides. Et illos mortuos flevit, et flendum infantem mortuum non putavit ; illos enim sibi perisse credebat, hunc resurrecturum sperabat.

29. Sed de resurrectione posterius, nunc ad proposita revertamur. Præmisimus enim etiam sanctos viros gravia in hoc mundo, et multa perpressos sine suffragatione meritorum, cum ærumna laborum. Unde regressus ad se David, in posterioribus dicit : **B** Memento, Domine, « quia pulvis sumus ; homo tanquam fœnum, dies ejus (*Psal.* cii, 15) ; » et alibi : « Homo vanitati similis factus est, dies ejus sicut umbra prætereunt (*Psal.* cxliii, 4). » Quid enim nobis **1142** miserius, qui (17) tanquam spoliati et nudi projicimur in hanc vitam, corpore fragili, corde lubrico, imbecillo animo, anxii ad sollicitudines, desidiosi ad labores, proni ad voluptates ?

30. Non nasci igitur longe optimum, secundum sancti Salomonis sententiam. Ipsum enim etiam ii qui sibi visi sunt in philosophia excellere seculi sunt. Nam ipse illis anterior, nostris posterior (18), ita in Ecclesiaste locutus est : « Et laudavi ego omnes defunctos qui jam mortui sunt, magis quam viventes, quicunque vivunt usque adhuc. Et optimus super hos duos, qui nondum natus est, et qui non vidit hoc opus malum, quod factum est sub sole. Et vidi ego universum laborem, et omnem virtutem operis hujus ; quia emulatio viro ab altero ejus. Et quidem hoc vanitas, et præsumptio spiritus (*Eccle.* iv, 2, 4). »

C 31. Et quis hoc dixit, nisi ille qui sapientiam poposcit et impetravit (*Sap.* vii, 7), ut sciret compositionem orbis terrarum, et virtutem elementorum, anni cursus, et stellarum dispositiones, non ignoraret naturas animalium, et iras colligeret bestiarum, vim ventorum, et cogitationes hominum deprehenderet ? Quem igitur non latuerunt cœlestia quemadmodum laterent mortalia ? Qui cogitationem mulieris investigavit sibi infantem vindicantis **D**

(15) Pauci mss., « sapientis incidium. »

(16) Omnes edit. ac mss. nonnulli, « et vindex meus ; » alii mss. aliquot, quibus accedit Psalt. Rom. Quine., « et judex meus ; » Remig. cum Vulg., « et castigatio mea, » in quo non discrepat ab Hebr. ubi legitur, « et increpatio mea ; » cæteri denique mss. cum Rom. psalt. comm. : *et index meus, καὶ ὁ ἐλεγχὸς μου*. Quod autem Rom. edit. cum paucis mss. pro « in matutinum, » posuit « in matutinis, » illuc a mss. longe pluribus, ab ant. edit. nec non etiam ab Aug. lectione aberravit.

(17) Augustinus lib. iv, *contra Jul.*, cap. 12, eadem propemodum citate lib. iii, Ciceronis *de Republ.* unde Ambrosius etiam hunc locum videtur imitatus.

(18) Ita edit. mss., exceptis quibusdam Paris. edit. in quibus, « nobis posterior » et mss. nonnullis, qui legunt, « nostri posterior » Remig., « non posterior fuit. » Haud incommode potest nihilominus communis lectionis hic sensus esse, ut Salomon qui dicitur profanis sapientibus antiquior, idem tamen multis nostrorum posterior sit, ut puta Job, Moyse et aliis. Quod autem ad auctorem cui ab ethnicis memorata sententia tribuitur, Aristoteles Plutarcho teste, eam, in Eudemo sive lib. *de Anima*, Sileno adjudicat. Idem quoque tradit Cicero lib. i *Tuscul. Quest.* et in lib. *de Consolatione*. Vide quoque Theognidis in hanc rem epigramma ; Sophoclem in *Œdip. Colon* ; Lactantium lib. iii, cap. 18, et Ausonium *Ecloga de Vita humana*.

alienum (*III Reg. iii, 27*), qui naturas animalium, A quas non acceperat, divina tamen gratia aspirante cognovit (*Sap. vii, 20*): hic de suae conditione naturae, quam in se expertus est, errare aut mentiri potuit?

32. Sed non solus hoc sensit, etsi solus expressit. Legerat sanctum dixisse Job: « Hereat dies ille, in quo natus sum (*Job. iii, 8*) » et cognoverat nasei malorum omnium esse principium: et ideo diem quo natus est, perire optavit, ut tolleretur origo incommodorum: et optavit perire diem generationis suae, ut diem resurrectionis acciperet. Audierat etiam Salomon dixisse patrem suum: « Notum fac mihi, Domine, finem meum, et numerum dierum meorum, ut sciam quid desit mihi (*Psal. xxxviii, 5*). » Noverat enim David non posse id quod perfectum est, hic comprehendi, et ideo ad ea quae sunt futura, properabat. Nunc enim ex parte scimus, et ex parte cognoscimus: tunc autem id quod perfectum est, poterit comprehendi, cum revelata facie nobis speculandae majestatis aeternitatisque divinae carperit relucere non umbra, sed veritas (*I Cor. xiii, 9-12*).

33. Nemo tamen festinaret ad finem, nisi vitæ istius fugeret incommoditatem. Et ideo etiam David quare ad finem festinet, exposuit dicens: « Ecce veteres posuisti dies meos, et habitudo mea (19) tanquam nihil ante te: veruntamen universa vanitas, omnis homo vivens (*Psal. xxxviii, 6*). » Quid igitur moramur 1143 fugero vanitatem? aut quid nos delectat in hoc saeculo vane conturbari, thesaurum pecuniarum condere, et ignorare cui congregamus haeredi? Petamus amoveri a nobis plagas, eripi nos ex insipienti saeculo, carere peregrinatione diuturna, ad illam redire patriam et naturalem domum. In hac enim terra advenæ sumus atque peregrini (*Fphes. ii, 19*): remigrandum (20) eo, unde descendimus; ambiendum et obsecrandum non perfunctorie, sed obnixè, ut a dolis et ab iniquitate loquacium liberemur. Et ille qui remedium noverat, prolongatum tamen suum ingemit incolatum, et cum peccatoribus et iniquis se habitare deplorat (*Psal. cxix, 5*). Quid ego faciam, qui et peccatum habeo, et ignoro remedium?

34. Jeremias quoque quod generatus sit, et

(19) Rom. edit. cum paucis mss., « et substantia mea » vel. edit. ac mss. multo plures, « et habitudo mea. » Graece, καὶ ὁπώρασις μου, id est, natura, constitutio, etc.

(20) Nonnulli mss., *remigandum*; melius alii, atque edit., *remigrandum*.

(21) Mss. complures, « neque profuit mihi quidquam; » alii, et omnes edit. proprius ad prophetiae verba, ... « mihi quisquam. » Totum vero locum nonnihil diverse citat Philo Judaeus lib. *de Confus. Ling.* in hunc modum ὁ μῆτρος, ὁρίζον με ἵπταται ἀδελφῶν μου, καὶ ἀδελφῶν ἀδελφῶν πᾶσι τοῖς γὰρ οὐκ ὠφείληται, οὐδὲ ὠφείληται με.

(22) Cicero *Tusc. Quæst.* sententiam hanc Platonem acceperat, et revera in hujus *Phaedono* illa reperias, quæ in *Tusculana* citantur ab Oratore. Attamen non primum auctorem istius effati Plato-

ipse deplorat his verbis, dicens: « Heu me, mater! ut quid me perperisti virum causam dicentem judici in omni terra? Non profui, neque profuit mihi quisquam (21): virtus mea defecit (*Jerem. xv, 10*). » Si igitur sancti viri vitam fugiunt, quorum vita etsi nobis utilis, sibi tamen inutilis aestimatur, quid nos facere oportet, qui nec aliis prodesse possumus, et nobis vitam hanc quasi fanebrem pecuniam usurario quodam cumulo gravescentem onerari in dies peccatorum aere sentimus?

35. « Quotidie morior, » Apostolus dicit (*I Cor. xv, 31*). Melius utique, quam illi, qui meditationem mortis philosophiam esse dixerunt (22): illi enim studium prædicant, hic usum ipsum mortis exercent. Et illi quidem propter se: Paulus autem ipse perfectus moriebatur, non propter suam, sed propter nostram infirmitatem. Quid autem est mortis meditatio, nisi quaedam corporis et animæ segregatio, quia mors ipsa non aliud quam corporis atque animæ secessio (23) definitur? Sed hoc secundum communem opinionem.

36. Secundum Scripturas autem triplicem esso mortem accipimus (24). Una est cum morimur peccato, Deo vivimus (*Rom. vi, 10*). Beata igitur mors, quæ culpæ refuga, Domino dedita, a mortali nos separat, immortalis nos consecrat. Alia mors est vitæ hujus excessus, qua mortuus est patriarcha Abraham, patriarcha David, et sepulti sunt cum patribus suis, cum anima nexu corporis liberatur. Tertia mors est, de qua dictum est: « Dimitte mortuos sepelire mortuos suos (*Matth. vii, 22*). » Ea morte non solum caro, sed etiam anima moritur: « Anima enim quæ peccaverit, ipsa morietur (*Ezech. xviii, 4*). » Moritur enim Domino, non naturæ infirmitate, sed culpæ. Sed hæc mors non perfunctio hujus est vitæ (25), sed lapsus erroris.

37. Una ergo est mors spiritalis, alia naturalis, tertia pœnalis. Sed non quæ naturalis, eadem pœnalis; non enim pro pœna Dominus, sed pro remedio dedit mortem. Denique Adæ peccanti præscriptum est aliud pro pœna, aliud 1144 pro remedio; pro pœna, cum dicitur: « Quoniam audisti vocem uxoris tue, et manducasti de ligno, de quo præceperam tibi ab eo solo ne manducares, maledicta terra in operibus tuis: in tristitia manduca-

D nem esse, sed Pythagoram discimus ex Hieronymi *Apologia adv. Iulian.* lib. iii.

(23) Mss. aliquot, « corporis atque animæ successio, » quidam *successio*, meliuscule: at aliorum, et omnium edit. vera lectio est, quam retinemus. Mortis autem definitio, quam indicant sanctus annstis, ita proponitur in Platonis *Gorgia*: ὁ θάνατος τερψάναι ὄν, ὅς ἐστι θάνατος, θάνατον ἄλλο ἢ θάνατον περὶ μὲν διὰ τὸν, τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ σώματος. Cui definitioni haud absimiles in *Phædonis* pluribus locis invenimur.

(24) Triplex mortis esse genus definierat Ambrosius noster lib. *de Bono Mortis*, cap. 9, nec non in *Luc.* lib. vii., num. 35, quibus cum locis et hunc componere lectori non erit injucundum.

(25) Nonnulli mss., « non perfunctoria hujus est vitæ. »

bis fructum ejus omnibus diebus vitæ tuæ. Spinas et tribulos germinabit tibi, et edes pabulum agri. Cum sudore vultus tui manducabis panem tuum, donec revertaris in terram, de qua assumptus es (*Gen. iii, 17-19*). »

38. Habes poenarum ferias, quia adversus spinas sæculi hujus et sollicitudines mundi, voluptatesque divitiarum, quæ Verbum excludunt, poenam includunt (*Luc. viii, 12*); mors pro remedio data est, quasi finis malorum. Non enim dixit: Quoniam audisti vocem mulieris, reverteris in terram; hæc enim esset pœnalis sententia, quemadmodum est illa: « Maledicta terra: spinas et tribulos germinabit tibi; » sed dixit: « Manducabis panem tuum in sudore, donec revertaris in terram. » Vides mortem magis metam essestrarum poenarum, qua cursus hujus vitæ inciditur?

39. Ergo mors non solum malum non est, sed etiam bonum est. Denique pro bono queritur, sicut scriptum est: « Quærent homines mortem, et non invenient eam (*Apoc. ix, 6*). » Quærent enim illi qui dicturi sunt montibus: « Cadite super nos, et collibus: Operite nos (*Luc. xxiii, 30*). » Quæret etiam anima illa, quæ peccat. Quærit dives ille positus in inferno, qui vult digito Lazari refrigerari linguam suam (*Luc. xvi, 24*).

40. Videmus itaque quod et mors hæc lucrum est, et vita pœna est. Unde et Paulus ait: « Mihi vivere Christus est, et mori lucrum (*Philipp. i, 21*). » Quid est Christus, nisi mors corporis, spiritus vitæ? Et ideo commemoramur cum eo, ut vivamus cum eo. Sit quidam quotidianus usus in nobis, affectusque moriendi; ut per illam, quam diximus, segregacionem a corporeis cupiditatibus anima nostra se disceat, extrahere, et tanquam in sublimi locata, quo terrenæ adire libidines, et eam sibi glutinare non possint, suscipiat mortem imaginem, ne pœnam mortis incurrat. Repugnat enim lex carnis legimentis (26), et eam legi erroris addicit, sicut Apostolus revelavit, dicens: « Video enim legem carnis meæ repugnantem leges mentis meæ, et captivantem me in lege peccati (*Rom. vii, 23*). » Omnes impugnamur, omnes sentimus: sed non omnes liberamur. Et ideo infelix ego homo, nisi remedium quæram.

41. Sed quod remedium? « Quis me liberavit de corpore mortis hujus? Gratia Dei per Jesum Christum Dominum nostrum (*Ibid. 24, 25*). » Habemus

(26) Nonnulli mss., « legi Dei. »

(27) Mss. aliquot, « non desideremus jura naturæ. »

(28) Vet. edit. ac plures mss., « sicut semen justorum; » rectius tamen edit. Rom. et alii mss., ut in contextu. Etenim ubi Hebr. et Vulg., « et fiant novissima mea eorum similia; » LXX interpr. efferunt, καὶ γένηται τὸ σπέρμα μου ὡς σπέρμα τῶν δικαίων.

(29) Mss. aliquot, « neque peccati in se recipiat iniquitatem. »

(39) Omnes edit. ac mss. non pauci, « nec gratiosa divitibus, » quod quidem licet per se verum sit, ab hoc tamen loco prorsus alienum. Optime

A medicum, sequamur remedium. Remedium nostrum Christi gratia est, et corpus mortis corpus est nostrum. Ergo peregrinemur a corpore, ne peregrinemur a Christo; etsi in corpore sumus, tamen quæ sunt corporis nec sequamur, nec 1145 de eramus jura naturæ (27, sed dona gratiæ præoptemus: « Dissolvi enim, et cum Christo esse multo melius: permanere autem in carne magis necessarium propter vos (*Philipp. i, 23, 24*). »

42. Sed non omnibus necessarium, Domine Jesu: non mihi, qui nulli utilis sum; nam mihi lucrum est mori, ne plura peccem. Lucrum mihi est mori, qui ipso libro quo alios consolor, quasi vehementiore monitore ad desiderium amissi fratris impellor quoniam me ejus non sinit oblivisci. Nunc magis amo, et vehementius desidero. Desidero cum loquor, desidero cum relego; et ideo hoc potius scribendum arbitror, ne quando ab ejus recordatione divellar. Quod non contra Scripturas facio, sed cum Scripturis sentio; ut patientius doleam, impatientius desiderem.

43. Prætitisti mihi, frater, ne mortem timerem, atque utinam moriatur anima mea in anima tua! hoc enim sibi Balaam pro maximo bono optat, donatus Spiritu prophetandi: « Moriatur, inquit, anima mea in animis justorum, et fiat semen meum sicut semen istorum (28) (*Num. xxiii, 10*). » Et vere hoc secundum prophetiam optat; qui enim viderat ortum Christi, vidit ejus triumphale, vidit mortem, vidit in eo perennem hominum resurrectionem; et ideo mori non timet! resurrecturus. Non moriatur ergo anima mea in peccato, neque peccatum in se recipiat (29); sed moriatur in anima justi: ut ejus recipiat æquitatem. Denique cui moritur in Christo fit ejus gratiæ particeps in lavacro.

44. Non ergo formidabilis mors, nec amara egentibus, nec gravior divitibus (30), nec injusta senioribus, nec ignava fortibus, nec perpetua fidelibus, nec improvisa sapientibus (31). Quam multi enim vitam solo mortis titulo consecrarunt. Quantos vivere puduit, mori profuit! Morte unius plerumque accepimus maximos populos liberatos: morte imperatoris fugatos exercitus hostium, quos vivus vincere nequivisset.

45. Morte martyrum religio defensa, cumulata fides, Ecclesia roborata est: vicerunt mortui, victi persecutores sunt. Itaque quorum vitam nescimus,

D igitur Benign., Remig. et alii codices, quanquam non multi, « nec gravior divitibus. »

(31) Nannius in eorum numerum, qui vitæ suæ turpitudinem honesta morte velaverunt, Catonis filium et Othonem imperatorem refert: de quorum etiam posteriore Ausonii versus, ac Suetonii testimonium promit. Sed alios addere potuisset haud paucos, qui sibi, ut Ambrosius indicat, famam facti sanguine redemerunt, quosque passim in litterarum monumentis offendas. Quod autem subjicitur de populis unius morte liberatis, adire licet, *Exposit. in Luc. lib. vi, num. 108*, et nostram ad eum locum notationem.

horum mortem celebramus. Unde et David propheticè gloriatus in sua mente excrevit *Psalm.* inquit, in conspectu Domini mors sanctoerum eius (*Psal.* cxv, 15). Mortem maluit præferre, quam vitam. Ipsa mors martyrum præmium vite est. Morte etiam inimicorum odia solvuntur.

46. Quid plura? Unius morte mundus redemptus est. Potuit enim Christus non mori, si voluisset; sed neque refugendam mortem quasi ignavium putavit, neque melius nos quam **1146** moriendo servasset. Itaque mors ejus vita est omnium. Morte ejus signamur (32), mortem ejus orantes annuntiamus, mortem ejus offerentes prædicamus; mors ejus victoria est, mors ejus sacramentum est, mors ejus annua solemnitas mundi est. Quid præterea de ejus morte dicamus, cum livino probemus exemplo, quia immortalitatem mors sola quesivit, atque ipsa se mors redemit? Non igitur morienda mors, que causa salutis est publicæ: non fugienda mors, quam Dei Filius non delignatus est, non refugit. Non solvendus ordo naturæ; quod enim commune est omnibus, exceptum in singulis esse non potest.

47. Et mors quidem in natura non fuit, sed conversa est in naturam; non enim a principio Deus mortem instituit, sed pro remedio dedit. Et consideremus ne videatur esse contrarium. Nam si bonum est mors, cur scriptum est, « quia » Deus mortem non fecit, sed malitia hominum mors introivit in orbem terrarum (*Sap.* i, 13; ii, 24)? Revera enim mors divino operi necessaria non fuit, cum in paradiso positus honorum omnium jugis successus afflueret; sed prævaricatione damnata in labore diuturno, gemituque intolerando vita hominum cepit esse miserabilis, debuitque dari finis malorum, ut mors restitueret, quod vita amiserat. In mortalitas enim oneri potius quam usui est, nisi aspiret gratia (33).

48. Et si bene discutias, non naturæ mors ista est, sed malitiæ; manet enim natura, malitia moritur. Resurgit quod fuit, atque utinam ut jam peccandi liberum, ita vacuum culpæ prioris! Sed hoc ipsum indicio est mortem non esse naturæ, quia videmus, qui fuimus. Itaque aut peccatorum nostrorum supplicia pendemus, aut bene gestorum gratiam consequemur. Resurget enim natura eadem, jam stipendiis mortis honoratior. Denique « mortui qui in Christo sunt, resurgent primi; deinde et nos qui vivimus, inquit, simul cum illis rapiemur in nubibus obviam Christo in aera; et ita semper cum

A Domino erimus (*I Th.* s. iv, 15, 16). « Illi primi, viventes autem cum illis. Illi cum deo, viventes per Jesum. Illis dulcor vita post requiem, viventibus etsi gratia compendia, tamen ignota remedia.

49. Nihil est igitur quod in morte timeamus, nihil quod debeamus dolere; sit aut naturæ repenti vita, que accepta est, rependatur, aut petenti impendatur officio, in quo religionis cultus, aut virtutis usus est. Neque enim quisquam sibi, ut sic maceret, optavit. Joanni (34) promissum aestimatum est, sed non est creditum. Verba tenemus, sententiam derivamus. Ipse in libro negat sibi, quod non moreretur, esse promissum: nequem vana spes exemplo incesset. **1147** Quod si id velle spes insolens; quanto insolentius, quod non præter modum neciderit, ultra modum dolere?

B 50. Gentiles plerumque se consolantur viri, vel de communitate aerumæ, vel de jure naturæ, vel de immortalitate animæ (35). Quibus utinam sermo constaret, ac non miseram animam in varia portentorum ludibria formasque transfunderent! Quid igitur nos facere oportet, quorum stipendium resurrectio est? ejus gratiam quoniam negare plerique non possunt, fidem abnuunt. Et ideo eam non uno argumento aliquo, sed pluribus modis, ut possumus, astruamus.

51. Et quidem omnia aut usu, aut ratione, aut exemplo, aut eo quia decorum sit ea esse, ideo esse creduntur; et ad fidem singula suffragantur. Usus, quia movemur: ratio, quia quod movet, virtutis alterius convenit testinari: exemplum, quia generavit ager fruges, et ideo generaturum esse præsumimus: decorum, quia et ubi fructum non putamus, decere tamen credimus, ut virtutis opera minime deseramus.

52. Singula igitur singulis astruuntur. Tribus tamen evidentiis colligitur resurrectionis fides, quibus omnia comprehenduntur: ratione, universitatis exemplo, testimonio rei geste, quia plurimi surrexerunt. Ratio evidens est, quia cum omnis vite nostræ usus in corporis animæque consortio sit, resurrectio autem aut boni actus præmiura habeat, aut poenæ improbi; necesse sit corpus resurgere, ejus actus expenditur. Quomodo enim in julienam vocabatur anima sine corpore, cum de suo et corporis contubernio ratio præstanda sit?

D 53. Resurrectio omnibus attributa est: sed ideo difficile creditur, quia non nostrum meritum, sed Dei munus est (36). Prima igitur resurrectionis fides noster est numerus, rerumque status omnium,

(32) Hoc loco et usum frontis a pectoris cruce consignandorum indicatum voluit, et a prætibz sacerdotum non ambigue distinxit. Sed utrumque frequens esse apud Ambrosium sapientis auctore observavimus.

(33) Alludere videtur ad fabulam Tithoni, quoniam cum ei Tethyos beneficio concessum esset immortalitatis donum, vite tantum festulum cepit, ut mallet in vile animaculum transformari, quam diutius humanis molestiis; atque æreum esse olivænoxium.

(34) In *psal.* cxviii, versu. 20, num. 12, quosdam de Joannis morte dubitare eam memorat, ut se de illa certum fore se liquido prælat.

(35) Ille paucis contrahitur, quidquid profani auctores de morte asserunt, ferende causis tradere. Quæ de re coram præsumit Cicero lib. i *Tusc.*, *Quæst.* et in *Consolatione* super obitu filie; *Eludiculus de Consol.* ad Apoll., aliique.

(36) Mss. aliquot, « quia » supra nostrum meritum Dei munus est.

generationum series, successionum vices, obitus ortusque signorum, diei et noctis occasus, eorumque quotidie tanquam rediviva successio. Temperamenti quoque genitalis hujus terrae aliter ratio subesse non posset, nisi humoris ipsius quo omnia terrena generantur, quantum diurni solis aestus excoqueret, tantum rore nocturno dispositio divina repararet. Nam quid de fructibus loquar? Nonne tibi videntur occidere, cum decidunt: resurgere, cum revirescunt? Quod satum est, resurgit: quod mortuum est, resurgit; et in eadem genera, in easdem species reformatur. Hos terra primum reddidit fructus, in his primum natura nostra speciem resurrectionis imitata est.

54. Quid dubitas de corpore corpus resurgere? Granum seritur, granum resurgit: pomum decedit, pomum resurgit; sed flore granum induitur, folliculoque vestitur: » Et hoc mortale 1148 oportet inducere immortalitatem, et hoc corruptibile inducere incorruptionem (I Cor. xv, 53). » Flos resurrectionis immortalitas est, flos resurrectionis incorruptio est. Quid enim uberius quiete perpetua? quid locupletius securitate diuturna? Ille est multiplex fructus, cujus proventu pullulat fecundior hominum natura post mortem.

55. Sed miraris quemadmodum putrefacta solidentur, dispersa coeant, absumpta reparentur, non miraris quemadmodum semina vapore et compressu terrae soluta viridescant. Nam utique etiam ipsa terreno coalitu putrefacta solvuntur, et eum occaecata (37) et mortua soli genitalis succus animaverit, quodam calore vitali spiritum quemdam herbæ viridantis exhalant. Deinde paulatim tenebram spicæ adolescentis ætatem culmo erigit, et vaginis quibusdam natura tanquam sedula mater includit; ne pubescentem glacies adurat aspera, atque a nimio solis defendat ardore; frugem quoque ipsam adhuc quasi primis erumpentem cunabulis, mox adultam ne pluvia decutiat, ne aura dispergat, ne avium minorum morsus interimat, vallo aristarum sepire consuevit.

56. Quid igitur miraris si homines, quos acceperit, terra restituat; cum seminum corpora quæcunque suscepit, vivificet, erigat, vestiatur, muniat, atque defendat? Desine ergo dubitare quod depositum generis humani terræ fides reddat, quæ com-

(37) Vet. edit. « occata soli; Rom., « occata et mortua » soli; omnes mss. e contrario, *occæcata*, etc. Minime male: fit enim frumenti occasione, ut ipsum quasi tenebris occæcatum atque oppressum, sub gleba moriatur. Infra vero pro « herbæ viridantis, » quod est in cunctis edit. ac mss. quibusdam, alii mss. multo plures efferunt, « herbæ viridantes, » quidam, *virides*. Cæteram hujus loci cum iis, quæ lib. iii Hexæm. cap. 8, num. 34, traduntur de germinatione herbarum, studiosis non erit ingrata comparatio.

(38) Allusio fit ad Virgillii versum o lib. ii Georg. :

Pars autem posito surgunt de semine, etc.

(39) Mss. aliquot, « exemplo sumendum arbi-

trator. » **A** mendata sibi semina usurario quodam fenore multiplicata restituat. Nam quid de generibus arborum loquar, quæ posito surgunt de semine, fluctusque resolutos rediviva fecunditate resuscitant (38), et formæ veteri atque imagini suæ reddunt, multasque ætates quædam arborum corpora reparata transmittunt, ut ipsa durando vincant sæcula? Putrescere videmus acinum, vitem resurgere: surculus inseritur, arbor renascitur. An de reparandis arboribus divina est providentia, de hominibus nulla cura? Et qui ea quæ ad usus hominum dedit, perire non passus est; hominem perire patietur, quem ad imaginem sui fecit?

57. Sed incredibile tibi videtur, ut mortui reviviscant: « Insipiens tu ipse quod seminas, nonne prius moritur, ut vivificetur (*Ibid.* 36)? » Sere quemlibet fructum arentem, resuscitatur. Sed habet succum. Et nostrum corpus habet sanguinem suum, habet humorem suum. Ille nostri succus est corporis. Unde illud quoque explosum arbitror (39), quod arentem surculum quidam reviviscere negant, idque ad præjudicium carnis derivare nituntur. Non enim caro arida, cum caro omnis e limo sit, limus in humore, humor e terris. Denique multa gignentia quamvis jugi serenitate humo arida arenosaque (40) nascuntur; quoniam ipsa sibi terra humorem sufficit. 1149 Num igitur in hominibus terra degenerat (41), quæ omnia regenerare consuevit? Unde claret non esse dubitandum quod secundum naturam magis, quam contra naturam est; ex natura enim est resurgere nascentia omnia, contra naturam est interire.

58. Sequitur illud quod gentiles plerumque perturbat, quomodo fieri possit ut quos mare absorberit, feræ dilaceraverint (42), bestię devoraverint, terra restituat. Quo ita demum veniatur necesse est, ut non de fide resurrectionis, sed de parte dubitetur. Esto enim ut laceratorum corpora non resurgant, resurgunt cæteri: nec resurrectio destruitur (43), si conditio excipitur. Miror tamen cur vel de his dubitandum putent, quasi non omnia quæ ex terris sunt, in terram redeant, et in terram resolvantur (*Eccle.* iii, 20). Mare quoque ipsum quæcunque corpora humana demerserit, vicinis expuit unda plerumque littoribus. Quod ni ita esset, difficile, credo, Deo foret (44) dispersa

D

tror. »

(40) Ita vet. edit. ac plures mss., Rom. autem edit. ac mss. nonnulli, « humo arido, arenosaque, » quomodo etiam legendum contendit Nannius, adducta Prisciani auctoritate. At contra Latinus reponendum censebat, « humi arido arenosaque, » cui lectioni ms. nullus suffragatur, licet habeatur in quibusdam, « humi arida, arenosaque. »

(41) Mss. non pauci, « Non igitur id hominibus terra denegat; » quidam, *denegaret*.

(42) Codex Remig., « aves dilaceraverint. » Et non multo post idem ms. cum aliis aliquot, « quod ita demum invenitur. »

(43) Haud pauci mss., « non resurgant, cæterum nec resurrectio destruitur, » commodo sensu.

(44) Quidam mss., « difficile Deo non foret, »

connectere, dissipata sociare; cui mundus obtemperat, multa obsequuntur elementa, servit natura: quasi non maioris miraculi sit hominum animare quam jungere?

59. Avis in regione Arabia, cui nomen est phoenix, redivivo suae carnis humore reparabilis, cum mortua fuerit, reviviscit: solus non credimus homines resuscitari? Atqui hoc relatione crebra, et scripturarum auctoritate (45) cognovimus memoratam avem quingentorum annorum spatia vitalis usus habere praescripta, eamque cum sibi finem vitae adesse praesaga quadam naturae suae aestimatione cognoverit, thecam sibi de thure et myrrha et ceteris odoribus adornare, completoque opere pariter ac tempore, intrare illis, atque emori: ex cuius humore oriri vermem, paulatimque eum in avis ejusdem figuram concreseere, usumque formari, subnixam quoque remigio pennarum, renovatae vitae officia munere pietatis ordiri. Nam thecam illam, vel tumultum corporis, vel incunabulum resurgentis, in qua deliciens occidit, et occidens resurgit, ex Aethiopia in Lycaoniam vehit: atque ita resurrectione avis hujus, locorum incolae completum quingentorum annorum tempus intelligunt. Ergo isti avi quingentesimus resurrectionis annus est, nobis millesimus (46): illi in hoc saeculo, nobis in consummatione mundi. Plerique etiam opinantur quod avis haec rogam sibi ipsa succendat, et rursus 1150 de favillis suis et cineribus reviviscat.

60. Sed fortasse natura discretior, fidei quoque discretionem videatur afferre: in originem principiumque hominis procreandi mens nostra redeat. Viri estis, feminae estis, quae humana sunt, non ignoratis: et si qui ignoratis, ex nihilo putatis esse, quod nascimur. Quam ex parvo quanti exurgimus (47)! Et si non exprimimus, intelligitis tamen quid velimus, vel potius quid nolumus

(45) Rom. edit., « et scriptorum auctoritate; » caeterae, ac mss. omnes, « et scripturarum auctoritate. » Non tamen existimandum est Ambrosium « quae apud auctores vel ethnicos vel certe ecclesiasticos de phoenice legerat, ea Scripturis sacris imputare, » quemadmodum cavillatur Dalcens lib. ii de *Usu Patrum* cap. 3. Nam cum lib. v *Hexaem.* cap. 23, num. 79, phoenicem declarans figuram esse resurrectionis, de Scriptura nihil plane dicit; quod tamen apud christianos, quibus scribebat, maximum habuisset momentum: hic ubi agit adversus ethnicos, cur Scripturae divinae mentionem faceret apud eos nullam auctoritatem habituram? *Scripturarum* igitur vocem adhibet, ut auctorum sive profanorum, sive ecclesiasticorum designet scripta, eaque cum *relatione crebra*, id est, vocali sermone natione componat. Neque vero mirum videri debet, si phoenicis exemplo ad probandam corporum resurrectionem usi fuerint veteres Patres, Tertullianus lib. de *Resurr.* cap. 13, Cyrillus Hier. *catech.* 18, Clemens Rom. *Epist.* 1 ad Corinth., Basilius hom. 8 in *Hexaem.*, Epiphanius in *Ancorat.* num. 85 et in *Physiolog.* cap. 11, pluresque alii; nam cum de eadem ave, ut poetas omittamus, historici ceteratim scripserint, ut puta Herodotus in *Euterpe*, Corn. Tacitus *Annal.* lib. vi, Plinius lib. ii *Nat. Hist.* cap. 2, et alii, quorum nonnulli visam etiam

A dicere. Unde hoc caput, et vultus iste mirabilis, cuius artifice non videmus, opus videmus, in varia officia ususque formatur? Unde forma erectior, status excelsior, faciendi vis, sentiendi vivacitas, gradiendi facultas? Ignota certe nobis sunt naturae organa, sed nota ministeria (48). Et tu semen fusti, et tuum corpus semen est ressurecturi. Audi Paulum, et discere quia semen es: « Seminatur in corruptione, surget in incorruptione: seminatur in ignobilitate, surget in gloria: seminatur in infirmitate, surget in virtute: seminatur corpus animale, surget corpus spiritale (1 Cor. xv, 42-44). » Et tu ergo seminaris ut caetera, quid miraris si resurges ut caetera? Sed illa credis, quia vides: ista non credis, quia non vides: « Beati qui non viderunt, et crediderunt (Joan. xx, 29). »

61. Tamen antequam tempus veniat, nec illa creduntur; non enim omne tempus accommodum ad resuscitanda semina. Alio triticeum seminatur, alio nascitur: alio vitis inseritur, alio gemmantia sarmenta pubescunt, luxuriat pampinus, uva formatur: alio plantatur olea, alio velut alvo gravis et onusta prole baccarum, fructus sui ubertate curvescit (49). Ante vero quam suum cuique tempus adveniat, fetura restrictior est: nec generationis aetatem habet in potestate generandi ipsa, quae generat. Nunc informem situ, nunc fetu nudam, nunc virentem floribus, nunc arentem (50) ipsam omnium cernas parentem. Quae utique vellet omnibus se vestire temporibus, nec unquam aurea segetum aut viridantia pratorum indumenta depone: ipsa sui egens, et proventuum suorum, quae in alios transfuderit, indotata compendiis.

62. Ergo et nostram resurrectionem etsi non credis fide, non credis exemplo, usu es crediturus. Et aliis quidem fructibus, ut viti, oleae, pomisque diversis anni aetas extrema habilis maturandis:

signato tempore et loco esse testati sunt; prudenter sane pii illi viri ad explicandam asserendamque resurrectionem, rem capta in primis difficilem, communi persuasioni uti voluerunt. Caeterum jam in fabularum numerum phoenix reponitur, ut videre est apud recentiores scriptores Ornithologiae. Sed illud apud eos a debita sanctis Patribus veneratione plane alienum, quod eos qui credant phoenicem existere, contra Scripturae auctoritatem sentire pronuntiant.

(46) Eodem sensu hic loqui videtur Ambrosius noster, quo scripsit Augustinus, lib. xx de *Civit. Dei*, cap. 7, « aut certe mille annos pro annis omnibus hujus saeculi posuit, ut perfecto numero notaretur ipsa temporis plenitudo. » Pavet quidem hunc expositionem, quod infra num. 63 subjicitur, « Multi tempora annus unus est, » etc. Si quis tamen nolit in opinione Chaldaearum haec dicta esse, adeat quae nos priore tomo in *Exposit.* Psal. i, num. 54, annotavimus.

(47) Rom. edit. et mss. aliquot, « cum ex parvo tanti exurgamus. »

(48) Non pauci mss., « sed nota mysteria. »

(49) Nonnulli mss., « onustate curvescit. »

(50) Idem mss., « nunc informem situ, nunc fecundam; nunc virentem floribus, nunc arentem. »

nobis quoque mundi consummatio tanquam extremus anni finis accommodam resurgendi præscripsit ætatem, Et bene in consummatione mundi **1151** resurrectio mortuorum est; ne post resurrectionem in hoc malum nobis esset sæculum recidendum. Ideo enim Christus est passus, ut nos ex hoc malo sæculo liberaret; ne iterum nos hujus sæculi tentamenta subruerent et obesset renasci, si renasceremur ad culpam.

63. Et rationem igitur resurrectionis, et tempus tenemus: rationem, quia in omnibus sibi fetibus æque natura respondet, nec in sola hominum successione degenerat: tempus, quia omnia in anni fine generantur. Mundi tempora annus unus est. Et quid mirum si annus unus est, quando dies una est? Una enim die Dominus operarios conduxit ad vineam, dicens: « Quid hic statis tota die otiosi (*Matth. xx, 6*)? »

64. Causæ originum semina sunt. Semen esse corpus humanum gentium Doctor asseruit (*I Cor. xv, 12*). Est ergo substantia resurgendi, quando est series seminandi. Quod si substantia aut causa non esset, arduum quisquam putaret Deo unde vellet, vel quomodo vellet, homines regenerare, qui mundum ex nulla materia, nulla substantia esse jussit, et factus est? Cælum aspice, terram intue. Unde stellarum ignes? unde orbis solis et radii? unde lunæ globus? unde montium vertices, dura saxorum, nemorosa silvarum? unde vel diffusus aer, vel infusæ vel superfusæ aquæ? Sed si hæc omnia Deus fecit ex nihilo: « Ipse enim (*Psal. cxlviii, 5*) dixit et facta sunt: ipse mandavit, et creata sunt, » cur miremur renasci posse, quod fuerit; cum videamus natum esse, quod non fuit?

65. Illud mirum, quod cum resurrectionem non credant (51), tamen ne genus pereat hominum, elementi quadam benignitate prospiciunt; et ideo transire ac demigrare in corpora dicunt animas, ne mundus intereat. Sed quid sit difficilius, ipsi asserant, transire animas an redire: sua repetere, an nova quærere.

66. Sed illi dubitent, qui non didicerunt: nos vero qui legimus legem, prophetas, apostolos, Evangelium, dubitare fas non est. Quis enim dubitet, cum legit: « Et in tempore illo salvabitur omnis plebs tua, quæ scripta est in libro: et multi

(51) Duo sunt quam diversissima immortalitatem animarum credere, et corporum resurrectionem. Primam partem multi philosophi tenuerunt, quorum omnium ducem exsistisse Pherecydem, a quem eam sententiam Pythagoras, Plato, alique hausserint, litteris prodidit Tullius lib. 1 *Tusc. Quest.* non longe ab initio, Lactantius lib. vii *de Vita Beata*, num. 8, Augustinus epist. 137, *ad Volus.*, nume. 11, et multi alii. Quod autem ad secundam veritatem, cum illam ii soli haberent cognitam, qui verum Deum non ignorabant, ethnici philosophi de animæ a corporeis vinculis absolutæ statu gravissime inter se dissidebant. Celeberrima eorum fuit opinio, qui e corporibus in alia corpora demigrare animas existimabant. Hanc edoctum ab Ægyptiis Pythagoram fuisse auctor est Herodotus

A dormientium in terre fossis (52), una apertione exurgent, hi in vitam æternam, et hi in opprobrium et in confusionem perpetuam: et intelligentes splendebant ut splendor firmamenti, et ex justis multi sicut stellæ in sæcula (*Dan. xii, 4 seq.*)? Bene itaque dormientium dixit quietem, ut intelligas mortem non esse perpetuam, quæ somni vice initur ad tempus, et ad tempus excluditur; melioremque profectum vitæ ejus ostendit, quæ futura post mortem est, quam ejus quæ ante mortem **1152** morore ac dolore transigitur. Siquidem illa stellis comparatur, hæc ærumnæ addicitur.

67. Nam quid illa contexam, quæ alio loco scripta sunt: « Suscitabis me, et confitebor tibi (*Psal. cxvii, 28*)? » Quid etiam illud, quod Job sanctus vitæ istius expertus injurias, et adversa omnia patientia virtutis exsuperans (53), compensationem sibi malorum præsentium de resurrectione promisit dicens: « Suscitabis corpus meum hoc, quod multa mala passum est (*Job. xix, 26*)? » Isaias quoque resurrectionem populis annuntians, Domini se nuntium dixit esse responsi: sic enim habes: « Os enim Domini locutum est, et dicent die illa (*Isa. xxv, 8, 9*). » Quid igitur os Domini locutum sit populos esse dicturos, in posterioribus declaratur, ubi scriptum est: « Propter timorem tuum, Domine, in utero accepimus et parturivimus spiritum salutis tuæ, quem effudisti super terram. Cadent qui inhabitant terram, resurgent qui in monumentis sunt (*Isa. xxvi, 18*); » ros enim qui abs te, sanitas est illis, terra vero impiorum peribit. **C** Ambula, populus meus, et intra in recessus tuos. Abscondere aliquantulum, donec transeat ira Dei.

68. Quam bene recessus esse signavit tumulos mortuorum, quibus pauxillum abscondimur; ut in judicium Dei, quod pro nostris sceleribus jus debitæ indignationis assumet, tolerabilius transire possimus! Vivit igitur qui absconditur et quiescit, quasi e medio se subtrahens et recedens; ne eum acrioribus laqueis mundi hujus involvat ærumna, quibus repositam resurrectionis esse lætitiā, sanitatemque corporum solutorum divino rore reparabilem: cœlestia oracula propheticiis vocibus pollicentur. Et bene ros significatur, quo genitalia omnia terrarum semina suscitantur. Quid igitur mi-

D in Euterpe: Platonem vero eidem quoque amentiae nomen dedisse Ambrosius hoc libro, et Augustinus lib. x *de Civit. Dei*, cap. 30, testificantur. Multi tamen nobiliorem animæ post solutionem corporis conditionem attribuerunt, qua de re consule Ciceronem lib. *de Somnio Scip.*, atque alibi, Plutarchum lib. v *de Placitis Philosoph.* cap. 7, imo Platonem ipsam in *Phædone*, et alibi.

(52) Ita Gill. Rom. edit. et pars una mss., pars autem alia habent, « in terris defossi, » ejus loco Amerb. atque Eras. legunt, « in terræ fossus. » quod nove dictum non monuisset Nannius, si mss. consulere non neglexisset.

(53) Rom. edit. sola, « patientiæ virtute exsuperans. »

rum si fatiscientis quoque corporis nostri cineres ac faville pinguedine coelestis raris exuberant, et accepto humore vitali in compaginem suam membrorum nostrorum habitis reformatur?

69. Docet etiam sanctus Ezechiel propheta, et plena expositione describit, quemadmodum arentibus viger ossibus refunclatur, sensus redeat, motus accedat, nervisque relementibus, corporis compago rigescat humani; quemadmodum nimis arida renatis ossa visceribus (54) vestiuntur, ventarumque hiatus, et sanguinis rivulus extente cutis velamen obducit. In ipsis, dum legimus, prophetici sermonibus humanorum videtur seges corporum rediviva consurgere, atque ipsa spatia diffusa camporum novis videri pullulare seminibus.

70. Quod si veleres sapientes satis hydri dentibus 1153 in regione Thebana inhoruisse armatorum sagitem crediderunt (55): cum utique alterius naturae semina certum sit in naturam verti alteram nequivisse, nec partum suis discordem fulsisse seminibus: ut ex serpente homines nascerentur, ut caro ex dentibus gigneretur: quanto magis utique credendum est, quaecunque sunt seminata, in suam naturam resurgere, nec a satone sui segetes discrepare, nec duris mollia, nec mollibus dura vivere, nec in sanguinem venena converti; sed carnem de carne, os de ossibus, sanguinem de sanguine, humorem de humore reparari. Potestis ergo, gentiles, reformationem negare naturae, qui mutationem potestis asserere? Potestis non credere oraculis, non Evangelio, non prophetis, qui fabulis in ambis creditis?

71. Sed jam ipsum audiamus prophetam; sic enim ait: « Et facta est super me manus Domini, et eduxit me in spiritu Dominus, et posuit me in medio campo, et hic erat plenus ossibus humanis: et circumduxit me per gyrum eorum, et ecce ossa multa valde in facie campi, arida nimis. Et ait ad me: Fili hominis, si vivent ossa ista? Et dixi: Domine, tu scis. Et ait ad me: Prophetiza super ossa ista, et dices illis: Ossa arida haec, audite verbum Domini. Haec dicit Dominus ossibus istis: Ecce ego induco in vos spiritum vitae, et dabo in vos nervos, et adducam super vos viscera, et extendam super vos cutem, et dabo Spiritum meum in vos; et vivetis, et scietis quod ego sum Dominus. Et prophetavi sicut mandavit mihi. Et factum est cum prophetarem haec omnia, ecce factus est terrae motus magnus (Ezech. xxxvii, 1 et seq.). »

72. Vide nunc quemadmodum et auditum in ossi-

(54) « Visceribus » carnem significari alibi jam diximus, quo sensu eadem vox hic et infra semel atque iterum usurpatur.

(55) Non obscura allusio est ad haec Virg. carmina ex lib. II *Georg.*:

Hae loca non tauri spirantes naribus ignem
Invertere, satis immanis dentibus hydra,
Nec galeis, densisque virum seges horruit hastis.

Innuat porro Ambrosius ea quae a poetis memrantur de Cadmo Thebarum conditore, de quo Odissi-

bus, et motum prius ostendat esse, quam vitae spiritus refunclatur. Nam et supra ossa arida jubentur audire, quasi sensum habeant audiendi: et hic necessitas eorum unumquodque ad suam compaginem prophetico sermone signatur, etc. enim habes: « Et necedebant ossa, unumquodque ad suam compaginem. Et vidi, et ecce super illa nervi et viscera nascebantur, et nascebantur super ea cutis desuper, et spiritus in his non erat (Ibid. 7, 8). »

73. Magna Domini gloria, quod futurae resurrectionis prophetia testis adhibetur, ut nos quoque cum illius oculis videremus. Neque enim omnes testes adhiberi poterant, sed in uno omnes testes sumus: quia nec in virum sanctum credit mendacium, nec in tantum error prophetam.

74. Nec minus verisimile debet videri, quia, jubente Deo, ossa in suam compaginem reformatur: enim utique innumera habeamus exempla, quibus natura rerum coelestibus est obsecuta praeceptis: ut terra pabulum gignere juberetur, et gigneret (*Gen.* I, 11); ut ad virgae tactum sitientibus populis petra vomeret aquam, atque aestu 1154 torridis miscedione divina undarent fluenti dura saxorum (*Num.* xx, 11). Virga in serpentem versa quid aliud indicavit (*Exod.* ix, 3, nisi volente Deo ex insensibilibus sensibilia posse generari? An vero incredulius putas quod ossa, cum jubentur, accedunt (*Ezech.* xxxvii, 7); quam quod retrorsum fluentia vertuntur, maria fugiunt? Sic enim propheta testatur: « Mare vidit et fugit, Jordanis conversus est retrorsum (*Psal.* cxiii, 3). » Nec super hoc ambigi potest, quod duorum populorum alterius salute, alterius obitu comprobatum est (56), aquarum cursus stetisse frenatos eodemque aliis circumfusus, aliis ad mortem refusus, ut alios mergerent, alios reservarent (*Exod.* xiv, 22). Quid in ipso Evangelio? Nonne ibi probavit (57) Dominus, quod verbo unda mitescat, fugentur coeli nubila, cedant flabra ventorum, placidisque littoribus muta Deo famulentur elementa (*Matth.* vii, 26)?

85. Sed persequamur caetera, ut quemadmodum spiritu vitae amenter defuncti, surgant jacentes, sepulera reserentur, possimus advertere. « Et ait ad me: Prophetiza, fili hominis, et dic spiritui: Haec dicit Dominus: A quatuor ventis coeli veni, spiritus, et insuffla in mortuos istos, et vivant. Et prophetavi sicut mandavit mihi, et intravit in eos spiritus vitae, et vixerunt, et steterunt in pedibus suis congregatio nanis multa. Et locutus est Dominus ad me, dicens: Fili hominis, ossa haec

Ovid. lib. III *Metamorph.*, fab. I, et Nat. Comitem lib. vii *Mythol.* cap. 23, et lib. ix, cap. 14. Paria quoque de Jasone canit Ovidius lib. vii, fab. I, et alii, a quibus verum est de Argonautis, quibus additur Nat. Comite lib. vi, cap. 8.

(56) Plerumque mss., « alterius salis, alterius obitus » comprobatur. Non bene, nisi ante duas voces pro *prophetiza* legere volueris *quod*, ubi facilis error librarius esse potuit.

(57) Mss. non pauci, « ut alios affluerent, nonnulli, « beuerent ». Nonne tibi probavit, etc.

omnis domus Israel. Ipsi enim dicunt : Arida facta sunt ossa nostra, perit spes nostra, interibimus. Propterea prophetiza et dic : Hæc dicit Dominus : Ecce ego aperio vobis monumenta vestra, et educam vos de monumentis vestris in terram Israel, et scietis quod ego sum Dominus, cum aperiā sepulera vestra, et educam de sepulcris populum meum, et dabo Spiritum meum in vobis, et vivetis, et ponam vos super terram vestram, et scietis quia ego sum Dominus (58) : « locutus sum, et faciam, dicit Dominus (*Ezech. xxxvii, 9-14*). »

76. Advertimus quemadmodum vitalis spiritus commercia resumantur (59), cognovimus quemadmodum dehiscētibz tumulis, mortui suscitentur. An vero mirandum est jussu Domini mortuorum sepulera reserari, cum tota suis terminis uno tonitruo terra quatitur, mare suis exundet finibus, idemque suarum cursus refrenet undarum? Denique ille qui credidit quia in momento (60), in ietu oculi, in novissima tuba (canet enim tuba) mortui resurgent (*I Cor. xv, 52*) ; cum primis rapietur in nubibus obviam Christo in aera (*I Thess. iv, 16*) ; qui non credidit, relinquetur, et perfidia sua subdet se ipse sententiæ.

77. Ostendit tibi Dominus etiam in Evangelio, ut jam ad exempla veniamus, quemadmodum resurgas. Non enim unum Lazarum, sed fidem omnium suscitavit : quod tu si credas, cum legis, mens quoque tua, quæ mortua fuerat, in illo Lazaro reviviscit. Quid enim sibi vult quod Dominus ad monumentum accessit, magna voce clamavit : « Lazare, exi foras (*Joan. xi, 43*)? nisi ut 1155 futuræ resurrectionis specimen (61) præstaret, exemplum ederet? Cur voce clamavit, quasi spiritu non soleat operari, quasi tacitus non soleat imperare? (62) Sed ut illud ostenderet, quod scriptum est : « Quoniam in momento, in ietu oculi, in novissima tuba, et mortui resurgent incorrupti (*I Cor. xv, 53*) ; tubarum enim crepitus (63) vocis metitur elatio. Et clamavit : « Lazare, exi foras. » Cur etiam nomen additur, nisi forte ne alius resuscitatus pro

(58) Ita mss. longe plurimi cum LXX interpr.; alii vero cod. et cunctæ edit. cum Vulg., « quod ego Dominus locutus sum, et faciam. » Sequenti autem sensu pro « in artus resumatur, » quod exstabat in ant. edit., duo mss. legunt, « commercia reparentur, » cæteri, ac Rom. edit. ut in contextu.

(59) Mss. quidam « vitales spiritus commercia rimentur. »

(60) Omnes edit., « qui crediderit quia... in novissima tuba mortui resurgent, cum primis rapietur ; » mss. vero nobiscum faciunt, nisi quod in quibusdam omittitur, « canet enim tuba, » et habetur, « mortui resurgent primi, rapientur. » Non satis recte. At infra ubi Rom. edit., « et perfidiæ subdet, » vet. ac mss. aliquot, « et perfidiæ suæ subdet ; » melius reliqui mss., « et perfidia sua, » etc.

(61) Amerb. et mss. aliquot, « speciem præstaret ; » Remig. et Benign. « spem præstaret. »

(62) Pauci mss., « non soleat imperari. »

(63) Mss. nonnulli, « resurgent in incorruptione ;

Alio videtur, aut fortuita magis resurrectio, quam imperata?

78. Audivit ergo defunctus, et exivit foras de monumento, ligatus pedes et manus institis (64), et facies ejus oraria colligata erat (*Joan. xi, 44*). Comprehende, si potes, quemadmodum clausis oculis iter carpat, vinetis pedibus gradum dirigat, inseparabili gressu, separabilique progressu (65). Manebant vincula, nec tenebant : tegebantur oculi, sed videbant. Videbat denique qui resurgebat, qui ambulabat, qui deserebat sepulcrum. Virtute enim divine præceptionis operante, natura suam non requirebat officium ; et tanquam in excessu posita, non jam suo ordini, sed divino nutui serviebat. Rumpebantur prius mortis quam sepulchræ vincula : agebatur priusquam parabatur incessus.

79. Si miraris hæc, disce quis imperaverit, ut mirari desinas. Jesus Christus Dei virtus ; vita, lux, resurrectio mortuorum : virtus erexit jacentem, vita gressum extulit (66), lux fugavit tenebras, reparavit obtutum, resurrectio vivendi gratiam reformavit.

80. Fortasse moveat quod Judæi lapidem tollunt, Judæi institas solvunt (*Ibid. 41, 44*) ne forte et tu sollicitus sis, quis lapidem de monumento tuo tollat (*Marc. xvi, 3*). Quasi vero qui spiritum refundere poterat, lapidem remove non poterat : aut vincula rumpere, qui vinetum fecerat ambulare : aut deoperire faciem, qui opertis oculis lumen infuderat : aut findere petram, qui poterat reformare naturam? Sed ut vel oculis suis crederent, qui credere mente nolebant, remonent lapidem, vident cadaver, fetorem sentiunt, institas rumpunt. Non possunt negare defunctum, quem aspiciunt resurgentem, vident signa mortis, et vitæ munera. Quid si dum conantur labore ipso emendantur? quid si dum audiunt, vel auribus suis credunt? quid si dum intuentur, vel oculis suis corriguntur? quid si dum rumpunt vincula, mentes suas solvunt? quid si dum Lazarus exiit, populus liberatur? dum Lazarum abire permittunt, ipsi ad Dominum revertuntur? Denique multi qui

tubarum enim strepitus. »

(64) Institæ hoc loco fasciæ sepulcrales sunt, quæ dicuntur a Joanne *νερίαι*, aut melius *νερίαι* a nomine *νερός* mors sive factum. Ad eas a Divide allusum Nannius putat, ubi legimus : « Prævenirent me laquei mortis : funes inferi circumdederunt me ; » his enim cadavera unguentis delibuta, ne corruptione solverentur, Judæi obligabant. Atamen per institas etiam communes fasciæ intelliguntur ; imo et genus quoque vestis muliebris hujusmodi fascia seu limbo prætextum, sicuti observat idem Nannius, nec non Vossius ad eandem vocem.

(65) Pauci mss. « separet gressum. » Verum in recepta lectione non vitii quidquam, inquit Nannius, sed obscuritas magna. Est autem sensus : Quomodo vinetis pedibus iter dirigat, cruribus inter se revinctis, tamen quasi divaricatis, alterno motu pedum incedens. Ita ille.

(66) Ita omnes edit. et mss. aliquot : alii vero plures, « via lux... via gressum extulit. »

venerant ad Mariam, videntes quæ facta sunt, crediderunt (*Joh. xi, 45*).

81. Nec hoc solum exemplum edidit Dominus **1156** noster Jesus Christus; sed alios quoque resuscitavit, ut nos vel exemplis uberioribus crederemus. Resuscitavit adolescentem fletu viduæ matris inflexus, quando accessit et tetigit loculum, dicens : « Adolescens, tibi dico surge et resedit qui erat mortuus, et cepit loqui (*Luc. vii, 14-15*). Statim ut audivit, statim resedit, statim locutus est. Alia ergo virtutis gratia, alius ordo nature.

82. Nam quid de archisynagogi filia loquar, in cujus obitu flebant turbæ, tibiænes personabant? Etenim ad fidem mortis pompa funeris exhibetur. Quam cito ad vocem Domini convertitur spiritus, redivivum corpus erigitur, cibus sumitur, ut vitæ testimonium crederetur.

83. Et quid miremur ad vocem Dei refundi animam, redire ossibus viscera; cum meminimus prophetici factu corporis mortuum suscitatum (*IV Reg. xiii, 21*)? Elias oravit, et defunctum suscitavit infantum (*II Reg. xvii, 22*) : Petrus in nomine Christi Tabitham surgere atque ambulare præcepit, et redditam sibi pauperes gratulati crediderunt pro alimentis (*Act. i, 39-41*) ; et nos adhuc pro salute non credimus? Illi resurrectionem alienam suis lacrymis redemerunt, nos nostram nec Christi credimus passione (**67**)? Qui cum emitteret spiritum, ut ostenderet pro nostra resurrectione se mortuum, seriem ipsam resurrectionis exerevit; simul enim ut « clamans iterum voce magna emisit spiritum; et terra mota est, et petre scissæ sunt, et monumenta aperta sunt, et multa corpora sanctorum dormientium resurrexerunt, et exeuntes de monumento post resurrectionem ejus venerunt in sanctam civitatem, et multis apparuerunt (*Matth. xxvii, 51, 52*). »

84. Si hæc facta sunt, cum emitteret spiritum, cur incredibilia putamus, cum redire ceperit ad judicium? præsertim cum hæc resurrectio documentum illius resurrectionis, et futuræ sit veritatis exemplum; minus autem exemplum est, quam veritas. Quis igitur in Domini passione monumenta aperuit, manum resurgentibus dedit, viam qua civitatem sanctam peterent, demonstravit? si nemo fuit, fuit utique vis divina, quæ operaretur in corporibus mortuorum. Homini tu quæris auxilium, ubi opus Dei cernis?

85. Non egent humanis divina ministeriis (**68**). Cælum Deus fieri jussit, et factum est : terram creari statuit, et creata est (*Gen. i, 1*). Quis humeris saxa convexit? quis congeffit impensas? quis laboranti Deo suam operam ministravit? In mo-

(**67**) Hunc locum plerique mss. contractum effecerunt in hanc formam, « non credimus? Ipse etiam Dominus noster Jesus Christus seriem ipsam resurrectionis exerevit. Melius tamen alii, et cuncte edit, ut in textu.

(**68**) Omnes edit, ac pauci mss., « humanis divina mysteria; reliqui mss., « humanis divina mi-

Amento hæc facta sunt. Vis scire quam brevi? *Dixit, et facta sunt* (*Psalm. cxliiii, 5*). Si dicto elementa consurgunt, cur dicto mortui non resurgunt? Qui licet mortui sint, tamen aliquando vixerunt, habuerunt spiritum sentiendi, habuerunt vires agendi; plurimumque refert capax animi non fuisse, **1157** et exanimum remansisse. Diabolus dixit : « Die lapidi hunc, ut fiat panis (*Luc. iv, 3*). » Confitetur, jubente Deo, converti posse naturam; tu non credis, jubente Deo, reformari posse naturam?

86. De solis cursu cælique ratione philosophi disputant, et sunt qui putant his esse credendum, cum quid loquantur, ignorent. Neque enim cælum ascenderunt, axem dimensi, mundum oculis perscrutati sunt; quia nullus eorum cum Deo in principio fuit, nullus eorum de Deo dixit : « Cum pararet cælum, cum ipso eram, et eram cum eo componens, ego eram cui adgaudebat (**69**) (*Prov. viii, 27, 30*). » Si ergo illis creditur, non creditur Deo, qui ait : « Quemadmodum cælum novum, et terra nova, quæ ego facio manere coram me, dicit Dominus, sic stabit nomen vestrum, et semen vestrum : et erit mensis ex mense, et sabbatum ex sabbato : et veniet omnis caro in conspectu meo, ut adorent in Jerusalem, dicit Dominus Deus : et exhibunt, et videbunt membra hominum, qui prævaricati sunt in me. Nam vermis eorum non morietur, et ignis eorum non exstinguetur, et erunt in aspectum universæ carni (*Isai. lxxvi, 22-24*). »

87. Si terra renovatur et cælum, cur dubitemus hominem posse renovari propter quem terra facta et cælum est? Si prævaricator servatur ad poenam, cur justus non perpetuatur ad gloriam? Si vermis non moritur peccatorum, quemadmodum interibit caro justorum? Hæc est enim resurrectio, sicut verbi ipsius sonus exprimit; ut quod cecidit, hoc resurgat : quod mortuum fuerit, reviviseat.

88. Et hæc est series et causa justitiæ, ut quoniam corporis animique communis est actus (quia quæ animus cogitavit, corpus effecit) utrumque in judicium veniat, utrumque aut poenæ dedatur, aut gloriæ reservetur. Nam propemodum absurdum videtur, ut cum animi legem lex carnis impugnet, et mens plerumque quod odit hoc faciat, quando inhabitans in homine peccatum carnis operatur; animus subdatur injuriæ (**70**) alienæ reus culpæ, caro quiete potiatur auctor ærumnæ : et solus alteratur, qui non solus erravit; aut solus gloriam referat, qui non solus gratiæ militavit (**71**).

89. Plena, ni fallor, et justa ratio : sed ego rationem a Christo non exigo. Si ratione convincor, fidem ab uno. Credit Abraham Deo (*Gen. xv, 6*), et nos credamus; ut qui sumus generis, etiam

nisteriis, « quod cum sequentibus aptius coherere manifestum est.

(**69**) Mss. complures, « cui applaudebat; » nonnulli et edit, *adgaudebat*.

(**70**) « Subdatur injuriæ, » hoc est, poenis ac suppliciis.

(**71**) Nonnulli mss., « gloriæ militavit.

fidei sumus heredes. Credidit et David, propter A quod et locutus est (*Psal.* cxv, 10); et nos credamus, ut possimus loqui, scientes quoniam, « qui suscitavit Dominum Jesum Christum, et nos cum Jesu suscitabit (*II Cor.* iv, 14). » Hoc enim promissit, qui nunquam mentitur, Deus (*Tit.* i, 2) : hoc promissit veritas in Evangelio suo, dicens : « Hæc est autem voluntas ejus qui misit me, ut omne quod dedit mihi, non perdam ex eo; sed resuscitem illud in novissimo die (*Joan.* vi, 39). » Nec satis pulavit semel dixisse, sed etiam repetita expressione signavit; (72) sic enim sequitur : « Hæc est enim **1158** voluntas Patris mei, qui misit me, ut omnis qui videt Filium, et credit in eum, habeat vitam æternam, et ego resuscitabo eum in novissimo die (*Ibid.* 40). »

90. Quis hoc dicit? Utique is qui mortuus plurima defunctorum corpora suscitavit. Si Deo non credimus, nec exemplo credimus? Non credimus quod promissit; quando etiam quod non promissit, effecit? Ipse autem quam causam moriendi habuisset, nisi habuisset et causam resurgendi? Etenim quoniam Deus mori non poterat, mori non poterat sapientia (83) : resurgere autem non poterat, quod mortuum non erat; assumitur caro, quæ mori posset; ut dum moritur, quod solet, quod mortuum fuerat, hoc resurgeret. Neque enim poterat esse nisi per hominem resurrectio; quoniam « sicut per hominem mors, ita et per hominem resurrectio mortuorum (*I Cor.* xv, 21). »

91. Ergo resurrexit homo, quoniam homo mortuus est : resuscitatus homo, sed resuscitans Deus. Tunc secundum carnem homo, nunc per omnia Deus : nunc enim secundum carnem jam non novimus Christum, sed carnis gratiam tenemus; ut ipsum primitias quiescentium, ipsum primogenitum ex mortuis noverimus. Primitiæ utique ejusdem sunt generis atque naturæ, ejus et reliqui fructus quorum pro lætiore proventu (74) primitiva Deo munera deferuntur, sacrum munus pro omnibus, et quasi reparatæ quædam libamina naturæ. Primitiæ ergo quiescentium Christus. Sed utrum suorum quiescentium, qui quasi mortis exsortes dulci quodam sopore teneantur, ad omnium mortuorum? Sed « sicut in Adam omnes moriuntur, ita et in Christo omnes vivificabuntur (*I Cor.* D xv, 22). » Itaque sicut primitiæ mortis in Adam, ita etiam primitiæ resurrectionis in Christo.

92. Omnes resurgunt, sed nemo desperet, neque justus doleat commune consortium resurgendi;

cum præcipuum fructum virtutis expectet. « Omnes quidem resurgent, sed unusquisque, ut ait Apostolus, in suo ordine (*Ibid.* 23). » Communis est divine fructus elementæ, sed distinctus ordo meritorum. Deo omnibus licet, sed omnes populos fovet, pluvia possessiones omnium uberiore imbri fecundat.

93. Omnes nascimur, omnes resurgemus : sed in utroque vel vivendi, vel reviviscendi gratia dispar, diversa conditio. « In momento enim, in ictu oculi, in novissima tuba mortui resurgent incorrupti, et nos immutabimur (*Ibid.* 52). » Quin etiam in ipsa morte quiescunt alii, vivunt alii. Bona quies, sed vita melior (75). Denique Paulus ad vitam excitat quiescentem, dicens : « Surge, qui dormis, et exurge a mortuis, et illuminabit tibi Christus (*Ephes.* v, 14). » Ergo hic excitatur, ut vivat, ut similis Pauli sit, ut possit dicere : « Quia nos qui vivimus, non præveniemus eos qui dormierunt (*I Thess.* iv, 14). » Non enim communem hunc vivendi loquitur usum, spirandique commercium, sed meritum resurgendi. Nam cum dixisset : « Et mortui qui in **1159** Christo sunt, resurgent primi (*Ibid.* 15), » subjecit deinde : « Et nos qui vivimus, simul cum illis rapiemur in nubibus obviam Christo in æra (*Ibid.*). »

94. Utique mortuus est Paulus, et passione venerabili vitam corporis cum immortalis gloria commutavit : num fefellit ergo qui se viventem scripsit in nubibus obviam Christo esse rapiendum? C Hoc enim de Enoch legimus (*Gen.* v, 24), aut Elia (*IV Reg.* ii, 11) : sed et tu rapieris in spiritu. Ecce currus Eliæ, ecce ignes, etsi non videntur, parantur; ut justus ascendant, innocens transferatur, et tua vita mori nesciat. Denique apostoli mori nescierunt; unde et dictum est : « Amen, amen dico vobis, multi ex his astantibus non gustabunt mortem, donec videant Filium hominis venientem in regno suo (*Matth.* xvi, 28). » Vivit enim qui non habet, quod moriatur in eo, qui non habet ex Ægypto calceamentum aliquod aut vinculum : sed exiit illud priusquam corporis hujus deponat officium. Non solus itaque Enoch vivit, quia non solus est raptus : rapitur et Paulus obviam Christo.

95. Vivunt etiam patriarchæ; neque enim aliter Deus Abraham, Deus Isaac, et Deus Jacob, nisi mortui viverent, diceretur; Deus enim mortuorum non est, sed viventium (*Luc.* xx, 38). Vivemus et nos, si gesta moresque majorum voluerimus imitari. Miramur patriarcharum præmia, imitemur

(72) Omnes edit., « repetita expressione firmavit; » omnes mss., *signavit*.

(73) Vet. edit. ac mss. aliquot, « quoniam Dei mori non poterat sapientia; » Rom. edit. cum reliqui mss. ut in corpore.

(74) Mss. aliquot, « quorum prolixiore proventu.

(75) « Quies et vita, pœnarum immunitas et thronus in regno » ubique apud Ambrosium eodem sensu intelligenda sunt, quo accipi debere in

epist. 71, *ad Horont.*, admonuimus. Et certe frustra sunt, qui ex hujuscemodi locutionibus opinionem de medio inter gloriam ac pœnas statu affingunt sancto Antistiti : namque infinitis locis immortalitatem suppliciiis *ἀνίστατο* opponit, ut in hac ipsa oratione num. 8 « pœnæ addictis immortalitati debitos. » Quod quidem si Joan. Dallæus attentius considerasset, easdem loquendi formulas minore invidia tradaxisset lib. ii de *Usu Patrum*, cap. 4.

obsequia. prædicamus gratiam, sequamur obedientiam, non esels inducti, sæculi laqueos incidamus. Arripiamus opportunitatem temporis, præscriptum legis, clementiam vocations, desiderium passionis. Exierunt de terra secundarie, et nos exeamus proposito de corporis potestate; nos exeamus proposito, illi exsilio: sed exsiliu non putarunt, quod devotio obiret, non necessitas imperaret. Illi terram solo mutarunt, nos terram celo mutemus: illi habitatione, nos spiritu. Illis illuminatum stellis cælum ostenderit sapientia, nostri cordis oculos illuminet (76). Sic typus veritatis, et veritas concurret typo.

95. Abraham paratus excipiendis hospitibus (*Gen. xviii, 2*, fideles Deo, impiger ministerio promptus officio, Trinitatem in typo vidit, hospitalitatem religione cumulavit, tres suspiciens, unum adorans, et personarum distinctione servata, unum tamen Dominum nominabat, tribus honorificentiam muneris deferens, et unum significans potestatem. Loquebatur enim in eo non doctrina, sed gratia: ei melius credebatur ille, quod non didicerat, quam nos qui didicimus. Nemo enim typum falsaverat veritatis, et ideo tres videt, sed unitatem veneratur. Tres mensuras simulaginis promittunt unum immolat vitulum, satis credens unum esse sacrificium, trium munus: unam hostiam, trium gratiam (77). Nam in quatuor regibus (*Gen. xiv, 1 et seq.*) quis non intelligat quod materialis elementa naturæ, præfiguratæ Dominicæ passionis indicio, et omnia sibi mundana subiecerit? Fidelis in bello, abstemius in triumpho, qui domus non hominum ditescere, sed Dei mallet.

1160 97. Generare se posse filium senex credit, immolare posse se filium pater iudicavit (*Gen. xxii, 11*): nec patrius trepidavit affectus, cum senis dexteram pietatis adjuvaret: sciebat enim acceptiorem Deo filium immolatum esse, quam suum. Ergo adluet ad sacrificium filium dilectissimum, et quem sero susceperat, cito obtulit: nec paterni nominis appellatione revocatur, cum ille patrem vocaret, hic filium. Chara quidem nominum pignora, sed amabiliora Dei præcepta (78). Itaque licet compaterentur corda, vota durabant. Distrinxit super filium gladium paterna manu, et patrio percussit affectu, ne periret poena: trepidavit (79), ne ietus erraret, dexteram deficeret. Sensit pietatis affectum, sed non omisit devotionis negotium: et properabat obsequium, etiam cum audiret oraculum. Unde nos quoque Deum omnibus, quos diligimus,

(76) Nonnulli mss., « Ostendit sapientia, nostri cordis oculos illuminet ejusdem sapientiæ vera cognitio, »

(77) Ita omnes edit. ne plures mss.; alii vero exhibent. « trium munus: unam hostiam trium gratiarum. » At post paucos versus, ubi nos cum Rom. edit. cunctisque mss., « abstemius in triumpho, » unum tamen excipimus in quo, « ac strenuus in triumpho, » in ant. edit. habebatur, « abstemius in triumpho. »

A præferamus, patri, fratribus, matri, ut possit nobis servare dilectos (80), « sicut in Abraham uberiores remuneratorum, quam ministrum videmus.

98. Obtulit quidem filium pater, sed Deus non sanguine, sed pietate pluitur. Orem pro homine demonstravit in ligno, ut et filium patri redderet, nec periret hostia sacerdoti. Itaque nec Abraham paricidio circumstantus est, nec Deus sacrificio defraudatus. vidit propheta, nec affectivit jactantiam, nec tenuit pectus aciem: orem pro homine mutavit. Quo magis ostenditur, quam religiose obtulerit, quem tam libenter recepit. Et tu si Deo munus tuum offeras, non amittis. Sed avari sumus. Deus unicum Filium morti pro nobis obtulit (*Rom. viii, 32*), nos nostros negamus. Vidit hoc Abraham, et agnovit mysterium, salutem nobis in ligno futuram: nec lituit in uno eodemque sacrificio aliud esse quod videretur offerri, aliud quod posset occidi.

99. Imitemur ergo Abrahæ devotionem, imitemur Isaac bonitatem, imitemur castimoniam. Bonus plane et pudicus vir, devotus Deo, castus uxori: qui injuriam non reddidit, excludentibus cessit, penitentes eosdem recepit, nec protervus contumaciæ, nec durus gratiæ. Litum fugitans, cum recederet: facili veniæ, eum reciperet: profusior bonitate, cum ignosceret. Petebatur societatis consortium, adjunxit convivium voluptatis.

100. Imitemur etiam in Jacob typum Christi, sit ejus in nobis aliqua similitudo factorum. Erimus consortes, si fuerimus imitatores. Matri obedivit, fratri cessit, socero servivit, mercedem de lucris, non de gregis divisione quesivit. Non avara divisio ubi lucrativa portio. Nec illa otiosa significatio, scala de cælo (*Gen. xxviii, 12*), quod per crucem Christi angelorum atque hominum futura consortia viderentur. Un obstupefactum est femur (*Gen. xxxii, 25*), ut in femore suo agnosceret generationis hæredem, et obstupefactio femoris passionem prophetaret hæredis.

1161 101. Videmus igitur cælum patere virtuti, nec hoc esse paucorum: « Multi enim venient ab Oriente, et ab Occidente, et Aquilone et Austro, et recumbent in regno Dei (*Matth. viii, 11*), » delectationem perpetui quietis sepultis animorum motibus exprimentes, Sequamur Abraham moribus, ut nos recipiat in gremium suum, et tanquam Lazarum suæ humilitatis hæredem (*Luc. xvi, 23*) propriis circumfusus virtutibus pio foveat amplexu. Non enim nos in gremio corporali (81), sed in quodam bono-

(78) Rom. edit., « sed ampliora præcepta; reliquæ, ac mss., sed amabiliora præcepta; » Beng., « Dei præcepta. »

(79) Nonnulli mss., « et patrio percussus affectu, pene trepidavit, » etc.

(80) Eadem Rom. edit., « ut possit nobis servari dilectus; » vet. autem, ac mss., invicem consentiunt, nisi qui illa præferunt, « nos servari, » ubi non cum mss., « nobis servari. »

(81) Haud absimili modo quod per Abrahæ « unum

rum factorum amictu sancti patriarchæ probata Deo accessio fovet. « Nolite, inquit, seduci, Deus non deridetur (*Galat. vi, 7*). »

102. Advertimus quam grave sit sacrilegium resurrectionem non credere; si enim non resurgimus, ergo Christus gratis mortuus est, ergo Christus non surrexit (*I Cor. xv, 13*). Si enim nobis non surrexit, utique non surrexit, qui sibi cur resurgeret, non habebat. Resurrexit in eo mundus, resurrexit in eo cælum, resurrexit in eo terra; erit enim cælum novum et terra nova (*Apoc. xxi, 1*). Sibi autem ubi erat necessaria resurrectio, quem mortis vincula non tenebant? Nam etsi secundum hominem mortuus, in ipsis tamen erat liber infernis.

103. Vis scire quam liber? « Factus sum sicut homo sine adjutorio, inter mortuos liber (*Psal. lxxxvii, 5*). » Et bene liber, qui se poterat suscitare, juxta quod scriptum est; « Solvite hoc templum, et in triduo resuscitabo illud (*Joan. ii, 19*). » Et bene liber, qui alios descenderat redempturus. Factus est autem sicut homo, non specie utique, sed veritate formatus; quia et homo est, et quis cognoscet eum? Etenim « in similitudinem hominum factus, et specie inventus ut homo, humiliavit semetipsum, factus obediens usque ad mortem (*Philipp. ii, 7, 8*) » ut per illam scilicet obedientiam ejus gloriam videremus, « gloriam quasi unigeniti a Patre (82) » secundum Joannem sanctum (*Joan. i, 14*). Ita enim Scripturæ figura servatur, ut et unigeniti gloria, et perfecti hominis natura servetur in Christo.

104. Itaque adjutore non eguit: neque enim eguit, cum faceret mundum; ut egeret, cum redimeret. Non legatus, non nuntius, sed ipse Dominus salvum fecit eum: « Ipse dixit, et facta sunt (*Psal. xxxii, 9*). » Ipse Dominus salvum fecit eum: ubique ipse, quia per ipsum omnia. Quis autem adjuvaret eum, in quo creata sunt omnia, et omnia in ipso constant (*Coloss. i, 16, 17*)? Quis adjuvaret eum, qui omnia in memento facit, et in novissima tuba mortuos suscitavit (*I Cor. xv, 52*)? Non quia aut prima, aut secundo non possit, aut tertia: sed ordo servatur, non quo difficultas sero vincenda, sed legitimus numerus explicandus sit (83).

105. Tempus autem, arbitror, de tubarum specie dicere, quoniam sermo propinquat ad finem: ut nostri quoque consummandi eloquii tuba sit signum. Septem tubas legimus in Apocalypsi Joannis,

intelligere nos oporteat, Exposit. in psal. xxxviii, num. 11, explicatum reperies, si locum adire non te pigeat.

(82) Rom. edit. resecaverat « secundum Joannem sanctum, » quas voces ex aliis edit. ac mss. restituiimus.

(83) Ita vet. edit. ac mss. prope ad unum: at Rom. edit. cum uno vel altero mss.; « numerus vindicandus sit. »

(84) Origenes Tract. 30 in *Matth.* de Scripturæ tubis disserit, sed contractius; tametsi locum e Numeris ab Ambrosio infra subjectum integrum referat. Potuit ergo Doctor noster, quæ hic disputat,

quas septem sumpsere angeli (*Apoc. viii, 2*). Ubi habes quoniam septimus angelus tuba cecinit, et facta est vox magna de cælo dicens: « Factum est regnum hujus mundi Dei nostri, et Christi ejus, et regnabit in sæcula sæculorum (*Apoc. xi, 15*). » Tuba quidem et pro voce accipitur, quia habes: « Quoniam ecce ostium apertum in cælo, et vox prima, quam audiavi, sicut tubam loquentem mecum et dicentem: Ascende huc, et ostendam tibi quæ oportet fieri (*Apoc. iv, 1*). » Legimus etiam: « Canite initio mensis tuba (*Psal. lxxx, 4*); » sed etiam alibi: « Laudate eum in sono tubæ (*Psal. cl, 3*). »

106. Ergo quid sibi velit tubarum significatio (84), omni virtute debemus advertere; ne quasi fabulam aniliter accipientes pericitemur, si indigna dogmate spiritali, nec convenientia Scripturarum eminentiæ sentiamus. Nam cum legerimus bellum nobis esse non adversus carnem et sanguinem, sed adversus spiritalia nequitiae, quæ sunt in cælestibus (*Ephes. vi, 12*); non carnalia utique arma, sed fortia Deo æstimare debemus (*II Cor. x, 4*). Non enim satis est tubam te videre, nec sonum ejus audire, nisi proprietatem sonitus intelligas. Etenim si incertam vocem de tuba, quomodo quis parabit se ad bellum? Unde oportet vocis tubæ nos scire virtutem, ne videamur Barbari (85), cum tubas hujusmodi aut audimus, aut loquimur. Et ideo cum loquimur, oremus ut eas nobis spiritus sanctus interprete-
tur.

107. Requiramus igitur in Scripturis veteribus quid de tubarum genere legerimus, consentientes eas solemnitates (86), quæ Judæis lege præscriptæ sunt, superiorum esse umbram celebritatum, cælestiumque festorum. Hic enim umbra, illic veritas. Per umbram ad veritatem pervenire nitamur. Certe figura etiam alibi expressa est hoc modo: habes enim quia locutus est Dominus ad Moysen: « Loquere filiis Israel, dicens: Mense septimo, una mensis, erit vobis requies in memoriale tubarum, vocata sancta (87) erit vobis. Omne opus servile non facietis, et accendetis holocaustum Domino (*Levit. xxiii, 24*). » In numeris autem: « Locutus est Dominus ad Moysen, dicens: Fac tibi duas tubas ductiles, argenteas facies eas, et erunt tibi ad evocandam synagogam, et promovenda castra: et tuba canes in illis, et colligetur omnis turba ad ostium tabernaculi testimonii. Si autem in una tuba cecineris, ad te venient omnes principes et duces

ex eo fonte derivata more suo amplificasse.

(85) Tuba Romani utebantur in militia, quemadmodum tympanis ac tibiis barbari: qua de re consule Just. Lipsium de *Mil. Rom.* lib. ii, dial. 10.

(86) Omnes edit., « scientes eas; » mss. vero alii « conjicientes eas; » alii « conscientes eas, » alii deum « consentientes eas; » quæ lectio videtur præferenda.

(87) Rom. edit., « in memoriale tubarum, vocata sancta Domino, » vet. autem edit. non discrepant a mss. ac a sacris cod. nisi quod virgulam transponunt post vocem *vocata*, sed incongrue.

Israel, et tuba canentis significationem primam, et A
romovebunt castra, et constituentur ad Orientem.
Et tuba canentis significationem secundam, et pro-
movebunt castra, et constituentur ad Libanum (88).

163 Et tuba canentis significationem tertiam, et
romovebunt castra, quae constituentur ad Boream.
Et tuba canentis significationem quartam, et promo-
vebunt castra, quae constituentur ad Aquilonem.
significationem tuba canent (89) in promotu eor-
um. Et cum congregabitis synagogam, tubi can-
te, et non significationem. Et filii Aaron sacer-
dotes tubis canent, et erit vobis legitimum ieter-
um in progenies vestras. Si autem exieritis in
bellum in terram vestram ad adversarios, qui re-
sistunt vobis, significabitis tubis, et reminiscen-
tini coram Domino, et liberationem habebitis a
mortuis vestris (90). Et in diebus letitiae vestrae,
et in diebus festis vestris, et in neomeniis vestris
concinite tubis, et in holocaustis et sacrificiis sa-
crataribus vestris, et erit vobis in commemoratione
vestra coram Domino, ait Dominus (Num. x, 1-10). *

108. Quid igitur, dies festos in potu et in epulis
estimabimus? Sed nemo nos in manducando di-
iudicet; novimus enim quia Lex spiritualis est (Rom.
n, 14): * Nemo ergo nos iudicet in escis aliqui-
ous aut in potu, aut in parte diei festi, aut neo-
nemiis, aut sabbato (91) quae sunt umbra futuro-
rum, corpus autem Christi (Coloss. ii, 16, 17). *
Corpus itaque Christi requiramus, quod vobis
nisi novissima tuba vox de caelo paterna mons-
travit, tunc cum dicebant Iudaei, quia tonitruum
factum est illi (Joan. xii, 28, 29): corpus Christi
quod iterum tuba nobis novissima revelabit; quo-
niam * ipse Dominus in jussu archangeli, et in
tuba Dei descendet de caelo: et mortui qui in
Christo sunt, resurgent (1 Thess. iv, 15); ubi
enim corpus, illie et aquile (Luc. xvii, 37): * ubi
Christi corpus, ibi veritas.

108 bis. Septima igitur tuba hebdomadis requiem
videtur significare, quae non solum in diebus et an-
niis et periodicis aestimatur (unde et jubilans sacra-
tus est numerus), sed etiam annum septuagesimum
comprehendit, quando in Hierusalem regressus est
populus, qui septuaginta annis in captivitate dura-

(88) Eras. et Gill. edit., ad liba; Rom., ad Au-
strum. Et utrique suffragantur sacri codices, quo-
rum alii legunt *παρεβλήθησαν ἵλα*, alii *ἵλα*. Non
dubium tamen est quin lectio Amerb. et mss. bona
sit nempe ad Libanum, infra enim. num. 115 ean-
dem lectio habetur, et num. 119. Sponsus a Libano
sponsam invitat. Rursus vero ubi nos cum vet.
edit. et cunctis mss. * ad Boream; * reposuerat,
edit. * ad mare. * In hoc autem non tantum LXX
patrocinantur, sed ipsemet Ambrosius infra
num. 115, ubi tertiam tubae significationem mari
accommodat. Verum tamen ab omnibus mss. et ant.
edit. piget discedere. Adverte porro nec in He-
braeo, nec in ulla versionibus praeter LXX haberi
unquam de tertio et quarto tubarum signo, et
pro eo quod est ubique in sacris litteris, * castra
quae constituta sunt: * Ambrosium legisse, * cas-
tra quae constituentur. *

(89) Mss. nonnulli, * tuba canente, pro mota eo-
rum... Aaron sacerdotis tuba canent. *

vit. In centesimis quoque et in millesimis sacri
observatio numeri minime praeteritur, neque enim
otiose Deus dixit: * Reliqui mihi septem milia
virorum, qui non curvaverunt genua ante Baal (III
Reg. xiv, 18). * Ergo umbra futurae quietis in diebus,
mensibus, annis, mundi ipsius tempore figuratur,
et ideo per Moysen mandatur filiis Israel, ut sep-
timo mense, una mensis, singulis fiat requies in
memoriale tubarum: nec servile aliquod opus,
sed Deo sacrificium offeratur, eo quod in ipso
sine hebdomadis, quasi mundi sabbato, spiritalia
a nobis non carnalia opera flagitantur. Quod enim
carnale, servile; quia animo caro servit. libe-
rum vero innocentia facit, culpa vernaculum (92).

109. Oportuit igitur per speculum et in enig-
mato fieri spiritalia: * Nunc enim per speculum
videmus, tunc autem facie ad faciem (1 Cor. xiii,
12). * Nunc secundum carnem militamus, tunc
spiritu videbimus divina mysteria. Et ideo verò
legis character 1164 in nostris moribus expri-
matur, qui in Dei ambulamus imagine; quoniam
jam legis umbra transivit: umbra Iudaeis carna-
libus (93), imago nobis, veritas resurrecturis. Tria
enim haec secundum legem esse cognovimus, um-
bram, imaginem, veritatem: umbram in lege,
imaginem in Evangelio, veritatem in iudicio.
Sed Christi omnia, et in Christo omnia, quem
nunc secundum veritatem videre non possu-
mus: sed videmus quasi in quadam imagine fu-
tutorum, quorum umbram in lege perspeximus.
Ergo Christus non umbra, sed imago Dei: non
vacua imago, sed veritas. Et ideo per Moysen lex:
quia umbra per hominem, figura per legem, per
Jesum veritas (Joan. i, 17). Neque enim veritas
aliunde, nisi ex veritate procederet.

110. Si quis ergo hanc imaginem Dei videre de-
siderat, debet diligere Deum ut diligatur a Deo: et
sit jam non servus, sed amicus, qui mandata Dei
fecerit, ut possit introire in nubem, ubi est Deus
(Exod. xxiv, 15). Ipse faciat sibi rationabiles tubas
duas ductiles argento probato (Num. x, 1, 2, hoc
est, pretioso verbo compositus et ornatus; quibus
non rancum increpans, terribili sonitu marmurin-
tresperat, sed sublimes gratiae Deo continua jubila-

(90) Rom. edit. sola, * et liberationem habebitis
ab inimicis vestris; * quod quidem ex Scripturis
putavit emendandum, sed jam saepius observavi-
mus exemplar quo utebatur sanctus Doctor, ab
iis quae circumferantur, in multis discrepasse.

(91) Mss. aliquot, * futurorum corpus autem
Christi requiramus. * Infra vero ubi vet. edit. ac
plures mss., * factum est illi: corpus Christi, *
quidam mss., * factum est. Ille, unus, illud, cor-
pus Christi; * Rom. edit. e mss. quibusdam ita
reposit, * factum est illis, quia tonitruum factum
est illis corpus Christi. *

(92) Nonnulli mss., * liberum innocentia facit,
culpa vernaculum; * unus vernaculum. Est autem
vernaculus servus dominatus.

(93) Mss. non pauci, * carnalibus et imago, nobis
veritas resurrecturis; * melius tamen alii, et om-
nes edit. ut in textu, quibus etiam verbis eandem
sententiam expressam reperies. Enarr. in psal.
xxxviii, num. 25, et lib. i Offic. cap. 48, num. 248.

tione fundantur. Tulum enim tubarum sonitu mortui suscitantur, non crepitu utique aeris, sed verbo veritatis animati. Et fortasse duæ istæ tubæ sunt, per quas divino spiritu Paulus increpuit dicens : « Orabo spiritu, orabo et mente : psallam spiritu, psallam et mente (I Cor. xiv, 15) ; » alterum enim sine altero nequaquam videtur evocationem habere perfectam.

111. Nec tamen omnium est utraque canere tuba, nec est omnium universam colligere synagogam, sed solis sacerdotibus, et ministris Dei canentibus ista prerogativa deferretur (*Num. x, 2 seq.*) ; ut quicumque audierit, secutus eo fuerit (94), ubi est Dei gloria, et ad tabernaculum testimonii præmatura intentione convenerit : et opera possit spectare divina, et legitimum illud æternumque domicilium in suæ posteritatis seriem promereri. Tunc enim bellum conficitur, hostis fugatur ; quando Spiritus gratia concinit, et mentis industria.

112. Sunt et illæ salutes tubæ si corde credas, et ore confitearis : « Corde enim creditur ad justitiam ore autem confessio fit ad salutem (*Rom. x, 10*). » Hæc igitur gemina tuba ad illam sanctam terram, resurrectionis scilicet gratiam, pervenitur ; et ideo semper tibi concinant, ut semper audias Dei vocem : semper te angelorum prophetarumque oracula excitent atque commoveant, ut ad superiora festines (95).

113. Hanc intentionem David versabat in pectore, cum dicebat : « Quoniam transibo in locum tabernaculi admirabilis, usque ad domum Dei ; in voce exultationis et confessionis, sonus epulantis (*Psal. xli, 5*). » Non enim soli hostes harum tubarum **1165** sonitu vincuntur : sed et delectationes, et dies festi, et neomeniæ sine his esse non possunt. Nemo enim potest nisi divini hauriat promissa sermonis, et resultantibus credat oraculis, exultare lætitia, dies festos aut neomenias agere, quibus se corporali gratia, et sæculari occupatione vacuatum, Christi repleti luce desideret. Sacrificia quoque ipsa Deo probata esse non possunt, nisi confessio vocis aspiret, quæ sacerdotali oblatione ad obsecrandam Dei gratiam populos excitare consuevit.

114. Itaque simus prædicatores Domini, et laudemus eum in voce tubæ (*Psal. cl, 3*), non exigua de virtute ejus et vilia sentientes, sed ea quæ possint aurem mentis implere, et intimæ conscientiæ penetrare secretum ; ut ea quæ corpori conveniunt, divinitati non putemus aptanda : nec divinæ magnitudinem potestatis humanis viribus metiamur,

(94) Mss. aliquot, « et secutus eos fuerit, » non satis recte.

(95) Vet. edit. ac plures mss., « ut ad superiora festines in locum tabernaculi admirabilis ; » Gill. unde lacuna suppleretur, in variis lectionibus indicavit, indeque locum Rom. edit. restituit, quam restitutionem e mss. nostris multi confirmant.

(96) Ita Rom. edit. et plerique mss., vet. au-

A ut quæramus quomodo quis resurgat, aut quali corpore veniat, aut quemadmodum soluta coeant, lapsa reparentur ; hæc enim arbitrio Dei simul ut statuuntur, implentur. Nec sensibilis tubarum expectatur auditus, sed invisibilis potentia magnificentæ celestis operator ; Deo enim velle profecto est : nec resurrectionis requirendus nixus, sed fructus nobis est expetendus. Quæ proclivius celebrabitur, si exinanti vitiis plenitudinem spiritualis mysterii consequamur, gratiamque renovata caro sumat a spiritu, et fulgorem lucis æternæ anima mutuetur a Christo (96).

115. Sed non solum singulorum, verum etiam universitatis sunt ista mysteria. Adverte enim juxta typum legis, ordinem gratiæ. Cum tuba prima cecinerit, orientales congregat, quasi præcipuos et electos : cum secunda, suppres meritis, qui secundum libanum siti (97), dereliquerint ludibria nationum : cum tertia, eos qui tanquam in mari exagitati istius freto mundi, sæculi hujus fluctibus vacillaverint : cum quarta, illos qui duritiam mentium nequaquam satis potuerint eloquii spiritualis molliore præcepto ; et ideo secundum boream vocati sunt, boreas enim secundum Salomonem durus est ventus.

116. Itaque licet momento resuscitentur omnes, omnes tamen meritorum ordine suscitantur. Et ideo primi resurgunt, qui maturo devotionis occursu, et quodam antelucano fidei exortu prodeuntes, solis æterni radios receperunt. Quod vel de patriarchis juxta veteris seriem Testamenti, vel de apostolis juxta Evangelium jure memoraverim. Secundi autem, qui ritum gentium relinquentes, ab errore sacrilegio transterunt in Ecclesiæ disciplinam. Et ideo illi primi ex patribus, isti secundi ex gentibus ; ab illis enim lux fidei cœpit, in istis usque ad mundi occasum suscepta duravit. Tertii suscitantur, et quarti, qui ab austro (98), et qui ab aquilone sunt. His quatuor terra distinguitur, his quatuor annus includitur, his quatuor mundus **1166** impletur, his quatuor Ecclesia congregatur. Omnes enim qui sacrosanctæ Ecclesiæ copulati, divini nominis appellatione censentur, prerogativam resurrectionis et delectationis æternæ gratiam consequuntur ; quoniam « venient ab Oriente et Occidente, ab Aquilone et Austro, et recumbent in regno Dei (*Luc. xiii, 29*). »

117. Non enim exigua mundum suum Christus luce complectitur ; quandoquidem « a summo cœlo egressio ejus, et occursus ejus usque ad summum ejus : nec est qui se abscondat a cœlore ejus (*Psal. xviii, 7*). » Omnes enim benignus illustrat, nec refutare levem, sed emendare vult : nec excludere

tem edit., cum aliis mss., « anima mereatur a Christo. »

(97) Rom. edit. sola, « secundum austrum siti. At infra eadem edit. cum vet. ac mss. aliquot, « istius flatu mundi ; » ubi mss. plures potioresque, « istius freto mundi. »

(98) Omnes edit. ac plerique mss., « Tertii suscitantur, qui ab austro : » magis concinne. Remig. cod. Corb. et Benign. ut in contextu.

lurum Ecclesia, sed molliore desiderat. Et ideo in Canticis canticorum eos Ecclesia, in Evangelio Christus invitat (99) dicens : « Venite ad me, omnes qui laboratis, et onerati estis : et ego reficiam vos. Tollite iugum meum super vos, et discite a me quia mitis sum et humilis corde (Matth. xi, 28, 29). »

118. Ecclesiae quoque vocem invitantis agnosce ; dicit enim : « Exsurge, aquilo, et veni, auster ; perfla hortum meum, et defluant unguenta mea. Descendat frater meus in hortum suum, et elat fructum (1) pomiferarum suarum (Cant. iv, 16; v, 1). » Sciens enim jam tunc etiam horum tibi fore opera fructuosa, Christo tuo fructum de talibus pollicebare : et quae primo te in cubiculum dixisti Regis inductam, diligens ubera super vinum, cum diligentem amares, lactantem quateres, pericula pro religione contemneres.

119. Deinde a Libano, sponsa, rogaris ut venias, iudicio Domini adhuc tota formosa, adhuc tota irreprehensibilis. Sic enim scriptum est : « Tota es formosa, proxima mea, et reprehensio non est in te. Ades huc in Libano, sponsa, ades huc a Libano (Cant. iv, 7, 8). »

120. Postea ipsa jam nullos aquae lapsus, jam nullos impetus descendentes a Libano pertimescens, aquilonem et austrum advocas, perflari cupiens hortum tuum, ut in alius unguenta tua defluant, in alius multiplices fecunditatis tuae fructus offeras Christo.

121. Et ideo « beatus qui custodit verba prophetiae hujus (Apoc. xxi, 7), » quae nobis resurrectionem evidentioribus testimoniis revelavit dicens : « Et vidi mortuos magnos et pusillos stantes ante sedem, et libros aperuerunt : et alius liber apertus est, qui est vitae : et iudicati sunt (2) mortui de scriptis in libris, secundum facta sua. Et dedit mare mortuos, qui in ipso erant, et inferi deleverunt mortuos, qui penes se erant (Apoc. xx, 12, 13). » Ne ergo dubites quemadmodum resurgant, quos inferi revolvunt, tantum reddidit.

122. Accipe etiam quando promittatur gratia futura justorum : « Et audivi, inquit, vocem magnam de throno dicentem : Ecce tabernaculum Dei cum hominibus, et habitabit cum illis, et ipsi populus ejus erunt, et ipse Deus cum illis erit illorum Deus. Et delebit omnem lacrymam de oculis eorum, et mors non erit amplius, neque luctus, neque clamor, neque dolor ultra erit (Apoc. xxi, 3, 4). »

1167 123. Compara nunc, si placet, atque contende vitam hanc cum illa vita, et elige, si potes, perpetuam corporis vitam in labore ardua

(99) Rom. edit., « Et ideo eos in Evangelio Christus invitat. » Et infra, « vocem invitantis in Canticis canticorum agnosce. » Vet. autem edit. et cuncti mss. nobis eum faciunt, nisi quod pro agnosce in quibusdam legitur, agnoscere.

(1) Mss. aliquot, « et ad fructum » minus eodem modo.

(2) Plerique mss. « mortui descripti in libris. » alii nonnulli, ac vet. edit., « mortui de scriptis in libris » Graece, ἐκ τῶν γεγραμμένων ἐν τοῖς βιβλίοις, quod eleganter edit. Rom. ex Vers. Vulg. reddidit, « ex his quae scripta erant in libris. »

(3) Irreperat in mss. nonnullos, et inde in om-

miseraibili tantarum commutationum, votorumque tedio, fastidio voluptatum. Nunc si Deus ista perpetuare velit, illa deligeres? Nam si per te ipsa vita fugienda est, ut ad molestiarum fuga, requies aerumnarum ; quanto magis et requies est expectanda, cui futurae resurrectionis voluptas perpetua succedet ; ubi ulla criminum series, nulla illecebra delictorum?

124. Quis in dolore tam patiens, qui non mortem oret? quis in infirmitate tam constans, ut non optet mori se potius quam debilem vivere? quis in merore tam fortis, ut non desideret ex se vel moriendo defungi? Quod si ipsi nobis dum vivimus, displicemus, cum vivendo quem praestitum esse noverimus, quanto amplius vitae nos taderet istius, si sine fine futuros nobis labores hujus corporis cerneremus? Quis est igitur qui se vult mortis exsortem? Aut quid gravius immortalitate miserabili?

Si in hac vita, inquit, in Christo tantum sperantes sumus, miserabiliores sumus omnibus hominibus (I Cor. xv, 19) ; « non quod in Christo sperare sit miserum, sed quia Christus sperantibus in se vitam alteram praeparaverit. Haec enim peccato obnoxia est, illa praemio reservata.

124. bis. Ipsos cursus breves nostrarum aetatum quantum videmus nobis afferre fastidium? Puer adulescentiam desiderat, a lolescens annos sibi majoris metitur aetatis, juvenis beneficio aevi florentis ingratus, senilem honorificentiam concupiscit. Ita omnibus ex natura venit velle mutari (3) ; quin ejus nos quod sumus, poenitet. Denique etiam ipsa post usum vota fastidio sunt : et quae mereri optavimus, cum meruerimus, abdicamus.

125. Unde non immerito etiam sancti viri prolongatum incolatum suum saepe doluerunt, doluit David (Psal. cxix, 5), doluit Jeremias (Jerem. xx, 17), doluit Elias (III Reg. xix, 4). Si sapientibus creditur, et hi in quibus divinus Spiritus loquebatur, ad meliora properabant : si reliquorum judicia sciscitamus (4), ut cognoscamus omnes in unam convenire sententiam ; quanti mortem mereri, quanti mortem formidini praetulerunt? judicantes videlicet graviolem metum mortis esse quam mortem. Adeo suis malis mors non timetur, sed vitae miseris antefertur ! cum expetitur morientis exitus, et evitatur formido viventis.

D 126. Sed esto, huic vitae resurrectio praefatur.

1168 Quid, philosophi ipsi genus post mortem aliquod repererunt, quo nos uti magis, quam resurgere delectabit ! Et illi quidem qui dicunt ani-

nes edit. sequens lacrima. « contra sectas philosophorum, qui vel animam solam durare dicunt post corporis mortem, vel ἀνταρροπία creant. » Sed praeterquam quod in mss. multo pluribus ac potioribus non inventur, ipsa series orationis hoc assutamentum aperte respuit. Consequenter autem pro, « quia ejus nos quod sumus, » codex Thuan. praefert, « quia ejus scimus. » Non satis recte.

(1) Mss. aliquot : Si sapientes creduntur et hi... si reliquorum judicio suscitamus, unus, suscitentur. »

mas immortales esse, non satis mulcere me possunt, cum pro parte me redimunt. Nam quæ potest esse gratia, ubi non totus evasi? quæ vita, si in me opus Dei occidat? quæ iustitia, si naturæ finis mors sit (5), erranti iustove communis? quæ veritas, ut quia ipsa se moveat (6), et semper moveatur anima, immortalis esse credatur? Quod nobis in corpore commune cum bestiis, ante corpus quid geratur incertum nec ex contrariis colligatur veritas, sed destruat.

127. An vero illorum sententia placet, qui nostras animas, ubi ex hoc corpore emigraverint, in corpora ferarum (7), variorumque animantium transire commemorant? At certe hæc circis medicamentorum illecebris composita esse ludibria poetarum ipsi philosophi disserere solent, nec tam illos qui perpersi ista simulentur, quem sensus eorum qui ista conflexerint, velut circeo poculo (8) ferunt in varia bestiarum monstra conversos. Quid enim tam simile prodigii, quam homines credere in habitum ferarum potuisse mutari? Quanto maioris est prodigii gubernatricem hominis animam, adversam humano generi bestiarum suscipere naturam, capacemque rationis ad irrationabile animal posse transire, quam corporis effigies esse mutatas? Nos ipsi hæc destruitis, qui docetis. Nam magis incantata carminibus portentosæ hujus conversionis genera tradidistis.

128. Ludunt hæc poetæ, reprehendunt philosophi: et quæ putant ficta de viventibus, hæc arbitrantur vera de mortuis. Illi autem qui ista finxerunt, non suam probare fabulam, sed philosophorum errores irridere voluerunt: qui putant quod illa anima quæ miti humilique proposito iracundiam vincere, patientiam assumere, eruore abstinere consueverat, eadem frementi motu leonis incensa iræ impatiens, effrena rabie, sitire sanguinem, eademque possit expetere: et illa quæ populorum

(5) Per naturæ finem intellige compositi naturalis dissolutionem, non autem ambarum quibus constat, partium interitum; quandoquidem in eos philosophos disputat, a quibus animæ immortalitas admittebatur, hoc est, in platonicos. Sed maxime ad Ciceronem videtur respicere, qui *Tusc. Quæst.* i. explosis poetarum de suppliciis inferorum commentis, mortem timendam esse nemini hoc dilemmate colligit: « Quomodo igitur, aut cur mortem malum tibi videri dicis, quæ aut beatos nos efficiet animis manentibus, aut non miseros sensu carentes? »

(6) Argumentum illud tanquam probandæ animarum immortalitati efficacissimum Plato venditat in *Phædone*, unde hoc ipsum Cicero in vi suum lib. *de Repub.* translatus a se commemorat *Tuscul.* i. Sanctus quoque Athanasius idem illud in *Orat. cont. Idola* proponit atque explicat.

(7) Irenæus lib. ii *adv. Hæres.* cap. 59, primum auctorem hujus erroris Platonem facit. Et quidem negari nequit hunc philosophum in *Phædone*, in *Timæo*, et lib. x *de Republ.* secutum esse hanc opinionem, sed ab ipso eam ortum duxisse quæ supra ad num. 55 observabamus, prorsus refellunt.

(8) Vet. edit., « velut Circeos populos; » melius

A fremitus varios regali quodam consilio temperabat, et rationabili voce mulcebat; eadem se inter devia atque deserti rubi luporum patiatur ululare; aut quæ injusto sub onere gemens, dueros aratri labores questu miserabili mugiebat: eadem postea in figuram hominis commutata, levi (9) cornua quærat in fronte: vel illa quam præpetes prius pennæ usque ad alia cæli per subline aeris alarum remigiis evehebant; eadem 1169 postea volatus jam non suos requirat, et se humani doleat corporis gravitate pigrescere.

129. Hinc fortasse et illum Icarum perdidistis, quod persuasionibus vestris inductus adolescens, prius avem se fuisse fortasse crediderat. Hinc etiam senes plerique decepti sunt, ut gravi immoretur dolori (10), cygneis male creduli fabulis, dum putant modulis se mulcendo flebilibus albeantem molli pluma mutare canitiem.

130. Hæc quam incredibilia! quam deformia! Quanto illud est convenientius, ut credas secundum naturam, credas secundum usum fructuum cæterorum, credas secundum gestorum exempla, oracula prophetarum, Christi cœlestis promissum. Quid vero præstantius quam ut opus Dei iudices non perire, et secundum imaginem et similitudinem Dei factos transferri non posse in effigies bestiarum: cum utique ad similitudinem Dei non corporis sit imago, sed spiritus (11)? Nam quemadmodum homo, cui subjecta sunt animantium genera cæterorum, in subiectum sibi animal meliore sui parte demigret? Non patitur hoc natura, et si pateretur natura, non pateretur gratia.

C 131. Sed videro (12) quid vos de vobis, gentes, opinionis habeatis; neque enim mirum debet videri, quod creditis vos in bestias posse mutari, qui bestias adoratis. Ego tamen malim de vestro merito melius iudicetis, ut non inter cœtus ferarum, sed inter angelorum consortia vos credatis futuros (13).

Rom. et mss. « velut circeo poculo. » Celebris porro fabula est de Circes filiæ Solis beneficiis, de qua Homerus *Odyss.* M.; Ovidius lib. xiv *Metamorph.* fab. 1; Augustinus lib. xviii *de Civit. Dei* cap. 17, et alii.

(9) *Levi*, ait Nannius, cui contrarium est asperum. Virg. de *Præti* filiabus:

Et sæpe in levi quæsisset cornua fonte.

D (10) Omnes edit. ac mss. nonnulli, « ut gravi immoretur dolori; duo... « morerentur dolore; » reliqui concinnius ut nos in textu. Porro per cygneas fabulas indicat Cygni propter Phaetontis consanguinei sui casum dolore confecti conversionem in avem sui nominis, de qua vide Ovidii lib. ii *Metamorph.*, fab. 4, non secus ac de Icaro casu lib. viii ejusdem, fab. 3.

(11) Ita vet. edit. ac mss. frequentissimi: at Rom. edit. et quidam alii mss., « sed ratio. »

(12) Rom. edit. et pauci mss., « Sed video, » vet. edit. cum mss. longe plurimis et probatissimis, « Sed videro. »

(13) Vet. edit. « credatis futuros, et animos ex hoc jam vitæ anfractu... contendere. Et sic sanctorum sit pervenire, » Rom. edit. ultimam hanc

132. Habet animus ex hoc jam vitæ anfractu, A et terreni corporis colluvione discedere, et ad illa concilia superna contendere, etsi sanctorum sit pervenire, laudem dicere Deo (quam 1170 eitharizantes illos (*Apoc.* xiv, 2) dicere, prophetica lectione comperimus : « Quia magna mirabilia opera tua, Domine Deus omnipotens : justie et veræ vitæ tuæ, Rex gentium (11 ! Quis non timebit et magnificabit nomen tuum, quia solus sanctus es, quia omnes gentes venient et adorabunt ante te (*Apoc.* xv, 3, 4) ; « videre quoque tuas, Jesu, nuptias, in quibus de terrenis ad cælestia, conementibus omnium gaudiis sponsa deducatur ; « ad te enim omnis caro veniet (*Ps.* l. lxiv, 3), « jam non sæculo obnoxia, sed spiritui copulata : videre B thalamos ornatos hyssino, rosis, liliis, et coronis. Cujus enim alterius sic ornantur nuptiæ ? Ornantur enim confessorum livore (15), martyrum sanguine, liliis virginum, coronis etiam sacerdotum ?

133. Hoc sibi præ cæteris David sanctus opta-

partem jugulavit : mss. vero nostram lectionem summo consensu stabiliunt, nisi quod legunt nonnulli, « ad superna conscendere. »

(14) Rom. edit. ex Vulg. versione, « Rex sæculorum ; » omnes autem mss. ac vet. edit., « Rex gentium ; » Græce, ὁ βασιλεὺς τῶν ἁγίων, *Rex sanctorum*. Infra vero, ubi omnes edit. ac plures mss., « videre quoque... videre thalamos ; » mss. non pauci habent utrobique, *videro*. Non satis recte : infinita enim illa pendent e superiori oratione,

vit, ut hæc spectaret et cerneret. Denique ait : « Unam petivi a Domino, hanc requiram ; ut inhabitem in domo Domini omnes dies vitæ meæ, et videam voluptatem Domini (*Ps.* xvi, 4). »

134. Juvat hoc credere, sperare delectat : certe non credidisse pœna est, sperasse gratia. Quod si in hoc erro, qua angelis me post mortem sociari malo, quam bestias, libenter in hoc erro, neque unquam hac me opinione, dum vivo, fraudari patiar.

135. Quid enim mihi superest solatii, quam quod me citius ad te, frater, spero venturum, nec digressus tui inter nos longa divortia fore ; tuisque intercessionibus mihi hoc posse conferri, ut citius desiderantem tui advocees. Quis enim est, qui non sibi debeat istud optare præ cæteris, « ut corruptibile hoc induat incorruptelam, et mortale hoc induat immortalitatem (*1 Cor.* xv, 53) ? « ut qui nunc morti corporis fragilitate succumbimus, supra naturam siti, mortem (16) jam timere nequeamus.

« Habet animus ex hoc, » etc.

(15) Omnes edit. ac plerique mss., « Sic enim ejus alterius ornantur nuptiæ confessorum livore ; » Rom. edit., *labore* : aptius vero eod. Turon., Germ. et Viet. ut in contextu. Lavorem porro hic ponit Ambrosius, pro colore violaceo, quem confessorum proprium esse ad lib. vii Exposit. in Lucam num. 428, admonuimus.

(16) Mss. non pauci, « supra naturam sit, ut mortem, » etc.

IN CONSOLATIONEM DE OBITU VALENTINIANI ADMONITIO.

In procinctu erat Valentinianus junior, ut e Galliis in Italiam, quo eum Barbarorum irruptionem mitantium metus vocabat, reverteretur, cum e vivis Arbogastis comitis fraude sublatus fuit Idibus Maiis anni 392 in vigilia sacri Pentecostes. Illius corpus non ita multo post relatum est Mediolanum, ibique tantisper, quoad Theodosii mandata de sepultura ejus acciperentur, in palatio suo servatum. Allatis demum ab imperatore de hoc litteris, Valentiniani parentalia celebrata sunt, in quibus Ambrosius principem illum anno ætatis vicesimo ex imperio et vita raptum sequenti oratione prosecutus est.

In ea, quibus causis ad dicendum adduceretur, strictim exposito (num. 1), Valentinianum venisse ait (num. 2), sed omnium *qui tanquam perentem publicum* (num. 3) eum lugebant, lacrymis circumfusum. Deinde (num. 3 *seq.*) ab Jeremia Threnos mutuatus, ut principem deffeat, qui consiliorum maturitate eum adolescentiæ flore in se conjuncta, etiam barbaros in sui venerationem pertraxerat, asserit totius quidem Italiæ luctum esse communem ; ad Ecclesiam tamen potissimum spectare (num. 5, 6), quippe quæ Gratiani ac Valentiniani obitu in utramque maxillam percussa esset. Post illa, ubi patefactum est quam raro in adolescentia vel prorsus a vitis se contineant, vel maturius redeant ad bonam frugem, ostendit (num. 9 *seq.*) eundem Valentinianum iugo Domini collum subdidisse adhuc juvenem ; et si fuisset in ejus moribus, quod obtrectandi locum præberet, hoc tam celeri emendatione deletum esso (num. 14 *seq.*), ut ora maledicis opprimerentur. Tum ad virtutes hujus principis verba convertens, ejus pietatem, ejus virtutis pulcherrima exempla in medium profert, egregie laudat (num. 18 *seq.*). Huic adnectit (num. 21 *seq.*) amorem ejus erga populos, quos nec onerare novis tributis induci poterat, et a Barbaris defendere eum evidenti vitæ periculo paratus erat. Ille vir sanctus animum Valentiniani in se memorans (num. 23 *seq.*), quantoque ardore abs se baptizari, et apud Arbogastem se vade uti exoptaverit, eleganter explicans, tenerrimos amoris ac doloris sui motus erumpere patitur : ut quæ in gratiam ejus principis, a quo parentis loco diligebatur, vota et consilia sua fuerant, palam faceret. De hinc

quanta benevolentia amicos, quanta charitate germanas suas imperator complexus fuerit, scite amplificat (num. 35 seq.). Et oratione ad hanc conversa quis tenendus sit in lugenda fratris morte ab eis modus, docere aggreditur (num. 41 seq.); illudque lenit diligentius (num. 51 seq.), quod in eo magis deflebant, ipsum videlicet antequam baptismum initiaretur, vita defunctum. Ab ea consolatione ad preces venit, atque obnixè divinam Clementiam, ne Valentinianum a Gratiano sejungi vellet, orans et obsecrans, auditores suos ut votis communibus utrique Deum placarent, exhortatur (num. 54 seq.). Post quæ amborum dolens majori splendore illustraturus, illis applicat Canticorum locos aliquot, sed tantam cautionem religionemque isthuc adhibet (num. 58 seq.), ut omnem offensionis aut calumnie ansam præcidat. Ad extremum ubi persancte contestatus est nullam sibi unquam nec in precibus nec in sacrificiis obrepere posse oblivionem horum principum, rursus dolori frena permittit (num. 77 seq.): hic quoque ad Deum confugiens, ab eo efflagitat (num. 81), ne se ab illis in futuro ævo sinat distrahi, at immaturam illorum mortem maturioris suscitationis dono compenset.

Ex hac oratione haud ægre cognoscimus eam tum temporis habitam esse, cum Valentiniano justa solverentur. Quod autem ad annum et diem, quibus humatus est, eorum definitio ex anni ac diei, quo idem princeps necatus fuit, cognitione omnino pendet. At vere in iis statuendis non semel peccat Marcellinus comes; sic enim scribit in Chronico: *Tatiano et Symmacho coss. Theodosius imp. Italia decedens, Constantinopolim remeavit. Valentinianus imp. apud Viennam dolo Arbogastis strangulatus interiit Idibus Martiis*. Sed primus ejus in hoc error est, quod Tatiano et Symmacho coss. hanc necem ponit. Constat siquidem anno 391, quo eam dignitatem illi gesserunt, Theodosium Idibus Aprilis adhuc fuisse Mediolani, Aquileia vero, quo ipsum comitatus erat Valentinianus, mense Julio nondum abisse. Iterum autem Marcellinus in eo errat, quod Arbogastis scelus contigisse ait *Idibus Martiis*; hoc enim tempus cum iis, quæ Ambrosius epist. 53 (num. 5) de caloribus æstivis habet, congruere neutiquam possit. Inde est quod ab eruditis Epiphani præfertur auctoritas, eandem necem idibus Maii Arcadio secundum et Rufino primum coss. pridie Pentecostes patrata esse asseverantis (*De Mensur. et Pond.* num. 20), hoc est, ut antea jam diximus, anno 392, die autem Maii 15. Quapropter si duos menses, quibus Justam et Gratam fratrum flevisse interitum narrat Ambrosius (Num. 49 et 50), Epiphani numero adjeceris, hinc intelliges funus ejusdem imperatoris interea dum Theodosii mandatum expectaretur, usque ad idus Julii mensis prolatum esse.

Verum tamen et in hac opinione dubium aliquod hinc nasci potest, quod Ambrosius dum epist. ante citata sepulturam Valentiniani maturandam scribit, hanc ejus rei afferat causam; ne reliquæ mortui principis *æstivo calore penitus solvantur, vix enim superiorem æstatem transegimus* (num. 5). Fatendum quidem est his verbis, non tam Julii mensis medium, quam autumnii initium significari, si ea secundum communem usum interpreteris: certius tamen est idibus Maii Valentinianum elisis faucibus inventum esse, ac non nisi per duos menses inhumatum mansisse, quam ut in autumnum rejici possint illius exequiæ. Dicendum igitur has duas voces, *superiorem æstatem*, nihil aliud nisi peractam æstivorum calorum partem illie sonare.

In antiquis editionibus hujus opellæ inscriptio erat: *Oratio funebris de Obitu Valentiniani imperatoris*; in Romana editione: *In obitu Valentiniani junioris augusti concio funebris*. Variant quoque in hoc titulo scripti codices; non enim desunt, qui illam exhibeant in eam formam: *Incipit tractatus de Obitu imperatoris Valentiniani junioris*; sed in multo pluribus ita exprimitur: *Incipit de Consolatione* (in quibusdam *epistola de Consolatione*) *Valentiniani*, alicubi additur *et junioris*. Hinc autem liquet in lemmatis Operum multa pro libitu adjici solere a librariis, sed inter istas leviculas diversitates facile dignoscitur germana inscriptio. Et in hac sane magnos auctores habuit Ambrosius, quo sequeretur. Commentationi, quam de morte filiae scripsit Cicero, titulis præfigitur *Consolatio*. Plutarchus etiam librum edidit *de Consolatione ad Apollonium*. Sed nullius auctoris plures scriptiones eo titulo insignitæ sunt, quam Senecæ philosophi a quo eandem epigraphem tribus libellis inditam reperias.

SANCTI AMBROSII

MEDIOLANENSIS EPISCOPI

DE OBITU VALENTINIANI CONSOLATIO ⁽¹⁾.

1173 1. Etsi incrementum doloris sit, id quod A
doleas, scribere (2); quoniam tamen plerumque in
ejus, quem amissum dolemus, commemoratione
requiescimus: eo quod in scribendo dum in eum
mentem dirigimus, intentionemque deligimus, vi-
detur nobis in sermone reviviscere: signare ali-
quid de Valentiniano junioris ultimis cordi fuit: ne
aut obliterasse silentio bene meriti de nobis pi-
gnoris memoriam videremur (3), atque inhonorata-
tam reliquisse, aut refugisse mentium dolenti,
cum doluisse plerumque solatium sit dolentis:
simul cum de ipso aut ad ipsum loquor, tanquam
de præsente vel ad præsensem mihi sermo sit.

2. Quid igitur primum desileam? Quod primum
amara conquestionem depleam? Conversi sunt dies
nobis votorum nostrorum in lacrymas: siquidem
Valentinianus nobis, sed non talis qualis speraba-
tur, advenit. Et iste tamen vel morte sua voluit
implere promissum; sed nobis acerbissima est facti

(1) Scripta anno 392.

(2) Rom. edit., « referre... eo quod dum in eum. »
Sed verum « scribere » videtur Ambrosius ipse
reposuisse, cum orationem suam in librum trans-
formavit.

(3) De Valentiniano in hac opella passim Ambro-
sius tanquam de charissimo filio loquitur. Sed cum
pariter ab eodem principe parentis nomine et loco
habitum eum ex subjecta peroratione intelligimus,
tum ex epistola 53, ad Theod., quemadmodum ibi-
dem observatum est.

(4) Omnes edit. et pauci mss., « Magnum dis-
crimen; » sed verosimile est scriptores librariorum
vocem *discrimen* precedenti voce *periculo* ductos
posuisse; cum tamen sensus maxime partis mss.,
qui *crimen* legunt, concinnior sit. Quinam porro
essent barbari, a quibus imperio periculum impen-
deret, non facile dicetur; nam et alios exstasse
qui amico erga imperatorem et imperium ejus ani-
mo essent, infra memoratur.

(5) Hæ Virgiliana est imitatio e lib. vi. *Æneid.*,
ubi sic habes:

Quantos ille virum magnam Martis ad artem
Campus egit gemitus?

Ex his autem quæ narrat Ambrosius, intelligitur
Valentinianum e Gallis nondum excessisse, cum
exstinctus est; imò in ipsa civitate Vienna, ubi
eum moratum in hac oratione testatur sanctus
noster, hanc mortem contigisse communiter affir-
mant historici. Quod vero ad mortis genus, idem
inter se dissentiunt. Rufinus lib. ii *Hist.* cap. 31,
et Sozomenus lib. vii, cap. 22, edit. Vales., litteris
produnt alios esse, qui hunc principem dolo Arbo-

gastis, quæ exoptabatur, 1174 præsentiæ. Utinam
adhuc nobis abesset, ut sibi viveret! Sed ille non
passus, cum audiret Alpes Italiae hoste infestari
barbaro, maluit periclitari se, si Gallias derelin-
queret, quam nostro deesse periculo. Magnum
crimen (4) agnoscimus imperatoris, quod Romano
voluit subvenire imperio! Hæc causa mortis, quæ
plena laudis. Solvamus bono principi stipendium
lacrymas, quia ille nolens solvit etiam mortis suæ
stipendium.

3. Nec tamen flendi admonitio necessaria. Flent
omnes, flent et ignoti, flent et timentes, flent et in-
viti, flent et barbari, flent et qui videbantur inimici.
B Quantos iste de Gallis usque huc totius tractu iti-
neris populorum egit gemitus (5)? Omnes enim
non tanquam imperatorem sibi, sed tanquam pa-
rentem publicum obisse domestico fletu doloris il-
lacrymant, suæque omnes funera dolent. Amisimus
enim imperatorem in quo duo pariter acerbant do-

gastis necdum scribant, alios qui ipsum propria
manu sibi laqueum nexuisse asserant. Sed et Au-
gustinus etiam lib. v *de Civit. Dei*, cap. 26, utram-
que opinionem incertus refert: quarum ultimam
solam proponit Prosper in *Chronico*, et alii. Ver-
um tamen ab us, qui sic sentiunt, hanc Orationem
nunquam fuisse lectam manifestum est. Nam præ-
ter alia, ubi dissidium inter Valentinianum atque
Arbogastem exortum narrat, ita rem exponit, ut
 aperte intelligamus imperatoris mortem comitis
C seceri attribuendam esse. Ut cetera vero deessent
argumenta, quod ubique Ambrosius noster de sa-
lute Valentiniani tanquam de re omnino certa loqui
non dubitat, satis ostendit eum principem non a
se ipso vim passum esse. Inde est quod non solum
Hieronymus, Aurel. Victor, in Epitoma, et multi
catholici hujus principis exitum Arbogasti perfidie
acceptum ferunt, sed etiam Ariani, ut Philostor-
gius, lib. xi, cap. 4, et Iulianus, ut Zosimus lib.
iv. Cum vero necesse significet notari eum illi in co-
mitem, quo invictum aliquando honoris abesse con-
fiteretur, operam dedisse, ut ex latere rebus ad gal-
lico reperiretur, atque ita in Valentiniano despe-
ratione præteret et suspitione, credibile est eum
dem etiam hanc illi consilio, et ex tunc corpore
referretur in Italiam, vestigia dedisse. Quod si
ad imitatoris catholici pertinet, in antiquis hanc
nobis noster Arbogastem, cum darent Italiae
in principem suum exerceret tyrannidem, futurum
prævidisse, ut ei in Italiam noster daret trajiceret,
cum amicorum ope, et maxima Theodosii acce-
ptum injuriarum poenas repetiturum, quod ante-
vertendum ipse pulavit.

lorem, minorum immaturitas (6), et consiliorum senectus. In his ego fleo, sicut dixit propheta : « Oculi mei enlignaverunt a fletu, quia elongavit a me, 1175 qui consolabatur me (*Thren.* i, 16). » Oculi mei non solum corporis, sed etiam mentis hebetati sunt, et quadam cecitate omnis sensus obductus est, quoniam creptus est mihi, qui convertit animam meam, et ad spem maximam de summa rerum desperatione revocavit.

4. « Audite, omnes populi, et videte dolorem meum. Virgines meae et juvenes mei abierunt in captivitatem (*Ibid.* 18) ; » sed cognito quod de Valentiniani essent partibus, liberi reverterunt. Militavit hostis barbarus imperatori adolescenti, et suae obitus victoriae, memor fuit imperialis reverentiae. Laxavit sponte quos ceperat, excusans quod ignorasset Italos. Nos adhuc murum Alpibus addere parabamus : Valentiniani gratia non exspectavit Alpium vallum, fluentia amnium, aggeres nivium, sed Alpes et fluvios supergressa, muro nos sui imperii protexit. Unde prophetici Threni mihi utendum videtur exordio : Quomodo mœret Italia, quae abundabat gaudiis ? « Plorans ploravit in nocte, et lacrymae illius in maxillis ejus. Non est qui eam consoletur ab omnibus qui diligunt eam. Omnes qui amant illam, despexerunt eam. Omnis populus ejus ingemiscientes (*Ibid.* 2). »

5. Et quia de Jerusalem dictum est : « Plorans ploravit in nocte ; » et nostra (7) Jerusalem, id est Ecclesia, ploravit in nocte, quoniam qui eam splendidiorem fide sua et devotione faciebat, occubuit. Merito ergo plorans ploravit, et adhuc lacrymae ejus in maxillis ejus. Ubertatem quidem fletuum solet vultus humescentis declarare infusio, cum lacrymis genae rorant ; sed quia scriptum est : « Genae ejus sicut phialae aromatis gignentes unguentaria, labia ejus lilia distillantia myrrham plenam (*Cant.* v, 13) ; » mystica Ecclesiae gratia (8) deflentis accipitur, quae in obitu Valentiniani bonum doloris sui effudit unguentum, et vilam ejus praedicando concelebrat. Cui mors obesse non potuit, eo quod odor praedicationis universorum ore celebrabilis fetorem omnem mortis abolevit.

6. Flet igitur Ecclesia pignus suum, « et lacrymae ejus in maxillis ejus (*Thren.* i, 2). » Quae sit maxilla audi : « Qui te percusserit in maxillam, praebe ei et alteram (*Luc.* vi, 29) ; » eo quod in dolore sit

(6) In ipso flore adolescentiae necatum fuisse Valentinianum passim testatur Ambrosius, et idem quoque de Gratiano significat non uno loco. Et certe priorem illum anno aetatis vicesimo extinctum esse auctores conveniunt : hujus autem etsi Fulg. Victor interitum referat ad annum aetatis 38, ibi tamen legendum 28 contendit Baronius ; imo etiam non desunt, qui eundem cum occubuit, anno 24 majorem fuisse negent. Vide Socratem lib. v, cap. 11 ; Sozomenum lib. vii, cap. 13, et alios.

(7) Mss. aliquot, « dictum est : Ploravit. Et nostra, etc. »

(8) Ita mss. plures ac potiores : edit, autem vet.

A Ecclesia, in maxilla tua, cum amitteres Gratianum ; praebeisti et alteram, quando tibi Valentinianus creptus est. Merito tibi non in una maxilla, sed in utraque sunt lacrymae ; quia pie germanum utrumque deploras. Ploras igitur, Ecclesia, et fletu genae tuae velut fluentibus quibusdam stillicidiis pietatis exundant. Quae sunt istae genae Ecclesiae ? De quibus alibi ait Scriptura : « Ut corium malorum granatorum genae tuae (*Cant.* vi, 6). » Istae sunt genae in quibus solet nitere verecundia, pluchritudo fulgere ; in quibus aut flos juventae, aut perfectae aetatis insigne est (9). In obitu igitur fidelium imperatorum quidam fidei pudor, quaedam Ecclesiae verecundia est : et in tam immatura 1176 morte piorum principum omnis Ecclesiae mœstior pulchritudo est.

B 7. Plorat Ecclesia in sapientibus suis, qui velut caput Ecclesiae sunt : « oculi enim sapientis in capite ejus (*Eccle.* ii, 14). » Plorat in oculis, hoc est, in suis fidelibus, quia scriptum est : « Oculi tui sicut columbae, extra taciturnitatem tuam (*Cant.* iv, 1) ; » eo quod videant spiritualiter, et noverint ea, quae viderint, tacere mysteria. Plorat in sacerdotibus suis, qui sunt sicut genae Ecclesiae, in quibus est barba Aaron (*Psal.* cxxxii, 2), hoc est barba sacerdotalis, in quam de capite descendit unguentum. Isti sunt in quibus est pulchritudo Ecclesiae, in quibus flos ejus gratior, in quibus aetas perfectior : qui velut cortices malorum puniceorum decorum foris praeferant abstinentia corporali, intus autem commissam sibi plebem diversae aetatis et sexus foveant sapientia spiritali, objecti quidem saeculo ad injurias, sed interna mysteria dividentes (10). Plorat in virginibus suis, quae sunt sicut lilia, et lilia myrrha plena, candorem integritatis, et mortificatae corporalis illecebrae gloriam praeferentes.

C 8. In his ergo flet, sicut scriptum est : « Viæ Sion ingent, sacerdotes ejus ingemiscunt, virgines ejus abductae, et ipsa indignatur intra se (*Thren.* i, 4). » Et intra se quidem indignatur, ad Valentinianum autem dicit : « Assumam te, et inducam in domum matris meae et in secretum ejus quae concepit me. Potum tibi dabo a vino operosi unguenti (*Cant.* vii, 2), » hoc est, multi operis, multi odoris unguento (11) a fluxu malorum granatorum meorum ; ut bibat vinum quod laetificat cor hominis (*Psal.* ciii, 15), et defluat in eum malorum granatorum fluxus, in quibus multus et diversus est

et mss. nonnulli, « mystice Ecclesiae gratia ; » Rom. edit., « myrrha mystica, » etc.

(9) Barbam ipsam intelligit, ait Nannius, quae est perfectae aetatis insigne ; unde postea barbæ Aaronis mentionem facit.

(10) Rom. edit. sola, « sed intus mysteria dividentes. » Observat autem P. Nannius allusionem fieri ad corticem seu cicum malorum granatorum, quo grana intus dividuntur.

(11) Sic omnes mss. a quibus vet. edit. eo tantum recedunt, quod pro unguento legunt unguenti : at Rom. edit. utrumque vocem censuit excludendam.

fructus. Sermo enim multorum sensum, et de diversis Scripturis abundans, sermo angelorum, sermo apostolorum ac prophetarum, quos uno velut corio Ecclesia sancta complectitur, malorum fluxus granatorum.

9. Videns hæc Valentinianus integre plena gratiæ, respondet : « Misericordiæ Domini quod non defecimus, quia non sunt consummatio miserationes ejus. Renovabit illas sicut lux matutina (*Thren.* iii, 22). » Multi sunt gemitus mei, et cor meum defecit : « Sors mea Dominus, dixi; ideo sustinebo eum. Bonus est Dominus sustentibus eum, anime quæ quærit eum. Bonum est sperare in salutare Domini. Bonum est viro cum portaverit jugum grave in juventute sua : sedebit singulariter, et silebit, quia tulit jugum grave (*Ibid.* 24-28). » Et ille quidem se suarum virtutum remuneratione solatur, eo quod in juventute sua labores absorbit, pericula multa toleravit; jugum maluit grave emendationis propositi (12), quam molle illud ac plenum deliciarum, vivida mentis (13) cervice portare.

10. Beatus plane qui vel in senectute correxit errorem (14); beatus qui vel sub ictu mortis animum avertit a vitiis. « Beati enim quorum tecta sunt peccata (*Psal.* xxxi, 1), » quia scriptum est : « Desine a malo, et fac bonum, et inhabita in sæculum sæculi (*Psal.* xxxii, 15). » Quicumque ergo 1177 desierit a peccatis, et fuerit ad meliorem in quacunque conversus aetate, habebit superiorum indulgentiam peccatorum, quæ fuerit vel pœnitendi confessus affectu, vel corrigendi aversatus ingenio. Sed huic cum plurimis veniæ societas emendandæ; plurimi enim sunt qui se a peccatis et lubrico juventutis in senectute revocare potuerant (15); rarus autem qui in juventute grave jugum, seria sobrietate portaverit. Hoc est illud jugum, de quo Dominus in Evangelio ait : « Venite ad me, omnes qui laboratis et onerati estis, et ego vos reficiam; tollite jugum meum super vos (*Matth.* xi, 28, 29). » Si quis ergo antequam gravi oneretur peccatorum sarcina, tulerit jugum in juventute, singulariter sedebit : non cum plurimis conferendus, sed cum

A illo qui potest dicere : « Quodam ta singulariter in spe constituti mei (*Psal.* xv, 10). »

11. Sed forte dices : Quomodo jugum grave dicit Jeremias, cum in Evangelio Dominus dixerit : « Jugum meum suave et onus meum leve est (*Matth.* xi, 29). » Ac primo dicere, quia Græci *jugum* (16) tantummodo posuit, non adtulit grave. Tamen et illud adverte, quia, etsi ita esset in Threnis (*Thren.* iii, 27), in Evangelio tamen *jugum suave* dixit, et *onus leve*, non *jugum leve*. Potest enim grave jugum Verbi esse, sed suave : grave adolescenti, grave juveni, cujus ætas est florulentior, ut nolit iugo Verbi subigendum animum præbere cervicem. Potest et grave Verbi jugum videri propter onera (17) discipline austeritatem correctionis, pondus abstinence restrictionemque lasciviæ; suave tamen esse fructu gratiæ, spe remunerationis æternæ, purioris conscientie suavitate. Tamen jugum Verbi suave dixit, omnis obedientiæ leve, quoniam ei qui jugum Verbi patienti cervice suscepit, discipline onus grave esse non poterit.

12. Qui ergo tulerit a juventute jugum, singulariter sedebit, et silebit, revelata sibi gaudens diviniæ remunerationis æterna mysteria. Aut certe silebit, non opus habens excusatione peccati, quod matura confessione prævenit, et propria correctione deposuit. Non enim dicitur hunc : « Quæ in juventute non congregasti, quomodo invenies in senectute (*Ecc.* xxv, 5) ? » Potest autem et sic intelligi, quoniam qui cito portaverit jugum Verbi, hoc est, a juventute, non se miscbit cum juvenibus, sed sedebit seorsum et silebit; donec plena se perfectione virtutis erudiat, et magnam 1178 induat animo patientiam : dabitque perculienti maxillam suam, etiam eadem contemnens injuriam (18), ut mandatis obsequatur celestibus.

13. Magnum est enim vel abstinere a vitiis juventutis, vel eam in ipso juventutis vestibulo derelinquere, atque ad seriora (19) converti; lubricæ enim et perplexe sunt viæ juventutis. Denique Salomo ait : « Tria mihi imposita sunt sibiha sunt intelligere, et quartum quod non cognosco » vestigia aquilæ vo-

Beth, et Cassiodorus in eundem psal. vers. 147, quod videtur imitatus ab Ambrosio, serm. 9 in hunc ipsam psal., ubi eadem habet. Notandum distinctionem inter propheticum illud jugum atque evangelicum ab Ambrosio hic propositum referens. « Quomodo jugum grave... dixerit Dominus : Jugum meum suave, etc. » Subjungit : « Interpret Theodorct. quia tollit sper se ipsum jugum grave. »

(17) Omnes edit., « videtur præ pondere (in edit. Rom., *pro* elidit) de se ipso, austeritate, etc. » omnes mss. e contrario, et in corpore.

(18) Omnes edit.; contenta injuria. mss. nonnulli, « contenta injuria » plures ne probatores, « contenta injuria ».

(19) Ita mss. uno et altero excepto, ubi habetur « ad superiora » contra verum edit omnes ediderunt, « ad saniora » Quæ quidem lectio dissolutior videatur, licet tamen dicere « ad seriora » sin minus pro « ad magis seria, » saltem pro « ad magis seria, » intellige « studia senectutis. »

(12) Unus mss., « emendationis propositi, » alius, « eminentioris propositi. »

(13) Vet. edit., ac mss. nonnulli, « deliciarum invidia mentis; » Rom. edit., « deliciarum invitamentis; » mss. autem magno numero ut in contextu, paucis exceptis, ubi legitur, « divitiarum mundi mentis cervice, etc. »

(14) Col. Reg., « surrexit ab errore. »

(15) Cicero in Orat. pro M. Cælio : « Ac multi... summi homines, et clarissimi cives fuerunt, quorum cum adolescentiæ cupiditas deferbuerit, eximie virtutes, firmata jam ætate, exstiterunt. » Ad quæ verba spectasse Ambrosium non timeo dixeris.

(16) Non ex hoc solo loco, sed ex aliis pluribus cognoscere est Ambrosium varias Scripturæ versiones consulere solitum. Certe quidem habetur tantum, apud LXX : Ἰγμένον καὶ ὄνους ἅμα ἡρόν, etc.; sed vocem *grave* admittunt vulgò Patres Latini, ut puta Hilarius Enarr. in psal. cxviii, lit.

lantis, et vias serpentis in petra, et semitas navis navigant, et vias viri in juventute (*Prov.* xxx, 48, 49). « David autem ait : « Delicta juventutis meae et ignorantia mea ne memineris (*Psal.* xxiv, 7). « Juvenis enim non solum fragilitate lubrica aetatis prolabitur, verum etiam ignorantia coelestium mandatorum plerumque delinquit : cito autem meretur veniam, qui praetendit ignorantiam. Propheta itaque dicit : « Delicta juventutis meae et ignorantiae meae ne memineris. » Non dicit : Delicta senectutis meae et scientiae meae ne memineris ; sed quasi propheta, qui cito correxerit et emendaverit vitia juventutis, aetatem ignorantiamque praetendit.

14. Valentinianus quoque etiam in delicto Prophetae similis ait : « Delicta adolescentiae et ignorantiae meae ne memineris. » Nec solum dixit, sed etiam ante correxit errorem, quam disceret esse lapsum alienius erroris. Itaque dicit : Correctionem juventutis meae ne memineris. Error in pluribus est, in paucis correctio.

15. Et quid jam de aliis dicam, qui etiam ludo juventutis putaverit abstinendum, rosecandam aetatis licentiam (20), severitatis publicae duritiem molliendam, lenitatem senectutis in alienis annis deferendam ei, qui in periculum convicti criminis vocaretur ? Ferebatur primo ludis circensibus delectari : sic istud absternit, ut ne solemnibus quidem principum natalibus, vel imperialis honoris gratia circenses putaret esse celebrandos (21). Aiebant aliqui ferarum cum venationibus occupari, atque ab

A netibus publicis intentionem ejus adduci : omnes feras uno momento jussit interfici.

16. Audire in consistorio negotia, et Danielis spiritu, in quibus dubitarent senes, vel personae adicujus contutu ducerentur, congruam vero adolescentem videres senilemque ferre sententiam (22). Jactabant invidi, quod praemature prandium peteret : cepit ita frequentare jejunium, ut plerumque ipse impransus 1179 convivium solemne suis comitibus exhiberet : quo et religioni sacrae satisfaceret (23) et principis humanitati (24).

17. Scenicae cujusdam forma ac decore deperire Romae adolescentes nobiles nuntiabatur : jussit eam ad comitutum venire. Missus pretio depravatus, sine mandati effectu rediit : alterum misit, ne voluisse emendare vitia adolescentum, et non potuisse videretur. Datus est obtrectandi aliquibus locus ; deductam tamen nunquam aut spectavit (25), aut vidit. Postea redire praecipit ; ut et omnes agnoscerent irritum ejus non esse mandatum, et adolescentes doceret ab amore mulieris temperare, quam ipse qui potuit habere in potestate, despexerat. Et haec fecit, cum adhuc non haberet uxorem, et tamen exhiberet sui tanquam victus conjugio castitatem. Quis tam dominus servi, quam ille sui corporis fuit ? Quis tam aliorum arbiter, quam ille suae censor aetatis ?

18. Quid de pietate ejus loquar ? qui cum homines nobili ortos genere, et locupleti prosapia (26), quae cito movere invidiam solet, regiae cupiditatis accusator urgeret, praefectus insisteret, respondit ut

(20) Mss. aliquot, « aetatis latitiam. » Et hic etiam non pauca sunt, quae alludere ad citatam Ciceronis orationem existimamus.

(21) Ex hoc loco deprehenditur Philostorgii adversus hunc principem iniquus animus ; is enim de illo agens lib. xi, ita loquitur : « Cum ursis ac leonibus uteretur, annum agens vicesimum, vita simul atque imperio, et ferarum venationibus privatus est. » Sed quod evidentius signum emendationis edere potuit Valentinianus, quam quod solemnioribus etiam diebus hujusmodi abstineret spectaculis et feras ipsas, quas ex Africa remotioribusque regionibus adduci consuevisse in lib. ii *Officiorum*, cap. 21, num. 109 observatum est, interfici jussisset ?

(22) Rom. edit., « negotia etiam in quibus.... ducerentur, ut Danielis spiritu adolescentum videres senilem ferre sententiam ; » vet autem edit. ac mss. nobiscum conveniunt, nisi quod in paucis tantum mss. invenitur particula *que* post *senilem*.

(23) Jejunium hoc erat quidem ecclesiasticum, et non mere voluntarium, cum subjiatur infra : « Quo et religioni sacrae satisfaceret ; » non tamen liberum erat imperatori ejusdem jejunii diebus convivia ducibus suis solemni more exhiberi solita non praebere ; maxime cum inter eosdem duces plurimi adhuc cibicam sequerentur religionem.

(24) Mss. non pauci, « et princeps (unus, et ne princeps) humanitatis, scenicae alienius forma, et decore deperiret. Romae adolescens nobilis nuntiabatur, jussit, etc. » Minus commode. Extat porro in Cod. Theod. lex. *De scenicis* anni 389, qua prohibet idem hic Valentinianus *Thymelicam*, id

est, scenicam mulierem, quae modos et saltationes facit in thymele quae orchestrae pars erat, *ex Urbe abduci*. Hanc legem hortatu Ambrosii datam autumat Godefredus, nec male ad hanc referri historiam.

(25) « Aut spectavit, » nempe in scena : « aut vidit ; » privatum videlicet.

(26) Mss. aliquot. « locupletes prosapia. » Sed hoc loco gravius discrimen in distinctione membrorum, quam in vocibus. Etenim omnes edit. sic interpungunt consequentia, « quae cito movere invidiam solet regiae cupiditatis, accusator urget, etc. ; mss. vero ita distinguunt, « quae cito movere invidiam solet, regiae cupiditatis, accusator urget, etc. » Evidens sane est hunc ultimum sensum multo praestare ; in priori enim crimen sive accusationis caput non exprimitur, secus vero in posteriori, nimirum accusatio « regiae cupiditatis, » hoc est, affectati throni ac regii nominis. Quod porro negabat imperator passurum se esse, ut quidquam eruentum « diebus sanctis statuere-tur, » extra controversiam est paschales ferias hic designari, quae hoc nomine propter festi praecellentiam appellabantur. Ambrosius de illis ita loquitur, epist. 20, num. 6 : « Itaque sanctis diebus hebdomadae ultimae, quibus solebant debitorum laxari vincula, etc. » Veneratio autem horum dierum hic in Valentiniano erat eo laudabilior, quod non modo lege 3 *de Induly. crim.* a Valentiniano seniore lata, quae in hoc festo variorum scelerum fontes solvi jubebat, rei majestatis excipiebantur ; verum etiam tribus aliis legibus, quas hic ipse Valentinianus noster annis 381, 384 et 385 promulgavit.

nihil eruentum sanctis praesertim diebus statuere-
tur. Et cum post aliquot dies accusatoris legeretur
libellus, calumniam pronuntiavit (27), acustum
libere, donec praefectus cognosceret, observare jus-
sit. Neque ante aut postea quisquam tanti etiamnis
sub adolescente imperatore formidavit invidiam.
Risit adolescens, quod robusti metuunt imperato-
res.

19. Miserat propter recuperanda templorum jura,
sacerdotiorum profana (28) privilegia, cultus sa-
cerorum suorum, Roma legatos, et, quod est gra-
vius, senatus nomine utebantur. Et cum universi
qui in consistorio aderant, Christiani pariter atque
gentiles, dicerent esse reddenda, solus velut Daniel
excitato in se Dei Spiritu (*D. r.* xii, 45), arguet et
perfidiae Christianos, gentilibus obvium dicens.
Quod pius frater eripuit, quomodo a me putatis
esse reddendum? cum in eo et religio ledatur et
frater, a quo se nollet pietate superari.

1180 20. Et cum paterno conveniretur exem-
plo, quod sub patre suo ea nullus abstulerat, re-
spondit: Patrem meum laudatis, quia non abstulit,
nec ego abstuli. Numquid pater meus reddidit, ut
me debere reddere postuletis? Postremo etiamsi
pater reddidisset, frater abstulerat, imitatore in
ea parte fratris esse me mallem. Aut numquid
meus pater augustus fuit, et frater non fuit? Par
utrique debetur reverentia, et par utriusque est
circa rempublicam gratia. Utrumque imitabor:
ut et non reddam quod pater redde re non potuit;
quia nullus abstulerat: et servem quod a fratre
est constitutum. Postulet parens Roma alia que-
cunque desiderat: debeo affectum parenti, sed
magis obsequium debeo salutis auctori.

21. Quid de amore provincialium loquar, vel
quo eos ipse complectebatur, vel qui ab iis con-
sultori suo rependebatur, quibus nihil unquam

(27) Rom. edit. cum superior. edit., « calumniam
pronuntiaturus; » at sequenti versu eadem sola,
« observari jussit: » mss. autem utrobique ut nos
in textu.

(28) Mss. nonnulli, « sacerdotum jura. » Duobus
porro diversis temporibus gentiles religionum sua-
rum restitutionem a Valentino juniore postula-
verunt, anno scilicet 384, quo praefectus Romae
Symmachus erat, ejus Relationi Ambrosius epi-
stola 17 et 18 respondit. Cum autem tum temporis
nihil impetrassent, occasionem, ut autumabant,
commodiorem nacti, reduce nimirum Constantino-
polim Theodosio, et Valentino in Gallis ab
Arbogaste in servitutem propemodum relicto,
priorem suum conatum, sed affectu irrita, itera-
verunt. De hac ultima petitione loquitur hoc loco
sanctus pater, quam paulo ante obitum hujus
principis ei oblatam infra significat. Utramque
autem egregie distinguit epist. 57, ad Eugenium,
unde Paulini error delegitur ad legationem Gesu-
ria in Gallias missam duos Ambrosianos libellos refe-
rentis, ut ad eandem epistolam observavimus. Quod vero priorem relationem hic Valentinio Ambro-
sius praeterit, et molestie causa fuit, ne scilicet
laudare videretur, et honoris in Valentini-
anum, ad quem secundae repulsionis gloria re-
libat un-
versa.

A indicis passus est? Praeterita, inquit, non queunt
solvere, nova poterunt sustinere? Ex his laudant
provinciales Julianum (29), et ille quidem in robusta
aetate, aetate in processu adolescentiae, ille pluma
reperit, et exhaussit omnia: iste nihil invenit,
et omnibus abundavit.

22. Audivit in Transalpinis partibus postus, ad
Italiae flans bellaros propinquasse collectos ne
alieno hoste suam regnum attentaretur, venire
properabat, cupiens dimittere Gallorum otia, et
pericula nostra suscipere.

23. Haec mihi cum aliis communis. Ibi privata,
quod saepe me appellabat absente, et a me in-
tendum (30) se sacris mysteriis praeferebat. Qui
etiam cum rumor quidam ad Viennensem per-
tulerat urbem, quod invadendi ejus ad Italiam gra-
tia eo pergerem; quam gaudebat, quam gratula-
batur me sibi optato adfore! Mora ei adventus
mei prolixior videbatur. Atque utinam adventum
ipsius nullus praeveneret nuntius!

24. Jam promiseram me profecturum, respon-
dens vel honoratis potentibus (31), vel praefecto,
ut tranquillitati Italiae consuleretur, me sicut su-
perfluo ingerere non possem propter 1181 vere-
cundiam, ita necessitatibus non defuturum. Con-
firmatum hoc erat: ecce postulatio (32) litterae de
instruendis mansionibus, invectionis ornamentorum
regalium, aliaque ejusmodi quae ingressurum iter
imperatorem significarent. Quibus rebus ab ipsis
a quibus fuerant postulata, intermissa legatio
est.

C 25. Reus mihi vilebar sperato meae praesentiae
nec impletae: sed utinam viventi tibi hunc debe-
re reatum! Excusarem quod nulla tua audis-
sem pericula, nullas tuas accepissem litteras, quod
non potuissem propriis animalibus occurrere,
etiamsi iter ingressus essem. Haque securus ve-

(29) Julianum Apostatam intellige, a quo non-
nulla provincialibus remissa discimus ex lege 41
de Immunit. conc., lege 1 de Indul. debiti., et
lege item 1 de Auro Coron. Ejusdem principis
liberalitatem ethici scriptores mirum quantum
effertunt. Adis Libanum et Mamertinum in ejus
Orat. panegyri. et Ammianum lib. xxv *Hist.*, cap.
4, quem locum cum iis quae lib. xvi, cap. 6, ibi
dixerat, agere conciliari fatetur Valens.

30. Vel. edit. cum parte mss., « et a me intan-
dum. » Rom. cum alia parte, « et a me intan-
dum: » quod potius habendum sequentia plane
persuadent: quibus etiam addere licet, pro
ad Theodosium epist. 53, num. 2, scribitur
sanctus.

31) Quinque dicuntur honorati, exordium est
ad lib. ii *Orat.* cap. 29, num. 160. Quod autem
subdit se ab aetulo imperatore verumtamen revo-
cari, plane congruit cum epist. 1, ad Gratian.
num. 1.

32) Mss. non pauci: « Ecce post postulata. » Con-
finitio vero postea intermedium a necessitate, « quan-
tum hi sit mendio, nihil aliud significatur, quam
publica quaedam discussio, quae perambulans iter
fictitius, ut ita dicitur, ut quidam militum ipsos, praep-
tibus ab aliis, cum quodammodo in expeditionem.
Vide Caesiodorum lib. xii *Variar.*, epist. 48 et 49.

me, dum dies subduco, adventus tui iter lego; **A** ecce rescriptum (33) accipio, ut sine mora peragenda putarem, eo quod vadem fidei tue habere me apud comitem tuum velles. Num restiti? num moratus sum? Additur eo ut properarem celerius, nec arbitrarer causam itineris mei synodum Gallorum esse episcoporum, propter quorum frequentes dissensione crebros me excusaveram (33'); sed ut ipse baptizaretur.

26. In ipso agresso gestarum jam rerum indicia potui cognoscere, sed properandi studio nihil advertere poteram. Jam superabam Alpium juga, et ecce nuntius amarus mihi et omnibus de tanti morte imperatoris. Reflexi iter, et fletibus meis lavi. Quibus ego volis omnium proficiscebam? quo gemitu omnium revertabar? non enim imperatorem **B** sibi, sed salutem ereptam putabant. Quanto ipse angebar dolore? primum quod tantus princeps, quod dulce pignus meum, quod ille mei cupidissimus occidisset. Quos ego æstus ejus illo biduo fuisse comperi, quod litteris quas ad me miserat, supervixit? Vesperi profectus est silentiarius (34), testio die mane querebat, jamne remeasset, jamne venirem: ita sibi salutem quamdam venturam arbitrabatur?

27. O juvenis optime, utinam te viventem invenire potuissem, utinam te dilatio aliqua **1182** meo reservasset adventui! Nihil de aliqua mei virtute polliceor, nihil de ingenio atque prudentia: sed quanta ego cura inter te et comitem tuum, quanta sedulitate concordiam et gratiam refudissem? Quam me ipsum pro tua obtulissem fide, quam in me ipsum eos recepissem, quibus (35) ille se timere dicebat? Certe si comes non esset

(33) Ad id quod hic legimus, « rescriptum accipio, » referenda sunt illa ex epist. 53, n. 2, « ut a me baptismo initiaretur, scribendum arbitratus est; » unde haud mediocriter probabile est non de rescripto proprie dicto intelligendum, sed de litteris ipsa Valentiniani manu exaratis, ejusmodi epistolam a Gratiano se accepisse Ambrosius testatur epist. 1, num. 3. In epistola porro 53, nulla causa cur sancti viri adventum imperator expeteret, affertur, præterquam illius baptizandi: at in hoc epicedio præmittitur altera, nimirum ut vadem ageret Ambrosius pro imperatore apud Arbogastem. Certe occultæ illius offensiones in professas inimicitias eruperant, ut Gregorius Turon. ex Sev. Alexandro scriptore synchro tradit lib. II *Histor.* cap. 10, Zosimus lib. IV, et Philostorgius lib. XI, cap. 1. Nullum autem ad reconciliandos Caesaris et comitis animos præsule nostro magis idoneum esse potuisse ex iis patet, quibus quanto in pretio apud eundem comitem Ambrosius esset, in hujus Vita narrat Paulinus.

(33') Constat quidem dissensiones illas materiem fidei neutiquam spectasse; nunquam enim Ambrosius tanto illius defendendæ ardore semper flagrans, præsentiam suam synodis hujusmodi subtraxisset: sed illæ vel contentiones fuerunt inter Arelatensem ac Viennensem antistites exortæ, ut censet Quesnellus Dissert. pro S. Hilar. Arelat., vel motus quidem eorum occasione, qui cum Itharianis communicaverant, excitati: qua de re diximus in Annotatis ad epist. 34 et epist. 26.

inflexus, tecum reman- issem. Præsumebam de te, quod ipse me audires, si pro te non esse auditum videres.

28. Multa habueram, quæ tenerem; nunc nihil habeo præter lacrymas et fletus. Quotidie mihi major ad dolorem es, creciscis ad gemitum. Omnes quanti me faceris protestantur (36): omnes absentium meam causam tuæ mortis appellant. Sed non sum Elias, non sum propheta, ut potuerim futura cognoscere: sed sum vox clamantis in gemitu, quo possim deslere præterita. Quid enim habeo quod melius faciam, quam ut tibi lacrymas pro tanto tuo in me affectu rependam? Ego te suscepi parvulum, eum legatus ad hostem tuum pergerem (37): ego Justinæ maternis traditum manibus **B** amplexus sum: ego tuus iterum legatus repetivi Gallias, et mihi dulce illud officium fuit pro salute tua primo, deinde pro pace atque pietate, qua fraternas reliquias postulabas: nondum pro te securus, et jam pro fraternæ sepulturæ honore sollicitus.

29. Sed revertamur ad Threnos, et ipsa doloris ingrediamur viscera: « Quid testabor, inquit, tibi, aut quid assimilabo tibi, filia Jerusalem? Quis salvam te faciet, et quis consolabitur te, virgo filia Sion? quia magna facta est super te contritio tua. Quis sanabit te (*Thren.* II, 13)? » Quis autem me consolabitur a quo alii petunt consolationis officium? « Implevit me amaritudine, inebriavit me felle (*Thren.* II, 5). Ventrem meum doleo, **C** ventrem meum doleo (*Jerem.* IV, 19), » ut prophetico utar eloquio: quoniam quem in Evangelio eram generaturus, amisi.

30. Sed ille non amisit gratiam (38), quam popo-

(34) Multæ leges quæ ad silentiarios pertineant, in Cod. Theod. exstant tit. *de Decurion. et Silent.* Horum officium erat, dum imperator in consistorio esset, aut cum suis exterisve consilium haberet, ad fores excubare. Sed ex eorum schola nonnunquam deligebantur, qui principis ferrent imperata, ut cum ex hoc loco, tum ex Philostorgii lib. VII, cap. 7, cognoscere est. De iisdem agit Bulengerus lib. III *De imperat. Rom.* cap. 10.

(35) Ita vet. edit. et omnes ms.; at Rom. edit. præmisit præpositionem *a* voci *quibus*, unde sensus officitur omnino contrarius. Veteri enim lectione significatur Arbogastem timorem prætendisse, ne quibusdam suarum partium periculum crearetur ab imperatore; Romana vero lectione exprimitur eundem Comitem sibi ipsi ab aliquibus imperialibus ministris vim aut insidias pertimuisse.

(36) Mss. non pauci, « ad dolorem creciscis ac gemitum. Omnes quanta mihi feceris protestantur. »

(37) Duas legationes ab Ambrosio ad Maximum constat esse susceptas, de quibus agit pluribus epistolarum suarum locis sanctus antistes. Videsis epistolam 20, num. 23: epistolam, 21, num. 20, et epistolam 24 cum nostris ad eam observationibus.

(38) Non alius forsitan e catholicis Patribus absolutam accipiendi baptismatis necessitatem magis astruit quam Ambrosius variis locis, sed potissimum lib. II *de Abraham* cap. 11, num. 84; serm. 2 in *Psal.* cxviii, num. 14. et lib. *De mysteriis.*

scit, qui mihi in sermone, quo utebar ad **1183** ple-
bem, hodie resurrexit. Nam cum in tractatum in-
cidissem propositæ lectionis (39), quod populus
pauper benediceret Deum; quærite cæpi quis
esset hic populus, et distinguere quid esset po-
pulus, alter dives, alter pauper: dives Judeorum,
pauper Ecclesiæ: dives ille eloquiis sibi creclitis,
iste pauper aliena eloquia mutuatus. Merito pau-
per? quia congregatus a paupere est, illo videlicet,
qui pauper factus est, cum dives esset, ut nos
ejus inopia ditaremur: exinanivit enim se, ut om-
nes repletet (*II Cor. vii, 9*).

31. Sed quomodo pauper qui habeat aternitatis
divitias et plenitudinem divinitatis? Denique in
carne erat, et dicebat: « Amodo videbitis Filium
hominis sedentem ad dexteram virtutis (*Matth. B*
xxvi, 64). » Et alibi ad Petrum dicit: « Tibi dabo
claves regni cælorum (*Matth. xvi, 19*). » Hic ergo
pauper, qui regnum eterne donabat? Sed audi
quomodo pauper: « Tollite, inquit, jugum meum
super vos, quia mitis sum, et humilis corde
(*Matth. xi, 29*). » Ideo et populus ejus pauper
est, non indigentia, quem divite illo populo video
ditiozem; non solum enim oracla prophetarum,
sed etiam apostolorum meruit divino fusa Spiritu
habere præcepta.

32. Non ergo inopia pauper, sed pauper spiritu,
cui dictum est: « Beati pauperes spiritu: ipso-
rum est enim regnum cælorum (*Matth. v, 3*). »
Vere beati pauperes, qui acceperunt quod divites
non habebant. Ex hoc nummo est ille propheticus
pauper, de quo scriptum est: « Iste pauper cla-
mavit, et Dominus exaudivit eum (*Psal. xxxiii, 7*). »
Ex hoc populo ille, qui ait: « Argentum et aurum
non habeo, sed quod habeo, hoc do tibi: In nomine
Jesu Nazareni surge et ambula (*Act. iii, 6*). » Ille
ergo pauper auctor populi pauperis (40) dicit:
« Deus, laudem meam ne tacueris, quoniam os
peccatoris et os dolosi super me apertum est. Lo-
cuti sunt super me lingua dolosa, et sermonibus odi
circumdederunt me, et expugnaverunt me gratis.
Pro eo ut me diligerent, detrahebant mihi: ego
autem orabam (*Psal. cxviii, 2-4*). Bonum scilicet
oratio, quo omnia adversarii ignita spicula repel-

luntur (*Ephes. vi, 16*). Orabat ergo Dominus Jesus,
et ejus imitator Valentinianus orabat.

33. Sed forte dicatur: Quid ei profuit sua ora-
tio? Ecce in primo vite occidit eum. De eceler-
tate mortis, non de genere loquitur; non enim a ven-
sationis voce utitur, sed doloris. Sed etiam Dominus
orabat, et crucifixus est, hoc enim orabat ut pec-
catum mundi tolleretur. Audiamus ergo quid ore
Christi discipulus: utique quod magister docuit.
Docuit autem ut vigilemus et oremur, ne ingre-
diamur in temptationem, hoc est, ne incidamus in
peccatum. Hæc est enim tentatio Christiani, si in
sue animæ periculum probatur; mortem autem
timere non est perfectionis.

34. Rogare autem quis debet et pro inimicis
suis, orare etiam pro persequentibus, sicut Domi-
nus orabat, dicens: « Pater, dimitte illis, non
enim sciunt quid faciunt (*Luc. xxiii, 34*). » Vide
elementiam magnam. **1184** Illi suum perseque-
bantur auctorem, ipse adversariis etiam gravia
peccata donabat; quin etiam ignorantie velamine
excusabat admissum, dicens: « Qui nesciunt quid
faciunt; nam si scirent, Dominum non perse-
querentur suum, in ejus potestate ac jure salu-
tem esse suam arbitrantur. Et quia non sola
Christi persecutores ejus erant morte contenti,
addebant maledicta atque convicia, ut ait ipse:
« Maledicent ipsi, et tu benedices (*Psal. cxviii, 38*). »
Docuit nos quod timere maledicta persequentium
minime debeamus, cum habeamus benedictionis
auctorem: nec movere nos convicia debeant, ubi
presul est, qui possit auferre maledicta.

35. Quid illud quod mori non timuit? Imo pro
omnibus se obtulit dicens quod frustra innoxii in
invidiam vocarentur (41), quod frustra propter se
alii periclitarentur: sibi quæ potius mortem opta-
bat, ne ipse aliis causa mortis esset. Hoc est illud
evangelicum Dominum in ipsa sui captione dicentis:
« Si me queritis, sinite hos alire (*Joan. xviii, 8*). »
Occidit itaque pro omnibus quos diligebat, pro quo
amici sui parum putabant, si omnes perirent.

36. Advertimus quem circa amicos suos habue-
rit animum, quem erga germinas suas habuerit
affectum consideremus (42). In ipsis requiescebat,

cap. 4, num. 20. Verum omnia illa testimonia sic
accipi debere, ut baptismus, quem dicunt in voto,
cum baptismus in aqua haberi nequit, ad salutem
sufficere minime negetur, planum faciunt quæ hic
et infra de eodem baptismi voto traduntur. Inno-
centius tertius pont. max. epistola Cremonensi
episcopo scripta sincerum ejusdem sacramenti de-
siderium, cum ipsum in re accipere non licet, salu-
tem afferre doctoris nostri testimonio confirmat:
quam opinionem tum ejusdem Ambrosii, tum Au-
gustini auctoritate amplecti se dicit Bernardus
tractatu ad Hugonem Victorinum. Denique hunc
ipsam orationis hujus locum in memoratæ sen-
tentiae confirmationem committit. Ad huc Hugo
Vict. *De sacram. baptismi*, cap. 5, beatus Thomas
u p., q. 68, a. 2: Magister Sent. in iv, dist. 4, §
Sunt et alii, et post eos valguis scholasticorum.

D (39) Adverte, lector, quanto studio verbi divini
predicationem incurrere solebat sanctus antistes,
quandoquidem quo die foretrem imperatoris ora-
tionem habiturus erat, Evangelium pro eis populo
interpretari non omiserit. Sed si nobis jam alibi
observatum est, cum quandoque eodem die semel
et iterum e suggestu verba ferret.

(40) Nonnulli mss., « auctor populi pauperis. »
(41) Hinc intelligas Arbogastem quosdam ex
amicis Valentiniani ad necem populi esse tanquam
sibi infensos, et forte illud est quod movit editores
Romanos, ut supra num. 27 respondendi, « a qui-
bus ille se timere dicebat, » sicut ibidem observa-
tum est.

(42) Valentiniano sorores tres finitæ reperiuntur
Justa, Gratia et Galla. Cum autem hæc ultima,
qui nupsit Theodoro, jam defuncta esset, re-

in ipsis se consolabatur, in ipsis relaxabat animum, et fessa curis corda mellebat. Rogabat eas ut, si quo pueritiae suae lapsum, si sermone aliquo offensae a fratre viderentur, ignoscerent, veniam sibi a Domino Deo deprecarentur. Manus, capita sororibus osculabatur, commemor imperii, memor germanitatis; et quanto magis illis potestatis jure praestaret, hoc se magis humilem sororibus exhibebat. Rogabat ut non meminissent injuriae, meminissent gratiae.

37. Acciderat ut quoddam de earum possessione audiret negotium; tantus enim erat; ut etiam in causa sororum aequus forte arbiter a provincialibus aestimaretur: quod etsi circa sanctas necessitudines suas charitate propenderet, tamen pietatem suam justitia temperaret. Audivit negotium non de jure, sed de possessione praedii. Hinc pietas pro sororibus, inde misericordia pro orphanis certabat, ut pro eo apud ipsas interveniret sorores. Remisit ad judicem publicum negotium, ne aut jus aut pietatem laederet. Privatum tamen, quantum ex proposito nobilium puellarum advertimus, pium sanctis sororibus impressit affectum, ut concedendi praedii voluntatem haberent, indicium darent. Veræ dignæ tanto fratre germanæ, quæ id quod mater (43) sibi reliquerat, mallent de suo potius jure laxare, quam fratrem in sua causa verecundiam sustinere.

38. Haec est vobis, sanctæ animæ, hæreditas pretiosior fraternæ laudis et gloriæ, his vos pius frater nobiliores et ditiores reddidit, qui 1185 caput vestrum non gemmis onerabat, sed osculis: manus vestras non tam regalibus ambiebat insignibus, quam imperatorio ore lambebat. In vestræ fructu præsentiae omne ponebat solatium, ut nec ipsam nimie desideraret uxorem. Ideo nuptias differebat, quia plus eum (44) vestræ gratiæ pascere affectus. Haec vobis desiderio amplius, quam dolori sint, ut fraterna gloria plus reficiat mentem, quam dolor torqueat. Pascunt frequenter et lacrymæ, et mentem allevant: fletus refrigerant pectus, et moestum solantur affectum.

39. Durum quidem funus videtis, sed stabat et sancta Maria juxta cruce[m] Filii, et spectabat Virgo sui unigeniti passionem. Stantem illam lego, fentem non lego. Unde dixit ei Filius: « Mulier, ecce filius tuus. Et discipulo dixit: Ecce mater tua (Joan. xix, 26, 27): » hæreditatem illis charitatis

linquitur priores tantum duas huic orationi interfuisse, quas perpetuæ virginis servasse propositum ad epist. 33 annotavimus.

(43) Omnes edit, « quæ ei quod materi » mss. vero melius, « quæ id quod mater. »

(44) Omnes edit. et mss. aliquot, « quia pius eum; » reliqui mss., « quia plus eum. »

(15) Gratianum et Valentinianum, in quos amorem suum, qualibet occasione nata, significare non prætermittit. Quod autem ad minas Maximi, quarum continuo post mentio habetur, adnotata est epist. 24 ad Valentinianum hunc destinata.

(16) « Supplicii feralis. » id est funebris. in-

A suæ et gratiæ derelinquens. In quo vobis, pia pignora, quoniam fratrem vestrum servare propter mea peccata non merui, affectum paternum exhibere desidero. Illum intueor in vobis, illum teneo, illum puto esse mihi præsentem, uno utrumque germanum (45), quos velut oculos mihi effossos ardetor. Felicius episcopos persequantur imperatores, quam diligant. Quanto mihi beatius Maximus minabatur? In illius odio laus erat, in horum amore supplicii feralis (46) hæreditas. Utinam, filii, pro vobis liquisset hunc spiritum fundere! Compendium doloris inveneram, et gloriosius mihi fuerat pro tantis obire pignoribus.

B 40. Sed ad vestram, sanctæ filie, consolationem revertar, quamvis rerum gestarum acerbitas vim omnem consolationis absorbeat. Quæ si brevis sit, nihil affert quo moestum affectum demulceat: sin prolixior, longiorem affert admonitionem doloris. Quo enim prolixior fueris, hoc magis in consolando afficies eum quem consolari velis, et diutius moerorem ejus tenebis.

C 41. Non igitur velut penicillo (47) quodam sermonis mei vestras abstergam lacrymas, neque enim id facere vellem, etiamsi possem: est enim piis affectibus quædam etiam flendi voluptas, et plerumque gravis lacrymis evaporat dolor. Sed id postulo, re vel infixum pectori vestro fratrem duris gemitibus revellatis (48), vel avertatis planetibus, vel requiescentem excitetis. Ille vobis maneat in corde, ille vivat in pectore, ille amplexibus piis hæreat, ut solebat; ille fraterna oscula premat, ille semper in oculis sit, semper in osculis, semper in alloquiis, semper in mentibus: ille jam talis, ut ei nihil timeatis sicut ante. Obliviscamini ejus ærumnam, teneatis gratiam. Ille vobis auxiliaturus speretur, ille noctibus 1186 præsul assistat, illum a vobis jam nec somnus excludat. Propter ipsum delectet quies, ut vobis gratior revertatur. In vobis est, filie, ut fratrem vobis jam nemo possit auferre.

D 42. Sed corpus ejus tenere desideratis, tumulum circumfusæ tenetis. Ille tumulus fratris vobis habitatio sit, ille sit aula palatii, in quo clara vobis membra requiescent.

43. Quod si me ad illum revocatis dolorem, quod cito excessit e vita: nec ego abnuo immaturo obisse ætate, quem nostræ vitæ temporibus

quit Nannius. Feralis hic non a fera dicitur, sed a feriis, id est, iuferiis mortuorum. Est autem hic feralis hæreditas, idem quod exsequialis; quæcunque enim ad mortuos pertinent, feralia dicuntur. Ita ille.

(47) Penicillus etsi proprie ex peniculis, hoc est, caudis animalium constet, quibus pictores inducendis coloribus utuntur, non tamen infrequens est eos pro spongiis usurpari, quomodo in Eunuchis Terent. acta iv, sc. 7. St. P. Nannius.

(48) Ita omnes mss.: omnes vero edit., « duris gemitibus relevatis; absurdo sensu. Quid enim est, duris gemitibus relevari? »

fulcire cuperemus, ut de nostris annis viveret (49), qui fungi non potuit suis.

44. Sed quero utrum aliquis sit post mortem sensus, an nullus? Si est, vivit; imo quia est, vita jam fruitur aeterna. Quomodo enim non habet sensum, ejus anima vivit, et viget, et remeabit ad corpus; et faciet illud, cum refusa fuerit, reviviscere? Clamat Apostolus: « Nolumus vos ignorare, fratres, de dormientibus, ut non tristes sitis, sicut et ceteri qui spem non habent. Nam si credimus quod Jesus mortuus est, et resurrexit: ita et Deus illos qui dormierunt per Jesum, adducet cum eo (I Thess. iv, 12, 13). » Manet ergo eos vita, quos manet resurrectio.

45. Quod si gentes, quæ spem resurrectionis non habent, hoc uno se consolantur, quod dicant quod nullus post mortem sensus sit defunctorum (50), ne per hoc nullus remaneat sensus doloris: quanto magis nos consolationem recipere debemus, quia mors metuenda non sit, eo quod finis sit peccatorum: vita autem desperanda non sit, quæ resurrectione reparatur? Joh quoque docet nec mortem timendam, et potius optandam piis, dicens: « Utinam in inferno me custodires, et absconderes me, donec mitigetur ira tua, et constituas mihi tempus, in quo memor sis mei. Si enim mortuus fuerit homo, vivet. Consummans dies vite mee sustinebo (51), donec iterum fiam. Tunc vocabis, et ego tibi obediam: opera autem manuum tuarum ne despicias (Job. xiv, 13-15). »

46. Esto tamen, dolendum sit quod primæva obierit ætate; gratulandum tamen quod virtutum stipendiis veteranus decesserit. Tanta enim fuit emendatio vite ejus in illo omnibus lubrico adolescentiæ tempore, tanta laus morum ejus, ut omnem memoriam doloris obducatur. Quod enim obiit, fragilitatis est: quod talis fuit, admirationis. Quam beata fuisset respublica (52), si eum diutius servare potuisset! Sed quia vita sanctorum non hic in terris est, sed in celo (justis enim (Philipp. i, 21, 23) vivere Christus, et mori lucrare, quia dissolvi et cum Christo esse multo melius), dolendum est quod nobis cito raptus sit, consolandum quod ad meliora transierit.

1187 47. Denique David mortuum filium flebat, mortuum non dolebat (II Reg. xii, 20-23). Fle-

bat ne sibi eriperetur, sed flere desivit ereptum, quem sciebat esse cum Christo. Et ut scias verum esse quod assero, nec tam Ammon filium flevit occisum (II Reg. xiii, 36), patricium Absalon debuit interromptum dicens: « Filius meus Absalon, filius meus Absalon (II Reg. xviii, 33), » innocentem filium non putavit esse lugendum, quia illos sibi perisse pro scelere, hunc pro innocentia credidit esse victurum.

48. Nihil ergo habetis quod gravissimo dolentis in fratre: homo natus est, humane fuit obnoxius fragilitati (53). Ne no se relemit a morte, non dives, non ipsi reges; imo ipsi gravioribus subiacent. Job dixit: « Numerati anni dati sunt potenti, timor autem ejus in viribus ejus; quando videtur habere pacem, tunc venit ejus eversio (Job. xv, 20-23). » Vobis quoque ipsis tam acerba mendisse patienter ferre debetis, quæ videtis vobis communia esse cum sanctis. Etiam David amissis filiis destitutus est: optasset illos tales obire, qualis vobis frater ereptus est: ille crimina doluit, non exitum filiorum.

49. Sed esto, fuerit ingemiscendum. Quorsquo luctus tempora protrahuntur? Duorum mensium curricula in fraterni funeris quotidiano clausistis amplexu. Sola in Scripturis Jephthe filia fletus sui tempora postulavit, cognito quod pater ejus profecturus ad pradium voverat, quia id rerum potitus offerret Domino, quod sibi primum occurreret. Post victoriam revertenti occurrit filia, ignara pietatis (54), ignara promissi. Vidit eam, et ingemuit pater, dicens: « Heu me, filia, impedisti me, in stimulum doloris facta es mihi. Ego enim aperui os meum de te ad Dominum, et non potero convertere (Judic. xi, 35). » Illa dixit ad eum: « Pater, si in me aperuisti os tuum, fac mihi ut exeat de ore tuo (Ibid. 36). » Et iterum dixit: « Sine me mensibus duobus, et vadens flebo in montibus super virginitatem meam ego, et compares amicae meae (Ibid. 37). » Itaque duobus exactis regressa mensibus, sacrificii munus implevit; quæ decreto populi Israel quaternis in anno diebus ab ejusdem plebis feminis deplorabatur.

50. Ad deflendum igitur suæ virginitatis florem duos sat esse menses Jephthe filia judicavit, et adhuc non venerat resurrectio; et hoc spatio temporis

(49) Alluditur ad solemmem acclamationis formulam, de qua Tertullianus in *Apologet.*: « De nostris annis tibi Juppiter augeat annos. »

(50) Hic locus paulo uberius tractatur lib. i de Excessu Satyri num. 71, que n. consule.

(51) Rom. edit., « vivet, consummans dies vite ipsius. Sustinebo, » etc. Quæ lectio congruit cum Vers. LXX; vet. autem edit. et mss. inter se consensunt, nisi quod mss. pro *consummans* fere legunt *consumas*; at hic lapsus est librarius. Ceterum hæc lectio ad Hebraicum textum et Vulg. nostram magis accedit.

(52) Quam paucis verbis absolutam Valentiniani laudem complexus est sanctus Ambrosius, neque tamen eam in ullam adulationis suspensionem

fas est adducere, cum de virtutibus ejusdem principis eadem testentur et alii multi. Videsis Sozomenum, lib. vii, cap. 22; Nicephorum, lib. xii, cap. 38, et, alios.

(53) Sic lib. ii, *De excessu Satyri*, num. 3, flendam fratrem mortem ex eo negat, quod « mors sit communis omnibus. » Uterque vero locutus ad id respicit, quod apud Ciceronem lib. iii *Tuscul. Quæst.* Telamo dicit: « Ego cum penam, mortuum sum. »

(54) Quæ edit. et mss. aliquæ, « ignara pietatis, » etc., vero melius notat, « ignara pietatis, » quod est verum. Etiam cum pater revertenti obviam processisset omnium primum, quomodo pietatem parentibus a filio debitam ignorasse dicenda erit?

satis putavit a paucis se esse defletam; vobiscum omnes populi desleaverunt, omnes ingemuerunt provincie; et adhuc parva putatis vestra hæc esse supplicia? Si fratrem vestro redimere possetis exitio, nollet tamen illo vestra afflictione resuscitari, quia se melius vivere 1188 credidit in vobis, qui optavit potius se ipsum mori, quam vestram videre injuriam, qui pro vobis se libenter fuit paratus offerre, qui ipso nostri doloris die (55) dicitur hæc solam emisisse vocem: Vae miseris sororibus meis! Itaque magis vestram destitutionem, quam suam mortem dolebat.

51. Sed audio vos dolere, quod non acceperit sacramenta baptismatis. Dicite mihi, quid aliud in nobis est, nisi voluntas, nisi petitio? Atque etiam dudum hoc voti habuit, ut et antequam in Italiam venisset, initiaretur, et proxime baptizari se a me velle significavit; et ideo præ cæteris causis me accerendum putavit. Non habet ergo gratiam quam desideravit, non habet quam poposcit? Certe quia poposcit, accepit. Et unde illud est: « Justus quaecunque morte præventus fuerit, anima ejus in requio erit (*Sap. iv, 7*). »

52. Solve igitur, Pater sancte, munus servo tuo, quod Moyses quia in spiritu vidit, accepit: quod David, quia ex revelatione cognovit, emeruit. Solve, inquam, servo tuo Valentiniano munus, quod concupivit: munus quod poposcit sanus, robustus, incolumis. Si affectus ægritudine distulisset, tamen non penitus a tua misericordia esset alienus, qui celeritate temporis esset, non voluntate fraudatus. Solve ergo servo tuo munus gratiæ tuæ (56), quam ille nunquam negavit, qui ante diem mortis tom-

(55) Ita cuncti eod. scripti, uno excepto, quicum efferunt omnes edit. « vestri doloris die. »

(56) Nannius verborum sequentium sententiam hanc esse ait: Solve Valentiniano gratiam baptismi et christianitatis, cum ille tibi semper gratificatus sit. Per id autem quod subjungitur de negata religionum profanarum instauratione, ab Ambrosio probari putat Valentinianum Christo nunquam non esse gratificatum. In hoc vero certum est errasse Nannium, quod templorum privilegia ante diem mortis ab imperatore negata ad rejectam Symmachi Relationem refert. Sed de hoc alibi jam satis dictum.

(57) Vet. edit. ac mss. aliquot, « insurgentibus. » Rom. edit. et reliqui mss., « his surgentibus. »

(58) Idem sensus fuit totius Christianæ antiquitatis circa martyres solo suo sanguine baptizatos. Et certe ne Ambrosius videatur hic loqui ad gratiam, vide quæ tradit *serm. 3 in psal. cxviii, num. 14*. Sed ei præiverat Tertullianus lib. *De baptismo*, cap. 16; Cyprianus, epist. 73 ad *Jubaian*. et alii, sicut eosdem Augustinus posterioresque in hoc secuti sunt.

(59) Legimus apud Socratem lib. 1 *Histor.* cap. 1 Valentinianum nostri parentem, cum sub Juliano desertore tribunus esset, jussum idolis sacrificare, cingulum militare abjecisse, ne religionem Christi abjuraret. Scribit vero Sozomenus. lib. vi, cap. 6, eundem Valentinianum, cum imperatorem in fanum quoddam ingredientem comitatus, a sacerdote aqua lustrali aspersus esset, vidente Cæsare, tinctam illam chlamidis parlem

A plorum privilegia denegavit, his urgentibus (57), quos revereri posset. Astabat virorum caterva gentiliū, supplicabat senatus: non metuebat hominibus displicere, ut tibi soli placeret in Christo. Qui habuit spiritum tuum, quomodo non accepit gratiam tuam?

53. Aut si quia solemniter non sunt celebrata mysteria, hoc movet, ergo nec martyres, si catechumeri fuerint, coronentur; non enim coronantur, si non initiantur. Quod si suo abluuntur sanguine (58), et hunc sua pietas abluit et voluntas.

54. Ne quæso, eum, Domine, a fratre sejungas, nec jugum hoc piæ germanitatis patiaris abrumpi. Hic tuus jam, et tuo judicio vindicatus, periclitatur amplius Gratianus, si separetur a fratre, si non mereatur esse cum eo, per quem merui vindicari. Quas ille nunc manus ad te, Pater, erigit? quas pro fratre preces fundit? quo ei inhæret amplexu? quemadmodum sibi eum non patitur avelli?

55. Adest etiam pater, qui militiam sub Juliano (59), et tribunatus honores fidei amore contempsit. 1189 Dona patri filium, fratri germanum suum, quorum utrumque imitatus est: alterum fide, alterum devotione pariter atque pietate in templorum privilegiis denegandis. negandis. Quod patri defuerat adjunxit: quod frater constituit, custodivit. Et huic adhuc intercessionem ascisco, cui remunerationem præsumo.

C 56. Date manibus sancta mysteria (60), pio requiem ejus poscamus affectu. Date sacramenta cœlestia, animam nepotis nostris oblationibus (61)

statim abscidisse, et conviciis invecum esse in sacerdotem, cui etiam ab eodem pugnum incompactum narrat Theodoretus lib. iii, cap. 16. Ab ipso autem sublata non esse templorum jura jam diximus ad Relationem Symmachi, et epist. 17 ac 18.

D (60) Animas ubi de corporibus egressæ essent, si bonæ crederentur, lares; si malæ, lemures; sin vero ambiguum foret utri ordini jungendæ essent, manes vocatas esse observat Nannius. Verum hanc differentiam deletam brevi fuisse idem adjicit, cunctisque animabus, imo etiam infernis diis hoc nomen attributum. Sed plura de manibus reperies apud Vossium in *Etymol.* ad eandem vocem. Præterea tamen Nannius monet hic forte imitationem esse horum verborum e Virgilio: « Manibus date lilia plenis; » hoc est, non a voce *manes*, sed a voce *manus* dictionem *manibus*, hic ductam esse. De quo nos infra.

(61) Edit. Amerb. et Eras., « animam piam matris oblationibus; » Gil. et Rom., « animam piam nostris oblationibus; » mss. vero, « animam nepotis, » etc. Neque dubites legitimam esse hanc lectionem: quod enim de floribus subjungitur, plane demonstrat Ambrosium ad Virgilii versus alludere, qui lib. vi *Æneid.* citatum supra hemistichium continuo sequuntur in hæc verba:

Purpureos spargam flores, animamque nepotis
His saltem accumulem donis, etc.

Mos quippe erat charissimorum tumultis flores aspergere, ut præter alios multos Hieronymus epistola 26, ad *Pammach.*, indicat.

prosequamur. Extollite, populi, mecum manus in sancta, ut eo saltem munere, vicem ejus meritis rependamus (*Psalm.* cxxxiii, 2). Non ego floribus et mulum ejus aspergam, sed spiritum ejus Christi odore perfundam. Spargant alii plenis lilia calathus, nobis filium est Christus. Hoc reliquias ejus sacra- bo, hoc ejus commendabo gratiam. Nunquam ego piorum fratrum separabo nomina, merita discernam. Scio quod Dominum commemoratio ista con- ciliet, et copula ista delectet.

57. Nec putet aliquis quidquam meritis eorum obitus celeritate detractum. Raptus est Enoch (*Gen.* v, 24), ne malitia mutaret eor ejus (*Sap.* iv, 11), et Josias decimo octavo anno regni sui ita Domini Pa- scha celebravit, ut omnes retro principes devotione superaret, nec diutius suae fidei meritis supervixit, imo quia plebs Judaeae grave imminabat exitum, rex justus ante sublatus est (*IV Reg.* xiii, 21-24). Metuo ergo ne et tu nobis aliqua nostri offensione sis raptus, ut octavo decimo regni tui anno (62) imminetis mali acerbis, quasi justus, evades.

58. Sed jam chara mihi complectar viscera, et debito condam sepulcro; prius tamen singula mem- bra perspiciam. Valentinianus meus, et juvenis meus, et candidus et rubeus (63) (*Cant.* v, 10), et habens in se imaginem Christi; talibus enim pro- sequitur Ecclesia in Canticis Christum. Nec inju- riam putes: caractere Domini inscribuntur et servuli (64), et nomine imperatoris signantur mili- tes. Denique et ipse Dominus dixit: Nolite tan- gere christos meos (*Psalm.* cix, 13), et vos estis lux mundi (*Matth.* v, 14). Et Jacob dixit: Juda, te laudabunt (65) fratres tui (*Gen.* xlix, 8). Ad filium loquebatur, et Dominum revelebat. Et de Jo- sephi dictum: Filius meus amplius, filius meus

(62) Ita edit. Amerb. et Eras. cum cunctis mss. Gill. autem ac Rom. edit., et ut octavo regni tui anno. Non recte, ut a Baronio ad annum 392 obser- vatum est; cum enim x Kalendas Decembres ann. 375 declaratus sit imperator, accatusque Idibus Mairs. ann. 392, hinc induitur anno regni 18, sed primo et ultimo non completis extinetum esse, quod instituta cum Josia rege comparatio etiam confirmat.

(63) Vet. edit., et candidus et rubeus; et edit. Rom., et candidus et fulvus.

(64) Revera tam servi, quam milites olim notis quibusdam aurebantur; primi, ne alienus eos pro suis vindicaret; secundi, ne militiam deserere ipsis liceret. Hinc Pauli verba ex Epist. ad Galatas cap. vi: Ego enim stigmata Domini Jesu in corpore meo porto, et ad priorem inscriptionem Erasmus refert, eadem vero ad posteriorum notas alludere censet Grotius. De militum inustione ad Lipsium lib. i, dial. 9, de servorum consule Jos. Lauren- tium lib. i *Polymath.*, dissert. 9. Porro non possu- mus nobis hic temperare, quin Dallai adversus Ambrosium insimulemus malignitatem. Qua enim sinceritate lib. ii. *De usu Patrum*, assertit Scrip- turam ad Iusum adhuc huius ab Ambrosio, etiamque his quae de Christo et Ecclesia dicuntur in sacris Can- ticis, Gratiano et Valentiniano ea licentia nec com- mōdare, quae poetae utuntur? Sed quis non valeat, eum qui praetermisso quanta cautione ac veneratio-

A 1190 amplius Joseph (*Ibid.* 22), et Christum significabat.

59. Laet ergo et mihi caractere Domini signare servulum. et Juvenis meus candidus et rubeus, electus e decem milibus (*Cant.* v, 10), et Electus est filius meus, cum post mortem patris, parvulus nascerebatur imperio (66). et Caput ejus aurum ce- phas, oculi ejus sicut columbae super abundantiam aquarum (*Ibid.* 11). et Haec enim sedimus et flevimus, et dixerunt quo inde venerunt (*Psalm.* cxxxvi, 1).

60. et Venter ejus pyxis eburnea (*Cant.* v, 14), et qui reciperet oraacula Scripturarum, ut posset dicere: Venter meus doleo (*Jerem.* iv, 19), et sicut dixit propheta, dicit enim haec, qui imitator est Christi.

B 61. et Genae ejus sicut phialae aromatis (*Cant.* v, 13), et quibus Christi infundebatur unguentum.

62. et Labia ejus sicut lilia distillantia myrrha plena (67). Manus ejus tornatae, aureae, plenae Tharsis (*Ibid.* 13, 14), et eo quod in verbis ejus justitia refulgeret, in factis et operibus reniteret gratia: in quo et plenum virtutis et auctoritatis regalis esset alloquium, nec inflexa aliquo mortis terrore constantia, et factorum pretiosa (68) et emendata correctio, omnis enim bonus operarius manus Christi est.

63. et Fances ejus dulcedines, et totus deside- rium (69) (*Ibid.* 13). et Quam dulcia enim omnia judicia ejus universorum faucibus adhueserunt! Quanta gratia sermones ipsius singuli recensentur! Quemadmodum, fili, desideraris a populis? Mihi certe impressisti, quae pectore (70) teneo verba illa postrema quibus me vadem tuum fieri postulabas. Reliquisti ipse de me testimonium iudicii gloriosi. Ego tibi fidem meam exhibere non potui, quam

ne vir sanctus hanc adaptationem praemollierit, ita loquatur, non tam ad veri investigationem quam Patrum suggillationem scribere? Caterum qui se- rium orationis attentus paulo expendit, fac le agnoscat a doctore nostro hos textus Valentiniano tanquam Christi imitatori solum aptari.

C 65. Mss. nonnulli, et te collaudent; et duo, et te col- laulant. et Sed non modo contra sacrorum codicum consensum, verum et contra quam ab Ambrosio ipso citatur libro *de benedict. patriarch.*, cap. 4, n. 16.

D 66. Scriptores inter se consentiunt id contigisse x Kal. Decembres anno 375, quo tantum ille qua- dragesimus erat.

67. Rom. edit. et pauci mss., et distillantia myr- rham plenam, et quo etiam modo habetur in sacris paginis, et ab ipsomet Ambrosio citatur in *psalm.* cxviii; verumtamen vet. edit. cum mss. pluribus potioribusque nobiscum faciunt. Omnes vero edit. ac mss. in sequentibus satis conveni- unt, nisi quod legunt nonnulli mss., et tornatae auro.

68. Ultima Paris. edit., et sanctorum pretio- sa, et c.

69. Quodam mss., et dulcedines et totum decore- rolos.

70. Rom. edit. sola, et certe te impressisti, qui co- piam.

parabam; dixi tamen absens, et dicentem me filium pro te Christus audivit. Tenetur in coelo sponsio mea, etsi non tenetur in terris. Obligatus sum Deo, etsi non potui hominibus obligari.

64. Locutus sum de corpore tuo, nunc alloquar animum tuum dignam propheticiis ornamentis. Iisdem igitur utar exordiis: « Quenam est hæc prospiciens sicut diluculum, speciosa ut luna, electa ut sol (*Cant.* vi, 9)? » Videor mihi te videre fulgentem, videor audire dicentem: Diluculum mihi est, pater. « Nox terrena præcessit, dies celestis appropinquavit (*Rom.* xiii, 12). » Prospicis nos igitur, sancta anim, **1191** de loco superiore, tanquam inferiora respiciens. Existi de tenebris istius sæculi, et ut luna resplendes, ut sol refulges. Et bene ut luna, quia et ante in umbra licet istius corporis refulgebas a sole justitiæ mutata clarum diem ducis. Videre igitur videor te tanquam de corpore recedentem, et repulsa noctis caligine surgentem diluculo sicut solem appropinquantem Deo, et rapido volatu sicut aquilam, quæ terrena sunt, relinquentem.

65. « Convertere, Solamitis, convertere, et videbimus te (*Cant.* vi, 12). » Convertere ad nos pacifica, ut gloriam tuam sororibus tuis monstres, et incipiant se tuæ quietis et gratiæ securitate solari. Semel tantum ad nos convertere, ut te videamus, et rursus convertere, atque ad Jerusalem illam civitatem sanctorum tota intentione festina. Aut certe quia ad animam piam Christus hoc dicit, jubet illam paulisper converti, ut nobis gloria ejus appareat, et requies futura cum sanctis: et postea præcipit eam ad illud supernum sanctorum festinare consortium.

66. « Quid videbitis, inquit, in Solamitide, quæ venit sicut chori castrorum (*Cant.* vii, 1)? » hoc est, in ea quæ multum et adversus plurimos in corpore præliata est. Etenim pugnavit adversus extraneos hostes, pugnavit adversus lubricas sæculi mutationes, pugnavit adversus corporis fragilitates, adversus multiplices passionem. Audivit a Domino: « Convertere, Solamitis (*Cant.* vi, 12). » Conversa est ad pacem semel in sæculo, conversa est iterata communione (74) ad gratiam Christi; et ideo pulchra conversio ejus in sæculo, pulcherrimus incessus ejus et volatus in cælum.

(71) Ita vet. edit. ac mss., nisi quod pro *communione* legitur in quibusdam *communione*: at Rom. edit. locum sic effert: « Convertere ad pacem. Semel in sæculo conversa est, conversa est iterata communione. »

(72) Omnes edit., « speciosa est enim processu, habitasti in corpore, etc.; » omnes mss. e contrario ut nos in textu.

(73) Vet. edit. cum mss. aliquot, « illud exsolvere; » Rom. edit. cum aliis nonnullis mss. « illud exsolve; » melius cæteri cod., « illud exsolveres. »

(74) Inter præmia quibus victores milites donabantur, fuisse etiam torques proditum reperies apud J. Lipsium lib. v *De milit. Pom.*, dial. 17.

A 67. Unde meretur audire: « Speciosi facti sunt gressus tui in calceamentis, filia Aminadab, » hoc est, filia principis; speciosos enim processus habuisti in corpore (72), tanquam calceamento eo usa, non ut involuero; ut quasi superior et eminentior, quo velles tuum circumferres sine ulla offensione vestigium: vel certe sicut calceamentum illud exsolveres (73), sicut Moyses fecit, cui dictum est: « Solve calceamentum pedum tuorum (*Exod.* iii, 5). »

68. Dicit igitur tibi nunc pater Aminadab, ille populi princeps: « Audi, filia, et vide quoniam concupivit rex speciem tuam (*Psal.* xlii, 11). » — « Speciosi ergo facti sunt gressus tui in calceamentis, filia Aminadab. Moduli femorum tuorum similes torquibus (*Cant.* vii, 1), » hoc est, consonans sibi in omnibus factis tuis gratia atque moderatio, magnorum æquavit insignia triumphorum. Denique moderatione tua et tranquillitate pacifica nec Gallia hostem sensit, et Italia hostem repulit, qui ejus finibus imminabat. Torques autem insignia esse victoriæ dubitari non potest (74), cum ii qui in bello **1192** fortiter fecerint, torquibus honorentur.

69. « Umbilicus tuus crater tornatilis, non deficiens misto (75). Venter tuus acervus tritici muniti inter lilia. Cervix tua sicut turris eburnea. Oculi tui sicut stagna in Esebon (*Ibid.* 2-4). » Bonus umbilicus animæ, virtutum omnium capax, sicut crater ab ipso fidei auctore tornatus. Sapientia enim in cratere miscuit vinum suum, dicens: « Venite, edite panes meos, et bibite vinum quod miscui vobis (*Prov.* ix, 5). » Umbilicus ergo iste tornatus (76) omni decore virtutum non deficit misto. Venter quoque ejus non solum justitiæ velut frumentario cibo replebatur, sed etiam gratia suavitateque florebat (77) sicut lilium. Cervix quoque ejus candida et pura, jugo Christi sponte subjecta, cogitationes rationabiles, fidei odor, circumcisionis attentio, ornatus capitis gloriosus: quod non regalia diademata, sed Dominici sanguinis insignia coronarent.

70. Merito tanquam rex peccati victor, et celesti corona redimitus ascendit, cujus animæ dicit Deus verbum: « Quam pulchra et suavis facta est, charitas, in deliciis tuis (*Cant.* vii, 6)! » pulchra per

D (75) Mss. aliquot, hic et infra, « non deficiens musto; melius reliqui et cunctæ edit., « non deficiens musto; » LXX, μή ὑστεροῦμενος χοῦν. Continuo etiam post, nonnullis mss. pro *muniti* legunt *inimuli*, sed jam dictum est de hac lectione.

(76) Codex Remig., « Ergo umbilicus si stet ornatus, etc. »

(77) Ita mss. ad unum, nisi quod *sicut* prætermittitur in bene multis: edit. autem, « gratiæ suavitate, quæ florebat, » vet. etiam edit. omittunt, *sicut*. Quod vero habetur paulo infra in omnibus edit. ac mss. aliquot, « cogitationes rationabiles, etc., » non pauci mss. ita exhibent, « cogitationes rationabiles fidei, odor circumcisionis, attentio ornatus, caput gloriosum. » Minus concinne.

virtutis decorem, suavis per gratiam, proceras sicut palma, quæ vincens est præmiun.

71. Huic ascendenti animæ Gratianus frater occurrit, et complexus eam dicit : « Ego fratri meo, et super me conversio ejus (*Ibid.* 10) ; » vel quod sibi eum cupiat inherere, vel quod pietate fraternæ quasi advocatus assistat, dicens conversionem ejus etiam suæ gratiæ præferendam.

72. « Veni, inquit, frater meus, exeamus in agrum, requiescamus in castellis, diluculo surgamus in vineas (*Ibid.* 11, 12), » hoc est, venisti eo ubi diversarum virtutum fructus pro singulorum meritis deferuntur, ubi abundant meritorum præmia. Exeamus ergo in agrum, in quo non vacuus labor, sed fecundus proventus est gratiarum. Quod in terris seminasti, hic mete : quod ibi sparsisti, hic collige. Aut certe veni in illum agrum, qui est odor Jacob, hoc est, veni in gremium Jacob, ut sicut Lazarus pauper in Abraham sinu (*Luc.* xvi, 22), ita etiam tu in Jacob patriarchæ tranquillitate quiescas ; sinu enim patriarcharum recessus quidam est quietis æternæ. Merito ergo Jacob ager est fructuosus, sicut Isaac patriarcha testatus est dicens : « Ecce odor filii mei tanquam odor agri pleni, quem benedixit Dominus (*Gen.* xxvii, 27). »

73. « Requiescamus, inquit, in castellis (*Cant.* vii, 11), » ostendens illic esse requiem tutiorem, quæ, septo cælestis refugii munita atque vallata, non exagitetur sæcularium incursibus bestiarum.

74. « In foribus, inquit, nostris omnes fetus arborum : nova et vetera, frater meus, servavi tibi (*Ibid.* 13). » Quis dabit te, frater (78), fratrem mihi, lactentem ubera matris meæ ? Inveniens te foris, osculabor te ; 1193 et quidem non spernent me : assumam te, et inducam te in domum matris meæ, et in secretum ejus quæ concepit me. Potum dabo tibi a vino operosi unguenti, a fluxu malorum granatorum meorum. Lava ejus sub caput meum, et dextera ejus completetur me (*Cant.* vii, 13 ; viii, 1-3). » Promittit fratri augustæ memoriæ Gratianus præsto sibi fructus diversarum esse virtutum ; fuit enim et ipse fidelis in Domino (79), pius atque mansuetus, puro corde. Fuit etiam castus corpore

(78) Rom. edit. sola hic et infra : « Quis dabit te fratrem ? » Biblia sancta fratrem omittunt.

(79) Non unus Ambrosius virtutes Gratiani celebrat ; neque enim de ipsis minora quam ille prodiderunt Rutinus lib. ii *Hist.*, cap. 13 ; Paulinus Aquileiensis lib. xii *Hist.*, et Ansonius in *Parægyr.*

(80) Mss. plerique, « et quia pro officio. Minime male.

(81) Hic allusio manifesta est ad illos duos Virgilii versus e lib. vi *Æneid.* :

Fortunati ambo ! si quid mea carmina possunt.
Nulla dies unquam me morti vos occidit imago.

(82) Nonnulli mss., « nulla vox : » melius alii, et edit. « nulla nox ; » hic enim spernet sanctus præsul non solum interdum, verum etiam noctu pro Valentiniani quiete oraturum. Cum porro tot sint loci et in libris *De excessu Satyrri*, et in hac sequentique Oratione, quibus precum ac sacrili-

A qui præter conjugum noscerit feminæ alterius consuetudinem.

75. Idem in foribus sedis suæ habet fructus paratos, nec longe petendos. Offert quæ servaverit fratri nova et vetera, hoc est, et Testamenti Veteris, et Evangelii sacramenta, et dicit : « Quis dabit te, frater, fratrem mihi lactentem ubera matris meæ ? » hoc est, non quicumque te, sed Christus, illuminavit gratia spirituali. Ille te baptizavit, quia humum tibi officii defuerunt. Plus adeptus est, qui minora te misisse crederas. Quæ sunt ubera Ecclesie, nisi sacramenta baptismatis ? Et bene ait, lactentem, quasi eum qui baptizatus lactis nivei succum reputat, « inveniens, inquit, te foris, osculabor te, » hoc est, extra corpus te reprens, osculo mysticæ piæ amplectar. Nemo te spernet, nullas excludet, in penetralia te clareana Ecclesie matris inducunt, et in omnia secreta mysterii ; ut bibas poculum gratiæ spiritualis.

76. Amplexatus igitur fratrem, deducere eum cepit ad propriam mansionem : et quia pio officio (80) ad ulteriora processerat, cum fratre cepit ascendere, petens ut sibi et fratri major illic charitas augeatur ; eo quod vitia humana defecerant, invidia atque jalectantia, quæ in plerisque solent fraternæ pietatis jura vacuare.

77. Videntes eos vel angeli, vel alie anime, quarunt ab iis, quæ veluti comitatu suo fratres hos et officio deducebant, dicentes : 1194 « Quæ est hæc quæ ascendite candida, innitens super fratrem suum (*Cant.* viii, 5) ? » Nec nos quidem dubitemus de meritis Valentiniani, sed jam credamus vel testimonio angelorum, quo deteresa labe peccati, ablutus ascensit, quem sua fides lavit, et petitio consecravat. Credamus et sicut alii habent, quoniam « ascendit in deserto (*Ibid.*), » hoc est, ex hoc arido et inculto loco ad illas florulentas delectationes, ubi cum fratre conjunctus æternæ vitæ fruitur voluptate.

78. Beati ambo, si quid mete orationes valebunt (81) ; nulla dies vos silentio præteribit, nulla inhonoratos vos mea transibitoratio, nulla nox (82) non donatos aliqua precum mearum contextione trans-

ciorum pro vita functis institutorum usus asseratur, ut tamen alii abessent, hic unus sufficeret as-truendæ eidem veritati. Sed non solus Ambrosius illic testatur ; alii quoque Patres eo concurrunt tanta frequentia, ut heterodoxia antiquitatem ejusdem usus agnoscere cœacti, tantum modo effectura ne finem ipsius obscurare varusque strophis implere conati sint. Respondent huius quidem olim communis ac sui temporis canonici Patres rectissime ; verum eum a fide valeret enervare alienum, ut illi viri tam claris Christianæ religionis luminibus illustrati, tantoque illis ob omnia secula ac macula vindicanda de deserto deflagrant, hunc errorem, si quidem error hic esset, non deprehendissent, aut deprehensum ingrava et turpi prævaricatione non tam dissimulassent, quam confirmassent, a recentioribus deserta fuit en responsio. Itaque Angli editores Operum Cypriani, ut hujus sancti auctoritatem hac in re eluderent, multum sed in va-

curret : omnibus vos oblationibus frequentabo. Quis prohibebit innoxios nominare ? Quis vetabit commendationis prosecutione complecti ? « Si oblitus fuero te, sancta Jerusalem, » hoc est, sancta anima, pia et pacifica germanitas, « obliviscatur me dextera mea : adhæreat lingua mea faucibus meis, si non neminero tui, si non meminero Jerusalem in principio meæ lætitiæ (*Psal.* cxxxvi, 5, 6). Ipse me citius, quam vos obliviscar : et si unquam sermo tacebit, loquetur affectus : et si vox deficiet, non deficiet gratia, quæ meis est infixa præcordiis.

79. Quomodo ceciderunt potentes ? Quomodo uterque super illa Babylonis ceciderunt flumina ? Quomodo rapidiora utriusque vitæ fuere curricula (85), quam ipsius Rhodani sunt fluentia ? O mihi Gratiane et Valentiniane speciosi et charissimi, quam Augusto vitam sine clausistis ! quam proxima vobis mortis fuero confinia ! quam sepulcra vicina ! Gratiane, inquam, et Valentiniane, in vestris nominibus adhærere juvat, atque delectat in vestri commemoratione requiescere. O omnibus Gratiane et Valentiniano speciosi et charissimi ! Inseparabiles in vita, et in morte non estis separati (*II Reg.* i, 23). Non vos discrevit tumulus, quos non discernebat affectus 1195 Non causa mortis separavit, quos pietas una jungebat. Non virtutum distantia dispares fecit, quos religio una fovebat. Super columbas simpliciores, super aquilas leviores, super agnos elementiores, super vitulas innocentiores. Gratia-

num laboraverunt. Locus ex epist. 1 illorum edit. ubi vir sanctus hoc modo scribit : « Quod episcopi antecessores nostri censuerunt, ne quis frater ad tutelam vel curam clericum nominaret : ac si quis hoc fecisset, non offerretur pro eo, nec sacrificium pro dormitione ejus celebraretur. » Ex his autem verbis clarum est a Cypriano ejusque decessoribus locum aliquem, in quo animæ vivorum precibus juvantur, admissum esse. Quid ad hoc editores ? Concedunt quidem orationes oblationesque in fidei, spei et charitatis tesseram mortuorum ergo fieri solitas, negant vero easdem in illorum subsidium, aut ab ardoribus purgatorii ignis refrigerium fuisse institutas. Verum ut eorum responsionem mente sanctorum Patrum plane abhorere demonstraremus, quamvis abunde esset si lectores vacuo animo, et ab omnibus præjudiciis expedito indicatos Ambrosii locos expendere tantum juberemus, nihilominus tamen duos e Patribus Græcæ Latineque Ecclesiæ adducere juvat, quorum sententiam opinioni Anglorum opponamus. Primus erit Epiphanius, qui Hær. 75, num. 3, Aerii errores enumerans, hujus hæretici verba sic refert : « Pergit deinde ; et quæ ratio est, inquit, post obitum mortuorum appellare nomina ? Nam ut vivus oret, aut in pauperes bona sua dispenset, quid ex hoc tandem ad mortuum redit ? etc. » En opinionem protestantium inter hæreses relatam ab Epiphanio. Sed parum esset, nisi catholicam sententiam constitueret ; unde ut precum pro mortuis fructus declaret, illa subjungit ; « Nam et justorum pariter et peccatorum mentionem facimus : peccatorum quidem, ut iis a Domino misericordiam imploremus : justorum autem... ut D. J.

A in sagitta non est reversa retro, et Valentiniani justitia non fuit vacua, nec manus inceptoritas. Quomodo sine pugna ceciderunt potentes ?

80. Doleo in te, fili Gratiane, suavis mihi valde. Plurima dedisti tuæ pietatis insignia. Tu me inter tua pericula requirebas, tu in tuis extremis me appellabas, meum de te plus dolebas dolorem. Doleo etiam in te, fili Valentiniane, speciosus mihi valde. Deciderat amor tuus in me, sicut amor pignoris. Tu per me putabas eripi te periculis : tu me non solum ut parentem diligebas, sed ut redemptorem tui et liberatorem sperabas. Tu dicebas : Putasne, 1196 videbo patrem meum ? Speciosa de me voluntas tua, sed non efficax præsumptio. Hei mihi vana spes in homine ! sed tu in sacerdote Dominum requirebas. Hei mihi quod voluntatem tuam non ante cognovi ! Hei mihi quod non clanculo ante misisti ! Hei mihi qualia amisi pignora ! « Quomodo ceciderunt potentes, et perierunt arma concupiscenda (*II Reg.* i, 27) ?

81. Domine, quia nemo habet (84) quod alii plus deferat, quam quod sibi optat ; non me ab illis post mortem separe, quos in hac vita charissimos sensi. « Domine, peto ubi ego fuero, sint et illi mecum (*Joan.* xvii, 24 : ut vel illic eorum perpetua copula fruam, quia hic uti eorum diuturniore conjunctione non potui. Te quæso, summe Deus, ut charissimos juvenes matura resurrectione suscitares et resuscites (85) ; ut immaturum hunc vitæ istius cursum maturiore suscitatione compenses. Amen.

C Christum singulari quodam honore prosequentes, ab cæterorum hominum ordine segregemus, etc. » Habetis doctrinam orthodoxam clare atque distincte expositam. Attamen adhuc apertius illam Augustinus explicat cap. 110 *Enchir.*, num. 29, ubi postquam asserint negandum non esse « defunctorum animas pietate suorum viventium relevari, cum pro illis sacrificium Mediatoris offertur, vel eleemosynæ in Ecclesia fiunt, » quoniam illi sint quibus ea profutura credantur, docet. Mortuis igitur in tres classes distinctis, quarum prima est valde bonorum, ultima valde malorum, quibus utrisque preces et orationes prodesse negat, addit medium quemdam ordinem esse nec valde bonorum neque rursus valde malorum, quibus vivorum pietas prodest : oblationes igitur et eleemosynas « pro valde bonis esse gratiarum actiones, pro non valde malis propitiationes, pro valde malis qualescunque vivorum consolationes. » Neque dixeris Ambrosium nostrum de Valentiniano tanquam jam beato hic passim loqui ; non enim aut de hujus, aut de Satyri Theodosii beatitudine aliter venit intelligendus, nisi quasi qui pia quadam credulitate ductus loquatur ; cui « remunerationem præsumo, » inquit num. 57. Quæ quidem pia persuasio quominus etiam nunc pro bene multis demortuorum preces offeramus, nihil prohibet.

(83) Nonnulli mss. « utrisque viris fuere curricula ? »

(84) Omnes edit. ac pauci mss., « Et quia nemo ; » plures vero et probatiores, « Domine, etc. »

(85) Ita mss. prope ad unum : edit. autem, « et immaturum... matura resurrectione compenses.

IN ORATIONEM DE OBITU THEODOSII IMP. ADMONITIO.

Postquam Theodosius Magnus diem obiit Mediolani, Honorius ejus filius, quem ultimo affectu morbo ex Oriente ad se neciverat, corpus illius Constantinopolim referri constituit, ut in sepulchro superiorum imperatorum ibidem conderetur. Quamobrem ut memoria paternae, priusquam inde corpus amoveretur, justa persolveret, quadragesimo die a Caesaris obitu ejus parentalia more solenni curavit celebranda. Dum igitur illi principi supremi honores exhiberentur, Ambrosius, presente eodem Honorio, quem Occidentis imperatorem pater instituerat, hac oratione demortui virtutes commendavit.

Ducto exordio a prodigiis quae videbantur Theodosii mortem praenuntiasse, illum non regno excedisse, sed terreni loco caeleste accepisse affirmat (num. 1). Subdit (num. 2) filiorum ipsius legendam non esse orbitatem, cum virtutum suarum hereditatem, gratiam Christi et militum fidem illis reliquerit. Maxima pompa illa funebri, qua patrem die quadragesimo prosequebatur Honorius, cum honoribus a Josepho cadaveri paterno exhibitis comparata (num. 3 seq.); feliciorum Jacobo ostendit fuisse Theodosium, quippe qui tyrannos atque idololatriam prostravisset. Inde (num. 5, 6) ad principis testamentum, quo ille et subditis tributorum relaxationem, et illis qui pro Eugenio arma tulerant, veniam concedebat, ex hoc colligit ut illis omnibus imperatoris sui beneficia in filiis ejus remittenda. Sub qua conversus ad milites, ut quemadmodum eos fides Theodosii defenderat, ita et ipsi fide sua filiorum ejus adolescentiam defendant, exhortatur (num. 7 seq.), eosdem cum victoriae ex Eugenio divinitus relatae, tum variarum tanti principis virtutum memoria instigans (num. 12 seq.). Adjungit autem (num. 15, 16) Arcadium atque Honorium non minoris aetatis esse, quam Josias et Asa, quando regimen populorum capessiverunt; futurum vero ut illis tanto uberius praesidium impetret a Deo Theodosius, quanto priorum parentibus majori pietate excelluerat. Tum instituta psalmi cxiv expositione (num. 17 seq.), illum ad illustrandas ejusdem imperatoris virtutes adhibet (num. 25 seq.), nimirum pietatem ejus, clementiam, justitiam et summam in subeundo publicae poenitentiae iugo humilitatem: quibus et alias quasdam quae suam in ipsum benevolentiam charitatemque pellexerant (num. 33 seq.); ubi subjunxit, communem pro illo precationem e memorati psalmi versibus concinnatam pronuntiat (num. 36 seq.), etiamsi passim testetur eundem virtutum suarum praemiis in caelo frui. Beatum illic cum esse affirmat, quod Gratiani aliorumque liberorum et uxoris Flaccillae consortio jam potiatur sicut etiam Constantini Christianorum imperatorum primi, quo sub principe a sancta Helena ejus parente Dominicae crucis lignum detectum est (num. 39 seq.). Hujusce ligni praesidio fractam esse tyrannorum insolentiam, conformatamque Christianorum Caesarum fidem ac pietatem dicit; in primis vero Gratiani et Theodosii, quorum gloriam ei qua vivi floruerant, longe praestare asseverat (num. 52). Denique num. 53) ubi demonstravit Theodosium gravi iugo pressum fuisse, primo cum pater ejus crudeli morte affectus fuit, iterum cum imperii pondus in se suscepit, postremo cum Maximum ac Eugenium bello adortus est, Honorium postea consolatur (num. 51), quod ipsi per publicam non liceat utilitatem paternum corpus prosequi Constantinopolim, quod illud nobilissima pompa referendum esse, ac eam urbem felicem tam Augusto pignore futuram praedicat (num. 55).

Huic orationi praefigitur in codicibus quibusdam haec epigraphe, *Psalmus cxiv, in Obitu Theodosii imp.*, haud dubie propter expositionem ejusdem psalmi illic insertam, sed aliorum codicum tam scriptorum quam editorum potior inscriptio est. Porro cum eandem orationem die a morte Theodosii quadragesimo habitam constet, huncque principem xvi Kal. Januarias anni salutis 395 exspirasse aequae certum sit, eandem vi Kal. Febr. dictam fuisse intelligimus. Neque tamen dissimilantibus Magdeburgenses (*Centur.* iv, cap. 4 et 13), aliosque nonnullos an hoc epice huius Ambrosio tribuendum sit, in dubium revocasse. Verum nec minimam dubii sui rationem reddunt, et contra ipsos intexta historiarum eventuum series, stylus operis, et Scripturae interpretandae et argumento accommodandae ratio invicta pugnant.

SANCTI AMBROSII

MEDIOLANENSIS EPISCOPI

DE OBITU THEODOSII ORATIO ⁽¹⁾

1197 1. Hoc nobis motus terrarum graves (2), A hoc juges pluviae minabantur, et ultra solitum caligo tenebrosior denuntiabat, quod clementissimus imperator Theodosius excessurus esset e terris. Ipsa igitur excessum ejus elementa moerebant. Caelum tenebris obductum, non perpeti horrens caligine, terra quatiebatur motibus, replebatur aquarum alluvionibus. Quidni mundus ipse defle-ret cum principium continuo esse rapiendum, per quem dura mundi istius temperari solerent, cum criminum poenas indulgentia praeveniret?

2. Et ille quidem abiit accipero sibi regnum, quod (3) non deposuit, sed mutavit in tabernacula Christi jure pietatis ascitus, in illam Jerusalem supernam, ubi nunc positus dicit : « Sicut audivimus, ita et vidimus in civitate Domini virtutum, in civitate Dei nostri, quam Deus fundavit in aeternum (*Psal. xlvii, 9*). » Sed plurimos tanquam paterno destitutos praesidio dereliquit, ac potissimum filios. Sed non sunt destituti, quo pietatis suae reliquit haeredes : non sunt destituti, quibus Christi acquisivit gratiam, et exercitus fidem (4); cui documento fuit Deum favere pietati, ultoremque esse perfidiae.

(1) Scripta anno 375.

(2) Marcellinus in Chronico auctor est, profligato Eugenio, terram continuis motibus a mense Septembri ad Novembrem usque in quibusdam Europae regionibus quassatam fuisse Arcadio III et Honorio II cons., haec est, anno 394, qui Theodosii mortem antecessit.

(3) Vet. edit., « abiit sibi in regnum, quod; » Rom. edit. ac mss. aliquot, « abiit sibi, regnumque; » alii cod. ut nos in textu, si Belvac. excipias, ubi habes, « Et ille quidem regnum non deposuit, etc. »

(4) Theodosius cum iis ignovisset, qui Eugenii partes amplexi erant, illos et perpetuum et sibi et filiis suis devinxit. Haec fateri coactus fuit Zosimus lib. iv *Hist.* et Claudianus, quem ethnicum etiam Orosius facit, eandem rem in *Panegy. de iv consul. Honor.* testificatur in ea verba, quibus nihil potest esse congruentius cum Ambrosio : sic enim ille :

Hinc amor, hinc validum, devotio milite, robur :
Hinc natis mansura fides, etc.

(5) Rom. edit. sola, « alii tertium diem, alii tricesimum, alii septimum, et alii quadragesimum. » Sed nihil est mutandum in communi lectione, si modo in priori membro, « tertium diem et tricesimum; » et in posteriori, « septimum et quadragesimum, » disjunctim accipias. Tertii dici, et quadragesimi mentionem facit auctor *Constit. Apost.* lib. viii, cap. 42; sed ab eo quod habet de die no-

3. Ejus ergo principis et proxime conelamavi-
mus 1198 obitum, et nunc quadragesimum ce-
lebramus, assistente sacris altaribus Honorio prin-
cipe; quia sicut sanctus Joseph patri suo Jacob quadraginta diebus humationis officio detulit, ita et hic Theodosio patri justa persolvit. Et quia alii tertium diem et tricesimum, alii septimum, et quadragesimum (5) observare consueverunt, quid doceat lectio, consideremus. Defuncto itaque Jacob, praecepit, inquit, Joseph pueris sepultoribus, ut sepelirent eum. Et sepelierunt sepultores Israel, et repleti sunt ei quadraginta dies; sic enim dinumerantur dies sepulturae. Et luxit eum Aegyptus septuaginta diebus (6) (*Gen. i., 2, 3*). « Haec ergo sequenda solemnitas, quam praescribit lectio. Sed etiam in Deuteronomio scriptum est : « Quia planxerunt filii Israel Moysen diebus triginta, et consummati sunt dies luctus (*Deut. xxxiv, 8*). » Utraque ergo observatio habet auctoritatem, quia necessarium pietatis impletur officium.

4. Bonus itaque Joseph, qui formam pio muneri dedit, quem amabat pater, cuique dixit : « Adjuvet te Deus meus, et benedicat te benedictione terrae habentis omnia, propter benedictionem mamma-

no, discrepare videtur Augustinus, quaest. 172 in *Gen.*, ubi negat mortuorum luctum a Christianis per dies novem propter paganorum novendiales esse celebrandum : diem vero septimum e Scripturis divinis constituit. At Menardus in *Concord. Regul.* novem dierum, non autem noni diei observationem ab Augustino improbatam esse observat. Palladius in *Lausiaca* cap. 26, diei quadragesimi, et secundum codices aliquos etiam tertii commemorat. De tertio quoque, simul et de septimo, atque tricesimo Gregorius Magnus agit in *Sacram.*, ubi de missa pro defunctis : nec non de tricesimo in lib. iv *Dialog.* cap. 55. Caeterum de hisce ritibus diligenter pertractant citatus Menardus in *Conc. Reg.*; Cotelierius, in *Constit. Apost.* loco citato, et plures alii.

(6) Gratianus legit, « Israel septem diebus. » Quam quidem lectionem licet non modo cunctis codd. Ambrosianis, verum et LXX Interpr. atque Vulg. contrariam esse Decreti correctores agnoscant, defendi tamen posse contendunt, tum quod in omnibus Gratiani cod. etiam reperiatur, tum quod eodem cap. Gen. Joseph et caeteri filii Israel implevisse septem dies commemorantur. Verum prima ratio id unum probat, Gratianum Ambrosiano exemplari minus integro usum fuisse : quod porro ad secundam, extra dubium est, locum ubi constanter in Bibliis legitur « septuaginta diebus, » hic allegari ab Ambrosio, non autem eum qui a correctoribus indicatur.

rum et vulvae, benedictiones matris tue, et propter benedictiones patris tui (*Gen.* xlix, 25); et pii patris soboles bona. Celebrat ergo et iste quadregesimam patris Jacob, supplantatoris illius, et nos celebramus Theodosii quadregesimam (7), qui imitatus Jacob, supplantavit perliam tyrannorum, qui 1199 abscondit simulacra gentium (8), omnes enim cultus idolorum fides ejus abscondit, omnes eorum caeremonias obliteravit: qui etiam iis qui in se peccaverant, doluit quum dederat periisse indulgentiam, et veniam denegatam (9). Sed non negabunt filii, quod donavit pater: non negabunt, etiamsi quidam inturbare conatus sit; neque enim poterunt negare, quod in commune donavit, qui solvunt, quod singulis dedit.

5. Nihil gloriosius exitus tanti principis habuit, qui omnia jam filiis tradidisset, regnum, potestatem, nomen augusti (10): nihil, inquam, speciosius et in morte servatum est, quam quod in aliquantulis (11), promissa annorum exigendarum relaxatio, dum moratur, facta est successio ejus indulgentiarum hereditas; ut ille qui voluit impedire, sibi odium fecerit, Theodosio tamen tantumulus

(7) Nonnulli mss., « quadregesimam, qui cum Jacob supplantavit. »

(8) Extra controversiam est Maximum atque Eugenium tyrannos hoc loco designari: quod vero dicitur Theodosius abscondisse « simulacra gentium, » id referendum esse ad leg. 12 *de Paganis*, qui omnia sacrificia deorumque cultus prohibentur, Godofredus autumat. Verum cum ea lex vi Idus Novembres ann. 392 data fuerit, hoc est, Eugenio post necatum Idibus Maiis Valentianum solum occupante, Ambrosii verba non ad illam tantum, sed etiam ad omnia quae mortem ejusdem tyranni insecuta sunt, referri oportere non dubitamus. Etenim simulacra omnia, et universa victimarum genera post victoriam a Theodosio sublata esse non solum testantur Augustinus, lib. v *de Civit. Dei*, cap. 26, Theodoretus, *Hist.* lib. v, cap. 21, atque alii Christiani auctores, verum etiam Zozimus lib. iv *Hist.* hanc eandem rem fuisse describit.

(9) Vidimus jam supra ex ipsius Zozimi testimonio iis peperisse Theodosium, qui steterant ab Eugenio. Hoc ipsum Claudianus quoque in *Panegyri. quart. consul. Honor.* celebrat istis versibus:

Post actos, odiis idem qui terminant armis,
Profruit hoc vineute capi, etc.

Sed Orosius, distinctius exponit lib. vii, cap. 35, praeter Eugenium, qui captus fuit atque interfectus, et Arbogastem, qui proprium gladium in se convertit, neminem e victis occisum esse. Augustinus, quoque lib. v *de Civit. Dei*, cap. 26 laudata Theodosii erga eorum qui in acie ceciderant, filios clementia, subjungit eum non permisisse, ut post victoriam private ejusquam valerent inimicitiae. Verumtamen ex hoc Ambrosii loco intelligimus datam ab imperatore indulgentiam, ne ad aliquos perveniret, quorundam interpellatione prohibita. Et certe non omnibus statim veniam concessam fuisse testis est ipsemet sanctus antistes epistola 61 et 62, quibus clementiam imperatoris in nonnullorum gratiam orat atque obsecrat: testis etiam Paulinus in ejus vita, ubi plurimos Ambrosii precibus ab imperatore veniam donatos tradit. Sed hoc pii praesulis modestia silentio voluit praetermissum.

(10) Theodosius Arcadium xiv Kal. Feb. anni 393 augustum creavit, ut auctores sunt Socrates, Sozomenus, et Marcellinus: Honorium vero post pro-

A gratiae non sit adimplere. Nec clemente. Si enim privatorum ultimum voluntatem, et deficientium testamenta (12) habent perpetuum firmitatem, quomodo potest tanti principis esse irritum testamentum? Gloriosus quoque (13) in eo Theodosius, qui non communi jure testatur esse: de illis enim nihil habebat novum quod addideret, quibus totum dederat, nisi ut eos praesenti commendaret parenti (14): et de subditis sibi et commissis testari debuit, ut legati dedit ret, fides communem signaret. Praecepit dari legem indulgentiae, quam scriptum reliquit. Quod dignus, quam ut testamentum imperatoris lex sit?

B. Ergo tantus imperator recessit a nobis, sed non totus recessit: reliquit enim nobis liberos suos, in quibus eum debemus agnoscere, et in quibus eum et cernimus et tenemus. Nec moveat aetas. fides militum imperatoris perfecta 1200 est aetas est eum perfecta aetas, ubi perfecta est virtus. Reciproca haec; quia et fides imperatoris militum virtus est.

7. Recognoscitis nempe quos vobis Theodosii flagatum Eugenium ix Idus Januar, ejusdem anni declaraverat imperatorem, ut ex Idatio, Prospero et aliis intelligimus.

(11) Omnes edit. ne plures mss., « quam quod immane quantis; » Gail. in variis lect., « quam quod immani quantitate; » Reg. cod. unus, « quam quod in annis, » qui cum uno aut alio cod. pro « dum moratur » legit « dum moritur, » non malo sensu. In prioribus autem parte ex uno cod. Vat. restituimus, « quam quod in aliquantulis, » nimirum in frumento, vino, oleo vel similibus; annona enim in speciebus exigebatur, ut constat e plurimis legibus cod. tit. *de Annona et Tribut.* Fusus quoque *de Annona disputat Bulegerus* lib. vi *de Imper. Rom.* cap. 4 et seq. Ceterum quod quae hoc loco dicuntur, ad vectigal Tatiani referenda nonnulli putant, id quidem videtur satis obscurum: illud vero credibilis, Honorum paterne voluntati satisfecisse, nec de alia re intelligendos hosce Claudiani versus in iv Consul. Honorii:

Impra contini cessant augmenta tributis
Non inflexis tribula, non lassa relaxis
Vendit opes avellis, emptor non valet citatur,
Nec tua privatis crescent arma minuis

(12) Reg. cod. unus: voluntates ad faciendum testamentum. »

(13) Mss. aliquot, « Gloriosus quoque, » etc.

(14) Non defuit qui voces, « praesenti commendaret parenti » de Ambrosio ipso dictas crederet, propter illa scilicet Paulini verba: « Nec dum clement. Theodosius imp. susceptus filius in Ecclesia, et traditus Sacerdoti, in hac luce fuit. » Atqui verisimilius est stilicem neminem designari, quippe quam Theodosius Honorium non modo tributum instituerat, ut testificatur Zozimus lib. iv *Hist.*, verum etiam ejusdem principis auctoritas de quo cod. Marc. Stilicis filia hunc ipam Honorio deponenda, quomodo modum in utroque epikladario committit Claudianus. Quaevis itaque fortuna Arcadium a Theodosio declaratum affirmant Historici, nihil tamen videt, quin Theodosius utrumque filium Stilicis fides commendaret, ut Ambrosius hoc loco dicit, in quo etiam illi suffragatur poeta citatus lib. ii in Rufinum haece versibus:

Jamque tunc, Stilice, Romana potentia corris
Et rerum commissus apex, tibi credita fratrum
Utraque majestas, etc.

fides triumphos acquisiverit (15). Cum locorum angustus et impedimentis calorum agmen exercitus paulo serius in aciem descenderet, et inquirere hostis mora belli videretur, desilivit equo princeps, et ante aciem solus progrediens, ait: Ubi est Theodosii Deus? Jam hoc Christo proximis loquebatur. Quis enim posset hoc dicere, nisi qui Christo se adherere cognosceret? Quo dicto excitavit omnes, et exemplo omnes armavit. Et jam certe senior aetate, sed validus fide.

8. Theodosii ergo fides fuit vestra victoria: vestra fides filiorum ejus fortitudo sit. (16). Fides ergo auget aetatem. Denique nec Abraham, ut in senectute generaret filium, consideravit aetatem: nec Sara, ut pareret. Nec mirum si auget aetatem fides, cum representet futura. Quid enim est fides, nisi rerum earum, quae sperantur, substantia (*Hebr.* xi, 1)? Sic nos Scripturae docent. Ergo si substantia eorum, quae sperantur, fides est; quanto magis eorum, quae videntur? Bona fides, de qua scriptum est; « Justus autem ex fide vivit (*Hebr.* x, 38). » Quod si subtraxerit se, non placebit animae meae.

9. Nos autem non subtrahamus nos ad dispendium animae, sed inhæreamus fidei ad animae nostrae acquisitionem; quoniam in hac fidei militia testimonium consecuti sunt seniores nostri Abraham, Isaac et Jacob. Et ideo hæreditatem nobis fidei reliquerunt, Fidelis Abraham, qui non ex operibus sed ex fide justificatus est: quoniam Deo credidit: Isaac, qui per fidem nec gladium ferituri parentis expavit: Jacob, qui paternae fidei vestigiis intentus, 1201 dum iter agit, angelorum vidit exercitum, et vocavit concilium Dei (17) (*Gen.* xxxii, 2).

10. Alibi quoque, id est, in libris Regnorum, Elisæus erat intra Samariam, et subito eum circumfusus Syrorum obsedit exercitus. Vidit eos Giezi, et ait ad dominum suum: « O Domine, quid faciemus (*IV Reg.* vi, 15)? Et dixit Elisæus propheta: Noli timere; quoniam nobiscum plures sunt, quam cum illis. Et rogavit ut aperiret Dominus oculos Giezi. Et aperti sunt oculi ejus, et vidit

(15) Qua pietate se ad hoc bellum Theodosius paraverit, qua fide in ipso certamine ad opem divinam confugerit, quanta denique a Deo impetraverit prodigia, Rufinus luculentissime, et maxime ad Ambrosii sensum explicat lib. ii *Hist.* cap. 32. Eundem eventum diligenter quoque describit Socrates lib. v cap. 28: Sozomenus, lib. vii, cap. 24; P. Orosius, lib. vii, cap. 35. Quibus adjuunge quæ nos ad Enarr. Psal. xxxvi, num. 23 adnotavimus.

(16) « Theodosii ergo fides... fortitudo sit, » in mss. nostris desideratur: verum e contrario in omnibus exstat edit.

(17) Rom. edit. sola, « et vocavit Castra Dei. »

(18) Hanc etymologiam argutam magis quam veram esse dicit Vossius in verbo *fido*, ubi rejecto etiam illo etymo, quo fides citharæ ideo dictas, « quod tantum inter se chordæ ejus, quantum inter homines fides, concordent, » Festus aulomat, verum profertur.

A plenum montem equis et curribus in circuitu Elisæi. Et rogavit Elisæum ut percuteret eos Deus caecitate, et percuti sunt, et introierunt in civitatem, quo ingrederentur, nequaquam videntes (*Ibid.* 16-18). « Audistis certe, milites, qui circumfusi estis, quia ubi perfidia, ibi caecitas est. Merito ergo caecus erat exercitus infidelium. Ubi autem fides, ibi exercitus angelorum est. Bona itaque fides, quæ frequenter operatur in mortuis. Denique adversarius, et legiones suæ quotidiana martyrum virtute torquentur. Unde arbitror quod fila (18) chordarum citharæ ideo fides dicantur, quoniam et mortua sonum reddant.

11. Quo magis ac magis eritendum est, ne in hoc vivendi munere siti (19) simus ingrati: sed pii pignoribus principis sedulum ac patrium impendamus affectum. Solvite filiis ejus, quod debetis patri. Plus debetis defuncto, quam debuistis viventi. Etenim si in liberis privatorum non sine gravi scelere minorum jura temerantur; quanto magis in filiis imperatoris?

12. Addatur eo cujus imperatoris? Imperatoris pii, imperatoris misericordis, imperatoris fidelis, de quo non mediocre locuta est Scriptura dicens: « Magnum et honorabile est homo misericors: invenire autem virum fidelem difficile est (*Prov.* xx, 6). » Si magnum est misericordem aut fidelem quemcunque hominem invenire; quanto magis imperatorem, quem potestas ad ulciscendum impellit, sed revocat tamen ab ultione miseratione? Quid præstantius fide imperatoris, quem non extollat potentia, superbia non erigat, sed pietas inclinet? de quo præclare Salomon ait: « Iniqui regis imitatio (20) similis rugitui leonis: sicut autem ros in herba, sic et hilaritas ejus (*Prov.* xix, 12). » Quantum igitur est deponere terrorem potentiae, præferre suavitatem gratiae?

13. Beneficium se putabat accepisse augustæ memoriæ Theodosius, cum rogaretur ignoscere, et tunc propior erat veniæ, cum fuisset commotio major iracundiæ (21). Prærogativa 1202 ignoscendi erat indignatum fuisse: et optabatur in eo, quod in aliis timebatur, ut irascereetur. Hoc

(19) Quidam mss. « vivendi munere satis simus ingrati. »

D (20) Vet. edit., « Iniqui regis imitatio; » mss. partim, *minatio*, partim, *minitatio*; at Rom. edit. recepit quidem vocem *minitatio*, sed expunxit vocem *iniqui*. Attamen quamvis in sacris codicibus, quos nunc versamus, desideretur, Ambrosium in exemplari suo eam legisse propter consensum mss. hujus libelli credibile est.

(21) Reg. codex unus, « commotior. Major iracundia prærogativa ignoscendi erat. Indignatum fuisse exoptabatur in eo, quod in aliis timebatur, » etc., non satis recte. Cum hoc porro loco de proclivitate Theodosii ad iracundiam, deque ipsius placabilitate operæ pretium fuerit: quæ hac ipsa de re epist. 51. num. 4, dicuntur, componere; nec non etiam illa consulere, quæ de iisdem principis hujus affectibus prodidit Aur. Victor in Epitome.

erat remedium reorum, quoniam cum haberet supra omnes potestatem, quasi parenti expostulare malebat, quam quasi iudex punire. Saepe trementes vidimus, quo objurgabat, et convictos scelere, cum desperassent, solutos crimine. Vincere enim volebat, non plectere aequitatis iudex, non poenae arbiter, qui nunquam veniam contitenti negaret; aut si quid esset, quod occulta conscientia involveret, Deo servabat. Hanc vocem ejus homines magis, quam poenam timebant: quod tanta imperator ageret verecundia, ut mallet sibi homines religione quam timore astringere.

14. Maximum philosophorum impunitatem (22) ferunt dedisse iis facinoribus, quae per iram commissa forent; sed Scriptura divina melius ait: « Irascimini, et nolite peccare (*Psal.* ix, 5). » Maluit peccatum recidere, quam excusare. Salius est in indignatione laudem elementiae reperire, quam ira in ultionem excitari.

15. Quis ergo dubitabit filiis ejus apud Dominum maximum praesidium fore? Domino favente, Arcadius imperator jam validus juvenis est: (23) Honorius continuo pulsatur adolescentulae fores, proVectior aetate quam Josias. Ille enim destitutus patre, orsus imperium usque ad tricesimum et primum annum regni sui perduxit aetatem, et placuit domino; quoniam praeter ceteris regibus Israel Domini pascha celebravit, et caeremoniarum abolevit errores (*IV Reg.* xii, 1 et seq.). Ara quoque adhuc invalidus corporis robore, cum regnandi curricula recepisset, quadraginta annis regnavit in (24) Jerusalem: qui cum Aethiopum infinita urgeretur atque innumerabili multitudo, speravit (25) a Domino et in paucis se posse salvari (*III Reg.* xv, 8-23). Utinam tam fidelis processu, quam devotus exordio! Nam servatus in paucis et victor, postea a Syris auxilia, relicto Domino, postulavit, et medicos adhibuit ad pedum dolorem; accepto enim tanto indicio divini favoris, auxiliatorem suum derelinquere non debuit, sed tenere. Ideo ei nec medici profuerunt, et quasi incredulus mortem implevit.

16. Sed illorum patres Abias et Amos ambo infideles: Theodosius vero plenus timoris Dei, plenus misericordiae, speramus quod liberis suis apud Christum praesul assistat, si Dominus pro-

(22) In margine Rom. edit. ascriptum erat Arist. lib. vii *Ethic.* cap. 6. Sed praeterquam quod eo loci, quae hic dicuntur ab Ambrosio, non satis clare inveniuntur, id temporis plane inusitatum Patribus erat tam honorifice appellare Aristotelem. Et certe Ambrosiana verba non minus apte ad lib. ix Platonis de Legibus referri possent, si Ambrosius locum abs se lectum significaret.

(23) Vet. edit., « jam validus inventus est; » quaedam Paris. « jam validus juvenis, » Rom. et mss. nobiscum faciunt. Arcadium porro, cum patre orbatus est, annis 20 natum fuisse Baronius affirmat, licet ei tantum septemdecim anni tribuant, Honorium vero decennium exstitisse inde cognoscas, quod Socrates, Idatius et Marcellinus eum *Richomere et Clearcho coss.* id est, ann. 384, natum memorant.

A pitius sit rebus humanis. Bonum est misericordia homo, qui dum alios solvunt, subterfugit, et 1203 in alieno remissio vulnere sua curat. Agnoscit enim se esse humanum, qui novit agnoscere et viam Christi sequi, qui vixit in corpore, maluit in hunc mundum redemptor venire, quam iudex.

17. Unde pulchre Psalmista dixit: « Dilexi quoniam exaudivit Dominus vocem orationis meae (*Psal.* cxiv, 1). » In quo psalmo dum legitur, velut ipsa Theologia loquentem audivimus. *Dilexi*, inquit, agnoscere vocem patri, ejus testimonia vocis agnoscere. Et vere dilexit qui officia diligentius implevit, qui servavit hostes, qui dilexit inimicos, qui us a quibus est appetitus, ignovit, qui regni affectatores perire non est passus. Non mediocriter, sed perfecti in Lege vox ista est dicere: « Dilexi. Plenitudo enim Legis, dilectio est (*Rom.* xiii, 10). » Sed qui dilexerit, audiamus (26). Cum facitur genus dilectionis, utique divinae charitatis gratia significatur, qua diligimus illud, quod est super omnia desiderabilia desiderabile, de quo scriptum est: « Diliges Dominum Deum tuum (*Deut.* vi, 5). »

18. Ergo discedens e terris pia anima, et sancto repleto spiritu, quasi interrogantibus us, qui sibi occurrerunt, cum scire ad sublimia et superna subrigeret, dicebat: *Dilexi*. Nihil hoc plenus, nihil expressius. Interrogabant angeli vel archangeli: Quid egisti in terris? occultum enim solus cognitor Deus. Dicebat, *Dilexi*; hoc est dicere: Legem implevi, Evangelium non praeterivi; hoc est dicere: Morti me obtuli, et tota die testatus sum sicut ovis occisionis (*Psal.* xiiii, 22). Et ideo confido, quia neque mors, neque vita, neque Angeli, neque Virtutes, neque altitudo, neque profundum, neque creatura alia poterit nos separare a charitate Dei, quae est in Christo Jesu Domino nostro (*Rom.* viii, 38, 39).

19. Hoc mandatum Legis etiam in Evangelio Dominus Jesus docet esse servandum, cum dicit ad Petrum: « Simon Joannis, diligis me? » et ille respondit: « Tu seisc, Domine, quia diligo te. » Et iterum dixit: « Simon Joannis, diligis me? » et iterum respondit: « Etiam, Domine, tu seisc quia diligo te. » Et tertio interrogatus ait: « Domine, omnia tu seisc, tu nosti qui amo te (*Joan.* xxi, 15).

D (24) Rom. edit. scilicet, « quadraginta et uno anno regnavit. » Quod etiam praefertur veteri huiusmodi: sed plerumque numerum Ambrosius voluit exhibere.

(25) Sic omnes edd., cum, vero prope ad unum a verbo *speravit* iniquum est *postulavit*, et *medicos* licentiam habent; quod tamen Pat., Gem., et Ab., hoc modo docent: *et postulat, et speravit in Domino, postulavit, et vixit, et medicos adhibuit.* « Hanc ita rursus.

(26) Vet. edit., « Cum facit, urget nos dilectio. Utique divinae charitatis gratia. » Rom. edit., « Cum facit, urget nos dilectionis utique divinae gratia, » mss. magno numero. « Cum facit, urget nos dilectionis, utique divinae (nonnulli, *utique in qua divinae charitatis, etc.* Sed omnium optime cod. Reg. unus, ut in contextu.

seq.). » Confirmavit itaque charitalem trinæ responsio, vel abolevit trinæ negationis errorem. Et hic trinam responsionem si querimus, invenimus : « Dilexi, quoniam exaudiet Dominus vocem orationis meæ (*Psal.* cxiv, 1). » Dilexi quoniam inclinavit aurem suam mihi, ut in diebus meis invocarem eum. Dilexi, quia tribulationem et dolorem inveni, et pro nomine Dei mei pericula inferni non refugi, sed expectavi ut comprehendere et invenire me possent.

20. Et pulchre ait : *Dilexi*, quia jam cursum vitæ hujus impleverat. Unde et Apostolus in passione jam positus ait : « Certamen bonum certavi, cursum consummavi, fidem servavi ; quod reliquum est, reposita est mihi corona justitiæ (*II Tim.* iv, 7, 8). » Magnus Dominus, qui nobis dedit certamina, quibus mereatur, qui vicerit, coronari. « Dilexi, 1204 inquit confidens, quoniam exaudiet Dominus vocem orationis meæ. »

21. Dilexi, et ideo inclinavit aurem suam mihi, ut jacentem erigeret, mortuum resuscitaret. Non enim Deus inclinat aurem suam, ut audiat corporaher : sed ut condescendat nobis, quo nos audire dignetur, et infirmitatis (27) nostræ relevare substantiam. Inclinat se nobis, ut nostra ad eum ascendat oratio. Voce non indiget, qui misericordiam defert : neque enim voce indiguit, qui Mosem tacentem audit ; et non loquentem, sed interpellantem gemitibus ineffabilibus ad se clamare dicebat (*Exod.* xiv, 15). Novit Deus et sanguinem audire (*Gen.* iv, 10), cui nulla vox subest, lingua non suppetit : sed accepit vocem sacræ titulo passionis. Clamavit in martyrio, clamavit in parricidio, quod pertulit pro sacrificio.

22. *Dilexi*, inquit, et ideo diligens feci voluntatem Domini, et invocavi eum non in paucis, sed in omnibus diebus vitæ meæ. Nam certis diebus invocare, non omnibus, fastidientis est, non sperantis : et pro usu affluentium commodorum, mercedem gratiarum referre, non pro devotionis affectu. Et ideo Paulus : « In omnibus, inquit, gratias agite (*I Thess.* v, 18). » Quando enim non habes quod Deo debeas ? aut quando sine Dei munere es (28), cui quotidie vivendi usus a Domino est ? « Quid enim habes, quod non accepisti (*I Cor.* iv, 7) ? » Ergo quia semper accipis, semper invoca : et quia quod habes, a Domino est, debitorem te semper esse cognosco. Malo tamen ut quasi diligens, quam coactus debitum tuum solvas.

(27) Mss. non pauci, « et infirmitates ; » quidam, « et infirmitatem nostræ levare sententiæ. »

(28) « Aut quando sine Dei munere es, » in mss. longe plurimis desideratur : sed contra exstant in omnibus edit.

(29) Nonnulli mss., « Qui de gratia Dei sperat. »

(30) Ita vet. edit. ac mss., nisi quod pro *miseri-*
cordiam, quæ vox habetur in edit. omnibus et paucis mss. reposuimus ex multo pluribus *miseri-*
cordem. At locum Rom. edit. interpolavit his

A 23. Audis dicentem : « Circumdederunt me dolores mortis (*Psal.* cxiv, 3) ? » Ego tamen et in mortis dolore Dominum dilexi. » Pericula inferni invenerunt me (*Ibid.*), » non timentem utique, sed amantem, sed sperantem, quod nullæ me angustia, nulla persecutio, nulla pericula, nullus gladius separet a Christo. Denique volens invenit tribulationem et dolorem, sciens quia tribulatio, patientiam operator, patientia probationem, probatio spem. Etenim quasi bonus athleta quæsit certamina, ut coronam inveniret ; quam tamen non suis viribus, sed Domini auxilio novit sibi esse donatam. Non enim potuisset vincere, nisi eum qui certantes adjuvat, invocasset.

B 24. Miser homo creditur, ut vincat, et ipse in periculum ruit, nisi Domini nomen adfuerit, nisi eum veretur, oraverit dicens : « O Domine, libera animam meam (*Ibid.* 4). » Hinc illud Apostolicum : « Video legem carnis meæ repugnantem legi mentis meæ, et captivantem me in legem peccati, quod est in membris meis. Infelix ego homo ! quis me liberabit de corpore mortis hujus ? Gratia Dei per Jesum Christum Dominum nostrum (*Rom.* vii, 23-25). »

C 25. Ille vincit, qui gratiam Dei sperat (29), non qui de sua virtute præsumit. Cur enim non præsumas gratiam, cum habeas præsulem certaminis misericordem (30) : « Misericors enim et justus Dominus, et Deus noster miseretur (*Psal.* cxiv, 5). » Bis misericordiam posuit, semel justitiam ; in medio justitia est, 1205 gemino septo inclusa misericordiæ ; superabundant enim peccata, superabundet ergo misericordia. Apud Dominum omnium virtutum abundantia est ; quia Dominus virtutum est (*Psal.* xxiii, 10). Neque tamen justitia sine misericordia est, neque sine miseratione justitia ; quia scriptum est : « Noli esse nimium justus (*Eccle.* vii, 17). » Quod supra mensuram est (31), et si bonum est, tamen tu non sustines. Men-

D suram serva, ut secundum mensuram recipias. 26. Non impedivit tamen justitiam misericordia ; quia misericordia ipsa justitia est : « Dispersit, dedit pauperibus, justitia ejus manet in æternum (*Psal.* cxi, 9) ; » novit enim justus debere se infirmis atque inopibus subvenire. Unde Dominus veniens ad baptismum, ut nobis infirmantibus peccata donaret. ait ad Joannem : « Sine modo ; sic enim docet nos implere (32) omnem justitiam (*Matth.* iii, 15). » Liqueat igitur justitiam esse misericordiam, et misericordiam esse justitiam. Etenim si

interjectis : « Scriptum est enim : Nunc misericordia superexaltat judicium. Et alibi : Misericors. » Sed editores hic in fraudem induxit, quod non viderunt continuam psalmi cxiv ab Ambrosio fieri expositionem, et eam Theodosio accommodari.

(31) Regius cod. unus, « Quod supra mensuram est nocet, » etc. Reliqui vero mss. et edit. inter se congruunt, exceptis quibusdam Paris. edit., quæ pro *sustines* male posuerunt, *festines*.

(32) Reg. cod. « Sine nos implere, » etc.

Dei nos misericordia non sustentaret, quomodo in ipso exordio parvuli viveremus: cum effusi utero de calidis in frigida (33), de humidis in arida, per se ipsum more, jaetemur, quos naufragos in hanc vitam quidam velut naturæ fluctus expserit? Ratio deest, sed gratia divina non deficit. Ipse ergo custodit parvulos (*Psal.* cxiv, 6), aut certe eos qui se parvulos humili confitentur affectu.

27. Bona igitur humilitas, quæ liberat periclitantes, jacentes erigit. Novit eam ille qui dixit: «Eece sum, ego peccavi, et ego pastor male feci: et isti in hoc grege quid fecerunt? Fiat manus tua in me (*II Reg.* xxiv, 17). » Bene hoc dicit, qui regnum suum Deo subiecit, et pœnitentiam gessit, et peccatum suum confessus, veniam postulavit: ipse per humilitatem pervenit ad salutem. Humiliavit se Christus, ut omnes elevaret: ipse ad Christi pervenit requiem, qui humilitatem Christi fuerit sequutus.

28. Et ideo quia humilem se præbuit Theodosius imperator, et ubi peccatum obrepsit, veniam postulavit, conversa est anima ejus in requiem suam, sicut habet Scriptura quæ dicit: «Convertere, anima mea, in requiem tuam quia Dominus benefecit tibi (*Psal.* cxiv, 7). » Pulchre dicit animæ: *Convertere*, quasi diuturno ejusque operis sudore exerceat, ut a labore convertatur ad requiem (34). Convertitur equus ad stabulum, ubi cursum impleverit: navis ad portum, ubi ad stationem fidam a fluctuum mole subducitur. Sed quid est, quod ait: «In requiem tuam, » nisi secundum illud intelligas, quod ait Dominus Jesus: «Venite, benedicti Patris mei, hereditate possidete paratum vobis regnum a constitutione mundi (*Matth.* xxv, 34). » Tanquam enim possessionem hereditariam recipimus ea quæ promissa sunt nobis (35); fidelis enim Deus, qui semel servis suis præparata non subtrahit. Si fides nostra maneat, manet et sponsio (36).

39. Vide, o homo, circa te gratiam Christi: adhuc in terris quateris, et in celo possides. Ibi ergo 1206 sit cor tuum, ubi est possessio tua. Hæc est requies quæ justis debetur, negatur indignis. Unde ait Dominus: «Sicut juravi in ira mea, si introibunt in requiem meam (*Psal.* xciv, 11); » qui enim non cognoverunt vias Domini, non ingredientur in requiem Domini. Qui autem bonum certamen certavit, et cursum consummavit (*II Tim.* iv, 7), ipsi dicitur: «Convertere in requiem tuam (*Psal.* cxiv, 7). » Bona requies præterire quæ mundi sunt, et illis quæ supra mundum sunt, celestibus consortiis requiescere secretorum. Hæc est requies,

(33) Philo de mundi Opif.: ὁμοῦ καὶ ἀπορροῦ καὶ ὁμοῦ καὶ ἀπορροῦ, etc.

(34) Cod. Prat. et Gem., «diuturno usu exerceat... Convertitur equus ad salutem.

(35) Idem cod. et alii nonnulli, «possessio est, qua recipimus quæ promissa sunt nobis, » etc.

(36) Reg. codex unus, «manet possessio. » Sed

ad quam propheta properavit, dicens: «Quis dabit mihi pennas sicut columbæ, et volabo, et requiescam (*Psal.* lxxv, 7). » Hæc animæ requiem suam novit, ad hanc requiem convertendum anime sue dicit (37). Erat ergo oculum in requie sua, ad quam dicit esse redeundum. Hæc est requies Sabbati magni (38), ut ubi quisque Sabbathum supra mundi sensibilia sit, in illo intelligat di secreto totus intentus, atque adherens Deo. Hæc est requies illa Sabbati, quæ requievit Dominus ab omnibus operibus mundi istius (*Gen.* ii, 2).

30. Peritus huius sæculi curis Theodosius se ereptum gaudet, et elevat animam suam, atque ad illam (39) perpetuam dirigit requiem, pulchre sibi consultum asserens, quod eripuerit animam ejus Deus de morte, quam mortem frequenter in hoc sæculi istius lubrico sustinebat, inquietus fluctibus peccatorum: eripuerit etiam oculos ejus a lacrymis (*Psal.* cxiv, 8); fugiet enim dolor et tristitia et gemitus (*Isa.* xxxv, 10). Et alibi habemus: «Delebit omnem lacrymam ab oculis eorum, et mors non erit amplius, neque luctus, neque clamor, neque dolor (*Apoc.* xxi, 4). Si ergo mors non erit, lapsum sentire non poterit in illa requie constitutus: sed placebit Deo in regione vivorum. Non enim ut hic homo involutus est mortis corpore obnoxio lapsibus atque delictis: ita et illic. Ideoque regio illa vivorum est, ubi anima est, quæ ad imaginem et similitudinem Dei facta est (*Gen.* i, 27), non caro figurata de limo. Ideo caro in terram revertitur, anima ad requiem festinat supernam, cui dicitur: «Convertere, anima mea, in requiem tuam (*Psal.* cxiv, 9). »

31. Inquam festinavit intrare Theodosius, atque ingredi civitatem Jerusalem, de qua dictum est: «Et reges terræ ferent gloriam suam in illam (*Apoc.* xxi, 24). » Illa est vera gloria, quæ ibi sumitur; illud regnum beatissimum, quod ibi possidetur, ad quod festinabat Apostolus, dicens: Audemus ergo, et consentimus magis peregrinari de corpore, et adesse ad Dominum (*II Cor.* v, 6, 8); et ideo conutimur sive absentes, sive præsentibus placere illi (*Ibid.* 9).

32. Absolutus igitur dubio certamine, fruitur nunc angustæ memoriæ Theodosius luce perpetuo, tranquillitate diuturna, et pro iis quæ in hoc gessit corpore remunerationis divinæ fructibus gratulatur. Ergo quia dilexi angustæ memoriæ Theodosius Dominum Deum suum, meruit sanctorum consortio.

33. Et ego, ut quidam sermonem meum peroratio omnino legendum sponsio.

(37) Mss. aliquot, «convertendum animam suam dicit.

(38) Sabbathum magnum quod vocaretur, a nobis de alibi explicatum est.

(39) Non pauci mss., et elevans animam suam. Sed ad illum, etc.

tione (40) concludam, dilexi virum misericordem, **1207** humilem in imperio, corde duro, et pectore manu nato praeditum, qualem Dominus amore consuevit dicens: « Supra quem requiecam, nisi super humilem, et mansuetum (*Luc. lxxvi, 2.*) »

34. Dilexi virum, qui magis arguentem, quam adulantem probaret. Stravit omne, quo utebatur insigne regium (41), dellevit in Ecclesia publice peccatum suum, quod ei aliorum fraude obrepserat; gemitu et lacrymis oravit veniam. Quod privati erubescunt, non erubuit imperator, publice agere poenitentiam: neque ullus postea dies fuit, quo non illum doleret errorem. Quid, quod praecelaram adeptus victoriam, tamen quia hostes in acie prostrati sunt, abstinuit a consortio sacramentorum (42), donec Domini circa se gratiam filiorum experiretur adventu (43).

35. Dilexi virum, qui me in supremis suis ultimo spiritu requirebat. Dilexi virum, qui cum iam corpore solveretur, magis de statu Ecclesiarum, quam de suis periculis angebatur. Dilexi ergo, fateor, et ideo dolorem meum intimo viscere dolui, et prolixiore sermonis prosecutione solandum putavi. Dilexi, et praesumo de Domino quod suscipiat vocem orationis meae, qua prosequor animam piam.

36. « Circumdederunt me dolores mortis, pericula

(40) Vet. edit. et plerique mss., « ut quidem... per orationem; » edit. Rom. et alii nonnulli mss., *ut quidem* (Reg. cod., *quadam*, *peroratione*. Optima lectio; idem enim est atque si dicat, ut hunc sermonis mei locum concludam virtutum Theodosii recapitulatione, quemadmodum in peroratione fieri solet.

(41) Scriptores omnes, qui splendidam illam Theodosii in subeunda publica poenitentia humilitatem non sine meritissimis laudibus posteritati transmissere, cum eis quae hic dicuntur ab Ambrosio, plane congruunt. Vide, si vacat, Paulinum in sancti antistitis Vita; Rufinum, lib. ii *Hist.* cap. 18; Augustinum, lib. v *de Civit. Dei*, cap. 26; Sozomenum, lib. vii *Hist.* cap. 25; Theodoretum, lib. v cap. 18, et alios, quibuscum etiam Ambrosii nostri epistolam 51, jungere licet, ut qua ratione imperatorem ad poenitendum sanctus praesul praeparaverit, intelligas.

(42) Haec Theodosii post Eugenium devictum a sacrorum communione abstinencia ad solam ipsius erga divina mysteria venerationem, aut forte ad Ambrosii quoque exhortationem referri potest. Etenim quoniam « occidere in bello adversarios est justum et laude dignum, » ut *epist. ad Ammon. Monach.* tradit Athanasius; « nec caedes in bellis factas Patres pro caedibus reputavere, » ut docet Basilii *epist. ad Amphil.* can. 43, relinquatur ut hic etiam locum habeat, quod Ambrosius *epist.* 25, de causarum capitalium iudiciis, scribit: « Maluerunt Patres nostri, ut in voluntate magis abstinentis, quam in necessitate sit legis. » Nam quod citata Basilii epistola, « ut qui sunt manibus non puris, sola trium annorum communione abstineant, » suadet; hunc quidem usum in Ecclesia receptum non fuisse Balsamon auctor est.

(43) Ita mss. edit. Gill. in variis lect. et Rom. in contextu. Amerb. autem, Eras et Gill. in corpore, « gratia filiorum exprimeretur adventu. » Verum quod de Theodosii filiorum adventu hic ait sanctus Praesul., non mediocrem palitur difficultatem. Etenim qui volunt Arcadium, cum pater spiritum

A inferni invenerunt me (*Paul. cxiv, 3.*); « multorum enim pericula sunt, sed remedia paucorum. In omnibus sacerdos periclitatur, in omnibus reis angitur; quod cum alii patitur, ipse sustinet; et iterum liberatur, cum alii qui tenentur, periculis liberantur. Contoror verde, quia creptus est vir, quem vix possumus invenire (44); sed tamen tu solus, Domine, invocandus es, tu rogandus, ut cum in filiis representantes. Tu, Domine, custodiens etiam parvulos in hac humilitate (*Ibid. 5.*), salvos facito (4) sperantes in te. Da requiem perfectum servo tuo Theodosio, requiem illam, quam praeparasti sanctis tuis (46). Illo convertatur anima ejus, unde descendit; ubi mortis aculeum sentire non possit, ubi cognoscat mortem hanc non naturae finem esse, sed culpae. Quod enim mortuus est, peccato mortuus est (*Rom. vi, 18.*); ut jam **1208** peccato locus esse non possit: resurget autem, ut perfectior renovato munere vita reparetur.

37. Dilexi, et ideo prosequor eum usque ad regionem vivorum, nec deseram, donec fletu et precibus inducam virum, quo sua merita vocant, in montem Domini sanctum; ubi perennis vita, ubi corruptela nulla, nulla contagio, nullus gemitus, nullus dolor, nullam consortium mortuorum; vera regio viventium, ubi mortale hoc induat immorta-

redderet, interfuisse, praeter Ambrosiana verba et Paulini testimonium, quo commendatos a Theodosio filios Ambrosius in Ecclesia excepisse narratur, niti etiam possunt auctoritate Theodoretii lib. v, cap. 25, et *Chronici Alexandrini*, quo Arcadii ab Honorio discessus aperte traditur. Contra vero qui solum Honorium Constantinopoli a patre accitum esse contendunt, pro se Rufinum lib. ii, cap. 34, Philostorgium lib. xi. num. 2, Socratem lib. v, cap. 26, et Claudianum de iii consul. Honorii tantummodo hujus principis adventum in occidentem commemorantes, citare possunt: quibus accedit, quod Arcadium huic orationi praesentem non fuisse manifestum est. Attamen qui primam opinionem defendunt, respondere in promptu habent Rufinum et Philostorgium, solius Honorii mentionem propterea fecisse, quod ei occidentis imperium pater attribuerat, Claudianum vero cum loco cit. panegyricum Honori scriberet, Arcadii adventum celebrandum non putavisse; ceterum verba Paulini commendatos Ambrosio filios affirmantis aperta esse; imo vero ipsius Claudiani carmina, quae supra ex lib. *de laudibus Stiliconis* exhibuimus, idem ostendere, sed et lib. etiam de iii Consul. Honorii sic eum Theodosii verbis alloqui Stiliconem:

Tu curis succede meis, tu pignora solus,

Nostra fove, geminos dextra tu protege fratres, etc.

Verum negantis opinionis propugnatores reponent ista negotio dissolvi posse; commendatos enim Stiliconi a Theodosio filios, licet eorum alter abesset: ad Ambrosii vero auctoritatem ea forsitan indicari una cum Honorio etiam venisse sororem Placidiam: quod ad Socratem et *Chronicon Alexandrinum*, ab eis hoc loco erratum esse. Sed difficultatem hic indicasse nobis sufficiat.

(44) Rom. edit. « qualem vix possumus invenire. »

(45) Vind. codex, et quidam alii, « salvos facies. » Infra vero pro *sanctis tuis*, unus Colb. legit, « seris tuis. »

(46) Cod. Colb., « quam praeparasti servis tuis. »

litem, et corruptibile hoc induat incorruptionem **A** (*I Cor.* xv, 54). Magna requies, quæ votum impleat diligentis, pulcherrima promissio. Ideo centesimus quartus decimus psalmus Alleluia (47) inscribitur : denique supra in quarto decimo psalmo perfectionem hominis accipimus. Sed illic formosus, perfectus licet vir, sed adhuc peccato obnoxius; quia vivit in sæculo : hic vera perfectio est, ubi jam culpa cessavit, gratia perpetue quietis affulsit.

38. Ideo centesimus quartus decimus psalmus, quia remuneratio charitatis est : unde Domini pascha quarta decima luna formam celebritatis accepit : quoniam qui pascha celebrat, debet esse perfectus, debet amare Dominum Jesum, qui diligens populum suum perfecta charitate, sese obtulit passioni. Et nos sic diligamus, ut si necesse fuerit, pro Domini nomine mortem non fugiamus, nullum aestimemus dolorem, nihil metuamus : Perfecta enim charitas timorem expellit foras (*I Joan.* iv, 18). Grande numeri mysterium, quando Pater Filium unicum pro nobis omnibus tradidit, cum pleno luminis sui orbe luna fulgeret. Ita est enim Ecclesia, quæ pie Pascha celebrat Domini nostri Jesu Christi, sicut luna perfecta in æternum manet. Quisquis bene hic Domini Pascha celebraverit, in lumine perpetuo erit. Quis splendidius celebravit, quam qui sacrilegos removit errores, clausit templa simulacra destruxit? In hoc Josias rex superioribus antelatus est (*IV Reg.* xxiii, 25).

39. Manet ergo in lumine Theodosius et sanctorum cœtibus gloriatur. Illic nunc complectitur **C** Gratianum jam sua vulnera non morentem, quia invenit ultorem; qui licet indigna 1209 morte præreptus sit (48), requiem animæ suæ possidet. Illic bonus uterque et pietatis interpres largus mi-

(47) Ita eod. Reg. unus, in cæteris vero, et cunctis edit. *alleluia* prætermittitur, sed incommode. Iterum autem pro « in quarto decimo psalmo » habet Vind. eod., « in centesimo undecimo psalmo. »

(48) Amerb., « indigna morte præventus ac præreptus, » Gill. et Eras... « ac præreptus; » Rom. edit., « indigna morte peremptus; » mss. vero frequentissimi, ut nos in textu.

(49) Vet. edit., « filium Gratianum, et pulchra jam dulcissima; » Rom. edit., filium Gratianum, et pulcherrima ac dulcissima; « sic etiam scripti eod. excepto Vat. uno, Thuan. et Bely., in quibus, « filium Gratianum, et Pulcheriam dulcissima, » etc. Quomodo autem Gratianus Theodosii filius dici potuerit, a nobis ad epist. 51 explicatum est. Si tamen aliquis post Baronium existimet Gratianum hunc vere ac proprie Theodosii filium appellari, ipsi saltem contra eundem Cardinalem dicendum erit illum Gratianum non e Placcilla, cui tres liberos Gregorius Nyss. in ejus funebri oratione tantum assignat, gentium esse, verum e Galli secunda ejusdem principis uxore, quam in ipso parti paucis diebus antequam ille ad inferendum Eugenio bellum in Italiam veniret, expressasse tradunt historici. Hujus porro Galli hic mentionem non fecit Ambrosius, forte cum adultera fors et apud matrem Ariannam, aliquid contagii ex ea contraxerat, unde fides ipsius minus integra haberetur. Neque enim Philostorgio credendum remur, qui

sericordiae suæ comortio delectatur. De quibus dicitur; « Dixi dicit cruciatu vestrum (*Psal.* xxviii, 3). » Contra autem Maximianum et Constantium inferos, quasi « vox postuli indicat æternitatem (*Iludj.*) docuit exemplum nos ratuli ipsius durissimi armæ nunc principum iterogoo. De quibus pulchre dicitur; « Ad mirum in supererabilitatem et elevatum sensit ecclesiam labant, et transivi, et cœt. *Iludj.* (*Psal.* xxxvi, 35, 36). » Transivi primum partem caligine seculari ad lumen æternitatis, et non erat suppositus, qui esse deservit iniquus.

40. Nunc se augustinus materiam Theodosius regnare cognoscit, quando in regno Domini Jesu Christi est, et considerat templum ejus. Nunc sibi rex est, quando recipit etiam filium Gratianum (49), et Pulcheriam, dulcissima sibi pignora, quæ hic amiserat, quando ei sua Placcilla adheret, fidelis anima Deo, quando patrem sibi redditum gratulatur, quando Constantino adheret (50). Cui licet baptismatis gratia in ultimis constituto omnia peccata dimittit, tamen quod primus imperatorum credidit, et post se hæc civitatem fidei principibus dereliquit, magni meriti Deum reperit. Cujus temporibus completum est illud prophetium : « In illo die erit, quod super frenum equi, sanctum Domino omnipotenti (*Zach.* xiv, 20). » Quod illa sanctæ memoriæ Helena mater ejus infuso sibi Dei Spiritu revelavit.

41. Beatus Constantinus tali parente, quæ imperanti filio divini muneris quesivit auxilium (51), quo inter prælia quoque tutus assisteret, et periculum non timeret. Magna femina, quæ multo amplius invenit quod imperatori conferret, quam quod ab imperatore acciperet. Auxilia mater pro filio, cui regnum orbis Romani cesserat, festinavit Hierosolymam, et scrutata est locum Dominicæ Passionis.

eam omnino Arianiis partibus addictam scribit. Quod vero ad Placcillam, summam virtute ac religione præditam eam fuisse cognoscimus : de qua consule Theodoretum lib. v *Histor.*, cap. 19.

(50) Non potuit Ambrosius clarioribus verbis suam de Constantini baptismi sententiam promovere. Sed nihilo obscurius eundem principem in extremis tantum eo sacramento initiatum esse alii scriptores contestantur, ut puta Eusebius, lib. ix de *Vita Constant.* cap. 61 et 62; Hieronymus in *Chronico*; Sozomenus, lib. i *Hist.* cap. 49; Socratus, lib. ii, cap. 35; Theodoretus, lib. i, cap. 32, et alii; ut mirum videatur adhuc existere, qui Constantinum a Sylvestro papa baptizatum ex Actis apocryphis, et quæ ipsi in multis depravata coguntur agnoscere, obstinatius defendunt.

(51) Habemus hoc etiam loco venerationis, qui prius Christiani cæteras reliquas prosequantur, et piæ fidei quam in curiam prædico reponant, insigne testimonium. Sed quoniam, inquit, in Theodosii laudatæ hujusmodi excursio in crucis inventionem? Respondemus contra Ambrosio familiare esse a proposito materia digredi, cum per quæpiam vitalis oratio, qualis fuit mentio Constantini, qui primus Cæsarum in bellis crucis vexillum præferri voluit, qui in eo ipsum Theodosium in bello adversum Eugenium mutatus est, quemadmodum ex Theodoretu lib. v, cap. 24, et Orosii lib. vii, cap. 36, cognoscitur licet.

42. Stabulariam (52) hanc primo fuisse asserunt sic cogitant Constantio seniori, qui postea regnum adeptus est. Bona stabularia, quæ tam diligenter præsepe Domini requisivit. Bona stabularia, quæ stabularium non ignoravit illum, qui vulnera curavit a latronibus vulnerati (*Luc. x, 34*). Bona stabularia, quæ maluit aestimari stercora (53), 1210 ut Christum lucrificeret (*Philipp. iii, 8*). Ideo illum Christus de stercore levavit ad regnum, secundum quod scriptum est: « Quia suscitavit de terra inopem, et de stercore erigit pauperem (*Psal. cxvii, 7*). »

43. Venit ergo Helena, cepit revisere loca sancta, infudit ei Spiritus ut lignum crucis requireret; accessit ad Golgotha, et ait: « Ecce locus pugne, ubi est victoria? Quæro vexillum salutis, et non invenio. Ego, inquit, in regnis, et crux Domini in pulvere? ego in aureis (54), et in ruinis Christi triumphus? ille adhuc latet, et latet palma vitæ æternæ? Quomodo me redemptam arbitror, si redemptio ipsa non cernitur?

44. Video quid egeris, diabole, ut gladius quo peremptus es, obstrueretur. Sed isaac obstructos ab alienigenis puteos erudaverit, nec latere aquam passus est (55) (*Gen. xxvi, 18*). Tollatur igitur ruina, ut vita appareat: promatur gladius, quo veri Goliae caput est amputatum (*I Reg. xvii, 51*): aperiatur humus, ut salus fulgeat (*Isa. xlv, 8*). Quid egisti, diabole, ut absconderes lignum, nisi ut iterum vineceris? Vicit te Maria, quæ genuit triumphatorem, quæ sine imminutione virginitalis edidit eum, qui crucifixus vineceret te, et mortuus subjugaret. Vineceris et hodie, ut mulier tuas insidias deprehendat. Illa quasi sancta Dominum gestavit, ego crucem ejus investigabo: illa generatum docuit, ego resuscitatum: illa fecit ut Deus inter homines videretur, ego ad nostrorum remedium peccatorum divinum de ruinis elevabo vexillum.

(52) Stabulariam Ambrosius Helenam dicit, quod ex patre qui publico diversorio hospites exiciebat, nata crederetur. Neque tamen suus nescii Baronium ad ann. 306 scribere matrem Constantini filiam unius e regulis Britanniae nomine Coel exstitisse, idque ab antiquis gentis historicis esse proditum. Atqui cum omnes Romanarum rerum scriptores Helenam Constantii concubinam dicant, et Constantinum ex imparibus nuptiis natum asserant, hanc a Baronio commemoratam opinionem pro fabula habendam credibile est. Vide, si lubet, Chronica Eusebii et Cassiodori; *Historias Orosii* lib. vii, cap. 16; Eutropii lib. x; Zozimi lib. ii; Nicephori lib. vii, cap. 18; et inter recentiores, Morini lib. ii *De liberat. Eccles.* cap. 6.

(53) Reg. codex, « quæ omnia aestimavit, ut stercora. »

(54) Omnes edit., « ego in aulis: » omnes mss., « ego in aureis. » Sed subaudiendum est *palatii vel ornamentis*.

(55) Colb. cod., « Sed hæc obstructos... nec latere aquam passa est. »

(56) Omnes edit., « casus mutaret et inverteret. » Omnes mss., « casus inverteret. »

(57) Quod a sancto Præsule hic memoratur Domini crucem a latronum patibulis titulo suo discretam esse, id quidem videtur discrepare ab aliorum scriptorum sententiis; alii quippe mortuum ad vitam revocatum, alii nobilem feminam a morte li-

45. Aperit itaque humum, decutit pulverem: tria patibula confusa reperit, quæ cum contexerat, inimicus abconderat. Sed non potuit obliterari Christi triumphus. Incerto hæret: hæret, ut mulier; sed certam iniquitatem Spiritus sanctus inspirat eo quod duo latrones cum Domino crucifixi fuerint. Querit ergo medium lignum. Sed poterat fieri ut patibula inter se ruina confunderet, casus inverteret (56). Redit ad Evangelii lectionem, invenit quoniam in medio patibulo præfatus titulus erat: « Jesus Nazarenus, Rex Judæorum (*Joan. xix, 19*). » Hinc collecta est series veritatis, titulo crux patuit stabularis. Hoc est quod petentibus Judæis Pilatus respondit: « Quod scripsi, 1211 scripsi (*Ibid. 22*), » id est, non ea scripsi, quæ vobis placerent, sed quæ ætas futura cognosceret: non vobis scripsi, sed posteritati; propemodum dicens: Habeat Helena quod legat, unde crucem Domini recognoscat (57).

46. Invenit ergo titulum, Regem adoravit, non lignum utique; quia hic gentilis est error, et vanitas impiorum; sed adoravit illum, qui pependit in ligno, scriptus in titulo; illum inquam, qui sicut scababaus clamavit, ut persecutoribus suis Pater (58) peccata donaret (*Luc. xxiii, 34*). Avida mulier festinabat tangere remedium immortalitatis, metuebat calcare sacramentum salutis. Laeto corde, et trepidanti vestigio, quid faceret, nesciebat. Pertendit tamen ad cubile veritatis, lignum refulsit, et gratia micuit. Et quia jam feminam visitaverat Christus in Maria. Spiritus in Helena visitavit: docuit eam quod mulier ignorabat, si deduxit in viam quam mortalis scire non poterat.

47. Quæsit clavos, quibus crucifixus est Dominus, et invenit. De uno clavo frenos fieri præcepit, de altero diadema intexuit: unum ad decorem, alterum ad devotionem vertit (59). Visitata est Maria, ut

beratam, alii denique utrumque miraculum indicio fuisse tradunt, quo e tribus crucibus quæ Dominica esset, dignoscerebatur. Attamen illud historicis nequaquam est insolens, ut eandem rem memoria prodentes, alii alia ejus adjuncta commemorent, aut prætermittant. Cæterum tot scriptorum testimoniis inventio salutiferæ crucis asseritur, ut vix quidquam habeat historiæ magis compertum. Vide Cyrillum Hier., epist. ad Constantium, et catechesi iv; Paulinum, epist. ad Sever., novæ edit. 31; Sev. Sulpitium, lib. ii *Hist.* cap. 48; Rufinum, lib. ii, c. 7 et 8; Soeratem, l. i, c. 17, et alios. Neque vero obijciendum Eusebii Pamphili silentium; nam præterquam quod quæ ille l. iii *De Vita Constant.* variis locis tradit de sepulchri Dominici inventionem, supponere videntur crucis inventionem, unius omissio tot aliorum assertioni cedat necesse est.

(58) Pater aberat a cunctis edit. ac multo pluribus mss., quam vocem ex Reg. cod. restitimus. Adverte autem hoc loco veram Ecclesiæ catholicæ doctrinam de sanctæ crucis aut imaginum cultu exhibendo, qui videlicet non terminatur in ipso signo, sed ad significatum mente refertur. Et hinc videas quam bona fide scriptum fuerit a Magdeburgensibus multa commemorari ab auctore hujus Orationis « supersticiosa, vehementer contumeliosa in meritum Christi, et cum fide pugnantis. » Sed istis hominibus ea omnia cum fide pugnant quæ illorum perfidiam impugnant.

Evam liberaret : visitata est Helena, ut imperatores redimerentur. Misit itaque filio suo Constantino diadema gemmis insignitum, quas pretiosior ferro innexas crucis redemptionis divinae gemma connecteret. Misit et frenum. Utroque usus est Constantinus, et fidem transmisit ad posteros reges. Principium itaque credentium imperatorum sanctum est quod super frenum (60) (*Zach.* xiv, 20) : ex illo fides, ut persecutio cessaret, devotio succederet.

48. Sapienter Helena, quae crucem in capite regnum locavit ; ut crux Christi in regibus adoretur. Non insolentia ista, sed pietas est, cum defertur sacrae redemptioni. Bonus itaque clavus Romani imperii, qui totum regit orbem, ac vestit principum frontem, ut sint praedicatores, qui persecutores esse consueverunt. Recte in capite clavus, ut ubi sensus est, ibi sit praesidium. In vertice corona, in manibus habena. Corona de cruce, ut fides luceat ; habena quoque de cruce (62), ut potestas regat ; sitque justa moderatio non injusta praecceptio (63). Habeant **1212** hoc etiam principes Christi sibi liberalitate concessum, ut ad imitationem Domini dicatur de imperatore Romano : « Posuisti in capite ejus coronam de lapide pretioso (*Ps.* xx, 4).

49. Ex illo gratulatur Ecclesia, erubescit Judaeus : nec solum erubescit, sed etiam torquetur, quod ipse sibi auctor confusionis est. Dum insultat Christo, confessus est eum regem ; dum regem Judaeorum appellavit, sacrilegium suum, qui non credidit, confitetur. Ecce, inquit, crucifiximus Jesum ; ut Christiani, et post mortem resurgant, et mortui regnent. Nos crucifiximus quem reges adorant : quem non adoramus, ipsi adorant. Ecce et clavus in honore est ; et quem ad mortem impressimus, remedium salutis est, atque invisibili quadam potestate demones torquet. Putabamus nos vicisse, sed victos fatemur. Iterum Christus resurrexit, et resurrexisse eum principes agnoverunt. Iterum vivit, qui non videtur. Nunc major nobis contentio nunc pugna vehementior adversus eum. Cui regna famulantur, cui servit potestas, illum contempsimus, quomodo regibus resistemus ? (64) Ferro pedum

(59) Reg. codex unus, « alterum ad tuitionem vertit. » Ceterum quae hic narrantur de sacris clavis, eadem etiam referuntur a Rufino, lib. ii, cap. 8 ; Socrate, l. i, c. 17 ; Sozomene, l. ii, c. 1 ; Theodoret, l. i, c. 18 ; et Paulino aquil., l. xi *Hister*.

(60) Hieronymus in hunc locum Zachariae istam interpretationem ita rejicit. « Audivi a quodam rem sensu quidem pio dictum, sed ridiculam, clavos Dominicae crucis e quibus Constantinus augustus frenos equo suo fecerit, sanctum Domini appellari. » Quibus verbis Ambrosium ab eo facile vellicari non ambigimus. Verum hac censura nihil obstante, multi deinceps Ambrosianam explicationem amplexati sunt, ut Cyrillus Alex. in eadem Zachariae verba ; Sozomenus ; Theodoretus ; Paulinus Aquil., citatis locis, et Gregorius Turon., *De gloria Martyrum*, c. 6. Sed exegesis quoque moralem, quam sequi maluit Hieronymus, ab Ambrosio etiam hic propositam videmus hinc verbis. « Sed quero quare sanctum super frenum, » etc.

(61) Mss. nonnulli et edit., « sapienter egit Hele-

A ejus reges inclinantur. Reges adorant, et Photiniani divinitatem ejus negant ? (65) Clavum crucis ejus diademati suo praefecerunt (66) imperatores, et Ariam potestatem ejus immutant ?

50. Sed quero : Quare sanctum super frenum, nisi ut imperatorum insolentiam refrenaret, compimeret licentiam tyrannorum, qui quasi equi in ludines adhiument quod liceret illis adulteria impune committere ? Quae Neronum (67), quae Caligularum ceterorumque probra comperimus, quibus non fuit sanctum super frenum ?

51. Quid ergo aliud egit Helene operatio, ut frenum dirigeret ; nisi ut omnibus imperatoribus sancto dicere Spiritu videretur : « Nolite fieri sicut equus et mulus (*Psal.* xxxi, 9) ; » sed in freno et chamo maxillas eorum constringeret, qui se non agnoscerent reges, ut regerent sibi subditos ? Propterea enim potestas in vitium ferebatur, et more pecudum vaga sese libidine polluebant. Ignorabant Deum, restrinxit eos crux Domini, et revocavit a lapsu impietatis. Levavit **1213** oculos eorum, ut Christum in caelum quaererent. Exuerunt se chamo perfidiae, susceperunt frena devotionis et fidei, secuti dicentem : « Tollite jugum meum super vos... Jugum enim meum suave est, et onus meum leve (*Matth.* xi, 29, 30). » Inde reliqui principes Christiani, praeter unum Julianum, qui salutis suae auctorem reliquit, dum philosophiae se dedit errori. Inde Gratianus et Theodosius.

52. Non ergo mentita est prophetia dicens : « Ambulabunt reges in lumine tuo (*Isa.* lx, 1). » Ambulabunt plane maxime Gratianus et Theodosius praeter ceteros principes, non jam armis militum, sed meritis suis tecti : non purpureum habitum, sed amictum induti glorie. Qui cum hic delectarentur absolute multorum, quanto magis illic peperecisse se pluribus recensendo, pietatis suae recordatione mulecentur ? Qui nunc luce fruuntur candida, longe meliora illic quam hic possidebant, habitacula consecuti, dicentes : « O Israel, quam magna est domus Domini, et quam ingens locus possessionis ejus : magnum, et non habens finem (*Barnab.* iii, 24). » Et perfuncti maximis laboribus inter se conferunt : Bona... regnum levavit. »

(62) Mss. longe plurimi, « in manibus fides. Habent coronam de cruce, ... habent quoque de cruce, » sed melius alii, et omnes edit. ut in contextu.

(63) Mss. aliquot, « non injusta praecidio. » Et infra, « Posuisti in capite meo. »

(64) Codex, « qui modo regnanti resistimus. »

(65) De Photiniani sicut et de Ariani abunde ad varios librorum *de fide ac de Spiritu sancto* locos egimus.

(66) Mss. aliquot, « diademate suo praefecerunt. »

(67) Quidam Neroni sanctum aut intactum esse potuisset, qui, ut Suetonius ac Tacitus produnt, illustribus feminis complebat lupanaria ; quique, eodem Suetonio teste, super ingeniorum pedagogia, et nuptiarum concubinitus, vestalibus etiam vim inferebat. Quod vero ad Caligulam, non mirum videbitur a nobilibus matronarum adulteris eum non sibi temperasse, cum sorores suas omnes nefario incestu vitaverit, ut auctor est citatus Suetonius,

num est viro cum portaverit jugum grave a juventute, sedebit singulariter, et silebit; qui portavit jugum grave (*Thren.* iii, 27). « Qui enim jugum grave portaverit a juventute, requiescit postea: remotus a turba, præcipuum locum quietis sue possidet, dicens: « Quoniam tu, Domine, singulariter in spe constituisti me (*Psal.* iv, 10). »

53. Portavit jugum grave a juventute sua Lazarus pauper, ideo singulariter in sinu Abrahe requiescit, divino testimonio lectionis (*Luc.* xvi, 24). Portavit jugum grave Theodosius a juventute, quando insidiabantur ejus saluti, qui patrem ejus triumphatorem occiderant (68). Portavit jugum grave quando subiit pietatis exilium, quando infusus Romano imperio Barbaris, suscepit imperium. Portavit jugum grave, ut tyrannos Romano dimoveret imperio: sed quia hic in labore, ibi in requie.

54. Sed jam veniamus ad augusti corporis transmissionem. Fles, Honori, germen augustum, 1214 et lacrymis piæ testificaris affectum; quod inhonorum adhuc honore tumuli patris corpus per spatia multa transmittis. Sed et patriarcha Jacob propter populum liberandum, quem tetrafames gravi urgebat periculo, relicta domo, senex ad peregrina contendit: atque ibi defunctus, ad sepulcrum patrum per aliquot dies, filio prosequente, deductus est (*Gen.* xlix, 1). Nec derogatum est aliquid meritis ejus, sed magis accessit ad laudem, quod pro suis carens de-

(68) Comitem Theodosium Theodosii imperatoris patrem, cum Firmum acie victum ad mortem compulisset, resque maximas gessisset in Africa, Valentinianus senior calumniæ aures accommodans, gladio feriri jussit, ut accurate describit P. Grosius, l. vii, c. 33. Non est autem dubium ullum, quin Theodosius filius adhuc ut Ammianus, l. xxix, c. 6 refert, admodum juvenis, ab inimicis patris exagitatus etiam fuerit. Credibile ergo est eum in Hispaniam recessisse, ut illorum odiis locum daret, quemadmodum Theodoretus, l. x, cap. item 5, memorat. Quam vero periculosus temporibus ad imperii societatem allectus sit, ex oral. 16 Themistii, ex l. iv Zozim et aliis cognoscere est.

(69) Omnes edit. « carens dedita domus sorte, quodam... peregrinatus est exilio; » mss. aliquot, « ca-

hite domus sorte, quodam supremi funeris peregrinabatur exilio (69).

55. Fles etiam, imperator auguste, (70) quod non usque Constantinopolim reverendas reliquias ipse prosequeris. Eadem tibi causa nobiscum est, omnes justo dolore prosequimur, omnes, si fieri posset, deductores tecum esse cuperemus. Sed Joseph ad finitimam accessit provinciam: hic multa interjacent regionum divortia, hic maria transfretanda sunt. Nec hoc quidem tibi laboriosum, nisi te teneret respublica, quam boni imperatores et parentibus et filiis prælulerunt. Denique ideo te imperatorem pater fecit, Dominus confirmavit, ut non soli militares patri, sed omnibus imperares.

56. Nec vereare ne inhonore videantur, quocunque accesserint, reliquiæ triumphales. Non hoc sensit Italia, quæ claros spectavit triumphos, quæ a tyrannis iterum liberata, concelebrat suæ libertatis auctorem; non hoc Constantinopolis, quæ secundo ad victoriam principem misit: quem cum vellet tenere, non potuit. Expectabat quidem in reditu ejus triumphales solemnitates, et titulos victoriarum: expectabat totius orbis (71) imperatorem, stipatum exercitu Gallicano, et totius orbis subnixum viribus. Sed nunc illic Theodosius potentior, nunc gloriosior redit: quem angelorum caterva deducit, quem sanctorum turba prosequitur. Beata plane, quæ paradisi incolam suscipis, et habitatorem supernæ illius civitatis augustosepulti corporis (72) tenebis hospitio

rens debite domus sorte quadam... peregrinabatur: » alii mss. melius, ut nos in textu.

(70) Reg. cod. unus, « Arcadi imperator auguste; » sed nomen *Arcadi* manifeste accitum fuit ab aliquot sciolo; qui cum Honorium supra compellatum cerneret, hæc ad Arcadium referenda existimavit. At vero quidnam Arcadio fuisset in mora, quominus Constantinopolim, quæ imperii sui regia erat, paternum funus prosequeretur?

(71) Mss. Prat. ac Gem., « expectabat totus orbis. »

(72) Edit. Amerb. et duo mss., « augusto sepulti corporis, » mss., « sepulcri corporis: » Vat. cod., « augusto sepulcro marmoris, » cæteri mss. et omnes edit. nobiscum faciunt, nisi quod in illorum quibusdam pro *sepulti* etiam legitur *sepulcri*.

IN HYMNOS SANCTI AMBROSII ADMONITIO.

Ambrosium hymnos elucubrasse nemini obsecurum est. Hoc namque ipse significat sermone contra Auxentium in hæc verba: *Hymnorum quoque meorum carminibus deceptum populum ferunt. Plane nec hoc ab uno. Grande carmen illud, et quo nihil potentius. Quid enim potentius, quam confessio Trinitatis, etc.* (*Serm. de Basilicis* num. 34). Paulinus quoque illud testatur in Vita ejusdem Antistitis, ubi Justinæ contra ipsum insanientis persecutionem narrans, ita loquitur: *Hoc in tempore primum antiphonarum, hymni, ac vigiliæ in Ecclesia Mediolanensi celebrari cæperunt. Cujus celebritatis devotio usque in hodiernum diem non solum in eadem Ecclesia, verum per omnes Occidentis Ecclesias mane, Instituti hujus initium eodem plane modo sanctus Augustinus, testis oculatus, describit lib. ix Confess. cap. 7, qui et alibi (loc. infra cit.) non raro eorundem hymnorum versibus in rei quam tractat, confirmationem lubens utitur.*

Constat igitur auctoritate tantorum testium et canendorum hymnorum consuetudinem in omnes occidentales Ecclesias e Mediolanensi esse propagatam, et eorundem argumentum ac materiem in explicando divinæ Trinitatis mysterio versari consuevisse. Sed nec minus exploratum est alijs etiam hymnos, ubi Ariana illa tempestas sievire desiit, a sancto doctore compositos fuisse; quanto potius hoc ipsum cognoscere licent ex Augustino, Cassiodoro (*Lib. de Offic. Eccl. cap. 6*), Isidoro, concilio Toletano IV (*can. 13*), Beda et alijs.

Itaque difficultatis cardo in hoc vertitur, ut hymni vere Ambrosiani seponantur ab alienis, ab illis videlicet quos Hilarius Pictaviensis, Sedulius, Prudentius, Fortunatus, Elpis Boethi conjux, Gregorius, Theodulphus Aurelianensis, Alcuinus ac Paulus diaconus composuerunt. Gillotius qui primus omnium hymnos Ambrosii nomine seorsim divulgatos in editionis suæ appendice collectos exhibuit, sexdecim nunquam Ambrosianos admisit. Horum numerum additis octodecim alijs Romani editores adauxerunt, quem nova accessione amplificaverunt sequentes Parisinæ editiones. Verum cum in his omnibus editionibus inserti sint hymni *Vexilla Regis prodeunt*, *Veni creator Spiritus* et alii quos Ambrosii non esse nemo non agnoscit, manifestum est in eorum censura delectum nullum esse adhibitum: sed quicunque hymni ejusdem Ambrosii nomine insigniti venerint in manus editorum, promiscue admissos. Re quidem ipsa neque Gillotius, neque Romani vadem ullum nobis producunt, ejus fidei credendum putaverint: qui vero curam susceperunt Parisinarum editionum, ab iis istiusmodi testes proferuntur, quibus, si Bedam unum excepias, nulla fides haberi possit. Quis enim hymnum quemlibet propterea inter Ambrosianos censeat referendum, quod vel in choralis quodam manuscripto iisdem editoribus occurrerit, vel ipsum Radulphus Tungrensis (*De observ. canon. Propos. 13*), qui in eunte sæculo quinto decimo scripsit, *Romæ in hymnariis antiquis*, aut etiam in *Officio Ambrosiano* reperiri affirmet? Neque enim satis probatur nullum hymnorum, qui continentur in istis libris, Ambrosio perperam esse inscriptum.

Dionysius Carthusianus hymnorum, quos Ambrosianos existimavit, catalogum texnit (*Hymnor. Enarr.*): sed cur eosdem doctore nostro adjudicaret, præterquam de hymno, *Deus creator omnium*, rationem nullam in medium profert, nisi quod Ambrosii phrasin et characterem in quibusdam alijs se agnoscere testificatur. Quod argumentum quoties solum est, quam in hoc genere parum tutum sit, facile intelligas.

Non majori curæ fuit Clithoveo, ut quos hymnos sub Ambrosii titulo enumerat (*In elucidatorio*), illos eidem vindicet allatis argumentis; excepto enim hymno, *Eternæ rerum conditor*, quem ob ejus cum Hexaemero cognationem indidem petiit existimat: ad probandos alios non aliam rationem citat, quam communem opinionem.

Idem pariter statuendum est de Gavanti (*Comment. in Rubr., 2 5, cap. 6*) auctoritate, quippe qui explorandis hymnis Ambrosiis non lydiū lapidem adhibeat, sed tantummodo jam citatorum Radulphi Tungrensis, Dionysii Carthusiani Clithovei, aut etiam aliorum adhuc ævi posterioris indicium sequendum sibi proponat.

Habemus antiquius de hymnis Doctoris nostri testimonium in Regula beati Benedicti; hic enim sanctus dum in ea divini Officii rationem suis præscribit (*cap. 9, 12, 16 et 17*), *Ambrosianum*, scilicet carmen, quod etiam alibi *hymnum* vocat, ad singulas horas cantari jubet. Verum tamen qui commentaria scripserunt in eandem Regulam, vocem *Ambrosianum* post dictum Radulphum ita interpretantur, ut eos hymnos vel *quos confecit Ambrosius*, vel *alios ad imitationem Ambrosianorum compositos* designet. Alioquin etiam non satis constat, an iidem hymni, quibus in Ecclesia hodieque utimur, jam inde a tempore sancti Benedicti cani consuerint.

In hac tanta difficultate hymnorum Ambrosii nostri ab alienis distinguendorum optimum esse nobis visum est, ut pro Ambrosiano nullum admittamus, qui locupletis alienius testis auctoritate non asseratur; satius videlicet existimantes paucioribus ac certioribus hoc in volumine locum tribuere, quam ut eorum numerus multiplicetur, indiscriminatim veros cum falsis in unum confundere.

Primum eorum, quos hic edimus, jure dicimus Ambrosii esse. Testem habemus sanctum Augustinum, cujus sequentia verba leguntur: *In hoc libro dixi in quodam loco de apostolo Petro, quod in illo tanquam in petra fundata sit Ecclesia, qui sensus etiam cantatur ore multorum in versibus beatissimi Ambrosii, ubi de Gallo gallinaceo ait: Hoc ipsa petra Ecclesie canente culpam diluit* (*lib. 1 Retract. c. 21*). Et sane eundem hymnum ex Hexaemero (*lib. v, cap. 24*) desumptum esse a multis auctoribus post Bedam (*De Arte metr.*) Venerabilem observatum est.

Secundus hymnus ab eodem Augustino etiam indicatur, ubi suum de materno excessu luctum ita memorat: *Eram*, inquit (*lib. ix, cap. 12*), *in lecto meo solus, recordatus veridicos versus Ambrosii tui: tu es enim Deus creator omnium*. Quem hymnum etiam *lib. vi de Musica, cap. 9*, de ignari non ambigimus.

Tertii quoque hymni citatus doctor ita meminit (*lib. de Nat. et Grat. c. 64*): *Quem spiritum memoratus episcopus etiam precibus impetrandum admonet... ubi in hymno suo dicit: Votis præstet seculis sanctum mereri Spiritum*. Hic hymnus similiter refertur inter Ambrosianos a venerabili Beda (*lib. cit.*), et habetur cum in Breviariis Cisterciensibus, tum in ultimis editionibus Parisinis Operum Ambrosianorum, unde illum huc transtulimus.

De quarto hymno dubitare non magis licet, quam de tribus superioribus. Primam ejus strophem in Synodo Romana ex Baluziana Collectione anno 430 celebrata Ambrosio ascriptam reperimus, nec non ab Ildephonso *De Perpet. Virgin. Beatae Mariae* non semel propositam: quartam vero non modo apud Cassiodorum (*In Psal. viii in Concl. et in Psal. lxxi*), sed etiam apud Faustum Regiensem legas, qui episcopus de eadem his verbis agit (*Epist. ad G. Dinc.*): *Accipe etiam in hymno sancti antistitis et confessoris Ambrosii, quem in natali Dominico per omnes Italiae et Galliae regiones persultat Ecclesia: Procede de thalamo tuo, etc.*

Quintus indicatur a Cassiodoro, dum sic loquitur (*In Psal. lxxiv*): *Ut laticea fontium roborem vini, mutata qualitate, suscipere, quem natura non habuit. Unde beatus Ambrosius in hymno sanctae Epiphaniae mirabiliter declamavit splendidissimam lucem verborum.* Ex hymnis autem duobus quibus mysterium Epiphaniae celebratum etiam nunc habetur, alter quem in ejus diei Officio canit Ecclesia, Sedulii est: alter vero in Breviariis Ordinis Cisterciensis, nec non in postremis Ambrosianorum Operum editionibus exstat. In quem cum aptissime quadrent citata verba Cassiodori, non dubitavimus eundem inter legitimos tanti Doctoris fetus admittere.

Sextum hymnum aut potius hymni fragmentum auctoritate ejusdem Cassiodori (*I Psal. ci*) repraesentamus, ejus quippe de illo testimonium legimus in haec verba: *Hinc etiam sancti Ambrosii secundum Apostolum horae sextae roseus hymnus ille redoluit; ait enim: Orabo mente Dominum, etc.* Neque vero his Senatoris laudibus hic hymnus indignus est, si tantummodo spectetur sensus; verumtamen in dubium non immerito revocari potest, num vere ab Ambrosio fuerit compositus, cum in eodem leges carminis prorsus negligantur. Etenim ex iis omnibus, de quibus jam ante a nobis dictum est, clare ostenditur peritiorum exstitisse in hoc genere sanctum Antistitem, quam ut tam crebro impingeret. Sed Cassiodori non putavimus negandum auctoritati, ut inter Ambrosii nostri carmina suavissimum illud poematum recipiatur.

Septimi hymni primus versiculus ita memoratur apud Bedam (*De Arte metr.*): *Sed et Ambrosiani eo maxime currunt: Splendor paternae gloriae.* Cui versiculo ubi subjecit primos tres alios trium hymnorum, de quibus jam egimus, hoc modo prosequitur: *Et ceteri per plures, in quibus pulcherrimo est decore compositus hymnus beatorum martyrum: Aeterna Christi munera, etc.* Non videtur autem commodiori sensu accipi posse hoc testimonium, quam si eundem hymnum Ambrosio per illud attribui interpretemur: quo quidem nomine ipsum admisimus octavo loco.

Nonum, decimum, atque undecimum nobis indicavit Hinemarus Remorum episcopus (*De non trina Trin.*), ejus auctoritatem hac in re sequendam eo usque ducimus, quatenus vel hymni tanto nomine digni videntur, vel nulla ratio ut ab ejus recedamus sententia, animum impellit. Nam, exempli gratia, hymnum: *Nunc sancte nobis Spiritus*, qui canitur ad horam tertiam, ab Ambrosio profectum esse nobis non persuadet, cum videlicet alium habeamus, quem a sancto praesule, ut ad eandem horam concineretur, constat fuisse compositum. Ceteri vero quorum versiculos, aut etiam strophas tanquam Ambrosianas subinde refert, tam crebris mendis inquinati sunt, ut ab ejus viri elegantia longe abhorreant: nonnulli etiam illius concinnitatis nihil praeferunt, quæ singulis versibus singulos sensus ad Ambrosio includi consuevisse Beda testatur.

Duodecimi cognitionem debemus beato Ildephonso, qui semel ac iterum in sermone *de Paturit. et Purificat. B. Mariae Virg.* primam ejusdem hymni stropham tanquam ab Ambrosio compositam citat, unde in posteriores Operum sancti Doctoris editiones fuit translata: secundam vero ac tertiam stropham ex Georgii Cassandri libro *de Hymnis ecclesiasticis*, ubi sine auctoris nomine idem hymnus legitur, exscripsimus. Quamvis autem subinde peccatum in eo fuerit adversus prosodiam, non tamen Ambrosio propterea indignum judicamus; cum in hymnis ejus indubitatis hujusmodi errata reperire sit, sed non frequentia.

Hymnus *Te decet laus* Ambrosianus vocatur lib. 1 *Miraculorum sancti Richarii*, sed quoniam sensu ita dictus sit, haud satis liquet; cum enim ille non constet metris, neque ab Ambrosio, neque ad formam Ambrosianam factum oportet. De cantico eucharistico *Te Deum laudamus*, pigeret hic anxie dicere; nemo quippe est hac nostra aetate non plane rudis, qui fabulam esse inficiatur, quod eundem hymnum post baptizatum ab Ambrosio magnum Augustinum ab utroque alternis vicibus decantatum olim jactabant. Non negamus autem hymnorum qui vulgati sunt in superioribus editionibus, maxime vero eorum qui ad horas diurnas et feriarum vespas decurrunt, aliquos pertinere ad Ambrosium; sed quia eos ab alienis dignoscere hoc opus, hic labor est, eo minori cum dubitatione illos omisimus, quod fere in omnibus Breviariis, aliisque libris maxime obviis circumferuntur (1).

(1) Ad isis Appendicem hujus tomi II editionis Benedictinae (Patrologiae tom. xviii), ubi ad secundae partis calcem ultra quinquaginta hymnos legere est, Ambrosii nomine inscriptos.

SANCTI AMBROSII

MEDIOLANENSIS EPISCOPI

HYMNI.

1219 HYMNUS I.

Æterne rerum conditor,
Noctem diemque qui regis,
Et temporum das tempora,
Ut alleves fastidium,

Præco diei jam sonat,
Noctis profundæ pervigil,
Nocturna lux viantibus,
A nocte noctem segregans.

Hoc excitatus Lucifer,
Solvit polum caligine,
Hoc omnis errorum chorus,
Viam nocendi deserit.

Hoc nauta vires colligit,
Pontique mitescunt freta,
Hoc ipsa petra Ecclesie
Canente, culpam diluit.

Surgamus ergo strenue,
Gallus jacentes excitat,
Et somnolentes inerepat,
Gallus negantes arguit.

Gallo canente, spes redit,
Ægris salus refunditur,
Mucro latronis conditur,
Lapsis fides revertitur.

Jesu, labantes respice,
Et nos videndo corrige;
Si respicis, lapsus cadunt,
Fletuque culpa solvitur.

Tu lux refulge sensibus,
Mentisque somnum discede:
Te nostra vox primum sonet,
Et vota solvamus tibi.

HYMNUS II.

Deus creator omnium,
Polique rector, vestiens
Diem decore lumine,
Noctem soporis gratia.

Artus solutos ut quies
Reddat laboris usui,
Mentesque fessas allevet,
Luctusque solvat anxios.

Grates peracto jam die,
Et noctis exortu preces,
Votis, reos ut adjuves,
Hymnum canentes solvimus.

Te cordis ima concinant,
Te vox canora concrepet,
1220 Te diligat castus amor,
Te mens adoret sobria.

Ut cum profunda clausurit
Diem caligo noctium,
Fides tenebras nesciat,
Et nox fide reluceat.

(1) Breviarium Cisterciense hujus hymni primam strophem, quæ nusquam alibi reperitur, sic exhibet:

Intende quis Regis Israel,
Super Cherubim qui sedes:

Dormire mentem ne sinas,
Dormire culpa noverit,
Custos fides refrigerans,
Somni vaporem temperet.

Exuta sensu lubrico,
Te cordis alta somnient;
Nec hostis invidi dolo
Pavor quietos suscitet.

Christum rogemus et Patrem,
Christi Patrisque Spiritum,
Unum potens per omnia
Fove precentes Trinitas.

HYMNUS III.

Jam surgit hora tertia,
Qua Christus ascendit cruceem,
Nil insolens mens cogitet,
Intendat affectum precis.

Qui corde Christum suscipit,
Innoxium sensum gerit;
Votisque præstat sedulis,
Sanctum mereri Spiritum.

Hæc hora qua finem dedit
Diri veterno criminis,
Mortisque regnum diluit,
Culpamque ab ævo sustulit.

Hinc jam beata tempora
Cæpere Christi gratia:
Fide replevit veritas
Totum per orbem Ecclesias.

Celso triumphi vertice,
Matri loquebatur suæ:
En filius, mater, tuus;
Apostole, en mater tua.

Præsentia nuptie fœdera
Alto docens mysterio;
Ne virginis partus sacer
Matris pudorem laderet.

Cur fidem cœlestibus
Jesus dedit miraculis:
Nec credidit plebs impia;
Qui credidit, salvus erit.

Nos credimus natum Deum,
Partumque Virginis sacre,
1221 Pœcunia qui mundi tulit,
Ad dexteram sedens Patris.

HYMNUS IV.

Veni redemptor gentium (1),
Ostende partum Virginis,
Miretur omne sæculum:
Talis decet partus Deum.

Non ex virili semine,
Sed mystico spiramine,
Verbum Dei factum caro.

Fructusque ventris floruit.

Alvus tumescit Virginis,
Claustum pudoris permanet,
Vexilla virtutum micant,
Versatur in templo Deus.

Procedens de thalamo suo (2),
Pudoris nuda regia,
Gemine Gigas Substantiæ,
Alacris ut currat viam.

Egressus ejus a Patre,
Regressus ejus ad Patrem;
Excursus usque ad inferos,
Recursus ad sedem Dei.

Æqualis æterno Patri
Carnis tropæo accingere,
Infirma nostri corporis
Virtute firmans perpeti.

Præsepe jam fulget tuum,
Lumenque nox spirat novum,
Quod nulla nox interpolet,
Fideque jugi luceat.

HYMNUS V.

Illuminans Altissimus
Micantium astrorum globos,
Pax, vita, lumen, veritas,
Jesu fave precantibus.

Seu mystico baptismo
Fluenta Jordanis retro
Conversa quondam tertio
Præsente sacraris die.

Seu stella partum Virginis
Cælo micans signaveris;
Et hæc adoratum die
Præsepe Magos duxeris.

Vel hydriis plenis aquæ
Vini saporem infuderis:
Hansit minister consensus,
Quod ipse non impleverat.

Aquas colorari videns,
Inebriari flumina:
Mutata elementa stupent
Transire in usus alteros.

Sic quinque nullibus viris
Dum quinque panes dividis,
Edentium sub dentibus
In ore crescebat eribus.

Multiplicabatur magis
Dispendio panis suo:

1222 Quis hæc videns mirabitur
Juges meatus fontium?

Inter manus fragentium
Panis rigatur profusus:
Intacta quæ non fregerant,
Fragmenta subrepunt viris.

Et paræ Ephraim coram exitu
Potentiam tuam et veni.

Sed unde id sumptum sit, quis divinare poterit?
(2) Faustus Regiensis: *Procede de thalamo suo.*

HYMNUS VI.

Orabo monte Dominum,
Orabo simul spiritum;
Ne vox sola Deo canat,
Sensusque noster ulbi
Ductus, aberret fluctans,
Vomis præventus casibus.

HYMNUS VII.

Splendor Paternæ gloriæ,
De luce lucem proferens,
Primordiis lucis novæ
Diem dies illuminans.

Verusque sol illabere,
Micans nitore perpeti,
Jubarque sancti Spiritus
Infunde nostris sensibus.

Votis vocemus et Patrem,
Patrem perennis gloriæ,
Patrem potentis gratiæ,
Culpam releget lubricam.

Informet actus strenuos,
Dentes retundat invidi,
Causas secundet asperos,
Donet gerendi gratiam.

Mentem gubernet et regat,
Casto fideli corpore,
Fides calore ferveat,
Fraudis venena nesciat.

Christusque nobis sit cibus,
Potusque noster sit fides,
Læti bibamus sobriam
Ebrietatem Spiritus.

Lætus dies hic transeat,
Pudor sit ut dilueulum,
Fides velut merities,
Crepusculum mens nesciat.

Aurora cursus provehit,
Aurora totus prodeat
In Patre totus Filius
Et totus in Verbo Pater.

HYMNUS VIII.

Æterna Christi munera,
Et martyrum victorias,

Laudes ferentes debitas,
Lætis canamus mentibus.

Ecclesiarum principes,
Belli triumphales duces,
Cælestis aulæ milites,
Et verum mundi lumina.

Terrore victo sæculi,
1223 Spretisque pœnæ corporis,
Mortis sacræ compendio,
Vitam beatam possident.

Traduntur igni martyres,
Et bestiarum dentibus,
Armata sævit ungulis
Tortoris insani manus,

Nudata pendent viscera,
Sanguis sacratus funditur,
Sed permanent immobiles
Vitæ perennis gratia.

Devota sanctorum fides,
Invicta spes credentium;
Perfecta Christi charitas,
Mundi triumphat principem.

In his Paterna gloria,
In his voluntas Filii,
Exultat in his Spiritus,
Cælum repletur gaudiis.

Te nunc, Redemptor, quæ-
sumus,
Ut ipsorum consortio
Jungas precantes servulos,
In sempiterna sæcula. Amen.

HYMNUS IX.

Somno refeitis artibus,
Spreto cubili surgimus,
Nobis, Pater, canentibus
Adesse te deposcimus.

Te lingua primum concinat,
Te mentis ardor ambiat;
Ut actuum sequentium
Tu sancte, sis exordium.

Cedant tenebræ lumini,
Et nox diurno sideri;
Ut culpa quam nox intulit,
Lucis labascat munere.

Precamur iidem supplices,

Noxas ut omnes amputes;
Ne ore te canentium
Lauderis in perpetuum.

Præsta, Pater piissime,
Patrique compar unice,
1224 Cum Spiritu paraclito
Regnans per omne sæculum.

HYMNUS X.

Consors paterni luminis,
Lux ipse lucis, et dies,
Noctem canendo rumpimus,
Assiste postulantibus.

Aufer tenebras mentium,
Fuga catervas dæmonum;
Expelle somnolentiam,
Ne pigritantes obruat.

Sic, Christe, nobis omnibus
Indulgeas credentibus;
Ut prosit exorantibus,
Quod præcinentes psallimus.

HYMNUS XI.

O lux beata Trinitas,
Et principalis unitas,
Jam sol recedit igneus,
Infunde lumen cordibus.

Te mane laudum carmine,
Te deprecamur vespere,
Te nostra supplex gloria,
Per cuncta laudet sæcula.

HYMNUS XII.

Fit porta Christi pervia,
Referta plena gratia,
Transitque Rex, et permanet,
Clausus, ut fuit, per sæcula.

Genus superni luminis,
Processit aula virginis,
Sponsus, redemptor, conditor,
Suae gigas Ecclesiæ.

Honor matris et gaudium,
Immensa spes credentium,
Per atra mortis pocula,
Resolvit nostra crimina.

ELENCHUS

MANUSCRIPTORUM ATQUE EDITORUM CODICUM
AD QUOS EXACTA ET EMENDATA SUNT SANCTI AMBROSII OPERA,
QUE IN HOC SECUNDO VOLUME CONTINENTUR.

Castigata sunt opera hujusce voluminis prope omnia ad varias lectiones e codicibus Vaticanæ bibliothecæ collectas, ut dictum est de singulis commentationibus prioris tomi. Emendata quoque fuerunt ad easdem editiones, quarum subsidio primum volumen emendatum est, de quibus cum in ejusdem elenchō jam egerimus, nihil hoc loco superaddemus.

LIBRI TRES DE OFFICIIS.

Recensiti sunt ad mss. :

Thuanicum unum, nunc Colbert, annorum 1000.
Vaticanos tres optime notæ.
Benignianum unum annorum 800.
Laudunenses duos, alterum ann. 700, alterum 500.
Crespiensem unum annorum 700.
Bigolinum unum annorum 700.
Tellerianum unum annorum 600.
Fulnensium unum annorum 600.
Compendiensem unum annorum circ. 600.
Sorbonicos duos alterum ann. 600, alterum circiter 400.
Regios duos alterum ann. 600, alterum 400.
Victorios tres annorum 600, 500 et 400.
Colbertinos quatuor annorum 600, 500, 400 et 300.
Carnutensem unum annorum circ. 500.
Dionysianum unum ejusdem propemodum ætatis.
Theodoricensem unum annorum 500.
Sagiensem unum annorum 500.
Vallis lucentis unum annorum 500.
Germanensem unum ejusdem etiam ætatis.
Pratellensem unum ejusdem etiam ætatis.
Corbeiensem unum annorum 400.
Lyrensem unum annorum 300.
Laudinum unum annorum 300.
Gemeticensem unum non multo recentiorē.

LIBRI TRES DE VIRGINIBUS.

Castigati sunt ad mss. :

Remensem unum ab Hinemaro Ecclesiæ suæ datum, annorum 800.
Gemeticenses duos, alterum annorum 800, alterum mutilum; annorum 700.
Pratellensem unum annorum 700.
Fiscanensem unum, sed mutilum annorum 700.
Sagiensem, et hunc mutilum ann. 600.
Albinianum unum annorum 600.
Tellerianum unum annorum 600.
Colbertinos duos, alterum annorum 600, alterum annorum 400.
Regium unum annorum 500.
Carnutensem unum, ex abbatiā Sancti Petri in Valle, sed mutilum, annorum 500.
Floriacensem unum annorum 500.
Theodoricensem unum annorum 500.
Vallis-claræ unum annorum 500.
Vallis-lucentis unum ejusdem ætatis.
Sorbonicum unum annorum 400.

LIBER DE VITUIS.

Emendatus est ad mss. :

Gemeticensem unum annorum 700.
Fiscanensem unum annorum 700.
Pratellensem unum ejusdem ætatis.
Tellerianum unum annorum 600.
Colbertinos duos, alterum annorum 600, alterum 400.
Albinianum unum annorum 600.
Regium unum annorum 500.
Vallis-claræ unum annorum 500.
Sorbonicum unum annorum 400.

LIBER DE VIRGINITATE.

Collatus fuit cum omnibus fere codicibus his, ad quos castigati sunt libri tres de Virginibus.

LIBER DE INSTITUTIONE VIRGINIS.

Recensitus est ad mss. :

Gemeticenses duos annorum circiter 700.
Pratellensem unum ejusdem ætatis, sed mutilum.
Albinianum unum annorum 600.
Vallis lucentis unum annorum 500.
Carnutensem unum annorum 500.

EXHORTATIO VIRGINITATIS.

Emendata est ad mss. :

Gemeticenses duos annorum circiter 700.
Fiscanensem unum annorum etiam 700.
Pratellensem unum ejusdem propemodum ætatis.
Sagiensem unum annorum 600.
Albinianum unum annorum 600.
Colbertinos duos, alterum annorum 600, alterum 400.
Regium unum annorum 500.
Carnutensem unum annorum 500.
Vallis-lucentis unum ejusdem ætatis.
Sorbonicum unum annorum 400.

LIBER DE LAPSU VIRGINIS CONSECRATÆ.

Correctus fuit ad mss. :

Gemeticensem unum annorum 700.
Floriacensem unum annorum 600.
Michaelinum unum annorum 600.
Albinianum unum ejusdem quoque antiquitatis.
Colbertinos tres annorum 600, 500 et 400.
Regium unum annorum 500.
Victorinum unum annorum 500.
Regiomontanum unum annorum circiter 500.
Sorbonicum unum annorum 400.

LIBER DE MYSTERIIS

Collatus fuit cum mss. :

Benigniano uno annorum 800.
Claramontanum uno annorum 800.
Remensibus duobus, altero Hinemari annorum 800, altero ann. 500.
Gemeticensi uno annorum circiter 700.
Pratellensi uno annorum etiam 700.
Vincetino uno, id est, sancti Vincentii Genomaniensis, annorum 600.
Albiniano uno annorum 600.
Michaelino uno, annorum 600.
Hildano uno, id est Sancti Hilarii Claramontani, annorum 600.
Tellerianis duobus annorum circiter 600.
Fragmento unius codicis Germanensis ann. 600.
Regis duobus, altero ann. 500, altero 400.
Lactensi uno annorum 500.
Alnetino uno ejusdem ætatis.
Colbertinis tribus, duobus ann. 500, tertio 400.
Victorino uno annorum 400.
Sorbonico uno ejusdem circiter antiquitatis.

SEX LIBRI DE SACRAMENTIS

Recogniti sunt ad eodem mss. ad quos liber de Mysteriis exactus fuit, et præterea ad Germanensem unum annorum 500 et Vallis-lucentis unum ejusdem ætatis.

LIBRI DUO DE PŒNITENTIA

Recensiti sunt ex mss. :

Benigniano uno annorum 800.
 Claremontino uno annorum 800.
 Laudunensi uno annorum 700.
 Germanensibus duobus, altero ann. 800, altero 500.
 Colbertinis duobus, altero annorum 600, altero 400.
 Floriacensi uno annorum circiter 600.
 Michaelino uno annorum 600.
 Albiniano uno annorum etiam 600.
 Fulciensi uno annorum 600.
 Remensi uno annorum 500.
 Cisterciensi uno annorum 500.
 Sorbonico uno annorum 400.

LIBRI DE FIDE AD GRATIANUM.

Emendati sunt ad mss. :

Remensem unum ab Hincmaro Ecclesiæ suæ datum, annorum 800.
 Colbertinos septem, annorum 800, 600, 500 et 400.
 Albinianum unum annorum 600.
 Bigotinum unum annorum circiter 600.
 Tellerianum unum annorum 500.
 Audoenensem unum annorum 500.
 Ebrulphensem unum annorum 500.
 Theodoricensem unum annorum 500.
 Lætiensem unum ejusdem ætatis.
 Sorbonicum unum annorum circiter 400.

Observandum autem est in manuscriptis aliquot e libris quinque de Fide non nisi priores duos contineri.

LIBRI TRES DE SPIRITU SANCTO.

Recogniti sunt ad mss. :

Remensem unum annorum 800.
 Remigianum unum annorum circiter 600.
 Colbertinos quatuor annorum 800, 500 et 400.
 Albinianos duos, annorum 600 et 500.
 Audoenensem unum annorum 500.
 Theodoricensem unum annorum 500.
 Lætiensem unum annorum 500.
 Sorbonicum unum annorum circiter 400.
 Fragmentum antiqui cujusdam codicis Floriacensis.

LIBER DE INCARNATIONE DOMINICÆ.

Collatus fuit cum mss. :

Remigiano uno annorum 800.
 Corbeiensi uno incompleto annorum 800.
 Fragmento uno Thuanci codicis etiam ann. 800.
 Albinianis duobus annorum 600 et 500.
 Victorino uno annorum 600.
 Floriacensi uno annorum circiter 600.
 Colbertinis tribus annorum 600, 400 et 300.
 Audoenensi uno annorum 500.
 Theodoricensi uno annorum 500.
 Sorbonico uno annorum circiter 400.

LIBER EPISTOLARUM.

Expurgatus est ad mss. :

Belvacensem unum annorum circiter 800.
 Pratellensem unum annorum etiam 800.
 Thuaneum unum annorum 800.
 Vindocinensem unum annorum 700.
 Regium unum annorum 600.
 Albinianum unum annorum circiter 600.
 Tellerianum unum ætatis circiter ejusdem.
 Gemeticensem unum annorum amplius 500.

Longipontinum unum annorum 500.

Caroli loci unum annorum 500.

Pontinnacenses duos non diversæ antiquitatis.

Lætiensem unum etiam ann. 500.

Michaelinum unum ejusdem ætatis.

Et horum manuscriptorum singuli omnes aut prope omnes Ambrosianas epistolas comprehendunt : ad eos vero qui sequuntur non omnes, sed tantum aliquot recensitæ sunt, nimirum.

XII^a ad Boyerianum, id est, e bibliotheca D. Boyerii præsidis in senatu Divioniensi, unum ann. circiter 800.

VII^a ad Corbeiensem annorum etiam 800.

ad Laudunensem annorum 700.

ad Thuaneum annorum circiter 500.

ad Germanensem unum ejusdem etiam ætatis, et ad Colbertinos duos alterum ann. circiter 600, alterum 400.

IX^a ad Regium secundum annorum circiter 400.

Concilium Aquileiense ad Tellerianum secundum annorum circiter 600 et ad editiones Chiffletii in suo Vigilio, nec non Labbei in Conciliis.

Postremo aliæ quedam partim ad Regium tertium, partim ad Tellerianum etiam tertium, partim ad unum Fulciensem, unum B. Mariæ Remensis, atque unum Remigianum.

LIBER DE EXCESSU SATYRI.

Recognitus est ad mss. :

Corbeiensem unum annorum 800.
 Benignianum unum annorum 800.
 Laudunensem unum annorum 700.
 Remigianum unum annorum circiter 600.
 Albinianum unum ejusdem ætatis.
 Regium unum annorum 500.
 Germanensem unum annorum 500.
 Sancti Gatiani Turonensis unum ann. 500.
 Longipontinum unum annorum 500.
 Vallis-claræ unum annorum 500.
 Vallis-lucentis unum ejusdem ætatis.
 Colbertinum unum annorum 400.
 Victorinum unum annorum etiam 400.

LIBER DE FIDE RESURRECTIONIS.

Ad omnes codices in superiori serie memoratos, exceptis Regio et Sancti Gatiani, emaculatus est : sed præter illos examinatus est etiam ad Thuaneum unum ann. 500 et Fragmentum codicis collegii Claremontani ann. 800.

ORATIO DE OBITU VALENTINIANI.

Recensita est ad mss. :

Thuaneos duos annorum 800 et 500.
 Corbeiensem unum annorum 700.
 Tellerianum unum annorum 600.
 Bigotinum unum annorum 600.
 Remigianum unum annorum 500.
 Theodoricensem unum annorum 500.
 Regios duos annorum 500 et 400.
 Longipontinum unum annorum 500.
 Vallis-lucentis unum annorum 500.
 Colbertinum unum annorum 400.

ORATIO DE OBITU THEODOSII.

Castigata est ad mss. :

Thuaneos duos annorum 800 et 500.
 Pratellensem unum annorum 700.
 Bellovacensem unum ejusdem circiter ætatis.
 Vindocinensem unum annorum 700,
 Albinianum unum annorum 600.
 Gemeticensem unum ejusdem ætatis.
 Colbertinos duos, alterum ann. 700, alterum 400.
 Regios duos annorum 500 et 400.
 Longipontinum unum annorum 500.

INDEX RERUM ET SENTENTIARUM.

Duplex in hoc indice adhibetur notatio arithmetica: prior quæ crassioribus characteribus respondet, textui continenter insertis editionis Benedictinae columnas indicat, numeros posterior.

A

Aaron dignus plane vir, qui sequendus proponitur omnibus, vere vir mentis et animi sacerdosque, qui pro Domini grege quasi pastor bonus pio obsequio affectu, 1034, 51. Aaron consilio, Moyses scriptis praeceperat, 1057, 2. Ideo sacerdos tam illum Deus ipse eligit; ut non humana cupiditas in eligendo sacerdotem praeponderaret, sed gratia Dei; non voluntaria oblatio, sed propria assumptio, sed celestis vocatio, 1053, 48. Quam levatum se crediderit, quando melius stetit inter vivos et mortuos, 73, 11. Non imprudens annos Juliano et aureas abstulit, 1054, 3 et seq. Tantum sacerdotem, quod aureum vituli caput confaverit, nec excusare possumus, nec condemnare audemus, 1054, 3. Qui tibi vult quod detraxerit aurum populo presentem sibi fieri deus, et qui eo auro figuratum sit vituli caput, vel quod Moyses tam dure indignatus sit, 1054, 1 et seq. Figuram gerit Christi, 471, 4. Sacerdotalis ejus vestis quid significat, *ibid.* et seq.

Aaron virga insigne sacerdotalis gratiae, arderat ante, sed in Christo refluavit, 704, 4. Quid significaverit, 955, 2 et seq.; 1055, 58.

Abdemelech, hoc est, assumptus a Domino, 656, 111. Quid figuraverit, 655, 111 et seq.

Abel ille placuit, quia non est suum munus moratus, qui de primitivis ovium obtulit, 925, 9. Qui sacrificium illius non docuerit, et prophetaverit? 705, 4. Abel fructus melior, quam Cain: in illo mundi retemptio annuntiatur, ab isto mundi ruina: in illo Christi sacrificium, in illo diaboli pericidium, 257, 36.

Abimelech pro hospitalitatis gratiae officii necem potius sui, quam prodicionem fugientis amici subeundam arbitrabatur, 138, 124.

Abnegatio. Qui se ipsum abnegat, ipse justus, ipso dignus Christo est, 38, 142.

Abraham Chaldaeus ascitur ad finem, ut Chaldaeorum superstitio conticesceret, 994, 5. Filio primus, justitia praecipuus, in praelio strenuus, in victoria non avarus, domi hospitalis, uxori sedulus, 30, 110. Creditur non ex parte, sed per omnia, 1094, 5. Fidelis in bello, abstemius in triumpho, qui donis non hominum deicere, sed Dei mallet, 1159, 96. Quid quatuor reges ab eo devicti figuraverint, *ibid.* Non ignoravit Spiritum sanctum, 655, 4.

Abraham donatus remuneratione maxima, quia iubente Deo, pie posse fieri, credidit etiam pericidium, 1016, 14. Sciebat acceptiorem Deo filium immolatum esse, quam sanum: et quem sero susceperat cito obolit, 1140, 97. Quomodo in uno ejus facto, filium suum immolare volentis, fuerint omnes quatuor virtutes? 32, 119. Qui immolare unum filium fidei intentione properabat, majore pietatis studio festinavit ovem subrogare sacrificio, 1144, 5. Veram Domini corporis passionem in agni conspectu immolatione, 1071, 1. Cur Deus Jephthe non Abraham pericidium fieri permiserit, 215, 7 et seq. Utriusque differentia, 215, 9.

Abraham dum se stercus et cinerem fatetur, summa humilitate invenit Dei gratiam, 416, 4. Quomodo appetitum rationi obedientem praeiungit, 29, 107 et seq. Quomodo in eo fuerit prudentia, 31, 117. Paratus excipiendo hospitibus, fidelis Deo, impiger ministro, promptus officio, Trinitatem in typo vidit, et loquebatur in eo non de terra, sed gratia, 1159, 96. Pro hospitalitatis mercede fructum posteritatis recepit, 95, 101. Signo Pontificis creatus et nominis quinque regum victoriarumque triumphum auctoritate robore, et altus est proximum, et fratris filium nomen et triumphum, 444, 3. Devotionem ejus continuit, 1149, 99. Il magis Abraham illi, qui ex ille, 1093, 4. Nos non in gremio corporali, sed in quodam honorum factorum amictu sancti Patriarchae probata Deo successio fovet, 1141, 101.

Absentibus nullum pati damnum irreperere magnum est

non minus suavitatis, sed etiam utilitatis et liberalis estimari, 1094, 1.

Abolitionis mora in confusione est; confusio vero auger periculum ruinosis, 91, 45. Qui aboli potest, qui non aboli potest, est 7, 13, 45.

Abolitionis potius, quam peremptionis dicitur vita nescire, qui docet omnia nescire vitiorum, 139, 54. Abolitionis huius causa juvenilis avaritia, 1071, 25. Qui non in veteri Testamento abstinuit a cibis immundis, 1041, 24 et seq. Non infirmum ex jejuniis et abstinentia reformavit, 258, 79. Refutatur qui expugnat merum jejuni et abstinentiam, 1031, 7 et seq.; 1024, 15 et seq. *Vid.* Jejunium.

Abolitionis id, ubi est, 943, 10.

Abundantius episcopus Tridentinus, 783, 1; 805, 73. Eius in Paulum condennatio, 891, 57.

Achab inter reges gazas egentissimus, et cur, 949, 8.

Achilius ex monasteriis puer delit, et intra Achilam angusto clausis turgit, gratia tamen multarum terrarum peragravit divortia, ad senum sacerdotum a Macchabaeis oberratus populis, electus a synagoga, 821, 12. Constantinopolim, Achilam, Episcopum, Paulum excursu frequenter percurabat, 822, 2. Eius iudicio quid ab aliis episcopis reservatum? 817, 7. Beatae ejus membra, 824, 5. Anysimam quid praescius sacerdos, sibi, et si promissis legat, tamen infidelis detegit, 821, 9. Velut quidam molitilis suae dimissa amitu amicum Anysimam discipulum suum inluit, et sui vultu infusus sacerdoti, 821, 9. Beata mors ejus quae virtutis eximie praefatur, 819, 3 et seq. Toties ingruentibus Gothorum catervis sanctus Achilius precibus suis fecit, ut de partibus Macedoniae victores fugaret, 820, 5 et seq. Similia Elizeo aut prope majora fecit, *ibid.*, 7. *Vid.* Gortu, Ammonius.

Actu in omni querendum quid personis, quid tempori conveniat, atque statibus, 57, 222. Quod velis prolixo facere, aliquando ne feceris, 178, 17.

Adam ex terra creatus virgine, 953, 13. Cur Deus insufflavit in faciem ejus, 982, 11. Totius mundi erat incolae, et, ut Graeci dicunt *κοσμοπολίτης*, opus Dei recens, confabulator assiluna, civis sanctorum, completus virtutibus, propositus omnibus animantibus, 153, 16. Cur Deus ei praepert de ligno scientiae boni et mali non esse gustandum, 92, 9. Solus erat, et non erat praevariatus; quia mors ejus a liberat Deo: postquam vero mulier ei adiuncta est, non potuit inherere mandatis celestibus, 102, 2. Solus erat, quando in paradiso constitutus erat, solus erat, et quando ad imaginem Dei factus est: sed non erat solus, quando de paradiso ejectus est, 102, 5. Adde paradisi nulla erat, sed non tam se necedant; quia erat inclusus virtutibus, 1015, 12. Solvit legem naturalem, atque per inobedientiam alienum traxit et eadem in se ex insolentia, 1074, 5. Cuius dejectionis ego suspensa fui, superbia enim orta ex perperata continentia, 1078, 5. Apparuit voluptatis carnis decipulum exaltans a mandatis Dei et fructu gratiae, 1025, 14. Si de te videri jejuno, non fuit nuda effluat, 943, 11. Culpa e libarum ejus exprobratur, 974, 17. Post culpam statim Deus eum peravit de libidine, ut agnos perditionem; statim inuit unum periculi non perire, 447, 96. Sepulchrum ejus in Galatia, ut Caranus illi mortuum in sua cura commendaret, 1079, 19. *Vid.* Peccatum Originalis.

Abolitionis quae sunt officia, 19, 65. Vinea est lapidibus abolienda, 104, 12. Abolitionis officia, ut cleros et agrosque viros expiantur, 94, 97. Pulchra expia avarum et per ad levandum, 94, 199. *Vid.* Verberibus, Vistum.

Adipio potestas est, generalis proprietatis, 533, 53. Adipio filiorum redemptione totius corporis est, quae perfecta erit, quando omnes post resurrectionem mere-

hunc Dei faciem videre, 927, 13. In quibus Deus Filium suum ad imaginem suam cernit, eam per Filium accendit in gratiam illorum; ut quemadmodum per imaginem ad imaginem sumus, sic, per generationem illi in adoptionem vocemur, 566, 90.

Adoratio, Deum non adorat, nisi qui veritatem divinitatis ejus pio laurit affectu, 679, 71.

Adversis aliquibus cum ungimur tunc Deo sublimi sumus, 844, 9. Inde incipit beatitudo jubere divino, ubi ærumna aestimatur humana, 17, 59. Noli ex letitia sæculi incommotis merita justis pensare, 331, 91. Sancti viri gratia in hoc mundo, et multa perpessi sunt sine suffragatione meritorum, cum ærumna laborum, 1141, 21. Gratias Domino qui vult servulos suos castigare, ne perdat, 1069, 16. Animum mala inexplorata plus frangunt, 51, 189. Plus adversorum dolore frangimur, quam secutorum fructu potimur, 1139, 18. Neque in doloribus molliores simus, neque in prosperis elatiores, 41, 185. In adversis rebus ultio pro victoria habetur, 775, 13. In adversis amicus probatur, nam in prosperis amici omnes videntur, 139, 129. *Vid. Fontitudo.*

Adulantem se vel adulatum exhibere, alterum calliditatis est, vanitatis alterum, 60, 235. Adulatione emolli videtur esse ignavia, 56, 218. Sicut adulteris fugians amicitia debet esse, ita etiam aliena inest, 149, 133. Non est vera amicitia, ubi fallax adulans, 110, 134.

Adulterium non solum facti colluvione, sed etiam aspectus intentione committitur, 69, 235. Si quis alienæ uxoris expugnat pudorem, adulterium facit, ejus vel solo nomine reprimitur plerumque tentandi audacia, 1018, 1. Inter decem testes confectis sponsaliis, nuptiis consummatis, quævis femina non sine magno periculo perpetrat adulterium, 310, 20. Est velut quidam adulter incontinentis in matrimonio, 1030, 32. Adulter non potest dicere: Portio mea Dominus, 1015, 94.

Adversarius. Nulla sine adversario corona victoriæ, 840, 28.

Ægritudo carnis peccatum repellit; luxuria autem carnis culpam adolei, 487, 63. Quæ sunt ægritudines animæ graves, 908, 15 et seq.

In Ægypto primo mense nova secantur frumenta, 835, 16. Transire in Ægyptum non criminisum est, sed transire in mores Ægyptiorum, transire in eorum peridice scævitatē, et luxuriæ deformitatē, 904, 8.

Ægyptii geometriæ et colligendis siderum cursibus operam impendunt suam, 1072, 5. Ægyptiacos dies quidam explorare consueverunt, 881, 31. Ægyptii pastores pecorum abominabantur, non propter hominem, sed propter pecora, 898, 1. Oderant immolata sacrificia, id est, perfecta studia virtutum, et plena disciplinæ, 898, 2. *Vid. AMBROSIIUS, MENSIS, THEOPHILUS.*

Æqualitas gradum nescit, nescit unitas ordinem, 689, 117.

Æquinoctii dies est duodecimo kalendas Aprilis, 885, 16.

Æquitas imperia confirmat, injustitia dissolvit, 93, 95.

Ærugo nostra lascivia est, æreus nostra luxuria est, quæ flagitiorum sordibus aciem mentis obducunt, 633, 183.

Æsculapio dant quod mortuum reformaverit; sed ipse fulminatus non evasit, 176, 7.

Ætas omnis habilis Deo, perfecta est Christo, 223, 40; 827, 15. Nulla ætas ad perdiscendum scra est, 831, 7. Est perfecta ætas, ubi perfecta est virtus, 1200, 6. Fides augeat ætatem, *ibid.*, 7.

Æternitatem Dei Scripturæ significandi mos, 508, 61. *Vide. Deus.*

Æthiopes. *Vide. CIRCUMCISIO.*

Affabilitas sincera debet esse ac sobria, et sine adulatione, 93, 96. Affabilitas et mansuetudo quantum populi favorem concilient, 178, 30 et seq.

Affectus tuus nomen imponit operi tuo: quomodo a te proficiscitur, sic æstimatur, 39, 147. Affectus divitem collationem aut pauperem facit, et pretium rebus imponit, 40, 149. Nemo majore fiducia utitur, quam qui ex affectu diligit, 954, 25. Affectus necessitudine defertur, meritis judicia formantur, 932, 7. Influentibus divinis corporeus peregrinatur affectus, et usus exterioris hominis exolescit, 228, 60.

Africa atque Gallia omnium sacerdoti communi societate potiuntur, 818, 3.

Africanus inter Annibalis facies triumphum invenit, 834, 7.

Agentes in rebus, 854, 7.

Ager eo melior est, quo numerosior fructus, 178, 17. *Ager Ecclesiæ. Vide. ECCLESIA.*

Agrippa, id est, opulens, ut interpretatio dicitur, 512, 7.

Aggrediendum nihil, quod non possimus exequi, 59, 183.

Agnes virgo, 397, 10. Cujus ne nomen quidem valet in eam laudem, 147, 5. Castitatem pro xpi, vitam cum immortalitate commutavit, 54, 213. Dilectam non solum martyrium fecisse traditur, 147, 7. Illud describitur, *ibid.* et seq. A hinc arbitri sui per aetatem esse non poterat, 143, 8. Ad mortem quasi ad immortalitatem fecerat, 939, 37. Pythagoræ virgine major, 151, 19. Natalia ejus, 147, 5.

Agui pinguiora sunt herbis quavrioribus, et succus lactis salubrior, 905, 2.

Agricole martyrium describitur, 279, 5. Ejus reliquie. *Vide. AMBROSIIUS, HELIQUAE, VITALIS.*

Agricolæ laboriosi imitandi, 416, 3.

Aizoo 783 et seq.

Alanos atque Hannon Valentinianna appropinquantes Gallie, per Alamanice terras repressit, 899, 8.

Alexander comprimitur noster, 939, 13.

Alexandro Macedonum rege sacrificante, puerulus qui ei lumen accendebat, adusto corpore mansit immobilis, 177, 12. Calani ad Alexandrum epistola, ejusque ad eundem Alexandrum plenus auctoritatis sermo, 933, 35 et seq.

Alexandriæ basilica quæ sola præstabat ceteris a gentilibus et Judæis tempore Juliani incensa, 957, 15.

Alexandriæ Ecclesiæ dispositionem ordinemque semper tenuerunt Patres concilii Aquileiensis, 814, 6.

Almachius episcopus, 785, 1; 805, 76.

Almonis flumen, 840, 30.

Altare forma corporis est, 336, 7. Quid est altare, nisi forma corporis Christi, 374, 7. *Vide. AMBROSIIUS.*

Altinum, 767, 8.

Alypius Antiocho litteras dedit ad Ambrosium, 1167, 1.

Amantius episcopus Niciensis, 786, 1; 805, 76. Ejus in Palladium condemnatio, 803, 64.

Ambitu qui curvatur non liber est, servit enim alieno imperio, 939, 39.

Ambrosia Domini sacra, 249, 1.

Ambrosii salutant Eusebium, 1005, 5.

Ambrosium utrumque pignus nobis resedit, 1094, 1.

Ambrosiana basilica, 875, 2.

Ambrosium a Valentiniano populus episcopum postulavit, 681, 7. Valentinianus quietem futuram sponsoit, Ambrosius susceperet sacerdotium, *ibid.* Ambrosius de forensium strepitu jurgiorum et a publicæ terrore administrationis ad sacerdotium vocatus, 431, 67. Non in ecclesiæ nutritus sinu, non edomitus a puero: sed rapto a tribunalibus, abductus de vanitatibus sæculi hujus, a præconis voce ad psalmistæ assuefactus canticum, 4, 2, 72. Laborem aliquem pro Ecclesia suscepit, *ibid.*, 73. Sacerdotii necessitudo refugienti imposita, 2, 2. Raptus de tribunalibus atque administrationis infulis ad sacerdotium, 3, 4. Quam resistebat ne ordinaretur, postremo cum cogeretur, saltem protelaretur ordinatio: sed non valuit præscriptio, prævaluit impressio; tandem ordinationem ejus occidentales episcopi judicio, orientales etiam exemplo probarunt: si dilatio ordinationi defuit, vis cogentis est, 1037, 65. Ambrosius et vitæ merito, et Dei dignatione conspicuus episcopus Mediolanensium civitatis, 787, 4. Docendi necessitudo ipsi imposita, 2, 2. Prius docere incepit quam discere, 3, 4. Quotidie instaurabat sacrificium, 856, 15. In fabricis Ecclesiæ sæpe veritus est, ne displiceret Satyro, 1119, 20. Altaribus et templo quæ dedicabat quid a Deo postulet? 302, 94. Incidit in invidiam quod vasa Ecclesiæ confregerit, ut captivos redimeret, 103, 135. Non minus diligit, quos in Evangelio genuit, quam si in conjugio suscepisset, 8, 21.

Diligite eos vel presbyteros vel diaconos, qui cum aliquo processerint, nequaquam patiuntur a suo diutius abesse munere, 1103, 2. Omnia quæ illi erant, pauperum erant, 854, 8. Orationibus Felicis episcopi sese commendat, 763, 3. Marelli episcopi, cum Læto fratre ejus, ac utriusque sororis causa ad Ambrosii iudicium remissa, de qua et ipse pronuntiat, 1100, 1 et seq. Propter frequentes episcoporum dissensiones Gallias proficisci excusaverat, 1181, 25. Unum non recepit in clerum, et alterum in clero receptum jussit ne sibi præiret, quia utriusque gestus et incessus dedecet, 20, 72. Causam Indiciæ virginis suscipit, eamque episcopali judicio absolvit, 765, 1 et seq. Dolet multas graves viduas uno tempore defunctas, 1131, 67. Plura adversus regales impetus pro viduarum, imo omnium depositis certamina subiit, 103, 150. Ticinensis Ecclesiæ episcopus, communicato cum Ambrosio consilio, depositum viduæ defendit, 106, 150 et seq. Non habet quod moleste ferat quod sibi non pepercerim, quando

nec mihi parco, 203, 85. Vocatur in culpam, quia iustitias prohibuit illicitas, 216, 10. Et consecratas integritate puellas nubere, 219, 25. Solbat imperatoribus de curia non cedere; supplicii se libenter offerre, 804, 2. Quibus occasionem martyrii habuit, et de ipso prope lineam vestitus est, 929, 4. Paternum illo seipsum ex illa expulso videri debet deterret, 1017, 1 et seq. Gravi quodam morbo urgetur, 1123, 36. Praeterea agnitum corporis revera gravem, 908, 5. Habitu corporis minus valens ex Felici sermone non medioerem sumpsit ad convalescendum gratum, 701, 1. Cum iegritudine confectus teneretur ab Aelia visitatus, 821, 10; 822, 2. Annum tertium et quinquagesimum jam perduxerat in hoc corpore suus, 1018, 4. Quam locum sepulturae suae praedestinaverat, 877, 15. *Vid. FELIX, NICÆNUM CONCILIUM.*

Ambrosius et Satyrus adepti sunt senuli honores, ne villis dissimulatio videretur, 1120, 25. Hos tamen non delectabant, quod illi a se invicem dividerunt, *ibid.* Tanta corporis similitudine Ambrosius in Satyro videtur, ut, multi Satyro dixerint aliqui, quod se Ambrosio dixerint memorarent, 1124, 57 et seq. Superant sanctas aut iegritudo cum eo communis; ut cum alter aegresceret, alter in morbum incurreret; et cum alter convalesceret, uterque consurgeret, 1134, 79. Ita semper mutuius Ambrosium cum Satyro inedit amor, ut interire potius foveretur affectu, quam forensi blanditia divulgaretur, 1124, 57. Quantum Ambrosius a Satyro fratre esset insuperabilis, 1103, 73 et seq. Quam iniquus si quando ipsi sine Satyro produmum esset, 1119, 22. Indivisi semper fuit eorum patrimonium facultatum, 1115, 7. Cum omnia eis essent communia, solum commune non erat secretum inter eorum, 1124, 39. Si Ambrosio fuisset filius, nunquam cum amplius dilexisset quam Satyrum fratrem, 1132, 68. Satyrus Ambrosio unus erat domi solatio, foris decori, in consedis arbiter, curae particeps, deprecator sollicitudinis, depulsor meroris, assertor actuum, cogitationum defensor, in quo domestica sollicitudo resideret, publica cura requiesceret, 1119, 20. Ambrosius ultimos Satyri fratris hausit anhelitus, flatus in os inspiravit morienti, 1118, 49. Satyri mortui intercessionibus sperat ad eum cito venturum, 1170, 135. Optat ut anima sua in fratris Satyri anima moriatur, 1145, 34. Satyrum fratrem suum mortuum publica oratione funebri prosequitur, 1113, 1 et seq. Satyro ultimum eorum populo valedixit, 1134, 78. Animam Satyri Deo commendat, 1135, 80. *Vid. SATYRUS.* Soror Ambrosii integritate venerabilis, Satyro aequalis moribus, non impar officii, 1118, 16. *Vid. MARCELLINA.*

Ambrosius apud Gratianum se, quod non venerit, excusat, 752, 1. Obtulit illi libellum senatorum Christianorum contra gentiliū petitionem, 824, 10. *Vid. GRATIANUS.*

Ambrosius libellum obtulit Valentiniano contra Symmachi relationem, 833, 1. Non verborum elegantiam in ea, sed vim rerum expectandam, *ibid.* Dedit libellos duos imperatoribus contra Symmachum, quibus significaret sumptus sacrilecorum christianum virum non posse reddere, 1010, 2. Lecti sunt libelli in consistorio, nec aliud fecit Valentinianus, nisi quod libelli nostrae ratio poscerbat, *ibid.* 3. Ambrosius postulat a Valentiniano ne gentiliū superstitiones, sicut petierat, instaurari sinat, 824, 1 et seq. Valentiniano significavit, quod si sumptus sacrilecorum pagani redderet, aut non veniret ad Ecclesiam; aut si veniret, futurum ut aut sacrilegum non inveniret, aut inveniret sibi in Ecclesia resistantem, 1010, 3. Pagani intimata Senatus legatione a Theodosio sacrilecorum sumptus reddi postulaverunt: sed ille hoc negato, insinuationi Ambrosii assensionem dedit, 1011, 4.

In Ambrosium Persecutionis ab Arianis Meliolani excitata narratio, 852, 1 et seq. In ipsa oblatione Domini orare cepit, ne ejus sanguis in Ecclesia theret, certe ut suus sanguis pro salute non solum populi, sed etiam pro ipsis impiis effunderetur, 853, 5. Sermo ejus persecutionis tempore, 855, 14 et seq. Ecclesiae vasa potanti imperatori negat, 865, 5. Basilicam Arianis tradere recusat, 868, 18. In basilica veteri totum exegit diem, 855, 10. Inde domum cubitum se recepit; ut si quis abducere vellet, inveniret paratum, *ibid.* Domum redire non potuit, et psalmos cum fratribus in Ecclesia basilica minore dixit, 858, 24. Tyrannus appellatur et plussimum tyrannus, 859, 27. Quid Caligone propositis cubituli responderit? 859, 28. Vocatus in Consistorium, ut deinde contra Auxentium, arbitro imperatore, disputaret, ire recusat, 890, 1 et seq. Non defuturus, si synodus propterea congregaretur 863, 16. Epistolam ad Valentinianum imperatorem de sacerdotum consilio dictavit, 862, 13. Venisset ad consistorium ut imperatori verba coram

suggereret, si episcopi vel populus permisissent, 883, 18. Imperator donavit Ambrosio, ut quo vellet, pergeret, 884, 18. Etsi qui vellunt, sequenti potestatem habuerunt, 864, 1. Ambrosius significat deservenda Ecclesiae si voluntatem subire non possent, quam plus Dominum timet, quam seculi huius imperatorem teneret, 884, 1. Meliolanensis populus pro eo perveniens diebus et noctibus custodias exhibet et exubans, 885, 7. Ecclesiae fides diligenter custoditae, inveniuntur aperte, 863, 10. Anno superiore venit ad palatium palatium, et quid ibi tum acciderit, 871, 29. Invenia aliqui, gladium, deportationem nuntiat, 873, 35. Horrebant animo armatos ad basilicam Ecclesiam occupandum missos, et offerebat jugulum, 864, 9. Adversus arma, milites, Gothos quoque lacrymae arma ejus sunt, 864, 2. Non sibi sed populo suo timet, *ibid.* 4. A tractatu concilii Niceni non mare nec gladius poterit eum separare, 862, 14. Persecutionis tempore quodlibet vel visitandi graba prohibat vel pergit ad martyres, et regiam palatii praetexbat cuncto atque redempto, 867, 15. Expectabat aut gladium pro Christi nomine, aut incendium, carrum praeparaverant, plerique narrabant percussores praemissos, penam mortis esse decretam: sed illa omnia non timebat, 867, 15 et seq.

Ambrosius reperit corpora SS. Gervasi et Protasii, 874, 2 et seq. Ejus ea de re ad populum sermo, 875, 3 et seq. Tales ambrosii defensores, 876, 10.

Ambrosius basilicam dedicavit, 874, 1. Rogatur, ut auct Romanum basilicam dedecet, *ibid.*

Ambrosius ad Bononiense invitatus convivium, ubi celebrata martyris translatio est, 277, 1. Vitalis et Agricola martyrum reliquiae ubi et quomodo reperi fuerint et data ab Ambrosio? 279, 7 et seq. Collegit eorum sanguinem triumphalem et crucis lignum, 280, 9. Sub sacris altaribus ab eo recunduntur, 280, 10.

Ambrosii prima ad Maximum legatio approbata est Valentiniano, 888, 1. Valentiniano secunde suae ad Maximum legationis rationem reddit, *ibid.* et seq. Cum pervenisset Treviros postridie processit ad palatium, a quo et quomodo ibi exceptus sit, *ibid.* 2. Assurgenti Maximo ut osculum daret, quid responderit? *ibid.* 3. Quos cum eo deinceps sermones habuerit? 4 et seq. Abstinet ab episcopis, qui communicabant Maximo, vel qui aliquos, devios leet a ille, ad necem petebant, 891, 12. Ea propter jussus a Maximo sine mora regredi, *ibid.* Ingreditur iter, licet plerique insidias non evasurum crederent, *ibid.* Maximus Ambrosio minabatur: in illius odio laus erat, 1185, 39. Legati iterum missi ad Gallias Ambrosium apud Valentiam Gallorum reperiunt, 890, 7. Intra Gallias juxta urbem Moguntiacum comes Victor occurrit Ambrosio, 889, 6. *Vid. MAXIMUS.*

Ambrosius Gratiani et Valentiniani mortem deflet, 1194, 79 et seq. Mortuum utrumque velut oculos sibi effossos arbitrabatur, 1185, 39. Illos orationibus et oblationibus suis prosecuturum se esse spondet, 1194, 78. Quod pro eis a Deo petat, 1196, 80.

Ambrosius Valentinianum suscepit parvulum, legatus ad hostem ejus perrexit, Justinam maternis tractum manibus amplexus est, iterum legatus repetivit Gallias pro pace, et ad reliquias Gratiani postulandas, 1182, 28. Ejus Viennam ad Valentinianum ire pirati intermissa legatio, et cur, 1180, 24 et seq. Vas datus a Valentiniano apud comitem suum, *ibid.* 29. Itineri se committit, superabat Alpium iura, accepto de Valentiniano munusculo, iter replevit, *ibid.* 25. Valentinianus cum valem suum iteri postulabat, 1190, 63. Ambrosius sponsonem suam Deo pro Valentiniano obligavit, 1190, 63. Valentinianus per eum putabat eripi se pericula, cum non solum ut parentem diligebat, sed ut redemptorem suum et liberatorem sperabat, 1190, 79. Valentinianus bellum ante mortem latus ad eum movit, 1181, 25. Ambrosius de Valentiniano morte dolet dolore acerbo, 1002, 1 et seq. Quibus verbis animam Valentiniani defuncti alloquitur, 1190, 64 et seq. Optat Valentinianum mortuum fratri suo Gratiano conjungi, 1188, 54. Et patri, *ibid.* 55. Theodosius ei aripit de Valentiniani sepultura, 1004, 4.

Ambrosius Eugenio in primordiis imperii sui scribenti non respondit, tamen ubi cum eum restituerat, scripsit et rogavit, ut in 1012, 12. Eugenio respondit eum Meliolanum veniente decessisse, 1010, 1 et seq. Eunpie, quod sumptus templorum templi coequebat, libere arguit, 1011, 7 et seq. Meliolanum reddidit civitati Kalendas Augustas, qua Eugenum discesserat, 1020, 1 et seq.

Ambrosius Aquilae pontus, cum Synagoga Judaeorum a Christianis incensa, et Valentinianum conventiculum, 956, 1. Quid hac in causa egerit, *ibid.* Haec de re scripsit ad Theodosium Imperatorem, 946 et seq. Quid Theod.

deum Ambrosio suggestu descendenti pro synagoga ueniente non nichil dixerit, illicque Ambrosius respondit, 963, 27 et seq. Postea ad altare accessit Ambrosius, et quantum oblationis gratiam senecit, *ibid.* 28.

Ambrosius a Theodosio petit ut sepultura Valentianum corporis, ne festivo penitus solvatur calore, accedatur, 1001, 5.

Ambrosius rationem reddit Theodosio, cur adventum ejus declinaverit, 997, 7 et seq. Cum esset sollicitus propter eundem Thessalonicensem, ipsa nocte qua proficisci parabat, Theodosius venisse visus est ad Ecclesiam, sed Ambrosio sacrificium offerre non licuit, 1000, 14. Offerre non audeat sacrificium, si Theodosius post eundem Thessalonicensem vulnerit assistere, 1000, 13. *Vid.* Theodosius.

Ambrosius queritur soli sibi in Theodosii comitatu jus naturæ creptum, ut audiendi et loquendi privaretur munere, 997, 2. Theodosius motus frequenter est, quod ad Ambrosium pervenissent aliqua, quæ in consistorio suo statuta forent, 997, 2. Ambrosius maluit officio suo aliquid desse, quam humilitati: et requiri in se ab aliis sacerdotibus auctoritatem, quam a Theodosio desiderari honorificentiam, 998, 5. Dixit Theodosio se quod honorificentius fieri potuit, fecisse; ut eum magis audiret in regia, ne si necesse esset, audiret in Ecclesia, 955, 3. Theodosio scribit manu sua, quod solus legat, 1000, 14. Quod Theodosii animæ proderat, in conspectu ejus loqui non contundeatur, 1011, 4. Eidem dicebat: Si indignus sum, qui a te audiar, indignus sum, qui pro te offeram, cui tua vota, tuas committas preces, 915, 1.

Ambrosius litteras a Theodosio imperatore accepit, 1020, et seq. Hanc epistolam gratias Deo pro victoria de Eugenio reportata acturus, secum ad altare detulit, ipsam altari imposuit, ipsam gestavit manu, cum offerret sacrificium, 1021, 5. Theodosium rogat pro reorum qui eum Eugenio pugnaverant, absolutione, 1021, 7. Et pro iis qui ad Ecclesiam petentes misericordiam confugiant, 1022, 3. Theodosius in supremis suis ultimo spiritu Ambrosium requirebat, 1027, 35. Quantum Ambrosius de Theodosii imperatoris morte doleret, 1027, 35 et seq. *Vid.* Theodosius.

Ambrosius conficitur dolore, quod Ecclesia Vercellensis sacerdotem non habeat, 1022, 1. Quid ad eligendum episcopum agere debeant Vercellenses docet, 1023, 2 et seq.

Ambrosio aptius videtur propria manu suo affligere stylo, et cur, 988, 2. Non dictabat omnia, et maxime noctibus, et quibus de causis, 988, 1 et seq. Sed libros propria manu scribebat, *ibid.* Sabino transmisit petitum codicem scriptum apertius atque enodatus, 988, 1. Scripsit Hexameron, 976, 1. De paradiso terrestri scripsit nondum veteranus sacerdos, 981, 1. Cur animo successit de Officiis scribere, 8, 23 et seq. Ad quos sermonem faciat de Officiis 76, 25. Nondum triennalis sacerdos scripsit libros de Virginitate, 172, 39. Cur de Virginitate scripserit, 163, 5. De Virginitate frequentibus libris dixit, 253, 15. Gratiano imperatori duos misit libellos de fide, 754, 7. De Spiritu autem interim veniam scriptioni petit, *ibid.* Sequestratque hanc disputationem, 552, 7; 557, 34. Optat ad se mundandum sicut ad Isaiam Seraphim advolare, ut tractet de Dei generatione, 469, 139 et seq. Cur post duos libros de fide alios scripserit, 497, 1 et seq. De Patris et Filii divinitate quinque libros scripsit, 717, 62. De moralibus quotidianum sermonem habuit, 325, 1. Post Ægyptiorum supputationes et Alexandrinæ Ecclesiæ definitiones, episcopi quoque Romanæ Ecclesiæ, per litteras plerique Ambrosii de die paschæ celebranda sententiam expectant, 882, 8. In libros epistolarumstrarum referam, inquit, et tuo commendetur nomine, 991, 7. Assumpsit epistolas familiari sermone attexere, redolentes aliquid de Patrum moribus, 996, 16. Simplicianus delectabatur, cum Ambrosius aliquid de Pauli apostoli scriptis coram populo ad disputandum assumeret, 930, 1. Virgilio in episcopatu assumpto formam institutionis tradit, 842, 1 et seq. Segatius et Delphino episcopis unam eandemque litteram scribebat, 1107, 2. Quid eum ad scribendum de Valentianiani obitu impulerit? 1173, 1. Apollinaristam quendam quomodo confutaverit? 981, 1 et seq.

Amen, id est fideliter, 523, 43.

Amentata non manipularis sententia, 762, 3.

Amicitia leges, 138, 125 et seq. Christus dedit formam amicitia, quam sequamur, et quæ illa sit! 141, 135. Constans debet esse, 139, 127. Inter dispares mores non potest esse, 140, 132. Nescit superbiam, 139, 123. Ea probabilis, quæ honestatem tuetur, præferenda sane opibus, honoribus, potestatibus, 138, 124. Non tam remedienda amicitia munia, quam cumulanda, 1103, 1. Vestustas amicitia habet aliquid eum pluribus consociabile, patrius amor non habet, 931, 2. Meliores amicitia sunt inopum plerumque quam divitum, 140, 134.

Amicitia vitæ est, nec queritur, 140, 143. Vitæ adjunctum est, 139, 142. Potestas curios est, et æqualitatis magistra, 140, 142. Nihil in hiis rebus amicitia pulchrius, 140, 141. Corruptores in amicitia gratia sunt, 46, 174. Nemo detestabilior, quam qui amicitiam læserit, 141, 135. *Vid.* Amicitia.

Amicus quid est, nisi consors amoris; ita ut unum fieri velis ex duobus, 140, 133. Amicus alter ego, 994, 154. Non potest homini amicus esse, qui Deo fuerit invidus, 140, 132. Magnum charitatis pondus ad vim diligendi adjungitur, probare quos diligas, et diligere quos elegeris, 8, 24. Fidelis amicus medicamentum est vitæ, et immortalitatis gratia, 139, 123. Amicus in necessitate non deserendus, 139, 123. Errantem amicum corripe, innocentem amicum ne deseras, 139, 127 et 129. Plerumque inimicitie subeundæ sunt propter amici innocentiam, 139, 123. *Job* amicorum increpationes ad certamen ultimum reservantur, 391, 90. Inimicis vitari potest, amicus non potest, si insidiari, 142, 135. *Vid.* Aversus.

Amer vernus constantia probatur, 991, 7. Non est vehementior natura ad diligendum, quam gratia, 8, 24. Destituti amore impatientibus erubescunt, 1139, 17. Tenera est amoris lullatio, quæ improvisum affectum excitat, 1138, 14. Quid tam insitum nature, quam ut diligentem diligas, 79, 37. Ad incitivum charitatis communis plurimum proficit, si quis vicem amantibus reflat, 79, 37. Nihil tam utile, quam diligere: nihil tam inutile, quam non amari, 77, 29. Et si major portio et plenior cognitio sit in spiritu, qua diligimus: tamen etiam in figura corporis videre desideramus, 821, 10. *Vid.* Affectus.

Amiadab figura refertur ad Christum, 236, 94.

Amnianus episcopus, 819.

Anabathmorum quindecim psalmos Davidicos legimus, 895, 10.

Anatolius episcopus, 819.

Anemius episcopus Sirmiensi Illyrici, 786, 1; 790, 16; 805, 76. Ejus in Palladium condemnatio, 800, 55.

Angelorum principium etsi non invenio; erat tamen, quando non erant, 707, 16. Angelus non est immortalis naturaliter, 500, 19. In eo nature capacitas vitio obnoxia, sed non obnoxia disciplinæ, *ibid.*, 20. Angelorum natura potuit mutari, 613, 63. Assistunt, ut Patris et Filii gloriam videant, quibus aut merentis aspectibus, 515, 105. Processus habent scientiæ, et capacitatem profectus, habent discretionem virtutis atque prudentiæ, 523, 10. Mysterium Dei Patris et Domini Jesu Christi cognoscere nisi ex revelatione non potuerunt, 521, 2. Christum videntes resurgentem hæserunt opinionis incerto; cur et quid tum dixerint, 331, 35; 522, 5 et seq. Resurrectionem Christi ignoraverunt, 258, 39.

Angelorum verba mandata sunt Domini, 218, 16. Hominibus in adjumentum descendunt, 618, 83. Custodiunt servulos Christi, eorum orationibus advocati, 836, 11. Angeli in obsequio. Filius Dei in gloria; illi in comitatu, hic in suggestu: illi stant, hic se let: hic judicat, hi ministrant, 516, 105. Angelus descendens in natatoriam descensionem Spiritus sancti in aquas baptismatis nuntiabat, 618, 88.

Angeli in istius mundi laboribus diversa sustinent ministeria, 921, 10. Ingemiscunt, cum adhibentur pœnarum et excidiorum ministri, 921, 10. Habentes vitam mallent eam in illo superiore tranquillitatis suæ statu recurrere, quam nostrorum peccatorum pœnis ultricibus interpolari, 924, 10.

Angelos qui fecit in Spiritu, homines quoque per eandem gratiam similes faciet angelorum, 618, 84. Hominibus pro virtutis premio similitudo angelorum promittitur, 534, 75. Quicumque annuntiant Christum, in angelorum ascendi videntur locum, 351, 7.

Angeli propter intemperantiam ceciderunt de cœlo in sæculum, 159, 53. *Vid.* Virgines.

Anima sexum non habet, cur tamen femineum nomen accepit, 235, 93. Scriptura frequenter anima n hominis Spiritus vocabulo designat, 644, 55. Quid tam homo quam anima ejus, 923, 6.

Anima num celestis videatur esse substantiæ, 921, 1 et seq. Animæ neque tactu aliquo comprehenduntur, neque visu corporeo videntur, et ideo supergrediuntur substantia sua corpoream et sensibilem qualitate. n. 922, 3. Apostolus quasi bonus magister et spiritalis agricola oculis doctrinæ seminibus animas nostras potioris creaturæ esse et ejusdam præstantissimæ nature intelligendum nobis reliquit, 922, 3. *Vid.* Esopas.

De anima quid vulgus philosophorum censeat, 923, 1. Aristoteles animam *ψυχή* esse censuit, 922, 1. Plato dicit animam esse quo ipsum se movet, et non movetur ab alio, 922, 1. Quæ veritas, ut quia ipsa se moveat, et

semper moveatur, immortalis esse credatur? 1168, 125. *Vid. N°55.*

Animorum major presentia est, 752, 1. Presentior est cui se animis, quam qui oculis prestatatur, 831, 23. Anima nostra non moritur, 792, 25. Scimus quod anima supervivat corpori, et ea depositis proprii sensus repagulis expedita, libero cernat obtutu, que aut sit in corpore non videbat, 1140, 21. Quod si in quiete nocturna possunt animæ altiora penetrare, et discreta perspicere; quanto magis spectant hæc, cum jam puro æthereo quo sensu nulla corporeæ labis impulsa nta patiuntur, 1133, 73. Philosophi qui dicunt animas immortales esse, non satis me mubent, cum corporum resurrectionem negant, 1168, 126. Quam vana et incredibilis philosophorum opinio, qui nostras animas, ubi ex hoc corpore emigraverint, in corpora ferarum variorumque animantium transire commemorant, 1168, 127 et seq. Non mirum debet videri, si vos gentiles, creditis in bestias posse mutari, qui bestias adoratis, 1169, 131.

Anima corpus suscepit regendum; ut si bene rexit, præmium; si male, supplicium referat, 922, 5. Anima et caro pace inter se sunt jungenda, 252, 11. Specioso procelit anima, quo corpore velut calcamento utitur, 268, 87. Consummatur carnis indrmitatibus animæ fortitudo, 403, 61.

Animus poster culpæ est auctor, innocens caro, sed plerumque peccati ministra, 409, 75. Non potest caro corrumpi, nisi mens fuerit ante corrupta, 308, 11. Quis vitium corporis aut patrimonii damnatum non levius ducat vitio animi et existimationis dispendio? 113, 24. Quomodo anima vanitati subiecta sit? 922, 5.

Animam Christus exulam de paradiso inventam recessu anfractu erroris revocavit ad paradisum, 1069, 4. Quomodo Christus in Evangelio animam suscepit, erudit, consummaverit, 1039, 1 et seq. Ubi anima mundavit cor, verbum reperit, Deum vidit, 235, 92. Quomodo semel per subjectionis fructum gustaverit, Christus eam servare, et in ea sæpius probari non recusat, 1070, 6. Quæ vilet Christum summum bonum, corpus hoc non requirit, renuntiat sæculo, abducit se a vinculis carnis, exuit omnibus voluptatum istarum nexibus, 907, 12. In singulis Dei Verbo, sine ullo flexu pudoris, quasi sponso innubit æterno, 155, 31. Osculata Dei Verbum, concupiscit super omnem decorem, diligit super omnem letitiam, delectatur super omnia aromata, cupit frequenter videre, sæpe intendere, cupit atrahi, 903, 10. Quando anima concipere incipiat, et formari in ea Christus, 1036, 16. Anima habet lætitiā et exultationem, que habet *παραδυσον* *ἡνίκω*, 915, 3. Anima quæ a principio virginalem fidei suæ florem Christo dicavit, et ea quæ ipsi est acquisita ex gentibus, utraque est sponsa unius Verbi, *ibid.* 4 et seq.

Animæ continuos processus in Canticis canticorum legimus, 1002, 2. Anima quæ Deo vult appropinquare, elevet se a corpore, semper illi summo bono adherat, illi bono quod est divinum, quod est super, 957, 14. Communat atque exultat prius anima prodicis passionum superflua ut fructus suos demonstrare possit in ipsa segete, 1031, 7. In duobus est ejus excellentia, bonis exerceri cogitationibus, nullis cupiditatibus fluctuare, 51, 291.

Animum suum unusquisque et seipsum severum iudicem sui, ultorem sceleris, et vindicem criminis habet, 756, 10. Fides gratia, misericordia redemptio est anime, 778, 3. Non moriatur anima in peccato, sed moriatur in anima justi, ut ejus recipiat æquitatem, 1155, 43. Animæ lapsus conversio ex Michæa propheta explicatur, 1022, 2 et seq. Quanto gratius est animi tenebras depulisse, quam corporis, illeique jubar emicuisse quam solis, 907, 27.

Anima habet cibum et amictum suum, 905, 3. Quil melius epulantur animi, quam bonis factis, 43, 134. Hortus Verbi affectus est animæ vernantis, et in paniferis virtutis est fructus, 227, 53. Filius Dei unguentum effudit, quo anima nostra tota penetrari debet, 229, 25 et seq. *Vid. CHRISTUS.*

Anima habet spirituales volatus, 229, 107. Habet alas suas, quibus se possit libera levare de terris, 241, 115. Quibus atatur, et augeatur animæ volatus, 240, 109. Philosophi, currus animæ equos, alas assumptæ de nostris, 240, 11. Currus animæ quatuor animum quatuor affectiones sunt, 241, 113. Sæpius in, seq. *litas*, voluptas, timor, et quæ ratione modum non habent? 229, 95, et seq. Currus animæ teres et rotundus ante ulla offensione volvitur, 237, 79.

In animam tuam totus ingrediaris, atque intra ipsam te colligas, et in ea habites, apud eam commoreris, inipetabit sit omnis conversatio, ut sis non in carne, sed in spiritu, 917, 12. Ejice de civitate anime tue imaginem diaboli, et attolle imaginem Christi, 61, 251. *Vid. MERETRIX.*

Perturbatio animæ tollit constantiam, destitutio prædicti ignaviam, æstus periculum, et 258. Anima non potest prodari, nisi in matrem, 100, 10. Anima veniens in agnoscit, et quæ sit, 43, 100. Non potest, immutabilis, non virtus, sed beatitudo, et remota periculum, 27, 91. *Vid. APPETITUS, CADAVER.*

Quæ sit anima, quomodo sit demonstratur in apertis, mulieris bone, 210 et seq. Quæ anima sit, sicut anima, bilis et colligat, 929, 2. Anima anime fides, Tristitia est, sicut Januaria dicitur, quæ prout in præparatam habet superioris Hierarchia, quæ in anima sit, 1069, 13.

Animantia a quantum generis inagregabilis natura sunt, 34, 125. Animantibus omnibus immensum primum salutem iuri, cedere quæ animant, appetitum quæ periculi, 34, 128. Quæ anima anima anima per librum, Præparatam propriam, aspicere, 10, 241, 115. *Vid. BEATITUDO, HOMO.*

Anna diversorum in templo, colloquium in prout, veta in jejuno, 191, 22. Docet quæ deat esse virtus, 101, 21. Valuat proutonum est, quod in Evangelio prout Virginis celeberrimum partum Anna vidua subegit, 968, 8.

Annibal diu sacris insulavit Romanis, 814, 4. Annulus non sentit, quod exprimit, 157, 107. Est tibi pignus, et sancti spiritus signa alium, 420, 18.

Ante cum dicitur in Scriptura, in latitum proutino aliqua definitione porrigitur, 908, 61.

Antiochia civitas duas habebat episcopos, Paulinam atque Meletium, 814, 2. Antiochia Eusebia Urbanus et Patres concilii Aquilonensis dederat, 814, 3. *Vid. PAULINUS.*

Antiochenæ virginis, et militis Christiani, qui vestem inter se mutaverint, martyrium describitur, 107, 22 et seq. Dæmonis et Pythæ Pythæorum præparatam factum Antiochenæ virginis martyrio inferni, 171, 31.

Antiochus vir consularis, 1107, 4. *Vid. ALEXANDER.*

Antonii in se amorem commendat Ambrosius, 1108, 4 et seq.

Anysius Acholi dulum discipulus, ante successores hæresque vel honoris vel gratie, 122, 1. De omni electione in episcopum Acholi successorem in uno quidem momento dubitatum, *ibid.* Quam egregie Acholum, a quo successor designatus est, imitatus sit, 221, 9. *Vid. ANOELIUS.*

Apeme concubina Iarii regis, 903, 12.

Aper presbyter subscript, 909, 14.

Aperionis mysterium in baptismo et cur, 125, 3 et seq., 319, 2 et seq.

Apis cum aeris motus suspectus habet, lapillis sæpe sublati, per ignem se libent nubi, 259, 101.

Appellinarius Verbum et carum veris asserunt esse substantie, 908, 12. Aliterius Appellinarius, et continetur quod Christo si ut in hoc forma nihil debet divine nature, et plenitudinis; si in illa forma nihil debet ei deit, quod in hoc forma nihil debet, 901, 1. Appellinarius aliquid in pithæ ex hoc verum; Verum raro factum est, solvitur, 719, 20 et seq. Quod in pithæ Appellinarius dicitur in pithæ continetur in lucis, 818, 4.

Appellinarius non potest audire quod Christus pro nobis servitute suscipit in istis corporis inceptione, 981, 1. Probatum omnem credidit, ut quæret quoniam reprehendere, 987, 2. De Appellinarius aliquid quod errare videtur, *ibid.* Appellinarius 988, 14. Appellinarius obijcit, quod Christus formam ævi accepit, non servus factus est in pithæ, 985, 7 et seq. Et aliquid quod errare obijcit: Specie inventus ut homo, *ibid.* *Vid. ANDROSINI.*

Apophor thæum referre consueverunt, qui ad convivium magnam invitantur, 277, 1. Apophor thæum triumphat, *ibid.*

Apostoli omnes non solum Christi, sed etiam Patris et Filii et spiritus sancti sunt discipuli, 652, 143. Alepando erraverunt, ne non potest errare possumus; et illorum error nobis prodit, 714, 46. Tunc perfectioris esse capient, postquam spiritum sanctum receperunt, 650, 138. Sancti primi sunt Domini, præcipue apostoli, 927, 10 et 12. Sicut in celo stellarum luculentum resplendit, ita apostolorum, et martyrum et angelorum toto illustrant chori mundi, 479, 24. Ex latrocinio conversus repentinus habet, in apostolatu probatus accepit potestatem, 1070, 9. Apostoli adhuc ingemunt; quia multum est labor, qui adhuc faciunt, 927, 12. Videtur mihi quod eis scripturam divine interpretati nem sermone secum vario conferentibus pleni luminis resplendit claritudo, 896, 10. Symbolum apostolorum quod Delecta Romana intemeratum semper custodit et servat, 967, 5.

Ἀποτίεσμι, 783, 1 et seq. Ἀποτίεσμι, Deus est qui concludit et consummat omnia, 783, 12.

Apparitores diversorum comitum, 854, 7. Apparitor praefectura, qui propter operas portuenses offensam contraxerat, in portu navit, 1003, 1.

Appetitus ac motus animi rationem sequi debet non praecurrere, 60, 237 et seq. Si rationi obediat, facile id quod deest in omnibus officiis conservari potest, 29, 105. Perturbata mente latius se ac longius fundit, 61, 238. Cogitationum et appetitus in quo dispares sint motus, 27, 98. Gravior appetitus ex indignatione nimia nascitur, 61, 240.

Aquila Judaeus. Non in ejus versione omnis auctoritas, 1077, 24.

Aquila dum fuerit mortua, ex suis reliquiis renascitur, 418, 8.

Aquileiense concilium congregatum juxta imperatoris praecceptum, 788, 7; 806, 2. Aquileiense concilii acta, 786, 1 et seq. Imperiale rescriptum in eo legitur, 787, 3. Gratiano imperatori gratias agit, 806, 1 et seq. Scribit ad episcopos Galliarum, 806, 1. Vide Alexandrinae Ecclesiae, Galliarum episcopi.

Arabes. Vide CIRCUMCISIO.

Arcadius moriente Theodosio, jam validus juvenis est, 1202, 15. Vid. THEODOSIUS.

Architæ Tarentini dicto ad vilicum suum : O te infelicem, quem afflicterem, nisi iratus essem, multo potiora fecit David, 26, 94.

Aries est verbum plenum tranquillitatis et moderationis, atque patientiae, 783, 3. Quid significet? *ibid.* et seq.

Ariminensis concilii prima confessio et secunda correctio, 408, 122. In eo scriptum est, Christum esse creaturam, 862, 14; 870, 25. Lex qua illud concilium firmatur, *ibid.* Major numerus Arimini Nicæni concilii fidem probavit, Ariana decreta damnavit, 862, 15.

Aristoteles putat Deum suis contentum esse finibus, et praescripto regni modo degere, 15, 50. Asserit usque ad lunam Dei descendere providentiam, 14, 48. Refellitur, *ibid.* Vide ANIMA.

Arius auctor Arianæ hæresis, unde et nomen accepit, 807, 4. Dixit ingentium Patrem, et genitum et creatum Filium, 723, 91. Solum Patrem sempiternum, solum bonum, solum verum Deum, solum immortalitatem habentem, solum sapientem, solum potentem dicendo, expertem horum Filium impia commonitione voluit intelligi, 808, 5. Dicit : Antequam nasceretur Filius Dei, non erat. Sed refutatur, 468, 125. Dicit ex nihilo Dei Filium. Sed refutatur, 469, 126 et seq. Dicit Filium Dei ex alia substantia. Sed refutatur, 469, 128 et seq. Dicit creaturam Dei Filium, non sicut cæteras creaturas, dicit mutabilem et convertibilem, 479, 130 et seq. Diabolus verum Dei Filium fatebatur, Arius negat, 594, 230. Apertum sacrilegium est, quando Christum Dei Filium Arius Deum verum negavit, 804, 70. Altissimum Dei Filium sui similem vult videri, 596, 238. Dicit : Ex toto Deum, non ex parte cognovi, 594, 237. Ille atque Sabellius gentilis erroris hæredes, 570, 105. Non ut Arius plures credendo et dissimiles potestates, plures deos gentili errore faciamus, 445, 6 et 10. Epistola ejus a principio habet blasphemias, solum Patrem æternum dixit, 787, 5. Lecta in concilio Aquileiensi, 798, 46 et seq.; 807, 4. Missa ad imperatorem, 808, 6. Tinea Arius est, tinea Photinus, qui sanctum Ecclesiae vestimentum impietate sua scindunt, et sacrilego morsu pretiosum fidei velamen obrodunt, 633, 183. Tolerabiliora sunt testamenta diaboli, quam argumenta Arianæ, 502, 32. Arius Joannis verbis confutatus, 454, 57; 468, 123. Crepuit medius, 790, 15. Illius sicut Judæ proditoris effusa sunt viscera : pudet dicere ubi; atque prostratus in faciem, ea quibus Christum negaverat, fœda ora pollutus est, 468, 124. In stercore volutatus est, 595, 237.

Arianorum in Christum blasphemæ propositiones, 450, 34 et seq. Ariana hæresis post omnes hæreses cœpit, et ex omni hæresi venena collegit, 494, 135. Ariani ex philosophia omnem impietatis suæ traxerunt colorem, 468, 85. Cum gentilibus et Judæis illi bene convenit, qui creaturam Christum dicunt, 862, 13. Ariani omnem vim venenorum suorum in dialectica disputatione constituunt, 457, 42. Secundum impietatem suam positum substantiæ verbum recipiunt, secundum pietatem fidei-um comprobaturum repudiant et refutant, 518, 124. Fidem illam majorum traditione firmatam quam dæmones ipsi negare non possunt, negant, 879, 19. Cedit diabolus plagis, et adhuc cedere nesciunt : quanta perpassi sunt, et quemadmodum Pharaon malis suis indurantur, 880, 22 et seq. Non negant ante tempora Filium, sed dicunt priorem Filio Patrem, 455, 59. Illud refutatur. *ibid.* Qui dicit Christum creaturam, inquit, secundum cæteras

creaturas, anathema sit : quam id fraudulentum fuerit ! 519, 130 et seq. Negant hoc Deo vero Dei Filio, quod ille hominibus aperte noluit denegare, 562, 58. Dum sepebant a Patre Filium, in id periculum incidunt, ut Patrem passum esse commemorarent, 459, 13. Non juxta illos Patrem Filiumque serernas, 476, 33.

Ariani si Filium alienum a Patre putant, cur adorant? 457, 69; 493, 125. Desinant colere se simulant, dicere creaturam, 464, 104. Filium Dei omnipotentem negarunt, 583, 182. Potestatem Christi imminuunt, 1212, 49. Dicentes Filium Dei non esse bonum, refelluntur, 473, 15 et seq. Negant Christum libere esse potentatis, 479, 47. Putant in Filio non liberam fuisse voluntatis arbitrium, sed coactæ atque servilis operationis obsequium, 548, 143.

Arianus mavult imperfectum auctorem habere atque degenerem, quam verum atque perfectum, 31, 117. Easi divinitus vulnus sentire non possit, quod in se tamen est, majestatem suam in Christo non corpus interficere conatur, 466, 114. Ariani non habent Filium Dei pro salute datum, sed pro inlirmirate transmissum : non habent consiliarium, quem putant futura nescisse : non habent Filium, quem sempiternum non putant, 507, 58. Christum factum nobis esse sapientiam ad inenarrabilem ejus generationem sacrilega interpretatione derivant, 504, 39. Arianus dicit interdum Deum Christum, 520, 123.

Ariani sancto Spiritui solent derogare, 479, 47. Putant se derogare sancto Spiritui, si dicant illum Spiritum Paracletum : sed frustra, 382, 10. Ariani negant Spiritum sanctum scire diem judicii, 588, 202.

More judaico aures suas claudere solent, 494, 130. Quam peiores sint, quam Judæi, 872, 31. Velut Judaici caupones miscent aquam cum vino, quia divitiarum generationem humanamque confundunt, 509, 65.

Ariani nunc in plures sese divisere formas : alii Eunomium vel Actium, alii Palladium vel Demophilum, atque Auxentium, vel perfidiæ hujus hæredes sequuntur, alii alios, 452, 45. Alii dissimilem Patri per omnia dicunt Filium : alii similem, sed non unius esse substantiæ cum Patre, 727, 106. Isti refelluntur, *ibid.*, 108 et seq. Eunomii personam fugiunt Ariani, sed ejus perfidiam asserunt, impietatem exsequuntur, 452, 45.

Ariani Scripturas falsare divinas, 494, 135. Easdem Scripturas interpolare, 586, 193. Quam absurde locum Evangelii Joannis, *Deus Spiritus est*, Ariani de suis et Ecclesiae codicibus abstulerunt, 676, 59 et seq.

Ariani negant miracula SS. Gervasii et Protasii beneficio perpetrata, 818, 16. Nec martyribus pepercerunt, 494, 135. Imperatori volunt dare ejus Ecclesie, 872, 31. Arianis basilicam petentibus totis viribus sese opponit Ambrosius, 652, 1 et seq. Valentinianus junior legem pro Arianis dedit, 861, 9 et seq.

Arianorum, Sabellianorum, Photinianorum, hæreticam sævitatem hæc verba, *Ego et Pater unum sumus*, jugulant, 689, 117; 690, 120 et seq. Quomodo eorum blasphemiam in ultimo judicio a Christo refelluntur, 491, 108 et seq. Si ad Patrem appellent, quid eis responsurus sit ? 493, 123 et seq. Quam meliorem causam apud Christum judicem omnium habeat catholicus quam Arianus, 490, 101 et seq. Cum laudatur Christus, Arianorum amentia verberatur, 869, 19.

Arianorum variæ objectiones ex Filii generatione desumptæ solvuntur, 539, 96 et seq. Ex voce genitii et ingentii objectio petita solvitur, 721, 79 et seq.; 724, 93 et seq. Alia qua Filium quod alterum generare non posset, nec omnipotentem esse arguebant, nec Patri æqualem, solvitur, 535, 77 et seq. Objectio petita ex voce *solus* solvitur, 554, 16, et seq. Objectiones petitiæ ex his verbis : *Qui solus habet immortalitatem*, etc., solvitur, 493, 11 et seq.; 557, 36 et seq. Objectio petita ex his verbis, *Beatus et solus potens*, solvitur, 477, 39 et seq. Et rursus ex his verbis, *Pater, si possibile est*, etc., *ibid.* 41 et seq. Objectio ex Filii Dei subjectione petita solvitur, 578, 154 et seq. Objectio ex obedientia et subjectione Christi petita, solvitur, 486, 84 et seq. Objectio petita ex adoratione quam Filius Patri exhibuit, solvitur, 560, 49 et seq. Objectio petita ex Filii missione, solvitur, 567, 95 et seq. Objectio petita ex sessione Christi ad dexteram Patris, solvitur, 489, 100 et seq.; 491, 108 et seq. Objectio inde petita, quod Filius a se ipso non loqui dicatur, solvitur, 574, 133 et seq. Omnes hæreticorum quæstiones, qui dicunt Christum nescire diem judicii, breviter interemptæ, 807, 18. Arianis duos a catholicis deos induci obijcientibus respondetur, 558, 40 et seq.

Arianorum objectioni ex his verbis, *Baptizantes eos in nomine Patris et Filii et Spiritus sancti*, solvitur, 264, 65; 572, 116 et seq. Objectioni petita ex his verbis, *Pater ma-*

em, invocet Patris nomen, precemque Filii et Spiritus

sancti, nūtur verbis celestibus, 357, 14. Spiritus sancti descensio aqua, sacerdotibus invocata precibus, consecrat, 617, 18. Non simplex aqua celestis mysteri, per quam consequimur, et partem cum Christo habere meramur, 603, 15. Quare fons baptismatis quasi sepultura est, 359, 19. In aqua imago mortis, in Spiritu pignus est vite, 616, 76. Aqua testis est sepulturae, sanguis testis est mortis, Spiritus testis est vite, 616, 77.

In mysteriis interrogatio trina defectur, et confirmatio trina celebratur, nec potest quis nisi trina confessione purgari, 654, 505. Quid baptizandi responderent, 372, 28. Renuntiatio diabolo et mundo in baptismo, 324, 5 et seq; 350, 5 et seq. Apertionis mysterium, 325, 3 et seq; 349, 2 et seq. Symbolum competentibus in baptisteriis basilicæ traditum, 853, 4. Triplex immersio in baptismo cum triplici interrogatione, 359, 20. Quid immersio significet, 360, 23. Baptizatus es in nomine Trinitatis, 381, 5. In his qui baptizati sunt in nomine Jesu Christi, non iteratum est baptisma, sed novatum, 608, 42. Que admodum in Christi nomine plenum esse legimus baptismatis sacramentum, ita etiam sancto tantum Spiritu nuncupato, nihil deest ad mysterii plenitudinem, 609, 44. Lolio pedum in baptismate, 322, 31; 362, 4 et seq. Ecclesia Romana hanc consuetudinem non habebat *ibid.*, 5. Post immersionem ungebatur baptizatus, et quibus verbis, 360, 14. Unctio capitis in baptismate, 332, 29; 350, 4. Baptizatus accipit *μύρον*, id est, unguentum in capite, 361, 1. Vestimenta candida in baptismo, et cur? 333, 34 et seq. Baptizati accipiunt, signaculum spiritale, quo signat Pater, confirmat Christus, et dat pignus Spiritus sanctus, 336, 42; 363, 8. Unxit te Deus, signavit te Christus, accipis spiritale signaculum, 381, 7. et seq. Recens baptizatorum ad Eucharistiam accessus, 336, 43 et seq.; 364, 11; 356, 15, etc. Paschæ die in toto orbe baptismi sacramenta celebrantur, 288, 42.

In baptismate descendit Spiritus sanctus, 378, 14. Spiritus mentem renovat, aqua proficit ad lavacrum, sanguis spectat ad preteritum; Spiritus nos per adoptionem filios Dei fecit, sacri baptismatis unda nos abluat, sanguis Domini nos redemit, 678, 68. Quis operationem Spiritus sancti abnuat in lavacro, in quo operationem ejus sentimus et gratiam? 370, 23. Aqua in baptismo non mundat sine spiritu, 330, 19. Christus baptismum nobis ad reliquenda nostra peccata donavit, 874, 37. Aufert Dominus peccata per baptismum, et transfert iniquitates, et demergit in profundo maris, 1008, 24. In baptismo planta abluuntur, ut hæreditaria peccata tollantur; nostra enim propria per baptismum relaxantur, 333, 32. Ut majus subsidium sanctificationis accedat, 363, 7. *Vid.* CONSTANTINUS.

Per lavacrum renovamur, per quod renascimur, 417, 8. In sacramento baptismi vere nos regeneramur, 342, 59. Regeneratio quid sit, 361, 2. Cur in aqua fiat, *ibid.* 3. Per baptismum aquilæ sumus renovatæ ablutione delicti, 366, 7.

Mortuus eram, sed quia in baptismate commortuus Christo sum, accepi lumen vitæ a Christo, 1008, 7. In eo qui baptizatur, crucigitur Filius Dei, 418, 9. Qui moritur in Christo, sit ejus gratiæ particeps in lavacro, 1145, 46. Baptizati hæredes sunt Christi; quia datur illis per mortem, ipsius tanquam testatoris hæreditas, 1025, 11. Isti debent majore agere custodia, cavere vitiorum illecebras, erroris incitamenta, *ibid.* 12. Omnis justitia in baptismate constituta est, 353, 15. In eo non merita personarum consideres, sed officia sacerdotum, 332, 27. Piscinæ probaticæ cum baptismus comparatio, 335, 3 et seq. Non sanat baptismus perfidorum, non mundat, sed polluit, 330, 23. Non aqua omnis sanat, sed quæ habet gratiam Christi, 352, 15. In baptismo divinitas est præsentia, 327, 8 et seq; 33, 27. *Vid.* ECCLESIA.

Barbati et Sarmatio novi Epicurei primo intra monasterium positi jejunabant et continebantur, 1024, 8. Abierunt foras, deinde volentes redire, non sunt recepti, *ibid.* 9. Hinc effervescentes hæresim disseminare ceperunt, *ibid.* Refutantur eorum errores, *ibid.* et seq. Epicurum magis sequendum quam apostolos putant, 1215, 13. Se quod malæ causæ habent, assertionibus suis impugnant frequenter, 1028, 20. Dicunt nullum esse abstinentiæ meritum, nullam frugalitatis, nullam virginitalis gratiam, pari omnes aestimari pretio, delirare eos qui jejuniis castigant carnem suam, et menti subditam faciant, 1034, 7; 1028, 22.

Barbaricis mortibus objecti et bellorum procellis, in medio versamur omnium molestiarum freto, 1017, 3.

Barnabas sancti Spiritus electus imperio, quod ei ad omne redundat insigne meritum, non fuit apostolorum indignus collegio, 664, 157.

Basilica Romæ, 874, 1. Basilica Faustæ, 875, 2. Ba-

silica vetus, 855, 10. Basilica minor Ecclesiæ, 838, 24. Basilicæ sub apostolorum nomine dedicatio, 733, 1. *Vide* FRAX. Quædam Basilicæ basilicæ-Julianæ tempore imperii Juliani incenderunt, duas Damici, alias Gazis, Ascalone, Hiero, Alexandræ et illis tunc locis omnibus, et nemo vindicavit, 350, 15 et seq.

Basilica nova plebs populi, 355, 18. Circumfusi milites basilicam custodiebant, 678, 24, 844, 4. Imperator jussit ut recederent milites de basilica, 859, 25. *Vid.* BASSIANUS, ECCLESIA.

Basilides non putavit veritatem carnis humanæ a Christo susceptæ, 705, 8.

Bassianus episcopus Landensis, 786, 1; 805, 78. Ejus in Palladium condemnatio, 802, 60.

Bassiani episcopi subscriptio, 969, 14.

Bassianus episcopus loquebatur cum Ambrosio de basilicæ, quam condidit apostolorum nomine, dedicatione, 763, 1.

Basso episcopo in consortium regendæ Ecclesiæ datus est ceneo, 1009, 7.

Bauto comes amplissimus honore magisterii militaris, 1010, 3. Transrhenanus genere barbaros cum barbaris fecit decernere, 890, 8.

Beati vitam Scriptura divina prius quam philosophi posuit in cognitione divinitatis, et fructu bonæ operationis, 71, et seq. Non secundum forensam abundantiam æstimandam beatitudinem singulorum, sed secundum interiorum conscientiam, 13, 44. Qui philosophi eam in non dolendo posuerunt: qui in voluptate, aut vacuitate doloris: qui in honestate ac bonis corporis atque externis? 71, 4. Nulla ei accessio per voluptatem corporis, aut commodorum gratiam, 73, 13. Paupertatem, famem, dolorem non impediunt, sed adjumento esse ad vitam beatam, 71, 15 et seq. Omnia quæ patimur, minora sunt, et indigna, quorum pro laboribus tanta rependatur merces futura bonorum, 925, 5. In his doloribus vitam beatam eminere, 73, 9 et seq. Innocentia et scientia beatum faciunt, 72, 8 et seq. Vita beata fructus præsentium, vita autem æterna spes futurorum est, 74, 18. Non solum in paradisu reditus nobis reformatus est per Christum, sed etiam celestis solii honor per consortium corporis Christi carni nostræ est impertitus, 1085, 3. Nuptiæ Agni ornantur confessorum livore, martyrum sanguine, liliis virginum, coronis etiam sacerdotum, 1170, 132. Quamvis sancti de suo merito securi sint; tamen quia futura est adhuc redemptio totius corporis Ecclesiæ, compatiuntur, 926, 7.

Bellicus jactatus gravi ægitudine, credidit in Dominum Jesum, et cepit revalescere, 1095, 1.

Bello (In) justitia et fides servanda, 37, 140. In fortitudine bellica non mediocri honesti ac decori forma est, 54, 211. Sunt nobis quædam et in pace prælia, et in bello pax, 937, 30. Tunc bellum conficitur, hostis fugatur, quando Spiritus gratia concinit, et mentis industria, 1164, 111. *Vid.* Fortitudo.

Beneficentia dividitur in benevolentiam et liberalitatem, 38, 143. Non est beneficentia, ubi nulla est benevolentia, 38, 144.

Beneficiis Christus judicavit magis homines alligari posse, et provocari ad ea quæ sunt recta facienda, quam metu: plusque charitatem proficere, quam formidinem ad correctionem, 957, 6. Enitendum ut beneficiis atque officiis obligemus plurimos, et collatam reservemus gratiam, 98, 121. His potius nostra conferenda beneficia, qui nobis ea non possunt repræsentare, 100, 126. Superiorem non esse in referendo quam in conferendo beneficio, hoc est minorem esse, 42, 160. In beneficio referendo plus animus quam census operatur; magisque præponderat benevolentia, quam possibilitas muneris referendi, 44, 166. Non potest manere beneficium, cum auctor excluditur: nec auctor sine munere, nec munus sine auctore, 646, 64.

Benevolentia præstat supra ipsam liberalitatem, 44, 166 et seq. Liberalitas sine benevolentia, et benevolentia sine liberalitate non est perfecta, 40, 151.

Benevolentia habet in se fortitudinem, 46, 172. Augetur cœtu Ecclesiæ, fidei consortio, initiandi societate percipiendæ gratiæ necessitudine, mysteriorum communionis, 45, 170. Facit ut unus fiat ex pluribus, 46, 173. Alia ejus commoda et effectus 43, 173 et seq. Tantum valet, ut plerumque pignora vincat nature, 46, 174. Etiam morum facit similitudinem, 45, 171. Nullus cibus est benevolentia et pietate dulcior, 412, 84. Unusquisque benevolentis se magis, quam sapientis credit consilio, 44, 167. Tolle ex usu hominum benevolentiam, tanquam solem e mundo tuleris, 44, 167. Qui ejus effectus, *ibid.* et seq.

Benjaminitarum ob violatam in Levitæ uxore castitatem

ultio atrocissima eleganter describitur, 772, 3 et seq. Quanta honestatis cura in bello contra tribum Benjamin ad ulciscendam pudicitiae injuriam suscepto, 135, 110 et seq.

Benevolentia summa opus est, ut publica gubernacula et privata jura tueamur, 93, 95.

Bersabee puteus septimi, aut juramenti Latina interpretatio est, 1041, 77.

Bestiae quantae hominis officia conferant et beneficia, 975, 17. *Vid.* ANIMANTIA, *Fer.*

Beth domus est, leem panis dicitur, 1035, 14.

Bethania locus oblationis, ideo ibi mortuus suscitatur, 1049, 6.

Bethleem in qua natus est Christus, eademque Ephrata, 1064, 9. In Mathiao domus Juda, in Michae domus Ephratae dicitur, verborum discrepantia non sensuum est, 1045, 11 et seq.

Bibendum est, non propter voluptatem, sed propter inebriitatem; pro remedio parcius, non pro delictis redundantius, 1029, 27.

Bigami etiam ante baptismum ad sacros ordines admitti non possunt, 66, 257.

De Bononiensi veniens a tergo Claternam, ipsam Bononiam, Mutinam, Rhegium derelinquens, in dextera erat Brisillum, a fronte occurrebat Placentia, semirularum urbium clavera, ad lavam Apennini inculta miseratus, 944, 3. *Vid.* VIRGINES.

Bononiensis Ecclesiae piscator, 245, 129. Metropolitani vir Bononiensi subditus, 1005, 5.

Bononienses virgines, relicto parentum hospitio, sacrum virginitatis incolunt, 161, 60. Quid ibi agant? *ibid.*

Bonitas popularis ac grata est omnibus, 77, 29. Non vituperanda facilitas, sed laudanda bonitas, 125, 68.

Bonum utique perfectum, 1081, 2. Pulchrius est bonum, quod non ex necessitate fit, sed ex voluntate, 932, 8. Quid bonum est, non vitandum: quod est melius, eligendum, 205, 72. Consuetudo boni usum pravitatis veteris amisit, 227, 56. Quid aliud tam facile potest iustorum inungere mentes, quam boni operis conscientia? 43, 163.

Bonum summum et solum est virtus, 74, 18. Nihil speciosius illo summo bono, cujus etiam praedicatio speciosa est nimis, et maxime perseverantis sermonis processus, et quaedam apostolicae praedicationis vestigia, 904, 1. Mentis oculus cum summum bonum intuetur, et in eo versatur, atque eo pascitur, splendescit atque enitet, 905, 2. Si verum et summum bonum concupiscibili suo et delictabili anima gustaverit, excludens dolorem et formidinem, incredibiliter exstuat, 905, 10. Vitae fons est summum bonum, ex quo vivendi substantia ministratur omnibus, 908, 18.

Bonorum judicia negligere vel arrogantem est vel dissolutionis, 60, 236. Plurimum prodest unicuique bonis jungi, 93, 97. Quod vitiosi oderunt, hoc apud bonos sincerum ac pium est, 938, 2.

Bonosi episcopi julianum ad quos pertineat! 1008, 1 et seq. Ejus error de Mariae illius refutatur, 1099, 3 et seq.

Bos inter et Ruth conjugium initum quid figuraverit? 510, 69 et seq.

Brachiale et torquem more indui gentilium sacerdoti et Christiano sacrilegium est, 899, 9.

Brixillum, 944, 3.

C

Cabillonum, 891, 11.

Clavera semirularum urbium, 944, 3.

Caes qui? 289, 45.

Caeli nati curatio figura baptismatis, 1006, 5 et seq.

Cain sacrificantis crimen non in oblatione muneris, sed in oblationis affectu est, 703, 3. Reprobatio muneris Cain quid figuraverit? 704, 5. Remissio sua mors ei fuit, quam vagum exulatum, formidat per omnia momenta mortis terrere per mortem exiit, 750, 10.

Calanus. *Vide* ALEXANDER.

Calgularum probra, 1212, 50.

Calligonus praepositus cubiculi quid Ambrosio mandare ausus sit? 859, 23.

Callidici castrum in parte aliqua aedificiorum incendium, 954, 13.

Camillus sublata Capitolio signa, caesis Tarpeiae rupis triumphatoribus, reportavit, 834, 7.

Cantabile fletus remota omnia solum a periculis, sed etiam ab omni strepitu tranquillitatem induit, 1044, 2.

Cantabile litteras laudat Ambrosium, 1105, 1.

Cantabile est reverenda, quae est cautes animae, in

canis cogitationibus et operibus effulgens, 823, 6. Non annorum cantica est laudata, sed in rum 834, 7.

Capilli naturalis velamen, 59, 132. Capilli Christi non ornamenta, sed crucis sunt. Inveniantur formae, non precepta virtutis, 231, 71. Parant et parerant, qui eripant eum sicut semine, 1002, 6. Sunt qui laqueum religionis et illius, 647, 14. Capilli quidam dicitur, quid agnoscant? 449, 11.

Captivitas vere haec est, ubi annus a parente cariturus ducitur ad in rem, et a diabolo a dominatione possidentur, 801, 4.

Capitulum synodus quid de Antiochia. Evagrio inter et Flaviano discordia statuerat? 1005, 2. *Vid.* FLAVIANUS, THEOPHILUS.

Caro anima fraterno quodam copulatur conspectu, 1043, 9. Caro nostra perpetua esse ac continua non potest, necesse est perire, ut reurgat, necesse est resolvari, ut quiescat, 945, 5. Cum caro repugnat, mors a Deum delicta esse intenta, 439, 105. Tunc maxime arguatur, cum caro cedit, *ibid.* Non metuit arma, non barbaria, qui mortem non timet, qui nulla carnis voluptate retinetur, 855, 6. Dormiat caro, vigilet fides: dormiat ille, brachia corporis, vigilet cordis prudentia: membra tui cadunt crucem Christi et sepulturae odorem, 244, 38. Non alium, si interire sic dicitur: ut repressa acrius, quam obmurmurata credatur, 416, 93. Meriatur cupiditatem, sit captiva, sit subdita, nec legi mentis nostrae repugnet, sed bonum servituti subiecta moriatur, 403, 61. Mors ac habet causam, ubi pulchrior est carnis, quam inanis praerogativa, 768, 14. Quod carnale, servile, 1163, 103.

Carthaginis non aequae numina semper invisa Romanis, 840, 30.

Cassianus episcopus, 786, 1; 805, 76.

Castitatis triplex virtus, una conjugalis, alia viduitatis, tertia virginitatis, 192, 23. Jure castitatem atque clementiam dixerim quasdam virtutum parentes, 1129, 64. Praeceptum castitatis est, consilium integritatis, 206, 75. *Vid.* VIDUITAS, VIRGINITAS.

Castitatem non poena cohibet, sed religio auget, dilectaque conservat, 222, 35. Nec casta est, quae metu cogitur; ne honesta, quae mercede conducitur: nec pudor ille, qui imperantium oculorum quotidiano expositus convicio, flagitiosis aspectibus verberatur, 150, 15. Castos non infirmos nos esse convenit: pudicos oculos habere, non debiles, 207, 76. Bonus regentis castitatis pulchritudo est, 20, 69. Castitas solitudinem querit, 201, 57. Suis cuncta ut dispendiis, 836, 12. Prima ejus victoria est facultatum cupiditates vincere; quia lucri studium tentamentum pudoris est, 836, 12. Nescit redimere castitatem, qui vendere solet, 150, 15.

Castitatis et virginitatis patria in caelo est, 151, 29. Castitas angelos fecit: qui eam servavit, angelus est; qui perdidit, diabolus, 159, 52. Castimonie tantum deferrebant reverentia majores nostri, ut bellum adversus temeratores pulchre suscipiendum putarent, 772, 2. Castitatis supra laborem est premium, supra usum gratia, supra opus merces, 208, 82. *Vid.* CONTINENTIA.

Castulus quem presbyterum dicebant Ariani, captus a populo, 873, 5. Mors ab Ambrosio presbyteris et diaconibus, creptus est, *ibid.*

Catechumenus quando dedit nomen suum, Christus tulit lutum, et linxit super oculos ejus, 844, 12. Catechumeni dimissi post lectiones atque tractatum, 853, 4. *Vid.* BAPTISMA.

Catechumenus quod perfectum et absolutum officium est, a vero virtutis fonte proficiat, 110, 10.

Causa quo praestantior, eo debet esse cura attentior, 58, 227.

Causa sanctorum esse necessaria, 601, 9.

Claudius spem non habet in stellis, quas observat, 928, 15.

Clementis Legis est, et servitus charitatis, 1001, 8. Timor legis est, charitas Evangelii, 1001, 7. Unde nascitur? 34, 127. Utrum sit differentia aliqua charitatis eorum qui a puertia, et eorum qui juventutis aut posterioris aetatis processu crediderint? 944, 1 et seq.

Charitas non potest esse sine fide, 225, 51. Per fidem ad charitatem pervenitur, 80, 39. Perfecta charitas omnem legem habet, 1094, 5 et seq. Non tamen facile dixerim quod continuo omnis fides perfectam charitatem habeat *ibid.*, 6 et seq. *Vid.* FIDES.

Charitatem domus exigit, servus timorem, 1083, 10. Aliter charitas rursus offensionis excludit atque obstat, 1084, 13. Primum ad commendationem nostri est charitas, 70, 30. Libere librum facit hominibus, charitas domum Dei, 944, 24. Quid prodest collatio patrimonii sine colla charitatis? 444, 84.

Charitatis vincula sunt et vulnera, 203, 60 et seq. Sunt

Jacula charitatis, quibus Christus vulnerat se querentes, 233, 60. Ita vulnera charitatis et oculis preferenda, 221, 334; 274, 111. *Vid.* Amon.

Chorath intellectus dicitur, 1041, 77.

Chorah omne cor, vel quasi cor dicitur, 1041, 77.

Christianos etsi multi se nominant, nomen usurpant, non tamen omnes mercede habent, 432, 130. Cum Judei interpellant, in terra scribuntur eorum nomina: cum advenit Christiani, scribuntur eorum nomina in celo, 803, 5. Omnis Christianus est liber et sapiens, 936, 22. Curia jam majore Christianorum numero est referta, 825, 9. Julianus lege proxima Christianis communem usum loquendi et docendi denegavit, 824, 4.

Christianos decet, ut et tranquillitas pacis optetur, et fidei veritatisque constantia nec mortis revocetur periculo, 855, 14. Per injurias, per inopiam, per supplicium nos crevimus, 835, 11. Nunquam nobis amplius contulerunt gentiles, quam cum verberari Christianos, atque prescribi, ac necari juberent, *ibid.* *Vid.* Persecutio.

Christi nomen ante ejus adventum in Israel populo, quasi in vase aliquo Judaeorum mentibus claudabatur, 620, 95. Quomodo postea per omnem creaturam extensum, *ibid.*, 96. Christus verus David, verus humilis, verus mansuetus, verus manu fortis Dei Filius, hoc annuntiatur nomine, 987, 11. Verbum dicitur, quia immaculatus: virtus, quia perfectus; Filius, quia genitus ex Patre: Sapientia, quia unum cum Patre unum aeternitate, unum divinitate, 447, 16. Si Christum dicas; et Deum Patrem, a quo unctus est Filius, et ipsum qui unctus est Filium; et Spiritum sanctum, quo unctus est, designasti, 609, 44. Deus est qui ungit, et Deus qui secundum carnem ungitur, Dei Filius, 448, 24. Christus quasi filius hominis unctus, et missus ad Evangelium praedicandum, 665, 2. Unguentum Christi est Spiritus sanctus, 622, 103. In Christi nomine incarnationis Paulus testificatus est sacramentum, 500, 16.

Expositio fidei catholicae de Christo, 730 et seq. Imperfecte de Christo confessiones fidei, 709, 24 et seq. Summi tanquam ad unum prophetarum, ita ad Christum factum esse Verbum, arbitrati sunt, non ipsum esse Deum Verbum, 714, 48. *Vid.* APOLLINARIS, ARIUS.

Christum esse altissimum Deum probatur, 498, 9. Paulus Christum solum verum Deum voce affectuque fateretur, 560, 48. Ipse est, quem Pater genuit ante Luciferum, ut aeternum; ex utero generavit, ut Filium; ex corde enectavit, ut Verbum, 175, 3. Ex Patre, apud Patrem, in Patre, natus non factus, nec degener, 218, 18. Nos per adoptionem filii, Christus per veritatem naturae est, 409, 126. In eo filii proprietates divinitatis est, veritas proprietatis, misericordia pietatis, oblatio securitatis, 465, 108. Sat est generationem scire divinam non divinsam, non diminutam, loci aeternitatem, non creatam, 493, 129.

Christum totum quicquid a Patre divinitatis assumpsit, expressit, 158, 48. Est imago simplex de Deo, egressa de Patre, expressa de fonte, 453, 49. Non umbra, sed imago Dei est: non vacua imago, sed veritas, 1164, 109. Imago Dei est, non muta; quia Verbum est; non insensibilis; quia sapientia est: non inanis; quia virtus est; non vacua; quia vita est: non mortua; quia resurrectio est, 453, 50. Imago docet eum non esse dissimilem, character expressum esse significat, splendor signat aeternum, 453, 49. Verus Deus est veri Patris non dissimilis, sed aequalis, 555, 27. Probatur contra Arianos Christum non esse dissimilem Patri, 451, 43 et seq. Probatur esse similem, 453, 48 et seq.

Christum Filium Dei sempiternum esse probatur, 474, 54 et seq. Pater manet in Christo, tanquam verus in vero, Deus in Deo, lumen in lumine; quasi Pater sempiternus in Filio coaeterno, 681, 82. Qui volunt negare Filium sempiternum, volunt Patrem docere esse mutatum, 455, 61. Cum omnia sapientia facta sint, Christus autem Dei sapientia sit: non accidens utique, sed permanens est in aeternum, 505, 45.

Christi voluntas eadem quae paterna est, 479, 50 et seq. Similiter est Christi velle, quod Pater vult; ejus similiter est facere, quod Pater facit, 478, 45. Si traditus est a Patre, et ipse se tradidit: unde una utriusque operatio et voluntas, 465, 109. Christum liberare esse potestatis variis argumentis probatur, 479, 47 et seq. Videmus eandem charitatem Dei esse, quae Christi est, 585, 188.

Christum omnipotentem esse probatur, 728, 114 et seq. Omnipotentem annuntiant angeli, prophetae significant, apostoli testificantur, 524, 16. Christus omnipotens est; haec est fides nostra, 835, 7. Ana hama illi, qui negat Dominum potentem Christum, 794, 32. Jubenti Christo etiam insensibilis solet natura obedire, 428, 56.

Christus per unitatem potestatis coadoratur in Patre, cum Deus Pater adoratur in Christo, 681, 82. In Christo etiam incarnationis adoranda mysteria sunt, 689, 76 et seq. Per abellum pelum Dei terra intelligitur, per terram caro Christi, quam hodie in mysteriis adoramus, 681, 79. Divinitatem ejus adoramus et carnem, 70, 725.

Christo dum praedicas, Patrem adjudicas, 458, 71. Secundum divinitatem non super Christum est Spiritus, sed in Christo, 696, 6. Neque Pater visus est Abraham, nec Deo Patri pedes lavit, sed ei in quo futuri hominis est figura, 484, 72. Non Pater in rubo, non Pater in crebro, sed Filius Moysi locutus est, hic legem dedit, 460, 83. Christus locutus est in lege, in propheta et in Evangelio, 477, 37. Servemus distinctionem divinitatis et carnis: unus in utraque loquitur Dei Filius, et non uno loquitur modo, 485, 77.

Christum dicere creaturam pro objectu contumeliae est, non pro confessione reverentiae, 755, 4. Quid proficis, si dicas quia Christus haec an illa sit creatura? Creatura imitatur, non divinitas adoratur, 789, 26. In quo factus sit Christus, 501, 27 et seq.; 511, 76 et seq. Quo sensu dictum sit de Christo: *Dominus creavit me principium viarum suarum in opera sua*, 505, 46 et seq.; 506, 59 et seq.; 613, 51. Secundum partum Virginis factus, qui secundum divinam generationem ex Patre natus est, 870, 25. Foris factus est, qui erat intus, 251, 6. In Christo factura non divinitati, sed humanitati ascribenda, 562, 94. Factus sub lege secundum incarnationem, ex muliere secundum sexum, 781, 18. Aliqui dicunt inoperatum esse incarnationis mysterium et cur? 517, 114.

Christus in quo dixerit Patrem majorem se esse, 482, 61 et seq. Quem Patrem naturaliter habet, Deum appellat propter suscepti corporis sacramentum, 219, 23. Quasi Altissimus donat, quasi homo precatur: aliud creatoris, aliud redemptoris est, 498, 8. Rogat quasi filius hominis, imperat quasi Dei Filius, 502, 32. Neque cum imperat, solus est, neque cum precatur, infirmus, 531, 55. Quasi Deus operatur in rubo, quasi homo visitat aegrum, 202, 60. Mandatum sive preceptum Christo non secundum divinitatem, sed secundum incarnationem datur, 574, 132.

Christus dubita hominis affectu, 478, 43. Ut homo dubitat, ut homo turbatur: non turbatur ejus divinitas, turbatur se undam humanae fragilitatis assumptionem, 480, 50. Plerique dicunt confidenter quod Christus secundum nostrae conditiōnis assumptionem ignorare se quasi Filius hominis ante crucem dixit, 501, 221. Nescire se simulat, ut scire faciat credentes, 561, 54. Quomodo diem judicii ignorasse dicatur, 591, 222. In Christo profectus est aetatis, et profectus sapientiae, sed humanae est, 719, 72 et seq. Non secundum divinitatem, sed secundum hominem judicant, qui putant Christo testificandi scientiam defuisse, 574, 130. Quod sanctificatur in carne pro nobis, et divinitate sanctificat, 485, 78.

Christi subjectionis pia et vera interpretatio, 926, 8. Secundum formam servi locutus, dominum vocavit, quem Patrem noverat, aequalem in Dei forma; se solum secundum carnis substantiam se praedicans, 985, 3. Summius Patri in corpore, in quo erat subditus matri, 487, 88. Quomodo in nobis subjectus, 580, 167 et seq. Per sua opera et genera diversa virtutum erit in nobis Patri subditus, 583, 182. Hoc munimentum, haec sepes est fidei nostrae, quod pro nobis servitutem suscepit in istius corporis susceptione, 984, 1. Pro nobis servus, peccatum, opprobrium, maledictum factus est, ut nostram servitutem tolleret, maledicta, peccata, opprobria deleteret, 985, 4; 988, 12 et seq. Servivit, ut omnes liberos faceret, 933, 23. Formam servi accepit, id est, plenitudinem perfectionis humanae, plenitudinem obedientiae, 570, 109. *Vid.* FILIUS DEI. PATER. TRINITAS. VERBUM DEI.

Christus cum esset in plenitudine divinitatis, exinanivit se et accepit plenitudinem naturae et perfectionis humanae: sicut Deo nihil deerat, ita nec hominis consummatio, ut esset perfectus in utraque forma, 986, 6. Unus est et ante saecula ex Patre, ut Dei Filius natus; et in saeculo, ut homo carnis assumptione generatus, 700, 168. Etsi caro Christi et anima ejusdem ejus anima caroque nostra substantiae est: non inde tamen timeo, ne tetradia videar inducere, 721, 77.

Christus homo factus est, Deus natus est, 116, 11 et seq. Christus *heri* propter aeternitatem, *hodie* propter corporis susceptionem, 555, 25. Nihil Deo accedere ex carne potuit, 522, 6. Deus sui patris non potuit detrimentum, cum id quod assumpsit ex Virgine, nec accessio divina nec diminutio potestatis sit, 482, 64.

In Christi incarnatione, non, ut quidam interpretati sunt, natura ipsa Verbi immutata est, quae immutabilis semper est, 716, 55. Legi in cujusdam libris sic positum, et organum et eum a quo movebatur organum unius in

Christo esse naturæ, sed refellitur, 715, 51 et seq. Qui divinitatem et carnem Domini unius esse naturæ, quod errorum auctores sint, 715, 51. Qui carnem Domini et divinitatem dicunt unius esse substantiam, in Arianis peiores esse probantur, 714, 49. Refellitur, 716, 57 et seq. Christus non remisit quod erat, sed assumpsit quod non erat, 482, 62.

Christus secundum generationem divinam Dei virtus, secundum assumptionem carnis, unus cum omnibus hominibus in carne substantia, salva tamen incarnationis eius gloria; quia veritatem suscepit, non unigenitum carnis, 324, 30; 353, 17; 393, 12. Factus est sicut homo, non sicut utique, sed veritate formatus, 1161, 103. Sunt qui putant quia divinitas Domini circumfusa est, et in carnis specie coagulata pendebat in ligno, 715, 50. Refellitur, 715, 56 et seq. Divinitas quæ secundum naturam suam videri non poterat, suscepit quod erat præter naturam divinitatis, ut secundum naturam corporis videretur, 708, 22. Christus ostendebatur omnibus per corporis veritatem; quia non caro erat Verbum, sed caro erat Verbi, 412, 40.

Moris est Scripturis divinis gemmam in Christo significare substantiam divinitatis et carnis; et cur? 348, 39 et seq. Est Scripturis promissa consuetudo divinis, ut interitum a divinitate Christi incipiant, et ad incarnationis sacramentum descendunt; ut etiam ab humilitate incarnationis exordium sumant, et a gloria divinitatis assurgant; ut in prophetis et in evangelis frequentatur, et in Paulo, 509, 65. Nihil præ ceteris in lege, nisi Christi adventus annuntiatur, atque ejus præfigitur passio, 1053, 8.

Christi grande mysterium, quod stupuerunt angeli, 525, 26. Non sola admirabilis ex Patre generatio, admirabilis etiam ipsa generatio ejus ex Virgine, 459, 77. Eum credere tibi jussum est, non discutere permissum, *ibid.*, 78.

Christus primus secundum divinitatem, secundus secundum carnem, 245, 72. Primus, quia per ipsum omnia; novissimus, quia per ipsum resurrectio, 266, 73. Christus primogenitus, non primo creatus; ut et genitus pro natura, et primus pro perpetuitate creatur, 453, 48.

Refutantur qui putant animam a Domino Jesu non esse susceptam, 718, 64 et seq. Et eorum objectiones solvuntur, *ibid.*. Qui animam rationalem ab incarnationis Dominiæ sacramento segregant, divina sententia percelluntur, 705, 11. Christus quia suscepit animam, suscepit et animæ passionem, 480, 56. Non Deus Verbum pro anima rationabili et intellectus capax in carne Christi fuit, 720, 76. Christus animam suam pro divinitatis potestate posuit, et sumpsit, 475, 25. Suscepit voluntatem meam, suscepit tristitiam meam, 480, 53. Nihil in Christo imperfectum, 718, 65. Christi perfectiones, 174, 2 et seq. Si Christo aliquid hominis deest, non totum hominem redemit, 591, 5. In Christo immutabilis manebat sapientia, etsi circumdaretur amictu carnis, 412, 41. In Christo Deo caro, in carne autem humani generis omnium hominum particeps honoratur, 583, 181.

Quæ erat causa incarnationis, nisi ut caro quæ peccaverat, per se redimeretur, 719, 56. Christus in hunc mundum venit, ut aculeum mortis hebetaret, devoratorium ejus obstrueret, viventibus aternitatem gratiæ daret, defunctis resurrectionem concederet, 764, 5. Suscepit, quod meum est; ut impertiret, quod suum est, 709, 23. Ex nobis accepit, quod proprium offerret pro nobis, ut nos redimeret ex nostro; et quod nostrum non erat, ex suo nobis divina sua largitate conferret, 715, 54. Quia excreverat malitia, abolita innocentia fuerat, venit Dominus, qui reformaret naturæ gratiam, imo augetet, 983, 15. Venit in amaritudinem fragilitatis humanæ, ut conditionis amaritudo dulcesceret, Verbi celestis suavitate et gratia temperata, 257, 34. Suscepit carnem, ut quasi homo vinceret, qui homines erudiret, 488, 20. Propter opera sua a corruptelæ servitio liberanda suscepit carnem, 505, 46. Christi adventu non jam umbra sanat singulos, sed veritas universos, 331, 24. *Vid. INCARNATIO.*

Christus a Patre natus ante sæcula, sed ex Virgine natus ob sæcula, 152, 21. Unus Dei Filius, et natus ex Patre, et ortus ex Virgine, distant ordine, sed in unum concurrente nomine, 1116, 12. Homo natus ex virgine, ante omnia generatus ex Patre: qui matrem corpore, virtute refertet Patrem, 174, 2. Non alter ex Patre, alter ex Virgine, sed idem, aliter ex Patre, aliter ex Virgine, 711, 35. Non condemnare debemus, qui dicunt alium esse, qui ex Deo Patre natus sit, alium qui sit generatus ex Virgine, 714, 47. Matrem in illa divina generatione nescivit, patrem in hoc Virginis Mariæ partu ignoravit: ex Patre solo natus ante sæcula: ex Virgine sola ortus in hoc sæculo, 1045, 49. Secundum divinitatem matrem habere non potuit; quia auctor est matris, 1116, 11. Natus de Spiritu sancto et de Virgine immaculatum corpus suscepit, 334, 13. Dominus de Spiritu sancto natus est et renatus, 673, 64. Re-

futatur qui dicit Christum ex Virgine non potuisse generari, 936, 18. Melchisedech præfiguravit non erant quæ ex Virgine Christus videretur, 152, 12. Creatur ex Virgine, ut ex Dominica esset filius, 341, 34. Speciale ad hoc nomen virginis obicit, in insuperabili munus exhibuit, quia in arce præstavit quod elegit in matre, 950, 3. De casta virgine per quod descendit, eligit, et accrevit in pulchro puerulo, 257, 35. Purpuream carnem suam generationem per carnem posuit, quia ut latet in propriis cubiliis, cum a Virgine delectaret, 272, 109. Solum mundo datus per Virginem venit, et mulieris leprosus partu virginis salvit, 254, 21. Christus est *Hapθαια*; *Ados*, 918, 3. Christus Virgine operatus, et sic ille potuit, Christus virgine cohabitatus: virginis Christi, non virginis est Christus, 152, 22. Illic Jesus pater hanc familiam Judæorum, virga Maria, flos Maria Christus, 641, 55. *Vid. MARIA.*

Christus in principio ut homo carnatur, ut Dominus aforatur: jacet in pannis, sed fulget in stellis: cum nascitur in matre, et in ille dominant in caro est, quæ involvitur divinitas, cui ab angelis ministratur, 450, 32. Agnoscimus patrem Domini, in quo alimur, pascimur et reficimur, 882, 6. Circumcissus est primo, ne legem solveret, postea per crucem, ut legem impletet, 1013, 3. Circumcissus est ut circumcissionem legis conferret, daturus solutum crucis, *ibid.* Cur baptizatus, 352, 15 et seq. Et Spiritus sanctus sicut columba descendit, 331, 24. Christus jejunavit, ut nobis exemplo esset ejus jejunium, 1025, 16. Cum sine eruditione litterarum docet, non quasi homo, sed potius ut Deus videtur docere, 486, 77. Christus non est in sacris, qui sacra universa destruxit, 538, 32. Quid transfiguratio Domini significaverit? 460, 81 et seq. In transfiguratione reseruntur oculi: ut solus Dominus, qui solus designabatur Filius, videretur, *ibid.*

Christus maluit supra legem solvere, quam id quod erat legis negare, 780, 13. Pauper factus est, ut eum omnes amant, et egenos præcipue sua paupertate locupletet, 248, 85. Satiabat esurientes, replebat inopes: illuminabat cæcos, relinabat captivos, paralyticos erigebat, mortuos resuscitabat, et quod est amplius, conferebat absolutiones reorum, peccata donabat, 895, 6. Homo secundum carnem, sed ultra hominem secundum divinam operationem; cum leprosum tangeret, homo videbatur; sed ultra hominem, cum emendaret: cum Lazarum flect mortuum, quasi homo flect; sed supra hominem erat, cum mortuum jubet vinctis pedibus exire: homo videbatur, cum penderet in cruce; sed supra hominem, cum reserata tumulis mortuos resuscitaret, 986, 7. Maluit aliquid dissimulare de jure, quam de charitate deponere, 502, 64. Donavit sanitatem, non medicinam exercuit; eos enim sanat, quos nemo curaret, 1006, 2. Quot qualiaque habent genera sanitarum, 202, 62. Ubique curat, ubique sanat: in itinere, in domo, in deserto, 224, 42. Non est impimentum, qui sanatur a Christo, 202, 63. Alia virtutis ejus gratia, alius ordo naturæ, 1156, 81. Christi beneficia et incentiva virtutis et præmia sunt, 957, 6. Qui donavit omnibus, ab omnibus exigit; ut quod uni quisque sibi dimissum meminit, alii ipse dimittat, 253, 8.

Christus omnes benignus illustrat, nec refutare levem, sed emendare vult, 1116, 117. In Evangelio tacens operatur salutem hominibus, 4, 9. Per unumque secundum qualitates locorum in quibus docebat famulos suos, disputationes suas formate dignatus est, 894, 4. Christus plus amat nostram utilitatem instruere, quam suam potentiam demonstrare, 591, 220. Nostro non suo lacrymavit affectu, 1116, 11.

Christus scribat in terra dicentibus, quo legem scripserat, 257, 14. Quil scribens in terra significavit per figuram? 628, 14. Quando se inclinat, illo inclinat, ut jacentes elevet, 821, 7. Meruit et mulier absolvi, quæ recalcitrans Judæis, remansit sola cum Jesu, 897, 16. Cur dimittitur peccatum alius remittit, 894, 16. Non dimittit, quasi receptum corrigat, quasi vita: quasi fons alluit, 221, 7. Quoties nullum damnari vult, absolvi omnes? 897, 17.

Christus princeps sacerdotum, 571, 110. Est verus Melchisedech, 337, 46; 367, 12. Verus Melchisedech, verus rex patris, verus rex iudæis venit, 1054, 49. Sacerdos est novus, et nova hominis, non ex lege, sed supra legem; advocatus mundi, rex angelorum, 941, 17. Idem sacerdos, idem et homo, 211, 57. Typus sacerdotum est sacerdotum omnium, 1041, 37. Non exigit, sed accipit sacerdotium, *ibid.* 4. Sola potest contra illatum, 418, 9. Deprecatus est periculum diabolum, abluunt et rati congregatas divitias multitudinis, revocavit ab errore animas gentium, mentesque nationum deviantium, 918, 5 et seq.

Christus fatigatur ex itinere, ut reficiat fatigatos: perit bibere, sitientibus potum spiritalem daturus: moritur, vivificatur: sepelitur, resurrexerat, 561, 53. Fatigatus est, sed in te; quia dum te quaesivit, tua illum tantum incredulitas fatigavit, 634, 184. Perit bibere, daturus, *ibid.* Laborat, sed in nobis, ut me jacentem erigat, 1098, 4.

Christus quasi lux tetigit caecum natum, et lumen infudit; quasi sacerdos per figuram baptismatis mysteria gentium spiritualis invenit, 1093, 5. Christus ut homo, cum Lazarum fletet: rursus super hominem, cum eum resuscitaret: ut homo, cum vapularet; et rursus super hominem, cum totius mundi peccatum tolleret, 907, 8. In Lazari resurrectione Dei virtus est, vita, lux, resurrectio mortuorum; virtus erexit jacentem, vita gressum extulit, lux fugavit tenebras, reparavit obtutum, resurrectio vivendi gratiam reformavit, 1155, 78.

Christus clamavit in Abel, clamavit in Jesu Nave, clamavit in Salomone, clamavit in corpore suo, 918, 5. Venit, ut lateret saeculum hoc, 117, 36. Divinam suam gloriam celari, priusquam resurgeret; non divulgari cupiebat, 564, 72. Semper Christi laudes verbera perfidorum sunt, 869, 19.

Christus tentari debuit, compati mihi debuit; ut scirem quemadmodum tentatus vincerem, compassus evaderem, 488, 91. Suscepit quod non erat ut elaret quod erat: celavit quod erat, ut tentaretur in eo et redimeretur quod non erat; ut ad id quod erat, per id quod non erat, nos vocaret, 622, 107. Christi varia certamina et coronae, 270, 96 et seq. Secundum carnem tentatur, secundum dignitatem ab angelis adoratur, 502, 33. Vides illas quas tu putas Christi infirmitates, tuas esse virtutes, 489, 95.

Christus secundum quid dicatur maledictum, 870, 25. Ideo maledictum, quia nostra maledicta suscepit: ille flevit, ne tu homo diu fletes: ille injurias passus est, ne tu injuriam tuam doleres, 488, 94? Cur peccatum dictus sit et maledictum? 717, 60.

Christus ipse die pascha cum discipulis manducavit, sequenti die, hoc est, sexta feria, crucifixus est; sabbato quoque magno illo sextadecima fuit: ac per hoc septimadecima luna resurrexit a mortuis, 883, 10 et seq. Non soli Petro sed unicuique fidei vult lavare pedes, 602, 12. Pretia quibus Josephi Christusque venditi sunt, inter se conferuntur, 691, 125 et seq. Non omnes eodem pretio cuncti Christum, 692, 129. Dominus gratis se obtulit, ne quem revocaret a Christo paupertatis necessitas, 692, 128. Cur moriturus horum ingressus sit, 690, 119.

Christus bibit calicem, hoc est, passionem illam tuorum criminum redemptricem; ut tu siliis istius mundi, sacri potus cruore restinguas, 634, 184. Lignum crucis velut quaedam nostrae navis salutis vectura nostra est, 623, 110. Manus Domini affixae cruci in modum volantis extensae, 241, 115. Sestabat de cruce Christus, et inter matrem atque discipulum dividebat pietatis officia, 1048, 109. Vide clementiam magnam Christi, cum pro suis oraret persecutoribus, 1183, 34. Accum accepit, ut absolveret omnes tentationes, 1055, 6. Accepit vocem sacrae titulae passionis, clamavit in martyrio, clamavit in parricidio, quod pertulit pro sacrificio, 1204, 21. Lancea vulneratus est, ut nos sacri vulneris cruore sanaret, 158, 47. Ex vulnere sanguis et aqua exivit, spiritumque exhalavit: aqua ad lavacrum, sanguis ad potum, spiritus ad resurrectionem, 180, 22. Potuit non mori, si voluisset, 1145, 46.

Christus, non, ut quidam dicunt, in phantasmate passus est, 714, 46. Pendebat in cruce, et omnia commovebat: tremebat in ligno, quoniam totus tremebat mundus: erat inter supplicia, et regnum caeleste donabat: peccatum omnium factus, peccata generis abluebat humani: mortuus est, ut illius mors vita fieret mortuorum, 712, 39. Idem patiebatur, et non patiebatur: moriebatur, et non moriebatur, sepeliabatur, et non sepeliabatur: resurgebat, et non resurgebat, 711, 36. Erat in servi forma, sed idem in gloria Dei Patris: erat vermis in cruce, sed idem dimittebat peccata etiam persecutorum suorum: erat opprobrium, sed idem majestas Domini quid amisit, cui nihil minus est? 985, 5. Cum moreretur, vivebat: cum subjiceretur, regnabat: cum sepeliretur, resuscitabat, 581, 174. Erat immortalis in morte, inpassibilis in passione, 712, 39.

Christus solus erat, quando mundum redemit, 992, 5. Christi passio adiutorio non eguit, 251, 49. Non eguit redemptionem redemptor universorum, 780, 15. Non egebat adiutore ad redemptionem omnium, qui omnes sine adiutore servavit, 1048, 110. Adiutore non eguit, cum faceret mundum, neque eum redimeret, 1161, 101.

In Christo mortua est non vita nostra, sed culpa, 623,

109. In eo mortuus est, quod suscepit ex Virgine; non in eo quod habebat ex Patre, 622, 107. In eo secundum naturam suam caro passa est, nec ea corporis passione Verbi natura mutata est, 713, 45. Si exiit corpus, nullum tamen de corpore Deo damnatum, 412, 40. Quomodo Dominus majestatis dicatur esse crucifixus, 481, 58. Non divinitas crucifixus, sed caro est, 463, 95. Mors carnis fuit, non divinitatis, 835, 9. Secundum carnem passus est, secundum divinitatem habet immortalitatem: hoc qui negat, diabolus est, 793, 25. Christus secundum naturam se obtulit nostrum, ut ultra nostram operaretur naturam: de nostro sacrificium, de suo primum est; multaque in eo secundum naturam invenies et ultra naturam, 715, 54.

Christus per crucem excelsior factus est caelis, excelsior angelis, et melioris testamenti factus est sponzor, 511, 76. Quamvis simili modo assumptionis et passionis Christi sint admiranda mysteria: plenitudo tamen fidei in sacramento est passionis, 691, 124. Maluit in hunc mundum redemptor venire, quam iudex, 1203, 16. Mors Christi vita est omnium: morte ejus signantur, mortem ejus orantes annuntiamus, mortem ejus offerentes praedicamus: mors ejus victoria est, mors ejus sacramentum est, mors ejus annua solemnitas mundi est, 1146, 46. Magnum pietatis mysterium, ut mors corporis nec in Christo esset excepta, 1114, 4. Perpetuitate vitae sibi pretium, mihi sacrificium perdidisset, *ibid.* Patientia admirabili peccata nostra suae afflixit cruci, 1049, 112. Damnavit peccatum, quod nascendo non sensit, quod moriendo crucifixit, 594, 13. Consummatis passionibus, tanquam consummatus ipse, sanitatem dedit omnibus, peccatum tulit omnium, 1033, 47. Mortis mors facta est susceptio mortis in Christo, 512, 84. Mortem suam pro morte omnium obtulit, sanguinem suum pro sanguine fudit universorum, 958, 7. Petra caro Christi, quae caelum et totum mundum redimit, 972, 9. Agnus est, sed divinae potentiae, qui nec solum mundavit sanguine delicta universorum, sed etiam divina potestate donavit, 1074, 10. Nunc in haedi typo, nunc in ovis, nunc in vituli offer batur: haedi, quod sacrificium pro delictis sit: ovis, quod voluntaria hostia? vituli, quod immaculata sit victima, 660, 4. Exiit se carne, ut pro te de dominationibus et potestatibus mundi istius triumpharet, 227, 55. Ad sanguinis ejus gratiam nihil minuitur, nihil adjungitur: et si parum sumas, et si plurimum, eadem est perfecta omnibus mensura redemptionis, 779, 8. Se tradidit pro me: si gratiae, quid arguo? Si injuriae, plus debeo, 627, 129. Sanguinem solvit, sanguinem debes. Ille pro te solvit, tu pro te redde, 224, 126. Quomodo in ipsis crucis injuriis divinitas Christi cognoscitur, 489, 96. Gedeon trecentos elegit ad praelium, ut ostenderet non in numero multitudinis, sed in sacramento crucis mundum ab incursu graviorum hostium liberandum, 601, 5. Vide ABRAHAM.

In cruce Christi omnium hominum levatur infirmitas, 357, 10. Divinum crucis sacramentum, in qua haeret infirmitas, virtus libera est, affliguntur vitia, eriguntur tropaea, 622, 168. Versare in manibus vestris crucem Domini Jesu, in vestris eam operibus elevantes, 290, 43. Principium fortitudinis est, quia via sanctis est reserata martyribus ad sacri certaminis passionem, 506, 53. Ex crucis Christi inventio gratulatur Ecclesiae, erubescit Judaeus et torquetur, 1212, 49. Clavus quo Christus est affixus cruci; in honore est, et remedium salutis, atque invisibili quadam potestate daemones torquet, *ibid.* Vide Helena.

Christi sepulcrum miraculo non caret: novo opere quodam ipse defunctus defunctorum sepulcra reserabat, 712, 40. Victor mortis suum tumulum non habebat, et car, 217, 14. Vide ADAM.

Christus penetravit inferna, sed corruptionem incorruptus evasit, 245, 128. Fisi secundum hominem mortuus, in ipsis tamen erat liber infernis, 1161, 102.

Christus non alterius auxilio atque opere erectus est, sed ipse se resuscitavit, 1098, 6. Quam causam habuisset moriendi, nisi habuisset et causam resurgendi, 1158, 90.

Cur primogenitus ex mortuis, primitiae, initium dicatur, 927, 11. Christi victoria, victoria libertatis est, quae omnes gratiae vindicavit, nullum astrinxit injuriae, 614, 67. Secundum carnem omnia ei subjecta traduntur, 584, 185. Quodnam sit regnum quod Christus accepit et Patri tradidit, 576, 147 et seq. Non deperit Christo regnum, quod Patri tradit, sed proficit, 577, 150. Non sedimus, sed in Christo consedimus, qui solus sedet ad dexteram virtutis Dei, 1087, 8. Sicut Christus in nostra carne subditus legitur; sic nos in illius carne consedimus in caelestibus, *ibid.* In Christi regno conregnabimus Christo;

sed nos per adoptionem, ille per potestatem : nos gratis, illa natura, 697, 157. Sumus regnum ejus ante, postea Patris, 577, 150.

Christus sedens judicat, stans dijudicat, 1021. 6. In Spiritu sancto non solum judicat, sed etiam vindicat, 673, 44. Quo sensu non judicet, 1092, 13.

Christus omnium fundamentum, 589, 181. Cur Paulus fundamentum posuerit Christum, 38, 112. Omnes Christi corpus sumus, sed alii forte superiora membra, 429, 62. Omnes unum corpus Christi sumus, cui caput Deus, membra autem nos sumus : alii fortasse oculi, ut prophetæ ; dentes, ut apostoli, qui Evangelium predicationis cibum nostris infundere pectoribus : sunt et manus ejus illi, qui videntur exsecutores bonorum operum, 934, 11. Sicut Eva os de ossibus viri fuit, et caro de carne ejus, ita et nos membra sumus corporis Christi : os de ossibus, et caro de carne ejus, 1026, 4. Digni bonis operariis manus est Christi, 1189, 12. Qui vult patres Christi, in quibus Ise martyres, in quibus apostoli, in quibus ipse Dominus Jesus honorat, in Ise, 901, 20. Quis mittat aquam in pedes Christi ? 923, 14 et seq.

Christus summum est bonum, quod nobis annuntiatum a prophetis, prædicatum ab angelis, præconatum a Patre, evangelizatum est ab apostolis, 903, 8 et seq. 174. Anima, Omnia dicta nostra factaque refectus ad Christum, 180, 24. Nullum obsequium, quod præstat ad cultum et observantiam Christi erubescimus, 423, 42. Cum in via sum, Christi sum ; cum pervenero, Patris sum : sed ubique per Christum, et ubique cum Christo, 577, 150.

Christus amat diu et amplius requiri, 234, 84 ; 233, 60. Quemadmodum possis mereri, ut Christus te querat ? 227, 54 et seq. Christum, ubi non oportet, quisisse, vulnus est, 225, 47. Christus ubi querendus sit, 225, 49 et seq. ; 292, 56. Nunquam iis, a quibus queritur, deest, 218, 17. In fine inveniri non potest, 225, 46. Quando querendus sit ? 294, 58. Quomodo nisi per deum queritur ? 224, 43 et seq. Fieri non potest ut desit querentibus se, 292, 57. Cum Christum queritis, Patrem Deum videtis, 223, 82. Quomodo qui Christum requirit ad angelos pervenit ? 235, 87 et seq. Quamvis nunc venire debueris, tamen etiam si serius veneris, etiam sexta hora Jesum fatigatum ab itinere invenies, 633, 184. Cui Christus tardare videatur ? 230, 69. Qui videt Jesum, oculi ei aperiuntur, 1023, 5. Quandonam Christus aperto ingreditur ostio ? 231, 74. Bonum est ut ad adventum Domini interiora nos ra turbentur, 228, 60 et seq. Quomodo teneri debeat ? 232, 77 et seq.

Christus ambulat in pectoribus singulorum ; cave igitur ne pollutam habens conscientiam, et pedes Christi incipias inquinare, 959, 12. Quandiu Christum sequimur, non laboramus, 238, 103. Quis potest laborare sequens Jesum ? 1106, 2. Cur qui eum sequuntur, alligati vinculis sint, 1099, 10. Ipse pervenit ad Christi requiem, qui humilitatem Christi fuerit secutus, 1205, 27. Ubi tres isti sunt integri, spiritus, anima et corpus, ibi Christus est in medio eorum, 251, 14. Ubi pax ibi Christus ; ubi justitia, ibi Christus, 1023, 4. Ubi Christus, ibi omnia, 764, 4. Omnia habemus in Christo, 237, 99. Omnia Christus est : si vulnus curare desideras, medicus est : si febris æstuas, fons est : si gravaris iniquitate, justitia est : si auxilio indigeas, virtus est : si mortem times, vita est : si cælum desideras, via est : si tenebras fugis, lux est : si cibum quaeris, alimentum est, *ibid.* Requies nostra est, 979, 8. Principium nostræ virtutis est, 505, 49 et 52. In eo et summa universitatis et portio singulorum est, 1115, 6. Ibi præsidium nostræ salutis, ubi Christus, 169, 29. Grande remedium solatium habere de Christo, 488, 95. Unus est nobis fides, spes, charitas : spes in resurrectione, fides in lavacro, charitas in sacramento, 180, 22. Ubi Christi corpus, ibi veritas, 1163, 118. Quomodo infirmus, et parvulus esse potest, in quo Christus est Dei virtus, 1091, 9. Carnalis non est in Christo : sed si quis in Christo est, nova creatura est, non naturæ novitate formatus, sed gratiæ, 945, 6. Si ceciderit, qui cum Domino est Jesu, erigit eum Jesus, 1008, 3. Qui laudat Dominum Jesum, osculatur eum, 959, 11. Osculatur Christum, qui confitetur eum, *ibid.* 15. Gloriamur a Christo stringimur, quam aliis absolvimur, et relaxamur, 1015, 26. Jugum Christi quomodo suave possit esse, cum et grave dicatur, 1177, 11. Est anima quæ spiritaliter parit Christum, 218, 20. *Vide ANIMA.*

Christus est verus Nabuthe, 285, 80. Cur David Christum quasi giganteum describat ? 711, 85. Christus cur caecidit et rubeus ? 157, 46. Nobis lilium est, 1189, 56. Vitis est, quia meas sustinet passiones, 550, 158. Cur botryo sit diotus ? 550, 161.

Chrysolarius presbyter, 895, 76 ; 788, 45 ; 800, 64.

Cibus sumus est nobis, suavis cibus misericordie, jucundus cibus gratie, 1020, 5.

Cenare de deo in deum vivunt, quantum compungitur ano, et pulvis in mundum seminat, 902, 5.

Circumcirca de personis legimus tamquam volitantibus eorum, 941, 13.

Circumcirca loco, 1174, 18.

Circumcirca in scriptis et ex parte fieri ante ejus adventum, qui totum circumcircalet hominem, 1074, 16 ; 1078, 23. Marcum et Mattheum reprehendentium Dei putant esse judicium, quia opus unum de circumcirca ne celebranda elendum putarunt esse : sed refutantur, 1073, 19 et seq. Circumcirca non utitur in hac in membra parte, et octavo de fide, 1071, 21, 1081, 4 et seq. In tantum abest novissis huius operum personis debere, ut probabiliorum librum fidei dicit, 1074, 14. Cur circumcisio et Veteris Testamenti exequenda quasi vitio imperetur, et Novi Testamenti imperetur quasi vitio multis reputatur, 1071, 1 et seq. Cur tunc circumcisi patres erubescant, nunc impios judicant, 1090, 1 et seq. Si unum ipsam litteram ad circumcisionem in Judæam teneri nunquam potuerunt nec quæ populi, 1077, 26. Repetimus in historia veterum Adæ quæ, et Avæ, et Phæmæ aliquos circumcissione capere suos usus, 1072, 6. Aegyptii impium judicant sacrificium, quod in ipsum habent circumcissionis insignem, dum in agni carmina sapientiam, nec geometriam, nec astronomiam judicant vim suam obtinere sine circumcissionis signaculo, 1072, 5.

Circumcisio est interioris hominis, et qualis illa esse debeat, 1074, 19 et seq. Signum circumcisio corporalis : veritas autem circumcisio spiritalis est : illa membrum amputat, hæc peccatum, 1061, 4.

Clarus episcopus, 819.

Claterna, 914, 8.

Clerico (in) quicumque es Domini portio ejus et possessio, noli recedere de Domini possessione, 1080, 14. Sacerdos speret quis distinguendo lectioni aptior, quis psalmodi gratior, quis exorcizandis qui malo laborant spiritu solentior, quis sacrario opportunior, 57, 225. A Clerico solo pro omnibus votum commune suscipitur, officium commune deferitur, 837, 14. Ministri altaris operum decet testem esse publicam existimationem, 86, 26. Non hoc solum est in clerico, ut sumptum expediat suum, sed ut divitum sibi post mortem potius subsidium locet, 1008, 2. Qui ad officia Eccl. sine accedunt, despicientiam rerum humanarum habere debent, 48, 159. Ecclesiasticus ab omni usu negotiationis abstinere debet, agelluli sui contentus fructibus, si habet : si non habet, stipendiorum suorum fructu, 49, 184. Non solum Apostolus statuit de episcopo et presbytero, sed etiam Patres in concilio Nicæni tractatus a binderunt neque clericum quicumque esse debere, qui secularia conjugia contritus sit, 1057, 64. Ministris altaris una tantum, nunc repetita permittitur copula, 63, 257. Etiam ante baptismum, *ibid.* Convenit ecclesiasticis et maxime ministrorum officis dechnare extraneorum convivium, 21, 84. Offensione prestricti, officio desistere non debent, maximo clerici, 1097, 1 et seq. Clerico jus testamenti negatum, 837, 14. *Vide ECCLESIASTICUS, EPISCOPUS.*

Cohibitus et voluntatis gentiles statu re pennis, 209, 84. *Vide CASTITAS, VIDENTAS.*

Cælum principium operis mundani, finis homo, 92, e. Incorruptibile putatur, et præstat ; homo corruptibilis habetur, et incorruptionem inquit, 972, 9. Quod ultra cælum est, Deus cælum est, 972, 8. Cælum est tibi, ubi cessavit culpa : cælum est tibi, ubi fœdera firmantur : cælum est tibi, ubi nullum mortis est vulnus, 277, 29. Terra exercitum est hominis, cælum exercitum, 972, 6. Cæli mysterium dicitur me Deus ipse, qui condidit : non homo, qui se ipsum ignavit, 855, 7. Ita sit cælum, ubi est possessio tua, 1205, 29. Quis ille vir, qui vias sibi aperiat, gradusque adinvocat, per quos ad cælum veniat regiam ? 978, 11 et 12. Terrenum tibi Apollonius convivium negat, et ultra naturam propemodum terminis aliis ad cælum docet spiritalibus evolandum, 221, 84. Ad cælum oculos erigamus, illo nobis contentendum esse arbitremur, illam solum terrenis omnibus præferendum putemus, 976, 2. Totus ad superiora cursus est, per altum ad inferiora descensus, 1206, 96. Sit presentis ad superiora, quia melius est ascendere, 904, 8. *Vide MUSTUS.*

Cælum erat Paulus : cæli erant Jacobus et Joannes : ipse Dominus Jesus perpetui hominis erat cælum, 875, 5.

Cælum æreum quid sit, 1000, 1 et seq.

Cogitationes prudentium liberæ sunt : quanto ad altiora et divinatoria se subrigunt, tanto magis alicui terrena molis impedimento feruntur ? 139, 107. In bonis

cogitationibus, atque immaculato caritatis affectu, et sinceris proposito conscientiae summa est laus, 249, 2. *Vide APPETITUS.*

Cognoscere seipsum prudentia est, et, quemadmodum a sapientibus definitum est, secundum naturam vivere, 1126, 45. Quid absurdius, quam nescire qui sis, affectare quod non sis? 1136, 4. Gravius est scire quod facias, nec fecisse quod faciendum cognoveris, 72, 7. Ad cavendum prodest praevidisse: sed si cavere non queam, obfuit nosse, 1079, 8. Plus damnant, dum comperta deserunt, 399, 26. *Vide SCIENTIA.*

Columba quae ramum oleae detulit post diluvium, illa postea descendit, cum Christus baptizaretur, 961, 21.

Columna lucis, et columna nubes quid significarent? 354, 22.

Coma. *Vide CAPILLI.*

Comacinae rupes, 1005 5.

Commendatio. Ea veritatis regula est, ut nihil facias commendandi tui causa, quo minor alius fiat, 99, 123.

Comensium plerique ad fidem Christianam conversi, 764, 7.

Comes Orientis militarium partium, 948, 6. Comiti vexilla victricia et labarum commissa, 949, 9.

Commodi sui causa qui alteri nocet, naturam violat, 113, 24 et seq. Non bona sua et commoda, sed aliorum querenda, 118; 13 et seq.

Communo quod omnibus est, exceptum in singulis esse non potest, 1146, 46.

Communio societatis nullam debet habere offensam 813, 4.

Communio osculo Christum osculamur, 960, 15 Qui arbitrantur hoc esse poenam eorum, si abstineant a sacramentis coelestibus; hi saeviores in se iudices sunt, qui poenam praescribunt sibi declinant remedium, 435, 89. Nemo in peccato positus arrogare sibi debet auctoritatem aut usurpationem sacramentorum, 438, 103. Inmundis impuritatibus sacrae communionis non impertienda consortia, 435, 87. Qui ita poscunt poenitentiam, ut statim sibi reddi communionem velint, hi non tam se solvere cupiunt, quam sacerdotem ligare, 434, 87.

Competentes. *Vide BAPTISMUS.*

Concilium quod trecenti decem et octo sacerdotes, tanquam Abrahæ electi iudicio, consona fidei virtute victores, velut tropæum, toto orbe subactis perfidibus, extulerunt, 444, 5. Concilii Italiae Patres non prerogativam vindicant examinis, sed consortium communis arbitrii, 816, 4. Consuetudo ut in Oriente Orientalium esset concilium, intra Occidentem Occidentalium, 788, 7. Propter unum Auxentium necesse non est episcopos ut ad synodum veniant, fatigari, 863, 16. Propter adventum Gallorum episcoporum synodus convenerat, 998, 6.

Concionibus (In) vox quomodo componenda, 29, 104. Ecclesia quotidie in lectionibus sacris, in sacerdotum tractatibus laudem pudicitiae, gloriam integritatis personat, 1025, 10. *Vide SERMO.*

Concubina a concubitu appellata, 135, 111.

Concupiscere. Eget semper, quantumvis acquirat, qui plus concupiscit, 41, 155.

Concupiscentia. *Vide TEMPERANTIA.*

Conditio nullum ad commendationem hominis afferri impedimentum, 278, 3.

Confessio erroris medicina est, 255, 27. Solvit criminum nexus verecunda confessio peccatorum, 426, 40. Non erubescamus fateri Domino peccata nostra, 416, 5. *Vide CONVERSIO.*

Congregatio mala bonum fructum facere non potest, 422, 25.

Congregando egemus, et congregando vacuumur, 187, 5.

Conjugum defloratio virginitalis non facit, sed pactio conjugalis, 259, 41. Si quis desponsata sibi et tradita utatur, conjugium vocat, 1017, 1. Bonum conjugium, sed tamen a iugo tractum, et iugo mundi. 221, 33. Ipsum conjugium vinculum est, 233, 21. Ne pater filiam suam accipiat uxorem, interdictum est naturae jure, interdictum est inviolabili praescriptione pietatis, titulo necessitudinis, 1019, 5. Lex divina patruales fratres prohibet convenire in conjugalem copulam, qui sibi quarto sociantur gradu, 1018, 3. *Vide AVUNCULUS, PATERNUS.* Conjugia alienigenarum refugienda; ne pro charitate conjugii prodicionis insidiae succedant, 852, 34. Doceat plebem episcopus, ut non ex alienigenis, sed ex domibus christianis conjugii quaeratur copula, 843, 2. Prope nihil gravius, quam copulari alienigenae; ubi et libidinis et discordiae cicerativa, et sacrilegii flagitia conflantur, 844, 7. Id exemplis probatur, maxime Samsonis, *ibid.* et seq. Conjugium velamine sacerdotali et benedictione sanctificari oportet, 844, 7. Maturiore consilio puella filio a patre

traditur, sed majore obsequio proposito a filio ad patrem ducitur, et a viro lecta ingreditur domum soceri, 1104, 3. Monumenta conjugii arma sunt castitatis, 1361, 34. Propensum non inferioris virtutis est eo abstinere conjugio, quod aliquando delectaverit, quam conjugii oblectamenta nescire, 185, 1. Licet bona conjugia, tamen habent quod inter se ipsi conjuges erubescant, 287, 34. Meliori conditione mancipia, quam conjugia comparantur, 253, 23. *Vide MATRIMONIUM, NUPTIAE, PATER, VIDUA, VIRGO.*

Consentia testis sibi locuples abundat, 756, 9. Non timeas verborum sonum, si munda est conscientia, 309, 85. Apud sapientem non tam pudenda publicatio flagitii est, quam conscientiae? 115, 29. Quae poena gravior, quam interioris vulnus conscientiae? 113, 24. Ita gravis culpa est conscientiae, ut sine iudice ipsa se puniat, 438, 103.

Consilii atque praecepti distantia, 205, 73. Consilium invitat voluntarios, praeceptum astringit invitos, 1031, 38. Praeceptum in subditos fertur, consilium amicis datur. Ubi praeceptum est, ibi lex est; ubi consilium, ibi gratia est. Praeceptum, ut ad naturam revocet: consilium, ut ad gratiam provocet, 205, 72. Consilium bonis datur, correptio errantes coercet, 40, 151. Consiliorum usus maxime conciliat homines, et cur, 80, 41. Qualis esse debeat, qui consilium alteri dat, 91, 86 et seq. Quis possit utile consilium dare, 85, 64. Prudentissimo cuique causam nostram committimus, et ab eo promptius consilium quam a cæteris petimus, 82, 50. In consiliis acquirendis plurimum adjungit vitae probitas, virtutum prerogativa, benevolentiae usus, facilitatis gratia, 84, 60. Praestat justus viri consilium, et sapientissimi ingenio frequenter praeponderat, 82, 50. Quod si utrumque connectas, magna erit consiliorum salubritas, *ibid.*, 41. Quomodo potes cum judicare consilio superiore, quem videas inferiorem moribus, 84, 62. Revincitur mala mens consiliis suis, 995, 12. Hoc est consilium Dei habere, explorare diligenter omnia; et quae meliora sunt, suadere; quae tutiora, demonstrare, 1032, 41.

Consolatione graviter mœrentium cur difficilis? 1185, 40. Fortis est, qui se in dolore aliquo consolatur, 38, 179.

Constantinopoli jam Dei verbum recepit, et quandiu venena Arianorum fovebat, bellis fluitimis inquieti muros armis circumsonabat hostilibus; postquam fidei exsules abdicavit, hostem ipsum judicem regum deditum vidit, supplicem recepit, morientem obruit, sepultum possidet, 603, 17. Expectabat in reditu Theodosii triumphales solemnitates et titulos victoriarum? 1314, 56. Illum auguste sepulti corporis tenebit hospitio, *ibid.* Constantinopoli dudum domus episcopi incensa est, et filius Theodosii intercessit, ut suam injuriam et domus sacerdotalis incendium non revocaret, 950, 13.

Constantinus augustae memoriae princeps liberum dedit iudicium sacerdotibus, 863, 15. Baptismatis gratia illi in ultimis constituto omnia peccata dimisit, 1209, 40. *Vide HELENA.*

Constantius augustae memoriae nondum sacris initiatus mysteriis, aram Victoriae jussit auferri, 811, 32. Quod sub illo paternae dignitatis hærede bene cepit, aliter consummatum est, 862, 15.

Constantius in episcopum nuper electus quid agendum sit, docetur, 754, 1 et seq.

Constantio Ecclesiam quae est ad Forum Corneli, donec ei ordinetur episcopus, commendat Ambrosius, 761, 27.

Constantius episcopus Scisciensis, 786, 1; 805, 76. Ejus in Palladium condemnatio, 802, 61.

Constantius episcopus Arausicanus, legatus Gallorum, 786, 1; 790, 15; 805, 76; 806, 1. Ejus in Palladium condemnatio, 801, 55.

Constantii episcopi subscriptio, 969, 14.

Continentem voluntas facit, non infirmitas, 206, 75. *Vide CASTITAS, EPICURUS.*

Contractus non mutat genus, nec sapientiae libertatem adimit, 933, 13. In contractibus, et generaliter in omnibus dolus abesse debet, 124, 67.

Contrarium seipsum impugnat: quod diversum est, distinctam solet habere rationem, 417, 7.

Conversations cum insipientibus noxiae sunt, et inficiunt mentem ac decolorant, 899, 8.

Conversio in paucis, error in pluribus est, 1178, 14. Expectat Dominus conversionem nostram; ut revertatur et ipse ad gratiam, 396, 22. Non mirandum peccare hominem: sed illud reprehensibile, si non se cognoscat errasse, non humiliet Deo, 999, 9. Nullus pudor est ad meliora transire, 834, 7. Levius est crimen, ubi peccatum suum ultro homo confitetur, et poenitet, 315, 37. Numquid Deo displicere poterit, quod pro ejus emenda-

cari potest, 76, 22. Id quod decorum, semper utile est, 129, 18. Tullius quem ordinem posuerit in decore, 24, 81. In omni servandum telato ut debeat quod agas, 23, 82. Decus tanquam venustas est et pulchritudo, 58, 229.

Defunctis officia bene isthæc impenduntur, ut vivant in mentibus, in affectibus perseverent, 1138, 13. *Vid. MONTU.*

Delectationem Moysen non immerito serpentis figuravit similitudine, 982, 10. Deus insufflavit in faciem hominis; ut sensus nostros adversus delectationem fortiores faceret, 932, 11. Fur est immundus spiritus, qui in tenebris secularium cupiditatum, et inter oblectamenta terrestrium si quem cepit voluptatum, omni virtutis æternæ flore despoliet, 633, 182. Depositus in valie corporalium delectationum, non invenit sepulchrum, de quo possit resurgere, 912, 6.

Delphinus episcopus, 1107, 2. *Vid. AMMONIUS.*

Demarchus Epicuri sententiam de voluptate refert, 1027, 19.

Demophilus Arianus, dirum perfidiæ caput, 812, 1.

Deposito servare et reddere officium est, et an semper, 68, 263. Deponita omnium et maxime viduarum intemperate servanda, 105, 144 et seq. Nihil interest utrum abjures depositum, an doleas restitutum, 1114, 3.

Deserto (In) constantiam Joannes prius exercuit, ut postea regem increparet, 1040, 70.

Detrahentes de proximis nolite audire, ne dum auditis alios, provocemini ut et ipsi derogetis proximis, 1032, 43. Si tu nulli putaveris derogandum, alienæ lingue, flagella non metues, 300, 84.

Deus et Dominus nomen magnificentiae, nomen est potestatis, 445, 7. Dominus et Deus vel quod dominetur omnibus, vel quod spectet omnia, et timeatur a cunctis, 445, 7. Hoc est verum nomen Dei esse semper, 785, 8. Nomen Dei sanctificatur in nobis, quando prædicantur homines Christiani, 388, 21. Sunt evidentia indicia quæ proprietatem deitatis, sunt quæ similitudinem Patris et Filii, sunt quæ perspicuam divinæ majestatis unitatem expriment: proprietatis, sunt generatio, Deus Filius, Verbum; similitudinis, splendor, character, speculum, imago; unitatis æternæ sapientia, virtus, veritas, vita, 471, 2. Secundum Scripturas aut verus Deus est, aut tantummodo nuncupativus, aut falsus; verus ut Pater: nuncupativus, ut sancti: falsus, ut dæmones et simulacra, 554, 22.

Deus ex eo cognoscitur, aut quia sine peccato est, aut quia peccata condonat: aut quia creatura non est, sed creator: aut quia non adoratur, sed adoratur, 193, 132. Divina divinis conferamus oportet, ut melius intelligere possimus, 970, 3. Deus non alienis assertionibus, sed suis æstimandus est vocibus, 500, 21. Cui magis de Deo quam Deo credam, 835, 11. Deus, ultra sermonum omnium est ambitum, 724, 94.

Dei solius vere esse, qui semper est, 555, 26. Qui est, et est semper, Deus est, 512, 127. Solus sine processu Deus, quia omni perfectione semper æternus est, 523, 10.

Deus unus, unum nomen, una divinitas, una majestas, 265, 68. Alium dixerunt plerique heretici Deum Veteris, alium Novi Testamenti, 611, 55. De uno Deo plerique dubitaverunt, *ibid.* Unum Deum communis natura testificatur, unum Deum fides significat, unum Spiritum sanctum testificatur gratia, unum Deum propheta dicunt, apostoli audiunt, unum Deum magi crediderunt, 449, 31. Unitas divinitatis per unitatem operum designata, 418, 25. Deus unus nequaquam deitatem Trinitatis excludit, 474, 18. Numerum non recipit divina natura, 684, 93.

Deus unum et simplex, et incompositum est, quidquid est, 1099, 8. Deus naturæ simplicis est, complens omnia, nusquam ipse confusus: penetrans omnia, nunquam ipse penetrandus, visus incomprehensibilis, fatu ininterpretabilis, sensu inæstimabilis, fide sequendus, religione venerandus; ut quidquid religiosius sentiri potest, quidquid præstantius ad decorem, quidquid sublimius ad potestatem, hoc Deo intelligas convenire, 405, 106.

Divinitati ea quæ corpori conveniunt, non putemus aptanda, nec divinæ magnitudinem pietatis humanis viribus metiamur, 1116, 114. In divinitate nec membra nec partes sunt, sed propter unitatem divinitatis expressa, 647, 69. Fortasse detestabilius sit ad divinitatem referre quæ carnis sunt, quam ad litteram Scripturæ referre quæ spiritus sunt, 503, 38. Ad similitudinem Dei non corporis est imago, sed spiritus, 1169, 130.

Deus non de loco ad locum transit, qui ubique semper est, 451, 60. Non potest fieri ut per quem sunt omnia, sit unus ex omnibus, 703, 13. Creaturarum exempla in nime divinitati aptanda videntur, 631, 176. Apud Dominum omnium virtutum abundantia est, 1295, 25. Inæqualitatem non recipit perfecta divinitas, 175, 4. Deus nec dispositioni est subjectus, nec ordini, 585, 190. Habet, nec potest amittere, quod habet naturaliter divina majestas, 562, 67.

Deum omnia cognoscere probatur, et nihil ejus cognitionem fugere, 15, 51 et seq. In Deo scientia præcedit auditum, 659, 132. Est in Deo quidam uterus paternæ arcanum sapientiæ, quod non angeli, non aliqua creaturarum potuit penetrare natura, 537, 88. Noluit Deo dare occultorum scientiam, qui metuunt occulta sua prodi, 15, 54. Nudus sum Deo, apud quem nuda et intacta sunt omnia, 932, 4. Deo quæ sunt futura præsentia sunt, 403, 97. Ita est in Scripturis consuetudo divinis, ut Deus dissimulet se nescire, quod novit, 591, 219. Nemo Deum fallit, 824, 2. Neque dubitare Dei est neque falli, 590, 216. Veritas semper in Deo est, fidelis manet, mutare se et negare non potest, 993, 2 et seq. Impossibile est mentiri Deum: sed istud impossibile non infirmitatis est, sed virtutis et majestatis, 993, 1 et seq. Naturæ auctor et necessitudinis creditor, fraudari non potest, 1114, 3. *Vid. FLAGITIOSI.*

Deo velle pro facto est, 1165, 114. In Deo alius naturæ amor sempiternus, alius gratiæ, 507, 90. Deus justus per omnia, sapiens super omnia, perfectus in omnibus, 110, 41. Nihil pretiosius invenimus, quo Deum prædicare possimus, nisi ut sanctum appellemus, 638, 111. Nec Deus injustus, nec mutabilis ejus sententia, 996, 15. Divinitas vita est sempiterna, 543, 119.

Deus unus omnipotens, quia unitas potestatis est, 477, 36. Impossibile Deo potentissimum est, 164, 2. Impossibile Deo non quod virtuti arcum, sed quod naturæ ejus contrarium, 993, 1. Deus malus non est, Deo impossibile nihil est, Deus temporalis non est, Deus miser non est, 447, 14. Operatio divina habet imperium, non habet ministerium, 662, 148. Non egent humanis divina ministris, 1156, 85. Dominus nullum crimen excepit qui peccata donavit omnia, 391, 5; 393, 10. Qui juxta divinam generationem Pater Christi est, is juxta adoptionem Pater noster est, 219, 23.

Qui putant Deum casus hominis non curare, aut nescire cum quid in occultis geramus, falluntur, 12, 40. Refelluntur qui putant Deum curam mundi nequaquam habere, 14, 58. Moyses invisibilem Deum visibilis hujus mundi rectorem esse, et quasi tutorem apertissime describit, 975, 1. Nihil est quod magis proficiat ad vitam honestam, quam ut credamus Deum judicem futurum, quem occulta non fallunt, et indecora offendunt, et honesta delectant, 33, 124.

Deum omnibus, quos diligimus, præferamus, Patri, fratribus, matri, 1160, 97. Nullius injuria est, cui Deus omnipotens antefertur, 827, 7. Nemini facio injuriam, si omnibus Deum præfero, 1010, 1. Plus hominibus Deus timetur, qui etiam imperatoribus præfertur, 954, 28. Deferendum meritis clarorum virorum, sed Deum certum est omnibus præferendum, 825, 6. Quod si homini non referre, simile homicidio judicatum est; quantum crimen est, non referre Deo, 1126, 44.

Dominus quam bonis, pro quo dulces injuriæ sunt, grata mors! 294, 61. Sic diligamus Dominum, ut si necesse fuerit, pro ejus nomine mortem non fugiamus, nullum æstimemus dolorem, nihil metuamus, 1208, 33. Cur rei divinæ hæreditas tanto æstimetur, ut propter eam plerique etiam mortem suam offerant, 1089, 1 et seq.

Deum scire ac pia mente venerari, bonorum primum esse sapientes mundi nostris hausere de legibus: secundum, in proximos a divino illo fonte derivare pietatem, 1125, 42. Ea est vitæ nostræ substantia, si Domino et Deo nostro debitos cultus deferamus, 982, 7. Colere Deum, atque ei subditum esse sapientia est: abstinere autem a peccatis disciplina est, 903, 4. Non vult se Deus in lapidibus coli, 855, 8.

Deum misericordiæ magis indulgentem esse, quam severitatis tenacem, 893, 11; 394, 15 et seq. Indignatio Domini non ultionis executio, sed magis absolutionis est operatio, 396, 22. Deum eo plus metuimus, quia non videmus, 974, 14. Prosperorum indicium, non adversantium est visere Deum, 845, 12.

Deus si cum aliquo loquatur, plus est quam ipse se, 108, 2. Quid nobis tam proximum quam Verbum Dei, 934, 18. Deus in eo descendere videtur, si nostros Dei Verbum penetret affectus, 568, 99. Quid tam con-

gratia refulgentes, 286, 27. Prophetæ congregationem gentium atque Ecclesiæ annuntiantur ædificationem futuram, 1032, 1.

Ecclesia constat ex omnibus, 204, 70. Ecclesiæ sanctæ congregatio in unum corpus unitate fidei et charitatis assumit, 112, 19. Non lex Ecclesiam congregavit, sed fides Christi, 870, 24. Sicut Deus Pater vocavit Ecclesiam, ita et Filius et Spiritus sanctus, 651, 102. Adhuc tacita a Spiritu sancto Ecclesiam Petrus demonstravit, 655, 110.

Ecclesia navis est, quæ pleno dominicæ crucis velo sancti Spiritus flatu, in hoc bene navigat mundo, 242, 118. Inter tot mundi freta Ecclesia Domini, tanquam supra apostolicam ædificata petram, immobilis manet, et inconvulso adversum impetus salis perseverat fundamine, 755, 4. Tres sunt velut vales Ecclesiæ, spes, fides, charitas; cum spes præcesserit, fides fundata fuerit, ordinatur charitas, Ecclesia copulatur, 226, 53. Adversus omnes haereses debet valere Ecclesiæ fundamentum, 711, 34. Christus eos asserit diabolico uti spiritu, qui separant Ecclesiam, ut hæretici et schismatici, 420, 24. Etiam angelus de celo esset, paci Ecclesiarum non deberet præferri, 863, 16. Lupos fugate ab Ecclesia quærentes prædam tollere, 1032, 43. In Ecclesia occidentali et orientali quam pacate fides orthodoxa et fidelium vigeret, 813, 3. Omnes qui sunt in Ecclesia, Deo militant, 901, 15. Ad Ecclesiam qui venit, quid prestare debeat, 901, 16.

Solus Christus sponsus, cui Ecclesia veniens ex gentibus, sponsa inops atque jejuna innubit, 510, 72 et seq. Ecclesia non cessat osculari pedes Christi, 969, 18. Sola habet osculum, quasi sponsa, *ibid.* Adultera est, quæ non est legitimo Christi conjugio copulata, 877, 16. Qui sint velut caput, genæ, et maxillæ Ecclesiæ, 1175, 6 et seq. Sapientes Ecclesiæ velut caput ejus sunt, 1176, 7. Quæ sunt ubera Ecclesiæ, nisi sacramenta baptismatis? 1193, 75.

Ecclesia virgo, nupta, vidua, 190, 16. Virgo est castitate, mater est prole, 154, 31. Non potest dubitare quisquam, quod virgo sit, 1031, 37. Cur decora in Virginibus est? 295, 67. Nigra est per culpam, decora per gratiam; nigra per conditionem, decora per redemptionem: nigra dum preliatur, decora est dum victoriæ suæ insignibus coronatur, 655, 112. Gloria ejus intus est, in sensibus, vel in penetralibus sacramentorum, 250, 5.

Per Ecclesiam vita confertur æterna, 255, 24. Ecclesia torcular est fontis æterni, in qua celestis vitis fructus exundat, 599, 1. Ecclesiæ gratia meritorum vindemia est, 840, 28. Ubi est Ecclesia, ibi firmissima statio tue mentis est, ibi fundamentum animi tui, 1032, 42. Fructus bonæ arboris filii Ecclesiæ sunt, 422, 25. *Vide Martyres.*

Non in se, sed in nobis vulneratur Ecclesia, 225, 48. Ecclesia confitetur vulnera sua, et sanari cupit, 399, 31. Ecclesiæ oleum habet, quo suorum vulnera fovet, quo unxit martyres et confessores, 961, 20. Arma Ecclesiæ fides et oratio, 199, 49. Ecclesia in commune orat, in commune operatur, in commune tentatur, 38, 142. In Ecclesia maxime æquitatem esse oportet et æqualitatem, 99, 124. Ecclesia lavat pedes Christi, et capillis suis tergit; quia non divitiis tantum ac potentioribus, sed etiam plebeie familiæ viris eandem transfundit gratiam, æquo omnes lance examinat, omnes eodem sinu suscipit, eodem gremio fovet, 901, 22. In Ecclesiis arca Testamenti, dolium aureum habens manna, virga Aaron, Cherubim super tabulas et propitiatorium, 763, 4. Synagoga diem observat, Ecclesia immortalitatem, 1082, 5.

Ecclesiæ vasa, ornatus sacramentorum, redemptio captivorum sunt, 103, 138. Quandam vasa Ecclesiæ etiam iniuncta contringere, conficere, vendere licet, 104, 142. *Vide Ambrosius.*

Ecclesia nihil nisi fidem possidet, 837, 16. Possessio Ecclesiæ sumptus est egenorum. *ibid.* Aurum Ecclesia habet, non ut servet, sed ut erogat, et subveniat in necessitatibus, 103, 137. Ab Ecclesia relegatis sumptus impartiendus, 88, 77. Episcopi impressione gravi vastari scribunt Ecclesias, 455, 29. Agni Ecclesiæ solvunt tributum; si agros desiderat imperator, potestatem habet vindicandorum: non dono, sed non nego, 872, 33. Ecclesiæ ager diversis fecundus est copiis, 221, 31. Qui opes suas tumultuario mentis impulsu, non iudicio perpetuo ubi Ecclesiæ contulerunt, postea revocandas putarunt, eorum prima merces iudicium habuit, secunda sacrilegium, 434, 85. Nihil adimitur Ecclesiæ, quod pietati acquiritur, 1102, 9. Dives Judæorum populus, pauper Ecclesiæ, et quo sensu, 1183, 38 et seq. Has divitias Ecclesiæ suæ confert Christus, quibus cælestes thesauri replentur, 913, 13. Ecclesia Dei Cæsari non debet ad

dei; quia juxta Cæsariæ non esse potest Dei templum, 873, 37. *Vide Ambrosius, Basilica.*

Ecclesia recte sibi vincat jus ligandi et solvendi crimina, 392, 7. Ecclesia in utroque servat obedientiam, ut peccatum alliget et relaxet: hærens in altero immutata, in altero inobediens; vult ligare, quod non resolvat; non vult solvere, quod ligavit, 391, 7. Dominus per jus et solvendi voluit esse et ligandi, *ibid.* Novatiani improbe in Ecclesia donari peccata negant posse, 359, 23. Jus ligandi et solvendi solis permissum sacerdotibus est, 392, 7. Per spiritum sanctum peccata donantur: homines autem, in remissionem peccatorum ministerium suum exhibent, non jus alienius potestatis exercent: isti rogant, divinitas donat; humanum obsequium, sed munificentia superne est potestatis, 691, 137. Ecclesia et aquam habet, et lacrymas habet, aquam baptismi; lacrymas penitentiae, 959, 12. Donavit Christus Ecclesiæ, ut unum per omnes redimeret, 411, 80. Ecclesia suscipit onus peccatoris, 421, 81. Non excludere durum Ecclesia, sed molire desiderat, 1166, 117. *Vide Sacerdos, Novatianus, Presbyter.*

Ecclesiastica vita adolescentiæ videtur obscurior, 58, 227. Bonis actibus, ac sincero proposito nitendum ad honorem ecclesiasticum, 90, 119. In ecclesiastico officio nihil rarius invenias, quam eum, qui sequatur institutum Patrum; et cur, 58, 227. Ministrorum Ecclesiæ officia, 25, 89. Minister Ecclesiæ illa tempora quibus ab Ecclesia vacat, lectioni impendat, 25, 88. *Vide Ambrosius, Clericus, Joci, Juliana, Vidua.* Ecclesiasticum iudicium. *Vide Episcopus, Fides, Indicia, Sacerdos, Testes.* Ecclesiæ præsent imperatores pii. *Vide Imperatores.* In eorum obitu ejus dolor et lacrymæ. *Vide Imperator, Valentinus.*

Eclipses oriuntur, quoties sol obtexitur nubibus, quoties objectu aufertur terræ, vel cum e regione ejus, luminis sui radius fuerit repereussus, 923, 7.

Eleazar. Quid significet, quod post defunctum Aaron soli Moysi imperavit Deus, ut exuviis ejus filium ejus induerit Eleazarum, 1036, 59.

Eleazar suo sepultus est triumpho, 53, 207. Hæredem virtutis suæ pacem reliquit, *ibid.*, 208.

Eleemosyna. Nemo plus misit, qui quam totum donavit, 895, 6. Dominus non vult simul effundi opes, sed dispensari, 40, 119. Pauper quod habes, poscit; quod non habes, non poscit, 159, 54. *Vide Dives, Liberalitas, Pauper.*

Elegantiae verborum foris pretium, intus metallum est, 833, 2.

Elias duratus ad patientiam est solitudinum incolatu, et tanquam pastus ad virtutis adipalem, agresti alimento processit fortior, 1040, 75. Eo magis beatus, quo magis pauper, 74, 14. Dives, qui virtutum suarum thesauros, curru igneo sublimis, sedibus æthereis invexit, 942, 7. Dominus Eliam ad cælum levavit, inde eum terris complicito præditurus tempore, 399, 34. In terra vicit, et in cælo triumphavit, 976, 29. Viduæ ad quam destinatus est, quanta virtus, 186, 3 et seq. Figura erat Ecclesiæ, 189, 14 et seq.

Elisabeth filii spiritu replebatur: Maria filii spiritu sanctificabatur, 541, 113.

Elizæus otiosus corpore, vibrabat spiritu, et orationibus præliabatur, quando Syri perculsi magno fugerunt pavore, 820, 7. Sublimius et honestius se gessit erga exercitum Syriæ, quam Græci erga Persas, 129, 86, et seq. In Elisa qui projecit se, ut mortuum erigeret, figura est domini 1098, 5 et seq.

Enneadecaterida circulum Nicæni Patres constituere 881, 1; 885, 14.

Enoch dives, qui quod habuit, secum transtulit, et omnem illum bonitatis suæ censum cælestibus intulit receptaculis, 942, 7.

Εντέχεια quantum quodam elementi genus, 922, 1.

Ephrata dicitur domus furorem habentis, 1034, 9.

Ephraim montis partes tribui Levi sortito obtigerant, 772, 3.

Epicurus, teste Demarcho, docet quod non potationes, neque comensationes, nec feminarum copule suavem vitam faciant, sed sobria disputatio, sed continens vita, 1027, 19. Etsi neget invecricemali esse voluptatem; non negat tamen ex ea fieri quædam, ex quibus generentur mala, 1025, 17 et seq.

Epicurei putant nihil Deum curare de nobis, 14, 47. Assertores voluntatis, qui dicunt quia mors nihil ad nos refutatur, 1027, 17 et seq.

In episcopis petitione maxime abesse debet malignitas, in quo vita formatur omnium, 1033, 46. Omnes congruere debent assensu ad eum postulandum, 1023, 2. Quomodo unius uxoris vir esse debeat, 1036,

præcepit atque elegit; et qui eo in exilio erit, 1038, 68. Primus in Occidentis partibus diversis inter se mulierum sanctorum memorie conjuncti; ut et in civitate positi, in stabula monachorum tenerent, et in lectum esset jejunium subreale, 1038, 69. Propter levitatem vigillum confessionis, quæ per potestatem monachi coadit non, et dicitur observationis communione habet laborum tolerantiam, 1039, 70 et seq. *Vide Dionysius*.

Eusebius episcopus, 819.

Eusebii Nireneensis epistola lecta in concilio Nicæno, 518, 125.

Eustathius episcopus, 734, 1; 805, 73.

Eustorgius confessor, 858, 8.

Εὐχαριστία quid significet, 59, 230.

Eutropius episcopus, 819.

Eva. Mulier excusationem habet in peccato, vir non habet, 25, 25 et seq. *Vide Femina*.

Evagrius non habet quod urget adversus Flavianum, 1003, 1. Evagrius et Flavianus uterque alienæ magis ordinationis vitiiis, quam suis fretus, 1007, 5. Evagrius eo defensabilior sibi videtur, quod eum refugit Flavianus, *ibid.* Propter Evagrium et Flavianum totus orbis concutitur, 1006, 1. Dolore erat inter Orientales atque Occidentales interrupta sacræ communionis esse consortia, 817, 1. De causa Flaviani et Evagrii referendum arbitramur ad sanctum fratrem nostrum Romanæ sacerdotem Ecclesiæ, 1007, 7. *Vide Theophilus*.

Evagrius presbyter et legatus, 789, 11; 805, 76.

Evangelistis (In) loquitur Spiritus sanctus, 603, 29. *Vide Animalia*.

Evangelio (In) plenitudo, semiperfectio in lege, 978, 6. Plena mensura in Evangelio est; semiplena in lege, ejus plenitudo Novum est Testamentum, 895, 9. Illic umbra, hic imago, illic veritas. Umbra in lege, imago in Evangelio, veritas in celestibus, 63, 248. Tria hæc secundum legem esse cognovimus, umbram, imaginem, veritatem, umbram in lege, imaginem in Evangelio, veritatem in judicio, 1161, 109. Umbra Judæis carnalibus, imago nobis, veritas resurrecturis, *ibid.* Lex severitatem; Evangelium indulgentiam habet, qua peccata donantur, 1081, 3. In lege servitus, in Evangelio libertas, 933, 22. Liber est, cui gratia promittitur; servus, cui jugum legis imponitur, 1189, 2. In lege sacrificium, in Evangelio misericordia est, 405, 54. Gratias Evangelio, per quod videmur Christo, dum facta ejus legimus, interesse, 202, 61. *Vide Lex*.

Varii modi legendi initia Evangelii secundum Joannem, 504, 43. *Vid. Joannes*. Evangelium lectum in Ecclesia, 865, 8. Lectio recitata, sed casu, 868, 19.

Eventius episcopus Ticinensis, 805, 76. Ejus in Palladium condemnatio, 801, 56.

Eventii episcopi subscriptio, 939, 14.

Ex quo et per quem non tanquam compugnantes syllabæ, sed tanquam sociæ atque concordantes sunt, 651, 89. Ex quo aliquid, et per quem aliquid, nullam discretionem habet, 547, 143 et seq. Quod ex aliquo est, aut ex substantia est, aut ex potestate ejus, 642, 42.

Excommunicatio. Bene dicitur tradi Satanæ, qui separatur a Christi corpore, 410, 78. Venit in virga, qui a communione sacra convictum removit, *ibid.* Sequestrari oportet a sacramentis graviter lapsum, 411, 79. Militibus præceptum, ut abstinere a communionis consortio, 855, 13. Ex templo ejicitur, qui dignitates vendit et honores, qui vendere vult simplices mentes fidelium, 869, 21. Sunt extra Ecclesiam tamen qui eos in communionem non vocent sacramentorum celestium, qui in aliquos capitalem sententiam ferendam æstimaverunt, 872, 2. Num in hoc laudandi sint? *ibid.* et seq.

Exemplis amplius proficitur, et cur? 163, 2. Quarum virtutum laudem miramur, earum studeamus adipisci industriam; et quas prædicamus in aliis eas in nobis taciti recognoscamus, 1015, 97. *Vide Paulus*.

Exercitiis domesticis ac propriis res omnis augetur, 10, 33.

Exire usu nostro quid sit? 466, 110.

Exsiliu patriarchæ non putarunt, quod devotio obiret, non necessitas imperaret, 1159, 95.

Exsuperantius episcopus Dertonensis, 783, 1; 805, 76. Ejus in Palladium condemnatio, 892, 60.

Extrema unctio. Novatiani manus imponunt, et benedictionis opus credunt, si quis forte revaluerit ægrotus, 400, 35.

Ezechiel videt adhuc, et viget, et vigebit, 242, 117. *Vide Gornu*.

F

Fabricii ducis Romanorum præclarum factum, qui regi

medicinu, pollicentem daturum se ei viderunt, recitat 130, 91.

Fa. tum esse non semper ad creaturam refertur, 502, 35. *Vide Genesim*.

Facta in omnibus aut a viis, et contrariis sunt, aut a nobis quodammodo, aut a nobis aut a nobis, 505, 20.

Fama. *Vide Bonorum et malorum*.

Fama superiore anno, sed in quibusdam tantum regionibus, 847, 17 et seq.

Fama basilica, 875, 2.

Fantinus uterque Eusebio relatus est, 1004, 1. Fantinus spiritum intravit columbam, *ibid.* Fantinus parvulus in hoc laborat, ad sanctum eorum curam venit, 1004, 2.

Faustinum propter germanæ sacre oblationis merentem dolore consolatur Ambrosius, 544, 1 et seq.

Felix et Nabor, 874, 2.

Felix ordinationem accepit per impositionem manus Ambrosii, 704, 5. Ejus magisterio pleneque Communionem ceperunt credere, et doctrina ejus verbum Dei ceperunt, *ibid.* Felicis episcopi natalis dies in exortio Kalendrum Novembrium, 763, 2. Ad basilicæ dedicationem vocatur, *ibid.*

Felicis episcopi subscriptio, 939, 14.

Felix episcopus Jaderitius, 739, 1; 805, 76. Ejus in Palladium condemnatio, 802, 52.

Felix episcopus legatus Afrorum, 783, 1; 790, 13; 865, 76. Ejus in Palladium condemnatio, 801, 58.

Felix diaconus ab Ambrosio missis ad perferendam Theodosio epistolam, 1021, 3.

Felix Jovinianista condemnatur, 939, 14.

Felix Ambrosio misit tubera miræ magnitudinis, 762, 1. Arguitur ab Ambrosio quod eum nequaquam revisat, *ibid.*, 2.

Felicis orationibus Ambrosius se commendat, 763, 3.

Femineum sexum non accusandum, quod erroris causam invexerit, 253, 16 et seq. Sine muliere homo non habet laudem, in muliere præficatur, 254, 22. Græco more induxit, ut femina virilibus quasi succinctioribus tunicis utantur, 1031, 4. Magis interioris hominis ornamenta feminisquirenda, 295, 61. Quenamolum femina, et quod est amplius virum, possessionem regeret tribunarium? 1101, 7.

Fenore sæpe concidunt populi, et ea publici exitii causa fuit, 843, 4. Bonum fenus spiritualis gratiæ, 764, 6.

Feræ hominis imperio mansuescunt, 974, 16.

Fictum et simulatum nihil veræ virtutis est, nec diuturnum esse solet, 97, 112 et seq.

Fidei definitio est, ut veritas, non verba pendantur, 723, 89. Sola fides ubique in liseretæ sexui, census viro- rum, dos virginum, 281, 13. Non potest sine regula veritatis fides stare, 603, 30. Nervi sunt et quidam artus sapientiæ non temere credere, maxime in causa fidei, 761, 28.

Aufer argumenta, ubi fides queritur, 460, 81. Si ratione vincor, fidem abnuo, 1157, 89. In cohortatione ad fidem religiosa confessio est, in disceptatione incauta præsumptio, 444, 4. Divina crede, ubi humana non invenis, 460, 79.

In plenitudine Ecclesiæ non signo sed fide veritas colligenda est, 353, 15. Patriarchæ hereditatem nobis fidei reliquerunt, 1200, 9. Ea est sola fides, quæ est in Evangelio, 1091, 9.

Fidei nostræ assertio seu symbolum proponitur, 445, C. Quæ sit professio fidei, quam adversus Sabellianos, Arianos et Photinum a majoribus tractatam tenemus, 990, 4 et seq. In Christiano viro prima est fides, 319, 1. Non pecuniam Deus, sed fitem querit, 453, 82. Anathema ei qui non explicat fidei libertatem, 793, 25.

Fides vera nunquam turbatur, 763, 1. Fidem non timor cogit, sed affectus exhibet, 79, 38. Qui credidit Christo, in cruce licet positus, et inter confessi sceleris supplicia constitutus, merita latronis exuit, præmia innocentis emendit, 573, 125. Habet qui credit suam gratiam; habet autem alteram, si fides ejus passionibus coronetur, 404, 50. Major fidei gratia, si quis pro religione contemnat dolorem, 1074, 14.

Bona substantia fides, in qua spei nostræ est patrimonium, 419, 15. Fides velut prævia charitatis occupat animam, et præparat semitas venturæ dilectioni, 1094, 8. Qui diligit, utique credit, et credendo unusquisque diligere incipit, 1033, 5. Hæc est charitas major imperio, si fides tuta sit, quæ servat imperium, 841, 23.

Fides prompta dura sui censur est, 1030, 73. Nihil sublimius fide, 825, 11. Ecclesiæ fundamentum est, 711, 34. Fundamentum est justitiæ, 38, 142. Non dignitas prosapiae meritum, sed fides affert, 278, 3. Justum fides non lex

[illegible]

etiam si non placeat Ariana, 513, 91. Aequalem sibi Pater Filium confitetur operis unitate, 634, 2.

Credas necesse est ex Dei Filio omnia, quia omnium sicut Pater et auctor est et creator, 548, 149. Nec Pater solus sine Filio caelos fecit, nec sine Patre Filius, 554, 30. Impossibile est ut opus Filii cum Patris non conveniat voluntate, 543, 68 et seq. Filius sine exemplari mundum fecit, 529, 44; 532, 61 et seq. Habet generationis inimitabilem gloriam, qui habet potestatis inimitabilem gratiam, 459, 76. Filius Dei fecit esse non natos, 542, 114.

Unum imperium Patris et Filii esse variis testimoniis probatur, 513, 92 et seq. Eousque unum Patris et Filii regnum est, ut quod Filius tradit, Pater accipiat: et quod Pater accipit, Filius non amittat, 577, 153. Pater et Filius ita sibi regnum tradunt, ut neque ille qui accipit, quasi alienum acquirat; nec qui tradit, amittat, 490, 193. Sicut Filius, regnum Patre accipiente, nihil perdit: nec Pater Filio cum sua tradit, amittit, 610, 49. Non arrogans putes Patris dicentis imperium, aut vile facientis Filii obsequium, 634, 2. Filius dicitur paraclitus sicut et Spiritus sanctus, 628, 156 et seq. *Vide* CHRISTUS, TRINITAS, VERBUM.

Filius Patre minorem non esse, quia missus est, ostenditur, 484, 74 et seq. In quo missus dicatur? 568, 99. Quomodo et in quo Patri si subiectus, 578, 154 et seq. Amentes eos aestimare debemus, qui Dei Filium secundum naturam divinitatis subiectum injuriæ putaverunt, 713, 44.

Filius Dei juxta Veteris seriem Testamenti ab Adam offensus, ab Abraham visus, adoratus a Jacob est, 612, 55. Plerique dicunt Patrem Deum ab Isaia visum, Paulum Spiritum dixit, Lucas probavit, Joannes evangelista ad Filium retulit, 638, 165. Quidam secundum divinitatem Filium Dei visibilem putant, 612, 58. Ubi sunt, qui Filium Dei dicunt esse de tempore Melchisedech? 373, 1.

Filius secundum carnem minor est Patre, 793, 37 et seq. Filium Dei frequenter legimus secundum carnem factum et creatum, 645, 58 et seq. In quo natus, et in quo factus, 462, 93. In quo creatus, 463, 96. Non nobis natus, sed datus est: et cur, 507, 55. Ille ex Maria omnibus misericordia sua natus est, sed perfidia hæreticorum fecit, ut non omnibus nasceretur, qui omnibus natus est, *ibid.*, 56 et 57. Ecclesiastica fide et Dei Patris et David idem atque unus est Filius, 570, 106. Filius ad redimendam suo sanguine salutem mundi solus immaculatus ex alvo Virginis processit, 529, 44. Non aliquid ad substantiam Filii Dei accedit, sed ad nostram utilitatem, quod a nobis cognoscitur, 564, 69. Non potest ullus ad Patrem, nisi per Filium transire sensus, 456, 63. Sicut unitatem fateor esse vitæ celestis in Patre et Filio, per divinæ unitatem substantiæ; ita vel divinæ naturæ, vel Domini incarnationis excepto privilegio, societatem nobiscum vitæ spiritualis in Filio esse profiteor per humanæ unitatem naturæ, 545, 128 *Vide* ARIUS, ARIANI, CHRISTUS.

Per Filium in naturæ divinæ consortium transimus, 722, 85. Quomodo dicit Pater noster, qui verum Filium Dei negat, per quem adoptivus acquiritur, 1085, 6. Illud grande testimonium quod filii sumus Dei, quia sumus hæredes Dei, cohæredes autem Christi, 925, 4. Quis doleat sibi proprium pignus ereptum, cum ad solatium nostri Filium suum unicum pro nobis Deus tradiderit ad mortem, 1114, 4.

Filii, quia vivere non potestis, institute liberos non ad usum corporis, sed ad virtutis officium, 1115, 5. Magis in adoptatis offendimus, quam in genitalibus filiis, 1103, 2. *Vide* MATRES.

Fines et principia in omnibus rebus præstantiora sunt, 972, 7.

Flagitiosi putant Deum nescire actus hominum, vel iniquum esse judicem, 14, 47.

Flavianus non habet quod metuat, 1006, 1. Flavianus ad precum auxilia et imperialium rescriptorum suffragia post Capuanæ Synodi judicium remeavit, 1006, 3 et 6. Solus exors Flavianus, ut ipse vult, sacerdotalis consortii, qui nec imperialibus decretis, nec sacerdotum conventui præsentiam faciat sui, 1007, 4. *Vide* CAPUENSIS SYNODUS, EVAGRIUS.

Fletus præsentium merces est futurorum, 179, 21. Fletus oculorum necessitudini paratus misericordiam conciliat, laborem minuit, dolorem allevat, servat pudorem, 195, 36. *Vide* LACRYMÆ.

Formido ubi nulla, ibi libertas, 935, 19.

Fornicatio et immunditia non sit in Dei servulis; quia immaculato servimus Dei Filio, 756, 8.

Fortale et forsitan, Græce *τάχα*, in Scripturis non vox ignorantis est aut dubitantis, 423, 30 et seq.

Fortitudo in duobus generibus spectatur, externa corporis despiciendo, et ea quæ summa sunt persequendo, 48, 181. Dividitur in res bellicas et domesticas, 46, 175.

Et in rebus bellicis excelsi animi magnitudo, et domi cunctis corporisque præstat viribus, 31, 115. Virtus bellica nostris non deficit in Veteri Testamento, 52, 29, et seq. *Vide* HIRUM.

Fortitudo Christiani athlete, 48, 182. Fortitudo vin quam lam ferocientis virtutis habet, mortisque contemptum, 244, 114.

Fortitudo sine iustitia iniquitatis est materia, 47, 173. Hæc est vera fortitudo, quæ naturæ usum, sexus indurmitatem mentis devotione transgreditur, 195, 37. Fortitudo vocatur, quando unusquisque se ipsum vincit, 48, 180, et inordinatos animi motus, *ibid.* Adversus vitia omnia dominare debet, 51, 292 et seq. Nec tentetur cupiditatibus, nec frangatur metu, 52, 203. *Vide* BENEVOLENTIA.

Fortis est viri providere futuris, 51, 189. Non in inferenda, sed in depellenda injuria lex virtutis est, 47, 178. Fortitudo non solum secundis rebus, sed etiam adversis probatur 53, 209. Præstantior est fortitudo paucorum, quam remissio plurimorum, 1075, 18. *Vide* AVARITIA.

Forum fugiendum, fugiendæ plateæ, 225, 46.

Fratres uterini, id est, diverso patre, sed eadem matre geniti, 1030, 10. Non mediocres fraterni amoris usura, nec vilis naturæ sors, quam cumulant incrementa virtutis, 1146, 80. Invidia atque jactantia in plerisque solent fraternæ pietatis jura vacuare, 1193, 76.

Fraus omnis turpis est, 123, 65. Nihil agit sapiens, nisi quod cum sinceritate, sine fraude sit, 115, 29. In vendendis hereditatibus nulla fraus adhibenda, 125, 70 et seq. *Vide* SINCERITAS.

Frugalitatem moderatam qua exiit onere, induitur salubritate, plus amat, caro, 1044, 91.

Frumentarii pretii captatores arguuntur, 117, 33 et seq. Fucatum non placet, 21, 75. Fucum faciunt, qui non audent explicare quod sentiunt, 467, 118.

Furta occulta servorum, divitum rapinæ publicæ, 113, 22.

Futura pro præteritis dicere moris est Scripturis divinis, 508, 59. Præsentium species indicium est futurorum, 1121, 29. Quid imprudentius, quam quod futurum scias, id cum acciderit, ferre non posse? 1135, 4.

G

Gabaonitæ inhospitales, immites intolerabiles, 773, 6. Eorum ob violatam in Levitæ uxore castitatem ultio, *ibid.* et seq.

Galliarum episcopi legatos ad Aquileinse concilium miserunt, 806, 1. Ab eo libenter suscepti, *ibid.* Gallorum episcoporum synodus, 1181, 25. *Vide* AFRICA, CONCILIUM, CONCILIUM NICÆNUM.

Gazophylacium est collatio fidelium, sumptus pauperum, requies egenorum, 894, 4.

Gedeon electio quid figuret, 599, 1. Ejus sacrificium quod hædum supra petram obtulit, quid etiam figuret? *ibid.*, 2 et seq. Non ambiguus, sed providus, ne nos ambigeremus, 601, 6. Prævidit quia verum et spiritalem rorem etiam gentium nationes erant fidei perceptione bibituræ, 601, 9. Volebat lavare pedes angelo Domini, qui apparuit sibi, 602, 25. Hydriæ in quibus faces accendi jussit, quid figuraverint, 630, 167. *Vide* VELLUS.

Geminianus episcopus, 969, 14.

Gemitus pius et plenus auctoritatis, 930, 5. Quis gemitus Christi et gemitus Spiritus sancti, *ibid.* et seq.

Generatio non potestatis, sed naturæ est, 721, 79. Genitum non proprietatem naturæ, sed significationem generationis exprimere exemplis evidentioribus probatur, 724, 97. *Vide* FILIUS DEI.

Genialis Jovinianista condemnatur, 969, 14.

Gentiles pretiosa et grandia sonant, veri effeta defendunt: Deum loquuntur, simulacrum adorant, 833, 2. Gentiles idolis suis reverentiam tacendo deferunt, 177, 12. Prædia delubris gentilium sublata, 837, 16. *Vide* PAGANI.

Germinator Jovinianista condemnatur, 969, 14.

Gervasii et Protasii corpora ab Ambrosio reperiuntur, 874, 2. Viri miræ magnitudinis, 875, 2. Ossa omnia et sanguinis plurimum reperiuntur, *ibid.* Translata, vespere jam incumbente, ad basilicam Faustæ, *ibid.* Sequenti die in basilicam, quam appellant Ambrosianam, translata, et cæcus sanatus est, *ibid.* Miracula ab iis tum facta, 876, 9. Oraria et indumenta jactitantur super reliquias sacratissimas, et tactu ipso medicabilia repossuntur, *ibid.* Sanguine tumultus madet, apparent cruoris triumphalis notæ, inviolatæ reliquiæ loco suo et ordine reperlæ, avulsum humeris caput, 877, 12. Acclamavit populus, ut in dominicum differretur diem martyrum depositio: sed tantum obtentum, ut sequenti fieret die, 878, 14; 880,

Gratius Augustus membra, 825, 5. Vocatur sanctus imperator, 451, 43 et seq.; 472, 47, 905, 27, 961, 143. Vocatur fidelis Augustus, 624, 128. Totus orbis Augustus, 443, 1. Fidelis ab ipsis in unguibus pio semper fixit affectu, *ibid.*, 2. Scripsit Ambrosius ut tam episcopi quam 752, 3. Fidelis libellum ab Ambrosio petit, 444, 3. Ambrosius optat vires ejus muneri, ut libellum unum ferat et omnibus fidei proficiat, 470, 164 et seq. Non potest tiano imperator nichil habere, 544 et seq., 446, 142. Reddidit Ambrosio quidem libellum, 753, 2. Locum assertionis fidei totum tuus est delectatum, ut collige Ecclesie sine ullo monito, precepit imperator, 604, 19. Sic presbyterat basilicam ut libellum periret, et probavit, ut referat, *ibid.*, 21. Fuit fidelis in domino, pius, mansuetus, puro corde, tamen cum et propter conjugium nescit ferre de his commotionibus, 1104, 74. Ecclesiam ab omni carnalium laborum poena liberat, 1114, 81. Privilegia et cultus gentiliū Romanorum, 800, 342, 39; 1180, 29. Ambrosium peritum quoniam ad se invitat, 751, 1, et seq. Illi gratias agit prolati Aquileiensis, 806, 1 et seq. Gratias pro processu pluribus recensendo pietatis sue recordatione mulatur, 1213, 52. Qui contra eum levavit arma, nondum, abrogavit ejus decreta, 827, 16. Ambrosium inter sua pe-

Copyright © 1999 John Wiley & Sons, Inc.

11

[illegible]

972, 11. Præmia ejus terrarum fructus sunt, et cœli luminibus illud vite præsentis usum, hæc ad spem vite æternæ, 971, 4. Homo quasi quidam celestis in terris creatura est, 972, 7. Homo mentis suæ vigore tantum ceteri animantibus sui vigorem infudit, ut certatum quam regi obediant, voci ejus obsecrarent, 974, 16.

Non caro sumus, sed spiritus sumus in animæ substantia et mentis vigore, 295, 68. In homine alii similitudinem Dei 295; est invisibilis, 974, 14 et seq. In eo nihil est inferius, quam quod videtur, 253, 17. Hæc servit, quod videtur; illud regit, quod non videtur, *ibid.* Homo quasi omnium habitator clementiorum inter feras vivit, cum piscibus natat, super aves volat, conversatur cum angelis, terram inhabitat et cœlo militat, sulcat mare, aere pascitur, cultor soli, viator profundi, piscator in fluctibus, in mari aucupis, in cœlo hæres, Christi coheres, 975, 19. Metes vite hominis secundum Hippocratem et Solonem, 979, 11 et seq. Effusi de utero de calidis in frigida, de humilis in arida, piscium more jactantur, quos naufragos in hanc vitam quidam velut naturæ fluctus expserit, 120, 24. Quid nobis miseris, qui tanquam spoliati et nudi projiciamur in hanc vitam, corpore fragili, corde lubrico, imbecillo animo, anxii ad sollicitudines, desidiis ad labores, proni ad voluptates? 1142, 29.

Homo vere amicus Dei, quasi charitatis divinæ particeps et heres gloriæ, 971, 3. Cœlum de mundo, homo supra mundum; illud enim mundi portio; iste paralisi incola, Christi possessio, 972, 9. Deus consue creatum hominem fovit, ut abdicatum redimeret, eliminatum reciperet, mortuum passione Filii sui unigeniti resuscitaret, 985, 16.

Homo vetus et novus, 252, 13. Ad imaginem Dei interior est, homo, non iste exterior, 254, 29. Aliorum gratia foris est, hominis intus, 253, 18 et seq. Absconditis cordis homo, qui est pauper sæculo, ipse est locuples Deo, 295, 64. Sunt quedam interioris membra hominis, ejus manus in actu, aures in auditu, pedes in processu quodam boni operis æstimantur, 647, 68. Custodi interiorum hominem tuum: noli cum quasi vilem negligere ac fastidire, quia pretiosa possessio est, 5, 11. Intus esto, intra animam tuam pacificam, mitem, tranquillam: non exas de ea vas tuum istud aut honoribus, aut divitiis, aut arrogantiis attollere, 910, 23. *Vid. ANIMA.*

Inter homines unitas naturæ est ex communitate naturæ, 527, 33. Vile timentum sumus, cito vitia sentinus, 634, 183. Humani generis conditio atque naturæ ex puriore stata in deteriorem lapsa est, quando nequiores attingit, 983, 14.

Honestas velut bona valetudo est, 58, 229. In honestate vitam beatam positam esse nulli dubitaverunt, 69, 1. Nihil expectandum, nisi quod honestum, 115, 29. Nihil deformius, quam nullum habere amorem honestatis, 122, 57. Sapiens non terrore poenæ revocatur a culpa, sed honestatis regula, 115, 31.

Honestatis complex est semper utilitas, et utilitatis honestas, 130, 90. Quod honestum est, utile esse; et quod utile, honestum, et quod utile, justum; et quod justum, utile, 76, 25. Quod honestum, utile est; et quod utile, honestum; et contra, 110, 9; 121, 52 et seq. In Scripturis divinis hoc sæpe invenimus assertum, 76, 23. Quod turpe est, non potest esse utile: neque rursus id quod honestum, esse inutile, 130, 90. *Vid. UTILITAS.*

Doctores gentium ne honestatem quidem cum voluptate copulam putaverunt, 1028, 23. Honestas quo minus sequitur gloriam, eo magis super eam eminet, 70, 2. Multis adversis honestas impeditur, quæ in his eminet, et magis præcellit, quam in prosperis, 132, 98. Quanta quatuor leprosis in Samariæ obsidione honestatis cura? 136, 117 et seq. *Vid. DECORUM.*

Honorali, 844, 6.

Honorius moriente Theodosio, pulsatur adolescentiæ fores, provectior ætate, quam Josias, 1202, 15. Flebat quod reverendas patris sui Theodosii reliquias non usque Constantinopolim prosequeretur, 1214, 55. Eum consolatur Ambrosius, *ibid.* et seq. *Vid. THEODOSIUS.*

Hora. Non exiguum detrimentum est vel horæ unius; et una hora totius vitæ portio est, 1045, 97.

Honoratianus a primo flore pueritiæ hæres Ecclesiæ, quæ cum suscepit per manuum impositionem Ambrosii, 1033, 25. Ambrosium interrogat cur homo post omnes creaturas postremus sit creatus, 970, 1. A Lege cœpit, in Evangelio confirmatus est, 1092, 15.

Hospitalitas est publica species humanitatis, 95, 103. Hospitalitatis præceptum observandum, 185, 4 et seq. In officiis hospitalibus omnis quidem humanitas impertienda est, justis autem uberius deferenda honorificentia, 95, 107. Hospitalitas diligenda, et cur? 1047, 105. Legimus peremptos gravi populos excidio propter violata jura ho-

spitli, 844, 6. Hospitem voluntarium magis quam ex necessitate curare oportet, 844, 6.

Hostes antiquo ritu peregrini dicebantur, 34, 141. Moyses in hoc mirabilis, quod divinitus intentato supplicii virtute proprio etiam ab hoste detorcent, 140, 93. Justitiam etiam hostilium curvari debere, 37, 139. Hostem terre victoria est, 1018, 1.

Humilitas specialis et domestica virtus homini, et un le sic dicta, 111, 16. *Vide HOSPITALITAS.* Sæpe flectit humanitas, quos nec virtus poluerit superare, nec ratio, 488, 89.

Humilitas hæc est, si nihil sibi quis arroget, et inferiorum se esse existimet, 102, 134. Principium humilitatis Christus, qui formam servi accepit, cum Patrem Deum majestate virtutis æquaret, 505, 52. Flos humilitatis et simplicitatis est Christus, 225, 57. Non est humilitas, nisi sine furo, sine fraude: ipsa est vera, quæ habet piam mentis sinceritatem, 758, 15. Non indocta humilitas, sed quæ habeat sui modestiam et scientiam, laudatur, 92, 90. Ille laudabilior, qui humilior; ille justior, qui abjectior, 436, 91. Humilitas gratiam auget, 85, 67. Liberat periclitantes, jacentes erigit, 1205, 27. Nemo magis potest videre divina nisi qui humilitatis conscientia suæ nescit attolli, 202, 62.

Hunus adversus Juthungum accitus est, 850, 8. Conatus triumphos suos deserere, *ibid.* *Vide CHUSNI, ALANI.*

Hydri satis dentibus in regione Thebana inhorruisse armorum segetem crediderunt, 1152, 70. *Vide HÆRESSES.*

Hyginus episcopus senex, cui nihil jam nisi extremus superesset spiritus, in exilium sine veste, sine plumario ducitur, 891, 12.

Hymnus specialiter Deo dicitur, 59, 230. Hymnorum mœorum carnibus deceptum populum ferunt; plane nec hoc abnuo, 873, 34.

I

Icarum perdidit, quod prius avem se fuisse fortasse crediderat, 1169, 129. Icarei volatus quid significaverint? 242, 116.

Idolis sumptus subministrare non licet etiam catechumenis, 1010, 2. Tolerabilius est unius sacrificium, quam lapsus omnium, 825, 8. *Vid. PAGANI, VALENTINIANUS.*

Ignavia non habet, quæ habet, 859, 5.

Ignis alienus est libido, ignis alienus est omne injusta: incendium cupiditatis, ignis alienus est omnis ardor avaritiæ; hoc igni nemo mundatur, sed exurit, 1058, 8.

Ignorantiam qui prætendit, cito meretur veniam, 1178, 13. Minor erat culpa, ubi culpæ erat ignorantia, 1078, 5.

Illyrici et Thraciæ vastitas, 86, 70. Captivos in ea factos Ecclesiæ redemerunt, *ibid.* Illyrici ora suspecta, 818, 7.

Inmodestia hominum tanta est, ut plerique deferre nesciant mentium religioni, quod deferunt aurium voluptati, 177, 14.

Immortalitas alia naturæ divinæ, alia nostræ, 500, 19. Quid gravius immortalitate miserabili? 1107, 124. Immortalitas oneri potius quam usui est, nisi aspiret gratia, 1146, 47.

Imperatores bimestres, 834, 7. Leges imperator fert, quas primus ipse custodiat, 861, 9. Hoc interest inter bonos et malos principes, quod boni libertatem amant, servitutem improbi, 946, 2. Usurpator bellum infert, imperator jus suum tuetur, 891, 10. Etsi es imperator, Deo subditus magis esse cbes, 1101, 8. Imperatores, qui vobis deferri vultis, palamini ut deferamus ei, quem imperii vestri vultis auctorem probari, 1012, 12. In obitu fidelium imperatorum quidam fidei pudor, quædam Ecclesiæ verecundia est; et in immatura morte piorum principum omnis Ecclesiæ mœstior est pulchritudo, 1175, 6. Imperator intra Ecclesiam, non supra Ecclesiam est, 873, 36. Ecclesiæ prodest christianos et pios esse imperatores, 1000, 14. Imperatores omnipotenti Deo et sacræ fidei militanti, 824, 1. Quid præstantius fide imperatoris, quem non extollat potentia, superbia non erigat, sed pietas inclinet? 1201, 12. Fide magis imperatoris quam virtute militum quæri solet victoria, 444, 3. Christianus imperator aram solius Christi didicit honorare, 835, 10. Ea quæ sunt divina imperatoriæ dignitati non sunt subjecta, 854, 8; 857, 16. Publicorum imperatori mœnium jus commissum est, non sacrorum, 857, 15. Ad imperatorem palatia pertinent, ad sacerdotem Ecclesiæ, *ibid.* Veteri jure a sacerdotibus donata imperia, non usurpata, 858, 23. Vulgo dicitur, quod imperatores sacerdotum magis optaverint quam imperium sacerdotes, *ibid.* Semperne de Cæsare servulis Dei invidia commovetur? 873, 30. *Vid. ÆQUITAS, MILES.*

Jeremias ignem charitatis quo inflammabatur ad offitium prophetandi ferro non poterat, 234, 61.

Jerobeam manus quæ statim aruerat sacrilegio sanata est religione, 172, 38.

Jerusalem illa bona mater animarum quæ in celo est, 917, 12.

Jesu nomen foris fuit prædiantibus ad victoriam, intus species Dominicæ passionis periclitantibus ad salutem, 174, 128. Venit Jesus in hanc terram, regnum, accipere de nobis, 576, 147. Si Jesum queritis, contritos lacus deservite, 634, 184. *Vid. Cuiusvis.*

Jesus Nave dignus qui fidei prælio triumpharet, 574, 127. Jesus Nave typus Christi, 533, 12.

Jezabel nomen quid significet, 285, 30. Jezabel est Synagoga vane fluxus, vane abundans Scripturis, quas neque custodit, neque intelligit, 1041, 79.

Joannes Baptista angelus erat, 351, 7. Abſtinentiæ magister, et quidam novus terrarum angelus, 1030, 29. Vocem Mariæ prior Elisabeth audivit, sed Joannes prior Domini gratiam sensit, 542, 114. Prius compos devotionis, quam nature, 165, 12. Licet non baptizaret in Spiritu, tamen et Christum prædicabat et Spiritum, 608, 41. Dubitavit in Christo ipse præcunctus, licet per Synagogæ typum, 522, 4. Non immerito mansit integer corpore, quem tribus mensibus oleo quodam suæ præsentiae, et integritatis unguento Domini mater exercuit, 262, 50. Honestatem saluti prætulit, 129, 89. Omnia cædis ejus adjuncta eloquentissime describuntur, 181, 26 et seq. *Vid. BAPTISMA, DESERTUM, ELISABETH.*

Joannes circa divina mysteria, piscibus quos ante capiebat, taciturnior, vivificatus a Christo vocem audivit in Joanne, Verbum agnovit in Christo, 707, 15. Mater Domini non ad Joannem nisi possessorem gratiæ demigraret, ubi Christus habebat habitaculum, 286, 33. Joannes in Christi pectore recumbebat, ut de principali secretoque sapientiæ hausisse divina proderetur mysteria, 1052, 4. In Christi pectore recumbebat, ut intelligeres quod ejus caput arcano quodam sapientiæ replebatur, 710, 29. Majore quadam tuba fudit æterna mysteria, 364, 11. Mystica magis scripsit, 260, 46. Cur Christus de cruce matrem suam ei tradiderit? 285, 32. Subſcribitur testamento Christi, 261, 48. Testamentum Christi signabat Joannes, dignus tanto testatore testis, 1048, 109. Promissum ei non mori æſtimatum est, sed non est creditum, 1146, 49. Non miror illum præ cæteris locutum mysteria divina, cui Maria præſto erat, aula cœlestium sacramentorum, 262, 50. Omnes hæreses primis Evangelii sui verbis exclusit, 454, 57. *Vide MARIA.*

Job adversus diaboli tentamenta firmatus, inoffensæ vestigium constantiæ servavit, 875, 5. Multis tentavit eum diabolus, ad postremum potestatem accepit, ut tentaret corpus ejus, 864, 4. Tentavit in patrimonio, tentavit in filiis, tentavit in corpore, 856, 15. Job juxta secundis atque adversis rebus irreprehensibilis, 30, 113. Exponitur quomodo nihil ei vel in virtute defuit, vel in vitio obrepſit, 52, 204. Fortissimus fuit, 48, 179. Et beatus, de cujus domo nunquam vacuo sinu pauper exivit, 12, 39. Quo nemo amplius Christum dilexit, diligebat etiam in ipsius sui corporis cruciatibus, 294, 61. Primus invenit quod multo post a Platone et Tullio dictum est, 13, 44.

Jocos omnes ab ecclesiasticis viris omnino declinandos, 28, 102 et seq.

Jonathas pro pietate nec offensam patris, nec salutis periculum refugiebat, 138, 124.

Jonæ liber lectus de more, 858, 25.

Joseph prudentia, aliæque ejus virtutes pluribus verbis commendantur, 89, 82 et seq. Virtutes ejus, ac maxime verecundia, 19, 66. Illius anima ita non patuit peccato, ut magis peccatum ipsa penetraret, 932, 10. Ne turpiter nudaretur, vestem reliquit, et nudus aufugit, 1015, 12. Tacuit accusatus, ut eum melius innocentia quam lingua defenderet, 300, 88. Quanta adversa pertulerit, 1140, 24. Non fecit eum servum venditio, 933, 12. Misera servitus, sed non miser ille in servitute positus, 75, 20. Quam subditus in servitute, quam in virtute constans, quam benignus in carcere, sapiens in interpretatione, in potestate moderatus, in ubertate providus, in fame justus, etc., 30, 112. Scivit humiliari, et virtutem humilitatis didicit. infirmitatem repudiavit, 759, 19; *ibid.*, 22 et seq. Venditus typus fuit Christi, 691, 123 et seq. Humiliabatur in typo Christi, 759, 22. Cum sustineret calumniam, maluit crimen falsum subire, quam verum referre, 759, 22. Utilius Pharaonem consilio providentiæ juvit, quam si contulisset pecuniam, 87, 74. Noluit de alieno effusus videri, 89, 79. Quare jura terrarum Regi acquirendo, gratum se omnibus exhibuit 89, 80. Ferax ejus animus temporis sterilitatem quodam

consiliorum et cordis ubere fecundavit, 84, 59. Neque adversus fractus est, neque elevatus secundis, 760, 23.

Joseph Maria suspectum habebat vitium, dum adhuc neciret Dominicæ incarnationis sacramentum, 768, 13. Fratres Christi potuerunt fratres esse ex Josepho, non ex Maria, 250, 43.

Josephus historiographus, 981, 2. Quid de Paradiso terrestri senserit, *ibid.*

Josias decimo octavo anno regni sui nec diutius fidei suæ meritis supervixit, 1189, 57. Idem rex superioribus omnibus antelatus est, 1208, 33.

Josue magnus vir fidei miraculis, magnus triumphis: Moyses angustiora opera, Josue prosperiora, 94, 99.

Jovi dant fulmina, quæ non habuit; ut testificentur, quæ habuit, opprobria, 176, 7.

Jovinianus condemnatur, 959, 14.

Jovinus episcopus, 780, 1; 805, 76.

Jubilantius sacratus est numerus, 1163, 103.

Judas Machabeus gloriosorem triumphis locum mortis invenit, 54, 209.

Judas proditor cur loculos pecuniarum commissos haberet? 18, 64. Tantæ pietatis est Dominus Jesus, ut et Judæ donaret veniam, si Christi expectasset misericordiam, 1059, 9. Potuisset Dei miseratione non excludi a venia, si penitentiam non apud Judæos, sed apud Christum egisset, 422, 27. Diabolus Judam quasi possessionem suam vindicabat, 1045, 95. *Vid. AVARITIA.*

Judæa intra Ecclesiam est, lex intra gratiam, 658, 162. Duo quæ præstantiora sunt omnibus, violavit, fidem atque pietatem: sed in utroque Christum fidei et pietatis auctorem, 691, 124.

Judæorum populus etsi frequenter ad culpam lubricus, tamen quandiu lex dabatur, sacrilegio errasse non proditur, 1054, 2. Commemorantur beneficia a Deo in deserto illi collata, 961, 24. Multo mirabilis est per unum hominem potuisse liberari exercitum patrum, quam potuisse decipi, 996, 15. Prius nobis repromissio, quam Judæis Lex, 1089, 2. Qui in occulto Judæus est, ipse præstat, 1076, 22.

Judæus filium Virginis Mariæ a Patre Deo separat, 704, 6. Judæi civico quodam invidiæ nævo in Dei Filium credere noluerunt, et ideo abdicati sunt, 191, 20. Perierunt, dum sensuum profunda despiciunt, et sequuntur nuda verborum, 503, 37. Circa divina mendaces, 952, 19. Romanis legibus teneri se negant; ita ut crimina leges putent, *ibid.*, 20. Judæorum populus lapsus mobilis, humilis, perfidiæ promptior, levis, immemor præceptorum, 1081, 3. Sicut parvuli, ita et Judæi sub pædagogo sunt, 1084, 5. In Judæo vix portio devotionis poterat inveniri, 780, 14. Merito Judæi accusantur in criminibus suis; quia accusatorem elegerunt, bonum judicem refutaverunt, 1092, 14. Judæus quod in nobis laudat, ipse non sequitur, 958, 10. Cernit hæreditatem, non possidet, 1081, 6. Ideo derelictus est; quia nec egit penitentiam, et gratiam refutavit, 426, 44. Ille sub maledicto, nos in benedictione, 1090, 5. Illius delicto salus gentibus: illius desidia nobis servata victoria est, 198, 47. Judaicos ritus deseramus: deseramus umbra, solem secuti, 1093, 1.

Judex qui reum juste capitis condemnat, num sacramentorum communione privandus? 892, 2 et seq. Quid hanc quæſtionem difficiliorem reddiderit? 894, 3. Majores nostri maluerunt indulgentiores esse circa judices, 893, 9. Qui mandata dat, decretorum semper tenere debet mensuram: et qui pœna distribuit, æquitatem debet examinis reservare, 207, 78. In judicio gratia absit, causæ merita decernant, 99, 125. In judicando non ex voluntate nostra et potestate, sed ex æquitate debemus formare sententiam, 1092, 10. Non cadit in eos intentionis vel facilitatis ulla suspicio, qui omnia præsentibus partibus observant, 818, 5. Quando victus quemvis alium quam se æquiores putat? 1100, 3. Scio plerosque gentiliū gloriari solitos, quod iuculentam de administratione provinciali securim revexerint, 892, 3. In consistorio non reus solet esse Christus, sed judex, 864, 3. Judicii Ecclesiastici in causa Indiciæ virginis præclarum exemplar, 765, 1 et seq. *Vid. EPISCOPUS.* Se magis ipse condemnat, qui in alio damnat, quod ipse committit, 896, 13.

Judicii diem scire nobis non proderat, et cur? 589, 209 et seq. Præfulget gratia diei judicii, ut sequatur absolutio, quæ sanctorum remuneretur obsequium, 630, 170.

Judith fortitudo aliæque ejus virtutes laudantur, 196, 37 et seq. Dum honestatem sequitur, utilitatem invenit, 128, 84. Decoro contemptu propriæ salutis solvit obsidionis periculum, et publicam honestate propria acquisivit utilitatem, 129, 88. Solo titulo sobrietatis desperatum lacertis virilibus reportavit triumphum, 1029, 29. Duo ejus triumphis, 128, 82.

reno aucti stipendia ministerii deputavit, 287, 37. Levites autem nati de medio Israhel; quia nihil habent commune cum populo; cuius primogenita saecularia destinantur, 920, 5. Sicut primogeniti Ecclesiae sancti, sic et Levites, quoniam ipsi quoque primogeniti non enim rati ordi sancti sunt, sed sanctificationis munere, 920, 3. Est ille Levita vultor et videx, qui carnem interimit, ut servet spiritum, 1046, 8.

Levitarum officium non mediocre est, 67, 23. Quoddam illud sit, *ibid.*, 230 et seq. Quantum oporteat eos terrenis non teneri cupiditatibus, 65, 25. Cur eligatur Levita, qui sacramentum eius fiat, 69, 255. Levites et sacerdotes alieni esse debent ab omni conjugali coitu, 66, 258. Christi possessio Levita est, qui nihil sibi de terrenis vindicat, 288, 41. Sors Christi levitica est, sors ejus virginitas est, sors ejus viduitas est, 287, 39.

Lex naturae praesumpta est moribus, non conditionibus, 934, 17. Non scribitur, sed innascitur; nec aliqua percipitur lectione, sed profluo quondam naturae fonte in singulis exprimitur, et humanis ingenis hauritur, 1078, 3. Quanta invenies non esse interdicta lege per Moysen edita, et tamen interdicta sunt quadam voce naturae, 1019, 5. *Vid. LUXU.*

Lex Moysis in locum naturalis legis intravit, 1079, 10. Praeae sunt primae tabulae legis, ut reparerentur secundae, quibus per Evangelii praedicationem peridia comminuta evanuit, 1055, 5. Cum Legem Deus Moysi dederit, quid causae est ut pleraque in lege sint, quae per Evangelium jam vacuata videntur, 1080, 1 et seq. Quomodo unus utriusque conditor Testamenti, cum id quod licebat in lege, per Evangelium coeperit non licere? *ibid.* Cur lex Moysis ferri debuerit, 1088, 5 et seq. Cur lex lata sit, si operaretur iracundiam, et praerivationem introduceret, 1088, 1 et seq. Non superflua lex, quae tanquam paedagogus prosequitur intimiores, 1091, 9. Quomodo lex paedagogus noster fuerit in Christo, 1080 et seq. Sequebantur divinarum lectionum quaedam velut arborum folia, non fructum; qui vivebant in umbra legis, 896, 15. In lege portio, in Evangelio perfectio est, 1082, 5. *Vid. EVANGELIUM.*

Lex Dei nos docuit quid sequamur, humanae leges hoc docere non possunt: extorquere solent timidis commutationem, fidem inspirare non possunt, 861, 10. Verae legis character in nostris moribus exprimitur qui in Dei ambulamus imagine, 1163, 109.

Legi non praedjudicat, quod alicui relaxatur, 1019, 9. Qui leviora astringit, graviora non solvit, sed alligat, 1019, 4.

Liber non erubescit, 145, 1. Male se habet liber, qui sine assertore non defenditur, 990, 3. Unumquemque fallunt sua scripta, et aurem praetereunt; atque ut filii etiam deformes delectant, sic etiam scriptorem indecores sermones sui palpant, 990, 3. *Vide SCRIPTA.*

Liberi in orgiis religionis mysterium est incentivum libidinum, 150, 16.

Liber est, qui ea facit, quae vult, 934, 19. Ille magis liber qui intra se liber est, qui legibus naturae liber est, legem sciens naturae praescriptam esse moribus, non conditionibus, 934, 17. Liberum innocentia facit, culpa vernaculum, 1163, 108. Ubi libertas, ibi potestas faciendi quod vult, 935, 19. Non munificentiam, sed virtutem libertatem esse arbitror; quia non suffragiis defertur alienis, sed magnanimitate propria vindicatur ac possidetur, 934, 18.

Liberalitatis plurima genera, et quae sint? 86, 79 et seq. Una usu pecuniae adjuvat, altera multo splendidior operum collatione impenditur, 87, 73 et seq. Debet esse liberalitatis modus, ne fiat inutilis, 88, 76 et seq. Cur, 89, 78. Pulchra liberalitas erga ipsos pauperes mensuram tenere, ut abundes pluribus, 96, 110. Probanda liberalitas est, ut proximos seminis tui non despicias, si eger cognoscas, 40, 150. Non tamen ut illi ditiores fieri velint, *ibid.* Liberalitas neque superflua sit circa importunos, neque restricta circa egentes, 86, 68. Praecipua liberalitas redimere captivos, et maxime ab hoste barbaro, 87, 71.

Quando sit perfecta liberalitas, 39, 147 et seq. Liberalitas non cumulo patrimonii, sed largitatis definitur affectu, 193, 27. Nemo plus tribuit, quam qui nihil sibi reliquit, *ibid.* Ueberior est nummus e parvo, quam thesaurus e maximo, *ibid.* Cur Deus duo aera viduae divitum numeribus praetulerit? 40, 149. Qui prior contulit, tempore superior est, humanitate prior, 42, 160. Neque ego ab uno liberalitatibus in pauperes factis posse minui peccatum, sed si fides commendat expensas, 434, 83. De suo jure virum bonum aliquid relaxare, non solum liberalitatis, sed plerumque etiam commoditatis est, 95, 106. Non est perfecta liberalitas, si jaclantiae causa magis

quam misericordiae largiatur, 39, 147. *Vide BENEFICENTIA, LARGITAS.*

Liberi sermo ad Ambrosii sororem, 173, 1 et seq. Virginitatem institutionem et officia exponit, *ibid.*

Libertas solum naturam antiprior quam servitus, 1049, 2. Nec servitus derogat, nec libertas adjuvat, 278, 3. Apud Christum servitus et libertas aequa lance penduntur, 278, 3. Docuit Apostolus quod ultra libertatem sit, ut servire libertas sit, 925, 23.

Libertas vera hominis spiritalis, 936, 27. Quam miscrum ut qui nascimur in libertate, moramur in servitute, 938, 32.

Libido velut festuca est, cito accenditur, propere consumitur, 896, 13. Pascitur conviviis, nutritur deliciis, vino accenditur, ebrietate inflammatur, 410, 76. Propter libidinem legimus commissa bella atrociora 844, 6.

Liguriam autumnii frumenta paverunt, 838, 21.

Lilia Christi qui sint, 269, 93.

Lincolniensis episcopus Vercecellensis, 786, 1; 805, 76. Ejus in Palladium condemnatio, 801, 59.

Lingua tua menti sit subdita, 5, 13. Non solum aliena lingua, sed etiam nostra flagellatur, 390, 86. *Vid. LOQUI.*

Litis dispendio carere est non est mediocre lucrum, 95, 106.

Δόγος divisor est animarum atque virtutum: *λόγος* verbum Dei validum et acutum, 1053, 7.

Loquendi modus primum officium est, 10, 35. Quomodo loquendum, 5, 14. Qui volunt discere cautionem loquendi, quod naturae est, non negent; quod custodiæ est, exerceant, 10, 33. Sapiens ut loquatur, prius considerat quid dicat, aut cui, quo in loco et tempore, 11, 35. Nullum ex ore verbum, quod revocare velis, proferas, 176, 11. Alliga sermonem tuum, nec luxuriat, ne lasciviat, et multiloquio peccata sibi colligat, 5, 12. Si quis adversarium sentit praesentem, tum magis custodiam adhibere debet ori suo, 6, 16. Initium erroris humani sermo est hominis, 3, 6. Laqueus adversarii sermo noster est, 6, 15. Saepè unusquisque sermonibus suis non explicatur, sed involvitur, 757, 13. Quamplures vidi loquendo peccatum incidisse, vix quemquam tacendo, 3, 5. Ingredditur mors per ostium tuum, si falsum loquaris, si turpiter, si procaciter, si ubi non oportet, loquaris, 243, 81. Rarum est tacere quemquam, cum sibi loqui non prosit, 11, 35. Sermonem dubium mens non dubia obumbrat, et defendit a lapsu, 991, 6. *Vid. SERMO, SILENTIUM, VERBUM.*

Loth uxor naturam suam, quia impudicus licet castis oculis respexit, amisit, 169, 29.

Lucas librum Actuum apostolorum historico stylo scripsit, 4023, 21.

Lucius Arianus monachorum et virginum impia caede grassatus, 812, 1.

Lucifer se a nostra communione diviserat, quanquam pro fide exsulasset, et fidei suae reliquisset haeredes, 1127, 47.

Ludibrio esse probro ducitur, 851, 31.

Luna propheticiis oraculis species Ecclesiae figuratur, 839, 24. *Vid. DIES, MENSIS.*

Luxuria mater libidinis est, 1029, 26. Quam acerbus est fructus luxuriae, 317, 46. In Aegyptiis confidit, qui luxuriis deditus est, mancipatus lasciviae, 1016, 16. *Vid. ERUGO, LIBIDO.*

Luxuriosorum est hypogaea quaerere, captantium frigus aestivum, 910, 1. Luxuriosi adjiciunt domum ad domum, villam ad villam, et effodiunt terram; ut elementum eorum cedat habitaculis, et quasi terrae filii intra ejus recondantur uterum, 911, 4. Opus virtutum detestatur luxuriosus, belluo refugit, 898, 2. Luxuriosus non dicit: Portio mea Dominus, 1045, 94. Ubi coeperit quis luxuriari, incipit deviare a fide vera; ita duo committit maxima crimina, opprobria carnis, et mentis sacrilegia, 1016, 16.

Lyciorum praecepta, 1137, 7.

M

Macedonius episcopus, 786, 1; 805, 76.

Macedonius episcopus, 819.

Machabei septem pueri non minores de superbo rege reverterunt triumphos, quam parentes proprii, 54, 211. *Vid. MONACHI.*

Magi aurum, thus et myrrham supplices ad Christi cunabula detulerunt, auro regem fatentes, ut Deum thure venerantes. Thesaurus enim regni, sacrificium Dei, myrrha est sepultura, 449, 31. Magi auro regis potentiam declarantes, Deum thure venerantes myrrha resurrectionem corporis confitentes, 194, 30.

Magistri nobilitas est primus discendi ardor, 164, 7.

charitatem omnia sustinet, non potest timere martyrion, 1094, 10. Non ideo laudabilis virginitas, quia et in martyribus reperitur, sed quia ipsa martyres faciat, 174, 10. *Vid.* Deus, Pater Lucio.

Materiam rerum omnium, quam Græci *hylem* dicunt, quasi sylvam materiam, ingentem esse memorant, 724, 94.

Matres quomodo in filiorum dilectione beatam Virginem imitari debeant, 1044, 111. Nesciunt materna viscera patientiam, 541, 57.

Matrimonium. Copula nuptialis non quasi culpa vitanda, sed quasi necessitatis sarcina dechnanda, 208, 81. Jam dudum Ecclesia damnavit eos, qui audeant solvere copulam conjugalem, 221, 34. Bona matrimonii via plana et directa longiore circuitu ad castra sanctorum pervenit, 1032, 40. *Vid.* Conjugium.

In Mauritania omnes familie in vinculis, 161, 59. *Vid.* VIRGINES.

Maximianus Diocletiani socius humatus in porphyretico labro, 1003, 4.

Maximus episcopus Emonensis, 785, 1; 805, 76. Ejus in Palladium condemnatio, 802, 59. Maximi episcopi subscriptio, 969, 14.

Maximus episcopus Alexandrinæ Ecclesiæ communionem manere secum, lectis Petri sanctæ memoriæ viri litteris, episcopis Italiæ concilii profudit, 815, 3. Vini sibi ut episcopus fieret a plerisque etiam de populo et clero testatus est illatam, *ibid.* Eum item Patres in communionem receperunt, 816, 5. Patres concilii Italiæ ab Theodosio petunt, ut super Maximi et Nestarii ordinatione sit in urbe Roma eorum orientaliumque concilium, 817, 6 et seq.

Maximus fecit incurari Rhetias, 890, 8. Ejus frater honoratus dimittitur a Valentiniano, qui in eo necem fratris sui Gratiani ulcisci poterat, 890, 9. Minitabatur imperio Romano Barbarorum auxilia, et turmas transliminas, quibus commeatu provincialium tributa solvebant, 890, 8. Ambrosius ad se legatum quomodo susceperit, et quos cum eo sermones habuerit, 888, 3 et seq. Victorem direxit ad Valentinianum, ut pacem rogaret, 889, 6. Ambrosii legationis objectu queritur se ad Italian non potuisse transire, 858, 23. Maximus tyrannus a Francis, a Saxonum gente, in Sicilia, Siscie, Pelavione, ubique denique terrarum victus est, 953, 23. Ante ipsos expeditionis dies, cum audisset Romæ synagogam incensam, edictum Romam miserat quasi vindix disciplinæ publicæ, *ibid.* *Vid.* AMBROSIIUS EUGENIUS.

Maximus accusator Indiciæ Virginis, 769, 17 et seq. Cur Indiciæ tam infeusus, 763, 4. Quam adversus eum sententiam tulerit Ambrosius, *ibid.* et 771, 24.

Medicus bonus novit quæ esca cui apta infirmitati, et cui temporis ad profectum valetudinis, 929, 4. Quemadmodum se tibi curandum præbeat, quem fastidio habeas, qui contemptui se non compassioni medico putet futurum, 389, 2. Omnibus locis, omnibusque temporibus non est prætermittenda medicina, 224, 42.

Mediolanensis populus turbatus, et observans Ambrosii, ne ab urbe pelleretur, 863, 1. *Vid.* AMBROSIIUS.

Melchisedech interpretatione Latina dicitur rex justitiæ, rex pacis, 337, 45; 367, 10. Non angelum secun lum Judaica ludibria, sed virum sanctum ac sacerdotem intelligit Ecclesia, et typum Christi, 515, 88.

Meletii atque Paulini dissidium quo pacto sedatum, 814, 2. *Vide* ANTIOCHENA.

Meliorem nemo disculit, 459, 78.

Membra nostra arma justitiæ sunt, et arma peccati: idque exemplis ostenditur, 940, 43 et seq.

Memoriales, 854, 7.

Mendacium in verbo turpe est, nedum in habitu, 1061, 4. O beatum mendacium, quo acquiritur sibi aliorum absolutio sui gratia, 948, 8.

Mens bona possessio bona, 5, 11. Habet habenas suas mentis sobrietas, 5, 12. Habitus mentis in corporis statu cernitur, 20, 71. Plus est mente connecti, quam corpore copulari, 841, 23. Accendamus in nobis ignem mentis, ut operetur in nobis, 784, 6.

Mensem peritissimi secundum Legem lunari cursu computant, 883, 18. *Μήνας* lunam vocant Græci, unde *μήνας* Græce dicunt menses, 886, 18. Primus mensis apud Ægyptios dicitur pharmuthi, et incipit sexto Kalendas Aprilis, et finitur septimo Kalendas Mali, 884, 15. Mensis primus secundum Ægyptiorum proventus et secundum Legem, octavus est secundum consuetudinem nostram, 885, 16. Nonas Mali adhuc ad mensem primum novorum computari posse, 886, 18. *Vide* ÆGYPTUS.

Mensuram serva, ut secundum mensuram recipias, 1005, 25. In rebus etiam vilibus execrabilis est statera fallacia, et fraudulenta mensura, 125, 65.

Mercatores. Condemnatione in corpus omne mercatorum, 843, 6. Mercatorum multas, 846, 16. Jubet imperator rogantibus, quod exacti de condemnatione fuerant, redderetur 849, 24.

Mercedis primum melius, quam dispensationis obsequium, 1091, 7.

Mercenarii omnes sumus, omnes operarii, 757, 12. Femo traulet mercenarium mercede debita, qui et non mercenarii sumus Dei nostri, 843, 3.

Mercetrix est omnis anima, quæ opem suam vendit, quæ deformes questus, et de genere stipem quatit, 757, 12.

Meritis solet Deus deferre non petitionibus, 565, 83. Ut celum stellarum fulget splendoribus, ita et homines meritorum luminibus micat, 972, 9. Illud firmamentum est elementorum, hoc virtutum, *ibid.* *Vid.* Mors.

Merrha fons quid significaverit? 257, 34.

Mesopotamia regio est in partibus orienti, quæ Euphrate et Tigri fluminibus circumvenitur, 842, 2. Mesopotamiae nomine signatur flura Ecclesiæ, 843, 2.

Melus in peccato est, 973, 19.

Michæas significat quis a Deo, vel quis iste, 1033, 3.

Michol quæ saltationem Davidis reprehendit, sterilitatis damnata, non dedit sobolem regiam, ne superbos crearet, 1014, 7.

Miles a susceptionibus litium, actu negotiorum forensium, venditione mercium prohibetur humanis legibus, 49, 184. Milites nomine imperatoris signantur, 1139, 58. Fides militum imperatoris perfecta est alas, 1199, 6.

Ad militiam feruntur plerique, quorum militaverunt parentes, 58, 235. Si de re militari est consulendum, debet exercitati in præliis viri expectari sententia, 825, 7.

Minores. In nullo gravius Judæi Dominum læsisse ploduntur, quam quod viduæ gratiam, minorumque jura violarent, 199, 13.

Miracula divinæ potestatis non omnium est mereri, sed eorum quibus religiosæ devotionis studia suffragantur, 191, 20. Miracula a SS. Gervasio et Provasio Perpetrata ab Arianis negari non possunt, 879, 19. Homines qui suscitaverunt mortuos, non in sua virtute id fecerunt, sed in Christi nomine, 509, 29.

Miseratio. Dominus quod est miserationis, exaggerat: quod ultionis, extenuat, 395, 16 et seq.

Ad misericordiam promptior, quam ad severitatem est Spiritus Dei, 392, 9. Melius est pro misericordia invdiam perpeli, quam prætere de inclementiam, 102, 136. Misericordia ipsa justitia est, 1225, 25. Etsi omnibus debetur misericordia, tamen justo amplius, 39, 148. Per sacrificium justus commendatur, per misericordiam peccator redimitur, 405, 54.

Misericordia perfectos facit: et nihil tam commendat Christianam animam, quam misericordia, 11, 38 et 39. Condolere peccantibus summa virtus est, 432, 73. Redemptio animæ misericordia, 771, 3. Bonum est misericors homo, qui dum aliis subvenit sibi consulit, et in alieno remedio vulnera sua curat, 1202, 16. *Vid.* PROXIMUS.

Missam facere cœpi. 853, 4. Preces in canone Missæ, 371, 21 et seq.; 272, 27 et seq. Quid sacerdos dicat post orationem dominicam, 385, 24. Sororem defunctam non tam deplorandam, quam orationibus prosequendam reor: nec mestificandam lacrymis, sed magis oblationibus animam ejus Domino commendandam, 944, 4. *Vide* EUCHARISTIA.

Missus non id significat, quod alieno sit coactus imperio, sed quod voluntario functus sit arbitratu, 489, 97. In missione divina non subjectionis injuria, sed communis potestatis est, 666, 8. *Vid.* FILIUS DEI.

Moderationis laus, 389, 1. Debet justitiam temperare moderatio, 389, 2.

Modestia unde dicta, 22, 78. Qualis esse debeat in incessu, 21, 73 et seq. Dives est apud Deum, 20, 70. Totius vitæ ornatum attollit, 58, 228. *Vid.* VERECUNDIA.

Modum singulis rebus servare non mediocre, 58, 223.

Moguntiacum urbis intra Gallias, 889, 6.

Monada non numerum, sed elementum numeri, quibus ea cura est, appellaverunt, 782, 21.

Monasticæ et clericalis vitæ egregia comparatio, 1039, 71 et seq. Monachorum Eusebii Vercellensis discipulorum exereitia, 1042, 82. Monachi psalmos canentes ex consuetudine usuque veteri pergebant ad celebritatem Machabæorum martyrum, 957, 16. *Vid.* AMBROSIIUS, EUSEBIUS, VERCELLENSIS.

Μονῆς, 559, 46.

Morathi filius, id est, hæredis, 1063, 3.

Mors triplex secundum Scripturas. alia spiritalis, alia naturalis, tertia penalis, 1143, 36 et seq. Mors non aliud quam corporis atque animæ successio, 115, 35. In natura

Neotoma squamea (*Crematogaster*) or *Neotoma squamata* (Moser), sp. nov. (Latin name and synonym).
XIV 6 Nov 1980. *Uromyces perniciosa* (Moser) common near water, 10.0 V.V. Mexico.

Neemio sacritellum ignis typus fuit Spiritus sancti et quemodo? 133, 102.

Negligentes Christus cito deserit, 231, 73.

Nephthalum abundantia significatur Latina interpretatione, vel dilatio, 943, 10.

Neptis. *Vid.* AVESCULE.

Neptuno dant dominatum furoris, ut astruant crimen incesti amoris, 176, 7.

Neronum quæ probra comperimus, 1212, 50.

Nicæna synodi Patres super Pasche celebrata, congregatis peritissimis calculandi decem et novem annorum collegere rationem, et quasi quendam constituere circum-lum, 880, 1. Definitio fidei in concilio Nicæno trecentorum decem et octo Patrum, 467, 118 et 120. Cur Patres concilii Nicæni in tractatu fidei posuerint verbum *ὁμο-ούσιον*? 518, 125. Filium ejusdem cum Patre substantiæ confitentes, non unam personam, sed unam divinitatem in Patre et Filio crediderunt, 721, 77. Non carnem, sed Dei Verbum unius substantiæ esse cum Patre dixerunt; et Verbum quidem ex paterna processisse substantia, carnem autem ex Virgine esse confessi sunt, 715, 52. Liber sacerdotalis concilii Nicæni signatus a confessoribus et multorum jam martyrio consecratus: quem qui resignare coacti sunt, postea tamen damnata fraude, signarunt: qui violare non ausi sunt, confessores et martyres exstiterunt, 519, 128. Nicæni concilii fides quam invicta ab Ambrosio, Theodosio imperatore, Galliis et Hispanis custodiatur, 862, 14. Galliæ et Hispaniæ fidem concilii Nicæni tenent, et cum pia divini Spiritus confessione custodiunt, 862, 14. *Vid.* AMBROSIIUS, CONCILIUM, PASCHA.

Nicentius extrinsecus et notarius, 767, 8.

Nicodemus. *Vid.* BAPTISMUS.

Ninive se a morte jejuniis liberavit, 969, 11.

In Noe quatuor virtutes cardinales fuerunt, 32, 121. Nudatus erat, sed non erubescerat, quia erat plenus jucunditatis et spiritualis lætitiæ, 1015, 12.

Noemi solatium mœroris, et subsidium paupertatis invenit, 195, 33.

Notarius missus qui mandata deferret, 858, 22.

Noûs animæ vigor, principatum animæ et corporis sibi quasi rector vindicans, 974, 14. *Noûs* hominis videt omnia, et non videtur, habens sui invisibilem substantiam, 974, 15. Caveamus ne hominem, id est, *νοῦν* mulier, id est, passio sensuum nostrorum delectatione effeminat, et circumscriptum in leges suas et sententiam trahat, 984, 17.

Nova omnia quæ Christus non docuit, jure damnamus, 220, 28.

Novatianus episcopatus amissi dolore succensus schisma composuit, 412, 85. Nemini penitentiam dandam putavit, 393, 10. Christi servos iterati baptismatis labe inquinavit, 398, 30.

Novatiani volunt spem hominum destituere, ut iterandi baptismatis apud desperantes facilius inducant persuasionem, 424, 34. Novatianorum doctores mundos se appellant, 339, 3. Eorum superbia retunditur, 400, 33. Omnia peccata Stoicorum quodam more paribus putant æstimanda mensuris, 391, 5. Improbe in Ecclesia donari peccata negant posse, 399, 33. Claves regni non suscipiunt, negantes quod dimittere peccata debeant, 399, 32. Negant his oportere reddi communionem, qui pravaricatione lapsi sunt, 391, 5. Quid mirum si vos, Novatiani, salutem negatis aliis, qui vestram recusatis, licet illi nihil differant, penitentiam a vobis petunt, 422, 27. Dicebant in Ecclesiam non convenire, quia per penitentiam tributa spes fuerat his, qui lapsi sunt, penitendi, 412, 85. Pro quibus Christus interpellat, eos Novatianus accusat: quos Christus ad salutem redemit, eos Novatianus damnat ad mortem, 394, 14. Novatiani contra Novatianum aiunt se, exceptis gravioribus criminibus, relaxare veniam levioribus, 393, 20. Refelluntur, *ibid.* et seq. Indicant penitentiam, quam non relaxant, 380, 4. Confutantur ex parabola filii prodigi, 419, 13 et seq.

Novatianorum objectioni ex immutabilitate Dei petitæ respondetur, 395, 21 et seq. Objectioni Novatianorum ex his verbis: Si peccaverit homo in hominem, etc., petitæ respondetur, 401, 40 et seq. Respondetur objectioni ex his verbis petitæ: Est peccatum ad mortem, non de illo dico ut orat, 402, 43 et seq. Respondetur objectioni petitæ ex his verbis Apostoli: Impossibile est hos qui semel illuminati sunt, etc. 417, 6 et seq. Objectioni petitæ ex his Petri verbis: Ne forte, etc., solvitur, 423, 29 et seq. Respondetur objectioni petitæ ex his verbis: Omne peccatum et blasphemia remittetur hominibus: Spiritus autem blasphemie, etc., 420, 20.

Novatianis quid superbius et durius? 390, 4. Superiores, quam legisperitus ille, qui Christum tentare cupiebat, 398, 27. Sicut sacerdos et levita Samaritanum

preterentes, *ibid.* Tolerabilius, Novatiane, remittere, quam ligare, 392, 9. Novatiani successores sunt eorum, qui Lazarum interficere volebant, 429, 59. Similes sunt illi qui fratrem suum receptum doluit, 412, 85. Vox Novatianorum vox est phariseorum ad Judam, 422, 27.

Nubentium verbum a nubibus tractum, 286, 34. Non damnandas esse nuptias, sed probandas, 221, 31. Apostolus nuptias pro remedio suavit, non pro electione, præscripsit, 189, 12. Nec damari, nec dissuaderi debent, 155, 34. Moribus Hebræorum et legibus convenit, ut integri nuptiarum integris societur virginibus, 759, 21. Dignum fuit ut qui alienum contubernium solverant, ipsi nuptiarum amitterent solemnitatem, 135, 110.

Nupturæ miserabilis conditio, 160, 56. Virgo nuptura si virum eligat, crimen est; si non eligat, contumelia, *ibid.* Nuptiarum molestiæ, 221, 32. Nuptias et vinculum esse et servitutem, 203, 69. Bona vincula nuptiarum, sed tamen vincula, 221, 33. Quæ nupsit ad servitutem pecunia sua venditur, 283, 23. Nuptiarum mulierum molestiæ et incommoda describuntur, 153, 25 et seq.

Nuptias secundas apostolica præcepta non damnant, 188, 10. Non prohibemus secundas nuptias, sed non suademus. Plus dico, non prohibemus secundas nuptias, sed non probamus sæpe repetitas, 203, 68. Secundas nuptias veram esse servitutem, 210, 88. Quam indecorum est mulieri juniores habere liberos quam nepotes? 201, 59. Nuptialis festi convivium, 845, 15. *Vid.* AMBROSIIUS, CONJUGIUM, MATRIMONIUM, PATER, VIDUA, VIRGO.

Numerius episcopus, 819.

Numerus septimus bonus, quem non Pythagorico et cæterorum philosophorum more tractamus, sed secundum formam et divisiones gratiæ spiritualis, 976, 3 et seq. Numerus remissionis est, 1047, 101. Hebdomas veteris Testamenti est; octava novi, quando Christus resurrexit, 977, 5. *Vid.* SEPTIMUS. Grande numeri decimi quarti mysterium, 1208, 38. In numero cccxviii signum est passionis et nominis Jesu, 467, 121. In centesimis et millesimis sacri observatio numeri, 1163, 108.

Numidius Legatus Afrorum, 785, 1; 895, 76. Ejus in Palladium condemnatio, 801, 58.

O

Obedientia. Non convenit nos divinæ obviare sententiæ, 865, 7. Quia superbia culpam contraxerat, e contrario culpa obedientiam generavit, 1079, 6.

Objecti si modus nullus sit, quemadmodum potest finis esse responsi? 717, 62.

Oblatio. Tolerabilius abstinere a muneribus deferendis, quam infideli studio munus offerre, 703, 3. Si Deo munus tuum offeras, non perdidisti, 1160, 98.

Obstetrices unde sic dicunt, 767, 10.

Occulta difficilior caventur, quam quæ sunt cognita, 1033, 45. Divinæ solius est potestatis occulta novisse, 658, 128.

Octava venit, abiit hebdomas, 980, 45.

Oculi nostri cum aliqua obducuntur caligine, pascuntur agrorum viriditate; et specie nemoris, vel collis herbosi omnem inæqualitatem ægrescentis obtutus repellunt, et quadam salubri specie pupillæ ipsæ atque orbes colorari videntur, 904, 2. Plus videmus animo, quam corpore, 409, 70. Ipsi nobis oculi nostri retia sunt, 409, 73. *Vid.* CRIMEN.

Odia apud bonos mores dispendio sunt, 1101, 4.

Officium ab efficiendo dictum, 9, 26. Vel ut ea agas, quæ nulli officiant, *ibid.* Officii nomen an in Scripturis invenitur? 8, 25. Officium in tres partes dividitur, honestum, utile, et quid præstantius, 9, 27. Quomodo apud christianos dividatur? *ibid.* et seq. Officium omne aut medium, aut perfectum est, 11, 35. Perfectum a Græcis *κατέρθωνα* dictum, *ibid.* 37. Alia prima, alia media officia: prima cum paucis, media cum pluribus communia, 110, 10.

Non omnibus eadem semper officia debentur, 43, 174. Mensura officiorum consentanea non hominis arbitrio, sed naturæ disciplinis, 934, 17. David prius disputavit de officio, quam Paoletius et Aristoteles, 10, 31.

Primus officii fons prudentia est, 34, 126. Publicum officium in secundis rebus jucundius est, in adversis gratius, 1121, 23. Non a te munera exiguntur ditia, sed officia voluntaria, 843, 6. Quid tam contra officium quam non reddere quod acceperis, 42, 160. *Vid.* GRATIA, VIRSUTES.

Omnipotens ubique, non creatus, et sine loco, et supra tempora est, 458, 75. *Vid.* DEUS.

Ὁμοούσιον quid, et cur in concilio Nicæni symbolo positum, 518, 125 et seq.

Oneris mensura pro mensura debet esse gestantis, 204, 70.

Opera tua fulgeant, et imaginem Dei praeferant, ad cuius imaginem factus es, 336, 14. Si Deum cognovisti in mandatis, recognosce in operibus, 782, 22. Imaginem esse ejus peccatum legitur operibus bonis, 424, 37. Boni operis gratia per diversas plus placet formis, 472, 11. In die iudicii aut nostra optulabuntur, velis opera, aut ipsa nos in profundum mergent, 778, 16. *Vid. Fides, Oratio.*

Optata. Vid. Vota.

Oratio, obsecratio, postulatio, gratiarum actio quae sint, 251, 9. Nolite putare melioris esse virtutis, quam quomodo volumus orari, 376, 18. Item orationis et *Lyde* describitur, 251, 8 et seq. Prima oratio laudem debet habere Dei, secunda supplicanti, tertia postulanti, quarta gratiarum actionem, 384, 22. Haec omnia sunt in oratione Dominica, 385, 25.

Oratio meliari debet a Dei laude, 384, 22. Et in omni desinere, 385, 24. Ut bene mens possit orare, praestat spiritus, et deducit eam in via rectam; ut abripant carnalia, ne minora, ne etiam maiora viribus, 929, 31. Si via operari orationem tuam, leva puras manus per orationem, 383, 18. Quod oras, merces tui habebitur, tibi adjuvet, opera commententur, 251, 70. Non de laboris tantummodo tuo praestat oratio: animo totus intentus, intra in recessum pectoris tui, totus ingredere, 382, 13.

Quia semper accipis a Deo, cum semper invocas, 1204, 23. Deum certis diebus invocare, non cumvis, fastidientis est, non sperantis, *ibid.* Vult rogari Dominus, vult de se sperari, vult supplicari, 427, 48. Angelorum industria est semper esse in Dei laudibus, orationibus commendare crebris, atque exorare hominam, 1042, 2. In tempore commendatur per se, 382, 7.

Qui ratione sacro magis orare debemus, quam cum vacillatione, 384, 15 et seq. In oratione multum versumunda placet, et prestat, 20, 70. Perardes rursus silentium inposuit, ut reverentia deferretur orationi, 177, 14. Multa res tanto clamore orantes in Ecclesia fore non possunt, 383, 17. Flere in oratione virtutis est, 1134, 75. Non levius minus in oratione tua, crucem Domini demens rare gentibus debet, 383, 18. Unus orare debemus, 382, 11 et seq. Oratio dominica brevis et continua plena virtutum, 377, 18. Eius expositio, 377, 19 et seq. Dominica oratio omnia comprehendit, quam vulgare non opus est, 252, 10.

Ubi adest oratio, adest Verbum, fugatur cupiditas, libellus discedit, 202, 43. Frequenter orationibus et meritis prophetarum ecclesia patribus adfluere solentia, 131, 48. Peccatum graviorem veniam iustorum orationibus reservanda, 402, 45. Haec defensio, sed in orationibus pauperum, 373, 33. Amat Christus ut pro uno multi cogent, 433, 92. Simplex oratio sacrificium est, 1000, 15. Oratio, lacrymae, junctura debitoris boni census est, 434, 81. Quam bonum sentiant oratio, 1017, 103; 1183, 32. Oratio nos Deo crebra commendet, 178, 18. Inclinat se nobis Deus, ut nostra ad eum ascendat oratio, 1204, 21. Cur Deus aures suam nobis inclinat? *ibid.* Cur Deus non exaudiat omnes? 1131, 65. *Vide Os.*

Orationes solennes cum gratiarum actione sunt deferendae, cum e somno surgimus, cum prolimus, cum cibum paramus sumere, cum sumpserimus, et hora incensum, cum denique cubitum pergitur, 178, 18. In ipso cubili psalmi cum oratione dominica frequenter recitandi, *ibid.*, 19. *Vid. Lachrymae.*

Oratores seculi quomodo orationem apostoli habent insistent? 384, 23.

Oratio et tempus et numerum plurimque exigit, 376, 2.

Ordines sacri. *Vid. Clericus, Ecclesiasticus.*

Oresys et Pylladis fabula, 55, 243.

Origenes longe minor est in Novo, quam in Veteri Testamentis, 1084, 1.

Oziz qui, 10, 237.

Orationum dispensata, 240, 68. *Vid. Melius.*

Ope, 785, 15.

Os nostrum janua nostra est, Christo propinquam soli debet aperiri: nec aperitur, nisi ante pulsaverit Dei Verbum, 235, 8).

Oculum insigne est sapientiae pacis, 420, 2. Et charitatis, 431, 69; 959, 14. Quasi pignus est nuptiarum, et praegativa conjugii, 960, 18. Non habet oculum, qui non habet, et charitatem non habet: osculo cum vis una vis imprimitur, 960, 17. *Vid. Aversus.*

Otiosorum fabulae sunt, quibus oblectatio scribitur, malignitas proditur, 1031, 45.

Otium prophetarum cum aliorum otio comparatur, 109, 6. Nunquam minus solus sum, quam cum solus esse videor; nec minus otiosus, quam cum otiosus, 992, 1. Non otio, non somno merces paratur, 1046, 99.

Oziz unde dicta, 519, 127. In Scripturis legitur, *ibid.*

Oziz Latine valentiam dicitur, 725, 100. *Oziz* Graece, et Latine sollicitudinem frequentem Scripturae memoravit, 400, 123. *Oziz* Dei cum dicitur, quod aliud significatur, non Deum semper esse? 725, 100, 728, 114.

P

Pacem etque tranquillam animam facilius inopetius habebit, 735, 2.

Palingenius, sicut interpretatus Lyones habet, doctus est parvi, 1061, 2.

Pagani, contra antiquum non posse perire, qui ipsa Ecclesiarum utilitas subversum, 251, 4. Privilegia gentium a pluribus et principalibus sanctorum et interdicta, 825, 5. 11. Gregorius Romanus ecclesiae, *ibid.* Privilegia pagani cum saepe discipuli, sicut Christiani, 824, 4. Pagani a Valentiniano inopetius petierunt etiam diu gentium ejus in laudibus preceptis, ad una quippe sacerdotum professorum praestari sumptus, 824, 3. Et privilegia deferri, *ibid.* 4. Et in aram iuxta, 824, 9. *Vid. Amicus, Augustinus, Gentilis, Gratianus, Valentinianus.*

Palladius efficit, hoc est, manuales, agentes in rebus, apparatus diversarum communi, 384, 7.

Palladius et Secundianus duo in peribis curiosi sacerdotum, 897, 3. Palladius in concilio Aquileiensi dicta et responsum, 785, 6 et seq. Palladius et Secundianus sacrilegia nostris auribus inveniuntur, 785, 2. Palladius et Secundianus filium Dei subiectum secundum divinitatem dicunt, et mortem ejus non vel sacramentum nostrae salutis, sed vel sacramentum ipsius divinitatis referunt, 808, 7. Anthonia Palladius, 701, 30; 800, 32. A Patribus concilii Aquileiensi dicitur, 800, 34 et seq. Debitum excepit sacramentum, 800, 2.

Palladius vultis eo praestum, 1102, 70.

Palladius inveniuntur, quod non viderant, vendebant, 808, 21.

Paradiseus, Graece, Latine hortus dicitur: nec temerem quod ali Scripturae celum Latini habent hortum, alii paradisum, 251, 5. In paradiso terrestri varie sententiae, 382, 1 et seq. Quod de eo Josephus senserit? *ibid.* Per paradisum et regnum pervenitur, non per regnum ad paradisum, 1070, 8.

Parvulus principium Christus, qui pauper factus est, cum dives esset, 106, 52.

Parvulus. *Vide Liberalitas, Pater.*

Parthenius, dulcissimus salutis Eusebium, 1005, 5.

Partus septimo mense vitalis, octavo matri et pignori libelli, 977, 4.

Pascha, hoc est, transitus, 352, 12. Patres synodi Nicaeae illud secuti sunt, ut una nocte ubique sacrificium pro resurrectione Domini deferatur, 881, 1. Unde Domini pascha quarta decima luna formam celebritatis accepit, 1208, 37. Lex domini passionis exigit intra primum mensem novorum debere celebrari, 885, 17. Alium diem passionis, alium resurrectionis celebrandum Veteris Testamenti series ostendit, 886, 19 et seq. Non melioris est difficultatis diem celebritatis definire paschalis, 880, 4. Pascha deus observantia religiose mentis explorari debere, 881, 4 et seq. Tempus praecipue scire debemus, quo per universum orbem consona sacra noctis paschalis fundatur oratio, 882, 7. Intra triginta et unum dies saepe celebrati pasche dies, 885, 16. Si in die quartodecima luna mensis primi die Dominica, in alteram hebdomadam celebrata pasche est differenda, 883, 12. Ita temporibus paucis superius factum est, 884, 11, 887, 21.

Septuagesimo et sexto anno ex die imperii Diocletiani Dominica pasche celebravit sine ulla dubitatione majorum vicum octavo die Pharmuth mensis, quod non modo Kalendas Men, 887, 21. Septuagesimo et octavo anno ex die imperii Diocletiani, cum quartodecima luna esset ex die Kalendas Aprilis, non celebravit pascha prima die Kalendas Aprilis, 884, 14. Alexandri et Aegypti in hoc convenire nobiscum, *ibid.* Nonagesimo et tertio anno a die imperii Diocletiani, cum meridies quartodecima luna in quartodecimum diem Pharmuth in Italia, quod ex quo die Aprilis, quod est Dominica die, celebrata est pascha Dominica Pharmuth vicum et primo die, qui factus est mensis nona die Kalendas Men, *ibid.* Antiochia celebravit pascha Dominica die octavo Kalendas Men, 885, 17. Antiochia prima luna pascha pascha celebravit, est, 787, 21. Non pascha dies, in toto orbe septuagesimo et octavo celebrantur, videntur viginti, 283, 12.

Pascha juxta majorem principia factum pulcherrimum habet exultantem et letum, postea noctem tunc passionis Dominicae celebrantia; ut nihil aliud nisi sanguinem Christi expiatur, 887, 22. Resurrectionis die exultatio refectionis est atque letitia, qui die velut exisse populus ex Aegypto, primitivis Aegyptiorum peritis, 885,

20. Ad pasche solemnitate vel ecclesie perfectio, vel claræ fidei plenitudo queritur, 882, 4. Omnes æqualitatem devotionis et fidei deferre præcipiuntur ad pascha Dominici, id est, ad transitum, 777, 10. Pascha est quando anima irrationabilem deponit passionem, sumit autem bonam compassionem; ut compatiatur Christo, et transitum ejus in se suscipiat, *ibid.* Vide AMMOSUS.

Paschasius abscissus homo, 811, 5.

Passioni qui non est obnoxius, non est obnoxius infirmitati, 718, 63. Tunc maxime insidiatur adversarius, quando videt nobis passiones aliquas generari, 6, 15. Christus quasi Verbum semper stat in singulis, intra nos separans rationabiles virtutes a cadaveribus passionum et postulentium cogitationum, 764, 5. Non in passione esse, sed victorem esse passionis beatum est, 75, 19. Vide ANIMA.

Pater proprium generantis est nomen, 474, 18. Laus Dei est quod Pater prædicatur: in eo pietatis gloria, 385, 24. Pater ipse est vivificatoris fons substantiæ, 651, 92. Pater et Filius unum sunt, non confusione personæ, sed unitate naturæ, 445, 9. Deus minorem generare Filium non potuit, 592, 224. Pater non generat ex voluntate, aut necessitate, 540, 103. Pater se per Filium vult rogari, Filius vult rogari Patrem, 446, 12. Cur? *ibid.* 13. Multa reperies per Patrem facta, 652, 98. Vide TURNITAS.

Pater venturam in locum filie suo debet eligere iudicio, 1103, 2. Parentum filias nuptui tradentium incommoda, 125, 33. Votum est voluntas parentum, 291, 51. Quanta vis sit in votis parentum Jephthe filia nos debet docere, 291, 51. Virginum meritis, parentum delicta redduntur, 154, 32. Amat unusquisque sequi vitam parentum, 58, 226.

Paternæ pro Indicia virgine testimonium, 771, 22.

Paternus ab imperatoribus amplissimum accepit honorem, 1019, 8. Ambrosium consuluit, num filio suo nepotem ex filia copulare possit? 1017, 1. Id fieri nequaquam posse probat Ambrosius, *ibid.*, et seq.

Patientiæ principium Christus, qui cum malediceretur, non remaledixit; cum percuteretur, non percussit, 506, 52. Patientia desiderii plus probatur, 1139, 17. Ferendo plus probatur patientia, quam resistendo, 1135, 1. Ubi jam patientia, ibi lætitia, 901, 17. Vide JACON.

Patriæ excidia repulisse gratius putatur, quam propria pericula, 113, 23.

Patriarchæ pastores fuerunt, regalem quamdam in hoc munere disciplinam inducentes, 898, 1. Patriarcharum verecundia, 19, 66. Miramur patriarcharum præmia, imitemur obsequia: prædicamus gratiam, sequamur obedientiam. Sic typus veritati, et veritas concurrit typo, 1159, 95. Sinus patriarcharum recessus quidam est quietis æternæ, 1192, 72.

Patrimonii in divisione bona pictas arbitros refugit, 594, 231.

Paulinus splendore generis nulli secundus in partibus Aquitanie, venditis facultatibus tam suis, quam etiam conjugalibus, elegisse secretum affirmatur Nolanæ urbis, 1013, 1. Soboles eis nulla, *ibid.*, 2. Hoc Paulini factum contra obtretractores defendit Ambrosius, *ibid.* 2 et seq.

Paulini cum Meletio dissidium, 815, 2. Vide ANTIOCHENA, MELETIUS.

Paulini Antiocheni cum Timotheo Alexandrino dissidium, 813, 4. Vide TIMOTHEUS.

Paulus non solum Christi, sed etiam Spiritus sancti imperio apostolatus accepit, 653, 102. Quid plus potuit nobis conferre Christus ad studium correctionis, quam ut converteret et daret nobis ex persecutore doctorem, 417, 5. Paulus non potuisset ad tantam apostolatus sui pervenire gratiam, si fuisset alligatus conjugii contubernio, 283, 22. Paulum urgebat athletam suum Spiritus sanctus, et pulvere impietatis excusso, debellatorem infidelium ineluctabilem variis impiorum congressionibus offerebat, 664, 156. Raptus in paradysum, usum proprii jam non sentiebat corporis, 907, 12.

Pauli epistola quædam effugies erat ejus præsentie, et forma operis, 989, 6 et seq. Nihil difficilius est quam de Apostoli lectione disserere, 1083, 1. Pauli profundum in consiliis vix comprehenditur, sublime in sententiis audientem erigit, disputantem accendit: in plerisque ita se ipse suis exponit verbis, ut is qui tractat, grammatici magis quam disputatoris fungatur munere, 930, 1. Summa epistolæ ad Ephesios, 1085, 1 et seq.

Paulus absens per epistolam condemnabat et absolutebat, 989, 6. Paulus quem sequestraverat, postea sacramentis reddidit, 411, 78. Quem Pauli virga sacramenti abdicavit celestibus, eundem mansuetudo restituit, 957, 4. Quos Paulus simul junxit ad pœnam, simul voluit ad veniam pertinere, 416, 95. Docet non descendens eos qui peccatum ad mortem fecerint, sed potius

lacrymarum panibus et potu coercendos debili, 406, 59. Sic curare Paulus didicit, quemadmodum ipse sanatus est, 410, 77.

Paulus honore provocat, magisterio docet, invitatur exemplo, 245, 130. Mortuus est, et passione venerabili vitam corporis cum immortalis gloria commutavit, 1159, 94. Paulus non inferior Petro: cum illo facile conferendus, et nulli secundus, 664, 158. Refutantur qui dicunt Paulum luxurie magistrum, 958, 10. Vide DEVOTIO.

Paulus Constantinopolitane Ecclesie presbyter, synodum Orientalium juxta atque occidentalium postulavit, 818, 6.

Paulus Samosatenus non putavit veritatem carnis humane a Christo susceptæ, 795, 8. Christus Filius Dei est contra Paulum Samosatenum, 569, 105.

Paupertas non naturæ, sed opinionis est, 1044, 90. Pretiosa est fidei opulenta mysterio, 895, 5. Dotatibus præstat compendii cæca paupertas, 161, 62. Christi minister non erubescit in paupertate, quem pauper redemerat, 288, 41. Pauperes in sacerdotibus gloriosa, 897, 2. Vide ERISCORUS. Ubi fames cupiditatum, ubi inexplebilis appetentia, ibi utique paupertas, 943, 10.

Qui pauperes præ cæteris juvandi? 88, 76 et seq. Videndus ille pauper, qui te non videt; requirendus ille, qui erubescit videri, 88, 77. Pauperes validi nullam causam nisi vagandi habentes, 88, 76.

Christus non fastidit in regno suo pauperem, sed exaudivit eum, et liberat ex omnibus angustis et molestiis, 1099, 11. Si alas pauperes, laves eorum vulnera, illi-vicque detergas, tersisti utique pedes Christi, 959, 13. Lacrymæ pauperum sunt lacrymæ redemptricæ, gemitus qui mortem abscedunt, dolor qui perpetuæ libertate lætitiæ veteris sensum doloris obducat, 1115, 5. Munera pauperum Deum obligant, 873, 33. Utinam hoc nihil semper crimen ascribant, quia aurum pauperibus erogatur! *ibid.* Merarii mei pauperes Christi sunt, hunc novi congregare thesaurum, 872, 33. Noli pauperem contemnere, ille te divitem fecit. 1013, 87. Pauperes vere esse thesauros Ecclesiæ, 104, 140. Collatio beneficii facta in pauperes magis quam in locupletes plus juvat, 100, 127. Erga pauperem nemini simulator, 140, 134. Hæreditas successoris queritur, dispensatio pauperibus obligatur, 1130, 60. Vide HÆRES.

Peccatum originale. Omnes homines sub peccato nascimur, quorum ipse ortus in vitio est, 394, 13. Obnoxie hæreditatis vitio degeneravimus, 1087, 8. Lapsus sum in Adam, de paradiso ejectus in Adam, mortuus in Adam, quomodo Deus revocet, nisi me in Adam invenerit, ut in illo culpæ obnoxium, morti debitum, ita in Christo justificatum, 1137, 6. Adam et Eva vinculo erroris nexuerant omnem propriæ seriem successionis, 1079, 8 et seq. Diabolus redegerat humanum genus in perpetuam captivitatem obnoxie hæreditatis gravi fenore, quod obaratus auctor ad posterum, defenetrata successione transmiserat, 958, 7. Vide DIABOLUS.

Peccati dies, dies confusionis appellatur, 425, 37. Ferrum peccatum est, quod est penetrabile, 932, 19. Nullus major est dolor, quam is qui peccati mucrone vulnerat conscientiam: neque ullum gravius onus, quam peccatorum sarcina, et pondus flagitiorum, 1053, 5. Nihil est quod tam summo dolori sit, quam ut unusquisque positus sub captivitate peccati recordetur unde lapsus sit, atque unde deciderit, 438, 102. In captivitate peccati positi, reverentiores nos, non usurpatores esse debemus, 440, 107. Per ignem exuruntur peccata, 134, 104 et seq. Qui peccatum cogitat, intra suam conscientiam studet se ipse includere, 432, 71. Quare non illi magis sint christiani, qui peccatum condemnant suum, quam qui defendere putant? 1000, 15.

Quid tam divinum quam ista sententia: ut is peccata puniat, qui exors ipse peccati sit? 896, 12. Qui vult mundare peccatum suum, ignem a se removeat alienum, et illi soli igni se committat, qui culpam, non hominem exurit, 1058, 8 et seq. Deus alia nobis peccata sanguine Filii sui abluit, alia donat nobis, ut nobis operibus et confessionibus nostros errores tegamus, 1058, 23. Spiritus sanctus omnium abolet vitia, peccata condonat, 613, 64. Potens est Deus, quando vult, denare nobis peccata, etiam quæ putamus non posse concedi, 418, 12. Remissio peccatorum utriusque pretium Testamenti est, quæ per agnum in typo annuntiata est, in veritate completa per Christum, 895, 5. Non habet quod erubescat, cui peccatum remissum est, 429, 58. Mors peccati lucrum est, et vita pœna est, 1144, 40. Vide CULPA.

Peccata a quo remitti possint. Vide ECCLESIA, SACERDOS.

Peccator dominatur in sæculo, justus in Dei regno,

705, 12. Cur peccatores abirent opibus et ceteris bonis? 16, 57 et seq. Scilicet in quibus relinquitur exaltatio, 18, 63 et seq. Nulla hereditas peccatoris, 14, 45. Cur non est pax peccatoribus, 318, 47. Servit peccator forniculini, servit cupiditati, servit avaritie, servit libidini, servit malitie: sed magis servit quam sibi tyrannis positus, 937, 31. Si per eas species minuitur natura hominis, que non sunt culpe capaces, quanto magis per animos atque artus labe pollutis scelorum virtus ejus hebetatur? 983, 15. Peccatores conscribuntur omnibus sepulcris gravius fctet, 13, 46. Peccatores in terra scribuntur, justi in celo, 841, 14. Peccatorum compatiendum et fletu, et oratione, et dolore est, 411, 81. Peccator si sibi ipsi non pepererit, a Deo dñi pascitur, 315, 36. Peccatoribus plurius constat remissionem peccatorum, et indulgentiam videtur esse pretiosior, 692, 127.

Pecunia sua quid homini, nisi quoddam vitellum est? multa oneri, moderata usui, 757, 11. Qui aliena quaerunt, recte accipitres pecunie nominantur, 1129, 75. Uti que vitia exiit, qui pecuniam non requirit, 1129, 55. Christianus Dei pecuniam, quasi non recepturus, aut certe sortem, quam de lit, recepturus, 841, 4. *Vid. Divitiæ, Avaritia, Avants.*

Pedes lavare, illi mysterium, humilitatis insignis est, 227, 57.

Pelagia septa agminibus persecutorum inter maxima pericula integritatis et vite iniquam inclinata est; et que tum fuerint illius verba? 948, 32. Pelagia virginis ac matris et sororum ejus martyrium eleganter describitur, 183, 33 et seq.

Pentateuchus, 964, 2.

Per ipsum, in ipso et cum ipso, hanc vin habeat, ut unus in his atque simile non contrarium intelligatur, 682, 84. *Vid. Ix.*

Perlix a perdendo nomen accipit, 918, 3. Ejus doli et fallacie ad decipiendum venatores, ejusque libido, 917, 2 et seq. Diabolo comparatur, *ibid.* Alena diripit ova, et fovet suo corpore, 919, 6.

Peregrini tempore famis ex urbibus nequiquam expellendi, 119, 45 et seq. Gregorium hic in re prebecti Urbis et aliud in lignum fabinus Romæ admissum, *ibid.*

Perfectionis duplex forma: alia melior, alia plenos numeros habens: alia hic, alia ibi: alia secundum hominis possibilitatem, alia sempiternum perfectionem futuri, 110, 11. Omnis in eo perfectio est, si nihil desit, 472, 9. Perfectio omnis in veritate est, 63, 248. Non potest sine favore Dei aliquis esse perfectus, 418, 11.

Perfidia quam damnata est, 295, 96. Ubi perfidia, ibi cecitas, 1291, 10. Opus est perfidorum perfidias predicare, 740, 30. Venenata sunt blanditiæ perfidorum, tunc cavenda, cum id quod negant, predicare se simulant, 519, 129.

Pericula multorum sunt, sed paucorum remedia, 1207, 36. Gloriosum ducitur, si quis periculis propriis querat universorum tranquillitatem, 113, 23.

Pers quantum malis facta guerra non debemus, 1184, 34. In servulis suis pati vult Christus, 847, 14. Illius cibus est ut nostris passionibus delectetur, *ibid.* Plus confert fidelibus, qui minatur, 519, 129. Non eadem causa est, ejus qui sponte negat Christum et ejus quem tormenta inclinaverint ad sacrilegium, non voluntas, 335, 19 et seq. *Vid. Adversus, Christiani, Deus, Martyres.*

Petrus non solum Christi, sed etiam Spiritus sancti imperio apostolatum accepit, 653, 103 et seq. Dum in mari iterum summum querit, vitam invenit omnium; iterum deseruit, Deum reperit: scalinum reliquit, Verbum invenit: lina laxavit, fidem vinxit: plicavit retia, homines elevavit: mare sprexit, celum acquisivit, 246, 131. Dum turbato agitur salo, mobili montes statione tantantes fundavit in petra, *ibid.* Super mare titubavit, non per imbecillitatem jubentis, sed per infirmitatem obediens, 713, 43. Exsilivit e navi, ut occurreret Domino, non glorie cupulus, sed obediencie prematurus, 710, 31. Quanto minus creditur piscatori, tanto amplius creditur quod divina sent, qui Petrus locutus est, 246, 132. Respondit pro ceteris apostolis, imo pro ceteris, 711, 31. Cur plantam lavare debebat? 333, 32; 333, 6 et seq.

Petro nox erat, quando Christum negavit, 1097, 7. Quantum nobis tentatio Petri documentum fuerit ad salutem, 1141, 27. Ideo Petro statim remittit, qui amarissime flexit, 436, 92. Continnavit charitatem trinis responsio Petri vel abolvit trinis negationis errorum, 1203, 19. Petrus pascendo loco cibo illi gregem Christi, culpam lapsus prioris abolvit, 561, 2.

Petrus solus erat, et totum per orbem consueverant gentium cognovit mysteria, 992, 2. Non interclusit Simon mago spem venia, quem invitavit ad penitentiam, 421, 23. Petrum quem nemo ligaverat, illes vinxerat,

et quia vixit, perierat solus, 121, 108. Noctis perire aggressum, speravit Christus, qui non illi duxerat: Venio deram propterea, spem remissit, et Dominum per crucem liberavit, 847, 17.

Petrus Polonus illustratus, 28, 100. Christus cum Patrum esse potestatem docet, fratres Petrus, *ibid.* 541, 56. Petrus peritiam agni confabulans, non Amoris, primatum fidei, non vestitus, 710, 34. Non hanc Petri hereditatem qui Petri statum non habent, quare cupit divisione dissepere? 991, 25. Natus s. Petri et Pauli et quid in eo habuit? 133, 23. Petri Securus virtutis officium esse videtur, 292, 64. *Vid. Divitiæ.*

Petrus Alexandrinus episcopus, 813, 41. Petrus Alexandrinus Episcopus episcopus, secum monasterio, 475, 3. *Vid. Roma.*

Phalaris episcopus Brexantia, 790, 1, 687, 7. Ejus in Palladium conlocutus, 842, 61.

Philippus quicquid, 813.

Philomachus Episcopus, quid in episcopatibus ante de voluptate disputat? 1023, 13.

Philosophia amicum vestitus non potest in habitu sollicitudinis aculeum Christiani vitæ, 276, 92. Quiprius Philosophia nomen cavent, quod tale principum cultum irret, illam in iudicet molliora carere, 179, 19. Qui sibi in Philosophia exellere vident, sciam non secreti sunt, 1142, 30. Philosophi de nostris Scripturis semperunt, 39, 131, 48, 179. Agnoscent philosophi et potest de nostris s. habere, que nunquam presentior locuti sunt, 957, 28. Philosophi non in suis gymnasiorum remanserunt, quoties a suis consortibus deservitur: illi qui teli erant, qui simpliciter credunt, 420, 84. *Vid. Asina, Divulgatio.*

Phoenix, pro vita ante, et quomodo moritur, ac resurgat, 1149, 59. Illi quingentorum resurrectionis annus est, nobis nullus annus, *ibid.*

Phoenices. *Vid. Circumcisio.*

Platons initium Fili ex Virgine esse disputat, 435, 6. Scemulum carum iudicat, et quomodo excluditur? 599, 104. Primum Joannis verba confutatur, 464, 57. *Vid. Anus.*

Plotiniani hominem tantum Christum fatentur, 524, 21. Divinitatem Christi negant, 1212, 49. Filios Dei nobis datus est, non Plotinianos, quem dicunt non datum nobis, sed ab initio inter nos natum, 507, 58. Plotinianorum blasphemia in ultimo Christi juhero quomodo refellitur? 492, 117. Imperiali lege nulli debent facere conventus, 849, 12. Reguntur principes ut a Syriam asiopido, ubi adhuc conventus tentabant, prohibeantur, *ibid.* *Vid. Ariani.*

Phrygi vites, 840, 30. In sacris Phrygiis impudicitia disciplina est, 450, 16.

Pietas vera est, que preponit divina humanis, perpetua temporibus, 1055, 7. Ut omnium principum honorum, ita etiam solationum virtutum est alterantia, 1129, 54. Melis et teneri species est forma potestatis, mel incoletis ante, nihil quante, nihil durum, 1125, 1. Pietate potest proximo al Deum ac celum, 1169, 10. Nature detrimentum non est, 483, 46. Excedit t. ad justitiam, continentiam, mansuetudinem, 49, 184.

Pietate nihil Dominus prestantius de lit, 1021, 7. Nulla merces Deo melior, quam ea que habet potestatis munera, 184, 32.

Pilades. *Vid. Orestes.*

Plantia, 954, 3. Placitum, 110, 57.

Πλάτωνος ἀπόστολις, 974, 15; 977, 3.

Platonis Patris que lam platonismum promissis, 9221.

Platonis ideas ab ipso philosopho auctore esse irrisas, 529, 46. *Vid. Asina.*

Placidus nascit augmentum, 120, 13.

Plonius doctissimi conduntur, 989, 44.

Pluviam totius mundi Scriptura divina pollicebantur, que rigaret orbem sub domini Salvatoris adventu Spiritus cor. divini, 641, 8.

Placidus lapsus necessarius est, sicut voluntas sunt necessaria meliorum, 313, 33. Nonquam penitere solus est Dei, 1064, 85. Nihil penitere voluit ut Dei: emendare apostolis est, et corrumpere erratum et penitentiam gener. peniti, 1067, 4. Quoties Deus vult nos penitere dicitur dicitur? 127, 10 et seq. Penitentiam quo tollitur, non loquuntur penitentia, 989, 1. Quotidiani nos debet penitere peniti, 445, 65. Hanc confitens de peccato, rara penitentia, esse in hominibus verba que accipit, 1067, 4 et seq. Hanc penitentiam, que si non erit, annis et peritiam differret statimque peritiam, 457, 99. Si apud non habet, habet longum, quibus dum pedes Christi lavet, nunciam impium dñam, 451, 67.

Quomodo agens penitentia, quo studet, quo affectu, qua mentis intentione, qua intelluctu consuetudine vice-

rum, quæ cordis conversio? 427, 46 et seq. Sacerdotes non auferunt peccatum ejus qui in dolo se offert, et adhuc in studio delinquenti est, 1059, 11. Agendi est poenitentia non solum sollicite, sed etiam mature, 415, 2. Et eo tempore quo culpe defervescit luxuria, 440, 107. Non est differentia, 437, 98 et seq.

Qui scilicet es errantem, sequere corrigentem, 253, 31. Poenitentia inhaere, tanquam in naufragis tabule, 315, 38. Majora crimina majoribus abundantur fletibus, 393, 10. Fortius dolendum, ubi peccatum est fortius, 315, 37.

Poenitenti quid agendum, 437, 96. Qui agit poenitentiam non solum diluere lacrymis debet peccatum suum, sed etiam emendatoribus factis operire, et tegere delicta superiora, 424, 35. Fides quæ superiora peccata deploret, nova cavere consuevit, 959, 12. Melius est quiescere, cum exercere non queas opera poenitentia; ne in ipsa poenitentia fiat quod postea indigeat poenitentia, 439, 104. Eos qui poenitentiam agunt, hoc solum poenitere non debet, ne ipsius poenitentia poenitentiam agant, 434, 85. Facilius inveni qui innocentiam servaverint, quam qui congrue egerint poenitentiam, 436, 93. Poenitentia si semel fuerit usurpata, nec jure celebrata, nec prioris fructum obtinet, et auferet usum posterioris, 439, 104. Poenitentia remedium peccati est, non peccandi incentivum, 435, 90. Quam male aliqui proposita spe agenda poenitentia, licentiam sibi delinquendi propagatam putent, *ibid.*

Propter spem veniæ agitur poenitentia, 419, 16. Nemo potest bene agere poenitentiam, nisi qui speraverit indulgentiam, 390, 4. Deus qui poenitentiam exigit, veniam pollicetur, 403, 46. Non ex toto corde humiliat, qui se veniæ reservat, 393, 23. Expectat gemitus nostros, sed temporales, ut remittat perpetuos: expectat lacrymas nostras, ut profundat pietatem suam, 393, 22. Apostoli poenitentiam docuerunt, sponderunt veniam, culpam relaxaverunt, 424, 35. Tanta est poenitentia medicina, ut mutare videatur suam Deo sententiam, 427, 48.

Unum in baptismo, et poenitentia remissionis peccatorum mysterium est, 400, 36. Precedit poenitentia, sequitur gratia: neque poenitentia sine gratia, neque gratia sine poenitentia; debet enim poenitentia prius dampnare peccatum, ut gratia possit abolere, 895, 7. Poenitentia si fuerit perseverans, audebit sperare, etsi non gloriam, certe pœnæ vacationem, 314, 36. *Vid. CONVERSIO.*

Sicut unum baptisma, ita una poenitentia, quæ tamen publice agitur, 433, 95. Merito reprehenduntur, qui sæpius agenda poenitentiam putant, *ibid.* Flet pro te mater Ecclesia, et culpam tuam lacrymis lavet, videat te Christus morientem, amat ut pro uno multi rogent, 433, 92. Si quis occulta crimina habens propter Christum studiose poenitentiam egerit, veniam speret: petat eam lacrymis, petat gemitibus, petat totius populi fletibus; ut ignoscatur obsecret; et cum secundo et tertio fuerit dilata ejus communio, credat remissius se supplicasse; fletus augeat, miserabilior postea revertatur, teneat pedes brachiis, osculetur osculis, lavet fletibus, 414, 90. Singularis vitæ aliquis debet orare pro eo, qui peccavit in Dominum, 401, 42. Pudor nos a poenitentia publica revocare non debet, 435, 91 et seq. Qui poenitentiam petunt, et cum acceperint, publicæ supplicationis revocantur pudore; hi videntur malorum petisse poenitentiam agere bonorum, 434, 46. Cognovi quosdam in poenitentia sulcasse vultum lacrymis, exarasse continuis fletibus genas, jejuno ore semper et pallido mortis speciem spiranti in corpore prætulisse, 414, 911. Poenitentia publica virginis lapsæ, 314, 35. Et ejus corruptoris, 316, 40. Qui illius virginis debeant esse preces et affectus, 317, 43 et seq. Debet quotidie psalmum L recitare, *ibid.* Ubi pœna præscribitur, debet esse poenitentia peccatorum: ubi remissio donatur, gloria est, 895, 6. Mandatum Domini est etiam gravissimi criminis reis, si ex toto corde, et manifesta confessione peccati poenitentiam gerant, sacramenti cœlestis refundendam gratiam, 420, 19. Erat dies quo sese Dominus pro nobis tradidit, quo in Ecclesia poenitentia relaxatur, 859, 26. *Vid. EXCOMMUNICATIO. NOVATIANI, PAULUS.*

Pœtæ. *Vid. PHILOSOPHI.*

Polybius in Africanis partibus proconsularem jurisdictionem egregie representavit, 1103, 1.

Pompeius cum tribus triumphis terrarum cinxisset orbem, pulsus acie, bello profugus, et sui terminis exsul imperii, Canopæi mari spadois occubuit, 811, 25.

Pomum cum immaturum exagitur, cito deperit, 762, 29.

Populus. Quomodo potest observari a populo, qui nihil habet secretum a populo, dispar a multitudine, 902, 2.

Portiana, hoc est, extramurana basilica non petebatur

ab Ariuinis, sed basilica nova, hoc est, intramurana, quæ major est, 852, 1. Illis sese opposuit Ambrosius, *ibid.*, et seq.

Possessio pretiosa homo mundus, 5, 11. Illud possideamus quo utimur, 101, 132.

Potestates non irritantur, 56, 217. Potestas ex sapientia et virtute gignitur, 599, 213.

Preceptis suis qui alios ligat, debet ipse legitima precepta in se custodire, 1037, 64. *Vid. CONSUMMAM, MANDATUM.*

Prælestatio. Deus non ante prælestinavit, quam præsciret: sed quorum merita præscivit, eorum præmia prælestinavit, 565, 81.

Præfectorum domus Romæ incensæ sunt, et nemo vindicavit, 950, 13.

Premiorum spes, et promissorum cœlestium hereditas, bonis maximum solet esse ad studia virtutis incentivum, 1035, 2.

Præsentia plures quam futura præferunt, 58, 227. Remuneratio præsentium testimonium futurorum est, 414, 89.

Præsumptio arroganti est propior, quam roganti, 424, 80.

Prævaricantis affectus ipsis gentilibus displicere consuevit, 825, 7.

Presbyteros vel ministros magis decet humilitatem tenere, 93, 122. Dominus licentiam relaxandi peccata sacerdotibus suis sine ulla exceptione concessit, 393, 19.

Presbyteri qui per triginta et innumeros annos gradu functi, vel ministri Ecclesiæ retrahuntur a munere sacro, et curiæ deputantur, graviter gemunt, 954, 29. *Vid. SACERDOS.*

Pretiorum captare incrementa non simplicitatis, sed versutia est, 117, 37.

Primitias vigiliarum tuarum Christo dicato, primitias actuum quorum Christo immola, 239, 69.

Primitias inter et primogenita aliqui distantiam volunt esse, 923, 9.

Primitivus primogenitus est, 920, 2. Ille est vere primitivus, qui sanctæ matris sanctus est partus, 921, 6. Sancti primogeniti sunt, non tamen omnes primogenitus sanctus, 920, 2 et seq. A primogenito Dei Filio primogeniti sancti, et ab illo initio initium sanctus nuncupatur, initium filius, cui debetur primitiarum prærogativa, 921, 7.

Principum natales dies, 1178, 15.

Priscus a pueritia jam inde cum Ambrosio ætate accrevit simul, 1107, 1.

Priscum Allico commendat Ambrosius, 107, 1.

Privilegia. *Vid. PAGANI.*

Proculus episcopus Massiliensis, legatus Gallorum, 786, 1; 805, 76; 896, 1. Ejus in Palladium condemnatio, 802, 63.

Prohibetur qui non fungitur iis, quæ desiderat, 395, 20.

Promissum non temere prævaricandum, 215, 6. Non semper pronissa solvenda omnia sunt, 127, 79. Est contra officium nonnunquam solvere promissum, et sacramentum custodire, 68, 264. Tolerabilius est promissum non facere, quam facere quod turpe sit, 127, 76.

Prophetae Spiritum accipiebant, et Christum videbant, 700, 167. Non se, neque ea quæ juxta pedes sunt, prophetae aspiciunt, sed cœlestia, 1015, 13. Pascit prophetam, qui intelligit, qui custodit quæ scripta sunt, 1011, 80. Hæc consuetudo est prophetiæ, ut quæ futura sunt, vel quasi præsentia, vel quasi facta dicantur, 463, 97.

Proprium quibus nihil est, illis omnino nihil deest, 187, 5.

Prosper plaudebat sibi, quod occasione sacerdotii Ambrosii reddidit se quæ abstulerat, non putabat, 1120, 24. Efficacia tamen Satyri solvit omnia, *ibid.*

Prosperitas. Secundæ res mentem extollunt, 844, 9. Quod facile usu venit, insolens rerum secundarum animus, 849, 23. *Vid. HONESTAS, SECUNDÆ.*

Prodigalitas. Etiam bonorum operum sumptibus immoderatum esse non decet, 96, 109.

Protasius. *Vid. GERVASIUS.*

Proximus est, quem non solum conformis natura conjunxit, sed etiam misericordia copulavit, 398, 20. Non sanguinis necessitudo, sed virtutis cognatio proximis facit, 200, 51. Proximus esse non potes, nisi facias misericordiam, 404, 52. Hæc lex nature et Domini est, quæ nos ad communem astringit humanitatem, ut alter alteri, tanquam unius corporis partes, invicem deferaunt, 112, 19 et seq. Subvenire non lubenti humanitatis est, duritie autem plus extorquere quam dederis, 112, 20. Nemo habet, quod alii plus dederat, quam quod sibi optat, 1193, 79. Intelligamus eo nos Deo acceptiores

Ithetia secunda fertilitatis suae novit invidiam; fecunditate in se hostem excitavit, 838, 21. *Vide* JUTHA SCA, MAXIMUS.

Rhodani fluenta rapida, 1194, 79.

Ridendi immoderatio, 297, 76.

Ritus. *Vide* MAJONES.

Romana Ecclesia totius orbis Romani caput, 811, 4. Inde in omnes venerande communionis jura dimanant, *ibid.* Sicut sanctae memoriae Athanasius et Petrus Alexandrinae Ecclesiae episcopi, et orientalium plerique fecerunt; ut ad Ecclesiam Romanam, Italiae et totius Occidentis confugisse judicium viderentur, 816, 4. Episcopi catholici, hoc est, Romana Ecclesia, 1127, 47. *Vide* SATURNUS.

Ros caeli nocturnas amovet siccitates, ros Domini nostri Jesu Christi nocturnis, et saecularibus tenebris aeternae vitae stillavit humorem, 230, 70. Ros in vellere Ildes erat in Judaea, postea exaruit in pectoribus Judaeorum, et in corda gentium derivavit, 601, 7. *Vide* GEMEOS.

Rubus qui urebatur non exurebatur, figurabat quod Dominus illuminaturus spinas nostri corporis adveniret, non consumpturus arummosos, sed mitigaturus arummas, 629, 165.

Rufinus ex magistro officiorum factus est in consulatu praefectus praetorio, 101, 1. Gauleti Ambrosius quod honore auctus sit, *ibid.*

Rumoridus comes gentilium nationum cultui inserviens a primis pueritiae suae annis, 1010, 3.

Ruth. *Vide* BOOZ.

S

Sabaothi interpretes alicubi Dominum virtutum, alicubi regem, alicubi omnipotentem interpretati sunt, 524, 13.

Sabbati magni requies, 1203, 29.

Sabellii impietas Patri susceptionem humanae carnis attribuit, 486, 80. Eundem Patrem vult esse, quem Filium, 569, 104. Non ut Sabellius Patrem confundamus et Verbum, 445, 6. Unus Deus, non ut ipse sit Pater et Filius, sicut impius Sabellius asserit, 487, 86. Primis Joannis Verbis confutatur, 454, 57. *Vide* AMUS.

Sabellianus Patrem Filiumque confundit, 704, 8; 476, 33. Sabellianorum blasphemia in ultimo Christi judicio quomodo refelletur? 492, 118.

Sabinianus diaconus, 737, 3. *Vide* MARCIONITE.

Sabinus Ambrosio remisit libellos, rursumque alios ad Sabinum mittit, ut eos severo expendat examine, 990, 1 et seq. Obsecrat ut notam apponat ad verbum dubii ponderis, et fallacis statera, *ibid.*, 3. Sabinus lecto Hexaemero Ambrosium de paradiso terrestri interrogat, 981, 1. Ambrosio scripsit de Apollinarista quodam, 984, 1 et seq. *Vide* AMBROSIVS.

Sabinus episcopus Placentinus, 783, 1; 898, 10; 805, 76; 796, 37 et seq. Ejus in Palladium condemnatio, 801, 58.

Sacerdos tanquam sine patre et sine matre esse debet, in quo non generis nobilitas, sed morum eligatur gratia, et virtutum prerogativa, 1034, 19. Habemus nos sacerdotes nostram nobilitatem et praefecturis et consulatibus praefendam, 299, 82. Sacerdos sacerdotem consecrare debet, et ipse cum induere vestimentis, hoc est, virtutibus sacerdotalibus, 1036, 59. Qualis esse debeat, qui Christo ministrat, 203, 65. Sacerdotalis virtus quae esse debeat, 1036, 59. Sobriam a turbis gravitatem, seriam vitam, singulare pondus dignitas sibi vindicat sacerdotalis, 903, 2 et seq. Haec melius possessio Christum debeat, ut virtutes sacerdotis possideat sui, et fructus capiat integritatis, continentiae, charitatis et tranquillitatis, 1103, 13. Sacerdos spectet, et quid cuique congruat, id officii deputet, 57, 225. Sacerdotum nonnulli braceas lineas ferebant, 23, 80. *Vide* AARON.

Sacerdoti maxime convenit ornare Dei templum honore congruo, 96, 111. Sacerdos aliquid patrimonii sui sibi reservans, non videtur imperfectus, 41, 152. Sacerdotis est nulli nocere, prodesse velle omnibus: posse autem solius Dei est, 122, 59. Et convenit impensas misericordiae convenientes frequentare, et quibus, 93, 111. Liberalitas sacerdotum sobria esse debet, non pro jactantia, sed pro justitia, 88, 76. Sacerdotes plerique quo plus contulerunt, plus abundarunt, 88, 78. Meliora eis damna, quam lucra sunt saeculi, 1101, 5. *Vide* VIRGO.

Si privilegium quaerat sacerdos, ut onus curiale declinet, patria atque avita et omnium facultatum possessione cedendum est, 836, 13. Sacerdotibus etiam privatae successionis emolumenta recentibus legibus denegantur, et nemo conqueritur, 836, 13. Joseph tributum constituens Aegyptiis possessionem sacerdotalem immunem reservavit; ut apud Aegyptios quoque inviolabilis haberetur religio sacerdotalis, 933, 11. Per Ecclesias, jubentur ejici catholici sacerdotes, resistentes gladio feriri, curiales

proscribi omnes, nisi man latum imperatoris impleverint, 837, 16. Tyrannus sacerdotis infirmitas est, 858, 21. Nunquam sacerdotes tyranni fuerunt, sed tyrannos arpe passi sunt, *ibid.*

Concessit Christus apostolis quia per penitentiam peccata dimitti, quod ab apostolis ad sacerdotum officia transmissum est, 419, 12. Spiritus sanctus invocatur a sacerdote, a Deo traditur, in quo Deo munus, ministerium sacerdotis est, 619, 90. Munus Spiritus sancti est officium sacerdotis, jus autem Spiritus sancti in solvendis ligandisque criminibus est, 392, 8. Non mundavit Iamabus, non mundavit Petrus, non mundavit Ambrosius, non mundavit Gregorius; nostra enim servilia, sed tua, Christe, sunt sacramenta, 603, 18. Cibus sacerdotis est in peccatorum remissione, 1059, 11. *Vide* ECCLESIA. Sacerdos prius curari debet, ut ministrare possit, 293, 65. In munere neque severitatem esse duram convenit, nec nimiam remissionem, 93, 120. Sacerdotalis praecipitio etsi tanquam virga Aaron ad tempus amara videatur, tamen aliquando cum aestimatur aruisse, florescit, 956, 3. Sacerdotem beneficiis vel judiciis suis favere convenit, 98, 12.

Nos sacerdotes sumus interpretes Ildci, 1011, 8. Si de causis pecuniariis comites suos imperator consulit, quanto magis in causa religionis sacerdotes consulendi sunt, 954, 27. Valentinianus sacerdotes de sacerdotibus voluit judicare, 860, 2. Sacerdotes de laicis judicare debent, non laici de sacerdotibus, 800, 57. *Vide* CONSTANTINUS, EPISCOPUS.

In causis pecuniariis intervenire non est sacerdotis, 122, 59. Sacerdoti licet silere in negotio duntaxat pecuniario: in causa autem Dei, ubi communionis periculum est, etiam dissimulare peccatum est non leve, 99, 125. Neque imperiale est libertatem dicendi denegare; neque sacerdotalis, quod sentias, non dicere, 946, 2. Sacerdos reus erit poenae, quia non admonuit errantem, 998, 3. Sacerdotalis auctoritas non tam delectabilia quam utilia persuadeat, 956, 2. Sacerdotibus id praecipuae curae sit, ut ea vitia resecant, quae in plurimos videntur serpere, 843, 5. Alieni erroris societatem suscipere non possunt sacerdotes, 227, 14. In omnibus sacerdos periclitatur, in omnibus angitur; quod alii patiuntur, ipse sustinet, 1207, 36.

Christus quaerendus in pectore prudentis sacerdotis, 256, 50. Sacerdotis petitio doctrina pietatis est, 1103, 1. Sacerdotis tum magis impetret, cum virtus praevalet, *ibid.* Exemplo Dathan et Abyron et Core discant dissidentes timere Domini commotionem, sacerdotes placare, 1034, 52 et seq. Unusquisque ungitur in sacerdotium, ungitur et in regnum: sed spiritale regnum est, et sacerdotium spiritale, 335, 3. Sacerdotes sunt velut genae Ecclesiae in quibus flos ejus gratior, et aetas perfectior, 1176, 7. *Vide* LEVITA.

Sacramentorum auctor quis est, nisi Dominus Jesus? 368, 13. Diviniora et priora sunt sacramenta Christianorum, quam Judaeorum, 351, 11. Non potest esse gratia sacramentorum, nisi ubi fuerit venia peccatorum, 630, 168. Sacramentorum rationem edere nonlum initiatis, prodidisse potius quam edidisse aestimaremur, 325, 2. Eos qui adversus divina sacramenta contendunt, decipere sua consuevit astutia, 633, 11.

Sacrificium complacitum et acceptum non est Deo, nisi quod fuerit in divitiis sinceritatis et veritatis probatum, 1059, 12. Tunc offeres, cum sacrificandi acceperis facultatem, quando hostia tua accepta sit Deo, 1009, 15. Sacrificia Deo probata esse non possunt, nisi confessio vocis aspiret, quae sacerdotali oblatione ad obsecrandam Dei gratiam populos excitare consuevit, 1165, 113. Qui sibi velit quod Moyses post oblatum sacrificium, et immolatas Domino salutare hostias, dimidiam partem sanguinis in crateras miserit, dimidiam autem ad altare effuderit? 1051, 1 et seq.

Salomonis nobile judicium per Spiritus sancti munus emicuit, 672, 36. Salomonis quam nobile judicium, 213, 1 et seq. Mulieres apud eum litigantes fidei et teatationis figurae fuerunt, 214, 3. Non immerito esse in judicio Salomonis aestimatus est Dei intellectus, 80, 44 et seq. Lectus Salomonis fuit nostri corporis figura, 179, 21. *Vide* PHILOSOPHI.

Salpha umbra oris significatur, 1086, 6. Salphae filiae sunt, ut interpretatio docet, oris obumbratio, 287, 37.

Saltatio lasciva deliciarum comes, et luxuriae ludibrium est, 1014, 5. Ibi intuta verecundia, illecebra suspecta est, ubi comes deliciarum est extrema saltatio, 180, 25. Saltationis lubricae histrionici motus etiam in aholescentula etate vitiosi sunt, 426, 42. Nemo saltat sobrius, nisi insanit, 180, 25. Quam gloriosa sit sapientis saltatio, quam saltavit David! 1014, 8. *Vide* MICHAEL.

astruat, incidentem differat, 258, 37. Intentionem et diligentiam circa Scripturam divinam ultimum posuit Apostolus inter officia sanctorum, 3, 3. Frequenter Christi oracula, ex locorum in quibus diversatus est, qualitativus aestimantur, 630, 118.

Vetus Scriptura quasi putens profunda atque obscurior, unde cum labore haurias, 1041, 78. Scriptura divina convivium sapientiae est; singuli libri singula sunt ferula, 43, 165. Qui de Novo Testamento biberit, non solum flumen est, sed etiam flumina de ventre ejus fluent aquae vivae, 1041, 78. Magna abundantia Scripturarum, quam nemo possit humano judicio comprehendere, 630, 176. Haec est pluvia eloquii legis, quod irrorat animam fecundam et fertilem bonorum operum, ut habeat humorem gratiae, 905, 4. Foris littera, intus mysteria, 896, 15. Nunc deambulat in paradiso Deus, quando divinas Scripturas lego, 991, 3. Paradisus est Genesis liber, in quo virtutes pullulant patriarcharum; paradisius Deuteronomium, in quo germinant Legis praecepta; paradisius Evangelium, in quo arbor vitae bonos fructus facit, et aeternae spei mandata diffundit per universos populos, 992, 3. Pretium Scripturae fides nostra est; nam quod legitur, pro intelligentis aestimatur arbitrio, 895, 6.

Secreto quid tutius, et ad omnes actus expeditius, 769, 16. Occulta animi produntur exitu, 995, 12.

Secundae res cautionis admonent, 775, 13. *Vide* PROSPERITAS.

Secundiani in concilio Aquileiensi dicta et responsa, 803, 65 et seq. Ibi condemnatus, 803, 2. *Vide* PALLADIUS.

Segatius episcopus, 1107, 2.

Sem dicitur Latine nomen, 1005, 4.

Senariani sive ii, qui similem dicunt Filium, sed non unius substantiae cum Patre, refelluntur, 727, 103 et seq.

Senectus est vere illa venerabilis, quae non cauit, sed meritis albescit, 823, 5. Vita immaculata bene senectutis stipendium est, 94, 101. Ut aequalium usus dulcior ita senum tutior est, 17, 221. Erubescat senectus, quae se emendare non potest, 834, 7. *Vide* JUVENTUS.

Senones Capitolii secreta penetrantes Romanae reliquiae non tulissent, nisi eos pavido anser strepitu prodidisset, 834, 5.

Sensus oculorum auriumque habet homo quanto plures, tanto majora pericula, 984, 17. *Vide* CRIMEN.

Sententia amentata, 762, 3. Quot homines, tot sententiae, 172, 39.

Septentrio inde nomen accepit, quod septem in eo fulgor stellarum irradiet; in quem maxime gubernatores quasi ducem feruntur intendere, 977, 3.

Septimus dies Legis mysterium signat, octavus resurrectionis, 895, 8. *Vide* NUMERUS.

Sermo dividitur in colloquium, et in tractatum disputationemque fidei atque justitiae, 28, 99. Quid in utroque agendum vel vitandum? *ibid.* et seq. Menti nostra allinis et propinquus sermo est, 1056, 9. Sit gravitas in sensu, in sermone pondus, atque in verbis modus, 5, 13. Sermo suavis accedat, ut conciliet sibi audientium affectum, 60, 235. Collatio sermonis, ut pecuniae, magno est usui, 1052, 2. Deo solvitur sermonis custodia, quae est sermonis sobrietas, 782, 19. Si pro otioso verbo ratio poscitur, quanto magis pro sermone impietatis poena exsolvitur! 4, 7. *Vide* LOQUI, VERBUM.

Serpentes evangelici exuunt veterem usum, ut induant novos, 520, 131. Imago crucis aereus serpens est, 674, 50.

Servitus gemina, altera corporis, animarum altera a domini corporis homines, animarum autem malitiae et passionibus, 936, 24. Est servitus libera, quae est voluntaria; servitus ex animo, non ex necessitate, 1030, 3. In-honorata servitus, quae necessitate cogitur; honorata autem, quae pietate defertur, 1091, 7. Servitus inter bona annumeratur, 1090, 6. Est gravius jugum servitutis, quam servitus, 1090, 3. *Vide* LIBERTAS. Minus vile putatur servitus libero; geminatur autem servitus, ubi servitur vernaculis, 760, 23. Nulla major dignitas, quam servire Christo, 278, 3. Servum Christi non custodia corporalis, sed Domini providentia sentire consuevit, 806, 9. Servules Christi ii magis custodiant, qui non videntur, quam qui videntur, *ibid.*, 11. *Vide* CHRISTUS.

Servi quomodo dominis suis debeant servire, 1048, 112. Servos dominus jure servitii subditos habeat pro moderamine coercitionis, quasi animae consortes, 762, 31. Servuli caractere domini inscribuntur, 1189, 58. *Vide* DOMINUS, SAPIENS.

Severitas nimia extorquet plerumque terrore mendacium, 1083, 10. Liqueat eos inter Christi discipulos non esse habendos, qui dura pro mitibus, superba pro humi-

libus sequenda opinantur, 390, 3. *Vide* MIMICORIA. Severus cecus Prothas et Gervasii reliquiae sanctus, 872, 2; 878, 17.

Severus episcopus, 819.

Sexus distinctio ubi non tenetur, merito illic non servatur castimonia, 1062, 7. Hoc est pulchritudinem vivendi tenere, convenientia cuique sexui et personae reddere, 24, 84.

Signorum ortus atque obitus non opus est ut explorem, 979, 9.

Silentium. Quid praeter ceteris debemus discere, quam tacere, ut possimus loqui, 3, 5. Sapiens est, qui novit tacere, *ibid.* Non medioeris est virtus tacere, 250, 3. Quid sit silere a bonis? 7, 18. Quanto maxime silentium exercendum? 6, 17. Non perpetuum nec otiosum esse debere silentium, 4, 9. Si silentii mei dissimulationisque culpa et me ingravat, nec te liberat, malo importuniorum me quam inutiliorum aut turpiorem iudices, 947, 3. *Vide* CONVIVIVM, DAVID, LOQUI.

Simplicianus fidei et acquirendae cognitionis divinae gratia totum orbem peragravit, et quotidianae lectioni nocturnis ac diurnis vicibus omne vitae hujus tempus deputavit; acri ingenio intelligibilia complectens, philosophiae libros quam a vero sint devii, demonstrare solebat, 1052, 1. Ambrosius in Simpliciano et veteris affectum amicitiae, et quod plus est, paternae gratiae amorem recognoscit, 931, 2. *Vide* AMBROSIVS.

Simplicitas est quaedam morum temperantia, mentisque sobrietas, 1128, 51. Simplex sibi dives videtur, si suppetat quod alimento satis est, 295, 65. Dives simplicitas quae nihil discit, nihil contractum, nihil suspectum aut fraudulentum putat, sed puro se fuit affectu, 942, 4. Ad omnia abundat directa animi simplicitas, 98, 119. Cum munditia corporis congruit puritas simplicitatis, 1031, 36. Omne quod arte elicium et fraude compositum est, caret merito simplicitatis, 122, 58. *Vide* FRAUS.

Simulacrum. *Vide* PICTUM.

Singularitas, Graece *μοναρχία*, ad personam pertinet; unitas ad naturam, 559, 46.

Sirene figurae erant voluptatum, 497, 4.

Sirmiensis Ecclesia a Valente atque Ursacio, nutantibus sacerdotibus suis, incursabatur, 677, 59.

Sisinnius rogatu Ambrosii filio remisit, qui se inconsulto, uxorem acceperat, 1103, 1. Eos accusavit, qui compositis mendaciis animum ejus adversum filios excitandum arbitrati sunt, 1105, 10.

Sobrietas mentis et sermonis, 782, 19. Quæstus sobrietatis habere quod usui est satis, 758, 15.

Sol, luna, stellae servitutem corruptionis nunc sustinent, postea requiescent in gloria filiorum Dei, 924, 9.

Solemnitates Judaeis Lege praescriptae, superiorum sunt umbra celebratae, celestiumque festorum, 1162, 107.

Solon decem fecit ætatis hominum ordines per annos septenos, 979, 11.

Solus vox in Scripturis nequaquam Filium a Patre separat, 556, 28 et seq. Qui solus est, seipsum praeter ceteris erubescat, quem maxime debet vereri, 756, 10. Assuesce unus esse, 1036, 60. *Vide* ADAM, MARIA, OTIOSUS, SCIPIO.

Somni similis imago mortis, 1133, 72.

Sophoclea carmina, 935, 28. Sophocle antiquior Job, vetustior David, 937, 28.

Sors. Sicut in veteri Testamento terra sorte divisa est, ita in Evangelio sorte quadam Domino deputamur, 287, 39 et seq.

Sotheris, quae sanctae Marcellinae parens fuit, martyrium, 184, 39. Jussa a persecutore palmis cadi, vultum obtulit, ut ibi martyrii meret sacrificium, ubi solet esse tentamentum pudoris, 299, 82. Major Etrusco juvene, quem fabulae ferunt stigmatibus vultum exarasse, ne a mulieribus amaretur, *ibid.*, 83.

Species aliquando pro veritate accipienda, 331, 25.

Sperasse gratia, non credidisse poena est, 1170, 134.

Spes quid est, nisi futurorum expectatio? 928, 14 et seq. Infirma spes quae committitur tempori, 435, 90.

Spiritualia mollia et subtilia, ut non possint comprehendere oculis, 1051, 7.

Spiritale signaculum quid sit? 616, 79. Spiritus plerumque ponitur pro gratia spiritali. 679, 79.

Spiritum si dicas, et Deum Patrem a quo procedit Spiritus: et Filium, quia Fili quoque est Spiritus, nuncupasti, 609, 44. Domini Spiritus ipse est Dei Spiritus, 675, 54 et seq. Spiritus sanctus Dominus dictus est, 637, 18. Gentiles homines per umbram quamdam de Spiritu sancto locuti sunt, 640, 35. Unum et eundem esse Spiritum sanctum probatur, 612, 55 et seq. Non potest bene sentire de Filio, qui potest male sentire de Spiritu, 669, 17. Qui divinitatem sancti Spiritus negave-

runt, vel Arianorum sunt Judæi, vel Ariani Judæorum, 700, 9.

Spiritus *ἁγίος*, hoc est sanctum, evidenter Scriptura testatur, 676, 59 et seq. Ex duobus Pauli apostoli locis probatur, 683, 86 et seq. Spiritus sanctus omnia probatur habere, quæ Deus habet, nempe divinitatem, omnia cognitionem, veritatem, nam super omnia hominum, et potestatem mortuos suscitandi, 686, 144 et seq. Qui Filius accepit a Patre per unitatem naturæ, ex ipso per eandem unitatem accepit et Spiritus, 687, 144. Sicut Pater in Filio et Filius in Patre, ita Dei Spiritus et Spiritus Christi et in Patre est et in Filio, 689, 6. Spiritus sancti divinitas inde probatur, quod templum habitet, 683, 90 et seq. Unum Spiritus sancti cum Patre et Filio esse dominatum ex Pauli ad Thessalonicenses et Corinthios Epistolis probatur, 685 et seq.

Spiritum sanctum sempiternum esse præbatur, 621, 98. Moyses spiritum sanctum ante principium mundi cum Deo junxit, quæ ante mundi principium sempiternum esse cognovit, 631, 1. Spiritus sanctus qui ante mundum superfluebatur super aquas, non potest videri crepisse post mundum, 644, 32.

Non inter omnia, sed super omnia Spiritus sanctus est, 604, 19. Et variis argumentis probatur, *ibid.* et seq. Quia non servit, et omnia ipsi serviunt, 606, 22 et seq. Item quia est super omnia, et quia blasphemia in deum nunquam remittitur, 611, 53 et seq. Quia quæ est super omnia, quia alia hoc scrutatur, et ex omnibus acceptus est, 606, 24 et seq.

Spiritum sanctum nec creaturam esse, nec mutabilem variis argumentis probatur, 613, 62 et seq. Inde præbatur Spiritum non esse creaturam, quod sit in eternis ritibus, 617, 81 et seq. Spiritus sanctus immensabilis natura, receptibilis nobis est, complens virtute omnia, solus participatur justis, simplex substantia, copulatus virtutibus, unicuique præsens, ubique talis, 619, 72. Spiritus sancti divinitas ex ejus missione probatur, 624, 113 et seq. Quæ non est processio de Patre in forma, 624, 119. Nec a Patre vel a Filio separata, *ibid.*, 120. Sicut Filius Dei Spiritum sanctum, sic Spiritus sanctus Filium Dei misit, 625, 1 et seq. Spiritus datus et unum, sicut Filius, atque in hoc utriusque unitatem divinitatis habet, 626, 9 et seq.

Spiritus sanctus novit omnia, et novit eo scientie cum Patre et Filio, 636, 115 et seq. Non procedens, in Spiritu sancto scientia divinitatis, sed cognitio naturalis est, 638, 127. Spiritus sanctus dicitur veritas sicut et Filius, 628, 138.

Spiritus sanctus quæ vult mandat, sicut Pater et Filius, 661, 145; 663, 151 et seq. Spiritus qui vivit, quod vult; utique supra omnia non inter omnia est, 619, 72. Spiritus sanctus ubi vult, spirat pro libere, voluntatis arbitrio, non pro necessitatis obsequio, 479, 48. Si unus est voluntatis et operationis cum Patre Deo Spiritus sanctus, unus etiam substantie est, 661, 142. Regnum Dei indivisuum est cum Spiritu sancto, 697, 136 et seq.

Spiritum sanctum esse omnipotentem præbatur ex Scriptura, 729, 115. Sicut Pater et Filius, ita etiam Spiritus sanctus immensatus et omnipotens est, 709, 169. Spiritus sanctus descendit in speciem columbe, ut et sapientie testimonium ferret, et sacramentum levitæ spiritalis implet, et unus se cum Patre et Filio operationis ostendit, 680, 36. Eandem esse Patris et Spiritus sancti operationem, 690, 130 et seq. Et unum Patris et Filii et Spiritus sancti majores nostri afferunt potestatem, cum Spiritu gloriæ Christi esse in meritis, 649, 81. Per unitatem potestatis ejusdem constanter in Deo Spiritus, dum Deus adoratur in Spiritu, 682, 82. Spiritum sanctum adorandum esse præbatur, 680, 77 et seq. Spiritus sanctus sicut Pater et Filius creator est omnino, 649, 82 et seq.; 649, 59 et seq. Spiritus sanctus vivificat, sicut Pater et Filius, 649, 29 et seq. Per spiritum legimus perque facta, 652, 99. Spiritus interior est super omnia, de quo est omnis ecclesiæ et hominum virtus, 610, 51. Spiritus sanctus replevit Joannem mundi totius replevit rem, 618, 86; 620, 93. Opus spiritus sancti Virginis partus est, 641, 38 et seq. *Vide* INCARNATIO.

Spiritus sanctus bonus est, fons principum per bonitatis, 614, 65 et seq. Non quasi separatus, sed quasi imperitus bonitatis, 617, 74. Spiritus sanctus habet omnia quæ Dei sunt, qui cum Patre et Filio a baptizatis in baptismo nominatur, et in orationibus invocatur, cum Patre et Filio a Seraphim in calicibus præbatur, cum Patre et Filio habitat in sanctis, infunditur justis, inspiratur prophetis, 653, 112 et seq. Spiritus sanctus unus est, qui efferebat in prophetis, insufflatus est apostolis, copulatus est Patre et Filio in baptismi sacramentis, 612, 55. Spiritus generationis auctor est Spiritus san-

ctus, sicut Pater et Filius, 645, 92 et seq. Ex effusione Spiritus sancti in cordibus hominum quæ præbatur, 619, 30 et seq. Spiritus sancti divinitas inde præbatur, quod præcedat omnia, 621, 112 et seq. Spiritus sanctus ex eo Deus esse præbatur, quia non procedit, et procedit deus, quæ creatura non potest, sed creatur, quæ non solvit, sed solvitur, 681, 143 et seq. Eadem personæ analogia rationis Spiritus sanctus, quæ Patris et Filii, 682, 131. Concretus Spiritus præcedens, Dei Patris, aut ingreditur Patri non disjungitur, 607, 46. Ita Patris, eodem Spiritu est Spiritus sancti, 621, 91. Non solus per Patrem et Filium, sed etiam per seipsum spiritum præbatur, et idem unum, una est gratia, 661, 146. Quæ Filius et Patre, Spiritus quoque sanctificatus accepit, 681, 115. Ipse est Spiritus vivis per Patrem et Filium, 693, 27. Eodem Spiritus habet, quæ Deus Pater et Christus ministrat, 618, 88.

Sicut Filius magni consilii Angelus, ita etiam Spiritus sanctus est, 628, 20. Deus qui unicus potestatis est, ut arguit Spiritus, sicut arguit Pater, et arguit Filius, 671, 35 et seq. Deest Spiritus Christi, sicut et Christus, contra discipulos suos, 922, 3. Ubi Spiritus, ibi Christus; et ubi Christus, ibi Spiritus, 673, 34 et seq. Non solum lux, sed etiam ignis est Spiritus sanctus, 629, 164 et seq. Spiritus sanctus est aqua viva, 631, 174 et seq. Non solum aqua, sed etiam flumen deus est, *ibid.*, 176 et seq. Et fons vite, 632, 180. Spiritus sanctus est fluvius de celo Dei procedens, quem bibit, qui credit in Christum, 697, 154. Olim factus Spiritus sanctus est, 621, 101 et seq. Hinc creatura non esse præbatur, *ibid.*, 102. Verbi gloriæ Spiritus sanctus, et Spiritus sancti gladius Verbum habet, 673, 33 et seq. *Vide* TRINITAS.

Spiritus sanctus quare quæ a columba datus natus est, 658, 14. Descendit Spiritus sanctus corporali specie, ne incarnationem illam patris fuisset, sed speciem, 660, 4. Et ut ille de heretico unius honoris in imperio, unius operationis in universo cum Patre et Filio ad esse consensum, *ibid.* Si descendit Spiritus, quæ ad medium descendens est Christus, 681, 24. Spiritus sanctus venit non de loco ad locum, sed a dispositione constitutionis ad usum et tempore, a gratia vivificationis ad gratiam sanctificationis, unde teris ad celum, de injuria ad gloriam, de servitio ad regnum transfert, 625, 122.

Objectio hereticorum contra divinitatem Spiritus sancti ex verbis Amos prophete de flatu virtutis disrupta, solvitur, 643, 48 et seq. Ex his verbis: *De mo accipiet, 643, 48*, de quibus etiam instrumentum heretici, unitas divinitatis in Spiritu servatur, non in indulgentia largitatis, 681, 116. Quæ sensu dicitur in Spiritu sancto: *Non loquatur de se, 650, 131* et seq. Cum Scriptura tantum deo Spiritum, tantum etiam Deum dicit, 674, 50 et seq. Objectio hereticorum contra divinitatem Spiritus sancti, polita ex verbis apostolicis: *Ex quo omnia, per quæ omnia, solvitur, 650, 85* et seq. Cum dicit Apostolus ex Patre omnia, et per Joannem omnia, Spiritum sanctum non exhibet, 697, 132. Objectio hereticorum tam fore Dominos, et Spiritus sanctus Dominus est, solvitur, 690, 104 et seq. Objectio hereticorum tres fore deos, solvitur, 684, 92 et seq. Objectio hereticorum a tremore dantis in Spiritu Domini, non cum Spiritu prædicandum, solvitur, 617, 70 et seq. Objectio hereticorum inter omnia esse Spiritum sanctum, quæ vult per Filium facta sunt, dissolvitur, 690, 27 et seq. Spiritus sanctus per digitum Dei appellatur, 607, 11 et seq. Hoc digitum illius Spiritus Dei inscriptum, quæ Moyses accepit, 688, 14. Hoc Filius Christi inscribat in terra, 688, 15. Non vero Spiritus sanctus datus est, 660, 17 et seq. Sed unitas potestatis ejusdem Patris et Filii demonstratur, 670, 29 et seq. Non unius dicens quia datus est Spiritus sanctus, 616, 116.

Sive Angelus sanctus, sive Dominus sanctus, sive Trinitas, omnia etiam ex patre Spiritus sancti præbatur, 613, 62. Spiritus sanctus ex voce Domini procedens, in Angelis resurrectionis velum tollens, gloriose aperit virtutem operationis suæ, a sanctis, 692, 176. An non bonus Spiritus sanctus, quæ bonus de personis bonis, personarum gloria, virtutis datus, quæque virtutis, bonum omnino infundit, et personarum personarum bonis, de personis bonis sanctis, 616, 71. Quia Spiritus sanctus ad tres personarum, 620, 121. Spiritus sanctus non dividitur, sed ipse dividitur, 616, 74. Non se per Spiritum sanctum de de Spiritu sancto nominatur et nominatur, 618, 66. Sicut in Christo præbatur, ut consideretur, ita Spiritus sanctus, ut splendens aspectus argueret, et gratiam virtutis personarum, 616, 79. Qui sanctum Spiritum nascitur, secundum Deum nascitur, 616, 16. Spiritus sancti natura longe præstat aquæ, in qua baptizantur, 616, 76 et seq. Eramus fœra, sed per Spiritum sanctum liberum

sævitia, pardorum varietas, astutia vulpium de nostris excoluit affectibus, 665, 109. Ubi Spiritus sancti gratia est, ibi species divinitatis apparet, 630, 168. Nulla potest esse plena beneficiatio, nisi per infusionem Spiritus sancti, 619, 89. De Spiritus sancti effusione tantum capimus, quantum perfectus nostrae mentis acquirit, 620, 93. Non potest ibi exoratio esse venia, ubi Spiritum sanctum negando sacrilegii plenitudo est, 611, 54.

Sponsalia. *Vide* ADULTERIUM.

Stater in ore piscis inventus quid, et cur illum pro se et pro Petro Christus solvere mandavit? 780, 13 et seq.

Status quo inferior, eo virtus eminentior, 759, 19. Illud præcipuum, si magis mores commendent statum, quam status mores, *ibid.*

Stellæ sperant laboris gratiam ab eo qui subjicit eas, 923, 7. *Vide* SOL.

Stephanus lapidabatur, et ille pro Christo vulnera quasi vulnera charitatis pio excipiebat affectu, 294, 61. Videbat celos apertos, et Jesum ad dexteram Dei stantem; et ideo lapidum ictus non sentiebat, corporis non considerabat vulnera, 1015, 13. Stabat Jesus quasi advocatus, stabat quasi sollicitus, ut athletam summi certantem juvaret: stabat quasi paratus, ut coronaret summi martyrem, 1023, 5. Stabat quasi sacerdos, quando Patri hostiam boni martyris offerebat: stabat quasi bono luctatori bravium tanti presul certaminis redditurus, 521, 138. Stephanus primus martyr, 242, 119. Prosequamur sanctum martyrem laudibus, vulneribus quidem adversarii cruciatum, sed Christi præmiis coronatum, 522, 142.

Stola vestis est nuptialis, 420, 18.

Strenuos non sexus, sed virtus facit, 198, 44.

Studium (ad) aliquod homines aut præmiis aut fructibus incitantur: omne autem studium torpescit dilatione, 413, 88.

Stulto imperare servitus est, 936, 24.

Substantia dicitur, quod in suo maneat, nec ope subsistat aliena, 728, 111. Substantiæ verbum in Scripturis creberrimum, 516, 108 et seq. Aliud substantia, aliud qualitas est, 725, 100. Quod ejusdem substantiæ est, non unus sed unum est, 721, 77. *Vide* AMICITIA, NATURA.

Superbis. *Vide* ADAM, GRATIA, JACTANTIA.

Supplicationes plenæ invidia, 1101, 4.

Supplicio paucorum melius est universos exui, quam in omnes vindicari, 1056, 7.

Supra nos quicumque sunt, in voto magis quam magisterio sunt, 155 23.

Susanna tacebat, ut melius tacito pudore loqueretur, 300, 87. Negotiosum erat ejus silentium, 4 9. Dum honestati intendit, etiam vitam reservavit, 130, 90. Gravius verecundiæ quam vitæ damnum putabat, 19 68. Castimoniam vitæ prætulit, nec vitæ dispendium pertulit, et gloriam retulit castitatis, 673, 42.

Susanna die sancto Dominicæ resurrectionis divino altari se obtulit velandam; in solenni conventu Ecclesiæ Dei, inter lumina neophytorum splendida, inter candidatos regni cœlestis, quasi Regi nuptura processit, 309, 19. Quæ allocutio illi hoc die sit facta? *ibid.* Ad monasterium virginale transivit, 312, 28. Ut copiam virginitalis vovendæ a parentibus obtineret, revelationes sibi datas terribiles dixit, 309, 17. Ejus lapsus deletur, 303, 5 et seq. Vehemens in illam invectio, 306, 6 et seq. Ejus scelus, 308, 12 et seq. Illud exagitur, *ibid.*, 14 et seq. Malus rumor de ea ante triennium quam laberetur, 511, 25. Dicebatur filium suum in occulto necasse, 314, 34.

Syagrius Veronensis episcopus iudicium Indiciæ virginis sine alicujus fratris consilio sibi solus vindicandum putavit, 765, 1. Indiciam inspectioni adjudicandam constituit, *ibid.*, 2. Ille iudicium improbat Ambrosius, 766, 5 et seq. Litteris datis apud Ambrosium se defendit Syagrius, 766, 4 et seq. Quid in sui defensionem afferret, 769, 15. Indiciæ scripsit, 770, 18. Ejus litteris respondit Ambrosius, 769, 16. Iudicium ejus rescindit, Indiciamque absolvit, 771, 24. *Vide* INDICIA.

Syagrius consul. 786, 1.

Symbolum specialiter debemus tanquam nostri signaculum cordis antelucanis horis quotidie recensere: quo etiam cum horremus aliquid, recurrendum est, 179, 20. *Vide* BAPTISMUS.

Symmachus vir clarissimus præfectus Urbis, 833, 1. Relationem obtulit Valentiniano, ut ara, quæ de urbis Romæ curia sublata fuerat, suo redderetur loco, *ibid.* Tria in ea relatione posuit, quod Roma veteres suos cultus requirat, et quod sacerdotibus virginibusque vestalibus emolumenta tribuenda sint, et quod emolumentis sacerdotum negatis, famos secuta publica sit, 833, 3 et seq. Imperatori supplicat, ut veteres gentilium religiones, et ara Victoriæ, instaurentur, 823, 1. et seq. Idem

cum esset præfectus Urbis ad Valentinianum imperatorem retulerat, ut templis quæ sublata fuerant, reddi juberet, 1019, 2. *Vide* AMBROSIIUS, SATURNUS.

Synagoga bene in mulieribus decora dicitur, non in virginibus, 295, 67. Ecclesia eam excludit, 953, 24. Judæorum rixus illam incendit in aeternum, 297, 76.

Synagoga divino jam cremari cepit iudicio, 944, 8. Ipsam incensam auctore episcopo, ab ipso jussit Theodosius edilicari, vindicari in cæteros, 948, 6; 956, 1. Hoc mandatum revocandum esse probat ac precatur Ambrosius, *ibid.* et seq. Ille synagoga in castro ultimo, constructa, nihil pretiosum, nihil copiosum habuit, 951, 18. Synagoga perlidia locus, impietatis domus, amentie receptaculum, quod Deus damnavit ipse, 950, 14.

Syracusani horti a Siculo homine fraude venditi, 125, 17 et seq.

Syricii papæ vigilantia laudatur, 965, 1 et seq.

Syricius Prisco dedit litteras ad Ambrosium, 1106, 1.

Syrus presbyter statim ut venit, recurrendum putavit, 1106, 1.

T

Tacera. *Vide* CONVIVIUM, SILENTIUM.

Tales simus, quales haberi volumus: et qualem affectum habemus, talem aperiamus, 93, 95.

Ταπεινός, 664, 154.

Temperantia modum ordineque servat omnium, quæ vel agenda vel dicenda arbitramur, 31, 115. In temperantia quid maxime quaeratur, 56, 219. Sacrata vinculo charitatis mysteriorumque contemplatione cœlestium negligit corporis voluptates, 241, 114. Non illa solum laudabilis, quæ parca est ciborum; sed etiam illa, quæ concupiscentiæ, 1030, 32. Naturæ conveniens est, atque divina legi, 1029, 27. Virtus est seminarum, 196, 40.

Templum habet Deus, creatura templum non habet verum, 683, 90. Quoniam Dei templum sumus, materiales a nobis sollicitudines abdicemus, 240, 110. Templis Christianorum dona detracta, 837, 15.

Tempora, dies, anni, fluminum prætereunt modo, 90, 83. Tempus accepistis in hac terra, non perpetuitatem: ipsi tempore utamini, qui sciatis vos migraturos, 1043, 86. Qui non vult amittere quod est perpetuum, non eripiat alii quod temporale est, 757, 12.

Tentasse nos non pœnitel, quod intentatum caderet in culpam, 817, 2.

Tentationes diaboli tunc cavendæ, cum gravis urget dolor corporis, aut filiorum amissio, vel cæterarum necessitudinum, 1067, 22. Hæc est tentatio Christiani, si in suæ animæ periculum prolatur, 1183, 33. Fortior in suo corpore tentatur, infirmior in alieno, 856, 15. Ipsi nobis tendimus retia, quibus involvimur et implicamur: ipsi nobis vincula neclimus, 409, 73. Quia plerique vincuntur infirmi tentationibus; qui fortes sunt, probantur, 1035, 17. Homo es, et tibi venit tentatio, vince eam, 999, 11. *Vide* CARO, DIABOLUS.

Terras fugito, in quibus invidia est, ubi ambitio, ubi contentio, 908, 17. *Vide* CÆLUM. Quid sit terra ferrea? 1060, 1 et seq.

Testes in iudicio ecclesiastico qui requirantur? 765, 2.

Testamenti novi gratia, pax veteris, 978, 6. Abiit dies Testamenti veteris, venit dies novus, quo Testamentum consummatum est novum, 980, 15.

Testamentum non valet, quandiu vivit testator, sed ejus morte firmatur, 1084, 3. Dicuntur tamen hæredes, testatore vivente, qui scripti sunt, sed sine re, *ibid.* Ubi testamentum, ibi hæreditas, *ibid.* *Vide* CLERICUS.

Thamnata urbs quæ Palæstinorum incolis frequentabatur, 845, 13.

Thecla virgo, 307, 10. Ejus virginitas et martyrium, 166, 19. Eam nec carnis infirmitas potuit mutilare, aut sævitia tyrannorum potuit per varia tormenta dejicere, 307, 10. Virginitatis munere venerabilis leonibus fuit; ut ad pedes prædæ suæ impastæ bestię sacrum deferrent jejunium, nec procaci oculo, nec ungue virginem laderent, 1039, 34. Inter leones virgo exsultavit, et rugientes bestias spectavit intrepida, 399, 37. Eam non senectus sed virus probavit, 223, 40.

Thessalonicensium ob cædem quantum episcoporum synodus ingemuerit, 998, 6.

Theodorus episcopus Octodorensis, 786, 1; 805, 76. Ejus in Palladium condemnatio, 802, 62.

Theodori episcopi subscriptio, 969, 14.

Theodosius episcopus, 819.

Theodosii insidiabantur saluti, qui patrem ejus triumphatorem occiderant, 1213, 53. Subiit pietatis exsilium, *ibid.* Infusus Romano imperio barbaris suscepit imperium, *ibid.* Vere Dominus propitius fuit imperio Romano,

Cantico Moysis, 629, 20 et seq. Una sententia et operatio Trinitatis est, 575, 134. Principium omnium Trinitas est, et Trinitatis primatus super omnia est, 265, 68. *Vide* INCAHNNATIO.

Sicut vita Pater, ita Filius vita et Spiritus sanctus, 630, 171 et seq. Sicut vita est cognoscere Patrem et Filium, ita etiam vita est cognoscere Spiritum sanctum, 638, 26 et seq. Pater Filium misit et Spiritus. Spiritum quoque et Pater misit et Filius, 666, 8; 485, 76. Sicut sanctificat Pater, ita sanctificat Filius, sanctificat et Spiritus sanctus, sed una est sanctificatio, 670, 25 et seq. Descendit Filius, repleta sunt omnia novo odore Verbi. Eructavit cor Patris Verbum bonum, fragravil Filius, Spiritus sanctus exhalavit, atque per omnium se corda diffudit, 229, 63. Unam pacem et unam gratiam Patri et Filii et Spiritus sancti esse probatur, 626, 125 et seq. Similiter eandem charitatem et communicationem, *ibid.* 128 et seq. Unam gratiam et unam presentiam esse Patri et Filii et Spiritus sancti, 625, 125.

Sicut Pater lumen, ita etiam Filius et Spiritus sanctus, 629, 160 et seq. Clarificat Spiritus Filium, sicut clarificat et Pater, sed etiam Spiritum clarificat Dei Filius, 657, 121. Sicut flumen Pater, ita Filius et Spiritus sanctus, 532, 181. A Christo non deficiunt ubera, claritas a Deo, flumen ab Spiritu: hæc est Trinitas, quæ Ecclesiam suam irrigat, Pater, Christus et Spiritus, 152, 22.

Ejusdem impietatis est vel Patri, vel Filio, vel Spiritui sancto derogare, 603, 30. In sacrilegium incidunt, qui prolativum Verbum putant in Patrem redire, prolativum Spiritum in Deum refundi; ut unius refusio sit, et quedam vicissitudo in varias formas se sæpe mutantis, 644, 53. Qui male crediderit de Filio, non potest bene sentire de Patre; qui male crediderit de Spiritu, non potest bene sentire de Filio, 566, 88.

Nihil extra se Trinitas loquitur, 659, 134. Quid potentius, quam confessio Trinitatis, quæ quotidie totius populi ore celebratur? 873, 34. *Vide* CHRISTUS, DEUS, PATER, FILIUS DEI.

Tristibus (In) sit modus, qui exigitur in secundis, 1138, 11. Usu venit, ut non libenter teneamus nuntium mæstitudinis, 819, 2. Etsi minus jucunda solatia merentibus, tamen nonnunquam necessaria sunt, 944, 1.

Tubarum quibus Moyses uti præceperat, mystica significatio explicatur, 1161, 105 et seq. Tuba Romani utebantur in militia, *ibid.*

Tubera miræ magnitudinis, 762, 1. Hujus nominis diversa ratio, *ibid.*

Tygrî origo est in Armeniæ locis, 843, 89.

Tymasius magister equitum et peditum adversum monachos vehementior, 963, 27.

Typus umbra est veritatis, 513, 89.

Tyrannorum tolerabiliora perjuriam, quam sacramenta sunt, 181, 28. Qui tyranni imaginem habet, obnoxius est damnationi, 64, 254.

U

Ulcus quamvis tumidum, cum fuerit apertum, evaporans præstat refrigerium, 305, 1.

Υλν, 383 et seq.

Ultio. Christus eo usque perfectis studium admit ultionis, ut lædendum charitatem imperet, 1042, 84. Non aliquid durum videtur, pro vindicta injuriæ cœlestis, 1056, 7. *Vide* INIMICUS.

Unitas numerus non est, sed hæc omnium ipsa principium, 447, 19. Nec dividitur, nec scinditur; ideo nec corruptelæ subditur, nec ætati, 446, 11. Quod unum non est, divisum est, *ibid.*

Uriel non moritur, 509, 200.

Ursicinus. *Vide* VALENS.

Ursinus indebitum sibi gradum usurpare conatus, cum Arianis conjunctus, turbare Ecclesiam Mediolanensem moliebatur, 810, 2 et seq.

Usura. Nihil durius quam pecuniam dare ad usuram, 843, 4. Quanto uberius fenoris summa, tanto gratior sortis usura, 1114, 3.

Utilitas duplex, alia corporalis, alia pietatis, 77, 27. Nihil judicandum utile, nisi quod in commune prosit, 114, 25. Eadem utilitas, quæ honestas, 77, 28. Non est utilitas, in qua plus honestati detrahitur, quam utilitati adjungitur, 119, 44. Utilitatem non pecuniarii lucri æstimatione subducimus, sed acquisitione pietatis, 76, 23. Qui inutilis est omnibus, sibi utilis esse non potest, 114, 25. *Vide* HONESTAS.

Uxorem vir tanquam gubernator dirigat, tanquam consortem vitæ honore, participet ut coheredem gratiæ, 1048, 137. Mulier viro deferat, non serviat: regendam se præbeat, non coercendam: indigna est conjugio, quæ digna est jurgio, *ibid.* Placeat uxor honestate magis

quam pulchritudine, 251, 30. Jure laudatur bona uxor, sed melius pia virgo præfertur, 993, 3. Si uxor tentatio est, cito emittor, quare remedium adversus tentationis periculum, 256, 31.

V

Valens Ursicino junctus turbare Ecclesiam Mediolanensem moliebatur, 811, 3. Pudet dicere quam turpi fama ejus convictio sancita sit, *ibid.*, 5.

Valentia Gallorum, 890, 7.

Valentinianus senior sub Juliano militum et tribunatus honores fidei amore contempsit, 1188, 55. Ejus fides confessionis constantia comprobata est, et sapientia utilitate republicæ præfatur, 870, 3. Non solum sermone respondit, sed etiam legibus suis sanxit: In causa fidei, vel ecclesiastici alterius ordinis cum judicare debere, qui nec munus re impar sit, nec jure dissimiles, hoc est, sacerdotes de sacerdotibus volum judicare, 890, 2 et 5. Baptizatus dicebat: Non est memini judicare inter episcopos, 891, 5. *Vide* KRISCORUS. Nemo ad eum detulit iram esse in Romana curia, in qua idolis sacrificaretur, 828, 16.

Valentinianus junior imperator christianissimus, 824, 3. Parvulus erat, cum post mortem patris ascisceret imperio, 1190, 59. Quantum Valentiniani erga provinciales amor? 1180, 21. Eis tributa laxavit, *ibid.* Pugnavit adversus extraneos hostes, pugnavit adversus lubricas sæculi mutationes, pugnavit adversus corporis fragilitatem, adversus multiplices passiones, 1191, 66. In eo annorum maturitas et consiliorum senectus, 1174, 3. Quanta ejus pietas, 1179, 18. Respondit ut nihil eruentum sanctis præsertim diebus statueretur, *ibid.* Patrem et fratrem imitatus est, alterum fide, alterum devotione, 1189, 55. Legatio iterum a paganis ei missa in Gallias, ut sumptus sacrificiorum reddi juberet, nihil extorquere potuit, 1011, 5. Templorum jura, sacerdotiorum profana privilegia, cultus sacrorum legatis Romanis senatus nomine restitui petentibus negavit, 1179, 19; 1188, 52. *Vide* AMBROSIIUS, SYMMACHUS.

Valentinianus circa amicos suos quem habuerit animum, 1184, 35 et seq. Quem erga germanas suas habuerit affectum, *ibid.*, 36 et seq. Quid in carum lite cum orphano egerit, *ibid.*, 37. Quantum pro fraterne sepulture honore sollicitus, 1182, 28. Audiebat in consistorio negotia, et congruam adolescens senilemque ferebat sententiam, 1178, 16. Risit adolesecas, quod robusti metuunt principes, 1177, 18. Hucnos atque Alanos representavit, 890, 8. Hostis barbarus ei adhuc militavit adolecenti; et suæ oblitus victoriæ, laxavit sponte quos ceperat, excusans quod ignorasset Italos, 1175, 4. Moderatione ipsius, et tranquillitate pacifica, nec Gallia hostem sensit, et Italia hostem repulit, 1191, 68. Moderatione sua magnorum æquavit insignia triumphorum, *ibid.* Maximo pacem auro suo redemit, 890, 8. *Vide* VICTOR.

Valentiniano quanta fuerit emendatio vitæ? 1186, 46. Jactabant invidi quod præmature prandium peteret; cœpit ita frequentare jejuniū, ut plerumque ipse impransus, convivium solemne suis comitibus exhiberet, 1178, 16. Ferebatur primo ludis circensibus delectari; sic illud absternit, ut ne solemnibus quidem principum natalibus, vel imperialis honoris gratia circenses putaverit esse celebrandos, *ibid.*, 15. Aiebant aliqui eum ferarum venationibus occupari, atque ab actibus publicis intentionem ejus abduci; omnes feras uno momento jussit interfici, *ibid.* Quid erga scenicam mulierem forma ac decore præstantem egerit? 1179, 17. *Vide* AMBROSIIUS.

Valentiniani inclinatum judicium impugnat fidem, quod lata lege patefecit, 834, 3. Ambrosium quem ante persequabatur, nunc diligebat, se ab eo nutritum præferebat, ut sedulum patrem desiderabat; et cum sanctos et summos sacerdotes haberet, ab eo tamen ut baptismatis sacramentis initiaretur, scribendum arbitratus est, 1002, 2. Valentiniani parens Theodosius, 826, 11. Quem super omnibus fere majoribus causis consulere solebat, *ibid.* Ornatus capitis ejus gloriosus, quod non regalia diademata, sed quod Domitici sanguinis insignia coronarent, 1192, 69.

Valentinianus ævi integer antequam sacramentorum quæ desideravit, adipisceretur gratiam, repentina obiit morte, 1002, 3. Non amisit gratiam baptismi, quam peposcit, 1182, 30; 1188, 51. Quanto gaudio adventum Ambrosii expectabat, ut ab eo sacris mysteriis initiaretur, 1180, 23 et 25; 1188, 51. Christus baptizavit Valentinianum; quia humana ei officia defuerunt, 1193, 75. Eum fides sua lavit, et petitio consecravit, 1194, 77. Quid moriens de suis sororibus dixerit? 1188, 59. Mori non timuit, imo pro omnibus se obtulit, 1184, 35. Non inflexa

Vir perfectus quis, 1088, 12. Quam deformis vtrum facere opera muliebria, 1062, 6. *Vide Uxor.*

Virginis nomen titulus est pudoris, 147, 6. Nec virginis nomen agnoscitur, ubi virginitalis auctor negatur, 168, 24. Quid est castitas virginilis, nisi experta contagionis integritas, 151, 21. Meritum non sola carnis virginitas facit, sed etiam mentis integritas, 207, 15. Tolerabilis est mentem virginem, quam carnem habere, 168, 24. Veritas virginitas, corruptela mendacium est, 289, 44. In opprobrio videtur esse innupta, vel virgo, vel vidua, *ibid.*, 45. Arguantur qui virginitalatem ab Ecclesia Dei arceant, 217, 13. Virginitalis status nec improbum, nec novum esse probatur, 220, 27 et seq. Nec esse inutilem, 222, 35 et seq.

Tantum habet virginitas admirationis, ut eam etiam leones mirentur, 167, 20. Gentilibus inter aras et focos venerabilis solet esse virginitas, 217, 13. Affectatur a gentilibus, sed consecrata violatur: incursatur a barbaris, nescitur a reliquis, 150, 14. Gentiles non habent sacram virginem, *ibid.*, 16.

Virginitas habet auctoritatem vetustatis a saeculo, plenitudinem professionis a Christo, 150, 13. Virgines non facile invenimus in terris, nisi postquam Deus in haec terreni corporis membra descendit, 140, 11. Virginitas fluxit e caelo, *ibid.* Ejus auctor immaculatus Dei Filius, 151, 21. Meruit a Christo eligi ut esset etiam corporale Dei templum, 1030, 33. Christus principium est integritatis, qui docuit virgines integritatem mentis et corporis sancto magis dicare Spiritui quam marito, 506, 52. Nihil ad celebrandam virginitalis gloriam plus conferri potuit, quam ut Deus ex Virgine nasceretur, 272, 104.

Virginitas non praecipitur, quae supra legem est; sed magis dato suadetur consilio: nec auctoritas praesumitur, sed demonstratur gratia: nec a quocunque demonstratur, sed ab eo qui misericordiam Domini meruit, 1031, 35. Imperari non potest, sed optari, 152, 23. Sola est, quae suaderi potest, imperari non potest, 232, 17. Res magis voti est, quam praeccepti, *ibid.* Cur suadeatur, et non imperetur, 204, 70 et seq.; 207, 78 et seq. Non est communis plurimis, et vulgaris integritas: nec pro infirmitate permittitur, sed pro virtute conceditur, 220, 29.

Virginitas laus aetatis est; nec adjumenta quaerit annorum, quae omnium est fructus aetatum: adolescentiam decet, juventutem ornat, amplificat senectutem, 192, 25. Puellas adolescentulas virginitalatem profiteri posse, 223, 39 et seq. Sacerdotalis cautionis esse debet, ut non temere puella veletur, *ibid.*, 39. Semper spectavit ad gratiam sacerdotum virginitalis studia provocare, 200, 26. Matres filias suas virginitalatem profiteri prohibentes arguuntur, 160, 58 et seq. Illud gloriosius si virgines reluctantibus parentibus virginitalatem amplectentur, 161, 62 et seq. Memorabile factum nobilis cujusdam ac pia virginis reluctantibus parentibus virginitalatem profiteri volentis, 162, 65 et seq.

Virgo castitatem professa publice, 318, 48. Crimen sacro offerens velamine consecrandum, 273, 108. Die Paschae velabantur virgines, 288, 42. Quibus verbis Ambrosius virginem sacram ad altare Deo offerat, 872, 107 et seq. Populus virginis professioni subscribit, dicens amen, 309, 20. Quae se sponndit Christo et sanctum velamen accepit, jam nupsit, jam immortali juncta est viro, 310, 21. Virgo consecrata professione, si voluerit nubere communi lege conjugii, adulterium perpetrat, ancilla mortis efficitur, *ibid.* *Vide MARCELLINA, SUSANNA.*

Virgines sacrandae veniunt de Placentino, de Bononiensi veniunt, de Mauritania veniunt, ut Mediolani velentur, 169, 57 et seq. Quantas Alexandrina, totiusque Orientis et Africana Ecclesia virgines sacrare consueverint, 222, 36. Virginum tantus numerus, ut plebem pudoris, populum integritatis, concilium virginitalis constituent, 836, 12.

Saeculum hoc virgines habere meruit, tenere non potuit, 159, 52. Angeli propter intemperantiam suam in saeculum ceciderunt de caelo: virgines propter castimoniam in caelum transierunt de saeculo, *ibid.*, 53. In virginibus sacris angelorum vitam videmus in terris, quam in paradiso quondam amiseramus, 272, 104. Virginitas vitam angelorum exhibet, 283, 19. Non mirum si virgines angelis comparantur, quae Angelorum Domino copulantur, 149, 11. Meretur angelorum praesidium castitas virginilis, quorum vitam meretur, 159, 51. Per virum et mulierem caro ejecta de paradiso, per virginem juncta est Deo, 1030, 33. Nulli uberiora quam virginitali Christus deputavit munera, 260, 45. Virgines habent in caelo praemia caeteris praestantiora, 282, 17.

Nuptiis praeferenda integritatis studia, 221, 31. Nuptas virginibus sacris impares esse, 155, 36 et seq. Honora-

bile conjugium, sed honorabilior integritas, 205, 72. Mulieris caput vir, virginis Christus, 169, 29. Nupta mundi, virgo Christi possessio est, 288, 40. Matrimonium pro remedio, virginitas pro premio, 289, 46. Bonum conjugium per quod est inventi posteritas successionis humanae: sed melior virginitas, per quam caelestis hereditas acquiritur, et caelestium meritorum reperta successio, 945, 3. In nupta et vidua tardior fructus, in virgine maturior, 192, 24. Virginum majorem formae gratiam feliciorisque fecunditatem quam nuptarum, 154, 39. Ubi virginitalis studia crebriora, ibi numerum quoque hominum esse majorem, 222, 36. Virgo habet illius sine partus dolore, 538, 42.

Bona virginitalis via, sed sublimis et ardua validiores requirit, 1032, 40. Quae debeant esse virginis virtutes, 271, 109 et seq. Transcundo ad caelestia terrena pertranseat, 285, 28. Nosse debet Christum quem diligit, atque omne in eo, et ingenite divinitatis et assumptae mysterium incorporationis agnoscere, 157, 46. Instat orationibus, et vultus ejus assidua observatione pallescat, 295, 70. Os ejus resonet laudem Domini, gratiam Sponsi, crucis confessionem, cum symbolum recenset, psalmos in cubiculo concinit, 293, 58. Sit in corde ejus simplicitas, in verbis motus, erga omnes pudor, pietas erga propinquos, circa egenos et pauperes misericordia, 274, 112. Debet esse mitis, humilis atque mansueta, 269, 93. Obvia omnibus virginis modestia, ejus astipulatur integritati, 766, 6. Succingat sacrae virginitalis cinem modestia, sobrietas, continentia, 273, 109. Ignobile velamen usui, nobile castitatis, usus jejuniis, omnia postremo talia, ut revocari a studio putes, dum exercentur officia, 836, 12.

Virgines rejecta decoris cura plus deest: et hoc ipsum quod se non ornant, ornatus est, 160, 54. Prae caeteris praecellit studium sobrietatis, et cujusmodi, 298, 81. Multae cum stultum castitatis profiteantur, affectant adminicula pulchritudinis plus quam sacras Domini decet, 299, 81. Non pulchritudo, sed nullis obnoxia casibus opinio bonorum operum est decori, 158, 47. Virginem prius gravitas sua nuntiet, pudore obvio, gradu sobrio, vultu modesto, 177, 13. Non placet Deo, quam non suorum gravitas morum probat, 766, 6. Morum suorum se habeat ipsa custodem, 165, 9. In virgine obnoxius pudor, 170, 32.

In virginibus pudor ornat aetatem, taciturnitas commendat pudorem, 176, 9. Nihil sanctius in virgine, quam verecundia, 766, 6. Virginitalis dos quaedam est verecundia, quae commendatur silentio, 250, 5. Et bona loqui plerumque crimen est virginis, 300, 86. Desse sermonem virgini, quam superesse malum, 176, 9. Quid praestantius in virgine quam secretum, 769, 16. Ne ipsam quidem liberiores laticias in virginibus decet esse, 297, 75. Ipse quoque ad Ecclesiam progressio ratio sit adolescentulis virginibus, 296, 71. Nullus sit, virgo, sacrae praesertim professionis, tuus sine matre processus, quae sit anxia custos pudoris, *ibid.*

Visitationes in virginibus junioribus esse parciores volo, 176, 9. Quid opus est virgini vel ad proximum facile accedere, 296, 72. Conviviorum devitandae celebritates, fugiendae salutationes, 176, 8. Procul esse debet a saltationibus, 180, 25; 182, 31. Si amat, animo peccat: si amatur, et facto, 176, 10. Non satis probabilis est, quae requiritur, cum videtur, 177, 13.

Plures erunt de quibus discat virgo, si ipsa se doceat, quae virtutes magistras habet, 165, 9. Episcopus virginibus hymnum virginitalis exposuit, 312, 29. Virgines in Ecclesia stabant in loco tabulis separato, inscriptiones praeferebant, ubi religiosae matronae et nobiles oscula ab eis petebant, 311, 24. Bona virginitas, quae utrumque sexum non solum absolvit a crimine, verum etiam provocavit ad gratiam, 253, 16. Multas feminas Scriptura divina in lucem evexit, palmam tamen publicae salutis solis virginibus dedit, 284, 28. Virgines praee apostolis resurrectionem Domini videre meruerunt, 217, 14. Apud nos puellae de mortis appetentia sublimes usque ad caelum erexere virtutum gradus, 939, 37. Pro integritate servanda mori virgines sunt paratae, 219, 24. Pythagoorea fortiores, 151, 19. Est Domino castitatis tuendae voluntas, quanta magis defensandae integritatis, 776, 19. Id Benjamitarum exemplo luculenter probatur, 773, 6 et seq.

Nulla debet virginibus sacris irrogari injuria, 776, 19. Ipso aspectu virginitalis violator sanctitas, 1031, 34. Non est virginitas, quae pretio emitur, non virtutis studio possidetur, 836, 12. Virgo est, quae Deo nubet: meretrix, quae deos fecit, 159, 12. Vis scire quanta pulchritudo ejus quae amatur a rege, probatur a Judice, dicatur Domino, consecratur Deo, semper sponsa, semper innupta; ut nec amor finem hebeat, nec damnum pudor, 156, 37. Donum Dei est, munus parentis, sacerdotium

castitatis, 154, 32. Immortali spirat gratia, ut horti floribus, ut templa religioe, ut altaria sacellula, 169, 18. Quo modo virginitas sit hortus clausus, fons signatus, 1031, 36. Paradisus es, virgo, Ivi cave, 264, 10. Sacrae virgines specialiter Christi filia sunt, 24, 31. Ite sunt sicut filia myrrha plena, candorem integritatis, et mortificate corporalis discere gloriam preferentes, 1176, 7. Vineae quidam fructus virginalis est, conjugia velut olera herbarum cito cadunt, 285, 21. Virginitas apibus comparatur, 156, 40 et seq. *Vide* MARTINES.

Grave erat omnibus bonis de Dei virgine vel turpe aliquid dici vel credi, 311, 25. Virginitatem impetio et visitatio quam incerta sit filii, 706, 8 et seq. 11. Probatur exemplo cujusdam servilis conditionis, 1617. Num aliquando, et quibus sit adhibenda, 766, 5 et seq., 768, 14. Alia esse examinande virginitatis documenta et testimonia, 768. 11 et seq. Molo mirum significare, quam corporis claustrum virginis exprimit 770, 14. Lapsus virginis consecrate punitur perquam atrocissime, 305, 3 et seq. Lapsus virginis consecrate facilius manavit, et hinc omnis animus Christianus grave vulnus accipit, 316, 3. Virginitatis lapsus quanto et quibus necessaria poenitentia? 314, 34 et seq. Quae virginitatem corrumpit, adulterium utique perpetravit et sanguinem, 315, 39. Quae poenitentia illi subeunda? 316, 40. *Vide* SUSANNA.

Virtus uniusqueque ex Christo accipit principium, 505, 52. Uniuscujusque virtutis est auctor, 506, 51. Omnes virtutes ad spiritum sanctum pertinent, sed quidam quasi cardinales sunt, quasi principales, 507, 9. Quatuor cardinalium virtutum definitio, 51, 115. Ab his nascuntur officiorum genera, 51, 116. Quomodo cardinales virtutes vulgi iudicio distinguuntur inter se? 82, 49. In omni sapiente viro prudentes Graeci esse memoraverunt λογιστικόν, θυμητικόν, επιθυμητικόν, διορατικόν: Latini vero prudentiam, fortitudinem, temperantiam, atque justitiam, 241, 114. In quo una virtus, concurrit cetera, 80, 43. Sibi invicem sunt cognatae, 35, 129. Non sunt consentaneae vitis, sed sibi constant, 52, 204.

Etsi cognite sint inter se conerataeque virtutes; tamen singulorum quidam forma expressio desideratur, maximeque justitia, 1129, 57. Gradus singularium sunt et iner mentis virtutum, 1032, 40. Perfekte virtutis et usus magisterium non desiderat, sed informat, 159, 51. Non virtutis in actibus appendicem dicimus, sed virtutis etiam, 224, 40. Viris suis laetitia magis quam alia integritatis nititur, 47, 177. Satis unicuique praesidi est, si virtus non desit animae, 194, 51. Quo propior virtuti fueris, eo fortior eris, 1106, 2.

Lenta virtus omnis et diurna cunctatrix ante juheat, et laboriosa respiciat, 1068, 7. Assidens directum attolle gradum nullus inde tuto redit. Hinc via, inde ruina est: hinc ascensus, inde praecipitium. Ascendendi labor, sed descendendi periculum, 93, 22. Sit via nostra angustior, virtus exuberantior, trames pressior, filices sublimior, callis arctior, vigor mentis exundans, semite recte: quia inflexibilia sunt vectigia virtutum, 304, 7. Vehementior est virtutis strictura quam pene, 623, 108. Virtutis gratia cum corpore non occidit, 1139, 63.

Viscera nostra septem interiora, et septem externa, 909, 13.

Vires. Multiferae Dory tunc alicuius, sicut Antonianus praestantia, 1091, 14. *Vide* AFRICANA.

Vita brevis vixit, nec 10. multum videtur scriptum, qui ante praesentem, nec de futuro ducunt, qui transierunt, 1139, 10. Quomodo natus possit esse periculus. Inter has vitae nostrae considerandum est ducere, 1139, 17. Hinc via periculis ducuntur, sed, si via praesentia conservata, 1167, 124. Si pericula via fugienda est, ut si molestiarum fuga, reliqua consideremus, quantum magis ea requiem est expectanda, cui finem resurrexerunt voluptas perpetua succedat, 1167, 125. Non contentus sicuti viri post agnitionem vitae novissimae sepe delirant, 1167, 124. Trium actionum viae observantia, 20, 106.

Vitulae scylliporum destructio, 279, 4. Judaei quoniam ventum periculi sicut coartantur honorantur. *Vide* AMMONIA. *Reliqua*, 279, 7.

Voluntas quomodo ducuntur, cum ceperunt, quorum tres species reperimus, 729, 102.

Voluntas, de necessitate voluntaria, una necessitas, sed obsequia necessitatis, minor ergo voluntas, quam necessitas, 265, 21. Cuiusque voluntas sua potestates est auctor, 202, 64.

Voluptas sola nos periculo exuit, 1025, 14. Difficile judicium est ante adventum Christi etiam fortiora non posse capi apostolica debere voluptatis, 307, 4. *Vide* ADAM, EPICTETUS, TEMPERANTIA.

Votum. Melius est non vivere, quam vivere, id, quod sicuti praestatur non habet exsolvit, 127, 79. Quam plerumque homines suorum vellet vetatum, et optati poenitet; qui dedit impetratum, quod non impetrare metuebat, 1139, 13. Ipsa potest usum voti fastidio sunt, et qui mori optavimus, cum meruerimus, alacrimus, 1167, 124. *Vide* SATYRUS VIRO.

Voti periculum pro filiis. *Vide* LAURENTIUS, PARENTES. Vox non remissa sit, nec fracta, 24, 84. Majore pulchris periculo auditur vox nostra, quam legitur, 145, 1. *Vide* COENIO.

Vulnus hominis amoris est, sunt vulnera charitatis, 235, 91. Vulnera quae pro Christo excipimus, non sunt vulnera, quibus via non amittitur, sed propagatur, 865, 6.

X

Xysti ad Laurentium Verba, 55, 215.

Z

Zelus dei Florum matris petio expulitur, 561, 51 et seq.

Zelus Dei sit, non iste humanae quoniam invidia generat, 108, 154.

Zenon sanctae memoriae episcopus Indiam virginem benedictione condecoravit, 769, 1.

Zorobabel ex tribu Juda, ipse Jesus magnus sacerdos, duo significari videntur, et unus exprimitur, quia idem quasi potens natus ex potente, quasi redemptor ortus ex Virgine, 913, 19.

INDEX

VERBORUM, SENTENTiarum, DOGMATUM, DIFFICILIORUM, RITUUM, VETERUM, ETC.
QUAE IN NOTIS EXPLICANTUR.

A

- Abraham sinus, 1164.
- Absentia praesentior, 841.
- Acholi episcopi judicium ab Orientalibus expectatum, 817. Ambrosii cum eo congressus quo antro contigit, 819. Acholis post mortem Ambrosio apparuit, 819.
- Adae sepulchrum ubi fuerit situm, 1070.
- Ἀδελτχῆται, 907.
- Adorea qui 17 19.
- Adulteri qua poena multati, 310. Adulter uxor perimitur, 221.
- .Egyptiaci dies, 881.
- .Egyptii mares et feminas circumcidere solbant, 1072.
- .Eranii qui dicerentur, 872.
- Actius qui fuerit, ejus studia, erroras, et fortuna,

- 451. Eulixii magister Actius, 451.
- Actianum argumentum confutatur, 447.
- Agates in rebus, 105 et 284.
- Aggeus, id est, episcopus, 211.
- Agnes nomen non vixit in Italia, 143. Dicitur in nomen martyrum fuit, 1161.
- Agoniam nomen est, 852.
- Agon quinquagesima, 1012.
- Agriola et vitula pro aris. Romanis martyrum celebrant, 28. Agriola. Hicoriae translationem solennem corporum Vitulae et Agriolae celebravit, 279. Reliquae secum alique Florantiam, ad domum comae translationem affert, 279.
- Albionius refutatur, 63.
- Alani quatuor Gregorio clari, 809.
- Alorum remigia, 905.

Almo fluvius apud quem olim Romani sacra Cybeles faciebant, 840.

Alloquia creduntur, 1051.

Altare compositum, 335. Altare forma seu figura corporis Christi, 374.

Altinum Italiae municipium, 767.

Amentata sententia, 762.

Ambrosia Virgo, 247 et 1004.

Ambrosium pignus, 1004.

Ambrosius raptus a tribunalibus ad sacerdotium, 3 et 312. Non Ecclesiam nutritus sinit, 431. Quae in ejus electione magis singularia contigerunt, modestissime attinguntur, 861. Ordinatio ejus ab orientalibus episcopis exemplo comprobata, 1038. Episcopalem auctoritatem officiosa indulgentia temperat, 1000. Prudentia ejus et moderatio, 701. Quam sedulo munus docendi impleverit, 2. Quanto studio verbi divini praedicationi incumbere solet, 1183. Quanta fuerit ejus in amicorum secretis fides, 1124. Ecclesia ab eo aedificata, 1119. Quantum divitas contempserit, 434. Munera Ecclesiae oblata et tradita repenti domino restituere se paratum significat, 434. Laborem pro Ecclesia suscepit, 432. Non ille martyrio, sed martyrium illi defuit, 929. Illius in Gratianum, quem illum suum vocat, amor, 751. Num ad Gratianum ex Oriente redeuntem se contulerit, 753. Legatio ei a Damaso papa commissa, ut apud Gratianum ageret, ne concederet postulata infidelium, 826.

Ambrosius de Valentiniano, ut de illo; et Valentinianus de Ambrosio, ut de parente loquitur, 1173. Vexationes quas ab Auxentii fautoribus passus est, 753. Optio ei proposita vel disputandi in palatio, vel urbe cedendi, 863. Ejus pro Valentiniano puero Legationes ad Maximum, 889, 1182. Nannii sententia de utraque Ambrosii legatione, 863. Insidiae a Maximo tyrano ipsi intentae, 891. Vas datur ab imperatore apud Arbogastem, 1181. Rogatu ejus multi ab exilio, et extremo supplicio liberati, 953. Audito Eugenii adventu, Bononiam se recipit, 1009.

Ambrosius libros suos propria manu scribebat, et cur; 988. Joci, ac nominum allusiones non duriuscule, 1103. Ambrosiani loci cum Augustinianis convenientia, 929. Dissidet a Cicerone, 25. Verba ejus in concilio oecumenico Ephesino et a Leone Magno citata, 851. Et a concilio Chalcedonensi et eodem Leone Magno, 481 et 486. Et a Constantipolitano concilio in oecumenico, 478.

Amen vocis interpretationes, 528.

Amicorum communia omnia, 185.

Amicus alter ego, 664.

Anenius Sirmiensis episcopus ordiuatus ab Ambrosio, non sine miraculo, 800.

Angeli quo tempore creati, 707. Triplicem de Angelorum peccato opinionem tanquam probabilem admisit Ambrosius, 159. Angelorum dubitatio de Christo resurgente, 522. Angeli resurrectionem Christi ignoraverunt, 259. Ignorabant cum Christus in caelum ascenderet, 334. Quomodo pro nobis ingemiscant, 924. Num poenarum ministri, 924.

Anguiatur tortuosis anfractibus, 982.

Anima. Philosophorum opiniones de anima, 921. Argumentum Platonis et aliorum post eum ad probandam animae humanae immortalitatem, 1168. Animae progressus ex canticis canticorum explicati, 1052. Animae currus, equi, alae, 240.

Annibal a quibus debilitatus et debellatus, 833.

Annona in speciebus exigebatur, 1200.

Annulus non sentit, quod exprimit, 587.

Annis de nostris vivat, 1180.

Ante expectatum, 1033.

Antiochenae virginis cum milite mutatis vestibus martyrium, et quae illa fuerit, 167.

Antiocheni dissidii et schismatis continuatio Flavianum inter et Evagrium, 1005.

Anthropomorphitae seu Vadiani perstringuntur, 647.

Antipapae nomen quando primum auditum sit, 347.

Apocalypsis liber scriptus fuit a Joanne evangelista, 233.

Apollinaris Laodicensis error de anima Christi, 705. Num et circa mysterium Trinitatis erraverit, 706. In libris suis posuit organum et eum a quo movebatur organum unius in Christo fuisse naturae, 715.

Apollinaristarum praecipuus error, 991. Docēbant Verbum et carnem unius esse substantiae, 987. Apollinaris nescio quod dogma, 818. Apollinaristarum haeresis praecipuum fundamentum validissime ab Ambrosio eversum, 985. Alia eorum objectio solvit, 986. Apollinaristarum objectio magnificentius ostentata, desumebatur ex verbis Joannis: Verbum caro factum est, 716. Altera objectio a catholicis triada induci, 721. Apollinarista quidam

ab Ambrosio confutatus, et inde venerit Mediolanum, 987.

Apophoreta quid, et quotuplicia fuerint, 277.

Apparitiones et visiones aliquae tanquam divinitus immisae Patribus probantur, 1000.

Apparitores, 854, 1003 et seq.

Aquila versio et lectiones Scripturae, 1077.

Aquila tribuitur, quod dicitur de Phoenice, 418.

Aquileia Carnorum metropolis, 785. Consilium in ea urbe habitum, 785. Aquileiensis concilii acta vera et germana esse, 735. Disputatio ante concilium agitata, 788.

Arbogastes quosdam ex amicis Valentiniani poposcit ad mortem, 1183.

Arcadius quo tempore augustus creatus, 1199. Quem atalis annum habuerit, cum mortuus est Theodosius, 1202.

Archytas Tarentinus quo tempore vixerit, 26. Ejus dictum: O quam te afflicterem, nisi iratus essem! aliis tribuitur, *ibid.*

Arcturus quid, 586.

Argumentatio quid, 37.

Argumentum Scripturae testimonio oppositum, 501.

Aries per agnum significatur, 1071.

Ariminensis concilii prima confessio et secunda correctio, 467. Arimini major numerus Niceni concilii fidem probavit, 802. Ariminensis concilii confessionem quae secuta concilia confiteantur? 468. Lex pro Ariminensi concilio ab Auxentio dictata, 867.

Aristoteles quo tempore vixerit, 10. Dialectica ejus cavenda, 450.

Armorum tractationem christianis illicitam utrum censeat Ambrosius, 45.

Arius auctorem imperfectum vult habere, 31. Error ejus de anima Christi, 717. Foeda mors atque horribilis, 468.

Ariani puri ac rigidi qui fuerint, 727. Num et quo sensu Filium Dei negarent esse bonum, 473. An Filium Dei verbum *πρωτογενὴς*, vel *ἐνδιόξενον* dicerent, 534.

Filium Dei secundum divinitatem visibilem putabant, 612. Solam carnem a Christo assumptam esse contemnebant, 479. Christum a lorabant, 457. Num rebaptizarent, 873.

Argumentum efficax contra Arianos et Socinianos ex forma baptismi desumptum, 332. Ariani Scripturas divinas falsaverunt, 493. Dialectica eorum irridetur, 493. Hydrae et Scyllae recte comparatis, 452. Synaxes eorum ambulatoriae, 856. Valentiniani lex pro Arianis, 861 et 864.

Et ea de causa episcopi statim Ambrosii cura convenerunt, *ibid.* Sub principibus Arianis quantum passi fuerint catholici episcopi, 496. Ariani Ecclesiis quas Constantinopoli habebant, cedunt, 814.

Ausonii locus expenditur, 753.

Athanasium judicem regum Theodosius magnifice Constantino poli excepit, et brevi post defunctum more regio sepeliendum curavit, 603.

Athanasius sanctae memoriae, 818. Epistola ejus ad Epictetum usus est Ambrosius, 701, 714, 714. Et verba imitatur, 860.

Attilius Carthaginem ad certissimam mortem rediit, 834.

Auxentii in Mediolanensem Ecclesiam intrusio, 675.

Auxentius dictus etiam Mercurinus, 869.

B

Balnearum usus apud christianos, 22.

Baptismi egregia figura in caeci nati curatione, 1097. Sacramenta baptismatis, confirmationis, et eucharistiae designata, 1095. Baptismi absoluta necessitas, 329, 1182. Saltem in voto, *ibid.* et 1188. Martyres non baptizati abluuntur sanguine, *ibid.* Consecratio fontis in baptismo, 327 et seq. Abrenuntiatio, 326. Renuntiandum in os putaris, 327. Apertionis aurium mysterium, 325. Consuetudo pedum eluendorum, et quibus in ecclesiis, 362. Planta pedis abluitur, ut haereditaria peccata tollantur; nostra enim propria per baptismum relaxantur, 333. Trina interrogatio et trina confessio, 653. Baptismatis forma sub quibus verbis administratur, 359. Tres personae Trinitatis debent nominari, 329. Num Ambrosius baptismum in solo nomine Christi verum ac validum esse crediderit? 607. Vestimenta candida in baptismo, 334. In baptismate omnis justitia, 353. Baptismi dilatio, 1127. Baptismus perfidorum non sanat, quid? 330. In mysteriis, id est, in baptismo, 653. Baptizati Romae fideles dicuntur, 343. Neophytorum e baptisterio ad altare processus sollemnis, 335. Recens baptizati cereos accensos manu gestabant, 309, 335. Puellae virginitatem professae inter eos deducebantur, 336.

Constantinus Atraneanus ingressus, 801.
 Constantinus Scisciensis episcopus, 802.
 Constantius vero episcopus non Atraneanus vel Scisciensis, sed sedis incognitæ, 761.
 Consularis vir, 1107.
 Contagium vestrum fugio, 847.
 Contubernalis sexus, 161.
 Convivium per metaphoram ad translationem SS. corporum, 277.
 Corde nos cepisti, 909.
 Cornicis oculum, 919.
 Coronæ luminum, 971.
 Corporali qui dicantur, 121.
 Corporis contemplationem velut navis saburræ suscipio, 239.
Correctio. Qui secutus es errantem, sequere corrigentem, 256.
 Cortine regie, 857.
 Κοσμοπολίτης homo, 983.
 Creatum et factum atque χρίσμα num eandem significationem habeant, 511.
 Cremia insensibilia, 979.
 Crines quasi in cubitum intexti, 850.
 Cruoris fundendi invidiam detestabat, 854.
 Crux Christi inventa, et quomodo a latronum patibulis discreta, 12011. Quorsum in Theodosii laudatione excursio Ambrosii in crucis inventionem, 1210. Clavorum quibus Christus cruci est affixus, inventio, 1211. Zachariæ verba num ab Ambrosio bene de clavis Dominicæ crucis explicata, 1212. Crucis signum in littera T, 443. Cruce frons ac pectus consignata, 1146. Crucis signo quam sæpe se primi Christiani signarent, 1076.
 Cubicularii imperatoris non invenusta allusione designati, 706.
 Culpa nobis amplius profuit, quam nocuit, 272.
 Curiales qui fuerint, 867.
 Curiositas nimia in scrutandis rebus divinis, ac potissimum Filii generatione, condemnata, 455.
 Cyclus decemnovalis an in concilio Nicæno constitutus, et quid de festi paschalis celebrandi tempore statuerit, 879, 885.
 Cyclicæ fabulæ, 1169.
 Cynegius filius Paterni, quæ cum nepte matrimonio jungere volebat, 1105.
 Cyrus Persarum rex a Thomyri captus et trucidatus, 841.

D

Damasus non mundavit, 614.
 Damon et Pythias Pythagoræi, 128, 171.
 David antiquior est Panætio, Aristotele, Socrate, Pythagora, 10.
 Debbora num vidua fuerit, ac mater Baruch, 197.
 Decani velis locis fisco vindicatis suspendendis operam navabant, 853.
Decorum. Nos nihil omnino nisi quod deceat, et honestum sit, futurorum magis quam præsentium metimur formula, 10.
Defensor. Tales ego ambio defensores, 876.
 Deficientium voluntate, 831.
 De flere aliquid, 988.
 Degener quid, 451.
 Delphino Burdigalensi episcopo scribit Ambrosius, 1106.
 Demarchus Epicuri discipulus quis fuerit, 1027.
 Demophilus Berhœæ in Thracia episcopus quis fuerit, 812.
 Denarios duos numeravit, 397.
 Deportatio quid, 873.
 Deus nominis etymologiæ, 446. Deus, si non unus est, non est, 446. Quinam hæreticalium Deum Veteris Testamenti, alium Novi dixerint, 611. Gentiles duodecim deos appellant, 951. Impossibile est mentiri Deo, 991. Deus majestatis crucifixus, 481. Exempla creaturarum minime divinitati aptanda, 631.
 Διακονικὸν ἐν σκευοφυλάκιον quid et quos custodes habuerit, 69.
 Diaconi non solum eleemosynarum, sed etiam altaris ministri, 242. Ministri altaris, hoc est diaconi, ac continentiam tenebantur, 283. Consecratio Dominici sanguinis diacono commissæ, 55.
 Dictorum gravitas, 241.
 Didrachmum quid, 777.
 In Diem vitæ suæ possidere, 1101.
 Differamus mysterium, 784.
 Digitorum percussio, 125.
 Digitum tollere, 933.

Dignitati honorem debitum tueri non vanitatis sed magnæ imitatis est, 898.
 Diocletiani imperii annus octogessimus et nonus, 883.
 Dionysius Mediolanensis episcopus missus in exilium et cur, 1030. Priori martyribus titulo vitam exhalavit, *ibid.* In exilio diem obiit, 808.
 Dionysii tyranni in deos suos ludibria, 171.
 Disciplina pro institutis, legibus, ac consuetudinibus, 192.
 Disputatione velocissima, 907.
 Divitis definitio ex Cicerone, et quemadmodum cum imitetur Ambrosius, 943. Neminem insipientem divitem, 899.
 Δόξα quidam opinionem magis putaverunt esse quam gloriam, 545.
 Docendi munus cui competat, 2.
 Dodonæ arbores, 832, 838.
 Dolum aureum in Ecclesia, 764.
 Dominus pro Dominus, unde hæc vox petita, 1113.
 Domus incendium pro clade ac ruina, 75.
 Drachma et denarius num inter se pretio convenient, 782.

E

Ecclesia. Quam antiqua dedicandarum cum celebri pompa Ecclesiarum consuetudo, 280. Ecclesiæ numerosa pretiosarum rerum ac vasorum supellex, 552. Ecclesiæ vasa duplicis generis, 865. Ecclesia quam multa a primis sæculis vasa pretiosa alia initiata, alia ad decus et ornamentum habuerit, 103. Possessio Ecclesiæ sumptus egenorum est, 837. Relegatis ab Ecclesia sumptus impartendus, 88. Quantum ab Ambrosii moribus alienum ut Ecclesiam e familiarum ruina vellet ditescere, 1102. Agri Ecclesiæ solvunt tributum, 871. Christianorum templis dona detracta, 837. Ecclesia in commune orat, quid, 37. Ecclesiis Orientalium atque Occidentalium unitas reddita, 817.
 In Ecclesiastico officio nihil rarius invenias, quam eum qui sequatur officium patris, 58. Stipendium, id est pensio, viris ecclesiasticis ad victum atque vestitum præberi solita, 50.
 Ecclesiasticus liber Salomoni tribuitur, 932.
 Efficax et efficacia, 1120.
 Effingere, id est, imitatione exprimere, 164.
 Eleazar. *Vid.* INERMIS.
 Emona urbs ubi sita, 802.
 Emiliani martyrium, 951.
 Ephtar et nephite, 133.
 Epicurus docuit cum providentia et mundi administratione felicitatem divinam nec humanam stare posse, 13. Deum neque creatorem mundi neque gubernatorem, *ibid.* Cur Epicurus ebrius dicatur, 14. Cujus voluptatis patrocinium suscepit, *ibid.* et 1025. Dixit quia mors nihil ad nos, 1027. Epicuri sententia de mortalitate animæ, *ibid.* Epicurei asserunt Deum rebus admisceri omnibus, 13.
 Epilogo invidiam quæstionis declinare, 535.
 Ἐπιούσιος panis, 378.
 Episcopus summus sacerdos, et episcopatus summum sacerdotium appellatum, 361. Episcopi electio cleri est, postulatio populi, 1024. Episcopos non eligendi sed obsecrandi tantum et postulandi jus olim populis tributum, 822. Episcopalis consecratio non nisi ab episcopis fieri oportet, 1035. Episcopi consecratio per impositionem manuum alterius episcopi, 764. Laici et clerici episcopos patrum, episcopi alios filiorum nomine salutabant, 45. Episcopus ab alio episcopo filii nomine compellatus, 761. Episcopos a suis sedibus abesse non debere, 1105. Episcoporum vestes ab aliorum nec forma nec colore diversæ, 1123. Cura episcoporum circa indigentes, et quibus eam provinciam demandarent, 83. Episcoporum natalis dies quotannis celebratus, 764.
 Episcopi Constantinus liberum dedit iudicium, 862. Sacerdotes de sacerdotibus judicare debere Valentiniani lege sancitum, 860. Causa ad episcopale iudicium pertinet, 1100. Episcopis licitum fuisse causarum ac litium sæcularium recusare arbitrium, 100.
 Episcopalis fortitudo, 827. Episcopi in Galliis sanctitate eminentissimi qui fuerint? 1002. Assertio episcopi, 943.
 Epistolæ Ambrosii spirantem virtutum ejus imaginem exhibent, 733. Earum in prioribus editionibus confusio, *ibid.* Epistolæ deperditæ, *ibid.* Epistolæ plures et librum epistolarum Ambrosii interiisse, 1107. Epistolæ Ambrosianæ fere omnes absque titulis dignitatis aut professionis eorum, ad quos scriptæ sunt, 777. Epistolæ inscriptio extraordinaria, 1022. Epistola male inscripta Sabino, 917. In litteris ad amicum morales præceptiones, quæ alios

spectent, 781. Epistola Ambrosii in Apollinarianam adhaerens superest, 740. Epistola ad Verceilensem Ecclesiam vere Ambrosii est, 745. Epistola ad Verceilensium adhaerens serm. 12 in psal. cxviii, et lib. x in Luca, 1045 et 1048. Ambrosii epistolae de Pasche celebrantur cum aliorum sancti Leonis papae auctoritas, 882.

Erasmi in librum de lapsu virginis conscribitur diversum iudicium, 364.

Ergastulum corporis, 4439.

Esdras liber tertius, 613. Liber quartus, 922.

Eucharistia quo paucis usitato anophyterum constituitur, 353. Aquae mixtio cum vino in calice, 373. Dicitur nunquam lieuisse in sacerdotium adscuta in hanc rem conficere, 56. Nunquam concessum a femina corpus Christi a ministris, 203. Corpus Christi aliudus vere transfigurandum offertur, 700. Causa ratio sacramentalis Eucharistiae quibus verbis fieri locatur? *ibi*. In Eucharistia sermo Christi operarius est ut sint qui erant, et in aliud commutatur, et quomodo hoc sint intelligenda? 363. In Eucharistia panis et vinum convertuntur in corpus et sanguinem Christi, 543. Per haec orationis mysterium, 541. In Eucharistia substantia panis et vini in corpus et sanguinem Christi non mutatio docuit Ambrosius, 321. Conversio panis et vini in corpus et sanguinem Christi, et realis quae praesentia, 372, 379, 877 et seq. Efficacia ad probandum in Eucharistia realiter, ut vocant, praesentiam argumenta, 377, 1049. In quo comparatio mutationis in Baptismo et Eucharistia forte conveniat et discrepat? 370. Validissimum contra haereticos de Christi in Eucharistia ad rationem argumentum, 681. *Species sanjunctis* in Eucharistia pro veritate ponitur et opponitur similitudini, 570. Psalmi xlii in Eucharistia sacramenti sumptione recitatio, 331. Quo in loco rite baptizati, et alii illeis Eucharistia sumunt, 375. Post consecrationem et sumptionem Eucharistiae fides respondebat amari, 340. Eucharistiae sumptio an infrequens in Ecclesia Orientali et Occidentali? 378. Eucharistia divinum fidelium sacramentum, 1125. Servari solita *ibid.* Et a Christianis in periculis delata, *ibid.* Eucharistiae mysterium non initiatis occultatur, 970 et 1125. Oblatio figura est corporis et sanguinis Christi, et quae illa sit, 371.

Eugenium adventant in Melitaneum declinavit Ambrosius, 1020. Eugenii bellum indicatur, 1017. *Vid.* PACANI.

Eunomius a quo Eunomiani, quis fuerit, 452. Eunomius Marcioni quamobrem jungatur, 31. Num duo principia admisit, 32.

Eunuchi qui se ipsos castraverunt an damandi, 205. Eunuchus num sit nomen numerus et dignitatis, 885.

Eusebius Bononiensis episcopus, 245, 801, 1003.

Eusebius alius ab episcopo Bononiensi, 1003.

Eusebius Verceilensis episcopus quis fuerit, 1023. Cur missus in exilium, 1059. Num martyrio consummatus, 1040.

Eusebius ad quem destinatus est liber de Institutione virginis, 247.

Eusebii Nicomediensis epistola in Concilio Nicaeno lecta, 517. Eusebius Nicomediensis sanctus Arnorum, 518.

Eustorgius Melitenensis episcopus, 885.

Evae peccatum Adamae levius, 275.

Evagrius *Vid.* Antiochenum.

Evagrius legatus ad concilium Aquileiense, 803.

Evangelii secundum Joannem multis diversis locis legantur, 303.

Evangelica lectio de piscina probatica, 355. Evangelium caeci nati, quo tempore in Ecclesia legitur, 1007.

Evangelista in multis Christi vestimenta dividentibus clumbrati, 288.

Evencius Thibensis episcopus quis? 801.

Ex et de propositum non inter se differant, 641. Ex et per an differant, 545.

Excommunicatio. Quanto cum dolore Ecclesia quampium excommunicet, 102.

Exemplum validum, 661.

F

Faci in tauro proprius exprimitur, 1035.

Fames Romae, 120. Fames in Aegypto per quatuordecim annos ab sancto Joseph repulsa, 87.

Felissimus conjungit se Novatus, 385.

Felix diaconus pater Bononiensis episcopus, 1021.

Felix, nuntius Concilium episcoporum, a quo venit, 703.

Felix Jaderitius episcopus, 802.

Feralis supplicii horribiles, 1155.

Ferula pamparum et alia vasa generis apud antiquos

Filius quia vitam habuit et interitum naturae dicitur, 72. Cur deus sit adorandus, potiusque, 301.

Filius clarus est apud deum, 1204.

Figura et quoniam plurimum inter se confunduntur, 381. In figura esse talis testis, 367.

Fons Dei in Veteri Testamentis et nova Filii appellatur, 400. In angelis etiam appellatur, 454. Dicitur effluens ab Abba, 612. Filius naturae, privilegium est necesse quod generis sit Dei Filius, 451. Pater enim non in Filio sicut spiritus sanctus, nec ut ventura implent, 547. Nam Filius etiam qui Deus dei patet Patri sicut? *ibi*. Nam Pater Filius aliqui praesent, 641. Dicitur Pater Filius, Dicitur creatura, 903. Arminium et Episcopatum obijci ex Fide generationis patre, 330. Objectioni Arminium patet ex his verbis: non potest filius facere a se priusquam, etc. *ibi*. *ibi*. respondit Ambrosius, 225. Num hoc verum? *ibi*. *ibi*. ex Evangelio abstrahit, 781.

Filius etiam se pupillus sive alumnus, *ibi*. Magis in solatio offendimus quam in consilio, *ibi*, 1104.

Fiscula prior Theodori uxor, 1209.

Flavianus quid, 162.

Flavianus, *Vid.* Antiochenus.

Folliculis literarum, 412.

Fons nivis, 781.

Fons pretium, 821.

Fons sacre praeparationis, 1100.

Frater germanitas, 45.

Fructus dupli restitutionis, 1101.

Furta belli, 907.

G

Galla secunda Theodori uxor, 1209.

Gallorum episcopus operum discipulus, 1181.

Garnari conjectura de Philoni, 445.

G. Polyandrum, 496.

Gedon, *Vid.* Lagenus.

Generatio pro parte, 865.

Generatio ad proprietatem naturae refertur, 551. Generatio divina non diminuta, 494.

Genti appellatio et ingenti quomodo sit, declarat, 725.

Gentium nutu, 839.

Gentiles, *Vid.* PAGANI.

Genus idem ac natura, 451.

Gervasii et Protasii reliquiae Ambrosio revocatae, 874. Sanguine tumulus male, 877. Sanguis creatus ab us creatus, 878. Forus translatus, 879.

Gillonis in Mauritania tyrannus, 161.

Gladiatorum munera, 45.

Gloria quid, 75.

Gomer qualis mensura erat, 775.

Gothi scythica gens creditur, qui in curribus degunt, 855. Per vocem Gog ab Isaac deignati, 496. Bellum ab eis illatum, 496. Eorumdem populatione destruxit, 820.

Gracchi procelli egregium facinus tempore fecit, 119.

Gratia, *Vid.* JURA.

Gratia superiore, quid? 47.

Gratianus jure merito christi gloriatus appellatur, 701. Divinitus iudicatus, 754. Ambrosium parentem cum vocat, 751. Gratiani ex Oriente rediit, 752. An illi plures filii fuerint, 470. Tacito nomine deservit, 641. Quo aetate anno exstinctus, 1171. Gratiani virtutes celebrantur, 1133.

Gratianus filius Theodori, 1200.

Gregorius in Constantinopolis episcopum antequam, 816.

Grumis silvestribus, 1000.

Gullimus S. Theodori abbas in expositione Cant. caeterorum nihil ex libro Ambrosii de Potamine virginis excepit, 247.

H

Harodatem cernit, non parat, 1004.

Helensis errores de Christo, 740.

In heretica lex data, 900. Lex Theodori contra haereticos convectus, 844.

Heleni raptor prius appellatur, 422.

Heleni Concilio impenduntur sancti Ambrosii, 1210. Gratianus inveniit, *Vid.* Gratianus C.

Helladius Antiochenus episcopus, 801.

Helladius geronimus, 114.

Helladius camera Iherosolymitana spiritus sancti expulsi, 365 et seq. Opposita Augustini monachos, 907.

De Hippocrota ab episcopo offerunt Augustinus, 175.

In Hierosolymis Iherosolymis Iherosolymis, 201.

Hierosolymis quoniam, dicitur, et quoniam, 274, 107.

Virgo Iherosolymitana Hippocrota in Iherosolymis, 375. Hierosolymis qui fuerit, 100, 801.

Honorius quo tempore imperator declaratur, 1191.
 Quo letatis anno patre Theodoro orbatus est, 1202.
 Honorianus quis fuerit, 1038.
 Honorianus alter a Juliano conversus, 1091.
Hostes. Quinam pulsati hostibus, dum exuviae caesorum capiuntur, occubuerunt, 51.
 Humana conditio quam culpa inferior, 851.
 Humorum pax cum Romanis, 830. *Vid.* Cuncti.
 Hyginus episcopus senex ductus in exilium, 891.
 Hyperbati obscuritas removetur, 391.
 Hypogaea, 910.

I

Idea Platonica quid, 530.
 Idolorum contractor in martyrum catalogum non admittitur, 948. Qui tamen intus conservantes idolis thus ob tormentorum metum obtulerunt, semivivi dicuntur, 404.
 Jejunii diebus cur convivia ab imperatore comitibus exhibita, 1178.
 Illyrici et Thraciae vastitas, 86.
 Imago in Evangelio non excludit veritatem, 63. Imaginibus sanctorum et sanctae cruci qui cultus exhibentur, 1211. Imagines imperatorum apud Romanos quæ, 64.
 Immolata sacrificia, 898.
 Imperatores a successoribus nomine parentum ornantur, 1122. Imperator in ea quæ divina sunt, imperiale jus non habet, 857. Tria officiorum genera, ad imperatorum mandata perferenda, 858. Imperatores bimestres, 834. Imperatorum alter captivus, sub altero captivus orbis, *ibid.*
 Imprimatur vis amoris, 960.
 Impressio quid, 1038.
 Inaures quas sepelivit Jacob, 1055.
 Incidens causa, 358.
 Incensum imponat, 70. Incensi hora, 179.
 Incubator fructuum, 1130.
 Indicio sacro, 132.
 Indictionum usus non diu ante Ambrosium, et de quo ille loquatur, 885.
 Indigetibus diis, 830.
 Inequitare quid significet, 62.
 Inermis Eleazar cur dicatur, 53.
 Insula quid et quibus conveniebat, 3.
 Ingratitudinis pænæ, 1125.
 Injuriae, id est cruciatus et tormenta, 958.
 Injuria, id est cruciatus et dolor, 879. Injuriis, id est, rigida et aspera castigatione, 314, 1157.
 Injusto, id est minio, et viribus majore, 204.
 Innocentes infantes inter martyres computati, 54. Frequens eorum apud Ambrosium mentio, 979.
 Inopum victum usurpare, 1006.
 Insigne verecundiæ, 1.
 Institutiæ quid significant, 1155.
 Intentio, id est animi pertinacia, 1023.
 Intercessores qui fuerint, 106.
 Interpellare quid, *ibid.*
 Irenæus ad quem Ambrosius tot epistolas scripsit, quis fuerit, 897.
 Isidis sacra ubi celebrata, prohibita, et revocata, 1014.
 Italiæ episcopi concilium congregari postulant, 818.
 Theodosii imp. ad episcopos Italiæ litteræ, 817.
 Ithaciani qui, et quantum ab eorum crudelitate abhorruerit mitissimus Ambrosii animus, 893. Ambrosius a Maximi tyranni et Ithacianorum episcoporum communiōne abstinet, 891.

J

Job scriptorum omnium antiquissimus, 15.
 Joci ecclesiasticis viris in familiari sermone seu in concione num liciti, 28.
 Joannes Elizabeth, 1038. Num Joannes Baptista de Christo dubitavit, 521.
 Joannes evangelista mortuus est, 1146. Ex Joannis Evangelio hæc verba: *Deus Spiritus est*, abrasa, 677.
 Generalis Joannis epistola, 403.
 Joseph Aegyptus luxit septuaginta diebus, 1198.
 Joseph Mariæ conjugis quis filii, 260.
 Josephi sententia ab Ambrosio rejecta, 845. Ab eo aliqua desumit, 346 et seq.
 Jovinianus ejusque socii aliquandiu Mediolani in monasterio jejuniis operam dederant, 968. Num cum Manichæis senserit, 969. Joviniani error erat, quod qui baptizatus semel fuisset, negabatur peccare posse, 1025. Joviniani et ejus assecularum errores, 964. Cur Epicurei dicti, 938. Num leges adversus eos latae sint, 939.
 Judicatio ista non erit longi subsellii, 989.
Judices. Qui gentiles incruentam de administratione provinciali securum revexerint, 892.

Jugalis pro iugurio sive auriga, 173.
 Juliana virgine Ambrosianam basilicam edificavit, 275.
 Julianus Valens quis fuerit, 898.
 Julianus Apostata nonnulla provincialibus remisit, 1180.
 Templum Hierosolymitanum cum jussu et reparari, divino qui faciebant repurgari, igne flagrant, 350.
 Bellum adversus Persas a Iordanis imprudentia, 842.
 Justa et Grata Valentinianæ sorores, 1093. Funebri ejus orationi interfuerunt, 1184.
 A Justina imperatrice persecutiones in Ambrosium excitatae, quo anno acciderint, 737. Persecutio ejus indicatur, 876.
 Justitia an sapientiæ anteponenda secundum philosophos, 67.
 Justus ad quem scribit Ambrosius, quis fuerit, 777, 801.
 Juthungiūm iidem ac Vilingi, 890.

L

Labarum quid, qua occasione institutum, a quibus circumferretur, 949.
 Laboris lucrum, id est immunitas laboris, 17.
 Lagenarum, quibus usus est Gedeon, expositio, 629.
 Lapidis supplementi, 472.
 Lectio in Ecclesiæ synaxi, 1091. Lectiones sacræ Scripturæ in Ecclesia, 853.
 Legum haruspibus, 837.
 Levi date viros ejus, 70.
 Levita appellatur ipse meus, vel ipse pro me, 65.
 Libros alii examinandos tradendi consuetudo, 989.
 Plures libri inscripti *de Consolatione*, 1171. Num liber de Cain et Abel citetur in epistola ad Honorianum, 927. Ambrosius plures de virginitate libros scripsit, 253.
 Libri de Institutione virginis cum libros de Sacramentis consensus, 652. Et cum aliis Ambrosii libris 269 et 272.
 Librum de Viduis ab Ambrosio vere compositum, et quo tempore, 185. Occasio libri Exhortationis virginitalis, 275. Liber de Lapsu virginis quædam similia habet cum libro Exhortationis virginis, 308. Liber de Mysteriis Ambrosio asseritur, 321 et seq. Quis auctor librorum de Sacramentis, 341. In quo libri de Sacramentis a libros de Mysteriis discrepent, 311. Liber de sacramentis ex libro de Mysteriis, et de Institutione virginis expressus fuit, 347. Liber de Pœnitentia similia habet cum Comment. in Luc 326. In libro iv de Fide leguntur eadem de Joanne ac in Comment. in Luc, 551. In libro iv de Fide leguntur eadem de Joanne ac in Comment. in Luc, 341. In libro iii de Spiritu sancto eadem ac in libro x in Lucam, 692. Quid Ambrosius a Didymo et aliis desumpserit in libris de Spiritu sancto, 598.
 Liberius summus pontifex cur beatæ memoriæ, et vir sanctior appelletur, quoque anno obierit, 173.
 Ligna spirantia et rationabilia, 981.
 Limenius episcopus, 802. Obitu ejus Ecclesia Vercellensis episcopo orbata, 1022.
 Lucernarium, 904. Vigiliæ quæ statim prima noctis hora in Ecclesia persolvebantur dicebantur lucernarium, *ibid.*
 Luciferi Calaritani episcopi schisma, 1127.
 Lucius Alexandrinæ Ecclesiæ inceptor, monachorum ac virginum persecutor, 812.
 Lugdunensis Ecclesia Ambrosii locum citat, 879.
 Luna. Gentilium superstitiones in diei quarti et quinti lunaris observatione, 881.
 Lycii viros jubebant muliebrem vestem induere, si mærori indulgerent, 1137.

M

Machabæorum martyrum prisca veneratio, 951.
 Maforte quid sit, 162.
 Magdalene num Christus post resurrectionem primum apparuerit, 217.
 Manichæus varietatem creatoris inducit, 639. Incarnationis veritatem negavit, 478. Circumcisionem condemnabat, 1073.
 Manichæi auctorem carnis nostræ diabolum credunt, 491. Nuptias damnautes arguunt, 155. Adjungunt sacrilegium turpitudini, 996. Die Dominica jejunabant, 883. Quo imperatoris edicto eis ne ullos conventus faciant, prohibetur, 969.
 Mansiones instruendæ, 1181.
 Manibus date sancta mysteria, 1189.
 Marcellinus frater maximi tyranni, 890.
 Marcion dixit Christi corpus fuisse phantasma, 478. Circumcisionem damnabat, 1073.
 Mariæ nomini interpretatio, 257. Principium quo intemerata Mariæ conceptio defenditur, 260. Mariæ virginitas defenditur ab Ambrosio, *ibid.* Christus nascendo genitalia virginitatis claustra non solvit, 262. Quomodo

Maria Christum sine aliqua sui operatione formaverit, 269. Post partum virginitas, 1036. Harumque eorum qui Mariam post conceptum virginem communem proflabant, non autem post partum, 366. Argumenta quibus perpetua Mariae virginitas vindicatur, 1002. Maria operata est salutem mundi, 362.

Martyres quae castitatis tutela causa mortem sibi concesserunt, 181.

Matrimonium a liberis initum, insensu nec assentionibus parentibus, an ratum ac firmum habendum sit, 1103. Cultus disparitas num juxta Ambrosii sententiam et contrahendum et contractum dirimat? 861. *Vid.* Conjugium, Nuptiae.

Maximus queritur objectu legationis Ambrosii ad Italiam non potuisse transire, 868. Ambrosio uniebatur, 1185. Maximi tyranni illius revocavit Theodosius, 356. *Vid.* ITHACIANI.

Maximus Cynicus quis fuerit, ejusque fraudes ac mendacia, 815.

Medicorum pueri, 1017.

Melchisedech a quibus dictus sit angelus, 513.

Melchisedechiani, 373.

Melietii et Paulini pactum, ut uno superstite in defuncti locum nullus subrogaretur, 814. Quis in Melietio locum suffectus? 815.

Melietis quid sit? 821.

Memoriales, 864.

Mendacium verum, 948.

Ad mensam primum Nonae Marti referri possunt, 886.

Mercenarius non fraudans, 843.

Mesopotamia cur sic dicta? 844.

Μετὰ ἡμετέρας opinionis quis auctor, 1168.

Micheis morathi, 1063. Hujus nominis significatio, *ibid.*

Militia non solum pro castrensi, sed etiam forensi professione, 644.

Milites nomine imperatoris signantur, 1189. Certo militie tempore servantur, 935. Militibus prohibita olim mercatura, litium susceptio, negotiorum in foro prosecutio, 49.

Missam, id est, sacrificium facere capiti, 853. Missae praefatio, et prima Communis praefatio, 354. Sequentes Canonis praefationes, 371, 372. Quid sacerdos dicat post orationem Dominicam, 385.

Missio nomine processionis significata, 625.

Monasteria Mediolani necdum fuisse instituta, scens Honorius, 154. Monasterium Veronae, 770. Infantes olim monasteriis a parentibus obliti, monasterium vitam perpetuo servare cogebantur, 201. Unde haec consuetudo minavit, 202. Monasterii institutionis celebritas, 951. Monasterio vitam cum clericali conjunctio, 1048. Monastica vestis, 821. Monachi cujus coloris veste uterentur, 23.

Mortitas quid, 1040.

Mortis genus triplex, 1144. Mortis definitio, *ibid.* Mors solum similis, 1131. Quibus rationibus gentiles mortem a quantum ferulam prebarent, 1147. Ritus veterum circa morientes, 1117. Cognati de mortuo ter vale dicebant, 1134. Mortuorum oculi conjunctissimorum manibus claufelantur, 1123. Mos publica laudatione mortuos honorandi, 1111. Etiam fratres geminos, *ibid.* Dies pro mortuis observandi, an etiam et nunc? 1107. Septimus dies in funeribus peculiariter ratione celebratus, 1195. Quia non populi olim ortus hominum lugabant, obitusque celebrabant, *ibid.* Morte unius maxima populi liberati, 1146. Multi vitam solo mortis titulo consecraverunt, 1145. Episcopus, clericus vel etiam monachus morte damnatos erigere aliquando concessum, 36.

Mundum plerique ingeniorum dixerunt, 724. Philosophorum de mundorum multiplicitate opiniones, 529.

Myrales Mediolanensis episcopus, 608.

N

Non nasci longe optimum, 1142. Natales dies defunctorum martyrum, seu aliorum, 1134.

Natura finis, id est, compositi naturalis dissolutio, 1157. Quae ejusdem sint naturae, diversa sepe initia habent, 726.

Nectarium Constantinopolitani orationis qua ratione peracta, et cur a concilio Italico perstringitur, 815 et seq. Dominus ejusdem incensa, 960.

Nephthali quid Latine significet, 943.

Nepotis animam nostris oblationibus prospiciamus, 1189.

Nepotis vox quid Ambrosii, 1018.

Neronis probra, 1212.

Nicaenum, Numerus episcoporum qui Niceno concilio primo oecumenico interfuerunt, 441. In eorum numero secundum Graecos characteres est expressio Dominicae

crucis et nominis, 441. Definitio filii scripta a Concilio Niceno generali, 467. Numerus episcoporum numerus, 1207. An Nicaenum concilium de legibus sacerdotali etiam ante baptismum contractis aliqui statuerit, 1067. Liber sacerdotalis contra Niconem, et quid doctor eius Arias, 500. Niconem non Constantium Iulianum synodi auctoritate persequitur Ambrosius, 861. *Vid.* CYCLOS.

Novatus tributus, 700.

Nobis de nostris fides permittit, 145.

Notas agnitiones, 742.

Novatiani quis fuerit, 25. Facinus illud scripsit in Censura papam, 387. Novatiani nominis causa et origo, 412. Novatus praetextus fuit, non episcopatus, 385. Se principit Novatiani, 387. Cum Novatiani male confunditur, 386. Non ab Aeternis, 388. Καθάρω, ut non sibi arrogat Novatiani, 387 et 389. Appellabantur. Manentes et servas, 390. Novatiani heresi ortus et progressus, 385. An et quomodo Novatiani dixerint omnia peccata esse equalia? 391. Catholici reprobant, num et Catholici Novatiani? 398. Novatiani heresi sacerdotes Dei non habet, 392. Novatiani Catholici vocabantur Apostatice et Capitoline, 390. Novatiani iudicium qui eum iuste capitis condemnasset, ab altaris communione remittentes designantur, 392. Valium contra Novatianos argumentum, 420. Praecipuum Novatianorum firmamentum in verbis Pauli, et egregia Ambrosii responsio, 417. Ambrosius eadem ac Cyprianus contra Novatianos exempla proponit, 420.

Novus, id est mens, 780. Novus animae vigor, 973.

Numerorum scientie ab antiquis Pythagore et Platone, et post eos plura a sanctis Patribus, 976.

Nuptiarum veteres mores, 173. Moribus Hebraeorum convent et legibus, ut integri nuptiarum integris societur virginibus, 759. Nuptiales ritus, variaeque nubentium ornamenta, 273. Conjugium velamine sacerdotali et benedictione sanctificare oportet, 844, 905. Femina dum ad maritum ducuntur, caput crocei coloris velamine obnubere solent, *ibid.* Theodosii lex qua patruales fratres et consobrinos vetuit inter se conjugii convenire nomine, 1019. An in hoc relaxatum, *ibid.* Nuptias tam patris cum fratre, quam avunculi cum sororis filia, illicitas, 1017 et seq. Vetus consuetudo nuptialis festi convivii et joci celebrandi, 846. *Vid.* CONJUGIUM, MATRIMONIUM.

Nuptias secundas damnasse Ambrosium male incusant Centuriatores, 65. Ambrosii de nuptiis secundis sententia moderata, 188. Nuptias saepius repetitas non probat Ambrosius, nec tamen damnat, 203.

O

Oblatio peccatorum, 513.

Orationes atque orationes pro mortuis, 944. Orationes pro mortuorum subleto, et liberatione, 1136. Orationum ac sacrificiorum pro mortuis quam antiquis nunc, 1131. Cyprianica de re sententia deferuntur, *ibid.* Efficacia verarum pro defunctis suffragia, 1121.

Obstetrix unde sic dicta, 708.

Obitu vigili exit, 10.

Oeconomus seu dispensatori Ecclesiae traduntur pecuniae, et quem in illam, 88.

Officii acceptio, 8. Ejus etymologia, 9. Quamvis Aristoteles disputaverit de officio, 10.

Omnia hujus non iusta vitio, 829.

Οὐδὲν aliud alii, non ipsum est sibi, 519.

Opis pro re naturali seu Clementis, 372. Ambrosius operibus ex illis atque charitate profectis justificationem attribuit, 38.

Oratio quid sit, 1125. Opera, 876.

Oratio. Inferiorum veteris consuetudo superiorum medium pariter, cum oraturi erant, contententium, 941. Orantes Christiani brachia tenebant in crucis modum, 884. Oratio in Dominica catechumenos quendam celebrat Ecclesia, et quibus eis traditur, 261. Oratio Dominica, an catechumenis vel neophytis traditur, et exparetur, et quae tempora, 377.

Ordines minores quatuor, et quae cum eis palmata et accensarii custos numerantur, 57. Pauci ad altarium inferioris accessus, 1130. Ordines minores non sunt ordinibus, sed singulis singulis tribus addit, 70. Regulae impudenter ad sacras ordines antiquitatem, 65. An is qui etiam conjugio ante baptismum, obitum ante baptismum conjugium, Regulae lege laetatur, *ibid.* *Vid.* SACRATA.

Oratio et Petrus, 26.

Oratio, 140.

Origene consilio, 261. Origene longe minor est in Nova, quam in Veteri Testamento, 1064. Origene Hebraea et Latina, 1066. Ex Origene habuit Ambrosius, 1161.

Origine quid, 500.

Ornamenta vana mulierum, 160. Cur olim prohibitum ut mulieres decularentur, 1011. Mulierum in morte virorum intemperantia luctus, 1237.

Ὅρος quid significet, 785.

Oscula quibus christiani jussu apostolorum invicem sese salutabant, qualia erant, 952. Romanis olim mos erat, ut cognati cognatas suas osculo salutarerent, 1019.

Ὀστία etymologia, 519, 725. Ea vox in Scripturis reperitur, 519.

P

Pagani calamitates imperii christianæ religioni acceptas referebant, 831. Constantini Magni et aliorum deinceps imperatorum leges contra eos, 825. Duobus diversis temporibus religionum suarum restitutionem a Valentiniano postulaverunt, 1180. Iterum a Valentiniano sacrificiorum restitutionem legatione ad eum intra Gallias missa postulaverunt, 1011. Quandoam a Theodosio sacrificiorum sumptus reddi petierunt, *ibid.* Quorum precibus Eugenius privilegia paganorum reddiderit, *ibid.*

Palestini, 845.

Palladius episcopus Arianus, 786.

Palma lictoris, 934.

Panætius, et ejus filius qui fuerint, 7. Quo anno Panætius vixerit, 10.

Paradisi terrestri veritatem ubique aut supponit aut agnoscit Ambrosius, 981.

Paternus quibus dignitatibus auctus, 1019.

Partus hominis septimo, octavo, et nonnunquam decimo mense, 977.

Partus corporeæ necessitatis, 458.

Pascha incidens in xiv Kal. Maias an in vii transferri possit, 883. Paschæ antæ sexennium celebratum undecimo Kalendas Maii, 886. Episcopi Romanæ Ecclesiæ de paschali festo constitutiones, 882. Num Ambrosius a Theophilo quid mutuatus sit super Paschæ celebrandæ ratione, 880. In paschali privilegio sacrificium, 881. In paschalibus diebus nihil cruentum statuendum, et quanta hi dies veneratione colerentur? 1179. In paschali festivitàte vinculis constricti olim solebant laxari, 854.

Parentis, id est, matris familias, 1128. Parens aliquando honoris ac benevolentiae non naturæ significationem habet, 826. Ambrosius cum Cicerone patriam parentibus præferri jubet, 33.

Paulini Nolani episcopi patria, 1013. Filium habuit, sed octavo a nativitate die e vivis ereptus est, *ibid.* Paulini secessum invidiosissime traduxerunt profani homines, *ibid.*

Paulinus. Vide MELETIVS.

Pauli cælibatus, 245. Nihil difficilius, quam de Apostoli lectione disserere, 1083. Quorundam Pauli locorum obscuritas, 930. Ejus verba : *Utinam abscindantur, qui volunt vos circumcidi*, quenam spectent, 207.

Pauli Samosatani error de Christo, 705. Cur cum Basilide ab Ambrosio conjunctus, *ibid.*

Peccati originalis per concupiscentiæ propagationem transfusio exemplo magnetis lapidis docetur, 983. Originalis peccati successio, 1073, 1079, 1087. Num Ambrosius peccatum aliquod irremissibile putaverit, 421, 611. Qui occultorum criminum insimulabantur apud episcopum, gravioribus poenis afficiebantur, 315. Peccatorum leviorum remissio quomodo haberi possit, 402. Graviorum peccatorum venia iustorum orationibus reservanda, 401. Peccatum emendatoribus factis et satisfactione operitur, 424. Quomodo legi dicatur, 1067.

Pelagia martyr, 182.

Pelagiæ virginis mors, 939.

Pentateuchus, 956.

Perdicis etymologia, 918. Ejus animalis astutia in venatores, *ibid.*

Personaliter vox in divinis caute adhibita, 682.

Petri Romam adventus, ejus de Simone Mago victoria, et Christi ad eum facta apparitio, 867. Petrus Ecclesiæ firmamentum et fundamentum, 237. Natalis dies SS. Petri et Pauli quam sollemnis in Ecclesia, et in ejus vigilia jejunium, 244.

Petrus non mundavit, 604.

Phamenothe mensis, 884.

Pharmuthi mensis, 884.

Philaster episcopus Brixianus quis, 802.

Philonis ex libro *de Profugis* hausit Ambrosius, 784, 785. Et ex aliis ejus libris, 898 et seq.; 903, 931, 976. Quid discriminis inter utrumque, 935, 1057. Quæ ex Philone sumpsit Ambrosius, ea in formam pietati et christianæ religioni magis accommodatam convertit, 970.

Philomarus Epicuri discipulus quis fuerit? 1026.

Philosophia meditatio mortis est, 1143.

Philosophorum maximus, 1201. Philosophi ex sacris Scripturis nostris hauserunt, 932. Philosophi pagani publice in gymnasiis philosophiam profitebantur Ambrosii tempore, 461. Philosophorum argumenta et fallaciæ cavendæ, 450.

Philostorgii adversus Valentinianum iniquus animus, 1178.

Phœnicia resurrectionem cujus scripturæ auctoritate probet Ambrosius, 1149. Illius exemplo resurrectionem corporum probant Patres plurimi, *ibid.*

Photinus quis fuerit, et ejus errores, 445. Non Verbum substantiale atque *ἐὶνδύητον*, sed transiens ac *πρὸς ὑποκρίσει* dicebat, 454. In conciliis damnatur, 809. Secundum carnem judicat, 569.

Phrygia sacro, 149.

Pietatem justitiæ annexam esse, 33.

Non Pinæ velamen ejus, non vincant cupressi, 273.

Plato poetas de diis indigna fabulantes negat audientes, 14.

Plumarium quid, 891.

Pneumatomachi arguuntur, 705.

Pœnitentiæ graviorum et leviorum peccatorum, 436. Per universos ea quæ superflua sunt, in aliquo pœnitentiam agente virilis misericordiæ aut compassionis velut collativa quadam admistione purgantur, 411.

Pœnitentiæ publicæ stationes, 428. Opera, 437. Et exercitia proponuntur, 313. Quam duri olim labores? 893. Pœnitentes publici a conjugali congressu debebant abstinere, 437. Publica pœnitentia nun pro cædibus in bello factis subeunda, 1207. Aut ab aliquibus non tam cito agenda, 438. Semel acta iterari non potest, 435. Bona opera peccato lethali mortificata per pœnitentiam reviviscunt, 423. Vide PRECES.

Pœtæ non audiendi, 11. Vide PLATO.

Pompeius ab Achilla trucidatus, 841.

Posteri dies, 881.

Pone accidere, 75.

In portu navigat, 1003.

Posteritas sicut odor agri pleni, 940.

Potestas pro natura, 449.

Præfectorum varia genera, 853.

Præpositi cubiculi dignitas quæ esset, 859.

Præscriptio quid? 1038.

Præsentius ad animum referri, 856.

Præterdunt, 909.

Prætexebam, id est pertransibam, 867.

Prævaricari, quid, 948.

Prævaricator qui dicatur, 919.

Protasius. Vide GERVASIVS.

Preces publicæ ac lacrymæ pro pœnitentibus, et quibus cæremoniis funderentur, 411. Preces publicæ pro imperatoribus in expeditionem profectis, 753. Vide SUPPLICATIONES.

Presbyterium, 965.

Principes virtutum viri, 853.

Proclus, sive Proculus Titiani filius, qua morte obierit, 1002.

Prophetiæ donum non ad sanctificationem eorum quibus inest, conceditur, 994.

Propositi gratia, 1093.

Prudentiæ definitio juxta sapientes, 1125.

Psalmistarum cantus, 432.

Psalmi domi privatum decantandi, 230.

Puellæ quo ætatis anno arbitrarè sui, et ad ferendum testimonium habiles, 148.

Pulegio folius, 763.

Pumicetur sermonibus, 973.

Pylades. Vide ORESTES.

Pythagoræ patria, 901. Æqualem vix reperit, 902. Quo anno, vixerit, 10. Ipse ejusque sectatores musica delectati, 179. Pythagorica sententia : Communem viam esse declinendam, in cujus libris reperitur, 901.

Pythagorea virgo, 151.

Pythias. Vide DAMON.

Q

Quæstio, id est objectio, 542.

Quæstionibus, id est tormentis et doloris cruciatibus, 776.

R

Recipere in carcerem, 866.

Regiæ cupiditatis accusator, 1179.

Religio unde nomen accepit, 159. Pietatis officiis anteponenda, 187.

Reliquiarum sacrarum apud veteres christianos vene-

ratio, 1210. Miracula per sanctorum reliquias perpetrata, 878.

Rescriptum, 105. Rescripti forma directior, 106. Resurrectionis millesimus nobis est annus, 1150. Diversæ philosophorum de resurrectione corporum sententiæ, 1151.

Revelationes quarto sæculo raras non fuisse, 309. Rhetia secunda, 838. Rivetus arguitur, 387. Roma peregrinas religiones adeptaverat, 840. Romana basilica Mediolani, 873. Romulus diaconus aut sacerdos in rurali Ecclesia, 1056.

Rutilius calumniæ in Hieronymum falso insinulatus, 598.

Rutilius ex magistro officiorum præfectus prætorio in consulatu factus, 1003.

Rusticus noster, id est, Jeronias, 449.

S

Sabaoth vocis interpretationes, 523.

Sabbati magni requies, 829.

Sabbati sancti jejunium, 883.

Sabelli errores; ubi et quando eos spargere coeperit, 445. Sabelliani Patri susceptionem carnis humanæ attribuunt, 486. Augustini atque Epiphani de Sabellianis Patrepassianis sententiæ conciliantur, 579.

Sabinus Placentinus, 801, 984.

Sacerdos summus, 326. Urbici sacerdotes, 838. Spiritus sanctus de peccatoribus facit sacerdotes, 615. Levitas et sacerdotes ad continentiam teneri, 66. Continentia sacerdotalis, 1057. Monogamia sacerdotalis, *ibid.* Sacerdotis auctoritas ad remittenda peccata, 1059. Qui sacerdotes consulendi, 225. Veteri jure a sacerdotibus donata imperia, 858.

Sacramenta non verearis, 955.

Sacrarum seu secretarum custodes qui fuerint, 69.

Sacrilegium a precibus distinctum, 1146.

Sabadio Agenni episcopo scribit Ambrosius, 1103.

Sævitia seu sævitatibus quid Ambrosio, 689.

Saluti hoc vitæ, 1135.

Sancta sanctorum quid, 325.

Sancti. Dogma de invocatione sanctorum Ambrosio visum esse orthodoxum, 185, 200. Sanctorum pro vivis et defunctis hominibus subsidia, 1124.

Sanguis iteret, 835.

Sarmatio. *Vid.* BARUANTIANUS.

Sapientia. Libertatem nostram in cognitione sapientie esse positam, seu solum sapientem esse liberum, 931.

Satanæ tradere in interitum carnis, 407.

Satisfactio pro peccatis, 424.

Satyrus Ambrosii frater, num Uranius vocatus, 1109.

Illius cum Ambrosio spiritu et corpore similitudo, præcipua vitæ æta et mors, *ibid.* Quo anno mortuus sit, 1111. Libri hæc de re ab Ambrosio editi, *ibid.* Satyri epitaphium, *ibid.* Ubi baptizatus fuerit, 1128. In funere Satyri facies ejus aperta erat, 1134. Oratio habita ab Ambrosio septimo a sepultura ejus die, 1135.

Scamma quid, 17.

Scelus conceptum, 505.

Συνοπτικόν, 69.

Scribarum audaciæ exemplum, 623.

Scripta sua unumquemque fallunt, 989.

Scripto nitor non argumento, 678.

Scriptores sacri num ex artis præceptis scripta composuerint, 783. Ambrosius codice sacre Scripturæ a nostris non parum diverso utebatur, 296. Exemplar Scripturæ sacre, quo utebatur Ambrosius, ab aliis in multis discrepabat, 1103. Ambrosius varias Scripturæ lectiones consulere solitus, 1177.

Secundianus episcopus Arianus, 783.

Semiariani qui fuerint, 723.

Senones capta urbe, anserum strepitu detecti sunt, 833.

Sentinosum navigium, 1120.

Septenarius remissionis numerus, 1047.

Sermones vellica, 989.

Severus Neapolitanus episcopus, 1016.

Servi caractere domini inscribentur, 1189.

Sichina, id est humerus, 901.

Siclus quid, 777.

Silentiariorum officia, 1181.

Simplicianus num a Damaso papa ad Ambrosium instituendum destinatus, 1057. Quis fuerit ille Simplicianus, 1052.

Sinu (In) abscondere, 762.

Sirmium cur Illyrici caput, 800. Sirmiensi Ecclesiæ vexatio, et Sirmiensi concilia fideique formulæ, 675.

Siccia sedes episcopalis in Pannonia, 954.

Sacerdos quo anno viverit, 111.

Solus tantum in laus veri, quam cum alius esse videtur; nec minus falsus, quam cum altius, 561.

Solutio, id est arbitrium, 1121.

Solum mysterium servare, 29.

Sophocles Judo recognoscitur, 923. Sophocles carumna, 95.

Sortem ex arto, 782.

Soteria sancti martyrium, 131.

Sotus arguitur, 267, 268, 425, 442.

Spado. Ego pater quod episcopi, in facies quod episcopos, 852.

Species pro natura et substantia datur, 523. Species quo indivisio, 723.

Spiritus sancti processio ex Pulo, 61. Argumentum efficacissimum contra Spiritus sancti divinitatem impugnantes, 611. In Spiritus sancti divinitatem objectioni ex verbis Amos, responsio, 644. Majores nostri cum Spiritu gloriam Christi esse memorabant, 640. Spiritui Dei an Spiritui Deo apud Apostolum legi debeat, 642. Spiritus sancti in orbis gubernatione operatio sub quibusdam involucribus ethnicis designata, 649.

Sponsalia (Ad) valide celebranda quod testes necessarii, 209.

Spurina adolescentis factum, 299.

Stater quid, et ejus pretii, 779.

Stephani pape sententia de hæreticis rebaptizandis, 829.

Stoicorum opinio de peccatorum æquitate, 391.

Studia, id est favor ac benevolentia, 1129.

Stadius quis, 852.

Substantia vox et consubstantialitatis quid, et an Deo tribuenda, 515.

Supinatur, 908.

Supplicationes plenæ inviliæ, 1101.

Supplicationum publicarum antiquitas, 94. *Vid.* PARRAS.

Susannam non licet illum nominari, quod non est, 305.

Synbulum apostolorum quid, et a quibus compositum, 967. *Vid.* COMPETENTES.

Symmachus parens Satyri, 1122. Ambrosius dum libellos contra Symmachum imperatoribus dedit, 1059. Symmachus ab ethnicis senatoribus electus, ut sacrorum auctoritatem obtinere instaurationem conaretur, 828. In ejus relatione prudentia desideratur, 829. Symmachi relatio imperatori clanculum oblata, 825.

Syricio Romano pontifici scribit Ambrosius, 1103.

T

Ταυρότης, 634.

Tentationem (In) ne patiaris non induci, quam ferro non possumus, 379.

Terræ motus ante Theodosii mortem, 1197.

Testes auditionis, 770.

Thecla cur martyr dicatur, 467. Thecla exemplum Ambrosio familiare, 1031.

Theodosius pater Theodosii Magni injuste gladio ferri jubetur, 1213.

Theodosius Magnus ab inimicis patris exagitatus, et periculis temporibus ad imperii societatem allectus, 1210. Quomodo Gratiani pater dici potuerit, 1004. Cur Valentiniani parens dicatur, 826. Antiochenis injuriam suam donavit, 955. Prochyta ad iracundiam, et placabilitatem, 1201. Supplantavit perfidiam tyrannorum, et abscondit simulacra gentium, 1129. Splendida in sublimitate publica presentis humilitas, 1207. Fides ejus triumphos acquisivit, 1209. Victoria in Maximum, 952. Miracula inchoa, quibus victoriam ejus de Eugenio tyranno Deus illustravit, 1020, 1022. Post victoriam de Eugenio reportatam a sacrorum communionem abstulit, 1207. His ignovit qui Eugenio partes amplexi erant, illique suis devinxit, 1197. Prebuit Ambrosio et pluribus concessit, 1199. Moribus tributa jussit laxari, 1209. Num interque Theodosii filius ejus morti adfuerit, 1207. Filia sua presentem coram lavit parenti, 1209. Parentalia ejus quadragesimo ab ejus obitu die solemniter more celebrata, 1193. In ejus obitu oratione habuit Ambrosius, de qua frustra a quibusdam dubitatum, *ibid.* *Vid.* TERTIA SORTA.

Theodosianensis injuriam suam donatorum promiserat Theodosius, 1004.

Thot unius, 854.

Thracæ, VII, ILLIUM.

Timotheus episcopus Alexandriae quis fuerit, 514.

Titus prædictus præteris quis fuerit, 1091.

Togati qui fuerint, 1109.

Torques magni sunt victoriæ, 1191. Victores torques donabatur, 278.

Tractatus, id est compositio, sive lectio exponitio, 853. Quandoque idem est ac simplex expositio, quandoque vero disceptatio seu polemica disputatio, 1117.

Traditiones Ecclesiarum, 800. Quinta traditio seu editio, 1029.

Trinitate (In) non tres sancti, 687.
 Troglita seu Troglodyta qui fuerint, 723.
 Troqueum Domini signare, 148.
 Turris penitentiae, 316.
 Turtur, 1029.
 Typhus quid, 1055.

U

Uctionis extreme sacramentum, 400.
 Unge adamantino, 668.
 Uriel angelus, 499.
 Ursinus sive Ursicinus antipapa, 809. Arianis se jungit et turbas excitat, 810.
 Usura nihil iniquius, 843.
 Utilitas maxime homini deos asserit, 830.

V

Vadimonium quid, 170.
 Valens Petavianus, 811.
 Valentis imperatoris clades indicatur, 761.
 Valentinianus senior sub Juliano militiam et tribunatus honores fidei amore contempsit, 1188. Fides ejus confessionis constantia comprobata est, 860. Ejus leges ad episcoporum causas judicandas, *ibid.* Num ignoraverit esse in senatu aram Victoriæ, in qua sacrificia offerrentur, 828. Num pagani faverit, 832.
 Valentinianus junior quo anno imperium suscepit, 1190. Errores juventutis correxit, 1178. Lex ejus adversus Thymelicam, id est, scenicam mulierem, 1179. Laus ejus maxima absque adulationis suspitione, 1186. Ante diem mortis templorum privilegia denegavit, 1187. Quibus de causis ante mortem scripsit ad Ambrosium, 1181. Ab Ambrosio baptizari postulavit, 1002. Quo anno et die interfectus, 1171. Quo imperii anno, 1189. Ubi et quo mortis genere, 1173. Quo ætatis anno, *ibid.*
 Valentinus deos putat esse sæcula, 710. Asserebat Christi corpus quoddam spiritale, quod e cælo per Virginem tanquam per canalem descendisset, 478.
 Valentinianorum hæreticorum Aëones, 951. Conventicula eorum prohibita, 954.
 Valerianus episcopus Aquileiensis quis fuerit, 799. Apud eum Hieronymus et Rufinus educati, 800.
 Valesiani hæretici, 205.
 Valio comes illustris, 891.
 Vectigalis excusatio, 762.
 Venationes circenses, 96.
 Veneretur passivo significato, 824.
 Venetiarum partes, 1023.
 Venus Afris Cœlestis, Persis Mitra, 840.
 Verbum Dei Filius est, quia immaculatus, 447. Verbi in Patrem refugio, 643.
 Vercellensis episcopi electio cur retardaretur, 1041.

Vergilius quid, 586.
 Versuram facere, 433.
 Versus pro conversus, 12.
 Vestales violentia capiebantur, 217, 835. Cum christianis virginibus comparantur, 149.
 Vestes ablutionis et gratiar, 435. Vestibus alieni sexus uti vetitum, 1061. Albarum vestium usus quibus competat, 23.
 Victor comes, 889.
 Victoriæ ara e senatu tollitur, 825.
 Viduae quales ad professionem viduitatis, vel ad munus diaconissarum eligendæ, 187. Viduarum ætas, ut stipendiis Ecclesiæ alerentur, 284. Ambrosius quantum mortem viduarum vitæ ac morum gravitate præcellentium defferet, 1132. Possessio tributaria viduæ difficilis, 1102.
 Vigilius Tridenti episcopus a paganis necatus, et cur Ambrosius eum a permittendis fidelium cum infidelibus connubiis tantopere dehortetur, 842.
 Virginum sacrarum origo et institutum primis Ecclesiæ sæculis, 141 et seq. Quid pro eis Ambrosius, 143. Aliæ in monasteriis, aliæ in parentum domibus habitabant, 770. Quo ætatis anno puellæ virginitatem profliteri possent, 223. Quo die, et quibus cæremoniis velabantur et professionem mittebant, 309. Publica professio virginitatis, 318. Varii ritus pertinentes ad virgines in monasteriis degentes, 311. Cujus coloris veste uterentur, 23. Num coma eis tonderetur, 313. Quantus solitudinis amor ab eis exigatur, 296. Monasteria virginum viri ingrediebantur, 312. Virginum inspectio et integritatis exploratio incerta et periculosa, 767. Num aliquando licita, 769. Virginis votifragæ pœna, 311.
 Virgines dominicæ resurrectionis testes, 217.
 Virginitatis hymnus, 312.
 Virgo Hebræorum, 968.
 Virgo regia, 968.
 Viruit pro vigit, 314.
 Virtutem Cicero in affectuum vacuitate, Ambrosius in moderatione constituit, 25.
 Visceribus ossa vestiuntur, 1152.
 Vitæ nomen varios significatus habet, 1114. Tanquam spoliati et nudi projicimur in hanc vitam, 1141.
 Vitalis. *Vid.* AGRICOLA.
 Vitulamina pullulantia, 939.
 Volentia Maximo me non recepissem, 887.
 Votorum in Ecclesia quam antiquus usus et efficax, 1117. Votorum publice non sine quibusdam cæremoniis nuncupandorum antiquitas, 174. Sola perpetuæ castitatis vota pro legitimis haberi ab Ambrosio, 172.
 Vola sanctis in cælum receptis nuncupandi quam antiquus mos, 281.
 Vota pro filiis a parentibus nuncupata, 291.
 Vocis (De) fragilitate querela, 354.

ORDO RERUM

QUE IN HAC TOMI POSTERIORIS PARTE I CONTINENTUR.

S. AMBROSIIUS MEDIOLANENSIS EPISCOPUS.

(OPERUM CONTINUATIO.)

*Maurinorum Patrum Præfatio in hunc secundum
tomum.* 9
In tres libros de officiis admonitio. 21

DE OFFICIIS MINISTRORUM LIBRI TRES.

LIBER PRIMUS.

Cap. I. — Episcopi proprium munus, docere : alia autem disendum esse, ut doceat : imo etiam discendum quod non didicerit, aut saltem et discendum simul et docendum. 21

Cap. II. — Multiplex loquendo incurri periculum, cuius remedium Scriptura in silentio demonstrat esse positum. 23

Cap. III. — Non perpetuum nec otiosum esse debere silentium : et quo pacto custodia cordi ac ori contra inordinatos affectus adhibenda sit. 29

Cap. IV. — Hanc custodia prospicitur ne a pravis moribus, sed a recta ratione prodierit oratio : in qua potissimum nobis diabolus insidiat. 31

Cap. V. — Contra visibilem etiam adversarium, cum nos instigat, utendum silentio, cuius unius opus superiores evadimus, et humilitatem quam exhibentis adversus omnes, conservamus. 32

Cap. VI. — Hæc in re silentium atque humilitatem David imitanda esse, ne digni videamur injuria. 33

Cap. VII. — Quam pulchre pro nullo esse usurpatus fuerit psalmus xxxviii, quo inductus Vir sanctus de Officiis scribere constituit : illeque potiori jure quam olim Cicero ad illum, et quam ob causam. 33

Cap. VIII. — Nomen Officii, non solum philosophis, sed etiam scriptoribus sacris usitatum esse : et unde hæc deductum. 34

Cap. IX. — Officium ab honesto et utili, nec non ab auctorum inter se comparatione desumi : sed a Christianis quod ad futuram vitam non conferat, honestum aut utile agnosci : atque adeo non supervacuum fore hunc de Officio tractatum. 35

Cap. X. — Prius in sacris Litteris decorum quam in philosophorum libris frequentatum esse : Pythagoram silentii sui legem mutuam a Davide, sed hujus tamen præstare disciplinam, cum primum officium sit laudandi modus. 36

Cap. XI. — Officium omne, aut medium, aut perfectum esse Scripturarum testimonia ostenditur : cui subjungitur misericordiae laus, atque ad eam exhortatio. 37

Cap. XII. — Ne quis ab exercenda misericordia revocetur, ostenditur Deum curare actus hominum, et qui militet improbum in ipsa opum affluentia miserum esse Johi auctoritate demonstratur. 38

Cap. XIII. — Refelluntur philosophorum opiniones qui Deo vel mundi totius, vel alicujus ex ejus partibus curam abjudicant. 41

Cap. XIV. — Dei cognitionem nihil fugere, et scripturarum testimonia, et solis comprobatur exemplo qui licet creatura sit, tamen vel lumine, vel calore cuncta penetrat. 42

Cap. XV. — Quibus displicet quod bonis male, et malis bene sit, eis Lazari exemplo et Pauli auctoritate ostenditur post vitam penas ac premia reservari. 44

Cap. XVI. — Confirmato quod supra de premiis et poenis dictum fuerat, subjungitur non mirum esse si quibus merces in futuro non destinatur, hic etiam non laborat neque colligant : additurque deo temporalia bene ipsius concedi, ne qua relinquatur exensatio. 44

Cap. XVII. — Adolescentis officia, et exempla saltem ætati accommodata proponuntur. 46

Cap. XVIII. — De partibus verecundie : quemadmo-

dum servanda in silentio temperet, pollicitam commendatur, preces nostras Deo committit, in talibus corporibus consistit, ubi relictur historia de duobus clericis observantiam integram : tunc adducitur quis ratione compensatus ex se habet veritate incensus, quantave cautio ne quid invenirentur vere præfatur, aut delegatur in corpore, adhibenda autem et hæc omnia exempla appellationibus illustrantur. 47

Cap. XIX. — Deinde quemadmodum describitur ab Oratore, in et quantum ad virtutem conferat formositatem : postremo qui cura ne quid adstantium aut offensivum in nobis appareat, officium. 52

Cap. XX. — Ad conservandum verecundiam intemperantium hominum consortia, convivium extraneorum, ac mulierum convivia vitanda : sed omnium nostrum dñm in pñs hñstisqñ studiis insumendum. 53

Cap. XXI. — Iracundiam praequam oriatur, præcavendum : si abortu fuerit, reprimentem ac mitigantem, si non si esse qui vultuarius, linguam saltem a convulsis cohibendam, ut sint motus nostri periculum commotionum amicos. De tunc Archytæ memoratur, ostenditurque David ipsi huius in re factis et scriptis prævisse. 54

Cap. XXII. — De comestitionibus, et appetitu : de quo de cetero sermone in confabulatione ac disceptatione servandum. 57

Cap. XXIII. — Jura etiam nonnunquam honesti sint, tamen in ecclesiasticis viris omnino proscribendos, vocem autem puram ac simplicem esse oportere. 58

Cap. XXIV. — Tria in vitæ actibus observanda, nimirum ut rationi appetitus subiacent, ut in studiis justa servetur moderatio, denique ut suo quoque tempore atque ordine gerantur. Quæ omnia in sanctis Veteris Testamenti viris adeo præfulserunt, ut manifestum sit eos cardinalibus, quas vocant, virtutibus egregie instructos fuisse. 59

Cap. XXV. — Exposito cur ductum non fuerit a maioribus Patribus exordium, eadem in veteribus Patribus existens præmissis demonstratur. 62

Cap. XXVI. — In inquirenda veritate contra sua precepta processisse philosophos : Moysen vero illis sapienterem ac prudenter. Id majorem studium eruditum ad commendandam sapientiam, quo major est ipsius dignitas, ad quem omnes ipsius natura respiciuntur. 64

Cap. XXVII. — Primum officii fontem esse prudentiam, ex qua derivata tres alie virtutes, id est cunctis atque inter se concordant, ut ab invicem divelli ac separari nequeant. 65

Cap. XXVIII. — Societatem constare justitia et beneficiis : illius partem duas ubi eam et privatam promulgantem a Christianis non agnosci : quod vero de rerum communitate et mutuo auxilio tradunt Stoici, hoc esse scripturam sacre institutionis esse. Quævis justitia splendet, et quicquid est poli æquum ad illum propendit. 66

Cap. XXIX. — Judicium in tali ordine atque potestate servari oportere Moysen ac David exemplis monstrant : ab Hæreis militum veteris accepisse, ut huius applicaret nocivum molliori ; denique justitia fundamentum in tali civitate, ac fortium in bellis. 68

Cap. XXX. — De beneficiis et ejus partibus benevolentia et liberalitate : quomodo illis omnia impendantur : quæ tunc adjuvantia in liberalitate in eam fide ac merito quis exercere requiritur ? 70

Cap. XXXI. — Accipienda beneficia largiri manu mittenda tunc præcipitur exemplis : nec non adstantibus ad mandatum cum salutem de corpore laqueis, quibus in tali ordine expostur. 74

Cap. XXXII. — Præmissis quod gratia ubi remunerati benivola fertur et retribuitur, veris retribuit beneficiis rationes remittent, ubi et de beneficiis laqueis, officiis atque ordine describitur. 76

CAP. XXXIII. — Benevolentiam in Ecclesia maxime, et eundem aut altitum virtutum hominibus pervenire. 78

CAP. XXXIV. — Alia nonnulla benevolentie commoda memorantur. 79

CAP. XXXV. — De fortitudine, quæ dividitur in bellicam atque domesticam : primam sine justitia et prudentia virtutem non esse : alteram maxime in tolerantia esse positam. 80

CAP. XXXVI. — Fortitudinis officium aliud esse, ut injuriam a debiliore depellamus : aliud ut non rectos animi motus coercamus : aliud demum tum ut aspernemur humilia, tum ut honesta infracto animo prosequamur. Quæ ab universis quidem Christianis, sed potissimum ab ecclesiasticis viris præstanda demonstrantur. 81

CAP. XXXVII. — Servandam ut in prosperis, ita et in adversis mentis æqualitatem : mala tamen interdum declinanda. 84

CAP. XXXVIII. — Adversus futura incommoda mentem exercitatione roborandam, nec non confirmandam prævidentia : et quæ hic incurrant difficultates. 85

CAP. XXXIX. — Fortitudinem adversus omnia vitia dimicare debere, præcipue adversus avaritiam : quod in sancto Job docetur factum. 86

CAP. XL. — Virtutem bellicam nostris etiam non defuisse, veterum exemplis, maximeque præclaro Eleazari facto demonstratur. 87

CAP. XLI. — Laudata Judæ ac Jonathæ magnitudine animi, martyrum in tolerando constantia, quæ pars non minima fortitudinis, ob oculos ponitur. 89

CAP. XLII. — Potestates non irritandas, neque adulationi præbendas aures. 92

CAP. XLIII. — De temperantia et præcipuis ejus partibus, nimirum animi tranquillitate ac moderatione, honestatis cura, et decoris consideratione. 92

CAP. XLIV. — Officio sibi congruo quemque studere oportere : sed multos impediri paternorum imitatione studiorum, contra quam ecclesiastici viri faciunt. 94

CAP. XLV. — De pulchro et honesto ; quid sit inter illa discriminis tam apud profanos auctores, quam sacros. 94

CAP. XLVI. — Proponitur bilis decori divisio : tum postquam ostensum est quod secundum naturam sit, honestum : quod secus, turpe censendum ; exemplis illustratur hæc ipsa divisio. 96

CAP. XLVII. — Ut in vita nostra eluceat decorum illud, quid præstare nos oporteat, quosve appetitus refrenare. 97

CAP. XLVIII. — Repetitio compescendæ iracundiæ argumento, tres eorum qui lacescuntur injuriis, ordines explicantur ; ad quorum perfectissimum Apostolus ac David dicuntur pervenisse : ubi ex occasione quædam hujus ac futuræ vitæ traduntur discrimina. 98

CAP. XLIX. — Hic servandam in nobis virtutum imaginem, diaboli vero et vitiorum eradendam, ac in primis avaritiæ : quæ libertatem nobis adimit, variisque turbatos vanitatibus imagine Dei spoliatur. 101

CAP. L. — Levitas a terrenis cupiditatibus maxime alienos esse debere. Quæ sint illorum virtutes ex Apostolo, quantave in ipsis castimonia requiratur : item quæ dignitas eorum atque officium, ad quod primariæ virtutes sint necessariæ. Hasce ignotas non fuisse philosophis, sed in ordine illos peccavisse : nonnulla esse natura secundum officium, quæ ob adjuncta hant contra officium, unde colligitur quantas dotes postulet dignitas Levitarum : quæ sequitur verborum Moysis tribui leviticæ benedictis expositio. 103

LIBER SECUNDUS.

CAP. I. — Vitæ beatitudinem acquiri honestate, quippe qua Christianus gloriam et favores hominum spernens, opera sua Deo soli placere in votis habet. 109

CAP. II. Variæ philosophorum de beatitudine opiniones ; eam in Dei cognitione ac bonorum operum studio consistere primum probatur ex Evangelio : tum ne a philosophis videatur hoc sumptum, prophetarum testimoniis confirmatur. 110

CAP. III. — Petita e Scripturis beatitudinis definitio expenditur, demonstraturque nihil ipsi vel propter externa bona accedere, vel decedere propter incommoda. 112

CAP. IV. — Idem argumentum, scilicet rebus externalis non minui neque augeri beatitudinem, veterum exemplis illustratur. 113

CAP. V. — Quæ putantur bona, plerumque impedimento esse ad beatam vitam : et quæ mala, materiam esse virtutum : quod beatitudinis ac aliis exemplis confirmatur. 114

CAP. VI. — De utili non quæstioso illo, sed justo et honesto, quod etiam damnis quæritur : ac dividitur in utile corporeum et pietatis. 116

CAP. VII. — Utilitatem idem esse ac honestatem ; nihil autem utilius dilectione, quæ mansuetudine, affabilitate, benedictione, justitia aliisque virtutibus comparatur : quod maxime ex Moyse atque Davidis historia datur intelligi : postremo et e dilectione idem nasci, et rursus e fide dilectionem. 118

CAP. VIII. — Nihil ad conciliandam gratiam magis valere quam cuncta : sed via confidere posse neminem, nisi justitia nitatur ac prudentia : quantum autem hæc duæ virtutes eluxerint in Salomone, ex ipsius celeberrimo judicio palam fieri. 121

CAP. IX. — Quamvis individuae sint justitia atque prudentia, vulgi tamen cardinales virtutes distinguunt ingenio servendum esse. 123

CAP. X. — Salutem justi viri quam prudentis consilio magis committi : cum autem qui justitiam ac prudentiam in se conjunxerit, ab omnibus expeti solere ; hujus rei exemplum fuisse tum Salomonem, de quo verba reginæ Sabæ exponuntur ; tum Josephum, et Danielem. 123

CAP. XI. — Tertia conditio quæ ad idem alicui conciliandam valet, in Moyse, Daniele ac Josepho fulsere ostenditur. 125

CAP. XII. — Neminem ab homine vitis contaminato consilium poscere : nec rursus a moroso et difficili ; sed ab eo cujusmodi exemplar habemus in Scripturis. 126

CAP. XIII. — Declarata divinis testimoniis sapientiæ pulchritudine, ad probandam ejus cum virtutibus aliis societatem, transit oratio. 127

CAP. XIV. — Prudentiam cum omnibus virtutibus conjunctam esse, maxime vero cum opum despicentia. 127

CAP. XV. — De liberalitate. Quibusnam potissimum impartienda : et qua ratione illam tenuioris census homines opera et consiliis exerceant. 128

CAP. XVI. — Modum in liberalitate servandum, ne profundatur in indignos quod dignioribus debentur ; non tamen nimis parce ac timide ministrandas elemosynas : sed imitandum beatum Joseph, cujus prudentia prolixioribus verbis commendatur. 130

CAP. XVII. — Quas virtutes in eo quem consulamus, in esse oporteat ; et qua ratione iisdem Joseph ac Paulus ornati fuerint ? 134

CAP. XVIII. — Quantum iniqui consilarii damni afferant, exemplo decem tribuum a rege Roboam desciscientium sat intelligi. 136

CAP. XIX. — Justitia et benevolentia et affabilitate plurimos conciliari : sed hanc sinceram esse debere. 136

CAP. XX. — Omnibus multum prodesse bonorum familiaritatem, maxime vero adolescentibus : hoc Jesu Nave ac Moyse, aliisque exemplis probari : quibus subjicitur qui ætate sunt dispares, virtute interdum pares esse, ut Petrus ac Joannes patefaciunt. 137

CAP. XXI. — Plurimum valere ad commendationem, si defendas infirmos, aut peregrinos suscipias, similiave officia exhibeas, et hoc maxime viris probatis. Ubi injecta avaritiæ vituperatione, potissimum prodigalitas in sacerdotibus improbat. 138

CAP. XXII. — Modum inter nimiam remissionem ac severitatem esse statuendum ; eos enim qui affectata remissione in aliorum animos irrepere moluntur, solidum ac duraturum nihil consequi : quod Abessalonis exemplum satis ostendit. 141

CAP. XXIII. — Eorum qui vel pecunia vel ambitu redempti fuerint, fluxam tamen esse. 142

CAP. XXIV. — Bonis artibus ad honores nitendum, maxime ecclesiasticos : adeptum vero munus moderate ac sapienter administrandum. Nec inferiores ordines simulatis virtutibus episcopo derogare, nec item episcopum cleri invidum esse debere, sed justum in omnibus, atque comprimis in judicando. 143

CAP. XXV. — Beneficia in pauperes potius conferenda quam in divites ; hos enim aut quæsitam a se beneficii vicem putare, aut indignari quod videantur hinc facti debitores ; pauperes vero et debitorem pro se Deum ipsum constituere, et libenter accepta beneficia confiteri. Quibus additur ad pecuniæ contemptum adhortatio. 144

CAP. XXVI. — Quam vetus malum sit avaritia, multis Veteris Testamenti exemplis clarum esse ; hincque præterea patere quam inanis sit pecuniarum possessio. 145

CAP. XXVII. — In pecuniæ contemptu inesse tamen justitiæ : quam virtutem nec non alias nonnullas sectari debent tam clerici quam antistites : ubi potissimum de non ferenda præcipitanter excommunicatione. 147

CAP. XXVIII. — Misericordiam etiam cum invidia propria largius exercendam : ad quod refertur memorabilis vasorum sacrorum in captivorum redemptionem ab Ambrosio fractorum historia, et pulcherrima de auri et argenti quæ Ecclesia possidet, legitimo usu præcipiuntur. 147

distillans etc., sic edisserit, ut inde animum arripit cum apibus sacrae virginis comparandi. 210

CAP. VIII. — Pergit alios e Canticis canticorum locos aptare subjecto argumento, et primum virginem ad Christum inquirendum exhortatus, ubinam ille inveniat expolit: tum descripta ejusdem secundum utramque naturam praestantia, quibus ab eo perfectionibus Sponsa exornetur, quibusve muniatur praesidiis, aperit: postremo eandem cum angelis ob castitatem confert, nec non illi eorum parti quos e caelo intemperantia deturbavit, praefert. 211

CAP. IX. — Ultima virginis laus proponitur, avaritiae nimirum immunitas. Hujus occasione sanctus praesul sorori in mentem revocat, quanta sit illius felicitas quae non cogatur luxui atque vanitati, quibus nuptura mancipatur, morem gerere. 214

CAP. X. — Obijicientibus frequentium Ambrosii ad virginem exhortationum nullum fructum esse ut satisfaciat, adducit exempla cum aliarum virginum, tum Mauritanensium ac Bononiensium; sed harum imprimis virtutes ac propagandae virginis ardorem laudat. 215

CAP. XI. — Ut optabile sit virgini favere parentes suos, eam tamen laude majori dignam esse, quam iis reluctanter aivinus amor ad hoc propositum instigaverit. Non timendum igitur nec vim parentum nec patrimonii jacturam; quod memorabili mobilis ac pie virginis facto confirmatur. 217

LIBER SECUNDUS.

CAP. I. — Ambrosius hoc libro virginum mores instituendos esse cum agnosceret, cur exemplorum viam sibi proposuerit, docet inde presumptionis invidia ab eo quam modestissime derivata, cur scripto potius quam voce id aggressus sit, monet. 219

CAP. II. — Virginibus exemplum Mariae proponitur, cujus variae virtutes enumerantur, castitas, humilitas, vitae asperitas, recessus amor; quae quidem virtus ubi testimonio evangelico probata est, inde etiam ejus pietas erga propinquas, discendi sedulitas, atque adeundi templi studium commendatur. Narratur denique quemadmodum illa tot muneribus exornata, innumeris virginibus obviam ventura sit, nec sine magnifico triumpho ad thalamum sponsi, et caelestia altaria quibus ob castitatem similes fuere, deductura. 219

CAP. III. — Ut Maria vitae informandae, sic Thecla mortis obeundae exemplar dicitur. Hanc a bestiis ad quas damnata fuerat, non solum nihil passam, sed e contrario cultam et adoratam esse. At ne quas superiora exempla deterreant, recentius quoddam narrandum proponitur. 223

CAP. IV. — Antiochena virgo, cum sacrificare idolis recusaret, ad lupanar damnata, inde militis Christiani opera, mutatis inter se vestibus, siue ullo pudoris damno evadit; at cum ille propterea duceretur ad supplicium, haec e vestigio rediens, constanter de palma cum eodem contendit, qua tandem uterque donati sunt. 224

CAP. V. — Amicorum duorum e secta Pythagorea memorabile factum cum laude recensetur; superiori tamen ostenditur esse postponendam; ubi etiam de Dionysii in spoliandis idolis irrisione, nec non de deorum in tolerandis illius sacrilegiis infirmitate disseritur, posita ex adverso quam Deus olim cepit de Jeroboam, severa ultione. 228

CAP. VI. — Libri secundi conclusio, qua testatur Auctor modestissimus, si quid hactenus boni scripserit, id totum in virginum merita referendum: sui autem officii fuisse asseverat, antequam severiora traderet praeccepta, earum animos orationis atque exemplorum suavitate mulcere; quod et humano usu, et divinorum codicum auctoritate demonstrat. 229

LIBER TERTIUS.

CAP. I. — Liberii Marcellinam dato virginis velamine consecrantis refertur oratio: cujus exordium tum a frequentia confluentium ad illius sponsi nuptias, a quo ipsos pascendos narrat, deducit: tum a convenientia diei quo ex virgine natus est Christus, ad cujus amorem eleganti perfectionum ejus descriptione illam inflamat. 231

CAP. II. — Virginis institutionem aggreditur, quae in potu et cibo ratio servanda, et quo pacto motus animae cohibendi sint, praecipiens: qua occasione ubi fabulosam Hippolyti necem ac suscitationem retulit suggillavitque, postremo calidiores escas et convivia vitanda monet. 233

CAP. III. — Hortatur ad fugiendas visitationes, ad servandum pudorem, nec non ad silentium exemplo Mariae per mysteriorum celebrationem praebendum: ea gratia ethnici adolescentis facto, et profani poeta dicto memoratis, sancti cujusdam sacerdotis miraculum adjungit. 234

CAP. IV. — Recitata Liberii exhortatione, sororis vir-

tutes laudat Ambrosius, maxime vero jejunium illius quod tamen ut tantisper remittat, alternisque exercitiis mentem colat, hortatur, adductis in eam rem exemplis elegantissimis. Praeterea ipsam ad preces frequentandas, Orationem Dominicam et psalmos nocturni etiam repetendos, recitandumque antelucanis horis Symbolum urget. 236

CAP. V. — Ad lacrymas fundendas hortatus Davidis versiculo vocem *lectum* docet hic simpliciter accipi posse vel figurate, ut corpus nostrum significet: quam acceptionem probat et confirmat, Quomodo Christus corpus doloris suscepit, statumque versaverit in infirmitate. Omnia in honorem Christi referenda, et spiritali letitia exultandum, non autem illa, quae in convivio insanians Joanni Baptistae mortem intulit. 237

CAP. VI. — Mentione sancti Praecursoris inductus, omnia cordis ejus adjuncta quam eloquentissime describit et amplificat, ut a saltatione impiorumque convivio deterreat. 239

CAP. VII. — Quarenti Marcellinae quid sentiendum de illis qui ne in persecutorum manus deveniant, sibi vim inferunt, respondet; eoque Pelagiae virginis, nec non ejusdem matris ac sororum exemplum oculis subjicit, singulari elegantia descriptum, quibus beatae Sotheris ex qua ipse cum Marcellina ducebat originem, martyrium adjicit. 241

In librum de viduis admonitio, ubi et de sanctorum invocatione nonnihil delibatur. 243

DE VIDUIS LIBER UNUS.

CAP. I. — Postquam actum est de virginibus, de viduis opportune tractari, cum eas illis Apostolus sociaverit, utpote quodammodo virginis magistras, et conjugatis longe superiores. Quam viduis gloriosum sit quod ad viduam fuerit Elias destinatus! At illas laude dignas non esse, nisi virtutem istius imitentur, maxime vero hospitalitatem. Quae virtus quanta fuerit in hac femina, exponitur: sed prius perstringitur hominum avaritia, qui dum communia sibi arrogant, divinis promissis sese privarunt. 247

CAP. II. — Verae viduae praeccepta trahuntur ex Apostolo, scilicet ut liberos educet, parentes colat, Deo placere desideret, irreprehensibilem se exhibeat, meritorum maturitatem prae se ferat, uni vero fuerit copulata; ubi tamen secundas nuptias negat a Paulo fuisse condemnatas, adjicit demum eas apud omnes clara virtutum fama valere oportere. Cur fugiendae viduae juniores: quove modo nubere quam uri melius dicatur? Postremo hinc declaratur viduarum dignitas, quod ob illas ipsi injurias ira gravissime divina moveatur. 249

CAP. III. — Redit ad Sareptanam viduam, in qua Ecclesiae figuram exstitisse ostendit, atque Isaiae testimonio confirmat; unde colligit in illa virginibus, nuptis ac viduis exemplar esse. Conversus ad prophetam, in eo Christum quoque significatum dicit, quippe qui divina mysteria et futuram pluviae irrigationem sit pollicitus. Eodem etiam geminum Gedeonis signum refertur atque explicatur. E quibus elicit nec cujusvis esse miracula facere et Christi incarnationem Judaeorumque abdicationem illic adumbrari. 252

CAP. IV. — Qualis viduarum vita esse debeat, patefacit exemplo Annae: quam in singulis suis aetatibus, castitatis speciem edidisse demonstrat. Triplicem ex his astruit ejusdem virtutis gradum esse, quos gradus Ecclesia omnes amplectitur, nec non singulis exempla in Maria, in Anna atque in Susanna proponit. Addit tamen aliis ducibus praestare statum virginis, viduae autem curam servandae famae majorem esse oportere. 254

CAP. V. — Liberalitatis erga pauperes exemplum in vidua evangelica proponitur, cujus duo minuta largioribus divitum donis ostenduntur esse potiora. Docetur etiam hisce duobus minutis utrumque Testamentum signatum esse. Quis ille thesaurus sit, unde magorum exemplo tria munera, aut evangelicae viduae instar, duo ara depromi jubeamur? Post quae sequitur ad viduas bonorum operum studio inflammandas exhortatio. 255

CAP. VI. — In Noemi exemplum viduae ex nuro ad virtutem ab se instituta fructum capientis ob oculos ponitur. Hinc colligitur nunquam defutura bonae viduae necessaria subsidia. Quod si tristior videatur illius vita, tunc beatior illam esse, cum ipsi a Domino gaudia sint promissa: quo loco nonnulla de lacrymarum utilitate disputantur. 257

CAP. VII. — Fortitudinem viduis non deesse in Judith ostenditur: cujus veste ac jeuniis commemoratis, describitur ejusdem in Holophernem preparatio. Quanta fuerit ejus castitas, atque in commentanda pia fraude sapientia: quanta etiam temperantia et sobrietas. Ad extremum de-

his esse iubetur ab Apostolo; sed Christum inquiri velle, atque odio habere garrulitatem. 299

CAP. XIV. — Sponsam inveniri a custodibus coelestis Jerusalem in quam illi ingrediendum, et qua ratione. Ejusdem civitatis lumen, muri, porte, ac cives explicantur. Quomodo intelligatur anima spoliari a sanctis angelis: quomodo etiam quæ Christum in foro et plateis mysticis quesitum invenerit, ab eisdem angelis vulneretur. Quibus jungitur alia pallii utiliter ablatis expositio. 301

CAP. XV. — Ad querendum Deum animam excitat, explicandoque cur ea feminino vocabulo dicatur, monet divinum favorem esse implorandum, ut eadem ab illo gubernetur instar ejusdem currus; illi enim quatuor motus esse tanquam totidem equos, a quibus raptatur; quos docet ratione ac prudentia moderandos. 304

CAP. XVI. — Verbum in hortum nucis quæ tentationis figura est, invitatur; ut fidei ac virtutum odores capiat, melque manducet. In Christo omnibus omnia suppetere: ac proinde exemplo hæmorrhoidis mulieris accedendum ad ipsum cum firma fide, ejus mirabiles effectus prædicantur. Adjiciendam fidei humilem quoque confessionem; nec eis qui Christo detrahant, respondendum; sed ejusdem mulieris more dicendum: *Non laboravi, etc.* Postremo ad conciliandam feminæ confitentis auctoritatem Petri et Pauli exempla ad eandem virtutem pertinentia proponuntur. 305

CAP. XVII. — Cavendam jactantiam suadet cum aliis exemplis, tum potissimum apiculæ; habere enim animam nostram suos volatus, quibus mundo facta superior, Deo æternisque virtutibus jungatur. Has supra mundum esse docet exemplo Christi, ad ejus atque apostolorum imitationem animam urget. Ne tamen videatur exemplar sublimius, hortatur ut fiat Christi discipula, quo oratione adjuvetur; interim diligentiam adhibeat, ac vitia varia relinquat foris. 307

CAP. XVIII. — Quod a poetis animæ currus, equi et alæ attribuantur, id petitum a propheta Ezechiele. Hujus quatuor animalium formas quibus quatuor exprimuntur evangelistæ, quatuor etiam cardinalium virtutum figuras esse ostenditur. David etiam de animæ alis pulchre dixisse. Accendit ergo nos ad volatum sanctus antistes, et quæ fugienda moneat leari lapsus, nobis aperit. Deinde volandi difficultate proposita, docet si actus nostri sibi consenserint, fore ut videamus Christum in throno, qui nos dirigat: cum vero legatur modo montem solitus ascendere, modo navim; hac ansam nactus, navis ac piscationis Petri mysticam enodat sententiam. 308

CAP. XIX. — Hortatur virgines ut subeant retia sapientiæ, id est regnum cælorum, quo ducere iubetur Petrus. Alia ejusdem præcepti datur acceptio, ut cor viri per altum intelligamus atque Ecclesiam: mox proponitur et tertia de ipso Christo; unde et respondet idem apostolus incassum per noctem se laborasse. Quomodo etiam nunc eadem Christus ac Petrus dicant. Denique subjungitur exhortatio ut si pretium quod Christo debemus, totum solvere minus liceat, saltem nos ejus beneficio non indignos exhibeamus; ne queratur frustra sanguinem se profudisse, ac locum subisse corruptionis. 312

CAP. XX. — Petit preces, piscationem suam cognoscens prosperam esse non posse sine favore Dei, cui gratias quod sibi auxilium mittere sit dignatus, agit. Suis se rebus non uti significat, sed Petri et Pauli, a quibus opat virgines vivificari. Quam utile Joanni fuerit omnia pro Christo deseruisse, ejus persona quo fuit vilior, eo major illi haberi debet auctoritas. Quantum etiam illud quod Moysi ac Eliæ piscatores a Christo sociantur. Horum cum Moyse jucunda instituitur collatio. 314

In librum de Institutione Virginis admonitio. 315

DE INSTITUTIONE VIRGINIS ET S. MARIE VIRGINITATE PERPETUA AD EUSEBIUM, LIBER UNUS.

CAP. I. — Parentibus merito curam esse majorem virginis sacræ quam reliquæ sobolis. Quam præstans illa consecratio: ubi præcipue de silentio, quod virginis verecundiam commendat non secus atque Ecclesiam, cuius omnis gloria ab intus, et quam nos imitari convenit in orando. 319

CAP. II. — Orationem inchoari debere a Dei laudibus, et post exposita postulata nostra in gratiarum actiones desinere. Eandem pace ac tranquillitate commendandam; qua occasione evangelicus locus quam luculentissime explicatur, quem jubentur observare virgines. 321

CAP. III. — Culandum non esse femineum sexum cui a Deo tanta dona collata fuerint: Deum enim idcirco non statim atque homo creatus est, illum approbasse, tum quia ejus dignitas non in corpore, sed in anima et in di-

vina imagine consistat, tum quia tantum in operis totius sine luctu homo, ac demum quia nondum creata erat mulier, quæ et ex ipso formata est, et cum ipso magnum sacramenti signum erat expressura; ex quo et nomen accepisse ipsi declaratur. 323

CAP. IV. — Mulieris quam viri levius fuisse peccatum evinci disparitate sexus, tentationis ratione, divina sententia et responsionibus amborum. Post quæ adversus mulierum tentationes viria remedia præcipiuntur: in his maxime earundem jejunantium imitatio. 325

CAP. V. — Eam damnationis sententia in Sara tanquam solutam esse, sed multo magis in Maria, quæ virginitate integra Deum genuit, necnon ejusdem virtutis signum extulit. Quam impudenter ipsam virginem perseverasse negarint hæretici, quorum argumenta ex Evangelis petita diluuntur. 327

CAP. VI. — Solutis aliis duabus circa eandem rem objectionibus; additur absurdum illud futurum fuisse, si Christus matrem in virginitate non perseveraturam elegeret, aut ei præclarissima virginitatis munera denegasset. 330

CAP. VII. — Ubi probatum est Mariam perseverasse in integritate virginea, ex eo quod in matrem discipulo data fuerit; confirmatur virginitatis propositum ab ea minime mutari potuisse ejus tanta constantia in Filii passione, tantaque virtus in Baptiste exultatione præfulserit. 332

CAP. VIII. — Ezechielis testimonia, et potissimum quod habet de porta non aperienda, in Mariam quadrare; utpote, per quam non reserata transierit solus Christus sicque illam confortaverit ut postea ne Josepho quidem patefacta sit. 334

CAP. IX. — Quomodo variis symbolis virginitas significetur, quidve ex eorum singulis discere debeant sacræ virgines? 335

CAP. X. — Innuitur virginitatem coronam esse in manu Domini, quem uam non secundum perinde ac Patrem et Spiritum producit Scripturæ. In hoc obijciunt Evangelii textum hæretici, at illo per alia testimonia soluto, fides catholica de Trinitate confirmatur. 336

CAP. XI. — Cum tantopere pro nobis laboraverit Christus, ei uni laborare nos oportere. Ipsum non legi secundum esse, nisi tantum quatenus homo est, quo sensu etiam novissimus appellatur. Et huc locus Ecclesiasticus atque Elisæi exemplum adaptantur. 337

CAP. XII. — Christum juvenis secundi nomine ab Ecclesiaste designatum cum aliis locis, tum hujus ipsius continuatione intelligi: eum igitur esse qui et transisse portam, et in ea sedens manducasse describitur. 338

CAP. XIII. — Mariæ virginitatem pulchre designari per ollam ac nubem levem: hujus nubis pluviam pluribus typis in Veteri Fœdere præsignatam a virginibus colligi, non secus ac efficacissimum illius ollæ unguentum excipi oportere, nec paupertatem ab ullo prætexendam, sed adhibendam præparationem. 339

CAP. XIV. — Quo virgines acius impellantur ad Mariæ imitationem, ostenditur multa quæ mystice dicta sunt de Ecclesia, eidem quoque Deiparæ virgini competere. 340

CAP. XV. — Virgines quodam singulari modo dici posse lilia Christi, Christum vero ipsum recte per acervum tritici liliis circumdatum adumbrari, quippe qui et Ecclesiam fecundaverit, et diversorum retulerit coronas certaminum. 342

CAP. XVI. — Virginibus exeundum obviam Christo, et qua ratione. Hunc quidem a matre coronatum esse, sed tamen de ipsius divinitate non ambigendum. Sumendam itaque perfectam fidem in esca illa quam paravit Jacob, et in stola quam prudens mulier contexit, præfiguratam, ut virgo, benedictiones a Christo consecuta, in homine Deum videat, imo vero Christum induat, simulque omnium ornamenta virtutum. 343

CAP. XVII. — Aguntur Deo gratiæ quod angelorum vita in paradiso quondam perita jam fulgeat in virginibus; quodque mundo Christum edere, atque Hebræos per mare educere digna fuerit virginitas. Post hæc Ambrosia ipsa Deo commendatur ac offertur, ut suum in ea tueatur munus, et ad spirituales partus coelesti connubio illam conjungat, virtutes dotis atque ornamentorum loco tribuat, quarum beneficio sponsum suum tenere mereatur. Denique Christus obsecratur, ut famulam suam lætus excipiat. 345

In Exhortationem Virginitatis admonitio. 347

EXHORTATIO VIRGINITATIS.

CAP. I. — Ambrosius Bononia veniens ad eos a quibus fuerat invitatus, narrat apophoreta se detulisse, nempe reliquias Agricola ac Vitalis martyrum. Horum tametsi alter dominus exstiterit, alter servus, comparatio tamen instituitur; cumque hic illi præiverit ad martyrium, hinc cognoscitur apud Christum impedimento servitutem non

DE MYSTERIIS LIBER UNUS.

CAP. I. — Tractatibus, quos ante de moribus sanctus habuerat, subjecturum se mysteriorum expositionem spondet. Deinde cur ea non prius patefecerit, declarato, mysticam aggreditur apertionem, quam a Christo ipso olim celebratam demonstrat. 405

CAP. II. — Quid initiandi Ecclesiam ingressi promiserint, quibusve eorum testibus, et quamobrem se converterint ad orientem. 407

CAP. III. — In aqua et sacris ministris presentiam atque operationem divinitatis considerandam esse, pluribus figuris quibus baptismus jam inde a mundi creatione ac postea praenuntiatus est, docet. 408

CAP. IV. — Aquam non mundare sine Spiritu. Joannis testimonio et ipsis quibus idem sacramentum administratur verbis declaratur. Quod etiam asseritur significatum per Evangelicam piscinam, et paralyticum a Domino ibi sanatum: quo loco Spiritus sanctus in ejusdem Christi baptismo vere descendisse ostenditur, et quid in hoc mysterio intelligendum. 411

CAP. V. — Confirmatur adesse Christum in baptismo, atque adeo non considerandos ejus ministros. Demum confessio Trinitatis a baptizatis edi solita, paucis expenditur. 414

CAP. VI. — Egressis e fonte baptismatis quare unctio fiat in capite, cum etiam pedum lotio post baptismum; quæve peccata utrisque remittantur. 415

CAP. VII. — Vestimentis candidis peccatorum ablutionem indicari; cujus opera ut Ecclesia se nigram atque decoram diceret, effectum est. Angelos nitorem ejus sicut et Dominicæ carnis miratos esse; quin imo ipsummet Christum sub variis figuris commendasse Sponsæ suæ formam; quorum in se mutui affectus describuntur. 417

CAP. VIII. — De mystico Dominici altaris convivio: quod ne quispiam minoris faciat, ostenditur Synagogæ sacri, antiquius esse, cum in sacrificio Melchisedech expressum fuerit: ipso autem manna longe præstantius, cum sit corpus Christi; ac inter utrumque perelegans comparatio instituitur. 419

CAP. IX. — Ne quis externa percussus specie, in fide fluctuet, plurimis exemplis, quibus mutatum aut victam fuisse naturam constat, in medium allatis, e pane veram Christi carnem fieri evincit. Postremo nonnullis quæ ad effectus ejus, utentium dispositiones ac similia pertinent, figurate propositis, tractatum claudit. 422

In libros de Sacramentis præfatio, ubi de ejusdem operis auctore disceptatur. 427

DE SACRAMENTIS LIBRI SEX.

LIBER PRIMUS.

CAP. I. — Ubi præmisit acturum sese de sacramentis, quæ prius explicata non oportuit, accedit ad mysterium apertionis, quam a Christo in surdi ac muti curationes signatam docet. 435

CAP. II. — Uctionem athletæ Christiani exponit, quem ut excitet ad servandam fidem abrenuntiationis, testium quibus præsentibus ea facta est, dignitatem amplificat; ac demum rei lucem addit exemplo. 437

CAP. III. — Licet fontem atque ministros, tantum viderint neophyti, majora tamen esse quæ non videntur, auctor ostendit. 438

CAP. IV. — Sacramenta Christianorum diviniora et priora esse quam Judæorum: atque inibi de vocis *pascha* significatu. 438

CAP. V. — In historia leprosi Naaman signatum esse aquam illam, quæ Christi gratiam habeat, solam sanare. Christum baptizari voluisse tantum propter nos. Quamobrem Spiritus sanctus in columbæ specie apparet, in illum non prius descenderit, quam idem ille aquam Jordanis esset ingressus: quoniamve modo istie adfuerit tota Trinitas. 439

CAP. VI. — In mari Rubro baptismi figuram præcessisse partium singularum accommodatione demonstratur. Idem quoque, sed paucioribus verbis, ostenditur in diluvio: post quod absoluto primo sermone, sequens promittitur. 441

LIBER SECUNDUS.

CAP. I. — Resumit explicationem diluvii, quo figuratum esse asserit verum baptismum, ubi de aliis baptismis pauca subjungit. 443

CAP. II. — Piscinæ Probaticæ ab angelo commotæ, ac ei qui primus in illam descendisset, sanitatem restituentis; itemque paralytici ad Christum responsio edisseruntur. 443

CAP. III. — Nonnullis ex historia Naaman enarratis, alias aliquot ejusdem sacramenti figuras perstringit. 445

CAP. IV. — Alias duas baptismatis figuras, in ferro quod ad preces Elizæi natavit nec non in fonte qui, misso ligno, dulcis factus est, proponit auctor. 445

CAP. V. — Ad preces sacerdotis adesse Trinitatem et colligite superioribus, et ex figuris connexis quibus in

Christum atque in discipulos Spiritus sanctus illapsus dicitur, confirmat. 446

CAP. VI. — Cum in homines mortis sententia propter peccatum lata fuisset, baptismus ad eundem resuscitandos inventus astringitur. 447

CAP. VII. — Triplicis interrogationis et immersionis exemplum in trina responsione Petri exstitisse. Quare cum tota Trinitas peccata dimittat, dicitur unum nomen esse in quo salvari nos oporteat, et qua ratione Christo in baptismo commemoramur, atque ungamur in vitam æternam? 448

LIBER TERTIUS.

CAP. I. — Quare in baptismo demersi ac vivificati recipiant unguentum in capite, et quid sit regeneratio; qua ratione etiam nos piscis in mari sæculi hujus imitari naturam oporteat. Item de mysterio lotionis pedum, cujus licet usus in Ecclesia Romana non obtineat, utilitas haud parva declaratur. 449

CAP. II. — Baptizatum consignari Spiritu sancto, ad quem cum spectent omnes virtutes, quodam tamen præcipuo jure septem pertinent: eidem baptizato ubi ad altare accesserit, oculos cæci in Joannis Evangelio descripti instar, luto liniri, per quod peccatorum confessio significatur: quo loco iis peccatores esse se negant, confutatis, oculos hac impositione luti ad videnda spiritalia aperiri demonstrat. 453

LIBER QUARTUS.

CAP. I. — Secundum veteris legis tabernaculum, et quæ moris erat ibi servari, ad baptisterium baptismique effectus adaptantur. 455

CAP. II. — Humanam in baptismo conditionem admirationi esse ipsis angelis; hanc enim per illum ad innocentie juventutis gratiam revocari. 456

CAP. III. — Ostensurus auctor sacramenta nostra quam Judæorum tum antiquiora tum diviniora esse, priorem partem conficit instituta inter Melchisedech atque Abraham comparatione ubi illum et mysteriorum nostrorum auctorem et Christi figuram exstitisse planum facit. 457

CAP. IV. — Et persuadeat hoc sacramentum divini habendum quam nianna, ex pane ipsummet Christi corpus ejusdem Christi sermone fieri asseverat: quod postquam allatis variis effectibus, quibus ejusdem sermonis efficacitas claret, confirmavit cur sanguis sub aliena specie detur causam reddit. 458

CAP. V. — Ipsi Domini verbis corpus ac sanguinem ejus consecrari et vere confici; proindeque hinc bene colligi præ manna excellere hoc sacramentum, cujus veritas consignatur per vocem. Amen. 462

CAP. VI. — Excellentia sacramenti hujus inde probata, quod per illud Dominica passio renovetur, sermonem finit, de materia proximis diebus a se tractanda strictim præmonens. 464

LIBER QUINTUS.

CAP. I. — Primum repetit quod jam ante dictum est sacramenti, atque adeo ipsius Christi in figuram in Melchisedech ejusque sacrificio præcessisse: tum duplicem causam cur aqua in calice admisceatur, in medium proferit. 465

CAP. II. — Quemadmodum qui mundatus fuerit, et invitetur a Christo, et ipse ad inæstimabilem sacramenti suavitatem aspiret, mystica quorundam e Canticis locorum interpretatione ostenditur. 466

CAP. III. — Quam uberes ad eos qui Dominicum corpus acceperint, fructus redeant; et quonam modo Ecclesiæ deconvivarum multitudine gestiendi respondeat Christus: quantam denique fideles ex Ægyptiaca servitute reduces in hac esca sentiant jucunditatem. 467

CAP. IV. — Ut novos fideles instituat orandi forma propositam ipsis instar speculi Dominicam orationem paucis exponit. 469

LIBER SEXTUS.

CAP. I. — Cum Christi vera caro et verus sanguis in sacramento sint divini scilicet Verbi omnipotentia consecrati, et aliena specie, ne offensionem pariant, tecti; ex hoc intelligi nos divinæ substantiæ in illo alimento esse participes. 473

CAP. II. — In sacramentis omnibus Trinitatis operationem, divinarumque personarum æqualitatem adverti posse, ubi obiter perstringitur error Arianorum. 475

CAP. III. — Orandi rationem traditurus, Christi atque Apostoli verba inter se conciliat, cubiculum de quo loquitur Christus, de secreto cordis ac silentio interpretandum esse declarans. 476

CAP. IV. — Quare secreto potius orandum sit, quam cum vociferatione; quare etiam viri in omni loco orare debeant, non autem mulieres: quoniamve spectent voces subjectæ: *levantes puras manus*, etc. 477

CAP. V. — De inordinata orantium disceptatione, et quam modestia mulieres orare oporteat: item de inchoatione orationis, ejusque medio ac fine; cum iterata Dominicæ orationis præfatione, quæ tractatum ducit ad umbilicem. 479

historia mire illustrat. Ubi postquam ostendit Novatianos Judæorum de interfecto Lazaro cogitantium successorem esse, perfectam ejuscunque peccati justificationem per odorem unguenti a Maria in Christi pedes effusi expressam docet: rursumque eosdem hereticos in Judæis, cum ceteri gauderent invidentis persona signatos monstrat.

CAP. VIII. — Ad confessionem et lacrymas urgere pergens ad se convertit orationem. Et ubi significavit desiderium emundandorum Domini pedum instar evangelicæ mulieris, in ejus actione traditam poenitentiae formam dicit; si quis tamen hujus exemplaris perfectionem non assequatur, nihilominus Christum ad sepulcrum illius accessurum. Eum ut se in suo inviset ac resuscitet demississimo animo rogat; maxime vero ut det condolare peccatoribus, quorum delicta suis ipsius leviora esse persuasum habet. Non ergo insultandum iis pro quibus mortuus est Christus, a quo inter stipulas quas non negligit, se quoque colligi desiderat.

CAP. IX. — Quo pacto fides ad poenitentiam necessaria. Quot etiam solvendi subsidia cuique suppetant. Orationem, fletus ac jejunia pecuniis potiora esse. Quod ubi exemplis confirmavit, additoque ad veniam liberalitatem multum valere, sed fidei conjunctam, vitia ejusdem liberalitatis nonnulla refert. His alios quosdam poenitentiae jungit defectus, eorum nempe vel qui statim reconciliari expectant de solito luxu nihil remittentes, vel qui poenitentiam sola sacramentorum abstinence locant, vel denique qui spe poenitentiae effunduntur in libidines.

CAP. X. — Ut pudor quo revocantur a publica poenitentiam fontes, depellatur, profanorum agendi ratione proposita, utilitatem precum ab omni Ecclesia simul emissarum, ac lugentium sanctorum exempla promit. Tum reprehensis qui eandem poenitentiam ducunt sæpius iterandam, quam difficulter bene agatur, quove modo exsequenda sit, explicat.

CAP. XI. — Ubi præmisit quominus ad mortem usque baptismus rejiciatur, in causa esse poenitentiam; eos a quibus ipsa procrastinatur, allatis Scripturæ testimoniis urget. Subjungit tamen tum agendam illam non esse, cum adhuc fervent cupiditates, at quoad eandem resederint, expectandum.

In libros de fide admonitio.

DE FIDE AD GRATIANUM AUGUSTUM LIBRI QUINQUE.

LIBER PRIMUS.

PROLOGUS. — Gratianum ob ardorem discendæ fidei laudat Ambrosius, semel vero deprimit. Quanquam autem illum humana doctrina indigere neget, quippe qui a Deo ipso fuerit institutus, addit tamen eundem hac sua pietate viam sibi ad victoriam munire. Tum, difficultate operis insinuata, non tam rationem quam auctoritatem, maxime vero Nicæni concilii, secuturum se profitetur.

CAP. I. — Catholicam fidem a gentiliū, Judæorum, ac hæreticorum erroribus distinguit: expositoque vocum Dei et Domini significatu, personarum discrimen, et naturæ unitatem demonstrat: quam dum separant Ariani, non tres deos tantum inducunt, sed etiam Trinitatis regnum destruunt.

CAP. II. — Imperatorem ad fidei zelum exhortatus, ab ea quæ Christo cum Patre inest, voluntatis atque operationis unitate ipsum Deum esse ostendit. Quapropter expositis divinis attributis, eadem Christo etiam convenire affirmat: cujus propterea varias appellationes persecutus, iis substantialem unitatem personalemque distinctionem probari docet: tum exemplis aliquot ad explicandam unitatem illam adductis, negat aliter Dei unitatem defendi posse.

CAP. III. — Patris ac Filii unitatem Scripturæ testimoniis probat, et primo Isaïæ locum aliorum comparatione ita illustrat, ut nullam a Patris natura in Filio inesse differentiam astruat, nisi quantum ad carnem, ac proinde unam utriusque deitatem esse. Quod ubi auctoritate Baruch confirmatum est, fidem prophetis hæc in re habendam tradit.

CAP. IV. — Argumentis aliquot ad probandum Dei unitatem collectim propositis, in tribus magorum muneribus Christi divinitatem humanitatemque adumbratas ostendit; non secus ac in angelo cum tribus pueris inter flammæ deambulante, divinitatis ac trinitatis veritatem.

CAP. V. — Arianorum variæ in Christum blasphemiae referuntur, quibus antequam respondeatur, monentur Catholici caveant a sophismatis philosophorum; eo quod scilicet in illis hæretici spem præcipuam collocarent.

CAP. VI. — Christum Patri dissimilem non esse probaturus, memoratis celebrioribus Arianorum ducibus,

quam male inter eos conveniat, aperit, atque adversus eos, tanquam in monstra quodam, præsidium Scripturæ ostendit.

CAP. VII. — Ex Paulo, prophetis atque Evangelio Christus asseritur Patri simili; maxime vero ex hominis ad similitudinem divinam creationem.

CAP. VIII. — Ex probata Filii cum Patre similitudine, eundem æternum etiam esse haud agere demonstrari, quod nihilominus astruitur e prophetia Isaïæ, ac Joannis Evangelio; cujus ultimi auctoritate obui hæresiarchas declarantur.

CAP. IX. — Hæreticos interrogat Vir sanctus, ostensaque illorum responsione, quæ Filium omni quidem tempore priorem, Patre autem posteriorem esse affirmabant, in Deum induci mutationem, æternitatem utrique personæ tribuendam colligit.

CAP. X. — Ubi Christi æternitatem confirmavit ex Apostolo, Divinam generationem non ad humanæ modulum exigendam, aut curiosius excutiendam, at declinatæ quæ hinc nascuntur, difficultatibus, quidquid more corporeo de hac generatione dicitur, spiritali sensu intelligendum esse declarat.

CAP. XI. — Non posse probari e Scriptura Patrem Filio priorem esse; neque etiam argumentis ex hominum generatione desumptis; cum inde innumera secutura essent absurda: quod autem Christum ex tempore natum audent pronuntiare, id cumulum esse impietatis.

CAP. XII. — Iteratæ in Filium objectioni iterum respondetur eam retorqueri etiam in Patrem posse; cum ergo Pater nec loco, nec tempore, aliæ ulla creatura indigeat, sic nec eorum indigentiam attribuendam Filio: cujus singularis generatio est non solum e Patre, sed etiam e Virgine; proptereaque cum in hac non sexus aut similia locum habuerint, in illa quoque non habuisse.

CAP. XIII. — Quæstionem quomodo genitus sit Filius solvit sanctus doctor; et revelationi credendum Nabuchodonosoris ac Petri exemplo docet. Hujus ultimi visionis æternitatem divinitatemque Filii signatam esse; atque adeo illi credendum neglectis philosophis, quibus jam ubique fides abrogabatur. Contra vero gentilibus ostenduntur similes Ariani.

CAP. XIV. — Creaturam non esse Dei Filium hinc astruitur, quod non jussu sibi prædicari Evangelium, quod creatura vanitati subdita sit, quod omnia creaverit, quod legatur genitus, quod tandem tradita fuerit generationis et adoptionis differentia: ubi utraque natura in ipso declaratur. Quæ tot ac tanta testimonia apostolici dicti expositione confirmantur.

CAP. XV. — Duobus Scripturæ locis quibus factus et creatus Christus dicitur, ut satisfaciatur sanctus præsul: illos non nisi secundum naturam hominis ipsi convenire declarat: in quibus etiam præteritum pro futuro positum esse ex sacrorum codicum auctoritate planum facit.

CAP. XVI. — Arianos, si creatum et genitum illis idem sit, Christo inferre injuriam: sin autem illa distare credant, quem legerint genitum, creaturæ loco non habendum. Hoc Pauli ne creaturæ serviatur, prohibentis; Christi tamen se servum esse profitentis testimonio confirmari: cui potius credendum quam Ario. Subditur etiam creaturam in Deo non esse, cum simplex sit: nec Filium in creaturæ ordinem redigendum, cum in eo Patri complaceat.

CAP. XVII. — Christum Deum verum esse ex eo probat, quod sit proprius Dei Filius: præmissaque difficultatis suborienti solutione, eandem rem inde confirmat, quod sit genitus, quodque ex Deo exierit. His subdit Patris ac Filii unitatem operationis ac voluntatis. Tum apostolis et Centurione quemcum Ariani contendit, in testimonium adductis Isaïam jungit ac Joannem.

CAP. XVIII. — In Nicæna definitione Arianos errores, ne quem decipiant, commemorari. Idem cum anathemate suo referuntur, quod non modo Nicææ latum dicitur, sed et Arimini semel ac iterum.

CAP. XIX. — Ubi Ario primum e memoratis erroribus attribuit, eundem refellit Joannis testimonio, ac e re nata tragicam hæresiarchæ mortem describit. Mox singillatim reliquas ejusdem blasphemias expendit et confutat.

CAP. XX. — Optat ad se mundandum, ut olim ad Isaïam Seraphim, aliquem advolare; imo vero ad se, ad imperatorem aliosque lectores suos Christum invitat: ac tandem Dominico poculo mystice designato, ut ejus virtute Gratianus cæterique fideles inebrientur, petit.

LIBER SECUNDUS.

PROLOGUS. — Ambrosius libro superiori hunc adjecturus, duodecim nomina Filii Dei primo trifariam divisa

CAP. XV. — Cum Filium Patri *ὑπερεστίον* Ariani dicant, eos in Deo substantiam aperte agnoscere : nec aliud hanc vocem defugere, nisi quod illum verum Dei Filium fateri nolint, ut significavit Eusebius Nicomedionensis. Recte igitur constitutum a Nicœnia P. P. verbum *ὑπερεστίον*, utpote heresi oppositum et in Scriptura firmatum ; proindeque neglectis, quo isti ligant de Sabellianis, retinendum. 638

CAP. XVI. — Ut Catholici contra fraudes Arianorum præmuniatur, subdolas quasdam eorum confessiones exponit : nec sufficere quod Filium nonnunquam Deum vocitent, nisi eum admittant Patri æqualem, collectis argumentis probat. 640

CAP. XVII. — Objectioni quæ hic nasci poterat, occurrens, cur Dominus Stephano stare visus sit, explicat : et ex huius ad Filium precibus ejusdem ac Patris æqualitate confirmata, librum terminat. 642

LIBER QUARTUS.

CAP. I. — Haud mirum esse quod homines in Christi cognitione erraverint, sed quod Scripturæ non obtinuerint : illum quoque nec ab angelis nisi revelatione fuisse cognitum, sicut nec ab ipso Præcursore. Ejusdem Christi in cælum ascendentis triumphus qualis, et rapto prophetarum quorundam quanto præstantior. Tum, descripto angelorum hac de re colloquio, contra Arianos, Filius omnipotens esse ostenditur. 643

CAP. II. In cælum sine fide ascensurum neminem, vel si quis ascenderit, ejiciendum : illam ilaque sedulo conservari debere. Esse etiam in nobis cælos, quorum portæ aperiri ac per Christi divinitatis confessionem elevandæ sunt. Has ab Arianis non elevari, nec ab iis qui requirunt Filium inter terrena ; proindeque illos cum Magdalena remittendos ad apostolos, in quos portæ inferi non prævalebunt. Colligitur ex dictis a servo Domini dignitati non derogandum. 645

CAP. III. — Verba illa : « Omnis viri caput Christus... caput autem Christi Deus » (I Cor. xi, 3), primo in Arianos ipsos retorquet : deinde Christi tantum secundum naturam humanam considerati Deum caput esse ex alio Scripturæ loco, quem objicere solebant iidem hæretici, probat : nec prudentius quoque oppositum ab ipsis textum illum : « Qui autem plantat, et qui rigat, unum sunt » (I Cor. iii). Quibus explicatis, quo pacto Pater in Filio et Filius in Patre, nec non in utroque fideles esse dicantur, aperitur. 647

CAP. IV. — Objectum ab hæreticis locum illum : « Non potest Filius facere a se quidquam, » etc. (Joan. v, 19), primo e subsequentibus verbis exponit ; deinde singulas integri textus voces expendens, eas Ariana interpretatione sumi sine impietate aut absurditate haudquaquam posse, potissimum creationis mundi et quorundam Christi miraculorum exemplis docet. 649

CAP. V. — Cœplam objecti loci expositionem urgens, rationes quatuor quibus aliquid fieri non posse affirmamus, explicat, et earum primas tres in Christum non cadere, solutis quibusdam objectiunculis, demonstrat, et Filium propter solam potestatis cum Patre unitatem nihil a se facere deducit. 652

CAP. VI. — Accedit ad quartam e rationibus supra memoratis ; et Filium nihil facere quod non probetur a Patre, cum sit utriusque perfecta voluntatis atque potestatis unitas, liquido probans, nonnullas difficultates subinde tollit. 655

CAP. VII. — Præposita doctrina hinc confirmatur, quod Filius sit Patris Verbum, non quale nostrum, sed vivum et operatorium ; atque adeo non possit negari ejusdem cum Patre voluntatis, potestatis ac substantiæ. 656

CAP. VIII. — Hæreticorum objectionem, qua Filium quod alium generare non possit, Patri negabant esse æqualem, prime in adversarios ipsos retorquet : deinde hominum ostendit exemplis quod quispiam generet aut secus, ad potentiam non pertinere ; maxime cum aliqui ipsemet Pater minus potens dicendus esset. Inde colligit divina ex humanis non esse judicanda, sed standum Scripturæ auctoritate. Postremo omnipotentiam vel Patri abjudicandam, vel adjudicandam Filio ubi demonstravit, ipsos si filios non genuerint, propriis servis qui sobolem procreaverint, minus potentes fore inducit, proindeque totam eorum disputationem ineptam esse. 657

CAP. IX. — Varias Arianorum captiunculas, quæ Filium cepisse argutabantur, profert et explodit. Nam, præterquam quod eos aut contra se, aut nihil efficere constat ; cum rerum omnium principio non possit esse principium, in humanis etiam eorum argumentatio vitiosa est. Tempus igitur non præcessisse auctorem suum : qui si aliquando non fuit, tunc Pater fuit sine sua virtute ac sapientia. Denique ubi humanis exemplis ostensum est aliquem priusquam nascatur, esse dici, hæreticorum

CAP. X. — Objicientibus Christum, Joanne teste, vi-vere propter Patrem, ac proinde ipsi æqualem non habendum, respondetur Filii vitam secundum divinitatem nec cepisse ex tempore, nec pendere ab aliquo : locum vero de humana ipsius vita intelligendum ex eo probari, quod ibidem de corpore ac sanguine suo præmiserat. Tum duarum controversarum loci expositionum primam referri ad humanitatem, et secundam Filii cum Patre æqualitatem, nec non cum homine similitudinem signari docet. Deinde perstricta quam Filio inurebant, injuria, quo pacto etiam secundum divinitatem propter Patrem vivat, aperit. Ac tandem exposito quæ vitæ nostræ cum divina unitas sit, aliam objectionem, qua Filius per Patrem clarilicari opponitur, paucis absolvit. 658

CAP. XI. — Discrimen quod conflere Ariani moliebantur e verbis Apostoli ex Patre omnia, et per Filium omnia esse docentis, irridetur. Ostenditur enim illic eandem Patris ac Filii omnipotentiam exprimi : quod cum ex aliis locis, tum ex ipsius Pauli textu confirmatur. Hunc absurde ad Patrem referri ab hæreticis, ac pertinere ad Filium ex ejusdem serie demonstrari : nec tamen quidquam Filii derogari potentiæ, si de Patre intelligatur. Postremo in istis, ex quo, per quem et in quo aliquid, nullam intercedere differentiam, et hæc omnia de tribus personis dici, evincit. 670

CAP. XII. — Quod objiciebatur ex Joanne Filium vitæ et Patrem agricolæ comparari, de incarnatione intelligendum : qui vero secundum generationem divinam illud accipiant, Filio duas injurias inferre, quem et Paulo postponent, et æquent aliis hominibus : totidem etiam nihili esse testificantur, dum falsa interpretatione denuo rejecta, veraque confirmata, Filius quoque secundum divinitatem agricola esse, ac uva secundum humanitatem, astringitur ; unde superior præcellentiæ paternæ explicatio stabilitur. 673

LIBER QUINTUS.

PROLOCUS. — Quisnam fidelis et prudens servus. Ejus merces in Petro indicatur ; item etiam in Paulo, cujus auctoritati parere Ambrosius cupiens hunc librum aliis adjectum voluit, qui non potuerit in superiore comprehendere. Quid in hoc disputaturus sit, quove consilio ? Deberi sibi veniam, cum ab omnibus ministris quaerenda sit creditæ sibi pecuniæ usura. Hanc sibi usuram fideles esse : beatum autem fore, si mercedem sperare sibi liceat ; se tamen sanctorum præmia non tam optare, quam pœnarum immunitatem, ad quam merendam omnes hortatur. 675

CAP. I. — Quam impii sint Ariani, dum illud in quo humana felicitas constat, impugnat. Joannem semper cum Patre Filium conjungere, maxime ubi ait : « Ut cognoscant te solum verum, » etc. Illic igitur « verum Deum » etiam intelligendum de Filio, quando is nec Deus negari possit, nec falsus dici ; imo nec etiam nuncupativus. Quod ultimum ubi ex Apostolo demonstratum est, Christum verum Deum esse rite conficitur. 679

CAP. II. — Cum probatum sit Filium esse verum Deum, nec in eo minorem Patre ; ostenditur per vocem *solus* cum in Scripturis de Patre dicitur, non excludi Filium ; quin imo hanc et vocem præ cunctis et soli ipsi convenire. Trinitatem non inter omnia, sed super omnia solam esse : Filium vero solum facere, quæ facit Pater, ac solum habere immortalitatem ; nec proinde in verbis controversis eum a Patre separandum ; licere tamen eum locum intelligere de incarnatione ; ab illis demum Patrem ab hominum redemptione secludi, qui ab hoc Filio sejunctum volunt. 681

CAP. III. — Arianis contra urgentibus deos induci duos ex unitate substantiæ, respondetur pluralitatem ex diversitate potius inferri, proindeque in ipsos recidere suam accusationem. Diversitatem multiplicem in causa esse cur duo homines unus homo dici non possint ; cum tamen omnes homines singulariter homo dicantur, ubi naturæ unitas indicatur. Solam in his naturam unam esse ; at omnimodam in personis divinis unitatem ; a Patre igitur non separandum Filium ; maxime cum ei debitam esse adorationem negare non audeant. 684

CAP. IV. — Objiciebatur ab hæreticis Christum Patri adorationem exhibuisse. At reponitur et hoc referendum ad humanitatem, ut ex loci examine manifestatur : illic tamen addita esse divinitatis testimonia, quod in aliis etiam Christi operibus factum videmus. 686

CAP. V. — Dominica ad Zebedæi filiorum matrem verba ingerentibus Ambrosius respondet, quod Christus mœstitia illam efficere noluerit, clementiæ fuisse. Affertur hujusce indulgentiæ causa multiplex. Voluisse igitur Dominum petitionis illius concessionem ad Patrem re-

tamen Christe in commodum suum responsum, tum ex ip-
sis ejusdem verbis, tum ex aliorum locorum compara-
tione ostenditur.

CAP. VI. — Accuratus propositus solutusque objec-
tionem, et nonit non ratione philosophica, ut in se in se
impossibile non fuit, philosophica fuisse Caritatem, cum
cum ipsi eadem judicium dicitur, quod cum ulla
imperfectio non a ratione pendat. Atque ita per
lectum inter impossibilem conclusionem prelat. Quod et
omnino esset possibile, tunc responsum Christi secun-
dum naturam humanam acceptum tradit, et hoc ex-
plicatione declarat. Denique iterum eum confutrat de
sensu hujus impossibilis responsum.

CAP. VII. — Objectione prolatæ hinc inde: *Dilecti filii*,
sicut et in dicitur, ut dicitur, proinde Arianos ex-
positum non respondens demonstratur, deinde comparatur
eodem verba cum similitudine, ut dicitur in tota lectione
consideratur. Hinc deinde Christi sententiam, et secun-
dum naturam humanam respondens, ut illi non differat. Qui pro-
bato, quod illi dicitur esse impossibile.

CAP. VIII. — Christus in quantum verbum est Dei Filius,
Dignum non esse, sed in quantum verbum est, ut verbum
ejusdem modo Patrem, modo Dominum comparatione
significatur. Quod hancque uno jactantur. Scripsit
versus. Dilecti filii, quoniam Christus vel ut ille vel
ut Davius hoc convenit, illi enim sole ullum tantum
nomen ex ratione, quod servus fuerit. Ad extremum
exemplum hoc demonstrat non esse secundum incarnationem
aut a quo possit.

CAP. IX. — Julius in re ordine verborum: *In no-
mine Patris et Filii et Spiritus sancti*, objectionibus
propter responsum quod vir sanctus indirecte se jam
datum, regit etiam Filium aut Patrem a se locari.

CAP. X. — Arianos ad gentiles palam transire, dum
objiciunt illa verba: *Qui in me credit, non in me credit*
(*Joan.* xii, 44), etc. Versus loci sensus explicatur, et ut
credatur Dominus nostrum in ipsa illam prohibuisse,
alias ut Deus, alias ut homo locutus esset. Maxime
ejusdem filii effectus prelat in nihilum, alias
quoque non ulla loca eodem modo sumendis pro-
bat.

CAP. XI. — Quod Christus legatur nihil a se loqui, hoc
referendum ad ipsius humanitatem. Quomodo etiam se-
cundum divinitatem audire ac videre Patrem recte dicitur,
exposito, Dei Filium creaturam non esse multis
concrevis argumentis evincit.

CAP. XII. — Superiora confirmat ex parabola divitis
aliquem alium sibi regnum proferentis, ostenditque
cum regnum tradit Patri Filium, ad contumeliam non
accipendum, sed omni hinc subjicit. Pater dicitur. Nos
hic esse Christi regnum, et in Christi regno, futuros ali-
quando in regno Dei, ubi regnat ex æquo tota Trini-
tas.

CAP. XIII. — Quæ Christi subjectione sit quis siturus, ubi
subjectionis varias proposit ac reject, apostolicum
textum percurrere; unde in primis explicat hoc locum hoc
de re opinionem. Subjectionem quæ futura significatur,
divinitatis esse non posse, omni inter Patrem et Filium
voluntatis divina semper fuerit concordia. Etiam etiam
Filio secundum divinitatem vero contra subiecta hoc
sensu dicit, quod ejus mandatis non possint evadere in
his subijciuntur, et Patris opus per eum erit.

CAP. XIV. — Proponitur ceptum difficultatem, et
Christum non nisi secundum carnem subiectum dicitur,
sed ipsum deum carnem subijciuntur, probatur tamen si-
gnis divinitatis. Itaque ut secundum hanc subijciuntur
humilitatem vero quam accepit, ut in eodem
sacramentum esse, quod patet in eodem ejus humanitate
excitatur et nostra. Denique quanto futura sit eadem illa
Christi subiecta, explicatur.

CAP. XV. — Superiora explicita strictim resumit, ex
unitate divinitatis posuit in Patre et Filio quæ omni-
de Filii subjectione deuntur ad solam referenda huma-
nitatem scilicet colligit; quod proferre ex Caritate, quæ
eodem utrisque est, confutrat.

CAP. XVI. — Arianos a spiritu sancto per David con-
demnatos, quippe qui spiritum Christi derogant. Quod
lucum ad illis ad hoc etiam impetum corruptionis
ratione dicitur; sed ut maxime teneat, dicitur etiam
esse verum *Filius*, Christo non ut Dei Filio locutus
deesse non posse, cum et spiritus non parva offere
cognoscitur, cum etiam dicitur. Pater qui omnia fecit,
futurum non posse non regnare, et omnia omnia
diem judicii. Sive quod magnum est ex regno, sive
quod parvum, cum Filio non in eandem, sed non etiam
spiritum sancto. Denique hoc alibi variis signis quibus
hæc scientia inest Christo intelligi potest.

CAP. XVII. — Quod Christus deum judicem revelare
noluit, in hoc non est ultimum maximum esse. Illud
quia Dominum vocat dicitur, non aut et Paulus hoc
plene similiter interpretatur. Verum hoc de respondere dicitur
pater et si esset, ubi hoc quod dicitur. Pater enim tamen
voluit generaliter appellari, ex quoque et quod dicitur
tamen interpretatur in Patre et ad eundem, hoc in Filio
eandem quæ in Patre vocatur ad eundem tamen
eandem quæ in Patre vocatur ad eundem tamen
eandem vocatur. Filium, etiam quæ in Patre vocatur in
Patre et latet filium, et dicitur etiam eandem
tamen dicitur.

CAP. XVIII. — Dominum ad apostolos respondit eandem
aliteram proinde etiam in dicitur Christi acceptum re-
fert, maxime quod dicitur ratione propositum, quod dicitur
hinc esse proferitur, quod etiam Dominum ex hominem
affertur. Etiam filium. Etiam dicitur apostolum Patrem in
Filio et proferitur, et quæ aliter non minus Patrem Li-
berum. Etiam ubi tamen quod dicitur tamen, etiam quæ
equale traditur, etiam, Arianos de Filio judicem
tamen tamen traditur, et cum dicitur in proferitur
traditur, ipsum per lapsum deum de dicitur tamen.

CAP. XIX. — Convertere ad hunc Patrem vir sanctus,
et Filium in incarnationem non statim exponit, tamen ex-
citatur non esse ut monetur Dei Filium, cum angelus
necesse tantum Jerusalem deum fuisse, etiam et fuit
Christus ut hunc etiam Arium Saltem in dicitur et
probat. Tamen recte de divinis generationis dispu-
tari, cum tantum hunc signum per hunc etiam pro-
positum, et dicitur comparatio dicit in divinis. Pos-
tremo quantum fugienda sit Arianis arguentia, variorum
Scripturæ exemplorum oppositione demonstrat.

In libro de Spiritu sancto admonitio

DE SPIRITU SANCTO LIBRI TRES AD GRATIANUM AUGUSTUM.

LIBER PRIMUS

Pateris. — In dicitur electione Dominum incar-
nationis aliquid fuisse: in hoc sacrificio, peccatorum
per Christi corpus expiantur; in vituli, profanorum
sacerdotum abolendum; in tenebris denique militibus
futura per crucem redemptionis. Quod plura petierit
signum idem Gedeon, mysterii fuisse, per videri enim
sacramentum ac manifestationem. Infirmitatem,
gentiumque vocationem significat, per eandem autem
per vi exceptum, sedum apostolica ablationem. Hæc
sibi per mundum verba et et Andreas, simulque
Christi benedictionem laudat. Quam ubi sit hinc in dicitur
Eandem aquam a Dei Filio missam in orbe mirabile
conversionis operari: sed ab illo nulli non posse, cum
sit effusio Spiritus sancti, qui aliam potestatem non sub-
jicitur.

CAP. I. — Argumentum eundem accersit Ambrosius,
imperatorem cum propter Filium, tum per hunc Ec-
clesie restitutionem laudat: hinc ubi dicit a dicitur, et
spiritum sanctum servare negaverit, quia et super
omni, infirmitatem potest; et illi spiritum eundem, cum
dicit *Unum servum tibi*, tamen in dicitur a dicitur
se separari; quod illis quoque testimoniis destruitur.

CAP. II. — Spiritum sanctum esse per omnia non
probat ex illis verbis: *Omnia per ipsum facta sunt*,
cum factus non sit. Namque alias perinde probaretur
Filius, imo etiam Pater numerandus inter omnia. Quod
est ejusdem impietatis.

CAP. III. — Quod Apostolus dicit ex Patre per Fi-
lium etiam, ab omni dicitur Spiritum non de-
clat; cum quo ad unum referatur per omnia, illa
quoque dicitur. Sic baptizati in nomine Christi
dicitur in Patre et Spiritus nomine, etiam baptizati,
et tamen simul in tria personarum dicitur. Verum etiam
tamen, unde etiam baptizati. Hæc etiam baptizati in Spi-
ritu non de omni potestatem dicitur. Si autem ubi dicitur
dicitur in Spiritu ab illis personis separatur, quæ
et alias loca Patre Filio dicitur per omnia. Ab
angelis Filium etiam, non a Spiritu; hinc etiam tri-
um personarum, non in dicitur. Cum omnia etiam ap-
tetur Patre, et dicitur de dicitur. De dicitur etiam
Spiritus et per omnia in dicitur. Etiam etiam per
omnia dicitur et dicitur, et quod dicitur in dicitur
Spiritum.

CAP. IV. — Spiritum sanctum esse per omnia non
probat ex illis verbis: *Omnia per ipsum facta sunt*,
cum factus non sit. Namque alias perinde probaretur
Filius, imo etiam Pater numerandus inter omnia. Quod
est ejusdem impietatis.

CAP. V. — Spiritum sanctum esse per omnia non

cet, nec creaturam esse, nec mutabilem; cum semper bonum esse, cum a Patre detur, et a Filio: nec inter ea quæ declinare dicuntur, numerandum; fontem bonitatis, Spiritum oris Dei, malorum emendatorem, bonum necessario confutendum; postremo cum in Scripturis bonus affirmitur, et Patri ac Filio conjungatur in baptismo, bonum negari nequaquam posse; nec tamen dici in bono prolicentem, sed perlicentem: quod cum ab omnibus distinguit creaturis. 748

CAP. VI. — Quamquam in aqua et Spiritu baptizamur, hunc tamen illi longe præstare; atque adeo non sejungendum a Patre et Filio. 752

CAP. VII. — Spiritum sanctum creaturam non esse, cum sit incircumscribitus et apostolis per omnes regiones dispersis infusus, quin etiam angelos ipsos, quibus æquales nos reddit, sanctificet. Eodem Mariam repletam esse, nec non etiam Christum Dominum atque adeo superiora et inferiora omnia: de ejus operatione, quæ per piscine commotionem designabatur, ortum ducit omnes benedictio. 753

CAP. VIII. — A Deo solo dari Spiritum: neque tamen totum singulis, cum præter Christum nemo fuerit qui totum eum capere posset. Per Spiritum effundi charitatem, quæ per mysticum unguentum figurata, nihil commune cum creaturis habere ostenditur: ipsum autem eum ex ore Dei dicatur procedere, inter creata non reponendum; nec inter divisibilia, cum sit æternus. 755

CAP. IX. — Spiritum sanctum recte dici unguentum Christi, et oleum letitiæ, et quæ ob causas? Christum ipsum non esse unguentum: cum unctus sit Spiritu sancto; mirum autem id non videri, si unguentum vocetur et Spiritus, cum Pater ac Filius etiam Spiritus appellentur. Nec ullam tamen in ipsis confusionem esse: cum solus Christus in corpore appetierit mortem, ejus salutifera crux prædicatur. 758

CAP. X. — Quod Spiritus peccata condonat, hoc illi cum Patre ac Filio, non autem cum angelis esse commune. 760

CAP. XI. — Spiritum ad omnes mitti, nec transiri ex loco in alium: cum nec loco, nec tempore concludatur. Sic igitur eum exire a Filio, ut ipse Filius a Patre, in quo semper manet; sed eundem venire nobis, cum ipsum recipimus. Eodem etiam modo venire quo Pater ipse, a quo separari nequaquam potest. 761

CAP. XII. — Patris et Filii et Spiritus sancti unam esse pacem atque gratiam: similiter unam charitatem, quæ maxime in hominum redemptione apparuit; unam denique trium communicationem. 763

CAP. XIII. — Divinarum trium personarum unum esse nomen e Scripturis demonstrat Ambrosius: at in primis unitatem nominis Filii ac Spiritus sancti; cum uterque Paracletus dicatur et veritas. 765

CAP. XIV. — Singulas Trinitatis personas e sacris codicibus lucem esse; Spiritum autem etiam ignem significari apud Isaiam, ejus quidem ignis in Moysis rubo, in linguis flammeis, et in lagenis Gedeonis figura exstitit. Negari non posse ejusdem Spiritus divinitatem, cum eadem sit ejus, quæ Patri et Filii operatio, nec non Domini vultus lumen ignisque prædicetur. 767

CAP. XV. — Spiritum sanctum æque ac Patrem et Filium vitam esse; imo vero sive Pater intelligatur, apud quem est fons vitæ, sive Filius, fontem illum aliud non esse quam Spiritum. 769

CAP. XVI. — Spiritum sanctum flumen esse magnum, ejus munere mystica Jerusalem irrigatur. Eundem fonti suo, id est, Patri ac Filio æqualem esse, atque in Scriptura significari. Illius aquam sicut Doctor sanctus, sed ut ea conservetur in nobis, diabolum, cupiditatem, ac hæresim admonet vitari oportere, cum nobis vasa sint fragilia: deserendos etiam contritos lacus, ut Domini aquam Samaritanæ patriarcharumque exemplo inveniamus. 770

LIBER SECUNDUS.

PROLOGUS. — Tres divinas personas ut priscis iudicibus ita et Moysi non fuisse ignotas: declaratum etiam cum alibi tum apud illum Filii cum Patre, non secus ac trium inter se æqualitatem. Spiritum sanctum adfuisse Samsoni, ejus deinceps percurritur mira historia et variis Ecclesiæ mysteriis aptatur. Eodem autem Spiritu recedente, ipsum in multiplices incidisse calamitates, quod rescatis capillis ne tribuatur spirituales illorum significationes proponit Ambrosius. 773

CAP. I. — Spiritum Domini etiam Dominum ac virtutem esse, nec in hoc Patri vel Filio inferiorem. 777

CAP. II. — Unum esse Patris et Filii et Spiritus consilium. 778

CAP. III. — Sicut vita est cognoscere Patrem et Filium, ita vitam esse cognoscere Spiritum sanctum; proindeque a Patris divinitate non separandum. 779

CAP. IV. — Spiritum sanctum non secus ac Patrem et Filium operatione non diversa vivificare. 780

CAP. V. — Sicut Patrem ac Filium, ita etiam Spiritum creatorem in Scriptura significari. Hoc ipsum a pagana quoque scriptoribus alumbatum; sed plenissime demonstratum esse in mysterio incarnationis, de qua ubi delibavit Ambrosius nonnulla, cooptum argumentum ex eo quod adoratio, quæ soli debetur Creatori, etiam Spiritui debeat, confirmat. 780

CAP. VI. — Objectionibus ex verbis Amos creati Spiritum, reponitur hanc vocem illic intelligendam de vento, qui sæpius creatur: quod sane dici non potest de Spiritu sancto; quippe qui et æternus sit, nec mori aut hæretica in Patrem refusione resolvi possit. Quod si urgent perniciatius eundem locum de Spiritu sancto scriptum fuisse, docet recurrendum ad expositionem spiritualem: Christum enim adventu suo tonitrua, id est, verborum divinarum vim firmavisse; per Spiritum autem humanam animam significari, sicut et carnem a Christo susceptam. Hujus porro cum quolibet Trinitatis persona vere sit creatrix, inde astruitur Spiritum similiter incarnationis Domini auctorem esse qui rerum omnium creator jam ante assertus est. 784

CAP. VII. — Creationis spiritualis seu regenerationis non minus auctorem Spiritum esse, quam Patrem ac Filium. In quo consistat illa creatio, ejusque præstantia: et quomodo quod membra et corpus Deo tribuere videntur sacri codices, debeat intelligi. 787

CAP. VIII. — Argutiam hæreticorum qui Deum idecirco dictitabant *in Spiritu*, non autem *cum Spiritu* glorificandum, ut hinc eundem Spiritum esse inferiorem colligerent, diluit; quamobrem particulam *in* etiam Filio, imo et Patri quoque aptari planum facit; at e contrario *cum* creaturis etiam attribui sine ulla divinitatis injuria; proindeque in iislem præpositionibus simpliciter agnoscendam divinarum personarum conjunctionem. 789

CAP. IX. — Apostolicum locum quo hæretici, ut crimen inducerent inter personas divinas, abutebantur, exponit: et declarata hæreticæ interpretationis impietate, ostendit locum integrum de singulis personis recte dici posse; quem tamen proprie ad Filium pertinere astruit; postremo quod affirmaverat omnia ejusdem loci membra unicuique personæ convenire, multis confirmat testimoniis; et eo ipso quod Patri competit, ut dicatur, *ex illo omnia*, eidem etiam tribui posse *per illum et in illo omnia* scite colligit. 792

CAP. X. — Probaturus unam Trinitatis esse voluntatem vocationem atque jussionem, docet non secus ac Pater et Filius Ecclesiam vocarunt, ita et Spiritum eam vocasse; idque ex electione Pauli et Barnabæ ostendit, sed potissimum ex missione Petri ad Cornelium. Hic obiter ejusdem Spiritus poteste, ac trina Petri confessione perstrictis, in ejusdem apostoli visione adumbratam fuisse declarat vocationem gentium, quæ cum prius ferarum similes exstitissent, Spiritus opera deposuere feritatem. Tum ubi superiora ex alio loco stabilivit, in Jeremia in lacum a Judæis demisso, et inde educto ab Abdemelech. Spiritus sancti ab iisdem Judæis contemptui habiti, et a gentibus quas mundavit, honorati symbolum prævisse demonstrat. 796

CAP. XI. — Imitaturos nos Abdemelech, si credamus Filium et Spiritum sanctum omnia cognoscere. Spiritui cognitionem hanc tribui in Scripturis; Filio quoque eandem attribui. Filium a Spiritu clarificari, sicut et a Filio Spiritum: item ex eo quod Patrem, Filium atque Spiritum legamus eadem loqui, ac revelare, unitatem in ipsis naturæ et scientiæ agnoscendam: Denique quod *alta Dei scrutatur* Spiritus (I Cor. ii, 10), ignorantia non esse; cum Pater et Filius etiam dicantur scrutatores et Paulus tametsi a Christo Domino electus, edoculus tamen fuerit a Spiritu. 799

CAP. XII. — Probato Spiritum æque revelare ac Patrem et Filium, quomodo non loquatur a se idem Spiritus, explicatur; ostenditurque non cogitanda in ipso corporea organa, nec ullam inferioritatem ex eo fingendam, quod audire legatur; quando idem Filio esset attribuendum; imo vero etiam Patri, cum et ipse audiat Filium. Spiritum igitur eo sensu audire et clarificare Filium, quod eum prophetis atque apostolis revelavit; quæ ex re operationis trium personarum unitas astruitur; et cum eadem Spiritus operetur, quæ Pater eadem quoque declaratur utriusque esse substantia. 802

CAP. XIII. — Prophetiam fuisse non solum a Patre ac Filio, sed etiam a Spiritu: hujus quoque idem cum eis imperium atque operationem in apostolos significari; et inde in tribus intelligendam imperii

constituti in largitateque unitatem non amittunt. Tamen ex eo consensu propter unitatem, cum uluique in locum amicitia locum habet. Ut patet cum dicitur: *Unitatem habere et consensum, quod apostoli concordant Spiritu sancto* (Chrysostomus). 800

LIBER TERTIUS.

CAP. I. — Non tantum prophetas et apostolos a Spiritu missos, verum etiam Filium Dei prædicatur et ex Isaia, et evangelistis, quatenus ab eodem missum Spiritum aut voluminem dicitur: *Et super Christum missus. Isaia scripsit, exponitur. Idem etiam Christus missus demonstratur, Filium a Patre et spiritu non minus in Spiritum a Patre et Filio recte colligitur*. 801

CAP. II. — Filium perinde ac Spiritum dari: unde non subiecto, sed una divinitas personarum demonstratur. 801

CAP. III. — Eandem quoque unitatem inde cognosci, quod Spiritus dicitur dexter, et Filius dextera, hanc unitatem servatam monstrantibus. Jurat dextram investigantibus. Hoc dignum scripturae. *Isaia legitur testis, quo postea frater erat, et qui in unitate? dicitur Christus scripturae multum dignus, nec minus latens in scriptura conspectum in Spiritu adhibentem esse recte colligitur*. 802

CAP. IV. — Scripturae proprietas quod dicitur venit, nuntium etiam confirmantibus. Repertum hoc quoque in Filio, qui dextera dicitur, nuntium converteri. Hoc ergo nomen non nisi ad unitatem dicitur aut referri, unde Moyses totam Trinitatem in verbis Ruthi traditum recte interpretatur. Nec sane nomen ibi Spiritus exaltationem operationem, ubi baptisma figura fuit, spiritum in hoc tres personas ex una personarum unitateque Scriptura dicit. 803

CAP. V. — Colligit caput argumentum, et unitatem per digitum atque dextram agnoscere inde confirmat, quod eandem opera Dei sint, quæ sunt nomen; et qui missus, eadem etiam sint digitum: ac deinde quod missus Filius et Spiritus perinde conveniunt, ac Spiritui et Filio digitus. 805

CAP. VI. — Spiritum perinde ac Patrem et Filium arguere: imo vero judicare non posse judices abque ipso, ut Salomonis Danielisque iudices, quæ abster pueris explicentur, ostenditur; neque alium Danieli aspirantem, quam Spiritum sanctum. 806

CAP. VII. — Filium ipsum non judicare aut vindicare sine Spiritu; unde idem Spiritus Verbi gladius appellatur. Sed cum vicissim Verbum dicatur Spiritus gladius, summam in utroque potentie unitatem inde cognosci. 809

CAP. VIII. — Prædicam unitatem eo probari, quod sicut Pater, ita etiam Filius contritari ac tentari legitur. Tentatum etiam Filium in deserto, ubi erecta fuit in arce serpenti figura crucis: sed Spiritum quoque ibidem tentatum dicit de Apostolo. Hinc Israelitis ab eodem Spiritu directos in terram promissam, ipsique unam esse cum Patre et Filio voluntatem ac potentiam colligit Ambrosius. 819

CAP. IX. — Spiritum sanctum exaltari confirmatur ex Patri verbis, ubi dicitur et idem esse Spiritum Dei, ac Spiritum Domini, cum ex his locis, tum e non recte ejusdem apostoli sententia in Ananiam ac Spiritum sanctum: unde Spiritus sancti vel cum Patre ac Filio conjunctionem, vel propriam divinitatem civi confirmatur. 821

CAP. X. — Spiritus sancti divinitatem saluti ex Joannis locis. Hunc quidem dubium fuisse ab hereticis, et innuere conati cum inde feculus errorum periculis convenerit. Ut ostendatur ab illis locus iste de Spiritu, contextus recte exponitur. Eum de Spiritu sancto nati, qui procedit de eodem Spiritu, de quo Christus ipse natus ac reclusus credunt. Itaque ex Joannis Joannis unitatem colligitur Spiritus divinitas, in deum quomodo Spiritus, aqua et sanguis testes dantur, exponitur. 822

CAP. XI. — Obijciuntur Joannis verba, *Et dicitur Spiritus est Deus*, ad Deum Patrem referenda esse; quando patet Deum ad eandem in Spiritu et veritate prædicari Christum. Respondetur primum, *Verum Spiritus in eandem gratiam spirituales significari*. Deinde si personam spiritus sancti per verba in Spiritu intelligimus velut propriamque ipsi debere negent adorationem ostenditur argumentum equi parare in Filium: quoniam tamen cum adorandum cuncta probent exempla nec de Spiritu quoque idem statuentium intelligitur. Quod adorari precipitur anathema per illum? Hoc designari Domini corpus cuius cum auctor sit Spiritus, ipsum requirit adorandum esse, nec tamen præde Mariam adorandam. Non ergo abrogari Spiritus adorationem, sed ejus cum Patre conjunctionem exprimi cum Patre in Spi-

ritu datur adorandus: quod alimibus locutionibus ostenditur. 823

CAP. XII. — Ex eo quod in Trinitate divinitas locum, quoniam in Christo tres apostoli adoraverunt, ostendit. Locum significavit, obsequium unitatem Spiritus declaravit. Ostenditur ex quibus verba spiritum dicitur locum ab Apostolo. Eandem Spiritus divinitas recte probatur, quod Ierophan habet, in quo non ut quædam habet, sed ut locus: nec non cum Patre ac Filio adoratur, unde in nostra natura analogia intelligitur. 829

CAP. XIII. — Obijciuntur verba, *Idem Spiritus etiam dicitur locum*, unde dicitur locum, recte colligitur ab eo quod unitatem eandem locum dicitur dicitur locum dicitur Filio negaverit. Ideo recte colligitur ex dextris expartur. 832

CAP. XIV. — Præter scripturam testimonium, alios locos ad probationem Trinitatis personarum hanc unitatem afferri possunt. Affertur locus ex apostolo ad Thimotheum, et inde Spiritum dicitur locum et alius personarum ut patet, aliorum Scripturam testimonium ostenditur. Deinde citato alio ex illis ad Corinthis, ubi expressius locum, et Dominum Spiritum sanctum, et ubi sit Dominum Spiritum sanctum ostenditur. 832

CAP. XV. — Eius Spiritus locum appellatur, tres tamen Domini loci non infert, cum ex eo quod Filius non sicut et Pater in variis Scripturis locum dicitur appellatur, nec indolentur duo locum, distinctionem eandem in divinitate esse, et in distinctione divinitatem, quæ tribus personarum divinitatem congruunt. 833

CAP. XVI. — Patrem sanctum esse, ac sanctum Filium et Spiritum, atque hanc Trinitatem colendam celebrari: nec posse a nobis Deum prædicari dignum quoniam si eandem sanctum dicitur, unde clarum sit Spiritum sanctum non derogantem. Eadem mensura eandem quæ Dei sunt, cum in Trinitate una cum Patre et Filio nuntiat, eque Pater dicitur quod magis eundem ait, nec quicquam ipsi valeat eripere. Idem e locis Joannis unde calumniam confutant heretici, Trinitatis copulatio in unitatem per astrui dicitur. Tandem ubi expositum est quo pacto Filius a Patre accipit, quomodo locum citato locis jungitur vari heretici, aperitur. 835

CAP. XVII. — Ubi ad intelligentiam verborum Domini loca, in quibus verba illa dicta fuerint, juvare exempla ostendit Ambrosius. Christum sententiam ex Joanne citatum locum esse in portu Salomonis, per quem sapientis anima significatur, docet, cum enim hoc in corde stulti aut turbulenti negat fuisse prolaturum, et quoniam abrem. Audit ab eis qui idem non habent eandem verba. Christum baptizari et quomodo locum Petro, quod illa sit confessio, claves eandem fuerint, ita locum, quod hoc ipse non crediderit inde perisse. Per hanc occasionem in Joannis qui Dei Filium emerant, ac venderant Iosephum invenitur. Mystere utriusque pretia eduxit, ac murmure peritris de unguento Myrrham eandem ratione exposte, subijcit alio modo Christum eandem ab hereticis, alio a catholicis, illosque nequaquam ab eodem usurpare Christianum, ac Spiritum a Patre diviserint. 838

CAP. XVIII. — Spiritus sancti divinitatem ex his quæ hactenus disputa sunt confirmatur, nonnullis iterum tractanda sunt, ostenduntur pericula non habere, sed confirmari: creaturam non esse, sed creatorem; ac deum non adorare sed adorari. 841

CAP. XIX. — Ex eo quod supra probatum et Spiritum sentire et loqui in prophetis, colligit ab eis cognosci eandem, quæ Dei sunt; atque alios unitatem eandem Patre et Filio. Hoc ipsum ex illis locis confirmat quod eandem habet quæ habet locum, nempe divinitatem, carnis regenerationem, veritatem, nomen super omnes nomina, potentiam mortis suscitandi, quod illud locum significat ex Ierophan in quo et ipsum Filio expostum probat. 844

CAP. XX. — In nomine locum Dei presentante Iosephum filium Spiritus sancti, per quos verba quæ David nuntiat, ostendit virtutes designari, Regnum Dei quæ sunt Spiritus; nec mirum, si hic locus congruat cum Ioseph, quando non solum Filio congruunt presentat Paulus. 845

CAP. XXI. — Mirum a Spiritu futurum locum, primum quoque locum Spiritus ab eis videri. Quod per curramus recte, obsequia diversa locum ostendit, et quæ ratione cum Spiritu a Ierophan, prædicatur locum Salomon, hoc ei necesse nuntiare ab illis sanctum presentat. 847

CAP. XXII. — Ut recte locum probatur in tribus personis, citatis locis locum exponitur: et in eis quibus vel de Patre vel de Filio vel de Spiritu expostum ait, nulla a personis diversitatem fuisse declaratur. Ad hoc maiestate Spiritui inde asserta, quod crucifixus dicitur

Dominus majestatis, ejus cum Patre ac Filio tanta æqualitas ostenditur, ut ipsum hinc nunquam dejecturi sint Ariani. 848

In librum de Incarnationis Dominicæ Sacramento admonitio. 849

DE INCARNATIONIS DOMINICÆ SACRAMENTO LIBER UNUS.

CAP. I. — Indicata dicendi occasione, ad sacrificia Caini et Abelis accedit Ambrosius. Tum quid in prioris oblatione Deo displicuerit, explorat. Deinde ubi Abelis holocaustum paucis exposuit, quosnam lata in Cainum seriat sententia, docet. 853

CAP. II. — Post enumerata varia hominum genera, qui fere sub nominis Christiani falso velamine Ecclesiam lacerantes, memorate sententiæ obnoxii sunt, admonet quemadmodum nobis declinanda sit eadem sententia. 854

CAP. III. — Iis qui Joannis testimonium de Verbi eternitate non recipere, increpitis: nec non laudato eodem evangelista, locum expendit; quo non solum Verbi eternitatem divinitatemque signari tradit; sed etiam ex iis eadem in Patre attributa demonstrari. Corporeum in Verbo nihil cogitandum; et quamvis ejus naturam nunc capiamus, sufficere nobis debere Joannis auctoritatem, qui quomodo Verbum viderit, explicatur. 856

CAP. IV. — Non sufficere si credamus in Christo veram carnem, nisi a divinitate omnem cum ea confusionem, aliamve infirmitatem secludamus: neque si eundem utriusque fœderis Deum dicamus, nisi cœternum ipsimet Verbum profiteamur; nec demum, si ante Virginem agnoscamus illum cœpisse, nisi omni, principio antiquiorem prædicemus. Commendatur Petri confessio; et cur illo, loquentibus aliis, tacerit, quamve pulchre idem postea responderit, exponitur. 859

CAP. V. — Fidem hanc Ecclesiæ fundamentum esse ac valere adversus omnes hæreses, qua in Christo divina simul et humana generatio creditur. Duas illas generationes invicem sibi non officere: sed quæ ad utramque pertinent salva etiam in passione ac sepultura mansisse. Non ergo infirmitates corporis divinitati attribuendas, cum hæc a loco et tempore absoluta sit: et nihil nisi secundum carnem pati potuerit Verbum divinum. 862

CAP. VI. — Perstringuntur hi omnes hæretici qui Christum vel in phantasmatum passum, vel duas in se personas complexum dicunt, non secus ac qui vel a Dei Filio Verbum distinguunt, vel a carne non distinguunt divinitatem, vel hanc tanquam imperfectam injuriis corporis subjiciunt. Cum autem horum omnium auctores sint ii qui divinitatem carnemque Domini unius naturæ esse fingebant, eos Nicæni concilii auctoritatem falso venditare ostendit Ambrosius, Christum in Scripturis tantum secundum humanitatem passum narrari patefaciens. Addit carnem ab eo propterea susceptam, ut quod peccaverat, in se redimeret; cum Deo et peccato nihil queat esse commune. Postremo quam absurda sint, quæ ex adversariorum opinione sequantur, aperit. 865

CAP. VII. — Quod libris superioribus hunc addiderit, excusat: deinde ubi rationes eorum, qui animam a Christo negabant esse susceptam, ineptas demonstravit, eandem animæ susceptionem Scripturæ astruit testimoniis; tum exposito cur animam a Domino non prætermissam oportuerit, eosdem vano timore agitari ostendit. Quomodo metuere aut proficere dicatur Christus; neque tamen periculum sit, ne dividatur, vel tetras videatur induci; quod ultimum in eos ipsos retorquetur. 869

CAP. VIII. — Contra catholicam hanc sententiam Filium qui generatus est, Patri qui generavit æqualem esse, opponentibus adversariis genitum cum ingenito ejusdem naturæ esse non posse: respondetur voces *genitum* atque *ingenitum* quæ in Scripturis non leguntur, ab iis hic induci, cum illas *naturam* et *substantiam* ideo repudient, quod eas in iisdem Scripturis negent exstare. Tum etiam in Deo naturam ac substantiam esse ex sacris codicibus evincitur. 874

CAP. IX. — Dum ingenitum Patrem, quod in Scriptura non legerunt hæretici, sibi concedi volunt eos contentiones studium patefacere. Fatendum tamen id scriptum esse, sed apud Ariam, cui opponitur Apostolus. Retorquetur eorum objectio contra ipsos et vox *ingenitus* etiam creaturæ communis asseritur. Mox explicatio adversariorum ratiocinio, reponit Ambrosius vocibus geniti atque ingeniti non naturam significari sed qualitatem. Adductis exemplis hoc fuse probat, sed in eo præsertim longior est, ut ex diversis initiis eandem substantiam exoriri posse palam faciat. 876

CAP. X. — A superioribus eos non discrepare, qui Filium Patri similem agnoscentes, ejusdem substantiæ inficiantur. Non enim posse inter eos accidentalem aut partialem intercedere similitudinem; cum hujusmodi si-

milidades puris hominibus cum Deo tribuantur, et Filio cum Patre naturæ sit similitudo, cujus et perfecta imago est. Nihil ergo vocem *ingenitum* catholicis obstat, sed hæreticorum protere perniciem; quippe qui dum vocem in Scriptura ignotam usurpabant, omnipotentiam quæ illis personis ibi tribuitur, negabant. 880

FRAGMENTUM AMBROSIANUM ex Theodoro desumptum *Polymorphi dialogi II.* 883

Admonitio in epistolas sancti Ambrosii novo ordine distributas. 885

Ordo epistolarum secundum temporum rationem distributarum. 889

Ordo novus epistolarum S. Ambrosii cum antea vulgaris comparatus. 905

Ordo Romanæ editionis cum veteribus et hæc nova editione comparatus. 907

Ordo veterum editionum cum Romana et hæc nova editione comparatus. 909

Epistolarum index alphabeticus. 909

EPISTOLÆ in duas classes distributæ.

Prior eas continet, quas in ordinem chronologicum licuit digerere; posterior cæteras secundum argumenti rationem distinctas complectitur.

PRIMA CLASSIS.

GRATIANI AUG. AD AMBROSIIUM. — Eum ad se invitat, ut se in fide de Filii ac Spiritus sancti divinitate confirmet. Librum etiam petit, cui et alium de Spiritu sancto jungi postulat. 913

EPIST. I. — Ambrosius apud Cæsarem se, quod non venerit, excusat, et laudata ipsius humilitate, fide ac pietate, a se mitti libros petitos scribit, seque voluntati ejusdem in lucubrandis tractatibus de Spiritu sancto satisfacturum spondet. 914

EPIST. II. — Constantium in episcopum nuper electum monet, ut Ecclesiam in mari ac fluminibus regat, quid utroque significetur, promens. Hortatur ut aquas, quæ populi mentes riget, colligat, et cujusmodi sermones ejus esse, quasve illum præcipere virtutes, oporteat, ubi docuit, de statera, qua sermo expendatur, tractat. Humilitatis ostensurus utilitatem, exemplum affert beati Joseph; præsentiumque vanitate, ejusdem Joseph ac David historiis demonstrata, populos ad veras opes sibi parandas excitandos tradit. Denique Ecclesiam Fori Cornelii ei commendans, de prudentia in hæreticos, de justitia in vicinos, deque humanitate in servos nonnihil addit. 917

EPIST. III. — Felicis munusculum prædicat, sed eum quod se a longo tempore non inviserit, arguens; ut non tandiu procrastinetur, petit. 926

EPIST. IV. — Sermonem Felicis recreatum se esse; maxime vero quod venturum ad basilicæ consecrationem eum speraret, postquam celebrasset initi abs se episcopatus diem. Suas ad hoc preces ei promittit, mutuasque ab eodem reposcit dum ingreditur Sancta sanctorum. Tum quæ illic contineantur, mystice decursis FELICIS administrationem prædicat, polliceturque adjuutores ei non defuturos. 927

EPIST. V. — Sententiam abs se in causa Indiciæ latam defendens SYAGRII judicium arguit, quod legitima in eo forma non servata sit Maximum tragædiæ auctorem apud se non comparuisse: Syagrium inspectionem virgini contumeliosissimam decrevisse; cum alia, unde judicari virgo debeat suppetant; inspectionem incertam atque inutilem; aliud enim obstetricum officium esse: non ergo hac ratione causam decidendam; præsertim cum pederisse diceretur Indicia. In quibus inspectio sit toleranda. Syagrium vanam afferre excusationem: Maximum vere accusatorem esse. Postremo accusatione ac testibus rursus vituperatis, refertur Marcellinæ aliarumque pro Indicia testimonium, post quod judicium Ambrosianum subjicitur. 929

EPIST. VI. — Cum SYAGRIO quod Indiciam contumeliosæ inspectioni sententia sua addixisset, AMBROSIIUS amicæ exprobat; eique atrocissimam ultionem, quam Israelitis ob violatam in Levitæ uxore castitatem pepererunt, ante oculos ponens, totam rei seriem eleganter describit. 937

EPIST. VII. — Justo sciscitanti quiddam didrachmi dimidium pro redemptione afferri præceptum significasset, Ambrosius rescribit fidem ac misericordiam, in quibus redemptio est, eo signari: hac de re idem pretium cunctis præscriptum, in quo cum manna, cujus mensura de sapientia et Christi sanguine explicatur, congruit; congruit præterea cum paschali agno, qui æqualiter distributus æqualem singulis redemptionem tribui indicabat; quo etiam refertur promissa in Evangelio eadem

opposuerit, utque Gratiani corpus redderetur institerit, nec non post exprobratum tyranno Vallionis eadem fuerit eiectionis, quam non tam de periculo suo, quam de Hygini exilio sollicitudinem subdit. 1079

Epist. XXV. — Studio num sibi in reos sententiam ferre liceret consulenti respondet ipsi quidem usum gladii esse permissum, ut tamen utatur clementia, expedire. Quam in rem Christi adulteram mulierem absolvantis exemplum promittit; et eorum communio iudicibus capitalibus neganda non sit, explicat. 1083

Epist. XXVI. — Argumento superioris epistolae repetito, ad Iudeos adulteram Christo sistentes redit, quibus episcopos reorum mortem prosequentes comparat. Hinc locum ubi oblata fuit mulier, exponens, de remissione peccatorum multa disputat. Postremo singulas ejusdem historiae partes ex Evangelio recenset atque enucleat. 1085

Epist. XXVII. — Aegyptiorum abominaciones Irenæum docet pecora esse: hinc intelligi pietatem atque virtutem improbis displicere; ac proinde viros bono contrariis instare studiis oportere. Hoc illustratur exemplo uxorum Jacob ad fugiendum patrem sequendumque conjugem consensum præbentium: qua in allegoria quidnam præstare conveniat accedentes ad Ecclesiam declaratur. 1089

Epist. XXVIII. — Pythagoricum adagium, communem viam esse declinandam, petiit fuisse ex sacris paginis, indique colligi a plebeia vita abhorrendum debere sacerdotalem. Hinc Ambrosius Irenæum ut populares opinioniones et cupiditates fugiat, ingrediatur Domini portas et viam arctam atque ducentem ad superiora, calcet, excitat. 1095

Epist. XXIX. — Pulchritudinem summi boni querendam suadet, fore ut illa recreetur oculus noster, atque anima nutriatur spondens; eo quod hic animæ cibus sit, cujus cognitionem sanctis Deus revelat, quemque David cupide indagavit. Hoc bonum diligenter tenendum esse; quando idem ipsum sit, quod annuntiaverunt Evangelistæ, scilicet Christum. Hoc bonum qui cum desiderio hauserit, eum ad mysteriorum scientiam perventurum, et jam neglecturum quæ sunt corporis, ad quod Appostolus nos adhortatur. Elevandam igitur animam ab affectibus, ut feratur ad bonum illud, in quo fons vitæ est, et quo nonnisi virtute perducimur. Verum perseverantiam ad id opus esse et constantiam. 1098

Epist. — XXX. — Docet non habitandum in locis depressis more luxuriosorum, sed sanctorum instar in editioribus, ubi ædificandum est templum Domino sciicet in propriis, mentibus. A luxuriosis non ædificari hoc templum cujus fastigium æquitatis spe metimur. Quinam sepulcra negantur sibi condere, et ascendere in domum Dei; quoque pacto ad struendam eam, qua minis, qua promissis excitantur. 1105

Epist. XXXI. — Quærenti Irenæo num eos qui statim a pueritia, et eos qui jam ætate prævectiores crediderint, diversa charitate Deus diligit: respondet sanctus præsul in Scriptura Deum Synagogæ, quæ prius fidelis fuerat, lapsum doluisse; postea tamen charitatem suam transtulisse ad Ecclesiam, ut per duas uxores David, nec non Moysis de muliere captiva locum significat. 1109

Epist. XXXII. — Perdicis fallacia et libidine adumbrari Satanam tradit. Quomodo hic clamando sibi congregavit populos, eos Christus etiam clamando ad se revocaverit. quoniam pacto id cum perdicis natura conveniat. Sub quæ colligit non incassum Christum clamasse, ac postquam diabolus omnino spoliatus fuerit, tunc stultum illum, quem Deus elegit, salvum futurum. 1113

Epist. XXXIII. — Irenæo vereri se ne quis ex loco Scripturæ de duabus uxoribus duas in eodem homine animas esse arbitretur, significanti; scribit varias ibidem indicari animæ qualitates; in amabili enim animam voluptati deditam adumbrari, in odibili vero severiores virtutes consecretantem: hujus autem unius primogenitos esse cum ex altero loco, tum ex eo etiam qui fuit propositus, intelligi. 1117

Epist. XXXIV. — Horontianum an anima, de qua prave sentiunt philosophi, cœlestis substantiæ sit, quærentem primo remittit ad libros Esdræ; tum dignitatem ejus ostendens Pauli testimonio, qua ratione ibidem omnis creatura ingemiscere, ac rursus liberanda esse dicatur, explicat. 1119

Epist. XXXV. — In hac epistola quæritur primo, cur cum in verbis Apostoli non omnis creatura dicatur corruptioni obnoxia, congemiscere tamen omnis dicatur: postea ex illis quæ ididem sequuntur, de Spiritu adoptionis, de magnitudine præmiorum cœlestium, de sonctorum gemitu, primitiis Spiritus, adoptione filiorum, ac spe salvante disseritur. 1123

Epist. XXXVI. — Roganti quemnam spiritum Paulus

scripserit postulare pro nobis gemitibus inenarrabilibus respondetur non alium denotari nisi Spiritum sanctum, qui et orationes nostras dirigit, et gemit pro delictis nostris, gemitu inenarrabili, hoc est, cœlesti. 1126

Epist. XXXVII. — Cum Simplicianus Ambrosio testatus esset eum utiliter facturum, si quid ex Apostolo discerneret apud populum, ipsius voluntati se hoc daturum spondet sanctus vir, maxime cum amicum in eo iudicem sibi futurum noscat. Itaque mittit ad eum, quod eodem absente disputaverat, scilicet libertatem nostram in sapientia positam esse: sententiam a philosophis ambitione jactatam dicit. Hanc tamen a Patribus proditam cum ex Salomone astruit, tum exemplis Jacobi ac Josephi. Ex his ostendit non venditione servum, at sapientia liberum quemquam fieri. Hinc demonstrato quis liber, an servus, eum solum definit sui juris esse, qui non cogitur: unde colligit servire cum libertate interdum jungi. Sub hæc sequuntur vere liberorum quædam exempla et descriptiones quibus subditur libertate hunc demum frui, qui vivat ex legibus. Deinde nonnullis contra philosophos disputatis, eorum heroibus Christianos opponit. Ac tandem ubi confirmavit eos, qui pravis affectibus serviunt, liberos non esse; quomodo membra nostra justitiæ serviant, docet. 1129

Epist. XXXVIII. — Sapientem esse divitem, neque hic ullum sexum excipi se didicisse ex Petri epistola, cujus locus enucleatur. Pacem aliasque virtutes divites esse, divitumque ordini Enoch atque Eliam annumerandos. Post quæ Achab et Nabuthe inter se comparatis, propositum problema confirmatur. 1142

Epist. XXXIX. — Faustinum propter sororis mortem hominum consortium fugientem arguit hoc ipsi sorori injuriam, ac interitum non hominibus solum, sed et civitatibus communem esse manens. Nihil ergo illi jam debere nisi preces; vetare siquidem Apostolum, ne quem secundum carnem jam cognoscamus, at novam creaturam. Quænam illa sit, et quomodo illum solari Ambrosius ipse teneatur, expenditur. 1145

Epist. XL. — Ab imperatore audiri se postulat, affirmans in principe laudari facilitatem; tacere se sine utriusque periculo non posse nec regibus displicere libertatem; illum vero, quamvis pius sit, decipi posse; sententiam de synagoga reparanda esse periculosam, cum episcopum martyrio vel prævaricationi exponat. In hanc rem exemplo Juliani proposito, rescripti causæ refelluntur, maxime quod Judæi plures usserint ecclesias. Hinc agitur de Valentianorum, qui gentilibus peiores declarantur, fano, ac donariis, quæ dicebantur sublata, extenuatis, januam ad calumnias Judæis aperiri, triumphumque de Christo dari demonstratur. Hac de re allegorica instituitur Domini expositulatio postquam deterretur Maximi exemplo Theodosius, neve Judæos aut hæreticos ulcisci velit, admonitus, denuo stimuletur ad clementiam. 1147

Epist. XLI. — Sororem ut de iis quæ synagogæ ac fani supradictorum causa evenerant, certiores faciat, refert quemadmodum loco Jeremiæ de sacerdotum verbis, explicato, evangelicam lectionem enarraverit, ostenderit illic Domini misericordiam commendari, cujus idem a nobis exigit imitationem, ac docuerit qua ratione evangelicam peccatricem Dominicus pedes lavando, tergendum, ungendo atque osculando referamus; alioqui nos prophetice reprehensioni fore obnoxios; denique quo modo sermone converso ad Theodosium, tandem ut revocaret editum, obtinuerit. 1159

Epist. Syriaci papæ ad Mediolanensem Ecclesiam. — Mediolanenses docet diaboli factum invidia, ut novæ hæreses irreperent in Ecclesiam. Quam perniciosæ illæ sint prodit, et in conventu ecclesiastico eorum auctores, quorum sigillatim nomina recensentur, damnatos refert. 1169.

Epist. XLII. — Synodus Mediolanensis laudat Syricium quod Ecclesiam a lupis defenderet. Hos adversus virginitatem simulata conjugii defensione, sævire, cum huic illam præferri jubeat Paulus. Idem hæretici e Virgine Christum negantes nasci potuisse, Scripturæ testimoniis refelluntur. Paucis additis de laude viduitatis et abstinentiæ, quibus isti infesti erant, ipsos utpote Manichæos anathemate ab se confixos testantur Patres. 1172

Epist. — XLIII. — Horontiano roganti cur homo rebus aliis, quibus longe præcellit, conditus fuerit posterior, nec rei bujus vel Ambrosius ipse vel Moyses rationem deprompserit: ubi respondit Moysen conjecturas suas miscere noluisse libris divinis, addit se congruas causas propositurum. Utitur ergo exemplo convivii, quod hominis causa sit paratum: deinde certaminis cujus homo athleta futurus varias pugnas inire debeat; demum id in more esse prædicat, ut præstantissima in principio et fine collocetur; unde cum cœlum primo loco creatum sit, hominem ultimo creari docuerit. Huius cum cœlo comparatio, postquam dotes eidem conces-

num jussit vivere, nos admoneri, ut consanguineos posthabeamus religioni, et quidquid Deo in nobis resistit, proicidamus. 1277

Epist. LXVII. — Ubi ostensum est, quod Aaron filius excusanti Moyses acquieverit, innui sententiam ejusque circa proprium manus antecellere, idem locus consideratur. Inde colligitur raram esse veram penitentiam: ei enim offlere naturam ac verecundiam, necnon affectuum velocitatem: ad hæc eam agi non posse, nisi extinctæ sint cupiditates, et vigeat amor justitiæ propterea easam fuisse Judæ recipiscentiam; nullam enim Deo acceptam, nisi sinceram; quæ res sub figura trium hircorum designabatur. 1280

Epist. LXVIII. — Quidnam Deus Judæis interminatus fuerit, dicens: Ponam cælum æreum, et terram ferream 1284

Epist. LXIX. — Roganti quare Lex viros veste muliebri, ac mulieres virili uti prohibeat, respondet a natura id abhorrere, ut ex brutis ipsis intelligitur; feminas tamen virorum quam viros feminarum cultum sumere tolerabilius: at legem potius esse de moribus, quam de vestibus. Post quæ in eos, qui capillos crispant, invchitur. 1285

Epist. LXX. — Queniammodum fortis animæ est in bono stare, ita debilis labi ac resurgere. Quocirca cum in Canticis processus animæ robustioris describantur, in Michæa vero prophetia lapsæ conversio; eam considerandam proponit. Præmissa igitur nominis Michææ interpretatione, miseriam peccatricis animæ exponit, internas correptiones narrat, addit exhortationes ac paratum Domini auxilium, felicem ejusdem immutationem aperit, et quam ei Christus largitur fecunditatem ac tranquillitatem. Deinde ubi repetit non pauca ex superioribus, subjungit ejusdem animæ pro sua liberatione gratiarum actiones. Post quæ Moroutianum ad perseverantiam exhortatur. 1287

Epist. LXXI. — Post varios gradus, quæ anima lapsa sese reparat, supra descriptos, hic animæ fidelis a Christo susceptio, eruditio et consummatio considerantur; ostenditurque in Christi itineribus diversos ejusdem animæ progressus designari. 1294

Epist. LXXII. — Rogabant aliqui cur Deus cum in Testamento Veteri circumcisionem instituerit, eam abrogaverit in Novo? cur etiam de illa omnino legem tulerit, cum ipsa puerum in discrimen adduceret? cur tandem in ea corporis parte fieri voluerit? Primum igitur ut illis satisfaciatur qui erant a fide alieni, reponit circumcisionem a sapientibus viris, plurimisque populis usurpatam esse, nec deesse rationem cur octavo die celebraretur. Deinde Christianos docet in illa signum fuisse redemptionis, ac proinde ubi pretium hujus solutum est, illam omitti jam debuisse. Tum hæreticos legem de fundendo sanguine calumniantes ostendit passionem Domini simul damnare. Hinc eos refellit qui fidei circumcisionem obfuisse criminabantur, sicut et illos qui partem corporis quæ naturalis esset, argutabantur non esse recidendam. Postremo pluribus de occulta Christianorum circumcisione isputatis, eos ad externam probat non obligari. 1297

Epist. LXXIII. — Interroganti cur lata sit lex, cum eam obesse Paulus indicet, respondetur inutilem eam futuram, si naturalis, quæ inscribitur cordibus nostris, et in infantibus deprehenditur, servata esset: hac soluta, illam fuisse necessariam, ut excusationem tolleret peccatum manifestando, quod postmodum Christi gratia sublatum est. 1305

Epist. LXXIV. — Quod multi legem, utpote quam Deus condidisset: negabant abrogandam: aut ex ejus abrogatione utrumque Testamentum eodem Deo non esse colligebant, id solvi ex illo Apostoli: *Lex pædagogus noster fuit*, etc.; non enim nisi pueris pædagogum necessarium; Judæis igitur tanquam infirmis positam legem, cujus præcepta imperfecta fuerant, sed perfectorum prænuntia. Postremo ubi obiter in avaritiam disputatum est, subjicitur ad utrumque Testamentum, quod per bovein et asinum ab Esaia designatur, suscipiendum exhortatio. 1308

Epist. LXXV. — Proposita eruendi Paulini sensus difficultate, subjungit textum ejusdem Apostoli, hæredem nullum fieri, nisi per fidem, affirmantis. Deinde Judæos hæreditatem propter Vetus Testamentum sibi debitam contententes refellit, cujusmodi hæredes habendi sint, patefaciens. 1312

Epist. LXXVI. — Rogatus ab Irenæo Ambrosius, epistolæ ad Ephesios summam exhibet. Scribit igitur illic moris proponi cælestem hæreditatem, et solii cælestis

consortium cum Christo, per quem in libertatem sumus asserti: finem vero fidei charitatem, qua Christo connectimur, ostendi: nullam aliam epistolam pluribus refertam esse benedictionibus, quas singulatim breviterque prosequitur. 1314

Epist. LXXVII. — Roganti quæ hæreditas illa sit, pro qua mortem appetere plerique non dubitant; respondet hanc ipsam esse quam ex re promissione quasi liberi adipiscimur; nos enim cum Deo ex charitate serviamus, vera potiri libertate. Hoc in Esau benedictione signatum docet; unde colligit ex lege per quam servitus fuit, etiam libertatem esse, ut quæ ad fidem nos adduxerit; addit non Christum, sed Moysen accusaturum; atque adeo Judæos desipere, a quibus accusator præ bono iudice eligitur. 1318

Epist. LXXVIII. — Abrahæ instar, nos ex fide justificari, qua sumus filii liberæ: circumcisionem tantum per Christum vim habuisse, quam ipse in semet passus antiquavit: justitiam ergo expectandam nisi ex fide, quæ, si perfecta sit, nunquam charitate destituitur. 1323

Epist. LXXIX. — Bellicio, qui cum credidisset in Christum, e morbo convalescerat, asserit et morbum et sanitatem ejusdem Christi tribuenda visitationi; atque ut ipsum retineat, et ad alia sacramenta properet, illum hortatur. 1325

Epist. LXXX. — Ubi curationem cæci a nativitate ostendit divinæ fuisse potestatis, discipulorum interrogationem reprehendit; atque nonnullas ejusdem historiæ partes memorat et paucis edisserit. 1326

Epist. LXXXI. — Quosdam clericos propter laborem ac difficultatem animo despondentes, verbis erigit, eisque non modo futuram mercedem ponit ob oculos, sed etiam paratum Christi præsidium. Eam ob rem, explicatis aliquot Scripturæ locis, admonet ne se divelli ab illo patiantur. 1328

Epist. LXXXII. — Quomodo in Marcelli, Læti et amborum sororis causa constitutus sit iudex, et quare illam cognitionem ita susceperit, ut maluerit arbitrum agere, commemorat, litis exponit statum, ac Marcello damnum non ægre ferendum ostendit. Hinc cum laudat quod arbitrum se ipse præstitit longe æquissimum. Cur tamen in ejus arbitrio non nihil mutaverit, docet: ac deum quæ ratione singuli sine Ecclesiæ damno vicerint, declarat. 1331

Epist. LXXXIII. — Sisinnium propter veniam illio, qui se inconsulto uxorem duxerat, datam commendat; et commodis quibusdam quæ ille ex eo relaturus erat, memoratis, eundem hac ignoscendi facilitate sanctorum vestigiis instituisse ostendit. 1335

Epist. LXXXIV. — Cynegium de consultatione sua commendat. 1338

Epist. LXXXV. — Syricio gratiis actis, quod litteras ad se miserit per Syrum presbyterum, celerem hujus redditum laudat, et de sequendo Christo quædam subjungit. 1338

Epist. LXXXVI. — De litteris a Prisco utriusque perlatis 1339

Epist. LXXXVII. — Laudat Polybium, cujus rogatu se binas ad Segatium et Delphinum epistolas scripsisse significat. *Ibid.*

Epist. LXXXVIII. — Priscum litterarum utriusque bajulum laudat. *Ibid.*

Epist. LXXXIX. — De Alypii ad se, deque suis ad eum litteris agit. 1340

Epist. XC. — Antonii amorem in se, suumque vicissim in illum commemorat. 1341

Epist. XCI. — Candidianum laudat, ac se deprimit. 1342

In libros de excessu fratris Satyri admonitio 1342

DE EXCESSU FRATRIS SUI SATYRI LIBRI DUO.

LIBER PRIMUS. 1345

LIBER SECUNDUS, DE FIDE RESURRECTIONIS. 1371

In consolationem de obitu Valentiniani admonitio. 1413

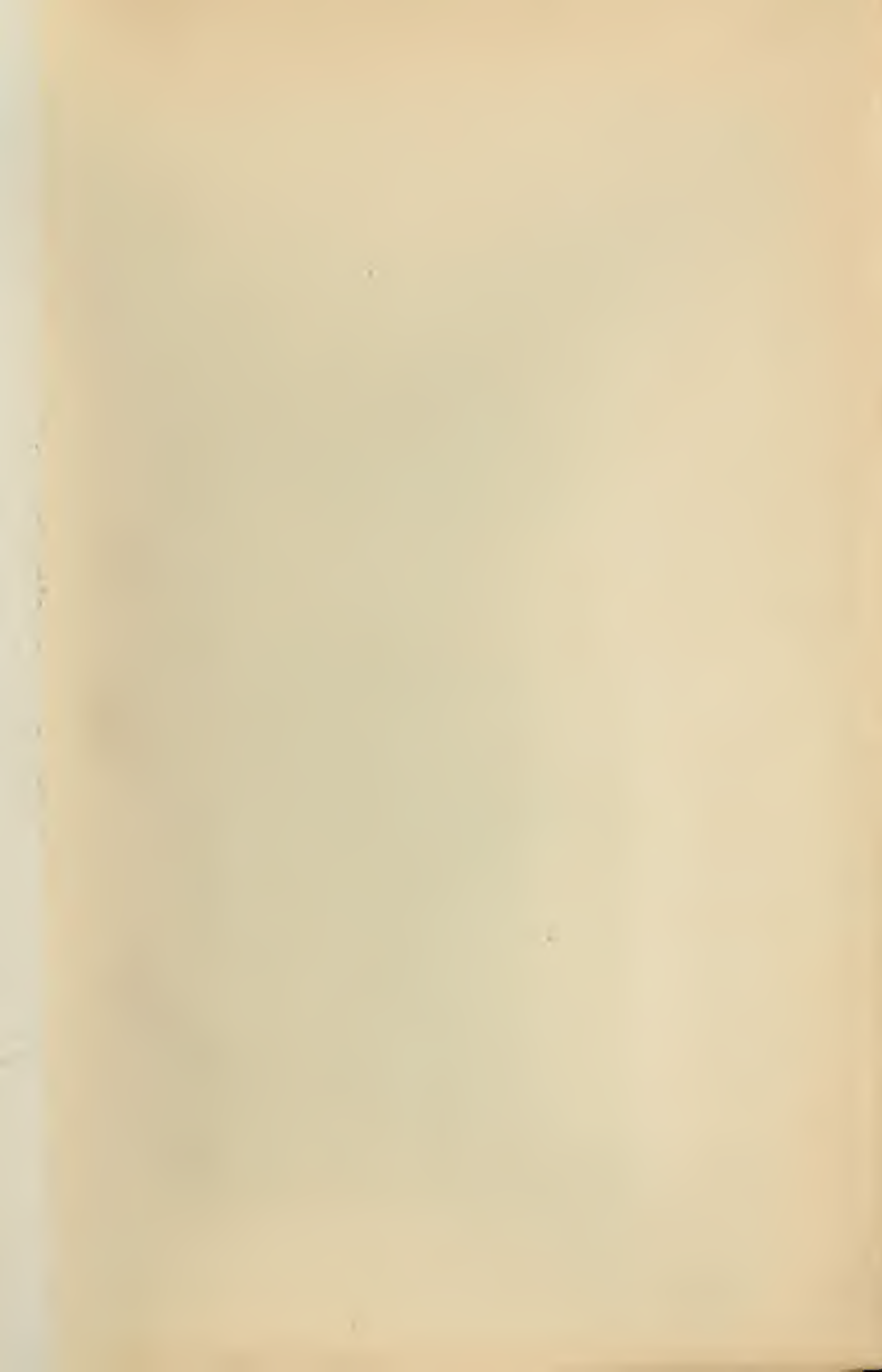
DE OBITU VALENTINIANI CONSOLATIO.

In orationem de obitu Theodosii imp. admonitio. 1445

DE OBITU THEODOSII ORATIO.

In Hymnos S. Ambrosii Admonitio. 1471

S. AMBROSII HYMNI.

6

16

THE INSTITUTE OF MEDICAL STUDIES
10 ELMLEY PLACE
TORONTO 8, CANADA

2014

